

Tilburg University

Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie

Meuwese, Stan

Publication date:
2017

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Meuwese, S. (2017). *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie: Deelnemen (of niet) aan de Nederlandse krijgsmacht in rechtshistorisch perspectief*. Wolf Legal Publishers (WLP).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

**TWEE EEUWEN
DIENSTPLICHT, DISCIPLINE,
DIENSTWEIGERING EN DESERTIE**

**deelnemen (of niet) aan de Nederlandse
krijgsmacht in rechtshistorisch perspectief**

STAN MEUWESE

Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie

Deelnemen (of niet) aan de Nederlandse krijgsmacht in rechtshistorisch perspectief
Stan Meuwese

ISBN: 978-9462-4036-35

Wolf Legal Publishers (WLP)
Postbus 313
5060 AH Oisterwijk
Tel: +31 (0)13-5821366
E-Mail: info@wolfpublishers.nl
www.wolfpublishers.com

Het op de kaft afgebeelde sculptuur De Wachter is vervaardigd door de Amerikaans-Nederlandse kunstenaar van Japanse afkomst Sinkichi Tajiri (1923-2009) in opdracht van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) en de Algemene Nederlandse Vereniging van Militairen (ANVM) ter gelegenheid van de opschorting van de militaire dienstplicht en is in 1996 geplaatst op het Nassauplein in Den Haag. De foto van het beeld is van Odette van Dijk (Den Haag).

voor de drukkosten van deze studie is een financiële bijdrage ontvangen van de Stichting Diekerhoff Fonds

Stan Meuwese (1945) studeerde rechten op universitair niveau en Nederlands op hbo-niveau in Amsterdam. Hij heeft meer dan 30 jaar gewerkt op het terrein van jeugdbeleid en kinderrechten (algemeen secretaris Raad voor het Jeugdbeleid 1976-1989 en directeur van Defence for Children International 1992-2007). Naast tijdschriftartikelen, beleidsadviezen en commentaren publiceerde hij in 2005 (samen met anderen, tweede druk 2012) het Handboek Internationaal Jeugdrecht. Voor de militaire dienst is Stan Meuwese eind 1970 afgekeurd op grond van S5. In de jaren zeventig en tachtig was hij betrokken bij voorlichting over dienstplicht en dienstweigering, onder meer op het Jongerenadviescentrum (JAC) in Amsterdam.

TWEE EEUWEN
DIENSTPLICHT, DISCIPLINE,
DIENSTWEIGERING EN DESERTIE

deelnemen (of niet) aan de Nederlandse
krijgsmacht in rechtshistorisch perspectief

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan Tilburg University

op gezag van de rector magnificus, prof. dr. E.H.L. Aarts,

in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een door het college voor
promoties aangewezen commissie

in de aula van de Universiteit
op maandag 13 maart 2017 om 16.00 uur

door
Constant Leonardus Maria Meuwese,
geboren te Druten

Promotores

prof. mr. drs. B.P. Vermeulen

prof. dr. R.C.H. Lesaff r

prof. mr. Th. A. de Roos

Overige commissieleden

prof. mr. L.F.M. Besselink

prof. dr. W. Klinkert

dr. N. Jörg

dr. R. Kubben

Tout citoyen doit être soldat par devoir, nul ne doit l'être par métier
Iedere burger moet soldaat zijn, uit plicht en niet als beroep
Jean Jacques Rousseau (1712-1778) in 1771-1772

Die Allgemeine Wehrpflicht ist das legitime Kind der Demokratie
De algemene dienstplicht is het wettelijke kind van de democratie
Theodor Heuss (1884-1973), de latere Duitse bondspresident,
bij de bespreking van de nieuwe Duitse grondwet in 1949

*Hier darf jeder machen was er will
im rahmen der freiheitlich-demokratischen Grundordnung
versteht sich*
Hier mag ieder doen en laten wat hij wil
mits u zich houdt aan onze op democratische wijze tot stand gekomen spelregels,
maar dat spreekt vanzelf
Franz Degenhardt (1931-2011)
Befragung eines Kriegsdienstverweigerer (1972)
Nederlandse vertaling en uitvoering door Don Quishocking, 1974

Military justice is to justice what military music is to music.
Militair recht staat tot het recht als militaire muziek tot de muziek
een vertaalde en geparafraseerde uitspraak,
toegeschreven aan Georges Clemenceau (1841-1929)

Dwang heeft niet aan het gemoed
Dwang heeft geen vat op het geweten
Willem van Oranje, 1566

KORTE INHOUDSOPGAVE

(Voor een uitgebreide inhoudsopgave zie achterin het boek)

Hoofdstuk 1	De probleemstelling: op zoek naar een dienstplichtrecht	1
Hoofdstuk 2	Een nadere verkenning: de afbakening van begrippen, de inbreng van de politieke filosofen en de rol van de natiestaat	11
Hoofdstuk 3	De Franse oorsprong van de Nederlandse militieplicht, 1798-1815	55
Hoofdstuk 4	De nationale militieplicht van de negentiende eeuw	151
Hoofdstuk 5	Persoonlijke dienstplicht en individuele dienstweigering op het breukvlak van twee eeuwen	245
Hoofdstuk 6	Wachtlopen en weigeren tijdens de Eerste Wereldoorlog	313
Hoofdstuk 7	Dienstplicht en dienstweigeren tijdens het Interbellum	349
Hoofdstuk 8	Nederlandse soldaten tegenover de Duitse Weermacht	397
Hoofdstuk 9	Een koloniale oorlog om de gordel van smaragd, 1945-1950	455
Hoofdstuk 10	Het heetst van de strijd in de Koude Oorlog: Korea en Nieuw-Guinea	519
Hoofdstuk 11	Drie dynamische decennia: 13 augustus 1961 – 9 november 1989, het leger achter de Berlijnse Muur	557
Hoofdstuk 12	Het einde van de dienstplicht	731
Hoofdstuk 13	Samenvatting en nabeschuiving: vogelvlucht en terugblik	775
Nawoord		803
Bijlagen		807
Registers		837
Literatuurlijst		873
Lijst met afkortingen		899
Summary		903
Uitgebreide inhoudsopgave		911

HOOFDSTUK 1

DE PROBLEEMSTELLING:

OP ZOEK NAAR EEN DIENSTPLICHTRECHT

Twee eeuwen dienstplicht

De conscriptie van Napoleon, voortgekomen uit de Franse Revolutie, was de start van de moderne dienstplicht, die in Nederland twee eeuwen lang de legervorming zou gaan bepalen. Vanaf het begin leidde de dienstplicht inclusief het systeem van loting en plaatsvervangende tot dienstweigering en desertie.

Een eeuw geleden begon met de schutterijweigering van J.K. van der Veer in Middelburg in 1896 het moderne dienstweigeren. En in 1898 werd de dienstplicht voor alle mannelijke Nederlanders persoonlijk door de afschaffing van het remplaçantenstelsel. De Eerste Wereldoorlog en de oorlog in Indië gaven een opleving van de problematiek rond dienstplicht en dienstweigeren te zien. In 1922 kwam de Dienstplichtwet en in 1923 de Dienstweigeringswet tot stand. Het waren dienstplichtigen die bij de inval van Duitsers in 1940 en bij het Indië-conflict 1946-1949 het merendeel van de krijgsmacht uitmaakten. De val van de Muur in 1989 leidde de afschaffing van de dienstplicht in; in 1996 kwam de laatste lichting dienstplichtigen op voor eerste oefening.

Twee eeuwen dienstplicht, twee eeuwen handhaving van de dienstplicht door middel van discipline en twee eeuwen negatieve reacties op de dienstplicht in de vorm van dienstweigering en desertie zijn het object van deze studie.

1.1. Aanleiding

Bij de aanvang van deze studie was het de bedoeling vooral een soort kroniek van het dienstweigeren in Nederland te schrijven, waarbij dienstweigeren werd opgevat als een vorm van een principieel verzet tegen militaire dienst en het leger. Mijn betrokkenheid bij de dienstweigerbeweging op de grens van de jaren zestig en zeventig motiveerde mij om het verhaal van de dienstweigerers te vertellen. De dienstweigerers die de maatschappelijke moed hadden getoond om van de voor de hand liggende norm af te wijken hadden in mijn ogen recht op een dergelijk eerbetoon. Maar het dienstweigeren heeft vele vormen. Ik moest dus ook andere vormen van verzet tegen militaire dienstplicht daarbij betrekken; dat gaat dan om een scala van mogelijkheden om de dienstplicht te ontlopen, van S5 tot een 'Vredeling-huwelijk', van weigeryupen tot totaalweigerers.

Maar ik kwam tot de ontdekking dat ik dan eerst een beschrijving moet geven van de militaire dienst, het object waartegen de bezwaren gericht zijn. Een systematisch overzicht van de militaire dienstplicht in Nederland over de laatste tweehonderd jaar (vanaf Napoleon) of over de laatste honderd jaar (vanaf het persoonlijk worden van de dienstplicht door de afschaffing van het remplaçantenstelsel en het lotingstelsel) is alleen rudimentair beschikbaar.

En dat bracht mij tot de vraag: waarom is er eigenlijk 200 jaar dienstplicht geweest? Niet eerder (dan 1800) en niet later (dan 2000)? Welke factoren maakten een militaire dienstplicht noodzakelijk?

Omdat ik rechten heb gestudeerd en werkzaam ben geweest binnen het domein van de mensenrechten, in het bijzonder de kinderrechten, is mijn benadering van de thematiek van dienstplicht en dienstweigeren juridisch van aard.

Het materiële object van deze studie is de militaire dienstplicht (en de negatieve reacties daarop), de wetenschappelijke dimensie is een juridische benadering, het perspectief wordt bepaald door de (rechts)geschiedenis.

1.2. De dienstplicht als onderwerp van het publiek recht

Dienstplicht is kortweg te formuleren als de door de staat aan de burger bij wet opgelegde verplichting om deel te nemen aan de krijgsmacht. In het volgende hoofdstuk zal het begrip nauwkeuriger worden afgebakend.

De dienstplicht is bij uitstek een thema uit het publiekrecht in brede zin. Bij een bestudering van de militaire dienst komen zowel het staatsrecht als het strafrecht aan de orde: het staats- en bestuursrecht bij de formulering van de verplichtingen van de burger om militaire dienst te vervullen en het strafrecht in de vorm van de sanctionering van deze verplichting in de vorm van een eigenstandig militair strafrecht.

De dienstplicht kan als juridisch fenomeen niet alleen bestudeerd worden vanuit het stelsel van de verplichtingen van de dienstplichtwetgeving, maar dient ook gezien te worden vanuit de negatieve reacties op de dienstplicht door de burgers op wie de dienstplicht rust.

Vanuit dat perspectief worden in deze studie vier dimensies in ogenschouw genomen:

1. Legervorming: hoe komt men het leger binnen?
Hoe is de personeelsvoorziening van de krijgsmacht? Vindt legervorming plaats op basis van huur- of beroepslegers of op basis van dienstplicht? Of op grond van een combinatie van beide? Gezien wordt ook hoe de grondwet daarvoor de grenzen aangeeft.
2. Discipline: hoe wordt een militair binnen het leger gehouden?
De dienstplicht wordt binnen de krijgsmacht afgedwongen door middel van het militair straf- en tuchtrecht, dat de juridische basis is van het handhaven van de discipline.
3. Dienstweigering: men wil het leger niet binnen.
Of een dienstplichtige daadwerkelijk opkomt, is dus een vraag van dienstweigeren of niet. Dienstweigeren krijgt hier vooral de betekenis van niet verschijnen na een officiële oproep.
4. Desertie: men loopt alsnog uit het leger weg.
Wie zich als militair alsnog onttrekt aan de dienstverplichtingen pleegt desertie.

Met deze vier elementen (dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie) tekent zich in de loop van de tijd een dienstplichtrecht af, dat componenten bevat uit het (militaire) ambtenarenrecht, het (militair) straf- en tuchtrecht en het bestuursrecht met als een soort paraplu het grondwettelijk en het internationaal-rechtelijk kader.

1.3. Een rechtshistorisch perspectief

De dienstplichtigen krijgen van de ‘grote’ geschiedenis weinig aandacht, de veldslagen waaraan zij deelnemen des te meer. Het zijn de hoge beroepsofficieren die de volle aandacht krijgen. De gewone manschappen blijven talloos en naamloos. Met moeite en met vertraging is er de laatste decennia enige aandacht voor veteranen op gang gekomen.

De geschiedenis van dienstweigeren en desertie is het verhaal van een tegenbeweging, van verzet en reactie, van maatschappelijke incidenten en eigenzinnige personen; het speelt zich af in de marges van de samenleving, aan de rand van het oorlogsgebeuren en in de voorhoede van ideeënontwikkeling en niet in de hoofdstroom van de geschiedschrijving, waarin ruim baan gegeven wordt aan slagvelden, belegeringen en veroveringen (*histoire bataille*).

Er is gekozen voor een rechtshistorische benadering van de thematiek in een poging om een ontwikkelingsgang in beeld te krijgen. De rechtsgeschiedenis wordt mede wordt beoefend om door het bestuderen van de rechtspraktijk uit het verleden meer zicht te krijgen op de huidige ontwikkelingen. Dat gaat voor deze studie maar zeer beperkt op, omdat de militaire dienstplicht rond de tweede decenniumwisseling feitelijk is afgeschaft, in Nederland en de meeste Europese landen. Voor het militair straf- en tuchtrecht ligt dat iets anders, omdat ook voor een beroepsleger een eigen sanctiesysteem nodig of wenselijk kan zijn. Het valt aan te nemen, dat het militair straf- en tuchtrecht materieel en procedureel mede ontwikkeld is door de feitelijke aanwezigheid van dienstplichtigen, die van de krijgsmacht meer dan de helft van de militairen uitmaakten. De rechtsgeschiedenis van de dienstplicht is vooral een wetsgeschiedenis. Aan de militie- en dienstplicht ligt steeds een wettelijke regeling ten grondslag.

De opeenvolgende wetten op het terrein van de dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie zijn de mijlpalen van deze studie. Het zijn de pilaren die de studie dragen. De voorgeschiedenis van de wet, de politieke en parlementaire discussie over het wetsontwerp en de toepassing van de wet worden besproken op basis van de beschikbare documenten. De ene wet is via een cyclus van evaluatie en ontwikkeling (*action-plan-do-check*) met de volgende wet verbonden. In een aantal gevallen is de wijziging van de grondwet de basis van een aanpassing van de gewone wet.

Er is een keten van elkaar opeenvolgende wetten gedurende de twee eeuwen van de dienstplicht. Dat geldt ook voor het militaire straf- en tuchtrecht, waarop de disciplinehandhaving en de aanpak van desertie zijn gebaseerd. Ook voor het dienstweigeren is er een reeks regelingen. Deze kettingen van wetten op de vier gebieden dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie van deze studie slingeren als het ware om elkaar heen en maken zo een snoer met vier strengen: dat is de kabel, die deze studie is.

In de meeste gevallen liggen de elementen die de wetgevingscyclus aansturen buiten het juridisch domein. Het zijn politieke ontwikkelingen, technologische vernieuwingen, internationale relaties en militaire orga-

nisatiemodellen die bepalen of de dienstplicht op een bepaalde manier moet worden vormgegeven: meer of minder man, beter opgeleid, langer ter beschikking.

Het is niet zonder spijt dat er in deze studie af is gezien om het maatschappelijk decor van de juridische ontwikkeling van de dienstplicht te schetsen. Het zou niet alleen in kwantitatief opzicht de omvang van de studie nog groter maken, maar het is ook de vraag of het voor een jurist mogelijk is om op wetenschappelijk verantwoorde wijze die belerende geschiedenis te beschrijven.

Waar nodig zullen niettemin de elementen van buiten het juridisch domein worden kort aangeduid zonder verdere uitwerking. De ontwikkeling van de dienstplicht in de negentiende eeuw kan niet goed begrepen worden zonder vermelding van de introductie van de spoorwegen en uitvinding van de getrokken lopen, de opkomst van het dienstweigeren rond de eeuwwisseling van de negentiende en twintigste eeuw zonder de aanduiding van de rol van de sociale en antimilitaristische bewegingen, zonder de context van protestbeweging en Vietnamprotesten.

De cultuurgeschiedenis van de dienstplichtontwikkeling is grotendeels weggelaten. Helaas, maar onvermijdelijk. Het ontbreken van de omgeving van wetgeving maakt het geheel wat kaal. Positief gezegd: de focus op de dienstplicht is van juridische aard en aan de juridische bestudering daarvan heeft het tot nu toe ontbroken. In die zin vult deze studie een lacune binnen het juridisch domein.

De juridische regelingen en de documenten die daaraan ten grondslag liggen vormen de belangrijkste bron. Daarnaast is de jurisprudentie, die in eerste honderdvijftig jaar wat schaars, maar sinds de Tweede Wereldoorlog ruimer voorhanden is. De juridische literatuur over de dienstplicht blijft beperkt tot een aantal tijdschriftartikelen. Over het militair straf- en tuchtrecht is meer juridisch onderzoek- en documentatiemateriaal beschikbaar.

Deze studie is vanwege de rechtshistorische benadering gesitueerd binnen het domein van de rechtsgeleerdheid en aan de grens met de geschiedeniswetenschap. Daarom is deze studie geen bijdrage in de klassieke zin aan de militaire geschiedenis, maar voegt daar het inzicht in de regelgeving en rechtspraak aan toe. Zonder wet is er geen militeplicht, geen dienstplicht, geen handhaving van de discipline, geen militair strafrecht. De geschiedenis van het militair recht flankiert de krijgsgeschiedenis.

1.4. Beperkt tot Nederland

In deze studie staat de dienstplicht (en de negatieve reacties erop) in Nederland centraal. Er is geen poging gedaan om een rechtsvergelijking met andere, ons omringende Europese landen te maken. Dat is niet alleen een veel omvattender werkstuk, maar veronderstelt ook dat het Nederlandse dienstplichtsysteem juridisch reeds afdoende in kaart is gebracht. Quod non (zie verderop).

Omdat de moderne dienstplicht beschouwd kan worden als een product van de Franse Revolutie en Napoleon de conscriptie in 1811 naar Nederland heeft geïmporteerd, wordt in het desbetreffende hoofdstuk wel uitvoerig aandacht besteed aan de ontwikkelingen rondom de dienstplicht in Frankrijk.

In de loop van de negentiende eeuw moest bij de besluitvorming over het Nederlandse militiestelsel een keuze gemaakt worden uit het Pruisische, Franse of Zwitserse model van dienstplicht; daarom zal ter plaatse kort op de ontwikkelingen in die landen ingegaan worden.

In het algemeen is er de focus op Nederland, maar waar nodig wordt een excursie naar het buitenland gemaakt zonder dat er sprake is van een stelselmatige rechtsvergelijkende benadering.

Waar nodig zal ingegaan worden op de internationaalrechtelijke ontwikkelingen in de vorm van *soft law* van de Europese instellingen en van de Verenigde Naties. Bovendien komt de relevante jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens aan de orde. Het internationaal recht heeft nauwelijks betrekking op de dienstplicht, maar is vooral van belang voor de ontwikkeling van het militair straf- en tuchtrecht en voor de ontwikkeling van het dienstweigeringsrecht.

1.5. Deze studie en de wetenschappelijke omgeving

Als de wetenschap een gebouw is, dan is het de opdracht van de wetenschapper nieuwe bouwstenen aan te dragen, want het gebouw is natuurlijk nooit af. De wetenschapsbeoefenaar bouwt voort op de producten van zijn voorgangers uit het verleden en collega's van vandaag.

Bij mijn werk aan deze rechtshistorische studie over dienstplicht was het niet eenvoudig gebruik te maken van het wetenschappelijk werk van anderen. Er is binnen het juridisch domein geen onderzoek of proefschrift gepubliceerd over de dienstplicht.

In het domein van de krijgsgeschiedenis is voor de periode van de negentiende eeuw een reek publicaties waarin naast andere aspecten ook aandacht is voor de ontwikkeling van de dienstplicht. Ik noem in chronologische volgorde van het tijdvak een aantal dissertaties:

- Het verzet tegen de Napoleontische conscriptie komt uitvoerig aan de orde in de historische studie van Joor (2000) en Welten (2007) beschrijft uitvoerig de implementatie van die conscriptie in Weert en omgeving. Van der Spek (2016) geeft een overzicht van de Hollandse soldaten – beroeps en dienstplichtig – in het Franse leger in de periode 1806-1814.
- Amersfoort (1988) beschrijft in zijn studie over de laatste Zwitserse huursoldaten, ook de allereerste vormen van militieplicht in het tijdvak 1813-1830;
- Bevaart (1993) besteedt in zijn studie over het defensiebeleid in de periode 1840-1874 vanzelfsprekend ook aandacht aan het militiebeleid. Klinkert (1992) doet het zelfde voor de periode 1874-1914 en Gooren (2002) vergelijkt voor het tijdvak 1870-1914 het Nederlandse defensiebeleid met het Britse.
- Bijna de hele negentiende eeuw komen aan bod in de studie van Schoenmaker (2009) over de relatie tussen volk en krijgsmacht in de periode 1832-1914, waarbij de dienstplicht een cruciale rol speelt. Van Roon (2013) beschrijft de militieplicht in de negentiende eeuw niet vanuit het perspectief van de beleidsmakers, maar van de bevolking.
- Richtinggevend is de al wat oudere polemologische studie over de metamorfose van de oorlog met name in de negentiende eeuw (en dus de opkomst van de dienstplicht) van Spits (1971).
- De Nederlandse krijgsmacht in de Eerste Wereldoorlog wordt in de dubbeldissertatie van Blom en Stelling (2004) beschreven vanuit het perspectief van de dienstplichtigen.
- Over de dienstplicht in de jaren van het Interbellum is (bij mijn weten) geen dissertatie of een wetenschappelijk historisch onderzoek dat het karakter van de monografieën overstijgt verschenen, zoals in de bundel onder redactie van Teitler (1984).
- Over de dienstplicht in de jaren zestig vanuit het perspectief van de dienstplichtigen handelt de (jeugd)sociologische dissertatie van Van der Meulen (1990). Boot (2015) geeft voor de periode 1945-1990 een beeld van de acties van de organisaties van dienstplichtigen en dienstweigeraars in verzet tegen het leger in de jaren zestig, zeventig en tachtig na de kritiek van weerbaarheidsorganisaties op de krijgsmacht in de jaren veertig en vijftig.
- Het dienstweigeren in theologisch perspectief wordt geanalyseerd in het proefschrift van Schumacher (1986).
- Op het scheiden van de markt verscheen de economische studie van Duindam (1995) over de kosten van de dienstplicht.
- De afschaffing van de dienstplicht in Nederland wordt door Noll (2005) vanuit beleidskundig perspectief vergeleken met de ontwikkeling van het Zweedse dienstplichtsysteem.
- Schinkel besteedt in zijn filosofische dissertatie over het geweten ook aandacht aan de dienstweigerprocedure in Nederland (2007).

Dit is de oogst van de diverse takken van de wetenschappen buiten het juridisch domein. Op juridisch gebied is zoals gezegd geen studie over de dienstplicht beschikbaar. Het militair recht beperkte zich tot het militair strafrecht. Daarover is tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw een aantal relevante studies verschenen in de vorm van proefschriften:

- Een Proeve van wetboek van militaire strafvordering werd ontworpen door Van den Bosch (1949);
- Over de organisatie van de militairrechtelijke organisatie in de periode 1795-1955 handelde het proefschrift van De Graaff (1957);
- Het militair tuchtrecht kwam aan de orde bij Langemeijer (1977);
- De toepassing van het arrest en de geldboete in het militair tuchtrecht was onderwerp van studie van Lindner (1985);
- De positie van militairen in het straf- en tuchtrecht kwam aan de orde in het proefschrift van Jörg (1979);
- Keijzer (1978) maakte een rechtsvergelijkende studie over de militaire gehoorzaamheid;
- Vermeulen en Holland (beiden in 1989) besteedden in hun juridische studies over gewetensbezwaren vanzelfsprekend veel aandacht aan de principiële dienstweigeraars;
- Van Krieken (1976) legde in zijn studie de nadruk op deserteurs en dienstweigeraars uit andere landen, die in Nederland om asiel vroegen;
- Siekmann (1988) ging in zijn volkenrechtelijke studie over UNIFIL ook in op de positie van uitzending van dienstplichtigen. Daarmee is ook de verschuiving in het militaire recht aangegeven;

- Door de inzet van het de Nederlandse krijgsmacht voor VN- en NAVO-operaties is de aandacht van het militaire recht verschoven naar thema's als *rules of engagement* en de nationale en internationale besluitvormingsprocedures, zoals bij Kristić (2012);
- Voetelink (2012) beschrijft de rol van het militair strafrecht bij de uitzendingen.

Het wetgevingsproces van het militaire strafrecht is uitstekend gedocumenteerd over de wetwijzigingen vanaf het einde van de negentiende eeuw door Van der Hoeven (1903-1904) en over de wetwijzigingen tegen het einde van de twintigste eeuw door Lindner (1992). De jurisprudentie in de periode 1923-1979 is verzameld door Van den Bosch, Fontijn e.a. (1981). Besselink (2003) heeft – na de opschorting van de dienstplicht in 1996 – in 2003 een breed overzicht over het Nederlands militair recht gepubliceerd in het kader van een Europese rechtsvergelijkende studie, waarin zowel strafrechtelijke als staatsrechtelijke (waar- onder constitutioneel recht en bestuursrecht) aspecten aan de orde komen. Coolen heeft tussen 1970 en 2010 talrijke artikelen geschreven over allerlei aspecten van het militaire recht: dienstplicht, militair straf- en tuchtrecht, rechtspositie van militairen, krijgsmacht in de grondwet, dienstweigeren, maar afgezien van een aantal studiepockets is helaas van zijn hand nooit een groot wetenschappelijk overzichtswerk verschenen, wat gezien zijn juridisch inzicht en historische kennis als gemis wordt ervaren.

Er zijn ook juridische studies waarin de dienstplicht zijdelings aan de orde komt. Zo komt in het proefschrift van Körver (2004) over de Londense wetsbesluiten van de Nederlandse regering in ballingschap de dienstplichtwetgeving gericht op Nederlanders overal ter wereld ter sprake.

Op zich een indrukwekkende lijst van studies, maar geen enkele over de vormgeving van de dienstplicht. Hier en daar interessante en bruikbare passages, maar er is geen gezaghebbend generaal overzicht beschikbaar.

Wie dus de juridische ontwikkeling van de dienstplicht in de afgelopen twee eeuwen wil beschrijven en analyseren, moet veel grondwerk doen. De fundamenteen en voorstudies ontbreken. Die leemten bepalen mede het karakter van deze studie. Er is een basisgeschiedenis van de dienstplichtwetgeving nodig. Er is ook geen notie van het bestaan van een dienstplichtrecht.

De piketpaaltjes die bij wijze van landmeting als afbakening geslagen kunnen worden zijn geleverd door de grondwet. De grondwetten bevatten vanaf 1814 een of meer bepalingen over de dienstplicht. Dat is niet zo in de meeste grondwetten van de staatsvormen vóór het oprichten van het koninkrijk in 1813. Alleen de Unie van Utrecht van 1579 en de Staatsregeling van 1798 bevatten bepalingen die op rudimentaire wijze een vorm van dienstplicht aanduiden. De dienstplichtbepalingen van de grondwet zijn niet bij iedere grondwetwijziging aan de orde geweest.

Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw komt de internationale juridische discussie over dienstweigeren op gang. Het gaat binnen de Europese context en het VN-kader vooral om *soft law*, tot een EHRM-uitspraak in 2011.

1.6. De dienstplicht als stiefkind van het publiekrecht

Twee thema's van deze studie, de dienstplicht en de bestuursrechtelijke vorm van dienstweigeren, behoren tot het domein van het staats- en bestuursrecht. De andere thema's de discipline, de strafrechtelijke vorm van dienstweigeren en desertie behoren tot het strafrechtelijk domein.

1.6.1. De verwaarlozing van de dienstplicht door het staatsrecht

In zijn *Les Transformations du Droit public* uit 1913 formuleerde de Franse staatsrechtgeleerde Léon Duguit (1859-1928) de rol van de staat als volgt¹:

L'État est l'ensemble des services publics, fonctionnant sous l'impulsion et le contrôle des gouvernants dans l'intérêt collectif.

De staat is het geheel van openbare diensten, die in het gezamenlijk belang functioneren onder de stimulans en controle van de bestuurders.

Dit zou moeten gelden voor weinig geordende primitieve stammen tot hoog ontwikkelde staatsformaties. Kranenburg die Duguit aanhaalt in zijn tweedelig handboek staatsrecht uit 1924-1926, noemt als 'het eerste gemeenschappelijk belang, dat dusver nog één van de der gewichtigste is gebleven, de verdediging tegen

¹ aangehaald door Kranenburg (1924), I, 15.

gevaaren die de groep als zoodanig van buiten dreigen'. Daar bedoelde hij voor Nederland mee de aanvallen van andere, vijandelijke troepen én het gevaar voor ons laag liggend territorium van het water van de zee en de grote rivieren. De voorziening in die belangen bleek van het allergrootste belang voor onze staatsrechtelijke organisatie, stelt Kranenburg, die daarmee landsverdediging en waterstaat staatsrechtelijk op gelijk niveau plaatste.

In de paragraaf die in zijn handboek handelt over het oppergezag over de krijgsmacht beperkt Kranenburg zich tot een rechtshistorisch overzicht van de ontwikkeling van de dienstplicht, om te beginnen met de discussies in de grondwetcommissie van G.K. van Hoogendorp in 1814. Hij geeft zich geen moeite een rechtsfilosofische beschouwing te geven over de legitimiteit van de dienstplicht. Maar daarna stelt Kranenburg principiële dienstweigering aan de orde. Het is 1924 en een grondwettelijke regeling van de erkenning van de gewetensbezwaren tegen militaire dienst en de wettelijke regeling van het dienstweigeren zijn kort geleden tot stand gekomen. Kranenburg veert als het ware op. Met toewijding, enthousiasme en instemming verwelkomt Kranenburg de grens die het individuele geweten stelt aan de staatsalmacht. Voor hem is met deze wetgeving de onjuistheid van de theorie van de staatssoevereiniteit erkend. Hij schetst met mededogen de spagaat waarin de anti-revolutionairen met deze kwestie terecht zijn gekomen: kampioenen in de strijd voor de consciëntievrijheid en aanhangers van een sterk overheidsgezag, mede om de zondige mens op het rechte pad te houden. Maar Kranenburg vindt dat het staatsrecht niet met onoplosbare conflicten en zedelijke dilemma's mag blijven zitten. Hij ontkent dat er sprake zou kunnen zijn van een overheidsgeweten.

Aldus wordt in een gezaghebbend handboek staatsrecht uit de jaren twintig van de twintigste eeuw de verhouding burger-staat waar het de dienstplicht betreft stilzwijgend en als vanzelfsprekend aanvaard en alleen waar het dienstweigeren betreft onderworpen aan een uitvoerige en genuanceerde beschouwing.

Deze benadering van Kranenburg is exemplarisch. Er is in de rechtsgeleerde literatuur aantoonbaar meer aandacht voor de legitimatie van het dienstweigeren dan voor de legitimatie van de dienstplicht: de uitzondering bevestigt de regel. Of anders gezegd: wie het staatsgezag tart met zijn geweten, krijgt meer aandacht van de staatsrechtjuristen dan de staat zelf die met de dienstplicht verplichting van essentiële en existentiële aard oplegt aan zijn burgers: immers het leven van de burger zelf is er mee gemoeid. Maar dat geldt natuurlijk ook omgekeerd voor de staat: het onafhankelijk voortbestaan van de staat is aan de orde bij de verdediging van de staat tegen buitenlandse invallers. In die zin zou de regeling van de dienstplicht moeten vallen binnen het staatsnoodrecht.

De dienstplicht is de uiting van het idee dat het voortbestaan van de staat boven het voortbestaan van het individu gaat: men eist van de dienstplichtige dat hij zijn leven geeft voor het vaderland².

In zijn handboek over het constitutioneel recht uit 1970 gaat Oud uitvoerig in op de lastige discussie over wie het over de krijgsmacht te zeggen heeft (koning, minister van Oorlog/Defensie, opperbevelhebber). Wat de dienstplicht betreft gaat hij net als Kranenburg terug in de geschiedenis naar de onderhandelingen in de commissie-Van Hoogendorp in 1814, waar geen constitutioneel debat plaatsvond, maar een discussie over de maatschappelijke aanvaardbaarheid van een van oorsprong door de Fransen opgelegde wetgeving. Oud geeft geen overwegingen en argumenten met betrekking tot de legitimatie van de dienstplicht.

In de diverse edities van het handboek van Van der Pot wordt ook deze benadering gekozen: de oorsprong van de dienstplicht wordt rechtshistorisch, maar niet rechtsfilosofisch behandeld. Het is een beschrijving van het debat in de commissie-Van Hoogendorp in 1814 en er is voorts enige aandacht voor de grondwettelijke basis voor dienstweigering op gewetensgronden uit 1923.

In een recente bewerking (2012) van het handboek over constitutioneel recht van de hand van Kortmann wordt dienstplicht bij wijze van spreken in het voorbijgaan behandeld. Dat is tot op zekere hoogte te begrijpen, omdat inmiddels de grondwet de dienstplicht van een verplichting gereduceerd heeft tot een juridische mogelijkheid zonder feitelijke betekenis. Kortmann heeft zich eerder uitdrukkelijk uitgesproken voor het schrappen van de krijgsmacht uit de grondwet, omdat de krijgsmacht een gewone rijksdienst zou zijn als rijkswaterstaat, belastingdienst, gevangeniswezen en politie.

---

2 In de meest absolute zin geformuleerd door het nationaal-socialisme. Het leven behoort niet aan het individu, maar aan de *Volksgemeinschaft*; in de woorden van Hitler: *Du bist nichts, Dein Volk ist alles*. Dat legitimeert dienstplicht en sluit dienstweigering uit.

In een publicatie van de Staatsrechtkring over ‘grondwet, krijgsmacht en oorlog’ uit 2008 komt het woord dienstplicht nauwelijks voor. Het staatsrechtdebat spitst zich toe op de politieke verantwoordelijkheid bij deelname aan vredesoperaties en dergelijke (artikel 100 Grondwet)³. Zelfs bij een bespreking van de verschillende regelingen met betrekking van de rechtstoestanden die verband houden met een gewapend conflict (staat van oorlog, staat van beleg, in-oorlog-verklaring, uitzonderingstoestand) wordt het besluit tot beëindiging van de opschorting van de dienstplicht (artikel 40 Kaderwet Dienstplicht) niet genoemd, terwijl het toch gebaseerd is op artikel 98 Grondwet. Een dergelijk KB wordt toch alleen in bijzondere omstandigheden genomen.

Dit geldt ook voor een bijzonder nummer van *Ars Aequi* uit 2009 over ‘Oorlog en recht’. Daarin wordt volledig voorbijgegaan aan de grondwettelijke mogelijkheid burgers als militairen in te lijven in de krijgsmacht en in te zetten in gewapende conflicten. Integendeel: de private militaire ondernemingen en de staatsaansprakelijkheid wordt een ‘uitdagende combinatie’ genoemd⁴.

De verwaarlozing van de dienstplicht door de beoefenaren van het staatsrecht laat zich niet gemakkelijk verklaren. Men zou kunnen denken, dat de uitvoering van de dienstplicht – wanneer het beginsel eenmaal aanvaard is – niet als bijzonder complex word ervaren. Er zijn ten hoogste een aantal procedures over de toepassing van regeling van de broederdienst, de kostwinnersvergoeding, de onmisbaarheid en dergelijke.

Daar staat tegenover dat de ongelijkheid van de dienstplichtlast zoals tussen de seksen, binnen één gezin, tussen studerende en niet-studerende de aandacht van juristen had kunnen trekken.

Er is een zekere overeenkomst met de belastingplicht. Het is zo evident, dat burgers moeten betalen voor het functioneren van de staat, dat de discussie niet gaat over de vraag of er belasting is, maar hoe. De dienstplicht heeft twee eeuwen lang een dergelijke vanzelfsprekendheid gehad, dat een verantwoording van het bestaan ervan niet nodig werd geacht. Dat de verdediging van het vaderland ook anders kan was het geval vóór het jaar 1800 en na het jaar 2000. De staat kan soldaten inhuren, zoals de overheid ambtenaren, politieagenten, boswachters, douaniers en brandweerlieden te werk stelt. De door de militaire strategie bepaalde hoge aantallen van benodigde militairen waren op de reguliere binnenlandse arbeidsmarkt niet beschikbaar (of in zoverre beschikbaar onbetaalbaar), maar moesten dus op andere, minder vrijwillige manier geworven worden. Het staatsrecht stond erbij en keek ernaar.

1.6.2. De dienstplichtigen en de militaire strafrechter: het separate karakter van het militaire strafrecht

De burger die op basis van de dienstplicht wordt ingelijfd in de krijgsmacht wordt daarmee van rechtswege onderworpen aan het militaire sanctiesysteem: het militair strafrecht en het militair tuchtrecht. Het grensgebied van het militair strafrecht en het militair tuchtrecht is complex en de grenzen zijn in de loop van de historie aan verschuivingen onderhevig, soms strikt gescheiden, soms met doelbewuste overlappingen. Het militaire sanctioneringssysteem, dat vanaf 1800 is ontwikkeld, heeft vooral te maken met dienstplichtigen, die zich ten hoogste neerleggen bij het feit dat zij gedwongen zijn hun militaire dienstplicht te vervullen, maar voor wie het geen vrije keuze is. Het is opvallend hoe weinig deze onvrijwillige vorm van legervorming is verdisconteerd in de juridische vormgeving van het militaire strafrecht. Dat is te meer opvallend, omdat dienstplichtigen voor commune delicten gepleegd tijdens verlof voor de militaire strafrechter dienen te verschijnen, ook in vrede⁵.

Onderscheidt een andere vorm van toegespist strafrecht, het kinderstrafrecht (dat overigens pas sinds 1901-1905 bestaat), zich door een afwijkende strafrechtprocedure en een ander sanctiesysteem, de delicten voor strafrechtelijk minderjarigen en strafrechtelijk meerderjarigen zijn dezelfde; er waren en er zijn binnen het Nederlandse strafrechtssysteem geen statusdelicten, strafbare feiten die alleen verricht kunnen worden door justitiabelen met eigenstandige positie. In die zin is het militaire strafrecht een separaat strafrechtstelsel. Is de kinderrechter een gespecialiseerde rechter binnen het commune rechtspraak, de militaire rechtspraak stond tot 1991 organisatorisch en procedureel volledig los van het commune strafrechtssysteem. Er was en er is een apart wetboek voor militair strafrecht. Bij het militaire strafrecht leidde de specialisatie tot separatie, bij het kindrecht niet. Door de betrekkelijk recente hervormingen is de militaire rechtspraak met een eigen

3 Zie ook het proefschrift van Kristic (2012) en publicatie 26 van de Staatsrechtkring over de functie en betekenis van de grondwet (red Kristic, Meuwese en Van der Schryff (2011)).

4 Van Genugten en Jägers (2009).

5 In België functioneren militaire gerechten alleen oorlogstijd. De eerste zin van artikel 157 van de Grondwet luidt sinds 17 december 2002:

Er zijn militaire gerechten wanneer de staat van oorlog bepaald in artikel 167 § 1 tweede lid, is vastgesteld.

status geïncorporeerd in het commune strafrechtstelsel, maar een militair moet voor een gemeen delict nog steeds verschijnen voor een militaire kamer van een rechtbank.

1.6.3. Dienstplicht en democratie

De behandeling van de vragen rondom dienstplicht (en de negatieve reacties daarop) kan worden benaderd vanuit de stelling ooit geformuleerd door Theodor Heuss in 1949: *Die Allgemeine Wehrpflicht ist das legitime Kind der Demokratie* (de algemene dienstplicht is het legitieme kind van de democratie). Deze stelling benadrukt een afstammingsrelatie tussen dienstplicht en democratie, een soort bloedverwantschap in de eerste lijn. De uitspraak van Heuss is natuurlijk niet geformuleerd als een wetenschappelijke stelling, maar is de vertaling van maatschappelijke en politieke gevoelens in een heel specifieke periode van de Duitse geschiedenis: de eerste naoorlogse jaren vol verwarring en chaos, vol frustratie en wrok, maar wellicht een tijd met hoop op maatschappelijke en politieke innovatie. De stelling veronderstelt dat er in wezen een relatie is of zou moeten zijn tussen dienstplicht en democratie. En als er een relatie zou bestaan, dan raakt dat ook de discussie over rechten én plichten van de burger.

Een mogelijke relatie tussen dienstplicht en democratie kan liggen op het vlak van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht: de dienstplicht als katalysator van de democratie. Of omgekeerd: een huurlingen- of beroepsleger is een versterking van een autoritaire machthebber. De dienstplicht zou de ontwikkeling van een staat in een staat kunnen beperken.

Het is ook mogelijk om een meer beperkte uitleg van de relatie tussen dienstplicht en democratie te hantieren. Daarbij wordt democratie beperkt tot de formele democratie: het bestuur van een land op basis van een kiesstelsel. Bepalend is de vraag wie er kiesrecht heeft. In deze benadering gaat het bij de relatie dienstplicht-democratie over de vraag of dienstplichtigen kiesrecht hebben en of kiesgerechtigden in dienst zouden moeten. In deze studie wordt de vraag alleen vanuit het perspectief van de dienstplichtigen benaderd. Is het object van de dienstplicht ook het subject van het kiesrecht? Men zou kunnen stellen, dat wie het vaderland met lijf en leven verdedigt, ook mee zou mogen bepalen hoe het land bestuurd wordt. Omdat de reikwijdte van het kiesrecht ruimer is dan de reikwijdte van de dienstplicht heeft het niet zo veel zin de vraag in omgekeerde zin te stellen. Een burger met een handicap kan en hoeft niet in dienst, maar mag en kan wel stemmen.

Het kan blijken, dat in de loop van de twee eeuwen die deze studie beslaat verschuivingen te constateren vallen in de toekenning van het kiesrecht aan dienstplichtigen. In het kader van de scheiding der machten is ook een benadering mogelijk om juist militairen uit te sluiten bij het landsbestuur en bij besluitvorming over het al dan niet voeren van oorlog en het inzetten van de krijgsmacht.

1.7. De probleemstelling

Het verzamelde materiaal over de wijze waarop de dienstplicht is vormgegeven, hoe met juridische systemen (bestuursrecht en strafrecht) de dienstplicht gehandhaafd wordt en hoe gereageerd wordt op vormen van non-participatie in de vorm van dienstweigeren (wegblijven) en desertie (weggaan) vormt de basis voor het beantwoorden van de vragen die als leidraad en probleemstelling van deze studie dienen:

Als primaire vraag:

- (1) hoe is in de loop van de laatste tweehonderd jaar in Nederland de dienstplicht en de reactie daarop in de vorm van disciplinehandhaving, dienstweigering en desertie ontwikkeld?

Als secundaire vragen:

- (2a) hoe is de dienstplicht in de loop van de tijd juridisch gelegitimeerd?
- (2b) Is er in het kader van de juridische legitimatie een relatie te leggen tussen het opleggen van de dienstplicht en het toekennen van stemrecht: mag een dienstplichtige meebeslissen over het bestuur van het land dat hij moet verdedigen?

De nadruk ligt in deze studie meer op beschrijving dan op analyse. Het moet mogelijk zijn het materiaal dat in deze studie bijeengebracht is te plaatsen in het perspectief van de ontwikkeling van het staatsrecht enerzijds en het strafrecht anderzijds in dezelfde tweehonderd jaar. Dat is een interessante uitdaging waarop in deze studie niet ingegaan wordt. Het is al bijna onmogelijk tweehonderd jaar rechtsontwikkeling rondom dienstplicht op een wetenschappelijk verantwoorde wijze in beeld te brengen. Een verdere analytische bewerking van het materiaal is verlokkelijk, maar is ook belemmerend voor het juridische grond- en spitwerk.

1.8. De historische indeling

De scope van het onderzoek is gericht op de laatste twee eeuwen. Dat geeft aan dat deze studie niet zonder pretenties is. Iedere te onderscheiden eeuw of decennium zou een aparte studie rechtvaardigen. Dat geldt ook voor de dienstplicht, de discipline, het dienstweigeren en de desertie. Dienstplicht ten tijde van de Tiendaagse Veldtocht, discipline tijdens de Eerste Wereldoorlog, dienstweigeren tijdens de Vietnamperiode, desertie tijdens het Indiëconflict, iedere periode geeft voor ieder facet genoeg stof voor een onderzoek. In deze studie is gekozen voor een brede opzet: breed in thema's en breed in tijdvakken. Dit is gedaan om een kader te scheppen voor meer gedetailleerde studies in de toekomst.

Er zijn twee inleidende hoofdstukken, tien chronologische hoofdstukken (hoofdstukken 3 tot en met 12) en een slothoofdstuk met een samenvatting, nabescherwing en conclusies (hoofdstuk 13):

1. De inleiding en de probleemstelling
2. Het thema van de studie wordt nader verkend met aandacht voor een afbakening van de centrale begrippen, voor de bijdrage van de politieke filosofen en voor een beschouwing van de wisselwerking van de dienstplicht en de natestaat.
3. De Franse revolutie bracht ook een revolutie in oorlogvoering en legervorming. De wet-Jourdan-Delbrel van 1798 was de eerste dienstplichtwet. De moderne dienstplicht in Nederland is een importproduct. De invoering van de conscriptie leverde veel verzet op, ook in Nederland onder Napoleon.
4. De negentiende eeuw laat een veranderde opvatting over oorlog zien. In Nederland gaat het militaire optreden tijdens de afscheiding van België met veel verzet gepaard. De negentiende eeuw met de milietiewetten van 1815, 1817 en 1861 en de schutterijwetten van 1815 en 1827, is wel de 'de eeuw van de dienstplicht' genoemd. De amalgamatie van de militie en de armee in 1819 stond op gespannen voet met de grondwet. Een nieuw militair strafrecht werd haastig in 1815 ingevoerd.
5. De geschiedenis van het dienstweigeren begint eigenlijk pas goed bij het begin van de twintigste eeuw. Wat de Nederlandse situatie betreft is dat goed aan te tonen. In het jaar 1898 werd het remplaçantenstelsel afgeschaft. Het leger werd van volksleger (van het lagere volk) een echt volksleger (van het hele volk). Dat het dienstweigeren langzaam maar zeker meer in opkomst kwam, had te maken met de opkomst van de arbeidersbeweging. Het proces van bewustwording van de arbeidende klasse had ook grote invloed op visies op militaire zaken. De eerste ervaringen met vakbond, actie en staking gaven ook een stimulans aan de pacifistische stroming. In de arbeidersbeweging tekenden zich drie stromingen af: de sociaal-democraten, die in afwachting van de revolutie de parlementaire weg insloegen, de communisten, die via directe actie onder het volk de revolutie nastreefden en de anarchisten die wars van organisaties en partijen het vrijheidsideaal hooghielden. Juist vanwege het individualistische karakter ontvingen veel dienstweigerers hun inspiratie van de anarchistische beweging. De schutterijweigering van Van der Veer in Middelburg in 1896 was de eerste moderne dienstweigering.
6. De Eerste Wereldoorlog vormde bij dit alles een waterscheiding. De mobilisatie bracht een directe confrontatie met het militaire systeem voor grote groepen Nederlanders. Uiteindelijk kwam de eerste regeling voor dienstweigering tot stand.
7. In het Interbellum komt een grondwettelijke en wettelijke regeling voor het dienstweigeren op principiële gronden tot stand. De toepassing van de Dienstweigeringswet uit 1923 leidde tot veel kritiek; in de jaren twintig waren er hoopvolle tekenen die wezen naar een uitbanning van de oorlog, de jaren dertig leidden tot een nieuwe impuls tot bewapening.
8. De Tweede Wereldoorlog bracht bij de Duitse inval een doodvonnis voor een Nederlandse deserteur, opgelegd door een haastig georganiseerde krijgsraad. Niet alle in het buitenland wonende Nederlanders reageerden positief op de oproep van de Nederlandse regering-in-ballingschap om zich te melden voor de strijd ter bevrijding van het moederland.
9. Het einde van de Tweede Wereldoorlog ging in Nederlands-Indië naadloos over in een koloniale oorlog. De uitzending van de eerste dienstplichtigen stond op zijn minst op gespannen voet met de grondwet, die dan ook schielijk werd aangepast. De wetgeving inzake de uitzending overzee was juridisch tamelijk krakemikkig. Er was een tamelijk breed verzet in de vorm van desertie.
10. In de koude oorlog is er een militaire confrontatie in de vorm van de Koreaanse oorlog, waaraan ook Nederlandse militairen deelgenomen hebben. Het Nieuw-Guinea-conflict, het losse eindje van het koloniale tijdperk, legde een zware last op de Nederlandse dienstplichtigen. De dienstweigering van Dries Brunia luidde het einde van de Dienstweigeringswet 1923 in. Het was het tijdperk van de Koude Oorlog met verscherpte militaire tegenstellingen en verzwaring van de dienstplicht.

11. Toen de naoorlogse geboortegolf de kazernes bereikte, sloeg het tekort aan dienstplichtigen om in een overschot. De democratiseringsgolf bereikte met enige vertraging ook de krijgsmacht. Haardracht, groetplicht, soldatenvakbond, vrijheid van meningsuiting waren daarbij discussie- en actiepunten. Er kwam aan het begin van de jaren zestig een nieuwe wet gewetensbezwaren militaire dienst, inhoudelijk gebaseerd op de Duitse wet. Totaalweigeraars wilden volledig buiten het militaire systeem blijven: geen beroep op de wet en geen vervangende dienstplicht. Met UNIFIL ging de inzet van de krijgsmacht voor VN-vredesoperaties van start. Dienstplichtigen namen daar vooral op vrijwillige basis aan deel.
12. De val van de Berlijnse Muur bracht uiteindelijk het einde van de dienstplicht; de krijgsmacht werd een volledig vrijwilligersleger. De dienstplicht werd opgeschort. Er is een plan om deze loze verplichting ook op meisjes van toepassing te verklaren. Door een uitspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in 2011 werd dienstweigering beschouwd als een mensenrecht. De toekomst van de dienstplicht ligt achter ons. In het beroepsleger zijn enkele gevallen van weigeringen om deel te nemen aan buitenlandse vredesoperaties te constateren. De internationale normen terzake van kindsoldaten worden aangescherpt.
13. Vogelvlicht en terugblik: de samenvatting en de concluderende observaties

1.9. Methode en rapportage

Ieder hoofdstuk bevat vier paragrafen over dienstplicht (legervorming), discipline (militair strafrecht), dienstweigeren (dienstontduiking) en desertie (en mouterij) en tot slot een paragraaf terugblik met een samenvatting en een (concluderende) nabescherping.

Voor de inhoudelijke paragrafen wordt gebruikt gemaakt van bestaande schriftelijke bronnen als boeken, tijdschriften, brochures, rapporten, pamfletten, 'grijze literatuur', wetteksten (en daarbij behorende parlementaire stukken en verslagen), jurisprudentie; incidenteel is er sprake van archiefonderzoek.

Bij wijze van uitzondering wordt er in een subparagraaf 'nasleep' een latere ontwikkeling of discussie weergegeven. Ook bij wijze van uitzondering kan een subparagraaf 'commentaar' worden toegevoegd. Een uitweiding vooral over juridische aspecten is in een aantal gevallen weergegeven in een kader.

Naast bronnen komen ook soms bijzonderheden, gelegen in andere perioden dan het beschreven tijdvak terecht in de voetnoten; het kan gaan om details, anekdoten, uitweidingen.

Deze studie is niet zonder ambitie en pretentie. Het is een grote opgave twee eeuwen dienstplicht in beeld te brengen. Maar het onderwerp dwingt tot een zo veel omvattende benadering. De dienstplicht kwam en ging. Dit is het juridisch levensverhaal van de dienstplicht.

HOOFDSTUK 2

EEN NADERE VERKENNING: DE AFBAKENING VAN BEGRIPPEN, DE INBRENG VAN DE POLITIEKE FILOSOFEN EN DE ROL VAN DE NATIESTAAT

In dit hoofdstuk wordt het onderwerp van deze studie vanuit verschillende dimensies nader verkend. Het betreft drie elementen die onderling tamelijk ongelijksoortig zijn.

Op de eerste plaats worden de centrale begrippen uit deze rechtshistorische studie, met name dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie nader omschreven. De omschrijvingen zijn niet vast, maar kunnen verschuiven met de ontwikkelingen in de tijd. Ook kan er een zekere spanning zijn tussen een wetsdefinitie en een omschrijving in het gewone spraakgebruik.

Op de tweede plaats wordt gezocht naar aanknopingspunten voor de discussie over de dienstplicht en de negatieve reacties daarop, in het bijzonder in de vorm van dienstweigering, bij een aantal politieke filosofen. Zij hebben – vaak in de marge van hun grote denkkaders – hun opvattingen over de dienstplicht geformuleerd, meestal in rudimentaire vorm.

In het derde deel van dit hoofdstuk wordt getracht het dienstplichtdebat te verbinden met de rol van de natiestaat.

De zoektocht naar deze elementen was tamelijk moeizaam en enigszins onbevredigend. Er bestaat niet een min of meer gestructureerde wetenschappelijke discussie over de dienstplicht en de negatieve reacties daarop, waarop kan worden aangesloten, met uitzondering van het deelgebied van het militair sanctierecht. De dienstplichtdiscussie is ook in het verleden nauwelijks gevoerd, zeker niet binnen de Nederlandse context. In de juridische analyse van de complexe relatie tussen de burger en de staat met rechten en plichten, met vrijheden en beperkingen, met bevoegdheden en procedures wordt de militaire dienstplicht niet of nauwelijks verdisconteerd. En dat lijkt voorbij te gaan aan de belangrijke rol die de dienstplicht heeft gespeeld in het leven van jonge burgers.

2.1. DE AFBAKENING VAN DE BEGRIPPEN

2.1.1. Wat is dienstplicht?

a. Inhoud en definitie van de dienstplicht

De terminologie

Wat nu onder dienstplicht verstaan wordt, werd in de tijd van de Franse Revolutie en Napoleon *conscription* genoemd en de tijd van Willem I Napoleon aangeduid met *militieplicht*⁶. De term dienstplicht vindt in de Nederlandse wetgeving zijn basis in de Dienstplichtwet van 1922.

De Franse term *conscription* en de Engelse term *draft* leggen het accent op het optekenen van de namen van de burgers op een lijst of in een register.

Militie is afgeleid van het Latijnse woord voor soldaat, *miles*, dat oorspronkelijk ‘duizendman’ betekent, naar de duizend man die één *tribus* in het oude Rome moest leveren. Andere vormen van een verdedigingsplicht in de periode voorafgaande aan het ontstaan van de moderne dienstplicht waren in de middeleeuwen de heerban⁷ als onderdeel van de vazalplicht voor de leenmannen ten opzichte van hun leenheren

6 Het Romeinse volk bestond oorspronkelijk uit drie *tribus*. Elke *tribus*, verdeeld in 10 *curiae* (afdelingen), moest zorgen voor 100 ridders (*equites* of *celes*) en 1.000 voetknechten (*pedites*), iedere *curia* dus 10 ruiters en 100 gewone soldaten. In de tijd van de Republiek der Zeven Provinciën werd het leger bestaande uit huurlingen de ‘militie van de staat’ genoemd.

7 Het woord ‘ban’ is van Germaanse afkomst en betekent ‘plechtige afkondiging’; ‘heerban’ is oproeping voor het ‘heer’ (leger). Men spreekt ook van *banum* of *banus*; het banrecht of banaal recht is in het algemeen het (voor)recht van de koning om te bevelen, te verbieden en te straffen (in het Frans: *banalité*, een term die gebruikt wordt om het alleenrecht van de heer (*droit seigneurial*) op het malen van het koren, het bakken van het brood of het persen van de wijn aan te duiden). Afgeleid van het woord ‘ban’ in de betekenis van ‘oproep tot de heervaat’ duidt het woord ‘achterban’ op de heerban van een achterleenman, de leenman van een leenheer, die op zijn beurt weer leenman van een andere leenheer is. In het Frans wordt een achterleenman *vassesseur* genoemd naar het Latijnse *vassus vassorum*. Het woord *banatio* is een middeleeuws Latijns neologisme. Een ‘banier’ is het vierkante vaandel waaronder de ridders van een heerban verzameld werden. Het woord ‘de heer’ in de zin van aanzienlijk persoon verschilt etymologisch van het woord ‘het heer’ (ook ‘heir’) in de betekenis van leger (vergelijk in het Duits ook *der Herr* en *das Heer*); beide woorden ‘heer’ duiken rond het jaar 1000 in

en vanaf de vroege renaissance de schutterijplicht⁸ voor de poorters van de steden.

In de term 'dienst' in 'militaire dienst' wordt etymologisch de nadruk gelegd op het verrichten van werkzaamheden in ondergeschikte positie.

De rol van de overheid essentieel

Met de dienstplicht lijft de staat burgers in de krijgsmacht in. Het is een vorm van afgedwongen legervorming. Een leger kan ook bestaan zonder dienstplicht: met beroepsmilitairen met een levenslange loopbaan en met vrijwilligers voor een bepaalde contractperiode. Als er op de arbeidsmarkt (in het binnenland of buitenland) onvoldoende militairen gewonnen kunnen worden of als de kosten van een beroepsleger de financiële mogelijkheden van de staat verre te boven gaan, kan de staat besluiten burgers als dienstplichtigen op te roepen. Het is ook mogelijk, dat de dienstplicht niet uit overwegingen van kwantiteit (mensen of middelen) wordt ingevoerd, maar uit ideologische overwegingen: de burger wordt ingezet om mee te helpen het vaderland te verdedigen. Daarbij moet niet worden uitgesloten, dat die ideologische overwegingen gebruikt worden om het praktische probleem van arbeidsmarkt en financiën te verhullen. Een combinatie van ideologische en praktische overwegingen is aan de orde wanneer voor de ene inzet van het leger wel van de dienstplichtigen gebruik gemaakt wordt en voor de andere niet. Zo mochten lange tijd Nederlandse dienstplichtigen niet ingezet worden voor de verdediging van de koloniën, maar wel voor het rijk in Europa.

Een belangrijke factor die in grote mate bepalend is voor het besluit van een overheid om het middel van de dienstplicht in te zetten is gelegen in de technologische ontwikkelingen rond oorlogvoering. Zo moeten de persoonlijke uitrusting van de individuele soldaat betrekkelijk eenvoudig te hanteren zijn (niet te zwaar zoals de vuurwapens tussen 1500 en 1700 of niet te geavanceerd zoals de huidige militaire apparatuur). De militaire techniek moet in een betrekkelijk kort tijdsbestek aan te leren zijn.

De dienstplicht is aldus een maatschappelijk fenomeen, dat in essentie alleen kan bestaan op grond van overheidsoptreden. Onderwijs, kunst, gezondheidszorg en zo veel andere domeinen kunnen maatschappelijk functioneren zonder dat de overheid er aan te pas komt. Dat de overheid in deze sectoren met financiële middelen en met wetgeving regulerend optreedt, is geen historische wetmatigheid, maar de resultante van een lange maatschappelijke ontwikkeling.

Voor de dienstplicht echter is regelgeving vanwege de overheid een *conditio sine qua non*. Reden te meer om vanuit juridisch oogpunt de dienstplicht aan een nauwkeurige analyse te onderwerpen.

De krijgsmacht

Bij de dienstplicht gaat het om deelnemen aan de krijgsmacht. In de term krijgsmacht zitten elementen van strijd en oorlog, dus de inzet van geweld. De Nederlandse grondwet spreekt in artikel 97:

Ten behoeve van de verdediging en ter bescherming van de belangen van het Koninkrijk, alsmede ten behoeve van de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde, is er een krijgsmacht.

Hoewel Van Maarseveen⁹ heeft betoogd, dat onder 'verdediging' ook vormen van sociale verdediging (bijvoorbeeld werkstaking, boycot, burgerlijke ongehoorzaamheid) geteld kunnen worden, kiest de grondwet voor defensie met geweld. De grondwetgever heeft dat in 1979 bevestigd door de verwerping van het regeringsvoorstel om de term krijgsmacht uit de grondwet te schrappen. Het schrappingsvoorstel werd vooral gemotiveerd met de overweging dat de krijgsmacht een gewone dienst als alle anderen is. In het regeringsvoorstel werd wel de term 'militaire verdediging' gebruikt, terwijl in het advies van de Staatscommissie Cals-Donner sprake was 'verdediging' zonder verdere toevoeging of invulling. In 2000 is op basis van een amendement¹⁰ in artikel 99a uitdrukkelijk de civiele verdediging als zodanig en een eventuele verplichting van de burgers daaraan mee te werken, zoals dat vanaf 1887 in artikel 181 derde zin in de

middel-nederlandse teksten op. De verwarring blijft beperkt tot een samenstelling als 'heerweg' dat zowel weg van de vorst als weg voor het leger (als vertaling van *platea exercitus*) kan betekenen (zie De Monté ver Loren & Spruit (1972), p. 112).

8 Het woord 'schutterij' zou afgeleid kunnen zijn van 'beschutten' in de betekenis van 'beschermen' of van 'schieten'. De laatste uitleg wordt de meest waarschijnlijke geacht.

9 Van Maarseveen (1969).

10 Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25367 (R1593), 16 (amendement Koekkoek-Te Veldhuis)(13 januari 1968).

grondwet stond, in de grondwet gehandhaafd; daarmee wordt het militaire karakter van de verdediging in artikel 97 nog verder geaccentueerd.

De krijgsmacht is niet de enige geweldorganisatie van de overheid. Ook de politie heeft de bevoegdheid binnen instructies geweld uit te oefenen, maar de politie heeft geen grondwettelijke basis.

De krijgsmacht heeft niet alleen een geweldfunctie, maar kan ook ingezet worden voor politiebijstand, voor hulpverlening en voor rampenbestrijding. Dit zijn afgeleide functies gezien de beschikbare mankracht en materieel.

Geweld omvat wapengeweld, hoewel theoretisch er ook wapenloos geweld bestaat. De soldaat is van oudsher een gewapende man. Oorspronkelijk was een soldaat bewapend met slag- en stootwapens, waardoor er direct lichamelijk contact was tussen twee strijders; bij boogschieten en speerwerpen was er uiteraard geen direct contact tussen twee strijders. Vanaf 1500 worden vuurwapens geïntroduceerd, die doden op afstand mogelijk maakt. Inmiddels is er een omslag van de bewapende man naar het bemande wapen gaande, waarbij de bediening van het wapen op steeds grotere afstand mogelijk is. Dit alles maakt het doden van de tegenstander steeds meer tot een 'afstandelijke' bezigheid. De introductie van drones, uitgerust met wapens, maakt de afstand van een kwantitatieve eenheid tot een kwalitatief verschil: een directe aanwezigheid in het gevechtsgebied is niet meer noodzakelijk.

De grondwettelijke dienstplicht

De grondwet die de krijgsmacht zijn plaats geeft, legt ook de dienstplicht op. Dat is zo geregeld vanaf de grondwet van 1814. De staatsregeling van 1798 was tamelijk vaag en de staatsregelingen van 1801 en 1805 zwegen over dit onderwerp. Er is altijd wel het besef geweest, dat de dienstplicht aan de burgers niet bij gewone wet opgelegd kon worden en dat een grondwettelijk fundament noodzakelijk was. Maar Napoleon schrapte de grondwettelijke plicht uit zijn constituties; hij had genoeg aan een wettelijke regeling.

De Nederlandse grondwetten van 1814 en 1815 waren zeer gedetailleerd op dit onderwerp: leeftijden (18-22 jaar, 19-23 jaar), duur eerste oefening (één maand voor alle militieplichtigen) en overblijven in de winter (voor een kwart van de manschappen). De grondwet wordt uitgewerkt in de militiewetgeving, van 1814, 1817 en 1861 met belangrijke wijzigingen in 1898, 1901 en 1912.

Wat houdt de dienstplicht in? Om te beginnen dient men te voldoen aan de opkomst voor de keuring, aan de oproep voor opkomst voor eerste oefening, (later) voor herhalingsoefeningen en (bij oorlogsdreiging) voor mobilisatie. Bij de inlijving wordt de dienstplichtige geplaatst onder de krijgstucht met het gebruikelijke toneelstukje: 'Heren, wilt u opstaan? Vanaf nu staat u onder de krijgstucht. Zitten!'. Dat gold ook voor het militair strafrecht.

Hiermee werd de dienstplichtige verplicht dienstvoorschriften en dienstbevelen op te volgen. Dat bepaalde het hele leven van de dienstplichtige: huisvesting, kleding, voeding, verlof, soldij, scholing. De dienstplichtige werd ook gedwongen geweld toe te passen op bevel van een militaire meerdere. Deze plicht om te doden gaat gepaard met het risico verwond of gedood te worden.

Juridisch gesproken was de dienstplichtige op de eerste plaats militair. De vraag of en in welke mate de dienstplichtige andere rechtsplechten kon vervullen was afhankelijk van het militaire systeem. Of en in welke mate hij (in familierechtelijke zin) zijn plicht als zoon, echtgenoot of vader kon vervullen, werd bepaald door de krijgsmacht. De dienstplicht oversteeg de zorgplicht van een jonge vader.

En of en in welke mate een dienstplichtige in staat was zijn bevoegdheden in staatsrechtelijke zin uit te oefenen in de vorm van (actief of passief) kiesrecht of het recht op vrijheid van meningsuiting, vereniging en vergadering, werd bepaald door de krijgsmacht. Er werden de dienstplichtige militair grote beperkingen opgelegd in het uitoefenen van burgerrechten.

Het militaire systeem valt derhalve onder het sociologisch begrip 'totale institutie' (zoals dat toepassing is op kostscholen, psychiatrische inrichtingen, gevangenissen, kloosters, schepen), waar wonen, werken, vrijetijd zich afspelen binnen één context¹¹.

b. Dienstplicht is geen belasting in natura

Er wordt vaak gesteld, dat dienstplicht een vorm van belasting *in natura* is? Is dat zo? Of is het – historisch gezien – eerder omgekeerd: belasting is een vorm van dienstplicht *in pecunia*?

---

11 De term *total institution* is geïntroduceerd door de Canadees-Amerikaanse socioloog Erving Goffman (1922-1982).

Dienstplicht een vorm van belasting in natura?

In de middeleeuwse oorsprong van het belastingrecht valt een verbinding te maken tussen belasting en dienstplicht. Het kwam regelmatig voor dat de leenheer zijn leenmannen opdroeg ten strijde te trekken en aldus te voldoen aan hun vazalplicht, maar dat de leenheer zijn leenmannen de mogelijkheid gaf deze dienstverplichting af te kopen met een bedrag in geld, dat in het Engels *sautage*, in het Frans *éauage* en in het Duits *Schildgeld* werd genoemd; in het Nederlands werd (vanaf de dertiende eeuw) ‘schut’ of ‘schot’ genoemd. (afgeleid van ‘schieten’ in de betekenis van (belasting) betalen (in ruil voor bescherming), vergelijk ‘geldschieder’). Daarbij bleef de geestelijkheid ‘buiten schot’. Dus dienstplicht is in oorsprong niet een belasting *in natura*, maar belasting is een dienstplicht *in pecunia*.

Dienstplicht wordt in veel publicaties wel een belasting *in natura* genoemd¹². Dat lijkt eenvoudig en eenduidig. De uitdrukking suggereert dat de dienstplicht op enigerlei wijze vergeleken kan worden met de belasting in geld. Daarom zijn er bij tijd en wijle voorstellen geweest de niet-dienstplichtigen en/of van de dienstplicht vrijgestellten, zelfs een extra belasting te laten betalen om redenen van rechtvaardigheid en billijkheid¹³.

Er zit nog een probleem in de waardebepaling van de tijd die beschikbaar is voor de dienstplicht afgekeurd – mannen en/of vrouwen –. Is het appels en peren vergelijken? Misschien, maar men kan wellicht niet de smaak van appels en peren vergelijken, maar wel de prijs.

Dienstplicht is tijd. En tijd is geld: men kan tijd in geld vergoeden. In die zin zou men kunnen uitrekenen hoeveel waarde in geld een dienstplichtige ten behoeve van de staat besteedt. Er zit nog een probleem in de waardebepaling van de tijd die beschikbaar gesteld wordt, zowel vanuit het perspectief van de dienstplichtige en vanuit het perspectief van de staat. Er zijn dienstplichtigen die capaciteiten hebben die van geen of beperkt nut voor de krijgsmacht zijn en die zij gedurende hun diensttijd niet kunnen uitmatten (een classicus heeft beroepsvaardigheden die onbruikbaar zijn voor de krijgsmacht, maar die buiten de krijgsmacht veel meer waarde heeft). Daartegenover staan dienstplichtigen met beroepsvaardigheden die (soms uitermate) bruikbaar zijn binnen de krijgsmacht. In dit geval is het voordeel van de staat dat de staat over deze vaardigheden onder de marktprijs kan beschikken, terwijl voor de dienstplichtige dezelfde problemen blijven als van de genoemde classicus (een arts is bijzonder nuttig voor de krijgsmacht; de soldij van een dienstplichtig arts zal altijd lager zijn dan de marktprijs: voordeel voor de staat, nadeel voor de dienstplichtige beroepsbeoefenaar). Dus op het niveau van de prijs is het al moeilijk genoeg te berekenen hoe zwaar de ‘belasting *in natura*’ is die dienstplichtigen betalen, voor de dienstplichtigen in het algemeen en voor een individuele dienstplichtige in het bijzonder.

De economische dimensie van de dienstplicht onderzocht

In het zicht van het einde van de dienstplicht verscheen in 1995 het wetenschappelijk onderzoek van Duindam; het was een economische analyse van de personeelscomponent van de krijgsmacht. Als VVDM-bestuurder kende Duindam de (rechts)positie van de dienstplichtigen letterlijk van binnen en van buiten. Er is in de Nederlandse context nauwelijks economisch onderzoek gedaan, een verwaarloosd terrein in het dienstplichtbeleid. Dat wijst erop dat de kosten van de dienstplicht nauwelijks een factor in het besluitvormingsproces zijn geweest. De personeelsbehoefte van de krijgsmacht in aantallen – al dan niet gerelateerd aan de inschatting van de veiligheidssituatie – leek van groter belang. De economie van de dienstplicht was beperkt tot de kwestie van vraag en aanbod: te weinig of te veel aanbod aan dienstplichtigen.

Het is binnen het kader van deze rechtshistorische studie niet mogelijk de gehanteerde economische theorieën en modellen van het onderzoek van Duindam te toetsen. Onder die beperking worden de volgende resultaten uit het proefschrift van Duindam gepresenteerd. De kernvraag is of een vrijwilligersleger duurder of goedkoper is dan een dienstplichtleger. Op het eerste gezicht zou men aannemen dat een vrijwilligersleger duurder is dan een dienstplichtleger, omdat de salarissen van vrijwilligers hoger uitvallen dan de wedde die men dienstplichtigen toestaat. Een dergelijke rekensom houdt bij nader inzien geen rekening met ander-

12 Bijvoorbeeld: Amersfoort (2012), p. 94. De dienstplicht werd wel *impôt de sang* (bloedbelasting) genoemd. Volgens Sylvie de Raedt in een publicatie over belastingweerstand in België zijn personen die hun militaire dienstplicht hebben vervuld zijn meer geneigd tot fraude dan zij die geen militaire dienstplicht vervulden. De ruiltheorie zou hier spelen. Volgens deze theorie wordt de dienstplicht beschouwd als belasting *in natura* aan de staat, die de ex-dienstplichtige zal trachten te compenseren door na de dienstplicht belasting te ontduiken. Ook zou tijdens de dienstplicht een negatieve houding tegenover de staat zijn ontstaan, wat belasting weerstand verhoogt. Helaas draagt De Raedt geen bronnen aan voor haar bewering (De Raedt (2003), p. 15).

13 Zie bijvoorbeeld het wetsvoorstel inzake weergeld van 23 februari 1915 (zie § 6.1.5)

re economische factoren, zoals de lagere bijdrage aan de nationale arbeidsproductiviteit: een dienstplichtige is een bepaalde tijd onttrokken aan de (burgerlijke) productie. Het is dan ook noodzakelijk aan het product defensie een economische waarde toe te rekenen.

Een paar economische karakterisering van de dienstplicht:

- dienstplicht is middel om te voorzien in de arbeidskrachten van de krijgsmacht; de krijgsmacht produceert gevechtskracht, waarmee voorzien wordt in het collectieve goed defensie;
- dienstplicht is een stimulans voor de krijgsmacht om jonge, onervaren en goedkope jongeren in dienst te nemen;
- dienstplicht is een middel om de krijgsmacht te laten beschikken over een 'oneindig' aantal jonge arbeidskrachten (geen besef van schaarste);
- dienstplicht is een verstoring van de allocatie van de krijgsmacht;
- dienstplicht is een subsidie op arbeid voor de ontvanger;
- dienstplicht is een instrument in economische politiek;
- dienstplicht is een belasting op arbeid;
- dienstplicht is een belasting *in natura*.

Het is verder interessant dat Duindam tracht de ledigheid binnen de militaire organisatie op een bepaald bedrag te schatten. Er is de indruk dat soldaten veel tijd in ledigheid doorbrengen: hangen, vervelen, tijdsverlies, wachten; wachten is iets anders dan wachtlopen. Duindam schat dat er jaarlijks voor een bedrag van f188 miljoen per jaar in de krijgsmacht in ledigheid wordt doorgebracht.

Dienstplicht is een vorm van belasting op arbeid, stelt Duindam. Dat mag zo worden opgevat: de waarde van de arbeid die een dienstplichtige in het normale (niet-militaire) leven had kunnen leveren en waarvoor hij marktconform betaald zou kunnen worden, wordt afgeroomd met het verschil tussen het normaal te verdienen salaris en de soldij van de dienstplichtige. Dat verschil betaalt de dienstplichtige wel, dat verschil betaalt de niet-dienstplichtige niet. Deze belasting wordt door Duindam berekend op f10.000 per jaar per dienstplichtige; bij 45.000 dienstplichtigen¹⁴ is de totale som van de dienstplichtbelasting is f450 miljoen.

Duindam citeert Siccama, die vier hypothesen formuleert over de kansen van een Nederlandse jongen om feitelijk in dienst te gaan:

- afhankelijk van het niveau van de opleiding van de jongen en van zijn vader: hoe hoger opgeleid hoe geringer de kans;
- afhankelijk van de plaats in het politieke spectrum: hoe linkser hoe geringer de kans;
- afhankelijk van de mate van kerkelijkheid: hoe kerkelijker hoe groter de kans;
- afhankelijk van de mate van mate van randstedelijkheid en urbanisatiegraad: hoe meer plattelands hoe groter de kans.

In een voorbeeld samengevat: er is een grotere kans, dat de zoon van een godvruchtinge Zeeuwse landarbeider in dienst gaat dan de zoon van een agnostische socialistische hoogleraar uit Amsterdam.

Onderzoek gedaan in het kader van de commissie-Meijer uit 1992 geeft geen bevestiging van deze hypothesen.

Duindam heeft de volgende overwegingen: de kosten van een vrijwilligersleger (in vreedstijd) zijn lager dan een dienstplichtleger, de kwaliteit ervan kan gehandhaafd worden, de binding ervan met de samenleving kan in stand blijven, de efficiency ervan kan gegarandeerd zijn, de flexibiliteit ervan kan op hoog niveau blijven en de zekerheid ervan is geen risico. De kernzin van het proefschrift – ook volgens recensent Ours¹⁵ – spreekt verbazing uit over het tijdstip waarop tot een vrijwilligersleger is besloten¹⁶:

Eigenlijk is het vreemd dat een vrijwilligersleger niet eerder tot stand is gekomen, daar een vrijwilligersleger zowel in maatschappelijk als in budgettair opzicht veel goedkoper is dan een dienstplichtigenleger, en een vrijwilligersleger de krijgsmacht het besef geeft met schaarse middelen om te gaan, waardoor tevens de effectiviteit van de krijgsmacht verbetert.

14 Voor 45.000 dienstplichtigen moeten bij goedkeuringspercentage van 75% 60.000 jongens opgeroepen worden. In 1988 ging 39% van de Nederlandse jongens in dienst, ruwweg een vijfde van een hele demografische jaarklasse (jongens en meisjes).

15 Ours (1996)

16 Duindam (1995), p. 171.

Dat moet betekenen, dat andere dan economische factoren de doorslag hebben gegeven om het kadermilitieer te vervangen door volledig vrijwilligersleger.

De studie van Duindam – hoe uniek ook binnen de Nederlandse context – komt beleidsmatig als mosterd na de maaltijd. Politiek was het niet meer mogelijk de dienstplicht te handhaven na de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989, de Duitse hereniging op 3 oktober 1990 en de opheffing van het Warschau Pact op 1 juli 1991.

Een nadere economische analyse over de kosten van de dienstplicht in Nederland door het Tinbergen Instituut uit 1994 wees uit dat een dienstplichtige na zijn diensttijd jaarlijks 5% minder verdient: f 1000 per jaar voor de dienstplichtigen van de lichting jaar 1989–1990. Deze 5% is enigszins vergelijkbaar met de 15% inkomensverschil, dat in Amerika voor twee jaar dienstplicht in de tijd van Vietnam is gevonden (7,3% per jaar)¹⁷.

Militaire dienstplicht als een belasting in natura is slechts een metafoor

Bezien vanuit de overheid (de inkomstenkant dus) zou men kunnen stellen, dat de dienstplicht een belasting *in natura* is, omdat dit stelsel de overheid zonder kosten voorziet in een substantieel deel van het personeel van de krijgsmacht. In die zin kan de dienstplicht geboekt worden als een vorm van inkomsten (of negatieve uitgaven) in de jaarlijkse staat van baten en lasten. Maar deze opbrengst is geen ongemarkeerde vorm van inkomen aan te wenden voor welke overheidsuitgaven dan ook; het is op te vatten als een bron van inkomsten met een specifieke bestemming.

Bezien vanuit de dienstplichtige is de dienstplicht een feitelijke bijdrage aan de uitvoering van de overheidstaak (in economische termen: aan het collectieve goed van de veiligheid). Een dergelijke vorm van gedwongen arbeid ten behoeve van de overheid is uniek: er zijn geen vergelijkbare verplichtingen binnen het Nederlandse rechtssysteem¹⁸, of het zou de verplichting in sommige Algemene Plaatselijke Verordeningen moete zijn om ervoor te zorgen, dat de stoep voor het eigen woonhuis sneeuwvrij gehouden moet worden¹⁹. Daar staat overigens niet bij, dat de (hoofd)bewoner zelf de bezem en de sneeuwruimer moet hanteren.

17 Imbens en Van der Klaauw (1994).

18 In artikel 239 (oud) van de Gemeentewet, ingevoerd bij de wet van 29 juni 1851 (Stb. 1851, 85) en ingetrokken bij de wet van 15 december 1966 (Stb. 1966, 564), luidt:

Ook op belasting in natura, of verpligting tot arbeid of levering ten behoeve van gemeentewerken, zijn, zooveel de aard der zaak toelaat, de artt. 232–237 van toepassing. De genoemde artikelen 232–237 bevatten procedurele voorschriften.

Naast artikel 239 over belasting *in natura* gaf artikel 192 (oud) de mogelijkheid om van gemeentewege persoonlijke verplichtingen op te leggen:

Ter handhaving der openbare orde, of in het algemeen belang, kunnen, wanneer de bijstand der plaatselijke beambten of vrijwillige hulp ongenoegzaam is en de plaatselijke middelen het betalen van hulp niet gedogen, de inwoners der gemeente tijdelijk tot het doen van persoonlijke diensten worden opgeroepen.

Van Meurs stelt in 1881 in zijn proefschrift voor om artikel 192 in artikel 239 te incorporeren om op deze wijze persoonlijke plichten als brandgast en nachtwacht als een belasting *in natura* te kunnen opleggen met toepassing van de procedurele waarborgen van de artikelen 232–237 Gemeentewet 1851 (Van Meurs (1881), p. 64).

19 Het opleggen van een verplichting zoals sneeuwvrij maken van het trottoir voor het woonhuis is niet strijdig met het verbod op slavernij of dienstbaarheid van artikel 4 EVRM; in lid 2 sub d wordt uitgezonderd van het verbod op verplichte arbeid: ‘elk werk en elke dienst welke deel uitmaakt van normale burgerplichten’.

In de *Forced Labour Convention* (ILO-29) uit 1930 is in artikel 2 lid 2 bepaald:

Nevertheless, for the purposes of this Convention, the term forced or compulsory labour shall not include:

...

b) any work or service which forms part of the normal civic obligations of the citizens of a fully self-governing country

Niettemin zal in het kader van dit Verdrag de term dwangarbeid of verplichte arbeid niet inhouden:

...

b) iedere arbeid of dienst die onderdeel vormt van de gewone burgerlijke plichten van de burgers van een land dat zichzelf volledig bestuurt;

Het is opvallend, dat in de ILO-conventie het opleggen van burgerplichten toelaatbaar geacht wordt geacht in een ‘*fully self-governing country*’; deze formulering verwijst niet zo zeer naar een democratisch bestuurd, maar naar aan een ander land onderworpen kolonie. Deze bepaling houdt een veroordeling *ex post* van het Cultuurstelsel (1830–1870) in Nederlands-Indië in.

Gewone burgerplichten mogen dus opgelegd worden. In Nederland kan daar sneeuwruimen bij horen. Ongetwijfeld worden in andere landen andere plichten als gewoon beschouwd. In de APV van bijvoorbeeld de gemeente Druten staat in artikel 2.1.6.1a:

Bestrijden van gladheid (ruimplicht): Bij sneeuwval of gladheid is de hoofdbewoner of hoofdgebruiker of bij het ontbreken van deze, de rechthebbende op het gebouw, de tuin of het erf verplicht: a. de sneeuw en/of het ijs weg te ruimen van het voetpad gelegen voor of langs het gebouw, de tuin of het erf; b. er voor te zorgen, dat de sneeuw of het ijs bij het wegruimen wordt gebracht naar de uiterste rand van het voetpad, zodanig dat voor het voetgangersverkeer en bij bushal-

Bij de benadering van het concept 'dienstplicht als belasting *in natura*' spelen nog andere zaken. De dienstplicht is geen gewone vorm van (verplichte²⁰) arbeid. Het leger is een organisatie toegespitst op geweldtoepassing. Een soldaat moet – zo nodig – geweld uitoefenen én – dat wordt vaak vergeten – bereid zijn slachtoffer van geweld te zijn. Die beide dimensies zijn *in casu* geen eigen keuze, maar worden opgedragen door de (leidinggevendende van de) organisatie. Dat is tot op zekere hoogte qua organisatie te vergelijken met politiediensten. Ook agenten moeten – zo nodig – geweld toepassen en kunnen – in uitzonderingsgevallen – ook slachtoffer van geweld worden. Ook brandweerlieden hebben een beroep met risico's. Ongetwijfeld wordt in het militaire domein gedacht in termen van risicomijding en –calculatie, maar ook operaties met een hoog risico of een onhaalbare doelstelling kunnen om tactisch-strategische redenen toch doorgezet worden: schijnmanoeuvres, afleidingsoperaties, oefen- of proefaanvallen²¹, zelfmoordacties of prestige-campagnes kunnen in de ogen van de direct uitvoerenden zinloos, onhaalbaar of desastreus zijn, ze worden alleen gerechtvaardigd op een hoger strategisch niveau van de oorlogvoering. De vraag in dit verband is nu of het mogelijk is een dergelijke dimensie te wegen in het kader van het concept 'dienstplicht als belasting *in natura*'. Wie dus een vorm van weergeld, defensiebijdrage of dienstplichtbelasting zou betalen, compenseert ten hoogste in geld de tijd besteed door een dienstplichtige, maar betaalt geen vergoeding voor de immateriële aspecten van de dienstplicht.

De inhoudelijke, niet-financiële component van de dienstplicht maakt het onmogelijk om de dienstplicht te beschouwen als een vorm van belasting *in natura*: dienstplicht is geen soort belasting *in kind*, maar een verplichting *one of a kind*: een verplichting *sui generis*. De dienstplicht als verplichting van (een bepaalde groep) burgers beschouwen als belasting is niet meer dan een metafoor.

c. Wat is geen (militaire) dienstplicht?

Er is een aantal maatschappelijke en juridische fenomenen die aan de dienstplicht verwant zijn. De vaarplicht voor koopvaardijpersoneel en noodwachtersplicht (BB) zijn net als de militaire dienstplicht beide ook gerelateerd aan een situatie van oorlog. Het begrip sociale dienstplicht heeft een andere dimensie.

Vaarplicht: de militarisering van de koopvaardij.

Kort na de nederlaag van mei 1940 werd door de gevluchte Nederlandse regering besloten om de Nederlandse opvarenden van de koopvaardijvloot een vaarplicht op te leggen²². Transport overzee was cruciaal voor de oorlogvoering, inclusief de verdediging van Nederlands-Indië. Bovendien dreigde het gevaar dat Nederlandse zeelieden zich in neutrale havens zouden aanmonteren op neutrale schepen. De vaarverplichting van zeelieden werd vastgelegd in een wetsbesluit van 6 juni 1940 (Stb. 1940, A 5), later in een aangepast wetsbesluit van 11 maart 1942 (Stb. 1942, C 19). Er was geen vooroorlogse wet die de regering daartoe machtigde, maar de legitimatie werd gevonden in artikel 187 (nummering van de Grondwet 1938) dat alle Nederlanders daartoe in staat verplichtte 'mee te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied'. Overigens wordt in wetsbesluit A5 het grondwetsartikel niet expliciet genoemd.

In het Vaarbesluit kon de minister van Defensie nadere regels stellen op grond waarvan Nederlanders en Nederlandse onderdanen verplicht werden persoonlijke diensten bij of ten behoeve van de scheepvaart te verrichten. Deze vaarplicht had als consequentie, dat de overheid garanties diende te geven op het gebied van beloning en andere arbeidsvoorwaarden. In 1942 is met het Scheepvaartbesluit de hele Nederlandse koopvaardijvloot genationaliseerd.

---

ten voldoende ruimte open blijft; daarbij dienen tevens voldoende openingen aanwezig te zijn voor het afvloeien van het dooiwater; c. brand- en rioolputten ten alle tijde vrij te houden.

Toch verdwijnt de verplichting tot sneeuwruimen uit steeds meer APV's en uit de model-APV opgesteld door de VNG, omdat een dergelijke verplichting van de burgers moeilijk gehandhaafd kan worden.

20 De Forced Labour Convention (ILO-29) uit 1930 zondert in artikel 2 lid 2 sub a 'any work or service exacted in virtue of compulsory military service laws for work of a purely military character' uit van de definitie van dwangarbeid. Dit geschiedt ook in artikel 4 EVRM, waarvan lid 3 sub b: 'elke dienst van militaire aard of, in het geval van gewetensbezwaren in landen waarin hun gewetensbezwaren worden erkend, diensten die gevorderd worden in plaats van de verplichte militaire dienst' niet beschouwd wordt als vorm van slavernij of dwangarbeid.

21 Een bekend voorbeeld is de *raid* op Dieppe in 1942, een poging tijdens de Tweede Wereldoorlog van de Britten om een bruggenhoofd op het vasteland te veroveren; van de 6.086 ingezette militairen werden er 4.384 gewond, gedood of gevangengenomen. Het Dieppe-project bleek gewoon niet meer geweest te zijn dan een oefening voor D-Day twee jaar later, maar dat wel ten koste van ruim 4.000 man.

22 Zie meer uitvoerig Meyer (1945), p. 99-112.

Gedurende de gehele oorlog kwamen er in totaal 840 schepen met een tonnage van 2.800.000 brt onder de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering, die het beheer opdroeg aan de Nederlandse Scheepvaart – en Handelscommissie (NSHC). Ruim 18.000 matrozen en scheepsofficieren kwamen onder de vaarplicht te vallen. Daarvan waren 6.000 Nederlandse onderdanen uit Nederlands-Indië (inlanders en Chinezen). Van die 18.000 schepelingen zijn er 3.300 omgekomen, vooral als gevolg van torpedo's bij duikbootaanvallen. Van 840 schepen gingen er 387 (46%) verloren, een hoge prijs.

Bij de militarisering van de koopvaardij werden in het Vaarbesluit in eerste instantie geen strafbepalingen opgenomen. In het begin van de Londense regeerperiode werd dat strijdig geacht met het staatsrecht²³. In een ministerieel uitvoeringsbesluit van 2 augustus 1940, no 157 werden de overtreders bedreigd met een vervolging op grond van de artikelen 398, 399 en 401 Sr, een wel wat kinderachtige poging om langs een omweg een strafsancie in de regeling binnen te smokkelen²⁴. Wie zich aan de vaarplicht onttrok kon tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld worden.

Ongeveer 500 zeelieden hebben zich aan de vaarplicht onttrokken (2,7%). Daarvan bijna 300 in de Verenigde Staten, waar deze deserteurs wel geïnterneerd, maar niet veroordeeld werden. Dat is geschied op verzoek van het Nederlands Scheepvaart Comité, de tegenhanger in de VS van de NSHC; medio 1944 waren ongeveer 50 geïnterneerden, van wie 27 inheemsen (uit Nederlands-Indië).

In Engeland heeft wel een Nederlandse rechtsinstantie gefunctioneerd, een kantongerecht, een rechtbank en een parket. Er werden bij de speciale officier van justitie tot eind 1943 1.900 gevallen aangemeld. Over 1.600 zaken is een beslissing genomen: 800 geseponeerd, 300 naar de rechtbank en 500 naar het kantongerecht. Dat waren niet alleen desertie-, protest- en stakingsdelicten. Want bij het niet voldoen aan de vaarplicht hebben verschillende redenen een rol gespeeld: verzet tegen de slechte en onveilige omstandigheden aan boord, staking voor een hogere gage, angst om getorpedeerd te worden.

De vaarplicht werd op 2 maart 1946 opgeheven. De vaarplicht kreeg op 23 juni 1972 een wettelijke basis in een Rijkswet (Stb. 1972, 415, in werking getreden 1 juni 1974 (Stb. 1974, 144) en in een gewone wet van 23 juni 1972 (Stb. 1972, 445, in werking getreden 6 september 1972).

De noodwachtplicht in het kader van de Bescherming Burgerbevolking

De Wet Bescherming Bevolking (BB) legt verplichtingen aan burgers op, overigens niet alleen bij civiele verdediging, maar ook bij watersnood en andere rampen²⁵. Er was een brandweerdienst, een eerste-hulpdienst- en een reddingsdienst. Ten gevolge van de watersnoodramp van 1 februari 1953 werd de werking van de wet BB in 1955 uitgebreid tot (dreigend gevaar voor) natuurrampen.

De civiele bescherming van de bevolking werd geregeld in vier wetten: de organisatorische wet Bescherming Bevolking, de wet op de noodwachten, een wet over de verplaatsing van de bevolking in tijden van oorlog(sgevaar) en een wet om zo nodig goederen te vorderen.

Men ging uit van vrijwilligheid bij het werven van BB-ers; velen werkzaam bij de provinciale en gemeentelijke overheden konden voor een BB-functie worden aangewezen. In artikel 77 van de wet op de noodwachten werd de noodwachtplicht geregeld, toe te passen als de vrijwillige werving te kort zou schieten. Bij KB van 24 januari 1959 (Stb. 1959, 8) werden artikelen 80–86 van de Wet op de Noodwachten (Stb. 1952, 405) geactiveerd waardoor de noodwachtplicht van toepassing werd verklaard. Er diende wel 'onverwijld' een wetsontwerp te worden ingediend om het AMvB te bekrachtigen. Dit voorstel werd op

23 De terughoudendheid om via wetsbesluiten strafbepalingen vast te stellen is in de loop van het Londense verblijf van de regering wel verdwenen. De invoering van de doodstraf voor een aantal bestaande delicten zit daarbij aan de andere kant van het spectrum (Besluit Buitengewoon Strafrecht (22 december 1943, Stb. D 61).

24 De kwalificatie is van de hand van Meyer (1945), p. 100.

25 Wet van 10 juli 1952, Stb. 1952, 404, die tegelijk werd ingevoerd met de Wet op de noodwachten (wet van 10 juli 1952, Stb. 1952, 405). Op dezelfde datum werden nog drie wetten gepubliceerd die betrekking hebben op een oorlogssituatie: wet verplaatsing bevolking (wet van 10 juli 1952, Stb. 1952, 406), de wet over het beschikbaar blijven van goederen in buitengewone omstandigheden (wet van 10 juli 1952, Stb. 1952, 407) en de wet oorlogsstrafrecht (wet van 10 juli 1952, Stb. 1952, 408).

Zie ook de Nota Civiele Verdediging van minister Koos Rietkerk van Binnenlandse Zaken (Kamerstukken, 1984–1985, II, Bijlagen Handelingen, 18646, 1 (Brief van de Minister) en 2 (Nota)(8 oktober 1984)). De hoofddoelstellingen van de civiele verdediging worden daarin als volgt geformuleerd: (1) rampenbestrijding en hulpverlening, (2) voortzetting van het bestuur, (3) instandhouding van het maatschappelijk leven, en (4) ondersteuning van de defensie-inspanning in bondgenootschappelijk verband.

26 februari 1959 ingediend²⁶. Advocaat Hein van Wijk (1907-1981) oordeelde, dat een maand later niet als 'onverwijd' opgevat kan worden²⁷.

De noodwachtplicht rustte op iedere burger tussen 16 en 65 jaar. Een beperking tot mannen is niet vermeld in de wet. Een vrijstelling wegens gewetensbezwaren evenmin²⁸. Als noodwacht werden opgeroepen (sinds 1958) de voormalige dienstplichtigen zonder oorlogsbestemming, met uitzondering van de ex-dienstplichtigen die in Indië gediend hadden en (sinds 1967) buitengewoon dienstplichtigen. Door de inschakeling van buitengewone dienstplichtigen verdween uiteindelijk de vrijwillige BB-er.

Noodwachtplicht was wel gerelateerd aan oorlogsgevaar, de in te zetten middelen waren civiel en niet militair: het waren hulpverleningsvoorzieningen en geen geweldsmiddelen.

Vanuit constitutioneel perspectief valt de noodwachtersplicht als vorm van civiele verdediging onder de bepaling, dat alle Nederlanders verplicht zijn tot mee te werken aan de onafhankelijkheid van het rijk en de verdediging van zijn grondgebied. Een dergelijke formulering is in 1887 in de grondwet gekomen (artikel 180). In de grondwetsedities van 1814 (artikel 121), 1815 (artikel 203), 1840 (artikel 201), 1848 (artikel 177) en 1884 (artikel 177). Men zou artikel 180 uit 1887 zo kunnen lezen, dat de verdediging bestaat uit een militaire vorm (met toepassing van geweld en gebruik van wapens) en een civiele vorm.

In 2000 bleef de civiele verdedigingsplicht als artikel 99a uitdrukkelijk in de grondwet gehandhaafd via een amendement, dat was ingediend omdat de regering de algemene verdedigingsplicht (artikel 180 Grondwet 1887 = artikel 97 Grondwet 1999) en de civiele verdedigingsplicht (artikel 181 derde zin Grondwet 1887 = artikel 98 lid 3 tweede zin Grondwet 1999) wilde schrappen.

Met deze aparte grondwetsbepaling over civiele verdediging is het onderscheid tussen militaire verdediging en civiele verdediging aangescherpt. Aan artikel 99a is door de gewone wetgever tot op heden geen verdere invulling gegeven.

Sociale dienstplicht

Vormen van sociale dienstplicht worden te pas en onpas naar voren gebracht als een aanvulling op en/of als vervanging van de militaire dienstplicht. De belangrijkste argumenten voor de sociale dienstplicht hebben betrekking op de educatieve en socialiserende betekenis die aan de militaire dienstplicht werd toegeschreven en op de roep om arbeidskrachten in de zorg- en welzijnsector.

De dienstplicht heeft de reputatie, dat het deelnemen aan de krijgsmacht van grote opvoedkundige waarde voor de jongeren is: los van het ouderlijk milieu, onder leeftijd- en lotgenoten uit alle lagen van de samenleving, lid van een organisatie met beroepseer en traditie, nuttig voor het vaderland, opleiding tot bruikbare vakbekwaamheden als chauffeur, ziekenverzorger of administrateur. De dienstplicht is idealiter een fraaie overgangsfase tussen leerling op school en werknemer in de samenleving, het sluitstuk van de opvoeding en de start van het leven als volwassene. De dreiging om van het rechte pad af te dwalen kan op tijd worden gecorrigeerd. Dus voor jongeren op de rand van criminaliteit, op zoek naar de grenzen van het maatschappelijk aanvaardbare is het leger een prachtige 'school der natie'. Bij het zoeken naar oplossingen voor de 'probleemjeugd' werd en wordt de roep om een dienstplicht geuit²⁹. Sociale dienstplicht, dat wil zeggen

26 Kamerstukken, 1958-1959, II, Bijlagen Handelingen, 5445, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(26 februari 1959).

27 Van Wijk (1959), p. 845.

28 Een beroep op gewetensbezwaren tegen de noodwachtplicht werd door de Hoge Raad afgewezen: HR 30 mei 1967, NJ 1969, 64. Noodwachtdienst valt binnen de uitzonderingen van het verbod van gedwongen arbeid (artikel 4 lid 3 sub d: 'elk werk of elke dienst die deel uitmaakt van normale burgerplichten'). Eerder had de Hoge Raad in een zaak van een Jehovah's Getuige bepaald, dat nu de magazijnbediende met zijn predikingstaak geen godsdienstig-menslievend ambt bekleedde, waardoor hij een vrijstelling van de noodwachtplicht zou kunnen krijgen. Uit het feit, dat erkende gewetensbezwaarde militaire dienst zijn vrijgesteld van de noodwachtplicht kan niet worden afgeleid dat er een vrijstelling van noodwachtplicht op grond van gewetensbezwaren mogelijk is. Bijzonderheid, maar niet juridisch van belang, hierbij is dat de Jehovah's Getuige pas na het vervullen van zijn militaire dienst tot het religieuze genootschap was toegetreden (HR 17 april 1962, NJ 1963, 15).

29 In die zin pleitte CDA-fractie leider Sybrand Buma recent voor de herinvoering van de militaire dienstplicht. Hij zag de dienstplicht als een middel om de sociale cohesie te bevorderen. Iedereen zit te veel in zijn eigen groepje. Eerst de raddraaiers, dan de jongens, dan de meisjes. Het ging Buma niet op de eerste plaats om een militaire noodzaak (Algemeen Dagblad, 2-3 juli 2016). Het voorstel is nauwelijks serieus te nemen. De beëindiging van de opschorting van de militaire dienstplicht, zoals voorzien in artikel 40 Kaderwet Dienstplicht (zie verder § 12.1.6) kan geschieden bij KB. Dat kan naar de strekking van de wet alleen bij de militaire noodzaak, al staat dat niet expliciet in Kaderwet Dienstplicht. De krijgsmacht is grondwettelijk bedoeld voor de verdediging van het land, niet voor de bevordering van de maatschappelijke cohesie. Buma stelt een voorondersteld bijeffect voorop.

niet-vrijwillig gedurende een zekere tijd taken vervullen op het terrein van zorg, welzijn en overheid, zou een socialiserende werking voor de jongeren kunnen betekenen. Er is nog wel begrip op te brengen voor de intentie om risicjongeren een goede start in de samenleving te bezorgen, de methode van sociale dienstplicht kan niet anders dan averechts werken: er is in het geheel geen aanwijzing dat sociale dienstplicht positieve effecten zal hebben voor kansarme jongeren, en jongeren die werk in het kader van sociale dienstplicht waarderen, slagen er zonder die sociale dienstplicht ook wel in een plaats in de samenleving te veroveren.

Deze benadering is in vele variaties gepresenteerd, met name in relatie met uitkeringen aan jongeren, zoals het Gemeenschapstakenplan van minister André van der Louw (1933–2005) van CRM uit 1981–1982.

Sociaal jaar, sociaal-diaconaal jaar, oriëntatiejaar, brugjaar schoolverlaters: er zijn de afgelopen decennia heel wat plannen en projecten geweest met doelstellingen met aan de ene pool de arbeidsmarktproblematiek van de sociale sector en aan de andere pool de aanpak van de jeugdwerkloosheid. De gemeenschappelijke notie daarbij was dat jongeren zich verplicht zouden moeten voelen of verplicht zouden moeten worden. De mate van drang of dwang varieerde in de plannen.

Het zal geen toeval zijn, dat in het dezelfde tijdsgewricht de alternatieve sancties vorm begonnen te krijgen. Halt (het alternatief) is ontstaan om jongeren die zich schuldig gemaakt hadden aan vandalisme de kans kregen om strafvervolgning te voorkomen door een bepaald aantal uren arbeid te verrichten. Het eerste project was in 1980 bij de RET in Rotterdam.

Ook is de sociale dienstplicht wel genoemd als oplossing van personeelstekorten in de zorg of voor andere sectoren waarvoor er grote problemen waren op de arbeidsmarkt. Zo pleitte Wim Kok in zijn hoedanigheid als FNV-voorzitter, als gastspreker uitgenodigd bij de opening van het academisch jaar van de Universiteit van Amsterdam op 5 september 1977, voor een vorm van maatschappelijke dienst, 'waarbij iedereen gedurende een bepaalde periode beschikbaar moet zijn om het 'vuile', maar noodzakelijke werk te doen'. Hij zag dit als een andere oplossing voor een probleem, waarvoor toen en nu buitenlandse werknemers worden ingeschakeld³⁰.

Sociale dienstplicht zou een complementaire functie hebben ten opzichte van de militaire dienstplicht: wie niet naar het leger hoefde, zou dan in aanmerking komen voor sociale dienstplicht: de afgekeurde dienstplichtigen (binnen zekere grenzen), de van militaire dienstplicht vrijgestelden, de buitengewoon dienstplichtig verklaarde personen én de meisjes.

Sociale dienstplicht is in Nederland nooit serieus van de grond gekomen. Los van de vraag of de internationale verdragen, met name het Europees Sociaal Handvest en het EVRM³¹, vormen van sociale dienstplicht als gedwongen arbeid zouden verbieden, zijn er grote praktische problemen en kosten bij de uitvoering te verwachten. Daarnaast speelt dan nog de kwestie van verdringing op de arbeidsmarkt.

d. Is er naast dienstplicht ook een dienstrecht?

De Nederlandse grondwet kende en kent niet expliciet het recht om bij de krijgsmacht te mogen dienen³². Wel staat er sinds 1798 een regeling in de grondwet over de algemene benoembaarheid van Nederlanders in openbare functies: het ging om de afschaffing van (adellijke) privileges, van specifieke voorrechten, van nepotisme en verkoop van ambten. 'Iedere Nederlander is tot elke landsbediening benoembaar' zo luidde de formulering van artikel 5 Grondwet tussen 1848 en 1983. Tegenwoordig luidt de tekst van artikel 3: 'Alle Nederlanders zijn op gelijke voet in openbare dienst benoembaar'.

Als straf niet meer in de krijgsmacht

Tussen 1923 en 1991 was het op grond van artikel 6 sub b WMS mogelijk om via het militaire straffrecht in de vorm van een bijkomende straf ontslagen te worden 'met of zonder de ontzegging van de bevoegdheid om bij de gewapende macht te dienen'. Dit was een restant uit de het Crimineel Wetboek voor het

---

Het voorstel van Buma klinkt eerder als een politiek ballonnetje dan als een doortimmerd plan. Een verzoek om inzage te krijgen in een fractienota over dit onderwerp werd afgewezen.

30 De Volkskrant, 6 september 1977.

31 Zie over dienstplicht, sociale dienstplicht en arbeid ook Schermers (1993), die ook kanttekeningen plaats bij het 'Voor-schrift militaire bijstand en steunverlening door de krijgsmacht in het openbaar belang in vredetijd'. Daarin wordt de inzet militairen geregeld voor allerlei maatschappelijke en charitatieve doelen, formeel op vrijwillige basis.

32 Zie deze vraag in internationaal perspectief Uhl (2011), p. 596–601.

Krijgsvolk te Lande waarbij het mogelijk was als bijkomende straf de militair te veroordelen tot 'wegjagen uit de dienst als eerloze schelm'; het refereert aan het in het oude militaire strafrecht bestaande en noodzakelijk geachte onderscheid tussen eerloze en eervolle straffen, een onderscheid dat ook in Frankrijk een rol speelde waar men de *peine infamante* kende.

Uit deze sanctie zou *a contrario* kunnen worden afgeleid dat de bevoegdheid om bij de gewapende macht te dienen bestaat. Maar dat recht is nergens geëxpliciteerd en gepreciseerd. En voor zover het bestaan heeft, is het in 1991 met het intrekken van de bijkomende straf weer verdwenen³³.

En vrouwen dan?

Het was voor de negentiende-eeuwse grondwetgever zo impliciet, dat met 'alle Nederlanders' alleen mannen bedoeld werden (zoals in het kiesrecht zie § 5.1.7.f), dat er in het geheel geen discussie was over de positie van de vrouw in de krijgsmacht. Het duurde tot in de Tweede Wereldoorlog, dat de eerste vrouwen werden toegelaten in de militaire organisatie. Met de Hulpkorpsbeschikking van 20 december 1943 richtte minister Otto van Lidth de Jeude (1881-1952) de eerste militaire vrouwenafdelingen op. Het korps kreeg de naam (Vrijwillig) Vrouwen Hulpkorps (VHK) en maakte deel uit van de Koninklijke Landmacht (KL). Op 5 maart 1944 werd te Melbourne het Vrouwenkorps KNIL opgericht. Het ging niet om gevechtsfuncties, maar om hulpfuncties in de administratie, de verpleging en de logistiek. Bij Koninklijk Besluit van 30 oktober 1951 werd het VHK opgeheven en werd de Militaire Vrouwen Afdeling (MILVA) opgericht. Later ontstonden bij de marine de MARVA en bij de luchtmacht de LUVA. In 1982 werden de vrouwenafdelingen als afzonderlijke eenheden opgeheven en geïncorporeerd in de militaire organisatie als geheel. Daarmee was het recht van vrouwen om toe te treden tot de krijgsmacht gerealiseerd³⁴.

Vrouwen in de krijgsmacht is inmiddels een tamelijk gewoon fenomeen geworden. Op 2 februari 2016 stelde de minister van Defensie voor de Kaderwet Dienstplicht uit te breiden tot meisjes (zie § 12.1.11).

2.1.2. Wat is discipline?

In deze studie wordt de handhaving van de discipline binnen de krijgsmacht niet als een zelfstandig fenomeen onderzocht, maar de bestudering van de discipline staat in het perspectief van de dienstplicht.

Het gaat om de vraag hoe burgers die niet vrijwillig in de krijgsmacht zijn ingelijfd worden ertoe gebracht kunnen worden om in de kazernes te verblijven en om te doen wat hen wordt opgedragen. Draagt de discipline bij aan het handhaven van de dienstplicht? Er is een sanctiestelsel met een variëteit aan straffen nodig om dienstplichtigen te dwingen in de kazernes te blijven en op tijd terug te komen van verlof.

De betekenis van de discipline voor een krijgsmacht is onderwerp van veel militair-sociologische en militair-psychologische studies. Hier moet een aanduiding van enige hoofdzaken worden volstaan.

De discipline in de krijgsmacht is ook een andere dimensie gerelateerd: militair optreden vereist gehoorzaamheid, absolute gehoorzaamheid. Het gaat om het gezamenlijk optreden van een groep, waarbij afwijkend gedrag de effectiviteit van het geheel ondermijnt.

Het eendeloos exerceren³⁵ wordt vooral beschouwd om de gehoorzaamheid op te leggen en af te dwingen. Aan het einde van de zestiende eeuw was prins Maurits een van de eersten die een strakke discipline van zijn soldaten nodig had om de vendels effectief te laten opereren. Hij ontwikkelde met zijn neef Willem Lodewijk een rotatiesysteem van salvo's: de eerste soldaat schiet met zijn musket, draait zich om en sluit bij

---

33 Het ontslag uit militaire dienst is als bijkomende straf als zodanig afgeschaft, omdat men van oordeel was dat als ontslag in verband met een strafbaar feit geboden was, het (militaire) ambtenarenrecht daartoe het geëigende rechtsinstrument was.

34 Voor de discussie over vrouwen in de krijgsmacht is het vraag-en-antwoord-spel tussen PPR-fractie leider Ria Beckers en minister van Defensie Hans van Mierlo illustratief voor de tijdgeest:

V: Hebt u inderdaad gezegd: 'De enige taak van vrouwen in de krijgsmacht is soldaten baren'?

A: Ja.

V: Zo ja, wat hebt u daarmee precies bedoeld?

A: Evidente ironie.

V: Deelt u de mening, dat deze opmerking beledigend is voor de vrouwen die binnen de krijgsmacht dienst doen, de vrouwen die zich met kracht van argumenten inzetten voor vrede en (kern)ontwapening en de vrouw in het algemeen?

A: Nee.

V: Schaamt u zich?

A: Nee.

Zie Kamerstukken, 1981-1982, II, Aangangsel Handelingen, 553 (datum vraag 18 december 1981, antwoord 26 januari 1982).

35 In het Latijn wordt het leger *exercitus* genoemd; het Italiaanse woord voor 'leger' is nog steeds *esercito* en het Spaanse *ejército*.

een rijtje van zes soldaten en gaat zijn musket laden, de tweede soldaat schiet en zo verder³⁶. Daarvoor was een strakke discipline nodig.

De discipline werd de bepalende factor voor de militaire tactiek in een veldslag, in het bijzonder door het hanteren van de gesloten gelederen als eenheden op het slagveld. Dat is eeuwenlang leidraad geweest voor de militaire organisatie. Artikel 2 lid 1 van het Reglement betreffende Krijgstucht luidde tussen 1923 en 1991:

De ondergeschiktheid is de ziel van de militaire dienst.

In het voorafgaande artikel 1 werd de reikwijdte van de krijgstucht aangegeven als een vorm van absolute gehoorzaamheid:

De krijgstucht omvat de handhaving van regelmaat en orde in alle, zelfs in de schijnbaar nietige zaken, den militairen dienst betreffende; stipte nakoming van alle voorschriften en nauwgezette voldoening aan de ter, zake van den dienst gegeven bevelen, ook waar deze slechts kleinigheden betreffen. Zij eischt een voortdurend-besef van ondergeschiktheid aan iederen hooger geplaatste, het nalaten van elk min voegzaam en met de waardigheid van den militairen stand strijdig gedrag en in het algemeen *onafgebroken plichtsbetrachting*.

Termen die in artikel 1 opvallen zijn:

- 'zelfs in de schijnbaar nietige zaken'
- 'stipte nakoming'
- 'nauwgezette voldoening'
- 'ook waar deze slechts kleinigheden betreffen'
- 'voortdurend besef van ondergeschiktheid'
- strijdig met 'de waardigheid van den militairen stand'
- 'onafgebroken plichtsbetrachting'.

De opsomming en de herhaling moet het absolute karakter van de ondergeschiktheid benadrukken, in het groot, maar niet minder in het klein ('zelfs in de schijnbaar nietige zaken' en 'ook waar deze slechts kleinigheden betreffen'). Dat er gehoorzaamd moet worden is duidelijk en aan wie ook (de militaire meerderheid); de ruimte om bevelen te geven wordt alleen beperkt door de frase 'den militairen dienst betreffende'.

Discipline wordt als een essentiële voorwaarde voor het functioneren van een krijgsmacht beschouwd. Dat is op zich niets bijzonders. Iedere bedrijf vraagt van zijn medewerkers aanpassing van het gedrag aan de eisen van een professionele organisatie.

Het militaire tuchtrecht wordt ook wel gerechtvaardigd vanuit een opvoedkundig perspectief. De term 'tucht', verwant aan het Duitse *zuchten* 'kweken' betekent, heeft een pedagogische connotatie. De krijgsmacht ziet zich dan als plaatsvervangende ouder van de dienstplichtige minderjarige (tot 1988 21 jaar) en neemt als het ware het ouderlijk tuchtrecht over³⁷.

Er is ook nog een andere factor waarvoor de discipline noodzakelijk is. Soldaten moeten bereid zijn risico's te nemen, niet te vluchten bij naderend vijandelijk oorlogsgeweld. In zekere zin moet hun bereidheid om te sterven afgedwongen worden door de handhaving van de discipline. Lafheid is geen militaire categorie.

36 Het arrangeren van een continu geweervuur (door de 'contramars' of 'tegenmars') werd door Willem Lodewijk als volgt omschreven (geciteerd bij Van Nimwegen (2006), p. 94):

Als naemlick dat so baldt het erste gelidit tegelijck affgeschooten heft, per evolutionem et versum teruggetreden; het tweede voor trede ofte stilstaende schiete tegelijck; daema aftrede, het derde ende navolgende dergelijcken doe. Also alcer die leste gleder affgeschooten hebben, het erste weder geladen heft.

37 Dat er een ouderlijk tuchtrecht zou bestaan, dat ook pedagogische geweldtoepassing kan inhouden, is tot veler verbazing bevestigd door de Hoge Raad in 2000 (HR 10 oktober 2000, NJ 2000, 656): de pedagogische tik is toegestaan. Het tuchtrecht dient wel proportioneel en subsidiair te worden toegepast: niet alle geweld van ouders jegens kinderen is toegelaten, zoals ook blijkt ook uit het latere arrest HR 4 oktober 2005, LJN AU 1657. De term ouderlijk tuchtrecht heeft nooit expliciet in het Burgerlijk Wetboek gestaan. Sinds 2007 bepaalt artikel 1:247 lid 2 BW:

In de verzorging en opvoeding van het kind passen de ouders geen geestelijk of lichamelijk geweld of enige andere vernederende behandeling toe.

Mocht de Hoge Raad ouders in 2000 nog het recht geven hun kinderen te slaan, de lijfstraffen zijn in 1879 volledig uit het militair straf- en tuchtrecht verdwenen.

Bovendien moet een soldaat bereid zijn om geweld te gebruiken. Hij moet op de vijand schieten. Dat is een gedrag dat in de burgermaatschappij totaal ongewenst is en dat vrijwel alle burgers ook niet zouden doen. De discipline helpt hen een drempel over.

Bij dit alles komt, dat de discipline een belangrijke factor is voor de vorming en instandhouding van de groep. De orde versterkt het groepsgevoel. Voor afwijkend gedrag is maar weinig plaats. De meeste vormen van tuchtrecht dragen ook bij aan de instandhouding van de groep en de kwaliteit van het functioneren van de groep. Dat geldt voor professionele beroepsbeoefenaren als artsen en advocaten, maar ook voor voetballers en voor scholieren³⁸.

Een sanctiemaatregel stoot een lid niet uit een groep, maar bevestigt in essentie de band die men met de groep heeft. Dat is in zekere zin een purgatoire betekenis van een sanctiesysteem.

De sanctionering van de discipline via het militaire straf- en tuchtrecht dient aldus meerdere subdoelen:

- het houdt soldaten binnen het leger;
- het maakt manoeuvreren van grote groepen mogelijk;
- het dwingt soldaten onder benarde omstandigheden op hun post te blijven en voorkomt lafheid;
- het dwingt soldaten zelf geweld toe te passen;
- het maakt en behoudt soldaten als lid van een groep.

Discipline hoort bij groepsgegedrag, maar de disciplinehandhaving is formeel individueel gericht. Groepsstraffen zijn niet aan de orde. Toch wordt buiten de formele kaders op informele wijze gestuurd in de richting van gewenst gedrag van een hele groep, 'Als alle kastjes conform model zijn ingeruimd, kunnen jullie met weekendverlof', is natuurlijk een vorm van groepssanctionering, ook in de hoop dat de collectiviteit zich als één man keert tegen een groepslid die op een of andere wijze niet aan de norm voldoet.

Het sanctiesysteem ter handhaving van de discipline (in deze studie beperkt ter handhaving van de dienstplicht) bestaat uit het militair strafrecht en het militair tuchtrecht. De grens tussen beide stelsels is moeilijk te trekken. Het was lange tijd mogelijk om delicten van geringe betekenis niet strafrechtelijk, maar tuchtrechtelijk af te doen. In het militaire tuchtrecht worden in vergelijking met het militaire strafrecht tamelijk open normen gehanteerd. Het is geen gesloten systeem zoals in het militaire en commune strafrecht: de delicten zijn in de wet omschreven, al was het maar om te voldoen aan het strafrechtelijk adagium *nulla poena sine lege*. Het militair tuchtrecht is een vorm van militaire strafrecht *light*. In de loop van de tijd is het militair tuchtrecht, ondanks de binding met het militair strafrecht, opgeschoven in de richting van het tuchtrecht zoals dat voor ambtenaren in het ambtenarenrecht is opgenomen als onderdeel van de rechtspositieregeling van werknemers bij de overheid. Dit is mede het gevolg van het schrappen van tuchtrechtelijke lijfstraffen (in 1879) en tuchtrechtelijke detentiestrafen (in 1979 en 1991). Hier wordt niet verder ingegaan op het onderscheid strafrecht-tuchtrecht.

Want tuchtrecht en strafrecht liggen in elkaars verlengde. Tuchtrecht is vooral een vorm van strafrecht *light* geweest. Het aparte militaire strafrecht wordt dan ook vooral gelegitimeerd van de handhaving van de tucht. Dat is in ieder geval de opvatting van de klassieke stroming onder de militaire juristen, met name De Graaff en Van den Bosch. Zij vonden steun bij de wetgever in de jaren twintig: 'De enige bestaansreden eener bijzondere militaire justitie is de militaire tucht, zo stelde de regering in Memorie van Toelichting van de Invoeringswet Militair Straf- en Tuchtrecht.

De belangrijkste delicten van het militair sanctiestelsel betreffen gehoorzaamheidsdelicten en afwezigheidsdelicten. Het aparte militaire strafstelsel wordt gelegitimeerd door deze twee soorten delicten. Zij vormen kennelijk de kern van de krijgsmacht: een soldaat is paraat en gehoorzaam. En daarom is het militaire sanctiesysteem nodig om de uitvoering van de dienstplicht te garanderen. Ook een beroepsleger heeft zijn sanctiestelsel nodig, maar dat vindt zijn plaats binnen een vrijwillig aangegane overeenkomst. Straf- en tuchtrecht staan dan naast arbeidsrechtelijke sancties.

---

38 Opmerkelijk is dat in het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind in artikel 28 lid 2 het handhaven van discipline op school uitdrukkelijk genoemd wordt:

2. De Staten die partij zijn, nemen alle passende maatregelen om te verzekeren dat de wijze van handhaving van de discipline op scholen verenigbaar is met de menselijke waardigheid van het kind en in overeenstemming is met dit Verdrag. Daarmee wordt de betekenis van de discipline bevestigd en gelijktijdig bepaald dat de handhaving ervan gebaseerd moet zijn op mensenrechten van kinderen, zoals in het IVRK vastgelegd.

Het karakter van het militaire straf- en tuchtrecht is wezenlijk veranderd na de afschaffing (opschorting) van de dienstplicht, in ieder geval kwantitatief. Ook kan – kwalitatief gezien – de vraag gesteld worden waarop een apart materieel militair strafrecht en zeker een apart formeel militair strafrecht gebaseerd is: er bestaat geen afzonderlijk strafrecht voor artsen ondanks een apart medisch tuchtrecht, er bestaat geen afzonderlijk strafrecht voor ambtenaren ondanks een ambtenarentuchtrecht, er bestaat geen afzonderlijk strafrecht voor juristen ondanks een tuchtrecht voor beroepsgroepen als notarissen en advocaten.

In het militaire strafrecht en het militaire tuchtrecht wordt geen onderscheid gemaakt in de status van de militair. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen dienstplichtigen en beroepsmilitairen. Dat is formeel begrijpelijk, maar doet geen recht aan de feitelijke omstandigheden.

Historisch kan het verklaarbaar zijn, dat commune delicten voor een aparte militaire strafrechter worden gebracht. Al is de krijgsraad in 1991 omgevormd tot een militaire kamer van een arrondissementsrechtbank (eerst Arnhem, nu Gelderland), deze juridische ‘status aparte’ vindt nog nauwelijks steun in de praktijk van alledag. Er worden niet meer dan enige tientallen militaire delicten per jaar geregistreerd, het aantal tuchtzaken moet in honderdtallen geteld worden (zie § 12.2).

Wat temauwernood verdisconteerd wordt in het militaire sanctierecht, is dat het qua justitiabelen voor het merendeel gaat om een vorm adolescentenstrafrecht. Men is strafrechtelijk meerderjarig vanaf 18 jaar (met een enkele uitzondering). Maar het feit dat de meeste dienstplichtigen nog in een levensfase zitten waar uitbundigheid en ongebondenheid, risicogedrag en roekeloosheid, experimenteerhouding en identiteitsontwikkeling nog volop een rol spelen, wordt niet weerspiegeld in het militaire strafstelsel. Van een militair adolescentenstrafrecht voor 18- tot 23-jarigen, zoals dat zich later heeft ontwikkeld binnen het commune volwassenenstrafrecht is nooit sprake geweest. Formeel kent het militair strafrecht geen leeftijdsgrenzen. Het nieuwe commune adolescentenstrafrecht, zoals dat op 1 april 2014 (wet van 27 november 2013, Stb. 2013, 485) is ingevoerd, waarbij onder meer de jeugdsancties als de plaatsing in een inrichting (‘jeugd-TBS’) en een gedragsbeïnvloedende maatregel (GBM) aan 18-23-jarigen opgelegd kunnen worden, zal ook binnen het militaire strafrecht toegepast moeten worden.

Met deze aanduiding van de betekenis van disciplinesysteem voor het in standhouden van de dienstplicht zijn slechts enige contouren gescheet. Het militaire straf- en tuchtrecht zou in dit kader een veel uitputtender beschouwing verdienen. In deze studie wordt de term discipline bij wijze van *pars pro toto* gebruikt voor het hele sanctiesysteem vanwege de mooie alliteratie met de andere trefwoorden uit de titel van deze studie.

2.1.3. Wat is dienstweigeren?

In deze studie wordt een ruime interpretatie van het begrip dienstweigeren gehanteerd. Dienstweigeren heeft juridisch twee betekenissen: Het weigeren van een dienstbevel (artikel 114 WMS-oud, nu artikel 126 WMS e.v.) en weigeren op principiële gronden op grond van de Dienstweigeringswet (1923-1962). Principiële redenen vormen weliswaar de kern van dienstweigeren in de zin zoals hier gehanteerd, maar is er niet toe beperkt.

a. De bestuursrechtelijke dienstweigeraars

Er zijn dienstplichtigen die niet willen voldoen aan de dienstplicht en een beroep op een wettelijke mogelijkheid om vrijgesteld te worden. Dit staat los van mogelijkheden tot vrijstelling wegens kostwinner, broederdienst, geestelijk ambt en aanwezigheid van een bijzonder geval. Het gaat om inhoudelijke bezwaren tegen de militaire dienst, tegen de krijgsmacht, tegen het militaire bondgenootschap, tegen een militaristische samenleving, tegen het gebruik van bepaalde wapens, tegen een bepaalde inzet van de krijgsmacht.

Deze bezwaren kunnen principieel zijn, deze bezwaren kunnen emotioneel zijn, deze bezwaren kunnen politiek zijn. Deze bezwaren kunnen gebaseerd zijn op een religieuze gezindheid, deze bezwaren kunnen gebaseerd op een humanistische instelling, deze bezwaren kunnen gebaseerd zijn op een ideologische overtuiging. Deze bezwaren kunnen ernstig zijn, deze bezwaren kunnen onoverkomelijk zijn, serieuze bezwaren kunnen zich ‘verdichten’ tot gewetensbezwaren.

Men kan bereid tot ongewapende dienst bij bezwaren tegen persoonlijk wapengebruik gericht tegen gewapende dienst binnen het leger, men kan bereid zijn tot het verrichten van dienst in een ondergeschikte functie bij bezwaren tegen verantwoordelijkheid voor bevelvoering, men kan bereid zijn gewone dienst te

vervullen bij bezwaren tegen het wachtlopen bij atoomwapenopslag, men kan bereid zijn als arts in de krijgsmacht te functioneren, maar weigeren de officierseed af te leggen als strijdig met de artseneed.

Er zijn vele variaties denkbaar. De meest voorkomende vorm wordt gevormd door de godsdienstige en zedelijke gewetensbezwaren tegen persoonlijk wapengebruik. Deze variant vindt ruime erkenning in de wetgeving. Over andere varianten zijn voortdurend discussies gaande bij het wetgevingsproces, in de erkenningsprocedures en in de rechtspraak.

De huidige officiële term is ‘gewetensbezwaarde militaire dienst’. Tussen 1923 en 1962 werd in de wet de term ‘dienstweigeraar gebruikt’. Deze aanduiding is door de betrokken dienstplichtigen zelf ook na 1962 gehanteerd als een soort geuzennaam.

In Duitsland is de term *Kriegsdienstverweigerer* blijven bestaan. In de tijd van de Franse Revolutie en Napoleon sprak men *insoumis*, daaronder werden begrepen de *réfdataires*, (zij die te laat volden aan de oproep voor militaire dienst), de *réfractaires* (de weerspannigen, de weigeraars) en de *déserteurs* (zij die militaire dienst na inlijving ontsnapten). In verschillende wetteksten is sprake van dat de *réfdataires* en de *réfractaires* gestraft zullen worden *comme déserteurs*. In het Engelse soldatenjargon werden de dienstweigeraars *conchies* (schelpdieren) genoemd, naar de afkorting CO van *Conscientious Objector*.

b. De strafrechtelijke dienstweigeraars

Wie niet voldeed aan de oproep om op te komen voor zijn militaire dienst, werd buiten zijn aanwezigheid ingelijfd en kwam als zodanig binnen het bereik van het militaire strafrecht. De dienstplichtwetgeving kent ook wel strafbepalingen, maar dat zijn overtredingen als niet verschijnen na een keuringsoproep. Dit strafbare feit kan voor de commune strafrechter gebracht worden. Dat geschiedde in een enkel geval. Wie weigert aan een oproep te verschijnen voor de eerste oefening, zou er dan met een lichte straf afkomen.

Wie aangaf te volharden in zijn weigering, kreeg een formeel bevel in de trant van: ‘trek dit uniform aan’ of ‘pak dit wapen aan’. Wie dat bevoegd gegeven bevel niet uitvoerde pleegde dus het delict van dienstweigering zoals omschreven in artikel 114 WMS, van toepassing tot 1991.

Het weigeren van een dienstbevel is een tamelijk complex delict, omdat er sprake moet zijn van een bevoegd gegeven bevel en van een onterechte weigering dit bevel uit te voeren. Dat raakt de *Befehl ist Befehl*-doctrine. Een schematische benadering van de juridisch ingewikkelde problematiek van het weigeren van een dienstbevel geeft in grote lijnen het volgende beeld:

Overzicht dienstbevel					
meerdere (de bevelgever) mindere (de beveluitvoerder) ↓		bevoegd gegeven bevel	onbevoegd gegeven bevel		
			geen dienstbe- lang	strijdig met het recht in het alge- meen	strijdig met het oor- logsrecht
uitvoeren van het bevel		OK: een bevoegd gegeven uitvoeren	- meerdere strafbaar - mindere niet strafbaar	- meerdere strafbaar - mindere niet strafbaar	<i>Befehl ist Befehl</i> geen excuus - meerdere strafbaar - mindere strafbaar
niet- uitvoeren van het bevel	zonder beroep op uitzonderingen	mindere strafbaar	- meerdere strafbaar - mindere niet strafbaar	- meerdere strafbaar - mindere niet strafbaar	- meerdere strafbaar - mindere niet straf- baar
	op grond van gewetens- bezwaren	- mindere strafbaar behoudens procedure - gewetensbezwaren als strafverminderinggrond	- meerdere strafbaar - mindere niet strafbaar	- meerdere strafbaar - mindere niet strafbaar	- meerdere strafbaar - mindere niet straf- baar
	te goeder trouw onrechtmatig beoor- deeld (artikel 132 WMS)	oordeel op eigen risico met toetsing door rechter	oordeel op eigen risico met toet- sing door rechter	oordeel op eigen risico met toetsing door rechter	oordeel op eigen risico met toetsing door rechter

In het schema gaat enerzijds om de (al dan niet bestaande) bevoegdheid van de meerdere om een bevel te geven en de (al dan niet bestaande) verplichting van de mindere een bevel uit te voeren. De wetsgeschie-

denis van artikel 114 WMS (oud) toont aan dat de interpretatie van een dienstbevel door de militaire mindere op eigen risico (*suo periculo*) geschiedt³⁹.

Omdat het weigeren van een dienstbevel van een strafrechtelijk delict (114 WMS oud) vervangen werd door een tuchtrechtelijk feit (artikel 15 WMT), werd in het herziene militaire strafrecht in 1991 het delict van algehele dienstweigering opgenomen.

Artikel 139 WMS

1. De militair die weigert of opzettelijk nalaat iedere dienst, van welke soort ook, te verrichten wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Indien het feit is gepleegd in tijd van oorlog wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren of geldboete van de vierde categorie.

Men zou dit het totaalweigeraarsartikel kunnen noemen.

2.1.4. Wat is desertie?

De definitie van het begrip desertie in juridische zin is afhankelijk van de omschrijving in de relevante wetgeving en verschilt daarom per land en per periode.

a. Variaties van desertie

Bij de oude Romeinen

Al in het Romeinse recht wordt onderscheid gemaakt tussen een *emansor* en een *desertor*. Zo staat het in *Digesta*, XLIX, XV, II & III:

Emansor est, qui diu vagatus ad castra regreditur.

Een wegblijver is een soldaat die pas na lang te hebben rondgezworven, naar het kamp terugkeert.

Desertor est, qui per prolixum tempus ad castra reducitur.

Een deserteur is hij die na gedurende een lange tijd te hebben rondgezworven, naar het kamp wordt teruggebracht.

Een deserteur komt dus niet uit zichzelf terug, maar wordt door anderen aangehouden en teruggevoerd. Het Romeinse recht kent ook een vorm van *desertio malitiosa* (arglistige desertie). Dat is de deserteur *qui malo consilio et proditoris animo patrium reliquit hostium numero habendus est* (wie met een slechte bedoelingen en de mentaliteit van een verrader het vaderland verlaat wordt gerekend tot de vijand te behoren) (*Digesta*, XLIX, XV, IV).

Tijdens de Nederlandse Opstand

In de artikelbrieven van 1578 en 1579 (deze laatste bekend onder de term *bestaltbrief*⁴⁰) wordt desertie op de volgende wijze beschreven in artikel XX (in beide artikelbrieven op eensluidende wijze):

39 In de Memorie van Toelichting bij artikel 114 WMS (in de ontwerpfase als artikel 96 genummerd) staat:

Wanneer een meerdere in dienst aan eenen mindere beveelt een misdrijf te plegen of ontuchtige handelingen te doen of te dulden, dan zal wel een ieder den mindere volkomen bevoegd achten, zulks te weigeren.

Deze zelfde bevoegdheid nu moet de mindere ook hebben, wanneer hem gelast wordt eene werkzaamheid te verrichten, die tot den dienst zelfs niet in eenig zijdelingsch verband staat. Maar hij bedenke daarbij wel, dat hij de weigering doet *suo periculo*; - dat dwaling ten aanzien van den aard des onderwerps van het bevel hem niet kan baten; - dat die weigering altoos in behoorlijke temmen vervat moet zijn; — en dat op grond van den vorm waarin zij is ingekleed, vervolging krachtens de artikelen 91 en volgende van het ontwerp zal kunnen worden ingesteld.

De strafbaarheid van de ongehoorzaamheid kan alzoo niet afhangen van de gelegenheid bij welke de last gegeven wordt, doch, in het algemeen, uitsluitend van het onderwerp waarover het bevel loopt. In bijzondere gevallen kan evenwel de strafbaarheid worden opgeheven op grond dat de dader, door gehoorzaamheid te betrachten, hetzij eene andere verplichting geschonden, hetzij een ander belang gekrenkt zou hebben.

In de mogelijkheid van zoodanig conflict ligt tevens de oorzaak, waarom het artikel de persoonlijke bevoegdheid van den meerdere om het bevel te geven, niet als constitutief element van het delikt vermeldt.

Zie Kamerstukken, II, 1891–1892, Bijlagen Handelingen, 197, 3 (Memorie van Toelichting), 57).

40 Het Duitse werkwoord *bestallen* betekent 'benoemen' (Langemeijer vertaalt *bestallen* daarentegen met 'overeenkomen' (Langemeijer (1977), 7).

Den soldaet, die sonder consent van synen oversten ofte capiteyn van zijn vendel, uuyt sijn garnisoen ofte quartier vorder dan een schoot van een der cortouwe vertreckt ofte die overmacht sonder consent van synen hopman van 't vendel blijft, sal aen 't lijff off andersins naer erkenisse des oversten gestraft worden.

De straf lijkt in het perspectief van de tijd tamelijk mild: lijfstraf of een andere straf naar discretionaire bevoegdheid van de commandanten. In ieder geval niet de doodstraf. Daarbij moet altijd bedacht worden dat een dode soldaat niet meer mee kan vechten, een gestrafte na geseling wel.

Artikel 21 van de 'Artykulbrief ofte Ordonnantie op de Discipline Militair', de eerste versie van een militair strafwetboek, opgesteld door prins Maurits en vastgesteld op 13 augustus 1590 luidt;

Die uyt het Quartier van sijn Vendel of Garnisoen sal gaen, vorder een scheute van een Canon draecht, sonder verlov van synen Capiteyn, zal aen 't leven gestraft worden.⁴¹

Een kanon had in die tijd een bereik van ongeveer 2.000 meter⁴². Men moest dus te allen tijde zicht op het eigen vaandel houden. Daarnaast waren er nog andere vormen van ongeoorloofde afwezigheid die volgens de Artikelbrief van 1590 met de dood bestraft zouden kunnen worden. Het gaat om artikel 16 (het rondreizen zonder toestemming), artikel 22 (verlaten van een belegerde stad) en artikel 24 (afwijken van de marsroute), maar vooral artikel 21, waarin strafbaar werd gesteld om zich zonder toestemming verder dan een kanonschot kon reiken van het eigen onderdeel te verwijderen. Voor al deze delicten was de doodstraf de enige straf⁴³. Bij de aanpassing van de artikelbrief op 19 mei 1705 zijn deze bepalingen ongewijzigd gebleven

In de achttiende eeuw

De achttiende-eeuwse militair jurist Johan Boomhouer onderscheidde in zijn verhandeling 'Miles Desertor, met noodige aanmerkingen en rechtsgronden verklaart en opgeheldert tot dienst der militairen' uit 1731 vier soorten deserteurs:

1. *Desertor* of Verlooper,
2. *Emansor* of Uytblyver,
3. *Transfuga* of Overloper tot den Vyand en
4. *Profugus* of Veld-Vluchtige.

Boomhouer wil de overloper in ieder geval ter dood gebracht hebben, voor de andere delicten stelt hij een straf aan 'Lyf of Leven' voor.

In de Bataafse Republiek, 1799

In het 'Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat', vastgesteld op 26 juni 1799 door het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek ter vervanging van de Artikelbrief van 1590 werd desertie in artikel 1 van het vierde kapittel van de tweede afdeling als volgt gedefinieerd:

Desertie is eene moedwillige verlating van den dienst van den lande, waartoe de militaire personen zich, van den hoogsten tot de laagsten toe, in dezelve onderscheidene betrekking hebben verbonden.

41 58 Miljoen Nederlanders en hun krijgsmacht [1977], 7.

42 Het bereik van een kanon was ook in ander opzicht een juridische maat. Het werd gehanteerd om de territoriale wateren te definiëren. Zo spreekt Cornelis van Bynkershoek (1673-1743) in zijn in 1703 verschenen *De Dominio Maris* over *quousque tormenta exploduntur* (tot waar het kanon geraakt). Het kanon staat symbool voor de handhaving van de rechtsmacht. De opvatting over de territoriale wateren van Van Bynkershoek waren een beperking van de door Hugo de Groot verdedigde *Mare Librum*. De driemijlszone (5,5 km), die eeuwenlang de standaard vormde voor de territoriale wateren was gebaseerd op Van Bynkershoek. In de *United Nations Convention on Law of the Sea* van 10 december 1982 is de 12-mijlszone de algemeen norm voor de territoriale wateren geworden plus een Exclusieve Economische Zone van 200 mijl.

43 Articulbrief 13 augustus 1590:

XVI. Die uyt d'een Compagnie in d'ander, ofte elders sal vertrecken, ofte hen van 't Vendel begeven, sal ghehouden zijn daer toe behoorlijk Pasport van synen Capiteyn ofte Hopman te hebben, ende anders doende, sal metter doot ghestraft worden.

XXI. Die uyt het Quartier van sijn Vendel of Garnisoen sal gaen, vorder een scheute van een Canon draecht, sonder verlov van synen Capiteyn, zal aen 't leven gestraft worden

XXII. Die uyt den Leger, belegerde Stadt oft Huys sonder speciaal consent van synen Hopman ofte Overigheyt loopt, om eenigherhande oorsaecken, het zy voederinge oft anders, sal gehangen worden.

XXIII. De gene die marcherende te Lande na de Oorloge, of in 't weder keeren sijn Vendel of Cornette sal verlaten, sal sonder alle genade ter doot ghestraft worden.

Door het gebruiken van de term ‘moedwillig’ wordt *dolus malus* (boos opzet) onderdeel van de delictomschrijving. Er komt een aantal variaties van desertie voor: in vredetijd of in oorlogstijd, als wachtpost verdwijnen, met medeneming van wapens.

Onder Napoleon

In de bundeling van het Franse militaire wetgeving uit 1811⁴⁴ komt een hele lijst met variaties van desertie voor, die bestraft kunnen worden met drie jaar dwangarbeid tot en met de doodstraf:

- *désertion à l'intérieur*
- *désertion avec récidive*
- *désertion de l'armée ou d'une place de première ligne*
- *désertion d'un suppléant*
- *désertion de service ou par dessus le rempart*
- *désertion avec effets de l'état ou du corps*
- *désertion avec effets de ses camarades*
- *désertion à l'intérieur non individuelle*
- *désertion à l'ennemi*
- *désertion, à l'étranger*
- *désertion à l'étranger avec récidive*
- *désertion après amnistie*
- *désertion après grâce*
- *désertion avec annes de feu*
- *désertion des travaux publics désertion du chef de complot*
- *désertion en faction*
- *désertion de toute espèce,*

De *déserteurs* vormen in het Franse recht uit de tijd van Napoleon naast de *rélardataires* (die te laat op hun dienstplicht oproep reageren) en de *réfractaires* (de dienstweigeraars) de categorie van de *insoumis*, de weerspanningen). Het verschil is dat deserteurs zijn ingelijfd in de krijgsmacht en de *rélardataires* en de *réfractaires* niet.

Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande, 1814

Van de 214 artikelen in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande handelden er 64 over desertie (de zesde titel van het wetboek). De zesde titel van het wetboek is ingedeeld in drie hoofdstukken: (1) deserteren naar de vijand, (2) andere desertie in tijd van oorlog en (3) desertie in tijd van vrede.

Er werden allerlei variaties van desertie beschreven en strafbaar gesteld met zoals ook elders in het wetboek verschillen tussen oorlogstijd en vredetijd, tussen officieren, onderofficieren en soldaten, tussen eerloze en niet-eerloze straffen (zoals bij de doodstraf de strop tegenover de kogel).

Vormen van desertie zijn:

- deserteren, alleen of met andere militairen;
- deserteren naar of in de richting van de vijand;
- deserteren met of zonder medeneming van het wapen (geladen of ongeladen);
- deserteren en bij een ander korps weer in dienst treden;
- deserteren terwijl ‘dienst doende’;
- deserteren als schildwacht;
- binnen 24 uur niet op het appel verschijnen;
- binnen 2 x 24 uur niet terug zijn van verlof;
- het maken van een afspraak met anderen om te deserteren, waarbij de hoogste in rang de hoogste straf krijgt (en bij gelijke rang de oudste).

Volgens artikel 157 van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande uit 1815 is het straffbare feit van desertie gepleegd wanneer men een uur gaans verwijderd is van kantonnement of garnizoen. Met kantonnement en garnizoen werd niet zo zeer de kasernement of legerkamp bedoeld als wel de gemeente waarin

---

44 Perrier (1811).

men gelegerd was. Bijzonder was dat het eiland Walcheren als één gamizoen werd beschouwd. Men kon dus alleen deserteren door het eiland te verlaten⁴⁵.

Bij de Duitse Bond in de negentiende eeuw

In de kartelovereenkomst van de Duitse Bond (waarbij Nederland via Luxemburg en later via Limburg betrokken was) van 10 februari 1831 wordt een deserteur in artikel 2 als volgt gedefinieerd:

Als Deserteur wirdt derjenige ohne Unterschied der Waffe, angesehen, welcher, indem er zu irgend einer Abtheilung des stehenden Heeres oder der bewaffneten mit denselben in gleichem Verhältnisse stehenden Landesmacht, nach den gesetzlichen Bestimmungen jedes Bundesstaates, gehört, und durch seinem Eid zur Fahne verpflichtet ist, ohne Pass, Order oder sonstige Legitimation sich in das Gebiet eines andern Staates oder zu dessen Truppen begiebt.

Als deserteur wordt, zonder onderscheid van wapen, diegene beschouwd, welke zich zonder paspoort, order of andere wettiging, naar het gebied van eenen anderen Staat of onder deszelfs Troepen begeeft, terwijl hij tot eenige afdeling van het staande leger of van de gewapende met hetzelfde gelijk staande krijgsmagt, volgens de wettelijke bepalingen van iederen Bondsstaat behoort, en door zijn eed aan het vaandel gebonden is⁴⁶.

Tekst uit 1887 op basis van een initiatiefwet van drie kamerleden met een militaire achtergrond

De formulering van desertie in het militair strafrecht in artikel 132a Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande werd:

Wegens desertie in tijd van vrede wordt gestraft de militair die zich schuldig maakt aan ongeoorloofde afwezigheid met het opzet 's Lands dienst voorgoed te verlaten.

En artikel 159 Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande kwam te luiden:

Elk militair, die in tijd van vrede zonder verlof twee dagen of langer van zijn korps, detachement of garnizoen afwezig is, of langer dan acht dagen van het eindigen van het verlof afwezig blijft, zal als deserteur worden beschouwd, ten ware hij de reden van afwezigheid ten genoegen des rechters konde bewijzen.

In het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water werden door dezelfde wet in artikel 133a en artikel 145 bepalingen, die min of meer gelijkkluidend waren aan de nieuw desertiebepalingen voor het landleger, opgenomen. Met deze wetswijzing werd de opzet om zich definitief aan zijn militaire verplichting te onttrekken deel van de delictsomschrijving.

Tekst van het Wetboek van Militair Strafrecht, vastgesteld in 1903, ingevoerd in 1923 en ongewijzigd in 1991
Artikel 100 WMS (oorspronkelijk artikel 98 WMS) luidt:

1. Als schuldig aan desertie wordt gestraft de militair:
  1. die zich verwijdert met het oogmerk zich voorgoed aan zijn dienstverplichtingen te onttrekken, het oorlogsgevaar te ontgaan, naar de vijand over te lopen of, zonder daartoe gemachtigd te zijn, bij een andere mogendheid in krijgsdienst te treden;
  2. wiens ongeoorloofde afwezigheid in tijd van vrede langer dan dertig, in tijd van oorlog langer dan zeven dagen duurt;
  3. die zich schuldig maakt aan opzettelijke ongeoorloofde afwezigheid en daardoor een bevolen reis, bedoeld in artikel 96, onder 3, niet of niet geheel meemaakt.
2. Desertie, in tijd van vrede gepleegd, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.
3. Desertie, in tijd van oorlog gepleegd, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zeven jaar en zes maanden of geldboete van de vijfde categorie.

45 Men kon Walcheren tot 1871, toen de Sloedam tussen Walcheren en Zuid-Beveland werd aangelegd, alleen via een veerpont bereiken en verlaten.

46 Besluit van 14 September 1832, bepalende de plaatsing in het Staatsblad, van de Algemeene Overeenkomst van Cartel, tusschen de Staaten van den Duitschen Bond aangegaan, en van het Besluit der Bondsvergadering daartoe betrekkelijk, Stb. 1832, 45.

b. De kernelementen van desertie

De kernbegrippen die steeds bij de definitie van desertie een rol spelen vormen de elementen in de delictsomschrijving:

- de feitelijkheid van afwezigheid (weglopen, vluchten)
- de duur van de afwezigheid
- het oogmerk zich aan de militaire dienst te onttrekken

Daar komen nog tal van variaties bij die ieder voor zich kunnen leiden tot een gekwalificeerd delict, dat strenger bestraft wordt:

- desertie in vreedstijd of in oorlogstijd
- desertie binnen het zicht van de vijand
- desertie plus overlopen naar de vijand
- vrijwillige terugkeer of arrestatie
- alleen of met anderen
- desertie als meerdere al dan niet met aansporing van mindere militairen
- al dan niet met meenemen van paarden, wapens of andere uitrustingsstukken
- desertie in relatie tot andere afwezigheids- en gehoorzaamheidsdelicten.
- het verlaten van een wachtpost of stelling.

Een vaste definitie van desertie is voor deze studie niet nodig, maar een bruikbare kernomschrijving heeft de drie kernelementen: (1)afwezigheid (2) gedurende een bepaalde tijd (3) met het oogmerk om weg te blijven.

2.2. DE BIJDRAGEN VAN DE POLITIEKE FILOSOFEN AAN DE DIENSTPLICHT-DISCUSSIE

De selectie uit de grote politieke filosofen is niet willekeurig, maar gebaseerd op het gegeven of hun opvattingen impliciet of expliciet aanknopingspunten bevat voor de thematiek van dienstplicht en dienstweigering. Naar volledigheid is niet gestreefd. Er is sprake van een zekere mate van eclecticisme.

Bij een filosofische benadering van het dienstweigeren zijn raakvlakken met de interessante, maar complexe materie van de rechtvaardige oorlog. Het gaat dan niet om de vraag of een soldaat mag deelnemen aan een oorlog in het algemeen, maar aan een oorlog die als onrechtvaardig moet worden gekwalificeerd.

2.2.1. Het idealisme van realist Machiavelli

Niccolò Machiavelli (1469-1527), de politicus, historicus en filosoof uit Florence, adviseerde in zijn hoofdwerk *Il Principe* (de vorst) de overheid niet te aarzelen geweld te gebruiken als dit in het belang was van de staat.

Machiavelli had grote minachting voor de huurlegers en hun *condottieri*⁴⁷. In het hoofdstuk 12 van *Il Principe* (in 1513 na afloop van zijn actieve loopbaan geschreven en in 1532 postuum gepubliceerd) stelde hij:

Le mercenarie e ausiliarie sono inutile e periculose: e se uno tiene lo stato suo fondato in sulle arme mercenarie, non starà mai fermo né sicuro; perché le sono disumite, ambiziose, senza disciplina, infedele: gagliarde fra gli amici, tra e' nimici vile: non timore di Dio, non fede con gli uomini; e tanto si differisce la ruina quanto si differisce lo assalto: e nella pace se' spogliato da loro, nella guerra da' nimici. La cagione di questo è che le non hanno altro amore né altra cagione che le tenga in campo che uno poco di stipendio, il quale non è sufficiente a fare che vogliano morire per te. Vogliono bene essere tua soldati mentre che tu non fai guerra, ma come la guerra viene o fuggirsi o andarsene.

Huurtroepen en hulpstroepen zijn nutteloos en gevaarlijk. Als iemand zijn macht op huurtroepen baseert, zal hij zich nooit sterk en veilig kunnen voelen. Want ze zijn niet eensgezind, eerzuchtig, ongedisciplineerd en onbetrouwbaar; ze gedragen zich overmoedig tegenover vrienden, en tegenover vijanden zijn ze lafhartig; ze kennen noch vrees voor God noch trouw tegenover de mensen; zolang je maar niet aanvalt, lijdt je met hen geen nederlaag; in vreedstijd word je geplunderd door hen, in oorlogstijd door je vijanden. De reden van dit alles is dat ze door niets anders aangetrokken en door niets anders op de been gehouden worden dan door een karige soldij. En deze soldij is niet

47 De belangen van de *condottieri* waren onder meer om met zo weinig mogelijk verliezen uit de strijd te komen. Machiavelli vermeldt het verhaal – waar gebeurd of niet, maar in ieder geval illustratief – van twee huurlegers, die na een vier uur durend gevecht tegen elkaar het verlies van één dode te betreuren hadden: een soldaat was van zijn paard gevallen en gestikt in het moeras waarin hij terecht was gekomen (Boot (2006), p. 2).

groot genoeg om te maken dat ze voor je willen sterven. Ze willen wel soldaat van je zijn zolang je maar geen oorlog voert, maar zo gauw de oorlog uitbreekt, maken ze aanstalten om te vluchten of ervandoor te gaan⁴⁸.

Hij toont dit verder aan in de geschiedschrijving van Florence die hij later schrijft. In zijn *Istorie Fiorentine* (geschreven 1521–1528) spreekt hij over de tijd van Filippo Maria Visconti (1392–1447), hertog van Milaan van 1412 tot 1447. Hij is uiterst negatief over degenen die oorlog voeren om er geld mee te verdienen. Maar machtige stadsvorsten laten dat toe, aldus Machiavelli in *libro primo* over de Florentijnse geschiedenis:

Tutti questi principali potentati erano di proprie anni disarmati...: Erano adunque le anni di Italia in mano de' minori principi o di uomini senza stato; perchè i minori principi, non mossi da alcuna gloria, ma per vivere o più ricchi o più sicuri, se le vestivano; quelli altri, per essere nutriti in quelle da piccoli, non sapendo fare altra arte, cercavano in esse, con avere o con potenza onorarsi.

Alle belangrijke staten waren niet voorzien van eigen strijdmachten.... Aldus waren de wapens in Italië in handen van de mindere vorsten of van mensen zonder eigen staat. En omdat de mindere vorsten [de wapenen] niet voeren voor roem, maar om in meer rijkdom of in meer veiligheid te leven, trachten de anderen [zonder het bezit van een staat] die daarvoor van kindsbeen af opgeleid zijn en geen ander vak kennen, [de krijgskunst] voor geldelijk gewin of persoonlijke eer te beoefenen.

Machiavelli gaf de voorkeur aan de dienstplicht. In zijn rol van hoge ambtenaar van de republiek Florence stelde hij aan de *gonfaloniere* (hoogste magistraat, oorspronkelijk vaandeldrager) voor een dienstplicht in te voeren. Hij toonde zich daarbij een ware renaissancist door te verwijzen naar het oude Rome. Hij zag een relatie tussen het ontwikkelen van de republiek en het invoeren van de dienstplicht. Ook verwees hij naar de militieplicht van Florence uit het verleden, met name om de maatschappelijke acceptatie gemakkelijker te maken. Zijn idee was vooral een praktisch voorstel en geen moralistisch betoog.

Florence voerde in 1506 tijdens de oorlog tegen Pisa dan ook de dienstplicht in per *la cagione dell'ordinanza* (verordening). In zekere zin sloot het militieleger van het begin van de zestiende eeuw aan bij de ontwikkeling van schutterijachtige burgerwachten met ook nacht- en brandwachttaken, gebaseerd op de zestien *gonfalon*i (vendels) waarin de stad Florence verdeeld was sinds de vijftiende eeuw. Dienstplichtig voor de militie waren alle Florentijnen tussen 15 en 40 jaar. Er werd gestreefd naar een militieleger van 10.000 man. Aan Machiavelli werd de uitvoering opgedragen. Het stadsbestuur had hem een belangrijke beperking opgelegd: omdat men ook vrees had voor bewapende stadsburgers uit de laagste standen, werd de werving vooral gericht op de boerenbevolking die onder de stad Florence ressorteerde⁴⁹. Machiavelli trok naar de verschillende dorpen in de buurt van Florence; de ontvangst was wisselend. Er werden gesloten bakjes aan de kerken gehangen waarin burgers anoniem namen van weigeraars konden deponeren. Een Spaanse *condottiere* Micheletto werd tot militiecommandant benoemd, maar hij werd binnen het jaar weer ontslagen. Na ongeveer een half jaar waren er 3.000 miliciens, na een jaar 5.000. Aanvankelijk was het militieleger een succes; dat bleek uit de herovering van Pisa in 1509. Maar uiteindelijk werd de militie militair gesproken een mislukking. Toen de Medici in 1512 de macht in Florence overnamen, werd Machiavelli ontslagen en de militie afgeschaft.

In zijn werk *Arte della guerra* (de kunst van het oorlogvoeren) ging Machiavelli uitvoerig in op het functioneren en de samenstelling van het leger. Dit boek is in 1521 verschenen; het is het enige dat van Machiavelli tijdens zijn leven is gepubliceerd. De vorm is een socratische dialoog tussen Cosimo en Fabrizio (= Machiavelli). Grote nadruk werd gelegd op het belang van de discipline onder soldaten. Dat was noodzakelijk om de oorlog te kunnen winnen: gedegen training, harde discipline en stevige organisatie. In boek I toonde Machiavelli weer zijn afkeer van beroepssoldaten. Hij beriep zich, als zo vaak, op het oude Rome. Hij zag liever dat soldaten na afloop van de gevechten ernaar verlangden snel naar huis en akker terug te keren. Huursoldaten maken het gebied van de staat die hen inhuurde onveilig met plunderingen. Machiavelli citeerde het oude spreekwoord *La guerra fa i ladri, e la pace gl'impicca* (oorlog maakt rovers en vrede hangt hen op).

48 In vertaling van F. van Dooren, zie Machiavelli (2009), p. 117–118.

49 Sleeking (2010), p. 70–73.

Over een militie spreekt Fabrizio zich tegenover Cosimo als volgt uit:

Fabrizio: Sendo pertanto necessario prima trovare gli uomini, conviene venire al deletto di essi, ch   cos   lo chiamavano gli antichi; il che noi diremmo scelta, ma, per chiamarlo per nome pi   onorato, io voglio gli serviamo il nome del deletto.

Vogliono coloro che alla guerra hanno dato regole, che si eleggano gli uomini de' paesi temperati, acci   ch'egli abbino animo e prudenza; perch   il paese caldo gli genera prudenti e non animosi, il freddo animosi e non prudenti. Questa regola    bene data a uno che sia principe di tutto il mondo e, per questo, gli sia lecito trarre gli uomini di quegli luoghi che a lui verr   bene; ma volendo dame una regola che ciascun possa usarla, conviene dire che ogni repubblica e ogni regno debbe scerere i soldati de' paesi suoi, o caldi o freddi o temperati che si sieno. Per che si vede, per gli antichi esempi, come in ogni paese con lo esercizio si fa buoni soldati; perch  , dove manca la natura, sopperisce la 'ndustria, la quale in questo caso vale pi   che la natura. Ed eleggendogli in altri luoghi, non si pu   chiamare deletto, perch   deletto vuol dire t  rre i miglioni d'una provincia e avere potest   di eleggere quegli che non vogliono, come quegli che vogliono, militare. Non si pu   pertanto fare questo deletto se non ne' luoghi a te sottoposti, perch   tu non puoi t  rre chi tu vuoi ne' paesi che non sono tuoi, ma ti bisogna prendere quelli che vogliono.

Fabrizio: Daarom is het noodzakelijk om eerst de mannen te vinden, die naar de Uitverkiezing, zoals de oude Romeinen dat noemden komen; wij noemen dat liever Selectie, maar om het een meer eervolle naam te geven houd ik vast aan de term Uitverkiezing.

Mensen die regels opgesteld hebben over oorlogsvoering willen dat mannen uit landen met een gematigd klimaat worden geselecteerd, want zij zijn energiek en verstandig; want warme landen brengen mannen voort die wel verstandig, maar niet energiek zijn en koude landen mannen die wel energiek, maar niet verstandig zijn. Deze regels zijn prima voor de vorst van de gehele wereld, aan wie het daarom toegestaan is mannen aan te trekken vanuit die plekken die hem het beste lijken; maar als men een regel wil opstellen die door iedereen kan worden gebruikt; want moet men zeggen, dat iedere republiek of ieder koninkrijk soldaten behoort te nemen uit het eigen land, of dat nu warm, koud of gematigd (van klimaat) is. Want uit voorbeelden uit de oudheid kan worden opgemerkt dat goede soldaten gevormd worden door oefening; omdat door ijver kan voorzien in hetgeen de natuur ontbreekt, en dat is van meer waarde dan de natuur. En hen vanuit een andere plaats selecteren kan geen Uitverkiezing genoemd worden, omdat Uitverkiezing inhoudt het beste van een provincie te nemen en de macht te hebben zowel hen te selecteren die niet willen vechten als hen dit wel willen. Deze Uitverkiezing kan niet verwezenlijkt worden als die plaatsen niet aan u onderdanig zijn; want u kunt niet nemen wie u wilt in landen die niet de uwe zijn, maar u kunt wel degenen nemen die willen komen.

In zijn voorkeur voor soldaten uit klimatologisch gematigde gebieden sluit Machiavelli aan bij de opvattingen de Romeinse militair publicist Vegetius uit het einde van de vierde eeuw⁵⁰.

Cosimo: Avendosi adunque a far questo deletto ne' suoi paesi, donde giudicate voi sia meglio trarli, o della città o del contado?

Fabrizio: Questi che ne hanno scritto, tutti s'accordano che sia meglio eleggergli del contado, sendo uomini avvezzi a'

Cosimo: Als u daarom een Uitverkiezing in uw land uitvoert, van waar oordeelt u is het beter ze te nemen, uit de stad of van het platteland?

Fabrizio: Zij die over dit alles geschreven hebben zijn er over eens, deze [soldaten] van het platte-

50 Publius Favius Vegetius Rhenanus (levensloop onbekend) heeft met zijn *Epitoma Rei Militaris* een handboek over de legerorganisatie geschreven. Zijn boek verscheen rond 390 vlak voor de splitsing van het Romeinse Rijk in een westelijk deel en een oostelijk deel. Ook Vegetius preferceert noordelingen boven zuiderlingen als soldaten. Mensen uit het zuiden zijn wel slimmer, maar hun bloed is volgens de wetenschappers van zijn tijd uitgedroogd door de zon en daarom zijn zij banger voor verwondingen in gevechten van man tot man in tegenstelling tot de noordelingen:

Contra septentrionales populi, remoti a solis ardoribus, inconsulti-ores quidem, sed tamen largo sanguine redundantes, sunt ad bella promptissimi. Tirones igitur de temperationibus legendi sunt plagiis.

Het handboek van Vegetius heeft in latere tijden grote invloed gehad, wellicht groter dan ten tijde van het verschijnen in de Romeinse tijd. Er zijn liefst 300 middeleeuwse exemplaren in bibliotheken bewaard gebleven; Karel de Grote, Richard Leeuwenhart, Machiavelli en Maurits van Nassau behoorden tot de lezers.

disagi, nutriti nelle fatiche, consueti stare al sole, fuggire l'ombra, sapere adoperare il ferro, cavare una fossa, portare un peso, ed essere senza astuzia e senza malizia. Ma in questa parte l'opinione mia sarebbe che, sendo di due ragioni soldati, a piè e a cavallo, che si eleggessero quegli a piè del contado e gli a cavallo delle cittadi.

Cosimo: Di quale età gli torresti voi?

Fabrizio Torre'gli, quando io avessi a fare nuova milizia, da' diciassette a' quaranta anni; quando la fusse fatta e io l'avessi a instaurare, di diciassette, sempre.

Cosimo Io non intendo bene questa distinzione.

Fabrizio: Dirovvi. Quando io avessi a ordinare una milizia dov'ella non fusse, sarebbe necessario eleggere tutti quegli uomini che fussero più atti, pure che fussero di età militare, per potergli instruire, come per me si dirà; ma quando io avessi a fare il deletto ne' luoghi dove fusse ordinata questa milizia, per supplimento di essa gli torrei di diciassette anni, perché gli altri di più tempo sarebbono selti e descritti.

land te selecteren, want dat zijn mannen die gewend aan ongemak, opgevoed zijn hard te werken, gewoon zijn in de zon te staan, en de schaduw te mijden, weten hoe een zwaard te hanteleren, een sloot te graven, een last te dragen, en zonder geslepenheid en kwaadaardigheid zijn. Maar over dit onderwerp zou mijn eigen mening zijn dat omdat er twee soorten soldaten zijn, te voet en te paard, de soldaten te voet van het plateland en die te paard uit de stad te nemen.

Cosimo: Op welke leeftijd zou u hen inlijven?

Fabrizio: Als ik een heel nieuw leger zou moeten oprichten, dan zou ik hen vanaf 17 jaar tot 40 jaar oproepen, maar als het om een bestaand leger gaat, dan zou ik gaan vervangen vanaf 17 jaar, al tijd.

Cosimo: Ik begrijp het onderscheid niet.

Fabrizio: Ik zal u dit zeggen: als ik een leger zou moeten organiseren waar er geen is, is het noodzakelijk al die mannen te selecteren die meer geschikt zijn, in zo verre dat zij de soldatenleeftijd hebben om hen te onderrichten, zoals ik hen zou vertellen; maar als ik een Uitverkiezing zou moeten uitvoeren in plaatsen waar al een leger georganiseerd is om dit aan te vullen, zou ik de zeventienjarigen nemen, omdat de anderen die een tijd geleden zijn genomen, al geselecteerd en onderrecht zijn.

De benadering van de legervorming van Machiavelli maakt een uiterst praktische indruk. Maar erg bruikbaar bleken zijn ideeën niet te zijn, omdat het dienstplichtexperiment in Florence aan het begin van de zestiende eeuw mislukte. Machiavelli was zijn tijd (te) ver vooruit.). De vijftiende eeuw – in het Italiaans *quattrocento* – was de gouden eeuw voor de *condottieri* in Italië. Hij had al ernstige bezwaren tegen huursoldaten, terwijl de glorieperiode van deze *mercenaires* en *söldner* in de rest van Europa nog moest beginnen. In die zin zijn de ideeën over legervorming niet erg realistisch, en dat voor een als de ultieme *Realpolitiker* bekend staande Machiavelli.

2.2.2. Hugo de Groot: meedoen aan een rechtvaardige oorlog

a. De eigen verantwoordelijkheid voorop

Hugo de Groot (1583-1645) is uit de vaderlandse geschiedenis meer bekend van de boekenkast waarin hij in 1621 ontsnapte uit kasteel Loevestein dan van zijn boeken, terwijl hij veruit de internationaal meest geciteerde Nederlandse schrijver aller tijden is.

Hij heeft zich in zijn publicaties niet expliciet uitgelaten over de dienstplicht, maar wel over de filosofisch-ethische vraag over de deelname van een soldaat aan een al dan niet rechtvaardige oorlog.

Zijn opvattingen over de eigen verantwoordelijkheid van de mens en dus ook van de soldaat zijn nauw verbonden met zijn levenspad. In zijn functie van pensionaris van Rotterdam koos hij op politiek gebied voor raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt en daarmee tegen stadhouder Maurits en op religieus terrein voor Jacob Arminius (en dus de remonstranten) en daarmee tegen Franciscus Gomarus (en dus de contraremonstranten)⁵¹. Zijn religieuze keuze was een afwijzing van de predestinatie, volgens welke leer het lot van een mens vooraf door God bepaald was; met de afwijzing van de goddelijke lotsbestemming erkende De Groot de eigen verantwoordelijkheid van de mens. De keuze van de remonstranten was ook dat – in tegenstelling tot de roomse, middeleeuwse opvatting – de kerk ondergeschikt was aan de staat. De ondergeschiktheid van de kerk aan de staat moge ook blijken uit het feit dat de Synode van Dordrecht van 1618 bijeengeroepen was in opdracht van de Staten-Generaal. Dit lag in de lijn van de contraremonstranten, die het volk als de kerk zagen en de kerk als het volk. De staat zou in de benadering van Hugo de Groot ruimte moeten scheppen voor meer dan één religiebeleving.

51 De armenianen werden in de volksmond de 'bavianen' genoemd en de contraremonstranten de 'slijkgeuzen'.

De religieuze overwinning van de contraremonstranten op de Synode van Dordrecht in 1618 leidde de politieke val van Oldenbarnevelt en de zijnen in. De politieke inzet ging met name om het handhaven van het bestand met Spanje of de voortzetting van de gewapende strijd. Hugo de Groot werd niet, zoals Oldenbarnevelt, tot de doodstraf veroordeeld, maar tot levenslange opsluiting in kasteel Loevestein, de staatsgevangenis aan de grens van het grondgebied van de Republiek.

b. Zijn baanbrekend werk: *De iure belli ac pacis*, 1625

Uit zijn zeer omvangrijke lijst van publicaties en ruim 7.000 brieven is zijn *De iure belli ac pacis* uit 1625 als het allerbelangrijkste komen boven drijven. Hugo de Groot schreef het boek in afzondering op een landgoed in Balagny, waarheen hij de pestepidemie van Parijs was ontvlucht. Het was zijn reactie op de oorlog, die in 1618 begonnen was en als de Dertigjarige Oorlog de geschiedenis in zou gaan; hij eindigde dus in 1648, drie jaar na de dood van Hugo de Groot. De Dertigjarige Oorlog was niet één oorlog, maar een reeks opeenvolgende conflicten waarin Zweden, Noorwegen, Denemarken, Holland en Frankrijk enerzijds en het Heilige Roomse Rijk (Duitsland), Oostenrijk, Hongarije en Spanje anderzijds in verschillende coalities tegenover elkaar stonden. Het was een bijzonder wrede oorlog; naar schatting kwam één derde van de plattelandsbevolking van de Duitse landen om het leven (6 van 16 miljoen inwoners van de Duitse landen), alle reden dus om eens diepgaand de rechtvaardigheid van de oorlog onder de loep te nemen. De noodzaak van bezinning op de oorlog werd nog versterkt door het feit dat veel gewapende conflicten in de tijd van Hugo de Groot een religieuze component hadden. De Reformatie was meer dan een theologisch debat; het was ook de aanleiding van veel oorlogsgeweld.

Met als drievoudige basis (a) het natuurrecht, (b) het door mensen geformuleerd recht en (c) het goddelijk recht uit de bijbel nam Hugo de Groot – in navolging van Thomas Aquinas drie voorwaarden die aan een *bellum iustum*⁵² gesteld kunnen worden: (1) een *causa iusta*, een rechtvaardige zaak, (2) een *recta intentio*, de juiste bedoeling, en (3) een *auctoritas principis*, over van Augustus. Hij werkte in boek 2 van *De iure belli ac pacis* het begrip *iusta causa* verder uit. Een gerechtvaardigde reden voor een oorlog omvatte naar zijn opvatting de volgende mogelijkheden: (1) verdediging (tegen een dreigende aanval), (2) afdwingen waar men recht op heeft (herstel van eigendomsrechten en het afdwingen van beloften en verdrag en (3) bestraffing van misdaden (= overtredingen van het natuurrecht)⁵³. De eerste grond richt zich op de toekomst, de tweede grond hebben te maken met de afwikkeling van ‘lopende zaken’ te maken en de derde grond is een afrekening uit het verleden⁵⁴. Onrechtmatig is de veroveringsoorlog. Hugo de Groot beargumenteerde zijn opvatting met een keur van citaten uit de bijbel, uit de klassieken, met name Cicero, uit de boeken van de kerkvaders en uit middeleeuwse teksten. Daartoe behoren, zoals reeds aangegeven, uitdrukkelijk ook Augustinus en Thomas Aquinas. Dat sloot aan bij zijn behoefte om bij te dragen aan het oplossen van de godsdiensttwisten van zijn tijd, tussen de reformatie en de roomse kerk en binnen de reformatie; daarom ging hij bij voorkeur terug naar oudchristelijke en middeleeuwse bronnen die als gemeenschappelijk worden ervaren. Een oorlog om het christendom te verbreiden wijst Hugo de Groot uitdrukkelijk af; dat hangt samen met zijn sterk omstreken pleidooi voor godsdienstvrijheid. Een oorlog tegen hen die christenen wreed behandelen is wel gelegitimeerd⁵⁵. Hugo de Groot gaat uit van een breed begrip oorlog; het omvat alle gewapende conflicten. Er worden drie methoden genoemd om de vrede te bereiken: (1) conferentie, (2) arbitrage, (3) lot⁵⁶.

52 De vertaling van *bellum iustum* is niet eenvoudig. Het meest courant is ‘rechtvaardige oorlog’. Achterhuis voelt meer voor ‘gerechtvaardigde oorlog’, omdat oorlog in beginsel een kwaad blijft (Achterhuis (2008), p. 487). Soms zou de voorkeur gegeven kunnen worden aan ‘rechtmatige oorlog’, zeker in het perspectief dat een onrechtvaardige oorlog niet rechtmatig kan zijn. In het Engels is de vertaling *a just war* de gebruikelijke, in het Frans *un guerre juste* en in het Duits *ein gerechter Krieg*. Achterhuis gaat voorbij aan het feit dat naast de *bellum iustum* in het volkenrecht ook de begrippen *bellum legale*, *bellum solemne*, *guere en forme* gehanteerd worden om een rechtmatige oorlog aan te duiden. Bij dit laatste concept ligt de nadruk op het formele karakter van de oorlogsverklaring: is de belligerent soeverein en is de oorlog procedureel correct verklaard? Zie Lesaffer (2014), p. 276.

Het was Erasmus als spitsvondig taalkundige die speelde met de inhoudelijke tegenstelling van de woorden *bellum* (oorlog) en *bellum* (iets moois); de woorden zijn etymologisch niet verwant: *bellum* (oorlog) gaat terug op *duellum* (tweegevecht) en *bellus* (mooi) gaat terug op *due-bene* (dubbelgoed); de beide stemhebbende consonanten in beide woorden liggen fonetisch gezien in elkaars verlengde: de dentale medeklinker ‘d’ wordt verschoven naar de labiale medeklinker ‘b’. Er is niets meer goddeloos, rampzalig, verderfelij, hardnekkig, schandelijk dan de oorlog, zo schreef Erasmus in zijn *Dulce Bellum Inexpertis*. (in zestiende-eeuwse vertaling ‘wie soet hem hiet, kent d’oorlog niet’).

53 Zie Eyffinger en Vermeulen (1991), p. 18 en Lesaffer (2015), p. 37).

54 Neff (2007), p. 97.

55 Nellen (2007), p. 307-316.

56 dit laatste als een overblijfsel van het middeleeuwse godsoordeel (*ordalium*).

Het boek was vanaf de eerste publicatie een succes. Maar met name vanwege de door Hugo de Groot verdedigde godsdienstvrijheid werd het boek kort na het verschijnen door Paus Urbanus VIII (1568-1644) op 4 februari 1627 op de index geplaatst⁵⁷; het boek kreeg de kwalificatie *donec corrigator* (totdat het wordt gecorrigeerd), wat wil zeggen dat de auteur gevraagd wordt bepaalde passages aan te passen, hetgeen De Groot niet deed.

c. Augustinus versus Hugo de Groot

Kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) heeft in zijn *De Civitate Dei* (geschreven tussen 413 en 426) het voeren van oorlog in overeenstemming met de christelijke leer gebracht door de introductie van het begrip *bellum iustum*, de gerechtvaardigde oorlog. Hij sloot met zijn concept aan bij de terminologie die als door Cicero was gehanteerd, maar geeft er een christelijke invulling aan⁵⁸. In die zin personificeert Augustinus in zijn ontwikkeling van decadente levensgenieter tot christelijk bekeerling – zoals beschreven in zijn *Confessiones* – de combinatie van het Romeinse legalistisch denken en het van oorsprong pacifistisch christelijk denken⁵⁹. Augustinus stelt aan een *bellum iustum* drie voorwaarden: (1) *causa iusta*, een rechtvaardige zaak, (2) *recta intentio*, de juiste bedoeling, en (3) *auctoritas principis*, een bevoegd gezag⁶⁰. Een christen kan als soldaat aan een rechtvaardige oorlog deelnemen⁶¹:

Nam et miles cum oboediens potestati, sub qualibet legitime constitutus est, hominem occidit, nulla civitatis suae lege reus est homicidii, immo, nisi fecerit, reus est imperii deserti atque contempti;

Want ook de soldaat maakt zich volgens geen enkele wet van zijn land aan moord schuldig, wanneer hij in gehoorzaamheid aan het gezag waaraan hij rechtmatig onderworpen is een mens doodt; integendeel, hij maakt zich, als hij het niet doet, schuldig aan dienstweigering en minachting [van de wet]⁶²;

Augustinus combineerde daarmee de Grieks-Romeinse visie op geweld en oorlog met de christelijke leer van de naastenliefde⁶³. Augustinus vergeleek de staat die een oorlog voert met een vader die uit pedagogische motieven zijn zoon tuchtigt⁶⁴.

In een dispuut met de manicheër⁶⁵ Faustus, genoteerd rond 400, komt de vraag aan de orde of een soldaat elk bevel moet uitvoeren. Augustinus stelt:

Cum ergo vir iustus, si forte sub rege homine etiam sacrilego militet, recte poscit illo iubente bellare civicae pacis ordinem

Een rechtvaardig man, in krijgsdienst bij een goddeloze koning, kan daarom zijn plicht die hoort bij

57 Fortuin (1946), p. 15.

58 Winkel (1991), 17.

59 De kerkvaders Tatianus (tweede eeuw), Tertullianus (155/160-230/240), Origenes (185-254) en Cyprianus (200/210-258) gaven een oorspronkelijke en vredelievende uitleg van de evangeliën: de *militia Christi* gaat boven de krijgsdienst van de keizer. Het Nieuwe Testament is veel pacifistischer van toon dan het Oude Testament. Diensteneming in het leger werd weliswaar niet categorisch afgewezen, zoals blijkt uit het antwoord dat Johannes de Doper volgens Lucas, 3:14 gaf op de vraag van soldaten hoe zij hun leven moesten inrichten: 'Jullie mogen niemand afpersen en je ook niet laten omkopen, neem genoeg met je soldij'. Anders gezegd: zolang soldaten zich niet overgaven aan plunderingen en corruptie konden zij hun militaire functie blijven vervullen. Er zijn ook andere passages, die wel de grondslag voor het christelijk pacifisme vormen, met name de Bergrede met de passage over toekeren van de linkerwang wanneer men op de rechter geslagen wordt (Mattheus, 5:39).

60 Achterhuis (2008), 495-500.

61 Dit standpunt van Augustinus dat de weg bereidde voor christenen om dienst te nemen in Romeinse legioenen, is in essentie overgenomen door augustijner monnik Maarten Luther (1483-1546) in zijn publicatie 'Ob Kriegsleute in seligen Stande sein können' uit 1526. Het antwoord van Luther op deze vraag is positief: oorlog is een straf van God, een goede overheid staat onder hoede van God, oorlogvoeren kan een vorm van liefde inhouden, omdat daardoor de vrede behouden wordt.

62 De Civitate Dei, Boek, 1 hoofdstuk 26.

63 In de ogen van de christelijke vredesbeweging van de twintigste eeuw wordt de acceptatie van de oorlog door Augustinus en de kerk van Rome gezien als 'de zondeval van het christendom. Dit was onder meer de opvatting van de remonstrante theoloog Gerrit Jan Heering (1879-1955) in zijn publicatie met deze titel (Heering (1928)).

64 Neff (2005), p. 47-52.

65 Het manicheïsme is godsdienstige stroming, opgericht door Mani (216-276), afkomstig uit Perzië. De religie ging uit van een tegenstelling tussen goed en slecht, tussen licht en duisternis, tussen waarheid en leugen. Mani maakte gebruik van elementen uit verschillende godsdiensten, met name christendom en boeddhisme. Mani vroeg van zijn volgers een ascetische houding, ook op seksueel gebied. De beweging kende een stevige organisatorische structuur vergelijkbaar met het christendom met paus, bisschoppen en priesters. Het manicheïsme ontwikkelde zich tot een geduchte concurrent van het christendom. Augustinus was blijkens zijn *Confessiones* vóór zijn bekering tot het christendom toegehoord op manichistische bijeenkomsten.

servans; cui quod iubetur, vel non esse contra Dei preceptum est, vel utrum sit, certum non est, ita ut fortasse reum regem faciat iniquitas imperandi, innocentem autem militem ostendat ordo serviendi: quant omagis in administratione bellorum innocentissime diversatur, qui Deo iubente belligeratur, quem male aliquid iubere non posse, nem qui ei servit ignorat.

zijn overheidsfunctie, terecht uitvoeren. Want in een aantal gevallen is het duidelijk dat het niet tegen de wil van God is dat hij ten strijde trekt. In andere gevallen, wanneer dit niet zeker is, kan het een onterecht bevel van de koning zijn, terwijl de soldaat onschuldig is, want zijn positie brengt gehoorzaamheid met zich mee. Een man is onschuldig, als hij een oorlog voert op gezag van God van wie iedereen die hem dient weet dat hij nooit kan vragen wat fout is⁶⁶.

Het zijn deze twee citaten uit het werk van Augustinus die Hugo de Groot aanhaalt in boek 2 van *De iure belli ac pacis*⁶⁷. Maar niet met instemming.

Non caret tamen hoc sua difficultate. Et Adrianus nostras, qui Cisalpinorum ultimus Pontifex Romanus factus est, contrariam defendit sententiam, quae stabiliri potest non illa praecise ratione quam ille adfert, sed hac quae magis urget, quod qui dubiat contemplative, debeat iudicio activo eligere partem tutiorem. Est autem partem tutior abstinere bello.

Maar dit is niet vrij van enige moeilijkheden. Onze landgenoot Adrianus die de laatste paus was afkomstig van deze kant van de Alpen, verdedigt een tegengestelde opvatting, die niet ondersteund wordt door de redenen die hij opgeeft, maar door de meer dwingende reden, dat, wie twijfelt bij de beoordeling hoe te handelen moet kiezen voor de veilige weg. En dat is afzien van de oorlog.

De eigen verantwoordelijkheid wordt aldus benadrukt⁶⁸. Sprekend over onderdanen en ondergeschikten zegt Hugo de Groot:

At si edicatur ipsis ut militent, quod fieri solet, siquidem constat ipsis iniustam esse belli causam, abstinere omnino debent.

Maar als zij orders hebben ontvangen om de wapens op te nemen zoals gebruikelijk is, en het is volkomen duidelijk dat de oorlog onrechtvaardig is, is het hun plicht om er niet in gemoed te raken⁶⁹.

De kern van de zaak is, dat het gaat om de toepassing van het gebod van God. Een onrechtvaardige opdracht hoeft niet te worden uitgevoerd. Dat geldt voor een vader die zijn zoon opdracht geeft zijn moeder te vermoorden, dat geldt ook voor deelname aan een onrechtvaardige oorlog⁷⁰. Dat is geen vorm van ongehoorzaamheid:

Nam cum utrumque incertum sit (nam si iniustum est bellum, iam in eius vitiatione nihil esse inobedientiae) caret peccato, quod ex duobus minus est. Inobedientia autem in eius modi rebus suapte natura minus malum est, quam homicidium, praesertim multorum innocentium.

Want wanneer beide [keuzes] onzeker zijn, (want wanneer de oorlog onrechtvaardig is, dan is het geen ongehoorzaamheid deze af te wijzen) dan maakt degene die voor een van beide kwaden die hij vreest kiest, zich niet schuldig. Ongehoorzaamheid in zo'n geval is naar zijn aard een minder kwaad dan moord, in het bijzonder dan het leven te benemen van onschuldige mensen⁷¹.

Hugo de Groot is met dit standpunt minder absoluut dan Augustinus⁷², die geen ruimte aan twijfelaars gunt, wel aan hen die overtuigd zijn gedwongen te worden tegen Gods gebod handelen. Het is een opdracht aan een onderdaan zich te vergewissen of een oorlog rechtvaardig is, dat geldt nog sterker bij een aanvalsoorlog dan een verdedigingsoorlog⁷³. Dit gaat zo ver dat volgens De Groot een beul zelf zeker dient te weten of het terecht is dat hij een ter dood veroordeelde misdadiger het leven ontnemt⁷⁴.

66 Contra Faustum Manicheam, hoofdstuk XII, paragraaf 75.

67 Boek 2, hoofdstuk XXVI, § IV-4

68 Zie hierover met name Vermeulen (1985).

69 Boek 2, hoofdstuk XXVI, § III-1.

70 Boek 2, hoofdstuk XXVI, § IV-4.

71 Boek 2, hoofdstuk XXVI, § IV-5.

72 Keijzer (1978), p. 147

73 Boek 2, hoofdstuk XXVI, § IV-8.

74 Boek 2, hoofdstuk XXVI, § IV-9:

Hiermee legt Hugo de Groot grote nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de mens en relateert hij de macht van de vorsten. Hij laat onbesproken wat de consequenties zijn voor deze onderdanen als zij op basis van hun eigen oordeel krijgsdienst weigeren. Hij vindt wel dat ze niet strafbaar (behoren te) zijn.

d. Hugo de Groot legt de lat hoog

Zoals de beul zich te vergewissen heeft van de strafbaarheid van de veroordeelde, zo moet de soldaat zich vergewissen van de rechtmatigheid van de oorlog die de krijgsmacht waartoe hij zou kunnen toetreden gaat voeren. Hij heeft een keuze en zal zijn verantwoordelijkheid moeten nemen.

Bij een gedwongen deelname aan een krijgsmacht door middel van een militieplicht, dienstplicht of schut-terijplicht is er geen keuzevrijheid. Er zijn dwangmiddelen om de participatie aan de krijgsmacht af te dwingen, tot aan de doodstraf toe.

Hugo de Groot is geen antimilitarist en geen pacifist. Oorlogvoeren kan gerechtvaardigd zijn, wapenge-
weld is toegestaan. Er zijn wel morele grenzen, aangegeven door de theorie van de rechtvaardige oorlog. Zijn theorie kan als radicaal worden gekarakteriseerd en wijkt af van zijn voorgangers, maar ook van veel van zijn opvolgers. In hun opvatting staat de absolute gehoorzaamheid voorop. En mochten er zaken ge-
beuren, die niet te rechtvaardigen zijn dan is de bevelvoerder, de vorst, de commandant verantwoordelijk en aansprakelijk: het *respondeat superior*-principe. De militaire mindere gaat vrijuit.

Daarom liggen de opvattingen van Hugo de Groot ook ter grondslag aan de discussies over de *Befehl-ist-Befehl*-doctrine. Is een oorlog als zodanig gerechtvaardigd en zijn daarmee alle oorlogshandelingen gerecht-
vaardigd? Het gaat dus niet alleen om het *ius ad bellum*, maar ook om het *ius in bello*.

Dit debat overstijgt ten dele de reikwijdte van deze studie.

Het gedachtengoed van Hugo de Groot legt in ieder geval op de staat die zijn burgers verplicht wil deel-
nemen aan de krijgsmacht de plicht op de eigen verantwoordelijkheid van die burger te respecteren. Hugo de Groot legt de lat zeer hoog.

Indien en voor zover staten de dienstplichtigen toestaan zich aan de militaire dienstplicht te onttrekken, is de grondslag hiervoor in algemene zin gelegen in het erkennen van gewetensbezwaren ten persoonlijk
gebruik van wapens en niet in een gewetensoordeel over de rechtmatigheid van een oorlog⁷⁵. Ook in de Nederlandse militaire jurisprudentie werd een beroep op de Hugo de Groot niet op waarde geschat⁷⁶.

2.2.3. De politieke vernieuwing volgens Spinoza

Tijdens de hoogtijdagen van de huurlegers kwam de Nederlandse filosoof van Portugees-joodse afkomst Baruch de Spinoza (1632-1677) met een betoog over de integrale invoering van de dienstplicht in het licht van zijn staatkundige opvattingen. Hij sloot daarbij aan bij Machiavelli en was in zekere zin de wegbereider voor de opvattingen van Montesquieu en Rousseau.

De bijbel, voor alle christelijk gelovigen Gods woord, beschouwde Spinoza als mensenwerk; er zitten tegen-
strijdigheden in de tekst. Hij werd wegens zijn afwijkende opvattingen in 1656 als ketter verbannen uit de Portugees-joods synagoge in Amsterdam.

---

*Quin probabile est etiam camifici qui damnatum occisus est, hactenus, aut quod quaestioni et actis interfuerit, aut ex rei confessione cognita est debere causae merita, ut satis ei constet mortem ab eo comme-
ritam.*

Voorts ligt het voor de hand, dat zelfs de beul die een man ter dood gaat brengen, het belang van de zaak zou moeten kennen, hetzij door aanwezigheid bij het proces hetzij door de bekentenis van de misdaad, in die mate dat het voldoende duidelijk is dat de misdadiger de dood verdient.

75 Het meest dichtbij de opvatting van Hugo de Groot kwam het voorstel van het kabinet-Den Uyl voor de formulering van artikel 2 van de Wet Gewetensbezwaren (de grondslag voor erkenning van gewetensbezwaren) van 30 januari 1976 (zie Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 8 (Nota van Wijzigingen)(30 januari 1976)), waarin naast drie erkenningsgronden die betrekking hadden op het gebruik van geweld ook als erkenningsgrond werd geformuleerd gewetensbezwaren tegen: het militair geweld, waarvoor een staat als onder b. bedoeld (één van de lidstaten van een bondgenootschap waarvan Nederland deel uitmaakt) zijn krijgsmacht gebruikt, in strijd met beginselen van internationaal recht en daarom onaanvaardbaar is.

Het gaat hierbij niet om bezwaren tegen het gebruik van geweld, maar om een bepaalde inzet van de krijgsmacht (zie § 12.3.2). Het voorstel werd gedurende het parlementaire debat op 25 november 1975 door de indieners ingetrokken.

76 In 1983 beriep een totaalweigeraar zich rechtstreeks op het volkerenrecht zoals Hugo de Groot dat had geformuleerd (zij die onder een bevel van een ander staan en die menen dat de oorlog onrechtvaardig is behoren de krijgsdienst te weigeren); het verweer werd door het Hoog Militair Gerechtshof verworpen (HMG 11 mei 1983, MRT (LXXXVI), 283-285 (mn WHV), zie Vermeulen (1985), p. 17.

Kern van de filosofie van Spinoza is, dat er niets buiten of onafhankelijk van God in zijn volmaaktheid kan bestaan. God is substantie. Dood, verderf en lijden zien de mensen als onvolmaakt, maar in de ogen van God zijn het uitingen van zijn eigen volmaaktheid. Wonderen kunnen daarom niet gezien worden als ingrepen van God, maar het zijn verkeerd begrepen natuurverschijnselen. Het godsbesef van Spinoza staat op gespannen voet met het traditionele bijbelse godsbeeld.

Toen het gerucht ging dat Spinoza in zijn *Ethica* het bestaan van God zou ontkennen, leidde deze nog te publiceren studie in ongelezen vorm onmiddellijk tot verzet uit religieuze kringen; Spinoza besloot de publicatie dan maar uit te stellen; dat werd tot na zijn dood.

In de politieke opvattingen van Spinoza spelen pluralisme en tolerantie de hoofdrol; daarom pleit hij voor democratie, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. De kerk is ondergeschikt aan de staat. In zijn onvoltooid gebleven staatkundige verhandeling *Tractatus Politicus* (wel te onderscheiden van zijn *Tractatus theologico-politicus* uit 1670) gaat hij in op de organisatie van de staat. De ondertitel van *Tractatus Politicus* luidt: *In quo demonstratur, quomodo Societas, ubi Imperium Monarchicum locum habet, sicut et ea, ubi Optimi imperant, debet institui, ne in Tyrannidem labatur, et ut Pax, Libertasque civium inviolata maneant* (waarin wordt aangetoond hoe een samenleving – hetzij als monarchie (alleenheerschappij) hetzij als oligarchie – het beste ingericht kan worden, opdat het niet vervalt in tirannie en opdat vrede en vrijheid van de burgers niet wordt geschonden). In drie paragrafen van het zesde hoofdstuk wordt ingegaan op de verdediging van de staat en op de rol en organisatie van het leger:

IX. *Urbs una, aut plures condendae, et munientur, quantum omnes cives, sive ii intra moenia, sive extra propter agriculturam habitent, eodem Civitatis jure gaudeant ea tamen conditione, ut unaquaeque certum civium numerum ad sui, et communem defensionem habeat; quae autem id praestare nequit, aliis conditionibus in ditione habenda.*

X. *Militia ex solis civibus, nullo excepto, formanda est, et ex nullis aliis; atque adeo omnes arma habere teneantur, et nullus in civium numerum recipiatur, nisi postquam exercitium militare didicerit, illudque signatis anni temporibus exercere pollicitus fuerit. Deinde, uniuscujusque familiae militia in cohortes, et legiones divisa, nullius cohortis dux eligendus, nisi qui Architecturam militarem noverit. Porro cohortium, et legionum duces ad vitam quidem, sed qui unius familiae integrae militiae imperet, in bello tantummodo eligendus, qui annum ad summum imperium habeat, nec continuari in imperio, nec postea eligi possit. Atque hi eligendi sunt ex Regis Consiliariis (de quibus Art. 15. et seqq. dicendum), vel qui officio Consiliani functi sunt.*

XI. *Omnium urbium incolae, et agricolae, hoc est, omnes Cives in familias dividendi sunt, quae nomine, et insigni aliquo distinguantur, et omnes*

9. Een of meer steden moeten gesticht worden en ommuurd worden; van die steden hebben alle burgers of zij nu binnen de muren wonen of daarbuiten omdat zij de landbouw beoefenen, dezelfde rechtspositie. De voorwaarde daarbij is dat iedere stad voorziet in een bepaald aantal burgers ten behoeve van de eigen en de gemeenschappelijke verdediging. Maar een stad die dit niet kan opbrengen komt in andere situatie terecht en moet als afhankelijk worden beschouwd⁷⁷.

10. De krijgsmacht moet alleen uit burgers worden samengesteld, niemand uitgezonderd en uit niemand anders⁷⁸. En daarom moeten allen verplicht worden wapens te hebben en niemand wordt als burger toegelaten als hij zich niet geoefend heeft wapens te hanteren en beloofd heeft ieder jaar op gezette tijden te oefenen. Voorts worden soldaten afkomstig van een bepaald district⁷⁹ verdeeld in compagnieën en legergroepen; er wordt niemand tot legeraanvoerder gekozen, die niet ervaren is in vestingbouw. Verder worden aanvoerders van de compagnieën en legergroepen voor het leven gekozen, maar de enige aanvoerder van het hele leger van het district wordt alleen in tijd van oorlog gekozen en dan voor de tijd van één jaar; hij kan dan niet in zijn functie worden gehandhaafd of daarna worden herkozen. Deze mannen moeten worden gekozen uit de adviseurs van de koning (zie daarover paragraaf 15) of uit degenen die deze adviesfunctie vroeger gehad hebben.

11. Alle stadsbewoners en de boeren, dat wil zeggen alle burgers, worden verdeeld in districten, die van elkaar onderscheiden moeten worden door naam en

77 Volgens Spinoza-vertaler Meijjer (1904) moet hierbij aan de Generaliteitslanden worden gedacht of aan de stad Utrecht in 1673 bij de inval van de Fransen.

78 Hierin kan men een afwijzing van de bijzondere positie van de doopsgezinden ten tijde van Spinoza zien. Het betoog voor een persoonlijke dienstplicht door Spinoza werd op het einde van de negentiende eeuw wel naar voren gehaald in de strijd tegen het remplaçantenstelsel (Van Limburg Stirum (1875)).

79 In de Latijnse tekst wordt het woord *familia* gebruikt. *Familia* moet dan opgevat worden in de meest ruime betekenis van het woord: clan, buurt, district.

*ex aliqua harum familiarum geniti in civium
numerus recipiantur, eorumque nomina in catalo-
gum eorum familiae redigantur, simulac eo aetatis
pervenerint, ut arma ferre, et officium suum nos-
cere possint; iis tamen exceptis, qui ob scelus
aliquod infames, vel qui muti, vesani, et famuli
sunt, qui servili aliquo officio vitam sustentant.*

een of ander symbool; en alle personen die afkom-
stig zijn uit deze districten moeten als burgers wor-
den geaccepteerd en hun namen moeten worden
opgetekend in de registers van hun district, zodra ze
de leeftijd bereikt hebben dat ze wapens kunnen
dragen en kunnen beseffen wat hun plicht is, met
uitzondering van degenen die crimineel, (doof)stom
of krankzinnig zijn of in een of andere vorm van
horigheid in hun levensonderhoud moeten voor-
zien.

Spinoza, een origineel denker en een onafhankelijk man, werd door zijn tijdgenoten nauwelijks gewaar-
deerd; hij was zijn tijd ver vooruit en de betekenis van zijn filosofie zou pas tijdens de hoogtijdagen van de
Verlichting erkend worden, aanvankelijk met mondjesmaat, omdat wie een aanhanger van een ketter was
zelf verdacht was.

Men kan niet zeggen, dat het pleidooi van Spinoza voor militieplicht uit het laatste kwart van de zeven-
tiende eeuw onmiddellijk weerklink vond. Integendeel, de ervaringen met het effectief optreden van
huurlegers en de marginale positie van de schutterijen waren geen aanleiding dit ideologisch betoog in de
praktijk van de oorlogvoering om te zetten.

2.2.4. Het leger te midden van de scheiding der machten volgens Montesquieu

Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu (1689-1755), liet zich in zijn *De l'Esprit
des Lois* uit 1748 niet uitvoerig uit over de samenstelling van de krijgsmacht, maar in de paragraaf waarin hij
zijn theorie over de scheiding van de drie machten uiteenzet (boek XI, hoofdstuk VI) merkt hij het vol-
gende op over het leger ter ondersteuning van de uitvoerende macht:

*Pour que celui qui exécute ne puisse pas opprimer, il faut
que les armées qu'on lui confie soient peuple, et aient le
même esprit que le peuple, comme cela fut à Rome jus-
qu'au temps de Marius. Et, pour que cela soit ainsi, il n'y
a que deux moyens: ou que ceux que l'on emploie dans
l'armée aient assez de bien pour répondre de leur conduite
aux autres citoyens, et qu'ils ne soient enrôlés que pour un
an, comme il se pratiquait à Rome; ou, si on a un corps de
troupes permanent, et où les soldats soient une des plus
viles parties de la nation, il faut que la puissance législative
puisse le casser sitôt qu'elle le désire; que les soldats habitent
avec les citoyens, et qu'il n'y ait ni camp séparé, ni ca-
semes, ni place de guerre.*

*L'armée étant une fois établie, elle ne doit point dépendre
immédiatement du corps législatif, mais de la puissance
exécutrice; et cela par la nature de la chose, son fait consis-
tant plus en action qu'en délibération.*

Om te voorkomen dat de uitvoerende macht een
onderdrukker wordt, is het nodig dat het leger dat
men haar toevertrouwt uit het volk bestaat en de-
zelfde geest als het volk heeft, zoals dat het geval
was in Rome tot aan de tijd van Marius⁸⁰. Er zijn
slechts twee manieren om dat te bereiken. Of de-
genen die men aanstelt in het leger hebben vol-
doende (geld)middelen om hun gedrag tegenover
de andere burgers te verantwoorden en worden
niet langer dan één jaar benoemd, zoals toegepast
werd in Rome. Of als men een staand leger heeft,
waarvan de soldaten behoren tot slechtste delen
van de natie, is het nodig dat de wetgevende
macht dat leger desgewenst kan ontbinden. De
soldaten moeten samen met de burgers wonen en
niet in een afgelegen kamp, in een kazeme of op
een fort.

Een leger, eenmaal opgericht, moet niet direct af-
hankelijk zijn van het wetgevend orgaan, maar
van de uitvoerende macht. Het is vanzelfsprekend
dat het [leger] meer een zaak van actie dan van
discussie is.

Montesquieu kiest niet tussen een dienstplichtleger en een huurlingenleger, maar hij stelt de eis dat een
leger uit het volk moet voorkomen en ermee verbonden moet zijn⁸¹. Er zou dus geen verschil moeten zijn
in morele waarden tussen burgers binnen het leger en burgers buiten het leger. Hij stelt wel forse voor-
waarden aan de leden van de krijgsmacht. Het zouden hoogstaande en vooral rijke burgers moeten zijn die
zich voor maximaal één jaar zouden moeten binden. Zijn het arme huurlingen, dan moeten zij tussen de
gewone burgers wonen.

80 Consul Gaius Marius (157 vC – 86 vC) voerde een betaald beroepsleger in en is daarmee verantwoordelijk voor een ver-
gaande professionalisering van het Romeinse leger.

81 Zie ook Hippler (2006a), p. 52-54.

De uitvoerende macht heeft een gewapende macht nodig om de besluiten te kunnen doorvoeren. De wetgevende macht mag zich niet te veel met de krijgsmacht bemoeien, maar mag het leger zo nodig ontbinden. Het gaat bij het leger om *plus en action qu'en délibération*: meer om de daden dan om de woorden.

2.2.5. De beroepssoldaten van Adam Smith

De Schotse econoom Adam Smith (1723–1790) heeft in zijn *magnum opus* over de economische ontwikkeling *The Wealth of Nations* uit 1776 (in Book V Chapter 1 Part 1 *On the Expence of Defence*) vanuit zijn economische theorie betoogd dat een dienstplichtleger in beginsel inferieur is aan een staand beroepsleger. Adam Smith staat los van de filosofen uit de Franse school. Hij geeft vanuit zijn referentiekader een oorspronkelijke visie op de legervorming en zijn antwoord op de vraag wat het beste is voor een leger: beroepssoldaten of dienstplichtigen.

Was het in agrarische samenlevingen met jagers of met herders nog mogelijk om deze mannen nagenoeg onvoorbereid bij het voeren van oorlog te betrekken, de stand van zaken van het huidige oorlogsbedrijf vereiste volgen Smith geoeffende soldaten. Kon men in vroeger tijden in de paar maanden na het zaaien en vóór het oogsten zonder bezwaar ten strijde trekken, in nieuwere tijden wordt een grotere en betere beschikbaarheid van de soldaten gevraagd. Slechts een *militia* die al geruime tijd op veldtocht is, kan gelijk gesteld worden met een staand leger.

The practice of military exercises is only the occasional occupation of the soldiers of a militia, and they derive the principal and ordinary fund of their subsistence from some other occupation. In a militia, the character of the labourer, artificer, or tradesman, predominates over that of the soldier; in a standing army, that of the soldier predominates over every other character: and in this distinction seems to consist the essential difference between those two different species of military force.

De uitvoering van militaire oefeningen is slechts een gelegenheidsbezigheid van de militieplichtigen en zij ondelen de belangrijkste en normale basis van hun bestaan aan een ander beroep. In een dienstplichtigenleger prevaleert de aard van de werkmans, de ambachtsman en de handelaar boven dat van soldaat; in een staand leger prevaleert het beroep van soldaat boven alles: en in dit onderscheid lijkt het wezenlijke verschil tussen de beide soorten legers te liggen.

De discipline in een dienstplichtleger is volgens Adam Smith moeilijker te handhaven want strikte uitvoering van orders is in de huidige oorlogsvoering bittere noodzaak.

The soldiers, who are exercised only once a week, or once a month, can never be so expert in the use of their arms, as those who are exercised every day, or every other day; and though this circumstance may not be of such consequence in modern, as it was in ancient times, yet the acknowledged superiority of the Prussian troops, owing, it is said, very much to their superior expertness in their exercise, may satisfy us that it is, even at this day, of very considerable consequence.

De soldaten die slechts een keer per week of een keer per maand geoeffend worden kunnen nooit zo vaardig zijn in het gebruik van hun wapens zijn als degenen die iedere dag of om de dag worden geoeffend; en ofschoon dit gegeven in de moderne tijd niet van dezelfde betekenis is als in oude tijden, toch kan de erkende superioriteit van de Pruisische troepen, die – zoals gezegd wordt – vooral te danken is aan hun superieure deskundigheid in de vorm van hun exercities ons ervan overtuigen dat ook vandaag de dag de geoeffendheid van aanzienlijk belang is.

The soldiers, who are bound to obey their officer only once a week or once a month, and who are at all other times at liberty to manage their own affairs their own way, without being in any respect accountable to him, can never be under the same awe in his presence, can never have the same disposition to ready obedience, with those whose whole life and conduct are every day directed by him, and who every day rise and go to bed, or at least retire to their quarters, according to their orders. In what is called discipline, or the habit of ready obedience, a militia must always be still more inferior to a standing army, than it may sometimes be in what is called the manual exercise, or in the management and use of its arms. But in modern war the habit of ready obedience is of much greater consequence than a considerable superiority in the management

Soldaten die maar een dag per week of per maand moeten gehoorzamen aan hun officier en die de rest van de tijd de vrijheid hebben om hun zaakjes op hun eigen manier te regelen zonder in enig opzicht verantwoording af te leggen, kunnen nooit hetzelfde ontzag [voor hun meerdere] hebben, kunnen nooit dezelfde neiging tot prompte gehoorzaamheid hebben, als degenen van wie het hele leven en gedrag worden bepaald door deze meerdere en die iedere dag opstaan en naar bed gaan, of tenminste naar hun eigen verblijf gaan, op diens bevel. In wat discipline of de gewoonte van prompte gehoorzaamheid wordt genoemd zal een dienstplichtigenleger altijd in sterkere mate onderdoen voor een staand leger dan soms het geval is

of ams.

bij zogenaamde exercities volgens het boekje en het hanteren en gebruiken van de wapens. Maar in een moderne oorlog is de prompte gehoorzaamheid meer van belang aanzienlijke superioriteit in het hanteren van de wapens.

Het is opvallend dat Adam Smith de discipline hoger aanslaat dan de geoefendheid met wapens. Niettemin verwacht hij meer discipline in een beroepsleger dan in een militia; de militia, zoals hij die beschrijft, lijkt meer op een lokale schutterij dan een dienstplichtigenleger.

De kosten van het krijgsbedrijf zijn te verdelen in de materiële uitgaven en de personele uitgaven. In geval van een dienstplichtigenleger hoeft de samenleving alleen via belastingen op te komen voor de aanschaf en het onderhoud van de militaire uitrusting inclusief de wapens. De dienstplichtigen moeten via een belasting in *natura* een extra bijdrage leveren⁸².

Als advocaat van de vrije markt, waarbij de economie als het ware bestuurd werd door 'de onzichtbare hand' van de marktwerving, pleitte Adam Smith in het geheel niet voor een dienstplichtleger, maar als verdediger van de deling van de arbeid⁸³ is hij voorstander van een beroepsleger. De invloed, die Adam Smith op het mercantilisme van de negentiende eeuw heeft gehad, was vele malen groter dan zijn bijdrage aan de legervorming in de tijd van de Franse revolutie en daarna op het Europese continent. In Groot-Brittannië is behalve tijdens de wereldoorlogen de dienstplicht nooit ingevoerd.

Het pleidooi van de Britse Adam Smith staat haaks op de betogen van de Franse filosofen.

2.2.6. De *Citoyens-soldats* meer toegewijd dan huurlingen: de staatsopvoeding van Rousseau

De van oorsprong Zwitserse filosoof Jean Jacques Rousseau (1712-1778) ziet de relatie tussen de burger en de staat vooral als een sociale overeenkomst, zoals hij uitvoerig omschrijft in zijn hoofdwerk *Du contrat social ou Principes du droit politique* uit 1762⁸⁴. De gelijkberechtigting van de burgers is daarbij een van de basisprincipes.

Rousseau beziet in *Du contrat social (livre I, chapitre 4)* de oorlog als een zaak die uitsluitend tussen staten speelt. Burgers zijn daarbij ten hoogste instrumenteel:

La guerre n'est donc point une relation d'homme à homme, mais une relation d'État à État, dans laquelle les particuliers ne sont ennemis qu'accidentellement, non point comme hommes ni même comme citoyens, mais comme soldats; non point comme membres de la patrie, mais comme ses défenseurs. Enfin chaque État ne peut avoir pour ennemis que d'autres États et non pas des hommes; attendu qu'entre choses de diverses natures on ne peut fixer aucun vrai rapport.

De oorlog betreft niet een verhouding van mens tot mens, maar een verhouding van staat tot staat, waarin individuen slechts bij toeval vijanden zijn, niet als mensen, niet als burgers, maar als soldaten; niet als leden van het vaderland, maar als de verdedigers daarvan. Uiteindelijk kan iedere staat slechts andere staten als vijanden hebben en niet mensen, aangezien men tussen zaken van verschillend aard geen echte verbinding kan leggen.

Het oorlogsconflict raakt dus mensen alleen als soldaat, en niet als mens of als burger. Rousseau verheerlijkt de positie van de Romeinse soldaten uit het antieke Rome (*les défenseurs de la liberté*) en spreekt met ironische verachting over de huurlegers van zijn eigen tijd (*libre IV, chapitre 4*):

ces innombrables troupes de gueux⁸⁵ dont brillent aujourd'hui les armées des rois

die ontelbare troepen bedelaars waarin tegenwoordig koninklijke legers zo uitblinken.

Zijn meer uitgewerkte ideeën over het leger zijn te vinden in zijn *Project de Constitution pour la Corse* uit 1765. Corsica, speelbal tussen Genua en Frankrijk, proclameerde in 1755 onder leiding van *général de la Nation* Pascal Paoli (1726-1807) de onafhankelijkheid. Er waren al grondwetteksten voor Corsica uit 1735 en 1755. Rousseau was gevraagd een bijdrage te leveren voor een nieuwe grondwet voor het

82 Duindam (1995), p. 5-7.

83 Adam Smith leverde de theorie (geïllustreerd met de speldenproductie) die uiteindelijk zou leiden tot de lopende band (*assembly line*), geïntroduceerd door Henry Ford.

84 De eerste druk is uitgegeven in Amsterdam.

85 Rousseau gebruikt het woord *gueux* in zijn oorspronkelijke betekenis van bedelaars, schooiers; het is niet de scheldnaam die een raadsheer tegenover landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586) gebruikte als aanduiding van een groep Nederlandse edelen die op april 1566 een verzoekschrift wilden aanbieden. De Hollandse opstandelingen maakten bij het begin van de Nederlandse opstand van 'geuzen' hun ere naam.

eiland. Uiteindelijk werd het eiland op 8 mei 1769 definitief door de Fransen veroverd (een paar maanden voor de geboorte van Napoleon op 15 augustus 1769 in Ajaccio).

Het pleidooi van Rousseau voor een vorm van dienstplicht is niet zo zeer gebaseerd op een principieel betoog over de verhouding van de burger en de staat, maar lijkt meer gebaseerd op praktische argumenten. Hij stelt voor vooral boeren en landarbeiders op te roepen voor militaire dienst. Het werk op het land heeft hen sterk en toegewijd gemaakt. Er klinkt in deze benadering de verheerlijking van het pastorale leven op het platteland en in de natuur door, zoals die door Rousseau in andere publicaties is beschreven:

La culture de la terre forme des hommes patients et robustes, tels qu'il les faut pour devenir de bons soldats. Ceux qu'on tire des villes sont mutins et mous; ils ne peuvent supporter les fatigues de la guerre; ils se fondent dans les marches; les maladies les consomment; ils se battent entre eux et fuient devant l'ennemi. Les milices exercées sont les troupes les plus sûres et les meilleures; la véritable éducation du soldat est d'être laboureur.

De landbouw vormt mensen tot zoveel geduld en kracht, als nodig is om goede soldaten te worden. Die uit de stad komen zijn opstandig en slap; zij kunnen de inspanningen van de oorlog niet verdragen, zij smelten weg tijdens de marsen, ziekten slopen hen, zij vechten onderling en vluchten in het zicht van de vijand. Geoefende miliciens zijn de meest zekere en de beste troepen. De juiste opleiding van een soldaat is (land)arbeider.

Rousseau stelde de regering van Corsica voor de staatsinkomsten te vergroten. Naast het verpachten van staatsdomeinen en het introduceren van een kerkbelasting zag hij in een militieplicht een vorm van belasting in natura.

Je tire une troisième sorte de revenu, la plus sûre et la meilleure, des hommes mêmes: en employant leur travail, leurs bras et leurs cœurs, plutôt que leurs bourses, au service de la patrie: soit pour sa défense, dans les milices; soit pour ses commodités, par des corvées, dans les travaux publics.

Ik stel een derde vorm van inkomsten voor, de meest zekere en de beste, afkomstig van de mensen zelf, door hun werk, hun armen en hun harten ten dienste van het vaderland in te zetten, eerder dan hun portemonnees, hetzij ten behoeve van de landsverdediging in de militie, hetzij ten behoeve van voorzieningen in de vorm van corveediensten in openbare werken.

In een later betoog *Considérations sur le gouvernement de Pologne* uit 1771-1772 uitte Rousseau zich meer expliciet over de dienstplicht. Hij past hierbij zijn beginselen over het sociale contract tussen burger en staat ook toe op het militaire stelsel (hoofdstuk XII):

Les troupes réglées, peste et dépopulation de l'Europe, ne sont bonnes qu'à deux fins: ou pour attaquer et conquérir les voisins, ou pour enchaîner et asservir les citoyens. Ces deux fins vous sont également étrangères: renoncez donc au moyen par lequel on y parvient. L'État ne doit pas rester sans défenseurs, je le sais; mais ses vrais défenseurs sont ses membres. Tout citoyen doit être soldat par devoir, nul ne doit l'être par métier. Tel fut le système militaire des Romains; tel est aujourd'hui celui des Suisses; tel doit être celui de tout État libre, et surtout de la Pologne. Hors d'état de solder une armée suffisante pour la défendre, il faut qu'elle trouve au besoin cette armée dans ses habitants. Une bonne milice, une véritable milice bien exercée, est seule capable de remplir cet objet. Cette milice coûtera peu de chose à la République, sera toujours prête à la servir, et la servira bien parce qu'enfin l'on défend toujours mieux son propre bien que celui d'autrui.

Staande legers, die als een pest zijn voor Europa en verantwoordelijk zijn voor de ontvolking ervan, zijn slechts goed voor twee zaken: om de buurlanden aan te vallen en te veroveren en om de burgers te ketenen in slavernij. Deze beide doeleinden zijn u even vreemd; zie af van de middelen die ertoe leiden. Ik weet dat de Staat niet zonder verdedigers kan; maar de ware verdedigers ervan zijn de leden. Iedere burger moet soldaat zijn, uit plicht en niet als beroep. Zo was het militaire stelsel van de Romeinen en heden ten dage dat van de Zwitsers; een dergelijk stelsel zou dat van iedere vrije Staat behoren te zijn, en in het bijzonder van Polen. Dat land is niet in staat een afdoende krijgsmacht te financieren, daarom moet Polen een leger naar behoefte vinden onder zijn inwoners. Een goede militie, een echt goed getrainde militie, is de enige mogelijkheid deze doelstelling te verwezenlijken. Zo'n militie zal de Republiek niet veel kosten, zal altijd klaar staan om te dienen en zal dat uitstekend doen, omdat men zijn eigen goed altijd beter verdedigt dan dat van een ander.

In dit betoog is de kernzin te vinden van de opvattingen van Rousseau over de dienstplicht: *Tout citoyen doit être soldat par devoir, nul ne doit l'être par métier*. Het is het betoog voor de *citoyen-soldat* en niet voor de *soldat-citoyen*, een begrippenpaar dat in deze studie nog nader aan de orde zal komen.

Rousseau noemt uitdrukkelijk de kostenfactor als een van de elementen. Kern van het pleidooi is echter de opvatting dat de leden van de Staat – zo noemt Rousseau de burgers – zelf verantwoordelijk zijn voor de verdediging van de staat⁸⁶. Het is ook opmerkelijk dat Rousseau het Zwitserse militiestelsel op een positieve manier vermeldt. Want Zwitsers waren al eeuwenlang huurlingen in alle Europese legers; van hen was algemeen bekend dat zij wilden vechten voor wie het meest betaalde: *point d'argent, point de Suisse* (geen geld, geen Zwitsers). Voor de eigen defensie werden deze huurlingen niet ingezet en was men (noodgedwongen) aangewezen op de militie⁸⁷.

Het advies van Rousseau over de vormgeving van de regering kwam voor Polen te laat, omdat in 1772 ruim een kwart van het territorium van Polen werd verdeeld tussen Rusland, Oostenrijk en Pruisen⁸⁸.

2.2.7. Het empirisme van de encyclopedist Diderot

In zijn *Principes de politique des souverains* uit 1774–1775 geeft de medesamensteller van de eerste encyclopedie zijn visie op de samenstelling van het leger. In een als stelling geformuleerde passage LXVII stelt Denis Diderot (1713–1784):

Sous quelque gouvernement que ce fût, le seul moyen d'être libre ce serait d'être tous soldat; il faudrait que dans chaque condition le citoyen eût deux habits, l'habit de son état et l'habit militaire. Aucun souverain n'établira cette éducation.

Welke regering er ook aan de macht is, de enige manier om echt vrij te zijn is dat allen ook soldaten zijn; het is nodig dat onder alle omstandigheden de burger twee [soorten] kleren heeft, de kleding van zijn staat [= beroep] en de kleding van soldaat. Geen enkele vorst is in staat een opleiding hiervoor te verzorgen.

Ook Diderot houdt hiermee een betoog voor de *soldat-citoyen*. Dit pleidooi is nog niet te vinden in zijn samen met Jean Baptiste le Rond d'Alembert (1717–1783) geredigeerde *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, gepubliceerd in 17 delen tussen 1751 en 1765. Het lemma over *milice* is weliswaar veel uitvoeriger dan dat over *armée*, maar daaruit mag nog geen inhoudelijke voorkeur afgeleid worden.

2.2.8 Een Nederlandse voorbode van de Nieuwe Tijd: Joan Derk van der Capellen tot den Poll

Minder theoretisch gefundeerd, maar meer politiek georiënteerd was binnen de Nederlandse context de bijdrage aan het debat van de Overijsselse landjonker baron Johan Derk van der Capellen tot den Poll (1741–1784). Hij ontwikkelde zich tot de belangrijkste woordvoerder van de patriotten in Nederland tegen de heerschappij van het Huis van Oranje. Zijn kritiek gold vooral het militair beleid van de stadhouders. Hij pleitte voor versterking van vloot en leger, maar ook voor een vernederlandsing van de krijgsmacht en dus tegen de buitenlandse huurtroepen.

a. Geïnspireerd door Andrew Fletcher

In 1774 vertaalde Van der Capellen de brochure *A discourse of Government with relation to Militias* van de Schot Andrew Fletcher⁸⁹ uit 1698 onder de titel 'Staatkundige Verhandeling over de noodzaakelijkheid

86 Hippler (2006a), p. 58–63.

87 Van Creveld (2009), p. 338.

88 Na deze reductie van het Poolse grondgebied werd door koning Stanislas Augustus Poniatowski (1732–1798) een aantal staatkundige hervormingen doorgevoerd. Dat leidde onder meer tot de constitutie van 3 mei 1791, geïnspireerd door de Amerikaanse en Franse grondwetgeving. In deze grondwet werd in paragraaf XL bepaald dat alle burgers de geboren verdedigers van de rechten en de vrijheid van de natie zijn. Wellicht toch een verlate invloed van Rousseau. Deze hervormingen mochten niet baten: in 1793 volgde een tweede verdeling van Polen en in de jaren 1795–1796 een derde. Polen werd – zo is het wel aangeduid – 'een land op wielen', dat tussen oost en west op en neer werd geschoven.

89 Andrew Fletcher of Saltoun (1655–1716) was een schrijver, politicus en militair uit Schotland. Hij vluchtte in 1683 naar Nederland om vervolging door koning Karel II van Engeland te voorkomen. Bij terugkeer raakte hij betrokken bij een ruzie om een paard, dat hij gevorderd had; hij schoot zijn tegenstander dood en vluchtte opnieuw. Na een zwerftocht door Europa, die hem zowel in een Spaanse gevangenis als op een Hongaars slagveld bracht, keerde Fletcher opnieuw terug naar Schotland. In eerste instantie was hij medestander van stadhouder Willem III van Oranje, maar nam later afstand van koning Willem III van Engeland (= koning Willem II van Schotland), omdat hij kritiek had op diens opstelling over het be-

ener welingerichte Burger-Land-Militie'. Fletcher stelde voor alle jongemannen op hun 22^e verjaardag voor twee jaar onder te brengen in militaire oefenkampen ter vervanging van de buitenlandse huurlingen:

What I would offer is, that four camps be fomed, one in Scotland, and three in England; into which all the young men of the respective countries should enter, on the first day of the two and twentieth year of their age; and remain there the space of two years, if they be of fortunes sufficient to maintain themselves; but if they are not, then to remain a year only, at the expense of the public. In this camp they should be taught the use of arms, with the necessary evolutions; as also wrestling, leaping, swimming, and the like exercises.

Wat ik voorstel is dat er vier kampen opgericht worden, één in Schotland en drie in Engeland, waarin alle jongemannen van de respectievelijke landen naar toe moeten gaan op de eerste dag van hun tweeëntwintigste levensjaar en daar een periode van twee jaar moeten blijven, als zij voldoende gefortuneerd zijn om zichzelf te onderhouden; maar als zij dat niet zijn, dan moeten zij slechts een jaar blijven op staatskosten. In dit kamp moeten zij in de het gebruik van de wapens onderwezen worden inclusief de noodzakelijke bewegingen, maar ook worstelen, springen zwemmen en soortgelijke oefeningen.

Fletcher stelde zich voor dat dit kamp niet permanent op dezelfde plek staat, maar om de acht dagen wordt verplaatst. Dit uit hygiënische overwegingen, maar ook om de realiteit van een veldtocht te oefenen. Hij gaf precieze aanwijzingen over voeding en levensonderhoud. De bewerking van deze Engelse tekst deed Van der Capellen kennelijk met instemming: voor hem was een militieplicht een vorm van democratisering.

b. Geïnspireerd door de Unie van Utrecht

Van der Capellen wees terug naar artikel VIII van de Unie van Utrecht, waarin de basis van een dienstplicht voor alle mannen tussen 18 en 60 jaar was vastgelegd. Hij zag in de militieplicht het juiste tegenwicht van het volk tegenover de militaire macht van de Oranjes, verpersoonlijkt in stadhouder Willem V⁹⁰.

lang van Schotland. Fletcher was een vurig voorstander van de onafhankelijkheid van Schotland. Hij deed voorstellen over de democratisering van het (Schotse) parlement. Van zijn *twelve limitations* die hij aan de machtsuitoefening door de koning stelde raakten er vier de positie van het leger:

that the King without consent of Parliament shall not have the power of making peace and war; or that of concluding any treaty with any other state or potentate;

that all places and offices, both civil and military, and all pensions formerly conferred by our Kings shall ever after be given by Parliament;

that no regiment or company of horse, foot or dragoons, be kept on foot in peace or war, but by consent of Parliament;

that all fencible men of the nation, between sixty and sixteen, be with all diligence possible armed with bayonets, and firelocks all of a calibre, and continue always provided in such arms with ammunition suitable

- dat de koning zonder toestemming van het parlement niet de bevoegdheid heeft oorlog te verklaren en vrede te sluiten; of de bevoegdheid een verdrag met een andere land of vorst te sluiten

- dat alle posities en ambten, zowel burgerlijk als militair, en alle pensioenen formeel verleend door onze koningen pas definitief zullen worden nadat ze door het parlement zijn bevestigd;

- dat geen enkel regiment of compagnie te paard, te voet of van dragonders in staat van vrede of oorlog zal worden gehouden dan met toestemming van het parlement;

- dat alle weerbare mannen uit het hele land tussen zestig en zestien jaar met de grootst mogelijke zorgvuldigheid bewapend worden met bajonetten en vuurwapens van alle kalibers en dat zij steeds van de nodige munitie voorzien zullen worden.

De *Act of Union* uit 1707 die Engeland en Schotland verenigde tot één *Kingdom of Great Britain*, was voor Fletcher reden zich uit de politiek terug te trekken en zich aan landbouwhervorming te wijden.

Een van zijn belangrijkste publicaties *A Discourse of Government relating to Militias* uit 1698, waarin hij betoogt dat het koninklijke Schotse leger moest worden vervangen door een militieleger, vindt een halve eeuw later weerklank in de publicatie *Reflections Previous tot he Establishment of a Militia* uit 1756 van de hand van de Schotse filosoof en historicus Adam Ferguson (1723-1816), die wel de vader van de sociologie genoemd wordt.

90 Romein (1973b), p. 541-565.

De tekst van artikel VIII van de Unie van Utrecht luidt:

Ende ten eynde men tallen tijden sal moeten geassisteert wezen van de inwoonders van de Landen, sullen dingesetenen van elke van deze gemieenden Provincien, steden en platte landen binnen den tijt van een maendt naer date van desen ten langsten gemonstert ende opgescreven worden, te weten die gheene, die sijn tusschen adthien ende tzesstich jaeren, om, die hoeffden ende tgetal van dien geweten sijnde, daemaet ter eerster tsamencompste van dese bontgenoten vorder geordonneert te worden als die meeste bescherminge ende verseeckerheydt van deze gemieende landen bevonden sal wonden te dienen.

Ten eynde te allen tijde verzekerd te zijn van hun steun, dienen de inwoners van elk dezer verenigde provincies, steden en plattelandstreken uiterlijk binnen een maand na dato gemonsterd en geregistreerd te worden, te weten allen tussen achttien en zestig jaar. Wanneer hun aantal bekend is zullen de bondgenoten op de eerstvolgende vergadering verder beslissen wat tot bescherming en de veiligheid dezer verenigde provincies het meest dienstig bevonden zal worden.

Zijn betoog vormde de grondslag voor en de legitimatie van de lokale vrijkorpsen op patriottische grondslag die in veel steden ontstonden⁹¹.

In zijn beroemde (maar anoniem gepubliceerde) pamflet 'Aan het Volk van Nederland', dat door het land in de nacht van 25 op 26 september 1781 op grote schaal werd gedistribueerd, hield Van der Capellen een betoog voor het opnieuw invoeren van de militieplicht, vooral om het machts evenwicht te herstellen:

Wagt u daarom, myne waarde Landgenooten, voor alle de genen die de troupes commanderen: want het is eene bekende zaak, dat zij bijna altijd en overal den baas gespeeld hebben over hunne eigen Landslieden en Medeburgers. Er is geen vrijheid meer geweest, van dien tijd af aan, dat de Vorsten begonnen hebben vaste troupes in dienst te houden. Voor deezzen, toen men nog geene Soldaten had, trokken Leenmannen, de Burgers en de Boeren ten oorlog; doch de listige Vorsten, wetende dat zulk soort van gewapende krijgslieden de hand niet zouden leenen, om hun eigen Land onder het juk te brengen, vonden er op uit, dat zij de Ingezetenen moesten voorstellen, om liever geld optebrengen, dan in persoon, met verzuim van hunne zaken en gevaar van leven, ten oorlog trekken: Voor dat geld zou men dan Soldaten in hunne plaats huuren⁹².

Wie de soldaten betaalt heeft de macht. Daarom moeten de burgers zich zelf als militairen gaan organiseren, om te beginnen op lokaal niveau:

Een Volk derhalven, dat verstandig en voorzigtig wil handelen, moet altyd zorge dragen om zelf de sterksten in het Land te blijven. Hedendaags moet men Soldaten in dienst hebben, omdat alle andere Mogendheden die hebben, en de Burgers en Boeren geen tyd hebben om ver en lang van huis gezonden te worden; maar om hunne eigen steeden en naburige streken te verdedigen, en voornamelyk om door het Opperhoofd van hun eigene Troupes, om door hun eigen Kapitein Generaal niet onderdrukt te worden, moeten onze Burgers en Boeren elk een goeden Snaphaan met een bajonet en een zydgeweer⁹³ hebben, en daarmede leeren omgaan. Zy moeten zig in Regimenten en Compagnieën verdeelen en Officiers kiezen, en kunnen dan, vooral des Zondags na kerktijd, nu en dan eens Exërceeren⁹⁴.

Ook hekelde Van der Capellen de militaire jurisdictie, die burgers verplicht geschillen met leden van de krijgsmacht aan militaire gerechten voor te leggen. Ook hierin zag hij een poging van de Oranjes om hun machtspositie te handhaven en uit te breiden⁹⁵. Hij herhaalde zijn betoog voor een autochtone krijgsmacht; met lede ogen zag hij de vele Duitsers in Hollandse krijgsdienst⁹⁶. Een goede democratische legerorganisatie gaat niet ten koste van de discipline: 'De vrijheid is met de strengste krijgstucht best verenigbaar'⁹⁷. Van der Capellen keek met grote interesse naar de Amerikaanse onafhankelijkheidstrijd en hun moderne grondwet. Hij stierf drie jaar voor het uitbreken van de Patriottische Revolutie van 1787⁹⁸ in Nederland en vijf jaar voor het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789.

2.2.9. De eeuwige vrede van Kant en de onvermijdelijke oorlog van Hegel

De beide Pruisische filosofen Immanuel Kant (1724–1804) en George Friedrich Hegel (1770–1831) hebben grote invloed gehad op het denken over oorlog en vrede in de negentiende eeuw. De reikwijdte van hun

---

Zie voor de omzetting naar hedendaags Nederlands De Boer en Sap (2007), p. 27).

91 Schama (1989), p. 113–122. Zie over de vrijkorpsen § 3.7.1

92 Van der Capellen (1987), p. 18–19.

93 Een snaphaan is een vuurwapen en een zijdgeweer is een sabel.

94 Van der Capellen (1987), p. 19–20.

95 Deze kritiek van Van der Capellen heeft zeker bijgedragen tot het formuleren van artikel 298 van de Staatsregeling van 1798 (zie § 3.8.1.c) en gelijksoortige bepalingen in de Staatsregeling van 1801 (artikel 86), de Staatsregeling van 1805 (artikel 75), Constitutie van 1806 (artikel 70) en de Grondwet van 1814, waarvan artikel 116 luidt: 'Het krijgsvolk te water en te lande is, met betrekking tot alle civiele zaken, onderworpen aan den burgerlijken regter'. Een nagenoeg gelijkkluidend artikel staat in de Grondwet van 1815, waar artikel 189 in de Franse vertaling een iets ander accent legt: *Les Tribunaux ordinaires commettent des actions civiles intentées contre un militaire*. Een zo uitgesproken artikel verdween met de Grondwet van 1848. Voor het strafrecht bleef tot 1813 een gemengd stelsel bestaan: alleen voor militaire personen en militaire delicten was er de militaire strafrechtspraak.

96 Het kwam in de patriotentijd tot een militaire confrontatie tussen de vrijkorpsen en de vliegende legertjes met de Pruisische troepen die verhaal kwamen halen, toen op 28 juni 1787 Wilhelmina, echtgenote van stadhouder Willem V en zuster van de Pruisische koning Friedrich Wilhelm II, bij Goejanverwellesluis aangehouden werd door een patriottische krijgsgroep.

97 Van der Capellen (1981), p. 123.

98 Daarin speelde zijn achterneef Robert Jasper baron van der Capellen tot den Marsch (1743–1814) een belangrijke rol; hij was een leidende figuur onder de in 1787 naar Frankrijk gevluchte 'Bataven'.

invloed is overigens niet gemakkelijk aan te tonen. Hun denken ging aan het doen van anderen vooraf, zoals Montesquieu en Rousseau voorafgingen aan de Franse Revolutie. De rol van beide filosofen is als die van Mozes, die wel de tien wetsovereenkomsten op stenen tafelen in handen heeft, maar het beloofde land niet zal bereiken: Kant en Hegel zullen het niet beleven, dat hun opvattingen op enigerlei wijze gerealiseerd worden. In zekere zin zijn Kant en Hegel filosofen in een rol van profeten.

In een rechtshistorische studie over de dienstplicht, waarin op beperkte wijze het verband van de dienstplicht en het denken over oorlog en vrede wordt verkend, kunnen de opvattingen van Kant en Hegel niet onvermeld blijven. Maar daarbij kan het niet anders dat slechts uit het gehele filosofische werk van beide wijsgeren die gedeelten naar voren worden gehaald die met oorlog en vrede te maken.

Kant en Hegel zijn geen volledige tegenpolen van elkaar, maar het negentiende-eeuwse denken over oorlog en vrede beweegt zich tussen het idealistisch optimisme van Kant en het realistisch pessimisme van Hegel.

Discussies over oorlog en vrede zijn in de ogen van beide filosofen discussies over de rol en de positie van de staat en discussies over het volkenrecht, dat vooral oorlogsrecht is.

Beiden zijn Pruis. De Pruisische samenleving heeft de reputatie militair georiënteerd te zijn, maar gedurende het leven van beide filosofen had Pruisen wisselend militair succes. Koning Friedrich Wilhelm II was in zijn regeerperiode van 1786 tot 1797 in veel mindere mate een verlicht despoot dan zijn oom en voorganger Friedrich II de Grote⁹⁹. Pruisen moest het afleggen tegen de dienstplichtlegers van de Franse Revolutie en het militair-organisatorisch-strategisch talent van Napoleon.

Het belangrijkste werk van Kant is verschenen rond de Franse Revolutie, maar heeft er geen invloed op gehad. Zijn werk is eerder een reflectie op die revolutie dan een wegbereider. Het werk van Hegel ontstond vooral tijdens de reconstructie van het koninkrijk Pruisen.

a. Kant

Kant publiceerde in 1795 in een kleine reeks geschriften over toegepaste ethiek en praktische politieke problemen de studie 'Zum ewigen Frieden', een titel *nicht ohne satirischen Hintersinn*. Dat een eeuwige vrede tot de menselijke mogelijkheden behoort, is eerder een morele opvatting dan een filosofische redenering of een constateerbaar feit. De titel ontleende Kant aan een uithangbord van een Hollandse herberg waarop als een symbool van de eeuwige vrede een kerkhof was geschilderd.

Kant gaat uit van drie staatsrechtelijke niveaus:

- over de organisatie van de staat: *Die bürgerliche Verfassung in jedem Staate soll republikanisch sein*;
- over de volkenrechtelijke garantie van de vrede: *Das Völkerrecht soll auf einem Föderalismus freier Staaten gegründet sein*;
- over de een wereldburgerschap: *Das Weltbürgerrecht soll auf Bedingen der allgemeinen Hospitalität eingeschränkt werden*.

Hij ziet een overdracht van het staatsburgerschap (*ius civitatis*) naar het volkenrecht (*ius gentium*) en naar het wereldburgerrecht (*ius cosmopolitanum*): staten moeten zich onderling gedragen zoals burgers dat doen. Dat geeft de mogelijkheid van *ein Primat des Rechts vor der Macht*. Maar daarvoor vormen op het niveau van de burger de beginselen *Freiheit, Rechtsstaatlichkeit en Rechtsgleichheit aller Menschen* een *conditio sine qua non*. Vanuit deze benadering zouden burgers zich moeten kunnen uitspreken over het aangaan van een oorlog. Zij zullen zich wel twee keer bedenken als zij de gevolgen overzien (*Sie wenden sich sehr bedenken, ein so schlimmes Spiel anzufangen*).

Hiermee stelde Kant zich op achter de Franse republiek en kritiseerde hij de monarchieën die met Frankrijk overhoop lagen. Voor hem is er een rechte lijn van het natuurrecht naar een grondwettelijk stelsel. De republikeinse grondwet is *aus dem reinen Quell des Rechtsbegriffs entsprungen*.

99 Er verscheen op 19 december 1788 een *Censur Edict* van de koning, die van oordeel was dat de *Pressefreiheit* omgeslagen was in een *Pressefrenheit*. Ook Kant kreeg te maken met de repressie van Friedrich Wilhelm II: aan hem werd per *königliche Kabinettsorder* van 1 oktober 1794 te verstaan gegeven, dat hij in zijn filosofische geschriften de leer van de Heilige Schrift verminkte, dat hij zijn plicht als leraar van de jeugd niet naar behoren vervulde en dat hij tegen de 'vaderlandse bedoelingen' handelde.

Vrije staten, zoals hierboven omschreven, zouden zich in federatief verband moeten organiseren, net zoals burgers zich organiseren tot een staat: *Die Übertragung vom Innerstaatlichen auf das Interstaatliche fuß auf der Analogie von Mensch und Staat*. Er is een volkenbond nodig als *eine Art globaler Gesellschaftsvertrag*.¹⁰⁰

Kant wees de theorie van de *bellum iustum*, zoals die door Hugo de Groot en Samuel von Pufendorf (1632–1694) was ontwikkeld, van de hand, omdat zij alleen een maatstaf leveren om te bepalen of een oorlog te rechtvaardigen is, maar niet of een oorlog te verhinderen is. Deze volkenrechtjuristen noemde Kant *lauter leidige Tröster*; ze verschaffen maar een schrale troost. Het respect voor het recht zou niet moeten leiden tot een vredesverdrag (*pactum pacis*) met een tijdelijke werking, maar tot een vredesbond (*foedus pacificum*) met oneindige ('eeuwige') duur.

Bij het *Weltbürgerrecht* als derde trap van het publiekrecht wereldburgerschap gaat het Kant om de gastvrijheid ten opzichte van vreemdelingen. Deze gastvrijheid blijft weliswaar beperkt tot een bezoekrecht en houdt geen verblijfsrecht in. Het gaat om *Zugang*, niet om *Eingang*, het gaat om contact, niet om verblijf. Kant erkent het recht van vluchtelingen die met de ondergang bedreigd worden van schipbreukelingen de grond hun voeten zoeken. Zijn betoog kan uitgelegd worden als pleidooi tegen kolonialisme¹⁰¹. Het *ius cosmopoliticum* impliceert geen wereldburgerschap in de zin, dat iedereen overal kan gaan en staan. Het *ius cosmopoliticum* komt iedereen toe die het actieve burgerschap bezit. Dit betekent dat in het licht van de tijd de uitsluiting van vrouwen, van kinderen en van bedienden die tot het huishouden van de burger behoren. Het wereldburgerschap gaat uit van de gelijkheid, de vrijheid en de onderlinge verbondenheid van alle mensen.

Samengevat is de opvatting van Kant over oorlog en denken gebaseerd op de analogie tussen mens en staat en de tegenstelling tussen natuurstatus en rechtsstatus. Maar *die Perfektibilität des Menschen aus der Kraft der praktischen Vernunft als Basis und die Lösung der Spannungen des Naturzustand durch den Rechtsstaat* vormen de basis van de optimistische houding van Kant. Daarom verklaarde Kant vrede tot het hoogste politieke goed en verwachtte hij van een volkenbond de eeuwige vrede.

b. Hegel

Hegel ziet oorlog als een noodzakelijk en onuitroeibaar verschijnsel in internationale relaties. Hij ziet de staat als een soort superindividu zonder enige autoriteit die daarboven staat. Terwijl individuen binnen staten samenwerken en samenleven onder (de hoede van) een wettige autoriteit, verkeren staten zelf in een natuurlijke toestand. Hegel maakt duidelijk dat in zijn logica een individu is wat andere individuen niet zijn. Met andere woorden, negatie (ontkenning) is inherent aan de natuur van een individu en een essentieel element van de individualiteit. De staat zal als individu noodzakelijkerwijs bestaan in de tegenstelling en de confrontatie met de andere staten; hun belangen zullen dus dikwijls botsen. Zelfs als een aantal staten zich verenigen als een familie, dan moet deze statenbond in zijn individualiteit tegenstand generen en een vijand creëren. Dit maakt oorlog onvermijdelijk. Ofschoon oorlog onvermijdelijk is, ziet Hegel deze niet als onvoorwaardelijk slecht. De oorlog kan volgens Hegel een positieve rol spelen in de wereld. Al in zijn boek over natuurrecht van 1802 stelde Hegel dat oorlog een positief effect op de geest van de natie heeft. In tijden van voortdurende vrede worden burgers in beslag genomen door hun persoonlijke zaken en dreigen het zicht op hun band met de staat te verliezen. Echter in oorlogstijd worden burgers aangesproken acht te slaan op het welzijn van de staat en indien nodig hun persoonlijke belangen en zelfs hun leven te offeren. Dit heeft het effect dat er een sterkere band tussen de burgers onderling ontstaat en tussen de burgers en de staat. Niet alleen komen volken uit oorlogen sterker tevoorschijn, maar ook staten. Staten die problemen hebben met een burgerlijke vervreemding verkrijgen een vorm van interne vrede als een gevolg van de oorlogen met de externe vijand.

Het denken van Hegel wordt zeer kort samengevat in de zin: de oorlogvoerende staat is de staat in de hoogste actualiteit van het bestaan.

Het onvermijdelijke van oorlog¹⁰¹ volgens Hegel is in de negentiende eeuw ook terug te vinden het gedachtegoed van de sociaal-darwinisten¹⁰², maar vanuit een geheel ander perspectief.

100 Kleingeld (1998).

101 Kan het cynischer? De viering van de 100e geboortedag van Hegel op 23 augustus 1870 moest worden afgelast in verband met het uitbreken van de 'onvermijdelijke' oorlog tussen Frankrijk en Duitsland.

102 Over het sociaal-darwinisme in verband met de oorlog, zie ook noot bij § 5.5.1.b.

Kant en Hegel geven uiteraard in hun filosofische benadering geen concrete aanwijzingen voor de samenstelling van de krijgsmacht. Kant wees staande legers (samengesteld uit beroepssoldaten dus) af; de *miles perpetuus* (de eeuwige soldaat) staat de eeuwige vrede in de weg. Door deze legers in stand te houden wordt de vrede duurder dan de oorlog. Dat is heel anders gesteld met een vrijwillige periodieke oefening van de staatsburgers in het hanteren van wapens om zichzelf en hun vaderland te beschermen.

En uit de opmerking van Hegel, dat de burgers zo nodig hun leven moeten geven, zou men kunnen afleiden, dat hij een militaire dienstplicht voor de burgers aanvaardbaar acht, hetgeen in de lijn ligt van het denken van het begin van de negentiende eeuw, in Frankrijk, maar ook in Pruisen.

Er zijn vele oorlogen gevoerd in de negentiende eeuw. De belangrijkste zijn de Krimoorlog van 1853-1856, de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog (*der Deutscher Bruderkrieg*) van 1866, de Frans-Duitse oorlog van 1870. De vraag of deze oorlogen te vermijden waren geweest kan wel gesteld worden, maar niet beantwoord worden. In zekere zin geeft de geschiedenis Hegel gelijk. Maar in welke mate hij gelijk heeft hangt mede af van de manier waarop politieke en militaire autoriteiten zich laten leiden door de opvatting van Kant: zijn zij bereid en in staat een andere weg in te slaan en te erkennen dat samenwerking tussen staten de enige duurzame oplossing is¹⁰³.

2.2.10. De volksoorlog als het verlengde van de politiek volgens Clausewitz

Bepalend voor de opvattingen over legervorming en oorlogsvoering in de negentiende eeuw waren de opvattingen van Clausewitz.

Carl von Clausewitz (1780-1832) was afkomstig uit een soldatenfamilie uit Pruisen. Hij was nog geen twaalf jaar oud toen hij als vaandeldrager werd toegelaten tot een prinselijk infanterieregiment. Na betrokken te zijn geweest bij Pruisische gevechtshandelingen tegen Frankrijk werd hij in 1801 toegelaten tot de kort daarvoor gereorganiseerde militaire academie in Berlijn. Zijn leermeester was generaal Gerhard von Scharnhorst (1755-1813). Clausewitz werd door de Fransen in 1806 krijgsgevangen gemaakt en keerde in 1807 terug in Berlijn; hij raakte als adjudant en adviseur van Scharnhorst betrokken bij de (deels geheime) wederopbouw van het Pruisische leger. Scharnhorst werd de grondlegger van de Duitse (Pruisische) *Wehrpflicht*, zoals die in 1814 kort na zijn dood is ingevoerd; van hem is de uitspraak uit 1807:

Alle Bewohner des Staates sind geborene Verteidiger desselben.

Alle bewoners van een staat zijn geboren als verdediger van die staat.

Het *magnum opus* van Clausewitz *Vom Kriege*, waarvan gedeelten in andere vormen al eerder waren gepubliceerd, werd na zijn dood door zijn weduwe in 1832 uitgegeven. Clausewitz' boek gaat niet over hoe te vechten in een oorlog, maar hoe te denken over de oorlog.

Voor Clausewitz is de tweekamp, het duel, de basis voor iedere oorlog. En daarmee erkent hij ook dat iedere oorlog uiteindelijk ook door twee partijen gewild is. Zonder de bereidwilligheid van twee kanten een veldslag te houden vindt er helemaal geen gevecht plaats. Daarin past dan ook de meeste geciteerde uitspraak van Clausewitz *Der Krieg ist eine bloße Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln* (De oorlog is louter de voortzetting van de politiek met andere middelen).

Het is opvallend dat Clausewitz zelf weinig zegt over de dienstplicht. Men zou kunnen zeggen dat er voor Clausewitz zo weinig twijfel was over deze vorm van legervorming, dat hij de dienstplicht voor vanzelfsprekend hield. De dienstplicht past in zijn betoog over de volksoorlog en de volksbewapening (*Vom Kriege*, Buch VI, Kapitel XXVI):

Der Volkskrieg ist im kultivierten Europa eine Erscheinung des neunzehnten Jahrhunderts. Er hat seine Anhänger und seine Widersacher, die letzteren entweder aus politischen Gründen, weil sie ihn für ein revolutionäres Mittel, einen für gesetzlich erklärten Zustand der Anarchie halten, oder aus gesellschaftlichen Gründen, weil sie ihn für gefährlich ansehen, oder aus militärischen Gründen, weil sie glauben, der Erfolg ents-

De volksoorlog in het beschaafde Europa is een verschijnsel van de negentiende eeuw. Het heeft zijn voor- en tegenstanders; de laatste óf op politieke gronden, omdat zij het beschouwen als een revolutionair middel, als wettelijk aanvaarde vorm van anarchie, die voor de maatschappelijke orde van binnen uit net zo gevaarlijk is als vijanden van buiten af, óf op militaire gronden, omdat zij gelo-

103 Op zeer lange termijn, maar nog niet in de negentiende eeuw krijgt het optimisme van Kant gestalte in de Volkenbond van 1919 en de Verenigde Naties van 1945. Ook deze internationale organisaties hebben de eeuwige vrede niet kunnen bewerkstelligen. Het is de verdienste van Kant, dat hij langs de weg *Zum ewigen Frieden* de richtingsborden geplaatst heeft.

präche nicht der aufgewendeten Kraft. Der erste Punkt berührt uns hier gar nicht, denn wir betrachten den Volkskrieg bloß als Kampfmittel, also in seiner Beziehung auf den Feind; der letzte Punkt aber führt uns zu der Bemerkung, daß der Volkskrieg im allgemeinen als eine Folge des Durchbruches anzusehen ist, den das kriegerische Element in unserer Zeit durch seine alte künstliche Umwallung gemacht hat; als eine Erweiterung und Verstärkung des ganzen Gänungsprozesses, den wir Krieg nennen. Das Requisitionssystem, die Anschwellung der Heere zu ungeheuren Massen vermittelt desselben und der allgemeinen Dienstpflicht, der Gebrauch der Landwehren sind alles Dinge, die, wenn man vom ehemaligen engbegrenzten Militärsystem ausgeht, in derselben Richtung liegen, und in dieser Richtung liegt nun auch der Aufriß des Landsturmes oder die Volksbewaffnung. Sind die ersten dieser neuen Hilfsmittel eine natürliche und notwendige Folge weggefallener Schranken, und haben sie die Kraft dessen, der sich ihrer zuerst bedient hat, so gewaltig gesteigert, daß der andere mit forgerissen worden ist und sie auch hat ergreifen müssen, so wird beides auch der Fall mit dem Volkskriege sein. In der Allgemeinheit der Fälle würde dasjenige Volk, welches sich desselben mit Verstand bediente, ein verhältnismäßiges Übergewicht über diejenigen bekommen, die ihn verschmähen. Ist dem also, so kann nur die Frage sein, ob diese neue Verstärkung des kriegerischen Elementes der Menschheit überhaupt heilsam ist oder nicht; eine Frage, die sich wohl ganz so beantworten dürfte wie die Frage über den Krieg selbst - wir überlassen beide den Philosophen.

ven dat het resultaat niet correspondeert met de ingezette middelen. Het eerste is voor hier niet belang, want wij bezien de volksoorlog louter als strijdmethode, dus in relatie met de vijand; het laatste punt leidt tot onze opmerking, dat de volksoorlog in algemene zin te beschouwen is als een gevolg van een doorbraak door zijn kunstmatige begrenzing van het militaire element in onze tijd; de volksoorlog is te beschouwen als een verruiming en versterking van het rijpingsproces die wij oorlog noemen. Het rekruteringsstelsel, de uitbouw van het leger tot enorme massa's daardoor en de algemene dienstplicht, de inzet van de landweer, dat alles zijn zaken, die, als men uitgaat van het voormalig nauw begrensde militaire systeem, in dezelfde richting wijzen, en in deze richting ligt nu de oproep tot de landstorm of de volksbewapening. Zijn de eerste van deze nieuw hulpmiddelen een natuurlijk en noodzakelijk gevolg van het openbreken van de grenzen [van het oude legersysteem] en hebben zij de [gevechts]kracht van degene die er het eerst gebruik van gemaakt heeft, zo enorm doen toenemen, dat de andere [partij] daarin mee werd getrokken en het [dienstplichtsysteem] had moeten invoeren, zo zal het ook het geval zijn met de volksoorlog. In het algemeen zal dat volk, dat met verstand gebruik maakt van de volksoorlog, een verhoudingsgewijs overwicht krijgen over de partij die er geen gebruik van maakt. Nu dit zo is, kan het slechts de vraag zijn of deze nieuwe versterking van het militaire element tot heil van de mensheid is of niet; een vraag die zich net zo goed laat beantwoorden als de vraag over de oorlog zelf; wij laten beide vragen over aan de wijsgeren.

Clausewitz lijkt een neutraal standpunt in te nemen over de inschakeling van het volk bij de directe oorlogsvoering. Maar hij ziet ook wel dat gezien het massale karakter van de moderne oorlog deze niet meer door beroepssoldaten alleen kan worden uitgevochten. Daar zit dan ook de spanning voor Clausewitz: hij stelt hoge eisen aan de professionaliteit van de oorlogvoerenden (kwaliteit) en constateert de noodzaak van een massale inzet (kwantiteit). De dienstplicht is noodzakelijk om een volksoorlog te kunnen voeren. De visie van Clausewitz op de oorlog is zakelijk, amoreel en functioneel. Geen filosofische discussies over de *bellum iustum* in de trant van Aristoteles, Cicero, Augustinus, Thomas Aquinas en Hugo de Groot. De politiek heeft gewoon de oorlog ter beschikking als andere middelen tekortschieten.

Vanuit de praktijk van Scharnhorst en de theorie van Clausewitz ontwikkelt zich in de loop van de negentiende eeuw het Pruisisch model voor de legervorming: een militeleger met een beroepskader.

2.2.11. De les van de politieke filosofen

Wat leren ons de politieke filosofen die hierboven zijn gepresenteerd? Hun namen zijn geselecteerd uit de grote canon van de politieke filosofie, omdat zij zich min of meer expliciet hebben uitgelaten over een vorm van dienstplicht of volksbewapening.

Machiavelli demonstreert zijn hekel aan huursoldaten: ze zijn onbetrouwbaar. Kant ziet de huursoldaat als de *miles perpetuus* als een obstakel voor de eeuwige vrede. Die afkeer wordt gedeeld door Van der Capellen, maar hij ziet de inzet van huursoldaten als een onaanvaardbare vorm van machtsuitoefening: wie betaalt bepaalt.

Machiavelli vindt dat een vorst zijn soldaten moet selecteren, nee uitverkiezen, uit zijn eigen onderdanen. Hij laat daarbij in het midden of dit met of zonder dwang moet.

Hugo de Groot acht het ongeoorloofd om als soldaat deel te nemen aan een onrechtvaardige oorlog: het raakt aan de eigen verantwoordelijkheid, maar hij laat zich niet uit over enige vorm van militie- of schutteplicht.

Spinoza benadrukt de plicht van de burgers tot het verdedigen van de eigen stad. Dat sluit aan bij wat Van der Capellen naar voren brengt. In die zin laat ook Rousseau zich uit: de staat als lichaam moet door de leden worden verdedigd, niet als beroep, maar uit roeping (*ni par métier, mais par devoir*; hij stelt daarbij dat niet de soldaten, maar de staten oorlog maken. Montesquieu sluit aan bij het betoog van Machiavelli dat de burgers zelf verantwoordelijk zijn voor de verdediging, maar laat in het midden of die plicht bij wet moet worden afgedwongen.

Een vreemde eend in de bijt is Adam Smith met zijn betoog voor een beroepsleger in het kader van de arbeidsverdeling onder de bevolking. Het gaat niet aan boeren van hun werk te halen. Maar landbouwers zijn volgens Machiavelli het meest geschikt voor het harde soldatenleven.

De Duitse denkers over oorlog en vrede, zowel Kant en Hegel als Clausewitz gaan impliciet uit van een volksbewapening zonder de term militie te gebruiken. Het massale karakter van de oorlogsvoering is volgens Clausewitz alleen denkbaar met toepassing van een militieplicht.

Machiavelli en Rousseau verwachten van dienstplichtigen meer inzet bij de verdediging van eigen huis en haard.

Uit de (soms onderling tegenstrijdige) opvattingen van deze selectie van politieke filosofen komt een aantal elementen naar voren komen een basis kunnen vormen voor de benadering voor de dienstplicht:

- de burger is verplicht mee te werken aan de verdediging van het eigen land;
- de massaliteit van de oorlog vereist een volksbewapening;
- er is een weerstand tegen huursoldaten,
- een burger die soldaat wordt houdt zijn eigen verantwoordelijkheid.

De politiek georiënteerde filosofen op de grens van de moderne tijd verkiezen de *citoyens-soldats* boven de *soldats-citoyens*.

2.3. OP WEG NAAR DE EENHEIDSTAAT, NAAR DE NATIESTAAT EN NAAR DE RECHTSSTAAT

2.3.1. De vorming van de eenheidsstaat

In de plaats van de federalistische Republiek der Zeven Provinciën kwam met de Bataafse Republiek in 1795 een eenheidsstaat, zoals geformuleerd staat in artikel 1 van de Acte van Staatsregeling uit 1798:

De Bataafse Republiek is Eén en Ondeelbaar.

Dit artikel is een letterlijke vertaling van de tekst van artikel 1 van titel II van de Franse constitutie uit 1791. De nieuwe indeling maakte het centrale bestuur overzichtelijker. Het landsbestuur was niet gebaseerd op decentralisatie van bevoegdheden, maar op deconcentratie van taken.

De grondwet van 1798 is erg centralistisch geformuleerd, zoals ook de bedoeling was van de leider van de unitaristen Herman Daendels (1863-1818). Er was een ware staatsgreep nodig om een eenheidsstaat te vormen. De omwenteling vond plaats op 22 januari 1798, uitgevoerd door Wijbo Fijnje (1750-1809) en Pieter Vreede (1750-1837) onder dekking van de Franse troepen en met Daendels op de achtergrond. Deze staatsgreep zonder bloedvergieten leidde binnen de kortst mogelijke tijd tot een eerste Staatsregeling. De tekst werd op 23 maart 1798 gepresenteerd, op 23 april 1798 goedgekeurd en op 4 mei 1798 ingevoerd. De aanstichters werden zelf slachtoffer van de volgende coup op 12 juni 1798, nu met Daendels op de voorgrond.

De provinciale soevereiniteit werd opgeheven. De provincies waren niet langer zelfstandig; zij waren onderworpen aan en functioneel voor het centrale staatsgezag. Volgens artikel 147 van de Staatsregeling van 1798 waren de provincies en ook de steden ondergeschikt en waren verantwoording verschuldigd aan het centrale uitvoerend bewind. Dat centrale gezag had daartoe een effectieve organisatie nodig. In 1798 werd de grondslag voor een ministerie van binnenlandse zaken gelegd. De 'Commissie tot de Binnenlandse Correspondentie', opgericht op 1 april 1796, werd op 21 februari 1798 omgevormd tot een 'Agentschap van Algemeene Politie en Binnenlandse Correspondentie'.

Voor een nationale dienstplicht was een departement van binnenlandse zaken van cruciaal belang: vanuit een centraal punt werden de lokale autoriteiten die voor registratie en selectie verantwoordelijk zijn aangestuurd.

Het voormalige generaliteitsland (Staats-)Brabant werd als gewest Bataafs-Brabant per 1 maart 1796 als volledig onderdeel van de nieuwe Bataafse Republiek erkend.

De strikte onderschikking van de gemeentelijke besturen aan het centrale gezag werd in de Staatsregeling van 1801 enigszins gemitigeerd; artikel 74 gaf de gemeenten de ruimte om een aantal praktische zaken zelfstandig te regelen. In artikel 67 van de Staatsregeling van 1805 werd deze beperkte autonomie bevestigd. De provincies kregen die ruimte niet: de departementale besturen werden in artikel 70 van de Staatsregeling van 1801 opgedragen alle opdrachten van het uitvoerend bewind nauwkeurig uit te voeren. In de Staatsregeling van 1805 werd de ondergeschiktheid van de departementen in artikel 63 opnieuw vastgelegd, al kregen de departementale besturen de bevoegdheid eigen besluiten te nemen mits zij binnen de wettelijke kaders bleven.

2.3.2. Het ontstaan van de natiestaat

a. Terminologie: natie en volk

Bij een bespreking van de natiestaat en het nationalisme in relatie tot dienstplicht is het goed even stil te staan bij de gebruikte woorden in de verschillende Europese talen. De gehanteerde termen natie en volk worden niet op dezelfde wijze uitgelegd. Dat speelde ook al een rol in de negentiende eeuw, zoals mag blijken uit de tekst van het lemma 'natie' in de tweede druk van de encyclopedie van Winkler Prins uit 1886:

Natie...noemt men een gedeelte der menschheid, dat op grond van geboorte, taal en zeden een geheel maakt. Wie tot dit geheel behoren, hebben dezelfde nationaliteit. Natie en volk zijn in Nederland en Duitschland geenszins woorden van denzelfden beteekenis. Onder dit laatste verstaat men de bevolking van denzelfden Staat, welke dikwijls is samengesteld uit ingezetenen, die tot verschillende natien behoren, terwijl daarentegen dezelfde natie verschillende Staten kan vormen. Het woord volk bevat alzoo een staatkundig denkbeeld; men kan bijv. wel van Oostenrijksche volk, maar niet van de Oostenrijksche natie spreken. In Engeland en Frankrijk daarentegen hebben beide woorden juist de omgekeerde beteekenissen. Daar is nation het staatsvolk, terwijl men voor het volk de woorden *people* en *peuple* bezigt.

De begripsverwarring in de verschillende Europese talen komt de eerste decennia van de twintigste eeuw aan de orde bij de aanduiding van het nieuwe samenwerkingsverband van landen: in het Frans en het Engels officieel aangeduid met *Société des Nations* respectievelijk *League of Nations*, terwijl de Duitse en Nederlandse vertaling luidt *Völkerbund* respectievelijk *Volkenbond*¹⁰⁴.

De jeugd werd aangeduid als 'de bloem der natie' en het leger als 'de school der natie'. In de eerste uitdrukking duidt 'natie' op bevolking. In de zegswijze 'het leger als school der natie' ligt de nadruk op de betekenis van het leger als element van burgerschapsvorming, een veel staatkundiger toepassing van het woord natie. Maar als soldaten negatief worden gekwalificeerd als 'het schuim der natie', is wordt met 'natie' weer het volk bedoeld.

b. De vorming van de natiestaat

Voor de ontwikkeling van de dienstplicht is de vorming van de natiestaat van cruciaal belang. Er is sprake van een wisselwerking tussen beide fenomenen: de staat heeft de dienstplicht nodig en omgekeerd.

Bij de natiestaat gaat het om het samenvallen van de staat als (geo)politieke entiteit en de natie als sociaal-culturele eenheid. De politieke eenheid krijgt daarbij vooral gestalte in een eenheidsstaat met een centrale leiding, de sociaal-culturele eenheid wordt weerspiegeld in belangrijke bindende elementen als taal en godsdienst¹⁰⁵.

Zo sprak ten tijde van de Franse revolutie de helft van de bevolking van Frankrijk de Franse taal op redelijk niveau; dialecten en streektaalen (zoals in Bretagne en in Languedoc) hadden nog een sterke positie; in die zin was er nog geen sprake van een Franse natiestaat, wel van een eenheidsstaat.

104 De vertaling van de naam van de in 1945 opgerichte *United Nations Organization* is in het Frans *Organisation des Nations unies*, in het Duits *Organisation der Vereinten Nationen* en in het Nederlands *Organisatie van de Verenigde Naties*.

105 IJsland wordt wel genoemd als het perfecte model van de natiestaat met eenheid van territorium, cultuur en taal.

Het ontstaan van de natiestaat wordt wel teruggevoerd op de Vrede van Westfalen uit 1648, waarbij de staten elkaars soevereiniteit erkenden. De krachtige ontplooiing van de natiestaat vindt plaats met en door de Franse Revolutie en het overnemen van dat gecentraliseerd bestuurlijk model door andere Europese landen, hoezeer het monarchistisch Europa ook een afkeer had van de democratiserende elementen van die Revolutie. De natiestaat kan het resultaat zijn van de opsplitsing van grote multi-etnische rijken, zoals uiteindelijk de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, óf van de samenvoeging van kleine prins- en vorstendommen, zoals Duitsland en Italië.

Nederland was tijdens de Republiek tot 1795 geen natiestaat: de staat was geen centrale eenheidsstaat, maar een federale staat met het accent op de provinciale autonomie en de natie was als culturele eenheid beperkt tot de zeven provinciën, dus met uitsluiting van de Generaliteitslanden; bovendien waren de zuidelijke Nederlanden, voor zover daar Nederlands werd gesproken, onderdeel van een ander staatsverband.

Het koninkrijk van Willem I bouwde dankbaar voort op de eenheidsstaat zoals die al in de vorm van de Bataafse Republiek in 1795 en in de vorm van het Koninkrijk Holland in 1806 ontwikkeld was; ook in de tijd van de inlijving bij Frankrijk had de Nederlandse bevolking te maken gehad met een sterk gecentraliseerde bestuursstructuur. De rol van de zeven provinciën was na bijna twintig jaar nationaal bestuur uitgespeeld. Het gezag kwam niet langer via de steden terecht bij de provinciën en vandaar bij de republiek, maar het gezag lag bij de centrale regering en werd vandaar naar lagere overheden gemandateerd¹⁰⁶. Niet de steden bepaalden wat de ruimte voor de regering was, de regering bepaalde wat de ruimte voor de gemeenten werd. De verwezenlijking van een dergelijke omslag geschiedde niet per revolutie, al lag de start wel bij de revolutionaire terugkeer van de patriotten onder Franse bescherming in 1795. Een tweede stimulans lag in de Thorbeckiaanse wetgeving, waarbij op basis van de grondwet van 1848 bepaald werd wat de rol van de gemeenten en provincies was. De provinciewet van 1850 en de gemeentewet van 1851 waren daarvan de bevestiging en de uitwerking.

2.2.3. Dienstplicht maakt inwoners tot burgers

Een sterke staat heeft een sterk leger nodig, zowel voor het weren van de externe vijand als voor het handhaven van de interne orde. Bij het handhaven van de openbare orde heeft het leger de rol van vangnet: een politiemacht is daarvoor de eerst aangewezen instelling.

Ideologisch zijn de natiestaat en de dienstplicht aan elkaar verbonden. De identiteit van een natiestaat betekent, dat een staat met eigen mankracht in moet staan voor de onafhankelijkheid. Daarin passen geen huurlegers van buitenlandse origine. Strikt genomen is een dienstplicht niet noodzakelijk, ingeval met een werving van vrijwilligers een voldoende sterk leger opgebouwd zou kunnen worden. Dat is meer een kwestie van kwantiteit¹⁰⁷.

Er speelt daarbij ook nog een andere discussie. Een natiestaat is gebaseerd op burgers die zich verbonden weten met hun staat. Burgers zijn niet alleen de inwoners van een bepaald territorium, maar – in termen van Rousseau – leden van het lichaam, dat de staat is.

De plicht opgelegd aan de inwoners om hun territorium te verdedigen maakt van die inwoners burgers. De ontwikkeling van een landelijk dienstplichtsysteem vond plaats in een sterke wisselwerking met het ontstaan van de natiestaat.

De natiestaat valt niet per definitie geheel samen met de eenheidsstaat, maar als de natiestaat een samenhang veronderstelt tussen volk, territorium, taal en cultuur, dan ligt het voor de hand dat de natiestaat ook een eenheidsstaat is, al zou het ook een vorm van federatieve bondsstaat kunnen zijn.

¹⁰⁶ De Bataafse Republiek wordt in de preambule en in artikel 1 van de Acte van Staatsregeling van 1798 één en ondeelbaar genoemd; in artikel 3 worden acht departementen – naar Frans voorbeeld genoemd naar rivieren – vermeld. Die eenheid en ondeelbaarheid wordt in artikel 20 van de constitutie van 1801 herhaald, maar de acht departementen luisteren weer naar de namen van (oude) provincies. In de staatsregeling van 1805 wordt de ondeelbaarheid niet herbevestigd, maar de indeling in acht departementen wel (artikel 10). In de Constitutie van het Koninkrijk Holland van 1806 duiken de namen van provincies niet op. Negen provincies of landschappen worden met name genoemd in artikel 53 van de Grondwet van 1814. Het allereerste artikel van de (tweetalige) Grondwet van 1815 bevat de namen van zeventien provincies in Noord en in Zuid. De namenlijst van de provincies blijft gehandhaafd in de grondwetten van 1840 (een kortere lijst met een bijzondere positie voor het Hertogdom Limburg) en 1848. In 1887 verdwijnen de namen van de provincies definitief uit de grondwet (behalve als kiesdistricten voor de Eerste Kamer). De namen van gemeenten hebben begrijpelijkerwijs nooit in een grondwettelijk document gestaan. Dit overzicht toont aan hoe de eenheid van het rijk boven de oorspronkelijk samenstellende delen is gegaan.

¹⁰⁷ Zie hierover ook Amersfoort (1984).

Gekoppeld aan het begrip eenheidsstaat met een centraal bestuur spitst deze ontwikkeling op het terrein van het leger zich toe op de schutterij, de gemeentelijke krijgsmacht. De schutterij is gezien vanuit de eenheidsstaat een vorm militaire decentralisatie. Met de groei van de macht van de eenheidsstaat nam de ruimte voor een gedecentraliseerd deel van de krijgsmacht af. Ook militair gesproken stelde de schutterij in de loop van de negentiende eeuw steeds minder voor. Voor de handhaving van de openbare orde deden gemeenten bij ontbreken van een goed georganiseerde politiemacht ingeval van onrust en oproer een beroep op de garnizoenen van het landleger, dat zeer gedeconcentreerd in kazernes gelegd was en in vrijwel alle grotere steden vertegenwoordigd was. De schutterij was een reserveleger dat in tijden van oorlog(sgevaar) ingezet kon worden voor de verdediging van het gehele land. Rond 1900 werd de schutterij dan ook afgeschaft: in 1901 door intrekking van de schutterijwet en in 1907 ook in de praktijk.

Het landleger, hoewel nationaal georganiseerd, stelde de regimenten op basis van de provincies samen aan de hand van de afkomst van de dienstplichtige rekruten. De regionalisatie gold niet voor de (beroeps)officieren, die stevast klaagden dat zij continu van hot naar her overgeplaatst werden.

Een sterke nationale regering met grip op de lokale autoriteiten is voorwaarde voor en gevolg van de dienstplicht. Was de registratie van de dienstplichtigen een zaak van de lagere overheid, het leger als verzamelpaas van de lokaal geselecteerde jongemannen was een nationale aangelegenheid.

De dienstplicht veronderstelt niet alleen een eenheidsstaat, maar ook een goed georganiseerde staat. Dienstplicht kan alleen worden uitgevoerd op basis van een nauwkeurige bevolkingsadministratie. Die bevolkingsboekhouding is in handen van het laagste overheidsniveau: de gemeente. De richtlijnen daarvoor worden vastgelegd in landelijke wetgeving.

De stelling *dienstplicht maakt burgers van inwoners* heeft uiteraard geen absolute betekenis. Er spelen ongetwijfeld meer elementen in de vorming en de beleving van het burgerschap. Dat kan gaan over de mate waarin de burgers kunnen participeren in het bestuur van hun staat. Daarom wordt in deze studie – zij het niet diepgaand – aandacht besteed aan de ontwikkeling van het kiesrecht als formele vorm van betrokkenheid van burgers bij het bestuur van de staat. Het kiesrecht draagt ook bij aan de versterking van het burgerschap. Dienstplicht en kiesrecht zouden idealiter in evenwicht moeten staan. Wie zijn land verdedigt, mag meebesturen: een balans tussen burgerplichten en burgerrechten.

2.2.4. Op weg naar de rechtsstaat: de *soldat-citoyen* en de *citoyen-soldat*

Onder de rechtsstaat wordt in dit verband verstaan een staat waarin de mensenrechten het leidend beginsel zijn voor de positie van de burgers tegenover de overheid. De nadruk ligt in dit kader op de klassieke vrijheidsrechten. Voor deze studie is vooral van belang de vraag of en in welke mate militairen dezelfde rechten hebben als andere burgers in de samenleving. Veel aandacht moet daarbij besteed worden aan de reikwijdte en de toepassing van het aparte militaire strafrecht, dat niet alleen specifieke militaire delicten formuleert, maar de militair voor commune delicten onderwerpt aan de militaire rechter (zie § 2.1.2).

Hoe moeizaam sinds de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 het proces van de ontvoogding van de mensenrechten al verliep voor de civiele samenleving, de militairen kregen te maken met meer beperkingen en in ieder geval met aanzienlijke vertragingen in de toepassing.

Bij dit alles gaat het om het onderscheid tussen de *soldat-citoyen* en de *citoyen-soldat*¹⁰⁸. Een soldaat-burger is een soldaat van beroep die ook burger is en een burger-soldaat is een burger die – al dan niet op basis van

108 Aan de Franse royalistische publicist Antoine de Rivarol (1753-1801) wordt de uitdrukking *être citoyen avant d'être soldat* toegeschreven (ook geciteerd door Langemeijer (1997), p. V en p. 110).

De tegenstelling burger versus soldaat komt ook tot uiting in een verhaal uit de klassieke oudheid. Na zijn verblijf in Egypte bij Cleopatra, waarvan hun zoon Caesarion het gevolg was, keerde Gaius Julius Caesar in 47 vC terug naar Italië, onder meer om muiterijen van vier van zijn legioenen op te lossen. Deze legioenen verbleven buiten Rome onder leiding van Marcus Antonius. Deze troepen waren in afwachting van betaling van soldij en een extra beloning vanwege hun inzet bij de slag bij Pharsalus. Marcus Antonius kon een muiterij niet voorkomen. Uiteindelijk kwam Caesar om zijn troepen toe te spreken. Hij sprak hen toe als *quintes* (burgers) en niet als *milités* (soldaten). Daarmee gaf hij aan dat hij hen niet meer als zijn militairen beschouwde, maar als ontslagen. Dat was te veel voor de veteranen, die al vijftien jaar voor Caesar gevochten hadden. Zij smeekten hem hen weer in dienst te nemen en mee te nemen naar Afrika. Aldus geschiedde. De tegenstelling *milités-quintes* staat hier voorop, op een elkaar uitsluitende manier en niet als een rangorde binnen de positie van de militairen: men is soldaat óf burger.

In de Nederlandse wetenschappelijke literatuur is het Klein die in 1995 het begrippenpaar soldaatburgers – burgersoldaten als eerste hanteert (Klein (1995), p. 167).

HOOFDSTUK 2

een dienstplicht – soldaat wordt. Het begrippenpaar verwijst naar een bredere discussie: de krijgsmacht als onderdeel van de samenleving of als een geïsoleerde kaste, los van de samenleving.

HOOFDSTUK 3

DE FRANSE OORSPRONG VAN DE NEDERLANDSE MILITIEPLICHT, 1789-1815

De revolutionaire context

Omdat de militaire dienstplicht in Nederland in zijn moderne vorm rechtstreeks uit Frankrijk is geïmporteerd of beter gezegd als een relict na de Franse bezetting is achtergebleven, begint dit rechtshistorische onderzoek naar de dienstplicht en zijn rechtskundige legitimatie, zijn (grond)wettelijke vormgeving en zijn juridische sanctiëring in het Frankrijk van de revolutie op het einde van de achttiende eeuw.

De zoektocht is een ruime excursie naar het buitenland geworden, omdat er in Frankrijk sprake was van een gefaseerde invoering met wisselende systemen van organisatie en sanctiëring met een steeds toenemende complexiteit van wet- en regelgeving. De dienstplicht is een ingrijpende verplichting die de burger opgelegd krijgt en de maatschappelijke en (sociaal)psychologische acceptatie daarvan kost tijd en moeite.

De invoering van de dienstplicht liep parallel met de wording van de eenheidsstaat en de natiestaat. Er was sprake van een wisselwerking van de introductie van de dienstplicht en de ontwikkeling van de staat. Dat is een soort proces van de kip en het ei, maar daar speelde als een bepalende factor, dat de Franse revolutionaire staat gedwongen werd zich militair te weer te stellen tegen de oude monarchale krachten van Europa en daarvoor geen andere mogelijkheid zag dan zijn burgers in te zetten als soldaten. De militaire noodzaak, niet de staatkundige theorie vormde de basis van de conscriptie, maar de (rechts)filosofische opvattingen gaven de staat de ruimte ten behoeve van zijn leger de burgers op hun plichten aan te spreken.

De vier aspecten rond de deelname aan de krijgsmacht krijgen in de beschreven periode aandacht van wisselende intensiteit:

- De dienstplicht werd niet onmiddellijk na de revolutie ingevoerd, maar na ruim vier jaar op incidentele basis en na negen jaar op reguliere basis.
- De handhaving van de discipline als onderdeel van het militaire strafrecht en als middel om de soldaten met dwang binnen het leger te krijgen doorliep een proces van democratisering en humanisering (door onder meer de afschaffing van de lijfstraffen) in de meest revolutionaire jaren naar een verscherpte autoritaire aanpak onder keizer Napoleon.
- Dienstweigeren – in de zin van niet voldoen aan de oproep voor militaire dienst – was niet zo zeer een kwestie van principiële opvattingen, maar van praktische problemen en emotionele weerstanden.
- Desertie uit het leger is van alle tijden: het komt voor in een huurlingenleger en in een dienstplichtleger; het ontsnappen aan de dienstdwang had als oorzaken heimwee, opstandigheid, angst en uitputting en iedere denkbare combinatie van deze factoren. De deserteurs maakten hun opsporing gemakkelijk, omdat zij meestal gewoon weer haar huis vluchtten, zij het dat er op het platteland en in de bergen ruime mogelijkheden tot onderduiken voorhanden waren.

De oorlog kreeg sinds het einde van de achttiende eeuw een ander gezicht door de burgers die als soldaat werden ingelijfd: het is de verschuiving van de *soldat-citoyen* naar *citoyen-soldat*. De beschikbaarheid van grote aantallen soldaten gaf de oorlog een massaal karakter.

Dit hoofdstuk is onderverdeeld in tien paragrafen waarin de ontwikkeling in Frankrijk en in Nederland wordt geschetst. Iedere chronologische paragraaf wordt onderverdeeld in vier subparagrafen: dienstplicht, discipline, dienstweigeren en desertie.

De tijdvakken zijn:

Frankrijk

§ 3.1. De tijd van het Ancien Régime, voor 14 juli 1789 (met de absolute monarchie);

§ 3.2. De eerste jaren van de revolutie, 14 juli 1789 tot 21 september 1792 (de monarchie met de *Assemblée Nationale Constituante*¹⁰⁹ van 14 juli 1789 tot 4 september 1791) en de constitutionele monarchie met *Assemblée Nationale Législative*: van 4 september 1791 tot 21 september 1792);

---

109 In deze studie wordt systematisch, behalve in citaten uit formele wetteksten, de term *Assemblée Nationale Constituante* gebruikt, waar in het spraakgebruik ook de termen *Assemblée Nationale* of *Assemblée Constituante* worden gebruikt.

- § 3.3. De radicale jaren van de revolutie met de *Convention Nationale*, van 21 september 1792 tot 26 oktober 1795, waarvan het Schrikbewind (*Grande Terreur*) van 31 mei 1793 tot 27 juni 1794
- § 3.4. Het *Directoire*: van 26 oktober 1795 tot 9 november 1799
- § 3.5. De opkomst van Napoleon, het *Consulat* van 9 november 1799 tot 18 mei 1804
- § 3.6. De glorie tijd van Napoleon, het Eerste Keizerrijk (*Empire*): van 18 mei 1804 tot 6 april 1814

Nederland

- § 3.7. De patriottische tijd en de laatste jaren van het Oranjesbewind (tot 1795)
- § 3.8. De Bataafse Republiek (19 januari 1795 – 6 juni 1806)
- § 3.9. Het Koninkrijk Holland (6 juni 1806 – 9 juli 1810)
- § 3.10. De inlijving bij het Franse Rijk (9 juli 1810 – 30 november 1813).

Deze verdeling is gebaseerd op de fasen in de vormgeving van de staat en niet op de vormgeving van de krijgsmacht. Of en hoe een dienstplicht functioneerde, is daarvan een afgeleide, maar de beschikbare militaire kracht is bepalend of een staatsvorm zich kon handhaven, zowel tegenover buitenlandse bedreigingen als ook tegenover binnenlandse onrust.

3.1. VOORGESCHIEDENIS: DIENSTPLICHT ONDER HET ANCIEN RÉGIME

3.1.1. Legervorming: een geronseld leger en een stedelijke milite

Huursoldaten vormden het leger van zonnekoning Louis XIV (regeerperiode 1661–1715). Onder zijn bewind heeft François Michel le Tellier de Louvois (1641–1691) als (burger)minister van Oorlog¹¹⁰ getracht al een vorm van dienstplicht op landelijk niveau in Frankrijk in te voeren.

Er bestond onder het *Ancien Régime* wel een soort militeplicht, maar dat was niet meer dan een schutterijplicht met een paar dagen oefenen per jaar¹¹¹. Van oudsher bestonden in de steden ter verdediging van de lokale gemeenschappen een *milie urbaine* ook wel *milie bourgeoise* genoemd. Op het platteland waren er *milies paroissiales*. De plicht om in vreedstijd een paar dagen per jaar te oefenen werd in oorlogstijd uitgebreid tot het vervangen bij de bewaking van de stadswallen van het geregelde leger (van huurlingen), dat op veldtocht toog. Louvois vormde op basis van een koninklijke ordonnantie van 29 november 1688 de lokale *milies urbaines* om tot de nationale *milies royales* met als rol om als hulp troepen voor het veldleger te functioneren. Deze militietroepen werden provinciaal georganiseerd en daarom ook *milies provinciales* genoemd. Louvois stelde in 1691 een nieuwe koninklijke ordonnantie op, die Louis XIV op 16 juni 1691 nog vóór het overlijden van Louvois een maand later tekende. In 1697 wordt de milite weer afgeschaft. De geschiedenis van de milite onder het *Ancien Régime* is getekend door perioden van langdurige verwaarlozing, afgewisseld met kortstondige prioriteit, een en ander in samenhang met de actuele politiek-militaire situatie¹¹².

Op 26 januari 1701 werd de milite per koninklijke ordonnantie opnieuw ingesteld; in dat jaar werden 333.345 man opgeroepen. In 1708 werd dit aantal drastisch gereduceerd tot 9.800 miliciens. Dit had alles te maken met de ontwikkelingen rond de Spaanse Successieoorlog (1701–1713). In 1712 werd de milite weer opgeheven en in 1719 tijdens een kortstondige expeditie tegen Spanje weer nieuw leven ingeblazen.

De definitieve regeling van de milite als nationale hulp troepen dateert van 1726. Op grond van het decreet van 25 februari 1726 waren ongehuwde personen tussen 16 en 40 jaar aangewezen voor deze militeplicht. De minimumlengte was 165 cm. Er waren talrijke uitzonderingen voor een grote variëteit van beroepsgroepen. Het kwam er op neer dat de militeplicht vooral gericht was op de arme klassen van de samenleving. De eerste stand (de adel) en de tweede stand (de geestelijkheid) waren zonder meer vrijgesteld; van de derde stand waren de meeste ambachtslieden vrijgesteld. Er werd lokaal een loting georganiseerd waarbij de militeplichtige uit een hoed een wit of een zwart biljet pakte. Hoe licht de militeplicht ook in de praktijk uitviel, het stelsel werd door de samenleving ternauwernood geaccepteerd¹¹³. Dat kwam mede door het feit dat rond de vrijstellingen en de lotingen fraude en corruptie frequent voorkwamen.

De militeplicht werd tegen het einde van het *Ancien Régime* zwaarder. Aan de vooravond van de revolutie stonden getalsmatig 5 miliciens tegenover 8 soldaten van het staand leger. Een plaats als Pézenas in de Lan-

110 Louvois nam op 21-jarige leeftijd in 1662 de functie van minister van Oorlog over van zijn vader Michel le Tellier (1603–1685) en werd bij zijn dood in 1691 opgevolgd door zijn zoon Louis François le Tellier de Barbezieux (1668–1701), die toen 23 jaar oud was.

111 Forrest (1988), p. 20–25.

112 Elting (1988), p. 20.

113 Pigéard (2003), p. 17–21.

guedoc van 8.000 zielen moest in 1745 15 man voor de militie leveren, in 1753 35 man en in 1789 50 man¹¹⁴.

Het toetsingssysteem werd in 1765 gewijzigd. Er werden niet langer briefjes met de namen van de *miliciales* in een hoed gestopt, Maar in een hoed werden evenveel briefjes gestopt als er *miliciales* waren. Op een aantal daarvan – precies genoeg om het lokale quotum te halen – stond het woord *miliâen* geschreven. Deze briefjes werden *billets noirs* (zwarte briefjes) genoemd¹¹⁵. Het nieuwe systeem zou minder fraudegevoelig zijn. De laatste reorganisatie van de *milices provinciales* dateert van 1778. Inlijving geschiedde alleen op basis van loting; vrijwillige toetreding noch plaatsvervangende was toegestaan; immers, vrijwillige toetreding zou gemakkelijk kunnen ontaarden in betaalde plaatsvervangende. Toch kwam plaatsvervangende in de praktijk wel voor, ook in de vorm van een regeling waarbij een vrijwilliger tegen betaling van 400 livres voor een bepaalde parochie aan de aan deze opgelegde verplichting voldeed: *pour servir au nom de paroisse*¹¹⁶.

Maar het oneerlijke vrijstellingsbeleid bleef de grondslag voor de geringe maatschappelijke acceptatie. Op basis van quota toegewezen aan de parochies werden 106 bataljons opgericht, waarvan 80 als belangrijkste taak hadden de gamizoenen van het staand leger te vervangen wanneer die op veldtocht togen¹¹⁷.

Al voor het uitbreken van de revolutie was de inlijving van de militie gestopt bij een besluit van 27 december 1788. En omdat de winter 1788-1789 erg streng was geweest¹¹⁸, besloot koning Louis XVI om de inlijving voor de militie van het voorjaar 1789 op te schorten tot 1790 en dan twee jaarlichtingen tegelijk op te roepen.

Het afschaffen van de militie stond op de lijst van de *cahiers de doléances* (klaagschriften) die de *Tiers État* begin 1789 indiende bij de sinds 1614 voor het eerst weer bijeengeroepen *États Généraux*; de vergadering werd op 5 mei 1789 geopend door koning Louis XVI. Het afschaffen van de milities werd door een groot aantal gemeenten ingebracht:

door Sézanne in Champagne:

C'est nous qui complétons les années, qui en payons la nourriture et l'entretien, qui payons les canons, les fusils, tout l'attirail militaire, les fortifications et les vaisseaux, sans espoir de voir nos enfants parvenir aux grades supérieurs.

Wij vullen de legers aan, wij betalen het voedsel en het onderhoud, wij betalen het geschut, de geweren, de militaire uitrusting, de forten en de schepen, zonder dat we kunnen hopen dat we onze kinderen de hogere rangen kunnen zien bereiken.

door Honfleur in Normandië:

Que la milice soit abolie, comme un impôt vexatoire qui frappe seulement sur le Tiers-Etat, vu qu'on peut se passer de ces troupes qui sont d'ailleurs toujours très mauvaises par la forme des enrôlements volontaires.

[wij eisen] dat de militie wordt afgeschaft, als een kwellende belasting die alleen de Derde Stand raakt, aangezien men het [hele] leger kan missen, dat overigens altijd zeer slecht [van kwaliteit] is door de vorm van de vrijwillige inlijving.

door Beynes in Île de France:

Les milices et les corvées sont très à charge aux malheureux. Quoique la loi défende les bourses faites en faveur des miliciens, elles sont cependant tolérées et faites sous les yeux de l'intendant et de ses subdélégués. De là vient que les campagnes s'épuisent lorsqu'il s'agit du tirage, chacun croit mettre à la loterie et le malheureux se prive de son nécessaire pour satisfaire son désir.

De milities en de werkverplichtingen komen ten laste van de ongelukkigen. Hoewel de wet de betalingen ten gunste van de militieplichtigen vastlegt, worden deze [betalingen] toch toegelaten en gedaan onder de ogen van de intendant en zijn ondergeschikten. Vandaar komt het dat het platteland wordt uitgeput; wanneer het gaat om de loting, gelooft een ieder met een loterij te maken te heb-

114 Forrest (1988), p. 21.

115 Deze gang van zaken is voor de stad Nantes beschreven in Secher (1986), p. 41.

116 Secher (1986), p. 43.

117 Elting (1988), p. 20.

118 Er waren ongekend forse hagelbuien in de zomer van 1788, er was ernstige droogte in de herfst van 1788 en de winter 1788-1789 was de koudste sinds 80 jaar, dit alles resulteerde in een enorme voedselschaarste (Schama, (2000), p. 313-314). Vanaf 1770 brak weer extra koude periode in de toch al koudere Kleine IJstijd (ongeveer 1300-1850) aan. Het klimaat heeft zijn bijdrage geleverd aan het uitbreken van de revolutie.

ben en de ongelukkige wordt beroofd van wat noodzakelijk is om aan zijn wensen te voldoen.

De formele afschaffing van de milite is ingehaald door de bestorming van de Bastille. De formele opheffing geschiedde door een besluit van de *Assemblée Nationale Constituante* op 4 maart 1791.

Het staand leger werd geworven door lokale bevelhebbers, al dan niet ‘bijgestaan’ door *raauleurs* (ronse-laars). Deze werving geschiedde op bevel van de koning, die als enige gerechtigd was het leger te organiseren. Dit prerogatief was nog eens uitdrukkelijk vastgelegd in een ordonnantie van 26 december 1583 van koning Hendrik III (1551-1589). Maar de overeenkomst om als soldaat in dienst te treden werd niet gesloten met de koning of met het leger, maar met de plaatselijke commandant. Het was deze lokale edelman die soldaten wierf in zijn gebied, een vorm van *recrutement féodal*. De ronselpraktijken kwamen meer voor in de grote steden, in het bijzonder in de cafés waarbij *un verre à la santé du roi* al gezien kon worden als de bezegeling van een contract¹¹⁹. Er waren ook soldaten, *billardeurs* of *rouleurs* genoemd, die zich het handgeld lieten uitkeren, deserteerden en zich elders bij een ander regiment aanmeldten en dat liefst een paar keer achter elkaar.

De onvrede in het Franse koninklijke leger werd voor een deel veroorzaakt doordat de officiersfuncties nagenoeg alleen voor leden van de adel beschikbaar waren. Wie niet van adel was, (*les officiers de fortune*), kon nooit hoger in rang worden dan kapitein of luitenant. Zelfs die kansen waren klein. Van de 10.000 Franse officieren in 1789 waren er 1.000 *roturiers*, dat wil zeggen van burgerlijke afkomst. Voor de lage adel (*la petite noblesse provinciale*) waren de hoogste rangen als generaal nauwelijks te bereiken. Kortom, afkomst was vele malen belangrijker dan talent¹²⁰.

De formele minimumleeftijd voor in dienst treden als huursoldaat was in het midden van de achttiende eeuw 16 jaar¹²¹, de wettelijke meerderjarigheidsleeftijd voor jongens¹²². Toch werden jonge kinderen door de *raauleurs* op de monsterlijsten geplaatst¹²³.

Aan de vooravond van de Revolutie bestond het Franse landleger uit drie onderdelen: (1) het Militaire Huis (waaronder de lijfwacht) (8.000 man), (2) de geregelde troepen (172.974 man in vreedstijd en 210.948 op oorlogssterkte) en (3) de milite (55.240 man in vreedstijd en 76.000 man in oorlogstijd)¹²⁴. De zwakte van de Franse krijgsmacht tegen het einde van het *Ancien Régime* is te verklaren uit drie factoren: (1) de wijze van werving van huursoldaten, (2) de kloof tussen officieren en manschappen en (3) het gebrek aan een patriottisch klimaat in het leger¹²⁵.

3.1.2. Handhaving van de discipline tijdens het *Ancien Régime*: het volgen van het Pruisische voorbeeld

Het Franse militaire strafrecht gaat terug naar 1347, toen koning Philippe IV de Valois (1293-1350) aan zijn soldaten bij wijze van gunst hun eigen rechter toestond¹²⁶. In 1540 bepaalde koning François I (1494-

119 Hippler (2006a), p. 25-33. Iets dergelijks kwam voor in Engeland, waar ronselaars (*press gangs*) in havenkroegen een shilling in de biertul van een zeeman gooide. Wie het muntstuk uit zijn leeggedronken pul haalde, had daarmee de *King's shilling* en dus een marinecontract aanvaard (Haslam (2006), p. 24).

120 Bertaud (1979), p. 38-39.

121 Corvisier (1964), p. 275.

122 Het bereiken van de meerderjarigheidsleeftijd (16 jaar voor jongens, 14 jaar voor meisjes) hield niet in dat alle juridische en maatschappelijke beslissingen zonder toestemming van de ouders (= vader) genomen konden. Zo mocht men wel trouwen, maar alleen met toestemming van de vader.

123 Chagniot (1994), p. 37.

124 Pigéard (2003), p. 15.

125 Elting (1988), p. 24-25.

126 Zie Van Engen (1903), p. 35.

Deze gunst behoeft geen teken van kracht te zijn. In 1346 was Calais aan het begin van de 100-jarige Oorlog na een langdurig beleg in handen van de Engelse koning Edward III gevallen (de overgave van de burgers van Calais is in 1888 in een expressief beeld van Auguste Rodin gevangen). De introductie van een eigen militair strafrecht kan nodig zijn geweest om de soldaten opnieuw aan koning Philippe te binden.

Het voorrecht van een eigen militaire rechter werd weer ingetrokken bij ordonnantiën van 28 december 1355 en 5 maart 1356.

1547), dat de soldaten alleen voor militaire delicten onder de militaire rechter vielen; voor het overige bleef de gewone rechter bevoegd¹²⁷.

Het leger dat zonnekoning Louis XIV zijn overwinningen bracht, was in de laatste decennia van de zeventiende eeuw gedisciplineerd door een keiharde aanpak, ontwikkeld door luitenant-kolonel Jean Martinet¹²⁸ (overleden 1672)¹²⁹.

In de laatste decennia van het *Ancien Régime* werd met name door minister van Oorlog Étienne François duc des Choiseul (1719-1785), die het ambt tussen 1761 en 1770 bekleedde, getracht het leger ingrijpend te hervormen. Het ging daarbij om een versterking van de discipline naar Pruisisch voorbeeld¹³⁰.

Bij het uitbreken van de Revolutie bestond het militair justitieapparaat uit drie verschillende organen:

- *Tribunal de la Connétablie et Maréchaussée*¹³¹: de hoogste militaire rechtbank die niet alleen strafbare feiten van militairen beoordeelde, maar ook civiele acties tegen militairen behandelde;
- *Prevôts* (provoosten) beoordeelden *excès, oppressions et autres crimes* (buitensporig, onderdrukkend en ander misdadig gedrag), begaan door militairen; het betreft de lichtere strafbare feiten;
- *Conseils de Guerre* (krijgsraden), samengesteld uit officieren van een regiment, behandelde de tucht-rechtzaken en gedingen tussen soldaten.

De beschuldigde werd voor het gerecht gebracht zonder raadsman. Officieren konden niet zonder een koninklijk bevel voor een militair gerecht gebracht worden, terwijl een soldaat afhankelijk was van zijn commandant, die bovendien de rechtsprekende officieren aanwees.

3.1.3. Dienstweigeren tijdens het *Ancien Régime*: de oneerlijke last van de militieplicht

Omdat er in feite nauwelijks een vorm van dienstplicht bestond, is er van ontduiking van een dergelijke plicht in de vorm van dienstweigeren ook geen sprake. De militieplicht was – met uitzondering van enige perioden rond oorlogen – geen zware verplichting. De lagere klassen, op wie in de meeste gevallen de verplichting rustte, hadden gelijktijdig niet de mogelijkheid zich daartegen te verzetten. Toen in het midden van de achttiende eeuw de militie zwaardere verplichtingen met zich ging meebrengen, waren er jongemannen die hun eigen dorp verlieten om zich in een naburige stad als knecht te verhuren. Immers knechten van rijke burgers waren vrijgesteld van de militieplicht. Ook kwam voor dat men door zelfverminking af liet keuren. Zo liep in Pézenas in het zuiden van Frankrijk het aantal absenten bij de inlijving van de gebruikelijke 2 à 8% in 1752 op tot 41% in 1755¹³².

3.1.4. Desertie tijdens het *Ancien Régime*: de doodstraf of niet

Desertie was – in tegenstelling tot dienstweigeren – wel een serieus probleem in de laatste jaren van het *Ancien Régime*. Bij een inspectie in 1677 ten tijde van een expeditie naar Sicilië constateerde maarschalk Louis Victor de Rouchechouart de Mortemart, duc de Vivonne (1636-1688) dat van de formatieve omvang van 6.900 manschappen er liefst 4.150 ontbraken¹³³.

De doodstraf als sanctie op desertie was in 1684 vervangen door een levenslange galeistraf¹³⁴. Dat werd in naam van de driejarige koning Louis XIV (1710-1774) door regent Philippe d'Orléans (1674-1723) in een ordonnantie van 2 juli 1716 weer gewijzigd in de doodstraf. *Tout soldat qui s'éloignera de plus de deux lieux du quartier de sa compagnie* (iedere soldaat die zich verder dan twee mijl van zijn garnizoen verwijdt) werd als deserteur beschouwd. Ging het om een grens- of frontgarnizoen dan was een halve mijl al voldoende¹³⁵. De koning bevestigde dat nog eens in zijn *Ordonnance portant, entre autres dispositions, peine de mort contre les deserteurs* van 2 januari 1717. Zijn bevestiging werd echter door hem zelf ondemijnd, doordat hij in dezelfde verordening gelijktijdig een algemene amnestie afkondigde voor de deserteurs die tot de galeien waren veroordeeld. De doodstraf zou in de toekomst onverkort gehandhaafd worden. Maar de praktijk laat zien, dat strenge strafbepalingen en generale pardons elkaar bleven afwisselen.

127 De Rijk (1971), p. 257.

128 Sindsdien staat Martinet voor het handhaven een strenge tucht.

129 Archer, Ferris, Herwig & Travers (2002), p. 383.

130 Hippler (2006a), p. 41-42.

131 De *Connétable* (afgeleid van *comes stabuli*, stalmeester) was de hoogste militair van Frankrijk en – naast de koning – (plaatsvervangend) opperbevelhebber van het leger. De *Connétable de France* was de hoogste van de *maréchaux* (maarschalcken).

132 Forrest (1988), p. 24-25.

133 Holmes (2001), p. 324 (trefwoord *French Army*)

134 Corvisier en Child (1994), p. 200.

135 Denisart (1771), p. 64

De veroordeling en executie van een deserteur werden in de *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, samengesteld door Diderot en D'Alembert tussen 1751 en 1765 uitvoerig beschreven. Over de aard van de desertie en het strafproces schreven de Encyclopedisten:

Les deserteurs sont punis de mort. Tous les soldats qu'on trouve à une demi-lieue de la garnison ou de l'armée, & qui prennent le chemin du camp & du quartier de l'ennemi, sont traités comme deserteurs, s'ils n'ont point de passeport.

Lorsque plus de deux déserteurs sont arrêtés ensemble, ou que plus de deux se trouvent amenés dans une place ou quartier en un même jour, après qu'ils ont été condamnés à mort, on les fait tirer au billet trois à trois: celui sur qui le malheureux sort tombe, est passé par les armes; les deux autres sont condamnés aux galères perpétuelles, & remis entre les mains du geolier des prisons, avec une expédition du jugement & un certificat des officiers du conseil de guerre comme les billets favorables leur sont échus. Ceux qui sont convaincus d'avoir déserté étant en faction ou de garde, ou bien aux pays étrangers, ne sont point admis à tirer au sort.

Les commandans des provinces ou des places ne peuvent surseoir l'exécution d'un jugement rendu par le conseil de guerre.

Si l'accusé est renvoyé absous, on le met d'abord en liberté pour l'exécution du jugement, sauf au commandant de le renvoyer en prison s'il le juge à propos.

Over de wijze van executeren van veroordeelde deserteur:

La peine de mort non expliquée dans les ordonnances est, hors le cas de désertion, d'être pendu & étranglé: toutefois on casse la tête faute d'exécuteur qui réside dans le quartier où est la garnison, excepté lorsque le criminel doit avoir le poing coupé avant d'être pendu; auquel cas le commandant envoie chercher par un détachement l'exécuteur de justice de la ville la plus prochaine.

Lorsque le criminel, qui a été jugé par le conseil de guerre, doit être livré à l'exécuteur de justice, après sa sentence lue à la tête des troupes qui battent aux champs dès qu'il entre dans leur enceinte, le sergent de la compagnie dont il étoit, l'arme de pié en cap; il tient de la main droite la crosse du fusil, & lui dit: 'Te trouvant indigne de porter les armes, nous t'en dégradons'. Il lui ôte ensuite le fusil par derrière avec son ceinturon, il lui fait passer son fourriment par les piés; il se retire ensuite: l'exécuteur alors se saisit du criminel.

S'il doit être passé par les armes après la sentence lue, le détachement qui l'escorte le mène au lieu de l'exécution; le sergent de sa compagnie lui bande les yeux avec un linge;

Deserteurs worden met de dood bestraft. Alle soldaten die men aantreft op anderhalve mijl van het garnizoen of van het leger en de weg nemen naar het kamp of de kazerne van de vijand worden behandeld als deserteurs, als ze niet een verlofbrief hebben.

Wanneer meer dan twee deserteurs samen worden aangehouden, of wanneer er meer dan twee op dezelfde dag meegenomen worden naar een plaats of kamp, nadat ze ter dood veroordeeld zijn, laat men hen zijn drieën tegelijk een briefje trekken: degene op wie het ongelukkige lot valt wordt ter dood gebracht; de andere twee worden veroordeeld tot levenslange galeisstraf en in handen gesteld van de gevangenisopziener, met een afschrift van het vonnis en verklaring van de officieren van de krijgsraad evenals de gunstige (lotings)briefjes die hen ten deel zijn gevallen. Degenen die schuldig zijn bevonden aan desertie terwijl ze op post of op wacht stonden, of reeds in een ander land waren, wordt niet toegestaan om aan een dergelijke loting deel te nemen. De provinciale of plaatselijke commandanten kunnen de uitvoering van een vonnis van de krijgsraad niet opschorten.

Als de beschuldigde is vrijgesproken, stelt men hem ter uitvoering van het vonnis direct in vrijheid, behalve als de commandant hem naar de gevangenis stuurt als hij dat gepast oordeelt.

De doodstraf, die niet verder wordt uitgewerkt in de verordeningen, bestaat, behalve ingeval van desertie uit ophanging en wurging. Echter men slaat de hersenen in bij ontbreken van een beul die in de buurt van het garnizoen woont, behalve als de hand van de misdadiger moet worden afgehakt voordat hij gehangen wordt; in dat geval laat de commandant door een detachement een gerechtsbeul ophalen uit de dichtstbijzijnde stad.

Wanneer de misdadiger, die veroordeeld is door de krijgsraad, aan de gerechtsbeul moet worden overgeleverd, nadat zijn vonnis is voorgelezen voor het front van de troepen die aan de gevechten deelnemen, monstert de sergeant van de compagnie waartoe hij behoort hem van top tot teen, zodra hij in hun kring binnenkomt. Hij neemt met de rechterhand het kruis van het geweer en zegt hem: 'omdat je de wapenen niet waardig hebt betoond, degraderen wij je'. Vervolgens neemt hij het geweer van achteren met zijn band en laat hij hem zijn uitrusting over zijn voeten uittrekken; daarna stapt hij terug. Dan pakt de beul pakt de misdadiger vast.

Als hij door de kogel moet worden geëxecuteerd, na het voorlezen van het vonnis, neemt het detachement dat hem escorteert hem mee naar de exe-

six ou huit grenadiers du détachement ôtent la bayonnette pendant cet appareil; ceux qui sont à sa droite tirent à la tête, ceux qui sont à sa gauche le tirent au cœur, les uns & les autres au signal que donne le major.

Avant la lecture de la sentence, les tambours battent un ban, ensuite le major dit à haute voix & chapeau bas: 'De par le Roi, défense sous peine de la vie de crier grace'. Les troupes défilent devant le mort après l'exécution.

cutieplaats. De sergeant van zijn compagnie doet een blinddoek voor zijn ogen; zes of acht grenadiers van zijn detachement nemen de bajonet van hun geweer. Degenen die rechts van hem staan schieten op zijn hoofd en degenen die links van hem staan schieten op zijn hart, een en ander op een signaal dat de [sergeant-]majoor geeft. Na de voorlezing van zijn vonnis geven de tamboers een roffel, dan zegt de [sergeant-]majoor luidkeels en met de hoed af: 'in naam van de koning, ik verbied bij de straf van het leven om genade te roepen'. De troepen defileren na de executie langs de dode.

Deze gang van zaken bij een executie is erop gericht om de preventieve werking zo groot mogelijk te maken. Het eigen legeronderdeel is meer dan alleen toeschouwer; de medesoldaten van de veroordeelde zijn ook een doelgroep van de voltrekking van een doodvonnis. Bovendien komt in de procedure tot uiting dat de deserteur verweten wordt zijn kameraden in de steek gelaten te hebben.

Er zijn berichten dat het Franse koninklijke leger in de Zevenjarige oorlog (1756-1763) ruim 10.000 man verloor aan desertie. De tegenstander van Frankrijk, de Pruisische koning Friedrich II, kon uit de overlopers *Freibataillonen Französischen Deserteuren* samenstellen¹³⁶. In dit bataljon werden ook krijgsgevangens gemaakte Franse (beroeps)soldaten ondergebracht.

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw was het aantal deserteurs ongeveer 3.000 per jaar. De slechte omstandigheden en de onbehoorlijke behandeling door de officieren (*misère, indignité et mépris*) waren de belangrijkste oorzaken¹³⁷.

3.1.5. Samenvatting: het vermoolde leger van het *Ancien Régime*

Het huurleger van de Franse koningen maakte een zwakke indruk vanwege het gebrek aan motivatie van de – vaak buitenlandse – huurlingen en gebrek aan leiderschap van de officieren, overwegend van adel. De strenge discipline die men trachtte af te dwingen kon de desertie op grote schaal niet voorkomen. Dat bleek tijdens de laatste oorlog vóór de Revolutie, de Zevenjarige oorlog, in het bijzonder in het militaire rampjaar 1757.

De militie, die van een lokale burgerwacht ontwikkelde tot een reserveleger, was gehaat, niet zo zeer door de verplichtingen die zo zwaar nog niet waren, maar door de ongelijke en oneerlijke verdeling van de militielast.

Al met al was het leger geen betrouwbare macht in handen van de regering op het moment dat het volk in verzet kwam tegen de bestaande orde.

3.2. NAAR EEN EIGEN LEGER VAN DE REVOLUTIE (1789-1792)

3.2.1. Legervorming: het revolutionaire elan van de Garde Nationale (1789-1792)

a. De vooravond van de bestorming van de Bastille

Bij het uitbreken van de Revolutie werd op 12 juli 1789 spontaan een *Garde Nationale* opgericht. De dag daarop, 13 juli 1789, stelde Joseph-Ignace Guillotin (1738-1814)¹³⁸, afgevaardigde voor de Derde Stand van

136 Corvisier en Child (1994), p. 260.

137 Bertaud (1979), p. 38.

138 Guillotin was arts en politicus. Hij was het die in de *Assemblée Nationale Constituante* op 10 oktober 1789 in de vergadering voorstelde om te komen tot *l'utilisation d'un appareil mécanique pour l'exécution* om daarmee zowel een minder pijnlijke executie als een gelijke vorm van executie voor alle standen te verwezenlijken. Tot dan toe waren er grote standsverschillen bij de uitvoering van een doodvonnis: de edelen werd onthoofd met het zwaard, de burgers met de bijl, koningsmoordenaars en landverraders werden gevierendeeld, heksen verbrand, dieven geradbraakt of opgehangen en valsmunten in een ketel met kokend water gegooid. Guillotin – een principeel tegenstander van de doodstraf – diende een wetsvoorstel in waarvan in artikel 6 staat: *Dans tous les cas où la loi prononcera la peine de mort contre un accusé, le supplice sera le même... Le criminel sera décapité; il le sera par l'effet d'un simple mécanisme*. Uiteindelijk kwam het tot de wet van 20 maart 1792-25 maart 1792. De Duitse pianobouwer Tobias Schmidt construeerde het eerste apparaat. Het technisch vernieuwende was het schuine snijvlak van de valbijl. Op 25 april 1792 liet de Franse beul Charles Henri Sanson de bijl voor de eerste maal omlaag vallen; slachtoffer was de wegens roof veroordeelde Nicolas Pelletier. De lijst van de mensen die tijdens de Franse Revolutie onder de guillo-

Parijs in de *Assemblée Nationale Constituante*, aan de vergadering voor een oproep van het Parijse electoraat over te nemen, dat inhield om een burgermilitie op te richten, waaraan de ordehandhaving van de hoofdstad zou worden toevertrouwd. Binnen de kortste keren meldden zich 48.000 burgers als vrijwilliger; onder hen ook veel deserteurs uit het koninklijke leger¹³⁹. Zij kozen als hun commandant Marie-Joseph du Motier, markies de Lafayette (1757-1834), die al had meegevochten in de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd¹⁴⁰. Koning Louis XVI bevestigde de benoeming van Lafayette op 15 juli 1789.

Ook in andere streken werd een *Garde Nationale* gevormd. In Noord-Frankrijk traden ook Nederlandse vluchtelingen, die na september 1787 vanwege de Pruisische inval uit de Republiek van de Zeven Provinciën waren weggetrokken, tot deze burgerwacht toe; in Duinkerken waren volgens berichten compagnieën die uitsluitend 'uit vrijwillige wagtdoende Hollanders' bestonden¹⁴¹. Johan Valckenaer¹⁴², in Friesland hoogleraar rechten in Franeker, werd in zijn verblijfplaats Watte kapitein van de lokale *Garde Nationale*.

De laatste regering van het *Ancien Régime* kon niet meer op het staand leger vertrouwen en stuurde daarom bij de onlusten van juni en juli 1789 buitenlandse huurlingen (Duitsers, Zwitsers) en ook soldaten uit de Elzas en Lotharingen de stad Parijs in. Het geregelde leger werd uiteindelijk in omvang fors gereduceerd door het uitwijken naar het buitenland van ongeveer 2.000 officieren (meestal afkomstig uit de adel)¹⁴³ en door desertie van ongeveer 30.000 (huur)soldaten¹⁴⁴.

De *Garde Nationale* had een sterk plaatselijk karakter: een lid van *Garde Nationale* was in wezen een bewapende burger, een *citoyen-soldat* dus. Er was een onduidelijke structuur met niet goed afgebakende verantwoordelijkheden. Daarom vaardigde de *Assemblée Nationale Constituante* op 18 juni 1790 een wet (*Décret relatif à l'inscription des citoyens actifs sur le registre des gardes nationales*) uit, waarbij de *Garde Nationale* uitdrukkelijk onder het gezag van het plaatselijk bestuur gebracht werd. De wet bracht enige uniformiteit teweeg en zorgde er ook voor, dat loslopende particuliere legertjes in de overheidsstructuur werden geïncorporeerd. In wezen werd getracht de betekenis van de *Garde Nationale* als machtsfactor in te perken.

b. Droits des hommes

Op 4 augustus 1789 bepaalde de *Assemblée Nationale Constituante* – bij de afschaffing van de privileges van de adel – dat alle burgers benoembaar waren in militaire functies¹⁴⁵.

In de *Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen*, waarvan de tekst op 26 augustus 1789 werd vastgesteld, stond het volgende over de handhaving van de rechten van de burger:

Article 12. La garantie des droits de l'homme et du citoyen nécessite une force publique; cette force est donc instituée pour l'avantage de tous, et non pour l'utilité particulière de ceux à qui elle est confiée.

Article 13. Pour l'entretien de la force publique, et pour les dépenses d'administration, une contribution commune est indispensable; elle doit être également répartie entre les citoyens, en raison de leurs facultés.

Artikel 12. De waarborging van de rechten van de mens en van de burger maakt een publieke [gewelds] macht noodzakelijk; deze macht is aldus ingericht in het voordeel van allen, en niet voor het persoonlijke nut van degenen aan wie deze is toevertrouwd.

Artikel 13. Voor het onderhoud van de publieke macht en voor de kosten van het bestuur is een gemeenschappelijke bijdrage onvermijdelijk; deze moet gelijkelijk verdeeld worden over alle burgers naar de mate van hun mogelijkheden.

---

tine zijn gebracht bevat 16.954 namen (waarvan 31% werklieden, 28% boeren, 25% burgers, 8,5% aristocratie, 6,5% geestelijke stand en 1% onbepaald).

139 Bertaud (1979), p. 43.

140 Hippler (2006a), p. 76-77. Lafayette was een fervent aanhanger van een constitutionele monarchie: 'Ik ben de George Washington van de koninklijke democratie' (Rosendaal (2003), p. 272). Lafayette gaf zijn in 1779 geboren zoon de voornamen 'George Washington'.

141 Rosendaal (2003), p. 323.

142 Valkenaer (1759-1821) betwistte de leiding van de 'Bataafse' vluchtelingen met de Friese regent Coen Lambert van Beyma (1753-1820), waar Valckenaer meer voor de aristocratische stroming stond en in Frankrijk Hollandse kolonies wilde oprichten en Beyma meer voor democratische stroming stond en zo snel mogelijk de Republiek wilde binnenvallen om het Orangebewind te verdrijven (zie uitvoerig Rosendaal (2003)).

143 Onder hen ook Napoleon Bonaparte die in 1791 deserteerde naar zijn geboorte-eiland Corsica, mede om zich te voegen in de strijd om onafhankelijkheid van zijn geboorte-eiland. Hij kreeg ruzie met de leider van de opstand Pasquale Paoli (die enige tijd daarvoor Rousseau gevraagd had een grondwet voor Corsica te schrijven), keerde terug naar het Franse vasteland en werd – ongetwijfeld door het grote tekort aan officieren – in genade aangenomen.

144 Pigéard (2003), p. 28.

145 Pigéard (2003), p. 30. Alle elf Franse maarschalcken waren van hoge adel: vijf hertog, vier markies, één prins en één graaf (Bertaud (1979), p. 40).

Er wordt door het gebruik van de term *force publique*¹⁴⁶ wel de grondslag geformuleerd voor politie- en leger taken, maar deze gewapende machten zijn voor en van het volk, maar (nog) niet uit het volk. Artikel 13 vraagt wel om een bijdrage, maar daarbij is toch vooral gedacht aan een financiële bijdrage in de vorm van belasting. In deze formuleringen zitten zowel aanknopingspunten voor een huurleger (door te spreken over de toevertrouwing van de publieke machtsuitoefening in artikel 12 en door het vermelden van het onderhoud van de ordehandhavers in artikel 13) als voor een dienstplichtleger (door in artikel 13 te spreken over een gemeenschappelijke bijdrage en daarbij het onderhoud van de publieke macht afzonderlijk te vermelden naast de kosten van het openbaar bestuur).

De nadruk in de *Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen* leek toch te liggen op een beroepsleger. De discussie spitste zich dan ook eerder toe op het recht om bij de gewapende macht te mogen dienen dan op de plicht dit te moeten doen.

c. Dienstplicht nog geen burgerplicht

De *Assemblée Nationale Constituante* besprak in december 1789 de positie van het leger. Dat debat was nauw verbonden met de discussie over *citoyenneté active* en *citoyenneté passive*. Het actieve burgerschap werd vooral vertaald in iemands economische positie en leidde tot een censuskiesrecht (met een minimumbelastingbijdrage ter waarde van drie dagen werk). Het recht om bij de *Garde Nationale* te dienen zou voorbehouden moeten zijn aan actieve burgers, zo werd het uiteindelijk geregeld in de Grondwet van 3 september 1791¹⁴⁷. Maar het waren gelijktijdig niet de bemiddelde burgers die bereid waren soldaat te worden. Uiteindelijk is er geen (landelijke) toelatingsregeling voor de *Garde Nationale* tot stand gekomen, hoewel op lokaal niveau de allerarmsten toch uitgesloten werden van deelname aan het revolutionaire leger. De actieve burgers waren enerzijds zeer gehecht aan hun voorrechten, maar waren anderzijds niet bereid extra te betalen voor een plaatsvervanger om het de lokale gemeenschap mogelijk te maken met die extra bijdrage een van de arme dienstknechten naar het leger te sturen¹⁴⁸.

Bij het debat in december 1789 betoogde de minister van Oorlog Jean-Frédéric de La Tour du Pin Gou-verniet (1727-1794)¹⁴⁹ dat de erkenning dat alle burgers verplicht zijn tot de verdediging van de Staat, twee onderling strijdige politieke beginselen bevat die de toepassing ervan bemoeilijkt: de verplichting tot medewerking enerzijds en de individuele vrijheid anderzijds¹⁵⁰. Hij was voorstander van inlijving op basis van vrijwilligheid. Hij werd daarin gesteund door edelman en militair François de la Rochefoucauld duc de Liancourt (1747-1827). Rouchefoucauld meende dat alleen op basis van vrijwilligheid een leger van toegewijde soldaten kon worden gevormd, dat het Franse volk waardig was. Hij was dan ook een groot voor-

146 Met de term *force publique* wordt bedoeld op een gewapende vorm van overheidsmacht, alhoewel het begrip woord geweld of wapen niet wordt vermeld. Dit sluit aan bij de teksten van Rousseau, die in zijn *Du contract social* uit 1762 de term een aantal keren gebruikt, niet in de zin van overheidsmacht in het algemeen, maar in de specifieke betekenis van geweldsmacht. Rousseau stelt de geweldsmacht naast de overheidsmacht, bijvoorbeeld als hij de sociale overeenkomst voorstelt als *solide, parce qu'elle a pour garant la force publique et le pouvoir suprême*. (boek 2, hoofdstuk 4). In de *Constitution* van 1791, waarvan bij wijze van inhoudelijke preambule de tekst van de *Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen* voorafgaat, handelt titel IV in zijn geheel over de *force publique*, samengesteld uit het *armée de terre et de mer* (zie verderop).

147 Titel 3, hoofdstuk 1, sectie 2, artikel 2 van de *Constitution* van 1791 luidt:

Pour être citoyen actif, il faut: être né ou devenu Français; être âgé de vingt-cinq ans accomplis; être domicilié dans la ville ou dans le canton depuis le temps déterminé par la loi; payer, dans un lieu quelconque du Royaume, une contribution directe au moins égale à la valeur de trois journées de travail, et en représenter la quittance; n'être pas dans un état de domesticité, c'est-à-dire de serviteur à gages; être inscrit dans la municipalité de son domicile au rôle des gardes nationales; avoir prêté le serment civique.

Om een actief burger te zijn moet men: als Fransman geboren zijn of het geworden zijn; 25 jaar of ouder zijn; in een stad of kanton wonen tenminste zolang als de wet voorschrijft; in welke plaats ook binnen het Koninkrijk een directe bijdrage betalen tenminste gelijk aan de waarde van drie dagen werk en een ontvangstbewijs daarvan tonen; niet de status van dienstknecht hebben, dat wil zeggen geen ondergeschikte met een loon zijn; ingeschreven zijn in zijn woonplaats in het register van de Nationale Garde; de burgereed hebben afgelegd.

In 1791 waren er in Frankrijk bijna 4.300.000 actieve burgers; dat was ongeveer 60% van de volwassen mannen en 20% van de hele bevolking van alle seksen en alle leeftijden. Inschrijving in het register is een verplichting en een voorwaarde voor de volledige uitoefening van de burgerrechten. Dat wordt weerspiegeld in de definitie van het actieve burgerschap in de grondwet. Getrouwe en betrouwbare passieve burgers die de publieke zaak al vanaf het begin van de revolutie gediend hebben mogen zich ook inschrijven.

148 Hippler (2006a), p. 76-79.

149 La Tour du Pin Gouverniet, comte, marquis, vicomte, baron en seigneur, aanvaardde zijn ministerschap op 4 augustus 1789 - paradoxaal genoeg - de dag waarop de *Assemblée Nationale Constituante* alle privileges van de adel afschafte.

150 Hippler (2001).

vechter van de versterking van de rechten van soldaten: de *soldat-citoyen* dus¹⁵¹. Er gingen in de *Assemblée Nationale Constituante* ook stemmen op tot invoering van een dienstplicht, met name van afgevaardigde en militair Edmond Dubois de Crancé (1747-1814). Hij was een patriot van aristocratische komaf en een militair van opleiding. In 1789 zette hij zijn ideeën over de samenstelling van de gewapende macht uiteen in brochures *Second Rapport du Comité militaire sur l'établissement des milices nationales et le recrutement de l'armée* en *Réflexions sur l'établissement des milices*. Hij zag een krijgsmacht voor zich van meer dan 1.200.000 burgers, voorzien van geweer, sabel en uitrusting, die eens per jaar bij elkaar komen, vooral als inwijdingsritueel voor de nieuwe jonge manschappen. Hij wenste dus een enorm reserveleger, dat indruk zou moeten maken op de omringende landen, waar men volgens Dubois de Crancé geen *citoyens* heeft, maar een tweedeling in tirannen en slaven kent. En uit de actieve (ongehuwde) burgers tussen achttien en veertig jaar worden provinciale milities samengesteld onder gezag van de lokale autoriteiten die in de zomer eens per week oefenen. Als top van deze militaire pyramide ziet Dubois de Crancé een nationaal leger van vrijwilligers van 150.000 man: betaalde vrijwilligers, geen beroepssoldaten! Voor Dubois de Crancé is het onvoorstelbaar dat burgers toe te treden tot het bestaand staand (koninklijk) leger¹⁵². Vanuit dit perspectief zei Dubois de Crancé in het debat in december 1789:

*C'est maintenant un droit à tous les Français de servir la patrie. C'est un honneur d'être soldat quand le titre est celui de défenseur de la constitution de son pays [...]. Chaque citoyen doit toujours être prêt à marcher pour la défense de son pays [...]. J'établis pour axiome qu'en France tout Citoyen doit être Soldat, et tout Soldat doit être Citoyen*¹⁵³.

Het is momenteel het recht van alle Fransen om het vaderland te dienen. Het is een eer soldaat te zijn wanneer de titel daarvan verdediger van de grondwet van het land is [...]. Iedere burger moet altijd gereed staan om voor de verdediger van zijn land te marcheren [...]. Mijn stelling is dat in Frankrijk iedere burger soldaat moet zijn en iedere soldaat een burger moet zijn.

Het punt van discussie was zeer principieel en fundamenteel: de één beschouwde dienstplicht als het top-punt van despotisme, de ander betoogde dat de vrijheid een sterke staat veronderstelt. In de woorden van Dubois de Crancé:

La liberté est une chimère, si le plus fort peut impunément opprimer le plus faible.

De vrijheid is een hersenschim als de sterkste [partij] ongestraft de zwakste [partij] kan onderdrukken¹⁵⁴.

Hij zag de dienstplicht ook als een noodzakelijk instrument om Frankrijk staande te houden tegenover zijn vijanden. Soldaat zijn is een recht én een eer¹⁵⁵:

Tout citoyen doit être soldat et tout soldat citoyen, sinon la France est arrivée au terme de son anéantissement.

Iedere burger moet zijn soldaat zijn en iedere soldaat burger, anders gaat Frankrijk zijn vernietiging tegemoet¹⁵⁶.

Op 16 december 1789 werd het volgende kort en bondig geformuleerde besluit genomen:

L'Assemblée Nationale décrète que les troupes françaises, de quelque arme qu'elles soient, autres que les milices et gardes nationales seront recrutées par enrôlement volontaires.

De Nationale Assemblée besluit dat de Franse troepen, van welk legeronderdeel ze ook zijn, anders dan de milities en de nationale gardes, zullen worden geworven op basis van vrijwillige inlijving.

Hiermee werd het staand leger gehandhaafd; een dienstplicht werd niet ingevoerd. Het ideaal van Dubois de Crancé van een *citoyen-soldat* en een *nation armée* werd niet gerealiseerd. Er moest vertrouwd worden op het revolutionaire elan van de vrijwillige toetreders tot het leger. Voor hen werd het besluit van 18 februari

151 Forrest (2004).

152 Catros (2006), p. 268-269.

153 geciteerd door Crépin (2009), p. 68.

154 Hippler (2006a), p. 87-88.

155 Krumiech (1994), p. 136.

156 Pigéard (2003), p. 245.

1790 bevestigd, dat een burger die militair werd zijn burgerrechten niet verspeelde, een erkenning van de *soldat-citoyen* dus¹⁵⁷.

De militaire commissie en de meerderheid van de *Assemblée Nationale Constituante* vreesde de buitenlandse dreiging in de vorm van de geharde Pruisische infanteristen (geen partij voor de enthousiaste revolutionaire burgers) en vreesde lokale en regionale anarchistische toestanden met ongecontroleerde bewapende burgers¹⁵⁸.

Per decreet van 4 maart 1791 werden de provinciale milities, die functioneerden als nationaal reserveleger, opgeheven:

Le régime des milices est aboli; en conséquence les 13 régiments de grenadiers royaux, les 14 régiments provinciaux et les 78 bataillons de garnison, formant les troupes provinciales, sont et demeurent supprimés.

Het stelsel van de milities is afgeschaft; als gevolg hiervan zijn de 13 regimenten grenadiers, de 14 provinciale regimenten en de 78 garnizoensbataljons, die de provinciale troepen vormen opgeheven.

Met een proclamatie van 20 september 1791 werd de afschaffing van de zo gehate militieplicht van het *Ancien Régime* definitief afgeschaft.

d. Vertrouwen op vrijwilligers

Door de oplopende binnenlandse en internationale spanningen werd begin 1791 de noodzaak groter de krijgsmacht te versterken. Een eerste besluit dateert van 28 januari-4 februari 1791¹⁵⁹ om 100.000 *soldats auxiliaires* in de *Garde Nationale* op te nemen.

De versterking van de krijgsmacht werd verder uitgewerkt in besluiten van 11-13 juni 1791. De besluitvorming over de legerorganisatie in *Assemblée Nationale Constituante* op 11 juni 1791 geschiedde op basis van het *Rapport sur la situation du royaume* van de hand van de afgevaardigde Emmanuel Marie Michel Philippe Fréteau de Saint-Just (1745-1794)¹⁶⁰. Er werd een vrije inschrijving voor het leger verordonneerd:

XIII¹⁶¹. Il sera fait incessamment, dans chaque Département, une conscription libre de Gardes Nationales de bonne volonté, dans la proportion d'un sur vingt: à l'effet de quoi, les Directoires de chaque District inscriront tous ceux qui se présenteront, & enverront les différents états, avec leurs observations, aux Directoires de Département, qui, en cas de concurrence, feront un choix parmi ceux qui se seront fait inscrire.

XIII. Er zal binnenkort, in ieder departement een vrije conscriptie gehouden worden onder de [leden van de] Gardes Nationales van goede wil, in de verhouding van een op twintig: met het oogmerk, dat de directeuren van ieder district alle personen die zich melden zullen inschrijven en de verscheidene lijsten tesamen met hun opmerkingen zullen opsturen naar de directeuren van de departementen, die – in geval van meerdere kandidaten – een keuze zullen maken tussen degenen die zich zullen hebben ingeschreven.

Het ging hierbij om uit de *Gardes Nationales* soldaten te werven ter versterking van het reguliere (koninklijke) leger, dat uit huursoldaten bestond en als niet betrouwbaar werd ervaren door de revolutionaire leiders. De vrijwilligers vormden afzonderlijke bataljons van 574 man in een apart leger dat naast het reguliere leger werd gevormd¹⁶². De werving van vrijwilligers onder leden van de *Gardes Nationales* van juni 1791 betrof een vrijwillige conscriptie¹⁶³.

157 Bertraud (1979), p. 63.

158 Dupuy (2010), p. 316.

159 Het noemen van twee data bij wettelijke besluiten verwijst naar het vaststellen van het decreet door de *Assemblée Nationale Constituante* en de ondertekening ervan door koning Louis XVI; Frankrijk was tot 21 september 1792 een constitutionele monarchie.

160 Bodinier (1997), p. 236

161 In sommige wetteksten genummerd als XIV.

162 Bertraud (2013), p. 222.

163 Het is de eerste maal dat de term *conscription* formeel gehanteerd wordt. De toevoeging *libre* lijkt hier een tegenstrijdigheid. Het woord *conscription* is afgeleid van het Latijnse *conscriptio*, dat 'het (op een lijst) bijeenschrijven' betekent, ook in de zin van document, archiefstuk. In de negentiende eeuw is in Nederland voor de militaire dienstplicht wel het woord 'krijgsofschrijving' gebruikt. Zie bijvoorbeeld het kamerlid Jan Karel baron van Goltstein (1794-1872) in de Tweede Kamer op 24 augustus 1848: 'Wat toch is de verplichte krijgsofschrijving? Eene plant door vreemden op Nederlandschen bodem overgebracht, die nimmer daarop heeft willen tieren' (Kamerstukken, 1847-1848, II, Handelingen, 810).

In het noorden van Frankrijk, waar in de steden St.-Omer, Duinkerken en Sint-Winoksbergen (het nu in Frans-Vlaanderen gelegen Bergues) een groot aantal gevluchte 'Bataven' verbleef, reageerden tientallen jongemannen op de oproep om vrijwillig dienst te nemen, deels om iets te doen te hebben en deels om op deze manier bij te dragen aan de bevrijding van de Republiek van de Oranjebewind. Zij mochten hun uitkering bovenop hun soldij behouden. De uit de noordelijke Nederlanden afkomstige vrijwilligers werden ingedeeld bij het derde bataljon van het departement Pas-de-Calais dat in Artois was gelegerd¹⁶⁴.

Het enthousiasme voor indiensttreding werd onbedoeld sterk door koning Louis XVI bevorderd door zijn vlucht op 21 juni 1791 die leidde tot zijn aanhouding in Varennes; de koning was op weg naar Lotharingen, waar zijn trouwe generaal Bouillé – de bedwinger van de *l'affaire de Nancy* in augustus 1790 (zie verderop) – met zijn troepen verbleef. Overigens was de mislukte vlucht van de koning de aanleiding voor zeer veel officieren naar het buitenland uit te wijken om vandaar als *émigrés* te trachten het revolutionaire bewind te bestrijden.

Die ontwikkeling leidde tot een nieuw besluit van 24 juni 1791, het *décret mettant la garde nationale en activité et réglant la formation des compagnies et des bataillons, ainsi que la solde des officiers et des volontaires*. Dit decreet is gericht op de *citoyens actifs* en hun zonen. De soldaten kregen de bevoegdheid hun eigen officieren en onderofficieren te kiezen. In dit decreet werd de reikwijdte van de taak van de *Garde Nationale* van een plaatselijke rol naar een landelijke functie verschoven; de *Garde Nationale* werd daarmee een parallel leger met een eigen uniform, soldijregeling en officiersverkiezing naast het staande leger¹⁶⁵.

In de wet van 29 september 1791–14 oktober 1791 wordt de organisatie van de *Garde Nationale* nader geregeld (*Décret rendant obligatoire l'appartenance à la Garde nationale pour tous les citoyens électeurs de 18 à 60 ans*).

e. De Constitution van 1791

De structuur van de constitutionele monarchie werd vastgelegd in de grondwet van 3 september 1791. Daarin was er dus geen plaats voor een dienstplicht, maar wel voor een constitutionele grondslag voor de krijgsmacht. Titel 6 handelt in zijn geheel over de strijdkrachten.

Article 1. La force publique est instituée pour défendre l'Etat contre les ennemis du dehors, et assurer au dedans le maintien de l'ordre et de l'exécution des lois.

Article 2. Elle est composée: de l'armée de terre et de mer; de la troupe spécialement destinée au service de l'intérieur; en subsidiairement des citoyens actifs, et de leurs enfants en état de porter les armes, inscrits sur le rôle de la garde nationale.

Article 3. Les gardes nationales ne forment ni un corps militaire, ni une institution dans l'Etat; ce sont les citoyens eux-mêmes appelés au service de la force publique.

Artikel 1. De publieke [strijd]macht is ingesteld ter verdediging van de staat tegen buitenlandse vijanden en ter verzekering van de handhaving van de orde en ter uitvoering van de wetten.

Artikel 2. Zij is samengesteld uit het leger te land en ter zee; en uit troepen in het bijzonder bestemd voor binnenlandse dienst; en bij wijze van aanvulling uit actieve burgers en hun kinderen die in staat zijn wapens te dragen en die zijn ingeschreven in het register van de nationale garde.

Artikel 3. De nationale gardes vormen noch een militair korps noch een staatsinstelling; het zijn burgers zelf die tot dienst in de krijgsmacht worden opgeroepen.

Opvallend is de plek die de *gardes nationales* in de grondwet krijgen. De nadruk ligt volledig op hun positie als *citoyen-soldat*. De burgerwacht is formeel dus geen staatsinstelling noch een legeronderdeel, maar de *gardes nationales* zijn burgers ter beschikking van de autoriteiten.

f. Het optreden van de *sans-culottes*

Op 12 juli 1792 deed de *Assemblée Nationale Constituante* onder de leuze *La Patrie est en danger!* bij wet weer een beroep op de Franse burgers zich op basis van vrijwilligheid te melden voor de gewapende verdediging van de Revolutie¹⁶⁶. Dat leverde in Parijs binnen één week 15.000 vrijwilligers op¹⁶⁷, in totaal 50.000 man

164 Rosendaal (2003), p. 323–324. Het derde bataljon van Pas-de-Calais werd in mei 1792 aangewezen om naar het caribische eiland Saint-Domingue (nu Haïti) te worden uitgezonden om een daar uitgebroken slavenopstand de kop in te drukken; de slaven wilden ook profiteren van de *égalité* van de Franse Revolutie. De 'Bataven' in het bataljon hadden zich een andere inzet voorgesteld. Zij kregen uiteindelijk toestemming over te stappen naar een ander bataljon. 10 Nederlanders vertrokken toch naar de Franse kolonie.

165 Hippler (2001).

166 Pigéard (2003), p. 33

167 Bell (2008), p. 130.

voor de linietroepen van het staand leger en 42 nieuwe vrijwilligersbataljons (33.000 man), te leveren door de provincies¹⁶⁸. Onder deze vrijwilligers waren er velen die gerekend konden worden tot de *sans-culottes*¹⁶⁹, de revolutionaire arbeiders en handwerklieden die zich vanaf augustus 1792 politiek begonnen te manifesteren. Hun politiek-militaire activiteiten waren de verwezenlijking van de leuze '*guerre aux palais, paix aux chaumières*' (oorlog aan de paleizen, vrede voor de hutjes) van de activistische schrijver Nicolas Camfort (pseudoniem van Sebastien Roch (1740-1794)). De bestorming van het paleis in de Tuilerieën op 10 augustus 1792 door een woedende menigte kostte alle huursoldaten van de Zwitserse Garde die als lijfwacht van Louis XVI functioneerde het leven. De koning kreeg huisarrest.

Een week eerder, op 2 augustus 1792 had *Assemblée Nationale Législative* een decreet aanvaard niet alleen vaderlandslievende Fransen, maar ook revolutiegezinde buitenlanders in het leger op te nemen. Het *Décret relatif aux sous-officiers et soldats des armées ennemies qui abandonneraient leurs drapeaux pour se ranger sous ceux des Français* werd op 3 augustus 1792 van het contraseign van de koning voorzien. Er wordt in het besluit heel fraai bepaald dat deze vreemdelingen *seront accueillis avec amitié et fraternité, et recevront d'abord comme signe d'adoption une coarde aux trois couleurs* (in vriendschap worden ontvangen en dat zij als teken daarvan een koorde in de driekleur ontvangen). Het ging er Franse autoriteiten slechts om soldaten in de vijandelijke legers aan te moedigen te deserteren en over te lopen. Die soldaten aan de andere kant van de grens waren geen enthousiaste vrijwilligers, maar geharde, op geld beluste huursoldaten. Die ervaren soldaten hadden de Fransen graag in hun gelederen; zij vormden een voorloper van het vreemdelingenlegioen¹⁷⁰.

De bestorming van het paleis in de Tuilerieën op 10 augustus 1792 vormde een aanleiding voor een nieuwe golf van emigratie van de adel en de militaire top. Onder hen ook de voorstander van een vrijwilligersleger François de la Rochefoucauld-Liancourt; zijn vertrek uit Frankrijk was een symbool voor het krimpen van het verzet tegen een dienstplichtleger.

3.2.2. Discipline: de democratisering van de krijgstucht (1789-1792)

Op 6 augustus 1790, ruim een jaar na de bestorming van de Bastille, werd door de *Assemblée Nationale Constituante* een decreet uitgevaardigd, dat in afwachting van nieuwe wetgeving inzake het militair strafrecht, alle bestaande ordonnantiën van kracht bleven¹⁷¹. Dat was nodig vanwege de sfeer van opstand, desertie en muiterij die in het oude koninklijke leger heerste. De datum van het decreet viel niet toevalligerwijze samen met het uitbreken van de *l'affaire de Nancy* (zie verderop)¹⁷². Maar in artikel 6 werd de nieuwe tijdgeest verwoord:

Les officiers doivent traiter les soldats avec justice, et avoir pour eux les égards qui leur sont expressément recommandés par les ordonnances, à peine de punition.

De officieren moeten de soldaten rechtvaardig behandelen en voor hen respect hebben dat hen uitdrukkelijk wordt opgedragen door de verordeningen, op straffe van een sanctie.

De soldaten waren van hun kant de officieren gehoorzaamheid verplicht. In artikel 8 werd aan iedere militair van welke rang ook de bevoegdheid toegekend zonder voorafgaande toestemming klachten in te dienen bij hun meerderen, de *Assemblée Nationale Constituante* of lokale autoriteiten. De lijfstraffen werden niet afgeschaft en in het bijzonder vermeld als sanctie voor leiders van opstanden en muiterijen.

Het militaire tuchtrecht werd kort daarop vastgelegd in een decreet van de *Assemblée Nationale Constituante* van 14-15 september 1790 – 29 oktober 1790, het *décret concernant la discipline militaire*¹⁷³. Daarin worden in artikel 4 de volgende maximumtuchtraffen vastgesteld:

Pour les soldats de toutes les armes.

Voor de soldaten van alle legeronderdelen

168 Bertaud (1979), p. 80.

169 Zij droegen geen kniebroek (*culotte*), zoals de hogere standen, maar een lange werkmansbroek.

170 Bruyère-Ostells (2011), p. 16.

171 Perrier (1811), p. 90-91.

172 Het is onduidelijk of men in Parijs nog dezelfde dag van de soldatenopstand in Nancy heeft gehoord. Met een keten van ijlboden konden berichten wel tamelijk snel overgebracht. Pas een jaar later in 1791 werd de optische semafoor geïntroduceerd: een systeem met seinposten waarmee tekens over grote afstand optisch doorgeseind konden worden. Lazare Camot stimuleerde uitvinder Claude Chappe (1763-1805) zijn seinposten verder te ontwikkelen. In 1794 kon een bericht van Lille naar Parijs (180 kilometer) in één uur worden doorgeseind: op 1 september 1794 kwam het bericht van de verovering van de stad Condé in de morgen diezelfde middag terecht op het bureau van Carnot. Mistig weer was de grootste vijand van de optische telegraaf.

173 Duverger (1834), p. 371-373 en Perrier (1811), p. 100-104.

Les convées de la chambre, celle du quartier, celles de la place; la consigne aux portes de la ville, lorsqu'elles seront libres; la consigne au quartier pour deux mois; la chambre de police pendant un mois; la boisson d'eau pour les ivrognes, jusqu'à la concurrence d'une chopine par jour, et pendant trois jours seulement, à 1 heure de la garde montante, soit que l'homme soit détenu ou non pour plus longtemps à la prison, cachot ou chambre de police.

La prison pendant quinze jours: elle pourra être aggravée par la réduction au pain et à l'eau, pendant trois jours de chaque semaine seulement; le cachot pendant quatre jours au pain et à l'eau; le piquet pendant trois jours, et une heure chaque jour, mais sans charge de fusil, mousqueton, cuirasse ou manteau: cette punition pourra être en outre de celle de la prison ou du cachot, où l'homme puni ainsi sera toujours détenu au moins pendant le temps qu'il devra la subir.

Corvee op de kamer, van de kazerne, van het kamp. De opdracht binnen de stadspoorten te blijven wanneer zij vrij zijn. De opdracht binnen de kazerne te blijven gedurende twee maanden. Politiekamer [achter de wacht]. Het drinken van water voor de dronkaards, in de orde van grootte van een halve pint per dag, en gedurende slechts drie dagen, tot een uur wachtlopen, of de man zou vastgezet moeten zijn of niet voor een langere tijd in de gevangenis, het cachot of de politiekamer.

Gevangenis voor 15 dagen; deze kan verzwaaard worden met het verminderen van water en brood, slechts voor drie dagen per week. Het cachot gedurende vier dagen op water en brood; de [schand]paal gedurende drie dagen, en een uur per dag, maar zonder het dragen van een geweer, een musket, hamas of mantel; deze straf kan buiten de cel van de gevangenis of het cachot, waar de hiermee gestrafte man zal worden vastgezet tenminste gedurende tijd die hij moet doorbrengen.

Ook voor onderofficieren en officieren worden de straffen geformuleerd. Officieren kunnen alleen kamer-arrest krijgen (met of zonder bezoek, met of zonder schildwacht) en gevangenisstraf. Lijfstraffen worden in deze militaire tuchtwetgeving niet genoemd en werden daarmee formeel afgeschaft. Er zijn wel vemederende straffen in de vorm van tentoonstelling in het openbaar mogelijk.

Het militair strafprocesrecht werd aangepast aan de revolutionaire normen in een wet van 22 september 1790-29 oktober 1790, het *Décret qui fixe la compétence des tribunaux militaires, leur organisation et la manière de procéder devant eux*¹⁷⁴. Maximilien de Robespierre (1758-1794) zei daarover:

Les défenseurs de la patrie ne doivent pas être soumis plus que les autres citoyens à une forme de jugement oppressive et arbitraire.

De verdedigers van het vaderland mogen niet meer dan andere burgers onderworpen zijn aan een onderdrukkend en willekeurig oordeel.

En:

*La discipline est l'âme des armées; la discipline supplée au nombre et le nombre ne peut suppléer à la discipline. Sans discipline, il n'est point d'armée, il n'y qu'un assemblage d'hommes sans union, sans concert, qui ne peuvent diriger efficacement leurs forces vers un but commun... Il a des devoirs et des droits qui peuvent se concilier... Le soldat a le droit de faire tout ce que la loi militaire ne défend pas. Ainsi qu'un soldat manque à l'appel, à la revue, à quelque exercice, qu'il déserte un poste ou refuse d'obéir aux ordres que ses chefs lui donnent dans l'ordre du service militaire, il viole la discipline. Mais si ces mêmes chefs étendent plus loin leur empire, veulent lui interdire l'exercice des droits qui appartiennent à tout citoyen, si un officier, par exemple, s'avise de vouloir lui défendre de visiter ses amis, de fréquenter des sociétés autorisées par la loi, s'il voulait se mêler de ses lectures, de sa correspondance, pourrait-il invoquer la discipline et exiger l'obéissance?*¹⁷⁵

De discipline is de ziel van het leger; de discipline voegt iets toe aan het aantal, maar het aantal kan niets toevoegen aan de discipline. Zonder discipline is er helemaal geen leger, het is slechts een verzameling mensen zonder verbinding, zonder een onderlinge verstandhouding, die hun krachten niet effectief kunnen richten op een gemeenschappelijk doel.... Er zijn plichten en rechten, die met elkaar in overeenstemming gebracht kunnen worden... De soldaat heeft het recht alles te doen wat de militaire wet niet verbiedt. Als een soldaat ontbreekt op een appel, op een parade, op welke oefening dan ook, zijn post verlaat of weigert de orders te gehoorzamen die zijn meerderen hem in het kader van de militaire dienst geven, dan overtreedt hij de discipline. Maar als dezelfde meerderen hun bevoegdheid te ver uitbreiden, en hem de uitoefening van de rechten die iedere burger toebehoren ontzeggen, als een officier bijvoorbeeld in het hoofd krijgt hem te willen verbieden zijn vrienden te bezoeken, deel te nemen aan vereni-

174 Duverger (1834), p. 378-385 en Perrier (1811), p. 91-100.

175 geciteerd door Bertaud (2013), p. 319.

gingen die wettelijk zijn toegestaan, als hij zich wil bemoeien met wat hij leest, met zijn briefwisseling, kan hij dan een beroep doen op de discipline en gehoorzaamheid eisen?

De nieuwe wet sprak niet over een militair, maar over *homme de guerre*. De juryrechtspraak deed zijn intree in het militair recht; gewone soldaten zaten zij aan zij met officieren. De *conseils de guerre* werden vervangen *cours martiales*; deze nieuwe vormen van krijgsraden kregen alleen bevoegdheid over militaire delicten. De militairen moesten zich voor *commune delicten* verantwoorden tegenover gewone rechtbanken; ook civiele procedures tegen militairen moesten worden behandeld door de gewone rechtbanken. Voor de samenstelling van de krijgsraden werden zeven lijsten samengesteld: (1) van generaals en opperofficieren, (2) van kapiteins, (3) van luitenants, (4) van onderluitenanten en adjudanten, (5) van sergeanten, (6) van korporaals en (7) van gewone manschappen. Voor een jury werden naast de zeven personen van de diverse rangen nog twee personen toegevoegd van de rang van de beschuldigde. Voorwaarden om op een dergelijke lijst geplaatst te worden zijn (1) minstens 25 jaar (2) kunnen lezen en schrijven, en (3) tenminste twee jaar in dienst. Uit deze zeven lijsten werden de jurykrijgsraden samengesteld, een *jury de l'accusation* en een *jury du jugement*. Er werd een hoger beroep ingevoerd. Een belangrijk punt was dat de lijfstraffen werden afgeschaft. Alleen detentie hoorde de reactie te zijn bij tuchtrechtzaken:

Article 45. La prison est une punition militaire pour les fautes de discipline.

Artikel 45. De gevangenis is een militaire straf in geval van overtredingen van de discipline.

De krijgsraad had volgens de artikelen 68 en 69 ook de mogelijkheid vonnissen te vellen met als formulering *coupable, mais excusable* (schuldig, maar verontschuldigbaar) en *convaincu du fait, mais non criminel* (feit bewezen, maar niet misdadig)

Na de nieuwe regeling van het militaire tuchtrecht in het *Décret concernant la discipline militaire* van 14-15 september 1790 – 29 oktober 1790 en de regeling van het militaire strafprocesrecht in het *Décret qui fixe la compétence des tribunaux militaires, leur organisation et la manière de procéder devant eux* van 22 september 1790-29 oktober 1790 werd in 1791 in de *Assemblée Nationale Constituante* het debat gevoerd over een nieuw militair strafrecht. In het debat stonden advocaat Jean-Baptiste Charles Chabroud (1750-1816), gedeputeerde uit de Dauphiné, en generaal bd Georges Louis Félix Wimpffen (1744-1814), gedeputeerde uit Normandië, tegenover elkaar. Zij vertegenwoordigden ieder mede vanuit hun achtergrond een van de twee kanten van het klassieke dilemma van het militair strafrecht: de gelijke toepassing van de algemene strafrechtbeginselen op de soldaat en de prerogatieve bevoegdheid van de commanderend officier bij de handhaving van de discipline. Het gaat om de visie op het leger als onderdeel van de samenleving of als een instelling buiten de gewone maatschappij. Chabroud beperkte zijn wetsvoorstel tot militaire delicten, waarbij voor hetzelfde delict een officier veel strenger gestraft wordt dan een *simple soldat*. Wimpffen verdedigde zijn opvatting over de strafbevoegdheid van de officieren met een beroep op *la magie de ce pouvoir qui fait que cent mille obéissent à un seul* (de uitstraling van die macht die ervoor zorgt dat honderdduizend mensen aan één persoon gehoorzamen)¹⁷⁶.

In de wet van 29 september 1791-14 oktober 1791 over de organisatie van de *Garde Nationale* wordt in hoofdstuk V een regeling gegeven *de la discipline des citoyens servant en qualité de gardes nationales* (over de discipline van burgers die dienen in kwaliteit van nationale gardes).

Op 19 oktober 1791 werd een nieuwe *Code Militaire* ingevoerd¹⁷⁷; er wordt in bevestigd dat krijgsraden alleen oordelen over militaire delicten en niet over gewone strafbare feiten. Voor lichtere militaire delicten kan de commandant disciplinaire maatregelen opleggen; in ernstigere delicten komt er een jury aan te pas. In veel gehoorzaamheids- en afwezigheidsdelicten wordt de doodstraf voorgeschreven. Het militaire strafvorderingsrecht werd met de wet van 11-12 mei 1792 aangepast¹⁷⁸. Er werden naast de *cours martiales* voor ieder legeronderdeel *juges de paix et la police correctionnelle militaire* aangesteld.

176 Hippler (2006b), p. 59-61.

177 Perrier (1811), p. 106-110.

178 Perrier (1811), p. 111-113.

Men heeft in de eerste jaren na de revolutie in het leger getracht een *discipline consentie* te realiseren ter onderbreking van *discipline imposée* van de periode ervoor, onder het *Ancien Régime*, en de periode erna, onder de jacobijnen¹⁷⁹.

3.2.3. Dienstweigeren staat haaks op het revolutionaire elan (1789-1792)

Dienstplichtontduiking was in de eerste jaren van de revolutie geen maatschappelijk probleem, vooral omdat de verplichting om bij te dragen aan de militaire verdediging van Frankrijk nog geen gestalte had gekregen. Men kon vrijwillig tot de *Garde Nationale* toetreden. Wie dat niet deed overtrad geen wet. Het is niet duidelijk of er grote sociale druk was op jonge mannen zich aan te melden. In het begin van de revolutie waren het er eerder te veel dan te weinig. Men kon het organisatorisch nauwelijks aan.

3.2.4. Desertie: *L'affaire de Nancy* en de vlucht van de oude huurlingen (1789-1792)

De bestorming van de Bastille was voor veel soldaten van het staand leger aanleiding hun eenheden te ontvluchten. Rond 14 juli 1789 werden in Parijs ongeveer 760 deserteurs geteld. Velen daarvan traden toe tot de net opgerichte *Garde Nationale*¹⁸⁰. In de revolutionaire verwarring en door de vlucht naar het buitenland van veel officieren ontstonden op verschillende plaatsen muitereien en oproeren, zoals in Perpignan, Brest, Longwy en Compiègne¹⁸¹.

De climax was *l'affaire de Nancy* van 6 tot 31 augustus 1790; daarbij waren drie regimenten betrokken, twee Franse en één Zwitsers (het regiment van commandant Jacques André Lullin de Châteaueux (1728-1816), die overigens zelf niet in Nancy aanwezig was; een commanderend officier bracht maar een gedeelte van zijn tijd bij zijn troepen door), in totaal 4.986 man. De soldaten, aangespoord door plaatselijke radicale jacobijnen¹⁸², eisten achterstallige soldij (die door de officieren als *masse noire* (zwart fonds) waren achtergehouden), politieke rechten en afschaffing van de harde discipline. Zij sloten hun officieren op en verhinderden iedere communicatie met de *Assemblée Nationale Constituante* in Parijs. Twee Zwitserse soldaten die als afgevaardigden naar de staf gestuurd waren om de geldelijke zaken te regelen werden als muiters vastgezet; zij werden volgens het interne tuchtrecht van de Zwitserse regimenten veroordeeld, wel niet tot ophanging, maar *à passer dix tours par les courroies par cent hommes, à avoir les cheveux coupés et à être chassés comme indignes de servir le roi* (tot tien keer spitsroeden lopen tussen 100 man, tot het afknippen van de haren en tot weggagen als onwaardige voor dienst van de koning). De twee boodschappers werden door hun maten bevrijd. De opstand werd hardhandig neergeslagen door een legereenheid onder François Claude Armour, markies van Bouillé (1739-1800), een generaal getrouwd aan koning Louis XVI; hij ontving zijn opdracht van La Fayette, die erg hechtte aan het handhaven van de discipline¹⁸³. Tot zijn beschikking had Bouillé onder meer het regiment *Royal Liégeois*, waarin veel gevluchte Bataafse patriottische militairen waren opgenomen, die trouw waren aan de Franse koning, omdat zij van hem steun verwacht hadden en nog steeds verwachtten voor het verjagen van de Oranjabewind uit de Republiek van de Zeven Provinciën¹⁸⁴. Er vielen 20 doden en 30 gewonden onder de muiters, 24 doden en 150 gewonden bij de troepen die de orde herstelden en nog acht burgers. De Franse regimenten werden overgeplaatst naar Verdun en ontbonden. De wraak werd gekoeld op het Zwitserse regiment; daarbij werd het interne Zwitserse militair tuchtreglement gehanteerd. Sorêt, de leider van het soldatencomité, werd geradbraakt; het ophangen van 22 soldaten vergde nog heel wat tijd, omdat er steeds touwen braken; 41 muiters werden veroordeeld tot 30 jaar dwangarbeid op de galeischepen¹⁸⁵. Nog geen twee jaar later werden de opstandelingen van Nancy door *Assemblée Nationale Législative* met een groot feest op 15 april 1792 in ere hersteld en de troepen die hen tot de orde geroepen hadden veroordeeld. Deze schande betrof ook de Bataafse militairen van het regiment *Royal Liégeois*¹⁸⁶.

179 Forrest (1988), p. 209.

180 Forrest (1988), p. 27.

181 Bertaud (1979), p. 47.

182 Het was onder het *Ancien Régime* gebruikelijk dat de troepen van de koning om de paar jaar na een andere garnizoenstad werden overgeplaatst om verbroedering met de lokale bevolkers (bij wie zij vaak gehuisvest waren) te voorkomen. De betrokken troepen verbleven al zeven jaar in Nancy; een overplaatsing naar Metz was begin 1790 door politieke druk voorkomen (Vertier (1980), p. 182).

183 Bertaud (1979), p. 48.

184 Rosendaal (2003), p. 99.

185 Forrest (1988), p. 28 en Vertier (1980), p. 178-188.

186 Het regiment *Royal Liégeois* was geregeld in een overeenkomst van de Franse koning Louis XVI en de prins-bisschop van Luik Cesar graaf van Hoensbroeck (1724-1792) uit 1787; de uitvoering van deze afspraak was nog niet gerealiseerd. Het

De mislukte vlucht van de koning en zijn aanhouding in Varennes op 21 juni 1791 was voor zeer veel officieren het teken hun post te verlaten en als deserteurs naar het buitenland uit te wijken. Deze desertie was aanleiding voor nieuwe maatregelen tegen desertie. De eerste maatregel tegen desertie is het *Décret du 30 septembre 1791 contre des soldats des troupes de ligne, qui abandonnent leurs drapeaux*. Dit heeft alleen betrekking op de soldaten van het staand leger, zoals dat uit het *Ancien Régime* was overgenomen.

Fransen die deserteerden en naar het buitenland vluchtten en daarna in dienst traden van de vijand konden op grond van de nieuwe *Code Pénal* van 25 september-6 oktober 1791 tot de doodstraf veroordeeld worden: *Deuxième Partie, Titre 1, Section 1, Article 3: Tout Français qui porterait les armes contre la France sera puni de mort*. Dit artikel was ook van toepassing op de vele officieren die in het buitenland een royalistische contrarevolutie aan het beramen waren. Op 17 mei 1792 wordt de strafwet inzake desertie aangescherpt¹⁸⁷. Dat is kort na het uitbreken van de oorlog van Frankrijk tegen Oostenrijk en Pruisen op 20 april 1792. De doodstraf blijft voor een *déserteur à l'ennemi* de gewone straf. In geval van 'gewone' desertie is de straf *des fers* (in de ijzers): tien jaar voor een soldaat, vijftien jaar voor een onderofficier en vijftien jaar voor een officier. Lijsten met namen van deserteurs die nog niet zijn aangehouden zullen iedere maand worden gepubliceerd.

3.2.5. 1789-1792: de moeizame vorming van een revolutieleger

De eerste opdracht van het nieuwe regiem was om de royalistische troepen feitelijk onder het bewind van de revolutie te brengen. Daarbij was er grote aarzeling om de dienstplicht in te voeren. Men moest het hebben van de vrijwilligers in het bijzonder van de *Garde Nationale*. Er was overigens vooral gevechtskracht nodig om het binnenlands verzet te intimideren en zo nodig de kop in te drukken. Soldaten werden ook burgers; vanwege de introductie van de mensenrechten werd de discipline binnen het leger in een modern perspectief geplaatst. Lijfstraffen werden afgeschaft. Het militaire strafprocesrecht kreeg de vorm van een jury van gelijken: soldaten zaten naast officieren in de militaire rechtscolleges. Voor desertie werd kort na de oorlogsverklaring van april 1792 weer de doodstraf ingevoerd, dit geschiedde vooral met het oog op de nog bestaande huurtroepen, voortgekomen uit het *Ancien Régime*. Omdat de milite in 1791 werd afgeschaft, is er geen sprake meer van vormen van dienstweigering of dienstplichtontduiking.

---

principauté épiscopale de Liège behoorde niet tot de Zeventien Provinciën, noch tot de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden; wel wordt het meestal tot de Zuidelijke Nederlanden gerekend. Hoewel het prinsbisdom deel uitmaakte van de *Niederheinisch-Westfälischer Reichskreis* binnen het Heilige Roomse Rijk, bleef het tot de Franse annexatie in 1795 een min of meer onafhankelijke staat. De prins-bisschop was er als rijksvorst lid van de Rijksdag.

Al direct na de vlucht van de patriotten na de Pruisische inval op 13 september 1787 ontstond het idee, onder meer bij de nieuwe Franse ambassadeur François Emmanuel Guignard duc de Saint-Priest (1735-1821) om de patriotten met militaire ervaring in dit regiment op te nemen of om een *Legion de la Meuse* op te richten. In Amsterdam waren na de Pruisische verovering op 10 oktober 1787, door de Franse consul Gustave Adolphe duc de Lironcourt (geboren 1743) 13.000 paspoorten uitgeschreven voor patriottische verdedigers. Dit zou ook een goede oplossing kunnen zijn voor de positie van veramde Gelderse edellieden. Het kwam niet tot een *Legion de la Meuse*, maar de patriotten met een militaire achtergrond kwamen terecht in het regiment *Royal Liégeois*.

Het regiment *Royal Liégeois* zou op 1 januari 1788 door de Franse koning in dienst worden genomen; de organisatie, uitrusting en aanmontering zou op 1 mei 1788 door de prins-bisschop voltooid moeten zijn. De helft van de reguliere officieren zou uit de Republiek afkomstig moeten zijn. Een vorm van nepotisme was de benoeming van een weinig ervaren marine-officier Johan Willem van Haersolte (1764-1817), neef van Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch, tot kapitein-commandant van dit landregiment. Van der Capellen heeft meer vrienden een plaats bezorgd in het Franse koninklijk regiment van Luik (Baartmans (2001), p. 144). Gijsbert Cort Heijligers (1770-1849) was een van de (lagere) officieren die aangesteld bij het *Régiment Royal Liégeois*; hij zou nog grote carrière maken in Bataafse, Hollandse en Franse dienst en zijn loopbaan afsluiten als Nederlands bevelhebber tijdens de Afscheiding van België in 1830-1831 (zie § 4.3.2.b). Er werd slechts één opperofficier van Nederlandse afkomst benoemd, Adriaan van Helden (1749-1822).

Het regiment werd niet alleen ingezet bij de gewelddadige actie bij *l'affaire de Nancy* van augustus 1790 (een inzet die 20 gesneuvelden en 40 gewonden onder wie 20 officieren opleverde), maar ook bij volksoptand in Savene (gelegen tussen Nancy en Straatsburg) in maart 1791. Een nieuwe eed die de officieren na de vlucht van koning Louis XVI naar Varennes (in de richting van Nancy dus) in juni 1791 moesten afleggen, was aanleiding voor een aantal officieren om te deserteren. Kapitein van Haersolte twijfelde, maar bleef. Een nieuwe inzet in de pauselijke stad Avignon, waar hevige strijd werd geleverd tussen verschillende partijen over het al dan niet aansluiten bij Frankrijk (zie noot in § 1.4.1.b) was voor Van Haersolte naar de Republiek af te reizen.

Het regiment *Royal Liégeois* werd daags na het afschaffen van de monarchie op 21 september 1792 omgevormd tot 101e regiment infanterie (dus zonder *Royal*) en was als zodanig niet meer herkennen als een vreemdelingenregiment (Rosendaal (2005), p. 97-99). Maar toen was bij besluit van 26 juli 1792-1 augustus 1792 het *Légion Franche Étrangère* al opgericht waar in Duitsers, Ieren, Luikenaren, Italianen, Polen en Hollanders zouden worden opgenomen. In het *Décret relatif à la formation d'une légion franche étrangère* wordt bepaald dat slechts niet-Fransen daarvan lid mogen uitmaken. De sterkte wordt bepaald op 2.822 man, van wie 500 te paard.

187 Perrier (1811), p. 113-114.

3.3. EEN VOLKSINLIJFING ALS HET REVOLUTIONAIRE ANTWOORD OP HET MONARCHISTISCHE EUROPA (1792-1795)

3.3.1. Legervorming: de amalgamatie en twee keer een *levée en masse* (1792-1795)

a. De versmelting van het oude en het nieuwe leger

Begin 1793 was het revolutionaire Frankrijk, waar de radicale jacobijnen de boventoon voerden, in oorlog met Pruisen, Oostenrijk, Engeland, Italië, Spanje, Sardinië, de beide Siciliën en de Republiek der Zeven Provinciën in de eerste van zeven Coalitieoorlogen¹⁸⁸. De executie van Louis XVI op 21 januari 1793 droeg bij aan de felle reactie van de Europese monarchieën.

De schatting over de feitelijke omvang van het leger in het begin van 1793 liepen uiteen van 190.000 man tot 351.000 man¹⁸⁹. Het aantal vrijwilligers (100.000 uit 1791 en 100.000 uit 1792) was fors teruggelopen: na de overwinningen van Valmy (20 september 1792)¹⁹⁰ en Jemappes (6 november 1792) waren veel vrijwilligers naar huis teruggekeerd. De *Convention Nationale* had op 19 oktober 1792 hen nog opgeroepen in

188 Tussen 1792 en 1815 is Frankrijk in oorlog geweest met zeven coalities:

De eerste coalitie (1792-1797): Frankrijk (*Convention Nationale* en *Directoire*) tegen: Groot-Brittannië, Sardinië, Spanje, de beide Siciliën (Napels), Pruisen, Oostenrijk, Republiek der Zeven Provinciën en Portugal;
De tweede coalitie (1800-1804), Frankrijk (*Consulat*) tegen: Oostenrijk, Groot-Brittannië, Rusland, Ottomaanse Rijk, Zweden en de beide Siciliën;
De derde coalitie (1805), met de Slag bij Austerlitz; Frankrijk (*Empire*) tegen Oostenrijk, Rusland, Groot-Brittannië, Zweden, Napels;
De vierde coalitie (1806-1807), met de Slag bij Jena en bij Friedland: Frankrijk (*Empire*) tegen: Oostenrijk, Rusland, Groot-Brittannië, Zweden en Napels;
De vijfde coalitie (1809), met de slag bij Wagram; Frankrijk (*Empire*) tegen: Oostenrijk, Groot-Brittannië;
De zesde coalitie (1813-1814) met de slag bij Leipzig, Bautzen, Montmirail; Frankrijk (*Empire*) tegen Pruisen, Rusland, Oostenrijk, Groot-Brittannië, Zweden, Beieren;
De zevende coalitie (1815) met de slag bij Waterloo; Frankrijk (*Empire*) tegen: Pruisen, Groot-Brittannië, Oostenrijk, Rusland, Zweden, Nederland, Spanje, Portugal, Sardinië, Duitse Bond.

189 Piggeard noemt 190.000 man (Piggeard, (2000), p. 18) en Bertaud noemt 351.000 man (Bertaud (1979), p. 93).

190 In de eerste confrontatie tussen het oude monarchale Europa en het nieuwe revolutionaire Frankrijk, de Slag van Valmy (halverwege Reims en Metz) op 20 september 1792, was het Franse leger nog een mengsel van huurtroepen en vrijwilligers, waarbij de soldaten van het koninklijk leger voor het vakmanschap en de revolutionaire vrijwilligers voor het enthousiasme zorgden. Volgens Furet was het conflict, waarvan de Slag bij Valmy het gevolg was, *un conflit de valeurs, non d'intérêts* (Furet (2007), p. 142).

Het Franse leger onder leiding van de generaals Charles François Dumoriez (1739-1823) en François Christophe Kellerman (1735-1820) stond tegenover het Pruisische leger onder leiding van de Karl Wilhelm Ferdinand von Braunschweig-Wolfenbüttel (1735-1806) de Oostenrijkers en de troepen van de Franse *émigrés* kwamen te laat. De Fransen begonnen en eindigden de Slag van Valmy met een kanonnade met duizenden kanonschoten, gebruikmakend van het artilleriesysteem ontwikkeld door maarschalk Jean Baptiste Vacquette de Gribeauval (1715-1789). Gribeauval heeft vooral door technische verbeteringen de lengte van het kanon kunnen beperken (zonder verkorting van het bereik), het gewicht van de kanonnen kunnen verlagen en de fabricage kunnen systematiseren door standaardisatie van de kanonnen (voorzien van lopen met diameter van 84, 106 en 121 mm), en van de munitie (kogels van 4, 8 en 12 pond).

Het is in ieder geval opvallend dat op 47.000 Franse soldaten en 35.000 Pruisische soldaten in totaal 'slechts' 484 gesneuvelden (300 Fransen en 184 Pruisen) te tellen waren. Valmy was geen slagveld met een veldslag in de vorm van snelle cavaleriebewegingen en masale infanteriemanoevres; men spreekt ook van de Kannonade van Valmy, maar ook van het *le minuscule de Valmy, le mythe de Valmy* en zelfs van *l'énigme de Valmy*, omdat er veel interpretaties mogelijk zijn van de politieke en militaire omstandigheden tot aan complottheorieën (zelfs van de vrijmetselaren) toe.

Johan Wolfgang Goethe (1749-1832), mee op veldtocht aan Pruisische zijde, gaf in zijn dagboek *Kampagne in Frankreich* reikenschap van het historische karakter van deze confrontatie en formuleerde op 19 september 1792 in zijn boek de veel geciteerde zin:

Von hier und heute geht eine neue Epoche der Weltgeschichte aus, und ihr könnt sagen, ihr seid dabei gewesen. Van hier en nu begint een nieuw tijdperk van de geschiedenis, en u kunt zeggen dat u daarbij aanwezig bent geweest.

Het boek *Kampagne in Frankreich* is door Goethe tussen 1819 en 1822 geschreven. Men kan zich afvragen of dit mooie citaat niet een klassieke vorm van *hineininterpretieren* is (zie ook Bell (2008), p. 131). Ook Bertaud vindt de visie van Goethe wat voorbarig, omdat pas in de maanden na de Slag bij Valmy de politieke en maatschappelijke consequenties duidelijk werden (Bertaud (2013), p. 297-298).

De tekst *De ce jour et de ce lieu date une nouvelle époque de l'histoire du monde* staat gebeiteld in het monument dat ter ere van generaal Kellerman in Valmy is opgericht. In het monument (bij zijn soldaten dus) rust zijn hart, maar de rest van zijn stofelijk overschot is begraven op het kerkhof Père Lachaise in Parijs.

Het bericht dat de Slag bij Valmy door de Fransen was gewonnen gaf de machthebbers in Parijs de moed om op 21 september 1792 officieel de republiek uit te roepen. Kort daarna op 6 november 1792 versloeg de jonge republiek het Oostenrijkse leger bij Jemappes (in Wallonië). De Slag bij Valmy was – in de ogen van de Nederlandse militair deskundige Spits – de afsluiting van een tijdperk waarin de samenleving in beperkte mate betrokken was in de oorlogsvoering; dat zou in de loop van de negentiende eeuw definitief grondig veranderen (Spits (1971)).

dienst te blijven, maar had erkend dat zij in hun recht stonden¹⁹¹, zoals verwoord door de gematigde jurist Pierre Joseph Denis Guillaume Faure (1726 – 1818), afgevaardigde van het departement Seine-Inférieure:

Citoyens soldats, la loi permet de vous retirer, le cri de la patrie vous le défend.

Burger-soldaten, de wet staat toe, dat u zich terugtrekt, de roep van het vaderland verbiedt het u.

De zwakke positie van het bestaande leger en van het overgebleven bestand van revolutionaire vrijwilligers leidde ertoe dat men één bataljon koninklijke (huur)troepen samenvoegde in een halve brigade met twee bataljons vrijwilligers, om de ervaring met het soldatenvak te laten combineren met het revolutionaire elan; dit werd de *amalgame* (samensmelting) genoemd. Men koos om politieke redenen uitdrukkelijk voor een samensmelting in plaats van een invoeging van de vrijwilligers in het bestaande leger. De amalgamatie werd vastgelegd in een decreet van de *Convention Nationale* van 21 februari 1793¹⁹², waarvan de beginartikelen luiden:

Article 1. À dater de la publication du présent décret, il n'y aura plus aucune distinction ni différence entre les corps d'infanterie appelés régiments de ligne et les volontaires nationaux.

*Article 2. L'infanterie que la République entretiendra à sa solde sera formée en demi-brigades composées chacune d'un bataillon des ci-devant régiments de ligne et de deux bataillons de volontaires. L'uniforme sera le même pour toute l'infanterie*¹⁹³.

Artikel 1. Vanaf de publicatie van dit besluit zal er geen onderscheid noch verschil zijn tussen de infanteriecorpsen die linieregimenten worden genoemd en de landelijke vrijwilligers.

Artikel 2. De infanterie die de Republiek financieel onderhoudt zal gevormd worden door halve brigades, samengesteld uit één bataljon van de bovengenoemde linieregimenten en twee bataljons van vrijwilligers. Het uniform zal voor de hele infanterie hetzelfde zijn.

De term *demi-brigades* werd geïntroduceerd¹⁹⁴ met de bedoeling van *déroyaliser les régiments de ligne* (om de regimenten te ontdoen van hun koninklijke binding)¹⁹⁵. De versmelting van de geharde beroepssoldaten met de nieuwe onervaren vrijwilligers ging niet van een leien dakje. Bij deze samensmelting van de professionele *Blancs* en de revolutionaire *Bleus*, *l'amalgame des soldats-citoyens et des citoyens-soldats*¹⁹⁶ waren allerlei tegenstellingen en verschillen te overbruggen: uniformen, beloning, officiersrangen. Daarbij kwam dat de bataljons vrijwilligers in de loop van de tijd onevenredig veel manschappen verloren door desertie. Veel beroepsofficieren afkomstig uit de hoge adel waren gevlucht naar het buitenland; dat gaf kansen aan beroepsofficieren afkomstig van de lage adel en de burgerij, onder wie Napoleon Bonaparte. Het duurde zeker tot de zomer van 1794 voordat de *amalgame* volledig was gerealiseerd.

b. De eerste levée en masse – februari 1793

Op 24 februari 1793 werd in het *Décret qui fixe le mode de recrutement de l'armée* een nieuwe *levée*¹⁹⁷ (inlijving) verordonneerd door de *Convention Nationale*, drie dagen na de wettelijke regeling van de *amalgame*.

191 Biard, Bourdin en Marzagalli (2009), p. 114.

192 Pigéard (2003), p. 33-34.

193 Pigéard (2000), p. 17-18.

194 in 1804 weer afgeschaft.

195 De Graaff (1957), p. 21.

196 In de bewoordingen van Dupuy (2010), p. 313.

197 Deze inlijving wordt door een aantal historici beschreven als de eerste *levée en masse*. Andere geschiedschrijvers zoals Crépin en Bodenier duiden de inlijving van een half jaar later als de eerste *levée en masse*. In de tekst van het besluit van 24 februari 1793 wordt de term *levée* wel en de term *conscription* niet gebruikt.

Lever betekent zowel 'opheffen' (in de zin van 'optillen') als 'opleggen' (zoals in *lever des impôts* = belasting opleggen) en daarmee wordt volgens de Duitse historicus Hippler het ambivalente karakter van de volksinlijving gesymboliseerd.

In artikel 213 van de (tweetalige) Nederlandse grondwet van 1815 wordt de term *levée en masse* gehanteerd als equivalent van 'landstorm', de functie van de (rustende) schutterijen als een reserveleger ter verdediging van het vaderland.

In het Engels wordt *levée en masse* wel vertaald met *universal conscription* (Elting (1988), p. 35) en in het Duits met *Massenauhebung* (Krummeich (1994), p. 133).

De term *levée en masse* kreeg in de loop van de negentiende eeuw een juridische betekenis. In het humanitair oorlogsrecht, met name met de *Déclaration internationale concernant les lois et coutumes de la guerre*, vastgesteld in Brussel op 27 augustus 1874, werd onder *levée en masse* verstaan 'opstand van de bevolking'. In artikel 10 werd bepaald: *La population d'un territoire non occupé qui, à l'approche de l'ennemi, prend spontanément les armes pour combattre les troupes d'invasion sans avoir eu le temps de s'organiser conformément à l'article 9, sera considérée comme belligérante si elle respecte les lois et coutumes de la guerre*. Gelijkoortige bepalingen worden gebruikt in artikel 2 van het Landoorlogreglement van 29 juli 1899 en van 18 oktober 1907 en in artikel 4.A sub 6

Artikel 1 van het decreet luidt:

Toutes les citoyens français, depuis l'âge de dix-huit ans jusqu'à quarante ans accomplis, non mariés ou veufs sans enfans, sont en état de réquisition permanente jusqu'à l'époque du complément du recrutement effectif des trois cent mille de nouvelle levée décrété ci-après.

Alle Franse burgers van 18 tot 40 jaar, niet getrouwd of weduwnaar zonder kinderen, zijn in voortdurende staat van oproeping tot het tijdstip van de effectieve rekrutering van 300.000 man voor de nieuwe lichting, zoals hieronder in dit decreet is vastgesteld.

De op te brengen 300.000 man werden verdeeld over de departementen en per departement over de districten en per district over de *communes*. Vrijwillige inlijving stond voorop, maar als die niet voldoende manschappen opleverde, was artikel 11 van toepassing.

Dans le cas où l'inscription volontaire ne produirait pas le nombre d'hommes fixé pour chaque commune, les citoyens seront tenus de le compléter sans désespérer; et, pour cet effet, ils adopteront le mode qu'ils trouveront le plus convenable, à la pluralité des voix.

Ingeval de vrijwillige inschrijving niet het aantal mannen oplevert dat voor iedere gemeente is vastgesteld, zijn de burgers gehouden onverwijld het aantal vol te maken; daarvoor moesten zij een methode vaststellen, die zij het meest geschikt achten, een en ander bij meerderheid van stemmen.

De autoriteiten lieten het aan de burgers verzameld in een soort volksvergadering over uit te maken hoe de lokale gemeenschap kon voldoen aan de opgelegde aantallen. De wet gaf alleen aan, dat men daarbij alleen ongehuwde mannen en weduwnaars zonder kinderen tussen 18 en 40 mocht aanwijzen. Hoe die aanwijzing moest verlopen, dat moesten de burgers zelf uitmaken. Men werd geselecteerd op basis van loting (*tirage*), verkiezing of aanwijzing¹⁹⁸. Plaatsvervangend werd bij de toepassing van deze eerste volksinlijving toegestaan (titel 1 artikel 16). Er waren vrijstellingen mogelijk voor bepaalde bestuurlijke en ambtelijke functies en beroepsbeoefenaren (met name *ouvriers employés à la fabrication des armes et des poudres*) (titel 1 artikel 20)¹⁹⁹. Hoe lang de mannen onder de wapenen moesten blijven, was niet in de regeling opgenomen.

Ieder departement werd min of meer naar verhouding van het inwonertal aangeslagen voor een bepaald aantal mannen. De 6.000 man die het departement Bouches-du-Rhône moest op opbrengen werden omgeslagen over de zes districten: 2.000 voor Marseille, 650 voor Aix-en-Provence, 850 voor het district Vaucluse²⁰⁰ en zo verder. Deze verdeling werd per plakkaat van 3 april 1793 in het departement bekend gemaakt. Opvallend is dat gewaarschuwd wordt dat als er geen strenge en adequate maatregelen genomen

---

van de *Convention de Genève relative au traitement des prisonniers de guerre, van 12 augustus 1949*. De term *levée en masse* komt in de teksten niet voor, maar in de literatuur over deze bepalingen waarbij aan deelnemers aan spontane volksopstanden bij de nadering van vijandelijke legers dezelfde bescherming geboden wordt als andere combattanten, wordt de term *levée en masse* hiervoor gebruikt (in het Engels *mass uprising* en in het Duits *Volkserhebung*) (zie Steinkamm (1967), p. 233-243).

198 Pigéard (2003), p. 34.

199 Forrest (1988), p. 39.

200 Het district Vaucluse van het departement Bouches-du-Rhône omvatte onder meer de stad Avignon. Avignon was tot 1791 geen onderdeel van het koninkrijk Frankrijk, maar als stadsstaat met omliggend graafschap in bezit van de paus. Tussen 1309 en 1403 zetelden negen pausen in Avignon. De stad bleef na de terugkeer van de Heilige Stoel naar Rome in pauselijke handen, ondanks een aantal tijdelijke inlijvingen bij Frankrijk (1663-1664 en 1688-1689 onder Louis XIV en 1768-1774 onder Louis XV). De stad werd namens paus Pius VI (1717-1799) bestuurd door een pauselijke gezant van Italiaanse afkomst. Na het uitbreken van de Franse Revolutie in de zomer van 1789 ontstond in Avignon een volksbeweging voor aansluiting bij Frankrijk. Tijdens een hongeropstand van maart 1789 (dus nog voor het uitbreken van de Franse Revolutie) en tijdens de bedreigingen van struikroverbendes (*Grande Peur*) in de tweede helft van juli 1789 (dus na de bestorming van de Bastille) hadden zich burgerwachten gevormd die met een verordening van 24 september 1789 van de pauselijke *vice-légat* Philippe Casoni (1733-1811) (later onder paus Pius VII (1740-1823) kardinaal-staatssecretaris) geformaliseerd en georganiseerd werden onder naam *Gardes Avignonnaises* met een sterkte van ongeveer 1.500 man. Het pauselijk garnizoen (bijgenaamd *la garde pétachine* – Provençaals voor 'de laffe wacht') was slechts 120 man groot. Er breekt in juni 1790 een volksopstand uit, die het begin is van vele politieke verwickelingen en onderlinge gewelddadigheden die uiteindelijk leidden tot de definitieve *rattachement* van stad Avignon en het graafschap met Frankrijk op 14 september 1791 als het district Vaucluse binnen het departement Bouches-du-Rhône. Er zijn berichten over de problemen met de invoering van de Franse belastingplicht, maar niet over de invoering van de Franse dienstplicht. Op 12 augustus 1793 werd Avignon de hoofdstad van het nieuwe departement Vaucluse (Moulinas (1986)), dat na de alfabetische indeling van de 83 departementen van 1790 departementen nummer 84 kreeg.

worden om dit besluit uit te voeren, er het gevaar dreigt dat het departement Bouches-du-Rhône, net zoals de Vendée, ten prooi aan rebellen zou kunnen vallen.

Het was dus de zorg van de departementen het opgelegde aantal mannen te leveren aan de nationale krijgsmacht. Dat werden niet altijd de beste zonen van de streek:

Les 300.000 sont en majorité des hommes atteints des maladies incurables, les autres sont des imbéciles, d'autres sont borgnes, bossus et boiteux.

De 300.000 man bestaan voor de meerderheid uit mannen met een ongeneeslijke ziekte, anderen zijn imbeciel en andere zijn eenogigen, gebochelden en kreupelen.

zo schreef een bataljonscommandant in 1793²⁰¹.

De *levée* van 24 februari 1793 was niet de invoering van een dienstplicht, maar een eenmalige actie om grote aantallen soldaten te werven. De basis was vrijwilligheid, maar bij onvoldoende resultaat werd het een verplichting. Daarmee was dit inlijvingsbesluit minder vrijblijvend dan de decreten uit 1791 en 1792. Deze *levée* was eerder een vorm van collectieve dan individuele dienstplicht²⁰².

De wiskundige Lazare Carnot, prieur de la Côté d'Or et Bouchotte (1753-1823), gaf namens het *Comité de Salut Public* leiding aan de invoering van het decreet van 24 februari 1793, dat ruim 50 tamelijk gedetailleerde artikelen bevatte over uitrusting en financiën. Carnot was de *organisateur de la victoire*²⁰³; hij wilde dat de Republiek ten opzichte van de vijand een getalsmatig overwicht van 6:1 zou krijgen. De volksinlijving was in de woorden van historicus Schama een instelling die geschapen werd in een vlaag van romantisch enthousiasme; de conscriptie echter ontwikkelde zich tot een professioneel georganiseerd en streng gedisciplineerd staatswapen. De *levée* was uit nood geboren in een poging om de burgerbevolking van de bedreigde grensgebieden te mobiliseren²⁰⁴.

c. De grondwet van 1793

Het radicale bewind van de jacobijnen produceerde op 24 juni 1793 een nieuwe grondwet. Het was de eerste grondwet waarin het algemeen kiesrecht was vastgelegd, dat overigens in de praktijk niet tot uitvoering kwam²⁰⁵.

201 geciteerd door Bertaud (1979), p. 103-104.

202 Militair historicus Crépin oordeelt hard over deze maatregel (Crépin (1998), p. 21-22):

C'était une demi-mesure, une cote mal taillée, dont les conséquences devaient être fort graves. Franchissant un pas, encore limité cependant, l'Assemblée s'accrochait au principe du volontariat mais, ne se faisant guère d'illusions sur les ressources qu'il pouvait offrir, mit en réquisition tous les célibataires et veufs sans enfants de 18 à 40 ans. Malgré l'ambiguïté du vocabulaire, reflet des incertitudes de la Convention – les textes parlent de 'volontaires requis' – on aboutissait à une première forme de service militaire obligatoire, mais pas encore universel, puisque n'étaient prélevés 'que' 300.000 hommes sur l'ensemble des requis, ni démocratique, puisque le remplacement était autorisé.

Het was een halve maatregel, een compromis, waarvan de gevolgen zeer ernstig moesten zijn. Er werd een beslissende, zij het beperkte stap gezet; de Assemblée haakte aan bij het beginsel van vrijwilligheid, maar vordert, zich nauwelijks illusies makend over de beschikbare financiële middelen, de opkomst van alle ongehuwden en weduwnaars zonder kinderen van 18 tot 40 jaar. Ondanks de dubbelzinnigheid van het taalgebruik, dat de onzekerheid van de Convention weerspiegelt – in de tekst is sprake 'aangewezenen vrijwilligers' – slaagde men een eerste vorm van verplichte militaire dienstplicht te verwezenlijken, nog niet algemeen, omdat 'slechts' 300.000 man van het totaal van de aangewezenen werden opgeroepen en ook niet democratisch, omdat plaatsvervangende was toegestaan.

De Engelse historicus Forrest spreekt van de mythe van de *levée en masse* als het summum van de Franse groothed en de grootsheid van de volksbewapening en –verdediging. Deze mythische voorstelling van zaken speelt vooral een rol op momenten in de geschiedenis dat opnieuw *France est en danger*, zoals tijdens de Juli-monarchie in 1830, het *Second Empire* en de *Troisième République* (Forrest (2004)). Bertaud spreekt van (Bertaud (1979), p. 99):

Le décret semblait introduire le principe de la conscription...Mais dans son application, le principe se trouvait vicié

Het besluit lijkt het beginsel van de dienstplicht in te voeren...Maar in de uitvoering bleek het beginsel geschonden

203 Zo staat het gebeiteld in de sokkel van zijn standbeeld in zijn geboorteplaats Nolay in de Bourgogne; Lazare Carnot was de grootvader van Sadi Carnot (1837-1894), die in 1894 als president van Frankrijk tijdens de Derde Republiek in Lyon door een Italiaanse anarchist werd vermoord.

204 Schama (2000), p. 755

205 Het niet in praktijk brengen van fraaie principes kwam tot de uitdrukking in de frase: *un jacobin ministre n'est pas un ministre jacobin*.

In deze grondwet werd de verantwoordelijkheid van iedere Fransman voor de verdediging van de republiek vastgelegd zonder dat er expliciet van een militieplicht sprake was.

Des Forces de la République

Article 107 La force générale de la République est composée du peuple entier.

Article 108. La République entretient à sa solde, même en temps de paix, une force armée de terre et de mer.

Article 109 Tous les Français sont soldats; ils sont tous exercés au maniement des armes.

Over de [strijd]krachten van de Republiek

Artikel 107 De algemene [strijd]macht van de Republiek is samengesteld uit het hele volk.

Artikel 108 De Republiek onderhoudt voor haar rekening, zelfs in tijd van vrede, een gewapende macht te land en ter zee.

Artikel 109 Alle Fransen zijn soldaat; zij worden allen geoefend in het gebruik van wapens.

De grondwet definieerde een Fransman, toegelaten tot de rechten van de burger, als een (mannelijk?) persoon van 21 jaar en ouder (artikel 4 *Acte Constitutionnel*). Ook aan vreemdelingen kunnen onder voorwaarden de Franse burgerrechten worden toekend. Ook wordt in artikel 114 de ondergeschiktheid van het leger aan het republikeinse gezag uitdrukkelijk vastgelegd door de formule *Nul corps armé ne peut délibérer* (Geen enkel gewapend korps mag [zaken] ter discussie stellen²⁰⁶).

De grondwet, afgekondigd tijdens de *Grande Terreur*, is wat betreft de defensieverplichtingen niet uitgewerkt in nadere wetgeving. Het begrip *citoyenneté active* uit de grondwet van 1791, waarmee het toetreden tot de *Garde Nationale* tot een bepaalde categorie burgers was beperkt, is in de nieuwe grondwet geschrapt.

d. De tweede levée en masse – augustus 1793

De allereerste toepassing van de dienstplicht van 24 februari 1793 was organisatorisch geen succes: er werden niet meer dan 145.000 man van de beoogde 300.000 man op de been gebracht²⁰⁷. Dit ondanks het feit dat de *Convention Nationale* op 8 maart 1793 besloten had om 82 afgevaardigden van de volksvertegenwoordiging naar de departementen te sturen om de invoering te bevorderen en te controleren²⁰⁸. In het *Décret relatif au mode de réquisition de la force publique* van 30 juni–4 juli 1793 wordt nog een nadere uitwerking gegeven van het besluit van 24 februari 1793. In artikel 1 worden drie leeftijdsgroepen genoemd die in die volgorde opgeroepen kunnen worden: (1) burgers tussen 16 en 25 jaar, (2) burgers tussen 25 en 35 jaar en (3) burgers tussen 35 en 45 jaar; bij deze laatste categorie worden verder ingedeeld die personen die nog in staat zijn een wapen te dragen. Kortom, de hele Franse bevolking komt in aanmerking voor een oproep in het kader van deze eerste *levée en masse*. Wie vader van drie kinderen was werd uitgezonderd voor de *réquisition*, terwijl ongehuwden en weduwnaars zonder kinderen onder de leeftijd van veertig jaar in de eerste klasse van de inlijving geplaatst werden (artikelen 3 en 4).

Op 23 augustus 1793 – ongeveer zes maanden na de eerste lichterding en twee weken na de bestorming van de Tuilerieën – werden in een tweede *levée en masse* opnieuw 300.000 man opgeroepen. Voorstanders van deze *levée* waren vooral de *sans-culotten*, terughoudendheid was er bij Robespierre en leden van de *Convention Nationale*: het gaat uiteindelijk om een balans tussen het bewapenen van de bevolking (met een risico van anarchistisch gedrag) en het handhaven van de revolutionaire orde (door het behoud van de staatsmacht)²⁰⁹.

Sinds de eerste grote inlijving verordonneerd in februari 1793 had zich een ‘revolutie in de revolutie’ voltrokken: op 31 mei 1793 vestigden Robespierre en de zijnen het radicale Schrikbewind (*Grande Terreur*), dat tot 27 juni 1794 zou standhouden en vele duizenden het leven zou kosten.

206 In de Staatsregeling van 1798 van de Bataafse Republiek staat in artikel 45 van de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels: Zij (= de Gewapende Magt) kan, als zoodanig, nimmer raadpleegen. De Franse term *délibérer* en het Nederlandse equivalent ‘raadplegen’ (onovergankelijk gebruikt) geven dus aan dat de krijgsmacht besluiten van het gezag niet ter discussie mag stellen. In het Frans betekent *sans délibérer* zonder aarzelen, onverwijld.

In de Grondwet van 1815 wordt ingeval de koning een wetsvoorstel onaanvaardbaar acht in artikel 118 gesteld:

Zoo de Koning het niet aanneemt, wordt zulks op deze wijze te kennen gegeven: ‘De Koning houdt het voorstel in overweging’.

In de Franse versie van de dezelfde bepaling:

S’il la rejette, en ceux-ci: ‘Le Roi délibérera’

Hier heeft *délibérer* de materiële betekenis van afwijzen.

207 Pigeard (2000), p. 186.

208 Candela (2011), p. 60.

209 Hippler (2001).

De volksinlijving wordt in het decreet van 23 augustus 1793 door de *Convention Nationale* gepresenteerd in een veel breder kader van maatschappelijke inzet voor de verdediging van *la France en danger* en daarmee eigenlijk in het kader van een totale oorlog. Artikel 1 van het *Décret qui détermine le mode de réquisition des citoyens français contre les ennemis de la France* luidt:

*Dès ce moment jusqu'à celui où les ennemis auront été chassés du territoire de la République, tous Français sont en réquisition permanente pour le service des armées. Les jeunes gens iront au combat; les hommes mariés forgeront les armes et transporteront les subsistances, les femmes feront des tentes, des habits, et serviront dans les hôpitaux; les enfants mettront le vieux linge en charpie; les vieillards se feront porter sur les places publiques pour exciter le courage des guerriers, prêcher la haine des rois et l'unité de la République*²¹⁰.

Vanaf dit moment, tot de vijanden uit het gebied van de Republiek zijn verjaagd, zijn alle Fransen oproepbaar voor dienst in de legers. De jongemannen zullen ten strijde trekken, getrouwde mannen zullen de wapens smeden en het voedsel transporteren; vrouwen zullen tenten en uniformen maken en in de hospitalen werken; kinderen maken verband van oud linnengoed; oude mannen zullen in het openbaar de strijders aanmoedigen en de haat tegen de koningen en de eenheid van de Republiek prediken²¹¹.

Dit besluit van 23 augustus 1793 stond bekend als het *décret Barère* naar de indiener, afgevaardigde Bertrand Barère de Vieuzac (1755-1841). Artikel 8 gaf het algemene karakter van de inlijving weer:

La levée sera générale. Les citoyens non mariés ou veufs sans enfants, de dix-huit à vingt-cinq ans, marcheront les premiers.

De inlijving zal algemeen zijn. De burgers, niet getrouwd of weduwnaars zonder kinderen, van achttien tot vijfentwintig jaar, zullen het eerst [naar de garnizoenen] afmarcheren.

In artikel 7 werd dat algemene karakter bevestigd, omdat daarin plaatsvervanging uitdrukkelijk verboden is. Dit in afwijking van de regeling van een half jaar eerder.

Nul ne pourra se faire remplacer dans le service pour lequel il sera requis. Les fonctionnaires publics resteront à leur poste.

Niemand kan zich laten vervangen voor de dienst waartoe hij is opgeroepen. Wie een openbare functie bekleedt blijft op zijn post.

In de tweede zin zat de grote ontsnapingsmogelijkheid voor de (nieuwe) elite van de samenleving; zij kregen een vrijstelling.

De grote meerderheid van de rekruten bestond uit analfabeten van boerenafkomst, waarvan velen het verschil tussen links en rechts niet kenden. De instructeurs lieten de rekruten stro (*paille*) in de linkerschoen en hooi (*foin*) in hun rechterschoen steken. Er werd bij het exerceren niet *gauche-droite*, maar *paille-foin* geroepen²¹²; boerenzonen kenden het verschil van de gewassen uitstekend, beter dan menig stedeling²¹³.

Er waren tal van administratieve en logistieke problemen op te lossen door de grote toevloed van soldaten²¹⁴. Er ontbrak iedere vorm van coördinatie, planning en systeem²¹⁵. Er waren ook niet te begrijpen verschillen in de verdeling van de dienstplicht tussen de verschillende departementen, kantons en gemeenten²¹⁶.

3.3.2. Discipline: een herstel van de krijgstucht (1792-1795)

In het begin van de revolutiejaren domineerde in het Franse leger nieuwe stijl het revolutionaire beginsel van de *égalité* als leidraad voor de handhaving van de discipline.

Met de *Code Pénal Militaire pour toutes les troupes de la République en temps de guerre* van 12 mei 1793²¹⁷ werden *cours martiales* (ingesteld in 1790) vervangen door *tribunaux criminels militaires*. Deze militaire rechtban-

210 geciteerd in Forrest (1988), p. 45-46.

211 vertaling in Schama (2000), p. 757.

212 Deze methode van onderwijs in exerceren komt ook voor in de verfilming uit 1974 van regisseur Roland Verhavert van de roman 'De Loteling' van Hendrik Conscience, die in het Belgische leger van 1834 speelt.

213 Pigéard (2000), p. 194-195.

214 Furet, de grote historicus van de Franse revolutie, wijst op de voedselproblemen, die op dat moment in Frankrijk al groot genoeg waren. Vanwege het feit dat de overheid nog meer monden moest voeden noemt hij de *levée en masse* een *mixte de lyrisme national et d'utopie sociale* (Furet (2007), p. 361).

215 Bell (2008), p. 150.

216 Forrest (1988), p. 33-56.

217 Perrier (1811), p. 118-127.

ken hadden negen leden: drie officieren, drie onderofficieren en drie manschappen. Op dezelfde dag stelde de *Convention Nationale* met een decreet het materiële militaire strafrecht opnieuw vast²¹⁸. Het was in grote lijnen een bevestiging van het bestaande militaire recht. De *Code Pénal Militaire* bestond uit zes secties: (1) *de la désertation* (zie verder § 3.3.4), (2) *de la trahison*, (3) *du vol*, (4) *de l'insubordination*, (5) *de la publication de présent Code* en (6) *de l'exécution des jugemens à mort*. In deze *Section VI* waren de regels hoe een doodstraf te voltrekken moest worden vastgelegd: een wacht van vijftig soldaten om de veroordeelde naar de executieplaats te begeleiden en een executiepeloton bestaande uit vier sergeanten, vier korporaals en vier soldaten van het legeronderdeel van de veroordeelde om het vonnis te voltrekken.

De militaire tribunalen kregen ook een grote rol toen in het najaar van 1793 het Schrikbewind het leger binnenkwam in de vorm van *représentants en mission*²¹⁹. Deze door het *Comité de salut public* benoemde politieke commissarissen waren bedoeld om de generaals in de gaten te houden. Dit leidde ertoe dat militair falen als gebrek aan revolutionair plichtsbesef werd opgevat. In de Terreur-jaren werden 84 generaals (17 in 1793 en 67 in 1794) naar de guillotine gezonden en 352 naar huis²²⁰.

De militaire organisatie voor de rechtspleging werd met een decreet van de *Convention Nationale* van 3 Pluviose an II (22 januari 1794) opnieuw bijgesteld²²¹. In deze wet werden drie niveaus van rechtspraak onderscheiden: (1) *conseils de discipline*, (2) *tribunaux de police correctionnelle* en (3) *tribunaux criminels militaires*. De samenstelling van de colleges uit alle militaire geledingen bleef gehandhaafd. De wet werkte de procedures gedetailleerd uit. Opvallend is de regel in artikel 8 van titel II dat bij het bepalen van een vonnis binnen de raden van discipline de militairen met de laagste rang het eerst hun oordeel uitspreken (*les moins avancés en grade opinieront les premiers*).

De discipline werd met de verbreiding van de dienstplicht ook weer strenger, zoals blijkt uit het volgende voorval: in augustus 1794 werden van een groepje van zes jonge trommelaars, die spullen aan het stelen waren, er twee voor de ogen van hun leeftijdsgenoten geëxecuteerd²²². Later, in 1795 werd het stelsel van de krijgsraden weer gewijzigd²²³.

3.3.3. Dienstweigeren: de ontdruiking van de verplichte inlijving (1792-1795)

a. Weerzin tegen de inlijving

Het invoeren van de conscriptie verliep niet zonder moeilijkheden. In het zuiden en westen van Frankrijk waren allerlei vormen van verzet: vertraging, misleiding en tegenwerking van de kant van lokale autoriteiten en weigering van de kant van de jonge burgers die aangewezen of ingeloot waren. Het verzet tegen de conscriptie was een verzet tegen de revolutie, vooral van katholieke zijde: *point de religion! point de soldats!* (geen godsdienst(vrijheid), dan ook geen soldaten!)²²⁴.

De regering bestreed de weigerachtigheid op drie manieren: met dwangmaatregelen, met burgerschapsopvoeding (*éducation civique*) en met sociale maatregelen.

Burgers die de *insoumis* sterkten in hun verzet werden door een besluit van de *Convention Nationale* van 1 Nivôse an II (21 december 1793) bedreigd met de doodstraf. Ook werden bij families waarvan de zoon niet was verschenen voor de inlijving, soldaten ingekwartierd, de zogenaamde *gamissaires*; aan hen moest huisvesting, voeding en drank worden verstrekt, zolang de zoon niet tevoorschijn kwam. Deze dwangmaatregel werd onder meer toegepast in de Hérault, de Morbihan, de Tarn, en de Lot. Deze *gamissaires* opereerden in mobiele colonnes en kamden zo hele streken uit.

Een meer psychologische methode was om in de dorpsgemeenschappen getuigenissen van ingelijfde soldaten voor te lezen die over de zegeningen van de revolutie verhaalden: over de eer om soldaat te zijn, over de veroverde gelijkheid van de klassen en over de herverdeling van het land.

De dag van de inlijving en het vertrek naar de gamizoenen werd door de autoriteiten tot een feestdag gemaakt met tromgeroffel en kanongebulder; men zong de Marseillaise, danste rondom de vrijheidsboom en zwaaide met de driekleurige vlag²²⁵.

218 Perrier (1811), p. 127-134.

219 Het is niet moeilijk in deze vertegenwoordigers op missie de voorlopers te zien van de volkscommissarissen (политический руководитель) bij het Rode leger van de Sovjet-Unie in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw.

220 Bell (2008), p. 151.

221 Perrier (1811), p. 136-151.

222 Bell (2008), p. 152.

223 Pigéard (2000), p. 271-272.

224 Bertaud (1979), p. 121.

225 Bertaud (1979), p. 126-132.

b. *Guerre de Vendée*

Het sterkst en het best georganiseerd was het verzet in de Vendée²²⁶. Er waren daar ongeveer 60.000 *réfractaires* (weerspannigen = dienstweigeraars). Tien mobiele colonnes moesten ingezet om het verzet te breken²²⁷.

Op zondag 10 maart 1793, nauwelijks twee weken na de vaststelling van de eerste *levée en masse* op 24 februari 1793, beierden de kerkklokken in 600 parochies in de Vendée²²⁸, niet om de gelovigen naar de eredienst te manen, maar om de mannen onder de wapenen te roepen, niet als burgers van de Republiek, maar als opstandelingen tegen het Parijse regiem.

De *Guerre de Vendée* tussen 1793 en 1796 bracht 80.000 royalistische opstandelingen (*les Blancs*) op de been tegen 120.000 manschappen van het leger van de Revolutie (*les Bleus*). De opstand startte met weerstand tegen de conscriptie, maar werd tot een mengeling van verzet tegen het centralisme, verzet tegen de revolutie en met name tegen het anti-religieuze (in concreto anti-katholieke) karakter daarvan en een verlangen naar restauratie van het koningschap²²⁹. Het verzet van de Vendée werd uiterst bloedig onderdrukt²³⁰. Geschat wordt dat 200.000 à 250.000 mannen, vrouwen en kinderen gedood zijn in de Vendée in de jaren 1793-1794²³¹. De *Guerre de Vendée* kan worden beschouwd als de eerste totale oorlog, waarin geen onderscheid meer gemaakt werd tussen strijders en non-combattanten²³².

c. *Chouannerie*

Ook in andere streken in Frankrijk was er verzet met de dienstplicht als aanleiding of oorzaak. Deze opstanden worden vaak onder de term *chouannerie* gerangschikt. Het woord verwijst naar Jean Chouan²³³, een schuilnaam van Jean Cottereau (1757-1794), *faux-saunier* (zoutsmokkelaar) en boerenleider uit het gebied ten noorden van de Loire. Er was vóór de *levée en masse* van 1793 al verzet tegen het revolutionaire bewind in de vorm van opstanden en overvallen; de plattelandsbevolking werd daarin gesteund door de geestelijkheid en de adel (al dan niet geëmigreerd). Begin maart 1793, kort na de conscriptiewetgeving van Camot, brak een oproer uit in het departement Loire-Inférieure, waarbij de stad Machecoul werd ingenomen door 6.000 boeren. Dit oproer verspreidde zich naar andere streken, zoals Bretagne. Ambtenaren van het revolutionaire bewind werden gemolesteerd en in een aantal gevallen vermoord. In een manifest van 15 maart 1795 roepen de opstandelingen de patriotten op hen met rust te laten:

Écartez de nous le fléau de la milice, et laissez aux campagnes des bras qui leur sont nécessaires.

Bevrijd ons van de gesel van de dienstplicht en laat aan het platteland de handen die hard nodig zijn.

De dienstplicht staat hier model voor alle bemoeienis uit het revolutionaire Parijs.

De oorlog in de Vendée, ten zuiden van de Loire, kwam naar het noorden, toen in oktober 1795 na een militaire nederlaag, een grote groep bewapende Vendée-bewoners de Loire overtrok in de richting van Bretagne en Normandië. Deze overtocht, de *Virée de Galerne* (het draaien van de wind) gaf een nieuwe stimulans aan de opstand die een half jaar geleden was begonnen. De *Vendéens* en de *Chouans* streden samen verder, zonder succes overigens. De *Chouans* trokken zich terug in de bossen en voeren vandaaruit een guerrilla tegen de patriotten. De aanleiding van de opstand, het verzet tegen de dienstplicht, kwam in de schaduw van een bredere contrarevolutionaire beweging terecht. Die dook in de komende jaren nog regelmatig op, ook als verzet tegen Napoleon toen hij in 1815 uit Elba ontsnapte en nog honderd dagen

226 Schama (2000), p. 686-701.

227 Naber (1913), p. 73-74.

228 De Vendée wordt onderscheiden in *le Marais*, de moerassige gebieden doorsneden met kanalen en vaarten en *le Bocage* met ondoordringbare bossen; beide gebieden zijn meer geschikt voor vormen guerrillaoorlog dan voor een veldslag met massalegers. De aanvankelijke successen van de opstandelingen laten zich daardoor verklaren.

229 Zie uitvoerig Forrest (1988).

230 Bell (2008), p. 156-158.

231 Er loopt heden ten dage nog steeds een debat onder Franse historici over de vraag of er in de Vendée-oorlog geen sprake is geweest van genocide, met name naar aanleiding van het boek *La Vendée-Vengé, Le génocide franco-français* van Reynald Secher uit 1986; een latere publicatie van Secher heeft als titel *De génocide au mémoricide*, omdat het gruwelijk optreden van de republiek in de Vendée lange tijd onder het stof van de geschiedenis verborgen is gehouden.

232 Bell (2008), p. 159.

233 afgeleid van *chat-nuant* (nachtuil); de smokkelaars communiceerden met elkaar door het geluid van de nachtuil na te bootsen.

aan het bewind was. *Chouannerie* is in de Franse taal een homoniem geworden met de betekenis van opstand tegen de regering geworden.

Het verzet tegen de dienstplicht vertoonde grote regionale verschillen. De acceptatie was groter in het noorden en in de grote steden en veel minder in het zuiden, het westen en in de bergstreken.

d. Ongewapende dienst voor doopsgezinden?

Er was onder de radicale revolutionaire machthebbers kennelijk nog enig mededogen voor Franse burgers met andere opvattingen. In een schrijven van het 18 augustus 1793 vroeg het *Comité de Salut Public* aandacht voor de positie van de doopsgezinden, die niet zo zeer militaire dienst weigeren, maar binnen het leger belast willen worden met ongewapende diensten²³⁴. Zo mogelijk willen de doopsgezinden de militaire dienst afkopen.

Les Anabaptistes de France, citoyens, nous ons député quelques-uns d'entre eux, pour nous représenter que leur culte et leur morale leur interdisent de porter les armes, et pour demander qu'on les employât dans les armées à tout autre service.

Nous avons vu des cœurs simples en eux, et nous avons pensé qu'un bon gouvernement devait employer toutes les vertus à l'utilité commune. C'est pourquoi nous vous invitons d'user envers les Anabaptistes de la même douceur qui fait leur caractère, d'empêcher qu'on ne les persécute, et de leur accorder le service qu'ils demanderont dans les armées, tel que celui de pionniers et celui des charrois, ou même de permettre qu'ils acquittent ce service en argent.

*Signé au registre: Couthon, Barère, Héral, Saint-Just, Thuriot, Robespierre
pour extrait conforme: G. Couthon, L. Camot, Héral, B. Barère, Saint-Just*

De Franse doopsgezinden, burgers, hebben aan ons enige van hen afgevaardigd om ons duidelijk te maken dat hun godsdienst en hun moraal hen verbiedt wapens te dragen en om te vragen of men hen in het leger op een andere wijze te werk kon stellen.

Wij hebben gezien, dat zij eenvoudig van hart zijn en wij hebben gemeend, dat een goede regering alle deugdzzaamheid ten nutte van de gemeenschap moet inzetten. Daarom nodigen wij u uit de doopsgezinden te bejegenen met dezelfde toegeeflijkheid die hun karakter bepaalt, te verhinderen dat men hen gaat vervolgen en met hen tot overeenstemming te komen over de vorm van dienst in het leger waarom zij vragen, zoals die van de genie of vervoer, of zelfs toe te staan dat zij tegen betaling de dienst kunnen verlaten.

was getekend: Couthon, Barère, Saint-Just, Thuriot, Robespierre
copie conform aan: G. Couthon, L. Camot, Héral, B. Barère, Saint-Just

Het is niet duidelijk of en in welke mate de lokale bestuurders aan de wensen van de doopsgezinden tegemoet zijn gekomen. Berichten daarover ontbreken.

3.3.4. Desertie: het begin van een strenge aanpak (1792-1795)

In maart 1793, kort na het uitroepen van de *levée en masse* op 24 februari 1793, werd het *Décret de la Convention nationale du 28 Mars 1793*, qui détermine les mesures à prendre pour assurer le recrutement et les approvisionnements des armées, et pour prévenir et punir la désertation et la vente des armes pour les soldats et volontaires vastgesteld²³⁵. In dit besluit worden de beroepssoldaten en de nieuwe revolutionaire vrijwilligers op één lijn gesteld, hetgeen strookt met de *amalgame* tussen beide soorten militairen zoals die op 21 februari 1793 was verordonneerd. Men hield er dus meteen rekening mee, dat het revolutionaire elan zo zijn beperkingen had. Deze regeling had alleen betrekking op dienstweigeraars, dat wil zeggen op hen die ingelijfd waren en niet op degenen die aan de dwingende oproep van de *levée en masse* geen gehoor hadden gegeven.

Het steeds minder vrijblijvend karakter van de *levée en masse* is een uiting van het afladerend imago van de revolutionaire soldaat: van gemotiveerd en oprecht naar ongedisciplineerd en onbetrouwbaar. Het ontsnappen aan de vrijwillige aangegane verplichting in de vorm van desertie werd een steeds meer verbreid verschijnsel, frequenter onder de vrijwilligers dan onder de huursoldaten afkomstig uit de tijd van het *Ancien Régime*. Het was voor de vrijwilligers van de *Garde Nationale* ook eenvoudiger om te deserteren: zij waren over het algemeen niet al te ver van hun woonplaats gestationeerd tot de beroepssoldaten die over het algemeen uit het buitenland kwamen. Er is in 1792 wel voorgesteld om de vrijwilligers uit het zuiden (bedreigd door het koninkrijk Sardinië) naar het noorden (bedreigd door het keizerrijk Oostenrijk) en het oosten (bedreigd door het koninkrijk Pruisen) te sturen en omgekeerd, maar de situatie aan

234 geciteerd door Dyscrinck (1890), p. 239-330.

235 Perrier (1811), p. 115-117.

de landsgrenzen was zo gevaarlijk dat men dat een dergelijke verhuizing van troepen niet aan durfde²³⁶. Een groot aantal van de gedeserteerde soldaten werd min of meer welkom geheten bij terugkeer in hun steden en dorpen. Desertie kwam voor als individueel gedrag, maar ook als een actie van een klein groepje, vaak afkomstig uit dezelfde *commune*. De enigszins welwillende opstelling van de *municipalités* wekte weer de woede van het revolutionaire centrum in Parijs; er werd nogal vlug een contrarevolutionaire restauratieve houding vermoed. Hoe verder van Parijs, hoe groter de tegenstellingen, zo lijkt het.

Deserteurs waren onder het *Ancien Régime*, als ze al niet de doodstraf kregen, als straf *à la perpétuité* naar de galeien gestuurd. Om deze tot de galeien veroordeelde soldaten alsnog te kunnen inzetten stelde *Convention Nationale* op 4 april 1793 het decreet vast *qui met en liberté les militaires détenus aux galères pour la désertion antérieure à la déclaration de guerre*²³⁷. Het gaat hier om de oorlogsverklaring van 20 april 1792 tegen Oostenrijk.

Desertie was het eerste onderwerp in de nieuwe militaire strafwet van 12 mei 1793²³⁸. Deserteren binnen Frankrijk is 5 jaar in de ijzers waard, maar wie wapens, paarden of bagage meeneemt op zijn vlucht, kan rekenen op een dubbele straf. Opvallend is, dat de regeling in artikel 7 strafbaar stelt iedere burger die door zich ook op een andere plaats voor de inlijving registreert en zich daarmee onttrekt aan de verplichting *pour marcher aux armées en remplacement d'un autre citoyen* en daarvoor geld of uitrusting heeft ontvangen; de straf is vijf jaar in de ijzers. Dit is opvallend omdat de *levée* van 24 februari 1793, enkele maanden voor het vaststellen van deze strafwet, geen expliciete wettelijke dienstvervangingsregeling kent; overigens zouden de burgers op lokaal niveau bij de invulling van het opgelegde quotum hebben kunnen besluiten plaatsvervangende toe te staan. Vrijwilligers van de *levée* van 1791 en de *levée* van 1792, die zich na afloop van de (zomer)campagnes wilden terugtrekken hadden de mogelijkheid om zich voor de duur van hun verdere contract te laten vervangen²³⁹. Plaatsvervangende kwam dus in de praktijk dus wel voor, inclusief het niet voldoen van het dienstvervangingscontract. Deze strafbepaling staat in de wetsectie over desertie.

Op 10 Thermidor *an III* (28 juli 1795), kort na de afloop van de Schrikbewind-periode, wordt een amnestieregeling voor deserteurs *dans l'intérieur* afgekondigd²⁴⁰. Dit is een generaal pardon gekoppeld aan de uitvoering van de tweede *levée en masse* van 23 augustus 1793. Binnen tien dagen moest men zich weer bij zijn onderdeel gemeld hebben. Ook hier weer een opvallende bepaling, die wijst op een of andere wijze van het betalen voor een dienstvrijstelling. In artikel 6 worden onder deze amnestieregeling ook gebracht zonen van boeren die beloofd hadden om een wagen met vier paarden ter beschikking te stellen van het leger en die belofte niet hadden waargemaakt. Ook zij krijgen de mogelijkheid zich binnen tien dagen alsnog bij hun regiment te melden. Ook blijkt hieruit dat dienstplichtontduikers (die zich aan inlijving onttrekken) en deserteurs (die uit het leger wegvluchten) onder één regeling gebracht worden.

Twee weken later op 23 Thermidor *an III* (10 augustus 1795)²⁴¹ wordt het generaal pardon ook van toepassing verklaard op reeds tot straffen veroordeelde deserteurs.

Omdat de militaire strafrechter niet zo veel ruimte had bij het opleggen van een straf bij een bewezen verklaard strafbaar feit, werd in een aantal gevallen niet het weglopen uit het leger als desertie ten laste gelegd, maar het meenemen van wapen en uitrusting als diefstal, zeker wanneer de deserteur zich zelf weer meldde bij zijn legeronderdeel²⁴².

3.3.5. Samenvatting 1792-1795: de onvermijdelijkheid van de conscriptie

De oorlog die Frankrijk begin 1792 was aangegaan met Oostenrijk en Pruisen verliep in het begin voor spoedig, maar de dreiging bleef. Er had zich de Eerste Coalitie tegen Frankrijk gevormd.

De vrijwillige werving was onvoldoende succesvol, zodat een verplichting tot indiensttreding onvermijdelijk werd. In de eerste *levée* van 300.000 man van het voorjaar 1793 werd de verplichting jegens de lokale *communes* geformuleerd om een vastgesteld aantal soldaten te leveren. Hoe te selecteren moest ter plaatse maar besloten worden, zo lang het maar binnen de groep van de 18-40-jarigen bleef. Voor de eerste echte *levée en masse*, weer 300.000 man in het najaar van 1793 ging deze inlijving wel uit van een persoonlijke dienstplicht van alle jongemannen tussen 18 en 25 jaar.

236 Candela (2011), p. 98.

237 Perrier (1811), p. 117.

238 Perrier (1811), p. 127-128.

239 Bodinier (1997), p. 238.

240 Perrier (1811), p. 159-162.

241 Perrier (1811), p. 152.

242 Candela (2011), p. 99.

Kort voor de eerste *levée* van 1793 was het oude royalistische leger samengevoegd met de revolutionaire vrijwilligers.

De discipline werd weer aangescherpt en het militair strafrecht weer opnieuw geformuleerd.

Het verzet tegen de conscriptie was niet gering. In allerlei streken in Frankrijk ontstonden opstanden en oproeren, tot aan een echte oorlog in de Vendée. Dat verzet tegen de dienstplicht was niet pacifistisch van aard, maar eerder conservatief-katholiek-royalistisch, waarbij ook een afwijzing van het centralistische 'Parijs' een rol speelde.

De dienstplichtregeling noopte ook tot aanscherping van de desertiebepalingen. Het juridisch probleem daarbij was dat desertie alleen kon worden vervolgd als het een ingelijfde militair betrof, niet dus iemand die weigerde aan de dienstplichtoproep gehoor te geven.

3.4. EEN WETTELIJKE GRONDSLAG VOOR DE CONSCRIPTIE (1795-1799)

3.4.1. Legervorming (1795-1799): de wet Jourdan-Delbrel van 1798

a. De grondwet van 1795

Het leger dat vanaf 1793 een omvang bereikte van 750.000 man door twee keer een *levée en masse* te houden plus de vrijwilligers uit voorafgaande jaren, zakte langzaam in aantal terug: 500.000 in 1796, 400.000 in 1797, 300.000 in 1798. Ziekte en desertie waren daarvoor de belangrijkste oorzaken²⁴³. Het merendeel van de overblijvende soldaten was in 1798 al ongeveer zes jaar in dienst.

De tijd was rijp voor de invoering van een dienstplichtwet. De grondwettelijke basis lag in de *Constitution* van 1795. Er was behoefte aan een definitieve en permanente maatregel en niet aan een nieuwe incidentele oproep in de vorm van een *levée en masse*. Bovendien was er behoefte aan vers bloed in het leger. De Eerste Coalitie van Europese mogendheden tegen Frankrijk was in 1797 ontbonden. Militair was het pleit in het voordeel van Frankrijk geslecht, maar de dreiging bleef.

De grondwettelijke basis voor de conscriptie werd vastgelegd van *Déclaration des droits et des devoirs de l'homme et du citoyen* van 5 Fructidor an III (22 augustus 1795); in de eerdere versies van de burgerrechtenverklaringen van 1789 en 1793 werd de verdedigingsplicht niet genoemd. Artikel 9 van het hoofdstuk *Devoirs* (Plichten) luidt:

Tout citoyen doit ses services à la patrie et au maintien de la liberté, de l'égalité et de propriété, toutes fois que la loi l'appelle à les défendre.

Iedere burger is verplicht tot dienst aan het vaderland en tot behoud van de vrijheid, de gelijkheid en de eigendom, iedere keer als de wet hem oproept deze te verdedigen.

Deze positie van het leger werd nader uitgewerkt in het hoofdstuk IX van de aan de *Déclaration* gekoppelde *Constitution* van 5 Fructidor an III (22 augustus 1795):

Artide 274. La force armée est instituée pour défendre l'Etat contre les ennemis du dehors, et pour assurer au dedans le maintien de l'ordre et l'exécution des lois.

Artikel 274. De gewapende macht is opgericht om de Staat te verdedigen tegen vijanden van buiten en om van binnen uit de handhaving van de orde en de uitvoering van de wetten te handhaven.

Artide 275. La force publique est essentiellement obéissante: nul corps armé ne peut délibérer.

Artikel 275. De openbare macht is in wezen gehoorzaam; geen legerkorps mag [zaken] ter discussie stellen.

Artide 276. Elle se distingue en garde nationale sédentaire et garde nationale en activité.

Artikel 276. Er wordt onderscheid gemaakt tussen een rustende nationale garde en een actieve nationale garde.

De la garde nationale sédentaire

Over de rustende nationale garde

Artide 277. La garde nationale sédentaire est composée de tous les citoyens et fils de citoyens en état de porter les armes.

Artikel 277. De rustende nationale garde is samengesteld uit alle burgers en zonen van burgers die in staat zijn wapens te dragen.

Artide 278. Son organisation et sa discipline sont les mêmes pour toute la République; elles sont déterminées par la loi.

Artikel 278. De organisatie en de discipline [van de rustende nationale garde] is in de hele republiek hetzelfde; deze [zaken] worden per wet geregeld.

Artide 279. Aucun Français ne peut exercer les droits de

Artikel 279. Geen enkele Fransman kan zijn bur-

243 Forrest (1988), p. 47-48.

citoyen, s'il n'est inscrit au rôle de la garde nationale sédentaire...

De la garde nationale en activité

Article 285. La République entretient à sa solde, même en temps de paix, sous le nom de gardes nationales en activité, une armée de terre et de mer.

Article 286. L'armée se forme par enrôlements, volontaires, et, en cas de besoin, par le mode que la loi détermine.

gerrechten uitoefenen, als hij zich niet inschrijft op de lijst voor de rustende nationale garde...

Over de dienstdoende garde nationale

Artikel 285. De Republiek onderhoudt voor haar rekening, zelfs in tijden van vrede, onder de naam van actieve nationale gardes een leger te land en ter zee.

Artikel 286. Het leger wordt samengesteld door vrijwillige indiensttredingen en, indien nodig, op een manier die door wet bepaald wordt.

De publieke (krijgs)macht wordt volgens de grondwet gevormd door de *Garde Nationale* die uit twee delen bestaat: de *Garde Nationale sédentaire* en de *Garde Nationale en activité*. Het (land)leger en de (militaire) marine opereren onder de naam *Garde Nationale en activité*. De *Garde Nationale sédentaire* heeft trekken van een lokale schutterij. De *Garde Nationale* staat tussen *nation* en het *peuple en armes*; het gaat om een vorm van volksbewapening. Het gaat dus niet meer om een staand leger bestaande uit beroepssoldaten. De krijgsmacht bestaat aldus uit bewapende burgers, het model van de *citoyen-soldat*.

In artikel 279 van de grondwet van 1795 wordt een relatie gelegd tussen het voldoen aan de defensieplicht en de uitoefening van de burgerrechten. Dit grondwetartikel is niet omgezet in concrete wetgeving die kon worden toegepast en gesanctioneerd. Er wordt wel een intentionele en ideologische verbinding tussen de burgerrechten en de burgerplichten gelegd.

Opvallend is ook de bepaling van artikel 275: *nul corps armé ne peut délibérer*. Het is een reactie op de al te revolutionaire gang van zaken in de jaren 1792 en 1793: een vorm van directe democratie binnen het leger: *une armée délibérante* (een discussiërend leger)²⁴⁴. Het ging nu om *une armée obéissante* (een gehoorzaam leger).

b. Het einde van de Garde Nationale als lokale krijgsmacht

Op 26 oktober 1795, twee maanden na het aanvaarden van de nieuwe grondwet, werd de centrale macht van de *Convention Nationale* overgenomen door het *Directoire*, bestaande uit vijf leden. Dat betekende dat na een periode van een bewind waarin de radicale *sans-culotterie* domineerde, er een bewind, dat gedomineerd werd door de gematigde *bourgeoisie* (*les honnêtes gens*) aan zet was. Daar ging een serieus conflict aan vooraf met de royalisten, die hun kans roken, nu Charles Philippe graaf van Artois (1757-1836)²⁴⁵ op Île d'Yeu (behorend bij de Vendée) met een troepenmacht van 1.000 *émigrés* en 2.000 Britten was geland.

Het conflict in Parijs nam gewelddadige vormen aannam, waarbij het op 4 oktober 1795 tot een treffen kwam tussen het leger en de lokale *Garde Nationale* onder leiding van generaal Louis Michel Auguste Thévenet, genoemd *général Danican* (1764-1848). Bonaparte, op dat moment brigadegeneraal in dienst van *Convention Nationale*²⁴⁶, richtte persoonlijk in de nauwe straten van Parijs de kanonnen van zijn legerenheid op oproerkraaiers. Er vielen bijna 1.000 doden, voor twee-derde opstandelingen, voor een-derde verdedigers van de *Convention Nationale*. Deze inzet van de *Garde Nationale* in deze vorm was de laatste in deze fase van de Revolutie: er werd geen ruimte meer gegeven aan volksbewegingen, die wapens ter beschikking hadden²⁴⁷.

Onder het *Directoire* kreeg de *Garde Nationale* zijn positie niet meer terug. Napoleon, nu in dienst het *Directoire*, trok naar Italië en Egypte met soldaten van de *armée*.

244 Hippler (2001).

245 Hij was de broer van Louis XVI, de koning die onder de guillotine eindigde en van Louis XVIII, de koning van de Restauratie in 1815; hij werd als Karel X in 1824 koning van Frankrijk en werd door de juli-revolutie van 1830 verdreven. Hij had de bijnaam *Bien-Aimé*. Politiek was hij autoritair, ultraconservatief en orthodox-katholiek. Hij stierf in ballingschap in Oostenrijk.

246 Hij had die snelle bevordering te danken aan Augustin-Bon-Joseph de Robespierre (1763-1794), een jongere boer Maximilien de Robespierre, wegens zijn optreden in het najaar van 1793 tegen de royalisten die de havenstad Toulon wilden openstellen voor de Engelsen.

247 Dupuy (2010), p. 286-311.

c. De eerste dienstplichtwet

De *Conseil des Cinq-Cents*, het parlement tijdens het *Directoire*, stelde eind 1797 een voorbereidingscommissie in om een wetsontwerp voor een vorm van dienstplicht voor te bereiden. Voorzitter werd de succesvolle generaal Jean-Baptiste Jourdan (1762–1833)²⁴⁸.

Een van de eerste voorstellen in het rapport van 23 Nivôse an VI (23 januari 1798)²⁴⁹ was een leger bestaande uit 100.000 dienstplichtigen van 18 tot 21 jaar plus reservetroepen van 100.000 dienstplichtigen van 21 tot 24 jaar, alleen op te roepen in tijd van oorlog. Dit voorstel haalde de eindstreep niet. Jourdan vermeed in zijn eerste voorstellen het woord *conscription*, ook omdat eerder door de *Assemblée Nationale Constituante* en later door het *Comité de Salut Public* een dienstplicht was afgewezen; Jourdan gebruikte de term *défenseurs de la patrie*.

Later op 7 Ventôse an VI (25 februari 1798) werd advocaat (en ook militair) Pierre Delbrel (1764–1846) aan de commissie toegevoegd. Jourdan en Delbrel waren elkaars tegenpolen in de commissiediscussie; zij symboliseerden in hun beroepen de beide aspecten van een dienstplichtregeling: de militair en de jurist.

Delbrel daartegen legde grote nadruk op de persoonlijke (dienst)plicht van iedere burger; hij wilde via de conscriptie vooral een hulp- en reserveleger formeren. Delbrel was voorstander van loting en tegenstander van plaatsvervangings. Op 2 Thermidor an VI (20 juli 1798) werd het tweede rapport van de militaire commissie voorgelegd aan de *Conseil des Cinq-Cents*²⁵⁰.

De wet werd op 19 Fructidor an VI (5 september 1798) door de *Conseil des Cinq-Cents* vastgesteld²⁵¹. De principes van de wet-Jourdan-Delbrel lagen vast in de eerste vijf artikelen die luiden:

1. *Tout Français est soldat et se doit à la défense de la patrie.*

2. *Lorsque la patrie est déclarée en danger, tous les Français sont appelés à sa défense, suivant le mode que la loi détermine; ne sont pas même dispensés ceux qui auraient déjà obtenu des congés.*

3. *Hors le cas du danger de la patrie, l'armée se forme par enrôlement volontaire et par la voie de la conscription militaire.*

4. *Le corps législatif fixe, par une loi particulière, le nombre des défenseurs conscrits qui doivent être mis en activité de service.*

5. *Ce nombre se règle par la connaissance de l'incomplet de l'armée, et du nombre des enrôlés volontaires non encore présents aux drapeaux.*

1. Iedere Fransman is soldaat en is verplicht het vaderland te verdedigen.

2. Wanneer het vaderland in [staat van] gevaar is verklaard, worden alle Fransen opgeroepen tot zijn verdediging, op een manier zo de wet bepaalt; zelfs degenen die al ontslag [uit dienst] hebben gekregen zijn niet vrijgesteld.

3. Buiten het geval van gevaar voor het vaderland, wordt het leger gevormd door vrijwillige inlijving en door een militaire dienstplicht.

4. De wetgevende macht stelt, met een aparte wet, het aantal van de dienstplichtige verdedigers vast, dat in actieve dienst moeten worden gezonden.

5. Het aantal wordt bepaald door de kennis van het tekort van het leger en het aantal vrijwillig ingelijfd die nog niet onder wapenen present zijn.

Tout Français, de twee eerste woorden van de wet, dat kwam er uiteindelijk op neer dat alle jongemannen tussen 20 en 25 jaar in dienst moesten. De maximale diensttijd werd vastgesteld op vijf jaar; dat maakte een einde aan de dreiging om als dienstplichtige eindeloos soldaat te moeten zijn. Die maximale wettelijke dienstplicht leverde een effectieve diensttijd van vier jaar op.

De wet-Jourdan-Delbrel sloot blijkens de eerste woorden van artikel 2 uit dat bij oorlogsgevaar ook anderen via een volksinlijving onder de wapenen geroepen zouden kunnen worden. Maar buiten oorlogsgevaar wordt het leger samengesteld *par enrôlement volontaire et par la voie de la conscription militaire* (artikel 3); hieruit spreekt de hoop, dat het mogelijk zou moeten zijn het leger uit vrijwilligers samen te stellen. Die hoop is geen serieuze verwachting, maar een vrome wens. De vrijwilligers worden in de wet-Jourdan-Delbrel aangeduid met *défenseurs de la patrie*, een term die Jourdan oorspronkelijk ook voor de *conscrits* in gedachten had.

248 De overige leden waren de volksvertegenwoordigers Jean Porte (1759–1835) uit Haute-Garonne (beroepsmilitair), Joseph Martin (1753–1815), ook uit Haute-Garonne (koopman en vrijwilliger van *Garde Nationale*), Jean Savary (1753–1839) uit Maine-et-Loire (advocaat) en Michel Talot (1755–1828), ook uit Maine-et-Loire (jurist).

249 *Rapport fait par Jourdan (de la Haute-Vienne), au nom de la commission militaire, sur le recrutement de l'armée, séance du 23 nivôse an 6*, Paris, Imprimerie nationale, an VI.

250 *Rapport fait par Jourdan (de la Haute-Vienne), au nom de la commission militaire, sur le recrutement de l'armée de terre, séance du 2 thermidor an 6*, Paris, Imprimerie nationale, an VI, p. 4–5.

251 Perrier (1811), p. 233–244.

Alleen ongehuwden en weduwnaars (zonder kinderen) kwamen in aanmerking voor de dienstplicht, gehuwden kregen vrijstelling (artikel 16)²⁵².

In de eerste versie van de wet was geen plaatsvervangings opgenomen (artikel 19)²⁵³; dat is later veranderd. De wet-Jourdan-Delbrel voorziet niet in een loting. De aanwijzing door de autoriteiten geschiedde klasse voor klasse: in de eerste klasse waren de 20-jarigen opgenomen, in de tweede klasse de 21-jarigen en zo verder. Binnen iedere klasse werden de jongsten het eerst opgeroepen (artikelen 17 en 20). Als teldatum gold 1 Vendémiaire (1 september) van ieder jaar. Er waren in de eerste versie van de wet Jourdan-Delbrel geen vrijstellingen voorzien, behalve op grond van afkeuring (*pour cause d'infirmité ou d'incapacité de servir*) (artikel 51).

Met de wet-Jourdan-Delbrel werd de eenmalige *levée en masse* omgezet in een reguliere dienstplicht²⁵⁴. Per jaar werd – afhankelijk van de oorlogsspanning van dat moment – bij wet de behoefte aan nieuwe manschappen vastgesteld en werden regionale en lokale quota vastgesteld.

d. Op zoek naar de grenzen van de nieuwe wet

Het vijfkoppige Directoire maakte vrijwel onmiddellijk onwettelijk gebruik van de nieuwe wettelijke mogelijkheden. Bij wet van 3 Vendémiaire *an VII* (24 september 1798), geen drie weken na de vaststelling van de wet-Jourdan-Delbrel, riep de regering 200.000 man van de eerste jaarklasse van de lichting van het revolutionaire jaar VII op. Er waren uit eerdere lichtingen van de 750.000 man, die in 1794 beschikbaar waren, niet meer dan 350.000 over. Men berekende een behoefte van 550.000 man (waaronder 200.000 man aan de Rijn, 100.000 man in Italië, 80.000 in België en de Bataafse Republiek, 80.000 in het westen van Frankrijk en 70.000 voor de binnenlandse ordehandhaving).

De nieuwe lichting betreft dus de 20-jarigen. Van deze beschikbare lichting van 204.000 werden er 143.000 geschikt bevonden. Vele opgeroepen waren niet lang genoeg voor het dragen van de wapenen. De minimumlengte was bepaald op 159,8 cm (in 1804 verlaagd tot 154,4 cm, in 1811 verder verlaagd tot 148,8 cm)²⁵⁵. Van de goedgekeurden kwam niet iedereen opdagen. Daarom werd op 28 Germinal *an VII* (17 april 1799) de tweede en de derde jaarklasse van het jaar VII opgeroepen om het contingent van 200.000 te completeren. In deze regeling wordt in artikel 5 de mogelijkheid van plaatsvervangings geopend, maar verwezen naar een uitvoeringsbepaling. In artikel 19 van de *Instruction* van de minister van Oorlog van de volgende dag, 29 Germinal *an VII* (18 april 1799), wordt bepaald dat de plaatsvervangers dienen te voldoen aan dezelfde vereisten als waaraan vrijwilligers moeten voldoen. Enkele maanden later – kort na het Franse verlies van de Slag bij de Trebbia (Italië) op 19 juni 1799 – werden met een nieuwe wet van 10 Messidor *an VII* (28 juni 1799) alle vijf de jaarklassen van de lichting van het jaar VII opgeroepen. In de uitvoeringswet van 14 Messidor *an VII* (2 juli 1799) werd in artikel 30 de regeling van 28 Germinal *an VII* (18 april 1799) aangepast, in die zin, dat zij die een vervanger hadden ingeschakeld zelf gehouden zijn naar de legerkampen en kazernes af te marcheren, in het geval dat hun vervanger desertert, afgekeurd wordt of zelf dienstplichtig wordt. Binnen één jaar na het verbod op plaatsvervangings in de wet-Jourdan-Delbrel werd er een andere regeling ingevoerd²⁵⁶.

De op zichzelf gematigde wettelijke regeling van de wet-Jourdan-Delbrel verwerd met de uitvoering door het Directoire tot een forse ingreep in de Franse samenleving²⁵⁷.

252 Er is in de loop van de revolutionaire en napoleontische dienstplichttoepassing een aantal uitzonderlijke huwelijken van *consents* gerapporteerd. Zo werd in 1812 in het departement Lozère het geval vermeld van het huwelijk tussen een 23-jarige man en een 71-jarige weduwe (Pigeard (2000), p. 192). Sterker is nog het verhaal uit het noorden van Frankrijk van een huwelijk tussen een 18-jarige dienstplichtige en een 99-jarige weduwe (Forrest (1988), p. 65).

253 Pigeard (2000), p. 187.

254 Bell (2008), p. 210. Crépin zegt over wet-Jourdan-Delbrel (Crépin (1998), p. 29-30):

cette loi charnière...tente d'inscrire les intuitions de l'ère révolutionnaire dans la réalité et la durée en leur imprimant un caractère de régularité.

Die schamierwet...poogt de bedoelingen van het revolutionaire tijdperk vast te leggen in de werkelijkheid en met continuïteit door op deze beide aspecten het stempel van de regulering te drukken.

255 Pigeard (2000), p. 191-192.

256 Pigeard schrijft in zijn geschiedenis over de dienstplicht ten tijde van Napoleon: *La loi du 28 Germinal an VII (17 avril 1799) interdit d'abord le remplacement, puis l'autorise sous la pression de la bourgeoisie* (Pigeard (2003), p. 68). In het wetgevingsoverzicht in de bijlage van de studie van Pigeard wordt echter de *Loi du 28 juin 1799 (10 Messidor an VII), Loi relative au système du remplacement* genoemd; daarbij wordt verwezen naar de bundels militaire wetgeving van Berriat uit 1812. Deze passages in de tekst van Pigeard zijn onnauwkeurig geformuleerd.

257 Welten (2007), p. 94-95.

e. Garde Nationale sédentaire

Volgens artikel 23 van de wet-Jourdan-Delbrel werden de dienstplichtigen die wel waren toebedeeld aan een legerenheid, maar niet in actieve dienst waren opgeroepen verplicht bij de *Garde Nationale sédentaire* dienst te doen. Het is onduidelijk of deze verplichting geëffectueerd is en wat die verplichting dan concreet zou inhouden. Waarschijnlijk is dat gezien de behoefte aan soldaten na 1799 dit artikel een dode letter is gebleven. Bovendien stelde de *Garde Nationale sédentaire* weinig meer voor, totdat Napoleon in 1806 deze vorm van schutterij nieuw leven inblies.

3.4.2. Discipline: verschillen in straffen (1795-1799)

a. De krijgsraad streng genoeg?

Op 18 september 1795²⁵⁸ (in de revolutionaire datering, *jour complémentaire no II an III*²⁵⁹) werden de *tribunaux criminels militaires*, ingesteld in 1793, herdoopt in *conseils militaires*; de samenstelling van de raden, drie officieren, drie onderofficieren en drie soldaten, bleef gehandhaafd²⁶⁰. Kwamen hoofdofficieren voor de militaire rechtbank, dan werden de soldaten en de onderofficieren door hoofdofficieren vervangen. Ingeval een misdaad van een militair met de doodstraf gestraft zou kunnen worden, werd het aantal leden van de militaire rechtbank verdubbeld. De aangeklaagde had het recht de helft van de leden van *conseils militaires* te diskwalificeren. Voor het uitspreken van de doodstraf was een twee-derde meerderheid nodig.

Er was binnen de legerleiding de indruk, dat de *conseils militaires* te weinig streng waren. De meerderheid van militairen beneden de rang van officier zou daar debet aan zijn²⁶¹.

Vanwege de kritiek op het functioneren van de *conseils militaires* werd het militair strafrecht op een tamelijk hiërarchische wijze gereorganiseerd. Dat geschiedde in *loi du 13 Brumaire an V* (3 november 1796), *qui règle la Manière de procéder au Jugement des Délits Militaires*²⁶². De *conseils militaires* werden vervangen door *conseils de guerre*. Volgens de nieuwe wet bestond een krijgsraad uit zeven leden: een generaal of kolonel als voorzitter, een bataljonscommandant, twee kapiteins, een luitenant, een onderluitenant en een onderofficier. Gewone manschappen maakten geen deel meer uit van de nieuwe krijgsraden. De zittingen waren openbaar, maar de toeschouwers mochten in aantal niet meer zijn dan driemaal het aantal krijgsraadsleden en bovendien mochten zij geen wapens of stokken bij zich hebben.

Uit een vergelijkend dossieronderzoek²⁶³ van de beide rechtssystemen bij het *Armée d'Italie*, gelegerd in Noord-Italië blijkt inderdaad dat de nieuwe *conseils de guerre* strengere straffen dan de oude *conseils militaires*.

Strafzaken bij het Armée d'Italie										
	conseils militaires 1795-1796 (an IV)					conseils de guerre 1796-1797 (an V)				
	strafzaken	vrijspraak	veroor-deling	gevangenis (jaar)	dood-straf	strafzaken	vrijspraak	veroor-deling	gevangenis (jaar)	dood-straf
Desertie	178	2	176	5,7	6	169	22	147	5,75	2
Insubordi-natie	81	21	60	0,25	2	135	39	96	3,03	15
Diefstal	193	53	140	3,02	6	401	170	231	5,3	20
Geweld	13	5	8	0,61	-	73	21	52	2,39	21
Totaal	465*	81	384		10	778	252	526		58

* Het gaat om ongeveer een kwart van het totaal aantal zaken in het jaar IV.

Het materiële militaire strafrecht werd door de *Conseil des Cinq-Cents* een week na de aanpassing van het militaire strafprocesrecht vastgesteld bij de *Code des Délits et des Peines pour les Troupes de la République* van 21 Brumaire an V (11 november 1796)²⁶⁴.

258 Perrier (1811), p. 165-168.

259 Om de revolutionaire kalender, van toepassing tussen 22 september 1792 (de dag van het uitroepen van de Republiek, 1 Vendémiaire an I) en 31 december 1805 (10 Nivôse an XIV) in overeenstemming te brengen met de jaartelling gebaseerd op de omwenteling van de aarde waren er na 12 periodes van 30 dagen er ieder jaar vijf over die *jours complémentaires* of *jours supplémentaires* werden genoemd (en eens in zes jaar een zesde complementaire dag extra). De 30 dagen werden verdeeld in weken van 10 dagen (*decades*) met één vrije dag (de onvrede met de revolutionaire kalender werd mede veroorzaakt door het introduceren van een langere week- en dus werkeenheid).

260 Germani (2009), p. 51.

261 Germani (2009), p. 51.

262 Perrier (1811), p. 184-189 en Pigeard (2000), p. 272.

263 Germani (2009), p. 65.

De straf die een militair opgelegd kan krijgen als hij bijvoorbeeld betrapt wordt op stropen is dat hij twee keer een rondje moet lopen rond de kazerne (*faire un tour du quartier*) en daarna met een bordje waarop staat *maraudeur* (stroker) een paar uur bij wijze van schandpaal in het midden van de kazerne moet staan met het gestolen voorwerp in de hand en zijn kleding binnenstebuiten (artikel I van titel VI). Bij herhaling en onder bezwarende omstandigheden kan de straf oplopen tot tien jaar *de fers* (in de ijzers). Bij ernstige gehoorzaamheidsdelicten kan de doodstraf opgelegd worden. Maar lijfstraffen in de vorm zweepslagen komen niet voor in dit militaire strafrechtwetboek. Zweepslagen waren vanouds een veel toegepaste soldatenstraf. De doodstraf was de sanctie die liefst op 45 militaire strafdelicten stond. Cijfers ontbreken, maar het is goed denkbaar, dat de afschaffing van lijfstraffen uiteindelijk geleid heeft tot meer doodvonnissen²⁶⁵.

In 1797 werd aan deze krijgsraad per divisie een hoger-beroepsinstantie toegevoegd die – vergelijkbaar met de cassatierechter – niet naar de inhoud van de zaak kijkt, maar vooral op de procedures en bevoegdheden let. Dit werd geregeld bij de *loi portant Établissement de Conseils permanens pour la Révision des Jugemens des Conseils de Guerre* van 18 Vendémiaire an VI (9 oktober 1797)²⁶⁶.

b. Grote verschillen in handhaving van discipline binnen het landleger

Illustratief is ook een onderzoek – uit de tijd van de nieuwe *conseils de guerre* – over de toepassing van het militair strafrecht bij twee legerkorpsen, het Franse leger in Italië en het Franse leger in Duitsland:

- Het *Armée d'Italie* (formatief 63.000 man), samengesteld in 1792 in het zuiden van Frankrijk in de strijd tegen het koninkrijk Sardinië²⁶⁷, onder leiding van generaal Bonaparte was in 1796 en 1797 op een succesvolle campagne in Noord-Italië. Het was de veldtocht waarmee Napoleon de basis voor zijn roem en macht legde.
- Het *Armée de Sambre et Meuse*, samengesteld op 29 juni 1794 (formatief 78.000 man), was in de zomer-campagne van 1796 door het Oostenrijkse leger misleid en bij Amberg en Würzburg verslagen. Er was roof en chaos, er ontbrak bevoorradings en discipline. De plattelandsbevolking in Duitsland, het plunderen van de Franse troepen zat, verweerde zich gewapenderhand. Generaal Jourdan, die zich later zou manifesteren als de ontwerper van de dienstplichtwet, klaagde erover dat reizen zonder escorte niet meer mogelijk was.

Er was dus een opmerkelijk verschil in het moreel van beide legers. Dat weerspiegelt zich als volgt in de toepassing van het militaire strafrecht.

Vergelijking van twee Franse legerkorpsen 1796-1797						
	<i>Armée de Sambre et Meuse</i>			<i>Armée d'Italie</i>		
strafbaar feit	strafzaken	vrijspraak	veroordelingen	strafzaken	vrijspraak	veroordelingen
Diefstal	148	55	93	401	170	231
Geweld	158	31	127	73	21	52
Insubordinatie	156	33	123	135	39	96
Desertie	1.159	38	1.121	169	22	147
Totaal	1.621	157	1.464	778	252	526

264 Perrier (1811), p. 190-200. Deze *Code des Délits et des Peines pour les Troupes de la République* is het voorbeeld geweest voor opsteller Petrus Wierdsma van het 'Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat' van 26 juni 1799 tijdens de Bataafse Republiek (zie § 3.8.2).

265 Artikel 2 van de Titel 4 van deze wet uit 1796 luidt: *Tout individu, quel que soit son état, qualité ou profession, convaincu d'espionnage pour l'ennemi, sera puni de mort* (Ieder individu, wat zijn status, kwaliteit of beroep ook is, veroordeeld voor spionage zal worden gestraft met de dood). Dit artikel werd op 14 september 1914 aangehaald door de krijgsauditeur in het proces voor een Belgische krijgsraad tegen de burger Honoré Doyen die volgens rijkswachters een groep Duitse ulanen (lichte cavaleristen) een teken had gegeven om hen te waarschuwen voor een hinderlaag. Volledig ten onrechte, omdat deze wet in 1814 voor het Koninkrijk der Nederlanden buiten toepassing is verklaard en derhalve bij de Afscheiding van België in 1830 niet overgenomen kon worden. Doyen werd op 17 september 1914 in een park in Gent gefusilleerd. Na de oorlog is hij gerehabiliteerd, omdat hij wegens krankzinnigheid niet verantwoordelijk voor zijn daden gehouden had kunnen worden (Maes (2005), p. 216-218).

Dat het te berde brengen van Franse wetgeving uit 1796 in een Belgisch proces in 1914 onjuist was, kan ook afgeleid worden uit Horvat (2011), p. 84-87. Er was voorts onduidelijkheid of het Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat, vastgesteld op 26 juni 1799 door het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek op enigerlei wijze nog geldingskracht in België. Twee Belgische soldaten zijn ter dood veroordeeld op basis van kwalificaties uit dit Bataafse Reglement.

266 Perrier (1811), p. 209-213 en Pigeard (2000), p. 272.

267 Candela (2011).

In het goed georganiseerde en daardoor succesvolle leger van Napoleon kwamen absoluut en relatief minder delicten voor dan in het verliezende en gedesorganiseerde leger: 12 delicten per 1.000 soldaten tegenover 20 delicten per 1.000 soldaten, waarbij diefstal het meest voorkomend delict is.

3.4.3. Dienstweigeren: De wet Jourdan-Delbrel voor twee-derde effectief (1795-1799)

Wie niet voor de inschrijving op de conscriptielijsten verscheen of weigerde de lokale autoriteiten de nodige inlichtingen omtrent zichzelf te verschaffen, werd bovenaan de oproepingslijst geplaatst en *par conséquent comme étant les premiers à marcher* (artikel 32 wet-Jourdan-Delbrel). Andere sanctie- of strafaantregelen waren in de wet niet voorzien.

Van de 143.404 lichamelijk goedgekeurde jongemannen (van de 200.000 opgeroepen) van de eerste lichterding op grond van de wet-Jourdan-Delbrel kwam ongeveer 97.000 (67%) ook echt opdagen voor vertrek naar hun regimenten. Dat houdt in dat er ruim 45.000 dienstweigeraars waren, een zeer fors aantal²⁶⁸.

3.4.4. Op zoek naar deserteurs (1795-1799)

Vanaf de *levée en masse* van 1793 (twee maal: één in het voorjaar en één in het najaar) werd het geleidelijk steeds moeilijker om de discipline te handhaven en desertie te voorkomen, zeker toen veel soldaten inmiddels zes jaar in dienst waren. In de woorden uit 1840 van de geschiedschrijver van de Franse Revolutie Adolphe Thiers (1797-1877)²⁶⁹:

Il était difficile d'être sévère envers des hommes qui avaient défendu pendant six années leur patrie et qui l'avaient triomphé de l'Europe au prix de leur sang.

Het was moeilijk streng te zijn tegen de mannen die gedurende zes jaar hun vaderland hebben verdedigd en die de triomf in Europa gebracht hebben met hun eigen bloed als prijs.

Deserteurs moesten snel bestraft worden. In de *loi relative au jugement des déserteurs, et à l'indemnité due pour les effets par eux emportés* van 4 Nivôse an IV (25 december 1795) werd bepaald dat deserteurs binnen drie dagen voor de rechter gebracht moesten worden en dat zij bij afwezigheid – wat in de meeste zaken wel het geval zou zijn – gewoon veroordeeld moesten worden. Hadden zij wapens, uniformen en andere uitrustingsstukken meegenomen, dan zou daarvoor een vergoedingsprijs moeten worden vastgesteld door de rechter. Op dezelfde datum werd een andere wet uitgevaardigd, waarmee de doodstraf mogelijk gemaakt werd voor ronselaars (*enbaucheurs*) die soldaten (in deze wet aangeduid met *défenseurs de la patrie*) wierven voor de vijand, voor het buitenland of voor de rebellen (waarmee de opstandelingen in de Vendée bedoeld zullen zijn). Wie soldaten aanmoedigde om de deserteren zonder deze aan te werven voor de vijand, het buitenland en de rebellen, kreeg negen jaar gevangenisstraf.

In de *Code des Délits et des Peines pour les Troupes de la République* van 21 Brumaire an V (11 november 1796) werd onderscheid gemaakt tussen overlopen (*désertation à l'ennemi*) en weggelopen (*désertation à l'intérieur*); op het eerste stond de doodstraf, op het tweede vijf jaar in de ijzers. Er is van desertie sprake als een soldaat op de appels ontbreekt van de ene zonsopgang tot de andere (*appels faits d'un lever du soleil à l'autre*).

Uit de bovenstaande tabellen blijkt dat desertie een substantieel onderdeel uitmaakte van het aantal strafzaken. De gemiddelde gevangenisstraf was ruim 5 jaar.

De bovenstaande tabel over de toepassing van het militaire strafrecht in twee verschillende Franse legerkorpsen (*Armée d'Italie* en *Armée de Sambre et Meuse*) toont de grote variëteit in het voorkomen van desertie: 1.159 gevallen in Duitsland en 169 in Italië. Het hangt af – zo mag worden aangenomen – van de omstandigheden zoals militair succes en leiderschap. Bij de *Armée de Sambre et Meuse* werd in 869 van 1.159 gevallen de verplichte strafmaat van vijf jaar in de ijzers opgelegd. Maar kennelijk was er in bijna 300 gevallen afgeweken van de wettelijk voorgeschreven straf²⁷⁰.

Ook hulp aan deserteurs werd strafbaar gesteld. Dit geschiedde bij de *loi concernant l'exécution de celles relatives aux déserteurs et aux réquisitionnaires* van 24 Brumaire an VI (14 november 1797). Ambtenaren die niet vlijtig genoeg uitvoering aan de wetgeving inzake deserteurs gaven werden met twee jaar gevangenisstraf be-

268 Pigeard (2003), p. 46.

269 geciteerd door Pigeard (2003), p. 46.

270 Germani (2009), p. 55-57.

dreigd plus nog een boete tussen 500 en 2.000 *francs* plus ontslag uit functie. Een burger die een deserteur onderdak verleende kon worden gestraft met een boete tussen 300 en 3.000 *francs* plus één jaar gevangenisstraf. Had de deserteur wapens en bagage bij zich, dan kon de gevangenisstraf twee jaar belopen. Een vader die zijn opgeroepen zoon onderdak en voedsel verschaft viel eerst niet en later wel onder deze wet, zo bleek uit latere jurisprudentie. Het was echter wel noodzakelijk dat de verdwenen soldaat formeel als deserteur werd gekwalificeerd.

Er werden door de regering zogenaamde *agents militaires* aangesteld die op zoek gingen naar de deserteurs; het merendeel van de deserteurs ging gewoon naar huis.

Er werd in de *Conseil des Cinq-Cents* regelmatig gedelibereerd over het grote aantal deserteurs, maar een amnestiewet van 14 Messidor *an* VII (2 juli 1799)²⁷¹ had maar weinig effect²⁷².

Talrijke dienstplichtige jongemannen die niet in het Franse leger opgenomen wilden worden of er genoeg van hadden vluchtten naar Nederland (de Bataafse Republiek), waarbij vooral de uitgestrekte woeste gebieden in het zuidoosten van Noord-Brabant in trek waren. Zo bleek begin februari 1799 een groep van 300 à 400 *brigands* (letterlijk: struikrovers) te verblijven in de verlaten kloostergebouwen van de Achelse Kluis nabij de grens (tussen de Bataafse Republiek en het bij Frankrijk ingelijfde België). De Franse autoriteiten klaagden bij de Bataafse overheid over het gebrek aan medewerking bij de opsporing en teruggeleiding van deze deserteurs²⁷³.

3.4.5. Samenvatting 1795-1799: de eerste wet lost niet alles op

De behoefte aan nieuwe soldaten was niet incidenteel, maar structureel. Afzonderlijke inlijvingsbesluiten voldeden niet meer, een stelselmatige regeling van de dienstplicht in de vorm van een wet was nodig. De wet-Jourdan-Delbrel uit 1798 werkte de grondwetsverplichting van 1795 uit in een systeem van jaarlijkse inlijvingen, maar (nog) zonder loting en plaatsvervangende. De eerste dienstplichtwet met 50 wetsartikelen was een feit. De wet werd snel aangepast door de introductie van plaatsvervangende in 1799.

Het militair strafrecht bleef onderwerp van debat. De meest vergaande democratiseringsmaatregelen werden weer teruggedraaid: de gewone soldaten werden niet meer in de militaire rechtscolleges opgenomen.

De nieuwe dienstplichtwet was ook reden voor een groot aantal gevallen van dienstplichtontduiking, dat kon oplopen tot ongeveer 30%. Een effectief sanctiesysteem om dat te bestrijden was niet ontwikkeld.

Wie wel in het leger was ingelijfd en alsnog ontsnapte werd wel streng aangepakt. Desertie kwam na en door de wet-Jourdan-Delbrel veel voor; het was het meest voorkomend militair delict.

3.5. NAPOLEON BEGINT ZIJN ZEGETOCHT (1799-1804)

3.5.1. Legervorming: de nadruk op de *recrutement locale* (1799-1804)

a. Napoleon neemt de wet Jourdan-Delbrel over

De staatsgreep van Napoleon op 18 Brumaire *an* VIII (9 november 1799) bracht wel aanpassingen en verbeteringen van de conscriptiewetgeving met zich mee, maar dat alles op basis van de bestaande wet: deze wet was deel van de erfenis die Napoleon van de Revolutie kreeg (*partie de l'héritage que Bonaparte recueille de la Révolution*)²⁷⁴. Napoleon was voorstander van een leger op basis van zijn dienstplicht²⁷⁵:

*La conscription forme des années de citoyens. Le recrutement volontaire forme des années de vagabonds et de mauvais sujets. L'honneur conduit les premiers, la discipline seule commande aux seconds*²⁷⁶.

De dienstplicht vormt legers van burgers. De vrijwillige toetreding vormt legers van zwervers en slechterikken. Eer leidt de eerstgenoemde [soldaten], slechts tucht beveelt de laatstgenoemde [soldaten].

De grondwet van 22 Frimaire *an* VIII (13 december 1799), vastgesteld kort na de machtsovername van Napoleon bevatte geen expliciete bepaling over de dienstplicht, maar gaf bepalingen over de organisatie van de krijgsmacht:

271 Perrier (1811), p. 245-246.

272 Pigéard (2000), p. 19-20.

273 Van den Eerenbeemt (1970), p. 34.

274 in de woorden van Crépin (1998), p. 29-30, ook geciteerd bij Hippler (2001).

275 Het citaat komt uit hetgeen door Napoleon in retrospectief is verwoord tijdens zijn gevangenschap op Sint-Helena tussen 1815 en 1821.

276 geciteerd door Colson (2011), p. 247.

Article 47. Le gouvernement pourvoit à la sûreté intérieure et à la défense extérieure de l'Etat; il distribue les forces de terre et de mer, et en règle la direction.

Article 48. La garde nationale en activité est soumise aux règlements d'administration publique; la garde nationale sédentaire n'est soumise qu'à la loi.

Artikel 47. De regering voorziet in de binnenlandse veiligheid en in de buitenlandse verdediging van de Staat; zij verdeelt [de krijgsmacht] in een landleger en een marine, en stelt regels over de leiding.

Artikel 48. De dienstdoende Nationale garde is onderhevig aan regels van openbaar bestuur; de rustende Nationale garde is slechts onderworpen aan de wet.

Napoleon gebruikte en perfectioneerde de wet-Jourdan-Delbrel van 1798. Hij legde de nadruk de *recrutement local*; daarmee werd een rechtstreekse verbinding gelegd tussen een regimentscommandant en een onderprefect van een arrondissement²⁷⁷. Dat werd geregeld bij het besluit van de consuls van 18 Thermidor *an X* (6 augustus 1802)²⁷⁸. Daarbij werden lokale rekruteringsraden ingesteld waarin de onderprefect, werwingsofficieren (gezonden door de regimenten) en – met het oog op de handhaving en opsporing – officieren van de gendarmerie zitting hadden.

Het ging niet allemaal van een leien dakje met de toepassing van de conscriptie tijdens de eerste jaren van Napoleon's bewind. Zo blijkt uit het inspectierapport dat generaal Louis Baraguey d'Hilliers (1756-1813) in 1803 uitgebracht over de situatie bij een aantal divisies²⁷⁹ in het zuiden van Frankrijk, dat de samenwerking tussen de burgerlijke en militaire autoriteiten moeizaam is²⁸⁰:

Le recrutement de l'année confiée à la sagesse et politique institution de la conscription militaire se réalise lentement. Les maires, les conseils de recrutement, les capitaines résidents près les préfets ne font pas rigoureusement leur devoir.

De inlijving in het leger gebaseerd op het verstandige en politieke instrument van de militaire dienstplicht verloopt langzaam. De burgemeesters, de inlijvingsraden en de kapiteins werkzaam in de nabijheid van de prefecten verzaken in ernstige mate hun plicht.

In het zuiden van Frankrijk was er van oudsher veel verzet tegen maatregelen uit Parijs en dus ook tegen de dienstplicht, zoals geregeld in de wet-Jourdan-Delbrel. Daar kwam nog bij dat het verschil tussen het Frans als officiële legertaal en de (streek)taal van soldaten, het *langue d'oc*, voor extra problemen en spanningen zorgde.

Een bijzonder probleem werd gevormd door soldaten die in het jaar VII en VIII (1799-1800) in dienst waren gekomen. Daar zijn alleen veel zwakken en zieken onder, die in afwachting waren van een geldige afkeuring (*réforme légale*). Daarnaast zijn er militairen die allang in dienst waren, wellicht al vanaf de beide keren dat er in 1793 een *levée en masse* werd gehouden. Ook zij waren meestal in slechte conditie, maar zij hadden vaak op basis van de maatregel van 3 Thermidor *an X* (22 juli 1802) voor vijf jaar bijgetekend vanwege de extra betaling (*haute-paie*) per maand: 1 *franc* bij 10 jaar dienst, 1,50 *franc* bij 15 jaar dienst en 2 *francs* bij 20 jaar dienst²⁸¹.

In latere jaren werd naast de reguliere oproepingen tot de dienstplicht ook nog een afzonderlijke *levée en masse* gehouden om het aantal beschikbare soldaten te verhogen, zoals de lichting van 30.000 man die op 17 Ventôse *an VIII* (8 maart 1800) in verband met de oorlog met Oostenrijk extra opgeroepen werd. In 1802 waren 60.000 man extra nodig. Bij de wet van 6 Floréal *an XI* (26 april 1803) worden nog eens 30.000 man van de lichting van *an XI* en 30.000 man van de lichting *an XII* opgeroepen. Bovendien werden in 1803 2.000 en nog eens 4.500 extra zeelieden ingelijfd. In 1805 werden 15.000 man reservetroepen opgeroepen²⁸².

277 Krumeich (1994), p. 138.

278 *Code de la Conscription* (1805), p. 119 (zie verderop).

279 Het betreft de 9e divisie gelegerd in Montpellier, de 10e divisie in Toulouse, de 11e divisie in Bayonne en de 20e divisie in Périgueux.

280 Baraguey d'Hilliers (2012).

281 Baraguey d'Hilliers (2012).

282 Pigeard (2000), p. 187.

b. Plaatsvervangings

De conscriptie was in beginsel een persoonlijke verplichting, zo stond het in artikel 19 van de wet-Jourdan-Delbrel. De eerste keer dat er een wettelijke mogelijkheid werd gecreëerd om een vervanger te sturen, was de wet van 28 Germinal *an* VII (17 april 1799), niet meer dan een ruim half jaar na de vaststelling van de wet-Jourdan-Delbrel. Dat werd aangepast in 1800, toen Napoleon de plaatsvervangings opnieuw regelde. Dit geschiedde bij het besluit van de consuls van 17 Ventôse *an* VIII (8 maart 1800), waarbij volgens artikel 2 de opgeroepen en ingelotenen voor de dienstplicht *qui ne pourront supporter les fatigues de la guerre* en die meer nuttig voor de staat zijn als zij hun werk of studie voortzetten, toegestaan²⁸³ wordt zich te doen vervangen door een *suppléant*. Echter *les réquisitionnaires et conscrits indigens* (de armlastige opgeroepen en ingelote personen) die volgens artikel 3 beoordeeld worden *incapables de supporter les fatigues de la guerre* kunnen een definitieve vrijstelling krijgen zonder dat zij voor plaatsvervangings hoeven te zorgen. Het is het verschil tussen *ne pouvoir* van artikel 2 en *être incapable* van artikel 3: dat ziet eruit als het verschil tussen willen en kunnen, want in artikel 3 is sprake van 'beoordeeld (*jugés*)' zijn, dat wil zeggen dat een autoriteit dat beoordeelt. Het is ook het verschil tussen arm en rijk, waarbij de armen bij ongeschiktheid niet en de rijken wel voor een plaatsvervanger moeten zorgen.

Deze regeling wordt uitgewerkt in het *Règlement relatif au complément de l'armée de terre*, dat als bijlage is gevoegd bij de wet van 17 Ventôse *an* VIII (8 maart 1800), waarin in titel III de gang van zaken bij plaatsvervangings is geregeld.

Een dienstplichtige die een plaatsvervanger wil inzetten moet aan de lokale onderprefect een vijftal documenten voorleggen: (1) het verzoek om van het recht op plaatsvervangings gebruik te mogen maken, (2) een verklaring, afgelegd voor een *notaire public*, waarin de *suppléant* belooft in dienst te gaan voor de ander, (3) een uittreksel uit de burgerlijke stand van de *suppléant*, (4) een verklaring ontslag uit het leger in geval de *suppléant* eerder al gediend heeft en (5) een bewijs van betaling van 100 *frans* voor kleding en uitrusting ten behoeve van de *suppléant*. Al met al een gecompliceerde en dure procedure.

Plaatsvervangings wordt opnieuw geregeld bij wet van 28 Floréal *an* X (18 mei 1802), waarin 30.000 dienstplichtigen van de lichte van het jaar IX (1800-1801) worden opgeroepen. Plaatsvervangings wordt ook daarin als een gunst gepresenteerd. De eisen aan een *remplaçant* zijn hoger dan die een gewone conscriptieplichtige gesteld worden; zo moest de lengte minstens 165 cm zijn²⁸⁴. De gemiddelde kosten waren 2.000 *frans*, de waarde van vier tot vijf paarden. Het kon oplopen tot 10.000 *frans*, het jaarsalaris van een brigadegeneraal. De vergoeding betrof tussen de twee en tien keer het jaarinkomen van een landswerkman. Daarom was het aantrekkelijk voor dagloners, wevers en ook voor bastaardkinderen (zonder economische toekomst) om als plaatsvervanger op te treden. Er werd tussen 1802 en 1807 nauwelijks gebruik gemaakt van de plaatsvervangings. Ook tussen 1807 en 1811 was het percentage plaatsvervangings niet groter dan 4%, een percentage dat op het einde van het Keizerrijk zou dalen tot 1 à 2%²⁸⁵.

3.5.2. De handhaving van de discipline met een ongewijzigd militair strafrecht (1799-1804)

Napoleon heeft als consul geen behoefte gehad om serieus aan het militaire strafrecht te sleutelen. De resultaten van de laatste aanpassingen onder het *Directoire* waren voor hem voldoende.

De grondwet van 22 Frimaire *an* VIII (13 december 1799), vastgesteld kort na de machtsovername van Napoleon bevat geen expliciete bepaling over de samenstelling van de krijgsmacht of over de dienstplicht. De enige bepaling in deze versie van de grondwet maakt de krijgsmacht tot een gewillig instrument van de staat. Uit de grondwet van 1795 werd de tekst van artikel 275 overgenomen:

283 Amersfoort stelt ten onrechte, dat deze wet ouders die een bepaald bedrag aan belasting betaalden verplichtte voor hun zoon een plaatsvervanger in te huren (Amersfoort (2012), p. 91-92). De wet van 17 Ventôse *an* VIII (8 maart 1800) spreekt in artikel 1 van titel 3 van '*seront...admis*' (zullen worden toegelaten). De procedure uit deze wet ademt de sfeer van een verzoekschrift dat wordt ingediend. Het gaat dus eerder om een gunst dan een recht, laat staan een verplichting. De gegoe-de burgers hebben alle moeite gedaan om de persoonlijke dienstplicht geschrapt te krijgen uit de oorspronkelijke wet-Jourdan-Delbrel. Het is niet zo goed voorstelbaar, dat de persoonlijke dienstplicht direct is omgezet in een persoonlijk diensverbod (te compenseren door een plaatsvervanger). Er zijn in de literatuur geen aanwijzingen voor een dergelijke verplichting. Ook in de wet van 28 Floréal *an* X (18 mei 1802) wordt plaatsvervangings niet als recht, maar als gunst gepresenteerd. In de een latere napoleontische wet, het *Décret impérial du 8 Nivôse an* XIII (29 december 1804), is in artikel 43 voor het eerst uitdrukkelijk sprake van een recht om een plaatsvervanger te sturen: *jouir...la faculté de fournir des suppléants* (beschikken over de mogelijkheid in een plaatsvervanger te voorzien).

284 Crépin (2009), p. 140.

285 Pigéard (2000), p. 192-193.

Artide 84. - *La force publique est essentiellement obéissante: nul corps armé ne peut délibérer.*

Artikel 84. De openbare [krijgs]macht is in wezen gehoorzaam: geen legeronderdeel mag [zaken] ter discussie stellen.

Het lijkt wel of consul Napoleon een grondwettelijke regeling nodig heeft om generaal Napoleon onder controle te houden.

Het inspectierapport uit 1803 van Louis Baraguey d'Hilliers laat een complete onvrede met het militair justitieel systeem zien. Allen met wie Baraguey sprak pleitten voor een rigoureuze verandering van de militaire rechtspraak: straffen zijn te licht of te streng. En er was ook geen verbinding tussen de straffen en het feitelijk militaire leven. Herstel van die relatie werd als essentieel ervaren. Zo zouden straffen in front van de troepen moeten worden uitgevoerd. Dat zou dan moeten gaan om de tuchtstraffen ook in de vorm van kastijding²⁸⁶.

3.5.3. Bestrijding van dienstplichtontduiking geregeld (1799-1804)

Bij verdere toepassing van de wet-Jourdan-Delbrel bleek dat er in de sanctioneringsbepalingen geen goed onderscheid gemaakt was tussen dienstplichtontduiking en desertie, dus tussen de niet-ingelijfde dienstplichtontduikers en wel ingelijfde, maar ontsnapte deserteurs. Immers, desertie is alleen mogelijk na inlijving, omdat alleen militairen onder het militaire strafrecht vielen²⁸⁷.

Daarom werd in de wet van 17 Ventôse *an* VIII (8 maart 1800) in artikel VII bepaald, dat *réquisitionnaires et conscrits* (opgeroepen en op de dienstplichtlijst geplaatste personen) die op 15 Germinal (4 april) van een bepaald jaar niet aan hun verplichtingen hadden voldaan aangeklaagd en vervolgd zouden worden *comme déserteurs*. Die verplichting was óf zelf zich vervoegen bij hun legerkorps óf voor een plaatsvervanger zorgen óf 300 *frans* betalen ten behoeve van de uitrusting van een andere soldaat.

Een dergelijke bepaling stond ook al in de wet Jourdan-Delbrel van 1798 (artikel 53), maar de nieuwe wet was meer precies ten aanzien van het hanteren van termijnen en omschrijven van verplichtingen. Wat *comme déserteurs* inhield komt aan de orde in de volgende paragraaf.

3.5.4. Stevige aanpak van deserteurs (1799-1804)

De desertie bleef ook onder consul Napoleon een serieus probleem. De bestaande wetten werden stap voor stap aangescherpt.

In de wet van 17 Ventôse *an* VIII (8 maart 1800) werd naast de al in de wet Jourdan-Delbrel (artikel 56) straf van *cinq années de fers* ook het opleggen van een boete van 1.500 *frans* geregeld (artikel IX). De burgerlijke rechtbank in de woonplaats van de deserteur werd belast met de inning van de door de krijgsraad opgelegde boete. Als er niet betaald werd, konden er roerende en onroerende goederen in beslag genomen worden (artikelen X-XI). Deze regeling was natuurlijk zo ontworpen om de familie van de deserteur in feite mede verantwoordelijk te maken voor de desertie van hun familielid.

Ambtenaren werden onder druk gezet deserteurs actief op te sporen en aan te geven. Daarom werd in het besluit van 14 Vendémiaire *an* XII (7 oktober 1803) de wet van 24 Brumaire *an* VI (14 november 1797) aangescherpt. Wie een melding over een deserteur niet rapporteerde aan justitie zou streng gestraft worden (*Arrêté relatif à l'exécution de la loi du 24 Brumaire an VI établissant des peines contre les fauteurs de désertion, et contre les fonctionnaires publics qui négligent l'exécution des lois sur le recrutement de l'armée*).

In de wet van 6 Floréal *an* XI (26 april 1803), waarin 30.000 man van de lichter van *an* XI en 30.000 man van de lichter *an* XII worden opgeroepen, werd in artikel 8 bepaald:

Celui qui, à l'expiration du délai d'un mois, ne sera point présenté, ou n'aura point fait admettre un suppléant sera sur la plainte du capitaine du recrutement, déclaré, par le préfet ou sous-préfet conscrit réfractaire.

Hij die na afloop van een uitstel van een maand zich zal hebben gemeld of niet een plaatsvervanger heeft geregeld, zal op klacht van de rekruteringskapitein door de prefect of onderprefect verklaard worden tot een dienstplichtige die dienstweigert.

286 Baraguey d'Hilliers, (2012), p. 54-55.

287 Welten (2007), p. 202.

In deze wet werd verder in artikel 9 formeel geregeld wat al praktijk was, dat de ouders van een dienstplichtontduiker aansprakelijk gesteld konden worden voor het betalen van de boete van 1.500 *francs*. Bovendien werd van het vonnis op kosten van de veroordeelde een aanpakbiljet gedrukt en verspreid (*avec l'impression et l'affiche du jugement aux frais du condamné*).

Ter uitvoering van deze wet werd op 19 Vendémiaire *an* XII (12 oktober 1803) een speciaal consulair besluit vastgesteld, het *Arrêté Concernant les Dépôts de Conscription déclarés réfractaires, la Composition et la Compétence des Conseils de Guerre spéciaux, la Procédure devant des Conseils et des Peines contre la Désertion*²⁸⁸. Parallel met de permanente krijgsraden functioneerden *conseils de guerre spéciaux* (bijzondere krijgsraden) voor de berechting van deserterende onderofficieren en manschappen. Een revisieraad, ingesteld per divisie, fungeerde als beroepsinstantie, zoals die was ingesteld bij de wet van 18 Vendémiaire *an* VI (9 oktober 1797).

Volgens het besluit van 19 Vendémiaire *an* XII (12 oktober 1803) werden elf strafdepots aangewezen voor het onderbrengen van deserteurs. Dienstweigeraars en deserteurs konden veroordeeld worden tot vijf jaar in de ketenen (*au boulet*). De strafprocedure werd zeer gedetailleerd vastgelegd. Zo was in artikel LXXVII bepaald dat de aangeklaagden de voorlezing van hun straf geknield en geblinddoekt (*à genoux et les yeux bandés*) voor het front van hun legeronderdeel moesten ondergaan.

De omstandigheden waaronder deze deserteurs moesten leven en werken tijdens de uitvoering van de straf werden nauwkeurig in voorschriften vastgelegd. De beloning voor de dwangarbeid was de helft van die van een gewone arbeider. Van deze beloning kregen zij bovendien slechts een derde uitbetaald om extra eten te kopen. Een derde kregen ze uitbetaald bij het einde van hun straf, terwijl het laatste derde aan de minister toeviel om de kosten te dekken van de strafkampen²⁸⁹. Artikel XLVI van het besluit luidt:

Les condamnés à la peine du boulet sont employés, dans les grandes places de guerre, à des travaux spéciaux. Ils traîneront un boulet de huit, attaché à une chaîne de fer de deux mètres et demi de longueur. Ils travailleront huit heures par jour, depuis le 1 Brumaire jusqu'au 1 Germinal, et dix heures pendant le reste de l'année. Leur ateliers seront toujours isolés de tous autres ateliers. Ils porteront un vêtement particulier, dont la forme et les couleurs différeront absolument de la forme et des couleurs affectées à l'Armée: ils n'auront que des sabots pour chaussure. Ils ne pourront ni couper ni raser leur barbe: leur cheveux et leur moustaches seront rasés toutes les huit jours. Hors le temps de travaux, ils seront détenus et enchaînés dans des prisons particulières destinées à cet effet.

De veroordeelden tot de straf met de ijzeren bal worden in de grote militaire kampementen aan het werk gezet voor bijzondere werkzaamheden. Zij dragen een ijzeren kogel van acht [pond], vastgemaakt aan een ijzeren ketting van tweeënhalve meter. Zij werken acht uur per dag in de wintermaanden en de rest van het jaar tien uur. Hun werkplaatsen staan gescheiden van de andere werkplaatsen. Zij dragen aparte kleding, die qua vorm en kleur afwijkt van de vorm en kleur van de legerkleding; zij dragen als schoeisel alleen maar klompen. Zij mogen hun baard niet knippen of scheren. Hun haren en hun snor worden iedere acht dagen geschoren. Buiten de tijd dat zij werken worden zij opgesloten in speciaal voor dat doel ingerichte gevangnissen.

Voor wie ontsnapte uit deze deserteursgevangenis werd de straf verdubbeld: twee keer zolang en met twee ijzeren ballen.

Deserteurs konden ook tot de minder zware straf van dwangarbeid (*travaux publics*) veroordeeld worden. Dan moesten zij evenveel uren per dag werken als de gemiddelde werkman, maar ontvingen daarvoor maar een kwart van het gewone loon.

Naast deze detentie – niet in plaats van – konden deserteurs een boete van 1.500 *francs* opgelegd krijgen. Na hun veroordeling werden de deserteurs binnen 24 uur afgevoerd, maar niet na een vernederende gang op een parade in tegenwoordigheid van hun legeronderdeel.

Mocht de uitvoering van de veroordeling tot de ijzers worden opgeschort, dan ontving de weer naar zijn onderdeel teruggestuurde soldaat een rood soldatenpaspoort (*cartouche*) waaruit zijn status bleek.

Om de preventieve werking van dit deserteursbesluit te versterken moest de inhoud ervan iedere maand aan de troepen worden voorgelezen, opdat iedere militair zich twee keer zou bedenken alvorens te deserteren.

288 zie ook Forrest (1988), 210.

289 Welten (2007), p. 202, noot 1.

Ook in het eerder aangehaalde inspectierapport van generaal Louis Baraguey d'Hilliers over vier divisies in het zuiden van Frankrijk uit 1803 is aandacht voor het probleem van desertie:

La désertion dans les corps est l'ennemie du bon esprit, de l'instruction et de la discipline.

De desertie in de legerkorpsen is de vijand van de goede sfeer, de opleiding en de discipline.

Baraguey d'Hilliers zag vier factoren die een effectieve aanpak van desertie in de weg staan: (1) slapheid – om niet te zeggen medeplichtigheid – van de burgerlijk autoriteiten, (2) slapheid – om niet te zeggen medeplichtigheid – van de gendarmerie, (3) traagheid waarmee straffen worden opgelegd aan ouders van deserteurs en (4) de rivaliteit tussen de burgerlijke en militaire autoriteiten²⁹⁰. Hij pleitte vooral voor oplossingen in de bestuurlijke sfeer.

3.5.5. Samenvatting 1799-1804: Napoleon past de bestaande wetten enigszins aan

De twee belangrijkste aanpassingen die Napoleon tijdens zijn consulaat heeft doorgevoerd zijn: het introduceren van de plaatsvervangende binnen het raamwerk van de wet-Jourdan-Delbrel in 1800 en het regelen en organiseren van de aanpak van desertie in 1803. Voor het overige kon hij met de bestaande wetgeving voldoende uit de voeten.

3.6. HET KEIZERRIJK (1804-1813)

3.6.1 Legervorming: de grote aantallen van het Grande Armée (1804-1813)

a. La Grande Armée

La Grande Armée, een term geïntroduceerd in 1805, is het leger waarmee Napoleon triomfen vierde én ten onder ging. Het leger werd gevormd in en rondom Boulogne-sur-Mer tussen 2 december 1803 en 27 augustus 1805. Napoleon trok steeds meer militaire eenheden samen bij deze havenstad bij het Nauw van Calais om de oversteek naar Engeland te maken. Die invasie is nooit doorgegaan. De troepenmacht die daarvoor gevormd was kwam beschikbaar voor andere militaire interventies.

Het keizerlijk besluit van 8 Nivôse an XIII (29 december 1804) (*Décret Impérial relatif à la levée des Conscriptionnaires de l'an XIII*) wil de keuring van de *conscriptionnaires* strenger maken. De keuring moest onmiddellijk na de loting gebeuren. De keuring was openbaar en gebeurde onder de leiding van de onderprefect van het canton, die zich liet bijstaan door de rekruteringsofficier en een geneesheer (die laatste kreeg geen vergoeding, wat de toewijding en de eerlijkheid niet bevorderde). Wie kleiner was dan 154,4 cm werd afgewezen. Wie groter was dan 154,4 cm werd beoordeeld als *bon par la taille*. Hij kon nog aan de dienstplicht ontsnappen: (1) als hij een vervanger had gevonden (titel IX), (2) als hij een vader had die 71 jaar of ouder was (artikel 14), (3) als hij een ernstig lichamelijk gebrek had (*incapable de soutenir les fatigues de la guerre*) (artikel 12); ingeval van verschil van mening kon de loteling in beroep gaan bij de rekruteringsraad (die bestond uit de prefect, de militaire commandant van het departement en de rekruteringsofficier).

Napoleon wijzigde de militaire organisatie in die zin, dat hij zijn leger baseerde op ervaren soldaten die al jaren geleden via de conscriptie waren ingelijfd en al menig veldtocht en slagveld hadden meegemaakt. De nieuwe lichten op basis van de dienstplichtwetgeving werden beschouwd als een aanvulling op het veteranenlegioen. In de praktijk van het soldatenleven kwam het er op neer, dat een nieuw rekrut het bed moest delen met een veteraan.

Met zijn maatregelen ter bevordering van de professionalisering schafte Napoleon in 1805 in feite het beginsel van de volksbewapening af²⁹¹, maar zette zijn *Grande Armée* op als een beroepsleger steeds aangevuld met de nieuwe dienstplichtigen. De ruim twintig maanden dat het *Grande Armée* in Boulogne lag zijn benut voor eindeloze oefeningen en manoeuvres. Dat droeg wel bij aan de militaire beroepsmatigheid van het leger. Napoleon deelde zijn leger in zeven zelfstandige corps die als volledige gevechtseenheid konden functioneren. De flexibele inzet werd ook bevorderd door de afschaffing van de 'trossen', het aanhangsel van het leger voor verzorging en proviandering. Soldaten moesten onderweg zelf zorgen voor hun voedsel; dat maakte Napoleon's leger tot een roversbende, zeker in de ogen van bewoners van de gebieden waar men doorheen trok. Deze reorganisatie bleek de basis te zijn voor de grote overwinningen na 1805, om te beginnen met de Slag bij Austerlitz (driekeizersslag) op 2 december 1805.

²⁹⁰ Baraguey d'Hilliers, (2012), p. 54–55.

²⁹¹ Bevaart (1993), p. 183.

De werving van jonge vrijwilligers voor het leger werd vereenvoudigd door een bepaling uit de *Code Civil*, het wetboek dat als eerste onderdeel van de *Code Napoleon* op 21 maart 1804 werd ingevoerd. Artikel 374 luidt:

*L'enfant ne peut quitter la maison paternelle sans la permission de son père, si ce n'est pour enrôlement volontaire, après l'âge de dix-huit ans révolus*²⁹².

Een kind mag de vaderlijke woning slechts verlaten met de toestemming van de vader, tenzij het een vrijwillige indiensttreding [in het leger] na het bereiken van de achttienjarige leeftijd betreft.

Dit artikel werd ingevoegd op voorstel van consul Jean-Jacques Régis de Cambacérès, hertog van Parma (1753-1824)²⁹³, die als advocaat en jurist een grote bijdrage geleverd heeft aan de formulering van het wetboek. De meerderjarigheidsleeftijd was in de *Code Napoleon* in artikel 388 vastgesteld op 21 jaar.

In 1805 verscheen de *Code de la Conscription*; dat was geen geheel nieuw wetboek, maar een verzameling van 50 wetten en besluiten, uitgevaardigd sinds de dienstplichtwet van Jourdan-Delbrel van 1798²⁹⁴.

Binnen het *Grande Armée* beschikte Napoleon over zijn *Garde Impériale*, zijn elitetroepen. Deze keizerlijke garde, die in 1804 uit 10.000 man bestond en in 1814 uit 100.000 man, was onderverdeeld in drieën: *la Vieille Garde*, *la Moyenne Garde* en *la Jeune Garde*, een onderscheid gebaseerd op de lengte van de (trouwe) dienst aan generaal, consul en keizer Napoleon. Voor de *Vieille Garde* diende men tenminste tien dienstjaren te hebben en drie veldtochten te hebben mee gemaakt; de bijnaam voor deze ervaren en geharde soldaten van deze *élite de l'élite* was *les Grognards* (de mopperpotten). Deze soldaten waren ooit of als vrijwilligers bij de *Garde Nationale* of via de *levée en masse* in 1793 en latere lichtingen of via de *conscription* vanaf 1798 ingelijfd en nooit meer in het burgerbestaan teruggekeerd.

De *Jeune Garde* werd vanaf 1809 gevormd uit de sterkste en de best opgeleide *conscripts*.

b. Garde Nationale sédentaire

In Frankrijk bestond een burgerwacht aanvankelijk niet meer. De *milice bourgeoise* was in 1789 feitelijk en in 1791 formeel opgeheven en de *Garde Nationale* als burgerbewapening was in 1793 'geamalgameerd' met het staand leger. Met het besluit van 8 Vendémiaire an XIV (30 september 1805) werd de *Garde Nationale sédentaire*²⁹⁵ door keizer Napoleon nieuw leven ingeblazen. De 'rustende' schutterij-achtige strijdmacht was vooral voor de bewakingsfuncties in de vestingsteden in de grensstreken met het oog op een mogelijke inval door de vijand. Dit besluit had een algemene strekking, maar werd voor geen enkel departement in uitvoering gebracht.

Bij keizerlijk decreet van 12 november 1806 werden voor het noorden van het keizerrijk in verband met een mogelijke Britse invasie bijna 30 *légions* met ieder drie of vier *cohortes* van 1.000 man opgericht (let op de gekozen Romeinse terminologie), in totaal ruim 100.000 man, te werven uit de (uiteraard mannelijke) bevolking tussen twintig en zestig jaar. De taak van de *Garde Nationale* nieuwe stijl werd in artikel 16 van het besluit van 12 november 1806 geformuleerd als *à faire ou un service intérieur, ou un service d'activité militaire* (om binnenlands dienst te doen of dienst te doen met militaire werkzaamheden). De tegenstelling 'binnenlands' en 'militair' impliceert dat de binnenlandse activiteiten geen militaire activiteiten betreffen (maar kennelijk gericht zijn op ordehandhaving) en militaire activiteiten alleen in het buitenland zouden plaatsvinden. Alleen als de *Garde Nationale* ingezet zou worden voor militaire activiteiten zouden de leden ervan

292 De huidige redactie van het artikel in het Franse burgerlijk wetboek luidt (artikel 371-3): *L'enfant ne peut, sans permission des père et mère, quitter la maison familiale et il ne peut en être retiré que dans les cas de nécessité que détermine la loi* (Een kind mag niet zonder toestemming van de vader en de moeder de gezinswoning verlaten en hij mag daaruit slechts verwijderd worden in geval van noodzaak door de wet te bepalen).

293 Aan Cambacérès wordt vaak toegeschreven dat hij verantwoordelijk zou zijn voor het opheffen van de strafbaarheid van homoseksualiteit; formeel ten onrechte, omdat deze materie in geregeld in de *Code Pénal* van 1810, waarmee Cambacérès - zelf openlijk homoseksueel - geen officiële bemoeienis heeft gehad; de *Code Pénal Napoleon* bevestigde de straffeloosheid van homoseksualiteit, zoals die in de eerste *Code Pénal* van 25 september-6 oktober 1791 geregeld was. In de revolutionaire *Code Pénal* van 1791 werden de strafbare feiten beperkt tot staatsveiligheidsdelicten, levensdelicten en diefstal.

294 *Code de la Conscription* (1805).

295 De toevoeging *sédentaire* werd vanaf 1805-1806 steeds meer weggelaten, omdat er geen feitelijk onderscheid was tussen een actieve burgerwacht en een rustende burgerwacht, zoals in de oorspronkelijke beginjaren van de *Garde Nationale* tussen 1789 en 1793 er alleen *Garde Nationale active* was en geen *Garde Nationale sédentaire*.

onder het militair strafrecht met de krijgsraden vallen; voor het overige werd voorzien in disciplinaire raden (artikelen 18 en 19).

In het besluit van 12 november 1806 werden steden in de kuststreek aangewezen voor het oprichten van een regionaal functionerende *Garde Nationale sédentaire*. Daaronder was ook Brugge.

3.6.2. Discipline: lijfstraffen opnieuw ingevoerd (1804-1813)

De complexe wetgeving op het terrein van het militair strafrecht sinds het uitbreken van de revolutie was aanleiding om in 1811 voor eenieder die betrokken was bij de rechtspleging een *Guide des Juges Militaires* uit te brengen. De samensteller M.J.B. Perrier was *sous-chef du bureau des déserteurs, direction générale des revues et de la conscription, ministère de la guerre*. 128 wetten en decreten bepalen gezamenlijk de rechtspositie van de soldaten van de landmacht en nog eens 16 extra voor de marine. De uitvoering van de rechtspleging wordt door Perrier uiteengezet in 40 pagina's. Een schema van de delicten met de straffen completeert deze juridische gids.

Voor de handhaving van alledaagse discipline werd in deze periode de *savate*²⁹⁶ (schoen) toegepast. Hierbij werd met een schoen (met spijkers) op de billen van de overtreder geslagen, zo veel keer als door een (informeel) soldatentribunaal was bepaald²⁹⁷. Hiermee kwamen de lijfstraffen weer terug binnen het leger, al klinkt de vorm van *savate* niet zo ernstig. Ook binnen de Zwitserse regimenten, die tot het grote leger van Napoleon toetraden (Napoleon was sinds 1809 ook *Mediateur de la Confédération Helvétique*) bleef de *bastonnade* (stokslagen) gehandhaafd als disciplinaire straf.

3.6.3. Dienstweigeren: de oprichting van strafdepots voor dienstweigeraars (1804-1813)

Er zijn gegevens beschikbaar met betrekking tot verzet, opstand en oproer in de periode 1800-1814²⁹⁸, dus de hele periode van Napoleon, niet alleen als keizer, maar ook als consul. Er zijn 1.524 vormen van onrust gerapporteerd door de lokale bestuurders aan het centrale gezag, gemiddeld meer dan 100 per jaar. 61,5 %, dus 928 zaken betreffen de periode van het keizerrijk. In 60,2 % van alle 1.524 zaken, dus 922 zaken, betrof het maatschappelijke onrust of oproer gerelateerd aan de arrestatie van een dienstweigeraar. Het valt aan te nemen dat van die 922 vormen van verzet tegen de arrestatie van een dienstweigeraar het overgrote deel in de periode 1804-1814 plaatsvond. De jaren 1800-1804 waren qua oorlogsinspanning veel rustiger dan de jaren 1804-1814; het rekenkundig gemiddelde van 65 vormen van conscriptieverzet per jaar zal voor de periode van het Consulaat lager hebben gelegen en voor de periode van het Keizerrijk hoger. Bij de botsingen tussen burgers en gezag ging het er niet altijd zachtzinnig aan toe²⁹⁹. In de 1.524 opstootjes vielen (minstens) 307 doden: 219 samenscholers en 88 gendarmen.

De geografische spreiding van deze cijfers van opstand en oproer over Frankrijk laat zien, dat 31% van de oproeren plaatsvond in departementen die sinds 1792 aan Frankrijk waren toegevoegd: Noord-Italië, Rijnland, België (Oostenrijkse Nederlanden) en Holland. In het 'oude' Frankrijk was het verzet tegen de conscriptie het grootst in het zuidwesten, in Aquitanië en de Languedoc, en verder in het Centraal Massief tot in de Bourgogne toe. Ook in het noordwesten, van Normandië tot aan de Frans-Vlaamse kustgebieden toe was er relatief veel verzet. De oorlog in de Vendée (1793-1796) had de tegenstand daar voorgoed gebroken³⁰⁰, want uit die streken komen nauwelijks negatieve berichten over de toepassing van de dienstplicht.

In zijn strijd tegen de dienstplichtontduiking weest Napoleon in zijn besluit van 8 juni 1808 acht *dépôts de conscrits réfractaires* aan. Eén kwam er in Vlissingen ten behoeve van de ingelijfde Belgische departementen³⁰¹, waaronder het departement Nedermaas (dat ongeveer samenviel met de huidige Nederlandse provincie Limburg), maar vier maanden later werd dit depot op grond van een keizerlijk decreet van 28 oktober 1808³⁰² verplaatst naar Fort Lillo (bij Antwerpen).

Gearresteerde dienstweigeraars moesten door de *Gendarmerie Nationale*, zo nodig versterkt door soldaten van de reservetroepen, naar deze depots worden gebracht. Een aantal van deze depots was gelegen in ha-

296 *Savate* is ook de Franse versie van *kickboxing*.

297 Pigeard (2000), p. 277.

298 Lignereux (2012), p. 174-178.

299 Het is niet uitgesloten dat in de rapporten van de departementale bestuurders aan Parijs het verzet onder de bevolking groter en de aanpak van de autoriteiten steviger worden voorgesteld dan in werkelijkheid het geval was.

300 Er waren opstanden van anti-republikeins en pro-royalistisch verzet in de Vendée in 1815 (de *Cent Jours* van Napoleon) en in 1830 (de *Trois Glorieuses*).

301 Perrier (1811), p. 389-392.

302 Perrier (1811), p. 393. *Décret relatif à la recherche et à la punition des déserteurs*, (4, Bulletin 398, no 7376).

vensteden; het lag in de bedoeling een fors aantal van deze dienstplichtonderduikers in te lijven bij de marine: eenmaal aan boord en op zee was ontsnappen nauwelijks mogelijk.

Aan de verdediging van Vlissingen door het Franse leger bij de dreigende inval van de Engelsen in 1809 namen ook een *Bataillon Chasseurs Rentrés* en het 1e *Bataillon Colonial* (twee strafbataljons bestaande uit opgepakte deserteurs, het laatste genoemde bedoeld voor dienst overzee) deel³⁰³. Voorts waren er twee regimenten met buitenlandse soldaten actief: (1) een regiment bestond uit Ierse soldaten, het *3ieme Régiment Étranger (Irlandaise)*, meestal *Régiment Irlandaise* genoemd, (op 13 Fructidor an XI (30 augustus 1803) opgericht met de bedoeling om samen met Napoleon's *Grande Armée* aartsvijand Engeland binnen te vallen, (2) het andere regiment bestond uit Pruisische soldaten, het *Régiment de Prusse* (in 1806 in Leipzig opgericht voor gedeserteerde, krijgsgevangenen en afgedankte Pruisische soldaten na de veldslag bij Jena)³⁰⁴.

3.6.4. Desertie: de straffen verhoogd (1804-1813)

De strijd tegen de desertie bleef Napoleon bezighouden. Na zijn aanwijzing tot keizer op 18 mei 1804 en nog voor zijn kroning op 2 december 1804 vaardigde hij het keizerlijk besluit van 13 Ventôse an XIII (5 oktober 1804), waarbij ter aanscherping van het besluit van 19 Vendémiaire an XII (12 oktober 1803) iedere soldaat die zijn kameraden tot desertie aanzette (*instigateur de désertion*) met de dood gestraft straf diende te worden; de straf voor deserteur bleef beperkt tot dwangarbeid. Een verdere aanscherping kwam bij het keizerlijk besluit van 8 Vendémiaire an XIV (30 september 1805) waarbij bij een complot om te deserteren er een onbekende aanvoerder van het complot was, de hoogste in militaire rang, of bij gelijke rang de langste diende, en bij gelijk dienstverband de oudste in leeftijd, als de *chef du complot* zal worden beschouwd en ter dood veroordeeld zal worden.

De acht *dépôts des concrêts réfractaires* opgericht, waarvan één in Vlissingen, die veroordeeld waren bij het keizerlijk decreet van 8 juni 1808 werden bij decreet van 28 oktober 1808 gereduceerd tot zeven door de samenvoeging van de depots van Bordeaux en Bayonne in Blaye. Deze depots dienden niet alleen voor de opsluiting van de dienstplichtonderduikers, maar ook voor de opsluiting van deserteurs.

Wie als dienstplichtonderduiker (*réfractaire*) na aanhouding uit een depot ontsnapte, werd *comme déserteur* beschouwd en veroordeeld, zo luidde een nadere regeling in het keizerlijk decreet van 28 februari 1809.

Het huwelijk van Napoleon met Marie Louise van Oostenrijk (1791-1847)³⁰⁵ op 1 april 1810 was aanleiding voor een mooi gebaar aan de bevolking, dus ook aan zijn soldaten. In het *Décret contenant les actes de bienfaisance et d'indulgence à l'occasion du mariage de sa majesté l'empereur et roi* van 25 maart 1810 werd ook een amnestieregeling voor deserteurs opgenomen; om daarvoor in aanmerking te komen zouden deserteurs, die na 1 januari 1806 uit het Franse leger waren verdwenen, zich binnen twee maanden bij hun onderdeel moeten melden.

In 1810 deserteerden volgens de officiële registratiecijfers 16.882 militairen uit het Franse leger: 16.218 à l'intérieur en 664 à l'Étranger. Het feitelijke aantal gedeserteerden kan veel hoger liggen. In het jaar 1810 waren het vooral soldaten die de Franse troepen die in Spanje en Portugal streden³⁰⁶.

Op 14 oktober 1811 tijdens zijn verblijf in het koninklijk paleis op de Dam in Amsterdam verordonneerde Napoleon, dat de straffen op desertie moesten worden verhoogd. De commandanten werden ook verplicht een deserteur direct te melden bij de afdeling dienstplichtzaken op het Ministerie van Oorlog en aan de inspecteur-generaal van de Gendarmerie, dit alles om de opsporing van de deserteur beter mogelijk te maken³⁰⁷.

303 Van Gent (2009), p. 86.

304 De gevechtskracht van de buitenlandse regimenten was ernstig aangetast door het bezwijken van honderden soldaten aan wat genoemd werd 'Zeeuwse koorts', waarschijnlijk een milde vorm van malaria in combinatie met andere infectieziekten. Ook het Engelse invasieleger verloor veel manschappen aan de 'Zeeuwse koorts'.

305 Napoleon was eerder gehuwd geweest met Joséphine de Beauharnais (1763-1814): voor de wet op 9 maart 1796 en op 1 december 1804 (aan de vooravond van de kroning tot keizer en keizerin) in het geheim voor de kerk; het huwelijk werd in 15 december 1809 ontbonden vanwege het uitblijven van een nazaat. Joséphine had uit haar eerdere huwelijk twee kinderen: Hortense de Beauharnais (1773-1839) die met Napoleon's broer Lodewijk Napoleon huwde en Eugène de Beauharnais (1771-1824), generaal en onderkoning van Italië. Joséphine's gezondheid was ernstig door haar verblijf in de gevangenis tijdens het bewind van Robespierre.

306 Van der Spek (2016), p. 303.

307 *Décret relatif à la recherche et à la punition des déserteurs*, (4, Bulletin 398, no 7376).

Een soortgelijk besluit om de opsporing en bestraffing van deserteurs te verbeteren werd door Napoleon op 4 mei 1812 ook uitgevaardigd voor de matrozen van de Franse marine³⁰⁸.

Volgens het *Décret impériale relatif à la punition des déserteurs et réfractaires, qui, après avoir obtenu grâce ou pardon, ne rendaient pas à leur corps ou désérteraient après s'y être rendu* van 23 november 1811 werden deserteurs die geen of verkeerd gebruik maakten van een amnestieregeling hard aangepakt³⁰⁹. Met iedere Napoleontische veldtocht werd het juridisch net steeds strakker om deserteurs heen gespannen.

3.6.5. Samenvatting 1804-1813: de grondslag voor Napoleon's grote leger

De grote legerhervormingen die Napoleon als keizer doorvoerde waren in wezen gebaseerd op een beroepsleger. Alleen waren er geen vrijwillige contracten, maar was er sprake van een inlijving op grond van dienstplicht. De dienstplichtigen werden zo lang onder de wapenen gehouden dat zij in feite beroepssoldaten waren geworden. Ontslag uit de dienst was alleen mogelijk als invalide.

De dienstweigeraars die opgepakt werden door de gendarmerie werden vanaf 1808 ondergebracht in speciale *dépôts de conscrits*. Deze maatregel was een sterk middel in de strijd tegen dienstplichtontduiking.

3.7. DE PATRIOTTISCHE REVOLUTIE IN DE NEDERLANDEN VAN 1787

De ontwikkeling in Nederland ging niet volgens dezelfde lijnen en in hetzelfde tempo als in Frankrijk, al zijn er overeenkomsten. Voor 1795 kende Nederland zijn eigen *Ancien Régime*: het bewind van stadhouder prins Willem V (1748-1806) en zijn prinsgezinden. Daartegenover stonden de patriotten. Het kwam tot een ware revolutie in 1787, twee jaar voor de Franse revolutie. Het was een politieke strijd die gepaard ging met militaire inzet van beide kanten.

De positie van Willem V was niet sterk: de Vierde Engelse Oorlog van 1780 tot 1784, meer dan honderd jaar na de Derde Engelse Oorlog (1672-1674) werd ruimschoots verloren, ondanks de als een overwinning gevierde Slag op de Doggersbank van 5 augustus 1781. Aanleiding voor de oorlog was de formele erkenning door de Republiek in november 1780 van de jonge Verenigde Staten van Amerika, die zich in 1776 van Engeland hadden afgescheiden³¹⁰. Ook (het uitlekken van) een handelsverdrag tussen de Verenigde Staten en stad Amsterdam speelde een rol. Daarbij kwam de toetreding van de Republiek op 20 november 1780 tot het Verbond van de Gewapende Neutraliteit, een initiatief van de Russische tsarina Catharina de Grote (1729-1796)³¹¹. Vanuit het zuiden dwong keizer Joseph II van Oostenrijk (1741-1790) in de winter van 1781-1782 de Republiek de versterkingen in de vorm van barrièresteden, die de Republiek op grond van het Verdrag van Antwerpen van 15 november 1715 in het zuiden van de Oostenrijkse Nederlanden had ter bescherming van een inval uit het zuiden (de Fransen dus), op te geven³¹². Bovendien eiste Joseph II op 6 mei 1784 de opening van de Schelde en de overdracht van Maastricht en de Staatse Landen van Overmaze. Deze laatste eisen werden door de Republiek niet ingewilligd. In het Verdrag van Fontainebleau van 8 november 1785 werden wel enige forten aan de Oostenrijkers overgedragen en het behoud van Maastricht met 9,5 miljoen gulden afgekocht (waarvan de helft door de Fransen werd betaald).

De aloude tegenstelling tussen leger en marine en tussen landprovincies en zeeprovincies speelden bij de verdediging een grote rol. Holland, Zeeland en Friesland betaalden voor de vloot én samen met de andere provincies voor het landleger. Beide krijgsmachtonderdelen waren in de loop van de tijd verwaarloosd. Stadhouder, kapitein-generaal en admiraal-generaal Willem V was eerder voorstander van 'legeraugmenta-

308 *Décret relatif à la recherche et à la punition des déserteurs de la marine*, (4, Bulletin 434, no 7890).

309 Zie ook Van der Spek (2016), p. 308.

310 De erkenning van de Verenigde Staten van Amerika werd gesymboliseerd met *the first salute*, de begroetingschoten op 16 november 1776 vanaf het fort op het Nederlandse eiland Sint Eustatius van het Amerikaanse schip Andrew Doria, dat daar wapens kwamen kopen om naar Amerika te smokkelen, zoals beschreven in het boek van Barbera Tuchman over de Amerikaanse onafhankelijkheidstijd. John Adams (1735-1826), de latere president, was eerst informeel (vanaf 1780) en later officieel op 19 april 1782 geaccrediteerd als Amerikaans ambassadeur in Den Haag.

311 Het idee van neutraliteit kwam in de loop van de negentiende eeuw tot verdere ontwikkeling. Tijdens de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog kwam op initiatief van Catharina II de Grote van Rusland met Noorwegen-Denemarken en met Zweden de *First League of Armed Neutrality*, waarbij het recht van de Britse vloot om neutrale schepen op te brengen en te onderzoeken niet werd erkend. De Republiek trad uit wel begrepen eigen belang toe tot dit verbond.

312 Troepen van de Republiek waren – op kosten van de Oostenrijkers overigens – gelegerd in Veurne, Fort Knokke (niet te verwarren met de kustplaats Knokke-Het Zoute), Ieper, Menen, Doornik, Namen, Waasten, Dendermonde en Roermond.

tie dan vlootherstel', wat hem de reputatie van vriend van de Engelsen opleverde: hij zou tegen zijn zin de strijd hebben moeten aangaan met zijn persoonlijke natuurlijke bondgenoot: Willem V trok liever tegen de Fransen dan de Engelsen ten strijde.

De patriotten vormden niet één hechte groep. Er waren aristocratische patriotten die zich verzetten tegen de dominantie van het Oranjehuis en er waren democratische patriotten die zich verzetten tegen de dominantie van de regenten. Het land viel uiteindelijk in twee blokken uiteen: de provincie Holland met als leidende steden Dordrecht met pensionaris Cornelis de Gijselaar (1751-1815), Haarlem met pensionaris Adriaan van Zeebergh (1746-1824) en Amsterdam met pensionaris Engelhart van Berckel (1726-1796) en de provincies Groningen en Overijssel waren patriottisch, terwijl Zeeland, Friesland en Gelderland prinsgezind waren, en Utrecht gesplitst was: de patriotten bestuurden vanuit de stad Utrecht en de prinsgezinden vanuit Amersfoort. In het bij meerderheid prinsgezinde Friesland was ook een sterke patriottische fractie, net zoals er in het in meerderheid patriottische Groningen een sterke prinsgezinde stroming was: de Stad patriottisch en de Ommelanden prinsgezind.

In het diplomatiekcircuit in Den Haag speelden de Franse ambassadeur – eerst in de persoon van Paul François de Quélen de Stuer de Caussade, duc de La Vauguyon (1746-1828), later in de persoon van Charles Olivier marquis de Saint-Georges de Vêrac (1743-1828)³¹³ – een rol ten gunste van de patriotten en de Engelse ambassadeur sir James Harris, de latere 1e Earl of Malmesbury (1746-1820) een rol ten gunste van de orangisten. De Pruisen hadden hun pion in de persoon van de vrouw van stadhouder Willem V, Wilhelmina van Pruisen (1751-1820), zuster van de Pruisische koning Friedrich Wilhelm II, die in 1786 hun oom Friedrich II de Grote (*der Alte Fritz*) had opgevolgd. De hertog Ludwig Ernst von Braunschweig-Wolfenbüttel (1718-1788) was betrokken bij de opvoeding van de vaderloze Willem V en had via de Acte van Consulentschap van 1766 een cruciale positie behouden. Hij werd in 1782 uit zijn adviesfunctie ontslagen en moest in 1784 het land verlaten. Braunschweig werd om allerlei redenen veracht en gewantwoord, ook omdat hij de rang van een Oostenrijkse velmaarschalk had ten tijde van de bedreigingen door de Oostenrijkse keizer Joseph II. Naast de binnenlandse tegenstellingen was de Republiek dus ook speelbal in een internationaal conflict.

De tocht van Wilhelmina van Pruisen van het stadhouderlijk vluchtadres Nijmegen onderweg naar Den Haag om de Staten-Generaal te beïnvloeden is wel aangeduid als de 'omgekeerde vlucht naar Varennes': de Franse koning vluchtte op 24 juni 1791 uit Parijs om steun te zoeken bij loyale generaals en trouwe bondgenoten, terwijl Wilhelmina naar de regeringszetel reisde om de positie van haar echtgenoot de stadhouder zeker te stellen. Haar aanhouding bij Gojanverwellesluis op 28 juni 1787 was de aanleiding voor Pruisen om met 25.000 man onder leiding van Karl Wilhelm Ferdinand von Braunschweig-Wolfenbüttel (1735-1806), neef van de Ludwig Ernst von Braunschweig-Wolfenbüttel, de Republiek op 13 september 1787 binnen te vallen en de orangistische orde te herstellen³¹⁴. Al is overwogen om in Givet op de grens van de Republiek en Frankrijk (zodat men desgewenst via het territorium van de prins-bisschop van Luik (en niet over Oostenrijks domein) naar het 90 km verder gelegen Maastricht kon trekken) een legerkamp voor 15.000 man in te richten, Frankrijk kwam zijn belofte om bij een buitenlandse inval de Republiek te hulp schieten, zoals vastgelegd in de Alliantie overeengekomen op 8 september 1784 en bekrachtigd op 10 november 1785, niet na.

De nederlaag van de patriotten in 1787 toonde de beperkingen van hun actie en van hun positie: zij verdwenen voor acht jaar uit hun machtsfuncties en uit het land.

De patriottische vrijkorpsen, zoals die vanaf 1782 ontstonden, zijn een voorafschaduwing van de Franse *Gardes Nationale* genoemd³¹⁵. Dit vrijwilligersleger, opgericht aan de vooravond van de bestorming van de Bastille, manifesteerde zich eerst op lokaal niveau, werd daarna betrekkelijk snel op landelijk niveau georganiseerd en amalgameerde later met het staand leger van het *Ancien Régime*; kortom, de Franse vrijkorpsen

313 De opvolger van Vêrac, graaf François Emmanuel Guignard duc de Saint-Priest (1735-1821) als ambassadeur in Den Haag, besloot op 18 september 1787 in Antwerpen te wachten op de dingen zouden gaan gebeuren na de Pruisische inval van 13 september 1787. Saint-Priest kon voor de patriotten niet meer doen dan ijveren voor een uitkeringsregeling voor de patriottische vluchtelingen in België en Frankrijk.

314 De opdrachtgever voor de Pruisische inval Friedrich Wilhelm II vierde het succes van de overwinning met het oprichten in 1788 van een erepoort in Berlijn, de *Tor des Friedens*, die nu bekend staat als de *Brandenburger Tor* en symbool is van de eenheid van Duitsland (Rosendaal (2005), p. 65).

315 Schama (1989), p. 173.

werden uiteindelijk een onderdeel van de reguliere krijgsmacht (zie § 3.2.1 en 3.3.1.a).

De patriotten moesten hun strijd voortzetten in het buitenland, vanuit de Oostenrijkse Nederlanden, waar zij in het najaar van 1789 terecht kwamen in de Brabantse Revolutie³¹⁶ van de conservatieve Statisten en de democratische Vonckisten, en vanuit Frankrijk, waar zij in 1789 de Franse revolutie meemaakten.

3.7.1. De patriottische vrijkorpsen en vliegende legertjes als vorm van volksbewapening a. Het beroepsleger van de stadhouder

De stadhouder was kapitein-generaal van de troepen van de Republiek: de militie van de Staat. Het was een leger van beroepssoldaten eerder dan van huurlingen: een staand leger van ongeveer 30.000 man en geen voor een militaire (zomer)campagne ingehuurd troepen. Het merendeel van het Staatse leger bestond uit buitenlanders, vooral Schotten, Duitsers, Walen en Zwitsers, terwijl de officieren benoemd waren door en afhankelijk waren van de stadhouder.

Er was een repartitieregeling tussen de provinciën afgesproken: Holland betaalde 58% van de kosten van het landleger. De regimenten ten laste van Holland waren niet *per se* in de eigen provincie gelegerd. Veel Hollandse troepen lagen in Gelderland vanwege een mogelijke dreiging vanuit het oosten en in de Generaliteitslanden vanwege een mogelijke dreiging vanuit het zuiden.

Het conflict tussen het Orangebewind en de patriotten, dat revolutionaire trekken kreeg, had onder meer als aanleiding dat de Staten van Holland besloten de eigen troepen onder het bevel van de prins uit te halen.

316 Keizer Joseph II voerde als een ware verlichte despoot van bovenaf vanaf 1783 hervormingen in zijn Oostenrijkse Nederlanden door. Het ging vooral om de vrijheid van godsdienst, maar niet om politieke rechten; integendeel: de oude rol van de provinciale staten werd beperkt. Hij pakte daarmee vooral de katholieke kloosters en de seminarieopleiding voor priesters aan en hij beperkte de rechten van de parochies om processies te houden. Daarop kwam een felle reactie van de Statisten onder leiding van Hendrik van der Noot (1731-1827), een Brussels advocaat. Hij pleitte voor een herstel van de traditionele rechten en traditionele sociale verhoudingen op basis van het middeleeuwse arrangement tussen vorst en volk, de Blijde Inkomst. Eerst naast en later tegenover Van der Noot kwam Jan Frans Vonck (1743-1792) naar voren. Ook hij was een advocaat, maar hij legde de nadruk op de invloed van het volk en de burgerij. Vonck was een democraat en Van der Noot een orthodoxe conservatief. Vonck gaf aan het verzet een militaire dimensie; hij schakelde generaal Jean-André van der Meersch (1734-1792) in. In april 1789 werd het genootschap *Pro aris et focis* (voor 'outer en heerd', voor altaar en huis, voor god en vaderland dus) opgericht, dat de gewapende strijd tegen de verlichte despoot moest gaan voeren. Het ging daarbij om het bevorderen van desertie uit de Oostenrijkse troepen, waarbij ook nogal wat inwoners van de Oostenrijkse Nederlanden dienst hadden genomen: een verzwakking van de tegenpartij en gelijktijdig een versterking van de eigen strijdmacht. Gevluchte Nederlandse patriotten zijn in 1789 ook toegetreden tot de Vlaamse burgermilitie (Baartmans (2001), p. 143). De strijd begon bij een inval vanuit Hasselt (dat viel onder het gezag van de Prins-Bisschop van Luik) naar de Kempen op 24 oktober 1789 met 2.800 man en eindigde met de intocht van Van der Noot in Brussel op 18 december 1789. De Oostenrijkers waren verslagen op een detachement in de citadel van Antwerpen na. Op 11 januari 1790 werden de Verenigde Nederlandse Staten (*États Belges Unis*) opgericht, maar met een klein elitaire bewind onder leiding van Van der Noot. Vonck werd naar de zijlijn gedrugeerd en vluchtte uiteindelijk naar Frankrijk. Conservatieve katholieken hadden de macht bij de zuiderburen van de Nederlandse Republiek. Dat maakte de positie van de gevluchte patriotten niet eenvoudiger. In Vonck hadden zij een geestverwant, in Van der Noot een ongestoorde huisbaas.

Keizer Leopold II (1747-1792), die zijn op 20 februari 1790 teleurgesteld en verbitterd overleden broer Joseph II was opgevolgd, ontplooid nieuwe activiteiten om zijn Belgische erfgoed terug te veroveren. Rond 1 november 1790 trok op zijn bevel een leger van 30.000 man de jonge Belgische republiek binnen, een maand later waren de Oostenrijkse Nederlanden in oude staat hersteld, al beloofde Leopold II de hervormingen van zijn broer te matigen. Twee jaar later kwam zijn erfgoed – Leopold II was begin 1792 overleden – door de overwinning van de Franse generaal Dumouriez bij Jemappes op de Oostenrijkers op 6 november 1792 voor langere tijd onder Franse overheersing te staan (zie over de Brabantse Revolutie uitvoerig Baartmans (2001), p. 57-81).

De Brabantse Revolutie van 1789 is in zekere zin voortgezet in de Boerenkrijg van 1798. Het was een strijd *pro aris et focis*, voor 'outer en heerd', voor altaar en huis, voor god en vaderland dus. De Boerenkrijg, begonnen in oktober 1798 wordt wel beschouwd als de Belgische variant van de *Guerre de Vendée* in Frankrijk van de *Klappelerkrieg* (of *Klappelerkrieg*, knuppeloorlog, die tegen de annexatie door Frankrijk op het Luxemburgse platteland in het najaar van 1795 uitbrak wegens belastingverhogingen, kerksluitingen en conscriptieplichtingen). De Franse miliciewet, de wet-Jourdan-Delbrel van 5 september 1798, werd de *impôt de sang* (de bloedbelasting) genoemd. Weigeraars van de conscriptie vormden de kern van de rondtrekkende moordende en rovende *brigands* (struikrovers). In sommige door hen binnengevallen steden en dorpen dwongen zij – paradoxaal genoeg – alle mannen van 20 tot 30 jaar in hun gelederen dienst te nemen. Er was ook steun van de Engelsen voor de opstandelingen van het Vlaamse platteland; de Engelse vloot kruise op en neer langs de Noordzeekust op zoek naar een invasiemogelijkheid. De bevolking van de steden, die over het algemeen beter beheerst werden door de Fransen, deed nauwelijks mee. De Boerenkrijg werd binnen betrekkelijke korte tijd gesmoord in de tegenstand van de Franse troepen. Er bleven hier en daar verspreid door Vlaanderen en Brabant kleine kernen actief.

b. De volksbewapening van de patriotten

Het betoog van de Overijsselse landjonker baron Johan Derk van der Capellen tot den Poll voor een volksbewapening in zijn geschrift 'Aan het Volk van Nederland', anoniem gepubliceerd en gedistribueerd in de nacht van 25 op 26 september 1781 (zie § 2.3.8) vond veel weerklank in het land. De soevereiniteit van het volk als staatkundig beginsel bracht met zich mee dat het volk ook verantwoordelijk is voor de eigen verdediging. Een krijgsmacht, ingehuurd door en in handen van een vorst geeft de vorst ook macht tegenover het volk.

Zoals te verwachten viel deden ook predikanten mee aan het debat over een burgerbewapening, met name de doopsgezinde dominee François Adriaan van der Kemp (1752-1829). Hij riep vanaf de kansel op deel te nemen aan de burgerbewapening. Dat leverde hem een spotprent op, waarin hij is afgebeeld op een preekstoel, gekleed half in een vrijkorpsenuniform half in een predikantentoga: hij was naast predikant ook kapitein van de patriottische Groene Jagers *Pro Pace et Bello* in Wijk bij Duurstede. Opmerkelijk is wel dat een voorganger van doopsgezinde huize oproept om deel te nemen in een burgermilitie³¹⁷.

In de patriottische krant *De Post* van den Neder-Rhijn van de Utrechtenaar Pieter 't Hoen (1745-1828) werd in september 1782 naar voren gebracht³¹⁸:

Dat iedere Burger Soldaat zij – of liever iedere Burger een Krijgsman! Dit leert de Natuur, dit leert de Rede.

Het is een betoog met een beroep op de natuurleer voor de *citoyen-soldat*, in navolging van Rousseau, al werd deze niet vermeld.

Deze pleidooien leidden ertoe, dat vanaf 1782 overal in het land vormen van burgerbewapening van de grond kwamen: vrijkorpsen genaamd. Deze werden later ook als vliegende legertjes ingezet. In een aantal gevallen ging het om de omvorming van de bestaande schutterij, maar daarnaast ging het om de oprichting van nieuwe, aparte burgerlegertjes. Het verkleinwoord 'legertjes' werd vooral gebruikt omdat het bij de burgerbewapening nooit is gegaan om hele grote aantallen, wellicht in totaal om ettelijke duizenden bewapende burgers.

De vrijkorpsen zijn vanaf 1782 opgericht, niet alle in een keer, maar naar de lokale omstandigheden en niet pas toen de Oostenrijkse keizer in 1784 dreigende taal begon uit te slaan³¹⁹. Het initiatief kwam van de stedelijke of provinciale autoriteiten of kwam van de burgers zelf. Er was ook geen landelijke regeling of statuut voor de vrijkorpsen, niet hetzelfde uniform en geen overal geldige regeling voor tuchtrecht. Er is op 6 december 1784, 10 februari 1785 en 14 juni 1785 overleg geweest tussen de vrijkorpsen. Dat overleg was meer politiek dan organisatorisch³²⁰.

Friesland

Coert Lambertus van Beyma (1753-1820), grietenijssecretaris, notaris en veilingmeester, deed als afgevaardigde en gedeputeerde in de Friese Staten en voorman van de Friese patriotten in februari 1782 in de Staten van Friesland een poging om het nooit uitgevoerde artikel VIII van de Unie van Utrecht, dat voorzag in een algemene volksbewapening, te effectueren. Hij kreeg aanvankelijk steun van de eigennuttige patriot Egbert Sjuck Gerrold Juckema van Burmania Rengers (1745-1806) om een provinciale militia op te richten. In de Staten steunden van de drie Friese streken Oostergo en Zevenwouden Van Beyma, maar de derde streek Westergo én alle elf Friese steden stemden tegen.

Het voorstel van Van Beyma had ook een financiële achtergrond. Friesland betaalde 11% van de legerkosten (het dubbele in vergelijking met Gelderland). Er was in Friesland nog oud zeer over feit dat Frederik Hendrik de Friezen in 1636 met inzet van door henzelf betaalde troepen de provinciale bijdrage had afgedwongen³²¹.

317 Van der Kemp werd op 8 juli 1787 gevangengenomen bij de prinsgezinde verovering van Wijk bij Duurstede. Hij verbleef vijf maanden in arrest en werd tegen betaling van een bedrag van f 45.000 vrijgelaten. Kemp emigreerde in 1788 met aanbevelingsbrieven van John Adams, Thomas Jefferson en Marie-Joseph de Lafayette en een welkomstbrief van George Washington naar de Verenigde Staten. Hij kocht een boerderij in de staat New York en wijdde zijn verdere leven aan de landbouw, niet aan de politiek. Hij stierf in het plaatsje Oldenbarneveld (sinds 1975 Barneveld, NY), genoemd naar het idool van de patriotten (Rosendaal (2003), p. 60-61).

318 geciteerd door Schama (1989), p. 115.

319 Colenbrander (1897-1899), deel 1, p. 278.

320 Rosendaal (2005), p. 33.

321 Romein (1973), p. 387.

In Oostergo kwam het in de herfst van 1782 tot een bewapening van burgers en boeren als tegenwicht van het stadhouderlijk garnizoen in Leeuwarden³²².

Groningen

Van de noordelijke provinciën raakte het ietwat afgelegen en op zichzelf levende Groningen eerst laat bij de patriottische beweging betrokken. Het begon, net als elders in het land, met burgerwapenoefeningen. In november 1784 had de stad Groningen onder de druk van de bedreigingen van de Oostenrijkse keizer Joseph II een 'opschrijving' (conscriptie dus) bevolen van alle mannen boven de 18 jaar. Na een paar maanden was de vrees geweken, maar de wapenoefeningen waarom daarom nog niet opgeschort: de patriottischgezinden verenigden zich in maart 1785 tot een vrijkorps, dat van de autoriteiten aanvankelijk ondersteuning kreeg³²³.

Holland

In januari 1783 werd onder toezicht van pensionaris Cornelis de Gijselaar het eerste vrijkorps opgericht: een vrij corps in de zin van open voor alle godsdienstige gezindten.

In Rotterdam kwam in februari 1783 een omvangrijk vrijkorps tot stand: twee regimenten van elk twaalf compagnieën, in totaal ruim duizend man³²⁴.

Een sprekend voorbeeld van goed georganiseerde burgerbewapening was het Vrijkorps of Legioen van Frederik Johan Otto Rijngraaf van Salm-Kyrburg (1745-1794), opgericht op 11 november 1784 in de tijd dat de politieke geschillen tussen de Republiek en keizer Jozef II steeds ernstiger vormen gingen aannemen en de Republiek wegens de desolate toestand van het leger genoodzaakt werd om inderhaast allerlei huurtroepen in dienst te nemen.

De Staten van Holland besloten als volgt³²⁵:

Op voorstel van de stad Gouda is by Hun Ed. Groot Mog. besloten met eenparigheid van stemmen, het platte Land te wapenen, en gecommitteerde Raden gelast, om een plan te ontwerpen, ten einde den vermogenden Ingezetenen, ten hunnen koste, en den onvermogenden, ten koste van 't Land, van gewee- ren te voorzien, en in den wapenhandel te oefenen, met last, om ten spoedigsten daarover te raadplegen.

....

Op het bovengem. besluit van Holland tot de algemeene wapening ten platten Lande, hebben de Ge-committeerde Raden aan de Geregten van de dorpen aangeschreven, het getal der manschappen van 18 tot 60 jaren, binnen 8 dagen tyds op te geven, die in staat zouden zyn, om de wapenen te dragen in den wapenhandel geoeffend te worden, gelyk ook om een lyst te bezorgen van de onvermogenden, die buiten staat zyn, om wapenen aan te koopen, ten einde hun die te bezorgen. Ook zyn Onderofficiers naar de dorpen gezonden, om de boeren in den wapenhandel te onderwyzen.

Het was in feite een algemene mobilisatie, die gematigd werd door het feit, dat door loting één op de drie opgeroepen ook feitelijk onder de wapens moest komen³²⁶.

Toen door bemiddeling van Frankrijk de moeilijkheden met Oostenrijk bij het Verdrag van Fontainebleau van 8 november 1785 opgelost waren, konden de meeste bewapende burgers weer ontslagen worden. Uit deze geoefende burgers ontstonden na 1785 de vrijkorpsen en de exercitiegenootschappen.

In verband met de binnenlandse politieke spanningen in de jaren 1786-1787 achtten de Staten van Holland het nodig om het Legioen van Salm op 9 september 1786 in hun 'particulieren dienst' te nemen, dat wil zeggen, dat deze door Holland betaalde troepen niet langer onder het gezag van kapitein-generaal Willem V vielen, maar onder provinciaal gezag kwamen te vallen.

322 Schama (1989), p. 115.

323 Colenbrander (1897-1899), deel 2, p. 236.

324 Schama (1989), p. 116.

325 Zie Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken of Vervolg der Merkwaardigste Geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteitslanden en de Volksplantingen van den Staat, Negentiende Deels, Tweede Stuk, 1784 Leiden, P. van der Eyck en D. Vijgh, Amsterdam, J. van der Burgh en Zoon: eerste citaat 1735-1736, tweede citaat 1736-1737.

326 Rosendaal (2005), p. 30.

Overijssel

De oprichting van de vrijkorpsen van het gewest Overijssel werd vanuit Gelderland sterk bevorderd door Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch (1743-1814), achterneef van Johan Derk van der Capellen tot den Poll. Er waren vrijkorpsen in Zwolle, Kampen en Deventer.

Utrecht

De situatie in het gewest Utrecht was het meest gecompliceerd. Het kwam tot een splitsing in het bestuur: de patriotten beheersten de stad Utrecht en een deel van de Staten en de prinsgezinden in Amersfoort een ander deel van de Staten.

In de stad Utrecht werd een exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate* opgericht; vanuit dit genootschap werden oude schutterijcompagnieën als De Pekstokken, De Bloedkuyl, 't Fortuyn en De Zwarte Knegten bemand. In 1786 hadden de patriotten een legermacht van ruim 2.000 man. Leider van de patriottische beweging was de student Philip Jurriaan Quint Ondaatje (1758-1818).

Tussen de patriottische vrijkorpsen en de prinsgezinde troepen kwam het op 9 mei 1787 tot een gewelddadig treffen in de Slag bij de Vaart van Vreeswijk, waar het prinsgezinde beroepsleger in een vuurgevecht terecht kwam met de vrijkorpsen uit de stad Utrecht (samen met leden van andere patriottische vrijkorpsen). De patriotten wonnen het duel; de prinsgezinde troepen lieten 80 doden achter. Het was niet de enige gebeurtenis waarbij doden vielen, maar het was met de verovering van Hattem en Elburg door de prinsgezinden in 1786 een van de weinige binnenlandse militaire confrontaties in de roerige jaren tachtig van de achttiende eeuw.

Gelderland

In het prinsgezinde Gelderland besloten de stadjes Hattem en Elburg het benoemingsrecht voor magistraten van de stadhouder niet langer te erkennen. Willem V trok op 10 september 1786 met een leger op naar deze plaatsen. Hij liet op deze inmiddels verlaten steden kanonschoten afvuren. De burgeroorlog was echt begonnen: militair geweld werd ingezet in een binnenlands politiek conflict. Maar de burgeroorlog zette ook niet echt door: er waren wat schermutselingen, er vielen enige doden en gewonden.

Weesjongens

Door de patriotten waren ook weesjongens, nauwelijks volwassen, ingezet. Een aantal van hen werd door de Pruisen gevangengenomen en afgevoerd; voor hun vrijlating werd 70 à 80 dukaten losgeld gevorderd³²⁷.

Krijgsgevangen patriottische strijders

De Pruisen maakten een aantal soldaten van de patriotten krijgsgevangen: het kunnen leden van de vrijkorpsen geweest zijn en beroepssoldaten van het Staatse leger, die in opdracht van de Staten van Holland de patriottische kant hadden gekozen. Zij werden afgevoerd naar Wezel. Hun behandeling was slecht en mishandelingen kwamen voor; het kan zijn dat de Pruisen de patriottische soldaten zo behandelden, niet zo zeer uit wraak, maar om pressie uit te oefenen op deze soldaten zich als huurlingen te binden aan het Pruisische leger, een vorm van ronselen dus³²⁸.

Een van de patriottische leiders Alexander Philip van der Capellen (1745-1787), broer van Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch en dus ook achterneef van Johan Derk van der Capellen tot den Poll, werd tijdens zijn gevangenschap in Wezel zo slecht behandeld, dat hij in december 1787 kort na zijn vrijlating overleed.

3.7.2. Disciplinehandhaving op het einde van de Republiek van de Zeven Provinciën

a. Discipline onder de Staatse troepen

De basis voor het militair strafrecht van het Staatse leger was de artikelbrief van 13 augustus 1590 van prins Maurits van Nassau. Deze regeling is in de loop van de eeuwen op een aantal punten bijgesteld en uitgewerkt, maar in grote lijnen niet gewijzigd.

François Adriaan van der Kemp (zie § 6.7.1.b) leverde in zijn achtdelige 'Magazyn van stukken tot de militaire jurisdictie betreffende' van 1783 vanuit patriottische hoek forse kritiek op het militaire recht, zoals dat onder stadhouder Willem V werd toegepast, onder het motto *'t Gedrogt der ongelimiteerde militaire jurisdic-*

327 De Vries (1965), p. 540).

328 Baartmans (2001), p. 95.

tie³²⁹. Hij sloot aan bij de afwijzing van baron Johan Derk van der Capellen tot den Poll (1741-1784) in zijn pamflet 'Aan het Volk van Nederland' van september 1781 (zie § 2.2.8), waarin deze militaire jurisdictie, die burgers verplicht geschillen met leden van de krijgsmacht aan militaire gerechten voor te leggen, hekelde. Van der Kemp zou Van der Capellen hebben bijgestaan bij het schrijven van het pamflet uit 1781 en is daarom in ieder geval medeverantwoordelijk voor de passage over de militaire jurisdictie. Kemp droeg zijn grote werkstuk dan ook op aan Johan Derk van der Capellen tot den Poll, 'die den eersten Slag toebragt aan 't Gedrogt der ongelimiteerde Militaire Jurisdictie'.

Van der Kemp vermeldde de teksten van honderden artikelbrieven, ordonnantiën, resoluties en vonnissen, waarin de afstemming tussen de militaire en burgerlijke autoriteiten aan de orde kwam. Het oudste document stamde uit 1487. Uit deze belangwekkende verzameling – een volwaardig magazijn dus – trok Van der Kemp de conclusies dat het militaire gezaghebbers te veel bevoegdheden naar zich toegetrokken hadden, zoals hij schreef in de inleiding bij de publicatie van de laatste vier delen in de zomer van 1783:

Uit deze laatste vier delen zal onbetwistbaar blyken, en, dat aan Z.D.H. Willem de V. even weinig als aan de Heeren Stadhouders, Hoogstdezelfs Voorzaten, éénig wettig recht door den Souverain tot zulk een Despoticq Rechtsgebied is opgedragen, en met welk reusen-schreden 't *Gedrogt der Ongelimiteerde Militaire Jurisdictie* is voortgegaan, en de sterkste beletzelen, door welke men deszelfs loop meende te stuiten, heeft omver geworpen.

Van der Kemp verweet de prins van Oranje en al zijn voorgangers machtsmisbruik. Het ging hem vooral om de 'Gedrogtelijke Militaire Jurisdictie in Civiele Zaeken en Commune Delicten', dat wil zeggen de benadeling van de burgers die in een juridisch conflict met een militair overgeleverd waren aan de krijgsgaden. Hij liet daarbij het interne militaire straf- en tuchtrecht buiten bespreking.

In 1799 kwam er onder de Bataafse Republiek een nieuwe regeling in de vorm van het 'Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat' van 26 juni 1799 (zie § 4.2.1).

b. Discipline onder de patriottische troepen

Over de handhaving van de discipline in de vrijkorpsen is weinig bekend. Er is voor zover bekend geen onderzoek gedaan naar de wijze waarop in de in beginsel particuliere exercitiegezelschappen en wapenhandelgenootschappen de orde werd gehandhaafd. Het valt aan te nemen, dat er vooral een stelsel van geldboeten gehanteerd werd bij te laat komen of niet verschijnen bij oefeningen. Lijfstraffen of detentie vielen buiten de competentie van de leiding van de vrijkorpsen. Er werd nogal wat gevraagd van de leden, ook in financieel opzicht; men werd in beginsel verondersteld zelf de wapens, het uniform en de uitrusting te bekostigen.

In zoverre de vrijkorpsen een vorm van een vernieuwde schutterij vormden waren de plaatselijke reglementen van de schutterij van toepassing.

3.7.3. Dienstweigeren onder de patriotten en orangisten

Toen op 11 november 1784 de Staten van Holland besloten om het platteland te bewapenen (zie § 3.7.1.b) werden de doopsgezinden in de gelegenheid gesteld een plaatsvervanger aan te wijzen en te betalen. Zij kregen geen vrijstelling, zoals predikanten, pastoors, dorpsbestuurders, belastinginners, molenaars, beurtschippers en vissers³³⁰.

Er was in de dorpen op het orthodox-conservatieve platteland verzet tegen de burgerbewapening; men zag het als een aantasting van de positie van de Oranje-stadhouder, die zij zagen als een door God gezonden beschermer van het vaderland. Zo werd in Leiderdorp de schout die de loting kwam organiseren weggejaagd. Dit gebeurde ook in Moerkapelle. In Hornaard werd de oranjevlag aan de kerktoeren opgehangen. Het waren geen uitingen van principieel verzet tegen een burgerbewapening, maar van een lang onderdrukt verzet tegen de dominantie van de steden, die het in de Staten van Holland te vertellen hadden. Het verzet in het rivierengebied stond in fel contrast met het enthousiasme in de Zaanstreek (economisch afhankelijk van nijverheid en handel), waar uitgelote mannen zich alsnog als vrijwilliger meldden³³¹.

329 Van der Kemp (1783). Zie ook Walgemoed (2007).

330 Rosendaal (2005), p. 30.

331 Rosendaal (2005), p. 30-31.

3.7.4. Desertie uit de militie van de Staat en uit de vrijkorpsen

a. Generaal pardon voor deserteurs in 1784

Onder de dreiging van een inval vanuit de Oostenrijkse Nederlanden besloten de Staten van Holland in november 1784 tot een generaal pardon voor de deserteurs uit Staatse dienst:

Nog is by de Staten besloten een algemeen pardon aftekondigen voor alle de deserteurs in Staten dienst, en dat ter Generaliteit ook te doen werkstellig maken; waar door de meeste Compagnien en Regimenten binnen drie maanden voltallig kunnen worden³³².

Dit besluit van de Staten van Holland van medio november 1784 (waarschijnlijk 16 november 1784) werd 'copieelyk' overgenomen door Gelderland, Zeeland, Friesland, Overijssel en Stad en Landen (Groningen).

b. Trouw aan een eed: desertie in 1787

Er ontstond gedurende de revolutie van 1787 een kwestie: de Staten van Holland meenden, dat met name de officieren van de Staatse troepen ontslagen geacht moesten worden van de eed van trouw aan de Staten-Generaal. Dat leidde ertoe, dat een aantal officieren deserteerde uit het leger; anderen werden geschorst. Deserteren deden ook tal van onderofficieren en manschappen. Wie trouw bleef aan de Staten van Holland en dus ontrouw aan de Staten-Generaal, moest dat na afloop van de revolutie bekopen met een procedure voor de krijgsraad³³³. Wie niet deserteerde werd gestraft, wie wel deserteerde werd beloond.

3.7.5. Samenvatting: de patriottische revolutie kwam te vroeg

De patriottische revolutie in Nederland van 1787 ging gepaard met enig wapengekletter: het was niet geheel geweldloos. Het was een confrontatie tussen het Staatse leger met veelal buitenlandse huursoldaten en de vliegende legertjes van de Hollandse *citoyens-soldats*. Afhankelijk van de lokale situatie waren de vrijkorpsen geënt op de stedelijke schutterijen. Slechts in zoverre speelde een vorm van dienstplicht hierbij een rol, omdat deelname aan de schutterijen vanouds een poorterplicht was.

Enthousiasme bleek in eerste instantie een effectiever element dan professionaliteit. Oranje kon zich zonder de interventie uit Pruisen niet handhaven als erfstadhouder van de hele Republiek.

3.8. De BATAAFSE REPUBLIEK (1795-1806)

3.8.1. Legervorming: de modernisering van het huurleger (1795-1806)

a. De omvorming van het Staatse leger tot het Bataafse leger

Een eerste poging van Frankrijk om met behulp van de 'Bataafse' gevluchte patriotten Nederland van het Oranjevewind te bevrijden mislukte in februari 1793 nog³³⁴.

Toen het Franse leger onder leiding van generaal Jean-Charles Pichegru (1761-1804)³³⁵ in gezelschap van het Bataafse soldaten onder leiding van Daendels³³⁶ in de winter 1794-1795 over de bevroren rivieren Ne-

332 Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen: die voorgevallen zyn in de Vereenigde provincien, de generaliteitslanden, en de volkplantingen van den staet, deel 2, 1784, p. 1772-1773.

333 Zwitser (1987), p. 45.

334 80 ruiters en 2600 manschappen van het Bataafs Legioen onder leiding van Daendels hadden in februari 1793 meegedaan aan de inval van Charles-François du Périer, markies Dumouriez (1739-1823) in de Oostenrijkse Nederlanden. Venlo en Stevensweert vielen in handen van de Franse troepen. Op 17 februari 1793 zou hij via Breda doorstoten naar Dordrecht. Klundert en Bergen op Zoom vielen rond 25 februari 1793. Willemstad kreeg een beleg te verduren van twee weken. Ondanks de steun van de *Convention Nationale* aan de zaak van de Bataven werd het beleg van Maastricht opgebroken. Geerttruidenberg viel op 4 maart 1793. Breda koos op 5 maart 1793 een 'revolutionaire' gemeenteraad. Op 8 maart 1793 kreeg Dumouriez opdracht zich terug te trekken. Hij verloor op 18 maart 1793 de Slag bij Neerwinden (dit is dan de Tweede Slag bij Neerwinden, precies honderd jaar eerder vond de Eerste Slag bij Neerwinden plaats; in beide slagen stonden Frankrijk en (onder meer) Nederland tegenover elkaar).

335 Pichegru was in 1797 betrokken bij voorbereidingen voor een staatsgreep. Hij werd verbannen naar Frans-Guyana, ontsnapte via Suriname en de Verenigde Staten. Hij werd later weer in genade aangenomen door Napoleon. In 1804 was hij opnieuw betrokken bij een coupoging, werd beschuldigd van hoogverraad en pleegde tijdens het strafproces in 1804 zelfmoord door zelfverwurging.

336 Het opnemen van buitenlanders in het Franse leger ten tijde van de Revolutie geschiedde op een besluit van de *Assemblée Nationale Constituante* van 26 juli 1792-1 augustus 1792. Frankrijk was bedreigd door de overwinning van de Pruisen bij Longwy. De kembepaling van het decreet luidde: *Il sera formé dans le plus bref délai, sous l'autorité du pouvoir exécutif, une nouvelle Légion, sous la dénomination de 'Légion Franche Étrangère', dans laquelle il ne pourra être admis que les étrangers* (Er wordt op de kortst mogelijk termijn onder het gezag van de uitvoerende macht een nieuw legioen opgericht onder de naam 'onafhankelijk vreemdelingenlegioen' waarin alleen vreemdelingen worden toegelaten). Het legioen zou bestaan uit 2.822 man. In dit nieuwe legioen kwamen eenheden met Duitsers, Ieren, Luikenaren, Italianen, Polen en Hollanders. Deze eenheden

derland introk³³⁷, vluchtte stadhouder Willem V (1748-1806) op 18 januari 1795 naar Engeland. Er waren niet alleen Nederlandse soldaten in het Franse leger, er waren ook Franse soldaten betrokken bij de verdediging van Nederland. Het waren Franse *émigrés* die als reactie op de bestorming van de Bastille (14 juli 1789), de vlucht van koning Louis XVI naar Varennes (21 juni 1791), de bestorming van de Tuilerieën (10 augustus 1792) en de executie van Louis XVI (23 januari 1793) succesievelijk Frankrijk ontvlucht waren. Deze Franse huursoldaten en beroepsofficieren hadden zich ten dienste van de troepen van de Eerste Coalitie gesteld en waren in dienst getreden bij de Staatse troepen, de Engelse troepen en de troepen uit Pruisen, Hessen en Hannover.

De Franse Revolutie wenste in de oorlog met de oude Europese regimens in tegenstelling met een zekere traditie in de behandeling van krijgsgevangenen huursoldaten weinig mededogen te tonen. Het Franse *Comité de salut public* vaardigde in 1794 een decreet uit, waarin werd verboden krijgsgevangenen te maken:

Il ne sera fait aucun prisonnier anglais ou hanovrien.

Er wordt niemand uit Engeland of Hannover tot [krijgs]gevangene gemaakt³³⁸.

De betekenis van deze uitspraak wordt gerelativeerd door een wet van 9 Prairial *an III* (28 mei 1794)³³⁹, waarin aan krijgsgevangenen, die kennelijk toch door het Franse leger waren gemaakt, op straffe van zes jaar in de ijzers, opgedragen werd de plek die tot verblijf was toegewezen, niet te verlaten.

Voor deserteurs gold op dat moment de *Code Pénal Militaire pour toutes les troupes de la République en temps de guerre* van 12 mei 1793³⁴⁰. Desertie was het eerste onderwerp in deze nieuwe militaire strafwet. Deserteren binnen Frankrijk is 5 jaar in de ijzers waard, maar wie wapens, paarden of bagage meeneemt op zijn vlucht, kan rekenen op een dubbele straf. En wie desertie pleegt *à l'ennemi* krijgt de doodstraf³⁴¹. Dat lot hing dus boven het hoofd van de Franse soldaten die – overlopen naar de Nederlandse republiek – op de veldtocht tegen Nederland door de troepen van Pichegru krijgsgevangenen gemaakt werden. Dat wisten deze soldaten ook zelf heel goed. Bij de verovering van 's-Hertogenbosch op 13 oktober 1794 waren er honderden soldaten van Franse afkomst onder de verslagen troepen van de Engelsen, de Nederlanders en de Duitsers. Zij mochten het garnizoen verlaten. Bij deze aftocht, waarbij alle troepen door een dubbele haag soldaten van Pichegru moesten lopen (alsof het spitsroeden lopen betrof), probeerden de militairen van Franse afkomst zich te verbergen tussen de anderen. Een groot aantal werd eruit gepikt en zonder vorm van proces afgeslacht met bajonetten van de soldaten van de Revolutie. 300 Fransen werden in mootjes gehakt (*taillés en pièces*, zoals Pichegru aan de *Convention Nationale* in een bericht van 20 oktober 1794 liet weten). Met een ordentelijke toepassing van militair strafrecht had deze moordpartij niets van doen. Toch veronderstelde Pichegru, dat de *Convention Nationale*, op dat moment in zijn radicale jacobijnse samenstelling, met instemming van dit soort berichten kennis nam. Volgens een ooggetuige zou Pichegru aan de afslachting een einde hebben gemaakt en nog 69 soldaten van Franse afkomst hebben opgepakt. Hoewel Pichegru in zijn brief suggereerde dat deze militairen ook *subir le sort qui leur est réservé* (het lot dat hen toekomt zouden ondergaan), heeft hij ze uiteindelijk vrijgelaten; dat liet hij Parijs niet weten³⁴².

De bevrijding van Nederland van het Oranjabewind leidde tot de oprichting van de Bataafse Republiek met in 1798 de daarbij behorende Staatsregeling. De Bataafse Republiek was gevormd naar voorbeeld van en met militaire steun van de Franse Republiek, waarvan de Bataafse Republiek *de iure* een bondgenoot en

---

werden pretentius – om de status en de omvang groter te maken dan reëel was – ook legioenen genoemd, vandaar *Légion Batave*. Om de Hollandse machthebbers in de Republiek niet onnodig te kwetsen, was de formele benaming van deze eenheid niet *Légion Batave*. Er waren te weinig geschikte Nederlandse vluchtelingen om het legioen te vullen. Er kwamen Belgen in terecht en ook Zwitsers, van wie de regimenten (of wat er van over was) ontbonden werden na de bestorming op 10 augustus 1792 van de Tuilerieën, die ten behoeve van koning Louis XVI door Zwitserse huursoldaten tevergeefs werden verdedigd. En zolang het niet verplicht was om aan Fransen hun geboorteakte te vragen, konden ook deze als buitenlanders worden ingelijfd (Rosendaal (2003), p. 311-317 en 337-342). In november 1793 werd het *Légion Franche Étrangère* als zelfstandige eenheid opgeheven en kwamen twee bataljons 'Bataafse' soldaten als een gewone *demi-brigade* in het Franse leger; zij werden niet langer als vreemdelingen beschouwd (Rosendaal (2003), p. 444). In 1831 kwam het tot de definitieve oprichting van het Franse Vreemdelingenlegioen.

337 Het was tegen het einde van de periode van 1300 tot 1850, die wel wordt aangeduid als de Kleine IJstijd. Niet alleen waren in die extreem koude winter 1794-1795 de rivieren bevroren, de vloot lag ook in Den Helder vast in het ijs.

338 Bell (2008), p. 143-144.

339 Perrier (1811), p. 157-158.

340 Perrier (1811), p. 118-127.

341 *Article 1 Tout militaire, ... qui passera à l'ennemi ou chez les rebelles, sans y être autorisé par ses chefs, sera puni de mort.*

342 Saugier (1995), p. 98-100.

de facto een vazalstaat was. Deze steun van Frankrijk werd duur betaald: de Republiek moest tientallen miljoenen guldens betalen voor de 25.000 man sterke Franse troepenmacht die in Nederland gelegerd werd (op grond van het Verdrag van Den Haag van 16 mei 1795). Frankrijk erkende het bestaan van de Bataafse Republiek en garandeerde zijn onafhankelijkheid. Staats-Vlaanderen, Maastricht, Venlo, de Staatse Landen van Overmaze en de redemptiedorpen³⁴³ werden aan Frankrijk afgestaan. Voorts kreeg Frankrijk een gebruiksrecht op de haven van Vlissingen, het recht om een garnizoen in Vlissingen te leggen en een recht om in geval van vijandelijkheden de vestingen van Grave, Bergen op Zoom en 's-Hertogenbosch te bezetten. Er is door de Fransen druk uitgeoefend om als bondgenoot ook troepen te leveren ten behoeve van de diverse Coalitieoorlogen die het revolutionaire Frankrijk moest uitvechten tegen de rest van Europa.

Op 16 februari 1795, nog geen maand na de vlucht van stadhouder, generaal en admiraal Willem V, stelden de vertegenwoordigers van het gewest Holland aan de andere gewesten voor het leger – of beter gezegd wat daar van over was – grondig te hervormen; het leger was door de vlucht van 800 officieren min of meer verweesd achtergelaten. De Raad van State als uitvoerend orgaan van de oude Republiek kreeg de opdracht met voorstellen te komen. Dat pakte de Raad van State niet zo voortvarend aan als Staten-Generaal wenste. In dit aloude orgaan waaide wel een nieuwe wind: men eiste de afschaffing van de soldatenstand als afzonderlijke maatschappelijke kaste: de huursoldaat zou *soldat-citoyen*, een militair met gewone burgerrechten, moeten worden. En daarom zou het Bataafse Armee uit inwoners van Nederland moeten bestaan en dus niet uit buitenlanders. De Staten-Generaal richtten zich op 27 februari 1795 met een proclamatie tot het krijgsvolk; aan de soldaten wordt democratie, vrijheid en betere leefomstandigheden beloofd. Het eerste voorstel van het 'Comité tot de Algemene Zaken van het bondgenootschap te Lande', voor reorganisatie van het leger kwam op 26 maart 1795 ter tafel en een herziene wat afgezwakte versie op 8 juni 1795³⁴⁴.

Op 8 juli 1795 voerde het 'Comité tot de Algemene Zaken van het bondgenootschap te Lande', de uitvoerende macht van de Bataafse Republiek, een reorganisatie van het leger door. Het Bataafse leger bestond uit huurlingen, voornamelijk uit de Duitse landen; het waren ongeveer 35.000 man³⁴⁵. Het 'Comité te Lande' onteigende als het ware de bestaande compagnieën, die tot dan toe eigendom waren van de commandanten-militaire ondernemers. De republiek wordt de nieuwe werkgever van de huursoldaten en draagt rechtstreeks zorg voor soldij, de voeding, huisvesting en verzorging. Officieren functioneren alleen nog als militair commandant en niet meer als militaire ondernemers³⁴⁶. De omwenteling van de Franse Revolutie zoals die in de oprichting van de Bataafse Republiek Nederland was binnengekomen, leidde tot een zekere mate van democratisering van de verhoudingen binnen het leger: afschaffing van de lijfstraffen, carrièrekansen voor iedereen, geen verlenging van vrijwilligerscontracten tegen de zin van de betrokken huurling, geen toestemming nodig voor een huwelijk van een militair³⁴⁷. De uitvoering van de hervorming werd opgedragen aan de generaals Herman Daendels, Louis van Boecop (1750-1830) en Hendrik Bonhomme (1747-1826) in samenwerking met Jean Baptiste Dumonceau (1760-1821), een Zuid-Nederlander in Franse dienst; de drie generaals waren in de jaren vóór 1795 gevlucht uit de oude Republiek. Er kwam een zuivering op gang van de prinsgezinde officieren, al was die zuivering niet volledig³⁴⁸.

In het hervormingsplan van 8 juli 1795 werd de nominale sterkte van de Bataafse Armee bepaald op 33.000 man; dat werden er effectief 22.000. De werving werd aan restricties onderworpen: het handgeld voor een infanterist was maximaal achttien guldens. Voor rekrutering kwamen mannen tussen 18 en 36 jaar in aanmerking met een minimumlengte van vier Rijnlandse voet (167 cm)³⁴⁹.

b. De burgerwacht als opvolger van de schutterij

Een voorlopige regeling van de gewapende burgerwacht als opvolger van de lokale schutterijen kwam op 4 december 1795 tot stand; daartoe dienden de schutterijen eerst gezuiverd te worden van prinsgezinden. Dit provisionele reglement werd een jaar later vervangen door een meer definitieve versie. Op 13 september 1796 besloot de Nationale Vergadering om te komen tot één landelijke Bataafse gewapende burgermacht,

343 Het betreft een achttal dorpen in de buurt van Maastricht en Luik; hun grondgebied werd betwist tussen (Staats)Brabant (behorend tot de Republiek der Zeven Provinciën) en het hertogdom Brabant (behorend tot de Oostenrijkse Nederlanden). Door het twee maal betalen van belasting behielden deze dorpen hun onafhankelijkheid (*redemptio* betekent afkoop).

344 Van Nimwegen (2012), p. 59-60.

345 Geerts (2002), p. 46-47.

346 Amersfoort (1988), p. 55.

347 De Vries (1965), p. 87.

348 Van Nimwegen (2012), p. 64-67.

349 Van Nimwegen (2012), p. 71.

dit ter vervanging van vele lokaal opererende schutterskorpsen³⁵⁰. Er werd een 'Algemeen Reglement voor de Bataafsche Gewapende Burgermagt' op 11 november 1796 goedgekeurd. Toetreding tot de burgermacht geschiedde niet op basis van vrijwilligheid. Voor inlijving kwamen in aanmerking alle (gezonde) mannen tussen 18 en 45 jaar. Vrijstellingen waren er voor universiteitsdocenten en -studenten, predikanten en schoolmeesters, gewetensbezwaarden (*in casu* doopsgezinden) en mensen werkzaam in onmisbare beroepen. De organisatie was op militaire basis met brigades en bataljons.

Tot feitelijke uitvoering van dit besluit is het nauwelijks gekomen en daarmee bleven de burgerwachten een lokale aangelegenheid. Deze gang van zaken demonstreert dat Nederland met de Bataafse Republiek op papier wel een eenheidsstaat geworden was, maar dat het niet eenvoudig was het centrale gezag op alle domeinen gerealiseerd te krijgen. Een nieuw reglement werd vervolgens op 7 mei 1799 vastgesteld, omdat klaarblijkelijk het eerdere, definitief bedoelde reglement in de praktijk niet uitgevoerd was.

Bij de kortstondige Engels-Russische invasie van 27 augustus 1799 tot 19 november 1799 in Noord-Holland kwam het tot een tijdelijke activering van de Bataafse Burgerwacht.

c. De Staatsregeling van 1798

Al in een van de vele ontwerpen voor een nieuwe staatsregeling, opgesteld in kringen van de 'Bataafse' vluchtelingen in Noord-Frankrijk, werd een dienstplicht voor alle burgers vanaf 16 jaar genoemd. Het voorstel van Andries Abbema (1736-1802) en Van der Capellen werd in november 1792 gepresenteerd. Dit was nog vóór er in februari 1793 en in augustus 1793 in Frankrijk een *levée en masse* werd geordonneerd³⁵¹.

De Staatsregeling van 1798 kwam pas tot stand na de staatsgreep met (huis)arrest en detentie voor de oppositionele parlementsleden, maar zonder bloedvergieten van 22 januari 1798, die de unitaristen aan de macht bracht en de federalisten op een zijspoor zetten. De staatsgreep in de vorm van het verwijderen van de politieke tegenstanders uit de Nationale Vergadering verliep zorgvuldig gepland door een staatsgreepcommissie van de Republikeinse partij met een draaiboek, dat was afgesproken met de Franse ambassadeur Charles Delacroix (1741-1805): *Moyens d'exécution pour la révolution du 22 janvier*. Delacroix zorgde voor de militaire coördinatie samen met de Franse generaal Barthélemy Joubert (1769-1799) en de Bataafse generaal Daendels³⁵².

De tekst van de Staatsregeling kwam na de staatsgreep vlot tot stand, ook omdat gebruik gemaakt kon worden van de vele discussies en voorstellen vanaf januari 1795. Er was het Grote Boek uit 1797 met een ruime hoeveelheid ontwerp-teksten. De tekst werd op 23 maart 1798 gepresenteerd, op 23 april 1798 goedgekeurd en op 4 mei 1798 ingevoerd.

Artikelen 43- 44 van de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels, onderdeel van de Staatsregeling van 1 mei 1798, maakten ook in Nederland formeel de algemene en persoonlijke dienstplicht mogelijk:

43. Het Bataafsche Volk wil eene Gewapende Burgermagt (de Nationaale Troepen daaronder begrepen), ter verdediging van zijner vrijheid en onafhankelijkheid, zoo naar binnen, als naar buiten. De regeling dezer Magt zal geschieden door de Wet.

44. Ieder Bataafsch Burger is verplicht, tot dat einde, de Waapenen te dragen en zich op de rol van Waapenvoerende Burgeren te doen inschrijven.

In de Staatsregeling van 1798 is wat betreft de dienstplicht veel minder dwingend dan het grote Franse voorbeeld, de *Déclaration des droits et des devoirs de l'homme et du citoyen* en de daaraan gekoppelde *Constitution* van 5 Fructidor an III (22 augustus 1795)(zie § 1.6.1.a).

Opmerkelijk is, dat nog vóór de Staatregeling was ingevoerd de plicht tot het dragen van wapens formeel was vastgelegd, ingevolge een decreet van de Constituerende Vergadering van 29 maart 1798 waarbij 'zoodanige Burgers, welke zich tot het dragen van wapenen onwillig hebben getoond en niet vallen in de termen van het Reglement, volgens welke zy van de betaling der drie dubbelde contributie zyn bevryd' niet 'admissibel' waren voor de grondvergaderingen waar burgers hun stem konden uitbrengen over de nieuwe staatsregering³⁵³. Op wie deze zuivering zeker van toepassing geweest zal zijn is niet geheel duide-

350 Joor (2000), p. 284.

351 Rosendaal (2003), p. 352.

352 Oddens (2012), p. 311.

353 Van Sas (2011), p. 35. Zie ook Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale en Constituerende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk, deel 9, 287. Van Sas, overigens een bewonderaar van de Staatsregeling van 1798, kwalificeert deze zuiveringsmaatregel als een 'typisch republikeins trekje'. In Frankrijk kwam na de beide malen van een *levée en masse* in

lijk; de doopsgezinde bevolkingsgroep zou begrepen kunnen worden onder de burgers die een driedubbele contributie hebben betaald en ondanks hun bezwaren tegen het dragen wapenen toch mee konden stemmen.

De inzet van het Bataafse leger werd in artikel 67 van Staatsregeling beperkt tot de landsverdediging en hulp aan bondgenoten:

Het Bataafsche Volk vat nimmer de wapenen op dan ter handhaving zijner vrijheid, ter bewaaringe van zijn grondgebied, en ter verdediging zijner Bondgenoten. Het beveelt, tot dat einde, eene zorgvuldige inrigting zijner Krijgsmacht, bovenal ter Zee, als het bolwerk van den nationaalen voorspoed.

Maar de marine diende vooral de routes van en naar de koloniën veilig te houden, een grondwettelijke opdracht gericht tegen de groeiende Britse dominantie op de wereldzeeën.

De Acte van Staatsregeling bevat de uitwerking en toepassing van de Grondregels. In de artikelen 108-122 worden de taken van het Uitvoerend Bewind op het terrein van de landsverdediging en de legerorganisatie beschreven. Van belang zijn onder meer:

Artikel 108

Het [Uitvoerend Bewind] organiseert de Gewapende Burgermagt, de Nationale Troepen daaronder begrepen, overeenkomstig de Reglementen, door Hetzelfde aan het Vertegenwoordigend Lichaam, binnen zes maanden, na Deszelfs eerste Zitting, ter beslissinge voorgedragen.

Artikel 109

Het [Uitvoerend Bewind] beschikt over de Krijgsmagt te Water en te Lande, en bepaalt derzelver bijzondere bestemmingen.

...

Artikel 114

Het Uitvoerend Bewind bestemt, in tijd van Vrede, vaste Garnisoens-Plaatsen voor de Troepen van den Staat.

...

Artikel 117

Het [Uitvoerend Bewind] draagt zorg, dat de Krijgstugt bij de Militie van den Staat, volgens de Wetten, door het Vertegenwoordigend Lichaam vastgesteld, naauwkeurig gehandhaafd worde.

Wat opvalt in deze tekst is het gebruik van de verschillende termen: gewapende burgermacht, nationale troepen, krijgsmacht, troepen van de staat, militie van de staat.

Uit artikel 108 mag worden geconcludeerd, dat van de gewapende burgermacht, die een opvolger was van de stedelijke schutterijen, een gedeelte bestemd zou worden voor een reserveleger op nationaal niveau.

Van de bepalingen over de gewapende burgerwacht kwam in de praktijk vooralsnog niets terecht. Het voor de vaststelling van de Staatsregeling uitgevaardigde 'Algemeen Reglement voor de Bataafsche Gewapende Burgermagt' van 11 november 1796 zou een bruikbaar juridisch instrument kunnen. Agent van Oorlog Gerrit Jan Pijman (1750-1839), die van 16 februari 1798 tot 3 maart 1800 als bewindsman van defensie functioneerde nam geen initiatief.

Commentaar 1: conscriptie niet in de Bataafse grondwetten

De eerste vermelding in de grondwet van een militaire verplichting op landelijk niveau heeft tot weinig geleid. Men gebruikt in artikel 44 zelfs de term 'opschrijven'. Dat verwijst toch uitdrukkelijk naar de Franse term *conscription*. In september 1798, enkele maanden na de vaststelling van de Staatsregeling van de Bataafse Republiek kwam de wet-Jourdan-Delbrel in Frankrijk tot stand, die als model voor een eigen regeling had kunnen gelden. Het is – zonder nader diepgaand onderzoek – niet mogelijk om aan te duiden wat de oorzaak is dat de eerste stap naar een landelijke dienstplicht niet door meer acties gevolgd is. Wel kan, zoals in de volgende parafen zal worden beschreven, geconstateerd worden, dat de frase van artikel 44 (iedere burger is tot het dragen van de wapenen verplicht) afgezwakt en uiteindelijk verdwenen is. Een speculatie is, dat er weinig druk uit Parijs kwam om militair bij te dragen aan het verdedigen van de revolutie in Europa. Dat wordt onder keizer Napoleon wel anders.

1793 pas in september 1798 de eerste conscriptiewet van Jourdan-Delbrel tot stand. De plicht tot verdediging van het eigen land, het dragen wapenen of het opkomen voor militaire dienstplicht was nog niet in een gewone wet vastgelegd, noch in Nederland noch in Frankrijk.

Het kan ook zijn, dat de organisatorische structuur van de nieuwe eenheidsstaat nog te zwak was om de praktische organisatie rond te krijgen. Het landelijk uitvoerend bewind had de medewerking van de steden nodig voor de uitvoering.

Er was dus in de staatsregeling wel de idee, dat een militieplicht wenselijk was, maar verder dan de intentie reikte dat niet.

Een vorm van militieplicht was kennelijk prematuur. Toch greep men in Bataafse kringen ook terug op artikel VIII van de Unie van Utrecht, waar de allereerste aanduiding van een defensieplicht van de burgers was vastgelegd. Patriot Pieter Paulus had in 1776 in zijn beschouwing over de Unie van Utrecht geschreven, dat artikel VIII weliswaar niet tot uitvoering was gekomen, 'maar 't gene niet geschied is, zoude egter nog kunnen geschieden'³⁵⁴. Maar dat zou niet meer onder de Bataafse Republiek zijn.

d. De Staatsregeling van 1801

Het ontbreken van een effectieve invoering van de grondwetsbepalingen inzake de burgerwachten leidde ertoe dat de verplichting van de krijgsdienst in de Staatsregeling van 1801 in artikel 17 werd vervangen door een aansporing om deel te nemen aan de 'burgerwapening tot verdediging der Vryheid en handhaving der Nationale Onafhankelijkheid':

Het Bataafsche Volk wil, dat de Burgerwapening, tot verdediging der Vryheid en handhaving der Nationale Onafhankelijkheid, zoo veel mogelyk, en door alle gepaste middelen en wegen, worde aangemoedigd. Geen gewapend Burger wordt immer genoodzaakt tot den dienst buiten het grondgebied van het Gemeenebest. Hy wordt niet verplicht tot den dienst buiten zyn Departement, zonder een Decreet van het Wetgevend Lichaam, en niet dan by eenen vyandelyken aanval. De active dienst der Gewapende Burgermagt, binnen ieder Departement, wordt by een nader Reglement door de Wet bepaald.

Dit betekende dus dat een gewapende burger niet ingezet kon worden buiten de grenzen van de Bataafse Republiek en alleen bij bijzonder wettelijk besluit buiten zijn eigen regio (departement) en dan nog alleen bij een vijandelijke aanval, dus niet bij binnenlandse onlusten. Dat maakte de Gewapende Burgermacht een krijgsmacht ten behoeve van huis en haard.

In de Staatsregeling van 1801 waren twee bepalingen opgenomen waarin een relatie gelegd werd tussen het stemrecht en de militaire status:

- In artikel 24 sub 2 wordt als eis voor het stemrecht de leeftijd van 20 jaar gesteld 'of Lidmaatschap der Gewapende Burgermagt'. Mannen jonger dan 20 jaar die zich een goed burger tonen door militair te worden krijgen als beloning het stemrecht.
- In artikel 28 wordt bepaald dat 'krijgslieden' niet mogen stemmen in de plaats van hun garnizoen, maar wel in de plaats 'hunner vaste woning'. Men achtte een binding tussen garnizoen en plaatselijk bestuur ontoelaatbaar.

Deze regelingen kwamen niet voor in de (zeer uitvoerige) Staatregeling van 1798 en de (autocratische) Staatsregeling van 1805.

e. De Staatsregeling van 1805

Bij de derde 'Staatsregeling des Bataafsen Volks' van 1805 is zelfs de aansporing tot medewerking van de verdediging van de onafhankelijk van artikel 17 van de Staatsregeling van 1801 verdwenen. De staatsregeling van 1805 is in belangrijke mate een taakomschrijving van de raadpensionaris. In artikel 50 staat:

De Raadpensionaris beschikt over de Vloten en Legers van het Bataafsch Gemeenebest. De Militaire Rangen worden door hem bepaald en toegewezen.

Meer werd er over de krijgsmacht niet geregeld, behalve dat de raadpensionaris een Secretaris van Staat voor de Zaken der Marine en een Secretaris van Staat voor de Zaken van Oorlog had (artikel 48).

---

³⁵⁴ geciteerd door Van Nimwegen (2012), p. 59.

In mei 1805 werd de gematigde en elitaire patriot Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825), door de Fransen aangewezen als het staatshoofd van de Bataafse Republiek met als titel 'raadpensionaris'.³⁵⁵ Hij werd in het najaar van 1805 door Napoleon benaderd om te komen tot 'eene algemeene Nationale Garde ... die zo binnen als buiten de steden ter afweering van vijandelijke aanvallen' zou kunnen worden ingezet.³⁵⁶ Dit gaf Napoleon de mogelijkheid (een gedeelte van) de Franse troepen uit Holland weg te trekken en zelfs op termijn de Nationale Garde van de Bataafse Republiek in te zetten op de Europese slagvelden. Er woedde onmiddellijk een groot dispuut met de steden, met name met Amsterdam. Het voorstel voor een Nationale Garde behelsde een centralisatie van de macht, in dit geval van de militaire macht. Schimmelpenninck, aan het eind van zijn kortstondig eenhoofdig bewind en inmiddels bijna geheel blind, zorgde – tegen de druk van de steden in – voor de opstelling van een reglement voor de Gewapende Burgermacht, dat op 5 juni 1806 in Den Haag werd geproclameerd, precies op de dag dat in Parijs het Koninkrijk (officieel Koninkrijk) Holland werd uitgeroepen.

De Bataafse Republiek kreeg er een zorg bij die de Republiek der Zeven Provinciën niet had: koloniën. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) hebben het einde van de achttiende eeuw niet gehaald en moesten in bankroete situatie door de overheid worden overgenomen. De Oost en de West werden van particulier bezit publiek bezit. Dat had ook consequenties voor het handhaven van de externe veiligheid en interne orde in deze gebieden. En daarom moesten er – zij het met mondjesmaat – ook militairen overzee worden gezonden door de Republiek. Dat werd overigens bemoeilijkt door de Engelsen die de oceanen beheersten.

f. Naar de Oost

In Oost-Indië en in de handelsposten op de route er naar toe vielen de meeste VOC-bezittingen na 1795 in handen van de Engelsen, mede als gevolg van de oproep van stadhouder Willem V in zijn 'Brieven van Kew' van eind januari- begin februari 1795 (kort na zijn aankomst in Engeland) aan de koloniale autoriteiten om met de Britten samen te werken: De Kaap, Ceylon, de vestigingen in India, Malakka, Malabar, Padang, Ambon, Banda, Ternate. Alleen Java bleef nog in handen van de Bataafsche Republiek. In feite was er geen mogelijkheid om beampten, kooplui en soldaten naar de Oost te sturen. De route en de meest gebruikelijke pleisterplaatsen waren in Britse handen.

In de Staatsregeling van 1798 had de Bataafse Republiek voor het eerst in artikel 240 de verantwoordelijkheid voor de militaire zaken in de Oost geaccepteerd:

Het Uitvoerend Bewind zal, op voorstel van ieder der beide Raaden, in de verdediging der Coloniën voorzien, door de noodige Oorlogsschepen en andere noodwendigheden derwaards te zenden, en benodigd getal Troepen aldaar te onderhouden.

Dat lag in de lijn van de overname door de overheid van de failliete boedel van de VOC; artikel 247 van de Staatsregeling 1798 luidde:

De Bataafsche Republiek neemt tot zig alle de Bezittingen en Eigendommen der gewezen Oost-Indische Compagnie, benevens alle derzelve schulden.

Weinig lusten, veel lasten. Vooralsnog gebeurde er weinig. Er was in Indië in 1800 een leger van ongeveer 4.000 man, van wie ongeveer 1.000 man van Europese oorsprong.

Bij de Vrede van Amiens van 25 maart 1802 werd mede door de bemoeienis van Rutger Jan Schimmelpenninck Kaap de Goede Hoop door de Engelsen teruggeven aan de Bataafse Republiek. Dat maakte het mogelijk en noodzakelijk om soldaten uit te zenden. Nog voor het formeel ondertekenen van het vredesverdrag werd op 2 maart 1802 als onderdeel van het Bataafse leger het 5^e regiment opgericht, dat onder de naam Kaapse Dragonders medio 1802 naar de Kaap vertrok. Na de Slag bij de Blaauwberg in januari 1806, waarbij de Britten de Kaapkolonie definitief veroverden keerden de twee bataljons medio 1806 terug naar

355 Napoleon wees de titel 'president', die Schimmelpenninck, vooral op aanraden van zijn ambitieuze eega Catharina Nahuys, met een schuin oog gericht op de Verenigde Staten van Amerika wel had willen voeren, als te pretentius af (Hagen (2012), p. 222-223).

356 Joor (2000), p. 284.

het vaderland. Een ander bataljon, dat op 5 februari 1802 werd gevormd uit scheepssoldaten, werd medio 1802 naar Java gezonden. Dat was de eerste troepenmacht die de Bataafse Republiek na de ontmanteling van de VOC naar de Oost kon sturen.

Door de oorlogen tussen Engeland en Napoleon, waarbij de Bataafse Republiek aan zijn zijde moest staan, was er door Engelse blokkades nauwelijks contact met de Aziatische kolonies. Het leger in de Oost werd ingekrompen tot 2.000 man, maar daar kwam later bij een bataljon Franse militairen (25 officieren en 516 manschappen), dat in 1798 uit het eiland Île de France (de voormalige Nederlandse kolonie Mauritius) was overgebracht. In 1803 arriveerden weer 1.098 man uit het vaderland, terwijl uit Kaap de Goede Hoop een bataljon van 775 man werd overgebracht.

g. Naar de West

Naar de West werden landsoldaten en mariniers gezonden. Die troepen waren hard nodig toen op 17 augustus 1795 op Curaçao een slavenopstand uitbrak³⁵⁷. De slaven van Curaçao voelden zich gesterkt door de afschaffing van de slavernij in 1794 door het revolutionaire Frankrijk; die gold ook voor het Franse eiland Saint Domingue (nu Haïti) en dat straalde door in het hele Caribische gebied³⁵⁸. Onder leiding van de slaven Tula (bijgenaamd Rigaud, naar een mulattengeneraal van Saint Domingue), Bastiaan (bijgenaamd Carpata) en Pedro Wacao bezetten ongeveer 2.000 slaven (van de naar schatting 5.000 slaven op het eiland) een aantal plantages in het gebied van Bandabao. Gouverneur Johannes de Veer (1738–1796) in Willemstad besloot naast het reguliere garnizoen ook alle vrije zwarte en mulatten-kapiteins op te roepen. Commandant Wierts van het marineschip *Medea*, dat in de haven aangemeerd lag, werd gevraagd om Fort Amsterdam te verdedigen. De Rodeweg (van Willemstad naar Bandabao) werd bewaakt door een groep van 80 vrije zwarten en 8 blanke mariniers. Een kleine macht bestaande uit 12 militairen en 30 vrije zwarten onder commando van luitenant R.G. Plegher (Pleeger) werd naar Bandabou gestuurd. Op 19 augustus 1795 leed de luitenant een nederlaag op de plantage Oud St. Marie, waarbij de rebellen in het bezit van 80 extra geweren kwamen. Hun aantal was inmiddels tot 1.200 gegroeid. Eigenaren van plantages hadden een leger van vrijwilligers te paard geformeerd. De gouverneur stuurde een groter leger (met 93 militairen, 62 mariniers en 45 bereden burgers) onder commando van garnizoenskapitein Baron van Westerholt tot de Leemcule naar Bandabou. Van Westerholt had orders om de rebellen clementie aan te bieden om levens te redden. Met deze groep ging ook de franciscaner pater Jacobus Schink als bemiddelaar mee. Zijn gesprek met Tula had geen succes. Tula meende, dat nu Nederland *de facto* door Frankrijk bezet was het slavernijverbod ook in Nederlandse overzeese gebiedsdelen van toepassing zou moeten zijn. Er werden meer versterkingen aangevoerd, vooral blanke soldaten en blanke matrozen, omdat men de korpsen van mulatten en vrije slaven niet vertrouwde. Op 19 september 1795 vielen Tula en Carpata door het verraad van een slaaf Caspar Lodewijk in handen van kapitein van Westerholt. Op 3 oktober 1795 werden Tula, Bastiaan Carpata en Pedro Wacao publiekelijk en uiterst wreed ter dood gebracht. Nog eens 29 andere slaven werden opgehangen.

Na de Vrede van Amiens begin 1802 zond de Bataafse Republiek een aantal bataljons naar de Antilliaanse eilanden, naar Suriname en naar de Nederlandse kolonies Essequibo en Demerary; deze gebieden werden door de Britten in 1814 definitief overgenomen en samengevoegd tot Brits-Guyana.

3.8.2. Discipline: een nieuw crimineel wetboek voor het krijgsvolk (1795–1806)

De nieuwe machthebbers deden op 27 februari 1795 een oproep de soldaten van (de restanten van) het Staatse leger voor de Bataafse Republiek beschikbaar te blijven en beloofden een eind te maken aan hun rechteloze positie. Maar discipline bleef nodig, zo stelde ook advocaat-fiscaal J.G. van Oldenbarnevelt genaamd Tullingsh (1737–1803) in zijn advies aan het Comité te Lande van 3 mei 1795.

De Staten-Generaal keurden het nieuwe reglement van het Comité te Lande van 8 mei 1795 inzake de militaire discipline goed. Daarin worden de straffen van stokslagen, spitsroeden lopen, de doodstraf door middel van ophanging en onthoofding afgeschaft. Als straffen in het militaire strafrecht werden vastgesteld gevangenisstraf, klingslagen³⁵⁹, opzending naar de Oost voor zes jaar en de doodstraf door middel van fusil-

357 Vanvugt (2012), p. 245–247.

358 Bij het Franse leger, dat werd uitgezonden om de slavenopstand te bestrijden, was ook een aantal in 1787 gevluchte Nederlanders die eerst tot het *Légion batave* waren toegetreden, terecht gekomen.

359 Een klingslag is een slag met de platte kant van een sabel.

lade. De krijgsraad bij belangrijke delicten diende te bestaan uit zeven leden: de commanderend officier (voorzitter), twee officieren, een sergeant en een korporaal en twee soldaten³⁶⁰.

Het vervangen van de stokslagen door klingslagen was bedoeld als humanisering van het militair straf- en tuchtrecht. Een slag met een sabel is minder eerloos dan een klap met een stok. In de praktijk viel het anders uit. En daarom werd de sabel weer vervangen door een rietje, niet dikker dan een pink³⁶¹.

Al kort na de vaststelling van een nieuwe regeling van het militair tuchtrecht werd de Nationale Vergadering geconfronteerd met de onvolkomenheden ervan. De zaak van de 21-jarige ruiter Gerard Moreau, die in een dronken bui zijn wachtmeester De la Veut had aangevallen en door de krijgsraad in Hoorn begin maart 1796 ter dood was veroordeeld, baarde veel opzien; er werd door verontruste burgers een gratieverzoek bij de Nationale Vergadering ingediend³⁶². Het nieuwe stelsel, product van de Bataafse revolutie, werd als onmenselijk ervaren. Er was geen beroepsregeling voorzien. Gelijktijdig aarzelde de Nationale Vergadering als wetgevende macht op de stoel van de rechter te gaan zitten. Anderen vonden het voorstel van de eigen adviescommissie minstens zo hard als de doodstraf; de commissie onder voorzitterschap van 'burger-representant' Adrianus Ploos van Amstel (1749-1816) had de Nationale Vergadering aangeraden de doodstraf te vervangen door (1) acht dagen eenzame opsluiting op water en brood, (2) waarvan de laatste vier dagen 'gesloten in de vierde schakel', (3) weggagen als 'schelm', en (4) uitgesloten van 's lands dienst. Een bijzonder detail was dat Gerard Moreau dronken was geworden op een feestdag ter gelegenheid van de installatie van de Nationale Vergadering op 1 maart 1796. Rutger Jan Schimmelpenninck, de latere raadpensionaris, wilde zijn hart laten spreken, maar zag geen juridische mogelijkheid voor gratie. Na ontvangst van een deemoedige brief van de veroordeelde, waarin hij schuld erkende en spijt betuigde, besloot de Nationale vergadering – op voorstel van een ad hoc commissie onder voorzitterschap van Schimmelpenninck³⁶³ – op 28 oktober 1796 'met unanieme stemmen, en onder zichtbare blijken van goedkeuring en innige vreugde, dat aan den Ruiter Gerard Moreau, gratie en remissie wordt verleend'.

In de Burgerlijke en Staatskundige Grondregels van de Staatsregeling van 1798 werd in artikel 117, waarin een van de taken van het Uitvoerend Bewind wordt geformuleerd, bepaald:

Het draagt zorg, dat de Krijgstugt bij de Militie van den Staat, volgens de Wetten, door het Vertegenwoordigd Lichaam vastgesteld, nauwkeurig gehandhaafd worde.

Hierin lag de impliciete opdracht aan de wetgever de krijgstucht wettelijk te regelen. Het militaire strafrecht kwam uitvoerig aan de orde in de titul VIII over de rechterlijke macht. In artikel 298 werd bepaald dat militairen voor civiele zaken en commune delicten onderworpen zijn aan de burgerlijke rechter:

Het volk van Oorlog blijft, zonder onderscheiding van rang, in alle civile zaken, en voorts in commune delicten, alleenlijk onderworpen aan de Burgerlijken Regter.

Artikel 299 beperkte de jurisdictie van de militaire rechter tot militaire zaken:

Zoodanige feiten, echter, die in den Dienst, en door den Krijgsman alleen, kunnen worden bedreven, worden aan Garnisoens-Krijgsraaden verwezen, die, op confessie, vonnis wijzen, zonder hooger beroep. De Wet zal nader bepalen de gevallen, op welken deze regel toepaslijk zij. Het Reglement van Krijgs-Tugt (art. 117), bepaalt derzelver samenstelling, vooral ten aanzien der Audi-teuren Militair, en Fiskaals.

In de volgende artikelen van de Staatsregeling van 1798 (artikelen 300-302) werden een herzieningsprocedure in zaken met bekentenis en een hoger beroep in zaken zonder bekentenis geregeld. Een Hooge Vier-schaar (bestaande uit vijf hoofdofficieren) werd de hoogste rechter.

360 Hierin werd de Franse regeling van 22 september 1790 en 12 mei 1793 waarin voorgeschreven werd de krijgsraden samen te stellen uit officieren, onderofficieren en soldaten (zie § 3.2.2 en § 3.3.2) weerspiegeld.

361 Van Nimwegen (2012), p. 75-77.

362 Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale en Constituerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk, deel 3, 1796, 434-498

363 In de biografie van Schimmelpenninck, geschreven door Edwina Hagen, worden wel de bedenkingen van Schimmelpenninck vermeld (Hagen (2012), p. 99), maar niet zijn uiteindelijke instemming met het verlenen van gratie (zie Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale en Constituerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk, deel 3, 1796, 472 en 497)

In 1799 kwam het wel tot een nieuwe regeling van het militair strafrecht, ter vervanging van de artikelbrief uit 1590. Dit 'Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat' werd op 22 juni 1799 vastgesteld en op 26 juni 1799 afgekondigd door het Uitvoerend Bewind. De tekst was voorbereid door de rechtsgeleerde Petrus Wierdsma (1729-1811), kenner van het oud-Friesch recht en sinds 1775 auditeur-militair bij de krijgsraad te Leeuwarden; hij kreeg in 1795 de opdracht een militair strafwetboek te ontwerpen. Zijn ontwerp is belangrijke mate geïnspireerd door de Franse *Code Pénal Militaire pour toutes les troupes de la République en temps de guerre* van 12 mei 1793 (zie § 3.2.2)³⁶⁴.

Het Reglement bestond uit drie delen: (1) de jurisdictie, (2) het materiële strafrecht en (3) de rechtspleging³⁶⁵. In het Reglement werden als straffen genoemd: (1) slagen (alleen voor manschappen), (2) gevangenis (voor onderofficieren en manschappen) of kamerstraf (voor officieren), (3) cassatie (ontslag) en (4) doodstraf (als regel met de kogel).

Wat betreft de gehoorzaamheidsdelicten wordt in het eerste artikel van de paragrafen als algemene regel gesteld: 'dat men moet beginnen met te obediëren, en zich eerst daar na mag beklagen'; men kan 'van achteren daar over zyne klachten in te brengen'.

In dit wetboek met de dubbele titel is ook het onderscheid tussen militair tuchtrecht en strafrecht te vinden. In het deel over het materiële strafrecht is in artikel 2 alle misdaden waaraan een boos opzet ontbreekt beschouwd als een tuchtrechtelijk vergrijp: de doleuze delicten vallen onder het strafrecht, de culpose delicten onder het tuchtrecht³⁶⁶.

Dit wetboek bleef van toepassing onder de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland met koning Lodewijk Napoleon en werd na de Franse bezetting door Willem I opnieuw ingevoerd. In gewijzigde vorm bleef dit crimineel wetboek ondanks alle beperkingen en gebreken verder van kracht tot 1923.

3.8.3. Dienstweigeren geen probleem (1795-1806)

Dienstweigeren om principiële redenen of dienstplichtontduiking vanuit praktische overwegingen speelde tijdens de Bataafse Republiek geen rol, omdat het Bataafse leger uit huursoldaten bestond.

Het besluit van Nationale Vergadering van 13 september 1796 tot oprichting van één landelijke Bataafse gewapende burgermacht, ter vervanging van vele lokaal opererende schutterskorpsen, behelsde een uitzonderingspositie voor de doopsgezinden. In het 'Reglement voor de Bataafsche Gewapende Burgermagt' wordt in kapittel 10 een dispensatie van deze burgerwachtplicht opgenomen, die alleen van toepassing was op leden van 'die Godsdienstige Genootschappen, welke zodanige gemoedelijke bezwaaren mochten hebben, welke reeds van oudsher opgerigt zijn, en thands in ons Vaderland aanwezig zyn'. Deze bepaling was in deze vorm aanvaard op voorstel van Rutger Jan Schimmelpenninck, die zelf op grond van een beslissing van zijn doopsgezinde vader in de gereformeerde kerk (in de oude betekenis van het woord) gedoopt is. Schimmelpenninck was bang, dat niet tot deze oude kerkgenootschappen behorende personen bij een ruimere formulering misbruik van deze vrijstellingsbepaling zouden kunnen maken³⁶⁷. Het feit dat de doopsgezinden naast het weigeren van schutterijplicht ook het afleggen van een eed en het bekleden van overheidsfuncties afwezen, strekte in hun voordeel. Bij de hervorming van de regeling van de Burgerwacht in 1799 is deze voor de doopsgezinden gunstige weer geschrapt, ondanks fel verzet daartegen van Gerrit Schimmelpenninck (1794-1863), broer van Rutger Jan³⁶⁸.

364 Pols (1867), p. 35.

365 Van den Bosch (1981), p. 3.

366 Zie ook Langemeijer (1977), p. 15-17.

367 De bijdrage van Schimmelpenninck aan het debat bevatte onder meer deze passage:

Ik ben, aan de eenen kant, wel doordrongen van een gevoel der billykheid, dat Leden van zodanige Genootschappen, welke zins vele verlopen eeuwen getoond hebben een gemoedelyk bezwaar in het dragen de Wapenen te moeten hebben, ook nu niet gedwongen worden, om hun gemoed geweld aan te doen. Dog, aan den anderen kant, wenschte ik wel, dat de Vergadering door eene kleine verandering op dit stuk, aan de Natie manifesteerde, van te willen waken tegen de misbruiken, tot welke deeze dispenserende uitzondering welligt aanleiding zoude kunnen geven, by zodanigen, die *van geloof met eenige artiaalen van convenientie zouden willen implieeren*, om zich onder beneficie van zodanig geloof, van de waarneming van zeer gewigtige Burgerpligten te kunnen verschoonen; ik wil deze bedenking geenzins tegen de tegenwoordige Doopsgezinde Gemeenten, welke thands in ons Vaderland aanwezig zyn, ingerigt hebben, veel min hen van die uitzonderende dispensatie beroven, in welks bezit zylieden zo nog zyn gehandhaaft; dog ik wilde gaarne tegen het misbruik gewaakt zien. Ik stelle derhalven voor, om deeze dispensatie te vergunnen *alleen aan die Godsdienstige Genootschappen, welke zodanige gemoedelijke bezwaaren mochten hebben, welke reeds van ouds her zyn, en thands in ons Vaderland aanwezig zijn.* (Dagverhaal der Handelingen van de Nationale en Constituerende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk, deel 3, 1796, 421).

368 Dyserinck (1890), p. 323-326.

3.8.4. Desertie: matrozen vluchten naar Oranje (1795-1806)

a. De Bataafse Republiek doet een poging de desertie aan te pakken

In de chaos in het Staatse leger, die na de vlucht van Willem V en vele honderden officieren ontstond, maakten veel soldaten van de gelegenheid gebruik te deserteren, waaronder velen ongetwijfeld in de richting van hun thuisland Duitsland.

Het duurde ettelijke maanden tot de oproep van 27 februari 1795 handen en voeten kreeg in het hervormingsplan van 8 juli 1795; en dan moest de uitvoering nog beginnen.

Om een verdere desorganisatie van het restant van de krijgsmacht te voorkomen vaardigden de Staten-Generaal op 15 juni 1795 een verordening uit om de desertie te bestrijden. Het werd verboden om wapens en paarden te kopen van gedeserteerde militairen, omdat

ter Onser kennisse is gekomen, dat de Desertie onder de Militie van den Staat, en bijzonder de Cavalerie, meer en meer toeneemt en merkelyk bevorderd wordt.

Op 26 juni 1795 werd deze verordening gevolgd door een regeling waarbij een premie werd vastgesteld op het aanbrengen van deserteurs; hierbij werd overwogen, dat 'niet tegenstaande Onze voorige Publicaties tegens de Desertie onder de Militie van den Staat geëmanceerd, dezelve onder de Armee van den Staat, in plaats van te verminderen, hoe langer hoe meerder toeneemt, en dat door het mede neemen der Paarden, Geweeren, Wapenen en verdere Equipagen, 's Lands Kasse ten sterksten wordt benadeeld. Het bleek zelfs noodzakelyk dat een Franse generaal een cordon om een groep van Hollandse deserteurs moest trekken. Deze gevangengenomen deserteurs werden rond 22 juni 1795 afgevoerd naar Utrecht en Amersfoort om daar berecht te worden³⁶⁹.

Het Comité te lande besloot op 20 juni 1795 ter uitvoering van een resolutie van de Staten-Generaal van 19 juni 1795 een paar duizend soldaten van het landleger over te plaatsen naar de vloot. Van iedere compagnie zouden per loting vijf soldaten worden aangewezen voor de zeedienst. Dat was aanleiding voor muiterij en desertie onder de (beroeps)soldaten. Er werden ook veel deserteurs aangehouden. In het provosthuis in Den Haag zaten op een gegeven moment meer dan 200 deserteurs³⁷⁰. Het probleem bleef groot in de zomer van 1795. Een nieuwe verordening om hulp aan deserteurs te verbieden op 7 juli 1795 was hard nodig.

Op 25 april 1797 stelde de Nationale Vergadering een decreet vast met strafbepalingen inzake desertie. Het decreet bevatte 22 artikelen waarin allerlei variaties van desertie strafbaar werden gesteld. De inhoud van dit decreet keerde terug in het in 1799 ingevoerde het Regelement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat. Opsteller van het decreet van 1797 is waarschijnlijk Petrus Wiersma, die de tekst van het Regelement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat ontwierp³⁷¹.

Het zijn tekenen van de desorganisatie van het leger en de onrust onder de soldaten, die de vorm van desertie en muiterij kregen³⁷².

In het 'Regelement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van den Staat' uit 1799 wordt desertie als volgt gedefinieerd:

...eene moedwillige verlating van den dienst van den lande, waartoe de militaire personen zich, van den hoogsten tot de laagsten toe, in dezelve onderscheidene betrekking hebben verbonden³⁷³.

Door het gebruiken van de term 'moedwillig' wordt *dolus malus* (boos opzet) onderdeel van de delictomschrijving.

b. Veel matrozen drossen

De marine van de Bataafse Republiek was een schim in vergelijking met de eens zo roemruchte vloot van de oude Republiek. De slagkracht van de oorlogsschepen bleek gedecimeerd, ook de houding van de

³⁶⁹ De Graaff (1957), p. 48.

³⁷⁰ De Graaff (1957), p. 48.

³⁷¹ De Graaff (1957), p. 49.

³⁷² Van Nimwegen (2012), p. 70.

³⁷³ geciteerd bij Van Krieken (1976), p. 30.

meerderheid van de matrozen. Tenminste twee keer werd een zeeslag van aanvang af verloren door muiten aan boord.

De eerste keer vond plaats in augustus 1796. De Bataafse Republiek zond een eskader van 9 schepen met 2.000 man aan boord naar Zuid-Afrika. De Kaapkolonie, een cruciale ravitailleringspost op weg naar Indië was op 7 augustus 1795 in handen gekomen van de Britten. Stadhouder Willem V, vanaf medio januari 1795 in ballingschap in Engeland, had in zijn 'Brieven van Kew' van eind januari-begin februari 1795 de autoriteiten van de Nederlandse bezittingen in Oost en West opgeroepen samen te werken met de Britten en zich te verzetten tegen de Fransen. Het Bataafse eskader onder leiding van schout-bij-nacht Engelbertus Lucas (1747-1797) werd op 17 augustus 1796 door de Britse vloot opgesloten in de Saldanhabaai in de buurt van Kaapstad. Aan boord sloeg de overwegend Oranjegezinde bemanning aan het muiten. Van muiterij kwam het tot desertie, toen veel matrozen overgingen in Britse dienst.

Een paar jaar later drosten ook veel matrozen toen in 1799 een Brits-Russisch landingsleger Noord-Holland binnenviel. Bij Den Helder brak, bij het zien van veel Oranjevlaggen op de Britse schepen, aan de Bataafse schepen openlijk muiterij uit. De buitgemaakte schepen werd met bemanning en al naar Engeland gebracht. Er bleef tot de Vrede van Amiens in 1802 een aantal Nederlandse schepen onder de Prinsenvlag in de Britse vloot³⁷⁴. De opmars van de Britse en Russische troepen werd overigens op 6 oktober 1799 door de Slag bij Castricum een halt toegeroepen.

3.8.5. Samenvatting 1795-1806: de Bataafse Republiek moderniseert zijn huurleger (1795-1806)

De vernieuwingen van de Franse Revolutie hebben niet allemaal de Bataafse Republiek bereikt. De volksinlijving in het leger in de vorm van de *levée en masse* van 1793 heeft na 1795 geen navolging in de Bataafse Republiek gevonden. Men hield vast aan de structuur van het Staatse leger met beroepssoldaten. De Republiek werd wel zelf de directe werkgever van de soldaten en voerde modernisering in het leger door, met name in de rechtspositie van de militairen, onder meer in de vorm van afschaffing van de lijfstraffen. Het militair strafwetboek waarin dat werd vastgelegd vertoonde wel veel sporen van haastwerk.

Omdat de Gewapende Burgermacht als nieuwe vorm voor de schutterijen uiteindelijk alleen formeel werd opgericht, maar praktisch gesproken niet tot leven kwam, werden de doopsgezinden met hun afwijzing van wapengebruik niet in problemen gebracht.

3.9. HET KONINKRIJK HOLLAND (1806-1810)

3.9.1. Legervorming: de conscriptie vermeden (1806-1810)

a. Geen dienstplicht in de Constitutie van 1806

In de Constitutie voor het Koninkrijk Holland van 7 augustus 1806 wordt in het geheel niet gesproken over een grondwettelijke dienstplicht. De enige bepalingen over de defensie gaan over de positie van de koning als 'Opperhoofd van de Vloten en Legers' (artikel 32) en het recht van de koning de 'Groot Officieren' (artikel 28) en de 'Zee- en Land-Officieren' (artikel 33) te benoemen.

Bij de decreet van 4 juli 1806 (Koninklijke Courant 9 juli 1806) stelde koning Lodewijk Napoleon vast dat de landmacht 'op tegenwoordige voet' zal blijven bestaan, met uitzondering van de lijfgarde, die hij op zijn eigen manier conform zijn koninklijke waardigheid wilde inrichten.

b. Gewapende Burgerwacht

Lodewijk Napoleon nam kort na zijn aanwijzing op 6 juni 1806 tot koning van Holland op 14 juli 1806 het besluit van 5 juni 1806 van Schimmelpenninck met betrekking tot de invoering van de Gewapende Burgerwachten nagenoeg ongewijzigd over. In gemeenten met meer dan 2.500 inwoners moest een Gewapende Burgerwacht worden opgericht, waaraan alle mannen van 18 tot 50 jaar verplicht moesten deelnemen. Uitgesloten waren bedelden, veroordeelden, bankroetiers en bedienden. Ware burgers – echte *citoyens* – moesten de lokale burgerwacht vormen. Vrijstelling was er voor professoren, leraren, studenten, predikanten, medici en voerlieden. De basiseenheid was de compagnie, honderd man onder leiding van een kapitein, bijgestaan door een luitenant en twee onderluitnants, een sergeant-majoor, een paar sergeanten en korporaals en voor de hoognodige communicatie een paar tamboers. Twee of meer compagnieën vormden een bataljon onder leiding van een luitenant-kolonel, in de grote steden met meer dan een bataljon was er nog een kolonel-chef. Geheel *militairement* georganiseerd dus. De taak was vooral ordehandhaving en rampenbestrijding. In de garnizoensplaatsen kwam daar bewaking van militaire objecten bij.

374 Habermehl (2003), p. 191-192.

c. De Hollandse bijdrage aan het leger van Napoleon

In de nazomer van 1806 nam koning Lodewijk Napoleon in circulaire van 22 en 24 september 1806 een aantal maatregelen om het hiaat dat ontstaan was door het vertrek van het reguliere (vrijwilligers)leger naar Duitsland in opdracht van Napoleon te vullen: (1) strenge controle op deserteurs, (2) actief wervingsbeleid voor vrijwillige militairen, (3) registratie van alle wees- en armenkinderen en (4) versnelde inwerkintreding van het besluit inzake de Gewapende Burgerwacht.

Er werden speciale werfdepots opgericht en er werd voor ronselaars een aanzienlijk aanbrenggeld uitgeleend.

Op 25 april 1807 schreef Napoleon aan zijn broer:

*Je vois dans les notes que vous m'avez envoyées que les Hollandais espéraient que, dans le système de guerre, ils n'auraient qu'une armée peu nombreuse et que les légions françaises leur serviraient de boudiers. Voilà une plaisante idée: un État qui veut être indépendant et qui ne veut pas avoir d'armée! Si les Hollandais ont vendu leurs colonies aux Anglais, s'ils sont sans conscription, sans énergie, de qui est-ce la faute, si ce n'est la leur?*³⁷⁵

Ik zie in de brieven die u mij hebt gestuurd, dat de Hollanders hoopten dat zij in het oorlogstelsel slechts een weinig talrijk leger zouden hebben en dat de Franse legioenen als schild zouden dienen. Zie daar een heel prettig idee: een Staat die onafhankelijk wil zijn en geen leger wil hebben. Als de Hollanders hun kolonies aan de Engelsen verkocht hebben, als ze geen dienstplicht hebben en geen veerkracht hebben, wiens fout is dat dan behalve hun eigen?

Kortom, het gaat Napoleon niet om het invoeren van de dienstplicht, als het rijke Holland maar genoeg soldaten zou leveren in plaats van profiteren van het Franse leger.

d. Weeskinderen

Het besluit van 24 september 1806 om alle wees- en armenkinderen te registreren was uiteraard bedoeld als eerste stap om deze minderjarigen ter beschikking van Napoleons leger te stellen³⁷⁶. Het was in de afgelopen eeuwen niet ongebruikelijk geweest, dat regentencolleges hun pupillen ter beschikking stelden aan de VOC en de Admiraliteit³⁷⁷. Wel moet goed onderscheid gemaakt worden tussen weeskinderen (zonder ouders) en armenkinderen (met ouders, die echter niet in staat waren in het onderhoud van hun kinderen te voorzien).

Lodewijk Napoleon beschreef in zijn memoires zijn plannen weeskinderen tot soldaat te maken als volgt:

On a vu que l'on avait destiné les orphelins à la carrière militaire, à l'imitation de ce qui s'était pratiqué autrefois en Hollande pour recruter la marine. Cette mesure était réellement utile à ces jeunes gens par plusieurs considérations importantes:

1. *Parce que le gouvernement ne faisait et ne ferait jamais la guerre que malgré lui; ce qui garantissait ces jeunes gens de la crainte d'être transportés au loin;*
2. *Ils ne devaient jamais servir aux colonies;*
3. *Le gouvernement devait prendre soin de ces individus depuis le moment où ils entraient au service militaire jusqu'à leur vieillesse et à leur mort;*
4. *Parce que les nombreux établissemens pour les*

Men had de weesjongens voor een militaire loopbaan bestemd, in navolging van een vroeger Hollands gebruik om hen in de marine te plaatsen. Die maatregel was om verschillende redenen van groot nut voor die jonge mensen:

1. Het feit dat de regering nooit oorlog zou voeren, tenzij gedwongen, vrijwaarde de jongelui van de angst dat ze naar verre landen moesten.
2. Zij hoefden nooit in de koloniën te dienen.
3. De regering zou voor deze mensen moeten zorgen van de dag van indiensttreding tot aan hun ouderdom en dood.
4. De talrijke weeshuizen waren voor het

375 Pigeard (1998).

376 Zie ook Pigeard (2005), p. 259.

377 Zo werden volgens het Zeeuws Archief tussen 1720 en 1773 63 jongens uit het Bugarweeshuis in Middelburg bij de VOC ondergebracht. Middelburg was de zetel van de Zeeuwse kamer van de VOC.

Het Comité van Algemeen Welzijn van de Bataafse Republiek had in een missive van 8 februari 1796 alle weeskinderen van 17 jaar en ouder opgeroepen vrijwillig tot 's Lands vloot toe te treden. En op 18 juni 1799 besloot het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafsch Volk, dat alle kinderen die de leeftijd van 18 jaar hadden bereikt de vrijheid moest worden gegeven om in 's Lands dienst engageren met behoud van uitzet (kleding en linnengoed).

Het RC Jongensweeshuis in Amsterdam zond tussen 1801-1810 36 jongens voor straf en zonder uitzet naar de vloot (De Jager (1983), p. 125-126).

orphelins étaient la plupart si remplis et si obérés dans leur finances, que les enfans souffraient chaque jour davantage par le manque des choses les plus indispensables. Ils étaient presque tous faibles et malsains, faute d'une nourriture suffisante et d'exercice;

5. *Enfin, parce que qu'ils sortaient de leurs instituts à l'âge le plus dangereux, celui de la puberté, faibles et hors d'état de pouvoir suffisamment à leur existence; de sorte qu'un grand nombre, après avoir été de condition en condition, finissaient par prendre service lorsqu'ils étaient fatigués et épuisés, et qu'ils avaient contracté des habitudes non-seulement étrangères à l'état militaire, mais tout-à-fais opposées; ils devenaient enfin aussi mauvais soldats qu'ils été malheureux artisans.*

Cette mesure ne trouva point d'opposition, quand on fit sentir à la nation que le but en était très-important, puisqu'il s'agissait de rendre à jamais inutile la conscription; ce qui ne pouvait se faire qu'en encourageant les recrutemens³⁷⁸ volontaires par toute sorte de moyens. D'ailleurs, cette destination des enfans dépendait de leur propre volonté; il s'agissait de les encourager et de les porter à se faire militaires, ou tout au moins de ne pas les en détourner: il n'y avait que ceux élevés aux dépens de l'état ou des villes qui fussent obligés au service militaire³⁷⁹.

merendeel zo overvol en zo beperkt in hun financiën, dat de kinderen dagelijks meer te lijden hadden van het gebrek aan de meest noodzakelijke dingen. Door onvoldoende voedsel en gebrek aan lichaamsvoeding waren ze bijna allemaal zwak en ongezond.

5. Zij werden uit de inrichting ontslagen in de gevaarlijkste leeftijd, de puberteit, zwak en niet in staat om goed in hun levensonderhoud te voorzien. Het gevolg was dat een groot aantal, na allerlei baantjes te hebben gehad, dienst nam, terwijl ze in een toestand van uitputting verkeerden en gewoonten hadden aangenomen die niet strookten met de militaire staat; ze werden even slechte soldaten als ze onfortuinlijke ambachtstui waren geweest.

Toen het volk werd uitgelegd wat het doel van deze maatregel was, vond die geen weerstand meer. Het ging er immers om, de dienstplicht voor altoos overbodig te maken, wat alleen zou kunnen door vrijwillige indiensttreding zoveel mogelijk aan te moedigen. Van dwang was geen sprake, iedereen was vrij, en alleen die op kosten van de overheid waren opgevoed werden verplicht naar het leger te gaan³⁸⁰.

Uit het Amsterdamse Aalmoezeniershuis³⁸¹ met een populatie van 2.400 kinderen werden enkele tientallen kinderen aangemeld; in totaal vertrokken uit Amsterdamse kindertehuizen ongeveer 80 wezen met schuiten naar Den Haag. Er was weinig enthousiasme; een groep van twintig jongens had ter aanmoediging een dukaat ontvangen. Met name uit Friesland en Drenthe kwamen kritische geluiden. Het gemeentebestuur van Workum gaf de namen op van 25 jongens, maar zei erbij dat alle jongens volstrekt ongeschikt voor de militaire dienst waren. In Schiedam bijvoorbeeld kwamen tien van de veertien opgeroepen jongens in september 1806 door de medische keuring heen; zij weigerden alle tien om onder de wapenen te gaan³⁸². Op 4 oktober 1806 zond minister J.H. Mollerus (1750-1834) van Binnenlandse Zaken een aangescherpt rondschrĳven naar de departementsbesturen, waarin hij liet weten, dat

op den stelligen last van zijn Majesteit alle Jongelingen tot den Krijgsdienst geschikt, welke in Wees- en Armenhuizen en verder soortgelijke Gestichten zich bevonden, bij de Armée moeten dienen.

Het regentencollege van het Weeshuis der Hervormden in Schiedam sputterde in de personen van P. Post en H. van Bol'Es tegen deze nieuwe maatregel, maar tevergeefs. Er kwamen een officier en een onderofficier om de tien reeds goedgekeurde jongens op te halen. De jongens die 'onder veel aandoening' afscheid namen, vertrokken met de trekschuit. Zes van hen keerden overigens al binnen een week terug in het weeshuis, ze bleken 'beneden de maat' te zijn³⁸³.

Ook uit het Old Burger Weeshuis in Leeuwarden vertrokken er pupillen in de richting van het Franse leger. Dit wordt in 1835, zo'n dertig jaar later, als volgt beschreven:

378 in de oorspronkelijke spelling.

379 Louis Bonaparte (1820), *tome 3*, p. 118-120.

380 vertaling Wim Zaal in Lodewijk Napoleon (1983), p. 122-123 (ook geciteerd bij Meeuwse (2008), p. 106).

381 gevestigd op de Prinsengracht in Amsterdam op de plaats waar daarna jaren lang de arrondissementsrechtbank en het gerechtshof waren gehuisvest.

382 Van der Vlis (2005), p. 139.

383 Van der Vlis (2005), p. 139.

Reeds ten jare 1806 riep eene aanschrijving van den Koning van Holland alle jongelingen uit het Gesticht op, die geschikt waren om de wapenen te dragen en den Lande als Militair te dienen. Hoe veel weerstand deze eisch ook vond, waren er bereids 4 of 5 jongelingen tot de Krijgsdienst bekwaam geoordeeld, der Militaire magt overgeleverd en naar Groningen gezonden, toen de Minister van Binnenlandsche Zaken een Besluit uitvaardigde, dat alleen zoodanige jongelieden werden bedoeld, die deze keus vrijwillig hadden gedaan. Aan den plaats gehad hebbenden tegenstand was het genoegzaam gebleken, dat dit met deze Weezen geenszins het geval was, waarom de Voogden bij Requeste op hunne terugkeering in het Huis aandrongen en daarin gelukkig slaagden³⁸⁴.

De circulaire van 4 oktober 1806 leidde tot oproer op 12 oktober 1806 in Sneek, het eerste oproer in napoleontisch Nederland. Het begon bij de aankomst uit Leeuwarden van kapitein Hartemink, die de opdracht had de Sneeker weeskinderen op te halen. Er verschenen maar een paar jongens ter keuring, waarvan het merendeel als te klein werd beoordeeld. Drie jongens werden goedgekeurd. Toen deze drie jongens werden weggeleid, ontstond er onrust. In dat gedrang konden twee jongens ontsnappen. Er vielen rake klappen. Er werden drie relmakers gearresteerd en naar het gerechtshof in Leeuwarden afgevoerd. De twee ontsnapte jongens werden opgespoord, één werd alsnog afgekeurd.

Er volgde op 15 oktober 1806 een nieuw rondschrĳven van minister Mollerus van Binnenlandse Zaken, waarin de eerdere circulaire werd gematigd: het ging niet om een verplichte krijgsdienst voor wees- en armenjongens, maar om aanmoediging om dienst te nemen. De reeds ingelijfde jongeren mochten, als het regentencollege daartoe een verzoek indiende, terugkeren. Voor twee jongens uit Dokkum kwam deze mogelijkheid te laat: zij waren door ontberingen in het infanterieregiment inmiddels overleden. De vier Schiedamse jongens keerden terug naar het weeshuis³⁸⁵; zij gaven kennelijk de voorkeur aan het regiem van het kindertehuis boven de discipline van het leger.

Naast de inlijving van weeskinderen werd voor de versterking van het leger gekeken naar kinderen van militairen. Er waren wel voldoende *cadets-élèves*, kinderen van officieren ondergebracht in de militaire school in Amersfoort, als toekomstige officieren. Daarnaast waren 'regimentskinderen', nakomelingen van manschappen. Met een circulaire van 26 januari 1808 en 27 januari 1808 werden deze regimentskinderen en de niet ingelijfde soldatenkinderen geïnventariseerd. 'Met weezin' nam de koning kennis van het grote aantal soldatenkinderen, het gevolg van het feit dat soldaten geen toestemming meer nodig hadden van hun commandanten om te trouwen³⁸⁶. Hij wilde deze soldaten wel helpen hun lasten te verlichten.

Op 11 mei 1808 richtte Lodewijk Napoleon het Koninklijk Instituut voor Kweekelingen op, de militaire opleidingsschool voor de jongeren uit de wees- en armenhuizen en voor kinderen van soldaten, te vestigen op het Binnenhof in Den Haag. Er waren vier klassen voorzien: (1) kinderen onder drie jaar, (2) kinderen van drie tot zeven jaar, (3) kinderen van zeven tot 14 jaar en (4) kinderen van veertien jaar en ouder³⁸⁷. De Koninklijke Kweekelingen van de derde klasse vormden samen een bataljon met vier compagnieën; de kinderen tussen twaalf en veertien jaar werden ook bewapend. De Kweekelingen van de vierde klasse, dus veertien jaar en ouder, werden bij het leger ondergebracht³⁸⁸. Er werd later als dependance een succursale in Honsholredijk (Honselaarsdijk) opgericht³⁸⁹. Er zijn ook plannen geweest een dergelijk instituut in Middelburg op te richten; deze zijn niet gerealiseerd³⁹⁰.

384 Eekhoff (2004), p. 70.

385 Van der Vlis (2005), p. 139.

386 Sloos (2011-2012), p. 40-43.

387 Pigéard (2005), p. 259.

388 Pigéard (2005), p. 259.

389 Snapper (1990), p. 145.

390 Na een bezoek aan Zeeland in mei 1809, dat vooral in het teken stond van de economische teloorgang van Zeeland mede als gevolg van het Continentaal Stelsel en het wegvallen van de overzeese gebieden nam Lodewijk Napoleon op 6 juni 1809 een reeks besluiten over de ontwikkeling van Zeeland (gepubliceerd in de Koninklijke Courant van 14 juni 1806). Daarbij ook besluit 56:

Er zal in Middelburg een instituut koninklijke kweekelingen zijn. De landdrost van het departement Zeeland zal, aan Onzen minister van oorlog, het lokaal voordragen, welk men ten dien einde zoude kunnen bezigen. De landdrost zal zorgen, dat alle de arme kinderen van het mannelijk geslacht, in dat departement, die welgeschapen, gezond en welvarende zijn, daarin zullen worden geplaatst, zoodra het instituut te Middelburg zal zijn georganiseerd. De zes weeskinderen, waarvan het gemeente-bestuur van Oosterland wilde ontlast zijn, zullen er het eerst in worden geplaatst, zoo als ook alle de welvarende weeskinderen uit Middelburg, Veere, enz.

Dit besluit is niet tot uitvoering gekomen, maar dat gold voor meer financiële en economische toezeggingen uit het decreet van 6 juni 1809.

De pupillen van het Koninklijk Instituut voor Kweekelingen werd basisvaardigheden als lezen en schrijven bijgebracht en rekenen voor de besten van de klas. Deze aandacht voor onderwijs past bij het belang dat in de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland werd gehecht aan het onderwijs, onder leiding van de Agent voor Nationale Opvoeding J. H. van der Palm. Met een verordening van 29 juli 1808 worden de organisatie en inrichting van het Koninklijk Instituut voor Kweekelingen nader ingevuld; gemeentebesturen kregen de mogelijkheid de weeskinderen uit hun gemeente naar Den Haag te sturen. In deze verordening werd duidelijk dat weeskinderen niet en armenkinderen wel vrijgesteld zouden worden van de inlijving. Op 16 november 1808 werden de kinderen die bij het leger waren ondergebracht weer teruggevoerd naar het Koninklijk Instituut voor Kweekelingen in Den Haag.

In december 1808 verscheen er een anoniem³⁹¹ pamflet onder de titel 'Droevige klacht van een Aalmoeseners-Weeskind', een scherpe aanklacht tegen het beleid van Lodewijk Napoleon. Verwezen wordt naar de boodschap van de koning aan het wetgevend lichaam eind november 1808:

Het staat alles in de Hollandsche Courant van 23 en 25 November 1808, zijn gehele aanspraak; die Kinderen, zegt hij, omtrend welke de Staat de plaats bekleedt van de Ouders, die zij verloren hebben, die moeten zich aan de verdediging van het Land toewijden, die moeten altemaal Soldaat of Mastrosos worden; hun aantal kan niet te groot zijn; bijna de helft van al de Kinderen moeten uit de Godshuizen die niet van hun eigen inkomsten bestaan, in het geheele Land, altemaal naar Den Haag; dus moeten al de gezonde kleine jongens er uit.

Veel direct effect heeft dit pamflet niet gehad; het beleid is gewoon voortgezet. Op 12 april 1809 werd een tweede bataljon van pupillen van de vierde klasse opgericht in Nijmegen. Op 6 juni 1809 richtte Lodewijk Napoleon het Legioen Koninklijke Véliten³⁹² op. Armenbesturen en regentencolleges van liefdadige instellingen kregen op 10 juni 1809 van minister Cornelis R.Th. Kraijenhoff van Oorlog (1758-1840) de opdracht de door hen onderhouden mannelijke wezen van zestien jaar voor 1 juli 1809 aan te melden bij dit Instituut, waar ze een militaire opleiding zouden krijgen³⁹³. Ook jongere kinderen werden ingelijfd. Op een leeftijd van 7 jaar werden zij ondergebracht bij het Korps Pupillen en als zij veertien waren gingen zij over naar de Koninklijke Véliten. Er werden op 10 juni 1809 voor de kinderen van zestien jaar en ouder in Utrecht twee bataljons van ieder tien compagnieën opgericht (een compagnie carabinieri, een compagnie verkenneren en acht compagnieën jagers). Deze oprichting werd een week later (17 juni 1809) weer te niet gedaan. De jonge militairen werden ondergebracht bij de gardegrenadiers en bij de jagers. Van de kinderen die overbodig waren werden de jongsten teruggestuurd naar de weeshuizen en de anderen (van de derde klasse) naar de opleidingsscholen, een in Den Haag en een andere in Honselaarsdijk. Soortgelijke scholen werden later opgericht in Nijmegen, Grave, Willemstad, Bergen op Zoom, Deventer en Assen, de meeste plaatsen waren vestingsteden met een lange traditie als garnizoensstad³⁹⁴. De opdracht aan de gemeentebesturen werd onvoldoende uitgevoerd en daarom werd op 29 juni 1809 deze opdracht van Lodewijk Napoleon de weeskinderen daadwerkelijk op te roepen herhaald³⁹⁵. De net aangetreden minister van Binnenlandse Zaken Godert van der Capellen (1778-1848) preciseerde de verplichting zestienjarige jongelingen uit de godshuizen naar Utrecht te sturen in die zin, dat het alleen de weeskinderen en niet de armenkinderen betrof³⁹⁶.

Uit het Heilige Geest Weeshuis³⁹⁷ in Leiden werd een groep van 27 weesjongens opgeroepen. Zij weigerden echter te gaan; een aantal van hen was al weggevloden. De regenten van het wees- en armenhuis overlegden met de binnenvader, die de dagelijkse leiding van het weeshuis had, hoe deze jongens 's-nachts van hun bed gelicht zouden worden en per trekschuit naar Utrecht vervoerd zouden worden. De jongens ver-

391 Het pamflet is mogelijk van de hand van Maria Aletta Hulshoff (1781-1846), een radicale patriot van doopsgezinde afkomst, die zich als vrouw volop in de strijd voor democratie wierp en daarvoor ook in de gevangenis terecht kwam (Kloek (2012), p. 823-825).

392 Lichte troepen, eigenlijk 'snelle troepen', naar de *Velites*, de uit speerwerpers bestaande lichte infanterie uit het antieke Rome.

393 Van den Eerenbeemt (1970), p. 114 en Uitterhoeve (2009), p. 225).

394 Pigéard (2005), p. 259.

395 Joor (2000), p. 307-310, Van der Neut (1990), p. 136-137 en Wüppermann [1913], p. 205.

396 Uitterhoeve (2009), p. 226 en Joor (200), p. 309.

397 gelegen aan de Hooglandse Kerkgracht in de gebouwen van het Weeshuis, waar tot 1961 kinderen verbleven, is sinds 2010 het Kinderrechtenhuis Nederland gevestigd, waar ook de Nederlandse afdeling van Defence for Children International kantoor houdt.

zetten zich hevig en slaagden erin met behulp van voorbijgangers te ontsnappen. Toch moesten ze een paar dagen later met hangende pootjes terugkeren naar het weeshuis, omdat zij in Leiden van niemand onderdak konden krijgen. Zij beloofden alsnog vrijwillig naar Utrecht te gaan, mits zij niet gestraft zouden worden voor het wegllopen. Onder begeleiding van soldaten vertrokken al met al dertig jongens naar Utrecht; het Weeshuis werd daarmee ook beroofd van de inkomsten van het werk van deze oudere jongens³⁹⁸.

Minister Kraijenhoff van Oorlog werd op 16 juli 1809 door koning Lodewijk Napoleon van zijn verantwoordelijkheid voor de werving van de weeskinderen ontheven. Kraijenhoff had bijgedragen aan de onrust in de samenleving door wervingsofficieren naar Rotterdam te zenden en op verzoek van de minister van Justitie militaire bijstand in te zetten ter beteugeling van het oproer in Rotterdam. De koning achtte het inlijven van weeskinderen in het leger nu vooral een zaak van de civiele autoriteiten (*agents civils*). Het was een zaak van de binnenlandse gezagsverhoudingen geworden³⁹⁹.

Op 14 juli 1809 brak er in Rotterdam een waar oproer uit als protest tegen het wegvoeren van de weesjongens; de onrust duurde drie dagen en was een van langdurigste vormen van verzet tijdens het bewind over Nederland door Lodewijk Napoleon en Napoleon Bonaparte. Een menigte joeg de soldaten die de weesjongens kwamen ophalen met een regen van stenen op de vlucht; dat gaf een aantal jongens de kans te ontsnappen. Er werd ook een poging gedaan om het Stads Armenhuis, dat het regentencollege had laten barricaderen, te bestormen.

Kort na het oproer in Rotterdam komen soortgelijke spanningen in Amsterdam tot ontlading. Op 20 juli 1809 verliet een aantal weesjongens de eetzaal, waar hun door de regenten hun gedwongen vertrek naar het leger was aangezegd; zij begonnen de klok van het Aalmoezeniers Weeshuis te luiden om de Amsterdammers te waarschuwen. Er werd een poging gedaan om het weeshuis te bestormen. De volgende dag kondigde de burgemeester van Amsterdam J. Wolters van der Poll een 'waarschouwing' waarin verboden werd in de buurt van het weeshuis samen te scholen. De dag daarop, zaterdag 22 juli 1809, werden om drie uur 's-morgens 190 weesjongens naar de buiten de stad gelegen aanlegplaats Berebijt gebracht om met trekschuiten naar de verzamelplaats in Utrecht te worden vervoerd.

Het aantal wezen dat uit Leeuwarden naar het leger werd gezonden bleef in 1809 beperkt:

...bij Besluit van 18 juni 1809⁴⁰⁰ [werden] alle Jongelingen boven de 16 jaren uit de Gestichten opgeëischt om naar het Koninklijk Instituut voor Kweekelingen te worden opgezonden. Op het eerste gerucht hiervan verzochten en verkregen 6 zoodanige Weezen hun ontslag uit het Gesticht, hetwelk later niet weinig tegenkanting van de zijde van de Regering ontmoette, daar bovendien slechts 5 Weezen geschikt werden gekeurd om aan deze oproeping te voldoen⁴⁰¹.

In 1809 heeft Lodewijk Napoleon uit de weeskinderen enige compagnieën veliten samengesteld; deze lichte infanterie-afdelingen waren bestemd voor Indië, omdat deze jonge soldaten beter tegen het tropisch klimaat zouden kunnen dan de oudere soldaten. Het werden volledige compagnieën met kinderen als officieren, onderofficieren en manschappen⁴⁰². Er zijn geen berichten dat deze kindercompagnieën ook daadwerkelijk zijn ingescheept; waarschijnlijk is dat niet het geval.

Ondanks alle protesten ging ook in 1810 de rekrutering van wezen gewoon door. Jaarlijks werden in de stad Amsterdam 700 kinderen te vondeling gelegd. In 1810 telde men ongeveer 4.000 kinderen in de weeshuizen. Elk jaar werden 500 van hen ingelijfd⁴⁰³.

e. Een kortstondig bestaan van het Korps Israëlieten

Lodewijk Napoleon zette zich in voor de emancipatie van de joodse Nederlanders. De joden waren bij besluit van 2 september 1796 tijdens de Bataafse Republiek – mede na petitie namens de 50.000 joden in Nederland van de hand van Mozes Salomon Asser (1754-1826) en Izaak de Jonge Meyersz (1738-1826)⁴⁰⁴

398 Van der Wiel (2010), p. 117.

399 Uitterhoeve (2009), p. 226.

400 vergissing of verschrijving; het moet zijn 10 juni 1809

401 Eckhoff (2004), p. 70-71.

402 Pigcard (2005), p. 259-260.

403 Geerts (2002), p. 124.

404 De petitie werd opgesteld binnen de sociëteit *Felix Libertate* (gelukkig door vrijheid), opgericht in 1795. Asser en De Jonge Meyersz waren aanhanger van de verlichte joodse stroming Haskala, die vooral in Berlijn van de grond kwam. Carolus As-

– formeel gelijkgesteld aan andere Nederlanders: ‘Geen Jood zal worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen die aan het Bataafsche Burgerregt verknocht zijn’; dit werd de ‘Gelykstaat der Joden’ genoemd. Lodewijk Napoleon vaardigde op 29 januari 1807 een decreet uit, waarin hij gemeentebesturen verbood joodse inwoners, die van oudsher geen deel uit mochten maken van de schutterijen, te weren uit de Gewapende Burgerwacht⁴⁰⁵.

Onder minister van Eerendiensten Mollerus werd – in navolging van de wijze waarop Napoleon in Frankrijk met een keizerlijk decreet van 17 maart 1808 joodse gemeenschap regelde – bij decreet van 12 september 1808 in het Koninkrijk Holland het Opperconsistorie met 13 leden en met lokale consistoriën opgericht⁴⁰⁶. Deze organisatie impliceerde een hereniging van de orthodoxe en liberale leden van de Hoogduitse synagoge. Lodewijk Napoleon maakte van de gelegenheid gebruik om op 8 juli 1809 een Korps Israëlieten op te richten, dat 2.000 man groot zou moeten worden. Holland is hiermee het eerste Europese land dat het leger openstelde voor joden, zij het ondergebracht in een aparte compagnie. Mozes Cohen Belinfante (1761–1827) publiceerde in 1809 het manifest ‘Aanmoediging aan de Hollandsche Israëlieten tot het betreden van de voor hen geopende loopbaan van den Krijgsdienst’⁴⁰⁷. Het mocht niet baten. Bij gebrek aan belangstelling werd het Korps in mei 1810 opgeheven⁴⁰⁸. De reeds geworven leden werd bij het Franse leger ingedeeld, zoals Bernard Meyer van der Zanten uit Rotterdam die op 27 november 1812 bij de Bezina omkwam.

f. Burgerwacht wordt schutterij

De bereidheid om te voldoen aan de plicht tot deelname aan de Gewapende Burgerwacht werd door de overheidsmaatregelen negatief beïnvloed. Gemor kwam er vooral uit Noorden: uit Drenthe, Groningen, Friesland. Het soms aanmatigend optreden van de burgerwachten werd door de andere burgers niet altijd geaccepteerd. Openbare exercities van deze paramilitairen werden soms gehinderd of verstoord. Zo kwam het in het stadje Schoonhoven op 15 juli 1807 tot rellen.

Het besluit over de Gewapende Burgerwachten, dat op de valreep op 5 juni 1806 voor de Bataafse Republiek uitgevaardigd was door raadpensionaris Schimmelpenninck, werd door Lodewijk Napoleon voor het Koninkrijk Holland met een besluit van 14 juli 1806 overgenomen met één belangrijke aanpassing: het inwonertal van gemeenten die verplicht waren een burgerwacht op te richten werd opgetrokken van 2.500 naar 4.000 zielen. Op 2 mei 1809 werd deze regeling voor de burgerwachten vervangen door de Wet op de Schutterijen van 17 april 1809⁴⁰⁹. Het was een van de vier maatregelen die Lodewijk Napoleon nam om via versterking van de burgerbewapening de taak en de omvang van het leger te beperken. Hij had daartoe op 26 januari 1809 de steden verzocht te onderzoeken of de gewapende burgerwacht ingezet kon worden bij de verdediging van de stad.

In de nieuwe wet van 2 mei 1809 werd het Bataafse woord Burgerwacht vervangen door het oud-Nederlandse begrip schutterij. De Koning werd ‘Kommandant en Chef’ van de schutterijen. De taak van de schutterijen werd in artikel 14 als volgt omschreven:

de bewaring van de openbare rust en de beveiliging van de Plaats hunner woning, in buitengewone en onverwachte gevallen, voornamelijk wanneer zich daar geen Militairen bevinden.

Van iedere stad diende een vijfde van de burgers tussen 18 en 50 jaar dienst nemen in de schutterij, terwijl niet opgeroepen burgers een reservekorps vormden. Tot een effectieve invoering van deze wet is het onder koning Lodewijk Napoleon niet meer gekomen.

De stad Middelburg, die evenals de rest van Walcheren tot 1 februari 1810 formeel onderdeel van het Koninkrijk Holland was gebleven, had koning Lodewijk Napoleon in een brief van 16 februari 1809 laten weten, dat men niet kon voldoen aan de eis van 20% (één schutter op iedere vijf inwoners) uit de aangekondigde wettelijke regeling. Men verwachtte dat op basis van vrijwilligheid niet meer dan 50 personen zich zouden melden, meer uit op een vergoeding dan gemotiveerd door burgerzin. Er was uiteindelijk medio 1809 een burgerwacht van 472 (van de 586 organieke) manschappen met 17 officieren. Er was een

---

ser (1780–1836), de zoon van Mozes Salomon Asser, was op jonge leeftijd bij *Felix Libertate* betrokken; hij was de vader van de jurist Carel Asser, de grondlegger van de Asser-serie.

405 Joor (2000), p. 178.

406 Bij Souverein Besluit van 26 februari 1814 (Stb. 1814, 30) werd het Opperconsistorie weer opgeheven.

407 Divendal (1996), p. 40.

408 Van der Neut (1990), p. 124.

409 Joor (2000), p. 289.

groot tekort aan uitrustingsstukken⁴¹⁰. Toch stond niet een kleine erewacht, maar de volledige burgerwacht aangetreden toen koning Lodewijk Napoleon in mei 1809 een officieel bezoek aan Middelburg bracht⁴¹¹. De Koning legde ook een kort bezoek aan Vlissingen af, hoewel dat niet meer tot zijn koninkrijk behoorde.

g. Vlissingen: de koninklijke Gewapende Burgerwacht wordt in 1807 de keizerlijke Garde National sédentaire

Bij de invasie van de Engelsen in 1809, de enige militaire actie, waarbij het Koninkrijk Holland direct betrokken was, speelden de burgerwacht en schutterij een marginale rol.

Bij belegering van Vlissingen bij de inval van de Engelsen op Walcheren is de Burgerwacht in Vlissingen geactiveerd, zonder enige militaire effectiviteit overigens. Vlissingen was sinds de oprichting van de Bataafse Republiek op basis van het Verdrag van 16 mei 1795 formeel een haven 'gemeen...voor beide natiën' en had een Frans garnizoen; feitelijk lag de macht bij de Fransen. Het besluit van koning Lodewijk Napoleon van 14 juli 1806 tot oprichting van de burgerwacht was ook in Vlissingen van toepassing. Na bijna anderhalf jaar na de oprichting van het Koninkrijk Holland werd bij Verdrag van Fontainebleau van 11 november 1807 tussen het Keizerrijk Frankrijk en het Koninkrijk Holland Vlissingen formeel ingelijfd bij Frankrijk⁴¹². Dit gold voor Vlissingen en ommelanden, maar niet voor heel Walcheren. Daarmee was de Hollandse regeling inzake de burgerwacht van 14 juli 1806 niet meer van toepassing in Vlissingen als onderdeel van het Franse Keizerrijk.

Met de feitelijke opheffing in 1789 en formele opheffing in 1791 van de *milice bourgeoise* was er geen schutterij meer in Frankrijk. De *Garde Nationale* was als nieuwe vorm van burgerbewapening in 1793 'geamalgameerd' met het staand leger. Met het keizerlijk besluit van 8 Vendémiaire an XIV (30 september 1805) werd de *Garde Nationale sédentaire* nieuw leven ingeblazen. De 'rustende' schutterij-achtige strijdmacht was vooral voor de bewakingsfuncties in de vestingsteden in de grensstreken. Dit besluit van een algemene strekking werd bij keizerlijk decreet van 12 november 1806 ingevoerd voor het noorden van het keizerrijk ter bescherming tegen een mogelijke Britse inval. Er kwamen bijna 30 *legions* met ieder drie of vier *cohortes* van 1.000 man, te werven uit de bevolking tussen twintig en zestig jaar. Onder de steden in de kuststreek in het besluit van 12 november 1806 werd ook Brugge genoemd. Vlissingen werd niet genoemd, maar die stad viel pas één jaar later (op grond van het Verdrag van Fontainebleau van 11 oktober 1807) volledig onder de Franse wetgeving. Hoe dan ook, er was in 1809 een Burgerwacht van 510 man, die militair gezien van weinig betekenis was⁴¹³. Vlissingen capituleerde op 15 augustus 1809. Dat uiteindelijk de Britten met hun vloot van 600 schepen met 44.000 soldaten Antwerpen niet bereikten is niet op het conto van de Burgerwacht te schrijven⁴¹⁴.

De inval van de Engelsen op 30 juli 1809 leidde binnen één week tot nieuwe aanwijzingen van Lodewijk Napoleon inzake de organisatie van de schutterij, op 4 augustus 1809 ten behoeve van de schutterij in Amsterdam en op 8 augustus 1809 ten behoeve van andere schutterijen. Het oproepen van 2.000 'vrijwilligers' voor de Amsterdamse schutterij leidde op 26 augustus 1809 tot grote onrust in de hoofdstad⁴¹⁵.

h. Troepen voor Indië, maarschalk Daendels als toean besar goentoer

Lodewijk Napoleon deed een poging om de Oost voor zijn koninkrijk te behouden. Hij zond in 1807 Herman Willem Daendels als gouverneur-generaal naar Indië en bevorderde hem ook nog tot maarschalk. Als *toean besar goentoer* (de grote donderende heer) ging Daendels te keer, tegen de overgebleven, gecorrumpeerde en initiatiefloze Hollandse kolonisten (de zogenaamde 'Oudgasten' tegenover de 'Baren', de nieuwkomers⁴¹⁶) en tegen de inheemse bevolking. Er werd ook een eskader van marineschepen met soldaten aan boord onder leiding van vice-admiraal A.A. Buyskes (1771-1838) naar Indië gestuurd. Buyskes

410 Van Gent (2001), p. 25.

411 Van Holthe tot Echten (1983), p. 48.

412 Vlissingen werd op 21 januari 1808 gevoegd bij het arrondissement Eekloo van het Département de l'Escaut met hoofdstad Gent (Van Rode (1996)).

413 De Kraker (2009), p. 27 en Van Gent (2009), p. 109.

414 De inval van de Britten op Walcheren was voor de Franse regering (in de persoon van grootkanselier Cambacérès op advies van politieminister Joseph Fouché (1759-1820) in afwezigheid van de in Wenen verblijvende keizer Napoleon) aanleiding om inderhaast 30.000 man van de *Garde Nationale* in het noordoosten mobiel te verklaren (Dupuy (2011), p. 329-330 en Comte & Raissou (1831), p. 393-394).

415 Joor (2000), p. 295-296.

416 Het Maleise woord *baru* betekent nieuw.

arriveerde in april 1808 in Batavia, vier maanden nadat Daendels zijn functie feitelijk op zich genomen. De reorganisatie van de strijdkrachten werd krachtig ter hand genomen. De commandant generaal Simon de Sandal Roy (1760-1830)⁴¹⁷ voelde zich gedwongen zijn functie op 18 mei 1808 ter beschikking te stellen. Daendels trof een leger van ongeveer 7.000 man aan. Als gevolg van de overwinning van de Engelse vloot op de Frans-Spaanse marine bij Trafalgar op 21 oktober 1805, die wel het leven kostte van admiraal Horatio Nelson (1758-1805), kwamen er door de Britse suprematie ter zee nauwelijks nog Europese militairen en wapens op Java aan, zodat Daendels zich gedwongen voelde om slaven te kopen voor zijn legermacht; aan slaven werd beloofd dat zij na acht dienstjaren de vrijheid zouden krijgen. Hij richtte een formatieve legerorganisatie op van ongeveer 19.000 man. Daarvan kwamen er ongeveer 18.000 ook feitelijk beschikbaar: 2.400 Europeanen, 1.500 Chinezen en 14.000 inheemse soldaten (vooral Javanen, Madoerezen, Balinezen en Ambonezen); ruim 80% van zijn leger bestond uit *troupes noires*. Daendels was trots op zijn resultaten: 'van mijn *troupes noires* heb ik echte soldaten gemaakt', zei hij later. Maar hij zag ook beperkingen van de inzet van de Javaanse soldaten, *qui sont bons soldats par tout ailleurs qu'à Java meme* (die overal goede soldaten zijn behalve op Java).

Daendels had naast vele andere problemen ook te maken met de Britse dreiging. Daendels liet op 12 juni 1810 kolonel Jean Philippe Filz (1771-1810), commandant van het marineschip Amboina en militair bevelhebber van Ambon, wegens plichtsverzuim executeren. Filz was van Franse afkomst. Bij een invasie van ongeveer 400 Engelsen op 17 februari 1810 op Ambon deserterden veel vooral inheemse militairen en ook burgers, in totaal wellicht 1.300 man⁴¹⁸. Filz gaf zich over aan de Engelse kapitein Edward Tucker, de commandant van de HMS Dover. Hij erkende gefaald te hebben als commandant, maar ontvluchtte zijn post niet en wenste verantwoording af te leggen. De Hoge Militaire Vierschaar veroordeelde hem op 7 juni 1810 ter dood. Daendels was wellicht al te blij met een zondebok. Er was kwantitatief en kwalitatief een grote schaarste aan goede troepen. De Javanen die in de stelling van Wainitoe lagen waren weggelopen en de Ambonese grenadiers bij Batoe Gantoeng waren zeer onwillig geweest: 'de Javanen en Madoerezen waren deels lieden, die op Java gedeserteerd waren, geboeid naar Ambon overgebracht, deels landloopers, deels oude en gebrekkige lieden; er waren niet minder dan 100 mensen met lichaamsgebreken onder. De Europeanen waren slecht van gedrag, aan drank verslaafd, deels gebrekkig en zonder kennis der Maleise taal'⁴¹⁹. Daendels was onvoldoende in staat gebleken het koloniale leger op effectieve wijze te versterken. Hij liet anderen daarvoor bloeden, tot aan het executiepeloton toe.

Bij de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het keizerrijk Frankrijk op 9 juli 1810 werd Indië Frans. Dat werd pas op 17 februari 1811, zes maanden na dato, in de Oost officieel bekend. De troepen, nog bijeengebracht door Daendels, waren in aantal en qua gevechtskracht onder de maat, toen de Engelsen in maart 1811 Java aanvielen. Het (inmiddels) Frans-Indische leger onder gouverneur-generaal Jan Willem Janssens (1762-1838)⁴²⁰ moest zich bij Salatiga op Midden-Java aan de Engelsen op 18 september 1811 overgeven. Het leger van Janssens zou nog maar een paar honderd Europeanen bevat hebben⁴²¹. Thomas Raffles (1781-1826) werd de gouverneur van Brits Oost-Indië.

417 De Sandal Roy (ook geschreven De Sandol Roy) was de schoonvader van Johannes van den Bosch. Van den Bosch werd door Daendels in 1810 uit Indië verbannen, maar werd in 1830 door Willem I tot gouverneur-generaal benoemd. Hij introduceerde in die functie het Cultuurstelsel. Deze familierelatie illustreert hoe in Indië een kleine groep Hollanders in verwantschap en openbare functies met elkaar verweven waren. Daendels heeft getracht die klikvorming te doorbreken, uiteindelijk tevergeefs.

418 Coolhaas (1942).

419 Coolhaas (1942).

420 Janssens, eerder gouverneur-generaal van de Kaapkolonie, was op 16 november 1810 door Napoleon benoemd en op 16 mei 1811 in functie. De positie van Daendels was op den duur onhoudbaar, ook omdat er (valsijk verspreide?) geruchten waren, dat hij Indië (*de facto* Java) in navolging van de Verenigde Staten onafhankelijk wilde verklaren, als Nederland bij Frankrijk zou worden ingelijfd (Van 't Veer (1963), p. 178-186).

Janssens, op negenjarige leeftijd ingelijfd in het regiment van zijn vader, behoorde bij de vele militairen (zoals Chassé, Kraijenhoff, Dirk van Hogendorp) die afwisselend de regeringsgetrouwe Orangisten, de patriottische Bataven, de keizerlijke Fransen en de Nederlandse koning gediend hebben (zie Turksma (2005) p. 147-159).

421 Vanvugt noemt het getal van 100, De Goor vermeldt 500 (De Goor (1994), p. 199). Het is mogelijk dat er 100 man over waren uit Daendels' troepen en dat Janssens in 1811 500 man mee nam naar Indië. De legerloze Janssens schreef, dat hij zich met een overwinning op de Engelsen geen raad geweten zou hebben (Vanvugt (1985), p. 141).

3.9.2. Geen nieuwe regels voor de handhaving van de discipline (1806-1810)

Lodewijk Napoleon heeft geen vernieuwingen ingevoerd op het terrein van het militair strafrecht en de handhaving van discipline. De nieuwe wettelijke regelingen zoals die onder de Bataafse Republiek in 1799 waren ingevoerd bleven van kracht.

De noodzaak om de uit 1799 stammende militaire wetgeving zo snel aan een revisie te onderwerpen kwam mede voort uit de behoefte de militaire rechter ook de berechting van commune delicten begaan door militairen op te dragen. Dat was onder meer noodzakelijk door de grote veldtochten, waarmee Napoleon door Europa trok. Er diende een eigen rechter met volledige strafbevoegdheid beschikbaar te zijn.

Op 27 september 1806 stelde koning Lodewijk Napoleon een commissie in met als opdracht een nieuw militair strafwetboek op te stellen. Voorzitter van deze commissie⁴²² was Dirk van Hogendorp (1761-1822)⁴²³. Hij was op 16 juli 1806 door de koning tot lid van de Staatsraad met de portefeuille defensie benoemd en op 24 november 1806 tot minister van Oorlog benoemd, eerst als interim en vanaf 25 januari 1807 definitief.

Op 8 april 1807 kwam de commissie-Van Hogendorp met een advies inclusief een wetsontwerp voor het strafrecht van het landleger. Daarin werd voorgesteld om alle delicten begaan door militairen door militaire rechtbanken te laten afdoen. Dat ontwerp werd op 8 juli 1807 ter advisering voorgelegd aan de Staatsraad, die op 30 september 1807 aanbod aan de koning⁴²⁴.

Er werd door Lodewijk Napoleon op 11 december 1807 een Crimineel Wetboek voor de Armee vastgesteld, maar niet ingevoerd. Er volgde een nieuwe adviesronde: er kwam een nota van gardekolonel Jean Joseph Tarayre (1770-1855) en later een rapport van een commissie onder leiding van staatsraad mr. Carel Gerard Hultman (1752-1820) van 8 augustus 1808⁴²⁵. Eind 1808 vonden er in de Staatsraad discussies plaats over het commune Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland, dat op 31 december 1808 door de koning werd vastgesteld en op 1 februari 1809 in werking trad. Dit nieuwe commune strafrecht leidde weer tot een nadere bezinning op het militaire strafrecht. Dat geschiedde door de derde commissie voor het militaire strafrecht onder voorzitterschap van staatsraad mr. Jan Everhard Reuvers (1763-1816). Dat leidde in 1810 wel tot een rapport, maar de inlijving bij Frankrijk in juli 1810 verhinderde invoering van een nieuw militair strafrecht gedurende het Koninkrijk Holland⁴²⁶.

3.9.3. Dienstweigeren in het Koninkrijk Holland (1806-1810)

Historicus Joor⁴²⁷ heeft het aantal en de vormen van verzet in de Franse tijd nauwkeurig in beeld gebracht voor de periode van het Koninkrijk Holland en de Inlijving. Hij onderscheidt acht categorieën van uitingen van onrust: (1) oproer, (2) rel, (3) oploop, (4) ongeregeldheden, (5) baldadigheden, (6) staking, (7), complot en (8) overige vormen en vijf oorzaken van onrust: (a) dienstplicht, (b) overheidsheffingen, (c) gezagsaanmatiging, (d) godsdienstige en kerkelijke zaken, (e) arbeids- en burgerconflicten. Tussen 1806 en 1813 telt hij 586 uitingen van onrust. Uit zijn grote bestand valt het volgende schema af te leiden.

Overzicht van onrust naar onderwerp 1806-1810			
Tijdvak	dienstplicht	andere onderwerpen	alle vormen onrust
Koninkrijk Holland 1806-1810	65	196	261

Dit geeft een duidelijk beeld, dat de dienstplicht een van de meest omstreden maatregelen uit de Franse koker was. Maar het gaat in de tijd van het Koninkrijk Holland niet over verzet tegen de toepassing van de Franse conscriptie (die pas in 1811 werd ingevoerd), maar om verzet tegen de oproeping voor de schutterij

422 Overige commissieleden waren C. H. Ver Huell (1760-1832), president van de sectie van Marine in de Staatsraad, H.L. Wichers (1747-1840), lid van de Staatsraad, L. J. Vitringa (1753-1810), president van de Hooge Militaire Vierschaar, en F.H. Moorrees (1755-1828), lid van de Hooge Militaire Vierschaar.

423 Hij was samen met zijn broer Gijsbert Karel (1762-1834) (zie § 4.1.1.b), na het faillissement van hun vader Willem van Hogendorp (1735-1784) en diens overhaast vertrek naar de Oost, door hun moeder Carolina van Haren (1741-1812), dochter van de van incest beschuldigde letterkundige Onno Zwier van Haren (1713-1779), in 1773 naar Berlijn gestuurd voor een militaire opvoeding in het Pruisische leger. Zie Van Meerkerk (2013).

424 Van der Hoeven (1884), p. 2-3.

425 Andere leden van de commissie-Hultman waren mr. Jean Henry Appellius (1767-1828), F.H. Moorrees, mr. C.C. Six van Oterleek (1772-1833). Over deze corpulente Six, die door sommigen als een windbuil werd beschouwd, ging het verhaal dat er, wanneer hij ergens binnenkwam, werd geroepen: *place pour six*.

426 Zie over deze gang van zaken Walgemoed (2007) en Van der Hoeven (1884).

427 Joor (2000).

en het opzenden van weeskinderen naar het leger. Uitsplitsing van de onrust over de dienstplichtzaken levert gespreid over de jaren en de soort van onrust het volgende beeld op.

Vormen van onrust over dienstplicht 1806-1810						
jaar → onrust ↓	1806	1807	1808	1809	1810	1806-1810
oproer	2	1	1	6	3	13
rel	-	-	1	1	-	2
oploop	-	-	-	9	1	10
ondeugdheden	1	-	11	5	6	23
baldadigheden	1	-	4	3	-	8
staking	-	-	-	-	-	-
complot	-	-	-	-	-	-
overig	4	1	1	3	-	9
Totaal	8	2	18	27	10	65

Oproer definieert Joor als een ordeverstoring waarbij sprake is van een openbare, collectieve en gewelddadige aantasting van het openbaar gezag door een volksverzameling van een aanzienlijk aantal personen. 34 van de in totaal 88 door Joor getelde oproeren betreffen de conscriptie; dat is een indicatie van de mate waarin de dienstplicht in de Nederlandse samenleving een omstreden zaak was.

3.9.4. Desertie onder het Koninkrijk Holland (1806-1810)

Aanpak van desertie onder Lodewijk Napoleon was onder meer van groot belang, omdat de koning moest blijven voldoen aan de grote vraag naar manschappen van zijn broer de keizer.

a. Pogingen om deserteurs op te sporen

Om de opsporing van de gedeserteerde (huur)soldaten mogelijk te maken verschenen er namenlijsten met naam en persoonskenmerken van de deserteurs. Een 'Naamlijst der Deserteurs van 's Konings Armée te Lande, ingeolge daar van ontvangen Extracten uit derzelver Stamboeken, van den 1sten Januarij 1808, tot den 14den van dezelfde maand ingesloten' bevat elf namen. Enkele voorbeelden:

1. Johan Broski, Soldaat van het 3de Bataillon Infanterie van Linie, groot 5 voet 9 duim, oud 30 jaren, geboren te Goldingen in Courland, is van wezen bruin, voorhoofd rond, oogen bruin, neus groot, mond ordinair, kin spits, haar en wenkbrauwen zwart. Den 29 December 1807, uit het Kwartier in het Kantonement aan de Burgerbrug.

...

3. Hendrik Fransen, Jager van 1ste Bataillon Regiment Jagers, Garde den Koning, groot 5 voet 5 duim, oud 27 jaren, geboren Gulikkerland, is bleek en glad van wezen, voorhoofd smal, zwarte ogen, ordinaire neus en mond, ronde kin, zwart haar en wenkbrauwen. Den 17 October 1807, uit het Hospitaal van Delft naar het Regiment vetrokken en op marsch gedeserteerd.

....

6. Christian Beunk, Soldaat van het 3de Bataillon 3de Regiment Infanterie van Linie, groot 5 voet 6 duim, oud 27 jaren, geboren in Borken in het Munstersche, van Ambacht Smid, heeft blond haar en wenkbrauwen, grijze ogen, spitse neus en kin, ordinaire mond en lang van wezen. Den 9 December 1807, in Oostvriesland gedeserteerd.

....

11. Georg Christiaan Roos, Soldaat van het 3de Bataillon 3de Regiment van Linie, groot 5 voet, 3 duim 3 streek, oud 39 jaren, geboren te Westerbrug, van Ambacht Smid, van wezen smal, voorhoofd rond, oogen blauw, neus en mond ordinair, kin rond, haar en wenkbrauwen bruin. Den 2 Januarij 1808, uit Politie-wacht aan den Helder gedeserteerd.

Het succes van het verspreiden van dit soort lijsten was beperkt. De desertie uit het Hollandse leger was kennelijk zo groot dat er een generaal pardon nodig was om de vele militairen terug naar de kazerne en het oorlogsschip te brengen. Op 29 april 1808 vaardigde koning Lodewijk Napoleon zo'n pardonregeling uit. Men diende voor eind mei 1808 terug te zijn bij zijn onderdeel⁴²⁸.

428 Wüppermann [1913], 192.

b. Amnestie voor deserteurs in Oost-Friesland

Oost-Friesland was met een wet van 30 januari 1808 als elfde departement toegevoegd aan het Koninkrijk Holland (mede ter compensatie van het verlies van de departementen ten zuiden van De Waal). Ter gelegenheid van deze samenvoeging decreteerde koning Lodewijk Napoleon op 7 februari 1808, dat aan alle deserteurs, die uit de Hollandse landmacht naar Oost-Friesland waren gevlucht, een generaal pardon zou worden verleend. Zij dienden zich binnen veertien dagen bij het plaatselijk bestuur te melden, waarbij zij moesten aantonen, dat zij gedeserteerd waren vóór de samenvoeging van Oost-Friesland met het Koninkrijk Holland en dat zij daar werkelijk woonachtig waren.

c. Desertie onder de Hollandse brigade in Spanje

In de zomer van 1808 moest Lodewijk Napoleon op bevel van zijn broer een Hollandse Brigade van ongeveer 3.000 man leveren voor de veldtocht tegen het door Engeland gesteunde Spanje. Dit leger onder leiding van de bekwame, maar uiterst autoritaire generaal David Chassé (1765-1849)⁴²⁹ bestond uit huursoldaten en beroepsofficieren. De Hollandse Brigade was onderdeel van de Duitse divisie van de Franse troepen. De aanvankelijke militaire successen werden behaald onder moeilijke omstandigheden: moeizame ravitaillering, versleten kleding en zware klimatologische gesteldheid (zowel vreselijke kou als zinderende hitte). De verliezen waren eerst beperkt, maar liepen op, mede als gevolg van een gebrek aan een militair antwoord op de Spaanse aanvallen in de vorm van een guerrilla (= kleine oorlog). Desertie was voor de uitgeputte en gedemotiveerde soldaten de enige manier om te ontsnappen aan de ellende. Er liepen zoveel soldaten uit de Duitse divisie over naar de vijand dat de Engelsen, de bondgenoten van de Spanjaarden, een *Bataillon of German Deserters* konden oprichten⁴³⁰. De Fransen waren na hun overwinning in de Slag bij Ocaña (in de buurt van Madrid) op 19 november 1809 tussen de krijgsgevangen soldaten op zoek naar (dienstplichtige) deserteurs uit hun leger en schoten hen standrechtelijk dood⁴³¹. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het keizerrijk Frankrijk per 9 juli 1810 werd de Hollandse Brigade omgezet in het 123e linieregiment van het Franse leger; de commando's moesten voortaan in het Frans worden gegeven. Chassé bleef de commandant en dus verantwoordelijk voor orde en discipline. Toen een paar maanden na de inlijving bij het Franse leger een aantal deserteurs uit de Brigade bij toeval door de Nassause cavalerie werd ontdekt, werden deze weglopers door de krijgsraad te velde ter dood veroordeeld⁴³². De executie vond plaats terwijl de hele brigade opgesteld stond. Chassé sprak daarna de troepen toe en hield hen het belang van het militaire erewoord voor. Volgens de hagiografische biografie⁴³³ van Chassé stonden de oude dappere grenadiers met tranen in de ogen.

3.9.5. Samenvatting 1806-1810: de poging van Lodewijk Napoleon de soldatenhonger van zijn broer te stillen

Zonder een dienstplichtwet stond Lodewijk Napoleon voor de opgave om troepen te leveren ter ondersteuning van de Franse krijgsmacht. Dat lukte niet. Daarmee was de grondslag gelegd voor de volledige inlijving van zijn koninkrijk bij het keizerrijk van zijn broer. Weeskinderen aanwijzen voor het leger was zijn voornaamste idee. Er waren te weinig geschikte wezen. Deze politiek van Lodewijk Napoleon was aanleiding voor veel maatschappelijke onrust.

429 Chassé was een beroepsmilitair met een wat opvliegend karakter. Op 10-jarige leeftijd werd hij cadet in het regiment van zijn vader. Hij koos in 1787 de patriottische kant en moest naar Frankrijk vluchten, waar hij nog voor de Revolutie toetrad tot het Franse leger. Hij kwam in het *Légion Franche Étrangère* en was betrokken bij de intocht van Pichegru in de Republiek der Zeven Provinciën in 1795. Via een dienstverband bij de Bataafse Republiek werd hij in 1808 commandant van de Nederlandse militairen die Napoleon in Spanje inzette. En na Napoleon kwam hij in 1814 in dienst Willem I. Hij moest als vestingcommandant van de Antwerpse citadel in 1832 de overgave van dit laatste steunpunt toestaan. Militair deskundig en standvastig, maar politiek gesproken een van de vele windvanen (zie Turksma (2005) p. 123-140).

430 De Moor en Vogel (1991), p. 126.

431 De Moor en Vogel (1991), p. 143.

432 Er functioneerde bij de Hollandse Brigade één permanente krijgsraad van 9 oktober 1808 tot 29 maart 1809, op grond van een koninklijk besluit van 8 september 1808. Bij koninklijk besluit van 29 maart 1808 werden afzonderlijke krijgsraden per korps mogelijk, waarbij de commandant van de brigade het recht van fiat executie behield. Voor doodvonnissen bleef de goedkeuring van de koning nodig, al werd de procedure daaromtrent om praktische redenen werd aangepast (De Graaff (1957), p. 138-140)). De doodvonnissen van de deserteurs na de inlijving van de Hollandse Brigade moesten gebaseerd zijn geweest op het Franse militaire recht.

433 De biografie van de hand van W.J. del Campo (Camp) verscheen in 1849, nog geen twintig jaar na de als heldhaftig genoemde verdediging van de Antwerpse citadel in 1830-1832 onder leiding van generaal Chassé.

De Gewapende Burgerwacht, die in 1806 door raadpensionaris Schimmelpenninck in 1806 op papier was vorm gegeven en in 1809 door Lodewijk Napoleon weer schutterij was genoemd, is nauwelijks uit de verf gekomen.

3.10. NEDERLAND INGELIJFD BIJ FRANKRIJK (1810-1813)

3.10.1. Legervorming: de invoering van de conscriptie (1810-1813)

Toen Napoleon het Koninkrijk Holland⁴³⁴ (*l'émanation de notre territoire, l'emboudure de nos rivières*⁴³⁵) met het decreet van Rambouillet van 9 juli 1810 tot een Franse provincie maakte, werden per 1 maart 1811 verschillende Franse regelingen ook in Nederland van kracht, zoals het burgerlijk recht, het strafrecht, de maten en gewichten, de staatsmonopolie van tabak en als eerste per 3 februari 1811 de dienstplicht. Een van de maatregelen als gevolg van de inlijving van de Bataafse Republiek bij het keizerrijk van Napoleon betrof het registratiesysteem van burgers. Dat was in handen van de kerken met de doop- en begrafenisboeken. De overheid ging nu een eigen systeem van registratie van burgers ontwikkelen. Aangifte van geboorte en overlijden bij de Burgerlijke Stand was nog geen vanzelfsprekende aangelegenheid⁴³⁶.

a. De Hollandse bijdrage aan het Franse leger: het restant

Het bestaande Hollandse (beroeps)leger, dat al samen met het Franse leger was ingezet in Pruisen en in Spanje, werd bij decreet van 16 juli 1810 ontbonden. De acht bestaande linieregimenten werden omgevormd tot vier regimenten van het Franse leger als het 123e, 124e, 125e en 126e regiment.

De voormalige Nederlandse cavalerie, bestaande uit ongeveer 1.000 huzaren, werd in 1810 opgenomen in het 2e *régiment de cheval-légers lanciers de la Garde Impériale* onderdeel dus van de elitetroepen van Napoleon

434 Het grondgebied van het Koninkrijk Holland, dat werd ingelijfd verschildte van het grondgebied van het huidige Nederland: Zeeuws-Vlaanderen en Limburg waren sinds 1795 onderdeel van Frankrijk, Vlissingen en omstreken vanaf 12 november 1807 en het hele eiland Walcheren vanaf 1 februari 1810.

435 Deze bewoordingen 'het uitvloeiende van ons grondgebied, de monding van onze rivieren' zijn van Napoleon in een korte brief van 16 januari 1813, geschreven kort na de desastreuze tocht naar Rusland, aan zijn broer Lodewijk Napoleon die zich buiten Frankrijk had gevestigd (Louis Bonaparte (1820), *tome III*, p. 366-367). Napoleon ziet de inlijving *à jamais* (voorgoed) en voegt er over ons land nog aan toe: *Elle ne peut être heureuse qu'avec la France, et elle le sent bien* (Het kan slechts samen met Frankrijk gelukkig zijn en dat vindt Holland zelf ook). De visie van Napoleon op Nederland sloot aan op de weinig vleienende omschrijving van Nederland uit die tijd die aan Voltaire wordt toegeschreven: *canaux, canards et canaille* (grachten, geroddel en gespuis).

436 In Frankrijk was al in 1792 was een belangrijke voorwaarde vervuld voor een effectieve dienstplicht in de vorm van een efficiënte bevolkingsadministratie: op 20 september 1792 werd het *Décret qui termine le mode de constater l'état civil des citoyens* (Besluit ter bepaling van de manier om de burgerlijke staat van de burgers vast te stellen) ingevoerd. Hiermee werd de Burgerlijke Stand in Frankrijk ingevoerd en werd de registratie van huwelijken, geboorte en overlijden door de staat overgenomen van de kerk (Heederik (1973), p. 297-303).

Ook in Nederland werd het belang van een van goede bevolkingsadministratie onderkend. Registratie van geboorte, huwelijk en overlijden was een taak die door de kerken werd verricht. Er zijn wetsvoorstellen, onder toezicht van agent van Nationale Opvoeding J.H. van der Palm (1763-1840) door jonge medicus J. van Heekeren (1773-1803) geformuleerd, maar het is niet tot invoering gekomen. Adequate overheidsregistratie van de bevolking, van belang voor een effectieve dienstplicht, werd ook gezien als voorwaarde voor een ontluikend staatstoezicht op de volksgezondheid.

Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk werd bij keizerlijk decreet van 18 augustus 1811 de Burgerlijke Stand als overheidsdienst opgericht. Iedereen diende zich daar met een officiële achternaam te registreren. Wie nog geen achternaam had werd verplicht er een te kiezen. Bij wijze van protest tegen deze opgelegde regel besloten sommigen een belachelijke achternaam te kiezen in de verwachting dat deze 'burgerlijke stand' na de Franse bezetting toch niet meer van belang zou zijn. Zonder erbij stil te staan dat de opvolgers van de Fransen deze administratieve vernieuwing wel eens over konden nemen zadden ze hun nageslacht met een bizarre achternaam op. Zo zouden achternamen als 'Naaktgeboren', 'Kloot', 'Platvoet', 'De Kwaadsteniet' en 'Zondervan' zijn ontstaan. Volgens historicus Joor is het een hardnekkige mythe, dat Nederlanders via het opgeven van absurde achternamen massaal hun verzet tegen de Franse overheersing zouden hebben laten blijken (Joor (2000) 535).

Artikel 2 van het besluit van 18 augustus 1811 bepaalde dat namen van steden zullen niet toegelaten worden als familienamen; als voornamen mogen worden aangenomen de namen die in de wet van 11 Germinal an II (31 maart 1794) zijn toegestaan. Artikel 1 van deze wet luidt:

A compter de la publication de la présente loi, les noms en usage dans les différents calendriers, et ceux des personnages connus de l'histoire ancienne, pourront seuls être reçus, comme prénoms sur les registres de l'état civil destinés à constater la naissance des enfants; et il est interdit aux officiels publics d'en admettre aucun autre dans leurs actes.

Te rekenen vanaf de publicatie van deze wet zullen alleen nog [voor]namen in gebruik in verschillende [heiligen]kalenders en die van personen bekend uit de oude geschiedenis worden aanvaard als voornamen in de registers van de Burgerlijke Stand bedoeld om de geboorte van kinderen vast te leggen. En het is verboden aan openbare functionarissen een andere [naam] in hun akten op te nemen.

onder leiding van kolonel Pierre David Edouard de Colbert-Chabanais (1774-1853); vanwege de kleur van hun uniform werden zij *lanciers rouges* genoemd met als bijnaam *les écrevisses* (de rivierkreeften).

b. De invoering van het Franse conscriptiesysteem in 1811

Het inlijven van nieuwe soldaten voor zijn leger was een van de motieven van Napoleon om het Hollandse koninkrijk bij zijn keizerrijk te voegen. Hij had zijn broer nog in een brief van 13 augustus 1809 aangespoord vaart te maken met het werven van manschappen: 'Krachtens onze verdragen bent u me een contingent van 40.000 man schuldig'. Een vorm van broederlijke intimidatie, want zo'n verplichting uit een verdrag tussen Frankrijk en Holland bestond in het geheel niet⁴³⁷.

De Franse dienstplichtwetgeving was sinds de eerste invoering in 1793 ontwikkeld tot complexe en gedetailleerde regelgeving met een wirwar van voorschriften, dat voor de burgers en voor de met de uitvoering belaste autoriteiten niet altijd gemakkelijk te begrijpen was. Was de diensttijd in vredetijd twee jaar, het keizerrijk was voortdurend in oorlog en de duur van de diensttijd daarmee onbepaald; een soldaat kon het leger alleen als invalide verlaten of een soldaat kreeg met zijn oproeping een uitgesteld doodvonnis⁴³⁸. Napoleon ging hierbij gemakkelijk voorbij aan het feit dat de tot de dood gedoemden door de conscriptie geen keuze hadden om het uniform al dan niet aan te trekken. Hoe gemakkelijk Napoleon ook dacht over leven en dood van militairen, *le petit caporal*⁴³⁹ was uitermate populair onder zijn soldaten. Hij ging met gewone manschappen om als zijn gelijken; zijn trouwe en geharde soldaten mochten hem met het voor Fransen zeer familiäre *tu* aanspreken⁴⁴⁰.

In de gedeelten van de Bataafse Republiek die eerder bij Frankrijk waren ingelijfd, zoals Zeeuws-Vlaanderen en Vlissingen was de conscriptie al ingevoerd. Vlissingen dat op grond van het Verdrag van Den Haag uit 1795 gemeenschappelijk bezit van Frankrijk en de Bataafse Republiek was werd op grond van het Verdrag van Fontainebleau van 11 november 1807 geheel aan de Fransen overgedragen; de stad en ommelanden werd bij het keizerrijk ingelijfd. Dat hield ook in dat de conscriptie in Vlissingen daarmee ingevoerd werd. Dit leidde onder meer tot het pamflet 'Klagt eener Vlissingsche Moeder', dat begin januari 1808 verscheen. Het was een fel protest tegen de 'hatelijke vreeselijke Conscriptie', die 'elk Jongeling in gevaar [bracht] van als Soldaat het jeugdig leven te verliezen!'. Het verzet tegen de conscriptie had geen principiële of pacifistische karakter. Men zal niet bereid geweest zijn te vechten en te sterven in het leger van een vreemde mogendheid, die men als bezetter van het eigen land ervoer. Schama geeft de volgende uitleg van de achtergrond van het verzet.

De verspreide uitbarstingen van geweld en beroering, waartoe de conscripties van 1811 en 1812 aanleiding gaven, bleven grotendeels beperkt tot de armen en de lagere middenklasse en hadden de eenheid van de getroffen gezinnen tot inzet. Vrijwel elk geboekstaafd incident valt terug te voeren op de angst die de vrouwen bij het vertrek van hun mannen, als vaders en kostwinners, om het hart sloeg⁴⁴¹.

De regeling van de conscriptie werd in de loop van de tijden steeds complexer. De wet-Jourdan-Delbrel uit 1798 bleef de basis, maar de uitvoeringsmaatregelen werden steeds groter in aantal en daarmee ook ingewikkelder. Dat gold voor de uitvoerders op lokaal niveau, dat gold ook de jonge mannen en hun families op wie de regeling van toepassing was.

Generaal Mathieu Dumas (1753-1837), belast met de uitvoering van de dienstplichtwetgeving, vaardigde op 1 november 1811 een *Instruction Générale sur la Conscription* uit, die uit ruim 1.200 artikelen bestond. Daarin werden geen nieuwe regels geformuleerd, maar de bestaande wetten gecodificeerd⁴⁴². Van deze *Instruction* werden *Extraits* gemaakt voor verschillen doelgroepen, waaronder ook voor de *conscripts* zelf⁴⁴³. Ook ten behoeve van de lokale autoriteiten werd een dergelijke verzamelbundel samengesteld.

437 Uiterhoeve (2010), p. 19.

438 zoals Napoleon-biograaf Presser het lot van de dienstplichtigen beschreef (geciteerd in Joor (2000), p. 323-325).

439 Napoleon was in werkelijkheid niet bijzonder klein, ongeveer 1 meter 70; dat is 5 voet en 2 duim (*5 pieds 2 pouces*) in Franse maten, maar *5 feet 2 inches* in Britse maten is 157,5 cm. De mythe van een kleine persoon met daarom grote aspiraties is dus ten onrechte wel het *Napoleon syndrome* genoemd.

440 Bell (2008), p. 197.

441 Schama (1989), p. 720.

442 Blanton (2009), p. 10.

443 Extrait [1811].

De dienstplicht werd op formeel niveau ingevoerd door van het *Décret Impérial contenant général pour l'Organisation des Départements de la Hollande* van 18 oktober 1810. Titel VIII gaat over de militaire organisatie en hoofdstuk VI van deze titel over de conscriptie:

194. La conscription sera établie dans chacun des départemens de la Hollande, conformément aux lois et réglemens qui régissent la conscription en France.

195. La moitié de la conscription de chaque année sera affectée à l'armée de terre, et l'autre moitié à la marine. A cet effet, il sera formé deux listes pour le service de terre et de mer, sur lesquelles les conscrits se feront inscrire à leur choix.

194. De dienstplicht zal worden ingevoerd in ieder van de Hollandse departementen, overeenkomstig de reglementen die de dienstplicht in Frankrijk regelen.

195. De helft van de dienstplicht van ieder jaar zal worden toegepast op het landleger en de andere helft op de marine.

Daartoe worden er twee lijsten opgesteld voor dienst in het landleger en de marine, waarop de dienstplichtigen zich naar keuze laten intekenen.

Acht maanden na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk voerde Napoleon bij *décret impérial du 3 février 1811 concernant la levée de trois mille conscrits, sur la classe de 1808 dans les sept départements de la Hollande* ook feitelijk de conscriptie, zoals die in Frankrijk juridisch vorm had gekregen, in voor de zeven nieuwe departementen aan de monden van de Rijn, de IJssel en de Maas. Napoleon nam dit besluit tegelijk met een groot aantal besluiten over de nieuwe inlijvingen voor het Franse leger.

In 1812 verscheen in Parijs een 'Uittreksel ten behoeve van de conscrits uit de Algemeene Instructie betrekkelijk de Conscriptie - Regten en Pligten van de Conscrits en van hunne Familie', een selectie van 368 artikelen uit een totaal van ruim 1.200 artikelen van de Franse conscriptiewetgeving. Het was bedoeld om de *conscrits* van de Hollandse departementen hun rechten en plichten duidelijk te maken; de wetteksten waren ook heel bruikbaar voor de *maires*. Als in deze publicatie gesproken wordt over Frankrijk, dan heeft dat dus ook betrekking op de Hollandse departementen. Een paar opmerkelijke bepalingen uit dit 'uittreksel':

Artikel 10

De swarten of lieden van kleur, al hadden dezelve ook een vaste woonplaats in Frankryk verkregen, zullen niet begrepen worden in de ligtingen van conscrits en op geen lysten geplaatst worden.

Artikel 11

Alle personen, die tot lyfstraffe of andere onteerende straffe veroordeeld zyn, zelfs wanneer zy de straf reeds mogten ondergaan hebben, zo als ook scherpregters en hunne bediendens zullen niet op de lysten worden geplaatst.

...

Artikel 40

De conscrits welke regt hebben op de vrystelling of de uitzondering verdelen zich als volgt:

1. Conscrits, welke behaald hebben een der groote pryzen van schilderkunst, van beeldhouwkunst, van bouwkunst, van graveerkunst, of van compositie van muziek;

2. Conscrits die den geestelyken stand omhelsd hebben, en conscrits geautoriseerd tot het vervolgen hunner geestelijke studien;

....

11. Pages van Z.M.

....

13. Zoons van kolonisten, die in Frankryk zyn gerefugieerd, en onderstand van het Gouvernement genieten.

Dit - onvolledige - overzicht toont het bonte gezelschap dat vrijstelling van de dienstplicht ontving: kleurlingen, criminelen, beulen en beulsknechten, prijswinnende kunstenaars, geestelijken, keizerlijke pages en kinderen van patriotische vluchtelingen. Voor iedere vrijstelling was wel een redenering te geven, maar het geheel wekte de indruk van willekeur. De opgeroepen konden een vervanger inhuren. De voorwaarden waaraan deze remplaçanten moesten voldoen werden uitvoerig in het 'Uittreksel' beschreven in de paragrafen 213-233. In de praktijk was met het inhuren van een dienstvervanger een bedrag van tussen f 450 tot f 1.000, soms f 3.000 gemoeid. Hoeveel Nederlanders van deze mogelijkheid gebruik gemaakt hebben is niet bekend.

De Franse conscriptie werd per 3 februari 1811 ingevoerd in de Hollandse departementen. Men noemde het de ‘Franse loterij’⁴⁴⁴. Twee maanden na de invoering werd het eerste contingent dat de Hollandse departementen in april 1811 moesten opleveren, bestaande uit 2.000 soldaten voor het landleger en 1.000 voor de marine opgeroepen; het betrof hier de 23-jarigen van de lichting 1808 (geboortjaar 1788); zij waren toen zij 20 jaar oud waren niet dienstplichtig geweest, maar werden met terugwerkende kracht alsnog dienstplichtig. Het oproepen van een oudere jaarklasse was een onaangename verrassing voor de inwoners van de Hollandse departementen. Men kon op zijn vingers natellen, dat ook door toepassing van de conscriptiewet met terugwerkende kracht ook de jaarklassen van 1809 en 1810 nog aan de beurt zouden komen⁴⁴⁵. De Hollandse departementen liepen wat de toepassing van de conscriptie betreft twee jaar achter op het ‘oude Frankrijk’.

De invoering en de uitvoering van de Franse conscriptie in de Hollandse departementen was een administratief karwei van de eerste orde. Zo moest het departement Zuyderzee (globaal de huidige provincies Noord-Holland en Utrecht) in 1811 1.200 man leveren, 900 rekruten voor het landleger en 300 matrozen voor de marine. De lotingen vonden plaats in de arrondissementshoofdsteden Hoom, Amsterdam, Utrecht en Amersfoort⁴⁴⁶.

De kustdepartementen (en daaronder werden alle Nederlandse departementen gerekend) moesten bovendien nog 3.000 zeelieden voor de vloot leveren; daarvan moesten er 500 nagenoeg direct opkomen.

Later, in augustus 1811, werden nog eens 3.000 22-jarige dienstplichtigen van de lichting 1809 (geboren dus in 1789) opgeroepen; zij marcheerden in oktober 1811 af naar hun regimenten. En in december 1811 werden nog eens 3.000 21-jarige dienstplichtigen van de lichting 1810 opgeroepen.

In 1812 werden vanaf het voorjaar de troepen bijeengebracht die later als het *Grande Armée* naar Rusland zou trekken. Ter bewaking van het thuisland, terwijl het leger op veldtocht was, werd in 1812 de *Garde Nationale* opgericht. Voor de Hollandse Departementen werden om te beginnen 1.200 burgers uit de lichtingen 1808 en 1809 opgeroepen.

In het Departement Les Bouches de l’Escaut, dat feitelijk het huidige Zeeland omvatte was een gedeelte al eerder door de Fransen bezet. Er waren vanaf februari 1811 zes dienstplichtlichtingen: de jaarklassen 1808, 1809 en 1810, waarvan de *conscripts* betrokken werden bij de expeditie naar Rusland, de jaarklasse 1811 die nog tijdens deze veldtocht naar de opleidingsgarnizoenen werden gestuurd, en de lichtingen 1812 en 1813 die na de debacle werden ingelijfd. Voor het arrondissement Goes betekende dit dat over deze jaren 1.290 jongemannen werden opgeroepen, van wie er 324 werden ingeloot en goedgekeurd. Van deze groep huurden er 48 een plaatsvervanger in en werden er 2 vrijgesteld wegens broederdienst: 274 Bevelanders werd naar Middelburg gestuurd voor inlijving in het Franse leger. 72 van hen, ongeveer een kwart, werd ingedeeld bij de marine. Van deze 274 zijn er 150 omgekomen, van 16 man ontbreekt ieder spoor, van 108 is een levensteken na 1814 geregistreerd: een ruime meerderheid van de ingelijfde Bevelandse dienstplichtigen is niet teruggekeerd naar Zeeland⁴⁴⁷.

In totaal zijn er in de periode juli 1810 tot oktober 1813 naar schatting 35.000 ‘normale’ dienstplichtigen voor de Franse krijgsmacht gerekruteerd in de Hollandse departementen plus ongeveer 5.000 man uit bijzondere groepen (waaronder de *Garde Nationale* en de hieronder te bespreken weeskinderen en *Gardes d’honneur*), totaal dus 40.000. Bij omrekening naar het huidige grondgebied van Nederland moeten de *conscripts* uit de Zeeuwse, Brabantse en Limburgse gebieden erbij geteld worden en de *conscripts* uit het Duitse Oost-Friesland⁴⁴⁸ eraf getrokken worden. Het aantal van 40.000 kan dan tot 50.000 verhoogd worden. 50.000 man op een bevolking van 2.280.000 inwoners⁴⁴⁹. Wordt hierop de Franse norm van een jaarlijkse

444 Blijkens een volksliedje van onbekende oorsprong ‘De blyde welkomst van een soldaat bij zyn vrouw’(via www.dbnl.org):
Een Vrouw zeer jong was uitgevoren,
Leefde met haar Man in vree,
Hy wierd gerukt uit haren zei,
Door de Fransche Lotery.

Deze smartlap is overigens juridisch niet correct, omdat gehuwden vrijgesteld waren van de conscriptie.

445 Zie voor een beschrijving van de toepassing van de conscriptie in het departement Zuyderzee Hoogenraad (2012).

446 Hoogenraad (2012), p. 22-26.

447 Zie uitvoerig De Ruiters (2013).

448 Het gebied Oost-Friesland, dat vóór 1807 tot het koninkrijk Pruisen behoorde, werd na de Slag bij Jena op 14 oktober 1806 bij de Vrede van Tilsit van 25 juni 1807 aan Napoleon afgestaan. Bij de wet inzake de vereniging van Oost-Friesland, het Land van Jever en Knipphausen met het Koninkrijk Holland van 30 januari 1808 werd Oost-Friesland als elfde departement toegevoegd aan het Koninkrijk Holland. Het werd per 9 juli 1810 een departement van het Franse Keizerrijk.

449 Hoogenraad (2012), p. 44-45.

lichting van 3.000 *conscripts* per 1 miljoen inwoners toegepast, dan zou dat voor de drie jaren 1811, 1812 en 1813 een jaarlijkse lichting van 6.640 man opleveren, totaal dus 20.520 man in drie jaar.

25.000 Nederlandse soldaten maakten de rampzalige tocht naar Rusland mee. De terugtocht uit Moskou was een grote feitelijke én morele nederlaag voor Napoleon⁴⁵⁰. Bekend⁴⁵¹ is het optreden van tweehonderd Hollandse pontonniers, meest kloeke varengasten, die onder leiding van kapitein George Diederich Ben-thien (1767-1836), wadend in het ijskoude water – het was min 26° C – in de ochtend van 26 november 1812 een brug, honderd meter lang en vier meter breed, over de Russische rivier de Berezina sloegen. Slechts weinigen overleefden de tocht naar Rusland⁴⁵². Zo keerden van de 500 Nederlanders, die leden waren van de *Garde Impériale*, er slechts 40 eind 1812 terug uit Rusland⁴⁵³ en de van 200 pontonniers van de Berezina slechts zes⁴⁵⁴. Hoe zwaar de verliezen konden zijn wordt gerapporteerd uit de Zuid-Limburgse gemeente Geulle met destijds een bevolking van 900 zielen: van de 64 jonge mannen die in het leger van Napoleon werden ingelijfd kwam ongeveer de helft in Franse dienst om het leven⁴⁵⁵.

c. *Gardes d'honneur*

De barre mislukte tocht naar Rusland eind 1812 had veel slachtoffers geëist. Met name de cavalerie had – relatief gesproken – enorme verliezen geleden, in mensen én in paarden. Om dit tekort aan bereden aanvalskracht te compenseren boorde Napoleon een nieuwe bron aan. Bij keizerlijk decreet van 31 maart 1813 richtte Napoleon *Gardes d'honneur* op. Het was een bijzonder elitecorps van 10.000 man bestaande uit zonen van de hogere milieus. Het was ook een methode om de hooggeplaatste families aan Napoleon te binden. De *Garde d'honneur* was wel gerelateerd aan de *Garde Impériale*, de al bestaande keizerlijke elitetroepen, maar was er formeel geen onderdeel van⁴⁵⁶. Het idee een *Garde d'honneur* van de zonen van de elite uit op te richten was mede gebaseerd op de erwachten die uit deze jongemannen van de hogere klasse gevormd werden bij de ontvangst van de keizer bij zijn bezoeken aan belangrijke steden: van een incidentele erehaag naar een onderdeel van het veldleger, steeds te paard en steeds op eigen kosten.

Over het decreet van 31 maart 1813 werd op 3 april 1813 gestemd als *sénatus-consulte*, waardoor het kracht van wet kreeg⁴⁵⁷. Er werden vier regimenten opgericht; er werd bepaald hoeveel man de militaire divisies (samenvoegingen van verschillende bestuurlijke departementen voor militaire zaken) voor een aangewezen regiment moesten leveren. Een en ander werd uitgewerkt in een keizerlijk decreet van 5 april 1813. Daarin werd precies bepaald hoeveel man ieder departement minimaal moest en maximaal mocht leveren.

De minister van Binnenlandse Zaken Jean-Pierre Bachasson de Montalivet (1766-1823) gaf in een vertrouwelijke instructie van 9 april 1813 aan de prefecten van de arrondissementen aan hoe de uitvoering van de decreten diende te geschieden:

Vous sentez, Monsieur le Préfet, que cette dénomination des plus imposés n'est qu'une affaire de forme, qu'une indication pour vous; c'est l'esprit et non la lettre du décret qu'il faut consulter...

Vous êtes, Monsieur le Préfet, le premier Magistrat du département: le département doit son contingent, voilà votre règle, et votre réponse à toutes les observations et réclamations qui seraient adressées. S'il était besoin de mesures de rigueur, vous sentez et vous ferez comprendre que ce seraient des mesures de haute police.

U begrijpt, mijnheer de prefect, dat deze aanwijzing van de hoogst aangeslagenen niet een zaak van formaliteiten, maar een indicatie voor u is; u moet laten leiden door de geest en niet de letter van dit decreet...

U bent, mijnheer de prefect, de hoogste autoriteit van het departement: het departement moet zijn contingent leveren, zie hier wat u moet regelen en uw antwoord op alle opmerkingen en protesten die aan u gericht zullen worden. Als er strenge maatregelen nodig zijn, dan begrijpt u en kunt u verstaan

450 Het verhaal gaat dat Napoleon op weg van Moskou naar Parijs bij een rivier arriveerde en aan een veerman vroeg of er veel deserteurs waren. Daarop zei de veerman: 'u bent de eerste'.

451 De bekendheid komt vooral door de heldhaftige verbeelding op de indrukwekkende Nederlandse schoolplaten. In het chauvinistische Frankrijk is die erkenning van de Hollandse pontonniers niet zo vanzelfsprekend. In twee populaire publicaties over de Franse geschiedenis en over het Franse leger (*pour les nuls - for dummies*) wordt de bouw van de brug in ijskoude omstandigheden louter aan de Fransen en de Franse generaal Jean Baptiste Elbé (1758-1812) toegeschreven; de Nederlandse soldaten waren uiteraard niet meer dan een onderdeel van het Franse leger.

452 Van Hattem, Pool en Willemsen (2005), p. 11-128 en Zamoyski (2005), p. 403-420.

453 Schama (1989), p. 722.

454 Zamoyski, (2005), p. 467.

455 Maassen (1985), p. 200.

456 Pigeard (2005), p. 342.

457 Housset (2009), p. 41-42.

dat deze politiemaatregelen stevig zullen zijn⁴⁵⁸.

Het gaf de prefecten veel ruimte voor interpretatie, om niet te zeggen willekeur; inzet van de sterke arm hoefde niet geschuwd te worden. Parijs was er kennelijk alleen in geïnteresseerd dat de opgedragen aantallen gehaald werden. Voor de Nederlandse departementen die onderdeel waren van het Franse Keizerrijk gaf dat het volgende beeld⁴⁵⁹.

De betrokkenheid van Nederlandse <i>gardes d'honneur</i> aan het leger van Napoleon						
<i>division militaire</i>	<i>Départements</i>	huidige provincie (±)	régimenten	Garnizoen	minimum aantal <i>gardes d'honneurs</i>	maximum aantal <i>gardes d'honneurs</i>
Bruxelles	Bouches-de-l'Escaut	Zeeland	1 ^e	Versailles	7	14
	Deux-Nèthes	Antwerpen (met West Brabant)	1 ^e	Versailles	44	88
Amsterdam	Zuyderzee	Noord-Holland en Utrecht	2 ^e	Metz	60	120
	Bouches-de-la-Meuse	Zuid-Holland	2 ^e	Metz	46	92
	Yssel-Supérieur	Gelderland	2 ^e	Metz	22	44
Wesel	Bouches-du-Rhin	Midden- en Oost-Brabant	2 ^e	Metz	30	60
	Meuse-Inférieure	Limburg	2 ^e	Metz	31	62
Groningue	Bouches-de-l'Yssel	Overijssel	3 ^e	Tours	15	31
	Frise	Friesland	3 ^e	Tours	19	37
	Ems-Occidental	Groningen en Drenthe	3 ^e	Tours	22	43
Totaal					296	591

Het minimumaantal heeft betrekking op de vorming van de eerste eskadrons van ieder regiment, het maximum op het totaal benodigde aantal jongemannen. In het getal 591 zit voor een deel ook een aantal mannen op te brengen door (delen van) het huidige België. Voor Nederland zijn uiteindelijk 435 jongemannen ingelijfd⁴⁶⁰.

De belangrijkste regel van het decreet van 31 maart 1813 was artikel 5, nog eens herhaald in artikel 20 van het decreet van 5 april 1813:

Les hommes composant lesdits régiments devront s'habiller, s'équiper et se montrer à leurs frais.

De mannen uit de wie de genoemde regimenten worden samengesteld moeten zelf voor hun uniform, hun uitrusting en hun paard zorg dragen.

Het was werkelijk een eregarde, want in het decreet van 5 april 1813 werd duidelijk omschreven uit welke bevolkingsgroep deze *gardes d'honneur* moesten komen: uit de elite. Het ging conform artikel 14 om baronnen, hertogen, ridders van het Keizerrijk, om leden van het *Légion d'honneur*, om leden van de departementale kiescolleges, om de hoogst aangeslagenen per departement voor de belasting en om andere hooggeplaatsten. En om hun kinderen. Dat het vooral om de kinderen van de elite ging kwam tot uiting in het feit dat de leeftijdsgroep tussen 18 en 30 jaar lag (artikel 14, eerste zin van het decreet van 5 april 1813). Waar het plaatselijke hoge functionarissen en belastingbetalers betroffen werd de kring van de familie van zonen tot neven uitgebreid. De kosten die met het inlijven in de *Garde d'honneur* gepaard gingen lagen hoog en kwamen dus voor rekening van de aanzienlijke families. De 'maat' van de paarden was die van de stevige huzarenpaarden (artikel 4 van het decreet van 5 april 1813); het uniform en de uitrusting was ook afgeleid van de huzaren. De koop prijs van een paard van de juiste kwaliteit, door het Ministerie van Oorlog geschat op 500 *francs*, kon – afhankelijk van het departement – oplopen tot 1.000 *francs*. De kosten van

458 te vinden bij Lichtenauer (1971), p. 24-25.

459 Housset (2009), p. 46-48.

460 Joor (2000), p. 336.

een volledige uitrusting voor een *garde d'honneur* schatte het ministerie op 1.323 *francs*. In verreweg de meeste departementen kwam de kosten 20 tot 60 % hoger uit, soms oplopend boven de 2.000 *francs*. In een aantal gevallen droegen de departementen bij in de kosten⁴⁶¹.

Er was geen regeling van plaatsvervangende voorzien in de decreten van 31 maart 1813 en 5 april 1813. Het was ook uitdrukkelijk de bedoeling van Napoleon dat de zonen van de elite ook in persoon zouden dienen, ook om de elite aan zijn regering te binden; het is wel als een vorm van gijzeling opgevat⁴⁶². De elite-kinderen waren – voor zover zij bij eerdere vormen van de conscriptie waren ingeloot – meestal door hun ouders vrijgekocht. Die mogelijkheid ontbrak bij de *Garde d'honneur*.

Artikel 15 van het decreet van 5 april 1813 spreekt over *qui sont âgés de dix-neuf à trente ans, ne sont pas mariés et n'ont aucun état*. Met name dat laatste element 'geen enkele staat hebben' heeft betrekking op het ontbreken van een maatschappelijke functie of beroep. Daarom wordt er nogal smalend gesproken van *ces jeunes gens oisifs* (deze jonge nietsnutten)⁴⁶³.

d. Weeskinderen: het Hollandse model voor het hele keizerrijk

Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Keizerrijk telde luitenant-generaal C.F. Charles-Francis, duc de Plaisance (1739–1824), de aanwezigheid van 1.910 *Pupilles Royaux* en 1.267 *Vélites* uit Noord-Nederland in het keizerlijke leger⁴⁶⁴. Zij defileren op 11 maart 1811 in de stad Saint-Denis ter gelegenheid van de geboorte van de zoon van Napoleon, de koning van Rome.

Napoleon nam het idee van zijn broer om armen- en weeskinderen op jonge leeftijd in te lijven over. In het *Décret concernant les enfants trouvés ou abandonnés et les orphelins pauvres* van 19 januari 1811, waarin voorzieningen getroffen werden voor vondelingen en wezen, werd in artikel 16 bepaald:

Lesdits enfans, élevés à la charge de l'État, sont entièrement à sa disposition; et quand le ministre de la marine en dispose, la tutelle des commissions administratives cesse.

De genoemde kinderen, opgevoed ten laste van de Staat, staan geheel en al ter beschikking van de Staat; en wanneer de minister van marine over hen beschikt, dan houdt de voogdij van de bestuurlijke commissies [van de kindertehuizen] op.

Hieruit kan worden afgeleid, dat weeskinderen en vondelingen vanaf 12 jaar bestemd konden worden voor dienst ter zee; wanneer deze kinderen niet nodig waren voor de vloot, konden zij vanaf 12 jaar in de leer worden gedaan, de jongens bij ambachtslieden, de meisjes in de huishouding of naaiateliers.

Op 30 maart 1811 richtte Napoleon per decreet een pupillenregiment als onderdeel van de *Garde Impériale* op onder de naam *pupilles de la Garde*, bestaande uit de Hollandse Kweekelingen. Maar in artikel 6 opent hij de mogelijkheid om weeskinderen uit andere gebieden van het Keizerrijk op te nemen:

Ce régiment se recrutera par des enfans sortis de différentes hospices de l'Empire.

Dit regiment zal zich van manschappen voorzien door kinderen uit verschillende tehuizen van het Keizerrijk.

Het gaat om kinderen van 15 jaar en ouder⁴⁶⁵. Alleen al in 1811 worden ongeveer 900 Hollandse kinderen in dat legeronderdeel ingelijfd.

Onder hen ook een zevental jongens uit het weeshuis De Oranjeappel in Amsterdam; dit weeshuis, gelegen aan de Huidenstraat, was opgericht in 1575 door de doopsgezinde gemeente van Amsterdam⁴⁶⁶. Het weeshuis De Oranjeappel van de Amsterdamse doopsgezinden werd in de herfst van 1811 aangeschreven om alle weeskinderen van 15 jaar ouder naar de gardepupillen van de zoon van Napoleon, de koning van Rome, in Versailles te zenden. De regenten hebben nog protest aangetekend, juist omdat hun geloofsovertuiging hen verbood persoonlijk wapens te dragen. Het eeuwenoude voorrecht van de doopsgezinden om vrijgesteld te zijn van de dienstplicht werd door de Franse overheersers niet gerespecteerd. Van twee van de

461 Housset (2009), p. 122-124 en 962-967.

462 Lichtenaur (1971), p. 15-16.

463 Naber (1913), p. 166-179 en Housset (2009), p. 65-66.

464 Pigéard (2005), p. 260.

465 Pigéard (2005), p. 260.

466 De oprichting van het doopsgezinde weeshuis in 1575 wijst erop, dat de doopsgezinden vanaf die tijd als religieuze groep volledig getolereerd werden in de Republiek der Zeven Provinciën. Getolereerd, niet geëmancipeerd. In het weeshuis De Oranjeappel is de latere schrijfster Aagje Deken (1741-1804) opgegroeid.

zeven is nooit meer iets vernomen. Door familie en vrienden werden tussen september 1812 en maart 1813 verschillende jongens uit het weeshuis gehaald om te voorkomen, dat zij zouden worden opgeroepen. In december 1813 keerden er enige jongens terug⁴⁶⁷. Deze koninklijke pupillen werden ondergebracht in Versailles. De Keizer was zeer onder de indruk van deze jonge soldaten. Hij droeg hen in het bijzonder op de erwacht te vormen voor zijn zoon de koning van Rome. Volgens de overlevering zou Napoleon tot de volwassen soldaten van de Keizerlijke garde gezegd hebben:

<i>Soldats de ma Garde, voici vos enfants, c'est en combattant à vos côtés que leurs pères sont morts, vous leur en tiendriez lieu... Je leur confie la garde de mon fils comme je vous ai confié la mienne.</i>	Soldaten van mijn Garde, zie hier jullie kinderen, vechtend aan jullie zijde zijn hun vaders gestorven, jullie moeten hun plaats innemen...Ik vertrouw hen toe mijn zoon te bewaken, zoals ik aan jullie toevertrouw mij te bewaken ⁴⁶⁸ .
--	--

Napoleon dacht eerst de jonge soldaten in te zetten bij de marine, omdat hij ze niet sterk genoeg achtte voor het landleger. De organisatie van het pupillenregiment werd nogal eens gewijzigd. Er kwam een nieuwe indeling in bataljons en compagnieën bij decreet van 30 augustus 1811. Op 19 oktober 1811, tijdens zijn verblijf in Holland, tekende Napoleon weer een nieuw decreet. De meeste pupillen werden nu in havensteden als Duinkerken, Boulogne en Caen gelegerd; er bleef een reservedepot in Versailles. Op 12 december 1811 bepaalde Napoleon dat zestien jaar de aanvangsleeftijd was en de minimumlengte 4 *pieds 9 pouces*, (vier voet negen duim = 154,3 cm). De formele formatie van het pupillenregiment werd op 8.000 Franse, Belgische, Duitse, Italiaanse en Hollandse wezen bepaald⁴⁶⁹.

Een nieuw keizerlijk besluit van 3 februari 1812 reorganiseerde het pupillenregiment opnieuw en opende de mogelijkheid uit het regiment twee elitebataljons te vormen. Op 27 februari 1812 werd het ook mogelijk gemaakt pupillen toe te laten op de onderofficiersopleiding in Fontainebleau; ze moesten tussen de 16 en twintig jaar zijn en tenminste 154 cm groot. Ze konden pas echt korporaal worden als ze juridisch meerderjarig zijn⁴⁷⁰.

Op grond van het *Sénatus Consulte* (een wet onder het *Empire*) van 13 maart 1812 betrof het in dat jaar 6.000 jongeren:

<i>Six mille enfants trouvés ou abandonnés], d'un âge supérieur à 15 ans et inférieur à 25, seront ainsi dirigés sur Versailles pour faire partie des Pupilles de la Garde</i> ⁴⁷¹ .	Zesduizend te vondeling gelegde of verlaten kinderen, vanaf de leeftijd van 15 tot 25 jaar zullen naar Versailles gestuurd worden om deel uit te maken van de Pupillen van de Garde.
---	--

De nood om soldaten te vinden was hoog. Kinderen die op kosten van de staat opgevoed zijn, mogen ook iets terug doen voor de samenleving, zo zal ongetwijfeld gedacht zijn.

Er werd opnieuw naar de weeshuizen gekeken als plaats van werving van soldaten. Zo ook in Leeuwarden:

In [...] 1810 en 1811 hadden nog twee [...] oproepingen plaats, de eerste van Jongelingen boven de 15 jaren tot Militaire Kweekelingen [...], hetwelk 5 Weezen, en de tweede van jongens boven de elf jaren, ten behoeve van het Regiment Pupillen van Garde, hetwelk 7 Weezen trof, vermits alle Verhoogden der Voogden, dat deze maatregelen niet op dit partikuliere Gesticht toepasselijk waren, zonder vrucht bleven⁴⁷².

In 1813 werd gerapporteerd: in de tehuizen blijven weinig gezonde jongens over⁴⁷³.

e. De Garde Nationale en de Garde Soldée in de Hollandse departementen

Napoleon had in 1806 de noodzaak gezien om de bewaking van het land in tijden dat het leger ten oorlog trok beter te regelen. Hij richtte dan ook de *Garde Nationale* als het ware opnieuw op. Steeds meer werd met de *Garde Nationale* gedoeld op de *Garde Nationale sédentaire*: de lokale 'rustende' burgerwacht met als

467 Verheus (1993), p. 175 en Kuiper (1920), p. 55-56.

468 Pigéard (2005), p. 261.

469 Pigéard (2005), p. 262.

470 Pigéard (2005), p. 262.

471 Pigéard (2000), p. 347.

472 Eckhoff (2004), p. 71.

473 Geerts (2002), p. 124-125.

primaire taak de handhaving van de orde en veiligheid op lokaal niveau en in tweede instantie de functie van reserveleger. De toegevoegde term *sédentaire* werd meestal weggelaten. Bij *Décret Impériale à l'organisation de la garde nationale en Hollande, et à l'établissement d'une garde soldée à Amsterdam* van 22 oktober 1811 werd de *Garde Nationale* in de Hollandse departementen ingevoerd. Het was dus een omzetting van de wet op de schutterijen van april 1809. Maar het keizerlijk besluit van 22 oktober 1811 regelde daarnaast ook de *Garde soldée*. Eerst alleen voor Amsterdam, later – per 12 november 1811 – ook voor Rotterdam, maar niet voor andere steden. De *Garde Soldée* was een gewapende eenheid, niet bestaande uit burgers (zoals de *Garde Nationale*), maar uit betaalde soldaten, geselecteerd uit de ingelijfde Hollandse *conscripts*. De *Garde soldée* kwam financieel ten laste van de stad en stond echter niet onder het gezag van de burgemeester, maar van de plaatselijke militaire commandant. In februari 1812 werd in Amsterdam een begin gemaakt met de oprichting van de *Garde Soldée* ingevolge het Keizerlijk Decreet van 22 oktober 1811; er komen 1.100 manschappen in Amsterdam en 180 in Rotterdam. De *Garde Soldée* bestond uit twee bataljons infanterie en een eskadron cavalerie. Op 1 april 1812 nam de *Garde Soldée* de taken en de manschappen over van de Stedelijke Nachtwachten⁴⁷⁴.

Ter uitvoering van het besluit van 22 oktober 1811 werd de *Garde Nationale* bij besluit van 13 en 14 maart 1812 opgericht: te verdelen in drie bans: de eerste ban wordt niet bedoeld voor lokale taken, maar wordt als een vorm van hulp- en reserveleger bij het *Grande Armée* gevoegd, dat zich opmaakt voor de tocht naar Rusland. Deze eerste ban krijgt tot taak om tijdens deze voorgenomen veldtocht van het actieve leger de kusten, grenzen, depots en arsenalen te verdedigen en bij voorkomende gelegenheden de rust binnenslands te bewaren. Alle mannen van 20 tot 60 jaar werden daartoe aangewezen, maar voorlopig werden alleen die van de ‘eerste ban’ uit de lichten van 1808 tot 1810 opgeroepen, ten getale van ruim 2.700 man.

3.10.2. Discipline: weinig tucht bij de erewacht (1810-1813)

a. *Garde d'Honneur*

Met de discipline onder de *Garde d'honneur* was het niet best gesteld. De ‘jonge nietsnutten’ hadden grote moeite met het harde soldatenleven. Niet gewend om lichamelijke arbeid te verrichten werden ze toch gedwongen om zelf hun paarden te verzorgen. In een aantal gevallen kregen ze toestemming daarvoor zelf knechten in te huren. Het kazerneleven beviel de meesten niet; zij gingen op een kamer in de stad wonen. Dat werd uiteindelijk getolereerd. Onder de ingelijfde elitejongeren waren er ook afkomstig van Franse families uit het *Ancien Régime*, die niets van Napoleon moesten hebben. In het derde regiment in Tours komt het zelfs tot aanslag⁴⁷⁵ op de commandant Philippe Paul comte de Ségur (1780-1873)⁴⁷⁶.

De Hollandse *Gardes d'honneur* waren niet hierbij betrokken geweest, maar hun houding werd niet gewaardeerd. Zo rapporteerde generaal Joseph Louis Lepic (1765-1827) op 17 juli 1813 uit Metz:

L'esprit est bon excepté parmi les Hollandais.

De sfeer is goed behalve onder de Hollanders⁴⁷⁷.

Een van die Hollanders die zich weinig coöperatief opstelde was Hendrik Six van Hillegom; hij weigerde met enige andere Hollandse *gardes d'honneur* om voor generaal Louis Lepic te verschijnen⁴⁷⁸.

Later beklagde Lepic zich in een schrijven aan de prefect van het departement van de Zuiderzee over de onwilligheid van de Hollandse *gardes*⁴⁷⁹. Het gebrek aan discipline en loyaliteit heeft er mede toe bijgedragen dat de bruikbaarheid van de *Garde d'honneur* op het slagveld zeer beperkt was: de bijnaam van de *Garde d'honneur* was *Garde Douleur*⁴⁸⁰.

3.10.3. Dienstweigeren: protest tegen de Franse onderdrukking (1810-1813)

a. *Het verzet tegen de conscriptie in beeld gebracht*

In het overzicht dat Joor⁴⁸¹ heeft opgesteld over het aantal en de vormen van verzet in de Franse tijd worden in totaal 325 vormen van onrust geteld in het tijdvak van de inlijving van Nederland bij Frankrijk. Van

474 Hoogenraad (2012), p. 30-32.

475 Housset (2009), p. 328-344.

476 Philippe-Paul de Ségur komt uit familie van militairen en historici. Hij is de zoon van diplomaat en historicus Louis-Philippe de Ségur (1753-1830) en kleinzoon van maarschalk Philippe Henri, marquis de Ségur (1724-1801) die ook minister van oorlog onder Louis XVI was. Philippe-Paul schreef een omstreken boek over zijn tocht met Napoleon naar Rusland.

477 Housset (2009), p. 332.

478 Mak (2016), p. 261-262.

479 Lichtenauer (1971), p. 122.

480 Gabriëls (2003), p. 172.

481 Joor (2000).

deze 325 vormen van verzet hebben er 141 betrekking op de conscriptie en op 184 op andere thema's, zoals belastingen; dat is 43%, bijna de helft.

Uitsplitsing van de onrust over de dienstplicht levert gespreid over de jaren en de soort van onrust het volgende beeld op.

Onrust over dienstplicht 1810-1813					
jaar → onrust ↓	1810	1811	1812	1813	1810-1813
Oproer	-	11	4	19	34
Rel	-	-	-	-	-
Oploop	1	6	2	5	14
Onregeldheden	10	17	12	22	61
Baldadigheden	-	5	6	2	13
Staking	-	-	-	-	-
Complot	-	-	-	-	-
Overig	-	2	7	10	19
Totaal	11	41	31	58	141

Met name in Amsterdam en Rotterdam kwam het tot oproer bij het inlijven van de opgeroepen man-schappen. In maart 1812 kwam het vissersdorp Scheveningen in opstand, toen 59 man door de *inscription maritime* voor de zeemilitie geleverd moesten worden. Men trok op 27 maart 1812 naar het huis aan de Lange Voorhout van de prefect van het departement *Bouches de la Meuse* Goswyn Joseph Augustinus baron de Stassart (1780-1854) in Den Haag. De relaties tussen Nederland en Stassart waren van beide kanten niet hartelijk. De schildwachten werden ontwapend. Stassart, niet sympathiek, maar ook niet laf, kon de menig-te Scheveningse schippers tot bedaren brengen en beloofde een eerlijke loting⁴⁸².

Het verzet onder het volk werd aangemoedigd door allerlei aanplakbiljetten onder meer met deze rijmende regels van een anonieme auteur uit 1813⁴⁸³:

De sabel in de vuist, heldhaftige Bataven
Verkiest een vrije dood voor 't leven van de slaven!

De tekst van het pamflet wordt afgesloten met de oproep *praesta te vinum!* (betoon je een kerel!).

De conscriptie werd ook gezien als een aantasting van het Hollandse huiselijke leven, het gelukkige, vredi-ge gezin, waaruit de zonen door een vreemde dwingeland werden weggerukt. In de woorden van de advocaat-dichter Samuel Iperuszoon Wiselius (1769-1845)⁴⁸⁴ uit 1812:

Al laat hij (= de dwingeland) door een beulenstoet,
Zoo dorstig, als hij zelf, naar bloed,
Ons tergend trapplen op de lenden;
Al voert hij Neêrlands wee ten top;
Al eischt hij zelfs mijn zonen op,
Ter meerdring van zijn rooverbenden;
Toch blijft mijn moed onwrikbaar staan⁴⁸⁵,

Zonder de naam van Napoleon te noemen is de weerzin tegen de conscriptie verstopt in een huldedicht voor de echtgenote van de dichter. Wiselius was als patriot voorstander van de Bataafse Republiek, maar verzette zich tegen koning Lodewijk Napoleon en keizer Napoleon Bonaparte.

De onlusten namen vanaf januari 1813 ernstiger vormen aan, toen de berichten over de gang van zaken bij de tocht naar Rusland ook in Nederland binnendruppelden⁴⁸⁶. Toen er vanaf begin 1813 nieuwe lichtin-

482 zoals vermeld door Oosterhoff (1948), p. 113.

483 geciteerd in Jensen (2012), p. 89.

484 Deze van oorsprong patriottische jurist, die uiteindelijk in de Bataafse Republiek in ongenade viel, werd voor zijn bijdrage in de strijd tegen Napoleon op voordracht van C.F. van Maanen in 1814 beloond met de functie van directeur van de politie in Amsterdam; hij bleef dat tot 1840. Hij maakte zich verdienstelijk voor het Oranjehuis door een chantagezaak tegen kroonprins Willem op grond van homoseksuele praktijken op te lossen (Van Zanten (2013), p. 271-274).

485 geciteerd in Jensen (2012), p. 65.

486 Schama (1989), p. 719.

gen voor de zomermanoeuvres werden opgeroepen, leidde dit wederom tot onrust en opstand. Het was niet allemaal echt georganiseerd, maar er was weinig voor nodig om de vlam in de pan te laten slaan.

Vanuit Rotterdam (17 april 1813) bereikte de onrust via het Schieland (18 april 1813) en het Rijnland, met name in dorpjes rond Alphen aan den Rijn (19 april 1813) en Leiden. De inschrijving voor de conscriptie voor het arrondissement Leiden was gepland voor 20 april 1813. Initiatiefnemer voor het verzet was graanhandelaar-bakker Pieter van der Lee (geboren 1766) uit het nabij gelegen dorpje Oudshoorn. Er trok in de late avond van 20 april 1813 een hele stoet boeren uit de omgeving Leiden binnen⁴⁸⁷. Het ging er daar op 20 en 21 april 1813 fel aan toe. Zo schopten de oproerlingen *maire* Van Schinne van de trappen van het raadhuis⁴⁸⁸. Een schoenwinkel werd geplunderd⁴⁸⁹. Er werd met scherp en gericht geschoten op de protesterende boeren en burgers⁴⁹⁰. Het werden uiteindelijk gevechten met dodelijke afloop⁴⁹¹. Er vielen in Leiden in totaal 50 doden en zwaargewonden⁴⁹². Het Leidse oproer werd door de justitie-autoriteiten als een *guerre civile* aangeduid⁴⁹³.

Er werden vijf mensen uit Leiden en omgeving door de Militaire Commissie, een bijzonder tribunaal, in een zitting op 29 en 30 april 1813 ter dood veroordeeld op grond van artikel 91 van de *Code Pénal*⁴⁹⁴. Vier van de vijf werden op de dag van het vonnis geëxecuteerd⁴⁹⁵. Leider van de opstand Pieter van der Lee werd bij verstek ter dood veroordeeld; hij was gevlucht.

In totaal werden er in de Hollandse departementen enige tientallen personen ter dood veroordeeld en gebracht, meest handwerklieden en arbeiders (zes in Zaandam, vier in Leiden, vijf in Den Haag, drie in Rotterdam, drie in Amsterdam)⁴⁹⁶.

b. Dienstplichtontduikers

Naast de onrust in de vorm van oproeren en ongeregeldeheden was er ook nog de reactie van opgeroepen zelf in de vorm van dienstweigeren. Ontlopen en vermijden van de conscriptie kon gebeuren in de verschillende fasen van de rekrutering: de registratie van de conscriptieplichtigen, de loting, de keuring, de oproeping tot werkelijke dienst, melding op verzamelplaatsen, aftocht naar het legeronderdeel.

De registratie vond plaats op het niveau van de gemeente, de loting op het niveau van het kanton, keuring op het niveau van het arrondissement, tot zo ver een zaak van de burgerlijke autoriteiten. Daarna was het een zaak van de militaire autoriteiten. Wie zich na een aanzegging alsnog aan de registratie onttrok, werd bij de loting 'aan het begin van het depot' geplaatst; dat betekende dat hij zonder loting op de lijst van de in te lijven mannen terecht kwam. Wie niet verscheen op de dag van de feitelijke inlijving werd op een lijst van *réfdataires* (achterblijvers) geplaatst. De prefect zond deze lijst naar de *maires* die tot taak hadden de weigeraars op te sporen en na te zenden naar het betreffende regiment. Dienstplichtigen die na ongeveer een maand nog niet waren opgespoord, werden tot *réfdataires* (weigeraars) verklaard. Tot deze groep werden ook gerekend de soldaten die tijdens het afmarcheren naar hun regiment ontsnapt waren.

Op grond van een *réfdataire*-verklaring werd een veroordeling uitgesproken door de arrondissementsbank. De dienstweigeraar – aanwezig of niet – werd veroordeeld zijn dienstdag uit te dienen bij een strafbataljon. Daarnaast werd een boete opgelegd, waarvoor ook de ouders aansprakelijk waren. Bij niet betalen van de boete – inkomensafhankelijk, in de orde van grootte van een jaarinkomen (tussen 500 en 1.500 *francs*) – werd de huisraad geveild. Ook werd inkwartiering van militairen (*gamisaires* genoemd) werd toegepast om de zoon des huizes te dwingen zich te melden en om de opgelegde boete te innen.

487 Joor (2000), p. 215-216.

488 Joor (2000), p. 448.

489 Joor (2000), p. 229.

490 Joor (2000), p. 648.

491 Joor (2000), p. 350.

492 Schama (1989), p. 725-726.

493 Joor (2000), p. 128.

494 Artikel 91 CP luidt:

L'attentat ou le complot dont le but sera, soit d'exciter la guerre civile en armant ou en portant les citoyens ou habitants à s'armer les uns contre les autres, soit de porter la dévastation, le massacre et le pillage dans une ou plusieurs communes, seront punis de la peine de mort, et les biens des coupables seront confisqués.

De aanslag of het complot waarvan het doel is hetzij het veroorzaken van een burgeroorlog gewapenderhand of door burgers of de inwoners tegenover elkaar de wapens op te nemen, hetzij verwoesting, massamoord of plundering in een of meer gemeenten te veroorzaken, zal gestraft worden met de dood en het verbeurdverklaren van de goederen van de schuldigen.

495 Joor (2000), p. 668-669.

496 Schama (1989), p. 727 en Wüppermann [1913], p. 400.

Medio 1812 constateerde de Franse gedelegeerde voor Hollandse departementen, de *Intendant de l'Intérieur en Hollande* d'Alphonse dat er onder de lichteningen 1808-1809-1810 slechts 144 dienstweigeraars te tellen zijn⁴⁹⁷:

Dienstweigeraars per departement lichteningen 1808-1809-1810	
Boven-IJssel (Gelderland)	1
Monden van de Maas (Zuid-Holland)	2
Zuiderzee (Noord-Holland en Utrecht)	3
Wester-Eems (Groningen en Drenthe)	33
Monden van de IJssel (Overijssel)	37
Friesland	68
Totaal	144

Oost-Friesland (in Noord-Duitsland), dat in de Franse indeling ook onder de Hollandse departementen viel, telde 12 weigeraars.

Opvallend is dat vooral uit het noorden en oosten relatief veel weigeraars werden gerapporteerd. Dit overzicht werd opgesteld rond het moment dat het weigeren frequenter werd, omdat in de loop van 1812 de conscriptie steeds meer begon te knellen, vooral omdat er steeds nieuwe aantallen soldaten door Parijs gevorderd werden. Zo werden rond 1 september 1812 in het departement Zuiderzee 174 dienstplichtigen 'weerspanning' verklaard, waarvan 119 uit het arrondissement Amsterdam⁴⁹⁸.

Toen begin 1813 – het verloop van de desastreuze veldtocht naar Rusland was inmiddels algemeen bekend – de burgerwachten (*Gardes Nationales*) bedoeld voor de ordebewaking bij het reguliere leger werden gevoegd en de burgerwachtplichtigen hun huis en haard moesten verlaten, nam het aantal dienstweigeraars toe, met name in de oostelijke departementen. Zo werden in Overijssel op 31 maart 1813 52 *réfractaires* (die het leger nog nooit bereikt hadden) en 72 *déserteurs* (die uit het leger gedrost waren) geteld. Van de in totaal 124 onwilligen kwamen er 78 uit het arrondissement Almelo, uit Twente dus.

Er werd een speciaal detachement van 18 militairen gevormd belast op de opsporing van dienstweigeraars; de manschappen hiervan moesten worden ingekwartierd bij ouders van onwillige en voortvluchtige dienstplichtigen. Op hun tocht door het arrondissement was hun optreden grof en intimiderend, maar wel effectief; een groot aantal weigeraars dook op of kwam terug uit het nabijgelegen departement Lippe. Maar op 1 oktober 1813 werden in Overijssel 92 weigeraars geteld, 22 *réfractaires* en 70 deserteurs. Tot een effectieve aanpak zou het niet meer komen: op 12 november 1813 stortte het Franse regime in Overijssel volledig ineen⁴⁹⁹.

Een totaaloverzicht van alle weerspanningen (*réfractaires*) over de departementen laat de volgende spreiding over de departementen zien (in volgorde van aantallen)⁵⁰⁰:

Spreiding van dienstweigeraars over de departementen	
Zuiderzee (Noord-Holland en Utrecht)	189
Wester-Eems (Groningen en Drenthe)	143
Friesland	105
Monden van de IJssel (Overijssel)	63
Maasland (Zuid-Holland)	61
Boven IJssel (Gelderland)	45
totaal	606

Dit aantal geeft niet een volledig beeld. Voor het departement Monden van de IJssel wordt het totaal aantal van alle *insoumis*, dus *réfdataires*, *réfractaires* en *déserteurs* tezamen, op 300 geschat⁵⁰¹. Op grond hiervan zou men kunnen stellen, dat er in de Hollandse Departementen tussen 1811 en 1813 een paar duizend weigeraars – in de verschillende fasen van de dienstplicht – zijn geweest. Hierin zijn niet begrepen dienstplichtigen die zich na een eerste aanmaning alsnog gemeld hebben.

497 Joor (2000), p. 361.

498 Joor (2000), p. 361-362.

499 Joor (2000), p. 362-372.

500 Joor (2000), p. 376.

501 Joor (2000), p. 377.

c. De pogingen om de inlijving bij de *Garde d'honneur* te ontlopen

Er is nogal wat protest geweest tegen de inlijving van de zonen van de hogere klassen bij de *Garde d'honneur*. Ook veel Nederlandse patriotten die de Franse Revolutie en de Bataafse Republiek op het einde van achttiende eeuw gesteund hadden, wendden zich nu van de door Napoleon aangestelde machthebbers af, omdat ook hun zonen bij de *Garde d'honneur* werden ingelijfd. De *intendant de l'Intérieur* voor de negen Hollandse departementen, baron François Jean-Baptiste d'Alphonse (1756-1821), liet aan de minister Montalivet weten:

...il faut déraciner les préjugés contre l'Etat militaire [et] forcer les Hollandais à devenir Français.

...men moet de vooroordelen tegen de militaire staat met wortel en al uitroeien [en] de Hollanders dwingen Fransen te worden⁵⁰².

In de ogen van de Fransen waren de Nederlanders niet gericht op het militaire bestaan, maar alleen op de handel⁵⁰³.

Il semble que par caractère et par habitude, les Hollandais aient toujours été éloignés de tout ce qui a rapport au service militaire. Ainsi, les enfants de famille sont presque tous élevés pour le commerce. Pour les neuf départements hollandais, l'institution est des plus salutaires: les gardes devenus officiers, même s'ils quittent le service par la suite, n'élèveront pas leur enfants dans des sentiments de haine envers la noble profession des armes.

Uit hun aard en hun gewoonte schijnen de Hollanders altijd zich verre gehouden te hebben van alles wat betrekking heeft op de militaire dienst. Bijna alle kinderen van de families zijn dan ook opgeleid voor de handel. Voor de negen Hollandse departementen is de instelling [van de *Garde d'honneur*] heel heilzaam: de gardeleden, eenmaal officier geworden, zullen zelfs als zij vervolgens de dienst verlaten hun kinderen niet opvoeden in gevoelens van haat tegen het edele wapenberoep⁵⁰⁴.

Al met al schatte de *intendant* de situatie in de negen departementen als volgt in: voor vier was hij optimistisch, voor twee was hij pessimistisch en voor drie bleef hij zonder commentaar. Dat wijkt niet opvallend sterk af van het algemene beeld in het hele keizerrijk in de ogen van de prefecten van de departementen over de toepassing van de invoering van de *Garde d'honneur* (41% optimistisch, 32% pessimistisch en 26% geen opvatting)⁵⁰⁵.

De uitvoering van de dienstplichtregeling voor de eregarde is opgedragen aan de prefect van een departement. Hij moet de lijsten van de notabelen, die een zoon moeten leveren, vaststellen. Daar komen de bezwaren tegen de oproepen binnen: onterechte plaatsing op de notabellenlijst, medische bezwaren, onmisbaarheid voor het familiebedrijf. Men zoekt het ook hogerop. Er komen bij de Minister van Binnenlandse Zaken Montalivet alleen al 1.222 klachten binnen⁵⁰⁶. Uit de negen Hollandse departementen komen 132 klachten⁵⁰⁷. Wie klaagt vanuit het 'nieuwe Frankrijk' (waartoe de 43 departementen van de ingelijfde gebieden in België, Nederland, Duitsland, Zwitserland en Italië behoorden) heeft een veel grotere kans afgevoerd te worden (60%), dan wie klaagt vanuit het 'oude Frankrijk' (35%)⁵⁰⁸.

Er wordt met gestrengheid opgetreden als men zich onttrekt aan de oproep tot inlijving. Een bericht uit het departement Bouches-de-la-Meuse (Zuid-Holland):

Six sont partis sous l'escorte de la gendarmerie, quatre ont en prison pour cause de résistance, deux ont été arrêtés la veille du départ.

Zes zijn er vertrokken onder begeleiding van de politie, vier zitten in de gevangenis wegens verzet, twee zijn de vooravond van het vertrek aange-

502 Housset (2009), p. 138.

503 De constatering dat de Nederlanders meer voor de handel dan voor het krijgsbedrijf geschikt zouden zijn wordt ook al gedaan in de zestiende eeuw. De Engelse militair Robert Williams, die rond 1575 in de Nederlanden als huursoldaat actief was, meldt dat de Nederlandse jeugd vanwege het succes van de handel meer opgevoed wordt 'in geruste prosperiteyt dan opgebracht in eenige krijchoeffeningen' (Knevel (1994), p. 100).

504 Housset (2009), p. 138.

505 Housset (2009), p. 113.

506 Opmerkelijk is dat de napoleontische constituties van 1799 en 1802 geen bepalingen bevatten die het recht zich met klachten tot de autoriteiten te richten (recht van petitie) vastleggen. Dat was wel geregeld in de eerdere Franse grondwetten van 1791, 1793 en 1795. In de Staatsregeling van de Bataafse Republiek is het recht van petitie vastgelegd in artikel 42 en in de Constitutie van het Koninkrijk Holland van 1806 in artikel 5.

507 Housset (2009), p. 146-148.

508 Housset (2009), p. 150.

houden⁵⁰⁹.

In Nederland werd ook de zoon van Gijsbert Karel van Hogendorp opgeroepen. Van Hogendorp senior (1762-1834) had zich als volbloed orangist buiten de regerende Nederlandse elite tijdens de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland gehouden; dit in tegenstelling tot zijn broer Dirk die als generaal carrière maakte in het Franse Leger. Gijsbert Karel verzette zich vasthoudend en juridisch (met onder meer een beroep op de minderjarigheid van zijn zoon Willem) tegen de oproep, maar uiteindelijk werd zijn zoon door Franse gendarmen uit het ouderlijk huis op de Kneuterdijk in Den Haag gehaald⁵¹⁰ en in de gevangenis gezet⁵¹¹. Van Hogendorp behoorde later tot het driemanschap dat de zoon van de stadhouder als vorst in november 1813 zou verwelkomen; hij had gedurende de Franse tijd hard gewerkt aan een concept-grondwet met een Oranje als Nederlands vorst.

Ook Boudewijn Donker Curtius (1746-1832), president van het Hoog Nationaal Gerechtshof in Den Haag, kwam op voor de belangen van zijn zoon Dirk⁵¹². Vader Donker Curtius had al f 2.000 betaald voor een plaatsvervanger en nog eens voor f 500 ingetkend op militaire fondsen⁵¹³. Zoon Dirk was reeds advocaat en viel daarom niet binnen de bepaling dat als *Garde d'honneur* ingelijfd moesten worden *ceux qui languissaient sans état* (degenen die zonder beroep aan het luieren waren). Maar de prefect van het departement *Bouches de la Meuse* Stassart nam zelf de despitie (aanwijzing) van de eregardesoldaten ter hand. Dirk werd ondanks alles toch opgeroepen. Het gesprek van Boudewijn Donker Curtius met de prefect over de oproeping van zijn zoon was in ruzie geëindigd. Hij werd in zijn functie geschorst. Hij moest zich in Parijs verantwoorden. Het liep allemaal af met een sisser. Donker Curtius werd zelfs tot *baron de l'Empire* benoemd⁵¹⁴, maar hij was te pinnig om de akte tot benoeming van baron op te halen en de verschuldigde leges te betalen⁵¹⁵. Of het is mogelijk dat Donker Curtius er weinig in zag door het wankelende regiem van Napoleon al te zeer geëerd te worden. Donker Curtius junior werd door de *gens d'armes* (zoals vader Boudewijn dit woord spelt in zijn memoires) van huis gehaald en naar Metz vervoerd.

Ook de Amsterdamse regentenfamilie Six deed alle moeite om hun telg Hendrik Six van Hillegom (1790-1847), die op 26 april 1813 een oproep had ontvangen, te vrijwaren van inlijving in de *Garde d'honneur*. Er werd onder meer aangevoerd, dat hij geen nietsnut was, maar vanaf 1810 al werkzaam was als advocaat. Tevergeefs. Hij vertrok op 16 juni 1813 uit Den Haag naar Metz⁵¹⁶.

Sommige ouders werden harder aangepakt, omdat hun zoon niet was verschenen. Er werd gedreigd met het verbeurdverklaren van al hun goederen. Een aantal van hen verdween in het cachot, zoals de Amsterdamse *patres familiae* Crommelin en Van Halmael. Deze laatste – als een van de rijkste Hollanders beoordeeld – volhardde in niet mis te verstane taal in zijn verzet; hij werd gevankelijk naar Parijs gevoerd, waar hij in oktober 1813, toen Napoleon bij Leipzig ten onder ging, nog vast zat⁵¹⁷. De familie Van Halmael was oorsprong doopsgezind en daarom gedurende de tijd van Republiek van Zeven Provinciën tegen een afkopsom vrijgesteld van dienstverplichtingen. Of principiële of andere bezwaren de boventoon voerde bij het verzet van Arent van Halmael senior tegen het oproepen van zijn zoon voor de *Garde d'honneur* is niet duidelijk. Zoon Arent van Halmael junior (1788-1850), die eerst als *garde soldé* en later als *garde d'honneur* diende, werd later actief op juridisch en literair gebied en liet in een gedicht in de stijl van zijn tijd de Nederlandse natie verzuchten⁵¹⁸:

...ach! mijn kroost, in slavendienst gesleept,
Der oudren hart ontruikt, naar 't slagveld voortgezweept,
Moest zelfs 't misdadig doel der heerschzucht onderschragen,
Rampzalig gijzlaar zijn voor diep verdrukte magen⁵¹⁹!

509 Housset (2009), p. 169.

510 De Beaufort (1963), p. 220-223.

511 Schama (1889), p. 729.

512 Dirk Donker Curtius (1792-1864) was minister van Justitie van 1848 tot 1849 (ook tijdens de behandeling van de grondwetswijzigingen in 1848) en van 1853 tot 1856.

513 Donker Curtius (2010), p. 117-122.

514 Naber (1913), p. 171.

515 Donker Curtius (2010), p. 123.

516 Mak (2016), p. 258-262.

517 Lichtenauer (1971), p. 80-81.

518 via www.dbnl.org.

519 verwanten.

Gijzelaars, zo werden de ruim vierhonderd Hollandse gardes beschouwd. Daarin verschilde ook hun positie van de ‘gewone’ Nederlandse dienstplichtigen die Napoleon sinds 1811 inlijfde in het Franse leger.

Een aantal opgeroepen elitezonen, zoals Willem van Hogendorp en Hendrik de Gijsselaar (*nomen est omen*)⁵²⁰, vertrok onder begeleiding van gendarmes naar Metz, alles op eigen kosten⁵²¹.

Dat de *Garde d'honneur* ook een middel voor Napoleon was om de elite aan zich te binden blijkt uit de terughoudendheid van Maurits van Hall (1768-1858) om in november 1813 zich beschikbaar te stellen voor een provisioneel bestuur van de stad Amsterdam, omdat zijn zoon Floris Adriaan van Hall⁵²² zich nog in Franse militaire dienst bevond; de vader vreesde represaillemaatregelen tegen zijn zoon, die uiteindelijk via Zwitserland in 1814 naar Amsterdam terugkeerde⁵²³.

Onder de Nederlandse leden van de *Garde d'honneur* was ook J.A. Boymans uit Utrecht die zijn herinneringen aan zijn verblijf in de eregarde heeft geboekstaafd in het boek *Le garde d'honneur ou épisode du règne de Napoléon Buonaparte*, uitgegeven in Brussel in 1822. Hij beschrijft de aankomst in de garnizoensplaats van het Eerste Regiment, Metz:

Nous aperçûmes de loin la tour et la cathédrale. Chacun avait les yeux fixés sur cette ville, qui était dans ce moment la fin du voyage et ne devrait être que le commencement de notre exil. A cette vue, un triste et mome silence régna dans le détachement.

Wij zagen uit de verte de toren en de kathedraal. Ieder keek gespannen naar die stad die toen het eindpunt van onze reis was en het begin van onze ballingschap betekende. Bij die aanblik heerste er een trieste en droeve stilte in ons detachement⁵²⁴.

Een ballingschap, zo werd het ervaren. Ook omdat deze jongemannen van goeden huize zelf allerlei schoonmaak- en onderhoudswerkzaamheden moesten verrichten, waaronder het verzorgen van de paarden, wezenlijk onderdeel van de cavalerie. Boymans schrijft dat er een aantal rijke eregardisten toestemming had gekregen bedienden mee te nemen. Ook hij huurde een knecht en ging op twee kamers in de stad wonen⁵²⁵.

De leden van de *Garde d'honneur*, afkomstig uit de bij Frankrijk ingelijfde landen, werden niet zonder meer vertrouwd door de Franse autoriteiten. Boymans citeert zijn landgenoot Dirk Donker Curtius:

...les papiers secrets du régiment renfermeraient des listes de suspects. Je l'ai ouï dire de ceux qui ont copié ces papiers dans les bureaux du quartier-maître: on notait par exemple untel sujet dangereux ou suspect, le père orangiste, la famille employée sous l'ancien gouvernement, a tenu les propos suivants...et ainsi en suite.

...de geheime papieren van het regiment bevatten lijsten met verdachten. Ik heb het horen zeggen door hen die deze papieren hebben overgeschreven op het bureau van de kwartiermeester; men noteerde welke persoon gevaarlijk of verdacht is, een orangistische vader heeft, afkomstig van een familie die werkzaam is geweest voor de oude regering, de volgende woorden heeft gesproken...en zo verder⁵²⁶.

Er werd onder de Hollanders wel gedacht over deserteren, zo getuigt een Belgische *garde d'honneur* Terlin-den van het Eerste Regiment:

Il y a dans l'autre régiment beaucoup de Hollandais, ceux-là ne parlent que de désérer et ils disent que quand on sera arrivé sur le Rhin, ils sauront bien trouver le chemin de leur pays.

Er zijn in het andere regiment veel Hollanders, die praten over niets anders dan deserteren en zij zeggen dat wanneer men bij de Rijn komt, zij de weg naar huis goed weten te vinden⁵²⁷.

In september 1813 werd de *Garde d'honneur* ingezet bij de bezetting van Rijnoever bij Mainz. Er was door de gemengde samenstelling, de slechte opleiding en de grote onervarenheid een groot gebrek aan saamhorigheid en discipline. Er was grote twijfel aan de militaire effectiviteit van deze vorm van lichte cavalerie.

520 Hij was de zoon van de patriottische pensionaris van Dordrecht Comelis de Gijsselaar.

521 Lichtenauer (1971), p. 83-85.

522 (1791-1866), diverse malen minister in de periode 1842-1861.

523 Uitterhoeve (2009), p. 270.

524 geciteerd bij Housset (2009), p. 275.

525 Housset (2009), p. 297.

526 Housset (2009), p. 302.

527 Housset (2009), p. 301-302.

De *Garde d'honneur* stond onder commando van kolonel Dautancourt in de Slag bij Leipzig⁵²⁸ op 16-19 oktober 1813 in de derde en laatste linie veilig als reserve opgesteld⁵²⁹. De verliezen in doden en gewonden van de *Garde d'honneur* zijn beperkt gebleven, ook – voor zover bekend⁵³⁰ – onder de Hollanders.

Na de Slag bij Leipzig is in de chaos na de val van Napoleon ongeveer de helft van het Nederlandse detachement gedeserteerd, onder wie in ieder geval Dirk Donker Curtius. Hij ontsnapte en arriveerde, vermomd als koetsier van G.K. van Hogendorp, op 3 december 1813 in Den Haag.

Er was opdracht gegeven de *gardes d'honneur* uit Italië, Holland en Duitsland te ontwapenen en gevangelijk naar Frankrijk terug te voeren⁵³¹. Beroofd van paard, wapen en mantel werden de overgebleven leden van de erwacht in Bourges gevangen gehouden. De Nederlandse leden werden in april 1814 door bemiddeling van de Prins van Oranje vrijgelaten⁵³².

Triest was het lot van de Dordtse uitgeverszoon Adriaan Gijsbert Blussé (1791-1834). Vrijgekocht van de conscriptie door de inzet van een remplaçant werd hij alsnog opgeroepen voor de *Garde d'honneur*. Hij maakte de Slag van Leipzig mee zonder betrokken te zijn bij de gevechtshandelingen. Hij zag wel de ellende van oorlog in de vorm van de lijken van mensen en de kadavers van de paarden. Hij hoorde het geschreeuw van de gewonden. Hij keerde uiteindelijk terug naar Dordrecht, niet lichamelijk gewond, maar geestelijk volstrekt van streek. Adriaan Blussé kon zijn draai niet meer vinden, raakte aan het zwerven en eindigde in een gesticht in Koudekerk aan de Rijn, waar hij in 1834 overleed⁵³³.

3.10.4. Weinig animo om deserteurs op te sporen (1810-1813)

De desertie uit Napoleon's leger bleef een voortdurend probleem. Er werden bijvoorbeeld in Noord-Brabant in de jaren van de Franse bezetting allerlei ordonnantiën uitgevaardigd om de deserteurs op te sporen. Eindhoven had als onderduikadres van dienstweigeraars bij de landelijke en gewestelijke overheid een slechte faam. De schout van Eindhoven Antonius van Baer kon daarbij niet op zijn mannen vertrouwen. Toen hij 's-avonds 'oplichtingen' ging doen op plaatsen waar *conscripts* waren gesignaleerd, bleken de vogels gevlogen. De diender te Woensel (kerkdorp onder de rook van Eindhoven) Cornelis van den Broek liet via zijn vrouw de ondergedoken deserteurs voor tipgeld waarschuwen. Deze Van den Broek was ook betrokken bij een transport van *conscripts* die aan de grens aan Franse gendarmen zouden worden overgeleverd. Op de heide tussen Eersel en Hapert werd de boevenkar overvallen door vier mannen; er 'vertoonde zich eene geheele troupe menschappen in de heide en in de boschcagien', zo werd het beschreven, zodat achtervolging onmogelijk was⁵³⁴.

Desertie kon met de dood worden gestraft. Er zijn enkele berichten dat Nederlanders in Franse dienst zoiets overkomen is. Zo werden drie Nederlandse militairen die na de inlijving bij Frankrijk in het 124^e kinierementen dienden – het betrof geen *conscripts* – in het voorjaar van 1812 door de rivier de Elbe over te varen deserteerden naar het Pruisische leger en als gevolg van een Frans-Pruisische overeenkomst aan de Fransen werden uitgeleverd, ter dood veroordeeld en ter dood gebracht. Het was extra triest omdat twee van de drie jongere soldaten waren die door de derde oudere soldaat tot desertie waren verleid. De krijgsraad kon in het licht van de komende veldtocht tegen Rusland niet anders dan een voorbeeld stellen⁵³⁵.

Op 9 augustus 1810, kort na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk, verklaarde keizer Napoleon, dat de (zoveelste) amnestieregeling voor deserteurs, die hij voor de Franse troepen op 25 maart 1810 had vastgesteld, ook van toepassing was op de *troupes hollandaises*⁵³⁶. De deserteurs moesten zich wel binnen twee maanden na publicatie van het besluit melden⁵³⁷. Het dilemma tussen het afstraffen en het opnieuw inzetten van deserteurs viel weer eens ten gunste van de behoefte aan mankracht uit.

528 De Slag bij Leipzig, in het Duits de *Völkerschlacht* (herdacht met een monstrueus monument ter hoogte van 91 meter uit 1913 als gedenkteken) was met 560.000 à 600.000 deelnemende soldaten de grootste veldslag tot aan de Eerste Wereldoorlog).

529 Van Hattem, Pool en Willemsen (2005), p. 59.

530 Lichtenauer (1971), p. 4.

531 Housset (2009), p. 978.

532 Naber (1913), p. 179.

533 Van Hattem, Pool en Willemsen (2005), p. 56-61.

534 Van den Eerenbeemt (1970), p. 111-122.

535 Van der Spek (2016), p. 309.

536 Amersfoort (2012), p. 97.

537 Zie § 3.6.4.

Onderdelen van het Franse leger bestaande uit soldaten uit bij Frankrijk ingelijfde landen werden door de legerleiding bij voorkeur gestationneerd in gebieden zo ver mogelijk van hun geboortegrond. Dit uiteraard om vluchten zo moeilijk mogelijk te maken. Wie uit het Franse leger wegliep had een moeizame weg langs allerlei controleposten te gaan, zo blijkt uit het verslag van de Friese loteling Jelle Jitses, die een voettocht van 'twee honderd en tien uren gaans' terug naar Leeuwarden moest afleggen⁵³⁸.

Van de Hollanders die in de *Grande Année* in 1812 naar Rusland trokken deserterden er ongetwijfeld velen. Hoeveel is niet bekend. Er zijn schattingen dat er in totaal tussen 550.000 en 600.000 man in de richting van Moskou vertrokken; daarvan zouden 50.000 man in het begin van de veldtocht gedeserteerd zijn, dus ongeveer één van de tien⁵³⁹. In de veronderstelling dat de manschappen uit de Hollandse departementen zich op evenredige wijze schuldig maakten aan desertie, zou het, uitgaande van 25.000 Hollandse soldaten, kunnen gaan om tussen de 2.000 en 3.000 deserteurs.

De Russische tsaar Alexander I riep in een proclamatie van februari 1813 – dus na de smadelijke terugtocht van Napoleon – de Saksen, de Hollanders en de Belgen uit het Franse leger op te deserteren om samen de strijd te voeren tegen Napoleon; dit geschiedde met kennelijke instemming van Willem Frederik (de latere koning Willem I), die zich op dat moment in Breslau bevond en plannen had om met een Oranjelegioen deel te nemen aan de oorlog tegen Frankrijk⁵⁴⁰.

Toen de Fransen zich in de chaotische omstandigheden na de nederlaag van Napoleon in Leipzig in november 1813 nog niet geheel uit Holland hadden teruggetrokken, deserterden twee Duitse militairen in Franse dienst uit het garnizoen van de vesting Naarden, die nog altijd in handen van de Fransen was en dat tot mei 1814 zou blijven⁵⁴¹. Toen deze twee bij een uitval van de Fransen uit de vesting op 16 december 1813 weer gepakt werden, werden zij gefusilleerd⁵⁴².

Een bijzondere vorm van desertie in formele zin was de ontslagbrief die Kraijenhoff als brigadegeneraal in Franse dienst een maand na de Franse nederlaag in Leipzig op 19 november 1813 aan Napoleon stuurde. Het stond Franse militairen niet vrij eenzijdig hun verbintenis met het Franse leger op te zeggen. Kraijenhoff had door een eed van trouw aan de keizer geen ruimte om ontslag te nemen⁵⁴³. Kraijenhoff was niet de enige generaal in Franse dienst die vlak voor of vlak na de val Napoleon hun diensten aan de nieuwe machthebbers aanboden; zij werden *girouttes* (windvanen) of *caméléons politiques* genoemd.

3.10.5. Samenvatting 1810-1813: Nederland als provincie van Frankrijk

De inlijving van Nederland bij Frankrijk betekende ook de inlijving van duizenden jongemannen in het Franse leger. De dienstplicht werd in Nederland met volle kracht ingevoerd in februari 1811. Dat leverde zeer heftige burgerprotesten op, die hier en daar de vorm van oproer aannamen. Militaire Commissies hebben als bijzondere rechtbanken een aantal opstandige burgers ter dood veroordeeld. Twee bijzondere vormen van dienstplicht kregen extra veel aandacht: de inlijving van weeskinderen bij het korps *Vélites* en van de elitezonen in de *Garde d'honneur*. Beide groepen zijn nauwelijks ingezet op de laatste slagvelden van het Napoleontisch bewind.

Onderscheid moet worden gemaakt tussen *réfardataires* (te laat bij de oproeping), *réfractaires* (de weerspannigen, dienstontduikers) en *déserteurs* (de ingelijfde, maar weggelopen soldaten), gezamenlijk de *insoumis* genoemd. De Franse gezagsdragers konden via administratieve controle en met behulp van strafmaatregelen het aantal wegblijvers beperken.

3.11. TERUGBLIK OP DE PERIODE 1789-1813

3.11.1. Samenvatting

a. De ontwikkeling van de Franse krijgsmacht 1789-1815

Bij de verdediging van de Franse Revolutie tegen het oude Europa was de invoering van de dienstplicht eerder een onvermijdelijke noodzaak dan een ideële keuze. De behoefte aan enorme aantallen soldaten kon

538 Mak (1991), p. 127-129.

539 Zamoyski (2005), p. 465.

540 Koch (2013), p. 217-218.

541 Zie Cammelbeeck, Van Duin, Lamers en Vollers (2014).

542 Uitterhoeve (2009), p. 279.

543 Uitterhoeve (2009), p. 265-266 en Gabrielse (2013), p. 42.

worden bevredigd, omdat de maatschappelijke betrokkenheid – het revolutionaire elan – als bijna vanzelf tot indiensttreding in het leger leidde. Toch was de vrijwilligheid van de toetreding sinds 1789 in 1793 niet meer vanzelfsprekend. Een *levée en masse* als een eenmalige gedwongen inlijving was in 1793 noodzakelijk geworden. En in 1798 was een reguliere wet nodig om de dienstplicht van een eenmalig besluit tot een structurele regeling te maken.

In de volgende tabel is de ontwikkeling van de samenstelling van de Franse krijgsmacht 1789-1815 schematisch weergegeven. De marine is hierbij niet in beeld gebracht. De periode van de Eerste Restauratie 1814-1815 is ook niet verwerkt.

Tijdvak en regeringsvorm							
monarchie tot 1792			Eerste Republiek 1792-1804			Keizerrijk 1804-1815	
Ancien Régime <1789	Assemblée Nationale Constituante 1789-1791	Assemblée Nationale Législative 1791-1792	Convention Nationale 1792-1795	Directoire 1795-1799	Consulat 1799-1804		
Grondwet							
geen grondwet	Déclaration Droits des Hommes 1789: Forcè Pu- blique;	Constitution 1791: - année de terre et de mer - la troupe spécialement destinée au service de l'intérieur - Garde Nationale (ni un corps militaire, ni une institu- tion dans l'Etat)	Constitution 1793: force armée de terre et de mer	Constitution 1795: Force publique: -garde nationale en activité (année de terre et de mer) -garde nationale sédentaire	Constitution 1799: forces de terre et de mer: garde natio- nale en activité	geen voorzieningen inzake de krijgs- macht in de grondwettelijke aanpas- singen van Napoleon van 1804	
Conscriptie							
-	-	-	levée en masse (2x) 1793	Wet- Jourdan- Delbrel 1798	Wet- Jourdan- Delbrel e.a.	Wet-Jourdan- Delbrel e.a.	
Krijgsmachtonderdelen							
Année Royale	Année Royale	Année de terre et de mer La troupe spécialement destinée au service de l'intérieur	Année amalgame Garde Nationale 1793		Garde Nationale (= force de terre)	Grande Année 1805	zes (afzonderlijke) armées
							Garde Impériale - Vieille Garde - Moyenne Garde 1806 - Jeune Garde 1809
-	Garde Nationale 1789	Garde Nationale (ni un corps militaire, ni une institu- tion dans l'Etat)					Garde d'Honneur 1813 overige krijgsmacht- onderdelen
Milices Provençales	Milices Provençales opheffing 1791	-	-	-	-	Garde Nationale (sédentaire) 1806	
Maréchaussée	Gendarmerie Nationale 1791	Gendarmerie Nationale	Gendarmerie Nationale	Gendarmerie Nationale	Gendarmerie Nationale	Gendarmerie Nationale	Gendarmerie Nationale

De Franse revolutie blijkt een blijvende revolutie in de legervorming teweeggebracht te hebben. Dienstplichtigen zouden voor de komende twee eeuwen de basis van het leger vormen.

De dienstplicht

De eenmalige oproepingen kregen uiteindelijk de vorm van een wet. Het was zoeken naar een juiste balans tussen loting, plaatsvervangende en vrijstelling. Dat evenwicht is niet gevonden. De maatschappelijke elite heeft in overwegende mate door geld of positie voor zichzelf vrijstellingen geregeld.

In 1793 ging de *amalgame* aan de *levée* vooraf: de samenvoeging van (de restanten van) het koninklijke huurlingenleger en de uit vrijwilligers bestaande *Garde Nationale* werd gerealiseerd vlak voordat nieuwe soldaten werden opgeroepen. De *amalgame* voltrekt zich op het organisatorisch niveau van bataljons binnen één *demi-brigade*, niet op de directe basis van de samenwerking binnen één *escouade*, het laagste organisatorische niveau van het leger.

De wettelijke regeling van de dienstplicht vond oorspronkelijk zijn steun in de grondwet (de versies van 1791, 1793 en 1795), maar in de Napoleontische grondwetten van 1799 en 1804 verdwenen de dienstplichtartikelen. Een wettelijke grondslag werd kennelijk voldoende geacht.

De discipline

De Revolutie zocht naar een meer eerlijk en meer democratisch systeem voor het handhaven van de dienstplicht. In de eerste jaren handhaafde men de militaire strafwetten van het royalistische leger. Later werd de discipline meer op een bijna revolutionaire wijze georganiseerd met gewone soldaten in de krijgsraden. De lijfstraffen werden afgeschaft.

Tegen de tijd dat Napoleon aan de macht kwam is de disciplinehandhaving weer aangetrokken.

De dienstplichtontduiking

Principiële vormen van dienstweigeren kwamen niet tot uiting in de 25 jaar tussen 1789 en 1815, maar dienstplichtontduiking op praktische grondslagen was een frequent verschijnsel. Verzet tegen de dienstplicht liep in een aantal streken van Frankrijk, met name in de Vendée, samen met verzet tegen het antireligieuze karakter van de Revolutie en het dogmatisch centralisme van het revolutionaire bewind. Het verzet manifesteerde zich gewapenderhand en bepaald niet pacifistisch. Het werd bloedig de kop ingedrukt.

Napoleon kreeg in de loop van zijn bewind steeds beter greep op de dienstplichtontduiking.

De desertie

In de eerste jaren van de Revolutie was bijzondere aandacht voor desertie niet nodig vanwege de grote toevloed van vrijwilligers naar het leger. Met de introductie van de dienstplicht waren meer systematisch beleid en betere wetgeving inzake desertie nodig. Toch laat de geschiedenis zien dat strenge aanpak en ruime amnestie elkaar afwisselden.

b. De bijdrage van Nederland aan het Franse leger

De dienstplicht kwam naar Nederland als een importproduct en was een bijverschijnsel – zo niet de grondoorzaak – van de inlijving bij Frankrijk. Er was geen traditie van dienstplicht, afgezien van de schuttenplicht. Dienstplicht – zo werd wel geoordeeld – zou tegen de Nederlandse volksaard zijn.

De conscriptie

Het vrij hevige volksverzet tegen de dienstplicht van Napoleon is te verklaren uit een weinig krijgshaftige houding van Nederlanders, het ontbreken van een Nederlands belang bij de oorlogen van Frankrijk, de samenloop van de dienstplicht als 'belasting in natura' en de belasting in geld, zeker gezien de forse verhoging van de staatsschuld. De inlijving van Nederland bij Frankrijk werd vooral als een bezetting ervaren. Het verzet tegen de dienstplicht stond aan het begin van het verzet tegen de Franse invloed (ook al tijdens het Koninkrijk Holland), was het felst en het meest frequent.

De weeskinderen

De pogingen van Lodewijk Napoleon om weeskinderen in te lijven bij het leger van zijn broer lokten een ongemeen felle reactie uit. De koning zag de parallel van de inlijving van de weeskinderen met de indiensttreding van weeskinderen bij de VOC-vloot in eerdere tijden. Het militaire resultaat van het inlijven van weeskinderen, ook toen Napoleon deze Hollandse methode voor zijn hele keizerrijk invoerde, was uiterst beperkt.

Gardes d'honneur

De elitezonen die Napoleon in 1813 opriep voor zijn Garde d'honneur waren mede bedoeld om de goede burgers aan zijn bewind te binden. Er zijn ondanks het nodige verzet enkele honderden jongemannen naar Frankrijk vertrokken. Effectief op het slagveld zijn zij niet geweest.

3.11.2. Slotbeschouwing over de periode 1789-1815**a. Een nieuwe organisatie voor het leger**

Er is wel geschreven dat de achttiende eeuw de tijd was van rococo-oorlog en dat Napoleon er de empire-oorlog van gemaakt heeft⁵⁴⁴: de uitbundige krullen van de rococohuisraad tegenover de strenge rechtlijnigheid van de empiremeubelen. Van speelsheid met overbodige versierselen tot functionalistische eenvoud. Het verschil verwijst naar een strakkere ordening van de krijgsmacht, want naast strategisch inzicht was een stevige organisatie een van de militaire pijlers van Napoleon. Napoleon heeft daarmee de trend voor de negentiende eeuw gezet.

b. Het afdanken van de huurlegers

De revolutionaire fase, die aan het tijdperk van Napoleon vooraf ging, was een zoektocht naar de juiste vormgeving van het leger. De huursoldaten werden na de bestorming van de Bastille niet onmiddellijk afgedankt. De revolutionaire vrijwilligers bleken niet voldoende om het hoofd te bieden aan de interne onlust en de externe bedreiging. Er is eerst door de Franse Revolutie en later door Napoleon een wettelijke plicht ingevoerd om het vaderland gewapenderhand te verdedigen, maar de oproeping tot de dienstplicht geschiedde in het begin niet op jaarlijkse reguliere basis, maar op basis van de behoefte aan soldaten op dat moment. Er was dus geen planmatige geregelde militaire oefening van iedere jaarlichting. Vanuit een militair-strategische optiek luidde de Franse conscriptie het einde van de huurlegers in. Dat wordt fraai verwoord in een zin uit de derde strofe van de Marseillaise:

Quoi, Ces phalanges mercenaires terrassaient nos fiers guerriers!

Wat! Zouden die huurtroepen onze fiere soldaten verslaan!

Nee, want het refrein zegt:

aux armes, citoyens, formez vos bataillons.

te wapen, burgers, vormt uw bataljons.

c. De invoering van de conscriptie

Tegenover de huurlegers van het monarchistische Europa stelde het revolutionaire Frankrijk zijn conscriptieleger. Hierbij vielen de absolute monarchieën samen met de huurlegers en de democratieën met dienstplichtlegers. Het gaat dus om een op staatsideologie gebaseerd systeem van legervorming. Dit geldt in ieder geval voor de eerste jaren van de revolutie. Napoleon heeft met autocratisch bewind de met een conscriptie opgeroepen burgers praktisch omgevormd tot huursoldaten.

Toch moet het een soort schok geweest zijn dat voor een functie die maatschappelijk volstrekt geen aanzien had – immers het leger werd beschouwd als ongesorteerde verzameling van overbodige landarbeiderszonen, mislukte avonturiers, veroordeelde misdadigers en andere maatschappelijke verstotelingen – nu voor iedere burger verplicht kon worden voorgeschreven.

Het revolutionair clan zal in het begin veel van deze weerzin gecompenseerd hebben, maar dat werd in de loop van de periode van 25 jaar die in dit hoofdstuk beschreven zijn wel minder. Er trad ook wel een zekere gewinning op en de bureaucraten van de revolutie produceerden een steeds verfijnder wetgeving. Werd het systeem effectiever, de reactie werd ook heftiger. Het valt cijfermatig niet te bewijzen, maar dienstplichtontduiking en desertie namen eerder toe dan af in dit tijdvak. Maar de reactie van overheidswege werd steeds feller. Was de militaire last in de eerste jaren na 1800 nog tamelijk beperkt, de vorming van de *Grande Armée* en de grote veldtochten daarvan verzwaarden de dienstplichtlast. Toen de aanvallende successen omsloegen in mislukkingen en nederlagen, eerst in Spanje en later in Rusland en Duitsland, nam de tegenzin in de conscriptie toe.

Wat Nederland betreft was er verzet kort na de invoering van de dienstplicht in februari 1811 en opnieuw bij lichtingen voor 1813, dus vlak na het debacle in Rusland.

544 Spits (1971), p. 50.

Er hebben bij de ontwikkeling van de dienstplicht ten tijde van Revolutie en Napoleon een vijftal vragen over (de invoering van) de dienstplicht een rol gespeeld (1) een effectieve registratie van de dienstplichtigen op gemeentelijk niveau, (2) het afdwingen van het leveren van de aan de gemeenten opgelegde contingenten, (3) het effectief (en rechtvaardig) scheiden van geschikten en ongeschikten voor de dienstplicht, (4) het bestrijden van dienstplichtontduiking en (5) het bestrijden van desertie van ingelijfde ingeloten⁵⁴⁵.

d. De protesten tegen de dienstplicht

De bezwaren tegen de militaire dienstplicht waren veelal van praktische en emotionele aard, zelden van principiële aard. De conscriptie druiste in tegen de persoonlijke belangen op economisch en familiair niveau, maar zelden tegen opvattingen.

In de opstand in de Vendée in het midden van de jaren negentig van de achttiende eeuw zat wel een religieus element, maar dat was niet van pacifistische aard. Het ging vooral om de positie van het katholieke geloof en de katholieke kerk. Was er in de oude Republiek van de Nederlandse provinciën gedoogruimte voor principiële bezwaren van doopsgezinden, die ruimte verviel in de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland, merkwaardigerwijze als gevolg van de introductie van de formele vrijheid van godsdienst. Het arrangement van een godsdienstige groepering in een minderheidspositie met de door de dominante godsdienst beheerste staat was een afspraak waarvan alle contractspartijen voordeel hadden, zeker omdat de principiële schutterijweigeraars een forse afkoopsom betaalden. Dat was een zeer praktische, tamelijk informele en weinig principiële afspraak, waarbij niemand een beginseldispuut op de spits dreef. De vrijheid van godsdienst, een mensenrechtenproduct van de Franse Revolutie, bracht de Nederlandse mennonieten in problemen, die pas opgelost werden door een regeling van dienstvervanging. Toen de Franse conscriptie in februari 1811 aan de Lage Landen werd opgelegd, maakte dienstvervanging al (sinds 1802) deel uit van het Franse wettelijk dienstplichtsysteem. Dit remplaçantenstelsel was een louter economische regeling, waar gebruik van gemaakt kon worden op basis van vergoedingen en betalingen. Niet een religieuze overtuiging, maar de economische positie bepaalde of men uit dienst kon blijven. De doopsgezinden in Nederland behoorden – mede op grond van hun zuinigheid en ijver – over het algemeen tot de gegoede burgerij⁵⁴⁶.

e. De juridische vormgeving van de dienstplicht

De centrale vraag van deze studie (de ontwikkeling van de dienstplicht en de negatieve reacties daarop) zijn in juridisch perspectief als volgt te beantwoorden.

De juridische formulering van de dienstplicht

De dienstplicht, noodzakelijk instrument voor de massaleggers, is in eerste instantie juridisch gesproken in Frankrijk tamelijk eenvoudig, om niet te zeggen primitief, vormgegeven. De eerste vormen van dienstplicht waren vooral verplichtingen opgelegd aan departementen om de benodigde manschappen te leveren; hoe, dat werd aan de departementen zelf overgelaten, waarbij een dienstplicht kon worden toegepast als vrijwillige werving onvoldoende resultaat zou hebben. Daarbij werd vanuit het centrale niveau van de natiestaat aangegeven binnen welke grenzen deze dienstplicht (bijvoorbeeld leeftijdsklassen) zich zou moeten bewegen.

In de eerste wettelijke regeling uit 1798 werd de persoonlijke verplichting van iedere Fransman vastgelegd, dat wil zeggen iedere Fransman van 20 en 25 jaar en van mannelijk geslacht (maar was zo duidelijk dat het niet vermeld behoefde te worden). Hiermee werd voor het eerst sinds de eerste jaren van het Romeinse Rijk binnen de westerse wereld een zware persoonlijke verplichting aan individuele burgers opgelegd. Dienstplicht is als verplichting zwaarder dan de belastingplicht. Dat deze plicht niet eerlijk verdeeld wordt doet daar niet aan af. Het bleek administratiefrechtelijk moeilijk een rechtvaardige verdeling van die last te verwezenlijken. Loting was dan nog het meest rechtvaardig. Systemen van vrijstellingen zijn van het begin omstreden geweest, omdat mensen van betere maatschappelijke klasse daarvan het meest geprofitteerd hebben. Het was ook zoeken om lasten eerlijk te verdelen binnen families. Dit soort dilemma-achtige problemen kwamen naar voren naarmate de dienstplicht juridisch nader werd vormgegeven. Deze kinderschonen problemen hebben de dienstplicht twee eeuwen lang achtervolgd.

De dienstplicht is vanaf het begin van de Revolutie beschouwd als de tegenpool van de mensenrechten. Burgers hebben rechten, maar dus ook plichten. Zo staat het in de Franse grondwet van 1791. Die grond-

⁵⁴⁵ Van Rode (1996), hoofdstuk 3.

⁵⁴⁶ Volgens een rapport uit 1812 over de invoering van de *Loi relative à l'organisation des Cultes* van 18 Germinal an X (8 april 1802) waren er op dat moment 31.158 mennonieten in Nederland, 2% van de bevolking (Bos (2009), p. 72).

wettelijke basis van de dienstplicht is door Napoleon terzijde geschoven. In de grondwetten van zijn bewind (1799 ten behoeve van het Consulaat en 1804 ten behoeve van zijn keizerrijk) zijn de mensenrechten nagenoeg verdwenen. Opvallend genoeg ook de militaire verplichtingen. Juist Napoleon zou op ongeken- de schaal dienstplichtigen in alle hoeken van zijn rijk oproepen ter verwezenlijking van zijn expansiepoli- tiek. Hij vond een wet, de wet-Jourdan-Delbrel uit 1798, juridisch goed genoeg en had daarvoor kennelijk geen grondwet nodig.

Een dergelijke ontwikkeling is te zien in de Bataafse Republiek en Koninkrijk Holland. De staatsregeling van 1798 maakt de invoering van een dienstplicht mogelijk, maar de daarop volgende constitutionele do- cumenten reppen niet van een aan de burgers op te leggen verplichting.

Een dienstplicht heeft een sterke staat nodig, uitgerust met een stevige bureaucratie, inclusief bevolkings- boekhouding. Een sterke staat heeft vervolgens ook een betrouwbare sterke arm nodig. De natiestaat, zoals die uit de Franse Revolutie naar voren kwam, kon niet of onvoldoende steunen op huurlegers. Ook in die zin was de dienstplicht een onvermijdelijk product van de staatsomwenteling. Dienstplichtlegers zijn niet per definitie betrouwbaarder dan huur- of beroepslegers. Maar een dienstplichtleger bleek het juiste in- strument te zijn om de democratische ideeën van de Revolutie te borgen, zowel tegen binnenlands verzet als tegen buitenlandse bedreiging. Uiteindelijk konden dienstplichtigen van wie wel gezegd wordt zij beter bruikbaar zijn voor de verdediging (van eigen have en goed) toch met effect ingezet worden in de verove- ringsoorlogen.

Is er een relatie tussen dienstplicht en kiesrecht?

In de Franse grondwet van 3 september 1791 werd bepaald dat het recht om bij de *Garde Nationale* te dien- nen was voorbehouden aan personen die voldeden aan de eisen van de *citoyennité active*. Het actieve burger- schap werd vooral vertaald in iemands economische positie en leidde tot een censuskiesrecht (met een minimumbelastingbijdrage ter waarde van drie dagen werk). Vrouwen, kinderen en bedienden die tot het huishouden van de *citoyen* hoorden, hadden zelf geen recht op het burgerschap. Het begrip *citoyennité active* werd in de nieuwe (jacobijnse) grondwet van 24 juni 1793 geschrapt.

In de grondwet van 22 augustus 1795 werd zowel de verdedigingsplicht als het stemrecht vastgelegd, als naast elkaar bestaande elementen van de staatsrechtelijke positie van de Franse burgers, eerder een relatie van broer en zuster dan kind en vader.

Het begrippenpaar *soldat-citoyen* (de soldaat die burgerrechten heeft) en *citoyen-soldat* (de burger die soldaat wordt) is een onderscheid dat niet stamt uit de periode van deze periode, maar is een later geformuleerd theoretische model.

Bij de discussie over de Bataafse Staatsregeling van 1798 werd op 29 maart 1798 bepaald dat burgers die zich onwillig toonden tot het dragen van wapenen uitgesloten zouden worden van deelname aan de verga- deringen waarover de ontwerp-staatsregeling gesproken en gestemd zou worden; het opvallende is dat dit decreet werd vastgesteld op een moment dat er nog niet sprake was van een (grondwettelijke) dienstplicht. Van een formele relatie tussen kiesrecht en dienstplicht was dus geen sprake.

De Franse erfenis voor Nederland

De moderne dienstplicht is in Frankrijk uitgevonden. Frankrijk en in het kielzog Nederland sluiten de kwart eeuw van revolutie en expansie af met een dienstplichtwet:

- a. met een grote mate van effectiviteit (de inlijving van miljoenen jongemannen),
- b. zonder grondwettelijke basis,
- c. met een uitgewerkt bureaucratisch systeem, maar zonder eerlijke verdeling van de dienstplichtlast,
- d. voorzien van een streng sanctiestelsel ter handhaving van de discipline en ter bestraffing van desertie,
- e. zonder erkenning van religieuze of andere pacifistische bezwaren,
- f. met een kwetsbaar maatschappelijk draagvlak.

Na de definitieve val van Napoleon medio 1815 kan de negentiende eeuw beginnen. Hoe zijn erfenis op het terrein van de dienstplicht in Nederland gestalte krijgt komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

HOOFDSTUK 4

DE NATIONALE MILITIEPLICHT VAN DE NEGENTIENDE EEUW

De eeuw van de dienstplicht

In dit hoofdstuk over dienstplicht, discipline, dienstweigeren en desertie in de negentiende eeuw is gekozen voor een ‘korte eeuw’, die begint bij de val van Napoleon en eindigt rond het laatste decennium. Een ‘lange versie’ van de negentiende eeuw loopt van de Franse Revolutie in 1789 tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog in 1914. De grote omwenteling op het einde van de achttiende eeuw én het breukvlak met de volgende eeuw komen in deze studie in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde, omdat op het terrein van de dienstplicht en daarmee verwante onderwerpen in beide perioden nogal wat belangrijke gebeurtenissen en cruciale ontwikkelingen te melden zijn.

In deze tekst worden de woorden ‘armee’ en ‘staand leger’ door elkaar gebruikt voor een gewapende macht bestaande uit vrijwilligers en/of huurlingen. Die vermenging van termen is ook terug te vinden in wetteksten uit de negentiende eeuw. De woorden ‘militieplicht(igen)’ en ‘dienstplicht(igen)’ worden naast en door elkaar gebruikt zonder onderscheid in betekenis. De term ‘militie’ wordt gebruikt voor de krijgsmacht bestaande uit miliciens, hoewel na 1819 de armee bij de militie is ondergebracht.

De belangrijkste oorlogen op het Europese vasteland in de loop van de negentiende eeuw zijn de Krimoorlog (1853–1856), de Pruisisch–Oostenrijkse oorlog (1866) en de Frans-Duitse oorlog (1870). Op een ander continent breekt de Amerikaanse burgeroorlog uit met als belangrijkste inzet de afschaffing van de slavernij (1861–1865). Nederland was bij deze oorlogen niet betrokken. Dat wil niet zeggen dat deze oorlogen geen invloed gehad hebben op het Nederlands beleid en Nederlandse wetgeving. De gevechtshandelingen waar het Nederlandse leger bij betrokken was duurden tien dagen en betroffen ook een soort burgeroorlog: de afscheiding van België.

Nederland schrok nogal van de bruuske wijze waarop Pruisen reageerde op de Deense incorporatie van de hertogdommen Sleeswijk en Holstein in 1863. Begin 1864 brak een korte Duitse–Deense oorlog uit met als resultaat de definitieve toevoeging van Sleeswijk–Holstein aan de Duitse Bond. Het groothertogdom Luxemburg (lid van de Duitse Bond) als kroondomein van de Oranjefamilie verkeerde een soortgelijke positie. De verkoop van Luxemburg door koning Willem III (1817–1890) aan Frankrijk voor vijf miljoen gulden was in 1867 bijna in kannen en kruiken, toen Pruisen daar een stokje voor stak door de verkoop als een *casus belli* te betitelen⁵⁴⁷.

Patriottisme, nationalisme en chauvinisme speelden als ideologieën een belangrijke rol: de psychologie van het militarisme. Oorlog was geworden tot een zaak waar de hele samenleving bij betrokken was. De Frans-Duitse oorlog van 1870 bewees dat Pruisen daarin verder was ontwikkeld dan Frankrijk; dat kwam onder meer tot uiting in het feit dat plaatsvervangende dienstplicht in Frankrijk wél en in Pruisen niet toegestaan was⁵⁴⁸. De oorlogen in het buitenland lieten zien, dat men niet meer buiten de inzet van dienstplichtigen kon.

In deze studie wordt niet zonder spijt voorbijgegaan aan allerlei ideologische ontwikkelingen rond het thema oorlog en vrede. De bijdragen aan de discussies van onder meer militair theoreticus Carl von Clausewitz en de filosofen Hegel en Kant zijn in hoofdstuk 2 kort aangeduid.

De negentiende eeuw is wel de eeuw van de dienstplicht genoemd. Het is in ieder geval de eeuw waarin in Nederland de dienstplicht van een geïmporteerde nieuwigheid tot een maatschappelijk aanvaard verschijnsel is geworden. De juridische vormgeving van de militieplicht heeft plaatsgevonden tegen een maatschappelijke achtergrond die met een paar trefwoorden kan worden aangeduid. Een diepgaande beschrijving en analyse van deze ontwikkelingen valt buiten het bestek van een rechtshistorische studie, hoe interessant ook en hoe verhelderend ook het kan zijn om bepaalde juridische ontwikkelingen in hun context te begrijpen.

547 Van der Meulen (2013), p. 416–428.

548 Klinkert (2008a), p. 130–166.

De trefwoorden zijn met name de schoorvoetende ontwikkeling van de mensenrechten, het ontstaan van de natiestaat en het nationalisme en de eerste stappen van de humanisering van de oorlog.

In de moeizame mensenrechtendiscussie in de negentiende eeuw speelde de militeplicht geen enkele rol. Militeplicht werd (en wordt) niet gezien als een mensenrechtenonderwerp. En omgekeerd waren de trage en magere resultaten van de mensenrechtenontwikkeling ten hoogste op zeer indirecte wijze van invloed op het militiedebat. De mensenrechtendimensie had vooral betekenis voor het ontstaan en erkennen van afwijkende opvattingen over oorlog en dienstplicht, zoals die zich met name in de latere periodes manifesteerden.

De oorlogen zelf werden bepaald door massaliteit (mogelijk door grote aantallen dienstplichtigen) en mobiliteit (mogelijk door de aanleg van spoorwegen).

4.1. VAN DE NAPOLEONTISCHE CONSCRIPTIE NAAR DE PRUISISCHE MILITIEPLICHT 1815-1890

In de volgende paragrafen wordt de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse dienstplicht juridisch beschreven en geduid in een chronologische volgorde. Daarbij wordt waar nodig de parallelle ontwikkeling van het beroepsleger weergegeven, in Nederland en in de koloniën. De dienstplicht had zowel betrekking op de nationale milite als op de gemeentelijke schutterij. Het is een lang verhaal geworden. De wetgeving op deze terreinen toont een bijna voortdurend patroon van vallen en opstaan. Er zijn heel wat voorstellen ingediend die de eindstreep niet gehaald hebben. Dat kan geschied zijn vanwege politieke meningsverschillen, het is ook mogelijk dat de voorstellen juridisch kwalitatief slecht in elkaar zaten. Het wetgevingsproces toont ook een continue worsteling tussen regering en parlement over de hegemonie over de krijgsmacht, over het opperbevelhebberschap tussen koning en minister en over een brede wetgeving over de legerorganisatie versus de specifieke regeling van de milite en de schutterij. Deze strijd was ook een gevecht tussen militairen die minister werden en kamerleden met een militaire achtergrond. Dit is een cruciaal hoofdstuk in deze studie: de negentiende eeuw is de eeuw van de dienstplicht.

4.1.1. Willem I handhaaft in 1813 de zo gehate conscriptie *a. Te Wapen!*

Graaf Leopold van Limburg Stirum (1758-1840) was van de leden van het driemanschap onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp de enige die over militaire ervaring beschikte, zij het tamelijk beperkt, in ieder geval niet op het slagveld. Hij diende tussen 1768 en 1782 in het Staatse leger en bereikte de rang van kapitein.

In de cruciale eerste weken bekleedde hij van 22 november 1813 tot 13 december 1813 de functies gouverneur-generaal van de gewapende macht en commissaris-generaal van Oorlog. De meeste Nederlandse officieren tot de hoogste rangen aan toe waren – vroeger of later – tot het leger van Napoleon toegetreden. In november 1813 vormde hij de nationale garde in zijn woonplaats Den Haag om tot een oranje-garde.

Bij de bevrijding van 1813 werden niet alle maatregelen van de bezetters met onmiddellijke ingang als afgeschaft beschouwd⁵⁴⁹. In theorie was er dus een juridisch vacuüm, juist op het terrein van het militair recht.

Willem vaardigde op 6 december 1813, een week na zijn landing op 30 november 1813 in Scheveningen, niet als stadhouder Willem VI, maar als soeverein vorst Willem I, een proclamatie uit waarin hij de Nederlanders opriep mee te komen vechten om de Fransen definitief te verdrijven:

Te wapen dan, Nederlanders! te wapen om de weerlooze Slagtoffers te wreken, die onder het moordend zwaard dezer roovers gevallen zijn; te wapen! om uwe Vrouwen, uwe Kinders en uwe Bezittingen tegen alle mogelijke terugkeering dezer plunderende moordenaars voor altijd te waarborgen⁵⁵⁰.

549 In Frankrijk werd in artikel 12 van het *Charte Constitutionnelle Française*, op 4 juni 1814 uitgevaardigd door Lodewijk XVIII, bepaald: *La conscription est abolie. Le mode de recrutement de l'armée de terre et de mer est déterminé par une loi* (Spits (1971), p. 140). Napoleon heeft de conscriptie in zijn honderd dagen van 1815 feitelijk niet opnieuw kunnen invoeren. Hij vaardigde op 10 april 1815 wel een keizerlijk decreet uit waarbij hij alle beschikbare mannen onder de wapenen riep, maar hij vond zijn Waterloo met een vrijwilligersleger. Overigens werd de dienstplicht op 10 maart 1818 in Frankrijk opnieuw ingevoerd op basis van een wet, naar zijn indier de *loi Gouvion Saint Cyr* genoemd. Deze nieuwe wet met nieuwe lichten dienstplichtigen maakte het sociologen en demografen mogelijk de staat van de Franse bevolking nauwkeurig in kaart te brengen (Aron, Dumont en Le Roy Ladurie (1972)).

550 gepubliceerd in Stb. 1813, 6.

Deze oproep leverde in december 1813 4.000 vrijwilligers op, in ieder geval niet genoeg om een vorm van dienstplicht overbodig te maken. Willem I stapte daarom wat de dienstplicht betreft zo ‘in het bed van Napoleon’⁵⁵¹.

b. Adviezen aan de vorst

G.K. van Hogendorp (1762-1834) had in zijn werkzaamheden ter voorbereiding van de komst van de Oranjes op het terrein van militaire zaken Frederik baron von Bouchenröder (1758-1824), een Duitse militair sinds 1785 in Staatse dienst, gevraagd een plan te maken voor de organisatie en de personeelsvoorzieningen van de krijgsmacht. Bij gebrek aan ervaren professionele soldaten en officieren wilde Von Bouchenröder het leger opbouwen (1) vanuit lokale burgerkorpsen, (2) met terugkerende militairen (uit krijgsgevangenschap en uit desertie uit het Franse leger) en (3) met (kortdurende) inschakeling van huursoldaten van Duitse oorsprong. Von Bouchenröder wilde het nationale leger vooral baseren op de plaatselijke schut-terijen. Zijn plan werd door Willem op 7 december 1813 afgewezen: het voorgestelde leger kon ten hoogste de Franse troepen in de vestigingen vervangen, maar was niet in staat om samen met de grote mogelijkheden (aan wie Willem veel verschuldigd was) Napoleon te verjagen. De soevereine vorst Willem I wilde naast een uit vrijwilligers bestaand leger een militie gebaseerd op de kort tevoren zo gehate conscriptie vormen.

Gebruikmakend van de animositeit tussen de Haagse kringen rond het Driemanschap en de Amsterdamse leiders van de opstand verlegde Willem zijn koers. Elias Canneman (1777-1861), een belastingman, als ‘kletsgraag en slordig’, maar ook als ‘prettig in de omgang en helder van verstand’ gekarakteriseerd, ontwierp op verzoek van Willem een nieuwe dienstplichtregeling. Dit voorstel van Canneman was zo draconisch dat zelfs trouwe Oranjeklant Van Hogendorp ervan schrok: ‘Canneman eiste viermaal zoveel volk als een Franse conscriptie’. Ook de jurist Cornelius Fannius Scholten (1767-1832) deed een poging een plan op te stellen⁵⁵². Uiteindelijk kreeg Anton Reinhard Falck (1777-1843)⁵⁵³ de opdracht met een meer realistisch plan te komen⁵⁵⁴. In 63 artikelen vatte hij zijn ‘Reglement van algemeene Volksbewapening, Landstorm en Landmilitie’ samen. Het voorstel van Falck werd door Willem overgenomen en leidde tot een vorstelijk besluit van 20 december 1813⁵⁵⁵.

c. De regeling van 20 december 1813

Het Reglement van Algemeene Volksbewapening, Landstorm en Landmilitie van 20 december 1813 had alleen betrekking op het landleger, niet op de zeemacht. Opvallend was de uitvoerige, om niet te zeggen uitbundige preambule van deze regeling waarmee de gehate Franse conscriptie gehandhaafd werd. Er werd in hoogdravende bewoordingen de situatie geschetst waarin ons land zich op dat moment bevond. De Franse dreiging was nog niet afgewend en een aantal vestingen (waaronder Naarden) was nog in handen van de Franse soldaten. De toon was zo, dat de soevereine vorst verwachtte dat de vrijwilligers voor de militie in groten getale zouden toestromen, zodat er nog maar een enkeling via het conscriptiesysteem gedwongen ingelijfd behoefde te worden. De realiteit – en dat wist Willem ook – was een andere. De autoriteiten die de militeplicht zouden gaan toepassen werden in de preambule van het besluit van 20 december 1813 in roerende termen beschreven:

Ook zullen hier de opschrijving⁵⁵⁶ en de loting bestuurd worden door Mannen, die, behalve Onzen uitdrukkelijken last, in eigen hart en in hunne Nederlandsche gezindheid, genoegzame beweeggronden zullen vinden, om gematigd en menschlievend te werk te gaan, en de zoo noodzakelijke veerkracht en voortvarendheid nimmer te verwarren met ruwheid in bejegening en onredelijke drift.

551 Willem had al enige ervaring met de invoering van een dienstplicht. Toen hij – tredend in de positie van zijn vader ex-stadhouder Willem V die bezwaren had gesecculariseerde gebieden van bisdommen en abdijen te aanvaarden – in 1802 als compensatie voor het verloren stadhouderschap enige gebieden in Duitsland kreeg toegewezen als gevolg van een afspraak tussen Frankrijk, Oostenrijk, Pruisen en Engeland, voerde hij in Fulda bij de reorganisatie van de landmilitie een weinig populaire dienstplicht in (Koch (2013), p. 152-153).

552 Amersfoort (1988), p. 64.

553 Hij was van 1813 tot 1818 als Secretaris van Staat de hoogste ambtenaar onder Willem I.

554 Couvé en Pikkemaat (1963), p. 59-64.

555 Besluit van 20 december 1813, no 3, Stb. 1813, 14.

556 Hier wordt de term ‘opschrijving’ als vertaling van *conscription* in de betekenis ‘samen op een lijst plaatsen’ (zie de noot in § 3.2.1.d).

Alle weerbare mannen van zeventien tot vijftig jaar moesten in de gemeenten waar zij woonden geoefend worden in militaire zaken. In tijd van oorlog zouden zij dan worden opgeroepen tot bijdragen aan de plaatselijke verdediging. Zij vormden de landstorm⁵⁵⁷, eigenlijk een vorm van schutterij. Ze moesten hun eigen vuurwapen meebrengen; wie er geen had, kreeg van gemeentewege een pik. Uit deze landstorm-mannen moest door loting een landmilitie gevormd worden, die uit 16.000 infanteristen en 4.000 kanonniers zou bestaan en bestemd was voor de dienst te velde. Door de (nationale) Landmilitie te 'trekken' uit de (lokale) Landstorm werd er geen directe conscriptie gehanteerd, maar een meer indirecte. Op de Landstorm waren veel burgers afgekomen in hun enthousiasme de Fransen te verdrijven; door uit deze vorm van min of meer spontane volksbewapening de miliciens te halen, in beginsel op basis van vrijwilligheid en aangevuld via loting, was er tenminste de schijn dat het hier om een ander systeem ging dan de zo gehate Franse conscriptie. Deze weerzin heeft er ook toe geleid dat in de Nederlandse wetgeving het woord 'conscriptie' niet voorkomt. Willem I had gedurende zijn verblijf in Engeland de term 'militia' opgepikt, alhoewel het daarbij ging om een plicht te vergelijken met de schutterij tijdens de Republiek van de Zeven Provinciën⁵⁵⁸. In 1813 en 1814 wordt gesproken van 'landmilitie', omdat het vooralsnog niet de bedoeling was om miliciens bij de marine in te zetten. De door Willem I gehanteerde term 'militie' heeft ook oudvaderlandse reminiscenties, omdat het Staatse leger van de oude Republiek ook 'de militie van de Staat' genoemd werd⁵⁵⁹.

Wie kleiner was dan vier (Rijnlandse⁵⁶⁰) voet tien duim werd vrijgesteld voor de militie. Dat gold ook voor geestelijken van alle gezindten en voor 'schoolhouders'. Verder ook voor iedereen die getrouwd was en voor iedereen die al een broer in dienst had. Plaatsvervangers waren toegestaan; nummervervisselaars echter niet. Willem was nog geen drie weken terug in Nederland of zijn eerste dienstplichtwet stond – na vier adviezen – al in het nieuwe Staatsblad.

Met dit dienstplichtbesluit van Willem I werd materieel de Franse conscriptieregeling, zoals die vorm gekregen had met de wet-Jourdan-Delbrel van 19 Fructidor *an* VI (5 september 1798) en alle daarop gebaseerde en daarna uitgevaardigde wetten, besluiten en reglementen, zoals die op 18 oktober 1810 in Nederland is ingevoerd en op 3 februari 1811 is toegepast, als ingetrokken beschouwd, hoewel dat begrijpelijk-kwets niet expliciet in het besluit van 20 december 1813 is verwoord⁵⁶¹.

Binnen een maand werd een sanctieregeling vastgesteld, toe te passen op degene die zich aan de militeerplicht wilde onttrekken inclusief registratie. Wie zo iets deed, werd onverwijld en rechtstreeks zonder loting ingelijfd. Bovendien kon hij geen paspoort verkrijgen en ook werd hij uitgesloten van een vergunning om een nering op te zetten. Het waren strafrechtelijke, maar administratiefrechtelijke sancties⁵⁶².

d. De militie tussen staand leger en schutterij

De landsverdediging beruiste aldus op drie pijlers. Naast de militie waren er het staand leger en de schutterij. Willem I beschouwde met name het beroepsleger (officieel (her)opgericht op 9 januari 1814⁵⁶³) als zijn eigen domein, het prerogatief van een vorst in de beste traditie van het *Ancien Régime*. Het staand leger was bedoeld om onmiddellijk in actie te komen bij een aanval van de vijand (lees in de ogen van Willem: Frankrijk). Intussen kon de militie worden gemobiliseerd. De verdediging van de steden, de vestingen en

557 Landstorm is volgens Van Dale een militaire eenheid genoemd naar het luiden van de stormklok. Tot 1922 is de term landstorm in gebruik gebleven voor een reserve- en hulpleger, tussen 1913 en 1922 op basis van de Landstormwet (wet van 28 april 1913, Stb. 1913, 149). Voor 1913 werd de term 'landstorm' incidenteel en lokaal gebruikt voor burgerwachten en schutterijen, zoals in Hilversum rond 1813-1814 (Abrahamse (2014), p. 12).

In de Tweede Wereldoorlog kreeg de term 'landstorm' een nationaal-socialistische klankkleur. Als onderdeel van het SS-complex werd in 1943 het 'SS-Grenadier Regiment Landstorm Nederland' opgericht als een territoriale bewakingsorganisatie; deze eenheid is later toch in de frontlinie ingezet (zie § 8.1.4.b).

558 Oosterhoff (1948), p. 115. De *militia of the United Kingdom of Great Britain and Ireland* was in 1801 gevormd. De voorgeschiedenis gaat terug naar de dagen van *Glorious Revolution* in 1688, toen men een tegenwicht zocht tegen de militaire macht van de koning en een burgerwacht formeerde. Bij de dreigende invasie van Napoleon rond 1805 werd de *militia* samengetrokken in Zuid-Engeland en in Ierland.

559 Zwitter (1991).

560 Een Rijnlandse voet is 31,4 centimeter en bevat 12 duimen van 2,616 centimeter; vier voet tien duim is dus 151,7 centimeter.

561 Fortuijn (1839), deel I, p. 398-399.

562 Besluit van den 16den Januarij 1814, no 19, houdende penaliteiten tegen degene, welke zich, aan de opschrijving en de loting van de Landmilite onttrekken (Stb. 1814, 12).

563 Deze datum wordt beschouwd als de officiële oprichtingsdatum van de huidige Koninklijke Landmacht (Schoemaker (red)(2014), p. 8).

de fortificaties was de taak van de schutterij. Zo nodig zou de schutterij mobiel verklaard kunnen worden en ook te velde kunnen trekken. De belangrijkste slagkracht was het staand leger, dat volledig en uitsluitend onder de koning ressorteerde. De landmilitie werd als de tweede ban opgericht bij Souverein Besluit van 20 januari 1814⁵⁶⁴.

4.1.2. De Grondwet van 1814

a. Een grondwettelijke basis voor de militieplicht

Een paar dagen na de landing in Scheveningen stelde Willem bij besluit van 2 december 1813 de grondwetscommissie onder leiding van Van Hogendorp in. De commissie rapporteerde op 2 maart 1814.

In de nieuwe grondwet van 1814 'voor de 'Vereenigde Nederlanden'⁵⁶⁵ is onder verwijzing naar de Unie van Utrecht⁵⁶⁶ van 1579 in artikel 121 de dienstplicht gehandhaafd:

Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en de beveiliging van deszelfs grondgebied blijft, overeenkomstig 's Lands oude gewoonte en het grondbeginsel bij de Unie van Utrecht aangenomen, een van der eerste pligten van alle Ingezetenen der landen.

Dit artikel 121 is een van de zes artikelen in het Zesde Hoofdstuk van de Grondwet van 1814⁵⁶⁷. Deze grondwet was in belangrijke mate gebaseerd op de 'Schets eener Constitutie', in 1812 opgesteld door Van Hogendorp. In dat ontwerp kwam alleen de bepaling voor dat de Koning 'gebiedt over de vloot en het leger' en de officieren aanstelt en ontslaat, zoals dat uiteindelijk in artikel 39 van de Grondwet van 1814 terecht is gekomen. In deze opdracht aan de Koning komt tot uiting dat de landsverdediging een zaak van de eenheidsstaat is. Verder stelde Van Hogendorp een bepaling over de militaire justitie voor (artikel 56: 'Voor militaire misdaden wordt een Hoge Militaire Vierschaar opgerigt'). Maar er stond niets over de militieplicht voor de burgers in zijn ontwerp.

b. Militieplicht als punt voor de rondvraag

Bij de beraadslagingen over de nieuwe grondwet hield de president van de grondwetscommissie Van Hogendorp in de vergadering van 11 februari 1814 'een omvraage ...of iemand der leden nog iets te proponeeren heeft, om in de Grondwet geplaatst te worden'. Het lid van de grondwetscommissie Ocker Repelaer van Driel (1759-1832) nam de gelegenheid waar een uitgewerkt tekstvoorstel voor een apart artikel over de legervorming en legersamenstelling op tafel te leggen. Hij achtte de betrokkenheid van de burgers bij de landsverdediging 'een zo gewichtige zaak, als in zijn oog de verdediging van den Staat is, oordeelende dat de Staten-Generaal zig zullen verlegen vinden, indien, daaromtrent, inzonderheid omtrent de landmilitie en den landstorm, niets in de Grondwet gevonden wordt'⁵⁶⁸. Het voorstel dat Repelaer opstelde ging uit van (1) een staande armee bestaande uit vrijwilligers en uit corpsen van vreemde troepen, (2) een landmilitie van 20.000 man en (3) gewapende burgerwachten in de steden. Dit voorstel, bedoeld als een grondwettelijk maximum ter bescherming van de belangen van de burgers, ging voor sommigen nog te ver, vooral het stelsel van loting. Omdat de conscriptie een van de meest gehate instituten van het Franse staatsbestuur was geweest; zag men er tegen op bij het volk te moeten komen met een soortgelijke regeling⁵⁶⁹. Reden voor Van Hogendorp om voor te stellen om het aantal dienstjaren van de militieplichtigen in de grondwet vast in leggen, 'ter geruststelling der natie'.

Ook de vermelding van de Unie van Utrecht achtte Van Hogendorp 'tot bevordering van den goeden indruk der zaak bij de natie niet ondienstig'.

564 De besluiten van 9 januari 1814 en 20 januari 1814 zijn niet gepubliceerd in het Staatsblad. Ook in de *Receuil Militair*, de verzameling van militaire wetten en voorschriften zijn deze besluiten niet gepubliceerd.

565 De Verenigde Nederlanden van de grondwet van 1814 bestaat uit negen provincies of landschappen: deze oorspronkelijke zeven provinciën plus Brabant en Drenthe (artikel 53). Limburg of gedeelten daarvan worden niet het grondgebied gerekend. Maastricht al sinds de zeventiende eeuw een bezitting in beheer van Staten-Generaal hoorde ook niet 'Verenigde Nederlanden'; de stad kwam pas op 3 mei 1814 in handen van de Nederlandse troepen en werd op 1 augustus 1814 officieel namens Willem I in bezit genomen (zie verder § 4.1.2.a).

566 Battjes (2007, 48) heeft gelijk dat het confederatieve model van de Unie van Utrecht niet terug te vinden is de Grondwet van 1814, zoals Van Hogendorp oorspronkelijk gewild zou hebben. Battjes gaat te ver als hij stelt, dat er geen spoor meer van de Unie van Utrecht in de Grondwet van 1814 te vinden is. De grondwetgever van 1814 heeft selectief gewinkeld in de tekst van 1579.

567 Colenbrander (1908), I, p. 423-429, 440-446 en 491-501.

568 geciteerd door Kranenburg (1924), deel 1, p. 371.

569 Kranenburg (1924-1925), deel 1, p. 372.

c. Gedetailleerde bepalingen in de grondwet

De grondwet is tamelijk uitvoerig geworden over de dienstplicht, juist gezien de ervaringen met de Franse conscriptie. Artikel 123 bepaalt dat ongetrouwde ingezetenen tussen 18 en 22 jaar – vijf jaar dus – via loting in de militie ingelijfd kunnen worden. Er is op grond van artikel 124 een oefentijd van één maand per jaar. Artikel 125 geeft de basis voor de schutterijen: ‘in alle steden worden, als van ouds, Schutterijen opgericht tot behoud van de inwendige rust’.

De Nationale militie was defensief bedoeld en niet om uitgezonden te worden naar andere gebieden binnen of buiten Europa. Daar was de Landmacht en de Zeemacht voor. Het was zeker niet de bedoeling om de militie overzee te zenden naar de koloniën van Nederland. Het opperbestuur daarvan werd in artikel 36 uitsluitend aan de Souvereine Vorst opgedragen. Een dergelijke regeling in de Grondwet van 29 maart 1814 was formeel gezien enigszins prematuur, omdat Engeland de Nederlandse bezittingen overzee pas bij het Verdrag van Londen van 13 augustus 1814 teruggaf.

d. De rol van de grondwet

De strekking van de bepalingen is niet om minimumeisen grondwettelijk vast te leggen, maar om ervoor te waken, dat de gewone wetgever bij de uitwerking hiervan niet te ver zou gaan⁵⁷⁰.

De verwijzing naar een oude vaderlandse gewoonte en de Unie van Utrecht was – als vorm van *invention of tradition*⁵⁷¹ – natuurlijk vooral bedoeld om iedere relatie tussen de hernieuwde dienstplicht en de Franse tijd te ontkennen.

Cornelis Felix van Maanen (1769–1846), toen nog president van het Hoog Gerechtshof en later jarenlang minister van Justitie, karakteriseerde de nieuwe krijgsmachtsbepalingen als volgt:

Het leger, niet door hatelijke en gedwongen ligtelingen geschapen, maar uit vrijwillig aangeworven manschappen zamen gesteld; en versterkt, wanneer het nood is, door eene Nationale Militie, door vaste, weinig drukkende en bij de Grondwet bepaalde regelingen in werking gebracht⁵⁷².

Al met al bevatte de grondwet van 1814 inwendig inhoudelijke tegenstrijdigheden: het is weliswaar een van de eerste plichten van de burgers om het vaderland te verdedigen (artikel 121), maar de vorst moet vrijwilligers werven tot in het buitenland toe om over een toereikende land- en zeemacht te kunnen beschikken (artikel 122)⁵⁷³.

De nieuwe grondwet trad in werking op 30 maart 1814, gelijktijdig met de inhuldiging van Willem als Souverein Vorst. De defensiebepalingen van de grondwet van 1814 worden uitgewerkt in twee wetten, een voor de militie en een voor de schutterij.

Een dag vóór de presentatie van het rapport van de grondwetscommissie was in Chaumont op 1 maart 1814 de inhoud van een verdrag tussen Oostenrijk, Groot-Brittannië, Rusland en Pruisen tot stand gekomen, waarin onder meer de samenvoeging van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in één verenigd koninkrijk werd geregeld. De afspraken van 1 maart 1814 werden op 9 maart 1814 met de handtekeningen van de vier mogendheden bevestigd. De Nederlandse grondwet stond daarmee al voor de totstandkoming op losse schroeven.

In de grondwet van 1814 ontbrak een expliciet artikel dat de wetgevende bevoegdheid in handen van de koning en de Staten Generaal gezamenlijk legde (zoals vanaf 1815 in artikel 105); wel was duidelijk, dat er over en weer voorstellen en voordrachten gedaan konden worden en dat een wet de Staten Generaal moest passeren. De koning kan niet meer uitsluitend bij koninklijk besluit regeren. En dat gold dus ook voor een militiewet en een schutterijwet, waartoe de grondwet opdracht had gegeven.

570 Donner (1968), p. 479–480.

571 Een term van de Britse historicus Eric Hobsbawm (1917–2012). Hij citeert ook de Franse historicus Ernest Renan (1823–1892) uit zijn boek *Qu'est ce que c'est une nation?* (1892): *L'oubli et je dirai l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d'une nation* (Het vergeten en – ik zou zeggen – het verdraaien van de geschiedenis zijn wezenlijke elementen bij het vormen van een natie).

572 geciteerd in: Buys (1883–1887), deel II, p. 624;

573 zoals geconstateerd door Bijvoet (1969), p. 241–242.

4.1.3. De Militiewet van 1815

De wettelijke regeling van de militie van 1815 was officieel genaamd 'wet tot het in werking brengen van art. 123, 124 en 126 der Grondwet, met opzigt tot de Nationale Militie'. Gearresteerd den 27 Februarij 1815, no 190⁵⁷⁴. Aan de tekst van de wet zijn een groot aantal formulieren aangeduid met A-Q als bijlagen toegevoegd. Het aantal op te roepen miliciens was in artikel 1 bepaald op één op de honderd zielen (mannen én vrouwen). Dat kwam bij een bevolking van 2,2 miljoen neer op een militie van ongeveer 22.000 man. Daartoe werd het land verdeeld in districten van 100.000 inwoners, verdeeld in 10 kantons van 10.000 inwoners. Ieder district levert aldus een bataljon van 1.000 miliciens. De samenstelling van de bataljons zou worden gevormd door de aanmelding van vrijwilligers aangevuld door loting onder ongetrouwde ingezetenen van 18 tot 22 jaar. Vrijwilligers mochten ouder zijn, de leeftijdsgrenzen voor vrijwilligers waren 18 en 35 jaar. De minimumlengte, in de militieregeling van 1813 (artikel 45) bepaald op 4 voet 10 duim (151,7 cm), werd in de militiewet van 1815 (artikel 43) op 5 voet (157 cm) bepaald, twee duim (5,3 cm) langer. Volgens artikel 16 moesten de plaatselijke besturen de vrijwilligers vooral zoeken uit de beedeelde en in verschillende godshuizen opgevoede personen. De mate van vrijwilligheid van deze arme en verweesde jongeren zal beperkt geweest zijn. De loting moest aan allerlei vormvereisten voldoen, waaronder het voorschrift dat de genummerde biljetten, voorzien van de paraaf van de militiecommissaris en netjes opgerold, in een witte glazen fles werden gestopt (artikel 31). Vrijstelling van de dienst werd verleend aan iemand die kleiner was dan vijf voet, aan zieken en gebrekkigen, aan geestelijken van alle gezindten (en studenten in de godgeleerdheid), aan zeelieden en aan weduwnaars met kinderen. Ook broederdienst – niet meer dan één zoon uit een gezin hoefde in dienst – leidde tot vrijstelling. Plaatsvervangende en nummervervanging waren toegestaan. Een plaatsvervanger diende tussen 23 en 33 jaar oud te zijn. Er was een model voorgeschreven voor de overeenkomst tussen beide partijen. De ingelote dienstplichtige bleef geruime tijd verantwoordelijk voor de plaatsvervanger ingeval deze ziek werd of deserteerde. De oefening van de militie was jaarlijks tussen 15 mei en 15 juni. Eén vierde van een jaarklasse moest in 'gestadigen dienst verblijven', dat wil zeggen moest overwinteren in de kazernes. Volgens artikel 71 zullen op de eerste plaats 'de zoodanige [miliciens], welke zich aan de den dienst hebben willen onttrekken en zonder loting in de bataillons zijn ingelijfd' aangewezen worden voor de 'gestadigen dienst', gevolgd door de plaatsvervangers en vervolgens door vrijwilligers. En als laatste middel om het blijvend gedeelte in te vullen vond een loting plaats.

In de wet werd in artikel 2 expliciet vastgelegd wat in de grondwet impliciet was geregeld: de militie mag niet worden ingezet in de overzeese gebiedsdelen. Voor inzet van de militie binnen Europa is behalve bij acuut gevaar de toestemming vooraf van de Staten-Generaal nodig. Zelfs het verkorten van de marsroute via een stukje buitenland moet aan het parlement gemeld worden, zo staat in artikel 2 van de Militiewet van 27 februari 1815.

Op 1 april 1815 werd een KB vastgesteld waarin inhoudelijk dezelfde militieregeling van toepassing werd verklaard op de Zuidelijke Nederlanden⁵⁷⁵.

Om de nationale militie te kunnen inzetten tegen Napoleon werd in de wet van 27 mei 1815 bepaald:

Dat de nationale militie, gedurende den loop der krijgsverrigtingen tegen Napoleon Buonaparte en in allen gevallen tot aan het einde van het tegenwoordige jaar, zoo wel buiten de grenzen van Ons Koninkrijk als binnen hetzelfde zal kunnen gebruikt worden⁵⁷⁶.

Deze wetsbepaling bleek niet nodig. De definitieve slag tegen Napoleon vond een halve maand later plaats in Waterloo, binnen de grenzen van het Verenigd Koninkrijk dus, iets wat Willem I had geprobeerd te voorkomen.

Uiteindelijk namen ongeveer 29.000 Nederlandse soldaten deel aan de Slag bij Quatre Bas op 16 juni 1815 en aan de Slag bij Waterloo op 18 juni 1815. Het Nederlandse leger bestond onder meer uit 38 infanteriebataljons, waarvan 23 tot de Staande Armee (waaronder ook 4.700 man uit Nassau) behoorden en 15 tot de militie. In totaal verloor het leger bij Quatre Bas ongeveer 15% en bij Waterloo nog eens ongeveer 25% van de militairen.

574 Stb. 1815, 19.

575 Amersfoort (1988), p. 80.

576 Wet, waarbij wordt bepaald dat de nationale militie ook buiten de grenzen van het Rijk zal kunnen gebruikt worden. Gearresteerd den 27 mei 1815, no 24. (Stb. 1815, 30).

Op 6 januari 1816 werd besloten om de hele militie van 1815 bijeen te houden tot 1 april 1816 en de heldt tot 1 juli 1816 (Stb. 1816, 3), een uiting van de internationale onzekerheid na het definitieve vertrek van Napoleon.

Bij de wet van 7 februari 1816 (Stb. 1816, 12) werd als basis voor de militie de 'opschrijving' van alle manspersonen van 19 tot 35 jaar gelast. Daarmee werden de lokale dienstplichtregisters de primaire basis voor de uitvoering van de militieplicht.

4.1.4. De Schutterijwet van 1815

Een tweede wet van 27 februari 1815 regelde de schutterijen⁵⁷⁷. Aan schutterijen, ooit voortgekomen in het kader van het gildewezen en in verval geraakt in de achttiende eeuw⁵⁷⁸, werd bij de vorming van het

577 Wet tot het in werking brengen van art 125 en 126 der grondwet omtrent de oprichting der schutterijen. Gearresteerd den 27 Februarij 1815, no 191, Stb. 1815, 20. Het wetsontwerp werd op 12 januari 1815 ingezonden (Kamerstukken, 1814-1815, II, Handelingen, pagina 90-98).

578 De eerste vermeldingen van schutterijen in de Lage Landen dateren uit de dertiende eeuw. De burgers van de steden werden verplicht om als een vorm van militie of schutterij hun steentje bij te dragen aan het bewaken van hun stad. Uit deze vorm van stedelijke bewakingsstroepen vormde zich later de schutterijen, bestaande uit burgers en vaak georganiseerd op basis van de gilden als vakorganisaties van de diverse ambachten. Het woord 'schutterij' zou afgeleid kunnen zijn van 'beschutten' in de betekenis van 'beschermen' of van 'schieten'. De laatste uitleg wordt de meest waarschijnlijke geacht.

De poorters van een stad waren vrije burgers. Poorter is niet afgeleid van poort in de betekenis van doorgang (*porta*), maar van poort in de betekenis van (haven)stad (*portus*). *Stadthuff macht frei nach Jahr und Tag* betekende dat wie één jaar in een stad woonde beschouwd werd als poorter en vrij was van diensten jegens zijn feodale heer.

Er zijn aan de stedelijke organisatie voor orde en rust drie elementen te onderscheiden: (1) schutters zijn beëdigde beschermers van de stedelijke gemeenschap, (2) de schutters vormen een gezelschap dat plezier beleeft aan schietwedstrijden, en (3) schutters zijn met elkaar verbonden door het religieuze karakter van hun broederschap. Schutters moesten naar vermogen voor hun eigen uitrusting zorgen.

In de stadsrechten die een vorst aan een stad kon verlenen werd ook vaak de verplichting van de stad opgenomen om soldaten aan hun leenheer ter beschikking te stellen, als deze 'ter heervaart' (= op krijgstoet) wilde trekken.

De organisatie van de schutterijen, zoals die vanaf het begin van de veertiende eeuw in veel steden in de Lage Landen tot ontwikkeling waren gekomen, was vaak territoriaal, dat wil zeggen dat de onderdelen van de schutterijen de verschillende wijken (kwartieren) van de stad vertegenwoordigden. Later werd de schutterijen ingericht volgens de beroepsgroepen, de gilden dus. De schutters waren uitgerust met een steek- of stootwapen, maar er waren ook voetboogschutters (met als patroonheilige Sint Joris) en handboogschutters (met als patroonheilige Sint Sebastiaan). Later kwamen er de kloveniers bij die een klover (afgeleid van het Franse woord *couleuvre* (slang), een vuurroer) als vuurwapen hadden. Het schieten werd beoefend in schietwedstrijden die een feestelijk karakter konden hebben; men schoot op een 'papegaai', eerst een levende bovenop een paal vastgebonden vogel, later vervangen door papegaaien van hout of klei. Men oefende meestal een keer per week in hun schuttershof op hun 'Doelen'.

De stedelijke autoriteiten legden vanaf 1400 in toenemende mate de bevoegdheden van de schutterijen vast in ordonnantiën vast, mede om de schutterijen als lokale gewapende macht in de hand te houden. De schutterijen trokken niet meer ten veld, uitzonderingen daargelaten (zoals de Amsterdamse schutters, die in 1622 naar Zwolle en in 1625 naar Zaltbommel togen). Het begrip 'inwoners' en de leeftijdscategorie 18-60 jaar komen voor in artikel VIII van de Unie van Utrecht.

Hadrianus Junius (Adriaen de Jong, 1511-1575) een medicus en literator uit Hoorn noemde de schutterij de *robor et nervi* (de kracht en zenuwen) van de stad. Later, in de zeventiende eeuw, is er sprake van een zekere proletarisering door een afkoop van schutterijplicht door gegoede burgers. De schutterij was een nuttig instrument in handen van het stadsbestuur, dat de officieren benoemde en waaraan de schutters door een eed van trouw gebonden waren, maar de schutterij kon ook omslaan in een geduchte tegenspeler van de magistraten, getuige de veel oproeren waarbij de schutters niet aan de kant van het gezag, maar van de burgers stonden.

In artikel XXV van de Unie van Utrecht van 1579 werd de schutterijen opgedragen de eed van trouw af te leggen aan de artikelen van het document van deze Unie. Men wilde wel graag de schutterijen in het gareel houden en binden aan de republikeinse hervorming.

Naast de voetboog en de handboog werd medio zestiende eeuw het vuurwapen geïntroduceerd in de schutterij; er ontstonden afdelingen kloveniers. De schutterij betrokken hun eigen gebouwen, meestal doelen genaamd (genoemd naar de oefenbanen) of schuttershof. De schutters manifesteerden zich vanaf begin zestiende eeuw onder meer in de vorm van vaak enorme schuttersstukken, waarvan de 'De Nachtwacht', die Rembrandt tussen 1639 en 1642 van de compagnie van kapitein Frans Banning Cocq en luitenant Willem van Ruytenburgh schilderde, de mooiste en de bekendste is; niet in de ogen van de afgebeelde schutters die een manhaftig tafereel meer apprecieerden dan het in hun ogen ongeregeld zooitje op het schilderij van Rembrandt.

In het rampjaar 1672 werden vanuit Amsterdam en vanuit Rotterdam tussen de 200 en 250 schutters opgeroepen om zich bij het Staatse leger te voegen; 3.000 schutters in totaal uit de provincie Holland. Dat deze militaire macht van de schutterijen ook politieke betekenis in zich hield, bleek onder meer uit het eisenpakket dat de schutters uit Delft en Haarlem op tafel legde bij het 'verzetten van de wet' ten gunste van de prinsgezinden (en dus tegen de regenten).

Schutterijplicht kan beschouwd worden als een primitieve voorloper van de militieplicht. De doopsgezinden, die op religieuze gronden tegen het persoonlijk hanteren van wapens waren, slaagden erin hun schutterijplicht af te lopen. In januari 1577 moest Willem van Oranje er aan te pas komen om de autoriteiten van Middelburg te dwingen de gewetensbezwaren van de doopsgezinden te erkennen (zie over de ontwikkeling van de schutterijen Carasso-Schut (1988) en Knevel (1988)).

Koninkrijk der Nederland in 1815 (tot 1901) een hernieuwde plaats in de militaire organisatie toegewezen. Lodewijk Napoleon had al een eerste poging daartoe gedaan (zie § 3.9.1.a en 3.9.1.f). In gemeenten vanaf een inwoneraantal van 2.500 moesten schutterijen opgericht worden met als maatstaf voor iedere 20.000 zielen één bataljon van 600 man. Dat kwam neer op 3 schutters per 100 inwoners. Het ging bij de grotere plaatsen om *dienstdoende* schutterijen. Gemeenten onder 2.500 zielen leverden mannen voor de zogenaamde *rustende* schutterijen. In tijd van vrede waren alleen de *dienstdoende* schutterijen actief 'tot behoud van de inwendige rust'; in tijd van oorlog en gevaar zouden beide vormen van schutterijen samengevoegd worden 'om gezamenlijk te dienen als een landstorm tot verdediging des vaderlands'. De militiekantons van 10.000 inwoners uit de militiewet dienden ook te functioneren als de organisatorische eenheden, dus met een schutterij van 300 man. De dienstplichtigen voor de schutterij waren volgens artikel 9 van de schutterijwet in volgorde van oproepbaarheid:

- a. de meest geschikte ongehuwde ingezetenen van 18 tot 40 jaren,
- b. de meest geschikte gehuwden van 18 tot 40 jaar,
- c. de meest geschikte ongehuwden van 40 tot 45 jaren,
- d. de meest geschikte gehuwden van 40 tot 45 jaren, en eindelijk,
- e. alle geschikte manpersonen van 40 tot 45 jaren.

Uitgesloten voor de schutterij werden: huisbedienden, bedeeden, onder curatele gestelden, bankroete personen en allen die (in een strafproces) eerloos waren verklaard. Kortom, schutters moesten eerzame burgers zijn. Vrijstelling werd verleend aan wie te klein of gebrekkig was, zeelieden, leden van de militie, gepensioneerde officieren voor wie geen hoge rang in de schutterij beschikbaar was, 'alle bedienden van den openbaren godsdienst van alle gezindten', docenten en studenten van hogere opleidingen; vrijstelling was er ook wegens broederdienst en wegens het functioneren als brandwacht. Het was mogelijk de schutterijplicht af te kopen vanwege 'gewichtige belangen en redenen'. Wie niet verscheen kreeg eerst drie gulden boete, dan zes gulden en bij de derde en volgende keer niet voldoen aan een oproeping werd de contributie steeds met een derde verhoogd, cumulatief dus. Een krijgsraad, waarvan naast officieren ook een onderofficier en een gewone schutter lid waren, was bevoegd straffen op te leggen in de vorm van geldboete, huisarrest, provoostarrest, schorsing, degradatie en ontslag. Het sanctierecht voor de schutterijen was meer tuchtrechtelijk dan strafrechtelijk van karakter (zie verder § 4.2.2.c). Wel was duidelijk, dat de schutter (als *citoyen-soldat* in optima forma) niet onder het militaire strafrecht viel, noch materieel (qua delicten) noch formeel (qua rechtspleging). Voor commune delicten bleef de burgerlijke strafrechter bevoegd.

De organisatie van de schutterij in een bataljon van 600 man verdeeld over zes compagnieën van 100 man, de verdeling van het commando van de officieren, de wapenrusting en de uniformkleding werden in de wet gedetailleerd geregeld.

De wet voorzag in artikel 14 e.v. ook in een contributie om de kosten van de schutterijen te bestrijden. Belastingplichtig waren degenen die wel schutterijplichtig waren, maar uitgeloofd of vrijgesteld werden. De hoogte van deze belasting en de wijze van uitvoering werd in deze wet niet nader uitgewerkt en is later ook niet uitgewerkt.

Bij een bevolking van ongeveer 2,2 miljoen inwoners zouden er volgens de schutterijwet van 1815 ongeveer 66.000 schutters moeten worden opgeroepen. Er zijn geen totaalcijfers beschikbaar over de werkdijkte invoering van deze wet. Dat zou op basis van lokale gegevens moeten worden berekend.

4.1.5. Op zoek naar vreemde troepen

a. De armee op de eerste plaats

De opvatting van Willem was dat de armee op de eerste plaats kwam en dat de militie als hulpleger voor de armee functioneerde⁵⁷⁹. De realiteit was anders.

579 Militair deskundige Spits vat de discussie over de krijgsmachtvorming als volgt samen:

Aan het begin van de vorige eeuw [de negentiende eeuw] was er tussen de *conservatieve* en de *liberale* conceptie, voorzover het de vorming en organisatie van de krijgsmacht betrof, aanmerkelijk verschil. Als we de krijgsmachtvorming in het algemeen als een proces kunnen zien dat zich tussen twee polen beweegt, die van het leger en de militie, gesymboliseerd door de beroepsmilitair en de gewapende burger, dan is het verschil tussen beide concepties aangegeven: de *conservatieven* hielden het met *beroepselement* en gaven de voorkeur aan een geheel uit beroepssoldaten gevormde armee onder het oppergezag en nominale opperbevel van de koning. De conscriptie was hun een verwerpelijk beginsel. Wel zou als concessie aan de nieuwe tijd de burgerij tot afweer van invasie te wapen kunnen worden geroepen, maar een voorbereiding daarop, de mogelijkheid dat een deel der bevolking in vredetijd zou worden geoefend, werd in strijd met de burgerlijke vrijheid geacht.

De uitvoering van de militieregelingen van 1813 en 1815 liep niet van een leien dakje. Kort na het vertrek van de Fransen was het nog goed mogelijk vrijwilligers voor het staand leger te werven, mede als gevolg van een gevoel van bevrijding. En Napoleon was eind 1813 nog niet volledig verslagen. Pas op 6 april 1814 werd in Frankrijk de monarchie hersteld in het kader van de (eerste) *Restauration*. Napoleon werd op 4 mei 1814 naar Elba gebracht.

Na de ontsnapping van Napoleon van Elba op 24 februari 1815 en zijn landing op 1 maart 1815 in Golf-Juan in Zuid-Frankrijk verzochten de bondgenoten Willem troepen te leveren voor de nieuwe strijd tegen Napoleon.

Het was het begin van de *Cent Jours*, de honderd dagen dat Napoleon aan het bewind was. Toen bleken er van het op 1 april 1814 geplande aantal van 20.000 miliciens een klein jaar later slechts 11.487 in feite beschikbaar te zijn voor het veldleger⁵⁸⁰.

De sterkte van het staand leger was in januari 1814 door Willem I formatief bepaald op 30.241 man en de sterkte van de militie op 21.920 man, totaal dus 52.161 man verdeeld over 57 bataljons. Dat kwam neer op 2,37% van de bevolking, op dat moment 2.195.000 zielen, terwijl men in de achttiende eeuw uitging van een percentage tussen 1 en 1,5%.⁵⁸¹ In de militiewet 1815 werd het percentage bepaald op 1%, zodat op vrijwillige basis nog eens 1,37% gewonnen zou moeten worden. In de perceptie van Willem I moest het staand leger dus groter dan zijn dan de militie, in een verhouding 3:2.

2,37% was een ambitieus percentage, omdat er ook nog militaire mankracht nodig was voor de verdediging van en de ordehandhaving in de koloniën, die Engeland in augustus 1814 aan Nederland teruggaf.

Om bij zijn staand leger de beoogde 30.000 man te kunnen inlijven speurde Willem ook in het buitenland naar beroepssoldaten. Hij zond kort na zijn landing in Scheveningen gezanten naar de traditionele werfgebieden Duitsland en Zwitserland. Ook in dit opzicht was Willem een vorst in achttiende-eeuwse stijl. Hij sloot contracten (capitulaties genoemd) met de regionale autoriteiten in het buitenland.

b. Nassau

Twee regimenten uit het Duitse Nassau, actief in Franse dienst in Noord-Spanje, liepen in december 1813 over naar de Engelsen en werden door Willem gecontracteerd; zij arriveerden in februari 1814 in Nederland, in totaal ongeveer 900 man⁵⁸². Het arrangement van het eerste regiment was een familieaangelegenheid tussen Willem en zijn twee neven uit Nassau-Walram, Friedrich August van Nassau-Usingen (1738-1816) en Friedrich Wilhelm von Nassau-Weilburg (1768-1816). In de capitulatie gedateerd 18 juli 1814⁵⁸³ (geratificeerd op 29 augustus 1814⁵⁸⁴) waren ook afspraken gemaakt over de militaire justitie: delicten die zich afspeelden tussen de leden van het regiment kwamen voor de eigen interne rechtbank, strafrechtelijke en civiele conflicten tussen de huursoldaten en Nederlandse burgers voor een Nederlandse rechtbank. In juli 1814 arriveerde een tweede regiment dat afkomstig was uit Nassau-Oranien, dat weer een erfland van Willem zelf was geworden. Willem I sloot als soeverein vorst van Nederland aldus een overeenkomst met zichzelf als vorst van een Duits prinsdom⁵⁸⁵. Er kwamen in totaal 1.013 soldaten uit de Nassause landen naar Nederland. Het regiment uit Oranje-Nassau werd op 15 juli 1815 uit Nederlandse dienst ontslagen en het regiment uit Nassau-Walram op 28 juli 1820⁵⁸⁶.

Daarentegen werd in het liberaal te noemen denken aan de vorming van een *ationale militie* de voorkeur gegeven. Ze had alle voordelen van numerieke meerderheid en hoger moreel. Bovendien was ze voor een veroveringsoorlog onhanterbaar en voor een optreden buiten de grenzen ongeschikt. Hiertoe kon als *aanwulling* een *bevoersleger* dienen. Door zijn meerdere paraatheid had het tevens een verdedigende en afwerende taak. Het kon bij plotseling intredend gevaar de mobilisatie en het bijeenbrengen van de militie beschermen (Spits (1979b), p. 11).

580 Couvée en Pikkemaat (1963), p. 65.

581 Amersfoort (1988), p. 72-73.

582 Toen Willem in december 1813 het beheer over zijn stamland Nassau terugkeerde, had hij onmiddellijk soldaten laten ronsselen voor de zijn strijd in Nederland. Vanuit Nassau kreeg hij het verwijt, dat hij met deze werving de bevolking nog zwaarder belastte dan de Franse conscriptie. Het is dan ook de vraag of de Nassauers zo rouwig waren, toen het Weense Congres besloot Willem Nassau te ontnemen en hem Luxemburg toe te bedelen (Koch (2013), p. 273).

583 *Convention entre le Prince Souverain des Provinces-Unies et Les Duc et Prince de Nassau Souverains pour pendre au service de la Hollande un régiment de troupes Nassoviennes, conclue le 18 Juillet 1814* (genoemd bij Van Krieken (1986), p. 317).

584 De Graaff (1957), p. 384.

585 Op grond van de afspraken van Wener Congres van januari 1815 (artikelen 69 en 70 van de slotakte) gaf Willem zijn afspraken op de Nassause landen in Duitsland op in ruil voor het met het graafschap Bouillon uitgebreide groothertogdom Luxemburg.

586 De Graaff (1957), p. 383-384.

c. Zwitserland

Na uitvoerige onderhandelingen kwamen er afspraken voor vier Zwitserse regimenten van elk 2.000 man tot stand. De capitulaties werden tussen september 1814 en februari 1816 gesloten met de autoriteiten van de betrokken kantons, te weten Bern, Zürich, Graubünden en Schwyz⁵⁸⁷. Deze capitulaties zijn documenten van internationaal publiekrecht, want de contracterende partijen zijn geen militaire ondernemers, maar staatsorganen.

De regimenten werden als volgt in de Nederlandse armee opgenomen:

- Regiment 29, afkomstig uit Bern, onder leiding van Jean Louis von Jenner (1756-1833), werd gelegerd in Breda;
- Regiment 30, afkomstig uit Zürich, onder leiding van Jacques Christophe Ziegler (1768-1859), werd gelegerd in Luik;
- Regiment 31, afkomstig uit Graubünden, onder leiding van Jacques Sprecher de Bernegg (1756-1822), in 1823 opgevolgd door Jacques de Schmid (1769-1844), werd gelegerd in Maastricht;
- Regiment 32, afkomstig uit Schwyz, onder leiding van Louis Auf der Maur (1779-1836), werd gelegerd in Antwerpen.

Regiment 32 werd gezien de samenstelling ook wel 'het katholieke regiment' (*katholisch-schweizerisches Regiment*) genoemd. Dit regiment kreeg te maken met allerlei problemen op het terrein van financiële malversaties en onrechtmatige gezagsuitoefening. Commandant Auf der Maur werd in 1820 ontslagen en opgevolgd door Jean Baptiste Göldin de Tiefenau (1773-1855). De regimenten uit Bern en Zürich waren duidelijk het best georganiseerd en uitgerust⁵⁸⁸.

4.1.6. De Grondwet van 1815

De inkt waarmee de teksten van de Militiewet en de Schutterijwet, beide van 27 februari 1815, in het Staatsblad zijn afgedrukt was nog niet droog, of er deed zich de volgende internationale ontwikkeling met grote nationale gevolgen voor.

Zoals in het Verdrag van Chaumont van 1 maart 1815 (getekend op 9 maart 1815) al was vastgelegd, wilden de vier grote mogendheden de noordelijke en zuidelijke Nederlanden samenvoegen in één verenigd koninkrijk. Vooral Engeland en Pruisen wensten een sterke middelgrote bufferstaat tegen Frankrijk (*un boulevard*⁵⁸⁹ *de l'Europe contre la France*). Plannen van Willem I om het grondgebied nog verder na het oosten uit te breiden stuitten op verzet van Pruisen, dat zelf als oostbuur het heropgerichte koninkrijk Polen kreeg. De samenvoeging van Noord en Zuid werd in de Acht Artikelen van 21 juni 1814 (Protocol van Londen) door Engeland, Pruisen, Oostenrijk en Rusland opnieuw vastgelegd.

Na enig talmen riep soeverein vorst Willem zichzelf op 16 maart 1815 in Delft tot koning uit. Deze monarchale zelfpromotie en het besluit van geallieerde mogendheden was aanleiding om een grondwetwijziging voor te bereiden. Er werd een nieuwe grondwetscommissie samen gesteld bij besluit van 23 maart 1815 (Stb. 1815, 29) met Van Hogendorp als voorzitter en de joodse Amsterdammer Jonas Daniël Meijer (1780-1834)⁵⁹⁰ als secretaris met elf noordelijke en elf zuidelijke leden. Kort nadat de eerste besluiten op het Congres van Wenen op basis van de plannen van kanselier Klemens von Metternich (1773-1859) waren vastgelegd in een verdrag van 9 juni 1815, werden op 13 juli 1815 de voorstellen voor een nieuwe tweetalige grondwet ingediend om op 24 augustus 1815 te worden afgekondigd⁵⁹¹.

587 De verwickelingen rond deze Zwitserse regimenten zijn uitvoerig beschreven door Amersfoort (1988).

588 Zie ook Ringoir (1976).

589 *boulevard* in de oorspronkelijke betekenis van bolwerk.

590 Hij werd op 16-jarige leeftijd de eerste advocaat van joodse huize in Nederland. Vooroordelen verhinderden dat hij een bloeiende praktijk opbouwde. Hij publiceerde diverse juridische studies. In 1809 was hij betrokken bij de oprichting van het Korps Israëlieten onder Lodewijk Napoleon (§ 3.9.1.e).

591 Thorbecke, die zelf kritiek in zijn 'Aantekening op de Grondwet' van 1841-1843 op de tekst had, stelde dat de Nederlandse grondwet aantoonbaar de inspiratie vormde voor de Constitutie van het Koninkrijk Beieren van 26 mei 1818. Thorebecke zag een opmerkelijke overeenkomst tussen de tekst van de artikelen uit *Titel IX von der der Militaire-Verfassung* § 1-6 en de bepalingen uit het achtste hoofdstuk van de Nederlandse Grondwet (Thorbecke (1841-1849), p. 245).

Bij een vergelijking van de beide teksten vallen toch ook grote verschillen op: de staande armee valt onder de staat (Beieren) en onder de koning (Nederland), de vrijstelling van de dienstplicht voor geestelijken is grondwettelijk vastgelegd (Beieren, niet in Nederland), dienstplichtigen kunnen ter aanvulling ondergebracht worden bij de armee (Beieren).

In beide landen is wel een driedeling van de krijgsmacht: *Armee, Reserve-Bataillons, Landwehr* (Beieren) en zee- en landmagt, militie en schutterij (Nederland). Beieren beschikte uiteraard niet over een marine.

Deze oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden ('zoo als hetzelfde omschreven is bij het tractaat tusschen de Mogendheden van Europa, op het congres van Weenen vergaderd, gesloten en geteekend op den 9 Junij 1815', artikel 1) werd onmiddellijk vastgelegd in een nieuwe grondwet.

a. Gedetailleerde bepalingen in de grondwet

In deze grondwet veranderde de grondwettelijke plicht tot krijgsdienst niet wezenlijk. Als uitgangspunt formuleerde de Hollands-Belgische voorbereidingscommissie haar visie op de strijdkracht met drie onderdelen als volgt:

Eene vaste en daarmee duurzame krijgsmagt zal, als het ware, de voorhoede der natie zijn. En de militie, wijselijk geregeld, zal steeds gereed zijn om ter verdediging van het vaderland toe te snellen. De geheele Natie, eindelijk, in schutterijen vereenigd, zal, is het nood, hare vrijheid en onafhankelijkheid tegen een- en vijand weten te verdedigen⁵⁹².

Ook deze commissie hechte aan grondwettelijke garanties inzake de militie; de verplichtingen van de burgers dienden nauwkeurig omschreven worden. De commissie bracht een aantal bepalingen uit de Militiewet van 1815 op het niveau van de constitutie:

Het is ons verder nuttig toegeschenen eenige bepalingen der onlangs gemaakte wetten op de militie in de Grondwet over te nemen, daar zij aan den Staat de diensten verzekeren, welke deze recht heeft te verdedigen, en aan de ingezetenen de opvolging van vaste en onwrikbare voorschriften toezeggen, en hen alzoo behoeden tegen willekeurige en ondoordachte maatregelen⁵⁹³.

De in de totaal twaalf grondwettelijke bepalingen over defensie werden nog gedetailleerder dan de versie van 1814; zo werden in artikel 207 de leeftijdsgrenzen van de militieplicht (tussen 19 en 23 jaar) en in artikel 208 de jaarlijkse oefentijd (een maand) vastgelegd. Aangezien de laatste gemeenschappelijke verklaring van alle Lage Landen, de Pacificatie van Gent van 1576, helaas geen duidelijke bepaling over de verdedigingsplicht bevatte, sprak artikel 203 van de nieuwe grondwet van 1815 met betrekking tot de dienstplicht over 'overeenkomstig 's lands oude gewoonte, den geest van de Pacificatie van Gent en de grondbeginselen bij de Unie van Utrecht'. Deze tekst, in werking getreden op 24 augustus 1815, is ook officieel in het Frans vastgesteld. De Grondwet van 1815 is de enige tweetalige versie van de Nederlandse constitutie.

Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van de Staat en de beveiliging van deszelfs grondgebied blijft, overeenkomstig 's-Lands oude gewoonte, den geest van de pacificatie van Gent, en de grondbeginselen bij de Unie van Utrecht aangenomen, een der eerste pligten van alle ingezetenen van het Rijk.

Conformément aux anciennes coutumes, à l'esprit de la Pacification de Gand, et aux principes de l'Union d'Utrecht, l'un des premiers devoirs des habitants du Royaume est porter les armes pour le maintien de l'indépendance du territoire de l'État.

De grondwet schreef in artikel 204 ook een staand leger voor 'aangeworven uit vrijwilligers, hetzij inboorlingen of vreemdelingen om te dienen in en buiten Europa' (*par enrôlement volontaire de nationaux ou d'étrangers ... pour servir soit en Europe soit hors de l'Europe*), zodat de dienstplicht alleen betrekking had op de aanvullende militie en op de verdediging van het rijk in Europa. Dit artikel draagt de zorg voor de staande armee uitdrukkelijk op aan de koning.

b. Dienstplichtigen niet naar de koloniën

In artikel 210 wordt uitdrukkelijk bepaald dat de militie 'nimmer en in geen geval naar de Koloniën' gezonden mag worden. Alleen militairen van de Staande Armee mochten ingezet worden 'om te dienen in of buiten Europa, naar de omstandigheden', zo staat in het artikel 204. Het verbod om de militie overzee in te zetten, dat al opgenomen was in artikel 2 van de Militiewet van 1815, wordt nu ook grondwettelijk in artikel 210 vastgelegd:

De militie mag nimmer en in geen geval naar de Koloniën worden gezonden.

Dans aucun cas, la Milice ne peut être employée dans les Colonies.

⁵⁹² geciteerd in: Heemskerk (1881), II, p. 110.

⁵⁹³ geciteerd in: Buijs (1883-1887), deel II, p. 626.

Een bijkomende reden om dit expliciete verbod mede in de grondwet op te nemen kan zijn geweest om de Zuidelijke Nederlanden, die geen koloniale geschiedenis hadden, gerust te stellen.

c. Schutterijen

In artikel 213 van de Grondwet 1815 werd de positie van de lokale schutterijen (*Gardes Communales*) gehandhaafd voor gemeenten met 2.500 en meer inwoners. Aldus bestond de defensiemacht volgens de Grondwet uit drie delen: (1) staande armee ('vaste zee- en landmagt', *l'Armée permanente de terre et de mer*) (artikel 206), (2) nationale milizie (*la Milice nationale*) (artikel 206) en (3) schutterijen (*Gardes Communes*) (artikel 213). Deze drie soorten gewapende macht symboliseerden een model van landsverdediging, dat schematisch het volgende beeld gaf: de beroepsmilitairen moesten aan de grens de eerste klappen van de vijand opvangen, het milizieleger lag daarachter in het veld als reserve en de schutters bewaakten de steden. De schutterijen hadden conform artikel 213 in vredetijd de taak het 'behoud van de inwendige rust' (*maintien de la tranquillité publique*) en in tijden van oorlog en gevaar het weerstaan van aanvallen van de vijand. Rustende schutterijen in de kleinere gemeenten (minder dan 2.500 inwoners) zouden in oorlogstijd met de schutterijen uit de grotere gemeenten samengevoegd worden tot de landstorm. Het woord 'landstorm' wordt in de Franstalige versie van de Nederlandse grondwet vertaald in *levée en masse*, de term gebruikt voor de eerste volksinlijving tijdens de Franse revolutie in 1793 (zie § 3.4.1.b en 3.4.1.d).

Ook op andere plaatsen van de Grondwet kwam de krijgsmacht aan de orde: de koning heeft het opperbevel en benoemt en ontslaat de officieren (artikel 58).

Bij de aanvaarding van de nieuwe grondwet door de Belgische notabelen is door Willem I de redenering gevolgd: 'wie zwijgt stem toe'. Op deze wijze werden de stemmen van diegenen die niet uitdrukkelijk tegen waren als voorstemmers geteld; volgens de Belgische katholieken een staaltje van *l'arithmétique hollandaise*.

4.1.7. Het prevaleren van de dode weermiddelen: de vernieuwing van het vestingstelsel

Een factor die bij de strategische veranderingen gedurende de hele negentiende eeuw een grote rol speelde was de ontwikkeling van de vuurwapens. Getrokken lopen (die mede door de draaiing in de loop bijdragen tot vergroting van de vluchtstabiliteit, bereik, doordringingskracht en precisie), lager gewicht (zodat een man zijn eigen wapen kan dragen en zonder ondersteuning kan afvuren) en de ontwikkeling van de munitie hadden grote invloed op de strategie. De industriële revolutie maakte het ook mogelijk wapens in zeer grote hoeveelheden te produceren.

Er waren voor de nieuwe strategieën zeer grote aantallen soldaten nodig. De tijd van belegeringen was voorbij. Het ging om grote veldslagen. Zo stonden bij Slag bij Sedan op 1-2 september 1870 stonden 120.000 Fransen tegenover 200.000 Duitsers. Spoorwegen maakten het vanaf het midden van de eeuw mogelijk grote aantallen betrekkelijk snel over grote afstanden te vervoeren.

Mobiliteit van de troepen door de spoorwegen en industriële productie van de wapens zijn dus de belangrijkste technologische innovatie van de oorlogvoering in de negentiende eeuw. De oorlogvoering werd door deze ontwikkelingen als het ware geïndustrialiseerd, zoals door de Duitse generaal Helmuth von Moltke (*der Ältere*) (1800-1891)⁵⁹⁴ met succes toegepast.

Maar het zwaartepunt van de verdediging van Nederland blijft meer liggen op de dode weermiddelen in de vorm van fortenlijnen en op waterlinies dan op troepen in het veld.

a. De Zuidelijke Frontier

De dode weermiddelen werden in Nederland belangrijker en effectiever beschouwd als de levende. De vorming van het Verenigd Koninkrijk van de noordelijke én de zuidelijke Nederlanden stond vanuit het Hollands perspectief op gespannen voet met het adagium *Gallia amica non vicina* (Frankrijk wel als vriend, maar niet als buur). Dit maakte noodzakelijk dat als buffer tegen het post-napoleontische Frankrijk een vestinglinie in het zuiden van België moest worden aangelegd⁵⁹⁵. De Engelsen hadden daar zo'n groot belang bij dat zij daarop toezicht hielden en daaraan financieel bijdroegen. Fortificatiedeskundige C.R.Th. Kraijenhoff had van Nederlandse kant de leiding en voerde onderhandelingen met de Engelse generaal

594 Von Moltke deed in 1870 de volgende uitspraak in de *Reichstag*: *Die Disziplin macht die Armee erst zu dem was sie was sie sein soll* (Pas de discipline maakt een leger tot wat het moet zijn) (geciteerd door Dorreboom (2000), p. 53).

595 De Zuidelijke Frontier was een herleving - maar dan op eigen grondgebied - van de reeks barrièrevestigingen die door de Republiek van de Zeven Provinciën in het zuiden van de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden op grond van het Verdrag van Rijswijk van 20 september 1697 en de Vrede van Utrecht van 11 april 1713 aangelegd en met Staatse troepen bemand waren.

Wellington, *prince of Waterloo*⁵⁹⁶. Er werden versterkingen gebouwd in een lijn van Nieuwpoort aan de kust via Ieper, Doomik, Bergen, Charleroi en Dinant in de richting van Luxemburg. De totale kosten bedroegen 70 miljoen gulden, waarvan Nederland 20 miljoen moest betalen⁵⁹⁷. Engeland droeg fors bij en financierde dit met de herstelbetalingen die bij het Verdrag van Parijs van 20 november 1815 aan Frankrijk waren opgelegd; Frankrijk moest 200 miljoen frank betalen voor de aanleg van een ring van vijandelijke forten aan zijn grenzen, niet op het eigen grondgebied, maar dat van het buurland, niet ter bescherming van het Franse territorium tegen een mogelijke buitenlandse agressor, maar ter bescherming van het territorium van het buurland tegen een mogelijke Franse aanval.

b. Vestingwet van 1874

In Nederland kwam in 1874, ruim veertig jaar na de Belgische Afscheiding, de Vestingwet, officieel *Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel* geheten, tot stand⁵⁹⁸. Deze wet van 18 april 1874 (Stb. 1874, 64), verdedigd door minister van Oorlog August Weitzel (1816–1896), legde de basis van de verdediging van Nederland tegen vijandelijke invallen. In principe ging men uit van een verdediging door middel van inundatie, waarbij het leger zich terug zou trekken tot het gebied rond Amsterdam. Er was wel verzet uit de Tweede Kamer, omdat het zuiden en het oosten van het land in deze strategie niet het verdedigen waard werden geacht. Naast het feit dat er een nieuwe verdedigingslinie werd gebouwd, mochten veel steden hun vestingwerken afbreken, zodat na eeuwen de bebouwing kon worden uitgebreid, zoals in Arnhem (dat reeds in 1829 de vestingmuren mocht neerhalen), Deventer, Grave, Groningen, Nijmegen en Den Bosch.

Naast de vestingwet kwam er al eerder een wettelijke regeling tot stand om rondom de vestingen vrij zicht en schootsveld te hebben. In de Kringenwet van 21 december 1853 (Stb. 1853, 128) werd bepaald, dat er drie kringen (een kleine kring van 300 el, een middelbare kring van 600 el en een grote kring van 1.000 el) getrokken werden. Per kring werd bepaald wat er gebouwd mocht worden (bijvoorbeeld houten huizen, maar wel met een stenen schoorsteen) en wat er op militair bevel in tijden van dreiging onmiddellijk vernietigd mocht worden⁵⁹⁹.

In het kader van de Vestingwet van 1874 werd met name geïnvesteerd in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een reeks forten van Zuiderzee tot De Biesbosch als buitenlinie en in de Stelling van Amsterdam ('een stadsmuur van water' met een omtrek van 135 kilometer, ook wel aangeduid als 'het harnas voor de hoofdstad') als binnencirkel. Daarnaast was de Stelling van Den Helder, de Grebbelinie en de Zuiderwaterlinie voorzien. Minister Weitzel concentreerde de verdediging van ons land in de westelijke provincies. Dit kerngebied, dat rond 1890 Vesting Holland ging heten, werd rondom beveiligd door de zee (de Noordzee en de Zuiderzee) en door sterke linies. De Nieuwe Hollandse Waterlinie beschermde het gebied aan de oostkant. De vernieuwing ten opzichte van de oude waterlinie was vooral het betrekken⁶⁰⁰ van de stad Utrecht in het nieuwe stelsel; gezien het feit dat de oostkant van de provincie Utrecht hoger gelegen is, was er een reeks extra forten aan een halve cirkel rondom de stad noodzakelijk. In het zuiden werd de waterlinie afgeschermd door twee aparte stellingen, een rond Willemstad en de andere tussen Den Briel en Hellevoetsluis. In totaal ging het om 60 fortificaties. Aan de noordkant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie kwam de Stelling van Amsterdam te liggen, een ring van veertig forten⁶⁰¹ en van inundaties rond de

596 Aan Arthur Wellesley, hertog van Wellington (1769–1852), werd door Willem I bij KB van 8 juli 1815, no 13, de titel Prins van Waterloo toegekend; hij behoorde daarmee tot de Nederlandse adel. Wellesley kreeg ook een stuk grond van 10,5 km² in de buurt van het slagveld en een jaarlijks bedrag f 20.000. Deze verplichting ging na 1830 over naar België. Zijn opvolgers hebben tot op de dag van dag recht op dat bedrag en hebben forse inkomsten uit de verpachting van de grond.

597 Uitterhoeve (2009), p. 289–318.

598 De militair historici Bevaart en Klinkert achten de totstandkoming van de vestingwet in 1874 zo cruciaal in de ontwikkeling van de militaire strategie, dat zij 1874 tot eindpunt respectievelijk tot beginpunt van hun wetenschappelijke studie over het negentiende-eeuwse Nederlandse defensiebeleid kozen (Bevaart (1993) van 1839 tot 1874 en Klinkert (1992) van 1874 tot 1914). Het illustreert hoe de verhouding in de ogen van de tussen de dode en de levende weermiddelen wordt gezien, niet alleen in de historisch retrospectief, maar vooral in de ogen van de negentiende-eeuwse (binnenlandse én buitenlandse) militairen en politici.

599 Zo staan er nu nog in Naarden onder meer in de buurt van de Verlengde Fortaan nog heel wat houten huizen.

600 Men spreekt van de Hollandse Waterlinie vanaf 1672 toen in het Rampjaar met inundaties de intocht van de Fransen op het nippertje voorkomen werd.

601 De afstand tussen de forten was zo bepaald dat men van het ene fort met het andere fort via een seinsysteem visueel contact kon houden. De Stelling van Amsterdam is 135 km lang op 15–20 km rond Amsterdam, gebouwd tussen 1881 en 1914, en omvat 3–5 km brede onderwaterzettingen (inundaties) en 36 forten, 2 kustforten, 2 vestingen, 3 batterijen en 2 kustbatterijen. In 1996 werd de Stelling van Amsterdam op de UNESCO-werelderfgoedlijst geplaatst.

hoofdstad. Met de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie was op advies van luitenant-generaal Kraijenhoff al begonnen in 1816. Tussen 1840 en 1860 werd deze linie uitgebreid en verbeterd⁶⁰².

Deze verdedigingslinie betekende dat het landleger in twee delen uiteen zou vallen: het bezettingsleger (in de vestingen en forten) en het veldleger (op de heide, in het veld en in het bos). Het is het concept van een strategisch defensief (waterlinie) gecombineerd met een tactisch offensief (veldleger)⁶⁰³. Minister Weitzel moest overigens bij zijn eerste begroting na het aanvaarden van de Vestingwet aftreden, omdat hij de kosten voor de verwezenlijking van het nieuwe vestingstelsel veel te laag had geschat⁶⁰⁴.

De toepassing van getrokken lopen bij de kanonnen (waardoor de kanonskogel grotere stabiliteit krijgt, verder reikt en dieper in het doel doordringt) en de uitvinding van de brisantgranaat (*obus torpille*) in de jaren tachtig van de negentiende eeuw maakten een nadere versterking van de vestingwerken onvermijdelijk; zo werd de bouw van het Fort Abcoude tijdelijk stilgelegd om het ontwerp aan de nieuwe eisen te kunnen aanpassen⁶⁰⁵.

Zoals de aanleg van de Haarlemmermeerpolder een aantasting van de Vesting Amsterdam inhield, zo leverde de bouw van de Moerdijkbruggen in 1872 en de aanleg van de Afsluitdijk in 1932 twee zwakke plekken in de waterlinie op, die tot nieuwe maatregelen noopten. De Nieuwe Hollandse Waterlinie heeft zich nooit in oorlogsomstandigheden kunnen bewijzen⁶⁰⁶.

4.1.8. De ondersteunende rol van het leger bij de ordehandhaving en de belastinginning

a. *Ondersteuning van de politie bij de ordehandhaving*

Het landleger had vanaf oudsher naast de opdracht om het vaderland te verdedigen tegen de buitenlandse invallers ook als een minstens zo belangrijke taak de politie bij te staan bij de handhaving van de openbare orde. De relatief primitieve organisatie van de politie op lokaal niveau was niet berekend op onrust, opstand of oproer. Het leger werd wel de vierde politiemacht genoemd (naast de lokale politie, de nachtwachten en de waterschouten)⁶⁰⁷. De organisatie van de politie was een overblijfsel uit de Franse tijd met de Gendarmerie als politiemacht binnen de legerorganisatie. De inschakeling van de gemeentebesturen voor de verantwoordelijkheid voor de openbare orde kwam pas definitief tot stand door de Gemeentewet van Thorbecke van 1851. De structuur van de politie was zwak, het aantal politiefunctionarissen was zeer gering: zo had de stad Amsterdam rond 1820 met 200.000 inwoners 50 agenten ter beschikking⁶⁰⁸.

Het leger werd pas in de loop van de negentiende eeuw meer gecentraliseerd; er lagen in 82 plaatsen garnizoenen, sommige tamelijk beperkt in omvang (51 garnizoenen met minder 100 militairen)⁶⁰⁹. Maar de spreiding van het leger maakte het mogelijk om militairen lokaal in te zetten bij de ordehandhaving.

602 Officier en liberaal kamerlid (en later minister) Seyffardt (1840-1909) kwam uit een militaire familie. Zijn vader was onder meer militair gouverneur van Curaçao geweest. Hij meende – en waarschijnlijk velen met hem – dat de Nieuwe Waterlinie ‘ontzaglijk sterk’ schreef in zijn brochure ‘Onze Volksweerbaarheid, een nationaal belang van uitnemendheid’ (Seyffardt (1889), p. 20):

Ik begrijp wel hoe deze linie kan worden verdedigd, doch niet hoe zij met hoop op goed gevolg kan worden aangevalen.

Hij was dan ook als artillerie-officier van 1 september 1885 tot zijn verkiezing tot kamerlid chef-staf van de Commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie geweest. Hij had ook de term Vesting Holland bedacht voor de combinatie van de eerste lijn van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de tweede lijn van de Stelling van Amsterdam. Maar zijn betoog eindigde toch met een pleidooi voor een algemene dienstplicht, hetgeen de invoering van een persoonlijke dienstplicht impliceert. Hoe onneembaar de Nieuwe Hollandse Waterlinie ook moge zijn, Seyffardt pleitte voor een versterking van de verbetering van de nationale weerbaarheid; verplicht invoeren van gymnastiekonderwijs achtte hij een belangrijke stap.

Seyffardt heeft tussen 1885 en 1900 een belangrijke bijdrage geleverd aan het publieke debat over de Nederlandse defensie. Schoenmaker (2009) noemt een twintigtal publicaties.

603 Hoffenaar (2005), p. 33.

604 Weitzel (1968), p. 17.

605 De nieuwe bouwkundige eisen aan forten in de negentiende eeuw als gevolg van wapentechnologische innovaties vormen met historische precisie de achtergrond van het openingsverhaal in de bundel ‘Dood weermiddel en andere verhalen’ waarmee F.B. Hotz (1922-2000) als literair auteur in 1976 debuteerde.

606 Er is steeds doorgewerkt aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, tot in de Tweede Wereldoorlog toe. In 1943 kwam de zogenaamde plofsluis (een grote bak met puin en zand die door een explosie gestort konden worden) bij Juthaas (Nieuwegein) gereed die werd gebouwd in verband met de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal (in gebruik genomen in 1952). De Vestingwet van 1874 was inmiddels bij de wet van 28 maart 1938 ingetrokken (Stb. 1938, 502).

607 Van der Wal (2003), p. 52.

608 Fijnaut (2007), p. 13-14. Dat is een verhouding agenten-inwoners van 1:4.000 (nu in de orde van grootte 1:300).

609 Van der Wal (2003), p. 73.

Het leger is in de negentiende eeuw honderden keren – vaak meer dan tien keer per jaar – ingezet bij onschuldige evenementen als schaatswedstrijden en studentenfeesten, maar ook bij ernstige onrust, zoals oproeren en stakingen. Bij alle grote oproeren is het leger ingezet: de hongeroproeren van 1845 (vooral in Den Haag) en 1847 (vooral in de noordelijke provincies)⁶¹⁰, het Palingoproer van 1886, de spoorwegstakingen van 1903, het Aardappeloproer van 1917 en de ‘novemberrevolutie’ van 1918. Ook op talrijke grote en kleine stakingen van veenarbeiders, polderwerkers, textielarbeiders werden militairen afgestuurd. Het leger moest ook de rust herstellen bij godsdiensttwisten na de Afscheiding van 1834 en bij charivari’s (protesten met ketelmuziek) in verschillende steden. In de meeste gevallen werd de steun van de infanterie te voet of de cavalerie te paard ingeroepen.

Het leger werd ingezet voor taken die de grondwet aan de schutterij had toebedeeld. De schutterij was immers de gemeentelijke krijgsmacht. De juridische basis voor de inzet lag in de artikelen 11 en 26 van het Wetboek van Strafvordering, dat op grond van een ontwerp uit 1815 in 1838 in werking trad. Hiermee werd aan alle ambtenaren betrokken bij de opsporing, vervolging en veroordeling van strafbare feiten de bevoegdheid gegeven militaire bijstand in te roepen. Daaronder werden ook begrepen burgemeesters van gemeenten en gouverneurs van provincies. De betrokkenheid van het staatse leger bij de lokale gemeenschappen is al terug te vinden in artikel VII van de Unie van Utrecht, waarin werd voorgeschreven dat de kapiteins en soldaten een eed van trouw en gehoorzaamheid jegens de stedelijke magistraten moesten afleggen; dat impliceerde (een zekere mate van) gezag over de ter plaatse gelegerde troepen.

Het inzetten van het leger voor politietaken was niet altijd een succes. De garnizoenen waren in veel plaatsen te klein en de soldaten, geoefend in gezamenlijk optreden, waren niet bij voorbaat geschikt voor zelfstandige surveillancetaken, zo was de opvatting van Hendrik Provó Kluit (1803-1860), die van 1840 tot 1850 directeur van politie in Amsterdam was⁶¹¹. De bijstand aan de krijgsmacht aan de politie is tot op de dag van vandaag gehandhaafd⁶¹².

b. Inkwartiering ter invordering van belastingen

Inkwartiering van soldaten was een machtsmiddel dat vaker was en werd toegepast, zoals tijdens de napoleonische periode bij familie van deserteurs en bij de bestrijding van de godsdienstige beweging van de Afscheidenen vanaf 1834. Inkwartiering als dwangmaatregel stamde oorspronkelijk uit de tijd van de vervolging van de Franse protestanten door Louis XIV; het waren *missions bottées* (gelaarsde tochten), die *dragonnades* werden genoemd. Deze methode werd ook toegepast bij dominee De Cock uit Ulrum, bij wie in 1834 liefst twaalf soldaten werden ondergebracht om hem tot andere gedachten te brengen⁶¹³. Het is al met al een stevige manier waarop de overheid zich inliet in theologische disputen.

610 Als gevolg van de economische crisis van de jaren veertig van de negentiende eeuw gecombineerd met een epidemische aardappelziekte (die in Ierland leidde tot de *Great Famine* en een massale emigratie van Ieren naar Amerika).

611 Fijnaut (2007), p. 15.

612 Laatstelijk geregeld in de politiewet van 12 juli 2012 (Stb. 2012, 315) in hoofdstuk 5. De Koninklijke Marechaussee is het eerste krijgsmachtonderdeel dat voor de bijstand in aanmerking komt; in bijzondere gevallen ook andere eenheden.

613 Dominee Hendrik de Cock (1801-1842) uit Ulrum was met dominee Hendrik Pieter Scholte (1805-1868) uit Doeveeren de voorman van de Afscheiding van 1834, een verzet tegen de uniformering van het geloof door de overheid. Inhoudelijk ging het om een terugtocht naar de orthodoxe beginselen van de Synode van Dordrecht van 1618-1619, waar de contraremonstranten met de predestinatieler hadden gezegevierd. Zij werden op verzoek de Hervormde Synode gearresteerd wegens onwettelijke godsdienstoefeningen op grond de artikelen 291-194 van in Nederland nog geldige *Code Pénal*. Er volgde een verbeten strijd van beide kanten, niet in het minst van de zijde van de regering, die in een aantasting van de wetgeving inzake de kerken een bedreiging van de openbare orde en een ondermijning van het staatsgezag zag. Men wilde vanaf het begin een straffe aanpak volgens het beginsel *principiis obsta* (weersta het begin). Kern van juridisch debat was het al dan samenvallen van de begrippen *association* (uit artikel 291 CP) en *réunion* (uit 294 CP): was er een sprake van een (verboden) vereniging bij iedere gehouden bijeenkomst met een godsdienstig karakter?

Met name de ministers Van Maanen van Justitie en Van Pallandt van Eredienst toonden zich fanatieke bestrijders van de Afscheidenen, enigszins gematigd door de ministers van Binnenlandse zaken Van Doorn van Westcapelle (tot 1 december 1836) en De Kock (na 1 december 1836). In een Koninklijk Besluit van 5 juli 1836 (Stb. 1836, 42) werden de voorwaarden voor het houden van een godsdienstoefening fors aangescherpt. De installatie van de Hoge Raad op 1 juni 1838 bracht geen juridische doorbraak. Talloze mensen kregen boeten opgelegd, andere weer vrijgesproken. Ook werd inkwartiering van militairen als strafmaatregel tegen de afscheidenen gehanteerd. Deze inzet van soldaten in een godsdienstig conflict werd gekritiseerd: door kroonprins Willem, opperbevelhebber van het Nederlandse leger, die vreesde dat een dergelijke inzet de reputatie van het leger zou schaden (het conflict met België was nog steeds niet opgelost) en door mr. Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), die dit machtsmiddel in strijd met de grondwet en met de inkwartieringsregeling oordeelde. Uiteindelijk werden deze christelijk-gereformeerden bij Koninklijk Besluit van 14 februari 1839 van regeringswege erkend. Scholte, inmiddels in conflict met De Cock, emigreerde in 1847 naar de staat Iowa van het land van de godsdienstvrijheid, de Verenigde Staten van Amerika. Zie Bos (2009).

De inkwartiering geschiedde op basis van het Reglement op de huisvesting van de Troepen van de Staat van 26 juni 1814 en artikel 212 van de Grondwet 1815. Daarin is een strafinkwartiering niet voorzien⁶¹⁴. Het is een toepassing van een juridische mogelijkheid die uitgevaardigd is voor een ander doel, te weten de huisvesting van militairen op plaatsen waar geen kazernes ter beschikking zijn; het is dus een vorm van *détournement de pouvoir*. De inkwartiering is later geregeld in de wet van 14 september 1866 (Stb. 1866, 138)⁶¹⁵.

Een bijzondere vorm van militaire bijstand was te vinden in de 'Plaatselijke Wet op de heffing der regten en accijnzen', op grond waarvan soldaten bij wijze van dwangmiddel werden ingekwartierd bij burgers die hun belasting niet betaald hadden. Deze bijzondere dwangfunctie, stammend uit de Franse tijd, werd gecontinueerd in de invorderingswet voor de belastingen van 1845⁶¹⁶. Artikel 17 van deze wet geeft de ontvanger van de belastingen de bevoegdheid in geval van in gebreke blijven van betaling de kantonrechter te verzoeken een machtiging tot inlegering af te geven. De belastingschuldige is verplicht aan de inlegerde krijgsman 'huisvesting, een nachtleger, voeding en eene plaats aan den gemeenen haard te geven, benevens vijftig cents daags'. De inlegering kan maximaal tien dagen duren. Wie inlegering weigert, maakt zich schuldig aan een strafbaar feit waarvoor een boete van 100 gulden of een gevangenisstraf van zes maanden kan worden gegeven. Het dwangmiddel van inlegering kan worden ingezet als een waarschuwing, een aanmaning, een dwangbevel en een inbeslagneming geen effectief middel bleek te zijn. De inlegering had het karakter van dwang, maar ook van straf. De ingekwartierde soldaten bleken in de praktijk zich aan allerlei misdrijven schuldig te maken, reden om in 1852 de lokale commandanten nog eens op het hart te binden om 'bij het bestemmen van manschappen als garnisaire steeds met de vereischte naauwkeurigheid op hun doorgaand gedrag en eigenaardig karakter acht te slaan'. Het dwangmiddel van inkwartiering bleef tot 1923 een wettelijke mogelijkheid⁶¹⁷. In de wet van 17 maart 1923⁶¹⁸ is artikel 17 gewijzigd; voortaan kunnen oninbare belastingvorderingen worden afgeschreven.

Het was door deze vormen van inzet van het leger voor ordehandhaving en voor belastinginning duidelijk, dat het leger er bepaald niet alleen was als afweer tegen de buitenlandse vijand; na de Tiendaagse Veldtocht voerde Nederland alleen nog oorlog in Indië, vooral in Atjeh. Het leger was *de facto* ook een geweldsapparaat gericht op het herstellen en handhaven van de binnenlandse orde en wet. Veel van de conflicten hadden duidelijk te maken met de klassenstrijd, zoals die zich in de tweede helft van negentiende eeuw ook in Nederland begon te ontwikkelen. Het leger stond daarbij duidelijk aan de kant van de conservatieve krachten, ondanks het feit dat het overgrote deel van de manschappen met name door het systeem van dienstvervanging zelf uit de laagste maatschappelijke standen afkomstig was.

4.1.9. Militairen naar de Oost

Niet alleen het vaderland moest bevrijd en verdedigd worden, in Oost en West lagen nog bezittingen van Nederland, die vanaf de inlijving van Nederland bij Frankrijk in handen van de Engelsen kwamen, behalve Decima in Japan en St-George d'Elmina aan de Goudkust (het latere Ghana)⁶¹⁹. Java was in 1811 door de Engelsen veroverd; Thomas Raffles (1781-1826) was tot gouverneur-generaal benoemd. Voor de verdediging van de koloniën konden geen dienstplichtigen ingezet worden. Dat druiste in tegen de gedachte dat dienstplicht alleen gelegitimeerd kon worden voor de verdediging van eigen huis en haard (in brede zin), zoals vastgelegd in de militiewet van 1814 en de grondwet van 1815.

614 In artikel 73 van het Reglement op de huisvesting of kazemering van de troepen van den Staat van 26 juni 1814 wordt gesteld:

In de steden waar geene kazernen zijn, of waar dezelve reeds zijn bewoond, zullen de troepen zonder onderscheid, uitzondering of voorregt moeten worden geinkwartierd.

Inkwartiering alleen bij Afscheidenen is strijdig met deze bepaling, aldus ook anti-revolutionaire voorman Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) in zijn publicatie 'De maatregelen tegen de afscheidenen aan het staatsrecht getoetst' van 1837. Het begrip 'onderscheid' had betrekking op de in te kwartieren militairen; er was precies bepaald hoeveel kamers per rang beschikbaar moest zijn.

615 Inmiddels opgevolgd door de wet van 18 juni 1953, Stb. 1953, 305, waarbij inkwartiering formeel als sanctie werd afgeschaft.

616 Wet van 22 mei 1845, op de invordering van 's Rijks directe belastingen, Stb. 1845, 22. Deze wet is per 1 juni 1990 ingetrokken bij de invoering van de Invorderingswet 1990 (wet van 30 mei 1990, Stb. 1990, 220).

617 Pfeil (2009), p. 154.

618 Stb. 1923, 91.

619 Deze paragraaf in belangrijke mate gebaseerd op Bossenbroek (1992).

a. De noodzaak van een eigen leger voor Indië

Willem I benoemde op 8 juli 1814 twee commissies die een advies moesten opstellen over de gewenste militaire inzet in Oost-Indië respectievelijk West-Indië. Dit was kort nadat op 21 juni 1814 met de Acht Artikelen van Londen de samenvoeging van Nederland en België een feit werd. Op 13 augustus 1814 werd in de Conventie van Londen een overeenkomst met de Engelsen gesloten over de teruggave van de koloniën. De Kaapkolonie, Ceylon en enige West-Indische plantages kreeg Nederland definitief niet terug. Bij de ontwikkeling van een overzees leger vormde Engeland een voorbeeld. Daar kende men voor de koloniale krijgsmacht met name voor India twee vormen: *John Company's Army*, het leger van de *East India Company*⁶²⁰, en de *Royal Troops*, een onderdeel van het reguliere Britse leger. Onderdeel van het *John Company's Army* waren naast militairen uit alle streken van Europa veel Indiase troepen, de *sepoys* (onder wie ook de roemruchte Ghurka's uit Nepal), terwijl de *Royal Troops* gevormd werden door Britten, waaronder veel Ieren en Schotten. Na de grote munterij in 1857⁶²¹ werden per 1 november 1858 alle compagniesoldaten zowel van Britse afkomst als van Indiase afkomst, *under the crown* geplaatst. Zij werden samengevoegd met de regeringstroepen tot drie regionale legergroepen, het *Bengal Army*, het *Madras Army* en het *Bombay Army*. In het midden van de negentiende eeuw bestond de Britse krijgsmacht in India uit 200.000 man, 40.000 Britten en 160.000 *sepoys*. In 1894 werd één *British Indian Army* gevormd.

Er werd becijferd dat voor alle Nederlandse vestigingen ten oosten van Kaap de Goede Hoop 10.475 man aan troepen nodig waren, 5.125 Europese militairen en 5.350 inheemse militairen. Driekwart van deze tienduizend soldaten waren nodig voor het hoofdeiland Java. Voor het wervingsdepot van deze militairen werd in januari 1814 bij Souverein Besluit de stad Harderwijk aangewezen⁶²²; Harderwijk had een soortgelijke voorziening hard nodig, omdat in 1811 de universiteit was gesloten; eerder was als gevolg van de centralisatie van het geldwezen de in Harderwijk gevestigde munt van de provincie Gelderland opgeheven. In het muntgebouw werd het werfdepot gevestigd.

Die troepen voor overzee zouden *per se* uit vrijwilligers moeten bestaan, omdat de bevolking uitzending van miliciens naar de koloniën niet zou accepteren en de Grondwet van 1814 dit impliciet (door de staande armee in artikel 122 aan te wijzen voor inzet buiten Europa) en de Grondwet 1815 dit expliciet (in artikel 210) verbood.

Willem I wilde voor eind 1814 1.750 man naar de West en 3.000 man naar de Oost sturen en later nog eens 2.000 man extra naar de Oost. Een brigade die in 1815 gereed stond om te vertrekken werd tegengehouden om uiteindelijk ingezet te worden bij de Slag van Waterloo, onder het bevel van de Britse generaal Lord Hill, die dit Nederlandse legeronderdeel met *Indian Brigade* aanduidde, vandaar dat men sprak van de 'Indiaansche Brigade'. Uiteindelijk vertrokken de eerste 2.700 manschappen op 29 oktober 1815, ruim drie maanden na Waterloo, naar Indië, waar men na een weinig voorspoedige reis op 26 april 1816 arriveerde onder leiding van schout bij nacht A.A. Buyskes. Het Nederlands gezag werd op 19 augustus 1816 geproclameerd. In de loop van 1817 arriveerde een tweede groep militairen van 2.500 man. Een paar dagen eerder, op 16 augustus 1816, werd een bataljon Ambonezen overgenomen van de Engelsen⁶²³.

De formatieve sterkte van het Indisch leger werd op 3 juli 1819 door gouverneur-generaal Godert van der Capellen (1778-1848) vastgesteld op 7.620 Europeanen (onder wie 644 officieren) en 5.466 inlanders, totaal 13.086 man⁶²⁴.

Op 17 maart 1824 kwam de heerschappij over het grote eiland Sumatra definitief in Nederlandse handen, toen op die datum in Londen een traktaat met Engeland werd gesloten; Nederland zou afzien van iedere aanspraak op vestigingen op het Aziatische vasteland, in het bijzonder het schiereiland Malakka. De exploi-

620 De *East India Company* was als een private onderneming opgericht in 1600 en werd in 1858 (na de *Indian Mutiny* in 1857) door de Britse staat overgenomen en opgeheven. De *East India Company* stond model bij de oprichting van de VOC in 1602.

621 De *Great Mutiny* of de *Sepoy War* van 1857 zou als aanleiding (niet als reden) gehad hebben dat een kogelhuis voor een Enfield geweer met opzet zowel met varkensvet als met rundervet gesmeerd zou zijn, beledigend voor de moslims vanwege de onreinheid van de varkens en voor de hindoeïsten vanwege de heiligheid van de runderen. In wezen waren de koloniale verhoudingen en de economische, religieuze, culturele en regionale verschillen de oorzaak van deze militaire opstand. De munterij van 1857 wordt in de Indiase geschiedenisboeken vermeld als *India's First War of Independence*.

622 Er is eerst overwogen het werfdepot op Texel te vestigen. Een eiland maakt deserteren moeilijker. Bovendien vertrokken veel schepen naar Indië via Texel; men lag voor de rede van Texel te wachten op gunstige wind.

623 De Bruin (1979).

624 Bossenbroek (1992), p. 38.

tatie van de twee grote Indische eilanden (Java en Sumatra) kreeg met de oprichting dat jaar van de Nederlandse Handelmaatschappij een nieuwe stimulans.

Het koloniale leger werd in de eerste decennia van de negentiende eeuw geconfronteerd met twee opstanden. De eerste op de Molukken in mei 1817. Het werd de vuurdoop van het Nederlandse koloniale staatsleger. De opstand onder leiding van Thomas Matulesy (1783-1817), Pattimura genoemd en tot soldaat opgeleid door de Engelsen, werd meedogenloos neergeslagen, inclusief standrechtelijke executies en in brand steken van kampongs. De gehardheid van de Molukse opstandelingen werd opgemerkt en was tegen het einde van de negentiende eeuw aanleiding veel Ambonezen als KNIL-militairen in te lijven.

Op Java brak in 1825 een grote opstand uit onder leiding van de fanatieke moslim Dipo Negoro (ook wel Dipo Negara). Aan deze prins uit de Vorstenlanden op Midden-Java rond Jogjakarta werd door de inlandse bevolking de rol toebedeeld van *ratu adil* (rechtvaardige vorst) uit de Javaanse mythische overlevering. Het was in de ogen van de Javanen een *pedang sabil* (een heilige oorlog). De Indische regering stuurde een noodkreet om extra troepen naar *patnia*.

In 1826 werd bij KB van 26 oktober 1826 nr 138 een expeditionaire macht van ruim 3.000 man samengesteld, waaraan alle legeronderdelen in Nederland een bijdrage naar rato moesten leveren. Het zou een soort elitekorps moeten worden. De animo ervoor was verrassend groot, ook onder de militieplichtigen. In beginsel ging het om een uitzending op basis van individuele vrijwilligheid, maar met een voorgeschreven kwantum per legeronderdeel. In Den Haag was in artikel 13 van het KB bepaald, dat de krijgsmacht van 3.000 man, die in mei 1827 Java bereikte, als een geheel moest worden ingezet; in Indië oordeelde luitenant-gouverneur-generaal Hendrik de Kock (1779-1845) dat een verdeling in acht colonnes effectiever was⁶²⁵. Het keurkorps, onmiddellijk na aankomst zonder enige acclimatisatie op Java ingezet, leed dramatische verliezen. Binnen twee jaar was van de ruim 3.000 manschappen nog een derde in leven, 'een menschenmoord op groote schaal' in de woorden van negentiende-eeuwse beschouwers. Via een systeem van *bentengs* (forten) werden de Vorstenlanden stap voor stap onderworpen. Er werden tot het einde van de Javaanse oorlog in 1830 ongeveer 19.500 militairen naar Java gezonden; de totale inzet in de Java-oorlog was inclusief binnen Indië geworven soldaten (waarbij vooral de Ambonese soldaten opvielen door vechtkracht), ongeveer 30.000. Dipo Negoro werd op 28 maart 1830 gevangengenomen en overleed in 1855 in zijn verbanningsplaats Makassar.

b. Soldaten voor Indië: buitenlanders, veroordeelden, bedelaars en andere randfiguren

Voor de krijgsmacht in Indië werden verschillende wervingsbronnen aangeboord. Militairen uit het Nederlandse landleger konden overstappen naar het Indische leger, maar dat tastte de personeelssterkte van dat Nederlandse leger aan. Nederlandse militairen die gestraft waren voor commune of militaire delicten, kregen het aanbod na het uitzitten van één jaar gevangenisstraf op basis van 'vrijwilligheid' toe te treden tot het leger in de Oost. De straf werd dan kwijtgescholden ('geboleerd'). De regeling werd uiteindelijk vastgelegd in een Koninklijke Besluit van 25 januari 1821. Het ging vooral om militairen die wegens desertie (soms meerdere malen gepleegd) of insubordinatie tot drie tot zes jaar dwangarbeid ('met de kruiwagen') waren veroordeeld. Er bleek ook een tiental soldaten tussen te zitten die wegens gehoorzaamheidsdelicten tot de doodstraf waren veroordeeld en van wie de straf was omgezet in vijftien jaar 'kruiwagen'.

Voor deze aanstaande Indiëgangers werd bij Koninklijk Besluit van 28 februari 1822 (no 21) een speciaal strafbataljon opgericht, dat eufemistisch het 'Algemeen Depôt der Landmagt' genoemd werd⁶²⁶. Deze quasi-neutrale benaming kon toch niet verbergen, dat de koloniale dienst toch als iets zeer minderwaardigs werd beleefd. Tot 1830 werden zo bijna 7.000 gedetineerde militairen overzee gezonden. Ook 350 bedelaars uit de gestichten in Ommerschans en Veenhuizen werden in het midden van de jaren twintig van de negentiende eeuw ondergebracht bij het Indisch leger, een experiment dat niet voor herhaling vatbaar bleek.

Op de vrije arbeidsmarkt moest het koloniaal wervingsdepot voortdurend concurreren met de soldaten voor de staande armee en met de plaatsvervangers voor de militie. Het handgeld speelde daarbij een grote rol.

Het werven van militairen in het buitenland was ook een moeizaam proces. In een aantal landen – met name in Zwitserland⁶²⁷ en in Duitse stadstaten – waren wervingsactiviteiten verboden; daarom dienden min of meer informele, om niet te zeggen illegale methoden gehanteerd te worden. In de jaren 1817-1821

625 Hoff en Roitero (1995), p. 41-84.

626 Dit Algemeen Depôt der Landmagt is in 1822 ontstaan uit het in maart 1815 opgerichte Depotbataljon voor de Koloniën nr 33 en is per 1 januari 1844 opgegaan in het Koloniaal Werfdepot te Harderwijk (KB van 10 oktober 1843).

627 Uiteindelijk werd het werven van troepen voor het buitenland in 1848 door de Zwitserse grondwet verboden. Artikel 11 luidt: *Es dürfen keine Militärkapitulationen abgeschlossen werden* (Er mogen geen soldatencontracten gesloten worden).

traden er betrekkelijk veel Franse deserteurs toe tot het koloniale leger; dat waren soldaten die het moeilijk hadden gehad en nog steeds hadden met de krijgstuich. Willem I gaf aan deze Franse deserteurs om diplomatieke en dynastieke redenen ruim baan; het post-napoleontische Frankrijk dwars zitten paste goed in de op Engeland gerichte politiek van Willem I.

De complexe ontwikkelingen in Indië in de jaren na 1800 (na de definitieve opheffing van de VOC, de bezetting door Engeland) laten zien, dat overheid een nieuwe taak erbij kreeg in het bestuur van de koloniën, maar dat de overheid deze taak moest uitvoeren zonder inzet van dienstplichtigen uit het moederland. Die inzet overzee van dienstplichtigen was (1) praktisch uitgesloten, (2) maatschappelijk onaanvaardbaar en (3) constitutioneel verboden was.

4.1.10. De Militiewet van 1817

a. Een steeds verfijnder wetgeving

De nieuwe grondwet van het (verenigd) Koninkrijk der Nederlanden was aanleiding om de militiewet uit begin 1815 te vervangen door een nieuwe wet. Dit was noodzakelijk om de Noord-Nederlandse militiewetgeving ook formeel ingevoerd te krijgen in de zuidelijke Nederlanden. Het wetsontwerp werd op 31 oktober 1816 ingediend⁶²⁸. Begin 1817 verscheen de nieuwe militiewet in het Staatsblad⁶²⁹. Men nam de gelegenheid te baat om de militieregeling nader uit te werken.

De militiewet van 1817 was veel gedetailleerder dan de militiewet uit 1815: 201 artikelen met 36 modelformulieren in de bijlage tegenover 80 artikelen met 16 modelformulieren eerder. Hoe complex de regeling van de militieplicht geworden was moge blijken uit het feit dat enige jaren later in 1825 een commies van de provincie Friesland een toelichting van 465 pagina's bij de militiewetgeving publiceerde⁶³⁰.

De Nationale milite werd in beginsel gevormd door vrijwilligers (geen beroepsmilitairen of huursoldaten in de oude betekenis van het woord, maar een soort kortverbandvrijwilligers). De leden van de milite die op basis van de militieplicht opgeroepen werden vormden formeel de aanvulling op de groep vrijwilligers. Maar er waren feitelijk maar heel weinig vrijwilligers. De besturen van de armenhuizen en godshuizen konden hun pupillen als vrijwilligers aanbieden; deze hadden bij voldoende geschiktheid de voorkeur boven andere vrijwilligers (artikel 46). En als er zich niet genoeg vrijwilligers zouden melden, dan was onvrijwillige aanvulling noodzakelijk. De omvang van de milite werd in artikel 1 bepaald op één man per honderd zielen van de gehele bevolking. Dat leverde bij een bevolking van 2 miljoen zielen een milite van 20.000 man op. Een jaarlichting werd bepaald volgens artikel 10 op één miliciens op vijf honderd inwoners, 4.000 man.

Militieplichtig waren alle personen tussen 19 en 30 jaar; dat was in de militiewet van 1815: tussen 18 en 35 jaar. Jongens konden worden afgekeurd op grond van lengte of gebreken. Artikel 94 sub aa bepaalde dat wie op een leeftijd lager dan 22 jaar 'kleinder' was dan vijf Rijnlandse voet, oftewel dan een meter en vijf honderd vijf-en zestig millimeter eerst voor één jaar afgekeurd werd en later op grond van artikel 91 op een leeftijd van 22 jaar of ouder definitief goed- of afgekeurd werd 'voor dienst bij den trein'. Opvallend is dat in artikel 90 5 voet (Rijnlandse maat) in de wettekst wordt omgerekend tot 156,5 cm en in artikel 94 tot 157,0 cm, een rekenkundige en wettechnische slordigheid dus.

Het systeem met loting en met plaatsvervangende bleef de basis van de milite. De vrijstellingen kwamen in belangrijke mate overeen met de vorige militiewet. Er werd een nauwkeurig onderscheid gemaakt tussen definitief en tijdelijk vrijgestelden. Aan de groep vrijgestelden werden ook toegevoegd kwelingen van de onderwijsopleidingen van het rijk. Een tijdelijke vrijstelling was er formeel ook voor de gedetineerden. Voor de plaatsvervangende werd een modelcontract als wetsbijlage - net als bij de militiewet van 1815 - opgenomen; deze nieuwste versie was meer uitgewerkt.

De militiewet van 1817 werd in 1820 op een aantal punten van procedurele en organisatorische aard bijgesteld⁶³¹; het was de verwerking van de ervaringen met een voor Nederlandse autoriteiten (vooral voor de gemeenten) een betrekkelijk nieuwe overheidstaak. Een belangrijke bepaling in de aanpassingswet van 1820 was de afkoopsom van f 150, vastgelegd in artikel 33, waarmee men ontslagen werd van alle verdere verplichtingen, als de plaatervanger een diensttijd van achttien maanden had vervuld. Dat betekende, dat

628 Kamerstukken, 1816-1817, II, Bijlagen Handelingen, V, 1 (Koninklijke boodschap), 2 (Ontwerp van Wet).

629 Wet van den 8 Januarij 1817, omtrent de inrigting der Nationale Milite, Stb. 1817, 1.

630 Schultze (1825).

631 Wet van den 27 April 1820, houdende wijzigingen in de wet van den 8 Januarij 1817, op de Nationale Milite, Stb. 1820, 11, op basis van een wetsontwerp van 19 januari 1920 (Kamerstukken, 1819-1820, II, Bijlagen Handelingen, XVI, 1 (Koninklijke Boodschap) en 2 (Ontwerp van Wet).

wanneer een plaatsvervanger niet zou verschijnen in geval van mobilisatie de oorspronkelijk militeplichtige daarop niet aangesproken kon worden.

Om te voorkomen, dat een van de schaarse vrijwilligers naast en na zijn contract aan de militeplicht onderworpen was, werd bij de wet van 21 december 1824 (Stb. 1824, 69) geregeld, dat wie vijf jaar als vrijwilliger gediend had vrijgesteld was van de militeplicht.

b. Vermaak bij loting als paradoxaal bewijs van acceptatie

De milite wetten (in de edities van 1815 en 1817) vormden de basis voor de acceptatie van de militeplicht in de Nederlandse samenleving. De loting voor de milite ontwikkelde zich in de loop van de negentiende eeuw tot een gebeurtenis waarin volksvermaak en politiek protest zich vermengden; de lotingsdag kreeg trekken van een kermis met drukte voor het gemeentehuis, met veel drank in de cafés rond het dorps- en kerkplein en soms met vernielingen, baldadigheden en vechtpartijen⁶³². Zij die ingeloot waren moesten hun frustratie afreageren en zij die uitgeloot waren hun opluchting. Zo trokken de jongemannen uit het Zeeuws-Vlaamse dorp Groede in optocht achter een vlag met de afbeelding van een pappot naar Oostburg waar de loting zou plaatsvinden⁶³³. De loting was in cultureel-antropologisch perspectief de uiting van een symbolische aanvaarding van het gezag van de autoriteiten door de lotelingen en hun families⁶³⁴, acceptatie dus, maar niet zonder protesteren, relativeren en uitdagen.

Er zijn enige schaarse meldingen van bezweringspraktijken met religieuze, profane en mythische middelen om de loting te beïnvloeden: familieleden van de loteling – vooral de moeder – riepen heiligen aan, stoppen amuletten in de kleding en togen op bedevaart⁶³⁵.

Het vertrek van de lotelingen naar de kazernes werd soms voorafgegaan door een tocht door stad of dorp, waarbij de toekomstige miliciens giften in natura kregen, uit solidariteit van degenen die vrijgeloot waren en ter aanvulling op hun karige soldij.

4.1.11. De positie van de staande armee

a. De amalgamatie van armee en milite per 1 januari 1819

Het bestaan van twee legers, ‘het koninklijk leger’ en ‘het volksleger’, naast elkaar was in de praktijk geen succes, zeker omdat de staande armee moeite had om vrijwilligers te werven, omdat de plaatsvervangers de soldatenmarkt bepaalden. Een plaatsvervanging was financieel aantrekkelijker dan een contract als gewoon soldaat van de staande armee. In 1818 liepen de vierjarige contracten af van de vrijwilligers die in 1814 in het enthousiasme na de bevrijding van de Fransen zich aan het vaderlandse Oranjeleger hadden verbonden en nog niet beseft hadden dat zij vanuit financieel perspectief beter plaatsvervanger hadden kunnen worden⁶³⁶. Het was niet waarschijnlijk, dat deze vrijwilligers een nieuwe overeenkomst voor de staande armee zouden aangaan. Er moest dus iets gebeuren. Op 23 oktober 1818 werd een wetsontwerp⁶³⁷ ingediend om de bataljons van de armee te laten samensmelten met de bataljons van het militeleger.

Bovendien werd voorgesteld om 17 reservebataljons van de Nationale Milite op te richten. Dit werd in een aangepast wetsontwerp zo gewijzigd, dat deze 17 reservebataljons gevormd zouden worden uit ingelijfde miliciens, die vrijgesteld werden van de verplichting in de kazernes te overwinteren (‘zamen te blijven’); één vierde moest blijven, drie-vierde kreeg verlof⁶³⁸.

In de wet van 28 november 1818⁶³⁹ werd in artikel I bepaald:

632 Zo moeten nog in het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw op dagen van de loting van de nationale milite en de inspectie van verlofgangers de tappers van 8 tot 12 uur 's morgens gesloten zijn (Kamerstukken, 1880-1881, II, Bijlagen Handelingen, 22, 5 (Bijlage D bij Memorie van Antwoord)(17/22 februari 1881), p. 31; er wordt verwezen naar de situatie in de gemeente Barneveld. In het ontwerp voor wettelijke bepalingen tot beteugeling van het misbruik van sterke drank was later een artikel toegevoegd om drankverkoop op dagen van loting voor de milite te verbieden, later is dat voorstel geschrapt; het werd aan de gemeenten overgelaten.

633 aldus vermeld op een plaquette op het kerkplein van Groede; inwoners van Groede werden ‘pappvreters’ genoemd vanwege de paptaarten die de landeigenaren de boeren aanboden na het betalen van de pacht.

634 volgens Hopkins (2003), geciteerd door Van Roon (2010), p. 9.

635 te vinden in een terugblik op de oude rituelen in de Nieuwe Tilburgsche Courant van 27 juli 1929, vermeld door Van Roon (2010), p. 100.

636 Amersfoort (1988), p. 81.

637 Kamerstukken, 1818-1819, II, Bijlagen Handelingen, 1 (Aanspraak van de Minister van Binnenlandse Zaken) en 2 (Ontwerp van Wet).

638 Kamerstukken, 1818-1819, II, Bijlagen Handelingen, 3 (gewijzigd ontwerp van wet, ingestuurd door de Staatsraad (zie artikelen 14 en 15).

639 Wet van 28 november 1818, betreffende de organisatie der infanterie van de Nationale Milite, Stb. 1818, 41.

De 17 bataillons infanterie der staande armée zullen met den 1 Januarij 1819, in de bataillons van dat zelfde wapen worden ingedeeld.

Deze amalgamatie van beroepssoldaten en dienstplichtigen beperkte zich in 1819⁶⁴⁰ tot de infanterie⁶⁴¹, de kern van het leger. Andere legeronderdelen volgden later: de artillerie in 1823, de cavalerie in 1824 en de genie in 1828⁶⁴². De armee werd dus bij de milite ingedeeld en niet andersom.

Deze vermenging lijkt op eenzelfde proces, dat zich in het Franse leger in de jaren negentig van de achttiende eeuw voltrok. Het ging toen om het inkapselen van de koninklijke beroepssoldaten in de structuur van de revolutionaire volkssoldaten; het geschiedde ter bevordering van de loyaliteit van de huursoldaten aan de revolutionaire zaak en ter bevordering van de professionaliteit van revolutionaire vrijwilligers (zie § 3.4.1.a). Het zijn nu in Nederland vooral organisatorische en financiële overwegingen.

De grondwet gaat uit van twee verschillende landelijke legersystemen, waarbij de staande armee (geen term in de grondwet, wel in de wet van 28 november 1818) uit vrijwilligers bestaat en de nationale milite vooreerst uit vrijwilligers bestaat, aan te vullen met lotingen. De realiteit was dat er nauwelijks vrijwilligers bij de milite zaten en dat vooral lotelingen of hun plaatsvervangers werden ingelijfd bij de armee. Dat deze amalgamatie van 1818 op gespannen voet met de grondwet stond⁶⁴³, was voor koning Willem I en de aan hem getrouwe legerleiding geen overweging van belang⁶⁴⁴. Het onderbrengen van de armee bij de milite werd kennelijk niet, het onderbrengen van de milite bij de armee wél contrair met het grondwettelijk systeem beoordeeld⁶⁴⁵. Men kan deze keuze ook politiek duiden: de uitsluitend door de koning bestuurd armee werd ingevoegd bij de mede door het parlement bepaalde milite: een zekere overwinning van de Staten-Generaal dus⁶⁴⁶.

De nieuwe wet hield er expliciet (artikelen XII en XIII) rekening mee dat de staande armee niet voldoende vrijwilligers zou kunnen verwerven; daarom kon volgens de wet dit tekort aan beroepssoldaten aangevuld worden met militeplichtigen. Daartoe werd de omvang van de milite verhoogd van 1:500 inwoners tot 1:300 inwoners. Th. Dotreng (1761-1836), kamerlid uit Brussel, en G.K. van Hogendorp, de ontwerper van de grondwet, vroegen zich in het kamerdebat af of dit punt niet strijdig was met de grondwet, die de koning in artikel 204 verplicht te zorgen voor 'eene toereikende zee- en landmagt'. Hogendorp stelde over de gebleken ontoereikendheid van de werving van vrijwilligers:

Dit is eene verandering in de nationale denkwijze, in de gesteldheid der maatschappij, welke door geene wetten, ook niet door de Grondwet, kan gedwongen worden.

Hij pleitte voor een aanpassing van artikel 204 Grondwet 1815⁶⁴⁷. Het Zuid-Nederlandse kamerlid Jean François Gendebien (1753-1838) formuleerde zijn grondwettelijke bezwaren tegen de versmelting van armee en milite als volgt:

*Si la milice est convertie en armée de ligne, la lettre et l'esprit de notre Constitution sont violés incontestablement, et je ne vois dans le projet que la conscription militaire, si justement abhorrée et prosaïte*⁶⁴⁸.

Als de milite wordt omgezet in het linieleger, dan worden de letter en de geest van de Grondwet ontegenzeggelijk geschonden, en ik zie in het wetsontwerp slechts dat de militaire dienst terecht verfoeid en afgewezen wordt.

640 De praktijk zou reeds aan de wet vooraf zijn gegaan, volgens J. Heemskerk in zijn 'De Praktijk onzer Grondwet' uit 1883 (geciteerd door Sybenga (1921), p. 408). Dit zou afgeleid kunnen worden uit de woorden van minister Patrice Charles Ghislain de Coninck van Binnenlandse Zaken (1770-1827), die bij de aanbieding van het wetsontwerp op 23 oktober 1818 in zijn 'aanspraak' zei: 'Het is U Edel Mogendheden bekend, dat, volgens de tegenwoordige organisatie der armée, een bataillon van linie gevoegd is bij drie bataillons milite, en dat deze te zamen eene afdeling uitmaken' (Kamerstukken, 1818-1819, II, Handelingsen, 6).

641 Spits (1971), p. 183-186.

642 Amersfoort (1988), p. 87.

643 Thorbecke was oordeel dat hier sprake was van strijdigheid met de grondwet; ook Buijs twijfelt er geen moment aan dat de wetgever deze samensmelting niet had mogen verwezenlijken (Buijs (1883-1887) deel II, p. 641). Deze en andere commentaren zijn van later datum.

644 Bruijn en Wels (2003), p. 288.

645 Oosterhoff (1948), p. 116.

646 Amersfoort (1994), p. 187.

647 met instemming geciteerd door Buijs (1887), II, p. 643.

648 Kamerstukken, 1818-1819, II, Handelingsen, 34, ook geciteerd door Spits (1971), p. 185.

Kamerlid Johan Melchior Kemper (1776–1824) reageerde met een juridisch betoog, dat er op neer komt dat de koning ook de bevoegdheid heeft om te bepalen wat hij toereikend acht. Theoretisch zou hij de sterkte van de landmacht tot nul kunnen reduceren⁶⁴⁹.

Er vindt duidelijk een omkering plaats: was de militie oorspronkelijk bedoeld als aanvulling en versterking van het staand beroepsleger, nu wordt het zo voorgesteld dat het staand leger een aanvulling kan zijn op de militie. Kemper en met hem een kamermeerderheid zagen in de amalgamatie geen strijd met de grondwet. De wetswijziging werd op 19 november 1818 door de Tweede Kamer aanvaard met 73 tegen 23 stemmen; er bleef dus een oppositie bestaande uit een kwart van de kamerleden.

De termen 'staande armee' en 'nationale militie' blijven wel bestaan en krijgen uitsluitend een rechtspositionele en personeelstechnische betekenis.

In 1819 bestond de infanterie voor 75% uit dienstplichtigen (van de Nationale Militie) en 25% uit vrijwilligers (van de staande armee). Het staand leger kreeg echter geleidelijk de functie van een beroepskader voor de dienstplichtige militie: beroepsofficieren met dienstplichtige manschappen. Daarom is er geen sprake van het inlijven van het beroepsleger bij de militie, zoals voorgeschreven in artikel I van de wet van 28 november 1818, maar eerder van het omgekeerde: de militieplichtigen werden onderworpen aan het gezag van de officieren van de armee.

b. De positie van de regimentskinderen

Er zwermden al vanouds jonge kinderen, meestal nazaten van onderofficieren, rond de militaire eenheden⁶⁵⁰.

In navolging van een regeling van Napoleon uit 1800 werden bij de legerhervorming bij decreet van 1 maart 1807 van koning Lodewijk Napoleon de regimentskinderen ook in Nederland formeel erkend. Er kwamen er twee bij iedere compagnie; zij werden toegelaten wanneer zij de volle ouderdom van twee jaar bereikt hadden en kregen tot en met hun vijftiende levensjaar *rations vivres* en een halve soldij. Op hun zestiende verjaardag werden zij in dienst genomen als tamboer of als gewoon soldaat. Deze regeling verviel toen op 1 januari 1809 het Korps Koninklijke Kweekelingen werd opgericht (zie § 3.9.1.d).

De positie van deze regimentskinderen werd onder koning Willem II opnieuw geregeld bij Koninklijk Besluit van 1 augustus 1841: de leeftijd werd bepaald tussen tien en zestien jaar en niet meer dan één per compagnie. Details over hun uniform werden precies geregeld bij een Koninklijk Besluit van 1843. Er waren bij de verschillende legeronderdelen ongeveer 250 regimentskinderen. In 1851 werden de regimentskinderen ondergebracht in een instructiebataljon in Kampen. De toegangseisen en de leeftijd werden verhoogd: in Kampen waren jongeren van zestien tot achttien jaar in opleiding. Het werd uiteindelijk een opleidingsschool voor onderofficieren. In Nieuwersluis werd in 1873 een pupillenschool voor jongens van twaalf tot veertien jaar opgericht. Deze school werd in 1896 weer opgeheven.

649 Heemskerk (1881), p. 111.

650 In Frankrijk werd het fenomeen van regimentskinderen bij een ordonnantie van 1 mei 1766 van de Franse koning Louis XV nader geregeld. Per regiment werden er budgettair twee plaatsen voor een *enfant de troupe* vastgesteld. Bij de legerhervormingen van 1791 werd de regeling ingetrokken, maar Napoleon voerde deze maatregel in 1800 weer in. Mocht de vader van een *enfant de troupe* sneuvelen, dan werd zijn zoon officieel *pupille de la Nation*.

In Nederland werd in 'Reglement en Generaale Ordres voor de Regimenten Infanterie van den Staat' van 1772 bepaald, dat het toegestaan was om bij de 'Nationaale, Schotsche, Duitsche en Waalsche Regimenten', die de kern vormden van het Staatse leger, 'landskinderen' aan te nemen, die een duim korter mogen zijn dan de minimummaat van vijf voet en vier duim. Onder 'landskinderen' werd niet alleen verstaan inboorlingen van de Republiek der Zeven Provinciën en de Generaliteit(slanden), maar ook personen uit landen als Schotland en Duitsland waar de ingehuude regimenten vandaan kwamen. Deze 'landskinderen' mochten dus 2,5 cm korter zijn. Bovendien stond de Prins van Oranje in zijn rol van kapitein-generaal aan ieder van de regimenten toe

vier Jongelingen, doch niet kleinder als ten minste vyf voet en twee duim Rhyndlandsche Maat, aan te neemen, en zulks voor minder dan acht, of tien jaaren, en wanneer een dezer Jongelingen de vereischte grootte van vijf duim en vier duim bekoomen heeft, zal een ander Jongeling in deszelfs plaatse moogen aangenomen worden, op dezelfde wyze; En indien een zodanig Jongeling binnen den tyd van twee jaaren de vereischte grootte van vyf voet en vier duim niet bekoomen heeft, zal denzelven in den tyd, dat het gepemittend is, om Paspoorten te geven, met Paspoort van de Compagnie laten gaan.

Niet de leeftijd is doorslaggevend of een jongeman gewoon soldaat kan worden of ontslagen wordt, maar de lengte: ze konden ze als kind bij het regiment in dienst komen als ze 160 cm groot waren en werden ze tot soldaat gepromoveerd als ze 165 cm groot waren. Als ze binnen twee jaar geen 5 cm groeiden, konden ze een paspoortkrijgen, dat wil zeggen konden ze ontslagen worden (Sloos (2011–2012), 37). De minimale lengte voor nieuwe rekruten, die een beroeps carrière binnen het leger begonnen, was hoger dan die voor militieplichtigen (157 cm volgens de Militiewet van 1817).

4.1.12. De Schutterijwet van 1827

Op 25 januari 1820 bood Willem I een wetsontwerp voor een nieuwe schutterijwet aan het parlement aan. Beoogd werd de organisatie van de schutterijen in het noorden te verbeteren en de schutterijen in de zuidelijke Nederlanden in te voeren⁶⁵¹. Er kwamen nogal wat 'aanmerkingen' uit de acht secties van de Tweede Kamer. De voorgestelde wet werd als onevenwichtig en onzorgvuldig beoordeeld. De koning trok op 8 juni 1820 het wetsontwerp in.

In 1827 kwam het tot een nieuwe wettelijke regeling voor de schutterijen; dat kreeg zijn beslag in de Wet op de Schutterijen van 11 april 1827⁶⁵². De bestaande schutterijwet was gebaseerd op de grondwet van 1814; kort na het vaststellen van de schutterijwet van 1815 kwam er een nieuwe grondwet voor het verenigd koninkrijk. Twaalf jaar later werd de schutterijwetgeving daaraan aangepast, hoewel de tekst van de grondwet van 1815 over de schutterij nauwelijks verschildte van de grondwet van 1814.

De titel van de wet verklaarde de noodzaak van de wettelijke regeling: wet houdende oprichting van schutterijen over de gehele uitgestrektheid van het rijk. In de in 1815 toegevoegde zuidelijke provincies waren na de samenvoeging met het Noorden de schutterijen niet opnieuw opgericht.

a. De Maastrichtse schutterijkwestie van 1821

Een wet van een paar maanden eerder

Aan de wetswijziging ging nog een conflict vooraf: de Maastrichtse schutterijkwestie⁶⁵³. Een van de (drie) burgemeesters van Maastricht mr. Jean François Hennequin (1772-1846) weigerde in 1820 gesteund door negen mederaadsleden (uit een gemeenteraad van zestien leden) de nodige maatregelen te treffen om de schutterij in Maastricht opnieuw op te richten conform de schutterijwet van 27 februari 1815. Hennequin redeneerde dat Maastricht pas door de beslissingen van het Congres in Wenen, vastgelegd in een verdrag met 9 juni 1815 als dagtekening, formeel aan Nederland was toegevoegd. Feitelijk was Maastricht al op 3 mei 1814 weer in Nederlandse handen. Op 1 augustus 1814 werd het formeel in handen van vorst Willem gesteld. En vóór 1794 had Maastricht twee heren gehad, de prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal in Den Haag (het *condominium*). Een wet vastgesteld vóór het Congres van Wenen (al was het maar met een paar maanden verschil) kon niet van toepassing worden geacht op Maastricht.

Strafvervolgning van een burgemeester

Minister Patrice de Coninck van Binnenlandse Zaken overwoog te adviseren een strafvervolgning tegen de tien recalcitrante Maastrichtenaars aan te vangen wegens plichtsverzuim (*forfaiture*) op grond van artikel 127 en 130 van de Nederlandse versie van de *Code Pénal*, maar raadde de koning uiteindelijk aan de zaak niet op de spits te drijven en het te houden bij een vermaning. Er werd voor het jaar 1819 alsnog een begroting voor de schutterij opgemaakt zonder die overigens tot uitvoering te brengen. Maar voor het jaar 1820 werd door de stad Maastricht wederom geen schutterijbegroting opgesteld. De drie burgemeesters werd bij besluit van de koning van 13 november 1820 opgedragen alsnog de financiële zaken rondom de schutterij voor 1819 en 1820 te regelen. Hennequin en de zijnen verklaarden zich opnieuw onbevoegd om te voldoen aan de naar hun opvatting onwettige opdracht. De Coninck adviseerde nu de onwillige burgemeester en zijn negen volgelingen te ontslaan. De Raad van State, ook om advies gevraagd in deze heikele kwestie, stelde vast dat de soevereiniteit over Maastricht al sinds mei 1814 bestaat, omdat na de feitelijke verovering op de Fransen en het vertrek van de commissaris van de geallieerden die samen tegen Napoleon streden er anders een gezagsvacuüm zou zijn ontstaan. Op finaal advies van minister van Justitie C.F. van Manen ontsloeg Willem I burgemeester Hennequin en de dwarsliggende raadsleden op 10 maart 1821. De gemeenteraad stuurde op 25 april 1821 een brief over deze kwestie aan koning Willem I, een brief wijselijk geschreven in de Nederlandse taal, nadat eerder nog voor het conflict op zijn hoogtepunt was op 11 augustus 1819 over de schutterij aan de koning een brief in het Frans geschreven was.

Tegen Hennequin werd bij het gerechtshof in Luik een strafvervolgning ingesteld wegens plichtsverzuim; hij en de negen raadsleden werden gearresteerd. Alleen tegen Hennequin werd de zaak doorgezet met een strafproces dat op 10 juli 1821 aanving. Hij werd bij dat proces verdedigd door zijn vriend mr. Erasme

651 Kamerstukken, 1819-1820, II, Bijlagen Handelingen, XVIII, 1 (Koninklijke Boodschap) en 2 (Ontwerp van Wet).

652 Wet van den 11 April 1827, houdende oprichting van Schutterijen over de gehele uitgestrektheid des Rijks, Stb. 1827, 17. Het wetsvoorstel werd op 19 oktober 1926 ingediend (Kamerstukken, 1826-1827, II, Bijlagen Handelingen, III, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting).

653 Zie hierover Van der Pot (1934).

Louis Surllet de Chokier (1769-1839)⁶⁵⁴. Het hof in Luik sprak hem op 13 juli 1821 vrij. Hennequin werd na drie maanden gevangenschap in vrijheid gesteld. De Maastrichtse schutterij werd gewoon opgericht⁶⁵⁵. Op 6 juni 1822 werd bij Koninklijk Besluit een nieuw reglement voor Maastricht vastgesteld met één burgemeester en twee schepenen, te benoemen door de koning.

De afschaffing van het driemanschap van burgemeesters

De gang van zaken in de Maastrichtse schutterijkwestie was aanleiding voor Willem I om, gebruikmakend van zijn bevoegdheid lokale reglementen met tussenkomst van de Staten van de provincies goed te keuren conform artikel 154 van de Grondwet van 1815, zijn greep op de gemeenten te verstevigen. In 1824 kwamen er nieuwe stadsreglementen en in 1825 nieuwe plattelandsreglementen. De belangrijkste wijziging was een éénhoofdig burgemeesterschap. Deze reglementen zijn van kracht gebleven tot de Gemeentewet van 1851, opgesteld door Thorbecke. In 1840 wordt door een kleine wijziging in de tekst van de Grondwet de grip van de regering op het lokale bestuur verder versterkt (zo wordt in artikel 134 over de lokale kiescolleges de term 'het stedelijk reglement' vervangen door 'de wet').

b. Een nieuwe schutterijwet voor Noord en Zuid in 1827

In de Koninklijke Boodschap van 18 oktober 1826⁶⁵⁶ waarmee Willem I de nieuwe schutterijwet aan de Staten-Generaal aanbood werd uitdrukkelijk naar de tekst van de Grondwet van 1815 verwezen. De 'ongelijkmatigheid der lasten' tussen Noord en Zuid noopte tot een nieuwe wet. In de Franstalige versie van de wet werden de schutterijen de *Gardes Communales* genoemd⁶⁵⁷. De wet werd met 57 tegen 39 stemmen aanvaard. De tegenstemmen op één na kwamen van kamerleden uit de Belgische provincies.

Wie kleiner is dan 'eene Nederlandsche el en vijf honderd zeventig strepen'⁶⁵⁸ (=157 cm) werd conform artikel 2 van de wet vrijgesteld; dat was dezelfde lengte als genoemd in de Schutterijwet van 1815, al werd daarin gesproken over vijf Rijnlandse voet. Alle mannelijke ingezetenen tussen 25 en 35 jaar moesten er – voor zover niet vrijgesteld – voor opkomen. In de oude wet waren de leeftijdsgrenzen 18 tot 51 jaar. De dienstdoende schutters (in tegenstelling tot de 'rustende') vond men in gemeenten met meer dan 2.500 inwoners. Uitgegaan werd van 2 schutters (was 3 schutters) per 100 inwoners. De schutterijdienst werd bepaald op 5 jaar (was 7 jaar). Daarna ging men voor vijf jaar over naar de reserveschutterij. De schutterij was verdeeld in 3 zogenoemde bans: (1) de ongehuwden, (2) de gehuwden en (3) weduwnaars met kinderen. De Eerste Ban kon ook ingezet worden als aanvulling op vrijwilligersleger en militie (voor bovenlokale, landelijke defensietaken) en de laatste twee categorieën behoorden tot de reserveschutterij.

De schutterijwet van 1827 leidde tot de heroprichting van schutterijen in de Zuidelijke Nederlanden. Die schutterijen bleken drie jaar later een welkome aanvulling van het Belgisch militair potentieel.

Bij besluit van 24 mei 1829 (no 98) benoemde Willem zijn zoon de Prins van Oranje, die hij eerder in mei 1829 al benoemd had tot vice-voorzitter van de Raad van State en voorzitter van de ministerraad, tot kolonel-generaal van de schutterijen. Deze benoeming van de 'Held van Waterloo' in belangrijke functies had mede de bedoeling om het zuiden van het koninkrijk, waar de kroonprins veel aanzien genoot, gunstig te stemmen.

654 Hennequin en Surllet de Chokier, beiden van Waalse afkomst, speelden in het nieuwe koninkrijk België nog een belangrijke rol. Surllet de Chokier was 24 februari 1831 tot 21 juli 1831 regent in afwachting van de benoeming van Leopold I tot Koning der Belgen. Hij maakte tijdens het regentschap geen sterke indruk (Op den Beeck (2015), p. 368-375). Hennequin werd op 2 april 1831 benoemd tot gouverneur van (Belgisch) Limburg; dat bleef hij tot 24 september 1834. Hennequin en Surllet de Chokier woonden als boezemvrienden tot hun dood op een landgoed in Gingelom.

655 Bij het uitbreken van Belgische opstand bleef Maastricht als een vesting in handen van de Noordelijke Nederlanden. Door de Nederlandse commandant generaal Bernhard Dibbets (1782-1839), eerder actief in het Bataafse Legioen en in het leger van Napoleon, werd uit voorzorg de Maastrichtse schutterij in november 1830 ontbonden. Voor generaal Dibbets, overleden en begraven in Maastricht, ter plaatse omstreken en verguisd, werd in 2006 op een van de pijlers van een brug over de Maas een gedenksteen onthuld. Deze late erkenning staat in schril contrast met het verplaatsen van zijn grafmonument naar het binnenterrein van een kazerne in 1925, dat – bijna een eeuw na dato – uit voorzorg in de vroege morgenuren geschiedde om woedende reacties uit het Maastrichtse publiek te voorkomen.

De schutterij van Maastricht werd pas door het besluit van Willem III van 19 september 1867 weer opnieuw opgericht per 1 januari 1868 (Stb. 1867, 99).

656 Kamerstukken, 1826-1827, II, Bijlagen Handelingen, III, 1 (18 oktober 1826).

657 In de Belgische grondwet van 1831 worden voor schutterij de woorden *Garde Civique* en Burgerwacht gebruikt.

658 In dit geval staat een el niet voor 69 cm, maar voor één meter; een streep is een millimeter.

4.1.13. De afdanking van de buitenlandse huurlingen in 1828

Sinds 1814-1816 functioneerden er in het Nederlandse leger vier regimenten Zwitserse huurlingen met een formatieve sterkte van 8.000 man, ongeveer een kwart van de Nederlandse armee. Het inhuren van Zwitsers was een overblijfsel uit het achttiende-eeuwse Staatse Leger. De grondwet van 1815 maakte het de koning mogelijk naast 'inboorlingen' ook vreemdelingen te werven voor de staande armee. Deze Zwitserse regimenten werden gezien als een keurkorps van de koning persoonlijk, geheel in lijn met zijn autoritaire opvatting van het koningschap.

Men vond in het parlement de Zwitserse soldaten te duur. De indiening in september 1828 van de tienjaarlijkse begroting voor de periode 1830-1839 was aanleiding om – mede in het kader van de strijd om de financiële macht tussen koning en parlement – de koning ertoe te brengen de Zwitserse regimenten af te danken. Uiteindelijk stemde Willem I in met de licentiatie (= met verlof sturen) van de vier regimenten. In zijn Koninklijk Besluit van 31 december 1828 (no 102) werd bepaald dat de formele ontbinding zou plaatsvinden per 31 december 1829. Het ging om 290 officieren en 6.897 onderofficieren en manschappen, in totaal 7.187 man. De capitulaties voor de regimenten hadden een einddatum na 31 december 1929: regiment 31 (uit het kanton Graubünden) per 27 oktober 1834, regiment 29 (uit het kanton Bern) op 23 september 1839, regiment 30 (uit het kanton Zürich) op 19 oktober 1839 en regiment 32 op 29 maart 1840⁶⁵⁹.

De naderende ontbinding van de Zwitserse regimenten leidde tot een toename van desertie van deze militairen, reden genoeg om als bijzondere maatregel de directe opzending van veroordeelde Zwitserse deserteurs naar het Algemeen Depot van de Landmacht (no 33 in Harderwijk) te gelasten om hen daar aan 'een strafkursus' te onderwerpen⁶⁶⁰.

Er werd op 7 juli 1829 als koninklijk keurkorps een aantal eenheden grenadiers en jagers⁶⁶¹ opgericht om 'onmiddellijk onder Ons oog dienst te doen', te legeren in Den Haag en Brussel. Om tot deze lijfwacht te worden toegelaten moest een militair tenminste 172,7 cm lang zijn⁶⁶²; dat is 16,2 cm langer dan de minimummaat uit de militiewet 1817. Het was de bedoeling dat de grenadiers en jagers in de gewapende strijd los van de andere legeronderdelen zouden functioneren, onder meer als verkenner; massaal optreden paste niet bij de grenadiers (totaal 2.144 man) en de jagers (totaal 2.256 man).

Het enige onderdeel van de Nederlandse strijdkrachten waarvan nog buitenlanders deel uitmaakten was het Nederlands-Indisch leger, dat in 1830 werd losgemaakt van het Nederlandse leger. Het is niet uit te sluiten dat de verzelfstandiging van het koloniale leger ook te maken had met de mogelijkheid vreemdelingen te blijven rekruteren. Tot aan de Eerste Wereldoorlog werden daarin niet-Nederlandse vrijwilligers in opgenomen. Het Algemeen Depot te Harderwijk was weliswaar opgericht voor de werving van soldaten voor de koloniën, maar werd ook, nadat het KNIL in 1830 verzelfstandigd werd, beschouwd als een corps van de landmacht, zoals bevestigd werd in KB 19 oktober 1843, no 64.

4.1.14. De afscheiding van België in 1830

a. De eenheid van het grote koninkrijk niet te handhaven

Er waren grote verschillen tussen Zuid en Noord: om te beginnen drie miljoen Belgen tegenover twee miljoen 'Hollanders', Frans tegenover Nederlands, katholiek tegenover protestants, industrie tegenover handel, met en zonder koloniën. Er zijn veel oorzaken en aanleidingen om de afscheidingsbeweging te verklaren; vooral het beleid van de koning ten aanzien onderwijs, taal en godsdienst, die voor Willem heel belangrijk waren om één natiestaat van Nederlanders (in het Frans systematisch vertaald met *Belges*)⁶⁶³ te smeden uit Noord en Zuid, dreef in het zuiden liberalen en katholieken samen in een strijd bare coalitie.

659 Amersfoort (1988), hoofdstuk VIII.

660 Circulaire 4 mei 1829 (RM 1830, 90).

661 Grenadiers en jagers zijn van oorsprong streng geselecteerde en gespecialiseerde militairen van de infanterie: grenadiers (met de traditionele berenmutsen als hoofddekse) als granaatwerpers, ontstaan in de zeventiende eeuw en jagers (met van oudsher groene uniformen) als scherpshutters, ontstaan in de achttiende eeuw. Het garderegiment vormde een eliteafdeling van de landmacht. Bewaking van Den Haag is altijd een van de hoofdrollen van het regiment gebleven. Vijf bataljons Grenadiers en vijf bataljons Jagers nemen in 1946-1949 aan de Politie Acties deel, ingedeeld bij de 1e Divisie (7 december Divisie) (zie Schulten en Prins (1980)). In de huidige legerorganisatie functioneert het Garderegiment Grenadiers en Jagers, nu volledig bestaand uit vrijwilligers, als onderdeel van de Luchtmobiele Brigade (met de rode baretten); deze eenheden zijn ingezet in voormalig Joegoslavië en in Afghanistan.

662 KB van 7 juli 1829, no 104. Zie ook Bruijn en Wels (2003), p. 288.

663 Met de Latijnse term *Belgia Regia* werden de Zeventien Provinciën tot laat in de zestiende eeuw aangeduid.

De beknotting van de persvrijheid inclusief de veroordeling tot gevangenisstraf en geldboeten van kritische journalisten op grond van de wet van 16 mei 1829⁶⁶⁴ verscherpte het conflict nog.

De grote onvrede over het beleid van Willem I op tal van terreinen bracht in de zuidelijke Nederlanden een coalitie van liberalen en katholieken bijeen (het unionisme).

De opvoering (ter gelegenheid van de 58e verjaardag van koning Willem I op 24 augustus!) op 25 augustus 1830 van de opera *La Muette de Portici* handelend over de Napolitaanse opstand in 1647 tegen de Spaanse overheersing van de Franse componist Daniel François Esprit Auber (1782-1871) deed de vlam in de pan slaan, met name door een aria met muzikale reminiscenties aan de melodie van *La Marseillaise*⁶⁶⁵. Het was – mede onder invloed van de Julirevolutie in Frankrijk – de start van de omwenteling die zou leiden tot de onafhankelijkheid van België⁶⁶⁶.

In 1830 bij de schermutselingen met België had het leger door de vermenging van de staande armee en de militie per 1 januari 1819 in grote lijnen reeds de structuur van beroepsofficieren en onderofficieren enerzijds en dienstplichtige manschappen anderzijds. Op het moment van het uitbreken van de opstand bestond het leger voor meer dan de helft uit Zuid-Nederlanders: van de achttien afdelingen (regimenten) infanterie waren er elf die als Belgisch beschouwd moesten worden en zeven als Hollands. Het succes lag bij het begin van de opstand bij de Belgen⁶⁶⁷. Brussel, het hart van de revolutie, moest in de nacht van 26 op 27 september 1830 ontruimd worden door de koninklijke troepen; er waren tussen de 900 en 1.600 doden gevallen. Later keerden de kansen, althans vanuit militair perspectief. Militair gezien was het optreden tegen de Belgen na een aanvankelijke terugtocht bij het begin van de opstand een even groot succes als het politiek een fiasco was.

b. Mobilisatie van de militie en de schutterij

Op 30 augustus 1830 werd alle verlofgangers van de militie opgeroepen, op 30 september 1830 de reserve; zij werden vooral in Noord-Brabant geleverd. Onder commando van prins Frederik (1797-1881), tweede zoon van Willem I, trachtte het ‘Hollandse’ leger, dat overigens voor twee-derde uit Belgen bestond, de orde te handhaven, maar moest zich vrij snel terugtrekken. Op 4 oktober 1830 besloten de Belgen tot de onafhankelijkheid van hun eigen land, gesteund door de grote mogendheden die in Londen in een conferentie verenigd waren. De dag daarna, op 5 oktober 1830, richtte Willem I met een oproep zich tot het Nederlandse volk om vrijwillig dienst te nemen.

Uwe krachten, bewoners der getrouwe gewesten! Worden in deze ogenblikken tot bescherming van uw geboortegrond vereischt. De toestand van dit Rijk vordert dat eene algemeene wapening te dien einde spoedig tot stand gebracht zij, en dat dezelfde veerkracht, die elders tot vernieling aangewend wordt, hier tot behoud van al wat u dierbaar en heilig is, in 't werk wordt gesteld.....Welaan,

Te Wapen, op de dringende bede van Uwen Vorst.

Te Wapen voor de zaak van orde en recht.

Te Wapen, onder ootmoedig en biddend opzien tot den Almachtigen God, die Nederland en Oranje zoo dikwerf uit de grootste gevaren heeft gered⁶⁶⁸.

664 De wet van 16 mei 1829 (Stb. 1829, 34), ‘houdende aanvulling van eenige gapingen in het Wetboek van Strafrecht’.

665 Het gaat over de tekst: *Amour sacré de la patrie, rends-nous l'audace et la fierté; à mon pays je dois la vie. Il me devra sa liberté*. (Heilige vaderlandsliefde geeft ons moed en trots; aan mijn land ben ik mijn leven verschuldigd. Het zal mij zijn vrijheid geven).

666 De Belgische vakbondsmen Maurice Bologne duidde honderd jaar na dato de Belgische Opstand vanuit een marxistisch perspectief; de aanzet tot de opstand was een sociaal conflict tussen bourgeoisie en proletariaat in een pre-industriële samenleving. Er was eind augustus 1830 al sociale onrust vanwege de gestegen broodprijs. De woede van de menigte werd ook gekoeld op bedrijven die machines voor de productie hadden opgesteld. De schutterij bleek onbetrouwbaar, omdat deze door plaatsvervangende overwegend uit proletariërs bestond. Daarom werd een burgerwacht uit de bourgeoisie gevormd. De stelling van Bologne is dat de Belgische bourgeoisie, die tot dan toe geprofiteerd had van de vereniging met Holland en van de samenwerking met de Hollandse bourgeoisie, deze proletarische onrust overnam en voor eigen doeleinden doorzette (Bologne (1979)).

667 In Brussel waren liefst vijf functionarissen, ieder op zijn manier, verantwoordelijk voor de openbare orde;

– de civiele gouverneur van Zuid-Brabant Hyacinthe van der Fosse (1770-1834);

– de commandant van de mareschaussee Frederik Aberson (1779-1831);

– de militaire bevelhebber van de provincie Willem Frederik graaf van Bylandt (1771-1855);

– de commandant van de residentie Brussel Guillaume Wauthier (1765-1838);

– de militaire gouverneur van de residentie Brussel Guillaume baron De Constant Rebecque de Villars (1750-1832).

Het zal niet verbazen, dat de opstand, begonnen op 25 augustus 1830, tamelijk ongecoördineerd werd bestreden (Hoff en Roitero (1995), p. 93-94).

668 Stb. 1830, 62, ook afgedrukt bij Moeyes (2007), p. 18.

De studentenweerbaarheidscorpsen dateren uit die tijd. Men stond in Noord-Nederland eensgezind achter Oranje ter verdediging van de eenheid van het Koninkrijk. Het enthousiasme van de bevolking stond echter in geen verhouding tot de militaire paraatheid: eerst een snelle aftocht uit Brussel, daarna een zekere dominantie over de Belgische troepen, maar uiteindelijk de opgave van de citadel van Antwerpen en daarna de jarenlange wapenstilstand. De oorspronkelijke geestdrift van de vrijwilligers verzandde uiteindelijk in het wachtlopen⁶⁶⁹.

De schutterijen werden 'mobiel verklaard' om de bezetting van de vestingen over te nemen, opdat de bezettingstroepen zich bij het veldleger konden voegen. Deze mobilisatieverklaring werd vastgelegd in het Koninklijk Besluit van 4 oktober 1830 (Stb. 1830, 61); daarin werden de dienstdoende (dus niet de rustende) schutterijen 'tot dienst buiten de gemeenten dadelijk beschikbaar' gesteld. In een besluit van 11 oktober 1830 (Stb. 1830, 69) werd een en ander nader uitgewerkt: de schutterijplichtigen tussen de 25 en 35 jaar werden opgeroepen. Deze vormden de Eerste Ban bestaande uit ongehuwden en gehuwden zonder kinderen. De gehuwden met kinderen werden ingedeeld bij de Tweede Ban of de reserve. En in een besluit van 16 oktober 1830 werd bepaald dat voor plaatsvervangers van de schutters de maximumleeftijd werd opgetrokken tot 40 jaar.⁶⁷⁰

20 van de 39 bataljons tijdens de Tiendaagse Veldtocht waren schutterijeenheden⁶⁷¹. De verliezen van de Nederlandse schutterijen waren 24 schutters, 2 onderofficieren en 3 officieren⁶⁷².

Er was geen afdoende wetgeving om de schutterijplicht met sancties af te dwingen. De Gouverneur van Gelderland W.H.A.C. van Heeckeren van Kell (1774-1847), geconfronteerd met een slechte opkomst, wees in een brief van 16 november 1830 de minister van Binnenlandse Zaken baron Hendrik Jacob van Doorn van Westcapelle op de juridische lacune. De minister zat daar niet zo mee, omdat hij van oordeel was dat de strafwet voor de militairen zonder problemen analoog toegepast kon worden op (de Eerste Ban van) de schutterijplicht. Het bedoelde artikel 82 van de Regtspleging bij de Landmagt (de strafvorderlijke regeling van het militair strafrecht), luidde:

De Commanderende Officier zal alsdan, met overleg van Commissarissen en den Auditeur-Militair, zoodanig correctieve middelen bepalen als kunnen strekken, om den beschuldigde te doen besluiten, om zijne verpligting, te voldoen.

Toch had die lacune in de wet nog merkwaardige gevolgen. Burgemeester Cornelis Simonsz Prins (1771-1843) van Wormerveer had een schutter die weigerde onder de wapenen te komen laten arresteren en naar Haarlem laten opzenden. De schutter werd daar onmiddellijk in vrijheid gesteld en de burgemeester werd wegens onwettige vrijheidsberoving tot gevangenisstraf veroordeeld⁶⁷³.

c. Een snelle terugtrekking en een korte veldtocht

Was Brussel door de noordelingen snel opgegeven, Antwerpen werd stevig aangevallen door de zuiderlingen en serieus verdedigd door de noorderlingen onder leiding van generaal David Chassé. Deze bevelhebber liet eind oktober 1830 vanuit de citadel (ook Zuiderkasteel genaamd) een bombardement op het centrum van de stad uitvoeren.

In november 1830 kwam in België een Nationaal Congres bijeen. Dit congres bevestigde op 18 november 1830 de onafhankelijkheid van België als zelfstandige staat, daarbij andere mogelijkheden zoals een confederatie met Nederland of aansluiting bij Frankrijk verwerpend. Op het politieke front ontstond een impasse, omdat de XVIII artikelen van de Londense conferentie van 26 juni 1831 voor Willem I onaanvaardbaar waren.

⁶⁶⁹ zie Van der Hoeven (1973).

⁶⁷⁰ Dat de mobilisatie van de schutterij vergaande gevolgen had voor het persoonlijk leven van burgers die tot dan toe als schutters niet meer dan wat oefeningen op zaterdagmiddag moesten verrichten, blijkt uit het dagboek van de Amsterdamse winkelbediende Jan Teunisse (1805-1850). Hij was uitgeloot voor de militie, maar werd van zijn 25ste tot zijn 35ste levensjaar schutterijplichtig. Hij vertrok, 25 jaar oud, op 10 november 1830 met 630 man van de Amsterdamse schutterij naar Nijmegen om daar de bezetting van de vesting over te nemen. In augustus 1831 ging hij als flankeur mee met de vierde divisie en was betrokken bij de innname van Hasselt en Leuven. Teunisse keerde op 5 september 1834 na bijna vier jaar terug in Amsterdam. Ingeborg Teunisse verzorgde in 2002 het dagboek van haar betovergrootvader. Zie Teunisse (2002).

⁶⁷¹ Amersfoort (1995), p. 57.

⁶⁷² www.nmm.nl

⁶⁷³ Snapper (1990), p. 239.

Onder druk van de grote Europese mogendheden werd in december 1830 een scheidingsverdrag opgesteld; dat werd door de koppige Willem I niet aanvaard; jaren later moest hij met een (financieel) minder gunstige regeling genoegen nemen.

Inmiddels ging de strijd om Antwerpen door. Op 5 februari 1831 ging J.C.J. van Speijk (1802-1831)⁶⁷⁴ met zijn kanonneerboot en bemanning liever de lucht in dan ten prooi te vallen aan de Antwerpse opstandelingen. Dat Van Speijk op deze manier voorkwam dat de Nederlandse vlag in Belgische handen viel, is in het Noorden beschouwd als een heldendaad zonder weerga, misschien het enige optreden dat frustraties van de Hollanders over de Belgische Afscheiding enigszins kon compenseren⁶⁷⁵.

Op 24 februari 1831 koos het Belgische congres definitief voor de staatsvorm van een koninkrijk, een en ander onder druk van de Britse, Pruisische en Oostenrijkse monarchieën. De Duitse prins Leopold van Saxe-Coburg (1790-1865) legde op 21 juli 1831 de eed af als koning der Belgen. Deze daad was het signaal van de definitieve afscheiding, dat voor Willem I op zijn beurt aanleiding was om zijn militaire vuist te ballen.

Eind juli 1831 bestond de Nederlandse krijgsmacht uit 88.000 man, van wie 36.000 voor het veldleger, de overige mankracht was het reserveleger en de troepen (vooral schutters) ter bewaking van forten en vestingen. Op 2 augustus 1831 trok het leger de grens met de Zuidelijke Nederlanden over. Het Belgische leger, ongeveer even groot, maar minder goed georganiseerd, werd binnen een paar dagen uitgeschakeld. Toen riep Leopold I de steun van de Fransen in. 50.000 manschappen schoten de Belgen te hulp, later nog eens aangevuld tot 90.000, dat alles onder leiding van de Franse maarschalk Étienne Gérard (1773-1852). De Tiendaagse Veldtocht die met enige schermutselingen maar zonder veldslagen elf dagen duurde vond op 12 augustus 1831 onder internationale druk een abrupt einde.

De XXIV artikelen van de Londense conferentie van 15 oktober 1831 waren voor Willem I wel gunstiger, maar nog steeds onaanvaardbaar. Het kwam tot een wapenstilstand waarbij Limburg (met uitzondering van de vestingstad Maastricht en de buurgemeente St. Pieter) en Luxemburg in handen van de opstandelingen bleven.

d. De oprichting van de landstorm als reserveleger in 1832

In november 1832 werd het nog een keer spannend. Er kruisten voor de Belgische kust Franse en Engelse oorlogsbodems. Een invasie dreigde en de schepen van de Nederlandse koopvaardij werden opgebracht naar Franse en Engelse havens. Een Frans landleger trok voor de tweede keer België binnen en legde een cordon om de citadel van Antwerpen, waar 4.500 Nederlandse militairen waren samengetrokken. Deze Franse hulp was voor koning Willem I aanleiding om de verdediging van het vaderland (en dat is dus inclusief de Zuidelijke Nederlanden) als een extra reserveleger een landstorm op te richten. De landstorm lag in het verlengde van de schutterij, zoals voorzien was in artikel 79 van de Schutterijwet van 1827. Daarom werd in het wetsontwerp dat Willem op 23 november 1832 naar het parlement stuurde uitdrukkelijk verwezen naar die wet⁶⁷⁶. Wie tussen 19 en 50 jaar oud was en niet reeds lid van de milite of de schutterij was, kwam daarvoor in aanmerking. Deze leeftijdsgrenzen waren aanzienlijk ruimer dan die van de milietwet van 1817 (19-23 jaar) en van de schutterijwet van 1827 (25-34 jaar). Vrijstelling was er alleen voor de gebrekkigen, de geestelijken en de zeeloodsen. De vijf afdelingen van de Tweede Kamer brachten drie dagen later, op 26 november 1832, verslag uit. De kamerleden hadden de gelegenheid gevonden voor allerlei vooral redactionele en juridische opmerkingen en verbeteringen⁶⁷⁷. Minister van Doorn van Westcapelle van Binnenlandse Zaken reageerde daarop met een brief van 30 november 1832⁶⁷⁸. Op 19 december 1832 stond de wet in het staatsblad⁶⁷⁹ en op 30 december 1832 kwam er een uitvoeringsbesluit (Stb. 1832. 64).

De energieke Willem had daar niet opgewacht, want op dezelfde dag dat hij het wetsontwerp naar de Tweede Kamer zond vaardigde hij een koninklijk besluit uit, waarin hij de gouverneurs van de provincies

674 Jan van Speijk werd kort na zijn geboorte op 31 januari 1802 vanwege het overlijden van zijn ouders opgenomen in het Burgerweeshuis van Amsterdam. Hij werd opgeleid tot kleermaker. In 1820 volgde hij zijn broer, die bij de marine was, naar zee. Er zijn geen aanwijzingen dat hij als weesjongen min of meer gedwongen bij de marine werd geplaatst.

675 Rovers (2000).

676 Kamerstukken, 1832-1833, II, Bijlagen Handelingen, VIII, 1 (Koninklijke Boodschap) en 2 (Ontwerp van Wet)(23 november 1832).

677 Kamerstukken, 1832-1833, II, Bijlagen Handelingen, VIII, 6 (Processen-Verbaal van de beraadslagingen der Afdelingen)(26 november 1832).

678 Kamerstukken, 1832-1833, II, Bijlagen Handelingen, VIII, 7 (Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken)(30 november 1832).

679 Wet van 19den December 1832, houdende bepalingen nopens de dienst bij den Landstorm, Stb. 1832, 58.

machtigde de mannen voor de landstorm op te roepen. Daarin werd ook de aard van de taken van de landstorm omschreven: na het luiden van de alarmklok moesten de eenheden van de landstorm verzameld worden, de posten op vestingen bezet worden, militaire transporten verzorgd worden en met de wapens geoefend worden. Men moest voor zover mogelijk eigen wapens meenemen: geweer, jacht of ganzenroer en ook sabels en pistolen. Wie geen wapen had, werd een pick ter hand gesteld volgens het model van het departement van Oorlog, maar wel op kosten van de gemeente. De oprichting van de landstorm maakte het mogelijk om de reserveschutterij (de (rustende) schutterijen uit de kleinere gemeenten) naar het zuiden te sturen⁶⁸⁰.

Maar de landstorm in oprichting heeft de val van de citadel van Antwerpen, die vanaf 15 november 1832 werd belegerd, niet kunnen voorkomen. Ten koste van 370 Nederlandse en 560 Franse gesneuvelden werd de strijd beslecht. Op 24 december 1832 moest generaal Chassé capituleren⁶⁸¹ en de stad Antwerpen overgeven aan het Franse leger; het Belgische leger nam bij deze belegering een neutrale houding in. Chassé werd als krijgsgevangene door de Fransen naar Duinkerken afgevoerd. Hij werd daar met bijzonder respect bejegend, ook omdat hij in het Bataafs Legioen en het leger van Napoleon gediend had. Chassé werd in mei 1833 weer vrijgelaten.

e. En een lange wapenstilstand

In 1833 kwam het tot de eerste afspraken tussen Nederland en België: op 21 mei 1833 werd in Londen de doorvaart van de Belgen over de Schelde geregeld en op 18 november 1833 in Zonhoven (bij Hasselt) de vrije vaart voor de Nederlanders op de Maas naar Maastricht. Er zouden in afwachting van nadere besprekingen en verdragen geen militaire interventies meer zijn. In 1834 keerde de Mobiele Schutterij huiswaarts⁶⁸².

Er was in feite een wapenstilstand. Pas op 13 maart 1838 legde Willem I gezien het enorme beslag dat de mobilisatie legde op de staatsfinanciën zich definitief neer bij de formele afscheiding van België. Van Belgische kant was er intussen grote weerstand om Luxemburg en Limburg, dat zij vanaf 1830 in bezit hadden weer af te staan. Op 19 april 1839 werden de XXIV⁶⁸³ artikelen van het Londens verdrag getekend. Hiermee werd door Nederland de onafhankelijkheid van België erkend, dat volgens artikel VII van het Londens verdrag *perpétuellement neutre* (eeuwig neutraal) zou moeten blijven. Aan Belgische zijde stemden alle vertegenwoordigers afkomstig uit het bezette Nederlands Limburg tegen: men wenste de teruggave van Limburg ten oosten van de Maas aan Nederland niet te accepteren⁶⁸⁴.

Met een Koninklijk Besluit van 4 augustus 1839 (Stb. 1839, 34) werd het Korps Mobiele Schutterij, de Reserve-Schutterij en de Landstorm formeel ontbonden⁶⁸⁵. Het optreden van de (stedelijke) schutterij als nationale hulptroepen ten tijde van de Belgische opstand was het laatste militaire hoogtepunt van deze lokale strijdmacht.

Bij het aflopen van het conflict met België bestond het totale Nederlandse leger uit 108.000 man, tien jaar later 56.000⁶⁸⁶.

4.1.15. De oprichting van het KNIL in 1830

a. Het KNIL los van de Nederlandse krijgsmacht

De legervorming in Nederland werd mede bepaald door het feit dat er soldaten nodig waren overzee. Dienstplichtigen konden door een grondwettelijk verbod daarheen niet gezonden worden. Maar de werving soldaten voor de Oost had invloed op de markt van vrijwilligers voor het leger in Europa en van remplaçanten ten behoeve van de vermogende ingelote militieplichtigen.

680 Het was onzeker of de wettelijke regeling van de landstorm bij het beëindigen van de bijzondere omstandigheden formeel was ingetrokken. Daarom is voor de zekerheid met artikel 40 van de wet van 24 juli 1901 (Stb. 1901, 160), die de opheffing van de schutterij en de oprichting van een landweer regelde, de wet van 19 december 1832 (Stb. 1832, 58) ingetrokken. Zie § 5.1.14.a) en Coolen (1999), p. 71.

681 Bij de capitulatie waren behalve maarschalk Gérard ook aanwezig de 22-jarige Ferdinand-Philippe d'Orléans (1810-1842) en de 18-jarige Louis d'Orléans duc de Nemours (1814-1896), zonen van de Franse koning Louis-Philippe en broers van de eerste Belgische koningin Louise (1812-1850).

682 Snapper (1990), p. 253.

683 De definitieve versie van het Londense verdrag van 1839 bevat overigens 26 artikelen.

684 Zie Smit (1946).

685 Bij besluit van 4 augustus 1839 (Stb. 34) werden de besluiten van 4 oktober 1830 (Stb. 1830, 61), 11 oktober 1830 (Stb. 1830, 69), 17 november 1832 (Stb. 1832, 49 en 50) en 23 november 1832 (Stb. 1832, 55) buiten werking gesteld.

686 Bevaart (2001), p. 69.

Gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (1780-1844)⁶⁸⁷, vertrouweling en geestverwant van koning Willem I, nam in 1830 kort na zijn aantreden in Indië de beslissing om het koloniale leger los te koppelen van het Nederlandse leger in Europa. Hij beslechtte daarmee *de facto* ook het jarenlange conflict tussen de ministeries van Oorlog en Koloniën over de zeggenschap over het leger overzee. Van den Bosch vaardigde op 4 december 1830 de 'Algemeene Orders voor het Nederlandsch-Oost-Indisch Leger' uit. De vraag of hij hiertoe de formele bevoegdheid had, is feitelijk niet zo relevant, omdat hij handelde in overeenstemming met afspraken die hij voor zijn vertrek met koning Willem I had gemaakt. De besluiten van Van den Bosch werden een paar jaar later bevestigd in de Koninklijk Besluiten van 10 maart 1832 (no 93 en no 94)⁶⁸⁸.

De gang van zaken rond de langdurige campagne tegen de Javaanse opstand van 1825-1830 (eindigende met de gevangenneming van prins Diponegoro op 28 maart 1830, overleden in ballingschap op Celebes in 1855) was de reden voor een krachtige reorganisatie en verzelfstandiging van het leger in Indië⁶⁸⁹. Of het besluit van 1830 om het Indische leger los te maken van het Nederlandse leger iets te maken heeft met de Belgische opstand en de militaire reactie daarop is niet duidelijk, maar ook niet onaannemelijk.

Van den Bosch was ook de bestuurder die het cultuurstelsel invoerde; dat stelsel verplichtte de inlandse landbouwers een-vijfde van hun oogst aan het gouvernement af te staan. Hierdoor sloeg de balans van Indië van een kostenpost om in 'batig slot': om te beginnen 93 miljoen gulden in de periode 1831-1840. Met dit Indisch 'batig slot' kon de mobilisatie van het leger na de wapenstilstand met België geruime tijd gefinancierd worden, reden waarom het zo lang kon duren voordat het tot een verdrag met de Belgen kwam.

De formatie van het leger reduceerde Van den Bosch tot 14.000 man: 700 officieren, 6.300 Europese onderofficieren en manschappen en 7.700 inlandse soldaten. Drie jaar lang waren geen substitutietroepen nodig. In 1834 werden de zendingen van nieuwe manschappen hervat; zij kwamen maar moeizaam op gang.

b. Zwarte soldaten uit de Goudkust

Er werden initiatieven genomen om op verschillende plaatsen troepen te werven. Al in 1827 had de excentrieke Britse majoor Charles Hamilton Smith (1776-1859)⁶⁹⁰ van Vlaamse afkomst aan prins Frederik als commissaris-generaal van Oorlog, het plan voorgelegd in Suriname en op de westkust van Afrika zwarte soldaten te werven voor het leger in Oost-Indië; Hamilton deed zijn gedetailleerde voorstellen op grond van zijn ervaring bij het Britse West-Indische leger. Het plan kwam niet tot uitvoering⁶⁹¹. Ook een plan om voormalige slaven uit de Noordelijke Staten van Amerika te werven voor het koloniale leger werd afgewezen.

In 1831 werd besloten om bij wijze van experiment 50 zwarte rekruten vanuit het fort St. George d'Elmina aan de Goudkust voor Indië te werven. Het zouden geen slaven mogen zijn, maar vrije personen. Het zouden alleen negers mogen zijn en geen 'tapoeijers' (kleurlingen). Op 17 december 1831 werden de eerste 18 rekruten ingescheept. Later nog eens 26. Het werden in totaal 44 'vrijwilligers': veroordeelde gedetineerden, garnizoenssoldaten van Elmina en 'pandelingen' (door hun familie als onderpand voor schulden ter beschikking gestelden). De Afrikaanse soldaten werden in het Maleis *Belanda Hiram* (zwarte Hollanders) genoemd. Zij voelden zich meer gelijk aan de Hollanders dan aan de Indiërs. Als troepsoldaten voldeden de leden van deze proefgroep redelijk goed.

Bij Koninklijk Besluit van 11 mei 1836 (no 1) werd besloten de werving in West-Afrika op grotere schaal aan te pakken. Generaal Jan Verveer (1775-1838), gemandateerd commissaris namens koning Willem I, kon op 18 maart 1837 tot een overeenkomst komen met Ashanti-koning Kwaku Dua (1797-1867). Belangrijke voorwaarde voor de werving van de soldaten binnen het Ashanti-rijk was de rechtspositionele gelijkstelling tussen de Afrikaanse soldaten met de Europese soldaten van het Indisch leger. De koning zou zelf 1.000 man leveren; de rest zou via een Nederlands werfbureau in Ashanti-hoofdstad Kumasi worden geworven. Het ging niet om Ashanti's zelf, maar slaven van andere onderworpen stammen (Donko's genoemd), die – zo rechtvaardigden de Nederlandse wervingsofficieren zich – anders wellicht als mensenoffer

687 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 8, 12-17.

688 Heshusius (1990), p. 17.

689 Elands (2001), p. 11.

690 Hamilton Smith, letterlijk een kleurrijk figuur, had in 1800 geëxperimenteerd met de beste kleur voor militaire uniformen gezien de grotere accuratesse van de musketten; een grijs uniform was het moeilijkst te raken. Hij was ook schilder en tekenaar van militaire taferelen.

691 Van Kessel (2005), p. 30-32.

volgens Ashanti-riten ter gelegenheid van het overlijden van hooggeplaatste personen gedood zouden worden⁶⁹². Deze slaven zouden door generaal Verveer eerst 'gemanumitteerd' (vrijgemaakt) moeten worden. Dat had vooral te maken met de opstelling van de Britten, die de slavenhandel én de slavernij verboden hadden⁶⁹³. Verveer vertrok na afloop van zijn onderhandelingen terug naar Nederland in gezelschap van twee Ashanti-prinsen Kwasi Boakye en Kwame Poku⁶⁹⁴ (als een soort gijzelaars?). Verveer keerde terug naar Elmina in het kader van een strafexpeditie tegen koning Bonsu, die in opstand was gekomen tegen het hardvochtig bewind van Verveer's opvolger H.J. Tonneboeyer. Bonsu werd door Verveer gevangengenomen en op 29 juli 1838 opgehangen; zijn hoofd, op sterk water gezet, kwam terecht in het Anatomisch Museum in Leiden⁶⁹⁵.

Vanuit Engeland was er druk om de werving van zwarte soldaten te stoppen: het werd toch gezien als een vorm van slavenhandel. Achter deze Britse politieke druk zat het *Committee of Gold Coast Merchants*, de particuliere organisatie die zeggenschap in dat gebied uitoefende, want er was geen officieel Brits staatsgezag gevestigd in deze regio van Afrika.

De werving van zwarte soldaten voor de Oost kwam langzaam op gang. Tussen 1832 en 1844 waren 2.283 zwarte soldaten in Indië gearriveerd, waarvan er begin 1845 nog 1.098 ter beschikking waren.

Na aanvankelijke positieve berichten over het functioneren van de zwarte soldaten in de Oost kwamen er later rapporten binnen over mouterij en rebellie onder deze KNIL-militairen (zie § 4.6.2.d). De oorzaak van deze onlusten lag vooral in het feit dat de principiële gelijkstelling van de Afrikaanse soldaten met de Europese soldaten in de praktijk niet gerealiseerd werd.

Bij Koninklijk Besluit van 17 december 1841 (no 75) werd op grond van de berichten over munitien besloten om de werving van soldaten in West-Afrika te staken. Het is de vraag of de druk van de Engelsen daarbij een rol gespeeld heeft.

De aanpassing aan de omstandigheden van de Oost van de zwarte soldaten ging beter en hun strijd lust in de gevechten werden geroemd⁶⁹⁶. KNIL-bevelhebber Karel Bernhard von Sachsen-Weimar-Eisenach (1792-1862)⁶⁹⁷ pleitte in zijn nota 'Negerwerving' van 21 augustus 1849 aan gouverneur-generaal Jan Jacob Rochussen (1797-1871) voor hervatting van de werving op de Goudkust. Rochussen zond een positief advies naar de minister van Koloniën. Uiteindelijk werd bij Koninklijk Besluit van 15 oktober 1855 de hervatting van de werving van soldaten aan de Guineese kust vastgelegd. Het zou uitdrukkelijk moeten gaan om vrije mannen, niet om slaven. De rechtspositie van de nieuwe zwarte soldaten was gelijk aan de Europese militairen, echter met een slaapmatje in plaats van een strozak.

Pas in 1859 leidden de nieuwe wervingsactiviteiten tot de verscheping van de eerste zeventig nieuwe soldaten. Het bleek niet eenvoudig om vrije Afrikanen te vinden die bereid waren overzee te dienen. De slavenhandel en de slavernij mochten door de Europese machten al geruime tijd formeel afgeschaft zijn, het Afrikaanse continent gaf eerder een toename dan een afname van de slavenhandel te zien, ook door toedoen van Arabische slavenhandelaars vanuit Oost-Afrika.

Met de overdracht van Elmina aan de Engelsen op 5 oktober 1872, zoals geregeld in het verdrag van Londen van 6 april 1871⁶⁹⁸, kwam er een einde aan de werving van Afrikaanse soldaten voor Indië; het laatste schip met zwarte soldaten voor Indië was op 20 april 1872 vertrokken. Pogingen om tot afspraken te ko-

692 Toen koning Kwaku Dua in 1867 na een ruim dertigjarige regeerperiode overleed, werd hij op zijn tocht naar het dodenrijk vergezeld door 300 personen plus zijn 200 vrouwen. In de eerste maand na zijn overlijden werden 1075 mensenoffers geteld en later nog eens 536 (Van Kessel (2005), p. 170).

693 Engeland had in 1807 de slavenhandel afgeschaft. De slavernij werd in 1833 afgeschaft in het grootste deel van het Engelse wereldrijk en in 1838 in alle kolonies. Nederland schafte in 1860 de slavernij in Oost-Indië af en in 1863 in West-Indië.

694 Over het lot van deze prins schreef Arthur Japin de roman 'De zwarte met het witte hart' (1997).

695 Het hoofd van koning Bonsu werd op 23 juli 2009 door minister Maxime Verhagen (*1956) van Buitenlandse Zaken in een bijzondere rituele ceremonie overgedragen aan zijn nakomelingen uit Ghana.

696 Na een succesvolle expeditie naar Bali in 1849, waaraan ook een aantal Afrikaanse compagnieën deelnam, riep een zwarte sergeant op een overwinningsschouwspel tegenover gouverneur-generaal Rochussen en KNIL-bevelhebber Sachsen-Weimar-Eisenach: 'Gezigt Zwart, Hart wit, Leve de Koning' (Van Kessel (2005), p. 147-149).

697 Hij was geparenteerd aan de familie Oranje-Nassau; zijn dochter Amalia huwde in 1853 met prins Hendrik en zijn neef Karel Alexander in 1842 met prinses Sophie, prins en prinses waren broer en zus van Willem III.

698 In dit verdrag werd Nederland de vrije hand gegeven in Atjeh; dat leidde uiteindelijk tot de Atjeh-oorlog (1873-1904). Gelijktijdig werd onderhandeld over het werven van 'koelies' in India voor de Surinaamse plantages ter vervanging van de vrijgelaten slaven. Deze afspraken liggen ten grondslag aan de huidige Hindostaanse bevolking in Suriname en de Hindu-staats-Surinaamse bevolkingsgroep in Nederland. Het verdrag behelsde een koloniale driehoeksruil tussen twee Europese Staten waarbij drie continenten (Azië, Afrika en Zuid-Amerika) en vier gebieden (India, Atjeh, Goudkust en Suriname) betrokken waren.

men voor voortzetting daarvan na de overdracht stuitte op verzet van Londen. Uiteindelijk zouden in de hele periode van 1831 tot 1872 3.085 koloniale soldaten geworven worden in West-Afrika.

c. Beperkingen en mogelijkheden voor KNIL-werving in Europa

Het inlijven van deserteurs uit andere Europese legers werd vanaf 1831 veel moeilijker gemaakt, omdat de lidstaten van de Duitse Bond op 10 februari 1831 een *Cartellconvention* hadden gesloten om onderling *Deserteure oder von diesen mitgenommene Pferde* uit te leveren. Omdat Luxemburg – via een personele unie met Nederland verbonden⁶⁹⁹ – lid van de Duitse bond was, lag het voor de hand dat Nederland zich bij dit verdrag aansloot. Concurrentie was er ook van het in 1831 opgerichte Franse *Légion Étrangère*⁷⁰⁰ waar men zonder identiteitspapieren geaccepteerd werd en dat op die manier een vluchtplaats werd voor lieden met een duister verleden, zoals deserteurs.

Het inlijven van gestrafte militairen werd in 1841 beperkt, omdat koning Willem II verbood soldaten die wegens desertie of diefstal veroordeeld waren, in het koloniale leger op te nemen.

Daar stond tegenover dat na afloop van de Krim-oorlog in 1856 een paar honderd Zwitsers van het Anglo-Zwitsers legioen beschikbaar kwamen. Na de ontbinding van het *British Foreign Legion* bleek er na enige aarzeling belangstelling vanuit Nederland voor deze beroepssoldaten ten behoeve van het Indisch leger. Het aandeel van de Zwitsers in de periode 1856–1860 bedroeg 3.500 soldaten. De opstanden in 1860 in onder meer Djokjakarta en Semarang waarbij ongeveer 80 met name Franstalige Zwitserse KNIL-ers betrokken waren leidden tot negen doodvonnissen en maakten een einde aan de werving van Zwitsers voor het Indisch leger⁷⁰¹.

Tussen 1815 en 1909 werden 176.250 militairen voor het KNIL verworven: tussen de 1.500 en 2.000 per jaar. 85.000 Europese manschappen kwamen via het Werfdepot in Harderwijk (geleidelijk aan opgeheven tussen 1890 en 1907) in de Oost terecht. Deserteren na de ontvangst van het handgeld (f 200 in de jaren zestig van de negentiende eeuw) en vóór vertrek van de boot was geen zeldzaamheid. Ook onderweg naar de Oost ontsnapten 'kolonialen' in de havensteden.

Het leger in Indië was bittere noodzaak. Naast reguliere taken als bewaking en ordehandhaving was er een hele reeks incidenten, opstanden en oproeren waartegen (straf)expedities ondernomen moesten worden. Er

699 Willem III had als groothertog zijn broer Hendrik (1820–1879) op 15 januari 1850 tot stadhouder van Luxemburg benoemd. Na de dood van Hendrik werd geen nieuwe stadhouder benoemd. Door het overlijden van Willem III werd de band met de familie Oranje-Nassau (en dus met Nederland) verbroken, omdat de Nassause huisbepalingen op grond van de Salische wetsstructuur (zoals vastgelegd in *Erneuter Erbverein* van 1783) alleen mannen als groothertog toestonden.

700 Verantwoordelijk voor de Franse vreemdelingenlegioen was koning Louis-Philippe (1773–1850) op initiatief van regeringsleider Adophe Thiers (1797–1877). Men had vrijwel onmiddellijk soldaten nodig voor het onlangs in bezit genomen Algerije. De oorsprong ligt mede in de acht Duitse regimenten die door Napoleon in zijn periode tussen Elba en Sint-Helena waren geworven. De restanten van deze regimenten waren door koning Lodewijk XVIII overgenomen en onder leiding van Louis (Ludwig) de (von) Hohenlohe-Waldenburg-Bartenstein (1765–1829) geplaatst; Hohenlohe werd in 1823 genaturaliseerd tot Fransman en in 1827 bevorderd tot maarschalk. Het *légion de Hohenlohe* onder leiding van kolonel Von Hülsen speelde in Marseille een eigen rol gedurende de *Trois-glorieuses* –dagen tijdens de Juli-revolutie van 1830 die Louis-Philippe aan de macht bracht. Het regiment werd ontbonden, maar een paar maanden later werden de Duitse soldaten samengevoegd met een aantal leden van de Zwitserse garde tot het *Légion Étrangère*. De instructie inzake de werving van het Franse vreemdelingenlegioen dateert van 18 maart 1831. Er vindt alleen een vluchtig medisch onderzoek en geen identiteitscontrole plaats. Het *Légion Étrangère* werd in 1835 overgedragen aan de Spaanse regering waar Isabella II (1830–1904), die op 2-jarige leeftijd onder hoede van een regentes de troon besteeft, acuut militairen nodig voor de strijd tegen de carlisten van haar broer Carlos. Later dat jaar is een nieuw Frans vreemdelingenlegioen opgericht.

Het Vreemdelingenlegioen met zijn soldaten met de kenmerkende *képi blanc* is tot de dag van vandaag een actief onderdeel van het Franse leger, dat vaak uitgezonden is en wordt voor een inzet overzee. In de huidige *Code de la Défense* staat in *Chapitre II: Militaires servant à titre étranger* in artikel L4142-1 de kernzin voor de aantrekkelijkheid van het *Légion Étrangère* voor mensen op drift: *Malgré l'absence des pièces justificatives nécessaires, l'autorité militaire compétente peut accepter l'engagement.* (Ondanks de afwezigheid van noodzakelijk legitimerende documenten kan de bevoegde militaire autoriteit de overeenkomst aanvaarden). Militairen die hun contact uitdienen hebben recht op de Franse nationaliteit, zoals van oudsher geregeld is en bevestigd is in artikel 6 van *Décret no 2008-956* van 12 september 2008. Het Vreemdelingenlegioen kent ongeveer 140 nationaliteiten bij een sterkte van 7.000 man. Maar ook Franse mannen kunnen toetreden tot dit elitekorps; het Legioen is erg actief met werving op de Franse arbeidsmarkt.

Het functioneren van het *Légion Étrangère* is de voornaamste reden dat Frankrijk niet is toegetreden tot de *International Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries* van 4 december 1989 (UN Document A/RES/44/34).

701 Bossenbroek (1992), p. 123–128 en Van Kessel (2005), p. 103.

waren ruim zestig expedities nodig naar alle regio's van de archipel om het Nederlands gezag te vestigen buiten het hoofdeiland Java; maar 10% van militaire expedities vond op Java plaats.

4.1.16. De Grondwet van 1840

Bij de grondwetwijziging van 1840, die vooral de afscheiding van België constitutioneel moest vastleggen, is geen poging gedaan de amalgamatie van armee en militie uit 1819 ook een grondwettelijke basis te geven. Daartoe zou eerst erkend moeten worden dat de samensmelting van 1819 tenminste op gespannen voet met de grondwet stond. In regeringskringen – Van Maanen was al die tijd minister van Justitie – zal niet gesproken zijn van strijd met de grondwet, maar van een bepaalde interpretatie van de grondwet.

Het was de tijd, dat na de inspanningen aan de zuidelijke grens fors werd bezuinigd op de omvang van het leger, uit financiële noodzaak, maar ook omdat aan het nut van een groot leger werd getwijfeld. En er was ook steeds meer vertrouwen in de dode weermiddelen dan in de levende. De reductie van de landmacht greep vooral in bij het te oude en te dure beroepskader.

a. Minimaliseren of maximeren van de militieplicht?

W.A. baron Schimmelpenninck van der Oye (1800-1872) deed samen met vier andere kamerleden het voorstel de grondwetbepalingen inzake de defensie te vereenvoudigen; zijn oogmerk was om de verplichtingen van de burgers lichter te maken dan de op dat moment in de grondwet tot in detail vastgelegde verplichtingen. Meegespeeld heeft ongetwijfeld de forse en langdurige militieverplichtingen vanwege en na de Tiendaagse Veldtocht. De regering had daar wel oren naar, maar om contraire argumenten. Waren Schimmelpenninck en de zijnen erop uit de minimumplichten te verlagen, de regering wenste ruimte om de maximumverplichtingen te verhogen.

Na een eerste reeks van wijzigingsvoorstellen die op 30 december 1839 werden ingediend volgde op 18 maart 1840 een tweede reeks waaronder voorstel VII met een nieuwe formulering van het defensiehoofdstuk van de grondwet.

De voorgestelde militiebepalingen luiden⁷⁰²:

ontwerp nieuw artikel 207:

De militie wordt, zooveel mogelijk, genomen uit vrijwilligers, op de wijze als bij de wet bepaald wordt. Bij gebrek van genoegzame vrijwilligers, wordt de militie voltallig gemaakt bij loting uit de ingezetenen, van en tot zoo-danigen leeftijd als bij de wet wordt vastgesteld.

Van de militie zal, zoo noodig, jaarlijks een gedeelte worden gebruikt tot aanvulling van de zeemagt van den Staat, op de wijze nader bij de wet te bepalen; wanneer het niet mogelijk zal zijn alle, aldus tot de zeedienst opgeroepen, manschappen, uit hoofde van afwezigheid buiten het Rijk, jaarlijks ten gestelden tijde te ontslaan, zullen dezelve in dit meerder bezwaar, door eene, bij de wet vast te stellen, billijke vergoeding, worden te gemoet gekomen.

De manschappen der land- en zeemilitie, welke hun ontslag bekomen hebben, kunnen, onder geen voorwendsel, tot eenige andere dienst dan de hier na te melden schutterijen worden opgeroepen.

ontwerp nieuw artikel 208

De landmilitie komt, in gewone tijden, jaarlijks eenmaal te zamen, om gedurende eene maand of daaromtrent in den wapenhandel te worden geoefend, blijvende het nogtans aan den Koning voorbehouden, om, wanneer hij zulks voor 's Rijks belangen mogt geraden oordeelen, de helft van het geheele getal te doen zamen blijven.

ontwerp nieuw artikel 210

De landmilitie mag nimmer en in geen geval naar de koloniën worden gezonden.

ontwerp nieuw artikel 211

⁷⁰² Kamerstukken, 1839-1840, II, Bijlagen Handelingen, XXIII, 9 (ontwerp van wet no VII)(18 maart 1840).

De landmilitie kan nimmer, zonder bijzondere toestemming der Staten-Generaal, buiten de grenzen van het Rijk worden gezonden, tenzij in een oogenblikkelijk dringend gevaar, of ook wanneer, bij garnizoens-verandering, de kortste marsch-route over vreemden bodem loopt. In beide deze gevallen geeft de Koning van de door hem deswege gestelde orders zoodra mogelijk kennis aan de Staten-Generaal.

De belangrijkste verschillen met de bestaande grondwetsartikelen zijn:

- geen leeftijdsgrenzen voor loting voor eerste oproeping (tussen 19 en 23 jaar in de Grondwet 1815);
- invoering van een zeemilitie, in te delen volgens een wettelijk stelsel (beoogd is op basis van vrijwilligheid) en vergoeding wanneer de dienst (beoogd is wegens inzet overzee) langer dan de gewone militieperiode duurt;
- de mogelijkheid de helft van de miliciens langer in dienst te houden (in verband met overwinteren);

Deze voorstellen werden na kritiek uit de Tweede Kamer op 16 mei 1840 aangepast. Ter vervanging van de twaalf grondwetsartikelen inzake defensie werd voorgesteld het defensiehoofdstuk uit zes artikelen te laten bestaan (in het wetsontwerp genummerd van 3 tot en met 8)⁷⁰³:

Artikel 3

Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en de beveiliging van deszelfs grondgebied, is een der eerste pligten van alle ingezetenen van het Rijk.

Artikel 4

De Koning zorgt, dat er ten allen tijde eene toereikende zee- en landmagt onderhouden worde, aangevoeren uit vrijwilligers, hetzij inboorlingen of vreemdelingen

Artikel 5

Vreemde troepen worden niet dan met gemeen overleg des Konings en der Staten-Generaal in dienst genomen.

Artikel 6

Behalve de vaste zee- en landmagt, is er steeds eene nationale militie in dienst en bovendien eene schutterij.

Artikel 7

De militie, voor zoover dezelve tot de dienst te lande bij de wet bestemd wordt, zal nimmer en in geen geval naar de koloniën worden gezonden.

Artikel 8

Afzonderlijke wetten zullen alles regelen, hetwelk betrekking heeft tot de dienst der nationale militie en schutterijen.

In deze versie van de voorstellen werden nog meer zaken overgelaten aan de gewone wetgever. Het voorgestelde artikel 3 zou in de plaats komen van de artikelen 206, 207, 208, 209, 211, 212 en 213 van de grondwet van 1815. Iedere grondwettelijke beperking van de militieplicht zou verdwijnen. De feitelijke versmelting van beroepsleger en militieleger zou grondwettelijk niet erkend worden. Een zeemilitie werd betrekkelijk indirect mogelijk gemaakt. De grondslag van de defensieplicht van de burgers werd niet meer, zoals in 1815, als een oud-vaderlandse traditie gepresenteerd onder verwijzing naar de Pacificatie van Gent en de Unie van Utrecht.

b. Ook het laatste regeringsvoorstel afgewezen

Er komt op de valreep op 28 mei 1840 nog een nader gewijzigd wetsontwerp met nu negen artikelen (genummerd 3 tot en met 11) voor hoofdstuk 8 van de grondwet⁷⁰⁴:

Artikel 3

Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat, en de beveiliging van deszelfs grondgebied is een der eerste pligten van alle ingezetenen van het Rijk.

Artikel 4

De Koning zorgt, dat er ten allen tijde eene toereikende zee- en landmagt onderhouden worde, aangevoeren uit vrijwilligers, hetzij inboorlingen of vreemdelingen.

Artikel 5

703 Kamerstukken, 1839-1840, II, Bijlagen Handelingen, XXIII, 14 (gewijzigd wetsontwerp)(16 mei 1840).

704 Kamerstukken, 1839-1840, II, Bijlagen Handelingen, XXIII, 16 (nader gewijzigd wetsontwerp)(28 mei 1840).

Vreemde troepen worden niet dan met gemeen overleg des Konings en der Staten-Generaal in dienst genomen.

Artikel 6

Behalve de vaste zee- en landmagt, is er steeds eene nationale militie in dienst, waarvan in vreedstijd jaarlijks zoodanig gedeelte wordt ontslagen, als bij de wet zal worden bepaald. Er zijn bovendien schutterijen.

Artikel 7.

De militie wordt, zooveel mogelijk, genomen uit vrijwilligers, op de wijze als bij de wet bepaald wordt. Bij gebrek van genoegzame vrijwilligers, wordt de militie voltallig gemaakt bij loting uit de ingezetenen, van en tot zoodanigen leeftijd, als bij de wet wordt vastgesteld.

De manschappen der militie, welke hun ontslag bekomen hebben, kunnen, onder geen voorwendsel, tot eenige andere dienst dan die der schutterijen worden opgeroepen.

Artikel 8

De militie, voor zoover dezelve tot de dienst te lande bij de wet bestemd wordt, zal nimmer en in geen geval naar de koloniën worden gezonden.

Artikel 9

Dezelfde militie kan nimmer zonder bijzondere toestemming der Staten-Generaal buiten de grenzen van het Rijk worden gezonden, tenzij in een oogenblikkelijk dringend gevaar, of ook wanneer bij garnizoens-veranderingen de kortste marschroute over vreemden bodem loopt. In beide deze gevallen geeft de Koning van de door Hem deswege gegeven bevelen, zoodra mogelijk, kennis aan de Staten-Generaal

Artikel 10

Alle de kosten voor de legers van het Rijk worden uit 's lands kas voldaan. De inkwartieringen en het onderhoud van het krijgsvolk, de transporten en leveranciën, van welken aard ook, aan 's Konings legers of vestingen kunnen niet ten laste van een of meerdere inwoners of gemeenten worden gebragt; zoo door onvoorziene omstandigheden zoodanige transporten of leveranciën van bijzondere personen of gemeenten worden gevorderd, zal het Rijk dezelve te gemoet komen en op den voet, bij de wet bepaald, schadeloos stellen

Artikel 11

Afzonderlijke wetten zullen verder alles regelen, hetwelk betrekking heeft tot de dienst der nationale militie en schutterijen.

Op 4 juni 1840 kwam deze versie voor een nieuwe formulering van de defensie-artikelen in stemming. Het gewijzigde hoofdstuk acht van de grondwet werd door de Tweede Kamer verworpen met 36 tegen 16 stemmen⁷⁰⁵. Daarmee leden ook de voorstellen van regeringswege om de militieplichtigen op de vloot te kunnen plaatsen schipbreuk.

Samengevat in de woorden van staatsrechtgeleerde Buijs ruim veertig jaar later: 'de volksvertegenwoordiging van die dagen scheen meer op verzwakking dan versterking van de bestaande organisatie bedacht'⁷⁰⁶. Er verandert dus niets in de formulering van de grondwet inzake de defensie en de militie.

De aangepaste grondwet met de afscheiding van België als belangrijkste punt werd op 21 september 1840 officieel afgekondigd⁷⁰⁷. De nieuwe grondwet en ook andere wetten en besluiten werden uit frustratie niet door Willem I zelf ondertekend, maar namens hem door de secretaris van Staat mr. H.J. van Doorn van Westcapelle. Op 7 oktober 1840 droeg Willem I de kroon over aan Willem II.

Met de Zuidelijke provincies verdween ook de tweetaligheid uit de Nederlandse grondwet. De artikelen van de grondwet werden vernummerd, zodat de defensieartikelen van hoofdstuk acht nu van 201 tot en met 212 genummerd waren.

4.1.17. De bijzondere positie van Limburg

a. Bijna heel Limburg in handen van de Belgen 1830-1839

Heel Limburg behalve de vesting Maastricht was tussen 1830 en 1839 onderdeel van het Koninkrijk België of – in de Hollandse ogen – bezet door België; Maastricht werd door de Belgen wel 'Gibraltar aan de Maas' genoemd, zo zeer vond men het bij België horen. In het Verdrag van Londen van 19 april 1839 werd in artikel 4 het gedeelte van Limburg gelegen op de rechteroever van de Maas plus een aantal enclaves aan Willem I toebedeeld. Het was een compensatie (*indemnité territoriale*) voor gebieden van het Groot-hertogdom Luxemburg, die bij België werden gevoegd. Het groothertogdom was in 1815 door het Wener

⁷⁰⁵ Kamerstukken, 1839-1840, II, Handelingen, 258-259 (4 juni 1840).

⁷⁰⁶ Buijs (1883-1887) deel II, 628.

⁷⁰⁷ In de Grondwet was in de artikelen 75, 76 en 77 de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de ministers opgenomen en daartoe ook het contraseign van de besluiten genomen door de koning. Ook deze beperking van de koninklijke macht speelde mee bij de abdicatie van Willem I.

Congres in 1815 aan Willem I persoonlijk toebedeeld ter compensatie van de Nassause gebieden in Duitsland. De gebieden op rechteroever werden aldus persoonlijk eigendom van de koning, maar Willem I voegde het hertogdom Limburg bij het Koninkrijk der Nederlanden als een provincie.

Bij deze overdracht van Limburg naar Nederland bleven in eerste instantie de Belgische wetten van toepassing (zie § 4.1.17.d); de Belgische wetten waren een mengsel van wetgeving van overgenomen Nederlandse wetgeving (waarvan op haar beurt ook opgelegde Franse wetgeving deel uitmaakte) en nieuwe Belgische wetten.

b. De Belgische schutterijen eerst op basis van Nederlandse wetgeving

De Belgische schutterijen op basis van de Nederlandse wet van 1827 werden in de septemberdagen van 1830 omgezet in een Burgerwacht. Het Belgische voorlopig bewind nam op 30 september 1830 en op 26 oktober 1830 besluiten over de Burgerwacht – nieuwe stijl. Er kwam op 31 december 1830 een uitgewerkte wet over de Burgerwachten⁷⁰⁸. Omdat het jonge België nog niet over een georganiseerd leger beschikte, werden in de meeste steden gewapende korpsen opgericht om de orde te handhaven of om een terugkeer van het Hollands leger af te slaan. Het leger kwam in handen van de (pas benoemde) koning. Als tegengewicht hiertegen bleef de Burgerwacht in handen van de (gegoede) burgerij. De Burgerwacht bestond uit mannen die geen legerdienst gedaan hadden omdat ze vrijgeloofd waren of hun nummer met iemand anders gewisseld hadden. In 1830 kon iedereen van die Burgerwacht deel uitmaken, vanaf 1833 (toen er in feite al een wapenstilstand was) moest men zelf kunnen instaan voor de kosten van uniform en bewapening; dat sloot de meeste arbeiders uit. De burgerij vreesde een gewapende arbeidersmacht. Op deze wijze werd de Burgerwacht de gewapende macht van de rijke burgerij.

De Burgerwachten werden (her)opgericht in alle steden van het huidige België en in de Limburgse steden die bij België waren ingelijfd (Venlo, Roermond en Sittard). Niet dus in Maastricht.

c. Limburg als lid van Duitse bond 1839-1866

Limburg was als compensatiemaatregel voor delen van Luxemburg, die bij de afscheiding aan België werden toegewezen, in 1839 als hertogdom lid van de Duitse Bond geworden⁷⁰⁹. Nederland als vertegenwoordiger van Limburg was uit hoofde van dat lidmaatschap verplicht om zo nodig militairen te leveren. Dat volgt uit artikel 11 van de *Deutsche Bundesakte* van 8 juni 1815:

Alle Mitglieder des Bundes versprechen sowohl ganz Deutschland als jeden einzelnen Bundesstaat gegen jeden Angriff in Schutz zu nehmen und garantiren sich gegenseitig ihre sämmtlichen unter dem Bunde begriffenen Besitzungen.

Alle leden van de Bond beloven zowel heel Duitsland als ieder van de afzonderlijke bondstaten tegen iedere aanval te beschermen en geven elkaar garanties inzake hun gezamenlijke bezittingen, die deel uitmaken van de Bond.

In de grondwet van 1840 werd in artikel 1 de bijzondere positie van het Hertogdom Limburg geregeld. Het Koninkrijk der Nederlanden bestaat uit 10 provinciën 'mitsgaders het Hertogdom Limburg behoudens de betrekkingen van dat Hertogdom, met uitzondering der vestingen Maastricht en Venlo en van derzelven kringen, tot het Duitse Verbond'. Limburg bleef formeel lid tot de opheffing van de Duitse Bond op 23 augustus 1866.

708 De belangrijkste elementen uit de Belgische wet van 31 december 1830: De taak van de burgerwacht is (1) waken over de toepassing van de wetten en handhaven van de algemene orde en (2) de onafhankelijkheid van België en zijn grondgebied vrijwaren. De wacht wordt georganiseerd in iedere gemeente, in kleinere gemeenten worden eenheden per kanton gegroepeerd. Alle gegradueerden worden verkozen. De Burgerwacht staat onder bevel van de minister van Binnenlandse Zaken, in oorlogstijd komt de Burgerwacht gedeeltelijk onder bevel van de Minister van Oorlog. Er zijn drie onderdelen van de Burgerwacht: (1) de Eerste Ban (alle mannelijke vrijgezellen en kinderloze weduwnaars tussen 21 en 30 jaar oud) wordt ingezet om de onschendbaarheid van het Belgisch grondgebied te vrijwaren, (2) de Tweede Ban (alle mannelijke vrijgezellen tussen 31 en 51) staat het leger bij in operaties op het grondgebied en neemt deel aan de verdediging van de strategische punten en (3) de Achterban (alle gehuwden) blijft steeds ter plaatse. De leden van de Burgerwacht moeten zich kleden op eigen kosten. De gemeente mag tot 2% van de bevolking kleden als deze laatste er zelf niet toe in staat zijn. De gemeente komt ook op voor de kosten van administratie en inwendige dienst. Op 31 december 1830 voorziet een Koninklijk Besluit in de vorming van formaties artillerie en cavalerie onafhankelijk van de infanterie in plaatsen met een zeker aanzien.

709 Berkvens (2008). Zie uitvoerig Boogman (1955).

d. De Belgische schutterijwetgeving gehandhaafd 1839-1867

Bij besluit van 24 september 1840 werd de nieuwe grondwet van 1840 (waarin de afscheiding van België geformaliseerd wordt), die in de wetten van 4 september 1840 vastgelegd is, uitdrukkelijk van toepassing verklaard op het Hertogdom Limburg als onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden. Voor Maastricht is de grondwet nooit opgehouden van toepassing te zijn⁷¹⁰. Vier weken na aanvaarding van de grondwet op 7 oktober 1840 werd Willem II ingehuldigd als nieuwe koning.

Met een wet van 26 mei 1841 werd alle bestaande wetgeving in Limburg van Belgische oorsprong voor één jaar gehandhaafd⁷¹¹, met de mogelijkheid om de toepassing van de Belgische wetgeving voor bepaalde onderwerpen met nog één extra jaar te verlengen.

Wat betreft de schutterijen en de burgerwachten is de toepassing van de Belgische wetgeving in 1842 voorlopig verlengd⁷¹². Dit Nederlandse besluit handhaafde aldus de Belgische schutterijwet van 1830.

Op 31 mei 1843 is een nieuwe wet over de rechtstoestand voor Limburg vastgesteld⁷¹³. Dit gaf de koning de mogelijkheid om onderwerpen waarvoor dat nodig was de functionerende Belgische wetgeving voor maximaal twee jaar in stand te houden. In een besluit van dezelfde dag werd onder meer voor de schutterij de oude (Belgische) wet in stand gehouden⁷¹⁴. Met de wet van 22 mei 1845 werd de termijn van twee jaar nog eens verlengd⁷¹⁵. En met de wet van 31 maart 1847 en het daarop gebaseerde besluit van 7 april 1847 met nog eens één jaar⁷¹⁶. Vervolgens met de wet van 18 mei 1848 en het besluit van 19 mei 1848 met nog eens twee jaar, nu met uitdrukkelijke uitzondering van de gemeenten Maastricht en het naastgelegen St. Pieter, die nooit door België bezet geweest zijn⁷¹⁷. Deze wetgeving van 1848 over de Limburgse uitzonderingspositie kwam tot stand, terwijl de grondwetwijziging het stadium tussen commissierapport en regeringsvoorstel heeft bereikt. De schutterijwet van 1827 was door de ontbinding van de Maastrichtse schutterij in 1830 door vestingcommandant generaal Dibbets feitelijk buiten werking gesteld voor Maastricht.

In 1850 was het kennelijk noodzakelijk om nogmaals wettelijk een verlenging met één jaar mogelijk te maken. Dit geschiedde bij een wet van 1 juni 1850 en besluit van 1 juni 1850⁷¹⁸ waarin wat betreft de schutterij en de burgerwacht (*gande civique*) expliciet de Belgische wetten en besluiten van 31 december 1830 (*Bulletin Officiel*, 1830, 67), van 18 januari 1831 (*Bulletin Officiel*, 1831, 7), van 22 juni 1831 (*Bulletin Officiel*, 1831, 63) en van 2 januari 1835 (*Bulletin Officiel*, 1835, 1) genoemd werden.

In 1851 was er weer een verlenging met één jaar⁷¹⁹. En in 1852 weer een verlenging voor één jaar⁷²⁰. In 1853 volgde de laatste verlenging⁷²¹. Waren in de voorafgaande besluiten ook Belgische wetten inzake

710 Besluit van den 24 September 1840, waarbij de Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden, wordt verklaard in het Hertogdom Limburg, dezelfde kracht te hebben als in de overige delen van het Koninkrijk, Stb. 1840, 61.

711 Wet van den 26 Mei 1841, tot opheffing van den exceptionelen regts-toestand van Limburg, Stb. 1841, 15.

712 Besluit van den 18 Junij 1842, houdende bepaling, dat de daarbij bedoelde thans in Limburg geldende wetten en verordeningen, voorlopig in stand zullen worden gehouden, Stb. 1842, 14.

713 Wet van den 31 mei 1843, houdende voorziening van wettelijke verordening omtrent Limburg, Stb. 1843, 20.

714 Besluit van den 31 Mei 1843, houdende bepaling, dat de daarbij bedoelde thans in Limburg geldende Wetten en Verordeningen, alsnog voorloopig in stand zullen worden gehouden, Stb. 1843, 21.

715 Wet van 22 Mei 1845, betreffende de tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen, Stb. 1845, 20.

716 Wet van den 31 Maart 1847, betreffende de tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen, Stb. 1847, 14 en Besluit van den 9 April 1847, betreffende de tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen, Stb. 1847, 18.

717 Wet van den 18 Mei 1848, betreffende de tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg, met uitzondering van Maastricht en St Pieter, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen, Stb. 1848, 20 en Besluit van den 19 Mei 1848, betreffende de tijdelijke instandhouding in het Hertogdom Limburg, met uitzondering van Maastricht en St. Pieter, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen, Stb. 1848, 25.

718 Wet van den 1 Junij 1850, tot tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg, Stb. 1850, 27 en Besluit van den 1 Junij 1850, betreffende de tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg, Stb. 1850, 28.

719 Wet van den 16 Junij 1851, tot tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het hertogdom Limburg, Stb. 1851, 60 en Besluit van den 16 Junij 1851, betreffende de tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg, Stb. 1851, 61.

720 Wet van den 29sten Mei 1852, tot tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg, en tot regeling der betaling van jagtacten van personen, wier *pemis d'armes* na den 1sten Julij 1852 gelden, Stb. 1852, 106 en Besluit van den 1 Junij 1852, betreffende de tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg, Stb. 1852, 121.

721 Wet van 7 September 1853, tot tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg, Stb. 1853, 95 en Besluit van den 19den September 1853, betreffende de tijdelijk van kracht verklaring van eenige Belgische wetten en besluiten aangaande de schutterijen en burgerwachten (*gande civique*) in het hertogdom Limburg, Stb. 1853, 105.

jacht en de visserij van toepassing verklaard voor Limburg (waarbij deze Belgische wetgeving de voortzetting was van oude Franse wetten van 1790 en van later datum), in 1853 werd alleen de Belgische schutterijwetgeving voor Limburg van toepassing gehouden. Het duurde nog tot 1867, voordat de toepassing van de Belgische schutterijwetgeving voor Limburg (behalve voor de gemeenten Maastricht en St. Pieter) werd beëindigd. Dit geschiedde bij besluit van 10 september 1867 (dus precies veertien jaar later)⁷²². Op dezelfde datum 19 september 1867 wordt de schutterij in Maastricht en St. Pieter opnieuw opgericht⁷²³. In 1867 was aldus de wetgeving inzake de schutterij van 1827 in Limburg volledig van toepassing. In besluiten van begin 1868 worden de sterkten van de schutterijen opnieuw vastgesteld; die dienstdoende schutterijen voor de steden (Maastricht 542 schutters, Roermond 161 schutters, Venlo 145 schutters en Sittard 95 schutters) en de rustende schutterijen voor de kleinere plaatsen (acht bataljons met in totaal 3.287 man)⁷²⁴. De uitzondering inzake de schutterij was niet van toepassing op de militiewetgeving. Het verschil is dat de schutterij onder gezag van het lokale bestuur stond (dat vanuit Den Haag gewantrouwd werd) en de militie onder centraal gezag van de militaire autoriteiten⁷²⁵.

4.1.18. Thorbecke en zijn Negenmannen in 1840

Toen Thorbecke rond 1840 zijn ideeën ontwikkelde die later zouden leiden tot 'zijn' grondwet van 1848, ging hij ook in op de rol van de verdedigingsplicht:

De krijgsmacht is de zwaarste schuld van alle, welke de Staat aan de burgers oplegt. Zoo eenig recht in de Grondwet moet worden afgebakend, het is de grens van zulk een last, die den maatschappelijken toestand van het individu voor altoos uit zijn geheel kan brengen; en de zorg voor de hoogst mogelijke gelijkheid der verdeling mag zelfs aan de gewone wet niet worden overgelaten⁷²⁶.

Thorbecke is dus voorstander de dienstplicht in de grondwet in detail te regelen. Hij verwoordde dit ook in zijn 'Aanteekening op de Grondwet' van 1841 en 1843. Omdat de constituties ná 1798 zweggen over een algemene plicht tot het dragen van wapens, was het volgens de opvatting van Thorbecke des te belangrijker om die plicht in de grondwet van 1814 vast te leggen,

wilde men niet bij den haat, er aan de fransche oorlogschrijving werd toegedragen, en den ouden weerszin tegen militaire formatie versterkte, het wezenlijk regt van den Staat op de strijdkrachten zijner burgers zien miskennen⁷²⁷.

De Negenmannen⁷²⁸ die onder leiding van Thorbecke in 1844 hun ideeën ontvouwd spraken zich ook uit voor toepassing van de dienstplicht op de vloot, de zeemilitie. Thorbecke en de zijnen zijn dus geen voorstander van een vereenvoudiging van de defensiebepalingen:

Althans zou ons, waar het de zwaarsten aller plichten geldt, welke de Staat op zijne burgers legt, nog korter samentrekking hoogst bedenkelijk voorkomen⁷²⁹.

722 Besluit van den 19 September 1867, houdende intrekking van het Koninklijk Besluit van den 19den September 1853 (Staatsblad no 105), betreffende de tijdelijk van kracht verklaring van eenige Belgische wetten en besluiten aangaande de schutterijen en burgerwachten (*garde civique*) in het hertogdom Limburg, Stb. 1853, 105.

723 Besluit van 19den September 1867, houdende bepaling dat aan de wet van 11 April 1827 (Staatsblad no 17), betreffende de oprichting van schutterijen in de gemeenten Maastricht en St. Pieter, weder uitvoering zal worden gegeven, Stb. 1867, 99.

724 Besluit van den 4den Januarij 1868, bepalende de sterkte, samenstelling en indeeling, zoo dienstdoende als rustende, in het hertogdom Limburg (Stb. 1868, 6).

725 Bevaart komt in zijn studie over het Nederlands defensiebeleid 1839-1874 tot de volgende vaststelling: 'Bovendien ontzegt de Grondwet van 1840 aan Limburg het recht schutterijen te bezitten, omdat de grondwetgever de Limburgers geen wapens toevertrouwt. Bij de wijziging van de grondwet van 1848 vervalt die bepaling, maar de Limburgers maken geen haast om van hun nieuw verworven recht gebruik te maken' (Bevaart (1993) 377). Deze constatering van Bevaart is formeel gesproken niet juist.

726 Thorbecke (1841-1843), II, p. 254

727 Thorbecke (1841-1843), II, p. 245-246. In dit citaat gebruikt Thorbecke het woord 'oorlogschrijving' voor militaire conscriptie en het woord 'strijdkrachten' voor strijdvaardigheid.

728 De Negenmannen waren behalve Thorbecke de kamerleden en juristen Schelto baron van Heemstra (1807-1864, grietman), Edmond van Dam van Isselt (1796-1860), Jacob graaf van Rechteren van Appeltern (1787-1845, buitengewoon lid van de Raad van State), Lambertus Storm (1792-1859, burgemeester), Sebastiaan Anemaet (1786-1863, notaris), Berend Wichers (1790-1876, rechter), Jacob de Kempnaer (1793-1870, rijksadvocaat), Lodewijk Luzac (1786-1861, uitgever). Alleen Van Dam van Isselt had ervaring als militair.

729 geciteerd in: Buijs (1883-1887) deel II, 629.

Thorbecke vond dat de militieverplichting grondwettelijk verankerd diende te zijn, maar dat impliceerde niet dat ook de beroepsarmee eenzelfde status nodig had.

4.1.19. Twee pogingen de schutterijwet te wijzigen in 1845

Minister Frederik List van Oorlog (1784-1868), een overlevende van Napoleon's barre tocht naar Moskou en de eerste bewindspersoon die zich 'minister van Oorlog' mocht noemen, deed in 1845 twee pogingen om de schutterijwet te wijzigen, eerst in het voorjaar⁷³⁰ en daarna nog eens in het najaar⁷³¹. Hij wilde de schutterijwet van 1827 bestaande 88 artikelen vervangen door een nieuwe wet met veel meer artikelen: 250 artikelen in de voorjaarseditie van zijn wetsontwerp en 245 artikelen in de najaarseditie. Voor een deel is de vergroting van de omvang te verklaren uit de veel uitvoeriger strafbepalingen. De minister verwees naar de ervaringen met de inzet van de (mobiel verklaarde) schutterijen ten tijde van Belgische opstand als aanleiding om de wet aan te passen.

In de Tweede Kamer was forse kritiek op de tekst van de voorgestelde wetsontwerpen: er ontbrak een goede samenhang met de militiewet (die ook nog aangepast zou worden), er waren vraagtekens over de grondwettelijkheid van bepaalde artikelen, er werd onevenwichtigheid geconstateerd in de wet, waarbij sommige zaken zeer gedetailleerd geregeld werden en andere nauwelijks uitgewerkt waren en er was veel kritiek op de onzorgvuldige redactie van de tekst van wetsartikelen. De minister was er niet in geslaagd om de kritiek op zijn eerste voorstel in zijn tweede voorstel te ondervangen. De voorstellen tot wijziging van de schutterijwet verdwenen eind 1845 zonder veel toelichting van het parlementaire toneel.

4.1.20. De Grondwet van 1848

De herziening van de grondwet, aanvankelijk beperkt van opzet en meer democratisch na de 'bekering van conservatief tot liberaal' van koning Willem II (zij het dat politieke chantage op basis van de koninklijke biseksuele escapades daarbij een rol speelde⁷³²), werd in tweede instantie gebaseerd op de voorstellen van de grondwetcommissie, ingesteld op 17 maart 1848 en onder voorzitterschap van Thorbecke. In de discussie over de grondwetwijziging ging het om het regelen van de levende weermiddelen (manschappen), terwijl het actuele militaire debat – ook uit het oogpunt van bezuinigingen – gaat over het al dan niet handhaven van bepaalde dode weermiddelen (vestingen)⁷³³.

a. De commissie-Thorbecke

In het rapport van de commissie-Thorbecke, dat reeds op 11 april 1848 werd uitgebracht, kwam naar voren de opvatting van de commissievoorzitter, die meende, dat het bestaande legerstelsel op gespannen stond met de tekst van de geldende grondwet, omdat daarin sprake was een 'toereikende zee- en landmagt ... aangeworven uit vrijwilligers' enerzijds (artikel 204 Grondwet 1815/artikel 202 Grondwet 1840) en nationale militie anderzijds (artikel 206 Grondwet 1815/artikel 204 Grondwet 1840), terwijl er in de realiteit één legerorganisatie was, voornamelijk gebaseerd op beroepskader met dienstplichtige manschappen. Als belangrijkste redacteur van de nieuwe grondwet die met name de ministeriële verantwoordelijkheid diende te regelen, heeft Thorbecke overwogen om iedere verwijzing naar een beroepsleger te schrappen en dus de nadruk te leggen op het militeieleger. Dat had ook te maken met het voorrecht dat de bestaande grondwet aan de koning gaf inzake de zeggenschap over het beroepsleger: 'De Koning zorgt, dat er te allen tijde eene toereikende zee- en landmagt onderhouden worde'(artikel 204 Grondwet 1815/artikel 202 Grondwet 1840). Dit gaf het beroepskader een koninklijke status. De organisatie van zee- en landmacht kon geschieden met Koninklijke besluiten en daarmee stond het parlement buiten spel. Thorbecke wilde die status niet aanvaarden en het artikel⁷³⁴ schrappen. De militieplicht moest uiteraard wel in de grondwet verankerd blijven.

730 Kamerstukken, 1844-1845, II, Bijlagen Handelingen, XXVII, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting), (31 januari 1845).

731 Kamerstukken, 1845-1846, II, Bijlagen Handelingen, XII, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet), 3 (Memorie van toelichting), (30 oktober 1845). Zie ook Weekblad van het Regt 654 (24 november 1845).

732 Van Zanten (2013), p. 544

733 Zie Bevaart (1993), p. 102-105.

734 Het gaat dus om artikel 202 van de Grondwet van 1840, dat het vernummerde artikel 204 van de Grondwet van 1815 is. Bevaart (1993, 106) vermeldt – enigszins verwarrend – dat Thorbecke artikel 178 wilde schrappen, 178 is het nummer van het artikel waaronder artikel 202 uiteindelijk in de grondwet van 1848 uiteindelijk ongewijzigd gehandhaafd is. In een latere publicatie noemt Bevaart het juiste artikelnummer (Bevaart (1998), p. 220).

Thorbecke wilde de hele krijgsmacht als militie definiëren. Het parlement zou op deze militie een grote invloed hebben, waar de volksvertegenwoordiging wat betreft het beroepsleger botste op het prerogatief van de koning om zijn oppergezag te doen gelden. De officieren voelden zich door hun eed van trouw meer aan de koning dan aan het land verplicht. Met deze benadering werd teruggegrepen op de situatie van vóór 1789, toen in de dagen van het *Ancien Régime* de koning alleen het beschikkingsrecht over de huurlegers had.

b. Het aan- en aftreden van Nepveu

Deze voorstellen gingen voor G. Schimmelpenninck (1794–1863), die op 25 maart 1848 was aangetreden met zijn tussenkabinet, en drie andere ministers onder wie de oerconservatieve minister van Oorlog Charles baron Nepveu (1791–1871)⁷³⁵ te ver; zij traden op 17 respectievelijk 22 mei 1848, binnen twee maanden dus, weer af. Nepveu heeft de reden van zijn aftreden toegelicht in een ‘Brief van den tijdelijken minister van Oorlog aan den Koning, ter openlegging van zijn gevoelens aangaande het ontwerp van de gewijzigde grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, voorgesteld door de commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van den 17 maart 1848’. In wezen was Nepveu geschokt door het feit dat Willem II in die ene nacht van conservatief liberaal geworden was.

De militiegedachte van Thorbecke ging naar het oordeel van minister van Oorlog Nepveu te veel in de richting van een volksbewapening⁷³⁶ en beroofde de monarchie van zijn belangrijkste steunpilaar. Er is eigenlijk geen leger meer, vond Nepveu:

Een voorstel, hetwelk geene Legers, geen Marine meer wil, dat is geene kaders, geene wetenschappelijke korpsen, alleen een troep miliciens, en schutters zonder kommando⁷³⁷.

Nepveu verliet dan wel het ministerschap, zijn invloed op het defensiebeleid bleef de komende jaren achter de schermen en in de openbaarheid (met gebruikmaking van het pseudoniem *L'Homme Gris*) groot.

c. De voorstellen van de regering

Donker Curtius, ooit gedwongen lid van de *Garde d'honneur* onder Napoleon, was nu belast met het afwikkelen van de procedure van de grondwetswijziging. Op 19 juni 1848 werden twaalf wetsontwerpen naar de Staten-Generaal gestuurd, waarvan er een het defensiehoofdstuk betreft⁷³⁸:

Artikel 2   Artikel 201 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en tot beveiliging van zijn grondgebied, zoowel te land als ter zee, blijft een der eerste plichten van allen ingezetenen.

Artikel 3   Artikel 203 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

Vreemde troepen worden niet dan met gemeen overleg des Konings en der Staten-Generaal in dienst genomen.

Artikel 4   Artikel 204 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

Er is steeds eene nationale militie, zooveel mogelijk zamen te stellen uit vrijwilligers, om te dienen, hetzij te land hetzij ter zee, op de wijze in de wet bepaald.

Artikel 5   Artikelen 205 en 206 der Grondwet zullen wegvallen en daarvoor in de plaats komen de drie volgende artikelen:

Artikel ... Bij gebrek aan genoegzame vrijwilligers wordt de militie voltallig gemaakt door loting uit de ingezetenen, die op den eersten Januarij van elk jaar hun twintigste jaar zijn ingetreden. De inschrijving geschiedt een jaar te voren.

Artikel ... Zij, die aldus in de militie te land zijn ingelijfd, worden, in vreedstijd, na eene vijfjarige dienst ontslagen. Voor hen, die in de zeedienst worden opgenomen, wordt een korter diensttijd door de wet bepaald. Is de Staat in oorlog of in andere buitengewone omstandigheden, zoo kan eene wet, jaarlijks te vernieuwen, hen tot langere dienst verplichten.

735 Nepveu was een Bismarck-achtige militair; hij was voorstander van een omvangrijk vestingstelsel en stond leger met een sterk beroepskader, waar zijn liberale tegenstanders pleitten voor een volkbewapening met een beperkt beroepskader. Toen hij zich in 1844 na een conflict met zijn rivaal minister F.C. List van Oorlog als een echte landjonker op zijn buiten bij Amersfoort terugtrok, heeft hij zijn aandacht gericht op een herziening van het militair straf- en tuchtrecht. (Biografisch Woordenboek van Nederland (1979–2008), deel 5, p. 362–365). Die inspanningen van Nepveu op juridisch terrein hebben geen zichtbare sporen in de vorm van een nieuwe wetgeving nagelaten.

736 Bevaart (1993), p. 187.

737 geciteerd door Bevaart (1993) 106.

738 Kamerstukken, 1847–1848, II, Bijlagen Handelingen, XLIX, 14 (Ontwerp van Wet)(19 juni 1848).

Artikel ...De militie te land komt, in gewone tijden, jaarlijks eenmaal te zamen, om, gedurende niet langer dan zes weken, in den wapenhandel te worden geoefend. De ligting van het loopende jaar kan tot eerste oefening hoogstens twaalf maanden onder de wapenen gehouden worden. De Koning kan een deel, door de wet te bepalen, doen zamen blijven.

Artikel 6 Artikel 207 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

In geval van oorlog of andere buitengewone omstandigheden, kan de Koning de militie te land, hetzij geheel, hetzij ten deele, buitengewoon bijeenroepen. Ten zelfden tijd roept de Koning de Staten-Generaal bijeen, opdat eene wet het zamenblijven der militie, zooveel noodig, bepale.

Artikel 7 Artikel 208 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

De lotelingen bij de militie te land mogen niet dan met hunne toestemming naar de overzeesche bezittingen worden gezonden.

Artikel 8 Artikel 209 der Grondwet zal wegvallen.

Artikel 9 Op artikel 208 der Grondwet zal een artikel volgen, luidende:

De verplichte dienst ter zee wordt door de wet op de militie geregeld.

Artikel 10 Artikel 210 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

Alle de kosten voor de legers van het Rijk worden uit 's Lands kas voldaan. De inkwartieringen en het onderhoud van het krijgsvolk, de transporten en leverantien, van welken aard ook, voor Koning's legers of vestingen gevorderd, kunnen niet ten laste van een of meer inwoners of gemeenten worden gebracht. Het Rijk verleent daarvoor schadeloosstelling, op den voet in de reglementen bepaald. De uitzonderingen voor lijden van oorlog regelt de wet.

Artikel 11 Artikel 211 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

In de gemeenten worden schutterijen opgericht. Zij dienen in tijd van gevaar en oorlog tot verdediging des vaderlands, en ten allen tijde tot behoud der inwendige rust.

Artikel 12 Artikel 212 der Grondwet wordt veranderd als volgt:

De sterkte en inrigting der militie en der schutterijen, worden geregeld door de wet.

Dit regeringsvoorstel kwam neer op:

- een krijgsmacht, militie genaamd, die bemand zou worden met vrijwilligers
- aangevuld met lotelingen
- een gemeentelijke schutterij voor de lokale ordehandhaving in vreedstijd en als reserveleger in oorlogstijd
- verbod op het zenden van de lotelingen overzee.

Er kwam een voorstel uit de Tweede Kamer om de volksbewapening als grondslag voor de krijgsmacht vast te leggen:

De verdediging des Rijks berust grootendeels op de burgerbewapening, te regelen bij wet⁷³⁹.

Met de term 'burgerbewapening' wordt impliciet verwezen naar het Zwitserse militiesysteem, dat uitgaat van een geweer bij iedere burger thuis zonder kazerneverblijf. Een zo vergaand voorstel werd door de regering afgewezen, eerder met praktische dan met principiële argumenten:

De burgerbewapening voor alle tijden voor de rust, de orde en de veiligheid van het Rijk genoegzaam te achten, dit kan niet ernstig gemeend zijn. Zoodanige burgerbewapening zou voortdurend dienst moeten presteren, en ten laatste weder eene permanente krijgsmacht worden, even als die, welke men meent te kunnen afschaffen. Die dienst, die last zou nog veel bezwarender voor den burger zijn dan het geld, hetwelk van hem voor een leger wordt gevorderd⁷⁴⁰.

Gewapende burgers waren in het roerige jaar 1848 een schrikbeeld voor de conservatieve generaals en officieren⁷⁴¹.

De grondwet van 1848 bevatte uiteindelijk in essentie dezelfde basisbepalingen over de zee- en landmacht en over de militie als die uit 1815 en 1840. In artikel 177 werd in 1848 vastgelegd dat het dragen van wapens ter verdediging van de staat een van de eerste plichten van de ingezetenen is; deze tekst is identiek aan gelijksoortige artikelen in de grondwetten van 1815 en 1840, met dien verstande dat de verwijzing naar de Pacificatie van Gent en de Unie van Utrecht geschrapt is. Er was geen behoefte meer de dienstplicht te

739 Kamerstukken, 1847-1948, II, Bijlagen Handelingen, XLIX, 26, pagina 486, (Voorlopig Verslag)(13 juli 1848).

740 geciteerd in: Buijs (1883-1887) deel II, 629.

741 Schoenmaker (2009), p. 52.

legitimeren met een verwijzing naar het oudvaderlands recht. Dat wijst op een voldoende maatschappelijke aanvaarding van de dienstplicht na het opgelegde karakter ervan in de Franse tijd. Het grondwettelijk vastleggen van het beginsel van de dienstplicht bleef gehandhaafd, of beter gezegd het schrappen daarvan zou – volgens Buijs – de indruk kunnen wekken dat de wetgever niet meer in de juistheid van het beginsel zelf geloofde⁷⁴². Praktische betekenis heeft de tekst niet meer, al is het interessant te wijzen op de term ‘ingezetenen’, waarmee de defensieplicht zich ook uitstrekt tot de bewoners van het rijk met een niet-Nederlandse nationaliteit.

Er bleven formeel naast elkaar een armee (‘Zee- en Landmagt’) en een militie bestaan, hoewel de realiteit anders was: de armee was in de militie geïncorporeerd als het kader.

In artikel 181 werd de militieleeftijd van 19 jaar op 20 jaar gebracht. De inschrijvingsleeftijd bleef 19 jaar. De duur bleef gehandhaafd op vijf jaar. De oproepingstijd ging van maximaal één maand naar maximaal zes weken per jaar. Ook werd het mogelijk een aantal militieplichtigen te bestemmen voor de marine.

Was uitzending naar de koloniën van militieplichtigen in de grondwet van 1815 en 1840 absoluut verboden (artikel 210 Grondwet 1815/artikel 208 Grondwet 1840), in artikel 185 van de grondwet van 1848 werd uitzending overzee afhankelijk gemaakt van toestemming van de lotelingen bij de militie te land.

d. De introductie van de zeemilitie

De grondwet van 1848 introduceerde in artikel 186 ook de militie bij de marine⁷⁴³. Het werd noodzakelijk om voor de marine ook militieplichtigen in te schakelen. Het bleek zeer moeilijk om vrijwilligers te werven voor de vloot. Men was ertoe overgegaan om ook vreemdelingen in te lijven, met name uit de Scandinavische landen Noorwegen (onder Zweeds bestuur) en Denemarken. Ook wegens desertie en andere delicten veroordeelde militieplichtigen van de landmacht konden in ruil voor gratie tekenen voor de marine⁷⁴⁴.

In het oorspronkelijk regeringsvoorstel van 19 juni 1848 werd de zeemilitie als een verplichting gepresenteerd: ‘De verpligte dienst ter zee wordt door de wet op de militie geregeld’. Dit ging het parlement te ver⁷⁴⁵. Het zou alleen op basis van vrijwilligheid mogelijk moeten zijn. Daarom kwam er in de grondwet een open formulering:

Artikel 186

Een gedeelte der militie kan voor de dienst ter zee worden bestemd op de wijze door de wet te bepalen. Voor dat gedeelte wordt, behalve andere door de wet toe te kennen voordeelen, een korter dienstdtijd bepaald.

Het voorgaande artikel is op deze zeemilitie niet van toepassing.

Van imperatief werd – in de bewoordingen van Buijs – deelnemen aan de zeemilitie facultatief. Omdat de zeemilitieplicht als zwaarder werd beschouwd dan de landmilitieplicht, gaf de Grondwet in artikel 186 aan dat de dienstdtijd korter zal zijn dan de vijf jaar die in artikel 182 wordt genoemd⁷⁴⁶.

Het verbod om zonder hun toestemming de militieplichtigen naar de koloniën te zenden was niet van toepassing op de zeemilitie (artikel 186, derde zin). De introductie van een zeemilitie (artikel 186) in samenhang met de mogelijkheid deze ook overzee te kunnen inzetten (artikel 185) was een belangrijke overwinning voor de regering met het oog op het zich ontwikkelend kolonialisme. De grondwet droeg de gewone wetgever op uit te werken hoe een gedeelte van de militie voor dienst op zee kan worden bestemd. Dat liet de mogelijkheid open dit via vrijwilligheid van de militieplichtige zelf of op aanwijzing van de autoriteiten te regelen.

e. De schutterij grondwettelijk verplicht in alle gemeenten

In artikel 125 van de Grondwet 1814 werd als eerste taak van de schutterij genoemd het ‘behoud der inwendige rust’, als vanouds, zo stond erbij. Dat betrof de schutterijen van de steden. En in tijden van oorlog en gevaar verschoof de taak van de schutterij. De bestaande schutterijen uit de steden werden samenge-

742 Buijs (1883-1887), deel II, p. 634-635.

743 Bevaart vermeldt ten onrechte dat het regeringsvoorstel om de zeemilitie mogelijk te maken door de regering onder druk van het parlement is ingetrokken (Bevaart 1993), p. 105). Dat geldt wel voor de verplichting, maar niet voor de mogelijkheid.

744 Oosterhoff (1948), p. 114.

745 Kamerstukken, 1847-1948, II, Bijlagen Handelingen, XLIX, 26, pagina 487, (voorlopig verslag)(13 juli 1848).

746 Dat wordt vier jaar voor de zeemilitie (zie artikel 158 van de militiewet van 1861)

voegd met de op te richten schutterijen op het platteland tot één landstorm, die ingezet kon worden bij aanvallen van de vijand.

Ook in artikel 213 van de Grondwet 1815 werd bepaald dat in alle gemeenten met 2.500 inwoners en meer een schutterij wordt opgericht, waarvan de eerste taak het 'behoud der inwendige rust' is. In tijden van oorlog en gevaar dienen de schutterijen tegen de aanvallen van de vijand; dan worden deze schutterijen samengevoegd tot een landstorm⁷⁴⁷ ter verdediging van het vaderland met de rustende schutterijen van de andere (kleinere) gemeenten worden. In artikel 188 van de Grondwet 1848 werd bepaald dat in alle gemeenten schutterijen moeten bestaan. Zij dienden in tijd van gevaar en oorlog tot verdediging des vaderlands, en te allen tijde tot behoud der inwendige rust.

In de Grondwet 1848 werd aldus de volgorde van de taken omgedraaid: het eerst wordt genoemd de verdediging van het land en vervolgens de handhaving van de orde: de schutterij was op de eerste plaats een reserveleger en op de tweede plaats een reservepolitie. Het is een vorm van centralisatie, zij het een kleine stap.

Daarbij moet beseft worden, dat de Grondwet 1814 in werking is getreden toen Napoleon nog niet naar Elba was verbannen en dat de Grondwet 1815 in werking trad, toen Napoleon uit Elba ontsnapt was. De verdediging van het vaderland was op die momenten nog een serieuze zaak. Alle reden dus om de landelijke taak (in oorlogstijd) van de schutterij eerder te noemen dan de plaatselijke taak (in vreedstijd).

De Grondwet 1848 is opgesteld met de relatief positieve ervaringen van de schutterijen tijdens de Belgische Opstand vanaf 1830 en de mobilisatie (tot 1834, toen de schutterijen weer naar huis konden gaan) in het achterhoofd. Gelijktijdig werd in de Grondwet 1848 de term landstorm weggelaten.

f. Het gezag over de krijgsmacht in democratisch perspectief: de koning of de minister ondergeschikt?

Op één specifiek punt werd de positie van de koning op militair terrein verzwakt. Stond in de grondwet van 1815/1840 in artikel 59/58 dat de koning de officieren benoemt, ontslaat en pensionneert, in de grondwet van 1848 werd in artikel 58 aan deze bevoegdheid toegevoegd 'volgens regels door de wet te bepalen'. De koninklijke willekeur in het militaire personeelsbeleid werd hiermee aan banden gelegd⁷⁴⁸.

Door de geringe aanpassingen van de defensiebepalingen in de grondwet werd de positie van de koning ten opzichte van het leger complex. Het politieke debat over het leger en de dienstplicht is ook een debat over de democratie na de grondwetwijziging van 1848: hoeveel heeft het parlement te zeggen over de krijgsmacht? Er hangt nog steeds een koninklijke sluier over het leger, zeker over de staande beroepsarmee; dat wordt van beide zijden, de koning en de officieren, in stand gehouden. Generaals die minister van Oorlog werden voelden zich ook gebonden aan hun (militaire) eed van gehoorzaamheid en trouw aan de koning. De belangen van koningshuis en de belangen van de krijgsmacht liepen samen, waarbij de burgermaatschappij en haar politieke instituties de externe vijand waren⁷⁴⁹.

Deze kwestie speelde niet alleen vanwege de persoonlijke opvattingen van met name koning Willem III die in 1849 werd ingehuldigd, maar ook vanwege het oppergezag over de krijgsmacht van de koning conform artikel 58 van de grondwet van 1848 en de ministeriële verantwoordelijkheid van de minister van Oorlog conform artikel 53 van de grondwet van 1848. Wie is de opperbevelhebber? Willem III was net als zijn vader en grootvader naast koning ook generaal en admiraal. Of is het *als* koning? De opperbevelhebber is ondergeschikt aan de minister van Oorlog. Dat was niet de opvatting van Willem III. Hij zag de militairen die de rol van minister van Oorlog vervulden vooral als ondergeschikten, 'eerder bedienenden dan dienaars'. Willem III kon zich alleen maar voorstellen dat hij – als het nodig mocht zijn – aan het hoofd van de troepen ten strijde zou trekken, net als zijn collega-koningen in andere Europese landen. De minister van Oorlog zou hem op een veldtocht vergezellen en zou ter plaatse het contraseign op besluiten geven. Zo was het in het Deense leger tijdens de korte campagne tegen Pruisen in 1864 geregeld. Zo zou het volgens staatsrechtgeleerde De Bosch Kemper (1808-1876) het ook voor Nederland moeten zijn volgens zijn 'Handleiding tot de kennis van de wetenschap der Zamenleving en het Nederlandsch staatsregt' uit 1863-1871.

747 zoals eerder vermeld: in de Franstalige versie van de Grondwet 1815 wordt voor 'landstorm' het woord *levée en masse* gebruikt, een term die herinnert aan de invoering van de conscriptie in Frankrijk in 1793 (zie § 3.3.1).

748 Op 28 augustus 1851 treden vier wetten inzake benoemingen en pensionen bij de landmacht en bij de zeemacht in werking (Stb. 1851, 126, 127, 128 en 129).

749 Bevaart spreekt in dit verband van het monarcho-militair complex (Bevaart (1993), p. 43). Deze term is ongetwijfeld een variatie op de term 'militair-industrieel complex', zoals die door ex-generaal en president Dwight Eisenhower in zijn afscheidstoespraak op 17 januari 1961 is geïntroduceerd.

Voor een deel is het een achterhoedegevecht na de grondwetrevolutie van 1848, maar daarom niet minder hardnekkig. Willem III heeft waarschijnlijk nooit de Thorbeckiaanse politieke vernieuwingen kunnen accepteren en kon in ieder geval terugvallen op zijn officieren. De autocratische opvattingen van Willem III versterkt door zijn opvliegend karakter zorgden ervoor dat gedurende zijn koningschap er van een effectieve ministeriële verantwoordelijkheid van de minister van Oorlog voor de krijgsmacht nauwelijks sprake was. Hij schuwde overigens niet hen bij tijd en wijle fors te schofferen, zoals overgeleverd in de geheime dagboeken van minister Weitzel⁷⁵⁰.

Maar er was ook geen effectief opperbevelhebberschap van de krijgsmacht. Daartoe ontbrak het Willem III aan de nodige leiderschapskwaliteiten. Het is de vraag hoe het had uitgepakt als Nederland niet buiten de negentiende-eeuwse Europese oorlogen was gebleven⁷⁵¹.

g. Kritiek op de toepassing van de Grondwet van 1848

J.K.H. de Roo van Alderwelt (1832-1878), militair publicist en kamerlid, kritiseerde in een artikel in *De Gids* in 1865 de wijze waarop de grondwet in de praktijk wordt toegepast. Hij had geen wezenlijke kritiek op de tekst van de grondwet; zijn probleem was de gewone wetgever die constitutionele directieven in uitvoeringsregels moest omzetten. Zijn kritiek is relevant, want als de grondwetgever de regels uit 1815 in 1848 niet wijzigd, dan worden ze in wezen herbevestigd.

De grondwetregel dat alle ingezetenen verplicht zijn het vaderland gewapenderhand te verdedigen zag hij als maximumregel; de overheid zou met minder genoeg kunnen nemen, als zij niet alle burgers nodig heeft voor de gewapende macht. Dus plaatsvervanging en beperkte contingenten achtte De Roo van Alderwelt binnen de grenzen van de grondwet. Ook oordeelde De Roo van Alderwelt bijna vijftig jaar na dato dat de samensmelting van armee en milite, zoals gerealiseerd op 1 januari 1819, in strijd met de grondwet was. En als er dan één leger is (ook al bestaat het merendeel van de soldaten uit miliciens), dan kan dat leger niet overzee worden ingezet, omdat de grondwet alleen toestaat de armee naar de koloniën te zenden en de milite niet. Dat was volgens De Roo van Alderwelt spijtig voor de gevechtserfaring die de vrijwillige soldaten in Indië zouden kunnen opdoen.

De grondwet schreef in artikel 183 voor dat de gehele milite een keer per jaar voor maximaal zes weken voor een oefening bijeen zou komen. Er is een grondwettelijke mogelijkheid dat de koning het raadzaam vindt dit bijeenkomen van het hele leger achterwege te laten. Maar een dergelijke oefening van de hele milite gebeurde in de praktijk gewoonweg niet. De uitzonderingsregel dat de koning anders mag beslissen is standaardprocedure geworden. Door deze interpretatie functioneerde er niet een geoefende milite van vijf jaarlichtingen, maar een gekortwiekte milite van hoogstens twee lichtingen. Daarbij kwam ook nog eens dat de feitelijke inlijving van de ingelote miliciens niet in januari, maar pas begin mei plaats vond. Een vijand die een voorjaarsoffensief in gedachten heeft, zal ongeoefende miliciens tegenover zich treffen.

Ook wat betreft de schutterijen wordt de grondwet niet gevolgd, oordeelde De Roo van Alderwelt. Met name de grondwettelijke taak van de schutterijen om mee te helpen aan de verdediging van het land werd niet uitgevoerd. De schutterijen werden alleen ingezet voor het bewaren van de inwendige orde.

Kortom, de interpretatie van het achtste hoofdstuk van de grondwet door de regering liet naar de opvatting van De Roo van Alderwelt te wensen over en gaf Nederland niet de strijdmacht die zij op grond van de grondwet mocht verwachten⁷⁵².

4.1.21. Het militiedebat: het Franse, het Pruisische of het Zwitserse model?

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd in samenleving, politiek en leger een verwoed debat gevoerd over de vernieuwing van de legervorming, waarbij gezocht werd naar een nieuw evenwicht in de drie verschillende soorten gewapende macht: (staande) armee, milite en schutterij.

Er waren weinig voorstanders voor een zuiver beroepsleger, zoals ten tijde van het *Ancien Régime*. Dat werd onbetaalbaar geacht, zeker gezien de grote aantallen soldaten die men in de moderne oorlogvoering nodig dacht te hebben.

750 Weitzel (1985)

751 Iets van de koninklijke status van de opperbevelhebber kwam naar voren bij de gedeeltelijke mobilisatie van het Nederlandse leger in 1859 tijdens het gewapend conflict tussen Oostenrijk enerzijds en Frankrijk en Sardinië anderzijds. Minister Van Meurs droeg baron Nepveu, de meest invloedrijke Nederlandse militair van dat moment, voor als opperbevelhebber, Willem III wees echter zijn oom Frederik aan (Gooren (1997), p. 226).

752 De Roo van Alderwelt (1865), p. 452-462.

a. Pruisen

Het zou nu moeten gaan om een vorm van kadermilitieleger, waarbij beroeps(onder)officieren het commando voerden over dienstplichtige manschappen. Zo was het in Frankrijk en in Pruisen georganiseerd. Het verschil tussen beide landen was dat Frankrijk dienstvervangings (plaatsvervangende en nummerwisseling) wél en Pruisen dienstvervangings niet toestond. In Pruisen was de dienstplicht algemeen: alle jongeren van alle standen moesten in dienst. Er was geen plaatsvervangings mogelijk. Daarmee werd het leger een vorm van *Volksbewaffnung*. Doordat iedere Pruis (later Duitser) te maken kreeg met de krijgsmacht, was er sprake van een zekere militarisering van de samenleving. Het leger had wel een eigen aparte positie in de samenleving, maar geen geïsoleerde positie.

b. Frankrijk

Vanaf de herinvoering van de dienstplicht in 1818, drie jaar na de definitieve val van Napoleon, met de *loi Gouvion-Saint-Cyr* werd direct de mogelijkheid tot plaatsvervangings wettelijk geregeld. In de periode 1835–1855 bestond ongeveer een kwart van de militairen uit remplaçanten (in 1835: 263.911 soldaten en onderofficieren, van wie 62.621 plaatsvervangings, en in 1855: 526.056 soldaten en onderofficieren, van wie 118.164 plaatsvervangings)⁷⁵³. De plaatsvervangings was onderwerp van voortdurende discussie met de conservatieven als voorstanders en de republikeinen als tegenstanders. In 1855 voerde Napoleon III, op 2 december 1852 van president tot keizer gepromoveerd, een wettelijke regeling in waarbij plaatsvervangings alleen nog toegestaan was onder verwanten en nummervervisseling alleen door dienstplichtigen uit hetzelfde kanton. Plaatsvervangings werd voorts alleen mogelijk door een systeem van *exonération*, waarbij de dienstplichtige een bedrag van 2.000 tot 2.500 *francs* aan de staat betaalde om de dienstplicht af te kopen. Deze regeling nam de bemiddelaars (*Compagnies de remplacement*) de wind uit de zeilen. Met de afkoopsummen kon de Franse regering de vrijwilligers beter betalen. In wezen leidde dit tot een gedeeltelijke herinvoering van beroepssoldaten⁷⁵⁴. In 1868 werd met de *loi Niel* het vergoedingssysteem weer afgeschaft en de dienstvervangings opnieuw mogelijk gemaakt⁷⁵⁵.

c. Zwitserland

Tegenover het Duitse en het Franse dienstplichtsysteem stond het Zwitserse model, waarbij ook het kader militieplichtig was en waarbij het leger – als ware het een schutterij – lokaal georganiseerd was; bij het Zwitserse model ging om het een volledig systeem van volksbewapening⁷⁵⁶. Populair samengevat: geen

753 Delmas (1994), p. 413.

754 In Nederland is in de loop van de negentiende eeuw een aantal keren van gedachten gewisseld over een dergelijk systeem: wie is ingeloot en toch niet in dienst wil betaalt de Staat een bedrag waarmee door de Staat een vrijwilliger wordt ingehuurd.

- Bij het debat over de amalgamatie van armee en milite in november 1818 kwam uit de kamercommissie de vraag naar voren of 'hij, welke zich wilde doen vervangen, een zekere som zou betalen, aan het Gouvernement hetwelk mitsdien alle de plaatsvervangings zoude leveren' (Kamerstukken, 1818-1819, II, Bijlagen Handelingen, p. 22).
- Bij de behandeling van de wettelijke regeling van de loting voor de lichte 1835 stelde kamerlid Willem Schimmelpenninck van der Oije van de Poll (1800-1872) op 22 december 1834 voor een tarief van enkele honderden guldens in te voeren voor de afkoop van de militieplicht (Kamerstukken, 1834-1835, II, Handelingen, p. 114).
- Bij de bespreking van de grondwetswijziging kwam Schimmelpenninck van der Oije van de Poll op 4 juni 1840 terug op deze kwestie en wees op de noodzaak de chaos van de militiewetten te vereenvoudigen, de geremplaceerden niet langer afhankelijk te laten van de remplaçanten en de staat fondsen te bezorgen om vrijwilligers door aanzienlijke handgelden te verkrijgen (Kamerstukken, 1839-1840, II, Handelingen, p. 249-250).
- Bij de bespreking van grondwetswijziging op 24 augustus 1848 bracht kamerlid Van Dam van Isselt het te berde (Kamerstukken, 1847-1848, II, Handelingen, p. 807).
- Bij de behandeling van de nieuwe militiewet citeerde kamerlid Willem Wintgens (1818-1895) op 15 juli 1861 met instemming een publicatie van kolonel en (later) kamerlid Willem Jan Knoop (1811-1894) waarin een dergelijk voorstel wordt gedaan (Kamerstukken, 1860-1861, II, Handelingen, p. 900-901). Carel Storm van 's-Gravesande (1809-1880) verklaarde zich in hetzelfde debat een dag later tegenstander van het Franse systeem (Kamerstukken, 1860-1861, II, Handelingen, 909-910).

Deze opmerkingen in het parlement hebben niet geleid tot initiatieven van de zijde van de regering (zie ook Spits (1971), 144).

755 Delmas (1994), p. 421.

756 Artikel 18 van *Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft* van 1874 luidt:

leger in kazernes, maar in ieder huis een geweer in de bezemkast of, zoals het wel werd uitgedrukt, *Stumm-gewehr unter dem Brett*⁷⁵⁷. Bij dat geweer hoorde een verzegelde ijzeren doos met 50 kogels. De Zwitserse grondwet van 1848 en 1874⁷⁵⁸ legde niet alleen de dienstplicht vast, maar verbood ook een stand beroeps-leger⁷⁵⁹.

De kracht van de Pruisische legerorganisatie werd – tot verrassing van velen – pas goed duidelijk in de Oostenrijks-Pruisische oorlog (*der Deutscher Bruderkrieg*) van 1866 en de Frans-Duitse oorlog van 1870. Bij de Duits-Duitse oorlog verwachtte men algemeen een zege van de ervaren Oostenrijkse beroepssoldaten op de Pruisische dienstplichtigen; het pakte anders uit en gaf daarmee een extra argument voor het Pruisische model van de dienstplicht⁷⁶⁰.

d. Het Nederlandse debat: militairen kiezen voor het Pruisische model, burgers aarzelen

De discussie spitte zich in Nederland volledig toe op de vraag of de dienstvervangende gehandhaafd kon worden. Door die discussie over dienstvervangende heen speelden opvattingen over het lotingsstelsel en de vrijstellingen een complicerende rol. Het ging dan gelijktijdig over de vraag hoe lang de militaire oefentijd in maanden zou moeten duren en de vraag hoeveel jaar men na de eerste oefening oproepbaar zou moeten zijn. Dat had alles te maken met de omvang van het leger die men voor oorlogstijd wenselijk acht.

Bij de toegespitste vraag over de dienstvervangende ging het om de volgende argumenten:

1. het algemeen militaire argument: de persoonlijke dienstplicht is noodzakelijk voor de verdediging van het land;
2. het specifiek militaire argument: de persoonlijke dienstplicht is nodig om het niveau van manschappen omhoog te brengen;
3. het sociale argument: persoonlijke dienstplicht heft een maatschappelijke onrechtvaardigheid op;
4. het militair-sociale argument: persoonlijke dienstplicht doet het aanzien van het leger stijgen⁷⁶¹.

Aan het debat namen talrijke militaire publicisten deel, die zich – naar de gewoonte van de tijd – in brochures uitspraken over de vragen die vooral betrekking hadden op de in hun ogen verstoorde verhouding tussen het leger enerzijds en de maatschappij en de politiek anderzijds; veel van deze brochures werden anoniem gepubliceerd⁷⁶². Er vloede in de krijgsmacht meer inkt dan bloed⁷⁶³.

Er werd uiteraard ook verwezen naar de slechte leefomstandigheden in de kazernes en de hardvochtige disciplinehandhaving. Van katholieke zijde werd de nadruk gelegd op de zedeloze omgeving waarin de katholieke jongemannen terecht zouden komen.

Voorstanders van de dienstvervangende zagen in de Duits-Franse oorlog van 1870–1871 niet het bewijs dat een krijgsmacht gebaseerd op een dienstplicht zonder dienstvervangende beter was dan een krijgsmacht ge-

Jeder Schweizer ist wehrpflichtig. Wehrmänner, welche in Folge des eidgenössischen Militärdienstes ihr Leben verlieren oder dauernden Schaden an ihrer Gesundheit erleiden, haben für sich oder ihre Familien im Falle des Bedürfnisses Anspruch auf Unterstützung des Bundes. Die Wehrmänner sollten ihre erste Ausrüstung, Bekleidung und Bewaffnung unentgeltlich erhalten. Die Waffe bleibt unter den durch die Bundesgesetzgebung aufzustellenden Bedingungen in den Händen des Wehrmannes. Der Bund wird über den Militärpflichtersatz einheitliche Bestimmungen aufstellen.

Iedere Zwitser is dienstplichtig. Militairen die als gevolg van de Zwitserse dienstplicht hun leven verliezen of blijvend schade aan hun gezondheid ondervinden hebben voor hun gezin als het nodig is aanspraak op ondersteuning van regeringswege. De militairen hun eerste uitrusting, kleding en wapens onbeperkt behouden. Het wapen blijft onder nadere wettelijke voorwaarden in handen van de militair. De regering zal voor dienstplichtvervangende gelijkwaardige regelingen treffen.

757 In een referendum van 13 februari 2011 verwierp de Zwitserse bevolking met 56,3% een wijziging van de *Bundesgesetz über Waffen, Waffenzubehör und Munition* van 20 juni 1997, waarvan artikel 3 luidt: *Das Recht auf Waffenverwerb, Waffenbesitz und Waffentragen ist im Rahmen dieses Gesetzes gewährleistet*. Dit recht op wapenaanschaf, wapenbezit en wapendragen is sinds 1874 wettelijk vastgelegd.

De militaire dienstplicht is in de 21^e eeuw ook nog eens bevestigd in een referendum van 22 september 2013. Het referendum op initiatief van de *Gruppe für ein Schweiz ohne Armee* (GSoA) gaf bij een opkomst van 46,9% de volgende uitslag: 26,8 voor de afschaffing van de dienstplicht en 73,2% tegen. In een eerder referendum in november 1989 had nog 35,6% van de Zwitsers voor afschaffing gestemd.

758 Artikel 13 van de *Bundesverfassung* van 1848 en 1874 luidt: *Der Bund ist nicht berechtigt, stehende Truppen zu halten. Ohne Bewilligung der Bundesbehörden darf kein Kanton oder in geteilten Kantonen kein Landesteil mehr als 300 Mann stehende Truppen halten, die Landjägerkorps nicht inbegriffen*. Zie over de moderne Zwitserse dienstplicht Wetter (1972).

759 Leson (2010), p. 408–409.

760 Bevaart (2003), p. 301–302.

761 Bevaart (1993), p. 508–515.

762 zie uitvoerig Schoenmaker (2009).

763 om de eerste zin van het proefschrift van Schoenmaker (2009) te parafraseren.

baseerd op een dienstplicht met dienstvervanging, maar wezen erop dat het Duitse leger de overwinning te danken had aan een superieur infanteriegeweer en de Fransen de nederlaag konden verwijten aan de incompetentie legerleiding.

Het sociale argument zou ook op een bepaalde manier voor dienstvervanging kunnen pleiten: dienstvervanging als vorm van overdracht van inkomen van de hogere naar de lagere klassen: een rijke particulier neemt een (kans)arme burger in dienst en betaalt hem daarvoor. Het werkt dus als een vorm van armenzorg, waarbij de overheid als derde op de achtergrond zonder kosten de regie voert met de militiewet.

e. Het Britse model: geen dienstplicht

Naast deze continentale modellen ontbreekt een Brits dienstplichtmodel. In Engeland was in de negentiende eeuw geen dienstplicht. Engeland had als eiland geen groot landleger nodig, zeker omdat er op het hoofdeiland al eeuwen geen oorlogen meer werden uitgevochten. Ierland was natuurlijk wel een probleemgebied, dat de nodige militaire inzet vergde. Maar voor de marine, essentieel voor een eiland, en voor de grote veroveringen overal ter wereld konden geen dienstplichtigen worden ingezet.

4.1.22. Het voorstel voor een militiewet van Forstner van Dambenoy in 1856

De conservatieve Hendrik baron Forstner van Dambenoy (1792-1870) was op 10 juli 1852 op aanwijzing van Willem III minister van Oorlog geworden in het liberaal-conservatieve eerste kabinet-Thorbecke (1849-1853), dat struikelde over de afwikkeling van de April-beweging. Forstner was een vertrouweling van de koning en als gouverneur verantwoordelijk voor de opvoeding van de zonen van Willem III. Hij was op die plek blijven zitten toen het conservatieve kabinet-Van Hall-Donker Curtius (1853-1856) aantrad en vervolgens later in het conservatieve kabinet Van der Brugghen (1856-1858). Forstner ontwikkelde een wat moeizame verhouding met de Tweede Kamer⁷⁶⁴, was vaak vaag en onduidelijk in de verdediging van zijn beleid en had een voorkeur om een en ander via zijn adviesorgaan de Commissie voor Defensie (onder voorzitterschap van de conservatieve oud-minister Nepveu) te regelen.

Forstner trachtte eerst om via budgettaire maatregelen de duur van de eerste oefening van de militie te verhogen; dat kreeg hij niet voor elkaar.

Op 23 april 1856 deed minister Forstner een poging om de militiewet van 1817 te vernieuwen door een wetsontwerp naar de Tweede Kamer te sturen⁷⁶⁵. De noodzaak daartoe lag onder meer in de wijziging van de grondwet in 1848. Hij zag de dienstplichtige miliciens als aanvulling op de (koninklijke) staande armee⁷⁶⁶. Forstner streefde naar een militie van 55.000 man, vijf contingenten van 11.000 man, ruim meer dan het gebruikelijke feitelijke contingent van 7.500 man. Forstner beriep zich op de 1:300-formule (aantal miliciens per aantal zielen van de bevolking), volgens hem een meer toegepaste wettelijke ratio. Zijn voorstel betekende de Nederlandse vertaling van het Pruisisch model. Daarmee kreeg de discussie over de verhouding tussen staand armee en militie een nieuwe stimulans. De vraag was of de beoogde oefentijd van maximaal zes maanden voldoende was om van een burgerlijke rekrut een koninklijke militair te maken. Forstner wilde de plaatsvervanging niet afschaffen en zeker niet in de vorm, dat een militeplichtige door een geldbedrag aan de overheid te betalen zich kon vrijkopen. Hij vreesde dat 'de dienst bij de nationale militie gaandeweg in eene belasting in geld zal ontaarden'⁷⁶⁷. Maar hij wilde de plaatsvervanging eerder moeilijker dan makkelijker maken. De eisen te stellen aan de dienstvervanger werden volgens zijn voorstel hoger: geen gehuwden meer, een lengte van 162 cm (de lengte van vrijwilligers, terwijl voor een milite-

764 Forstner gaat als minister van Oorlog in november 1854 bijna een duel aan met het liberale Tweede-Kamerlid J.P.P. van Zuylen van Nijvelt (1816-1890), nadat deze afgevaardigde zich in een vergadering van het parlement afvroeg of de koning het gezag over het leger was verloren. Van Zuylen beschuldigde minister van Oorlog van 'mystificatie': het parlementaire woord voor liegen. Aanleiding was een gerucht dat officieren een bevel van de koning zouden hebben genegeerd. Forstner had volgens Van Zuylen het koninklijke opgezegd over het leger geschonden door zelf een opperofficier te belasten met het commando over een legeroefening. Forstner stelde dat dit in overeenstemming met de wens van de koning was gebeurd. Minister Forstner, die als een oude generaal met oorlogservaring uit de tijd van de Belgische Opstand het liefst het parlement wilde afschaffen, zag dit als een 'beschuldiging van meened en hoogverraad'. Hij greep naar zijn sabel; zijn eer was geschonden en slechts een duel kon deze redden. Beide heren namen secondanten in de arm en kozen een tijdstip en een plek in de Scheveningse duinen. Toch vielen er geen slachtoffers. Na bemiddeling door het kamerlid Storm van 's-Gravesande kon een duel worden voorkomen (Matthey (2012, p. 296-297). Beide aspirant-duellisten werden later nog familiaal aan elkaar verwant toen de zoon van Forstner in 1872 huwde met de dochter van Van Zuylen. In het nieuwe Wetboek van Strafrecht van 1881-1886 werd in de artikelen 152-154 het duel verboden.

765 Kamerstukken, 1855-1856, II, Bijlagen Handelingen, XCIII, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(23 april 1855).

766 Bevaart (1993), p. 187.

767 Kamerstukken, 1855-1856, II, Bijlagen Handelingen, XCIII, 3 (Memorie van Toelichting)(23 april 1855).

plichtige 157 cm voldoende was). Vervolgens moest f 25 in de rijkskas gestort worden als een soort leges voor het recht op plaatsvervangende en f 50 in de provinciekas. Mocht meer dan één plaatvervanger nodig zijn, dan moest er f 25 extra betaald worden.

Zijn poging om de militiewetgeving aan te passen liep spaak in het parlement; het kwam niet eens tot een voorlopig verslag⁷⁶⁸. Vanuit de Kamer was de 1:300 ratio niet bespreekbaar. Bovendien noemde de (nog geldende) Militiewet 1817 in artikel 1 de ratio van 1:100 voor de totale militie, dat bij vijf jaar militieplicht leidt tot een jaarlichting met de ratio 1:500 (artikel 10 Militiewet 1817) en dat is een aanzienlijke lichtere belasting dan 1:300 van het voorstel-Forstner.

Niettemin bleef de minister zitten, zelfs in het opvolgend conservatieve kabinet-Van der Brugghen (1856-1858). Zijn opvolger C.Th. van Meurs (1799-1894) van het liberaal-conservatieve kabinet-Rochussen (1858-1860) kwam niet tot actie; hij trad af vanwege de kwestie-Limburg.

4.1.23. De Limburgse kwestie van 1859

In het voorjaar van 1859 brak de Frans-Oostenrijkse oorlog (ook wel genoemd *Campagne d'Italie*, *Seconda Guerra di indipendenza italiana*, of *Sardinischer Krieg*, het accent lag in de verschillende landen anders) uit. Met het oog op dreigend oorlogsgevaar in verband met de eenheidsbeweging in Italië en de confrontatie tussen Oostenrijk en de Italiaanse staten gesteund door Frankrijk werden door minister van Meurs, in overleg met de Duitse Bond de lichtingen 1856 en 1857 onder de wapenen gehouden. Limburg was als compensatiemaatregel voor delen van Luxemburg bij de afscheiding van België tussen 1839 en 1867 als hertogdom lid van de Duitse Bond en uit dien hoofde verplicht om zo nodig militairen te leveren.

In 1842 werd bij KB van 4 september 1842 als bondscontingent aangewezen het 2^e Bataljon van het 7^e Regiment Infanterie, dat in Venlo en Maastricht gelegerd was plus nog een eskadron cavalerie, een compagnie artillerie en een detachement genie, in totaal 1.826 man; van dit contingent werden 261 lichte dragonders als jagers-te-paard bestemd om in Luxemburg ingezet te worden. In 1846 bepaalde de Duitse Bond dat er geen infanterie uit Limburg meer nodig was, maar alleen cavalerie, artillerie en genie, totaal bijna 900 man. Er werden twee eskadrons jagers-te-paard aangewezen van in totaal 559 man plus twee regimentskinderen. In 1855 kwam er een afspraak tot stand met Nassau, waarbij ruim 1.000 man cavalerie uit Nassau samengevoegd werd met een ongeveer even groot Limburgs contingent. Het Limburgs contingent is tussen 1842 en 1866 nooit gemobiliseerd geweest; bij de mobilisatie van de Duitse Bond op 17 juni 1866 werd het Limburgse contingent uitgezonderd⁷⁶⁹.

Minister Meurs wilde het Bondscontingent uitsluitend uit Limburgers laten bestaan. Hierover ontstond grote beroering in de Tweede Kamer, vooral bij de Limburgse leden. Het wetsontwerp over het onder de wapenen houden van de lichtingen 1855, 1856, 1857 en 1858 afkomstig uit het Hertogdom Limburg werd vergezeld van een wetsontwerp om de (hele) lichtingen 1856 en 1857 onder de wapenen te roepen of - voorzover nog in dienst - te houden⁷⁷⁰. De formele grondslag was niet alleen de gedeeltelijke mobilisatie ten behoeve van de Duitse Bond, maar ook de gelegenheid om een gezamenlijke oefening te houden. De wetten werden op 7 juni 1859 door de Tweede Kamer wel met 34 tegen 32 stemmen aangenomen; het werden de wet van 21 juni 1859, Stb. 1859, 72 en de wet van 22 juni 1859, Stb. 1859, 73.

De mobilisatie van de Limburgse miliciens heeft in ieder geval een dodelijk slachtoffer gemaakt: op 3 juni 1859 overleed het kamerlid Lambertus Storm (1790-1859), een van de Negenmannen van Thorbecke, in het vuur van het parlementaire debat in de vergaderzaal⁷⁷¹.

Er werd op 19 juli 1859, een week na de *Annistizio di Villafranca* (*Vorfrieden von Villafranca*), een motie (een zeldzaam verschijnsel in die dagen) door de Tweede Kamer met 39 tegen 13 stemmen aangenomen met het verzoek de gemobiliseerde militairen van de lichtingen 1856 en 1857 onmiddellijk naar huis te laten gaan⁷⁷². Omdat Van Meurs meende te weinig steun te hebben gekregen, vroeg hij ontslag per 1 september 1859. In het politieke spel rondom de 'Limburgse kwestie' speelde Willem III een actieve, maar weinig consistente rol⁷⁷³.

768 Bevaart (1993), p. 188.

769 Ten Raai (1925).

770 Kamerstukken, 1858-1859, II, CI, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(11 mei 1858) en Kamerstukken, 1858-1859, II, CII, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(11 mei 1858).

771 Van den Berg en Vis (2013), p. 380.

772 Kamerstukken, 1858-1859, II, Handelingen, 1233.

773 Bevaart (1993), p. 169.

4.1.24. De militiewet van De Casembroot van 1861

Van Meurs werd op 1 september 1859 vervangen door de conservatieve jonkheer Eduard de Casembroot (1812-1883), die ook het volgend liberaal-conservatieve kabinet-Van Hall-Van Heemstra op zijn post op het ministerie van Oorlog bleef.

De Casembroot zond op 28 december 1860 een ontwerp van wet voor een nieuwe militiewet naar het parlement⁷⁷⁴. Hij wees een wet op de legerorganisatie die duidelijkheid zou kunnen verschaffen over de verhouding tussen de armee en de militie van de hand; hij verbond zijn politieke positie aan dat standpunt.

a. De militie ondergebracht bij de armee

Er was nog een discussie of er naast of in plaats van het systeem dat een ingelote burger een plaatsvervanger regelt, er geen stelsel geïntroduceerd zou moeten worden waarbij de ingelote persoon aan de staat een afkooptom betaalt, waarmee de overheid dan een plaatsvervanger inhuurt; in België bestond een dergelijk systeem sinds 1843. De minister had te grote vragen over de effectiviteit daarvan om het idee over te nemen. Hij had ook kunnen verwijzen naar de ervaringen in Frankrijk met het van overheidswege georganiseerde remplaçantensysteem (zie § 4.1.21).

Uiteindelijk aanvaardde de Kamer artikel 120 van de nieuwe militiewet waarbij de militie ingelijfd wordt bij de staande armee:

De afgeleverde voor de militie te land bestemde manschappen worden, volgens de door Ons te geven voorschriften, bij de corpsen van het leger ingelijfd.

De term ‘afleveren’ heeft betrekking op het bijeenbrengen van de lotelingen uit een gemeente en het collectief overdragen van zo’n groep aan de militaire autoriteiten. In deze formulering is er sprake van het onderbrengen van de militie bij de armee, terwijl de amalgamatiewet van 1818 van het omgekeerde – het onderbrengen van de armee bij de militie – uitging, omdat dat door de autoriteiten niet in strijd met de grondwet werd geoordeeld⁷⁷⁵. Deze vermenging van armee en militie was een verdere formele stap in de richting van het Pruisisch model van een kadernilitieleger. De vraag was of deze vormgeving van de krijgsmacht in overeenstemming is met de geldende grondwet. De grondwet van 1848 kent een toereikende zee- en landmacht (artikel 178), bestaande uit vrijwilligers (zijnde ‘inboorlingen of vreemdelingen’) én een militie (artikel 180) zoveel mogelijk bestaande uit vrijwilligers aangevuld met lotingen (artikel 181). Voor de zee- en landmacht bestond geen enkele wettelijke regeling, omdat de koning zijn prerogatieve positie wilde houden; hij duldde geen enkele inmenging van het parlement.

Volgens de regering bij monde van de minister van Binnenlandse Zaken, Schelto baron van Heemstra (1807-1864), verbood de grondwet de vermenging niet. Hij maakte daarmee wel een draai, omdat hij als een van de Negenmannen van 1844 de militie als hét leger had beschouwd. Uit liberale kring werd naar voren gebracht dat een toetreding van de vrijwilligers tot de militie grondwettelijk wel mogelijk was, maar andersom niet. De kern van de discussie was uiteraard de kwestie van de macht: wie heeft het laatste woord over de krijgsmacht? Wordt het leger bestuurd door koninklijke besluiten (zonder gewone wet als basis) of door wettelijke regelingen (aangenomen door het parlement)? De discussie spitte zich toe op de interpretatie van grondwetsartikel 189 dat voorschrijft dat de inrichting van de militie (en ook van de schutterij) per wet geregeld moeten worden. Het behoeft geen betoog dat de regering koos voor een restrictieve interpretatie van dit begrip. De Casembroot verbond zijn politiek lot aan deze uitleg. Een amendement van oppositieleider Thorbecke om in artikel 1 en 2 van de nieuwe militiewet een brede uitleg vast te leggen en jaarlijks per wet te bepalen wat de omvang van de jaarlichting zou zijn werd uiteindelijk verworpen⁷⁷⁶.

b. De zeemilitie

De wet bepaalde het aantal jaarlijks op te roepen mannen op 11.000. Op grond van een vijfjarige militieplicht moest er een landleger van 52.000 soldaten te vormen zijn. Daarnaast werden nog 600 mensen per jaar facultatief – dat wil zeggen dat de toetreding tot de zeemilitie vrijwillig was – ingedeeld bij de marine. Dit wordt geregeld in artikel 149:

⁷⁷⁴ Kamerstukken, 1860-1861, II, Bijlagen Handelingen, LIV, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (28 december 1860) (p. 511-534).

⁷⁷⁵ Zie ook Oosterhoff (1948), p. 116.

⁷⁷⁶ Kamerstukken, 1860-1861, II, Bijlagen Handelingen, LIV, 16 (amendement-Thorbecke), zie ook Bevaart (1993), p. 189-194.

De zeemilitie wordt zamengesteld uit lotelingen en vrijwilligers voor de militie, die zich vrijwillig hebben aangemeld om de bij de zeemilitie te dienen.

In artikel 150 staat, dat jaarlijks de gemeenten lotelingen 'die verlangen bij de zeemilitie te dienen' oproepen zich voor 1 april hiervoor aan te melden.

Maar artikel 5 luidt:

Een deel van elke ligting kan voor de dienst ter zee worden bestemd.

Het wordt door Ons bepaald en bedraagt niet meer dan zes honderd man.

Deze laatste formulering, die aansluit bij en de uitvoering is van de formulering van artikel 186 van de grondwet van 1848 klinkt minder vrijblijvend. Er is in de wet geen regeling opgenomen hoe te handelen wanneer zich te weinig zeemiliciens vrijwillig zouden aanmelden. Kennelijk is dat in de praktijk nooit een probleem geweest. Men kan ook artikel 149 taalkundig anders lezen, waarbij de bijvoeglijke bijzin waarin de vrijwilligheid genoemd staat alleen op de militievrijwilligers terugslaat en niet op de militielotingen. De zeemiliciens doen dienst op vaartuigen van de binnenlandse dienst en langs de kusten. In buitengewone omstandigheden kan met een wet hun uitzending naar de koloniën mogelijk gemaakt worden (artikel 152).

c. Het Limburgse bondscontingent

Er werd op de valreep in de parlementaire discussie op 18 juli 1861 nog een bijzondere bepaling in de wet opgenomen over het Limburgse Bondscontingent. Het ging daarbij om de troepen die Nederland vanwege de toetreding van het Hertogdom Limburg tot de Duitse Bond ter beschikking zou moeten stellen.

In artikel 121 (definitieve nummering) werd de volgende zin opgenomen:

Voor zooveel er bij het Limburgsche bondscontingent militie wordt ingedeeld, worden daartoe alleen manschappen genomen, afkomstig uit dat gedeelte van het hertogdom Limburg, waarop verplichtingen jegens het Duitse Verbond rusten.

Dit amendement werd door het kamerlid jonkheer Carel Storm van 's-Gravensande (1809-1880), afgevaardigde uit Overijssel, ter vergadering ingediend. Er werd later over het amendement gezegd dat, 'dat niet gedrukt noch rondgedeeld is geweest, als bij verrassing is voorgesteld, en dadelijk door de Regering zonder aarzelen is overgenomen'⁷⁷⁷. De bedoeling van Storm was om alleen Limburgers in dat bondscontingent op te nemen, terwijl hij ervan uitging dat de verplichtingen van militairen van dat contingent zwaarder waren dan die van de normale militie. Hij sloot in zijn bewoordingen aan bij de formulering van artikel 1 van de grondwet van 1848 (die met voorbijgaan aan enige kleine redactionele verschillen inhoudelijk gelijk was aan artikel 1 van de grondwet van 1840) waarin sprake was van 'de betrekkingen van het Hertogdom Limburg, met uitzondering van de vestingen Maastricht en Venlo en van hare kringen, tot het Duitse Verbond'.

Een ander amendement, ingediend door de Maastrichtse afgevaardigde Charles baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (1796-1880) dat tot strekking had expliciet de termijn voor het Limburgse Bondscontingent op vijf jaar vast te leggen (net als de gewone militie), werd verworpen.

d. De dienstvervangings gehandhaafd

De totale sterkte van de zee- en landmilitie mag niet groter zijn dan 55.000. Met de 12.000 vrijwilligers, die voor de staande armee worden voorzien, komt het totale landleger op 67.000 man. Het inlijvingsstelsel bleef gebaseerd op loting (met een kans van ongeveer 50% ingeloot te worden). Dienstvervangings bleef mogelijk. In 1860 waren er op de totale sterkte van de militie van 40.923 miliciens 2.583 plaatsvervangers en 3.348 nummerverswisselaars, samen 14,7%. De dienstvervangers bleven een bedreiging voor de vrijwilligers. Een plaatsvervanger kreeg ongeveer 300 gulden van de 600 gulden die de bemiddelaar (zielverkoper) ontving van de familie van de ingelote militieplichtige. Een bijzonder verschil was dat een militieplichtige (en dus ook zijn plaatsvervanger) minstens 155 cm groot moest zijn en een vrijwilliger 162 cm. Dat werd later aangepast: een vrijwilliger hoefde naar 156 cm groot te zijn. Een regeringsvoorstel om voor vrijwilligerscontracten de vaderlijke toestemming voor minderjarigen (onder 23 jaar) te schrappen werd onder druk van de katholieke kamerleden ingetrokken. De Casembroet wilde door verbetering van de

⁷⁷⁷ Kamerstukken, 1860-1861, II, Handelingen, 971 (19 juli 1861).

positie van vrijwilligers het aantal doen toenemen (volgens het Franse model), terwijl zijn voorganger Forstner het aantal dienstplichtigen wilde opvoeren door de dienstvervangende te beperken (het Pruisische model). De Casembrood wilde voor Nederland niet zo ver gaan, dat militieplichtigen, zoals in Frankrijk vanaf 1855 (tot 1868), met een afkoopsum onder hun verplichting uit konden komen. In de Tweede Kamer werd dat aspect van het Franse model afgewezen, omdat zo'n afkoopsummenfonds het leger geldmiddelen verschafte buiten het parlementaire budgetrecht om.

De duur van de eerste oefening wordt op basis van artikel 122 bepaald op één jaar, 'tenzij Wij zulks niet nodig achten'. Twaalf maanden vormden de maximale wettelijke termijn, maar in de praktijk kwam de eerste oefening neer op acht-en-een-halve maand. Het begin van de eerste oefening geschiedde in de vorm van het 'afleveren' ieder jaar tussen 1 en 15 mei (artikel 112).

Maximaal een-zevende van de krijgsmacht werd jaarlijks aangewezen voor het 'blijvend gedeelte', de manschappen die in de kazernes letterlijk moesten overwinteren⁷⁷⁸.

In 1861 kwam de nieuwe militiewet tot stand; de wet trad per 1 januari 1862 in werking. Bij Koninklijk Besluit van 17 december 1861 werd een aantal uitvoeringsregelingen vastgesteld⁷⁷⁹. De wet heeft een bijlage waarin tot in detail is uitgewerkt welke van de broers bij families met vier of meer zonen in dienst moesten; er worden voor vier zonen 17 situaties uitgewerkt, voor vijf zonen 35 situaties.

e. Sanctiebepalingen

De Militiewet 1861 bevatte een aantal strafbepalingen om de medewerking van de militieplichtigen af te dwingen. Deze bepalingen zijn te kwalificeren als een *lex specialis* van het commune strafrecht. De bepalingen waren niet overgenomen van de Franse *Code Pénal*, maar opgenomen in de Militiewet als administratiefrechtelijke wet. De strafbepalingen vielen echter ook binnen het commune strafrecht en niet binnen het militaire strafrecht, omdat de militieplichtigen die niet meewerken aan de uitvoering van de Militiewet (nog) niet zijn ingelijfd in de krijgsmacht en dus niet onder de competentie van de militaire justitiële autoriteiten vallen.

De bepalingen waren uitgebreider dan de in de Militiewet 1817. Daarin was vooral strafbaar gesteld de militieplichtige die zich door verminking ongeschikt voor de militiedienst maakte. Deze bepaling kwam terug als artikel 185 van de Militiewet 1861. In 1817 werden deze verminkte personen 'ter dispositie van het Departement van Oorlog' gesteld om binnen de krijgsmacht, in de koloniën of elders te werk gesteld te worden (artikel 168). In de Militiewet 1861 wordt een boete van f500 tot f1.000 en/of een gevangenisstraf van drie tot vijf jaar in het vooruitzicht gesteld (artikel 185)⁷⁸⁰.

4.1.25. De zouaven, de Nederlandse rooms-katholieke vrijwilligers voor het pauselijk leger 1864-1870

Te midden van de discussies over de militie en te midden van de werving van vrijwilligers, van remplaçanten én van koloniale soldaten werden uit de Nederlandse bevolking in de jaren 1864 en 1870 ruim 3.000 Nederlandse rooms-katholieke jongemannen geworven ter versterking van het *esercito pontificio* (het pauselijk leger)⁷⁸¹. De pauselijke soldaten werden zouaven genoemd naar de oorspronkelijke naam van de lichte infanterie van het Franse leger waarin soldaten van de berberstam van de Zouaouas uit Noord-Afrika waren opgenomen.

Paus Pius IX (1792-1878), met 35 jaar pontificaat de langst zittende paus sinds de apostel Petrus, verzette zich gewapenderhand tegen de *Risorgimento* (herrijzenis) van de Italiaanse staat, zoals die door koning Victor Emmanuel II (1820-1878) werd nagestreefd en door Giuseppe Garibaldi (1807-1882) met zijn *camici rosse* (roodhemden) werd bevochten⁷⁸². Hij verdedigde het *Patrimonium Petri* met vrijwilligers uit een groot aantal Europese landen en uit Noord-Amerika.

778 Campagne (1971), p. 10-11.

779 Wet van 19 augustus 1861, Stb. 1861, 72 en Koninklijk Besluit van 17 december 1861, Stb. 1861, 127.

780 Deze bepaling wordt vervangen door artikel 206 van het nieuwe Wetboek van Strafrecht van 1881; in dit artikel wordt ook strafbaar gesteld degene die iemand anders helpt zich te verminken om de militieplicht te ontlopen. De maximumstraf is twee jaar gevangenisstraf.

Dit artikel staat met ongeveer dezelfde bewoordingen nog in het huidige Wetboek van Strafrecht met een maximumstraf van zes jaar gevangenisstraf of een geldboete van de vierde categorie.

781 De succesvolle werving was aanleiding van het kamerlid De Bieberstein Rogalla Zawadasky om op 16 december 1864 een opmerking te maken bij de behandeling van de begroting van het ministerie van Oorlog, waarbij hij de teleurstellende werving van vrijwilligers voor het Nederlandse leger memoreerde: 277 minder dan vorig jaar (Kamerstukken, 1864-1865, II, Handelingen, 428).

782 Zie over de rol van de zouaven Zaal (1980) en Koolen (2014).

De Nederlandse zouaven verzamelden zich in Oudenbosch⁷⁸³. De kandidaten dienden niet alleen een schriftelijk bewijs van hun parochieherder over onberispelijk gedrag en getrouwe vervulling van de godsdienstplichten te overleggen, hun gezondheid moest goedgekeurd zijn door een arts die ook betrokken was bij militaire keuringen. Voorts moest een bewijs van vrijstelling via de loting of een bewijs van vervulling van de militieplicht worden overgelegd. Het Nederlandse contingent was verre weg het grootste van het pauselijk leger⁷⁸⁴. De Nederlandse regering heeft de werving van zouaven onder het katholieke volksdeel niet verboden of bemoeilijkt, maar ook niet gefaciliteerd⁷⁸⁵.

Na een belangrijke pauselijke overwinning bij Mentana in 1867 kwam er een nieuwe stroom zouaven op gang. Er ontstond een gespannen rust met veel verblijf in de garnizoenen. Dat leidde ook tot desertie. Elf van de vijftien Nederlandse zouaven die deserteerden deden dat in de jaren 1868-1869⁷⁸⁶.

De inzet van de *zouavi pontifici* was uiteindelijk tevergeefs. 225 Nederlandse zouaven zijn omgekomen: 200 overleden door ziekten en 25 gesneuveld. Deze laatsten was de hemel als beloning voorgehouden⁷⁸⁷. Onder hen ook de bekendste Nederlandse zouaaf, de ruim twee meter lange Pieter Jong (1842-1867) uit Lutjebroek, die op 13 oktober 1867 sneuvelde in de slag bij Monte Libretti. Op 20 september 1870 viel Rome in handen van Garibaldi en werd het pauselijk leger ontbonden.

Veel Nederlandse zouaven raakten van rechtswege hun Nederlandse nationaliteit kwijt op grond van de wet van 28 juli 1850 (Stb. 1850, 44), omdat zij zonder de toestemming van de koning in vreemde krijgsmacht waren getreden, immers de Pauselijke Staat was tot 1870 een soevereine staat⁷⁸⁸. Op grond van deze wet en de latere Wet op het Nederlandschap en Ingezetenschap van 12 december 1892 (Stb. 1892, 268) werd de Nederlandse nationaliteit slechts bij afzonderlijke wet verleend (deze regeling bleef van toepassing tot 1985). In de praktijk zal dat niet zo veel verschil gemaakt hebben: de militaire dienst hadden zij vervuld of daarvoor waren ze uitgeloot (eis voor uitzending), reizen naar het buitenland kwam – afgezien van die ene reis naar Rome – nauwelijks voor en stemrecht hadden ze toch niet.

De Nederlandse zouaven zijn als ingezetenen aanvaard. Zij mochten hun pauselijke medailles dragen, want voor het dragen van buitenlandse onderscheidingen is koninklijke toestemming nodig⁷⁸⁹.

De zouaven vormden het bewijs, dat het mogelijk is voor een ideaal of overtuiging betreffende gemakkelijker veel vrijwilligers te werven. De Nederlandse zouaven waren ook de uiting van een nieuw zelfbewustzijn van de Nederlandse katholieken na de restauratie van de Nederlandse bisdommen in 1853. Maar de zouaven vormden ook het symbool van de verbondenheid – om niet te zeggen de afhankelijkheid – van de Nederlandse rooms-katholieke gemeenschap van de paus: het ultieme bewijs van het ultramontanisme⁷⁹⁰. Dat zal nog een rol gaan spelen in het verzet van de conservatieve rooms-katholieken tegen de afschaffing van de dienstvervanging (zie § 5.1.1.a en 5.1.12.b).

783 In Oudenbosch herinnert een kerk, die een kopie in de schaal ongeveer 1:2 van de Sint Pieter is, aan de verbondenheid met Rome. In Oudenbosch is ook een zouavenmuseum.

784 Van de 11.036 zouaven kwamen er 3.181 uit Nederland; onder de 1.634 Belgen is ook vooral in het begin een aantal Nederlanders geregistreerd (Zaal (1980), p. 60).

785 De Nederlandse regering heeft wel toen de zouaven in 1870 na de val van Rome krijgsgevangenen gemaakt werden en uiteindelijk teruggekeerd waren in Nederland zich sterk gemaakt voor de doorbetaling van de soldij door de Italiaanse staat. Uiteindelijk was (katholiek-liberale) minister Louis Gericke baron van Herwijnen (1814-1899) van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Thorbecke III bereid het bedrag aan de Nederlandse zouaven voor te schieten (Koolen (2014), p. 60).

786 Koolen (2014), p. 58.

787 Volgens berichten van de Haagse internuntius aan Rome stortte een moeder toen zij vernam dat haar zoon in 1867 bij de slag in Mentana (een belangrijke overwinning van de zouaven op garibaldisten) was gesneuveld onmiddellijk uit dankbaarheid een gift in het fonds Sint Pieterspenning (geldinzameling onder katholieke gelovigen ten behoeve van de paus). Families van wie een zoon was gesneuveld ontvingen felicitaties van andere rooms-katholieken (De Valk (1998), p. 136). De beloning met het eeuwige leven in religieus geïnspireerde oorlogen is geen ongebruikelijk verschijnsel. De christelijke kruistochten en de islamitische jihad zijn daarvan andere voorbeelden.

788 De regering (in de persoon van de (katholieke) minister Franciscus van Lilaar van Justitie (1823-1889) van het liberale kabinet-Van Bosse-Fock) was niet geheel consequent, want aan Nederlandse zouaven wel op grond van artikel 65 Grondwet 1848 vergunning verleend om een buitenlandse (*in casu* pauselijke) onderscheiding te dragen. Hadden de teruggekeerde zouaven dan toch hun Nederlandschap behouden? Nee, zij waren volgens de regering geen Nederlanders meer, maar wel ingezetenen, dus 'onderdanen' in de zin van het artikel in de grondwet (zie Kamerstukken, 1868-1869, II, Bijlagen Handelingen, 2, 109 (Voorlopig Verslag bij de Justitiebegroting 1869)(19 oktober 1968) en 2, 213 (Memorie van Antwoord bij de Justitiebegroting 1869)).

789 Kamerstukken, 1868-1869, II, Handelingen, 363-364 (29 november 1868).

790 De Nederlandse rooms-katholieken voelden zich zo weinig aanvaard door de samenleving als geheel dat hun voorman Schaepman sprak van een 'niet-volk'. Men verwees ook naar de tekst van de apostel Petrus, dat de ware gelovigen 'vreemdelingen en bijwoners' in het aardse rijk waren (1 Petrus 2:11).

4.1.26. De voorstellen voor een nieuwe schutterijwet van het kabinet-Thorbecke-II

Op 26 juni 1864 dienden de ministers Thorbecke van Binnenlandse Zaken en minister Johan Blanken van Oorlog (1806-1880) een voorstel in voor een nieuwe schutterijwet ter vervanging van de wet uit 1827⁷⁹¹. Het ministerie van Binnenlandse Zaken heeft bij de wetgeving inzake de schutterij altijd een belangrijke rol gespeeld, omdat het een vorm van gemeentelijke zwaartmacht betrof. Thorbecke had in zijn eerste kabinet met zijn gemeentewet van 1851 de positie van de gemeenten versterkt.

Tot een parlementaire reactie op het wetsvoorstel kwam het dat vergaderjaar niet meer. Daarop werd het wetsontwerp met een identieke tekst op 21 september 1864 opnieuw ingediend⁷⁹². De Kamer reageerde in het Voorlopig Verslag op 16 december 1864 uitvoerig op het voorstel⁷⁹³. Centraal stond de vraag of de schutterij nu op de eerste plaats 'eene plaatselijke wapenmagt' is of een reserve- en hulpleger. In artikel 188 van de Grondwet 1848 werd bepaald dat in alle gemeenten schutterijen moeten bestaan. Zij dienen in tijd van gevaar en oorlog tot verdediging des vaderlands, en ten allen tijde tot behoud der inwendige rust. In de Grondwet 1848 werd aldus de volgorde van de taken omgedraaid ten opzichte van het schutterijartikel uit de Grondwet 1815: het eerst wordt genoemd de verdediging van het land en vervolgens de handhaving van de orde (zie § 4.1.2.c). De vraag was voor een aantal kamerleden wat de prioriteit van de regering was. Het karakter van de schutterij bleef hun onduidelijk. De regering hinkte hierbij op twee gedachten. Dat vond zijn weerslag in de voorgestelde wetteksten. Er werden allerlei landelijke voorschriften opgenomen voor uitvoeringskwesties. Het debat van de Tweede Kamer sleepte zich voort. De notawisselingen tussen parlement en regering leidden niet tot resultaat. Bij de aanvang van het volgende parlementaire jaar dienden Thorbecke en Blanken op 25 september 1865 de voorstellen voor een nieuwe schutterijwet voor de derde keer in⁷⁹⁴. Ook deze keer leidde het niet tot resultaat; de Nota van Beantwoording van 17 januari 1866 was het laatste beleidsstuk op dit domein van staatsman Thorbecke en artillerieofficier Blanken. Het kabinet-Thorbecke-II werd een week later, op 24 januari 1866, door een intern conflict demissionair; als oorzaak wordt wel genoemd een generatiekloof tussen de oude liberalen onder leiding van Thorbecke en de jonge liberalen onder leiding van Isaäc Fransen van de Putte (1802-1902), die het volgende kabinet met een aantal 'Puttianen' onder wie minister Blanken van oorlog, formeerde, dat binnen een half jaar zou sneuvelen over de Indische grondpolitiek.

4.1.27. Een poging tot wijziging van de schutterij- en militiewetgeving in 1867

Minister J.A. van den Bosch (1813-1870) (neef van generaal en gouverneur-generaal J. van den Bosch) van het conservatieve kabinet onder leiding van de minister van Buitenlandse Zaken Julius van Zuylen tot Nijeveldt (1819-1894) deed in 1867 een poging om de omvang van de militia van 55.000 man naar 70.000 man te verhogen. De regering was zeer onder de indruk dat en vooral hoe het Pruisische leger in 1866 Sleeswijk-Holstein terugveroverde op Denemarken. Men voelde zich in Nederland bedreigd door de Pruisische expansiedrang. Pruisen was op weg alle Duitse koninkrijken en vorstendommen aan zich te binden. Daar kwam begin 1867 de 'Luxemburgse kwestie' nog bij. Het Pruisen van Bismarck dreigde Nederland met oorlog als de verkoop van Luxemburg aan het Frankrijk van Napoleon III doorgang zou vinden.

a. Een voorstel voor een nieuwe schutterijwet in 1867

Maar eerst werd een nieuwe wet op de schutterijen op stapel gezet. Van den Bosch diende op 10 januari 1867 het ontwerp van een volledig nieuwe wet op de schutterijen met 276 artikelen in⁷⁹⁵. Dat was een poging om dit aloude instituut te revitaliseren, in zekere zin tegen de trend van de tijd in. Daarbij waren er twee benaderingen: de conservatieve stroming, nog uitgaande van het monarchale karakter van de krijgsmacht, beoogde de schutterij te militariseren, dat wil zeggen zo veel mogelijk te beschouwen en te besturen als een hulpleger op nationaal niveau. Of zoals een criticus het formuleerde: na de versmelting van de militia met het staande leger wil men nu de schutterij daarmee versmelten. De meer liberale stroming zag

791 Kamerstukken, 1863-1864, II, Bijlagen Handelingen, CXLIV, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting).

792 Kamerstukken, 1864-1865, II, Bijlagen Handelingen, XIII, 1 (Koninklijke Boodschap); de tekst van het wetsontwerp en de Memorie van Toelichting werd niet opnieuw gedrukt.

793 Kamerstukken, 1864-1865, II, Bijlagen Handelingen, 4 (Voorlopig Verslag).

794 Kamerstukken, 1865-1866, II, Bijlagen Handelingen, 52, 1 (Koninklijke Boodschap) en 2 (Missive van de minister van Binnenlandse Zaken). In deze stukken wordt verwezen naar de gewijzigde tekst van het wetsvoorstel (Kamerstukken, 1864-1865, Bijlagen Handelingen, XIII, 5) en de Nota van Beantwoording (Kamerstukken, 1864-1865, II, Bijlagen Handelingen, XIII, 3).

795 Kamerstukken, 1866-1867, II, Bijlagen Handelingen, 46, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (10 januari 1867) (pagina's 410-432)

de schutterij als een vorm van volksbewapening. Beide stromingen hadden het probleem dat de schutterij niet goed functioneerde: 'een troep met weerzin gewapende kleermakers en tappers, onder bevel van advocaten en procureurs'⁷⁹⁶.

Aan dit wetsontwerp van 10 januari 1867 was reeds een reeks van ontwerpen voor een nieuwe schutterij-wetgeving voorafgegaan.

De aanleiding voor het wetsontwerp mocht in de actuele veiligheidssituatie liggen, de reden voor het wetsontwerp was de grondwetswijziging van 1848, waarbij het onderscheid tussen 'dienstdoende' schutterijen voor de grotere gemeenten en 'rustende' schutterijen voor de kleinere gemeenten kwam te vervallen. De schutterij werd nog steeds geregeld op basis van de schutterijwet van 1827. Het kabinet kwam op 13 februari 1867 in de Tweede Kamer op snelle behandeling aandringen⁷⁹⁷. Er waren in het wetsontwerp enige bepalingen die de band tussen het leger en de schutterij sterker maakte. Met enige moeite werd het wetsontwerp met de nodige amendementen aanvaard door de Tweede Kamer op 4 juni 1867. Inmiddels was de spanning van het voorjaar over de Luxemburgse kwestie afgenomen, ook omdat in mei 1867 op een conferentie in Londen in een overleg tussen Engeland, Pruisen, Oostenrijk, Frankrijk, Italië, Rusland, België en Nederland besloten werd dat Luxemburg een neutrale staat zou worden, in een personele unie verbonden met het Nederlandse koningshuis. Nu de spanning geluwd was had de Eerste Kamer de ruimte om het wetsontwerp inzake de schutterij af te wijzen, hetgeen geschiedde op 4 juli 1867. Belangrijkste argument in de senaat was, dat de last van de schutterijverplichtingen onevenredig bij de plattelandsbevolking zou komen te liggen.

De regering moest het doen met de bestaande schutterijwet van 1827. In september 1867 kreeg de schutterij in Limburg (met uitzondering van de gemeenten Maastricht en St. Pieter) weer een wettelijke grondslag; tot dan toe was de Belgische schutterijwet steeds van toepassing verklaard⁷⁹⁸ en werd de schutterij in de gemeenten Maastricht en St. Pieter, waar de schutterijwet van 1827 van kracht was gebleven, maar buiten toepassing was gelaten vanaf 1830, heropgericht. Met een ander besluit van 19 september 1867 werd voor het hele land de omvang van de schutterij bepaald op twee per honderd inwoners, op basis van de laatste tienjarige volkstelling⁷⁹⁹. In januari 1868 verschenen er besluiten van de quota per provincie in het Staatsblad, met nauwkeurige vaststelling van het aantal dienstdoende schutterijen voor de grotere plaatsen en voor de rustende schutterijen voor de kleinere gemeenten.

b. Een voorstel voor een nieuwe militiewet in 1867

Op 3 oktober 1867 werd – na parlementaire afwijzing van een nieuwe schutterijwet – een wetsontwerp om de militiewet te wijzigen bij het parlement ingediend⁸⁰⁰. Twee zaken werden in het wetsontwerp niet geregeld: de verhouding tussen armee en militie en de afschaffing van de dienstvervanging. Een-vijfde van het leger bestond uit dienstvervangers. De minister zag de problemen, omdat de manschappen bijna volledig afkomstig zijn uit de volksklassen 'welker zedelijkheid en verstandsontwikkeling op zeer lagen trap staan'. Toch durfde hij niet voor te stellen om de dienstvervanging in zijn geheel af te schaffen. Plaatsvervanging wilde de minister handhaven, maar wel moeilijker maken door te eisen dat een loteling een remplaçant vindt onder zijn leeftijdsgenoten. Op deze wijze zou de markt voor de gewone vrijwilligers niet volledig verstoord worden door de plaatsvervanging. Ook telde een loteling die zich heeft laten vervangen niet meer mee voor een vrijstelling wegens broederdienst. Nummervervisseling wilde hij wel afschaffen. Plaatsvervanging bleef *de facto* alleen mogelijk voor zeer vermogenden, dat gaf ook de minister zelf toe.

796 geciteerd bij Bevaart (1993), p. 378.

797 De Koninklijke Boodschap is gedateerd op 10 januari 1867 (Kamerstukken, 1866-1867, II, Bijlagen Handelingen, 46, 1). Bevaart noemt als datum van indiening 12 februari 1867, de dag dat de jonge gezantschapssecretaris Frederik graaf van Bylandt (1841-1924) in Berlijn in paniek raakte door uitspraken van Bismarck over Pruisische plannen tot de bezetting van de rechter-Maasoever (Bevaart (1993), p. 320 en 376).

798 Besluit van den 9den September 1867, houdende intrekking van het Koninklijk besluit van den 19den September 1853 (Staatsblad no 105), betreffende de tijdelijke van kracht verklaring van eenige Belgische wetten en besluiten aangaande de schutterijen en burgerwachten (*garde civique*) in het hertogdom Limburg, met uitzondering van Maastricht en St. Pieter (Stb. 1867, 98) en Besluit van den 19den September 1867, houdende bepaling, dat aan de wet van den 11 April 1827 (Staatsblad no 17), betreffende de oprigting van schutterijen in de gemeenten Maastricht en St. Pieter, weder uitvoering zal worden gegeven (Stb. 1867, 99). Zie ook § 4.1.16.b.

799 Besluit van den 19den September 1867, houdende voorschriften ter volledige uitvoering der wet van den 11den April 1827 (Staatsblad no 17), betreffende de oprigting van schutterijen over de geheele uitgestrektheid van het Rijk, Stb. 1867, 100.

800 Kamerstukken, 1867-1868, II, Bijlagen Handelingen, 203-212.

De voorstellen vielen volstrekt niet in goede aarde in de Tweede Kamer, zo bleek op 12 december 1867 uit het Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs⁸⁰¹ met als spraakmakende leden C. Storm van 's Gravenzande en De Roo van Alderwelt; de laatste voegde nog een eigen nota aan het commissie-rapport toe. De voorstellen waren volstrekt niet evenwichtig. Het wetsvoorstel was nauwelijks een bijdrage aan de oplossingen van vraagstukken waar de krijgsmacht mee geconfronteerd wordt. De afschaffing van de nummervervisseling werd beschouwd als minder dan een halve maatregel. Plaatsvervangende zou door het regeringsvoorstel buiten bereik van de geëde burgerman komen, maar zou alleen mogelijk zijn voor de geldaristocratie, zo stelde een aantal commissieleden:

[...] dan ware het, naar veler gevoelen, veel beter de plaatsvervangende geheel af te schaffen en allen dienstplichtig te maken gelijk bijvoorbeeld in Pruisen het geval is⁸⁰²

Minister Van den Bosch kwam vóór het aftreden van het kabinet-Van Zuylen van Nijveldt op 3 juni 1868 niet aan de beantwoording van het Voorlopig Verslag toe.

4.1.28. Toch weer een poging voor een nieuwe schutterijwet in 1869

Na de drievoudige poging van Thorbecke en Blanken in 1864-1865 en Van den Bosch in 1867 waren het op 8 november 1869 de ministers Fock⁸⁰³ van Binnenlandse Zaken en Van Mulken van Oorlog van het liberale kabinet-van Bosse-Fock die nog eens probeerden een betere schutterijwetgeving voor elkaar te krijgen⁸⁰⁴.

De regering wilde voor de schutterijen bij voorrang afgezwaaide miliciens in dienst nemen. Na afloop van de militietijd kwam men op 25-jarige leeftijd op de lijsten voor de schutterij. Men kreeg dan geoefende militairen in de schutterij. Daarmee kwam op praktisch vlak tot uitdrukking, dat de schutterij vooral een reserveleger was. Men zou tot zijn 40^e verjaardag bij de schutterij in dienst blijven. De omvang van de militie zou volgens artikel 3 bepaald moeten worden op 3:100 inwoners in vreedstijd en 6:100 in tijden van gevaar en oorlog. Men ging uit van een mannelijke bevolking van Nederland van 1.800.000. Heel precies werden de mannelijke gevangenen in het huis van opsluiting en tuchtiging bij de gemeente Leeuwarden, in het huis van correctie bij de gemeente Hoorn en in het huis van militaire detentie bij de gemeente Oegstgeest afgetrokken van de lokale mannelijke bevolking (artikel 4).

Er was kritiek uit de Tweede Kamer met name op de plaats van de schutterij binnen het geheel van het defensiebeleid. Er zou dus eerst een algemene defensiewet moeten komen⁸⁰⁵. De vraag spitste zich toe of de IJssel als verdedigingslinie moest worden beschouwd of dat men zich zou terugtrekken op de Vesting Holland⁸⁰⁶. Zou voor het eerste worden gekozen, dan zou de schutterij in staat moeten zijn als leger te velde te functioneren. Maar dan zou ook eigenlijk eerst de militiewet van 1861 moeten worden aangepast. Drie militaire deskundigen uit de Tweede Kamer Stieltjens (eerder artillerieschutter), Knoop (eerder infanterieofficier) en Storm van 's Gravenzande (eerder genieofficier) maakten van hun recht gebruik een persoonlijke nota aan het Voorlopig Verslag toe te voegen. Stieltjens legde onder meer de nadruk op een beter (betaald) kader aan de schutterij toe te voegen. Knoop vroeg zich af of er voor twee grondwettelijke taken van de schutterij (lokale ordehandhaving én landelijk reserveleger) niet een tweeledige schutterij moest komen. Storm van 's Gravenzande meende dat, als de schutterijen pas in bataljons georganiseerd worden op het moment van oorlogsgevaar, deze eenheden dan te weinig oefening en ervaring zouden hebben om effectief op te treden. Zeer kritische geluiden van deskundige kamerleden. Sombere wolken voor het wetsontwerp?

De Commissie van Rapporteurs voerde – tamelijk ongebruikelijk – op 6 april 1870 officieel overleg met de ministers en deed daar in het openbaar verslag van⁸⁰⁷. Aanleiding was de rede van minister Mulken op

801 Kamerstukken, 1867-1868, II, Bijlagen Handelingen, 563-572.

802 Kamerstukken, 1867-1868, II, Bijlagen Handelingen, 569, ook geciteerd door Gooren (1978), 6.

803 Cornelis Fock (1828-1910) was voor zijn ministerschap burgemeester van Amsterdam.

804 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 75, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (8 november 1869).

805 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 75, 8 (Voorlopig Verslag) (1 april 1870).

806 De nieuwe vestingwet werd uiteindelijk ingediend op 16 april 1874 (Kamerstukken, 1873-1874, II, Bijlagen Handelingen, 133, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting). Daarin werd de terugtrekking in de Vesting Holland geformaliseerd. De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam waren daarin de belangrijkste onderdelen.

807 Kamerstukken, 1869-1870, II, 9 (Verslag van het overleg van de Commissie van Rapporteurs en de Hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur) (12 april 1870).

17 januari 1860 in de Eerste Kamer, waarin hij onder meer stelde voor de verdediging van de IJssellinie zeker 16.000 schutters nodig te hebben. Dat achtte hij niet een heel groot probleem, omdat naar zijn inschatting de helft van de 50.000 zou bestaan uit oud-miliciens tussen 25 en 40 jaar. Deze waren al geoeffend.

Het kabinet deed nog een poging via een zeer uitvoerige Memorie van Beantwoording⁸⁰⁸ inclusief aanpassingen van de tekst de kritische kamerleden tegemoet te komen.

Omdat het niet gelukt was in het lopende parlementair jaar de besluitvorming af te ronden, werd op 21 september 1870 het wetsontwerp opnieuw ingediend⁸⁰⁹. Maar de Tweede Kamer heeft zich er verder niet meer mee beziggehouden. Mulken had zijn handen vol aan de mobilisatie rond de Frans-Duitse oorlog en de nasleep ervan (zie §4.1.29). Het was weer niet gelukt de wet op schutterijen van 1827 te vernieuwen.

Later, op 27 februari 1871, werd door minister Fock en minister Engelvaart, die op 28 januari 1871 minister van Oorlog was geworden, een wetsontwerp ingediend⁸¹⁰, waarmee de oefentijd voor de huidige schutters zou worden geïntensiveerd tot drie keer per week gedurende de maanden april, mei en juni. Dit werd beperkt tot de ongehuwde schutters (de eerste ban). Een zeer beperkte aanpassing van de schutterijwetgeving. Toch kon ook dit wetsontwerp de parlementaire eindstreep niet halen.

4.1.29. De mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870

De mobilisatie van 1870 naar aanleiding van de Franse oorlogsverklaring aan Pruisen op 15 juli 1870 was de lakmoesproef hoe het er met de Nederlandse krijgsmacht voor stond. Willem III maakte net als in 1859 gebruik van wat hij als zijn prerogatief beschouwde om de opperbevelhebber van het leger te benoemen en die zocht hij, net als in 1859, in zijn familie in de persoon van zijn 30-jarige zoon Willem (1840-1879) de prins van Oranje, huiselijk Wiwill genoemd. Wiwill nam op 22 september 1870 nog voor het einde van deze kortstondige mobilisatie ontslag, omdat hij vond dat hij bij beslissingen steeds weer door zijn vader werd gepasseerd⁸¹¹.

De numerieke sterkte van de militie was op grond van de militiewet van 1861 55.000 man, vijf lichtingen van 11.000 (waarvan 600 voor de marine). Er waren ongeveer 15.000 man onder de wapenen, de lichte lichte 1870, plus het 'blijvend gedeelte' (de overwinteraars) van de lichte lichte 1869. Er werden ongeveer 29.500 man onder de wapenen geroepen. Uiteindelijk kon met de militeplicht feitelijk 45.390 man worden gemobiliseerd, een tekort van ruim 6.000 man als gevolg van sterfte en ziekte. 47 miliciens bleken ongeoorloofd afwezig te zijn. Er waren niet alleen te weinig mannen: er was ook nog een tekort van 1.225 paarden op een benodigd aantal van 4.445⁸¹². 20% van de miliciens bestond uit plaatsvervangers en nummervervisselaars. 14% van de gemobiliseerden was analfabeet.

De mobilisatie werd verordenend bij KB van 16 juli 1870 (no 42). Er werd op 24 juli 1870 een wet uitgevaardigd om de gemobiliseerde militairen van de lichtingen 1866, 1867, 1868 en 1869 tot in ieder geval tot 20 oktober 1870 onder de wapenen te kunnen houden⁸¹³.

De mobilisatie duurde maar kort; na twee maanden, eind september 1870, waren vrijwel alle opgeroepen weer thuis. De koning had dat in zijn Troonrede van 19 september 1870 al aangekondigd.

Minister J.J. van Mulken (1796-1879), op 4 juni 1868 aangetreden als lid van het liberale kabinet Van Bosse-Fock, kreeg bij de behandeling van de begroting voor Oorlog forse kritiek op de gang van zaken tijdens de mobilisatie te verduren. Talrijke personele en materiële problemen kwamen aan het licht. Hij trad op 4

808 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 75, 9 (Nota van Beantwoording)(ongedateerd: in ieder geval tussen 12 april 1870 en 19 september 1870).

809 Kamerstukken, 1870-1871, II, Bijlagen Handelingen, 13, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(21 september 1870); de Memorie van Toelichting bevatte geen inhoudelijke zaken, maar alleen een verwijzing naar de parlementaire stukken van het vorig vergaderjaar.

810 Kamerstukken, 1870-1871, II, Bijlagen Handelingen, 83, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(28 januari 1871).

811 Van der Meulen (2013), p. 88.

812 Hoppenbrouwers (1991).

813 Wet van den 24sten Julij 1870, Stb. 1870, 139 betreffende landmilitie op basis van een wetsvoorstel van 18 juli 1870 (Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 159, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)) en de wet van 24sten Julij 1870, Stb. 1870, 140 betreffende de zeemilitie op basis van een wetsontwerp van 18 juli 1870 (Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 169, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)); de militieplichtigen te land en ter zee zouden tot 20 oktober 1870 in dienst gehouden kunnen worden.

januari 1871 af met het hele kabinet dat vanwege een aantal problemen (waaronder het mobilisatiebeleid) zijn portefeuille ter beschikking stelde⁸¹⁴.

Het mobilisatieverslag⁸¹⁵ van zijn opvolger op Oorlog A. Engelvaart (1812-1893), aangetreden op 28 januari 1871 als lid van het derde kabinet-Thorbecke na een zeer kortstondig ministerschap van kolonel G.P. Booms (1822-1897), noemde vier kernproblemen: (1) de te lange duur om het leger van vredesvoet op oorlogsvoet te brengen, (2) de territoriale indeling van het leger in plaats van in divisies en brigades, (3) de onbruikbaarheid van de schutterij en (4) aanzienlijke tekorten in materieel (waaronder paarden)⁸¹⁶. Dit was koren op de molen van de voorstanders van de afschaffing van de dienstvervanging. Een persoonlijke dienstplicht zou in ieder geval het gemiddelde ontwikkelingspeil van de militie doen stijgen.

De mobilisatie van 1870 als test voor de paraatheid van de Nederlandse defensie bleek de start te worden van vernieuwing in de Nederlandse defensieaanpak: een concentratie van de vestingen en het invoeren van de persoonlijke dienstplicht. Het eerste werd met enige voortvarendheid aangepakt, voor het tweede waren nog bijna drie decennia nodig.

4.2. HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE DOOR TOEPASSING VAN HET MILITAIRE STRAFRECHT

Omdat de opvatting heerste dat met het vertrek van de Fransen de Franse militaire wetten hun geldigheid verloren hadden⁸¹⁷, werd ten behoeve van de krijgsmacht, zoals die kort na de landing van Willem op 30 november 1813 werd geformeerd, het militair strafrecht op voorlopige basis geregeld door een besluit van 30 december 1813 (Stb. 1813, 19) de militaire strafwet van de Bataafse Republiek van 26 juni 1799 (die ook van toepassing was geweest onder Koninkrijk Holland) voorsloeg van kracht te verklaren voor zover dit het materiële strafrecht betrof, te weten de delicten en de straffen⁸¹⁸. Deze Bataafse regeling was een opvolger van de oudvaderlandse wetgeving genoemd 'Artikelbrief of de Ordonnantie op de Discipline Militair' uit 1590.

4.2.1. Het nieuwe militair straf- en tuchtrecht, 1814 en 1815

a. Haastwerk van de Commissie-Moorrees?

Nog voor de wet van 26 juni 1799 op 30 december 1813 voorlopig van toepassing was verklaard, installeerde Willem op 18 december 1813 een commissie onder voorzitterschap van Franciscus H. Moorrees (1755-1828), lid van het toenmalige Hoog Gerechtshof (en later de eerste president van het Hoog Militair Gerechtshof), om een nieuw militair strafrecht te voor te bereiden⁸¹⁹. De erfprins van Oranje (de latere koning Willem II) als opperbevelhebber van het Nederlandse leger, tot welke functie hij *contre cœur* door zijn vader eind januari 1814 was benoemd, nam deel aan de werkzaamheden van de commissie-Moorrees; hij pleitte op grond van zijn ervaringen bij het Britse leger op veldtocht in Spanje voor herinvoering van de door de Fransen afgeschaft lijfstraffen. De commissie volgde hem daarin⁸²⁰.

814 Gooren (1987), p. 7.

815 Kamerstukken, 1871-1872, II, Bijlagen Handelingsen, 13, 1 (missive) en 2 (verslag) (21 september 1871).

816 Bevaart (2003), p. 306-307.

817 De Graaff (1957), p. 141. Deze opvatting werd ingegeven door de gedachte, dat de militaire strafwet direct gelieerd was aan het leger. Het oude Nederlandse leger was opgeheven en het Franse leger (dus inclusief het strafrecht van dat leger) was vertrokken. Maar formeel is nooit een besluit genomen tot intrekking van de militaire strafwetgeving van Franse oorsprong (Pols (1867), p. 44).

818 Besluit van den 30sten December 1813, no 152, waarbij, ten aanzien van de qualificatie der misdaden en strafbepalingen, weder wordt in werking gebracht het Reglement van Krijgstucht van 26 Junij 1799, Stb. 1813, 19. Dit betreft de tweede afdeling van het reglement uit 1799, niet de eerste afdeling (jurisdictie) en de derde afdeling (de strafrechtspleging). Daarom werd bij besluit van 10 januari 1814, no 30 een voorlopige voorziening getroffen voor het functioneren van de militaire justitie. Volgens De Graaff noemt Pols voor deze voorlopige voorziening ten onrechte als datum 30 januari 1814 (met als bron Bijvoegsel Staatsblad 1814, 1). Zie Pols (1867), p. 46 juncto De Graaff (1957), p. 141.

De invoering van een militair strafrecht voor de Zuidnederlandse provincies na de samenvoeging van Noord en Zuid in 1815 verliep nog rommeliger, 'als wilde men onopgemerkt die wetboeken België binnensmokkelen' (Pols (1867), p. 47).

819 Coolen (2004), p. 12. Moorrees was onder koning Lodewijk Napoleon lid geweest van de drie adviescommissies voor het militair strafrecht, waarvan het werk niet tot nieuwe wetgeving had geleid: de commissie-Van Hogendorp (1807), de commissie-Hultman (1808) en de commissie-Reuvers (1809-1810). Zie Walgemoed (2007), p. 265. Zie ook § 3.9.2.

820 Van Zanten (2013), p. 170.

Er werden voor het eerst afzonderlijke wetten voor militair strafrecht en voor militair tuchtrecht vastgesteld, en dat voor de marine en het landleger afzonderlijk. Ook werden regelingen voor het militair strafprocesrecht ingevoerd. Dit was een grote verandering ten opzichte van de praktijk van het Staatse leger van vóór 1795, toen in de artikelbrieven en ordonnantiën niet of nauwelijks inhoudelijk en procedureel onderscheid gemaakt werd tussen ernstige strafbaar feiten en misdrijvingen van gering belang. Commissievoorzitter Moorrees was trots op zijn werk en schreef op 7 februari 1814 aan Van Maanen, de eerste president van het Hoog Militair Gerechtshof der Verenigde Nederlanden:

Overigens verbeeld ik mij, dat het stuk zo compleet is, dat bij geen der mogendheden van Europa iets dat daarna lijkt, sal kunnen vertoond worden. Volmaakt sal het wel niet zijn, maar het is gevaarlijk in dit ondermaanse iets te willen beproeven, dat men met die naam sal kunnen bestempelen. Maar ik durve er gerust de eer of de schande van dragen⁸²¹.

De geschiedenis zou anders oordelen.

b. Zeven nieuwe wettelijke regelingen ingevoerd, 1814 en 1815

De Voor de marine werd op 20 juli 1814 voor het strafrecht het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water en voor het tuchtrecht het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Water vastgesteld⁸²². Voor het landleger werd het materiële militair strafrecht vastgelegd in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande en het tuchtrecht in het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Lande uit 1815. De inwerkingtreding was per 1 mei 1815⁸²³.

Wat betreft het strafprocesrecht werd op 20 juli 1814 de Regtspleging voor het Krijgsvolk te Water en de Regtspleging voor het Krijgsvolk te Lande ingevoerd. Tevens werd de Provisioneele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof vastgesteld; deze regeling had op advies van de Raad van State een voorlopig karakter in afwachting van een reorganisatie van de burgerlijke rechtspraak.

Met de nieuwe wetten op het terrein van militair strafrecht werd teruggegrepen op het oudvaderlands militair recht, terwijl het commune materiële strafrecht vooralsnog gebaseerd bleef op de *Code Pénal* van Napoleon. Het militair strafrecht kreeg daarmee een sterk inquisitoir karakter, terwijl in het commune strafrecht geleidelijk een meer accusatoire benadering gehanteerd werd (zoals dat werd verwoord in het Wetboek van Strafvordering van 1838).

De volle tekst van de zeven wettelijke regelingen op het terrein van het militair strafrecht is niet zodanig in het Staatsblad geplaatst, maar als een bijlage toegevoegd. Een wet behoort in het staatsblad te staan. Dat heeft later nog eens de vraag naar de geldigheid van de deze regelingen opgeroepen⁸²⁴.

Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande bevat nog een naschrift, toegevoegd op advies van de Raad van State van 27 februari 1815, waarin vermeld staat dat dit wetboek ook van kracht zal zijn in de Oost- en West-Indische bezittingen van de staat; de gouvernements zijn bevoegd de regelingen in het wetboek aan het klimaat of andere omstandigheden aan te passen, onder voorwaarden dat zij deze veranderingen aan de soeverein rapporteren.

Het wetboek vertoonde een uiterst streng beeld van de rechtshandhaving binnen de krijgsmacht. De helft van de ongeveer 100 militaire delicten werd bestraft van de doodstraf, waarvan talrijke in de vorm van 'de strop' als de eerloze variant van de uitvoering van de doodstraf.

De straffen uit het Crimineel Wetboek waren (artikel 26):

1. de doodstraf met de kogel;
2. de kruiwagen (= militaire dwangarbeid);
3. de cassatie (= ontslag);

821 geciteerd door PvdA-kamerlid Bram Stemerink (*1936), Kamerstukken, 1971-1972, II, Handelingen, 3560 (14 juni 1972).

822 Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water van 20 juli 1814, en het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Water, 20 juli 1814, Stb. 1814, 85.

823 Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande en het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Lande, 20 juli 1814, Stb. 1814, 85, opnieuw vastgesteld op 15 maart 1815, Stb. 1815, 102.

824 De geldigheid van de militaire strafwet is in twijfel getrokken in twee commune strafprocessen, waarbij wegens recedive hogere straffen waren opgelegd. Daarbij werden militaire delicten afgedaan door een krijgsraad meegeteld door de commune strafrechter. Vandaar dat het de Hoge Raad die in cassatie een oordeel moest vellen over de geldigheid van het militaire strafrecht. De Hoge Raad stelde zich op het standpunt, dat een besluit dat de invoering van een wet regelde als een wet moest worden opgevat (HR 6 maart 1849, Weekblad voor het Regt 1030 (2 juli 1849) en HR 19 juni 1849, Weekblad voor het Regt 1048 (3 september 1849). Zie ook Pols (1867), p. 46.

4. de slagen met het weggagen uit de dienst als een eerloze schelm;
5. de slagen met het afnemen van de kokarde en arrest of detentie;
6. de slagen met het afnemen van de kokarde;
7. de slagen met arrest of detentie;
8. de slagen;
- 9- het arrest of de detentie.

Niet in overeenstemming met de opsomming van de straffen in artikel 26 werd voor een aantal delicten niet de dood door de kogel, maar de dood met de strop genoemd. Ophangen was voor militairen een eerloze straf. Deze straf werd toegepast op delicten als verraad (artikel 55), ronselen voor de vijand (artikel 73), spionage (artikel 75) en andere strafbare feiten die volstrekt niet pasten bij de militaire stand. Er waren ook variaties. Zo werd het verlaten van zijn post door een schildwacht in de nabijheid van de vijand ge- straft met de strop, de kogel of naar de omstandigheden (artikel 91).

De straf van de kruiwagen werd gezien als een eerloze straf⁸²⁵, alhoewel het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande het niet uitdrukkelijk bepaalde. Of een straf eerloosheid inhield, was mede van belang in verband met de toepassing van artikel 232 van het Burgerlijk Wetboek (tot 1838 de tekst van de *Code Napoleon*), dat echtscheiding toestond in geval van veroordeling tot een eerloze straf: *la condamnation de l'un des époux à une peine infamante sera pour l'autre époux une cause pour divorce*⁸²⁶.

825 Tijdens de belegering van Maastricht door de Belgen is een Nederlandse militair van het Maastrichtse garnizoen de dood- straf opgelegd, maar deze is bij wijze van gratie omgezet in een kruiwagenstraf (een vorm van dwangarbeid toegepast tot 1879). Dat was in de ogen van de veroordeelde militair de omzetting van een eervolle doodstraf in een eerloze (infamante) werkstraf; hij verkoos eervol als militair te sterven boven eerloos verder te leven. Het werd hem geweigerd (Van der Hoe- ven (1864), p. 251).

826 De meest eerloze variant van de eerloze straffen was de *morte civile* (burgerlijkrechtelijke dood). Het was een bijkomende straf bij levenslange dwangarbeid en bij verbanning. De *morte civile* werd ook wel uitgesproken bij de doodstraf: eerst be- roofd van de eer en dan van het leven. Deze straffen kwamen wel voor in gekwalificeerde versies van desertie (aanslichter van desertie, leider van een desertiecomplot). Artikel 25 van de *Code Civil Napoleon* van 1804 over *morte civile* luidde:

Par la morte civile, le condamné perd la propriété de tous les biens qu'il possédait; sa succession est ouverte au profit de ses héritiers, auxquels ses biens sont dévolus, de la même manière il est mort naturellement, et sans testament. Il ne peut plus ni recevoir aucune succession, ni transmettre, à ce titre, les biens qu'il a acquis à la suite. Il ne peut ni disposer de ses biens, en toute ou en partie, soit par donation entre-vifs, soit par testa- ment, ni recevoir à ce titre, si ce n'est pas pour cause d'aliments. Il ne peut être nommé tuteur, ni concourir aux opérations relative la tutelle. Il ne peut être témoin pour un acte solennel ou authen- tique, ni être admis à porter témoignage en justice. Il ne peut procéder en justice, ni en défendant, ni en demandant, que sous le nom et le ministère d'un curateur spécial, qui lui est nommé par le tribunal où l'action est portée. Il est incapable de contracter un mariage qui produise aucun effet civil. Le mariage qu'il a contracté précédemment, est dissous, quant à tous ses effets civils. Son époux et ses héritiers peuvent exercer les droits et les actions auxquels sa mort naturelle donnerait ouverture

Door den burgerlijken dood verliest de veroordeelde den eigendom van alle goederen, die hij bezat; zijne nalatenschap staat open ten voordele zijner erfgenamen, op welke zijne goederen alsdan op dezelfde wijze ver- vallen, als of hij natuurlijk en zonder testament gestor- ven was. Hij kan geene nalatenschap meer aanvaarden, noch onder dien titel de goederen, door hem bij ver- volg te verkrijgen, overdragen. Hij kan noch over zijne goederen beschikken, geheel of gedeeltelijk, het zij bij gifte onder de levenden, het zij bij testament, noch ook onder dien titel iets ontvangen, ten zij alleen tot nood- zakelijk onderhoud. Hij kan niet benoemd worden tot voogd, noch de werkzaamheden, tot eene voogdij- schap betrekking hebbende, mede helpen verrigten. Hij kan bij geen solennele of autentieke akte getuigen zijn, noch toegelaten worden om in regten getuigenis te geven. Hij kan in regten niet verschijnen, noch als verweerder, noch als eischer, dan op naam en onder het bestier van eenen bijzonderen, daar toe te benoe- men door de regtbank, voor welke de zaak gebracht is. Hij is onbevoegd een huwelijk aan te gaan, het welk eenig burgerlijk gevolg heeft. Het huwelijk, door hem te voren aangegaan, wordt ontbonden, voor zo verre alle burgerlijke gevolgen betreft. Zijne echtgenoot en zijne erfgenamen kunnen, elk voor zoo veel hun aan- gaat, alle regten en daden uitoefenen, waar toe zijne natuurlijke dood gerechtigde maken zoude)(in de verta- ling van Willem Bilderdijk van 1810).

Volgens artikel 18 van de *Code Pénal* van 1810 brengt de veroordeling tot eeuwigdurende dwangarbeid en verbanning van rechtswege de *morte civile* met zich mee:

Les condamnations aux travaux forcés à perpétuité et à la dépor- tation emporteront mort civile

De veroordeling tot eeuwigden dwangarbeid, en die tot wegvroering naar een oord van ballingschap zullen de burgerlijke dood (*morte civile*) meebrengen (in de verta- ling van Willem Bilderdijk van 1810).

De slagen kenden drie variaties: (1) stokslagen, uit te voeren door de stokkenknecht van de provoost met een gewone rieten rotting, (2) rietslagen, uit te voeren door twee korporaals met taai rieten ter dikte van de kleine vinger van een gewone man en (3) klingslagen, uit te voeren door twee korporaals met een platte lichte degenkling.

Het opleggen van een geldboete ontbrak als sanctie in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande.

De beide regelingen (het Crimineel Wetboek en het Reglement van Discipline) stonden los van elkaar, in die zin dat niet voorzien was in de mogelijkheid dat strafrechtelijke delicten, ook niet in milde vorm, afgedaan konden worden via het tuchtrecht. Het tuchtrecht had een eigen opsomming van tuchtrechtelijke vergrijpen. Dit gold voor het landleger én voor de marine.

De commissie-Morrees mag voortvarend gewerkt hebben, het resultaat werd algemeen beoordeeld als haastwerk. Reeds in 1819 werd overwogen het militair strafrecht op een aantal punten aan te passen.

Kritiek op het militair straf- en tuchtrecht had betrekking op het niet-openbare karakter van de terechtzittingen, het gebrek aan juridisch scholing van de leden van de krijgsraden, het ontbreken van toepassing van het beginsel *nulla poena sine lege*, waardoor het mogelijk was gestraft te worden voor feiten die achteraf door de krijgsraad strafwaardig werden beschouwd, het ontbreken van juridische bijstand en het uitvoeren van vonnissen vóór een uitspraak in hoger beroep.

4.2.2. De toepassing van het militaire strafrecht op de verschillende onderdelen van de krijgsmacht

a. Het strafrecht van de armee

Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande is vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 15 maart 1815. De regeling is in tegenstelling met de term ‘wetboek’ geen wet, omdat deze regeling van toepassing werd verklaard op de armee, was geen wet (dus geen bemoeienis van de Staten Generaal) vereist, maar volstond een besluit van de koning. Artikel 2 bepaalde

Tot het krijgsvolk te lande behooren alle hooge en mindere officieren en onder-officieren (onder welke, voor zooveel dit Wetboek betreft, de korporaals mede begrepen zijn); voorts allen, die in de formatie der

---

In de formulering van advocaat en hoogleraar Antoine Toussaint d'Esquiron de Saint-Agnon (geboren 1786)(Esquiron de Saint-Agnon, 1822, 131):

La morte civile n'est point une peine par elle-même: elle n'est que l'assessoire, la suite d'une peine

De burgerrechtelijke dood is helemaal geen straf op zichzelf: zij is slechts een toevoeging, een gevolg van een straf

De *morte civile* is van Romeinsrechtelijke oorsprong, een uitwerking van het adagium *capitis deminutio est status permutatio* (het verlies van de hoofdelijke-persoonlijke vrijheden brengt een verandering van de rechtspositie met zich mee): de eenheid van de drie basisrechten vrijheid, burgerschap en familie (*tria sunt quae habemus libertatem, civitatem et familiam*, Digesta IV.V.XI) wordt doorbroken. In Frankrijk is de *morte civile* in 1854 afgeschaft.

In Nederland is de regeling van de burgerrechtelijke sanctie *morte civile* tijdens de Franse bezetting tussen 1810 en 1813 van toepassing geweest; in het Worg- en Geselsluit van 11 december 1813, waarmee het Franse strafrecht door de Souverein Vorst voor Nederland – met een aantal aanpassingen – voor Nederland is gehandhaafd, is de burgerrechtelijke sanctie in de vorm van de *morte civile* niet expliciet afgeschaft. Men zou ook enige spanning kunnen zien van de *morte civile* met het verbod op algehele verbeurdverklaring van goederen, die in de grondwet van 1814 (artikel 101 sub d) als straf werd uitgesloten. Het is mogelijk, dat Ook werd – voorlopig (uiteindelijk tot 1838) de Franse *Code Civil* gehandhaafd (inclusief artikel 25). De *morte civile* paste niet in het Nederlandse rechtssysteem. In een juridische dissertatie uit 1824 stelt de latere advocaat en kapitein van de Noord-Hollandse schutterij tijdens de Tiendaagse Veldtocht Anthony Brugmans (1799-1877)(Brugmans (1824), p. 262):

Verbo magna est mortis civilis cum antiquis Batavis, Germanis atque prisca Gallis necessitudo, nostris temporibus, moribus, opinioibus panum, ne dicam, prorsus acomodata. Doctoribus patrisque legislatoribus laudem tribuere non mihi tironi decet. Quod si tamen mea opinio, sit vel exigui momenti, quid valet eos melius quam Gallos, justitiae ac prudentiae tramites secutos fuisse arbitror, cum mortem civilem non admitterent.

Samengevat is de noodzaak van de burgerrechtelijke dood onder de oude Bataven, Germanen en vroegere Galliërs groot, [maar] voor onze tijden, zeden en opvattingen minder – om niet te zeggen – in het geheel niet geschikt. Aan de geleerde en (voor)vaderlijke wetgevers lof toe te zwaaien past mij als nieuwelings niet. Wat zo toch mijn mening is – hoewel van gering belang – dat ik hen meer op waarde schat dan de Galliërs; ik oordeel dat de wegen van rechtvaardigheid en wijsheid gevolgd zijn, nu zij in onze wetgeving de burgerrechtelijke dood niet toestaan.

In het Burgerlijk Wetboek, dat in 1838 ter vervanging van de Code Napoleon is ingevoerd, is de burgerrechtelijke doodverklaring niet opgenomen. Van een toepassing van de *morte civile* in Nederland in de periode 1813-1838 zijn geen berichten.

onderscheidene corpsen der armee zijn begrepen; alsmede de rekruten, zoodra hun de krijgsartikelen zijn voorgelezen, om het even of zij het door hen bedongen handgeld geheel, gedeeltelijk of nog in het geheel niet ontvangen hebben. Ook worden onder het krijgsvolk te lande begrepen de inspecteurs en onder-inspecteurs van de administratie bij de armee, de betaalmeeesters te velde, de officieren van de geneeskundige dienst en dezulken, welke met eenigen militairen rang tot werving worden gebruikt, gedurende den tijd hunner commissie.

Aan deze doelgroep van het militair strafrecht werden nog toegevoegd:

- ex-militairen voor een jaar en zes weken na hun ontslag terzake van belediging van hun superieuren (artikel 4);
- werklieden van militaire magazijnen en anderen die ten behoeve voor het leger vervoerswerkzaamheden uitvoeren, kortom burgers met toegang tot militaire goederen (artikel 5);
- ingeval het leger te velde of ten oorlog trekt, iedereen, die in de tros het leger volgt: marketentsters, ambachtslieden en knechten; en voorts spionnen en zij die aanzetten tot desertie en tot onduiking van de militieplicht (artikel 6);
- alle personen aanwezig binnen een belegerde vesting of kampement (artikel 7);
- militairen van de marine, ingeval zij zijn ondergebracht bij het landleger (artikel 8).

Uitgezonderd zijn de militairen met pensioen (artikel 3).

b. Het strafrecht van de militie

Het is opvallend, dat de leden van de Nationale Militie niet expliciet worden genoemd in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande. De militie is gebaseerd op de grondwet van 30 maart 1814 en later de grondwet van 24 augustus 1815 en op de militieregeling van 20 december 1813, later de militiewet van 27 februari 1815 en weer later de militiewet van 8 januari 1817. De militie was formeel juist twee weken opnieuw wettelijk geregeld, toen het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande op 15 maart 1815 werd vastgesteld.

In de militiewetgeving zijn enige strafbepalingen opgenomen. Die hebben vooral betrekking op het niet voldoen aan de militieplicht. Er zijn geen andere strafrechtelijke wetten of besluiten met betrekking tot de militie vastgesteld, die betrekking hebben op gedragingen van miliciens gedurende dienst. Het enige dat werd geregeld betrof de positie van een vrijwilliger van de armee die zich meldt als vrijwilliger van de militie zonder dat hij zijn contract van vijf jaar met de armee heeft uitgediend; hij zal worden gestraft als ware hij zonder permissie van het ene korps naar het andere korps van de armee was overgegaan (artikel 57 Militiewet 1815). Er is ook geen speciaal stelsel voor de rechtspleging vastgesteld.

In artikel 72 van de Militiewet 1815 werd bepaald:

Ten aanzien der soldijen, vivres, wapening, kleeding, kazemering en discipline, zal de nationale militie, dewelke zich in activen dienst bevindt, volkomen gelijk zijn aan de staande armee;

Hieruit kan in ieder geval worden afgeleid, dat het militair tuchtrecht zoals vastgelegd in het Reglement van Krijgstucht of Discipline voor het Krijgsvolk te Lande van 15 maart 1815 ook op de leden van de nationale militie van toepassing was verklaard. Er werd in artikel 72 van de Militiewet 1815 niet expliciet bepaald, dat het militair strafrecht, zoals vastgelegd in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande, ook van toepassing was op de leden van de militie. De Militiewet 1815 dateerde van 27 februari 1815 en het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande van 15 maart 1815, twaalf dagen later dus. Wel gold tot 15 maart 1815 het Reglement van Discipline van 26 juni 1799 op grond van het besluit van de Soeverein Vorst van 30 december 1813.

Er lijkt dus een juridisch vacuüm te bestaan. Er kan vanuit gegaan worden, dat de militie in de praktijk beschouwd werd te vallen onder het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande van 15 maart 1815. Voorts werd ook de Regtspleging bij de Landmagt van 20 juli 1814 op de nationale militie toegepast. De daarin geregelde krijgsraden hebben ook miliciens berecht.

In de militiewet van 8 januari 1817 werd in artikel 166 bepaald dat zij die zich aan de inschrijving, de lo-ting en de dienst onttrekken behandeld worden op gelijke wijze 'als voor deserteurs van het krijgsvolk van

den Staat gebruikelijk is'. Een volgend artikel (artikel 168) bedreigde iedere militieplichtige, die zich door verminking ongeschikt voor de dienst maakt, iedere deserteur van de nationale militie en ieder die niet opkomt na verlof, met een dwangdienst hier of in de koloniën. De ene mogelijkheid om een onwillige militieplichtige te straffen lag dus in de toepassing van het militair strafrecht (vastgelegd in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande), de andere mogelijkheid betrof de militieplichtige tuchtrechtelijk en administratiefrechtelijk te verplichten tot tewerkstelling hier of overzee (een vorm van dwangarbeid of van een werkstraf dus).

De eerste zin van artikel 173 van de Militiewet 1817 luidde:

De nationale militie die zich in actieve dienst bevindt, zal in alles worden behandeld, als de korpsen der staande armee.

Deze bepaling was dus ruimer dan artikel 72 van de Militiewet 1815; 'alles' in artikel 173 Militiewet 1817 bevatte in ieder geval 'soldijen, vivres, wapening, kleeding, kazernering en discipline' van artikel 72 Militiewet 1815 en ongetwijfeld nog meer en dat zou ook het militair strafrecht kunnen zijn.

Met deze juridische constructie werd via een wettelijke bepaling in de militiewet (tot stand gekomen mede door besluitvorming in de Staten Generaal) een wettelijke regeling op basis van een koninklijk besluit (dus tot stand gekomen zonder bemoeienis van het parlement) van toepassing verklaard. Dat is nogal vergaand, omdat het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande strafbepalingen bevatte, die de doodstraf, lijfstraffen, detentie en dwangarbeid mogelijk maakten; deze straffen konden dus opgelegd worden aan via de militiewet ingelijfde burgers (*citoyens-soldats*).

Bij de amalgamatie tussen armee en militie per 1 januari 1819 is gekozen de armee met de militie te laten versmelten en niet andersom. Was de militie in de armee opgegaan, dan had van rechtswege het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande zonder meer toegepast kunnen worden op de hele (geamalgameerde) krijgsmacht, dus ook de miliciens.

Bij de administratieve aanpassingen van de militiewet in 1820 is het strafrechtelijk aspect niet opgelost.

Er zijn dan geen specifieke bepalingen te vinden, die het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande van toepassing verklaren op miliciens, er zijn wel bepalingen te vinden of en zo ja in welke mate verlofgangers van de nationale militie nog onder de rechtsmacht van de militaire strafrechter vallen. Genoemd kunnen worden:

- KB van 20 juli 1821, Stb. 1821, 12, waarin bepaald wordt dat verlofgangers niet onder judicatuur van de militaire rechter vallen. Maar op de momenten dat zij voor een (tussentijdse) inspectie op een terrein verzameld zijn, vallen zij voor die gebeurtenis op dat terrein wel onder de militaire strafrechter. Hebben zij een tijdelijk (kort) verlof, dan blijven zij onderhevig aan de militaire rechtsmacht. Zie ook KB van 27 oktober 1821, Stb. 1821, 19
- KB van 11 februari 1821, waarin bepaald wordt, dat een milicien die met verlof gaat, maar tegen wie een strafgeding nog niet met een eindvonnis is afgesloten, onderworpen blijft aan de militaire strafrechter.
- KB van 10 juli 1834, waarin bepaald wordt dat een militair op verlof voor onbepaalde tijd voor militaire delicten onderworpen blijft aan de militaire strafrechter⁸²⁷.

In het besluit van 20 juli 1821 werd in preambule verwezen naar artikel 173 van de Militiewet van 8 januari 1817; daarbij werd het woord 'alles' cursief afgedrukt om de betekenis van dit woord te benadrukken. Het crimineel militair wetboek en de wet op de krijgstucht waren aldus van toepassing op de miliciens in actieve dienst en niet op de miliciens met vast verlof.

De amalgamatie van armee en militie in 1819 zou – in de uitleg van de militiewet 1817 door het KB van 1821 – een U-bocht voltooid hebben: voor de militie geldt het strafrecht van de armee en de armee wordt ondergebracht in de militie.

Uit deze koninklijke besluiten van 1821, 1822 en 1834 kan *a contrario* afgeleid worden, dat een milicien tijdens de vervulling van de gewone dienst onder het militaire strafrecht valt, in de zin van artikel 2 van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande van 1815.

⁸²⁷ genoemd bij Van der Hoeven (1864), p. 51-52.

Op 18 februari 1861 werd in een aanschrijving van de Minister van Oorlog gesproken over ‘rekruten, waartoe ook de miliciens behoren’⁸²⁸. Hieruit mag men afleiden, dat de voor rekruten geldende strafwet dus ook voor de ingelijfde militieplichtigen gold of verondersteld werd te gelden.

Het duurde tot de militiewet van 1861, in werking getreden op 1 januari 1862, tot dit juridisch-theoretisch vraagstuk werd opgelost. En wel op twee manieren: (1) volgens artikel 120 van de nieuwe militiewet werd de militie bij de armee gevoegd (en dus niet omgekeerd: de armee bij de militie voegen, zoals bij de amalgamatie van 1819) en (2) vervolgens werd in artikel 130 werd bepaald:

Het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te land en de reglementen van krijgstucht zijn op de manschappen der militie, die zich onder de wapenen bevinden, van toepassing. Die manschappen worden geacht onder de wapenen te zijn:

- zoolang zij zich bij hun corps bevinden;
- gedurende den tijd, dien het in art. 138 bedoeld onderzoek⁸²⁹ duurt;
- in het algemeen wanneer zij in uniform zijn gekleed.

Dit artikel werd in de Memorie van Toelichting als volgt toegelicht⁸³⁰:

Door het hier bedoelde wetboek en de reglementen van krijgstucht toepasselijk te maken op de manschappen der militie te lande, die zich onder de wapenen bevinden, zal een eind worden gemaakt aan den min gunstigen toestand, waarin die manschappen tegenover de gewone vrijwilligers bij het leger verkeerren, ten gevolge van de drukkende bepaling van art. 168 de wet van den 8sten Januarij 1817, krachtens welke een deserteur van de militie veel strenger wordt gestraft dan een vrijwilliger, die deserteert.

Hiermee werd bedoeld op het verschil van artikel 168 van de militiewet (zie boven) en de artikelen inzake eenvoudige desertie in vredestijd; dit delict werd volgens artikel 134 van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande gestraft met slagen, het afnemen van de kokarde en detentie.

Auditeur-militair Pols⁸³¹ constateerde in zijn toelichting op de tekst van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande uit 1867⁸³²:

Het Crimineel Wetboek en het Reglement van Krijgstucht betreffen eigenlijk slechts het staande leger. Het werd vervolgens evenzeer op de nationale militie toepasselijk verklaard.

Toch blijft opvallend, dat waar zo veel details van de legerorganisatie door wetten en koninklijke besluiten geregeld werden, er geen expliciete wettelijke aanwijzing van de toepassing van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande is; Pols noemt geen juridische bron voor deze van-toepassing-verklaring. Het werd niet als een juridisch probleem ervaren. Pols schreef zijn beschouwing over het militair strafrecht in 1867, toen het probleem door artikel 130 van de Militiewet van 1861 opgelost was.

Voor de marine bestond dat probleem niet, omdat er geen miliciens bij de zeemacht ingedeeld werden (tot 1861).

828 Aanschrijving van de Minister van Oorlog van 18 februari 1861, no 59B, genoemd bij Van der Hoeven (1864), p. 44. Van der Hoeven maakt op de aangehaalde plek een scherp onderscheid tussen rekruten (‘zij, die vrijwillig dienst genomen hebben, ’t zij door werfers daartoe overgehaald, ’t zij uit eigen beweging’) en miliciens (zij die door de wet op de nationale militie verplicht zijn, in dienst te gaan’).

829 Dit betreft het jaarlijks onderzoek van de met verlof gestuurde militieplichtigen door de militiecommissaris.

830 Kamerstukken, 1860-1861, II, Bijlagen Handelingen, LIV, 3 (Memorie van Toelichting) (28 december 1860).

831 Pols was als advocaat betrokken bij het proces tegen 22 uit Nederlands-Indië afkomstige matrozen (‘Maleijers’ genoemd), die op 12 augustus 1856 voor de kust van het eiland Madeira tot een muiterij kwamen aan boord van het Nederlandse koopvaardijship Twenthe. Later werd Pols hoogleraar strafrecht aan de universiteit in Utrecht.

Pols behoorde samen met H. van der Hoeven (wiens bijdrage aan het militaire strafrecht nog aan de orde komt), G.A. van Hamel (1842-1917) en J. Domela Nieuwenhuis (1836-1924, broer van dominee en anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis) in september 1886, vlak na de inwerkingtreding van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, tot de oprichters van het Tijdschrift voor Strafrecht.

832 Pols (1867), p. 50-51.

c. Het strafrecht van de schutterij

De schutterijwet van 27 februari 1815 bevatte een eigen systeem van rechtspleging. De straffen, die opgelegd konden worden, waren: geldboete (maximum f 25), huisarrest (maximum zes dagen), provooststraf (maximum drie dagen), suspensie (opshorting) van de (schutters)dienst, degradatie en cassatie (ontslag) van de schuttersdienst. Een reeks gedragingen kon worden gesanctioneerd: te laat komen (extra gestraft in geval van brand of oproer), te vroeg naar huis gaan, weigeren van een (dienst)bevel, dronkenschap tijdens dienst. Een schutterijraad kon de straffen opleggen. Voor commune delicten bleef voor deze *citoyens-soldats* de burgerlijke strafrechter bevoegd.

In de schutterijwet van 1827 werd het systeem van de eigen interne rechtspleging bevestigd. Per schutterij was een schutterijraad die als straf wegzending, degradatie en geldboete ter beschikking had; de provooststraf was verdwenen. De delicten waren summier in de schutterijwet omschreven: plichtsverzuim in enige variaties. Wie als schutter eigendommen van de schutterij weg of kapot maakt, kan voor de burgerlijke strafrechter worden gebracht (artikel 56 Militiewet 1827). Gedeputeerde Staten vormden de beroepsinstantie; voor een appel wegens een opgelegde geldboete gold een minimum van f 6.

Worden de (dienstdoende) schutterijen in tijden van oorlog opgeroepen tot de landstorm en mobiel verklaard, dan worden de schutterijen beschouwd als een deel van het leger met dezelfde rechten en plichten (artikel 82 Schutterijwet 1827). Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te land is dan volledig van toepassing op de gemobiliseerde schutterij, zoals gebeurd is bij het KB van 4 oktober 1830 (Stb. 1830, 61).

4.2.3. Een eigen regiem voor buitenlandse troepen

Voor de vreemde troepen in Nederland tussen 1814 en 1829 golden aparte regimes. Regimenten uit den vreemde brachten niet alleen mannen en wapens mee, zij hechtten ook aan hun eigen gewoontes en rechtssystemen.

a. Troepen uit de Nassause landen

Voor het regiment dat afkomstig was uit Nassau-Oranien, dat in juli 1814 naar Nederland kwam regelde Willem I, soeverein vorst van de Nederlanden én erfprins van Nassau-Oranien, dat de soldaten van dit regiment aan het Nederlandse militaire strafrecht onderworpen zouden zijn.

Voor het regiment lichte infanterie, geleverd Friedrich August van Nassau-Usingen en Friedrich Wilhelm von Nassau-Weilburg, werden in de capitulatie gedateerd 18 juli 1814⁸³³ afspraken gemaakt over de militaire justitie: delicten die zich afspeelden tussen de leden van het regiment kwamen voor de eigen interne rechtbank, strafrechtelijke en civiele conflicten tussen de huursoldaten en Nederlandse burgers voor een Nederlandse rechtbank⁸³⁴.

b. Troepen uit Zwitserland

Iets dergelijks gold ook voor de vier Zwitserse regimenten. Zo werd in de capitulatie tussen Willem I en het kanton Bern van 23 september 1814 het volgende geregeld over het militair strafrecht:

*Art. 45. La justice sera administrée d'après le code pénal en usage parmi les troupes de S.A.R. (Son Altesse Royale). Aucun individu du régiment ne pourra être traduit, pour quelle cause de police ou criminelle que ce soit, devant un tribunal civil quelconque et ne sera justiciable que des tribunaux militaires de son corps; à quelle fin, s'il avait été arrêté par des autorités étrangères, il devra nécessairement et de suite être rendu à ses juges naturels. Si le délit était de nature à devoir être porté plus loin, un tribunal tiré d'après des formes prescrites de tous les régiments Suisses au service, de Hollande en fera justice. – Dans toutes les causes ou actions civiles, telles que mariages, ventes, héritages etc. etc., ils seront justiciables des tribunaux ordinaires des Provinces-Unies*⁸³⁵.

Artikel 45. De rechtstoepassing zal worden uitgevoerd volgens het strafwetboek dat in gebruik is bij de troepen van ZKH. Geen lid van het regiment zal kunnen worden overgedragen, voor welke ordeverstoring of delict dan ook, aan enige burgerrechtbank, en hij zal slechts veroordeeld kunnen worden door de militaire rechtbanken van zijn corps. Tot dat doel, mocht hij gearresteerd zijn door vreemde autoriteiten [buiten het eigen corps], zal hij noodzakelijkerwijs en onmiddellijk moeten worden overgedragen aan hen die van nature zijn rechters zijn [dus: aan de rechtbank van zijn corps]. Als het delict zodanig is dat het [bij een rechtelijke instantie] aanhangig ge-

833 *Convention entre le Prince Souverain des Provinces-Unies et Les Duc et Prince de Nassau pour pendre au service de la Hollande un régiment de troupes Nassoviennes, condue le 18 Julliet 1814* (genoemd bij Van Krieken (1986), p. 317).

834 De Graaff (1957), p. 383–384.

835 Amersfoort (1988), p. 320 en De Graaff (1957), p. 384–386.

maakt moet worden, zal recht gesproken worden door een rechtbank waarvan de vorm ontleend is aan de voorschriften van alle Zwitserse regimenten ten dienste van Holland. In alle burgerlijke rechtszaken of vorderingen, zoals huwelijken, verkopeningen, erfenissen enz. enz. zal recht worden gesproken door de gewone tribunalen van de Verenigde Provinciën.

Hoe dit bijzondere interne tuchtrecht in de praktijk is toegepast vermeldt de geschiedenis niet. Het is niet waarschijnlijk dat Zwitserse commandanten erg scheutig zijn geweest om de Nederlandse opperofficieren te informeren over problemen met de discipline in hun regimenten.

4.2.4. De afschaffing van de stok-, riet- en klingslagen in 1831

Volgens artikel 26 waren er voor het krijgsvolk te lande vijf variaties van lijfstraffen:

1. de slagen met het weggagen uit de dienst als een eerloze schelm
2. de slagen met het afnemen van de kokarde en arrest of detentie
3. de slagen met het afnemen van de kokarde
4. de slagen met arrest of detentie
5. de slagen

De uitvoering geschiedde met de stok, het riet of de kling (platte kant van de sabel). Per besluit van 27 januari 1831 (no 17) bepaalde Willem dat bij het mobiele leger, de bezettingen in de vestingen en de mobiele schutterijen de slagen vervangen werden door een verzwaarde detentie van acht of veertien dagen. Dit besluit werd genomen op een moment dat het leger gemobiliseerd aan de grenzen met de Belgische provincies lag. Uit dit koninklijk besluit, dat bepalingen uit een wetboek terzijde stelde, kan worden afgeleid, dat lijfstraffen in het leger niet langer gewenst waren of niet langer geaccepteerd werden. Of niet effectief of zelfs contraproductief beoordeeld werden.

De verzwaarde vorm van detentie, zoals omschreven in artikel 48 Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande was ook behoorlijk streng: de gestraften werden geplaatst 'in een ordinaire gevangenis of in een gat, met of zonder sluiting aan handen en voeten, of aan de eene hand en voet op gewone kost, of te water en te brood, naar omstandigheden'.

4.2.5. Een poging tot renovatie: een adviescommissie en tuchtraden voor onderofficieren

a. Een commissie zonder resultaat uit 1841-1848

De negentiende eeuw geeft weinig ontwikkeling te zien van het militair straf- en tuchtrecht. Er werd op 2 oktober 1841 door Willem II een commissie van elf leden bestaande uit juristen en opperofficieren ingesteld die een nieuwe regeling van het militair strafrecht moest opstellen: 'herziening, wijziging en omwerking'⁸³⁶. De commissie, omschreven als een 'commissie van redactie', stond onder voorzitterschap van mr. Marinus de Jonge van Campensnieuwland (1786-1858), lid van de Raad van State⁸³⁷. De geldende regeling inzake de militaire strafvordering stamde uit 1799, het geldende materiële militaire strafrecht uit 1814

836 Stb. 1841, 39.

837 Hij werd in 1844 minister van Justitie en trad rond de grondwetsherziening van 1848 af; hij had grote bezwaren tegen de liberale voorstellen van Thorbecke. Als minister van Justitie was De Jonge van Campensnieuwland verantwoordelijk voor de vierde versie van het Wetboek van Strafrecht uit 1847. Dat wetsontwerp struikelde over het niet strafbaar stellen van schriftelijk contact van een geestelijke ambtsdrager met buitenlandse autoriteiten zonder toestemming van de regering; de orthodoxe protestanten wilden het contact van katholieke priesters met Rome moeilijk maken. Het waren bezwaren van protestants-christelijke politici tegen contacten van katholieke priesters met Rome. De *Code Pénal* had in artikel 207 een dergelijke bepaling:

Tout ministre d'un culte qui aura, sur des questions ou matières religieuses, entretenu une correspondance avec une cour ou puissance étrangère, sans en avoir préalablement informé le ministre de l'Empereur, chargé de la surveillance des cultes, et sans avoir obtenu son autorisation, sera, pour ce seul fait, puni d'une amende de cent francs à cinq cents francs, et d'un emprisonnement d'un mois à deux ans.

Iedere bedienaar van een godsdienst die over religieuze vraagstukken en zaken een briefwisseling onderhoudt met een buitenlands hof of macht zonder tevoren de keizerlijke minister te hebben geïnformeerd en zonder van hem toestemming te hebben verkregen, zal gestraft worden met een boete van 500 frank en een gevangenisstraf van één tot twee maanden.

Het recht van *placet* werd in artikel 170 van grondwet van 1848 afgeschaft. Dezelfde grondwet gaf de grondslag voor het herstel van de bisdommen.

(zeemacht) en 1815 (landleger). De grondwet van 1814 (artikel 114), 1815 (artikel 188) en 1840 (artikel 186) gaf de verplichting om in ieder geval de militaire straffordering bij wet te regelen. De opdracht in het instellingsbesluit om binnen één jaar te rapporteren werd niet gehaald.

De commissie uit 1841 werd op 21 december 1848 weer opgeheven; zij had slechts een klein gedeelte van haar opdracht vervuld; zij had vier wetsontwerpen uitgebracht: een betreffende de samenstelling en rechtsmacht van de krijgsraden, een strafwetboek voor het krijgsvolk te lande; een ander voor de zeemacht, een van de straffordering voor het krijgsvolk te lande (eerste boek) en een ontwerp van een tweede boek 'van de regtspleging'. Er was inmiddels ook een nieuwe grondwet van kracht geworden; er heerste een ander politiek klimaat. De constitutie was overigens op het punt van militair strafrecht niet gewijzigd. Het weinige dat de commissie had geproduceerd verdween in de bureaulade.

b. Tuchtraden voor onderofficieren, 1841-1849

Op 31 maart 1841 werd per order in het leger Raden van Krijgstucht ingevoerd, samengesteld uit officieren⁸³⁸. Zij waren bedoeld voor onderofficieren en korporaals, bedoeld om hun positie te versterken. Bij de toepassing van het tuchtrecht voor de mindere manschappen hadden de tuchtraden geen bevoegdheid. De Raden van Krijgstucht werden alleen ingeschakeld bij de toepassing van de zwaarste straffen uit het tuchtrecht: suspensie en degradatie. In eerste instantie beslisten deze tuchtraden en later werd de raden alleen om advies gevraagd.

Op 24 juli 1849 verdwenen de tuchtraden weer, even plotseling als ze gekomen waren. Men achtte de rol van de tuchtraden 'strijdig met het ware begrip van de militaire discipline'⁸³⁹.

4.2.6. De harde kritiek uit de juridische wereld

a. De kritische aantekeningen van Van Convent ten Oever en Versfelt van 1842

Kort na het instellen van de adviescommissie verscheen in 1842 van de juristen H.J.J. van Convent ten Oever (1805-1882) en J. Versfelt (1805-1874) een kritische publicatie over het militair strafrecht onder de titel 'Vlugtige bedenkingen op het Nederlandsch Krimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande'.

In tegenstelling tot de vermelding van vluchtigheid in de titel van hun publicatie gaven zij een zeer precies commentaar op de tekst van het Krimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande en constateerden daar-bij:

- poging van een strafbaar feit wordt niet strafbaar gesteld;
- medeplichtigheid aan een strafbaar feit wordt niet strafbaar gesteld;
- prescriptie (verjaring) is niet geregeld;
- er is geen mogelijkheid een geldboete op te leggen;
- het onderscheid tussen eerloze en niet-eerloze straffen is niet geregeld;
- er is geen mogelijkheid voor de gelaedeerde partij om in het strafproces een vordering tot schadevergoeding in te dienen;
- er is geen onderscheid tussen misdrijven en overtredingen;

De vraag of een kruiwagenstraf al dan niet een eerloze straf was, was van groot belang voor de veroordeelde: een eerloze straf had niet alleen tot gevolg dat het een echtscheidingsgrond was, maar ook dat de veroordeelde een curator kreeg toegewezen, omdat hij in 'staat van interdictie' (= staat van onbekwaamheid) was. Over de kruiwagenstraf merkten zij nog op dat die niet aan officieren kon worden opgelegd, maar dat betekende dat een aantal delicten waarvoor alleen een kruiwagenstraf werd aangegeven, voor officieren dan onbestraft zou moeten blijven.

Van Convent ten Oever en Versfelt stelden, dat onder het begrip 'recruten', op wie conform artikel 2 dit Krimineel Wetboek van toepassing was, begrepen moet worden 'jongelingen, voor het eerst naar de bepalingen der wet op de Nationale militie aangeworven, of die zich voor het eerst vrijwillig hebben geënga-geerd'. Voor rekruten als *first offenders* waren voor sommige delicten de straffen wat gematigd.

Naast deze algemene opmerkingen plaatsten Van Convent ten Oever en Versfelt talloze kanttekeningen bij de formuleringen van de militaire delicten.

⁸³⁸ Krämer (1925-1926 en 1926-1927).

⁸³⁹ Bij de parlementaire discussie over de invoeringswet van het Wetboek van Militair Strafrecht in 1921 werd van de zijde van de SDAP voorgesteld Raden van Tucht in te schakelen bij de toepassing van het militair tuchtrecht. Het kwam niet tot een voorstel, maar wel werd een motie aangenomen, waarin de regering gevraagd werd met voorstellen te komen (zie § 7.2.2.a).

b. De proeve voor een nieuwe wet van Hees van Berkel in 1845

De jurist Joan I. Hees van Berkel (1806-1854) bracht de discussie over de aanpassing van het militair strafrecht op gang door het publiceren van een volledige proeve met 112 artikelen van een nieuwe militair strafwetboek in 1845. Hij poogde een aantal onvolkomenheden, die vooral tijdens de mobilisatie van de Nederlandse krijgsmacht ten tijde van de Belgische Afscheiding waren gebleken te ondervangen. Zijn ontwerp was met name een stroomlijning van het haastwerk uit 1814. Hij liet ook de lijfstraffen in de vorm van riet-, stok- en klingslagen achterwege; deze straffen waren bij Koninklijk Besluit van 27 januari 1831 (no 17) reeds afgeschaft voor het leger te velde, bij de bezettingen van de vestigingen en bij de mobiele schutterijen⁸⁴⁰.

Drie jaar later publiceerde Hees van Berkel een beschouwing over de vernieuwing van het militair strafprocesrecht⁸⁴¹. Daarin besteedde hij aandacht aan de samenstelling van de krijgsraad en de openbaarheid van de zittingen van de krijgsraad. Voor vonnissen van de krijgsraad zou naar zijn opvatting cassatie bij de Hoge Raad (die op dat moment pas enkele jaren in die vorm als hoogste rechtscollege bestond) opengesteld moeten worden, een voorstel dat pas 130 jaar later werd uitgevoerd.

c. De proeve voor een nieuwe wet van De Rouville in 1851

In 1851 publiceerde advocaat Abraham M. de Rouville (1883-1881) een eigen ontwerptekst voor het eerste boek van een militair strafwetboek: het algemeen gedeelte⁸⁴². De Rouville praktiseerde als advocaat in de marinestad Den Brielle⁸⁴³. Hij besteedde in zijn brochure uitvoerig aandacht aan de toepassing van het militair strafrecht te water. Zo stelde hij voor de lijfstraf in de vorm van slagen met de handdaggen te handhaven ('slagen op den bil van den veroordeelde in zijn gewone scheeps-kleeding ...niet minder 15 en niet meer dan 60 slagen...met een eind ongeteerd touw ter dikte van 12 garens per streng'); voor de landmacht voorzag hij strafexercities. Voor de uitvoering van de doodstraf met de kogel wordt een executiepeloton van 24 man samengesteld; als dat aan boord niet voorhanden is, dan volstaat 12 man.

De Rouville wilde het militair strafrecht ook toepassen op de leden van de schutterijen. Dat zijn burgers, de reikwijdte van het militair strafrecht zou niet verder gaan dan hun functioneren als schutterijlid. Hij verwijst naar Koninklijk Besluit van 10 juli 1834 (no 29) waarbij de gemobiliseerde leden van de schutterij onder de militaire rechtsmacht werden geplaatst.

De Rouville publiceert zijn brochure in de verwachting, dat een grondige aanpassing van het commune strafrecht niet heel lang op zich zal laten wachten. Dat zou 30 jaar worden.

d. Het proefschrift van Van der Hoeven uit 1864

Het proefschrift van Henri van der Hoeven (1843-1924) uit 1864 met als titel 'Opmerkingen over de Nederlandsche Strafwetgeving voor het krijgsvolk te Lande' legde de gebrekkigheid van het militair strafrecht meedogenloos vast. Hij besprak met name de competentie van het militaire strafrecht en de straffen uit het militair strafrecht; afzonderlijke militaire delicten liet hij onbesproken.

Van der Hoeven had in zijn juridisch proefschrift uit 1864 het volgende oordeel over de militaire strafwet-ten verwoord:

De indruk dien het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te Lande op mij gemaakt heeft, is zeer ongunstig. De meeste artikelen, die ik behandeld heb, geven aanleiding tot tegenstrijdigheden, onduidelijkheden en onnaauwkeurigheden. Onjuiste uitdrukkingen komen in grote getale voor. De plaatsing der verschillende artikels is zeer onregelmatig. In vele gevallen wordt een verkeerd systeem gevolgd, of een eenmaal aangenomen systeem niet volgehouden. Maar wat vooral gelaakt moet worden is wel de grote onvolledigheid⁸⁴⁴.

Elders heeft Van der Hoeven nog sterker bewoordingen gebruikt om het militaire strafrecht te kwalificeren:

840 Hees van Berkel had zich in 1842 in een pamflet voorstander betoond van de straffeloosheid van het duel, een onder officieren niet ongebruikelijke manier van conflictbeslechting in erezaken (Matthey (2012), p. 189). Hij sloot aan bij de interpretatie van het Franse *Cour de Cassation* dat, omdat de *Code Pénal* geen specifieke strafbepaling over het duelleren bevatte, tot 1837 vervolging van duellisten op grond van andere strafbepalingen afgewezen had.

841 Hees van Berkel (1848).

842 De Rouville (1851).

843 Later werd hij advocaat-fiscaal op Curaçao en van 1866 tot 1870 gouverneur van Curaçao (indertijd de benaming van het geheel van alle Benedenwindse en Bovenwindse eilanden).

844 via www.dbnl.org (bespreking van het proefschrift door Koolemans Beijnen in De Gids van 1866).

Tegenstrijdigheden, wetenschappelijke ketterijen, dwaasheden, onzin; ziedaar schering en inslag van onze militaire strafwetgeving⁸⁴⁵.

Over de geringe belangstelling voor het militaire recht voert hij een oud-militair ten tonele die hem halfschertsend zei:

Dat recht is maar voor soldaten geschreven: en wat doet het er toe, hoe een soldaat behandeld wordt? Zij kosten immers geen geld. Een soldaat komt te ontbreken: wel nu, de wet op de Nationale Militie is daar, om terstond de manier aan te wijzen, hoe die plaats weer gevuld moet worden. Als dat recht voor paarden geschreven was, dan zou er meer belangstelling voor zijn: want elk paard kost vier à vijf honderd gelden!

Van der Hoeven voegde daartoe: Is er in die woorden geen grond van waarheid?⁸⁴⁶.

Dit proefschrift werd door militair deskundige De Roo van Alderwerelt besproken in De Gids van 1866. Uit deze recensie:

Maar dit is zeker, dat wij voor ons leger reeds nu geene behoefte hebben aan de strenge discipline van vroeger tijd; dat een Wetboek als het onze evenzeer in strijd is met den geest van onzen tijd als met den geest van ons leger, en dat mogelijk geen grooter bewijs is te geven van de geringe voortvarendheid – om de zachtste uitdrukking te gebruiken – van ons krijgsbestuur, dan dat in de tweede helft van de 19^e eeuw een Wetboek nog bestaat, dat – even gebrekkelijk van vorm als van gedachte – geschreven schijnt voor de gehuurde soldaten van de 18^e eeuw, aan wie men slechts zooveel regt toekende en zooveel menschelijkheid bewees als de opperste magt in hare genade noodig keurde. Het is te regt gezegd: het bestaan van zulk een Wetboek is voor ons land eene schande; en te verwonderen is het niet, dat dit punt reeds zoo menige scherpe uitdrukking heeft uitgelokt.

De belangstelling van Van der Hoeven voor het militair strafrecht valt te verklaren uit het feit dat hij jurist én de zoon van een genicofficier was⁸⁴⁷; hij werd in 1879 hoogleraar strafrecht in Leiden.

e. Het commentaar van Pols uit 1867

Het juridisch oordeel over dit Crimineel Wetboek van auditeur-militair Meinhard S. Pols (1831–1897) was niet mis:

‘[het] leed aan breedsprakigheid en flauwheid van redactie. Eene verwaarlozing van juridische techniek, een overvoer van nutteloze onderscheidingen.’ Juist in een wetgeving voor niet-rechtsgeleerde rechters geschreven, is eenvoudige heldere redactie, juiste en zuivere tekening van de omtrekken der verschillende misdrijven en onthouding van nutteloze onderscheidingen, die slechts verwarring teweeg brengen, onmisbaar voor een goede rechtspraak.

Pols heeft na een aanvankelijke aanvaarding in maart 1886 de opdracht om een nieuw wetboek van militair strafrecht te ontwerpen teruggegeven aan de minister M.W. du Tour van Bellinchave van Justitie (1835–1908)⁸⁴⁸. Als reden daarvoor gaf hij aan dat hij het fundamenteel oneens was met het handhaven van de lijfstraffen in het strafrecht, dat wil zeggen als tuchtigingsmaatregel in de bijzondere strafgevangenis in Leeuwarden⁸⁴⁹; als het parlement consequent zou zijn, zou dat ook moeten leiden tot herinvoering van

845 geciteerd in Kamerstukken, 1886–1887, II, Bijlagen Handelingen, 25, 2 (Memorie van Antwoord)(15 november 1886).

846 Van der Hoeven (1864), p. 3.

847 Hij was een oom van de dichteres en activiste Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk. Van der Hoeven overleed in 1924 in Zundert waar hij op het Landgoed De Moeren van zijn *otium cum dignitate* genoot (Kamerstukken, 1920–1921, II, Handelingen, 2443). Het landgoed de Moeren grensde aan het landgoed De Buische Heide, waar Henriëtte Roland Holst vaak, vooral in haar religieuze periode in de jaren dertig, verbleef en dat zij in 1945 aan de Vereniging Natuurmonumenten schonk. De Moeren is nog steeds in handen van de familie Van der Hoeven.

Het was hier in Zundert, gelegen vlakbij de Belgische grens, waar Henriëtte Roland Holst, de familie Van der Hoeven samen met huisvriend de volkenrechtdeskundige Cornelis van Vollenhoven verbleef op het moment van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (De Beaufort (1954), p. 90–91 en Etty (2000), p. 299). Kan het symbolischer? Een antimilitariste, een militair-strafrechtgeleerde en een volkenrechtdeskundige op één plek verenigd en wel op de grens van een land in oorlog en een neutrale staat!

848 Jörg (1979), p. 28–29.

849 De Tweede Kamer had dit op 5 maart 1886 met 51 tegen 15 stemmen vastgelegd in artikel 22 van de Beginselwet Gevangeniswezen (zie ook § 2.1.2.c). Het voorstel om de lijfstraf te vervangen door ‘kromsluiting in boeien’ werd niet overge-

lijfstraffen bij de marine. Hij was in het algemeen beducht voor wat de politiek naar believen zou kunnen gaan doen met zijn voorstellen⁸⁵⁰.

4.2.7. Drie pogingen van de regering voor de aanpassing van het militair strafrecht 1868-1869

a. Ministers Wintgens en Van den Bosch in 1868

De regering (het conservatieve minderheidskabinet-Van Zuylen van Nijevelt) deed in de personen van minister Willem Wintgens van Justitie en minister Van den Bosch van Oorlog in 1868 een eerste poging het militaire strafrecht aan te passen; de voorstellen bleven beperkt tot het landleger⁸⁵¹. De noodzaak van een algehele herziening van het militair strafrecht, militair tuchtrecht én de militaire strafrechtspleging werd onderschreven. Dat behoeft volgens de regering geen betoog. Toch koos men voor een partiële herziening, om te beginnen bij het sanctiestelsel; het materiële strafrecht bleef buiten beschouwing. Als militaire straffen werden voorgesteld: (1) de doodstraf, (2) de militaire gevangenisstraf (3) de cassatie met of zonder onbekwaamheid en (4) de militaire detentie. Cassatie met of zonder bekwaamheid houdt in ontslag met of zonder de bevoegdheid om later weer in dienst te mogen treden; deze straf kwam volgens de voorstellen in de plaats van de straf van cassatie met of zonder eerloosheid en cassatie met of zonder inhabilitatie (onbekwaamheid). Wie met onbekwaamheid ontslagen was, verloor ook zijn pensioen. De kruiwagenstraf als vorm van dwangarbeid kwam te vervallen. Uit het commune strafrecht werden de begrippen mededaderchap, medeplichtigheid, toerekenbaarheid en samenloop overgenomen. Een poging tot een militair delict was alleen strafbaar als dat door de wet uitdrukkelijk strafbaar was verklaard.

De regeringsvoorstellen hielden een zekere systematisering en een beperkte humanisering van het militaire strafrecht in; de straffen werden iets milder. Echter, de soort straffen werd enigszins aangepast, de hoge straffen uit het materiële strafrecht, inclusief de vele malen dat de doodstraf werd genoemd maakten de aanpassingen heel betrekkelijk.

b. Ministers Van Lilaar en Van Mulken in 1868

Het op 1 maart 1868 ingediende wetsvoorstel verdween bij het aftreden van het kabinet-Van Zuylen van Nijevelt op 4 juni 1868 automatisch van tafel zonder dat door de Tweede Kamer een voorlopig verslag werd uitgebracht. Het kabinet-Van Bosse-Fock legde in de personen van minister Franciscus van Lilaar (1823-1889) van Justitie⁸⁵² en minister Van Mulken van Oorlog dezelfde voorstellen van 1 maart 1868 op 5 oktober 1868 weer op tafel⁸⁵³. De reactie uit het parlement⁸⁵⁴ was niet mals: zowel de voorstanders van een algehele revisie van het militair strafrecht als de kamerleden die een partiële aanpassing nog wel aanvaardbaar achtten, waren zeer ontevreden met de voorgestelde artikelen. Het wetsontwerp werd redactioneel ook nogal onzorgvuldig gevonden. De regering kwam in haar Nota van Beantwoording niet aan deze bezwaren tegemoet en stelde slechts enige redactionele verbeteringen voor. In haar Eindverslag van 16 april 1869 liet de Commissie van Rapporteurs het maar zo. Tot een plenaire behandeling is het dat parlementaire jaar niet meer gekomen.

c. Ministers Van Lilaar en Van Mulken in 1869

Op 24 september 1869 deden Van Lilaar en Van Mulken de derde poging van regeringswege met dezelfde teksten⁸⁵⁵. In de Kamer werd vastgehouden aan een algehele herziening van het militair strafrecht⁸⁵⁶. Zelfs het kleine Duitse hertogdom Anhalt-Dessau had dat voor elkaar gekregen: waarom dan in Nederland niet, zo vroeg men zich af.

---

nomen. De kromsluiting werd verder als gewone tuchtstraf vervangen door 'gewone sluiting in boeien'. Bij kromsluiting werden handboeien en voetboeien door een ijzeren ketting of staaf aan elkaar vastgemaakt, waardoor de geboeide in een kromme houding moest zitten of liggen. Kromsluiting verdween aldus volledig uit het strafrecht, de lijfstraf niet.

850 Van der Hoeven (1903-1904), deel I, p. 2.

851 Kamerstukken, 1868, II, Bijlagen Handelingen, 33, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(1 maart 1868).

852 Zijn belangrijkste bijdrage aan de wetgeving was de afschaffing van de doodstraf en de schavotstraf in 1870.

853 Kamerstukken, 1868-1869, II, Bijlagen Handelingen, 34, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Memorie van Toelichting)(5 oktober 1868); de teksten zijn met enige verbeteringen van drukfouten identiek aan de eerder ingediende voorstellen.

854 Kamerstukken, 1868-1869, II, Bijlagen Handelingen, 34, 3 (Voorlopig Verslag)(16 februari 1869).

855 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 30, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting). De stukken 1 en 2 hebben in de gedrukte Bijlagen Handelingen een onjuist kamernummer.

856 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 30, 4 (Voorlopig Verslag)(3 maart 1870).

De regering wees er in haar Memorie van Beantwoording fijntjes op, dat het militair strafrecht van Anhalt-Dessau inmiddels wel vervangen was, doordat op 29 december 1867 het Pruisische militair strafrecht werd ingevoerd in alle staten van de Noordduitse Bond⁸⁵⁷. Een algehele herziening zag de regering nog steeds niet zitten. Niet alleen zou het gaan om een omvangrijke taak, er zouden allerlei onderwerpen van contro-versiële aard geregeld moeten worden.

In het Eindverslag van de Commissie van Rapporteurs van 30 mei 1870 werd geconstateerd, dat het antwoord van de regering geen aanleiding was voor het maken van nieuwe opmerkingen⁸⁵⁸. Het wetsontwerp zou plenair behandeld kunnen worden, maar dat is niet meer gebeurd. Op 19 juli 1870 brak de Frans-Duitse oorlog uit; het Nederlandse leger werd gemobiliseerd. Het militaire strafrecht uit 1815 bleef van toepassing.

4.2.8. De voorstellen van Van der Hoeven

Nadat Pols de opdracht voor een revisie van het militair strafrecht had teruggegeven (zie § 4.2.6.c), kreeg op 13 februari 1886 de Leidse hoogleraar Henri van der Hoeven de opdracht een wetsontwerp te formuleren. Zijn werk voor de codificatie van het gewone strafrecht, zoals vastgelegd in het Wetboek van Strafrecht van 1881 én zijn kritische proefschrift over het militair strafrecht maakte hem tot de aangewezen kandidaat voor deze functie. Zijn reputatie snelde voor hem uit. Alle reden voor hem om met iets goed te komen.

Zijn voorstel blonk uit in strengheid van straffen. Zijn concept van 13 augustus 1888 werd 'waarlijk crimineel' genoemd, omdat hij voor allerlei militaire delicten kwistig met de doodstraf strooide, terwijl deze straf in het commune strafrecht in 1870 was afgeschaft⁸⁵⁹. Overigens waren er tussen 1851 en 1868 door de militaire rechter 22 doodvonnissen (21 wegens insubordinatie en één wegens desertie) uitgesproken, daarvan is geen enkel uitgevoerd⁸⁶⁰.

Zijn voorstel voor een nieuwe militair straf en –tuchtrecht had nog een zeer lange weg te gaan voor het (in aangepaste vorm) kracht van wet kreeg.

4.2.9. Militaire justitie in de grondwet van 1814, 1815, 1840 en 1848

De grondwet van 1814 liet in het justitiehoofdstuk de bevoegdheid inzake alle strafzaken (commune en militaire delicten) aan het Hoog Militair Gerechtshof (artikel 115) en alle civiele zaken waar militairen bij betrokken zijn aan de burgerlijke rechter (artikel 116). Artikel 116 was een tegemoetkoming aan de bezwaren die Joan Derk van der Capellen tot den Poll al in 1781 geformuleerd had (zie § 2.2.8).

In de grondwet van 1815 werd in de artikelen 188 en 189 dezelfde benadering gekozen; het enige verschil was dat de krijgsgaden als de lagere militaire rechter een grondwettelijke status kregen. Deze artikelen zijn behoudens vernummering tot 185 en 186 ongewijzigd gehandhaafd in de grondwet van 1840.

In de grondwet van 1848 wordt in artikel 146, tweede zin vastgelegd:

De wet regelt insgelijk het rechtsgebied over het krijgsvolk en de schuttenijen.

Een nadere precisering ontbreekt. De grondwet gaf hiermee geen voorschrift meer dat militairen in civiele zaken onderworpen zijn aan de burgerlijke rechtspraak. Dat sprak kennelijk inmiddels vanzelf. In het BW van 1838 werd ook geen uitzondering voor militairen gemaakt.

Het Hoog Militair Gerechtshof is echter in 1848 wel uit de tekst van de grondwet geschrapt. Bij de grondwetswijziging van 1887 is in artikel 150 opgenomen, dat het voor het militair strafrecht een apart wetboek moet worden opgesteld⁸⁶¹.

857 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 30, 5 (Memorie van Beantwoording).

858 Kamerstukken, 1869-1870, II, Bijlagen Handelingen, 30, 7 (Eindverslag).

859 Jörg (1979), p. 29.

860 Van Ruller (1987), p. 16.

861 De bepaling over de wetboeken is bij de algehele grondwetsherziening in 1983 geschrapt; er is in wezen geen verschil in rechtskracht tussen wetboeken en wetten. Hiermee is ook een grondwettelijk voorschrift voor een afzonderlijk militair strafrecht vervallen.

4.2.10. De afschaffing van de lijfstraffen voor militairen en de reductie van de doodstrafdelicten

a. De gedeeltelijke afschaffing van de lijfstraffen bij de zeemacht in 1854

Er zijn allerlei pogingen gedaan om het militair straf- en tuchtrecht aan te passen. Er is nauwelijks iets van gerealiseerd. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd eerst de aanpassing van het commune strafrecht afgewacht. Het Wetboek van Strafrecht – als opvolger van de *Code Pénal* van Napoleon – werd in 1881 vastgesteld en in 1886 ingevoerd.

De belangrijkste wijziging van het militair straf- en tuchtrecht was de afschaffing van de lijfstraffen. Lijfstraffen waren in het commune strafrecht direct na de Franse tijd opnieuw ingevoerd met het Worg- en Geselbesluit van 1813 en in 1854 bij wet van 29 juni 1854 (Stb. 1854, 102)⁸⁶² weer afgeschaft.

Met een wet van een dag eerder, 28 juni 1854, werd wat betreft het militaire strafrecht het toepassen van kielhalen en van de ra vallen bij de zeemacht in 1854 afgeschaft⁸⁶³. Kielhalen was volgens berichten zestien jaar niet meer toegepast, maar van de ra vallen (verzwaard met lood van de dwarsmast diep in het water gegooid worden en met een touw weer omhoog getrokken worden) vond des te vaker plaats⁸⁶⁴. In koude streken en in koude seizoenen waren deze straffen nog zwaarder (en levensbedreigender) om te ondergaan dan in de tropen en in de zomermaanden; een feitelijke vorm van rechtsongelijkheid, zo werd gesteld. Lijfstraffen in de vormen van laarzen en werden niet afgeschaft, maar aan een aantal beperkingen onderworpen, zoals het aantal slagen: maximaal 100 slagen voor militairen ouder dan zestien jaar, maximaal 60 slagen voor militairen van zestien jaar en jonger (artikel 5).

Gelijktijdig werd de kruiwagenstraf, de militaire variant van dwangarbeid, ingevoerd voor de marine als alternatief voor kielhalen.

b. De reductie van het aantal delicten voor de doodstraf in 1870

De doodstraf was in 1870 voor het reguliere strafrecht formeel afgeschaft bij de wet van 17 september 1870 (Stb. 1870, 162). In artikel 2 van deze wet werd de doodstraf in bepaalde omstandigheden ook voor militaire delicten afgeschaft; voor de landmacht reikte deze afschaffing verder dan bij de marine:

De doodstraf wordt mede afgeschaft in de gevallen, waarin zij door de militaire strafwetten wordt bedreigd, doch alleen ten aanzien van misdrijven in tijd van vrede en niet voor den vijand gepleegd. Niettemin blijft de doodstraf gehandhaafd in alle gevallen van oproer, opstand, zamenzwering, zamenrotting of muiterij, voorzien bij de artt. 85 tot 92 van het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te water, voor zooverre deze misdrijven aan boord worden gepleegd in volle zee of in den vreemde ook in tijd van vrede.

In artikel 7 werden de straffen voor het militaire strafrecht bepaald, die in de plaats van de doodstraf moesten komen:

De doodstraf door de militaire strafwetten bedreigd wordt, in de gevallen voorzien bij het eerste lid van art. 2, vervangen:
die met den strop door tuchthuisstraf van vijf tot vijf en twintig jaren;
die met den kogel door kruiwagenstraf⁸⁶⁵ van vijf tot vijftien jaren.

862 Door de intrekking van het Worg- en Geselbesluit van 11 december 1813 herleefden van rechtswege de *Code Pénal* van 12 februari 1810. De daarin vastgelegde straf van brandmerken (*la marque*, als bijkomende straf in geval van recidive op te leggen op grond van *livre 1, chapitre IV, article 56* van de *Code Pénal* van 1810: de letters TF voor *travaux forcés*, TFP voor *travaux forcés à perpétuité*, F voor *faussaires* (vervalsers)) werd uitdrukkelijk in artikel 3 van de wet van 29 juni 1854 (Stb. 1854, 102) afgeschaft. In Frankrijk was het brandmerken afgeschaft bij de wet van 28 april 1832.

Dit geldt ook voor de wijze waarop de doodstraf voltrokken wordt. In het Franse recht ging het om onthoofding (met behulp van de guillotine), bij het delict vadermoord voorafgaan door het afhakken van de rechterhand (zie artikel 13 *Code Pénal*) en een aantal andere rituelen (*Le coupable condamné à mort pour parricide, sera conduit sur le lieu de l'exécution, en chemise, nu-pieds, et la tête couverte d'un voile noir*). De wegens vadermoord terdoodveroordeelde zal naar de executieplaats worden gebracht in een hemd, blootvoets en het hoofd bedekt met een zwarte sluier). Vanaf 1813 kon in Nederland de doodstraf voltrokken worden door de strop (voor mannen met behulp van de galg, voor vrouwen met behulp van de worgpaal) of door het zwaard. Vanaf 1854 wordt dit in alle gevallen door ophanging; dit gold voor de korte tijd dat de doodstraf voor commune delicten nog werd toegepast.

863 Wet van 28 juni 1854, Stb. 1854, 96 op basis van een wetsontwerp van 13 maart 1854 (Kamerstukken, 1853-1854, II, LXII, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)). Zie hierover Hallema (1954).

864 Coolen (2004), p. 13-14.

865 Een vorm van dwangarbeid die inhield wat in het Duits *Festungsbaustrafe* wordt genoemd.

Er zijn geen berichten dat in de negentiende eeuw militairen op grond van het militair strafrecht zijn geëxecuteerd, behalve dan soldaten van het koloniale leger in Nederlands-Indië, in het bijzonder soldaten van niet-Europese origine.

c. De volledige afschaffing van de lijfstraffen in 1879

De algehele afschaffing van alle lijfstraffen bij de hele krijgsmacht werd in 1879 gerealiseerd⁸⁶⁶. Het ging bij de landmacht om het afschaffen van dwangarbeid in de vorm van de kruiwagenstraf en slagen, zoals genoemd in artikel 26 van het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te Lande. Voor de zeemacht ging het, omdat kielhalen en van de ra vallen al in 1854 waren verboden, vooral om slagen met de handdaggen. Ook de marinestraf 'als schelm aan de wal zetten' (artikel 41 Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk ter zee) werd afgeschaft. De eerloze doodstraf in de vorm van ophangen werd vervangen door de doodstraf door middel van de kogel met de mogelijkheid van eerloosheidsverklaring (wat de Fransen *dégradation militaire* noemen), maar er zat ook een praktische kant aan de verandering van de voltrekking van de doodstraf: door de afschaffing van de doodstraf in het commune strafrecht door de wet van 17 september 1870 (Stb. 1870, 162) waren er geen beulen en galgen meer voorhanden⁸⁶⁷.

Ook het tuchtrecht voor de marine en het landleger werd aangepast. Voor het landleger werden de slagen en het kromsluiten in de boeien afgeschaft en werd het opsluiten in het cachot of gat vervangen door eenzame opsluiting. Voor de marine werden alle bestaande tuchtstraffen vervangen door een nieuw rijtje tuchtstraffen. Dat kwam er op neer, dat de slagen en het 'schaffen aan de bak N.O. nul' (apart van de groep (minder) eten) werden afgeschaft, de arresten werden gehandhaafd en de berisping werd geïntroduceerd. De formele berisping, dus alleen ingevoerd voor de officieren en onderofficieren van de marine en niet voor de mindere schepelingen en ook niet voor het landleger, was als straf afgekeken van de Duitse en Amerikaanse marine. Door deze aanpassingen liepen de tuchtstraffen in beide krijgsmachtonderdelen nagevoelbaar parallel. Deze wetgeving, ingediend op 17 en 24 juli 1877, had er twee-en-half jaar voor nodig om het Staatsblad van 14 november 1879 te halen.

Voor een algehele herziening van het militair strafrecht was het wachten op de invoering van een nieuw gemeenschappelijk strafrecht.

4.3. DIENSTWEIGERING ROND DE AFSCHIEDING VAN BELGIË IN 1830-1831

4.3.1. De militiewet van 1817 in de praktijk

De toepassing van de militiewet van 1817 ging over het algemeen zonder al te veel problemen. Van een systematische dienstplichtontduiking was geen sprake. Er waren vooral onwetendheden en slordigheden. Een onderzoek, dat minister van Manen in 1826 op verzoek van Willem I uitvoerde, leverde op dat van 116 militie delicten er 113 betrekking hadden op de verplichte inschrijving in de militieregisters. De spreiding over de elf provincies uit Noord-Nederland geeft het volgende beeld. Limburg, Zuid-Holland en

866 In vier wettelijke regelingen:

- voor het strafrecht van de landmacht bij de wet van 14 november 1879, Stb. 1879, 191 op basis van een wetsontwerp van 17 juli 1877 (Kamerstukken, 1876-1877, II, Bijlagen Handelingen, 203, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) met vervolgstukken onder Kamerstukken, 1877-1878, II, Bijlagen Handelingen, 26, Kamerstukken, 1878-1879, II, Bijlagen Handelingen, 25 en Kamerstukken, 1879-1880, II, Bijlagen Handelingen, 35);
- voor het tuchtrecht van de landmacht bij de wet van 14 november 1879, Stb. 1879, 192, op basis van een wetsontwerp van 17 juli 1877 (Kamerstukken, 1876-1877, II, Bijlagen Handelingen, 203, 1 (Koninklijke Boodschap), 4 (Ontwerp van Wet) en 5 (Memorie van Toelichting) met vervolgstukken onder Kamerstukken, 1877-1878, II, Bijlagen Handelingen, 26, Kamerstukken, 1878-1879, II, Bijlagen Handelingen, 25 en Kamerstukken, 1879-1880, II, Bijlagen Handelingen, 35);
- voor het strafrecht van de marine bij de wet van 14 november 1879, Stb. 1879, 193, op basis van een wetsontwerp van 17 juli 1877 (Kamerstukken, 1876-1877, II, Bijlagen Handelingen, 204, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) met vervolgstukken onder Kamerstukken, 1877-1878, II, Bijlagen Handelingen, 26, Kamerstukken, 1878-1879, II, Bijlagen Handelingen, 25 en Kamerstukken, 1879-1880, II, Bijlagen Handelingen, 34);
- voor het tuchtrecht van de marine bij de wet van 14 november 1879, Stb. 1879, 194 op basis van een wetsontwerp van 24 juli 1877 (Kamerstukken, 1876-1877, II, Bijlagen Handelingen, 204, 1, (Koninklijke Boodschap), 4 (Ontwerp van Wet) en 5 (Memorie van Toelichting) met vervolgstukken onder Kamerstukken, 1877-1878, II, Bijlagen Handelingen, 27, Kamerstukken, 1878-1879, II, Bijlagen Handelingen, 26 en Kamerstukken, 1879-1880, II, Bijlagen Handelingen, 34).

867 Kamerstukken, 1876-1877, II, Bijlagen Handelingen, 3 (Memorie van Toelichting), 4.

Friesland hadden procentueel gezien meer overtredingen dan bij gelijke verdeling, gezien hun percentage van het aantal militieplichtigen, te verwachten was.

Aantal overtredingen militiewet gerelateerd aan het aantal inschrijvingen per provincie 1826			
Provincie	percentage ingeschreven	aantal overtredingen	percentage overtredingen
Groningen	6,5	-	0
Friesland	8,0	14	12,5
Drenthe	2,5	-	0
Overijssel	7,0	2	2,0
Gelderland	12,0	22	19,5
Utrecht	5,0	-	0
Noord-Holland	15,0	8	7,0
Zuid-Holland	17,5	36	32,0
Zeeland	5,0	3	2,5
Noord-Brabant	14,0	6	5,5
Limburg	7,5	22	19,5
Totaal	100	113	100

In Zuid-Nederland met een derde meer inwoners (en dus een-derde meer militieplichtigen) was het aantal overtredingen twee-en-een-halve keer meer dan in het noorden (281 tegenover 116)⁸⁶⁸.

Er zou in 1830 bij het begin van de Belgische afscheidingsbeweging in Noord-Nederland, in het bijzonder na de oproep van Willem I op 5 oktober 1830, een bijzonder oorlogszuchtige stemming tegen de Belgische rebellen geheerst hebben. Er was enthousiasme onder de bevolking, maar hier en daar ook verzet (zie §4.3).

4.3.2. Verzet in het Noorden ten tijde van de Belgische Afscheiding

De activistische geschiedschrijver van de vredesbeweging Bart de Ligt (zie verder § 6.3.2.b) meldde honderd jaar na dato, dat in 1831 ongeveer een derde van de opgeroepen manschappen voor militie en schut-terij niet opgekomen zou zijn⁸⁶⁹. Dit aantal lijkt aan de hoge kant. Precieze cijfers ontbreken echter. Weigeren geschiedde deels uit sympathie met de 'vijand', deels uit religieuze overtuiging en de combinatie van beide. De roomse solidariteit met de katholieke Belgen speelde, vooral in de voormalige Generaliteits-landen, hierbij een belangrijke rol. Ook was er in de zuidelijke Nederlanden een gemeenschappelijke afkeer van de Hollandse hooghartigheid.

a. Noord-Brabant

In Noord-Brabant werden bij de lichting van het jaar 1830 ruim 804 dienstontduikers bij de infanterie geteld. André baron van den Bogaerde van Terbrugge (1787-1855), de begin 1830 benoemde gouverneur van Noord-Brabant geboortig uit Gent, bepleitte een generaal pardon, dat op 17 december 1830 ook inderdaad werd afgekondigd, maar weinig effect heeft gesorteerd. Onder deze dienstweigeraars moeten ook geteld de jongemannen uit Noord-Brabant die zich bij het Belgische leger aansloten⁸⁷⁰. Er werd een bijzondere invloed toegerekend aan enige vooraanstaande Noord-Brabanders, met name Leopold Sasse van Yssel (1778-1844), die als katholiek kamerlid vaak meestemde met de Zuid-Nederlandse parlementariërs, en die vóór de aansluiting van Noord-Brabant bij de Zuidelijke Nederlanden was, maar uiteindelijk tegen de Belgische opstand. Zijn stellingname geeft de gespleten positie weer van veel katholieke Noord-Brabanders.

Na de terugtocht van de eerste interventie van het leger in augustus-september 1830 en na de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831 werd Noord-Brabant zwaar belast met de inkwartiering van de troepen. Opperbevelhebber kroonprins Willem - na de Tiendaagse Veldtocht door zijn vader bevorderd tot veldmaarschalk - vestigde zijn hoofdkwartier in Tilburg⁸⁷¹ en verbleef daar zeer regelmatig⁸⁷², als uitwijkplaats voor Den Haag, ook omdat hij het helemaal niet kon vinden met zijn vader.

868 Van Roon (2010), p. 79-80.

869 De Ligt (1933), deel II, p. 295.

870 Hofman (1974), p. 206-216.

871 Tilburg had geen militaire traditie, zoals andere Brabantse grenssteden als Breda en Bergen op Zoom. Pas bij besluit van 25 april 1809 van koning Lodewijk Napoleon werd aan het dorp Tilburg stadsrechten verleend.

872 Peeters (1999).

b. Overijssel

Ook in Twente kwam het eind 1830 tot massale dienstweigering. Onwillige schutters hielden op 11 december 1830 in Oldenzaal tijdens de 'grote vette varkensmarkt' een vergadering ondanks een verbod van de burgemeester. Op een bijeenkomst een ruime week later, 19 december 1830, kwamen honderden opgeroepen bijeen om een stuk te tekenen waarin zij verklaarden dat zij zich niet bij hun bataljon zouden aansluiten; zij werden daartoe aangespoord door een zekere rentenier uit Oldenzaal die hun een traktement beloofde. Op 23 december 1830 trokken de weigerachtige Oldenzalers naar Haaksbergen waar ze onrust veroorzaakten en uiteindelijk in de kroeg verzeild raakten. Er werd een arrestatie verricht. Op 29 december 1830 moesten de Oldenzaalse schutters zich verzamelen voor het huis van de burgemeester om zich vandaar naar hun bataljon te begeven. Slechts een klein groepje schutters, vooral bestaande uit protestanten en remplaçanten, marcheerde af naar garnizoensplaats Deventer. Ongeveer tweehonderd manschappen weigerden mee te gaan en trokken drinkend en schietend door Oldenzaal. De volgende dag vertrokken de meeste schutters alsnog, alhoewel er onderweg weer veel de benen namen. Begin januari 1831 bevonden zich nog honderden weigerachtige schutters in Oldenzaal.

Dienstplichtige schutters uit Tubbergen schreven op 15 december 1830 een brief aan de gouverneur van Overijssel, mr. Jacob H. graaf van Rechteren van Appeltern (1787-1845):

Aan de heer Ecelensie te Swolle

Wij doen u te weten dat wij niet willen uittrekken met de Schutterie wyl onze burgemeester niet eerlijk lotet heeft en er nommers getrokken zijn en weder in de bus gedaan en ook heeft hij jongens nu vrijgesteld die heden haden met ons moten uit trekken maar die hebben seker moten geld geven zoals in de franse tijd... maar anders zijn wij niet onwillig tegen de konig maar wij willen onze regt hebben dat de Konig ons ook tokend....⁸⁷³

Uit Zutphen in het aangrenzende Gelderland kwam het bericht dat het bij het niet opkomen voor de schutterijen niet ging om 'bloote geruchten, maar stellige daadzaken'. De militaire commandant vroeg de gouverneur om maatregelen. De burgemeester van Eibergen liet de officier van justitie in Zutphen weten, dat de onrust eigenlijk al dateerde van voor de Belgische afscheiding, namelijk naar aanleiding van de Koninklijke Boodschap van Willem I van 11 december 1829, waarmee hij de vrijheid van drukpers aan banden legde⁸⁷⁴. Deze proclamatie had ook in de Zuidelijke Nederlanden scherpe negatieve reacties opgeroepen. Met name katholieke burgers steunden de stroom van petitjes en pleidooien waarin ook voor vrijheid van onderwijs en voor ministeriële verantwoordelijkheid werd betoogd.

Begin januari 1831 gaf de gouverneur van Overijssel de volgende proclamatie uit:

Ingezetenen van Twenthe,

Door Zijne Majesteit den Koning geroepen tot het bestuur der Provincie Overijssel smart het mij als een eerste daad van het mij toevertrouwde gezag u te moeten aanmanen aan de wet.

Gij weigert om den Vaderlandschen bodem van Eibergen liet de officier van justitie in Zutphen weten, om als schutters uit te trekken, om uw haardsteden en die uwer medeburgers tegen roof en plunderzieke muiters ongeschonden te bewaren. Gij volgt niet het schoone voorbeeld door talloze Uwer landgenoten gegeven.

Ik wil geloven dat gij niet bezeit het strafbare van uw gedrag dat gij het Kwaad niet kend dat gij begaat.

Ik begin ongaarne mijn bestuur met daden van gestrengheid het zoude mij leed doen, te zien dat gij schuld aan Uw eigen ongeluk en dat Uwer naastbestaanden wierd. Het is daarom dat ik U al nog vermaand wil hebben U op de verzamelpplaats voor den 10^e January aanstaande te vervoegen.

Die zich dien tijd niet te nutte maakt, die aan kwade raadgevingen het oor leent zal ik tot Zijne pligt brengen en de gestrengheid der wetten doen ondervinden⁸⁷⁵.

Om zijn woorden kracht bij te zetten stuurde de gouverneur 950 soldaten uit Zwolle, Deventer en Zutphen naar de omgeving van Oldenzaal. Zij kwamen daar op 7 januari 1831 aan. Daarmee werd het verzet van de Oldenzaalse schutterijweigerders gebroken. Een van de aanstichters van het verzet uit schutterijkringen in Oldenzaal was een zekere Hepink, die in 1831 door de rechtbank in Almelo ter dood werd veroor-

873 Barten en Kraan (1996), p. 21-32.

874 Deze boodschap van de Koning, geadresseerd aan de Staten-Generaal, maar gericht tegen oppositie en pers, kwam na de Drukperswet van 28 april 1829, in werking getreden op 16 mei 1829 (Stb. 34), die nieuwe strafbepalingen in verband met drukwerkdelen bevatte. De proclamatie van Willem I bevatte dreigende taal en deed de gespannen verhoudingen tussen Noord en Zuid in het verenigd koninkrijk geen goed.

875 Barten & Kraan (1996), p. 28-29.

deeld wegens opruiing tot desertie; het kwam niet tot een executie, omdat Hepink de grens over gevlucht was⁸⁷⁶.

c. Gelderland

Ook in Gelderland was er veel verzet tegen de inlijving, met name in het Land van Maas en Waal, in het Rijk van Nijmegen en in het noorden van de Achterhoek. De gouverneur van Gelderland, baron Willem H.A.C. van Heeckeren van Kell (1774-1847) had weinig vertrouwen in de reeds gemobiliseerde eenheden, omdat die geleid werden door reserveofficieren.

De minister van Binnenlandse Zaken Van Doorn van Westcapelle gaf de gouverneur van Gelderland het mandaat met veel machtsvertoon op te treden. De minister adviseerde ook de schutters uitdrukkelijk te informeren dat de Eerste Ban van de plaatselijke schutterijen wel degelijk voor dienst buiten hun woonplaats ingezet kon worden. Dit was gebaseerd op het Koninklijk Besluit van 4 oktober 1830 (Stb. 1830, 61) waarbij de schutterij mobiel verklaard werd. Er werd een ultimatum aan de weigerachtige Geldersen gesteld. 1.300 man troepen stonden medio januari 1831 klaar om het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen binnen te trekken. Eind november 1830 vroeg de gouverneur van Gelderland aan generaal Gijsbertus Cort Heyligers om een eenheid bestaande uit een officier en twintig dragonders naar het Land van Maas en Waal, dat in overwegende mate rooms is, te sturen om het verzet te breken. Het gaat om leden van de plaatselijke schutterijen, die in gewone tijden nauwelijks actief waren; deze schutters wilden wel hun eigen huis en haard verdedigen, maar niet tegen de Belgen optreden. Majoor Edmond W. van Dam van Isselt (1796-1860)⁸⁷⁷ kwam met 1.200 man en 230 paarden naar Druten; hij kwam mede ter ondersteuning van de militaire commandant van de ingekwartierde cavaleristen, omdat er enige druk moest worden gezet op de belastinginning. Van Dam van Isselt kreeg op 17 januari 1831 steun van 250 man onder commando van Johan D. graaf van Rechteren van Ahnem (1799-1886)⁸⁷⁸. Uiteindelijk hadden zij te weinig troepen in Druten en de rest van het Land van Maas en Waal om effectief te kunnen optreden tegen de dienstweigeraars. Van Dam van Isselt wilde zijn soldaten onderbrengen in de huizen van de onwillige schutters. Velen van hen woonden zo armoedig in wilgentenen hutten waarvan de wanden met koemest waren dicht gesmeerd en dan ook nog zo klein dat er geen soldaat meer bij kon. Er viel niet te wonen en niets te halen. 'Een land van bedelaars', zei de graaf van Rechteren⁸⁷⁹.

Van Druten ging het naar Wamel waar chirurgijn en vroedmeester Henricus Antonius Naessens (1777-1845) werd opgepakt; hij werd ervan beschuldigd de aanstoker van het verzet te zijn. In Groesbeek, waar men gewapend verzet vreesde, werden 60 geweren in beslag genomen; tot gevechten kwam het niet. Ook daar had inkwartiering als straf geen effect, omdat de meeste families te arm waren om de soldaten te huisvesten en te voeden⁸⁸⁰.

In 's-Heerenberg (Montferland) liep de mobilisatie ook behoorlijk uit de hand. Als een van de oorzaken noemde de burgemeester dat de meeste bewoners niet bepaald vaderlandslievend, maar, sterker nog, Belgisch gezind waren; zelfs zijn gemeentesecretaris werkte hem bij de inlijving tegen. Hij vroeg militairen naar 's-Heerenberg te sturen om de dienstplichtige schutters voor dag en dauw van hun bed te lichten. Maar de burgemeester begreep ook wel dat het voor jonge inwoners van zijn gemeente gemakkelijk was de grens met Pruisen (waartoe de Duitse grensstreek in die tijd behoorde) over te steken of naar Limburg (op dat moment in handen van de Belgische opstandelingen) te ontkomen. Er werden eind december 1830 dertig cavaleristen uit Zutphen naar 's-Heerenberg gestuurd. Er werden 24 huizen onderzocht. Er werd één schutter op een zolder gevonden; die viel echter naar beneden en kon vanwege het daarbij opgelopen letsel niet naar zijn eenheid gaan. Als straf werden de cavaleristen ingekwartierd bij families van voortvluchtige dienstplichtigen. Uiteindelijk werden vierhonderd van de in totaal zeshonderd schutters door deze acties alsnog ingelijfd.

876 zie www.rechtspraak.nl onder Rechtbank Almelo.

877 Edmond Willem van Dam van Isselt was een gefortuneerde Gelderse landjonker, die na de proclamatie van Willem I op 5 oktober 1830, aanbood een compagnie op te richten bestaande uit door hem gerekruteerde jagers en jachtliefhebbers, de Jagers van Van Dam (ingedeeld bij de 2e Brigade van de 1e Divisie). Hij ging later in de politiek en was in het vergaderjaar 1841-1842 voorzitter van de Tweede Kamer.

878 Johan Derck graaf van Rechteren van Ahnem was officier tot 1821. Tussen 1830 en 1840 was hij lid van de Provinciale Staten van Gelderland. Tijdens de Belgische opstand kwam hij weer in dienst. In 1840 werd hij Gouverneur van de Koning, eerst van Drenthe en een jaar later van Overijssel. Na een gouverneurschap van zeven jaar werd hij lid van de Raad van State.

879 Van den Heuvel (2002), p. 163-164.

880 Barten en Kraan (1996), p. 33-46.

4.3.3. Zwijndrechtse Nieuwlichters

De beweging van de Zwijndrechtse Nieuwlichters wordt hier betrekkelijk uitvoerig besproken, omdat het de enige godsdienstige sekte is die – hoe marginaal ook – zich verzette tegen de militieplicht, op een geheel andere wijze dan de Doopsgezinden die al een lange traditie hadden om het dragen van wapens te weigeren.

a. Een nieuw licht

Een groep die zich tegen de oorlogszucht van koning Willem I keerde was een aantal dissidente protestanten, met name de sekte van de Zwijndrechtse Nieuwlichters. Reeds in 1816 begon deze beweging haar ideeën te verkondigen met als voornaamste figuren Stoffel Muller (1771-1833, turfschipper), Dirk Valk (1781-1863, schout en secretaris van Waddinxveen) en Maria Leer (1788-1866, dienstbode). Deze sekte staat onder een variëteit van namen bekend: 'Lieve-vadertjes-goed', 'Gemeenschap der Heiligen', 'Apostolische Broederschap', 'Christelijke Broedergemeente', 'Het Wif van het Lam' en 'Het Zwavelstokkengehoof'. Zij gingen de geschiedenis in als de Zwijndrechtse Nieuwlichters; 'nieuwlichter' is eigenlijk een scheldnaam vanwege het "nieuwe licht" dat ze pretendeerden te brengen⁸⁸¹. Zij waren tegen instellingen als staat en kerk, voor vrije liefde en tegen krijgsdienst. Het waren mensen uit de laagste klassen van de samenleving: turfschippers, dagloners, zwavelstokventers. Het ontstaan van bewegingen en sekten als de Zwijndrechtse Broederschap wordt wel verklaard als een reactie op de restauratieve tendensen in kerk en staat na het uitwoeden van de Franse revolutie⁸⁸²: het verwekt geen verwondering dat deze groepen dan teruggaan naar het oorspronkelijk christendom, dat antimaterialistisch en antimilitaristisch was.

De communistische trekken van de sekte en de minachting van maatschappelijke eisen enerzijds en de grote arbeidzaamheid anderzijds veroorzaakten, toen zij zich vanuit Polsboekerdam in Puttershoek hadden gevestigd, eerst moeilijkheden, maar brachten vervolgens toch de sympathie van velen. Het ging in de broederschap niet alleen om gemeenschap van opvattingen, maar ook om gemeenschap van goederen⁸⁸³. Binnen de kringen van de Zwijndrechtse Nieuwlichters was er enige steun voor het Saint-Simonisme, de utopistische, meritocratische beweging op basis van de opvattingen van Claude Henry de Rouvroy, comte de Saint Simon (1760-1825), een aanhang die door de paar Nederlandse Saint-Simonisten niet gewaardeerd werd⁸⁸⁴.

De Nieuwlichters verwachtten een rijk van liefde en vrede door een terugkeer van de Christenen tot de in Handelingen II en IV beschreven toestand van de eerste christelijke gemeente. Behalve dat in de broederschap alle goederen gemeengoed zouden zijn, namen ze – met middeleeuwse monniken in gedachten? – een gelijkvormige klederdracht aan als teken van gelijkheid: voor de mannen een duffelse buis en broek en voor de vrouwen een zwart baaien rok en jak, terwijl klompen het enige schoeisel waren.

b. Naar Zwijndrecht

Toen in 1829 de Christelijke Broedergemeente zich vanuit Puttershoek met 50 aanhangers in Zwijndrecht vestigde, markeerde die verhuizing het begin van hun bloeitijd. Zij vestigden zich in Zwijndrecht op de scheepstimmerwerf Welgelegen. Er stond een groot huis, maar bij het toenemen van het aantal leden was meer ruimte voor de godsdienstoefeningen nodig, die men vond in een in onbruik geraakte houten danszaal, die in Schellingwoude werd gekocht en op de werf weer werd opgebouwd. Door de week was dit een werkplaats, op zondag een kerkzaal. Zo was deze houten danszaal 'van een vat ter oneere tot een vat ter eere geworden', zoals Stoffel Muller zei.

Wat de welvaart verder nog meer verhoogde was het toetreden van enkele wat meer welgestelden: bakker Ketel uit Krommenie, schoenmaker Heijstek uit Middelburg en Philip Mets uit Vlissingen (1830). Mets had een eigen chocoladefabriek en verplaatste die nu naar Zwijndrecht. Het oude buitenverblijf Zomerlust werd aangekocht als woning. In een bijgebouwde schuur begon Mets met zijn chocoladefabriek. Naast de eigen bakkerij en schoenmakerij kwam men ook in het bezit van een kleine boerderij, zodat men ook

881 Zie de publicatie van Stoffel Muller, genoemd door Meertens [1971], 31-52.

882 Quack (1977), II, p. 402.

883 De Zwijndrechtse Nieuwlichters vormen het onderwerp van de roman *De Waterman* uit 1933 van Arthur van Schendel (1874-1946).

884 Brugmans ziet dat in zijn studie over de arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw tussen 1813 en 1870 anders; communisme en socialisme zijn beide maatschappelijke stelsels die een fundamentele verandering in de bestaande economische verhoudingen beogen. Het 'communisme' was voor de Zwijndrechtse Nieuwlichters een zuiver toekomstig gevolg van het streven naar herstel van de oude christengemeente. Nederland moest tot 1870 wachten voor het opkomend socialisme in Nederland weerklink kon vinden (Brugmans (1975), p. 191-192).

aardappelen, groenten en melk zelf kon produceren. De broederschap groeide tot 150 leden. Er heerste orde en tucht en er werd hard gewerkt onder energieke leiding van Stoffel Muller.

Stoffel Muller, die elders reeds vrouw en kind had, en Mara Leer hadden eerst een platonische verhouding, maar vormden later een echtpaar zonder ooit voor de wet getrouwd te zijn.

De Zwijndrechtse Nieuwlichters waren geen theologen, maar eenvoudige mensen uit het volk, die op grond van godsdienstige opvattingen een broedergemeenschap opbouwden. De opvattingen van Stoffel Muller zijn helderder en consequenter dan die van Maria Leer. Hij was een oorspronkelijk denker, die uitgaande van één grondbeginsel langs logische weg door eigen denkkraft tot een bijna afgerond stelsel is gekomen. Zijn opvatting was: 'Niemand kan zich van God afkeren, want al zijn schepsels zijn uit Hem voortgekomen en leven en bewegen zich in Hem. Uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen' (Romeinen, 11:36). De zondeval is geen val, maar een Godsopenbaring, een kennismaking met de zonde die nodig is voor de opvoeding van de mensen tot het goede. Het sloeg op deze opvatting, als de mensen tegen hem zeiden dat zij van zijn 'Nieuw Licht' niets wilden weten.

Huwelijken sloot men ten overstaan van de broederschap zonder burgerlijke en kerkelijke bekrachtiging; vereiste was echter, dat men de 24-jarige leeftijd had bereikt.

De broederschap verliet rond 1843, tien jaar na de dood van Stoffel Muller; een aantal oud-Zwijndrechtse is door Mormoonse propaganda naar Amerikaanse staat Utah gelokt⁸⁸⁵; het is overigens onzeker of deze oud-Zwijndrechtse daadwerkelijk tot de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen van de Laatste Dagen, zoals het Mormoonse kerkgenootschap officieel heet, zijn togetreden⁸⁸⁶.

c. Geen geboorteaangifte, geen militieplicht

Al eerder in 1819, toen Maria Leer moeder van dochter Josina werd, besloten vader Stoffel Muller en moeder Maria Leer, om, ofschoon dit meisje nooit te maken zou krijgen met conscriptie of oorlogsroeping, uit principe het kind niet aan te geven bij de Burgerlijke Stand. Muller werd veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf en een boete van tien gulden, maar kreeg later toch vrijspraak omdat de vroedvrouw 'een nogal onnoozel mensch was, die niet wist, dat, wanneer volgens de burgerlijke wet de vader ontbrak, op haar de plicht der aangifte rustte'⁸⁸⁷. Ze had wel aan Maria gevraagd wie de vader van het kind was, maar die had geantwoord: 'Wel, mijn man!'

Deze weigering om de kinderen na geboorte aan te geven bij de burgerlijke stand kwam allereerst voort uit hun opvatting van het zesde gebod ('gij zult niet doden') en het gebod van de naastenliefde.

885 Quack (1977), VI, p. 187.

886 Reedijk (1938), p. 29.

887 De relevante wetsartikelen uit de in Nederland op dat moment geldige Franse wetgeving luiden:

Code Civil 1804

artide 55: Les déclarations de naissance seront faites, dans les trois jours de l'accouchement, à l'officier de l'état du lieu: l'enfant lui sera présenté.

artide 56: La naissance de l'enfant sera déclarée par le père, ou à défaut du père, par les docteurs en médecine ou en chirurgie, sages-femmes, officier de santé ou autres personnes qui auront assisté à l'accouchement; et lorsque la mère sera accouchée hors de son domicile, par la personne chez qui elle sera accouchée/ L'acte de naissance sera rédigé de suite, en présence de deux témoins.

Code Pénal 1810

artide 346: Toute personne qui, ayant assisté à un accouchement, n'aura pas fait la déclaration à elle prescrite par l'article 56 du Code Napoléon, et dans le délai fixé par l'article 55 du même Code, sera punie d'un emprisonnement de six jours à six mois, et d'une amende de seize francs à trois cents francs.

Code Civil 1804

Artikel 55. De geboorteaangifte zal gedaan worden drie dagen na de bevalling aan de ambtenaar van de staat ter plaatse: het kind zal aan hem getoond worden.

Artikel 56: De geboorte van het kind zal worden aangegeven door de vader, of bij ontbreken van de vader door de geneeskundige of heelkundige, de vroedvrouw, gezondheidsbeambte of andere personen die bij de bevalling aanwezig zijn geweest; en als de moeder zal zijn bevallen buiten haar eigen huis, door de persoon bij wie zij bevallen zal zijn. De geboorteakte wordt direct opgesteld in aanwezigheid van twee getuigen.

Wetboek van Strafrecht 1810

Artikel 346. Al wie, bij bevalling eener vrouw tegenwoordig geweest zijnde, de verklaring bij artikel 56 van het Wetboek Napoleon, en zulks binnen den tijd by artikel 56 van het zelfde Wetboek, niet gedaan zal hebben, zal met eene gevangenzetting, van zes dagen tot zes maanden, en eene geldboete van zestien tot driehonderd frank gestraft worden (vertaling Bilderdijk, 1811).

d. Dienstweigering van Zwijndrechtse Nieuwlichters bij het begin van de Belgische Opstand

Nadat in 1830, tijdens de oorlog met België, militieplichtigen werden opgeroepen, werd deze weigering weer actueel, want tot die tijd werd hun negatie van de burgerlijke stand door de vingers gezien. Dat geschiedde niet met de weigering voor de militie op te komen. In haar gedenkschriften verhaalt Maria Leer:

Drie hunner jongelingen, die niet opgekomen waren voor de loting, werden met geweld gehaald en naar het militaire detentiehuis in Leiden overgebracht. Zij waren er goed gehuisvest, werden betamelijk gevoed en genoten er een doelmatig onderwijs; doch tegen het dragen van het geweer, waartoe de discipline hen noodzaakte, bleef het gemoedsbezwaar levendig. Een van de drie, wat nauwgezetter van aard en teerder van bouw, kon den dwang niet verduren en bezweek onder de dagelijksche marteling, biddend, gelijk van hem verhaald werd, voor zijne beulen⁸⁸⁸.

Het overlijden van één van de drie jongens die niet waren komen opdagen voor de loting trok aandacht in breder kring. Het is niet goed te achterhalen wie de gestorven jongen is. Er is wel sprake van een drietal Zwijndrechtse weigeraars, J. Thyssen, J. Huisman en J. Koster, maar zij zijn in ieder geval op 8 december 1835 nog in levende lijve gedetineerd. In 1831 werd Jan Koster wegens dienstweigering tot 6 jaar kruiwagen (= militaire dwangarbeid) veroordeeld.

Nieuwlichter J. Heemroth schreef, ook in 1831, in de vestingplaats Willemstad, de volgende brief aan de krijgsraad:

Mijn Waarde Regteren,
Daar ik mij heeden voor uw moet verantwoorde
En niets Bedreeven Heb dat Straffe waardig is
Maar in Teegendeel Een Iegelijk mijner
Meede menschen op een Zachtmoedige wijze
In den liefde Gods Ten antwoord staan En
daar ik geen kind heb doen schreijen Zoo
Is mijn Liefderijk verzoek dat gij mij om
Gods wil op Een Zulk een wijze zult Regere
of Behandlen Zooals voor Uw En mijnen Godt
Recht En Billijk is want gij allen Zijt door
den Hand Gods Hiertoe geroepen als waare
Regeerders Tot straffe den geenen die
Kwaad doen Maar ook in Tegendeel Tot
Prijs den geenen die het goede doen want
Wij zijn alle van God Tot Liefde En
Vreede geRoepen: En om der gerechtigt
Heid En waarheids wil worde ik vervolgt⁸⁸⁹.

De leiding van de Zwijndrechtse Broederschap Stoffel Muller en Maria Leer schakelde de Leidse hoogleraar rechtsgeschiedenis Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) in om bij koning Willem I vrijstelling voor de jongens te vragen, omdat het van hen geen koppig verzet was tegen de verordeningen der overheid, maar trouw aan hun overtuiging die hun het dragen van wapens verbood. Koning Willem I willigde het verzoek in: de jonge Nieuwlichters mochten weliswaar binnen het leger werk in de hospitalen verrichten, waarbij geen geweer te pas komt, zoals hij het uitdrukte⁸⁹⁰.

Stoffel Muller sprak afkeurend over de 'heldendaad' van Jan van Speijk die op 5 februari 1831 in de Antwerpse haven met zijn kanonneerboot inclusief bemanning liever de lucht in ging. Volgens Stoffel Muller was dat jegens zijn matrozen een schending van het gebod 'gij zult niet doden'⁸⁹¹.

e. Verder gaan met dienstweigeren

Ook na de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831 werden militieplichtigen opgeroepen en was er aanleiding voor de Nieuwlichters om te weigeren, blijkens een brief van de Burgemeester van Zwijndrecht van 3 december 1832:

888 Marang (1980), p. 111 en Reedijk (1938), p. 27.

889 Giesen [1923], 319.

890 Domela Nieuwenhuis (1901-1902), deel 1, p. 247.

891 Marang (1980), p. 119.

Heden ochtend vervoege de een van hen, met name Jan Pieter van Tol zich op mijn kantoor en gaf mij te kennen, dat hij en zijne medebroeders gaarne voor de goede zaak willen bidden, doch geen wapenen willen voeren.

Redenen om den man te overreden van het verkeerde zijner gevoelens hadden geene andere uitwerking, dan de verzekering, dat zij bereid waren aardsche straffen te ondergaan om van het beoorlogden hunner medemenschen bevrijd te zijn, en zich overtuigd hielden, dat niemand zonder de goddelijke toelating hun eenig leed kon doen⁸⁹².

De militaire autoriteiten zagen wel praktische mogelijkheden voor deze principiële weigeraars in de vorm van ongewapend kazerne- en huiswerk. De burgemeester zag zo iets voor de schutterijdienst als onmogelijk. Later, op 28 maart 1834, werden enige anderen, onder wie de eerder genoemde J. Huisman, door de Friese Krijgsraad tot 10 jaar dwangarbeid met de kruiwagen veroordeeld⁸⁹³.

De Zwijndrechtse Nieuwlichters zijn weer in de geschiedenis verdwenen, zoals zij eruit te voorschijn zijn gekomen. Zij hebben geen sporen nagelaten in de vorm van groepen, sekten of bewegingen gebaseerd op hun gedachtegoed. Principiële dienstweigering op grond van religieuze overtuiging met een zo sterk groepskarakter heeft zich in Nederland niet meer voorgedaan.

4.3.4. De doopsgezinden in het nauw

Het ontlopen van de militieplicht kwam in het midden van de negentiende eeuw sporadisch voor, omdat eventuele principiële bezwaren via het remplaçantenstelsel in de meeste gevallen praktisch opgelost konden worden. Dat was mogelijk, omdat het overgrote deel van de doopsgezinden tot de gegoede middenklasse behoorde. Zij hadden een lange traditie in geweldloosheid die terugging op de prediker Menno Simons⁸⁹⁴.

892 Marang (1980), p. 112.

893 Marang (1980), p. 111.

894 De doopsgezinde geloofsleer verkondigt een deugdzaam en vreedzaam leven op aarde. De Doopsgezinden leidden een ascetisch en arbeidzaam bestaan, zij erkenden het overheidsgezag, maar zij bekleedden geen wereldlijke ambten en weigerden persoonlijk de krijgsdienst, zonder dat zij de oorlog zelf principieel bestreden. De doopsgezinden zijn geweldloze opvolgers van de soms tamelijk gewelddadige wederdopers, een van de meest radicale stromingen binnen de Reformatie, ook wel anabaptisten genoemd. Deze stroming ontstond rond 1525 in de stad Zürich, die zuchtte onder de theocratie van hervormer Huldrych Zwingli (1484-1531). De anabaptisten verwierpen de kinderdoop en ook iedere vorm van staatskerk. Lekenprediker Melchior Hofmann (±1495-1543) bracht het gedachtegoed van de anabaptisten naar de Nederlanden. Vanwege hun radicale opvattingen werden zij vervolgd door zowel de katholieke als de calvinistische autoriteiten. In 1529 vaardigde Karel V een verbod van het anabaptisme voor zijn hele keizerrijk uit, met de doodstraf als sanctie.

Bakker Jan Matthijszoon (gesneuveld 1534) en herbergier Jan Beukelszoon van Leiden (1509-1536) trokken met hun volgelingen naar Münster waar zij in deze bisschopsstad in lijn met hun chiliastische opvattingen over de wederkomst van Christus het Koninkrijk van Sion met een Nieuw Jeruzalem wilde vestigen. Dat leidde tot een hardvochtig, willekeurig en bandeloos bewind, tot de stad op 25 juni 1535 mede door verraad weer door bisschop Franz von Waldeck (1491-1553) werd heroverd; de wederdoperse leiders werd wreed gefolterd en op uiterst pijnlijke wijze ter dood gebracht. Ook Amsterdam werd rond 1535 door wederdopers bedreigd, in de vorm van een nachtelijke naaktloperij op 10 februari 1535 en een bestorming van het Amsterdamse stadhuis op 10 mei 1535. De wederdopers werden ook in later jaren door stad en kerk vervolgd.

Er ontstond onder leiding van de ex-pastoor Menno Simons (1496-1561) uit Witmarsum in Friesland een vreedzame groep anabaptisten, die mennonieten of doopsgezinden genoemd werden. Zij wezen het persoonlijk toepassen van wapengeweld af en ook het vervullen van staatsambten en het afleggen van een eed (van trouw en gehoorzaamheid).

Al in 1572, kort na het begin van de 80-jarige oorlog, had prins Willem van Oranje het algemeen voorschrift uitgevaardigd, dat de Doopsgezinden in de provincies Holland en Zeeland zowel vrijheid van godsdienst als vrijstelling van krijgsdienst verschaft. Dit privilege kwam deels tot stand als dank voor de grote geldbedragen die door de Doopsgezinden werden opgebracht voor de bestrijding van de kosten van de bevrijdingsoorlog. Op 29 juli 1572 werd aan de Prins het niet onaanvaardig bedrag van 1060 carolusguldens overhandigd.

In 1576 weigerden leden van de doopsgezinde geloofsgemeenschap in Middelburg hun medewerking aan de verdediging van de stad tegen de Spaanse troepen. Middelburg was na de zeeslag bij Reimerswaal in 1574 in handen van de Geuzen gevallen. Eind 1576 stelde de door reformatorische protestanten gedomineerde vroedschap de eis dat wie toestemming wilde hebben om handel te drijven de poorterseed moest afleggen en behoorlijk bewapend moest wachtlopen. Als sanctie op deze weigering ontnamen de magistraten van Middelburg de weigeraars het recht om een winkel te hebben: 40 winkels werden op last van de overheid gesloten. Willem van Oranje moest tussenbeide komen om tot een oplossing te komen. Hij deed dit met een schrijven van 26 januari 1577, toen hij begin 1577 in Middelburg verbleef. Hij gaf de magistraten opdracht de doopsgezinden te ontzien:

Bevelende ende belastende Syn Excellentie den magistrat van Middelburch ende allen anderen dien dese aengaen mogen den supplianten aengaende den eed ende andersins tegens huerlieder consciëntie voirdere nyet te beswaren maer laten huerlieder winckelen openen ende neeringe genyeten gelyck zy van tevooren gedaen.

Het 'andersins' verwijst gezien de context van de brief van Willem de Zwijger naar de schuttenijplicht.

Op 14 april 1578 besloten de gereformeerde magistraten van Middelburg opnieuw dat 'die geene de eet als borgers nyet gedaen hatte haere winckelen moesten sluyten op de poene van X [tien] gulden'. Ondanks een matiging van overheidswe-

Maar er waren ook uitzonderingen onder de doopsgezinden. Klaas Ris (1821-1902)⁸⁹⁵ was afkomstig van een arme doopgezinde familie uit Westzaan met een vader die als weduwnaar met negen kinderen hertrouwde met een vrouw van wie hij tien kinderen kreeg. Op 19-jarige leeftijd verhuurde Klaas zich als remplaçant voor zijn rijkere dorpsgenoot Meijert Grootes, zoon van een doopsgezinde chocoladefabrikant. Na afloop van de zeven maanden militiedienst tekende hij voor zes jaar bij de kurassiers, een zwaardere

---

ge inzake de poorterseed bleef de eis van het stadsbestuur mee te werken 'de Spaingnaerts feytelijken met wapenen te verdryven'. Het stadsbestuur gaf niet zo maar toe en bleef de Middelburgse doopsgezinden met kleine pagerijen dwarszitten. Daarop richtten veertig doopsgezinde families met een brief van 23 juni 1578 zich opnieuw tot de Prins van Oranje; zij verwezen daarbij naar de brief van de prins van 26 januari 1577. Willem maande vanuit Antwerpen met een brief van 26 juli 1578 de stadsbestuurders de doopsgezinden te ontzien, hij verordonneert, dat zij de doopsgezinden:

paysvelijken ende rustelick neffens andere Borgeren haer woonstede aldaer [zouden laten] behouden sonder, deselve eenigzins daerinne te pertubeeren.

Het compromis werd erin gevonden dat de doopsgezinden aan de brandwacht wilden meewerken en zelfs verdedigingschansen en -wallen wilden graven, maar niet gewapenderhand wacht hoefden te lopen:

Met schattinge waecken voor brant, ongeval, met arbeiden, graven van schansen en wallen tot staatsbeschermingen eeffens andere naer vermogen, sonder feytelick met wapenen den Spaignaards ofte andere vyanden wederstant te doen.

In 1581 was opnieuw een interventie van Willem van Oranje nodig. De doopsgezinden uit Middelburg zonden wederom een brief aan de prins om vrijstelling te verkrijgen van de poorterseed. Er werd een afkoopsof in de vorm van weergeld overeengekomen van in totaal 1.000 gulden. Nieuwe twisten ontstonden toen de magistraten dit bedrag iedere keer weer wilden verhogen. Willem van Oranje wilde de verschillende godsdienstige stromingen verzoenen in de gezamenlijke strijd tegen Spanje.

Een definitieve regeling kwam tot stand in 1593 door toedoen van prins Maurits van Nassau.

Reeds in 1580 werd in Leeuwarden bepaald dat de doopsgezinden die weigerden hun plichten bij de burgerwacht te vervullen, zwaarder in de belasting werden aangeslagen. In Vlissingen kwam een regeling tot stand in 1589. In 1591 werd door de Staten van Friesland verordonneerd, dat de mennonieten voor de soldaten een aantal geweren moesten aanschaffen en ook nog voor zes stuivers per persoon moesten betalen voor de aanschaf van munitie, dit in ruil voor vrijstelling van militaire verplichtingen. In Alkmaar konden van het weergeld betaald door de doopsgezinden vijf volledige militaire uitrustingen plus 132 spiesen betaald worden.

In Amsterdam gebruikte de Doopsgezinde Gemeente in 1642 een voorgedrukt formulier om geloofsgenoot te vrijwaren van schutterijdienst.

Den E.E.A. Heeren des Kryss-Raedts deser Stadt Amsterdam

Geven met behoorlijke Eerbiedinge te kennen, wy ondergesz: Dat Brenger deses (naam) een Broeder by onser Gemeeynten is, Dienstvriendlijk versoeckende, dat uwe E.E. gelieve hem mede, der Wachten halven, te laten genieten de Vryheyd die den onsen hierinne geschiet, waer voor, Godt, ende uwe E.E. wy te dancken schuldich: Ende voor derselver voorspoedig Regieringe, biddende zijn. T'Amsterdam den (datum)

Vwe E.E.A. Dienstschuldiege (ondertekening)⁸⁹⁴.

In Friesland kregen de doopsgezinden een eeuw later, in 1666, tijdens de Tweede Engelse Oorlog, vrijstelling van dienst als wedienst voor een lening van 500.000 gulden à 5%. De doopsgezinde Claas Huijberts (Braam) uit Harlingen zorgde dat dit geld bijeen werd gebracht: gemiddeld 103 gulden voor de 4.856 Friese doopsgezinden. Ook in 1672 en 1676 werden leningen verstrekt. In totaal werd 1.032.943 gulden door de doopsgezinden in Friesland bijeengebracht. Het geld werd door Friese Admiraliteit in Harlingen besteed om oorlogsschepen uit te rusten⁸⁹⁴. Hieruit blijkt dat de doopsgezinden op grond van hun geloofsovertuiging alleen bezwaar hadden tegen de persoonlijke krijgsdienst voor zichzelf, niet tegen het krijgsbedrijf in het algemeen. Deze redenering kan ook omgekeerd worden: het stadsbestuur zag in de principiële opstelling van een groep burgers de mogelijkheid om daar financieel profijt uit te trekken, een nieuwe mogelijkheid om belasting (het contribuantengeld) te heffen en te innen.

Ulrik Huber (1636-1694), hoogleraar in de rechtsgeleerdheid aan de universiteit van Franeker, schrijft in zijn toonaangevend boek 'Heedendaegse Rechtsgeleertheit, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk' uit 1686 over de doopsgezinden (deel 1, boek 1, hoofdstuk 1, kapittel 4):

49. Mennisten zijn geen Schadelijke Ingezeeten en in een Staet, om dat sy doorgaens zijn vreedsaem, nuiverig, veel winnende, weinig verteerende en daer door bequaem om lasten te dragen en 't landt in tijt van noodt met gelt te helpen; deswegen de oude Prins Willem haer altoos heeft voorgestaen en bewaert by hare vryheit van Godsdienst.

50. Evenwel worden hare vergaderingen niet *geoorlofd, maer alleen geduldt aengezien*, ten ware dat langduurig en evendrachtig dulden van meer als hondert jaren wel soude mogen gehouden worden als een verkreegen recht van toelatinge. Waer op schijnt te zien de Resolutie van den 28 Febr. 1675, waer by haer *behalven vry exercitie van de Religie* worden toegestaan eenige andere voorrechten.

Het is aan te nemen dat onder 'eenige andere voorrechten' waar Huber over spreekt ook de vrijstelling van de schutterijplicht begrepen kan worden. Ook wordt bij de karakteristiek van de doopsgezinden hun bereidheid om financieel bij te dragen in tijden van nood geroemd.

⁸⁹⁵ Klaas Ris werd een van de eerste voormannen van de Amsterdamse arbeidersbeweging, lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad en schrijver van diverse brochures over maatschappelijke wantoestanden. Hij streed voor algemeen kiesrecht, sociale woningbouw en vakverenigingen. Het huishoudboekje van zijn f 6 weekloon als knecht op een houtzaagmolen is onderdeel en illustratie van Idee 451 van Multatuli uit 1864.

dienst met meer soldij. Pas na afloop van dit contract liet hij zich in november 1846 in de doopsgezinde gemeente van Haarlem dopen⁸⁹⁶.

Omdat zij ernstige bezwaren hadden tegen het inhuren van plaatsvervangers, emigreerde in 1853 een aantal leden van de doopsgezinde gemeente in het Friese Balk naar Amerika; hun opvatting was:

Wij vinden ook geen vrijheid door anderen te laten doen, wat wij voor ons zelve zonde achten⁸⁹⁷.

Zij baseerden zich op oude belijdenissen uit hun kring en kozen de weg van het uitwijken, het zoeken naar een nieuw vaderland. Zij vestigden zich in New Paris in Indiana, waar zij de naar Jeruzalem genoemde *Salem Mennonite Church* stichtten; ontberingen zijn hun daar niet gespaard gebleven⁸⁹⁸.

De doopsgezinden zagen zich door de formele vrijheid van godsdienst, zoals die in 1795 met Pichegru de bevroren rivieren was overgestoken, in hun uitzonderingspositie bedreigd. Zij hadden in de zeventiende en achttiende eeuw (financiële) arrangementen gesloten met de lokale overheden over de schutterijplicht. De religieuze gelijkstelling bedreigde ook de vrijstelling van de militie voor doopsgezinden.

4.4. AANPAK VAN DESERTIE IN DE NEGENTIENDE EEUW

4.4.1. Desertie in vele varianten

Van de 214 artikelen in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande handelden er 64 over desertie (de zesde titel van het wetboek). De zesde titel van het wetboek is ingedeeld in drie hoofdstukken: (1) deserteren naar de vijand, (2) andere desertie in tijd van oorlog en (3) desertie in tijd van vrede.

Er werden allerlei variaties van desertie beschreven en strafbaar gesteld met zoals ook elders in het wetboek verschillen tussen oorlogstijd en vreedstijd, tussen officieren, onderofficieren en soldaten, tussen eerloze en niet-eerloze straffen (zoals bij de doodstraf de strop tegenover de kogel).

Deserteren, alleen of met andere militairen, deserteren naar of in de richting van de vijand, deserteren met of zonder medeneming van het wapen (geladen of ongeladen), deserteren en bij een ander korps weer in dienst treden. Deserteren terwijl 'dienst doende, deserteren als schildwacht. Binnen 24 uur niet op het appel verschijnen, binnen 2 x 24 uur niet terug zijn van verlof. Het maken van een afspraak met anderen om te deserteren, waarbij de hoogste in rang de hoogste straf krijgt (en bij gelijke rang de oudste).

Omstreden was vooral artikel 157 waarin stond, dat wie meer dan een uur (gaans) van het garnizoen of kantonnement verwijderd is, het misdrijf van desertie uitgevoerd heeft.

De juridische discussie ging vooral over de vraag of het feitelijk gedrag (afwezigheid) bepalend was om als deserteur te worden aangemerkt of de intentie de militaire dienst (voorgoed) te verlaten. De commentatoren Van Convent ten Oever en Versfelt legden in hun publicatie over het militair straffrecht uit 1842 (zie ook § 4.2.7.a) de nadruk op het laatste: *desertio malitiosa* (arglistige desertie). Zij beriepen zich op het Romeinse recht: *qui malo consilio et proditoris animo patrium reliquit hostium numero habendus est* (wie met een slechte bedoelingen en de mentaliteit van een verrader het vaderland verlaat wordt gerekend tot de vijand te behoren) (*Digesta*, XLIX, XV, IV). Daarom pleitten zij voor een definitie van desertie, die als zodanig in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande ontbreekt, in bewoordingen als 'trouweloze daad van elk militair, waardoor hij zich aan de krijgsdienst onttrekt of die ontduikt'⁸⁹⁹.

4.4.2. Uitloven van premies en verbieden van hulp

Er was kort na de vorming van de Nederlandse eenheidsstaat een behoorlijk probleem met discipline onder de soldaten, zowel onder vrijwilligers als onder militieplichtigen. Desertie was aan de orde van de dag. Een van de oorzaken was dat de militairen die op basis van de conscriptie ingelijfd waren bij het Franse leger bij terugkeer in het vaderland door Willem I onmiddellijk opgenomen werden in de Staande Armee en niet bij de Nationale Militie⁹⁰⁰. Hiervoor was geen rechtsgrond aan te voeren; daarom werd deze gedwongen inlijving bij het beroepsleger als onrechtvaardig ervaren.

Reden voor vorst Willem om op 25 juni 1814 twee regelingen inzake desertie vast te stellen. In de eerste regeling werd een generaal pardon verleend aan iedere militair die vanaf 'de eerste dagen van de gelukkige

896 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986–2003), deel 5, p. 226.

897 Van der Zijpp (1952), p. 208.

898 Verheus (1993), p. 176.

899 Van Convent ten Oever en Versfelt (1842), p. 61–65).

900 Amersfoort (1988), p. 73.

Omwenteling' (bedoeld wordt het vertrek van de Fransen en de komst van Willem) gedeserteerd was. Wie een deserteur ontdekte en aangaf kreeg een beloning van 21 gulden⁹⁰¹. In een tweede regeling werd hulp aan deserteurs strafbaar gesteld. Het ging om voerlieden en veerschippers die deserteurs vervoerden en om logementhouders en herbergiers die deserteurs onderdak boden en verder iedereen die deserteurs burgerkleding verschaft⁹⁰². Nog geen half jaar later werd de strafwet aangescherpt. Er waren – volgens de preamble van de wet – 'middelen en praktijken ... uitgevonden om het oogmerk van deze wet te ontduiken en derhalve illusoir te maken'. Een veerman zette bijvoorbeeld niet zelf een gedeserteerde een rivier over, maar wees hem (tegen betaling uiteraard) waar een bootje verborgen lag⁹⁰³. In de aangepaste formulering werd alle hulp aan deserteurs strafbaar gesteld en niet alleen vervoer, onderdak en kleding⁹⁰⁴. De uitvoering van de regeling van de aanbrengr premie liep nog niet goed genoeg, omdat de premie pas uitgekeerd werd als de deserteur daadwerkelijk door de militaire strafrechter als zodanig werd afgestraft. Dat werd met een regeling van 18 februari 1815 versoepeld in die zin dat voldoende voor de uitbetaling van de 21 gulden premie vast behoorde te staan dat de betrokkene officieel militair was en niet op behoorlijke wijze uit militaire dienst ontslagen was; een formele strafrechtelijke veroordeling als deserteur was niet langer een voorwaarde⁹⁰⁵.

Volgens de militiewetten van 1815⁹⁰⁶ en van 1817⁹⁰⁷ was de ingelote militieplichtige verantwoordelijk voor de plaatsvervanger die hij had ingehuurd, ook als deze plaatsvervanger na indiensttreding deserteerde. Die aansprakelijkheid bleef – conform artikel 50 van de Militiewet 1815 en artikel 100 van de Militiewet van 1817 – beperkt tot eerste 18 maanden na de inlijving van de plaatsvervanger. Hij moet alsnog zelf in dienst gaan of binnen korte tijd (binnen een maand volgens de Militiewet van 1815 en binnen twee maanden volgens de Militiewet 1817) een nieuwe plaatsvervanger sturen. De overeenkomst waarin de plaatsvervanging was geregeld – in een publieke akte vastgelegd en door de militaire autoriteiten goedgekeurd – wordt door desertie van rechtsweg onbonden, zo staat het in artikel 54 van de Militiewet 1815 en in artikel 108 van de Militiewet 1817.

Wie gepakt was wegens desertie kon vervolging ontlopen door 'vrijwillig' te tekenen voor dienst in het leger overzee. In 1815 en 1816 maakten ongeveer 400 man van deze mogelijkheid gebruik en tussen 1817 en 1820 nog eens 400. Deze militairen werden uit de provoosthuizen en gevangenissen direct naar de vertrekhavens getransporteerd. Deze bijzondere vorm van werving werd definitief vastgelegd in een Koninklijk Besluit van 25 januari 1821⁹⁰⁸. Deze praktijk bleef bestaan tot 1841.

In 1817 werd de wet over de hulp aan deserteurs opnieuw geformuleerd, omdat de wet van 1814 was vastgesteld in de periode vóór de nieuwe grondwet en vóór de vereniging met België. Eenieder die deserteurs behulpzaam is op verschillende manieren kan worden gestraft met een boete van honderd tot vijf honderd gulden; dat bedrag is fors lager dan in de wet van 1814, waarin een boete van driehonderd tot duizend gulden was vastgelegd. Het betreft hier burgers, die niet aan de militaire rechtsdwang onderworpen waren. Wie beroepsmatig – in welk soort bedrijf ook – deserteurs van dienst is kan extra gestraft worden in de vorm van een beroepsverbod ('intrekking van hun patent') van drie tot twaalf maanden (artikel 4)⁹⁰⁹.

In 1823 werd de aanbrengr premie van 21 gulden voor een deserteur met een derde verlaagd tot 14 gulden. Dat had vooral te maken met het begrip desertie in het militair strafrecht en in de regelingen van de garnizoensplaatsen. Volgens het Reglement voor den Garnizoensdienst worden onderofficieren en soldaten die zich zonder permissie verder dan een half uur gaans van de (garnizoens)stad verwijderen, als deserteurs

901 Besluit van den 25sten Junij 1814, no 59a, houdende een GENERAAL PARDON voor DESERTEURS der Landmagt, Stb. 1814, 71.

902 Wet, houdende voorzieningen tegen de begunstiging der Desertie van het Krijgsvolk van den Staat, gearresteerd den 25sten Junij 1814, no 59b, Stb. 1814, 72.

903 Kamerstukken, 1814-1815, II, Handelingen, 3-4 (8 november 1814).

904 Wet, houdende amptatie van die van den 25sten Junij 1814, no 59b (geplaatst in het Staatsblad no 72) tegen de begunstiging der desertie van het krijgsvolk van den Staat. Gearresteerd den 19den November 1814, no 9, Stb. 1814, 107.

905 Besluit van den 18 Februarij 1815, no 109, houdende alteratie van art. 8 van het besluit van 25 Junij 1814, no 59a (zie Staatsblad van dat jaar, no 71), ten opzichte der uitbetaling van de premie voor het arresteren van een deserteur, Stb. 1815, 17.

906 Wet tot het in werking brengen van art. 123, 124 en 126 der grondwet met opzigt tot de Nationale Militie. Gearresteerd den 27 Februarij 1815, no 190, Stb. 1815, 19 (zie § 4.1.3).

907 Wet van den 8 Januarij 1817, omtrent de inrigting der Nationale Militie, Stb. 1817, 1 (zie § 4.1.10).

908 Bossenbroek (1992), p. 46-47.

909 Wet van 12 december 1817, houdende bepaling van straffen tegen de genen, die niet aan den militairen regtsdwang onderworpen, de desertie van het krijgsvolk begunstigen (Stb. 1817, 33).

gearresteerd. Volgens artikel 157 van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande is het strafbare feit volbracht wanneer men een uur gaans verwijderd is van kantonnement of garnizoen. De aanbrengr premie heeft alleen betrekking op de misdaad uit het wetboek (een uur) en niet op de overtreding van het reglement (een half uur)⁹¹⁰. Twee maanden later wordt de premieverlaging ook van toepassing verklaard op gedeserteerde marinemannen⁹¹¹.

In 1847 was er kennelijk aanleiding om de aanbrengr premie van deserteurs af te schaffen, alleen voor deserteurs van het landleger. Voor de zeemacht en het korps mariniers bleef de regeling bestaan, zij het dat de premie van 14 gulden verlaagd werd tot vier gulden. Daaruit zou kunnen worden afgeleid dat desertie voor het leger geen groot probleem meer was, maar dat de marine nog steeds kampte met problemen van matrozen die niet kwamen opdagen bij het vertrek van een schip (achterzeilen). Toch was ook het marineprobleem beperkt in omvang, gezien de reductie van de aanbrengr premie⁹¹².

4.4.3. Desertie tijdens de Belgische Opstand

Het uitbreken van de Belgische opstand in augustus 1830 was het signaal voor een massale desertie van zuiderlingen uit het Nederlandse leger. Er was al enig misnoegen onder deze soldaten. Toen hun streekge-noten in opstand kwamen, sloten veel zuidelijke militairen zich bij hen aan met medeneming van hun wapens. Anderen zagen in de chaotische omstandigheden aanleiding om hun wapens te verkopen en naar huis te gaan. Deze deserteurs vormden samen met Franse en Belgische avonturiers de kern van het nieuwe Belgische leger. Ongeveer de helft van het leger van Willem I was Belgisch: elf van de achten afdelingen (regimenten). Desertie – individueel en met hele afdelingen tegelijk – reduceerde het koninklijke leger tot minder dan de helft.

Maar in het veld waren de Belgische soldaten vanaf september 1830 kansloos tegen de beter georganiseerde troepen onder leiding van prins Frederik. Het lukte beter de steden verdedigen, zoals Turnhout. Er was daarbij ook steun van de nieuwe *Garde Civique*, die in de plaats kwam van de officiële schutterij (*Garde Communale*)⁹¹³.

De verveling onder in Brabant gelegeerde militairen tijdens de negen jaar durende wapenstilstand tussen 1830 en 1839 heeft in een beperkt aantal gevallen ook geleid tot desertie. Het karig verlof beleid heeft daar zeker aan bijgedragen. Zelfs het aanvragen van verlof buiten de compagniescommandant om leidde tot disciplinair ingrijpen in de vorm van vier tot acht dagen provoostarrest, zo werd bepaald in een order van Johan Gasper van Pabst Rutgers (1792-1855), commandant van een in Tilburg gelegeerd bataljon. De Noord-Hollandse schutter Pieter Kwast werd in juli 1833 voor de tweede maal wegens desertie veroordeeld tot drie jaar kruiwagenstraf⁹¹⁴.

De op 7 oktober 1840 aangetreden koning Willem II kondigde binnen zes weken na zijn inhuldiging 'als een blijk van Koninklijke goedertierenheid' een generaal pardon af voor de deserteurs, die vanaf eind 1830 tot 1837 de krijgsmacht ontvlucht waren. Het besluit van 28 november 1840 was ruim geformuleerd en omvatte alle vormen van desertie en het zich onttrekken aan verplichtingen tot schutterijdienst en militieplicht⁹¹⁵. Het is onduidelijk hoeveel gedeserteerde militairen van dit generaal pardon gebruik gemaakt hebben.

4.4.4. Uitlevering van deserteurs aan en door buurlanden

Uitlevering van deserteurs aan en door de buurlanden zou het minder aantrekkelijk moeten maken om de grens over te glippen. Het kwam tot een overeenkomst met de twee burens van Nederland, in 1818 met Pruisen en in 1821 met Frankrijk.

910 Besluit van den 26 Junij 1823, houdende wijziging van het besluit van 25 Junij 1814, no 59a (staatsblad no 71), omtrent het uitdoven van premien wegens het ontdekken van deserteurs (Stb. 1823, 24).

911 Besluit van den 30 Augustus 1823, houdende toepassing op deserteurs der Marine, van het bepaalde bij het eerste lid van het Besluit van 26 Junij 1823 (Staatsblad no 24), Stb. 1823, 38.

912 Besluit van den 5 Augustus 1847, houdende intrekking van dat van den 26 Junij 1823 (Staatsblad no 24), omtrent het uitdoven van premien wegens het ontdekken van deserteurs (Stb. 1847, 37) en Besluit van den 5den Augustus 1847 houdende nadere vaststelling der premien voor het aanhouden en opbrengen van deserteurs van 's Rijks zeemagt en het corps mariniers (Stb. 1847, 38).

913 De Vos (1985), p. 29-30.

914 Roozenbeek (1993), p. 28-29.

915 Besluit van den 28 November 1840, betreffende het verleen van een generaal pardon, Stb. 1840, 74.

In de overeenkomst met Pruisen van 18 oktober 1818 wordt een deserteur als volgt gedefinieerd:

II. Als deserteurs zullen worden beschouwd, niet alleen de militairen van alle wapenen en rangen die hunne vanen zullen verlaten, maar ook die Personen welke tot den actieven dienst van de landweer, van de nationale militie, of van elk anderen militairen tak geroepen, niet aan deze oproeping voldoen, en trachten zouden de wijk nemen op het grondgebied van eene der beide Hoog contracterende Partijen.

In de overeenkomst met 'zijne allerchristelijkste majesteit de koning van Frankrijk en Navarre' van 2 oktober 1821 staat een enigszins afwijkende omschrijving:

II. Als deserteurs zullen worden beschouwd, niet alleen de militairen van alle wapenen en rangen die hunne vanen zullen verlaten, maar ook de personen welke tot de Marine behoren, alsmede dezulke die tot den werkelijken dienst der Nationale Militie of tot elken anderen militairen tak van de beide landen geroepen zijnde, niet aan deze oproeping voldoen, en trachten zouden de wijk nemen op het grondgebied van eene der Hoog contracterende Partijen.

Los van redactionele verschillen komt de landweer wel voor in de afspraken met Pruisen en niet met Frankrijk, terwijl de marine wel voorkomt in het verdrag met Frankrijk en niet met Pruisen. In beide overeenkomsten gaat het zowel om beroepsmilitairen als dienstplichtigen. En wat betreft de militieplichtigen gaat het zowel om soldaten die uit de actieve dienst weglopen als ook om degenen die niet aan een militieoproep voldoen en dus nog niet als militair zijn ingelijfd. De beide overeenkomsten werden in 1821 in het Staatsblad gepubliceerd⁹¹⁶. Met het hertogdom Nassau⁹¹⁷ kwam het in 1828 tot een gelijksoortige overeenkomst⁹¹⁸.

De uitlevering van Nederlandse deserteurs uit de Duitse landen werd in 1831 vereenvoudigd, omdat lidstaten van de Duitse Bond op 10 februari 1831 een verdrag sloten om onderling *Deserteure oder von diesen mitgenommene Pferde* uit te leveren. Nederland sloot zich aan bij dit verdrag, omdat Nederland indirect – via Luxemburg als lid van de Duitse bond – al bij deze afspraak betrokken was. In deze kartelovereenkomst wordt een deserteur in artikel 2 als volgt gedefinieerd:

Als Deserteur wird derjenige ohne Unterschied der Waffe, angesehen, welcher, indem er zu irgend einer Abtheilung des stehenden Heeres oder der bewaffneten mit demselben in gleichem Verhältnisse stehenden Landesmacht, nach den gesetzlichen Bestimmungen jedes Bundesstaates, gehört, und durch seinem Eid zur Fahne verpflichtet ist, ohne Pass, Order oder sonstige Legitimation sich in das Gebiet eines andern Staates oder zu dessen Truppen begibt.

Als deserteur wordt, zonder onderscheid van wapen, diegene beschouwd, welke zich zonder paspoort, order of andere wettiging, naar het gebied van eenen anderen Staat of onder deszelfs Troepen begeeft, terwijl hij tot eenige afdeeling van het staande leger of van de gewapende met hetzelfde gelijk staande krijgsmagt, volgens de wettelijke bepalingen van iederen Bondstaat behoort, en door zijn eed aan het vaandel gebonden is⁹¹⁹.

Het tot stand komen van deze kartelovereenkomst viel in de tijd samen met het ontduiken van de dienstplicht in Overijssel en Gelderland tijdens de Belgische Afscheiding en het vluchten van deze ontduikers van militie en schutterij over de grens naar Pruisen. In de praktijk kon deze afspraak nog geen direct effect hebben⁹²⁰.

916 Besluit van 16 november 1821, houdende dat de met Pruisen en met Frankrijk geslotene overeenkomsten, tot wederzijdsche uitlevering van deserteurs, in het Staatsblad zullen worden geplaatst, Stb. 1821, 22.

917 Het Hertogdom Nassau bestond vanaf 1806, toen Napoleon Nassau-Usingen en Nassau-Weilburg en enige gebieden die aan het huis Oranje-Nassau hadden toebehoord samenvoegde tot één hertogdom. Het leger van Nassau was in dienst van keizer Napoleon. Het waren deze twee regimenten, die koning Willem I in eigen dienst in december 1813 overnam. Hertog Adolf (1817-1905) keerde zich in de Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog van 1866 tegen buurland Pruisen. Nassau werd door Pruisische troepen bezet en op 8 oktober 1866 formeel geannexeerd.

918 Besluit van 16 november 1828, houdende dat de met Nassau geslotene overeenkomst, tot wederzijdsche uitlevering van deserteurs, in het Staatsblad zal worden geplaatst, Stb. 1828, 65.

919 Besluit van 14 September 1832, bepalende de plaatsing in het Staatsblad, van de Algemeene Overeenkomst van Cartel, tusschen de Staaten van den Deutschen Bond aangegaan, en van het Besluit der Bondsvergadering daartoe betrekkelijk, Stb. 1832, 45.

920 Het was dit Pruisisch-Nederlands verdrag dat in 1835 luitenant W.A. Vaillant ervan weerhield na een ongelukkig verlopen duel in de buurt van Nijmegen naar Pruisen te vluchten. Hij werd uiteindelijk gearresteerd door Belgische gendarmen in het door België bezette Gennep in Noord-Limburg; hij werd op erewoord vrijgelaten en meldde zich bij de militaire justi-

Een bijzondere vorm van desertie naar het buitenland, die op beperkte schaal is toegepast, is het ontsnappen naar het gebied van Neutraal Moresnet, een driehoekje van 3,5 km², zo gelegen dat het drielandenpunt van Vaals een knooppunt van vier 'landen' werd. Moresnet werd in 1816 een condominium van Nederland en Pruisen, omdat men het bij de uitwerking van de verdragen van het Weens Congres niet eens kon worden. Er lag een unieke zinkmijn in Neutraal Moresnet. Het werd een ideale vrijplaats, tot 1830 voor ook Nederlandse deserteurs. Het zullen er niet erg veel geweest zijn, de meesten zullen uit Zuid-Limburg afkomstig zijn geweest⁹²¹.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw raakten uitleveringsverdragen voor deserteurs in onbruik⁹²². Waren gedeserteerde huursoldaten een verzwakking van de tegenstander én een mogelijke versterking van het eigen kamp, met de dienstplichtlegers ging deze redenering minder op. Er was geen gemeenschappelijk belang van uitlevering meer. Daarom werd in uitleveringsverdragen in het algemeen 'de militaire exceptie' gemaakt: geen uitlevering voor militaire delicten, alleen voor commune delicten⁹²³. Als een deserteur zijn wapen heeft meegenomen, kan de staat van verblijf als het toevallig zo uitkomt, de deserteur wegens verduistering aan de staat van herkomst uitleveren. Binnen militaire bondgenootschappen wordt de uitlevering van deserteurs opgelost in de statusverdragen inzake de rechtsmacht over de eigen militairen op bondgenootschappelijk grondgebied⁹²⁴.

---

tieautoriteiten in zijn garnizoen Nijmegen. Na prijspraak voor het duel door de krijgsraad werd hij door het Hoog Militair Gerechtshof veroordeeld wegens manslag; hij werd veroordeeld tot een symbolische executie bestaande in 'het zwaaien van het zwaard over zijn hoofd, uit te voeren op een schavot, met dezelfde voorbereidselen welke bij een onthoofding in acht genomen worden' en tot tien jaar tuchthuis (Matthey (2012), p. 178-181).

- 921 Van Reybrouck (2016) en Dröge (2016). Het merkwaardige gebiedje zorgde nog later voor problemen met betrekking tot de dienstplicht. Er woonden, toen Moresnet in 1920 formeel en definitief bij België werd gevoegd, enige honderden mensen met de oorspronkelijke Nederlandse nationaliteit. Zij werden nu formeel Belgen en vielen daarmee onder de Belgische dienstplicht. In 1934 werd uitgerekend, dat er 84 personen van Nederlandse origine in een gewapend conflict tussen Nederland en België op landgenoten zouden moeten schieten. In 1938 kwam een arrangement tussen beide regeringen tot stand op grond waarvan deze personen gehemationaliseerd kunnen worden en daarmee van rechtswege vrijgesteld werden van de Belgische dienstplicht (Dröge (2016) p. 236-237).

- 922 Maar er deed zich in 1856 nog een bijzondere casus voor waarbij het kartelverdrag van 10 februari 1831 een belangrijke rol speelde. De azijnmaker Kessels uit Venlo werd op 18 september 1856 door het Provinciaal Hof van Limburg veroordeeld tot vijf jaar tuchthuisstraf, omdat hij deserteurs uit het Pruisische leger verleid zou hebben tot dienstneming in het Engelse leger (Weekblad voor het Recht 1877, 2 oktober 1865). Kessels had samen met stiefzoon Kirsten advertenties geplaatst in een krant uit Keulen, waarin werk in Engeland werd aangeboden. Er reageerden verschillende Pruisische soldaten; vier werden angetroffen in Venlo op weg naar Engeland via Oostende. Engeland was naarstig op zoek naar huursoldaten ten behoeve van de oorlog in de Krim; er was een *Anglo-German Legion* gevormd onder leiding van generaal-majoor Richard Charles von Stutterheim (die oorspronkelijk Baron Richard Carl Gustav Ludwig Wilhelm Julius von Stutterheim heette). De kartelovereenkomst van de Duitse Bond bepaalde dat ieder bondslid de bepalingen moest sanctioneren op grond van eigen nationale (straf)wetgeving. Er werd in de procedure de vraag opgeworpen of de koning (in 1831 Willem I) zonder uitdrukkelijke toestemming van de Staten Generaal een dergelijk verdrag mocht doen sluiten en bekrachtigen, gezien artikel 57 van de grondwet van 1815. Het Limburgse Hof en later ook de Hoge Raad (uitspraak van 3 december 1856, Weekblad voor het Recht 1878, 17 augustus 1857) oordeelde positief. De kartelovereenkomst was procedureel correct gepubliceerd bij KB van 14 september 1832 (Stb. 1832, 45). Dit was later nog eens bevestigd met het KB van 21 augustus 1840, dat verscheen in het Officieel Blad voor Limburg, no 16). Deze bevestiging was noodzakelijk voor de provincie Limburg, omdat vrijwel geheel Limburg tijdens de eerste publicatie van de kartelovereenkomst in Belgische handen was. De nationale wetgeving die van toepassing was, was de wet van 12 december 1817, houdende bepaling van straffen tegen de genen, die niet aan den militair regtsdwang onderworpen, de desertie van het krijgsvolk begunstigen (Stb. 1817, 33). Het werd door de rechtsprekende colleges geen bezwaar gevonden, dat deze wet beoogd had het verleiden en ondersteunen van Nederlandse deserteurs en niet van buitenlandse deserteurs te bestrijden (zie Erades (1949, 36-37)).

Het kwam erop neer, dat een Nederlander in Nederland tot een zware straf werd veroordeeld voor het bemiddelen van Duitse deserteurs ten behoeve van het Engelse leger. Het *Anglo-German Legion* is uiteindelijk nauwelijks in actie gekomen. Na afloop van de Krimoorlog werden de Duitse huursoldaten, die vanwege hun desertie uit het Pruisische leger niet terug konden naar hun vaderland, overgebracht naar Zuid-Afrika, waar zij zich vestigden in het oosten van de kolonie.

- 923 Daarbij gelden dan nog andere vereisten zoals dubbele strafbaarstelling, extraterritorialiteitsbeginsel en straffoemeting (vooral als de doodstraf in het land van herkomst mogelijk is).

De militaire exceptie is opvallend genoeg niet gemaakt in het Verdrag aangaande de uitlevering en de rechtshulp in strafzaken tussen het Koninkrijk België, het Groothertogdom Luxemburg en het Koninkrijk der Nederlanden, Brussel van 27 juni 1962 (Trb. 1962, 97); daarin zijn wel excepties gemaakt voor politieke delicten en voor fiscale delicten.

- 924 Zie vooral de artikelen 2, 5 en 6 van het NAVO-statusverdrag van 1951. Voor militaire delicten is alleen de staat van herkomst bevoegd. Bij uitlevering en rechtshulp is geen militaire exceptie gemaakt.

Met België zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw wel uitleveringsverdragen gesloten over uitlevering van misdadigers⁹²⁵. Het betrof hier een aantal concrete strafbare feiten uit het commune strafrecht, met name gewelds- en vermogens delicten. Politieke delicten werden uitdrukkelijk uitgesloten. Desertie werd – net als andere militaire delicten – in de tekst niet ingesloten noch uitgesloten. Desertie is niet per definitie op te vatten als een politiek delict, maar het zou het wel kunnen zijn. Het zal zeker niet in bedoeling gelegen hebben deserteurs uit te leveren aan het buurland.

Er zijn geen systematische cijfers over desertie in de negentiende eeuw verzameld. Over de regimenten Grenadiers en Jagers (samen vier bataljons, ongeveer 3.000 man) deserterden in de ruim anderhalf jaar tussen 1 januari 1845 en 1 augustus 1846 in totaal 152 vrijwilligers. Dat lijkt vrij veel in een tijd dat geen oorlog gevoerd werd. Het beeld is dat de taken van de regimenten, vooral bewakingswerkzaamheden in regerings- en hofstad Den Haag als erg zwaar werden ervaren⁹²⁶.

4.4.5. Hulp aan deserteurs in het nieuwe Wetboek van Strafrecht

De wet van 12 december 1817 (Stb. 1817, 33) 'houdende straffen tegen degenen, die, niet aan de militairen rechtsdwang onderworpen, de desertie van het krijgsvolk begunstigen' (zie § 4.4. 3) werd in het nieuwe Wetboek van Strafrecht geïncorporeerd als artikel 104⁹²⁷. Het betreft burgers die deserteurs helpen. In hetzelfde artikel werd bij wijze van spiegelbepaling ook hulp aan een verspieder (spion) van de vijand met dezelfde maximumgevangenisstraf van zes jaar strafbaar gesteld.

4.4.6. Desertie van KNIL-soldaten

a. Desertie uit Harderwijk

Het koloniaal depot in Harderwijk was een bron van desertie. Gecontracteerde militairen trachtten na ontvangst van het handgeld zich aan hun verplichtingen te onttrekken. Geronsele soldaten kregen wellicht daar pas in de gaten waarvoor zij al dan niet nuchter getekend hadden. In juli 1819 dreigde er een gewapende opstand inclusief massale desertie, die temauwernood voorkomen kon worden. Er werd met de lokale autoriteiten de afspraak gemaakt dat, wanneer iemand gedeserteerd was, de Veluwe boeren daarover geïnformeerd werden door het veldgeschut drie schoten te laten vuren; zij hadden dan de kans de deserteur te grijpen en hun aanbrenghremie te innen⁹²⁸.

Het transport van koloniale soldaten naar de vertrekhavens geschiedde vaak onder bewaking van de reguliere troepen, in het bijzondere de Marechaussee. Het wervingsdepot in Harderwijk viel op kosten van het Ministerie van Koloniën (Indische begroting) onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Oorlog, dat bij aanvang van de zeereis de voor het KNIL bestemde soldaten overdroeg aan de koloniale autoriteiten.

b. Desertie tijdens de reis naar Indië

Van de 117.062 soldaten, die in de periode 1826–1894 uit Nederland vertrokken deserterden er onderweg 126, ongeveer 1 ‰ (in dezelfde periode overleden 328 militairen aan boord). De helft van de deserties viel in de periode 1873–1877, de eerste fase van de Atjeh-oorlog. Het was niet eenvoudig te deserteren: er werd in de tussenhavens geen verlof voor passagieren gegeven. In de tijd van de stoomschepen was het alleen mogelijk om tijdens de doorvaart door het Suezkanaal (geopend 1869) overboord te springen en zwemmend de kant te bereiken. Dat werd bestreden door een roeiboort met Egyptische politiemensen en een Nederlandse onderofficier aan het stoomschip vast te maken.

Voor de periode 1873–1878 is het volgende overzicht opgesteld:

	aantal deserteurs	aantal militairen (onderofficieren en manschappen)	transportgrootte(gemiddeld)	Percentage buitenlanders
1872	-	912	91	5
1873	3	3.980	249	23
1874	2	1.817	140	36

925 Verdragen van 3 oktober 1862, 13 oktober 1868 en 16 maart 1877.

926 Schulten en Prins (1980), p. 60).

927 Wetboek van Strafrecht van 3 maart 1881 (Stb. 1881, 35), ingevoerd bij de wet van 15 april 1886 (Stb. 1886, 64). De intrekking van de wet van 12 december 1817 staat in artikel 3 sub c van de wet van 15 april 1886. Artikel 104 staat nog in dezelfde bewoordingen in het huidige Wetboek van Strafrecht, met dien verstande dat sinds 1984 ook een geldboete van de vijfde categorie is opgenomen.

928 Bossenbroek (1992), p. 57.

1875	32	4.386	209	72
1876	21	3.862	168	74
1877	2	3.116	148	71
1878	-	2.008	126	66
Totaal	60	20.081		

Hieruit valt af te leiden, dat de hogere desertie samen zou kunnen vallen met de omvang het aantal militairen per schip en met het percentage buitenlanders onder de uitgezonden militairen.

Op veertien van de vele honderden schepen die de soldaten naar Indië brachten brak muiterij uit. In de eerste helft van de negentiende eeuw was het vooral de bedoeling het schip te kapen en dan naar Zuid-Amerika te varen, waar een groot aantal zelfstandige staten was ontstaan, die zich juist los geworsteld hadden van de Spaanse en Portugese koloniale overheersers⁹²⁹.

c. Mouterij van Zwitserse KNIL-soldaten in 1860

In de nacht van 17 op 18 augustus 1860 brak in Semarang op Java een muiterij uit onder KNIL-soldaten van Zwitserse afkomst⁹³⁰. In 1860 waren 2.109 van 11.907 Europese onderofficieren en manschappen Zwitsers. Er waren nogal wat Zwitsers afkomstig uit het leger van Napels (als onderdeel van het Koninkrijk van de Beide Siciliën), dat was afgedankt na de strijd tegen Garibaldi om de eenheid van Italië. Aan de ene kant leek de discipline onder deze Zwitsers al vanaf het begin slecht, aan de andere kant waren de omstandigheden in Indië ook slecht: geen contact met andere Europeanen, slechte hygiënische omstandigheden, mateloze verveling, voor de tropen onpraktische uniformen.

Overmatig drankgebruik was aan de orde van de dag⁹³¹. Begin 1860 waren vijf Zwitserse KNIL-ers gedeserteerd en weer gepakt. De onrust hield aan en het kwam in augustus 1860 tot een uitbarsting. Er was sprake van, dat 50 Zwitsers (met meenemen van hun wapens) onder leiding van sergeant J.S. Borgeaud zouden overlopen naar een (niet nader genoemde) Javaanse prins. De muiterij duurde niet langer dan 6 uur. Door een aantal Europese soldaten van hetzelfde gamizoen en door gezagsgetrouwe Ambonese KNIL-soldaten is de opstand gesmoord. Er vielen vier doden en vijftien ernstig gewonden, de meeste onder de muiters. De gewapende schutterij, bestaande uit Europese burgers, werd rond de kazerne gestationeerd. Het Indisch gouvernement vaardigde op 18 augustus 1860 een ordonnantie inzake speciale rechtspleging uit: er werd een krijgsraad te velde ingesteld. Op 1 september 1860 werden negen soldaten opgehangen; vier soldaten werden tot tien jaar dwangarbeid veroordeeld.

d. Mouterij en desertie van zwarte soldaten in Indië

Onder andere buitenlandse soldaten in Nederlandse dienst, de zwarte soldaten uit West-Afrika in Oost-Indië, kwam het – na een aanvankelijke positieve ontwikkeling – tot muiterij. Dapper, maar zeer brutaal, liidde de karakteristiek van de Afrikaanse KNIL-soldaten⁹³². Op 15 juli 1838 vertrok een groep van 40 gewapende Afrikanen uit de kazerne in Padang Riboe Riboe op Sumatra. Er was grote onvrede over de ongelijke behandeling. Beloofd was dat de Afrikaanse soldaten dezelfde rechtspositie zouden krijgen als de Europese soldaten van het Indisch leger. Dat pakte in de praktijk anders uit. Het kwam niet tot een strafrechtelijke veroordeling, maar tot een overplaatsing van Sumatra naar Java.

In een andere zaak werden in september 1838 zeven West-Afrikaanse soldaten van het expeditionaire bataljon veroordeeld tot 100 rietslagen wegen insubordinatie; zij weigerden bevelen op te volgen van een Europese onderofficier.

In oktober 1838 waren er serieuze onlusten in het 3^e bataljon naar aanleiding van een betaling van soldij die een aantal zwarte soldaten te laag vond. Ook daarbij werden rietslagen als sanctie gehanteerd. In november 1838 werd een sergeant-majoor mishandeld door dronken Afrikaanse soldaten van het 2^e bataljon. De ongelijke beloning van Afrikaanse en Europese soldaten was de aanleiding tot een grootschalige muiterij in april 1840 van drie Afrikaanse compagnieën van het 4^e bataljon, gelegerd in Kedong Kebo op Java. De opstand ging gepaard met het negeren van bevelen en het vernielen van eigendommen. 85 'belhamels' werden gearresteerd. Er was twijfel of deze militaire delicten strafrechtelijk afgedaan konden worden, omdat het onduidelijk was of de inhoud van de krijgsartikelen in een begrijpelijke taal aan de zwarte soldaten

929 Bossenbroek (1986), p. 70-76.

930 Deze paragraaf is gebaseerd op Stevens (1985).

931 Uit het soldatenjargon is naast de uitdrukking 'drinken als een tempelier' ook de zegswijze 'zo zat als een zwitser' afkomstig.

932 naar de titel van de bijdrage van Van Kessel (2002).

was voorgehouden: in het Nederlands, in het Maleis, in het Twi (de taal van de Ashanti) of in het Fanti (de taal van de Guinese kustgebieden)?

Uiteindelijk werden 33 muiters op 25 december 1840 door het Hoog Militair Gerechtshof van Indië tot 25 klingslagen⁹³³ veroordeeld plus gevangenisstraf variërend van veertien dagen tot twee jaar.

In juni 1841 was er een tweede grootschalige muitenrij van zwarte soldaten in het Fort Van der Capellen op West-Sumatra. 37 soldaten verlieten met volle bepakking het fort tegen alle orders in. Bij de achtervolging werden twee Afrikanen gedood en vier gewond. Twee aanstichters werden door het Hoog Militair Gerechtshof voor Indië op 8 april 1842 tot de doodstraf veroordeeld; deze straf werd door de gouverneur-generaal omgezet tot tien jaar gevangenisstraf. Negen andere muiters kregen 25 klingslagen en drie van hen ook nog eens zes maanden gevangenis.

Deze opstanden van de Afrikaanse soldaten van het Indisch leger waren aanleiding de werving aan de Goudkust stop te zetten en pas vijftien jaar later weer te hervatten⁹³⁴.

Uit het leger in Indië worden naast muitenrij ook deserties gerapporteerd. Ook Afrikaanse soldaten uit de Goudkust deserteerden al direct na inlijving zowel tijdens de tiendaagse voettocht van Ashanti-hoofdstad Kumasi naar Elmina als uit de wachtdepots in de havenplaats. Opgepakte deserteurs werden in de boeien geslagen en de aanbrengers beloond.

Desertie van Afrikaanse soldaten in Indië was geen frequent verschijnsel, omdat een zwarte soldaat niet onopgemerkt kon verdwijnen onder de Indische bevolking.

Op 4 april 1838 deserteerden negen zwarte soldaten van het 1^e bataljon infanterie in Batavia. Bij een handgemeen met inlandse wachten werd een Afrikaner gedood en de andere acht ingerekend. Deze zaak werd tuchtrechtelijk afgedaan, omdat men bij een kriegsraadprocedure met taal- en communicatieproblemen te maken kon krijgen. De commandanten hadden de vrijheid om detentiestrafen als cachot op water en brood en arrest en lijfstraffen als rietslagen (maximaal 25) of klingslagen (maximaal tien) toe te passen.

In juli 1838 deserteerden nog eens tien Afrikanen van het 10^e bataljon in Soerabaja. Alle tien werden door Javanen overmeesterd en teruggebracht naar hun kazerne, vijf van hen werden gewond door klewang-houwen of lanssteken. De vijf niet gewonde soldaten werden voor het front van hun compagnie met rietslagen gestraft⁹³⁵.

Van een zevental Afrikaanse soldaten dat in juni 1842 ontsnapte aan het 4e bataljon in Kedong Kebo op Java werden er door de Javaanse bevolking zes dood teruggebracht bij het gamizoen en één levend⁹³⁶.

In 1845 worden op een lijst van 2.283 geworven soldaten acht deserteurs vermeld. Het gaat hier om soldaten die na hun desertie niet opgepakt konden worden en dus blijvend verdwenen waren.

Ten tijde van de tweede fase van werving van Afrikaanse soldaten voor het KNIL in de periode 1855 tot 1872 sloten de Britse en Nederlandse regeringen een verdrag op grond waarvan deserteurs in het gebied van de Goudkust aan de autoriteiten zouden worden uitgeleverd. Het gaat met name om Afrikanen die – formeel vrijwillig, maar feitelijk niet zonder enige dwang – getekend hadden voor de KNIL-dienst en zich alsnog aan de verplichting wilden onttrekken⁹³⁷. Overeengekomen werd in artikel 1:

That ... deserters ... shall be given up to the authorities within whose limits the offence has been committed

Dat ...deserteurs ... zullen worden overgedragen aan de autoriteiten binnen wier gebied het strafbare feit gepleegd is.

En in artikel 4 werd bepaald:

That the above Articles shall only be applied to natives.

Dat de bovenstaande artikelen alleen toegepast zullen worden op inboorlingen.

Of er deserteurs in de Goudkust door de Britten aan de Nederlanders zijn uitgeleverd is niet bekend.

933 De straf van klingslagen werd uitgevoerd met de platte degen; de veroordeelde werd platliggend vastgebonden op een bankje, waarna de slagen op zijn broek werden toegediend (Van Kessel (2005), p. 113).

934 Van Kessel (2005), p. 98-103.

935 Van Kessel (2005), p. 93-94.

936 Van Kessel (2005), p. 102.

937 Van Krieken (1986), p. 143.

4.5. EEN TERUGBLIK OP DE MILITIEPLICHT IN DE NEGENTIENDE EEUW

4.5.1. De ontwikkeling van dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie in de negentiende eeuw samengevat

a. De (grond)wettelijke verankering en de maatschappelijke aanvaarding van de militieplicht

De gehate Franse conscriptie werd in de loop van de negentiende eeuw omgevormd tot een in Nederland maatschappelijk geaccepteerde militieplicht. Wat het gewenning? De dienstplicht werd in ieder geval niet meer ervaren als een importproduct. Plaatsvervangende en nummervervisseling kregen vanaf 1815 een wettelijke basis zodat de hogere standen zich konden vrijwaren van militaire verplichtingen.

De militieplicht werd grondwettelijk verankerd in de grondwetten van 1814, 1815, 1840 en 1848. Dit gebeurde tamelijk gedetailleerd in de versie van 1815, bedoeld als bescherming tegen mogelijke verzwaringen door de gewone wetgever. De wetgever verfijnde de regelgeving in steeds meer bepalingen: het dienstplichtbesluit van 1813, de militiewet van 1815, de militiewet van 1817, de militiewet van 1861.

Een functionerende militie was nodig ook, omdat de tijd van de huurlegers voorbij was. Willem I huurde tussen 1814 en 1829 voor het laatst 8.000 Zwitserse soldaten in.

Ook voor de koloniën, vooral de Oost, waren soldaten nodig: tussen 1815 en 1909 ruim 176.000 man, van wie ongeveer 28% in het buitenland werd geworven. Dat is gemiddeld ongeveer 2.000 man per jaar. Dit Nederlands-Indisch leger stond los van de krijgsmacht in Nederland, maar was wel actief op dezelfde soldatenmarkt: ruim 125.000 Nederlandse KNIL-ers in nog geen honderd jaar. De grondwet verbood dienstplichtigen overzee te zenden. In Indië werd gevochten (en stevig ook, vooral in de Atjeh-oorlog vanaf 1873), in Nederland werd alleen geoefend en wacht gelopen.

De driedeling uit de grondwet van de gewapende macht (armee, militie en schutterij) bleek in de praktijk niet te functioneren. Wilde Willem I ongeveer 30.000 beroepssoldaten naast 20.000 miliciens, hij kon in 1819 niet anders dan de armee en de militie in één organisatie onder te brengen. Dat deze amalgamatie in strijd met de grondwet was, bleek geen overwegend bezwaar.

Het leger weerstond in 1830 militair gesproken de Belgische afscheidingsbeweging; voor de Belgen was de militaire hulp uit Frankrijk noodzaak. Maar politiek en maatschappelijk bleek de verzelfstandiging van België onvermijdelijk. De schutterij, vooral op grond van de schutterijwetten van 1817 en 1827 bedoeld om plaatselijke orde te bewaren en de vestigingen te bemannen, werd in 1830 mobiel verklaard en naar de zuidelijke grens gedingeerd. Dat was de laatste feitelijke inzet van de schutterij als reserveleger. De schutters bleken steeds minder nodig en raakten uit de mode. Een schutter was een soort kruising tussen een (nationale) soldaat en een (plaatselijke) politiemans geworden.

Het landleger was inmiddels georganiseerd als een kadernilieleger: beroepsofficieren en dienstplichtige manschappen. Deze ontwikkeling maakte uiteindelijk ook een einde aan de competentiestrijd tussen de koning als bevelhebber van de armee en het parlement als wetgever voor de militie. De Thorbeckiaanse revolutie van 1848 zette een punt achter dit dispuut: de ministers zijn verantwoordelijk, dus ook voor het leger.

b. Geen vernieuwing van het militair strafrecht

Het militaire strafrecht uit 1815, gebaseerd op de militaire wetgeving van 1799 uit de tijd van de Bataafse Republiek, bleef de hele negentiende eeuw gehandhaafd. Deze wetgeving, opgesteld voor en toegepast op beroepssoldaten (immers de militieplicht wordt pas ingevoerd na de Franse inlijving) blijft de juridische basis voor een leger waarvan de gewone manschappen op den duur nagenoeg geheel uit militieplichtigen bestond. Dat het militair strafrecht op een juridisch krakkemikkige manier van toepassing werd verklaard op de leden van de nationale militie scheen niemand te deren. Er werd geen haast gemaakt met aanpassing. Bovendien wachtte men eerst op het nieuwe commune strafrecht dat uiteindelijk in 1881 werd vastgesteld en in 1886 werd ingevoerd.

De enige maatregel was de afschaffing van de lijfstraffen, min of meer gelijktijdig met het afschaffen van de lijfstraffen van het commune strafrecht in 1854. Toen in 1870 de doodstraf definitief verdween uit het commune strafrecht, was dat overigens geen aanleiding om dit voorbeeld te volgen, al werd de doodstraf voor een aantal militaire delicten gepleegd in vredetijd afgeschaft. Toepassingen van de doodstraf binnen het militaire strafrecht in Nederland zijn uit de negentiende eeuw niet gerapporteerd (wel in Indië).

c. Dienstweigering een uitzondering

De negentiende eeuw laat weinig zien van militie- of schutterijplichtigen die niet aan de oproep tot inlijving willen voldoen. Uitzondering is de periode rond 1830 met de Belgische opstand.

Aan de ene kant zijn er voornamelijk katholieke militieplichtigen in Twente, Gelderland en Noord-Brabant die voornamelijk uit solidariteit met de Belgische opstandelingen en uit afkeer van de Hollandse dominantie de oproep tot inlijven negeerden, soms heel demonstratief. Een generaal pardon had nauwelijks effect. Er kwamen serieuze tegenmaatregelen in vorm van expedities van een legeronderdeel naar de weigerachtige streken. Inkwartiering van militairen werd daarbij als sanctiewapen ingezet.

Aan de andere kant was er het principiële verzet van de sekte van de Zwijndrechtse Nieuwlichters. Het betrof slechts enkele leden die opgeroepen werden voor de militie. Er werd een oplossing gezocht door ongewapende kazernedienst, maar een aantal anderen werd tot dwangarbeid met de kruiwagen veroordeeld.

De doopsgezinden hadden tot 1795 hun schutterijplicht kunnen afkopen. Dat kon vanaf 1815 ook voor de militieplicht in de vorm van dienstvervanging. Een kleine groep doopsgezinden vond dat wat zij zelf ongeoorloofd achtten niet aan anderen in hun plaats gevraagd kon worden. Zij zagen geen andere mogelijkheid dan naar de Verenigde Staten te emigreren.

d. Desertie verdwijnt niet met een militieleger

Beroepssoldaten of miliciens, desertie blijft een probleem, ook dus in het vaderlandse leger onder drie koningen Willem. Regelt Willem I nog een aanbrenghpremie voor deserteurs en maakt hij hulp aan deserteurs strafbaar, Willem II schaft de aanbrenghpremie voor het landleger in 1847 geheel af. Onder Willem III wordt, zoals nog wordt beschreven in § 5.4.1, de desertiewetgeving bijgesteld.

4.5.2. De militieplicht van de negentiende eeuw nader beschouwd

a. De militaire noodzaak van de dienstplicht

Massaliteit en organisatie voegde Napoleon toe aan de manier van oorlogsvoering die hij via de Franse Revolutie van het *Ancien Régime* geërfd had. Voor de massaliteit was de invoering van een algemene dienstplicht nodig. De organisatie vergde opleiding en ervaring, maar dat stond haaks op de beperkingen van de dienstplicht. Vandaar dat Napoleon zijn *conscripts* nagenoeg eindeloos onder de wapenen hield, zodat het praktisch beroepssoldaten werden; daarbij vormden de gewone soldaten de belangrijkste bron voor het kader.

De belangrijkste ontwikkeling van de negentiende eeuw in de samenstelling van het Nederlandse leger was de splitsing tussen kader en manschappen, in die zin dat het kader uit beroeps(onder)officieren bestond en de manschappen nagenoeg volledig dienstplichtig waren: *citoyens-soldats* als voetvolk en *soldats-citoyens* als officieren.

Mobiliteit van de troepen door de spoorwegen en industriële productie van de wapens zijn de belangrijkste technologische innovatie van de oorlogvoering in de negentiende eeuw. De algemene invoering van de getrokken lopen vergrootte de vuurkracht van de krijgsmacht, met name het bereik, de doordringingskracht en de precisie van de vuurwapens.

Het zwaartepunt van de verdediging van Nederland bleef meer liggen op de dode weermiddelen in de vorm van fortenlijnen en op waterlinies dan op troepen in het veld. Toch is het belangrijkste gewapende conflict waar Nederland in de negentiende eeuw in terecht komt, van een andere aard: de Afscheiding van België in 1830-1831. Er is een oproer in steden, er is een belegering van een citadel, er zijn enige schermutselingen tijdens de Tiendaagse Veldtocht en er is verder een langdurige wapenstilstand. De forten van de (oude) Waterlinie speelden geen rol: het leger werd niet defensief ingezet tegen een buitenlandse vijand, maar aanvallend tegen binnenlandse opstandelingen.

De negentiende eeuw toont de ontwikkeling van het beroepsleger naar een kadermilitieleger. In Nederland is die ontwikkeling rond 1890 nog niet geheel voltooid.

Samenhangend met deze ontwikkeling is de vraag om de macht over het leger. Het is een strijd tussen koning en parlement en daarom een kwestie van democratie. Het voetvolk met de *citoyens-soldats* viel onder het parlement en het kader met de *soldats-citoyens* viel via de officieus onder de koning. Deze strijd begint met de komst van Willem I in 1813 en zal pas zijn definitieve eindpunt bereiken met de dood van Willem III in 1890. Pas de Grondwet van 1887 gaf het nieuwe formele kader. Kende Willem I nog als de drie onderdelen van de krijgsmacht: een staand leger (een klassiek beroepsleger), de nationale militie met dienstplichtigen en een gemeentelijke krijgsmacht in de vorm van de schutterij met de taak van een reserveleger, de grondwet van 1887 spreekt van één krijgsmacht bestaande vrijwilligers én dienstplichtigen; de schutterij is uit de grondwet geschrapt en zal kort na de eeuwwisseling formeel en feitelijk geheel verdwij-

nen als onderdeel van de krijgsmacht (en nog hoogstens op folkloristische wijze voortleven). Dit komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

b. Dienstweigeren als marginaal verschijnsel

Dienstweigeren om principiële redenen was een betrekkelijk onbekend verschijnsel. Problemen met de dienstplicht werden door kritische burgers (met name door de doopsgezinden) afgekocht via het remplaceinstelsel. De Tiendaagse Veldtocht en de daarmee samengaan mobilisatie van de schutterij heeft geleid tot verzet in een aantal overwegend katholieke gebieden. Daarnaast vormden de Zwijndrechtse Nieuwlichters een sekte die zich op hun eigen interpretatie van de bijbel beriep rondom de militeplicht. Het optreden van deze religieuze groepering bleek een incidenteel karakter te hebben, want er hebben zich geen andere groepen gemanifesteerd. De opkomende socialistische beweging was inhoudelijk nog te weinig uitgesproken over het militarisme en organisatorisch te zwak gestructureerd om al een factor van betekenis binnen de aarzelende vredesbeweging te kunnen worden.

c. De modernisering van het militaire strafrecht geen prioriteit

De vertraagde modernisering van het militair strafrecht droeg bij aan de kloof tussen krijgsmacht en samenleving. De militeplicht bracht soldaten onder een discipline van een gestrengheid die ook in negentiende-eeuwse ogen ouderwets was. Toch was er weinig politieke druk om hierin verbetering te brengen.

d. De relatie tussen dienstplicht, discipline, dienstweigeren en desertie?

Is er enige relatie te constateren tussen de dienstplicht, discipline, dienstweigeren en desertie? Het antwoord is in ieder geval niet te vinden in de documenten en andere bronnen op het terrein van wetgeving en jurisprudentie. Er zijn ternauwernood dwarsverbanden aangelegd in de standpunten, visies en overwegingen. De dienstplicht is een betrekkelijk modern verschijnsel in de ogen van de tijdgenoten. Dat wordt natuurlijk minder in de loop van de negentiende eeuw: de dienstplicht raakt ingeburgerd, althans voor de bevolkingsgroepen die feitelijk aan de dienstplicht voldoen. Alleen de jaren dertig met de Belgische Afscheiding laten een weerzin tegen de dienstplicht zien, op religieuze principiële gronden door de Zwijndrechtse Nieuwlichters en op religieus politiek-culturele gronden in Twente en in streken van Gelderland en Brabant. Daar geldt dus de relatie die in iedere periode speelt: zonder dienstplicht geen dienstweigeren. Minder helder ligt dat met het handhaving van de discipline, waarmee dienstplichtigen onder controle worden gehouden tijdens hun dienstperiode, en met de reactie op desertie in geval een dienstplichtige het leger ontvlucht. De disciplinehandhaving als onderdeel van het militair straf- en tuchtrecht is niet modern of eigentijds, maar is gebaseerd op waarden uit het Ancien Régime, vooral in de vorm van lijfstraffen. Lijfstraffen werden in de eerste periode van de Franse Revolutie afgeschaft; Willem I voerde ze weer in en onder Willem II en Willem III werden de lijfstraffen eerste gedeeltelijk en later volledig afgeschaft. De wetgevende onverschilligheid die ten aanzien van het militair strafrecht werd gedemonstreerd wees op minachting voor de positie van militairen. Het sloot aan bij de minachting van de gegoede burgerij voor de knechten, arbeiders en armen. Daar kwam nog bij, dat de hogere stand via de disciplineren wilde bijdragen aan de verheffing van de lagere klasse. Zedeloosheid en armoede waren in de ogen van de burgerij vaak met elkaar verbonden, en met analfabetisme en met gebrek aan hygiëne (stank en smerigheid), om niet te zeggen met seksuele vanzigheid. Discipline was nodig dit alles in goede banen te leiden of te onderdrukken.

Wie wetgeving en jurisprudentie op het terrein van militeplicht en militair strafrecht in de negentiende eeuw bestudeert, zal dus geen verband zien: het zijn gescheiden circuits. Maar niet ontkend kan worden, dat een ingelijfde militair, eenmaal opgenomen in de troepen, nauwelijks mogelijkheden had daaraan te ontsnappen. Het militair systeem legde een klem op het hele leven van de milicien, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, de hele week door. Een gesloten strafrechtstelsel leverde de sancties die nodig waren om het militaire stelsel in stand te houden en om de militeplichtigen in het gareel te houden.

e. De acceptatie van een importproduct

Terug naar de centrale vraag van deze studie over de ontwikkeling van de dienstplicht en de negatieve reacties daarop. Deze vragen zijn voor de negentiende eeuw tussen 1815 en 1890 als volgt te beantwoorden:

- De militeplicht is grondwettelijk verankerd vanaf de eerste grondwet van 1814; vanaf 1840 is de oudvaderlandse argumentatie van de dienstplicht verdwenen, omdat de legitimatie niet meer in het verle-

den gezocht hoefde te worden; de maatschappelijke verankering kon in de toenmalige samenleving gevonden worden. Het was echter wel de aanvaarding van de militieplicht door de bovenlaag ten behoeve van en ten koste van de onderlaag van de samenleving.

- De wettelijke regeling werd steeds gedetailleerder en verfijnder. Wie niet vrijgesteld werd wegens beroep of broederdienst, moest loten en kon bij ongunstige loting een ander tegen betaling als dienstvervanger inhuren.
- De deelname aan de schutterij als reserveleger en gemeentelijke krijgsmacht was ook een grondwettelijke verplichting, maar onder normale omstandigheden van heel lichte aard. In de oorlog rond de afscheiding van België werd de schutterij bij Koninklijk Besluit mobiel verklaard en toegevoegd aan de in Brabant gelegerde krijgsmacht.

De militie werd de kern van de krijgsmacht. Huursoldaten bleken uit de tijd en ook niet in voldoende mate te werven. De armee, als koninklijk wapen, werd beperkt tot het kader. De strijd om de macht over de krijgsmacht verloor de koning door deze ontwikkeling en door de democratisering.

Verzet tegen de militie en schutterijplicht is er alleen tijdens de Belgische opstand, uit (roomse) solidariteit met de Belgen en uit principiële orthodox-christelijk overtuiging van een sekte uit Zwijndrecht. Deze (beperkte) vormen van verzet vallen niet toevallig samen met het moment waarop de militieplicht en de schutterijplicht een serieuze last geworden zijn. De reactie van de overheid is stevig en in het geval van de Zwijndrechtse Nieuwlichters niet zonder begrip. Want voor een aantal Zwijndrechtse dienstweigeraars wordt een vorm van ongewapende dienst geregeld.

Maar buiten deze incidenten rond 1830-1831 wordt er uit de negentiende eeuw geen verzet tegen de militieplicht gerapporteerd. De vredesbeweging moest nog tot stand en tot bloei komen. Dat komt in hoofdstuk 5 over het breukvlak van de negentiende en twintigste eeuw aan de orde.

f. De legitimatie van de dienstplicht ligt buiten het juridisch domein

De tweede centrale vraag van deze studie betreft de legitimatie van de dienstplicht. Er is in de negentiende eeuw geen moeite gedaan om de militieplicht met juridische argumenten te legitimeren. Er werd uitsluitend een beroep gedaan op de plicht van de burger om het vaderland te verdedigen. Voor zover de negentiende eeuw een cultureel klimaat van romantiek vertoonde, kwam dat op het terrein van oorlog en vrede naar voren in de vorm van patriotisme, chauvinisme en nationalisme als een verheerlijking van vaderlandsliefde en daarmee ook van het militarisme. Nationalisme, in het kort te definiëren als het streven naar staatsvorming op basis van het natieconcept, werd vooral gezien als een beweging van onderaf, een stroming onder de bevolking (de natie dus) naar eenheid en vereniging. Dat streven werd overgenomen door de politiek. Het staatsnationalisme, zoals dat van bovenaf werd opgelegd, kreeg gestalte in een grote variëteit van activiteiten en verschijnselen: instelling van nationale feestdagen, standbeelden van vaderlandse helden, oprichten van nationale kunstverzamelingen en musea. Het zijn voor de bevolking herkenbare symbolen van nationale eenheid. Een landelijk onderwijsbeleid en een nationale cultuurpolitiek vormden hiervoor een fundament.

Dienstplicht als vorm van bijdrage aan de verdediging van het vaderland kreeg hierbij een belangrijke rol als concrete vormgeving van het nationalisme, als de individuele contributie aan het collectieve nationale gevoel. Een dergelijke ideologische interpretatie van de dienstplicht liet onverlet de betekenis van de dienstplicht in de massale strategie van de negentiende-eeuwse oorlog en de contributie van de dienstplicht aan de financiële staathuishoudkunde. Men had een ideologische basis van de dienstplicht nodig voor de realisatie van het militaire strategisch concept.

g. De relatie tussen democratie en dienstplicht?

In antwoord op de derde centrale vraag over de samenhang tussen dienstplicht en democratie moet worden vastgesteld dat in de negentiende eeuw in het geheel geen evenwicht werd bereikt. Er was geen sprake van een parallelle ontwikkeling. De militie- en schutterijplicht drukte zwaar op de (lagere segmenten van de) bevolking tijdens de Belgische Afscheiding. De democratie kwam aarzelend op gang na de revolutie van Thorbecke. De invoering en de verdere uitbereiding van de dienstplicht ging eerder van start en geschiedde in een hogere versnelling dan de introductie van de democratie in de vorm van stemrecht.

De financiële positie van de man bepaalde of men stemrecht had (of niet) en de financiële positie van de man bepaalde of men in dienst moest (of niet). Stemrecht voor de rijken en militieplicht voor de armen.

HOOFDSTUK 5   PERSOONLIJKE DIENSTPLICHT EN INDIVIDUELE DIENSTWEIGERING OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN

Van nachtwakersstaat naar verzorgingsstaat

Op het tijdstip van de eeuwwisseling in de nacht van 31 december 1899 en 1 januari 1900 was in Nederland het kabinet-Pierson aan het bewind met minister Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917) als de sterke man. De meeste ministers waren liberaal, maar niet van de conservatieve snit.

In eerste jaren van de nieuwe eeuw bracht dit kabinet een leerplichtwet (1900), een woningwet (1900), een ongevallenwet (1900) en een kinderbeschermingswet (1901) tot stand. Stuk voor stuk wetten waarbij de overheid zich direct met de individuele burger bemoeide en toekeek of hij wel een fatsoenlijk huis woonde, hoe hij zijn kinderen opvoedde en of hij zijn kinderen wel naar school stuurde. Ook zorgde wetgeving voor een (minimale) vergoeding bij ongevallen op het werk. De tijd van de nachtwakersstaat was voorbij.

Waren deze wetten vooral van belang voor de lagere klassen van de samenleving, de hogere klassen kregen te maken met een direct en onvermijdbaar overheidsingrijpen in hun leven door de invoering van een persoonlijke dienstplicht.

5.1. DE LANGE WEG VAN DE AFSCHAFFING VAN HET REMPLAÇANTENSTELSEL

De dienstplicht was in de negentiende eeuw een zaak die ten nauwste samenhing met de plaats die men op de maatschappelijke ladder innam. De geringe gevechtskracht van het Nederlandse leger was duidelijk gebleken bij de mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870. Het mobilisatieverslag van 20 september 1871 geeft grond aan de conclusie van legerleiding en regering dat een militieleger met nummerwisselaars en plaatsvervangers geen goede basis vormt voor een moderne en strijdvaardige krijgsmacht. De invoering van de persoonlijke dienstplicht zou moeten leiden tot beter geoefende manschappen.

De politiek-maatschappelijke bewegingen van socialistische oorsprong (sociaal-democraten, communisten, anarchisten) plaatsten de discussie over oorlog en vrede in het kader van de strijd tegen het kapitalisme: het leger is een instrument in handen van de heersende klasse. In een oorlog werden arbeiders van verschillende landen tegen elkaar ingezet.

Het antwoord van de sociaal-democraten is massale actie in de vorm van stakingen om de oorlog onmogelijk te maken en volksbewapening.

De communisten wijzen een onderlinge oorlog van de kapitalisten af, maar een burgeroorlog om de arbeiders te bevrijden niet: niet de wapens neer, maar de wapens hier!

De anarchisten leggen nadruk op de actie van het individu in plaats van de organisatie van de massa. Dienstweigering past daarom beter binnen het anarchistisch denken en nauwelijks binnen de benadering van de sociaal-democraten en de communisten: een individuele actie verzwakt de actie van de massa.

Staat voor de socialisten de economische dimensie van oorlog en vrede voorop, voor christelijk geïnspireerde bewegingen staat de morele kwestie voorop. Het gaat om een pacifistische uitleg van de bijbel, waarbij men ook terug gaat naar de opvattingen van de eerste christenen.

Op het politieke vlak werd getracht een volkenrechtelijke benadering verder te introduceren, waarbij vooral teruggegrepen wordt op het werk van Hugo de Groot. Internationale arbitrage werd daarbij sterk bevorderd. Het Vredespaleis⁹³⁸ bood het arbitragehof onderdak en Nobelprijzen beloonden de pleitbezorgers van het internationale scheidsrecht.

Militair gesproken vertrouwde Nederland intussen meer op de dode weermiddelen van zijn waterlinie dan op de levende dienstplichtige weermiddelen. Met vrijwilligers werd ver van huis een bloedig conflict in Atjeh uitgevochten.

Met nieuwe wetgeving greep de staat rechtstreeks in op het wonen, werken, leren en opvoeden van de burgers. Deze wetgeving van rond 1900 symboliseert een echt breukvlak van twee eeuwen.

---

938 Over de politiek-maatschappelijke achtergronden van de oprichting van het Vredespaleis in Den Haag zie Lesaffer (2013).

5.1.1. Maatschappelijke en politieke discussies over de dienstplicht

a. De afschaffing van de dienstvervangings 1870-1898

Aan de afschaffing van de dienstvervangings ging een langdurige maatschappelijke en politieke discussie vooraf. Dit maatschappelijk debat startte pas goed na de Frans-Duitse oorlog in 1870 en zou bijna dertig jaar duren.

Actief daarin was om te beginnen een aantal militaire publicisten waarvan er enkele zoals De Roo van Alderwerelt, Storm van 's Gravesande en Stieltjes ook kamerlid waren. Deze laatste drie waren in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw geen voorstander van afschaffing van de dienstvervangings⁹³⁹. De argumenten lagen vooral in de sfeer van de vrijheid van de burgers. Tot die vrijheid behoorde ook het recht een plaatsvervanger te sturen. Met alle bewondering die er in militaire kring heerste voor het Pruisische leger was er terughoudendheid over de autocratische structuur van die samenleving. Deze tegenstanders uit militaire kring werden langzamerhand ingelopen door militairen die voorstander van de afschaffing waren. Tegenover deze militaire voorstanders presenteerden zich burgers, die zich tegenstanders betoonden.

Er verscheen een hele reeks brochures van allerlei (al dan niet militaire) publicisten over de persoonlijke dienstplicht, vaak met anonieme auteurs, die zich soms sierden met betekenisvolle pseudoniemen als 'een oud-tirailleur', 'een staatsburger', 'een oud-milicien', 'Jan Milicien', 'een warm vaderlander'⁹⁴⁰, een mengeling van kritische (oud)militairen (voorstanders van een persoonlijke dienstplicht) en bezorgde burgers (voorstanders van dienstvervangings).

De kern van de discussie was de burgerplicht versus het burgerrecht: de plicht het vaderland te verdedigen tegenover het recht vrij te zijn van staatsbemoenens. De dienstplicht zelf was niet zo zeer omstreden: het verzet daartegen uit de Franse tijd was weggeëb. Maar dat die plicht niet meer met geld afgekocht zou kunnen worden, werd ervaren als een persoonlijke aantasting van de vrijheid, waaraan ook snel kwalificaties als 'onnederlands' en 'onvaderlands' werden gegeven. Het paste niet in de Reveilgedachte van de oude waarden uit de Gouden Eeuw; niet voor niets was de bevrijding van de Spanjaarden gebaseerd op huursoldaten betaald uit opbrengsten van de handel in de Oostzee en op Oost-Indië. Daartegenover stond het beroep van de voorstanders van de persoonlijke dienstplicht op de vaderlandse geschiedenis met hun verwijzing naar artikel VIII van de Unie van Utrecht, – zoals gezegd – een vorm van *invention of tradition*.

De discussie over de dienstplicht in termen van plicht en recht liep parallel met een soortgelijke discussie over sociale wetgeving: hoever kon de overheid reiken in het opleggen van plichten en toekennen van rechten? Het verschil is uiteraard dat de verdediging van het vaderland de kerntaak uit het domein van de nachtwakersstaat is en dat het waarborgen van sociale zekerheid en arbeidsbescherming onder het domein van de verzorgingsstaat ressorteert. Toch is het zo, dat de eerste maatregel op het sociaal terrein (het kinderwetje van Van Houten uit 1874) tot stand kwam in een periode waarin ook het debat over de persoonlijke dienstplicht tot bloei kwam. Het moge zo zijn dat Van Houten als conservatief de kinderarbeid vooral wilde verbieden om Nederland een beter opgeleide jeugd die kon lezen en schrijven te bezorgen om zo de vreedzame concurrentie (zoals hij het noemde) met andere Europese landen aan te kunnen. De internationale concurrentie in een minder vreedzaam domein is in het debat over de persoonlijke dienstplicht steeds een belangrijke factor geweest: Nederland diende om de neutraliteit kracht bij te zetten over een goed opgeleid leger beschikken. Daarbij was Pruisen steeds het grote voorbeeld, dat met de Slag van Sedan van 12 september 1870 een verpletterende indruk had gemaakt, niet alleen op het Franse leger ter plaatse, maar ook op Nederlandse publieke opinie. Het contingent van het Franse landleger voor 1869 bevatte op een totaal van 75.000 man maar liefst 42.000 plaatsvervangers⁹⁴¹.

Militieverzekering

De mogelijkheid om risico's te verzekeren kwam in Nederland langzaam maar zeker in de mode vanaf de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw. Dit geschiedde op commerciële basis, maar ook op coöperatieve basis. De loting voor de militie was een dergelijk risico. Na de invoering van de militiewet van 1861 werden er militieverzekeringen geïntroduceerd⁹⁴². Verzekeren is in juridisch opzicht een kansovereenkomst, waarbij het gaat over een onzekere gebeurtenis in de toekomst of een zekere gebeurtenis op een onzekere tijdstip; dat kan leiden tot een vergoeding van de schade met een onbekende hoogte of een uitke-

939 Schoenmaker (2009), p. 198.

940 zie de opsomming van de anonieme brochures in Schoenmaker (2009), p. 463-465.

941 Kamerstukken, 1897-1898, II, Handelingen, 859 (17 mei 1898).

942 Van Roon (1994b), p. 627-635.

ring van een vastgestelde som; in beginsel is ook een uitkering in natura mogelijk. Bij een militieverzekering gaat het om de uitkering van een bedrag waarmee men zelf een plaatsvervanger of een nummerverswelaar kan regelen; er waren ook maatschappijen die de dienstvervanger regelden.

Het feit dat plaatsvervangers uit het hele land mochten komen heeft aan het ontstaan van militieverzekeringsmaatschappijen bijgedragen. In de militiewetten van 1815 en 1817 was plaatsvervangingsbeperkt tot de eigen regio (artikel 46 Militiewet 1815: 'geboren of wonende in het militiedistrict' en artikel 97 Militiewet 1817: 'gedurende de laatste vijftien maanden gewoonnd hebben in de provincie in welke zij de plaats van een ander willen vervangen'); nummerversweling blijft uit de aard der zaak wel tot het eigen kanton beperkt. De dienstvervangings werd in de wettelijke regelingen van 1815 en 1817 vastgelegd in een contract in de vorm van een publieke akte (artikel 48 Militiewet 1815 en artikel 98 Militiewet 1817), waarvan de modellen als bijlagen in de wet werden opgenomen. In de Militiewet van 1861 (artikel 72) wordt de plaatsvervangings geregeld bij notariële akte⁹⁴³.

Er waren natuurlijk al vanaf de introductie van de plaatsvervangings tussenpersonen actief die ingelotenen en plaatsvervangers met elkaar in contact en tot een contract brachten. Het was min of meer dezelfde markt van een informeel karakter waarbij deze bemiddeling een mooie bijverdienste was van koffiehuis-houders, schippers en koetsiers; het zijn dezelfde beroepsbeoefenaren die in vroeger tijden als 'zielverkoopers'⁹⁴⁴ de huursoldaten ronselden.

In 1862 werd in Rotterdam de Onderlinge Waarborgmaatschappij voor de Dienst bij de Nationale Militie opgericht en in 1865 in Den Haag de Maatschappij voor Assurantie voor de Dienst bij de Nationale Militie in Zuid-Holland. In 1862 ontstond ook in Den Haag de maatschappij De Eendragt. Uit De Eendragt en een andere maatschappij ontstond in 1887-1888 de Algemene Nederlandsche Militieverzekering Maatschappij. Deze ANMVM werd marktleider met een landelijk netwerk voor de verkoop van polissen en voor het werven van de dienstvervangers. Verder waren actief de Nationale Militie Verzekering Maatschappij De Waarborg (Amsterdam 1889-1898), Amsterdamsche Algemeene Militie-Verzekering Maatschappij (Amsterdam, 1890-1900), Eerste Nederlandsche Militieverzekering Maatschappij (Utrecht 1891-1896), Eerste Hollandsche Militieverzekering Maatschappij (Amsterdam 1892-1897), Amsterdamsche Militie Verzekering Maatschappij (Amsterdam 1893-1895), Eerste Groningsche Militieverzekering Maatschappij (Groningen 1897-1898).

Het is opvallend dat er, toen in de jaren negentig het einde van het stelsel van dienstvervangings politiek gesproken in zicht kwam, er zich toch nog nieuwe spelers op de markt meldden.

Anti-dienstvervangingsbond

In 1875 kwam het tot de oprichting van de Anti-dienstvervangingsbond⁹⁴⁵ met Van Limburg Stirum als initiator. M.D. graaf van Limburg Stirum (1807-1891) had bij een beschieting van de Citadel van Antwerpen op 6 december 1832 zijn rechtervoet verloren (de citadel ging zelf een paar dagen later ook verlo-

943 Dit maakt de archieven van notarissen tot een interessante bron over de praktijk van de militiewetgeving (Van Roon (1994b) en Van Roon (2010)). Ook ten behoeve van plaatsvervangings voor de conscriptie van 1811 tot 1813 tijdens de inlijving van Nederland bij het Franse keizerrijk werden de contracten bij notariële akte (*acte notarié*) opgesteld; dat de afspraken inzake plaatsvervangings moesten vastgelegd in een verklaring ten overstaan van een *notaire public* was al vastgelegd in de eerste uitgewerkte wettelijke regeling van de plaatsvervangings in het *Règlement relatif au complément de l'armée de terre*, dat als bijlage is gevoegd bij de wet van 17 Ventôse an VIII (8 maart 1800) (zie § 3.5.1.b).

Er is geen onderscheid tussen een publieke akte en een notariële akte: met beide termen wordt een authentieke akte aangeduid. Het notarisambt was vanaf de Franse tijd geregeld in de wet van 25 Ventôse an XI (16 maart 1803) (ter vervangings van de wet van 6 september 1791). In artikel 1 wordt de taak van de notaris als volgt omschreven: *Les notaires sont les fonctionnaires publics établis pour recevoir tous les actes et contrats auxquels les parties doivent ou veulent faire donner le caractère d'authenticité attaché aux actes de l'autorité publique, et pour en assurer la date, en conserver le dépôt, en délivrer des grosses et expéditions.* (Notarissen zijn openbare ambtenaren, aangesteld om alle akten te verlijden waaraan partijen de authenticiteit van overheidsakten moeten of willen verlenen, de dagtekening ervan te verzekeren, ze in bewaring te houden, en er grossen en afschriften van af te geven). Deze Franse wet wordt vervangen door de wet op het notarisambt van 9 juli 1842 (Stb. 1842, 20), waarin de taak van de notaris in artikel 1 als volgt wordt omschreven: 'De Notarissen zijn openbare ambtenaren, uitsluitend bevoegd, om authentieke akten te verlijden wegens alle handelingen, overeenkomsten en beschikkingen, waarvan de Wet gebiedt of de belanghebbenden verlangen, dat authentiek geschrift blijken zal, daarvan de dagtekening te verzekeren; de akten in bewaring te houden en daarvan grossen, afschriften en uittreksels uit te geven; alles voor zoo ver het verlijden van die akten door de Wet niet ook aan andere ambtenaren opgedragen of aan dezelve geheel voorbehouden is'.

944 'ziel' in zielverkoop is een verbastering van 'ceel', dat afgeleid is van 'cedel' en het Latijnse woord *sedula* dat bladzijde, papier, contract, bewijsstuk betekent (vergelijk 'doopceel'). In de Zuidelijke Nederlanden werd een zielverkoop ook een 'zielhond' genoemd (De Vos (1985), p. 48).

945 De benamingen Anti-dienstvervangingsbond, Antidienstvervangingsbond, Anti-dienstvervangingsbond en Antidienstvervangingsbond lopen in de geschriften door elkaar.

ren)(zie § 4.1.14.d). Hij was kort minister van Oorlog (van 6 juli 1872 tot 14 september 1873) in het liberale kabinet-De Vries-Fransen van de Putte geweest. Hij presenteerde in 1873 tevergeefs zijn wetsontwerp om de dienstvervanging af te schaffen (zie § 5.1.3). De verwerping op 30 juni 1873 van zijn wetsontwerp door de Tweede Kamer leidde zijn aftreden in, ondanks pogingen van koning Willem III om hem voor het ministersambt te behouden.

Zijn brochure 'het zogenaamd breken met partij-verleden in militaire zaken' van 12 juni 1875 behelsde het voorstel om een vereniging tegen dienstvervanging op te richten. Op 30 september 1875 werd in Den Haag de Anti-dienstvervangingsbond opgericht met de als 'edele invalide' en 'wakkere grijsaard' omschreven Van Limburg Stirum als voorzitter. Op 6 november 1875 volgde de vereiste koninklijke goedkeuring van de vereniging⁹⁴⁶.

De bond ontplooiëde allerlei activiteiten om het doel van de invoering van de persoonlijke dienstplicht te bereiken. In 1885 verscheen een verzameling van de geschriften van de bond in drie delen, in totaal 1.300 pagina's petitionnementen, adressen en verslagen⁹⁴⁷.

In 1883 werd het voorzitterschap van de Anti-dienstvervangingsbond overgedragen aan oud-generaal Norman Macleod (1837-1934).

b. De volksweerbaarheid 1870-1914

Het tweede discussiepunt de volksweerbaarheid stond niet los van de eerste: de plaatsvervanging dient eerst afgeschaft te zijn, voordat gedacht kan worden in termen van volksweerbaarheid, volksbewapening en volksleger. Betrof het debat over de plaatsvervanging de toepassing van de dienstplicht op de (zonen van de) gegoede burgers, bij de discussie over de volksweerbaarheid ging het niet om de hoogste lagen, maar om de brede lagen van de samenleving. De afschaffing van de loting werd in de discussie betrokken. Maar het debat reikte verder: de uiterste voorstanders van een volksleger ging het ook om afschaffen van het beroepskader. Alle kaderfuncties zouden door militieplichtigen vervuld moeten worden. Een dergelijk volksleger behoorde dan ook aan het volk en is geen instrument van de machthebbers die belang hebben bij het handhaven van de bestaande orde. In die zin is het volksleger een revolutionair idee.

De gematigd denkende links-liberalen hadden moeite met de dominante militaire kaste. En binnen conservatieve kringen maakte men zich zorgen over het maatschappelijk isolement van de krijgsmacht. Weer anderen achtten een volksleger onvermijdelijk gezien de grote aantallen soldaten die in de grote Europese landen werden ingelijfd⁹⁴⁸. Nederland had om die reden een volksleger nodig om zijn neutraliteitspositie te kunnen waarmaken.

Was voor de ene partij de volksweerbaarheidsdiscussie een principieel debat over de functie van het leger, voor de ander ging het om de reikwijdte van de dienstplicht in meer praktische zin. In die praktische zin werd ook een pleidooi gehouden om de rol van de schutterijen te herformuleren in plaats van de hele schutterij af te schaffen, wat overigens grondwettelijk in 1887 zou gebeuren. De schutterijen hadden - voor zover nog functionerend op aanvaardbaar niveau - het karakter van een volksleger, in de zin van dicht bij de burgers staan en verbonden met plaatselijke gemeenschappen en lokale besturen.

Het debat over de volksweerbaarheid kreeg ook nog een pedagogisch tintje. Zedelijk verval, morele zwakte, fysiek onvermogen, slappe discipline, kwetsbare lichamelijke gesteldheid, dat werd in den brede aangevoeld als een teken van de tijd. Men maakte zich zorgen om de jeugd (maar dat is van alle tijden) en men maakte zich zorgen om de kwaliteit van de soldaten. Er school een sociaal-darwinistisch trekje in deze beschouwingen⁹⁴⁹. Door een fysiek en psychisch zwak leger kon de Nederlandse samenleving ten onder gaan. Een krachtig leger zou deze teloorgang kunnen keren.

946 De Bas (1891).

947 Van Limburg Stirum & Ising (1885).

948 Teitler spreekt in dit verband van aantallenpsychose en getallenafgoderij. De enorme kwantiteiten soldaten zijn alleen door een (algemene) dienstplicht op te brengen. Zie Teitler (1979).

949 De biologische theorieën van Charles Darwin (1809-1882), vastgelegd in *On the Origin of Species* uit 1859, zijn al bijna vanaf de publicatie van het boek in een breder perspectief geïnterpreteerd dan een strikt biologisch. Deze niet biologische aanwending van Darwin's gedachtegoed was mede mogelijk, omdat de natuurwetenschappelijke onderbouwing van de evolutie, zoals vastgelegd in de erfelijkheidswetten van Gregor Mendel (1822-1884), die met proeven met erwten aantoonde hoe eigenschappen van planten kunnen overerven en wiens Wetten van Mendel mede ten grondslag liggen aan de ontdekking en toepassing van het DNA als drager van genetische eigenschappen, op dat moment temauwernood bekend was. Met zijn publicatie veroorzaakte Darwin ongewild naast een theologisch debat over het scheppingsverhaal ook een discussie over de sociale consequenties van zijn evolutie. Naast Darwin speelden ook publicaties als *An Essay on the Principle of Population* van Thomas Malthus (1766-1834) uit 1798, en *Progress: its Law and Cause* van Herbert Spencer (1820-1903) uit 1857

Weerbaarheidsorganisaties

De allereerste weerbaarheidsorganisatie, waarbij het niet om woorden, maar om daden ging, in de vorm van vrijwillige oefeningen van burgers als soldaat, kwam al in 1866 in Deventer van de grond⁹⁵⁰. Wat de weerbaarheidsverenigingen, de scherpshuttersverenigingen en de vrijwillige schutterijen wilden, paste in het liberale straatje van meer volk en minder koning op militair gebied. Gelijktijdig straalden deze verenigingen een conservatieve opvatting uit en werden zij door Willem III omarmd. De oorlogsminister en de legerleiding waren heel argwanend, omdat 'hun' geweldsmonopolie onder druk kon komen te staan, maar anderzijds was meer interesse van burgers in militaire zaken ook positief. Het landelijke samenwerkingsverband De Nederlandsche Weerbaarheidsbond werd niet alleen koninklijk goedgekeurd, maar stond via een koninklijk commissaris feitelijk onder toezicht vanuit het paleis.

Eind van de jaren zestig worden de weerbaarheidsorganisaties een geduchte politieke factor van onversneden conservatieve aard. De weerbaarheidsbeweging wordt een factor in de strijd om de macht over de krijgsmacht tussen koning en parlement. De reactie vanuit het leger tegen deze *Sunday soldiers* wordt ook feller. De (vrijtijds) schutterijofficiëren voelen zich bedreigd door de kritiek vanuit de (beroeps) legerofficiëren.

Boy Scouts

In deze gedachtegang is ook de snelle populariteit van de *Boy Scouts* van Robert Baden Powell (1857-1941) te verklaren⁹⁵¹. Deze generaal wilde de jongens (en Lady Olave Baden Powell (1889-1977), met wie Baden

---

een rol in deze beschouwingen. Spencer wordt – ondanks het feit dat zijn boek eerder verscheen dan dat van Darwin – wel de grondlegger van het sociaal-darwinisme genoemd; de term *survival of the fittest* komt van Spencer, niet van Darwin. Een neef van Darwin, Francis Galton (1822-1911) stelde in zijn publicaties de vraag van het effect van de voortplanting van zwakke en gestoorde leden van de samenleving; hij bepleitte in het belang van de evolutie van de mensheid vroege huwelijken tussen leden van de sociale bovenklasse, een vorm van wat hij noemde 'eugenetica', rasverbetering dus. Vanuit het sociaal-darwinistisch perspectief werden betogen gehouden voor castratie van zwakbegaafden, segregatie van de rassen en afschaffing van de armenzorg. In het sociaal-darwinistisch jargon worden voor sociale verschijnselen medisch-biologische termen gehanteerd als sociale pathologie en raciale hygiëne. Het sociaal-darwinisme is ook aangewend als verklaring en rechtvaardiging van het kapitalisme, waarin de economisch sterkste overwint.

Darwin stelde zelf in zijn latere boek *Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* uit 1871 dat zich door middel van de oorlog een selectie van volken voltrekt en dat hierdoor een vervolmaking van het mensengeslacht bereikt wordt. Ernst Haeckel (1834-1919) paste in zijn boek *Welträtsel* uit 1899 de biologische principes van Darwin letterlijk toe op de staat: hij ziet de staat als een lichaam en de burgers als cellen. De staat moet in competitie met andere staten als sterkste zien te overleven. Deze internationale selectie zou volgens een andere sociaal-darwinist er toe leiden, dat kleine landen het onderspit zouden delfen en alleen grote naties zouden overleven, tot uiteindelijk de gele wereld, de blanke wereld en de zwarte wereld elkaar op leven en dood zouden bestrijden.

Volgens de theorieën van de sociaal-darwinisten kan de oorlog gerechtvaardigd worden vanuit de begrippen natuurlijke selectie en de overleving van de sterken. Volgens Malthus was een zekere mate van misère – in de vorm van ziekte, ondervoeding en oorlog – noodzakelijk om de bevolkingsaanwas in toom te houden. De oorlog is een biologische noodzaak: het slagveld is nodig om de overproductie aan nageslacht van de inferieuren te corrigeren. Volgens een becijfering van Georges Vacher de Lapouge (1854-1936) eiste *la sélection militaire* per eeuw veertig miljoen slachtoffers: 600.000.000 liter bloed wordt vergoten. De oorlog is onvermijdelijk (*der Schicksalkrieg*), onmisbaar, om niet te zeggen essentieel voor de voortgang van de mensheid. Oorlog brengt het beste in de mens naar voren zoals moed, mannelijkheid, plichtsbef en opofferingsgezindheid.

Tegenover de stelling dat de oorlog een middel van natuurlijke selectie is, wordt gesteld dat de oorlog een *sélection à rebours* is: een averechtse selectie. Het zijn de sterken die strijden in de voorste linies en sneuvelen. In die zin beriepen ook pacifisten (in dit perspectief met 'vredebiologen' aangeduid) zich op het sociaal-darwinisme: een land doet zichzelf tekort als het zijn krachtige jeugd laat uitmoorden op het slagveld.

Maar in oorlogen sneuvelen wellicht minder mensen door kogels dan door ziekten; en dat lot treft dan weer de mensen met een zwak gestel. Soldaten die het slagveld overleven, zowel de kogels als de ziekten, zijn met vlag en wimpel door de natuurlijke selectie van de oorlog heen gekomen en zorgen bij uitstek voor een sterk nageslacht. Het is niet eenvoudig de ware betekenis en invloed van het sociaal-darwinisme te duiden. Elementen van sociaal-darwinisme zijn – in het vroegste stadium van zijn ontwikkeling – wel gebruikt om de Duitse overwinning in Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 verklaren: de superieure Duitsers tegenover de gedegeneerde Fransen. Hier verbinden socio-biologische theorieën zich met nationalisme en chauvinisme. In de legitimering, zo niet verheerlijking, van de oorlog in de negentiende eeuw zorgden de sociaal-darwinisten voor een deel van de argumentatie. Uit de opvattingen van de sociaal-darwinisten kan niet rechtstreeks een visie op de dienstplicht afgeleid worden, maar hun benadering van het volk, waarvan het sterkste deel het geweld overleeft en waarvan het zwakste deel ten onder gaat, impliceert een inschakeling van het hele volk bij de oorlog: dat kan niet anders door een vorm van dienstplicht.

950 Bevaart (1993), p. 413.

951 *Boy Scouts* van Engelse oorsprong zijn in zekere zin de tegenhanger van *die Wandervögel* (1896-1933), die zich vanaf het midden van de jaren negentig van de negentiende eeuw in Duitsland begonnen te manifesteren in intellectuele burgerlijke kringen (Harmen (1973), p. 361). Ook zij trokken de natuur in, maar de *Wandervögel*-beweging was meer verbonden met de *Reformpädagogik*, de *Freikörperkultur* en de *Lebensreform*-beweging en minder met militaristische Pruisische stromingen, al

Powell op 55-jarige leeftijd trouwde, later ook de meisjes) de ruimte geven zich te ontplooiën en te ontwikkelen op speelse wijze, maar met een militair georiënteerde organisatie inclusief rangen en uniformen. Deze jeugdbeweging legde nadruk op fysieke oefening en uithoudingsvermogen, op overleven in de natuur en op actief burgerschap (iedere dag een goede daad) en dat alles 'rein in gedachten, woord en daad'. Na een succesvolle militaire carrière, onder meer als de 'Held van Mafeking', (vanwege het beleg 1899-1900 tijdens de Boerenoorlog) startte Baden Powell zijn padvinderij met een eerste kamp op Brownsea Island in 1907, vastgelegd in zijn boek *Scouting for Boys* uit 1908. Er was in Nederland in het begin wel weerstand tegen het jeugdbewegingsconcept van Baden Powell, maar dat had vooral te maken met feit dat Baden Powell in de Boerenoorlog behoorde tot de tegenstanders van de Boeren, met wie Nederland sympathiseerde. De ideeën van Baden Powell vonden een vruchtbare grond bij jeugdorganisaties opgericht door of vanuit officieren van de krijgsmacht en de schutterij, zoals het Jongelingen Matrozenkorps Jong Nederland in Rotterdam, de Jongelingen Eerewacht Klein maar Dapper in Amsterdam uit 1897 en de jeugdafdeling van de Koninklijk Erkende Schiet (Weerbaarheids)Vereeniging Prins Hendrik in Tilburg uit 1904⁹⁵². De padvindersbeweging werd al snel ondersteund door prins-gemaal Hendrik (1876-1934) en generaal Van Heutsz (1851-1924). De padvindersbeweging heeft met zijn uniform (afgeleid van de Britse soldaat in Zuid-Afrika) en met zijn hiërarchische structuur altijd een militair imago gehad⁹⁵³. De interesse uit de militaire wereld voor de padvinderij als een soort vooropleiding voor het leger heeft daartoe bijgedragen.

Gymnastiek

De bevordering van het gymnastiekonderwijs paste ook in deze context. Het is de oeroude gedachte van *mens sana in corpore sano* (een gezonde geest in een gezond lichaam). Het gymnastiekonderwijs gaat terug op *Tumwater* Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852), de man van de *Tumschule* waarbij gymnastiek een plaats had als uiting van Pruisisch nationalisme.

Al in 1832 constateerde kolonel C.A. Geisweitz⁹⁵⁴:

Het meerendeel der krijgslieden, hetzij de in dienst tredende hetzij de zich in dezen bevindende, is ver af van die lichaamelijke, welke het wapengebruik vordert en tot wier verkrijging zij vatbaar zijn. Vreemd aan alle oefeningen tot hare ontwikkeling, is eene gebrekkige stelling, stijfheid, onbehendigheid en mangel aan genoegzame sterkte tot aanhoudende lichaamsinspanning, hun doorgaans eigen.

In 1890 was gymnastiekonderwijs ingevoerd als verplicht vak op de lagere scholen. Maar de uitvoering van de gymnastiek met strakke oefeningen als ware het exercities werd fel gekritiseerd. De opkomende sporters met voorop woordvoerder Pim Mulier (1865-1954) pleitten voor sport als spel, met plezier en strijd, met *fair play*. Dat was een betere voorbereiding op het leger. En ook in diensttijd moest sport een belangrijke plaats krijgen, zo schreef Mulier in 1898 aan minister Schneider, die er - in tegenstelling tot zijn opvolger Eland - wel oren naar had⁹⁵⁵.

Schietverenigingen

Ook het bevorderen van schietverenigingen past in het denken over volksweerbaarheid. In 1867 was er een koninklijk besluit verschenen waarin de schietverenigingen gereguleerd werden⁹⁵⁶. Het bevorderen 'van 's Lands weerbaarheid' werd daarbij als doelstelling vermeld: het geschiedde met 'prijzenswaardige ijver' en als 'loffelijk voorbeeld'. De commandanten van dergelijke schietverenigingen, hoe privaatrechtelijk ook, werden door de koning benoemd. Voorts bevatte het koninklijk besluit vele voorschriften over de

---

kwam hun oprichter Hermann Hoffmann (1875-1955) later wel in nazistische vaarwater terecht. De *Wandenvogel* uit het Duitse burgerlijk milieu hebben grote invloed gehad op de vrije jeugdbeweging afkomstig uit het Nederlandse arbeidersmilieu.

952 Van der Steen (2010), p. 36-45.

953 In Engeland zijn de *Boy Scouts* in de Eerste Wereldoorlog in grote getale ingeschakeld voor wacht- en patrouillediensten ter assistentie van de *Territorial Force*. Ook waren er nogal wat *Boy Scouts* door te liegen over hun leeftijd vrijwillig ingelijfd in het Engelse leger en uitgezonden naar de loopgraven in Frankrijk (Van Embden (2012), p. 22-23).

954 geciteerd bij Schulten en Prins (1980), p. 67.

955 Rewijk (2015), p. 206-207).

956 Besluit van den 12den Mei 1867, houdende vaststelling van eenige algemeene regelen voor de vereenigingen, ten doel hebbend om, door vrijwillige oefening in den wapenhandel en bijzonder in het schieten, 's Lands weerbaarheid te bevorderen, Stb. 1867, 40.

plaats die deze schietverenigingen bij openbare manifestaties links of rechts naast het leger en de schutterij dienden in te nemen.

Er is een hele strijd geweest of het Ministerie van Binnenlandse Zaken of het Ministerie van Oorlog de meest aangewezen toezichtinstantie op deze sector zou moeten zijn.

Leerplicht & weerplicht

Zelfs de invoering van de leerplicht werd in de beschouwingen over de volksweerbaarheid betrokken⁹⁵⁷. Niet alleen om het analfabetisme onder soldaten te bestrijden, maar ook het algemene niveau van de soldaten te verhogen, ook dus in moreel opzicht. In de loop van de negentiende eeuw was men in het leger op praktische gronden min of meer genoodzaakt om analfabete miliciens lezen en schrijven bij te brengen. Men sprak van 'kazerne-onderwijs'⁹⁵⁸.

Al op 13 november 1871 hield het onafhankelijke kamerlid Willem Wintgens een betoog over versterking van het vaderland, waarbij krijgsmacht en onderwijs verbonden werden:

Weerpligt en leerpligt moet de leuze zijn, waaronder die kruistogt voor ons volksbestaan aanvangt. Dat moet de keuze zijn om den vaderlandschen bodem te beveiligen en om ons op intellectueel gebied, in hoogere en lagere sferen, tenminste gelijken tred te doen houden met het overige Europa⁹⁵⁹.

Militair medewerker van De Telegraaf en oud-kapitein Polvliet hield in 1905 in het tijdschrift *De Gids* al een betoog voor een weerplicht na en naast een leerplicht. Daarin stak hij de loftrumpet over de opvoedkundige betekenis van de militieplicht⁹⁶⁰.

Grote invloed wordt toegeschreven aan een publicatie van Duitse militair Wilhelm Colmar Freiherr von der Goltz⁹⁶¹ (1843-1916), met name zijn boek uit 1883 *Das Volk in Waffen, ein Buch über Heerwesen und Kriegsführung unserer Zeit*, dat in 1892 onder de titel 'Het gewapende volk' in het Nederlands vertaald werd⁹⁶².

Het debat over de volksweerbaarheid heeft in tegenstelling tot de discussie over de afschaffing van het remplaçantenstelsel geen directe gevolgen gehad voor de wetgeving over de dienstplicht, maar speelde steeds op de achtergrond mee.

957 Het verband tussen dienstplicht en leerplicht was al eerder ingelegd. In het rapport van de Commissie tot onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende (onder voorzitterschap van Arnold de Vries Robbé (1814-1889), ingenieur en inspecteur van het Stoomwezen) van 28 november 1869, dat de laatste opmaat vormde tot de indiening door Samuel van Houten van zijn kinderwet van 1874, wordt gesteld:

Uit de militiestaten blijkt ook groot de categorie is van hen die als *arbeiders of werklieden* vermeld worden, doch wier eigenlijk beroep niet aangegeven is. Diezelfde staten wijzen tevens aan, hoe laag die gansche stand in lichamelijke ontwikkeling staat en hoe velen van hen ongeschikt zijn om de wapens te dragen. Meerder arbeidsvermogen zou hun toestand verheffen, en dat meerder arbeidsvermogen kan hun gegeven worden door betere vorming van hun verstand. Ook hunne kinderen werken – evenzeer als die der fabrieks-arbeiders – op jeugdigen leeftijd en verrigten arbeid die dikwijls boven hunne krachten is. Daarom zou ook voor hen schoolpligtigheid een heilzame maatregel zijn. Het kwaad dat men van het fabriekskind wil afweren zou dan ook niet hen meer treffen, en het voordeel dat men aan genen opdringt zal ook het deel van dezen wezen. Van een derde der nederlandsche mannelijke bevolking is 32% te klein om het land te verdedigen, en juist bij dat deel der bevolking worden gemeenlijk de verdedigers gezocht. Behalve de deelneming van hun lot, zal ook dit motief krachtig moeten wegen om het door ons voorgeslagen middel in overweging in overweging te doen nemen. Schoolpligtigheid is dan ook, ons inziens, het meest redelijke en het meest doeltreffende der wettelijke middelen om de lichamelijke en verstandelijke van het kind te verzekeren en te bevorderen (Rapport der Commissie tot onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende (1869), p. 22).

De commissie legt dus nadrukkelijk verband tussen een leerplicht voor kinderen en een arbeidsverbod van kinderen. De veronderstelling is dat door de leerplicht ook het aantal militieplichtigen dat wegens een te geringe lengte moet worden afgekeurd zal afnemen (zie Postma (1977), p. 145).

958 Schoenmaker (2009), p. 285 e.v. Het leger zag voor zich een taak in de opvoeding van de dienstplichtige soldaten.

959 geciteerd door Van der Meulen (2013), p. 471.

960 Polvliet (1905).

961 Von der Goltz kwam uit een Oost-Pruisische soldatenfamilie (die tot in de Tweede Wereldoorlog toe officieren aan het Duitse leger leverde). Onder koning Willem I was Friedrich Adrian Von der Goltz (1770-1849) van 1815 tot 1818 commissaris-generaal (minister) van Oorlog van Nederland.

962 Schoenmaker (2009), p. 270.

c. Politieke, maatschappelijke en religieuze maatsopvattingen over dienstplicht

Socialistisch antimilitarisme: de sociaal-democraten

Met de opkomst van het socialisme in de tweede helft van de negentiende eeuw begint een nieuwe ontwikkeling in het denken over oorlog en vrede, over weerbaarheid en dienstweigeren. De socialisten zagen de oorlog als een product van de macht der kapitalisten. Proletariërs van verschillende landen werden door middel van de dienstplicht tegen elkaar opgezet om een onderlinge strijd van de kapitalisten te bevechten. De Eerste Wereldoorlog werd door sommige socialisten als een bewijs van deze theorie gezien. Maar een internationale solidariteit van de socialisten kon ook op geen enkele wijze deze oorlog voorkomen; het nationalisme kreeg toch de boventoon.

In het partijprogramma van de op 26 augustus 1894 in Zwolle opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) handelt paragraaf VI over defensie:

Afschaffing van het militaire stelsel, invoering van algemeene weerplicht in plaats van het staande leger.
Beslissing van internationale geschillen langs scheidsrechtelijke weg⁹⁶³.

Deze bepaling gaat terug op artikel 3 van het *Erfurter Programm* van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* uit 1891; sommige zinsdelen van de Nederlandse tekst zijn een rechtstreekse vertaling uit het Duits:

Erziehung zur allgemeinen Wehrhaftigkeit. Volkswehr an Stelle der stehenden Heere. Entscheidung über Krieg und Frieden durch Volksvertretung. Schlichtung aller internationalen Streitigkeiten auf scheidsgewerlichem Wege.

Deze algemene weerplicht, zoals die geformuleerd is in de partijprogramma's van de SPD en SDAP impliceert een volledig militieleger (dus ook geen beroepskader) waaraan iedere burger zonder uitzondering diende deel te nemen⁹⁶⁴.

Socialistisch antimilitarisme: de communisten

Voor de communisten was er een wezenlijk onderscheid tussen een landenoorlog en de burgeroorlog. Bij dit laatste ging het om de revolutionaire strijd tussen de klassen, tussen proletariërs en de bourgeoisie. Volgens de theorie van Marx (1818-1883) en andere socialistische denkers kon er geweld gebruikt worden om het ideaal van de klasseloze maatschappij te verwezenlijken en daarna te verdedigen tegen aanvallen van de kapitalisten.

Geweld is een product van het kapitalisme. Friedrich Engels (1820-1895) heeft meer over de rol van het geweld geschreven dan Marx⁹⁶⁵. Engels zette zijn opvatting in zijn betoog *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, kortweg 'Anti-Dühring' genoemd, uit 1878. Hij reageerde op de publicaties van Eugen Dühring (1833-1921), een socialist uit de kringen van de sociaal-democratie, die betogen hield tegen het kapitalisme én het communisme, tegen de christenheid én het jodendom.

Volgens Dühring is de hele geschiedenis te herleiden tot de onderdrukking van de ene mens door de andere mens. Zo maakte Robinson Crusoe⁹⁶⁶ 'met de degen in de hand' de op zijn onbewoond eiland de aangespoelde Vrijdag tot zijn knecht. Vrijdag kon dus economische meerwaarde voor Robinson Crusoe gaan produceren. Maar Engels vroeg zich af: hoe komt Robinson Crusoe aan zijn degen? Die groeien toch niet

⁹⁶³ Tromp (2002), p. 498.

⁹⁶⁴ Dat de sociaal-democratie geen aanhanger was van een principieel antimilitarisme, blijkt ook uit de SDAP-reactie op beschuldigingen van AR-voorman Abraham Kuypers dat de partijleiding een *vaderlandslose Rotte* zou zijn. Kuypers nam deze uitdrukking over uit een rede van keizer Wilhelm II in 1895 ter gelegenheid van de 25-jarige herdenking van de Slag bij Sedan in 1870; de leiding van de Duitse sociaal-democratische partij noemde hij *eine Rotte von Menschen, nicht wert, den Namen Deutscher zu tragen, vaterlandslose Feinde der göttlichen Weltordnung* (een troep mensen, onwaardig de naam Duitser te dragen, vaderlandsloze vijanden van de goddelijke wereldordening).

SDAP-kamerlid Schaper reageerde op het verwijt 'vaderlandloos' met de uitspraak: 'En durf ik hier ook thans te zeggen, dat wij, sociaal-democraten, de eersten zullen zijn om aan de grenzen het vaderland te verdedigen' (Kamerstukken, 1902-1903, II, Handelingen, 8 december 1902). Deze krachtige, bijna militaristische uitspraak leverde overigens wel weer een intern debat binnen de SDAP op (Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 3, p. 526). De Eerste Wereldoorlog zou de lakmoesproef voor de SDAP worden.

⁹⁶⁵ Zo schreef Friedrich Engels de tekst van het trefwoord *army* in *The New American Cyclopaedia, a popular dictionary of general knowledge*, in 16 delen verschenen tussen 1857 en 1866 (deel 2, 123-139). Hij etaleerde daarin diepgaande kennis van de militaire geschiedenis.

⁹⁶⁶ De situatie van Robinson Crusoe, beschreven in de roman van Daniel Defoe uit 1719, is een geliefd voorbeeld voor economen om economische theorieën mee te demonstreren, met name op het terrein van consumenten- en producentengedrag.

aan de bomen op dat eiland? Die vraag werd door Dühring niet gesteld noch beantwoord. De geweldsmiddelen zelf zijn een economisch product. Het leger is afhankelijk van de economie:

Nichts ist abhängiger von ökonomischen Vorbedingungen als grade Armee und Flotte. Bewaffnung, Zusammensetzung, Organisation, Taktik und Strategie hängen vor allem ab von der jedesmaligen Produktionsstufe und den Kommunikationen. Nicht die 'freien Schöpfungen des Verstandes' genialer Feldherren haben hier unwägend gewirkt, sondern die Erfindung besserer Waffen und die Veränderung des Soldatenmaterials; der Einfluß der genialen Feldherren beschränkt sich im besten Fall darauf, die Kampfweise den neuen Waffen und Kämpfen anzupassen.

Niets is zo afhankelijk van economische voorwaarden als juist leger en vloot. Bewapening, samenstelling, organisatie, tactiek en strategie hangen vóór alles af van het bestaande productiepeil en van de verkeersmiddelen. Niet de 'vrije schepingen van het verstand' van geniale veldheren hebben hier revolutionerend gewerkt, maar de uitvinding van betere wapens en de veranderingen in het soldatenmateriaal; de invloed van geniale veldheren beperkt zich in het beste geval tot het aanpassen van de strijdwijze aan de nieuwe wapens en strijders⁹⁶⁷.

Engels ging hier uitvoering in op de ontwikkeling van de gevechtstactieken met opstellingen in linies of in colonnes en de inzet van tirailleurs. Hij wees op het tactisch verschil tussen een infanterist, die 75 stappen per minuut kon zetten en een infanterist die 100 stappen per minuut haalde. Hij meende dat het huidige geweer met getrokken loop en met achterlading van de kogels niet meer verbeterd kon worden⁹⁶⁸.

Bezwaren tegen oorlog, leger en dienstplicht zijn van zuiver politieke aard. Het leger dat de belangen van het kapitalisme dient, kan ook gebruikt worden tegen de arbeiders in hun strijd voor hun belangen. Het leger kan stakingen breken, demonstraties uiteenjagen en arbeidersbuurten bezetten. Toch is in het zuiver marxisme dienstweigering niet geaccepteerd. Dienstweigering is als politieke daad te zeer een individueel protest, dat de eenheid in de strijd van de massa kan verzwakken: alleen een gewapende arbeidersklasse is onoverwinnelijk.

Friedrich Engels gaf de volgende visie op het militarisme en de daaruit voortkomende dienstplicht:

Aber dieser Militarismus trägt auch den Keim seines eignen Untergangs in sich. Die Konkurrenz der einzelnen Staaten untereinander zwingt sie einerseits, jedes Jahr mehr Geld auf Armee, Flotte, Geschütze etc. zu verwenden, also den finanziellen Zusammenbruch mehr und mehr zu beschleunigen; andererseits mit der allgemeinen Dienstplicht mehr und mehr Ernst, und damit schließlich das ganze Volk mit dem Waffengebrauch vertraut zu machen; es also zu befähigen, in einem gewissen Moment seinen Willen gegenüber der kommandierenden Militärherlichkeit durchzusetzen. Und dieser Moment tritt ein, sobald die Masse des Volks - ländliche und städtische Arbeiter und Bauern - einen Willen hat. Auf diesen Punkt schlägt das Fürstenheer um in ein Volksheer; die Maschine versagt den Dienst, der Militarismus geht unter an der Dialektik seiner eignen Entwicklung. ... Und das bedeutet die Sprengung des Militarismus und mit ihm aller stehenden Armeen von innen heraus.

Maar dit militarisme draagt de kiem van zijn eigen ondergang in zich. De concurrentie van de afzonderlijke staten onderling dwingt deze enerzijds ieder jaar meer geld voor leger, vloot, geschut enzovoorts te besteden als ook de financiële ineenstorting dus steeds meer te verhaasten; anderzijds steeds meer ernst te maken met de algemene dienstplicht en zo tenslotte het gehele volk vertrouwd te maken met het gebruik van wapens; het dus in staat te stellen op een gegeven ogenblik zijn wil tegenover de bevelvoerende militaire autoriteiten door te zetten. En dit ogenblik breekt aan zodra de massa van het volk - de arbeiders en de boeren van stad en land - een wil heeft. Op dat punt slaat het vorstenleger in een volksleger om, de machine weigert dienst, het militarisme gaat aan de dialectiek van zijn eigen ontwikkeling te gronde. ... En dat betekent de verbrijzeling van het militarisme en daarmee van alle staande legers van binnen uit⁹⁶⁹.

Tegenover de slagzin van de pacifisten 'de wapens neer!' stellen de communisten de leuze 'de wapens hier!', doelend op de bewapening van het volk ter bevrijding van het kapitalistische juk.

967 Engels (1978), p. 195.

968 Engels (1978), p. 196-199.

969 Engels (1973), p. 26-27.

Op het congres van de Eerste Internationale in 1868 in Brussel werd op voorstel van de Belgische arts César de Paepe (1841-1890)⁹⁷⁰ een resolutie aangenomen, waarbij de arbeiders werden aangespoord door werkstaking oorlogen onmogelijk te maken. Op de congressen van 1891 en 1893 werd een dergelijke resolutie wel ingediend, maar niet meer aanvaard. In de voorgestelde resolutie van 1893 werd ook dienstweigering als middel om de oorlog te bestrijden genoemd. In 1893 werd wel een motie aanvaard die de schuld voor het militarisme legt bij het kapitalisme: 'De val van het kapitalisme is de wereldvrede'.

Socialistisch antimilitarisme: de anarchisten

De grondslagen van het anarchistische denken zijn te vinden bij de Fransman Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865); zijn stelling was *la propriété, c'est le vol*, eigendom is diefstal. Zijn gedachtegoed werd verder ontwikkeld door de Russen Michael Bakoenin (1814-1876) en Peter Kropotkin (1842-1921). Een vierde grondlegger van het anarchisme was de Duitser Max Stirner (1806-1856).

Tussen 1880 en 1914 ligt het hoogtepunt in de geschiedenis van het anarchisme, zowel in Europa als in de Verenigde Staten. Op 3 mei 1886 vond in Chicago een betoging plaats van stakende arbeiders van de McCormick-fabrieken, op 4 mei 1886 vond een demonstratie plaats op de Haymarket. 1 mei was voor de Amerikaanse arbeiders een belangrijke dag, omdat op die datum de jaarcontracten werden vernieuwd. De betoging werd door de politie gewelddadig neergeslagen; er vielen aan beide zijden dodelijke slachtoffers. Acht mensen werd verantwoordelijk gehouden voor het geweld aan de zijde van de demonstranten. Vier mensen, van wie twee met een anarchistische achtergrond, werden opgehangen⁹⁷¹. Zij werden als 'de martelaren van Chicago' symbool van de linkse strijd. 1 mei werd later de internationale dag van de arbeidersbeweging⁹⁷².

Anarchisme blijkt voor een aantal mensen geen permanente levensovertuiging te zijn, die, eenmaal omarmd, met grote continuïteit wordt aangehangen. Men ontwikkelt zich en ook de buitenwereld ontwikkelt zich. In de biografie van het anarchisme is die dynamiek goed zichtbaar. Zo verdedigde de Rus Kropotkin, na zijn anarchistische periode van 1872 tot 1886 voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de uitbreiding van de dienstplicht met het oog op de strijd tegen Duitsland⁹⁷³. Er was niet alleen dynamiek binnen het linkse spectrum, er zijn ook voorbeelden van een overstap naar (uiterst) rechts in de vorm van fascisme en nationaal-socialisme⁹⁷⁴.

Rond de eeuwwisseling is er een reeks van anarchistische moordaanslagen op vorsten en presidenten⁹⁷⁵, met name door individuele anarchisten⁹⁷⁶. Naast deze moordaanslagen zijn er bomaanslagen op openbare

970 De Paepe was een aanhanger van anarchist Proudhon; hij schoof in de loop van de tijd steeds meer in de richting van de socialist Marx. Hij trachtte beide stromingen te verzoenen. Domela Nieuwenhuis (die – in omgekeerde richting – van socialist anarchist werd) beschouwde De Paepe als een vriend en geestverwant en werkte met hem samen in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. De Paepe richtte in 1874 een van de voorlopers van de Belgische socialistische partij op. Hij zette zich ook in voor de vernederlandsing van de rechtspraak en van het middelbaar en hoger onderwijs en voor de tweetaligheid van de openbare diensten. De Paepe was in 1882 hoofdpersoon in *le drame du Boulevard Anspach*, toen hij partijgeenoot en huisvriend Arthur Duverger (pseudoniem van Arthur Boghaert) die met de echtgenote van De Paepe een relatie had aangeknoopt neerschoot (zonder hem te doden) (zie ook Stutje (2012), p. 135-136).

971 Blond (1973), p. 11-38.

972 De katholieke kerk gaf later een eigen invulling van 1 mei door er een religieuze feestdag van Sint Jozef de Werkman van te maken.

973 Kropotkin (1978), p. 12.

974 Zo schoof de eerste moderne dienstweigeraar J.K. van der Veer van anarchist en antimilitarist door naar pleitbezorger van Britse militaire vernietiging van Duitsland, zo ontwikkelde Alexander Cohen zich van anarchist tot monarchist en later tot aanhanger van de rechtse *Action Française*, zo ontwikkelde de beroepsmilitair Paul Kiës (1895-1968) zich tot sociaal-democraat, flirtte vervolgens met het communisme om te eindigen bij het nationaal-socialisme (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 7, p. 108-113), zo wendde SDAP-kamerlid Jan Duys (1877-1941) zich in de jaren dertig af van de sociaal-democratie en kwam uiteindelijk terecht bij de NSB (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 5, p. 65-72 en Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 4, p. 123-125), zo ging sociaal-democraat en VARA-oprichter Germit Jan Zwertbroek (1893-1977) over naar het communisme om terecht te komen bij het fascisme (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 1, p.165-167). Of hebben we hier te maken met de uitspraak *A young man who isn't a socialist hasn't got a heart; an old man who is a socialist hasn't got a head* (wie in zijn jeugd niet links is heeft geen gevoel, wie het later nog is geen verstand), die in een aantal variaties aan Benjamin Disraeli, Georges Clemenceau, George Bernard Shaw, Winston Churchill en Bernard Russell wordt toegeschreven?

975 De Russische tsaar Alexander II (1818-1881) werd in 1881 vermoord door de Rus Ignaty Grinevitsky (1856-1881), de Franse president Sadi Carnot (1837-1894) in 1894 door de Italiaan Santo Jeronimo Caserio (1873-1894), de Oostenrijkse keizerin Elisabeth (Sissi) (1837-1898) in 1898 door de Italiaan Luigi Lecheni (1873-1910), de Italiaanse koning Umberto I (1844-1900) in 1900 door de Italiaan Gaetano Bresci (1869-1901), de Amerikaanse president William McKinley (1843-

gebouwen, maar ook bankovervallen en andere gewelddadige activiteiten om maatschappelijke onrust te veroorzaken en ook de anarchistische activiteiten te financieren. In Frankrijk waren anarchisten actief als 'autobandieten', omdat zij om zich snel te verplaatsten gebruik maakten van gestolen nieuwerwetse automobielen; zij beroofden banken om hun tijdschrift te kunnen betalen⁹⁷⁷. Bendeleider Jules Bonnot kwam in 1912 om in een vuurgevecht met de politie⁹⁷⁸. Door dit alles werd het anarchisme onmiddellijk geassocieerd met terrorisme.

Afwijzing van staatsgezag (*an-archos*, geen regering) was het gemeenschappelijk kenmerk van de anarchisten⁹⁷⁹. Hoe een maatschappelijke organisatie dan wel gestalte moest krijgen, dat was continu een punt van discussie. Zelforganisatie en zelfbestuur, coöperatieve werk- en levensvormen waren dan mogelijke alternatieven. In die afwijzing van het staatsgezag viel ook de afwijzing van het leger. Het leger was, net als de politie, een instrument in handen van de heersende klasse, dat werd ingezet om de bestaande orde in stand te houden.

De anarchisten zijn – in het kader van deze studie – te onderscheiden in hen die geen geweld (willen) gebruiken en hen die wel geweld (willen) gebruiken. De anarchistische stromingen zijn in de loop van de tijd verbonden met andere maatschappelijke vernieuwings- en protestbewegingen: syndicalisten, vegetariërs, vrijdenkers, seksuele hervormers, esperantisten, geheelonthouders, neo-malthusianen, vrij-gehuwden, landbezithervormers, coöperatieven, anti-kolonialisten en uiteraard ook dienstweigeraars.

In Nederland kreeg het antimilitaristisch element van het socialisme gestalte in de anarchistische vleugel. Daarbij heeft F. Domela Nieuwenhuis in Nederland, maar ook internationaal een belangrijke rol gespeeld. Van oorsprong was hij Luthers predikant, zoals velen die zich in het begin van de twintigste eeuw met dienstweigeren hebben beziggehouden.

Domela Nieuwenhuis evolueerde tijdens zijn leven *van christen tot anarchist* (zoals zijn memoires getiteld zijn, maar daar zat de fase van de socialist nog tussen). Hij was de opsteller van de niet-aanvaarde resoluties op de internationale socialistische congressen van 1891 in Brussel en van 1893 in Zürich. In deze ontwerp-resoluties werd voorgesteld, dat de socialistische beweging ingeval van een mobilisatie moest oproepen tot een algemene werkstaking. Wilhelm Liebknecht (1826–1900)⁹⁸⁰ van de *Sozialdemokratische Partei Deutschland* verzette zich tegen een dergelijke benadering. De revolutie zou volgens de theoretische analyses in een groot industrieel land, zoals Duitsland, Frankrijk of Engeland, moeten gaan plaatsvinden. Dan kunnen kleinere landen niet de wet gaan voorschrijven aan grotere landen. In Duitsland, waar in 1890 de anti-socialistenwetten van Bismarck waren ingetrokken, zouden partijen die ingeval van oorlog een werkstaking zouden uitroepen verboden en vervolgd worden. Liebknecht kwalificeerde de bijdrage van Domela aan dit debat als een *Wolkenkuckuckshelm* (een koekekoekshuisje in de wolken: utopia dus), als dromerig en dweperig⁹⁸¹. De rede van Domela Nieuwenhuis, die in Zürich zo weinig weerklank vond, werd later in Nederland in vertaling als brochure uitgegeven⁹⁸².

In een rede voor de sociaal-democratische militairenbond met als titel *Wat betekent militaire dienstweigeren in 1893?* had Domela Nieuwenhuis nog zijn twijfels over het nut van dienst te weigeren, maar meende hij wel dat de soldaten met groot verlot aangespoord zouden moeten worden niet te reageren bij een mobili-

1901) in 1901 door de Amerikaan van Poolse afkomst Leon Czolgosz (1873–1901), de Oostenrijkse kroonprins Franz Ferdinand (1863–1914) en zijn echtgenote Spohie Chotek (1868–1914) in 1914 door de Bosniër Gavrilo Princip (1894–1918).
976 Of is dat een schoolvoorbeeld van de stijlfiguur pleonasme? Anarchisten zijn per definitie individualisten? In ieder geval zijn de twee laatste decennia van de negentiende eeuw de hoogtijdagen het individuele anarchisme. Domela Nieuwenhuis zag de noodzaak van een organisatorische vormgeving van het anarchisme. De anarchosyndicalisten gebruikten de vakbond als organisatievorm; daarbij verzetten zij zich tegen centralistische tendenzen, maar pleitten zij voor directe actie, zelfbestuur en solidariteit. Het collectief-anarchisme van Michael Bakoenin en het anarchocommunisme van Peter Kropotkin vormen de grondslagen van het anarchosyndicalisme. Max Stirner pleitte daarentegen voor het individuele anarchisme van de daad.

977 Constandse (1935).

978 Drie andere anarchisten kwamen onder de guillotine. Een andere met de autobandieten verbonden anarchist Emile Armand, eerder veroordeeld wegens het drukken van vals geld, zwoer het geweld af en kwam in de Eerste Wereldoorlog in de gevangenis terecht wegens opruiing tot desertie (zie de voorrede van Constandse (1935)).

979 Zie hierover Holterman (1973).

980 Hij was de vader van marxist en antimilitarist Karl Liebknecht (1871–1919), die in 1919 samen Rosa Luxemburg als leden van de *Spartakusbond* door officieren van de *Garde-Kavallerie Schützen Division*, een rechts-conservatief paramilitaire *Freikorps*, werd vermoord.

981 Stutje (2012), p. 207.

982 Domela Nieuwenhuis [1893].

satiebevel⁹⁸³. En dat is in principe een daad van (individuele) dienstweigering, zo mag men uit de woorden van Domela Nieuwenhuis concluderen.

Domela Nieuwenhuis gaf vanaf 1879 het blad 'Recht voor Allen' uit. Veel anarchisten hebben daar aan meegewerkt, zoals Alexander Cohen (1964-1961) na afloop van zijn KNIL-contract⁹⁸⁴.

Vanaf 1894 ontwikkelde Domela Nieuwenhuis steeds meer tot anarchist. Hij zwoer de parlementaire weg om de socialistische idealen te bereiken af: het parlement kwalificeerde hij als *parler-mentir*, een combinatie van *parler* (praten) en *mentir* (liegen). De parlementaire socialisten richtten op 26 augustus 1894 in Zwolle de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij op; Troelstra werd de grote SDAP-voorman. Domela Nieuwenhuis ruilde Marx (met zijn nadruk op de rol van de staat) in voor Bakoenin (voorzitter voor revolutie van onderaf)⁹⁸⁵.

Wat Domela Nieuwenhuis niet voor elkaar kreeg op de internationale socialistische congressen van 1891 en 1893 lukte hem wel op het Internationaal Vrijdenkers Congres in 1902 in Parijs: een aanvaarde motie tegen het militarisme, dat onverenigbaar wordt geacht met het vrije denken: de laatste streed met wapens van de rede, het eerste met wapens van geweld⁹⁸⁶.

Op initiatief van de Franse anarchist Charles Malato (1857-1938)⁹⁸⁷ organiseerde Domela Nieuwenhuis op 26 juli 1904 in Amsterdam een internationaal antimilitaristisch congres. Domela steunde in de organisatie ervan onder meer op de uiterst vrijzinnige predikant dominee Nico Schermerhorn (1866-1956, aange trouwde neef van Domela Nieuwenhuis) en vakbondsman Harm Kolthek⁹⁸⁸. Het congres zette zich voort in een Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV), die zich ten doel stelde alle consequente antimilitaristen te verenigen in de strijd tegen kapitalisme, militarisme, imperialisme. De IAMV hield in 1907 een tweede congres in Amsterdam, gelijktijdig met en in concurrentie met het Internationaal Anarchistisch Congres, waar voor de richting van het syndicalisme – de vakbondactie dus – werd gekozen. Tot een nieuwe impuls voor het antimilitarisme kwam het niet, mede door de steeds geïsoleerder positie van Domela Nieuwenhuis⁹⁸⁹.

Voor de socialistische jeugdbeweging heeft zich intensief beziggehouden met het militarisme. Het is begrijpelijk, omdat het vooral de jongeren zijn die geconfronteerd worden met de meest directe uiting van het militarisme, de dienstplicht.

Beïnvloed door onder andere de actieve Belgische zusterorganisatie de 'Socialistische Jonge Wacht' (*Jeune Garde Socialiste*) die in die tijd reeds onder de parolen *breng de bajonetten aan het denken en stel het leger van binnen uit buiten gevecht* een vorm van protestdienst organiseerde⁹⁹⁰, voerden rond 1890 leden van de Sociaal-Democratische Jongelieden Bond (SDJB) bij de lotingslokalen propaganda tegen de 'bloedwet' (naar de Franse aanduiding *impôt de sang*). Daarmee werd de militiewet bedoeld. Het manifest 'De Bloedbelasting' geschreven door Louis Schotting (1870-1957) verscheen in 1889 in een oplage van 25.000 exemplaren⁹⁹¹.

983 Zijn eigen zoon Ferdinand jr (1871-1911) stuurde hij, toen deze dienstplichtig werd naar het buitenland om er te gaan studeren. Vader Ferdinand overwoog, dat zoon Ferdinand met zo'n omstreken vader in het leger geen leven zou hebben. Friedrich Engels, met wie hij erover correspondeerde zag overigens geen bezwaar om een remplaçant in te huren, behalve als het slecht zou vallen in de publieke opinie (Stutje (2012), p. 313).

984 Alexander Cohen kwam uit Groningen en had in 1882 getekend voor het KNIL; hij zat drie van de vijf jaar van zijn contract in Indië in detentie wegens allerlei vormen van insubordinatie; hij wordt weken 'aan de kogel gesloten' en krijgt verschillende keren twintig rietslagen (Cohen, (1960), p. 61-124). Wegens een opruiend artikel in 'Recht voor Allen' moest hij in 1888 naar het buitenland vluchten, eerst naar Gent en na dreigende uitzetting uit België, naar Parijs. In 1893 werd hij ook Frankrijk uitgezet. In Nederland moest hij alsnog zijn straf uitzitten. Na zijn gevangenisstraf gingen Cohen en zijn vrouw in Den Haag wonen. De Cohens en de Domela's kwamen bij elkaar over de vloer, al hoewel Bertha Domela Nieuwenhuis zich tegen J.K. van der Veer (de eerste moderne dienstweigeraar zie § 5.3.1) liet ontvallen dat het bij de Cohens maar een vieze boel was en dat zij te lui waren om te werken. Deze roddel bereikte via Van der Veer ook weer de Cohens (Stutje (2012), p. 271-272). In 1905 werd Alexander Cohen correspondent van De Telegraaf in Parijs.

985 zie uitvoerig Stutje (2012), hoofdstuk 9.

986 Noordegraaf (2006), p. 221.

987 Hij was de kleinzoon van een veldmaarschalk in dienst van de laatste koning van Napels Ferdinand IV (1751-1825); zijn vader werd met zijn gezin wegens zijn aandeel in de Commune van Parijs van 1871 naar Nieuw-Caledonië verbannen. Charles Malato, vriend van de Spaanse anarchist Francisco Ferrer, heeft een groot aantal boeken over sociale thema's op zijn naam staan.

988 Stutje (2012), p. 313-314.

989 Stutje (2012), p. 332-335.

990 De Socialistische Jonge Wacht was in het najaar van 1886 ontstaan, onder meer uit de Gentse Groep van Lotelingen. Er werden geschriften als *Le Consort* en *De Loteling* verspreid, vanaf 1890 in een oplage van 70.000 exemplaren (De Vos (1985), p. 258).

991 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 1, p. 107-109.

De toen 19-jarige Schotting, later journalist bij het Algemeen Handelsblad, stond hiervoor terecht en hoorde twee maanden tegen zich eisen.

Twee propagandisten voor dienstweigering Karel Antonie Bos (1846-1899) en C.G. Tieman werden op 27 januari 1891 veroordeeld tot acht respectievelijk zes maanden wegens het op 16 februari 1890 verspreiden van strooibiljetten met de tekst 'aan de slachtoffers van de bloedwet'. Zij verlieten het land, maar keerden terug om alsnog hun gevangenisstraf uit te zitten; Bos zat van 20 augustus 1892 en 17 april 1893 in de gevangenis⁹⁹².

Een andere socialistische voorman, Janus van Emmenes (1857-1906), werd in 1895 tot negen maanden gevangenisstraf veroordeeld, omdat hij zich in een bijeenkomst in opruiende zin had uitgelaten over de militiewet⁹⁹³. Ook waren enige leden van de SDJB op beperkte schaal actief binnen het leger.

De propaganda voor dienstweigering leidde niet direct tot een concrete weigering van een militieplichtige.

Christelijk pacifisme: Tolstoi en de christen-socialisten

Het christelijk denken over deze problematiek kreeg een nieuwe impuls door de ideeën van de Russische edelman-schrijver Leo Tolstoi (1828-1910). Na een geslaagd leven als officier in de Krimoorlog, grootgrondbezitter, romanschrijver ('Oorlog en Vrede' uit 1869 en 'Anna Karenina' uit 1876) en intellectueel maakte hij op 57-jarige leeftijd een ernstige geestelijke crisis door, die zijn maatschappelijke en religieuze opvattingen radicaal wijzigde. Grondslag van zijn nieuwe levensbeschouwing was de liefde, opgevat als in praktijk gebrachte redelijkheid. Hij baseerde zich op de bijbel, die hij zo op oorspronkelijke wijze interpreteerde, dat hij in conflict kwam met de gevestigde Russisch-orthodoxe kerk, die hem uiteindelijk in 1901 excommuniceerde. In zijn boek *Het Koninkrijk Gods is binnen U lieden* (1893) verklaarde hij zich op grond van de bijbel voorstander van volstrekte geweldloosheid. Hij werd vooral geïnspireerd door de Bergrede. Ook revolutionaire geweld verwierp hij als niet-ethisch.

Vanuit zijn landgoed, Jasnaya Polyana⁹⁹⁴, heeft Tolstoi, tot zijn dood in 1910, een geweldige invloed gehad op de geestelijke bewegingen in de wereld. Mahatma Gandhi (1869-1948), de Indiase nationale leider, die de beginselen van geweldloosheid en burgerlijke ongehoorzaamheid met succes in de politieke praktijk heeft verwezenlijkt, heeft zijn opvattingen over het geweld mede ontwikkeld door de ideeën van Tolstoi. Ghandhi en Tolstoi hebben over deze vraagstukken schriftelijk van gedachten gewisseld, naar aanleiding van een opmerking van Tolstoi dat de Indiërs zelf het geweld accepteerden, doordat 200 miljoen Indiërs zich lieten knechten door 30.000 Engelsen.

In Nederland werden de ideeën van Tolstoi verkondigd door L.A. Bähler (1867-1941), dominee te Schiermonnikoog⁹⁹⁵. Bähler heeft met J.K. van der Veer (1869-1928) (de eerste moderne dienstweigeraar, zie verderop) en anderen van 1900 tot 1909 het blad *Vrede* uitgegeven waarin de ideeën van Tolstoi verkondigd werden en dienstweigering gepropageerd werd.

Bähler hield, geïnspireerd door Tolstoi, op 28 april 1897 een betoog voor een vergadering van vooruitstrevende theologen in Amsterdam onder de titel 'Hoe uit godsdienstig oogpunt te oordelen over dienstweigering?'. Zijn syllogistische redenering was als volgt: (I) God is Liefde, (II) Godsdienst is werkzaam in dienst der liefde, (III) Krijgsdienst is werkzaam in dienst der vijandschap, en (IV) Weigering van krijgsdienst is dus plicht van de godsdienstige mens. Hij nam het in deze bijeenkomst op voor een uit Sneek afkomstige dienstweigeraar⁹⁹⁶. Deze rede was voor het Provinciaal kerkbestuur van Friesland aanleiding om in actie te komen. In artikel 11 van het Algemeen Reglement van de kerk stond namelijk dat het een kerkelijke functionaris niet past om de liefde voor Koning en Vaderland te ondermijnen. Uiteindelijk resulteerde dit in een officiële berisping door de Hervormde Kerk⁹⁹⁷.

992 Bymholt (1976), p. 673. Constandse noemt hen in zijn inleiding tot het dagboek van totaalweigeraar Stephan Kraan ten onrechte 'weigeraars', maar zij weigerden zelf geen dienst, maar maakten propaganda voor dienstweigering (Kraan (1982), p. 7). Zie ook Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 5, p. 20-23).

993 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 2, p. 44.

994 Het landgoed Jasnaya Polyana (Ясная Поляна) was gelegen bij de Russische stad Tula, 200 kilometer van Moskou; de naam betekent 'heldere open plek'.

995 Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 5, p. 15-17.

996 Daarmee wordt bedoeld J.K. van der Veer die geboren te Hijlaard als jongen in Sneek heeft gewoond; de dienstweigering had ruim een half jaar te voren in Middelburg plaatsgevonden (zie § 5.3.1).

997 volgens www.bahler.nl.

Zoals ook uit de ontwikkeling in het denken van Van der Veer blijkt, liepen zo rond de eeuwwisseling bij veel activisten socialistische en christelijke motieven door elkaar. Men zocht en vond inspiratie bij zowel Marx als bij Tolstoj. Vanuit de beide bewegingen, het socialisme en het christendom, werd een nieuwe stimulans gegeven aan het antimilitarisme.

Het valt te begrijpen dat het engagement met deze problematiek het sterkste was in de beweging die inspiratie vond in beide geestelijke stromingen tegelijk, de christen-socialisten. Het waren voornamelijk predikanten uit de na de Doleantie van 1886 en de Afscheiding van 1834 gevormde gereformeerde kerken die in 1907 de Bond van Christen-Socialisten oprichtten. Later voegde zich hierbij een aantal vrijzinnige predikanten uit de hervormde kerk, onder andere Bart de Ligt (1883-1933) die een van de grote activisten van de vredesbeweging uit de eerste helft van de twintigste eeuw zou worden.

De christen-socialisten beschouwden het socialisme als een uiting van het christendom. De bestaande socialistische beweging was naar hun mening echter te zeer op het historisch-materialisme georiënteerd. Het socialisme was voor hen in belangrijke mate ook een geestelijke stroming. Het antimilitarisme dat door de Bond werd gepropageerd uitte zich onder meer door een grote betrokkenheid op de dienstweigeringsproblematiek van die tijd.

Christelijk pacifisme: de Doopsgezinden

De doopsgezinden, de oudste van de pacifistische bewegingen, stonden niet op een radicaal of revolutionair standpunt, maar hadden wel een consequente en consistente houding. De doopsgezinden hadden in de loop van de negentiende eeuw geprofiteerd van de verwezenlijking van de vrijheid van godsdienst. Er waren rond 1800 ongeveer 26.000 doopsgezinden, rond 1700 nog 160.000⁹⁹⁸; rond 1900 was het aantal ongeveer 58.000. De negentiende eeuw werd wel de gouden eeuw van de doopsgezinden genoemd. De doopsgezinden waren van een min of meer getolereerde, maar geïsoleerde broedergemeente geworden tot een gewoon en geaccepteerd kerkgenootschap dat meer ruimte kreeg om een eigen structuur en opleiding op te zetten. Na een reeks afsplitsingen en schisma's in de voorafgaande eeuwen werd in 1811 de Algemene Doopsgezinde Sociëteit⁹⁹⁹ opgericht als landelijke overkoepeling; het in 1735 in Amsterdam opgerichte Doopsgezind Seminarium ging vanaf 1811 de opleiding van alle doopsgezinde predikanten en voorgangers verzorgen¹⁰⁰⁰.

De doopsgezinden hadden bij de eeuwwisseling een maatschappelijk gewaardeerde plaats ingenomen. Dat ging samen met meer gematigde opvattingen. De verworven godsdienstvrijheid als gevolg van de erfenis van de Franse Revolutie en de start van de mensenrechtendiscussie ging gepaard met een grotere druk om naast de rechten van de burger ook de plichten te aanvaarden. Dat ging dan met name om de dienstplicht. De doopsgezinde gemeenschap kwam daarom ook in een spagaat terecht bij het debat over afschaffing van het remplaçantenstelsel en de invoering van de persoonlijke dienstplicht. Johannes Dyserinck (1835-1912)¹⁰⁰¹, een doopsgezinde leraar uit Rotterdam, publiceerde in 1890 in het (neutrale) blad *De Gids* twee uitvoerige artikelen over de 'Weerloosheid volgens de Doopsgezinden'. Daarin nam hij afstand van het verwerpen van de dienstplicht als een bijbelse vorm van weerloosheid. Hij legde de nadruk op een idealistisch gekleurd vrijheidsbeginsel enerzijds en een romantisch terugzien op wat de vaderen eens beleden hadden anderzijds¹⁰⁰².

Mede door dit standpunt van Dyserinck ging de regering ervan uit dat kamerleden met een doopsgezinde achtergrond de wijziging van de militiewet zouden accepteren. Het Eerste-Kamerlid E. Rabusen (1830-1913), afkomstig uit een oude doperse familie en behorend tot de liberale fractie, gaf als zijn opvatting, dat hij niet langer lid zou willen zijn van een religieuze groepering die het vaderland niet zou willen verdedigen. Daartegenover stond H. Fennema (1843-1916), een doopsgezinde Fries, ook liberaal, die tegen de persoonlijke dienstplicht stemde¹⁰⁰³.

998 Brüsewitz en Brüsewitz (1993), p. 91.

999 De keuze voor het woord 'sociëteit' voor een landelijk kerkgenootschap is gekozen om de nadruk te leggen op de onderlinge gelijkwaardigheid en verbondenheid. Dat is ook terug te vinden in de officiële benaming *Society of Friends* voor de Quakers. Daartegenover staat de *Societas Jesu*, zoals de katholieke Jezuïetenorde met zijn hiërarchische structuur formeel heet.

1000 vanaf 2003 ondergebracht bij de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit.

1001 Hij was de broer van Hendrik Dyserinck (1838-1906) die – opvallend genoeg voor iemand van doopsgezinde afkomst – marineofficier was en van 1889 tot 1891 het ambt van minister van marine bekleedde. Hij was met de ministers Bergansius en De Savornin Lohmann politiek verantwoordelijk voor de indiening van een wetsontwerp ter afschaffing van de dienstvervanging in 1890; deze voorstellen behielden niet de eindstreep. Hendrik Dyserinck kwam als minister ten val omdat hij weigerde het liberale kamerlid S.L. Land, die ook marineofficier was, in militaire rang te bevorderen.

1002 Dyserinck (1890).

1003 Verheus (1993), p. 176-177 en Van der Zijpp (1952), p. 208.

De confessionelen van de antithese: Kuyper en de gereformeerde anti-revolutionairen

Vanuit de christelijke wereld waren het echter niet alleen de christen-anarchisten die zich in de radicale zin over het dienstweigeren spraken. Abraham Kuyper (1837-1920), de grote anti-revolutionaire voorman en geen aanhanger van Tolstoi, heeft in 1879 in 'Ons Program' een vurig betoog gehouden voor erkenning van dienstweigeraars als oplossing voor het conflict tussen staat en individu:

Tienmaal beter een staat, waarin enkele zonderlingen een tijdlang door misbruik van de consciëntievrijheid zich zelf belachelijk kunnen maken, dan zulk een, waarin men om de excentriciteit te voorkomen de *consciëntie zelve* dorst aanranden. Een daarom staat het ons bovenaan, als heilige, als onomstootelijke regel: zodra een onderdaan zich op zijn consciëntie beroept, wijke de overheid uit eerbied voor het heilige terug. Dan dwinge ze nooit. Noch tot de eedsaflegging. Noch tot den krijgsdienst¹⁰⁰⁴.

Toen in het tweede decennium van de twintigste eeuw het vraagstuk van het dienstweigeren bijzonder actueel was, heeft Kuyper dit betoog herhaald in termen van 'een overheid die zegen derft als de kinderen Gods vervolgen gaat'. Toch gaat het bij de gereformeerden eerder om een erkenning van het geweten als te erkennen richtsnoer dan om een pacifistische interpretatie van de bijbel.

Uit confessionele kring kwamen verschillende geluiden. Abraham Kuyper had, in navolging van de oude leidsman Groen van Prinsterer, in 'Ons Program' uit 1878 duidelijk positie gekozen vóór de persoonlijke dienstplicht. Hij onderschreef 'den eisch, dat aan alle dienstvervanging een einde moet komen en hiermee de kanker worde uitgesneden, die dusver ons leger bedierf', maar Kuyper wilde er wel het een en ander voor terug: een behoorlijk kazemeleven, een strenge aanpak van drankmisbruik, een verbod op hoerenlopen, een verbod op vloeken, de oprichting van militaire tehuizen, mogelijkheden voor ontwikkeling (en studie), de aanstelling van veldpredikers¹⁰⁰⁵. In het AR-partijprogramma wordt in artikel 17 gesproken van 'prijsgeving der plaatsvervanging'. Dit heldere standpunt werd niet door alle anti-revolutionairen onderschreven, hetgeen moge blijken uit het feit dat de anti-revolutionaire oud-minister L.W.Chr. Keuchenius (1822-1893) in 1891 stemde - met een minderheid van andere anti-revolutionairen - tegen een motie van de liberaal J.W.H. Rutgers van Rozenburg (1830-1902) waarin het beginsel van de persoonlijke dienstplicht werd verdedigd (aangenomen met 49 tegen 27 stemmen).

De confessionelen van de antithese: Schaepman en de rooms-katholieken

De katholieke voorman Herman Schaepman (1844-1903) had zich in 1890 tegen het voorstel om de dienstvervanging af te schaffen te weer gesteld. Hij meende dat deze kwestie de samenwerking met de anti-revolutionairen (in het kabinet-Mackay) niet onder druk behoefde te stellen. Schaepman vond het invoeren van een persoonlijke dienstplicht overbodig en gevaarlijk. Overbodig, omdat een verbetering van het gehalte van het leger niet vast staat, overbodig, omdat de militaire voordelen ook op andere wijze te wezenlijken zijn, overbodig ook omdat kleine landen zich het beste kunnen onthouden van het militarisme. Zelfs een eventuele doortocht door Limburg door de Fransen of de Duitsers viel gezien de militaire zwakte van het Nederlandse leger - met of zonder plaatsvervanging - niet te voorkomen.

Omdat de krijgsdienst niet paste bij de Nederlandse zeden, was het gevaarlijk deze dienstplicht persoonlijk te maken. Wat ook niet paste bij ons bedrijvig burgerlijk leven was het regelmatig hebben van vrije tijd, waar men in het kazemeleven aan ging wennen. De geringe belangstelling voor het leger, die de voorstanders van de persoonlijke dienstplicht wensten te verbeteren, kon ook op andere wijze vergroot worden¹⁰⁰⁶. Schaepman was geen voorstander van de persoonlijke dienstplicht, maar hij was geen principieel tegenstander; 'overbodig en gevaarlijk' was dus zijn standpunt over de afschaffing. De houding van Schaepman is wel gekarakteriseerd als 'gematigd onverschillig'¹⁰⁰⁷. Op politiek vlak zag hij samenwerking ter rechterzijde met Kuyper en zijn anti-revolutionairen (de 'Anti-These') in de schoolstrijd als belangrijker; daar was wel een katholiek beginsel in het geding¹⁰⁰⁸. Schaepman stond in zijn benadering van de persoonlijke dienstplicht binnen de katholieke kring min of meer alleen. Het merendeel van de katholieke politici was tegen de persoonlijke dienstplicht, zowel om principiële als om praktische redenen. Het verzet tegen de persoonlijke dienstplicht was onder katholieken eerder een afkeer van het leger dan een afkeer van de oorlog.

1004 Kuyper (1907), p. 94.

1005 Kuyper (1907), p. 318.

1006 Schaepman (1890).

1007 Witlox (1946).

1008 Van Wely (1952), p. 435.

Schaepman stemde in 1891 tegen de motie-Rutgers van Rozenburg, vooral om zich niet te verwijderen van zijn rooms-katholieke collega-kamerleden¹⁰⁰⁹. Die eenheid kon in het eindspel in 1898 niet bewaard blijven. Er ontwikkelde zich een verdere tegenstelling binnen de katholieke parlementaire groepering: de twee tegenover elkaar staande groepen werden naar hun voormannen aangeduid met de 'Bahlmannianen' en 'Schaepmannianen'.

De katholieke opvatting over de dienstplicht sloot aan bij de pastorale zorg voor katholieke jongeren, zoals paus Leo XIII (1810-1903) die op 20 juni 1894 in zijn Apostolische Brief *Praedara Gratulationis Publicae* (schitterende tekens van openbare gelukwensen¹⁰¹⁰) zou formuleren:

Onervaren jongeren worden weggenomen van ouderlijke begeleiding en toezicht om geworpen te worden te midden van de gevaren van het soldatenleven. Stevige jongemannen worden weggehaald uit de boerderijen of van verheffende studies, handel of kunsten om onder de wapenen te worden gebracht.

In deze apostolische brief klinkt eerder een pastorale bezorgdheid voor de jonge katholieke dienstplichtigen dan een principiële afwijzing van de (persoonlijke) dienstplicht door. Dat zou ook moeilijk zijn, omdat grote landen als Duitsland (voor de helft katholiek) al lang en Frankrijk (*la fille aînée de l'église*, de oudste dochter van de Kerk) sinds kort de persoonlijke dienstplicht kenden.

In de Nederlandse discussie over de persoonlijke dienstplicht waren het uiteindelijk alleen de rooms-katholieke politici zich tot het laatst tegen de afschaffing van de dienstvervanging hebben verzet.

5.1.2. Dienstvervanging voorstel 1: Thorbecke en Engelvaart in 1871

Het derde en laatste kabinet Thorbecke trad aan op 4 januari 1871 met kolonel G.P. Booms (1822-1897) als minister van Oorlog. Hij werd binnen vier weken op 28 januari 1871 al vervangen door A. Engelvaart (1812-1893), officieel wegens gezondheidsredenen¹⁰¹¹, maar in feite omdat hij voor de noodzakelijke legerreorganisatie niet op de steun van de oude Thorbecke kon rekenen; Thorbecke had voor zijn kabinet andere prioriteiten.

Herziening van de defensieorganisatie stond evenwel hoog in het vaandel. Het kabinet was weliswaar, zoals Thorbecke verklaarde bij de start van zijn kabinet, aangetreden 'met het geweer op de schouder'; maar van realisering van de plannen tot legerhervorming kwam echter niets terecht. Gedurende de achttien maanden dat het kabinet aan het bewind was, zijn er liefst drie ministers van Oorlog aangetreden en twee ook weer afgetreden. Het kabinet dankte zijn bestaan mede aan de gebrekkigheid van de mobilisatie van 1870, omdat het vorig kabinet Van Bosse-Fock vanwege politieke problemen daarover afgetreden was.

Nog voordat de formele evaluatie van de mobilisatie van juli 1870 was uitgebracht diende Engelvaart op 27 februari 1871 een voorstel bij het parlement in om de oefentijd van de Eerste Ban van schutterijen aan te passen¹⁰¹². De bestaande wetgeving gaf alleen de mogelijkheid om in tijd van oorlog of bij 'buitengewone omstandigheden' extra oefeningen te houden. Voorgesteld werd de schutters van de dienstdoende schutterijen (in de steden dus) in de maanden april, mei en juni drie maal per week schietoefeningen te laten houden, een en ander voor zover de minister dit nuttig en nodig acht. Deze extra oefenplicht gold alleen de ongehuwde schutters van de Eerste Ban. Het leverde een schutter in de laagste rang 50 cent per oefening op. In de Tweede Kamer was er weinig steun voor dit voorstel: een lastenverzwaring voor de burger én voor de staat¹⁰¹³. Een probleem dat ook werd geconstateerd was dat de werkende klasse juist in de zomermaanden het hardst moest werken: en dan ook nog drie keer per week oefenen met de schutterij? Het kostte veel werkmannen al veel tijd om voor iedere schutterijactiviteit naar de verzamelplaats of oefenplaats te lopen. De regering wuifde de bezwaren uit de Tweede Kamer weg; het ging er de minister om over 16.000 goed geoefende reservesoldaten te kunnen beschikken. Engelvaart deed er in samenspraak met Thorbecke in de Memorie van Toelichting en Nota van Wijzigingen nog een schepje bovenop door een

1009 Van Wely (1952), p. 444.

1010 De eerste woorden van een encyclicle en een pauselijke apostolische brief vormen de citeertitel van het document; paus Leo XIII begint de brief met te bedanken voor felicitaties die hij in 1893 ter gelegenheid van 15-jarig pontificaat had ontvangen. De ondertitel van deze apostolische brief is 'de eenheid van het christendom'.

1011 Booms werd kort na zijn aftreden als minister Chef der Generale Staf. Hij publiceerde veel over militair-historische onderwerpen. Als voorstander van de persoonlijke dienstplicht werd hij lid van de in 1875 opgerichte Anti-Dienstvervangingbond.

1012 Kamerstukken, 1870-1871, II, Bijlagen Handelingen, 83, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (27 februari 1871).

1013 Kamerstukken, 1870-1871, II, Bijlagen Handelingen, 83, 4 (Voorlopig Verslag) (22 maart 1871).

nieuw artikel 6 in te voegen waarin de schutter uitdrukkelijk onder militair bevel wordt gesteld en gehoorzaamheid verschuldigd is aan de officieren van de schutterij, maar ook aan de officieren van het leger¹⁰¹⁴. De behandeling van het wetsvoorstel inzake de schutterijen werd uitgesteld in afwachting van wetgeving over het vestingstelsel en de militie. De Kamer wilde een en ander in samenhang bespreken. Van uitstel kwam afstel.

Twee maanden na het indienen van het mobilisatieverslag op 21 september 1871 kwam het kabinet op 20 november 1871 met een voorstel tot herziening van de militiewet uit 1861¹⁰¹⁵. Het was de bedoeling om het aantal miliciens van één jaarlichting van 11.000 tot 13.000 te verhogen. De ervaring van de mobilisatie dat 14% van dienstplichtigen in feite niet beschikbaar was lag ten grondslag aan het voorstel. Met de verhoging van 2.000 dienstplichtigen per lichting werd het totaal aantal dienstplichtigen in vijf jaar op 65.000 gebracht; daarvan ging 14% af wegens overlijden, ziekte of andere vormen van ongeschiktheid: het effectieve totaalcijfer kwam dan op ongeveer 55.000 man. In het wetsvoorstel kwam ook artikel 4 van de Militiewet 1861 te vervallen: de dienstvervanging zou daarmee afgeschaft worden.

Engelvaart vroeg na een conflict met Thorbecke op 7 december 1871 ontslag (verleend 23 december 1871) vanwege een meningsverschil met zijn collega's over de vraag of de legerorganisatie bij wet of bij AMvB moest worden geregeld en wegens de ernstige kritiek vanuit de Tweede Kamer over het rapport over de mobilisatie van 1870.

Engelvaart wilde de legerorganisatie niet wettelijk vastleggen. Hij vond dat ongrondwettelijk. Het grondwettelijk oppergezag van de koning (artikel 58 grondwet 1848) stond dat naar zijn mening in de weg. Een wetsontwerp van de belangrijkste indiener als minister die vertrokken is had maar weinig kans in een kritisch parlement.

Engelvaart werd na een korte periode waarin minister Lodewijk Brocx (1819-1980)¹⁰¹⁶ van Marine ook interim op Oorlog zat, op 5 februari 1872 opgevolgd door F.A.Th. Delprat (1812-1888), die verder weinig heeft kunnen doen. Het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer werd op 27 mei 1872 uitgebracht¹⁰¹⁷. Er klonk weinig enthousiasme uit. Twee gerenommeerde militair deskundige kamerleden De Roo van Alderwelt en Stieltjes kwamen nog met aparte nota's.

De dood van Thorbecke op 6 juni 1872¹⁰¹⁸, tien dagen na het uitbrengen van het Voorlopig Verslag, maakte een einde aan het kabinet en daarmee ook voor het moment aan de militieplannen.

5.1.3. Dienstvervanging voorstel 2: Van Limburg Stirum en Geertsema in 1873

Minister van Oorlog Menno David van Limburg Stirum, die op 6 juli 1872 minister werd in het liberale kabinet-De Vries-Fransen van de Putte, legde het accent voor de verdediging van Nederland meer op de levende strijdkrachten dan op de dode weermiddelen in de vorm van vestingen. Hij had in zijn militaire carrière een aantal posten bij de genie (verantwoordelijk voor aanleg en onderhoud van vestingen en forten) vervuld. Van Limburg Stirum had zelf de voorkeur eerst de omvang van het contingent van de militiewet aan te passen, maar onder druk van zijn collega-ministers legde hij eerst de (principiële) kwestie van de dienstvervanging aan het parlement voor¹⁰¹⁹. Zijn voorstel, ingediend op 5 maart 1873, voor het centrale wetsartikel luidde¹⁰²⁰:

Een ieder, die ter inlijving bij de militie wordt opgeroepen, is verplicht zijn dienst in persoon waar te nemen¹⁰²¹.

1014 Kamerstukken, 1870-1871, II, Bijlagen Handelingen, 83, 5 (Memorie van Toelichting) en 6 (Nota van Wijzigingen)(1 mei 1871).

1015 Kamerstukken, 1871-1872, II, Bijlagen Handelingen, 69, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting (20 september 1871).

1016 Brocx was als minister voor de afschaffing van de dienstvervanging; na afloop van zijn ambtstermijn werd hij lid van de Anti-Dienstvervangingsbond (www.parlement.com).

1017 Kamerstukken, 1871-1872, II, Bijlagen Handelingen, 69, 9 (Voorlopig Verslag)(27 mei 1872).

1018 Vijf dagen voor hij aan een longontsteking op 74-jarige leeftijd overleed gaf hij toestemming aan Aletta Jacobs om zich in te schrijven aan de faculteit van geneeskunst van de rijksuniversiteit van Groningen.

1019 Bevaart (1993), p. 516-517.

1020 De Bas (1891), p. 20.

1021 Kamerstukken, 1872-1873, II, Bijlagen Handelingen, 115, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting)(5 maart 1872).

Van Limburg Stirum schrapte dus niet artikel 4 van de Militiewet 1861 (zoals in het voorstel van Engelvaart van 1871), maar verving expliciet de mogelijkheid tot dienstvervangings door de persoonlijke verplichting om op te komen. De afschaffing van de dienstvervangings was voor Van Limburg Stirum een voorwaarde voor verdere legerhervormingen en de wettelijke fundering daarvan. De tijd bleek in het geheel niet rijp voor een dergelijke wetswijziging. Er was in de Tweede Kamer weinig waardering voor het gebruik van plaatsvervangers, maar formeel de mogelijkheid af te snijden ging de meerderheid te ver.

Oud-militair Charles baron de Bieberstein Rogalla Zawadski had als kamerlid een meer positieve kijk op de plaatsvervangers. Hadden zij niet tot tevredenheid gestreden in Waterloo (in 1815), Brussel, Hasselt, Leuven en Antwerpen (in 1830-1831)?

Militair deskundige De Roo van Alderwelt wilde de afschaffing van de dienstvervangings *per se* plaatsen in het kader van een algehele legerreorganisatie. Absolute dienstplicht is alleen verenigbaar met algemene dienstplicht, niet dus met een systeem dat slechts een beperkt contingent wordt opgeroepen. Door loting en door vrijstelling van de 'enige zoon' wordt op een volledig willekeurige wijze een privilege aan de vrijgestelden toegekend. Dit klemt des te meer omdat één zoon meer voorkomt in hogere kringen dan onder de volksklasse. Iedere dienstplichtige is daarmee eigenlijk een plaatsvervanger *malgré lui*.

Van Limburg Stirum noemde daarentegen het remplaçantenstelsel 'in strijd met onze hoogste wet' en een verderfelijke 'krankte':

Herstellen wij, hoe eer zo beter, de gezondheid van de natie, opdat rijken en armen allen den dienst leeren hoogachten als een onvervreemdbaar recht, als een heiligste aller plichten jegens den Koning en het vaderland.

De Roo van Alderwelt was de maatschappelijke gelijkheid die de basis vormt voor het wetsontwerp een gruwel:

[...] mij komt dat voor een revolutionaire, ik zou haast willen zeggen een communistische theorie te zijn, waarmede geen liberaal zich vereenigen kan. Het stelsel van verplichte persoonlijke dienst, op die wijze toegepast, desorganiseert, om het leger te organiseren, de maatschappij¹⁰²².

Het zijn uit de mond van een militair deskundig kamerlid eerder maatschappelijke dan militaire argumenten.

De verwerping van het wetsontwerp met 43 tegen 25 stemmen op 30 juni 1873 door de Tweede Kamer leidde het aftreden van Van Limburg Stirum in, ondanks pogingen van koning Willem III om hem voor het ministersambt te behouden. De rest van het kabinet bleef na enige aarzeling uiteindelijk toch zitten. A.W.P. Weitzel volgde hem op; hij concentreerde zich op de dode weermiddelen in plaats van op de levende strijdkrachten. Hij loodste de nieuwe vestingwet door het parlement waarbij de Vesting Holland wordt versterkt en de vestingwerken in de buitenprovincies worden ontmanteld¹⁰²³.

5.1.4. Dienstvervangings voorstel 3: Weitzel in 1875 (de handhaving van dienstvervangings)

Minister Weitzel die aangebleven was als (technocratisch) minister van Oorlog ('wat is het verschil tussen een gematigd liberaal en een gematigd conservatief?') in het conservatieve minderheidskabinet-Heemskerk deed in 1875 een poging om de militiewet aan te passen met handhaving van de regeling voor dienstvervangings. Hij diende op 17 maart 1875 zijn wetsontwerp in¹⁰²⁴. Centraal in zijn wetsontwerp met 63 wijzigingen van de Militiewet 1861 stonden de uitbreiding van het jaarlijks contingent van 11.000 tot 13.500 man (bij vijf jaar militieplicht dus een maximale omvang van de militie van 67.500 man) en de beperking van de vrijstellingsgronden. Weitzel trad op 29 april 1875 af, niet wegens dit onwelkome wetsontwerp, maar vanwege de financiering van de vestingwet, die in 1874 was aanvaard. De kosten waren ruim onderschat.

Weitzel's opvolger vestingspecialist H.J. Enderlein (1821-1898) nam het voorstel om de militiewet aan te passen over. Het wetsontwerp kreeg een slecht onthaal in de Tweede Kamer¹⁰²⁵. Enderlein nam in decem-

¹⁰²² aangehaald door Gooren (1987), p. 11.

¹⁰²³ Oud (1967), p. 110-111.

¹⁰²⁴ Kamerstukken, 1874-1875, II, Bijlagen Handelingen, 138, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Overzicht vrijstellingen) en 4 (Memorie van Toelichting) (17 maart 1875).

¹⁰²⁵ Kamerstukken, 1874-1875, II, Bijlagen Handelingen, 138, 6 (Voorlopig Verslag)(19 augustus 1875).

ber 1875 ontslag vanwege de financiering van de vestingen; dat was dezelfde reden waarom zijn voorganger Weitzel op 29 april 1875 was afgetreden.

De verdere behandeling van het wetsontwerp kwam in handen van de derde minister van Oorlog van het kabinet-Heemskerk, genieofficier G.J.G. Klerck (1825–1884). Hij zette het debat met de Kamer voort met een Nota van Antwoord van 10 mei 1876. Op grond van nieuwe berekeningen kwam hij tot de conclusie dat de lichting van 11.000 niet tot 13.500 maar tot 14.000 verhoogd moest worden¹⁰²⁶. Het liberale kamerlid Jan Pieter Bredius (sr) (1811–1878), ondernemer én antimilitarist deed een poging via een amendement de plaatsvervangende afgeschaft te krijgen¹⁰²⁷. Ook Klerck kreeg te weinig steun uit het parlement en er kwam op 11 september 1876 een voorlopig einde zijn politieke loopbaan¹⁰²⁸.

De vierde minister Hendrik Beijen (1817–1892) presenteerde op 13 september 1877 een wetsontwerp ter aanpassing van de Militiewet 1861¹⁰²⁹, tegelijk met een geheel nieuwe schutterijwet in ontwerp met 283 artikelen¹⁰³⁰. In het ontwerp-militiewet bleef de dienstvervangende bestaan, maar werden de eisen te stellen aan de plaatsvervangers opgeschroefd. Tevergeefs. Deze wetsontwerpen kwamen niet in behandeling wegens het aftreden van het kabinet-Heemskerk na verloren verkiezingen. Precies twee weken na de presentatie van het wetsontwerp over de militiewetgeving werd het kabinet demissionair.

5.1.5. De Roo van Alderwelt kan zijn werk niet afmaken

Het kabinet had al vier ministers van Oorlog versleten, maar nog geen resultaat geboekt. De als minister ingehuurd militairen konden niet op tegen militair én kamerlid De Roo van Alderwelt die zowel over militaire deskundigheid als over een scherpe tong beschikte.

De Roo van Alderwelt mocht het zelf gaan proberen. Hij werd – ondanks tegenstand van koning Willem III – op 3 november 1877 geïnstalleerd als minister van Oorlog in het liberale kabinet-Kappeyne van de Copello. Zijn idee was een algemene oefenplicht bij militia of schutterij voor iedere jongeman, zonder plaatsvervangende én zonder loting; wie ingedeeld was voor de militia kon met een ander wisselen die voor de schutterij was ingedeeld en omgekeerd. De Roo van Alderwelt kon zijn jarenlange woordenstrijd niet in daden omzetten, omdat hij kort na zijn benoeming tot minister ziek werd; hij stierf in het harnas op 28 december 1878 op 56-jarige leeftijd.

Zijn opvolger Jacobus den Beer Poortugael (1832–1913)¹⁰³¹ werkte nog kort aan een eigen wetsontwerp, maar dat was niet gereed toen het kabinet op 20 augustus 1879 als geheel aftrad wegens de weigering van de koning mee te werken aan een grondwetsherziening.

5.1.6. Dienstvervangende voorstel 4: Reuther in 1881

A.E. Reuther (1819–1889) was als katholiek militair lid van de stroming der Bahlmannianen (conservatieve katholieken)¹⁰³²; hij was minister van Oorlog van 1879 tot 1883 in het gemengd liberaal-conservatieve kabinet-Van Lynden van Sandenburg, dat als ‘fusiekabinet’ een wankel politieke basis had. Hij kondigde zijn aanpassingen aan via de Troonrede van 1880 en diende op 2 september 1881 (dus vlak vóór de nieuwe troonrede) samen met de ministers Heemskerk van Binnenlandse Zaken en Willem Frederik van Erp Taalman Kip (1824–1905) van Marine voorstellen in voor nieuwe wetgeving inzake de militia¹⁰³³ en inzake

1026 Kamerstukken, 1875–1876, II, Bijlagen Handelingen, 22, 1 (Nota van Antwoord) en 2 (Nota van wijzigingen)(10 mei 1876)

1027 Kamerstukken, 1875–1876, II, Bijlagen Handelingen, 22, 3 (Voorgestelde Amendementen)[16 mei 1876].

1028 Klerck keerde tussen 1879 en 1883 terug in de politiek als minister van Waterstaat, Nijverheid en Handel in het liberaal-conservatieve kabinet-Van Lynden van Sandenburg; in die functie bracht hij wetgeving op het terrein van de dijkenbouw tot stand.

1029 Kamerstukken, 1877–1878, II, Bijlagen Handelingen, 15, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting (13 september 1877).

1030 Kamerstukken, 1876–1877, II, Bijlagen Handelingen, 16, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting (13 september 1877).

1031 J.C.C. den Beer Poortugael had zich als infanterieofficier ontwikkeld tot een deskundige in het oorlogsrecht; hij schreef er in 1872 een handboek over. Hij publiceerde over de vredesconferenties in Den Haag, waaraan hij als lid van de Nederlandse delegatie deelnam. Hij zou in sommige opzichten als pacifist beschouwd kunnen worden (Den Beer Poortugael (2009) en Biografisch Woordenboek van Nederland (1979–2008), deel 5, p. 22–25).

1032 De schoonvader van de katholieke Reuther was de minister van oorlog Frederik List in de periode 1843–1848 (zie § 4.1.8), die tot de voor katholieken verboden vrijmetselarij behoorde.

1033 Kamerstukken, 1880–1881, II, Bijlagen Handelingen, 174, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (2 september 1881).

de schutterijen¹⁰³⁴. De voorstellen waren in belangrijke mate gebaseerd op de in 1878 overleden militair specialist en oorlogsminister De Roo van Alderwelt. De voorstellen van Reuther waren omvangrijke wetsontwerpen van 221 artikelen (militiewet) en 282 artikelen (schutterijwet), ieder voorzien van een toelichting van 40 pagina's.

Reuther was voorstander van een algemene dienstplicht (dus zonder loting) en niet van een persoonlijke dienstplicht (met loting). Persoonlijke dienstplicht of verlenging van de verplichte krijgsdienst achtte hij niet noodzakelijk. In zijn wetsvoorstel handhaafde hij echter de loting én de dienstvervanging. Verbetering van de schutterijen in de 87 gemeenten waar die al bestonden en uitbreiding ervan tot 86 andere gemeenten met meer dan 4.000 zielen vond hij voor zijn defensiestelsel dringend gewenst. Deze volkswapening wilde hij tot stand brengen in de vorm van een militie én een schutterij. Voor de militie bepaalde hij de jaarlijkse lichting op 12.600 man (tegenover 11.000 man uit de Militiewet 1861). Tussen 21 jaar en 30 jaar was een mannelijke ingezetene schutterijplichtig; dat betrof ongeveer 300.000 Nederlanders (7% van een bevolking van 4 miljoen inwoners). Voor de totale leeftijdsgroep van 21-25 jaar moesten afgetrokken worden 61.800 miliciens (5 lichtingen van 12.600 = 63.000 minus verloop en zeemilitie), 40.000 afgekeurden en uitgesloten en 5.000 vrijwillige militairen, voor de leeftijdsgroep 25-30 jaar moesten worden afgetrokken 45.000 afgekeurden, 7.500 uitgesloten en 5.000 vrijwilligers. Er bleven al met al ongeveer 140.000 schutterijplichtigen over. Onder hen dus ook de miliciens die hun vijf jaar militiedienst hadden afgerond; zij hadden dus een oefening als soldaat achter de rug en waren dus van meer militaire waarde dan de andere schutters.

Politiek tegenspeler van Reuther was kapitein Arthur Kool (1841-1914) die nu de defensiespecialist van de liberalen was. Kool pleitte voor verbetering van de schutterij én voor invoering van de persoonlijke dienstplicht. Vooral dit laatste was noodzakelijk. De voorstellen van Reuther zijn eigenlijk variaties op de Zwitserse variant, waarbij maar een klein gedeelte voor betrekkelijk korte tijd een opleiding krijgt in kazerneverband.

Reuther verdedigde het remplacementsstelsel, mede omdat hij twijfelde aan de militaire geschiktheid van de rijkeluiszoonjes; hun onvermijdelijke privileges zouden een negatieve invloed kunnen hebben op de discipline en eendracht van de troep. Hij zag ook niets in het instellen van kadermiliciens waardoor jongeren uit hogere kringen officier of onderofficier konden worden. Kool was voorstander van het invoeren van een reservekader. Militieplicht zonder dienstvervanging raakte jongemannen uit hogere kringen en uit de kleine burgerij harder, omdat zij belemmerd worden in opleiding en scholing. Voor (ongeschoolde) arbeiders telde dat niet. De plaatsvervanging bleef in dit voorstel gehandhaafd.

Het wetsontwerp van Reuther was onderwerp van een kritische beschouwing van de hand mr. Jacob van den Biesen, advocaat in Breda en ter plaatse ook voorzitter van de Militieraad; hij was tussen 1894 en 1917 lid van de Eerste Kamer voor de RKSP. Van den Biesen nam het wetsontwerp in een brochure artikelsgewijs door en wilde vooral de uitvoering ervan op gemeenteniveau verbeteren¹⁰³⁵. Het venijn zat in de staart: in zijn slotwoorden liet hij blijken helemaal geen voorstander van een militeieleger te zijn, maar van het Engelse en Amerikaanse model: een staand leger van beroepsmilitairen, in tijden van oorlog aangevuld met een schutterij.

Van den Biesen kan met deze brochure zijn geestverwant Reuther weinig plezier gedaan hebben. Van der Biesen verwoordde de tegenzin in conservatieve katholieke kringen tegen de dienstplicht.

Dat de voorstellen van Reuther tot niets geleid hebben lag minder aan de kundige bewindsman dan aan het kabinet. De betekenis van Reuther lag vooral in de verdere uitbouw van het vestingstelsel, met name van de Stelling van Amsterdam. Het leger had meer manschappen nodig om de dode weermiddelen met deze levende weermiddelen te bemannen, de leemten tussen de forten op te vullen en zo nodig een voorlinie te vormen (dus in de gebieden die ruim vóór de fortenlijn gelegen zijn) en in bijzondere gevallen in het offensief te kunnen gaan. Die extra manschappen kon Reuther niet leveren. Het ontbrak het kabinet-Van Lynden aan (interne) samenhang binnen de ministerraad en aan (externe) samenwerking met het parlement. De voorstellen, hoe uitgewerkt ook, zijn na enige politiek geharewar uiteindelijk door Tweede Kamer in behandeling genomen. De verdere afhandeling van het wetsvoorstel bleef achterwege, toen het kabinet-Van Lynden van Sandenburg op 1 maart 1883 demissionair werd.

1034 Kamerstukken, 1880-1881, II, Bijlagen Handelingen, 175, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (2 september 1881).

1035 Van der Biesen (1882).

Het zeer uitvoerig voorlopige verslag (73 pagina's), dat beide wetsvoorstellen van Reuther in samenhang bespreekt¹⁰³⁶, werd uitgebracht op 7 mei 1883, terwijl op 23 april 1883 het kabinet-Van Lynden al vervangen was door het conservatief-liberale kabinet-Heemskerk. De wetsvoorstellen werden ingetrokken op 6 september 1883¹⁰³⁷ door Reuther's opvolger Weitzel, die grondwetgeving prioriteit gaf boven aanpassing van de militiewet.

5.1.7. De grondwet van 1887

In militaire kringen heerste de opvatting dat de tamelijk gedetailleerde regeling van de krijgsmacht uit de grondwet van 1815, zoals bevestigd in de grondwetten van 1840 en 1848, een teken van wantrouwen van de politiek in het militaire systeem was. Toch was een meerderheid geen voorstander van een grondwetswijziging vanwege de tijdrovende en complexe procedure; men zag voldoende mogelijkheden om binnen het bestaande juridisch kader een pijnpunt als de dienstvervanging af te schaffen en het Pruisische model van algemene dienstplicht in te voeren.

Op 23 april 1883 trad het kabinet-Heemskerk aan met oud-generaal Weitzel (voor de tweede keer) op het ministerie van Oorlog. Weitzel gaf er de voorkeur aan eerst de grondwet aan te passen, alvorens tot wijziging van de militiewet (van 1861) en de schutterijwet (van 1827) te besluiten¹⁰³⁸.

a. Geen gedetailleerde bepalingen over de militieplicht in de grondwet

Op 11 mei 1883 werd het proces van een aanpassing van de grondwet van 1848 ingezet met de instelling van een commissie onder voorzitterschap van minister-president J. Heemskerk. De commissie rapporteerde acht maanden later, op 25 januari 1884 over een herziening van de grondwet in brede zin.

Met betrekking tot de militieplicht merkte de staatscommissie op:

Moge al naar veler mening, trots de bepalingen der Grondwet omtrent de loting, den leeftijd van indiensttreding, den dienstdaag, de duur der jaarlijksche oefeningen van de militie en omtrent de schutterijen, eene bruikbare inrichting der defensie mogelijk zijn, niemand ontkent, dat die bepalingen in de praktijk een geduchte hinderpaal voor zoodanige organisatie zijn. Zonder twijfel beperkt de Grondwet in dit opzicht de vrijheid van de wetgever en Regeering meer dan nodig is¹⁰³⁹.

Kortom, de gedetailleerde bepalingen uit de Grondwet van 1848, afkomstig uit 1815, zouden volgens de staatscommissie vervangen kunnen worden door een regel:

Waarom zou de grondwet moeten beslissen omtrent de samenstelling van het leger? Het is voldoende te bepalen dat de wetgever den verplichten krijgsmansdienst regelt.

En daarmee kon dan later worden beslist of de dienstvervanging afgeschaft zou moeten worden. Noch een verbod op dienstvervanging noch een garantie voor dienstvervanging zouden in de grondwet vastgelegd worden.

b. Onderwijs en kiesrecht belangrijker dan dienstplicht

Met voorrang werd in 1884 in artikel 198 van de Grondwet het verbod om de grondwet te wijzigingen gedurende een regentschap opgeheven; het voorstel van 28 augustus 1884 werd al op 27 december 1884 als grondwetswijziging afgekondigd. Men voorzag met een oude koning (67 jaar) en een minderjarige kroonprinses (bijna vier jaar) een langdurig regentschap (en daarmee een blokkade op iedere grondwetaanpassing), omdat op 21 juni 1884 de 32-jarige kroonprins Alexander plotseling aan de tyfus was overleden¹⁰⁴⁰.

Op 18 maart 1885 diende de regering twaalf herzieningsontwerpen in; daaronder ook een voorstel tot aanpassing van de defensieparagrafen¹⁰⁴¹.

1036 Kamerstukken, 1882-1883, II, Bijlagen Handelingen, 42, 1 en 43, 2 (Voorlopig Verslag)(7 mei 1883).

1037 Kamerstukken, 1883-1884, II, Bijlagen Handelingen, 42, 2 en 43, 3 (Brief van de regering)(30 augustus 1883, 3 september 1883 en 6 september 1883).

1038 Schoemaker (2009), p. 197-201.

1039 geciteerd door Gooren (1987), p. 24.

1040 Eerder waren twee andere zonen van koning Willem III en koningin Anna Pavlona: prins Willem (1840-1879) en prins Maurits (1843-1850) overleden.

1041 Kamerstukken, 1884-1885, II, Bijlagen Handelingen, 111, 1 (Koninklijke Boodschap), 20 (Ontwerp van Wet, hoofdstuk VIII Grondwet) en 21 (memorie van Toelichting, hoofdstuk VIII Grondwet)(18 maart 1885).

Ook het kiesrecht werd veranderd. Het kwam tot een wijziging van de kiesrechtparagraaf in de grondwet: een censuskiesrecht in de vorm van een zogenaamde caoutchoucparagraaf, waarbij de bepaling van de 'geschiktheid en maatschappelijk welstand' aan de gewone wetgever wordt overgelaten. Het nieuwe artikel 80 kwam te luiden:

De leden der Tweede Kamer worden regstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt.

Maar een nieuwe onderwijsparagraaf, ondanks voorstellen van regeringszijde en later van de katholieke voorman Schaepman, haalde de eindstreep niet. De nettowinst voor de voorstanders van overheidsfinanciering van bijzonder onderwijs was dat er ruimte kwam in interpretatie van artikel 192 Grondwet: de aanhoudende zorg van de regering voor het openbaar onderwijs was niet langer restrictief opgevat; het sloot zorg voor het bijzonder onderwijs niet uit.

c. De algemene defensieplicht

Op de voorstellen ingediend op 18 maart 1885 reageerde de Tweede Kamer met een Voorlopig Verslag op 29 juli 1885¹⁰⁴².

De regering reageerde op 4 november 1885 met een Memorie van Antwoord, vergezeld door een Nota van Wijziging¹⁰⁴³. Tot zover verliep het wetgevingsproces volgens de boekjes.

De nieuwe formulering van de defensieartikelen werd wel een politieke kwestie, maar van mindere importantie dan de kiesrechtregeling of de onderwijsfinanciering.

Omdat de onderwijsparagraaf, pas op 1 november 1885 ingediend, door de Tweede Kamer op 9 april 1886 verworpen werd, trad het kabinet-Heemskerk op 13 april 1886 af. Na de verkiezingen van 15 juni 1886 trad het kabinet-Heemskerk opnieuw aan. De twaalf voorstellen van 18 maart 1885 werden op 14 juli 1886 – de dag van het formeel heraantreden van het kabinet – opnieuw ingediend, nu dus zonder een nieuwe onderwijsparagraaf¹⁰⁴⁴. Er kwam op 11 augustus 1886 een nieuw verslag vanuit het parlement¹⁰⁴⁵. Dat leidde op 25 november 1886 weer van regeringswege tot een Nota van Beantwoording en nieuwe aanpassingen van de voorgestelde grondwettekst¹⁰⁴⁶. Dit laatste tekstvoorstel werd op 25 mei 1887 met 55 tegen 20 stemmen en op 6 augustus 1887 met 23 tegen 15 door de Eerste Kamer aangenomen. En op 20 september 1887 bood koning Willem III een wetsvoorstel tot wijziging van de grondwet in tweede lezing aan de Tweede Kamer aan¹⁰⁴⁷. Op 6 november 1887 waren de voorstellen beide kamers van het parlement voor de tweede keer gepasseerd en kon op 30 november 1887 de plechtige afkondiging plaatsvinden.

Het rapport van de grondwetcommissie van 25 januari 1884 was bij de militaire publicisten gunstig ontvangen, vooral door de beknoptheid van de voorgestelde bepalingen, zonder dat – zoals in 1848 door de opstelling van Thorbecke bedreigd had – de grondwettelijke status voor het beroepsleger en het officierskorps in het geheel zou komen te vervallen en alleen de militieplicht in de defensieparagraaf zou worden vastgelegd. De beperkende bepalingen, nog voortgekomen uit de anticonscriptiegevoelens uit de Franse tijd, waren verdwenen in het commissievoorstel. Het regeringsvoorstel voor het Achtste Hoofdstuk sloot naadloos aan bij het commissievoorstel.

1042 Kamerstukken, 1884-1885, II, Bijlagen Handelingen, 111, 41 (Voorlopig Verslag, hoofdstuk VIII Grondwet)(29 juli 1885).

1043 Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 34, 28 (Memorie van Beantwoording, hoofdstuk VIII Grondwet), 29 (Nota van Wijziging, hoofdstuk VIII Grondwet) en 30 (Gewijzigd Ontwerp van Wet, hoofdstuk VIII Grondwet)(4 november 1885).

1044 Kamerstukken, 1886, II, Bijlagen Handelingen, 2 (Koninklijke Boodschap), 11 (Ontwerp van Wet, hoofdstuk VIII Grondwet) en 14 (Memorie van Toelichting)(16 juli 1886). De Memorie van Toelichting is niet meer dan een verwijzing naar de eerdere stukken, verschenen onder Kamerstukken, 1884-1885, II Bijlagen Handelingen, 111 en Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 34.

1045 Kamerstukken, 1886, Bijlagen Handelingen, 2, 26 (Verslag, hoofdstuk VIII Grondwet)(11 augustus 1886).

1046 Kamerstukken, 1886-1887, II, Bijlagen Handelingen, 6, 15 (Nota van Beantwoording, hoofdstuk VIII Grondwet), 16 (Nota van Wijziging, hoofdstuk VIII Grondwet) en 41 (Gewijzigd Ontwerp van Wet, hoofdstuk VIII Grondwet)(25 november 1886).

1047 Kamerstukken, 1887-1888, II, Bijlagen Handelingen, 15, 11 (Ontwerp van Wet, hoofdstuk VIII Grondwet)(20 september 1887).

De beginzin van het defensiehoofdstuk uit de oude grondwet (artikel 170):

Het dragen der wapenen tot handhaving van der onafhankelijkheid van den Staat en tot beveiliging van zijn grondgebied, blijft een der eerste pligten van alle ingezetenen.

werd vervangen door het openingsartikel van de grondwet van 1887 (artikel 180) dat luidde:

Alle Nederlanders daartoe in staat, zijn verplicht mede te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied. Ook aan ingezetenen die geen Nederlanders zijn, kan die pligt worden opgelegd.

Daarbij vallen twee verschillen op: 'het dragen der wapenen' werd vervangen door 'mee te werken aan de handhaving van de onafhankelijkheid'; dat liet open dat er andere verdedigingsplichten kunnen zijn dan een gewapende betrokkenheid, bijvoorbeeld in de vorm van extra-financiële plichten. Ten tweede worden 'ingezetenen' vervangen door 'Nederlanders'; weliswaar kunnen ook aan ingezetenen verdedigingsplichten worden opgedragen, maar plichten voor bewoners zonder Nederlandse nationaliteit zullen – zo is de bedoeling – pas plichten opgelegd worden als Nederlanders in den vreemde niet vrijgesteld worden van de dienstplicht in hun land van domicilie.

De Nederlandse krijgsmacht was *de facto* een kadmilitieleger geworden. De grondwet van 1815 ging formeel uit van de driedeling zee- en landmacht (armee), militie en schutterij. Al een paar jaar later werd via een wet van 1818 de samenvoeging van armee en militie gerealiseerd, wat tenminste op gespannen voet met de grondwet stond, zo niet strijdig was met de grondwet. Pas in 1887 werden de eerste stappen gezet om de grondwet aan de realiteit aan te passen. Om verschillende redenen was dit bij de eerdere grondwetswijzigingen niet verwezenlijkt.

d. De term militie uit de grondwet

De regering diende op 18 maart 1885 een voorstel in waarin bepaald wordt dat 'er steeds eene zee- en landmagt, bestaande uit vrijwilligers en dienstplichtigen' is (artikel 179 van het wetsontwerp)¹⁰⁴⁸. De regering ging in op het verschil tussen de begrippen 'militie' en 'conscriptie':

Eene militie is eene georganiseerde en zoo goed mogelijk geoefende krijgsmacht, waarvan de leden – oeficeren en minderen – in gewone tijden verblijf houden in hunne haardsteden, maar die in oorlogstijd ter verdediging van den geboortegrond wordt onder de wapenen geroepen en te zamen gebracht.

Een dergelijke militie heeft Nederland nimmer gehad, hoewel die wel in de tekst van de grondwet van 1814 genoemd wordt en in 1848 is gehandhaafd, al werd toen al toegegeven dat een militie in Nederland niet bestond:

Het indeelen van korpsen bestaande uit vrijwillig dienenden bij de bataljons der nationale militie, waartoe men in 1819 overging, zou eene ongerijmdheid, eene onmogelijkheid zijn geweest wanneer *militie* immer iets anders hadde beteekend dan *conscriptie*.

De term 'militie' in de grondwet van 1814 kan niet anders betekenen dan 'conscriptie'¹⁰⁴⁹. Daarom wordt nu het woord 'militie' uit de grondwet geschrapt en wordt de term 'zee- en landmagt' gehandhaafd (waarmee vanaf 1814 de staande armee samengesteld uit beroepsmilitairen werd bedoeld). In een zin legitimeerde de regering *ex post* de amalgamatie van de armee en de militie in 1819, een samenvoeging die in strijd met de grondwet kan worden beschouwd (zie § 4.1.11.a).

Was er in 1819 een feitelijke toetreding van leden van de landmacht tot de bataljons van de militie (en niet andersom), nu wordt terminologisch de militie bij de zee- en landmacht gevoegd.

In het Voorlopig Verslag¹⁰⁵⁰, dat nog in het hetzelfde parlementaire jaar op 29 juli 1885 werd uitgebracht, werd voorgesteld de formulering van het artikel over de samenstelling als volgt aan te passen:

1048 Kamerstukken, 1884-1885, II, Bijlagen Handelingen, 111, 20 (ontwerp van wet) en 21 (Memorie van Toelichting)(18 maart 1885).

1049 Conscriptie, oorspronkelijk het bijeenplaatsen van namen op een lijst, heeft geen andere betekenis dan 'dienstplicht'. De term conscriptie is in 1814 en 1815 uit de grondwet geweerd vanwege de reminiscenties aan de Franse *conscription*.

1050 Kamerstukken, 1884-1885, II, Bijlagen Handelingen, 111, 41 (Voorlopig Verslag)(29 juli 1885).

Er is eene zee- en eene landmagt. Het personeel van beide bestaat uit vrijwillig dienenden, en, voor zover deze niet voldoende zijn, uit dienstplichtigen.

Deze formulering legde vast, wat al (soms tussen de regels, soms expliciet) te lezen is in de grondwet vanaf 1814 en de militiewetten vanaf 1815: de vrijwilligers staan voorop en de dienstplichtigen zijn complementair. Zelfs de militiewetten gingen uit van 'vrijwilligers eerst'. Gelijktijdig was dat niet de realiteit: de dienstplichtigen vormen de massale substantie van het leger, voor zover het de manschappen betreft. Het aantal vrijwilligers dat opkwam in het kader van de militiewetgeving was op de vingers van een hand te tellen.

De regering nam deze suggestie uit het parlement in de Memorie van Beantwoording van 4 november 1885 over en legde die vast in een Nota van Wijziging¹⁰⁵¹. Het gewijzigde artikel 178 (in een nieuwe telling) zou volgens de regering als volgt moeten luiden:

Ter bescherming der belangen van den Staat is eene zee- en eene landmagt, bestaande uit vrijwillig dienenden, en, voor zover deze niet voldoende zijn, uit dienstplichtigen.

In de aangepaste tekst van de volledige inhoud van hoofdstuk VIII is – kennelijk per abuis – de bovenstaande aanpassing van artikel 178 niet verwerkt¹⁰⁵².

Het wetsontwerp over de wijziging van het defensiehoofdstuk van de grondwet lag – net als de andere hoofdstukken – klaar voor plenaire behandeling. Het duurde nog tot mei 1887 voordat het zover kwam. Politieke problemen met het onderwijshoofdstuk inclusief een Kamerontbinding waren verantwoordelijk voor dit uitstel. Op 14 juli 1886 werden de voorstellen voor de andere hoofdstukken (anders dan het onderwijshoofdstuk) opnieuw ongewijzigd ingediend.

e. Er is één krijgsmacht bestaande uit militieplichtigen én vrijwilligers

De openbare beraadslagingen begonnen op 23 mei 1887 met het indienen van een amendement door kamerlid Hendrik Seret (1845-1912), een oud-artillerie-officier, waarin de toevoeging 'voor zoover deze niet toereikend zijn' in het gewijzigde regeringsvoorstel komt te vervallen¹⁰⁵³. Het hield aldus een terugkeer naar het oorspronkelijke regeringsvoorstel in, kortom de krijgsmacht bestaat uit vrijwilligers en dienstplichtigen, zonder dat de dienstplichtigen gezien worden als complementair aan de vrijwilligers. De regering bij monde van minister Weitzel haastte zich om dit amendement te omhelzen en was daarmee na ruim twee jaar weer terug bij haar allereerste voorstel van 18 maart 1885, waarin een gelijkstelling van vrijwilligers en dienstplichtigen als leden van de krijgsmacht werd geformuleerd.

Aan het begin van de vergadering van de volgende dag 24 mei 1887 lag er een amendement op tafel van het Groningse kamerlid en antimilitarist Jan Schepel (1833-1909), waarvan de eerste zinnen luiden:

De wet stelt voor de vrijwillige dienst zulke voorwaarden, bepalingen en voordeelen vast, als noodig zijn om eene krijgsmagt, zamengesteld uit aangeworven vrijwilligers, te houden op de sterkte, die in gewone omstandigheden voor de bescherming van 's Rijks belangen vereischt wordt.

Bij gebrek aan de daarvoor noodige vrijwilligers wordt die magt aangevuld door dienstplichtigen¹⁰⁵⁴.

Schepel vreesde onder meer, dat het regeringsvoorstel door de formulering de dienstplichtigen ook inzetbaar maakte in Nederlands-Indië. Hij meende dat veel van de huidige plaatsvervangers bij redelijke vergoeding best bereid zijn zich als vrijwilliger aan de krijgsmacht te verbinden. Dan zijn dienstplichtigen slechts nodig bij een ontoereikend aantal vrijwilligers. Schepel zag ook een leger van beperkte omvang voor zich, zoals hij eerder voorstelde – des te opvallender voor een noorderling – de verdediging van het land te beperken tot de Stelling van Amsterdam in plaats van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Het amendement-Schepel wordt met 60 tegen 15 stemmen verworpen en het regeringsvoorstel met 49 tegen 29 stemmen aangenomen¹⁰⁵⁵. Het gehele defensiehoofdstuk werd op 11 augustus 1887 met 55 tegen

1051 Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 34, 28 (Memorie van Beantwoording) en 29 (Nota van Wijziging)(4 november 1885).

1052 Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 34, 30 (Gewijzigd ontwerp van wet)(4 november 1885).

1053 Kamerstukken, 1886-1887, II, Handelingen, 1751.

1054 Kamerstukken, 1886-1887, II, Bijlagen Handelingen, 6, 129 (Amendement-Schepel)(24 mei 1887).

1055 De ontstaansgeschiedenis van artikel 181 in de jaren 1885-1887 vormde nog een punt discussie bij de interpretatie van dit artikel in het proces van de afschaffing van de opkomstplicht in de jaren 1993-1996. Het ging met name om de vraag of

20 stemmen in eerste lezing aangenomen. Op 6 november 1887 in tweede lezing met 62 tegen 22 stemmen. Er is nu grondwettelijk sprake van één krijgsmacht. De term 'nationale militie' verdween uit de grondwet. De verplichtingen van deze militieplichtigen worden in de grondwet van 1815 (in essentie ongewijzigd gebleven in 1840, 1848 en 1884) nauwkeurig omschreven, tot het aantal dienstplichtjaren en het aantal oefenweken per jaar toe; dat komt nu te vervallen.

f. De militieplicht en het stemrecht vergeleken

Bij een vergelijking van kiesrechtbepalingen en de dienstplichtbepalingen in de grondwet van 1887 valt het volgende op:

- In de kiesrechtbepaling is de geslachtsaanduiding 'mannelijke' opgenomen. Een dergelijke aanduiding stond niet in de grondwet van 1848, maar is een codificatie van een arrest van de Hoge Raad van 18 mei 1883¹⁰⁵⁶ waarin in een procedure aangespannen door dr. Aletta Jacobs¹⁰⁵⁷ is uitgemaakt dat de grondwet van 1848 alleen mannelijke Nederlanders had kunnen bedoelen¹⁰⁵⁸. Deze uitspraak komt vijf dagen na de formele instelling van de grondwetscommissie op 13 mei 1883 en acht dagen vóór de eerste vergadering van de commissie op 26 mei 1883¹⁰⁵⁹. De formulering in het dienstplichtartikel bevat

---

voor een krijgsmacht die feitelijk uit beroepsmilitairen bestaat de tekst van de grondwet moest worden aangepast. Zie § 12.1.5.

De commissie-Meijer, geen voorstander van volledige afschaffing van de dienstplicht, had in haar advies van 28 september 1992 in overweging gegeven 'na te gaan of een wijziging moet worden voorbereid van de grondwettelijke bepalingen over de krijgsmacht om ruimte te scheppen voor een eventuele afschaffing van de dienstplicht, indien dat in de toekomst wenselijk zou worden geacht' (Naar een dienstplicht nieuwe stijl (1992), p. 159-160). Hoogleraar militair recht Guido Coolen meende in zijn NJB-artikel van december 1992, dat uit het schrappen van de frase voor zover deze niet toereikend zijn' niet mag worden afgeleid, wie er voorrang zou moeten krijgen bij de samenstelling van de krijgsmacht: dienstplicht kan, maar moet niet (Coolen (1992), 1458-1460). De Raad van State oordeelde desgevraagd in zijn advies van 29 april 1993, dat de grondwet imperatief een gemengde samenstelling van de krijgsmacht bevat en dat aanpassing van de grondwet aldus onvermijdelijk is (Kamerstukken, 1992-1993, II, 22975, A). Het gaat om een interpretatie van de inhoudelijke bedoelingen van de indieners van de amendementen Seret en Schepel. Het is in ieder geval duidelijk, dat beide kamerleden beoogden de dienstverplichtingen voor de bevolking niet zwaarder te maken dan noodzakelijk. Seret neemt geen principieel standpunt in, maar een louter financieel-economisch; hij verwijst niet naar ideologische argumentatie voor de dienstplicht. Het moet ook erkend worden, dat de grondwetswijziging tot stand kwam in een tijd dat er de noodzaak gevoeld werd om met name de landmacht substantieel te vergroten. En dat kon praktisch gesproken alleen met dienstplichtigen. Ook is duidelijk, dat het nodige gewicht gegeven moet worden aan het feit, dat er één krijgsmacht is en niet aan parallelle strijdmachten met een onder de koning ressorterende armee en een onder het parlement ressorterende militie (dit nog los van de onder de gemeenten ressorterende schutietij). Die strijd is formeel gewonnen door het parlement en gaat het parlement ook feitelijk en definitief winnen bij het overlijden van Willem III drie jaar later. Wat weegt nu het zwaarst in de formulering van artikel 181: de eenheid van de krijgsmacht of de gemengde samenstelling? Het is verleidelijk om een eeuw later bij een dispuut over de afschaffing van de dienstplicht de nadruk op het laatste te leggen.

Een ander aspect is dat in de grondwet gestreefd werd naar een zo groot mogelijke vrijheid van de wetgever inzake de dienstplicht. Vandaar geen bepalingen over de duur van de dienstdienst en van de eerste oefening en over de omvang van de militie, noch in maximale zin noch in minimale zin.

Overigens moet erop gewezen worden, dat de voorkeur die de Militiewet 1861 in artikelen 11-14 uitspreekt voor vrijwilligers boven lotelingen niet onmiddellijk na de aanvaarding van het nieuwe grondwetsartikel werd gewijzigd. Dat geschiedde pas toen, na de afschaffing van de dienstvervanging in 1898, via het plan-Coolen (geen relatie met de bovengenoemde Coolen), deze mogelijkheid om op vrijwillige basis toe te treden werd gebruikt als een vorm van pseudo-plaatsvervangers (zie verderop, § 5.1.13).

De conclusie van de Raad van State dat de grondwet voorschrijft dat het leger uit vrijwilligers én dienstplichtigen bestaat is rechtshistorisch niet onjuist, maar het is niet de enige conclusie die getrokken zou kunnen worden; er is ruimte voor andere interpretaties, omdat bij de discussies over de formulering van artikel 181 andere aspecten een grote rol speelden.

1056 Weekblad voor het Recht 4917 (7 augustus 1883).

1057 Bosch (2005), p. 174.

1058 Aletta Jacobs - in 1871 de eerste vrouwelijke student met bijzondere toestemming van minister Thorbecke en in 1879 de eerste vrouwelijke doctor in de geneeskunde - had zich op 23 februari 1883 formeel aangemeld als kiesgerechtigde voor de Gemeenteraad van Amsterdam. De kern van haar betoog was dat zij aan elk vereiste van kiesrecht voldeed en dat geen enkele relevante wet een bepaling over het geslacht bevatte. Dit verzoek was op 22 maart 1883 door de Amsterdamse raad afgewezen; burgemeester Gijsbert van Tienhoven (1841-1914), de latere minister-president, zei daarbij dat Jacobs zich wel op de letter van de wet kon beroepen, maar dat volgens de geest der wet een vrouw geen kies- en stemrecht had (Bosch (2005), p. 173). De rechtbank van Amsterdam, waar Aletta Jacobs tegen de beslissing in beroep was gegaan, formuleerde bij de afwijzing op 14 april 1883, dat 'het eenemale onaannemelijk is, dat het in de bedoeling van den Nederlandschen wetgever bij de herziening der Grondwet in 1848 zoude hebben gelegen om, in afwijking van destijds bestaande toestanden en geldende beginselen van Staatsrecht, het stemrecht aan vrouwen toe te kennen' (geciteerd in het arrest van de Hoge Raad).

1059 In de Hoge Raad zat op dat moment K.D. Asser (1813-1890) en in de grondwetscommissie zijn zoon T. Asser (1838-1913), die zich later tot volkenrechtdeskundige ontwikkelde. Beiden waren verwanten van C. Asser (1843-1898), de

geen geslachtsaanduiding, omdat er in de negentiende eeuw in het geheel geen twijfel was dat alleen mannelijke burgers bedoeld konden zijn¹⁰⁶⁰.

- In beide grondwetsbepalingen worden geschiktheidseisen gesteld ('daartoe in staat' wat betreft de dienstplicht en 'geschiktheid' wat betreft het kiesrecht), een meer materieel dan formeel criterium. In beide gevallen wordt de uitwerking daarvan aan de gewone wetgever overgelaten.
- Het kiesrechtartikel bepaalt dat een kiesgerechtigde minstens 23 jaar moet zijn. De civiele meerderjarigheidsleeftijd is op dat moment ook 23 jaar. Voor het strafrecht gold op dat moment geen wettelijke minimumleeftijd.
- De grondwettelijke dienstplichtbepaling bevat geen minimumleeftijd meer; de leeftijd van 20 jaar uit de grondwet van 1848 wordt in 1887 geschrapt. In de militiewet van 1861 is uitgegaan van de op dat moment grondwettelijke leeftijd van 20 jaar (inschrijving met 19 jaar, loting en oproeping met 20 jaar, artikel 1, 15 en 27 Militiewet 1861).
- Was kiesrecht een recht dat vooralsnog toekwam aan rijkere mannelijke burgers ouder dan 23 jaar, dienstplicht was een verplichting die vooral armere mannelijke burgers vanaf 20 jaar¹⁰⁶¹ trof, omdat de rijkere mannelijke burgers deze verplichting via dienstvervangers konden afkopen of laten afkopen door hun vaders. Het evenwicht tussen rechten en plichten voor alle burgers op het terrein van het bestuur én de verdediging van de staat als ideaal van de Franse revolutie wordt 98 jaar later in de Nederlandse grondwet niet verwezenlijkt.
- Het vinden van een balans tussen democratische rechten en plichten wordt gecompliceerd door de derde zin van artikel 80 over het kiesrecht, waarin wordt bepaald dat de gewone wetgever kan bepalen dat voor militairen beneden de rang van officier in actieve dienst de uitoefening van kiesrecht geschorst wordt. Een dergelijke bepaling ontbrak in de grondwet van 1848. Van de nieuwe grondwettelijke mogelijkheid werd overigens door de gewone wetgever geen gebruik gemaakt.

g. Niet in de grondwet: noch persoonlijke dienstplicht noch recht op dienstvervanging

Dienstvervanging, overgenomen uit de Franse tijd en gehandhaafd in de militiewetten van 1815, 1817 en 1861, was tot de afschaffing ervan in 1898, nooit een voorziening geweest met een grondwettelijke basis. Men zou kunnen stellen dat de formulering van de grondwet van 1887 'alle Nederlanders daartoe in staat' de dienstplicht tot een persoonlijke verplichting maakt en dus dienstvervanging juridisch onmogelijk maakt¹⁰⁶². Maar het is niet zo, dat hiermee de dienstvervanging formeel van tafel is. Maar de voorstanders van de afschaffing waren niet ongelukkig met de herziene formulering.

Ook de afschaffing van de gemeentelijke krijgsmacht in de vorm van de schutterijen kondigde zich aan, omdat de grondwettelijke basis van de schutterij komt te vervallen: artikel 188 van de Grondwet van 1848 werd geschrapt.

h. Dienstplichtigen niet naar de koloniën

Het verbod om dienstplichtigen van de landmacht naar de 'koloniën en de bezittingen van het Rijk in andere werelddelen' te zenden behalve met hun toestemming blijft ongewijzigd (zie artikel 185 Grondwet

---

grondlegger van de reeks juridische handboeken, de 'Asser-serie'. De biografie van Aletta Jacobs betwijfelt of K.D. Asser wel zo ingenomen was met de uitspraak van de Hoge Raad waarvan hij sinds 1877 lid was (Bosch (2005), p. 174). K.D. Asser was een zwager van M.H. Godefroi (1813-1862), die in 1860 minister van justitie werd en de eerste minister van joodse afkomst in Nederland was.

1060 Op vragen uit de Eerste Kamer werd het als volgt verwoord: 'De Regeering heeft het geheel overbodig geacht hier te spreken van mannelijke Nederlanders. Het geheel of gedeeltelijk uittrekken van den militairen dienst, ook over de vrouwelijke, zou zulk eene verstoring in alle maatschappelijke toestanden teweegbrengen, dat daaraan nimmer zal kunnen worden gedacht' (geciteerd door Sybenga (1921), p. 413). De regering kon uiteraard ook formeel geen ander antwoord geven, omdat tekstwijzingen in wetsontwerpen in de fase van de senaat tot tenminste een novelle had moeten leiden. Sybenga voegt er in een noot aan toe, dat de Staatscommissie, die onder voorzitterschap van minister Th. Heemskerk - zonder enig uiteindelijk resultaat overigens - tussen 1910 en 1912 voorstellen voor aanpassing van de grondwet formuleerde, het volgende opmerkte: 'Vrouwen zijn wel degelijk in staat tot sommige diensten ter verdediging van den vaderlandschen bodem - men denke b.v. aan verpleging van gewonden'. Wat de Staatscommissie in 1910 constateerde had de regering ook in 1887 kunnen vaststellen: Florence Nightingale was al vanaf 1854 actief in de Krimoorlog. De Staatscommissie stelde overigens geen aanpassing van de grondwetstekst voor.

1061 De leeftijd van 20 jaar was weliswaar geschrapt in de grondwet, maar niet in de militiewet.

1062 De grondwet van het Duitse Keizerrijk, gepubliceerd in het *Bundes Gesetzblatt des (Nord)Deutschen Bundes* van 16 april 1871, heeft één duidelijk artikel over de dienstplicht én het verbod op dienstvervanging. *Artikel 57: Jeder Deutsche ist wehrpflichtig und kann sich in Ausübung dieser Pflicht nicht vertreten lassen.* (Iedere Duitser is dienstplichtig en kan zich bij de vervulling van deze plicht niet laten vertegenwoordigen).

1848 en artikel 184 Grondwet 1887). Minister Weitzel was van oordeel dat dit artikel geschrapt moest worden. In zijn opvatting moest Nederland de keuze maken ‘tusschen het intrekken van art. 185 en het behoud van zijne schoone positie als Koloniale Mogendheid’¹⁰⁶³.

Het kwam tot een regeringsvoorstel om dienstplichtigen ook in de Oost en de West in te zetten. Bij de verdediging van het voorstel wees minister J. Heemskerk van Binnenlandse Zaken erop, dat het bestaande grondwetsartikel bij een denkbeeldig conflict in West-Indië niet toestond Nederlandse militeieplichtigen naar Curaçao te sturen, maar wel naar Venezuela¹⁰⁶⁴. Dit regeringsvoorstel werd door de Tweede Kamer (in eerste lezing) niet aanvaard. Met een amendement uit de Tweede Kamer werd artikel 185 hersteld (vernummerd tot artikel 184) met 67 stemmen voor en 8 tegen. Er kan ook nog gewezen worden op de formulering van artikel 180 waarin alle Nederlanders verplicht worden bij te dragen aan de ‘handhaving van de onafhankelijkheid van het Rijk’ en van artikel 181 waarin ‘tot bescherming der belangen van den Staat’ een krijgsmacht bestaande uit vrijwilligers en dienstplichtigen in stand wordt gehouden. Het gaat om het verschil tussen Rijk en Staat. Hoewel de grondwet niet uitblinkt in nauwkeurigheid bij het hanteren van deze termen (ook wordt er nog gesproken van Land)¹⁰⁶⁵, mag aan het gebruik van deze twee woorden binnen een grondwethoofdstuk wel een inhoudelijke betekenis worden toegekend.

i. De nieuwe grondwet als basis voor een kaderniliteieleger

De nieuwe grondwet wordt op 30 november 1887 plechtig afgekondigd.

Het resultaat van de grondwetwijziging was dat de weg open was voor een verdere vernieuwing van het kaderniliteieleger. De maximumdiensttijd van vijf jaar en het maximum aantal oefenweken (zes per jaar) waren geschrapt. Volgens militaire publicisten een stap dichterbij de invoering van het Pruisische stelsel.

5.1.8. De ruimte van de grondwet van 1887 direct in gebruik genomen

Nog voor het debat over de grondwetwijziging in het parlement volledig was afgerond, wilden de militaire autoriteiten gebruik maken van de ruimte die in de pen zat. De maximale tijd van de militeieplicht zou volgens de wijzigingsvoorstellen niet langer beperkt worden tot de vijf jaar op grond van artikel 182 van de Grondwet 1848. Ook de maximum tijd van twaalf maanden voor een eerste oefening, nu gelimiteerd op grond van artikel 183 van de Grondwet 1848, zou worden geschrapt uit de grondwet.

Op 24 maart 1887 diende de regering bij monde van minister Weitzel van Oorlog, minister Tromp van Marine en minister Heemskerk van Binnenlandse Zaken een wetsvoorstel in om de oudste lichte van de militeie voor één jaar extra in dienst te houden¹⁰⁶⁶. De militaire noodzaak ervan gezien de politieke situatie in Europa werd uiteengezet in een bij de Memorie van Toelichteing gevoegde ‘Geheime Nota’¹⁰⁶⁷. Deze uitbreiding met één jaar moest worden gebaseerd op de tweede zin van artikel 182 van de Grondwet 1848 (immers de grondwet van 1887 was nog niet van kracht):

Is de Staat in oorlog of in andere buitengewone omstandigheden, zoo kan eene wet, jaarlijks te vernieuwen, hen tot langere dienst verpligten.

Vandaar de beperking van de uitbreiding tot één jaar en het beroep op de ‘buitengewone omstandigheden’ dat de regering deed. Dat beroep op ‘buitengewone omstandigheden’ door de regering ging niet zo ver, dat de troepen gemobiliseerd moesten worden, zoals beschreven in artikel 184 van de Grondwet 1848:

1063 Schoenmaker (2009), p. 204.

1064 aangehaald in Langemeijer (1981), p. 517.

1065 Zo worden in het hoofdstuk VI van de Grondwet 1887 over de godsdienst de termen ‘rijk’, ‘land’ en ‘staat’ door elkaar gebruikt. Volgens artikel 168 wordt ‘aan alle kerkgenootschappen in het Rijk gelijkelyk bescherming verleend’, volgens artikel 171 zouden godsdienstleren ‘uit ‘s Lands kas’ een traktement kunnen ontvangen en volgens artikel 172 moet de koning toezien, dat de kerkgenootschappen zich houden aan ‘de wetten van den Staat’.

1066 Kamerstukken, 1886-1887, II, Bijlagen Handelingen, 129, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichteing) (24 maart 1887).

1067 De spanningen in Europa bewogen zich vooral tussen Frankrijk en Duitsland. Zo trad in 1886 generaal Georges Boulanger (1837-1891) aan als minister van Oorlog (*le général Revanche*). Over zijn benoeming zei Georges Clemenceau de veel geparafraseerde woorden: *La guerre est une chose trop grave pour être confiée à des militaires* (de oorlog is te belangrijk om aan soldaten over te laten).

De Duitse kanselier Otto von Bismarck dekte zich in 1887 in de rug tegen Rusland door middel van het *Rückversicherungsvertrag*.

In geval van oorlog of andere buitengewone omstandigheden, kan de Koning de militie te land, hetzij geheel, hetzij ten deele, buitengewoon bijeenroepen. Ten zelfden tijd roept de Koning de Staten-Generaal bijeen, opdat eene wet het zamenblijven der militie, zooveel noodig bepale.

Gevraagd naar de gronden om een beroep te doen op de 'buitengewone omstandigheden' antwoordde de regering dat het enkele feit dat de regering zich op 'buitengewone omstandigheden' moest beroepen op zich al buitengewoon was.

Minister Weitzel loodste zijn wetsontwerp zonder veel moeite door het parlement. Het wetsontwerp leidde tot de wet van 31 mei 1887 (Stb. 1887, 100).

Deze voorziening betrof alleen de lichting voor de landmilitie van 1882 en de zeemilitie 1883 (de zeemilitie had als premie een diensttijd van vier jaar tegenover vijf jaar voor de landmilitie).

In 1888 werd deze verlenging met één jaar van de militieplicht weer met één jaar verlengd voor de lichting 1883 van de landmilitie en de lichting 1884 van de zeemilitie. Dit werd geregeld door minister Bergansius, de opvolger van Weitzel; deze regeling was nu niet meer gebaseerd op de Grondwet 1848, maar paste in de deregulering van de Grondwet 1887. Een tijdelijke regeling met de looptijd van één jaar bestaande uit een verlenging van niet meer dan één jaar was formeel gesproken niet nodig geweest, maar er was behoefte aan een algemene herziening van de militiewetgeving. Bergansius diende het voorstel in op 1 mei 1888¹⁰⁶⁸, dat leidde tot de wet van 7 augustus 1888 (Stb. 1888, 124).

Deze verlenging werd in 1889 herhaald: in 1889 bij de wet van 26 juli 1889 (Stb. 1889, 101) voor de lichting van de landmilitie 1884 en van de zeemilitie 1885. Het kamerlid (en latere minister) August L.W. Seyffardt (1840-1909) trachtte met een initiatiefwetsvoorstel van 26 maart 1889 om de militieplicht voor de toekomst met drie jaar te verlengen tot in totaal acht jaar¹⁰⁶⁹. Hij liep minister Bergansius voor de voeten. Die had een voorstel voor een geheel nieuwe militiewet in de pen. Bergansius stelde op 16 april 1889 voor in afwachting daarvan de tijdelijke verlenging te continueren¹⁰⁷⁰. Dat voorstel werd op 12 juli 1889 door de Tweede Kamer aanvaard, nadat Seyffardt zijn initiatiefwetsvoorstel had ingetrokken.

Deze procedure werd nog twee maal herhaald: in 1890 bij de wet van 19 juli 1890 (Stb. 1890, 117) voor de lichting van de landmilitie 1885 en van de zeemilitie 1886 en in 1891 bij de wet van 22 juni 1891 (Stb. 1891, 122) voor de lichting van de landmilitie 1886 en de zeemilitie 1887.

5.1.9. Dienstvervangings voorstel 5: Bergansius in 1890

Nu de nieuwe Grondwet de persoonlijke dienstplicht eerder dichterbij dan verder weg gebracht had, kreeg het debat over de afschaffing van de dienstvervangings op politiek niveau een nieuwe stimulans bij het aantreden van kabinet-Mackay op 21 april 1888; het was het eerste kabinet dat een coalitie was tussen anti-revolutionairen en rooms-katholieken, een rechts kabinet zonder liberalen dus.

Minister J.W. Bergansius van Oorlog (een artillerieofficier van rooms-katholieke huize) – in tegenstelling tot de meeste van zijn geloofgenoten voorstander van persoonlijke dienstplicht – stelde binnen twee maanden bij KB van 10 juni 1888 (no 26) een 'Staatscommissie tot voorbereiding der wettelijke regeling van den militairen dienstplicht' in. De commissie bestond – niet ongebruikelijk in die tijd – naast onafhankelijke deskundigen uit kamerleden van diverse stromingen onder voorzitterschap van de minister zelf. In haar rapport van 2 februari 1889 adviseerde deze commissie de dienstplicht persoonlijk te maken; daarnaast stelde de commissie voor de omvang van een jaarlichting van de militie te bepalen op 15.000 man. Voorts ging de commissie in op het vrijstellingsbeleid. Drie rooms-katholieke commissieleden A.E. Reuther, H.J. Brouwers (beiden kamerlid) en W.P.A. Mutsaers (1833-1907, lid Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant en vanaf 19 maart 1889 lid van de Tweede Kamer) verzetten zich in een minderheidsstandpunt tegen de afschaffing van de dienstvervangings. Waar de katholieke minister Bergansius voor was, was de katholiek en oud-minister Reuther tegen. Reuther wilde een algemene dienstplicht (dus zonder loting, maar met plaatsvervangings) die vooral betrekking had op een lokale of regionale oefening buiten de kazernes. Het was een versterking van de schutterij ten koste van het leger. Op 27 april 1889, nog geen drie maanden na de publicatie van het rapport van de Staatscommissie, overleed Reuther.

1068 Kamerstukken, 1888, II, Bijlagen Handelingen, 1, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(1 mei 1888).

1069 Kamerstukken, 1888-1889, II, Bijlagen Handelingen, 87, 1 (Geleidend Brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(26 maart 1889).

1070 Kamerstukken, 1888-1889, II, Bijlagen Handelingen, 93, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(16 april 1889).

Minister Bergansius diende op 22 juni 1890 samen met de ministers Alexander de Savornin Lohman van Binnenlandse Zaken (1839-1924) en Hendrik Dyserinck¹⁰⁷¹ van Marine (1838-1906) een ontwerp Wet tot regeling van de krijgsdienst in. Het was een uitvoerig werkstuk, een codificatie van het dienstplichtrecht in liefst 362 artikelen en een toelichting van ruim 100 pagina's plus een zestal bijlagen¹⁰⁷². In het wetsvoorstel was de persoonlijke dienstplicht als uitgangspunt genomen. Het voorstel behelsde verder de instelling van een legermacht van 116.000 man, met daarnaast een Landweer, en een jaarlijks contingent van ruim 16.300 dienstplichtigen (13.200 gewone miliciens met volledige oefening, 2.500 voor depottroepen met beperkte oefening en 600 man voor de marine).

De keuzes van Bergansius waren duidelijk, in politieke termen te duidelijk: voor persoonlijke dienstvervulling dus tegen dienstvervanging, een jaarlijks contingent van 16.300 dienstplichtigen in plaats van 11.000 man (uit de Militiewet 1861), de duur van de dienstplicht acht jaar in plaats van vijf jaar (uit de Militiewet 1861), een diensttijd van twaalf maanden (de bereden corpsen zes maanden langer) in plaats van 8,5 maand (uit de Militiewet 1861) en alle oefening binnen de kazeme dus geen vooroefening. De enige vorm die Bergansius wilde toestaan was de vervanging van een ingelote dienstplichtige door zijn broer (artikel 70 e.v. van het wetsontwerp); theoretisch gezien was dit een aantasting van het beginsel van de persoonlijke dienstplicht en de toepassing van een soort huisman- of gezinsdoctrine: niet de persoon is dienstplichtig, maar het gezin moet een dienstplichtige leveren. Maar de vrijstelling wegens broederdienst (ook in het voorstel van Bergansius is slechts één zoon uit een gezin dienstplichtig) is al vanaf het begin van de introductie van de conscriptie gehanteerd¹⁰⁷³.

Het is Bergansius niet gelukt zijn wetsontwerp door de Tweede Kamer te loodsen. Zijn tegenstanders bestaande uit katholieken, links-liberalen en socialisten pleegden een vorm van parlementaire obstructie, zodat de eindstreep van de kabinetsperiode eerder in zicht kwam dan de finale van het wetsontwerp. De beraadslagingen over het wetsontwerp van Bergansius werden op 29 mei 1891 opgeschort, nadat 31 van 262 artikelen waren afgehandeld. Het kabinet, aangetreden op 21 augustus 1888, demissionair op 9 juli 1891 en afgelost op 21 augustus 1891, zat een hele periode van drie jaar uit¹⁰⁷⁴.

Wel nam de Tweede Kamer op 8 mei 1891 met 49 tegen 27 stemmen een motie aan, ingediend door het liberale kamerlid Jan Willem Rutgers van Rozenburg (1830-1902), waarin het beginsel van de persoonlijke dienstplichtvervulling werd ondersteund:

De Kamer, van oordeel, dat aan het aanhangig wetsvoorstel te recht is ten grondslag gelegd het beginsel van de persoonlijke dienstvervulling door alle dienstplichtigen, gaat over tot de orde van de dag¹⁰⁷⁵.

Alle katholieken, Schaepman inclus, stemden tegen deze motie inzake het beginsel van persoonlijke dienstplicht, de meeste anti-revolutionairen stemden vóór en met hen de meerderheid van de Kamer. Privé zei Schaepman het eens te zijn met het standpunt van Bergansius, maar hij durfde en wilde in deze emotionele zaak de katholieke achterban niet van zich vervreemden. Vooral bij de katholieke middenklasse leek een diepgevoelde angst te bestaan voor de 'zedenedervende' invloed van het kazemeleven op de jonge geloofsgenoten.

Tot de tegenstanders van het wetsontwerp behoorde ook Domela Nieuwenhuis die in de Tweede Kamer was gekomen als afgevaardigde van het Friese district Schoterland; hij was gekozen, omdat de ARP-er Kuyper zijn 'kleine luyden' geadviseerd had in de tweede ronde in ieder geval niet op een liberaal te stemmen. Domela zat met toenemende tegenzin tussen 1 mei 1888 en 15 september 1891 in het parlement: hij werd door de andere kamerleden genegeerd en kon helemaal niets bereiken. Zijn standpunt,

1071 Dyserinck stamde uit een oude doopsgezinde familie. Opvallend daarom dat hij voor een militaire loopbaan had gekozen. Zijn broer Johannes Dyserinck (1835-1912) publiceerde in 1890 een studie over de weerloosheid van de doopsgezinden.

1072 Kamerstukken, 1889-1890, II, Bijlagen Handelingen, 174, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (22 juni 1890), 4-9 (Bijlagen). De vervolgstukken zijn in het vergaderjaar 1890-1891 gedrukt onder nummer 36.

1073 In de Nederlandse dienstplichtwetgeving is het maximale aantal zonen per gezin tussen 1938 en 1965 drie geweest, daarvoor één en daarna twee.

1074 Tussen 1888 en 1923 waren er verkiezingen in het derde jaar na een kamerontbinding. Daar waren er om de twee jaar verkiezingen voor de helft van de kamerzetels; de zittingsduur was vier jaar. Na 1923 zijn er verkiezingen in het vierde jaar na een kamerontbinding.

1075 Kamerstukken, 1890-1891, II, Handelingen, 1229 (29 mei 1891).

uiteengezet in een uitvoerige rede¹⁰⁷⁶, over het wetsontwerp van Bergansius vatte hij zelf kort samen in een motie, die hij op 22 april 1891 indiende¹⁰⁷⁷:

De Kamer,
overwegende dat de hoofdbeginselen van dit wetsontwerp zijn: de verhooging van het contingent en vermeerdering der oorlogsuitgaven;
overwegende dat door aanneming daarvan een bedenkelijke stap wordt gezet in de richting van het militarisme, den kanker die knaagt aan de welvaart van alle volkeren,
keurt de hoofdstrekking af van dit wetsontwerp, ondanks het daarin opgenomen rechtvaardige beginsel van afschaffing der plaatsvervanging,
en gaat over tot de orde van den dag.

Het dilemma van de socialistische beweging zit helemaal in deze motie (die overigens nagenoeg unaniem verworpen werd) verborgen: een praktische verbetering met beperkte strekking staat tegenover een principiële-ideologische benadering. Instemmen met een op zich rechtvaardiger dienstplichtsysteem impliceert de aanvaarding van dat stelsel. Het zal ook niet verbazen dat Domela Nieuwenhuis na één zittingsperiode het parlement weer verliet. Hij kreeg in zijn strijd tegen het militarisme geen voet aan de grond in het hem vijandige Nederlands parlement, maar slaagde er een paar maanden later in augustus 1891 ook niet in op het (tweede) Internationale Socialistische Congres in Brussel de algemene werkstaking als een middel tegen de oorlog door zijn geestverwanten aanvaard te krijgen¹⁰⁷⁸.

Het wetsvoorstel van Bergansius werd op 9 september 1891 door zijn tegenstander en opvolger A.L.W. Seyffardt¹⁰⁷⁹ (kabinet-Van Tienhoven) ingetrokken¹⁰⁸⁰, nog geen drie weken na zijn aantreden op 21 augustus 1891.

5.1.10. De introductie van het reservekader door Seyffardt in 1893

Een belangrijke stap was de invoering van een reservekader, dienstplichtige officieren en onderofficieren. Daarvoor golden twee overwegingen die niet noodzakelijkerwijs allebei tegelijk door voorstanders van een reservekader gehanteerd behoeften te worden. Het eerste argument was het logistieke. Het was uitgesloten dat in tijden van dreiging of oorlog het bestaande beroepskader voldoende mankracht kon bezitten om een gemobiliseerde krijgsmacht te kunnen leiden. Zo was in het verslag over de kortstondige mobilisatie van medio juli tot medio september 1870 bij gelegenheid van het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog op compagnieniveau een tekort aan luitenanten geconstateerd¹⁰⁸¹.

Tweede overweging was dat de mogelijkheid om onderofficier en officier te worden een voorwaarde was om ook de zonen uit de hogere standen persoonlijk op te roepen voor de krijgsdienst. Die konden toch niet zo maar 'Jan Soldaat' worden. Er was in brede kringen een negatief oordeel over het morele gedrag van de gewone manschappen; er werd op de militairen met minachting neergekeken.

In 1893 stelde minister A.L.W. Seyffardt het dienstplichtig reservekader in. Jongens tussen 17 en 24 jaar met minstens drie jaar HBS¹⁰⁸² konden een vrijwillige verbintenis voor zes jaar aangaan. Zij moesten ook

1076 Domela Nieuwenhuis [1891].

1077 Kamerstukken, 1890-1891, II, Handelingen, 1087 (22 april 1891) en Kamerstukken, 1890-1891, II, Bijlagen Handelingen, 36, 17 (motie-Domela Nieuwenhuis)(22 april 1891).

1078 Op het congres van de Eerste Internationale in 1868 in Brussel werd op voorstel van de Belgische arts César de Paepe (1841-1890) een resolutie aangenomen, waarbij de arbeiders werden aangespoord door werkstaking oorlogen onmogelijk te maken. Op de congressen van 1891 en 1893 werd een dergelijke resolutie wel ingediend, maar niet meer aanvaard. In de voorgestelde resolutie van 1893 werd ook dienstweigering als middel om de oorlog te bestrijden genoemd. In 1893 werd wel een motie aanvaard die de schuld voor het militarisme legt bij het kapitalisme: 'De val van het kapitalisme is de wereldvrede'.

1079 Seyffardt kwam uit een militaire familie. Zijn zoon Hendrik (1872- 1943) bracht het tot luitenant-generaal in het Nederlandse leger en werd in 1934 gepensioneerd. In 1941 liet hij zich op voordracht van Seyss Inquart benoemen tot *Befehlshaber* van het Vrijwilligerslegioen Nederland; Seyffardt overleed op 6 februari 1943 aan schotwonden als gevolg van een liquidatieactie van de verzetsgroep CS-6 (Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 2, p. 508-509). Zie § 8.1.4.b.

1080 Kamerstukken, 1890-1891, II, Bijlagen Handelingen, 36 en 76, (zonder volgnummer)(9 september 1891). De intrekking had voor de vorm van het verzoek aan de Tweede Kamer om de ontwerpen voor de wetswijzingen terug te sturen naar de regering.

1081 Hoppenbrouwer (1991), p. 13.

1082 De Hogere Burgerschool was door Thorbecke in 1863 met de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 ingevoerd als een beroepsopleiding voor handel en nijverheid, niet als vooropleiding voor academische studie. Er was een driejarige en

de vooroefening achter de rug hebben; de vooroefening was een militaire training (met de nadruk op exerceren) op acht zaterdag- of zondag- voor militieplichtigen, die daardoor wat minder lang naar de kazerne hoefden. Gedurende de zes jaar van de verbintenis moest de reservesergeant in totaal acht maanden in het leger dienen: voor studenten dus een paar jaar lang de zomervakantie. Een vervolgcursus was verplicht voor wie officier in de rang van vaandrig (een rang speciaal voor dit doel ingesteld) en later van tweede luitenant wilde worden. Het onthaal van deze regeling in militaire kringen was over het algemeen positief. De belangstelling ervoor was behoorlijk: in 1897 was er een reservekader van 440 leden¹⁰⁸³. Vanaf deze invoering van de mogelijkheid om als dienstplichtige (onder)officier te worden had Nederland geen zuiver kadernilitieleger meer.

5.1.11. Verdere wetgeving van Seyffardt loopt spaak

Seyffardt trad aan als minister met de doelstelling om het leger te hervormen met handhaving van het systeem van dienstvervangings. Hij was afkomstig uit de artillerie en ontwikkelde zich tot vestingspecialist. In de late jaren tachtig zag hij in, dat voor de landsverdediging het landleger belangrijker werd dan de vestingwerken: hij bekeerde zich van 'de Saulus de vestingvechter tot de Paulus van de volksweerbareid'¹⁰⁸⁴. Dat kwam met name tot uitdrukking in zijn bijdrage in 'De Gids' van 1888 met als titel 'Wat nu, Beperkte of algemene dienstplicht?'¹⁰⁸⁵.

De kritiek op de kwaliteit en de omvang van het Nederlandse leger tijdens de korte mobilisatie van 1870 én de ruimte van de grondwet van 1887 op het terrein van militiewetgeving waren nog steeds niet verwerkt.

De entree van minister Seyffardt was politiek gesproken niet zo handig, omdat – zoals gezegd – een van zijn eerste handelingen als minister was het wetsontwerp op de persoonlijke dienstplicht van minister Bergansius in te trekken.

Vervolgens kwam hij met noodwetgeving. Op 26 oktober 1891 stelde hij voor, in afwachting van nieuwe militiewetgeving, de oproepbaarheid van afgezwaide militairen te verlengen tot tien jaar¹⁰⁸⁶. Dat vergrootte het te mobiliseren leger in oorlogstijd, maar kostte vooralsnog de staat geen geld en de dienstplichtige burger geen tijd. Deze voorstellen waren mogelijk, omdat de maximale duur van de dienstdienst van vijf jaar uit de grondwet van 1848 in 1887 was geschrapt. Ook wilde Seyffardt de schutterijverplichtingen vernieuwen¹⁰⁸⁷. De Kamer verweet de minister dat hij als kamerlid voorstander was van grote contingents met een korte dienstdienst en nu het tegenovergestelde voorstelde: hetzelfde contingent van 11.000 man met een dienstdienst van tien jaar. Bovendien kreeg de minister om de oren dat zijn initiatiefwetsvoorstel uit 1889 (zie boven) niet verder ging dan een verlenging van de militieplicht met drie jaar, terwijl hij nu een verlenging van vijf jaar voorstelde. De overgrote meerderheid van de Tweede Kamer oordeelde, dat de voorgestelde wet het predicaat 'noodwet' niet kon dragen: de consequenties betroffen niet een korte periode, maar reikten tot in 1904. Met veel moeite kreeg Seyffardt de uitbreiding van de militieplicht door het parlement, maar pas nadat hij akkoord is moeten gaan met een totale dienstdienst van zeven jaar, drie jaar minder dan zijn oorspronkelijk voorstel. Het wetsvoorstel om de schutterijwet aan te passen werd op 8 februari 1892 ingetrokken¹⁰⁸⁸. De verlengingswet van Seyffardt kwam in het Staatsblad op 4 april 1892 (Stb. 1892, 56).

Na enig aarzelen kwam hij in 1892 en 1893 met een drietal nieuwe wetsontwerpen:

- op 11 november 1892 met een nieuwe regeling over de samenstelling van de landmacht¹⁰⁸⁹
- op 29 maart 1893 met een regeling van de dienst bij de milite¹⁰⁹⁰, en

---

een vijfjarige variant. De HBS werd door de Mammoetwet van 1963 de basis voor de atheneumvariant van het VWO enerzijds en voor de HAVO anderzijds.

1083 Schoenmaker (2009), p. 273-274.

1084 Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 4, p. 455.

1085 Seyffardt (1888), p. 95-121.

1086 Kamerstukken, 1891-1892, II, Bijlagen Handelingen, 63, 1 (Koninklijke Boodschap), 89, 2 (Wetsontwerp) en 89, 3 Memorie van Toelichting (26 oktober 1891).

1087 Kamerstukken, 1891-1892, II, Bijlagen Handelingen, 65, 1 (Koninklijke Boodschap), 89, 2 (Wetsontwerp) en 89, 3 Memorie van Toelichting (28 oktober 1891).

1088 Kamerstukken, 1891-1892, II, Bijlagen Handelingen, 63 en 65, 7 (Brief van de regering) (8 februari 1892).

1089 Kamerstukken, 1892-1893, II, Bijlagen Handelingen, 89, 1 (Koninklijke Boodschap), 89, 2 (Wetsontwerp) en 89, 3 Memorie van Toelichting (11 november 1892); een aantal hogere oernummers betreft een reeks bijlagen bij de Memorie van Toelichting.

- op 28 augustus 1893 met een regeling van de dienst bij de schutterij¹⁰⁹¹.

Alle drie de wetsontwerpen nog wel binnen één parlementair jaar.

Het eerste wetsontwerp voorzag één landmacht met drie onderdelen: leger (waaronder militie), schutterij en landstorm. Uitgangspunt was een algemene persoonlijke oefenplicht met een korte dienstdtijd. De omvang van het leger op oorlogssterkte was 68.115 man, op vredesvoet 15.438 (exclusief de militairen in opleiding, op cursus). De wettelijke organisatie voorzag in een leger met zeven onderdelen (de grote staf, de dienstvakken, de infanterie, de cavalerie, de artillerie, de genie en de marechaussee). Het jaarlijkse contingent dienstplichtigen zou 11.500 bedragen (500 man meer dan de militiewet van 1861 toestond), die negen jaar oproepbaar waren. De overige weerbare mannen zouden in de lokaal georganiseerde schutterij worden geoefend. Uit delen van de militie en schutterij moest ook een landstorm worden samengesteld. De Tweede Kamer had duidelijk geen zin in deze wetsontwerpen. Er is van geen van deze wetsontwerpen een voorlopig verslag opgesteld: ze verdwenen in de parlementaire prullenbak.

Seyffardt probeerde het in het najaar van 1893 opnieuw. Hij plakte de beide ontwerpen van de dienstplichtwetten (militie en schutterij) aan elkaar en bracht op 23 oktober 1893 één wetsontwerp over de dienstplicht bij de militie én de schutterij van 199 artikelen uit¹⁰⁹², dat in totaal bijna 80 pagina's kamerhandelingen besloeg. Ook dit wetsvoorstel werd niet in behandeling genomen. Er is op 8 mei 1894 als het kabinet aftreedt geen voorlopig verslag.

Een ondergeschikte wetswijziging, noodzakelijk door de invoering op 1 juli 1893 van de nieuwe Wet op het Ingezetenschap, loodste Seyffardt wel door het parlement, maar niet zonder kritiek op de late indiening van dit reparatiewetje. De wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap van 12 december 1892 (Stb. 1892, 268) definieerde in artikel 13 ingezetenen als personen – Nederlanders of vreemdelingen – die hun woonplaats in het Rijk hebben en gedurende 18 maanden binnen het Rijk of binnen zijn koloniën of bezittingen hebben gehad. Hieruit kon worden afgeleid, dat men in het Europees deel van Nederland diende te wonen. Het ging kennelijk om de gewone woonplaats (*residence habituelle*); de overzeese gebieden telden hierbij ook mee. Maar dit impliceerde niet dat alle inwoners van de koloniën en bezittingen ook Nederlandse ingezetenen zijn, want men moest wonen binnen het Rijk (in Europa). Dit sluit aan bij artikel 2 van de Grondwet van 1887 waarin gesteld wordt dat met het Rijk het Rijk in Europa wordt bedoeld. Nederlanders, die langer dan 18 maanden in de koloniën verblijven, werden niet meer als Nederlands ingezetene beschouwd, maar dat deed niets af van aan hun nationaliteit.

Er was – mede gezien de motie-Rutgers van Rozenburg wel een getalsmatige meerderheid voor afschaffing van de dienstvervanging, maar die kon politiek gesproken niet verzilverd worden¹⁰⁹³. Het kabinet-Van Tienhoven waarin tegenstanders en voorstanders bijeen waren, kon niet met een aanvaardbaar wetsontwerp komen; bovendien had het kabinet-Van Tienhoven zijn lot niet verbonden aan de persoonlijke militieplicht, maar aan een nieuw kiesrecht.

Seyffardt bleek niet de juiste persoon op het juiste tijdstip; zijn voorganger Bergansius was wel de juiste persoon geweest, maar niet op het juiste tijdstip. De positie van zijn opvolger Clemens Schneider (1832-1925) van het gematigd liberale kabinet-Roëll was uiterst marginaal. Volgens het regeringsprogramma zouden drie belangrijke zaken geregeld moeten worden en bleven twee principiële kwesties, de algemene dienstplicht en subsidiëring van het onderwijs, liggen. Schneider was de enige katholieke minister in het kabinet-Roëll¹⁰⁹⁴; hij had al een glanzende carrière als artillerieofficier achter de rug. Minister Schneider liep niet vast op de levende manschappen, maar op de dode weermiddelen. De kosten van de vestingen en forten vielen behoorlijk tegen en er groeide twijfel of het strategisch wel zo'n goede investering was. De voorkeur van Schneider was de terugtrekking van de verdedigingslinie op de Stelling van Amsterdam; hij achtte eigenlijk maar een zeer klein stukje Nederland effectief te verdedigen tegen de vijand.

1090 Kamerstukken, 1892-1893, II, Bijlagen Handelingen, 159, 1 (Koninklijke Boodschap), 159, 2 (Wetsontwerp) en 159, 3 (Memorie van Toelichting (29 maart 1893).

1091 Kamerstukken, 1892-1893, II, Bijlagen Handelingen, 212, 1 (Koninklijke Boodschap), 212, 2 (Wetsontwerp) en 212, 3 (Memorie van Toelichting (28 augustus 1893).

1092 Kamerstukken, 1893-1894, II, Bijlagen Handelingen, 98, 1 (Koninklijke Boodschap), 98, 2 (Wetsontwerp) en 98, 3 (Memorie van Toelichting (23 oktober 1893).

1093 Gooren (1987), p. 35-37.

1094 Schneider kwam uit een katholieke familie van militairen uit de Rijnpalts. Zijn vader had bij zijn huwelijk met een rijke protestantse afgesproken, dat de zonen katholiek en de dochters protestants gedoopt zouden worden.

Wat was de bijdrage van de bouwwerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie aan het handhaven van onze neutraliteit? En nu er bij Luik door de Belgen stevige fortificaties gebouwd werden, was een door-tocht van de (in dit geval Duitse) vijand meer dan waarschijnlijk geworden. Zo ver strekte de Nieuwe Hollandse Waterlinie niet. Conclusie van een aantal kamerleden: versterking van het veldleger verdient de voorkeur.

5.1.12. Dienstvervangings voorstel 6: de afschaffing in 1898

a. Weer een nieuw regeringsvoorstel: het laatste?

De wettelijke realisatie van de persoonlijke dienstplicht kwam tot stand in de militiewet van 2 juli 1898, ingevoerd door minister K. Eland in het liberale kabinet-Pierson, dat op 27 juli 1897 was aange-¹⁰⁹⁵getreden. Op 24 januari 1898 kwam het dan uiteindelijk tot het zesde wetsvoorstel van regeringswege inzake de dienstvervangings¹⁰⁹⁶, ingediend door minister Eland – in de volksmond Jan Kanon genoemd, een bijnaam die hij deelde met de latere minister Wentholt van Marine – samen met minister Roëll van Marine en minister Goeman Borgesius van Binnenlandse Zaken, conform de aankondiging in de Troonrede van 21 september 1897; dat was de laatste troonrede uitgesproken door regentes en koningin-weduwe Emma¹⁰⁹⁷.

Kernartikel is artikel 4:

Een ieder, die tot de dienst bij de militia wordt verplicht, is, overeenkomstig de bepalingen dezer wet, ge-
houden zijne dienst in persoon waar te nemen.

Deze tekst kwam in de plaats van artikel 4 van de Militiewet van 1861:

Het staat een ieder vrij, zijne dienst bij de militia, volgens de bepalingen dezer wet, door een ander te
doen waarmemen’.

In de considerans van het wetsontwerp werd het kader van de invoering van de persoonlijke dienstplicht
gegeven:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat het noodzakelijk is, als voorbereiding op de hervorming
der levende strijdkrachten, de bevoegdheid tot dienstvervangings bij de militia af te schaffen ...

De ‘levende strijdkrachten’ waarvan in de considerans sprake was stonden tegenover de ‘dode strijdkrach-
ten’, de weermiddelen in de vorm van vestingen en fortificaties.

Het kabinet-Pierson hanteerde een reeks argumenten die in het publieke debat vaak gewisseld zijn: (1) een
belangrijk argument is gelegen in het feit dat met deze wet de weg met ‘de zekerste en snelste wijze zal
voeren tot het einddoel: de regeling van den verplichte krijgsdienst, voorgeschreven in het tweede lid van
artikel 181 der Grondwet’; met andere woorden de grondwet behelsde – volgens de regering – een verbod
op dienstvervangings¹⁰⁹⁸. Voorts (2) verwacht de regering een verbetering van het zedelijk en verstandelijk
gehalte van het leger. Verder (3) kan via de persoonlijke dienstplicht op minder kostbare wijze voorzien
worden in de behoefte aan officieren en onderofficieren. Afschaffing van de dienstvervangings is (4) ook een
zaak van sociale rechtvaardigheid en leidt uiteindelijk (5) tot een betere onderlinge waardering van de ver-
schillende maatschappelijke standen en (6) tot een hoger fysiek, moreel en intellectueel gehalte van de hele
bevolking en tenslotte (7) gaat het bij de persoonlijke vervulling van de dienstplicht om een burgerlijke
‘eretaak’. De regeringsargumentatie was een mengeling van juridische, praktische en ideologische overwe-
gingen.

1095 Volgens J.A.A.H. de Beaufort, zoon van de minister W.H. de Beaufort van Buitenlandse Zaken, was al voor het officieel
aantreden van het kabinet ten huize van de formateur besloten de dienstvervangings per afzonderlijke wet af te schaffen.
W.H. de Beaufort (1845-1918) was daarvan geen groot voorstander; hij gaf de voorkeur aan deze zaak te regelen tegelijk
met een voorgenomen hervorming van de levende strijdkrachten (De Beaufort, 1926, 50).

1096 Kamerstukken, 1897-1898, II, Bijlagen Handelingen, 140, 1-4 (Koninklijke Boodschap, Ontwerp van Wet, Memorie van
Toelichting, tekst geldende militiewet) (24 januari 1898).

1097 Het was bij die gelegenheid dat vanwege de aanwezigheid van de 17-jarige Wilhelmina dominee J.H. Donner (1824-1903)
(de betovergrootvader van de huidige vicepresident van de Raad van State) de leus ‘leve de koningin’ in de Ridderzaal lan-
ceerde en daarmee een traditie introduceerde (De Ruiter (2003), p. 15).

1098 Deze duidelijke visie was niet onomstreden visie, maar vond geen volledige steun in de voorgeschiedenis, omdat in de tekst
van de grondwet dienstvervangings niet noemde, noch positief als mogelijkheid of als recht noch negatief als verbod.

Internationaal gezien hadden alleen België¹⁰⁹⁹ en Engeland geen persoonlijke dienstplicht. België kende de mogelijkheid tot dienstvervangings en Engeland had in het geheel geen dienstplicht.

b. Een gebaar naar de katholieken: vrijstelling voor ordebroeders

Het debat in het parlement was diepgaand en uitvoerig; het beslaat meer dan honderd dichtgedrukte bladzijden handelingen¹¹⁰⁰. Een van de redenen is dat er kamerleden waren die van oordeel waren dat een dergelijke principiële wet niet tot stand mocht komen als een belangrijk politieke stroming (*in casu* de meerderheid van de rooms-katholieken) zich niet kon vinden in de wettelijke regeling. Er was wel alle ruimte voor debat, maar er was geen ruimte voor een andere uitkomst.

De regering stelt in een poging om de katholieken voor het wetsvoorstel te winnen ook voor om de vrijstelling voor religieuze ambtsdragers (*clerici*) uit te bereiden met katholieke ordebroeders (*regulares*), die geen kerkelijke wijding ontvangen, maar wel een religieuze belofte (zoals van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid) afleggen.

c. Tweede Kamer: alle argumenten pro en contra passeren weer de revue

In het Voorlopig Verslag werd van de zijde van de Tweede Kamer een grote variëteit van overwegingen en opmerkingen te berde gebracht, terwijl gelijktijdig over de zaak zelf weinig nieuwe aspecten worden aangedragen. De posities waren wel duidelijk. Het ging er alleen om een aantal leden van de katholieke groepering – van een hechte fractie is geen sprake – tot steun aan het wetsontwerp te bewegen.

Een selectie van de overwegingen en opmerkingen uit het uitvoerig Voorlopig Verslag¹¹⁰¹ van 24 maart 1898:

- Er is getwijfeld aan de samenhang en de volgorde van de algehele legerhervorming en de algehele dienstplichthervorming (contingent, duur van de eerste oefening) in relatie tot de afschaffing van de dienstvervangings en de algehele herziening van de militieplicht.
- Er wordt voorgesteld om de dienstplicht te verbinden aan het Nederlanderschap en niet – zoals in de geldende regeling – aan het ingezetenschap.
- Van socialistische zijde wordt een onderscheid gemaakt (maar niet uitgewerkt) tussen ‘algemene dienstplicht’ en ‘algemene weerplicht’. In die kringen werd als effectief weermiddel tegen invallen van de vijand met name de massale werkstaking gepropageerd.
- Tegenstanders van de afschaffing van de dienstvervangings zagen strijdigheid met de Grondwet omdat in artikel 181 gesproken wordt van een krijgsmacht bestaande uit vrijwillig diendenden en daarna pas dienstplichtigen; die volgorde wordt als een rangorde opgevat. Daartegen wordt door anderen inge-

1099 De militieplicht op basis van loting en met dienstvervangings was in de Zuidelijke Nederlanden al ingevoerd sinds de inlijving bij Frankrijk, hetgeen in oktober 1798 tot maatschappelijke onrust, forse rooftertijden en ongeregeld verzet tegen de conscriptie in wat is gaan heten de Boerenkrijg. Het was een strijd *pro anis et foci*, voor ‘outer en heerd’, voor altaar en huis, voor god en vaderland.

Bij de afscheiding in 1830 is door de nieuwe Belgische Staat de (Nederlandse) Militiewet van 1817 overgenomen en toegepast. Deze wet werd met de wet van 8 mei 1847 per 1 januari 1848 vervangen door een nieuwe wet, waarin de leeftijd van de oproep wordt bepaald op 20 jaar. Ten behoeve van een totale krijgsmacht van 42.800 man werd in de militiewet van 21 maart 1902 een jaarlijks contingent van 13.300 dienstplichtigen opgeroepen.

Op 14 december 1909 tekende Leopold II – op zijn sterfbed, hij overleed drie dagen later – een wet waarbij één zoon per gezin een persoonlijke dienstplicht kreeg. De militiewet van 1902, gebaseerd op loting en dienstvervangings, werkte in de praktijk onvoldoende. Er werd op 10 maart 1909 een commissie onder voorzitterschap van de katholieke volksvertegenwoordiger uit Nijvel baron Georges. Snoy (1844-1923) ingesteld om de militiewet van 1902 te evalueren. Het commissierapport van 29 april 1909 gaf minister Joseph Hellebaut (1842-1924), op 65-jarige leeftijd minister van Oorlog geworden in het kabinet-De Trooz, voldoende argumenten om op 8 juli 1909 met een voorstel voor een nieuwe dienstplichtwet met één dienstplichtige zoon per gezin te komen, dit tegen de bezwaren van de katholieke politici in. Het uitgangspunt om een dienstplicht in te voeren wordt voorgesteld met het volgende formule: *Permettre à la nation de déployer le plus grande effort possible en temps de guerre, réduire au minimum les sacrifices à faire en temps de paix.* (aan het land toe te staan om een zo groot mogelijk inspanning te ontplooiën in tijden van oorlog, tot een minimum terugbrengen van opofferingen in tijden van vrede). Plaatsvervangings en loting werden afgeschaft en er kwam er vrijstelling voor geestelijken. Deze wet was – net als in Nederland – tot stand gekomen ten koste van de eenheid van de katholieke partij: er was splitsing tussen de conservatieve en progressieve katholieken (De Vos (1985), p. 299-315). Deze verdeeldheid werd bij gelegenheid van de troonsbestijging door Albert I zo snel mogelijk naar de achtergrond gedrongen. In 1913 kwam het in België tot een algemene dienstplicht.

1100 Kamerstukken, 1897-1898, II, Handelingen, 859-943 (13 mei 1898-26 mei 1898) en Kamerstukken, 1897-1898, I, Handelingen, 319-348 (27 juni 1898-1 juli 1898).

1101 Kamerstukken, 1897-1898, II, Bijlagen Handelingen, 140, 5 (24 maart 1898).

bracht, dat de grondwet van 1848 spreekt van 'zo veel mogelijk samen te stellen uit vrijwilligers'; deze voorkeur is niet terug te vinden in de grondwet van 1887.

- Sommige kamerleden betoogden dat bij afschaffing van de plaatsvervanging de nummervervisseling als vorm van dienstverlening niet als vanzelfsprekend hoeft te worden meegenomen.
- Er wordt door de voorstanders van de afschaffing naar voren gehaald dat de 'minge goeden' kort geleden in het kader van de kiesrechtwetgeving niet goed genoeg gevonden werden om te stemmen, maar in het kader van de dienstplicht wel in staat zouden zijn het zedelijk en moreel karakter van het leger te verbeteren, immers de tegenstanders van afschaffing zien ook genoeg mogelijkheden de toestand van het leger te verbeteren zonder de persoonlijke dienstplicht.
- De tegenstanders van de afschaffing betoogden dat de krijgsmacht vooral handwerk is en dat men de lichamelijke geschiktheid daarvoor vooral in de kringen waaruit plaatsvervangers voortkomen, aantreft: 'Een flinke boerenzoon is voor het leger meer waard dan een tengere jongeling uit hooger stand'. Voorstanders wijzen erop dat juist in hogere kringen sport steeds meer ingang vindt.
- In Duitsland is door de algemene dienstplicht zonder plaatsvervanging geen betere verhouding tussen de standen bereikt; de sociale scheiding zet zich voort binnen het leger.
- De kazerne is in de opvatting van sommigen de plaats waar een aantal analfabeten alsnog leert lezen en schrijven. Een militieleger zelf is de plaats waar bijgedragen wordt aan de vorming van de samenleving. Voor een beperkte groep zal de dienstplicht fungeren als een leerplicht; een schoolplicht voor kinderen is (nog) niet ingevoerd.
- De vrijstelling voor bekleders van een godsdienstig ambt moet gehandhaafd worden, juist bij een persoonlijke dienstplicht. Er werd gesteld dat de Kerk is te beschouwen als een publiekrechtelijk lichaam naast de Staat. Inlijving van kerkdienaars in het (staats)leger kan alleen bij overeenkomst tussen Kerk en Staat.
- De vrijstelling voor de dienstplicht die aan kostwinnaars wordt toegedacht wordt bestreden uit overwegingen zowel betreffende sociale gelijkheid als van praktische aard.
- De invoering per 1 september 1898 van de wet wordt gekritiseerd, omdat per die datum de inschrijving voor de volgende lichting sluit. Dat werd als 'niet kies' ervaren, omdat per die datum de nieuwe, net 18 jaar geworden koningin Wilhelmina wordt ingehuldigd.

Het was een mêlee van heel verschillende vragen en kanttekeningen. De ondertoon was er een van acceptatie van de oplossing van een reeds lang slepende kwestie. Er werd geregeld teruggegrepen naar de voorstellen van en het debat over het wetsontwerp van minister Bergansius uit 1890.

De regering reageerde op 16 april 1898, even uitvoerig als voorspelbaar. Er kwamen geen nieuwe argumenten op tafel.

d. Dienstvervanging schommelt rond 25%

Uit een statistiek gepubliceerd als bijlage van de Memorie van Toelichting¹¹⁰² valt het volgende overzicht over de ontwikkeling van de jaren voorafgaande aan de afschaffing van de dienstvervanging af te leiden:

jaar	lotelingen	nummervwisselaars	plaatsvervangers	totaal dienstvervangers	percentage
1885	8.273	682	1.767	2.449	29,6
1886	8.404	696	1.719	2.415	28,7
1887	8.275	757	1.686	2.443	29,5
1888	8.741	674	1.383	2.057	23,5
1889	8.581	646	1.505	2.151	25,0
1890	8.844	688	1.411	2.099	23,7
1891	8.888	687	1.373	2.060	23,1
1892	8.941	649	1.218	1.867	20,8
1893	9.209	613	1.195	1.808	19,6
1894	9.144	632	1.244	1.876	20,5
1895	9.016	715	1.323	2.038	22,6
1896	9.154	685	1.415	2.100	22,9
1897	9.177	753	1.416	2.169	23,6
1885-1897	114.647	8.877	18.655	27.532	24,0

¹¹⁰² Kamerstukken, 1897-1898, II, Bijlagen Handelingen, 140, 8 (16 april 1898).

Er valt over een periode van 13 jaar een absolute en relatieve daling van het aantal dienstvervangers te constateren, niet sensationeel en ook niet zonder golfbewegingen.

e. Een emotioneel plenair debat met dodelijke afloop

Het plenaire parlementaire debat over de afschaffing van de dienstvervanging op vrijdag 13 mei 1898 kreeg een bijzondere emotionele dimensie. Een van de zes (!) katholieke woordvoerders was mr. Bernardus Bahlmann (1848-1898)¹¹⁰³; hij was de voorman van de conservatieve katholieken ('Bahlmannianen') en stond binnen de rooms-katholieke zuil tegenover de meer hervormingsgezinde Schaepman. Bahlmann was tegenstander van de persoonlijke dienstplicht. Midden in zijn breed opgezet juridisch-historisch betoog, waarin hij met name met een beroep op een aantal Duitse rechtsgeleerden uiteenzet dat dienstplicht niet verenigbaar is met het natuurrecht, werd hij onwel. Bahlmann overleed in de vergaderzaal van de Tweede Kamer, gesterkt door sacramenten en gebeden van de katholieke monseigneurs Everts, Nolens en Schaepman. Hulp van een militaire arts van de publieke tribune mocht niet meer baten. Bahlmann was het tweede parlementslid dat in de vergaderzaal overleed. Op 3 juni 1859 zakte kamerlid Storm tijdens een debat in elkaar (zie § 2.2.22); beide kamerleden voerden het woord over een aangelegenheid betreffende de militie.

f. Een vonk van erkenning van gewetensbezwaren

Het debat werd dinsdag 17 mei 1898 voortgezet in afwezigheid van een aantal katholieke kamerleden, die de begrafenis van Bahlmann bijwoonden.

De van oorsprong anarchistische radicale socialist Geert van der Zwaag (1858-1923) stelde in het debat 'principeel antimilitarist' te zijn; hij zag het leger het liefst onmiddellijk verdwijnen, maar stemde toch voor.

Na uitvoerige debatten over de beginselen van de persoonlijke dienstplicht werd het kernartikel (artikel 4 van de Militiewet) bij de artikelsgewijze behandeling zonder nadere discussie en zonder hoofdelijke stemming aanvaard. Meer woorden werden besteed aan de uitwerking van dit kernartikel in andere wetbepalingen.

Zo werd voorgesteld (en later aanvaard) dat militieplichtigen voor zover mogelijk onder voorwaarden geplaatst worden in het garnizoen van hun keuze (artikel 120).

De liberale afgevaardigde Pyttersen¹¹⁰⁴ deed het voorstel het artikel waarin de vrijstelling van religieuze ambtsdragers wordt geregeld (artikel 127 van de Militiewet 1861) te vervangen door een regeling, dat de regering de brede bevoegdheid geeft om vrijstellingen te verlenen:

In bijzondere gevallen kan door Ons aan bij de militie ingelijfd en ontheffing van werkelijke dienst worden toegekend. Van deze ontheffing wordt telkens mededeling gedaan in de Staatscourant, met opgave van de redenen, die daartoe geleid hebben¹¹⁰⁵.

In een volgende zin wordt aangeduid dat ingelotenen die onmisbaar zijn voor het inkomen van het gezin waar zij uit komen, onder deze vrijstellingsregeling vallen. Pyttersen deed dit voorstel om de scheiding van kerk en staat te verwezenlijken. Het is niet aan de kerk om te stellen dat hun geloofsleer het voeren van wapens door ambtsdragers niet toestaat. Hij wees erop dat in Frankrijk priesters niet zijn vrijgesteld van dienstplicht.¹¹⁰⁶ Pyttersen stelde:

1103 Zijn broer Ignaz Bahlmann (1852-1934) was nauw betrokken bij de socialistische beweging en financierde met zijn aandeel van het familiekapitaal activiteiten van Domela Nieuwenhuis en Troelstra, dit in volledige tegenstelling met de conservatieve opvattingen van Bernard Bahlmann (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging, (1986-2003), deel 1, p. 12-14).

1104 uitgever te Sneek, onder meer van de Pyttersen's Almanak met informatie over Nederlandse instellingen, organisaties en personen (sinds 1900).

1105 Kamerstukken, 1897-1898, II, Handelingen, 907 (24 mei 1898).

1106 De invoering van een algemene dienstplicht werd in Frankrijk na en door de nederlaag van de Frans-Duitse oorlog in 1870 ingezet met de wet van 27 juli 1872 (*loi Chasseloup*); daarin kregen studenten, geestelijken, kostwinnaars en aanstaande ambtenaren (met een verplichting van een werkzaamheid in een *fonction publique* voor 10 jaar) vrijstelling. Bij de wet van 17 juli 1889 (*loi Freycinet*) werden de vrijstellingen voor studenten en geestelijken ingetrokken. In 1905 werd de Franse dienstplicht verder aangescherpt.

Geestelijken werden aldus ook voor de dienstplicht opgeroepen: *les aérés sac au dos* (rugzakpriesters). Zij deden vooral dienst als *infirmier* of *brancardier* bij de militaire gezondheidsdiensten. Vooral in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog waren deze priestersoldaten nadrukkelijk aanwezig; er zijn staaltjes van persoonlijke moed van deze priestersoldaten gerapporteerd.

Maar op grond van geloofs- of gemoedsbezwaar algehele ontheffing te verleen aan Katholieke geestelijken, zou zijn eene onbillijkheid tegenover anderen, die evenzeer bezwaar hebben tegen het dragen der wapenen en niet vallen onder de bepalingen van art. 127, de Doopsgezinden, de Tolstoïsten, de Weerlozen, de Adventisten enz. De rechtsgelijkheid zou eischen ook deze vrij te stellen; maar waar blijft dan de grens te trekken?¹¹⁰⁷

In deze bewoordingen gloorde de noodzaak om te komen tot een algehele vrijstelling wegens geloofs- en gemoedsbezwaren¹¹⁰⁸. In kringen van doopsgezinden lag van oudsher minder nadruk op de functie van geestelijke ambtsdragers (vermaners), in kringen van tolstoïanen kwam een ambtsdrager niet voor, al is binnen de Tolstoi-beweging overwogen zich als officieel kerkgenootschap te manifesteren¹¹⁰⁹.

Uiteindelijk werd het amendement-Pytersen verworpen, maar wel werd de vrijstelling wegens geestelijk ambt zo verbreed dat ook broeder-diaconen (mannelijke diaconessen) van protestants-christelijke huize ook binnen de reikwijdte van de vrijstellingsregeling kwamen te vallen. Deze medewerkers van het diaconaat voerden over het algemeen geen religieuze taken uit, maar functioneerden als verpleger in de zorg, bijvoorbeeld voor epileptici. Deze regeling kwam tot stand door een amendement van twee (vrije) anti-revolutionaire kamerleden dominee J.Th. de Visser (1857-1932) en W.K.F.P. graaf van Bylandt (1841-1924)¹¹¹⁰.

g. Doopsgezinden in de Eerste Kamer verdeeld

Het wetsontwerp werd door de Tweede Kamer op 1 juni 1898 aanvaard met 72 tegen 20 stemmen. Onder de voorstemmers waren de meer progressieve katholiek Schaepman, de sociaal-democraat Troelstra, de anti-revolutionair Kuyper en de mede-indiener minister Goeman Borgesius die ook kamerlid was gebleven (formeel mogelijk, maar politiek niet onomstreden¹¹¹¹). De tegenstemmers waren vooral de conservatieve katholieken, onder wie Nolens.

Het meest opmerkelijke in het debat in de Eerste Kamer was de opstelling van de twee senatoren van doopsgezinde huize, beiden behorend tot de liberale stroming. Rahusen (1830-1913), advocaat in Amsterdam, afkomstig uit een oude doopsgezinde familie en behorend tot de liberale fractie, gaf als zijn positiebepaling tegenover de doopsgezinde kerkgemeenschap:

Indien de stelling, dat het vaderland niet mag worden verdedigd en men de wapenen niet mag dragen ter wille van het vaderland behoorde tot de leer van die kerkgemeenschap dan zou ik geen dag langer daarvan lid willen zijn¹¹¹².

Een andere keuze maakte de doopsgezinde senator H. Fennema (1843-1916), notaris te Sneek, ook liberaal. Hij stelde zich op tegen de persoonlijke dienstplicht¹¹¹³. Hij vertegenwoordigde een stroming binnen de doopsgezinde gemeente die bezwaar maakt tegen de dienstplicht. Hij memoreert een groepering onder de doopsgezinden, de Vlamingen genoemd¹¹¹⁴, die om die reden naar Amerika waren geëmigreerd. De doorslaggevende reden voor Fennema om uiteindelijk tegen het wetsontwerp te stemmen was het feit dat

---

De scheiding tussen kerk en staat die de achtergrond was deze dienstplicht voor priesters werd door deze maatregel wezenlijk ondermijnd, omdat binnen dit kader ook het stelsel van militaire aalmoezeniers in het Franse leger tot grote bloei kwam.

1107 Kamerstukken, 1897-1898, II, Handelingen, 909 (24 mei 1898).

1108 Het woord gemoedsbezwaren wordt in deze tijd gebruikt in plaats van gewetensbezwaren. Nog in 1922 doet Troelstra voor een voorstel voor een grondwettelijke basis voor dienstplichtvrijstelling 'wegens gemoedsbezwaren'; van regeringswege wordt dan voorgesteld te spreken van 'gewetensbezwaren' (zie § 5.3.3.a).

1109 De ware aanhangers van de ideeën van Tolstoi – of beter gezegd: zij van wie de ideeën met die van Tolstoi overeenstemden – zouden zich nooit 'tolstoïanen' noemen, omdat hun opvattingen over vrede niet van een mens afstamden, maar van God. Een kerkgenootschap paste al helemaal niet in deze benadering.

1110 Kamerstukken, 1897-1898, II, Bijlagen Handelingen, 140, 18 (13 mei 1898).

1111 Goeman Borgesius combineerde ministerschap en kamerlidmaatschap om te voorkomen, dat bij zijn vertrek als kamerlid de tussentijdse verkiezing de smalle meerderheid van de regeringspartijen zou verder zou verkleinen.

1112 Kamerstukken, 1897-1898, I, Handelingen, 334 (29 juni 1898).

1113 Verheus (1993), p. 176-177.

1114 Veel mennonieten kwamen rond 1560, mede als gevolg van de felle vervolging door inquisiteur Petrus Titelmans (1501-1572), vanuit Vlaamse steden als Leper, Gent en Poperinge, in Friesland terecht (Zijlstra (2000), p. 287). Rond 1850 emigreerde een groot aantal doopsgezinden naar Amerika, waaronder ook de meer orthodoxe Vlamingenstroming. Zo vertrok uit het Friese stadje Balk een groep van 60 orthodoxe doopsgezinden naar de staat Indiana. De meer vrijzinnige doopsgezinden bleven in Nederland.

de vrijstellingen wegens geestelijk ambt werden uitgebreid. Hij vond het onaanvaardbaar dat een religieuze ambtsdrager wel en iemand met religieuze bezwaren niet in aanmerking kan komen voor een vrijstelling.

De Eerste Kamer aanvaardde het wetsontwerp op 1 juli 1898 met 32 stemmen voor en 13 stemmen tegen. Het sluitstuk van de decennialange discussie bereikte op 2 juli 1898 het staatsblad¹¹¹⁵. Daarmee worden de beide vormen van dienstvervanging, plaatsvervanging en nummervervisseling, per 1 september 1898 definitief afgeschaft, vijf dagen voor de inhuldiging van koningin Wilhelmina in Amsterdam¹¹¹⁶.

De introductie van de persoonlijke dienstplicht bracht ook de noodzaak van een uitstelvoorziening met zich mee, omdat tot nu toe personen die redenen hadden de inlijving uit te stellen via plaatsvervanging op te lossen. Die oplossing was alleen weggelegd voor bemiddelde burgers. Omdat uitstel vaak te maken met zaken of studie betrof het meestal de groep die zich een plaatsvervanger kon permitteren. Met het inzetten van een plaatsvervanger voor uitstel, werd dat uitstel wel meteen definitief. Artikel 27bis Militiewet (versie 1898) bood de mogelijkheid de inlijving met één jaar uit te stellen, zo nodig nog met één jaar extra.

Op 2 augustus 1898 werd met een diner in het Kurhaus in Scheveningen waaraan ook de ministers Eland en Goeman Borgesius aanzaten de Anti-dienstvervangingsbond plechtig en formeel opgeheven¹¹¹⁷.

5.1.13. Plan-Coolen

Latet anguis in herba: er zat nog in een addertje onder het gras. Notaris Willem Coolen¹¹¹⁸ uit Helvoirt in Noord-Brabant had de aangepaste wet en de onderliggende kamerstukken goed bestudeerd. Hij constateerde dat het aloude systeem van de militiewet gehandhaafd was, dat wil zeggen dat de militie volgens de artikelen 11-14 van hoofdstuk II (van de vrijwilligers bij de militie) van de Militiewet 1861 op de eerste plaats uit vrijwilligers moest bestaan en dan – noodgedwongen – aangevuld moest worden met lotingen. Maar er meldden zich in de praktijk nagenoeg geen vrijwilligers. Dus bestond de militie uitzonderingen daargelaten geheel uit dienstplichtigen; er waren sinds de invoering van de militiewet van 1861 slechts 46 vrijwilligers aangetreden. In zijn plan-Coolen¹¹¹⁹ zouden vooral in kleine gemeenten, die bijvoorbeeld slechts een contingent van slechts 10 miliciens behoeften te leveren, een vereniging opgericht kunnen worden die 10 keer *f* 400 bijeen zou moeten brengen. Voor dat bedrag zou men dan de ‘militievrijwilligers’ kunnen inhuren. De notaris had al statuten voor een dergelijke lokale militievereniging opgesteld. Zijn voorstel viel in goede aarde in katholieke kringen. Het plan-Coolen is in een aantal Brabantse gemeenten tot uitvoering gekomen. Er waren ook gemeentebesturen die aan de lokale militieverenigingen subsidie verschaffen, zulks met goedkeuring van Gedeputeerde Staten van de provincie Noord-Brabant¹¹²⁰; dit was onder meer het geval in de gemeenten Tilburg en Helvoirt, de woonplaats van Coolen. Maar de goedkeuringsbesluiten van GS werden bij Koninklijk Besluiten van 14 februari 1899 (Stb. 1899, 71 en 72) vernietigd.

1115 Wet van 2 Juli 1898, tot wijziging en aanvulling der wet van den 19den Augustus 1861 (Staatsblad no 72), betrekkelijk de Nationale Militie, zooals die wet thans luidt, alsmede wijziging van der wet van den 22sten April 1864 (Staatsblad no 22), en van de wet van 4 April 1892 (Staatsblad no 56), waarvan de duur der werking laatstelijk bij de wet van 31 December 1897 (Staatsblad no 288) is verlengd, Stb. 1898, 170.

1116 Aldus verdween de remplaçantenregeling uit het jargon van de Nederlandse krijgsmacht om als term terug te keren voor een regeling waarbij een oudere beroepsmilitair vrijwillig met ontslag (met extrafaciliteiten) ging om plaats te maken voor een jongere met ontslag bedreigende collega, dit in het kader van de verkleining van de Nederlandse krijgsmacht na de val van de Muur in 1989, zie Kamerstukken, 1989-1990, II, Bijlagen Handelingen, 21629, 1 (Brief van de Minister)(29 juni 1990).

1117 Spork (1981), p. 45.

1118 Notaris Coolen (overleden 1903) had zich al eerder gemanifesteerd in het publieke debat met voorstellen voor een kredietregeling voor landbouwers. Hij had in 1884 in het blad *De Economist* voorgesteld hiervoor de Rijkspostspaarbank in te schakelen. Mede uit dit soort voorstellen zijn in katholieke kring de Boerenleenbanken en in protestant-christelijke kring de Raffeyenbanken ontstaan, in 1972 samengevoegd tot de Rabobank. Hij was de vader van journalist Antoon Coolen (1875-1905), die onder meer schetsen over het Brabantse leven schreef. De journalist Antoon Coolen moet niet verward worden met de literator Antoon Coolen (1897-1961), die een reeks Brabantse romans geschreven heeft. Militair jurist Guido Coolen, zoon van de literator Antoon Coolen, besteedde in zijn artikel over de voorgeschiedenis van de Dienstplichtwet aandacht aan het plan-Coolen (Coolen, 1989), p. 194-195).

1119 Zie ook Tilburgsche Courant van 10 juli 1898 en 14 juli 1898.

1120 De Beaufort (1926), p. 51.

Drie dagen na deze vernietiging werd een aanpassingswetsvoorstel naar de Tweede Kamer gestuurd¹¹²¹. In de bijlage worden voorbeelden weergegeven van hoeveel vrijwilligers gemeenten in plaats van lotingen hadden geleverd.

Aantal toegelaten vrijwilligers lichting 1899			
provincie	Gemeente	contingent	vrijwilligers
Noord-Brabant	Almkerk	7	7
	Berkel	2	1
	Haaren	3	3
	Helvoirt	3	3
	Hedikhuizen	6	6
	Ravenstein	5	5
	Gilze	8	7
	Bergeyk	9	6
	Erp	6	6
	Heeze	2	1
	Waalre	3	3
Gelderland	-	-	-
Zuid-Holland	's-Gravenhage	399	2
	Stompwijk	8	6
	Hillegom	13	1
	Zuid-Beijerland	5	4
	Lisse	5	1
Noord-Holland	Amsterdam	968	5
Zeeland	St-Laurens	1	1
	Westkapelle	4	1
	Kats	1	1
	Noordwelle	2	1
	Baarland	2	2
Utrecht	-	-	-
Friesland	Leeuwarden	68	1
	Barradeel	20	1
	Weststellingwerf	37	1
Overijssel	-	-	-
Groningen	Warffum	8	1
Drenthe	-	-	-
Limburg	-	-	-
Totaal			77

Het plan-Coolen werd met resultaat toegepast in Noord-Brabant. Het was voor zijn eigen dorp Helvoirt voor honderd procent geslaagd. Gezien het verzet van katholieke groeperingen tegen de afschaffing van de dienstvervanging is het opvallend dat in de katholieke provincie Limburg geen militievrijwilligers werden ingezet.

Het totaal aantal vrijwilligers bedroeg begin 1899 77; later bleek dat het aantal gegroeid was tot 94¹¹²².

De reparatiewetgeving die een praktisch probleem wilde oplossen had vooral in retrospectief een grote symbolische betekenis. In het laatste jaar van de negentiende eeuw wordt het idee van koning Willem I dat de militie om te beginnen uit vrijwilligers dient te bestaan formeel losgelaten: een breukvlak op beperkte schaal.

De argumentatie voor het wetsvoorstel is volgens de regering met name gelegen in het feit dat het plan-Coolen alleen kan functioneren in kleine gemeenten en aldus de (rechts)gelijkheid aantast.

In het Voorlopig Verslag wordt geduid op de mogelijkheid dat het plan-Coolen ook een oplossing zou kunnen bieden voor principiële dienstweigeraars:

1121 Kamerstukken, 1898-1899, II, Bijlagen Handelingen, 150, 1 (Koninklijke Boodschap), 150, 2 (Wetsontwerp) en 150, 3 (Memorie van Toelichting) (17 februari 1899).

1122 Kamerstukken, 1898-1899, II, Bijlagen Handelingen, 150, 5-6 (brief van de regering met bijlage) (20 februari 1899).

Men denke ook aan hen, die als volgelingen van Tolstoï beslist weigeren de wapenen te dragen en wier inlijving in de gelederen ongetwijfeld een gevaar oplevert voor de militaire tucht. Dergelijke elementen behoorden zooveel mogelijk uit het leger te worden geweerd¹¹²³.

Het katholieke kamerlid Johannes Jansen (1824-1901), burgemeester van Tilburg sinds 1869 en lid van Provinciale Staten van Noord-Brabant sinds 1891, voegde een eigen nota toe aan het Voorlopig Verslag, waarin hij onder meer de gronden bestreed waarop de minister van Binnenlandse Zaken de besluiten van de provincie Noord-Brabant vernietigde, waarin de subsidieverstrekking van de gemeenten Tilburg en Helvoirt werden goedgekeurd. Door de culminatie van functies was Jansen in alle fasen van de besluitvorming betrokken geweest. Hij zag het ingrijpen van de Kroon vooral als een aantasting van de autonomie van de gemeente. Het is de bevoegdheid van gemeenten te bevorderen dat jongemannen die graag in dienst wilden, dat ook kunnen doen en dat anderen daarvoor niet hun vakopleiding behoeven te onderbreken.

Ondanks het verzet van een aantal kamerleden, die eigenlijk liever het debat over de dienstvervangings wilden heropenen, kwam het wetsvoorstel snel en gemakkelijk (en op tijd voor de volgende lichting) door het parlement. De wet van 22 juni 1899 (Stb. 1899, 174) betekende een wettelijke ban op het plan-Coolen¹¹²⁴.

5.1.14. Militiewet 1901

a. Na meer kwantiteit meer kwaliteit

De neutraliteit vraagt om meer manschappen

Nu in een afzonderlijk wetgevingsproces de dienstvervangings was afgeschaft, werd opnieuw gekeken naar de militaire wetgeving in brede zin.

Kernvraag van de politieke en militaire discussie was – nu het probleem van een te laag opgeleide krijgsmacht althans in beginsel was opgelost – of het Nederlandse leger wel genoeg manschappen op de been kon brengen. Na de kwalitatieve vraag kwam nu de kwantitatieve vraag aan de orde. Het Nederlandse leger was niet meegegroeid met het toenemen van de omvang van de bevolking. In de militiewetgeving was het aantal op te roepen militieplichtigen opgenomen, geen percentage van de bevolking (zoals in de eerste militiewetten van 1815 en 1817). In andere Europese landen met een algemene dienstplicht (met name Duitsland en later ook Frankrijk) was de omvang van het leger fors gestegen. Aan die bewapeningswedloop deed Nederland vooralsnog niet mee en dat was een bedreiging voor de neutraliteitspolitiek waarvoor Nederland gekozen had. In die neutrale positie moest Nederland op geloofwaardige wijze demonstren dat het een schending van die neutraliteit niet zo maar zou tolereren.

Het debat kreeg de vorm van een discussie over de volksweerbaarheid (de inschakeling van de hele bevolking bij de verdediging van het land) en over de volksbewapening (iedere burger dienstplichtig).

Een wettelijke organisatiestructuur van het leger gesneuveld

Op 14 oktober 1899 werden twee wetsontwerpen ingediend. Het eerste betrof de organisatie van het leger¹¹²⁵. Daarin werd voorgesteld de landmacht samen te stellen uit (1) het leger, (2) de landweer en (3) de landstorm. De organisatie van het leger werd heel precies in de voorgestelde wet vastgelegd: aantal vrijwilligers, aantal officieren, de rol van de ‘grootte staf’, de dienstvakken, de onderdelen van de infanterie, van de cavalerie, van de artillerie en van de genie. Dit wetsontwerp was geen lang leven beschoren; het strandde op verzet uit de Tweede Kamer.

De aanpassing van de militiewet

Het andere wetsvoorstel van 14 oktober 1899 is de aanpassing van de militiewet van 1861. Minister Eland wilde de jaarlijkse lichting van 11.000 man brengen op 12.300 man voor de volledige oefening (van maximaal twaalf maanden) en 5.200 voor een korte oefening (van vier maanden), totaal 17.500 man. Door de toepassing van de formulering in artikel 122 Militiewet ‘tenzij Wij zulks niet nodig achten’ was de dienstdienst in de praktijk korter, voor de meeste militairen tien maanden. Minister Eland achtte het niet wenselijk de feitelijke lengte van de oefentijd wettelijk vast te leggen. De duur van de dienstplicht werd

1123 Kamerstukken, 1898-1899, II, Bijlagen Handelingen, 150, 7 (Memorie van Toelichting) (13 mei 1899).

1124 Zie ook Gooren (1987) 44.

1125 Kamerstukken, 1899-1900, II, Bijlagen Handelingen, 94, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (14 oktober 1899).

van vijf op acht jaar gebracht; dat was een bevestiging van de (partiële) wetgeving die minister Seyffardt in 1892 met veel moeite tot stand had gebracht. Hierdoor werd gerekend op een landleger met een omvang van 124.000 man (theoretisch $8 \times 17.500 = 140.000$ minus 16.000 in de loop van acht jaar wegens ontstane ongeschiktheid e.d. afgekeurden en vrijgesteld).

Schutterij wordt landweer

De gemeentelijke schutterij werd opgeheven en vervangen door een landelijk te organiseren landweer. De schutterij was in 1887 ook al uit de Grondwet geschrapt. Een derde wetontwerp, ingediend op 3 mei 1899 regelde opheffing van de schutterijen en de oprichting van de Landweer als reserveleger¹¹²⁶. Dit wetontwerp bereikte in de politieke schaduw van de militiewet zonder al te veel kleerscheuren als de Landweerwet op 24 juni 1901 het Staatsblad (Stb, 1901, 160). Wie de militiedienst van acht jaar voltooid had, kon opgeroepen worden voor de Landweer. Dat betekende twee keer in die zeven jaar een vorm van herhalingsoefening van één week. De Landweer ging uiteindelijk 80.000 man omvatten¹¹²⁷.

Een minister gestruikeld en de militiewet aanvaard

Maar de militiewet veroorzaakte nog een ministerscrisis. Toen door de Tweede Kamer met 47 tegen 44 op 12 maart 1901 een amendement¹¹²⁸, ingediend door de vrijzinnig-democraat Jan Albert van Gilse (1843-1915)¹¹²⁹ en enige anderen, werd aangenomen waardoor toch een wettelijk grens van de eerste oefentijd van acht-en-een-halve maand werd gesteld, zag minister Eland daarin aanleiding op 1 april 1901 zijn ambt neer te leggen¹¹³⁰. Hij werd opgevolgd door de chef van de generale staf en oud-kamerlid A. Kool (1841-1914), die aanbleef tot de verkiezingen vier maanden later. Kool wijzigde het voorstel van Eland over het 'blijvend gedeelte', de overwinteraars: nu zouden 7.500 geoefende miliciens bij loting worden aangewezen om langer te dienen. Met deze wijziging loodste Kool de aanpassingen van de militiewet 1861 door het parlement.

De militiewet 1901 verscheen als aanpassing van de militiewet 1861 op 24 juni 1901 in het Staatsblad (1901, 159). Volgens deze wet van 1901 werden 17.500 20-jarigen onder de wapenen geroepen. Van deze 17.500 werden er 5.200 man opgeroepen voor een oefentijd tussen 15 mei en 15 september, slechts vier maanden dus. Het merendeel, 12.300 man werd in maart opgeroepen voor een eerste oefening van acht-en-een-halve maand en voor de bereden corpsen achttien maanden. Daarna bleven zij 8 jaar militieplichtig en vervolgens gingen zij voor 7 jaar over naar de landweer: de dienstplicht was dus 15 jaar, van het 20e tot het 35e jaar. Als gevolg van de Militiewet 1901 liep de omvang van het Nederlandse leger van 55.000 manschappen langzamerhand op tot ruim 120.000¹¹³¹. De legerleiding vond de oefentijd te kort. En er waren maar weinig manschappen in de kazernes aanwezig in de wintermaanden: een beperkt aantal miliciens werd aangewezen voor het zogenaamd 'blijvend gedeelte'; er waren in totaal maximaal 7.500 militairen voor wacht- en korveediensten. Men moest voor de niet-bereden corpsen acht maanden overbruggen. Dat geschiedde in twee ploegen van vier maanden. Dat had als consequentie dat een aantal militairen na een eerste oefening van vier en een halve maand voor vier maanden naar huis gestuurd werd en daarna weer vier maanden moest terugkomen in de wintertijd¹¹³².

Het lotingsysteem bracht met zich mee, dat door het uitloten van veel 20-jarigen en het doorlopen van de landweerverplichting tot 35 jaar het leger een relatief hoge leeftijd had (zeker als men beseft dat de levensverwachting rond 1900 gemiddeld op 49 jaar¹¹³³ lag).

1126 Kamerstukken, 1899-1900, II, Bijlagen Handelingen, 180, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memoirie van Toelichting)(3 mei 1900).

1127 Schulten (1995), p. 75-76.

1128 Kamerstukken, 1900-1901, II, Bijlagen Handelingen, 21, 24 (amendement-Van Gilse cs)(1 maart 1901) ter vervanging van een eerder amendement genummerd 21, 12 (26 februari 1901).

1129 Van Gilse behoorde in 1901 tot de minderheid van de Liberalen die tegen de ontwerp-Militiewet stemde. Hij stemde met zes andere liberalen ook tegen de ontwerp-Schutterijwet.

1130 Eland zou hiermee gehandeld hebben naar de wens van koningin Wilhelmina die van oordeel was dat de oefentijd van acht maanden te kort was en daarom niet wettelijk gefixeerd moest worden (Klinkert (1993), p. 222, Fasseur (1998), p. 410-411 en Troelstra (1928), II, p. 190).

1131 Klinkert (1991), p. 27.

1132 Oosterhoff (1948), p. 120-121.

1133 www.cbs.nl.

Minister Bergansius van Oorlog – in zijn tweede periode als bewindsman in het (eerste en enige) kabinet-Kuyper (1901-1905) nam de uitvoering van de landweer- en militiewetten van zijn voorgangers K. Eland en A. Kool ter hand. Het was de wetgeving met een persoonlijke dienstplicht zonder plaatsvervanging, precies zoals Bergansius dat al tien jaar eerder gewild had.

Op het belendende ministerie van Marine werd op 16 maart 1903 de partijloze Abraham Ellis (1846-1916) benoemd tot minister. Hij was – na een korte interim-periode met minister Bergansius – de opvolger van Gerhardus Kruys (1838-1902), die in zijn tweede ministeriële periode (hij was in 1891 een half jaar minister) op 12 december 1902 na ruim een jaar ministerschap overleed. Abraham Ellis was een marineman met een loopbaan in West- en Oost-Indië. Zijn vader was een bastaard van de zoon van de gouverneur van Curaçao en een moeder die Ghanese mulattin was; zijn moeder was het kind van de joodse planter Mozes Meijer de Hart en een door Mozes vrijgekochte slavin. Ellis werd benoemd in 1903 in de periode tussen beide Spoorwegstakingen; hij zou zeer streng optreden tegen matrozen die zich met vakbondsacties inlieten. Ellis moge partijloos zijn geweest in de betekenis van lidmaatschap van een politieke groepering, hij koos in de ‘sociale kwestie’ duidelijk partij tegen de socialist¹¹³⁴. Uit het feit, dat hij in 1905 tot twee maal toe optrad als minister van Buitenlandse Zaken ad interim (na het aftreden van Robert Melvil van Lynden (1843-1910) en na het aftreden van Willem van Weede Berencamp (1848-1925) als minister van Buitenlandse Zaken) moge blijken hoeveel vertrouwden Abraham Kuyper in hem had, of moeten zeggen hoeveel invloed Abraham Kuyper wilde uitoefenen op het buitenlands beleid.

Minister Bergansius heeft niet verder gesleuteld aan de militiewetgeving. Tegen het einde van de kabinetsperiode kregen zijn minister-president Abraham Kuyper nog een persoonlijke missive van koningin Wilhelmina op zijn bordje. In persoonlijke nota van 29 april 1905 drong zij aan op verlenging van de duur van de eerste oefening van acht-en-een halve maand tot twaalf maanden. De koningin maakte zich zorgen om de Nederlandse defensie. De 25-jarige vorstin vond het leger ‘onvoldoende geoefend en niet genoegzaam gedisciplineerd’¹¹³⁵. De koninklijke nota hoeft niet opgevat te worden als een steek in de richting van minister Bergansius (die zij hoog had zitten), nog eerder in de richting van Kuyper (voor wie zij nauwelijks achtung had, maar dat was wederzijds)¹¹³⁶; de nota was vooral een hint in de richting van een nieuw kabinet, de verkiezingen stonden op de agenda voor 3 juli 1905.

b. Spoorwegstakingen van 1903

Toen eind januari 1903 een arbeidsconflict in de Amsterdamse haven oversloeg naar spoorwegarbeiders en een algemene staking (‘gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm dat wil’) uitbrak bij de Staats-spoorwegen en de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, besloot de regering op 31 januari 1903 de klein-verlofgangers van lichting 1902 op te roepen¹¹³⁷. Dit geschiedde op grond van artikel 110 van de Militiewet 1861, waarvan de formulering begint met de bewoordingen:

Wanneer het ter handhaving of het herstel van de openbare rust en orde, tot uitvoering van wettelijke voorschriften of andere overwegende redenen noodig is, kan door Ons worden bevolen, dat ingelijfd en bij de militie te land, die overeenkomstig art. 107, 108 of 109 onder de wapenen zijn of laatstelijk zijn geweest, onder de wapenen worden gehouden of geroepen.

Dat waren in dit geval de miliciens die na afloop van de eerste oefening bestemd waren voor het ‘blijvend gedeelte’, dat in de kazernes moest overwinteren. Minister Bergansius¹¹³⁸ van Oorlog liet met voortvarendheid dienstplichtigen stationsemplacements en spoorlijnen bewaken; zij waren bedoeld als versterking van de bataljons in de vaste garnizoenen (Den Haag en Amsterdam 1.361 man¹¹³⁹).

Bij het voortduren van de arbeidsonrust werd op woensdag 4 februari 1903 besloten om de lichting 1901 en zo nodig die van 1900 op te roepen; volgens het besluit dat de volgende dag in de Staatscourant werd

1134 Boos (2012).

1135 Smit (red) (1968), p. 685-686 (document 492); Smit (1971), deel 1, p. 3. Zie ook Klinkert (1992), p. 336. Smit heeft de nota aangetroffen in het archief van Kuyper en niet in een ministerieel archief. Het is niet duidelijk wat Kuyper met deze koninklijke nota heeft gedaan; op dezelfde dag stuurde Wilhelmina ook nog een nota over het neutraliteitsbeleid aan de minister-president.

1136 Fasseur (1998), p. 350-352.

1137 Rüter (1978), p. 291.

1138 Na afloop van de (eerste) staking benoemde de koningin Wilhelmina minister Bergansius op haar eigen initiatief en met voorbijgaan van minister-president Kuyper tot minister van Staat uit dank voor zijn voortvarendheid tijdens de stakingen.

1139 Rüter (1978), p. 367.

gepubliceerd dienden de militieplichtigen zich uiterlijk op maandag 10 februari 1903 om 10.00 uur bij hun onderdeel te melden¹¹⁴⁰. Het betrof de infanteristen en geniesoldaten, de laatsten vooral omdat hun enige technische vaardigheid werd toegeschreven waardoor zij ook ingezet zouden kunnen worden voor taken op de trein en bij het spoor.

Er brak begin april 1903 een nieuwe spoorwegstaking uit als protest tegen de ‘worgwetten’ van Kuyper, waarbij stakingen voor de overheidsdiensten en de spoorwegen verboden werden¹¹⁴¹.

De onmiddellijke paraatheid van het leger bleek niet erg groot te zijn. Alleen het ‘blijvend gedeelte’ van 7.500 man was in de kazernes aanwezig. Het militair-strategisch denken ging uit van zomermanoeuvres, niet van wintercampagnes (naar het middeleeuws concept: oorlogvoeren na het zaaien en voor het oogsten). In november 1903 werd voorgesteld het blijvend gedeelte te vergroten om met meer manschappen gereed te staan om onmiddellijk in te kunnen grijpen, indien nodig. De kamer ging niet mee met dit voorstel¹¹⁴².

c. De Bond van Miliciens 1903-1910

De vele herhalingsoefeningen waren in 1903 – door de spoorwegstakingen hoe dan ook een kroonjaar in de arbeidersbeweging – de aanleiding tot het oprichten van de Bond van Miliciens, oud-Miliciens, Landweermannen en Reservisten, een hele mondvul voor een kleine, maar actieve beweging. De spoorwegstakingen waren ook aanleiding tot meer samenwerking binnen de versplinterde vakbeweging; in 1906 kwam het sociaal-democratische Nederlands Verbond van Vakverenigingen tot stand.

De meeste leden van de miliciensbond zullen ongetwijfeld de oud-miliciens zijn geweest. Actief waren onder meer Komelis ter Laan (1871-1963)¹¹⁴³, vanaf 1901 SDAP-kamerlid en Frederik Hugenholz (1868-1824), oud-dominee en later SDAP-kamerlid, die in Haarlem een leidende rol bij de spoorwegstaking van 1903 had gespeeld; hij werd op 14 mei 1903 vanwege opruiming tijdens een bijeenkomst van de Bond van Miliciens veroordeeld tot een maand gevangenisstraf.

Er waren in andere Europese landen, zoals België, Frankrijk, Italië en Zwitserland, gelijksoortige organisaties van militieplichtigen opgericht. Deze soldatenorganisaties werden door Karl Liebknecht geplaatst in het kader van de strijd van het antimilitarisme, dat wil zeggen in brede maatschappelijke strijd van de arbeidersbeweging¹¹⁴⁴. Zo eiste de *Ligue Internationale pour la Défense du Soldat*, opgericht door een aantal Franse anarchisten, de opheffing van het bestaand leger, de afschaffing van de militaire rechtspraak en de verbetering van de levensomstandigheden van de soldaten en pleitte de Ligue voor individuele en collectieve dienstweigering. Dat was ook de boodschap van het *Nouveau Manuel du Soldat*, in 1903 uitgegeven door de Franse vakbeweging en in grote oplage verspreid¹¹⁴⁵.

De Bond van Miliciens in Nederland legde de nadruk op de verlichting van de militieverplichting en de verbetering van de omstandigheden in het leger. Het actieprogramma van de Bond van Miliciens bevatte de volgende eisen:

- a. geen herhalingsoefeningen in de drie laatste jaren van de militieplicht;
- b. de afschaffing van de derde herhalingsoefening;
- c. de vermindering van de militie- en landweerplichten;
- d. de verbetering van de kazernetoestanden;
- e. de afschaffing van de militaire rechtspraak in vreedstijd;
- f. hogere kostwinnersvergoedingen en
- g. het recht om te kunnen stemmen voor kiesgerechtigde militieplichtigen.

Geen van deze eisen werd ingewilligd. In 1910 verdween de Bond van het toneel¹¹⁴⁶.

1140 Stct. 5 februari 1903, genoemd in Oudegeest (1926-1932), deel I, p. 357.

1141 In Frankrijk werden in 1910 bij een spoorwegstaking 150.000 spoorwegarbeiders onder de krijgstuicht geplaatst. In Nederland is naar aanleiding daarvan wel enige discussie geweest over een militarisering van de spoorwegen, maar het heeft niet geleid tot nadere politieke besluitvorming terzake (Klinkert (1992), p. 301). Bij eerdere Franse spoorwegstakingen, zoals die van 1891, was de taak van de *cheminots* overgenomen door militairen van de genietroepen.

1142 Klinkert (1991), p. 348.

1143 ook Klaas genoemd; hij was de oudere broer van Jan ter Laan (1872-1956), die ook SDAP-kamerlid werd, samen aangeduid als de firma Ter Laan.

1144 Liebknecht [1907](1971).

1145 De eerste oplage van dit boekje, geschreven door Georges Yvetot (1868-1942) was 20.000 exemplaren, door de in 1892 opgerichte vakbond *Fédération des bourses de travail de France et des colonies*, die in 1895 een van twee oprichters was de nog bestaande *Confédération générale du travail (CGT)*.

1146 Blom en Stelling (2004), p. 289-293.

5.1.15. KNIL: van werfdepot in Harderwijk naar koloniale reserve in Nijmegen

De werving van soldaten voor het KNIL ging inmiddels gewoon door. Het inzetten van militieplichtigen voor de koloniale troepen bleef grondwettelijk verboden. De Nederlandse soldatenmarkt werd ruimer door het afschaffen van de dienstvervanging in 1898. Dat werd niet direct omgezet in een toename van het aantal Nederlandse koloniale soldaten. De vraag uit Indië werd eerst minder door het succesvol afsluiten van enige militaire expedities in de buitengebieden. Daarna steeg de vraag weer¹¹⁴⁷. Het bleek mogelijk om na de Eerste Wereldoorlog te stoppen met aantrekken van buitenlanders voor Indië.

De Atjeh-oorlog was in 1873 in alle hevigheid begonnen en duurde met wisselende intensiteit door tot 1914. Na twee felle expedities in 1873 en 1874 kwam een periode van consolidatie en daarna weer opblaasend geweld. In de jaren tachtig moest het concentratiebeleid met een ring van *bentengs* (vestingen), onderling verbonden met een stroomtramlijn, een minimale Nederlandse beheersing van het gebied garanderen. Een lokale leider Toekoe Oemar (1854-1899), die aanvankelijk de Nederlanders tot steun was en daarvoor vorstelijk beloond werd, pleegde in 1896 in Nederlandse ogen verraad en keerde zich met gebruikmaking van de door Nederlandse autoriteiten verstrekte wapens tegen het koloniale gezag. In februari 1899 werd Toekoe Oemar door een KNIL-eenheid onder leiding van Van Heutsz gedood. Van Heutsz zette daarna de oorlog voort in de vorm van een soort contraguerrilla met kleine zelfstandig opererende eenheden.

De Atjehoorlog vroeg eerst om Europese KNIL-militairen in grote aantallen, maar had later vooral behoefte aan KNIL-ers uit Europa met een goede opleiding. Deze verandering leidde tot een nieuwe start in de werving en in de training.

Het werfdepot in Harderwijk had grote aantrekkingskracht gehad voor allerlei personen uit heel Europa met criminele achtergrond, met een bankroet verleden of met een andere vorm van onaangepastheid of losbandigheid¹¹⁴⁸. Het werfdepot in Harderwijk werd in 1909 gesloten met gemengde gevoelens onder de bevolking: een tegenvaller voor de café- en bordeelhouders en een opluchting voor de christelijke burgers.

In Nijmegen werd gelijktijdig een nieuwe start gemaakt onder de naam Koloniale Reserve¹¹⁴⁹. Een heel belangrijke wijziging was het besluit geen buitenlanders meer toe te laten. Met aandacht voor opleiding en gezondheidszorg, met verbetering van leefomstandigheden en met de inzet van een beter kader hoopte men een betere soldaat naar Indië te kunnen sturen. In de kazernes in Nijmegen werden ook teruggekeerde KNIL-ers opgevangen en zieke KNIL-ers verpleegd.

De actieve werving van soldaten voor het KNIL moest gewoon doorgaan. Zoals reeds aangegeven was het grondwettelijk uitgesloten hiervoor dienstplichtigen in te zetten. Dienstplicht bleef een zaak van verdediging van huis en haard. Een overzees gebiedsdeel was weliswaar een onderdeel van het koninkrijk, maar werd niet beschouwd als een onderdeel van het vaderland.

5.1.16. De militiewet 1912, de landweerwet 1913 en de landstormwet 1913

a. De Nacht van Staal in 1907

De militiewet zoals die in 1901 was aangepast maakte een aanzienlijke vergroting van de omvang van het Nederlandse leger mogelijk. Dat werd ook aldus uitgevoerd: van 67.000 man nog in 1903 tot 135.000 man in 1910 plus nog eens 55.000 man Landweer als reservetroepen, dus in totaal 190.000 man. Maar niet genoeg en ongedisciplineerd, was het oordeel, ook van de jonge koningin Wilhelmina in 1905, het leger was te groot en te zwak dus. De zwakte kwam ook tot uiting in het niveau en de omvang van het kader; er werd 'kademood' geconstateerd.

Het kabinet-De Meester, dat op 15 augustus 1905 aantrad, had bij de start uitgesproken om te bezuinigen op defensie en te streven naar een 'gewapend volk' (naar Zwitsers model dus, tenminste op langere termijn); het 'volksleger' kon dus goedkoper. Meer concreet betekende dit een groter contingent en minder lange oefentijd. In de ogen van critici: nog groter en nog zwakker.

1147 Bossenbroek (1992), p. 248.

1148 De beroemdste bewoner van het werfdepot was Arthur Rimbaud (1854-1891), de Franse *poète maudit*, die in 1876 23 dagen in Harderwijk verbleef, waar hij na een zwerftocht door Europa terecht was gekomen. Met ongeveer 1.100 andere Franse KNIL-ers vertrok hij naar Indië, waar hij binnen een maand deserteerde; hij keerde uiteindelijk met een Schots schip weer naar Europa terug.

1149 Verhoeven (2012). De Koloniale Reserve werd in 1950 tegelijk met het KNIL opgeheven.

In de begroting voor 1907 kondigde minister Henri Staal (1845-1920) van Oorlog grote bezuinigingen voor zijn departement aan. Onder meer zou het zogenaamde 'blijvend gedeelte' (het deel van het leger dat in de winter onder de wapenen bleef voor wacht- en corveediensten en beschikbaar was voor eventuele inzet voor handhaving van de openbare orde en voor een vlot verloop van een mobilisatie) fors worden ingekrompen. Zijn voorstellen leidden tot veel verzet in het parlement. En niet alleen in het parlement. Op 24 november 1906 voerde Wilhelmina ten paleize een dringend gesprek met het kabinet-De Meester over het defensiebeleid. In een missive van 28 november 1906 verwoordde zij haar bezorgdheid onverbloemd en vroeg naar de bedoelingen van het kabinet met het defensiebeleid.

In de Tweede Kamer werd de begroting in de nacht van 20 op 21 december 1907 ('de Nacht van Staal') in een tumultueuze vergadering uiteindelijk met 60 tegen 38 stemmen aangenomen, doordat minister Staal via twee toezeggingen alsnog voldoende steun van de rechterzijde had weten te verkrijgen om zijn begroting te 'redden'.

In de relatieve politieke rust na de Nacht van Staal beantwoordde het kabinet de missive van de koningin van 28 november 1906 met een nota van 17 januari 1906¹¹⁵⁰. De regering zag na de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1898 geen mogelijkheden om een algemene dienstplicht in te voeren: hoe wenselijk ook uit het oogpunt van 's lands verdediging, de kosten zouden de draagkracht van de natie overschrijden. De regering wilde ook geen paniek zaaien door geheime berichten over de dreiging vanuit Duitsland openbaar te maken. Door de persoonlijke dienstplicht zullen ook hoger opgeleide mannen als vanzelf meer belangstelling opvatten voor het belang van een goede defensie. Een beleefd, maar nietszeggend antwoord van de regering.

Ondanks dat in de Tweede Kamer de begroting wel was aangenomen, gebeurde dat op 9 februari 1907 in de Eerste Kamer niet. Daar wees 'rechts' (katholieken, christelijk-historischen en anti-revolutionairen) de begroting unaniem af, waarbij ook de liberaal Samuel van Houten hun zijde koos: 27 stemmen tegen, 22 stemmen voor. Wel verklaarden de diverse sprekers van 'rechts' dat zij niet het gehele kabinetsbeleid wens-ten af te keuren.

De afwijzing van zijn begroting liet Staal geen andere mogelijkheid dan af te treden. Het was aanleiding voor minister-president De Meester om op 11 februari 1907 het ontslag van het hele kabinet aan te bieden¹¹⁵¹. Daar kwam hij van terug. Uiteindelijk trad alleen Staal op 8 april 1907 af. Zijn opvolger was W.F. ridder van Rappard (1846-1913). Hij opereerde weinig gelukkig met zijn voorstellen. Naar zijn mening moest de Stelling van Amsterdam de hoofdverdedigingslinie worden en de Nieuwe Hollandse Waterlinie alleen een sperlinie, niet meer dan een eerste hindernis; daarom hoefde daarin minder geïnvesteerd te worden. In oktober 1907 verwierp de Tweede Kamer met 47 tegen 38 stemmen het door hem verdedigde wetsvoorstel inzake de instelling van een fonds voor de voltooiing van de Stelling van Amsterdam. Van Rappard kreeg in november 1907 veel kritiek op zijn voornemen (bekend gemaakt op 12 juli 1907) om 3.000 dienstplichtigen per 1 december 1907 naar huis te sturen vanwege inkrimping van het blijvend gedeelte. Het parlement had daarmee nog niet ingestemd. Daarom verwierp de Tweede Kamer op 21 de-

---

1150 Smit (red), 1968, p. 692-694 (document 496).

1151 Fasseur schrijft in zijn Wilhelmina-biografie dat De Meester daarmee de gulden staatkundige regel overtrad, dat een kabinet zijn lot nooit aan dat van de minister van Oorlog verbond. Ministers van Oorlog, toen altijd hoge legerofficieren, waren immers notoire politieke brekebenen (Fasseur (1998), p. 360). De Meester kwam daar dan ook snel op terug.

In deze studie wemelt het van afgetreden ministers van Oorlog. Met voorbijgaan aan de interimministers functioneerden sinds 1848 ongeveer 75 personen als minister van Oorlog/Defensie; van hen verdwenen er 25 voortijdig. Onder hen die wegens ziekte, overlijden of strikt persoonlijke redenen hun termijn niet af konden maken. Ook werd er een aantal gepromoveerd naar andere politieke functies. Het gaat ver om een staatkundige regel te zien in de voortzetting van een kabinet na afreden van een minister van Oorlog/Defensie. Bovendien waren wisselingen van ministers in tijden van nauwelijks ontwikkelde partijvorming en het ontbreken van regeringsprogramma's en -akkoorden minder ongewoon. Kuyper maakte zijn 'Antirevolutionaire Staatskunde' van 1917 een onderscheid tussen 'politieke' departementen (Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Financiën en Justitie) en 'technische' departementen (Waterstaat, Nijverheid en Handel, Landbouw, Oorlog en Marine)(zie Brands (2015), p. 29-30). Oorlog en Marine behoorden tot de categorie waarvoor vooral departementale deskundigheid vereist was; opvallend is dat Buitenlandse Zaken als politiek werd gekwalificeerd, terwijl toch meestal beroepsdiplomaten benoemd werden.

Het is zeker zo dat de departementen van Oorlog en Marine tot 1917 zonder onderbreking door vakministers geleid werden: hoge officieren. Het kabinet-De Meester viel eind 1907 over de toepassing van de militiewet. De krijgsmacht was een politieke twistappel geworden in plaats van een symbool van nationale eenheid en saamhorigheid. Formateur Heemskerk heeft begin 1908 getracht het nationale (non-politieke) karakter van de krijgsmacht te herstellen. En daarom geen beroeps-politici op de twee militaire departementen, vakministers dus, maar in politiek opzicht 'de wilden' (De Bruijn (2011), p., 132-133).

cember 1907 (precies een jaar na de 'Nacht van Staal') met 53 tegen 38 stemmen zijn begroting met name vanwege zijn plannen voor vermindering van het 'blijvend gedeelte'. Deze nederlaag op het terrein van het militair beleid was reden voor het kabinet-De Meester om op 24 december 1907 zijn ontslag aan te bieden aan koningin Wilhelmina. De anti-revolutionaire oppositieleider Theo Heemskerk (1852-1932) kreeg van de koningin de voorkeur boven zijn partijgenoot Kuiper om nieuw kabinet te formeren; er werden ook geen verkiezingen georganiseerd¹¹⁵².

b. Het tweeploegenstel van 1908

In het kabinet-Heemskerk, dat regeerde van 1908 tot 1913, werd luitenant-generaal F.H.A. Sabron (1849-1916), kort te voren nog chef generale staf, minister van Oorlog, om binnen anderhalf jaar wegens gezondheidsredenen eind juli 1909 af te treden zonder dat er een oplossing was gevonden voor het probleem van de legervorming. Zijn opvolger W. Cool (1848-1928), generaal-majoor der genie, hield het ook maar anderhalf jaar uit.

Als tussenstap voor de versterking van de legervorming werd in 1908 door de minister Sabron voorgesteld¹¹⁵³ om de miliciens die bij de loting aangewezen waren om acht maanden op te komen (de andere miliciens behoeften maar vier maanden op te komen) te verdelen in twee groepen, de eerste voor de periode maart tot november en de andere vanaf september tot maart. Er zouden op deze manier 4.000 man overwinteren in de kazernes. Veel te weinig, zei oud-minister Staal als senator in de Eerste Kamer. Men kan in de winter niet buiten in het veld oefenen. Bovendien zijn die 4.000 man te weinig bij een buitenlandse dreiging en een binnenlandse onrust. De wetwijziging werd ondanks het uitvoerig betoog van senator Staal echter op 3 december 1908 met 44 stemmen voor en twee tegen door de Eerste Kamer aangenomen. Het leidde tot de wet van 5 december 1908 (Stb. 1908, 347).

c. Het aantreden en het optreden van Colijn in 1911

De krachtdadige opvolger van minister Cool was Hendrik Colijn (1869-1944). Hij had militaire ervaring in het KNIL in Nederlands-Indië¹¹⁵⁴. Hij hakte direct na zijn aantreden op 4 januari 1911 een aantal knopen door. Hij diende nog geen twee maanden na zijn benoeming op 27 februari 1911 een nieuw ontwerp voor een nieuwe militiewet bij de Tweede Kamer in¹¹⁵⁵. Colijn loodste zijn wetsontwerp ondanks de vele amendementen en wijzigingen tamelijk gemakkelijk door het parlement¹¹⁵⁶. De ingelote miliciens werden in twee contingenten opgeroepen, twee-derde deel in januari en een-derde deel in oktober, de oefentijd bleef 8,5 maand. Het totaal aantal dienstplichtige militairen werd van 17.500 verhoogd tot 23.000. De dienstplicht werd van acht naar zes jaar verlaagd (met drie in plaats van twee herhalingsoefeningen). Het 'blijvend gedeelte' werd vastgesteld op 4.500.

Op 2 mei 1911 diende minister Colijn van Oorlog samen met minister Heemskerk van Binnenlandse Zaken een wetsvoorstel tot aanpassing van de landweerwet van 1909 in¹¹⁵⁷. De landweerplicht ging van zeven jaar naar vijf jaar, zo werd vastgesteld in de nieuwe Landweerwet¹¹⁵⁸.

Ter completering van de legervormingswetgeving werd op 26 mei 1911 door minister Colijn van Oorlog, minister J. Wentholt (1851-1930) van Marine¹¹⁵⁹ en minister Heemskerk van Binnenlandse Zaken een

1152 Zie uitvoerig De Bruijn (2011).

1153 Kamerstukken, 1907-1908, II, Bijlagen Handelingen, 297, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (6 juni 1908); de stukken betrekking hebbend op dit wetsontwerp in het kamerjaar 1908-1909 zijn te vinden onder kamernummer 35.

1154 Colijn was in 1894 betrokken geweest bij een gewelddadige repasailleactie op Lombok, waarbij een slachting onder de burgerbevolking plaatsvond (Langeveld (1998), p. 55-63) en functioneerde later als adjudant van Van Heutsz, onder meer in de Atjehoorlog.

1155 Kamerstukken, 1910-1911, II, Bijlagen Handelingen, 215, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting), 4 (Bijlage A: tabel van gewijzigde wetsartikelen), 5 (Bijlage B: Vergelijking van oude en nieuwe wetteksten) en 6 (Bijlage C: Advies van de Raad van Defensie) (27 februari 1911). De vervolgstukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1911-1912, II, Bijlagen Handelingen, 16.

1156 Wet van 2 februari 1912, (Stb. 1912, 21), in werking getreden op 1 maart 1912.

1157 Kamerstukken, 1910-1911, II, Bijlagen Handelingen, 255, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting), 4 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting: Advies van de Raad van Defensie) en 5 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting: Vergelijking van de tekst van de bestaande wet en het nieuwe voorgestelde wet) (2 mei 1911). De vervolgstukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1911-1912, II, Bijlagen Handelingen, 67.

1158 Wet van 28 april 1913, Stb. 1913, 148.

1159 De partijloze viceadmiraal Jan Wentholt was op 5 augustus 1907 minister van Marine geworden in het liberale-kabinet-De Meester en stapte in 1908 met enig gemak over naar het confessionele coalitiekabinet-Heemskerk. Met een verschijning als

voorstel voor een landstormwet ingediend¹¹⁶⁰. Deze nieuwe wet¹¹⁶¹ verbreedde en verlengde de verdedigingsplicht van veel mannelijke burgers. De landstormman kon alleen 'ingeval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden' worden opgeroepen (artikel 4). De landstorm, waar de dienstplichtigen na hun militietijd en hun landweertijd naar overgingen samen met vrijwilligers en vrijgestelden (voornamelijk door de loting), had een maximumleeftijd van 40 jaar (artikel 3 lid 2). De landstorm kwam als nationaal reserveleger in de plaats van de gemeentelijke schutterijen. Door de landstormplicht voor afgezwaaide en uitgelote dienstplichtigen naderde de Nederlandse samenleving een algemene dienstplicht voor de mannelijke bevolking tot 40 jaar.

Het eigenlijke leger werd – zo was de bedoeling – kleiner en jonger, maar beter geoefend. Het totaal aantal beschikbare militairen bleef 120.000¹¹⁶². Het totale potentieel (militie, landweer, landstorm) van militairen bedroeg door al deze wettelijke maatregelen, bedroeg 367.000 man, een fors aantal op een bevolking van zes miljoen (6%).

Vanaf mei 1912 nam Colijn het (afzonderlijke) departement van Marine ook onder zijn hoede na het aftreden van minister Wentholt als minister van Marine op 12 mei 1912 vanwege het afstemmen door de Tweede Kamer van de financiering van een nieuw pantserschip.

Met de militiewetgeving van Colijn ging Nederland de Eerste Wereldoorlog in; of beter gezegd: met dit leger bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog, maar zonder Colijn als minister, die met het kabinet-Heemskerk na de verkiezingen van 26 juni 1913 op 29 augustus 1913 aftrad.

5.2. DE EERSTE STAP TOT STROOMLIJNING VAN HET MILITAIRE STRAF- RECHT 1881-1903

5.2.1. De gevolgen van de invoering van het nieuwe commune strafrecht

Hoewel met de vaststelling van een nieuw commune Wetboek van Strafrecht bij de wet van 3 maart 1881 (Stb. 1881, 35) het militaire strafrecht niet zelf structureel werd veranderd, was er toch een aantal consequenties van het algemene strafstelsel voor het specifieke militair strafstelsel.

Bij de wetten van 14 november 1879 (Stb. 1879, 191) en de wet van 14 november 1879 (Stb. 1879, 193) waren respectievelijk voor de landmacht en voor de marine niet alleen de lijfstraffen afgeschaft, maar werden ook de algemene beginselen van 'het gemeene strafregt' van toepassing verklaard op alle aan de militaire jurisdictie onderworpen personen (artikel 1 van beide wetten). Bovendien werden de militaire straffen opnieuw gedefinieerd.

In het wetsvoorstel voor de invoeringswet voor het Wetboek van Strafrecht werden ook bepalingen betreffende het militaire strafrecht opgenomen¹¹⁶³.

Om te beginnen werden alle strafbare feiten uit het militair strafrecht, voorover deze niet als een disciplinair vergrijp zijn te beschouwen, tot misdrijf verklaard. Het onderscheid overtredingen-misdrijven werd dus aan de kant geschoven. Er was nog wel de gedachte om waar militaire detentie als sanctie werd genoemd van overtredingen te spreken en waar militaire gevangenisstraf werd genoemd van misdrijven, maar deze benadering is niet terug te vinden in de wetsvoorstellen. Ook de nieuwe bepalingen over daderschap, medeplichtigheid, toerekenbaarheid en samenloop uit het commune strafrecht werden op het militaire strafrecht van toepassing verklaard. Verdere voorstellen betroffen:

- de handhaving van de verklaring van het vervallen van de militaire stand als verplichte bijkomende straf bij veroordelingen tot drie jaar gevangenisstraf, ook bij commune delicten;
- de afschaffing van de verklaring van eerloosheid als bijkomende straf: dat werd vervangen door het ontzeggen van het recht om bij de gewapende macht te dienen;

---

een ruwe zeebonk had Wentholt de bijnaam Jan Kanon, een koosnaam die ook eerder aan minister Eland in 1897 werd toegekend.

1160 Kamerstukken, 1910-1911, II, Bijlagen Handelingen, 264, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet), 3 (Memorie van Toelichting) en 4 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting: Advies van de Raad van Defensie)(26 mei 1911). De vervolgstukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1911-1912, II, Bijlagen Handelingen, 69.

1161 Wet van 28 april 1913, Stb. 1913, 149.

1162 Klinkert (1991), p. 28 en Moeyes (2006), p. 122-124.

1163 Kamerstukken, 1883-1884, II, Bijlagen Handelingen, 220, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(29 mei 1884). De vervolgstukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1884-1885, II, Bijlagen Handelingen, 40 en Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 29.

- de toepassing van de nieuwe voorschriften voor de uitvoering van de gevangenisstraf, met name de toepassing van de afzonderlijke opsluiting (een man per cel);
- verjaring wordt uitdrukkelijk in het militaire strafrecht geïntroduceerd;
- voor de poging blijven er afzonderlijke bepalingen bestaan.

Bij de verjaring wordt een termijn van zes jaar gehanteerd voor strafbare feiten waarvoor de maximale gevangenisstraf van drie jaar bedraagt (behalve desertie), een termijn van achttien jaar voor strafbare feiten waarop de doodstraf staat en een termijn van twaalf jaar voor alle andere delicten plus desertie.

De minimumstraffen verdwijnen uit het militair strafrecht en de maximumstraffen worden gereduceerd: met vijf jaar voor strafmaxima vanaf tien jaar en met de helft voor strafmaxima onder tien jaar.

De mogelijkheid van een tuchthuisstraf van vijf tot vijftientig jaar (als vervanging van de doodstraf voor bepaalde delicten, zie artikel 7 van de wet van 17 september 1870, Stb. 1870, 162) moest om drie redenen aangepast worden: (1) de tuchthuisstraf werd afgeschaft, (2) het algemene maximum voor gevangenisstraf uit het nieuwe commune wetboek was vastgesteld op twintig jaar en (3) het algemene minimum op één dag gevangenisstraf. Dus een 'tuchthuisstraf van vijf tot vijftientig jaar' werd 'een militaire gevangenisstraf van ten hoogste twintig jaar'.

Op verzoek van de Tweede Kamer combineerde de regering de drie artikelen (artikelen 9, 10 en 11) over het militair strafrecht in de invoeringswet tot één artikel (artikel 9)¹¹⁶⁴.

Militair woordvoeder Roosenboom zag in het kamerdebat van 9 maart 1886 nog een beer van klein formaat op de weg. Omdat een straf in dagen, weken, maanden of jaren en niet in gedeelten daarvan moet worden opgelegd (artikel 21 Sr), zag hij een probleem: hoe kon een militaire rechter, als hij voor een delict de maximumstraf wilde opleggen, dit nu doen ingeval de strafbedreiging in de bestaande regeling een oneven aantal jaren bedraagt? Dat maximum wordt bij de nieuwe wet tot de helft gereduceerd. En een gedeelte van een jaar is niet toegestaan op grond van artikel 21 Sr. Dat de wetgever geen straffen van half jaar wenst, komt natuurlijk omdat het dan onduidelijk is of 182 of 183 dagen worden opgelegd (behalve in een schrikkeljaar). De regering dacht dit probleem rustig aan de wijsheid van de rechter te kunnen overlaten¹¹⁶⁵.

Met deze hoogst technische invoeringswet van 15 april 1886 (Stb. 1886, 64) trad het Wetboek van Strafrecht op 1 september 1886 in werking en daarmee ook de aanpassingen van het militaire strafrecht.

5.2.2. Een nieuw militair strafrecht

a. Van der Hoeven aan het werk

Na de aanvaarding en inwerkingtreding van het nieuwe commune strafrecht in 1881-1886 was het hoog tijd om ook het militair strafrecht te herzien. Het vigerende militair strafrecht was het in 1815 enigszins aangepast wetboek uit 1799, toegesneden op een huurlingenleger. Het wetsvoorstel werd ontworpen door de Leidse hoogleraar strafrecht Henri van der Hoeven (1843-1924), die in 1864 gepromoveerd was op het proefschrift 'Opmerkingen over de Nederlandsche strafwetgeving voor het krijgsvolk te lande', dat zelfs in 1866 een tweede druk beleefde.

Van der Hoeven had ook de geschiedenis van het geldende militair strafrecht in kaart gebracht in zijn studie uit 1884 'Onze militaire strafwetgeving. Geschiedenis harer wording en vaststelling met toestemming van Z.M. den Koning uit de op Z.M.'s Kabinet berustende bescheiden en uit andere onuitgegeven officiële en niet-officiële stukken geput'¹¹⁶⁶. Daarin kwalificeerde hij al op de openingspagina het niveau van de militaire strafwetgeving¹¹⁶⁷:

Dat onze militaire strafwetgeving tot de allerellendigste legislatieve voortbrengselen behoort die nog bij enige beschaafde natie gelden, is overbekend.

1164 Kamerstukken, 1885-1185, II, Bijlagen Handelingen, 29, 1 (Nota van Wijzigingen) en 2 (Gewijzigd ontwerp van Wet)(12 februari 1886). Dit artikel is met de invoering van het nieuwe militair strafrecht per 1 januari 1923 vervallen (zie § 7.2.2).

1165 Kamerstukken, 1885-1886, II, Handelingen, p. 1086-1087.

1166 Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 1, p. 245-246.

1167 Van der Hoeven (1884), p. 1. Ook aangehaald door Langemeijer (1977), p. 25.

In 1886, het jaar van het nieuwe Wetboek van Strafrecht was hem op 23 maart 1886 die opdracht gegeven door minister van Justitie M.W. baron du Tour van Bellinchave (1835–1908) van het conservatief-liberale kabinet-Heemskerk, die met succes de invoeringswet Wetboek van Strafrecht door het parlement had geloodst. Du Tour van Bellinchave was de eerste justitieminister, die bij de herziening van het militair strafrecht betrokken was.

Het eerste concept van Van der Hoeven werd op 21 april 1888 uitgebracht aan minister Gustave Ruijs van Beerenbroek (1842–1926)¹¹⁶⁸ van Justitie in het kabinet-Mackay. Ruijs van Beerenbroek was de tweede betrokken justitieminister. De voorstellen van Van der Hoeven werden waarlijk crimineel genoemd, omdat hij voor allerlei militaire delicten kwistig met de doodstraf strooide, terwijl deze straf in het commune strafrecht in 1870 was afgeschaft¹¹⁶⁹.

De concept-wetteksten werden in november 1888 voor commentaar ‘uit een militair oogpunt’ voorgelegd aan een ‘militaire commissie’, bestaande uit militaire deskundigen (onder wie G.J.W. Koolemans Beijnen, 1848–1928) onder voorzitterschap van advocaat-fiscaal Pieter VerLoren van Themaat (1837–1903). Van der Hoeven woonde vergaderingen van de ‘militaire commissie’ bij, en niet als zwiggende waarnemer. De kanttekeningen uit de commissie van 13 juli 1889 werden door Van der Hoeven verwerkt in een bijgesteld wetsontwerp, dat hij op 1 september 1889 aanbood aan minister van Justitie Ruijs van Beerenbroek.

Het aangepast wetsontwerp werd vervolgens aan de Raad van State voorgelegd en daarna ging Van der Hoeven er opnieuw nog eens door heen. De concept-tekst van Van der Hoeven werd door de regering op een aantal punten aangepast.

b. Een eerste wetsontwerp in 1892

Het eerste wetsontwerp voor een nieuw militair strafrecht werd op 10 september 1892 ingediend door minister Seyffardt van Oorlog samen met zijn ambtsgenoten H.J. Smidt van Justitie (1831–1917) en J.C. Jansen van Marine (1840–1925)¹¹⁷⁰ van het liberale kabinet-Van Tienhoven. Smidt was de derde betrokken justitieminister. Een jaar later werd op 20 september 1893 door dezelfde ministers een ontwerp voor wet op de krijgstuicht aan het parlement aangeboden¹¹⁷¹. De samenhang van het militair strafrecht en militair tuchtrecht was duidelijk. Tot een parlementaire behandeling van deze stukken is het niet gekomen. Door de ontbinding van de Tweede Kamer op 20 maart 1894 kwam het wetsontwerp van rechtswege te vervallen op grond van artikel 142 van het Reglement van Orde.

c. Een tweede wetsontwerp in 1897

Een paar jaar later kwamen minister Willem van der Kaay (1831–1918) van Justitie, minister Herman van der Wijck (1843–1932) van Marine en minister Schneider van Oorlog van het (gematigd) liberale kabinet-Roëll met nieuwe, enigszins aangepaste voorstellen voor het militair strafrecht op 24 april 1897¹¹⁷² en voor het militair tuchtrecht op 26 juni 1897¹¹⁷³. Van der Kaay was de vierde betrokken justitieminister. Het wetsontwerp werd weer ingetrokken vanwege de kabinetscrisis van 28 juni 1897.

d. Een derde en laatste wetsontwerp in 1898

Vervolgens werden de voorstellen voor het militair strafrecht en voor het militair tuchtrecht wederom ongewijzigd op 20 januari 1898 opnieuw ingediend¹¹⁷⁴ door minister Pieter Cort van der Linden (1846–

1168 Zijn familienaam werd bij rechterlijk vonnis op 21 maart 1895 gewijzigd in Ruijs de Beerenbrouck. Hij was de vader van Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), driemaal minister-president in de periode 1918–1933.

1169 Jörg (1979), p. 29. Het gaat om een kwalificatie van SDAP-kamerlid Frederik Hugenholz (1868–1924) in het debat over de regeringsvoorstellen op 30 april 1902. Hij verwees ook naar de opvatting van de regering die bij gelegenheid van de afschaffing van de doodstraf in het commune strafrecht had gezegd, dat de doodstraf zonder enig gevaar afgeschaft kan worden voor alle militaire misdrijven in tijd van vrede gepleegd met uitzondering van opstand en muitenij ter zee (zie Kamerstukken, 1901–1902, II, Handelingen, 1188, (30 april 1902)).

1170 Kamerstukken, 1891–1892, II, Bijlagen Handelingen, 197, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (10 september 1892).

1171 Kamerstukken, 1893–1894, II, Bijlagen Handelingen, 78, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (20 september 1893).

1172 Kamerstukken, 1896–1897, II, Bijlagen Handelingen, 195, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (24 april 1897).

1173 Kamerstukken, 1896–1897, II, Bijlagen Handelingen, 216, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (26 juni 1897).

1174 Kamerstukken, 1897–1898, II, Bijlagen Handelingen, 139, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (20 januari 1898); de verdere stukken zijn te vinden onder Kamerstukken, 1900–1901, II, Bijlagen Handelingen, 27 en Kamerstukken, 1901–1902, II, Bijlagen Handelingen, 42.

1935) van het liberale kabinet-Pierson-Van Tienhoven. Cort van der Linden was de vijfde betrokken justitieminister.

Het wetsontwerp werd in de Tweede Kamer verdedigd door minister Jan Loeff (1848-1921) van Justitie en minister Bergansius van Oorlog van het kabinet-Kuyper. Loeff was de zesde betrokken justitieminister.

e. De belangrijkste wijzigingen

De belangrijkste elementen van het wetsvoorstel waren:

- er komt één militair strafrecht voor de hele krijgsmacht, dus geen afzonderlijke strafwetten voor de landmacht en de marine;
- er wordt uitdrukkelijk aangesloten bij de bepalingen van 'het gemeene strafrecht' (artikel 1).
- de enige hoofdstraffen zijn: de doodstraf en vrijheidsstraf (artikel 6);
- strafuitsluiting is er uitdrukkelijk voor de militair, 'die in tijd van oorlog binnen de grenzen zijner bevoegdheid een naar de regelen van het oorlogsrecht geoorloofd feit begaat' (artikel 25);
- de militairen op wie deze strafwetgeving van toepassing is zijn: (a) officieren vanaf het moment dat zij hun uniform dragen en vanaf hun beëdiging tot aan hun ontslag, (b) vrijwilligers vanaf het moment dat zij onder de militaire tucht zijn gesteld tot aan hun ontslag en (c) dienstplichtigen vanaf hun 'overlevering' van de burgerlijke autoriteiten aan de militaire autoriteiten zolang zij in werkelijke dienst zijn (artikel 38);
- de militaire delicten (in het Tweede Boek) betreffen: de veiligheid van de staat (titel I), schending van krijgsplichten (titel II), het onttrekken aan dienstverplichtingen (waaronder desertie) (titel III), misdrijven tegen de ondergeschiktheid (waaronder weigeren van dienstbevel en mouterij) (titel IV), schending van dienstplichten (waaronder het verlaten van een wachtpost) (titel V), militaire vermogensdelicten (waaronder beroven van een gesneuvelde soldaat) (titel VI en VII).
- er werd als militaire delicten alleen misdrijven geformuleerd. Lichtere vergrijpen dienden via het tuchtrecht gecorrigeerd te worden. De overtredingen uit Boek 3 betreffen alleen de verkeerswetgeving.

Uiteindelijk brachten de ministers Loeff (Justitie), Ellis (Marine) en Bergansius (Oorlog) in het kabinet-Kuyper in 1903 een nieuw Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de krijgstucht tot stand: het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht werden in 1903 in het Staatsblad¹¹⁷⁵ gepubliceerd.

Door deze wetten werden vele verouderde bepalingen (uit de Criminele Wetboeken voor het Krijgsvolk te Water en te Lande) vervangen en werd de rechtstoestand van de militairen (met name van niet-officieren) verbeterd.

De doodstraf bleef gehandhaafd in het militaire strafrecht; als de rechter meent dat veiligheidsgronden daarom vragen, kunnen misdrijven waarop levenslang staat worden omgezet in de doodstraf.

Het Wetboek kende naast hoofdstraffen ook bijkomende straffen, zoals ontslag uit militaire dienst. In de paragrafen over de verschillende militaire delicten werd er een onderscheid gemaakt tussen misdrijven tegen de veiligheid van de staat, misdrijven tegen de ondergeschiktheid en misdrijven inhoudende een schending van verschillende dienstverplichtingen.

Vergelijking oude en nieuwe straffen militair strafrecht			
wetsdocument→	Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water	Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande	Wetboek van Militair Strafrecht
..... jaar→ soort straf↓	20 juni 1814	15 maart 1815	27 april 1903, ingevoerd 1 januari 1923
Doodstraf	doodstraf (kogel)(als regel) doodstraf (strop)(tot 1879)	doodstraf (kogel)(als regel) doodstraf (strop)(tot 1879)	doodstraf (kogel)
Lijfstraffen	slagen met handdaggen (tot 1879)	slagen (met stok, riet of kling) (vervallen 1831)	
	kielhalen (tot 1854)		
	laarzen (tot 1879)		
	van de ra vallen (tot 1854)		
Vrijheidsstraffen	arrest (al dan niet met acces, al dan niet met insluiting in boeien, al dan niet op water en brood)(tot 1879)	arrest (tot 1879) gevangenisstraf met de verplichting tot arbeid(vanaf 1879)	Gevangenisstraf

¹¹⁷⁵ Wet van 27 april 1903, Stb.1903, 111 en Wet van 27 april 1903, Stb. 1903, 112.

PERSOONLIJKE DIENSTPLICHT EN INDIVIDUELE DIENSTWEIGERING
OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN

	militaire gevangenisstraf met de verplichting tot arbeid (vanaf 1879)		
	(militaire) detentie	(militaire) detentie	militaire detentie
			Hechtenis
Ontslag en degradatie	Cassatie	Cassatie	ontslag met of zonder ontzegging bevoegdheid bij de gewapende macht te dienen (als bijkomende straf)
	degradatie (vanaf 1879 alleen als bijkomende straf)	degradatie (vanaf 1879 alleen als bijkomende straf)	verlaging (als bijkomende straf)
	vermindering in klasse (als bijkomende straf)(vanaf 1879)		
		plaatsing in strafklasse (als bijkomende straf)(vanaf 1879)	plaatsing in een strafklasse (als bijkomende straf)
	als schelm aan de wal zetten (tot 1879) vervalvenverklaring van de militaire stand (als bijkomende)(vanaf 1879)	wegjagen uit de dienst als eerloze schelm (als bijkomende straf)(tot 1879) vervalvenverklaring van de militaire stand (als bijkomende straf)(vanaf 1879)	
Arbeid	kruiwagen (vanaf 1854 tot 1879)	kruiwagen (tot 1879)	
Andere straffen	eerloosheidverklaring (als bijkomende straf)(vanaf 1879)	eerloosheidverklaring (als bijkomende straf)(vanaf 1879)	
	ontzegging bij de gewapende macht te dienen (als bijkomende straf)(vanaf 1879)	ontzegging bij de gewapende macht te dienen (als bijkomende straf)(vanaf 1879)	ontzetting uit bepaalde rechten (als bijkomende straf)
		afnemen van kokarde (als bijkomende straf)(tot 1879)	
	bannissement (tot 1879)	bannissement (als bijkomende straf)(tot 1879)	

f. Een voorbeeld van de inhoudelijke samenhang met het commune strafrecht: het duelverbod

De aansluiting tussen het commune strafrecht en het militaire strafrecht kan worden gedemonstreerd aan de hand van de strafbaarstelling van het duel. Was duellieren als zodanig niet strafbaar onder de *Code Pénal*, zoals die van 1813 tot 1886 in Nederland van toepassing was, in het nieuwe strafwetboek werd het aangaan van een duel als misdrijf strafbaar gesteld in Titel IV van Boek II (artikelen 152-156 Sr), waarbij de strafmaat samenhang met de gevolgen van het tweegevecht. In het Wetboek van Militair Strafrecht wordt in Titel IV van Boek II, waarin de misdrijven tegen de ondergeschiktheid worden vermeld, de mindere die een meerdere voor een tweegevecht uitdaagt maximaal vijf jaar in het vooruitzicht gesteld (artikel 112 WMS), terwijl in het commune strafrecht dit met zes maanden maximaal wordt gestraft. In dit voorbeeld wordt duidelijk hoe een *lex generalis* zich verhoudt tot een *lex specialis*. Het artikel is des te opmerkelijker, omdat het duel vooral een aangelegenheid 'onder officieren' was¹¹⁷⁶. Ook ten aanzien van belediging is het militair strafrecht, als het een belediging van een meerdere door een mindere betreft, strenger dan het commune strafrecht.

h. De eerste stappen van de invoering

Nog voor de aanpassing van de militaire straffordering in het staatsblad werd gepubliceerd op 31 oktober 1912 benoemden de ministers Robert Regout (1863-1913) van Justitie en Colijn van Oorlog en van Ma-

¹¹⁷⁶ Met de wet van 22 december 2005 (Stb. 2006, 11) is de titel over het tweegevecht in het Wetboek van Strafrecht in het kader van de modernisering geschrapt; daarnaast was er sprake van een verscherping van het strafrecht onder meer door de maximale gevangenisstraf (behoudens levenslang) van 20 op 30 jaar te brengen. De argumentatie was: 'De ratio van de aparte strafbaarstelling van het tweegevecht is aan het eind van negentiende eeuw onder meer gezocht in het bijzondere karakter dat het tweegevecht aan de in dat verband gepleegde doodslag of mishandeling verleent. Dit argument overtuigt evenwel niet meer in een tijd waarin wij ons nauwelijks nog een actuele voorstelling van het tweegevecht kunnen maken. Dat er dwaling bestaat omtrent het rechtmatige en zedelijke geoorloofde van het tweegevecht, een ander argument dat destijds is aangevoerd voor afzonderlijke strafbaarstelling, kan in onze huidige samenleving evenmin worden volgehouden' (Kamerstukken, 2001-2002, II, 28484, 3 (Memorie van Toelichting)(22 juli 2002). Opmerkelijk is dat de bijzondere regeling van het duel in het militaire strafrecht eerder werd geschrapt dan in het commune strafrecht (artikel 112 WMS is geschrapt per 1 januari 1991).

Zie over de geschiedenis van het duel in Nederland Matthey (2012)

rine a.i. op 7 oktober 1912 een commissie ter voorbereiding van de invoering van het negen jaar tevoren vastgestelde materiële militaire strafrecht.

De commissie werkte door tijdens de Eerste Wereldoorlog en bracht op 1 maart 1917 verslag. Haar rapport bevatte een ontwerp-Invoeringswet. Dat werd op 1 mei 1918 aan de Tweede Kamer aangeboden en pas na de afloop van de Eerste Wereldoorlog in het parlement behandeld¹¹⁷⁷.

5.2.3. Gelijktijdige vernieuwing van het tuchtrecht

Niet alleen het militaire strafrecht uit 1814 en 1815 werd in zijn geheel opnieuw geformuleerd, dat gold ook voor het militaire tuchtrecht, dat voor de marine was vastgesteld in het Reglement van Krijgstucht of Discipline voor het Krijgsvolk te Water van 20 juli 1814 en voor het landleger in het Reglement van Krijgstucht of Discipline voor het Krijgsvolk te Lande van 15 maart 1815.

In 1879 zijn de lijfstraffen uit het militaire tuchtrecht verdwenen: bij de wet van 14 november 1879 (Stb. 1879, 192) werden voor het landleger de slagen en kromsluiten in de boeien afgeschaft en werd het opsluiten in het cachot of gat vervangen door eenzame opsluiting. En voor de marine waren de slagen en het 'schaffen aan de bak N.O. nul' (apart van de groep (minder) eten) afgeschaft bij de wet van 14 november 1879 (Stb. 1879, 194). Deze wijzigingen in de tuchtstraffen in 1879 (zie § 4.2.10.c) zijn bij de latere wetgeving niet wezenlijk veranderd; pas halverwege de twintigste eeuw is de tuchtklasse afgeschaft en is de geldboete geïntroduceerd. De wetwijzigingen van 1903 hebben niet alleen de straffen veranderd, maar ook de tuchtwaardige delicten. Voor een tuchtrechtelijke afdoening kwamen in aanmerking 'alle, niet in enige strafwet omschreven feiten, strijdig met enig dienstbevel of dienstvoorschrift, of onbestaanbaar met de militaire tucht of orde'. Naast deze open formulering van tuchtfeiten viel een aantal specifiek aangeven strafbare feiten uit het Wetboek van Militair Strafrecht en uit het Wetboek van Strafrecht ook onder het militair tuchtrecht, als het begane feit van zo lichte aard was dat het buiten strafrechtelijke afdoening kon blijven. Deze strafbare feiten waarvan de lichte versie voor het tuchtrecht in aanmerking kwam betroffen allerlei gehoorzaamheidsdelicten uit het militaire strafrecht en delicten als eenvoudige mishandeling, eenvoudige diefstal, openbare dronkenschap uit het commune strafrecht.

Er kwam één wet op de krijgstucht voor de marine en het landleger, net zoals er één militair strafrecht voor beide krijgsmacht onderdelen kwam.

Vergelijking oude en nieuwe tuchtrecht								
Reglement van krijgstucht of Discipline voor het Krijgsvolk te Water, 20 juli 1814			Reglement van krijgstucht of discipline voor het Krijgsvolk te Lande, 15 maart 1815			Wet op de Krijgstucht, vastgesteld 27 april 1903, ingevoerd 1 januari 1923		
voor officieren	voor onderofficieren	voor mindere schepelingen	voor officieren	voor onderofficieren	voor soldaten	voor officieren	voor onderofficieren	voor mindere militairen
berisping (vanaf 1879)	berisping (vanaf 1879)					berisping	berisping	berisping
	strafdienst (vanaf 1879)	het vuilste werk doen (tot 1879) strafdienst (vanaf 1879)			strafwachten, strafexercitie of werktoeren		strafdienst	strafdienst
							2 uur eerder terug in kazerne	2 uur eerder terug in kazerne
				stadsarrest	stadsarrest			
				kwartierarrest	kwartierarrest			
arrest in de hut, met of zonder acces, met of zonder dienst	arrest in de hut, met of zonder dienst		kamerarrest, met of zonder acces	kamerarrest		licht arrest (max 14 dagen)	licht arrest (max 21 dagen)	licht arrest (max 21 dagen)
	scheepsarrest (vanaf 1879)	scheepsarrest (vanaf 1879)		politiekamer	politiekamer		vervaard arrest (max 14 dagen)	vervaard arrest (max 14 dagen)

1177 Kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 409, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (1 mei 1918) (zie verder § 7.2.2).

PERSOONLIJKE DIENSTPLICHT EN INDIVIDUELE DIENSTWEIGERING
OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN

	arrest met sluiten in boeien op gewone scheepskost of op water en brood (tot 1854) provoost (vanaf 1879)	sluiten in boeien op gewone scheepskost of op water en brood (tot 1879) provoost, met of zonder vermindering van kost (vanaf 1879)	provoost	provoost	cachot of gat, op water en brood, al dan niet in de boeien (tot 1879) cachot met eenzame opsluiting (vanaf 1879) ¹¹⁷⁸	streng arrest (max 14 dagen)	streng arrest (max 14 dagen)	streng arrest (max 14 dagen)
	degradatie (vanaf 1854)	degradatie (vanaf 1879)		degradatie			verlaging	verlaging
		vermindering in klasse (vanaf 1854)						
		plaatsing in strafklasse (vanaf 1879)			plaatsing in strafklasse			plaatsing in een tuchtklasse
							inhouding van soldij	inhouding van soldij
							vermindering van kost	vermindering van kost
								verbod buiten dienst wapenen te dragen
		slagen met handdaggen (tot 1879)			rietslagen (max 50) of klink-slagen (max 15), al dan niet met wegzen-ding (tot 1879) wegzending (vanaf 1879)			
		schaften aan de bak N.O. nul (= alleen eten)(tot 1879)						

5.2.4. Naar een nieuw militair strafvorderingsrecht

a. Discussies onder juristen

1881

Op 27 augustus 1881, een klein half jaar na de vaststelling van de tekst van het nieuwe commune Wetboek van Strafrecht op 3 maart 1881 (Stb. 1881, 35), maar nog ruim vóór de invoering ervan, organiseerde de Nederlandse Juristenvereniging een discussie over het al dan niet handhaven van een afzonderlijke militaire strafrechter. Niet ter discussie stond de functie van de militaire strafrechter in oorlogstijd. Bij een afzonderlijke militaire strafrechter kon onderscheid gemaakt worden tussen een bevoegdheid voor commune delicten en een bevoegdheid voor militaire delicten. Oud-militair en oud-minister De Beer Poortugael pleitte in zijn preadvies voor een brede bevoegdheid. Hoogleraar Pols ook, omdat hij vond dat voor militairen alle delicten voor dezelfde strafrechter gebracht moesten worden; ook zag hij een onverbreekelijk band tussen militair strafrecht en tuchtrecht. Strafrechthoogleraar Gerard A. van Hamel (1842-1917) was het eens met Pols, dat er voor militairen één strafrechter aangewezen moest, maar hij koos voor de commune strafrechter. Een kleine meerderheid van de NJV-vergadering koos voor het handhaven van de militaire strafrechter

¹¹⁷⁸ Dit kon betekenen, dat de veroordeelde militair de ene dag geboeid werd, maar gewoon soldateneten kreeg en de andere dag zich in zijn cel vrij kon bewegen, maar op water en brood moest leven. Aldus de uitleg van een officier in een brief aan de SDAP-krant Het Volk gedurende de Eerste Wereldoorlog (Blom en Stelling, (2004), p. 100-101).

in vreedstijd. Die stemming werd beïnvloed door een betoog van oud-minister en toekomstig premier J. Heemskerk Azn, die daarvoor zijn stoel als neutrale vergadervoorzitter verliet¹¹⁷⁹.

De Grondwet op de achtergrond

Bij deze discussies over de functie van de militaire strafrechter speelde de grondwet een rol op de achtergrond¹¹⁸⁰. Bevatte de grondwet van 1815 nog de bepaling (artikel 188), dat er krijgsgaden en een Hoog Militair Gerechtshof moesten zijn, in de grondwet van 1848 was een dergelijke heldere bepaling vervangen door de meer open formulering in artikel 146, dat de wetgever voor het 'rechtsgebied' over het krijgsvolk en de schutterijen een wetboek diende op te stellen, daarbij in het midden latend of een dergelijk wetboek van militair strafrecht ook een aparte rechtsmacht zou moeten bevatten.

En na de NJV-discussie van 1881 werd in de grondwet van 1887 nog alleen in artikel 166 de bepaling opgenomen, dat de regels voor het benoemen en ontslag van leden van de (gewone) rechterlijke macht niet van toepassing waren op 'rechtspraak over personen die behorende tot de zee- of landmagt of tot eenige andere gewapende magt, of met de beslissing van disciplinaire zaken', hiermee implicerend dat er een afzonderlijk militaire strafrechter zou moeten of kunnen zijn. Het was het kamerlid Willem Rooseboom (1843-1920, geniekapitein), die een betoog hield voor de handhaving van de grondwettelijke basis van de militaire rechtspraak¹¹⁸¹. In de voorstellen was de militaire rechtspraak van artikel 146 tweede zin Grondwet 1846 vervangen door een militair strafwetboek van artikel 150 Grondwet 1887 (na hernummering). Rooseboom hoefde zijn pleidooi voor de grondwettelijke erkenning van de militaire rechtspraak niet om te zetten in een amendement. Op 9 mei 1887 kwam de regering in de artikelen over de rechterlijke macht (Tweede Afdeling van hoofdstuk V) met het voorstel¹¹⁸² voor een bijzondere regeling voor rechters 'die uitsluitend belast zijn met regtspraak over personen, behorende tot de zee- en landmagt of tot eenige andere gewapende magt, of met de beslissing van disciplinaire zaken' (artikel 166 Grondwet 1887). Met de term 'eenige andere gewapende magt' werden de schutterijen bedoeld. En juist de schutterijen werden geschrapt uit de grondwet van 1887, maar omdat over de wijzigingen over hoofdstuk V (Justitie) eerder gestemd werd dan over de wijzigingsvoorstellen voor hoofdstuk VIII (Defensie) werd alvast de term 'schutterijen' weggelaten en werd het bestaan van een andere gewapende macht opengelaten¹¹⁸³.

1900

Nog tijdens de parlementaire behandeling van het materiële militaire strafrecht werd door de Nederlandse Juristen Vereniging op 30 juni 1900 voor de tweede keer een discussie georganiseerd over de wenselijkheid van een aparte militaire strafrechter in vreedstijd. Er waren liefst vier preadviezen: van kapitein-luitenant ter zee J.P. van Rossum¹¹⁸⁴, kolonel en militair-rechtspecialist G.J. W. Koolemans Beijnen, mr. Louis. M. Rollin Couquerque (1869-1960) en advocaat-fiscaal mr. P. VerLoren van Themaat, die gezamenlijk een palet aan opvattingen etaleerden. Deze keer volgde een meerderheid van de aanwezige juristen strafrechtsoogleraar Van Hamel. Men was geen voorstander van een militaire strafrechter in vreedstijd. Het is goed mogelijk, dat de zaak van de Franse kapitein Alfred Dreyfus (1859-1935), die slachtoffer was geworden van een voorgenomen militaire rechtbank, een rol heeft gespeeld bij de oordeelsvorming van de NJV-leden¹¹⁸⁵. Dit debat had niet rechtstreeks invloed op de behandeling van het wetsontwerp inzake het materiële strafrecht. De aanpassingen van de militaire strafvordering dienden pas na de vaststelling van het Wetboek van Militair Strafrecht aan de orde te komen.

1179 Van den Bosch (1983), p. 10. Zie Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging (1881).

1180 De Graaff (1957), p. 146-148.

1181 Kamerstukken, 1886-1887, II, Handelingen, p. 1486-1487 (28 april 1887).

1182 Kamerstukken, 1886-1887, II, Bijlagen Handelingen, 6, 119 en 121 (Nota van Wijzigingen)(9 mei 1887).

1183 Deze aanpassing van de grondwet is in 1974 nog opgerakeld bij de discussie over de cassatie van HMG-arresten door de Hoge Raad (zie § 11.3.5.b).

1184 Johannes Petrus van Rossum promoveerde in 1912 in Leiden op het proefschrift 'Het wetsontwerp tot wijziging van de rechtspleging bij de zeemacht'.

1185 Van den Bosch (1983), p. 10. Zie Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging (1900). Dreyfus werd op 22 december 1894 in Parijs door een *conseil de guerre* veroordeeld tot een *déportation perpétuelle dans une enceinte fortifiée* en tot *dégradation* wegens hoogverraad. Op 13 januari 1898 publiceerde Emile Zola zijn *J'accuse*. Op 27 oktober 1898 verrees het *Cour de Cassation* de zaak terug naar een krijgsraad. Op 9 september 1899 werd Dreyfus door de *conseil de guerre* in Rennes opnieuw veroordeeld. Op 19 september 1899 krijgt Dreyfus gratie van de Franse president. Op 12 juli 1906 vernietigde het *Cour de Cassation* het krijgsraadvonnis.

1903: het proefschrift van Van Engen

Ruim een half jaar nadat de wetsvoorstellen voor een nieuw Wetboek van Militair Strafrecht op 27 april 1903 in het Staatsblad werden gepubliceerd (de invoering zou pas twee decennia later worden verwezenlijkt) promoveerde Van Engen op 4 december 1903 tot doctor in de rechtsgeleerdheid op de militaire rechtspleging¹¹⁸⁶. Het militair strafprocesrecht was nog niet vernieuwd, want dat wachtte op de herziening van het commune strafvorderingsrecht, dat in 1926 gerealiseerd zou worden.

Het proefschrift kwam dus mooi op tijd. De vraag die aan de orde stelde was of een afzonderlijke rechtspraak voor militairen noodzakelijk of gewenst is.

Zijn antwoord is duidelijk ontkennend. Hij staaft dat met een uitvoerige historische excursie en met vergelijking met landen als Duitsland en Frankrijk. Zijn argumentatie wees in de richting, dat een eigen juridisch strafstelsel nog wel te verdedigen valt voor een huurlingenleger. Van Engen was wel voorstander van een eigen militair tuchtrechtstelsel voor geringere vergrijpen.

b. Aanpassing van de regeling uit 1815 in 1912

Kort nadat de tekst van het nieuwe Wetboek van Militair Strafrecht op 27 april 1903 was vastgesteld, werd door ministers Loeff (Justitie), Bergansius (Oorlog) en Ellis (Marine) op 8 maart 1904 een wetsontwerp naar het parlement gezonden voor een partiële aanpassing van de op 20 juli 1814 vastgestelde regelingen voor de rechtspleging bij de marine en de landmacht¹¹⁸⁷.

Het ging vooral om:

- een verbetering van de regeling rond het voorlopig arrest;
- de samenstelling van de krijgsraden (waaronder een jurist als voorzitter);
- de zitting van de krijgsraden;
- het appel tegen krijgsraadvonnissen;
- de toevoeging van een raadsman;
- het horen van getuigen op verzoek van de beklaagde.

Buiten beschouwing bleven de positie van de auditeur-militair en de mogelijkheid tot een schriftelijke afdoening van een militair strafproces¹¹⁸⁸.

Al met al een versterking van de onafhankelijkheid van de krijgsraden en een toepassing van het commune strafvorderingsrecht op het formele militaire strafrecht. Het commune strafvorderingsrecht dateerde overigens uit 1838 en was gebaseerd op *Code d'Instruction Criminelle* uit 1811. Dit wetboek uit 1838 was aan modernisering toe, die uiteindelijk in 1926 gerealiseerd werd.

Mr. E.E. van Raalte (1841-1921), de minister van Justitie in het kabinet-De Meester, wilde een grondige herziening van het militair strafproces, maar liep vast met zijn goede voornemens.

Het debat in de juristenvereniging en de doorwerking in Nederland van het Dreyfus-proces leidden uiteindelijk niet tot het verdwijnen van de krijgsraden in vreedstijd. Er was veel verzet uit militaire kring, er was onderlinge verdeeldheid tussen de burgerjuristen en de partiële aanpassingen werden toch voldoende geacht.

De aanpassingen in de beide regelingen voor de rechtspleging bij de marine en de landmacht werden vastgelegd in de wet van 31 oktober 1912 (Stb. 1912, 337). Er was nog een nadere aanpassing van de wetten van de leden van de militaire rechterlijke macht¹¹⁸⁹. De nieuwe regeling trad op 20 december 1913 in werking op basis van een KB van 5 december 1913 (Stb. 1913, 437). Tevoren waren bij KB van 5 september

1186 Van Engen (1903). Van Engen was infanterieluitenant en actief in de in 1901 opgerichte Vrijzinnig Democratische Bond. Hij promoveerde in Utrecht bij hoogleraar David Simons, die in 1897 Pols was opgevolgd op de strafrechtleerstoel, dus niet in Leiden bij de ontwerper van het nieuwe militaire strafrecht Van der Hoeven.

1187 Kamerstukken, 1903-1904, II, Bijlagen Handelingen, 156 (1) (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (8 maart 1904). De verdere stukken zijn verschenen onder Kamerstukken, 1904-1905, II, Bijlagen Handelingen, 25, Kamerstukken, 1909-1910, II, Bijlagen Handelingen, 17 en Kamerstukken, 1911-1912, Bijlagen Handelingen, 17.

1188 Zie ook Schoenmaker (2009), p. 313-314.

1189 Wet van 20 juni 1913 (Stb. 1913, 292) op basis van een wetsontwerp van 3 februari 1913, zie Kamerstukken, 1912-1913, II, Bijlagen Handelingen, 247, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet), en 3 (Memorie van Toelichting).

1913 (Stb. 1913, 365) de vernieuwde en vernummerde regelingen voor de rechtspleging bij de marine en bij de landmacht in hun geheel in het staatsblad geplaatst.

5.3. DIENSTWEIGEREN OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN

5.3.1. De eerste moderne dienstweigeraar Van der Veer

Op 19 augustus 1896 weigerde Johannes Koenraad van der Veer, boekhandelaar te Middelburg, op te komen voor de schutterijdienst door niet te verschijnen op het stadhuis om daar zijn wapenen in ontvangst te nemen. Hij kan beschouwd worden als de eerste moderne dienstweigeraar om principiële redenen¹¹⁹⁰.

J.K. van der Veer, geboren in het Friese Hijlaard in 1869, was in 1886 reeds betrokken bij de oprichting van een socialistische jeugdbond in Sneek¹¹⁹¹. Hij was voor zijn militietijd zo bekend als propagandist voor het socialisme, dat de burgerlijke autoriteiten het nodig vonden om de legerleiding van zijn gezindheid op de hoogte te stellen¹¹⁹². Hij werd tijdens zijn tijd als milicien in de strenge winter van 1890 26 dagen op water en brood gezet wegens antimilitaristische propaganda¹¹⁹³.

Van der Veer was een vurig propagandist, die zich door niets liet afschrikken om zijn denkbeelden te verspreiden. Hij wordt als volgt getypeerd: 'Van der Veer maakte een indruk van voortdurende onrust. Type van de kleine burger met beperkte ontwikkeling, had hij het gezicht van een werkmans; hij was dan ook meer propagandist dan een zachtmoedige Tolstojaan'¹¹⁹⁴.

In zijn diensttijd, waarin hij het regelmatig aan de stok kreeg met zijn militaire meerderen, belegde hij met een paar geestverwanten enige geheime bijeenkomsten in de duinen bij Den Helder om zijn ideeën te verkondigen.

Zijn weigering van de schutterijplicht in 1896 kwam dus na het vervullen van zijn dienstplicht en dat geeft de ontwikkeling van zijn opvattingen aan.

Nadat de lijst van ingelote schutters was opgesteld¹¹⁹⁵, had Van der Veer in een brief van 12 augustus 1896 aan schutterijcommandant Herman Snijders zijn motieven voor zijn weigering uiteengezet. Hoewel Van

1190 Er wordt uit hetzelfde jaar 1896 nog gemeld de socialistische knecht G. Duivestijn die als vorm van protest te paard met klompen op 7 april 1896 bij het begin van de zomertraining van de schutterij op het Malieveld arriveerde. Men liet hem op klompen marcheren. Bij de volgende oefening kwam zijn vriend P. van der Velde ook met klompen. Onder het in groten getale opgekomen publiek braken relletjes uit en de oefening werd voortijdig afgebroken. De keer daarop was er ook politiek en verschenen er twee pelotons huzaren. Er vielen klappen en een bezoeker raakte gewond.

Duivestijn werd door de schuttersraad veroordeeld tot f 100 boete. Hij verscheen op de zitting van de schuttersraad met een rijke opgespelde medailles, vervaardigd van schoensmeerdekseltjes. Hij werd opgesloten en uiteindelijk vervroegd uit de schutterij ontslagen (Snapper (1990), 250). De relatief hoge boete is waarschijnlijk ook te zien als een afkoopcontributie als voorzien in artikel 62 van de Schutterijwet van 1827.

Constandse noemt Karel Antonie Bos (1846-1899) en C.G. Tieman in zijn inleiding tot het dagboek van totaalweigeraar Stephan Kraan ten onrechte als de eerste dienstweigeraars, maar zij weigerden zelf geen dienst, maar maakten propaganda voor dienstweigeren. Zij werden op 27 januari 1891 veroordeeld tot acht respectievelijk zes maanden wegens het op 16 februari 1890 verspreiden van stroobiljetten met de tekst 'aan de slachtoffers van de bloedwet'. Daarmee werd naar de Franse aanduiding *impôt de sang* (bloedbelasting) de militiewet bedoeld. Bos en Tieman verlieten het land, maar keerden terug om alsnog hun gevangenisstraf uit te zitten; Bos zat van 20 augustus 1892 tot 17 april 1893 in de gevangenis (Kraan (1982), p. 7 en Bymholt (1976), p. 673). Zie ook Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 5, p. 20-23).

1191 Bymholt (1976), p. 601, meer over Van der Veer in Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 3, p. 208-211.

1192 Hammen (1961), p. 37.

1193 Altena (1989), p. 139.

1194 Jans (1952), p. 77.

1195 Let op: De procedures rond de schutterij op basis van de schutterijwet van 1827 op lokaal niveau zijn voor Middelburg te reconstrueren op basis van het Gemeenteblad van Middelburg. Beschikbaar is het Gemeenteblad van 1866. De gang van zaken in 1896, dertig jaar later, zal waarschijnlijk geen afwijkingen vertonen, immers de wet van 1827 is niet gewijzigd. Het archief van Middelburg vertoont grote hiaten als gevolg van het bombardement op Middelburg op 17 mei 1940 (dat wellicht eerder door de terugtrekkende Fransen dan door een Duits luchteskader is veroorzaakt).

In april laten Burgemeester en Wethouders een mededeling uitgaan, dat tussen 15 en 31 mei het register van inschrijving voor de schutterij gereed ligt ter gemeentesecretarie. Iedere burger tussen 25 en 35 jaar dient zich in te schrijven. Het geldt ook personen die sinds de laatste inschrijving in de gemeente zijn komen wonen. Het geldt ook voor vreemdelingen, die gelijkgesteld kunnen worden met militairen die hun diensttijd hebben uitgediend. Een tijdelijk verblijf in een ondergeschikte betrekking geldt niet voor het ingezetenschap. Wie verblijf houdt in meer dan een gemeente moet zich inschrijven in de gemeente die een dienstdoende (= actieve) schutterij heeft. En anders in de gemeente waar zij personele belasting betalen. Wie zelf geen bewijs heeft van zijn leeftijd, wordt door het gemeentebestuur beoordeeld op zijn ouderdom. Wie zich niet vrijwillig inschrijft wordt ambtshalve ingeschreven. Er is een commissie, ingesteld door het gemeentebestuur die in de derde week van mei zitting houdt om vrijstellingsgronden te beoordelen. Van 1 juni tot 15 juni ligt de alfabetische namen-

der Veer zich als niet-christen bekende, baseerde hij zijn weigering op het zesde bijbelse gebod 'gij zult niet doden' en de praktische uitleg daarvan in de vorm van consequente geweldloosheid.

Ik ben al ééns geoefend in het menschendooden; nu wil ik niet meer. Vooral wensch ik niet te doden op bevel, waaruit voortvloeit het moorden tegen het gemoed in, zonder eenig persoonlijk motief of verklaarbare rede. Is er wel iets, wat het schepsel mensch méér kan verlagen, dan zulk dooden of moorden?

Hij verwees ook naar de rol van de schutterij bij het breken van een staking in Rotterdam¹¹⁹⁶.

Van der Veer werd op 11 september 1896 door de Schutterijraad van Middelburg op grond van de wet op de schutterijen veroordeeld tot een geldboete van f 6,50¹¹⁹⁷.

Wegens zijn volharding zijn er tegen Van der Veer meer veroordelingen uitgesproken waarvan er vier in hoger beroep om procesrechtelijke redenen door Gedeputeerde Staten van Zeeland zijn vernietigd¹¹⁹⁸.

Het gemeentebestuur van Middelburg vond het niet nodig of niet gewenst de weigering van Van der Veer te vermelden in de paragraaf over de militie in het jaarverslag van de gemeente Middelburg (verplicht op grond van artikel 182 van de Gemeentewet), dit terwijl in de paragraaf over de militie wel het individueel geval van een opgeroepen loteling die zich in Noord-Amerika bevond wordt vermeld¹¹⁹⁹.

Als aanhanger van Tolstoi had hij geen kerkgenootschap achter zich, wat zijn positie niet gemakkelijker maakte. Er waren dan ook discussies onder aanhangers van Tolstoi een soort broederschap op te richten¹²⁰⁰.

Naar aanleiding van deze weigering van Van der Veer en diens veroordeling schreef Tolstoi een brochure 'Het einde is nabij', waarin hij zich zeer duidelijk voorstander verklaart van dienstweigeren. Van der Veer, zo stelde Tolstoi, weigerde niet om godsdienstige redenen, maar had algemeen-menselijke bezwaren tegen militaire dienst, en die spreken iedereen aan 't zij hij Katholiek, Mahomedaan of Buddhist, Spanjaard, Arabier of Japannees is'. Tolstoi achtte het einde van het oorlogentijdperk nabij, het weigeren van de militaire dienst ziet hij als dé oplossing van de vredesvraagstukken. Zoals de slavernij is afgeschaft, zo zal de oorlog worden afgeschaft. Tolstoi besloot met de volgende uitvoerige vergelijking:

Uit een dijk behoeft slechts één droppeltje water door te sijpelen, uit een reusachtig gebouw behoeft slechts één steen te vallen, uit een stevig net behoeft slechts één maas te scheuren en de dijk wordt doorbroken, het gebouw stort ineen en het net valt uit elkander. Zulk een druppel, zulk een steen, zulk een gescheurde maas is voor mij de dienstweigering van Van der Veer, die door argumenten wordt gemotiveerd, welke de gansche menscheid begrijpt¹²⁰¹.

Na zijn Zeeuwse avontuur trok Van der Veer naar Haarlem. Later stak hij over naar Engeland waar hij onder meer verbleef in een arbeidskolonie op tolstoiaanse leest¹²⁰². Hij was typograaf geworden. Vanuit Engeland organiseerde hij tijdens de Boerenoorlog reizen van antimilitaristische en pro-Boer-gezinde Engelsen naar Nederland. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verdedigde de inmiddels tot Engelsman genaturaliseerde Van der Veer evenwel de oorlog tegen de Duitsers en een onvoorwaardelijke overgave onder de leus *Stiff peace terms for the Huns*. Van der Veer was van opvatting en nationaliteit veranderd. Hij overleed in Londen in 1928.

5.3.2. Meer dienstweigeraars

a. De eerste generatie moderne dienstweigeraars

Het dienstweigeren was bij het begin van de twintigste eeuw een kwestie waarvan de betekenis toenam, omdat in 1898 het op zich verfoeilijke remplaçantenstelsel werd afgeschat. Afscaffing van dit systeem was

---

lijst op het raadhuis ter inzage en kunnen alsnog bezwaren worden ingediend. De loting wordt eind juni verricht. Hierbij mogen alleen de ingeschrevenen of hun gevolmachtigden aanwezig zijn. De commissie waarbij bezwaren ingediend kunnen worden houdt eind augustus nog een zitting. Daarna is de lijst van de loting voor de schutterij definitief.

1196 Termeer (1984), p. 12-14.

1197 Weekblad van het Recht, 6917, 10 februari 1897.

1198 Weekblad van het Recht, 6921, 19 februari 1897.

1199 Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad van Middelburg ingevolge art. 182 der Gemeentewet, 1896, 80-83.

1200 Jans (1952), p. 78.

1201 Tolstoi [1897], p. 15.

1202 Van der Veer verbleef in de kolonie Purleigh (Essex). Naast Van der Veer trokken ook andere door Tolstoi geïnspireerde dienstweigeraars naar Engeland, zoals František Sedlák uit Slowakije en de ex-officier dr. Albert Škarvan uit Tjechië (Alston (2013), p. 61-63).

onder andere een programmapunt van de sociaal-democratische jongelieden die reeds op 8 februari 1891 een motie aannamen van de volgende strekking:

Overwegende, dat de militiewet inbreuk maakt op de persoonlijke vrijheid der aanstaande staatsburgers, indruist tegen alle recht en billijkheid, daar het volk verstoken is van alle recht en het in deze onrechtvaardig is te eisen, dat zij plichten zullen vervullen welke genoemde wet van hen eist, tekent protest aan bij de regering, aandringerende op invoering van algemene weerplicht¹²⁰³.

Dienstweigeren van de schutterij, die in 1907 werd opgeheven, en van de militie kwamen tot de Eerste Wereldoorlog sporadisch voor. Van der Veer kreeg voorlopig slechts enige tientallen navolgers. Weigeraars van schutterijdienst waren Marius van Gelder in 1900 in Amsterdam en de anarchist Piet Fijlstra¹²⁰⁴ en S. Gerlofs, beiden in 1900 in Sneek¹²⁰⁵. Dienstweigeren van schutterijen lag in de eerste generatie van dienstweigeraars meer voor de hand, al was het maar vanwege het feit dat de schutterijweigeraars ouder waren dan degenen die voor het eerst voor de militieplicht werden opgeroepen. De schutterijwet werd in 1901 ingetrokken en vervangen door de Landweervet: van gemeentelijk georganiseerd reserveleger naar een landelijk georganiseerd reserveleger, waar men in terecht kon komen na afloop van de acht jaar durende militieplicht (zie § 5.1.16.c).

Bekend vanwege acties, brochures en pleidooien zijn D. de Bruin uit Den Haag in 1898, Jan P. Terwey uit Amsterdam in 1903 en Arie Hazelaar in 1904. Solidariteit met deze dienstweigeraars kwam ook van de socialistische jeugdbeweging.

Hoewel de informatie over de periode 1898-1914 summier en onvolledig lijkt, is er toch een overzicht met achttien namen beschikbaar¹²⁰⁶. Het is opvallend dat veel dienstweigeraars uit Noord-Holland-Noord komen¹²⁰⁷. Deze weigeraars kwamen niet in conflict met de schutterijwet, maar met de militiewet. De meeste dienstweigeraars werden meer dan één keer veroordeeld, omdat zij na afloop van hun gevangenisstraf opnieuw weigerden; sommigen tot drie maal toe. Dan volgde als bijkomende straf de ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen, meestal voor een periode van vijf jaar, de duur van de dienstplicht.

15 juni 1898	D. Ph.J. de Bruin	Den Haag	1 jaar gevangenisstraf en plaatsing bij hospitaalsoldaten
15 mei 1899	B.H.P. (van) Wendt	Bussum	3 maanden, daarna 8 maanden ¹²⁰⁸
13 november 1899	C.J. Takkenberg	Amsterdam	3 maanden
29 december 1903	Jan P. Verwey	Amsterdam	3 maanden en daarna (28 maart 1904) 5 maanden
april 1904	Adrianus Ris	Koog aan de Zaan	6 maanden en daarna hospitaaldienst
mei 1904	Arie Tazelaar	Hellevoetsluis	4 maanden en daarna (7 oktober 1904) 9 maanden
oktober 1904	F.H van der Mee	Den Haag	4 maanden (weigeren herhalingsoefeningen)
1905	C.Th. J. Roozenboom	-	5 maanden en provooststraf
1905	Pierre W. Panken	Venlo	5 maanden en provooststraf
1905	J. Gorter	Zaandijk	3, 6 en 9 maanden
1905	S. van Vliet	Nieuwe Niedorp	5 maanden en provooststraf
1906	C. Kriller	Schoorl	9 maanden
1906	N. Mannen	Alkmaar	12 maanden

1203 geciteerd door Harmsen (1961), p. 34-35).

1204 Blom (2007), p. 127.

1205 Giesen [1923], 10.

1206 Giesen [1923], p. 14.

1207 Wellicht is dit het gevolg van de activiteiten van anarchist en antimilitarist dominee Nico Schermerhorn (1866-1956) uit Nieuwe Niedorp.

1208 door de krijgsraad te Haarlem (zie De Tijd, 2 augustus 1899).

periode 1906–1914	Dirk Koning ¹²⁰⁹	Groot-Schermer	4, 8 en 8 maanden
periode 1906–1914	Chris Kamper	Nieuwe Niedorp	3, 6 en 8 maanden
periode 1906–1914	P. de Boer	Oude Niedorp	3, 6 en 6 maanden
periode 1906–1914	Jan Kaay	Winkel	3 en 12 maanden
periode 1906–1914	C. Krijger	Amsterdam	3, 4 en 5 maanden

Bij volgehouden dienstweigering na afloop van de eerste gevangenisstraf volgde een tweede en een derde veroordeling, waarbij de totale straf kon oplopen tot 20 maanden. Er is overigens wel enige variatie in de duur van de opgelegde detentie.

Ook wordt aangegeven dat sommige dienstweigeraars na een eerste veroordeling tot gevangenisstraf alsnog als hospitaalsoldaat werden ingezet. Dat wijst op een soort informele regeling om principiële dienstweigeraars een soort vervangende ongewapende dienst binnen het leger aan te bieden. Er zijn verder geen aanwijzingen voor een dergelijke informele regeling te vinden. Een dergelijke voorziening is alleen gerapporteerd bij de weigering van de Zwijndrechtse Nieuwlichters in de jaren dertig van de negentiende eeuw (zie § 4.3.3).

Bij de spoorwegstaking in 1903 wekte de voorzitter van de Socialistische Jongelieden Bond in een manifest de soldaten, die ingezet werden om de staking te breken op tot massale dienstweigering. Dit kwam hem op vijf maanden gevangenisstraf te staan¹²¹⁰.

Uit bovenstaande lijst worden twee weigeraars uitgelicht, ook omdat voor hen bijzondere actie is gevoerd vanuit de kringen van vernieuwers op allerlei terreinen.

b. Jan Terwey

Jan Terwey (1883–1965), afkomstig uit een doopsgezind milieu uit Amsterdam, liet zich bij de ontwikkeling van zijn opvattingen die leidde tot dienstweigeren naar eigen zeggen leiden door de getuigenis van Peter Olchowik, een boer afkomstig uit Charkow (Oekraïne) die in 1895 militaire dienst weigerde. Zijn brieven voorzien van een voorwoord van Tolstoi waren in het Nederlands vertaald en ingeleid door J.K. van der Veer onder de titel 'Een volgeling van Jesus'. Olchowik stierf in een gevangenskamp in Siberië.

Jan Terwey volgde een kunstopleiding. Hij kwam in contact met anarchistische en antimilitaristische groepen in Amsterdam. In november 1903 weigerde hij na een periode van verlof in de Oranje-Nassaukazerne aan de Amsterdamse Sarphatistraat zijn uniform weer aan te trekken. Hij behoorde tot het gedeelte van de militie dat de acht-en-een-halve maand in twee perioden moest uitdienen. Hij werd op 29 december 1903 door de krijgsraad tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld. Na afloop daarvan weigerde Terwey opnieuw en kreeg nu vijf maanden plus ontslag uit militaire dienst¹²¹¹.

In de Tweede Kamer vroeg de vrije socialist en Domela-aanhanger Van der Zwaag (1858–1923) op 19 december 1903 aandacht voor de positie van Terwey; hij citeerde een brief van hem waarin hij motieven uiteenzet en waarin hij verklaart dat hij met een gerust gemoed in zijn cel zit, omdat hij zijn plicht heeft gedaan¹²¹². Er komt geen respons van regeringswege.

1209 Dirk Koning heeft zijn herinneringen aan zijn dienstweigering en gevangenisstrafverblijf op papier gezet in een door de Roode Bibliotheek uitgegeven brochure.

Hij weigerde oktober 1907 op het stadhuis van Alkmaar een lootje te trekken. De burgemeester trok toen voor hem no 8: vrijgeloof. Toen nummer 7 alsnog wegens platvoeten was afgekeurd, moest Koning zich op 11 maart 1909 melden bij de kazeme. Hij werd weer naar huis gestuurd en moest zich op 3 oktober 1909 oktober weer melden. Hij zette zijn dienstweigering voort en werd in de politiekamer opgesloten. Op 23 oktober 1909 werd hij veroordeeld tot vier maanden gevangenisstraf. Op 17 februari 1910 had Koning zijn straf uitgezeten. Hij werd onmiddellijk bij een foerier die hem gelaste militaire kledingstukken aan te nemen. Hij werd weer opgesloten in de politiekamer. Een week later stond Koning weer voor de krijgsraad en werd nu tot acht maanden gevangenisstraf veroordeeld. Na acht maanden gevangenisstraf in Amhem en Utrecht weigerde Koning op 23 oktober 1910 voor de derde maal en werd veroordeeld, nu tot twaalf maanden. Door het HMG werd op 27 december 1910 – in een zitting zonder zijn aanwezigheid – deze straf omgezet in acht maanden met als bijkomende straf ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen. Koning zat tot 30 juni 1911 in de gevangenis, in Rotterdam. In totaal dus 20 maanden gevangenisstraf, terwijl de duur van de diensttijd rond 1910 achtereenhalf maand bedroeg. Zie Koning [± 1911].

1210 Hammen (1973), p. 47.

1211 Termeer (1984), p. 21–30 en Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging, (1986–2003), deel 7, p. 223–226.

1212 Kamerstukken, 1903–1904, II, Handelingsen, 1086 (19 december 1903).

Felix Ortt¹²¹³, een jonkheer en waterstaatsingenieur, die betrokken was bij de introductie van de ideeën van Tolstoi in Nederland, schreef voor het Comité Zaak-Terwey een manifest. Over de dienstweigering van Terwey schreef zijn doopsgezinde godsdienstlerares Jacoba Mossel (1858-1935) een brochure 'de dienstweigeraar om des gewetens wil', gedateerd 27 december 1903, twee dagen voor het vonnis. Ook de hoogleraar biologie Jacob van Rees (1854-1928)¹²¹⁴, overtuigd tolstoiaan, geheelonthouder en drankbestrijder, schreef een open brief aan minister-president Kuiper¹²¹⁵ om de zaak van Jan Terwey te bepleiten; Van Rees richtte zich uitdrukkelijk als collega tot oud-hoogleraar Kuiper en niet tot premier Kuiper.

De dienstweigering van Terwey trok de aandacht van Tolstoi, inmiddels 76 jaar oud, die op 27 juni 1904 in een brief in de Engelse krant *The Times* schreef, dat niet het socialisme als beweging de vrede zou brengen, maar het handelen van eenvoudige lieden zoals Terwey¹²¹⁶.

Jan Terwey zette zich na zijn vrijlating als activist en kunstenaar in voor de zaak van de christen-anarchistische vredesbeweging en voor de dienstweigeraars. Later voelde Terwey zich aangetrokken door de theosofische beweging. Als tekenaar verbleef hij in de arme Gooise dorpen Laren en Blaricum, destijds vol kunstenaars en wereldverbeteraars¹²¹⁷. Zijn werk werd onder meer aangekocht door collectioneur H. Kröller-Müller (1869-1939)¹²¹⁸ door bemiddeling van haar adviseur H.P. Bremmer (1871-1956). Terwey overleed in 1965 in Zwitserland waar hij toen al geruime tijd woonde¹²¹⁹.

c. Arie Tazelaar

Tazelaar¹²²⁰ had geen gemakkelijke jeugd in Colijnsplaat in Zeeland; zijn vader dronk tot hij zich verdronk. Arie Tazelaar tekende voor veertien jaar bij de marine toen hij zestien was. Hij was ongeveer 22 jaar toen hij kennisnam van het vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad* en het sociaal-democratisch dagblad *Het Volk*. Hij werd meegenomen naar een bijeenkomst waar dominee Schermerhorn sprak over dienstweigeraar Jan Terwey. Het was aanleiding om niet van verlof terug te keren en eenmaal gearresteerd te weigeren zijn uniform aan te trekken. Bij ontbreken van een cel werd hij aan boord van zijn schip vastgeketend aan een ijzeren staaf. Op 9 mei 1904 werd hij voor de zee krijgsraad in Hellevoetsluis gebracht, die hem tot vier maanden gevangenisstraf veroordeelde. Na zijn vrijlating op 27 augustus 1904 en een kort verlof meldde hij zich op 11 september 1904 weer aan boord, maar weigerde opnieuw zijn uniform aan te trekken. Op 7 oktober 1904 werd hij tot negen maanden gevangenisstraf en tot ontslag uit militaire dienst veroordeeld.

Jan Terwey schreef in 1905 een brochure over de zaak-Tazelaar. Arie Tazelaar werd actief in de groep vrije socialistenvan rond Domela Nieuwenhuis, hij werd geheelonthouder en later vegetariër. Hij was betrokken bij een poging een landbouwkolonie op te richten in de buurt van Nijmegen en later in de buurt van Best¹²²¹.

5.3.3. Het eerste betoog voor een wettelijke regeling voor principiële dienstweigeraars van Laurillard in 1904

Advocaat en staatsrecht deskundige Isaac Laurillard (1871-1942) heeft de eerste juridische publicatie over dienstweigeren op zijn naam staan. Laurillard werkte ook mee aan het tolstoiaanse tijdschrift 'Vrede' dat Felix Ortt in 1905 oprichtte.

In een brochure met de bescheiden titel 'Tets over dienstweigeren wegens gemoedsbezwaren' reageert hij in 1904 op een groot aantal berichten in de pers waaruit allerlei misverstanden over dienstweigeren zouden blijken. Wie zou er geen gemoedsbezwaar hebben om te doden op overheidsbevel, als het gaat om het ombrengen van de kinderen van Bethlehem in opdracht van Herodes? Als het verzet tegen een over-

1213 Felix Ortt (1866-1959) was zoals zo veel andere antimilitaristen in die tijd geheelonthouder, vegetariër, landbouwkolonist, medeoprichter van de Rein Leven Beweging (voor een zuivere vorm van seksuele omgang) en propagandist voor natuur-geneeswijze en voor parapsychologie, dat alles met wisselend succes en niet zonder conflicten (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 5, p. 208-213).

1214 Jan Terwey zou een paar jaar later een 'vrij huwelijk' aangaan met dochter Mies van Rees. Jacob van Rees was ook nauw betrokken bij de Rein Leven Beweging, opgericht door Felix Ortt en Lodewijk van Mierop.

1215 Van Rees (1903).

1216 Jans (1952), p. 89.

1217 Heyting (2002).

1218 In de collectie van het Kröller-Müller-museum in Hoenderloo bevindt zich het schilderij 'Boom in Landschap', dat Terwey in 1913 schilderde.

1219 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 7, p. 223-226.

1220 Termeer (1993), p. 31-38.

1221 De landbouwkolonie De Ploeg was gevestigd in de Ploegstraat in Best op een terrein beschikbaar gesteld aan een wegens linkse sympathieën in 1918 ontslagen Philips-medewerker, de dienstweigeraar (in de Eerste Wereldoorlog) Willem van Malsen; van hieruit is in 1923 de coöperatieve weverij De Ploeg in Bergeijk voortgekomen, lange tijd vanwege ontwerp en kwaliteit een vooraanstaand merk voor woningtextiel (De Eyckelbergh nummer 1676, 1678, 1682, 1684, 1686).

heidsmaatregel massaal is, zal zo'n gebod niet snel worden uitgevaardigd. Maar als een kleine minderheid om gewetenswille een bepaalde wettelijke voorziening afwijst, dan wordt zo'n groep toch aangesproken op de afwijkende opvatting. De burger heeft de plicht zijn geweten te volgen en kan alleen met dwang ertoe gebracht worden anders te handelen. Het is niet van belang of een gewetensbezwaar echt of ingebeeld is. Dwang van overheidswege om te doen wat tegen het geweten indruist is onrecht van de kant van de staat. In beginsel zou de staat aan iedere gewetensbezwaarde tegemoet moeten komen, zo stelt Laurillard. Het aantal potentiële gewetensbezwaarden is geen criterium, de welgemeendheid van de bezwaren wel. Afstraffen van gewetensbezwaren is een grove en onbeholpen reactie. Men straft niet alleen de ene gewetensbezwaarde, ook anderen, die overwegen te weigeren, worden onder grote druk geplaatst. Onmiddellijke gratie na een veroordeling zou een uiterste mogelijkheid zijn. Wie gewetensbezwaren wil veinzen zal wel eerder getoond hebben over een 'ruim geweten' te beschikken, terwijl een oprechte gewetensbezwaarde een moraliteit boven het gemiddelde zal bezitten. Er zullen niet veel militaire dienstweigeraars zijn die na een veroordeling opnieuw weigeren om vervolgens opnieuw veroordeeld te worden. Hij verdedigt dienstweigeraar Jan Terwey. Laurillard is het eens met degenen die in de zaak-Terwey een aanleiding zien voor te stellen de wet te wijzigen. In een voorstel om van een dienstweigeraar van zijn getuigenis via een eed of belofte te bekrachtigen ziet Laurillard niets. Hij heeft kanttekeningen bij een voorstel van een sympathisant van Terwey om een ontheffing van de plicht tot militaire dienst gepaard te laten gaan met verlies van het recht om te kiezen en gekozen te worden. In ongewapende dienst ziet Laurillard niets, maar in vervangende dienst in andere sectoren van de overheid ziet hij wel mogelijkheden. Hij komt niet met een concrete invulling van zwaarte en lengte van de vervangende dienst. Hij vindt overigens dat voor een tewerkgestelde dienstweigeraar geen andere dienstplichtige moet worden opgeroepen (of ingeloot, want in 1898 is wel het remplaçantenstelsel, maar nog niet het lotingstelsel afgeschaft). Mensen die geen belasting willen betalen om op die manier niet bij te dragen aan de defensiekosten, raadt Laurillard aan om zo veel geld weg te geven dat ze niet meer belastingplichtig zijn¹²²².

Het betoog van Laurillard bleef voorlopig zonder gevolg. Er ontbrak een regeling voor erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienst. Dat betekende dat het militair strafrecht de problemen van deze dienstweigeraars moest oplossen binnen de beperkingen van de bestaande wetgeving. Na een aantal malen geweigerd te hebben kregen volhardende dienstweigeraars de bijkomende straf in de vorm van een ontzegging van het recht om bij de gewapende macht te dienen.

Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef het verder betreffelijk rustig aan het front van de dienstweigeraars.

5.4. DESERTIE: MEER DAN EEN UURTJE WANDELEN

5.4.1. De noodzaak van een initiatiefwet om een draconische uitleg van desertie te normaliseren

a. De invulling van het delict door het Hoog Militair Gerechtshof

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw ontspan zich een debat over de toepassing van de desertie bepaling in het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande en het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water. Het delict werd in de militair-rechtelijke wetboeken niet nader omschreven. De straf was twee maanden militaire detentie, wanneer men gearresteerd werd. Bij vrijwillige terugkeer werd de zaak disciplinair afgedaan, maar werd er wel een aantekening in het strafregister gemaakt, zodat bij herhaling een militaire gevangenisstraf van één tot drie jaar kon worden uitgesproken.

Het probleem zat hem in de invulling van het begrip desertie door het Hoog Militair Gerechtshof, dat de vonnissen van de krijgsraden moest approberen. De hoogste militair rechter omschreef desertie als: 'alle opzettelijke verwijdering van het korps, kantonnement of garnizoen, verder dan één uur afstand, zonder behoorlijk verlof'. In de praktijk ging het om militairen die te laat van de kermis in de kazeme terugkeerden, een ziek familielid gingen bezoeken, de trein terug naar het garnizoen gemist hadden, kortom zaken die krijgstuchtelijk afgedaan hadden kunnen worden.

b. Publicaties van een niet-jurist

Gijsbertus Koolemans Beijnen (1848-1928), een officier met belangstelling voor het militair recht¹²²³ (maar

1222 Laurillard (1904).

1223 Zie voor een necrologie over Koolemans Beijnen: MRT 1928-1929 (XXIV), 359-361 en voor een Levensbericht van G.J.W. Koolemans Beijnen in het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letteren 1933 (via www.dbnl.org).

geen jurist) heeft deze uiterst strikte en onnodig harde interpretatie van het begrip desertie in 1882 aan de orde gesteld in een brochure 'De kenmerken van desertie', die was 'opgedragen aan allen, die rechtsmacht bezitten over militairen'¹²²⁴. Zijn betoog was dat desertie, zoals genoemd in de militaire strafwetboeken, opgevat diende te worden als 'moedwillige ongeoorloofde verlating (voorgoed) van 's lands dienst'. Het betoog van luitenant Koolemans Beijnen kreeg een welwillend onthaal, maar niet van strafrechtsoogleraar Van der Hoeven. Deze jurist betoogde dat het niet een kwestie van onjuiste wetsinterpretatie was, maar dat de wetgever de regelgeving zou moeten aanpassen: *lex dura attamen scripta* (de wet is hard, maar niettemin zo geschreven), een uiterst legalistische manier van wetsuitlegging, opvallend uit de mond van een rechtsgeleerde die zo veel kritiek had op de kwaliteit van de militaire strafwetgeving. Des te opvallender ook, omdat de definitie van desertie niet in de wet (niet in het CWKtW en het CWKtL) staat, maar geformuleerd is op basis van de wetsinterpretatie van het HMG. Het HMG heeft zich in zijn rechtspraktijk niet door Koolemans Beijnen laten beïnvloeden. Koolemans Beijnen heeft zich in een nadere brochure in 1884 nogmaals geweerd, maar in 1886 uiteindelijk toch het advies opgevolgd zich tot de Tweede Kamer te wenden.

c. Een initiatief uit de Tweede Kamer

Drie kamerleden de liberaal E.B. Kielstra (1844-1920, oud-KNIL-officier), de liberaal W. Rooseboom en de anti-revolutionair J.E.N. Schimmelpenninck van der Oye (1836-1914, geniemajoor) hebben het initiatief genomen de ideeën van Koolemans Beijnen om te zetten in wetgeving. Zij dienden op 8 maart 1886 eerst een amendement in bij de invoeringswet van het Wetboek van Strafrecht¹²²⁵, maar de kamervoorzitter mr. E.J.J.B. Cremers (1823-1896) vond de inhoud van het amendement niet aansluiten bij de bedoelde wet¹²²⁶. Kort daarop, op 23 maart 1886, dienden de drie kamerleden hetzelfde voorstel in als een wijziging van de beide Criminele Wetboeken voor het Krijgsvolk (voor het krijgsvolk te land en voor het krijgsvolk te water).

De indiening van het initiatiefwetsontwerp van de drie kamerleden op 23 maart 1886 werd gehinderd door het politiek gekrakeel over een grondwetswijziging. In 1884 was alleen een regeling van het regentschap voor de koning tot stand gekomen (noodzakelijk omdat op 21 juni 1884 kroonprins Alexander op 32-jarige leeftijd overleed en Wilhelmina, geboren 31 augustus 1880, nog minderjarig was, terwijl Willem III reeds 67 jaar was); een grondwetswijziging gedurende een regentschap werd nu mogelijk gemaakt. Aanpassing van het kiesrecht was niet tot stand gekomen. Het kabinet-Heemskerk vatte de aanpassing van de grondwet opnieuw aan. De voorstellen werden op 9 april 1886 verworpen, waarop de regering op 13 april 1886 zijn ontslag aanbood. Het Voorlopig Verslag over het initiatiewetsvoorstel inzake desertie werd op 21 april 1886 – dus met een demissionaire status van het kabinet – uitgebracht. Toen de regering de Tweede Kamer op 11 mei 1886 ontbond, vervielen van rechtswege alle niet-afgehandelde wetsvoorstellen. Uiteindelijk werd op grond van nieuwe regeringsvoorstellen, ingediend op 14 juli 1886 bij het aantreden van de nieuwe Tweede Kamer, de grondwet aangepast; de voorstellen inzake het kiesrecht waren de belangrijkste.

De initiatiefnemers dienden, toen de Tweede Kamer na de verkiezingen opnieuw bijeen kwam, op 22 juli 1886¹²²⁷ een gelijkkluidende versie van het voorstel in; zij kregen in het nieuw Voorlopig Verslag van 5 november 1886 het verwijt dat zij de opmerkingen uit het eerdere Voorlopig Verslag niet verwerkt hadden.

d. Met opzet of oogmerk

De indieners constateerden in de Memorie van Toelichting dat er jaarlijks gemiddeld 316 militairen wegens desertie bestraft werden. Mede daarom kon niet gewacht worden op een complete herziening van het militair strafrecht, die de minister van justitie Du Tour van Bellinchave op 9 maart 1886 bij de behandeling van de Invoeringswet Wetboek van Strafrecht had aangekondigd.

Cruciaal voor desertie achtten de indieners dat de gedeserteerde militair de opzet heeft de militaire dienst voorgoed te verlaten. Wie twee dagen uit de kaserna weg blijft of – zoals al wettelijk is geregeld – na acht dagen niet terugkeert van verlof, wordt voor een deserteur gehouden; men heeft dan genoeg tijd gehad om van een ondoordachte daad of van een opgewonden toestand tot inkeer te komen. Het is mogelijk dat

1224 Zie ook Schoemaker (2009), p. 302.

1225 Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 29, 8 (Amendement)(8 maart 1886).

1226 Kamerstukken, 1885-1886, II, Handelingen, 1089-1090.

1227 Kamerstukken, 1886, II, Bijlagen Handelingen, 38, 1 (Begeleidende brief)(22 juli 1886).

iemand twee dagen wegblijft, maar 'ten genoegen des rechters' zijn reden van afwezigheid kan bewijzen. Verhinderend wegens ziekte, ontvoering door 'vreemde werwers' of anderszins als reden voor afwezigheid hebben zonder meer geldigheid, maar anderzijds worden aan de bewijsvoering van deze verontschuldigen-de feiten ook niet de allerhoogste eisen gesteld, zoals al geregeld in artikel 214 Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande en artikel 162 van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water¹²²⁸.

In het Voorlopig Verslag van 21 april 1886 werd onder meer geconstateerd dat een nieuwe regeling mede noodzakelijk was gezien de 'anomalieën' die huidige regelgeving en jurisprudentie lieten zien. Zo wordt het hele eiland Walcheren als één garnizoen gerekend en dat geldt ook voor ieder eiland in Nederlands-Indië. Aldus was desertie in de vorm zich zonder toestemming één uur gaans van het garnizoen bevinden praktisch niet eens mogelijk, terwijl men op andere plaatsen door over de gemeentegrens stappen zich formeel al buiten het garnizoen bevond. Er waren kamerleden die problemen voorzagen in de bewijsvoering inzake het oogmerk 's-lands dienst voorgoed te verlaten en in het leggen van de bewijslast bij de deserterende militair, in die zin dat hij zou moeten aantonen dat hij niet van plan voorgoed weg te blijven¹²²⁹. Het Voorlopig Verslag, opgesteld op 5 november 1886, naar aanleiding van het opnieuw ingediende ongewijzigde wetsvoorstel van de drie initiatiefnemers, stelt een aantal technische verbeteringen voor, waaronder het voorstel 'opzet' te wijzigingen in 'oogmerk'¹²³⁰.

De indianers reageerden prompt en uitvoerig met een Memorie van Antwoord van 15 november 1886. Zij stelden dat zij hun voorstel ongewijzigd heringediend hadden, omdat zij in het eerste Voorlopig Verslag geen aanleiding zagen om de tekst van hun wetsvoorstel inhoudelijk aan te passen. De grote rechtsonge-lijkheid wordt door de indianers nog eens geïllustreerd aan het voorbeeld van Walcheren. Enerzijds wordt per Koninklijk Besluit van 14 juli 1864 het hele eiland tot één garnizoen verklaard, omdat Veere, Middelburg en Vlissingen voor de soldaten te weinig ontspanningsmogelijkheden boden, maar per Koninklijk Besluit van 5 juni 1885 wordt deze regeling niet van toepassing verklaard op manschappen die 'bij het algemeen depot van discipline aan de strengere krijgstucht zijn onderworpen'. Of een gedraging als eerste desertie moet worden beschouwd wordt in het Koninklijk Besluit van 31 december 1868 overgelaten aan de commanderende officieren. Deze regeling geeft deze officieren ruimte 'naarmate de omstandigheden' te beslissen of er van (eerste) desertie sprake is. Die ruimte kan aanleiding geven tot willekeur, zeker gezien het feit dat een tweede desertie met een gevangenisstraf van 1 tot 3 jaar¹²³¹ zou worden bestraft. De indianers gaven nog een voorbeeld van wat in het kader van de bestaande wetgeving als (poging tot) desertie werd geacht. Op 4 augustus 1885 kocht een dienstplichtige in Bussum een treinkaartje om naar Amsterdam te gaan, terwijl hij daartoe geen verlof had. Bij het instappen van de trein werd de milicien vastgegrepen door een luitenant-kolonel. Het HMG keurde een krijgsraadvonnis, waarin hij veroordeeld werd tot een poging van desertie, goed. Is dat nu strafwaardige desertie? In een uitvoerig betoog werden alle voorgestelde aanpassingen door de indianers afgewezen, behalve een paar redactionele wijzigingen ('opzet' wordt 'oogmerk')¹²³². Het valt niet aan te tonen, maar men zou kunnen vermoeden dat militair-strafrecht docent Koolemans Beijnen geholpen heeft bij de opstelling van de Memorie van Antwoord.

Op 25 november 1886 aanvaardde de Tweede Kamer het voorstel met algemene stemmen en op 22 december 1886 de Eerste Kamer. Op 14 februari 1887 werd het initiatiefwetsvoorstel tot wet verheven¹²³³.

De formulering van desertie in het militair strafrecht in artikel 132a Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande werd:

Wegens desertie in tijd van vrede wordt gestraft de militair die zich schuldig maakt aan ongeoorloofde afwezigheid met het oogmerk 's Lands dienst voorgoed te verlaten.

En artikel 159 Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande kwam te luiden:

Elk militair, die in tijd van vrede zonder verlof twee dagen of langer van zijn korps, detachement of garnizoen afwezig is, of langer dan acht dagen van het eindigen van het verlof afwezig blijft, zal als deserteur worden beschouwd, ten ware hij de reden van afwezigheid ten genoegen des rechters konde bewijzen.

1228 Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 134, 3 (Memorie van Toelichting) (23 maart 1886).

1229 Kamerstukken, 1885-1886, II, Bijlagen Handelingen, 134, 4 (Voorlopig Verslag) (21 april 1886).

1230 Kamerstukken, 1886-1887, II, Bijlagen Handelingen, 25, 1 (Voorlopig Verslag) (5 november 1886).

1231 Door de invoering van het nieuwe Wetboek van Strafrecht op 1 september 1886 vervallen de minimumstraffen per delict. Het nieuwe maximum wordt door deze wet op anderhalf jaar gesteld.

1232 Kamerstukken, 1886-1887, II, Bijlagen Handelingen, 25, 2 (Memorie van Antwoord) (15 november 1886).

1233 Wet van 14 Februari 1887, tot wijziging van de Criminele Wetboeken voor het krijgsvolk te lande en te water, betreffende desertie in tijd van vrede, Stb. 1887, 35.

In het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water werden door dezelfde wet zijn in artikel 133a respectievelijk 145 min of meer gelijklopende bepalingen opgenomen.

e. De nieuwe wetgeving in de praktijk

In 1888, dus kort na de invoering van het initiatiefwetsartikel, publiceerde mr. Johannes H. Beaujon (1825–1900), lid van het Hoog Militair Gerechtshof, een beschouwing over de uitvoering in de praktijk van de wetbepaling inzake desertie¹²³⁴. Beaujon had eerder, in 1883, een 'Proeve van een wetboek van militair strafrecht uitgegeven'¹²³⁵. In deze proeve, verschenen dus na de publicatie van Koolemans Beijnen over desertie uit 1882, achtte Beaujon aanpassing van desertiebepalingen in het militair strafrecht wel noodzakelijk, maar toonde hij zich tegenstander van het opnemen van het oogmerk om de krijgsmacht voorgoed te verlaten in de delictomschrijving. Hierbij verwees hij daarbij naar de wetgeving in Frankrijk en België, die hij prefereerde boven de Duitse:

Het Fransche en Belgische stelsel is echter verkieslijk, omdat het de moeilijkheid vermijdt van een door-
gaans onvruchtbaar onderzoek naar het oogmerk van de dader¹²³⁶.

Hij stelde in zijn proeve louter het tijdsverloop als wezenlijk element voor desertie in aanmerking te nemen: voor officieren een afwezigheid zonder verlof van veertien dagen in vredetijd en drie dagen in oorlogstijd, voor onderofficieren en mindere militairen acht dagen in vredetijd en drie dagen in oorlogstijd. Zelfs voor desertie naar de vijand (dus in oorlogstijd) stelde hij niet de doodstraf voor, maar 25 jaar gevangenisstraf.

De wetgeving die in 1887 tot stand was gekomen volgde dus niet de opvattingen van Beaujon uit 1883, maar bracht ook niet de nodige duidelijkheid. Beaujon poogde in zijn tijdschriftartikel uit 1888 (gedagtekend juli 1887, dus nog geen half jaar na de plaatsing van de initiatiefwet in het Staatsblad op 14 februari 1887) aan de hand van een uitspraak van de zeekeijzer en het Hoog Militair Gerechtshof helderheid te verschaffen over de betekenis van de wetbepalingen over desertie na de inwerkingtreding van de initiatiefwet.

De nieuwe wet voegde dus opzet om de krijgsmacht te verlaten toe aan desertie (alleen voor vredetijd). Bovendien stelde de wet het verlaten van kazeme of schip zonder verlof gedurende twee of meer dagen gelijk aan het niet terugkeren van en na verlof gedurende acht dagen of meer; de betrokken had wel de mogelijkheid tegenover de rechter de reden van zijn afwezigheid toe te lichten.

Er was al een mogelijkheid om bij inkeer na desertie dit vergrijp krijgstuchtelijk af te doen (artikel 142 CWKtZ ≈ artikel 160 CWKtL). Gezien de mogelijkheid om de reden van afwezigheid aan een rechter uit te leggen, werd door de advocaat-fiscaal bij het HMG geconstateerd, dat desertie dus altijd voor de krijgsraad moest komen.

Een tweede punt was dat volgens de tekst van artikel 159 (nieuw) CWKtZ de schepeling die een bepaald aantal dagen afwezig is strafrechtelijk behandeld zou worden *als* deserteur. Daarmee werd een onderscheid gecreëerd tussen eigenlijke deserteurs en militairen die als deserteur werden behandeld. Dat onderscheid is mede van belang gezien het feit dat voor 'echte' desertie volgens de nieuwe wet de opzet om de krijgsmacht te verlaten te verlaten aanwezig moet zijn; de vraag is dan of een dergelijke opzet aanwezig geacht wordt te zijn bij militairen die volgens de wet *als* deserteurs behandeld moet worden.

Het ging er ook om het onderscheid tussen desertie en ongeoorloofde afwezigheid in stand te houden. Wie geen deserteur was (dus niet de opzet had de dienst definitief te verlaten) kon wel afwezig zijn zonder daartoe verlof te hebben gekregen.

Opzet de krijgsmacht te verlaten of niet, vrijwillige terugkeer of arrestatie, het verlaten van kazeme (of schip) of niet terugkeren van verlof, de duur van de afwezigheid, dit alles, zo blijkt uit het tijdschriftartikel van Beaujon, vormen de ingrediënten voor een strafrechtelijke of een tuchtrechtelijke afdoening. Blijkens in het artikel geciteerde uitspraken van de militaire strafrechter in de eerste maanden na de wetwijziging was er veel verwarring en onbegrip omtrent de betekenis van de nieuwe wet.

1234 Beaujon (1888).

1235 Beaujon (1883).

1236 Beaujon (1883), p. 48.

Beaujon oordeelde in zeer terughoudende termen, dat de initiatiefwet weinig zorgvuldig geformuleerd was en achtte dat een onverschilligheid van het parlement als medewetgever (het betrof een initiatiefwet!) jegens het militaire strafrecht.

5.4.2. Desertie in het nieuwe Wetboek van Militair Strafrecht

Bij het opstellen van een nieuw Wetboek van Militair Strafrecht is ook opnieuw gekeken naar de delictsomschrijving van desertie.

Delicten betreffende aanwezigheid en gehoorzaamheid vormen de kern van het specifieke karakter militaire sanctiesysteem: soldaten moeten present zijn en zij moeten doen wat hen gezegd wordt.

De artikelen 80-84¹²³⁷ van het ontwerp-Wetboek van Militair Strafrecht handelden over ongeoorloofde afwezigheid (het eenvoudige delict) en desertie (het zwaardere delict). Bij desertie gaat het volgens het in 1887 opnieuw geformuleerde delict om de 'opzet 's Lands dienst voorgoed te verlaten'. Wie zich dus gedurende langere tijd van zijn gamizoen verwijdt, maar na genuïne tijd terugkeert, kan beweren, dat hij niet de opzet had om de militaire dienst voorgoed te verlaten. Daarom werd voorgesteld om dat subjectieve element te vervangen door een objectief gegeven: de tijd die men afwezig is: 30 dagen in vredetijd en 4 dagen in oorlogstijd.

De afwezigheidsdelicten werden in het wetsontwerp in een schema geplaatst¹²³⁸:

misdrijven	maximumstraf	
	in tijd van vrede	in tijd van oorlog
culpose afwezigheid	6 maanden	1 jaar
culpose afwezigheid onder één verzwarende omstandigheid	9 maanden	1½ jaar
opzettelijke afwezigheid	1 jaar	2 jaar
opzettelijke afwezigheid onder één verzwarende omstandigheid	2 jaar	4 jaar
opzettelijke afwezigheid onder twee of meer verzwarende omstandigheden	3 jaar	6 jaar
desertie	2 jaar	7½ jaar
desertie onder één verzwarende omstandigheid	4 jaar	15 jaar
desertie onder twee of meer verzwarende omstandigheden	6 jaar	15 jaar
desertie naar de vijand	-	doodstraf

Als verzwarende omstandigheden werden in de wet genoemd: recidive binnen vijf jaar, gezamenlijke desertie, desertie door een bevelvoerend militair, als de militair 'dienstdoende' (= bezig een militaire opdracht uit te voeren), desertie met vertrek naar het buitenland, met behulp van een marinevaartuig, met medeneeming van wapen, uitrusting of dier.

De doodstraf voor desertie naar de vijand is in het kamerdebat op 10 juni 1902 op voorstel van kamerlid Van Raalte gewijzigd in 'doodstraf, levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste twintig jaar'. Van Raalte maakte bezwaar tegen de mogelijkheid dat voor een aantal delicten de doodstraf in het wetsontwerp als enige straf werd genoemd en daardoor een imperatief karakter kreeg¹²³⁹.

In de delictsomschrijving worden niet alleen de elementen van desertie aangeduid, maar wordt de term ook als zodanig genoemd:

Als schuldig aan desertie wordt gestraft de militair:

1. die zich verwijdt met oogmerk om zich voorgoed aan zijne dienstverplichtingen te onttrekken, het oorlogsgevaar te ontgaan, naar den vijand over te lopen, of, zonder daartoe gerechtigd te zijn, bij eene mogelijkheid of macht in krijgsdienst treedt;
2. wiens ongeoorloofde afwezigheid in tijd van vrede langer dan dertig, in tijd van oorlog langer dan vier dagen duurt;
3. die zich schuldig maakt aan opzettelijke ongeoorloofde afwezigheid en daardoor een bevolen reis, zo- als bedoeld in artikel 80 nr 2 is omschreven, niet of niet geheel medemaakt.

1237 Bij de invoering van het Wetboek van Militair Strafrecht in 1923 is een aantal artikelen toegevoegd en zijn alle overige artikelen vernummerd (artikel 2 Invoeringswet), zodat de bepalingen over afwezigheid en desertie in de definitieve versie van het wetboek (tussen 1923 en 1991) te vinden waren in de artikelen 96-100.

1238 Zie Kamerstukken, 1891-1892, II, 197, 3 (Memorie van Toelichting)(10 september 1892), p. 50 en Kamerstukken, 1896-1897, II, 195, 3 (Memorie van Toelichting)(24 april 1897), p. 44.

1239 Van der Hoeven (1904), deel II, p. 12-13.

Lid 3 kan uiteraard alleen betrekking hebben op een marineman.

Aldus werden in het Wetboek van Militair Strafrecht opgenomen: artikel 80 over de culpose afwezigheid (afwezigheid aan schuld te wijten), artikel 81 over opzettelijke afwezigheid, artikel 82 over desertie, artikel 83 over de verzwarende omstandigheden en artikel 84 over gekwalificeerde desertie.

Volgens artikel 85 werd degene die zich ongeschikt maakt voor de vervulling van dienstverplichtingen (dus tijdens de diensttijd)(bijvoorbeeld door verminkingen) gestraft conform de bepalingen over afwezigheid en desertie.

Deze bepalingen vastgesteld in 1903 traden pas veel later in werking.

5.5. Samenvatting en terugblik

5.5.1. Samenvatting

a. De lange weg van de afschaffing van de plaatsvervangers en nummerwisselaars

De militieplicht, ingevoerd aan het begin van de negentiende eeuw, werd tegen het einde van die eeuw tot een persoonlijke dienstplicht, die voor de zonen van de hogere klasse niet langer met geld af te kopen was.

Er was fel en langdurig verzet tegen de afschaffing van de dienstvervanging in de vorm van remplaçanten en nummervervisselaars. De laatste groep van de aanhangers van de dienstvervangers waren conservatieve katholieken. Zij vreesden onder meer moreel verval van de rooms-katholieke jongemannen in de zedeloze kazernes en kantines.

Het verslag van de korte mobilisatie van 1870 gaf geen rooskleurig beeld van de stand van ons leger. Dat stimuleerde het debat over de afschaffing van het remplaçantenstelsel. Die discussie zou bijna dertig jaar duren. Militairen waren eerder voorstander van de persoonlijke dienstplicht dan burgers. Het feit dat (kinderen van) burgers uit de hogere klassen zich niet verwaardigen om tijdelijk tot de krijgsmacht toe te treden, was geen bijdrage aan het maatschappelijk aanzien van het leger en daarmee de status van beroeps-officieren.

Aan de andere kant werd het aantrekken van een vervanger gezien als een eigen keus van een burger hoe aan de militieplicht te voldoen. De militieplicht zelf stond niet ter discussie, maar de overheid moest de burger vrijlaten over de manier van invulling van die plicht. Bij dat alles bleef de grondwet zwijgen over dienstvervanging: geen grondwettelijke voorziening, maar ook geen grondwettelijk verbod.

Rond 1890 was er wel een meerderheid in de Tweede Kamer voor de persoonlijke dienstplicht, maar die kon door coalitieafspraken niet verzilverd worden. De conservatieve katholieken bleven het langst verzet aantekenen en stemden uiteindelijk tegen het finale wetsvoorstel.

De discussie voor de persoonlijke dienstplicht werd vanaf 1875 geleid door de Anti-Dienstvervangingsbond onder leiding van Van Limburg Stirum, hield van de Antwerpse citadel in 1832 en minister van Oorlog in 1872-1873. De militieplicht werd ook gezien in het kader van het bevorderen van de volksveerbaarheid in de vorm van schiet-, gymnastiek- en padvinderorganisaties.

De aanpassingen van de militiewet stonden in de ogen van een aantal kritische kamerleden met militaire deskundigheid te veel los van de organisatie van het leger als geheel. Er zijn vanaf 1861 voorstellen ingediend in 1871, 1872, 1875, 1881, 1890, 1893 en uiteindelijk 1898.

Intussen was in 1887 de grondwet gewijzigd. In het defensiehoofdstuk werden de gedetailleerde bepalingen uit 1815 vervangen door een beperkt aantal artikelen op hoofdzaken. Zoals gezegd, dienstvervanging was en is geen term uit de grondwet: geen verbod van dienstvervanging, maar ook geen garantie voor dienstvervanging.

In 1893 werd het dienstplichtigen mogelijk gemaakt (onder)officier te worden; een regeling loste het tekort aan (onder)officieren op en stelde jongemannen uit hogere kringen vrij van het zedeloze kazemeleven te midden van de werkende klasse.

Op 1 september 1898 verdween het remplaçantenstelsel eindelijk uit de Nederlandse samenleving. Er was nog een achterhoedegevecht in de vorm van het plan-Coolen; het lek in de militiewet werd snel gedicht.

De discussie over de militiewetgeving werd nu gericht op de omvang van de jaarlichtingen. In 1901 werd die van 11.000 op 17.500 gebracht, en in 1912 op 23.000 man. De schutterij werd in 1901 formeel opgeheven en als reserveleger vervangen door de Landweer in 1901, aangevuld door de Landstorm in 1913.

b. De nieuwe wetgeving voor het militaire straf- en tuchtrecht

De invoering van een nieuw gemeen strafstelsel in de jaren 1881-1886 maakte de weg vrij voor een modernisering van het militaire straf- en tuchtrecht. Het werd eerder een stroomlijning dan een vernieu-

wing. De algemene beginselen en leerstukken van het gewone strafrecht werden verankerd in het militaire strafrecht. Het militair strafrecht kreeg in 1903 een nieuwe wettekst ter vervanging van de regelingen van 1814-1815, maar de nieuwe wet werd pas in 1923 ingevoerd. Het tempo van de aanpassingen was traag.

c. Het begin van het moderne dienstweigeren

De nieuwe sociale bewegingen vormden de grondslag voor de eerste moderne dienstweigering in de persoon van Van der Veer, die in 1896 in Middelburg om principiële redenen weigerde op te komen voor de schutterij. Tot de Eerste Wereldoorlog werd er door een twintigtal jongemannen de dienst van milite en schutterij geweigerd. Zij kregen gevangenisstraf variërend van enige maanden tot enige jaren (dit laatste vooral bij herhaling). De invloed van Tolstoi deed zich gevoelen. Advocaat Laurillard pleitte in een brochure als eerste voor een wettelijke voorziening voor dienstweigeraars.

d. De wetgeving inzake desertie aangepast

Er werden in de tweede helft van de negentiende eeuw jaarlijks ongeveer 300 soldaten wegens desertie veroordeeld, niet omdat zij het leger voorgoed de rug hadden toegekeerd, maar omdat ze te laat terugkwamen van verlof en dergelijke. Er was een felle brochure van een kritische officier en een initiatiefwet van drie kamerleden voor nodig alvorens in 1887 in de tekst van het desertieartikel de opzet 's-Lands dienst voorgoed te verlaten onderdeel van de delictsomschrijving werd.

5.5.2. Slotbeschouwing over dienstplicht in relatie tot democratie van het 'breukvlak' (1890-1914)

a. De vermaatschappelijking van de krijgsmacht?

Van Roon noemt de negentiende eeuw de eeuw van de dienstplicht¹²⁴⁰. Het breukvlak met de twintigste eeuw voltooit die ontwikkeling. Blom en Stelling stellen – daartegenover? – dat Nederland in de negentiende eeuw zijn krijgsmacht professionaliseerde en dat Nederland na 1870 daartoe hervormingen invoerde¹²⁴¹. Hervormingen ja, op basis van de evaluatie van de mobilisatie van 1870, professionalisering, nee, want de krijgsmacht bleef geheel gebaseerd op de dienstplicht, dat wil zeggen op tamelijk kort opgeleide niet-professionele militairen, die in tijd van spanning en oorlog op afroep beschikbaar kwamen. De vorming van een kadernilieleger met een professioneel kader en dienstplichtige manschappen werd wel voltooid, met de kanttekening dat het kader te gering in omvang was ten opzichte van de aantallen manschappen en dat de ontwikkeling van een dienstplichtig reservekader stagneerde.

De ongeveer dertig jaar vóór het jaar 1900 laten een strijd zien om de dienstplicht tot een persoonlijke plicht te maken. Het verzet van met name de katholieke politici hield een eindbeslissing jaren op. De hoop van de voorstanders was een vermaatschappelijking van het leger en daarmee ook het niveau van de soldaten. De grondwetwijziging van 1887 droeg aan deze ontwikkeling bij, overigens zonder tot de afschaffing van de dienstvervanging te verplichten.

De vermaatschappelijking van de krijgsmacht kwam ook tot uiting in de herformulering van de desertie bepalingen in het militair strafrecht. De vernieuwing van het militair straf- en tuchtrecht als geheel werd wel vastgesteld, maar nog niet ingevoerd; dat moest wachten tot 1923. Deze vernieuwing was wel een stroomlijning, maar geen versoepeling van het militair strafrecht. In die zin was de bijdrage van het militair strafrecht aan de vermaatschappelijking van de krijgsmacht beperkt: de krijgsmacht bleef een gesloten sector onder leiding van een besloten elite.

Het persoonlijk maken van de dienstplicht bracht de van oudsher erkende religieuze gemoedsbezwaren – met name de doopsgezinden – in problemen, omdat de ontsnapingsroute via het remplaçantenstelsel was afgesneden.

Intussen meldden ook andere dienstweigeraars zich aan. Het waren jongeren die geïnspireerd waren door socialistische ideeën, van welke aard ook. De sociale strijd was begonnen, met enige vertraging ook in Nederland. De meer anarchistische stroming onder leiding van Domela Nieuwenhuis propageerde ook individuele dienstweigering, terwijl de sociaal-democraten van Troelstra een meer structurele wijziging van de landsverdediging voorstonden en de communisten de gewapende strijd voor het vestigen van een heilstraat niet verwierpen.

1240 Van Roon (2013).

1241 Blom en Stelling (2004), p. 241.

De diverse aanpassingen van de militiewetgeving hielden een langzame, maar zekere verzwaring van de dienstplicht in. De schutterijen als gemeentelijke krijgsmacht werden omgevormd tot een landelijk reserveleger. Zo ging Nederland de Eerste Wereldoorlog in.

De taak van de staat werd in wezen geherformuleerd door het kabinet met Goeman Borgesius: de nachtwakersstaat nam steeds meer beschermingstaken op zich. Daarbij moest de staat ingrijpen in het leven van de burgers. Dat geschiedde op terreinen als onderwijs (leerplicht), werk (ongevallenverzekering), wonen (woningwet) en opvoeding (kinderbescherming). De leerplicht werd in 1900 overigens ingevoerd zonder dat de financiële gelijkstelling van het confessioneel onderwijs was geregeld.

De afschaffing van de dienstvervangings in 1898 vormde een breuk, die bevestigd werd door de wetgever en toegejuicht door het overgrote deel van de samenleving. Dat was niet het geval bij de eerste moderne dienstweigering. Het dienstweigeren van Van der Veer in 1896 was een individuele daad, die door de grote meerderheid van de samenleving niet begrepen werd en door de wetgever ook niet werd overgenomen. Het eerste vormde eerder de afsluiting van een tijdperk, het tweede was de opening van geheel nieuwe ontwikkeling.

Het een raakte wel aan het ander: de afschaffing van de plaatsvervangings sloot de ontsnapingsroute voor principiële dienstweigeraars, zeker die uit geboorte kring (de doopsgezinden) af.

b. Militiewet: citizen-soldat en militaire strafwet: soldat-citizen

De verdere ontwikkeling van de dienstplicht in de vorm van de toelating van dienstplichtigen tot het kader van onderofficieren en officieren (in 1893) én de afschaffing van de dienstvervangings (in 1898) versterkten dus het kadernutiteleger, maar was ook een versterking van de *citizen-soldat* ten koste van de *soldat-citizen*. Het is echter opvallend, dat de rechtssystemen om de militieplicht extern en intern te handhaven in de vorm van het militair strafrecht en het militair tuchtrecht wel in sterke mate gebaseerd bleven op de *soldat-citizen*. Ondanks discussies binnen de Nederlandse Juristenvereniging, waar de afschaffing van de militaire strafrechter aan steun won, werd in de wetwijzigingen van 1903 het aparte militaire straf- en tuchtrechtsysteem volledig gehandhaafd. Weliswaar werd ook recht gedaan aan de *citizenmité* van de *soldat-citizen* door de grondbeginselen van het vernieuwde commune strafrecht ook in het nieuwe militaire strafwetboek vast te leggen, maar verder bleef de militaire strafrechtpleging los van het gewone strafrecht staan. Materieelrechtelijk was er toenadering, formeelrechtelijk niet.

c. De verhouding tussen stemrecht en dienstplicht minder scheef

Gelijke plichten voor alle burgers, zoals die tot uiting komt in de afschaffing van de dienstvervangings in 1898, leidden niet onmiddellijk tot gelijke rechten: het algemene stemrecht kwam pas een kleine twintig jaar na de persoonlijke dienstplicht tot stand. En er was maar in beperkte mate sprake van gelijke plichten: het lot besliste wie in militaire dienst moest en wie niet. Er was dus geen sprake van een algemene dienstplicht, zelfs niet toen na de Eerste Wereldoorlog het algemene kiesrecht gerealiseerd werd.

Men zou kunnen stellen, dat 'huismanskiesrecht', zoals dat in deze periode door Kuyper is verdedigd (als reactie op het klassegebonden censuskiesrecht) een weerspiegeling had kunnen vinden in het een soort van 'huismansdienstplicht': de vader gaat als gezinshoofd namens het gezin stemmen (en de vrouwen hebben geen stemrecht), de oudste zoon gaat namens het gezin in dienst (en de andere zonen zijn vrijgesteld wegens broederdienst).

Van een theoretisch te veronderstellen samenhang tussen burgerrechten en burgerplichten was geen sprake, laat staan van een evenwicht. Men zou ten hoogste kunnen zeggen, dat de uit het lood geslagen verhouding tussen dienstplicht en stemrecht iets minder scheef is geworden. Het stemrecht werd aan meer burgers (van meer klassen, om te beginnen de middenklasse) toegestaan en de dienstplicht werd aan meer burgers (van alle klassen, dus ook de hoogste klasse) opgelegd.

HOOFDSTUK 6

WACHTLOPEN EN WEIGEREN TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

Nederland neutraal

De mobilisatie van 1914, in verband met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, bracht ondanks de Nederlandse neutraliteit, niet alleen een ernstige verzwarende van de dienstplicht met zich mee, maar maakte een groot aantal dienstplichtigen ook sterker bewust van de problematiek van oorlog en vrede.

Oppervlakkig beschouwd lijkt de Eerste Wereldoorlog – in retrospectief – weinig indruk gemaakt te hebben in Nederland. Dat beeld wordt mede veroorzaakt omdat de Eerste Wereldoorlog in het collectief historisch geheugen in de schaduw van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog is komen te staan. Nederland stond niet zo zeer tussen twee vuren, maar meer ‘buiten schot’¹²⁴². Maar er was 900 km grens te bewaken tussen de Dollard en het Zwin.

Nederland ging de Eerste Wereldoorlog in met een extraparlamenteair kabinet onder leiding van P.W.A. Cort van der Linden (1846–1935) op Binnenlandse Zaken. In zijn kabinet zaten onder meer ex-kolonel N. Bosboom (1855–1937)¹²⁴³ op Oorlog, J.J. Rambonnet (1864–1943) op Marine, de beroepsdiplomaat J. Loudon (1866–1955) op Buitenlandse Zaken, B. Ort (1854–1927) op Justitie en niet te vergeten M.W.F. Treub (1858–1931) op Landbouw, Nijverheid en Handel, later op Financiën. Toen Treub zich alleen met Financiën ging bezighouden, werd op 19 november 1914 op Landbouw, Nijverheid en Handel F.E. Posthuma (1874–1943)¹²⁴⁴ benoemd. Treub verdween tussen 8 februari 1916 en 22 februari 1917 een jaar uit het kabinet als gevolg van politieke tegenstellingen gecombineerd met kritiek op zijn levenswandel. Het extraparlamenteaire karakter van het kabinet, waarbij er niet sprake was van een uitgesproken politieke kleur en waarbij gesteund werd op wisselende meerderheden, bleek een *blessing in disguise* in de oorlogsomstandigheden.

Het werd snel duidelijk, dat Nederland buiten de oorlog zou blijven; dat is maar tot op zekere hoogte een verdienste van de Nederlandse regering, maar paste min of meer in de belangen van Duitsland en Engeland, ieder om andere redenen. De Britten en de Duitsers waren overigens meer onder de indruk van de Nederlandse ‘dode weermiddelen’, bestaande uit het vestingstelsel, de waterlinies en de inundaties, dan van de defensiekracht van het (veld)leger¹²⁴⁵. De Duitsers hadden op grond van het al in 1905 opgestelde Von Schlieffen-plan, zoals dat door generaal Helmuth von Moltke (*der Jüngere*, neef van *der Ältere*) (1848–1916) was aangepast¹²⁴⁶, geen doortocht door Nederland, maar door België voorzien, omdat Von Moltke (1) een *Luftrohre* (luchtpijp) naar de Noordzee wilde behouden, (2) geen behoefte had aan een extra confrontatie met een nationaal leger had en (3) bovendien de dekking van de noorderflank door een neutrale staat van belang achtte¹²⁴⁷; de Duitse troepen trokken in augustus 1914 zeer dicht onder de Nederlandse grens langs richting Luik: men kon in Zuid-Limburg de oorlog zien en horen.

Nederland beriep zich uitdrukkelijk op het *Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land* van 18 oktober 1907, een van de resultaten van de Haagse Vredesconferentie; Nederland was in 1909 tot dit verdrag toegetreden. Op het moment van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog hadden Duitsland, Frankrijk en België dit verdrag geratificeerd, Groot-Brittannië niet. Vanwege de neutrale positie moest niet alleen gewapenderhand de landsgrenzen bewaakt, maar ook de plaatsen waar buitenlandse militairen waren geïnterneerd. Er zouden 33.000 Belgische militairen hun toevlucht in Neder-

---

1242 Moeyes (2001).

1243 Bosboom was qua opleiding officier van de artillerie; dat maakte zijn verhouding met de opperofficieren van de infanterie er niet gemakkelijker op. Hij was uit financiële overwegingen op die opleiding gekomen; omdat zijn vader ziekelijk was, werd het gezin waarin Bosboom opgroeide ondersteund door de tweelingbroer van zijn vader, de kunstschilder Johannes Bosboom (1817–1891), die gehuwd was met de schrijfster van historische romans A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812–1886) (Moeyes (2007), 118 en Biografisch Woordenboek van Nederland, 1979–2008, deel 5, 5–52).

1244 Posthuma – van doopsgezinde huize – was uitgesproken pro-Duits; hij kreeg later een nationaal-socialistische overtuiging (zonder NSB-lid te zijn). In 1943 werd hij door het verzet wegens collaboratie geliquideerd (Van Gilst, (2004), p. 105–114 en Biografisch Woordenboek van Nederland, 1979–2008), deel 3, p. 466–468) en Klinkert, Kruijzinga & Moeyes (2014), p. 225–279.

1245 Beunders (1984), p. 23.

1246 Tegenover het (aangepaste) Von Schlieffen-plan stond het Franse Plan XVII, dat voorzag in een aanval vanuit de Elzas op Duitsland en vooral op de door de Duitsers na 1870 geannexeerde gebieden in Elzas-Lotharingen. Van de uitvoering van dit plan kwam niets terecht.

1247 Tames (2006), p. 33.

land zoeken: zij waren formeel geen krijgsgevangenen¹²⁴⁸, maar mochten ook niet met een omweg hun eigen leger weer bereiken. Een andere groep werd gevormd door uit Duitse krijgsgevangenschap ontsnapte krijgsgevangenen geallieerde militairen die wel mochten doorreizen, conform de bepalingen in het neutraliteitsverdrag en de bevestiging daarvan in de neutraliteitsverklaring van de Nederlandse regering.

Om politieke en praktische redenen heeft de regering de dreiging van het aantasten van de Nederlandse neutraliteit gedurende de hele Eerste Wereldoorlog eerder groter dan kleiner gemaakt. De mobilisatie drukte zeer zwaar op de bevolking en op de economie. Daarom is er steeds een debat geweest over de last van de mobilisatie: de verlopen waren continu inzet van ruzie tussen opperbevelhebber en kabinet, inzet van debat tussen kabinet en kamer en inzet van actie van soldaten.

Godsvrede: algemeen kiesrecht én bijzonder ondenwigs

Voor de politieke partijen werd de Eerste Wereldoorlog de periode van een 'godsvrede'¹²⁴⁹, van een politieke wapenstilstand en van een pacificatie van politieke domeinen met als uiteindelijke inzet om twee onderwerpen tegelijk op te lossen: financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs (kroonjuweel voor de confessionele partijen) en algemeen kiesrecht (kroonjuweel voor de linkse partijen). De kiesrechtvraag viel uiteen in de eis voor kiesrecht voor iedereen onafhankelijk van inkomen en de eis van een kiesrecht onafhankelijk van sekse. Bij de verkiezingen van 1913 had reeds 68% van de mannelijke bevolking kunnen stemmen.

Door het kabinet-Cort van der Linden is nog gedurende de Eerste Wereldoorlog het algemeen kiesrecht grondwettelijk geregeld. Met de grondwetswijziging van 1917 vastgesteld met de wet 29 november 1917 (Stb. 1917, 660, 661 en 662), die op 12 december 1917 plechtig werd afgekondigd.

In de nieuwe grondwet werd in artikel 80 het algemeen kiesrecht voor mannen erkend en voor vrouwen mogelijk gemaakt. In de grondwettelijke delegatiebepaling werd het aan de kieswet werd overgelaten het vrouwenkiesrecht te regelen, mits het maar geen censuskiesrecht werd.

Aan de verkiezingen van 31 juli 1918 konden dus alle mannen van 25 jaar en ouder deelnemen¹²⁵⁰. In

1248 Op de geïnterneerde militairen werd bij wet van 31 december 1914 (Stb. 1914, 666) de Nederlandse militaire strafwet van toepassing verklaard.

1249 Ook in andere landen kwamen dergelijke politieke afspraken tot stand. In Duitsland kwam op 4 augustus 1914 een politieke *Burgfrieden* tot stand, bij welke gelegenheid keizer Wilhelm II (1859-1941) zei: *Ich kenne keine Parteien mehr, ich kenne nur Deutsche*; de Duitse SPD stemde voor de oorlogskredieten en de Duitse vakbonden zagen af van loonsverhogingen en stakingen, maar een duidelijke contraprestatie van rechts werd niet afgesproken.

In Frankrijk kwam op 4 augustus 1914 de *Union sacrée* op initiatief van president Raymond Poincaré (1860-1934) tot stand. Dat was enkele dagen na de moord op 31 juli 1914 op socialistenleider Jean Jaurès, die doodgeschoten werd door een nationalistische student Raoul Villain, die de socialisten verweet verantwoordelijk te zijn voor de militaire zwakte van Frankrijk. De Franse socialisten stemden voor de oorlogskredieten en de vakbonden zagen af van actie: *ils ont assassiné Jaurès, nous n'assassinerons pas la France* (zij hebben Jaurès vermoord, wij zullen Frankrijk niet vermoorden). Ook in Frankrijk werden geen hervormingen zoals uitbreiding van het kiesrecht of versterking van de positie van de arbeiders opgenomen in het heilig verbond.

In Nederland werd de politieke overeenkomst meestal 'pacificatie' genoemd in plaats van 'godsvrede', een mooie reminiscentie aan de Pacificatie van Gent van 1576 en de terughoudendheid in de sommige kringen God verantwoordelijkheid toe te dichten voor afspraken tussen mensen.

De SDAP stemde onder leiding van Troelstra vanaf 1914 voor de oorlogskredieten. De veranderde opstelling van de SDAP kan niet beter geïllustreerd worden dan door de gang van zaken rond Jelle Troelstra (1891-1979), de zoon van de SDAP-voorman. Troelstra junior had zich aangemeld als oorlogsvrijwilliger; hij was als dienstplichtige na een korte diensttijd afgekeurd, maar was nu dan goed genoeg voor het leger. Jelle Troelstra confronteerde zijn vader met zijn besluit, die er voldoende politieke munt in zag om zijn zoon demonstratief te begeleiden bij zijn opkomst van in het regiment grenadiers in Den Haag: 'Ik zou in jouw plaats waarschijnlijk hetzelfde gedaan hebben'. Deze uitspraak van Pieter Jelle Troelstra mag met een korreltje zout worden genomen; in 1879 regelde de vader van Pieter Jelle voor hem een plaatsvervanger, de boerenknecht Jelte Jesper uit Deinum (Hagen (2010), p. 47). Jelle Troelstra werd stevig ondervraagd over zijn bedoelingen en werd voor alle dienst inzetbaar geacht, behalve voor het wachtlopen voor het koninklijk paleis aan het Noordeinde, daarvoor werd hij stelselmatig overgeslagen (Blom en Stelling (2004), p. 13-14, Hagen (2010), p. 557 en Troelstra (1953), p. 113-114).

Een van de weinige SDAP-ers die zich daar openlijk verzette tegen de sociaal-democratische instemming met de oorlogskredieten was Johannes Brommert (1891-1935); hij weigerde in 1916 dienst en kwam in de gevangenis terecht. Hij schreef de brochure 'Waarom ik als lid van de S.D.A.P. den dienst weiger'. Later brak hij met de SDAP en schoof hij op naar het anarchisme van Domela en nog later naar het communisme. Na de Russische Revolutie verklaarde hij 'Het anti-militarisme wordt thans gedragen op de punten van de Russische bajonetten' (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 7, p. 23-25).

1250 De Grondwet 1917 noemde een minimumleeftijd van 23 jaar, maar de kieswet van 1896 waarin de kiesgerechtigde leeftijd op 25 jaar was bepaald werd dat punt gewijzigd: de kiesgerechtigde leeftijd bleef 25 jaar, dus boven het grondwettelijk minimum. In 1946 werd de kiesgerechtigde leeftijd 23 jaar (minimum van de grondwet 1917), in 1965 21 jaar (minimum

1918 werd SDAP-ster Suze Groeneweg (1875–1940) gekozen tot eerste vrouwelijk lid van de Tweede Kamer; zelf had zij niet mogen stemmen.

Door het kamerlid Marchant (1869–1956) werd op 27 september 1918 een initiatiefwetsontwerp ingediend om het vrouwenkiesrecht te verwezenlijken¹²⁵¹. Simpel genoeg: voorgesteld werd op twee plaatsen het woord ‘mannelijk’ te schrappen uit de kieswet (artikelen 1 en 9) en op één plaats ‘mannen’ te vervangen door ‘personen’ (artikel 54). Dit leidde zonder al te veel problemen tot de wet van 9 augustus 1919 (Stb. 1919, 536).

Kiesrecht is voor de discussie over dienstplicht en dienstweigering in het bijzonder van belang. De militieplichtigen moesten een democratie verdedigen waar zij zelf niet aan deel mochten nemen. Dat gold in ieder geval voor de nieuw ingelijfde soldaten. Later toen ook oudere militieplichtigen was dat voor een grote groep niet meer toepassing.

Het thema dienstplicht voor vrouwen speelde in de discussie over het stemrecht voor vrouwen geen rol. Er was aanhang voor de opvatting, dat als vrouwen zouden meedoen in de politiek, de kans op een vreedzaam slechten van geschillen groter zou worden.

6.1. HET NEDERLANDSE LEGER OP WACHT

6.1.1. Mobilisatie

Voorafgaande aan de mobilisatie stelde de regering op 30 juli 1914 (Stb. 1914, 128) formeel vast dat er voor Nederland – conform artikel 186 Grondwet 1887 – ‘oorlogsgevaar in den zin, waarin het woord in ‘s Lands wetten voorkomt’ bestond. Met dit besluit werden de uitzonderingsvoorzieningen in administratief-rechtelijke regelingen geactiveerd (zoals ten behoeve van inkwartiering en spoorwegen). Dat besluit activeerde ook artikel 1 lid 1 van de Oorlogswet van 23 mei 1899 (Stb. 1899, 128), waardoor de bevoegdheid ontstond de staat van oorlog of de staat van beleg voor te bepalen delen van Nederland uit te roepen¹²⁵².

---

grondwet 1963) en in 1972 18 jaar (minimumgrondwet grondwet 1972). Er gaan stemmen op (uit D66 en GroenLinks) om de leeftijd tot 16 jaar te verlagen. Ook de Nationale Jeugdraad pleit voor stemrecht vanaf 16 jaar (De Volkskrant, 2 september 2016).

1251 Kamerstukken, 1918–1919, II, Bijlagen Handelingen, 1 (Geleidende brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(27 september 1918).

1252 De Oorlogswet 1899, de wet van 23 mei 1899, Stb. 1899, 128 ‘houdende bepalingen ter uitvoering van art. 187 der Grondwet’ kwam in de plaats van regelingen die die nog uit de Franse tijd stamden: *Loi concernant la conservation et dassement des Places de guerre et Postes militaires, la police des Fortifications et autres objets y relatifs* van 10 juli 1791 en het *Décret impériale relatif à l’Organisation et au service des États-major des Places* van 24 december 1811; de eerstgenoemde regeling werd met decreten van 8 november 1810 en 6 januari 1811 op de Nederlandse departementen van toepassing verklaard en de laatstgenoemde regeling kwam tot stand toen Nederland al bij Frankrijk was ingelijfd. Deze van oorsprong Franse regelingen zijn door de Nederlandse regering toegepast tijdens de Belgische Opstand (Hasselton (1995), p. 4–5). In de slothepalingen van de Oorlogswet 1899 wordt in artikel 53 gesteld: ‘Op hetzelfde tijdstip [te weten het inwerkingtreden bij koninklijk besluit] vervallen de wet van 10 juli 1791 en het Keizerlijk decreet van 24 december 1811, voor zoover deze nog van kracht zijn’. De staat van beleg is wat betreft de bevoegdheden van het militair gezag een verdergaande vorm dan staat van oorlog. Op grond van de Oorlogswet van 1899 werd in eerste instantie in Nederland met KB van 5 augustus 1914 (Stb. 1914, 375) de staat van oorlog uitgeroepen op en rond een aantal militaire objecten zoals forten en kustbatterijen. Met een KB van 10 augustus 1914 (Stb. 1914, 406) werd voor de drie zuidelijke provincies en Gelderland bezuiden de Waal de staat van oorlog uitgeroepen, later bestendigd met de wet van 16 oktober 1914 (Stb. 1914, 491), op basis van het wetsontwerp van 22 augustus 1914 (Kamerstukken, 1913–1914, II, Bijlagen Handelingen, 371, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)). De (verdergaande) staat van beleg werd uitgeroepen met een reeks KB’s waardoor steeds meer gemeenten en streken in staat van beleg werden verklaard. Voor een overzicht van de wetgeving zie Bijlage 1.

Er zijn berekeningen dat in de Eerste Wereldoorlog in ongeveer 770 van de ongeveer 1120 gemeenten de staat van beleg heeft gegolden (Hasselton (1995), p. 34–35). Een aantal plaatsen is toegevoegd op de lijst van gemeenten waar de staat van beleg gold met het oog op de bestrijding van smokkelhandel, zoals de illegale uitvoer van paarden naar Duitsland en België, zelfs vanuit Friesland. Uit het bovenstaande overzicht moge blijken, dat het gebied waar de staat van beleg gold gedurende de Eerste Wereldoorlog voortdurend werd uitgebreid. Gezien de vergaande bevoegdheden van het militair gezag betekende dit een grote beperking op het terrein van de grondrechten, met name de vrijheid van meningsuiting. In die zin zal van de verbanning van kritische predikanten een preventieve werking uit gegaan zijn. Een voorstel van de legerleiding om ook in Rotterdam met zijn haven de staat van beleg uit te roepen is door de regering genegeerd.

De staat van beleg gaf ook ruimte aan lokale militaire gezagsdragers om maatregelen te nemen tegen Belgische en Duitse deserteurs die de grens over kwamen.

De staat van beleg werd gedeeltelijk opgeheven bij KB van 14 oktober 1919 (Stb. 1919, 602). Voor een deel van Nederland is de staat van beleg gehandhaafd tot 1 mei 1920 (KB van 16 april 1920, Stb. 1920, 187). Er verliep dus anderhalf jaar tussen het tekenen van de wapenstilstand tussen de belligerenten in de treinwagon in Compiègne op 11 november 1918 en het volledig beëindigen van de staat van beleg in Nederland. Het bestrijden van de smokkelhandel werd daarbij als belangrijkste reden gehanteerd; de belastingdienst en de douane waren niet gereed de taken van het leger over te nemen.

Het was de eerste keer, dat de Oorlogswet 1899 werd toegepast; de ervaringen waren niet louter positief. In 1916 heeft de regering een (mislukte) poging gedaan de wet aan te passen¹²⁵³. De Hoge Raad betoonde zich in een aantal arresten kritisch over de wet¹²⁵⁴.

Het eerste besluit was het KB van 30 juli 1914 (Stb. 1914, 331) en betrof de mobilisatie van de landweer. De militairen waren bestemd voor bewakingseenheden langs de grens (900 km) en de kust. Het veldleger zou niet direct aan de grens worden opgesteld. De Nederlandse regering besloot op vrijdag 31 juli 1914 om voor zaterdag 1 augustus 1914 alle voor mobilisatie bestemde soldaten op te roepen, een paar uur eerder dan België, daarna volgden Frankrijk en Duitsland. Op die zaterdag 1 augustus 1914 bereikte 90% van de Nederlandse militairen hun mobilisatiebestemming.

Er was toen ook al het eerste conflict met de aan te wijzen opperbevelhebber (in tijd van oorlog of oorlogsgevaar) achter de rug. De 61-jarige luitenant-generaal C.J. Snijders accepteerde die functie alleen als hij uitsluitend verantwoordelijkheid had af te leggen aan de Raad van Ministers als geheel en niet alleen aan de Minister van Oorlog. Snijders wist – met steun van koningin Wilhelmina – hiermee de grondslag te leggen voor een bijna onaantastbare positie. Het benoemings-KB van 31 juli 1914 werd van een contraseign voorzien door minister-president Cort van der Linden. Snijders was een man van de genie, Bosboom kwam van artillerie, zie daar al een eerste reden van tegenstelling. Op 6 augustus 1914 werd Snijders bevorderd tot generaal.

De Nederlandse regering hechtte aan het idee dat een vroegtijdige mobilisatie zou kunnen bijdragen aan het handhaven van de neutraliteitspositie. Zodra de oorlogsverklaringen tussen de nieuwe belligerenten over en weer werden uitgewisseld, gaf de Nederlandse regering een tevoren geprepareerde neutraliteitsverklaring uit. Er werden ook grote gebieden van Nederland, te weten Zeeuws-Vlaanderen, grote delen van Noord-Brabant en de gehele provincie Limburg onder militair bestuur geplaatst.

Bij KB van maandag 27 juli 1914 (Stb. 1914, 329), uitgegeven op woensdag 29 juli 1914, werden gezien de politieke omstandigheden de militieplichtigen die op afzwaaien stonden onder de wapenen gehouden door de overgang van de militia naar de landweer na afloop van hun militieplicht en het ontslag uit de militia ingevolge van artikel 99 van Militiewet 1912 te schorsen. Er werd gelet op artikel 101 van de Militiewet een wet door het parlement gejaagd om de militieplichtigen langer in dienst te kunnen houden. Deze wet stond op maandag 3 augustus 1914 in het Staatsblad (Stb. 1914, 346). Op grond van deze wet konden dienstplichtigen in ieder geval tot 31 december 1914 in dienst gehouden worden. Tegen de verwachting in – want de oorlog zou toch niet meer inhouden dan een najaarsoffensief en in ieder geval met kerstmis wel voorbij zijn – is deze wet keer op keer verlengd.

Er was meer spoedwetgeving:

- Wet van 3 augustus 1914 (Stb. 1914, 350) bepaalde conform artikel 185 Grondwet 1887 dat de wegens oorlogsgevaar onder de wapenen geroepenen zouden moeten blijven tot de regering oordeelde dat het

1253 Kamerstukken, 1915-1916, II, 391, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting) en 4 (Bijlage bij Memorie van Toelichting) (27 mei 1916). De vervolgstukken zijn te vinden bij Kamerstukken, 1917-1918, 57. Het wetsontwerp beoogde vooral de verordenende bevoegdheid van het militair gezag in geval van de staat van oorlog beter te regelen. Men zat opgescheept met twee grondwettelijke uitzonderingssituaties 'staat van oorlog' en 'staat van beleg'. In de praktijk was het onderscheid niet goed werkbaar. De begrippen 'staat van oorlog' en 'staat van beleg' waren louter juridisch van aard en vormden geen vertaling meer van de feitelijkeheid: Nederland was in de Eerste Wereldoorlog niet in oorlog en werd ook niet belegerd.

Uiteindelijk legde de Tweede Kamer in de loop van 1918 het wetsontwerp terzijde; de regering trok het pas in 1929 formeel in (zie ook Sas en Caljé (1938), p. 338-344).

1254 Zo bepaalde de HR op 28 juni 1915 (Weekblad voor het Recht (16 juli 1915) 9801 en NJ 1915, 713), dat het militaire gezag bij verordeningen zich moet houden aan de grenzen van de Gemeentewet en de Provinciewet. In een uitspraak van 3 januari 1916 (Weekblad van het Recht 9933, 19 mei 1916) vaardigde de HR uit, dat het militair gezag, dat volgens de Oorlogswet overleg moet plegen met het 'betrokken burgerlijk gezag', bij een verordening die betrekking heeft op een hele provincie niet kan volstaan met een overleg met de Commissaris van de Koningin, als het onderwerpen betreft die normaal gesproken binnen de bevoegdheid van de gemeenten vallen. Bij arrest van 6 maart 1916 (Weekblad van het Recht 9921, 21 april 1916) bepaalde de HR, dat door de bevoegdheid van het militaire gezag om verordeningen vast te stellen, de eigen bevoegdheid van de (lagere) overheid om regulerend op te treden niet wordt opgeheven. Over onderwerpen die voorbehouden zijn aan de landelijke wetgever kan het militair gezag geen verordening uitvaardigen, zo bepaalde de HR in het arrest van 5 april 1918 (Weekblad van het Recht 10243, 13 mei 1918). Iets ruimer over de grenzen van de verordeningsbevoegdheid is het oordeel van de HR in het arrest van 14 oktober 1918 (Weekblad van het Recht 10323, 15 november 1918).

De Hoge Raad was over het algemeen zeer kritisch op het militair gezag en trachtte de werking te beperken tot het strikt noodzakelijke (het militair belang). De bestaande beleidsstructuur diende zo veel mogelijk in stand te blijven.

- oorlogsgevaar geweken was;
- KB van 27 juli 1914 (Stb. 1914, 330) schorste het ontslag van de landweer;
- KB van 30 juli 1914 (Stb. 1914, 331) riep de landweer, de grenswacht, de kustwacht en de bewakingsdetachementen onder de wapenen;
- Wet van 3 augustus 1914 (Stb. 1914, 347) hield ingelijfde landweerplichtigen in dienst tot 31 december 1914.

Voor de landstorm gold gelijksoortige spoedwetgeving¹²⁵⁵. Bij KB van 4 augustus 1914 (no 49, zie LO 1916-deel A, no 68) werd de landstorm, het reserveleger waarin afgezwaaide miliciens terecht konden komen, opengesteld voor vrijwillige toetreding¹²⁵⁶.

Op dinsdag 4 augustus 1914 had Nederland ongeveer 200.000 militairen op een totale bevolking van 6 miljoen op de been. Dat is relatief veel: 1:30 of 3,3%, in aanmerking genomen, dat het de jonge gezonde mannen betreft tegenover alle mannen en alle vrouwen van alle leeftijden van baby's tot grijsaards. 200.000 is een derde van de totale mannelijke bevolking tussen 17 en 40 jaar. Van de 200.000 waren er 95.000 in het veldleger (4 divisies), 70.000 in de bezettingstroepen (in de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Stelling van Amsterdam en langs de kust), 10.000 voor de grensbewaking en 20.000 als depottroepen (in opleiding en reserve)¹²⁵⁷. De precieze cijfers zijn: opgekomen 196.657 en niet-opgekomen 15.202. Van deze 15.202 waren 7.505 niet opgekomen conform de voorschriften en 7.697 afwezig om andere redenen waaronder dus ook onwettige¹²⁵⁸.

Met 144 extra-treinen was het overgrote deel van de mobilisabele militairen op de plek van de bestemming.

6.1.2. De steeds weer verlengde dienstplicht voor de militie, de landweer en de landstorm

Vanaf de mobilisatie is er steeds nieuwe regelgeving tot stand gekomen om de dienstplichtigen voor de militie, de landweer en de Landstorm in dienst te roepen en te houden. Per half jaar werden de termijnen verlengd. Zie voor het overzicht van de wetgeving bijlage 2.

Het resultaat van al deze aanpassingen en verlengingen van de Militiewet, de Landweernet de Landstormwet was dat de legerleiding eind 1916 kon beschikken over 266.111 man, eind 1917 over 388.849 man en in juni 1918 over 412.642 man. Dit gaf ruimte om in augustus 1917 de meeste gemobiliseerde militairen van augustus 1914 met verlof naar huis te sturen. Dit gold vooral de infanteristen. De cavaleristen en de artilleristen werden uitgezonderd; zij hadden sowieso al een langere diensttijd. Het kwam erop neer, dat de lichte cavalerie van 1912 pas in 1918 naar huis mocht.

Gedurende de mobilisatieperiode van vier jaar en drie maanden werd bijna het totale landleger ververs¹²⁵⁹.

Op 6 november 1918 diende de regering, zoals gebruikelijk, een voorstel in om de dienstplicht met een half jaar te verlengen; in dit geval ging het om de periode 1 januari 1919 tot 31 juli 1919¹²⁶⁰. Dat was twaalf dagen na de munitie op De Harskamp (zie § 6.2.5) en het bleek vijf dagen vóór de wapenstilstand te zijn. Er werd door de Tweede Kamer niet, zoals gebruikelijk, binnen enkele weken een voorlopig verslag uitgebracht. Begin januari 1919 werd het voorstel door minister George Alting van Geusau (1881-1940) ingetrokken¹²⁶¹. De demobilisatie was inmiddels begonnen.

6.1.3. Discussie in Nederland over algemene dienstplicht

Al kort na de mobilisatie kwam in september 1914 de Nationale Anti-Oorlogsraad (NAOR) tot stand als

1255 Sybenga (1921), p. 184-185.

1256 In de preambule van het KB van 4 augustus 1914 werd in hoogdravende bewoordingen gesproken van 'de prijzenswaardige ijver waarmee velen, die niet tot de militie, de landweer en de Landstorm behoren, wenschen deel te nemen aan de voorbereiding van de landsverdediging'.

1257 Klinkert (1991), p. 26.

1258 Blom en Stelling (2004) 55.

1259 Blom en Stelling (2004), p. 61-62.

1260 Kamerstukken, 1918-1919, II, Bijlagen Handelingen, 348, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting), 4 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting), 5 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting) en 6 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting) (6 november 1918).

1261 Kamerstukken, 1918-1919, II, Bijlagen Handelingen, 348, 8 (brief van de minister) (ongedateerd in de gedrukte kamerstukken).

een paraplu-organisatie van een aantal meer gematigde vredesinitiatieven en -instellingen. Belangrijke pilaren waren de sociaal-democraten en vrije liberalen. Radicalere organisaties uit anarchistische en radicaal-christelijke hoek bleven erbuiten. Methoden om de vrede te bereiken waren in de lijn van de Haagse vredesconferenties internationaal overleg, wapenbeheersing en arbitrage; ook een internationale politiemacht, naar het idee van de Nederlandse volkenrecht deskundige Van Vollenhoven¹²⁶², stond het programma van de NAOR. Een uitgewerkt actieprogramma werd in april 1915 voorgelegd aan een internationaal forum in Scheveningen van gelijkgezinde organisaties uit andere Europese landen en vond daar veel instemming. De NAOR is wel gekarakteriseerd als een 'vredespleidooi uit onmacht'¹²⁶³. De regering ervoer de NAOR-activiteiten niet als steun voor haar beleid¹²⁶⁴.

De defensie bleef een serieus probleem, ook omdat de lasten van de mobilisatie niet eerlijk verdeeld waren. Wie vanaf 1898 was vrijgeloot van de militieplicht, kon niet opgeroepen worden om de al geruime tijd gemobiliseerde leeftijdgenoten van de eigen jaarklasse te vervangen. Dat was de voornaamste aanleiding voor het zogenaamde Adres-Van Aalst, waarin 22 vooraanstaande Nederlanders op 16 mei 1915 naar buiten kwamen met een betoog om een algemene oefenplicht in te voeren in afwachting van een algemene dienstplicht.

Ondergeteekenden, van oordeel, dat de veiligheid en waardigheid van den Staat eischen, dat gedurende dezen oorlog en bij de daarop volgende vredesonderhandelingen op elk gewild oogenblik over alle gezonde, krachtige mannen in weerbaren staat beschikt kan worden dringen met den meesten ernst aan op onverwijld wettelijke invoering 'ALGEMEENEN OEFENPLICHT' en aanvulling van den daarvoor niet volkomen toereikenden voorraad wapenen en munitie en zulks in afwachting, dat de dringend noodige 'Algemeene Dienstplicht' met 'Oefenplicht' voor alle fysiek geschikt zal zijn tot stand gekomen¹²⁶⁵.

Het Adres was genoemd naar de eerste ondertekenaar C.J.K. van Aalst (1866-1939), president van Nederlandse Handelsmaatschappij. Van Aalst had veel gezag en invloed; hij was ook president-directeur van de Nederlandse Overzeese Trustmaatschappij, een uiterst belangrijke organisatie om de Nederlandse handelspositie internationaal te beschermen tussen de klippen van de neutraliteit door¹²⁶⁶. Bij de ondertekenaars waren verschillende vooraanstaande Nederlandse industriëlen, oud-gouverneur van Indië Van Heutsz en de hoogleraren Van Vollenhoven (volkenrecht), J.A. van Hamel (1880-1964) (strafrecht), J. de Louter¹²⁶⁷ (1847-1932)(staatsrecht) en D.P.D. Fabius (1851-1931)(staatsrecht). Het adres-Van Aalst werd ondersteund door de Vereniging Volkswaerbaarheid en het Comité voor Algemeenen Oefenplicht, beide onder voorzitterschap van de Amsterdamse ondernemer (en kapitein bd van de Vrijwillige Landstorm) A.E. Dudok van Heel (1859-1924); hij had in 1908 een brochure gepubliceerd met als titel 'Nationale Kracht, Gedachten tot oplossing van het weerbaarheidsvraagstuk'. G. Polvliet¹²⁶⁸ bracht in 1915 de brochure 'Alle Hens aan Dek!' met eenzelfde betoog voor algemene dienstplicht uit. Hij achtte het mogelijk om een krijgs-

1262 Hoogleraar Cornelis van Vollenhoven (1874-1933) heeft, naast zijn werk op het terrein van het Indisch adatrecht, een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het volkenrecht, met name in zijn brochure 'De eendracht van het land' uit 1913, die verscheen ter gelegenheid van de opening van het Vredespaleis in Den Haag.

Hij baseerde zich sterk op het werk van Hugo de Groot, wiens werk rond het begin van de twintigste eeuw nieuwe waardering oogstte. Zijn betoog om tot een vorm van supranationale autoriteit te komen voerde Van Vollenhoven op diens gedachtengooi terug. Hij legde daarbij sterk de nadruk op de bestraffing van de staat die op onrechtmatige gronden een oorlog voerde. De bestraffing is naast zelfverdediging en herstel van eigendomsrechten en de voldoening van vorderingen één van de gronden die Hugo de Groot ziet voor een rechtvaardige oorlog. Van Vollenhoven vond, dat het op de weg van een kleine neutrale staat kon liggen op dit terrein initiatieven te nemen. Hij was ook nauw betrokken bij de voorbereiding van de Derde Haagse Vredesconferentie, die gepland stond voor 1915. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij van 1921 tot aan zijn dood in 1933 lid van het Permanente Hof van Arbitrage.

1263 Riemens (1995) en Riemens (1996).

1264 Moeyes (2001), p. 136-139.

1265 Polvliet (1915), p. 15.

1266 Van Aalst wordt gezien als een vertegenwoordiger van de Amsterdamse koopmannen, die veel belang hadden bij de overzeese handel en daarom meer afhankelijk van de Britten waren. Zijn tegenspeler was dr. A.G. Kröller, die vanuit Rotterdam vooral grote steenkoolbelangen in Duitsland had. Zij waren elkaars antagonisten en symboliseerden samen de moeizame neutraliteit van Nederland.

1267 De Louter van AR-huize hield in De Gids van 1898 een gloedvol en stevig gedocumenteerd betoog over de afschaffing van de dienstvervangings, of beter gezegd, voor de invoering van de persoonlijke dienstplicht; in dit artikel liggen de kiemen voor zijn standpunt over de algemene volkswaerbaarheid (De Louter (1898)).

1268 Militair medewerker van de Telegraaf en oud-kapitein Polvliet had in 1905 in het tijdschrift De Gids al een betoog gehouden voor een weerplicht na en naast een leerplicht (Polvliet, 1905). Daarin stak hij de loftrumpet over de opvoedkundige betekenis van de militieplicht (zie § 5.1.1.b).

macht van ruim 1,3 miljoen man op te bouwen: 797.500 voor een kernleger en lokale troepen en 570.000 voor een reserveleger, en dat op een bevolking van 6 miljoen zielen.

6.1.4. Een nieuwe landstormwet

Op 4 juni 1915 diende minister Bosboom van Oorlog het wetsontwerp voor een wijziging van de Landstormwet 1913 in¹²⁶⁹. Een eerder initiatief om via een vrijwillige Landstorm een soort reserveleger te vormen was spaak gelopen door gebrek aan interesse van het publiek; van een aanbod aan lokale weerbaarheidskorpsen en schietverenigingen om collectief lid te worden maakte maar zeven van vierhonderd verenigingen gebruik. Met een wetswijziging probeerde Bosboom nu de Landstorm op algemene verplichtende manier te versterken. Het was uiteindelijk nog niet de definitieve vorm van een algemene dienstplicht, zoals bepleit door het Adres-Van Aalst.

Bosboom koos ervoor om een grote reserve aan mannen aan te spreken door het intrekken van de overgangsbepaling van de Landstormwet (wet van 28 april 1913, Stb. 149). Deze bepaling leverde een vrijwaring van de landstorm voor iedereen, die op het moment van de inwerkingtreding van de Landstormwet op 23 mei 1913 vrijgesteld was van iedere militaire verplichting: 'Achter die overgangsbepaling lag het geheele reservaat', schreef Bosboom later¹²⁷⁰. Door zijn voorstel betrof Bosboom al deze vrijgestelden (door gunstige loting en gewone vrijstellingen) met terugwerkende kracht bij de krijgsmacht. Bosboom wenste mannen tot 40 jaar te kunnen oproepen voor zijn reserveleger.

Het zou niet gaan om een eenmalige grootschalige inlijving als een *levée en masse*, maar een geleidelijke versterking van de weermacht¹²⁷¹. Bosboom vreesde echter dat een al te grote instroom van dienstplichtigen organisatorisch niet te verwerken was; hij miste daartoe de wapens en de (onder)officieren. De rechterzijde en de linkerzijde van de Tweede Kamer stemden om verschillende redenen in met de voorstellen van Bosboom: rechts was blij met een verruimde instroom, links achtte een nog groter leger niet nodig.¹²⁷² Uiteindelijk werden opgeroepen al degenen die in 1916 nog geen dertig jaar oud waren¹²⁷³. Bij de wet van 31 juli 1915 (Stb. 1915, 345) werd de wettelijke uitbreiding van de landstormplicht verwezenlijkt¹²⁷⁴. De wat oudere landstormers die op deze wijze werden ingelijfd werden de 'Bosbomianen' genoemd¹²⁷⁵.

1269 Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 373, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(4 juni 1915).

1270 Bosboom (1933), p. 57.

1271 Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 373, 5 (Memorie van Antwoord)(8 juli 1915). De uitbreiding van de landstorm betekent geen *levée en masse*, stelde minister Bosboom. Opmerkelijk is dat in artikel 213 van de Grondwet van 1815 de Nederlandse term 'landstorm' in de Franstalige versie werd vertaald met *levée en masse*.

1272 Tames (2006), p. 86-87.

1273 Moeyes (2001), p. 138-139.

1274 Er zit nog een relict van het remplaçantenstelsel in deze nieuwe wet: wie indertijd (dus voor 1898) de dienst ontlopen heeft door een plaatsvervanger te sturen, is nu zelf toch oproefbaar voor de landstorm (artikel 4 lid 1 van de wet van 31 juli 1917, Stb. 1917, 345).

1275 De socialistische schrijver A.M. de Jong (188-1943) heeft in zijn 'Notities van een landstormman' zijn ervaringen als oudere dienstplichtige op humoristische wijze op papier gezet in stukjes in het socialistische dagblad Het Volk (De Jong (1975)). Hij stelde de kadaverdiscipline en dienstklopperij in het leger aan de kaak in deze stukjes, die ten onrechte wel voor antimilitaristisch versleten zijn. De Jong werd tuchtrechtelijk gestraft tot veertien dagen provoostraf. Het Hoog Militair Gerechtshof sprak De Jong vrij van gezagsonderminning, maar veroordeelde hem wegens weigering van het beantwoorden van de vraag naar het auteurschap van de 'Notities'. Als gevolg daarvan werd De Jong van de officiersopleiding verwijderd. Later heeft De Jong de 'Notities' omgewerkt in een roman 'Frank van Wezel's roemruchte jaren', gepubliceerd in 1928.

A.M. de Jong karakteriseert de Bosbomianen als volgt:

En over de gloeiende, schaduwloze vlakte, ingedeeld in groepjes van vijftien à twintig, scharrelden de landstormers rond onder kommando van de sergeants, met een korporaal als 'guide' vooraan, en een toezienend officier op de achtergrond. Zij hadden hun werkpakken aan, soepjassen en hamonikabrokken en op hun hoofd het malle kleine kwartiersmutsje, zonder beschermende klep voor de stekende ogen, half verblind door de schelle schittering van de witte zomerzon, de onbarmhartige kweller, de martelende, de nooit aflatende, de vervloekte zon van Entos.

De rekruten moesten leren, zich te bewegen, behoorlijk te lopen. Want hoewel ze in hun dertigste levensjaar waren, konden ze nog niet werkelijk lopen, niet zoals de 'soldaat' lopen moest. De militairen waren desnoods bereid toe te geven, dat die burgerkerels zich, hoewel gebrekkig, konden voortbewegen. Maar dat was geen militaire beweging, het was een stijlloos, onbeholpen, ongedisciplineerd gehobbel, waar een fatsoenlijk man zich feitelijk voor moest schamen. Ze sloberden maar zo'n beetje met slappe of stijve benen. Hun handen zwabberden er doeleloos bij, ze hadden een kromme rug, een ingezonken borst, een veel te los hoofd, dat ze maar draaiden en keerden en bogen naar willekeur. Goed beschouwd konden ze niet eens militairement stil staan!

...

O, ze wérden stiltejes ontzien, de ouwe kerels van de lichte acht, die zich ironisch Bosbomiers, en sarcastisch Bosbomianen noemden. Na een drie kwartier exercitie kregen ze een beetje rust en daarna 'theorie' in de loods. Ze werden inderdaad met zinnen handschoentjes aangepakt, maar dat wisten ze niet en door gebrek aan militaire ervaring geloofden

Bij de discussie over de uitbreiding van het bereik van de landstorm was er geen aandacht voor de mogelijke principiële dienstweigeraars, die zich onder de landstormplichtigen zouden kunnen bevinden.

Bosboom heeft de oorlog niet uitgediend als minister. Deze minister en militair was al vanaf het uitbreken van de oorlog omstreken; het ontbrak hem aan politieke handigheid¹²⁷⁶. Op 4 mei 1917 diende het militante en kritische VDB-kamerlid Hendrik Marchant een motie in¹²⁷⁷:

De Kamer

Van oordeel, dat de landstormjaarklasse 1908 niet behoort op te komen vóór de militielichting 1918, nodigt de Regering uit, de daarvoor noodige maatregelen te nemen,
En gaat over tot de orde van den dag.

Deze motie werd aangenomen met 39 tegen 21 stemmen. De Tweede Kamer gaf dus de voorkeur aan de jonge *militiedichting* 1918 (de in 1898 geboren jongemannen) vervoegd op te roepen in plaats van de jaar-klasse 1908 (de in 1888 geboren, dus bijna 30-jarigen) van de *landstormplichtigen* (de uitgelotenen en de vrijgestelden wegens broederdienst). Minister Bosboom wenste deze motie niet uit te voeren. Daarop kreeg hij een ‘motie van treurnis’ van Marchant aan zijn broek¹²⁷⁸:

De Kamer,

gehoord den Minister van Oorlog, verklaart te betreuren, dat de Minister gemeend heeft na de discussie en het besluit der Kamer van 4 Mei ll. betreffende de oproeping der landstormjaarklasse 1908. zijne voornemens te dien aanzien niet te moeten wijzigen.
en gaat over tot de orde van den dag.

Deze motie werd met dezelfde verhoudingen aangenomen: 39 voor en 21 tegen. Bosboom trad op 15 mei 1917 als minister van Oorlog af. Tussen 15 mei 1917 en 15 juni 1917 trad marineminister Rambonnet op als interim. Bosboom werd op 15 juni 1917 opgevolgd door jonkheer B.C. de Jonge¹²⁷⁹, die chef van het kabinet van de minister was op het ministerie van Oorlog. Hij was de eerste burgerminister van Oorlog. Een van de overwegingen om niet een militair te benoemen was dat in deze tijden geen opperofficier aan de krijgsmacht onttrokken mocht worden. Ook zal wel een rol gespeeld hebben, dat iedere militair op dat moment ondergeschikt was aan opperbevelhebber Snijders. Hoewel Snijders bedongen had als opperbevelhebber verantwoording te moeten afleggen aan de regering als geheel en niet specifiek aan de minister van Oorlog, zouden de al complexe verhouding tussen opperbevelhebber en oorlogsminister nog ingewikkelder worden, als Snijders met een voormalige ondergeschikte te maken zou krijgen. Het conflict over het oproepen van jongere militieplichtigen of de oudere landstormplichtigen bleef beperkt tot een ministerscrisis in het kabinet-Cort van der Linden¹²⁸⁰.

---

ze het ook niet. Integendeel! Ze voelden zich zwaar verongelijkt, door alles en iedereen, en ze staken dat niet onder stoelen of banken. Ze kankerden geweldig en openlijk. Ze deden in hun argeloosheid dingen, waar een militair de haren van te berge rezen.

Bij de aanscherping van maatregelen om linkse propaganda te weren uit het leger na de munitie op de *Zeven Provinciën* in 1933 werden de boeken van A.M. de Jong op de voor militairen verboden lijst geplaatst (Moeys (2006), p. 388). A.M. de Jong is op 18 oktober 1943 in het kader van de *Silbertanne*-vergeldingsactie door toedoen van een NSB-buurman in zijn huis in Blaricum door de leden van Duitse SS in opdracht van Rauter doodgeschoten.

1276 Een voorbeeld van zijn onhandigheid betreft een voorstelling voor militairen in Circus Carré in Amsterdam (sinds 1887 in een stenen gebouw aan de Amstel) in januari 1916 onder de titel ‘Des nachts tusschen twaalf en een’, die met name door de katholieke kamerleden, toch al steeds bezorgd over het geestelijk peil van de dienstplichtigen, als zedenbedervend werd gekwalificeerd. Bosboom gooide olie op het parlementaire vuur door de bewoordingen van een inspecterende kapitein te citeren: ‘dat stuk is onzedelijk, doch alleen voor hem die onzedelijk denkt of onzedelijk is’ (Den Hertog (2007), p. 525-526).

1277 Kamerstukken, 1916-1917, II, Handelingen, 2452 (4 mei 1917).

1278 Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 438, 1(motie-Marchant)(10 mei 1917).

1279 Bonifacius de Jonge (1875-1958) studeerde rechten en promoveerde in 1900 op het wetsontwerp inzake de straffen en de strafrechtspleging van jeugdige personen. Hij werd kortstondig en weinig succesvol advocaat, solliciteerde naar de functie van ambtenaar op het ministerie van Justitie op de afdeling die de kindervetten moest voorbereiden en uitvoeren, maar werd niet aangesteld. Later werd hij ambtenaar op het ministerie van Koloniën. Van 1931 tot 1936 was De Jonge gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, in welke hoedanigheid hij NSB-leider Mussert ontving, wat hem niet in dank werd afgenomen.

1280 Bosboom (1933), p. 382.

6.1.5. Een poging om weergeld te heffen voor wie geen militieplicht vervult

De ongelijke verdeling van de dienstplichtlasten bracht de regering ertoe om te komen met een extra geldelijke belasting¹²⁸¹ voor hen die vrijgesteld werden van de militieplicht. Op 23 oktober 1915 diende Treub van Financiën een wetsontwerp¹²⁸² in over de heffing van weergeld¹²⁸³. Wie vrijgesteld was van militieplicht, moest opcenten betalen voor de inkomsten- en vermogensbelasting. Het maximum was een toeslag van f 3,36 op f 14,00 belasting bij een inkomen van f 1.500,00 per jaar; over het inkomen hoger dan f 1.500,00 per jaar wordt geen weergeld meer geheven. De totale extra-opbrengst van de belastingen wordt geschat op f 4 miljoen.

Treub's opvolger Anton van Gijn (1866-1933) komt anderhalf jaar later met forse aanpassingen in het voorstel¹²⁸⁴. Hij wilde het weergeld zien als een deel van de belastingen waarvoor degenen die de militieplicht vervulden uitgezonderd werden. Dus ook beroepsmilitairen zouden dus deze belastingopcenten moeten betalen. De bepaling dat het weergeld aangewend zou worden voor de landsverdediging trok Van Gijn in.

De Tweede Kamer nam het voorstel, afkomstig van een minderheidskabinet, niet serieus. Er is nooit een Voorlopig Verslag uitgebracht. Minister Thomas Pleyte van Koloniën (1864-1926) heeft in maart 1917 bij de discussie over een invoering van een dienstplicht in Indië nog gespeeld met de gedachte om voor de vrijgestelden van deze dienstplicht een weerbelasting in te voeren¹²⁸⁵; daar is verder niets meer van vernomen¹²⁸⁶. Het wetsontwerp van Treub en van Van Gijn werd formeel op 31 januari 1923 door minister De Geer van Financiën ingetrokken¹²⁸⁷.

6.1.6. Naar een burgerlijke dienstplicht?

Na bijna vier jaar oorlog – in Nederland dus na ongeveer 1.500 dagen met een moeizame neutraliteit en een uitputtende mobilisatie – achtte de regering het tijd naast de militaire dienstplicht een burgerlijke dienstplicht in te voeren. Op 12 april 1918 werd daartoe een wetsontwerp bij de Staten-Generaal ingediend¹²⁸⁸. De opvatting van de regering laat zich als volgt formuleren. Oorlog is heden ten dage niet een strijd van legers, maar van volken. Men moet de gehele volkskracht mobiliseren en aan de verdediging van het vaderland dienstbaar maken. Alle Nederlanders, in dit geval beperkt tot de mannen en de ongehuwde vrouwen tussen 17 tot 60 jaar, dienen onder deze burgerplicht te vallen. Vrijgesteld zijn degenen die al in militaire dienst zijn, in publieke dienst zijn, in ziekenhuizen werken of een godsdienstig ambt bekleden. Arbeiders van voor de militaire oorlogvoering belangrijke ondernemingen en van bedrijven in de levensmiddelensector (dus ook de landbouw), kleding- en schoenenindustrie plus ondersteunende bedrijfstakken als grondstoffenondernemingen, vervoer, gas- water- en elektriciteitsbedrijven en visserij vallen onder een bijzondere regeling: de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel kan bij KB arbeiders verplichten in deze bedrijven te blijven werken. Deze bepaling maakte dit wetsontwerp meer tot een antistakingswet dan een dienstplichtwet. De voorbeelden in de Memorie van Toelichting maakten dat ook duidelijk: stakingen onder veenarbeiders in Drenthe, onder havenarbeiders in Delfzijl en onder landarbeiders. Daarom was in de wet een vorm van arbitrage voorzien. Er komen scheidsgerichten om te beslissen over arbeidsvoorwaarden in de aangewezen sectoren.

1281 Het was Cort van der Linden, nu leider van het kabinet, die als hoogleraar staatshuishoudkunde belasting definieerde als 'iedere bijdrage aan de algemene middelen verschuldigd, onafhankelijk van enigen bijzondere dienst der overheid' (geciteerd door Duindam (1995), p. 52-53).

1282 Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 207, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (23 oktober 1915).

1283 De term weergeld is van middeleeuwse oorsprong en duidt op de vergoeding aan (nabestaanden van) een slachtoffer (vergeleijk 'zoengeld'). De term is ook gebruikt voor de afkoopsom die de doopgezinden in de zestiende, de zeventiende en de achttiende eeuw betaalden voor vrijstelling van de schutterijplicht.

1284 Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen 4, Nota van Wijzingen (1 februari 1917).

1285 Kamerstukken, 1916-1917, II, Handelingen, 2043.

1286 Het idee van een weerbelasting dook weer op bij de discussie over de beperkingen van de vrijstelling, met name wegens broederdienst, in het najaar van 1937 in het Voorlopig Verslag van het wetsvoorstel waarmee het lotingstelsel werd afgeschaft. Het idee was om aan ongehuwden en hoofden van kleine gezinnen een weerbelasting te vragen kennelijk ter compensatie van drie zonen van één gezin die opgeroepen kunnen voor de eerste oefening (Kamerstukken, 1937-1938, II, Bijlagen Handelingen, 279, 5 (Voorlopig Verslag)(20 oktober 1937)). De regering liet in de Memorie van Antwoord het idee voor wat het was.

1287 Eindverslag Commissie Dienstplichtbeleid (1975), Interim-rapport IV, p. 22-25.

1288 Kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 373, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (12 april 1918).

Er werd voor de wettelijke regeling van de burgerlijke dienstplicht een beroep gedaan op de grondwet. Artikel 180 Grondwet 1887 luidt:

Alle Nederlanders daartoe in staat, zijn verplicht mede te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied.

En artikel 181 derde zin Grondwet 1887:

Zij [de wet] regelt ook de verplichtingen van hen, die niet tot de zee- of landmagt behooren, ten aanzien van 's Lands verdediging opgelegd kunnen worden.

Het wetsontwerp werd ingediend door het gehele kabinet-Cort van der Linden, maar de belangrijkste initiatiefnemers waren minister Posthuma van Landbouw, Nijverheid en Handel en minister De Jonge van Oorlog; de laatste werd daartoe aangespoord door opperbevelhebber Snijders¹²⁸⁹. Er werd in de Memorie van Toelichting ook verwezen naar gelijksoortige Britse en Noorse wetgeving. Ook in Duitsland bestond een *Hilfdienstgesetz*¹²⁹⁰.

Links Nederland en feministisch Nederland¹²⁹¹, beide meer gericht op stemrecht dan werkplicht, wezen de voorstellen radicaal af. Het is in de Tweede Kamer niet meer gekomen tot een behandeling; zelfs een Voorlopig Verslag is niet meer verschenen. De verkiezingen van 3 juli 1918 maakten een eind aan de discussie. Men mag zich afvragen of de regering met een wetsontwerp over een zo controversieel onderwerp drie maanden voor de verkiezingen wel een echte vuist wilde maken of alleen een politiek gebaar.

6.1.7. Het einde van de mobilisatie

Het formele einde van de Nederlandse mobilisatie kwam twee jaar na de wapenstilstand (die op 11 november 1918 om 5.00 uur in de wagon op het spoorwegemplacement in Compiègne¹²⁹² werd overeengekomen en zes uur later om 11.00 uur inging) bij KB van 9 november 1920 waarin de datum van 1 december 1920 werd genoemd.

Maar nog enkele dagen voor het afkondigen van de wapenstilstand, maar na het uitbreken van de munitie op de Harskamp (zie § 6.2.5) diende de regering twee wetsontwerpen in om de landweerplichtigen en de landstormplichtigen tot 1 juli 1919 in dienst te houden. Maar eind december 1918 werden beide wetsontwerpen weer ingetrokken¹²⁹³.

6.2. DE HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE TIJDENS VIER JAAR WACHTLOPEN

6.2.1. De nieuwe militaire strafwet lag klaar

a. *Tijd van oorlog als militair-strafrechtelijk begrip*

In het militaire strafrecht is het onderscheid 'tijd van vrede' en 'tijd van oorlog' van belang. Een aantal delicten wordt in oorlogstijd strenger bestraft dan in vredetijd.

De militair-strafrechtelijke termen 'tijd van oorlog' en 'tijd van vrede' dienen echter te worden onderscheiden van de administratiefrechtelijke termen 'staat van oorlog' en 'staat van beleg' uit de Oorlogswet 1899 (gebaseerd op artikel 197 Grondwet 1887); daarbij gaat het om de bestuurlijke verantwoordelijkheid van militaire autoriteiten ten opzichte van de burgerlijke autoriteiten.

1289 Klinkert (2008b), p. 15.

1290 Klinkert (2008b), p. 15.

1291 De Nederlandse voorvrouw van het feminisme dr. Aletta Jacobs heeft zich gedurende de Eerste Wereldoorlog niet uitgesproken over de dienstplicht (ook niet over de ongelijke verdeling van de dienstplichtlast over de seksen) en over het dienstweigeren. Zij was actief binnen de *International Woman Suffrage Alliance* en organiseerde in april 1915 in Den Haag een conferentie met als boodschap voor de toekomst 'geen vrede zonder vrouwenkiesrecht'. Er waren ook feministes van de eerste emancipatiegolf die meenden dat met vrouwenkiesrecht er geen oorlog uitgebroken zou zijn. De koppeling van de strijd voor vrouwenkiesrecht aan de strijd tegen de oorlog leverden de suffragettes de bijnaam 'peacettes' op (Bosch (2005), p. 540-550).

1292 In dezelfde wagon dwong Hitler op 22 juni 1940 de Fransen te capituleren.

1293 Wat betreft de landweer zie Kamerstukken, 1918-1919, II, Bijlagen Handelingen, 249, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van toelichting) en 4 (Bijlage)(8 november 1918 en Kamerstukken, 1918-1919, II, Bijlagen Handelingen, 249, 5 (Brief van de regering)(31 december 1918) en wat betreft de landstorm zie Kamerstukken, 1918-1919, II, Bijlagen Handelingen, 2509, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van toelichting), 4 (Bijlage) en 5 (Bijlage)(8 november 1918 en Kamerstukken, 1918-1919, II, Bijlagen Handelingen, 249, 6 (Brief van de regering)(31 december 1918).

‘Verklaring van oorlog’ is weer iets anders. Dat is een volkenrechtelijk begrip, gebaseerd op artikel 58 Grondwet 1887. Nederland was niet de oorlog verklaard en had ook niet de oorlog verklaard. Nederland had zich op 30 juli 1914 uitdrukkelijk neutraal verklaard.

Voor het commune strafrecht is van belang het eerste boek over de algemene bepalingen van het Wetboek van Strafrecht 1881-1885, waarin opgenomen artikel 87 Sr, dat luidde¹²⁹⁴:

Onder vijand wordt begrepen opstandelingen. Onder oorlog wordt begrepen burgeroorlog. Onder tijd van oorlog wordt begrepen de tijd waarin oorlog dreigende is. Tijd van oorlog wordt mede geacht te bestaan, zoodra de militie te land, hetzij ten deele door den Koning buitengewoon is bijeengeroepen en zoolang die buitengewoon onder de wapenen blijft.

Deze bepaling legt een relatie tussen het commune strafrecht en het administratief recht, waartoe de militietew gerekend mag worden¹²⁹⁵. Het militaire strafrecht, zoals dat op het punt van uitbreken van de Eerste Wereldoorlog van toepassing was en nog dateerde uit 1815, kende een bepaling zoals artikel 87 Sr niet. De algemene bepalingen uit het commune Wetboek van Strafrecht waren niet vanzelfsprekend en van rechtswege van toepassing op het materiële militaire strafrecht. Het militaire strafrecht was geen *lex specialis* van het commune strafrecht, de beide strafrechtssystemen stonden formeel los van elkaar, ongeacht het feit dat volgens het formele militaire strafrecht commune delicten begaan door militairen uitsluitend voor de militaire strafrechter gebracht mochten worden.

Bij ontbreken van een formele bepaling over het al dan niet bestaan van ‘tijd van oorlog’ ging de militaire strafrechter aldus niet uit van een formele positie, maar van feitelijke omstandigheden. Daarbij kan het gaan om feitelijke gevechtshandelingen, maar ook om vormen van militaire paraatheid gericht op directe oorlogsvoering. In die zin was er na de mobilisatie in militair-strafrechtelijke zin sprake van ‘tijd van oorlog’; daarmee werd feitelijk, doch niet formeel artikel 87 Sr gevolgd.

Er lag een betere formulering voor het begrip van tijd van oorlog klaar in het wel vastgestelde, maar niet ingevoerde Wetboek van Militair Strafrecht uit 1903. In artikel 71 werd omschreven, dat tijd van oorlog ook aanwezig geacht wordt in geval deelnemen aan een militaire expeditie, bestrijding van een vijandelijke macht, de handhaving van de onzijdigheid van de staat en inzet bij een oproerige beweging. De vermelding van de handhaving van de onzijdigheid van de staat is opgenomen op grond van ervaringen in België en Zwitserland tijdens de mobilisaties in die landen ten tijde van de Frans-Duitse oorlog van 1870¹²⁹⁶. Juist in de Eerste Wereldoorlog zou de omstandigheid van neutraliteitshandhaving goed van pas hebben kunnen komen. Het artikel 71 lag echter in de la.

b. Geen tijd voor de invoering?

Het blijft onduidelijk waarom gedurende de Eerste Wereldoorlog geen serieuze pogingen gedaan zijn om de klaar liggende militaire strafwetgeving in te voeren. Geen tijd? De juristen op het ministerie van Oorlog waren bezig met regelgeving over de militie, de landweer en de landstorm.

Of was het zo, dat men het risicovol achtte om het gemobiliseerde leger en in het bijzonder het kader te confronteren met (nog) meer nieuwe regels. Er was al heel wat tijd en energie in gestoken om op het bataljons- en regimentsniveau verlofregelingen, vrijstellingen en kostwinnersvergoedingen geregeld te krijgen. Het in te voeren militair straf- en tucht was op zichzelf niet strenger of minder streng dan het bestaande. Toch was er een gevaar, dat een al te strikte toepassing van nieuwe regels krampachtiger zou zijn dan het soepel toepassen van het oude en vertrouwde.

1294 Van toepassing was de oorspronkelijke formulering van het Wetboek van Strafrecht uit 1881-1886; artikel 87 is per 30 april 1951 gewijzigd (wet van 5 april 1951, Stb. 1951, 92).

1295 Toch geeft de inhoud van artikel 87 Sr, dat met de modernisering van het militair strafrecht per 1 januari 1923, ook van toepassing werd op het militaire strafrecht, nog problemen. Immers, het is aan de rechter om te beoordelen of – los van de bestuursrechtelijke ‘tijd van oorlog’ – er toch materieel sprake is van ‘tijd van oorlog’. Het woordje ‘mede’ in artikel 87 Sr geeft die ruimte. In een uitspraak van het HMG van 14 april 1953 (MRT 1953 (XLVI), 334) was het hoogste militaire rechtscollege van oordeel dat er feitelijk nog sprake was van zoveel vijandelijke bedreigingen, dat de ‘tijd van oorlog’ in strafrechtelijke zin nog aan de orde was. Dat had allerlei implicaties op het terrein van het militair straf- en tuchtrecht.

1296 Kamerstukken, 1896-1897, II, Bijlagen Handelingen, 195, 3 (Memorie van Toelichting)(24 april 1897) bij de oorspronkelijke als artikel 53 genummerde bepaling:

De ondervinding in België en Zwitserland in 1870 opgedaan, wijst op de noodzakelijkheid der gelijkstelling van dezen toestand met den tijd van oorlog. Het leger is dan bewapend en op voet van oorlog gebracht, ten einde de grenzen te beschermen en, bij schending daarvan onmiddellijk actief op te treden. Is er dan in deze omstandigheden misschien nog geen dreigend oorlogsgevaar in den zin van artikel 87 van het Wetboek van Strafrecht, de toestand kan toch ieder oogenblik dat karakter aannemen.

c. Een socialistisch alternatief

De gebrekkige uitvoering van het militair straf- en tuchtrecht, of wellicht beter gezegd, de uitvoering van het gebrekkige militair straf- en tuchtrecht tijdens de mobilisatie van honderdduizend dienstplichtigen was aanleiding om binnen socialistische kring alternatieven te formuleren.

De SDAP werd daarin gesterkt door de vele klachten die uit het leger ontvangen werden. Het SDAP-dagblad *Het Volk* publiceerde in de loop van de oorlog 1060 ingezonden brieven van soldaten over de toestand in het leger. Een-achtste (124) daarvan ging over de toepassing van het militair straf- en tuchtrecht, procentueel meer in de eerste jaren van de oorlog (19 klachten voor de vijf maanden van 1914, 42 voor 1915, 32 voor 1916, 19 voor 1917 en 13 voor 1918). En dat terwijl de redactie terughoudend was om brieven over (ten onrechte?) opgelegde straffen te publiceren, omdat zij niet in de indruk wilde wekken overtredingen van de regels te willen vergoelijken¹²⁹⁷.

Een paar voorbeelden uit de ingezonden brieven in *Het Volk*¹²⁹⁸:

- veertien dagen provoost voor het aaien van een meisje onder de kin;
- vier dagen kwartierarrest voor het verzenden van een verzoekschrift over een verlofregeling aan de minister (negen soldaten);
- acht dagen politiekamer voor te laat terugkomen van verlof (in verband het regelen van onderdak voor zijn echtgenote die met een huurschuld uit huis was gezet);
- veertien dagen provoost (met om de dag water en brood en om de dag in de boeien) wegens een opmerking over het scheldgedrag van het kader;
- veertien dagen politiekamer wegens het aantreffen van luizen in ter reparatie afgegeven borstrok;
- acht tot veertien dagen provoost wegens het weigeren van het betreden als verblijfplaats van een zeer vervuilde meelfabriek met brandgevaarlijke trappen (30 soldaten).

Er waren niet alleen veel bezwaren tegen de oplegging van de straffen, ook de ten uitvoer legging van de straffen leverde de nodige problemen op. De voorzieningen voor de toepassing van de detentiestraffen waren zwaar onder de maat: vochtige ruimten, geen daglicht en geen verse lucht, ongedierte. Er werden voor de provooststraffen ruimten gebruikt die daarvoor in het geheel niet geschikt waren: een combinatie van slecht improviseren en vergaande minachting door de militaire autoriteiten.

Een ander thema dat aanleiding was voor veel klachten, was de toepassing van collectieve straffen. Was de dader van een onaanvaardbare gebeurtenis niet te identificeren, dan werd de hele groep gepakt: bij vernielingen volgde een soldij-inhouding voor iedereen, bij misdragingen volgde een strafexercitie voor de hele compagnie.

En om de hele straf- of tuchtrechtprocedure te ontlopen werd het inhouden van verlof als een feitelijke sanctie gehanteerd. Of er werd iemand zo lang in de provoost vastgehouden dat hij zijn verlof niet meer kon opnemen. Pesterijen, machtsmisbruik, het werd allemaal toegepast op de gemobiliseerde soldaten, die geen enkele mogelijkheid hadden om hogerop een klacht in te dienen of bezwaar te maken. Minister Bosboom van Oorlog liet het op zijn beloop. Hij ontkende de situatie en hij wilde de legerleiding en het kader niet afvallen.

Militair vakbondsman Andries Michels (1880-1961)¹²⁹⁹ betoogde in het SDAP-blad *De Socialistische Gids* dat een structurele herziening van het militair straf- en tuchtrecht geboden was¹³⁰⁰. Vanuit de visie op een volksleger (zoals vastgelegd in het eerste partijprogramma uit 1896) zou de SDAP niet kunnen instemmen met een apart militair strafrecht:

Maar wanneer het geheele volk dient, het leger is dus een volksleger, waarbij de plicht om het land te verdedigen, dus als militair dienen, niemand ontgaat, is 'dienen' een gewone maatschappelijke plicht geworden, welks schending een misdrijf oplevert, dat best terecht kan worden door den gewonen rechter.

1297 Blom en Stelling (2004), p. 88.

1298 Blom en Stelling (2004), p. 101.

1299 Michels was als matroos in 1903 wegens 'anti-militaire eigenschappen' ontslagen, omdat hij zich solidair betoonde met de stakers van de spoorwegstaking. Hij nam in november 1918 een terughoudend standpunt in over de Troelstra-revolutie. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij voor de SDAP lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland en bleef dat tot in de Tweede Wereldoorlog (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging, (1986-2003), deel 8, p. 162-168).

1300 Michels (1918), geciteerd door Blom en Stelling (2004), p. 664-665.

Dat is dus helemaal de benadering van de *citoyen-soldat*. Militairen voor de commune strafrechter behoefden naar de opvatting van Michels helemaal geen probleem te zijn voor een defensief ingesteld leger, dat opereert binnen de landsgrenzen. Hij formuleerde het volgende eisenpakket:

- een wettelijk geregelde rechtspositie van alle militairen;
- afschaffing van militaire krijgsraden in tijd van vrede en strafbaarstelling van militaire delicten in het gewone Wetboek van Strafrecht;
- naast bevelvoerende officieren, strafopleggers, komt een tuchtraad, bestaande uit vertegenwoordigers van alle rangen, om eventuele vergrijpen tegen de tucht te onderzoeken;
- evenals bij het strafrecht gaat de tuchtstraf niet in, vóórdat in de laatste instantie beslist is.

In zijn betoog voor een volksleger inclusief passend strafrecht kritiseerde Michels de Franse socialist Jean Jaurès (vermoord vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog), die zijn boek *L'année nouvelle* uit 1910 geen aandacht had besteed aan het militaire strafrecht. Michels verkeerde in de veronderstelling dat er in Frankrijk geen afzonderlijk militair strafrecht functioneerde. Dat is niet juist: sinds 1857 was de *Code Justice militaire pour l'année de terre* van toepassing als vervanging en aanvulling op wetgeving uit de tijd van de Franse Revolutie¹³⁰¹.

6.2.2. De mobilisatieclubs en de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen

De last van de mobilisatie drukte zwaar op de bevolking, op de militairen zelf en op hun familieleden. Er was een beperkte kostwinnersvergoeding. De regeling van de verloven was continu inzet van ruzie tussen opperbevelhebber en kabinet, inzet van debat tussen kabinet en kamer en inzet van actie van soldaten. Daarnaast speelden de oncomfortabele omstandigheden van de militairen¹³⁰², de ledigheid van het wachtlo-

1301 Vóór deze codificatie moest een Franse militaire rechter een groot aantal afzonderlijke militaire strafwetten toepassen, 87 volgens de ene telling en zelfs 201 volgens een andere (Van Engen (1903), p. 60-61).

1302 De slechte huisvesting werd na de oorlog nog de inzet voor een juridische procedure waarbij een dienstplichtig soldaat claimde dat hij door legering in vochtige tenten ernstig reumatisch was geworden. Zijn klachten werden als gekanker afgedaan: de huisvesting werd niet verbeterd en hij moest zware marsen afleggen. Na afloop van zijn dienstplicht verergerden zijn klachten verergeren de klachten en werd hij invalide. Het gerechtshof stelde dat de rechter niet mag oordelen of de staat tekort geschoten is in zijn publiekrechtelijke taak van instandhouding van een leger en wees de vordering af. In cassatie stelde de soldaat dat de staat zijn subjectief recht op leven en gezondheid had veronachtzaamd. De Hoge Raad stelde dat de staat de macht voortvloeiend uit het dienstverband moet uitoefenen in het belang van de landsverdediging. Daarbij eist deze overheidsstaak een ruime mate van vrijheid van handelen naar goedgevallen, speciaal in geval een mobilisatie. De rechter mag niet oordelen of de overheid de belangen der manschappen op juiste wijze heeft afgewogen tegenover ander belangen. Slechts indien de invaliditeit een gevolg zou zijn van een gedragslijn, die redelijkerwijze niet meer te beschouwen is als resultaat van een afweging van de verschillende belangen, maar die kennelijk misbruik van bevoegdheid oplevert, zou er sprake zijn van een onrechtmatige inbreuk op een subjectief recht om geen lichamelijk letsel te ondergaan en tevens van een schending van de rechtsplicht, neergelegd in artikel 308 Sr (veroorzaken van lichamelijk letsel, dat leidt tot arbeidsongeschiktheid). Van een dergelijk misbruik is niet gebleken (HR 13 november 1936, NJ 1937, 2, arrest-dienstplichtige De Boer).

Er is geen sprake van een onrechtmatige overheidsdaad. De overheid handelde binnen de eigen bevoegdheden. Van een onrechtmatige overheidsdaad zou pas sprake kunnen zijn als het overheidsoptreden een strafbare gedraging oplevert, in dit geval culpose toebrenging van letsel. In het arrest werd de causaliteit (vochtige legering leidt tot reuma) niet ter discussie gesteld. Ook werd er geen aansprakelijkheid aanvaard voor de overheid als 'werkgever' van zijn dienstplichtigen.

In een andere, eerdere zaak was door de Hoge Raad vastgesteld, dat als de staat handelingen verrichtte, die door hun aard niet noodzakelijkerwijs door de staat verricht behoeven te worden, er wel van aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad sprake kan zijn. Het betrof het geval een dienstplichtig soldaat die als militair-wielrijder bij een motorongeluk zijn been brak en vanwege de staat (door legerartsen) 'zorgeloos en onoordeelkundig' was behandeld, waardoor er blijvende invaliditeit ontstond. De staat meende dat door deze dienstplichtige een pensioen op basis van de Pensioenwet voor de Landmacht 1902 toe te kennen verdere aansprakelijkheid niet aan de orde was. De Hoge Raad oordeelde, dat de staat door een pensioen toe te kennen niet ontheven is van iedere verantwoordelijkheid voor onrechtmatige handelingen door de staat jegens militairen begaan. De Hoge Raad overwoog 'dat nu de staat, zich belastende met den militairen geneeskundige dienst, daarmede moge beoogen de belangen der landsverdediging te dienen en het in zooverre dus zijn bedoeling moge zijn, zijn publiekrechtelijke taak naar behoren te vervullen, maar dat dit niet wegneemt, dat hij, aldus doende en een bemoeiing aanvaardende, welken naar haren aard niet noodzakelijkerwijze van den staat behoeft uit te gaan, in elk geval op één lijn staat met ieder die bijzonder persoon, die de geneeskundige verzorging van een ander vrijwillig op zich neemt en dat hij dan ook voor daarbij gepleegde nalatigheid, evenals die bijzondere persoon, jegens den daardoor benadeelde, op gronden ontleend aan het privaatrecht, aansprakelijk is' (HR 9 november 1917, Weekblad van het Recht 10197, arrest-dienstplichtige Van Bommel).

Deze beide arresten zijn overigens zowel van belang voor het leerstuk van de onrechtmatige overheidsdaad als voor de ontwikkeling van het dienstplichtrecht.

pen, de autoritaire bevelsverhoudingen en lage soldij een cruciale rol. Al deze factoren waren aanleiding voor veel onvrede en onrust. De soldaten gingen zich organiseren in 'mobilisatieclubs' om voor hun eigen belangen op te komen. De mobilisatieclubs waren opgezet vanuit sociaal-democratische organisaties en vanuit de syndicalistische en anarchistische bewegingen, meestal in concurrentie en soms in samenwerking. De concrete belangenbehartiging was het primaire doel van deze verenigingen. Ook ontspannings- en educatieactiviteiten behoorden tot de werkzaamheden van deze verenigingen: muziek- en toneelvoorstellingen, cursussen over maatschappelijke onderwerpen. Die educatieve en recreatieve bijeenkomsten oogden neutraler. De linkse soldaten actief binnen deze mobilisatieclubs streden 'niet voor god en niet voor het vaderland'¹³⁰³ maar voor hun eigen belangen. Linkse organisaties buiten het leger hadden daarbij meer bewegingsvrijheid. Tilburg en Leiden, beide steden met garnizoenen én textielindustrie, waren in de ogen van de militaire en burgerlijke autoriteiten in het bijzonder 'broeiesten' van deze linkse 'agitatie'. Deze clubs werden tot op zekere hoogte getolereerd door de legerleiding, maar ook wel bestreden. Overplaatsing van soldaten aan wie een leidende rol werd toegeschreven en het tot verboden plaats verklaren van de vergaderlokalen werden voor de hand liggende repressiemaatregelen van de militaire autoriteiten. De uiterst linkse organisaties met een anarchistische, communistische en christen-socialistische achtergrond hadden het in het algemeen moeilijker dan de clubs met een sociaal-democratische achtergrond. De SDAP was partij bij de politieke godsvrede en had voor de oorlogskredieten gestemd. Uit deze sociaal-democratische mobilisatieclubs ontstond uiteindelijk in 1918 de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen. Eerder waren er al lokale mobilisatieclubs per divisie gaan samenwerken, in 1915 al binnen de Vierde Divisie, die vanuit de reservepositie naar de zuidelijke provincies was gedirigeerd. Die samenwerking per divisie was mede noodzakelijk vanwege de veelvuldige overplaatsingen (binnen een divisie). In 1916 ontstond een Vereniging van Sociaal-Democratische Mobilisatieclubs (VSDMC).

Concrete belangenbehartiging in zin van vakbondswerk was de doelstelling van deze soldatenorganisatie. Men bleef weg van politieke onderwerpen en pacifistische thema's¹³⁰⁴. Het programma van de Bond van Dienstplichtigen bevatte in 1918 de volgende tien eisen:

1. Onmiddellijke demobilisatie plus een vergoeding voor gedemobiliseerden die geen werk zouden kunnen vinden;
2. Regeling der vergoeding voor de gezinnen, zoodanig dat het gezin behoorlijk kan bestaan; de uitkering wordt berekend naar het standaardloon door de vakverenigingen bewerkstelligd;
3. Algehele wijziging van het strafstelsel inclusief verbetering van de arrestantenlokalen, veroordelingen tot vrijheidsstraffen niet door één commandant, de mogelijkheid van hoger beroep en de opschorting van de strafuitvoering gedurende het hoger beroep. Soldaten zouden vertegenwoordigd moeten zijn in de krijgsraden. Afschaffing van de militaire rechtspraak in vrede en tijd;
4. Meer zorg voor de materiële behandeling (kazemering, voeding) met medezeggenschap voor vertrouwensmannen door en uit de troep;
5. Afschaffing van de groetplicht;
6. Oprichting van bataljonsraden met vertrouwensmannen door de troep gekozen voor het toezicht op keukens en kantine;
7. Grondige verbetering van de regelingen omtrent de militaire dienst;
8. Een betere verlofregeling: iedere soldaat een volle week per maand;
9. Vrijheid van vereniging, vergadering, drukpers en meningsuiting;
10. Bij demobilisatie vrij gebruik en vol bezit van schoeisel en onderkleding.

Heel veel heeft de Bond van Dienstplichtigen niet bereikt. Er was weinig bereidheid bij de legerleiding om serieus naar de gewone soldaten te luisteren, zeker als de geluiden uit de linkse hoek kwamen. Op politiek niveau lag dat een klein beetje beter, omdat de SDAP via de pacificatie steun gaf aan het kabinetsbeleid. Maar de minister liet veel over aan zijn opperbevelhebber en diens generaals.

6.2.3. Soldaten weigeren te schieten tijdens het Aardappeloproer juli 1917

Omdat Nederland zowel Duitsland als Engeland te vriend moest houden, werden bijvoorbeeld aan beide partijen evenveel aardappelen geleverd. Uit Duitsland kwamen er voor deze aardappelen steenkolen retour. Engeland stond toe graan en veevoer over zee in te voeren. Door dit alles ontstond een groot tekort aan aardappelen voor binnenlandse consumptie. Dat leidde in juni 1917 tot grote onrust en tot 'roof' van dit

¹³⁰³ Naar de titel van het dubbelproefschrift van Blom en Stelling (2004).

¹³⁰⁴ Blom en Stelling (2004), p. 388-389.

volksvoedsel uit voor export gereedliggende voorraden in Rotterdam en uiteindelijk begin juli 1917 tot het Aardappeloproer in Amsterdam. Het leger werd ingezet om het oproer te bestrijden. Daarbij werd geschoten. Er vielen tien dodelijke slachtoffers en ruim honderd gewonden. Er waren heel wat soldaten die weigerden te schieten en onderdak vonden in een café¹³⁰⁵. De sociaal-democratische Johannes Zacharias Kerkhoff (1898-1974) had daarbij tegen zijn meerdere geroepen: 'je oude moeder, wat denk je eigenlijk'. Het waren de sociaal-democraten die door het Aardappeloproer en de bestrijding daarvan in een spagaat terecht kwamen: in Amsterdam zat de SDAP in het stadsbestuur en voelde zich gedwongen het optreden van politie en leger goed te keuren. Dat was koren op de molen van de revolutionaire socialisten, die later dat jaar nog steun ontdeenden aan de Oktoberrevolutie van Lenin c.s. in Rusland.

Van het Aardappeloproer medio 1917 kwam het in april 1918 in verschillende plaatsen tot een Broodoproer, toen met Pasen het broodrantsoen van regeringswege werd verminderd.

6.2.4. Onvrede en onrust

De situatie in het Nederlandse leger op wacht om de neutraliteit te garanderen was over het algemeen tamelijk deplorabel. Zo efficiënt als de manschappen waren opgekomen in de eerste dagen van augustus 1914, zo onvoldoende waren de materiële omstandigheden waarin zij terecht gekomen waren: in fysieke zin op het terrein van huisvesting en voeding, in organisatorische zin door een schreeuwend gebrek aan deskundig en ervaren kader. Er was een groot tekort aan officieren en onderofficieren. Zodra de spanning en dreiging van de eerste maanden waren weggeëb, begon de verveling en onvrede toe te nemen, soms tot een explosief niveau. Er hoefde maar 'dit' te gebeuren, of de vlam kon in de pan slaan. Het kader was niet te beroerd door wisselende opdrachten, tegenstrijdige bevelen en nieuwe maatregelen daaraan mee te werken.

Zo moeten er talloze aanvaringen en confrontaties geweest zijn, meestal op kleine schaal. Er heeft zich ook een aantal grotere conflicten voorgedaan, die door de legerleiding werden gekwalificeerd als onrust, om de termen oproer en mouterij te vermijden (wat deze ongeregeldeheden in militair-strafrechtelijke zin wel waren).

Bij vormen van collectieve onvrede draaide het steeds om dezelfde zaken, vooral huisvesting en verlofregelingen. Daarbij werd door de arrestatie van betogende of vernielende militairen olie op het vuur gegooid. Na de oorspronkelijke klachten werd de vrijlating van de gearresteerde maten een nieuwe eis. Ruim twintig ongeregeldeheden zijn gerapporteerd¹³⁰⁶.

- Utrecht, maart 1915, onrust naar aanleiding van een verwonding van een arrestant;
- Boskoop, juni 1915, onvrede onder 1.400 militairen over huisvesting, later ook over de strenge straffen, vernielingen in noodloods;
- Apeldoorn en Amhem, juni-juli 1915:
  - grieven onder landweermannen over huisvesting in tentenkampen (in plaats van inkwartiering bij burgers), over de vergoeding van verlofdagen, over te weinig tijd bij verplaatsingen, over gedwongen winkelering: vernieling en brandstichting van noodhuisvesting;
  - grieven van miliciens over huisvesting in een oude papierfabriek: vernielingen en brandstichting,
  - nieuwe onvrede over het arresteren van een aantal soldaten en over strafexercities: demonstraties en vechtpartijen;
  - klachten over onzinnelijke strozakken: luidruchtig gedrag;
  - onrust over arrestaties van (dronken) soldaten: bedreiging van onderofficieren;
- Rilland, juli 1915, klachten over huisvesting in een schuur vol ratten en vlooiën: collectieve weigering in de schuur te gaan slapen;
- Tilburg, augustus 1915, onvrede over huisvesting, verlofregeling (met name voor dienstplichtigen afkomstig uit de noordelijke provincies) en uitvoering van diensten: protestvergaderingen en demonstraties (uiteengejaagd door de gemeentepolitie);
- Oldebroek, augustus 1915, klachten over lange wachtdiensten: optochten van groepen militairen (niet uitgerust met geweren, maar met knuppels);
- Vlissingen, augustus 1915, klachten over verlofregelingen (met name voor dienstplichtigen uit de noordelijke provincies): scheldpartijen en vernielingen;
- Maastricht, juni 1916, klachten over verlofregelingen (met name voor dienstplichtigen uit West-Friesland): ongeregeldeheden op het marktplein;

¹³⁰⁵ Algemeen Handelsblad, 3 juli 1917, geciteerd door Den Hertog (2007), p. 831-832.

¹³⁰⁶ Deze lijst is samengesteld op basis van het meer gedetailleerde overzicht van Blom en Stelling (2004), p. 188-210.

- Weert, februari 1916, klachten over huisvesting in oude meelfabriek en arrestatie van een protesterende militair: gewapende betoging;
- Leiden, april 1918, klachten over intrekken van verlof (wegens internationale spanning): weigering uit te rukken, ongeoorloofd verlaten van de troep;
- De Harskamp, april 1918, klachten over intrekken van verlof (wegens internationale spanning);
- Den Helder, april 1918, klachten over intrekken van verlof (wegens internationale spanning);
- De Hembrug, april-mei 1918, onvrede over slechte arbeidsomstandigheden en –voorwaarden;
- Utrecht, mei 1918, onvrede over slecht en te weinig eten.

Bij verschillende ongeregeldeheden die zich ook buiten de kazernes en kampementen voordeden, kregen de militairen steun van burgers.

6.2.5. Muiterij op de Harskamp oktober 1918

a. Geen demobilisatie leidt tot demoralisatie

De onrust culmineerde in het najaar 1918 toen het einde van de oorlog in zicht kwam, maar nog niet tot demobilisatie was besloten. Integendeel, het instorten van het Duitse front was voor opperbevelhebber Snijders reden om op 22 oktober 1918 de verlofregelingen in te trekken¹³⁰⁷. Op de Harskamp op de Veluwe, waar 1.500 soldaten waaronder veel Groningers en Drenten waren gelegerd, vonden op vrijdag 25 oktober 1918 en zaterdag 26 oktober 1918 relletjes plaats en werden de kantine en enige barakken in brand gestoken. De onrust begon toen er op vrijdagavond na een lange mars van 25 kilometer bij terugkeer niet genoeg te eten was. In het rapport van de onderzoekscommissie staat het zo:

Vrijdag half zes bleek op de legerplaats een luidruchtigen stemming te heerschen, zich uitende in luidkeels zingen door min of meer groote troepen. Dit is later overgegaan in het met stenen werpen naar de bureaulokalen der barakken en naar elektrische lampen. De regimentscommandant, de hoofd- en andere officieren, die juist aan tafel zouden gaan, hebben zich toen naar de barakken begeven, zich tusschen de troepen bewogen en met de manschappen gesproken. Waar zij zich vertoonden, maakten de soldaten vrij baan en brachten het saluut, doch schoolden weer klompsgewijze samen, wanneer de officieren voorbij waren. Op sommige plaatsen werden zij, wanneer zij gepasseerd waren, met steenen geworpen, waarbij o.a. een kapitein en een luitenant aan het hoofd zijn verwond¹³⁰⁸.

Later, toen het stenengooien door ging, loste een luitenant een schot zonder iemand te verwonden. In de loop van de avond keerde de rust weer. Op zaterdagmiddag 26 oktober 1918 om half drie – het tijdstip waarop normaal gesproken het weekendverlof zou zijn ingegaan – ontstond nieuwe onrust. De socialistische krant *Het Volk* beschreef het als volgt:

De maatregel van het intrekken van alle verloven zou nu voor het eerst weer in al zijn hardheid worden gevoeld. Al spoedig uitte de ontstemming daarover zich in het werpen met steenen. Er werd gegooid met groote kiezelstenen, maar ook met klinkers, die uit de randbestrating, die in de loodsen aangebracht is, waren gehaald. Van alle barakken werden de ruiten ingeworpen en toen ook nu weer de officieren buiten kwamen, werden zij met een regen van steenen en luid gejoel ontvangen¹³⁰⁹.

Omstreeks 16 uur bestormden, vernielden en plunderden – zo schrijven Blom en Stelling – de soldaten de kantine. Sterke drank, die hier overigens illegaal aanwezig was, werd gestolen en opgedronken. Vervolgens staken zij de leeggeroofde kantine in brand¹³¹⁰. Uit het verslag van de onderzoekscommissie:

Het geheele kamp was nu in rep en roer. Weldra sloeg de vlam uit verschillende barakken, drie van het Iste en een van het IIde bataljon, die tot den grond toe afbrandden, waarbij de zich daarin bevindende patronen ontploften¹³¹¹.

Dit geknal werd door sommigen geïnterpreteerd als een vuurgevecht tussen soldaten en officieren. Er ontstond kortsluiting, de generator werd uitgeschakeld en het licht viel uit. Intussen waren veel officieren en

1307 Scheffer (1971), p. 22.

1308 geciteerd door Blom en Stelling (2004), p. 211.

1309 geciteerd door Blom en Stelling (2004), p. 212.

1310 Blom en Stelling (2004), p. 212.

1311 geciteerd door Blom en Stelling (2004), p. 212.

soldaten het kamp ontvlucht. Om half zeven waren de officieren, geholpen door een aantal vrijwilligers, de situatie weer meester. Er arriveerden (te laat) nieuwe troepen uit Ede en Milligen (bij Apeldoorn). De ontvluchte soldaten werden naar de Harskamp teruggebracht. Er volgde voor deze muiters, afkomstig uit het Noorden, een strafoverplaatsing naar Brabant, dus nog verder van huis.

b. Ook in andere legerplaatsen

Er waren ook berichten van onrust uit Zwolle (maandag 28 oktober 1918), Vlissingen (dinsdag 22 oktober 1918 en maandag 28 oktober 1918), Amersfoort (dinsdag 29 en woensdag 30 oktober 1918), Geertruidenberg (woensdag 30 oktober 1918), Hellevoetsluis (30 en 31 oktober 1918).

c. Twee onderzoeken

Generaal Snijders benoemde al op zondag 27 oktober 1918 een uit louter hoge officieren bestaande onderzoekscommissie die uitdrukkelijk alleen de munitierij op De Harskamp moest onderzoeken; deze commissie rapporteerde aan de opperbevelhebber op zaterdag 2 november 1918.

De regering besloot op vrijdag 1 november 1918 om een bredere onderzoekscommissie in te stellen, die niet alleen naar de rellen op De Harskamp, maar naar de onrust in de krijgsmacht in het algemeen moest kijken. Deze commissie bestond uit vier officieren, een veldprediker en zes burgers. Voorzitter van de commissie werd oud-minister van Oorlog De Jonge, een geharnast tegenstander van Snijders. Dit besluit was voor opperbevelhebber Snijders aanleiding om met onmiddellijke ingang ontslag te nemen; niet de reden. Het was de laatste druppel in het de hele oorlog voortdurend conflict tussen regering en opperbevelhebber. Wellicht heeft ook nog meegespeeld dat, zodra de oorlog was afgelopen, Snijders geen opperbevelhebber meer kon zijn, omdat Nederland een dergelijke functie alleen in tijden van (dreigende) oorlog kent.

De ‘militaire’ onderzoekscommissie geeft als oorzaken van de munitierij aan: gebrek aan discipline, geïsoleerde ligging, uitbuiting door de kantinebeheerder (die als een OW-er = oorlogswinstmaker werd beschouwd), onderontwikkeling van de soldaten (afkomstig van het Drentse platteland), ontbreken van vertrouwen en onbekendheid tussen officieren en soldaten (onder meer door de vele overplaatsingen), het gebruik van De Harskamp als een (informeel) strafkamp¹³¹².

d. De oorlog nu echt afgelopen

Minister Alting van Geusau, die op 9 september 1918 als lid van het kabinet Ruijs de Beerenbrouck¹³¹³ minister De Jonge was opgevolgd, nam (overhaast?) allerlei maatregelen met betrekking tot het vernieuwen van de verlofmogelijkheden, het opheffen van trainingsdepots (22.000 man konden direct naar huis), het stopzetten van wapen- en munitieproductie en van werkzaamheden aan de vestingen (nog meer mensen naar huis). Tot een volledige demobilisatie kwam het nog niet.

Op zondag 10 november 1918 stond de Duitse keizer Wilhelm II op het stationnetje van Eijsden in Limburg, op de zoek naar een toevluchtsoord na de verloren oorlog; hij was met 9 auto's vanuit het keizerlijk hoofdkwartier in Spa naar Nederland gereisd. In de komst van Duitse Keizer was de Nederlandse regering misschien niet formeel gemoeid; er waren kringen rond het hof van Wilhelmina (die overigens een hekel had aan Wilhelm II) die op de hoogte waren en het in ieder geval niet hebben verhinderd. Integendeel? Is Wilhelm door Nederland min of meer uitgenodigd? Door ministers, door Wilhelmina, door hoffunctionarissen (waaronder generaal bd Van Heutsz die de keizer op 8 november 1918 in het legerhoofdkwartier in het Belgische Spa bezocht¹³¹⁴), door diplomaten? Een wrange bijzonderheid was dat Wilhelm II als een van zijn vele nevenitels ook die van Prins van Oranje droeg¹³¹⁵. Ondanks de oproep daartoe in artikel 227 van

1312 Moeyes (2006), p. 298.

1313 Het confessionele kabinet met als eerste katholieke minister-president Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1926) trad aan na verkiezingen van 3 juli 1918, de eerste gebaseerd op algemeen kiesrecht (voor mannen) en de evenredige vertegenwoordiging. Dat leverde een versterking van de confessionele partijen (RKSP, CHU en ARP) en introductie van kleine (linkse) partijen op. Ruijs, nog maar een paar maanden gouverneur van Limburg waar hij zijn zieke vader was opgevolgd, werd minister-president, omdat de echte RKSP-leider mgr. Nolens als priester (en dus onderhorig aan ‘Rome’) niet aanvaardbaar was in die publieke functie. Zie Verhagen (1952) en Verhagen (2015).

1314 Van Lith (2008), p. 227.

1315 Koningin Wilhelmina heeft Wilhelm II tijdens zijn ballingschap in Nederland nooit willen ontmoeten. Er waren op het eind van de jaren dertig wel contacten met prins Bernard en prinses Juliana. Wilhelm II was minder afkerig van Wilhelmina. Hij heeft in 1898 ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina als koningin een in 1866 opgericht regiment lichte cavalerie omgedoopt in *Preußisches Husaren-Regiment Königin Wilhelmina der Niederlanden (Hannoversches) nr 15*; dit regiment is in 1919 ontbonden.

het Verdrag van Versailles van 28 juni 1919 is Wilhelm II door de Nederlandse regering nooit uitgeleverd aan de geallieerden, maar dat gold ook voor anderen die na de Eerste Wereldoorlog naar Nederland vluchtten¹³¹⁶.

e. De revolutie van Troelstra

De in brand gestoken legerbarakken, een ontslagen opperbevelhebber, de Duitse keizer op de vlucht, de Spartacus-opstand van de Duitse communisten, in dit alles zag SDAP-voorman Pieter Jelle Troelstra tekenen dat de revolutie in Nederland op uitbreken stond¹³¹⁷. Op woensdag 12 november 1918 riep Troelstra de revolutie uit in de Tweede Kamer, niet bij voorbaat de plek waar revoluties losbarstten. Er was onrust in Rotterdam, waar burgemeester Alfred Zimmerman (1869-1939) met de socialisten overlegde over een soepele overgang naar een nieuw bewind. Dezelfde dag kwam het tot een oproer rond de grote kazernes aan de Sarphatistraat in Amsterdam. Daarbij was ook een Amsterdamse Soldaten- en Arbeidersraad betrokken. Er vielen vijf doden en achttien gewonden door vuur dat uit de kazernes kwam. In eigen kring kreeg Troelstra weinig steun. Ook niet van de Bond van Dienstplichtigen die ook lid was van de 'rooie familie': de soldatenvakbond wilde vooral demobilisatie op korte termijn¹³¹⁸.

In reactie op de sfeer van onrust en revolutie werd op 13 november 1918 de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL) opgericht op initiatief van een aantal rechts georiënteerden personen als H.H.A. Gybland Osterhoff en F.C. Gerretson¹³¹⁹ onder goedkeuring van het rabiater ARP-kamerlid Lodewijk Duymaer van Twist (1861-1965). Deze oprichting werd op 15 november 1918 (LO B no 366) van overheidswege gesanctioneerd. Tot de BVL traden vooral gezagsgetrouwe afgezwaaide militieplichtigen toe.

Op maandag 18 november 1918 werd een 'spontane' aanhankelijkheidsmanifestatie op het Malieveld in Den Haag georganiseerd, waarbij de koets van koningin en kroonprinses getrokken werd door Oranjeklanten. Uit de provincies Friesland, Noord-Brabant en Limburg kwamen eenheden van de pas gevormde BVL.

De door Troelstra uitgeroepen revolutie was voorbij voordat die begonnen was: de historische vergissing van Troelstra, waar hij eigenlijk ook niet meer over heen gekomen is.

De Vrijwillige Landstorm (bedoeld als algemene ondersteuning van krijgsmachtstaken) en de daaruit ontstane Bijzondere Vrijwillige Landstorm (in het algemeen bedoeld voor de gewapende ondersteuning van handhaving van het gezag en beteugelen van oproer) zijn formeel onderdeel van de landmacht. De loyaliteit aan het gezag van deze bijzondere landstormers was een punt van grote aandacht.

Naast de landelijke georganiseerde gewapende landstorm kwamen er in verschillende plaatsen Burgerwachten tot stand, onderhorig aan de burgemeester en tot steun van de lokale politie.

1316 Zo vluchtte na de wapenstilstand van 11 november 1918 een aantal Belgische deserteurs naar Nederland. Het waren Vlaamse activistische soldaten die rond 1 mei 1918 vanuit de Westhoek door de frontlinie naar het bezette Vlaanderen waren gegaan. Zij waren actief in de Frontbeweging, een clandestiene organisatie van Vlaamse soldaten aan de IJzerlinie opgericht in de zomer van 1917. Zij staken naar de vijandelijke linies over, om de wantoestanden waaronder de Vlaamse soldaten in het Belgische leger te lijden hadden, bekend te maken in met name het Vlaamse deel van het bezette gedeelte van het land. Zij werden de 'sublieme deserteurs' genoemd.

Onder hen ook Karel de Schaepdrijver (1892-1970), geboortig uit Temse. Na zijn tocht door de linies is Karel de Schaepdrijver tussen mei 1918 en november 1918 heel actief geweest met brochures en spreekbeurten (onder goedkeurend toezicht van de Duitsers). Hij beschreef samen Jules Charpentier (1893-1982) in de brochure 'Vlaanderens weezang aan den IJzer' de deplorabele situatie van de Vlaamse soldaten in de geallieerde loopgraven.

Karel de Schaepdrijver vluchtte in november 1918 naar Nederland en werd op 24 april 1922 in België bij verstek ter dood veroordeeld. Hij viel, omdat hij bij verstek ter dood veroordeeld was wegens overlopen, niet binnen de termen van de amnestieregelingen, de 'uitdovingswet' van 1929 en de amnestiewet van 1937. Vanaf 1924 was De Schaepdrijver leraar Frans (en dat voor een actieve flamingant!) aan het Gymnasium Augustinianum in Eindhoven. In 1938 promoveerde hij in Amsterdam op de filosoof Taine. Hij ging in 1964 op 70-jarige leeftijd met pensioen (zie uitvoerig Vanacker (2004) en Vanacker (2009), zie ook Eindhovens Dagblad, 30 augustus 2014).

Van een uitlevering is nooit gekomen, ook omdat in het uitleveringsverdrag tussen Nederland en België van 16 januari 1877 in artikel 6 politieke delicten uitzonderde. Dit verdrag heeft ook een rol gespeeld toen na de Tweede Wereldoorlog Indië-deserteurs naar België vluchtten (zie § 9.3.1.d).

1317 zie uitvoerig Scheffer (1971).

1318 In de Tweede Kamer zei 'soldatenvader' SDAP-kamerlid Klaas ter Laan op 12 november 1918: 'De Bond van Dienstplichtigen is niet een vakvereniging van militairen, maar een bond van burgers, die toeval een tijd lang den wapenrol dragen' (Kamerstukken, 1918-1919, II, Handelingen, 337, 12 november 1918). Een pleidooi dus voor de *atoyens-soldats*.

1319 H.H.A. Gybland Osterhoff (1887-1937) en F.C. Gerretson (1884-1958) waren op dat moment privésecretarissen van Colijn in zijn functie van directeur van de Bataafsche Petroleummaatschappij. Gerretson werd later hoogleraar Indische Geschiedenis aan de universiteit van Utrecht ('de oliefaculteit') en publiceerde poëzie onder het pseudoniem Geerten Gossaert.

Op 22 mei 1919 werd een en ander nog eens goed geregeld bij het Besluit van de Minister van Oorlog die een Comité tot Bevordering van de toetreding tot de Vrijwillige Landstorm erkende, dat onder de naam Nationale Landstormcommissie onder voorzitterschap van Duymaer van Twist zich bemoeide met de organisatie van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm, meer dus dan een comité van aanbeveling¹³²⁰.

6.2.6. Een collectieve gratieregeling voor militaire delicten in 1919

De Eerste Wereldoorlog was militair-strafrechtelijk gezien pas echt afgelopen, toe er bij KB van 4 november 1919 (Stb. 1919, 649) een collectief gratie werd verleend voor alle veroordeelden voor militaire delicten, begaan in de periode van 31 juli 1914 tot 1 juli 1919.

In de regeling werd een lijst met militaire delicten opgenomen van delicten en van maximumstraffen tot waartoe een militair onherroepelijk was veroordeeld, variërend van twee weken tot vier maanden; dit betreft dus niet de strafmaxima uit de wet, maar de feitelijk opgelegde straf. De gratieverlening werd collectief verleend aan veroordeelde militairen, voorover zij hun gevangenisstraf nog (gedeeltelijk) moesten ondergaan. Er was dus ook geen individueel gratieverzoek nodig¹³²¹.

Dienstweigeraars bleven buiten deze amnestieregeling, omdat zij werden aangemerkt als deserteurs en in meeste gevallen een gevangenisstraf van meer dan drie maanden hadden gekregen.

Het is niet duidelijk hoeveel militairen van deze regeling hebben geprofiteerd. De regeling kwam in november 1919 tot stand; het valt aan te nemen dat de meeste korte gevangenisstraffen al uitgezeten waren.

6.3. DE EERSTE REGELING VOOR DIENSTWEIGERAARS

6.3.1. Dienstweigeren in de praktijk

Terwijl er vóór de Eerste Wereldoorlog zich al enige tientallen dienstweigeraars gemanifesteerd hadden, was er bij de massale mobilisatie geen wettelijke voorziening voor gewetensbezwaren. Het kon niet anders dan dat de grote aantallen soldaten aan de ene kant en de (verre) oorlogstaferelen en gewelddadigheden en de (nabije) dreigingen en gevaren anderzijds zouden leiden tot meer jonge mensen die daarmee principiële moeilijkheden hadden. Voorspelbaar was dus dat er meer dienstweigeraars zouden komen. Ook daarop was de legerleiding niet voorbereid. Men vertrouwde op een effectieve en afschrikwekkende werking van het aloude militaire strafrecht.

Onder de vele dienstweigeraars waren er enige bekende ‘gevallen’:

a. Henk Eikeboom

Al tijdens zijn opleiding als onderwijzer was Henk Eikeboom (1898-1945)¹³²² in de ban geraakt van het anarchisme van Domela Nieuwenhuis. Vooral de antimilitaristische component daarvan, belichaamd in de Internationale Anti-Militaristische Vereniging met haar tijdschrift ‘De Wapens Neder’, sprak hem aan. Toen hij in 1917 werd opgeroepen voor de landstorm trok hij dan ook de consequentie uit zijn overtuiging en weigerde het uniform aan te trekken. Eikebooms dienstweigering werd afgestraft met militaire detentie. Op 26 oktober 1917, de eerste dag van zijn opsluiting, schreef hij in zijn dagboek:

Zo zit ik dan eindelijk opgesloten in een sel. [ ] van morgen heb ik geweigerd de militaire uniform [ ] aan te trekken. Voorwaar een groote misdaad! Ik trek de uniform niet aan omdat ik vrede wil. Ik wil hetzelfde wat regering en andere autoriteiten willen (of zeggen te willen). In doelstelling verschil ik dus niet met hen, allen in de manier waarop ik dat doel bereiken wil. En om verschil in tactiek zullen ze me god-weet-hoe-lang opsluiten

Het werden vijftien maanden. Halverwege 1918 werd hij overgebracht naar Fort Spijkerboor, dat sinds kort speciaal was ingericht voor detentie van de steeds talrijker wordende dienstweigeraars. Hier verbleef hij de rest van zijn gevangenschap, ‘op klompen en in een groen boevenpakje’, zoals hij in zijn dagboek schreef. Contact met de buitenwereld was vrijwel onmogelijk. De censuur was streng en het fort was omsloten door een viervoudige ring gevormd door muur, gracht, prikkeldraadversperring en schildwachten-

1320 Zie uitvoerig over de Bijzondere Vrijwillige Landstorm het lichtelijk hagiografische gedenkboek van Van der Does (1959). Bij de mobilisatie van 1939 werden enkele tienduizenden BVL-ers opgeroepen. Na de Tweede Wereldoorlog is de BVL omgevormd tot (nog steeds bestaande) Nationale Reserve (Natres).

1321 Na de Tweede Wereldoorlog is veelvuldig gratie verleend. Er waren wel richtlijnen voor opgesteld, maar iedere gratieverlening was individueel (Belinfante (1978), p. 513-579).

1322 Zie uitvoerig Jacobs (1986).

kring. Misdadigers werden minder streng bewaakt! Van het dagboek dat Eikeboom gedurende zijn arrest-tijd bijhield zijn slechts fragmenten bewaard gebleven.

Op 7 januari 1919 werd Henk Eikeboom uit zijn detentie ontslagen. De oorlog was toen al drie maanden voorbij. Op de dag van zijn vrijlating noteert hij in zijn dagboek:

De dienstweigering is heus geen heldendaad, maar alleen een daad van mensenplicht. Degenen die niet weigeren en onbezorgd in hun soldatenpakke voort blijven sjokken, verzuimen een plicht.

Henk Eikeboom bleef actief in antimilitaristische kringen en organiseerde in 1938 een mars door Nederland om aandacht te vragen voor de behandeling van dienstweigeraars (zie § 10.3.4.e).

b. Herman de Man (Sal Hamburger)

Sal Hamburger (1898-1946), die later onder het pseudoniem Herman de Man streekromans zou schrijven (waaronder zijn meest bekende boek 'Het wassende water' uit 1925), weigerde dienst op 20 januari 1918. Hij was als zoon van een joodse marskramer in de zwaar christelijke Lopikerwaard opgegroeid en vandaar in Amsterdamse anarchistische kringen rond Cornelis Berkhout (1872-1947) terechtgekomen. Berkhout had de ontwikkeling van soldaat van het Leger des Heils tot anarchist¹³²³ doorgemaakt. Politicus Ferdinand Domela Nieuwenhuis, dominee Nico Schermerhorn, vegetarisch timmerman Tjerk Luitjes (1867-1946)¹³²⁴ en anarchistische uitgever Gerhard Rijnders (1876-1950) behoorden tot zijn vrienden en kennissen. Zijn dochter Jeanne Berkhout (1901-1984), die zich tot voordrachtskunstenaar (ook van het werk van Herman de Man) ontwikkelde, kreeg een (platonische) relatie met Hamburger.

Onder invloed van Berkhout ging Hamburger antimilitaristische propaganda voeren, onder meer in Gouda. Als een marskramer trachtte hij zijn opvattingen aan de man te brengen, terwijl hij in zijn formuleringen goed oplette net niet op te roepen tot dienstweigering. Zo bleef hij precies binnen de wet.

Na zijn daad van dienstweigering in de Morspoortkazern in Leiden werd Hamburger gevangen gezet in het Gravensteen. Na onderzoek van zijn geestelijke gesteldheid werd hij geschikt bevonden en weer in de gelegenheid gesteld aan zijn militaire verplichting te voldoen. Hij weigerde nu het uniform aan te trekken. Hij werd nog voor zijn veroordeling geplaatst in de militaire gevangenis Fort Spijkerboor¹³²⁵. Sal Hamburger maakte kennis met Henk Eikeboom. Beiden waren betrokken bij acties in de gevangenis voor betere omstandigheden. De gevangenisdirecteur Loeffen vergeleek de gedetineerde dienstweigeraars met 'strontwagens', reden voor Hamburger om in een clandestien gevangenisbladje 'Het Daghet' zich het pseudoniem 'shitcar' aan te meten. Na een overplaatsing in november 1918 kwam hij op 18 januari 1919 weer vrij¹³²⁶.

Zijn pacifistische overtuiging kwam in zijn latere literaire werk niet tot uiting. Hamburger werd in 1925 tot rooms-katholiek gedoopt. Zijn ervaringen in de gevangenis waren aanleiding tot twee artikelen in het Vlaamse blad 'De Zweep' van 9 en 16 november 1919, waarin hij pleitte voor een ander type gevangenis met productief en zinvol werk: een misdadiger is 'zielsziek' en moet genezen worden¹³²⁷. Hamburger schreef dit in Brussel waarheen hij wegens verduistering gevlucht was¹³²⁸.

c. Wim de Wit

Afkomstig uit een doopsgezind milieu uit Enkhuizen weigerde Wim de Wit (1897-1938) dienst, toen hij in de loop van de Eerste Wereldoorlog werd opgeroepen¹³²⁹. Hij werd tot de gebruikelijke tien maanden gevangenisstraf veroordeeld, die hij uit zat in het kamp De Vlasakkers in Amersfoort. Hij was al als zeventienjarige in Delft techniek gaan studeren. Na zijn gevangenisstraf heeft Wim de Wit zijn ingenieursstudie

1323 Berkhout's enige (vindbare) publicatie is de brochure 'Van heilsoldaat tot anarchist'.

1324 Luitjes was aan het begin de twintigste eeuw timmerman in het Gooi; hij werkte zowel voor de kolonie Walden (1898-1907) van Frederik van Eeden in Laren als voor de kolonie De Internationale Broederschap (1899-1903) van Jacob van Rees in Blaricum.

1325 In de biografie van Herman de Man door Vaartjes (2000) wordt het vonnis wegens dienstweigering niet genoemd. Hamburger zal ongetwijfeld het 'tarief' van 10 maanden militaire detentie hebben gekregen.

1326 Vaartjes (2000), p. 60-76.

1327 Franke stelt in zijn historische studie over het gevangeniswezen dat ervaringen met het gevangenisbestaan van dienstweigeraars en andere politieke gevangenen een rol gespeeld hebben voor bewegingen ter humanisering van het gevangeniswezen. Hij noemt ook de activiteiten van de Engelse criminoloog Fenner Brockway die in de Eerste Wereldoorlog als dienstweigeraar opgesloten zat (Franke (1990), p. 591-593).

1328 Vaartjes (2000), p. 105.

1329 Zijn naam staat in de lijst van Giesen [1923], p. 243.

afgemaakt. Het doopsgezind-pacifistisch idealisme dat hem tot dienstweigeren bracht verhinderde hem niet om als communist aan de slag te gaan bij de opbouw van sovjet-Rusland. Na gewerkt te hebben in Aken en Berlijn vertrok hij in 1928 met zijn echtgenote Augusta Schröder (1887-1976) naar Moskou. Hij volgde daarmee het spoor van andere Nederlandse idealistische ingenieurs als Sebald Rutgers (1879-1961), Anton Struik (1897-1945) en Dirk Schermerhorn (1900-1937)¹³³⁰. Rutgers en Struik keerden in de loop van de jaren dertig – al dan niet gedwongen – terug naar Nederland. De Wit en Schermerhorn zijn slachtoffer geworden van de stalinistische terreur; er is geen showproces tegen hen opgevoerd, zij zijn in stilte veroordeeld en in het verborgene geëxecuteerd¹³³¹.

6.3.2. Het Dienstweigeringsmanifest 1915

De vredesbewegingen die al voor het uitbreken van de oorlog aandacht gevraagd hadden voor de dienstweigeraars, met name de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) en de Bond van Christen-Socialisten (BvCS), organiseerden nu ook felle protestbijeenkomsten tegen de oorlog. Net als voor alle andere burgers kwam het feitelijk uitbreken van de oorlog als een volstrekte verrassing voor de pacifisten, al kon men natuurlijk wel betogen dat men gewaarschuwd had voor het militaristisch karakter van de samenleving en de gevaren van de bewapening. Er was natuurlijk hoop geweest dat de internationale solidariteit van de arbeidersbeweging het nationalistisch chauvinisme kon overstijgen, maar daarin kwam men bedrogen uit.

a. Dominee De Jong verbannen september 1914

In september 1914, kort na de mobilisatie, werd dominee Année Rinzes de Jong (1883-1970) uit Veghel uit het in staat van beleg verklaarde gebied ten zuiden van de Waal (het gebied dat onder de Derde Divisie viel¹³³²) door de commandant van de Derde Divisie, generaal-majoor der infanterie W. H. van Terwisga (1861-1948) verbannen¹³³³ wegens een opruiende preek op 27 augustus 1914 met als titel 'Een ware vaderlander' in een als militair tehuis gebruikt verenigingslokaal van protestante jongelieden in Stratum (Brabants dorp, dat in 1920 bij Eindhoven gevoegd werd)¹³³⁴. Dominee de Jong was al jaren een actieve christen-socialist. Hij zou opgeroepen hebben tot dienstweigeren, al zou dat – zoals minister Bosboom zelf toegaf – slechts in bedekte termen zijn geweest¹³³⁵. Een paar dagen later, op 2 september 1914, herhaalde De Jong zijn betoog, reden te meer om hem te verbannen.

b. Dominee De Ligt verbannen juni 1915

Activist Bart de Ligt (1883-1938), toen nog predikant te Nuenen in Noord-Brabant¹³³⁶, hield op zondag 6 juni 1915 in de Nederlands Hervormde Kerk in Eindhoven (als invallend predikant) een als opruiend gekwalificeerde preek met als titel *Veni Sancte Spiritu* (Kom Heilige Geest)¹³³⁷. Onder zijn gehoor bevond zich de militaire districtscommandant H.J. Meijboom, die de inhoud aan hogerhand rapporteerde. De Ligt hekelde onder meer het autoritaire karakter van het leger:

Er zijn veel Romeinen onder ons, voor wie de staat het hoogste is, en zoo maar, zonder meer, met goddelijk gezag bekleed. Wat de staat zegt moet onverbiddelijk geschieden. Wij vinden dat belichaamd in dat vervloekt militaristisch systeem. Wat is dat voor systeem? De soldaat staat onder den korporaal, de korporaal onder den sergeant, deze onder den officier, deze onder den hoofdofficier; eindelijk komt de gene-

1330 broer van de eerste naoorlogse minister-president Willem Schermerhorn (1894-1977).

1331 Olink (2007).

1332 De Eerste Divisie lag aan de kust, de Tweede Divisie achter de IJssel, de Derde Divisie in Noord-Brabant (met detachementen in Zeeland en langs de Maas in Limburg) en de Vierde Divisie als strategische reserve in en om Amersfoort.

1333 Verbanning was mogelijk op grond van artikel 33 van de Oorlogswet 1899 (de wet van 23 mei 1899, Stb. 1899, 128). Op grond van artikel 33 Oorlogswet 1899 is het militair gezag bevoegd 'personen, wier aanwezigheid voor de rust en de algemeene veiligheid wordt geacht gevaarlijk te zijn het verblijf binnen het in staat van beleg verklaarde gebied te ontzeggen en deze daaruit te verwijderen, of, indien de mogelijkheid daartoe niet bestaat, hen in bewaring te stellen'. Deze bevoegdheid bestaat niet tijdens de staat van oorlog en is in de Eerste Wereldoorlog vooral toegepast om vreemdelingen (vooral vluchtelingen) uit de grensprovincies te weren. De staat van beleg gaf ook ruimte aan lokale militaire gezagsdragers om maatregelen te nemen tegen Belgische en Duitse deserteurs die de grens over kwamen.

1334 De Ligt (1931), p. 302, Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 5, p. 138-140 en Blom en Stelling (2004), p. 436.

1335 Kamerstukken, 1914-1915, II, Aanhangsel Handelingen, 4 (vraag K. ter Laan, 16 september 1914)(antwoord 1 oktober 1914).

1336 De Ligt woonde in de pastorie waarin ook Vincent van Gogh tussen 1883 en 1885 bij zijn familie gewoond heeft.

1337 *Veni Creator Spiritu* is de titel van een kerkelijk lied, dat op Pinksteren, bij uitstek het vreesfeest, in de kerk wordt gezongen; de omstreden preek van De Ligt vond twee weken na Pinksteren (23 mei 1915) plaats.

raal. Maar die is als een handvat in de hand van de regeering, die hem richt: 't zij naar rechts 't zij naar linksch. Beweegt de regeering den generaal, dan bewegen allen mede; 't is één machine. En zegt de generaal: 'Schiet!' – zoo schieten allen, waarop dan ook; al was het op het hart van Jesus Christus, dat heilig hart van God¹³³⁸.

Deze uitspraken waren een kapitein van de marechaussee te veel en hij verliet de kerk. Een veertigtal andere militairen bleven zitten. In Eindhoven en omgeving waren veel gemobiliseerden gelegerd in verband met de bewaking van de grens met België. Ook De Ligt had inkwartiering in zijn pastorie in Nuenen geaccepteerd. De Ligt vervolgde onder meer met de uitspraak:

De eerste eisch van den militaristischen staat is deze, dat gij, zoo nodig uw geweten slingert uit uw borst.

De Ligt wordt op 15 juni 1915 door de militaire gezaghebber verbannen uit het in staat van beleg verklaarde gebied ten zuiden van de Waal¹³³⁹. De Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk zag, omdat naar haar oordeel De Ligt misbruik had gemaakt van de kansel, in de verbanning geen aantasting van de vrijheid van prediking van Gods woord. De Ligt had gehandeld in strijd met artikel 11 van het Algemeen Reglement van het kerkgenootschap; in dat artikel wordt gesproken over het bewaren van orde en eendracht en het aankweken van liefde voor koning en vaderland. Hem werd verweten dat hij met zijn woorden onervaren jonge mannen (bedoeld natuurlijk dienstplichtigen) lichtvaardig in verzet tegen hun militaire bevelhebbers zou kunnen brengen. De verbanning van De Ligt uit het zuiden¹³⁴⁰ duurde tot 1 mei 1920¹³⁴¹.

c. Het voortouw in handen van de Bond van Christen-Socialisten

Op 13 mei 1915 hield de Bond van Christen-Socialisten zijn achtste jaarvergadering te Amsterdam. Men aanvaardde een nieuw beginselprogramma waarvan artikel 16 luidde:

Uit beginsel zich stellend op antimilitaristisch standpunt, streeft de BvCS naar algemene ontwapening der volken. Daartoe keert hij zich tegen het in stand houden van leger en vloot in elken vorm, zowel voor den staat als voor zijne koloniën en bezittingen. Zoolang echter een weermacht bestaat, eischt hij vrijstelling van militairen dienst op grond van gewetensbezwaren. Voor dit geval verzet hij zich evenwel niet tegen het opleggen van andere verplichtingen in gemeenschapsdienst ter vervanging van militaire¹³⁴².

Deze paragraaf was verdedigd door de predikanten B. de Ligt, Johannes B.Th. Hugenholtz (1888-1973) en J.W. Kruyt (1877-1943); de laatstgenoemde was een studievriend van de eerstgenoemde. Deze dominees behoorden ook tot de 44 theologen die zich op 23 juni 1915 richtten tot de regering en de leden van de Tweede Kamer met een adres waarin 'zij het recht op consciëntievrijheid onverkort willende gehandhaafd zien, ontheffing vragen van den militairen dienst, niet voor zichzelf als predikanten, maar voor allen, die tegen militarisme en nationaal verweer overkomelijke gewetensbezwaren hebben.'

Een week later, 30 juni 1915 volgde het adres van de Bond van Christen-Socialisten waarin conform het besluit van 13 mei 1915 eenzelfde verzoek werd gedaan en waarbij het adres van de 44 theologen werd onderschreven.

Op 12 juli 1915 werd te Amsterdam een vergadering gehouden waar een 'voorlopig comité der actie inzake Consciëntie-vrijheid' werd gevormd; de oprichters waren De Ligt en Kruyt. Dit comité ging aan het werk om een 'volkspetitionnement voor gewetensvrijheid' voor te bereiden, dat uiteindelijk nooit is verschenen. Er is in het najaar van 1915 wel een voorbereidende tekst met een ontwerp-tekst opgesteld en in een brochure toegelicht¹³⁴³; in deze brochure wordt ook gewezen op de gewetensvrijheid die in de op dat moment ter discussie staande wetgeving over het afleggen van een eed wordt toegestaan.

1338 geciteerd bij Noordegraaf (1994), p. 192.

1339 Noordegraaf (1994), p. 192-193.

1340 In april 1916 werd De Ligt ook uit de (grens)provincies Gelderland en Overijssel verbannen vanwege als opruiend ervaren toespraken op verschillende plaatsen in deze regio (Giesen (1923), p. 124). Deze toespraken waren de basis voor de brochure 'Tweeërlei Revolutie', die hij op 1 mei 1917 afrondde (Noordegraaf (1994), p. 309).

1341 Noordegraaf (1994), p. 193-197.

1342 De Ligt (1931), p. 300.

1343 Vrijheid van geweten ook voor den krijgsdienst [1915].

d. De publicatie van het Dienstweigeringsmanifest in september 1915

Voortkomend uit deze kring van christenen en socialistenverscheen in september 1915 (de precieze datum wordt niet vermeld¹³⁴⁴) in plaats van het beoogde 'volkspetitionnement voor gewetensvrijheid' het dienstweigeringsmanifest. Het manifest verscheen kort na de invoering van de nieuwe landstormwet van minister Bosboom op 29 juli 1915; deze wet bracht een uitbreiding van de dienstplicht in de vorm van de Landstormplicht van alle mannen tot 40 jaar met zich mee. Het maakte de dienstplicht nog meer voelbaar en tastbaar in de samenleving¹³⁴⁵.

De Friese predikant Leendert de Baan (1880-1929)¹³⁴⁶ heeft bij de opstelling van het Dienstweigeringsmanifest een grote rol gespeeld¹³⁴⁷. Hij schreef op 28 mei 1915 (dus kort na de verschijning van het Adres--Van Aalst over de volksweerbearheid en algemene oefenplicht aan emeritus-predikant Louis Bähler te Patervolde een brief waarin hij het voorstel deed om een soortgelijk manifest over weerloosheid op te stellen en te verspreiden. Bähler plaatste een advertentie met een dergelijke oproep in een vijftal bladen, waaronder Opwaarts, het blad van de christen-socialisten. Baan drong aan op een verbreding van de ondertekenaars. De tekst werd vastgesteld op een bijeenkomst in het vegetarisch hotel-restaurant Pomana in Utrecht.

De volledige tekst van het Dienstweigeringsmanifest luidde:

Waarde Medeburgers

Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring, richten ons tot het Nederlandse volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme die al meer en meer daarover vaardig wordt.

Wij verklaren hier openlijk dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger.

Voor zovelen wij ooit tot gewapende landsverdediging verplicht gerekend zouden worden, hopen wij de kracht te bezitten om alle persoonlijke, rechtstreeksche deelname te weigeren, de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusilleerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging of wat wij de hoogste wetten van algemeene menschelijkheid achten. Voor zovelen wij - hetzij mannen, hetzij vrouwen - om verscheidene redenen nimmer in de termen van militieplicht zouden vallen, schenken wij toch door deze ondertekening onze zedelijken steun aan hen, die op bovengenoemden grond elke persoonlijke geweldsdaad in dienst van het militarisme weigeren, terwijl wij zouden wenschen, ten volle in hun aansprakelijkheid te mogen en te kunnen deelen. Immers wij beschouwen dienstweigeren als een der middelen welker samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigeren groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigeren te geraken.

De eerste versie werd ondertekend door 178 Nederlanders. De tweede uitgave van 12 oktober 1915 bevatte 326 handtekeningen, de derde van 22 oktober 1915 529 handtekeningen. Bij de ondertekenaars zijn Felix Ortt, de christen-socialist J. Bommelijé, de latere chroniqueur van de dienstweigerbeweging Jos Giesen (1881-1932), J. Honnef, mr. N.G. Teding van Berkhout (zie § 6.3.2.b), Anke van den Vlies (actief onder het pseudoniem Enka, 1873-1939)¹³⁴⁸, Jan Hof¹³⁴⁹, Henriëtte Roland Holst- van der Schalk (zie

1344 Een eerste vermelding van het Dienstweigeringsmanifest valt te lezen in de Leeuwarder Courant van 22 september 1915: de remonstrantse dominee J.H.W. Bisschop Boele (1865-1923) liet zich in zijn zondagsprek op 19 september 1915 kritisch uit over de inhoud van het Dienstweigeringsmanifest.

Het manifest is afgedrukt in het nummer van 24 september 1915 van Opwaarts, orgaan van de bond van christen-socialisten. Bart de Ligt sprak bij die publicatie, dat er zoveel namen onder stonden van mannen die zelf oproepbaar waren, van leden van de christen-socialistische bond, van vrouwen en van predikanten.

1345 Tames (2006), p. 88.

1346 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 4, p. 11-12. Zijn ondertekening van het Dienstweigeringsmanifest bracht hem voor de rechter. Op 12 januari 1916 stond hij samen met de predikanten J. Sevenster uit Bergum en J.F. van Dobben uit Pietersbierum voor de rechtbank in Leeuwarden, die hem veroordeeld tot 75 boete of 30 dagen hechtenis en op 2 maart 1916 in hoger beroep voor het gerechtshof in Leeuwarden, die het rechtbankvonnis bevestigde. Baan betaalde niet en zat zijn 30 dagen uit.

De verdedigingsredes van de drie predikanten werden in 1916 als brochure uitgegeven onder de titel 'Pro Justitia'.

1347 Bangma (2013).

1348 Zie Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 3, p. 214-217.

1349 Jan Hof (1870-1953), een aanhanger van Domela Nieuwenhuis, was werkzaam op de openbare lagere school in Giethoorn; hij hield sericus rekening mee dat hij vanwege zijn ondertekening van het Dienstweigeringsmanifest ontslagen zou worden; tolerantie van het gemeentebestuur van Giethoorn maakte deze vrees onnodig (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 6, p. 96).

hierna) en de predikanten De Ligt, Schermerhorn, Johannes B.Th. Hugenholtz, Willy Kruyt¹³⁵⁰, Louis Bähler, Marie Cornelis van Wijhe (1881-1953)¹³⁵¹.

e. De rol van Henriëtte Roland Holst

Henriëtte Roland Holst (1869-1952) heeft grote invloed gehad op de definitieve versie van het manifest. Met het woord 'overtuiging' wordt op godsdienstige overtuiging gedoeld; er staat geen expliciete verwijzing naar Gods woord in, wat de christen-socialisten waarschijnlijk wel op prijs gesteld zouden hebben. Met de toevoeging 'of wat wij de hoogste wetten van de algemeene menselijkheid noemen' wordt bedoeld op humanitair-humanistische opvattingen van niet-religieuze oorsprong. Dat kan zeker door Roland Holst zijn toegevoegd. Zij heeft zelf ook aangegeven dat de slotlinea, waarin waardering wordt uitgesproken voor de persoonlijke én de massale dienstweigering, ook van haar hand is. Deze alinea kan opgevat worden als de eigenlijke oproep van het Manifest. In deze passage zal de overheid een vorm van opruiing gezien hebben. Roland Holst was op dat moment al een paar jaar (vanaf 1911) geen lid meer van de (socialistische) Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en nog geen lid van de (communistische) Sociaal-Democratische Partij (SDP). Zij had sinds medio 1915 haar eigen politieke organisatie Revolutionaire Socialistische Vereniging (RSV), die korte tijd later zou fuseren met de SDP¹³⁵².

Voor Henriëtte Roland Holst was de politieke conferentie in het Zwitserse Zimmerwald van 5 tot 8 september 1915 een cruciale belevenis in haar politieke leven. Het was een internationale socialistische bijeenkomst, waar het eind van de coalitie tussen de sociaal-democraten en de communisten in zicht kwam. De linkervleugel met Lenin en Trotsky bleek sterker dan de rechtervleugel van sociaal-democraten die in hun eigen land meestal voor de oorlogskredieten gestemd hadden. Roland Holst schoof daarna door in revolutionair-socialistische en communistische richting¹³⁵³.

In het blad 'Internationale' van oktober 1915 zette Henriëtte Roland Holst uiteen waarom sociaal-democraten (in de betekenis van de communistische SDP) het dienstweigeringmanifest ondertekend hadden:

Het marxisme verwierp, tot dusver, de dienstweigering in de eerste plaats vanwege haar karakter van individueel verzet. Individueel verzet, predikten wij aan de arbeiders, kan niet baten. Slechts massa-verzet brengt u nader tot het doel. Individueel verzet is zelfs schadelijk, omdat het bij de massa de illusie moet wekken of versterken dat haar bevrijding het werk van enkele individuen kan zijn. Het verlaagt de revolutionaire energie der massa, insteed van deze te verhogen. Hierop antwoord ik: Deze geheele argumentatie, op zich zelve beschouwd, gaat feitelijk langs de dienstweigering heen, die immers evengoed massaal als individueel kan zijn.

De dienstweigering zoals wij die in 't manifest lezen, heeft een geheel ander karakter. Zij is in wezen niet individualistisch, maar sociaal¹³⁵⁴.

f. De ondertekenaars vervolgd

Op vrijdag 16 juni 1916 stond Roland Holst samen met christen-anarchistische hoogleraar Van Rees en mejuffrouw Jacoba Mossel voor de rechtbank Amsterdam, beschuldigd van opruiing, zoals strafbaar gesteld in artikel 131 Sr. Zij voerde haar eigen verdediging, die uitvoerig en diepgravend was. Zij werd op 30 juni 1916 veroordeeld tot f 50 boete of 10 dagen vervangende hechtenis. Zij betaalde de boete¹³⁵⁵. Bart de Ligt, in een ander proces veroordeeld, besloot zijn dagen uit te zitten, wat hem zeer zwaar is gevallen. Hij wilde niet bevooroordeeld zijn boven mensen die zich niet konden veroorloven de opgelegde boete te betalen.

De reactie van de overheid, die meende dat de verdediging van het land in gevaar was, was tamelijk fel. In Utrecht werd de verspreiding van het manifest verboden. De minister van Binnenlandse Zaken Cort van der Linden, onder wie onderwijszaken toentertijd ressorteerden, dwong een aantal onderwijzers onder

1350 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 4, p. 111-114. Zie ook § 7.3.1.c.

1351 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 7, p. 263-267. In de Eerste Wereldoorlog was Van Wijhe predikant in Barchem in de Achterhoek, waar zich in 1912 de nauw met de Quakers verbonden Woodbrooke-beweging vestigde.

1352 Etty (2000), p. 306 en 332.

1353 Etty (2000), p. 314-321 en Roland Holst (1979), p. 148-158; het ondertekenen van het Dienstweigeringmanifest komt in haar autobiografie 'En het vuur brandde voort' niet voor.

1354 geciteerd in Giesen [1923], 31.

1355 Etty (1996), p. 339-342.

dreiging met ontslag hun handtekening terug te nemen. Ir. C. Lely, minister van Waterstaat, – van doopsgezinde afkomst – eiste hetzelfde van de PTT-ambtenaren die getekend hadden¹³⁵⁶.

Tegen vervolging en veroordeling van de ondertekenaars van het dienstweigeringsmanifest betoogde onder meer de hoogleraar strafrecht David Simons (1860-1930) uit Utrecht. Juist hij was tot oordelen bevoegd, omdat hij in 1883 gepromoveerd was op de dissertatie 'De vrijheid van drukpers in verband met het Wetboek van Strafrecht'. Hij pleitte voor een uiterst restrictieve interpretatie van artikel 131 Sr om de vrijheid van meningsuiting niet in gevaar te brengen, ondanks de bijzondere omstandigheden van mobilisatie en oorlog. Vervolgingen met een twijfelachtige uitslag doen zijns inziens de rechtsorde geen goed¹³⁵⁷.

Het vervolgingsbeleid inzake de ondertekenaars van het dienstweigeringsmanifest kwam ter sprake in de Eerste Kamer. Bij de behandeling van de begroting van het departement van Justitie voor het dienstjaar 1916 werden in het Voorlopig Verslag van 3 februari 1916 opmerkingen van tweeërlei aard gemaakt¹³⁵⁸:

Enkele leden oordeelden de vervolging van de ondertekenaars van het dienstweigeringsmanifest zeer weinig tactvol. Zij meenden, dat zij juist de tegenovergestelde uitwerking zouden hebben van hetgeen de Regering er mede beoogde. Anderen konden dit gevoelen niet deelen. Naar aanleiding der vrijspraak van een der ondertekenaars van het manifest, wenschten zij de vraag te stellen, of de Minister, indien het vonnis in hooger beroep wordt bevestigd, bereid is, ter voorkoming van dergelijke handelingen, die zij staatsgevaarlijk achten, andere maatregelen tegen de schrijvers en verspreiders van dat manifest te nemen.

In de Memorie van Antwoord van 15 februari 1916 bestreed minister B. Ort van Justitie de opvatting dat vervolging de aandacht voor het manifest zou vergroten en zegde hij de andere Kamerleden toe dat de regering disciplinair zou optreden tegen ambtenaren die het manifest ondertekenden.

In de mondelinge behandeling op 1 maart 1916 van de Justitiebegroting bracht de liberaal E. Bergsma (1862-1948)¹³⁵⁹ de vervolging van de ondertekenaars opnieuw ter sprake¹³⁶⁰:

Ik acht die vervolging ook minder tactvol, omdat de Minister daardoor inderdaad, naar mijn vaste overtuiging, bevordert datgene wat hij denkt te bestrijden.

Bergsma verwees naar de ophef die de verbanning van De Ligt uit de zuidelijke provincies veroorzaakt had. Hij betreunde de effecten van het vervolgingsbeleid; juist omdat hij 'het met de strekking van het manifest niet' eens was. Minister Ort herhaalde dat de regering wel tot vervolging moest overgaan met het oog op de verdediging van het land in deze oorlogstijd.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer van de begroting van Justitie voor het dienstjaar 1917 werd in het Voorlopig Verslag van 10 november 1916 de vraag gesteld of de vervolging inzake het dienstweigeringsmanifest zich wel verdroeg met de vrijheid van meningsuiting¹³⁶¹. Minister Ort antwoordde in de Memorie van Antwoord van 9 december 1916 dat de vrijheid van meningsuiting toch beperkt is door wettelijke grenzen waarvan artikel 131 van het Wetboek van Strafrecht (opruiming) er een is¹³⁶².

Menno Huizinga, predikant te Zijpe (Schagerbrug), werd vervolgd wegens opruiing: zijn zaak diende voor de arrondissementsrechtbank in Alkmaar. Hij beriep zich op zijn geweten. Hij voelde zich verplicht op te roepen tot dienstweigering. De zaak heeft een soort 'Droste-effect'¹³⁶³: het gaat om het geweten dat dwingt tot oproepen tot dienstweigering op grond van het geweten.

De rechtbank sprak hem op 1 februari 1916 vrij. In hoger beroep, aangespannen door het Openbaar Ministerie, werd hij op 5 april 1916 door het Gerechtshof in Amsterdam veroordeeld tot f 75 boete¹³⁶⁴. De zaak kwam in cassatie bij de Hoge Raad. De uitspraak van 26 juni 1916 werd een standaardarrest, 'Zijpese

1356 Giesen [1923], p. 26.

1357 Weekblad van het Recht, 9900, 3 maart 1916.

1358 Kamerstukken, 1915-1916, I, Bijlagen Handelingen, 2 (IV)(Voorlopig Verslag)(3 februari 1916).

1359 Edo Bergsma was ruim 50 jaar voorzitter van de ANWB en 35 jaar burgemeester van Enschede.

1360 Kamerstukken, 1915-1916, I, Handelingen, 260 (1 maart 1916).

1361 Kamerstukken, 1916-1917, Bijlagen Handelingen, A, 2 IV, 12 (Voorlopig Verslag)(10 november 1916).

1362 Kamerstukken, 1916-1917, Bijlagen Handelingen, A, 2 IV, 13 (Memorie van Antwoord)(9 december 1916).

1363 Het Droste-effect is volgens Van Dale genoemd naar het cacaoblikje waarbij een repeterend effect optreedt, omdat op de afbeelding een verkleinde kopie van de afbeelding voorkomt enzovoorts (de term is door journalist en schrijver Nico Scheepmaker (1930-1990) bedacht).

1364 Hof Amsterdam, 5 april 1916, NJ 1916, 692. Het is tenminste opmerkelijk dat de president van de strafkamer van het gerechtshof mr. R.H.A.M. Romme is, die een aantal jaren later lid wordt van de Commissie van Advies van de Dienstweigeringswet (zie § 7.3.3.f).

dominee', waarin wordt vastgesteld dat een beroep op het geweten niet kan gelden als strafuitsluitingsgrond in een strafzaak. Het geweten is een innerlijke drang, doch voor een beroep op overmacht, zo legde de Hoge Raad artikel 40 van het Wetboek van Strafrecht uit, 'is een uitwendige oorzaak vereist. Een uit eigen opvattingen omtrent de zedelijke en maatschappelijke waarden van wettelijke instellingen en voorschriften voortvloeiende drang kan niet als overmacht worden opgevat. Deze interpretatie van de Hoge Raad is in de rechtsgeleerde literatuur algemeen aanvaard'¹³⁶⁵.

Deze uitspraak van de Hoge Raad gold voor het aansporen (opruien) tot dienstweigering, maar ook voor het dienstweigeren zelf. Dit betekende dat het conflict tussen staat en individu niet strafrechtelijk opgelost kon worden, zodat er dus een staatsrechtelijke of administratiefrechtelijke oplossing gezocht moest worden. De reactie op het dienstweigeringsmanifest, zowel met het repressief justitieel optreden als de waardering in positieve zin in brede kringen, gaf aan dat een wettelijke erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienst noodzakelijk was geworden.

g. De bedenkingen van de socialisten tegen de ondertekening én tegen de vervolging

De socialistische partij SDAP achtte de verschijning van het dienstweigeringsmanifest een nogal bedenkelijke daad van de ondertekenaars, die toch van de dienstplicht vrijgesteld waren, omdat het dominees, vrouwen en ouderen betrof. Het Partijbestuur liet een waarschuwing naar twee kanten horen. Tegen de dienstweigering zelf:

Volgden de individuen niet een regel van onderwerping aan de wet, elk normaal stadsleven zou worden vernietigd, een anarchistische toestand zou ontstaan en de maatschappelijk sterksten zouden de eersten zijn om zich van hunne plichten te ontdoen....individuele dienstweigering is terwijl zij niets bijdraagt tot versterking van de organisatie van de arbeidersklasse een volkomen nutteloze daad.

Aan de andere kant keerde de SDAP zich tegen het repressief optreden van de regering, die de aanbeveling kreeg 'deze oproep van het manifest te laten afstuiten op het gezond verstand van het Nederlandse Volk'¹³⁶⁶. Deze opvatting, met name het ontslag van ambtenaren van de PTT die het manifest ondertekend hadden werd tevergeefs aan de orde gesteld door de SDAP-kamerleden Klaas ter Laan¹³⁶⁷ en Willem Van Helsdingen (1850-1921)¹³⁶⁸. De laatste stelde op 1 december 1915:

Wij hebben in de bladen gelezen dat in Utrecht een hulpbesteller is ontslagen wegens ondertekening van dat zg. dienstweigeringsmanifest, nadat hij geweigerd had zijn handtekening daarop terug te nemen. De Regeering heeft ook naar mijn overtuiging die heele beweging veel te ernstig aangepakt. Had men er geen of weinig aandacht aan geschonken, ik vertrouw dat die heele agitatie uit was gegaan als een nachtkaaars. Nu heeft men de ondertekenaars wel de gelegenheid gegeven hun handtekening terug te nemen, maar er is ontslag gevolgd van een die dat niet wilde doen, en dat komt mij niet behoorlijk voor. Waarop zal de Minister zich beroepen om dat ontslag te motiveeren? Op den ambtseid van de ambtenaren, maar die ambtseid heeft toch alleen betrekking op zaken, het ambt betreffende, en niet op iets anders. En wanneer men zegt dat de ambtenaren met hun ambtseid hebben gezworen de wetten des lands te zullen eerbiedigen, dan zeg ik: ieder burger is verplicht de wetten des lands te gehoorzamen, ook al heeft hij ze niet met een eed bekrachtigd. Ieder is eerbied en gehoorzaamheid aan de wetten des lands verschuldigd, en wie als burger zich niet gehoorzaam toont aan de wetten des lands, welnu, die kan voor den strafrechter worden gebracht. Waarom heeft de Regeering niet afgewacht of ook deze ambtenaar voor de ondertekening van dat manifest ter verantwoording zou worden geroepen door den strafrechter? Was er een strafvervolgning tegen dien man ingesteld en had de rechter uitspraak gedaan dat die man zich aan een strafwaardige handeling had schuldig gemaakt, dan wil ik nog niet zeggen dat de Regeering dan nog daar overheen had moeten straffen met ontslag, maar dan stond het ten minste vast dat de man iets misdaan had. zich vergrepen had aan de wet, maar dat is nu niet het geval.

De antimilitaristen werd in het publieke debat een (stiekeme of naïeve) pro-Duitse houding verweten, omdat zij met hun pleidooien beoogden de krijgsmacht te verzwakken en daardoor Nederland een ge-

1365 Twijfel spreekt Langemeijer uit, die ook in het geval van het dienstweigeringsmanifest in de dreigende oorlogsgruwelen van de Nederland omringende Eerste Wereldoorlog uiterlijke omstandigheden aanwezig oordeelde, die een beroep op overmacht zouden kunnen rechtvaardigen. Overmacht in enge zin acht hij bestaanbaar, wanneer men zich bij een redelijk mens een overweldigende drang van het gewetensbezwaar kan voorstellen (Noyon en Langemeijer (1954), I, p. 257).

1366 Vliegen (1938), derde deel, p. 137.

1367 Kamerstukken, II, 1915-1916, Handelingen, 428 (7 december 1915).

1368 Kamerstukken, II, 1915-1916, Handelingen, 369 (1 december 1915).

makkelijker prooi voor de Duitsers maakten. Dat verwijt van eenzijdigheid werd niet gemaakt aan de militaristische stroming in de samenleving. Het kan verkeren in de openbare discussie¹³⁶⁹.

6.3.2. Een wettelijke regeling noodzakelijk

a. De jurisprudentie biedt geen oplossing

Op 11 februari 1916 stond A.E. Bosman, technisch student te Delft, terecht wegens dienstweigering. Zijn advocaat, mr. H.Th. Gerlings (1879-1936), die in veel dienstweigeringzaken van die tijd is opgetreden, vroeg voor Bosman vrijstelling van dienst, omdat hij wegens zijn overtuiging niet in staat was bij de gewapende macht te dienen. De grondwet (van 1887) legt in artikel 180 de dienstplicht op aan alle Nederlanders *'daartoe in staat'*. Dit betoog mocht niet baten. In hoger beroep wees Gerlings op het feit, dat het beginsel van de gewetensvrijheid in de militiewet (voorloper van de dienstplichtwet) was vastgesteld, immers zij die geestelijke ambten bekleedden waren volgens artikel 24 lid 4 vrijgesteld van de dienstplicht. Beide juridische verweren hadden geen resultaat. Hiermee werd bevestigd dat er binnen het geldende wettelijke systeem geen ruimte was voor principiële dienstweigering. Het is aan de wetgever te voorzien in een regeling voor principiële dienstweigeraars.

b. Het juridisch debat voortgezet

Teding van Berkhout

Pleidooien voor een wettelijke regeling kwamen van verschillende zijden. Op initiatief van de predikanten De Ligt en Kruyt werd door J.A. van Sijn uit Rotterdam een 'Comité voor gewetensvrijheid inzake krijgsdienst' opgericht. Van Sijn publiceerde in 1916 een brochure 'Een pleidooi voor gewetensvrijheid'. Op uitnodiging van dit comité stelde mr. N.G. Teding van Berkhout een 'Proeve tot een wet van burgerlijke dienstplicht voor mannen' op¹³⁷⁰. Hij kwam tot een uitvoerig wetsontwerp waarin de belangrijkste elementen gevormd worden door een erkenning van alle gewetensbezwaarden tegen militaire dienst en het ontbreken van een persoonlijk onderzoek naar die gewetensbezwaren. Teding van Berkhout stelde voor de dienstplichtigen een keus te laten maken uit de vervulling van *militaire* dienst en de vervulling van *burgerdienst*, die langer, zwaarder en slechter betaald zou zijn dan de militaire dienst. De keuze voor de ongunstige burgerdienst zou de gegrondheid van de gewetensbezwaren aantonen. Een persoonlijk onderzoek kwam de opsteller ongewenst voor en zou in de praktijk aanleiding geven tot onbillijkheden. 'Verschil in persoonlijke aanleg, verschil in opvoeding en stand en vooral verschil van uitdrukkingswijzen zouden aanleiding kunnen worden voor misverstanden tussen de onderzochte gewetensbezwaarde en de leden van de onderzoekende instantie'. Het vermoeden van Teding van Berkhout zou een juiste voorspelling blijken¹³⁷¹.

Paul Scholten

Paul Scholten (1897-1946), de Amsterdamse jurist, heeft in een rede voor de Vereniging van Staatskunde in Leiden op 29 november 1917 gepleit voor een wettelijke regeling voor erkenning van dienstweigeraars; hij was op dat moment nog onwetend van de legerorder van 9 november 1917 van minister De Jonge. Voor hem is het recht een zedelijke macht; voor deze zedelijke macht is het recht een beslissende factor. Hij pleitte voor erkenning van gewetensbezwaren van hem, voor wie dienstweigering een religieuze noodzaak is. Religieus vatte Scholten hierbij op als een ruim begrip. Maar er kan naar zijn opvatting geen ruimte zijn voor de religieuze dienstweigering als protest tegen de oorlog en voor dienstweigering die alleen gelding heeft binnen deze bestaande staatsvorm. Scholten sprak zijn bevreemding uit over het feit dat HMG een dienstweigeraar veroordeelde tot ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen. Volgens Rousseau heeft de mens geen enkel recht jegens de staat: de burger moet desnoods zijn leven geven. Het recht is de uiting van de wil van de staat. Scholten koos ervoor om het recht te aanvaarden als een zedelijke macht met een beroep op de evidentie daarvan voor het eigen innerlijke leven. Daarbij is het eigen geweten een beslissende factor. Dat is geen oproep tot anarchie, want gehoorzaamheid aan het recht is gemeenschapsplicht. Slechts wanneer men niet anders kan of mag dan te weigeren gehoorzaam te zijn, is het geweten in het geding. Deze opstandigheid moet worden bevochten in een harde strijd, want tegen het geweten in handelen is in de woorden van Luther *beschwerlich, unheilsam und fährlich* of in religieuze termen uitgedrukt: men zal God meer gehoorzamen dan de mensen. Gewetensbezwaarden tegen militaire dienst

1369 Tames (2006), p. 89.

1370 Teding van Berkhout (1917).

1371 De tekst van de wetsvoorstel van Teding van Berkhout uit 1917 sluit in belangrijke mate aan bij het voorstel van Vermeulen uit 1989 om het onderzoek naar gewetensbezwaren te laten vervallen (zie § 11.3.3). Het verschil is, dat Teding van Berkhout zelfs niet rept over gewetensbezwaren, maar de dienstplichtige een keuze voorhoudt.

komen in aanmerking voor erkenning door de staat, maar alleen voor wie weigeren een religieuze noodzaak is; daarbij wordt het begrip 'religieus' in de meest brede zin opgevat. Er moet daarom een regeling voor gewetensbezwaarden komen, inclusief vervangende dienst en inclusief een toetsingsprocedure. Kort samengevat is Scholten voor erkenning van de religieuze gewetensbezwaren en tegen de erkenning van politieke gewetensbezwaren.

In een naschrift bij de gedrukte versie van zijn rede stemde Scholten in met de bedoeling van de inmiddels gepubliceerde regeling van minister De Jonge, maar hij vond de uitwerking onvoldoende, met name dat de gewetensbezwaarde in militaire dienst moest blijven. De dienstweigeraar blijft zo indirect meewerken aan de oorlogstaak van de krijgsmacht. Scholten volgde CHU-voorman De Savornin Lohman met zijn beroep op een 'publieke consciëntie' niet; Scholten wil spreken van een algemene rechtsovertuiging. Indien een publieke rechtsovertuiging en een individuele rechtsovertuiging met elkaar in botsing komen, moet de laatste wijken. Maar het geweten is van een hogere orde dan rechtsovertuiging¹³⁷².

De Vrijzinnig-Democratische Bond

Nog geen twee weken voor de rede van Paul Scholten, op 17 november 1917, werd door een commissie, benoemd door het hoofdbestuur van de Vrijzinnig-Democratische Bond, een rapport uitgebracht over de dienstweigeringsproblematiek, waarin gepleit werd voor een wettelijke regeling. Volgens dit voorstel zou er een 'Centrale Raad' moeten komen die zou moeten bestaan uit één jurist, een militair en een leek met 'erkend psychologisch' inzicht, ter beoordeling van de echtheid van de gewetensbezwaren. Bij erkenning zou plaatsing van de bezwaarde in de staatsdienst als vervangende dienstplicht volgen. De commissie bestond uit prof. dr. Philip Kohnstamm (1875-1951), prof. dr. Jan Simons van der Aa (1865-1944), dr. W.M.F. Mansfelt (1891-1945) en mr. M.S. Kalma (actief in de gemeentepolitiek in Assen en in 1926 gekozen in het hoofdbestuur van de VDB). mr. H. Gerlings ondersteunde in het Weekblad voor het Recht 10338 (20 december 1918) het rapport en spoorde aan tot spoed.

De gewetensbezwaren tegen het afleggen van de eed wel erkend, tegen dienstplicht niet erkend

Er was op 28 april 1916 een wet (Stb. 1916, 174) tot stand gekomen waarin geregeld werd dat in plaats van de eed ook de belofte (gericht op de toekomst) of bevestiging (gericht op het verleden) mogelijk was. De frase 'zo waarlijk helpe mij god almachtig' stuitte ongelovige burgers tegen de borst. Na een aanvankelijk ontwerp waarin de rechter 'de oprechtheid der verklaring van het bestaan van gemoedsbezwaren' moest toetsen, kwam de regering op 26 augustus 1915 met het voorstel voor een (tijdelijk bedoelde) gelijkstelling tussen eed en belofte. Dit wetsvoorstel was noodzakelijk, omdat de Hoge Raad in zijn arrest van 29 december 1913 (Weekblad van het Recht 9574) had geconstateerd, dat de regeling van de eed, zoals vastgelegd in de wet van 17 juli 1911 (Stb. 1911, 215), niet van toepassing kon zijn op niet-gelovigen.

Het opstellen van het Voorlopig Verslag op 12 november 1915 (dus kort na het Dienstweigeringsmanifest van september 1915) was voor enkele kamerleden aanleiding om opnieuw de zaak van gewetensbezwaren tegen militaire dienst aan de orde te stellen¹³⁷³:

De Overheid heeft te zorgen voor eene voldoende weermacht ter handhaving onzer onafhankelijkheid, maar zij heeft evenzeer te zorgen voor de rechtszekerheid. Gaat de Regeering op het gebied van het recht rekening houden met individuele gemoedsbezwaren, dan zou zij naar sommiger meening inconsequent en onbillijk handelen, indien zij ten aanzien van den militairen dienstplicht anders te werk gaat. Het gaat, naar men meende, niet aan de bezwaren van dienstweigeraars te negeren en die van eedweigeraars te erkennen. Tegenover deze opmerkingen werd aangevoerd, dat de wetgever geenszins voor elk gewetens- of gemoedsbezwaar uit den weg behoeft te gaan, doch slechts dan, wanneer het geschieden kan zonder de belangen te schaden, waarvoor hij te zorgen heeft, en dat het derhalve zeer wel mogelijk is de straf op eedweigeren gesteld op te heffen en niettemin de dienstweigeraars te straffen.

De regering sloot zich in de Memorie van Antwoord¹³⁷⁴ aan bij de opmerkingen van de kamerleden die meenden dat het een en het ander los van elkaar stond en dat de regeling van het eedsvraagstuk gemakkelijker was op te lossen dan dat van militaire dienstweigeren: de belangen van de staat zijn groter.

¹³⁷² Scholten (1917), p. 22-30.

¹³⁷³ Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 96, 1 (Voorlopig Verslag)(12 november 1915); de eerdere stukken zijn te vinden onder Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 413.

¹³⁷⁴ Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 96, 2 (Memorie van Antwoord)(4 december 1915).

Dat laatste – zo kan men achteraf stellen – is maar betrekkelijk: men heeft verdachten vrij moeten spreken, omdat de getuigen die de eed weigerden niet rechtsgeldig ten laste van de verdachte konden verklaren. Het niet-erkennen van gewetensbezwaren tegen de eed verhinderde een bijdrage van bepaalde groepen burgers aan de uitvoering van bepaalde staatstaken en –belangen. Bij dienstweigering gaat het om de erkenning niet te hoeven meewerken aan het vervullen van staatstaken. De staatstaken zelf zijn niet in het geding. De eedskwestie is daarom ook zo complex¹³⁷⁵, omdat er aan de ene kant de niet-gelovigen zijn die weigerden zich op een almachtige god te beroepen en er aan de andere kant gelovigen waren die hun christelijk geloof zo opvatten, dat zij hun god niet willen betrekken in dit soort wereldse kwesties¹³⁷⁶.

6.3.3. De vervolgingen wegens dienstweigering voortgezet

De oproep van het dienstweigeringsmanifest en de voortdurende propaganda voor dienstweigeren resulteerde in een grote toename van het aantal dienstweigeraars. Van 1915 tot 1921 werden 798 dienstplichtigen veroordeeld tot gevangenisstraffen wegens dienstweigering. Het gewone tarief voor dit misdrijf was 10 maanden gevangenisstraf en – merkwaardigerwijze – vijf jaar ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen.

Het proces werd gevoerd voor de krijgsraad met als beroepsinstantie het Hoog Militair Gerechtshof. Het voorarrest werd doorgebracht in allerlei cellen van kazernes, die vaak ook naar de toenmalige normen als een soort ‘malcomforts’ beschouwd konden worden. Vanaf 1917 zijn er bij verschillende gelegenheden kamervragen gesteld over de behandeling van dienstweigeraars. Zij werden gelijkgesteld met, zo niet achtergesteld bij, ‘gewone criminelen’. Genoemd werden mishandeling, slecht eten, achterhouden van post en dergelijke. Dit alles geeft aan dat het de dienstweigeraars uit het begin van de twintigste eeuw niet gemakkelijk gemaakt werd om hun overtuiging waar te maken. De acties voor erkenning van de dienstweigeraars bleven niet zonder resultaat.

Er waren ook andere geluiden, ook uit het leger. Niet zo zeer geharnaste kreten over vaderlandsplicht en liefde, maar tamelijk mild, afwijzend, maar niet zonder begrip. Men zag dienstweigeraars eerder als dwalende zielen dan misdadigers. Een gevangenisstraf was toch onvermijdelijk. Vanuit het bevorderen van discipline en rust was men dwarse elementen liever kwijt dan rijk. Maar men zag liever geen helden of martelaren.

Infanteriekapitein Van Gelder bepleitte in 1917 in de Militaire Spectator in een doorwrocht betoog met veel historische en religieuze verwijzingen dan ook een regeling om vrij te stellen van krijgsdienst en de gelegenheid te bieden om de staat op andere wijze te dienen¹³⁷⁷.

6.3.4. De legerorder van 1917

Op 15 juni 1917 trad jonkheer B.C. de Jonge aan als nieuwe minister van Oorlog, de eerste burgerminister op dit departement. Een van de eerste beslissingen van minister De Jonge was de dienstweigerende militairen gezamenlijk onder te brengen in het Fort Spijkerboor (in de Beemster op het kruispunt van de Beemsteringvaart met het Noord-Hollands Kanaal, gebouwd tussen 1889 en 1911 als de grootste en de meest noordelijk gelegen fortificatie van de Stelling van Amsterdam)¹³⁷⁸. Aan het hoofd werd benoemd een reserve-kapitein der Grenadiers die in het burgerleven referendaris bij het Gevangeniswezen was. Deze kapitein Jos P. Loeffen (*1883) kreeg een nogal slechte reputatie onder de dienstweigeraars; hij scheen er nogal merkwaardige ‘opvoedkundige’ ideeën op na te houden¹³⁷⁹.

1375 Zie ook de meest recente wijziging van de eedswet van 8 april 1971 (Stb. 1971, 211). Er zijn vragen geweest over de rituele vorm van de eedsaflegging in verschillende godsdiensten (voor het joodse geloof zie Rb. Almelo, 15 mei 1919, NJ 1919, 657 en voor het hindoeïsme zie HR 29 april 1988, NJ, 1989, 140). Inmiddels speelt ook de kwestie of er in plaats van een beroep op God ook op Allah rechtsgeldig een beroep kan worden gedaan. Er worden ook vraagtekens gezet bij de toevoeging ‘almachtig’.

1376 Tot de laatsten behoorden de doopsgezinden. Er zij aan herinnerd, dat bij de eerste regeling voor erkenning van gewetensbezwaren van doopsgezinden in 1577 Willem van Oranje de magistraten van de stad Middelburg dringend verzocht ‘aengaende den eed ende andersins tegens huerlieder consciëtie voirdere nyet te beswaren’. De eedskwestie staat hier voorop en het weigeren van schutterijplicht valt onder de term ‘andersins’.

1377 Van Gelder (1917).

1378 Hoogterp (1995).

1379 Kapitein Loeffen is (waarschijnlijk) de inspiratiebron voor een gedichtje van in Fort Spijkerboor opgesloten dienstweigeraar Eikeboom onder de titel ‘Officiertje’ (te vinden op www.wereldoorlog1418.nl):

Protsig officiertje, Steekt in stijf corset, Drinkt z’n groc en biertje, Heeft van niets verlet.

Kranig officiertje, Stapt kordatig voort, Is een reuzeekliertje, “op m’n erewoord!”

Poenig officiertje, Voelt zich ‘s werelds heer, Geeft om niets een ziertje, Dan om ‘Land van Eer!’

Pauwig officiertje, Vloekt de rooien stijf, ‘t Land in als een stiertje, loopt hij een tegen ‘t lijf

Door de vrije jeugdbeweging, waaronder leden van de 1912 opgerichte Jongelieden Geheelonthoudersbond (JGOB), werden fietstochten naar het Fort Spijkerboor georganiseerd om de gevangenen dienstweigeraars solidariteit te betuigen en hun pakjes te bezorgen¹³⁸⁰.

Het Fort Spijkerboor is tot 1921 militaire gevangenis gebleven; een hongerstaking van de gedetineerde militairen van 12 tot 17 maart 1921 vanwege oneetbare aardappelen¹³⁸¹ leidde de sluiting van de militaire gevangenis in; de extra capaciteit voor dienstweigeraars en andere militaire gedetineerden was na de demobilisatie niet meer nodig.

Op 9 november 1917 vaardigde minister de Jonge een legerorder uit (LO 1917 A no. 99), die het mogelijk maakte om gewetensbezwaarden vrij te stellen van gewapende dienst¹³⁸². Een principiële dienstweigeraar werd de gelegenheid geboden om een vrijwillige verbintenis aan te gaan voor dienst zonder wapens, die echter één jaar langer ging duren.

Deze regeling is verder uitgewerkt in twee legerorders van 1918, LO 1918 deel A no. 34 en no. 56. Deze regeling voor principiële bezwaren tegen het doden van de evenmens als uiterste consequentie was niet meer dan basisvoorziening. De legerorder was alleen een manier om principiële dienstweigeraars geen gewapende dienst te laten doen. Zij moesten andere werkzaamheden binnen het leger uitvoeren, maar bleven onderdeel van de militaire organisatie. De Jonge verdedigde zijn legerorder dan ook op die manier tegenover CHU-leider De Savomin Lohman. De christelijk-historische voorman bracht als 80-jarige naar voren, dat hij het niet gepast achtte dat de voor allen geldende dienstplicht niet voor sommigen opgeld zou doen. Er is in het leger genoeg te doen waarbij geen wapens in het geding zijn¹³⁸³.

Het 78-jarige ARP-kamerlid Anthony Brummelkamp (1839-1919) was in zijn bijdrage bij de algemene beschouwingen op 22 november 1917 zowel kritisch op de dienstweigeraars als op de regering. Gewetensvrijheid is in de opvatting van Brummelkamp de moeder der godsdienstvrijheid en van alle andere burgerlijke en staatkundige vrijheden. Nederland is in de wereldhistorie de wieg en de bakermat van de gewetensvrijheid geweest. Hij verweet de principiële dienstweigeraars een verkeerde exegese van Gods woord en de regering dat zij reeds 154 dienstweigeraars berecht had. Zijn voorkeur was om dienstweigeraars zonder examen van het geweten een verplichte dienstplicht in de strijd tegen de ‘waterwolf’ op te leggen, bij Rijkswaterstaat dus¹³⁸⁴.

6.4. DESERTIE TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

6.4.1. Amnestie voor deserteurs bij het begin van de mobilisatie

Nog geen week na de mobilisatie biedt de regering een wetsontwerp aan het parlement¹³⁸⁵ aan met als toelichting:

De eenheid van het Nederlandsche volk brengt de wenschelijkheid met zich om onder de heerschende omstandigheden hen, die ter zake van hunne verhouding tot onze krijgsmacht moeilijkheden zouden kunnen ondervinden bij hun terugkeer bij leger of vloot, dien terugkeer gemakkelijk te maken.

In artikel 1 werd voorgesteld:

Amnestie wordt verleend aan al degenen, die hetzij als dienstplichtige, hetzij als vrijwilliger, hetzij in eene andere hoedanigheid bij de Nederlandsche krijgsmacht in of buiten Europa zich vóór 1 Augustus 1914 hebben schuldig gemaakt aan desertie, indien zij zich bij de gemobiliseerde Nederlandsche strijdmacht hebben aangemeld vóór 1 November 1914 daarbij aanmelden en het enigermate aannemelijk kan worden geacht, dat zij zich met bekwaam spoed na de mobilisatie van genoemde strijdmacht daarheen hebben begeven.

Alle hens aan dek. In tijden van oorlogsdreiging en mobilisatie is iedereen weer welkom. Wie als deserteur

---

Onnut officierje, Voelt z'n pronk bedreigd, Als de mooie wereld, 't Socialisme krijgt.

1380 Hamsen, (1962), p. 33.

1381 Kamerstukken, II, 1920-1921, Aangangsel Handelingen, 211 (22 april 1921).

1382 MRT 1924 (XIII), 193. Voor de tekst zie bijlage 3.

1383 Van der Wal (1969), p. 32-34.

1384 Kamerstukken, II, 1917-1918, Handelingen, 450-453.

1385 Kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 360, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (6 augustus 1914).

het oogmerk had gehad om de dienst van het land te verlaten wordt in genade aangenomen. Deze amnestiewet passeerde op één dag de Tweede Kamer (om 11.00 uur) en de Eerste Kamer (om 13.30 uur) en stond op de dag van aanbieding van het wetsontwerp in het Staatsblad (wet van 6 augustus 1914, Stb. 1914, 376). Ruim drie weken later kwam men tot de ontdekking dat de amnestiewet niet van toepassing was op deserteurs uit het KNIL en de landmachten van Suriname en Curaçao (later aangeduid met de Nederlandse Antillen en nu met Caribisch deel van het koninkrijk). Er werd een reparatiewet ingediend en aangenomen¹³⁸⁶.

Er werd geen duidelijkheid verschaft hoeveel deserteurs er waren. Ook is niet gerapporteerd hoeveel deserteurs van deze amnestiemogelijkheid gebruikt hebben. Het kan – zo valt te schatten – ten hoogste om enkele individuen gegaan zijn.

6.4.2. Desertie uit een wachtlopend leger

Uit overzichten van de militaire strafzaken behandeld door de drie krijgsraden in Den Haag, Arnhem en Den Bosch is af te leiden dat ongeveer een kwart van de zaken desertie betreft¹³⁸⁷. Het gaat dan om desertie zoals het delict sinds de wetswijziging van 1887 is omschreven, waarbij het oogmerk zich blijvend aan zijn dienstverplichtingen te onttrekken een cruciaal onderdeel van de delictsomschrijving vormt.

Overzicht krijgsraadszaken Eerste Wereldoorlog 1914-1918						
	1914*	1915	1916	1917	1918**	Totaal
militair delict: desertie						
Den Haag	64	295	500	618	857	2334
Arnhem	21	172	301	435	390	1319
Den Bosch	21	288	479	419	609	1816
totaal desertie	106	755	1280	1472	1856	5469
militair delict: weigeren dienstbevel						
Den Haag	13	56	107	160	392	728
Arnhem	6	30	82	191	290	599
Den Bosch	30	121	207	246	246	850
totaal weigeren dienstbevel	49	207	396	597	928	2177
totaal militaire delicten	155	962	1676	2069	2774	7646
commune delicten						
Den Haag	89	363	527	683	1381	3043
Arnhem	84	602	793	863	1137	3479
Den Bosch	105	962	978	1451	1395	4891
totaal commune delicten	278	1927	2298	2997	3913	11413
totaal krijgsraden						
Den Haag	166	714	1134	1461	2630	6105
Arnhem	111	804	1176	1489	1817	5397
Den Bosch	156	1371	1664	2116	2250	7557
totaal generaal	433	2889	3974	5066	6697	19059

*vanaf 1 augustus 1914

** tot 14 november 1918

1386 Kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 379, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (29 augustus 1914) en de wet van 3 september 1914 (Stb. 1914, 443).

1387 op basis van Blom en Stelling (2004), p. 244-246. Blom en Stelling stellen, dat de regels over de desertie in de eerste jaren van de mobilisatie minder streng waren. Er was een termijn van vier weken gesteld, waarbinnen de militair zich alsnog kon melden. De zaak werd dan niet naar de krijgsraad verwezen, maar tuchtrechtelijk afgedaan, gebaseerd op artikel 17 van het Reglement van de Krijgstucht of Discipline voor het Krijgsvolk te Lande van 15 juni 1815, zo schrijven Blom en Stelling. De termijn van vier weken is bij Legerorder 1918 A74 bekort tot twee dagen (Blom en Stelling (2004), p. 264-265). Maar artikel 17 van het krijgstuchtreglement van 1815 handelt niet over desertie, maar over ongeoorloofde afwezigheid in tijd van vrede. Bij de wetswijziging in 1887 is alleen desertie in vredestand gewijzigd (met de opzet de dienst voorgoed te verlaten). Deze legerorder van 1918 verkortte niet de termijn voor desertie tot twee dagen (dat is formeel ook niet mogelijk), maar deze legerorder herbevestigde de regeling van artikel 120 CWKtL: wie in oorlogstijd na afloop van verlof niet binnen twee maal vier en twintig uur terugkeert, zal voor een deserteur worden gehouden en zal als zodanig gestraft worden; de straf daarvoor is op basis van artikel 116 CWKtL de doodstraf voor een officier en gevangenisstraf van tien jaar (tot 1879 de kruwagenstraf van tien jaar) voor een onderofficier of een soldaat.

Opvallend is dat het aantal desertiezaken in de loop van de mobilisatie sterk oploopt: van 755 in 1915 (het eerste volle jaar van de mobilisatie) tot 1.856 in 1918 (het laatste jaar van de mobilisatie).

6.5. EEN TERUGBLIK

6.5.1. Samenvatting: De Nederlandse krijgsmacht in de oorlog waaraan het niet deelnam

a. Legervorming: militie, landweer en landstorm

De vier jaar van de Eerste Wereldoorlog geven een voortdurende verlenging en uitbreiding van de verplichtingen voor de militie, de landweer en de landstorm te zien. De behoefte aan veel militairen aan de grens om de andere, oorlogvoerende landen te laten weten dat het Nederland ernst was met de neutraliteit legde een zware claim op de mannelijke (beroeps)bevolking. Daarom was er ook voortdurend strijd om vrijstellingen en verlofregelingen.

Daarbij bleef de groep mannen die ooit uitgeloot waren buiten beschouwing. De uitgelote militieplichtigen van de jongste jaarklassen bleven gevrijwaard van mobilisatie ten laste van de oudere ingelote militieplichtigen, die hun eerste oefening achter de rug hadden. Dat leverde veel politiek gekrakeel en maatschappelijk gedoe op.

Het is daarbij de vraag of de politieke departementsleiding en het militaire commando wel voldoende oog hadden voor de belangen en de positie van burgers die – overvallen door de mobilisatie – ongevraagd een dergelijke zware militaire last te dragen kregen.

b. Het militaire strafrecht uit de tijd van Napoleon

De onvrede die in brede lagen van de krijgsmacht in de loop van de oorlog steeds maar groeide werd niet volledig betuigd door het geldende militaire strafrecht. Men had verzuimd tempo te maken met de modernisering en stroomlijning van het militaire straf- en tuchtrecht. Het was inmiddels een eeuw oud.

Relletjes, onrust, tot muiterij toe, vonden hun oorzaak in de ledigheid en nutteleloosheid van het bestaan gecombineerd met onvoldoende en slechte voorzieningen op het terrein van huisvesting en verzorging en met weinig ruimte voor verlof en vrijstelling.

De soldaten hebben zich georganiseerd, vooral vanuit het sociaal-democratisch perspectief, maar die solidariteit, vergelijkbaar met de vakbondsorganisatie, heeft weinig resultaat geboekt; het was meer een onderlin-ge herkenning van de betreffende beroerde omstandigheden dan een effectieve verbetering ervan.

c. De allereerste erkenning van gewetensbezwaren

De eerste burgerminister van Oorlog zorgde met de Legerorder van 9 november 1917 voor de eerste regeling voor principiële dienstweigeraars. Een erkenning van vooral religieuze bezwaren met een tewerkstelling in de vorm van ongewapende dienst binnen de krijgsmacht: een principiële doorbraak, maar vooral een praktische oplossing voor een binnen de organisatie van de krijgsmacht onhanteerbaar probleem.

d. Desertie, maar waar na toe?

Desertie uit het leger tijdens de mobilisatie van de Eerste Wereldoorlog kwam wel voor, maar waar kon men naartoe? De grenzen waren gesloten, zelfs aan de Belgische kant door de Duitsers onder stroom gezet. Onderduiken was de enige, niet zo gemakkelijke oplossing.

Toch nam de desertie in de loop van de oorlog toe: 700 in 1915, 1.200 in 1916, 1.400 in 1917 en 1.800 in 1918, een zeer ruime verdubbeling dus.

e. De samenhang

Was er nu enige samenhang te bespeuren tussen de zware dienstverplichtingen van de militie-, de landweer- en de landstormwetgeving en de strenge sanctionering door het militair straf- en tuchtrecht?

Dat is niet gemakkelijk aan te tonen, maar geconstateerd mag worden, dat het jarenlang wachtlopen in minder prettige omstandigheden niet geleid heeft tot massale opstand, muiterij en desertie. De afwezigheids- en ongehoorzaamsheidsdelicten zijn naar omstandigheden beperkt gebleven. Of de doffe gelatenheid of de forse afschrikking hierbij de hoofdrol gespeeld heeft is moeilijk vast te stellen. Het klinkt aannemelijk, dat de Nederlandse dienstplichtigen maar geprobeerd hebben er het beste van te maken, misschien gelukkig dat het maar ging om het saaie wachtlopen bij de grens in plaats van een verschrikkelijke oorlogvoering in de loopgraven, waarover de geruchten en de berichten ook wel in Nederland door drongen. Die opluchting werd in de loop van de oorlog minder en de tegenzin groter.

6.5.2. Terugblik: De lessen van de Eerste Wereldoorlog voor de Nederlandse krijgsmacht

a. Heeft Nederland iets geleerd van de oorlog bij de burens?

De Eerste Wereldoorlog is begonnen met een heftige aanleiding, maar doorgezet op basis van wraak, angst en eerzucht. Het zou de laatste oorlog moeten zijn: *a war to end all war*¹³⁸⁸, *la der des ders* (= *la dernière des dernières*), de allerlaatste oorlog dus. De oorlog zou kort duren: *home before Christmas, zurück in der Heimat bevor die Blätter fallen, rentrer pour les vendanges*, kerstmis, herfstblaadjes, druivenpluk, iedere cultuur had zijn eigen beeld.

In Nederland is militair gesproken niets gebeurd, op een paar incidenten na. Het is maar de vraag wat of de Nederlandse bevolking en de militaire leiding wist van de oorlog. De ware verschrikkingen van de loopgravenoorlog, het ellendig lot van de miljoenen dienstplichtigen in de Noord-Franse modder, de vreselijke verminkingen door granaten en door mosterdgassen onder meer met afzichtelijke *gueulles cassées – broken faces*, dat alles is pas na de oorlog in ware omvang en diepgang duidelijk geworden.

De ervaringen met de verschrikkingen in de Grote Oorlog hebben de vredesbeweging in de jaren twintig enorm bepaald, maar de invloed daarvan gedurende de oorlog is beperkt te noemen: het gewone leven ging ver van de modder van de loopgraven gewoon door¹³⁸⁹. Ook in Nederland ver van de frontlijnen.

De effectiviteit van de Nederlandse neutraliteit, gegarandeerd door grenswachten en waterlinies, heeft Nederland bevestigd in de geschiktheid van de die middelen, terwijl de eerste tanks zich vertoonden op het modderige slagveld en de eerste vliegtuigen bommen afwierpen. De onzijdigheid heeft de Nederlandse militaire innovatie geen goed gedaan, noch technologisch noch organisatorisch.

Engeland en Frankrijk deden in de Eerste Wereldoorlog ervaring op met een verdedigende tactiek tegen stormachtige Duitse aanvallen: de snelle openingszetten van de veroveraar. De paniek die uitbrak onder de Engelse, Franse en Belgische legerleiding werd voor een deel verhaald op de dienstplichtige militairen, die vluchtten, bevelen weigerden of deserteerden. Een golf van executies was het gevolg¹³⁹⁰. De schuld van de nederlaag werd gedeeltelijk bij de laagste rangen van de eigen troepen gelegd. In de Tweede Wereldoorlog was er een gelijksoortige Duitse verrassingsaanval, maar die veroorzaakte bij de geallieerden niet hetzelfde paniekgedrag en leidde vervolgens ook niet tot een groot aantal ter dood veroordelingen. In het onervaren Nederland trachtte in mei 1940 een panikerende generaal met een doodvonnis een voorbeeld voor de andere soldaten te stellen (zie § 10.4.1).

1388 afgeleid van de titel van het boek van de Britse schrijver H.G. Wells (1866-1946) *The war that will end war* uit 1914. De uitdrukking wordt ook vaak toegeschreven aan de Amerikaanse president Woodrow Wilson.

1389 Het culturele klimaat in de hoofdsteden van de oorlog voerende landen (geen van de steden lag in een frontlijn) is maar in zeer beperkte mate beïnvloed door het oorlogsgeweld in de loopgraven. In Berlijn ontstond het dadaïsme, in Parijs was Pablo Picasso (1881-1973) actief, in Moskou was Wassily Kandinsky (1866-1944) werkzaam, in Londen kwam het op het kubisme en het futurisme gebaseerde vorticisme tot bloei en in Nederland werd de kunstbeweging De Stijl opgericht (zie het boek over de tentoonstelling '1917' in het Centre Pompidou Metz in de zomer van 2012).

1390 Er werden ongeveer 3.000 Britse militairen ter dood veroordeeld, van wie ook 300 daadwerkelijk zijn geëxecuteerd. Er werden ongeveer 3.000 Franse militairen ter dood veroordeeld van wie er ongeveer 900 zijn geëxecuteerd. Er zijn ongeveer 200 Belgische militairen ter dood veroordeeld van wie er 18 zijn geëxecuteerd. In het verhoudingsgewijs kleine Belgische leger zijn achttien soldaten geëxecuteerd. Andere bronnen noemen een getal van elf geëxecuteerden (Debaeke (2008)). Ook wordt het aantal van dertien genoemd (Vanacker (2006), p. 195). Het staat vast dat naast de militairen ook vier burgers (onder wie één vrouw) en vier Duitse soldaten zijn geëxecuteerd, de meesten wegens spionage. Ook de terdoodveroordeling van spionnen voor de Duitsers is ten onrechte gebaseerd op (Bataafse) Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van Staat van 26 juni 1799. Als die wetgeving overigens correct was toegepast zou de terdoodveroordeling niet met de kogel, maar door ophanging geëxecuteerd moeten zijn (Tweede afdeling, Zesde Capittele, artikel 13: 'zal met de koorde gestraft worden') (Van der Fraenen (2009), p. 31-32)). Vijftien executies zijn uitgevoerd binnen één jaar na het uitbreken van de strijd wegens 'desertie in tegenwoordigheid van de vijand' (De Schaeppdrijver (1999), p. 209). Er zijn 219 doodvonnissen uitgesproken, maar ongeveer 200 zaken zijn in hoger beroep of door gratie in gevangenisstraf gewijzigd (Debaeke (2008), p. 15). Er zijn ook doodvonnissen uitgesproken tegen militairen wegens commune delicten. Zo werd Emile Ferfaillie op 26 maart 1918 geëxecuteerd wegens moord op een vriendin. De terechtstelling vond plaats door onthoofding, omdat het gewone strafwetboek deze wijze van executie voorschreef. Er moest uit Frankrijk een beul met een guillotine worden overgebracht, omdat sinds 1863 in België geen onthoofding was uitgevoerd (Horvat (2011), p. 378). Bij besluitwet van 14 september 1918 werd voor alle doodvonnissen van de kriegsraad, uitgesproken tegen militairen en tegen niet-militairen, voor militaire delicten en voor commune delicten de onthoofding vervangen door de kogel. Terwijl aan de ene kant na 1915 geen doodvonnissen wegens desertie werden uitgevoerd, werd anderzijds bij wetsbesluit van 11 oktober 1916 op tal van delicten die de veiligheid van de staat betroffen de doodstraf in plaats van de (levenslange) gevangenisstraf gesteld (Horvat (2011), p. 75-76).

Wat betreft de manschappen had men kunnen leren, dat shell shock een serieuze psychiatrisch probleem is en niets te maken met laf gedrag. Een strenge aanpak van desertie in de vorm van executies van soldaten heeft geen positief effect op de gevechtskracht: op deze wijze een voorbeeld stellen heeft geen zin. Er zijn geen Nederlandse publicaties na de Eerste Wereldoorlog in de sfeer van het militair strafrecht waarin op de functie van het strafrecht in de nieuwe oorlogsomstandigheden is gereflecteerd.

De vraag of de Eerste Wereldoorlog als stellingen- en loopgravenoorlog zich in de toekomst zal laten herhalen, is niet te beantwoorden. In ieder geval is het voor het Nederlandse leger geen aanleiding om de verdedigingsstrategie met de Vesting Holland en de Stelling van Amsterdam, gecompleteerd met inundaties in West-Nederland te verlaten. Nederland werd bevestigd in de betekenis en de effectiviteit van de neutraliteit, de gewapende neutraliteit wel te verstaan, hoewel die weerbaarheid in de praktijk niet serieus getest is geweest.

b. De centrale vragen van de studie

De ontwikkeling van de dienstplicht

Het antwoord de hoofdvraag van de studie 'hoe is in de loop van de laatste tweehonderd jaar in Nederland de dienstplicht en de reactie daarop in de vorm van disciplinehandhaving, dienstweigering en desertie ontwikkeld?' zou voor de periode van de Eerste Wereldoorlog als volgt geformuleerd kunnen worden

De drie vormen van dienstplicht (militieplicht, landstormplicht en landweerplicht) zijn in de loop van de Eerste Wereldoorlog steeds uitgebreid en verlengd. De zwaarte van de dienstplicht nam enorm toe. Van een lastige onderbreking in een beroeps carrière van maximaal één jaar, haalde het land jonge mannen en later ook iets oudere mannen voor een periode oplopend tot vijf jaar uit de samenleving. De dienstplicht was een zware last, die ook nog ongelijk verdeeld was. Want wie eenmaal vrijgeloos was bleef verschoond van iedere militaire verplichting. Wie is ingeloot kon nog tot zijn 40e jaar uit zijn normale bestaan geplukt worden en moest zijn leven ver van huis en haard onder oncomfortabele omstandigheden voortzetten.

Er is vanuit de politiek en de legerleiding geen moeite gedaan om die vergaande ingreep in het persoonlijk leven te verzachten, laat staan te legitimeren. Wachtlopen is niet alleen saai, maar is het ook zinvol? Het vereist nogal wat politiek en maatschappelijk inzicht om als soldaat die context voor zichzelf begrijpelijk en aanvaardbaar te maken.

Dienstplichtigen en legerleiding stonden in essentie tegenover elkaar, niet in een theoretisch dispuut, maar in de praktische strijd om het bestaan: huisvesting, verzorging, verlof, soldij, kostwinnersvergoeding, vrijstellingen.

De negatieve reacties op de dienstplicht zijn enorm meegevallen, uitgaande van een idee, dat veel Nederlandse jongemannen geen behoefte hadden om zich aan hun verplichtingen te onttrekken. Er was ook zeker niet het enthousiaste vaderlandse gevoel, dat zich bij de hoofdvijanden Engeland, Frankrijk en Duitsland manifesteerden. Het was niet de bedoeling ten oorlog te trekken, maar om als land de oorlog te vermijden. Het leidde er in ieder geval niet toe, dat de Nederlandse dienstplichtigen de krijgsmacht trachten te vermijden.

Er was sinds de afschaffing van het remplaçantenstelsel in 1898 geen voorziening meer voor de traditioneel geweldloze doopsgezinden. Daarbij kwamen dan de antimilitaristen van de daad, de moderne dienstweigerers. Vooral met het oog op de groep doopsgezinden was een voorziening van vrijstelling wegens bezwaren onvermijdelijk geworden. Die zou dan ook op de moderne dienstweigeraars van toepassing moeten zijn, al kwamen politieke gewetensbezwaren niet voor erkenning in aanmerking.

De desertie uit het leger kwam in de loop van de Eerste Wereldoorlog steeds meer voor, in totaal in ruim vier jaar ongeveer 5.500 gevallen, slechts een honderdtal in de eerste maanden van de mobilisatie tot tegen de tweeduizend in de periode van de demobilisatie. De absolute aantallen zijn tamelijk fors, het percentage is zeer beperkt. Daarbij moet ook in ogenschouw genomen worden, dat de zeer strikte verlofregelingen sommige soldaten geen andere mogelijkheid bood dan ongeoorloofd weg te blijven in de vorm van desertie. In oorlogstijd gold het in 1887 toegevoegde oogmerk om de militaire dienst voorgoed te verlaten niet: de feitelijke afwezigheid van meer dan twee dagen was voldoende.

De juridische legitimatie

De legitimatie van de militieplicht tijdens de Eerste Wereldoorlog lag natuurlijk vooral in de feitelijke omstandigheden van het oorlogsgeweld in de landen om ons heen. 'We' moesten de vijand buiten de deur houden. Een glimp van een discussie over de legitimatie van de militieplicht kwam naar voren bij het debat

over de keuze om oudere lichten landstormplichtigen terug in dienst te roepen of om met voorrang jongere militieplichtigen in te lijven. Het werd als onrechtvaardig geacht om oudere mannen uit hun gezin en hun werk te halen. Impliciet bevat dat debat boodschap, dat dienstplicht iets is voor jonge ongehuwde mannen, een onderscheid op sekse leeftijd en burgerlijke staat. Dat werd niet gezien als een vorm van discriminatie, maar een legitiem onderscheid.

De relatie tussen het opleggen van de dienstplicht en het toekennen van stemrecht

De relatie tussen dienstplicht en democratie is niet gelegd, ook niet bij de discussie over het algemeen kiesrecht. Dat had een goede aanleiding kunnen zijn burgerplichten en burgerrechten op een weegschaal in de vorm van een bascule te leggen en te zien op welk punt de balans gevonden zou kunnen worden. Maar – zoals eerder gezegd – is er dan geen kiesrecht voor wie vrijgesteld van de dienstplicht, op grond van sekse, loting, lichamelijke gesteldheid, broederdienst, gewetensbezwaren of geestelijk ambt?

Interbellum of interpacem?

Het Interbellum tussen beide wereldoorlogen wordt wel het interpacem genoemd, een soort wapenstilstand van twintig jaar, het twintigjarig bestand. De Eerste Wereldoorlog is gewoon voortgezet in de Tweede Wereldoorlog: dezelfde tegenstanders probeerden het nog een keer. Voor Nederland gaat deze benadering niet op.

Het Interbellum van ruim twintig jaar kan globaal verdeeld worden in het optimistisch decennium van de *roaring twenties* en een pessimistisch decennium met de economische depressie en opkomend fascisme.

De oprichting van de Volkenbond liep parallel met het streven naar ontwapening en het oplossen van politieke conflicten door overleg en arbitrage. Er was groot geloof in internationale afspraken in verdragen¹³⁹¹. De oorlog kon uitgebannen worden. Kleine landen als Nederland zouden het voorbeeld kunnen geven door een eenzijdige ontwapening¹³⁹². De duur van de dienstplicht kon bekort worden.

In de jaren dertig werd de Verdrag van Versailles van 29 juni 1919 ondermijnd door het Duitse nazisme, mede als reactie op de strikte handhaving van het verdrag, met name door Frankrijk en België. Uiteindelijk werd in Nederland de duur van de dienstplicht verlengd.

De jaren twintig waren de tijd van het verwerpen van de vlootwet (1923) en de jaren dertig van te late investeringen in het materieel van de krijgsmacht. De jaren twintig waren de tijd van de gebroken geweer-tjes, die in de jaren dertig haastig, maar te laat gerepareerd werden.

7.1. ONTWIKKELINGEN ROND DIENSTPLICHT IN HET INTERBELLUM**7.1.1. Van militiewet, landweernetwet en landstormwet naar één dienstplichtwet****a. De demobilisatie en de verkleining van de jaarlichtingen 1919-1921**

Minister George A.A. Alting van Geusau, een officier van katholieke huize, was op 9 september 1918 aangetreden als minister van Oorlog in het eerste centrum-rechts kabinet-Ruijs de Beerenbrouck. Hij voerde verseld na de muiterij op de Harskamp in 1918 een (gedeeltelijke) demobilisatie door. Hij bracht in 1919 een wijziging van de Landstormwet aan, waardoor een wettelijke basis werd gegeven aan de Vrijwillige Landstorm. Na het aanvaarden van zijn begroting voor het dienstjaar 1920 trad hij op 5 januari 1920 toch af, omdat hij vond dat zijn begroting te veel uitgekleeft was. Premier Ruijs de Beerenbrouck verving hem tot 31 maart 1920, toen de partijloze W.F. Pop (1858-1931) aantrad als minister van Oorlog. Pop was op dat moment als luitenant-generaal de hoogste militair in Nederland.

Hij werd gelijktijdig ook minister van Marine; op dit departement waren ook al twee ministers vertrokken, Willem Naudin ten Cate (1860-1942) en Hendrik Bijleveld (1885-1954), beiden marineofficieren, beiden gestruikeld over de bezuinigingen op de vloot. Ruijs de Beerenbrouck had Colijn benaderd, die zijn lucra-

1391 Zie het Vlootverdrag van Washington van 1922, het Verdrag van Locarno van 1925 en het Briand-Kellogg-pact van 1928 en de Geneefse Verdragen van 1929.

1392 Belangrijkste pleitbezorger van een eenzijdige ontwapening was prof. dr. David van Embden (1897-1962), hoogleraar staatshuishoudkunde in Amsterdam en senator voor de Vrijzinnig-Democratische Bond. Hij verkondigde zijn standpunt in een grote rede in de Eerste Kamer op 23 april 1924 (Kamerstukken, 1923-1924, I, Handelingen, 253-263). Nederland kon als klein land in principe nooit voldoende defensiekracht opbrengen om zichzelf effectief te kunnen beschermen tegen de grote mogendheden. Eenzijdige ontwapening of niet: in het huidige defensiebeleid wordt uitgegaan van het opgeven van de buitenprovincies en het terugtrekken op de Vesting Holland. Van Embden toonde zich voorstander van een internationale politiemacht, waaraan ook Nederland zijn steentje bij te dragen had. Onder de moderne vormen van oorlogvoering vielen ook de chemische wapens. De bezwaren van Van Embden daartegen betroffen het wreedaardig karakter van deze wapens en gasen, waartegen men zich niet verdedigen kon en die geen onderscheid maakten tussen militairen en non-combattanten. De inschakeling van vliegtuigen was ook een nieuwigheid van de laatste oorlog. Burgers hebben geen flauw denkbeeld van de werking der moderne bommen'. Ontwapening betekent weerloosheid. Maar de huidige bewapening van Nederland betekent ook weerloosheid, en dat voor 100 miljoen gulden per jaar. Hij vatte zijn betoog samen in een motie waarin hij ook de regering vroeg om een onderzoek naar de mogelijkheden van eenzijdige ontwapening (Kamerstukken, 1923-1924, I, Handelingen, 426):

De Eerste Kamer der Staten-Generaal

Overwegende, dat de snelle ontwikkeling der verdelginstechiek, inzonderheid der chemische middelen, een onderzoek vereischt van de vraag, of het voor een kleinen Staat nog mogelijk is, door het onderhouden van een oorlogsmacht 's Lands veiligheid te dienen.

Noodigt de Regering uit, voor dit onderzoek een Staatscommissie te benoemen, waarin zoowel burgerlijke als militaire leden zitting hebben.

Deze motie werd op 2 mei 1924 met 19 tegen 10 stemmen door de Eerste Kamer verworpen.

tieve baan bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij (Shell) (nog) niet wilde verruilen voor een nieuw ministerschap. Hij stelde wel een nota op over hoe de krijgsmacht te reorganiseren¹³⁹³. Begin 1920 werd de eerste oefentijd teruggebracht tot 6 maanden voor de onbereden (= niet van een paard voorziene) soldaten (voornamelijk de infanterie), tot 12 maanden voor de bereden artillerie en tot 18 maanden voor de cavalerie¹³⁹⁴. Men ging uit van een oorlogsleger van 200.000 man (inclusief de landweer), op te bouwen met een jaarlijkse lichte van 13.000 man. Het maximumaantal van 200.000 man was 10.000 minder dan de Militiewet 1912 mogelijk maakte. Het aantal van 13.000 man voor één jaarlichting werd begin 1921 tijdelijk¹³⁹⁵ vastgelegd; als er op 1 september 1921 niet een nieuwe wettelijke regeling was, zou de reductie van rechtswege komen te vervallen, zo werd door de ministers Pop van Oorlog en Ruys de Beerenbrouck van Binnenlandse Zaken ingevoegd bij Nota van Wijziging van 25 november 1920¹³⁹⁶. De katholieke kamerleden Jan Bomans (1885-1941)¹³⁹⁷ en Laurentius Deckers (1883-1978)¹³⁹⁸ waren er niet gerust op en kwamen op 16 juni 1921 met een initiatiefwet om de tijdelijkheid uit de reductie te halen. Er werd wel gewerkt aan een nieuwe Dienstplichtwet, maar of die op tijd in werking zou kunnen treden was onzeker¹³⁹⁹.

b. De nieuwe dienstplichtwet 1922

Pop diende op 11 maart 1921 een wetsontwerp voor een nieuwe dienstplichtwet¹⁴⁰⁰ in. Deze wet zou in de plaats moeten komen van de bestaande drie wetten de Militiewet (Stb. 1912, 21), de Landweerwet (Stb. 1901, 160) en de Landstormwet (Stb. 1913, 149). Daarmee zou dus ook het onderscheid tussen militie, landweer en landstorm worden afgeschaft. De duur van de eerste oefening zou beperkt blijven tot vijf maanden. Voorgesteld werd een onderscheid te maken tussen de kerntroepen (14.000 per jaarlichting) en reservetroepen (8.000 per jaarlichting) met een beperkte plaatselijke oefening (de zogenaamde vooroefening). Samen met de 1.000 man voor de marine waren er volgens Pop 23.000 dienstplichtigen per jaar nodig. Dit zou bij mobilisatie volgens de rekensom 23.000 minus 1.000 marine plus 2.600 uit de lichte van het voorafgaande jaar, totaal 24.600 man maal factor 15,24 (vijftien lichtingen van 20 jaar tot 35 jaar) een leger van 373.000 man kunnen opleveren: 251.000 man kernleger en 122.000 reserveleger. Op basis van de ervaringen van de mobilisatie van 1914 moet rekening gehouden worden met een uitvalpercentage van 12% in de vorm van allerlei vrijstellingen en afkeuringen. Pop ging uit van een jaarlijkse lichte van 63.000 ingeschrevenen voor de dienstplicht; 14.000 man zouden vrijstelling krijgen of en afgekeurd worden. Uit de overig gebleven 49.000 moet dan via loting een contingent van 23.000 man opgeroepen worden.

Er was in de Tweede Kamer veel verzet tegen deze plannen van minister Pop (het 'poppenleger'). Het liep zo hoog op dat het tot een kabinetscrisis kwam. Op 16 juni 1921 diende het kabinet zijn ontslag in vanwege de verwerping van artikel 27 van de ontwerp-Dienstplichtwet; daarin werd het onderscheid tussen het kernleger en het reserveleger geregeld. Na een crisis van 24 dagen keerde het kabinet in gereconstrueerde vorm terug. Op 28 juli 1921 trad Jannes J.C. van Dijk (1871-1954) aan als minister van Oorlog; hij was een officier van anti-revolutionaire huize en ARP-kamerlid. Hij was de derde minister van Oorlog in het eerste kabinet- Ruys de Beerenbrouck.

Minister Van Dijk bracht in 1922 de Dienstplichtwet tot stand door op 25 augustus 1921 met een nieuw artikel 27 van de ontwerp-dienstplichtwet te komen¹⁴⁰¹. De wet kwam op 8 december 1921 in de plenaire

1393 Zie over de verwickelingen Brand (2015), p. 27-70.

1394 Wet van 10 januari 1920, Stb. 1920, 9, met contraseign van interim-minister van Oorlog Ruys de Beerenbrouck op basis van een wetsontwerp van 19 december 1920 zie Kamerstukken, 1919-1920, II, Bijlagen Handelingen, 330, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (19 december 1919). Binnen één maand na indiening bij het parlement stond de wet in het staatsblad.

1395 Wet van 16 februari 1921, Stb. 1921, 61 op basis van een wetsontwerp zie Kamerstukken, 1919-1920, II, Bijlagen Handelingen, 556, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (3 september 1920); de verdere stukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1920-1921, II, Bijlagen Handelingen, 136.

1396 Kamerstukken, 1920-1921, II, Bijlagen Handelingen, 136, 4 (Nota van Wijziging) (25 november 1920).

1397 vader van de schrijver Godfried Bomans (1913-1971).

1398 later minister van Defensie (1929-1935) en als zodanig verantwoordelijk voor het afwerpen van een bom op de muitende bemanning van de Zeven Provinciën op 10 februari 1933 (zie § 7.4.2).

1399 Wet van 9 september 1921, Stb. 1921, 1051 op basis van een wetsontwerp van 16 juni 1921, zie Kamerstukken, 1920-1921, II, Bijlagen Handelingen, 531, 1 (Begeleidende Brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (16 juni 1921).

1400 Kamerstukken, 1920-1921, II, Bijlagen Handelingen 441, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (11 maart 1921).

1401 Kamerstukken, 1920-1921, II, Bijlagen Handelingen 441, 27 (Nota van Wijzigingen) (25 augustus 1921).

vergadering aan de orde. In het vorige agendapunt van dezelfde vergadering van de Tweede Kamer was hoofdstuk VIII van de Grondwet aan de orde geweest: de dienstplicht bleef gewoon gehandhaafd en gewetensbezwaren tegen de militaire dienst konden erkend worden (zie verderop).

De behandeling van het wetsontwerp werd voortgezet op basis van een aangepaste versie van artikel 27. Het wetsontwerp werd op 14 december 1921 met 50 tegen 48 stemmen door de Tweede Kamer aanvaard; twee socialisten J.W. Albarda (1877-1957) en F.L. Ossendorp (1863-1941) waren afwezig. De Dienstplichtwet kwam als de wet van 4 februari 1922 in het Staatsblad (Stb. 1920, 43).

De meeste uitvoeringsbepalingen van de Dienstplichtwet 1922 werden vastgelegd en samengebracht in het Dienstplichtbesluit (KB van 2 februari 1929, Stb. 1929, 21¹⁴⁰²) en in de Dienstplichtbeschikking (Beschikking van de Minister van Defensie van 30 augustus 1935)¹⁴⁰³.

De Vrijwillige Landstorm, die – opgericht op 4 augustus 1914 – een plaats had gekregen door een wijziging van de Landstormwet kreeg, een nieuwe basis in de Dienstplichtwet¹⁴⁰⁴. De Vrijwillige Landstorm was belang voor de organisatie van de vooroefening: het exerceren op zaterdagmiddag om vier maanden minder naar de kazernes te moeten.

De wet bepaalde het contingent op 19.500 man. De inlijving geschiedde door loting. Degenen die waren uitgeloot, werden buitengewoon dienstplichtig en slechts oproepbaar in geval van oorlog. De duur van de eerste oefening bij de landmacht werd vijf-en-een-halve maand, bij de zeedienst acht maanden. De dienstplicht duurde van het negentiende tot het vijfendertigste jaar. ‘Bepaald legeraafbrekend in haar gevolgen’ zo werd de nieuwe dienstplichtwet beoordeeld¹⁴⁰⁵. Het aantal jaarlijks ingeschrevenen voor de dienstplicht bedroeg 63.000 jongeren van 20 jaar. 14.000 werden afgekeurd of kregen vrijstelling. Omdat men verwachtte dat van de 19.500 opgeroepen ongeveer 10% in het eerste jaar zou afvallen, werden er niet 19.500, maar 21.500 jongens opgeroepen, 2.000 meer dan het richtaantal per jaarlichting. Uit een contingent van 49.000 man konden er 27.500 vrijgeloot worden.

Vrijstelling werd op grond van artikel 15 van de Dienstplichtwet 1922 verleend op een aantal gronden, zoals die in de loop der tijd waren ontwikkeld: (a) broederdienst, (b) kostwinnerschap, (c) persoonlijke onmisbaarheid, (d) geestelijk ambt of opleiding daartoe, (e) verdrag, en (f) bijzonder geval. Op grond van artikel 21 stond tegen beslissingen omtrent een vrijstelling een kroonberoep open.

Van deze 19.500 man waren er 1.000 bestemd voor de marine. De groep van 18.500 man bestemd voor het leger werd in tweeën gesplitst. Tweede-derde kwam op in de zomer, een-derde in de winter. Men kon de duur van de eerste oefening van vijf-en-een-halve maand bekorten tot anderhalve maand door mee te doen aan de zogenaamde ‘voorooroefening’; daarbij ging het om militaire basisvaardigheden (waaronder veel exerceren). Men moest 300 uur deelnemen aan de voorooroefening, die lokaal werd georganiseerd, meestal op zaterdagmiddag.

Die voorooroefening stelde niet zo veel voor: de marstraining liet te wensen over, er werd geen tucht en geen saamhorigheid aangekweekt. Eén op de zes à zeven opgeroepen voor de eerste oefening had de voorooroefening doorlopen.

De regimenten infanterie namen vanuit de meeste dienstplichtigen op, 12.725 man¹⁴⁰⁶. Voor sommige dienstvakken en functies was de eerste oefening langer dan vijf-en-een-halve maand: negen maanden voor aspirant-onderofficieren, twaalf maanden voor aspirant-officieren, ziekenverplegers en manschappen voor

1402 vele malen aangevuld en gewijzigd en opnieuw vastgesteld bij KB van 18 februari 1956 (Stb. 1956, 542).

1403 De meeste organisatorische en administratieve regelgeving blijft in deze studie buiten beschouwing.

1404 Dit werd geregeld in KB van 27 februari 1922, Stb. 91 over de organisatie van de Vrijwillige Landstorm (op grond van artikel 1 lid 1 sub j Dienstplichtwet) en in KB van 28 februari 1922, Stb. 1922, 92 over de eisen voor de verklaring van voorooroefening.

De Vrijwillige Landstorm (de term bleef bestaan al was de Landstormwet met de Militiewet en de Landweerwet opgegaan in de Dienstplichtwet) was formeel onderdeel van de Nederlandse krijgsmacht. Dat bleek op juridisch gebied in een arrest van de HR van 21 mei 1937 (NJ 1937, 638), waarin de aansprakelijkheid van de overheid werd vastgesteld voor een baldadig schietincident waarbij de ene landstormer Willem van der Palm de andere landstormer Paul Timmer ernstig verwondde. Een schot hagel doorsneed de slagader in oksel. Het ging om een Haags landstormdetachment dat op zomertraining in Laren verbleef. Artikel 1403 BW (aansprakelijkheid van de werkgever voor onrechtmatige daden van de werknemers) was van toepassing.

1405 Campagne (1971), p. 14.

1406 Kroef (1922), p. IX.

de luchtvaartdienst en vijftien maanden voor de cavalerie. Men bleef na de eerste oefening dienstplichtig: officieren tot hun 50^e, onderofficieren tot hun 45^e en manschappen tot hun 40^e jaar¹⁴⁰⁷.

Het resultaat was – volgens dienstplichtdeskundige Campagne – een bijna zuiver militieleger. Er bleef maar een kleine professionele kern over. De paraatheid van het leger in vredetijd was praktisch nihil. Het leger was te klein en te oud. Een schromelijke veronachtzaming van de krijgsmacht, zo werd geoordeeld. De nieuwe dienstplichtwet – een afbraakwet – bevestigde het immorele en onrechtvaardige systeem van algemene dienstplicht met beperkte oefenplicht, aldus Campagne¹⁴⁰⁸.

Door het hanteren van het onderscheid tussen leger in vredetijd en leger in oorlogstijd was het leger niet meer dan een opleidingscentrum; het eigenlijke leger ontstond pas bij een mobilisatie¹⁴⁰⁹.

Er was ook kritiek van tijdgenoten. De krijgsmacht, gebaseerd op de dienstplichtwet van minister Van Dijk is klein én kort geoefend. Ene J. Burger (ongetwijfeld een pseudoniem, maar van wie?) wees er in De Gids van 1922 op, dat in de nog vers in het geheugen liggende Eerste Wereldoorlog onnodig veel dodelijke slachtoffers aan de fronten zijn gevallen door gebrek aan gedegen training. Hij kon zich nog voorstellen, dat nu het oorlogsgevaar vanuit het Oosten (door de Duitse ontwapeningsverplichtingen uit het Verdrag van Versailles) en uit het Zuiden door de Franse en Belgische legerreducties voor de komende tijd beperkt was, de omvang van de Nederlandse krijgsmacht klein was, maar dan wel beter getraind, dus met een langere eerste oefening van de dienstplichtigen¹⁴¹⁰.

7.1.2. De verdere ontwikkeling van de dienstplichtwetgeving na 1922

Tot aan de Tweede Wereldoorlog werd de Dienstplichtwet 1922 negen maal aangepast. Er was een aantal ondergeschikte wijzingen, die te maken hadden met de invoering van andere wetten, zoals het Wetboek van Strafvordering in 1926 en de Ambtenarenwet van 1929.

a. Een poging om dienstplichtige (onder)officieren als capitulant te binden 1926–1928

Op 16 mei 1926 diende minister Johan Lambooy (1874–1942) van Oorlog samen met minister De Geer van Financiën (tevens voorzitter van de ministerraad) een voorstel in om dienstplichtige (onder)officieren via een contract van vier tot zes jaar als capitulant in dienst te houden¹⁴¹¹. De bedoeling was daarmee om een aantal beter geoefende (onder)officieren ter beschikking te krijgen. De beloning van deze capitulanten zou lager zijn dan van beroeps(onder)officieren; een aantal van hen zou kunnen afvloeien. De hele regeling zou aldus een besparing kunnen opleveren. Om het voor dienstplichtige (onder)officieren aantrekkelijk te maken voor een beperkte wedde in dienst te blijven werd aan deze kortverbandvrijwilligers na afloop van hun contract een baan als ambtenaar aangeboden, met een jaarloon tussen f 2.000 en f 3.000 voor officieren en tussen f 1.000 en f 2.000 voor onderofficieren.

Dit voorstel viel uitermate slecht in de Tweede Kamer, links en rechts. Er werd in het Voorlopig Verslag¹⁴¹² nog herinnerd aan een rapport van een Commissie ter bestudering van het capitulantenstelsel uit 1906. De vraag voor de kamerleden was: krijgen we met dit voorstel goede militairen en goede ambtenaren? Sommigen meenden geen van tweeën: men twijfelde aan de motieven van de dienstplichtigen om een dergelijke verlenging van militaire dienst te aanvaarden.

Minister Lambooy deed in de Memorie van Antwoord een poging te redden wat er te redden viel, maar veel overtuigingskracht had zijn betoog niet¹⁴¹³.

1407 De Jong (1969–1991), deel 1, p. 59.

1408 Campagne (1971), p. 14.

1409 Minister-president en minister van Defensie a.i. Colijn zei het zo in de vergadering van de Eerste Kamer op 26 maart 1936 (Kamerstukken, 1935–1936, I, Handelingen, 640):

Wanneer men eerlijk zijn wil, wanneer men het land de waarheid zeggen wil, zoals zij is, dan moet men zeggen: wij hebben op het oogenblik in vredetijd geen leger; dat leger moet nog worden gevormd door en na de mobilisatie. De eerste oefentijd dient om soldaten te vormen in opleidingsscholen, maar het leger, zoals ik zeg, wordt eerst gevormd door en na de oproeping onder de wapenen van de grootverlofgangers. Van het slagen van de mobilisatie hangt dus af, of wij een leger zullen hebben.

1410 Burger (1922). Op de lange lijst van Nederlandse auteurs op www.dbnl.nl is geen aanknopingspunt voor de identiteit van de schrijver van dit artikel te vinden.

1411 Kamerstukken, 1926–1927, II, Bijlagen Handelingen, 325, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (16 mei 1926).

1412 Kamerstukken, 1926–1927, II, Bijlagen Handelingen, 325, 4 (Voorlopig Verslag) (15 juli 1927).

1413 Kamerstukken, 1927–1928, II, Bijlagen Handelingen, 69, 1 (Memorie van Antwoord) (6–14 december 1927).

In het plenaire debat op 24 en 28 februari 1928 werd het vonnis over het wetsontwerp geveld. Niemand was enthousiast. De ambtenarenbonden hadden zich danig geroerd. Minister Lambooy concludeerde in het slot van zijn betoog; hij had opgemerkt¹⁴¹⁴:

dat een groot deel van de Kamer van oordeel is, dat het wetsontwerp te veel een militaristischen kant heeft, terwijl de andere zijde van de Kamer van oordeel was, dat de militaire belangen niet voldoende worden gediend en behartigd.

De minister vroeg de beraadslagingen op te schorten; ze zijn over dit wetsontwerp niet meer heropend.

Ministerie Oorlog of Defensie

Per 1 september 1928 werden de ministeries van Oorlog en van Marine samengevoegd tot één ministerie van Defensie (met minister Lambooy). Dat zou tot 1941 zo blijven heten; toen werd het tijdens een echte oorlog weer het ministerie van Oorlog; voor de marine, waarvan een groot deel van de vloot in mei 1940 was ontsnapt, kwam een apart ministerie. En in 1959 werd het weer verenigd in één ministerie van Defensie.

b. De aanpassingen van 1928

Al eerder had minister Van Dijk van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck kort na het in werking treden van de Dienstplichtwet een aantal wijzigingen voorgesteld; Van Dijk had eerder de vastgelopen parlementaire procedure van minister Pop weer vlotgetrokken. Op 23 januari 1925 werd een wetsvoorstel bij de Tweede Kamer ingediend¹⁴¹⁵. De Tweede Kamer beviel met name de voorgestelde regeling van de vooroefening niet¹⁴¹⁶. Van Dijk sleutelde nog wel aan het ontwerp, maar redde het niet in het zicht van de verkiezingen van 1 juli 1925. Het kabinet verliet op 4 augustus 1925 het politieke toneel en het wetsontwerp verdween van tafel.

Minister Lambooy van het kabinet-Colijn-I diende op 30 april 1927 een bijgesteld wetsontwerp in, waarin ook een aantal andere zaken rondom de dienstplicht geregeld werd¹⁴¹⁷.

Vooroefening

Na enig politiek geharrewar werd de tijd die wordt afgetrokken van de bestaande periode voor de eerste oefening van vijf-en-een-halve maand bepaald op drie-en-een-halve maand. Een typisch compromis tussen de vier maanden in de bestaande wet en de drie maanden die de minister oorspronkelijk voorstelde. Een ‘voorgeoefende’ dienstplichtige moest dus nog twee maanden naar de kazerne, twee weken langer dus.

15 km regeling

Zo werd de regeling, dat iedere Nederlander (of zijn wettelijke vertegenwoordiger) die in Europa woonachtig was onder de dienstplicht viel, beperkt tot het hebben van een vaste verblijfplaats binnen 15 km van de Nederlandse grens. Wie in België woonde werd in het dienstplichtregister van de gemeente Rotterdam ingeschreven en wie in Duitsland woonde in dat van de hoofdstad. Men ging ervan uit, dat een jongeman van Nederlandse nationaliteit die vlak over de grens woonde nog wel voldoende Nederlands sprak.

Afkeuring op psychische gronden mogelijk

Het werd ook mogelijk om psychologische redenen afgekeurd te worden: een psychotechnisch onderzoek zou onderdeel van de keuring worden. Het onderzoek werd echter beperkt tot een schriftelijke intelligentietest.

Gewetensbezwaarde telt mee voor broederdienst

Voor broederdienst ging ook meetellen een broer wiens gewetensbezwaren waren erkend en die tewerkgesteld was bij een tak van de staatsdienst.

1414 Kamerstukken, 1927-1928, II, Handelingen, 1501 (28 februari 1928).

1415 Kamerstukken, 1924-1925, II, 285, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting)(23 januari 1925)

1416 Kamerstukken, 1924-1925, II, 285, 4 (Voorlopig Verslag)(2 april 1925).

1417 Kamerstukken, 1926-1927, II, 314, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting)(30 april 1927); de vervolgstukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1927-1928, II, 75.

Indische studenten vrijgesteld

Personen uit Indië of de West zonder de Nederlandse nationaliteit (over het algemeen dus inlanders) die naar Nederland komen (vooral voor studie), kwamen buiten de dienstplicht te vallen, ook omdat er in de koloniën inlanders niet onderworpen waren aan (of beter gezegd: uitgesloten waren van?) de in 1917 ingevoerde Indische dienstplicht is (zie § 9.1.5.b). Het is redelijk, dat zij dan ook buiten de Nederlandse dienstplicht zouden vallen, nu zij in ieder geval tijdelijk hier zouden verblijven. Het wordt niet duidelijk of de regering deze personen om andere redenen ook niet in het Nederlandse leger wilde hebben.

Centrale loting

Belangrijk punt was dat de loting per gemeente werd omgezet naar een landelijke loting. Men stelde zich dat zo voor, dat met behulp van een oud inschrijvingsregister van de gemeente Amsterdam (men ging ervan uit dat in Amsterdam als de grootste stad de grootste verscheidenheid aan namen zou voorkomen) alle namen genummerd werden. De nummers werden tijdens de jaarlijkse zitting van de vaste landelijke lotingscommissie in de Haagse Ridderzaal in een draaiende trommel gestopt. De centrale lotingscommissie trok één nummer. De persoon, wiens naam overeenstemde met dat lotingsnummer, kreeg in iedere gemeente nummer 1 in de loting. Was er in een bepaalde gemeente niemand in het dienstplichtregister opgenomen met die uitgelote naam, dan kreeg de persoon die alfabetisch gevolgd zou hebben op die naam, lotingsnummer 1. Kwam men bij de Z dan ging men door met de A. En daarbij werden afgekeurd en vrijgestelden overgeslagen. Vervolgens volgde men het dienstplichtregister tot het quotum dienstplichtigen dat die gemeente moest leveren vol was¹⁴¹⁸.

Als voordeel voor een centrale loting noemde minister Lambooy nog, dat hierdoor de met loting vaak gepaard gaande drinkgelagen (van vreugde én van verdriet) tot het verleden zouden gaan behoren.

Minister Lambooy werd het niet gemakkelijk gemaakt in de Tweede Kamer. Er waren ruim 140 pagina's kamerstukken (nog los van de verslagen in de Handelingen) voor nodig voordat de Kamer tevreden was over de wetteksten. Uiteindelijk bereikte de wet op 21 juli 1928 het Staatsblad (Stb. 1928, 255).

c. De bezuinigingen en de dienstplichtwet: verlaging van de inschrijvingsleeftijd*De dienstplicht en de bezuinigingen van Colijn*

Colijn was aan het bewind, het was midden van de jaren dertig, de gouden standaard werd gehandhaafd, de economische depressie nog niet overwonnen, dus bezuinigingen op de overheidsuitgaven was het enige recept, dat keer op keer werd toegepast.

Een heel pakket bezuinigingsvoorstellen werd op 26 april 1935 naar de Tweede Kamer gestuurd¹⁴¹⁹. Een klein onderdeel dat daarvan betrof ook de Dienstplichtwet 1922. Er werd een verlaging van de inschrijvingsleeftijd van 19 naar 18 jaar voorgesteld; daardoor was er meer tijd voor de keuringen, die dan door minder artsen en ander personeel kon worden verricht. De keuring kwam aan de orde tussen de inschrijving (fase 1) en de indeling in lichten (fase 2) in afwachting van de inlijving (fase 3). Geen wijziging van de dienstplicht zelf, maar meer ruimte en minder kosten voor de organisatie en administratie.

Volgens de dienstplichtwet van 1922 waren dienstplichtig alle Nederlanders van wie de wettelijke vertegenwoordiger in Europa woonde. Dat was in 1928 zo veranderd, dat de wettelijke vertegenwoordiger van de dienstplichtige in Nederland moest wonen of op een afstand van 15 km van de Nederlandse grens (zie § 7.1.2.b). De ervaringen met deze soms niet of slecht Nederlands sprekende dienstplichtigen scheen tegen te vallen. Het waren echter de bezuinigingen van 1935 waarom deze regeling werd geschrapt: de gemeente Amsterdam was jaarlijks liefst f 300 kwijt aan postzegels (internationale frankering!) om deze jongemannen in Duitsland aan te schrijven.

Na een korte politieke crisis tussen 23 en 31 juli 1935 ging het kabinet-Colijn-II (Deckers op Defensie) door als het kabinet-Colijn-III (met Colijn op Defensie én Koloniën). De wet met de bezuinigingsvoorstellen met wijzigingen in allerlei verschillende wetten, waaronder dus ook de dienstplichtwet, kwam op 29

1418 De Jong (1969-1991), deel 1, p. 58-59. Zie Kamerstukken, 1926-1927, II, Bijlagen Handelingen, 314, 3 (Memorie van Toelichting), 13.

1419 Kamerstukken, 1934-1935, II, Bijlagen Handelingen, 362, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting)/(26 april 1935).

november 1935 in het Staatsblad (Stb. 1935, 685) en kon dus nog effect gaan hebben op het begrotingsjaar 1936.

De wet van 22 april 1937

In een wet van 1937 werden enkele ondergeschikte aanpassingen van de dienstplichtwet gerealiseerd¹⁴²⁰. Het betrof een verlenging van de oefentijd van de zeemilitie met zes maanden (in verband met het overbrengen van schepen uit Indië naar Nederland), het verhogen van het aantal herhalingsoefeningen, zodat drie herhalingsoefeningen van 13 dagen mogelijk werden en voorwaardelijk verlenen van vrijstelling wegens broederdienst voor de lichterding 1938 met het oog op eventuele aanpassingen in wettelijke regelingen van de vrijstellingen.

d. De afschaffing van de vooroefening in 1936

Op 1 januari 1936 werd het instituut van de vooroefening afgeschaft¹⁴²¹. Dienstplichtigen konden in hun eigen woonplaats gedurende één jaar 300 uur besteden aan militaire vaardigheden als exerceren en wapens in en uit elkaar halen; schietvaardigheid werd niet geoefend. Wie 'voorgeoefend' was, behoefde van de vijf-en-een-halve maand dienstdiende er maar zes weken in de kazerne door te brengen. Één op zes à zeven dienstplichtigen kon het Bewijs van Voorgeoefendheid tonen. De ervaringen met de vooroefening vielen tegen en de kosten waren hoog.

Tevens werd de dienstdiende van onderofficieren van negen maanden op twaalf maanden bepaald. Een eerste aanpassing aan de veranderde internationale verhoudingen (zie § 8.1.1).

Op 22 september 1937, daags na Prinsjesdag, diende minister Van Dijk van Defensie samen met zijn collega Hendrik van Boeijen (1889-1947) van Binnenlandse Zaken (van het vierde kabinet-Colijn) een wetsontwerp tot wijziging van dienstplichtwet in¹⁴²². Van Dijk was dezelfde die als van minister van Oorlog van het eerste kabinet Ruijs de Beerenbrouck in 1921-1922 de dienstplichtwet had ingevoerd. Van Dijk mocht de schade die hij met de forse reductie van de dienstplicht aan de Nederlandse krijgsmacht had aangericht, zelf weer gaan herstellen.

e. Afschaffing van de loting en inlijving van meer dienstplichtigen voor een langere eerste oefening in 1938

Het meest opvallende element was de afschaffing van het lotingsstelsel. Op 28 juni 1937 vond de laatste loting (voor de lichterding 1939) plaats. In het wetsvoorstel werd tevens voorgesteld om de lichterdingsterkte per jaar van 19.500 met 12.500 te verhogen tot 32.000 (bijna 65%). Uitgaande van een aantal van 72.000 ingeschrevenen voor dienstplicht en een afkeurings- en vrijstellingspercentage van 40% levert dat een beschikbaar contingent van 43.000 oproepbare dienstplichtigen op. Er waren in het verleden tekorten ontstaan in de lichterdingen door vrijstellingen en afkeuringen. Om deze in te lopen moesten er 30% meer dienstplichtigen worden opgeroepen. Daarom kon het systeem van broederdienst, waar uit ieder gezin maar één zoon behoefde op te komen niet in stand blijven, zo schreef de regering. Voor zover de algemene dienstplicht zonder loting een overschot aan oproepbare dienstplichtigen oplevert, kon overwogen worden de minst geschikten onder de goedgekeurden niet op te roepen en hen buitengewoon dienstplichtig te verklaren. De oefentijd bij eerste oproeping, die op grond van de dienstplichtwet 1922 vijf-en-een-halve maand bedroeg, werd in het regeringsvoorstel fors verlengd. De regering stelde elf maanden voor, terwijl in ons omringende landen de eerste oefentijd langer was (12 maanden in België, van 1 tot 2 jaar in Frankrijk, Duitsland 2 jaar, alleen Zweden, Denemarken en Zwitserland hadden een kortere tijd). 12 maanden zou voor Nederland onpraktisch zijn, omdat er dan bijzondere voorzieningen voor de herhalingsoefeningen moesten worden geschapen. Nu kon men de kazernes en de militaire oefenterreinen elf maanden gebruiken voor de eerste oefening en één maand voor herhalingsoefeningen. Elf maanden was een verdubbeling. Dit maakte het mogelijk na de eerste vijf-en-een-halve maand, die volledig werden besteed aan opleiding en oefening, de dienstplichtigen voor de tweede periode van vijf-en-een-halve maand onder te brengen in Tweede Bataljons, die ingezet konden voor strategische taken, zoals bewaking van objecten en grenzen.

1420 De wet van 22 april 1937 (Stb. 1937, 500) op basis van een wetsontwerp van 29 december 1936 zie Kamerstukken, 1936-1937, II, Bijlagen Handelingen, 299, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (29 december 1936).

1421 MB van 7 december 1935, nr. 27 (Legerorders 1935 nr. 298).

1422 Kamerstukken, 1937-1938, II, Bijlagen Handelingen, 279, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting) en 4 (Tekst van de te wijzigen bepalingen) (22 september 1937).

f. De moderne infanterist?

In het betoog voor een betere geoefendheid van het leger beriep de regering zich in de Memorie van Antwoord op een boek 'Vers l'Armée de métier' van luitenant-kolonel Charles de Gaulle (1890-1970). In dit boek uit 1934¹⁴²³ pleitte De Gaulle voor pantserwagens (*blindés*) voor een mobiel leger in plaats van de starre forten van de Maginot-linie en voor een beroepsleger naast de dienstplicht (*l'armée de métier aux côtés de la conscription*), dus niet in plaats van. De Gaulle wordt als volgt geciteerd door de regering:

Men behoeft slechts te zien, welk een menigte werktuigen, wapenen, gereedschappen, uitrustingsstukken, voertuigen, munitie, seinpatronen, enz. in de magazijnen ligt opgestapeld voor één der vele oorlogseenheden. Men moet zich slechts voorstellen, dat lieden zonder ervaring, zonder samenhang, daarheen stroomden en zich vandaag op morgen van deze voorwerpen moeten bedienen, om te beseffen, welk een onmetelijke verspilling van mensenlevens en materieel het beteekent, half geoefende massa's in den modernen strijd te werpen.

Het is opvallend dat minister Van Dijk zich op dit pleidooi voor een beroepsleger beriep om de dienstplicht uit te breiden. Hij gaf de volgende karakteristiek van de moderne infanterist:

De infanterist moet méér kennen en kunnen dan schieten en marcheeren. Het moderne gevecht verlangt zelfstandig denkende en handelende strijders, die van alle omstandigheden weldoordacht, vastberaden en moedig gebruik maken, vast doordrongen van de overtuiging, dat de uitslag van den strijd ten slotte van het optreden van de enkeling afhankelijk is.¹⁴²⁴

Uitbreiding van de dienstplicht vond in de Tweede Kamer een redelijk goed onthaal. Onder druk van de Tweede Kamer werd de jaarlichting niet tot 32.000 dienstplichtigen opgehoogd, maar tot 27.500. Echter om de opgelopen tekorten in mankracht te compenseren zou voor de lichtingen tot 1943 het aantal van 32.000 gehanteerd worden. Er was wel de vrees of er onvoldoende beroepskader ter beschikking was om al deze soldaten te commanderen. Ook was er twijfel of de wintermaanden wel zo geschikt waren als oefentijd.

g. Voorwaardelijke regeling van de broederdienst

De vrijstelling op grond van broederdienst werd in het regeringsvoorstel geheel afgeschaft. Er was een structureel tekort aan dienstplichtigen: bij een jaarklasse van 72.000 jongemannen en een gemiddeld afkeuringspercentage van 40% zijn er maar 43.000 man beschikbaar voor een lichting van 32.000 man. Aan de ene kant was het gevoelen in de Tweede Kamer zoals verwoord in het Voorlopig Verslag dat de broederdienst niet gehandhaafd kon worden, aan de andere kant was men van oordeel, dat het wegwerken van een eventueel overschot door de minst geschikte dienstplichtigen 'buitengewoon dienstplichtig' te verklaren ook onbevredigend was. Men wenste een wettelijke regeling over de manier waarop met een overschot omgegaan zou moeten worden. Er waren ook geluiden in de Tweede Kamer dat door de afschaffing van de broederdienst op grote gezinnen een onevenredige last werd gelegd. Vanuit het parlement dook het idee van een weerbelasting weer op: aan ongehuwden en hoofden van kleine gezinnen zou een weerbelasting opgelegd moeten worden ter compensatie¹⁴²⁵. De regering liet in de Memorie van Antwoord het idee voor wat het was.

In die Memorie van Antwoord gaf de regering op het stuk van de omvang van de jaarlichtingen en de afschaffing van de broederdienst nog niets toe. Als de omvang van de jaarlichting op 27.500 man zou wor-

1423 Uit de biografie van Wesseling over De Gaulle zou men ten onrechte de indruk kunnen krijgen, dat dit boek in 1938 is verschenen (Wesseling (2012), p. 52-54 en 303). Wesseling vermeldt dat van dit boek in Frankrijk maar 750 exemplaren zijn verkocht. De ideeën van De Gaulle uit 1934 werden door de legerleiding, die de handen vol had aan de bouw van de kostbare Maginotlinie, volstrekt niet serieus genomen. Grote weerklank vond het betoog van De Gaulle voor gemotoriseerde en gepantserde eenheden in Duitsland. De *Blitzkrieg* van mei-juni 1940 bewees het gelijk van De Gaulle in de praktijk. In 1937 verscheen het boek *Achtung-Panzer! die Entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampfaktik und ihre operativen Möglichkeiten* van *Generalleutnant* Heinz Guderian (1888-1954) (die het Engels en het Frans uitstekend beheerste en dus toegang had tot de buitenlandse vakliteratuur), waarin een gelijksoortig betoog voor een snelle gemotoriseerde aanval met pantservoertuigen wordt gehouden. In Engeland was het Basil Liddell Hart (1895-1970), die een statische loopgravenoorlog wilde doen vervangen door de snelle opmars van pantservoertuigen; zijn claim dat het idee van een *Blitzkrieg* van hem afkomstig is houdt echter geen stand, zo is ver na de Tweede Wereldoorlog in een debat onder militair historici duidelijk geworden.

1424 Kamerstukken, 1937-1938, II, Bijlagen Handelingen, 279, 6 (Memorie van Antwoord) (23 november 1937).

1425 Kamerstukken, 1937-1938, II, Bijlagen Handelingen, 279, 5 (Voorlopig Verslag) (20 oktober 1937).

den bepaald (zoals uit de Tweede Kamer naar voren werd gebracht) in plaats van de 32.000 man (zoals de regering wenste), dan zou het leger pas in 1954 op volle sterkte kunnen zijn. Toch ging de regering akkoord met een 'voorwaardelijke' regeling voor de broederdienst. Deze vrijstellingsgrond werd 'voorwaardelijk' geformuleerd in artikel 13 lid 2:

De vrijstelling wordt voor elke lichting verleend aan zoodanig getal personen, als het verschil bedraagt tusschen het getal van degenen, die moeten worden ingelijfd, en het getal personen, te bestemmen tot gewoon dienstplichtige, welk verschil wordt verminderd met het getal van hen, die reeds om een andere reden zijn vrijgesteld of krachtens een vrijwillige verbintenis tot de land- of de zeemacht of tot de overzeesche weermacht behooren. Voor deze vrijstelling komen vóór anderen in aanmerking zij, van wie de meeste broeders verkeerden in een der gevallen, bedoeld in het eerste lid, en van dezen zij, die behooren tot de gezinnen met de meeste kinderen.

Een complexe regeling, waarbij het quotum voorhanden voor vrijstellingen wegens broederdienst, afhankelijk is van het aantal beschikbare goedgekeurde dienstplichtigen minus het aantal vrijstellingen op andere gronden. Feitelijk (maar niet formeel) was de uitkomst dat er bij drie broers een vrijstelling zou volgen. Er kwam geen algemene regeling voor de vrijstelling wegens broederdienst in de vorm van een AMvB. Er werd per geval beslist, waarbij de 'vrijgestelde' buitengewoon dienstplichtig werd verklaard, dus oproepbaar in tijden van oorlog(sgevaar).

De wijzigingen in de Dienstplichtwet 1922 werden verwezenlijkt met de wet van 21 februari 1938 (Stb. 1938, 500).

Op 18 april 1939 werd door het vierde kabinet-Colijn vanwege de internationale situatie bij wet een wetsvoorstel ingediend om de duur van de eerste oefening te bepalen op twee jaar¹⁴²⁶.

7.2. HET MILITAIR STRAF- EN TUCHTRECHT TIJDENS HET INTERBELLUM

7.2.1. Meer democratie in het leger?

De verkiezingen van 31 juli 1918, de eerste na de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen, leverde één kamerzetel op voor het Verbond tot Democratisering der Weermacht (VDW). Ondanks het feit dat de kiesdeler 13.000 stemmen was kwam onderofficier Willem Wijk (1864-1941) met 6.830 stemmen in de Tweede Kamer dankzij een uiterst gunstige restzetelverdeling voor kleine partijen.

Hij vertegenwoordigde de onderofficieren in de Nederlandse krijgsmacht, verenigd in de Vereniging Ons Belang, die in 1897 was opgericht. De vakbond had een 'rode' reputatie.

De onderofficier was qua positie de vanzelfsprekende schakel tussen de heren-officieren en de gewone manschappen en zat altijd tussen twee vuren. Zijn rol in de disciplinehandhaving was echter cruciaal.

Een van de punten uit het verkiezingsprogramma was 'het bevorderen van een meer kameraadschappelijke omgang tussen meerderen en minderen'. De golf van democratisering mocht volgens de partij niet bij de muren van de kazerne ophouden. Revolutionaire opstanden en antimilitarisme wees het VDW echter resoluut af. Het VDW was voorstander van een volksleger en de invoering van een algemene dienstplicht, waarbij vrouwen in oorlogstijd als verpleegster moesten worden ingezet. Ook bepleitte het Verbond de afschaffing van afzonderlijke rechtspraak van militairen.

Het politieke avontuur van de onderofficieren leverde niets concreets op¹⁴²⁷. Bij de verkiezingen van 1922 verdween de partij.

7.2.2. De invoering van een nieuw militair strafrecht en tuchtrecht

Op 1 januari 1923 trad het nieuwe straf- en tuchtrecht in werking. Eindelijk. De inhoudelijke wetten waren in 1903 vastgesteld, maar de voorgeschiedenis ging terug naar de invoering van het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering, vastgesteld in 1881 en ingevoerd in 1886 (zie § 5.2.2). Het was duidelijker dan ooit dat het militair strafrecht gebouwd moest worden met het commune strafrecht als basis. Het op 31 december 1922 nog geldende militair straf- en tuchtrecht recht ging terug naar het Crimi-

1426 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 379, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(18 april 1939). Zie verder het volgende hoofdstuk.

1427 Het is opvallend, dat in de studie van Bevaart over de geschiedenis van de onderofficier in het Nederlandse leger in de periode 1568-2001 het politieke uitstapje van de VDW niet vermeld staat. Te weinig resultaat? (Bevaart (2001)).

neel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande en het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Lande uit 1815¹⁴²⁸ (voor de marine het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water en het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Water uit 1814) en stond formeel geheel los van het commune strafrecht.

a. Oudbakken kost?

De invoering van het nieuwe militaire straf- en tuchtrecht liet na de vaststelling van de wet in 1903 nog 20 jaar op zich wachten. Er was een aantal aanpassingen van het militaire strafprocesrecht nodig. Dat was geregeld in de wet van 31 oktober 1912, Stb. 1912, 337 (zie § 5.2.4.b).

De mobilisatie in augustus 1914 en de vier jaar van gewapende neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog vereisten alle aandacht van bestuurders en ambtenaren. Toch werd het ontwerp van de Invoeringswet Militair Straf- en Tuchtrecht nog tijdens de Eerste Wereldoorlog door de regering ingediend. Op 1 mei 1918 werd het ingestuurd door minister Ort van Justitie, minister Rambonnet van Marine en minister De Jonge van Oorlog¹⁴²⁹. Het was de Tweede Kamer die nu voor onnodige vertraging zorgde. Pas op 21 oktober 1920 – twee-en-een-half jaar later – werd het Voorlopig Verslag vastgesteld¹⁴³⁰.

Er was al met al weinig bewondering voor de wetten, die nu door de invoeringswet van kracht zouden worden. Zelfs de voorstanders laakten de kwaliteit van de wetten uit 1903, althans meenden dat verbeteringen noodzakelijk waren.

SDAP-woordvoerder Ferdinand Hugenholtz (1868-1924)¹⁴³¹ kwalificeerde de wetten als ‘het is oudbakken kost, het is verzuurd’. Er zou in de praktijk nauwelijks behoefte aan bestaan. De militaire rechters konden wel uit de voeten met de verouderde wetgeving uit 1815, die toen overigens als voorlopig was bedoeld. In de kazernes heeft men volgens Hugenholtz meer behoefte aan een beter tuchtrecht.

Minister Heemskerk van Justitie vond de kwalificaties van Hugenholtz te ver gaan, maar gaf toe ook zelf niet gelukkig te zijn met de inhoud van de wetten. Minister Pop van Oorlog wees erop, dat bij de voorgenomen omzetting van de militiewet in een dienstplichtwet op eenvoudige wijze rekening gehouden zou kunnen worden met het nieuwe militaire strafrecht.

Toen in 1912 de regels over de rechtspleging bij de landmacht en de marine werden bijgesteld, was het nieuwe kinderrecht uit 1901-1905 niet verdisconteerd, hoewel dat chronologisch mogelijk was geweest: de drie jeugdwetten waren in 1901 vastgesteld, dus ruim voor de indiening van de aanpassingen van het militaire strafvorderingsrecht op 20 juli 1904. Het militaire jeugdstrafrecht kreeg de vorm van additionele bepalingen bij de Rechtspleging voor de Landmacht en de Rechtspleging bij de Zeemacht. De belangrijkste elementen van deze wetgeving voor militairen jonger dan achttien jaar waren:

- afschrift van dagvaardingen en andere officiële stukken aan de ouders;
- toevoeging van een raadsman door de officier-commissaris;
- het verwerven van inlichtingen omtrent de opvoeding, ontwikkeling en gedrag van de minderjarige (zonder de Voogdijraad te noemen);
- aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor (als regel);
- uitnodiging aan de ouders of voogd om aanwezig te zijn bij het verhoor;
- geen openbare behandeling voor de krijgsraad en uitnodiging aan ouders of voogd;
- geen verschoningsrecht voor ouders als zij als getuigen zijn gedagvaard over de opvoeding, karakter en ontwikkeling van de minderjarige militair;
- de berisping wordt uitgesproken in een niet-openbare zitting;
- het voorlopig arrest mag niet langer dan drie maanden duren.

Deze additionele bepalingen, ingevoerd per 1 januari 1923, hielden er geen rekening mee, dat het jeugdrecht inmiddels aangepast was; het ging met name om de invoering per 1 november 1922 van de *iudex unus* voor het kinderrecht en van de mogelijkheid van ondertoezichtstelling (OTS), zowel binnen het civiele jeugdrecht als binnen het jeugdstrafrecht¹⁴³².

1428 van 15 maart 1815.

1429 Kamerstukken, 1917-1918, II, 409, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(1 mei 1918).

1430 Kamerstukken, 1920-1921, II, 78, 1 (Voorlopig Verslag)(21 oktober 1920).

1431 Hugenholtz was oorspronkelijk dominee, in de vrijzinnige stroming opgeleid in de Verenigde Staten. Hij verliet de kerk in 1899 en werd SDAP-propagandist.

1432 De wet van 5 juli 1921, Stb. 1921, 834, verbeterd bij de wet van 19 mei 1922, Stb. 1922, 325.

Wat betreft het tuchtrecht is de invoeringswet nog aangegrepen om twee aspecten aan de orde te stellen: de oprichting van de Raden van Tucht, die zouden functioneren als adviescolleges voor de bevoegde militaire meerdere bij het opleggen van tuchtstraffen, en de invoering van de mogelijkheid om tuchtstraffen voorwaardelijk op te leggen. Tevens werd toen ook de mogelijkheid van een voorwaardelijke veroordeling in het militair strafrecht ingevoerd. Het kwam niet tot concrete amendementen van SDAP-zijde, maar wel tot een motie waarin de regering werd uitgenodigd over beide zaken met voorstellen te komen. De motie werd met 38 tegen 28 stemmen aangenomen. Van de uitvoering ervan werd niets meer vernomen¹⁴³³.

In artikel 32 lid 2 Invoeringswet Militair Straf- en Tuchtrecht werd bepaald, dat het nieuwe militair straffen tuchtwet niet van toepassing was op het KNIL. Het was wel van toepassing op de marine in de oosterse wateren.

In 1921 aanvaardde het parlement de Invoeringswet Wetboek Militair Strafrecht en Wet op de Krijgstucht (ruim 100 artikelen). Dat was kort na de vaststelling van de tekst van het Wetboek van Strafvordering (wet van 15 januari 1921, Stb. 1921, 14); het militaire strafprocesrecht diende daarmee afgestemd te worden. Het nieuwe commune strafvorderingsrecht is in 1926 ingevoerd.

De tekst van de Invoeringswet voor het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht verscheen in het Staatsblad op 5 juli 1921 (Stb. 1921, 841). Er werd een aantal uitvoeringsmaatregelen opgesteld, waaronder de regeling hoe de doodstraf moest worden voltrokken (Besluit 26 april 1922, Stb. 1922, 228), een enigszins luguber stuk waarin onder meer bepaald werd dat een ter dood veroordeelde zwangere vrouw eerst haar kind mocht baren alvorens geëxecuteerd te worden. Tussen een doodvonnis en de executie diende tenminste 2 x 24 uur te liggen. De uitvoeringsregeling van het tuchtrecht, het Reglement betreffende Krijgstucht, werd vastgesteld bij KB van 31 juli 1922 (Stb. 1922, 476).

Per 1 januari 1923 trad aldus een vernieuwd militair straf- en tuchtrecht in werking. Deze wetten bevatten ook de omschrijvingen van de delicten die in deze studie centraal staan: de aanwezigheids- en gehoorzaamheidsdelicten met als kern de artikelen 98-100 over desertie en artikel 114 over dienstweigeren (weigeren van een dienstbevel, opzettelijk ongehoorzaamheid).

b. De proef op de som

Er deed zich in september 1924 een incident voor, waar het nieuwe militair sanctierecht meteen zijn betekenis kon bewijzen. Er dienden heel wat afgezwaaide militairen voor herhalingsoefening op te komen. Zij arriveerden in de garnizoensplaatsen als Breda, Zeist en Bergen op Zoom niet met de eerste reisgelegenheid die was voorgescreven, maar in de loop van de dag. Dat gaf veel verveling voor degenen die op tijd waren. Er werd gedronken en het liep uit de hand, vooral in Breda, ook omdat daar de burgers-opherhaling ondergebracht werden in tenten die nauwelijks bestand bleken tegen de regen. Hoe dan ook, er was verzet, onrust en spanning. Bevelen van officieren werden genegeerd. De Socialistische Partij onder leiding van Harm Kolthek zag in de roerige stemmen een politiek verzet; men hoopte op een stimulans voor dienstweigeren. Een en ander liep met een sisser af¹⁴³⁴.

Iets dergelijks gebeurde in september 1926 in en rond de kazernes in Ede en Assen met dienstplichtigen op herhaling¹⁴³⁵. In Ede was de aanleiding de arrestatie van twee andere dienstplichtigen. Er ontstond in de late avond een hoop onrust, gedoe en protest. Het samenrotten van de militairen mondde uiteindelijk uit in wat later door de krijgsraad werd gekwalificeerd als militair oproer in de zin van artikel 124 WMS. Het leidde tot de veroordeling van zeven dienstplichtigen tot gevangenisstraffen van vier tot tien maanden. De leiders van het oproer, 'belhamels'¹⁴³⁶ genoemd in artikel 125 WMS kregen de zwaarste straffen¹⁴³⁷.

1433 Er hebben tussen 1841 en 1849 Raden van Krijgstucht gefunctioneerd voor onderofficieren en korporaals (zie § 4.2.5.b)

1434 vermeld in Blom (2007b), p. 185.

1435 Franken (1926-1927), p. 433-439.

1436 Het woord 'belhamel' staat dus in de het militair strafwetboek. Een belhamel is het schaap dat met een bel om vooraan in de kudde loopt. Bij de wijzigingen van het militair strafrecht per 1 januari 1991 is de term belhamel geschrapt uit de Nederlandse wetgeving als gevolg van een amendement van PvdA-kamerlid Maarten van Traa (1945-1997), die de term belhamel een hoog Dik Trom-gehalte vond hebben (Kamerstukken, 1988-1989, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 47 (14 februari 1989)(zie ook § 9.2.8.c).

1437 Kr voor de Landmacht in 's-Hertogenbosch, 14 december 1926, MRT 1926-1927 (XXII), 440-460 en HMG, 1 februari 1927, MRT 1926-1927 (XXII), 460-472.

Commentaar 2: het ontbreken van urgentie bij de wijziging van het militair straf- en tucht

Het uitermate lange verloop van de eerste concept-tekst (1888) tot de invoering (1923) geeft aan dat er bij militaire en justitiële autoriteiten in het geheel geen gevoel van urgentie was. Vanuit de inhoud gezien is dat voor de hand liggend. De nieuwe militaire wetgeving ademde de sfeer van een strikt hiërarchische krijgsmacht. Er werden geen openingen geboden voor een eigen waardering van dienstbevelen. Het bevestigde de afgezonderde, om niet te zeggen geïsoleerde, positie van de krijgsmacht in de vorm van geheel eigen strafrechtstelsel waarbij militairen die commune delicten begaan hebben binnen de beroepsgroep gestraft worden. Sententies van het Hoog Militair Gerechtshof kwamen niet in aanmerking voor cassatie door de Hoge Raad (tot 1979). Het geheel is een juridisch meer correcte codificatie van het militair recht uit het begin van de negentiende eeuw. Wellicht zeer bruikbaar voor het bestaande militaire leven in kazernes en op veldoefening, niet toegesneden op een *Blitzkrieg*, geallieerde bevelstructuren en een koloniale (guerilla)oorlog. Dat kan in alle redelijkheid de wetgever en de legerleiding niet verweten worden, omdat zij ook geen idee konden hebben van hoe de volgende oorlogen zouden verlopen.

7.2.3. Het tuchtrecht ter handhaving van het geloof als bron van geluk

Wat betreft de krijgstucht bepaalde de wet vooral de straffen en de procedure, terwijl de inhoud van de krijgstuchtelijke vergrijpen voor in het reglement waren weergegeven. Opmerkelijk was met name artikel 2 lid 1 van het Reglement betreffende de Krijgstucht:

De ondergeschiktheid is de ziel van de militaire dienst.

Deze zin is letterlijk overgenomen uit artikel 1 (Eerste Hoofdstuk) van het Reglement van Krijgstucht of discipline voor het Krijgsvolk te Lande van 15 maart 1815. Het Reglement bevatte ook een aantal andere formuleringen die vermeldenswaard zijn: 'regelmaat en orde in alle, zelfs schijnbare nietige zaken' (artikel 1), 'in het algemeen onafgebroken plichtsbetrachting' (artikel 1), feiten ... onbestaanbaar met de militaire tucht of orde' (artikel 15 lid 1)¹⁴³⁸.

Terwijl vloeken en godslasteringen al een krijgstuchtelijk vergrijp waren (artikel 22 sub a Reglement op de Krijgstucht)¹⁴³⁹, was er in 1931 bij minister Deckers van Oorlog en Donner (1891-1981)¹⁴⁴⁰ van Justitie kennelijk behoefte een bijzonder artikel 1a toe te voegen. Het speciale KB¹⁴⁴¹ om het Reglement van de Krijgstucht aan te vullen bevat alleen de tekst van (de volledige versie van) van artikel 1a, waarvan de eerste zin luidt:

Daar de godsdienst de bron is van alle geluk, deugd en waren moed, behoort ook in den kriegsstand een ieder zich tot het hooghouden daarvan en tot eene zedige levenswijze te bevlijtigen.

1438 De frase is terug te voeren tot een uitspraak van George Washington (1732-1799), gedaan in een brief aan een regimentskapitein uit Virginia in 1759: *Discipline is the soul of an army. It makes small numbers formidable; procures success to the weak, and esteem to all*. In het Frankrijk duikt de uitdrukking *La discipline est l'âme d'une armée* al op in een rapport voor de *Assemblée Constituante* van 14 juni 1790.

1439 In de allereerste Nederlandse kriegsrechtelijke tekst, de artikelbrief van 23 augustus 1572, was al in artikel III een bepaling tegen godslastering opgenomen:

Elck sal sich wachten voor lasteringhe Godes ende blasphemien, oick voor vloucken en zweeren, want men den lasterende sonder alle genade an den lijve ende vlouckende na der saken gelegentheyt sal straffen' (Rollin Couquerque (1942-1943a), p. 1470).

In een nieuwe versie van deze artikelbrief gedateerd 6 augustus 1573 is de allereerste bepaling meer expliciet over de straf voor godslastering, zeker bij recidive:

D'erst, Die den naem Gods zal lasteren, sal voor d'eerste reyse eerlicke beternisse doen en gestelt werden in gevangenisse te water ende te broot. Ende voor de tweede reyse zal zijne tonge met een heet yser deursteecken worden, zijne clederen tot 't hemde toe uuytgetrocken ende uuyten landen, steande onder d'onderdanicheyt van Zijne Exc^{te} [= Willem van Oranje], gebannen te worden' (Rollin Couquerque (1942-1943b)).

Stadhouder Willem III vond het op 24 juli 1673, een eeuw later, opnieuw nodig een nieuwe proclamatie tegen het vloeken in het leger uit te vaardigen. Officieren worden de eerste keer bestraft met een boete van een maand soldij (een-derde voor de aanbrengrer, twee-derde voor de armen) en de tweede keer met ontslag; soldaten worden de eerste keer 'onder den blauwen heemel' te kijk gesteld worden voor het hele regiment plus twee dagen op water en brood, bij de tweede keer wordt de tong van de vloekende soldaten met een gloeiende priem doorstoken en volgt verbanning.

Of het geholpen heeft wordt niet vermeld. Van een dragonder (cavalerist) is niet alleen het drinken spreekwoordelijk, maar ook het vloeken.

1440 Donner was in 1926 op 35-jarige leeftijd minister geworden, in die tijd voor een dergelijke functie tamelijk jong, daarom werd hij wel het 'kind van staat' genoemd (de term 'kind van staat' dateert van 1666, toen in het stadhouderloze tijdperk de latere stadhouder Willem III (1650-1702) onder staatsvoogdij werd geplaatst) (De Ruiter (2003), p. 60).

1441 KB van 27 april 1931, Stb. 1931, 174.

Dit artikel is qua karakter meer een preambule dan een voorschrift. Het is een tamelijke stellige uitspraak, vastgelegd in een wet in materiële zin, waarin de grenzen van de scheiding van kerk en staat fors overschreden worden. Deze bepaling kwam voort uit dezelfde koker waaruit de strafbaarstelling van smalende godslastering voorkomt. Het is ook maar de vraag of iedere theoloog de stelling zou onderschrijven het geloof een bron van is van geluk en deugd, laat staan van rechtswege. De stelling van zou voor ieder geloof moeten gaa, zowel de variaties binnen het christendom als ook daarbuiten.

Godslastering

Godslastering wordt in 1932 een strafbaar feit in artikel 147 Sr¹⁴⁴², in 1934 aangevuld met artikel 147a Sr waardoor ook de uitgever van smalende godslasteringen strafrechtelijk aangepakt kon worden¹⁴⁴³. Aanleiding was de publicatie in het Nederlandse communistische blad *De Tribune* vlak voor kerstmis 1930 van een artikel dat opriep het kerstfeest af te schaffen, dat aldus aanving:

O, hij is een bijzonder groot genot, de goeie God.

Hij is een buitengewoon bruikbaar ding.

Hij marcheert voorop in de oorlogsvoorbereiding.

Dat was de aanleiding, niet de reden. De reden was dat er in die tijd meer uitingen van antigodsdienstige propaganda waren, zeker versterkt door de strijd tegen de godsdienst in de Sovjet-Unie. Minister J. Donner van Justitie was zeer aangedaan door wat hij later noemde 'uitbraakselen van de hel' en het werd voor hem een gewetenszaak die te bestrijden¹⁴⁴⁴. Kernzin in de nieuwe versie van artikel 147 was lid 1, waarin strafbaar werd gesteld 'hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat'. Het gaat niet om het belasteren van God, maar om het krenken van godsdienstige gevoelens van een andere burger. Donner wilde uitingen bestraffen 'die in haar uitdrukkingswijze zelf een honen van de persoon Gods bevatten'. Critiek leveren op God en het geloof werd door de nieuwe wet niet verboden. Het delict was een misdrijf in titel V over de misdrijven tegen de openbare orde met een maximumgevangenisstraf van drie maanden of een geldboete.

Op 10 november 2004 kondigde minister J.H. Donner van Justitie, kleinzoon van minister Jan Donner aan, dat de mogelijkheden voor verruiming van de strafbaarstelling voor belediging en godslastering, worden onderzocht (Kamerstukken, 2004-2005, II, Bijlagen Handelingen, 29854, 3 (Brief van de regering)(10 november 2004)). Er waren in decennia geen veroordelingen meer geweest, maar de moord op cineast en publicist Theo van Gogh (1957-2004) riep de vraag op of in het kader van het voorkomen en tegengaan van islamitische radicalisering de wet niet aangescherpt moest worden. Het parlement trok de tegenovergestelde conclusie. De strafbaarstelling van godslastering is per 1 februari 2014 vervallen bij de wet van 23 januari 2014 (Stb. 2014, 39) op basis van een initiatiefwet ingediend door kamerleden Boris van Ham (*1973)(D66), Jan de Wit (*1945)(SP) en Fred Teeven (*1958)(VVD)¹⁴⁴⁵.

Het nieuwe artikel 1a leidde tot een korte discussie in het Militair Rechtelijk Tijdschrift. De redactie van het op gezag van het Ministerie van Oorlog uitgegeven tijdschrift constateerde met ingehouden verwondering, dat het de redactie niet bekend was welke aanleiding de regering gevonden heeft om naast artikel 22 nog een artikel 1a toe te voegen. Deze opmerkingen van de zijde van de MRT-redactie kwamen als reactie op een discussie in het Weekblad voor het Recht met de advocaat J.M. van Stipriaan Luiscius (1859-1936) en hoogleraar strafrecht M.P. Vrij (1895-1955)¹⁴⁴⁶. De MRT-redactie stelde Van Stipriaan Luiscius en Vrij gerust door geen enkele praktische betekenis te hechten aan dit ingevoegde moralistische krijgs-

1442 Wet van 4 november 1932, Stb. 1932, 524.

1443 Wet van 19 juli 1934, Stb. 1934, 405.

1444 De Ruiter (2003), p. 97-108. De Ruiter geeft aan, dat Donner in zijn *Memorie van Toelichting* onnodig een uiteenzetting geeft over de rol van God in het Nederlandse staatsleven: er is openlijke erkenning van God, het (koninklijk) gezag wordt uitgeoefend bij Gods gratie, bij de eed wordt God tot getuige geroepen. Er klinkt in door, dat Donner een bescherming wenst van Nederland als christelijke staat. Donner reageerde in het plenaire debat afwijzend op een dringende oproep van de vrije-liberaal Marchant om deze wetgeving te laten rusten, met een betoog, dat hij zich in zijn geweten verplicht voelde zijn positie van minister aan te wenden om uitingen van godslastering te bestrijden. Dat pleidooi leverde hem in de Tweede Kamer – heel ongebruikelijk – applaus van de rechterzijde op. Zijn betoog maakte grote indruk in protestants-christelijk kring; zijn tekst werd vergeleken met de legendarische woorden van Maarten Luther, uitgesproken in 1521 voor de Rijksdag in Worms: *Hier siehe ich, ich kann nicht anders, Gott helfe mir, Amen* (Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij, Amen). In essentie is dat ook wat veel gewetensbezwaarden stelden: mijn geweten dwingt mij dienst te weigeren. Overigens zijn de woorden van Luther waarlijk legendarisch: het bewijs dat hij ze in werkelijkheid gesproken heeft ontbreekt; het is waarschijnlijk een legende.

1445 zie Kamerstukken, 2009-2010, II, Bijlagen Handelingen, 32203, 1 (Begeleidende brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(6 november 2009).

1446 Weekblad voor het Recht, 12303, 11 juli 1933.

tuchtartikel. Er werd nog op gewezen, dat in reglementen voor de krijgstucht uit 1814 en 1815 vermeld staat dat de godsdienst niet alleen de bron van alle deugd, maar ook van alle troost is; dat laatste kan militaireren op een slagveld nog wel eens van nutte zijn¹⁴⁴⁷.

7.3. DIENSTWEIGEREN IN HET INTERBELLUM

7.3.1. Naar een wettelijke regeling

a. Nog geen wettelijke regeling

Advocaat Gerlings riep in december 1918, dus kort na het eindigen van de Eerste Wereldoorlog, in het Weekblad van het Recht op tot een betere regeling voor dienstweigeraars dan de legerorder uit november 1917. Hij had bezwaar tegen het samenbrengen van de dienstweigeraars in de forten Spijkerboor en Nekerweg in Noord-Holland, te meer daar ze daar samengebracht zijn met disciplinair gestraften in de tucht-klasse. Hij wilde, net als in Engeland op basis van de *Military Service Act* van 27 januari 1916, de hele procedure in handen stellen van een commissie, bestaande uit een jurist, een militair en een psycholoog, op een centraal punt in het land (bijvoorbeeld in de buurt van Utrecht, zo schrijft de Utrechtse advocaat) waar de verzoekers in observatie genomen zouden kunnen worden. Het is opvallend dat Gerlings niet verwijst naar de commissie die in de legerorder van 1917 wordt opgericht. De commissie kan bij erkenning de dienstplichtige vrijstellen, al dan niet onder voorwaarde van arbeid ten nutte van de gemeenschap. Hij vond dat voorstanders van gewetensvrijheid en voorstanders voor een leger zonder geestbedervende elementen samen moeten werken dit gerealiseerd te krijgen¹⁴⁴⁸.

Van 1917 tot 1923, het jaar waarin een wettelijke regeling tot stand kwam, hebben 40 personen van de juridische voorziening in de vorm van een legerorder gebruik gemaakt, waarvan er maar 16 erkend werden; dat is 40%.

Het functioneren was weinig bevredigend; het aantal dienstweigeraars dat geen beroep op de legerorder wenste te doen bleef toenemen, ook na de demobilisatie aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Dit had ook te maken met het militaire karakter van de vervangende dienstplicht. Dienstweigeraars werden niet uit de krijgsmacht ontslagen, maar verrichtten ongewapende diensten. Hiervoor kwamen hospitaaldienst en dergelijke in aanmerking.

Aandring om te komen tot een volwaardige wettelijke regeling bleek te komen uit allerlei groeperingen van de samenleving en uit de volksvertegenwoordiging.

b. Motie-Drion, 1921

Bij de artikelsgewijze behandeling van de nieuwe dienstplichtwet ter vervanging van de militiewetten van 1912 werd op 14 juni 1921 door de socialistische afgevaardigde K. ter Laan via een amendement een artikel 15a ingediend dat luidde¹⁴⁴⁹:

Vrijstelling van den dienstplicht wordt verleend wegens gewetensbezwaren.

Onmiddellijk daarna in hetzelfde kamerdebat aangevuld door de zinsnede

volgens regelen bij algemeene maatregel van bestuur te stellen.

Van der Laan beoogde aan het lijstje van de vrijstellingen van het ontwerp-artikel 15 (broederdienst, kostwinnerschap, persoonlijke onmisbaarheid, geestelijk ambt, bijzonder geval) er een extra toe te voegen.

Het kamerlid Adolf van de Laar (1871-1959) van de éénmansfractie van de Christelijk-Sociale Partij kwam daarop met een nieuw subamendement:

volgens regelen bij de wet te stellen.

Daarop zei het vrij-liberale kamerlid Frans Drion (1874-1948)¹⁴⁵⁰ tegen Van der Laar, dat het toch niet aan ging om in een wet vast te leggen dat een bepaalde materie bij een wet geregeld moet worden. Direct

1447 MRT 1931-1932 (XXVII), 115-118.

1448 Gerlings (1918).

1449 Kamerstukken, 1920-1921, II, Handelingen, 2834-2836 (14 juni 1921).

daarop trok Van de Laar zijn subamendement in¹⁴⁵¹. Hij had beter moeten weten; hij was op één dag 10 juli 1895 zowel gepromoveerd in de rechtswetenschap als in de staatswetenschap¹⁴⁵². Drion diende een motie – dus geen amendement – in, die luidde:

De Kamer, overwegende dat het wenschelijk is vrijstelling van den dienstplicht te verlenen wegens gezondheidsbezwaren naar bij de wet te stellen regelen, gaat over tot de orde van den dag.’

Het amendement-Ter Laan werd met 61 tegen 23 stemmen verworpen, nadat de regering bij monde van minister Pop van Oorlog verklaard had deze materie niet in de Dienstplichtwet te willen regelen, maar in een afzonderlijke wet. De motie-Drion werd vervolgens door de Kamer zonder hoofdelijke stemming aanvaard¹⁴⁵³.

Het voorstel voor een nieuwe dienstplichtwet was aanleiding geweest voor de SDAP en het NVV om op zondag 5 juni 1921 een grote betoging te organiseren, waar 40.000 à 50.000 mensen voor ontwapening demonstreerden.

De kabinet-Ruijs de Beerenbrouck kreeg het voorstel om een jaarlichting van 23.500 man op te roepen niet door de Tweede Kamer: artikel 27 van de nieuwe dienstplichtwet, waarin de omvang van het contingent was geregeld, werd verworpen, één dag na het aanvaarden van de motie-Drion. Dat was aanleiding voor een korte kabinetscrisis, waarbij onder andere de partijloze minister Pop van oorlog op 28 juli 1921 werd vervangen door de ARP-er J.J.C. van Dijk. Deze kabinetscrisis was een demonstratie van het feit, dat op een breed vlak uiting werd gegeven aan gevoelens van antimilitarisme en pacifisme. Van verschillende kanten en in verschillende toonaarden werden er pleidooien gehouden voor vermindering van bewapening. In deze context paste ook de aandacht voor de dienstweigeringsproblematiek.

c. De zaak-Groenendaal, 1921

Het einde van de Eerste Wereldoorlog hield niet het einde van het dienstweigeren in. De last van de dienstplicht was verminderd, maar het besef van de verschrikkingen van de oorlog was door de verhalen over de loopgraven versterkt.

Zo weigerde op 22 januari 1920 Mart Stam (1899-1986)¹⁴⁵⁴ dienst. Hij had eerder uitstel gekregen vanwege zijn opleiding voor het staatsexamen middelbare bouwkunde. Omdat hij geen beroep op de regeling oor dienstweigeren, zoals vastgelegd in de legerorder uit 1917, werd hij door de krijgsraad tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld, een lichtere straf dan gebruikelijk. Maar in hoger beroep, ingesteld door de aanklager, werd hij door het HMG tot de gebruikelijke tien maanden veroordeeld. Hij schreef vanuit de gevangenis ‘Brieven uit de cel’, uitgegeven door dienstweigeraar Henk Eikeboom (zie § 6.3.1.a). Gedurende zijn detentie ontwierp hij de een gevangenskapel voor het Leger des Heils¹⁴⁵⁵.

De spanningen en emoties die in Nederland ten aanzien van het dienstweigeringsvraagstuk bestonden, kwamen heel heftig tot uiting bij de zaak-Groenendaal¹⁴⁵⁶.

Herman Groenendaal (1901-1979), een eenvoudige Haarlemse hovenier, had tevoren via het antimilitaristische blad *De Wapens Neer* zijn makkers van de lichting 1921 opgeroepen met hem dienst te weigeren.

Toen hij op 2 juni 1921 aan zijn oproep voor de militieplicht geen gevolg gaf, werd hij op 6 juni 1921 door de marechaussee gearresteerd. Hij weigerde niet alleen dienst, maar ook voedsel. Na veertien dagen hongerstaking – hij woog nog 49 kilo – werd hij in het Militair Hospitaal in Den Haag (gewelddadig) gevoed.

De Internationale Anti-Militaristische Vereniging protesteerde bij monde van voorzitter Bart de Ligt¹⁴⁵⁷ en secretaris Albert de Jong hiertegen op 20 juni 1921 bij de op dat moment demissionaire minister Pop en eiste zijn vrijlating. Dit IAMV-verzoek aan de minister leverde niets op, hoewel juist een week tevoren, op

1450 Frans Drion had een anarchistisch verleden, was actief in de Haagse coöperatie De Volharding; hij stapte later van de liberalen over naar de socialisten van de SDAP.

1451 Kamerstukken, 1920-1921, II, Handelingen, 2836-2837 (14 juni 1921).

1452 Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 4, p. 283-285.

1453 Kamerstukken, 1920-1921, II, Handelingen, 2834-2838 (14 juni 1921).

1454 Mart Stam werd architect, onder meer van de Van Nelle fabriek in Rotterdam. Hij maakte ook de eerste schetsen van de stalen buisstoel.

1455 Zie Jacobs (2016).

1456 Zie ook Veedee, februari 1980 (no 40).

1457 Giesen [1923], p. 217.

14 juni 1921 door de Tweede Kamer de motie-Drion was aanvaard (§ 7.3.1.b). Op zondag 26 juni 1921 werd een grote demonstratie gehouden in Den Haag, waarbij Bart de Ligt openlijk opruide tot dienstweigering:

Ik ben hier gekomen om jullie op te ruïen.

In naam van Jezus Christus: om de opofferingsdrang en wil tot communisme, die van het oudste christendom uitstraalt en doorstraalt door ketters, sekten, heiligen en revolutionairen tot in de nieuwe tijd;

in naam van Marx: die ons de socialistische wetenschap bracht en 'Proletariërs aller landen verenigt u!' heeft gesproken;

in naam van Bakoenin: die held, dichter der vrijheid, hartstochtelijk bestrijder van alle officiële autoriteit;

in naam van Kropotkin: die tegenover het burgerlijk geargumenteerde darwinisme zijn socialistische geargumenteerde leer van het onderling dienstbetoon stelde;

in naam van Groenendaal: wijl deze de kwintessens van dit alles in zich heeft opgenomen, en vóórstaat ten koste van zijn jong en edel leven:

nú ik jullie op.

Waartoe? Niet tot vernielend, maar tot voortbrengend werkzaam zijn; niet maken wat een aanslag is op lichaam, ziel of geest; en derhalve dienstweigeren, te weten oorlogsdienst weigeren, direct of indirect¹⁴⁵⁸.

Een tekst met dezelfde bewoordingen kwam in een 'oprueringsmanifest', dat door een paar honderd mensen ondertekend werd. De aanstichters Bart de Ligt en Albert de Jong werden aangeklaagd wegens opruiing. Ter verdediging werd aangevoerd dat hier in juridische zin geen sprake van opruien, maar van betogen was, ondanks de gekozen formuleringen van de toespraak. Het kwam Bart de Ligt op 26 dagen gevangenisstraf wegens opruiing te staan¹⁴⁵⁹; Albert de Jong kreeg 29 dagen gevangenisstraf¹⁴⁶⁰. De actie in Den Haag sloeg over naar Amsterdam, waar de bouwvakkers van het NAS (Nationaal Arbeiders Secretariaat, de communistische vakbeweging) op 28 en 29 juni 1921 het werk neerlegden. Er werd zelfs aangestuurd op een algemene werkstaking, maar het NVV en de SDAP lieten verstek gaan. Er waren op verschillende plaatsen in het land lokale betogingen voor de vrijlating van Herman Groenendaal. Uniek was de demonstratie in Zutphen, waar anarchisten, sociaal-democraten en communisten gezamenlijk optrokken¹⁴⁶¹. De meeste demonstraties vonden plaats in Den Haag, bij het Militair Hospitaal, de gevangenis aan de Pompstationweg en bij het huis van minister Pop. In de Tweede Kamer werd de zaak-Groenendaal op 12 juli 1921 ter sprake gebracht door de socialist Van Zadelhoff, en vanaf de publieke tribune werd de orde verstoord door Adriana Stoop-Snouck Hurgronje (1871-1953)¹⁴⁶² met de leuze 'Groenendaal moet vrij'. Door de communist Van Ravensteijn werd over deze zaak een interpellatie aangevraagd die wat hem betrof nog dezelfde dag, de laatste vergadering voor het zomerreces, gehouden zou moeten worden, ondanks het feit dat er van de demissionaire regering, geen of slechts nietszeggende antwoorden te verwachten vielen.

Maar op 15 september 1921, toen Groenendaal nog steeds in de gevangenis zat en in zijn hongerstaking volhardde, bleek dat de interesse van Van Ravensteijn voor het lot van Groenendaal en andere dienstweigeraars niet zo groot was, want hij moest toegeven dat hij nog steeds niet gereed was met het formuleren van zijn interpellatievragen. Ter gelegenheid van het voorlezen van de troonrede op 20 september 1921 werd door Christina Kolthek-Timmer (1875-1952)¹⁴⁶³, de (tweede) vrouw van kamerlid Harm Kolthek (1872-1946)¹⁴⁶⁴ van de éénmansfractie van de - toenmalige - Socialistische Partij¹⁴⁶⁵, in de Ridderzaal bij

1458 Bart de Ligt in: Constandse (1975), p. 44.

1459 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 3, p. 124.

1460 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 1, p. 55.

1461 Koejemans (1961), p. 37-38.

1462 Zij was onder meer schrijfster van kinderboeken.

1463 Kolthek en Timmer woonden sinds 1919 samen in Den Haag. Zij was eerder (1909-1919) gehuwd geweest met de humanist en magnetiseur François Colson (1878-1911) en met de christen-socialist Hendrik Koomans (geboren 1874); ook voor Kolthek was het niet zijn eerste relatie. De toestemming om de opening van de Staten-Generaal bij te wonen was haar op advies van de politie geweigerd. De Kamervoorzitter vroeg haar te beloven zich behoorlijk te gedragen. Hoewel zij weigerde dat te beloven, werd zij samen met vijf vrouwelijke medestanders toch toegelaten. Kolthek en Timmer trouwden voor de wet op 7 april 1922 om op 15 januari 1926 weer te scheiden.

1464 Kolthek werd in de jaren na 1892 sterk beïnvloed in de richting van het antimilitarisme door de dood van Siert van der Laan als gevolg van gewelddadig optreden van de huzaren bij een staking in de strokarton in Oost-Groningen; er was toen zelfs de staat van beleg afgekondigd. Siert was de broer van Antje van der Laan, met wie Kolthek van 1893 tot 1919 gehuwd geweest is (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 1, p. 60 en (Blom (2007a), p. 312).

het binnentreden van de koningin de leus 'Groenendaal moet vrij' geroepen¹⁴⁶⁶. De Koningin Wilhelmina zei daarover niet zonder arrogantie (of was het met ironie?) tegen minister Piet Aalberse van Arbeid (1871-1948): 'Ik was bij die gelegenheid gewoon alleen aan het woord te zijn'¹⁴⁶⁷.

Herman Groenendaal kwam voor de krijgsraad met als advocaat mr. Pieter Tideman (1871-1943)¹⁴⁶⁸ die in meer dienstweigerzaken optrad in die tijd. Groenendaal werd veroordeeld tot het normale tarief van tien maanden gevangenisstraf. De zaak kwam in een geheel ander stadium toen op maandag 7 november 1921 om 9.05 uur een bom ontplofte bij het woonhuis aan de Haagse Frankenslag 316¹⁴⁶⁹ van majoor Henri D.R. Verspyck (1867-1955), voorzitter van de krijgsraad van het proces-Groenendaal¹⁴⁷⁰. De aanslag was beraamd ten huize van het SP-kamerlid Harm Kolthek. Er werd dynamiet gebruikt afkomstig uit de Limburgse kolenmijnen dat via kanalen van de Socialistische Partij verworven was, ook al had deze partij een antimilitaristisch standpunt¹⁴⁷¹. Een beschadigde voorgevel was de enige schade. De daders die nog dezelfde dag¹⁴⁷² gearresteerd werden, waren de 30-jarige Piet Kooijman (1891-1975) en de 24-jarige Leen van der Linde, samen met de 23-jarige Jo de Haas (1897-1945), die mede onder invloed van de politieke gebeurtenissen in Duitsland een vonk wilden slaan in de revolutionaire actie in Nederland. De Haas had op 14-jarige leeftijd voor zeven jaar bij de marine getekend, maar was in 1917 op grond van dienstweigeren ontslagen en tot tien maanden gevangenisstraf veroordeeld. Kooijman¹⁴⁷³ en Van der Linde¹⁴⁷⁴ werden wegens de aanslag veroordeeld tot respectievelijk 5 en 6 jaar gevangenisstraf. De Haas¹⁴⁷⁵ werd in hoger beroep vrijgesproken, iets dat in anarchistische kringen verwondering en achterdocht opriep.

Deze aanslag was een van de weinige gewelddadige uitbarstingen in de geschiedenis van de Nederlandse anarchistische beweging. Herman Groenendaal vond in dit bomincident aanleiding om zijn nog steeds volgehouden weigering om vrijwillig voedsel tot zich te nemen, na vijf maanden, niet langer voort te zetten.

Groenendaal heeft door zijn eerlijke en consequente houding veel indruk gemaakt. Men spreekt zelfs van de 'Groenendaalzomer'. De zaak van de dienstweigeraars is door zijn optreden in een brede belangstelling komen te staan. Daardoor is de weg naar een wettelijke voorziening voor dienstweigeraars zeker bekort. Of die regeling in overeenstemming zal zijn met de opvattingen van Groenendaal en zijn geestverwanten, is nog maar de vraag.

1465 De Socialistische Partij werd opgericht in 1918, kwam in 1922 niet terug in de Tweede Kamer en ging 1928 definitief ter ziele. In 1994 kwam een nieuwe partij onder de naam Socialistische Partij in de Tweede Kamer; deze partij was in 1972 opgericht vanuit de Marxist-Leninistische beweging.

De Socialistische Partij van Harm Kolthek vormde na de verkiezingen van 3 juli 1918 korte tijd samen met predikant Willy Kruyt (1877-1943) van de Bond van Christen-Socialisten en met Willem van Ravesteyn (1876-1970) en David Wijnkoop (1877-1941) van de Communistische Partij Holland de Revolutionaire Kamerclub, een fractie die één stem te kort kwam om een motie te kunnen indienen. Later viel de deze samenwerking weer uit uiteen, onder meer vanwege verschillende standpunten over het militarisme.

Kruijstapte na de opheffing van de BvCS over naar de CPH en verschoof ook van opvatting over geweldloosheid. Hij werd op 64-jarige leeftijd in april 1942 in België per parachute gedropt als (communistisch) geheim agent (waarbij hij volgens sommigen zijn been gebroken zou hebben), werd gearresteerd en in 1943 in Berlijn geëxecuteerd (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 4, p. 111-114).

Bij de verkiezingen van 1922 verdwenen Kolthek en Kruijst uit het parlement. De invoering van het vrouwenkiesrecht zorgde niet voor een ruk naar links; ook de SDAP verloor twee zetels.

1466 Blom (2007b), p. 89.

1467 Dagboek Aalberse via www.inghist.nl.

1468 Tideman (ook Tydeman gespeld) was advocaat in Haarlem. Hij bracht in 1909 de 'lintjesaffaire' aan het licht. Abraham Kuiper werd daarbij beschuldigd dat hij in 1903 aan een zakenman een koninklijke onderscheiding had laten toekennen in ruil voor een storting in de ARP-partij. 'Het boetekleed ontsiert de man niet', was de reactie van Kuiper. In 1938 kwam de jonge jurist Hein van Wijk op het kantoor van Tideman werken.

1469 De krant Het Vaderland noemt 216 als huisnummer; het telefoonboek van Den Haag uit 1915 noemt huisnummer 316.

1470 Het Vaderland, 8 november 1921.

1471 Blom (2007b), p. 89-90.

1472 De Centrale Inlichtingendienst was op effectieve wijze geïnfiltrerd in de Groenendaal-beweging, zoals blijkt uit CID-rapporten opgeslagen in het Nationaal Archief (ook te vinden via www.historici.nl).

1473 Piet Kooijman werd na zijn vrijlating een van de stuwende krachten in de anarchistische Alarmgroep. Hij propageerde en hanteerde het op de theorie van Max Stirner gebaseerde Neem en eet-recht (Hornstra (zj) en (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 3, p. 104-106).

1474 Blom en Stelling (2004), p. 669.

1475 De Haas bleef actief in anarchistische, antimilitaristische en vrijdenkerskringen. Hij ontwikkelde zich in de richting van het religieus-anarchisme, vroeg – mede op grond van zijn eigen geaardheid – ruimte voor homoseksualiteit, verdedigde in de discussies over de Spaanse Burgeroorlog een principiële geweldloosheid. Dit deed hij ook in geschriften tijdens de Duitse bezetting. Op 10 april 1945, twee dagen voor de bevrijding van Assen, werd hij daar geëxecuteerd (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 1, 43-44)).

7.3.2. Een grondwettelijke erkenning van gewetensbezwaren

In de (door geroep van de publieke tribune verstoorde) Troonrede van 20 september 1921 werd de mededeling gedaan dat een wetsontwerp werd voorbereid, dat de mogelijkheid beoogde om vrijstelling van militaire dienst te verlenen wegens gewetensbezwaren.

Nog voor het wetsontwerp werd ingediend, kwam het dienstweigeringsvraagstuk in de Staten-Generaal opnieuw aan de orde. Bij de behandeling in eerste lezing van enige voorstellen tot wijziging van de Grondwet heeft P.J. Troelstra, de SDAP-voorman in zijn nadagen, op 13 oktober 1921 bij amendement een nieuw grondwetsartikel voorgesteld¹⁴⁷⁶:

Bij de wet worden de voorwaarden genoemd, waarop wegens ernstige gemoedsbezwaren vrijstelling van dienst wordt verleend’.

Het voorstel werd in de plenaire vergadering op 8 december 1921 verdedigd door de socialistische afgevaardigde K. ter Laan, die het voorstel toelichtte met de opmerking ‘dat het belang der zaak een gebiedend voorschrift van de Grondwet eischte’. Hij stelde daarbij vast dat de individuele dienstweigerings niet de vorm van antimilitarisme was die de SDAP de meest effectieve achtte, maar dat het voorstel werd ingediend uit respect voor het individu dat meende op deze wijze de goede zaak te dienen.

De vrije socialist Kolthek stelde in een amendement voor op de volgende wijze de plaats van de dienstweigerers grondwettelijk vast te leggen¹⁴⁷⁷:

Alle Nederlanders daartoe lichamelijk en volgens hun geestelijke gezondheid in staat, zijn verplicht mede te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van het grondgebied’.

De minister van Binnenlandse Zaken, Ruijs de Beerenbrouck, ging akkoord met het voorstel van Troelstra, maar stelde hierin twee redactionele wijzigingen voor: ‘gemoedsbezwaren’ werd ‘gewetensbezwaren’ en ‘dienst’ werd ‘krijgsdienst’.

Deze wijzigingen hadden als achtergrond dat de regering bij voorbaat terminologische verschillen wilde voorkomen tussen grondwet en het bijna afgeronde wetsontwerp. Er was in zekere zin meer sprake van een grondwetsartikel dat op een wet gebaseerd was dan omgekeerd.

Het amendement van Troelstra wordt zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aanvaard. Het amendement van Kolthek werd met 58 tegen 14 stemmen verworpen.

De VDB stelde voor om artikel 181, waarin het bestaan van de krijgsmacht en de samenstelling ervan met vrijwilligers en dienstplichtigen geregeld werd, te schrappen. Dit voorstel werd met 49 tegen 23 stemmen verworpen.

Aldus kwam artikel 181bis, later vernummerd tot 183, in de vernieuwde grondwet, die op 27 december 1922 in het Staatsblad (Stb. 1922, 736)¹⁴⁷⁸ verscheen en op 29 december 1922 plechtig werd afgekondigd: de gewetensbezwaren tegen de militaire dienstplicht waren grondwettelijk erkend¹⁴⁷⁹.

7.3.3. Een wettelijke regeling van dienstweigerings

Op zichzelf bracht het grondwetsartikel nog geen voorziening voor de gewetensbezwaarden. Er was een gewone wet nodig om uitvoering te geven aan deze grondwetsbepaling¹⁴⁸⁰.

a. Het regeringsontwerp

Op 17 februari 1922 werd bij koninklijke boodschap het wetsontwerp aan de Tweede Kamer aangeboden¹⁴⁸¹. Het wetsontwerp werd ingediend door minister van Justitie Th. Heemskerk en minister van Oorlog J.J.C. van Dijk, beiden van de ARP en leden van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck. Dit kabinet had al het een en ander doorgemaakt op het terrein van oorlog en defensie: het asielverzoek van de Duitse

1476 Kamerstukken, 1921-1922, II, Bijlagen Handelingen, 90, 7 (amendement-Troelstra)(13 oktober 1921).

1477 Kamerstukken, 1921-1922, II, Bijlagen Handelingen, 90, 35 (amendement-Kolthek)(16 november 1921).

1478 De gewijzigde teksten van de Grondwet werden vastgelegd in de wetten van 30 november 1922, Stb. 1922, 642-651.

1479 Deze formulering sluit niet aan bij de opvatting van Vermeulen. Hij ontkent het bestaan van een grondwettelijk recht op dienstweigerings. Hij ziet slechts een niet genoemde opdracht om bij wet de voorwaarden voor het dienstweigeren te regelen. Deze voorwaarden kunnen betrekking hebben op de inhoud en de procedure. (Vermeulen (1989), p. 244-246). Zie ook § 12.3.5.

1480 Zie over de Dienstweigeringswet 1923 ook Vermeulen (1989), p. 75-87 en Schumacher (1986), p. 85-99.

1481 Kamerstukken, 1921-1922, II, Bijlagen Handelingen, 433, 1 (17 februari 1922).

keizer, de Rode Week met de revolutiepoging van Troelstra, de annexatiepogingen van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg door België, het Nederlands lidmaatschap van de Volkenbond, de bezuinigingen op het leger en de marine. In dit kabinet zat de partijloze H.A. van Karnebeek op het ministerie van Buitenlandse Zaken; hij bleek zich te ontwikkelen tot een van de bekwaamste ministers op dit departement¹⁴⁸². Justitieminister Heemskerk was een ervaren politicus, eerder al minister-president geweest (1908-1913). Aan de ambtelijke voorbereiding was meegewerkt door Jan Donner (1891-1981)¹⁴⁸³, toen als jong veelbelovend jurist werkzaam als raadsadviseur op het ministerie van Justitie¹⁴⁸⁴. Het wetsontwerp¹⁴⁸⁵ dat 10 artikelen omvat, werd ingeleid door de volgende considerans:

Alzoó wij in overweging genomen hebben, dat een regeling noodig is voor hen, die op grond van hunne overtuiging, dat zij den medemens niet mogen dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel rechtmatig is, gewetensbezwaren hebben tegen militaire dienst...

In deze preambule waarin niet verwezen wordt naar het artikel van de grondwet waarvan deze wet de uitvoering is, is de basis van het wetsontwerp reeds geformuleerd. Artikel 1 van het ontwerp luidde:

Hij, die voor inlijving als dienstplichtige is aangewezen of de militair, die op grond van zijn overtuiging dat hij den evenmens niet mag dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbeleid rechtmatig is, gewetensbezwaren heeft tegen de vervulling van militairen dienst,

a. bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen

b. van welken aard ook,

kan zich, met een met redenen omkleed verzoekschrift, wenden tot onzen Minister van Oorlog, wanneer hij voor de landmacht bestemd is, of daartoe behoort; tot onzen Minister van Marine wanneer hij voor de zeemacht bestemd is, of daartoe behoort.'

Uit de algemene beschouwing van de Memorie van Toelichting bleek dat de regering een regeling van de dienstweigering bij een speciale wet heeft verkozen boven de aanpassing van de militaire strafwetten, waarbij het gewetensbezwaar als strafuitsluitingsgrond zou kunnen gelden. Het bezwaar daartegen was dat de gewetensbezwaarde door een uitspraak van de militaire strafrechter verplicht zou blijven de militaire dienst te vervullen. Bovendien zou een dienstweigeraar in afwachting van een rechterlijke uitspraak in arrest gehouden kunnen worden. Ook was er niet voor gekozen dienstweigeren te regelen in de nieuwe dienstplichtwet. Dat laatste was wellicht mede gedaan omdat de dienstplicht de inlijving in het leger regelt en niet het verblijf in het leger.

Het wetsontwerp formaliseerde naar eigen zeggen de legerorder van minister De Jong uit 1917. Gewetensbezwaren van godsdienstige en zedelijke aard vielen onder dit voorstel. Politieke dienstweigerers zouden niet voor de erkenning in aanmerking kunnen komen. Dit standpunt van de ministers was evenwel niet af te leiden uit de wettekst, waarin geen beperkingen aan de aard van de overtuiging, die tot erkenning kan leiden, worden gegeven. Dit kan zo geformuleerd zijn om niet evident in strijd te komen met het grondwetsartikel dat alleen spreekt van 'ernstige gewetensbezwaren', dus in principe van welke aard ook. Wel zijn de ministers duidelijk over de vraag welke bezwaren wel in aanmerking voor erkenning komen: hetzij van godsdienstige aard hetzij van zedelijke aard. In die zin is het Nederlandse wetsontwerp breder dan de Zweedse wet van 21 mei 1920.

Andere elementen in het wetsontwerp waren:

- dienstweigeren door alle militairen

Een beroep op de dienstweigeringwet kan gedaan worden door iedere militair hetzij een dienstplichtige hetzij een vrijwillig dienende, zo blijkt uit de artikelsgewijze toelichting bij artikel 1¹⁴⁸⁶.

1482 Schuurma (1999), p. 69-82.

1483 Jan Donner, later minister van Justitie (1926-1933) en lid (ook in oorlogstijd) en president van de Hoge Raad, is de vader van de staatsrechtgeleerde André Donner (1918-1992) (samen met oud-premier Cals voorzitter van de commissie herziening grondwet (rapport 1971) en grootvader van de CDA-politicus Piet-Hein Donner (geboren 1948), de huidige vicepresident van de Raad van State.

1484 De Ruiter (2003), p. 44.

1485 Kamerstukken, 1921-1922, II, Bijlagen Handelingen, 433, 2 (17 februari 1922).

1486 Over de vraag of ook vrijwillig dienenden een beroep op gewetensbezwaren kon doen is later nog een discussie ontstaan in het Militair Rechtelijk Tijdschrift. Zie Coolen (1980), Bloebaum (1981) en Coolen (1981). Het ging daarbij om artikel 9 lid 3 van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, dat deze materie regelt als artikel 1 Dienstweigeringwet.

Coolen meende dat de systematiek van de dienstweigeringwet zich daartegen verzetten. Er is slechts één geval bekend van een officier die stelde gewetensbezwaren te hebben tegen het gebruik van kernwapens. De minister vroeg de adviescommissie

- tewerkstelling
Erkende dienstweigeraars worden ter vervulling van de werkelijke dienst te werk gesteld bij een staats-bedrijf, wapen- en munitiefabrieken uitgezonderd (artikel 3 sub b). Deze vervangende dienst duurt twaalf maanden langer dan de normale militaire dienstplicht (artikel 3). De erkende gewetensbezwaarde wordt niet uit de militaire dienst ontslagen of krijgt een vrijstelling; hij blijft aldus in militaire dienst, langer en op een andere werkplek (zoals ook in de legerorder van 1917 was geregeld).
- wapenweigeren
Er is de mogelijkheid om alleen het persoonlijk wapengebruik binnen de vervulling van de militaire dienstplicht te weigeren (artikel 1). Een erkende wapenweigeraar wordt belast met 'militaire dienst, die niet gericht is op strijd met wapens' (artikel 3 sub a). Zijn dienstplicht duurt wel zes maanden langer (artikel 4).
- erkenningsprocedure
De erkenningsprocedure vangt aan met een verzoekschrift aan de minister van Oorlog respectievelijk van Marine. Het eigenlijke gewetensonderzoek geschiedt door een commissie, die een beslissing neemt. Er is geen beroep mogelijk op deze beslissing (artikel 2). De adviescommissie onder het regiem van de legerorder uit 1917 heeft goed gefunctioneerd: in alle 40 behandelde gevallen kon het advies (positief of negatief) steeds door de minister overgenomen worden.
- strafbepaling
Erkende dienstweigeraars, die zich op enigerlei wijze onttrekken aan de verplichtingen van de vervangende dienstplicht, kunnen naast gevangenisstraf ook veroordeeld worden tot plaatsing in een rijks-werkinrichting voor maximaal een jaar (artikel 7)¹⁴⁸⁷.
Opvallend hierbij is de formulering: 'zich verwijderd met het oogmerk zich voorgoed aan de tewerkstelling te onttrekken'. De basis van deze tekst was rechtstreeks ontleend uit artikel 98 WMS, dat handelt over militaire desertie.

De Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp ademt een zakelijke, bijna oppervlakkige sfeer, waarbij iedere inhoudelijke en theoretische verdieping wordt geschuwd. Minister Heemskerk, zo zou men kunnen vermoeden, voelde aan dat het een emotioneel, principieel en politiek geladen thema was. Hij beoogde kennelijk om een praktische en werkbare regeling gerealiseerd te krijgen zonder al te veel uitweidingen en beschouwingen.

b. opvattingen in de Tweede Kamer

In het Voorlopig Verslag¹⁴⁸⁸ van 21 maart 1922 van de afdeling van de Tweede Kamer werd door 'enige leden' (hiemee wordt geduid op de kleine linkse partijen) opgemerkt dat regering door de verlenging van de (vervangende) dienst van oordeel was, dat een gewetensbezwaarde als misdadig gestraft moest worden. Zij vonden ook dat de regering zich niet moest verschuilen achter de woorden van het SDAP-kamerlid Ter Laan (ingediend bij de behandeling van de dienstplichtwet¹⁴⁸⁹): een kabinet dat zich christelijk noemt moet niet iets doen omdat daarom in een motie van iemand die het historisch materialisme aanhangt gevraagd is. Voorts vonden deze leden ook dat naast bezwaren van religieuze en zedelijke aard ook bezwaren tegen het leger en de vloot moesten worden erkend omdat daarmee de kapitalistische samenleving in stand werd gehouden. Zoals de regeling nu wordt voorgesteld, komen alleen uitzonderingsgevallen voor erkenning in aanmerking en blijft het grote probleem van de dienstweigerings onopgelost. 'Verscheidene leden' (bedoeld worden de SDAP-kamerleden) meenden, dat men bij erkenning van gewetensbezwaren terughoudend diende te zijn, zeker nu er ook opgeroepen werd om geen belasting te betalen (dat zal in het algemeen wel vooral gaan om het weigeren van belasting wegens het oorlogsbudget). De poging van de regering een goed voorstel te formuleren mag als mislukt worden beschouwd, zo stelde de

---

se, die op grond van de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst te onderzoeken of er sprake was van gewetensbezwaren. De commissie oordeelde dat die gewetensbezwaren inderdaad aanwezig was. De minister nam het advies van de commissie niet over. De Raad van State was van oordeel dat de betrokkene erkend diende te worden. Deze beroepsofficier was tevens dienstplichtig en diende als zodanig te worden vrijgesteld. Er ontstond ook nog een probleem van de terugbetaling van studiekosten, die aan de officier waren toegekend onder voorwaarde dat hij tot 11 september 1985 in dienst te blijven (KB 4 maart 1985 no 65, MRT (LXXIX), 96-99). Er zijn ook een beperkt aantal militairen dat ontslag om principiële redenen ontslag genomen heeft, zoals kapitein Meindert Stelling in 1985.

1487 Kamerstukken, 1921-1922, II, Bijlagen Handelingen 433, 3 (Memorie van Toelichting)(17 februari 1922).

1488 Kamerstukken, 1921-1922, II, Bijlagen Handelingen 433, 4 (Voorlopig Verslag)(21 maart 1921).

1489 Zie § 10.4.1.b. Zie Kamerstukken, 1920-1921, II, Handelingen, 2834-2836 (14 juni 1921).

SDAP. De SDAP heeft het probleem van het dienstweigeren al in het vergaderjaar 1915-1916 aan de orde gesteld. Dienstweigers en andere dienstplichtigen zouden in een redelijk evenwicht tegenover elkaar moeten staan: niet minder plichten, maar ook niet meer. Individuele dienstweigeren is volgens deze leden nooit de juiste manier om het militarisme te bestrijden. Reden om niet de erkenning van politieke bezwaren te bepleiten, vond een deel van de socialistische fractie. Het andere deel van de fractie stond positief tegenover het erkennen van politieke bezwaren. De socialisten schortten hun eindoordeel over dit wetsontwerp op.

‘Vele andere leden’ (waarmee de confessionele (regerings)partijen RKSP, ARP, CHU worden aangeduid) accepteerden slechts één uitzondering op de ernstige plicht mee te werken aan ‘s-lands verdediging: gewetensbezwaren. Maar naar het oordeel van een groot deel van deze leden kon een geweten alleen gebaseerd zijn op een godsdienstige overtuiging. Men mocht zich alleen aan een overheidsbevel onttrekken als men moet buigen voor een hogere macht.

‘Sommige leden’ (uit liberale hoek) meenden dat dienstweigers zich zouden moeten verantwoorden voor de burgerlijke rechter en niet voor de militaire rechter. De vrijgestelde (erkende) dienstweigerer blijft ten onrechte onderhevig aan de militaire krijgstucht. De (vrijgestelde) dienstweigerer blijft ten onrechte onderworpen aan de militaire krijgstucht.

De socialisten wezen het onderscheid tot algemene weigers en wapenweigers af. Daar waren de confessionelen het niet mee eens. Er was ook bezwaar tegen de omschrijving ‘ook wanneer dit ingevolge overheidsbeleid rechtmatig is’ in artikel 1: geweld wordt niet vanzelfsprekend rechtmatig, omdat het op bevel van de overheid gebeurt. Voorgesteld wordt het woorden ‘rechtmatig is’ te vervangen door ‘geschiedt’.

Er waren ook vragen over de samenstelling van de adviescommissie; daar behoorden geen militairen in benoemd te worden. Ook was er de opvatting, dat niet de Kroon, maar de Tweede Kamer de leden van de adviescommissie zou moeten benoemen. Een hoger beroep tegen de ministeriële beslissing zou open moeten staan.

Bij artikel 3 werd de vraag gesteld of de Staatsmijnen ook een staatsbedrijf in de zin van deze wet zijn. Hoeveel vrijheid van beweging hebben erkende dienstweigers tijdens hun tewerkstelling? Het onderscheid voor de verlengde dienstdienst: 6 maanden voor de wapenweigerer en 12 maanden voor de gewone dienstweigerer valt niet te rechtvaardigen, zo dacht een aantal kamerleden.

c. Het antwoord van de regering

Op de Memorie van Antwoord moest de Tweede Kamer meer dan een jaar wachten. Er was nog een kamervraag van RKSP-kamerlid Hendrikus Stulemeijer (1867-1936) voor nodig om de regering tot actie te manen¹⁴⁹⁰. Waarom het katholieke kamerlid het zo belangrijk vond, dat er voortgang met een regeling voor dienstweigers gemaakt werd, is niet duidelijk.

Op 11 april 1923 werd het stuk ingezonden¹⁴⁹¹. Voor deze lange vertraging werden geen redenen aangevoerd. Verkiezingen (5 juli 1922) en de kabinetsformatie (tweede kabinet-Ruijs de Beerenbrouck) zouden een rol gespeeld kunnen hebben, hoewel de confessionele coalitie een zeer ruime stembusoverwinning behaalde (14 zetels winst op 100 kamerzetels). Links verloor: de SDAP ging van 22 naar 20 zetels en de Sociaal-Democratische Partij (nu Communistische Partij Holland genoemd) bleef op twee zetels, terwijl twee linkse splinterpartijen (Bond van Christen-Socialisten en Socialistische Partij, ieder één zetel) niet terugkwamen in de Kamer. Op de departementen van Oorlog (Van Dijk) en van Justitie (Heemskerk) vonden geen ministerwisselingen plaats, behalve dat er naast Van Dijk weer een aparte minister van minister van Marine terugkeerde: verdwenen vanwege bezuinigingen en weer terug om bezuinigingen krachtadig te kunnen doorvoeren. Marineminister werd de partijloze Evert Westerveld (1873-1964). De verkiezingen waren ook nodig om de grondwetwijziging in tweede lezing door de beide kamers van het parlement te loodsen. Dat gold dus ook voor het nieuwe artikel 183 waarin staat, dat bij wet de voorwaarden worden genoemd waarop wegens ernstige gewetensbezwaren vrijstelling van militaire dienst wordt verleend; de plechtige afkondiging van de nieuwe (geheel hernummerde) tekst vond plaats op 29 december 1922.

Natuurlijk, zo stelde de regering, wordt dienstweigeren niet als misdaad gezien, maar de verlengde dienstdienst is een toets voor de ernst van bezwaren. Uitgesloten bleven politieke bezwaren (tegen het bestaan van leger en vloot als handhavers van de kapitalistische maatschappij); de overheid heeft de van God gegeven

1490 Kamerstukken, 1922-1923, II, Aanhangsel Handelingen, 223 (kamervraag 22 maart 1923, antwoord 13 april 1923).

1491 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen 77, 1 (Memorie van Antwoord)(11 april 1923).

taak de onafhankelijkheid van het land te handhaven. De socialisten die betoogden dat dienstweigeraars niet zwaarder belast mogen worden dan dienstplichtigen, vergeten dat dienstplichtigen in het uiterste geval verplicht kunnen zijn hun leven te geven. Tegenover het betoog van confessionele zijde om alleen godsdienstige bezwaren te erkennen stelden de (confessionele) ministers dat wie de inhoud van het gebod 'gij zult niet doden' volgt, niet hoeft te erkennen dat dit gebod van religieuze herkomst is; dat is dan te veel gevraagd. En werd – en passant – opgemerkt dat dienstweigeren natuurlijk een verkeerde interpretatie van dat gebod is, want God heeft de Overheid het zwaard gegeven (Romeinen, 13:4). Kortom, zedelijke opvattingen zouden ook de basis van gewetensbezwaren kunnen zijn. De regering voelde er niets voor om niet-erkende dienstweigeraars in een speciaal gevangenisregiem voor politieke gevangenen te plaatsen, zoals in het buitenland wel gebeurde: dat zou alleen maar politieke propaganda uitlokken.

De rechtspositie van de erkende weigeraar behoeft nadere uitwerking. In het oorspronkelijk ontwerp werd de tewerkstelling bij een staatsbedrijf opgevat als vervulling van de militaire dienst met alle juridische consequenties van dien (bijvoorbeeld jurisdictie van de militaire strafrechter). Er werd duidelijk geregeld dat de erkende dienstweigeraar vrijgesteld zal worden van de dienstplicht of in geval van een vrijwilliger van het militair dienstverband.

De regering nam de opmerkingen van de kamercommissie over de formulering van artikel 1 over. Inhoudelijk hield de regering vast aan haar eigen formulering: het gaat om het doden van de evenmens, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel *rechtmatig is*, maar zij accepteerde een andere tekst, omdat van een dienstweigeraar niet gevergd kan worden te aanvaarden dat doden überhaupt rechtmatig zou kunnen zijn. Het ging de regering om tegenover de subjectieve overtuiging van de bezwaarde de objectieve rechtmatigheid van het overheidsoptreden te stellen. Daarom zal de formulering worden, dat het gaat om het doden van de evenmens, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel *geschiedt*.

Wat betreft de adviescommissie werd een kleine onbeduidende procedurele wijziging voorgesteld; de tevredenheid van de ministers over de huidige adviescommissie (onder de legerorder uit 1917) hing kennelijk niet samen met het erkenningspercentage: 40 verzoeken: 16 erkend (40%), 24 afgewezen (60%).

De regering voegde aan de Memorie van Antwoord een Nota van Wijziging¹⁴⁹² toe met een achttal tekstaanpassingen plus de tekst van een gewijzigd ontwerp van wet¹⁴⁹³.

d. Het debat in de plenaire sessie van de Tweede Kamer

De commissie van rapporteurs stelde reeds op 17 april 1923 in het Eindverslag¹⁴⁹⁴ vast dat de openbare beraadslagingen over dit wetsontwerp konden beginnen.

In deze debatten op 4 en 8 mei 1923¹⁴⁹⁵ benadrukte de socialist Van Zadelhoff dat de SDAP de individuele dienstweigering steeds als anarchistisch heeft veroordeeld en een verzwakking van de strijd van de georganiseerde arbeidsmassa's acht. Ontwapening is de strategie van het pacifisme die door de SDAP en het NVV aangehangen wordt. 'Ook thans kunnen wij in den strijd tegen het militarisme de individuele dienstweigering niet gebruiken'. De SDAP heeft niet het romantisch idee – nog aangehangen door de communisten – dat ontwapening van de bourgeoisie samen moet vallen met de bewapening van de arbeiders. De Eerste Wereldoorlog heeft ons wel anders geleerd. Onze strijd voor ontwapening moeten we dan ook via het IVV (Internationaal Verbond van Vakverenigingen) internationaal voeren. Het uiterste middel tegen oorlogsgeweld is de werkstaking en algemene dienstweigering. Algemene dienstweigering wordt niet voorbereid door individuele daden, maar door versterking van de organisatie en scholing. Maar uit respect voor de individuele dienstweigeraar en uit eerbied voor een uiting van het individuele geweten kan de SDAP de dienstweigeraars en een wettelijke regeling ten behoeve van hen aanvaarden. Iedere individuele dienstweigering is een uiting van de antimilitaristische geest en een uiting van zedelijke moed. Van Zadelhoff beriep zich op de ARP-voorman Kuyper die vond dat de overheid uit eerbied voor het heilige moet wijken zodra een onderdaan zich op zijn consciëntie beroept. En Kuyper heeft ook gezegd dat het tienmaal beter is dat enkele zonderlingen de gewetensvrijheid misbruiken en zichzelf daarmee belachelijk maken dan het geweten zelf aan te tasten.

Dit wetsontwerp ging Van Zadelhoff echter niet ver genoeg. Hij achtte dit ontwerp in strijd met artikel 183 van de grondwet. Daarom diende hij een amendement in waarin wordt voorgesteld om de terminologie van de grondwet ('ernstige gewetensbezwaren') letterlijk in deze uitvoerende wet op te nemen¹⁴⁹⁶.

1492 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen 77, 2 (Nota van Wijziging)(11 april 1923).

1493 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen 77, 3 (Gewijzigd Ontwerp van Wet)(11 april 1923).

1494 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen 77, 4 (Verslag)(17 april 1923)

1495 Kamerstukken, 1922-1923, II, Handelingen, 2253-2291 (4 en 8 mei 1923).

1496 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen 77, 5 (Amendementen Van Zadelhoff)(1 mei 1923).

Minister Heemskerk bestreed dit amendement, onder meer met de bewering dat in de omschrijving 'ernstige gewetensbezwaren' zoals die in de grondwet werden genoemd, het bijvoeglijk naamwoord 'ernstig' als een *epitheton omans* (versiersel) moest worden gekwalificeerd en dat een nadere omschrijving van wat als gewetensbezwaren bij dienstweigering opgevat dienden te worden in de gewone wet zeker op zijn plaats was.

Het amendement-Van Zadelhoff werd met 41 tegen 24 stemmen verworpen.

Een ander amendement van Van Zadelhoff waarin een regeling werd voorgesteld om te voorkomen dat voor de plaatsen van erkende dienstweigeraars andere, eerst uitgelote dienstplichtigen, moesten opkomen om het contingent vol te maken, werd eveneens verworpen.

Een amendement van Deckers (RKSP) waarin werd voorgesteld de tijd van de vooroefening (een systeem, waarbij dienstplichtigen vóór zij feitelijk moesten opkomen, reeds op zaterdagmiddagen enige basisoefeningen zoals exerceren en veldlopen kregen) niet te verrekenen met de vervangende dienstplicht, werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen¹⁴⁹⁷. Van Zadelhoff heeft ook nog getracht om, eerst via een amendement, later via een motie, een uitspraak van de Tweede Kamer uit te lokken om voor niet-erkende dienstweigeraars een apart gevangenisregiem te bewerkstelligen, bijvoorbeeld door speciale gevangenissen voor hen in te richten.

Het gehele wetsontwerp werd op 8 mei 1923 door de Tweede Kamer aanvaard met 62 stemmen voor en 2 stemmen tegen, de communisten Wijnkoop en Van Ravensteijn.

e. De Eerste Kamer

Bij de behandeling van het wetsontwerp op 11 juli 1923 in de Eerste Kamer heeft de ARP-senator en VU-jurist Anne Anema (1872-1964)¹⁴⁹⁸ zich kritisch tegenover het erkennen van gewetensbezwaren opgesteld. Hij onderscheidde drie ordeningen¹⁴⁹⁹:

In de eerste plaats zijn er de godsdienstige ordeningen, die de verhouding tusschen God en de menschen vaststellen. In de tweede plaats de zedewet, de wet die beslist over het goede en het kwade. In de derde plaats is er de rechts- en sociale ordening.

De overheid beweegt zich bij de vervulling van haar taak uitsluitend in de derde sfeer, zij mag zich niet mengen in de plichten die bestaan tussen God en de mens, zij kan niet uit maken wat zedelijk goed en kwaad is, maar de derde sfeer is het terrein waar zij kan beslissen wat positief recht zal zijn en wat onrecht. Voor zover gewetensbezwaren liggen in de eerste of tweede sfeer, mag de staat zich daarmee in beginsel niet inlaten. De reden waarom in bepaalde gevallen de ruwe rechtsordering toch doorgezet mag worden tegen de zo veel fijnere en hogere religieuze ordening of tegen de zedenwet is hierin gelegen, dat de rechtsorde bij al betrekkelijke grofheid de onmiskenbare bestaansvoorwaarde is voor het functioneren van de beide andere sferen¹⁵⁰⁰.

Tegenover de consciëntie van het individu stelde Anema het geweten van de overheid, die de door God opgelegde taak heeft de rechtsorde te bewaren. In dit onverzoenlijk conflict – onverzoenlijk omdat enerzijds God het richtsnoer in het leven dient te zijn, maar anderzijds de overheid zijn gezag aan God ontleent – moet de overheid prevaleren, omdat juist binnen de door de overheid te handhaven rechtsorde religie en ethiek tot gelding kunnen komen; de bezwaarde burger dient zijn straf te ondergaan in het geloof dat God het zo wil. Als eindoordeel acht hij de onderhavige regeling nog juist binnen de grenzen van de vrijheid, die de overheid kan toestaan.

Het wetsontwerp werd door de Eerste Kamer zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

f. Eindelijk in het Staatsblad

Koningin Wilhelmina tekende de wet op 13 juli 1923 tijdens haar vakantie in Rydal Hall, Amblesydden in Engeland¹⁵⁰¹. De dienstweigeringswet werd tien dagen later op 23 juli 1923 gecontrasigneerd door de regering en bereikte op 30 juli 1923 (Stb. 1923, 357) het Staatsblad¹⁵⁰².

1497 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen 77, 6 (Amendement-Deckers)(3 mei 1923).

1498 Zie over Anema *Ars Aequi*, 1968, p. 357-358.

1499 Kamerstukken, 1922-1923, I, Handelingen, 1010 (11 juli 1923).

1500 Van den Bosch neemt in zijn openbare les als lector militair recht de indeling van Anema onverkort over (Van den Bosch, 1950. Zie ook § 10.3.2.b).

1501 Na twee jaar vakantie in Noorwegen stond voor koningin Wilhelmina het Lake District op het programma. Het contact met het Engelse koningspaar George V en Mary bleef beperkt tot een ontmoeting op het station tijdens de doorreis. Voor

Bij een koninklijk besluit dat pas werd uitgevaardigd op 3 mei 1924 (Stb. 1924, 230), meer dan tien maanden na aanvaarding van het wetsontwerp, werd de omvang van de adviescommissie bepaald op drie leden, bijgestaan door een secretaris. Over het uitblijven van het inwerkingtreden van de dienstweigeringswet zijn nog protestvergaderingen belegd en zijn door Van Zadelhoff op 13 mei 1924 kamervragen aan de minister gesteld. Hierop antwoordde minister Heemskerk op 22 mei 1924¹⁵⁰³ dat op 20 mei 1924 een koninklijk besluit was vastgesteld waarin de inwerkingtreding van de dienstweigeringswet en het besluit van 3 mei 1924 per 1 juni 1924 werd vastgesteld¹⁵⁰⁴. In dit besluit werden tevens de leden van de adviescommissie benoemd, jhr. mr. P.A.J. van den Brandeler, procureur-generaal bij het Haagse gerechtshof en advocaat-fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof, voorzitter, mr. R.H.A.M. Romme¹⁵⁰⁵, lid van de Raad van State, en mr. J. Woltman (1866-1940), administrateur, later secretaris-generaal, bij het Departement van Oorlog. Een referendaris van het departement, mr. A.H. Kamerlingh Onnes, werd tot ambtelijk secretaris benoemd. De datum van de inwerkingtreding van de dienstweigeringswet werd bepaald op 1 juni 1924. Het is de vraag of de benoeming van Van den Brandeler wel zo verstandig was, immers een afgewezen dienstweigeraar kan met de militaire straffechter in aanraking komen en dan bij het HMG Van der Brandeler als openbare aanklager tegenkomen¹⁵⁰⁶. Er is ook iets aan te merken over de positie van Woltman, die als hoogste ambtenaar de minister van Oorlog het advies van de commissie – positief of negatief – moet voorleggen.

In de commissie ontbrak het ‘militaire element’. Het lag oorspronkelijk wel in de bedoeling om een hoge militair, al dan niet buiten dienst, in de commissie op te nemen. Dat had de regering aangegeven tijdens de parlementaire behandeling van de Dienstweigeringswet, hoewel het gelijktijdig niet wenselijk werd geoordeeld de samenstelling van de commissie wettelijk vast te leggen¹⁵⁰⁷.

De eerste zitting van de Commissie van Advies vond plaats op 2 oktober 1924. Bij KB van 3 december 1926 (Stb. 1926, 395) werd de mogelijkheid gegeven om in de adviescommissie ook plaatsvervangende leden en een plaatsvervangend secretaris te benoemen. Met de inwerkingtreding van de dienstweigeringswet werd een periode van taaie actie voor een wettelijke regeling afgesloten, hoewel de meest vurige pleitbezorgers niet tevreden geweest zijn met het uiteindelijk resultaat. Uit de toepassing in de praktijk zou de bekenenis van de dienstweigeringswet nog moeten blijken.

Minister Heemskerk maakt tot zijn eigen teleurstelling nog mee dat een kleinzoon op religieus-ethische bezwaren een beroep op de door hem ingevoerde Dienstweigeringswet doet¹⁵⁰⁸.

De commissie werd in 1938 opnieuw samengesteld. Van der Brandeler en Woltman, die na hun pensioen van hun ambtelijke loopbaan lid waren gebleven werden eervol ontslagen. Benoemd werden mr. A.J.L. van Beeck Calkoen (1874-1949), administrateur van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (hij was al plaatsvervanger) en prof. dr. A.C. Josephus Jitta (1887-1958), hoogleraar staatsrecht in Delft. Oud-hoofdalmoezenier mgr. F.J.H. Evers (1867-1940), die al lid was, werd aangewezen als voorzitter¹⁵⁰⁹.

7.3.4. De toepassing van de Dienstweigeringswet 1923

a. Meningen over de Dienstweigeringswet van 1923

Met de invoering van de dienstweigeringswet 1923 volgde Nederland de ontwikkeling die in andere, vooral protestantse Scandinavische landen, was ingezet. Denemarken kreeg in 1917 een wettelijke voorziening voor dienstweigeraars, Zweden in 1920 en Noorwegen in 1922. Voor een aantal katholieke landen heeft het tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw geduurd tot er een aanzet tot een behoorlijke regeling tot stand kwam; dit geldt vooral voor landen als Spanje en Griekenland.

---

de Eerste Wereldoorlog was een onderling officieel staatsbezoek ondenkbaar wegens de Boerenoorlogen en na die oorlog wegens het verblijf van ex-keizer Wilhelm II in Nederland (Fasseur, (2001), p. 45-46).

1502 Voor de tekst zie bijlage 4.

1503 Kamerstukken, 1923-1924, II, Aanhangel Handelingen, 188 (vraag 13 mei 1924, antwoord 22 mei 1924).

1504 KB 20 mei 1924 no. 71, Stct. 2 juni 1924, no. 106.

1505 Rudolph Romme (1862-1939) had voor zijn benoeming in 1923 als lid van de Raad van State een lange loopbaan in de rechterlijke macht achter de rug; hij was de vader van de KVP-politicus Carl Romme (1896-1980).

1506 Uit de gepubliceerde HMG-arresten uit die periode blijkt dat bij dienstweigeringszaken er een waarnemend advocaat-fiscaal is opgetreden.

1507 Kamerstukken, 1922-1923, II, Bijlagen Handelingen, 77, 1 (Memorie van Antwoord)(11 april 1923).

1508 Bornbroek (2006), p. 247.

1509 MRT, 1937-1938 (XXXIII), 576.

De tot stand gekomen grondwettelijke en wettelijke regeling kreeg in Nederland over het algemeen een goed onthaal.

Kranenburg

De staatsrechtgeleerde Roelof Kranenburg (1880-1956) schreef in 1924 in zijn handboek 'Het Nederlandsch Staatsrecht' over het grondwetsartikel, dat het dienstweigeren mogelijk maakt:

Dit is zulk een belangrijk artikel, omdat het 't wezen zelf van den staat raakt; hier is de staatsconceptie zelve in het spel¹⁵¹⁰.

Zijn handboek verscheen nog geen jaar na het aanvaarden van de Dienstweigeringswet door de Staten-Generaal. Het ging er volgens Kranenburg vooral om, dat de staatsmacht beperkt is, beperkt door het individuele geweten. De staat gaat niet boven alles, er is een grens en die raakt de individuele staatsburger: 'hier wordt vooreerst de onjuistheid van de theorie der staatssouvereiniteit erkend'. Het individu staat wel 'zwakker', geringer in feitelijke macht dan de staat: het gaat om *un droit contre la force*. Kranenburg stelde:

Hier wordt een *on*regelmatige gedraging, een gedraging, die, werd zij algemeen, voor het bestaan van den staat zelve gevaarlijk zou worden, geoorloofd, wanneer zij door het geweten van den individueelen mens wordt geëischt. Dat hier een *uitwendige* gedraging, een *on*-regelmatige gedraging, een *daad* geoorloofd wordt verklaard, is het belangrijke; en dat maakt het probleem ook zoo moeilijk. Immers, dat de conscientie zelve, als het *inteme* bewustzijn in het algemeen, voor den staat onaantastbaar is, is niet nieuw¹⁵¹¹.

Met dit laatste verwees Kranenburg naar artikel XIII van de Unie van Utrecht over de godsdienstvrijheid en naar de proclamatie van de Engelse koningin Elisabeth (1533-1603) naar aanleiding van haar excommunicatie door paus Pius V (1504-1572) op 25 februari 1570 met de *bull*a *pontificalis* met de aanhef *Regnans in Exælsis*; in haar verklaring stelde zij stelde koningin voor Engelse burgers van alle gezindten te zijn. De ruimte die de staat de dienstweigeraar biedt juichte Kranenburg toe. Hij verzette zich tegen de opvattingen van de VU-hoogleraar en ARP-senator Anema, die bij de behandeling van de Dienstweigeringswet in het parlement stelde, dat ondanks dat bij hem een heilige snaar gaat trillen bij gewetensbezwaren; in het onverzoenlijk conflict tussen de overheidsconscientie en individuele geweten moet de overheid prevaleren. Kranenburg vond dat het staatsrecht niet kan leven met een onoplosbaar conflict. De overheid heeft geen geweten, stelde Kranenburg¹⁵¹². De staat is ook niet onderworpen aan ethische normen, wel aan rechtsnormen. De staat is geen mens, maar ministers, parlementariërs en rechters wel. Kranenburg gaf aan dat zijn opvatting niet door iedereen onderschreven wordt. Ethicus Heymans¹⁵¹³ ziet de staat als een groep mensen; wat voor individuele mens geldt, geldt ook voor de groep mensen. De vraag die Kranenburg wilde beantwoorden is: wat is de verhouding van de groepsorganisatie en haar regelmatig gevormd besluit (de wet) tegenover iets andersoortigs als het geweten? Het doel van de groepsordening is de zo gunstig mogelijke bestaansvoorwaarden voor die groep te verwezenlijken. Het leven inrichten zoals het geweten voorschrijft wordt algemeen erkend als de plicht van de persoonlijkheid en als manifestatie van het hoogste leven. De staat zou handelen tegen het eigen primaire doel als de staat mensen zou dwingen tot iets dat hun hoogste bewustzijn zou benadelen. Wet en geweten als rechtsnorm en zedelijke norm zijn van verschillende aard,

1510 Kranenburg (1924-1925) deel 1, p. 376.

1511 Kranenburg (1924-1925) deel 1, p. 376-377. In de zesde druk van zijn handboek uit 1947 voegde Kranenburg hier nog een alinea toe, waarin hij stelde dat het gaat om *un droit contre la force*. De burger staat feitelijk machteloos tegenover de staat als de georganiseerde gemeenschap. Het recht vormt dan een hindernis tegen het effectieve machtsmiddel van de gemeenschap (Kranenburg (1947, deel 1, p. 436). Hij weerde zich in het voorwoord van de zesde druk tegen de opvatting, dat het Nederlandse staatsrecht door en na de Tweede Wereldoorlog niet meer zou bestaan: de ruwe en harde schending van de normen deed het staatsrecht doorleven in de ziel van de Nederlanders. Wel liet hij het hoofdstuk over de overzeese gebieden gezien de actuele situatie achterwege in de versie van zijn handboek uit 1947.

1512 In aansluiting bij het gedachtengoed van Anema reageerde Donner op deze uitspraak in de 10e druk van de bewerking van het staatsrechtshandboek van Van der Pot: 'Hoezeer ook de spot gedreven wordt met de gedachte aan het geweten van de overheid, juist in een democratie heeft zij in geweten de plicht om de gedane keuzen en de genomen beslissingen te handhaven en niet voetstoots voor het geweten of inzicht van een ieder op zij te gaan (Donner (1977), p. 477). Deze uitspraak is nog niet te vinden in de achtste druk en is door latere bewerkers weer geschrapt.

1513 Kranenburg verwijst hier naar Gerard Heymans (of Heijmans) (1857-1930), psycholoog, filosoof en ethicus. Heymans was hoogleraar in Groningen en wordt beschouwd als de grondlegger van de Nederlandse psychologische wetenschap. Als ethicus stond Heymans op het standpunt, dat niet geweld, maar het recht de geschillen tussen staten diende op te lossen (Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 2, p. 229-230).

maar richten zich op een verschillend object. Kranenburg hechtte waarde aan het feit, dat het grondwetsartikel inzake de gewetensbezwaren tegen militaire dienst in het geheel geen weerstand heeft ontmoet. Hij vond het onderscheid in terminologie tussen artikel 183 van de grondwet (emstige gewetensbezwaren) en van artikel 1 van de Dienstweigeringswet (gewetensbezwaren op grond van zijn overtuiging, dat hij den evenmensch niet mag dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel geschiedt) niet fraai, maar ook niet problematisch.

Kranenburg was een tegenstander van dienstweigeren op politieke gronden of als politiek middel: dit is niet door een geordende staatsgemeenschap te erkennen. Een dergelijke benadering is te vergelijken met een staking in staatsbedrijven.

Scholten

Ook Paul Scholten nam zich de moeite om ongeveer twee jaar na zijn eerste betoog (zie § 6.3.3.b) over dienstweigeren ook opmerkingen te maken over de toepassing van de dienstweigeringswet¹⁵¹⁴. Hij reageerde naar aanleiding van de dienstweigeren van een zekere D.F.¹⁵¹⁵, voorzitter van de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond, wiens bezwaren niet voor erkenning in aanmerking kwamen, omdat zij door de commissie en met haar door de minister als ‘verstandelijk’ werden gekwalificeerd. D.F. werd op 6 november 1928 tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld, een relatief lichte sanctie¹⁵¹⁶.

Scholten constateerde dat gewetensbezwaren moeilijk zijn aan te tonen, zodat de rechtsadagia *in dubiis pro reo* (voordeel van de twijfel) en ‘goede trouw wordt verondersteld’ tot een oplossing moesten leiden. Hij pleitte voor een motivering bij een afwijzend advies van de erkenningscommissie.

Gerlings

Mr. H. Gerlings, een advocaat voor veel dienstweigeraars, oordeelde reeds in 1926 dat bij de toepassing van de Dienstweigeringswet ‘de staat bij de uitvoering van de wet beneden het bereikbare is gebleven’. Hij haalde een vijftal gevallen aan om dit oordeel te staven. Zijn kritiek richtte zich onder andere op de adviescommissie. Voor de eerste maal formuleerde hij de bezwaren zoals die tot vandaag toe herhaald worden:

De commissie schijnt zich te veel ‘examencommissie’ te gevoelen en daardoor eene wijze van gedachtenwisseling te volgen, die een deugdelijk onderzoek naar gewetensbezwaren in groote mate belemmert.

Gerlings pleitte voor aanvulling van de commissie met enige anders denkende (letterlijk opgevat) personen. Naar aanleiding van de dienstweigeren van de medisch student D.F., over wiens zaak Scholten kanttekeningen maakte, herhaalde Gerlings in 1928 zijn betoog voor aanpassing van de adviescommissie¹⁵¹⁷:

In een dergelijke commissie moeten benoemd psychologen en jeugdleiders en in elk geval behooren daarin zitting te hebben eenige personen, die de principiële dienstweigeraars verstaan.

Gerlings maakte duidelijk, dat hij ageerde tegen de regeling, niet tegen de personen in de huidige Commissie van Advies.

1514 Scholten (1928-1929).

1515 Dit is zonder twijfel Jan Droogleever Fortuyn (1906-1999); hij zou later hoogleraar neurologie in Groningen worden en in 1939 huwen met Margaretha Leenmans (1909-1998) die bekend zou worden als dichteres onder het van haar achtemaam afgeleide pseudoniem Vasalis (Meijer (2011), p. 249). In 1929 ontmoette Droogleever Fortuyn in de gevangenis van Scheveningen de dienstweigeraar en toekomstige uitgever Geert van Oorschot (Fortuin (2015), p. 230-231, zie ook § 7.3.4.d), met wie zijn latere echtgenote als dichteres nog ging samenwerken, al verschenen haar eerste dichtbundels nog bij een andere uitgever.

De principiële opstelling van Droogleever Fortuyn en zijn betrokkenheid bij maatschappelijke problemen kwam ook tot uiting tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij raakte in 1943 compleet overspannen, toen hij gedwongen werd in het Wilhelmina Ziekenhuis in Amsterdam de joodse patiënten aan te wijzen; hij weigerde (Meijer (2011), p. 313).

1516 In het parlement werd de zaak van Jan Droogleever Fortuyn aan de orde gesteld. SDAP-kamerlid Van Zadelhoff achtte de opvatting van de adviescommissie zeer zonderling. Minister Lambooy zag in de zaak niets bijzonders (Kamerstukken, 1928-1929, II, Handelingen 1239-1241 (20 december 1928)). In de Eerste Kamer werd erop aangedrongen, wanneer het kriegsraadvonnis niet te wijzigen was, de wet zelf aan te passen (Kamerstukken, 1928-1929, I, Bijlagen Handelingen, 2 VIII, Voorlopig Verslag (6 februari 1929) en Kamerstukken, 1928-1929, I, Bijlagen Handelingen 2, VIII Eindverslag, waarin opgenomen Memorie van Antwoord (2 maart 1929)).

1517 Gerlings (1928).

Albarda

SDAP-voorman liet in een artikel in het wetenschappelijk partijtijdschrift *De Socialistische Gids* in 1927 nog eens weten, dat de SDAP de individuele dienstweigering een nutteloze aangelegenheid vond. De SDAP had in 1923 in het parlement voor de Dienstweigeringswet gestemd. Men kan in SDAP-kringen bewondering en eerbiediging voor de bereidvaardigheid tot het persoonlijke offer hebben. Maar het offer van de socialistische jongeman die de militaire dienst aanvaardt is groter. Het is een bijdrage aan de bestrijding van het militarisme: het leger mag niet aan reactionaire krachten overgelaten worden¹⁵¹⁸. De SDAP zocht de weg van de internationale ontwapening en aanvaardde de dienstplicht ter bevordering van een 'volksleger'. Niet individuele dienstweigering is effectief, maar massa-acties tegen de oorlog wel.

De kritische anarchist en vrijdenker Anton Constandse schreef een weerwoord op dit SDAP-standpunt¹⁵¹⁹. De SDAP speelt met deze opstelling de militaristen en de kapitalisten in de kaart. Constandse stelde, dat aan massale acties de individuele actie vooraf gaat. De dienstweigeraar is de wegbereider voor het verzet van de massa. 'Het militarisme is een moeras: de dienstplicht de sprong erin'.

Van Heuven

In het Militair Rechtelijk Tijdschrift van 1928¹⁵²⁰ stelde de eerste luitenant J.C. van Heuven, die voor de Tweede Wereldoorlog nog enige andere bijdragen aan het MRT over vooral militair-strafrechtelijke onderwerpen heeft geleverd, maar van wie verder geen sporen in de rechtsgeleerde literatuur te vinden zijn, dat een onderzoek naar gewetensbezwaren niet moeilijk is, zoals Kranenburg stelde, maar onmogelijk. Hij beriep zich op de Engelse filosoof John Locke (1632-1704) uit de vroege Verlichting, die – in tegenstelling tot de eveneens Engelse filosoof Thomas Hobbes (1588-1679) uit de late Renaissance – stelde dat de overheid zich niet mag bemoeien met godsdienstige opvattingen van de burgers: dat is geen onderdeel van het contract, dat tussen de leden van de staatsgemeenschap is gesloten en waardoor de staat ontstaat. Het staatsdoel is niet absoluut. De burgers behouden zich hun recht op *life, liberty and estate* voor.

De staat moet zich verre houden van de moraal, zoals die juist bij dienstweigering een cruciale rol speelt. Dienstweigering is voor de staat echter geen zaak van moraal, maar van recht. Maar als defensie een vitale taak van de staat is, dan mag dienstweigering die vitale taak niet schaden. Het is opvallend, dat bij de grondwetwijziging in 1922 met zoveel gemak de deur voor erkenning van gewetensbezwaren is opengezet.

Het werk van de commissie die de gewetensbezwaren moet onderzoeken vertoont veel overeenkomst met de Inquisitie: beide lichamen trachten het innerlijk van de betrokkene te leren kennen, zij het met tegenstelde beweegredenen. De adviescommissie beschikt echter niet over een pijnbank. Wat de betrokkene zegt kan de commissie niet controleren. Er ontstaat hoogstens een indruk van de persoonlijkheid van de verzoeker.

Van Heuven ziet dus principiële bezwaren tegen dienstweigeren in het algemeen en praktische bezwaren tegen het onderzoek van dienstweigeraars.

b. Cijfers over dienstweigeren

De cijfers over het aantal, dat tussen 1923, de invoering van de nieuwe wet, en 1940, het begin van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland, gebruik maakte van de wettelijke mogelijkheid geven het volgende beeld.

CIJFERS DIENSTWEIGERING 1924-1939						
Jaar	a.ingediend	b.ingetrokken	c.behandeld	d.erkend	e.afgewezen	percentage erkenning d van c
1924	10	-	10	8	2	80%
1925	15	3	12	6	6	50%
1926	19	1	18	16	2	88%
1927	13	2	11	5	6	45%
1928	10	1	9	8	1	88%
1929	22	1	21	20	1	95%
1930	22	1	21	19	2	90%
1931	38	1	37	36	1	97%
1932	57	2	55	51	4	93%

1518 Albarda (1927).

1519 Constandse (1927). Constandse noemde de argumenten van Albarda overwegingen, die van iedere politicus die minister wil worden, een voorspelling die in 1939 bewaarheid werd toen Albarda toetrad tot het kabinet-De Geer.

1520 Van Heuven (1928), p. 221-227.

1933	54	2	52	42	10	80%
1934	55	4	51	37	14	72%
1935	44	5	39	32	7	82%
1936	54	1	53	43	10	80%
1937	48	1	47	38	9	80%
1938	48	2	46	32	14	69%
1939	397	326*	71	48	23	67%
Totaal	906	353	553	441	112	79%

*Er is over 326 van de in 1939 ingediende verzoeken niet beslist, niet omdat deze formeel door de indieners ingetrokken zijn, maar omdat er na de capitulatie op 14 mei 1940 er geen verzoeken meer afgehandeld zijn.

Het aantal dienstplichtigen dat jaarlijks een beroep deed op de Dienstweigeringswet schommelde in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog zo rond de vijftig per jaar; dat is ongeveer 2,5 promille van het aantal van 19.500 ingelote dienstplichtigen van een jaarlichting (sinds 1923).

Het percentage erkenning, gemiddeld bijna 80%, is veel hoger dan het percentage erkenningen op grond van de legerorder in de periode 1917-1923, dat op 40% lag.

c. De praktijk van de Dienstweigeringswet 1923

De uitvoering van de wet verliep ook niet bepaald vlekkeloos met betrekking tot de vervangende dienstplicht. Er was al enige tijd verloren gegaan bij de formele invoering van wet. De praktische uitvoering kwam ook heel moeizaam op gang.

De eerste herhalingsweigeraar

Een dienstplichtige met groot verlov deed een beroep op de Dienstweigeringswet (inwerkinggetreden op 1 juni 1924), maar hoorde 26 februari 1925 dat hij niet erkend werd. Hij werd op 14 september 1925 opgevoerd om zich bij kampement op Waalsdorp te melden. Hij ging niet maar meldde zich drie weken op 5 oktober 1925 en weigerde de volgende dag 6 oktober 1925 een militair uniform aan te trekken. Hij werd in detentie geplaatst.

De krijgsraad in Den Bosch veroordeelde hem op 10 november 1925 tot zes maanden gevangenisstraf.

Het HMG stelde hem op verzoek van zijn advocaat Gerlings op 20 november 1925 in vrijheid. Het HMG veroordeelde hem op 22 januari 1926 tot 45 dagen (1,5 maand, 4,5 maand korter), zijnde precies de periode tussen 6 oktober 1925 en 20 november 1925, dat hij in detentie zat¹⁵²¹.

Schaper

De nieuwe dienstweigeringswet was voor sommige jongeren, die hun eerste oefening hadden gehad, een mogelijkheid om alsnog dienst te weigeren. T. Schaper¹⁵²², woonachtig in Rijswijk, later Voorschoten, had op 21 september 1921 zijn eerste oefening voltooid. Hij diende op 15 september 1924 een verzoek om erkenning van zijn gewetensbezwaren in. Dat verzoek wordt op 16 februari 1925 door de Minister van Oorlog afgewezen. Schaper kreeg op 27 juni 1925 een oproep zich op 14 september 1925 voor herhalingsoefeningen te melden bij zijn korps het Regiment Grenadiers in Den Haag. Dat heeft hij ook gedaan. Na een paar weken, op 6 oktober 1925, weigerde hij zijn uniformjas aan te trekken. Hij werd voor de krijgsraad gebracht die hem op 10 november 1925 tot zes maanden gevangenisstraf veroordeelde¹⁵²³. Schaper ging in hoger beroep. Op 20 november 1925 schorste het HMG zijn detentie¹⁵²⁴. Schaper moest daartoe wel 'de belofte onder handtasting'¹⁵²⁵ afleggen. Het HMG betoogt in zijn sententie van 22 januari 1926¹⁵²⁶, dat het hof

1521 Kr Den Bosch 10 november 1926, MRT 1925-1926 (XXI), 363-366, HMG 20 november 1925, MRT 1925-1926 (XXI), 366-367 en HMG 22 januari 1926, MRT 1925-1926 (XXI), 368.

1522 zoon van Tweede Kamerlid J.H.A. Schaper, een van de twaalf oprichters ('apostelen') van de SDAP in 1894.

1523 Kr-Landmacht, 's-Hertogenbosch, 21 april 1925, MRT, XXI, 1925-1926, 363-366.

1524 HMG, 20 november 1925, MRT, 1925-1926 (XXI), 366-367.

1525 plechtige belofte af te leggen met de hand in de handen van een bevoegd persoon, conform artikel 54 Regtspleging Landmacht van 20 juli 1814.

1526 HMG, 22 januari 1926, MRT, 1925-1926 (XXI), 368-370, zie ook Weekblad van het Recht, 11484, 16 april 1926, 8.

zich heeft te onthouden van de beoordeling der juistheid van de in dezen door de Minister genomen beslissingen; dat dit echter het Hof niet kan ontslaan van zijne plicht om te letten op alle omstandigheden, die op de mate der aan een dienstweigeraar op te leggen straf van invloed kunnen zijn, waartoe behoort de vraag of deze wegens ernstige gewetensbezwaren, genomen in den zin van artikel 183 der Grondwet, is gekomen tot de hem ten laste gelegde en te zijnen aanzien bewezen verklaarde feiten.

Kortom, het hof wilde geen hoger-beroepsinstantie voor ministeriële afwijzingen zijn, maar woog de gewetensbezwaren mee in de strafmaat¹⁵²⁷. Het HMG bezag in feite de zaak wel opnieuw zonder dat er sprake kon zijn van een vorm van administratieve rechtspraak.

Administratief beroep in ontwikkeling

Beroep tegen overheidsbeslissingen stond in jaren twintig nog in de kinderschoenen. De mogelijkheden die de Grondwet vanaf 1887 bood om de administratieve rechtspraak vorm te geven (artikel 154 Grondwet 1887) zijn beperkt ingevuld. Ook de mogelijkheid om via een civiele actie onzorgvuldig overheidsoptreden als onrechtmatige overheidsdaad op basis van artikel 1401 BW aan de orde te stellen moest nog tot ontwikkeling komen.

Daarnaast was er in een aantal wetten een specifieke beroepsmogelijkheid gecreëerd, met name in belastingwetten. Voor sociale wetgeving (zoals Ongevallenwet 1901, Invaliditeitswet 1919) waren Raden van Beroep en een Centrale Raad van Beroep ingesteld, aan welke organen ook ambtenarenzaken werden opgedragen. Voor besluiten van lagere overheden is er sinds 1861 het Kroonberoep met inschakeling van de (Afdeling Geschillen van Bestuur) van de Raad van State, waarbij de Kroon de mogelijkheid heeft om contrair te gaan¹⁵²⁸. Onsystematisch, verbrokkeld, zonder waarborgen voor deskundigheid en onpartijdigheid, oordeelt Kranenburg in 1925¹⁵²⁹. Daar komt nog de vraag bij of de administratieve rechtspraak een marginale toetsing of volledig inhoudelijk beroep zou moeten betreffen. Er is over de administratieve rechtspraak veel gediscussieerd. De commissie-Koolen komt in 1932 met het voorstel voor alle overheidsbeschikkingen beroep open te stellen bij de (al bestaande) Raden van Beroep. Het komt in het Interbellum niet tot een belangrijke verbetering van de wetgeving.

In de Dienstweigeringwet van 1923 was geen enkele beroepsmogelijkheid voorzien. Materieel gezien was het oordeel van de Commissie een eindoordeel, formeel was het besluit van de minister van Oorlog de eindbeslissing.

In casu oordeelde het HMG dat de bezwaren van Schaper tegen de verdere vervulling ernstig zijn en hij alleen daarom tot strafbare dienstweigeren is gekomen. Daartoe heeft het HMG de taak van de ministeriële adviescommissie overgedaan door opnieuw ter terechtzitting een nieuw inhoudelijk onderzoek naar de gewetensbezwaren te doen. Schaper wordt veroordeeld tot 45 dagen gevangenisstraf, vier-en-een-halve maand minder dan de krijgsraad hem had opgelegd; hij had al van 6 oktober 1925 tot 20 november 1926 in voorarrest doorgebracht en kwam dus direct vrij.

Vinkenborg

Bij sententie van 5 februari 1926¹⁵³⁰ paste het HMG de methode-Schaper opnieuw toe in een andere zaak van een niet-erkende dienstweigeraar: een inhoudelijk nieuwe toetsing van de gewetensbezwaren en een verdiscontering daarvan in de strafmaat: drie maanden en achttien dagen, zijnde de tijd doorgebracht in voorarrest.

Inja

Cor Inja (1903-1989), toen 21 jaar, doopsgezinde, afkomstig uit de Zaanstreek¹⁵³¹, was in november 1923 ingeloot en goedgekeurd. Zijn opvatting was dat hij alleen een beroep op de Dienstweigeringwet wilde

1527 Deze HMG-sententie wordt met instemming aangehaald door Vermeulen in zijn proefschrift uit 1989 (Vermeulen (1989), p. 82), te meer daar hij gewetensbezwaren in het strafrecht afwijst als rechtvaardigingsgrond en als schuldsluitingsgrond, maar toejuicht dat gewetensbezwaren betrokken worden bij de strafmaat: 'Sinds jaar en dag is de rechter bereid onder omstandigheden het gewetensmotief als een strafverzachende factor te aanvaarden' (Vermeulen (1989), p. 285). Anders oordeelt Van Bemmelen in zijn openingstoespraak van de vergadering van de Militair Rechtelijke Vereniging op 19 februari 1949 (MRT, 1949 (XLII), p. 203; in het tijdschrift wordt het arrest van het HMG abusievelijk gedateerd op 22 januari 1922; dat kan ook niet kloppen, omdat er op dat moment van een Dienstweigeringwet nog geen sprake was).

1528 Zie Wet op de Raad van State, 21 juni 1861, Stb. 1862, 129, artikelen 13 lid 2, 22, 23 en 35 ev.

1529 Kranenburg (1924-1925), deel 2, p. 78.

1530 HMG, 5 februari 1926, Weekblad van het Recht, 11484, 16 april 1926, 8.

1531 Cor Inja is vanuit de doopsgezinde beweging tot in de jaren zeventig actief geweest als raadgever en begeleider van veel dienstweigeraars; hij heeft in de loop der jaren naar eigen zeggen contact gehad met 6.000 dienstweigeraars.

doen, als hij onmiddellijk tewerkgesteld kon worden; hij wilde daar geen jaren op wachten¹⁵³². Hij moest op 25 maart 1925 opkomen in Amersfoort. Hij weigerde in de infanteriekazerne zijn militaire veldjas aan te trekken. Hij volhardde in zijn weigering zich beroepend op zijn godsdienstige overtuiging. Hij maakte geen gebruik van de wettelijke mogelijkheid om dienst te weigeren, omdat hij opzag tegen de twaalf maanden arbeid in een tak van de staatsdienst. De Krijgsraad voor de Landmacht in 's-Hertogenbosch veroordeelde hem op 21 april 1925 op grond van artikel 114 WMS tot 10 maanden gevangenisstraf¹⁵³³. De zaak kwam in hoger beroep voor het HMG. Door bemiddeling van de Arbeidsgroep tegen de Krijgsdienst van de doopsgezinde 'Elspeetse Vereniging'¹⁵³⁴ werd Gerlings, theosofische advocaat uit Utrecht, Inja's raadsman. Bij het HMG lichtte Inja toe dat de onzekerheid over de tewerkstelling hem weerhouden had om een beroep op de wet te doen. Dat werd bevestigd door een brief aan het HMG van het Ministerie van Oorlog van 27 mei 1925. Vanuit het HMG is er nog gebeld met diverse ministeries om een werkplek voor Inja te regelen¹⁵³⁵. Er was op dat moment één dienstweigeraar tewerkgesteld bij het Rijksinkoopbureau en over vijf andere liep het overleg nog. Volgens de statistieken waren er in 1924 8 dienstweigeraars erkend. Het HMG zag daarin aanleiding om de gevangenisstraf van Cor Inja met 2 maanden te verminderen en te stellen op 8 maanden (met aftrek van voorarrest)¹⁵³⁶. De (waarnemend) advocaat-fiscaal had de straf nog verder willen reduceren; hij had zes maanden geëist.

Cor Inja heeft tijdens zijn verblijf in de gevangenis van 25 maart 1925 tot en met 19 november 1925 een dagboek bijgehouden, dat bijna 80 jaar later is gepubliceerd¹⁵³⁷. In de Bijzondere Strafgevangenis aan de Pompstationsweg te Scheveningen zaten op dat moment ongeveer twintig dienstweigeraars, die vanwege politieke opvattingen geen beroep op de Dienstweigeringswet hadden willen doen. De positie van Cor Inja was anders. Inja kreeg regelmatig bezoek van predikanten en hield per brief intensief contact met familie en vrienden. Het dagboek laat ook zien dat Nederlandse justitie-autoriteiten enigszins moeite hebben met gewetensgevangenen. De benadering van deze gedetineerden is een mengeling van cultuurverschil en respect; een morele afwijzing van crimineel gedrag, zoals bij daders van vermogens- en geweldsdelicten ontbreekt bij het gevangenispersoneel.

De sententie door het HMG jegens Cor Inja gewezen was aanleiding voor Eerste-Kamerlid J.R. Slotemaker de Bruïne¹⁵³⁸ van de CHU aan minister J.M.J.H. Lambooy van Oorlog om op 28 oktober 1925 (bijna vijf maanden na datum) de vraag voor te leggen of het ontbreken van een adequate tewerkstelling van erkende dienstweigeraars de toepassing van de Dienstweigeringswet niet in de weg staat en of de minister bereid was maatregelen te nemen om de problemen op te lossen. Lambooy kon volstaan door op 23 november 1925 op de vragen bevestigend te antwoorden zonder duidelijk te maken hoe de problematiek aangepakt zou worden en wanneer de problemen opgelost zouden zijn¹⁵³⁹.

Brouwer

De 19-jarige dienstplichtige Brouwer uit Wormerveer weigerde bij zijn opkomst voor eerste oefening op 4 januari 1926 een veldjas aan te trekken. Begin februari diende hij een verzoek in om binnen een maand bij een andere tak van de Staatsdienst te werk gesteld te worden wegens ernstige gewetensbezwaren op grond van zijn vrijzinnig-christelijke overtuiging. Na een maand trok hij zijn verzoek weer in, omdat hij van anderen gehoord had dat men soms langer dan een jaar moest wachten eer men tewerkgesteld werd. Bij de krijgsraad in 's-Hertogenbosch betoogde hij dat op een dergelijke manier wel vier jaar kwijt was alvorens hij zijn burgerlijke loopbaan kon voortzetten. De krijgsraad stelde mede met behulp van verklaringen van getuigen, onder wie zijn werkgever, een onderzoek in naar de gewetensbezwaren van Brouwer. De

1532 Termeer (1984), p. 67.

1533 Kr-Landmacht, 's-Hertogenbosch, 21 april 1925, MRT, 1925-1926 (XXI) 58-60.

1534 Binnen de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de landelijke overkoepeling van de doopsgezinden in Nederland, ontstond in 1917 de Gemeentedagbeweging (later naar de samenkomstplaats de Elspeetse Vereniging genoemd) als een krachtige stroming voor de nieuwe activering binnen de doopsgezinde gemeenten. Inspiratie hiervan kwam de Barchemse Conferenties, georganiseerd door de Woodbrooke-beweging, nauw verbonden met de Quakers. Hieruit kwam in 1925 de Doopsgezinde Jongeren Bond voort. Die verdieping van de geloofswaarden heeft ook invloed gehad op de houding van de doopsgezinden tegenover de krijgsmacht. Ook werd in 1925 een 'arbeidsgroep tegen de krijgsmacht' door de Elspeetse Vereniging opgericht.

1535 Inja (2001), p. 123.

1536 HMG, 12 juni 1925, MRT, 1925-1926, (XXI), 60-62.

1537 Inja (2001).

1538 Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne (1869-1941) zou vanaf 8 maart 1926 zelf kunnen meewerken aan een snelle tewerkstelling van erkende dienstweigeraars, omdat hij per die datum minister van Sociale Zaken in het kabinet De Geer-I werd.

1539 Kamerstukken, 1925-1926, I, Aanhangsel Handelingen, 15, vraag 8 (28 oktober 1925) en 23, no 13 (antwoord 23 november 1925).

Krijgsraad kwam tot de conclusie dat er wel degelijk sprake was gewetensbezwaren, zoals bedoeld in de Grondwet. Hij kreeg een straf die niet langer was dan zijn voorarrest, 36 dagen¹⁵⁴⁰.

Die straf vond men te laag. In hoger beroep veroordeelde het HMG Brouwer op 23 juli 1926 tot 10 maanden met aftrek¹⁵⁴¹. Daar speelde mee, dat de werkgever had verklaard Brouwer na zijn eventuele tewerkstelling als werknemer terug te willen nemen. De wachttijd voor de tewerkstelling die in het geval van Inja een doorslaggevende rol had gespeeld werd bij Brouwer van minder belang geacht, ook al accepteerde het HMG de 'erkenning' van de gewetensbezwaren door de Krijgsraad. Het HMG vond de eis van Brouwer bij zijn verzoek om erkenning begin februari 1926 om binnen één maand tewerkgesteld te worden niet redelijk.

Kritiek is gemakkelijk en kunst is moeilijk, constateerde advocaat Gerlings in het Weekblad voor het Recht van 16 april 1926. Maar verhinderde hem niet te concluderen, dat de staat bij de uitvoering van de Dienstweigeringswet 'ver beneden het bereikbare is gebleven'¹⁵⁴².

d. Het debat in het parlement

De commissie ter discussie

Bij de behandeling van begroting 1926 bleek dat tot dan toe 33 personen een beroep op de wet hadden gedaan waarvan er 20 erkend en 10 afgewezen werden en 3 hun verzoek ingetrokken hadden¹⁵⁴³. Ook kwam daarbij van de kant van een aantal kamerleden de beperkte strekking van de Dienstweigeringswet aan de orde en de eenzijdige oriëntatie van de Commissie van Advies:

In deze Commissie zoekt men thans zoowel het psychologisch als het paedagogisch element tevergeefs. Ook ontbreekt het, naar men meende, in de Commissie al te zeer aan personen, die voor ernstige weigeraars sympathie hebben en die toonen, deze jonge mensen te begrijpen. Uit verkregen inlichtingen had men de indruk gekregen, dat door de leden der Commissie niet steeds met de gewenschte tact en met de noodige waardering van eerlijke gewetensuitingen van voor hen verschijnende jongelieden te werk wordt gegaan. Herhaaldelijk toch schijnt het voor te komen, dat de Commissie tracht de dienstweigeraars door spitsvondige redeeneringen schaakmat te zetten.

Wat in de Tweede Kamer verwoord werd, werd ook gereflecteerd door remonstrants predikant Heering, die korte tijd later nauw betrokken raakte bij Kerk en Vrede. In een artikel in december 1925, anderhalf jaar na de inwerkingtreding van de Dienstweigeringswet, bracht hij vijf punten van aandacht naar voren: (1) de aard van de bezwaren, (2) de nieuwe dienstweigeringswet, (3) de uitvoering van de wet, (4) het verhoor door de adviescommissie en (5) de noodzakelijke verbeteringen¹⁵⁴⁴. Dit artikel werd met instemming geciteerd in het Militair-Rechtelijk Tijdschrift¹⁵⁴⁵. Heering noemt verschillende voorbeelden van de gesprekken van de verzoeker met de adviescommissie. Een paar voorbeelden:

Wanneer u bijvoorbeeld door een wild dier aangevallen wordt, zou u zich dan verdedigen?

Wanneer u of uw moeder door een dronkaard of woesteling aangevallen zou worden, zou u zichzelf of uw moeder dan verdedigen?

Als uw verloofde wordt aangerand...

Heering rapporteerde dat gesprekken soms erg kort waren, niet langer dan 10 à 15 minuten. Heering wilde (1) een verruiming van de te erkennen bezwaren in de Dienstweigeringswet, (2) een andere werkwijze van de adviescommissie, (3) een andere commissie: met een psycholoog en met iemand met sympathie voor en begrip van de jonge dienstweigeraars, (4) kortere extra diensttijd bij de tewerkstelling (in de wet één jaar extra) en (5) geen vertraging bij de tewerkstelling.

1540 Kr-Landmacht, 's-Hertogenbosch, 31 mei 1926, MRT, 1926-1927 (XXII), 168-170.

1541 HMG, 23 juli 1926, MRT, 1926-1927 (XXII), 171-172.

1542 Gerlings (1926).

1543 Kamerstukken, 1925-1926, II, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting 1926, 2, VIII, 9, 11 (Voorlopig Verslag)(3 november 1925) en Kamerstukken, 1925-1926, II, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting 1926, 2, VII, 11, 24 (Memorie van Antwoord)(24 maart 1926)

1544 Heering [1925].

1545 MRT, 1925-1926 (XXI), 333-338.

Bij de plenaire behandeling van de oorlogsbegroting 1926 vatte het SDAP-kamerlid Van Zadelhoff het op 25 maart 1926¹⁵⁴⁶ zo samen¹⁵⁴⁷:

De commissie treedt meer op als een examencommissie dan een toetsingscommissie en schijnt zoveel mogelijk moeite te doen om de mensen buiten de wet te houden.

Deze kritiek geuit direct na de inwerkingtreding van een wettelijke voorziening verwoordde een aantal kernproblemen in de erkenningsprocedure, met name het grote verschil in cultuur, ervaring en leeftijd tussen de commissieleden en de principiële dienstweigeraars. Het spreekt bijna vanzelf, dat minister Van Roijen¹⁵⁴⁸ van Oorlog het niet met deze kwalificatie eens was. Dat werd bevestigd door zijn opvolger (en voorganger) J.M.J.H. Lambooy op 27 mei 1926¹⁵⁴⁹.

De samenstelling en werkwijze van de commissie, de trage procedure van de tewerkstelling en de reikwijdte van de erkenningsgronden werden de onderwerpen die steeds gedurende de hele periode van de wettelijke regeling kritisch aan de orde zijn gesteld.

Bij de behandeling van de staatsbegroting 1927 werd eind 1926 in de Tweede Kamer een herhaling van zetten vertoond; SDAP-er Van Zadelhoff was kritisch over de wettelijke erkenningsgronden en de samenstelling van de adviescommissie en minister Lambooy bleef afhoudend¹⁵⁵⁰.

Een jaar later gebeurde weer het zelfde. Van Zadelhoff verzuchtte: 'Nog een enkel woord – al weet ik hoe nutteloos het is – over dienstweigeraars'. Hij had gelijk¹⁵⁵¹. Als nieuw punt werd gevraagd om coulance te betrachten voor weigeraars van herhalingsoefeningen. Ook zij moesten een vol jaar extra dienen bij een andere tak van de staatsdienst conform artikel 4 Dienstweigeringswet. Daar viel niet aan te sleutelen.

In de Eerste Kamer werd gevraagd naar dienstweigeringswetgeving in andere landen. Volgens de regering hadden landen als Zweden, Noorwegen, Denemarken en Rusland gelijksoortige regelingen als in Nederland, dat wil zeggen met de mogelijkheid van de erkenning van religieuze en/of ethische gewetensbezwaren, hadden Groot-Brittannië en de Verenigde Staten alleen voorzieningen tijdens oorlogstijd, was er in Zwitserland wel een probleem en (nog) geen wettelijke voorziening en speelde de thematiek in andere landen niet of nauwelijks bij ontbreken van dienstplicht of van een principiële reactie daarop¹⁵⁵².

De uitleg van de dienstweigeringswet was niet zo streng als misschien sommigen wel gewild zouden hebben. Minister Laurentius Deckers (1883-1978) van Defensie van het extraparlamentaire kabinet-Ruijs de Beerenbrouck-III schreef daarover in 1931 aan de Tweede Kamer:

De commissie van advies erkent niet alleen de absoluut geweldlozen, die verklaren onder geen omstandigheden hun medemensen te willen doden – dus ook niet ter persoonlijke verdediging van zichzelf, hun vrouw of hun kinderen –, maar zij erkent tevens degenen, die hoewel verklarende, dat zij zichzelf en hun naaststaanden tegen een persoonlijke gewelddadige aanval van een misdadiger zouden verdedigen, desnoods ten koste van het leven van die aanvallers, niettemin gewetensbezwaaar koesteren om deel te nemen aan een oorlog van volk tegen volk¹⁵⁵³.

1546 De verlate behandeling van de oorlogsbegroting 1926 in maart 1926 heeft te maken met kabinetscrisis op 11 november 1925 (Nacht van Kersten over het Nederlands gezantschap bij de Heilige Stoel, wat het einde van het kabinet-Colijn-I betekende en de vorming van het kabinet-De Geer-I met zich mee bracht).

1547 Kamerstukken, 1925-1926, II, Handelingen, 550 (25 maart 1926).

1548 Louis van Roijen (1865-1946) was heel kortstondig minister van Oorlog, van 8 maart 1926 tot 24 april 1926; hij was het niet eens met de samenvoeging van de ministeries van Oorlog en van Marine in één ministerie van Defensie.

1549 Kamerstukken, 1925-1926, II, Handelingen, 1200 lk (27 mei 1926).

1550 Kamerstukken, 1926-1927, II, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting 1927, 2, VIII, 8, 7 (Voorlopig verslag)(23 november 1926) en Kamerstukken, 1926-1927, II, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting 1927, 2, VII, 10, 23 (Memorie van Antwoord)(9 december 1926) en Kamerstukken, 1926-1927, II, Handelingen, 1295 (21 december 1926) en 1346 (22 december 1926).

1551 Kamerstukken, 1927-1928, II, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting 1928, 2, VIII, 10, 20 (Voorlopig Verslag)(16 november 1927) en Kamerstukken, 1927-1928, II, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting 1928, 2, VII, 11, 43 (Memorie van Antwoord)(3 december 1927) en Kamerstukken, 1927-1928, II, Handelingen, 995-996 (13 december 1927) en 1069 (15 december 1927).

1552 Kamerstukken, 1927-1928, I, Bijlagen Handelingen, Staatsbegroting, 2, VIII, 355 (Voorlopig Verslag)(8 maart 1928) en 541-542 (Memorie van Antwoord)(10 april 1928).

1553 ook geciteerd bij de parlementaire behandeling van de WGMD op 10 april 1962, Kamerstukken, 1961-1962, II, Handelingen, 891.

De tewerkstelling ter discussie

Op 6 april 1926 informeerde SDAP-kamerlid Van Zadelhoff nog eens hoe het zat met de tewerkstelling; van de 20 erkende dienstweigeraars waren er pas drie aan de slag. Minister Van Roijen van Oorlog demonstreerde in zijn antwoord van 22 april 1926 zijn onmacht: hij had geen zeggenschap over de andere ministeries en kon dus eigenlijk niet meer beloven dan zijn best te doen¹⁵⁵⁴. Dat was wat hem betreft een loze belofte, want twee dagen later trad hij af.

In het redactioneel commentaar van het Militair-Rechtelijk Tijdschrift van begin 1926 werd de minister veel succes toegewenst in zijn overleg met de andere departementen. Er werd fijntjes aan herinnerd dat het oorlogsministerie ook steeds doende is geweest om een plek binnen de staatsdienst te vinden voor de ouder wordende beroepsmilitair, een en ander zonder opzienbarend succes¹⁵⁵⁵.

Dienstweigeraars op herhaling en bij de mobilisatie

Bij de behandeling van de defensiebegroting 1938 liet minister van Dijk op vragen uit de Tweede Kamer¹⁵⁵⁶ weten, dat de veronderstelling dat dienstweigeraars niet opgeroepen worden voor herhalingsoefeningen en ook niet in geval van een mobilisatie niet juist is¹⁵⁵⁷. Hij stelde dat dienstweigeraars op hun verzoek de tijd van hun herhalingsoefeningen mochten verrichten in aansluiting op hun eerste tewerkstelling. Dit ministeriële antwoord kan niet volledig correct zijn. Het zou juist kunnen zijn wat betreft wapenweigeraars, maar het kan niet juist zijn met betrekking tot ‘volledige’ weigeraars. Deze dienstweigeraars worden conform artikel 3 sub b Dienstweigeringswet vrijgesteld van militaire dienst (of ontslagen van de verplichtingen van hun dienstverband, ingeval een beroepsmilitair alsnog een beroep op gewetensbezwaren zou doen). Er zijn ook bij de mobilisatie van 1939 ook geen bijzondere maatregelen inzake dienstweigeraars genomen.

e. Dienstweigeraars met een naam

Van de personen die gebruik gemaakt hebben van de Dienstweigeringswet is er een aantal waarvan het de moeite waard is hen te vermelden.

Jan Tinbergen

Jan Tinbergen (1903–1994, winnaar ‘Nobelprijs’ voor economie 1969) deed na het afronden van zijn studie wis- en natuurkunde in Leiden in 1925 een beroep op de wet en werd erkend. Hij werd tewerkgesteld bij de administratie van de gevangenis in Rotterdam. Na 15 maanden werd hij – door bemiddeling van zijn vader achter de schermen – overgeplaatst naar het Centraal Bureau voor de Statistiek (opgericht in 1899). Daar bracht hij de laatste tien maanden van zijn tewerkstelling door. Hij is bij het CBS tot 1945 blijven werken¹⁵⁵⁸.

Garnt Stuiveling

Op hetzelfde CBS werd in 1932 Garnt Stuiveling (1907–1985), tewerkgesteld van 1932 tot 1934. Hij was voorzitter geweest van de Sociaal-Democratische Studentenclub, verbonden met de SDAP. Zijn belangstelling voor en betrokkenheid bij vredesvraagstukken leidde in 1929 tot de brochure ‘Het vraagstuk van de vrede’. In 1935 was hij voorzitter van de Jongeren Vredes Actie¹⁵⁵⁹ als opvolger van Hein van Wijk, de

1554 Kamerstukken, 1925–1926, II, Aanhangsel Handelingen, 99, vraag 120 (vraag 6 april 1925, antwoord 22 april 1926).

1555 MRT, XXI, 1925–1926, 333–338.

1556 Kamerstukken, 1937–1938, II, Bijlage A (Rijksbegroting Defensie), 2 VIII, 22 (Voorlopig Verslag)(28 oktober 1937).

1557 Kamerstukken, 1937–1938, II, Bijlage A (Rijksbegroting Defensie), 2 VIII, 23 (Memorie van Toelichting)(18 november 1937). Zie ook MRT (1937–1938 (XXXIII), 580. Het is opvallend, dat de MRT-redactie, vaak vanuit juridisch oogpunt erg kritisch over beleid en regelgeving uit de koker van het ministerie van Defensie, over deze ministeriële antwoorden op vragen uit de Tweede Kamer geen kanttekeningen maakte.

1558 Termeer (1984), p. 74–79.

1559 De organisatie Jongeren Vredes Actie (JVA) werd opgericht in vrijzinnig-christelijke sfeer in 1924. De JVA organiseerde geleidelijk steeds meer ‘randkerkelijke en buitenkerkelijke’ jongeren; de JVA werd op die manier in de personen van Jaap van Praag, Garnt Stuiveling en Jan Brandt Cortius een van de broedplaatsen van het in 1946 opgerichte Humanistisch Verbond.

De JVA respecteerde en bevorderde individuele dienstweigeren. Dienstweigeren was naast het pleiten voor nationale ontwapening en het ondersteunen van het werk van de Volkenbond een van de speerpunten van de JVA. Maar de JVA meende niet haar leden te kunnen verplichten een beroep op de Dienstweigeringswet te doen. Dienstweigeraars, die geen beroep op de wet doen, omdat zij met het oog op de tewerkstelling militaire dienst en staatsdienst vanwege hun onderlinge verbondenheid beide verwerpen, konden ook sympathie van de JVA rekenen. Zolang voor iedere dienstweigeraar een andere jongere voor militaire dienst wordt opgeroepen is dienstweigeren geen effectief middel om het militarisme te bestrij-

latere advocaat van veel dienstweigeraars. Stuiveling heeft later als neerlandicus – naast heel veel andere literair-historische studies – een toneelspel over Erasmus en studies over Multatuli gepubliceerd; ook was hij in 1946 betrokken bij de oprichting van het Humanistisch Verbond¹⁵⁶⁰.

Anton Hendrik Heering

De jurist Anton Hendrik Heering (1914–2004), zoon van de oprichter van Kerk en Vrede G.J. Heering, deed in 1937 na zijn rechtenstudie een beroep op de Dienstweigeringswet. Op de standaardvraag van de adviescommissie: ‘wat zou je doen als je met je meisje op een eenzame landweg loopt en door een onverlaat aangevallen wordt?’ antwoordde hij dat hij zijn meisje zou verdedigen, maar zou hopen, dat hij de misdadiger niet zou hoeven doden. Niet het standaardantwoord op de standaardvraag. Hij kreeg als afgestudeerd jurist de bijzondere opdracht van de commissie om uit te zoeken welke categorieën dienstweigeraars de wetgever voor erkenning in aanmerking wilde laten komen. Op grond van zijn rapport over de parlementaire behandeling, waarin hij concludeerde dat er enige ruimte was voor geweld in geval van noodweer, kreeg hij alsnog erkenning van zijn bezwaren. Ook Heering werd tewerkgesteld op het CBS. Later promoveerde hij op een juridisch proefschrift op het terrein van de sociale zekerheid¹⁵⁶¹.

Uit de parlementaire stukken is in ieder geval niet *expressis verbis* te constateren, dat wie zich op noodweer beroept, voor erkenning in aanmerking kan komen vanwege gewetensbezwaren tegen het doden van de evenmens. Ten hoogste kan men tot een dergelijke slotsom komen op grond van een redenering *a contrario*: er wordt niet uitdrukkelijk genoemd, dat doden met een beroep op noodweer leidt tot afwijzing van de bezwaren. De toon van het debat is echter wel, dat het gewetensbezwaar tegen het doden terug te leiden valt op het vijfde gebod uit de bijbel. Er wordt ruim aandacht besteed aan de oorsprong van de gewetensbezwaren, maar niet aan de inhoud van de bezwaren. In de praktijk van de adviescommissie is de vraag over het meisje, de schurk en de landweg op het programma gebleven¹⁵⁶².

7.3.5. Dienstweigeren zonder wet

a. Gewetensbezwaren geen strafuitsluitingsgrond

Verliep de toepassing van de dienstweigeringswet 1923 nog met veel moeilijkheden, vele antimilitaristen maakten ook geen gebruik van de wettelijke voorzieningen. De wet werd in bepaalde groepen helemaal niet geaccepteerd en door andere bewegingen als onvoldoende gekwalificeerd. Bij volharding van hun opstelling kwamen zij vroeg of laat in aanraking met de militaire strafrechter. Gewetensbezwaren van welke aard konden geen strafuitsluitingsgrond opleveren.

Gewetensbezwaren geen strafuitsluitingsgrond: de Zijpese dominee en de Amsterdamse opticien

De zaak van de dominee Menno Huizinga uit Zijpe, die zich door het ondertekenen van het Dienstweigeringsmanifest in 1915 schuldig had gemaakt aan opruiming zoals strafbaar gesteld in artikel 141 Sr was tot bij de Hoge Raad behandeld¹⁵⁶³. De dominee voerde aan dat zijn geweten hem gedwongen had te handelen zoals hij gedaan had. Dat was in zijn ogen een vorm van overmacht wat een strafuitsluitingsgrond op basis van artikel 40 Sr zou moeten opleveren.

In de Memorie van Toelichting bij het ontwerp-Wetboek van Strafrecht uit 1881 staat dat overmacht is ‘elke kracht, elke drang, elke dwang waaraan men geen weerstand kan bieden’. Gewetensbezwaren vallen daar niet onder.

De Hoge Raad oordeelde in zijn arrest van 26 juni 1916, dat er bij ‘een dergelijke, slechts uit eigen opvattingen omtrent de zedelijke en maatschappelijke waarde van wettelijke bepalingen voortspuitende drang’ geen sprake is van overmacht. Voor overmacht moeten er omstandigheden zijn die buiten de persoon van de dader gelegen zijn. In 1923 komt een zaak van Amsterdamse opticien voor de Hoge Raad¹⁵⁶⁴. Hij had na sluitingstijd een man die zonder bril niets kon zien van een nieuwe bril voorzien. Hij had moeten kiezen tussen de wettelijke plicht om zijn winkel gesloten te houden (hij wordt om tien vóór tien op een vrijdag-

den. Voorzitter Bas Harmsen publiceerde in 1931 een brochure om de inhoud van de Dienstweigeringswet 1923 uit een te zetten (Harmsen [1932]). Zie verder Gasenbeek en Hiedland (2012).

1560 Biografisch Woordenboek van Nederland (1979–2008), deel 4, p. 482–484. Van Stuiveling is de uitspraak: ‘een defensief militarisme is een *contradictio in terminis*, zoiets als een vegetarische leeuw’.

1561 Trouw, 14 augustus 1999. Het is jammer, dat de nota die Heering voor de adviescommissie opstelde in de archieven niet te vinden is. Het krantenbericht is helaas de enige bron.

1562 Het onderscheid tussen militaire middelen van geweld en andere geweldsmiddelen is in 1978 in artikel 2 van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst gemaakt in de vorm van de formule: ‘in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken’.

1563 HR 26 juni 1916, NJ 1916, 703.

1564 HR 15 oktober 1923, NJ, 1923, 1329.

avond ge verbaliseerd) en zijn maatschappelijke plicht om een burger in nood te helpen. Dat de opticien zich tot dit laatste verplicht voelde, heft zijn strafbaarheid op, oordeelde de Amsterdamse rechtbank. En dat is een vorm van overmacht, voegde de Hoge Raad daaraan toe. De Hoge Raad accepteert hiermee voor het eerst een vorm van psychische overmacht, waar overmacht tot dan toe uitsluitend in fysieke termen werd begrepen. Het deurtje dat de Hoge Raad openzette is echter niet groot genoeg om gewetensbezwaren tegen militaire dienst als strafuitsluiting erkend te krijgen: geweten als moreel richtsnoer leidt niet tot psychische overmacht.

Op 5 maart 1926 vaardigde de minister van Oorlog een beschikking¹⁵⁶⁵ uit, waarin werd opgedragen om dienstweigeraars, 'wier aanwezigheid in de kazernes niet wenschelijk wordt geacht', over te brengen naar de Bijzondere Strafgevangenis in Scheveningen, nadat hun zaak naar de krijgsraad is verwezen. De bedoeling is duidelijk: van de aanwezigheid van dienstweigeraars die geen beroep op de nieuwe wet wensten te doen, werd een negatieve invloed op de troep gevreesd, wellicht omdat hun principiële houding indruk zou kunnen maken op andere soldaten of vanwege de propaganda voor de weerloosheid die deze dienstweigeraars willen en wetens wilden maken.

Het verhoren van deze in Scheveningen gedetineerde dienstweigeraars zou kunnen geschieden door de Officier-Commissaris in Den Haag.

De redactie van het Militair Rechtelijk Tijdschrift, die deze beschikking publiceerde, maakte kanttekeningen bij deze nieuwe regeling. De Officier-Commissaris, naar wie de zaak door de bevoegde militaire autoriteiten is verwezen, *in casu* de commandant van de legerenheid waar het delict heeft plaatsgevonden, is formeel bevoegd. Daarom adviseerde de MRT-redactie de betrokken dienstweigerende militair eerst formeel naar een legeronderdeel in Den Haag te verplaatsen of te detacheren, en op die manier recht te doen aan de bevoegdheid van de Officier-Commissaris in Den Haag.

Als verzamelplaats van gedetineerde dienstweigeraars werd in 1931 het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch aangewezen, dichtbij de aldaar gevestigde krijgsraad¹⁵⁶⁶.

De behandeling van de gedetineerde dienstweigeraars bleef een punt van aandacht en zorg. Zo vroeg SDAP-kamerlid Van Zadelhoff op 12 oktober 1926 naar de gezondheidstoestand van de in Scheveningen opgesloten dienstweigeraars; er zouden veel gevangenen met steenpuisten geïnfecteerd zijn. Minister Donner zei, dat er drie gevallen geconstateerd waren en er een vaccin was toegediend, dat door een dienstweigeraar geweigerd zou zijn¹⁵⁶⁷.

Op een opmerking uit de Eerste Kamer, dat de straffen voor dienstweigeraars toch wel erg hoog uitvielen, verschool interim-minister Colijn in februari 1937 zich op de scheiding der machten¹⁵⁶⁸:

Tegenover de opmerking van enkele leden, dat door de buitengewoon zware straffen, waartoe de dienstweigeraars worden veroordeeld, de perken zouden worden overschreden, meent de ondergeteekende te kunnen volstaan met de mededeeling, dat de Regeering, op grond van de grondwettelijke bepalingen, niet bij machte is invloed uit te oefenen op de leden van de rechterlijke macht, waar deze – binnen de perken door de wet gesteld – volkomen vrij zijn ten aanzien van het bepalen van zwaarte der op te leggen straffen.

Met een wetswijziging (in de vorm van de aanpassing van de maximumstraffen) kan de wetgever – met respect voor de scheiding der machten – reageren op de hoogte van de uitgesproken straffen. Het is het aloude probleem, dat de gevangenisstraf voor dienstweigeraars niet korter mag duren dan de dienstdadigheid van dienstplichtigen, waarbij op een merkwaardige wijze gevangenisstraf en dienstdadigheid op een niveau worden geplaatst: tien maanden dienst = tien maanden gevangenis.

b. Congresseren over dienstweigeren, 1925 en 1926

Op 18 en 19 april 1925 werd in Utrecht het eerste algemeen congres over dienstweigeren gehouden.

1565 Ministeriële Beschikking, 5 maart 1926, 1ste Afdeling, no 16, Legerorders 1926, nr 89 O, 5de BU blz 1291, zie MRT, 1925-1926 (XXI), 422-423 (in het MRT is abusievelijk sprake van Legerorder 890 in plaats van no 89 O).

1566 Ministeriële Beschikking van 5 oktober 1931, 1ste Afdeling, nr 60 (MRT (19).

1567 Kamerstukken, 1926-1927, II, Aanhangsel Handelingen, 25, vraag 21 (vraag 2 oktober 1926, antwoord 12 oktober 1926).

1568 Kamerstukken, 1936-1937, I, Bijlage A Rijksbegroting 2 VIII (Defensie), Memorie van Antwoord (19 februari 1937). Zie ook MRT, 1936-1937 (XXXII), 570.

Verschillende sprekers, onder wie J. Giesen, G.J. Heering, drs. J.B.Th. Hugenholtz, ds. A.E. de Jong, hielden pleidooien voor principiële dienstweigering en ontwapening. Ds. N.J.C. Schermerhorn wiens rede door zijn afwezigheid door een ander werd voorgelezen, memoreerde als een van de weinigen de wettelijke voorzieningen en sprak van ‘het malle dienstweigeringswetje’. Ook Kees Boeke, een groot Nederlands onderwijsvernieuwer, was slechts op schriftelijke wijze op dit congres vertegenwoordigd. Hij schreef een brief uit het huis van bewaring te Utrecht waar hij 20 dagen hechtenis uitzat, die hem was opgelegd omdat hij, gedachtig de leuze ‘geen man en geen cent voor het militarisme’ zijn belastingbiljet niet had ingevuld (zie § 7.3.5).

Op 2 en 3 oktober 1926 werd een tweede landelijk congres over dienstweigering gehouden. Daar sprak de bekende oud-dienstweigeraar Herman Groenendaal. De beweging die vanaf het verschijnen van het dienstweigeringsmanifest in 1915 een zeer actieve rol heeft gespeeld binnen de Nederlandse progressieve stromingen vond haar laatste hoogtepunt op een internationaal congres voor dienstweigering op 25 mei 1927 in Amsterdam. Vertegenwoordigers uit Vlaanderen, Duitsland, Engels-Indië (India) en Frankrijk spraken daar samen met bekende Nederlandse pacifisten als A.R. de Jong, Schermerhorn en Van Wijhe. Er volgde nog congressen in 1928 en 1929, in naam in internationaal, maar feitelijk Nederlands georiënteerd¹⁵⁶⁹.

c. Dienstweigeraars Jan Roos en Johan Jurriaans in gevangenschap overleden, 1929

De behandeling van de niet-erkende dienstweigeraars die bij vervolging en strafuitvoering als gewone criminelen werden benaderd, is steeds onder de aandacht van de bewindslieden gebracht.

In een legerorder uit 1926 werd – zoals reeds vermeld – geregeld dat dienstweigeraars van wie de aanwezigheid in de kazerne niet wenselijk werd geacht, in afwachting van hun proces overgebracht moesten worden naar de bijzondere strafgevangenis in Scheveningen.

In maart 1929 overleden twee veroordeelde dienstweigeraars. Op 18 maart 1929¹⁵⁷⁰ overleed Jan Roos. Hij had na een verzoek van zijn vader gratie gekregen, uiteindelijk alleen om thuis te kunnen overlijden.

Had Jan Roos een zwak gestel, Johan Jurriaans zou een sterke vent geweest zijn met alleen maagproblemen; toen hij daarvoor behandeld wilde worden, had hij geen andere (financiële) mogelijkheid dan naar een gemeentearst te gaan. Jurriaans had ook een oproep voor herhalingsoefening ontvangen en had daaruit antimilitaristische overwegingen niet op gereageerd. Door zijn contacten met de gemeentearst werd hij in december 1928 gearresteerd en overgebracht naar de bijzondere strafgevangenis in Scheveningen. Hij overleed vier maanden later op 26 maart 1929 na een operatie in het Militair Hospitaal; zijn laatste woorden zouden zijn geweest: ‘zeg aan mijn kameraden, ze hebben mij, net als Jan Roos vermoord’¹⁵⁷¹. Het gerucht, dat rondging in de antimilitaristische organisaties was dat hij als simulant beschouwd werd en dat hem daarom afdoende medische hulp onthouden zou zijn. Minister J. Donner van Justitie liet mede namens zijn ambtgenoot J. Lambooy van Defensie in antwoord op vragen van SDAP-kamerlid Klaas ter Laan weten (‘de soldatenvader’) weten, dat Johan Jurriaans leed ‘aan een zeer zeldzaam voorkomende aandoening die eerst bij gevorderde voortschrijding als zoodanig onderkend is kunnen worden’¹⁵⁷². In de oren van de antimilitaristische organisaties klonk dat antwoord weinig overtuigend.

d. Geert van Oorschot, de dichtende dienstweigeraar in detentie

Onder de dienstweigeraars die geen beroep op de wet deden was ook Geert van Oorschot (1909–1987)¹⁵⁷³; ook hij zat zijn tien maanden gevangenisstraf uit in de Scheveningse gevangenis in 1929–1930. Vanwege zijn oratorische talenten, waarmee hij de president van de krijgsraad in Den Bosch imponeerde, kreeg van

1569 Van de congressen zijn verslagen in het Nederlands gepubliceerd, bestaande uit de toespraken, getuigenissen en ingezonden verklaringen.

1570 Er is in sommige publicaties wel beweerd, dat Jan Roos in 1921 is overleden, min of meer gelijktijdig met de dienstweigering van Herman Groenendaal (onder meer Bervoets (2011), p. 16). Dat is onjuist. Als Jan Roos als veroordeelde dienstweigeraar in 1921 zou zijn gestorven, zou dat ongetwijfeld vermeld geweest zijn in het gedetailleerde boek van Giesen over de dienstweigerbeweging tot 1923 (Giesen [1923]). Gé Nabrink, die in 1929 een actie voor de overleden dienstweigeraars voerde, vermeldt dat het bericht over het overlijden van Jurriaans hem kort na het overlijden van Roos bereikte (Utrechts Nieuwsblad, 17 april 1929). Het is niet uitgesloten, dat Groenendaal nog actief was in antimilitaristische kringen tijdens het overlijden van Roos (en Jurriaans) en dat Groenendaal zich daarover heeft uitgelaten.

1571 Utrechts Nieuwsblad, 17 april 1929; zie Nabrink (1929).

1572 Kamerstukken, 1928–1929, II, Aanhangel Handelingen, 25, vraag 165 (vraag 13 april 1929, antwoord 11 mei 1929). Zie ook MRT 1929–1930 (XXV), p. 435–438 en Kamerstukken, 1929–1930, II, Bijlage A, 2, VIII, 28 (Voorlopig Verslag)(13 november 1929) en Kamerstukken, 1929–1930, II, Bijlage A, 2, VIII, 29 (Memorie van Antwoord)(9 december 1929).

1573 Fortuin (2015), p. 39–47.

Van Oorschot een gevangenisstraf van acht maanden opgelegd en zijn medebeklaagden tien. Hij ging in hoger beroep en kreeg van het HMG op 11 juni 1929 de gebruikelijke gevangenisstraf van tien maanden opgelegd¹⁵⁷⁴.

De gedichten die hij daar schreef bracht hij bijeen in de bundel 'Gevangenis' (1931). Een citaat:

Ik moet op transport
Naar het Haagse hof
Krijg ik een jaartje
Dan is 't nog een bof.

Het rijmt wel. De poëziebundel oogstte bewondering van Henriëtte Roland Holst, aan te nemen meer vanwege de inhoud dan de vorm. Andere critici, zoals Jac van Hattum, Maurits Mok en Simon Vestdijk, lieten geen spaan van het dichtbundeltje heel. Het werd uitgegeven door het schrijverscollectief Links Richtten, een initiatief van onder meer Jef Last¹⁵⁷⁵. De eerste druk van 2.000 exemplaren en de tweede druk van 1.000 exemplaren raakte helemaal uitverkocht. Het verkoopsucces maakte Van Oorschot duidelijk dat hij literair beter bezig kon zijn als uitgever en (later) als prozaschrijver¹⁵⁷⁶.

e. Een protestmars door Nederland tegen de behandeling van dienstweigeraars, 1938

De behandeling van de gedetineerde dienstweigeraars was voor de anarchistische beweging met als woordvoerder dichter Henk Eikeboom, zelf opgesloten wegens dienstweigering tussen oktober 1917 en januari 1919 (zie § 6.3.1.a), aanleiding om in begin 1938 een protestmars te organiseren: een voettocht van Amsterdam naar het gevangenisdorp Veenhuizen en terug. Gestart werd in hartje winter op 10 januari 1938 met een groepje van enkele tientallen mensen; Veenhuizen werd op 20 januari 1938 bereikt. Onderweg werden protestbijeenkomsten gehouden en met propagandamateriaal gecolporteed. Op allerlei plaatsen werd de protestgroep lastig gevallen door de politie; men was ervaren genoeg geworden om de grote groep onmiddellijk om te vormen in kleine groepjes van drie met tien meter ertussen. Dan was er formeel geen sprake meer van een protestdemonstratie waarvoor vergunning aangevraagd had moeten worden. De boodschap van de protesttocht was samengevat in leuzen als 'dienstweigeraars vrij' en 'gewetensvrijheid', die men in zelfgemaakte sjerpen over de borst droeg¹⁵⁷⁷. De protestmars heeft buiten de eigen kring weinig indruk gemaakt en ook niet tot enig resultaat geleid.

7.3.6. Belastingweigering, een zijpad van militaire dienstweigering

Uit dezelfde bron waaruit de militaire dienstweigering voorkomt is een andere vorm van weigeren ontstaan. Het gaat om het weigeren van belasting vanwege de aanwending van belastingopbrengsten voor

1574 In de gevangenis in Scheveningen ontmoette hij dienstweigeraar Jan Droogleeuw Fortuyn, voor wie de jurist Paul Scholten in een artikel nog aandacht vroeg (zie § 7.3.3.a).

1575 De schrijver Jef Last (1898-1972) trok in september 1936 naar Spanje als vrijwilliger aan de kant van de Republieken (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 8, p. 141-146, zie ook Van de Kamp (2009), deel 1, p. 103-112). Hij had vlak na de Eerste Wereldoorlog zijn dienstplicht doorgebracht bij de marine en was actief geworden binnen de SDAP met – heel modern – een rijdende propagandabioscoop. In 1930 sloot hij zich aan bij meer linkse organisaties. In het Spaanse leger (hij was geen lid van de Internationale Brigade) bracht hij het tot kapitein. Eind 1937 werd Jef Last door een krijgsraad, waarin de communisten de boventoon voerde, wegens insubordinatie ter dood veroordeeld; dat had alles te maken met de kritiek die Last's vriend de Franse schrijver André Gide naar aanleiding van een gemeenschappelijk reis in zijn boek *Retour de l'URSS* op het Sovjet-regiem had geuit. De Spaanse regering zond Last – om hem verder te beschermen tegen communistische agitatie – op een propagandator naar Scandinavië. In mei 1938 was hij terug aan de Nederlandse grens om te constateren dat hij zijn Nederlanderschap (van rechtswege) verloren had. Hij werd gearresteerd en uiteindelijk als een staatloze toegelaten onder voorwaarde dat hij geen politieke activiteiten zou ontplooiën. Over zijn behandeling heeft SDAP-kamerlid Van der Goes van Naters nog vragen gesteld aan RKSP-minister Goseling van Justitie; de antwoorden leverden niets op (Kamerstukken, 1937-1938, II, Aanhangsel Handelingen, 101-102, vraag 10 (vraag 11 mei 1938, antwoord 1 juni 1938)).

In zijn boek 'De Spaanse Tragedie' uit 1938 geeft Jef Last zijn ervaringen – behalve de aanklacht jegens hem en de dreigende executie – weer.

Over de opstelling van dienstweigeraars ná hun dienstweigering als Van Oorschot maakte Jef Last nog de rake opmerking: 'Als hij vele dienstweigeraars is het jammer dat hun groote daad in het verleden ligt' (Fortuin (2015), p. 56).

1576 Van Oorschot schoof in de loop van zijn leven door het hele spectrum van de linkse beweging en eindigde in de jaren zeventig van de twintigste eeuw als sympathisant van DS70 op de rechtervleugel van de sociaal-democratie (Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 6, p. 354-358). Onder de indruk van de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland pleitte hij van het begin van de jaren dertig voor een aanvalsoorlog tegen Hitler: het ging niet om socialisme versus kapitalisme, maar over democratie versus dictatuur (Fortuin (2015), p. 77).

1577 Jacobs (1986), p. 101-106.

militaristische doeleinden. De vorm is anders dan de weigering van militaire dienst, de argumenten die gehanteerd worden zijn dezelfde. Het gaat om de verwezenlijking van leuze: 'geen man en geen cent voor het militarisme'. Met name burgers op wie geen militaire verplichting rust zijn in het bijzonder betrokken bij deze vorm: vrouwen en ook mannen die uitgeloot waren. Belastingweigering is een vreedzaam strijdmiddel bij uitstek¹⁵⁷⁸ en in theorie ook effectief. Het idee om via belastingweigering politieke druk uit te oefenen gaat terug naar de Amerikaanse utopist Henry David Thoreau (1817-1812) die daarmee protesteerde tegen de slavernij, de Mexico-oorlog en uitroeiing van de *native americans*.¹⁵⁷⁹

Voorman van de beweging van belastingweigering om pacifistische motieven was Kees Boeke (1894-1966), een man met veel talenten; hij werd ingenieur, speelde viool en had grote belangstelling voor geelovsvraagstukken¹⁵⁸⁰. In Engeland komt hij in aanraking met de Quakers¹⁵⁸¹. De oorsprong van de Quakers gaat terug naar het midden van de zeventiende eeuw. George Fox (1624-1691)¹⁵⁸² predikte in Engeland een vorm van christelijk geloof die grote nadruk legde op eigen verantwoordelijkheid en geweten. De Quakers ontlenen hun identiteit voornamelijk aan een aantal getuigenissen. Een belangrijk getuigenis is de Vredesgetuigenis:

Wij verwerpen met grote nadruk alle oorlog en oorlogshandelingen, ongeacht het doel of voorwendsel dat eraan ten grondslag ligt. Dit getuigenis richten wij tot alle mensen. De Geest van Christus, waardoor we ons laten leiden is standvastig en kan ons dus niet het ene ogenblik aansporen onze vijand lief te hebben en ons later aansporen om de vijand te vernietigen. Naar onze diepste overtuiging, die wij openlijk verkondigen, zal de Geest van Christus, die ons in alle waarheid leidt, ons nooit aansporen om met uiterlijke wapens te strijden of oorlog te voeren tegen wie dan ook; niet in naam van het Koninkrijk van God, en ook niet ter verdediging van aardse koninkrijken of naties¹⁵⁸³.

Pacifisme is daarbij altijd een belangrijk thema voor de Quakers geweest. Kees Boeke bracht de Quakers-gedachte van Engeland naar Nederland, samen met zijn Engelse echtgenote die ook Quaker was. Het familievermogen van Beatrice Boeke-Cadbury gaf Kees Boeke de ruimte al zijn tijd te besteden aan het verbreiden van de denkbeelden van de Quakers. In maart 1921 richtte hij¹⁵⁸⁴ de internationale vereniging voor dienstweigerers Paco¹⁵⁸⁵ op met als leus:

War is a crime against humanity. I am therefore determined not to support any kind of war, and to strive for the removal of all causes of war.

Oorlog is een misdaad tegen de mensheid. Daarom ben ik vastbesloten geen enkele vorm van oorlog te steunen en te ijveren voor de opheffing van alle oorzaken ervan.

Boeke en zijn vrouw droegen hun vermogen over aan de arbeiders van de Cadbury-chocoladefabrieken in Bourneville. Zij poogden zonder geld te leven. Boeke weigerde zijn belastingbiljet in te vullen. Daarvoor werd hij tot 20 dagen hechtenis veroordeeld. Hij was daarom op het (eerste) Algemeen Congres voor

1578 Giesen [1923], p. 199.

1579 Van den Boomen (1983), p. 265.

1580 Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008). deel 1, p. 60-62. Zie ook Boeke-Cadbury (1970) en Bolkestein (1956);

1581 De naam *Quakers* is een soort geuzennaam die voorkomt uit de opmerking van George Fox, die in 1650 beschuldigd van godslastering, tegen zijn rechters zei, dat zij zouden beven (*quake*) voor God's woord. In dezelfde tijd ontstonden in Engeland religieuze sekten onder de namen *Seekers* (zoekers), *Ranters* (kabaalmakers), *Soul Sleepers* (zielenslapers), *Diggers* (spitters), *Levelers* (gelijkmakers) en *Shakers* (sidders). De quaker William Penn stichtte in 1681 de onafhankelijke staat Pennsylvanië als vrijplaats voor de quakers; de staat bood ook ruimte aan andere vervolgde godsdienstige groeperingen. De Quakers noemen zich officieel Religieus Genootschap van Vrienden (*Religious Society of Friends*).

1582 Jones (2005), p. 26-34.

1583 Zie www.quakers.nl.

1584 Over de rol van Boeke schrijft zijn biograaf Hooghiemstra: 'In vele organisaties die Kees oprichtte, stuitte hij steeds op het onvermogen om het met anderen eens te worden of te blijven, al werden controverses dan gesmoord in vredelievende taal'. En: 'Kees wierp zich, getuige de vele notulenboeken die bewaard bleven, meestal op als 'schrijver' van de vergaderingen, en uit de nauwkeurigheid waarmee hij zich meestal van zijn taak kweet, moet opgemaakt worden dat hij daar wel plezier in had. Tegelijkertijd belandde hij dikwijls in conflicten en intriges waar hij met zijn geloof in 'openheid' nu juist zo'n hekel aan had' (Hooghiemstra (2013), p. 126-127). De pacifistische opvattingen van Kees Boeke komen in de biografie ruimer aan de orde dan de oprichting van Paco, die slechts in het voorbijgaan wordt vermeld.

1585 *Paco* is het Esperanto-woord voor vrede. Het secretariaat van Paco werd in 1923 naar Londen verplaatst en is onder de naam *War Resisters International* tot op de dag van vandaag voortgezet.

Dienstweigering op 18 en 19 april 1925 te Utrecht slechts vertegenwoordigd met een brief geschreven vanuit het Huis van Bewaring. Boeke wist wat hij riskeerde. Hij had in 1920 samen met de christen-anarchist Lodewijk van Mierop¹⁵⁸⁶ een boek geschreven over het lot van gevangenen in Nederland onder de titel 'De Vergetenen'; Van Mierop was vanwege het ondertekenen van het dienstweigeringsmanifest in 1915 tot vijftien dagen hechtenis veroordeeld¹⁵⁸⁷. Hij legt in zijn getuigenis de nadruk op de samenhang van het bevorderen van het antimilitarisme met de strijd tegen de kerkelijke structuren en tegen de macht en het bezit¹⁵⁸⁸. Vanaf 1926 heeft Boeke al zijn aandacht besteed aan de vormgeving van zijn pedagogische en didactische idealen in de Werkplaats Kindergemeenschap, een lagere en middelbare school in Bilthoven; de naam geeft de werkwijze weer. Het opvoedkundig adagium van Kees Boeke luidt: 'Het doel der opvoeding is: elk kind te helpen worden wat het is'¹⁵⁸⁹. Het voorbeeld van Kees Boeke om belasting te weigeren heeft in de jaren twintig en dertig geen aantoonbare navolging gekregen¹⁵⁹⁰.

7.4. DESERTIE EN MUITERIJ IN HET INTERBELLUM

7.4.1. Een nieuwe delictsomschrijving van desertie

Het Interbellum was niet een periode waarin desertie als een serieus probleem werd ervaren. Voor principiële dienstweigeraars was een oplossing gevonden in de Dienstweigeringswet. Nederland was ook niet betrokken bij gewapende conflicten, waaraan men zich via desertie wilde onttrekken. De zwaarte van de verplichtingen van de militaire dienst was aan het begin van de jaren twintig gereduceerd. Het was overigens allerminst rustig in het leger. Met name de forse bezuinigingen op personeel en salarissen vormden in de jaren dertig aanleiding voor veel onrust. Dat leidde niet tot desertie, maar tot munitie, om het de terminologie van het militaire strafrecht te zeggen: er vonden geen afwezigheidsdelicten plaats, maar gehoorzaamheidsdelicten.

In het in 1923 van kracht geworden nieuwe Wetboek van Militaire Strafrecht werd het delict desertie opnieuw geformuleerd. In de delictsomschrijving werden naast de 'opzet's Lands dienst voorgoed te verlaten' als subsidiaire mogelijkheid twee objectieve elementen vermeld. Wie zich gedurende langere tijd van zijn garnizoen verwijderd, maar na geruime tijd terugkeert, kan beweren, dat hij niet de opzet had om de militaire dienst voorgoed te verlaten. Daarom werd voorgesteld om dat subjectieve element te vervangen door een objectief gegeven: de tijd die men afwezig is: 30 dagen in vredetijd en 4 dagen in oorlogstijd of – ingeval van de marine – als men een opgedragen zeereis mist (achterzeilen). De straf varieerde van zes maanden gevangenisstraf voor eenvoudige desertie in vredetijd tot de doodstraf voor desertie naar de vijand in tijd van oorlog (zie schema in § 5.4.2).

7.4.2. Munitie op de Zeven Provinciën 1933

Er is één gebeurtenis die uit de jaren voor de Tweede Wereldoorlog hier vermeld moet worden, omdat het hier gaat om een belangrijke daad in de geschiedenis van het soldatenverzet. Het gaat om de munitie op de kruiser de *Zeven Provinciën* in 1933¹⁵⁹¹. Het gaat formeel gezien niet om een vorm van dienstweigeren of desertie. Maar deze munitie was naast de munitie op De Harskamp in november 1918 een van de belangrijkste 'gehoorzaamheidsdelicten' uit de Nederlandse militaire historie. Bij de munitie waren geen dienstplichtigen betrokken, maar beroepsmilitairen van de marine, zowel van Europese origine als van

1586 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003), deel 6, p. 146.

1587 De publicatie van Boeke en Van Mierop is – naast een paar artikelen van Herman de Man (zie § 6.3.1.b) – een van de weinige voorbeelden uit Nederland van de stelling van Franke, dat ervaringen met het gevangenisbestaan van dienstweigeraars en andere politieke gevangenen een rol gespeeld hebben bij discussie over het gevangeniswezen (Franke (1990), p. 591-593).

1588 Handelingen van het Algemeen Congres voor Dienstweigering (1925), p. 71-72.

1589 Onmiddellijk na haar terugkeer uit Canada in 1945 heeft prinses Juliana haar dochters Beatrix en Irene (en in 1949 Margriet) – mede op aanraden van premier Schermerhorn – ingeschreven op de Werkplaats Kindergemeenschap. In 1951 zijn de prinsessen door ingrijpen van Prins Bernhard (Fasseur (2008), p. 124-125 en 259) en/of van Juliana (Hooghiemstra (2013), p. 303-304) naar een andere school gegaan. De Werkplaats Kindergemeenschap bestaat nog steeds als school voor basisonderwijs en voor voortgezet onderwijs in Bilthoven: de leerlingen zijn de werkers en de docenten de medewerkers.

1590 Het duurde tot 1980 voordat de Beweging Weiger Defensiebelasting (BWD) werd opgericht. De Quakers waren daarbij ook betrokken. De BWD stelde voor f 5,72 af te trekken van de inkomstenbelasting, zijnde 1 cent voor iedere in Nederland te plaatsen kruisraket (Wolffram (1988), p. 54)(zie noot bij § 11.3.5.e).

1591 Deze paragraaf in belangrijke mate gebaseerd op Blom (1975), met name hoofdstuk 2. Zie ook Boshart (1949) en Boshart (1978).

inlandse afkomst. Wat begon als een vakbondsmanifestatie van boze schepelingen, eindigde in een bloedbad onder verantwoordelijkheid van het (derde) kabinet-Ruijs de Beerenbrouck.

a. Onvrede bij de Indische marine

In januari 1933 was er grote onrust binnen de marine, omdat de regering voor de derde keer de salarissen van de ambtenaren en daarna ook van de matrozen wilde verlagen: na 5% per 1 juli 1931 en nog eens 5% per 1 januari 1932, nu 7% per 1 februari 1933, totaal 17%. In de marine was het bestaan al bijzonder karig, omdat onder meer door het verwerpen van de Vlootwet er helemaal geen mogelijkheden tot bevordering waren. De bezuinigingen werden noodzakelijk geacht vanwege de economische depressie waarin ook Nederland terecht was gekomen na de New-Yorkse beurskrach op 24 oktober 1929. Daarbij speelde dat Nederland voor alles de gouden standaard voor de gulden wenste te handhaven¹⁵⁹².

Voor de militairen die in de Oost dienden was het nog moeilijker. Zij verdienden wel weer meer dan de inlandse schepelingen, die maar de helft van de gage van Europese marinemensen kregen. Medeverantwortelijk voor deze bezuinigingen was B.C. de Jonge, op dat moment gouverneur-generaal van Nederlands-Indië; hij was in 1917 de minister van Oorlog die per legerorder de eerste regeling voor dienstweigeraars uitvaardigde.

De aangekondigde salarisreductie was eind december 1932 aanleiding voor een aantal demonstraties en protestvergaderingen in de Indische marinehaven in Soerabaja op de oostpunt van Java. Het kwam eind januari 1933 aan de wal tot vormen van werkweigering en staking. Dat was juridisch gesproken weigeren van een dienstbevel. Een groot aantal marinemensen, zowel Europese als inlandse, die na een persoonlijk dienstbevel volhardden, werd gearresteerd. Van deze 40 gearresteerde marinemensen werden de Indonesische schepelingen overgebracht naar Sukalila op het eiland Madura.

Dit alles speelde zich af, terwijl ver weg in Duitsland Hitler op 30 januari 1933 tot *Reichskanzler* benoemd werd.

b. Een oefentocht van een oude pantserkruiser

Eerder op 2 januari 1933 was in een wat broerige stemming de oude kruiser *De Zeven Provinciën* op een tocht rondom Sumatra vanuit Soerabaja vertrokken. De *Zeven Provinciën* was gebouwd tussen 1908 en 1910, mat 6.500 ton en was 100 meter lang en 17 meter breed. Het was een inmiddels verouderd schip dat zwaar bepantserd was en over grote vuurkracht beschikte. Het werd voornamelijk gebruikt als opleidingsschip voor inlandse schepelingen. De bemanning bestond uit 141 Europeanen (30 officieren, 26 onderofficieren en 85 matrozen) en 256 inlanders (7 onderofficieren, 179 matrozen en 80 jongens van de Kweekschool voor Inlandse Schepelingen). De *Zeven Provinciën* had de naam een strafschip te zijn: er werden ook oudere officieren geplaatst wegens ondisciplinair gedrag of onbekwame dienstvervulling¹⁵⁹³.

c. Een broerige sfeer aan boord

Aan boord groeide met name onder de inlanders het plan om iets te ondernemen. Nationalistische gevoelens voor een onafhankelijk Indonesië zullen daarbij zeker meegespeeld hebben. Maar er waren ook Nederlanders bij betrokken, vooral de actieve en politiek bewuste korporaalmachinist Maud Boshart; voor hem was de commandant gewaarschuwd.

Op zee en in de havens die werden aangedaan kwam een aantal gevallen van dienstweigering voor. Aan boord waren er voortdurend incidenten over de kwaliteit van het voedsel. Een oorlogsvoorraad kapucijners, bijgenaamd 'Juliana-aardappels' bleken nauwelijks te eten. De stemming op de kruiser was onrustig en gespannen.

In deze roerige sfeer werd een plan gesmeed om een demonstratieve tocht met de kruiser naar de thuishaven Soerabaja te maken. Ook speelde het idee om de gearresteerde werkweigeraars uit Soerabaja uit de gevangenis te bevrijden. Het idee van een protesttocht was gebaseerd op de *Invergordon Mutiny*, een effectieve actie tegen (extra)loonsverlagingen bij de Britse marine in september 1931 op schepen van de *Atlantic Fleet* en in de havenplaats Invergordon in het noordoosten van Schotland¹⁵⁹⁴. Aan inlandse zijde was de

1592 Tot het verlaten van de gouden standaard werd uiteindelijk door het kabinet-Colijn – veel te laat in retrospectief – op 26 september 1936 besloten.

1593 Het is opvallend dat de legerplaats de Harskamp waar in oktober 1918 een munterij uitbrak, eveneens als een strafkamp voor disfunctionerende officieren werd gebruikt (zie § 6.2.5).

1594 Perthus (1976), p. 351. De *Invergordon Mutiny* leidde ook tot paniek op de *London Stock Exchange* en vormde daarmee de aanleiding – niet de reden – tot het verlaten van de Gouden Standaard voor het Britse Pond op 20 september 1931 (vijf jaar eerder dan het opgeven van het goud als tegenwaarde voor de Nederlandse gulden).

matroos Paradja een van de initiatiefnemers; van hem werd gezegd dat hij communistische contacten en nationalistische sympathieën had. Er zou een communistische cel aan boord geweest zijn¹⁵⁹⁵. De acties op de kade van Soerabaja hadden in Nederland steun gekregen van Henk Sneevliet (1883-1942), de leider van de communistische vakbond NAS. Sneevliet was vanaf 1913 in Indië journalistiek en politiek actief geweest, tot hij eind 1918 Indië werd uitgezet. Zijn artikel voor het NAS-blad *De Arbeid* – gedateerd 4 februari 1933 – werd als pamflet in marinestad Den Helder verspreid.

d. Kota Radja: een feestje aan de wal en een opstand aan boord

In de avond van zaterdag 4 februari 1933 zaten de commandant en een groot aantal officieren op de wal te dineren in Kota Radja in Atjeh op de noordpunt van Sumatra. Het schip lag 1.200 meter uit de kust van het eiland Oleh-leh voor anker. Door inlandse matrozen onder leiding van Paradja werden de geweerrekken en de munitiekasten geopend. De bevelvoerende officier W.F.J. Fels vluchtte de wal op. Maud Boshart was niet direct betrokken bij het uitbreken van de mouterij, maar speelde daarna een belangrijke rol¹⁵⁹⁶. Het schip kwam zonder tegenstand in handen van de muiters en werd onder stoom gebracht. Het schip verliet om elf uur 's-avonds de rede van Oleh-leh bij Kota Radja. Commandant Eikeboom had letterlijk het nakijken. Met twee gouvernementsschepen zette hij de achtervolging in. De muiters gaven in telegrammen uiting aan hun protest tegen het regeringsbeleid.

e. Een bom op het schip: waarschuwingsschot of een voltreffer?

In Straat Sunda, de zeestraat tussen Sumatra en Java waar de *Zeven Provinciën* op vrijdag 10 februari 1933 arriveerde, waren een kruiser, twee torpedobootjagers, twee onderzeeboten, vijf watervliegtuigen en twee bommenwerpers samengetrokken. Vanuit een Dornier-watervliegtuig kreeg men de *Zeven Provinciën* het eerst in zicht. Men sommeerde de muiters telegrafisch zich over te geven. Vanaf de *Zeven Provinciën* werd teruggeleid dat alles wel aan boord was en dat men één dag voor aankomst in Soerabaja de actie zou beëindigen. Daarop werd vanuit de Dornier een bom van 50 kg vanuit op het schip gegooid. Wat als waarschuwend schot voor de boeg beoogd was, werd een voltreffer: 23 doden (3 Europeanen en 20 inlanders, onder wie opstandelingenleider Paradja) en 14 gewonden (5 Europeanen en 9 inlanders). De vraag of het doelgerichte bom of een afgezwaid waarschuwingsschot was, is nooit helemaal bevredigend beantwoord¹⁵⁹⁷.

f. Strengere straffen voor de muiters

De Nederlandse en Indische matrozen werden gearresteerd. Door de Zeekrijgsraad in Soerabaja en in hoger beroep door het Hoog Militair Gerechtshof van Nederlands-Indië in Batavia werden in totaal 165 muiters (31 Europeanen en 134 inlanders) tot gevangenisstraffen veroordeeld, variërend van 1 dag tot 18 jaar¹⁵⁹⁸, in totaal 715 jaar¹⁵⁹⁹. Vrijwel al deze vrijheidsstraffen gingen gepaard met ontslag uit dienst. De basis voor de veroordeling was artikel 119 WMS:

Feitelijke insubordinatie, gepleegd door twee of meer verenigde militairen, wordt gestraft, als mouterij met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren.

De schuldige wordt gestraft:

met gevangenisstraf van ten hoogste vijftien jaren, indien het door hem gepleegde misdrijf of de door hem gepleegde feitelijke enig lichamelijk letsel ten gevolge heeft;

met levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste twintig jaren, indien zij de dood ten gevolge hebben.

Maud Boshart werd ervan beschuldigd de leider van de mouterij van Europese kant te zijn. Zijn verweer was dat hij bij het begin van de mouterij er niet bij was en dat hij steeds getracht heeft de zaak in goede

1595 De Jong (1969-1991), deel 1, p. 160. Anders Blom (1975), p. 65-66.

1596 In verslagen van Indonesische zijde wordt de rol van Boshart groter voorgesteld dan hij zelf later heeft gedaan. Zo verspreide hij de berichten van de arrestatie van de werkweigeraars in Soerabaja onder de schepelingen aan boord van de *Zeven Provinciën*. De matroos Pelupesy schrijft in zijn verslag (waarschijnlijk uit 1958, 25 jaar na dato), dat Boshart in een vergadering van de inlandse schepelingen in een bioscoop op 3 februari 1933 in Oleh-leh in Atjeh, dat zij meer konden dan alleen koper poetsen. Dit was dus kort voor het uitbreken van de mouterij (Touwen-Bouwsma (2003), p. 82).

1597 Blom (1975), p. 59-62. De schutter aan boord van het vliegtuig dacht dat het 'een schot voor de boeg' zou worden. De onderzoekscommissie ging uit van een geplande voltreffer.

1598 Zie onder meer HMG-NL, 2 (12) januari 1934, MRT, 1934-1935 (XXX), 75-91.

1599 Blom (1975), p. 63.

banen te leiden. Hij heeft ervoor gezorgd, dat de op het schip aanwezige officieren geen haar gekrenkt is. Hij was furieus dat deze officieren die zich verre van moedig gedragen hebben, hem later als een baksteen hebben laten vallen. Boshart werd opgesloten op het gevangenis-eiland Onrust onder mensonterende omstandigheden en aan derdegraadsverhoren onderworpen. Boshart werd veroordeeld tot 10 jaar gevangenisstraf. Hij kwam in 1937 vervroegd vrij door de gratie die werd verleend ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard. Boshart was sociaal-democraat, maar de SDAP liet hem na de muiterij vallen en de Arbeiderspers weigerde later zijn relaas te publiceren. Hij werd in en na de oorlog actief in de CPN¹⁶⁰⁰.

g. Verboden solidariteit aan de wal in Nederland

De communistische vakbondsman Henk Sneevliet, die al op 4 februari 1933 een artikel geschreven had over de acties aan de wal, kon daaraan op 5 februari 1933 in een pamfletvorm toevoegen dat de *Zeven Provinciën* de Nederlandse *Potemkin*¹⁶⁰¹ was. Hij riep op tot verzet tegen de regering en tot solidariteit met de muiters. Op 21 februari 1933 – de bommen op de slagkruiser waren van elf dagen geleden – werd Sneevliet gearresteerd wegens opruiing (artikel 131 Sr) tot het plegen van opzettelijke ongehoorzaamheid, bedoeld in artikel 114 WMS. Het voorarrest werd gehandhaafd ondanks verzoeken tot in vrijheidstelling van Sneevliet's advocaat Benno Stokvis (1901–1977). Het openbaar ministerie eiste bij de terechtzitting op 1 april 1933 achttien maanden gevangenisstraf. De rechtbank veroordeelde hem tot vijf maanden. Hij zat zijn straf nog uit, toen hij op 26 april 1933 voor de RSP tot lid van de Tweede Kamer werd gekozen. Hij kwam op 21 juli 1933 vrij¹⁶⁰².

h. Ook de officieren gestraft

De commandant van de *Zeven Provinciën* P. Eikenboom werd door het Hoog Militair Gerechtshof op 9 maart 1934 met toepassing van artikel 95 WMS wegens grove nalatigheid en roekeloos handelen veroordeeld tot vier maanden gevangenisstraf én ontslag uit militaire dienst¹⁶⁰³. Zijn verweer dat zijn opdracht voor deze tocht met de *Zeven Provinciën* uitdrukkelijk ‘vlagvertoon’ was en dat hij daarom aan de wal aanwezig was bij een feestelijke ontvangst, mocht niet baten. Hij werd schuldig verklaard aan ‘het als bevelvoerend militair aan zijne schuld te wijten hebben, dat eenig deel van de vloot door den vijand wordt overvallen’. Artikel 87 Sr breidt het begrip ‘vijand’ uit tot ‘opstandelingen’.

Ook andere officieren zijn gestraft voor hun optreden (of gebrek daaraan). De jonge zeeofficieren beriepen zich op het feit dat de oudste officier aan boord luitenant ter zee 1^e klasse Fels hen de opdracht had gegeven niet in te grijpen zolang de muiters de Nederlandse vlag niet streken of overgingen tot gewelddadige actie. Dit verweer werd door de krijgsraad verworpen, omdat er van feitelijke leiding van Fels in de eerste uren van de muiterij geen sprake was; hij was compleet overspannen (zijn emotionele overgevoeligheid was de reden dat hij op dit schip geplaatst was) en verliet het schip om – zoals hij zelf aanvoerde – hulp te halen¹⁶⁰⁴. Vijf van de zestien voor de rechter gebrachte officieren kregen als bijkomende straf ontslag uit militaire dienst; onder hen de oudste officier.

Een bijzonder geval was de beschuldiging die tegen de officier van gezondheid J.R. Bos werd ingebracht. Hem werd *de facto* verweten dat hij door het voortzetten van zijn werkzaamheden als arts steun had verleend aan de muiters¹⁶⁰⁵. Zijn beroep op de bijzondere positie voor medisch personeel in de Geneefse verdragen¹⁶⁰⁶ werd door de krijgsraad verworpen, omdat de muiterij op de *Zeven Provinciën* niet als een oorlog

1600 Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986–2003), deel 5, p. 26–29.

1601 De matrozen van het slagschip Potemkin kwamen in juni 1905 in opstand, doodden een aantal officieren voeren over de Zwarte Zee van Odessa naar Constantia in Roemenië; de muiterij paste in het revolutionaire klimaat van 1905 en vond zijn aanleiding in de harde discipline en slechte omstandigheden aan boord.

1602 Perthuis (1976), p. 352–359 en Blom (1975), p. 265–268.

1603 HMG, 9 maart 1934, NJ, 1934, 409, en MRT, 1933–1934 (XXIX), 575–586.

1604 Zeekrijgsraad Soerabaja, 25 april 1934, MRT 1934–1935 (XXX), 375–403 en HMG-NI, 12 (25) juli 1934, MRT, 1934–1935 (XXX), 477–500).

1605 Zie Coolen (2006c).

1606 Het gaat om het verdrag van 22 augustus 1864, *Convention pour l'amélioration du sort des militaires blessés dans les années en campagne*. Op 20 oktober 1868 is in Genève de tekst van een additioneel verdrag vastgesteld dat in de artikelen 6–15 de inhoudelijke bepalingen van het verdrag van 1864 van toepassing verklaard op een oorlog op zee. Dit additionele verdrag is formeel nooit geratificeerd, maar werd wel van toepassing beschouwd. In artikel 8 wordt de positie van het medisch personeel geregeld: *The persons designated in the preceding article ought to continue to fulfil their functions on board the captured vessel, to assist in the evacuations of the wounded made by the victorious side, after which they should be free to return to their own country, in accordance with the second paragraph of the first additional Article above mentioned. The stipulations of the second additional Article above mentioned are applicable to the pay of these persons.*

tussen staten was te kwalificeren. Bos bleef als officier van gezondheid ook officier én militair meerdere. Volgens het hof had hij medische hulp aan de bemanningsleden mogen verlenen, alleen desgevraagd en indien noodzakelijk. Het hof verweet hem dat hij bij het uitoefenen van zijn functie als arts heeft zich zonder verzet heeft laten begeleiden door gewapende muiters; hij had de schildwachten voor de ziekenboeg moeten neerschieten. Op deze wijze heeft hij een met de krijgstucht strijdige situatie laten voortbestaan. Het conflict tussen arts en officier, tussen gehoorzaamheid aan de artseneed en gehoorzaamheid aan de officierseed werd met dit vonnis nieuw leven¹⁶⁰⁷ ingeblazen¹⁶⁰⁸.

i. Nasleep

De mouterij heeft voor schepelingen in de Oost niets opgeleverd; als vakbondsactie was de opstand volledig mislukt. De SDAP, nauw verbonden met het NVV, zat in een politieke spagaat. Door de SDAP-opstelling ontstond er eerder een politieke verwijdering dan toenadering tussen socialisten en katholieken¹⁶⁰⁹. Aan de ene kant wees de SDAP in een brochure die enkele weken na de bom gepubliceerd werd¹⁶¹⁰, de actie van de marinemensen scherp af, omdat de grenzen van de wet en de krijgstucht overschreden werden. De SDAP zette zich hiermee af tegen communistische en revolutionaire stromingen. Deze sociaal-democratische opstelling kreeg op 27 februari 1933 een bijzondere lading, toen in Berlijn het Rijksdaggebouw afbrandde en de Nederlandse linkse activist Marinus van der Lubbe ter plekke werd gearresteerd. Aan de andere kant verweet de SDAP de regering kortzichtig salarisbeleid voor het overheidspersoneel en disproportioneel geweld bij het beëindigen van de actie. Precies één jaar na de mouterij werd de SDAP nog eens fel aangevallen door de rechts georiënteerde, militaristische jeugdorganisatie Nationaal Jongeren Verbond met het verwijt dat de SDAP 'een rode vloot', die niet gezagsgetrouw zou kunnen zijn, na zou streven¹⁶¹¹. Het Nationaal Jongeren Verbond was in 1927 voortgekomen uit de twee jaar eerder opgerichte Jongeren Bond tegen Eenzijdige Ontwapening.

Vanuit het perspectief van de nationalistische bewegingen in Indonesië was de actie van de *Zeven Provinciën* wel geslaagd. Het was een demonstratie van politiek bewustzijn, die grote invloed had op de bevolking: de mouterij op de *Zeven Provinciën* kan gezien worden als een door nationalistische vrijheidszin geïnspireerd sociaal protest tegen de salariskorting dat aangegrepen werd om de zich superieur wanende Europeanen de schok van hun leven te bezorgen¹⁶¹².

In Nederland was de linkse opstand koren op de molen voor de rechtse partijen. Colijn presenteerde zich als de sterke man van orde en gezag. De oud-militair, kolonialist en petroleummagnaat won glansrijk de verkiezingen van 26 april 1933. Een forse verrechtsing van Nederlandse politiek werd doorgevoerd. Alles wat links was, werd verdacht gemaakt. Door een wijziging van het Algemeen Rijks Ambtenaren Reglement (ARAR)¹⁶¹³ werden het NVV en de SDAP voor militairen verboden, de communistische partij voor ambtenaren. Pas later werd van deze anti-linkse regeling gebruik gemaakt om de fascistische van de NSB uit de rijen van ambtenaren te weren¹⁶¹⁴.

De mouterij op de *Zeven Provinciën* werd een icoon voor revolutionaire actie en de bom een symbool voor vastberaden overheidsoptreden¹⁶¹⁵. De (rechts)positie van militairen werd in elk geval op geen enkele wijze versterkt¹⁶¹⁶.

1607 Dit conflict was in 1915 op scherp gezet toen marine-artsen opgedragen werd de namen door te geven van de marinemensen die wegens geslachtsziekten behandeld waren. De marine had een verscherpt beleid voor de aanpak van deze ziekten ingevoerd. De ene arts die weigerde de namen door te geven werd in hoger beroep vrijgesproken van de beschuldiging van het schenden van de militaire plicht. De andere arts die de namen wel had doorgegeven werd vrijgesproken van de beschuldiging van het schenden van zijn medische plicht (HMG 26 november 1915, NJ 1916, 71 en HMG 26 november 1915, NJ 1916, 72) (Keizer, (1978), p. 198 en Van Bergen (2004), p. 95). De beide sententies, uitgesproken op dezelfde dag, vormen samen een soort januskop van het plichtenconflict. Zie ook § 11.3.4.c voor een soortgelijk dilemma in geval het psychiatrisch onderzoek naar dienstweigeraars.

1608 Van Bergen (2004), p. 94-102.

1609 Moeyes (2006), p. 386-388.

1610 Albarda (1933).

1611 Roseboek van de mouterij (1934).

1612 in de samenvattende bewoordingen van Touwen-Bouwisma (2003), p. 93.

1613 Op basis van KB 22 mei 1933, Stb. 1933, 294.

1614 zie hierover uitvoerig Blom (1975).

1615 Op 31 augustus 1957 was de VPRO van plan om in het televisieprogramma Dag Koninginnedag mouterij-voorman Maud Boshart aan het woord te laten. De regering (kabinet-Drees-IV) dreigde 'de knop te zullen omdraaien'. Daarop liet de VPRO Boshart vallen en sprak met een andere, minder prominente mouter.

De munitie die in de tijd ongeveer samenliep met de *Machtsübernahme* in Duitsland kwam in zo verre te vroeg, dat er nog geen politieke notie was om de defensie te versterken. De zorg om bezuinigingen was sterker dan de bezorgdheid over de kwaliteit van de krijgsmacht.

7.5. SAMENVATTING EN TERUGBLIK

7.5.1. Samenvatting van de ontwikkelingen tijdens het Interbellum

a. *Dienstplicht*

Het functioneren van de dienstplicht in de Eerste Wereldoorlog leidde tot twee ontwikkelingen: (1) het fors verminderen van het jaarcontingent van 23.000 man tot 19.500 en (2) de harmonisatie van de militiewet (1912), de landweermwet (1901) en de landstormwet (1913) tot één dienstplichtwet.

Het systeem van de dienstplicht onderging bij de invoering van de wet in 1922 weinig wijzigingen: de loting bleef bestaan, de vrijstellingsgronden bleven ongewijzigd. De oefentijd werd gereduceerd tot vijf-en-een-halve maand. Die periode kon met vier maanden worden bekort door deelname aan de zogenaamde 'vooropleiding', 300 uur exerceren en marcheren op zaterdagmiddag. De landmacht werd op deze wet een nagenoeg volledig kadernutwilleger. Bij de marine bleef de inzet van dienstplichtigen beperkt tot 1.000 matrozen, die traditiegetrouw uit de sfeer van de visserij en koopvaardij kwamen.

In 1928 werd de afrekeperiode op basis van de vooropleiding van vier maanden beperkt tot drie-en-een-halve maand. Er kwam in 1928 een centrale loting in plaats van een loting per gemeente. Maar in 1938 werd de loting als selectiemiddel afgeschaft. Dat was in verband met de voorbereiding van het jaarcontingent van 19.500 man tot 32.000 noodzakelijk. De vrijstelling voor broederdienst werd voorwaardelijk, dat wil zeggen afhankelijk van het aantal geschikte dienstplichtigen. De vooropleiding werd afgeschaft in 1936: de 'voorgeoefende' dienstplichtigen hadden daardoor een te korte echte militaire training. In 1938 werd de dienstdag voor de eerste oefening verdubbeld: van vijf-en-een-halve maand tot elf maanden.

b. *Discipline*

In het Interbellum is de nieuwe regeling van het militair strafrecht van kracht geworden, ruim 40 jaar na de herziening van het commune strafrecht en één algehele mobilisatie verder. Een stroomlijning van het oude systeem, geen waarlijke modernisering.

Er werd in 1931 een extra bepaling in het Reglement op de Krijgstucht opgenomen, om het hooghouden van de godsdienst voor te schrijven aan iedere militair, dit naast het verbod op vloeken in artikel 22 RK. Het was aldus een vorm van symboolwetgeving.

c. *Dienstweigeren*

Naast de dienstplichtwet 1922 is de Dienstweigeringswet 1923 de belangrijkste verworvenheid van de periode van het Interbellum. Na de grondwettelijke erkenning in artikel 183 van de grondwet van 1922 is in de Dienstweigeringswet de uitwerking en uitvoering van een erkenningsprocedure voor gewetensbezwaren militaire dienst gegeven. Een algemene omschrijving van de te erkennen bezwaren, een toetsingscommissie en een tewerkstelling in de publieke sector zijn de belangrijkste elementen van deze regeling. Wie alleen bezwaar heeft tegen gewapende dienst, wordt binnen de krijgsmacht in een niet-gevechtsfunctie te werk gesteld.

De toepassing van de wet kwam moeizaam op gang, vooral omdat het ministerie van Oorlog slechts met de grootste moeite tewerkstelling bij andere staatsdiensten geregeld kon krijgen. Deze vertragingen leidden er ook toe, dat het Hoog Militair Gerechtshof in de positie van een inhoudelijke beroepsinstantie terecht kwam. Het erkenningspercentage was hoog, gemiddeld 80% in de tussenoorlogse jaren.

d. *Desertie*

Desertie was geen groot probleem in de jaren twintig en dertig, mede door de betrekkelijk geringe last van de dienstplicht. Munitie, een strafbaar verschijnsel dat parallel aan desertie loopt, werd in het begin van de jaren dertig een zeer ernstige zaak op het pantserschip Zeven Provinciën in de Oost-Indische wateren. Het was eerder een uit de hand gelopen vakbondsactie dan een klassieke munitie. De overheidsreactie was ook uit de hand gelopen, toen een schot voor de boeg een voltreffer bleek op te leveren, met grote aantallen

1616 In het VVDM-blad Twintig van 4 mei 1976 wordt daar anders over geoordeeld. De salarispositie en de leefomstandigheden van de militairen zijn verbeterd en de onafhankelijkheid van Indonesië is gerealiseerd. Dat is chronologisch gezien een juiste constatering, maar dat zegt nog niets over het logisch verband.

doden en gewonden als gevolg. Niet alleen de muiters werden zwaar bestraft, in het bijzonder een Nederlandse matroos die leiding zou hebben gegeven aan de inlandse schepelingen, ook de kapitein en zijn officieren werden wegens plichtsverzuim streng aangepakt. Gehoorzaamheidsdelicten van enige betekenis en omvang bleven een uitzondering.

7.5.2. Slotbeschouwing over de ontwikkelingen in het interbellum

a. De dienstplicht opnieuw vormgegeven

Tussen de demobilisatie van 1919 en de mobilisatie van 1939 liggen de twee decennia van het Interbellum: de optimistische jaren twintig en de sombere jaren dertig. Van 'geen cent en geen man voor het leger' tot socialistische voorstellers voor het defensiebudget. Het was de periode waarin een nieuwe dienstplichtwet die als 'legeraffrekend' werd gekwalificeerd tot stand kwam, maar waarin ook de erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienstplicht grondwettelijk en wettelijk werd vastgelegd. Daarnaast werd het militair strafrecht gecodificeerd, niet innovatief, maar in de atmosfeer van de negentiende eeuw.

b. De dienstweigering religieus beschouwd en wettelijk geregeld

Ruim zestig jaar later kwalificeerde Vermeulen de regeling van de Dienstweigeringswet uitdrukkelijk als een theologische interpretatie van het gewetensbegrip door de wetgever¹⁶¹⁷. In zijn analyse noemt hij drie elementen:

In het gewetensoordeel manifesteert zich het oordeel van God. Minister Heemskerk betoogde in het kammerdebat in 1923 dat in het geweten de aanraking van God duidelijk wordt: 'Het geweten ontstaat dus in den mensch door te luisteren naar de stem van God'.

Het geweten kan zich slechts manifesteren in de vorm van een Goddelijk gebod. Aan een beroep op het geweten mogen drie eisen gesteld worden:

- a. het gaat om een hogere norm dan het positief recht,
- b. die de uitdrukking van het goddelijk gebod en
- c. en een absoluut en algemeen geldend voorschrift inhoudt.

De overheid als dienaar van Gods ontleent haar bevoegdheden aan een Goddelijke opdracht. De overheid heeft, met name in de ogen van AR-woordvoerder een eigen geweten, dat dus ook van Goddelijke oorsprong is.

In dit theologisch debat komt naar voren dat er bij de gewetensbezwaarde dienstweigeraar sprake is van dwaling. De dienstweigeraar heeft een verkeerde interpretatie van Gods woord. Dat komt omdat de mens geen perfect klankbord is van de Goddelijke geboden. In wezen worden zedelijke bezwaren ook geïnterpreteerd als van Goddelijke oorsprong. Maar politieke bezwaren vallen uitdrukkelijk buiten dit theologisch concept. Deze uitleg van het geweten in het kader van dienstweigeren is ook leidraad voor de erkenningscommissie.

c. Het einde van het antimilitarisme: op weg naar een nieuwe wereldoorlog

Hadden de anarchisten rond 1920 ongeveer 50.000 aanhangers en sympathisanten, rond 1930 werden het aantal pacifisten en antimilitaristen op 25.000 geschat¹⁶¹⁸ de cijfers worden vermeld voor wat ze waard zijn. De trend die er uit spreekt is onmiskenbaar. De Spaanse burgeroorlog was de splijtzwam, de lakmoesproef en de doodsteek van de anarchistische beweging in Nederland. De anarchistische beweging was vlak voor de Tweede Wereldoorlog fors gereduceerd in belang en omvang. Het zou tot de jaren zestig duren eer in de vorm van Provo het anarchisme opnieuw opbloeide.

De aanhang van deze alternatieve groeperingen was in het Interbellum toch nooit zo groot geweest dat zij regeringsverantwoordelijkheid gedragen hebben. Het zijn de burgerlijke politieke partijen geweest die verantwoordelijkheid hebben genomen voor de forse reductie van de krijgsmacht¹⁶¹⁹. De muiterij op de *Zeven Provinciën* in 1933 was niet het begin van een revolutionaire omwenteling, maar een uit de hand gelopen vakbondsactie tegen forse loonsverlagingen, die vervolgens een scherpe contrareactie opriep die contraproductief was voor de doelstellingen van de muiters: de positie van de vakbonden werd eerder verzwakt dan versterkt.

1617 Vermeulen (1989), p. 75-84.

1618 Moeyes (2006), p. 384.

1619 Moeyes (2006), p. 373.

'De oorlog van mei 1940 is verloren in de jaren twintig en dertig', luidt de opvatting van oorlogshistoricus De Jong¹⁶²⁰. De ontwikkeling van de militaire luchtvaart had ook tot gevolg dat de klassieke verdediging van Nederland met inundaties achterhaald begon te worden. Generaals bereiden zich voor op de vorige oorlog, zo is de vaste uitdrukking. Het waren de luchtlandingen op 10 mei 1940 en de luchtbombardementen (op Rotterdam op 14 mei 1940 en op Middelburg op 17 mei 1940) die de weerstand van het Nederlandse leger en het Nederlandse volk in mei 1940 in een mum van tijd gebroken hebben.

De grote vrees voor gifgas, die in de jaren twintig heerste op basis van de (overigens niet al te succesvolle) inzet ervan in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog, is op de slagvelden van de Tweede Wereldoorlog niet terecht gebleken; gifgas is in deze oorlog op heel andere wijze ingezet tijdens de oorlog, en wel voor de uitroeiing van de joden. Van de atoombom die in 1945 een definitief einde maakte aan de hele Tweede Wereldoorlog had in de jaren dertig nog niemand gehoord; de theoretische kennis daarvoor werd in de jaren twintig en dertig wel gecompleteerd. In augustus 1939 startte in de Verenigde Staten in het diepste geheim het Manhattanproject om de atoombom te produceren.

Nederland ging de nieuwe wereldoorlog waar het hoopte opnieuw buiten te blijven in met een gebrekkig leger en een gebrekkige marine: onvoldoende personeel, onvoldoende bewapening en onvoldoende geografische afgelegenheid.

Waar het de kern van deze studie betreft, te weten dienstplicht, discipline, dienstweigeren en desertie kan gezegd worden dat in het Interbellum de wetgeving redelijk gestalte gekregen heeft, met name in de eerste jaren van het decennium 1920-1930. De dienstplichtwet was van 1922, de Dienstweigeringswet was van 1923, het militaire straf- en tuchtrecht was van 1923. Met dit wettelijk kader ging de Nederlandse krijgsmacht de nieuwe wereldoorlog in.

Toch valt er maar weinig onderlinge relatie te constateren tussen de administratiefrechtelijke regelingen van dienstplicht en dienstweigeren en de sanctiegericht benadering bij de handhaving van de discipline en de aanpak van desertie. Er zijn met enige moeite een paar juridische dwarsverbanden te vinden. Het straf- en tuchtrecht gold voor de hele krijgsmacht: de beroepssoldaten en de dienstplichtigen, voor de landmacht en voor de marine. Omdat de dienstplicht tot 1936, toen de vooroefening werd afgeschaft, beperkt werd tot een paar zomermaanden in de barakken, was er weinig behoefte uit de band te springen. Het was eerder een kwestie van uitzitten. Dat was natuurlijk wel anders geweest tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen militie-, landweer- en landstormplichtigen jarenlang wachtlopen moesten door zien te komen. Dat werd anders bij de mobilisatie van augustus 1940.

d. De centrale vragen van de studie

De ontwikkeling van de dienstplicht

Hoe is in de loop van de geschiedenis de dienstplicht en de reactie daarop in de vorm van disciplinehandhaving, dienstweigeren en desertie ontwikkeld?

De dienstplichtwet van 1922 maakte een einde aan het onderscheid tussen de militie, de landweer en de landstorm en introduceerde de begrippen 'gewoon dienstplichtige' en 'buitengewoon dienstplichtige'. Daarmee werd de basis gelegd voor een algehele dienstplicht. De afschaffing van de loting in 1938 voltooide die ontwikkeling.

De oorlogsdreiging tegen het einde van de jaren dertig leidde tot een verzwaring van de dienstplicht; de tijd voor de eerste oefening werd verdubbeld; het jaarcontingent van 19.500 man op 32.000 man gebracht.

De grondwettelijke en wettelijke erkenning van de gewetensbezwaren is een belangrijke daad van de wetgever. Aan de ene kant was het niet moeilijk om een eenvoudige regeling op te stellen (op basis van de Legerorder uit 1917), aan de andere leverde het grondige debatten op over de positie van de staat ten opzichte van de burgers. Het was dus aanleiding tot uitvoerige beschouwingen over de grondslagen van het staatsrecht. Daarin werd meer diepgang getoond dan bij wetgeving over de dienstplicht: geen uitvoerige overwegingen over het recht van de staat dwingende en vergaande verplichtingen op te leggen aan de (jonge) burgers, maar wel gedegen beschouwingen over de uitzonderingen op de dienstplichtregel. Dat veel (de meeste?) dienstweigeraars tot dan toe een doopsgezinde achtergrond hadden, speelde bij dit alles op de achtergrond mee, vooral in protestants-christelijke kringen: men was het met de andere interpretatie van de bijbel niet eens, maar had wel er respect voor.

1620 De Jong (1969-1991), deel 3, p. 509.

De gewelddadige ingreep bij de mouterij op de *Zeven Provinciën* in 1933 toonde aan dat de staat niet altijd zo begripvol is als militairen (in dit geval de beroepsmatrozen en inlandse schepelingen) ongehoorzaam gedrag vertonen. De kaping van het schip was een serieus strafbaar feit (maar er werden geen officieren gedood of gewond), de reactie van de autoriteiten daarentegen was disproportioneel (er vielen vele doden en vele gewonden). De overheid is dus bereid zo nodig de discipline in de krijgsmacht te handhaven met forse middelen.

De legitimatie van de dienstplicht

De invoering van een geheel nieuwe dienstplichtwet zou een goede aanleiding zijn geweest om de juridische legitimatie van de dienstplicht eens diepgaand aan de orde te stellen. Niets van dat alles. De discussie ging over de feitelijke omvang van de verplichting, in maanden voor de eerste oefening en in jaren over de termijn van beschikbaarheid ingeval mobilisatie. Zelfs het lotingstelsel stond in 1922 niet ter discussie, later in 1937-1938 wel. De afschaffing van het lotingstelsel werd niet ingegeven door gronden van rechtvaardigheid, maar militaire noodzaak: niets principiëels dus.

Dat de dienstplicht begrensd kon zijn door gewetensbezwaren leverde wel een principiële discussie op. De rechtvaardiging van de uitzondering kreeg dus meer aandacht dan het algemeen beginsel. In het algemeen was de gedachte, dat de staat het geweten van de burgers diende te respecteren, niet zomaar, dat wil zeggen met een toetsing en met een zwaardere vervangende dienst. Maar het beginsel van de erkenning van gewetensbezwaren was onomstreden.

Dienstplicht en stemrecht

Het algemeen kiesrecht stond in het Interbellum onder druk vanuit fascistische bewegingen. In katholieke kring waar enigszins geflirt met het Italië van Mussolini (die toch immers met Verdrag van Lateranen de paus bevrijd had als 'gevangene van het Vaticaan'), was soms wel de roep om een sterke man. Toen die in Duitsland echt opstond, was die bevestiging weer over.

In het kader van deze studie is het niet mogelijk alle beschikbare literatuur en beleidsdocumenten met betrekking tot het kiesrecht te onderzoeken, maar uit het bestuderen van een aantal belangrijke documenten blijkt niet dat indertijd de relatie kiesrecht-dienstplicht gelegd is. Dat is ook weer begrijpelijk, omdat wat een positieve argumentatie zou kunnen zijn voor het algemeen mannenkiesrecht, dan een negatieve argumentatie voor het vrouwenkiesrecht oplevert. Wie het kiesrecht voor mannen als een soort beloning voor de dienstplicht ziet, ontzegt vrouwen dus het kiesrecht of legt hen ook de dienstplicht op. Dat laatste is aan het begin van de twintigste eeuw ondenkbaar. En zouden dan uitgelote mannen het kiesrecht niet krijgen? Bovendien zou dan de kiesgerechtigde leeftijd, die de grondwet van 1917 en van 1922 op 23 jaar en de kieswet van 1918 en 1919 op 25 jaar leggen, aangepast moeten worden aan de dienstplichtleeftijd, die in de militiewet van 1912 op 20 jaar en in de dienstplichtwet van 1922 ook op 20 jaar wordt gelegd. Van enige (familie)relatie, waarbij de dienstplicht als het wettige kind van de democratie wordt beschouwd, is in het Interbellum dus geen sprake.

HOOFDSTUK 8 NEDERLANDSE SOLDATEN TEGENOVER DE DUITSE WEERMACHT

Nederland in oorlog, voor het eerst in meer dan honderd jaar.

Zonder al te veel oorlogservaringen werden Nederlandse militairen in mei 1940 geconfronteerd met een brute aanval van buiten:

Het slagveld is een plaats van tegenstrijdigheden en het is een plaats van uitersten. Als het er werkelijk op aan komt heersen doodsangst en moordlust er in een duivels verbond...Het slagveld heeft apocalyptische trekken, maar het is geen absurde plaats, buiten de werkelijkheid of de geschiedenis¹⁶²¹.

Maar van het nieuwe slagveld van de nieuwe oorlog is het moeilijk vooraf een voorstelling te maken, of zoals het aforisme zegt: generaals bereiden zich voor op de vorige oorlog.

De Tweede Wereldoorlog werd wel gezien als de voortzetting van de Eerste Wereldoorlog na afloop van een 20-jarig bestand. Dezelfde bondgenoten en dezelfde tegenstanders. Deze voorstelling van zaken is juist als het gaat om de centrale as van het conflict: Duitsland tegen Frankrijk-Engeland. Rusland stapte er in de Eerste Wereldoorlog eerder uit en kwam er in de Tweede Wereldoorlog later bij. De Verenigde Staten voegden zich in beide oorlogen later in het oorlogsconflict en leverde voor de oorlog op het Europese continent met materieel en manschappen de uiteindelijke beslissende bijdragen.

Er zijn natuurlijk ook enorme verschillen tussen beide wereldoorlogen: het racistisch karakter van het nazisme leidde tot de grootste genocide in de wereldgeschiedenis: de shoah, de stelselmatige uitroeiing van de joden. Daarnaast werden ook andere groepen systematisch vervolgd en in vernietigingskampen omgebracht zoals homoseksuelen, zigeuners, Jehovah's Getuigen en Quakers. Deze grootschalige mensenmoorden werden uitgevoerd met inschakeling van militaire middelen. De Duitse SS, de complexe militaire structuur binnen de NSDAP, was organisatorisch verantwoordelijk voor de uitroeiing. In de SS werden alleen vrijwilligers toegelaten, ook omdat de *Wehrmacht* niet toestond dat dienstplichtigen aan het reguliere leger onttrokken werden.

De Tweede Wereldoorlog duurde wereldwijd 6 jaar min 20 dagen, van 3 september 1939 tot 15 augustus 1945 en voor Nederland (in Europa) 5 jaar min 5 dagen, van 10 mei 1940 tot 5 mei 1945.

8.1. DIENSTPLICHTIGEN TIJDENS MOBILISATIE EN OORLOG

8.1.1. Op weg naar de mobilisatie

Aan de mobilisatie van eind augustus 1939 waren verschillende andere vormen van militaire alertheid voorafgegaan. Het waren steeds reacties op de (dreigende) internationale conflicten tussen Duitsland en de bondgenoten (*contre cœur*) Frankrijk en Groot-Brittannië. De Nederlandse regering nam maatregelen na politieke aarzeling, met kennelijke tegenzin en met grote zuinigheid. Het was eerder een manifestatie van gewapende neutraliteit dan een bereidwilligheid om het vaderland effectief te verdedigen. Het defensiebeleid werd uitgevoerd door minister Van Dijk, oud-militair en ARP-man, inhoudelijk deskundig en politiek niet onhandig, maar hij werd gedomineerd door minister-president Colijn, oud-KNIL-officier en ARP-coryfee. De effecten van de crisis en van de bezuinigingen op het materieel, zoals wapens, geschut, marineschepen, vliegtuigen en paarden vormden een bepalende factor, maar vallen buiten het bestek van deze studie. Er bleken niet alleen te weinig dienstplichtigen te zijn, maar de beschikbare dienstplichtigen waren slecht uitgerust en onvoldoende opgeleid.

De Nederlandse militair was – uitzonderingen daargelaten – niet meer dan een in uniform gestoken burger¹⁶²². Het ontbrak niet alleen aan uitrusting en opleiding, maar ook aan ervaring met oorlogvoeren in de praktijk. Dit in tegenstelling tot de Duitsers, de Belgen, de Fransen en de Engelsen. In hun legers hadden

1621 Met deze woorden begint militair-historicus Amersfoort zijn boek over oorlogsrecht en de gedragingen van Nederlandse en Duitse militairen in gevecht in mei 1940 (Amersfoort (2005), p. 31).

1622 Deze kwalificatie staat in Hasselton (1995), p. 78-79.

de hogere officieren de vorige oorlog als lagere officieren meegemaakt. Jonge dienstplichtigen uit de laatste fase van de vorige oorlog waren nu de oudere dienstplichtigen in de eerste fase van deze oorlog.

De hoofdlijn van de defensiestrategie was de verdediging van Holland en Utrecht door de Nieuwe Hollandse Waterlinie met een paar vooruitgeschoven linies, met name door de Gelderse Vallei tot aan de Grebbeberg; de rest van Nederland werd eigenlijk bij voorbaat opgegeven. Omdat Colijn op geen enkele wijze een inval van Duitsers wilde of kon voorzien, waren er ook onvoldoende afspraken met de zuiderburen België en Frankrijk en het overzeese Engeland. De Nederlandse linie in Noord-Brabant, de Raam-Peel-stelling sloot in het geheel niet aan bij het Belgische leger, dat achter het Albertkanaal was gelegerd. Het overgrote deel van het Nederlandse dienstplichtigenleger lag daarom achter de waterlinies of kon zich daarheen snel terugtrekken.

a. De Duitse bezetting van het Rijnland, maart 1936

De eerste reactie op de agressieve en offensieve politiek van het genazificeerde Duitsland was de militaire intocht in Rijnland op 7 maart 1936. Rijnland omvat een groot gebied, bestaande uit de tegenwoordige bondsstaten Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts. Het Ruhrgebied is het belangrijkste industriële centrum van het Rijnland; dit gebied werd tussen januari 1923 en juli 1925 bezet gehouden door 100.000 Franse en Belgische militairen, vooral om druk uit te oefenen op de uitvoering van de Duitse verplichting tot herstelbetalingen. De kolen van het Ruhrgebied waren een vorm van betaling *in natura*. Volgens het Verdrag van Locarno¹⁶²³ diende het Rijnland gedomilitariseerd te blijven.

Met slechts drie bataljons (een paar duizend man) trok de *Wehrmacht* naar steden als Aken, Trier en Saarbrücken. Deze actie van Duitsland veroorzaakte grote internationale spanning: wat zal de reactie van de geallieerden uit de Eerste Wereldoorlog zijn?

Nederlandse beschikte op dat moment – het was nog wintertijd – over slechts 6.500 man in de kazernes. Het was een derde van de lichte, die op grond van de Dienstplichtwet 1922 voor de eerste oefening van vijf-en-een-halve maand was ingelijfd. In de zomertijd zouden 13.000 man voor hun vijf-en-een-halve maand opkomen; deze rekruten kwamen in maart 1936 ter beschikking, maar waren in ieder geval nog geheel ongeïnducteerd. Het totale jaarcontingent was sinds 1922 tot 19.500 man beperkt. De regering besloot om de winterlichting, die over één week op 14 maart 1936 zou afzwaaien ruim een maand langer onder de wapenen te houden¹⁶²⁴. De internationale politieke crisis ebde vervolgens weg.

b. De Anschluss van Oostenrijk, maart 1938

Ook de *Anschluss* van Oostenrijk bij Duitsland op 12 maart 1938 veroorzaakte opnieuw internationale spanningen. De *Anschluss* ging gepaard met een Duitse militaire inval, maar er viel geen schot. De *Anschluss* leidde tot het besluit in Nederland om de ‘winterlichting’ die eind maart 1938 zou afzwaaien langer in dienst te houden in afwachting van de zomerlichting. Inmiddels was wel per wet van 21 februari 1938 (Stb. 1938, 500) de omvang van de jaarlichting van 19.500 tot 32.000 man uitgebreid. Dat kon op dat moment natuurlijk nog niet verwezenlijkt zijn.

c. De inlijping van Sudetenland, september 1938

Een half jaar later, juist toen de ‘zomerlichting’ van 13.000 dienstplichtigen net was afgezwaaaid, was er de volgende escalatie van Duitse agressie: de claim op Sudetenland, onderdeel van Tsjecho-Slowakije. Tussen het afzwaaien van de ‘zomerlichting’ en het opkomen van de ‘winterlichting’, werden de kazernes gebruikt voor de herhalingsoefeningen van de lichtingen 1932 en 1934, samen ongeveer 35.000 man (twee maal 19.500 minus afkeuringen en (latere) vrijstellingen). Op 19 september 1938 besloot minister Van Dijk deze

1623 In 1925 werd tussen Duitsland, Frankrijk en België onder protectie van Engeland en Italië het Verdrag van Locarno (onderhandelingen 5-15 oktober 1925 in het Zwitserse Locarno, ondertekening 1 december 1925 in Londen) gesloten, waarin de westgrenzen van Duitsland werden erkend en waarin de verdragspartijen zich verplichtten ingeval van conflicten elkaar niet de oorlog te verklaren. In dit verdrag werd overigens wat betreft de vaststelling van de oostgrenzen van Duitsland juridisch niet uitgesloten, dat oorlog daarbij een rol zou kunnen spelen. Duitsland heeft het Verdrag van Locarno in 1935 opgezegd onder gelijktijdig herinvoering van de dienstplicht.

1624 De Jong (1969-1991), deel 1, p. 587. Het was ter gelegenheid van de bezetting van het Rijnland, dat minister-president Colijn in een radiotoespraak op 11 maart 1936 zei: ‘Ik verzoek den luisteraars dan ook om, wanneer zij straks hun legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als zij dat ook andere nachten doen. Er is voorshands geen enkele reden om ongerust te zijn’.

dienstplichtigen onder de wapenen te houden. Er was een O-, P-, en Q-regeling ontworpen om de verschillende stadia van waakzaamheid met bepaalde telegrammen in werking te stellen. Het Q-telegram riep de fase van Buitengewone Oproeping Uitwendige Veiligheid (BOUV)¹⁶²⁵ in werking. Dit geschiedde na een vaststelling bij KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 182), dat er 'oorlogsgevaar' was in de zin van artikel 194 (laatste zin) Grondwet 1938 en zoals die term voorkomt in een aantal gewone wetten, met name op het terrein van spoorwegen, op het terrein van telefoon en telegrafie en op het terrein van in-kwartiering. Vervolgens werd bij KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 181) 20.000 man opgeroepen. En werden bij KB van 28 september 1938 (Stb. 1938, 587) de dienstplichtigen die per 1 oktober 1938 met ontslag zouden gaan in dienst gehouden.

Vliegvelden, bruggen en havens werden onder verscherpte bewaking geplaatst. Voor deze bescherming en voor de grensbataljons werden 20.000 man opgeroepen. Maar tot een voormobilisatie en een algehele mobilisatie besloot het kabinet-Colijn-IV niet, ondanks druk uit het paleis en uit het legerhoofdkwartier.

Toen in de vroege ochtenduren van 30 september 1938 tussen Adolf Hitler (1889-1945) voor Duitsland en Benito Mussolini (1883-1945) voor Italië enerzijds en Neville Chamberlain (1869-1940) voor Groot-Brittannië en Édouard Daladier (1884-1970) voor Frankrijk anderzijds een overeenkomst werd bereikt over het feit, dat de Duitsers Sudetenland mochten intrekken, week de internationale spanning weer: *peace in our time*. In Nederland konden de dienstplichtigen die vastgehouden en opgeroepen waren op 8 oktober 1938 weer naar huis. Het KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 182) dat het land in oorlogsgevaar was werd per KB van 26 oktober 1938 (Stb. 1938, 184) weer ingetrokken, de oproeping van de extra troepen, zoals vastgelegd in het KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 181) werd bij KB van 26 oktober 1938 (Stb. 1938, 183) weer ingetrokken en de opschorting van het ontslag, zoals vastgelegd bij KB van 28 september 1938 (Stb. 1938, 587) werd bij KB van 21 oktober 1938 (Stb. 1938, 588) weer ingetrokken. Deze KB's van eind oktober 1938 waren de formele bevestiging van het feit dat de militairen rond 10 oktober 1938 allemaal weer thuis waren.

Er volgde nog een juridisch fijnmazige procedure. Op 10 oktober 1938 diende de regering twee wetsvoorstellen¹⁶²⁶ in om het vasthouden van de dienstplichtigen op herhalingsoefeningen en het oproepen van de dienstplichtigen in het kader van de BUOV achteraf nog te legitimeren met een formele wet in verband met artikel 193 van de Grondwet; het leidde tot de wet van 22 december 1938 (Stb. 1938, 506) inzake het oproepen van dienstplichtigen en de wet van 22 december 1938 (Stb. 1938, 507) inzake het opschorten van ontslag. Daarbij werd in de wet van 22 december 1938 (Stb. 1938, 506) inzake het onder de wapenen roepen van dienstplichtigen onnauwkeurig vermeld dat dit was geschied bij KB van 28 september 1938, maar het betrof het KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 181).

d. De Duitse bezetting van Tsjechoslowakije, maart 1939 en de Italiaanse verovering van Albanië, april 1939

De Duitse bezetting van heel Tsjechoslowakije op 15 maart 1939 was de reden, maar de Italiaanse inval in Albanië op 7 april 1939 was de aanleiding tot nieuwe militaire stappen. Na koortsachtig overleg tussen koningin, kabinet en legerleiding, ook vanwege een aanvankelijke weigering van premier Colijn en defensie-minister Van Dijk, werd formeel vastgesteld dat er oorlogsgevaar dreigde, zoals omschreven in artikel 194 Grondwet 1938; dit besluit van 10 april 1939 (Stb. 1939, 181) stelde een aantal regelingen, zoals omschreven in de Oorlogswet 1899 in werking en het opende ook de mogelijkheid de staat van oorlog en de staat van beleg uit te vaardigen; dit besluit is van toepassing gebleven tot en met de Duitse inval in mei 1940. Voorts gingen op 7 en 10 april 1939 de telegrammen O-P-Q uit, waardoor 20.000 man werden opgeroepen. Daarnaast werden de dienstplichtigen die reeds ingelijfd waren 'zoolang de buitengewone omstandigheden voortduren' in dienst gehouden met KB van 10 april 1939 (Stb. 1939, 182). En gelijktijdig werd op 10 april 1939 ook het A-telegram (mobilisatiewaarschuwing) verzonden, maar niet het B-telegram (voormobilisatie) en dus ook niet het C-telegram (algehele mobilisatie). Samen met de bestaande lichten te weten de lichting van 1939 (formele basissterkte 32.000) voor eerste oefening en de lichting

1625 De Jong noemt de BOUV een 'strategische mobilisatie' (De Jong (1969-1991), deel 1, p. 538. Door Schulten wordt in zijn publicatie over de mobilisatie van 1939 de afkorting BOUV ten onrechte uitgelegd als 'Bijzondere Oproeping Uitwendige Veiligheid' (Schulten (1991), p. 49). Op dezelfde pagina vermeldt Schulten een voorbereiding van jaarlichting van 19.500 tot 27.500 dienstplichtigen in 1938; hij laat achterwege dat deze verhoging voor de jaren 1939-1943 op 32.000 was bepaald.

1626 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 172, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(10 oktober 1938) en Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 173, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(10 oktober 1938).

van 1938 (formele basissterkte 19.500) en de beroepsmilitairen waren er nu ongeveer 100.000 man onder de wapenen. Deze troepen zouden ook niet meer huiswaarts worden gezonden. Een aantal militairen kwam wel vooral vanwege zakelijke redenen in aanmerking voor 'klein verlof', dat op 22 augustus 1939 direct werd ingetrokken.

Op 18 april 1939 werd met het Mobilisatie-vrijstellingsbesluit (Stb. 1939, 543) bepaald welke publieke functionarissen definitief (lijst A) en voorlopig (lijst B) vrijstelling krijgen van een mobilisatie-oproep¹⁶²⁷.

Het in dienst houden van de in het kader van BOUV opgeroepen dienstplichtigen werd formeel geregeld in twee wetten, die de regering op 29 april 1939 bij het parlement indiende¹⁶²⁸. Het leidde tot de wet van 12 augustus 1939 (Stb. 1939, 500) en de wet van 12 augustus 1939 (Stb. 1939, 501).

Op dezelfde datum 12 augustus 1939 trad ook een wijziging van de Dienstplichtwet in werking, waarbij de duur van de eerste oefening van elf op 21 maanden werd gebracht; dat zou nog tot 24 maanden verlengd kunnen worden. Het wetsvoorstel van 18 april 1939¹⁶²⁹ leidde tot de wet van 12 augustus 1939 (Stb. 1939, 503).

De verlenging van de eerste oefening tot 24 maanden werd beperkt tot 1 januari 1944 als gevolg van een amendement van de SDAP-er Albarda. De regering had geen tijdshorizon voor de uitbreiding van de duur van de eerste oefening voorgesteld. Albarda had oorspronkelijk voorgesteld de verlenging tot 1 januari 1942 te beperken¹⁶³⁰, maar om steun te krijgen van de rechtse partijen ging hij akkoord met twee jaar extra¹⁶³¹.

De zomer van 1939 zou uiteindelijk het begin van de Tweede Wereldoorlog inluiden. In Nederland was er in juli 1939 een kabinetscrisis: het kabinet-Colijn-IV viel, het kabinet-Colijn-V verdween op de dag van aantreden (beëdiging op 25 juli 1939, demissionair op 27 juli 1939). Uiteindelijk trad op 10 augustus 1939 het kabinet-De Geer-II aan, waarvan ook de SDAP-ers Jan van den Tempel (1877-1955) en Johan Willem Albarda (1877-1957) lid werden. De Geer maakte al een versleten indruk, toen hij in een periode van oplopende internationale spanningen als minister-president aantrad.

Koningin Wilhelmina belegde op 7 juli 1939 – het kabinet-Colijn-IV was sinds 29 juni 1939 demissionair – een beraad op het paleis Noordeinde. Chef van de generale staf Reijnders kreeg daar de gelegenheid zijn eisen op tafel te leggen: wat betreft de dienstplicht wenste hij een jaarlichting van 42.000 man met een oefentijd van achttien maanden. Er was sinds 1922 een jaarlichting van 19.500 man met een oefentijd van zes maanden en sinds 1938 een jaarlichting van 32.000 man met een oefentijd van elf maanden¹⁶³².

e. De Duitse inval in Polen, september 1939

Het niet-aanvalspact tussen de Duitse en de Russische ministers van Buitenlandse Zaken, Joachim von Ribbentrop (1883-1946) en Vjatseslav Molotov (1890-1986), dat ook de verdeling van Polen inhield, was oorzaak van grote internationale onrust, omdat Frankrijk en Groot-Brittannië na Tsechoslowakije in 1938 niet voor de tweede keer een belofte van militaire bijstand konden verbreken; de uiteindelijke tekst (met de geheime aanhangsels over de machtsverdeling in Oost-Europa) werd op 24 augustus 1939 in Moskou ondertekend.

In Nederland waren de 20.000 extra man van de BOUV van april 1939 nog steeds in dienst. De voorberichten waren genoeg om de Nederlandse regering op 22 augustus 1939 te doen besluiten het A-telegram (waarschuwing voor mobilisatie) te versturen. Op donderdag 24 augustus 1939 besloot het kabinet-De Geer-II tot het verzenden van het B-telegram (voormobilisatie); dit besluit werd genomen in de minister-

1627 De burgemeester staat noch op lijst A noch op lijst B. Hij is op grond van artikel 70 Gemeentewet vrijgesteld van militaire dienst:

Het burgemeesterschap ontheft van en is onverenigbaar met militaire dienst

Dit artikel is in deze versie in de Gemeentewet opgenomen bij de wet van 31 januari 1931 (Stb. 1931, 41). Het huidige artikel 70 luidt:

Het ambt van burgemeester ontheft van alle bij of krachtens opgelegde verplichtingen tot het verrichten van persoonlijke diensten.

1628 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 391, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(29 april 1939) en Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 392, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(29 april 1939).

1629 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 379, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(18 april 1939).

1630 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 379, 8 (amendement-Albarda c.s.)(13 juni 1939).

1631 Kamerstukken, 1938-1939, II, Handelingen, p. 1949 (14 juni 1939).

1632 Met een weergave van dit gesprek op het paleis opende dr. L. de Jong zijn veertien delen over de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in Tweede Wereldoorlog, verschenen tussen 1969 en 1991.

raad in een middagvergadering zonder de aanwezigheid van minister-president, die zich na de ochtendvergadering naar zijn vakantieadres in de buurt van Arnhem had begeven¹⁶³³. De kwartiermakers (reserve-officieren en –onderofficieren, koks, hoefsmeden, geneeskundigen, verpleegkundigen, rijwielherstellers), samen ongeveer 50.000 militairen met groot verlof, werden met dit B-telegram onder de wapenen geroepen¹⁶³⁴. Het werd vastgelegd in het KB van 24 augustus 1939 (Stb. 1939, 183). Vier dagen later, op maandag 28 augustus 1939, volgde met het C-telegram de algehele mobilisatie. Alle vijftien lichten van 1924 tot en met 1938 werden opgeroepen (de lichte 1939 was al onder de wapenen). De algehele mobilisatie werd vastgelegd in het KB van 28 augustus 1939 (Stb. 1939, 186). De sterkte van de landmacht steeg van 100.000 tot 280.000 man.

Op 1 september 1939 verklaarde Hitler naar aanleiding van het (geësceneerde) Gleiwitz-incident Polen de oorlog en trok in het kader van het aanvalsplan *Fall Weiß* het land binnen. Frankrijk en Groot-Brittannië verklaarden op 3 september 1939 Duitsland de oorlog ter uitvoering van de Pools-Franse *Convention Kasprzycki-Gamelin* van 19 mei 1939¹⁶³⁵ en de Britse-Poolse *Agreement of Mutual Assistance between the United Kingdom and Poland* van 25 augustus 1939.

8.1.2. De mobilisatie van augustus en de Duitse inval van mei 1940

a. De mobilisatie van augustus 1939

De mobilisatie van de dienstplichtigen in twee fasen (de voormobilisatie van 24 augustus 1939 en de algehele mobilisatie van 28 augustus 1939) werd bevestigd in de wet van 6 september 1939 (Stb. 1939, 504) op basis van een wetsvoorstel van 2 september 1939¹⁶³⁶; hiermee konden de dienstplichtigen zolang het nodig was in dienst gehouden worden, zolang als nodig was.⁴

Een week na de Nederlandse mobilisatie van 28 augustus 1939 werden met het KB van 5 september 1939, no 52 (Stct. 1939, 137A) 700 buitengewoon dienstplichtigen, die geschoold waren in wegebouw, opgeroepen; dit KB werd later bevestigd met de wet van 14 december 1939 (Stb. 1939, 506) op basis van een wetsvoorstel van 4 oktober 1939¹⁶³⁷.

De gemobiliseerde dienstplichtigen, die op grond van hun leeftijd (40 jaar voor de manschappen en 45 jaar voor reserve-officieren en –onderofficieren) per 1 oktober 1939 ontslag zouden hebben gekregen, werden met KB van 14 september 1939 (Stb. 1939, 589A) in dienst gehouden. Dit werd later bevestigd met de wet van 29 december 1939 (Stb. 1939, 509) op basis van een wetsvoorstel van 25 oktober 1939¹⁶³⁸.

De chef van de Generale Staf, luitenant-generaal Izaäk Reijnders (1879-1966) werd op 28 augustus 1939 tot Opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht benoemd en tot generaal bevorderd. Hij raakte in conflict met Adriaan Dijkshoorn (1889-1953), die op 10 augustus 1939 tot defensie-minister van het kabinet-De Geer-II was benoemd, maar daarvoor als luitenant-kolonel (tien jaar jonger en drie rangen lager) een ondergeschikte van Reijnders was geweest. Reijnders kreeg op 5 februari 1940 ontslag en werd als opperbevelhebber opgevolgd door generaal Henri Winkelman (1876-1952). Winkelman was al met pensioen en werd dus in actieve dienst teruggeroepen.

Op (herhaald) aandringen van de opperbevelhebber riep de regering voor ‘het geheele grondgebied des Rijks’ de staat van oorlog uit bij KB van 1 september 1939 (Stb. 1939, 187) op basis van de Oorlogswet 1899¹⁶³⁹, geactiveerd door het KB van 10 april 1939 (Stb. 1939, 181), waarbij direct na de Duitse bezetting

1633 De Jong (1969-1991), deel 1, p. 710-711.

1634 De term ‘onder de wapenen roepen’ komt niet voor in de Dienstplichtwet, maar staat in de grondwet (artikel 193 Grondwet 1938).

1635 de overeenkomst van de Poolse minister van Oorlog Tadeusz Kasprzycki (1891-1978) en de Franse opperbevelhebber Maurice Gamelin (1872-1958).

1636 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 530, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting).

1637 Kamerstukken, 1939-1940, II, Bijlagen Handelingen, 33, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (4 oktober 1939).

1638 Kamerstukken, 1939-1940, II, Bijlagen Handelingen, 146, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (25 oktober 1939).

1639 Tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft de regering tevergeefs een wetsvoorstel ingediend om de wet van 1899 aan te passen (zie § 6.1.1). In 1938 formuleerden twee militairen Sas en Caljé een voorstel voor de aanpassing van de wet. Zij schoven in hun voorstel de staat van oorlog en de staat van beleg in elkaar. Ook stelden zij voor aan het militair gezag een ruime ordeningsbevoegdheid toe te kennen (Sas en Caljé (1938-1939)). Bert Sas (1892-1948) was de majoor die in mei 1940 de berichten over de Duitse inval door gaf. Hij was tussen twee detachingsperiodes in Berlijn tussen 1937 en 1939 in Den

van heel Tsjecho-Slowakije en de Italiaanse invasie in Albanië formeel was vastgesteld, dat er oorlogsgevaar dreigde (zoals aangeduid in artikel 194 Grondwet 1938). Het besluit van 1 september 1939 werd bestendigd bij de wet van 6 september 1939 (Stb. 1939, 505) op basis van een wetsvoorstel van 2 september 1939¹⁶⁴⁰. Voor het afkondigen van de (verdergaande) staat van beleg voor het hele land was geen meerderheid in het kabinet te vinden¹⁶⁴¹. Over de toepassing van de staat van oorlog werd een *gentleman's agreement* afgesloten tussen regering en opperbevelhebber, wat inhield dat de opperbevelhebber niet alle bevoegdheden die hem toekwamen zou gebruiken. Justitieminister Gerbrandy, aangetreden op 10 augustus 1939, heeft nog getracht met een wetswijziging de vergaande bevoegdheden van het militair gezag tijdens de staat van beleg te beperken. Hij bouwde voort op een voorstel, dat de Amsterdamse hoogleraar G. van den Bergh (1890-1966) op verzoek van Gerbrandy's voorganger Carel Goseling (1891-1941) had geformuleerd. Het voorstel sneuvelde in april 1940 in de Raad van State, onder meer omdat het strijdig met de grondwet zou zijn¹⁶⁴².

De algehele mobilisatie van de Nederlandse krijgsmacht was voor de regering de uiting van de gewapende neutraliteit, reden om op 3 september 1939 een Neutraliteitsproclamatie uit te brengen (Stb. 1939, 188). In deze proclamatie wordt in paragraaf 4.1 gesteld: 'Troepen of onderdelen daarvan, behorende tot de oorlogvoerende, komende in het rechtsgebied worden ontwapend en geïnterneerd'. Het lot van internering gold volgens paragraaf 5 niet voor ontvluchte krijgsgevangenen en voor deserteurs.

Na het uitroepen van de staat van oorlog voor het hele koninkrijk per 1 september 1939 (Stb. 1939, 187) werd bij KB van 1 november 1939 (Stb. 1939, 189) voor een groot aantal gemeenten de staat van beleg uitgeroepen, op 6 november 1939 (Stb. 1939, 189A) nog aangevuld met de drie gemeenten Beemster, De Rijk en Jisp, die van belang waren voor de Stelling van Amsterdam, maar kennelijk vergeten waren. Voor een aantal watergebieden werd de staat van beleg ingevoerd bij KB van 17 januari 1940 (Stb. 1940, 180).

In april 1940 werd uiteindelijk de staat van beleg weer uitgebreid tot alle gemeenten langs de oostgrens én (vanwege de neutraliteit) de zuidgrens bij KB van 13 april 1940 (Stb. 1940, 182). De inval van Duitsland in Denemarken en Noorwegen op 9 april 1940 (*Fall Wesenibung*) was de aanleiding daarvoor. Een paar dagen werd, mede veroorzaakt door geruchten over de activiteiten van de Vijfde Colonne¹⁶⁴³ in Noorwegen, de staat van beleg voor het hele koninkrijk uitgeroepen bij KB van 19 april 1940 (Stb. 1940, 183). De staat van beleg maakte het de opperbevelhebber mogelijk staatsgevaarlijke personen te interneren; er werden, ondanks lange lijsten ingediend door de gemeenten, op 3 mei 1940 21 personen gevangen genomen en ondergebracht in het Fort Frederik (uit 1811) in Ooltgensplaat op het eiland Overflakkee: achttien personen, die – al dan niet als NSB-lid – verdacht werden van nationaal-socialistische en Duitse sympathie. Onder hen Henk Feldmeijer (1910-1945) (later betrokken bij het Nederlandse SS-onderdeel) en Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945), maar niet Mussert¹⁶⁴⁴. Er werden voor het broodnodige evenwicht met het oog op de neutraliteit ook drie communisten geïnterneerd (niet uit het partijbestuur, maar uit het lagere kader). Bij de inval van de Duitsers werd het heterogene gezelschap naar Zeeuws-Vlaanderen getransporteerd en vandaar naar een Frans interneringskamp in Ambleteuse in de buurt van Calais, waar zij door de Duitsers bevrijd werden.

Het was een omvangrijk leger van 280.000 man, voor het overgrote deel dienstplichtigen, met wie Nederland de stellingen betrok in afwachting van wat komen zou.

Haag de rechterhand van generaal Reijnders. Het voorstel tot versimpeling en verruiming van de Oorlogswet zal de instemming van de hoogste militair gehad hebben.

1640 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlagen Handelingen, 531, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (2 september 1939);

1641 Hasselton (1995), p. 102-103.

1642 De Jong (1969-1991), deel 2, p. 175-176 en Fasseur (2014), p. 189.

1643 De term Vijfde Colonne komt van de Spaanse generaal Emilio Mola (1887-1937), aanstichter van de nationalistische opstand, die aangaf dat de nationalistische met vier colonnes militairen naar het republikeinse Madrid optrokken en daarbij geholpen werden door een 'vijfde colonne' bestaande uit Madrileense Franco-aanhangers.

1644 Mussert had gemengde gevoelens over de internering van Rost van Tonningen, opgelucht omdat hij een rivaal kwijt was, blij, omdat Rost als landverrader beschouwd werd en jaloers, omdat hij zelf kennelijk niet belangrijk genoeg was om geïnterneerd te worden.

b. Gemobiliseerd augustus 1939-mei 1940

De periode tussen de uitvaardiging van de mobilisatie tot de aanvang van de gevechtshandeling is een tijd van angstig wachten, soms opgeschrikt door incidenten, zoals het Venlo-incident¹⁶⁴⁵ in november 1939. Deze ruim acht maanden worden wel aangeduid met *la drôle de guerre* (de oorlogsgrap¹⁶⁴⁶), *the phoney war* (de spookoorlog) en *der Sitzkrieg* (de zitoorlog), waarmee dit tijdvak vanuit verschillend perspectief wordt gezien: onwerkelijk, schimmig, onbeweeglijk. In het Nederlands wordt gesproken van 'de schemeroorlog'.

Meer stellingbouw dan schietoefening

Een paar honderdduizend soldaten op wacht. Mannen tussen 20 en 36 jaar, gelegerd ver van hun vertrouwde omgeving, ver van familie, echtgenotes en kinderen. En terug onder de discipline van sergeanten en luitenanten. Met allerlei ongemak.

Van september 1939 tot maart 1940 werd van de zes werkdagen door de soldaten van het veldleger vier dagen besteed aan stellingbouw en twee dagen aan oefening en vanaf maart 1940 tot mei 1940 omgekeerd. Er was een tekort aan schietbanen en munitie, zodat de gemiddelde schietvaardigheid van de Nederlandse soldaten op het moment van de Duitse inval onder de maat was¹⁶⁴⁷.

Al in 1938 had de Duitse militaire attaché Friedrich-Carl Rabe von Pappenheim (1894-1977) over de manoeuvres van het Nederlandse leger geconstateerd:

*Sie waren von Standpunkt eines modernen Soldaten
gesehen nichts mehr als ein Witz.*

Deze [manoeuvres] waren vanuit het standpunt
van de moderne soldaat niets meer dan een grap.

Er werd mede op grond van dit soort rapportages in Duitse militaire kringen geen rekening gehouden met serieuze tegenstand van het Nederlandse leger. Ook de Engelse militair publicist en adviseur B.H. Liddell Hart liet blijken weinig vertrouwen te hebben in de slagkracht van het Nederlandse leger, dit tot ontsteltenis van het Nederlandse legerleiding.

De officiële neutraliteitspolitiek dwong het leger ook om naast de Grebbelinie, gericht op een inval uit het oosten, in het zuiden de Peel-Raam-stelling te bemannen. Dit maakte de veertien dagen die het Nederlandse leger stand moest houden in afwachting van buitenlandse hulp, bij voorbaat tot een onmogelijke zaak. In de mobilisatieperiode werd de politieke prioriteit niet aangepast. De hoop bleef gevestigd op een herhaling van (de Nederlandse neutraliteit tijdens) de Eerste Wereldoorlog.

Mobilisatieclubs

Er werd wel enige energie besteed, ook van buiten het leger, om wat te doen aan het welbevinden van de gemobiliseerden. Op het Algemeen Hoofdkwartier van het Nederlandse leger werd een sectie Ontwikkeling en Ontspanning opgericht.

Vanuit de socialistische beweging, met name de politieke partij SDAP en de vakbondsfederatie NVV, werden zogenaamde mobilisatieclubs opgericht, vergelijkbaar met soortgelijke clubs tijdens de mobilisatie in de Eerste Wereldoorlog (zie § 6.2.2). Op 26 oktober 1939 werd door SDAP de Centrale Commissie voor Mobilisatieclubs opgericht. Het doel was niet gericht op belangenbehartiging, maar vooral op vorming.

Op 8 november 1939 pree Reijnders in een brief aan zijn ondercommandanten de burgerinitiatieven voor ontspanningsactiviteiten, maar waarschuwde hij voor politieke propaganda. Hij doelde onmiskenbaar op de socialistische mobilisatieclubs. Eensgezindheid was nu geboden en niet politieke verscheidenheid, zo stelde Reijnders. Maar zijn ondergeschikte de commandant van het Veldleger verbood de mobilisatieclubs. Dat bracht minister Dijkhoorn in verlegenheid tegenover zijn socialistische collega's in het kabinet-De Geer-II, Albarda en Van den Tempel. In het leger was de achterdocht jegens de sociaal-democraten, die pas in 1937 het beginsel van de nationale ontwapening uit het SDAP-programma geschrapt hadden, nog groot. Bovendien werd in conservatieve legerkringen de mobilisatieclubs uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog verweten broeinesten van onvrede te zijn, die hadden geleid tot de muiterij in de Harskamp in 1918; dat

1645 Op 9 november 1939 werden door Duitse contraspionage-agenten twee Britse inlichtingenofficieren uit een café vlak bij de grens in Venlo naar Duitsland ontvoerd. Een Nederlandse luitenant de Engelse officieren begeleidde werd hierbij gedood; zijn stoffelijk overschot werd door de Duitsers over de grens meegenomen.

De steun van het Nederlandse leger aan Engelse militaire spionnen werd in mei 1940 wel gebruikt als legitimatie voor de inval.

1646 De aanduiding *drôle de guerre* is voor het eerst gebruikt door premier Daladier in het Franse parlement op 22 december 1939.

1647 Schulten (1991), p. 51.

was nog niet vergeten (zie § 6.2.5). Ook werd de SDAP aangerekend, dat zij de muiterij op de *Zeven Provinciën* in februari 1933 niet zou hebben veroordeeld (wat wel het geval was, zie § 7.4.2.). De regering had op 24 november 1939 het parlement laten weten¹⁶⁴⁸:

Tot heden wijst geen enkel feit er op, dat hetgeen door de clubs wordt of zal worden geboden, onverenigbaar is met de handhaving van een goede krijgstucht. Er bestaat dan ook geen reden om reeds bij voorbaat maatregelen te treffen, welke de werkzaamheden van de clubs zouden belemmeren.

In een tweede brief van Reijnders op 6 december 1939 werd nog eens bevestigd, dat verenigingen voor gemobiliseerden geen politiek mochten bedrijven en zich ook niet mochten inlaten met indiening en behandeling van klachten.

Een enquête onder gemobiliseerden, begin 1940 uitgeschreven door de AJC (de SDAP-jongerenorganisatie), waarin ook gevraagd werd naar klachten, ondernijnde in de ogen van Reijnders de krijgstucht en het invullen ervan werd door hem verboden. De AJC met als woordvoerder Wim Thomasen (1909-2001)¹⁶⁴⁹ haastte zich excuses aan de minister aan te bieden.

De wijze waarop Reijnders met de mobilisatieclubs omging werd naast zijn verdedigingsstrategie en de wijze waarop hij als opperbevelhebber de Oorlogswet 1899 toepaste, reden voor zijn ontslag op 5 februari 1940¹⁶⁵⁰.

Een nieuwe richtlijn van opperbevelhebber Winkelman van 19 maart 1940 hief de formele beperkingen voor het oprichten van mobilisatieclubs op, maar politiek bedrijven binnen de krijgsmacht bleef verboden.

In een ministeriële beschikking van 20 september 1939 (nr. 440) werd bepaald welke publicaties voor militairen verboden waren: geschriften van communistische, anarchistische, antimilitaristische en pacifistische én fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Opvallend ook het boek 'Frank van Wezel's Roemruchte Jaren' van A.M. de Jong over de belevenissen van een landstормman in de Eerste Wereldoorlog (zie § 8.1.4). Op de lijst stonden ook alle boeken van de communisten Jef Last en G. Vanter (pseudoniem van G. van het Reve, 1892-1975). De sociaal-democratische geschriften van SDAP, NVV en AJC waren dus wel toegelaten¹⁶⁵¹.

c. Mei 1940: de citizen-soldaat te midden van het oorlogsgeweld

Om 3.55 uur in de nacht van donderdag 9 mei 1940 op vrijdag 10 mei 1940 trokken de eerste Duitse troepen de oostelijke grens over. Vliegtuigen vlogen in het westen over de forten en inundaties heen en wierpen bommen en parachutisten af; de eerste maal dat parachutisten ingezet werden bij een gevechtsactie. De oorlog was begonnen. Na *Fall Weiß* (de invasie in Polen in september 1939) ging *Fall Gelb* van start; gelijktijdig met *Fall Rot* die de invasie in Frankrijk inhield.

In mei 1940 was – zoals eerder gezegd – de Nederlandse militair, uitzonderingen daargelaten, een in uniform gestoken burger. De uiterste toepassing van een dienstplichtleger en het ultieme voorbeeld van de *citoyen-soldaat*. Deze burger-soldaat kreeg zijn vuurdoop in een overweldigend toneel vol lawaai, rook, stank, bloed: hij was het niet gewend en was niet voorbereid. Iedereen die voor het eerst in een echte oorlogssituatie terecht komt rapporteert later het gevoel van verwarring en angst. Oorlog verwoest en vernietigt, verrast en verbijstert, schrijft De Jong in zijn inleiding op zijn verhaal over mei 1940¹⁶⁵².

De beroepsmilitairen bleken niet beter te zijn voorbereid dan de dienstplichtigen. Lafheid, paniek en vluchtgedrag zijn gerapporteerd over zowel beroepsmilitairen als over dienstplichtigen, net zo zeer als moed, kalmte en opoffering.

Deze reactie is de Nederlandse dienstplichtige militair niet aan te rekenen. Wie is wel verantwoordelijk? De kortzichtige politici? De tekortschietende legerleiding? Gelukkig is daar de Duitse vijand met gebrek aan respect voor onze neutraliteit, maar met overweldigende militaire kracht, kwantitatief én kwalitatief. Een vijand als zondebok voor het eigen falen: als er geen vijanden zijn, moeten ze worden uitgevonden.

1648 Kamerstukken, 1939-1940, I, Bijlagen Handelingen, Bijlage A, Begroting 1940, 2.I (Memorie van Antwoord)(24 november 1939). Dit citaat werd aangehaald in de brochure die Dijxhoorn in 1945 schreef in antwoord op een publicatie van Reijnders waarin deze zijn ontslag in februari 1940 aan de orde stelt. De Jong verwijt Dijxhoorn een weifelachtige houding (De Jong, (1969-1991) deel 2, p. 179-181). Dat beoordeelt Schulten anders: alle blaam tref Reijnders (Schulten (1984, p. 101).

1649 later PvdA-burgemeester van Zaandam (1948-1958), Enschede (1958-1965) en Rotterdam (1965-1974).

1650 Bij KB van 3 februari 1940, Stb. 1940, 181.

1651 MRT (1939-1940)(XXXV), p. 224-230.

1652 De Jong (1969-1991), deel 3, p. 1.

Deze rechtshistorische studie is niet de plaats om de militaire verwickelingen in de meidagen van 1940 te beschrijven. Hier worden alleen van juridisch oogpunt op een beperkt aantal ontwikkelingen geanalyseerd.

Krijgsgevangen werden tijdens de gevechten over en weer gemaakt: 22.000 Nederlandse militairen vielen tijdens de gevechtshandelingen in handen van de Duitsers en 1.750 Duitse militairen in de handen van de Nederlanders, onder wie 1.000 parachutisten die naar Engeland afgevoerd werden.

d. Het Nederlandse leger krijgsgevangen

Bij de capitulatie in de vroege ochtend van 15 mei 1940 in Rijsoord werd in de capitulatieovereenkomst¹⁶⁵³ tussen generaal George von Küchler (1881-1968) en generaal Winkelman in punt 1 bepaald:

Die gesamte Wehrmacht der Niederlande gilt als kriegsgefangen.

De hele Nederlandse krijgsmacht geldt als krijgsgevangen.

Deze bepaling betrof uiteraard niet de militairen die nog actief waren in Zeeland, omdat die provincie voornamelijk buiten de capitulatie van Rijsoord bleef; Zeeland capituleerde in de avond van 17 mei 1940, maar de laatste Nederlandse en geallieerde militairen ontruimden pas op 29 mei 1940 Zeeuws-Vlaanderen. De 22.000 Nederlandse soldaten, die tijdens de gevechten gevangen werden genomen, waren naar Duitsland afgevoerd en in krijgsgevangenkampen in Neubrandenburg, niet ver van Berlijn, ondergebracht.

De andere militairen, met de formele, maar niet feitelijke positie van krijgsgevangenen, moesten, conform de Geneefse verdragen, nog steeds gehoorzamen aan hun Nederlandse officieren. Zij moesten, zo ordonneerde Winkelman op 21 mei 1940, met achterlating van wapens en materieel zo veel mogelijk terugkeren naar de kazernen en kampementen waar zij op 9 mei 1940 gelegerd waren.

Bij de aanvaarding op 30 mei 1940 door Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) van de functie van *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* gaf Hitler hem in een brief aan generaal Friedrich Christiansen (1879-1972) een welkomstgeschenk mee: alle Nederlandse krijgsgevangenen worden uit krijgsgevangenschap ontslagen. Het ontslag gold zonder meer voor de dienstplichtigen, maar ten aanzien van de beroepsmilitairen moest nog een beslissing komen. Dat besluit kwam drie weken later:

Benifssoldaten kommen entlassen werden wenn sie eine ehrenwörtliche Erklärung abgeben, in keiner Weise gegen die Interessen des deutschen Reiches tätig zu sein.

Beroepsmilitairen kunnen vrijgelaten worden, als zij een verklaring op erewoord geven op geen enkele wijze in strijd met de belangen van het Duitse Rijk actief te zijn.

Deze bepaling leverde onder officieren veel discussie op: is men gerechtigd een dergelijke verklaring op erewoord geven? Deze vraag werd over het algemeen positief beantwoord. Wie dat niet wilde doen, werd alsnog afgevoerd naar een krijgsgevangenkamp. In mei 1942 werden alle beroepsofficieren ondanks hun erewoord door de Duitsers alsnog in krijgsgevangenschap genomen.

Na hun formele ontslag uit krijgsgevangenschap werden de dienstplichtige militairen gedemobiliseerd. Richtlijn bij die demobilisatie was, dat slechts die dienstplichtigen groot verlot kregen die hetzij bij hun vroegere werkgever weer arbeid konden vinden hetzij zich als zelfstandige konden vestigen. Op 28 mei 1940 keurde generaal Winkelman de regeling goed op grond waarvan de helft van de reserve en dienstplichtig personeel naar huis kon terugkeren, mits aan de genoemde voorwaarden voldaan was; op 4 juni 1940 kreeg de andere helft onder dezelfde voorwaarden toestemming om te vertrekken.

De Nederlandse Strijdkrachten worden per 15 juli 1940 gedemobiliseerd. De Duitse *Oberst iG*¹⁶⁵⁴. Schwabedissen was belast met het demobiliseren van de Nederlandse strijdkrachten. In de *Weitere Massnahmen für*

1653 De vraag kan gesteld worden of in de capitulatieovereenkomst de Nederlandse krijgsmacht capituleerde voor de Duitse krijgsmacht of dat de Nederlandse staat capituleerde voor de Duitse staat. Aan Winkelman waren door de Nederlandse regering bij haar vertrek naar Londen alle bevoegdheden van kabinet en kroon overgedragen: de hoogste ambtenaren, de secretarissen-generaal, moesten zijn aanwijzingen opvolgen. De regering kon niet de (mede)wetgevende bevoegdheid van het parlement overdragen, omdat zij die zelf niet bezat. Winkelman vertegenwoordigde (op juridisch correcte wijze) de Nederlandse regering. Hij droeg in wezen de formele zeggenschap over het Nederlandse grondgebied (in Europa) over aan de Duitse generaal von Küchler, van wie aangenomen mag worden dat hij niet alleen de Duitse *Wehrmacht*, maar ruimer het Duitse *Reich* vertegenwoordigde. Niet alleen de feitelijke (militair afgedwongen) zeggenschap, maar de formele (bij de capitulatie overgedragen) zeggenschap lag niet meer in Nederlandse handen, maar in Duitse handen. De Nederlandse regering in ballingschap had ten hoogste nog morele zeggenschap.

1654 *Oberst* (kolonel) *im Generalstabdienst*

die *Demobilmachung der ehemaligen niederländischen Wehrmacht* van 20 juni 1940 staat, dat de dienstplichtigen zonder meer ontslagen werden. Wie geen werk heeft kan kiezen voor vrijwillig werk in Duitsland of dienst te nemen in de op te richten Opbouwdienst. De meeste soldaten waren vóór Anjerdag 1940 thuis. De mobilisatie had nog geen jaar geduurd (in tegenstelling tot de vier jaar van de Eerste Wereldoorlog). De stelling kan verdedigd worden dat de Koninklijke Landmacht als opgeheven beschouwd kan worden. Dat geldt niet voor de Koninklijke Marine. De grondwet van 1838 kende in artikel 188 een afzonderlijke zeemacht en een afzonderlijke landmacht: er is dus staatsrechtelijk gezien niet één krijgsmacht.

8.1.3. Nederlandse soldaten overal ter wereld: in dienst van de bevrijding

a. Een wereldwijde dienstplicht: exterritoriale rekrutering

De Nederlandse regering in Londense ballingschap had op het moment van de Duitse inval geen andere keus dan de jarenlang ferm volgehouden neutraliteit abrupt te beëindigen. Die omschakeling verliep niet zonder spanningen. De ministers waren uit politieke motieven of uit persoonlijke overwegingen niet allemaal even enthousiast over een vlucht naar Engeland en de voortzetting van de strijd. De defaitistische houding van minister-president De Geer leidde onvermijdelijk tot zijn aftreden, dat uiteindelijk binnen vier maanden na de Duitse inval op 3 september 1940 plaatsvond. De Geer werd als premier opgevolgd door de minister van Justitie Pieter Sjoerds Gerbrandy (1885-1961).

Naar een Nederlands legioen

De regering heeft naarstig geprobeerd een Nederlands legioen te verzamelen voor de bevrijding van het door de Duitsers bezette moederland. Zoiets was ook nodig tegenover de Britten, al was het maar als teken van dankbaarheid voor de gastvrijheid. De oprichting van een Nederlandse legereenheid kwam aan de orde in het eerste overleg op 4 juni 1940 van 69-jarige minister-president De Geer¹⁶⁵⁵ met 65-jarige Winston Churchill (1874-1965), sinds 10 mei 1940 de Britse premier als opvolger van Neville Chamberlain. De oprichting van een Nederlands legioen kon niet zonder formele instemming en materiële steun van de Britse regering. Er leefden in Nederlandse regeringskringen verwachtingen, dat er met Nederlanders van overal ter wereld wel een legermacht van 10.000 tot 20.000 man te vormen was¹⁶⁵⁶. Dat komt neer op één of twee divisies. De militaire bijdrage van Nederland aan de gewapende strijd tegen Duitsland is kwantitatief nooit substantieel geweest. Gerbrandy, toen nog justitieminister, sprak in de ministerraad van 11 juli 1940 zijn twijfel uit over het nut van de werving van dienstplichtigen, maar meende desalniettemin¹⁶⁵⁷:

We moeten niet doen alsof de oorlog voor ons geëindigd is. De symbolische waarde van het plan is dan ook zeer groot.

De militairen die na mei 1940 in Engeland terecht gekomen waren werden ondergebracht in het in mei 1940 opgerichte Detachement Koninklijke Nederlandsche Troepen in Groot-Brittannië (ongeveer 1.500 man), later Nederlands Legioen, op 11 januari 1941 Koninklijke Nederlandsche Brigade genoemd en op 27 augustus 1941 omgevormd tot Koninklijke Nederlandsche Brigade Prinses Irene. De brigade¹⁶⁵⁸ werd in de loop van de oorlog aangevuld met (1) Engelandvaarders, (2) vrijwilligers uit de hele wereld, (3) gevluchte KNIL-militairen, (4) afgezwaaide Nederlandse leden van het Franse Vreemdelingenlegioen en (5) Nederlandse deelnemers aan de Spaanse Internationale Brigade (de leden van deze laatste groepen hadden formeel hun Nederlanderschap verspeeld door in vreemde krijgsdienst te treden). Het was een samenraapsel van allerlei personen, van alle soorten en van alle leeftijden. Er was ook een probleem met het commando van de Nederlandse militairen in Engeland: op 1 januari 1941 trad al de vijfde commandant aan¹⁶⁵⁹. Al met al was de gevechtskracht van de Prinses Irene Brigade niet te best. De regering beschouwde de brigade als een soort depot waaruit militairen gehaald werden voor inzet in Indië, voor diensten in het Caribisch gebied, voor opleiding in de Verenigde Staten, voor aanvulling van de ambtelijke diensten in Londen.

1655 De Geer zou in dit gesprek – zonder raadpleging van de andere ministers – gepleit hebben voor een soort Vrede van Amiens (de overeenkomst uit 1802 tussen het Engeland van George III en het Frankrijk van Napoleon, waarbij ook de Bataafse Republiek partij was) (Van Osch (2007), p. 335 en Van der Kaaij (2012), p. 334-336).

1656 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 8A, 202.

1657 geciteerd bij Fasseur (2014), p. 189.

1658 Brigade is in dit verband meer de aanduiding van een hoop of verwachting dan van de realiteit; een brigade omvat normaal gesproken 3.000 tot 5.000 man.

1659 De Jong (1969-1991), deel 9, p. 36-37.

Bevoegdheid, status en zetel van de Nederlandse regering

De Nederlandse regering wilde ook met gebruikmaking van de dienstplicht geëmigreerde Nederlanders inlijven. Daarbij kwam de cruciale vraag aan de orde of de Nederlandse regering bevoegd was een dergelijke verplichting op te leggen aan personen met de Nederlandse nationaliteit die buiten Nederland verbleven. Sterker nog: was de regering bevoegd besluiten te nemen met een wettelijke status? Medewetgever Staten-Generaal functioneerde niet meer en de leden bevonden zich in bezet in Nederland en dus niet op dezelfde plaats als de regering. De grondwet (versie 1938) had geen voorziening. Men zou kunnen zeggen integendeel: artikel 23 tweede volzin verbood de regering zich buiten Nederland te vestigen:

In geen geval kan de zetel der regering buiten het Rijk worden verplaatst.

Bij de bespreking van de wijziging van de Grondwet in 1922 werd het van regeringswege niet noodzakelijk geacht een grondwettelijke regeling voor te stellen. De Belgische ervaring uit de Eerste Wereldoorlog had geen doorslaggevende invloed: gedurende de Eerste Wereldoorlog was de regering van België gevestigd in de badplaats Sainte-Adresse in het arrondissement Le Havre, terwijl de koning als opperbevelhebber ('koning-ridder', '*roi chevalier*') achter in het front in De Panne in de Westhoek (in België dus) verbleef. Ook de mobilisatie van eind augustus 1939 was geen aanleiding om tot wetgeving over te gaan.

Er waren voor de inval van de Duitsers geen juridische voorzieningen gecreëerd om in de lacune te voorzien¹⁶⁶⁰. Men meende dat er bij een inval nog voldoende tijd voor noodwetgeving was; men ging er vanuit minstens enkele weken veilig achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie te zitten. Ook op de dag van de inval zag minister-president De Geer geen noodzaak om in de Tweede Kamer, waarvan 38 leden (van de 100) aanwezig waren, te verschijnen.

De verplaatsing van de regeringszetel naar Nederlands-Indië bleek geen serieuze optie. Koningin Wilhelmina was tegen; zij is in haar 40-jarige ambtsperiode ook nooit in Indië op bezoek geweest. Te warm. De ministers meenden, dat het verplaatsen van de regeringszetel naar Batavia een slechte indruk op de nieuwe bondgenoten zou maken. Bovendien dreigde daar het Japanse gevaar. De inval van de Japanners op 8 maart 1942 maakte een definitief einde aan deze discussie¹⁶⁶¹.

Als bijkomend argument voor de staatsrechtelijke geldigheid werd ook wel genoemd, dat het staatshoofd wetten en besluiten ook tijdens verblijf in het buitenland ondertekende, anders gezegd regeringsstaken kunnen indien nodig ook buiten Nederland uitgeoefend worden¹⁶⁶².

Het ongeschreven staatsnoodrecht

De regering in Londen had geen andere keus dan een beroep te doen op het (subjectieve) staatsnoodrecht in ongeschreven vorm. De eerste regeling werd al op 24 mei 1940 vastgesteld. Als benaming voor een koninklijk besluit met de status van wet werd de term 'wetsbesluit'¹⁶⁶³ gekozen. Het eerste wetsbesluit, genummerd A 1, betrof de positie van vorderingen en aanspraken in het buitenland van Nederlandse (rechts)personen in bezet gebied. De juridische formulering van de *fiducia cum amico*-constructie diende enerzijds binnen de Nederlandse grondwet, die in artikel 159 Grondwet 1938 onteigening zonder schadevergoeding verbood, te blijven en anderzijds aanvaardbaar te zijn voor de juridische en rechtelijke autoriteiten in landen als Groot-Brittannië, VS en Canada. Rechtelijke toetsing van een Nederlands wetsbesluit door een Angelsaksische rechter was niet zonder risico, zo werd in Londense regeringskringen gedacht¹⁶⁶⁴. De belangrijkste onderwerpen die in wetsbesluiten geregeld werden betroffen economisch-juridische the-

1660 Er waren in de loop van het najaar van 1939 wel sonderingen gedaan over een eventueel asiel van leden van het Koninklijk Huis en van de regering in Engeland. Het Engelse oorlogskabinet stemde op 13 november 1939 in met een mogelijk asiel van de koningin en haar familie.

1661 Zie ook Fasseur (2014), p. 190-191.

1662 Zo werd de in deze studie uitvoerig besproken Dienstweigeringswet van 13 juli 1923 door koningin Wilhelmina ondertekend tijdens haar vakantie in het Lake District (zie § 7.3.3.f).

1663 De Nederlandse regering was hierbij geïnspireerd door de regelgeving van de Belgische regering, die tijdens de Eerste Wereldoorlog vanuit Le Havre per 'besluitwet' (*arrêté-loi*) regeerde (zie De Jong (1969-1991), deel 9, p. 14).

1664 Het eerste wetsbesluit betreffende de tegoeden in bezet Nederland is door alleen door de ministers van Justitie, Buitenlandse Zaken en Koloniën ondertekend. Minister-president De Geer, ook minister van Financiën, nam wel intensief deel aan het overleg over het wetsbesluit, maar verbaasde zijn collega-ministers door zijn weigering het wetsbesluit te tekenen. Hij kon een dergelijke onteigening niet in overeenstemming met zijn juridisch geweten brengen (Van Osch (2007), p. 333 en De Jong (1969-1991), deel 9, p. 17). De Geer is op 3 september 1940 als minister-president vervangen door justitieminister Pieter Sjoerds Gerbrandy; De Geer kreeg toestemming om naar zijn kinderen in Nederlands-Indië te gaan, maar reisde via Lissabon terug naar Nederland, waar hij in een brochure 'De synthese in den oorlog' een defaitistisch geluid liet horen. Na de oorlog is hij door de Bijzondere Raad van Cassatie tot één jaar gevangenisstraf voorwaardelijk veroordeeld.

ma's, beheer van koloniën, scheepvaart en dienstplicht. Als uitgangspunt gold (1) per wetsbesluit zo weinig mogelijk te regelen en (2) zo veel mogelijk aan te sluiten bij bestaande (vooroorlogse) Nederlandse wetgeving.

De dienstplichtwet van toepassing?

De krijgsmacht ging de oorlog in met een dienstplichtwet uit 1922 en een militair strafrecht uit 1923, niet berekend op een ballingschap na een snelle veroveringsoorlog. Artikel 187 van de Grondwet 1938 legt de dienstplicht op aan alle Nederlanders en geeft de mogelijkheid om de dienstplicht op te leggen aan ingezetenen met een niet-Nederlandse nationaliteit. Er staat niet 'alle ingezetenen': er kan gekozen welke ingezetenen een dienstplicht wordt opgelegd. Het is duidelijk dat men dat niet zal doen voor ingezetenen van een land dat als vijandig wordt beoordeeld. De grondwettelijke voorziening heeft ook de betekenis om desgewenst bepaalde vreemdelingen voor de dienstplicht op te roepen als reactie op militaire dienstplichtverplichtingen die Nederlanders in den vreemde zouden kunnen worden opgelegd. De dienstplichtwet 1922, zoals laatstelijk gewijzigd in 1939¹⁶⁶⁵, legde geen verplichting op aan Nederlanders buiten Nederland noch aan ingezetenen met een niet-Nederlandse nationaliteit.¹⁶⁶⁶ De Nederlandse dienstplichtwetgeving van dat moment kan worden gekarakteriseerd als gebaseerd op een door het territorialiteitsbeginsel beperkt personaliteitsbeginsel: alleen Nederlandse burgers die in Nederland verbleven vielen onder de dienstplichtwet: dus niet Nederlanders buiten Nederland en ook niet buitenlanders die in Nederland verbleven.

Geïsoleerd van de natuurlijke achterban zocht men voor de broodnodige aanvulling van het schamele restant van het Nederlandse leger vanuit Engeland overal ter wereld naar Nederlanders die ingelijfd konden worden. Dat moge vanuit de Nederlandse regering (grondwettelijk) te legitimeren zijn, vanuit de geëmi-greerde Nederlander moet het als een onverwacht dwangbevel zijn ervaren. Want wie zich vanuit verbondenheid met het land van herkomst wilde inzetten voor de bevrijding van het vaderland, kon zich als vrijwilliger melden. Die vrijwilligheid leverde kennelijk te weinig op.

Het wetsbesluit inzake de dienstplicht augustus 1940

Het tiende wetsbesluit betrof de (eerste fase van de) invoering van de dienstplicht voor Nederlanders in den vreemde, exterritoriale rekrutering dus. Op 8 augustus 1940 kwam wetsbesluit A 10 tot stand. Artikel 1 luidde:

Alle Nederlanders, geboren tusschen 1 januari 1904 en 1 januari 1921, die wonen in Groot-Britannië, Noord-Ierland, de Verenigde Staten van Noord-Amerika en in Canada, zijn, voor zover zij niet in werkelijken dienst zijn bij de zee- en landmacht, verplicht zich voor den dienstplicht te doen inschrijven op de wijze door den Minister van Defensie te bepalen. Deze verplichting geldt zoowel voor hen, die reeds militaire dienst hebben verricht, als voor hen, die niet te voren tot de Nederlandsche of Nederlandsch-Indische weermacht hebben behoord.

Op het niet voldoen aan deze verplichting is art 46¹⁶⁶⁷ van de Dienstplichtwet van toepassing.

In februari 1941 werd deze verplichting uitgebreid tot alle andere niet-bezette landen. De leeftijdsgrens was 19-36 jaar. In wetsbesluit A 10 is sprake van 'wonen', in andere wetsbesluiten wordt de term 'zich bevinden' gebruikt¹⁶⁶⁸. 'Wonen' verwijst naar een in het internationale privaatrecht niet ongebruikelijke term *permanence habituelle*, waarbij er sprake is van een zekere continuïteit van verblijf, in ieder geval niet 'op doorreis' waarop de term 'zich bevinden' wel van toepassing is¹⁶⁶⁹.

1665 Wet van 12 augustus 1939, Stb. 503.

1666 Er is tussen 1928 en 1936 een regeling geweest, dat Nederlanders die in België en Duitsland binnen 15 kilometer van de Nederlandse grens woonden voor de Nederlandse dienstplicht werden opgeroepen; de regeling is in 1936 afgeschaft mede wegens de hoge postzegelkosten (zie § 7.1.2.c).

1667 Artikel 46 van de Dienstplichtwet stelt strafbaar het zich niet inschrijven voor de dienstplicht (volgens artikel 8 van de Dienstplichtwet een actieve handeling ten gemeentehuize van de dienstplichtige zelf), het niet meewerken aan een (geneeskundig) onderzoek en niet melden door de dienstplichtige aan de gemeente van vertrek naar Nederlands-Indië. De boete voor deze strafbare feiten is 150 gulden, te verhogen tot 600 gulden of twee maanden gevangenisstraf wanneer de feiten opzettelijk begaan worden.

1668 Winkler (1945), p. 25.

1669 De dienstplichtwetgeving vanaf 8 augustus 1940 steeds opnieuw nader geregeld in een aantal wetsbesluiten, zie voor een overzicht bijlage 6.

In het wetsbesluit van 28 februari 1941 (Stb. B 26) wordt de leeftijdsgroep verbreed van 19 tot 36 jaar tot 18 tot 42 jaar.

Naast het onder de wapenen roepen van rekruten ging het ook om in dienst houden van reeds ingelijfde militairen. In wetsbesluit C 3 van 15 januari 1942 werd voor de dienstplichtigen die sinds 1 oktober 1939 uit de dienst ontslagen zouden worden (40 jaar voor manschappen en onderofficieren en 45 jaar voor officieren) het ontslag uit militaire dienst voor onbepaalde tijd opgeschort ('totdat de noodzakelijkheid door Ons niet meer aanwezig wordt geacht'). De vrijstellingen wegens kostwinnerschap en broederdienst werden in de oorlogssituatie niet meer verleend. Wie kostwinner was had aanspraak op een kostwinnersvergoeding¹⁶⁷⁰.

De uitbreiding van dienstplicht in extraterritoriale zin is niet de enige verruiming van de militaire verplichting. Bij wetsbesluiten worden de werknemers van de handelsvloot (KB van 6 juni 1940, Stb. A 5), het loodswezen (KB van 20 januari 1941, Stb. B 5) en de particuliere luchtvaart (KB van 21 april 1941, Stb. B 43) gemilitariseerd; men wordt gedwongen te blijven werken in de sector: arbeidscontract wordt staatsplicht. De vaarplicht (zie § 8.1.3.g) heeft de meeste consequenties.

De invoering van deze Nederlandse regelgeving in en door andere landen, ook al waren het bondgenoten geworden (Amerika vooral na de aanval Pearl Harbor op 7 december 1941), was niet eenvoudig. Het ging met name om het toepassen van sancties bij het niet voldoen aan de opkomstverplichting, zowel voor dienstweigeraars (zij die zich niet melden) en als voor deserteurs (zij die zich na inlijving aan de dienstverplichtingen onttrekken).

Spanje-vrijwilligers dienstplichtig?

Een bijzondere positie ten opzichte van de Nederlandse dienstplicht hadden de voormalige Spanje-strijders. De Nederlandse soldaten van de Internationale Brigade hadden hun Nederlandschap van rechtswege verloren. Van de ongeveer 700 Nederlandse brigadisten verbleven er bij het uitbreken van de oorlog nog enkele tientallen Nederlanders in kampen in het fascistische Spanje. De regering in ballingschap gaf geen tot weinig steun aan de deze 'gewezen Nederlanders', die zich ingezet hadden in de strijd tegen het fascisme, waartegen de Londense ministers nu toch ook streden. De Spaanse regering van Franco werd door de Duitsers onder druk gezet om te vermijden dat de geharde soldaten van de Internationale Brigade dienst konden nemen bij de Geallieerden. Uiteindelijk kwamen enige tientallen ex-Nederlanders in 1942 in Engeland aan. Zij werden niet als dienstplichtig beschouwd, omdat zij niet meer over de Nederlandse nationaliteit beschikten, maar zij konden zich melden als vrijwilligers voor de Prins Irene Brigade. Dat gaf de Nederlandse autoriteiten de gelegenheid de kandidaten politiek te screenen. Men was nogal geschrokken toen in december 1941 in het Nederlandse kamp in Wolverhampton in de waslokalen de communistische hamer en sikkel en enige pro-Russische leuzen waren aangebracht. In januari 1944 kwamen de Nederlandse autoriteiten tot de conclusie, dat het verlies van het Nederlandschap niet automatisch tot onthefing van de dienstplicht leidt¹⁶⁷¹. In 1939 hadden sommige teruggekeerde Spanje-vrijwilligers bij de mobilisatie een oproep voor de dienstplicht in huis gehad, zo werd in Londen duidelijk¹⁶⁷².

1670 De kostwinnersvergoeding was gebaseerd op artikel 36 Dienstplichtwet 1922 en het Dienstplicht-vergoedingsbesluit van 24 februari 1922 (Stb. 1922, 86). Dit besluit was gewijzigd bij KB van 29 september 1939 (Stb. 1939, 589c). Volgens deze regelingen kon de burgemeester voor een kostwinnersvergoeding een voorschot uitbetalen 'in afwachting' van een ministeriële goedkeuring. De burgemeester van Vlaardingen had dergelijke vergoedingen in voorschot uitbetaald in het tijdvak 31 december 1939 tot en met 28 juni 1941. Het rijk keurde in 1943 een aantal kostwinnersvergoedingen voor een bedrag van f 7.206,70 af. Van dit bedrag kon f 6.492,70 worden teruggevorderd. Een bedrag van f 714 bleek niet inbaar. De staat was van oordeel dat dit bedrag ten laste van de gemeente Vlaardingen kwam, de gemeente omgekeerd. Het kwam tot een arbitragezaak waarbij als arbiters de *fine fleur* van het Nederlandse staatsrecht werd aangetrokken: prof. mr. G. van den Bergh (1890-1966), prof. mr. A.M. Donner (1918-1992) en prof. mr. C.W. van der Pot (1880-1960). Deze arbiters constateerden dat het KB van 29 september 1939 niet voor advies aan de Raad van State was voorgelegd (in de aanhef van het besluit ontbreekt de frase 'zo is het, dat Wij, de Raad van State enz') en om die reden alleen al niet rechtsgeldig was, want het KB gaf een algemene regeling en was dus een AMvB. Omdat niet bleek, dat de gemeente (de burgemeester) de toekenning van kostwinnersvergoedingen niet zorgvuldig had behandeld, werd de staat veroordeeld tot het betalen van het bedrag van f 714 (gepubliceerd in Duynstee (1965), p. 164-168).

1671 De kwestie kwam aan de orde toen een ex-Spanjevrijwilliger in een dronken bui verwensingen begon te uiten naar een meerdere. Bij de krijgsraadzaak hierover bleek, dat het maar de vraag was of deze persoon wel terecht als militair beschouwd kon worden en voor de krijgsraad gebracht kon worden: hij had immers zijn Nederlandschap officieel verloren. De krijgsraad loste het op door te stellen, dat deze man (geboren in 1900) voor zijn vertrek naar Spanje als dienstplichtige zijn eerste oefening vervuld had en dat formeel het verlies van Nederlandschap in de Dienstplichtwet niet wordt ge-

b. Nederlandse werving in Groot-Brittannië

De Britse Allied Forces Act 1940

De uitvoering van het Nederlandse wetsbesluit A 10 in het Verenigd Koninkrijk was niet eenvoudig, onder meer omdat er vanuit Brits perspectief op juridisch niveau een onderscheid gemaakt werd tussen een (ingelijfde) militair en een (in te lijven) dienstplichtige.

Dat werd vastgelegd in *Allied Forces Act* (1940) van 22 augustus 1940¹⁶⁷³. Parlementslid Hastings Bertrand Lees-Smith (1878-1941) voor Labour verwoordde in een debat op 21 augustus 1940 wat de meerderheid van het parlement vond:

It was essential that these foreign Governments, after being invited to come to this country, should have their own national armies here. These armies are the symbol of nationhood to millions of people and to their enslaved countrymen throughout Europe. I trust that, when the time arrives to which the Prime Minister pointed yesterday, and when there is a great resurgence in those countries, these armies will be the spearhead of the Forces of liberation and will see them through their present perils and trials.

Het is wezenlijk dat deze buitenlandse regeringen, op uitnodiging naar dit land gekomen, hier hun eigen nationale krijgsmacht kunnen hebben. Deze legers zijn het symbool van het nationaliteitsbesef voor miljoenen mensen en voor hun landgenoten in slavernij overal in Europa. Ik vertrouw erop, dat wanneer de tijd aanbreekt waarover de premier gisteren sprak en wanneer deze landen stevig herrijzen, deze legers de speerpunten zullen zijn van de bevrijdingstroepen en deze zullen zien door hun huidige gevaren en risico's heen.

Hastings Lees-Smith had gelijk dat de legers van de regeringen in ballingschap een grote symbolische waarde hadden, maar hij had ongelijk dat deze legers de voorhoede zouden vormen van de militaire bevrijding van het Europese vasteland. De bijdrage van deze legertjes bleef symbolisch.

De kembepaling van de *Allied Forces Act* is artikel 1 lid 1:

Where any naval, military or air forces of any foreign Power allied with His Majesty are for the time being present in the United Kingdom or on board any of His Majesty's ships or aircraft, the naval, military and air force courts and authorities of that Power may, subject to the provisions of this Act, exercise within the United Kingdom or on board any such ship or aircraft in relation to members of those forces in matters concerning discipline and internal administration, all such powers as are conferred upon them by the law of that Power.

Waar enige marine, leger of luchtmacht van enige vreemde Mogendheid verbonden aan Zijne Majesteit vooralsnog aanwezig zijn binnen het Verenigd Koninkrijk of aan boord van een schip of vliegtuig van Zijne Majesteit, mogen de krijgsmachten en autoriteiten van de marine, het leger en de luchtmacht van die Mogendheid met toepassing van de voorzieningen van deze wet in relatie tot de leden van deze krijgsmachten in zaken betreffende discipline en interne administratie al de bevoegdheden die de wet van die Mogendheid heeft toegekend uitoefenen.

Met het invoeringsbesluit *Order in Council* van 11 oktober 1940¹⁶⁷⁴ werd de wet van toepassing verklaard op de Nederlandse strijdkrachten in het Verenigd Koninkrijk.

Deze Engelse wetgeving gaf de ruimte om de Nederlandse staatsnoodregeling inzake de dienstplicht uit te voeren. Al heel snel kwam er een belangrijk rechtelijke toetsing van deze Engels-Nederlandse regelgeving.

Het proces-Amand

Op 14 maart 1941 werd in Londen de Nederlandse bloemenhandelaar Jean Jacques (roepnaam Jack) Amand¹⁶⁷⁵ door de Engelse politie gearresteerd op verzoek van de Nederlandse autoriteiten. Amand, al twaalf jaar werkzaam in Engeland, was op 16 augustus 1940 opgeroepen als dienstplichtige (op basis van wetsbesluit A 10 van 8 augustus 1940); hij meldde zich op 20 augustus 1940¹⁶⁷⁶. Later vroeg hij verlof om zijn bloemenhandel te kunnen regelen, werd slachtoffer van een verkeersongeluk en kreeg ziekteverlof. Hij

---

noemd als reden voor ontslag uit militaire dienst. De betrokkene was dus nog steeds dienstplichtig en viel dus onder het militaire strafrecht (Bas Backer (1945), p. 194-195).

1672 Dankbaar e.a.(1985), p. 140-148.

1673 Vindplaats Engelse wetgeving 3 & 4 Geo 6 c. 51.

1674 *Order in Council, the Allied Forces* (Application of 23 Geo. 5 c. 6)(no 1).

1675 De Jong noemt de naam Amand niet (De Jong (1969-1991), deel 9, p. 663), net zoals hij ook de naam van de geëxecuteerde sergeant Meijer niet noemt (zie § 8.4).

1676 Körver (2004), p. 112.

vroeg nog een week extra verlof vanwege zijn zakelijke belangen. Dat verlof werd geweigerd en Amand keerde niet naar zijn onderdeel terug¹⁶⁷⁷. Amand werd beschouwd als een deserteur, omdat hij de status van militair had; hij had wel voldaan aan zijn opkomstplicht¹⁶⁷⁸. Er volgde een lange rechtsprocedure in vele stappen. Die startte met een verzoek van Amand, die de onrechtmatigheid van zijn arrestatie aan de orde stelde, een *writ of Habeas Corpus*¹⁶⁷⁹. Het standpunt van Amand was het volgende:

1. de politie was alleen bevoegd op grond van de *Allied Forces Act*, indien Amand een *member of the Netherlands Forces* was;
2. hij was geen vrijwilliger;
3. hij was geen *member of the Netherlands Forces* op grond van het Koninklijk besluit van 8 augustus 1940, omdat het besluit nietig was op gronden van Nederlands en Engels recht;
4. het Koninklijk Besluit was nietig op grond van Nederlands recht:
  - a. omdat de Kroon niet bevoegd zou zijn buiten Nederland te functioneren (zie artikel 21, tweede lid van de Grondwet);
  - b. omdat het besluit een algemene maatregel van bestuur is en daarop de Raad van State gehoord diende te worden (zie artikel 77 Grondwet);
  - c. omdat de dienstplicht alleen bij wet geregeld kan worden (zie artikel 177 Grondwet);
  - d. omdat de grondwet niet toe staat, dat een dienstplichtige gedwongen wordt om buitenlands te dienen (zie artikel 191 en 192 Grondwet);
  - e. omdat de Nederlandse wetgeving geen extraterritoriale werking kan hebben (zie artikel 125b Grondwet).
5. het Koninklijk besluit was nietig op grond van Engels recht:
  - a. omdat de *King in Parliament* de enige bevoegde wetgever op Engels grondgebied is;
  - b. omdat de bevoegdheid om op Brits territoir wetgeving tot stand te brengen slechts gedelegeerd kan worden door de *King in Parliament* en niet door de blote erkenning van een vreemde soeverein door de *Crown*;
  - c. omdat wetgeving van een vreemde regering betreffende dienstplicht in Engeland in elk geval daar niet erkend kan worden¹⁶⁸⁰.

Dit verweer van de bloemenhandelaar was niet door hem zelf opgesteld. Amand kreeg hulp van mr. Willem Roosegaarde Bisschop (1866-1949), een Nederlands jurist met volkenrechtelijke kennis die als jaren in Engeland woonde en werkte; hij was op een of andere manier gebrouilleerd geraakt met de Nederlandse autoriteiten in Londense ballingschap¹⁶⁸¹. Er is ook gespeculeerd wie de hoge procedure- en advocatenkosten van het proces-Amand betaald heeft. Er werd in regeringskringen gesuggereerd dat er Poolse zakenleden waren, die via het proces-Amand de wetgevende bevoegdheid van de Poolse regering in ballingschap wilden aantasten¹⁶⁸². Een andere idee was dat Amand gesteund werd door een aantal Nederlandse collega's uit de bloembollenhandel uit Spalding in Lincolnshire¹⁶⁸³.

1677 Het is niet uitgesloten dat Amand het idee heeft gehad dat hij zijn tijd beter kon gebruiken. Niet alleen had hij zijn winstgevende belangen in de bloemenhandel, maar ook kon hij constateren, dat de organisatie en de omstandigheden van het Nederlandse leger in Engeland in ernstige mate te kort schoten. Van enige serieuze inzet van dit Nederlands legioen in gevechtshandelingen kon op afzienbare tijd geen sprake zijn. In formele zin mag dat geen rol gespeeld hebben. Maar de materiële legimitatie van de extraterritoriale dienstplicht komt ter discussie, als de autoriteiten dienstplichtigen verplichten in legerdienst in ondermaatse omstandigheden te verblijven. Men zou kunnen stellen, dat de Nederlandse regering niet klaar was om de dienstplicht voor Nederlanders in den vreemde die zij zelf had uitgevaardigd op redelijke en effectieve manier uit te voeren.

1678 Schumacher (2007), p. 15-17.

1679 gebaseerd op de *Habeas Corpus Act* van 1679, een amendement op de *Magna Charta* van 1215. Het gaat om het beginsel *habeas corpus ad subiciendum* (u moet het lichaam hebben ter ondervraging), de wettelijke regeling van voorgeleiding voor de rechter en uiteindelijk ook van de preventieve hechtenis. Körver noemt een Engelse *Habeas Corpus Act* van 1867. De Engelse wet werd in 1862 aangepast. In 1867 is wel een Amerikaanse *Habeas Corpus Act* vastgesteld. Het is de vraag of er sprake is van een onduidelijkheid of een verschrijving (Körver (2004), p. 113).

1680 Snijders (1945), p. 16-17.

1681 Wat er precies gebeurd is wordt niet duidelijk. De Jong verhaalt dat er een in Londen gevestigde Nederlandse advocaat weigerde aan secretaris-generaal Van Angeren van Justitie in mei 1940 zijn wetseditie-Fruin ter beschikking te stellen; het is goed mogelijk dat met deze advocaat Roosegaarde Bisschop bedoeld wordt (De Jong (1969-1991), deel 9, p. 7).

1682 De Jong (1969-1991), deel 9, band II, p. 664.

1683 Schumacher (2007), p. 35.

De Nederlandse autoriteiten beseffen goed, dat in dit proces meer op het spel stond dan één deserteur. Mr. J. van Angeren (1894-1959), als secretaris-generaal van het ministerie van Justitie meegereisd naar Londen en tussen 21 februari 1942 en 12 juli 1944 minister van Justitie in het kabinet-Gerbrandy, gaf aan hoe cruciaal het proces-Amand voor de Londense regering was:

Intussen was de uitslag van een proces voor de Britse rechter, te wiens overstaan zeker de bevoegdheid van de Nederlandse Regering om wetsbesluiten uit te vaardigen zou worden aangevochten, van zulk een allerge wichtigst generaal belang, dat er alles op alles moest worden gezet om door de verdediging van het Regeringsstandpunt zo krachtig en volledig mogelijk te voeren, dit proces tot een goed einde te brengen¹⁶⁸⁴.

Van Angeren zei in 1948 tegen de Parlementaire Enquêtecommissie:

Wij hebben goede advocaten genomen, want u voelt wel, dat, wanneer Amand weer bloemen mocht gaan verkopen, dan al onze deviezen weg geweest waren. Die mijnheer Amand kon mij niets schelen, maar het ging om die miljoenen, die wij daar in het buitenland hadden. Daar moesten wij voor vechten¹⁶⁸⁵.

Het ging dus om de erkenning door een buitenlandse rechter van de geldigheid van wetgevende bevoegdheid van de Nederlandse regering in ballingschap.

Tegenover het betoog namens Amand stelde de Nederlandse regering:

1. het Koninklijk besluit (A 10) was geldig naar Nederlands recht, omdat:
  - een beroep op artikel 21 Grondwet (over de zetelverplaatsing) faalt;
  - een wetsbesluit heeft het karakter van een wet en geen algemene maatregel van bestuur, zodat een beroep op artikel 77 Grondwet faalt;
  - alleen de Kroon kan optreden als wetgever in buitengewone omstandigheden en op grond van het staatsnoodrecht, dus een beroep op artikel 187 Grondwet faalt;
  - artikel 192 verbiedt dienstplichtigen naar overzeese gebiedsdelen te zenden, maar er is geen algemeen verbod dienstplichtigen buiten de landgrenzen in te zetten;
  - artikel 125 van de Grondwet heeft betrekking op de toepassing van de Nederlandse wetgeving in de verschillende delen van het Koninkrijk, niet over de toepassing van Nederlandse wetgeving buiten de landsgrenzen.
2. het Koninklijk besluit is niet strijdig met het Engelse recht, omdat
  - er geen inbreuk is gemaakt op de wetgevende bevoegdheid van de *King in Parliament*;
  - er geen sprake is van gedelegeerde wetgeving van de *Crown*, maar van de uitoefening van een gedelegeerde bevoegdheid;
  - de oproeping in militaire dienst (van Nederlanders op Engels grondgebied) maakt geen inbreuk op de bevoegdheden van het Engelse parlement. Met de *Allied Forces Act* komt de Engelse wetgever tegemoet aan de behoefte om wetgeving van andere landen te kunnen sanctioneren.

Het werd een langdurig proces, dat in alle instanties door Amand verloren werd. Op 23 mei 1941 wees de *King's Bench Divisional Court* de vordering van invrijheidsstelling van Amand af¹⁶⁸⁶. Amand stelde op 14 juli 1941 hoger beroep in bij het *Court of Appeal*, dat leidde niet tot een andere beslissing. Amand stelde een nieuwe *writ of Habeas Corpus* in bij het *Kings' Bench Divisional Court*, dat in andere samenstelling op 30 januari 1942 opnieuw een afwijzing uitsprak¹⁶⁸⁷.

Deze nieuwe afwijzing was voor Amand en zijn adviseurs aanleiding voor een nieuw hoger beroep bij het *Court of Appeal*. Dat verklaarde zich op 19 maart 1942 onbevoegd. Amand zocht het hogerop bij het *House of Lords*. Op 6 augustus 1942 oordeelden de *Lords* dat hoger beroep niet mogelijk was, omdat nu een *writ of Habeas Corpus* geweigerd was; het was een zaak voor de strafrechter geworden. De zaak moest dus maar door de (Nederlandse) militaire strafrechter beoordeeld worden. Amand heeft zich na het laatste vonnis, dat voor hem negatief was, vrijwillig bij de Engelse politie gemeld.

1684 Brief van Van Angeren aan de Parlementaire Enquêtecommissie, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie te Londen, (1936) 1940-1945 (1953), nummer toegang 2.09.06, inventarisnummer 2597.

1685 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2C, verhoren, 185 (vraag 8857).

1686 MRT 1947 (XL), p. 3-10.

1687 MRT 1947(XL), p. 11-17.

De Krijgsraad te Velde, die inmiddels in Engeland was ingesteld, veroordeelde Amand later wegens desertie in tijd van oorlogstijd. Dit feit is strafbaar gesteld in artikel 100 WMS. De krijgsraad kwalificeerde de bewezen verklaarde feiten als ‘desertie, in tijd van oorlog, waarbij de schuldige zich in het buitenland verwijderd, tweemaal gepleegd, een voortgezette handeling uitmakend’. Amand werd zwaar aangerekend dat hij gepoogd had de wetgevende bevoegdheid van de Nederlandse regering te torpederen¹⁶⁸⁸:

Overwegende, dat beklagde... een procedure voor den Engelschen rechter heeft aanhangig gemaakt, zich ervan bewust zijnde, dat, indien de deze procedure door hem zou zijn gewonnen, de grondslagen van het bestaan van der Nederlandsche Strijdkrachten buiten het door den vijand bezet gebied rechtstreeks zouden zijn aangetast en daardoor schade zijn toegebracht aan een voor de toekomstige herovering van het grondgebied en herstel onzer onafhankelijkheid onmisbaar apparaat.

Een opmerkelijke overweging, die aan de ene kant een groot (niet-realistisch) geloof in de militaire bijdrage van het Nederlandse leger ten toon spreidt en aan de andere kant een burger het recht betwist een juridische procedure in te stellen waarin de rechtmatigheid van het optreden van de staat aan de orde wordt gesteld. Opmerkelijk – om niet zeggen pijnlijk – omdat het belang van de staat boven de (procedurele) rechten van een burger wordt gesteld, een redenering die men de nationaal-socialistische vijand die men wenste te bestrijden, verweet.

Amand werd op 13 oktober 1942 veroordeeld tot een gevangenisstraf van 27 maanden. Hij zou daar maar een paar maanden van hebben uitgezeten. Amand heeft de rest van de oorlog gediend bij de Prinses Irene Brigade¹⁶⁸⁹.

Het lange verloop van de procedure van Amand – er ligt anderhalf jaar tussen zijn arrestatie en zijn finale veroordeling – gaf andere Nederlandse dienstplichtigen de kans de kat uit de boom te kijken.

De werving van dienstplichtigen in Engeland bleef al met al beneden de verwachting. De Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940–1945 concludeerde dat het uiteindelijke resultaat van rekrutering in Engeland uitermate sober was. Dat werd geweten aan het proces-Amand en in het bijzonder de lange duur daarvan. Daarnaast voelde de Engelse regering de plicht om veel (Nederlandse) soldaten van voor de oorlogsvoering belangrijke bedrijven via het regeringsbureau *International Labour Branch* vrijstelling te verlenen¹⁶⁹⁰.

De juridische strijd heeft de Nederlandse regering gewonnen (en de betekenis daarvan lag ver buiten de rekrutering voor Prinses Irene Brigade), mede dankzij toegewijde en bekwame juristen als de jonge jurist Hans Winkel¹⁶⁹¹.

De Engelsen kondigden in augustus 1942 de *Allied Powers (War service) Act* af. Daarin werd de medewerking van de Engelse autoriteiten aan de uitvoering van het militaire strafrecht van de gastregeringen bevestigd. Maar daarin werd medewerking aan straffaatregelen die tegen personen die (nog) niet ingelijfd waren geweigerd: dienstplichtontduikers bleven daarmee buiten schot.

Na interventie van enige Engelse parlementsleden is toch nog de Nederlandse dienstweigeringswet toegepast.

c. Nederlandse werving in Canada

In Canada woonden, als geliefd emigratieland vanuit Nederland, vele mogelijke dienstplichtigen en vrijwilligers voor de Nederlandse krijgsmacht in ballingschap. In september 1940 vertrekt een wervingsmissie van liefst zestig personen uit Engeland naar Canada onder leiding van majoor G.J. Sas. Hij was het die als militair attaché in Berlijn de Nederlandse regering tevergeefs informeerde over de op handen zijnde Duitse inval. Sas wilde graag weg uit Engeland, omdat hij geen vertrouwen had in de Engelse defensie tegen een mogelijke Duitse invasie. Sas vertrok met vrouw en zoon naar Canada, omdat hij *per se* uit handen wilde blijven van de Duitse (contra)spionage.

1688 Bas Backer (1945), p. 192–193.

1689 Schumacher (2007), p. 39.

1690 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940–1945, deel 8A, verslag, p. 81.

1691 Militair-jurist Van den Bosch vermeldt dat tijdens de Tweede Wereldoorlog een jong Nederlands jurist de Engelse rechter voor wie hij een uiteenzetting moest geven over een punt van Nederlands recht, interrupteerde, toen hij bemerkte dat de rechter hem niet begreep had. Dit werd als zeer ongepast ervaren. Zijn Engelse collega, onder wiens auspiciën hij optrad, bood zijn verontschuldiging aan verwijzend naar de onervarenheid van de jonge Nederlandse jurist. Van den Bosch noemt geen naam, maar het is een redelijke veronderstelling, dat dit Hans Winkel betrof (Van den Bosch (1977), p. 18).

Men dacht dat er onder de 200.000 Nederlanders in Canada zich tussen de 6.000 en 7.000 dienstplichtigen zouden bevinden. Lijsten, samengesteld met behulp van de Canadese regering, leverden echter slechts 1.200 namen op. Van deze 1.200 mannen werden er 261 afgekeurd en 36 vrijgesteld. Van de resterende 900 kwamen er 337 op en weigerden er ruim 500. De oogst van 300 dienstplichtigen van een missie van 60 man was maar een mager succes. De in Canada ingelijfde militairen vertrokken in drie groepen naar Engeland.

Er waren in Canada mensen van Nederlandse afkomst die zo ver gingen, dat ze hun boerderij verkochten om te kunnen voldoen aan de Nederlandse dienstplicht. En er waren in Canada mensen van Nederlandse afkomst die toetraden tot het Canadese leger om zo niet overzee gezonden te worden.

Er wordt een geval gerapporteerd van de Nederlandse dienstplichtige De Bruijn die na een krappe week in dienst niet meer terugkeerde van medisch verlof. Hij werd door de Canadese militaire politie gearresteerd. Zijn zaak kwam voor het *British Columbia Supreme Court*. Er was in Canada een *Foreign Forces Order* van 15 april 1941 (PC 2546) uitgevaardigd en gewijzigd bij de *Order in Council* van 27 juli 1942 (PC 6566), die het mogelijk maakte aan buitenlandse troepen een eigen rechtsmacht toe te kennen. Bij *General Order 125 (1941)* was dat voorrecht aan Nederlandse regering toegekend. Omdat De Bruijn feitelijk voldaan had aan de oproep voor militaire dienst en derhalve een *member of the forces of a foreign power* was, voldeed de arrestatie van De Bruijn aan de eisen van het Canadese recht. In een tweede zaak die in Canada speelde, de dienstplichtige Romeijnsen, werd door het *British Columbia Supreme Court* dezelfde uitspraak gedaan.

Canada kon en wilde¹⁶⁹² niet optreden ingeval een dienstplichtige (naar Nederlands recht) nog niet was ingelijfd. In de terminologie van deze studie: dienstweigeren werd niet gesanctioneerd door het Canadees recht, desertie wel.

d. Nederlandse werving in Zuid-Afrika

Anders lag het in Zuid-Afrika. Daar was de blanke Engelsgezinde politie behulpzaam bij het opsporen van Nederlanders die waren opgeroepen. Wel werden vele geëmigreerde Hollanders getipt door anti-Engelse elementen van Boeren-komaf bij de Zuid-Afrikaanse politie¹⁶⁹³.

De Zuid-Afrikaanse autoriteiten toonden zich bereid mee te werken aan de inlijving van buitenlandse dienstplichtigen. In *War Measures no 1* van 2 januari 1942 (*South African Government Gazette*, vol 127, no

1692 Canada ging de Tweede Wereldoorlog in zonder dienstplicht. De eerste oorlogsinspanning was dus op vrijwilligers gebaseerd. In de Eerste Wereldoorlog was er niet zonder moeite en met veel maatschappelijke onrust (in het bijzonder onder de Franstalige Canadezen) een dienstplichtwet tot stand gekomen, die na de Eerste Wereldoorlog was ingetrokken. Na de oorlogsverklaringen van september 1939 zond de Canadese regering onder leiding van William Mackenzie King (1874-1950) een divisie naar Europa, die echter niet effectief betrokken was bij de verdediging van Frankrijk tegen de Duitse inval.

In juni 1940 werd de *National Resources Mobilization Act* aangenomen die de mogelijkheid bood om burgers te registreren en in te zetten voor de oorlogsindustrie, maar die verbodde hen overzee te sturen. De toestroom van vrijwilligers maakte het mogelijk nog vijf divisies aan de Geallieerden ter beschikking te stellen. Er werden wel dienstplichtige militairen naar de Aleoeten gezonden, maar dat kon, omdat deze eilandengroep formeel gesproken tot Noord-Amerika behoorden en dus juridisch niet *over sea* waren.

Net als in de Eerste Wereldoorlog werd van overheidswege een plebisiet georganiseerd. Bij een volksraadpleging op 27 april 1942 stemde 65% van de Canadezen voor de dienstplicht en 35% tegen (de cijfers voor de Franstalige provincie Quebec waren 28% voor en 72% tegen).

Na de invasies in Italië in 1943 en in Normandië in 1944 kwam in november 1944 een dienstplichtregeling tot stand. Er bereikten uiteindelijk 2.463 dienstplichtige Canadese soldaten de frontlinies; 79 van hen sneuvelden. De Canadese troepen die in het voorjaar van 1945 betrokken waren bij de bevrijding van Nederland bestonden niet uit dienstplichtigen, maar uit vrijwilligers.

1693 In Zuid-Afrika ontstond begin 1939 een Afrikaander beweging de *Ossauw Brandwag* (de schildwacht van de ossenwagens) met conservatieve, racistische en fascistische ideeën (tegen kapitalisten, tegen communisten, tegen joden, tegen de parlementaire democratie), anti-Engels en dus na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog pro-Duits. De Unie van Zuid-Afrika had mede onder leiding van de voormalige Boerenleider Jan Smuts (1870-1950) in het kader van het *British Commonwealth* in september 1939 de kant van de geallieerden gekozen; met moeite overigens, een motie tegen deelname werd nipt (77 tegen 80 stemmen) door het *House of Assembly* verworpen.

De *Ossauw Brandwag* was verantwoordelijk voor ernstige rellen in Johannesburg op 1 februari 1941, waarbij 140 soldaten gewond raakten. Er werd een paramilitaire afdeling gevormd, de *Stoornjaers* (aanvaljagers) die de eed van trouw aflegden: *As ek omdraai, skiet my, as ek val, urek my, as ek storm, volg my* (als ik mij terugtrek, dood mij, als ik gedood word, wreek mij, als ik aanval, volg mij). Leden van *Ossauw Brandwag* weigerden toe te treden tot het Zuid-Afrikaanse leger (er was voor dienstplicht onvoldoende maatschappelijke steun).

De olympische bokser Robey Leibbrandt (1913-1966) was actief in dezelfde anti-Engelse (dus pro-Duitse) sfeer als de *Ossauw Brandwag*. Hij kreeg een militaire opleiding in nazi-Duitsland en beraamde met Duitse steun een staatsgreep. Deze *Operation Weifdom* mislukte en Leibbrandt werd gearresteerd, ter dood veroordeeld en later door premier Smuts geëxecuteerd.

2978) werd de Zuid-Afrikaanse minister van Buitenlandse Zaken gemachtigd om in Zuid-Afrika verblijvende onderdanen van geallieerde landen verder verblijf in Zuid-Afrika te ontzeggen, als zij door de diplomatieke vertegenwoordigers van dat land als dienstweigeraar werden aangewezen¹⁶⁹⁴.

Bij de Nederlanders uit Zuid-Afrika die niet wilden voldoen aan de door de Londense regering opgelegde dienstplicht waren drie groepen te onderscheiden: (1) personen met pro-Duitse sympathie, (2) personen met een pacifistische opvatting en (3) personen die om praktische redenen niet voor Nederland wensten te gaan vechten; in deze groep ook Nederlanders die in tijden van recessie Nederland ontvlucht waren, elders een nieuw bestaan (inclusief familieleden) hadden opgebouwd en geen reden meer hadden zich iets van het lot van Nederland aan te trekken.

Er werd besloten de opgepakte dienstweigeraars van Zuid-Afrika over te brengen naar het Caribisch gebied, het enige deel van het Koninkrijk der Nederlanden waar de Nederlandse regering het nog volledig voor het zeggen had.

In augustus 1942 werd een zestigtal dienstweigeraars vanuit Zuid-Afrika verscheept naar Suriname. In Suriname werden er in de loop van de Tweede Wereldoorlog drie verschillende groepen geïnterneerd: (1) de in Suriname woonachtig Duitsers¹⁶⁹⁵, (2) de uit Indië overgebrachte NSB-ers¹⁶⁹⁶ en (3) de uit Zuid-Afrika afkomstige dienstweigeraars. Daarnaast werd er (4) een aantal pro-Duitse Nederlanders geïnterneerd. Er werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om (5) een aantal personen met antikoloniale opvattingen vast te zetten. En ook werd (6) een aantal bij een razzia opgepakte benedeleden en prostituees naar een interneringskamp gestuurd. Het was de bevoegdheid van de gouverneur-generaal Johannes. C. Kielstra (1878-1951) iemand te interneren; er behoeft geen (straf)rechter te worden ingeschakeld om deze vrijheidsberoving te bevelen of te toetsen. De bevoegdheden van de gouverneur waren opnieuw vastgelegd in de Staatsregeling voor Suriname die op 1 april 1937 in werking trad; op grond hiervan kon de gouverneur landsverordeningen vaststellen, ook indien de Staten van Suriname (voorheen Koloniale Staten) daarmee niet instemden.

Gelijksoortige ontwikkelingen deden zich voor op de Nederlandse Antillen, na 10 mei 1940 en 25 maart 1942 het andere vrije deel van het Koninkrijk, alhoewel daarheen geen dienstweigeraars gezonden werden.

Stand der rekrutering in Zuid-Afrika en omliggende landen op 31 oktober 1944	
vertrokken naar Groot-Brittannië in werkelijke dienst	649
vertrokken naar Nederlands-Indië en West-Indië als vrijwilliger	360
overgegaan naar het Zuid-Afrikaanse leger	136
onbepaald klein verlof (economisch onmisbaar wegens het Nederlandse belang)	155
dienstweigeraars en politiek onbetrouwbaren (lieden met een sterke pro-nazigezindheid) gedeporteerd naar Suriname en Colombo (Ceylon)	74

1694 Winkel (1945), p. 31.

1695 Er waren drie groepen te onderscheiden onder de in Suriname woonachtige Duitsers. Er waren (a) ongeveer 30 Duitsers geïnterneerd met duidelijk nazistische sympathie. Er werd ook (b) een aantal (gevluchte) Duitse joden in hetzelfde interneringskamp opgesloten. Vanwege hun werkzaamheden op het terrein van onderwijs en zending waren (c) de Hemhutters van Duitse afkomst over het algemeen zeer geliefd onder de creoolse bevolking. De behandeling en verzorging van deze Duitse onderdanen was behoorlijk, omdat anders represaillemaatregelen jegens Nederlanders in bezet gebied te vrezen waren.

1696 De 146 meest gevaarlijk geachte mannen van de ongeveer 500 in Indië geïnterneerde NSB-ers werden op 21 januari 1942 met het motorschip Tjisedane naar Suriname getransporteerd. Op het schip bevond zich een bom. De bemanning had het bevel om bij een eventuele aanval van Japanse, Duitse of andere oorlogsschepen, zichzelf, de passagiers en de mariniers met reddingsboten in veiligheid te brengen. Het schip met de gevangenen moest vervolgens tot ontploffing worden gebracht. Na een voor de gevangenen helse tocht kwam op 21 maart 1942 het motorschip in Suriname aan. De gevangenen werden ondergebracht in de gevangenis 'Nieuw-Amsterdam'. Onder de groep Indische NSB-ers was Ernest Douwes Dekker (1879-1950), neef van Multatuli, die in 1899 vanuit Indië als vrijwilliger aan de zijde van de Boeren in Zuid-Afrika had gevochten en door de Engelsen als krijgsgevangenen afgevoerd was naar Ceylon. Hij koos de kant van de inheemse bevolking en werd door het Indisch gouvernement ervan in 1940 beschuldigd informatie aan de Japanners te hebben doorgespeeld (Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 5, p. 103-105).

Onder de groep van Indische NSB-ers die in Suriname waren geïnterneerd voltrok zich op 6 november 1942 een drama. Op bevel van territoriaal commandant Jan Kroese Meyer (1898-1972) werden twee Indische NSB-ers ir. L.K.A. Raedt van Oldenbarnevelt en L.A.J. van Poelje in Fort Zeelandia na een ontsnapping uit het kamp Jodensavannah (een voormalige plantage van sefardische joden, gelegen 50 km ten zuiden van Paramaribo aan de Cassiporakreek) standrechtelijk geëxecuteerd. Deze ware reden zou zijn, dat deze mannen op de hoogte zouden zijn van de NSB-sympathie van kolonel Meyer (geboren in Semarang)(Van den Brand (2006), p. 122-125).

Meyer werd later overgeplaatst naar Australië (overigens vanwege een poging gouverneur-generaal Kielstra buiten spel te zetten), speelde als generaal een belangrijke rol tijdens het Indonesië-conflict en emigreerde daarna na de Verenigde Staten, waar hij de Amerikaanse nationaliteit verwierf. Toen zijn verantwoordelijkheid voor de dubbele gerechtelijke moord duidelijk werd, was hij daardoor strafrechtelijk ongrijpbaar geworden.

als dienstplichtige naar Suriname, Australië of Amerika	12
te arresteren dienstweigeraars	84
niet opgeroepen wegens richtlijnen verschaft aan consulaire ambtenaren	50
Afgekeurd	893
'C'-gekeurd (personen die volgens de keuringseisen weliswaar goedgekeurd waren, maar een zwak gestel, matige gezondheid, slecht gezichtsvermogen e.d. hadden) en jaarklasse 1900-1903	107
nog in behandeling per 31 oktober 1944	24
Totaal	2.344

Het grote percentage afkeuringen (ruim 30%) werd mede veroorzaakt door het feit, dat – in tegenstelling tot de normale dienstkeuring, meer personen die ruim ouder zijn dan 18 jaar gekeurd werden¹⁶⁹⁷.

Een 35-jarige Nederlander die als leraar verbonden was aan de *Pretona Technical College* werd op grond van wetsbesluit B 26 van 28 februari 1941 buiten zijn aanwezigheid ingelijfd op 1 maart 1941. Hij ontving een half jaar later een aangetekende oproep voor de keuring op 29 september 1941. Vervolgens werd hij opgeroepen om zich op 4 augustus 1942 te melden en later bnog een oproep op 25 oktober 1943. Hij reageerde niet en werd uiteindelijk opgepakt door de Zuid-Afrikaanse politie en overgedragen aan de Nederlandse marine-autoriteiten: er lag een Nederlandse oorlogsschip HM Ms Willem van der Zee in een Zuid-Afrikaanse haven. Hij werd voor de Zeekrijgsraad voor het Oosten gebracht, die vanaf 7 juli 1942 op een Nederlands marineschip in de haven van Colombo (Ceylon) zetelde. Deze krijgsraad veroordeelde wegens desertie op 20 oktober 1944 tot twaalf maanden gevangenisstraf, waarvan acht voorwaardelijk¹⁶⁹⁸.

e. Nederlandse werving in de Verenigde Staten

Over de toepassing van de dienstplicht voor Nederlanders die in de Verenigde Staten woonden ontstond een bijzonder probleem. Er waren Nederlanders die al in een vergevorderde procedure voor het Amerikaanse staatsburgerschap zaten; zij beschikten over de zogenaamde *First Papers*. Daardoor waren zij al onderworpen aan de Amerikaanse dienstplicht en mochten niet meer toetreden tot een leger van een ander land. Wetsbesluit A 10 verplichtte Nederlanders in Amerika zich te registreren voor de Nederlandse dienstplicht. Dit vereiste een actieve daad van deze dienstplichtigen. Het wetsbesluit A 10 werd aangepast in die zin, dat Nederlanders in Amerika zich niet behoefden in te schrijven, maar zonder inschrijving en buiten hun aanwezigheid werden ingelijfd. Alle formele actie lag dus aan de kant van de Nederlandse overheid en niet aan de kant van de dienstplichtige. De Nederlanders in de Verenigde Staten werden dus geschrapt bij wetsbesluit van 9 januari 1941 (Stb. B 3) uit wetsbesluit A 10. En bij wetsbesluit van diezelfde 9 januari 1941 (Stb. B 4) werd een afzonderlijk wetsbesluit voor de Nederlanders in de Verenigde Staten vastgesteld met een regeling van inlijving zonder inschrijving en buiten tegenwoordigheid. De aanval op Pearl Harbor lag op de datum van dit wetsbesluit nog elf maanden verborgen in de toekomst.

Op 8 juli 1942 (zeven maanden na Pearl Harbor) kwam er een regeling tot stand tussen de Nederlandse en de Amerikaanse regeringen waarbij Nederlanders die in de Verenigde Staten verbleven óf tot het Amerikaanse leger konden toetreden of tot het Nederlandse leger¹⁶⁹⁹.

De kwestie De Vogel maakte een en ander minder eenvoudig. Charles Emil de Vogel, korporaal in 1939 en 1940 bij het KNIL, emigreerde in 1940 naar de Verenigde Staten, waar hij een Amerikaanse huwde. Hij vroeg naturalisatie tot Amerikaan aan. Hij had zijn *First Papers* reeds ontvangen en viel daarmee onder Amerikaanse dienstplicht. Toch koos hij voor het Nederlandse leger, kreeg een opleiding in Canada en deed dienst op Curaçao. Toen hij in 1943 via Los Angeles op weg was naar Canada om door te reizen naar Engeland, liet hij in Los Angeles de Nederlandse consul weten dat hij alsnog voor de Amerikaanse dienstplicht en het Amerikaanse leger koos. Ondanks een vinnige correspondentie op ministerieel niveau veranderde er niets aan de situatie: Vogel werd Amerikaans soldaat¹⁷⁰⁰. Het is duidelijk dat – geheel begrijpelijk – de Amerikaanse staat de eigen wetgeving op het eigen territorium liet prevaleren boven vreemde wetgeving, *in casu* afkomstig van een staat waarvan de regering niet gevestigd was op het eigen grondgebied. Nederlanders in de VS die een oproep ontvingen om zich bij het wervingsbureau in Canada te melden, vroegen informatie en advies aan het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, dat niet anders kon meedelen

1697 Ploeger (1981), p. 14 (zie de aldaar toegevoegde noot).

1698 Zeekrijgsraad in het Oosten, 20 oktober 1944, MRT 1947, (XL), 65-74.

1699 Körver (2004), p. 86.

1700 Homan (1986), p. 35-36; zie ook Schumacher (2007), p. 49-50.

dan dat Nederlandse dienstplichtwetgeving geen rechtsgeldigheid in de VS had. Nederland had geen sancties ter beschikking¹⁷⁰¹, ten hoogste bij gelegenheid van een vernieuwing van paspoorten. Er werd een aantal Nederlanders werkzaam bij handelsorganisaties uit New York en andere plaatsen opgeroepen, in Nederlands uniform gestoken, in twee weken opgeleid en teruggestuurd naar hun burelen. Op deze wijze waren deze Amerikaanse Nederlanders gemilitariseerd en niet meer op te roepen voor de Amerikaanse dienstplicht. Het werd de 'vulpenbrigade' genoemd.

Op 9-10 augustus 1943 schreef minister Otto van Lidth de Jeude van Oorlog, die op 15 september 1942 interim-minister Van Boeijen was opgevolgd, in zijn dagboek over al die kostbare wervingsacties in Noord-Amerika:

In totaal 'bruto' 650 rekruten gewonnen in 3 jaren, terwijl het heette dat er 28.000 in totaal in aanmerking kwamen. Het lijkt wel de kerstening van de Chinezen, 200.000 bekeerd in al die jaren op 400 miljoen¹⁷⁰².

Uit Engeland, de Verenigde Staten (420), Canada (337), Zuid-Afrika (700) en een paar Latijns-Amerikaanse landen (150) zijn in totaal ongeveer 2.000 dienstplichtigen ingelijfd.

f. Werving in de West

Beide koloniën in de West (in termen van de Grondwet 1938: Suriname en Curaçao) waren van belang voor de geallieerde oorlogvoering: de Antillen wegens de raffinaderijen en Suriname wegens de bauxietwinning (onmisbaar voor de vliegtuigbouw); daarom werden er met instemming van de Nederlandse regering Amerikaanse bewakingstroepen gelegerd. De Antilliaanse eilanden Curaçao en Aruba waren direct na 10 mei 1940 versterkt door Franse militairen en later Britse. In februari 1942 namen de Amerikanen de bewaking van de raffinaderijen over.

Deze versterking van de verdediging was niet zonder betekenis. Na de oorlogsverklaringen tussen de Verenigde Staten en Duitsland op 11 december 1941 startte in januari 1942 de *Unternehmen Paukenschlag*, de duikbotenoorlog voor de Amerikaanse oostkust, later uitgebreid tot het Caribisch gebied. Aanvankelijk een groot succes voor de Duitsers, vooral door gebrek aan organisatie aan Amerikaanse kant. Pas later werd er in konvooien gevaren. Naast het afvuren van torpedo's op troepen- en vrachtschepen werd een aanslag vanuit zee of een landing op de kust niet uitgesloten.

Ook was er in het Caribisch gebied een groot Amerikaans belang: het vrijhouden van de toegang tot het Panamakanaal.

De Amerikaanse regering kon ook niet dulden, dat de Franse pro-Duitse Vichy-regering in de vorm van Martinique, Guadeloupe en Frans-Guyana steunpunten in de Amerikaanse achtertuin had.

Suriname

In 1939 werd in Suriname een schutterij opgericht, waarvoor men zich vrijwillig kon melden. De schutterij was alleen gericht op het bewaken van de grenzen, *in casu* de kust¹⁷⁰³, dus op het afslaan van een landing. Een zuiver defensief doel. Bij de mobilisatie van de schutterij in mei 1940 kwam er 180 man onder de wapenen. Dit was ten enenmale onvoldoende.

Het belang van Suriname was gelegen in de bauxietmijnen; bauxiet is de grondstof voor het voor de vliegtuigbouw noodzakelijke aluminium. De winning van het bauxiet van Suriname was praktisch zonder militaire verdediging. Dat zagen ook de Verenigde Staten, nog niet feitelijk in oorlog, maar wel bezig met bewapening. Daarom liet president Franklin Delano Roosevelt (1882-1945) zich door de Nederlandse regering uitnodigen Amerikaanse troepen naar Suriname te zenden. De eerste 1.000 Amerikaanse militairen arriveerden op 24 november 1941 in Paramaribo, enkele weken voor de Japanse aanval op Pearl Harbor. Roosevelt had ook graag Braziliaanse soldaten naar Suriname gehaald, maar de inzet van Zuid-

1701 De Belgische regering in ballingschap dreigde in gelijksoortige situaties eigendommen van deze weigerachtige dienstplichtigen in het moederland in beslag te nemen. (Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 8A, verslag.73-80, zie ook Homan (1986), p. 39). Dit dreigement klinkt bij nader inzien ook tamelijk loos; de Belgische regering in ballingschap had geen rechtskracht in haar bezet grondgebied, het zou ten hoogste na de bevrijding gerealiseerd kunnen worden.

1702 Van Lidth de Jeude (2001), band 2, p. 1049.

1703 Er is in 1942 een Korps Stads- en Landvachten als vrijwillige hulpdienst van de schutterij ingesteld om de oostgrens met Frans-Guyana in de gaten te houden. Dit overzeese gebiedsdeel onder controle van de Vichy-regering werd als Duitsgezind beschouwd. In 1943 trad Frans-Guyana toe tot de *Françaises libres* van generaal de Gaulle (Van der Horst (2004), p. 59).

Amerikaanse soldaten in Nederlandse koloniën in de West werd door de Nederlandse regering afgewezen, vooral omdat men geen precedent wilde hebben dat zou leiden tot troepen uit Venezuela op Curaçao en Aruba¹⁷⁰⁴. Het aantal militairen werd medio 1943 opgevoerd tot 1.850 man en eind 1943 tot 2.025 man¹⁷⁰⁵.

Begin 1942, toen de wereldoorlog uitgebreid werd tot het zuidelijk halfrond en ook het Amerikaanse continent (noord én zuid) doelwit kon worden, werd in Suriname de dienstplicht voor de schutterij ingevoerd. Dat leverde onder aftrek van afkeuringen en vrijstellingen een legermacht van 5.000 man op.

Er is overwogen onder de Surinaamse schutters te werven voor de Prinses Irene Brigade. Hugo Pos (1913-2000), jurist en schrijver van joods-Surinaamse afkomst, die uit bezet Nederland als Engelandvaarder ontsnapte, kwam in 1941 naar Suriname, waar hij een oproep deed dienst te nemen bij de Prinses Irene Brigade¹⁷⁰⁶. Er meldden zich vier- à vijfhonderd creoolse vrijwilligers. Pos gaf dat door aan de autoriteiten in Londen. Er kwam geen reactie. Minister Hendrik van Boeijen, die als minister van Binnenlandse Zaken op 12 juni 1941 het ministerie van Defensie (op 27 juli 1941 herdoopt in ministerie van Oorlog) van minister Dijkshoorn als ad interim had overgenomen, vreesde vermoedelijk dat Nederlandse dienstplichtigen afkomstig uit Zuid-Afrika aanstoot zouden nemen aan de zwarte soldaten uit Suriname¹⁷⁰⁷. Van Boeijen was overigens een man die niets wist van militaire zaken ('bij voorkeur ging hij zijn manschappen in preekbeurten in plaats van militaire oefeningen voor'¹⁷⁰⁸) en die bovendien beperkt was door zijn doofheid. Overigens ontbrak het binnen de Surinaamse schutterij zelf niet aan raciale spanningen tussen het blanke kader (afkomstig van de Prinses Irene Brigade) en de creoolse manschappen.

In 1943 ontstond er een discussie over het inzetten van Surinaamse dienstplichtige schutters buiten Suriname. De Amerikanen hadden hierop aangedrongen, zelfs min of meer als voorwaarde gesteld aan het verschaffen van wapens ten behoeve van de Surinaamse schutterij. Minister Van Lidth de Jeude van Oorlog was voorstander van een wijziging van de staatsregeling van Suriname. In artikel 155 van deze regeling (gewijzigd 23 april 1936 (Stb. 1936, 902 en in zijn geheel afgedrukt in Stb. 1936, 909) stond:

1. Alle weerbare inwoners van Suriname zijn gehouden, ingeval Suriname door enen buitenlandschen vijand bedreigd wordt, tot landsverdediging, en, in tijd van vrede, tot bewaring der inwendige rust mede te werken.
2. Zij kunnen te dien einde vereenigd worden in schutterijen.
3. De sterkte en inrichting dier schutterijen worden alsdan bij landsverordening geregeld.
4. Bij landsverordening kunnen regelen gesteld worden nopens de erkenning van weerbaarheidskorpsen van vrijwilligers en de gevolgen daarvan.

Gouverneur Kielstra voelde wel voor een inzet van Surinaamse schutters, maar de Staten van Suriname waren er tegen. Dat paste in wrevelige verhoudingen tussen gouvernement en volksvertegenwoordiging¹⁷⁰⁹. Eind 1943 werd Kielstra vervangen door mr. Johannes C. Brons (1884-1964). Hoewel artikel 192 Grondwet 1938 (verbod inzet van dienstplichtige militairen overzee) buiten werking werd geacht gezien de oorlogsomstandigheden, is men er niet toe overgaan deze verruiming ook op de Surinaamse dienstplichtigen van toepassing te verklaren. Inzet overzee bleef een kwestie van vrijwilligheid.

Uiteindelijk hebben er ongeveer vijftien Surinaamse vrijwilligers meegevochten met de Prinses Irene Brigade, die in augustus 1944 in Noord-Frankrijk is ingezet tegen Duitse stellingen. De meeste vrijwilligers - ongeveer 450 rekruten - kwamen uiteindelijk terecht bij de troepen die in Australië werden voorbereid voor de bevrijding van Nederlands-Indië. Sommige Surinaamse vrijwilligers kregen spijt. Zij werden door blanke Australiërs onvriendelijk, om niet te zeggen racistisch, bejegend, zij werden - tegen de toezeggingen in - ingezet bij aanvalsoperaties en zij werden na de capitulatie van Japanners ook betrokken bij de strijd tegen de Indonesische revolutionairen. De Surinaamse militairen zijn toen overgeplaatst, ook omdat de legerleiding vreesde dat deze soldaten naar de Indonesische onafhankelijkheidsstrijders zouden overlopen¹⁷¹⁰. De Surinaamse soldaten behoorden tot de eerste groep soldaten die uit Nederlands-Indië werden teruggetrokken.

1704 De Jong (1969-1991), deel 9, p. 205.

1705 Van der Horst (2004), p. 26.

1706 Pos (1995), p. 52-54.

1707 De Jong (1969-1991), deel 9, band I, p. 486-487.

1708 Fasseur (2014), p. 253-254).

1709 Van Lidth de Jeude (2001), band 2, p. 940.

1710 Er heeft zich januari 1947 in nog een vorm van muiterij voorgedaan onder de in Indonesië gelegerde militairen, waarbij deze soldaten andere personen hadden lastig gevallen. Een Surinaamse militair werd gedood door een luitenant van de Ko-

Nederlandse Antillen

Op de Antillen waren een Vrijwilligers Korps Curaçao en een Vrijwilligers Korps Aruba opgericht na de inval van de Venezolaanse rebellenleider Rafael Simón Urbina¹⁷¹¹ (1899-1950) op 8 juni 1929 op het Waterfort op zoek naar wapens; er vielen drie dodelijke slachtoffers en de gouverneur ir. A.L. Fruytier (1882-1972) en gamizoenscommandant A.F. Borren¹⁷¹² werden als gijzelaars meegevoerd¹⁷¹³. Met medeneming van ongeveer 300 wapens variërend van mitrailleur tot klewang vertrokken de rebellen, bij wie zich een aantal Venezolaanse raffinaderij-arbeiders aansloten.

Deze vrijwilligerskorpsen stonden naast het reguliere gamizoen van 169 politiemilitairen¹⁷¹⁴ en een marinevloot van een paar schepen (met een marinedetachement van ongeveer 200 marinemensen)¹⁷¹⁵. Van het beperkt aantal Nederlandse onderzeeboten waren er een paar in de Caribische wateren.

Direct na het uitbreken van de vijandelijkheden in mei 1940 kwamen er Britse militairen uit Jamaica en Franse militairen uit Martinique over naar Aruba en Curaçao om de strategisch belangrijke olieraffinaderijen te beschermen. Gouverneur G.J.J. Wouters (1983-1973) zag deze 'hulp' niet zitten, maar minister Eelco van Kleffens van Buitenlandse Zaken (1894-1983) suggereerde dat deze militairen 'op uitnodiging' waren gekomen. Na de wapenstilstand van de Vichy-regering op 6 juli 1940 verdwenen de Fransen weer.

Direct na de mobilisatie in Nederland in 1939 was op de Antillen een schutterij opgericht. Na de bezetting van het moederland werd dit versterkt door de invoering van een dienstplicht op basis van een verordening van 17 juli 1940 van gouverneur Wouters, die gebruik maakte van zijn bevoegdheid vastgelegd in artikel 155 van de Staatsregeling voor Curaçao (Wet van 23 april 1936, Stb. 1936, 903 en 910, Publicatieblad 1936, no 105, in werking getreden op 1 april 1937):

---

ninklijke Landmacht en een ander gewond. De luitenant werd door de krijgsraad vrijgesproken (KrtV-KL Batavia, 29 mei 1947, MRT 1948 (XLI), 311-320).

1711 Als student had Urbina zich eerder op de Antillen bevonden; hij was daarheen gevlucht, opgejaagd door de dictator Juan Vincente Gomez (1857-1935) van Venezuela. Op diens verzoek werd hij opgespoord, tamelijk vernederend behandeld en opgesloten in het fort dat hij later zou overvallen.

1712 Gamizoenscommandant Borren werd door het HMG, omdat hij nagelaten had het Fort Amsterdam onder behoorlijke bewaking te stellen, tot één dag gevangenisstraf veroordeeld op grond van artikel 74 van het Wetboek van Militair Strafrecht voor Curaçao ('het als bevelvoerend militair aan zijn schuld te wijten hebben, dat eenige bezette plaats door den vijand wordt overvallen', een met het huidige artikel 84 WMS vergelijkbare formulering) (HMG, 14 oktober 1930, NJ 1930, 1391 en MRT 1930-1931 (XXVI), p. 329-341; zie ook De Gaay Fortman (1931) en De Jong (1969-1991), deel 9, p. 466). Het HMG heeft de bevoegdheid te oordelen of het opgeven van een militaire post te 'justificeren' is. De gevolgde procedure die gevolgd is als volgt: (1) kapitein Borren stelt een verslag op en stuurt dit naar de minister van Koloniën, (2) de minister van Koloniën stuurt dit rapport naar het HMG, (3) het HMG onderzoekt het rapport en acht het op punten duister en onvolledig (4), het HMG stelt het rapport in handen van de advocaat-fiscaal, (5) de advocaat-fiscaal stuurt het rapport aan de Gouverneur van Curaçao, want die is bevoegd een officier naar de militaire rechter te verwijzen, (6) de gouverneur vraagt advies aan het Hof van Justitie (op Curaçao), (7) het Hof van Justitie adviseert positief, (8) de Gouverneur verwijst kapitein Borren naar het HMG. Het drie uur durend requisitoir van de advocaat-fiscaal leidt tot een eis van vijf dagen gevangenisstraf. Het werd één dag. Twee verzoeken om gratie, één afkomstig van een steuncomité uit Curaçao en één afkomstig van een steuncomité uit Den Haag, werden afgewezen. Kapitein Borren heeft de nacht van 9 op 10 februari 1931 in de gevangenis van Breda doorgebracht (Tuinstra (1931-1932), p. 103-114). Fruytier, gouverneur sinds 30 januari 1929 werd per 1 november 1929 ontslagen. Zie ook Coolen (2006b). Deze zaak is de eerste en de enige keer, dat het HMG de bijzondere bevoegdheid justificatie van het rapport van een commandant (artikelen 65-71 Pl) uitoefende.

1713 Onverwijd werden door de regering in Den Haag twee marineschepen, de torpedobootjager *HM Kortenaar* en het pantserdekschip *HM Hertog Hendrik* vanuit Den Helder naar de Antillen gestuurd met aan boord een detachement mariniers. Voor de bemanning van deze schepen en voor de mariniers werd artikel 71 WMS geactiveerd: er werd 'tijd van oorlog' vastgesteld voor een gedeelte van de krijgsmacht (Coolen (2004), p. 86). Na afloop van de inval op Curaçao werd ook de verdediging van Aruba, waar zich sinds 1924 een olieraffinaderij bevond, met luchtafweer versterkt op advies van Kruls (later Chef Staf Militair Gezag) (Biografisch Woordenboek van Nederland (1986-2003), deel 3, p. 359).

1714 Dit waren de leden van het Korps Politietroepen die sinds 1928 op de Antillen gelegerd waren. Het Korps Politietroepen werd opgericht bij order van de Generale Staf van 26 juni 1919 op 15 juli 1919 als een zusterorganisatie van de Koninklijke Marchaussee; het was bedoeld als een landelijk instituut ten behoeve van de ordehandhaving ter ondersteuning van de gewone rijks- en gemeentepolitie. De novemberrevolutie van Troelstra was de aanleiding voor de oprichting. Het Korps Politietroepen was militair ingericht en gekazerneerd georganiseerd. Over de formele kanten van de inzet van de politietroepen op Curaçao zie drie uitvoerige bijdragen in MRT 1927-1928 (XXIII), p. 427-502, MRT 1927-1928 (XXIII), p. 555-665 en MRT 1928-1929 (XXIV), p. 2-16. Na de ontbinding van het Korps in mei 1940 is het niet opnieuw leven ingeblazen (Smeets, (1997) en Van der Wal (2003), p. 307-311).

1715 Van Dissel & Groen (2010), p. 57.

1. Alle weerbare inwoners van Curaçao zijn gehouden, ingeval Curaçao door enen buitenlandschen vijand bedreigd wordt, tot landsverdediging, en, in tijd van vrede, tot bewaring der inwendige rust mede te werken. Zij kunnen te dien einde vereenigd worden in schutterijen.
2. De sterkte en inrichting dier schutterijen worden alsdan bij landsverordening geregeld.
3. Bij landsverordening kunnen regelen gesteld worden nopens de erkenning van weerbaarheidskorpsen van vrijwilligers en de gevolgen daarvan.

De tekst van artikel 155 voor de Curaçaose regeling is inhoudelijk geheel en redactioneel nagenoeg gelijk aan de regeling voor Suriname. De wet op de staatsregeling komt in de plaats van het oude Reglement op het beleid van de kolonie Curaçao uit 1865. De term 'Koloniale Staten' is vervangen door 'Staten'. De koloniale terminologie is uit de tekst verdwenen.

Deze dienstplicht gold voor alle Antilliaanse jongeren van 18 tot 20 jaar. De eerste dienstplichtigen kwamen in december 1940 op. Ook werden er 250 mariniers vanuit Nederland naar de Antillen gezonden. Er werden vanaf het begin van de oorlog ongeveer 3.000 Antilliaanse schutters opgeleid.

Rond de jaarwisseling 1941-1942 was de totale militaire bezetting van Curaçao 2.111 man (waaronder 461 dienstplichtigen, 310 leden van het Vrijwilligers Korps Curaçao en 750 Britse militairen). Op Aruba was de totale militaire bezetting 1.193 man, van wie de ene helft bestond uit lokale dienstplichtigen, leden van het vrijwilligerskorps, militairen van de Koninklijke Landmacht, Koninklijke Marine en het KNIL en de andere helft uit Britse militairen.

Met de opkomst van de jaarklasse 1925 per 1 juli 1944 zijn er op de drie eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao meer dan 3.000 schutters onder de wapenen: de jaarklassen 1917-1925¹⁷¹⁶.

Er waren de nodige spanningen tussen de Nederlandse officieren en Antilliaanse soldaten van de schutterij, maar ook tussen Antilliaanse onderofficieren en Nederlandse manschappen (zoals de dienstweigerars uit Zuid-Afrika, die in Suriname zich alsnog bereid verklaarden om aan hun dienstplicht te voldoen en vervolgens vanuit Suriname naar de Antillen werden overgebracht). De schutters deden vooral bewakingsdiensten bij de raffinaderijen. Ze werkten daarbij nauw samen met de Amerikaanse militairen, die onder leiding van CAFAC (*Commander All Forces Aruba Curaçao*) vanaf februari 1942 op de Antillen gelegerd waren ter aflossing van de Britse militairen. Niet de bewaking van de kust was gevaarlijk, maar het meevaren op olietankers; er kwamen 39 Antillianen om het leven als gevolg van Duitse torpedoaanvallen.

Er waren ook bewakers nodig voor de interneringskampen voor na 10 mei 1940 opgesloten Duitsers, onder wie zich zowel nazi-sympathisanten als joodse vluchtelingen bevonden.

Er was ook een beperkt aantal militairen van Antilliaanse afkomst in het Nederlandse leger, dat in mei 1940 werd overvallen door de *Blitzkrieg*. De bekendste was George Maduro (1917-1945), die elf Duitse parachutisten gevangen wist te nemen. Bij een poging om via Spanje naar Engeland te ontkomen werd hij onderweg gepakt; hij stierf op het einde van de oorlog in een concentratiekamp¹⁷¹⁷.

300 Antilliaanse vrijwilligers werden overgebracht naar Australië om een opleiding te krijgen; zij vervulden over het algemeen geen gevechtstaken.

Het einde van de Tweede Wereldoorlog in het Caribisch gebied

In 1943 werd het Caribisch gebied door de Amerikanen vrij van oorlogsgevaar verklaard. Veel Amerikaanse troepen op Aruba en Curaçao en in Suriname werden vervangen door Amerikanen uit Puerto Rico, van wie de gevechtskracht kennelijk lager werd aangeslagen. De beschikbare mankracht in de krijgsmacht in Suriname en op de Antillen die niet nodig was voor bewakingsdiensten zou voor de bevrijding van het moederland ingezet kunnen worden. Dat gebeurde niet. Er waren juridische bezwaren tegen de inzet van deze dienstplichtigen buiten hun eigen grondgebied. Er was weinig animo om als vrijwilliger in dienst te treden. Daarbij speelden allerlei andere overwegingen een rol. Er waren ook politieke tegengeluiden in de trant van: waarom zou ik me moeten inzetten voor het verdrijven van een (Duitse) dictatuur, als hier (in de West) gewoon dictatuur heerst?

Toch was het definitieve einde van de oorlog in het Caribisch gebied pas bereikt in juli 1944, toen door D-Day de Franse havens zoals Lorient en La Pallice (bij La Rochelle) voor de Duitsers verloren gingen als uitvalsbasis voor de *U-boten*.

¹⁷¹⁶ Rozenburg (2014), p. 145.

¹⁷¹⁷ Zijn familie stichtte te zijner nagedachtenis in 1952 het miniatuurpark Madurodam (met een schaal 1:25) in Den Haag als middel om – naar een Engels voorbeeld – geld in te zamelen ten behoeve van een fonds met als oorspronkelijke doelstelling studenten met tuberculose te ondersteunen.

De enig overgebleven niet-bezette onderdelen van het Koninkrijk der Nederlanden hebben geen noemenswaardige militaire bijdrage in manschappen geleverd aan de bevrijding van het moederland. De Princess Irene Brigade werd twee maanden na D-Day op 7 augustus 1944 met 1.205 man in Normandië aan land gezet.

Het bauxiet uit Suriname en de benzine uit de Nederlandse Antillen bleven wel belangrijk voor de geallieerde oorlogsvoering. In de bewoordingen van minister-president Gerbrandy voor Radio Oranje in november 1941¹⁷¹⁸:

De oorlog zal gewonnen worden op golven olie en met vrachten bauxiet.

Aan de ene kant is deze uitspraak een poging om de Nederlandse bijdrage aan de oorlogsspanning wat op te blazen, aan de andere kant geeft de geschiedenis Gerbrandy gelijk: immers het ontbreken van grondstoffen was een van cruciale factoren van de Duitse nederlaag. Als Gerbrandy volledig geloof had gehecht aan zijn eigen uitspraak (gedaan kort vóór Pearl Harbor), dan zou een grotere investering door Nederland in deze militaire kroonjuwelen op zijn plaats geweest zijn.

g. Ter zee: vaarplicht voor de koopvaardij

De militarisering van de koopvaardij.

Kort na de nederlaag van mei 1940 werd door de gevluchte Nederlandse regering besloten om de Nederlandse opvarenden van de koopvaardijvloot een vaarplicht op te leggen¹⁷¹⁹. Transport overzee was cruciaal voor de oorlogsvoering, inclusief de verdediging van Nederlands-Indië. Bovendien dreigde het gevaar dat Nederlandse zeelieden in neutrale havens zouden aanmonsteren op neutrale schepen. De vaarverplichting van zeelieden werd vastgelegd in een wetsbesluit van 6 juni 1940 (Stb. A 5), later in een aangepast wetsbesluit van 11 maart 1942 (Stb. C 19). Er was geen vooroorlogse wet die de regering daartoe machtigde, maar de legitimatie werd gevonden in artikel 187 (nummering van de Grondwet 1938) dat alle Nederlanders daartoe in staat verplichtte 'mee te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied'. Overigens wordt in wetsbesluit A5 het grondwetsartikel niet expliciet genoemd.

In het Vaarbesluit kon de minister van Defensie nadere regels stellen op grond waarvan Nederlanders en Nederlandse onderdanen verplicht werden persoonlijke diensten bij of ten behoeve de scheepvaart te verrichten. Deze vaarverplichting had als consequentie, dat de overheid garanties diende te geven op het gebied van beloning en andere arbeidsvoorwaarden. In 1942 is met het Scheepvaartbesluit de hele Nederlandse koopvaardijvloot genationaliseerd.

Gedurende de gehele oorlog kwamen er in totaal 840 schepen met een tonnage van 2.800.000 brt onder de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering, die het beheer opdroeg aan de Nederlandse Scheepvaart – en Handelscommissie (NSHC). Ruim 18.000 matrozen en scheepsofficieren kwamen onder de vaarplicht te vallen. Daarvan waren 6.000 Nederlandse onderdanen uit Nederlands-Indië (inlanders en Chinezen). Van hen zijn er 3.300 omgekomen, vooral als gevolg van torpedo's bij duikbootaanvallen. Van 840 schepen gingen er 387 (46%) verloren, een hoge prijs.

Onttrekken aan de vaarplicht

Bij de militarisering van de koopvaardij werden in het Vaarbesluit in eerste instantie geen strafbepalingen opgenomen. In het begin van de Londense regeerperiode werd dat strijdig geacht met het staatsrecht¹⁷²⁰. In een ministerieel uitvoeringsbesluit van 2 augustus 1940, no 157 werden de overtreders bedreigd met een vervolging op grond van de artikelen 398, 399 en 401 Sr, een wel wat kinderachtige poging om langs een omweg een strafsanctie in de regeling binnen te smokkelen¹⁷²¹. Wie zich aan de vaarplicht onttrok kon tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld worden.

Ongeveer 500 zeelieden hebben zich aan de vaarplicht onttrokken (2,7%). Daarvan bijna 300 in de Verenigde Staten, waar deze deserteurs wel geïnterneerd, maar niet veroordeeld werden. Dat is geschied op

1718 geciteerd in Van der Horst (2004), p. 27.

1719 Zie meer uitvoerig Meyer (1945), p. 99-112.

1720 De terughoudendheid om via wetsbesluiten strafbepalingen vast te stellen is in de loop van het Londense verblijf van de regering wel verdwenen. De invoering van de doodstraf voor een aantal bestaande delicten zit daarbij aan de andere kant van het spectrum (Besluit Buitengewoon Strafrecht (22 december 1943, Stb. D61).

1721 De kwalificatie is van de hand van Meyer (1945), p. 100.

verzoek van het Nederlands Scheepvaart Comité, de tegenhanger in de VS van de NSHC; medio 1944 waren er ongeveer 50 geïnterneerden, van wie 27 inlanders uit Nederlands-Indië.

In Engeland heeft wel een Nederlandse rechtsinstantie gefunctioneerd, een kantongerecht, een rechtbank en een parket. Er werden bij de speciale officier van justitie tot eind 1943 1.900 gevallen aangemeld. Over 1.600 zaken is een beslissing genomen: 800 geseponeerd, 300 naar de rechtbank en 500 naar het kantongerecht. Dat waren niet alleen desertie-, protest- en stakingsdelicten. Want bij het niet voldoen aan de vaarplicht hebben verschillende redenen een rol gespeeld: verzet tegen de slechte en onveilige omstandigheden aan boord, staking voor een hogere gage, angst om getorpedeerd te worden.

Dit laatste speelde een doorslaggevende rol bij de weigering van Chinese zeelieden die op de Nederlandse Antillen als matroos werkten op de *laketankers* (schepen voor het vervoer tussen de olieputten van Venezuela en de raffinaderijen op de Antillen). De Chinese zeelieden bleven in arrest. Op 20 april 1942 kwam het tot ongeregeldeheden in het kamp op het terrein van de Curaçaose Petroleum Industrie Maatschappij (CPIM), die volledig uit de hand liepen met als resultaat vijftien dodelijke Chinese slachtoffers.

Ongeveer 200 personen hebben volhard in hun weigering (exclusief de gevallen in de VS). De NSHC vond dat deze bijzondere Nederlandse rechtbank in Londen niet streng genoeg straffe. Er waren nogal wat voorwaardelijke boetes en vrijheidsstraffen opgelegd, kennelijk vooral bedoeld om de mensen te dwingen alsnog aan hun vaarplicht te voldoen. Gevangenisstraf werd uitgezeten in Engelse detentievoorzieningen, die door de rechtbank waren gevisiteerd¹⁷²².

De vaarplicht werd op 2 maart 1946 opgeheven¹⁷²³.

h. Dienstplichtigen naar de koloniën?

Op 22 juni 1944 werd in Staatsblad E 45 het besluit gepubliceerd, dat dienstplichtigen in afwijking van artikel 192 Grondwet 1938 en artikel 35 Dienstplichtwet zonder hun toestemming kunnen worden 'uitgezonden naar elke plaats, waar hun aanwezigheid door Ons noodzakelijk wordt geacht in het belang van het Koninkrijk'. Dat geldt voor alle Nederlandse dienstplichtigen, maar ook voor wie onder de Indische dienstplicht, de Surinaamse schutterijplicht en de Curaçaose (= Antilliaanse) schutterijplicht valt. Dit besluit viel een paar weken na de landing in Normandië en lang voordat een beslissend offensief in de oorlog in de Pacific in het zicht kwam.

Voor de toepassing van dit wetsbesluit was nog een uitvoeringsbesluit van de Minister van Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk (= minister-president) noodzakelijk.

Dit besluit is vóór 5 mei 1945 (*V-E-day*) en ook niet vóór 15 augustus 1945 (*V-J-day*) niet tot uitvoering gekomen, dat wil zeggen dat er geen gebruik van gemaakt is tijdens de feitelijke oorlogsgevechten, dus vóór de wapenstilstanden in West en Oost. Wel later, toen dienstplichtigen naar Indië gezonden werden om het Nederlands gezag te heroveren op de *Republiek Indonesia* (zie § 9.1).

8.1.4. Nederlandse soldaten overal ter wereld: in dienst van de vijand

a. Geen dienstplichtigen voor de Wehrmacht, maar vrijwilligers voor de SS

Gedurende de Duitse bezetting werd er in Nederland geen dienstplicht toegepast. Nederland kwam al snel onder een burgerlijk Duits bestuur; op 29 mei 1940 werd Seyss Inquart benoemd tot *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*. Dit in tegenstelling tot België dat onder een militair bestuur onder generaal Alexander von Falkenhausen (1878-1966) viel. Nederland werd (nog?) niet ingelijfd bij Duitsland, zoals eerder Oostenrijk en delen van Tsjecho-Slowakije en Polen. De Nederlanders werden niet opgeroepen voor de *Wehrmacht*, zoals wel geschiedde met de *Wehrpflicht* voor de *Reichsdeutsche* of *Volksdeutsche* (mannelijke) bevolking van de ingelijfde gebieden.

Er traden wel Nederlanders vrijwillig toe tot de Duitse troepen, met name tot de SS. De *Schutzstaffel* (beschermingsafdeling) ontwikkelde zich uit de lijfwacht van Hitler van acht man in 1925 tot een aparte krijgsmacht van meer dan 900.000 man. De SS werd tot een complexe organisatie met onderdelen met een militair karakter (*Waffen-SS*) en met een meer civiel karakter (de Duitse *Allgemeine SS* en de Nederlandse Germaanse SS). In totaal werden ongeveer 25.000¹⁷²⁴ Nederlandse (jonge)mannen lid van de *Waffen-SS*. Onder hen ook Nederlandse beroepsmilitairen en dienstplichtigen. De motieven liggen zowel in

¹⁷²² De Jong (1969-1991), deel 9, band II, p. 727-732.

¹⁷²³ De vaarplicht kreeg op 23 juni 1972 een wettelijke basis in een Rijkswet (Stb. 1972, 415, in werking getreden 1 juni 1974 (Stb. 1974, 144) en in een gewone wet (Stb. 1972, 445, in werking getreden 6 september 1972).

¹⁷²⁴ Er doen verschillende cijfers de ronde, variërend van 17.000 tot 50.000. Het aantal gesneuvelde onder hen ligt tussen 4.000 en 6.000 (Van Roekel (2011), p. 47-48).

het ideologische (anticommunistische!) vlak als in de zucht naar avontuur of de vlucht uit een als verstikkend ervaren milieu. Dichter Hans Andreus (1926-1977) en beeldend kunstenaar Jan Montyn (1924-2015)¹⁷²⁵ behoorden bij deze categorie. Er werd in 1940 in Den Haag een *Ergänzungsstelle* (wervingsbureau) voor de Duitse *Waffen-SS* geopend, waar vrijwilligers zich konden melden. Nederlanders die zich metterdaad achter de zaak van Hitler wilden plaatsen konden wel lid van de *Waffen-SS*, maar geen lid van de *Wehrmacht* worden, omdat voor de *Wehrmacht* de Duitse nationaliteit een vereiste was. Voor de *SS* was daarom de werving in de bezette gebieden een extra mogelijkheid om zich te versterken.

Op 11 september 1940 werd de Nederlandsche *SS* opgericht als variant van de *Allgemeine SS*. In februari 1941 vertrokken de eerste 600 Nederlanders richting Duitsland: 300 NSB-ers, 150 leden van de Nederlandse *SS* en 150 anderen. Zij werden in München ingelijfd bij de *Waffen-SS*.

b. Het Vrijwilligerslegioen Nederland als onderdeel van de SS-Standarte Westland

In juli 1941 – het was kort na de Duitse inval in Rusland – werd het ‘Vrijwilligerslegioen Nederland’ opgericht onder leiding van de 69-jarige oude generaal Hendrik Seyffardt (1872-1943)¹⁷²⁶, zoon van minister van Oorlog Seyffardt in de jaren 1891-1894 (zie § 5.1.10). Het lag in de bedoeling van de betrokken Nederlanders dat het legioen een zelfstandige Nederlandse legerformatie met Nederlandse uniformen, met Nederlandse distinctieven en met een Nederlandse vlag zou worden, maar het lag in de bedoeling van de Duitsers dit legioen als geheel in te lijven bij de *Waffen-SS*. En zo geschiedde. Er werd een *SS-Standarte Westland* gevormd als onderdeel van de *SS-Division Wiking*. Het Nederlands karakter bleef beperkt tot een wapenschild in de kleuren van de oudvaderlandse prinsenvlag: oranje-blanje-bleu. Het eerste regiment van het Vrijwilligerslegioen kreeg de naam ‘General Seyffardt’ (de titel ‘General’ gespeld met één a) en het tweede ‘De Ruyter’.

Er waren nog twee andere mogelijkheden om in Duitse dienst te komen. Nederlanders konden in dienst treden bij het *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK)*, oorspronkelijk een onderdeel van de nazipartij *NSDAP*, later een steunorganisatie voor de *Waffen-SS* en *Wehrmacht*. En Nederlanders die niet naar het Oostfront gestuurd wilden worden konden zich melden voor de Landstorm Nederland, een territoriale bewakingsorganisatie (niet te verwarren met de Landwacht Nederland); deze op Nederland gerichte militaire eenheid was als *SS-Grenadier Regiment Landstorm Nederland* onderdeel van het *SS-complex*. Bij de nadering van de geallieerden werd de Landstorm Nederland ingezet aan de frontlinie in Noord-België.

c. Het recht op de Duitse nationaliteit?

De Nederlanders die in Duitse krijgsdienst traden verloren van rechtswege hun Nederlanderschap op grond van artikel 7 lid 1 sub 4 van de Wet op het Nederlanderschap van 12 december 1892 (Stb. 1892, 268). Daar behoefde geen rechter aan te pas te komen¹⁷²⁷. De term uit deze wet ‘zich begeven in’ duidde op een vrijwillige indiensttreding en niet op een vorm van diensplicht. De Duitse bezettingsautoriteiten hebben in de verordening van 25 juli 1941 no 133¹⁷²⁸ de regeling ingevoerd dat dit wettelijk automatisme niet van toepassing is op personen die tot de Duitse krijgsmacht toetraden ‘in de strijd tegen het bolsjewisme’. Deze regeling werd een terugwerkende kracht toegekend tot 22 juni 1941, de datum van de inval van Hitler in de Sovjet Unie met de *Fall Barbarossa*. Met een tweede verordening van 25 juli 1941 (no 134) werd geregeld, dat het in Duitse dienst treden alleen het verlies van Nederlandse nationaliteit zou beteke-

1725 Jan Montyn nam eerst dienst bij de *Kriegsmarine*. Na de oorlog nam hij ook dienst bij het Franse Vreemdelingenlegioen.

1726 Seyffardt werd op 5 februari 1943 door twee leden van de verzetsgroep CS-6 in zijn huis neergeschoten. Aanleiding zou kunnen zijn dat zijn naam rond ging als een mogelijke ‘gemachtigde’ voor militaire zaken in een ‘schaduwkabinet’ van Mussert. De aanslag op Seyffardt was de eerste liquidatie van een NSB-er door het verzet. Seyffardt overleed de dag daarna in het ziekenhuis aan zijn verwondingen. Hij had nog kunnen melden, dat hij dacht dat zijn belagers studenten waren. Op zaterdag 7 februari 1943 vonden als vergelding *razzia’s* plaats op verschillende universiteiten; er werden bijna 300 studenten opgepakt en naar het concentratiekamp Vught gebracht. Een van de twee plegers van de aanslag op Seyffardt, de psychiater en communist Gerrit Kastein (1910-1943) uit Den Haag, had contact met *V-mann* Anton van der Waals (1912-1950) (later bekend van zijn bijdrage aan het oprollen van het *Englandspiel*), kreeg van hem een pistool en pleegde daarmee op 7 februari 1943 een nieuwe aanslag. Hij werd later gearresteerd en sprong geboeid en al uit het raam van de verhoorruimte van de *Sicherheitsdienst* op het Binnenhof. Kastein overleefde de val niet (De Jong (1969-1991), deel 6, p. 587-593).

1727 Dit werd bevestigd door de HR in het arrest van 5 november 1952, NJ 1952, 782.

1728 Artikel 1 van deze verordening luidt:

Militaire of civiele dienst in de strijd tegen het bolsjewisme is geen vreemde krijgs- of staatsdienst als bedoeld in artikel 7 lid 1 onder 4 van de Wet van 12 December 1892 (Staatsblad No 268) op het Nederlanderschap en het ingezetenschap, zoals deze laatstelijk is gewijzigd bij de Wet van 15 December 1938 (Staatsblad No. 204). Het in genoemde artikel bepaalde is op zoodanige dienst niet van toepassing.

nen wanneer de betrokkene binnen één jaar zou verklaren afstand van zijn Nederlandse nationaliteit zou doen. Het indienstreden bij de Duitse *Wehrmacht*, de *Waffen-SS* of het Vrijwilligerslegioen leverde volgens een derde verordening van 25 juli 1941 (no 135) geen strafbaar feit als bedoeld in de artikelen 101-103 Sr op: het is geen hulp aan de vijand¹⁷²⁹.

Aan Nederlanders die toetraden tot de *Waffen-SS* werd de Duitse nationaliteit in het vooruitzicht gesteld. In een wervingsbrochure uit de eerste oorlogsjaren staat: 'De vrijwilliger wordt ... na verplichting van 2 jaar [of 4 jaar] ontslagen, maar krijgt als belooning het Duitse burgerrecht'. Er zijn ook vrijwilligers aan wie al bij indiensttreding de Duitse nationaliteit werd toegekend. Hitler verleende met een *Erlaß* van 19 mei 1943 (*Reichsgesetzblatt*, Teil 1, 1943, nr 53, 315) aan buitenlanders die in dienst waren getreden van het Duitse (gewelds)organisaties van rechtswege de Duitse nationaliteit:

Deutschstämmige Ausländer, die der deutschen Wehrmacht, der Waffen-SS, der deutschen Polizei oder der Organisation Todt angehören, erwerben mit der Verkündung dieses Erlasses die deutsche Staatsangehörigkeit.

Buitenlanders afkomstig van de Duitse stam, die behoren tot de Duitse *Wehrmacht*, de *Waffen-SS*, de Duitse politie of de Organisatie Todt, krijgen met de publicatie van dit besluit de Duitse nationaliteit.

Deze regeling is door de Duitse autoriteiten en rechters ook toegepast op Nederlanders in Duitse krijgsdienst, hoewel het de vraag is of Nederlanders wel *deutschstämmig*¹⁷³⁰ zijn. De toepassing van het *Führer Erlaß* op Nederlandse leden van de *Waffen-SS* zou tot gevolg hebben dat er geen staatloosheid optrad, maar wel straffeloosheid. De Duitse grondwet verbood uitlevering van eigen nationalen (in artikel 16 lid 2: *Kein Deutscher darf an das Ausland ausgeliefert werden*). Lid worden van de *SS* was in Duitsland op zich geen strafbaar feit, ook niet na de oorlog. Het was mogelijk dat men als *SS*-er betrokken raakte bij oorlogsmisdaden en daarvoor strafrechtelijk verantwoordelijk werd gesteld. In het Besluit Buitengewoon Strafrecht van 22 december 1943 (Stb. D 61) werd in artikel 5 op het strafbaar feit van artikel 101 Sr (in vreemde krijgsdienst treden in het licht van een (dreigende) oorlog) in plaats van vijftien jaar gevangenisstraf als maximum de doodstraf gezet. Er wordt dus geen nieuw delict geformuleerd, maar een hogere straf mogelijk gemaakt, in dit geval de hoogste straf. Daarom kon het ook niet beschouwd worden als een aantasting van het beginsel

1729 Zie hierover Rabus (1988).

1730 In een *Runderlass* (rondschrijven) van het *Reichsinnenministerium* van 23 mei 1944 wordt de term *deutschstämmig* als volgt gedefinieerd: *Deutschstämmig sind Personen mit mindestens zwei deutschen Großeltern; Personen mit arftendem Bluteinschlag sind nicht deutschstämmig*. De Groot en Van der Leeuw van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie hebben de reikwijdte van het *Führer Erlaß* onderzocht; De Groot in 1953 naar aanleiding van ontsnapping van veroordeelde oorlogsmisdadigers uit de gevangenis van Breda, mede ten behoeve van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog, zoals die vanaf 1969 door De Jong is gepubliceerd en Van der Leeuw naar aanleiding van de in Duitsland verblijvende Nederlandse oorlogsmisdadiger Siert Bruins. Beiden hebben vastgesteld, dat er geen sprake was van een naturalisatie van rechtswege. De rechters in West-Duitsland zijn er steeds min of meer vanuit gegaan dat alle buitenlanders die tijdens de Tweede wereldoorlog in dienst van de *SS* traden op grond van het *Führer Erlaß* van 19 mei 1943 automatisch de Duitse nationaliteit kregen. Het is echter nooit de bedoeling van Hitler geweest dat vrijwilligers uit de Germaanse landen (zoals Nederland) onder deze *Führer Erlaß* zouden vallen; deze was bedoeld voor volksduitsers zoals Roemenen, Wit-Russen en Polen (de aanleiding voor de *Führer Erlaß* was de positie van ruim 10.000 Volksduitse Roemenen die in de winter van 1942-1943 deserterden uit het Roemeense leger en ingelijfd werden bij de *Waffen-SS*; zij moesten voor strafvervolgning gevrijwaard worden). De uitleg van het *Führer Erlaß* uit 1944 wijst niet op een collectieve nationaliteitsverlening van rechtswege. Het is eerder zo, dat een Volksduitser een verzoek tot verlening van de Duitse nationaliteit kan doen. Het *Führer Erlaß* kan opgevat worden als een toepassing van het vereiste van *Einbürgerung*, dat de *Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz* van 22 juli 1913 stelt voor verlening van de Duitse nationaliteit. Voor het bezette Nederland werd op 18 september 1942 in Berlijn ter uitvoering van eerdere regelgeving van 4 september 1939 en 20 januari 1942 bepaald dat verblijf (*Aufenthalt*) voldoende was voor inburgering en dat niet hoefde te gaan om vestiging (*Niederlassung*); dit werd vervolgens uitgewerkt in een *Erlaß* van *Reichscommissar Seyss Inquart* van 1 maart 1943. Al met al was het voor Nederlandse *SS*-ers wel mogelijk om versneld Duitser te worden zonder dat het *Führer Erlaß* van 19 mei 1943 werd toegepast (De Groot (1953) en Van der Leeuw (1979)). De Groot stelt ook, dat een automatische verlening van de Duitse nationaliteit aan Nederlanders (in dienst van de *SS*) niet paste in de benadering van de Duitsers dat er eerder sprake moest zijn van vriendschap tussen de Germaanse volkeren dan van een inlijving bij Duitsland. Himmler benadrukte in zijn beperkte toepassing van het *Führer Erlaß* het verschil tussen de Duitse stam en de Germaanse stam; tot de laatste behoorden de Nederlanders (en ook Vlamingen, Denen en Noren) wel, tot de eerste behoren deze volken niet. Er zijn ook verscheidene verzoeken van Nederlandse *SS*-ers voor de Duitse nationaliteit afgewezen, tot in 1945 toe, toen deze Nederlandse *SS*-ers begonnen te vrezen voor terugzending naar Nederland na afloop van de oorlog.

In de studie van Van Roekel, gebaseerd op dagboeken van acht Nederlandse *SS*-ers, wordt geen aandacht besteed aan de nationaliteitskwesitie noch aan het verlies van de Nederlandse nationaliteit noch aan het verwerven van de Duitse nationaliteit; de inhoud van de dagboeken gaf daartoe kennelijk geen aanleiding (Van Roekel (2011)).

nullum crimen sine lege, ten hoogste een aantasting van hetzelfde beginsel anders geformuleerd: *nulla poena sine lege*.

d. Nederlandse SS-ers: krijgsgevangenen of politiek delinquenten?

Veel Nederlandse SS-ers die terugkeerden uit Duitsland werden onder meer opgesloten in de Harskamp op de Veluwe (nog bekend van de soldatenopstand in november 1918, zie § 6.2.5). Dat stond eerst onder gezag van de Canadese troepen; de opgesloten Nederlandse SS-ers konden als krijgsgevangenen in de zin van de Geneefse verdragen worden beschouwd. De Canadezen werden vervangen door de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten onder verantwoordelijkheid van het Militair Gezag met generaal Hendrik Kruls (1902-1975) als commandant. In de reeks besluiten waarmee het Militair Gezag op 12 september 1944 aantrad (voor de bevrijde gebieden in het zuiden van Nederland) was er een besluit dat betrekking had op de 'bewarings- en verblijfskampen'¹⁷³¹. De leiding van de interneringskampen werd in januari 1946 van het Militair Gezag (dat op 4 maart 1946 ontbonden werd) overgenomen door het ministerie van Justitie¹⁷³². Met deze veranderingen verschoof voor de Nederlandse SS-ers hun status van krijgsgevangenen naar politieke delinquenten. Het precieze moment van deze statuustransitie is moeilijk vast te stellen.

Er zijn verschillende incidenten gerapporteerd van gewelddadig gedrag van de bewakers jegens Nederlandse SS-ers en trouwens ook tegenover alle andere gedetineerde collaborateurs. Er waren ook Nederlandse SS-ers die in Duitsland bleven en zich zo aan iedere vorm van Nederlandse sanctiëring onttrokken. Anderen keerden pas terug na enige jaren uit Russische krijgsgevangenkampen waar verschrikkelijke omstandigheden heersten. SS-ers bleven door de tatoëering van hun bloedgroep onder hun oksel gemakkelijk te herkennen en te onderscheiden van *Wehrmacht*-soldaten. Er doken later Nederlandse SS-ers op als vrijwilliger in Indië en Korea.

Er is een aantal Nederlandse SS-ers alleen op grond van het lidmaatschap van de SS ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Op 25 juli 1945 zijn drie SS-ers door een door het Militair Gezag ingestelde krijgsraad¹⁷³³ als zodanig berecht, veroordeeld en geëxecuteerd. Het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam veroordeelde een lid van het Vrijwilligerslegioen in december 1945 tot de doodstraf. In maart en april 1946 zijn er doodvonnissen voor het in dienst treden bij de vijand uitgesproken in Amsterdam en Arnhem. Ook in maart 1946 werd een straf van tien jaar gevangenis uitgesproken. De straffen werden lager naarmate de oorlog langer geleden was. Bovendien werd het niet passend gevonden om een Nederlandse SS-er, die verder geen oorlogsmisdaden had gepleegd, dezelfde (dood)straf te geven als een Nederlandse SS-er, die zich tevens aan oorlogsmisdaden schuldig had gemaakt¹⁷³⁴.

Naast de administratieve sanctie van verlies van nationaliteit en strafrechtelijke sanctie in de vorm van doodstraf en gevangenisstraf waren er ook nog andere sancties mogelijk: ontneming van kies- en stemrecht, de ontneming van het recht bepaalde ambten te bekleden of het uitoefenen van bepaalde beroepen en functies en de ontzegging van het recht om bij de gewapende macht te dienen. Deze laatste sanctie is 6.396 maal toegepast. Het is aan te nemen, dat deze sanctie vooral personen betreft die in vreemde krijgsdienst getreden waren.

e. Het herstel van het Nederlandschap

In 1953 is de wet van 30 juli 1953 (Stb. 1953, 363) tot stand gekomen die het mogelijk maakte om personen die vanwege vreemde krijgsdienst hun Nederlandschap van rechtswege verloren hadden de Nederlandse nationaliteit terug te geven. De regeling was speciaal ontworpen voor zogenaamde 'lichte' gevallen, dat wil zeggen dat er alleen sprake was van vreemde krijgsdienst, maar niet van ander strafbaar gedrag in de vorm van oorlogsmisdaden. De minister van Justitie kreeg de mogelijkheid om aan deze ex-Nederlanders het Nederlandschap opnieuw toe te kennen. Voorwaarde was dat men vooraangaande aan de aanvraag twee jaar in Nederland gewoond had. Door deze eis was het niet mogelijk om vanuit Duitsland opnieuw Nederlander te worden. Voor wie strafrechtelijk veroordeeld was bleef de mogelijkheid om het kiesrecht voor maximaal 10 jaar te ontzeggen (bij veroordelingen tot de doodstraf zelfs levenslang!).

1731 Verordening van de Chef van Staf van het Militair Gezag, no 4 van 12 september 1944, Bewarings- en Verblijfskampen, Publicatieblad Militair Gezag, no 1; deze verordening is op 5 mei 1945 (!) aangevuld met verordening 100 (Publicatieblad Militair Gezag, no 28).

1732 Beschikking van de Minister van Justitie van 28 februari 1946 (Stc. 1946, no 53).

1733 Krijgsraden waren hiertoe bevoegd zolang de bijzondere gerechtshoven (voorzien in het Besluit Buitengewone Rechtspleging van 22 december 1943 (Stb. D 63) en het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven van 22 december 1943 (Stb. D62) nog niet functioneerden.

1734 Belinfante (1978), p. 340-351.

Het blijft wrang, dat voor (antifascistische) oud-Spanjestrijders van de Internationale Brigade deze regeling, speciaal gemaakt voor Oostfrontsoldaten, de enige mogelijkheid was hun Nederlandschap terug te krijgen.

8.2. MILITAIRE JUSTITIE TIJDENS DE OORLOG

8.2.1. De militaire justitie te velde

De mobilisatie maakte het noodzakelijk de militaire justitie daaraan aan te passen. De basis lag in de wet van 30 november 1939 (Stb. 1939, 206) inzake ‘nadere voorzieningen betreffende militaire justitie’¹⁷³⁵. In deze wet werd de mogelijkheid geopend om meer dan één gewone krijgsraad¹⁷³⁶ in te stellen en om tijdelijke krijgsraden in te stellen; daarnaast waren er regelingen omtrent de benoeming en samenstelling van de gewone krijgsraden, de tijdelijke krijgsraden en de krijgsraden te velde. De kwestie was, dat een president van een krijgsraad (een burger-jurist) vanwege de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht voor het leven benoemd moest worden. Het was maar de vraag of er na de mobilisatie nog drie gewone krijgsraden nodig waren; de tijdelijke krijgsraden en krijgsraden te velde waren dan ook niet meer nodig. Maar een benoemde president kon niet zo maar ontslagen worden. Daarom was er terughoudendheid zonder strikte noodzaak nieuwe krijgsraden in te stellen. Dat gebeurde pas gedurende de mobilisatie, toen er vele tienduizenden extra soldaten in dienst waren.

Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer merkte het liberale kamerlid Willem Wendelaar (1882-1967) op 5 oktober 1939 het volgende op¹⁷³⁷:

Men kan zich afvragen of de aanwijzing van de leden van de krijgsraden te velde niet reeds thans geschied behoorde te zijn; maar als men meent van niet, dan dient de voorbereiding daarvan nu toch zeker met spoed en kracht ter hand genomen te worden. wanneer men daarmede te lang wacht, moeten de krijgsraden te velde plotseling uit den grond worden gestampt en dan kan het niet anders of het loopt mis.

Voorspellende woorden, die helaas gezien de terdoodveroordeling van sergeant Meijer op 12 mei 1940 al te waar bleken te zijn (zie § 8.4).

Het veldleger, zoals dat na de mobilisatie vanaf eind augustus 1939 actief werd, werd door de minister van Defensie uitdrukkelijk niet beschouwd als een ‘leger te velde’, in de zin van het militaire strafrecht¹⁷³⁸: er werden geen krijgsraden te velde ingesteld. Wel trad voor het militair strafrecht de ‘tijd van oorlog’ in, wat met zich meebracht, dat voor sommige delicten de strafmaxima omhoog gingen en dat een aantal gedragingen niet meer binnen het militair tuchtrecht vielen, maar binnen het militair strafrecht. Dat laatste had te maken met het feit dat volgens de Wet op de Krijgstucht een aantal met name genoemde strafrechtelijke delicten ‘van zóó lichten aard’ krijgstuuchtelijk afgedaan konden worden (artikel 2 WK). Dit heeft vooral consequenties voor de strafbare feiten desertie en ongeoorloofde afwezigheid¹⁷³⁹.

De krijgstuuchtelijke straffen worden voor een leger te velde ook aangepast.

Krijgstuchtelijke straffen op basis van de artikelen 3-5 en 30 WK (van toepassing sinds 1923)			
		onder normale omstandigheden	leger te velde
officieren	hoofdstaffen	berisping	berisping
		licht arrest max 14 dagen	arrest max 14 dagen
		streng arrest max 14 dagen	
onderofficieren	hoofdstaffen	berisping	berisping
		bij de zeemacht: strafdienst 1 à 2 uur max 8 dagen	

1735 Op basis van een wetsontwerp zie Kamerstukken, 1938-1939, II, 545, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (15 september 1939). De vervolgstukken zijn te vinden in Kamerstukken, 1939-1940, II, 141.

1736 Er was één krijgsraad in Den Bosch. Bij KB van 21 december 1939 (Stb. 1939, 286) werden er drie krijgsraden ingesteld: Den Haag, Utrecht en Den Bosch.

1737 Kamerstukken, 1939-1940, II, Handelingen, 36 (5 oktober 1939), ook geciteerd bij De Graaff (1957), p. 260. De Graaff tekent bij de woorden van Wendelaar aan, dat leden van de krijgsraden (officieren dus, maar geen juristen) nog wel te vinden zouden zijn, maar dat dat voor presidenten, officieren-commissarissen (in de rol van rechter-commissaris), auditurs-militair, secretarissen en andere personeel veel moeilijker zou zijn.

1738 LO 1939, nr 307 van 24 juli 1939 en LO 1939 nr 369 van 2 september 1939, genoemd bij Clavereau (199-1940), p. 234.

1739 Clavereau (1939-1940), p. 233.

		2 uur voor avondappel terug in de kazerne max 14 dagen	
		licht arrest max 21 dagen	licht arrest max 14 dagen
		verzwaard arrest max 14 dagen	
		streng arrest max 14 dagen	streng arrest max 14 dagen
		verlaging	verlaging
	bijkomende straffen	inhouding van soldij	
		vermindering van kost	
mindere militairen	hoofdstaffen	berisping	berisping
		strafdienst 1 à 2 uur max 8 dagen	
		2 uur voor avondappel terug in de kazerne max 8 dagen	
		licht arrest max 21 dagen	licht arrest max 14 dagen
		verzwaard arrest max 14 dagen	
		streng arrest max 14 dagen	streng arrest max 14 dagen
		verlaging	verlaging
		plaatsing in tuchtklasse	
	bijkomende straffen	inhouding van soldij	
		vermindering van kost	
		verbod buiten dienst een wapen te dragen	
			verrichten van pionierarbeid
			corvee

Sinds 1839 hadden er in Nederland geen krijgsraden te velde gefunctioneerd. Noch bij de kortstondige mobilisatie van 1870 noch bij de langdurige mobilisatie 1914-1918 was er van deze mogelijkheid uit de Regtspleging Landmagt gebruik gemaakt. In artikel 249 RL werd bepaald, dat de voorschriften betreffende de permanente krijgsraden van toepassing zijn op de krijgsraden te velde ‘voorzover daarvan in den titel in kwestie niet wordt afgeweken en zulks van eenige toepassing kan worden gehouden’. Er is dus een zeer ruime bevoegdheid van de krijgsraad af te wijken van de geëigende procedures. Daarbij ligt het voor de hand, dat de krijgsraad te velde motiveert waarom een bepaald voorschrift geschreven voor een permanente krijgsraad in de omstandigheden waarin de krijgsraad te velde moet functioneren niet (ten volle) kan worden nagekomen.

Bij het uitbreken van de oorlog werd in het Koninklijk Besluit van 10 mei 1940 (Stb. 1940, 283)¹⁷⁴⁰, uitgevaardigd dus op vrijdag 10 mei 1940, de dag van de Duitse inval en aangevuld bij Koninklijk Besluit van 11 mei 1940, Stb. 1940, 285)¹⁷⁴¹, het Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde 1940 ingevoerd¹⁷⁴². Hierin werd vastgelegd dat de opperbevelhebber van de land- en zeemacht de legerkorpscommandanten kon machtigen zelfstandig krijgsraden te velde in te stellen¹⁷⁴³.

Alleen de commandant van het IIde legerkorps heeft van deze bevoegdheid gebruik gemaakt (zie § 10.5.2), met toepassing van de mogelijkheid om niet-juristen en reserveofficieren in de krijgsraad te benoemen (in afwijking van 120 RL).

8.2.2. Afwikkeling van militaire strafzaken na de capitulatie

Na de capitulatie werd de taak om militairen te berechten opgedragen aan de krijgsraden van de twee arrondissementen (Den Haag en Utrecht) bij besluit van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht Winkelman van 25 mei 1940¹⁷⁴⁴. Deze krijgsraden moesten niet alleen de nog niet afgehandelde zaken van voor de Duitse inval, maar ook strafbare feiten, begaan door militairen, in de periode 10 mei 1940 tot 26 mei 1940 afhandelen¹⁷⁴⁵; het ging in totaal om 1.800 zaken uit de mobilisatieperiode, de gevechtshandelingen en na de capitulatie¹⁷⁴⁶. Uiteindelijk werden deze krijgsraden en alle andere justitiële militaire instellingen

1740 Zie ook MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 4-6.

1741 Zie ook MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 8-9.

1742 De Graaff (1957), p. 271-274. De teksten zijn gepubliceerd in MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 5-11.

1743 Schulten (2006), p. 101.

1744 kab nr 44B, Stb. 1940, O 202, zie ook MRT (XXXVI), p. 1940-1941, 11.

1745 De Graaff (1957), p. 275-276.

1746 Amersfoort (2005), p. 25.

gen opheffen door het besluit van de *Deutsche Kommissar für die Demobilisierung der niederländischen Wehrmacht* van 15 oktober 1940¹⁷⁴⁷. De nog aanhangige militaire zaken werden per 20 oktober 1940 overgedragen worden aan de burgerrechtelijke rechtsprekende organen in Den Haag, voor overtredingen aan het kantongerecht en voor misdrijven aan de rechtbank¹⁷⁴⁸. Bij gelegenheid van deze overgang werden 1300 van 1800 zaken geseponneerd¹⁷⁴⁹.

Een opmerkelijke consequentie van de afdoening van militaire strafzaken door de commune strafrechter was dat nu ook cassatie bij de Hoge Raad voor militaire delicten open stond. Dit leidde er onder meer toe, dat bij arrest van 10 mei 1943 (precies drie jaar na de Duitse inval) de straf van veertien dagen gevangenis, door het Haagse gerechtshof in hoger beroep opgelegd aan een Nederlandse dienstplichtige soldaat wegens desertie, gepleegd op 11 mei 1940 in Wassenaar, in stand blijft¹⁷⁵⁰. Het krijgsmacht was verslagen en opgeheven, de justitiële militaire molens maalden door, nu met leden van een andere molenaarsgilde.

8.2.3. Militaire justitie bij de Nederlandse troepen in Engeland

Voor de Nederlandse troepen die in Engeland verzameld werden, werd een krijgsraad te velde ingesteld¹⁷⁵¹. Dit geschiedde bij KB van 31 juli 1940, no 1. De samenstelling van de krijgsraad werd bij KB van 11 oktober 1940, no 1 gemandateerd aan de Inspecteur van de Nederlandse Troepen. Uiteindelijk kwam het op 4 februari 1941 tot de installatie van de krijgsraad. Het Nederlandse besluit om de militaire justitie voor de eigen troepen in Engeland te regelen paste binnen het kader van de *Allied Forces Act* van 22 augustus 1940 (zie § 8.1.3.b). Met het KB van 18 september 1941, no 7 werd de jurisdictie van de krijgsraad uitgebreid tot Nederlandse militairen in Canada. Naar dit land werden veel Nederlandse militairen gezonden voor een opleiding. Het kwam erop neer, dat Nederlandse militairen tegen wie een krijgsraadzaak werd aangespannen, – tot afgrijzen van de Canadese autoriteiten – naar Engeland werden overgebracht om berecht te worden. De Canadezen boden met de *Foreign Forces Order* van 15 april 1941 aan om een eigen krijgsraad in te stellen; die mogelijkheid is door de Nederlandse regering geen gebruik gemaakt. De KB's van 31 juli 1940, 11 oktober 1941, 18 september 1941 zijn in het KB van 18 december 1941 (Stb. C 10) netjes en ordelijk samengevoegd.

Bij KB van 13 juli 1944 (Stb. E 50) is voor de Prinses Irene Brigade, die op het punt stond na de geslaagde invasie van D-Day op 6 juni 1944 naar Frankrijk over te steken, een aparte krijgsraad te velde ingesteld. Aan alles was gedacht: mochten zowel de auditeur-militair als zijn plaatsvervanger sneuvelen, dan hoefde niet op een besluit uit Londen gewacht te worden, maar kon – in afwijking van de regeling van de RL – de Commandierend Generaal zelf meteen een opvolger aanwijzen.

Buiten de grip van de Nederlandse militaire justitie bleven de Nederlanders die weigerden aan een oproep voor militaire dienst te voldoen. Zij waren (nog) geen *member of naval, military or air forces of any such allied power*. In de *Allied Powers (War service) Act* van 1942 werd de medewerking van de Engelse autoriteiten aan de uitvoering van het militaire strafrecht van de gastregeringen bevestigd. Dienstplichtontduikers bleven daarmee buiten schot.

De Britten hadden zich in de *Allied Forces (Penal Arrangements) Act* van 1940 al bereid verklaard om Britse gevangenen en detentiecentra ter beschikking te stellen voor de executie van vrijheidsstraffen opgelegd aan militairen van bevriende mogendheden.

Er zijn door de krijgsraad te velde vonnissen gewezen, die niet zo zeer militaire delicten van gehoorzaamheid en aanwezigheid betroffen, maar die rechtstreeks te maken hadden met het feit dat men afgesneden was van (informatie uit) het moederland: veroordelingen wegens bigamie, het opgeven van een hogere rang en het zich voordoen als arts.

Met het oog op de toekomstige inzet van de Nederlandse krijgsmacht werd op 23 augustus 1944 (Stb. E 67) het Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde vastgesteld. Dat is vooral in Indië tot toepassing gekomen.

1747 Besluit van de Secretaris-Generaal van het Departement van Justitie van 19 maart 1941, Verordeningenblad van 20 maart 1941, no 56/41. Aan de regeling werdterugwerkende kracht verleend tot 20 oktober 1940. Zie ook MRT 1946 (IXL), p. 4-6).

1748 De Graaff (1957), p. 277.

1749 Amersfoort (2005), p. 25.

1750 HR 10 mei 1943, NJ 1943, 500.

1751 Zie uitvoering over dit onderwerp Bas Backer (1945) en Bakker (1945).

8.3. DIENSTWEIGERAARS TIJDENS DE OORLOG

8.3.1. Dienstweigeren tijdens de mobilisatie van 1939

Het was, vooral na 1930, een periode met grote werkloosheid. In de Kamer zijn nog wel eens vragen gesteld of dienstweigerers niet bevoordeeld werden met hun verplichte tewerkstelling boven het grote leger van de werklozen. Gepleit werd voor een extra hard regiem in de werkkampen.

Het aantal mensen dat een beroep op de Dienstweigeringswet deed schommelde in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog rond de vijftig per jaar. Dat werd anders bij de mobilisatie van augustus 1939. Op 29 en 30 augustus 1939 werden de lichten 1924-1938 onder de wapenen geroepen; de lichte 1939 was uiteraard al in dienst. De gemobiliseerde landmacht telde 250.000 tot 300.000 mannen¹⁷⁵² (en 30.000 paarden). 9.100 man daarvan was beroepspersoneel (1.600 officieren, 6.500 onderofficieren en 1.000 korporeals en soldaten). De eerste mobilisatiedag telde het veldleger 7-15% absentes, op de avond van de tweede dag was dit gezakt tot 3-7%¹⁷⁵³. Er zijn geen cijfers beschikbaar van het aantal militairen dat uiteindelijk niet aan de mobilisatieoproep voldeed.

Kort na de mobilisatie wees de minister van Defensie, die een grotere stroom dienstweigerers verwachtte, de commandanten op de bestaande procedure en op de mogelijkheid om een militair die een beroep op de Dienstweigeringswet deed onmiddellijk vrij van dienstwerkzaamheden te stellen¹⁷⁵⁴. In dat jaar 1939 waren er 397 soldaten die een beroep op de dienstweigeringswet deden. De meeste verzoeken zijn niet meer in behandeling genomen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

In tegenstelling tot eerdere plannen om alle erkende dienstweigerers te werk te stellen op het eiland Rozenburg¹⁷⁵⁵ waren zij vanaf medio november 1939¹⁷⁵⁶ bijeengebracht in het kamp Papenvoort bij Rolde onder kampleiding van een ex-officier Van der Giesen. Dit kamp viel onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Sociale Zaken. De erkende dienstweigerers werden tewerkgesteld bij de boswachterij Gieten-Borger van Staatsbosheer. Bij het uitbreken van de oorlog zijn zij door de leiding met goedkeuring van Commissaris van de Koningin in Drenthe R.H. baron de Vos van Steenwijk (1885-1964), onder wie kamp Papenvoort formeel ressorteerde naar huis gestuurd¹⁷⁵⁷. Na een week kwamen de tewerkgestelden weer terug in afwachting van wat komen ging. Vanaf augustus 1940 mocht iedere tewerkgestelde dienstweigerer die kon aantonen dat hij elders werk kon krijgen vertrekken¹⁷⁵⁸.

8.3.2. Dienstweigerers voor de rechter in de oorlog

Er is (nog) niet veel bekend over het lot van de dienstweigerers in de oorlog¹⁷⁵⁹. Er zijn in de eerste jaren nog dienstweigerers voor de rechter gebracht. Op 11 oktober 1941 stonden twee dienstweigerers voor de bijzondere strafkamer van het Gerechtshof in Den Haag, dat door een besluit van de Secretaris-Generaal van het Ministerie van Justitie van 19 maart 1941 belast werd met de afhandeling van militaire strafzaken.

1752 De Jong noemt 250.000 man (De Jong (1969-1991), deel 1, p. 646), Schulten en Koster noemen 280.000 man (Schulten en Koster (1990), p. 68) en Schulten noemt 300.000 man (Schulten (1991), p. 50).

1753 De Jong (1969-1991), deel 1, p. 646.

1754 Ministeriële Beschikking, 26 september 1939 (1ste Afd, nr 16), Legerorders 1939, nr 429 (MRT (1939-1940 (XXXV), p. 223).

1755 Kamerstukken, 1938-1939, II, Bijlage A (Rijksbegroting Defensie 1939, hoofdstuk VIII), 2 VIII, 26 (Memorie van Antwoord) (14 november 1938), ook geciteerd in MRT 1939-1940 (XXXV), 262.

Over dit voornemen om dienstweigerers op het eiland Rozenburg te werk te stellen heeft SDAP-kamerlid Albarda in september 1937 kamervragen gesteld. Minister van Defensie Van Dijk bevestigde dit voornemen en gaf daarbij aan dat het ging om het verbeteren van sterk in verstuiving verkerende duingroepen. De suggestie dat deze werkzaamheden bedoeld waren om geslacht te kunnen plaatsen ontkende minister in zo verre, dat aan dienstweigerers geen militaire werkzaamheden opgedragen kunnen worden (zie Kamerstukken, 1937, II, Aanhangsel Handelingen, 32 (vraag 6 september 1937, antwoord 11 september 1937), ook geciteerd in MRT 1937-1938 (XXXIII), p. 333-334).

De bouw van het werkkamp in de boswachterijen Gieten-Borger vorderde traag. Dit verontrustte het SDAP-kamerlid Hamm van Sleen (1890-1958). In juni 1939 wachtten 43 erkende dienstweigerers op hun tewerkstelling (27 > 1 jaar, 7 > 6 maanden en 9 < 6 maanden). Eerst zou het kamp op 1 oktober 1939 gereed zijn, maar de mobilisatie veroorzaakte toch weer een nieuwe vertraging; het werd 15 november 1939 (zie Kamerstukken, 1938-1939, II, Aanhangsel Handelingen, 86 (kamervraag 21 mei 1939, antwoord 8 juni 1939 en Kamerstukken, 1939-1940, II, Aanhangsel Handelingen, 10 (kamervraag 17 oktober 1939, antwoord 28 oktober 1939)).

1756 Kamerstukken, II, 1939-1940, Aanhangsel Handelingen, 17, vraag 10 (vraag 17 oktober 1939, antwoord 28 oktober 1939).

1757 Wiersma (1980), p. 69, op basis van een brief van Cor Inja van 23 oktober 1979.

1758 Johannes Bonnema in Termeer (1984), p.104-106.

1759 Het lot van individuele dienstweigerers in de Tweede Wereldoorlog is nooit onderzocht. Niet alle dienstweigerers bleven hun geweldloze opvattingen trouw. Wim Jong zei daarover in Veedee van juni 1982 (no 54): 'Sommigen waren omgegaan en hadden in '39 en '40 dienst genomen tegen de Nazi's. Anderen, ook ex-dienstweigerers, waren bij de SS gegaan. Ze liggen aan het Oostfront'.

Het betrof Andries Kleistra uit Oudhome en Johan Evert Misdorp uit Amsterdam. Kleistra had op 10 mei 1940 geweigerd een dienstbevel uit te voeren; hij had geweigerd aan te treden bij een stelling tijdens een aanval van vijandelijke vliegtuigen. Zijn commandant majoor Oudt verklaarde ter terechtzitting, dat het hem speet, dat hij Kleistra niet ter plekke had doodgeschoten.

Misdorp was op 2 april 1940 in arrest gesteld en op 10 mei 1940 na een bominslag vrijgelaten en vervolgens werd hij na een rechtszitting op 3 september 1940 weer in arrest genomen¹⁷⁶⁰.

8.4. DESERTIE AAN HET FRONT: DE EXECUTIE VAN SERGEANT MEIJER

Bij de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 deden zich verschillende gevallen van desertie voor. Het meest opvallend is doodstraf waartoe sergeant-capitulant¹⁷⁶¹ Johan Christiaan Meijer op 12 mei 1940 werd veroordeeld¹⁷⁶².

8.4.1. De feiten

De 22-jarige sergeant Meijer was commandant van twee stukken pantserafweergeschut (PAG) als onderdeel van het 8^e Regiment Infanterie, gelegerd op de Grebbelinie bij Rhenen. De verdediging van de Grebbelinie was opgedragen aan het IIde Legerkorps. Meijer en zijn sectie lagen in de stoplijn, de linie tussen frontlijn en ruglijn. Zij werden voortdurend beschoten door de Duitsers; deze waren bezig de Nederlandse voorposten in het vlakke land op te ruimen en hielden de troepen op de Grebbeberg door voortdurend artillerievuur op hun plaats. De directe communicatie (per veldtelefoonlijn) was op een gegeven moment verbroken. De groep van Meijer kon niets doen, omdat zij alleen over pantsergranaten beschikten. In de groep heerste een machteloze en angstige sfeer; er waren overigens van deze eenheid geen soldaten gedood of gewond geraakt. Na enig aandringen van zijn manschappen besloot Meijer op zaterdag 11 mei 1940 om 11.00 uur te vertrekken van zijn post. Hij liet één pantserafweergeschut (met bemanning) staan. De Duitsers lagen op dat moment op een afstand van drie kilometer. Meijer en zijn mannen vertrokken in de richting van de Vesting Holland, een tamelijk vaag reisdoel, maar wel de richting waarheen conform de vastgestelde strategie het IIde Legerkorps zich zou terugtrekken ingeval van een overmachtige vijandelijke aanval. Meijer op de motor voorop en negen militairen in de trekker; de meeste soldaten waren 21, 22 jaar oud¹⁷⁶³. Meijer heeft niemand geïnformeerd over zijn terugtrekken; hij was wellicht niet in de mogelijkheid om dat te doen. Meijer en zijn mannen stopten 30 kilometer verderop in Loenen aan de Vecht om in café Vriens koffie te drinken. De aanwezigen daar vonden in het verhaal van de soldaten aanleiding de politie te bellen. De plaatselijke politiefunctionaris nam contact met de politietroepen gelegerd in het Depot van Discipline in het nabijgelegen Nieuwersluis. Met de veldwachter voorop op de fiets gevolgd door sergeant Meijer op de motor en de manschappen in de trekker met daarachter het geschut ging het naar Nieuwersluis. Als men al had willen vluchten was dit een uitstekende gelegenheid geweest. Alle militairen waren nog gewoon in uniform; men had in het geheel niet overwogen om burgerkleding aan te trekken. Meijer en zijn mannen werden gearresteerd en teruggevoerd naar het hoofdkwartier van het IIde Legerkorps in Doorn.

Voor zover valt na te gaan liggen de motieven van sergeant Meijer vooral in de zinloosheid van verder verzet tegen de Duitsers en het nodeloos op het spel zetten van de levens van de manschappen van zijn eenheid.

Generaal-majoor J. Harberts (1883-1971), commandant van het IIde Legerkorps (dat bestond uit de IIde Divisie en IVde Divisie), dat de Grebbelinie moest verdedigen, was zeer ontevreden over het moreel van zijn troepen en wenste een voorbeeld te stellen. Hij had eerst een zaak op het oog tegen vaandrig J. Tack, commandant van een sectie zware mitrailleurs, die op 11 mei 1940 rond het middaguur op eigen initiatief met zijn manschappen zijn voorpost verlaten had, maar die zaak bleek juridisch te gecompliceerd te zijn

1760 Op basis van een toelichting bij een kamervraag van Van Wijk over een andere zaak. Zie Kamerstukken, 1969-1970, I, Aanhangsel Handelingen, 73 (vraag 1 juni 1970, antwoord 11 juni 1970).

1761 Capitulant is de term die in de jaren dertig werd gehanteerd voor militairen met een semi-beroepsstatus, een soort kortverbandvrijwilligers, die na hun dienstplichttijd een contract met het leger sloten, en heeft niets te maken met capituleren in de betekenis van het staken van de strijd.

1762 Zie uitvoerig Boer (1970).

1763 Boer (1970), p. 120.

om er een doodvonnis uit te laten komen, zo oordeelde de auditeur-militair in een advies (opgesteld in de nacht van 11 op 12 mei 1940) aan generaal Harberts.¹⁷⁶⁴

8.4.2. De juridische context

Er was op 11 mei 1940 om 22.00 uur een bericht binnengekomen van de opperbevelhebber van de land- en zeemacht H.J. Winkelman dat legerkorpscommandanten zelfstandig krijgsraden te velde mochten in stellen¹⁷⁶⁵ op basis van het Koninklijk Besluit van 10 mei 1940 (Stb. 1940, 283)¹⁷⁶⁶, uitgevaardigd dus op vrijdag 10 mei 1940, de dag van de Duitse inval en aangevuld bij Koninklijk Besluit van 11 mei 1940, Stb. 1940, 285)¹⁷⁶⁷, het Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde 1940¹⁷⁶⁸.

Generaal Harberts maakte van deze nieuwe bevoegdheid onmiddellijk gebruik. Tegen middernacht op zaterdagavond 11 mei 1940 arriveerden op het hoofdkwartier van het IIde legerkorps kapitein mr. J.J. Plugge¹⁷⁶⁹ (in het burgerleven rechter in de arrondissementsrechtbank van Utrecht) die als auditeur-militair (openbare aanklager in het militair strafproces) zou optreden, kapitein mr. R.W.J.C. Van den Wall Bake¹⁷⁷⁰ uit Amersfoort, die als officier-commissaris (vergelijkbaar met rechter-commissaris) zou functioneren, en luitenant mr. C.H. Beekhuis (1903-1988), telg uit een juristengeslacht¹⁷⁷¹, die als officier-secretaris de taak van griffier zou vervullen. De namen van deze justitiefunctionarissen werden genoemd in een telefonisch contact tussen generaal Harberts en zijn chef, de commandant van het Veldleger J.J.G (Godfried) baron van Voorst tot Voorst (1880-1963) in de avond van 11 mei 1940. Deze drie waren juristen, kwamen van buiten het IIde Legerkorps en waren dus geen ondergeschikten van generaal Harberts. Tot leden van de Krijgsraad te Velde voor zijn legerkorps benoemde generaal Harberts majoor G. Geel (voorzitter), kapitein J. Greter en reserve-eerste-luitenant ir. H. Witte¹⁷⁷². Geen van deze drie was jurist en alle drie kwamen zij uit het IIde Legerkorps en waren dus ondergeschikten van generaal Harberts. Als verdediger van Meijer was aangewezen kapitein J.C.C. van Erp, die als niet-jurist een cursus militair strafrecht had gevolgd, maar geen enkele ervaring als strafrechter had.

Generaal Harberts hield – tegen alle elementaire rechtsregels in – de krijgsraad voor dat hij de doodstraf in dit geval en onder deze omstandigheden een gepaste straf vond; hij deed dit waarschijnlijk bij de beëdiging van leden van de krijgsraad, in ieder geval niet tijdens de terechtzitting op zondag rond het middaguur. Hij zegt daar zelf over tegenover de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945¹⁷⁷³:

Ik heb toen de krijgsraad toegesproken in die zin, dat dit een geval was zó duidelijk, dat de doodstraf de enige straf kon zijn, die er op moest volgen. Ik zeg dat nu, ... want ik ben mij er volkomen van bewust, dat geen enkele autoriteit het recht heeft een rechterlijke instantie te influenceren. Ik heb gemeend het toch te moeten doen....Ik achtte het beslist noodzakelijk, omdat ik mij realiseerde dat de officieren van onze vredesopleiding, opgevoed in de mentaliteit van – laat ik het populair noemen – ‘het zacht eitje’, er wel eens tegen op zouden kunnen zien die militair ter dood te veroordelen.

1764 Boer (1970), p. 158-161 en 182-194.

1765 Schulten (2006), p. 101.

1766 Zie ook MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 4-6.

1767 Zie ook MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 8-9.

1768 De Graaff (1957), p. 271-274. De teksten zijn gepubliceerd in MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 5-11.

1769 Na de oorlog onder meer president van de Krijgsraad te Velde Oost (zie bijvoorbeeld vonnis van 22 juli 1948, MRT 1949 (XLII), 382), later president van de arrondissementsrechtbank Utrecht.

Plugge was nog op donderdag 9 mei 1940 in een militaire strafzaak als rechter gewraakt. De recusatie was gebaseerd op artikel 120-121 van de Regtspleging Landmacht: een militair in werkelijke dienst kan niet als president van een krijgsraad optreden. Plugge was reservekapitein en op 3 februari 1940 president-plaatsvervanger van de krijgsraad geworden. De krijgsraad wees het wrakingsverzoek af (Utrechts Nieuwsblad van 9 mei 1940).

1770 later president van de arrondissementsrechtbank Alkmaar.

1771 Zijn grootvader (1814-1885) was notaris in Buitenpost (Friesland), zijn vader (1874-1952) was raadsheer en president van het gerechtshof van Leeuwarden; hij werd zelf later in de periode 1967-1978 lid van de Raad van State. Een zoon (geboren 1926) werd lid van de Hoge Raad; allen heetten zij mr. Christiaan Houdijn Beekhuis. Een andere zoon Hans (geboren 1936) was lid van de Raad van State (1994-2006). Griffier Beekhuis was op 35-jarige leeftijd in 1938 tot hoogleraar in Groningen benoemd.

1772 Herman Witte (1909-1973) kreeg later bekendheid als Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting (1952-1959) en burgemeester van Eindhoven (1959-1973).

1773 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1c, Verhoren, 444-445 (vraag 14706).

Als tegenwicht tegen de oproep van generaal Harberts heeft auditeur-militair Plugge duidelijk naar voren gebracht dat de krijgsraad een eigen verantwoordelijkheid had waarbij hiërarchieke bevelsverhoudingen geen rol kunnen spelen.¹⁷⁷⁴

Wat sergeant Meijer ten laste werd gelegd paste binnen de formulering van artikel 84 sub 2 WMS, dat als volgt is geformuleerd:

Met de dood, levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste twintig jaren wordt gestraft de militair die in tijd van oorlog opzettelijk:

....

2. de onder zijn bevelen staande plaats, post, vaartuig of luchtvaartuig der krijgsmacht buiten noodzaak eigendunkelijk ontruimt of verlaat.

Formeel was er in het geval van sergeant Meijer dus geen sprake van desertie zoals strafbaar gesteld in artikel 98-100 WMS, hoewel in het spraakgebruik van desertie gesproken wordt. Een post willens en wetens ontvluchten of tactisch terugtrekken, dat is het dilemma voor een juridische interpretatie van artikel 84 WMS. Kernbegrip is daarbij de term 'eigendunkelijk' en 'buiten noodzaak'. Aangezien deze bewoordingen deel uitmaken van de delictsomschrijving dient dit ook ter terechtzitting wettig en overtuigd bewezen te worden.

Artikel 87 Sr (Sr dus niet WMS!) definieert wanneer er sprake is van tijd van oorlog¹⁷⁷⁵:

Onder vijand wordt begrepen opstandelingen. Onder oorlog wordt begrepen burgeroorlog. Onder tijd van oorlog wordt begrepen de tijd waarin oorlog dreigende is. Tijd van oorlog wordt mede geacht te bestaan, zoodra de militie te land, hetzij ten deele door den Koning buitengewoon is bijeengeroepen en zolang die buitengewoon onder de wapenen blijft.

Conform artikel 9 WMS mag de doodstraf alleen opgelegd worden als de krijgsraad van oordeel is dat de veiligheid van de staat in het geding is.

Een mogelijkheid voor appel van een vonnis van een krijgsraad te velde was op grond van artikel 210 van de Rechtspleging bij de Landmagt uitgesloten; conform artikel 256 van de Regtspleging bij de Landmagt is in dat geval het *flat executio* vereist van de commanderende officier.

Van toepassing is ook artikel 200 van de Regtspleging bij de Landmagt dat luidt:

Aan een ter dood veroordeelde zal, tweemaal vierentwintig uren vóór de executie, de dood worden aangezegd door de auditeur-militair.

De uitvoering van de doodstraf moet conform artikel 7 WMS geschieden 'door de kogel'. In de militaire traditie is een vuurpeloton eervoller dan ophanging¹⁷⁷⁶; bovendien vereist een andere vorm van executie materiële voorzieningen, zoals een galg en een bekwame uitvoerder in de persoon van een beul. Hoe een doodvonnis uitgevoerd moet worden is vastgelegd in het Koninklijk Besluit van 26 april 1922 (Stb. 1922, 228, houdende nadere voorschriften betreffende de wijze van uitvoering van de doodstraf). De grondregel staat in artikel 2: 'de voltrekking van de doodstraf geschiedt met den meesten eenvoud en niet in tegenwoordigheid van het publiek'¹⁷⁷⁷. Het vuurpeloton diende conform artikel 4 van dit Koninklijk Besluit uit 12 manschappen te bestaan.

1774 Brongers (1985), p. 118.

1775 Van toepassing was de oorspronkelijke formulering van het Wetboek van Strafrecht uit 1881-1886; artikel 87 is per 30 april 1951 gewijzigd (wet van 5 april 1951, Stb. 1951, 92).

1776 Dorreboom (2000), p. 179-186.

1777 Dit in tegenstelling tot de Franse voorschriften voor een executie die vereisen dat de veroordeelde voor het front van zijn eigen legeronderdeel wordt doodgeschoten door een vuurpeloton bestaande uit twaalf militairen van dat onderdeel (*quatre sergents, quatre caporaux et quatre soldats du corps auquel appartient le condamné*), dat na de executie langs het stoffelijk overschot moet defileren; zie artikel 52 van *Décret du 7 octobre 1909 portant règlement sur le service de place*, opgenomen als *annexe* in Ofenstadt (2002). Deze Franse voorschriften gingen terug op de artikelen 2 en 3 van de *Code pénal militaire* van 12 mei 1793 (dus uit de periode kort na het invoeren van de eerste *levée en masse*); tijdens het Keizerrijk onder Napoleon kwamen doodvonnissen voor militairen zelden voor (Pigeard (2000), p. 275-276).

8.4.3. 12 mei 1940: het proces, het vonnis en de executie

a. Het proces

Op zondag 12 mei 1940 kwam de krijgsraad om 12.30 uur bijeen. Een van de leden van de krijgsraad heeft zich persoonlijk op de Grebbelinie op de hoogte gesteld van de situatie. Wanneer dit gebeurd is niet geheel duidelijk, het kan op zondagmorgen zijn geweest; het was in ieder geval geen formele schouw van het gehele rechtscollège. De zaak werd uitgeroepen door wachtmeester der Koninklijke Marechaussee J. Roelofs, die onder de titel van 'provoost-geweldige' de deurwaardersfunctie bekleedde. Auditeur-militair Plugge eiste de doodstraf.

De verklaringen van twee getuigen, afgelegd bij de officier-commissaris worden schriftelijk ingebracht. Het betreft (dienstplichtig) sergeant H.J. Knopers¹⁷⁷⁸ en (dienstplichtig) korporaal J. Bult. Zij verklaren beiden dat Meijer de opdracht heeft gegeven het pantserafweergeschut terug te trekken; beide getuigen zijn niet in persoon door de krijgsraad nader ondervraagd.

b. Het vonnis

De krijgsraad sprak de gerequireerde staf uit wegens het verlaten van de post in oorlogstijd, strafbaar gesteld in artikel 84 sub 2 WMS¹⁷⁷⁹: de doodstraf voor sergeant Meijer.

Het vonnis werd onmiddellijk door generaal Harberts bevestigd: hij verleende conform het *fiat executio* conform artikel 256 RL; hij had geen behoefte gebruik te maken van zijn bevoegdheid om conform artikel 259 RL tot uitstel van het vonnis te besluiten.

c. De executie

Meijer kreeg de gelegenheid twee afscheidsbrieven te schrijven, één aan zijn verloofde en één aan zijn ouders. In deze brieven suggereert hij dat hij levensgevaarlijk gewond is en weet dat hij binnen korte tijd zal overlijden¹⁷⁸⁰. Een predikant, dominee Faber, verleende de laatste geestelijke bijstand.

Op 12 mei 1940 om 15.00 uur, een paar uur na het uitspreken van het vonnis, werd het vonnis uitgevoerd op de schietbaan te Doorn¹⁷⁸¹. In het geval van sergeant Meijer hebben vijf marechaussees uit brigades uit de omgeving meegewerkt aan de uitvoering van het doodvonnis¹⁷⁸².

1778 H.J. Knopers, later burgemeester van Borsculo (1972-1983), verklaart in 1989: 'We hadden toen echt het gevoel: we gaan eraan. U mag het angst noemen, desertie was het niet' (Van der Eijk, (1989), p. 48).

1779 Het vonnis van de Krijgsraad te Velde gepubliceerd in MRT, 1940-1941 (XXXVI), p. 139. Voor de volledige tekst zie bijlage 5.

1780 De tekst van de afscheidsbrief luidt als volgt (zie www.grebbeberg.nl):

Lieve Ouders

Ik weet als dat mijn laatste uur geslagen is en dat ik voor goed van u beiden henen ga. Ik ben zwaar gewond, want heb ruim 16 uur onder zware artillerie beschieting gezeten.

Vader en Moeder treur niet om mij, maar bid dat God er voor mag zorgen als dat ons Vaderland behouden mag blijven. Ouders doe de groeten van me aan al mijn familie en aan Opoe Meijer en Opoe Pieper. De zwaarste strijd heb ik nu geleden.

Ik zal voor u allen bidden, doe dit ook voor mij, voor je zoon die zooveel van U beiden houdt. Doe ook de ouders van Tonny de groeten en aan Tante Jo uit Doesburg.

Dag ouders gegroet en een hand en Moeder een stevige Zoen van haar zoon Chris

Dag ouders tot in de hemel

Chris

1781 De laatste executie in Nederland van een ter dood veroordeelde misdadiger op basis van het commune strafrecht vond plaats op 31 oktober 1860 om 10.00 's-morgens in Maastricht, toen de 27-jarige Johan Nathan werd opgehangen wegens een gruwelijke moord op zijn schoonmoeder; een gratieverzoek werd afgewezen (Van Ruiller, 1987, 185-187). De Jong (1969-1991, deel 3, 237) noemt bij zijn bespreking van de zaak van sergeant Meijer de executie van een Duitser in Amsterdam in 1854 ten onrechte de laatste uitvoering van een doodstraf in Nederland. Het was voor 1860 al praktijk dat niet alle uitgesproken doodvonnissen ook daadwerkelijk werden vertrokken: periode 1811-1850, 251 doodvonnissen waarvan 91 ten uitvoer gelegd (36%), periode 1850-1860, 79 doodvonnissen waarvan 8 ten uitvoer gelegd (10%), periode 1861-1868 67 doodvonnissen waarvan geen enkel is uitgevoerd (Van den Bosch (1981), 140 en Bosch (2008), p. 82)). De doodstraf werd in 1870 voor het reguliere strafrecht formeel afgeschaft bij de wet van 17 september 1870 (Stb. 1870, 162).

In Nederlands-Indië is de doodstraf tot het einde van het koloniale bewind van Nederland in het Nederlands-Indisch Wetboek van Strafrecht in artikel 10 blijven staan (zie Jonkers (1946), p. 178-180). Een motie-Kleerekoper (SDAP) (Kamerstukken, 1927-1928, II, Bijlagen Handelingen, 248, 1 (motie-Kleerekoper)(22 december 1927)) om de doodstraf in Indië af te schaffen werd na een uitvoerig debat vol principiële beschouwingen en historische verwijzingen op 22 maart 1928 door de rechte partijen verworpen (Bank (1984, 69 en Kamerstukken, 1927-1928, II, Handelingen, 1797-1818 en 1820-1821). De doodstraf werd in de gehele archipel enkele keren per jaar uitgevoerd (in de jaren 1929-1936 14 keer). Tot op het laatst van het Nederlands bewind in Nederlands-Indië is de doodstraf toegepast. Nog in 1949 worden zes Indonesiërs ter dood veroordeeld wegens moord op een Nederlands meisje; het vonnis wordt uitgevoerd door een executiepeloton van de Koninklijke Marechaussee (Den Beer Poortugael (2009), p. 225). Juridische bijzonderheden over deze doodvonnissen op het

Op de executieplaats stonden een aantal grof afgewerkte lijkkasten gereed, alsof er nog meer doodvonnissen voltrokken zouden worden. Sergeant Meijer zou volgens de verhalen zijn leren legerjas uitgetrokken hebben: 'Het zou zonde van die jas zijn, als er kogelgaten in zouden komen'¹⁷⁸³. Een blinddoek heeft hij geweigerd.

De Koninklijke Marechaussee was niet trots op de uitzonderlijke taak; in de geschiedenis van de Nederlandse 'militaire politie' wordt uit de meidagen van 1940 uit de omgeving van Doorn wel gerapporteerd, dat marechaussees werden ingezet om de oude keizer Wilhelm II extra te bewaken, maar het vuurpeloton voor de executie van sergeant Meijer blijft buiten vermelding¹⁷⁸⁴.

Het is onduidelijk of en hoeveel soldaten van de Grebbelinie gehoord hebben van het feit dat een militair wegens desertie gefusilleerd was¹⁷⁸⁵. Door alle omstandigheden en in het bijzonder de snelle capitulatie heeft het doodvonnis van sergeant Meijer in het geheel geen effectieve preventieve werking gehad.

8.4.4. De nasleep van de zaak-Meijer

a. Generaal Harberts beoordeeld, maar niet veroordeeld 1940 en 1949

Er is veel kritiek geuit op generaal Harberts, die bij de Slag om de Grebbeberg in paniek raakte. Harberts heeft ook het bevel uitgevaardigd dat, indien uit een huis op Nederlandse soldaten geschoten werd, alle mannelijke bewoners van dat huis boven zestien jaar ogenblikkelijk dienden te worden neergeschoten 'ten zij blijkt dat zij volkomen onschuldig zijn'¹⁷⁸⁶. De krijgsraad bij het IIde Legerkorps, ingesteld door generaal Harberts, is de enige krijgsraad te velde die nog tijdens de eerste oorlogsdagen (dus voor de capitulatie) tot een uitspraak is gekomen, een doodvonnis nog wel¹⁷⁸⁷.

Generaal Harberts is op 14 mei 1940 om 12.00 uur van zijn commando over het IIde Legerkorps ontheven door de commandant van het Veldleger Van Voorst tot Voorst. Deze had al eerder op 12 mei 1940 geconstateerd, dat Harberts 'zichzelf niet meer volledig in bedwang en onder controle had'. Deze constatering van de chef van Harberts, gedaan op de dag van, maar vóór het tijdstip van de executie van sergeant Meijer, leidde pas twee dagen later tot de ontheffing van Harberts uit het commando. Harberts reageerde niet koelbloedig en professioneel, schatte de effectieve kracht van de Duitse troepen niet goed in en verweet zijn ondergeschikte officieren en manschappen slap en laf gedrag. Na de terugtocht van het IIde Legerkorps zei hij in zijn nieuwe hoofdkwartier in Jaarsveld in de avond van 13 mei 1940 tegen de commandant van de II^{de} Divisie kolonel dr. mr. dr. J.S. Barbas¹⁷⁸⁸: 'Er zijn geene orders te geven, morgen bestaat er geen IIde

---

einde van de Nederlandse heerschappij in Indië ontbreken; in ieder geval is opvallend dat het vonnis met de kogel werd voltrokken, terwijl ophanging was voorzien in het Nederlands-Indisch Wetboek van Strafrecht (Cassuto (1927), p. 212-215).

Na de Tweede Wereldoorlog werd op basis van het Besluit Buitengewoon Strafrecht (22 december 1943, Stb. D61) de doodstraf mogelijk maakt voor delicten waarop een maximumstraf van 15 jaar gevangenisstraf stond; dit gold onder meer ook voor een aantal delicten die in het Londense besluit werden geformuleerd, zoals in artikel 26 voor verraad dat de dood van het slachtoffer ter gevolge heeft. Er werden 135 oorlogsmisdadigers en collaborateurs tot de doodstraf veroordeeld; van hen zijn er 40 daadwerkelijk geëxecuteerd (Rüter (1972), p. 368 en Belinfante (1978), p. 26-28 en 621). De doodstraf mag alleen bij eenparigheid van stemmen van de leden van de Bijzondere Gerechtshoven worden uitgesproken (deze eis van unanimité is tussen 1952 en 1990 ook in artikel 9 van het Wetboek van Militair Strafrecht opgenomen geweest (De Graaff (1967) 820). De doodstraf is in Nederland voor het laatst uitgevoerd op 21 maart 1952. Die dag stonden er twee oorlogsmisdadigers tegenover het vuurpeloton: de Duitser Wilhelm Arthur Albrecht en de Nederlander Andries Pieters (zie tv-programma *Andere Tijden*, 11 maart 2010: 'De laatste doodstraf').

Indië is na de Tweede Wereldoorlog de doodstraf tamelijk veelvuldig uitgesproken en toegepast tegen Japanners en hun Indonesische collaborateurs door speciale Temporaire Krijgsraden. Het gaat om zeker 250 executies (De Groot (1990)).

Voor minderjarige militairen werd de doodstraf als gevolg van artikel 6 lid 5 IVBPR per 24 november 1978 (Stb. 1978, 610) uit het Wetboek van Militair Strafrecht door invoering van artikel 6a geschrapt (zie § 11.2.7). De doodstraf verdween met de invoering van artikel 114 in 1983 uit de Nederlandse grondwet. Per 1 januari 1991 verdween de doodstraf door het schrappen van de artikelen 6-9 uit het Wetboek van Militair Strafrecht door de wet van 14 juni 1990, Stb. 1990, 368, in werking getreden met KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 583)(zie § 11.2.8).

1782 Boer (1970), p. 249. Het is gezien het gering aantal leden van het executiepeloton niet aan te nemen, dat, zoals niet ongebruikelijk, een van hun geweren geladen was met losse flodders; er zijn daarover geen berichten beschikbaar.

1783 Boer (1970), p. 249.

1784 Van der Hoek (1963), p. 397 en Van der Hoek (1975), p. 125-131.

1785 De Jong (1969-1991), deel 13, p. 91, ter correctie van De Jong (1969-1991), deel 3, p. 237. Anders Giesen (2008), p. 8.

1786 Amersfoort (2005), p. 110-113.

1787 De Graaff (1957), p. 274.

1788 Barbas was een advocaat, die in de Eerste Wereldoorlog gemobiliseerd was en als eerste luitenant werkzaam was bij de staf van de VIIIe Infanteriebrigade. Hij werd gevraagd om een beroepsofficier die een forse tuchtstraf had gekregen bij te staan bij diens 'reclame' bij het HMG. Het HMG liet op 30 maart 1915 de advocaat niet toe tot de zitting, maar stond hem wel toe de processtukken in te zien. In het MRT slaakte Barbas de verzuchting: een dienstplichtige die iets van 50

Legerkorps meer en overmorgen geen veldleger. Dan ben ik dood, want de troep gaat muiten. Ik zit een afscheidsbrief aan mijne vrouw te schrijven. Ik ga vannacht naar de Commandant van het Veldleger om te zeggen, dat hij moet zorgen, dat de Regeering nog dezen nacht tot overeenstemming komt met de Duitsers en dat het vechten ophoudt... Dit is het einde'. Barbas beschreef dat Harberts grauw van angst zag. Kolonel Barbas beschouwde zijn commandant generaal Harberts als een lafaard¹⁷⁸⁹. Kolonel Barbas werd door Van Voorst tot Voorst met onmiddellijke ingang aangewezen als nieuwe commandant van het IIde Legerkorps.

Harberts had grote conflicten met zijn directe meerdere, generaal Van Voorst tot Voorst, de commandant van het Veldleger. Er was onderling 'een zekere antipathie', zoals de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 met enige distantie opmerkt¹⁷⁹⁰. Harberts had de opdracht van de commandant van het Veldleger om met de IIde Divisie Rhenen aan te vallen; Harberts gaf dit bevel door aan de commandant van een andere divisie, de IVde Divisie. Hij had zijn hoofdkwartier in Doorn op 13 mei 1940 (de dag na de executie van sergeant Meijer) verlaten zonder zijn (onder)commandanten daarvan in kennis te stellen.

Deze beslissingen van Harberts, wiens gedrag als laf, verward en onprofessioneel werd beoordeeld door zijn commandant en zijn directe ondergeschikten, vormden de aanleiding voor een strafrechtelijk onderzoek¹⁷⁹¹. Dit onderzoek startte kort na de meidagen van 1940. Dit onderzoek is uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de commandant van het Justitieel Gamizoen. De verhoren vonden plaats in augustus 1940. Op 12 september 1940 legde de commandant van het Justitieel Gamizoen zijn bevinden vast in een nota en formuleerde drie aanklachten: (1) Harberts heeft het bevel van de Commandant van het Veldleger om de IIde Divisie een tegenaanval te laten doen niet uitgevoerd, maar hij heeft daarvoor de IVde Divisie aangewezen (artikel 114 WMS: een dienstbevel eigendunkelijk overschrijden), (2) door zich overhaast van Doorn naar Jaarsveld te begeven is er sprake van opzettelijke ongeoorloofde afwezigheid in tijd niet langer dan vier dagen (artikel 97 lid 2 WMS) en (3) het bevel aan Harberts gegeven om de terugtocht te organiseren is niet uitgevoerd, omdat hij zijn ondercommandanten niet de nodige bevelen heeft gegeven.

De zaak van Harberts zou moeten worden behandeld door het Hoog Militair Gerechtshof; dat was conform artikel 51 van de Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof (Besluit van de Souvereine Vorst van 20 juli 1814, Stb. 1814, 85) de eerste en enige instantie die mocht oordelen over het gedrag van de opperofficieren, het *forum privilegatum*, een vorm van *judgement by his peers*; artikel 51 PI is per 1 januari 1923 vervangen door artikel 82 van de Invoeringswet Wetboek van Militair Strafrecht (de wet van 5 juli 1921, Stb. 1921, 841)¹⁷⁹².

Van NSB-zijde is getracht 'het schandaal-Harberts' te doen verwijzen naar het in opdracht van de Duitse autoriteiten ingestelde Vredeshof. Het dossier-Harberts is gedurende Duitse bezetting op de plank blijven liggen. Na de oorlog is de zaak alsnog door het Hoog Militair Gerechtshof behandeld, ondanks het feit, dat inmiddels door het Organisatiebesluit Rechtpleging te Velde 1944 (KB 23 augustus 1944, Stb. E 67) de vervolging van de opperofficieren aan de krijgsraden was toegewezen¹⁷⁹³. Er werden nieuwe verhoren afgenomen door het lid van het HMG, oud-minister Dijxhoorn. De dagvaarding van 8 februari 1949 bevatte de exacte bewoordingen van de nota van 12 september 1940. Op de terechtzitting op 22 maart 1949 bleek, dat Harberts niets kwalijk genomen werd; de advocaat-fiscaal vorderde vrijspraak¹⁷⁹⁴. Zijn advocaat sprak van 'moedige ongehoorzaamheid'. Harberts werd door het HMG - 'rechtdoende in eerste en laatste aanleg' - op 5 april 1949 op alle punten vrijgesproken¹⁷⁹⁵.

Het gedrag van generaal Harberts in de meidagen was laf, maar werd achteraf niet strafbaar geoordeeld. Het gedrag van sergeant Meijer was laf, maar werd onmiddellijk als strafbaar geoordeeld. Een sergeant versus een generaal, een vonnis in tijden van oorlog versus een vonnis na de overwinning. Niemand had in 1949

---

cent steelt heeft wel recht op een advocaat op de terechtzitting, een beroepsofficier die een carrièrebedreigende tuchtschikking krijgt niet (zie HMG 30 maart 1915, MRT 1915 (XI), 269-273).

1789 Zie ook Van den Doel (1990), p. 242.

1790 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1A, verslag, 129.

1791 zie NA, 2.09.79 (Hoog Militair Gerechtshof), inventarisnummer 2607 (dossier 735).

1792 Deze bijzondere positie van vlag- hoofd- en opperofficieren (met een rang hoger dan kapitein of luitenant ter zee) is afgeschaft bij de partiële herziening van het militair straf- en tuchtrecht met de rijkswet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 295).

1793 Van der Graaff (1957), p. 293-294.

1794 Nieuwsblad van het Noorden, 22 maart 1949.

1795 Utrechts Nieuwsblad, 5 april 1949. Het in het openbaar uitgesproken vonnis is ook te vinden in het strafdossier-Harberts, dat met toestemming is in te zien in het Nationaal Archief. Merkwaardig is dat men het vonnis wel mag overschrijven, maar niet mag kopiëren. Het vonnis-Harberts is niet gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift.

behoefte de lafheid van een generaal te benadrukken, nu de overwinning was behaald op de vijand. Het vonnis met de vrijspraak van Harberts is nooit gepubliceerd in een juridisch tijdschrift.

In deze zaak voor het HMG tegen Harberts is zijn optreden in de zaak-Meijer op geen enkele wijze aan de orde geweest. Hij is dus nooit justitieel afgerekend voor zijn onrechtmatig optreden; voor het feit dat hij een doodvonnis eiste van de krijgsraad is Harberts nooit juridisch aangesproken noch strafrechtelijk noch tuchtrechtelijk.

b. De strijd om een monument voor sergeant Meijer in 1948 en 2001

Na de oorlog wordt er in Rheden, de gemeente waaronder Dieren ressorteerde, op de begraafplaats Heiderust een gemeenschappelijk monument opgericht, bij de graven van de soldaten afkomstig uit Rheden of omgekomen in Rheden. De vader van sergeant Meijer wilde het stoffelijk overschot van zijn zoon in zijn geboorteplaats Dieren laten, maar had geen bezwaar de naam van zoon op het monument te laten beitelen. In 1948 kwam bij de gemeente de mededeling binnen, dat Meijer wegens desertie was geëxecuteerd. Daarop werd zijn naam weer van het monument verwijderd¹⁷⁹⁶. In 2001 is er een apart monument voor sergeant Meijer opgericht op de Algemene Begraafplaats in Dieren.

c. De discussie onder juristen 1967-1968

In hun in 1948 verschenen boek over militair strafrecht stellen Franken en Brunner dat in het vonnis van de krijgsraad te velde het een en ander ontbreekt over de toepassing van het begrip 'buiten noodzaak'. Deze formulering is onderdeel van de delictomschrijving van artikel 84 sub 2 WMS. Het niet bestaan van noodzaak dient derhalve door de aanklager feitelijk omschreven te worden en door de rechter als element van het strafbare feit bewezen te worden verklaard. *In casu* werd volstaan met de vermelding dat het kanon niet beschadigd was en dat er geen manschappen gewond of gedood waren¹⁷⁹⁷. Franken en Brunner gaven daarmee invulling aan de kritiek die al door de redactie van het Militair Rechtelijk Tijdschrift in een naschrift in 1940 was geplaatst.

In het Nederlands Juristenblad ontstond in 1967 een discussie over de zaak-Meijer. Plaatsvervangend president van de Permanente Krijgsraad Nederland voor de Zeemacht Berkhout schreef in een artikel over de Nota over een nieuw militair strafrecht¹⁷⁹⁸, dat er geen voorbeelden zijn van beïnvloeding van militaire rechters door militaire commandanten¹⁷⁹⁹. Leyten¹⁸⁰⁰ verwees in zijn reactie hierop naar de publicatie van Couvée¹⁸⁰¹ over de Duitse inval in mei 1940; in dit boek wordt naar de zaken van vaandrig Tack en van sergeant Meijer (zonder hun namen te noemen) verwezen. Leyten suggereerde dat er bij Berkhout wel sprake van verdringing zal zijn. Berkhout antwoordde Leyten in de trant van dat dat ene voorbeeld de uitzondering is die de regel bevestigt, maar vond de kwalificatie verdringing onwaardig en onwaardig¹⁸⁰².

Toen meldde militair jurist De Graaff zich in de discussie; hij was in 1957 gepromoveerd op de organisatie van militaire justitie en de verhouding van de militaire justitiële autoriteiten met de commandanten. Hij maakte in zijn bijdrage¹⁸⁰³ (terecht) scherp onderscheid tussen de zaak-Tack (niet aan de militaire strafrechter voorgelegd) en de zaak-Meijer (wél aan de militaire strafrechter voorgelegd). Mede op basis van de contacten met een aantal direct betrokken juristen concludeerde De Graaff dat in de zaak-Tack er geen rechter beïnvloed is (er was immers geen strafzaak) en dat in de zaak-Meijer generaal Harberts niet formeel de krijgsraad heeft toegesproken, maar wellicht opmerkingen gemaakt heeft bij de beëdiging van de leden van de krijgsraad. De vraag blijft of de krijgsraad daardoor beïnvloed is. Het was de auditeur-militair die als eerste de doodstraf in het strafgeding naar voren bracht als zijn strafeis. De Graaff liet geen twijfel bestaan over zijn opvatting dat doodstraf in deze zaak juridisch correct was en militair noodzakelijk was. Hij is zelfs van mening dat het standrechtelijk neerschieten van een deserteur onder omstandigheden geheel te rechtvaardigen kan zijn:

Er hebben zich aan de Grebbe gevallen voorgedaan waarin het zonder vorm van proces neerschieten van een of meer op heterdaad op dergelijke plichtsverzaking betrapten volkomen verantwoord zou zijn ge-

1796 Boer (1970), p. 279-282.

1797 Franken en Brunner (1948), p. 170.

1798 Kamerstukken, 1966-1967, II, Bijlagen Handelingen, 8706, no 1-3 (16 augustus 1966).

1799 Berkhout (1967), p. 111.

1800 Leyten (1967), p. 385-386.

1801 Couvée (1960), p. 117-119.

1802 Berkhout (1967), p. 503.

1803 De Graaff (1967), p. 814-822.

weest, verantwoord als uiterste middel om anderen tot bezinning te brengen en tot het vervullen van hun plicht. Een verschrikkelijke zaak, maar onontkoombare consequentie van de verschrikkelijkheid van de oorlog zelf.

De Graaff beklagde zich over de geringe belangstelling van de Nederlandse wetgever voor het militair recht. Zijn betoog voor de erkenning van de legitimiteit van standrechtelijk optreden draagt echter in ieder geval niet bij aan het op de juiste waarde schatten van het militair strafrecht. Hij verweet de wetgever de reglementering van de krijgsraden te velde na de mobilisatie van september 1939 niet voortvarend genoeg te hebben aangepakt.

Beekhuis, de secretaris van de krijgsraad in 1940, toonde op grond van eigen aantekeningen van het strafproces aan¹⁸⁰⁴, dat wat generaal Harberts ook gezegd mocht hebben, de leden van de krijgsraad onafhankelijk tot hun eigen (unanieme) oordeel zijn gekomen¹⁸⁰⁵.

Leyten¹⁸⁰⁶, de aanstichter van de discussie, maakte in zijn vervolgartikel onderscheid tussen degene die beïnvloedt en degene die beïnvloed wordt. Generaal Harberts heeft de overtuiging, dat hij het doodvonnis gekregen waar hij bij de installatie van de krijgsraad om gevraagd heeft en dat hij zonder zijn opmerkingen niet gekregen zou hebben, terwijl blijkens de mededelingen van toenmalig secretaris Beekhuis de krijgsraad dezelfde uitspraak gedaan zou hebben, ook zonder de (poging tot) beïnvloeding van zijde van hun militaire superieur.

Advocaat Gerlings¹⁸⁰⁷ kwam in de volgende bijdrage aan de discussie terug op het betoog van De Graaff. Waar De Graaff in zijn NJB-artikel adviseerde het vonnis, gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift van 1940, goed na te lezen, wees Gerlings erop dat de MRT-redactie bij het afdrukken een niet-gebruikelijk naschrift geplaatst heeft:

Wij betreuren het, dat de motivering zeer spaarzaam is toegemeten; de ernst van feit, de strafwaardigheid van den dader en het belang van den staat bij het opleggen van de doodstraf hadden wij gaarne wat beter zien toegelicht.¹⁸⁰⁸

Het is aan te nemen dat deze opmerking uit 1940 van de MRT-redactie uit de pen van de militair-rechtelijk deskundige bij uitstek L.M. Rollin Couquerque (1869-1960) komt. Gerlings wees er verder onder meer op dat een van de leden van de krijgsraad, kapitein Greter, achteraf tegenover generaal Harberts heeft laten weten dat hij zich bezwaard voelde over het doodvonnis, dat hij zojuist samen met anderen had uitgesproken; dat blijkt uit wat generaal Harberts heeft verklaard bij de Parlementaire Enquête-commissie Regeringsbeleid¹⁸⁰⁹. Greter had de generaal gevraagd om hem een opdracht te geven waarbij hij – nog zonder frontervaring – kon bewijzen dat hij niet laf was. Gerlings wees er ook op dat Beekhuis door nu in 1967 te rapporteren uit het beraad in de krijgsraad – formeel gesproken – het geheim van de raadkamer heeft geschonden. In een naschrift¹⁸¹⁰ verdedigde Beekhuis zich door op te merken, dat hij alleen zijn indruk heeft weergegeven dat de leden van de krijgsraad zich niet onder druk voelden staan en niet de persoonlijke overwegingen van de afzonderlijke leden heeft vermeld.

Advocaat Voetelink ging in zijn NJB-artikel¹⁸¹¹ met name op de verdediging van de sergeant in. Hij wees erop dat bij de publicatie van het vonnis – tegen de gewoonte van het Militair Rechtelijk Tijdschrift in – de namen van de leden van de krijgsraad door letters zijn vervangen, anoniem gemaakt dus. Voetelink stelde vast dat een krijgsraad van drie niet-juristen een zaak behandelde waarbij de justitiabele wordt bijgestaan door een verdediger, zijnde een niet-jurist en niet-advocaat, maar een officier met een cursus militair recht. Hij beschreef in zijn artikel hoe de zaak van de sergeant verlopen had kunnen zijn als er gebruik gemaakt

1804 Zijn zoon, ook C.H. Beekhuis geheten en ook lid van de HR is geweest, deelde mij in oktober 2010 mee, dat het schrift met de aantekeningen van zijn vader nog in het bezit van de familie is; het is niet ter inzage, omdat op de kافت is aangegeven, dat de inhoud niet in de openbaarheid mag komen. Het is de vraag of een schrift met aantekeningen in een officiële militair-ambtelijke functie gemaakt als privé-eigendom van de familie beschouwd mag worden. Depot in het Nationaal Archief lijkt juridisch en historisch gesproken een juiste zaak. Of de inhoud openbaar gemaakt kan worden, wordt bepaald door de Archiefwet en niet alleen door de opsteller van de tekst.

1805 Beekhuis (1967), p. 822-824.

1806 Leyten (1967), p. 925-926.

1807 Gerlings (1967), p. 1062-1067.

1808 MRT (1940-1941)(XXXVI), p. 139.

1809 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1C, verhoren, 444 (vraag 14706).

1810 Beekhuis (1967), p. 1067-1069.

1811 Voetelink (1968), p. 317-323.

had kunnen worden van een vrije advocatenkeuze. Dat zou in ieder geval zoveel uitstel opgeleverd hebben, dat de sergeant niet geëxecuteerd was.

Kramer zette de discussie voort in het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*¹⁸¹². Hij heeft volledig begrip voor de uitspraak van de krijgsraad: de omstandigheden van het moment, inclusief de voorgeschiedenis van een weinig weerbaar defensieklimaat in de samenleving, rechtvaardigen volledig het toepassen van de hoogste straf als afschrikwekkend voorbeeld. Als relatieve buitenstaander met ervaring in het commune strafrecht acht hij de gang van zaken rond het doodvonnis zorgvuldig; de interventie van generaal Harberts moge dan niet correct zijn geweest, van een feitelijke invloed is ook niet gebleken. Kramer wees het betoog van Voetelink over de inschakeling van een raadsman, lid van de Nederlandse Orde van Advocaten, volledig van de hand, omdat dat gebaseerd is op het verkrijgen van uitstel (= afstel in dit geval). En wat nodig was op dat moment was een onmiddellijke reactie, zo stelde Kramer.

Het debat over het doodvonnis van de sergeant in 1967 en 1968 in de juridische vakpers toonde de scheidslijnen tussen de militaire juristen en civiele (= niet-militaire) juristen duidelijk aan. De militaire juristen accepteerden het vonnis en de gang van zaken, bij de civiele juristen overheerste het onbegrip. De Graaff vloog hard de bocht uit door standrechtelijke executies te rechtvaardigen te achten. Het juridisch 'onderonsje' van 1967 en 1968 drong niet door tot de politiek, de pers of de samenleving. De sergeant is nog steeds anoniem (in de dubbele betekenis van het woord).

Een paar jaar later werd het debat wel openbaar naar aanleiding van de publicatie in het voorjaar van deel 3 van rijksgeschiedenis-schrijver De Jong, handelend over de Duitse inval. Hij beschreef vooral hoe generaal Harberts de controle over de situatie en over zichzelf verloren had en vooral doende leek laf gedrag van anderen af te straffen. Daarin paste dan ook zijn wens met een doodvonnis een voorbeeld te stellen. De Jong vergoelijkte aan de andere kant niet het gedrag van sergeant Meijer (die hij overigens niet met name noemt).

Hoogleraar militair recht Van den Bosch wees in zijn studiepocket over huidige en toekomstige Militair Strafprocesrecht uit 1983 op artikel 249 RL¹⁸¹³, dat de mogelijkheid zou bieden om in omstandigheden af te wijken van de regels van militair strafprocesrecht. Artikel 249 RL verklaarde alle voorschriften voor de normale krijgsraden van toepassing op de mobiele krijgsraden:

Het bepaalde bij deze Wet .... zal, mede bij de Krijgsraden, worden naargekomen, zoo verre hieromtrent, bij deze Titel, niet anders is bepaald, en zulks van eenige toepassing kan gehouden worden.

De slotformulering 'zulks van eenige toepassing kan gehouden worden' zou dan de mogelijkheid kunnen bieden de voorschriften omtrent de uitvoering van de doodstraf terzijde te schuiven. Van den Bosch verwees daarbij expliciet naar het proces-Meijer¹⁸¹⁴. Er is overigens noch door generaal Harberts noch door de regering een beroep op dit artikel gedaan.

Later heeft militair jurist Van den Bosch bij de discussie over de herziening van het militair strafrecht de zaak-Meijer nog eens naar voren gehaald¹⁸¹⁵. Hij legde daarbij de nadruk op de continuïteit van de militaire rechtspraak: we moeten het eigen militair strafrecht in vrede tijd koesteren om het zonder problemen te kunnen gebruiken in oorlogstijd. Hij verwees daarbij naar het doodvonnis van sergeant Meijer in mei 1940, toen er acuut een krijgsraad opgericht moest worden. Hij zei daarover:

Ik zeg uitdrukkelijk niet dat een meer geroutineerde krijgsraad tot een andere uitspraak zou zijn gekomen, maar de hele discussie na de oorlog over dat vonnis is ontstaan, zou vermoedelijk een ander karakter gekregen hebben.

Dat is toch een tamelijk loze opmerking. Een vaste krijgsraad met ervaren militaire rechters had een onafhankelijker positie kunnen hebben dan een ter plaatste opgerichte krijgsraad, samengesteld door de commandant van het Tweede Legerkorps uit personeel van het Tweede Legerkorps. Als een ervaren krijgsraad met hetzelfde vonnis komt, dan maakt het niet of er sprake is van een vaste krijgsraad of niet.

1812 Kramer (1968), p. 579-586.

1813 Artikel 249 RL is het in 1912 vernummerde artikel 267 RL uit 1815.

1814 Van den Bosch (1983), p. 78. Artikel 249 RL is bij de wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 294) ingetrokken.

1815 Van den Bosch (1982). Zie 11.2.8.b.

d. Een debat in de media in 1970 en 1997

Boer, oud-redacteur van Het Parool, zag in de publicaties in het Nederlands Juristenblad aanleiding de zaak van sergeant Meijer uitvoerig te bestuderen. Hij overleed op 21 november 1969, toen zijn studie nagenoeg gereed was; zijn boek verscheen in het voorjaar van 1970. Boer nam het op voor Chris Meijer. Hij sprak met veel mensen die in 1940 bij de gebeurtenissen betrokken waren. Daaronder auditeur-militair Plugge, getuigen Knopers en Bult, gerechtssecretaris Beekhuis, officier-commissaris Van den Wall Bake, krijgsraadlid Greter en marechaussee kapitein Gelderman. Hij sprak niet met generaal Harberts en krijgsraadlid Witte, of kreeg hen niet te spreken.

Het boek van Boer was aanleiding voor een uitzending van AVRO's Televizier op 26 april 1970, waarin ook generaal Harberts werd geïnterviewd¹⁸¹⁶. Daarin verdedigde Harberts zijn optreden en gaf aan – in het landsbelang naar zijn zeggen – zo nodig voorschriften en rechtsregels aan zijn laars te lappen. Hij vreesde dat er geen doodvonnis uitgesproken zou worden; gevangenisstraf geeft de deserteur precies wat hij wil: weg van het front. Zijn eigen optreden kwalificeerde hij als weloverwogen en niet impulsief. Harberts stelde: 'Ik had een doodvonnis nodig, want een gevangenisstraf kon ik niet gebruiken'. Hij gaf ook toe dat de executie niet het beoogde resultaat had opgeleverd¹⁸¹⁷.

Door de felle publieke reacties voelde de 87-jarige generaal Harberts¹⁸¹⁸ zich gedwongen voor enige tijd in Engeland een veilig onderkomen te vinden¹⁸¹⁹.

Deze uitzending was aanleiding voor een aantal veteranen om op 4 mei 1970 een erewacht te betrekken bij het graf van sergeant Meijer in Dieren.

Op 28 december 1997 zond de VPRO-televisie een docudrama uit in de serie 'Verhalen uit het land van voldongen feiten'. Op basis van de studie van Boer en de verhoren door de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 werd de zaak van sergeant Meijer nagespeeld en werden getuigenissen van betrokkenen door acteurs verwoord. Er kwamen geen nieuwe feiten naar voren.

e. Het debat in de politiek 1970, 1997-1998 en 2010

De AVRO-uitzending van 1970 was voor Tweede-Kamerlid Lems (PvdA) en senator Van Wijk (PSP) aanleiding om vragen aan de regering te stellen¹⁸²⁰. Naar aanleiding van de vragen van Lems publiceerde de regering in de personen van Defensie minister Den Toom (1911-1998)(VVD) en Justitie minister Polak (VVD) op 20 november 1970 een nota over de terechtstellingen rond de Duitse inval in mei 1940¹⁸²¹. Het voorbereidende ambtelijk-historisch onderzoek is van de hand van Cees Fasseur¹⁸²². Daarin werd niet alleen ingegaan op executies in verband met desertie, maar werd ook een aantal gevallen vermeld van al dan niet vermeende collaborateurs, vooral van NSB-huize, zoals een broer van NSB-leider Mussert en een broer van NSB-voorman Rost van Tonningen; daarnaast is er een aantal mensen neergeschoten die aangezien werden voor Duitse militairen in vermomming als Nederlandse soldaten. Naar schatting vijftien burgers en militairen zijn op deze wijze in mei 1940 geëxecuteerd; alleen in het geval van sergeant Meijer is er een rechtscollege aan te pas gekomen.

Het VPRO-docudrama uit 1997 was voor SP-kamerlid Marijnissen aanleiding minister van Defensie Voorhoeve (VVD) op 20 november 1998 vragen te stellen, gericht op een mogelijke rehabilitatie van sergeant Meijer, onder meer in de vorm van het opnieuw toevoegen van zijn naam op de gedenknaald in Rheden. De minister antwoordde op 18 februari 1998, dat de sergeant zijn desertie had bekend en dat er geen nieuwe feiten in de VPRO-uitzending waren vermeld die tot enigerlei vorm van rehabilitatie aanleiding gaven¹⁸²³. In vervolgvragen van 27 april 1998 pleitte Marijnissen voor een nader onderzoek door het RIOD naar deze affaire. Minister Voorhoeve zag daar blijkens zijn antwoord van 25 mei 1998 niets in¹⁸²⁴.

1816 fragment te zien via www.grebbeberg.nl.

1817 Zie ook De Volkskrant, 29 april 1970.

1818 Generaal Harberts is op 6 oktober 1971 overleden.

1819 De Jong, (1969-1991), deel 14-I, p. 210.

1820 Kamerstukken, 1969-1970, II, Aanhangsel Handelingen, 1180 en 1251 (vraag 6 mei 1970, antwoord 11 juni 1970) en Kamerstukken, 1969-1970, I, Aanhangsel Handelingen, vraag 73 (kamervraag 14 mei 1970, antwoord 11 juni 1970).

1821 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11038, 1 (brief van de ministers).

1822 Cees Fasseur (1938-2016), was in 1969 ook de (ambtelijke) opsteller van de Excessennota (zie hoofdstuk 7) en was later de biograaf van Wilhelmina (gepubliceerd 1998 en 2001) en van Gerbrandy (gepubliceerd in 2014).

1823 Kamerstukken, 1997-1998, II, kamervraag 728 (vraag 20 januari 1998 en antwoord 18 februari 1998).

1824 Kamerstukken, 1997-1998, II, kamervraag 1252 (vraag 27 april 1998 en antwoord 25 mei 1998).

De zaak-Meijer is opnieuw opgerakeld naar aanleiding van de aandacht in mei 2010 bij de herdenking van 70 jaar Duitse inval. Op 12 mei 2010 zond SP-kamerlid Remi Poppe (geboren 1938)¹⁸²⁵ vragen aan minister Eimert van Middelkoop (geboren 1949) van Defensie van het kabinet-Balkenende-IV. De minister beantwoordde op 16 juni 2010 de vragen over de executie van sergeant Meijer¹⁸²⁶.

Poppe legde de minister de vraag voor of de uitvoering van de terechtstelling 70 jaar geleden niet in strijd was met de toen geldende wetgeving, meer in het bijzonder met artikel 200 Rechtspleging Landmagt. Het ging met name om een aanzegtermijn van een doodvonnis van twee dagen en de samenstelling van het executiepeloton van twaalf leden en niet vijf.

De minister gaf toe, dat de termijn en de wijze van executie niet conform de toen geldende rechtspleging heeft plaatsgehad, maar dat na 70 jaar niet meer te achterhalen viel, welke feiten en omstandigheden er toen toe hebben geleid dat er op deze punten van de rechtspleging is afgeweken.

Op de vraag of de uitspraken van generaal-majoor Harberts, voorafgaande aan de zitting van de krijgsraad, te beschouwen zijn als beïnvloeding verwees minister Middelkoop naar zijn ambtsvoorganger W. den Toom en de minister Polak van Justitie in 1970. De toespraak van de generaal-majoor Harberts moet in strijd worden geacht met de algemene beginselen van het strafprocesrecht.

Minister Middelkoop verklaarde zich niet bereid het voorbeeld van Engeland en Frankrijk¹⁸²⁷ te volgen voor een vorm van eerherstel van geëxecuteerde deserteurs uit de Eerste Wereldoorlog. Minister Middelkoop matigde zich een oordeel aan over de achtergronden van de executies van Britse en Franse militairen, omdat daarbij niet altijd sprake zou zijn geweest van een volwaardig proces of van verschijnselen van post-traumatische stress. Hij vond dit onvergelijkbaar met de zaak van sergeant Meijer in 1940. Was er dan wel sprake van een volwaardig proces? Of leed Meijer niet onder traumatische vormen van stress? Minister Middelkoop weigerde sergeant Meijer op passende wijze te rehabiliteren. Het dossier van sergeant Meijer is sindsdien wat de regering betreft voorgoed gesloten.

Commentaar 3: de juridische onzorgvuldigheid in de zaak-Meijer

Wat betreft het proces van sergeant Meijer is zonder twijfel zeker drie keer tegen de procedurele voorschriften gehandeld:

1825 Zijn betrokkenheid bij (ex)militairen kwam ook tot uitdrukking in het initiatiefwetsontwerp, dat hij kort daarna op 15 juni 2010 samen met onder meer PvdA-kamerlid Angeliens Eijssink indiende over de positie van Nederlandse veteranen (zie Kamerstukken, 2009-2010, II, Bijlagen Handelingen, 32414, 1 (Geleidende Brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(15 juni 2010)). Het leidde tot de Veteranenwet (wet van 11 februari 2012, Stb. 2012, 133). Deze wet trad in werking getreden op veteranendag 2014, 28 juni 2014.

1826 Kamerstukken, 2009-2010, II, kamervraag 2663 (vraag 12-19 mei 2010, antwoord 16 juni 2010), zie ook De Volkskrant van 21 mei 2010. Het was in het kader van deze studie dat ik de SP-fractie - gezien de eerdere betrokkenheid - benaderd heb om de rehabilitatie van sergeant Meijer op politiek niveau na 70 jaar aan de orde te stellen. De regering heeft deze kans laten lopen.

1827 De Britten hebben in de Eerste Wereldoorlog in totaal 3.000 soldaten tot de doodstraf veroordeeld wegens de desertie; uiteindelijk zijn er ongeveer 300 Engelsen daadwerkelijk geëxecuteerd: *shot at dawn*. Er wordt een getal genoemd van 346 geëxecuteerden: 309 voor militaire delicten en 37 voor commune delicten. Dit getal is inclusief 25 Canadezen en 5 Nieuw-Zeelanders, niet voor militaire, maar commune delicten. In 266 gevallen ging het om desertie. In Engeland is in de jaren negentig van de twintigste eeuw een uitvoerige discussie geweest over de rehabilitatie van de geëxecuteerde deserteurs uit de Eerste Wereldoorlog. Op 8 november 2006 – 90 jaar na dato – werd de *Amy Foxes Act* van kracht waarvan artikel 359 handelt over *Pardons for servicemen executed for disciplinary offences: recognition as victims of First World War*. De tekst van de eerste twee leden luidt: (1) *This section applies in relation to any person who was executed for a relevant offence committed during the period beginning with 4 August 1914 and ending with 11 November 1918.* (2) *Each such person is to be taken to be pardoned under this section in respect of the relevant offence (or relevant offences) for which he was executed.* In lid 3 van dit artikel worden alle gehoorzaamheids- en afwezigheidsdelicten opgesomd waarop deze regeling van toepassing is. Landverraad en zeer ernstige commune delicten (waarvoor in die tijd ook voor het civiele strafrecht in Engeland de doodstraf werd toegepast) worden daaronder niet begrepen. In lid 4 worden de rechtsgevolgen van dit pardon beperkt: (4) *This section does not - (a) affect any conviction or sentence; (b) give rise to any right, entitlement or liability; or (c) affect the prerogative of mercy.* De straf blijft bestaan, maar de toepassing van de straf wordt met terugwerkende kracht niet verwezenlijkt. Aanspraken voor schadevergoeding worden niet erkend. Het pardon strekt zich niet uit tot de veroordeelden tot de doodstraf wegens desertie en andere delicten van wie de doodstraf is omgezet in een andere straf, meestal jaren gevangenisstraf. *Lessons learned*: In de Tweede Wereldoorlog is geen enkele Britse militair wegens een militair delict geëxecuteerd (Van den Bosch (1981), p. 18).

Frankrijk heeft in de Eerste Wereldoorlog 3.045 militairen ter dood veroordeeld; van hen zijn 923 ook daadwerkelijk doodgeschoten. President Nicolas Sarkozy heeft in november 2008, ter gelegenheid van de 90^e herdenking van de wapenstilstand de door Frankrijk geëxecuteerde militairen gehabilleerd.

- Generaal Harberts had nooit de leden van de krijgsraad mogen toespreken met als boodschap dat hij een doodvonnis verwachtte.
- Na het uitspreken van het vonnis had de termijn van twee dagen in acht genomen moeten worden alvorens tot de uitvoering van het vonnis te komen.
- Het vuurpeloton had uit twaalf personen moeten bestaan (in plaats van de vijf die voor de executie zijn ingezet).

Deze twee laatste overtredingen van de procedurele voorschriften hadden redelijkerwijs een uitstel tot gevolg gehad dat tot een afstel had kunnen leiden. Daarmee had het leven van sergeant Meijer gespaard kunnen worden.

Het was al niet eenvoudig om vijf marechaussees te vinden binnen de gegeven omstandigheden; voor twaalf was sowieso meer tijd nodig geweest; uitstel zou cruciaal kunnen zijn geweest.

Omdat de doodstraf in essentie fundamenteel, absoluut onherstelbaar en uiterst zeldzaam is binnen het Nederlandse rechtssysteem zou een zorgvuldige procedure, een uitvoerige motivatie en een vlekkeloze afwikkeling verwacht hebben kunnen worden, ook in de chaotische en bedreigende omstandigheden van de Duitse inval. Het paniekgedrag van een generaal is de oorzaak dat willens en wetens tenminste één man te veel gedood is bij de verdediging van de Grebbeberg.

Al met al is het doodvonnis van sergeant Meijer omgeven door procedurele fouten, beleidsmatige onvolkomenheden en opmerkelijke bijzonderheden:

- Er waren geen juristen benoemd in de krijgsraad te velde; dat is geen formeel vereiste, maar wel een inhoudelijke noodzaak. Er is een doodvonnis uitgesproken in een proces waarbij alleen de aanklager, die een doodvonnis, eiste jurist was, terwijl de leden van de krijgsraad en de verdediger geen jurist waren. Het meest vergaande strafvonnis dat denkbaar is wordt dus uitgesproken in een proces met relatief laag niveau van juridische kennis. Als het mogelijk is om drie juristen binnen enkele uren op te roepen voor de functies van aanklager, rechter-commissaris en griffier, waarom dan ook nog niet andere juristen als leden van de krijgsraad? Artikel 245 RL stelt weliswaar niet de verplichting dat een jurist president van een krijgsraad te velde is, maar spreekt er wel de voorkeur voor uit ('indien mogelijk').
- Er is aan deze krijgsraad één zaak voorgelegd waarin een doodvonnis verwacht (in de dubbele betekenis van het woord: het was geen verrassing én het lag in de bedoeling) werd; andere delicten werden niet aan de orde gesteld.
- De interventies van generaal Harberts, die doelbewust beoogden de uitkomst van de krijgsraad te beïnvloeden zijn niet te rechtvaardigen; het is een cruciale aantasting van de rechterlijke onafhankelijkheid; dat is niet een opvatting achteraf, maar werd door de beroepsjuristen die betrokken waren ook kennelijk zo gevoeld, reden voor auditeur-militair Plugge om de onafhankelijke positie nog eens te benadrukken tegenover de leden van de betrokken krijgsraad;
- De krijgsraad van het IIde legerkorps is de enige die geformeerd is op basis van het Organisatiebesluit Krijgsraden te Velde van 10 mei 1940. Het is de enige krijgsraad die vóór de capitulatie tot één vonnis is gekomen en dan nog wel een doodvonnis.
- De getuigenverklaringen zijn alleen schriftelijk ingebracht en de getuigen zijn tijdens de terechtzitting niet in persoon ondervraagd door de krijgsraad of de verdediging.
- De verdediger was geen professioneel strafrechtadvocaat, alleen een officier met een cursus militair recht.
- In de regeling inzake de krijgsraden te velde (artikelen 243-260) van de Regtspleging bij de Landmagt was geen hoger beroep voorzien: na het *fiat executio* van de commanderend generaal kan een vonnis 'worden gepronuntieerd en ter executie gelegd zonder dat, van dezelfde vonnissen, eenigerlei provocatie zal worden toegelaten' (artikel 259 RL). Dit is in de zaak van sergeant Meijer conform de geldende wetgeving toegepast. Formeel correct, maar materieel omstreden. Dat mag blijken uit aanpassingen van het militair strafrecht. In het KB van 10 januari 1944 (Stb. E 5) is in artikel 5 een regeling over gratieverlening ingeval van een doodvonnis opgenomen: een verbod van de uitvoering van de doodstraf voordat de Kroon in de gelegenheid is gesteld om over gratie te beslissen, tenzij de verbinding met de Kroon is uitgesloten en de dadelijke uitvoering door de commanderend officier niettemin gebiedend noodzakelijk wordt geacht. Een soortgelijke bepaling is opgenomen in de wijzigingen van het militair strafprocesrecht, zoals die door de Nederlandse regering in ballingschap kort na D-Day zijn vastgesteld. In dit Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde 1944 (KB van 23 augustus 1944, Stb. E 67) blijft het

- hoger beroep uitgesloten en wordt de uitvoering van de straf niet opgeschort, behalve ingeval het opleggen van de doodstraf. In dat geval moet er tijd zijn voor gratie (al dan niet op verzoek van de veroordeelde) door het staatshoofd (artikel 11 lid 2 Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde 1944). Het moet niet uitgesloten geacht worden – sterker gezegd, het ligt voor de hand – dat deze regeling een reactie is op de overhaaste uitvoering van het doodvonnis van sergeant Meijer.
- Het *fiat executio* werd binnen de Nederlandse militaire context gegeven door de commandant van een legerkorps, dus niet de hoogste militair van het land. In Frankrijk moest de toestemming voor de executie van een ter dood veroordeelde militair komen van de allerhoogste civiele autoriteit, de president van de Republiek. Het zou Nederland, toch een veel kleiner land qua oppervlakte, niet misstaan hebben als de toestemming voor het allerzwaarste vonnis moest komen, tenminste van één militair niveau hoger, maar beter van de politiek eindverantwoordelijken in het domein van justitie en oorlogvoering, de beide ministers gezamenlijk.
  - Het doodvonnis is ongeveer twee uur na het uitspreken ervan uitgevoerd, terwijl er uitdrukkelijk een termijn van twee dagen tussen vonnis en uitvoering moet liggen; het wettelijk voorschrift uit artikel 200 RL is doelbewust en met opzet overtreden. Dit voorschrift is (in de oudere nummering als artikel 210) in 1815 in het militair strafprocesrecht vastgelegd en heeft wellicht nog een langere geschiedenis.
  - Het vuurpeloton had uit 12 manschappen moeten bestaan: het bijeenbrengen van een dergelijke groep marcheuses had meer tijd gekost: uitsel had tot afstel kunnen leiden.
  - Het vonnis is in het Militair Rechtelijk Tijdschrift gepubliceerd zonder de namen van de leden van de krijgsraad, de secretaris en de auditeur-militair. Zelfs het nummer van het legerkorps wordt niet genoemd en de plaats waar de krijgsraad zitting hield wordt niet duidelijk gemaakt. De redenen daarvan zijn niet vermeld; de oorlogs- en bezettingsumstandigheden kunnen daarvoor geen afdoende verklaring vormen.
  - Het vonnis is spaarzaam beargumenteerd. Dat werd in 1940 al door de redactie van het MRT geconstateerd.
  - Generaal Harberts is op 14 mei 1940 van zijn commando ontheven, omdat hij in paniek was, geen leiderschap toonde en militaire situaties verkeerd inschatte. Hij bleek niet tegen de (bijzondere en zware) omstandigheden opgewassen. Uiterekend een generaal die een dergelijk gedrag vertoont is verantwoordelijk voor de dood van iemand, die hij dat soort gedrag verwijt.

Er heeft nimmer een officiële rehabilitatie van sergeant Meijer plaats gevonden. Het zou de Nederlandse regering van nu sieren daarin stappen te zetten. Gewezen mag worden naar de betrekkelijk recente rehabilitatie van gefusilleerden uit de Eerste Wereldoorlog door de Britse en Franse regeringen. Men zou kunnen stellen, dat sergeant Meijer slachtoffer is geworden van het feit dat Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog is gebleven. Groot-Brittannië, Frankrijk en België hebben hun lessen geleerd met de praktijk van het executeren van deserteurs bij wijze van afschrikwekkend voorbeeld: zij hebben het niet meer toegepast bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Er waren in 1939-1940 nog voldoende (opper)officieren, die de eerste aanvallen van de Duitsers 25 jaar eerder hadden meegemaakt. Hoe uitzonderlijk het doodvonnis van sergeant Meijer was moge ook blijken uit het feit, dat van alle zestien miljoen Amerikaanse militairen die in de Tweede Wereldoorlog zijn ingezet er één wegens een militair delict – *in casu* desertie – is geëxecuteerd¹⁸²⁸, *private* Eddy Slovik¹⁸²⁹; hij was de eerste en enige soldaat die wegens desertie of enig ander militair delict ter dood gebracht is sinds de Amerikaanse Burgeroorlog. Het blijft, ook zoveel jaar na dato, uiterst pijnlijk om te moeten constateren hoe juridisch onzorgvuldig het eerste Nederlandse doodvonnis van de twintigste eeuw tot stand is gekomen.

1828 Van den Bosch (1981), p. 18.

1829 Eddy Slovik werd op 31 januari 1945 door een vuurpeloton doodgeschoten in Sante-Marie aux Mines in Frankrijk (Vogez). Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden 141 Amerikaanse militairen ter dood gebracht, de meesten veroordeeld wegens commune delicten als moord en verkrachting (zie ook Van den Bosch (1981), p. 18). Eddy Slovik was de eerste deserteur in het Amerikaanse leger die ter dood gebracht werd, sinds op 2 oktober 1865 William Smitz (of Smith of Schmitz) van het 90th Pennsylvania Volunteers als laatste deserteur van de *Civil War* werd geëxecuteerd, terwijl de oorlog officieel op 9 mei 1865 was beëindigd en op 22 juni 1865 het laatste schot had geklonken (Glass (2014), p. 12.) Er waren naar schatting 50.000 deserteurs in het Amerikaanse leger gedurende de Tweede Wereldoorlog, waarvan er 38.000 voor de krijgsraad gedaagd zijn.

8.4.5. Niet alleen sergeant Meijer

a. Andere gevallen van onheldhaftig gedrag en van standrecht

Erg heldhaftig was het Nederlandse leger in het algemeen niet. 'Toen werd het levensgevaarlijk en trokken wij ons terug' is een citaat uit een gevechtsbericht¹⁸³⁰. Er zijn meer incidenten met minder heldhaftig gedrag, om niet te zeggen desertie, gemeld rondom de Grebbeberg en uit andere plaatsen in Nederland.

- 120 soldaten hadden op 12 mei 1940 hun voorposten verlaten, 'weggelopen' in de ogen van generaal Harberts¹⁸³¹. Hij vond dat zij zich moesten rehabiliteren door in de tegenaanval te gaan om die voorposten te heroveren¹⁸³². Generaal Harberts gaf aan kapitein G.J.W. Gelderman¹⁸³³ van de Koninklijke Marechaussee de opdracht, om, als Nederlandse manschappen de spoorweg bij Rhenen van oost naar west zouden overgaan, ze desnoods neer te schieten¹⁸³⁴. Het kwam bij een viaduct over de spoorlijn tot een kort vuurgevecht tussen terugtrekkende militairen – 'eerst in kleine afdelingen, daarna in massa, schreeuwend, huilend, gedeeltelijk zonder wapenen' – en de marechaussees; een wachtmeester kwam om in eigen vuur¹⁸³⁵.
- Er is nog een ander geval gerapporteerd van desertie dat uitgelopen is tot de dood van de dader. In de Betuwe zou op 14 mei 1940 een vaandrig – D. genoemd – getracht hebben te deserteren. Hij had burgers gevraagd naar mogelijkheden om zich te verbergen. Hij ontmoette een soldaat die bezig was een lekke band van zijn dienstfiets te plakken. Vaandrig D. schoot deze man neer, omdat hij bang was dat hij verraden zou worden. De vaandrig – inmiddels in burgerkleding – werd gearresteerd. Vermoed werd dat hij uit lijfsbehoud wilde overlopen naar de vijand. Er zou zich een NSB-er in een WA-uniform vervoegd hebben, die beweerde hulpofficier van justitie te zijn en zei de zaak te willen overnemen. Na de capitulatie (bekend gemaakt op dinsdag 14 mei 1940, kort na 18.00 uur), maar vóór de komst van de Duitse troepen is vaandrig D. standrechtelijk doodgeschoten¹⁸³⁶. Dit geschiedde in Vianen op dinsdagochtend 15 mei 1940 in opdracht van twee officieren, een reserve-kapitein en een reserve-luitenant. De vaandrig is ter plaatse op een boerenerv begraven¹⁸³⁷.
- In Breda heeft een sergeant-majoor twee in burger geklede militairen op de binnenplaats van het hoofdbureau van politie door een wachtmeester laten fusilleren. De sergeant-majoor wilde een afschrikwekkend voorbeeld stellen, omdat beide soldaten als deserteur waren opgepakt¹⁸³⁸.
- In de nacht van 9 op 10 mei 1940 om half vier liep een reserve-kapitein, met P. aangeduid, commandant van de 1^e compagnie van het 2^e Grensbataljon, met de fiets in de hand de brug over de Maas bij Venlo over, enige minuten voor de Duitse troepen arriveerden. Hij gaf de indruk een laatste inspectie te gaan doen naar de met springstof ondermijnde brug. De brug ging om kwart over vier de lucht in. P. keerde op 9 juni 1940 terug uit krijgsgevangenschap. Een vervolging van P. heeft nooit plaatsgevonden¹⁸³⁹.
- In de buurt van Geertruidenberg stuurde een reserve eerste luitenant zijn peloton de strijd en bleef zelf achter, om maar eigen zeggen een commandopost in te richten. Hij bleef daar, ook toen hij kon horen zijn peloton in een vuurgevecht verwickeld raakte. De rechtbank in Den Haag oordeelde op 12 maart 1942 een vorm van desertie, zoals beschreven in artikel 98 WMS, en veroordeelde de luitenant tot negen maanden gevangenisstraf. Het Hof Den Haag bevestigde dit vonnis op 10 maart 1943 met dien verstande de straf werd verlaagd tot twee maanden. De Hoge Raad vond op 28 juni 1943 niet duidelijk wat er nu wel en bewezen geacht moest worden en verwees de zaak terug naar hetzelfde gerechtshof¹⁸⁴⁰.

1830 De Jong (1969-1991), deel 3, p. 510.

1831 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1C, verhoren, 445 (vraag 14709 e.v.).

1832 Brongers (1985), p. 118-119.

1833 Gelderman kreeg na de oorlog voor zijn optreden de Militaire Willemsorde (Van den Bosch, (1976), p. 19). In de argumentatie staat: [hij] heeft zich ... onderscheiden door met krachtadig optreden terugvloeiende troepen over genuimen afstand weer in de richting van de vijand te leiden'. 'Terugvloeiende', zoals het woord hier gebruikt wordt, kan gekwalificeerd als een eufemistische term voor vluchten of deserteren.

1834 Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1C, verhoren, 446 (vraag 14716).

1835 Van der Hoek (1963), p. 397-398.

1836 Brongers (1985), p. 167-168.

1837 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11038, 1 (Brief van de Ministers van Justitie en Defensie) (20 november 1970), p. 4.

1838 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11038, 1 (Brief van de Ministers van Justitie en Defensie) (20 november 1970), p. 2.

1839 Scagliola (2010), p. 259-270.

1840 HR 28 juni 1943, NJ 1943, 622.

Er zijn in de meidagen van 1940 meer mensen standrechtelijk doodgeschoten¹⁸⁴¹, of omdat zij werden aangezien voor een verklede Duitse soldaat of omdat zij lid waren van de NSB; onder de laatste groep was zowel de broer van NSB-leider Mussert als de broer van NSB-voorman Rost van Tonningen. Het gaat in totaal om naar schatting vijftien mensen¹⁸⁴². De veroorzakers – reserve-kapitein A.J.C. Bom en reserve-eerste luitenant A.J. Kruidhof – van de dood van luitenant-kolonel J.L. Mussert (1880-1940) op 14 mei 1940 in Sliedrecht zijn op 28 april 1942 door het Vredesgerechtshof veroordeeld tot vijf respectievelijk tien jaar gevangenisstraf¹⁸⁴³. De beide dienstplichtige officieren verdachten Jo Mussert van NSB-sympathie (als beroepsmilitair mocht Mussert overigens geen NSB-lid zijn¹⁸⁴⁴).

Het is niet goed mogelijk vast te stellen of en in welke mate de meldingen van desertie op waarheid berusten. Het geeft in ieder geval aan dat er in de meidagen en later in de oorlog de indruk heerste dat een aantal militairen zich bij de inval van de Duitsers laf gedragen heeft en getracht heeft zich aan de oorlogsvoering te onttrekken. Een systematisch onderzoek daarover is niet beschikbaar, ook niet in het kader van de geschiedenisbeschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van de rijkshistoricus De Jong. Hij stelt echter dat er wel duizenden in staat van beschuldiging gesteld hadden kunnen worden op basis van hetzelfde feit als waarvoor sergeant Meijer is geëxecuteerd¹⁸⁴⁵. Het vluchtgedrag van vele soldaten wordt verklaard door de volstrekte onwennigheid aan de moderne oorlog met oorverdovend explosielawaai, een soort *shell shock*.

b. Afvikkeling van desertiezaken na de capitulatie

Er is een weinig duidelijk beeld over de mate en de ernst van desertie tijdens de meidagen van 1940. Er zijn door de Haagse arrondissementsrechtbank in een aantal gevallen uitspraken gedaan over vormen van desertie tijdens de meidagen van 1940. Zo ook in het geval van een Zoetermeerse garagehouder die dienstplichtig was en zich op vrijdag 10 mei 1940 schuil hield bij een vriend. Hij vertrok daar weer in de vroege avond van die vrijdag voor Pinksteren in burgerkleding. Na de capitulatie kwam hij in de nacht van 15 op 16 mei 1940 terug om zijn verstopte militair uniform en karabijn op te halen. Hij had zich vervolgens bij zijn onderdeel gemeld en gezegd dat hij niets meer kon herinneren, in een schuur gezeten had en daar zich met rauwe aardappelen, gras en slootwater in leven gehouden had. Psychiater Carp oordeelde dat de garagehouder een hysterische persoonlijkheid had. Hij kon zijn angst niet op normale wijze hanteren. De rechtbank – belast met behandeling van militaire zaken en versterkt met militaire leden – achtte de verdachte in verminderde mate toerekeningsvatbaar en verdisconteerde dit in de strafmaat: een maand gevangenisstraf. Het strafbare feit dat bewezen acht werd was desertie conform artikel 98 WMS, waarvan de maximumstraf – wanneer het delict gepleegd wordt in oorlogstijd – zeven jaar en zes maanden gevangenis-

---

Zoals omschreven in § 8.2.2 waren de militaire justitiële instanties door de bezetter opgeheven en waren de rechtbank en het hof van Den Haag aangewezen om militaire strafzaken af te handelen. Het opvallende in deze zaak is ook, dat door de inschakeling van de commune strafrechter cassatie bij de HR mogelijk werd.

Het is vanuit het huidige perspectief nauwelijks te begrijpen, dat bijna twee jaar na dato een militair alsnog voor de rechter wordt gebracht voor laf gedrag bij de inval van de Duitsers.

1841 Op Walcheren is in die dagen ook een schijnexecutie gehouden. Een soldaat die op 14 mei 1940 te Middelburg op post stond, had tegen de orders in een sigaar aangenomen van een burger. Toen hij bij de kapitein werd gerapporteerd, deelde deze mede dat hij daarvoor de kogel verdiende. De kapitein deed vervolgens een vuurpeloton aantreden dat op zijn last over het hoofd van de soldaat, die met de rug naar het vuurpeloton toe stond, heenschoot. De kapitein heeft daarop aan het adres van de soldaat die geheel overstuur was nog enkele vermanende woorden gericht. Deze schijnexecutie heeft niet tot een strafzaak geleid (Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11038, 1 (Brief van de Ministers van Defensie en Justitie) (20 november 1970). Ook aangehaald door de penvoerder van deze nota jurist-historicus Cees Fasseur (Fasseur (2016), p. 179); hij noemt dit incident curieus, maar typerend voor het overspannen psychologisch klimaat van mei 1940.

1842 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11038, 1, pagina 2-5 (20 november 1970).

1843 Vredesgerechtshof, 28 april 1942, MRT 1942-1943 (XXXVIII), p. 27-51. Zie ook Meyers (1984), p. 171 en Coolen (2006a), p. 41-46.

1844 De NSB was op 28 december 1933 alsnog geplaatst op de lijst zoals bedoeld in het op 22 mei 1933 ingevoegde artikel 97b van het ARAR. Het ARAR werd gewijzigd onder verantwoordelijkheid van minister Ch. Ruijs den Beerenbrouck van Binnenlandse Zaken en minister J. Donner van Justitie; het besluit viel juist voordat het kabinet na (vervroegde) verkiezingen van 9 mei 1933 een demissionaire status kreeg. Het besluit was een reactie op de muiterij op de *Zeven Provinciën*. Ambtenaren konden worden ontslagen wegens 'revolutionaire gezindheid' en wegens lidmaatschap van een door de overheid gevaarlijk geachte vereniging. Er kwamen twee lijsten: één voor defensiepersoneel, één voor alle rijksambtenaren. Voor defensiepersoneel kwamen niet alleen links-extremistische en rechts-extremistische organisaties, maar ook sociaal-democratische organisaties als SDAP en NVV (tot 1938) op de lijst (zie Blom (1975), p. 132-141 en De Ruiter (2003), p. 67).

1845 De Jong (1969-1991), deel 3, p. 471.

straf bedraagt. De uitspraak was ruim een jaar na 10 mei 1940 op 29 juli 1941¹⁸⁴⁶. In hoger beroep verhoogde het Gerechtshof in Den Haag, belast met de behandeling van strafzaken van militaire aard, de straf op 11 oktober 1941 tot drie maanden.

8.4.6. Desertie bij de Nederlandse troepen in Engeland

Ook bij de Nederlandse troepen, die in Engeland verzameld werden voor inzet bij de invasie op het Europese vasteland en de bevrijding van Nederland, kwam desertie voor. De Engelandvaarders en de vrijwilligers uit de hele wereld mochten dan met enthousiasme en toewijding zich beschikbaar hebben gesteld, de omstandigheden waaronder men dienst moest doen plus het eindeloze wachten op actie was funest voor de sfeer en het moreel. Wie als dienstplichtige was ingelijfd was over het algemeen niet met hooggespannen verwachtingen of bijzondere vaderlandsliefde ingelijfd.

De meeste bekende deserteur in Engeland was Jack Amand, wiens proces in § 8.1.3.b is beschreven.

Ook uit de marine deserteerden matrozen. Grote delen van de vloot (26 schepen) waren in de meidagen naar Engeland overgestoken inclusief de bemanning (2.700 man), die zich plots van familie afgesloten voelde. Vooral in het eerste jaar leidde dit tot desertie.

Van de 211 delicten (gepleegd door 154 personen) die in de eerste vier jaar van de oorlog aan de zee krijgsraad werden voorgelegd betroffen er 160 militaire delicten (strafbaar gesteld in het Wetboek van Militair Strafrecht). Van de 160 delicten waren 67 gevallen van desertie. En een kleine helft daarvan (31 van 67) was begaan in het eerste oorlogsjaar, dus tussen 10 mei 1940 en 9 mei 1941. 48 van de 67 van desertie zijn weergegeven in het overzicht; in 19 gevallen was er sprake van één veroordeling wegens diverse delicten, waaronder desertie¹⁸⁴⁷.

Veroordelingen wegens desertie door de zee krijgsraad in Engeland in de periode 10 mei 140 tot 9 mei 1944							
Periode	duur gevangenisstraf						
	<3 maanden	3-6 maanden	6 maanden – 1 jaar	1-2 jaar	2-3 jaar	>3 jaar	
eerste oorlogsjaar	1	4	7	5	2	1	20
tweede oorlogsjaar	1	5	4	4	1	1	16
derde oorlogsjaar	1	4	-	1	1	1	8
vierde oorlogsjaar	-	-	2	2	-	-	4
vier oorlogsjaren	3	13	13	12	4	3	48

Hierbij moet worden aangetekend, dat in het militair strafprocesrecht geen veroordeling bij verstek mogelijk is. Alleen deserteurs die zijn teruggekeerd of gearresteerd konden vervolgd worden. Deserteurs die niet terugkeerden bleven buiten schot, buiten vervolging en dus buiten deze cijfers.

8.5. SAMENVATTING EN TERUGBLIK

8.5.1. Samenvatting van de ontwikkelingen in de Tweede Wereldoorlog

a. De opmaat naar de oorlog

In de opmaat naar de Tweede Wereldoorlog werd het Nederlandse leger in een hogere staat van hogere paraatheid gebracht bij de Duitse bezetting van het Rijnland in maart 1936, de Duitse inlijving van Sudeetenland in september 1938 en de Duitse bezetting van Tsjecho-Slowakije in maart 1939. Eind augustus 1939 kwam het tot een algehele mobilisatie. Met de Duitse inval in Polen op 2 september 1939 kon de 'schemeroorlog' beginnen.

De Nederlandse mobilisatie verliep over het algemeen volgens plan. De soldaten konden hun zesdaagse werkweek beginnen met vier dagen stellingbouw en twee dagen militaire oefening.

Vanuit de NVV en vanuit de SDAP, die op dat moment met twee ministers in het kabinet van de (reeds versleten) De Geer vertegenwoordigd was, werden mobilisatieclubs opgericht, officieel voor ontspanning en ontwikkeling, maar feitelijk om de grip op en het contact met de dienstplichtigen vanuit de sociaal-democratische beweging niet te verliezen. Opperbevelhebber Reijnders deed formeel niet moeilijk over de mobilisatieclubs, maar zijn ondercommandanten associeerden (feitelijk ten onrechte) de SDAP met de mouterij in de Harskamp in 1918 en de mouterij op *Zeven Provinciën* in 1933. Opperbevelhebber Reijnders verschilde over de te voeren strategie van mening met minister Dijkshoorn, tien jaar jonger en drie rangen

1846 Rb Den Haag, 29 juli 1941, MRT, 1941-1942, 288-290.

1847 Voor de cijfers zie Bakker (1945), p. 217-218.

lager dan Reijnders. Begin februari 1940 werd Reijnders als opperbevelhebber vervangen door de uit pensioen teruggeroepen Winkelman. Dijkhoorn en Winkelman wisten heel goed, dat Nederland tegen een inval van een grote mogendheid niet te verdedigen was. Tijdrekken en dan terugtrekken achter de Waterlinie en wachten op – of beter gezegd hopen op – hulp van buiten, was de strategie.

Het aantal dienstweigeraars nam direct na de mobilisatie sterk toe, tot bijna 400 in 1939 (normaal 50). De meeste verzoeken werden niet meer behandeld door de Commissie van Advies. De erkende dienstweigeraars waren tewerkgesteld bij de boswachterij Gieten van Staatsbosbeheer in Drenthe.

b. De meidagen van 1940

Van de strategie van tijdrekken en afwachten kwam maar weinig terecht toen de Duitsers op 10 mei 1940 binnenvielen. Het uitzingen van een paar weken werd beperkt tot een paar dagen. Vliegtuigen met parachutisten (uitgeworpen boven Den Haag en Rotterdam) en bommen (uitgeworpen op Rotterdam) vlogen over de ouderwetse waterlinie met zijn inundaties heen.

Bij de gevechten waren ongeveer 22.000 Nederlandse militairen in feitelijke krijgsgevangenschap genomen en naar Duitsland afgevoerd. In de capitulatieovereenkomst van 14 mei 1940 werd bepaald, dat de hele Nederlandse krijgsmacht als krijgsgevangenen gold. Dat was een formele status en geen feitelijke gevangenschap. Bij het aantreden van het burgerlijk bestuur van Seyss Inquart op 29 mei 1940 werd de (formele) krijgsgevangenschap van de dienstplichtigen opgeheven. Later konden de beroepssoldaten (vooral het kader) op erewoord in vrijheid gesteld worden.

De Nederlandse soldaten toonden bij de Duitse inval zowel angst als moed. Van beide reacties zijn staaltjes te vertellen. Een sergeant in een stoplijn aan de Grebbelinie nam zelf de beslissing zich met zijn sectie en zijn kanon terug te trekken in de richting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Sergeant Meijer werd aangehouden en voor de krijgsraad gebracht wegens het eigendunkelijk verlaten van zijn post. De krijgsraad, speciaal ingesteld door de commandant van het IIde Legerkorps, sprak op zondag 12 mei 1940 de doodstraf uit, die twee uur later voltrokken werd. Het was de eerste doodstraf in Nederland sinds 1860 en de eerste doodstraf wegens een militair delict sinds 1815. Op de procedure, de overwegingen en de strafuitvoering is veel kritiek te leveren. Van die kritiek wil de Nederlandse regering tot op de dag van vandaag niets weten. De generaal die de procedure die tot de doodstraf leidde in gang zette, werd zelf twee dagen later wegens overspannenheid uit zijn functie ontheven. Zijn gedrag was ernstig genoeg om een strafprocedure tegen hem aan te spannen, maar hij werd negen jaar na mei 1940 in april 1949 door het HMG vrijgesproken van plichtsverzuim.

De dienstweigeraars die in Drenthe aan het werk waren verdwenen zo snel mogelijk in het niet. Van hen is tijdens de Tweede Wereldoorlog niets meer vernomen.

c. Van mei 1940 tot mei 1945

Nederlandse soldaten in dienst van de bevrijders

De Nederlandse regering, die schielijk de neutraliteit had afgezworen, kon vanuit Engeland, Nederlands nieuwbakken bondgenoot, weinig doen. Men trachtte een eigen bijdrage te leveren aan de geallieerde oorlogsvoering door Nederlanders overal ter wereld via de dienstplicht in te lijven. Er werd van grote aantallen gedroomd, minstens een brigade (3.000 tot 5.000 man). Wetsbesluiten, vastgesteld door een regering in ballingschap, konden niet als vanzelfsprekend in landen waarheen veel Nederlanders waren geëmigreerd uitgevoerd worden. In Engeland werd in het proces-Amand de Nederlandse wetgeving inzake de dienstplicht door de Engelse rechter aanvaard.

Nederlandse soldaten in dienst van de bezetters

De Duitsers voerden in Nederland niet de dienstplicht in, maar deden alle moeite Nederlanders te werven voor de SS, omdat voor de SS – in tegenstelling tot de *Wehrmacht* – het bezit van de Duitse nationaliteit geen voorwaarde was. Van de 25.000 Nederlandse SS-ers sneuvelden er ongeveer 6.000. Het is een misverstand te denken, dat het lidmaatschap van de SS het recht op de Duitse nationaliteit geeft. De Nederlandse SS-ers verloren wel van rechtswege de Nederlandse nationaliteit. Een speciale wet was in 1953 nodig om de staatloosheid van de veel SS-ers op te heffen¹⁸⁴⁸. Van deze wet konden ook de ideologische tegenvoetters van de SS-ers, de oud-Spanjestridders, gebruik maken.

¹⁸⁴⁸ Wet voorziening ter wegneming van staatloosheid van 30 juli 1953 (Stb. 1953, 363).

8.5.2. Terugblik op de Tweede Wereldoorlog vanuit het perspectief van de dienstplicht

a. Gehoorzame dienstplichtigen zonder oorlogservaring

De Nederlandse soldaat slecht voorbereid

De Tweede Wereldoorlog was de lakmoesproef voor de Nederlandse defensie gebaseerd op een kadernilitieleger. De Nederlandse krijgsmacht heeft die proef niet met positief resultaat doorstaan. De Nederlandse dienstplichtigen waren zwakker uitgerust, slechter voorbereid, minder gemotiveerd dan de Duitse dienstplichtigen die Nederland in opdracht van Hitler binnenvielen. De aantallen effectieve manschappen waren ongeveer even groot, de positie van de verdediger bleek zwakker dan de aanvaller. Nederland was in vergelijking met alle buurlanden (behalve Denemarken) slechter voorbereid en uitgerust, zoals moge blijken aan het onderstaande overzicht van de omvang van de defensieuitgaven en de dienstplicht.

Overzicht defensieuitgaven en dienstplicht in Nederland en omringende landen 1938 (op basis van Teitler (red), (1984), p. 131-143).							
	defensie uitgaven 1938 in dollars	personeel krijgsmacht	bevolking	uitgaven per hoofd in dollars	personeel per 100.000 inwoners	militaire dienstplicht	duur 1 ^e oefening In maanden
Nederland	75.392.000	16.000	8.684.000	8, 68	184	actief leger	½
						reserve	20½
						totaal	21
België	63.255.000	90.000	8.348.000	7,57	1.078	actief leger en reserve;	15
						territoriaal leger	10
						totaal	25
Frankrijk	919.284.000	581.000	41.908.000	21,94	1386	actief leger	1
						ter beschikking	3
						1 ^e reserve	16
						2 ^e reserve	8
						totaal	28
Groot-Brittannië	1.863.997.000	376.000	47.640.000	39,13	789	geen dienstplicht	
Denemarken	22.099.000	11.000	3.777.000	5,85	291	linie	8
						reserve	8
						totaal	16
Duitsland	7.415.163.000	782.000	68.588.000	108,11	1.140	actief leger	2
						reserve	15
						landweer	10
						totaal	27

Hoe globaal de gegevens ook moge zijn, de verschillen zijn duidelijk. Nederland nam in 1938 de verdediging van het eigen land niet serieus. Colijn, aan het bewind gekomen door de verkiezingen na de muiterij op de *Zeven Provinciën* in 1933 als de stevige bootsman van het schip van staat, heeft zes jaar lang de defensie en het leger verwaarloosd. Er is wel het een en ander veranderd na 1938, maar dat geldt voor de andere landen ook.

Een deficit voor de dienstplicht als model voor legervorming? Dat is maar de vraag. Er komt meer kijken bij een verdediging van het land dan de massaliteit van de manschappen.

Neutraliteit zonder fundament

De Tweede Wereldoorlog is voor de Nederlandse bevolking een nagenoeg traumatische ervaring geweest. Voor veel ontwikkelingen vormt de oorlog, maar vooral de bezetting een waterscheiding: 'voor de oorlog' en 'na de oorlog' zijn meer dan tijdsaanduidingen: het zijn verwijzingen naar twee perioden met een totaal verschillende maatschappelijke structuur, politieke cultuur, en sociaal klimaat. De moord op honderdduizend joodse Nederlanders heeft zijn weerga in de Nederlandse en Europese geschiedenis niet: het actieve Duitse nazistische antisemitisme vormde met een gehoorzame ambtelijke Nederlandse coöperatie (letterlijk) een dodelijke combinatie.

De Nederlandse politiek van neutraliteit bleek zonder fundament. De Nederlandse krijgsmacht had een Duitse inval niet kunnen voorkomen. De strategie van forten en inundaties van de Nieuwe Hollandse

Waterlinie was verouderd en werd letterlijk overvleugeld door de Duitse vliegtuigen vol bommen en parachutisten. De capitulatie kwam razendsnel. De vlucht van de voltallige regering (de koningin en alle ministers) kwam voor de bevolking volkomen onverwacht.

Is er een les te trekken uit de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog op het terrein van dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie?

Dienstplicht

De massaoorlog, die de Tweede Wereldoorlog was, vergde aantallen soldaten die alleen met een dienstplicht te verwezenlijken zijn (Duitsland 18,2 miljoen, Italië 3,4 miljoen, Japan 8,4 miljoen en Frankrijk 5 miljoen (mobilisatie 1939), het Britse wereldrijk 17,8 miljoen, Verenigde Staten 16,3 miljoen, Sovjet-Unie 34,4 miljoen).

De dienstplicht werd aldus in zijn bestaan bevestigd.

Dat gold ook voor Nederland bij de mobilisatie in 1939. Dat gold niet voor Nederland tijdens de oorlog: de werving van dienstplichtigen onder geëmigreerde Nederlanders was een mislukking: juridisch kwetsbaar in relatie met landen die inmiddels bondgenoten waren geworden en sociaal niet gedragen door de Nederlanders die reden gehad hadden om uit Nederland te emigreren. En emigreren stond in die jaren gelijk met een definitief vertrek uit Nederland. Emigranten namen voorgoed afscheid van familie, buurt en dus ook van het vader- en moederland. Met dit laatste raakt men aan een van de grondslagen van de dienstplicht: het verdedigen van eigen huis en haard. Veel Nederlanders overzee hadden een nieuw bestaan opgebouwd: een ander huis met een nieuwe haard.

Discipline

Van massaal ongedisciplineerd gedrag tijdens de mobilisatie vanaf september 1939 en de inval in mei 1940 is geen sprake geweest. Gelatenheid was het trefwoord, want er heerste ook geen opzienbarend positief gevoel.

Dienstweigering

Er was een forse toename van dienstweigeraars als gevolg van de mobilisatie. Na de Duitse inval verdwenen de dienstweigeraars in zekere zin in het niet. Hun antimilitaristische opvattingen ontviel een voedingsbodem.

Desertie

De executie van sergeant Meijer was een uiterst pijnlijke en juridisch volstrekt onjuiste reactie op plichtsverzaking; het was een reactie ingegeven door te veel paniek en te weinig professionaliteit. Meijer was niet de enige laffe militair, Harberts niet de enige paniekerige officier. Toch is de executie van de sergeant de enige uitzonderlijke reactie op een betrekkelijk uitzonderlijke desertie.

Juristen van behoorlijke kwaliteit hebben zich voor het karretje van een overspannen generaal laten spannen: hun medewerking aan het militair strafproces moge juridisch correct zijn, men had moeten beseffen, dat het overhaaste doodvonnis (uitgesproken door een krijgsraad bestaande uit niet-juristen) met meer waarborgen omgeven had moeten worden (bijvoorbeeld in de vorm van de verdediging door een ervaren strafadvocaat). De uitvoering van het doodvonnis was niet conform de wet. De naoorlogse reactie van de regering op de executie van sergeant Meijer is ver onder de maat.

d. Neutraliteit en zorgvuldigheid

Nederland niet te verdedigen?

In Nederland vielen in mei 1940 2.800 dodelijke slachtoffers (naast de burgerslachtoffers van bombardementen en dergelijke)(en 6.000 gewonden (aan Duitse zijde 2.500 doden, 5.500 gewonden en 700 vermisten).

Een vergelijking met Denemarken, dat besloot zich niet militair te verdedigen tegen een Duitse inval, dringt zich op. Na een paar schermutselingen bij de inval op 9 april 1940, waaruit bleek dat het de Duitsers ernst was (de *Wehrmacht* was op weg naar het strategisch gelegen Noorwegen) en waarbij aan de Deense kant zestien doden vielen en twintig militairen gewond raakten, capituleerde de Deense regering binnen zes uur nog dezelfde dag, mede onder dreiging van een bombardement op Kopenhagen.

Uit de opstelling van Denemarken is tussen 9 april 1940 en 10 mei 1940 in Nederland geen les getrokken. Koningin Wilhelmina zal de Deense opstelling wel laf gevonden hebben, zij was een groot en krachtig voorstander van een militaire verdediging tot de laatste snik¹⁸⁴⁹.

De politieke ambtsdragers en de militaire autoriteiten wisten zeker, dat Nederland niet te verdedigen was tegen een inval van een grote mogendheid. De verdediging was niet gericht op behoud van het territorium, maar op het winnen van tijd. De militaire strategie was in wezen gebaseerd op het verlaten van de neutraliteit, zodra een van de omringende landen de aanval zou openen. Men hoopte dan dat de andere partij Nederland te hulp zou komen. Het schenden van de neutraliteit door de ene partij bracht een (gedwongen) keuze voor de andere partij met zich mee. Nederland te hulp schieten zou natuurlijk alleen gebeuren als dat in het directe eigenbelang van dat land zou zijn, zoals de Fransen die met 25.000 man op 10 mei 1940 voor korte tijd in Zeeland en Noord-Brabant verschenen¹⁸⁵⁰.

De defensieplannen waren erop gebaseerd, dat men het in de Vesting Holland, waarheen het veldleger zich van de Veluwe zou terugtrekken, in afwachting van hulp drie maanden kon uithouden.

De neutraliteit van Nederland bracht in strategisch opzicht met zich mee, dat het Nederlandse leger een defensieve en afwachterende rol had; er waren geen mogelijkheden voor een tactisch of strategisch offensief, ook niet wanneer de omstandigheden zo zouden uitpakken, dat een aanval de beste verdediging zou zijn. Het leger was veroordeeld door een immobiele opstelling, die nog werd versterkt door de opvatting van de opperbevelhebber dat verschansen in stellingen de beste aanpak zou zijn. Daarom besteedden de gemobiliseerde militairen in 1939 vier dagen per week aan stellingbouw en twee dagen aan oefeningen in militaire vaardigheden.

Men wist dus dat er bij verzet tegen een binnenvallende vijand doden en gewonden zouden vallen in een strijd, die alleen maar verloren kon worden: (1) Nederland is uiteindelijk onverdedigbaar tegen een grote mogendheid; het winnen van tijd was het enig bereikbare militaire doel en (2) het Nederlandse leger was – in vergelijking met andere Europese legers – slecht uitgerust en slecht geoefend;

De verdediging tegen de Duitse inval tegen het licht gehouden

De onderzoekers Hoff en Roitero concluderen in hun studie over zes ‘misstappen van de Nederlandse leeuw’, dat het effect, de kans op succes en de doelmatigheid van de Nederlandse krijgsmacht bij de inval van de Duitsers beneden de maat zijn.

De strategische, operationele en tactische besluiten (de normen) en de uiteindelijke realisatie (de feiten) (Hoff en Roitero (1995), p. 200-202)		
variabele	Normstelling	feit
op strategisch niveau		
Aard	Er werd gekozen voor een defensieve strategie die de traditionele politiek van neutraliteit moest ondersteunen.	In werkelijkheid werd de neutraliteitspolitiek losgelaten, maar de defensieve strategie met onvoldoende middelen voortgezet.
Vorm	In een oorlogssituatie moest vrijwel statisch en defensief opgetreden worden.	Eenmaal in een oorlogssituatie geraakt, werd defensief opgetreden vanuit een stelsel van linies en voorposten met weinig gevechtskracht.
Plaats	De hoofdweerstand moest in de Vesting Holland worden geboden, die behouden moest blijven.	Er is nauwelijks sprake van het bieden van een hoofdweerstand en de vijand drong gemakkelijk de vesting in.
Tijd	Totdat de coalitiegenoten te hulp zouden komen, moest alleen stand worden gehouden; het was niet duidelijk wanneer die hulp zou komen.	Het standhouden faalde en de coalitiegenoten kwamen niet te hulp.

1849 Wilhelmina schrijft in haar memoires: ... zo had ik mij naar de strijdenden aan de Grebbe kunnen begeven om het lot van de krijgsman te delen en, zoals Willem III het uitdrukte: als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf. (Wilhelmina (1959), p. 276). Willem III is in dit geval niet haar vader koning Willem III, maar stadhouder Willem III (1650-1702).

1850 Frankrijk had in 1939 wel contact gezocht met de België en Nederland om te komen tot militaire samenwerking, maar dat was door Nederland afgewezen. De Fransen hadden toen hun eigen plannen opgesteld onder de aanduiding *Hypothèse Hollande*. De Franse interventie was niet gebaseerd op bondgenootschappelijke verplichtingen, maar was bedoeld als een poging van de Fransen om de westflank af te dekken. In de vroege ochtend van 10 mei 1940 is door de Nederlandse militaire attaché in Parijs een formeel verzoek om hulp ingediend.

Overigens is waarschijnlijker dat het bombardement op 17 mei 1940 op Middelburg het gevolg is van Franse beschietingen om de aftocht van de eigen troepen dekking te geven dan een Duits terreur- of ultimatum bombardement.

Relevantie	Een succesvolle defensie was essentieel voor het bewijs van de mogelijkheid tot een neutraliteitspolitiek onder de militaire paraplu van een conventionele afschrikking.	Het concept heeft niet gewerkt, mede door de onzekerheid van steunverlening door derden.
op operationeel niveau		
Aard	Het verband tussen de linies moest worden gehandhaafd; het loslaten ervan moest 'gecontroleerd' gebeuren.	Het verband tussen de linies werd niet gehandhaafd en het loslaten gebeurde veelal 'ongecontroleerd'.
Vorm	Een verdedigingsstelsel van linies en voorposten en een verdedigingskern in het centrum van bestuur en economische activiteit (de Vesting Holland).	In de kern werd geen hoofdweerstand geboden als gevolg van het verlies aan gevechtskracht van troepen die waren voorbestemd om deze verdediging te voeren.
Plaats	De vijandelijke opmars moet reeds voor de Vesting Holland tot staan gebracht worden.	De vijandelijke opmars werd in het centrum van hun offensief niet tot staan gebracht.
Tijd	De continuïteit van het defensieve optreden moest gehandhaafd worden, anders kon het initiatief te zijner tijd niet verkregen worden.	Door de snelheid van de vijandelijke opmars en, meer dan eens, de te snelle ontruiming van linies ontstond chaos en discontinuïteit.
Relevantie	Het behoud van het verband tussen de linies was essentieel voor het succes van het defensief; een eerste vereiste hiertoe was een effectieve <i>command, control, communication and information</i> (C3I).	Er was geen behoorlijke C3I tussen de bevelsniveaus daardoor alleen reeds om deze reden een gecontroleerd optreden van de troepen in en tussen de linies onmogelijk was.
op tactisch niveau		
Aard	De stationaire opstellingen in de linies moesten bezet blijven.	Zowel de voorposten als de opstellingen in de linies werden of te vroeg ontruimd of snel doorbroken.
Vorm	Door een afdoende rondom beveiliging in combinatie met inundaties en andere hindemissen zou het plan kans van slagen moeten hebben.	De beveiliging was onvoldoende en het hindemissenplan in samenhang met het plan voor de vuursteun werkte niet door gebrek aan middelen.
Plaats	Tot aan de Vesting Holland moesten vertragende gevechtsacties worden gevoerd over de vooraf geplande assen van beweging.	De vertragende gevechtsacties waren een fiasco en de opmars van de vijand nauwelijks vertraagd.
Tijd	Het tijdschema voor de vertragende gevechtsacties moest door de eigen troepen bepaald worden.	De vijand bepaalde voornamelijk het tijdschema; na het verlies van het verband ging ook het initiatief dat er nog was verloren.
Relevantie	Het behoud van de verdediging was essentieel voor het behalen van de operationele doelstelling.	Het behoud van de verdediging en zelfs de gecontroleerde vertraging waren beide onmogelijk te vervullen opdrachten.

Over het effect schrijven Hoff en Roitero:

Aan alle elementaire beginselen van elke organisatiestructuur kon niet worden voldaan. In casu allereerst een weinig effectieve houding in centralisatie/decentralisatie, vervolgens een slechte functionalisatie in termen van differentiatie en specialisatie en tenslotte een onvoldoende coördinatie. Dit alles doordat een midden- en werkvloermanagement ontbrak, dat opgeleid was om deze elementaire beginselen te realiseren. Kortom, het was een organisatie met weinig 'ruggengraat', waarvan weinig effect kon worden verwacht.

En:

Kortom, het te verwachten effect, de vorm, de plaats, en de tijd van het voorgenomen militaire handelen waren gedoemd te falen. Dit accentueert het geringe nut van de gebrachte offers: een onjuiste selectie van hulpbronnen, een onjuiste investering van deze hulpbronnen, en de reacties die militair technisch op langere termijn nog maar weinig waarde hebben.

Tenslotte:

De bestuurlijke doelmatigheid inzake de beslissing tot inzet van de strijdkrachten moet als negatief beoordeeld worden. Het besluit tot vechten was meer op heroïek gebaseerd dan op overwegingen van *bounded rationality*. Deze rationaliteit vanzelfsprekend beschouwd tegen het licht van de gevechtskrachtverhouding. Deze conclusie is des te pijnlijker tegen de achtergrond van de opdracht tot voortzetting van de strijd in Zeeland nadat de rest van het leger de capitulatieopdracht had ontvangen en de regering bovendien hoog en droog in Londen zat.

Naast het uiteenlopen van norm en feit wijzen Hoff en Roitero ook naar de omstandigheid, dat het leger op basis van de Dienstplichtwet 1922 eigenlijk pas geformeerd werd bij de mobilisatie. Er was in vredetijd geen paraat leger meer. De paar maanden diensttijd werd alleen gebruikt als eerste oefening.

De (te) vaak gebruikte dichtregel van Willem Elsschot is in het licht van de staat van het Nederlandse leger in mei 1940 ten volle geldig:

Tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren.

De poëet zegt in het vervolg van zijn gedicht *Het Huwelijk*, geschreven 1910, door deze overwegingen af te zien van een moord op zijn vrouw. De Nederlandse regering en de militaire leiding zagen in een onvoldoende voorbereiding geen bezwaar het leven van hun dienstplichtigen op het spel te zetten. De droom van de regering was een illusie en werd voor de soldaten op wacht een nachtmerrie. De wetten, *in casu* de Dienstplichtwet 1922, stonden een daadkrachtige defensie in de weg.

Zorgvuldig? Aansprakelijk?

De vraag over de bijzondere zorgplicht van de overheid jegens de dienstplichtige kan gesteld worden over de inzet in mei 1940. De schuldvraag kan niet weggeschoven in de richting van de vijand. Er zitten zeker volkenrechtelijke onvolkomenheden in de Duitse oorlogsverklaring en inval¹⁸⁵¹.

Hoe moet het optreden van de overheid jegens haar dienstplichtigen in mei 1940 en de daaraan voorafgaande periode gewaardeerd worden? Is er sprake van zorgvuldigheid? Is er sprake van aansprakelijkheid? Daarbij komt ook aan de orde de vraag naar de beleidsruimte die de overheid in de jurisprudentie wordt toegestaan bij het ontwikkelen en uitvoeren van defensietaken.

Men kan in historisch perspectief een hard oordeel vellen over de Nederlandse defensiepolitiek in het interbellum en de militaire tactiek van de vier meidagen van 1940. Maar kan dat oordeel ook in juridische zin geveld worden? Is er sprake van een zodanige mate van onzorgvuldigheid jegens de dienstplichtigen dat er sprake is van een onrechtmatige overheidsdaad?

Voorop gesteld wordt, dat het antwoord op die vraag naar de juridische maatstaven van dat moment zonder meer negatief is. Pas zeer kort tevoren was met het arrest Cohen-Lindenbaum van 1919 een nieuwe dimensie van het leerstuk van de onrechtmatige daad ex artikel 1401 (oud) BW aanvaard¹⁸⁵².

De toepassing van deze norm voor de bepaling, dat onrechtmatigheid een ruimer begrip is dan onwetmatigheid, werd in het interbellum niet toegepast op overheidsoptreden; daar bleef de inbreuk op een wettelijke waarborgnorm of instructienorm de basis. 'Strijd met de maatschappelijke zorgvuldigheid' kon tegen de overheid niet met succes ingeroepen worden, schending van een rechtsplicht wel.

De Nederlandse overheid heeft in het interbellum en in de meidagen van 1940 gehandeld binnen het grondwettelijk en wettelijk kader. De dienstplichtwet van 1922 is grondwettelijk verankerd en verder ordentelijk tot stand gekomen. Er is dus niets onwetmatigs gebeurd. De instructienorm was correct toegepast. Vanuit het perspectief van de dienstplichtige kan dat heel anders ervaren worden: onvoldoende uitgerust en getraind ingezet voor een zinloze militaire operatie: het leven en de gezondheid roekeloos in de waagschaal gesteld. Maar is dat onrechtmatig? Is er sprake van een onvoldoende toepassing van de waarborgnorm?

Vanuit rechtstheoretische overwegingen is het de moeite waard het optreden van de Nederlandse overheid (regering en legerleiding) te beoordelen met de rechtsnormen betreffende onrechtmatige overheidsdaad. De vraag is dan of de zorgvuldigheid die in het maatschappelijk verkeer betaamt is toegepast op de inzet van dienstplichtigen.

1851 Ook op het gedrag van Nederlandse militairen is ook wel het een en ander af te dingen. Zo zijn er Nederlandse militairen geweest die na overgave nog op Duitse soldaten vuurden. De schendingen van het oorlogsrecht hielden elkaar in evenwicht. Opmerkingen van deze strekking in de studie 'Mei 1940, de strijd op Nederlands grondgebied' onder redactie van H. Amersfoort en P.H. Kamphuis uit 1990 waren in 2000 inzet van een juridische procedure van een twintigtal veteranen en twee organisaties van militairen. Men eiste in het kort geding tegen de staat (de studie was een uitgave onder verantwoordelijkheid van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf) dat bij een herdruk passages over Nederlandse oorlogsrechtsschendingen geschrapt zouden worden. De eis werd afgewezen (Rb. Den Haag, 22 december 2000, LJN AA9145).

Zie uitvoering over de schendingen van het oorlogsrecht door Nederlandse en Duitse militairen in de meidagen van 1940 Amersfoort (2005).

1852 De Hoge Raad stelde vast:

dat onder onrechtmatige daad is te verstaan een handelen of nalaten, dat óf inbreuk maakt op eens anders recht, óf in strijd is met des daders rechtsplicht óf indruischt, hetzij tegen de goede zeden, hetzij tegen de zorgvuldigheid, welke in het maatschappelijke verkeer betaamt ten aanzien van eens anders persoon of goed, terwijl hij door wiens schuld ten gevolge dier daad aan een ander schade wordt toegebracht, tot vergoeding daarvan is verplicht (HR 31 januari 1919, NJ 1919, 161).

Dat het dienstplichtigen betreft in tweeërlei opzicht van belang: (1) dienstplichtigen hebben er niet voor gekozen, ze hebben geen enkele keus om niet ingezet te worden, in tegenstelling tot beroepsmilitairen en (2) dienstplichtigen zijn per definitie minder geoefend dan beroepsmilitairen: soldaat zijn is een vak en een beroep; dienstplichtigen zijn wel getraind (*in casu* onvoldoende), maar zullen nooit zoveel beroepsvaardigheden opdoen als professionele militairen. Ook dat dient een overheid die militairen inzet zich te realiseren: men werkt met amateurs die een cursus van een paar maanden gedaan hebben.

Dat er bij gewapend verzet bij een inval of aanval van een vijand gewonden en dodelijke slachtoffers gaan vallen, is voor de militaire autoriteiten een vaststaand feit. De inzet van iedere gewapende strijd is het uitschakelen door dood of verwonding van zoveel manschappen van de tegenstander, dat die zich terugtrekt of overgeeft. Welke soldaten in welke aantallen in welk deel van het front zullen sneuvelen is ongewis. Is dat te rechtvaardigen in het perspectief van het doel van de militaire actie? De overheid mag volgens de grondwet dienstplichtigen oproepen ter handhaving van de onafhankelijkheid¹⁸⁵³ en ter verdediging van het grondgebied.

Maar het stond in 1940 voor regering en legerleiding vast, dat de Nederlandse krijgsmacht niet in staat was het grondgebied effectief te verdedigen en dat men afhankelijk was van de hulp van andere landen (met welke landen geen bindende afspraken gemaakt waren voor militaire bijstand, Nederland had geen (verdragsrechtelijke) aanspraak op militaire steun (in tegenstelling tot Polen in 1939) van Frankrijk en Engeland. Men zette de dienstplichtigen niet in om het grondgebied te verdedigen, maar om het grondgebied te bewaken in afwachting van hulp van buiten. Daarmee kan ook de vraag gesteld worden of dit wel past bij het grondwettelijk doel van een krijgsmacht: het handhaven van de onafhankelijkheid. De strategie was juist gericht op de afhankelijkheid van derden.

Is de Nederlandse regering dus in dit perspectief zorgvuldig omgegaan met haar dienstplichtigen? Zijn er vele nodeloze slachtoffers gevallen? Hoe moet de houding van koningin Wilhelmina, beoordeeld worden? Zij stond op het standpunt, dat Nederland tot de laatste snik weerstand moest blijven bieden. Waarom eigenlijk? Nog op 13 mei 1940 liet Winkelman aan zijn commandanten weten:

Alle troepen moeten thans onvoorwaardelijk weerstand bieden en tot de laatste man standhouden¹⁸⁵⁴.

Winkelman deed op 14 mei 1940 – na het bombardement op Rotterdam en onder dreiging van een nieuw bombardement op Utrecht – aan de Duitsers het aanbod van capitulatie om ‘nodeloze slachtoffers’ te voorkomen. Waarom niet eerder? Waren die eerdere slachtoffers dan niet overbodig?

De bevoegdheid van de overheid om militairen, waaronder ook dienstplichtigen, in te zetten in de gewapende strijd kan worden afgewogen tegen de zorg van de overheid voor (onvrijwillige) dienstplichtigen en andere militairen. Hoe groot is de beleidsruimte en hoe groot de zorgplicht?

Hoewel de conclusie mag zijn dat er naar het toen geldende recht geen sprake was van een onrechtmatige overheidsdaad, kan het toch zeer de moeite waard deze vragen alsnog aan een nadere beschouwing te onderwerpen, omdat het niet alleen gaat om het antwoord op een ja-nee-vraag, maar ook om een bepaling van de mate van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid.

Het negatieve historische oordeel over het overheidsbeleid rondom de meidagen van 1940 leidt vooralsnog niet tot een negatief juridisch oordeel.

e. Tot slot: dienstplicht en democratie

De dienstplicht heeft in de Tweede Wereldoorlog niet gebracht wat de bevolking daarvan mocht verwachten op grond van de suggesties van overheidswege. De samenleving investeerde mankracht en geld in de landsverdediging. De dienstplicht heeft de Nederlandse bevolking niet beschermd tegen een vijandige agressie. De dienstplicht heeft de joodse Nederlanders niet gevrijwaard van de moordzuchtige racistische praktijken. De dienstplicht heeft niet de bevrijding gebracht. Inhoudelijk is de dienstplicht als middel van landsverdediging een volslagen mislukking gebleken. Volslagen, omdat de strijd tegen de Duitse inval niet

1853 Denemarken behield bij de Duitse inval in april 1940 een vorm van zelfbestuur (onafhankelijkheid?) en had contact met de Duitse regering via het Duitse ministerie van Buitenlandse zaken (is dat niet vergelijkbaar met de Bataafse Republiek, waar ook Franse troepen gelegerd waren, van 1795 tot 1806 en die in feite een vazalstaat van Frankrijk was?).

1854 De Jong (1969-1991), deel 3, p. 294.

een dubbelte op zijn kant was. Een strijd, een veldslag, een oorlog verliezen kan altijd. Maar dit was een kansloze en daardoor roekeloze onderneming.

De vraag naar de samenhang tussen dienstplicht en democratie is voor deze periode van de Tweede Wereldoorlog een zinloze. De regering heeft vanuit Londen gepoogd de dienstplicht extraterritoriaal en wereldwijd toegepast te krijgen. Men meende van regeringswege een legitieme aanspraak op de inzet van jonge, geëmigreerde landgenoten te hebben. De Nederlandse gemeenschappen overal ter wereld werd wel gevraagd dienstplichtigen te leveren, maar van enige invloed op de besluitvorming was geen sprake. De mogelijke politieke betrokkenheid bij het land van herkomst kreeg in het geheel geen gestalte. Bij het ontbreken van een regulier parlement werd geen structuur voor commentaar en controle op poten gezet. In Londen heeft meer bij wijze van surrogaat voor de Raad van State wel een Buitengewone Raad van Advies, die wel enige trekjes van een semiparlement had¹⁸⁵⁵, gefunctioneerd.

Was de dienstplicht in de Tweede Wereldoorlog het legitieme kind van de democratie? De dienstplicht was mislukt, de democratie vertrapt door de Duitsers en op sterk water gezet door de Londense regering. Er was dus van een balans tussen dienstplicht en democratie totaal geen sprake; zo'n balans laat zich helemaal niet opmaken.

1855 Fasseur (2014), p. 258.

HOOFDSTUK 9

EEN KOLONIALE OORLOG OM DE GORDEL VAN SMARAGD, 1945-1950

Het einde van de Tweede Wereldoorlog als een nieuw begin

In drie trefwoorden kan de stemming onder de Nederlandse bevolking direct na de bevrijding in 1945 worden gekarakteriseerd: euforie, gebrek en wraak¹⁸⁵⁶. De gelatenheid van de Nederlandse bevolking bij de binnenkomst van de Duitsers in mei 1940 is niet te vergelijken met de euforie bij de binnenkomst van de Canadezen in het westen, oosten en noorden van Nederland in april en mei 1945. Het zuiden was al in september 1944 door de Engelse en Amerikaanse troepen bevrijd. Trachtte men in 1940 om zo goed en zo kwaad als het ging de gewone draad weer oppakken, in 1945 werden die pogingen bemoeilijkt door de vraag: welke draad? Want de tijd van voor de oorlog zou niet meer terugkomen. Dat is altijd waar. Maar de regering, en met name het hoofd van de regering, koningin Wilhelmina, had het idee, dat alles anders moest. Vernieuwing was het trefwoord, ook een toverwoord. Maar er waren verder weinig ontwikkelde ideeën over hoe en wat. Ook de bovenlaag van de samenleving, die geconcentreerd en geïnterneerd vast had gezeten in gijzelaarsdetentie, was overtuigd van de vernieuwing. Sterk leiderschap was de leuze; daarin zaten ook een paar autoritaire, om niet te zeggen reactionaire, zo niet antidemocratische trekjes. Zo was er discussie in welke samenstelling het parlement moest terugkomen en wanneer. Er was een roep om vernieuwing, men kreeg restauratie. In de ogen van de 'herstellers' was er tussen de beide wereldoorlogen geen sprake van een interbellum: het was andersom, 1940-1945 was een interpacem, een lastige onderbreking van de strikte maatschappelijke orde van de jaren dertig.

Ook in Indië werd een vernieuwing voorzien, maar wel na het herstel van het Nederlands gezag. Nederland had in Indische archipel sinds maart 1942 niets meer te zeggen. Een conflict met de nationalist in Indonesië¹⁸⁵⁷ was onvermijdelijk; het besef daarvan nam enige tijd.

Excessen gepleegd door dienstplichtigen?

Er is vanaf gezien om in dit hoofdstuk van deze studie over dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie ten tijde van het Indië-conflict uitvoerig aandacht te besteden aan het verschijnsel van geweldsexcessen en oorlogsmisdaden. Het thema is onlosmakelijk verbonden met het optreden van de Nederlandse krijgsmacht in Indië. Er zijn Nederlandse militairen die oorlogsmisdaden hebben begaan. Maar er waren ook Nederlandse militairen die weigerden een dienstbevel dat bij uitvoering tot oorlogsmisdaden geleid zou hebben uit te voeren. Rechtshistorisch is het een zeer belangrijk en hoogst interessant thema. De enige langdurige betrokkenheid van de Nederlandse krijgsmacht in gevechtshandelingen¹⁸⁵⁸ van twee eeuwen rechtvaardigt een diepgaande juridische studie in het perspectief van het humanitair oorlogsrecht. In deze studie zou het slechts een neventhema zijn. Bovendien, zo is de indruk, zijn bij de meeste oorlogsmisdaden, incidenten en excessen, vooral KNIL-ers en oorlogsvrijwilligers betrokken en in mindere mate dienstplichtigen. Maar er is alle aanleiding deze vooronderstelling nader onderzoeksmatig te toetsen. Aan de ene kant constateert Oostindie dat de meeste vormen van buitensporig geweld in egodocumenten worden gerapporteerd over het jaar 1949¹⁸⁵⁹ en aan de andere kant beschrijft Limpach¹⁸⁶⁰, dat de dienstplichtigen die naar de Oost vooral in het begin op vriendelijke manier met de bevolking omgingen. Het zou mogelijk kunnen zijn, dat dienstplichtigen vooral tegen het einde van de koloniale oorlog meer bij buitensporig geweld betrokken zijn geraakt.

Het zal zeker zo zijn, dat de eerste berichten over oorlogsmisdaden een rol gespeeld hebben bij de beslissingen van dienstplichtigen om dienst te weigeren of te deserteren.

De recente publicaties van Oostindie over de beleving van de soldaten in Indonesië met de ominieuze ondertitel 'getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis' en van Limpach waarin in de titel direct de verantwoordelijkheid van de militaire autoriteiten voor oorlogsmisdaden tot uitdruk-

---

1856 Buruma (2013).

1857 De aanduidingen Indië, Nederlands-Indië en Indonesië worden in deze tekst door elkaar heen gebruikt.

1858 In de Eerste Wereldoorlog werd niet en in de Tweede Wereldoorlog werd vier dagen gevochten, dit los van de jaren durende Atjeh-oorlog.

1859 Oostindie (2015), p. 152.

1860 Limpach (2016), p.88-92

king is gebracht¹⁸⁶¹. Op 2 december 2016 besloot de ministerraad tot een onderzoek naar een Nederlands militair geweld in Indonesië in de jaren 1945–1949. Het onderzoek zal worden verricht door een het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land en Volkenkunde, Nederlands Instituut voor Militaire Historie en het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies¹⁸⁶².

Deze rechtshistorische studie naar dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie kan wellicht een zekere bijdrage daaraan vormen. Er gingen honderdduizend dienstplichtigen naar Indië, er hebben talrijke dienstplichtigen geweigerd en er zijn talrijke dienstplichtigen gedeserteerd. Het gaat dus niet alleen om de militairen die bij het geweld betrokken waren, het gaat ook om de dienstplichtigen die zich op een of andere wijze daaraan bij voorbaat onttrokken hebben.

9.1. DIENSTPLICHTIGEN IN DE OOST

9.1.1. De onvermijdelijke, maar niet begrepen dekolonisatie

a. Afscheid van een kolonie

Een sterke opleving van de problematiek van verzet tegen de dienstplicht in de vorm van dienstweigeren en desertie viel te constateren tijdens de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen Nederland betrokken raakte bij een koloniale oorlog, om niet te zeggen een koloniale oorlog veroorzaakte¹⁸⁶³. De beperkte vooroorlogse last van de dienstplicht veranderde in een ingrijpende verplichting met verregaande consequenties voor het persoonlijk leven.

De oorlog tegen het fascistische Duitse Derde Rijk had velen van een pacifistische overtuiging afgebracht. Het geallieerde militarisme had toch door de Duitse weermacht te verslaan een einde gemaakt aan de bezetting van Nederland en de ‘bevrijding’ gebracht. De voor de oorlog zo populaire gebroken geweertjes werden haastig gerepareerd. De verandering in mentaliteit weerspiegelt zich het helderst in de omvorming van de SDAP in de PvdA.

De overal in de wereld opgetrommelde oorlogsvrijwilligers, de Engelandvaarders en de vrijwilligers uit het in september 1944 bevrijde Zuid-Nederland werden in Amerika, Engeland en Australië getraind voor de bevrijding van Indië van de Japanse bezetters.

Na de capitulatie van de Duitse krijgsmacht in Europa in mei 1945 werd de oorlog in het Oosten tegen Japan voortgezet. Eiland na eiland werd terugveroverd door de geallieerden. In Nieuw-Guinea, het meest oostelijke eiland van de Nederlands-Indische archipel, was de Japanse bezetting beperkt gebleven tot enkele punten op de noord- en westkust. Toch was in 1943 bij de dreigende komst van de Japanners het concentratiekamp Boven Digoel¹⁸⁶⁴, in het zuiden van Nieuw-Guinea, waarheen veel nationalistische leiders voor onbepaalde tijd verbannen waren, opgeheven en waren de gedetineerden naar Australië overgebracht, waar een aantal van hen onder voorwaarden werd vrijgelaten.

Nieuw-Guinea viel in april 1944 geheel in geallieerde handen¹⁸⁶⁵. De Amerikaanse opmars in de Stille Oceaan liet Nederlands-Indië (letterlijk) links liggen en bewoog zich in de richting van de Filipijnen. Men voorzag een moeizame, langdurige weg naar het hart van het Japanse keizerrijk. De atombommen op Hiroshima en Nagasaki op 6 en 9 augustus 1945 en daarop volgende Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 kwamen voor veel troepen in het veld als een volkomen verrassing. Te midden van die verwarring werd op 17 augustus 1945 door Sukarno (1901–1970) en Mohammed Hatta (1902–1980) de Indonesische Republiek uitgeroepen. De eerste Britse troepen arriveerden eind september 1945 in Indië als geallieerde

1861 Oostindie (2015) en Limpach (2016).

1862 Kamerstukken, 2016–2017, II, Bijlagen Handelingen, 26049, 82 (Brief van de regering)/(2 december 2016).

1863 Hoe de rol van Nederland te beschrijven en of er sprake was een oorlog, leidde onder meer tot in de jaren zestig tot een debat in het Nederlands Juristenblad. Advocaat Hein van Wijk noemde bij een bespreking van de nieuwe wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst het Indonesië-conflict een koloniale oorlog (Van Wijk (1962), p. 341 en 344). Dit leidde tot een reactie van de jurist S.L.F. den Hartogh, die als luitenant-kolonel van het derde bataljon van Regiment Prinses Irene (als onderdeel van de 7 december Divisie) in oktober 1946 naar Indië vertrokken was (zie Scagliola, (2002), p. 44); hij vond dat een dergelijke politieke uitspraak niet paste in het Nederlands Juristenblad. Den Hartogh schrok daarbij niet terug voor het formuleren van de volgende openingszin: ‘Evenals andere psychopaten hebben dienstweigeraars recht op bescherming, bepaaldelijk tegen zichzelf’ (Den Hartogh, 1962). Mag Den Hartogh de kwalificatie van het Indonesië-conflict als koloniale oorlog door Van Wijk als politiek hebben gekarakteriseerd, zijn opmerking over dienstweigeraars ‘en andere psychopaten’ is beledigend van karakter. Het is niet geheel begrijpelijk dat een dergelijke opmerking de redactie van het Nederlands Juristenblad in 1962 heeft kunnen passeren. De opmerking is des opmerkelijker, omdat het psychiatrisch onderzoek van principiële dienstweigeraars ten tijde van het Indonesië-conflict is ingevoerd, juist om aan te tonen dat dienstweigeraars stabiele persoonlijkheden waren (zie verder § 9.3.3.f).

1864 Salim (1980), p. 343–354.

1865 Droogleeveer (2005), p. 70–74.

krijgsmacht. Er waren in Indië vier partijen in verschillende hoedanigheden, met verschillende bedoelingen en met ongelijke machtsmiddelen: (1) de (nog niet ontwapenende) Japanners, (2) de Indonesische nationalisten, (3) de (vooral nog) geïnterneerde Nederlanders en (4) de Britse militairen, onder wie ook veel Brits-Indische soldaten en een aantal Ghurka's.

In dat (gedeeltelijke) machtsvacuüm was er ruimte voor het uitbreken van *bersiap* (letterlijk Wees Paraat), een vorm van gewelddadig optreden van *pemuda's* (jongeren), die moordend en rovend rondtrokken; Nederlanders (naar schatting minstens 2.500), Indische Nederlanders, Ambonezen, maar ook heel veel Chinezen (aantal onbekend) zijn slachtoffer geworden van *tjintjang* (in stukken hakken).

De oorlogsvrijwilligers, met name degenen onder hen die zich vanaf september 1944 in het bevrijde Zuid-Nederland hadden aangemeld, gingen in het begin van de gedachte uit, dat zij Indië gingen bevrijden van de Japanners. Sukarno werd in dat perspectief gezien als een collaborateur à la Mussert en de *Republik Indonesia* als een Japans product.

Hoewel pacifisme vlak na de oorlog een schaars goed was, omdat Nederland door militair geweld van de Amerikaanse, Engelse en Canadese legers bevrijd was van de Duitse bezetting, was er toch van meet af aan ook veel verzet tegen de hernieuwde militarisering van Nederland. Oorlogsmoe? Te veel energie was nodig voor het dagelijks overleven met schaarste aan alles: eten, tabak en kleding op de bon, woningnood door alle vernielingen, moeizame verkeersverbindingen. Men was optimistisch begonnen aan de wederopbouw, maar men was tegelijkertijd bang voor de kracht van het communisme. Dat de CPN in mei 1946 10% van stemmen wist te krijgen verontrustte velen, ook al was er bewondering voor de bijdrage (na de inval van Hitler in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941) van de communisten aan het verzet. Het was – zoals gezegd – al met al meer een tijd van restauratie dan vernieuwing.

Indonesië lag ver weg, feitelijk, maar ook psychologisch. Er was nauwelijks enige kennis, laat staan enig begrip, wat daar in de oorlogsjaren gebeurd was in de interneringskampen en wat daar nu gebeurde in de *bersiap*-tijd. Het verzet van veel dienstplichtigen tegen hun uitzending was een combinatie van psychologische angst voor het onbekende, politieke bezwaren tegen het kolonialisme en de morele overtuiging van gewelddoosheid. De accenten zullen bij de verschillende groepen onder de deserteurs en dienstweigeraars steeds iets anders gelegen hebben. Indonesië lag voor veel Nederlanders voorbij de horizon, zeker voor veel katholieken in het zuiden van Nederland en voor bewoners van het platteland; hun betrokkenheid bij de koloniën was altijd minder geweest. Kolonisatie was toch vooral een Hollandse aangelegenheid geweest. Door de koloniale oorlog is de verwevenheid van heel Nederland met Indië tussen 1945 en 1950 veel sterker geweest dan ooit te voren. Bij het scheiden van de markt was – paradoxaal genoeg – de relatie tussen het moederland en het eilandenrijk het meest intensief¹⁸⁶⁶.

Een Comité voor de Handhaving van de Rijkseenheid onder voorzitterschap van oud-oorlogspremier Gerbandy was tegenstander van onderhandelen met, laat staan erkennen van de *Republik Indonesia*. Alle communisten, sommige socialisten en enkele christenen (met name rondom oud-zendeling Johannes Verkuyll (1908-2001)) waren voorstander van een dekolonisatieproces; bij deze voorstanders waren wel verschillen over het tempo van dekolonisatieproces¹⁸⁶⁷.

Bij de verkiezingen van 17 mei 1946 speelde de Indonesische kwestie geen rol, bij de verkiezingen van 7 juli 1948 wel; deze laatste verkiezingen lagen tussen de beide politieke acties (22 juli 1947-5 augustus 1947 en 19 december 1948-31 december 1948) in. Met name de VVD-leus 'Indië verloren, rampspoed geboren' drukte de gevoelens van veel Nederlanders pregnant uit.

De opvattingen over steun voor uitzending van Nederlandse soldaten naar Indië lagen onder de bevolking verdeeld, blijkens een enquête uit juli 1946:

	mannen	vrouwen
akkoord	50%	36%
tegen	41%	44%
geen oordeel	9%	20%.

1866 Zie hierover Bank (1984). Fasseur stelt dat de in totaal 150.000 vrijwillig en verplicht uitgezonden militairen 8% van de mannelijke Nederlandse bevolking van 20 tot 45 jaar vormden (Fasseur (2016), p. 146). Dat betreft dan ruwweg de dienstplichtleeftijd, inclusief de mobilisabelen. Anders gezegd: iedereen kende wel een militair die uitgezonden werd.

1867 Verkuyll (1946).

In ieder geval was er vlak voordat de eerste dienstplichtigen ingescheept zouden worden geen algemene en brede maatschappelijke steun voor het besluit van de regering om Nederlandse militairen uit te zenden¹⁸⁶⁸.

b. Eerst de Britten

Na allerlei discussies tussen geallieerden was op de conferentie in Potsdam met als deelnemers Jozef Stalin (1878-1953), Harry Truman (1884-1972), die op 12 april 1945 Franklin D. Roosevelt was opgevolgd, en Winston Churchill (1874-1965), die op 26 juli 1945 vervangen werd door Clement Attlee (1883-1967), in augustus 1945 besloten dat het grootste gedeelte van Nederlands-Indië niet langer onder het *South-West Pacific Area (SWPA)* onder de Amerikaanse generaal Douglas MacArthur (1880-1964) ressorteerde, maar onder het *South-East Asia Command (SEAC)* van de Britse viceadmiraal Louis Mountbatten (1900-1979) kwam te vallen. Daar speelden allerlei factoren een rol, waaronder ook de houding van de Amerikanen die niet betrokken wilden worden bij het herstel van een koloniaal bewind¹⁸⁶⁹. Al in het najaar 1945 verbood de Amerikaanse regering de Nederlandse mariniers voor opleidingen nog langer gebruik te maken van Camp Lejeune in North Carolina.

Op 15 september 1945 arriveerde in Batavia de Britse kruiser *HMS Cumberland*; een dag later gevolgd door de Nederlandse kruiser *HM Tromp* als onderdeel van een Nederlandse voorbereidingsmissie onder Brits hoede. Een aantal parachutistenteams was deze schepen vooraf gegaan¹⁸⁷⁰. Deze kwartiermakers werden op 29 september 1945 gevolgd door 800 man Schotse *Seaforth Highlanders*, tezamen met een detachement van 200 KNIL-militairen¹⁸⁷¹, allen onder Brits commando. De taak van de missie lag vooral op het terrein van *RAPWI (Repatriation of Allied Prisoners-of-War and Intermees)*. Het Nederlands bestuur was vertegenwoordigd door op militaire leest geschoeide *Netherlands Indies Civil Affairs (NICA)*.

In oktober 1945 werden de Schotse militairen gevolgd door Brits-Indische troepen¹⁸⁷²; het zouden uiteindelijk 45.000 manschappen worden¹⁸⁷³, in een verhouding van 4 Britse en 26 Brits-Indische bataljons (waaronder een aantal Gurka-eenheden uit Nepal)¹⁸⁷⁴. Het feit dat het overgrote deel van de Britse troepen bestond uit soldaten uit de Britse kolonie India bepaalde mede dat de Britten terughoudend waren om al te zeer verantwoordelijk te zijn voor het herstel van het Nederlands koloniaal bewind. Deze *Allied Forces Netherlands East Indies (AFNEI)* stonden onder commando van generaal Philip Christison (1893-1993), die eerder in Birma actief was geweest.

De Britten trachtten neutraal te blijven in het Nederlands-Indonesisch conflict, maar moesten tegelijkertijd de orde handhaven, de Japanners ontwapenen en de geïnterneerde Nederlanders beschermen. De beperkte Britse troepenmacht leidde ertoe, dat gekozen werd voor een strategie van *key areas*, die feitelijk en politiek veel ruimte liet aan de nieuwe Republiek.

Tussen 28 oktober 1945 en 29 november 1945 raakten de Britten verzeild in wat genoemd wordt de *Battle of Surabaya*. De Britten stootten op harde tegenstand van de Indonesische nationalistische troepen bij het bezetten van de Oost-Javaanse havenstad Soerabaja. De commandant van de Britse troepen in Soerabaja, brigadegeneraal A.W.S. Mallaby (1899-1945), werd op 30 oktober 1945 gedood in een situatie vol verwarring, onderhandelingen en staakt-het-vuren, rellen en gevechten in het centrum van Soerabaja. Dat werkte als olie op het vuur. Eind november 1945 hadden de Britten Soerabaja min of meer onder controle, ten koste van enkele honderden gesneuvelden.

De Europese Britten zetten voor de bevrijding van Indonesië van de Japanners voor het merendeel Indiase troepen in. Deze soldaten kwamen terecht in gevechten met de Indonesiërs, die zich wilden bevrijden van de Nederlanders. Dat heeft ook veel kritiek uitgelokt in India, met name verwoord door de latere Indiase premier Jawaharlal Nehru (1899-1964), al in september 1945, nog voordat één Indiase soldaat voet aan wal in Indië gezet had. Hij riep ook de koning van Nepal Tribhuwan Bir Bikram Shah (1906-1955) op zijn Gurka's terug te trekken¹⁸⁷⁵. Nehru herhaalde dat betoog in de New York Times van 1 januari 1946 zeggende dat hij en zijn geestverwanten met ergernis, schaamte, en onmacht zagen

1868 Dankbaar (1977), p. 344.

1869 De Jong (1969-1991), deel 11c, band III, p. 465-472.

1870 Messing (2008), p. 14.

1871 Glissenaar (2003), p. 49.

1872 De Jong (1969-1991), deel 11c, band III, p. 623-624.

1873 McMillan (2005).

1874 De Jong (1988), p. 76. De Gurka's uit Nepal waren sinds 1815 soldaten in het Britse koloniale leger; zij hadden in de *Sepoy Mutiny* van 1857 aan de Britse kant hadden gevochten (zie § 4.1.9.a). 200.000 Gurka's vochten in de Eerste Wereldoorlog en 250.000 in de Tweede Wereldoorlog. Er zijn tot op de dag van vandaag Gurka-eenheden in het Britse leger.

1875 McMillan (2005), p. 147.

*that Indian troops should thus be used for doing Britain's dirty work against our friends who are fighting the same fight as we*¹⁸⁷⁶.

dat de Indiase troepen op deze manier gebruikt werkt om het vuile werk van Groot-Brittannië te doen tegen onze vrienden die dezelfde strijd voeren als wij.

Er zijn in totaal 746 Indiase manschappen in Indonesië gedeserteerd, 1,7 % van de 45.000 soldaten onder Brits bevel. De Indonesiërs gebruikten onder meer vrouwen als lokaas: feitelijk door het inzetten van prostituties en virtueel door beloften over mooie vrouwen die op overlopers zaten te wachten. Politieke motieven (de gezamenlijke strijd van India en Indonesië tegen de kolonisatie) heeft – voor zover valt na te gaan – maar een heel beperkte rol gespeeld¹⁸⁷⁷.

De achterdocht van de Nederlandse regering om Indiase troepen in te zetten in Indonesië werd mede gevoed door het regiment van soldaten uit India die in Europa aan de Duitse zijde hadden gevochten; zij wilden vooral ingezet worden tegen de Engelsen. Hun motief was: de ‘vijanden van onze vijanden zijn onze vrienden’¹⁸⁷⁸.

Na uiterst moeizame contacten, gesprekken en onderhandelingen (waaronder het mislukken van de Hoge-Veluwe-conferentie in april 1946) kwam mede onder druk van de Britten, van wie het mandaat op 30 november 1946 afliep, het Akkoord van Linggadjati tussen het Koninkrijk en de Republiek tot stand, waarbij erkend werd dat de Republiek *de facto* het gezag over (delen van) de eilanden Java, Madura en Sumatra uitoefende. Van Nederlandse zijde werd gestreefd naar een Unie van het Koninkrijk, bestaande uit Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen enerzijds, met de Verenigde Staten van Indonesië, bestaande uit de Republiek (Java, Madura en Sumatra) en de zelfstandige delen de Grote Oost (waaronder Celebes) en Borneo anderzijds. De overeenkomst van Linggadjati werd door beide partijen op 15 november 1946 geparafeerd¹⁸⁷⁹. Later werd via een motie Romme-Van der Goes van Naters¹⁸⁸⁰ het akkoord ‘aangekleed’ met een bepaling dat de Nederlands-Indonesische Unie niet opzegbaar is en op 25 maart 1946 ondertekend, waarbij de Republiek verklaarde met de aankleding niet akkoord te gaan.

De Britten verlieten Indonesië, opgelucht en gefrustreerd met een balans van 620 doden, 1.331 gewonden en 402 vermisten¹⁸⁸¹. De laatste Britse militair vertrok uit het eilandrijk op 17 december 1946.

9.1.2. De opbouw van een nieuw leger

a. Uit Engeland

Van een regulier leger was in de eerste tijd na de bevrijding geen sprake. De Nederlandse krijgsmacht was na de capitulatie in mei 1940 door de Duitsers ontbonden.

Uit Engeland kwam de Prinses Irene Brigade. In het zuiden werd kort na de bevrijding begonnen met de werving van oorlogsvrijwilligers (zie verderop). De bevrijding van Nederland was een zaak geweest van Engelsen en Amerikanen (het zuiden) en Canadezen (het oosten, het noorden en het westen); bovendien waren er nog Polen en zelfs Noren bij betrokken. Maar geen Nederlanders.

b. En uit het verzet

De paramilitaire organisatie voortkomend uit het verzet, de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) had geen bevoegdheden. De BS was een door de regering per 5 september 1944 (Dolle Dinsdag) afgedwongen fusie van de Ordedienst (overwegend conservatief), de Landelijke Knokploegen (overwegend christelijk) en de Raad van Verzet (overwegend links-progressief). De regering had hiertoe besloten na ontvangen goedkeuring op 31 augustus 1944 van de stafchef van Eisenhower generaal Walter Bedell Smith (1895–1961). De commandant van de BS werd Prins Bernhard (1911–2004). De tegenstellingen binnen de BS tussen de samenstellende delen waren groot: cultureel, politiek en ook nog regionaal. De BS werd in maart 1945

1876 geciteerd door Bank (1984), p. 152.

1877 McMillan (2005), p. 159–164.

1878 Op initiatief van Indiase strijder voor onafhankelijkheid Subhash Candra Bose (1897–1945) werd in 1941 er een *Legion Fries Indien* (*Azad Hind Fauj*) van 4.500 militairen gevormd; dit regiment is in de oorlog onder meer in Zandvoort en op Texel gelegerd geweest (Bamber, 2010)).

1879 Precies op dezelfde datum werd aan ir. J.A. Ringers (1885–1965) ontslag verleend als minister Openbare Werken en Wederopbouw. Ringers, ooit werkzaam geweest voor de Indische spoorwegen, was een bekwame partijloze vakminister, die zich met de Indië-politiek niet kon verenigen (zie Brand (2015), p. 149–160).

1880 Kamerstukken, 1946–1947, II, Bijlagen Handelingen, 367, 5 (motie-Romme-Van der Goes van Naters)(19 december 1946).

1881 McMillan (2005), p. 73.

gesplitst in bewakingstroepen (voor binnenlands gebruik, onder commando van P. Six) en de stoottroepen (het 'Strijdend Gedeelte', in te zetten door de geallieerden, onder commando van J.J.F. Borghouts met de verzetsnaam 'Peter-Zuid'¹⁸⁸²). In het KB van 5 september 1944 (Stb. E 62) werd bepaald, dat de leden van de BS als militair beschouwd moesten worden en tot de Koninklijke Landmacht gerekend moesten worden. Daarmee vielen zij ook onder het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht¹⁸⁸³. De BS en de Prinses Irene Brigade vormden samen de Nederlandse strijdkrachten onder commando van Prins Bernhard.

De BS werd op 8 augustus 1945 opgeheven: de leden gingen over naar de Koninklijke Landmacht of werden gedemobiliseerd. De bewakingstroepen gingen over het Korps Gezagstroepen en de stoottroepen vormden een KL-regiment¹⁸⁸⁴.

9.1.3. En direct naar de Oost

a. Een verdeelde krijgsmacht en een complex samengesteld leger

Bij een bestudering van de oorlog in Indonesië moet worden vermeld, dat aan Nederlandse zijde continu een bureaucratische veldslag van competenties en prioriteiten gaande was tussen de zeemacht en het landleger en binnen het landleger tussen het KNIL en de Koninklijke Landmacht. Wie was verantwoordelijk voor de verdediging van het eilandrijk? Van belang hierbij was dat de marine ressorteerde onder de (aparte) minister van Marine en het koloniale leger rechtstreeks onder de Gouverneur-Generaal en indirect onder de minister van Koloniën. Beide, de marine en het leger, waren uiteindelijk niet in staat om het enorme gebied adequaat te verdedigen, niet tegen een externe vijand (Japan in 1942) en uiteindelijk ook niet tegen een interne opstand (de Indonesische Republiek vanaf 1945). Voor de Tweede Wereldoorlog had de Raad van State de knoop doorgehakt en was in richtlijnen in 1927 de zeemacht de eerste verantwoordelijkheid voor de externe verdediging toegekend. Niet verwonderlijk als men bedenkt dat de kustlijn van de Indonesische archipel groter is dan de omtrek van de aarde is¹⁸⁸⁵.

Maar op 19 januari 1946 werd generaal Simon Spoor (1902-1949), afkomstig van het KNIL, aangewezen als legercommandant in Indië, waarmee de Koninklijke Landmacht, het KNIL en de mariniersbrigade onder zijn commando stonden.

Het KNIL was als koloniaal leger ook verantwoordelijk voor de interne ordehandhaving; voor de Tweede Wereldoorlog werden er korpsen Gewapende Politie, bestaande uit inlanders, opgericht die onder het gezag van het Binnenlands Bestuur vielen. Het KNIL werd gevraagd voor deze politietroepen het middekader te leveren in de personen van inlandse KNIL-sergeanten. Zo ontstond er *contre coeur* een concurrentie van het KNIL met de Gewapende Politie.

Deze achtergrond heeft mede bepaald hoe het koloniale leger, hoewel geschonden en uitgeput uit de oorlog gekomen, met grote inzet en kracht zich op de nieuwe interne oorlog heeft geworpen. Voor een groot aantal KNIL-ers een zaak van levensbelang, omdat zij geboren en getogen waren in hun vaderland Indië.

b. Nederlandse troepen in de Oost

In totaal zijn ruim 200.000 man ingezet in de Indonesië-conflict:

- 95.000 dienstplichtigen
- 35.000 (oorlogs)vrijwilligers
- 10.000 mariniers
- 65.000 KNIL-militairen¹⁸⁸⁶.

Van deze 200.000 man (en een enkele vrouw) kwamen er 150.000 uit Nederland, vrijwillig of verplicht¹⁸⁸⁷.

1882 Borghouts werd later in Indië commandant van het Korps Speciale Troepen, gevormd na de opheffing van Depot Speciale Troepen (bekend van de harde acties van kapitein Westerling) en voorloper van het Korps Commandotroepen. In het kabinet-Cals was hij staatssecretaris van Defensie belast met luchtmachtzaken. In die functie overleed hij op 5 februari 1966. Zijn zoon Harry Borghouts leidde in 2005-2006 een evaluatiecommissie voor het militair strafrecht (zie § 12.2.4).

1883 Zie MRT, 1946 (XXXIX), 396-397.

1884 De werkwijze van de BS bij de bewaking van de interneringskampen voor NSB-ers, SS-ers en andere collaborateurs was bepaald niet zachtzinnig. De BS-stoottroepen werden ingezet om de BS-bewakingstroepen bij te staan. Talloze incidenten zijn gerapporteerd (Belinfante (1978), p. 161-256). Er is wel naar voren gebracht dat het excessief geweld dat hierbij aan de orde was door de BS-leden die later als oorlogsvrijwilliger naar Indië gingen daar is voortgezet (Limpach (2016), p. 18).

1885 Teitler (1995), p. 140-147.

1886 De Moor (2003), p. 236. Uit Nederland zijn 109.093 militairen (vrijwilliger én dienstplichtigen) verscheept, zie Bank (1984), p. 259.

De Nederlandse troepen namen van de Britten een beperkt gebied binnen Indonesië over: op Java Batavia met een L-vormige strook naar Bandung toe, Semarang en Soerabaja en omgeving en op Sumatra de steden Medan, Padang en Palembang. De buitengebieden waren al eerder in Nederlandse handen gekomen. De twee grootste militaire operaties waren de Eerste Politie Actie van 22 juli 1947 tot 5 augustus 1947 (Operatie Product) en de Tweede Politie Actie van 19 december 1948 tot 31 december 1948 (Operatie Kraai)¹⁸⁸⁸, beide militair relatief een succes, maar beide ook internationaal-politiek voor Nederland een mislukking¹⁸⁸⁹.

De Koninklijke Landmacht, waartoe de meeste dienstplichtigen en de oorlogsvrijwilligers behoorden, voerde de strijd in Indië samen met de Mariniersbrigade en het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (KNIL).

Uiteindelijk zouden 6.150 militairen van totaal 200.000 manschappen hun leven verliezen in de periode 1945-1950, in gevechten, door (tropische) ziekten en (verkeers)ongelukken. De verliezen aan Indonesische kant worden geraamd op 100.000 à 150.000 doden¹⁸⁹⁰.

9.1.4. Oorlogsvrijwilligers?

Op 7 juni 1945, net een maand na de bevrijding, maakte het Ministerie van Oorlog onder de kortstondige leiding van Jan de Quay (1901-1985) bekend, dat er spoedig 500.000 man (op een bevolking van ongeveer 9 miljoen) onder de wapenen zouden zijn, van wie er 150.000 bestemd zouden zijn voor de bevrijding van Nederlands-Indië. Een week later hadden zich 120.000 vrijwilligers gemeld voor de strijd in de Oost. Of er ook dienstplichtigen onder de oorlogsvrijwilligers zaten, kon niet worden uitgemaakt, aangezien de bezetter in 1943 de dienstplichtregisters bij de gemeenten in beslag genomen had¹⁸⁹¹.

Met de beslissing van de Nederlandse regering om de nieuw verworven militairen te bestemmen voor Indië werd een *requirement* (eis? verzoek?) van de *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* (SHAEF) naast zich neer gelegd om eerst 35.000, later 50.000 man te leveren voor de bezetting van de Duitsland. In tegenstelling tot België heeft Nederland daaraan in het geheel niet bijgedragen¹⁸⁹².

Om het probleem van onvoldoende kader aan te pakken riep het Militair Gezag in bevrijde gebieden niet alleen de beroepsofficieren en -onderofficieren op, maar ook het (dienstplichtig) reserviekader. Deze militairen dienden eerst politiek gescreend te worden. Ook werden de gewone dienstplichtige manschappen van de vooroorlogse lichten door het Militair Gezag verplicht zich te melden¹⁸⁹³. Dat gebeurde niet en wel. Sommigen maakten van de administratieve chaos gebruik bij melding een veel hogere militaire rang op te geven. Honderden zouden zich hiervoor tegenover de krijgsraad hebben moeten verantwoorden¹⁸⁹⁴.

In het Oorlogsvrijwilligersbesluit van 1 oktober 1944 (Stb. E 129) werden oorlogsvrijwilligers rechtspositioneel gelijkgesteld met dienstplichtigen; oorlogsvrijwilligers waren volledig en volwaardig lid van de Nederlandse krijgsmacht en vielen dus zonder meer onder het militair straf- en tuchtrecht, maar waren geen militair ambtenaar; daarin verschilden zij van beroepsmilitairen¹⁸⁹⁵.

1887 Fasseur (2016), p. 142. Hij noemt in een noot het aantal van 220.000 dat Oostindie (Oostindie (2015), p. 22-23) vermeldt te hoog, omdat hij ook het Indonesisch deel van het KNIL meerekent. Maar in een afzonderlijk paper met een analyse van de troepensterkte van CH.C. Harinck en J. Verwey (zie website van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV)) wordt de troepenoefbouw nauwkeurig verantwoord.

1888 Aan de Indonesische kant staan de beide politieke acties bekend als *Agressi I* en *Agressi II*.

1889 Zie daarover uitvoerig Groen (1991), Teitler en Groen (1987).

1890 Zwart (1995), p. 19.

1891 De Jong (1969-1991), deel 10a-II, p. 739.

1892 Het Belgische leger bleef tot 2002 in Duitsland. In de jaren vijftig ging het om 40.000 man (binnen de Britse sector en onder Brits commando). In 1955 veranderde de aanduiding 'bezettingsleger' in 'beschermingsleger'. De traditie van legering in Duitsland van Belgische militairen werd zo gewoon, dat Duitsland in militaire kringen werd wel aangeduid als 'de tiende provincie van België'.

1893 Het Militair Gezag kreeg van het ministerie van Oorlog in Londen in februari 1945 opdracht het geoefend verlof personeel (beneden de rang van tweede luitenant) te herregistreren. En bovendien lieten op te stellen van de aanwezige mannelijke personen geboren in de jaren 1921-1925 (Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg [1947], p. 125).

1894 De Jong (1969-1991), deel 10a-II, p. 751-752.

1895 In een uitspraak van de Centrale Raad van Beroep van 3 april 2003 (uitgesproken 12 mei 2003) (ECLI:NL:CRVB:2003:AF8425) is nog eens uitgemaakt dat een oorlogsvrijwilliger geen militair ambtenaar in de zin van de Militaire Ambtenarenwet 1931 was en is. De Centrale Raad overwoog onder meer:

[Appellant] is weliswaar niet is aan te merken als gewezen militair ambtenaar, maar wel als een gewezen oorlogsvrijwilliger in de zin van het Oorlogsvrijwilligersbesluit (besluit van 1 oktober 1944, Stb. E 129). Ingevolge dit besluit wordt een oorlogsvrijwilliger gelijkgesteld met een dienstplichtige. ...

Dit enthousiasme werd weerspiegeld in de enquête onder Nederlandse mannen waarvan de resultaten in juni 1945 werden gepubliceerd, al zal er op de representativiteit nog wel het een en ander af te dingen zijn. 89% van de geënquêteerden vond het een plicht van Nederland om Indië te bevrijden. 54% van de mannen onder de 36 jaar zeiden bereid te zijn als vrijwilliger aan de strijd deel nemen¹⁸⁹⁶. Deze ambities stonden in geen enkele relatie tot de realiteit van voorzieningen en uitrusting. Begin augustus 1945 sprak het Ministerie van Oorlog van een aantal van 200.000 vrijwilligers, van wie 100.000 voor een expeditionaire macht. Na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 daalde het enthousiasme van oorlogsvrijwilligers zienderogen. Van regeringswege wilde men het aantal oorlogsvrijwilligers ook beperken vanuit het oogpunt van de noodzaak om zo veel mogelijk arbeidskrachten in te zetten bij de wederopbouw van de verwoeste infrastructuur.

In september 1945 verwachtte men in Den Haag binnen zes maanden vanuit Nederland 21.000 oorlogsvrijwilligers in 27 lichte infanteriebataljons en 4.000 man van de Mariniersbrigade te kunnen overbrengen naar Nederlands-Indië¹⁸⁹⁷; deze troepen zouden vanaf augustus 1946 kunnen worden gevolgd door een divisie dienstplichtigen van 20.000 man¹⁸⁹⁸.

In december 1945 verscheen een oproep van Jo Meynen (1901-1980), die op 25 juni 1945 de nieuwe minister van Oorlog geworden was, aan de oorlogsvrijwilligers zich ook daadwerkelijk ter beschikking te stellen¹⁸⁹⁹. Want in november 1945 besloot de ministerraad (kabinet-Schermerhorn-Drees), dat er grootschalige militaire inzet moest komen in Nederlands-Indië.

De meeste oorlogsvrijwilligers, die eind 1945 richting Indië betrokken, werden tussen mei en augustus 1948 afgelost en keerden naar Nederland terug.

9.1.5. Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL)

a. Taak en samenstelling van het KNIL

Het KNIL was in 1830 formeel losgemaakt van het Nederlandse leger (zie ook § 4.1.15). Daarvoor was het de taak van het Nederlandse leger om troepen voor de Oost te leveren. Een brigade die in 1815 gereed stond om te vertrekken werd tegengehouden om uiteindelijk ingezet te worden bij de Slag van Waterloo, onder het bevel van de Britse generaal Lord Rowland Hill (1772-1842), die sprak van Indian Brigade, vandaar dat men sprak van de 'Indiaansche Brigade'. Begin 1816 kwamen de eerste Nederlandse militairen in Batavia aan. Eind 1818 bestond de legermacht in Indië uit 5.125 Europeanen (469 officieren en 4.656 minderen) en 5.350 inlanders, totaal 10.475 man¹⁹⁰⁰. Of het besluit van 1830 om het KNIL los te maken van het Nederlandse leger iets te maken heeft met de (dreigende) Belgische opstand is niet duidelijk. Het is ook mogelijk dat de Java-oorlog (1825-1830), waarin prins Diponegoro een leidende rol speelde, de noodzaak heeft aangetoond om het leger in de Oost beter uit te rusten en specifiek op te leiden¹⁹⁰¹.

176.000 Europese manschappen kwamen in de loop van de negentiende eeuw in de Oost terecht, ongeveer de helft via het werfdepot in Harderwijk. Deserteren na de ontvangst van het handgeld (f 200 in de jaren zestig van de negentiende eeuw) en vóór vertrek van de boot was geen zeldzaamheid. Ook onderweg ontsnapten 'koloniale' in de havensteden.

De verhouding Europeaan-inlander was oorspronkelijk 1:1 en later 1:3¹⁹⁰². Onder de Europeanen telde men voor ongeveer een derde niet-Nederlanders: Duitsers, Zwitsers, Fransen en Belgen. De militairen van het KNIL stonden in laag aanzien in de koloniale samenleving, zowel de Europese militairen als ook de inheemse, met name de Javaanse. De Javaanse KNIL-soldaten waren barrevoets in tegenstelling tot hun

---

Er is geen geschrift voorhanden waaruit kan blijken dat appellant in 1945 is aangesteld of een verbintenis is aangegaan als MAW-ambtenaar.

Uit de gedingstukken blijkt integendeel van een verbintenis als oorlogsvrijwilliger, op wie ingevolge artikel 14, tweede lid, van het Oorlogsvrijwilligersbesluit de bepalingen van de Militaire ambtenarenwet 1931 niet van toepassing zijn. In dit verband wijst de Raad op het op 19 maart 1947 vervaardigde afschrift van de Verbintenis Oorlogs-vrijwilliger van 14 maart 1945 ten name van appellant, op het ontslagbesluit van 24 juni 1947 - hierin zijn bij de aanduiding "kwaliteit" achter de vermelding van appellant als "Marinier II" toegevoegd de letters "OVW" en is als datum van indienstreding vermeld 14 maart 1945.

1896 Vervoort en Heymenberg [1970], 108.

1897 Groen (1991), p. 35.

1898 Groen (1991), p. 39.

1899 Dankbaar (1977), p. 342-343.

1900 Bossenbroek (1992), p. 37.

1901 Elands (2001), p. 11.

1902 Zwitser en Heshusius (1977), p. 6-15.

Europese en Ambonese medesoldaten die schoenen droegen. De aanspreektitel *tuan*, die gebruikt werd jegens alle blanken, werd niet gebezigd voor Europese KNIL-ers, zij waren slechts *soldadu*, een uiting dat ook de inheemse bevolking weinig achtung had voor deze soldaten¹⁹⁰³. Na de Eerste Wereldoorlog werden geen buitenlanders meer geworven. Van de inlanders kwam volgens cijfers uit 1930 50% uit Java en de Sunda-eilanden, 15% uit Menado, 12% uit Ambon en 4% uit Timor¹⁹⁰⁴. Omdat koning Willem I in 1816 zijn vaandel aan het contingent Nederlandse militairen dat bestemd was voor het rijk in Indië had gegeven, constateerde Colijn als waarnemend minister van Koloniën en ex-Indisch militair in 1933, dat het Indisch leger altijd 'koninklijk' genoemd had kunnen worden: uit het niets (*nul*) ontstond het KNIL¹⁹⁰⁵. Het KNIL heeft steeds twee taken gehad: (1) politieleger met het oog op binnenlandse ongeregeldeheden en opstanden en (2) defensieleger ter bestrijding van een buitenlandse invasie. Dit is vastgelegd in het in 1928 vastgestelde 'Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-politionele taak van het leger' (VPTL). Het grootste wapenfeit van het KNIL was de Atjeh-oorlog die in totaal van 1873 tot 1904 duurde.

b. De KNIL-dienstplicht

Bij Koninklijk Besluit van 26 oktober 1917¹⁹⁰⁶ werd in Nederlands-Indië de dienstplicht ingesteld. Voor de Indische dienstplicht was geen wet nodig; het Koninklijk Besluit werd gebaseerd op artikel 113 van het Reglement op het Beleid van de Regering van Nederlandsch-Indië¹⁹⁰⁷. Dienstplichtig waren alle mannen van 18 jaar tot 45 jaar, die tot de Europese bevolkingsgroep behoorden. Dat betrof niet meer dan 0,5 % van de gehele bevolking. De achtergrond van de Indische militieplicht was onder meer, dat de Eerste Wereldoorlog had duidelijk gemaakt, dat het moederland de handen vol had aan de eigen verdediging en in tijden van oorlogsgevaar niet de mogelijkheid had de koloniën van voldoende militaire mankracht te voorzien. Bovendien stokte de werving van soldaten in Europa voor het KNIL¹⁹⁰⁸. Na de formele invoering van de Indische dienstplicht verschoof het debat naar de omstandigheden waaronder de Europese jongeren dienst moesten doen: de *tangsi* (kazerne) werd beschouwd als 'een pesthol van zedelijk bederf'. Het Indisch bestuur beloofde de Europese miliciens zo veel mogelijk gescheiden te houden van de KNIL-vrijwilligers; het twijfelachtig allooi van deze Europese huurlingen en van de inlandse KNIL-ers werd als bedreiging beschouwd voor de militieplichtige Europeanen, die dan ook door hun familie eerder naar Holland gestuurd werden om daar desnoods maar dienst te doen¹⁹⁰⁹.

Er is overwogen de dienstplicht ook van toepassing te verklaren op de inlanders¹⁹¹⁰. De discussie daarover was al in 1907 gestart. Dit geschiedde vooral in reactie op de dreiging die men vanuit Japan voelde zeker na de Japanse overwinning op de Russische vloot in 1905. P.C.C. Hansen, een van de voorstanders, betoogde dat Javaanse soldaten doordat zij beter gewend waren aan het klimaat in het voordeel waren tegenover soldaten uit Japan. Hij waarschuwde wel tegen de verspreiding van geweren onder de Javaanse bevolking¹⁹¹¹. De Eerste Wereldoorlog zorgde ervoor dat er steeds meer voorstanders waren. Europeanen en inboorlingen zouden zij aan zij komen te staan tegenover de vijand, een staaltje van positieve raciale relaties. Chinezen en Arabieren, de twee bevolkingsgroepen officieel aangeduid als de 'vreemde oosterlingen', werden niet in de voorstellen betrokken.

1903 Van Dijk (2007), p. 92-93.

1904 Elands (2001), p. 10-11.

1905 Bruin (1992), p. 34.

1906 Koninklijk Besluit van 26 oktober 1917 tot regeling van de verplichtingen ten aanzien van de krijgsdienst in Nederlandsch-Indië (Stb. 1917, 610), later vervangen door Koninklijk Besluit van 28 mei 1923, Stb. 1923, 223.

1907 vastgelegd in de wet van 12 september 1854, Stb. 1854, 129 (zie ook Ind. Stb. 1855, 2), ter vervanging (na de grondwetswijziging van 1848) van een Regeringsreglement uit 1836. Het artikel, dat de mogelijkheid geeft een dienstplicht in te voeren is onderdeel van de paragraaf over de ingezetenen (artikelen 105-118).

1908 Zie over de achtergronden Teitler (1980).

1909 Haastert (1918).

1910 Zie hierover uitvoerig Van Dijk (2007), p. 255-286.

1911 Het debat in Indonesië werd mede beïnvloed door de gebeurtenissen die zich in februari 1915 vlak voor de kust van Sumatra in de *Strait Settlements* afspeelden, de *Singapore Mutiny* (ook *Ghadar Party* genoemd). Het *5th Light Infantry Regiment* van het Indiase leger, dat geheel uit moslims bestond, kwam in opstand tegen de Britse officieren, vooral omdat er geruchten waren dat zij naar Europa verscheept zouden worden om te vechten tegen hun moslimbroeders de Turken, die de kant van Duitsland hadden gekozen. De *sepoys* bevrijdden ongeveer 300 krijgsgevangenen gemaakte Duitse matrozen van de lichte kruiser *SMS Embden*. 40 Britse militairen werden gedood. Met behulp van Fransen, Russen en Japanners afkomstig van in de buurt aanwezige marineschepen werd de opstand neergeslagen. 200 Indiase militairen werden voor de krijgsraad gedaagd. Ongeveer 50 *sepoys* werden voor de ogen van 15.000 toeschouwers geëxecuteerd. De Britten beseften met de *Great Mutiny* uit 1857 en deze muiterij in gedachten, dat zij voor de verdediging van hun overzeese gebieden niet konden vertrouwen op inheemse troepen. Die les vond ook weerklank in Nederlandse-Indië.

Maar er waren ook praktische bezwaren tegen een inlandse milite, zoals het ontbreken van een burgerlijke stand voor de inheemse bevolking. Er was ook twijfel of de Javaan wel over de juiste capaciteiten beschikte om een goed soldaat te kunnen worden. De eerste Indonesische nationalistische organisatie *Budi Utomo* (het schone streven), opgericht in 1908, was verdeeld over een Javaanse dienstplicht; het hoofdbestuur zag er wel wat in, de afdelingen waren over het algemeen tegen. Belangrijk argument was dat men iets retour wilde hebben voor de dienstplicht van de inheemse bevolking: meer politieke macht, meer democratie, meer economische ruimte (bijvoorbeeld door minder belastingen). Andere betrekkelijke jonge nationalistische organisaties als de *Sarekat Islam*, opgericht in 1912, waren nog terughoudender. Enthousiast ondersteuner van inlandse dienstplicht was de organisatie 'Indië Weerbaar' die vooral gedragen werd uit kringen van Europese handelaren en planters¹⁹¹². Zij zagen dat het moederland door de oorlog op het Europese vasteland niet in staat was zijn overzeese gebiedsdelen naar behoren te verdedigen; dan moest Indië daar zelf maar voor zorgen. Maar een besluit om een Indische milite op te richten moest in Den Haag genomen worden. Een delegatie van de organisatie 'Indië Weerbaar' met ook Indonesische representanten leed in 1917 schipbreuk, eerst letterlijk ter hoogte van Gibraltar en later inhoudelijk, omdat er maar weinig weerklank werd ervaren bij de Haagse ministers en kamerleden.

Gouverneur-generaal Van Limburg Stirum (1873-1948), die in 1916 in het midden van de Eerste Wereldoorlog door het kabinet-Cort van der Linden benoemd was, was voorstander van een inheemse milite. AR-voorman en Indië-kenner Colijn had deze benadering in 1917 afgewezen. In december 1918 diende de gouverneur-generaal een voorstel voor een inheemse dienstplicht in bij de Volksraad¹⁹¹³. Het plan bevatte een dienstplicht op basis van loting met een sterkte van 100.000 man op Java. Rechts én links wezen de inheemse dienstplicht af. Achteraf zei generaal F.J. Sachse (1870-1957):

Het Gezag steunt hier nog uitsluitend op de bajonet, maar die bajonet moet niet in handen gegeven worden van de bevolking¹⁹¹⁴.

In de praktijk werd de militieafdeling van het KNIL gedomineerd door Indo-Europeanen, ingezetenen van gemengde bloede met de Nederlandse nationaliteit¹⁹¹⁵. In 1920, kort na de invoering van de militieplicht voor Europeanen, is het beginsel van een dienstplicht voor iedereen aanvaard door de Volksraad, maar de uitvoering van het beginsel werd gedelegeerd naar een onderzoekscommissie.

Door gouverneur-generaal D. Fock (1858-1941), die in 1921 de als 'ethisch' te boek staande Van Limburg Stirum opvolgde, werd het onderwerp 'inheemse dienstplicht' praktisch van de agenda afgevoerd, mede als reactie op de staking van het inheemse spoorwegpersoneel in april en mei 1923. Deze staking was uitgeroepen door de Vereniging van Spoorweg- en Tramwegpersoneel¹⁹¹⁶ na de arrestatie van hun voorman Semaon (geboren 1898).

Ook gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff (1872-1957), in functie tussen 1926 en 1931, was geen voorstander van militieplicht voor alle bewoners van Indië. Een belangrijk argument van de tegenstanders was gelegen in de vrees dat de wapens en de wapenkennis eerder gebruikt zou kunnen worden tegen het koloniaal gezag dan ter verdediging van het land tegen een buitenlandse vijand, *in casu* Japan waarvan de expan-

1912 'Indië Weerbaar' was een tijdens de Eerste Wereldoorlog opgericht comité waarin zowel Nederlanders als Indonesiërs zitting hadden. Men wilde Nederlands-Indië 'weerbaar' maken, niet alleen in militair, maar ook in politiek, economisch en intellectueel opzicht. Verschillende eisen en wensen van de Indonesische nationalist zijn via Indië Weerbaar tot uiting gekomen. De meeste aanhang van deze beweging kwam vanuit de Theosofische Vereniging. In de Nederlandse tak van Indië Weerbaar zaten kopstukken zoals generaal bd Van Heutsz en burgemeester J.C.W. Tellegen (1859-1921) van Amsterdam.

1913 ingesteld bij wet van 16 december 1916 (Stb. 1916, 535) als raadgevende parlementaire vergadering ('protoparlement'), bestaande uit 24 Europeanen, 5 Vreemde Oosterlingen (vooral Chinezen) en 15 Indonesiërs. De Volksraad werd op 18 mei 1918 geïnstalleerd. In zijn 'Novemberbeloften' stelde Van Limburg Stirum in reactie op de revolutionaire woelingen van het najaar 1918 in Europa naast andere hervormingsvoorstellen (waaronder betere kazernering en betere strafrechtpleging voor het KNIL) de Volksraad een besluitvormende (medewetgevende) macht in het vooruitzicht; hij werd later vanuit Den Haag teruggefloten door de nieuwe minister van Koloniën S. de Graaff (1861-1953). In 1927 is de samenstelling van de Volksraad als volgt aangepast: 30 Nederlanders, 5 Vreemde Oosterlingen en 25 Indonesiërs (verhouding 6:1:5). De bevolking bestond in die tijd uit 200.000 Nederlanders, 1.000.000 Oosterse Vreemdelingen en 66.000.000 Indonesiërs (verhouding 1:5:330).

1914 Van Doorn en Hendrix (1970), 8.

1915 Droogelever (1982), p. 13.

1916 In de VSPT was vanaf 1917 de Nederlandse communist Henk Sneevliet tot aan zijn verbanning uit Indië in 1918 actief geweest.

siedrft steeds duidelijker werd¹⁹¹⁷. Er was angst om op grootschalige wijze de inlandse bevolking militair op te leiden vanwege de nationalistische sentimenten. De grootste islamitische organisatie *Sarekat Islam* eiste in ruil voor medewerking aan de invoering van de dienstplicht politieke hervormingen met meer democratie voor de inlanders.

Raden Soebidjo Dwidjosewojo (geboren 1903) diende in 1929 namens de Nationale Fractie (een samenbundeling van de Jong Islamieten Bond, Nationalisten, *Parinda* en *Pasoendan*) in de Volksraad een motie in om een inheemse dienstplicht in te voeren. Het betrekken van de inheemse bevolking bij de militieplicht zou de samenhang van de Europese en inheemse bevolking bevorderen. Bovendien zag hij het gevaar, dat, als Indië onder Nederland eenmaal een volwaardig volksbestaan zal verkrijgen, er een nieuwe heerser op de loer zou liggen¹⁹¹⁸: hij doelde op het risico dat na het Nederlandse bestuur voor een zelfstandig Indonesië de Japanse dominantie zou dreigen.

Het gouvernement zag uiteindelijk af van invoering van de dienstplicht voor Indonesiërs¹⁹¹⁹.

De latere luitenant-gouverneur-generaal Huib van Mook (1894–1965) pleitte in 1930 als lid van de progressieve groepering De Stuw in het semi-parlement de Volksraad voor een gemengde militie. Een gemengde militie zou een begin van samenwerking tussen Nederlanders en Indonesiërs kunnen vormen: een gemeenschappelijke verdediging van het land, wat iets anders is dan ‘het handhaven van het Nederlands gezag’¹⁹²⁰. Het standpunt van Van Mook als een in Indië geboren Europeaan over een gemengde dienstplicht sloot aan bij zijn wantrouwen en achterdocht jegens de opstelling van de bestuurders die uit Nederland waren gekomen: waren zij bereid Indië tot het uiterste te verdedigen? Was Indië wel een echt onderdeel van het Koninkrijk of slechts een ‘overzeese bezitting’? Het feit dat de regering in mei 1940 naar Londen uitweek en onder grote druk van koningin Wilhelmina niet bereid was om de zetel naar Indië te verplaatsen versterkte de opvatting, dat Indië niet als een integraal onderdeel van het Koninkrijk beschouwd werd. De keuze voor Londen was tegelijk het opgeven van een neutraliteitspolitiek jegens Japan. Indië was op zichzelf aangewezen bij de verdediging van het eilandrijk, dus de hele bevolking zou daarin een rol moeten spelen.

In 1935 verwierp de Volksraad een motie ten gunste van een gemengde militie. De in 1935 benoemde legercommandant generaal Murk Boerstra (1883–1953) vond een Indische militie ‘een sympathiek idee’, maar een financieel onhaalbare zaak. Bij de tegenstanders had zeker de ervaring van de muiterij op de *Zeven Provinciën* in 1933 (zie § 7.4.2.) meegespeeld, waarbij het de Indonesische schepelingen waren die in opstand kwamen; er waren overigens geen dienstplichtigen aan boord.

In nationalistische kringen werd het invoeren van een militieplicht voor Indonesiërs steeds gekoppeld aan de eis van toekenning van politieke rechten. Alleen onder die voorwaarde, stelde de jurist Sukardjo Wirjopranoto (1903–1962) in de Volksraad in 1936 nog eens uitdrukkelijk, was de Indonesische jeugd bereid te sterven voor het vaderland¹⁹²¹.

Gedurende zitting 1938–1939 van de Volksraad werd de kwestie van de Indische dienstplicht nog eens aan de orde gesteld door Raden Prawoto Soemodilogo (geboren 1889), vertegenwoordiger van de PPBB (*Perhimpunan Pegawai Bestuur Bumiputra*), de Indische bestuurderspartij. Hij meende dat de Indische dienstplicht beperkt zou kunnen blijven tot de Indonesiërs die uit hoofde van titel, afstamming, rang en inkomen in de Burgerlijke Stand waren opgenomen. Van adellijke afstammelingen van de krijgslustige voorouders die het rijk van de Modjopahit¹⁹²² gegrondvest hadden mocht de dienstplicht wel geleverd worden¹⁹²³.

Voor de invoering van de dienstplicht in Indië hoefde artikel 113 van het Regeringsreglement (van 1854)¹⁹²⁴ niet te worden aangepast. Toch is de formulering van artikel 113 in 1925 aangepast, zij het dat de veranderingen als redactioneel kunnen worden gekarakteriseerd of – beter gezegd – beter de geest van de

1917 Somer (2005), p. 133.

1918 Feuilletau de Bruyn (1945), p.12.

1919 Elands (2001), p. 12.

1920 Van den Berge (2014), p. 109–110). Daaraan kan nog worden toegevoegd dat het idee van Van Mook aansloot bij de aloude gedachten, die al te vinden waren in het Pruisen van het midden van de achttiende eeuw dat een dienstplicht inwoners van een land tot burgers van de staat maakt (zie § 2.2.10).

1921 Drooglever (1982), p. 13.

1922 Het hindu-buddhistische rijk met Oost-Java als centrum in de periode 1300–1500.

1923 Drooglever (1982), p. 16.

1924 Dit reglement – de grondwet van Indië – werd in 1925 vervangen door de Wet op de Staatsinrichting van Nederlandsch-Indië van 23 juni 1925 (zie Stb. 1925, 234 en Stb. 1925, 327); deze aanpassing was noodzakelijk geworden door de wijzigingen in de Grondwet in 1922.

tijd verwoordden¹⁹²⁵. Zo werd de formulering uit 1854 ‘tot handhaving van het Nederlandsch gezag’ gewijzigd in ‘ter verdediging van het grondgebied van Nederlandsch-Indië’.

De dienstplicht duurde eerst niet langer dan vijf-en-een-halve maand, later afhankelijk van het legeronderdeel acht tot twaalf maanden¹⁹²⁶. Op 32-jarige leeftijd gingen de dienstplichtigen tot hun 45e levensjaar over naar de landstorm, het reserveleger. Er is – in tegenstelling tot het moederland¹⁹²⁷ – een algemene dienstplicht; er is geen loting. Er werden wel veel vrijstellingen van de dienstplicht verleend: van 100 medisch goedgekeurde dienstplichtigen kreeg 25 à 30 % vrijstelling, vooral met het oog op economisch belangrijke functies. Omdat de dienstplicht op de eerste plaats gold voor de Europeanen op Java, week een aantal jonge dienstplichtigen uit naar andere eilanden. Grotere koloniale ondernemingen vervuilden hun oudere employees uit de gewesten met jonge werknemers uit Java¹⁹²⁸.

In een besluit uit 1918 werd de uitvoering van de Indische dienstplicht voor inwoners met een Europese afkomst geregeld¹⁹²⁹. Een nieuwe regeling van de Indische dienstplicht werd vastgelegd in Koninklijke Besluiten uit 1923¹⁹³⁰, uitgewerkt in een rechtspositieregeling van 2 juli 1923¹⁹³¹ op basis van artikel 91 (...bij Algemeene Maatregel van Bestuur (wordt) geregeld al hetgeen betreft: ... b. de verdediging van het grondgebied van Nederlandsch-Indië).

De militie, bestaande uit de dienstplichtigen na eerste oefening, was bedoeld voor versterking van het KNIL-veldleger bij het weerstaan van een invasie. De landstorm, waarin de dienstplichtigen na de dienstplichtperiode terecht kwamen, werd achter de hand gehouden ter versterking van de vredestaak van het KNIL, het tegengaan van ongeregeldeheden; in 1938 telde de landstorm 38.000 man¹⁹³². Aanvankelijk werd de dienstplicht alleen ingevoerd op Java en de evident bedreigde oliegebieden van Tarakan en Balikpapan (Borneo)¹⁹³³. Eind 1925, vlak voor de communistische opstanden van 1926 en 1927 waren in totaal veertien jaarklassen opgeroepen, totaal 14.233 man¹⁹³⁴. In december 1939 werd vanwege toegenomen Japanse dreiging de dienstplicht tot alle Buitengewesten uitgebreid¹⁹³⁵. In 1940, na de Duitse inval in Nederland, was 87% van de mannen tussen 18 en 45 jaar, op een of andere manier betrokken bij de Indische militie¹⁹³⁶. De mobilisatie op 12 december 1941 na de Nederlandse oorlogsverklaring aan Japan direct na de aanval op Pearl Harbor op 7 december 1941 bracht de sterkte van het KNIL op 122.600 man: (1) 45.800 Europeanen, (2) 55.600 inheemsen en (3) 21.200 personen van gemengde landaard. Van de 45.800 Europeanen waren 24.710 dienstplichtigen, 2.410 reserveofficieren en 21.300 miliciens (lichtingen 1931-1941) en landstormtroepen (lichtingen vóór 1931)¹⁹³⁷.

Ook werd na de capitulatie van het moederland en met de verhoogde dreiging van de Japanse agressie toch nog een vorm van dienstplicht voor de inlandse bevolking ingevoerd; Er kwam op 4 juli 1941 alsnog een regeling tot stand voor een inheemse militie ten einde 6.000 extra soldaten te kunnen inlijven¹⁹³⁸. Dit voorstel werd aanvaard met alleen de stemmen van de Europese en de benoemde leden van de Volksraad voor. De Indonesische leden van de Volksraad, verenigd in de *GAPI*, *Gabungan Politik Indonesia*, de Indonesische Politieke Federatie, die onder leiding van de nationalist Mohammad Husni Thamrin (1894-1941)

1925 Het eerste lid van artikel 113 kwam te luiden:

De ingezetenen zijn verplicht tot medewerking ter bewaring van rust en orde en, indien zij Nederlandsche onderdanen zijn, tevens ter verdediging van het grondgebied van Nederlandsch-Indië, een en ander op den bij ordonnantie te bepalen voet, behoudens de bevoegdheid, aan den Koning voorbehouden bij art. 54, onder *b*.

1926 KB 26 oktober 1917, no 47, Dienstplichtbesluit voor Nederlandsch-Indië, gepubliceerd (Nederlands) Stb. 1917, 610 en Indisch Staatsblad, 1918, no 70, later uitgebreid bij KB van 28 mei 1923 (De Bruin, (1992), p. 32, zie ook Buiskool (1941), p. 24).

1927 waar de loting in 1938 werd afgeschaft (zie § 7.1.2.e).

1928 Van Dijk (2007), p. 286.

1929 Besluit van 8 mei 1918, o.m. tot vaststelling van een ‘Regeling voor het reserve-personeel van het leger in Nederlandsch-Indië’ (Stb. 1918, 287).

1930 Besluit van 23 mei 1923 tot regeling van den verplichten dienstplicht in Nederlandsch-Indië (Stb. 1923, 223).

1931 Besluit van 2 juli 1923 tot vaststelling van de Regeling voor het reserve-personeel van het leger in Nederlandsch-Indië (Stb. 1923, 340).

1932 De Bruin (1992), p. 32-33.

1933 De vader van jurist-historicus Cees Fasseur werd op bijna 40-jarige leeftijd ingelijfd bij de landstorm. Hij was werkzaam bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij (nu Shell) in Balikpapan. Als landstormer was hij belast met de bewaking van de olieraffinaderij en bij de inval van de Japanners met de vernietiging ervan (Fasseur (2016), p. 22-25).

1934 De Bruin (1992), p. 32.

1935 De Jong (1969-1991), deel 11a, p. 623.

1936 Droogelever (1982), 16.

1937 Nortier (1990), p. 35 en De Jong (1969-1991), deel 11a, p. 723-724.

1938 Zie ook Feuilletau de Bruyn (1945), p. 12-13.

in 1939 was gevormd, meenden dat een dergelijke militieplicht alleen kon worden opgelegd door een besluit van een Indonesisch parlement¹⁹³⁹. Het is onduidelijk hoe dit besluit in de praktijk tot uitvoering is gebracht. Er ontbraken tijd en middelen¹⁹⁴⁰. Inlanders zouden vooral ingeschakeld zijn bij stads- en landwachten en bij de luchtbeschermingsdienst¹⁹⁴¹.

Nederlanders die buiten de militiedienst vielen werden na 7 december 1941 opgeroepen voor een burgerdienstplicht, die bestond uit het verlenen van diensten als chauffeur, verpleger of telefonist¹⁹⁴². Er zijn geen berichten over de toepassing van deze burgerdienstplicht noch over desertie of dienstweigeren rond deze mobilisatie.

c. Het KNIL, de harde kern van de Nederlandse militairen in Indië

Gedurende de bezetting door de Japanners van Nederlands-Indië waren in Australië en op Ceylon restanten van het KNIL, aangevuld met vrijwilligers overal vandaan en (na de capitulatie) met bevrijde geïnterneerden.

Al snel na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 werd uit de krijgsgevangen KNIL-ers het bataljons opgericht, nog in de kampen zelf. Zo ontstond bijvoorbeeld in Thailand Bataljon X onder de naam *Gadja merah* (rode olifant). Deze KNIL-bataljons gingen bepaald niet zachtzinnig – om het eufemistisch uit te drukken – te keer tegen de losgeslagen *pemuda's*. In dit Bataljon X waren ook Ambonese christenen, Medanonezen en andere Indische minderheden opgenomen, die liever door de Nederlandse kolonialisten werden overheerst dan door de republikeinse Indonesiërs uit Java¹⁹⁴³.

Binnen het KNIL werd medio 1946 het Depot Speciale Troepen (DST, de voorloper op de commando's met de (donker)groene baretten) opgericht. De dienstplichtigen uit Nederland waren – zeker in het begin – vanuit militair oogpunt de minst getrainde soldaten. De harde strijd werd door het KNIL gedaan en de bijzondere opdrachten door het DST, waarin ook oorlogsvrijwilligers actief waren¹⁹⁴⁴. Er was zeker een pikorde van kracht in hardheid en tropenervaring. De oorlogsvrijwilligers uit Nederland en beroepsmilitairen van het KNIL hebben elkaar voor het eerst ontmoet op Malakka rond de jaarwisseling 1945–1946, toen zij van Mountbatten Indië nog niet in mochten; die toestemming kwam pas in maart 1946, voor de buitengebieden eerder. Daar op Malakka begon, zo schrijven Van Doorn en Hendrix, een fusieproces dat een stempel zou drukken op de hele historie van de Nederlandse troepeninzet in Indonesië¹⁹⁴⁵. De opstelling van KNIL-ers was daarbij essentieel anders dan de houding van de oorlogsvrijwilligers en later van de dienstplichtigen. Voor het overgrote deel van de KNIL-militairen was de bevrijding van het land van de Japanse bezetting een strijd op het thuisfront. Dat gold nog sterker toen de strijd een koloniale oorlog werd: het ging om het handhaven van de eigen positie binnen Indië. De eigen bestaanszekerheid stond op het spel. Voor uit Nederland afkomstige militairen was het op zijn best een exotisch avontuur in een ver land en op zijn slechtst het riskeren van het eigen leven voor de belangen van anderen.

In februari 1946 kwam het tot een munterij binnen het KNIL in Minahassa, omdat Indonesische soldaten protesteerden tegen de ongelijke betaling tussen Europese en Indonesische KNIL-ers. Deze munterij sloeg om in een opstand toen Republikeinse jongeren er een nationalistische strijd van maakten. Begin maart maakten andere KNIL-troepen en de Koninklijke Landmacht een eind aan deze opstand die zonder veel bloedvergieten was verlopen¹⁹⁴⁶. Er zijn geen andere voorbeelden van vormen van munterij of soortgelijke acties binnen het KNIL.

d. De opheffing van het KNIL en de positie van de Ambonese soldaten, 1950–1951

Bij de opheffing van het KNIL werden de Ambonese KNIL-militairen per 26 juli 1950 formeel (tijdelijk) ingelijfd bij de Koninklijke Landmacht, omdat het KNIL ingevolgde afspraken met de Republiek Indonesië (zie de wet inzake Souvereiniteitsoverdracht van 21 december 1949, Stb. J 570) ontbonden werd. Van de formele mogelijkheid om op grond van artikel 25 in dienst te treden van de Indonesische krijgsmacht

1939 Verkuyll (1946), p. 12–13; Verkuyll acht de wijze van de indiening van dit voorstel in de Volksraad een van de oorzaken van de verwijdering tussen de nationalist en de koloniale autoriteiten.

1940 Teitler (1995), p. 146.

1941 Zijlmans (1982).

1942 Zijlmans (1982), p. 27.

1943 Buruma (2013), p. 129–131.

1944 Zie bijvoorbeeld Hidskes (2016).

1945 Van Doorn en Hendrix (1970), p. 113.

1946 Bank (1984), p. 203.

maakten de Ambonese KNIL-ers geen gebruik¹⁹⁴⁷: zij wilden dat niet en zij waren als voormalige tegenstanders ook niet welkom. Alle Nederlandse militairen moesten volgens dezelfde afspraken per 1 april 1951 het Indonesisch grondgebied verlaten hebben.

De KNIL-ers hadden op grond van een regeling uit 1935 het recht om bij ontslag uit de dienst de plaats te kiezen waar zij dat ontslag zouden krijgen. Ontslag op hun plaats van herkomst op de Molukse eilanden was in omstandigheden van dat moment onmogelijk, omdat op de Molukken, het kerngebied van de Indonesische deelstaat Oost-Indonesië, op 25 april 1950 de *Republik Maluku Selatan* (RMS) was uitgeroepen. Op 17 augustus 1950 (precies vijf jaar na de onafhankelijkheidsverklaring proclameerde Sukarno de Indonesische eenheidsstaat *Negara Kesatuan Republik Indonesia* (NKRI) ter vervanging van de Verenigde Staten van Indonesië (*Republik Indonesia Serikat*), die de formele partner bij de soevereiniteitsoverdracht waren geweest. De RMS-proclamatie in april 1950 was ook de start voor gewapend Moluks verzet tegen het Indonesische leger; op 9 mei 1950 werd het *Angkatan Perang Republik Maluku Selatan* (APRMS, het Molukse leger) formeel opgericht. Overbrenging van Ambonese KNIL-ers naar RMS-gebied wilde de Indonesische regering voorkomen. Ook Nieuw-Guinea, waarover de strijd nog moest beginnen, werd door Sukarno afgewezen als demobilisatiegebied voor de Ambonese KNIL-ers; hij had nog een oogje op Nieuw-Guinea zoals later zou blijken en zag liever niet dat daar ervaren tropensoldaten gelegerd werden.

Een delegatie van Ambonese militairen onder leiding van sergeant F.A. Aponno, in Nederland om hun belangen te verdedigen¹⁹⁴⁸, spande namens een groep Ambonezen, verblijvende in Djakarta, op 16 december 1950 een kort geding tegen de staat aan bij de president van de rechtbank in Den Haag op grond van artikel 1401 BW (onrechtmatige daad). Zij vorderden in eerste instantie, dat hun demobilisatie op Nieuw-Guinea (dat (althans voorlopig) buiten de soevereiniteitsoverdracht was gehouden) zou plaatsvinden, maar het ging vooral om een verbod van afvloeiing (ontslag) binnen de door de APRI (*Angkatan Perang Republik Indonesia*, de strijdkrachten van de Republiek Indonesië) beheerste gebieden.

Het Hof Den Haag bevestigde op 22 januari 1951 in hoger beroep het vonnis van de rechtbank van 21 december 1950 (NJ 1951, 70):

dat toch talloze factoren van militaire, staatkundige of andere aard, welker gewicht alleen de Regering kan beoordelen, haar kunnen beletten aan de geuite verlangens gevolg te geven; dat haar (de regering) echter in ieder geval de bevoegdheid moet worden ontzegd, de oud-militairen en hunne gezinnen tegen hun zin te zenden naar plaatsen, waar hun leven en vrijheidodeloos gevaar lopen; dat met name het in strijd is met de algemene rechtsbeginselen, dat een Staat zonder enige volkenrechtelijke verplichting daartoe opzettelijk tot het eigen leger behorende militairen met huisvrouw en kinderen tegen hun uitdrukkelijke wens, zonder enige waarborg, weerloos uitlevert aan een hun vijandige Staat, van wie zij met reden represailles tegen hun vrijheid en leven hebben te vrezen;

De staat claimde in cassatie de eigen ruimte voor haar beslissing, ook al zouden redelijk denkende mensen in een dergelijke belangenafweging tot verschillende oordelen kunnen komen.

De Hoge Raad liet het oordeel van het hof in zijn arrest van 2 maart 1951 (NJ 1951, 217) in stand. Hoewel de staat grote speelruimte moet worden gelaten, maakt de vrees voor de hoogst ernstige inbreuk op de burgerlijke rechten de uitvoering van het voornemen (de Ambonezen binnen Indonesië af te vloeien) onrechtmatig. Advocaat-generaal Langemeijer meende in zijn conclusie, dat het hof te ver gegaan was in het feitelijk oordeel over de vraag of afvloeiing ter plaatse gevaarlijk was voor de betrokken Ambonese KNIL-ers¹⁹⁴⁹, maar dat de staat niet het juiste cassatiemiddel had ingezet. NJ-annotator Houwing wees erop, dat de Hoge Raad een dreigende inbreuk op subjectieve rechten gelijkstelt met een reële inbreuk. De feiten-

1947 26.000 andere KNIL-ers, onder wie veel Javanen hadden deze keuze wel gemaakt.

1948 Na hun aankomst in Nederland in augustus 1950 werd de delegatie ontvangen door koningin Juliana en minister-president Drees.

1949 Bosscher en Waaldijk constateerden in 1985, dat de feitenrechter in 1950-1951 geen juist oordeel had uitgesproken:

De landsadvocaat had betoogd dat de voormalige leden van het KNIL geen represailles te duchten hadden, een achteraf door de feiten bevestigde stelling. Voor zover rechtbank en Hof zich lieten meeslapen door de publieke opinie, die zich in het jaar na de soevereiniteitsoverdracht niet liet leiden door een nuchtere analyse van gebeurtenissen en omstandigheden, velden geen juridisch, maar een politiek oordeel (Bosscher en Waaldijk (1985), p. 55).

Moll daarentegen concludeerde in 1977:

Als eigen slotconclusie zou ik zo ver willen gaan, dat bij dreigend levensgevaar, zeker van eigen nationalen of daarmee gelijk te stellen zoals deze de rechter geroepen is tot vergaande beoordeling van het overheidsbeleid, waarbij de rechter niet snel tevreden hoeft te zijn met een geruststellende prognose van de overheid (Moll (1977), p. 263).

rechter mag van de HR een dergelijke inschatting van de ernst van die dreiging maken. De grenzen van de speelruimte van de overheid achtte Houwing niet duidelijk getrokken.

Het arrest van het Hof van 22 januari 1951, waarin het vonnis van de rechtbank niet alleen bevestigd, maar ook nog uitgebreid werd, was aanleiding voor de regering de Ambonezen op Java per exploit van 17 februari 1951 aan te zeggen, dat men diende te kiezen uit drie opties: demobilisatie op Java, afvloeiing naar de Zuid-Molukken of overbrenging naar Nederland. Vestiging in Nieuw-Guinea was niet een van de opties: Indonesië sprak zijn veto daarover uit en ook de Nederlandse regering wees deze oplossing af (de gouverneur van Nieuw-Guinea oordeelde over een afvloeiing van de Ambonese KNIL-ers wegens het ontbreken van een passende infrastructuur en van redelijke bevoorrading 'kortweg onverantwoordelijk en misdadig'). Wie niet vrijwillig voor Nederland koos, kreeg het bevel zich naar Nederland te begeven en wie dat bevel weigerde zou ontslag uit militaire dienst krijgen.

De Ambonezen kozen voor de optie-Nederland. 4.000 militairen en 8.500 gezinsleden vertrokken tussen 20 februari en 25 mei 1951 naar Nederland. De eerste 900 Ambonezen arriveerden op 21 maart 1951 met het troepentransportschip *Kota Inden* in Rotterdam. Onmiddellijk na aankomst in Nederland werd de Ambonese militairen meegedeeld, dat zij uit militaire dienst ontslagen waren. Dit ontslag werd door de Ambonese militairen aangevochten bij de Militaire Ambtenarengerechtigd, dat hen in het gelijk stelde, maar die uitspraak werd door de Centrale Raad van Beroep in 1952 vernietigd, omdat de ex-KNIL-ers door een tijdelijke aanstelling bij de Koninklijke Landmacht niet de positie van militair ambtenaar hadden gekregen¹⁹⁵⁰. Er zijn in de loop van de jaren na 1951 nog vele malen processen van Molukkers (zoals de Ambonese ex-KNIL-ers zichzelf gingen noemen) gevoerd tegen de staat over hun rechtspositie¹⁹⁵¹.

9.1.6. Inzet van dienstplichtigen op grond van de dienstplichtwet

a. De dienstplichtwet: lichting 1939

Bij een massale toepassing van militair geweld was ook de inzet van dienstplichtigen noodzakelijk. In november 1945 besloot de ministerraad dienstplichtigen in te zetten in Indië. Er werd in eerste instantie gekozen voor het oproepen van de lichting van 1939. Dat zou het voordeel hebben, dat deze dienstplichtigen al de eerste oefening achter de rug hadden en dus eerder inzetbaar waren. Men voorzag ook nog administratieve problemen. De bevolkingsregisters waren niet allemaal ongeschonden uit de oorlog gekomen (alhoewel ze in de oorlog goed genoeg waren om de joodse burgers te selecteren en om alle volwassenen Nederlanders een persoonsbewijs te verschaffen)¹⁹⁵². Het bevolkingsregister is de basis van zowel het kiesregister als het dienstplichtregister. Daarom zei minister Beel in de onderraad voor oorlogvoering op 14 november 1945, toen de uitzending van dienstplichtigen naar Indië aan de orde was, bereid te zijn de verkiezingen uit te stellen ten behoeve van de administratieve voorbereidingen van de dienstplichtoproepen. De ambtelijke besognes voor de dienstplicht werden boven de herinvoering van de democratie gesteld.

Men besloot de 20-jarigen van de lichting 1945 de voorkeur verdienden boven de 26-jarigen van lichting 1939¹⁹⁵³. Dit gold voor het overgrote deel van dienstplichtigen. Want naast deze jonge lichting werd een

1950 Militair Ambtenarengerechtigd, 26 november 1951, MRT, 1952, (XLV), 542-550 en Centrale Raad van Beroep, 4 maart 1952, MRT, 1952 (XLV), 550-555 mn WHV.

1951 Hun rechtspositie werd na de treinkaping in Wijster en de bezetting van het Indonesische consulaat in Amsterdam tussen 2 en 14 december 1975 geregeld in de Wet betreffende de positie van Molukkers van 9 september 1976 (Stb. 1976, 468). Deze wettelijke voorziening kon niet verhinderen dat er tussen 23 mei 1977 en 11 juni 1977 een kleuterschool in Bovensmilde bezet werd en een trein bij De Punt gekaapt werd en een jaar later op 13 en 14 maart 1977 het Provinciehuis in Assen bezet werd. Bij al deze acties vielen doden; bij Wijster werd onder meer dienstplichtig militair Leo Bulter geëxecuteerd (zie ook § 11.1.10). In de Wet positie Molukkers worden de Molukkers die in 1951 en 1952 op bevel van de regering naar Nederland zijn gekomen behandeld als Nederlanders; zij zijn echter formeel staatloos en worden ook formeel geen Nederlander. Zij worden uitgesloten van het actieve en passieve stemrecht en van de dienstplicht. Niet uitgesloten wordt dat zij als vrijwilliger tot de Nederlandse krijgsmacht worden toegelaten en dan op gelijke wijze als dienstplichtige behandeld worden. Het was aldus aan de minister te besluiten welke Molukkers in dienst zouden komen. Er zouden enerzijds Molukkers zijn die niet bereid zouden zijn een land dat zij niet als hun vaderland beschouwden te verdedigen en er zouden anderzijds Molukkers zijn die graag aan een militaire training zouden willen deelnemen om deze vaardigheid in te zetten voor de vestiging van hun republiek op de Molukken.

1952 Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950 (1991-1996), deel 2, 29, p. 68-69 (vergadering van de Raad voor Oorlogvoering, 14 november 1945)

1953 Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950 (1991-1996), deel 2, 16, p. 43 (vergadering van de Raad voor Oorlogvoering, 12 november 1945) en Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950 (1991-1996), deel 2, 29, p. 68 (vergadering van de Raad voor Oorlogvoering, 14 november 1945).

aantal oudere dienstplichtigen van de lichting 1938 en 1939 opgeroepen; het waren meer ervaren vakmensen.

Twee korporaals, opgeroepen voor de Motordienst, behorend bij de vooroorlogse lichteningen en opgeroepen op 4 maart 1946 maakten bezwaar tegen het feit dat zij op individuele basis opgeroepen waren. Zij spanden een proces aan tegen de Staat der Nederlanden. Het ging om de uitleg van artikel 32 lid 1 van de Dienstplichtwet 1922 in relatie tot artikel 32 lid 2 van dezelfde wet.

De Hoge Raad deed uitspraak op 9 mei 1947, nadat eerst de President van de Rechtbank in Den Haag op 3 september 1946 en het Gerechtshof in dezelfde plaats op 9 december 1946 de vordering van de korporaals hadden afgewezen¹⁹⁵⁴. Volgens artikel 32 lid 1 van de Dienstplichtwet kunnen dienstplichtigen in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden via een buitengewone oproeping in werkelijke dienst worden gebracht, voor zover de Kroon dit nodig acht. Artikel 32 lid 2 maakt hetzelfde mogelijk met het oog op het herstellen van orde en rust. Het Hof zag lid 1 als *lex generalis* en artikel 2 als de *lex specialis*, de Hoge Raad volgde het Hof, ook waar het Hof zei dat de Staat de bevoegdheid heeft dienstplichtigen op te roepen conform lid 1 (bij oorlog en oorlogsgevaar) en daarna in dienst te houden met een beroep op lid 2 (herstel van orde en rust). De overheid werd door de rechter alle ruimte gelaten. De korporaals, vastgehouden in het Algemeen Depot van de Koninklijke Landmacht, kregen een voorwaardelijke straf en zijn alsnog vrijwillig naar Indië vertrokken, voor zover ze inmiddels niet afgekeurd waren¹⁹⁵⁵.

Deze uitspraak had dus betrekking op reeds ingelijfde dienstplichtigen, die na afloop van hun eerste oefening al dan niet in dienst gehouden kunnen worden. Daarmee is geen uitspraak gedaan over de dienstplichtigen die nog ingelijfd moeten worden en op wie de regels voor de eerste oefening van toepassing zijn. Omdat uiteindelijk besloten werd nieuwe lichteningen op te roepen in plaats van oude (vooroorlogse) lichteningen terug te roepen, is de betekenis van deze HR-uitspraak beperkt.

Een dienstplichtig sergeant die op 14 juni 1940 bij de ontbinding van de Nederlandse krijgsmacht door de Duitsers met groot verlof was gezonden werd op 9 januari 1946 weer opgeroepen; hij diende op 17 januari 1946 op te komen. De sergeant, geboren 19 mei 1917, was op dat moment dus 28 jaar oud. Hij werd in Veendam opgeroepen voor een LIB (Lichte Infanterie Bataljon), gelegerd in Vught en gericht op uitzending naar Indië. Het oproepen van deze sergeant zou verklaard kunnen worden uit de behoefte van ervaren middenkader voor eenheden bestaand uit oorlogsvrijwilligers. De sergeant voldeed niet aan de oproep. De krijgsraad oordeelde ruim twee en half jaar later op 22 juli 1948 dat de brief van het ministerie van Oorlog van 9 januari 1946 niet beschouwd kon worden als een wettige oproeping zoals bedoeld in artikel 150 WMS en sprak de sergeant vrij¹⁹⁵⁶. Het HMG oordeelde anders en legde op 23 november 1948 een voorwaardelijke gevangenisstraf op van zes maanden. De sergeant was op 28 januari 1948 wegens gebreken met groot verlof gezonden¹⁹⁵⁷. Uit het vonnis blijken niet de achtergronden van het niet voldoen van de oproep. Voelde de dienstplichtig sergeant zich overvallen door na zes jaar een oproep te krijgen zich binnen tien dagen in de kazerne te melden? Wilde hij uitzending naar Indië ontlopen? Kennelijk is hij toch later wel opgekomen. Wat de achtergrond dat deze sergeant twee jaar later toch met groot verlof wordt gezonden wegens gebreken? Is hij later alsnog afgekeurd? En waarom is het niet voldoen aan de oproep pas twee jaar later aan de krijgsraad voorgelegd. De zaak lijkt de chaotische situatie na de oorlog te weerspiegelen.

b. De dienstplichtwet: lichting 1945

Op 13 april 1946 maakte de regering bekend dat, zoals in november 1945 in de ministerraad was besloten, het merendeel van de dienstplichtigen van de lichting 1945 en misschien ook die van 1946, bestemd zou worden voor inzet in Indië, met als juridische basis het Londense wetsbesluit E 45 van 22 juni 1945.

De bekendmaking was vervat in een ontwerp voor de Wet Dienstplichtvoorzieningen, dat de regering op 13 april 1946 bij het parlement indiende¹⁹⁵⁸. Deze wet had het karakter van een machtigingswet. Het werd mogelijk gemaakt om per AMvB de inhoud van bepaalde (in de wet opgesomde) artikelen van de Dienstplichtwet buiten werking te stellen en te vervangen door andere artikelen.

1954 HR 9 mei 1947, NJ 1947, 384.

1955 Schuurmans Stekhoven (1948), p. 6.

1956 KrtV Oost 22 juli 1948, MRT 1949 (XLII), 382-383.

1957 HMG 23 november 1948, MRT 1949 (XLII), 383-385.

1958 Kamerstukken, 1945-1946, II, Bijlagen Handelingen, 195, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toerlichting)(13 april 1946).

Voorwaarde was dat binnen veertien dagen een wetsontwerp naar het parlement gestuurd werd om de AMvB te bekrachtigen, dus niet om de Dienstplichtwet aan te passen. Maar voordat de Tweede Kamer de beoordeling van dit wetsontwerp ter hand nam, kwam eerst de kwestie van de grondwet over de uitzending overzee van dienstplichtigen aan de orde.

9.1.7. De uitzending van dienstplichtigen overzee en de Grondwet

a. Uitzending overzee in de grondwet verboden

Voor de uitzending van de Nederlandse dienstplichtigen van de landmacht gold de beperking van de grondwettelijke bepaling, dat zij niet zonder hun toestemming naar de overzeese gebiedsdelen gezonden konden worden (artikel 192 Grondwet 1938):

De dienstplichtigen te land mogen niet dan met hunne toestemming naar Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao gezonden worden.

Deze bepaling stond al sinds 1815 in de grondwet (artikel 210 Grondwet 1815); dit verbod tot uitzending van dienstplichtigen is in absolute termen geformuleerd ('nimmer en in geen geval'). Deze opstelling had alles te maken met het idee om de dienstplicht, ingevoerd in de Franse tijd en gehaat door de bevolking, zo veel mogelijk te beperken en daarvoor grondwettelijke garanties te geven (zie § 4.1.6.b). In 1848 werd voor de dienstplichtigen van de zeemilitie een uitzondering gemaakt (artikelen 185-186 Grondwet 1848) en de uitzending van de landmiliciens afhankelijk gemaakt van hun toestemming. Deze formulering is op enige redactionele aanpassingen in de terminologie na ('militie' = 'lotelingen bij de militie te land' = 'dienstplichtigen te land' = 'dienstplichtigen te land' en 'koloniën' = 'koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddelen' = 'Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao') inhoudelijk niet gewijzigd. Men kan de vraag stellen of de koloniën een integraal onderdeel uitmaken van het koninkrijk of dat de koloniën bezit zijn van het koninkrijk; dat is meer dan een redactionele kwestie, het is het vraagstuk van de rijksoverheid.

In 1887 heeft de regering voorgesteld om 'niet dan met hunne toestemming' te wijzigen 'niet dan krachtens een wet'. Dit voorstel is door de Tweede Kamer met zeer ruime meerderheid verworpen en per amendement is de oude tekst gehandhaafd (67 tegen 8 stemmen¹⁹⁵⁹). De argumentatie van de Tweede Kamer was om de last van de dienstplicht niet te verhogen. Bovendien stonden tegenover een zwaardere verplichting geen praktische voordelen: men kon toch nooit bij oorlogsgevaar en oorlog vanuit het moederland op tijd in de koloniën zijn, een vijand kon het landen van de troepen betrekkelijk eenvoudig verhinderen en bovendien zou door een dergelijke uitzending de defensie van het moederland verzwakt worden¹⁹⁶⁰ (zie verder § 5.1.7.h).

De Nederlandse regering in Londense ballingschap was niet in staat de Staten-Generaal te raadplegen en bepaalde toen bij wetsbesluit van 22 juni 1945 (Stb. E 45), dat de dienstplichtigen te land uitgezonden zouden kunnen worden 'naar elke plaats, waar hun aanwezigheid in het belang van het koninkrijk noodzakelijk zou worden geacht'. Dit besluit werd genomen na de bevrijding van Nederland per 5 mei 1945 en vóór V-J Day op 15 augustus 1945. Indië wordt als plaats waarheen uitzending kon plaatsvinden niet met zo veel woorden genoemd, maar het is duidelijk dat het om Indië ging.

b. 'Met of zonder grondwet, ze gaan toch': een overhaaste grondwetswijziging

Begin 1946 werd een begin gemaakt met de procedure voor wijziging van de Grondwet. Op grond van het rapport van 1 april 1946 van een adviescommissie (ingesteld op 22 februari 1946) onder voorzitterschap van minister Louis Beel (1902-1977) van Binnenlandse Zaken en met als leden twee andere ministers,

1959 De Tweede Kamer bestond in 1887 uit 75 leden, per 45.000 inwoners één kamerzetel (zie artikel 77 Grondwet 1848). Met de grondwetswijziging van 1887 is het aantal op 100 kamerleden gebracht (artikel 81 Grondwet 1887).

1960 Staatsrechtgeleerde Kranenburg maakt hierbij in zijn grondwetcommentaar uit 1926 de volgende kanttekeningen:

Het komt mij voor, dat al deze argumenten het behoud van art. 184 der Grondwet niet voldoende wettigen. Ongetwijfeld zijn al die omstandigheden, die daar werden aangevoerd, zeer gewichtig, en maken zij te zamen het wel niet zeer waarschijnlijk, dat tot het zenden van dienstplichtigen naar de koloniën zou moeten worden besloten. Maar daarom behoefde men het toch niet eens en voor al *grondwettelijk* uit te sluiten; men kan niet alle mogelijke verhoudingen in de toekomst voorzien; er zou een zoodanige politieke constellatie kunnen ontstaan, al is de kans zeer gering, dat zending van dienstplichtigen uit het moederland naar de koloniën geenszins onmogelijk en zelfs wenschelijk en nuttig zou zijn (Kranenburg, (1924-1925), deel I, p. 375).

De kritiek van Kranenburg uit de jaren twintig op de grondwetgever van het einde van de negentiende eeuw zou voorstellende waarde blijken te bezitten.

zeven leden van de Tweede Kamer en twee leden van de Eerste Kamer werden op 4 april 1946 voorstellen naar het parlement gestuurd¹⁹⁶¹. Het voorstel van Beel betrof een regeling om bij een grondwetswijziging de tweede lezing door een apart gekozen Kamer voor Grondwetsherziening te laten behandelen; daardoor zou de Grondwetsherziening losgekoppeld worden van de gewone verkiezingen. Eigenlijk had Beel een reeks inhoudelijke wijzigingen in de Grondwet willen doorvoeren, maar Drees wist hem ervan te overtuigen om aan het noodparlement¹⁹⁶² alleen procedurele voorstellen over grondwetswijzigingen voor te leggen¹⁹⁶³. In het Voorlopig Verslag van 19 april 1946 (het ontwerp voor de Wet Dienstvoorzieningen was op 13 april 1946 ingediend) was door verschillende kamerleden erop aangedrongen de aanpassing van artikel 192 bij de grondwetsherziening te betrekken. In de Memorie van Toelichting ging de regering niet op de suggestie uit de Tweede Kamer in: de tijd was te krap. In de vergadering van de ministerraad van diezelfde dag 23 april 1946 zei Beel dat als de Tweede Kamer deze aanpassing per amendement wilde regelen, het hem wel was¹⁹⁶⁴. Bij de plenaire bespreking van deze (procedurele) grondwetsaanpassing op 30 april 1946¹⁹⁶⁵ kwam uit de Tweede Kamer opnieuw de opvatting naar voren dat de juridische basis van wetsbesluit E 45 van 22 juni 1945 voor het uitzenden van dienstplichtigen wel erg wankel was. Op aandrang van minister-president Schermerhorn (1894-1977) ging minister van Binnenlandse Zaken Beel eindelijk op deze kritiek in. Twee dagen later lag er een wetsvoorstel van de regering op tafel; er was zelfs geen tijd geweest om de zaak in de voltallige ministerraad te behandelen, daarom was het onderwerp besproken in de onderraad, de Raad voor Binnenlands Bestuur¹⁹⁶⁶. Op 2 mei 1946 diende Beel met voortvarendheid een aanvullend voorstel bij de Tweede Kamer in om dienstplichtigen in Overzeese Gebiedsdelen te kunnen inzetten¹⁹⁶⁷. Het (instemmend) advies van de Raad van State was op diezelfde dag in een spoedvergadering vastgesteld. Ook de kamerafdeling bracht op de dag van ontvangst van het wetsontwerp verslag uit¹⁹⁶⁸. In eerste lezing werd dit voorstel nog diezelfde dag 2 mei 1946 na een uiterst summier debat, dat in totaal niet meer dan vier bladzijden van de Handelingen beslaat, behandeld. PvdA-woordvoerder Marinus van der Goes van Naters (1900-2005) zei bij die gelegenheid: 'Er zal geen man meer of minder in dienstverband naar Indonesië worden gezonden, al of niet met een artikel'¹⁹⁶⁹. De andere deelnemer aan het debat van de zijde van de kamer was de CPN-er Wagenaar, van wie een volgens de kamervoorzitter ontoelaatbare uitdrukking (welke?) niet in de Handelingen is opgenomen. Het (nood)parlement aanvaardde het wijzigingsvoorstel met 53 tegen 2 (communistische) stemmen¹⁹⁷⁰. De geringe mate van betrokkenheid van de zijde van de Tweede Kamer bleek ook uit het feit dat van 74 leden van het noodparlement aan het begin van de vergadering er aan het einde nog 55 aan de stemming over een grondwetswijziging deelnamen. Op 14 mei 1946 vond de behandeling in de Eerste Kamer plaats. Senator Anema hekelde het hoge tempo van de procedure; hij verwees naar de componist Robert Schumann die in een pianocompositie als tempo aangaf '*so schnell wie möglich*' en even later '*noch schneller*'. Anema zei pas door het tempo van deze grondwetsaanpassing te begrijpen wat Schumann bedoeld moest hebben¹⁹⁷¹. In dit debat in de senaat op 14 mei 1946 hield Beel vol, dat het wetsbesluit E 45 voldoende grondslag voor uitzending bood, maar voor de toekomst een grondwetsvoorziening nodig was¹⁹⁷².

1961 Kamerstukken, 1945-1946, II, Bijlagen Handelingen 189, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet tot wijziging van de Grondwet), 3 (Memorie van Toelichting), 4 (Bijlage; rapport van de Staatscommissie) en 5 (Bijlage: tekstvoorstel van de Staatscommissie)(4 april 1946).

1962 Van de 100 kamerleden bij het begin van de oorlog waren er nog 76 na de oorlog over. Er waren 24 vacatures: 1 kamerlid was omgebracht in een vernietigingskamp, 3 leden waren weggezuiverd. Er werden aldus 24 leden via een bijzondere procedure tot kamerlid benoemd, onder wie de communisten Paul de Groot en Gerben Wagenaar en twee leden van Indische afkomst Nico Palar (PvdA) en Setyadjit Soegondo (partijloos).

1963 Giebels (1995), p. 136-138.

1964 Duynstee en Bosmans (1977), p. 564.

1965 wel de verjaardag van prinses Juliana, maar nog geen koninginnedag.

1966 In de vergadering van deze onderraad zei minister-president Schermerhorn, dat de regering nog in januari 1946 had toegezegd, de Londense wetsbesluiten bij de eerste de beste gelegenheid de formele status van wet te geven. Dit was een aanleiding om wetsbesluit E 45 te legaliseren (Duynstee en Bosmans (1977), p. 564).

1967 Kamerstukken, 1945-1946, II, Bijlagen Handelingen, 207, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(2 mei 1946).

1968 Kamerstukken, 1945-1946, II, Bijlagen Handelingen, 207, 4 (2 mei 1946).

1969 Kamerstukken, 1945-1946, II, Handelingen (2 mei 1946), 715. Goes van Naters was fractievoorzitter voor de Partij van de Arbeid, die op 9 februari 1946 was opgericht als opvolger van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij.

1970 Kamerstukken, 1945-1946, II, Handelingen, 713-176 (2 mei 1946).

1971 Giebels (1995), p. 137-138.

1972 Kamerstukken, 1945-1946, I, Handelingen, (14 mei 1946).

Het parlement aanvaardde de grondwettelijke grondslag voor het uitzenden van dienstplichtigen naar de koloniën in eerste lezing twee dagen voor de eerste naoorlogse landelijke verkiezingen op 17 mei 1946.

Op 14 augustus 1946 zei Prins Bernhard, vanaf 13 september 1945 inspecteur-generaal van de Koninklijke Landmacht, in de vergadering van de Raad voor Militaire Aangelegenheden (onderraad van de minister-raad) onder voorzitterschap van minister-president Beel, dat hij herhaaldelijk vragen ontving omtrent de wettelijke grondslag van uitzending van dienstplichtigen naar Nederlands-Indië; hij zou graag horen wat hij daarop zou moeten antwoorden¹⁹⁷³. Beel antwoordde dat vooralsnog het wetsbesluit van 22 juni 1944 gold, waarbij uitzending werd gekoppeld aan de krijgsverrichtingen tegen Japan. Beel meende zoiets te kunnen volhouden, zolang er nog Japanse invloed in Nederlands-Indië merkbaar was¹⁹⁷⁴. Een maand later, op 16 september 1946, werd door dezelfde Beel de Commissie-Generaal onder voorzitterschap van Schermerhorn ingesteld, die niet met de Japanners, maar met de Indonesiërs moest gaan onderhandelen. Luitenant-gouverneur-generaal Huub van Mook nam op 24 augustus 1946 de moeite om een codetelegram te sturen met het verzoek in de publiciteit te benadrukken, dat de beoogde grondwetswijziging niet speciaal voor een grootscheepse militaire actie in Indonesië bedoeld was. Dit misverstand moest voorkomen worden. Minister Jan Anne Jonkman (1891-1976) van Overzeese Gebiedsdelen in het kabinet-Beel-I was het blijkens een brief van 29 augustus 1946 met hem eens¹⁹⁷⁵. Maar waarvoor was die grondwetswijziging dan bedoeld?

c. De tweede lezing: met alleen tien CPN-stemmen tegen

Na de verkiezingen op 17 mei 1946 voor een nieuwe Tweede Kamer waarin de CPN op een totaal van 100 zetels met 10 zetels vertegenwoordigd was (tegenover 2 zetels in 1937) werd in tweede lezing op 30 oktober 1946 alleen het voorstel om artikel 192 te wijzigen door de Tweede Kamer aanvaard; de voorstellen over de grondwetprocedure werden door het parlement afgewezen. Alleen de CPN stemde tegen de aanpassing van het dienstplichtartikel van de grondwet.

Benno Stokvis (1901-1977), jurist en CPN-woordvoeder, herinnerde er nog aan dat bij de grondwetswijziging van 1887 (zie § 5.1.7.h) een regeringsvoorstel om dienstplichtigen in te zetten voor de verdediging van de koloniën was afgewezen door de katholieken en de liberalen, die toen nog vonden dat dit niets te maken heeft met de gronden waarop dienstplichtigen werden ingelijfd – de verdediging van het land – en dat de regering voor taken overzee maar vrijwilligers moest nemen¹⁹⁷⁶.

Binnen de CHU (in de oppositie) had fractievoorzitter H.W. Tilanus (1884-1966)¹⁹⁷⁷ grote moeite om zijn partijgenoten mee te laten stemmen met het regeringsvoorstel, maar hij kreeg zijn fractie uiteindelijk zover de regering te steunen¹⁹⁷⁸. Hiermee behaalde het voorstel ruim de twee-derde meerderheid voorschreven voor een stemming in tweede lezing van een grondwetswijziging. Het andere voorstel betreffende de procedure van grondwetswijziging werd verworpen. Op 27 december 1946 volgde de Eerste Kamer¹⁹⁷⁹. Het herziene artikel 192 kwam als volgt te luiden:

De dienstplichtigen, niet vallende onder artikel 191¹⁹⁸⁰, mogen zonder hunne toestemming niet dan krachtens eene wet naar Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao gezonden worden.

Dit artikel, of formeel beter gezegd de gewijzigde grondwet, werd op 14 januari 1947 plechtig afgekondigd. Op 22 januari 1947 werd de grondwetswijziging in het Staatsblad gepubliceerd¹⁹⁸¹. De herziening trad in werking in Nederland op 3 februari 1947, op Java en Madura op 13 februari 1947, in het overig deel van Nederlandsch-Indië op 24 april 1947 en in Suriname en op Curaçao op 13 februari 1947. Bij de

1973 Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950 (1991-1996), deel 5, 214, p. 215)(vergadering van de Raad voor Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk, 14 augustus 1946).

1974 geciteerd door Wertheim in zijn voorwoord van Zwart (1995), p. 2.

1975 geciteerd door Wertheim in zijn voorwoord van Zwart (1995), p. 13.

1976 Verrips (1995), p. 252.

1977 Hij was de vader van A.D.W. Tilanus (1910-1996) die als officier van gezondheid in de jaren 1946-1949 betrokken was bij de herkeuringen van de dienstplichtigen; de jonge Tilanus werd in 1963 kamerlid en later fractievoorzitter van de CHU (1968-1969 en 1972-1973).

1978 Zwart (1995), p. 83.

1979 Zie Stb. 1946, G 938.

1980 dat betreft dienstplichtigen ter zee.

1981 KB van 22 januari 1947, Stb. 1947 H28.

volgende grondwetwijziging in 1948 werd dit artikel alleen geografisch-redactioneel gewijzigd: Nederlandsch-Indië werd Indonesië en Curaçao werd Nederlandse Antillen¹⁹⁸².

De eerste dienstplichtigen waren toen al lang en breed vertrokken naar de oost. In september 1946 was het eerste troepentransportschip met dienstplichtigen aan boord in Amsterdam uitgezwaaid.

De rijksgeschiedschrijver van de Tweede Wereldoorlog noemt de gang van zaken rondom de grondwetwijziging in zijn magnum opus 'niet fraai'¹⁹⁸³, maar later in een interview zegt hij dat de uitzending van dienstplichtigen weliswaar in strijd was met de letter, maar niet met de geest van de grondwet¹⁹⁸⁴.

Commentaar 4: de ongrondwettelijkheid van de uitzending van dienstplichtigen naar Indië

De grondwet is duidelijk: binnenlandse dienstplichtigen mogen niet uitgezonden worden naar overzeese gebiedsdelen. Niet alleen de letter van de grondwet is duidelijk, ook de geest. De formulering in de grondwet van 1815 was het meest duidelijk in artikel 210:

De militie mag nimmer en in geen geval naar de Koloniën worden uitgezonden.

Dans aucun cas, la Milice ne peut être employée dans les Colonies.

In artikel 211 wordt de bijzondere toestemming van de Staten-Generaal vereist voor inzet buiten de grenzen van het rijk met uitzondering 'in een oogenblikkelijk dringend gevaar' en – curieus, maar efficiënt – 'wanneer bij gamizoens-verandering de kortste marschroute over vreemden bodem loopt.'

In 1840 werd de grondwet aangepast aan de afscheiding van België; daardoor verdween ook de tweetaligheid weer. De defensie-artikelen bleven ongewijzigd, alleen de nummering werd aangepast. Ook aan de passage over de dienstplicht, waarin met het oog op de zuidelijke Nederlanden een verwijzing naar de Pacificatie van Gent was opgenomen, werd inhoudelijk niet gesleuteld.

Bij de grondwetwijziging van Thorbecke in 1848 is het absolute verbod gewijzigd in een toestemmingsvereiste (artikel 185) en is er een onderscheid gemaakt tussen 'te land' en 'ter zee'; dat maakte het mogelijk om militieplichtigen ook op de vloot in te schakelen en overzee te zenden. Was er in artikel 185 (grondwet 1848) nog sprake van 'de lotelingen bij de militie te land', in 1887 is de term dienstplichtigen geïntroduceerd in de grondwet. Inhoudelijk gesproken is de grondwet helder zowel in letter als in geest. In 1887 is een voorstel van de regering om militieplichtigen naar overzeese gebieden uit te zenden ongedaan gemaakt door een amendement uit de Tweede Kamer (zie § 5.1.7.h).

Het kan niet anders beoordeeld worden, dan dat de regering met de uitzending van dienstplichtigen in 1946 tegen de grondwet heeft gehandeld; dit werd politiek afgedekt. Het Londense wetsbesluit werd uit zijn voegen getrokken en het beroep daarop tegen beter weten in volgehouden. Het is met een beroep op het (ongeschreven) staatsnoodrecht niet te legitimeren. De eerste Politie Actie (Operatie Product), die aanving op 22 juli 1947 en op 5 augustus 1947 onder internationale druk werd beëindigd, is voor een belangrijk gedeelte uitgevoerd met dienstplichtigen die grondwettelijk en wettelijk niet in Nederlands-Indië hadden mogen zitten. De gewone wet die op basis van de grondwet de uitzending van dienstplichtigen moest regelen legitimeren verscheen één dag voor het stoppen van de actie, op 4 augustus 1947, in het Staatsblad (zie § 9.1.8).

Daarbij bleef de schijnredenering van de regering dat het staatsnoodrecht, toegepast gedurende de oorlog, voldoende rechtvaardiging bood, van gelding: Men hinkte op twee gedachten: het staatsnoodrecht geeft voldoende grond, maar laten we toch de grondwet maar aanpassen.

Moest eerst iedere dienstplichtige persoonlijk toestemming geven om in de overzeese gebiedsdelen te dienen, had daarom iedere dienstplichtige een veto op zijn uitzending overzee en kon iedere dienstplichtige zonder procedure en zonder opgaaf van redenen weigeren uitgezonden te worden, er is op geen enkele wijze inhoudelijke compensatie geboden aan eventuele dienstweigeraars. De verplichtingen werden verscherpt, de manier om daartegen verzet te laten merken niet.

1982 In 1956 verdween een artikel met een dergelijke strekking uit de grondwet als gevolg van het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden uit 1954. De verdediging van het Koninkrijk is op basis van artikel 3 sub a een zaak van het hele rijk. Volgens artikel 31 lid 2 kunnen dienstplichtigen van de landmacht (dit geldt dus niet voor de marine en de luchtmacht) alleen op grond van een landsregeling zonder hun toestemming naar een bestemming elders (inclusief dus naar een ander koninkrijkswaard) worden uitgezonden (zie § 10.1.6). De verdediging van Suriname, Nederlandse Antillen en Nederlands Nieuw-Guinea is in beginsel een zaak van de vrijwilligers uit de landmacht.

1983 De Jong (1969-1991), deel 11, band II, p. 800.

1984 Bals en Gerritsen (1993), p. 23.

Voor een materie als het belang van een grondwetswijziging mag een kanttekening gezet worden of een noodparlement, waarin naast vooroorlogse kamerleden ook een aantal benoemde leden zat zich wel bevoegd had mogen beoordelen voor een grondwetswijziging (in eerste lezing).

De volledige behandeling van de eerste lezing van de grondwetswijziging in de Tweede Kamer binnen één dag (2 mei 1946) van begin tot einde, van indiening tot stemming, geeft aan dat de Tweede Kamer een zo belangrijke vorm van regelgeving onvoldoende serieus nam. Men wilde koste wat kost dienstplichtigen naar Indië sturen. De procedure tot wijziging van de grondwet leverde geen aanspraak op de schoonheidsprijs op, sterker nog, is als onzorgvuldig aan te merken.

De regering had bij de andere voorstellen voor de wijziging van de grondwet, die – bij wijze van het Drostte-plaatje – over de procedure van de grondwetswijziging handelden, de tweede lezing verdedigd als ‘een rem tegen overijde wijziging van de grondwet’. Die rem ontbrak volledig bij de eerste lezing van het voorstel artikel 192 aan te passen. In november 1945 werd besloten dienstplichtigen naar Indië te sturen.

Begin april 1946 ontvingen de eerste naoorlogse dienstplichtigen de oproep voor militaire dienst. Op 13 april 1946 kwam er een wetsvoorstel om de verlenging van de duur van de eerste oefening mogelijk te maken en op 2 mei 1946 uiteindelijk het voorstel voor een grondwetsaanpassing. Op 2 mei 1946 meldden zich der eerste naoorlogse dienstplichtigen bij de kazernepoort.

Hoewel het staatsnoodrecht de uitzending, geformaliseerd in wetsbesluit van 22 juni 1944 (Stb. E 45) volgens de regering voldoende juridische legitimatie bood, werd toch het grondwetsartikel dat uitzending van dienstplichtigen naar overzeese gebiedsdelen verbood, gewijzigd. Men voorzag dus een langdurige inzet van de dienstplichtigen. Uitzending zou eerder regel dan uitzondering worden, ook als de regeringsplannen voor een soort gemenebestconstructie in Indië gerealiseerd zouden worden.

Voorzag men ook, dat de eerste dienstplichtigen die al op weg waren toen de grondwet en de wet nog niet aangepast waren, ruim drie jaar zouden wegblijven? Had men de moed dit tegen de bevolking te zeggen? Het was volkswisleiding als de regering het wel wist, het was naïviteit als de regering het niet wist.

9.1.8. De dienstplichtwet onmiddellijk aangepast aan de gewijzigde grondwet

Vier dagen na de afkondiging van de nieuwe versie van de grondwet op 14 januari 1947 kwam de regering op 18 januari 1947 met een wetsvoorstel over de uitzending van militairen naar overzeese gebiedsdelen¹⁹⁸⁵. In artikel I van het wetsvoorstel werd formeel geregeld, dat dienstplichtigen van de landmacht (de dienstplichtigen van de zeemacht konden al overzee gezonden worden) zonder hun toestemming naar Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao gezonden konden worden. Daar werd aan toegevoegd dat hun verblijf niet langer dan eind 1949 zou mogen duren; voor verlenging was instemming van de dienstplichtigen nodig of een nieuwe wet.

Naast deze incidentele regeling werd in de Dienstplichtwet (artikel 35, in 1948 vernummerd tot artikel 33) een algemene regel geformuleerd, dat – in lijn met de tekst van de grondwet – de machtiging tot uitzending van dienstplichtigen per wet vastlegde.

Bovendien werd bepaald, dat de dienstplichtigen voor hun verblijf ‘tussen de keerkringen’ een extra vergoeding zouden ontvangen. Zonder enig amendement in te dienen stemde de Tweede Kamer op 19 maart 1947 in met het wetsvoorstel met alleen, net als bij de grondwetswijziging, de tien CPN-ers tegen. In het debat over het wetsvoorstel werd niet alleen over de uitzending van dienstplichtigen gesproken, maar over allerlei aanverwante onderwerpen en ook over de Overeenkomst van Linggadjati van 15 november 1946, die ‘aangekleed door de motie-Romme-Goes van Naters’ op 25 maart 1947 door de regering geratificeerd zou worden.

Bij de wet van 4 augustus 1947 (Stb. H 293) werd aldus geregeld dat alle dienstplichtigen van de landmacht naar de overzeese gebiedsdelen konden worden uitgezonden.

Met deze uitvoeringswet haalde de regering niet alleen de bevoegdheid binnen om de landmachtdienstplichtigen naar Indonesië te sturen, waar de Eerste Politie Actie (20 juli 1947-5 augustus 1947) aan de gang was, maar ook om deze dienstplichtigen tot eind 1949 in Indië te laten blijven.

Deze datum is nog twee keer aangepast¹⁹⁸⁶, uiteindelijk tot 1 april 1951, de datum waarop volgens de afspraken met Indonesië alle Nederlandse militairen uit het hele grondgebied van de onafhankelijke staat vertrokken moesten zijn.

1985 Kamerstukken, 1946-1947, II, Bijlagen Handelingen, 385, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(18 januari 1947).

1986 Met de wet van 30 december 1949, Stb J 601 op basis van een wetsvoorstel Kamerstukken, 1949-1950, II, Bijlagen Handelingen, 1432, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(14 oktober 1949) is de uitzendbevoegdheid naar Indië verlengd tot eind 1950. En met de wet van 29 december 1950, Stb, K 654, op basis van een

9.1.9. De dienstplichtigen oproepen

Op 2 mei 1946 stapten ongeveer 15.000 dienstplichtigen van de eerste naoorlogse lichting de kazerne in¹⁹⁸⁷. Op deze lichting werd het nieuwe ABOHZIS-keuringssysteem, dat in de Tweede Wereldoorlog was afgekeken van de *Royal Canadian Medical Service*¹⁹⁸⁸, toegepast. De opleiding, uitrusting, bewapening en uniformkleding van de kersverse dienstplichtigen waren op Engelse leest geschoeid.

Er was in maart en april 1946 al een aantal dienstplichtigen vervroegd oproepen. Het betrof vooral dienstplichtigen bestemd voor gespecialiseerde functies¹⁹⁸⁹.

Deze dienstplichtigen werden bestemd voor de Expeditionaire Macht, waarvan het eerste onderdeel als de 7 December Divisie eind 1946 in Indonesië arriveerde. 7 december verwees naar de datum in 1942 waarop koningin Wilhelmina, in een radiorede – ter herdenking van de aanval op Pearl Harbor precies één jaar eerder – vanuit Londen nieuwe bestuursverhoudingen in de Oost had aangekondigd¹⁹⁹⁰:

Ik stel mij voor, zonder vooruit te lopen op de adviezen der rijksconferentie, dat zij zich richten zullen op een Rijksverband, waarin Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao tezamen deel zullen hebben, terwijl zij ieder op zichzelf, de eigen inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en steunend op eigen kracht, doch met den wil elkander bij te staan, zullen behartigen....Daarbij zal voor verschil van behandeling op grond van ras of landaard geen plaats zijn, doch zullen slechts de persoonlijke bekwaamheid der burgers en de behoeften van de verschillende bevolkingsgroepen den doorslag geven voor het beleid der Regering¹⁹⁹¹.

Het streven was gericht op een soort *Commonwealth*, zoals in het Britse systeem op dat moment voor landen als Zuid-Afrika, Australië en Canada was gerealiseerd en dat de inzet van de Britten zou worden bij de dekolonisatie van met name India. Geen volledige onafhankelijkheid dus, maar een nieuwe samenwerking binnen het rijksverband.

De 7 December Divisie, waarvan het merendeel bestond uit dienstplichtigen geboren in 1925, arriveerde in Nederlands-Indië met uitrusting die van een Britse legereenheid integraal was overgenomen, inclusief een grote hoeveelheid sneeuwkettingen¹⁹⁹². De 7 December Divisie bestond uit in totaal 18.544 militairen, 880 officieren, 1.300 onderofficieren en 16.364 korporaals en soldaten. In de periode november 1946 tot oktober 1949 zouden 683 militairen van deze divisie sneuvelen¹⁹⁹³. Aan de naam 7 December Divisie werd later de aanduiding Eerste Divisie en na medio 1947 de aanduiding C-divisie toegevoegd.

Later werden nog twee divisies met dienstplichtigen naar Indonesië gezonden, de Palmboom¹⁹⁹⁴ Divisie (de Tweede Divisie, later D-Divisie, in Indonesië van mei 1947 tot oktober 1949) en de Drietand Divisie (de Derde Divisie, later de E-divisie, in Indonesië van december 1947 tot april 1950), gevolgd nog door drie brigades (F-brigade van september 1948 tot mei 1950, de G-brigade maart 1948 tot mei 1950 en de H-brigade van september 1949 tot december 1950)¹⁹⁹⁵. Er zijn uiteindelijk 95.000 dienstplichtigen ingezet in

---

wetsontwerp Kamerstukken, 1950–1951, II, Bijlagen Handelingen, 201, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(30 oktober 1950) tot 1 april 1951

1987 Campagne (1971), p. 16.

1988 Het Canadese PULHEMS-keuringssysteem (*Physique, Upper, Locomotion, Hearing, Eyesight, Mental status, emotional Stability*) uit 1943 werd voor Nederland omgezet in het ABOHZIS-systeem (Algemene fysieke toestand, Bovenste ledematen en nek, Onderste ledematen en rug, Horen, Zien, Intelligentie, psychische Stabiliteit). Er werd gescoord op een schaal van 5 punten: 1: goed, 2 en 3 gedeeltelijk geschikt, 4: alleen in gebruik voor beroepsmilitairen en 5: onvoldoende, dus ongeschikt. S5 wijst op geringe psychische stabiliteit (zie Reulings (1996)). Dit inhoudelijke keuringssysteem, vastgelegd in het Tijdelijk Militair Keuringsreglement 1946, werd het kader voor het Militair Keuringsreglement (Besluit Minister van Oorlog, 24 augustus 1949, Stb. J 404). In België werd een gelijksoortig systeem gehanteerd: PSIVCAME (*Physionomie, membres Supérieurs, membres Inférieurs, Vision, Couleurs, Audition, capacités Mentales, stabilité Émotionnelle*).

1989 Elands, Van Gils en Schoonmaker (1996), p. 26.

1990 De rede werd in Londen uitgesproken op 6 december 1942, maar in Nederlands-Indië was het toen al 7 december 1942. De soldaten van 7 December Divisie werden daarom ook wel de ‘sinterklazen’ genoemd (Scagliola (2005), p. 52). De officiële benaming werd door koningin Wilhelmina aangekondigd op 20 augustus 1946 en vastgesteld bij KB van 20 september 1946.

1991 Koninklijke Woorden over Nederland-Indonesië van Hare Majesteiten Koningin Wilhelmina en Koningin Juliana (1950), p. 7.

1992 De Jong (1969–1991), deel 12, band II, p. 811.

1993 Van Sprang (1949).

1994 Naar de palmboom in het wapen van Jan Pieterszoon Coen (1587–1629).

1995 Fiedeldij Dop en Simons (1983), p. 102.

de strijd tegen het *Tentara Republik Indonesia (TRI)*, na 3 juni 1947 *Tentara Nasional Indonesia (TNI)* genoemd.

Met de wet van 4 augustus 1947 (Stb. H 293) stond aldus formeel de weg voor uitzending van dienstplichtigen naar Indië open. Maar er waren meer aanpassingen van de dienstplichtwetgeving nodig.

De dienstplichtigen die op 2 mei 1946 de kazernes binnenstapten werden eind september 1946 op de boot naar Indië gezet. Er was een oefentijd van 4 à 5 maanden beschikbaar. Er was in de algehele naoorlogse schaarste een tekort aan van alles, ook uitrusting en bewapening, maar ook aan bekwame instructeurs, laat staan dat deze opleiders enige notitie konden hebben waar deze dienstplichtigen in terecht zouden komen. Volgens generaal Kruls, sinds 1 november 1945 chef van de Generale Staf, kende de opvatting van de Britten, dat een oorlogsdivisie pas na een vol jaar opleiding en oefening naar het slagveld gestuurd kon worden. De commandant van de 7 December divisie achtte een extra opleiding van 3 maanden in Indië noodzakelijk, maar dat bleek niet te realiseren doordat de inzet van deze dienstplichtigen op korte termijn noodzakelijk was¹⁹⁹⁶.

9.1.10. Aanpassingen van de Dienstplichtwet

a. De wet aan de kant gezet met een koninklijk besluit

Op grond van de wet van 21 februari 1938 (Stb. 1938, 500) was de duur van de eerste oefening bepaald op 11 maanden voor gewone dienstplichtigen, 12 maanden voor onderofficieren in opleiding, voor de luchtafdeling¹⁹⁹⁷ en de cavalerie, 14 maanden voor de reserveofficieren en 24 voor enige specialistische vakken. Met het wetsvoorstel van 18 april 1939¹⁹⁹⁸ werd de dienstduur bij de marine op 21 maanden bepaald en werd de mogelijkheid geopend aan alle dienstplichtigen een eerste oefening van 24 maanden voor te schrijven; dat is door de mobilisatie niet tot uitvoering gekomen. Vlak voor de mobilisatie van 28 augustus 1939 trad op 12 augustus 1939 (Stb. 1939, 503) deze wet in werking. De dienstplichtigen zijn in 1939–1940 niet op grond van uitbreiding van de eerste oefening, maar op grond van mobilisatieregelingen langer in dienst gehouden. Het KB van 12 augustus 1939 beperkte de duur tot 1 januari 1944.

Op grond van een amendement is deze potentiële uitbreiding van de dienstplicht tot 24 maanden tot een tijdelijke voorziening gemaakt, dat wil zeggen tot 1 januari 1944; daarna verviel deze mogelijkheid van rechtswege (zie § 8.1.1.d).

Bij het opnieuw toepassen van de dienstplicht na de oorlog was de dienstplichtwet in de versie van 1938 van toepassing. De dienstplichtigen die op 2 mei 1946 de kazerne binnen stapten hadden formeel dus 11 maanden eerste oefening in het vooruitzicht.

Zoals reeds gezegd (zie § 9.1.7.b) had de regering op 13 april 1946 het ontwerp voor de Wet Dienstplichtvoorzieningen ingediend. Het was een machtigingswet, waarbij mogelijk werd gemaakt om per AMvB de inhoud van bepaalde (in de wet opgesomde) artikelen van de Dienstplichtwet buiten werking te stellen onder voorwaarde, dat binnen veertien dagen een wetsontwerp naar het parlement gestuurd werd om de AMvB te bekrachtigen.

Na de verkiezingen van 17 mei 1946 en de vorming van het rooms-rode kabinet-Beel-I pakte de Tweede Kamer de draad van de dienstplichtdiscussie weer op door op 1 augustus 1946 het Voorlopig Verslag uit te brengen¹⁹⁹⁹.

Er werden staatsrechtelijke bezwaren geopperd. Met een beroep op staatsrechtgeleerde Kranenburg vond men de delegatie naar een lagere wetgever te ver gaan. Waarom wordt de Dienstplichtwet zelf niet (inhoudelijk) gewijzigd? Men zag ook morele bezwaren; zo waren er berichten dat in Indië voorbehoedsmiddelen werden uitgereikt. En er was – zo vernamen kamerleden – ook veel ledigheid (en dat is des duivels oorkussen) in het leger. Het was nodig dat de minister alles doet om de zedelijke normen te handhaven. Voorts was men bang dat door een te strenge keuring de vrijstelling van broederdienst in gevaar zou komen; die werd immers verleend afhankelijk van het aantal beschikbare in te lijven militairen.

De regering – het zal geen verbazing wekken – gaf in de Memorie van Antwoord van 24 september 1946²⁰⁰⁰ (de datum waarop de eerste troepen op de boot naar Indië stapten) toe, dat het wetsontwerp een

1996 Limpach (2016), p. 88–89).

1997 De Koninklijke Luchtmacht werd in 1953 als zelfstandig onderdeel van de krijgsmacht opgericht.

1998 Kamerstukken, 1938–1939, II, Bijlagen Handelingen, 379, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(18 april 1939).

1999 Kamerstukken, 1946–1947, II, Bijlagen Handelingen, 195, 4 (Voorlopig Verslag)(1 augustus 1946).

2000 Kamerstukken, 1946–1947, II, Bijlagen Handelingen, 195, 6 (Memorie van Antwoord)(24 september 1946).

zeer ongewoon karakter heeft, maar dat de flexibiliteit van de inzet van de dienstplichtigen deze ongebruikelijke wetgeving rechtvaardigt. Er was nu geen tijd om nu de hele dienstplichtwet te herzien. En de regering had ook een tijd lang een aantal deskundige ambtenaren moeten ontberen. De delegatiebevoegdheid die in dit wetsontwerp werd vastgelegd reikte niet verder dan strikt nodig is. De berichten over het zedelijk verval onder militairen waren volgens de ministers overdreven. En wellicht was in de berichten uit Indië het verschaffen van voorbehoedsmiddelen verward met het verschaffen van medische zorg aan militairen 'die zich op zedelijk gebied te buiten zijn gegaan'. Maar er kwamen in het Nederlandse leger nauwelijks geslachtsziekten voor, meende de minister. En aan matrozen, die in Engeland verblijven waren inderdaad profylactica verstrekt in overeenstemming met het gebruik in de Britse marine, maar dat werd nu verboden. Voor de lichte 1946 (op te roepen vanaf begin 1947) werd uitgegaan van 30.500 man voor de landmacht, 3.000 man voor de luchtmacht en 3.500 man voor de marine, in totaal 37.000 man.

b. Verlenging op verlenging

Bij de plenaire behandeling van het wetsontwerp van 13 april 1946 diende KVP-er Gustave de Ruijs de Beerenbrouck (1904-1983), zoon van de oud-premier, een amendement in om de regering te verplichten om na het uitvaardigen van een AMvB in afwijking van een bepaling van de dienstplichtwet een wetsvoorstel in te dienen ter bekrachtiging van deze AMvB²⁰⁰¹.

Het wetsvoorstel van 13 april 1946 leidde tot de wet van 10 januari 1947²⁰⁰². Aan deze Wet Dienstplichtvoorzieningen werd terugwerkende kracht verleend tot 1 oktober 1945 en per 1 juli 1947 zou de wet van rechtswege komen te vervallen. De wet gaf de lagere wetgever de bevoegdheid de Dienstplichtwet inhoudelijk te veranderen; dat leidde tot opvallende en ongebruikelijke formuleringen in de trant van: 'Artikel 8, zesde lid, der Dienstplichtwet wordt geacht te luiden: etc'.

Deze opmerkelijke procedure van wettelijke bekrachtiging van een AMvB dat een wetsartikel buiten werking stelde is drie keer toegepast:

- KB van 24 maart 1947 (Stb. H 104) is bekrachtigd bij de wet van 18 juli 1947 (Stb. H 248), op basis van het wetsontwerp Kamerstukken, 1946-1947, II, Bijlagen Handelingen, II, 440, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting) 4 (Bijlage tekst van het KB van 24 maart 1947) en 5 (Bijlage Toelichting bij het KB)(8 april 1947);
- KB van 28 juni 1947 (Stb. H 210) tot wijziging van het besluit van 24 maart 1947 (Stb. H 104) is bekrachtigd bij de wet van 22 november 1947, Stb. H 384 op basis van het wetsontwerp Kamerstukken, 1946-1947, II, Bijlagen Handelingen, II, 520, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting) 4 (Bijlage tekst van het KB van 24 maart 1947) en 5 (Bijlage Toelichting bij het KB)(10 juli 1947);
- KB van 30 december 1947 (Stb. H 461) tot wijziging van het besluit van 24 maart 1947 (Stb. H 104), zoals gewijzigd bij KB van 28 juni 1947 (Stb. H 210) is bekrachtigd bij de wet van 12 februari 1948, Stb. I 53 op basis van het wetsontwerp Kamerstukken, 1947-1948, II, Bijlagen Handelingen, II, 691, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting) 4 (Bijlage tekst van het KB van 24 maart 1947) en 5 (Bijlage Toelichting bij het KB)(12 januari 1948).

De belangrijkste afwijkingen van de bestaande Dienstplichtwet betroffen:

2001 Kamerstukken, 1946-1947, II, Bijlagen Handelingen, 195, 8 (Amendement-Ruijs de Beerenbrouck)(7 oktober 1946).

2002 De tekst van de wet van 10 januari 1947 (Stb. 1947 H 14) luidt:

Artikel 1.

1. Wij behouden Ons voor ten aanzien van den dienstplicht bij algemeene maatregelen van bestuur regelen te stellen, afwijkende van het bepaalde in de artikelen 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 20, 24, 25, 26 en 30 der Dienstplichtwet.
2. De in het vorige lid bedoelde algemeene maatregelen van bestuur worden voor zoover noodig geacht in werking te zijn getreden met ingang van 1 October 1945. Voor zoover de overige bepalingen van dit artikel geen toepassing vinden, vervallen zij tegelijkertijd met deze wet.
3. Na de afkondiging van een algemeenen maatregel, als bedoeld in het eerste lid, wordt binnen veertien dagen een voorstel aan de Staten-Generaal gedaan tot bekrachtiging van dien algemeenen maatregel bij de wet. Indien het voorstel ingetrokken of door een der beide Kamers van de Staten-Generaal verworpen wordt, wordt de algemeene maatregel terstond ingetrokken.

Artikel 2. Deze wet wordt geacht in werking te zijn getreden met ingang van 1 October 1945. Zij vervalt met ingang van 1 Juli 1947.

- De oproeping en inlijving van Nederlanders van overal ter wereld, zoals vastgelegd in de Londense wetsbesluiten (zie § 8.1.3), werden bekrachtigd.
- Met behulp van de Wet Dienstplichtvoorzieningen van 10 januari 1947 werd de feitelijke duur van de eerste oefening van de dienstplicht op twee jaar gesteld. De datum van 1 januari 1944 waarop een mogelijke tijdelijke verlenging van de eerste oefening expireerde, werd 1 juli 1947. Daarbij kwam de wettelijke mogelijkheid om deze duur voor bepaalde dienstplichtigen verder te verlengen; dit was mede gedaan met het oog op de uitzending van dienstplichtigen naar Indië²⁰⁰³.
- Er werd een aantal vereenvoudigingen van administratieve aard ingevoerd.

Omdat de looptijd van de Wet Dienstplichtvoorzieningen geldig was tot 1 juli 1947 is deze machtigingswet nog twee keer verlengd:

- bij de wet van 26 juni 1947, Stb. H 190, op basis van het wetsontwerp Kamerstukken, 1946–1947, II, Bijlagen Handelingen, II, 476, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (3 juni 1947);
- bij de wet van 24 december 1947, Stb. H 451, op basis van het wetsontwerp Kamerstukken, 1947–1948, II, Bijlagen Handelingen, II, 659, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (2 december 1947);

De eerste verlenging liep tot 1 januari 1948 en de tweede verlenging tot 1 juli 1948.

Op 30 december 1947 verscheen er in het staatsblad (H 466) een KB waarin de duur van de eerste oefening van de dienstplichtigen van de lichting 1941 en latere jaren wordt verlengd tot twee jaar. De ministers (van Oorlog en van Marine) mogen van die termijn afwijken.

Het was een KB, waarin niet verwezen werd naar een wet. Een zelfstandige AMvB dus? Aan het KB werd terugwerkende kracht verleend tot 3 februari 1947. De betekenis van dit KB is niet duidelijk, net zo als het juridisch fundament ervan.

Met de Wet Dienstplichtvoorzieningen van 10 januari 1947 (inclusief de daarop gebaseerde en later bij wet bekrachtigde AMvB's) konden dienstplichtigen (met terugwerkende kracht) vanaf 1 oktober 1945 twee jaar in dienst gehouden worden voor eerste oefening. Daarnaast en daarbovenop konden dienstplichtigen met de wet van 4 augustus 1947 naar Indië gestuurd worden en daar tot eind 1949 gehouden worden. Deze wet had formeel geen terugwerkende kracht, maar de uitzending naar Indië van dienstplichtigen werd vanaf september 1946 in de praktijk gebracht.

De wet van 10 januari 1947 en de wet van 4 augustus 1947 (inclusief de verlengingen per AMvB en de bevestigingen daarvan bij wet) vormden samen – cumulatief! – de basis voor een uitzending naar Indië voor de duur van ruim vier jaar: de duur van de eerste oefening plus de duur van de uitzending overzee (tot 31 december 1949, verlengd tot 31 december 1950 en tot 1 april 1951). Er werden hierbij twee ongelijke termijnen bij elkaar opgeteld: de duur van de dienstplicht en de duur van de uitzending overzee.

In de praktijk werd het voor veel dienstplichtigen een uitzending van ruim drie-en-een-half jaar.

De politieke leiding en de militaire autoriteiten gingen uit van een dienstplicht van twee-en-een-half jaar, waarbij de uitzending naar Indië 15 maanden zou duren: 2 x 6 weken inschepping en reistijd en één jaar effectief verblijf.

Maar de dienstplichtigen die in Indië hadden geen idee hoelang ze daar nog moesten blijven. Er was verbittering onder de manschappen door het overschrijden van de termijn van de wettelijke twee jaar. De dienstplichtigen begonnen te rekenen en te twijfelen. Uiteindelijk moest bijna de helft van de dienstplichtigen een jaar langer dienen dan hun oorspronkelijk in het vooruitzicht was gesteld²⁰⁰⁴.

2003 De Jong (1969–1991), deel 11, band II, p. 801.

2004 Limpach (2016), p. 96–97.

De dienstplichtwetgeving in 1946-1948 op een rijtje

- Wet 1 heeft een bepaling volgens welke een voorziening verloopt.
- Er komt een wet 2 die bepaalt dat in wet 1 bepaalde artikelen buiten werking kunnen gesteld bij AMvB.
- AMvB 1 verandert de expiratedatum in wet 1 en handhaaft de voorziening die zou expireren.
- Er komt wet 3 om de AMvB 1 te bekrachtigen.
- Dan komt wet 4, omdat wet 2, die de expiratie van een artikel uit wet 1 moet opheffen, expireert.
- AMvB 2 verlengt de voorzieningen van AMvB 1.
- AMvB 2 wordt bekrachtigd door wet 5.
- Wet 6 verlengt wet 2 nog eens.
- AMvB 3 verlengt de voorzieningen van AMvB 1 en AMvB 2.
- AMvB 3 wordt bekrachtigd door wet 7.
- Dan wordt een ontwerp voor wet 8 om wet 1 definitief te wijzigen ingediend.
- En dan komt AMvB 4, niet gebaseerd op enige wet, materieel te regelen wat wet 1 maar voor beperkte tijd toestond.

Commentaar 5: de rommelige wetgeving van de uitzending van dienstplichtigen naar Indië

- Het is wetgevingstechnisch nogal onzorgvuldig om de Londense wetsbesluiten, genomen in het kader van het staatsnoodrecht, maar zonder instemming van het parlement, via een AMvB rechtskracht te verlenen.
- De procedure van de Wet Dienstplichtvoorzieningen is in hoge mate gekunsteld: een wet om via een bij wet te bekrachtigen AMvB de feitelijke dienstplicht fors aan te scherpen. In zekere zin een kwestie van leven en dood: die verscherping kostte tussen de 2.000 en 2.400²⁰⁰⁵ dienstplichtigen hun leven, nog los van de duizenden gewonden en voor het leven gehandicapten.
- De vraag blijft of de verlenging van de eerste oefening op basis van de Wet Dienstplichtvoorzieningen (datum 10 januari 1947) en de verlengde termijn van uitzending op grond van de wet ter realisatie van de nieuwe grondwetsbepaling (datum 4 augustus 1947) terecht een onderling cumulatief effect kunnen hebben. De mogelijkheid tot uitzending overzee impliceert niet dat die uitzending overzee ook gerealiseerd moet worden. Of vanuit de andere kant gerekend: een eerste oefening van 24 maanden hoeft niet verwezenlijkt te worden door uitzending overzee. Men zou kunnen dat de twee wetten in onderlinge samenhang niet verder reiken dan een uitzending overzee van maximaal 24 maanden. Maar zo is het in die jaren niet toegepast.
- Het is helemaal onduidelijk wat de betekenis van het KB van 30 december 1947 is; in deze AMvB werd de duur van de eerste oefening op twee jaar gesteld. Deze AMvB is formeel niet op een wet gebaseerd. Een soort juridisch vangnet? Maar dan wel een vangnet van wetstechnische inferieure kwaliteit.

9.1.11. De definitieve wijziging van de Dienstplichtwet***a. De dienstplichtwetgeving op orde?***

Het was tijd om op te houden met deze staatsrechtelijk merkwaaardige, om niet te zeggen omstreden vorm van wetgeving, die wel tijdelijk bedoeld was, maar toch nog twee keer verlengd was.

Op 15 december 1947, een paar maanden na de eerste Politie Actie, werd door minister Alexander Fievez (1902-1949) van het rooms-rode kabinet Beel-I een wetsontwerp tot wijziging van de dienstplichtwet ingediend²⁰⁰⁶. De dienstplichtwet was het laatst in 1938 herzien; toen ging het met name om de afschaffing van het lotingstelsel. De aanpassingen sindsdien waren gebaseerd op wetsbesluiten (in de Londense periode) en AMvB's.

In dit wetsontwerp werd, zo werd eufemistisch gesteld in de Memorie van Toelichting, de duur van de eerste oefening, zoals in 1938 wettelijk vastgesteld op elf maanden, met één maand verhoogd tot twaalf maanden, althans voor de gewone manschappen in niet-specialistische functies. Het addertje in het gras zat in lid 2 van artikel 30, waarin geregeld werd dat bij koninklijk besluit de totale duur van de eerste oefening tot maximaal 24 maanden verlengd kon worden, dat wil zeggen met twaalf maanden voor lage, niet-specialistische functies. Ook voor de hogere functies kon de totale duur van de eerste oefening tot 24

²⁰⁰⁵ uitgaande van het feit, dat de dienstplichtigen de helft van de ingezette militairen vormden (de andere helft bestond uit KNIL-militairen en oorlogsvrijwilligers) en dat daarom ook de helft van de dodelijke slachtoffers uit de dienstplichtigen bestond. De cijfers van het aantal omgekomen militairen was lange tijd op ongeveer 6.000 bepaald. De nieuwste cijfers, opgesteld door het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, gaan uit van 4.780 omgekomen militairen.

²⁰⁰⁶ Kamerstukken, 1947-1948, II, 669, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (15 december 1947).

maanden verlengd worden; dat kon een verlenging van nul tot zes maanden inhouden. Voor geen enkele dienstplichtig militair kon de dienstduur langer duren dan 24 maanden. De grondslag voor deze mogelijke verlenging werd niet wettelijk vastgelegd; er werd geen relatie gelegd met dreigend oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden. Er was aldus ruimte om beleidsmatig te reageren op veranderende politieke verhoudingen en internationale spanningen zonder van het mobilisatierecht gebruik te maken.

Een verlenging van de duur van de eerste oefening met 6 tot 12 maanden was op grond van artikel 30 lid 3 Dienstplichtwet (1948) ook mogelijk bij uitzending overzee. Gewone manschappen konden dan maximaal 24 maanden in dienst gehouden worden, onderofficieren, cavalieristen en artilleristen maximaal 27 maanden, officieren en manschappen van onder meer de aan- en afvoertroepen tot 30 maanden, gespecialiseerde technici, luchtvaartmilitairen en marinemensen maximaal 30 maanden.

b. Formele afschaffing van de dienstplicht voor ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit

Volgens de bestaande wet waren ook ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit in beginsel onderworpen aan de dienstplicht. Deze bepaling werd niet gerealiseerd, zo lang Nederlanders in den vreemde in hun land van verblijf niet werden opgeroepen voor de dienstplicht. De bepaling functioneerde als een mogelijkheid om een vorm van reciprociteit te kunnen waarmaken; de bepaling is in de praktijk buiten toepassing gebleven. Het was tijd om deze regeling af te schaffen.

De regering onderbouwde het voorstel tot afschaffing met een redenering die in het kader van deze studie de moeite waard is om te citeren²⁰⁰⁷:

Ook valt er veel voor te zeggen om hen, die van de voornaamste rechten van de staatsburger verstoken zijn, ook niet aan de zwaarste plicht, de dienstplicht te onderwerpen.

Men behield de mogelijkheid om, ingeval een Nederlandse minderjarige dienstplichtige in het buitenland verbleef, uit te gaan van de woonplaats van zijn wettelijke vertegenwoordiger. Op deze wijze konden minderjarigen die naar het buitenland vertrokken (vluchtten?) vanwege de dienstplicht via hun ouders alsnog ingeschreven worden.

c. Een onvoorwaardelijke regeling van de broederdienst

In de wet van 21 februari 1938 (Stb. 1938, 500) was de vrijstelling wegens broederdienst afhankelijk gesteld van het aantal feitelijk beschikbare dienstplichtigen, nodig om de jaarlichting compleet te maken. Daarbij werd voorrang verleend aan dienstplichtigen die de meeste broers in dienst hadden. Alleen bij een overschot van gewone dienstplichtigen kon voor een bepaalde lichting vrijstelling wegens broederdienst worden verleend. Dat werd voor iedere lichting afzonderlijk opnieuw vastgesteld bij AMvB. De vrijstelling wegens broederdienst werd daarmee een sluitpost voor het aantal dienstplichtigen en daarom was de vrijstellingsgrond wegens broederdienst in 1938 van de eerste plaats van het rijtje van vrijstellingsgronden naar de laatste plaats verhuisd (zie § 7.1.3.c).

Voorgesteld werd nu om de vrijstelling wegens broederdienst met een plaats te laten opschuiven zodat de vrijstelling op grond van een bijzonder geval op de laatste plaats van het lijstje vrijstellingsgronden terecht komt.

De regering stelde voor om af te stappen van de sluitpostregeling en een aantal van broers nodig voor vrijstelling in een AMvB te regelen. Het aantal kan dan wel aangepast worden, maar niet per jaarlichting. Men ging er vanuit dat het aantal van drie broers in de AMvB zou worden vastgelegd. Vervolgens bleef de mogelijkheid gehandhaafd om ingeval voor bepaalde geschiktheidsgroepen waarvoor in een bepaald jaar een overschot verwacht wordt, alsnog een dienstplichtige met twee broers in dienst of in dienst geweest, een aanwijzing tot buitengewoon dienstplichtige te verstrekken. Een regeling dus met een vaste basis van een vrijstelling op grond van drie broers in dienst met de mogelijkheid dat dit in concreto twee broers wordt: een onvoorwaardelijke vrijstelling én een voorwaardelijke vrijstelling.

Er waren in de Tweede Kamer vragen over dit gecompliceerde systeem. De boodschap die daaruit doorklonk uit de Tweede Kamer was het dringend advies om een en ander nog eens goed te bestuderen²⁰⁰⁸. Tijdens de plenaire behandeling van de dienstplichtwet op 20 april 1948 diende KVP-er Gustave Ruijs de Beerenbrouck een amendement tot wijziging van artikel 20 lid 1, dat luidde:

2007 Kamerstukken, 1947–1948, II, 669, 3 (Memorie van Toelichting)(15 december 1947).

2008 Kamerstukken, 1947–1948, II, Bijlagen Handelingen, 669, 5 (Voorlopig Verslag)(10 februari 1948).

Vrijstelling wegens broederdienst wordt verleend aan de ingeschrevene, die ten minste drie broeders heeft of gehad heeft, die dienen bij de landmacht, bij de zeemacht of bij de overzeese krijgsmacht.

CPN-er Fred Schoonenberg (1910-1975) diende een amendement in om het aantal dienstplichtigen per gezin tot één te beperken. Het KVP-voorstel werd wel aanvaard²⁰⁰⁹, het CPN-voorstel niet. Tewerkstelling als dienstweigeraars in een burgerlijke tak van de staatsdienst telde mee als dienstplicht bij de vrijstelling op grond van broederdienst.

d. Overige aanpassingen

Er werden in het wetsontwerp diverse administratieve bepalingen gewijzigd. Daarnaast werd de duur van de eerste oefening op 12 maanden gebracht (voor opleidingen tot onderofficier, officier, bepaalde technische vakken en de marine 3, 6 of 12 maanden langer)(artikel 30).

Het geamendeerde wetsontwerp leidde tot de wet van 27 mei 1948 (Stb. I 221). Bij deze wet werd ook de Wet Dienstvoorzieningen van 10 januari 1947 (Stb. H 14) en de verlengingswetten van 26 juni 1947 (Stb. H 190) en 24 december 1947 (Stb. H 451) ingetrokken. Bij KB van 7 juli 1948 (Stb. I 284) werd de gehele, aangepaste en vernummerde tekst van de Dienstplichtwet in het Staatsblad gepubliceerd.

9.2. DISCIPLINEHANDHAVING ONDER DE TROPENZON

De handhaving van de discipline onder de militairen die ingezet werden tegen de Indonesische vrijheidsstrijders geschiedde bij ieder van de onderdelen van de krijgsmacht op een eigen wijze²⁰¹⁰.

Er is veel te weinig wetenschappelijk onderzoeksmateriaal voorhanden voor een min of meer compleet beeld. De toepassing van het militair straf- en tuchtrecht in Indië is nog geen onderwerp van academisch onderzoek geweest²⁰¹¹. Een belemmering is ook dat veel archiefmateriaal bij het verlaten van Indonesië in 1950 is vernietigd.

Van de drie onderdelen van de krijgsmacht die actief waren in het koloniale conflict vielen de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Marine, ieder op eigen wijze, onder het regiem van de militaire straf- en tuchtrechtwetgeving die in 1923 ingevoerd was en had het KNIL een eigen regiem.

Het opereren in kleinere eenheden stelt andere eisen dan het manoeuvreren in grotere formaties. Meer initiatief, meer leiderschap op lager niveau. Het onderscheid combattanten en non-combattanten is niet duidelijk. Niet een uniform, maar het wapenbezit maakt het verschil. Hier ligt het gevaar van excessen op de loer: soms op bevel van de meerdere, soms met stilzwijgende toestemming van de meerdere, soms met afkeuring van de meerdere en dit laatste wellicht pas achteraf.

9.2.1. Het KNIL

a. Het strafrecht van het KNIL

Het KNIL, dat sinds 1830 van de Nederlandse krijgsmacht was losgemaakt, beschikte over een eigen wetmatig stelsel van strafrecht. Dat was begrijpelijkwijs afgeleid van het Nederlandse systeem, maar stond er formeel los. In 1830 bleef het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande uit 1815 van toepassing op het verzelfstandigde KNIL. Dit gold ook voor de het militair strafvorderingsrecht vastgelegd in de Regtspleging bij de Landmagt en de Provisioneele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof²⁰¹². De afstand naar *patria* en de tijd die het kostte om die te overbruggen maakte eigen juridische voorzieningen noodzakelijk. Dat werd vastgelegd in het 'Besluit van Commissarissen-Generaal over Nederlandsch-Indië,

2009 De tekst van de amendementen is niet afzonderlijk te vinden in de gedrukte kamerstukken, maar kan worden afgeleid uit de tekst van de Handelingen (Kamerstukken, 1947-1948, II, Handelingen, 1612 (20 april 1948).

2010 Zie over de voorgeschiedenis van de militaire justitie in de overzeese gebiedsdelen Rollin Couquerque (1949).

2011 In het rechtshistorisch proefschrift over de militairrechtelijke organisatie in de periode 1795-1955 van De Graaff (1957) is de militaire justitie in Indië buiten beschouwing gelaten; dat is hoogst merkwaardig, omdat sinds heuglijke tijden de Nederlandse krijgsmacht niet op zo'n grote schaal betrokken was bij concrete gevechtshandelingen en dat gedurende een periode van ruim vier jaar. Het Indië-conflict is bij uitstek een periode dat het militaire strafrecht en de militaire rechtsorganisatie zijn betekenis kan bewijzen en juist die periode wordt niet in het onderzoek betrokken.

2012 Zoals aangegeven in § 4.2.1 bevatte het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande bevat nog een naschrift, toegevoegd op advies van de Raad van State van 27 februari 1815, waarin vermeld stond dat dit wetboek ook van kracht zal zijn in de Oost- en West-Indische bezittingen van de staat; de gouvernementen zijn bevoegd de regelingen in het wetboek aan het klimaat of andere omstandigheden aan te passen, onder voorwaarde dat zij deze veranderingen aan de soeverein rapporteren.

van den 10den Januari 1819, no 7, waarbij gearresteerd werd een provisionele instructie voor het Hooge Militaire Gerechtshof van Nederlandsch-Indië, en eenige bepalingen werden gemaakt omtrent de bijeenroeping der krijgsraden en de approbatie van derzelven vonnissen'. Ook werd de functie van de 'geweldiger-provoost' als deurwaarder en gevangenebewaarder aan de omstandigheden in de kolonie aangepast bij besluit van de gouverneur-Generaal van 8 oktober 1822 (Ind. Stb. 1822, 40).

In het Regelement op het Beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië van 2 september 1854 (Stb. 1854, 129 en Ind. Stb. 1855, 2) werd in artikel 76 bepaald, dat het militaire strafrecht geregeld werd in algemene verordeningen (vast te stellen door de Gouverneur-Generaal), maar dat deze regelingen zo veel mogelijk dienden aan te sluiten bij de bestaande Nederlandse wetten. Dit was het concordantiebeginsel. Dit gold volgens artikel 75 ook voor het commune strafrecht. Voor het civielrecht werd wel de mogelijkheid geopend om rekening te houden met het inlandse recht, de *adat*. Voor strafrecht werden parallel twee systemen van wetgeving uitgevaardigd, één voor Europeanen en één voor inlanders, zowel op het terrein van de strafbare feiten als op het terrein van overtredingen op APV-niveau²⁰¹³. Onder Europeanen werden begrepen alle christenen, zo ver niet beschouwd als inlanders; met de inlanders werden gelijkgesteld de Arabieren, Moren, Chinezen en allen die Mohammedanen of Heidenen zijn, zo bepaalde artikel 109 van het bestuursreglement. Met deze formulering creëerde men een probleem voor de inlandse christenen, maar zij werden vooralsnog meer als inlander dan als christen beschouwd. Het grote verschil tussen het strafrecht voor Europeanen en het strafrecht voor inlanders zat niet de formulering van delicten, maar in de straffen. Opvallend is in ieder geval dat de doodstraf voor beide bevolkingscategorieën werd gehandhaafd, terwijl in Nederland sinds 1860 de doodstraf in het commune strafrecht niet meer uitgevoerd en in 1870 werd afgeschaft. Voor Europeanen was verbanning voor vijf tot tien jaar uit Indië mogelijk. Tuchtstraf voor Europeanen was gelijkgesteld aan dwangarbeid 'in den ketting' voor inlanders. Gewone gevangenisstraf voor Europeanen stond min of meer gelijk aan dwangarbeid 'buiten den ketting'. Daarnaast was het voor inlanders nog mogelijk veroordeeld te worden tot 'ten arbeid-stelling aan de publieke werken voor de kost zonder loon'. Zo kreeg het verschil tussen de 'de geest van Europa' en 'de ziel van het oosten' ook gestalte in het strafrecht, zoals de hele Indische samenleving een ook een juridisch doorgevoerde vorm van apartheid kende.

Mede in aansluiting op de invoering van een nieuw strafrechtstel in Nederland in 1881-1886 is het commune Indisch strafrecht in 1918 herzien²⁰¹⁴. Het onderscheid Europeanen-inlanders verdween en de 'werkstraffen' in de vorm van tuchtstraf (voor Europeanen) en dwangarbeid (voor Inlanders) werden afgeschaft²⁰¹⁵.

Het militair strafrecht van het CWKtL uit 1815 werd voor toepassing in Indië in 1890 bij KB van 19 december 1889 no 85 (Ind. Stb. 1890, 58) op een aantal punten herzien. Het ging met name om het afschaffen van de lijfstraffen die in Nederland in 1831 (gedeeltelijk), 1854 (gedeeltelijk) en in 1878 (volledig) geschrapt waren uit de militaire strafwet (zie § 4.2.10).

Maar de grondige wijziging van het militair straf- en tuchtrecht, vastgesteld in 1903 en ingevoerd in 1923 (zie § 7.2.2), was uitdrukkelijk niet van toepassing - voor zover het betreft het landleger - in de koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddelen (artikel 32 lid 2 Invoeringswet Militair Straf- en Tucht-recht²⁰¹⁶). De nieuwe militair straf- en tuchtwet was dus wel van toepassing op de marine in de oosterse wateren, maar niet op het KNIL op de eilanden. Wel werd in artikel 85 Invoeringswet Militair Straf- en Tucht-recht het bestaan van het Hoog Militair Gerechtshof voor Nederlandsch-Indië, ingesteld op 10 januari 1819 bij verordening van de Commissarissen-Generaal, wettelijk erkend.

2013 Strafvetboek voor Europeanen, KB van 19 februari 1866, Ind. Stb. 1866, 55, Strafvetboek voor Inlanders, Stb. 1872, 85, Algemeen Politiestrafreglement voor Europeanen, Ind. Stb. 1872, 110 en Algemeen Politiestrafreglement voor Inlanders, Ind. Stb. 1872, 111. De vraag of het Strafvetboek voor Europeanen in Indië per wet of per KB ingevoerd moest worden was de aanleiding voor de breuk in het kabinet-Thorbecke-II. De minister van Koloniën Fransen van der Putte hield vast aan invoering per KB, waarop Thorbecke en minister Nicolaas Olivier (1808-1869) van Justitie hun onslag aanboden. Een voorbeeld van de wetgeving, waaruit de geur en de kleur van Indië naar boven komt, is artikel 2 lid 7 van het Algemeen Politiestrafreglement voor Inlanders, waarin strafbaar wordt gesteld hij 'die, zonder vergunning van het plaatselijk bestuur, feestelijkheden en volksspelen, zoals: wedlopen en harddraverijen, *ronggeng*, *angklong*, *barongan*, *wajang-koeliet*, of *topeng* aanlegt...'.
2014 Zie KB van 15 oktober 1915, no 33 (Ind. Stb. 1915, 732) (vaststelling tekst) en KB van 4 mei 1917, no 46 (Ind. Stb. 1917, 497) (invoering); de invoeringsdatum was 1 januari 1918 (ordonnantie van 31 oktober 1917, no 62 (Ind. Stb. 1917, 645)).
2015 Zie Cassutto (1927).
2016 Wet van 21 juni 1921, Stb. 1921, 841

Dat de regeling van het militair straf- en tuchtrecht werd beschouwd als een ‘inwendige aangelegenheid’ werd bevestigd in de Wet op de Staatsregeling van Nederlandsch-Indië, zoals die op 23 juni 1925 opnieuw is vastgesteld (Stb. 1925, 327).

Het Indisch militair strafrecht werd per ordonnantie van de Gouverneur-Generaal²⁰¹⁷ van 28 maart 1934 (Ind. Stb. 1934, 167) vastgesteld en trad in werking op 1 oktober 1934 bij ordonnantie van de Gouverneur-Generaal van 25 mei 1934 (Ind. Stb. 1934, 337). Er werd ook een regeling getroffen voor het militair strafprocesrecht bij de ordonnantie over de ‘Bepalingen betreffende de rechtsmacht militaire rechter in Nederlandsch-Indië’ van 28 maart 1934 (Ind. Stb. 1934, 173), in werking getreden tegelijk met het nieuwe Indisch militair strafrecht.

Het ontwerp voor een nieuw militaire strafrecht is (net als het hieronder beschreven militair tuchtrecht) voorgelegd aan de Volksraad (zie ook § 12.2.4.b). De modernisering van het militair strafrecht is ter hand genomen na de miterij op de kruiser *Zeven Provinciën* inclusief dramatische afloop in februari 1933 (zie § 7.4.2), hoewel er formeel geen verband werd gelegd.

Voor het KNIL is in 1945 (vanuit Brisbane in het oosten van Australië, waar de Indische regering in ballingschap resideerde) het strafprocesrecht opnieuw vastgesteld in de regeling van 29 augustus 1945, de Herziening Rechtspleging voor de Landmacht (Ind. Stb. 1945, 112), dus kort na de capitulatie van Japan en de oprichting van *Republik Indonesia*. In deze regeling werd de bevoegdheid van de auditeur-militair versterkt in relatie tot de commandanten. Hij kon zelfstandig justitieel onderzoek starten en verdachten in arrest stellen; hij was daarbij niet afhankelijk van de commanderende officieren.

Het HMG-NI werd bij ordonnantie van de luitenant-generaal van 3 december 1946 (Ind. Stb. 1946, 133) opnieuw opgericht.

Er werd bij besluit van de legercommandant van 3 december 1945 een krijgsraad te velde voor het KNIL opgericht in Batavia en bij besluit van de legercommandant van 25 maart 1946 een krijgsraad te velde voor het KNIL in Makassar. De krijgsraad uit Batavia hield ook zitting op andere plaatsen op Java zoals in Bandung en Soerabaja en op Sumatra in Palembang.

De krijgsraden te velde van het KNIL hebben in de periode van 1945–1949 1781 vonnissen gewezen, 1.458 door de KNIL-krijgsraad in Batavia en 323 door de KNIL-krijgsraad te Makassar²⁰¹⁸.

b. Het tuchtrecht van het KNIL

Net als in het militaire strafrecht gaat de oorsprong van de regeling van de krijgstucht terug op de wetgeving van koning Willem I uit 1814–1815: het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Lande (zie § 4.2.2). De omvorming van dit reglement tot de wet op de krijgstucht, vastgesteld in 1903 en ingevoerd in 1923 ging aan het KNIL voorbij.

In 1934 werd het Wetboek van Krijgstucht voor Nederlandsch-Indië (WK-NI) ingevoerd bij ordonnantie van de gouverneur-generaal van 28 maart 1934 (Ind. Stb. 1934, 168) per 1 oktober 1934 (Ind. Stb. 1934, 337). De uitvoeringsbepalingen van het WK-NI zijn opgenomen in een Reglement betreffende Krijgstucht voor Nederlandsch-Indië, vastgesteld bij besluit van de gouverneur-generaal van 5 mei 1934 (Ind. Stb. 1934, 293).

Het WK-NI bevatte – in concordantie met de Nederlandse tuchtwetgeving – de omschrijving van de krijgstuchtelijke vergrijpen, de opsomming van de krijgstuchtelijke straffen, de regeling van de strafbevoegdheid, de uitvoering van de straffen en de regeling van het recht van beklag.

In de Indische tuchtwetgeving zijn geen sporen te vinden van afwijkingen van de Nederlandse tuchtwetgeving. Op formeel niveau is de concordantie geslaagd; de grote klimatologische verschillen, de uitgestrektheid van het eilandenrijk (inclusief de soms moeizame verbindingen) en de gemengde samenstelling van het KNIL met Europese en inlandse soldaten hebben niet geleid tot andere bepalingen. Maar op de achtergrond speelde uiteraard wel dat er aparte soldijregelingen waren voor Europese en inlandse soldaten.

9.2.2. De Koninklijke Landmacht

a. Het strafrecht van de Koninklijke Landmacht in Indië

Het militaire straf- en tuchtrecht, dat in de jaren 1946–1950 van toepassing was op de Koninklijke Landmacht, die uitgezonden was naar Indië – dit betreft zowel de oorlogsvrijwilligers als later de dienstplichti-

2017 op dat moment Dirk Fock (1858–1941), een advocaat gespecialiseerd in Indisch recht.

2018 Excessennota (1995), p. 153.

gen - was twee wereldoorlogen eerder geformuleerd (1903) en een wereldoorlog eerder ingevoerd (1923)(zie § 5.2.2. en § 7.2.2.). Het werd bij de invoering al als 'oudbakken kost' gekarakteriseerd. Het was geschreven in de tijd van zomercampagnes en veldslagen, van oorlogsverklaringen en vijanden in uniform, met paarden en zonder parachutisten. Er waren inmiddels een loopgravenoorlog en een mobiliteitsoorlog overheen geweest. Dat strafrecht moest nu worden toegepast in een tropische guerrillaoorlog te midden van rijstvelden en oerwouden, in kampongs en dessa's, geen oorlog met linieregimenten, maar met junglepatrouilles.

De militairen van de Koninklijke Landmacht, die vanaf eind 1945 in Indonesië actief werden (voorlopig alleen in de buitengebieden) vielen in eerste instantie onder de zeekrijgsraad, omdat deze landmachtsoldaten (*in casu* oorlogsvrijwilligers) onder het bevel van de Commandant der Zeemacht vielen. Per 31 mei 1946 werd een krijgsraad te velde in Batavia opgericht.

Wat betreft het militaire strafrecht voor de landmacht gold in de periode van het Indië-conflict, dat er geen sprake was van een toepassing in vredetijd, maar van een toepassing in oorlogstijd. Het zou mogelijk zijn de militairen tijdens de opleiding in Nederland onder een vredesregeling te laten vallen, maar op het moment van uitzending zou er weer sprake zijn van strafrechtstoepassing in oorlogstijd. Een van de verschillen tussen het militaire strafrecht in vredetijd en in oorlogstijd is, dat tegen de vonnissen van de krijgsraden geen hoger beroep mogelijk is (sergeant Meijer heeft dat in 1940 met de dood moeten bekopen, zie § 8.4). Formeel bestond er met Duitsland en Japan nog steeds geen officiële vrede, maar dat was geen reden de in Nederland verblijvende militairen een hoger beroep te onthouden. Daarom werd door minister Van Maarseveen van Justitie en minister Fiévez van Oorlog van het kabinet-Beel-I op 12 april 1947 een wetsontwerp ingediend om dit hoger beroep voor vonnissen van krijgsraden te velde mogelijk te maken²⁰¹⁹. Deze mogelijkheid kon bij KB beperkt worden voor nader te bepalen krijgsraden te velde. Men dacht hierbij speciaal aan de in Indië functionerende krijgsraden te velde. Het werd niet mogelijk geacht om in die situatie een hoger beroep toe te staan, hoewel er in de vorm van het HMG-NI een beroepsinstantie voorhanden was. Bij een kamerbreed amendement werd de bevoegdheid van de kroon om de mogelijkheid voor hoger beroep uit te sluiten beperkt tot de krijgsraden te velde 'buiten het rijk in Europa'²⁰²⁰, dat door de regering werd verbreed tot 'onder feitelijke oorlogsomstandigheden dan wel buiten het Rijk in Europa'. Het wetsontwerp leidde tot de wet van 3 juli 1947, Stb. H 221, in werking getreden op 16 juli 1947 bij KB van 11 juli 1947, Stb. H 243. Voor militairen in Nederland was er strafrechtelijk gezien wel de mogelijkheid van hoger beroep, voor Nederlandse soldaten in Indië niet.

De krijgsraden te velde van de Koninklijke Landmacht hebben in de periode 1945-1949 in Indië 5.735 vonnissen gewezen²⁰²¹.

b. Het tuchtrecht van de Koninklijke Landmacht in Indië

Voor militairen verblijf houdend in Nederland was door de Minister van Oorlog bij legerorder no 2 van 2 januari 1946 bepaald, dat ten aanzien van de oplegging van tuchtstraffen het leger niet langer een 'leger te velde' was. Voor een 'leger te velde' werden voor officieren de straffen 'licht arrest' en 'streng arrest' samengevoegd tot 'arrest', door te brengen in een tent, op bivak of een plaats door de commandant aan te wijzen. Voor onderofficieren vervielen de strafdienst, het uitgaansverbod, het verzaamd arrest en de bijkomende straffen (inhouding van soldij en vermindering van kost). Voor de mindere manschappen vervielen de strafdienst, en het uitgaansverbod, het verzaamd arrest, het plaatsen in de tuchtklasse; de bijkomende

2019 Kamerstukken, 1946-1947, II, 450, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting). Gelijktijdig werd (met dezelfde Koninklijke Boodschap en met hetzelfde kamerstuknummer) een wetsontwerp ingediend over een geheel andere onderwerp op het terrein van de militaire justitie, de berechting van militairen in het kader van de Bijzondere Rechtspleging (Kamerstukken, 1946-1947, II, 450, 4 (Ontwerp van Wet) en 5 (Memorie van Toelichting)). Er werd voorgesteld het zo te regelen, dat militairen voor de als militair gepleegde oorlogsmisdrijven niet door Bijzondere Gerechtshoven (met een minderheid aan militaire leden) berecht zouden worden. Wat militairen hadden misdaan tijdens de meidagen van 1940, tijdens krijgsgevangenschap of tijdens actieve dienst bij de 'vrije Nederlandse strijdkrachten' (al te fraai geformuleerd, met een stilzwijgende verwijzing naar de *forces françaises libres* van generaal De Gaulle) hoorde naar het oordeel van de regering niet thuis bij rechtscolleges waarin de militaire leden niet de meerderheid hadden. Maar misdrijven gepleegd door militairen in bezet gebied, dus buiten iedere militaire context, kunnen wel aan de 'gewone' bijzondere gerechtshoven worden voorgelegd. Dit wetsontwerp leidde tot de wet van 3 juli 1947, Stb. 1947 H 222. Het wordt uit de stukken niet duidelijk wat nu de bijzondere noodzaak was om militairen buiten de competentie van de bijzondere gerechtshoven te houden, anders dan de wat krampachtige behoefte om de eigenheid van de militaire justitie te benadrukken.

2020 Kamerstukken, 1946-1947, II, 450, 9 (Amendement-Donker c.s.)(18 juni 1947).

2021 Excessennota (1995) p. 153.

straffen inhouding van soldij, vermindering van kost en het verbod om buiten dienst wapens te dragen werden vervangen door pionierarbeid en corvee²⁰²². Maar bij gevaar en voor het begin van een gevecht worden alle straffen onmiddellijk beëindigd: alle hens aan dek! (artikel 34 Wet op de Krijgstucht 1923).

9.2.3. De Koninklijke Marine

a. Het strafrecht van de Koninklijke Marine in Indië

De Koninklijke Marine had al een lange traditie van aanwezigheid in de Indische wateren en sinds de militiewet van 1861 ook met dienstplichtige matrozen. Er was al sinds jaar en dag een zeekrijgsraad in Oost-Javaanse marinestad Soerabaja.

Voor de marine gold vanaf 1923 het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht ter vervanging van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water en het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Water uit 1814. De artikelen 4 en 5 WMS verklaren het militair strafrecht toepasbaar op iedere militair die zich in dienstbetrekking buiten het rijk in Europa bevindt, ook in oorlogstijd. Het commune strafrecht uit de koloniën (zie boven) is niet van toepassing op Nederlandse militairen; zij blijven, ook overzee, vallen onder het commune strafrecht van Nederland (artikel 2 WMS). Waar matrozen aan de wal een bepaling van de wetgeving van het overzeese gebiedsdeel die geen equivalent in de Nederlandse wetgeving had, overtraden, restte de tuchtrechtelijke afdoening als enige mogelijkheid.

Tegen de vonnissen van de zeekrijgsraad kon (al sinds 1819) hoger beroep aangetekend worden bij het HMG-NI; dat kon van vonnissen van de krijgsraden te velde van de landmacht niet (zie boven). Dit is nog eens bevestigd in de wet van 15 mei 1914 (Stb. 1914, 206).

Bij het begin van de oorlog in Europa, toen de marine er in Indië feitelijk alleen voor stond, is op procedureel nog nauwkeurig geregeld hoe de rechtsgang voor marine personeel moest verlopen²⁰²³. De zeekrijgsraden in Indië hebben in de periode 1945–1949 in totaal 926 vonnissen gewezen²⁰²⁴.

b. Het tuchtrecht van de Koninklijke Marine in Indië

Het tuchtrecht voor de Koninklijke Marine was geregeld in de Wet op de Krijgstucht (vastgesteld in 1903, ingevoerd in 1923). Dat tuchtrecht was hetzelfde als voor de Koninklijke Landmacht.

9.3. DE INDIË-WEIGERAARS

Het scherpe onderscheid tussen dienstweigeraars en deserteurs dat in deze studie wordt gehanteerd is rond het Indië-conflict niet gemakkelijk volledig te handhaven. Een dienstweigeraar wil niet in het leger en een deserteur verlaat het leger. Een dienstweigeraar die zich op geen enkele wijze meldt na een oproep voor militaire dienst wordt buiten zijn aanwezigheid ingelijfd en valt daarmee binnen het militaire strafrecht. In het geval hij wordt opgespoord, gearresteerd en aan de marechaussee overgedragen, is hij al strafbaar als deserteur (conform artikel 98 WMS 1923). Weigert hij een uniform aan te trekken of een wapen in ontvangst te nemen, dan pleegt hij het delict van het weigeren van een dienstbevel (artikel 114 WMS 1923, dit delict wordt ook aangeduid met ‘dienstweigering’).

In de periode van het Indië-conflict waren er veel dienstplichtigen die na een initiële training van een paar maanden definitief niet terugkeerden van inschepingsverlof. Zij weigerden dus niet de dienstplicht, maar de uitzending naar Indië. Er waren ook dienstplichtigen die eigenmachtig hun inschepingsverlof verlengden, wellicht in de hoop dat ze de boot helemaal zouden missen²⁰²⁵.

Deze laatste groep wordt in de volgende paragrafen van deze studie gerekend tot de weigeraars. Wie in Indië de krijgsmacht verliet, is een Indië-deserteur. Poncke Princen, die nog ter sprake komt, vluchtte na zijn oproep naar Frankrijk en liep later in Indië over naar het Indonesische leger: hij was eerst dienstweigeraar en later deserteur.

2022 Zie de artikelen 3-5 en 30-32 Wet op de Krijgstucht 1923.

2023 Verordening van het Militair Gezag in Nederlandsch-Indië van 4 October 1940 no 43 tot tijdelijke wijziging der Militaire Strafwetgeving t.a.v. militairen der zeemacht h.t.l. (= hier ten lande).

2024 Excessennota (1995), p. 153.

2025 Het onderscheid tussen de Indië-weigeraars en de Indië-deserteurs doet denken aan het verschil in het Franse militaire recht ten tijde van Napoleon: *réfdataires* (de te laat komers), *réfractaires* (weerspanningen, weigeraars) en *déserteurs* tezamen de *insoumis*.

9.3.1. Niet aan boord gaan

a. *Massadesertie*

In het nieuwe Nederlandse leger waren desertie en dienstweigering geen ongewone verschijnselen, een vorm van ‘massa-desertie die niet paste in het naoorlogse beeld van inschikkelijkheid’, schrijven Fiedeldij Dop en Simons²⁰²⁶.

De eerste (kleine) golf van dienstweigeren kwam over het leger bij het oproepen van de oorlogsvrijwilligers in het najaar van 1945. Deze vrijwilligers maakten zich schuldig aan het delict omschreven in artikel 98 Wetboek van Militair Strafrecht: desertie in tijd van oorlog. Voor zover mogelijk speurde de Koninklijke Marechaussee deze ‘vrijwilligers’ op en bracht hen naar het Doorgangskamp in Muiderberg²⁰²⁷.

Bij de Eerste Divisie, die op 20 augustus 1946 door koningin Wilhelmina werd omgedoopt in ‘7 December Divisie’, waren talrijke deserteurs. Op 17 september 1946 moesten zich ongeveer 3.000 man melden na inschepingsverlof. Er ontbrak die dag 38% en een dag later 30%²⁰²⁸.

Generaal Hans Kruls, sinds 1 november 1945 chef van de Generale Staf, riep in zijn radiotoespraak van 18 september 1946 de deserteurs op zich te melden:

Laat u niet de gedachte opdringen dat Gij naar Indië gaat om een kolonialen oorlog te ondernemen. Dit alles in strijd met de werkelijkheid en wordt u slechts ingeblazen door hen, die niet de volksovertuiging vertegenwoordigen en die op onverantwoordelijke wijze misbruik maken van hun mogelijkheden om u te beïnvloeden²⁰²⁹.

In een tweede radiorede van één dag later, 19 september 1946, richtte generaal Kruls zich speciaal tot de ouders om hun zonen te bewegen zich weer te melden:

Ik doe een hartstochtelijk en dringend beroep op u allen om hen die u lief zijn, om onze soldaten, te beschermen tegen de grote gevaren, die hen van deze onverantwoordelijke zijde bedreigen....Ik roep u op om te voorkomen dat zelfs maar een klein percentage van onze soldaten achterblijven. Zij stellen zich bloot aan de meeste consequenties.... Als uw mannen en jongens een ogenblik van zwakheid mochten hebben, dan is het uw plicht om de sterkste te zijn. Niet alleen dat het Nederlandse volk hen vraagt naar Indië te gaan, maar ook dat zij zich blootstellen aan de gevolgen die hun desertie meebrengt. Gevolgen die ook u groot verdriet zullen doen. Men kan zich niet onttrekken aan het gaan naar Indië. Nog minder de aan de straf die daar op volgt²⁰³⁰.

Het feit dat zoveel dienstplichtigen het lieten afweten, heeft toch niet zoveel indruk op Kruls gemaakt; hij vond het niet de moeite om de serieuze zorgen om de hoge desertiecijfers nader te bespreken in zijn memoires²⁰³¹.

Het aantal wegblijvers daalde uiteindelijk tot ongeveer 15%. Bij een volgend contingent was het percentage wegblijvers aanvankelijk 22%.

b. *De rol van de CPN*

Het verzet tegen uitzending was het sterkst bij de CPN. Deze politieke partij, sterk uit de oorlog gekomen, was verantwoordelijk voor acties en stakingen rond de uitzending van de troepen naar Indië.

Zo organiseerde de CPN-mantelorganisatie de Nederlandse Bond van Militairen (opgericht op 15 juni 1945²⁰³²), op 13 augustus 1946 een demonstratieve bijeenkomst samen met de vereniging De Vredestichters (zie verderop) over de uitzending van militairen naar de oost, waarbij ook de grondwetskwestie aan de orde kwam; er namen ongeveer 200 personen aan deel²⁰³³. De Nederlandse Bond van Militairen was het initiatief geweest van een aantal leden van de Binnenlandse Strijdkrachten en soldaten die in geallieerd

2026 Fiedeldij Dop en Simons (1983), p. 14.

2027 Fiedeldij Dop en Simons (1983), p. 27.

2028 Eland, Van Gils en Schoenmaker (1996), p. 34.

2029 Fiedeldij Dop en Simons (1983), p. 28.

2030 Bals en Gerritsen (1993), p. 18.

2031 Kruls (1975); ook Hoogenboezem (2010), de biografie van Kruls, vermeldt de radiotoespraken niet.

2032 Zie voor enige herinneringen van actieve NBM-leden in Twintig, 30 maart 1982. Daaruit blijkt onder meer, dat in communistische verzetskringen in de oorlog al is nagedacht over een krijgsmacht met inspraak van soldaten. Van de NBM waren in het begin leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (geïncorporeerd in de het leger), oorlogsvrijwilligers en enige beroepsmilitairen lid. Bij de oprichting van de NBM was de dienstplicht nog niet opnieuw ingevoerd.

2033 Officiële Bescheiden, deel 5, no 113.

verband buiten Nederland gevochten hadden. Deze NBM werd door minister Meynen van Oorlog op 9 november 1945 afgewezen als onderhandelingspartner. In april 1946 ging de minister nog een stap verder door het lidmaatschap van de NBM te verbieden voor militair personeel. De agitatie van de NBM schoot volledig in het verkeerde keelgat van de militaire autoriteiten. Een NBM-lid, W., geboren 1925, dus net 20 jaar oud en behorende bij de eerste naoorlogse dienstplichtelingen, trok in juli 1946 fors van leer tegen zijn militaire meerderen. Hij weigerde een (groot)majoor en een sergeant-majoor de militaire groet te brengen, ventte met het NBM-blad 'Geef Acht'. In het nummer van juni 1946 van dit blad werd de leiding van het leger misdadig genoemd en de steun van het leger aan het grootkapitaal werd gerelateerd aan het nationaal-socialistisch militarisme. Deze benadering werd een ondermijning van de krijgstucht geacht. Hij werd veroordeeld tot de forse straf van drie jaar gevangenis op grond van artikel 108 WMS (belediging van een meerdere), 114 WMS (weigeren van een dienstbevel) en 147 WMS (ondermijning van de krijgstucht)²⁰³⁴.

Na september 1946 verdween de NBM van het toneel en liet de CPN de agitatie binnen het leger over aan haar jongerenbond Algemeen Nederlands Jeugd Verbond, ANJV²⁰³⁵. Toch werd het blad *Geef Acht* van de NBM bij Ministeriële Beschikking van 8 oktober 1946 (Mil. Kab. Nr 923) geweerd van de kazernes. Dit lot trof ook het dagblad *De Waarheid* van de CPN en de publicaties van de ANJV.

Deze betrokkenheid van de CPN paste in de officiële antikolonialistische opstelling van het communisme, ook internationaal. De houding van de CPN in het Nederlands-Indonesische conflict kan als volgt worden samengevat²⁰³⁶: 'Overziet men alle acties van de CPN dan is het duidelijk dat de CPN de regering steunt in alles wat kan uitlopen op een vreedzame regeling van het conflict en zich heftig verzet tegen alles wat bijdraagt aan de militaire confrontatie in de Oost'. Deze steun voor de Indonesische nationalist onder leiding van Sukarno en Hatta kwam onder grote druk te staan bij het neerslaan van de opstand van de Indonesische communisten in Madiun²⁰³⁷ in september 1948 door het Indonesische leger.

De CPN-ers werden – ondanks de grote bijdrage van de CPN sinds juni 1941 aan het verzet – vooral vanuit rechtse kringen beschouwd als 'landverraders' en met betrekking tot Indië als 'rijksverraders'. De kritiek vanuit de sociaal-democratische kring van de PvdA was ook niet mals. De CPN was een steun voor alle deserteurs en dienstweigeraars, maar het kan niet gezegd worden, dat de CPN opriep tot desertie²⁰³⁸. De CPN stond op het standpunt: beter een communist in het leger dan er buiten.

Bij een demonstratie van een groep militairen in Amsterdam op zaterdag 22 september 1946 braken rellen uit, toen een man uit het publiek een hem bekende Indonesië-weigeraar aanwees aan de patrouillerende Militaire Politie. Het was de vooravond van het vertrek van het eerste troepentransport van dienstplichtigen naar Indië. Op de Nieuwendijk en Haarlemmerdijk braken gevechten tussen demonstranten en politie uit. Er vielen schoten. Een man werd dodelijk geraakt en een ander kreeg een kogel door zijn voet.

De CPN en de met haar verbonden vakbeweging EVC riepen voor maandag 24 september 1946 een proteststaking uit. Daaraan werd massaal gehoor gegeven, het Amsterdamse tramponeel voorop. De staking sloeg ook over naar Rotterdam en Zaandam. De burgemeester van Amsterdam verbood een demonstratie op het Waterlooplein. Niettemin verschenen er 20.000 stakers en er vielen forse klappen tussen politie en demonstranten, die later werden toegesproken door (toen nog) CPN-er Henk Gortzak (1908-1989)²⁰³⁹. Hij stelde voor, omdat de uitzending naar Indië geen lokale, maar een nationale aangelegenheid is, een stakersdelegatie naar Den Haag te sturen²⁰⁴⁰. Dat geschiedde. Minister-President Beel ontving die middag

2034 Kr. Te Velde Noord, 3 december 1946, MRT, 1947 (XL), 520-527.

2035 Dankbaar (1977), p. 345-347. Een actieve ANJV-er was de dienstplichtige Ratio Koster (1928-1984). Hij verspreidde in 1947 het ANJV-blad, waarin het excessieve optreden van kapitein Raymond Westerling op Zuid-Celebes eind 1946-begin 1947 werd aan de kaak werd gesteld. Ratio Koster werd op 20 april 1948 door de krijgsraad veroordeeld tot drie jaar wegens opruiing. Op 24 november 1948 werd Koster door het HMG vrijgesproken. Hij had toen ruim een jaar in voorarrest gezeten. De gang van zaken rond het medisch onderzoek van Ratio Koster in het Huis van Bewaring in Den Bosch was nog aanleiding voor kamervragen van CPN-er Wagenaar (Kamerstukken, 1947-1948, II, Aanhangsel Handelingen, vraag 189 (vraag 11 mei 1948, antwoord 10 juni 1948).

2036 M.D. Bongaarts, geciteerd in Verrips (1995), p. 251.

2037 Een van de leiders van de communistische opstand in Madiun was Musso (1897-1948), die ook betrokken was bij de opstand in 1925; Musso werd gevangengenomen door het Indonesische leger en kwam om bij wat een poging tot uitbraak werd genoemd.

2038 Bank (1984), p. 263.

2039 Gortzak (1985), p. 249-251. Gortzak werd in 1958 uit de CPN gezet na een conflict met CPN-leider Paul de Groot. Hij keerde in 1969 terug in de Tweede Kamer voor de PSP.

2040 Bals en Gerritsen (1993), p. 18-19.

wel vier CPN-kamerleden, maar de acht stakers liet hij op de gang staan. Hij rapporteerde later die dag opgelucht aan zijn collega's dat de staking al weer voorbij was²⁰⁴¹.

In de loop van de middag van diezelfde 24 september 1946 vertrok het troepenschip *MS Boissevain* met 3.000 man, met een tekort van 15% van de sterkte. Er was op 10% gerekend. Op zondag 23 september 1946 was het inschepingsverlof voor het volgende troepenschip de *MS Kota Agoeng* geëindigd; men miste nog 22% van de manschappen²⁰⁴².

c. Pootjes

Een bekende activist in de strijd tegen de uitzending naar Indië was J.W. Pootjes (1890–1970) uit Hilversum, een bijzonder figuur: orgelbouwer, musicus, uitvinder²⁰⁴³, schilder en oprichter van De Vredestichters, meestal vanwege zijn eruditie professor Pootjes genoemd. Hij was een diep religieus man, zo karakteriseert Indonesië-weigeraar van het eerste uur Joost van der Grijp hem²⁰⁴⁴. Maar hoe zeer hij zich later verzette tegen de uitzending van dienstplichtigen, nog medio september 1946 liet hij blijken het eens te zijn met het herstel van het Nederlands gezag in Indië²⁰⁴⁵. Wat er van zij, hij manifesteerde zich tot een fel verdediger van het grondwettelijk verbod van uitzending overzee van dienstplichtigen.

De grondwet was volgens Pootjes bij de Gratie Gods tot stand gekomen. Hij nadrukte het ongrondwettelijk karakter van het uitzenden van dienstplichtigen. Hij legde zijn opvattingen vast in een brochure 'De ramp in Nederlandsch-Indië'²⁰⁴⁶. Daarin noemt hij het staatsnoodrecht waar de regering zich op beriep onrecht: staatsnoodrecht is ongeschreven recht en daardoor onrecht. Hij verzette zich fel tegen de activiteiten van Gerbrandy en zijn Comité voor de Handhaving van de Rijkseenheid. In zijn brochure bood Pootjes aan zelf met Sukarno te gaan onderhandelen, op basis van een letterlijke toepassing van de grondwet. Hij had ook geen vertrouwen in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Toetssteen bleef voor Pootjes de wijziging van artikel 192 van de grondwet: 'Met het wegzwinden van artikel 192 uit onze Grondwet gaven de Nederlanders Sukarno het recht de soevereiniteit van zijn Republiek te proclameren'. Op juridische gronden moesten de Nederlandse troepen uit Indië worden teruggetrokken, concludeerde Pootjes in zijn brochure.

Pootjes nodigde ieder die niet naar Indonesië wilde uit langs te komen bij hem thuis in Hilversum. Pootjes regelde de terugzending van 500 keurig verpakte uniformen naar het Ministerie van Oorlog.

Op 25 september 1946, de dag na het vertrek van het eerste troepentransportschip met dienstplichtigen aan boord, gaf KVP-minister Johannes van Maarseveen (1884–1951) van Justitie het Openbaar Ministerie opdracht tegen Pootjes op te treden. Dit leidde op 4 oktober 1946 tot een politie-inval in het huis van Pootjes, waarbij hij en de daar ondergedoken deserteur Joost van der Grijp gearresteerd werden²⁰⁴⁷.

Het blad *De Vredestichter*, dat Pootjes maandelijks uitgaf, werd bij Ministeriële Beschikking van 8 oktober 1946 (Mil. Kab. Nr 923) verboden voor militairen; distributie op de kazernes werd niet toegestaan.

Pootjes was duidelijk geen standaardinwoner van Het Gooi. Een bewoner van Hilversum bericht over hem:

Er werd gefluisterd dat professor Pootjes 30 kinderen had. Zijn zoon Jezus kocht wel 20 ons gesneden ham. Maar misschien was het een leefgemeenschap. We zagen hem bij feestdagen met veel mensen op het balkon. Ik vond het een indrukwekkend gezicht als professor Pootjes en zijn vrouw door Hilversum reden in hun enorme Jaguar, misschien Rolls Royce, en zijn vrouw die in de auto dikke sigaren rookte²⁰⁴⁸.

2041 Officiële Bescheiden, deel 5, no 177; de weigering van Beel om een stakersdelegatie te ontvangen wordt niet besproken in de biografie van Beel (Giebels, 1995).

2042 Officiële Bescheiden, deel 5, no 177.

2043 Onder meer van het zogenaamde Pootjesglas, glazen bordjes met opschriften in een bepaalde, speciaal ontworpen stijl, in het bijzonder geschikt voor winkelatalages. Zijn antimilitaristische activiteiten financierde Pootjes uit de opbrengsten van deze nijverheidsactiviteit.

2044 Bals en Gerritsen (1993), p. 20–22.

2045 Pootjes schreef op 14 september 1946 een brief aan de hoofdredacteur van de van overheidswege uitgegeven soldatenkrant *Pen Gun*, waarin hij liet blijken het eens te zijn met het herstel van het Nederlands gezag in Indië (vermeld door Hoffenaar (1989) in zijn recensie van de publicatie van Bals en Gerritsen over de Indië-deserteurs).

2046 Pootjes (1947).

2047 Bals en Gerritsen (1993) en Weijzen (2015), p. 101–102. Weijzen noemt als datum voor de inval van 4 oktober 1947. Joost van der Grijp werd op 25 oktober 1946 tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld na een eis van zeven en een half jaar.

2048 Op website www.hilversumtuinstad.nl.

In het (journalistieke) gedenkboek van de 7 December Divisie wordt de onrust rond het vertrek naar de oost en de rol van Pootjes als volgt omschreven en geduid:

De een na de ander gaat met inschepingsverlof. Enerzijds is het een vacantie, maar achter die vrije dagen staat als een donkere schaduw het vaarwel moeten zeggen aan alles wat dierbaar en vertrouwd is. De een zet er zich gemakkelijker over heen dan de ander. Er wordt menige dure eed van trouw gezworen, er worden op de valreep verscheidene verlovingen en huwelijken gesloten. Brokken komen in de keel en in menig oog welt een traan. Er is een omstandigheid welke het afscheid nog moeilijker maakt dan het al is. Dat is de houding van de communisten en van hen, die zich op eenzelfde standpunt stellen. Zij sporen de militairen aan tot dienstweigeren. Zij trachten de onwettigheid van de uitzending aan te tonen. Er worden bijeenkomsten belegd en er wordt propagandamateriaal verspreid. De slechte voorlichting over de toestand in Indië en de taak van het Nederlandse leger daar brengt velen aan het weifelen. De bedriegelijke argumenten van professor Pootjes vinden weerklink. De aansporing tot onderduiken mist haar gevolgen dan ook niet. Te velen laten zich tot ondoordachte daden verleiden. Zij keren niet naar de kazeme terug als het inschepingsverlof om is. Bij het ene bataljon zijn meer wegblijvers dan bij het andere. In één geval bedraagt hun aantal aanvankelijk niet minder dan dertig procent van de sterkte. Op het allerlaatste ogenblik bedenken velen zich echter nog.²⁰⁴⁹

Pootjes werd later nog eens gearresteerd en beschuldigd van zedenmisdrijven en in 1949 tot één jaar gevangenisstraf (waarvan zes maanden voorwaardelijk) veroordeeld²⁰⁵⁰. Door sommige Indonesië-weigeraars werd deze strafvervolgung als een vorm van represaille van de regering beschouwd.

d. Naar België

Er vluchtte ook een aantal Indië-dienstweigeraars de grens over naar België²⁰⁵¹. Uitlevering was formeel niet mogelijk²⁰⁵². In het uitleveringsverdrag tussen Nederland en België van 16 januari 1877 waren in artikel 6 politieke delicten uitgezonderd:

De bepalingen van het tegenwoordig verdrag zijn niet toepasselijk op personen die hebben schuldig gemaakt aan eenige staatkundige misdaad of aan eenig staatkundig wanbedrijf of aan eenige misdaad of wanbedrijf, met zoodanige staatkundige misdaad of zoodanig wanbedrijf zamenhangende.

Dit verdrag sloot aan bij de Belgische uitleveringswet van 15 maart 1874 (BS 17 maart 1874), waarin in artikel 2 de materiële gronden voor uitlevering waren vastgelegd.

Door Nederland werd enige druk uitgeoefend om de dienstweigeraars uit te leveren. In het Verdrag van Brussel van 17 maart 1948 tussen Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Benelux-landen, afgesloten als reactie op de communistische staatsgreep in Praag in februari 1948, werden afspraken gemaakt over economische samenwerking (en daarmee een van de voorbodes van de Europese Unie) en over militaire samenwerking (en daarmee een van de voorbodes van het NAVO-verdrag van 1949). De militaire samenwerking bestond er vooral in dat een aanval op een van de verdragspartijen als een aanval op alle verdragspartijen zou gelden (artikel IV, zie ook artikel 5 NAVO-verdrag). Meer dan een basisafpraak bevatte het Verdrag van Brussel niet. Er was zeker geen juridische grond voor uitlevering van deserteurs (zoals later vastgelegd in artikel 5 van het NAVO-Statusverdrag)²⁰⁵³.

2049 Van Sprang (1949), p. 25.

2050 Pootjes bleef een bijzondere figuur in Hilversum en omgeving. In 1956 liet hij achter zijn villa aan de 's-Gravenlandscheweg 80a een schoolgebouw neerzetten; hij benoemde zichzelf tot hoogleraar adamistische theologie en zijn vrouw tot hoofd van de juridische faculteit.

2051 De Vlaamse zanger Raymond van het Groenewoud werd op 14 februari 1950 geboren als zoon van twee Amsterdammers. Zijn vader Joseph van het Groenewoud (1925-1992) vluchtte in 1947 naar België om aan de dienstplicht en uitzending naar Indië te ontkomen. Hij nam de schuilnaam Nico Ooms aan, die hij omvormde in zijn artiestennaam Nico Gomez. De ouders van Raymond van het Groenewoud scheidden in 1955. Hij woonde in de jaren 1957-1958 bij zijn moeder in Amsterdam. Zijn vader kon in ieder geval niet ongestraft naar Nederland terugkeren.

2052 Dit gold ook voor Belgische deserteurs en collaborateurs uit de Eerste Wereldoorlog, die na november 1918 naar Nederland vluchtten. Onder hen – zoals eerder aangehaald – ook enige van de activistische Vlaamse soldaten, die in mei 1918 vanuit de Westhoek door de frontlinie naar het door de Duitsers bezette deel van België deserteerden (de zogenaamde 'sublieme deserteurs') om contact te leggen met de flamingantenbeweging.

2053 Toch is er in 1984 een dienstweigeraar aan België uitgeleverd. Het geschiedde op grond van artikel 3 lid 1 van het Benelux-verdrag aangaande de rechtshulp in strafzaken (Trb. 1962, 97), dat luidt:

De uitlevering zal niet worden toegestaan indien het strafbare feit, waarvoor zij wordt verzocht, door de aangezochte Partij als een politiek misdrijf of als een met een dergelijk misdrijf samenhangend feit wordt beschouwd.

Het is niet duidelijk hoeveel Indië-weigeraars naar België zijn gevlucht en hoeveel daarvan al dan niet gedwongen zijn teruggekeerd.

9.3.2. Een onderzoek over Indië-dienstweigeraars

a. Schuurmans Stekhoven, 1948

De arts-jurist Willem Schuurmans Stekhoven (1894-1980)²⁰⁵⁴ heeft een onderzoek ingesteld onder de Indië-weigeraars²⁰⁵⁵. Hij meldde in 1948 500 weigeraars, van wie er 222 door de Krijgsraad in Rotterdam waren berecht; een aantal van gelijke orde van grootte verbleef in het Algemeen Depot van de Koninklijke Landmacht in Schoonhoven in afwachting van de behandeling van hun zaak. Het Ministerie van Oorlog schatte begin 1948 dat er ongeveer 500 weigeraars nog niet opgespoord waren. In totaal gaat het dus om 1.000 weigeraars. Schuurmans Stekhoven stelde zijn nota op ten behoeve van de militaire justitie-autoriteiten.

De regionale spreiding toont een concentratie van de Indië-deserteurs in de Noordelijke provincies (samen 44,1% van de deserteurs) en de beide Hollanden (samen 43,2% van de deserteurs; 24% uit de drie grote steden)²⁰⁵⁶. Opvallend is ook het totaal ontbreken van deserteurs in de Zuidelijke provincies. De katholieke kerk noch de katholieke politieke partij gaven dienstplichtigen een aanmoediging in die richting. Bisschoppen lazen de mis in kazernes. Er werd gezorgd dat voldoende aalmoezeniers meereisden met de troepen²⁰⁵⁷. 90% van de deserteurs woonden in hun geboorteplaats.

De regionale spreiding van de deserteurs komt in grote lijnen overeen met de spreiding over het land van de principiële dienstweigeraars. Uit een onderzoek van de Directoraat der Infanterie van het Ministerie van Oorlog uit 1949 blijkt dat meer dan een derde uit Noord-Holland afkomstig is en dat er een sterke vertegenwoordiging van de provincies Friesland en Groningen is²⁰⁵⁸.

Provincie	aantal	waarvan		Percentage
Groningen	51	Stad Groningen	5	23,4
Friesland	25	Leeuwarden	3	11,2
Drenthe	21			9,5
Gelderland	11			4,9
Overijssel	13			5,9
Utrecht	3			1,4
Noord-Holland	70	Amsterdam	47	31,5
		Haarlem	2	
Zuid-Holland	26	Den Haag	7	11,7

Hierbij paste de rechtbank in het vonnis van 29 maart 1983 de redenering toe, dat er sprake is van een politiek misdrijf, als het nagestreefde politieke doel naar objectieve maatstaven door een individuele actie dichterbij is gekomen. En dat kon van de totaalweigeren van Dik T uit Turnhout niet geconstateerd worden. Deze inperkende interpretatie van het begrip politiek misdrijf paste in de leer van de HR. terzake (zie HR 28 februari 1984, NJ 1984, 267).

2054 dr. mr. dr. Willem Schuurmans Stekhoven werd opgeleid tot arts, promoveerde in de geneeskunde in 1926 en was werkzaam als verzekeringsgeneeskundige. Omdat in deze medische sector de wetgeving een belangrijke rol speelde, ging hij rechten studeren en promoveerde in 1938 op de kwesties rond risico en aansprakelijkheid in de ongevallenverzekering. Na de oorlog raakte hij als advocaat betrokken bij Indië-deserteurs en -dienstweigeraars.

Zijn pleimota's waren in een aantal gevallen identiek. Hij had geen hoge dunk van de dienstweigeraars die hij voor de militaire strafrechter verdedigde. Juridisch was er weinig in te brengen in het strafproces: feiten zijn onomstreden en de 'beklaagde' (in het militair strafrecht werd tot 1991 niet gesproken van 'verdachte') bekende. De strafmaat was het enige punt dat ter discussie stond. Hierbij kon de psychische toestand van de dienstweigeraar te berde worden gebracht. Dat kon ook gerelateerd worden aan de criteria 'tropenvoldoende' en 'tropenonvoldoende'. Zie Weijzen (2015), p. 137-140.

2055 Schuurmans Stekhoven (1948). In de titel van de brochure wordt gesproken van 'Indië-deserteurs'. In de definitie van deze studie zijn dat dienstweigeraars, want zij weigeren zich te laten inlijven; deserteurs zijn ingelijfde militairen die alsnog de militaire dienst ontvluchten. In de studie van Schuurmans Stekhoven komen ook militairen voor die niet terugkeerden van inschepingsverlof.

2056 ook geciteerd bij Van Doorn en Hendrix (1970), p. 128.

2057 Bank (1984), p. 263. Het katholieke volksdeel en de katholieke kerk hadden van oorsprong maar weinig binding met Indië. Voor de kerk werd de positie van de katholieke missie, die sinds 1800 met moeite toegestaan was in het overwegend islamitische Indië, van belang. De geestelijke verzorging van de Europese geloofgenoten was lange tijd de enige reden waarom priesters in Indië werden toegestaan. De toelating van zendelingen, missionarissen en christenleraars was onderhevig aan de toestemming van de gouverneur-generaal op grond van artikel 123 van het Indisch regeringsreglement van 1854 en artikel 177 van de Indische Staatsregeling van 1925. Er was een regulering van de gebieden waarin protestants-christelijke zendelingen of rooms-katholieke missionarissen werden toegelaten. Lange tijd was de scheidslijn 4°30'-zuiderbreedte. De RKSP hanteerde in Nederland over artikel 177 een principieel standpunt, de bisschoppen in Indië voerden een praktische politiek (Bank (1984), p. 30-34).

2058 Bank (1984), p. 263.

		Rotterdam Leiden	9 1	
Zeeland	1			0,5
Noord-Brabant	-		-	
Limburg	-		-	
Totaal	221			100

Van de 221²⁰⁵⁹ door hem onderzochte deserteurs van de Koninklijke Landmacht die in het Algemeen Depot in Schoonhoven waren ondergebracht en door de krijgsraad te Rotterdam waren berecht bleek op basis van een herkeuring 60% ongeschikt voor uitzending naar de tropen (TO, tropenonvoldoende). In de TO-groep (130 van 221) was naar het oordeel van de psychiater er in 108 gevallen sprake van verminderde toerekeningsvatbaarheid, onder de deserteurs die wel als tropengeschiedt uit de herkeuring kwamen (91), werden er 36 toch als verminderd toerekeningsvatbaar beoordeeld. In totaal werd bij 65% van deserteurs (144) een verminderde toerekeningsvatbaarheid geconstateerd²⁰⁶⁰.

Onder deze deserteurs was er een aantal dat om principiële redenen deserteerde: dat zijn er van de 221 in totaal 19: 12 tropenonvoldoende en 7 tropenvoldoende. Zij werden als volgt gestraft:

<i>principiële</i>	vrijspraak	< 6 mndn	6-12 mndn	1-2 jr	2-3 jr	>3 jr	totaal
tropenonvoldoende	3	4	2	1	2	2	12
tropenvoldoende	-	2	-	-	1	4	7
totaal	3	6	2	1	3	6	19

Het strafbeleid ten aanzien van 'andere deserteurs' laat het volgende beeld zien: deze niet-principiële deserteurs hadden overwegingen, vaak gelegen in familieomstandigheden (zieke ouders, zwangerschap van de echtgenote en dergelijke), waarbij de onmisbaarheid al dan gecombineerd werd met een eigen gevoel van 'ongeschiktheid'. Dat ruim 65% uiteindelijk 'tropenonvoldoende' werd beoordeeld, geeft aan dat maar een beperkt aantal deserteurs een verwijt te maken valt.

<i>'andere deserteurs'</i>	vrijspraak	< 6 maanden	6-12 maanden	1-2 jaar	2-4 jaar	>3 jaar	totaal
tropenonvoldoende	13	26	39	27	10	3	118
tropenvoldoende	-	10	10	5	6	46	77
totaal	13	36	49	32	16	49	195

Uit dit overzicht blijkt dat van 214 deserteurs die veroordeeld waren in totaal 55 keer een straf langer dan 3 jaar werd opgelegd: ruim een derde van de 'principiële' krijgt een lange straf en een kwart van de 'andere deserteurs'.

De auditeur-militair hanteerde het volgende rekenschema: een normale dienstplichtige is ongeveer 30 maanden uit en thuis naar Indië. Bij die 30 maanden wordt voor deserteurs 50% bijgeteld vanwege de regel van de vervroegde invrijheidstelling na twee-derde van de straftijd. Dat zou 45 maanden zijn. Met afron-

2059 Schuumans Stekhoven is cijfermatig niet erg nauwkeurig: hij geeft als optelsom 221, terwijl in zijn statistiek 231 gevallen vermeld; hij geeft van Groningen en Noord-Holland onjuiste totaalcijfers. Die zijn in het hier opgenomen overzicht gecorrigeerd.

2060 In een zaak tegen een marinier was de geschiktheid voor de militaire dienst inzet bij de strafprocedure. De 21-jarige marinier was in november 1947 gedeserteerd en een jaar later gearresteerd. Advocaat Schuurmans Stekhoven wees erop, dat de betrokkene geen principiële dienstweigeraar was, maar verminderd toerekeningsvatbaar was. Zijn score S1 (volgens het ABOHZIS-systeem zie § 9.1.9) bij de keuring was tot S2 of S3 gedaald, wat hem tropenongeschikt zou maken. De krijgsraad meende dat een militair niet zo maar van mate van geestelijke stabiliteit kan wisselen, 'zoals een kokette van japon wisselt'. Herkeuring achtte de Zeekrijgsraad niet nodig. Toepassing van artikelen 37 en 37a Sr achtte de krijgsraad ook niet aan de orde. De militaire rechters verweten de raadsman min of meer van een sociaal-juridisch probleem een sociaal-medisch probleem te maken; hij zou zich niet bewegen 'op de vaste bodem der feiten, doch op het drijfzand der bespiegelingen en abstracties'. Vier jaar gevangenisstraf met afrek was het vonnis. Het HMG schrapte het uitvoerig betoog van de raadsman en de reactie daarop van de zeekrijgsraad uit het vonnis. De krijgsraad kreeg een veeg uit de pan over de wijze waarop gereageerd op het betoog van de raadsman. Ook al zou er geen sprake zijn van toepasselijkheid van de artikelen 37 en 37a Sr, de rechter behoort wel oog te hebben voor een mogelijke geestesstoornis van de beklaagde. Het HMG handhaafde overigens de straf van vier jaar (Zeekrijgsraad 9 december 1948, MRT, 1949 (XLII), 306-311 en HMG, 22 februari 1949, MRT, 1949 (XLII), 311-313).

President van de Zeekrijgsraad was mr. D.B.A. Franken, die niet te beroerd was zijn persoonlijke rechtse opvattingen in een vonnis te vervlechten (zie ook § 9.3.3.d). Franken heeft veel over het militair strafrecht en militair tuchtrecht gepubliceerd, waaronder een handboek over het Wetboek van Militair Strafrecht (Franken en Brunner (1948)).

ding en compensatie voor het risico, dat de dienstplichtige in de tropenoorlog loopt, komt men tot 48 maanden, zijnde 4 jaar. Pogingen van de aanklager om deze strafmaat nog verder te verhogen zijn door de krijgsraad niet gehonoreerd.

Er waren nogal wat deserteurs die achteraf toch 'Indië-bereid' waren: 35 van de 91 dienstplichtigen met 'tropenvoldoende' (bijna 40%) en 10 van de 130 dienstplichtigen met 'tropenonvoldoende'. Uit het onderzoek van Schuurmans Stekhoven blijkt dat deze 'Indië-bereidheid', zeker als het het missen van één boot betreft, leidde tot strafvermindering, in veel gevallen werd de detentie beperkt tot zes maanden. Poncke Princen, die later naar het Indonesische leger zou overlopen (zie verderop), was zo iemand, die achteraf, na aankomst in januari 1947 in Indië, op 27 oktober 1947 door de krijgsraad alsnog wegens desertie veroordeeld werd en in Indië vier maanden moest uitzitten in de militaire Tjipinang-gevangenis in Batavia²⁰⁶¹.

Schuurmans Stekhoven concludeerde dat de (veronder)stelling dat de groep Indië-deserteurs door elkaar genomen zou bestaan uit asociale, onvaderlandslievende, recalcitrante of 'laffe' elementen geen steun vond in zijn onderzoek. Zijn slotconclusie is veeleer dat de deserteurs in hoofdzaak bestaan uit 'geestelijk niet geheel volwaardigen, althans niet genoegzaam volgroeiden' waarvan dan ook 60% tropenongeschikt blijkt te zijn. Het Indië-desertievraagstuk is volgens hem terug te brengen tot een sociaal-psychiatrisch probleem van de eerste orde.

De nota van de advocaat-arts was vooral geschreven om de militaire aanklager meer begrip voor de achtergronden van de deserteurs bij te brengen. Het is de medicus die materiaal aanleverde dat bruikbaar is voor het werk van een raadsman in het strafproces. Stuurmans Stekhoven negeerde of minimaliseerde de politieke en maatschappelijke context van de Indië-desertie.

b. Schuurmans Stekhoven, 1949

Anderhalf jaar na zijn eerste nota bracht Schuurmans Stekhoven in november 1949 een tweede nota over de berechting van Indië-deserteurs uit²⁰⁶². Hij concentreerde zich op de berechting van de nog overblijvende deserteurs, nu het einde van het Indonesië-conflict in zicht was. Hij constateerde dat er nog 280 deserteurs wachtten op berechting, terwijl er naar zijn schatting enkele honderden nog niet waren opgespoord. Op 16 november 1949 (dus drie maanden na het sluiten van de wapenstilstand op 10 augustus 1949) vertrok troepenschip de Grote Beer als laatste boot met dienstplichtigen naar de Oost. Aan boord 160 deserteurs, die zich alsnog 'Indië-bereid' verklaarden en dus 'vrijwillig' vertrokken.

Door het HMG was de vaste straf voor wie achteraf toch 'Indië-bereid' toonde een voorwaardelijke gevangenisstraf van één jaar met een proeftijd van drie jaar. Voor volhardende deserteurs – om principiële of andere redenen – bleef de straf 4 jaar. Vanwege de verhoogde oorlogrisico's (onder meer in de Tweede Politionele Actie 19 december 1948–31 december 1948) en de verlenging van het verblijf van de dienstplichtigen in Indië met 6 maanden tot 3 jaar werd door de krijgsraad de hoogte van de gevangenisstraf verhoogd tot 5 jaar. Het HMG maakte daar 4½ jaar van. Nu vanwege de uitkomsten van de Ronde-Tafelconferentie tussen de Nederlandse en Indonesische regeringen vanuit generale preventie een hard optreden van de militaire (justitie)autoriteiten overbodig was geworden, pleitte Schuurmans Stekhoven voor een drastische verlaging van de strafmaat voor desertie. Hij achtte dat niet onrechtvaardig jegens de 1.000 reeds veroordeelde Indië-deserteurs. Hij pleitte voor een algemene amnestie, zoals ook geschied is na de Eerste Wereldoorlog²⁰⁶³. Hij pleitte er ook voor dat de 'vijftien eeuwen straf', de 1.500 jaar gevangenisstraf die in totaal aan alle Indië-deserteurs gezamenlijk zijn opgelegd, niet in zijn geheel uitgezeten hoefde te worden.

c. Zuring, 1951

De psychiater J. Zuring verzorgde veel medische rapportages voor de krijgsraad en de voor adviescommissie inzake gewetensbezwaarde. Hij bracht in 1951 gegevens bijeen over 400 dienstweigeraars²⁰⁶⁴.

Psychiatrisch onderzoek naar 400 Indië-weigeraars		
aard van de problemen	naar eigen opgave	vastgesteld
lichamelijk ongeschikt	11,1	5,0
geestelijk ongeschikt	26,3	45,5

2061 Princen (1995), p. 72–80.

2062 Schuurmans Stekhoven (1949).

2063 Zie KB van 4 november 1919, Stb. 1919, 649; deze regeling voor collectieve gratie had betrekking op lichtere militaire delicten, niet op dienstweigering en desertie.

2064 Zuring (1951).

principiële bezwaren	3	0
politieke bezwaren	3,5	0,6
sociale moeilijkheden ouders	5,5	1,1
sociale moeilijkheden echtgenote	1,5	1,1
psychische moeilijkheden ouders	31,4	6,1
psychische moeilijkheden echtgenote	6,6	1,1
onwil, koppigheid	2,5	39,3

Het geeft het beeld, dat veel dienstweigeraars iets anders zeiden dan ze bedoelden. Zij beriepen zich vaak op de omstandigheden thuis. Maar dat viel mee, oordeelden de psychiaters. En hun oordeel gold bij de krijgsraad als een constatering.

Dienstweigeraars waren ook minder stabiel dan zij zelf dachten, zo vonden de medici. Er hadden er meer afgekeurd moeten worden, of zij waren in ieder geval niet ‘tropengeschied’. Daarentegen oordeelden de artsen, dat er vaak niets aan hand was, maar dat de dienstplichtigen gewoonweg niet naar Indië wilden uit koppigheid²⁰⁶⁵.

Zuring stelde verder, dat meeste dienstweigeraars afkomstig waren uit volledige en harmonische gezinnen uit de beroepsklasse van de fabrieks- en landarbeiders.

9.3.3. Een beroep op de Dienstweigeringwet

a. Een toename van de erkenningsverzoeken

Het aantal verzoeken om erkenning als gewetensbezwaarde nam in vergelijking met de vooroorlogse situatie enorm toe. Van de ongeveer 2.000 ingekomen verzoeken in de periode 1946-1950 werden er 788 erkend en ruim 1.200 niet. Het erkenningspercentage, dat in de vooroorlogse periode op 80 lag, daalde naar 37²⁰⁶⁶. Van de niet-erkende dienstweigeraars volhardde ongeveer de helft in hun principe.

De andere helft niet-erkende dienstweigeraars kwam toch in militaire dienst terecht; een derde van hen werd later alsnog afgekeurd.

Hoe te handelen bij de toepassing van de dienstweigeringwet door de militaire autoriteiten werd medio 1949, de oorlog was al vier jaar gaande, nog een vastgelegd in een Legerorder, vastgesteld door de Minister van Oorlog van 7 juli 1949²⁰⁶⁷.

b. Toetsing hier of daar?

De oorlogszucht van de ministers van het kabinet-Beel-I en van de krijgshaftige legerleiding ging zover, dat dienstweigeraars die een beroep deden op de wet toch naar Indonesië werden verscheept. Op 14 september 1946 – dus nog vóór de eerste verscheping van dienstplichtigen – bepaalde minister Fiévez van Oorlog, dat dienstplichtigen die een beroep deden op de dienstweigeringwet, niet van verscheping zouden worden vrijgesteld op het ogenblik dat op dat verzoek nog geen beslissing genomen was²⁰⁶⁸. Een aantal principiële dienstweigeraars heeft met behulp van de actieve advocaat mr. H. van Wijk een kort geding tegen de Staat aangespannen om deze gedwongen inscheping te voorkomen. Het betrof vier militairen van de lichte 1946, bestemd voor Indië, Ferdinand Hoogeveen, Bauke Planting²⁰⁶⁹, Pieter Cornelis Smit en Jan Velders. De Chef van de Generale Staf had bepaald dat zij die een beroep gedaan hadden op de Dienstweigeringwet, maar nog geen daad van dienstweigering hadden gesteld, eveneens naar Indië gestuurd werden. ‘Eveneens’ heeft betrekking op het feit dat zij die wel een daad van dienstweigering gesteld hebben (bijvoorbeeld te weigeren een uniform aan te trekken) sowieso naar Indië worden overgebracht om daar terecht te worden. Ferdinand Hoogeveen had wel een daad van dienstweigering gesteld, maar zijn berechting bij de krijgsraad was aangehouden in afwachting van de uitslag van zijn erkenningsverzoek. Bauke Planting bleek nog geen erkenningsverzoek te hebben ingediend en werd daarom niet ontvankelijk verklaard. Advocaat van Wijk stelde dat door verscheping naar Indië het erkenningsverzoek van de betrokkenen niet behoorlijk door de Commissie van Advies behandeld kon worden.

2065 Willen is ook een zaak van kunnen, zo was een vast adagium van psychiater prof. dr. Andries van Dantzig (1920-2005).

2066 Kamerstukken, 2011-2012, II, Aanhangsel Handelingen, 3479 (vraag 15 juni 2012, antwoord 17 september 2012).

2067 Legerorder (K.L.)1949, no 156, L-LM, vastgesteld bij beschikking van de Minister van Oorlog van 7 juli 1949, Staf van de Adjudant-Generaal, Afdeling A3, nr 1398. Deze legerorder is te vinden in MRT 1949 (XLII), p. 526-530.

2068 Beschikking Minister van Oorlog, 14 september 1946, Militair-Juridische Dienst nr 14444, genoemd door Bank (1984), p. 262.

2069 Termeer e.a. (1984), p. 127-134.

Op 28 mei 1946 werd met een KB de Commissie van Advies opnieuw geregeld²⁰⁷⁰. De commissie bleef uit drie leden bestaan, maar er werd een adviserend lid toegevoegd, die werd gerekruteerd uit de officieren van de Psychologische Dienst van het departement van Oorlog. Voor ieder lid kwam er een plaatsvervangend lid en voor het adviserend lid ook. De commissie werd (opnieuw) samengesteld bij KB van 29 juli 1946²⁰⁷¹. Prof. dr. A.C. Josephus Jitta, in 1938 in de adviescommissie benoemd, werd voorzitter. Er was maar één commissie en die zetelde in Den Haag. Er was volgens Van Wijk de vage mededeling van de Chef van de Generale Staf ontvangen: 'Het ligt in de bedoeling dat hun bezwaren te zijner tijd in 'Indië' door een commissie worden onderzocht'. Het is niet eens de bevoegdheid van de Chef van de Generale Staf een dergelijke commissie in te stellen. Volgens Van Wijk is hier sprake van *détournement de pouvoir*. De Staat werd in dit kort geding vertegenwoordigd door advocaat G.J. Scholten²⁰⁷². De president van de Haagse rechtbank vond een en ander best redelijk geregeld en meende dat ook in Indonesië het recht voor de dienstweigeraar behoorlijk zijn beloop kon hebben²⁰⁷³. Josephus Jitta is met zes anderen (commissieleden en secretarissen) in 1947 naar Indië afgereisd om ter plaatse een klein aantal gewetensbezwaarden te horen²⁰⁷⁴.

In Indonesië is in die tijd ook nog een aparte (kamer van de) adviescommissie voor dienstweigering ingesteld. Deze gang van zaken wordt bevestigd in artikel 22 van een legerorder van juli 1949²⁰⁷⁵. De kamer van de adviescommissie in Indië werd voorgezeten door P.J. Gerke (1888*), een hoge Indische ambtenaar, als secretaris was aangewezen mr. K.A.J. Bothenius Brouwer van het Departement van Sociale Zaken van het Indisch gouvernement. Over het functioneren van deze kamer ontbreken bijzonderheden.

c. Strafvervolgning als militair na erkenning als dienstweigeraar

Bij erkende dienstweigeraars deed het probleem zich voor dat de auditeur-militair alsnog een veroordeling wenste van de dienstweigeraar vanwege zijn dienstweigering conform artikel 114 WMS voorafgaande aan de erkenning van zijn bezwaren conform de Dienstweigeringswet. De militaire strafzaak was aangespannen voordat er een beslissing van de Minister van Oorlog over het erkenningsverzoek was gegeven. Voor een bepaalde dienstweigeraar kwam de erkenningsbeschikking op 16 november 1948. De feitelijke daad van dienstweigering vond plaats op 21 juni 1948. Artikel 2 van de Dienstweigeringswet van 1923 bepaalt: 'Bij gunstige beschikking op het verzoekschrift wordt de strafvervolgning gestaakt'. Het militair strafprocesrecht kent de rechtsfiguur van het niet ontvankelijk verklaren van het openbaar ministerie niet. De Krijgsraad te Velde West sprak de erkende dienstweigeraar vrij van dienstweigering, zoals beschreven in artikel 114 WMS²⁰⁷⁶. Het HMG erkende in hoger beroep, aangespannen door de advocaat-fiscaal, dat artikel 193 van de Rechtspleging bij de Landmacht in het derde en vierde lid weliswaar bepaalde dat een militair strafproces weliswaar eindigt met óf een veroordeling óf een vrijspraak²⁰⁷⁷, maar dat deze regel niet zo absoluut opgevat moest worden dat er op grond van een andere regeling (*in casu* de Dienstweigeringswet) geen andere mogelijkheden zouden zijn, zoals niet-ontvankelijkverklaring van het openbaar ministerie. Het HMG zei zich daarbij te realiseren dat het Openbaar Ministerie in militaire zaken geen zelfstandig recht tot strafvordering toekomt (dat is afhankelijk van het feit of een commandierend officier een zaak bij het Openbaar Ministerie aanbrengt), maar dat ook een niet-zelfstandig recht tot strafvordering onmiddellijk vervalt, nu artikel 2 van de Dienstweigeringswet het staken van de strafvervolgning voorschrijft²⁰⁷⁸. Opvallend aan deze zaak is dat de auditeur-militair in de zaak bij de krijgsraad en de advocaat-fiscaal in het hoger beroep bij het HMG hun eigen positie aan de orde stelden. De betrokken dienstweigeraar zal met verbazing deze juridische fijnslippen bezien hebben. Hem bleef in ieder geval iedere vorm van militaire detentie bespaard.

2070 KB 28 mei 1946, Stb. G 134.

2071 Stct. 1946, 160.

2072 G.J. Scholten (1909-1999), later hoogleraar handelsrecht aan de Universiteit van Amsterdam, was de zoon van Paul Scholten, die zich in 1928 had uitgesproken voor een wettelijke voorziening voor dienstweigeraars (§ 6.3.2.b) en ten gunste van dienstweigeraar Jan Droogleever Fortuyn (zie § 7.3.3.a).

2073 President Rechtbank Den Haag, 11 oktober 1946, MRT 1947 (XL), 424-428.

2074 Termeer e.a. (1984), p. 133-134.

2075 Legerorder (KL) 1949, 156 L-LM, vastgesteld door de Minister van Oorlog van 7 juli 1949, Staf van de Adjudant-Generaal, Afdeling A3, nr 1398, gepubliceerd in MRT 1949 (XLII), 526-530.

2076 Kr te Velde West, 2 december 1948, MRT 1949 (XLII), 422-423.

2077 In artikel 193 Rechtspleging Landmacht is naast een vrijspraak geen ontslag van rechtsvervolgning voorzien. Vrijspraak volgt als het feit niet bewezen of de dader niet strafbaar is.

2078 HMG, 8 maart 1949, MRT, 1949 (XLII), 424-425.

Een gelijksoortige zaak kwam aan de orde bij dezelfde Krijgsraad te Velde West. Een 20-jarige dienstplichtige, vanaf 5 juni 1947 in dienst, keerde op 2 november 1947 niet terug van verlof. Hij werd op 4 oktober 1948, bijna een jaar later, aangehouden. Hij deed een beroep op de Dienstweigeringswet en zijn bezwaren werden op 21 maart 1949 door de Minister van Oorlog erkend. De auditeur-militair eiste één jaar gevangenisstraf (met aftrek) op grond van desertie conform artikel 98 WMS, *in casu* achterzeiling (niet aan boord van een vertrekkend schip gaan). De Krijgsraad, gedachtig de HMG-sententie van 8 maart 1949 (zie hierboven) verklaarde de auditeur-militair op 29 juni 1949 niet-ontvankelijk vanwege het bepaalde in artikel 2 van de Dienstweigeringswet 1923²⁰⁷⁹. De auditeur-militair ging in hoger beroep, omdat de Dienstweigeringswet wel vervolging van artikel 114 WMS (weigering een dienstbevel op te volgen) doet staken, maar niet desertie. Het is het verschil tussen afwezigheidsdelicten en gehoorzaamheidsdelicten. Het HMG oordeelde dat de frase ‘ongehoorzaamheid aan eenig dienstbevel of dienstvoorschrift’ ruim uitgelegd diende te worden zodat ook het delict desertie binnen deze formulering paste²⁰⁸⁰. Maar dat houdt niet dat iedere desertie ook een delict van ongehoorzaamheid oplevert. In dit geval was niet gebleken dat de beklaagde met te deserteren ook een daad van ongehoorzaamheid had willen stellen. De inmiddels 22-jarige jongeman werd (ongetwijfeld tot zijn verbazing en frustratie) alsnog tot gevangenisstraf veroordeeld wegens desertie, omdat op het moment van zijn wegblijven zijn gewetensbezwaren nog niet bestonden. Advocaat van Wijk reageerde in het MRT op de HMG-sententie. Hij vond dat het HMG in de interpretatie van artikel 2 van de Dienstweigeringswet op de stoel van de wetgever was gaan zitten. Men kon met evenveel recht stellen, dat de wetgever bedoeld had dat met de erkenning van de gewetensbezwaren de betrokkene ophoudt militair te zijn. Daarom kunnen hem daarna geen delicten worden aangerekend die hij als militair gepleegd heeft. Om die reden ontvalt het vervolgingsrecht. Deze dienstweigeraar was reeds tewerkgesteld in het dienstweigeringskamp in Vledder²⁰⁸¹. Dat moest hij onderbreken om een militaire detentie uit te zitten²⁰⁸².

In een naschrift op de ingezonden opmerkingen van Van Wijk stelt MRT-annotator Vermeer dat niet het tijdstip van de dagvaarding, maar het plegen van delict doorslaggevend is of iemand voor militair delict vervolgd kan worden en dat de opmerkingen van Van Wijk geen hout sneden²⁰⁸³.

d. Beroep op de Dienstweigeringswet afgewezen: de strafrechter als hoger beroep

Het bleef onbevredigend dat tegen een afwijzende beslissing om erkenning van gewetensbezwaren geen beroep mogelijk was. Dat was in wezen ook het oordeel van de militaire strafrechter, maar men hield krampachtig staande dat de strafrechter geen beroepsinstantie kon zijn tegen beslissingen van een administratief orgaan. Het is mogelijk dat de strafrechter over meer gegevens beschikte en het is ook niet uitgesloten dat de betrokken dienstweigeraar zijn bezwaren beter kon verwoorden. Ook enige (gespecialiseerde) advocaten als Van Wijk en Schuurmans Stekhoven hebben in deze kwestie een belangrijke rol gespeeld.

Hoe dan ook, in lijn met de sententie van het HMG uit 1926 in de zaak-Inja (zie § 7.3.2.c): de strafrechter dient zijn eigen afweging te maken en kan dat in de straftoemeting verdisconteren.

In een uitspraak van 28 mei 1947 ziet de Krijgsraad te Velde West²⁰⁸⁴ bij de beoordeling van een principiële dienstweigeraar wiens bezwaren niet erkend zijn, niet een conflict van rechtsplichten, maar slechts één rechtsplicht. Een beroep op overmacht in de zin van artikel 40 Sr is niet ter zake. Maar volgens de Krijgsraad volgde de beklaagde ‘de stem van het geweten’ en dat diende invloed te hebben op de strafmaat. Hij werd tot één jaar gevangenisstraf voorwaardelijk veroordeeld. De voorwaarde was dat hij de aanwijzingen van de auditeur-militair moest volgen. Deze aanwijzingen hielden in dat hij drie jaar diende te verblijven in een kamp voor wel rechtstreeks erkende dienstweigeraars. Dit betekende dat er een *de facto* hoger beroep ten de ministeriële afwijzende beslissing werd gecreëerd. Het was wel tegen de wet, maar het leidde in de

2079 Kr te Velde West, 29 juni 1949, MRT, 1950 (XLIII), 88-89.

2080 HMG, 22 november 1949, MRT, 1950 (XLIII), 89-91.

2081 Kamp Vledder in de bossen in de buurt van Steenwijk is in 1939 in gebruik genomen als werkverschaffingskamp. In januari 1942 werden hier voornamelijk vanuit Amsterdam werkloze joodse arbeiders naar toe gestuurd. Ook de Nederlandse Arbeidsdienst, een vorm van *Arbeitsinsatz* in Nederland heeft in de jaren 1944-1945 van het kamp gebruik gemaakt. Na de oorlog werden er NSB-ers ondergebracht. En vanaf 1947 dienstweigeraars. Vanaf 1 juli 1971 is kamp Vledder tot 1978 in gebruik geweest als jeugdintraat. Op één barak na is het kamp daarna afgebroken.

2082 Van Wijk (1950), p. 108-110.

2083 V[ermeer] (1950), p. 110.

2084 Kr te Velde West, 28 mei 1947, NJ, 1947, 556 en MRT, XL, 1947, 609; zie ook Dolman (2006), p. 214-216 en Vermeulen (1989), p. 275. Zie ook § 11.3.4 over het inschakelen van een psychiater.

praktijk tot enigszins bevredigende oplossingen. In de eerste vijf jaar na de oorlog zijn 19 van 27 krijgsraadszaken op deze manier opgelost²⁰⁸⁵.

Dat de Krijgsraad te Velde West op 28 mei 1947 zichzelf opstelde als een soort inhoudelijke beroepsinstantie, had niet direct een breed effect: een paar maanden later was de Krijgsraad te Velde Zuid nog niet zo ver. In een vonnis van 9 september 1947 (uitsproken 23 september 1947) stelde de krijgsraad in Den Bosch²⁰⁸⁶:

Dat het niet tot de taak van de rechter behoort de juistheid van de door de Minister van Oorlog genomen beslissing te onderzoeken en de Krijgsraad dus moet uitgaan van het standpunt, dat geen ernstige gewetensbezwaren aanwezig zijn.

De soldaat, van doopgezinde afkomst en door een psychiater beoordeeld als een armoedige persoonlijkheid, stijfhoofdig en gestereotypiseerd, werd ondanks de verdediging van mr. J.H. van Wijk, tot één jaar gevangenisstraf werd veroordeeld. Hij was inmiddels ook al voor herkeuring voorgedragen.

Het ‘hoger beroep’ pakte niet altijd goed uit. Op 17 augustus 1948 stond de dienstweigeraar Piet van Lieshout uit Haarlem, die op 4 mei 1948 in Roermond geweigerd had een uniform aan te trekken, terecht voor de Krijgsraad Zuid met als president mr. J.C. van Panthaleon baron van Eck en als leden overste J.A. Witte en kapitein A.E. Bueno de Mesquita. Raadsman was Hein van Wijk. In een uitzonderlijk lang vonnis²⁰⁸⁷ zette de krijgsraad uiteen:

- dat de jongen militaire dienst heeft geweigerd;
- dat hij een beroep op de dienstweigeringswet had gedaan maar niet was erkend;
- dat de commissie te zijnen aanzien minder deugdelijk was voorgelicht met zijn psychiatrische en andere voorlichtingsrapporten dan de krijgsraad;
- dat de krijgsraad verplicht is kennis te nemen van alle motieven die de beklagde tot zijn daad hebben gebracht;
- dat uit verklaringen van getuigen en deskundigen en van de jongen op de zitting blijkt, dat zijn bezwaren van ernstige aard zijn en vallen onder de dienstweigeringswet;
- dat de krijgsraad van oordeel is, dat beklagde, indien hij militaire dienst zou verrichten, in ernstige tegenspraak zou handelen met hem door zijn geweten gestelde dwingende normen, en
- dat van hem onder deze omstandigheden een dergelijke gedragslijn in redelijkheid niet kan noch mag worden geëist;
- dat hij op grond hiervan geacht moet worden de dienstweigeringswet te hebben gepleegd, daartoe gedrongen door overmacht, als bedoeld in artikel 40 van het Wetboek van Strafrecht, en hij derhalve niet strafbaar is en van het hem tenlastegelegde moet worden vrijgesproken.

Er werden allerlei brieven en verklaringen legerpredikanten ingebracht.

Dan volgde uitspraak: de krijgsraad verklaarde hem schuldig aan het hierboven als bewezen aangenomen en gekwalificeerde strafbare feit, doch dat hij deswege niet strafbaar was en sprak hem daarvan vrij.

De krijgsraadpresident zei na het uitspreken van deze unieke vrijspraak in de zin van ontslag van rechtsvervolg tegen de jongen: ‘Heb je het goed begrepen?’ De jongen zei ‘ja’, maar hij had uiteraard geen weet van de moreel-juridische knoop die op dat ogenblik was doorgehakt. De auditeur-militair begreep het des te beter. Hij ging dus onverwijld in hoger beroep. De sententie van het HMG kwam op 17 mei 1949²⁰⁸⁸. De stelling van de krijgsraad, dat de militaire rechter op grond van zijn betere voorlichting het advies van de commissie van advies dienstweigeringswet terzijde mocht stellen, werd teruggekaatst met de stelling, dat

2085 Deze methode is in 1982 in de zaak van totaalweigeraar Joost Duinhof opnieuw gebruikt (zie 11.3.7.b, HMG, 17 maart 1982, MRT 1983 (LXXV), 217 en NJ 1982, 434). Maar de gang van zaken in de zaak-Duinhof was eenmalig en heeft geen precedentwerking gehad.

2086 KrtV-West, 9 september 1947 (uitsproken 23 september 1947), MRT 1947 (XL), 613.

2087 KrtV-Zuid, 17 augustus 1948, NJ 1948, 813 (zie ook Vermeulen (1989), p. 82 en 282). Dat het volledige vonnis bijzonder uitvoerig was, blijkt uit de opmerkingen van advocaat van Wijk, die deze casus beschreef als PSP-senator op 30 oktober 1973 in het debat over de cassatie van HMG-uitspraken door de Hoge Raad; de NJ-publicatie van het vonnis van 17 augustus 1948 is tamelijk bondig.

2088 HMG 17 mei 1949 (ongepubliceerd, genoemd in Handelingen NJV (1960), p. 147–1948, preadvies Van Eck). Ook genoemd door Vermeulen (1989), p. 282 en Dolman (1989), p. 261 (noot 61).

aan dat advies waardevolle gegevens waren te ontfangen voor een rechter die de vraag moest beantwoorden of hij die een daad van dienstweigering heeft gesteld, daartoe door overmacht werd gedrongen. Dan werd simpel gesteld, dat beklagde schuldig was, omdat niet was gebleken van omstandigheden die zijn strafbaarheid zouden kunnen uitsluiten, met name niet dat hij door overmacht werd gedrongen. Het HMG was er weliswaar van overtuigd dat zijn bezwaren zeer ernstig gemeend waren, maar het hof was tevens van oordeel, dat hij niet handelde onder de invloed van een zodanige drang dat hij daaraan niet afdoende weerstand had kunnen bieden, alles in aanmerking genomen de gegeven omstandigheden en de betekenis van het door hem geschonden wetsvoorschrift. En zo werd de vrijspraak een gevangenisstraf van twee jaar²⁰⁸⁹.

Op dezelfde dag 17 augustus 1948 stond voor dezelfde krijgsraad Zuid een andere dienstweigeraar terecht; hij had op 25 juni 1947 in Den Bosch geweigerd het uniform van de Stoottroepen aan te trekken. Ook hij werd vrijgesproken, omdat 'in redelijkheid niet verlangd kon worden dat hij weerstand zou bieden aan zijn innerlijke drang om dienst te weigeren'²⁰⁹⁰. Het HMG vernietigde de vrijspraak en veroordeelde hem op 28 september 1949²⁰⁹¹.

In een zaak tegen een zeemilicien, wiens verzoek om erkenning was afgewezen, liet advocaat Van Wijk weten dat hij omdat hij van oordeel was dat de Commissie van Advies zich vergist had, een verzoek om revisie bij de Minister van Oorlog had ingediend. Er is voor een dergelijk verzoek geen bijzondere rechtsgrond aanwezig. De Zeekrijgsraad ging in zijn uitspraak van 9 december 1948 op de formele toer en legde de zeemilicien vier jaar gevangenisstraf op²⁰⁹². Niet moet worden uitgesloten dat er voor de Zeekrijgsraad enige onwennigheid meegespeeld heeft, omdat bijna alle Indië-desertie en -dienstweigeringzaken bij de Koninklijke Landmacht speelden en aan de Krijgsraad te Velde West werden voorgelegd. De zeekrijgsraad met zijn president Franken kon zich in zekere zin permitteren om rechtlijnig zijn, waar de krijgsraad in Rotterdam ook soms praktische oplossingen moest zoeken. Het HMG corrigeerde de Zeekrijgsraad, Het Hof kon zich niet verenigen met de overweging dat gewetensbezwaren uitsluitend door de administratie (en zijn Commissie van Advies) onderzocht mochten worden. De strafrechter kan door de administratie niet beperkt worden in zijn taak alle relevante omstandigheden te onderzoeken, dus ook het eventueel aanwezig zijn van gewetensbezwaren. Het HMG verlaagde in zijn sententie van 22 november 1949 de straf tot één jaar, waardoor de betrokkene direct vrij kwam²⁰⁹³. Het is onduidelijk of het feit dat de Indië-oorlog aan het aflopen was (op 10 augustus 1949 ging de wapenstilstand in) hierbij een rol gespeeld heeft.

De krijgsraad hield als 'beroepsinstantie' voor niet erkende dienstweigeraars vast aan een absoluut gewetensverbod van geweldsgebruik

Dat tevens is gebleken, dat beklagde niet alleen in het algemeen verdediging geoorloofd acht, maar ook persoonlijk zich in het uiterste geval zou verweren; dat misdien niet aannemelijk is geworden, dat beklagde door zijn militaire dienstplicht te vervullen, zou handelen tegen dwingende normen van goed en kwaad, hem door zijn geweten zijn gesteld.

Ook in 'hoger beroep' werden de bezwaren van deze weigeraar niet erkend; hij werd veroordeeld tot drie jaar gevangenisstraf²⁰⁹⁴.

In ander geval was de krijgsraad bereid enige soepelheid op te brengen. Het ging om een militair die niet was erkend als gewetensbezwaarde en in de kazerne op 1 juli 1947 weigerde zijn uniform aan te trekken: het delict van artikel WMS. Hij deed een beroep op de dienstweigeringwet, maar hem werd meegedeeld, dat een dergelijk verzoek al was afgewezen. Maar de minister van Oorlog had kennelijk reden om de afwijzende beslissing op 6 november 1947 te herzien. Waarom wordt uit de beschikbare stukken niet duide-

2089 Kamerstukken, 1973-1974, I, Handelingen, 41 (30 oktober 1973).

2090 KrtV Zuid 17 augustus 1948 MRT 1950 (XLI), 92-96.

2091 HMG 28 september 1949, MRT 1950 (XLI), 96-98.

2092 Kr Zeemacht binnen Europa, 9 december 1948, MRT 1950 (XLI), 366-369. De Zeekrijgsraad onder voorzitterschap van mr. D.B.A. Franken had op die datum geen gelukkig dag. Ook een andere uitspraak van die dag werd door het HMG gekritiseerd vanwege vergaande opvattingen (zie noot bij § 9.3.2).

2093 HMG, 22 november 1949, MRT 1950 (XLI), 369-370.

2094 KrtV-Zuid, 12 juli 1947, NJ 1947, 567 en MRT, 1947 (XL), 607. Ook genoemd bij Vermeulen (1989), p. 82. Het vonnis vastgesteld op 12 juni 1947, maar uitgesproken op 12 juli 1947. NJ vermeldt 12 juli 1947 als vonnisdatum, MRT 12 juni 1947. In de vermelding in NJ wordt de dienstweigeraar aangeduid met de initialen B.H. en in MRT H.M.N.

lijk, want het is op zich een uiterst ongewone gang van zaken. De nu erkende dienstweigeraar betoogde bij de krijgsraad, dat het voldoen aan het bevel van de meerdere voor hem een ernstige bedreiging van zijn rechtsbelang vormde. De krijgsraad zag er een vorm van overmacht in de zin van artikel 40 Sr in²⁰⁹⁵. Deze benadering van de krijgsraad kan eerder opgevat worden als een juridische noodgreep om een onmogelijke situatie tot een goed einde te brengen dan een doorbraak in leerstellig opzicht.

Hoe bestuursrecht en strafrecht door elkaar kunnen lopen kwam naar voren in een zaak waarbij een dienstplichtige, opgekommen in de eerste naoorlogse lichting op 10 mei 1946, in september 1949 niet terugkeerde van inschepingsverlof, zodat hij niet mee reisde met het eerste troepentransport naar Indië. Hij deed – bijna een jaar later – op 6 augustus 1946 een beroep op de dienstweigeringswet, meldde zich op 25 augustus 1947 op het politiebureau en werd op 1 december 1947 erkend als dienstweigeraar. De krijgsraad zag in het onderduiken tussen medio september en medio augustus 1947 een vorm van desertie²⁰⁹⁶, maar het HMG legde de dienstweigeringswet ruimer uit en verklaarde de advocaat-fiscaal niet ontvankelijk²⁰⁹⁷.

e. Geen beroep op de Dienstweigeringswet

Alle dienstweigeraars en deserteurs werden later overgebracht naar het Algemeen Depot van de Koninklijke Landmacht bij Schoonhoven. De weigerende militairen werden ondergebracht in de Havenkazerne en – toen het aantal groter werd – in drie barakkencomplexen verspreid door Schoonhoven. Daar werd met een militaire training inclusief de stormbaan met losse flodders hun inzetbaarheid op peil gebracht en gehouden. De benadering van de staf van het depot was erop gericht om de Indië-weigeraars met allerlei middelen, bedreigingen en beloften naar Indië te krijgen. Een mededeling in oktober 1949, dat zij niet voor de krijgsraad, maar naar Indië zouden worden gebracht (de onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië waren op dat moment al in een laatste fase), leidde tot een opstand inclusief vernielingen aan het gebouw en de inventaris²⁰⁹⁸.

Ook ‘zogenaamde onverzoenlijke deserteurs’ van de Koninklijke Marine werden ingevolge een besluit van de Minister van Marine van eind 1948 naar dit landmachtdepot overgebracht²⁰⁹⁹. Alle strafgevallen kwamen voor de Krijgsraad te Velde-West in Rotterdam, of zover het de marine betreft voor de Zeekrijgsraad in Den Haag.

De Indië-weigeraars werden veroordeeld op grond van artikel 114 WMS (oud), dat een maximumstraf van één jaar en negen maanden kende voor dienstweigeren in vredetijd en vier jaar voor dienstweigeren in oorlogstijd.

Dit strafmaximum kon worden verdubbeld, als de betrokken militair door zijn meerdere uitdrukkelijk gewezen was op het strafbare karakter van zijn gedrag. Dat gaf ruimte aan een maximum van acht jaar in oorlogstijd en drie jaar en zes maanden voor vredetijd. Het was nog steeds oorlogstijd, niet vanwege de oorlog in Indië, maar omdat de oorlogen met Duitsland en met Japan nog niet met een vredesverdrag waren beëindigd, maar slechts met een wapenstilstand waren opgeschort.

In kringen van de auditeurs-militair en de advocaat-fiscaal werden de volgende criteria voor de strafmaat van een Indië-weigering ontwikkeld²¹⁰⁰.

De basis was een minimumstraf van twee jaar (de duur van de dienstplicht) plus een derde om het effect van de voorwaardelijke invrijheidsstelling te ondervangen plus een opslag ter compensatie van het risico dat de dienstplichtig militair liep.

Dat leidde tot het volgende schema de strafeisen voor de bestraffing van Indië-weigeraars:

2095 KrtV Zuid 13 januari 1948, MRT 1948 (XLI), 320-322, NJ 1948, 496. Vermeulen kwalificeerde deze uitspraak als een misslag, in procedurele zin, omdat het toenmalige artikel 2 lid 4 Dienstweigeringswet 1923 (te vergelijking met artikel 10 lid WGMD 1978), bepaalde dat de strafvervolgning in een dergelijke situatie gestaakt moet worden en in materiële zin, omdat de HR in 1950 besliste, dat gewetensbezwaren tegen militaire dienst geen noodtoestand opleveren (HR 20 juni 1950, NJ 1951, 349), ongeacht in hoeverre het de gewetensbezwaarde kan worden verweten (Vermeulen (1989), p. 274). Eerlijkheidshalve moet worden opgemerkt dat de leden van krijgsraad op het moment van hun uitspraak het arrest van de HR van twee jaar later nog niet konden kennen.

2096 KrtV West 24 maart 1948, MRT 1949 (XLII), 34-36.

2097 HMG 1 oktober 1948, MRT 1949 (XLII), 36-38.

2098 Van Liempt (2014), p. 336-341.

2099 MRT 1950 (XLIII), 57-58. Maar de zeekrijgsraad bleef de bevoegde strafrechter voor de dienstweigeraars bij de marine (HMG (president), 9 januari 1950, MRT 1950 (XLIII), 273-274.

2100 Weijzen (2015), p. 135-137

- categorie I: vijf jaar, IW en TV: Indië-weigeraar bereid, tropenvoldoende;
- categorie II: vier jaar: IW en TV: Indië-weigeraar, tropenvoldoende, met verzachtende omstandigheden waaronder verminderde toerekeningsvatbaarheid;
- categorie III: drie tot vier jaar: IB en TV (inmiddels) Indië-bereid, tropenvoldoende;
- categorie IV: twee tot drieënhalve jaar: TO tropenonvoldoende;
- categorie V: aftrek van de maximumstraf van vier jaar: TO, bij tropenongeschikt en verminderde toerekeningsvatbaarheid, afhankelijk van de mate waarin:
  - 3 tot 6 maanden aftrek bij zeer lichte mate
  - 6 tot 8 maanden aftrek bij lichte mate
  - 8 tot 12 maanden aftrek bij gemiddelde mate
  - 12 tot 18 maanden aftrek bij sterke mate
  - 18 tot 24 maanden aftrek bij zeer sterke mate.

De duur van de desertie speelde bij de strafmaat geen rol. Die duur was mede afhankelijk van de intensiteit van de opsporing. Wie zichzelf meldde als deserteur, kon op grond daarvan geen aanspraak van clementie bij het bepalen van de strafmaat, aldus de advocaat-fiscaal en de auditeurs-militair.

Het is niet duidelijk in welke mate de krijgsraden en het HMG zich hebben leiden door dit schema van het militair openbaar ministerie, maar aan te nemen valt dat de invloed ervan groot was. Er waren zittingen van de krijgsraad in Rotterdam waarop 30 zaken werden afgewikkeld. Dan is zo'n schema wel nuttig.

Ook kwamen er dienstweigeringszaken in Indië voor de militaire rechter, zoals in het geval van een Friese marinier die voor de Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië werd gebracht. Hij had zijn inscheeping naar Indië op 28 augustus 1947 opzettelijk gemist en was ondergedoken bij een oom, die net als zijn vader antimilitarist was. De marinier wilde in Indië niet de bezetter zijn zoals de Duitsers in Nederland geweest waren. Hij werd eind oktober 1947 bij de oom thuis gearresteerd en was uiteindelijk vrijwillig (in ieder geval uit arrest ontslagen) alsnog op 26 november 1947 op de boot naar Indië gestapt. De krijgsraad veroordeelde hem op 23 april 1948 wegens desertie²¹⁰¹ tot de milde gevangenisstraf van twee maanden (eis vier maanden), omdat de krijgsraad als verzachtende omstandigheid in aanmerking nam dat hij afkomstig was uit een antimilitaristisch milieu.

Geen gedonder, zo klinkt de uitspraak van de Zeekrijgsraad van 17 juni 1948. De fiscaal (niet de raadsman dus) had ter terechtzitting gevraagd om nader medisch onderzoek om de strafwaardigheid en de strafmaat voor een marinier beter te kunnen beoordelen. Hij was aangewezen voor Indië en had zich in de zomer van 1947 diverse malen met hoofdpijnklaarten in de ziekenboeg van marinierskamp Volkel gemeld. Er kon geen lichamelijke afwijking worden geconstateerd en hij werd dus 'tropengeschied' verklaard. De zee-krijgsraad blies eens behoorlijk in de bus: er waren er heel wat die desertie en dienstweigeren geen onrecht of verwerpelijk vonden. De zee-krijgsraad dacht daar anders over. In bepaalde bevolkingsgroepen deugt het groepsgeweten over desertie niet, wordt desertie als iets heel gewoons, zelfs als iets lofwaardigs beschouwd. De zee-krijgsraad constateerde dat 'een opvallend groot aantal militairen aangewezen om naar Indië te worden uitgezonden, op grond van religieuze, ethische, politieke, medische of andere bezwaren het recht in hand neemt en deserteert'. Een dergelijke opstelling legitimeert zware straffen voor individuele dienstweigerers. Niet de slappe leuze *tout savoir est tout pardonner* (alles weten is alles vergeven), maar het parool 'gij kunt, dus gij moet, want de gemeenschap eist het' moest prevaleren. De zee-krijgsraad wilde niet meewerken aan het in het middelpunt van de belangstelling plaatsen van motieven van een Indië-deserteur. Een dergelijke deserteur heeft niet het recht zijn religieuze, ethische, politieke, medische of andere bezwaren in de juridische sfeer te trekken. Het moge duidelijk zijn, dat het verzoek om nader medisch onderzoek werd afgewezen en de strafzaak voortgezet²¹⁰². De jurisprudentie verhaalt de afloop van deze strafzaak niet, maar er zal geen lichte straf uitgesproken zijn.

In een andere zaak voor de zee-krijgsraad waarin werd geoordeeld over een marinier die op 7 oktober 1947 was gedeserteerd en op 17 augustus 1948 was gearresteerd verzocht raadsman Schuurmans Stekhoven de zaak uit te stellen tot de minister had beslist over het verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren, ook al was het negatief oordeel daarover van de Commissie van Advies al bekend. Het was reden voor de zee-krijgsraad om eens uitvoerig uit te pakken over de staatsrechtelijke grondslag van de erkenning van gewetens-

2101 Krijgsraad bij de Zeemacht in Oost-Indië, 23 april 1948, MRT, 1948 (XLI), p. 430-432.

2102 Zeekrijgsraad Den Haag, 17 juni 1948, MRT, 1948 (XLI), 647-648.

tensbezwaren. De zeekrijgsraad stelde dat de dienstweigeringswet gezien kan worden als een hoge uitzondering op het rechtsbeginsel: wie de lusten van de staat geniet, behoort ook de lasten van de staat dragen. De zeekrijgsraad wilde verder niet treden in de administratieve procedure. Het standaardtarief van vier jaar werd onverkort toegepast. Ook in deze zaak nam het HMG afstand van de overwegingen van de zeekrijgsraad, maar bevestigde het vonnis²¹⁰³.

De veroordeelde deserteurs kwamen terecht in de speciaal opgerichte gevangenis in barakvorm Blankenbosch op het gevangeniscomplex bij Veenhuizen in Drenthe. In dat complex waren ook Nederlandse SS-ers, collaborateurs en Duitse oorlogsmisdadigers ondergebracht. Een groot aantal deserteurs verbleef nog steeds in Blankenbosch toen de militaire actie in Indonesië al beëindigd was, de soevereiniteit was overgedragen en de soldaten waren teruggekeerd. Het argument, dat dienstweigerars en deserteurs minstens zo lang van huis moesten zijn als de uitgezonden soldaten, dat mede bepalend was voor de strafmaat, ging dus niet op.

Er zijn in totaal 2.565 militairen voorafgaand aan uitzending naar Nederlands-Indië wegens desertie berecht²¹⁰⁴. Er zijn in totaal 4.025 militairen gedeserteerd. Er zijn dus 1.460 deserteurs niet veroordeeld. Onder hen de deserteurs, die als dienstweigeraar erkend werden. Er zal ook een groot aantal deserteurs alsnog afgekeurd zijn.

f. Een psychiater voor de dienstweigerars

In een zaak van een niet-erkende, volhardende dienstweigeraar werd door de advocaat Hein van Wijk een psychiater ingeschakeld. Het betrof de zaak van Erik Mispelblom Beyer die in mei 1947 voor de Krijgsraad te Velde-West moest verschijnen²¹⁰⁵. Bij strafzaken wordt natuurlijk vaker een psychiater betrokken. Meestal gaat het er dan om te bezien of de verdachte misschien niet toerekeningsvatbaar is.

Hier was een omgekeerde zaak aan de orde. De psychiater werd gevraagd zijn opinie te geven of de betrokken dienstweigeraar juist heel stabiel was, met andere woorden dat de dienstweigeraar precies wist wat hij (niet) wilde en zijn overtuiging zeer serieus genomen moest worden²¹⁰⁶.

De psychiater Kees Schuurman (1898-1981)²¹⁰⁷ zei het volgende over een onderzoek in een dienstweigeringszaak²¹⁰⁸:

2103 Zeekrijgsraad, 25 november 1948, MRT, 194-9 (XLII), 357-365 en HMG, 22 februari 1949, MRT, 1949 (XLII), 365-366.

2104 Faber (2014), 61. Helaas verwijst Faber niet naar de bron van dit cijfer. Dit cijfer wordt ook genoemd in Kamerstukken, 2011-2012, II, Aanhangsel Handelingen, 3479 (vraag 15 juni 2012, antwoord 17 september 2012).

2105 Kr te Velde West, 28 mei 1947, MRT 1947 (XL), 556 en NJ 1947, 609. Dat een psychiater was ingeschakeld blijkt overigens niet uit het vonnis zoals het gepubliceerd is. Er zat in deze zaak nog ander opvallend element: de veroordeling tot een jaar voorwaardelijk met de opdracht de aanwijzingen van de auditeur-militair te volgen en de aanwijzingen waren drie jaar in een tewerkstellingskamp voor erkende dienstweigerars te verblijven (zie § 13.4.3.d). Of de inschakeling van de psychiater (mede) geleid heeft tot de voorwaardelijke veroordeling, is niet uit te maken. Erik Mispelblom Beyer moet bij de krijgsraad als een zeer serieuze principiële dienstweigeraar zijn overgekomen. Hij was de zoon van een bekende remonstrante dominee Hendrik Mispelblom Beyer (1896-1952), lid van de Woodbrookers. Erik Mispelblom Beyer was in 1946 betrokken bij de publicatie van een pamflet van het Comité tot voorlichting van gewetensbezwaarden inzake de krijgsdienst; in deze brochure, bedoeld voor de dienstplichtigen van de lichte 1946, werd zowel de mogelijkheid tot beroep op de Dienstweigeringswet van 1923 als het grondwettelijk verbod van uitzending overzee van dienstplichtigen aan de orde gesteld.

In het vonnis van de krijgsraad werd overigens nog eens bevestigd, dat het geweten geen strafuitsluitingsgrond kan opleveren (zie Vermeulen (1989), p. 275) in lijn met het arrest Zijpse dominee (dienstweigeringsmanifest, HR 26 juni 1916, NJ 1916, 703, zie § 6.3.1.h).

2106 Over de inschakeling van de psychiaters bij militaire processen in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw zie uitvoering Wiersma (1986). Erik Wiersma spitst zijn studie over de rol van de militaire psychiaters rond het Indië-conflict in het bijzonder bij processen van Indië-deserteurs en -weigerars. Hij was zelf dienstweigeraar en was tewerkgesteld op het kantoor van VD. Wiersma heeft meer gepubliceerd over de geschiedenis van het dienstweigeren.

2107 C.J. Schuurman was een Nederlandse psychiater die in het begin van zijn artsensloopbaan geïnteresseerd was in bacteriologie en werkzaam in Indië. Van fysieke hygiëne verschoof met zijn psychiatrische specialisatie vanaf 1936 zijn interesse naar psychische hygiëne. Een uitspraak uit die tijd was: 'In deze tijd moet de mensheid het hebben van de randfiguren'. Hij overschreef met zijn belangstelling voor de (humanistische) psychologie en filosofie ook de grenzen van het medisch domein. Hij stichtte in 1969 het Centrum voor Zelfbezinning, dat verbonden is met de Internationale School voor Wijsbegeerte. Schuurman kreeg bekendheid als psychiater van Gerard Reve in de jaren 1944 tot 1947; Reve bleef waardering voor Schuurman houden, omdat de psychiater in hem een *homo religiosus* had herkend. Schuurman was ook invloed gehad op het gedachtegoed van het Apostolisch Genootschap. Vanuit deze korte biografisch schets gezien is het niet vreemd, dat hij in tweede helft van de jaren veertig ook betrokken was psychiatrisch onderzoek van dienstweigerars.

Men moet dan echter de juiste weg volgen om het geweten te toetsen en dit kan alleen door een psychologisch onderzoek van de gehele persoonlijkheid. Dit is in het algemeen de taak van de psychiater en hij doet dit zeker niet, zoals de commissie van onderzoek, in 15 minuten.

In een goed psychiatrisch onderzoek is het zeker niet mogelijk om tot een juiste vaststelling te geraken van de mate, waarin het gevoel van de wezenlijke bestemming een rol speelt in het besluit van de requesrant tot dienstweigering.

Hij maakte deze opmerking in een proces voor de krijgsraad in een zaak van een niet-erkende dienstweigeraar. De krijgsraad was bezig het verzoek om erkenning eigenlijk opnieuw te bekijken. Het strafproces was een soort hoger beroep van de commissie van advies.

Een dergelijk optreden leidde ertoe, dat dat ook in de adviescommissie de psychiatrische deskundigheid werd versterkt. Al bij de heroprichting van de adviescommissie na de oorlog werd bepaald dat een officier van de Psychologische Dienst van het Ministerie van Oorlog tot adviserend lid van de commissie zou worden benoemd. Bij KB van 29 juli 1946 nr 75 (Stct. 1946, 160) werd in deze functie aangesteld de *jurist* mr. M.H.K. van der Graaf. De Contact Commissie inzake Dienstweigering, die in 1948 werd opgericht door aantal vredesorganisaties was het van harte eens met het inschakelen van een psychiater. Veel niet-erkende dienstweigeraars werden later alsnog afgekeurd.

Met ingang van 1 januari 1948 werd de psychiater dr. L. Hanrath tot plaatsvervangend lid van de commissie van advies benoemd, later werd hij gewoon lid en dat is hij wel twintig jaar gebleven.

Toch werkte het rapport van de psychiater niet *per se* in het voordeel van de dienstweigeraar. In een zaak voor de Krijgsraad te Velde Noord, waarvoor een niet-erkende dienstweigeraar was gedaagd, constateerde psychiater H. Kuipers dat de beklaagde niet uit principes, maar 'door egoïstische motieven' tot zijn weigering was gekomen; hij beschouwde de dienstplicht als 'een handicap voor zijn toekomstplannen'. Betrokene zag als aanstaand onderwijzer een toekomst voor zich met als 'eigenlijk levensideaal, het opvoeden van kinderen'. De krijgsraad oordeelde hard in het vonnis van 12 januari 1948²¹⁰⁹; drie jaar gevangenisstraf plus ontzetting uit de bevoegdheid bij de gewapende macht te dienen en bovendien ontzetting uit het recht om het ambt van onderwijzer, leraar of hoogleraar te bekleden voor de duur van acht jaar. Een streng vonnis inclusief bijkomende straf voor een aanstaande onderwijzer, mede op grond van het psychiatrisch rapport. Het verbod om in het onderwijs werkzaam te zijn was een onverklaarbaar strenge bijkomende straf, opgelegd door de krijgsraad. De krijgsraad verbond onnodig maatschappelijke consequenties aan het begaan van een militair delict.

In 1951 is het psychiatrisch onderzoek vastgelegd in een aanvulling op het Dienstweigeringsbesluit bij KB van 11 mei 1951 (Stb. 1951, 149). Dit is bevestigd bij de wetwijziging in 1964 (artikel 7 Besluit GMD). Nog weer later, begin jaren zeventig is er weer enig verzet tegen de psychiatrische keuring gekomen, omdat er aan deze keuring de suggestie kleefde dat dienstweigeraars niet helemaal normaal zijn. Wie wel gewoon in dienst gaat, is gekker dan een dienstweigeraar, zo was de opvatting in antimilitaristische kringen.

g. De tewerkstelling

Over de tewerkstelling van dienstweigeraars werd in de tweede helft van de jaren veertig het volgende opgemerkt:

Werk in de mijnen bleek voor een algemeen-werkende regeling niet praktisch wegens de vereiste fysieke kwaliteiten; werk in de Noord-Oost-polder niet wegens gebrek aan toezicht. Besloten werd tot tewerkstelling in het Noorden van Groningen. De veroordeelden (bedoeld zijn de in hoger-beroep door de krijgsraad erkende dienstweigeraars) verblijven daar (tussen Usquert en Uithuizen in Groningen) in een houten barakkenkamp, geëxploiteerd door de Directie van de Landbouw.

Het regime is: van 's morgens vroeg tot laat in de middag arbeid, 's zomers bij de boeren, 's winters bij de landaanwinningswerken aan de Lauwerspolder aan de Waddendijk, vlakbij Usquert in Noord-Groningen;

2108 Schuurman gaf tijdens een van de rechtszaken voor de krijgsraad een overzicht van het probleem van het geweten in verband met de dienstweigeringswet. Deze uiteenzetting werd door de redactie van het MRT in zijn geheel gepubliceerd (MRT 1947 (XL), p. 567-569);j

2109 Krijgsraad te Velde Noord, 12 januari 1948, MRT 1948 (XLI), p. 198-200.

bewegingsvrijheid buiten werktijd (praktisch betekent dit niet veel, omdat het kamp zeer afgelegen ligt); verlofregeling op 's Rijkskosten als voor militairen; geen censuur op brieven. Erkende dienstweigeraars moesten in die tijd even lang hun vervangende dienst doen als de dienstplichtigen van dezelfde lichte in Indonesië zaten. Dat kon tot bijna vier jaar oplopen.

Er was besloten alle dienstweigeraars te werk te stellen bij de DUW, de (rijks)Dienst Uitvoering Werken. Erkend dienstweigeraar en assistent-accountant Hendrik Martinus S. (geboren 8 april 1925) wordt op grond van deze collectieve regeling bij beschikking van de Minister van Oorlog van 2 januari 1948 tewerkgesteld in Dalen bij ontginningswerkzaamheden en ondergebracht in het dienstweigeraarskamp Zwinderscheveld. Rond de jaarwisseling 1948-1949 gaf S. er de brui aan en bleef weg van het werk en het kamp. De rechtbank van Assen kwam op 11 april 1949 tot een veroordeling (op grond van de strafartikelen in de Dienstweigeringswet 1923). In hoger beroep kwam het Hof Leeuwarden tot een ander oordeel. Artikel 2 van het uitvoeringsbesluit van 3 mei 1924²¹¹⁰ geeft de mogelijkheid dat de Commissie van Advies, die de Minister adviseert omtrent de al dan niet erkenning van de gewetensbezwaren, ook kan adviseren over de tewerkstelling. Nu dat niet gebeurd is, is er in formele zin geen tewerkstelling tot stand gekomen en kan S. derhalve ook niet veroordeeld worden tot het zich onttrekken aan de tewerkstelling. Het Hof sprak S. vrij.

De procureur-generaal in Leeuwarden gaat in cassatie en de advocaat-generaal bij de Hoge Raad concludeerde tot niet-ontvankelijkheid van het cassatieberoep.

De Hoge Raad is in zijn arrest van 21 maart 1950 van oordeel, dat een individueel advies niet nodig is. De Commissie van Advies heeft naar informatie van ambtenaren van het ministerie, geadviseerd alle 'volledige' weigeraars (als bedoeld in artikel 3 sub b van de Dienstweigeringswet) (dus niet de wapenweigeraars) te werk te stellen bij de DUW. De Hoge Raad verwijst de zaak door naar het Hof Arnhem²¹¹¹.

Een tewerkgestelde dienstweigeraar verdween rond 21 juli 1948 uit zijn tewerkstelling bij de rijksdienst DUW. Rond de jaarwisseling 1948-1949 werd hem opgedragen naar het kamp Zwinderscheveld te gaan om daar ontginningswerkzaamheden te verrichten. Deze assistent-accountant had wel de oproep om te verschijnen bij zijn tewerkstelling gevolgd en kon dus artikel 5 DW niet overtreden hebben. Maar had hij zijn werkzaamheden veronachtzaamd, zoals artikel 6DW strafbaar stelt? De rechtbank van Assen meende op 11 februari 1949 van wel, het Hof Arnhem op 28 juni 1950 ook. De Hoge Raad besliste op 6 februari 1952, dat de term veronachtzaamheden niet alleen kan slaan op een concrete werkzaamheid, maar ook op de hele tewerkstelling als zodanig. Hiermee volgde de Hoge Raad wat lector Van den Bosch (die in deze studie nog diverse malen genoemd zal worden) had betoogd in zijn openbare les op 20 november 1950. Om processuele reden vernietigde de Hoge Raad het Arnhemse arrest en gaf de zaak door aan het Hof Amsterdam²¹¹².

Er is meer onrust geweest in kamp Vledder. Zo wilden op zaterdag 21 januari 1950 53 dienstweigeraars niet aan de slag, omdat sinds de dag ervoor andere DUW-arbeiders met vorstverlet waren gegaan²¹¹³. Voor de dienstweigeraars werd ander werk opgedragen, dat in hun ogen niet productief was, maar alleen bedoeld om hen bezig te houden. Er werd door de kampleiding met Den Haag gebeld en om 12.00 uur arriveerde uit Assen officier van justitie Th. van den Bosch, die de dienstweigeraars voor de keuze stelde aan de slag te gaan of gearresteerd te worden. Men ging bij monde van de woordvoerder van de dienstweigeraars J. de J. (die later jurist zou worden) akkoord. Er volgde een strafproces. De vrijspraak in 53-voud van de politierechter in Assen van 17 mei 1950 werd door het Hof Leeuwarden op 27 maart 1952 gewijzigd in een geldboete van f 40. De Hoge Raad stelde in zijn arrest van 20 januari 1953 in de zaak tegen woordvoerder J. de J. dat eenmalig weigeren aan het werk te gaan opgevat mag worden als een vorm van zijn dienst in ernstige mate veronachtzamen, zoals omschreven in artikel 6 Dienstweigeringswet²¹¹⁴.

2110 Besluit van 3 mei 1924, houdende maatregelen ter uitvoering van de wet van 13 juli 1923 (Stb. 357) betreffende dienstweigeringswet (Stb. 1924, 230).

2111 HR 21 maart 1950, MRT 1950 (XLIII), 480-483;

2112 HR 2 februari 1951, NJ 1951, 427.

2113 Van den Bosch (1950), p. 25.

2114 HR 20 januari 1953, NJ 1953, 374. In een arrest van dezelfde datum kwam de Hoge Raad tot de conclusie, dat dezelfde J. de J. op maandag 10 oktober 1949 zijn dienst ernstig veronachtzaamd had door niet aan het werk te gaan. De dienstweigeraar had betoogd, dat hem 'verlengde bewegingsvrijheid' tot die maandag was toegestaan, maar dat hij niet op weekendverlof was geweest. Als hij daarvan wel gebruik had gemaakt, was hij ook pas later op die maandag in kamp Vledder teruggekeerd. Zie HR 20 januari 1953, NJ 1953, 375.

Op 28 februari 1950 brak in kamp Vledder een nieuwe korte werkstaking van een half uur uit. Aan deze werkonderbreking namen ongeveer 25 dienstweigeraars deel. Zij hadden ook wel morele bezwaren bezwaar tegen de ontginningswerkzaamheden, maar zij troffen om 7.00 uur geen werkleider aan. Een andere werkleider bracht hen naar de plaats waar ze aan het werk moesten. Twee van de tewerkgestelden gingen terug om te gaan bellen. De rechtbank in Assen sprak de grote groep dienstweigeraars op 17 mei 1950 vrij en het hof in Leeuwarden wees op 19 juni 1950 het hoger beroep van de officier van justitie af. De twee dienstweigeraars die in het dorp gingen telefoneren werden door de rechtbank wel veroordeeld tot f 10 boete, maar ook hen sprak het hof vrij²¹¹⁵.

De materiële achtergrond van deze zaken is ongetwijfeld dat iedere dienstweigeraar met de schop aan het werk gezet werd, ook al zou iemand naar opleiding en beroepservaring achter een bureau geplaatst kunnen worden. Het kan niet anders zijn dan dat hier meegespeeld heeft het intellectuele dienstweigeraars niet gemakkelijk te maken. Voor de Tweede Wereldoorlog kwamen dienstweigeraars ook terecht bij het CBS (bijvoorbeeld Jan Tinbergen) en andere gelijksoortige rijksdiensten (zie § 7.3.3.e).

9.3.4. Verhalen van Indië-weigeraars

a. Joost van der Grijp

Joost van der Grijp uit Hilversum van de lichterding 1938 was reserveofficier in de meidagen van 1940. Hij behoorde tot de enkelingen die vanwege persoonlijke kwaliteiten op individuele basis in het voorjaar 1946 opnieuw in dienst werden geroepen (zie ook § 9.1.6.a). Hij onttrok zich aan inschepingsverlof en dook onder bij professor Pootjes naar aanleiding van een advertentie. Bij een huiszoeking werd hij in oktober 1946 gearresteerd en was de eerste Indië-weigeraar die voor de militaire strafrechter kwam. Hij werd tot drie gevangenisstraf veroordeeld.

b. Jan Maassen

Jan Maassen, geboren in 1929 in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt in een communistisch gezin, werd begin maart 1949 ingelijfd bij de stoottroepen in Den Bosch. Op 2 september 1949 kreeg Maassen inschepingsverlof: op 12 september 1949 moest hij terug zijn in de kazerne en op 16 september 1949 zou hij ingescheept worden op het troepentransport Waterman. Maassen kwam niet terug naar de kazerne en was formeel tussen 12 september 1949 en 5 oktober 1949 ongeoorloofd afwezig. Maassen zwierf wat rond in Friesland en Groningen. Hij meldde zichzelf bij het kantoor van de marechaussee in Amsterdamse Doelenstraat. Hij werd overgebracht naar het Algemeen Depot van de Koninklijke Landmacht in Schoonhoven, aangewezen voor 'nazending Indië'. In Schoonhoven maakte hij een stevig oproer mee, waarbij de tafels door de ruiten werden gegoooid. Op 28 oktober 1949 stelde hij een daad van 'opzettelijke ongehoorzaamheid' door te weigeren aan boord te gaan van het troepentransportschip MS Zuiderkruis (artikel 114 WMS).

Maassen werd op 25 januari 1950 door de krijgsraad tot drie-en-een-half jaar gevangenisstraf veroordeeld. Zijn advocaat was mevrouw mr. Trees Sunito-Heyligers die in meer dienstweigerzaken optrad, zeker als de weigeraar binding met communistische kringen had²¹¹⁶. In hoger beroep werd Jan Maassen op 17 mei 1950 door het HMG tot drie jaar met aftrek veroordeeld.

c. Jan van Luyn

Jan van Luyn, geboren in 1925 in Utrecht in een hervormd gezin, zat vanaf begin 1944 ondergedoken, omdat hij was opgeroepen voor de *Arbeitsinsatz*²¹¹⁷. Hij behoorde bij de eerste lichterdingen die in 1946 naar

2115 Hof Leeuwarden 19 juni 1952, NJ 1954, 156.

2116 Zie ook Weijzen (2015), p. 141. Trees Heyligers (1915–2003) was in 1945 getrouwd met Raden Mas Djojowirono Sunito (1912–1979), een actieve Indonesische nationalist, die in Nederland verbleef toen de Duitsers in mei 1940 binnenvielen. Hij was actief in de *Perhimpunan Indonesia*, de Indonesische studentenvereniging. Onder de schuilnaam Frits de Bruin raakte hij betrokken bij het verzet en bij de communistische partij. Sunito werd door de (voorlopige) Indonesische regering benoemd tot zaakgelastigde in Nederland; die positie werd door de Nederlandse regering niet erkend. Na de onafhankelijkheid van Indonesië verbleef hij tot 1955 in Nederland, de laatste twee jaar als onderduiker. Hij werd in 1965 slachtoffer van de communistenjacht onder president Suharto. In 1971 vroeg hij een verblijfsvergunning aan voor Nederland en keerde met zijn vrouw terug naar het land waar hij gestudeerd had (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986–2003), deel 8, p. 269–273). Trees Heyligers verdedigde in Indonesië na 1965 onder meer vakbondsleiders voor de militaire rechtbanken.

2117 Zwart (1995), p. 75–81.

Indië gezonden zouden worden²¹¹⁸. Hij kwam in september 1946 niet terug van inschepingsverlof en ontsnapte temauwernood aan arrestatie. Met behulp van de aan de CPN gelieerde Bond van Nederlandse Militairen kon hij onderduiken. Hij verbleef tot 7 juni 1950, de dag van zijn arrestatie, bij een gezin, dat later zijn schoonfamilie werd. Zijn schoonouders zijn later nog veroordeeld tot een geldboete van f 75 wegens hulp aan deserteurs (artikel 104 Sr).

Van Luyn vond werk op de NSDM-werf, waar de communistische EVC veel invloed had. Op de werf werd hij – cynisch genoeg – aan het werk gezet bij het herstel van troepentransportschepen.

Hij deed geen beroep op Dienstweigeringswet, hoewel hij zich aangesproken voelde door het Vijfde Gebod (Gij zult niet doden). Hij kwam voor de militaire rechters. In hoger beroep werd Jan van Luyn op 9 januari 1951 door het HMG veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf met aftrek. Nog in voorarrest trouwde hij de vrouw met wie hij jaren verkering had. Op 21 oktober 1952 kwam Van Luyn vrij.

d. Fred Bergfeld (1925–2006)

Fred Bergfeld was 14 jaar toen de oorlog uitbrak²¹¹⁹. Hij raakte betrokken bij hulp aan onderduikers en het verspreiden van illegale kranten. Hij werd op oudejaarsdag 1943 gearresteerd en naar kamp Amersfoort gestuurd. Op transport naar Duitsland wist hij in Zwolle te ontsnappen. Hij was ook ondergedoken in Raalte in Overijssel. Tegen het einde van de oorlog meldde hij zich bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Hij behoorde tot de eerste dienstplichtigen die in mei 1946 werden opgeroepen. Een verzoek om vrijstelling, ondersteund door de Stichting 1940–1945 werd afgewezen. Fred Bergfeld moest in september 1946 naar Indië vertrekken. Hij keerde niet terug van inschepingsverlof. Hij zwierf van adres naar adres, van baantje naar baantje. In 1949 kreeg hij een vaste stek en kon hij gaan samenwonen met zijn latere vrouw Ida Oerlemans.

Na zes jaar in 1952 dook Fred Bergfeld weer op. Hij meldde zich in Schoonhoven terug van verlof. Een brief van de Stichting 1940–1945 maakte geen indruk op de krijgsraad: hij werd alsnog veroordeeld.

e. Cor Vreeken

Cor Vreeken werd in 1947 ingedeeld bij de genie²¹²⁰. Al voor het uitbreken van de oorlog had hij zijn vader verloren. Zijn moeder was in 1942 door de SD gearresteerd en overleed in 1943 in het kamp in Vught.

Hij dook in 1948 na een rekrutentijd in Utrecht en Gilze-Rijen onder, toen bekend werd dat hij uitgezonden zou worden naar Indonesië. Hij kreeg hulp uit kringen van de communistische vakbond EVC. Hij ging op een adres in Amsterdam-Zuid samenwonen met zijn vrouw; op het stadhuis trouwen was niet mogelijk. Hij werkte illegaal in de bouw en kreeg ook geen bonnen voor zaken als koffie, textiel en schoenen. Hij bleef negen jaar ondergedoken. In februari 1957 werd hij gearresteerd en door de krijgsraad tot vier maanden gevangenisstraf veroordeeld. In de strafmaat werd rekening gehouden met zijn gezinsomstandigheden. Nog in voorarrest kon hij in 1958 officieel trouwen.

Wat opvalt is, dat in deze verhalen de volhardende dienstweigeraars ervaring hadden met onderduiken vanwege hun betrokkenheid bij de illegaliteit en dat zij bindingen hadden met communistische kringen. Zij waren eerder antikolonialisten dan pacifisten. Het geeft een trend aan, maar dat wil niet zeggen dat alle dienstweigeraars die voor de militaire strafrechter kwamen aan dat profiel voldeden.

9.3.5 Een bijzondere dienstweigering: de Pakisadji-affaire (Brandstichtingsarrest)

Er heeft zich in Indië nog een bijzonder geval van dienstweigering voorgedaan, waarbij er niet omging om de dienstplicht te ontlopen of te ontduiken, maar om het weigeren van een dienstbevel. Het gaat om een weigering van drie militairen (geen dienstplichtigen: twee beroepsmilitairen en een oorlogsvrijwilliger), die weigerden een kampong in brand te steken. Het werd hun opgedragen in het kader van een militaire operatie.

Op 11 augustus 1947, drie weken na het begin van de Eerste Politie Actie, werd de L-compagnie van het 3^e infanteriebataljon van de Mariniersbrigade, waarvan het hoofdkwartier in Surabaya op Oost-Java was

2118 In het boek van Zwart (1995) over de Indonesië-weigeraars wordt januari 1946 genoemd als datum van opkomst voor militaire dienst van Jan van Luyn (Zwart (1995), p. 75). Dat kan niet juist zijn: de eerste dienstplichtigen van de lichte 1945 arriveerden in mei 1946 in de kazernes (zie § 9.1.9). Jan van Luyn en andere Indië-weigeraars waren te horen in de VPRO-radiouitzending 'Volg het spoor terug' van 10 april 1988 (nog te beluisteren via internet).

2119 Zwart (1995), p. 31–37.

2120 Zwart (1995), p. 171–173.

gevestigd, ingezet op patrouille in een gebied in de buurt van kampong Soetodjajan aan de weg naar Pakisadji²¹²¹. Het gebied werd in de ogen van de Nederlandse militairen verstoord door acties, beschietingen, versperringen en landmijnen. Op 10 augustus 1947 was een jeep op een landmijn gereden, waarbij een officier zwaar gewond was geraakt. Dezelfde avond werd besloten de volgende dag de kampong te omsingelen, de bevolking te verdrijven ('sweepen') en de huizen en hutten in brand te steken: er moest een strook van 500 bij 200 meter vrijgemaakt worden. Drie mariniers, de beroepsmilitairen sergeant Martinus Smit en korporaal Louis Schokking en de oorlogsvrijwilliger marinier derde klasse Jan de Hoog, maakten bezwaar tegen de in hun ogen zinloze actie. De sergeant was afkomstig uit Katwijk-Binnen en 33 jaar, de korporaal was 28 jaar oud en de oorlogsvrijwilliger was 18-jaar en had een wat hogere opleiding (tot klas 3 van het gymnasium) gehad. Zij zagen geen militaire noodzaak en beschouwden de opdracht de kampong plat te branden als een represaillemaatregel. Volgens hun commandant ging het om niet om vergelding, maar verruiming van het schootsveld. De sergeant was in zijn beslissing om te weigeren om de order uit te voeren, beïnvloed door een van zijn ondergeschikten, die beter was opgeleid, zo werd later door de rechters geoordeeld.

Het was de tijd van de processen van Neurenberg waar de geallieerde overwinnaars de Duitse legerleiding en de politieke leiders op mars naar de galg zetten. De leuze *Befehl ist Befehl* gaat niet altijd op, want ondanks een dienstorder blijft de eigen verantwoordelijkheid.

De zeekrijgsraad in Soerabaja veroordeelde hen op 5 januari 1948 tot een militaire gevangenisstraf van drie jaar (beide beroepsmilitairen) en tot anderhalf jaar (de oorlogsvrijwilliger) plus het verbod om bij de gewapende macht te dienen. De krijgsraad oordeelde hun gedrag strafbaar op grond van artikel 89 WMS (weigeren van bevel van bevoegde militair, waarvan de maximumstraf van vier jaar verdubbeld wordt indien (onder meer) het delict samen met anderen wordt gepleegd en anderen tot delict worden aangespoord)²¹²². In het vonnis klonk geen enkel begrip door voor de gewetensproblematiek van de mariniers:

dat het te onpas naar voren brengen van 'gewetensbezwaren' (nog wel onwettige en ongefundeerde) en aanverwante termen gedurende ogenblikken dat de krijgsmacht als een hecht aaneengesloten geheel voor het vaderland dient op te komen, deprimerend op de andere mariniers en desorganiserend voor de krijgsmacht kan worden.

en

dat onder deze omstandigheden een toetsingsrecht van de mindere ten aanzien van een dergelijk bevel slechts aanvaardbaar is, in de gevallen waarin zeer klaarblijkelijk menselijk onrecht wordt aangedaan...²¹²³

De beoordeling daarvan in het veld geschiedt geheel op eigen risico van de bevelsmindere.

In hoger beroep werden de straffen in een arrest van 24 maart 1948 enigszins gematigd: de beroepsmariniers werden tot twee-en-half jaar respectievelijk twee jaar gevangenisstraf veroordeeld; de anderhalf jaar voor de oorlogsvrijwilliger bleef gehandhaafd. Ook de bijkomende straf in vorm van het ontzeggen om bij de gewapende macht te dienen werd gehandhaafd. De grondslag voor de veroordeling werd veranderd. Het ging niet om een overtreding van artikel 89 WMS, maar van artikel 114 WMS, het dienstweigeringsartikel²¹²⁴. Bij artikel 89 gaat het om een niet-militair die – gesteld onder bevel van een militair – een bevel niet of onvoldoende uitvoert.

De sergeant had gewetensbezwaren tegen het uitvoeren van een order waartoe de officier niet bevoegd was omdat die indruist tegen de menselijke waardigheid. Het hof had ook bij wijze van *obiter dictum* opgemerkt dat de persoonlijke bevoegdheid, dat de officier die het bevel uitvaardigde niet vermeld was als een onderdeel van de delictomschrijving. De krijgsraad in eerste ressort had opgemerkt dat ondergeschikten alleen in uitzonderlijke gevallen of bij overduidelijke onrechtmatigheid gerechtvaardigd zijn om dienstbevelen te verifiëren en dat op eigen risico. Het hof beoordeelde de aangevoerde gewetensbezwaren gebaseerd op een christelijke overtuiging als niet serieus en niet onoverkomelijk. Het hof oordeelde dat de sergeant het al dan niet opvolgen van het dienstbevel afhankelijk had gesteld van de strekking en de doelmatigheid²¹²⁵.

2121 Zie over deze zaak Excessennota (1995), p. 76-78, Keijzer (1978), p. 60, 128, 198 en 275.

2122 Kr Zeemacht OI, 5 januari 1948, MRT, XLI, 1948, 326-335, zie ook NJ 1949, 168.

2123 Deze overwegingen worden ook geciteerd door Van Krieken (1976), p. 228.

2124 Zie hierover ook advocaat-fiscaal Kraus in zijn opmerking in MRT 1949 (XLII), 71-73.

2125 HMG-NI, 24 maart 1948, MRT 1948 (XLI), 335-340; ook NJ 1949, 147 (mn Röling)

De wetsgeschiedenis van artikel 114 WMS toont aan dat de interpretatie van een dienstbevel door de militaire mindere op eigen risico (*suo periculo*) geschiedt²¹²⁶.

De drie veroordeelden vroegen gratie aan; het nog niet uitgezeten gedeelte van de gevangenisstraf en de bijkomende straf van ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen werden kwijtgelaten²¹²⁷.

Aan de families van de slachtoffers werd een bedrag van f 19.174,40 aan schadevergoeding uitgekeerd.

De straffen opgelegd in de Pakisadji-affaire staan in schril contrast met de straffen die – zo het al kwam tot een tot een vervolging – opgelegd werden aan Nederlandse militairen die zich schuldig gemaakt hadden aan oorlogsmisdrijven in de vorm van moord en doodslag; dat was gemiddeld dertien maanden²¹²⁸.

De Pakisadji-affaire kwam in Nederland zes maanden na het arrest van het HMG-NI in de openbaarheid door een artikel van dominee J.J. Buskes in het kritisch-christelijk tijdschrift *Tijd en Taak* van 25 september 1948. Hij hekelde de zware straffen voor principiële weigeraars van oorlogsmisdrijven tegenover de lichte straffen voor onzorgvuldig en onverantwoord gedrag ingeval het Bondowoso-treintransport van gevangenen, de 'lijktrein'²¹²⁹. De PvdA-coryfeeën Marinus van der Goes van Naters en Koos Vorrink

2126 Zie voor uitleg in de Memorie van Toelichting bij artikel 114 WMS (in de ontwerpfase als artikel 96 genummerd) (Kamerstukken, 1891-1892, II, Bijlagen Handelingen, 197, 3 (Memorie van Toelichting)(10 september 1892), p. 57), vermeld in de desbetreffende noot bij § 2.1.4.a.

Röling noemde in de NJ-noot de positie van de mindere militaire tragisch. In het handvest over de berechting van oorlogsmisdadigers die zich niet op *Befehl ist Befehl* mogen beroepen is alleen van toepassing op *major war criminals*. Hij oordeelde het vonnis als juridisch volkomen juist en militair noodzakelijk. Hij achtte de maatschappelijke opwinding hierover begrijpelijk, maar stelde dat ook een rechtmatige oorlog onmenselijk kan zijn.

2127 KB 22 april 1949 no 105 (genoemd in de Excessennota (1995), p. 78).

2128 Rüter (1973), p. 163.

2129 Op 23 november 1947 werden precies 100 gevangengenomen Indonesische van terreur verdachte mannen vanuit de overvolle gevangenis in Bondowoso op Java in drie goederenwagens naar een grotere gevangenis in Surabaya vervoerd: 46 mannen bleken bij aankomst overleden door gebrek aan ventilatie (Zie uitvoerig Van Liempt (1997) en ook De Jong (1969-1991), deel 12, 1020-1021, en Excessennota (1995), 82-83 en 143-144).

Om vijf uur in de morgen werden de gevangenen in de drie wagons geladen en werden de deuren gesloten. De wagons werden om acht uur aan een normale passagierstrein gehaakt. De gehele dag gingen de deuren niet open en werd geen voedsel of drinken verstrekt. Om zeven uur 's-avonds bij aankomst in een station van Surabaya werden de deuren geopend: uit de eerste wagon kwamen alle gevangenen naar buiten, velen versuft; in de tweede wagon bleven acht overleden gevangenen achter; uit de derde wagon stapte niemand uit, even werd gedacht aan een soort collectieve actie, maar alle 38 gevangenen bleken te zijn omgekomen. 54 mensen hadden de reis overleefd; 11 van hen moesten naar het ziekenhuis.

Het transport stond onder de verantwoordelijkheid van de Mariniersbrigade, die in dat gebied voor rust en orde moest zorgen als toegevoegd onderdeel van de A-divisie. Dat een marinieonderdeel onder het commando van een landmachtdivisie was gesteld was al aanleiding voor veel wrevel en competentiestrijd.

De bewaking van de trein werd bij vertrek van de trein opgedragen aan een aantal afzwaaiende mariniers die met hun plunjezak op weg naar huis gingen. De voorbereidingen van het gevangentransport schoten te kort, de transportleider kende alleen kantoorroutine en had geen enkele operationele ervaring, de instructies waren summier en beperkt tot 'zorg dat niemand ontsnapt: geen mens erin, geen mens eruit', de verzorging van de gevangenen onderweg ontbrak volledig.

Het optreden van de mariniers (dus eigenlijk het ontbreken daarvan) heeft alle kenmerken van een omissiedelict: nalaten. Nalaten van adequate voorbereiding, nalaten van instructies, nalaten van verzorging en luchten van gevangenen. Hier gaat het niet om brutaal, agressief, ongecontroleerd, wraakzuchtig, gewelddadig optreden, maar om gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel en zorg.

Na uitvoerig gedebatteer tussen Batavia en Den Haag, tussen landmacht en marine komt het tot een strafprocedure voor de Zeekrijgsraad in Surabaya (het uitvoerige vonnis van de zeekrijgsraad van 3 augustus 1948 (51 pagina's) is niet gepubliceerd in NJ of MRT). Alleen de mariniers die bij de organisatie en uitvoering betrokken waren werden voor de krijgsraad gebracht. Alle commandanten van Mariniersbrigade en de A-divisie die tenminste verantwoordelijk waren voor het niet-uitvaardigen van instructies en voorschriften bleven buiten schot.

Van de 14 mariniers die terecht stonde kregen er 13 vrijspraak; de feitelijke transportcommandant kreeg een maand met aftrek als schuldig aan artikel 307 Sr 'dood door schuld'. Van de 11 militairen die in hoger beroep voor het Hoog-Militair Gerechtshof van Nederlandsch-Indië moesten verschijnen kregen er 3 vrijspraak en 8 gevangenisstraffen variërend van 2 tot 8 maanden. Dit gerechtshof bestond uit landmachtofficieren met een juridische opleiding, dit in tegenstelling tot de Zeekrijgsraad waarin geen juristen functioneerden. De hoogste straf van 8 maanden was voor de dan 27-jarige eerste luitenant die als ondercommandant van de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade, het nauwst bij de gevangenneming en het verhoor van de Indonesiërs betrokken was, en die door de krijgsraad vrijgesproken was. Hij had opdracht het transport naar Surabaya te organiseren. Hij verliet het station, toen de honderd gevangenen om een paar uur voor vertrek opgesloten waren in de drie goederenwagens (zie HMG-NI, 20 november 1948, MRT 1949 (XLII), 108-121).

Het arrest van het HMG-NI was de uitspraak in hoogste ressort; cassatie van de uitspraak bij de Hoge Raad was niet mogelijk. De uitspraak van het gerechtshof viel slecht binnen de Mariniersbrigade. De luitenant werden bij KB van 18 juni 1949 no 32 is twee van acht maanden gevangenisstraf kwijtgelaten. Er in 1949 in totaal f 19.174,40 aan schadevergoedingen aan de nabestaanden van de slachtoffers uitbetaald.

(1891–1955) stelden over de kwestie op 14 oktober 1948 kamervragen. Zij vroegen ook een oordeel over de vraag of *Befehl ist Befehl* in het Nederlandse stelsel richtsnoer was. Premier Drees en minister Sassen van Overzeese Gebiedsdelen zegden in hun voorlopige antwoord van 12 november 1948 dat een diepgaand onderzoek ingesteld zou worden, hoewel Drees daarna tot de conclusie kwam, dat hij vanwege de scheiding der machten uiterst terughoudend geweest zou moeten zijn. De Kamervragen werden uiteindelijk pas op 2 juni 1949 beantwoord. De ministers stelden vast dat op de Nederlandse militair uiteraard in het algemeen een strenge gehoorzaamheidsplicht rust:

Dit betekent niet, dat naar Nederlands recht de regel '*Befehl ist Befehl*' zou gelden in die zin, dat van bedoelde militair 'kadaverdiscipline' zou worden gevorderd en dat hij zich ter afwerking van een strafrechtelijke actie onder *alle* omstandigheden op het bevel van een meerdere kan beroepen. Er kunnen zich omstandigheden voordoen, waaronder de ontvanger van een dienstbevel bij uitzondering zijn medewerking aan de uitvoering daarvan mag en moet weigeren, wanneer dit bevel duidelijk in strijd met het Nederlands recht of het volkenrecht is. Opgemerkt moet echter worden, dat bij twijfel de gehoorzaamheidsplicht primeert en dat de militair, die zonder voldoende grond zijn gehoorzaamheidsplicht op zijde schuift, niet gevrijwaard is tegen een strafrechtelijke veroordeling²¹³⁰.

De regel *Befehl ist Befehl* geldt niet in alle omstandigheden, maar de toetsing is een zaak van de rechter²¹³¹. Het debat over de *Befehl ist Befehl*-doctrine was aangescherpt door de Tribunalen van Neurenberg en Tokyo. In de *Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal*, die op 8 augustus 1945 in Londen was gesloten en waar Nederland op 25 september 1945 als partij was toegetreden, werd de eigen verantwoordelijkheid van de militairen ondanks ondergeschiktheid uitdrukkelijk vastgelegd²¹³². De tribunalen inclusief de inhoudelijke normering waren in de overeenkomst van 8 augustus 1945 beperkt tot *major war criminals*, wat weer leidde tot de discussie of deze eigen verantwoordelijkheid ook van toepassing was op de lagere officieren en op manschappen.

De Pakisadji-affaire is 2012 opnieuw opgerakeld. Max van der Werff (wiens vader indertijd getuige was van de gebeurtenissen) had de zaak opnieuw onderzocht. Dat was aanleiding tot kamervragen van de PvdA-kamerleden Frans Timmermans (*1961) en Angelien Eijssink (*1960), die aandrongen op eerherstel van

---

De lijktrein krijgt veel aandacht in de publiciteit; tussen eind november 1947 en begin 1949 verspreidt het ANP meer dan twintig persberichten over de affaire.

In het parlement was de Bondowoso-affaire aan de orde gesteld door CPN-kamerlid Paul de Groot. Hij stelde kort na het gruwelijke incident op 28 november 1947 kamervragen. Een CPN-motie van 16 december 1947 werd na een kamerdebat op 18 december 1947 verworpen. Ruim acht maanden later op 18 augustus 1948 sprak premier Drees zijn afschuw over de zaak en kondigde aan dat de aanklager in beroep ging tegen de zekrijgsraadvonnissen. Toen eind november 1947 de berichten over de lijktrein naar buiten kwamen, kwam dat de politiek erg slecht uit. Het door de VN aangewezen internationale *Committee of Good Offices* (Commissie van Goede Diensten), die in de naweeën van de Eerste Politionele Actie de taak had om partijen weer om de tafel te krijgen, was eind oktober 1947 in Indonesië gearriveerd. Om mogelijke kritiek van met name bondgenoten Verenigde Staten en Groot-Brittannië te kunnen pareren, had men binnen de Nederlandse diplomatieke dienst ontdekt dat de Verenigde Staten in 1945 met een Duits gevangenentransport (met 130 slachtoffers) en Groot-Brittannië in 1921 in India (met 70 slachtoffers) gelijksoortige dramatisch afgelopen lijktreinen op hun conto hadden staan (Van Liempt (1997), 82).

Het is opvallend, dat de Bondowoso-vonnissen niet zijn gepubliceerd in NJ en MRT.

- 2130 Het is niet mogelijk om in deze studie de grenzen van de '*Befehl ist Befehl*'-doctrine volledig te verkennen. Wel mag worden opgemerkt, dat deze doctrine de geur van overwinnaarsrecht heeft.

In dit kader kan worden gewezen op de HMG-uitspraak van 2 januari 1951 waarbij een BS-lid en commandant vrijuit ging voor de opdracht van de liquidatie van een NSB'er. In het KB van 5 september 1944 (Stb. E 62) was bepaald dat de leden van de BS als militair beschouwd moesten worden en daarom ook onderworpen waren aan het militair straf- en tuchtrecht. Ook de uitvoerder van de opdracht ook straffeloos geacht (HMG, 2 januari 1951, NJ 1952, 247 en MRT 1951 (XLIV), 385. Anders gezegd: speelt de maatschappelijke opvattingen over wie de 'vijand' is mee? Natuurlijk veegt bij de bestraffing iedere misdaad mee hoe de samenleving reageert op het strafbare feit (in vervolgingsbeleid en in strafmaat), maar een en ander geschiedt steeds binnen de geldende juridische kaders. Wat is meer strafwaardig: een NSB'er liquideren of weigeren een Indische kampong in brand te steken? Zie ook Vermeer (1972).

- 2131 Kamerstukken, 1948–1949, II, Aanhangsel Handelingen, 33, kamervraag 21 (vraag 14 oktober 1948, antwoord 12 november 1948) en Aanhangsel Handelingen, 167 kamervraag 121 (vraag 14 oktober 1948, antwoord 2 juni 1949), zie ook Daalder (2004), p. 454–456.

- 2132 Artikel 8 van het bij deze overeenkomst gevoegde Handvest luidde: *The fact that the Defendant acted pursuant to order of his Government or of a superior shall not free him from responsibility, but may be considered in mitigation of punishment if the Tribunal determines that justice so requires.*

de drie mariniers²¹³³. Dat was ook het betoog van Nicole de Hoog, dochter van de inmiddels overleden oorlogsvrijwilliger Jan de Hoog²¹³⁴. Van eerherstel wilde CDA-minister Hans Hillen (*1947) van Defensie niets weten:

Militairen kunnen bij het uitvoeren van gevechtsacties voor morele dilemma's worden gesteld waarbij zij vaak zwaarwegende keuzes moeten maken. De desbetreffende mariniers hebben een keuze gemaakt die in het licht van deze tijd anders zou kunnen worden beoordeeld als destijds. Ik acht het echter niet zorgvuldig de toetsing van het gedrag van deze mariniers te herbeoordelen aan de hand van de hedendaagse normen en met de wetenschap van nu.

Dit antwoord van de minister laat de verantwoordelijkheid bij de keuze geheel bij de betrokken militairen. Of de beoordeling van hun keuze door de toenmalige autoriteiten terecht was, laat de minister geheel buiten beschouwing²¹³⁵.

De veroordeelde militairen in de Pakisadji-affaire hadden zich *niet* schuldig gemaakt aan oorlogsmisdaden, maar aan 'opzettelijke ongehoorzaamheid'. De militairen werden voor een dilemma geplaatst: het opvolgen van een bevel dat leidt tot een schending van het oorlogsrecht of het niet opvolgen van een bevel, wat ook strafbaar feit. Men moet uit dit dilemma komen in een heftige situatie in het veld, niet achter een bureau op een kantoor. Het risico van de foute afweging wordt bij de militairen zelf gelegd²¹³⁶. Een oordeel daarover van de (hogere) commandanten en militaire justitiële autoriteiten komt pas later, als de actie waartegen bezwaar gemaakt wordt voorbij is²¹³⁷.

9.3.6 De Indische dienstweigering tegen het licht gehouden

Er is in de loop van de tijd steeds onvrede geweest en gebleven over de wijze waarop de Indië-weigeraars behandeld, beoordeeld en bejegend zijn. Er moet aan toegevoegd worden, dat een begripvolle reactie van deze of gene altijd wel weer een contrareactie uit de veteranenkringen opleverde.

Het kernprobleem daarbij was dat de oorlog in Indië in retrospectief als zinloos en nutteloos moet worden beschouwd. Het militair geweld heeft niets opgeleverd, noch politiek noch economisch. Kortzichtigheid is het minste wat de regering verweten zou kunnen worden. Daarbij komt, zoals nog aan de orde komt in § 12.5 dat de Nederlandse militairen die aan de feitelijke gewelddadigheden deelnamen, niet allen met schone handen huiswaarts konden reizen. In die zin is het Indië-conflict nog steeds een open wond in de samenleving.

Toch is er geen eerherstel gevolgd voor hen, die het lef hadden zich gedurende het militair conflict kritisch op te stellen en daarbij de daad bij het woord te voegen.

Twee Indië-weigeraars Jan van Luyn en Jan Maassen (zie § 9.3.3.h) hebben in een procedure voor de Hoge Raad revisie van hun veroordeling door het HMG in 1950 en in 1951 ahangig gemaakt.

2133 Kamerstukken, 2011-2012, II, Aanhangel Handelingen, 3478 (vraag 8 juni 2012 en antwoord 17 september 2012).

2134 Vrij Nederland, 25 juni 2012.

2135 Max van der Werff heeft nog getracht om Timmermans, inmiddels minister van Buitenlandse Zaken, te bewegen het eerherstel van de mariniers te bevorderen, zonder resultaat. Nicole de Hoog kondigde aan de overheid in rechte aan te spreken (Vrij Nederland, 14 september 2013). Zij stelt dat haar vader mede als gevolg van zijn veroordeling, ondanks partiële gratie, geen andere mogelijkheid zag om zich na een opleiding van een niet-erkende onderwijsinstelling, zich vrij te vestigen als psycholoog, omdat zijn kansen op een normale aanstelling verkeken waren. Van het aangekondigde proces is niets meer van vernomen.

2136 Een voorbeeld van een dergelijke moeilijke afweging kwam naar voren in de zaak van twee beroeps sergeanten Hans Hoppenbrouwers en Bert Hermens die in augustus 1992 weigerden in Sarajevo het bevel uit te voeren om met hun dienstplichtige, maar op vrijwillige basis uitgezonden manschappen terug te keren naar een kort te voren beschoten kazerne. Zij waren in deze kazerne gelegerd samen met een Oekraïens detachement en daaruit teruggetrokken na een hevige mortieraanval. Zij achtten het daar onvoldoende veilig om terug te keren. Het niet uitvoeren van dat dienstbevel geschiedde *suo petito*. Zij werden door tot in de hoogste instantie veroordeeld. Naast vier maanden gevangenisstraf werden zij ook uit de krijgsmacht ontslagen (HMG 2 juni 1993, MRT 1994 (LXXXVII), 189 en HR 11 januari 1994, MRT 1994 (LXXXVII), 182 m.n. De Roos). Keijzer, lid van de kamer van de Hoge Raad die het HMG-arrest in cassatie bevestigde en auteur van een proefschrift over militaire gehoorzaamheid, noemde later de beslissingsvrijheid om een bevel niet uit te voeren 'niet gratis'. Hij zei: 'Er is geen veilige weg' (MRT (2003), p. 330).

2137 Het is dit dilemma dat Vink ertoe brengt als vorm van dienstweigeren te definiëren: het niet opvolgen van een bevoegd gegeven bevel. Met deze benadering is het aan het Openbaar Ministerie als element van de delictomschrijving te bewijzen, dat het bevel dat niet werd opgevolgd bevoegd was gegeven in plaats van dat de verdachte moet aangeven, dat hij het bevel onbevoegd gegeven achtte (Vink (2011), p. 136-143).

Beide dienstweigeraars hadden geen beroep op Dienstweigeringswet gedaan en kwamen voor de militaire rechters. En beiden gingen in hoger beroep bij het HMG. Deze veroordelingen in eerste aanleg en in hoger beroep vonden plaats nadat op 10 augustus 1949 de wapenstilstand was ingegaan én nadat op 31 december 1949 de soevereiniteit was overgedragen. Een materieel belang in de vorm van de inzet van dienstplichtigen in Indië had de Nederlandse staat niet meer. Maar ook aan de beweegredenen van de twee betrokken dienstweigeraars was de feitelijke grondslag ontvallen.

Een verzoek tot herziening van de twee vonnissen werd op 14 december 2012 ingediend door de advocaten prof. mr. Liesbeth Zegveld en mr. Brechtje Vossenbergh (Böhler Advocaten, Amsterdam) aan de hand van een uitvoerig en ruim gedocumenteerd verzoekschrift. De Hoge Raad reageerde negatief op het (gezamenlijk) verzoek voor revisie: het is niet aan te nemen, dat de militaire rechter als hij geweten had wat nu bekend is, anders geoordeeld zou hebben. Een nieuw inzicht in de maatschappelijke opvattingen omtrent de strafwaardigheid van de bewezenverklarde gedraging kan niet worden aangemerkt als een novum zoals omschreven in 457 Sv²¹³⁸.

Het is nu aan de politiek om de dienstweigeraars uit de tijd van het Indië-conflict eerherstel te bezorgen.

9.4. DE INDIË-DESERTEURS

9.4.1. Vormen van desertie

Een 53-jarige beroepssergeant-majoor belast met administratieve taken ‘matste’ een dienstplichtig sergeant die vier dagen te laat voldeed aan de oproeping om in werkelijke dienst op te komen. Hij nam de naam van de deserteur – want dat was het delict waaraan de dienstplichtige zich schuldig maakte – niet op in de controlelijsten. Het wordt niet geheel duidelijk waarom de ene sergeant het voor de andere sergeant opnam; er zou sprake kunnen zijn van zakenverlof voor de dienstplichtige. De sergeant-majoor werd op 2 januari 1948²¹³⁹ door de Krijgsraad te Velde Chef GS veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf waarvan de helft voorwaardelijk wegens verduistering (van distributiebescheiden) van een ambtenaar in functie en wegens medeplichtigheid aan desertie. Dit strafbare feit werd begaan begin april 1946, toen de eerste naoorlogse dienstplichtigen de kazernes binnenstapten.

Los van dit geval van ‘reguliere’ desertie hebben de meeste gevallen van desertie tijdens het Indiëconflict een politieke of principiële achtergrond.

9.4.2. Deserteurs: hun verhaal

Vanuit de communistische beweging werden er in 1946 stakingen georganiseerd als protest tegen de inschepping van Nederlandse militairen van de ‘expeditionaire macht’ op weg naar Indonesië.

a. Wil van Kempen

Wil van Kempen was een van die politieke Indië-deserteurs. Hij werd toen hij was opgepakt hard aangepakt. We moesten met ons allen achter onze jongens in Indië staan. Communisten zijn nooit populair geweest in Nederland. Een politieke gevangenschap gaat ook in Nederland gepaard met onnodige grofheden en overbodige pesterijen. Wie dan nog wil protesteren, die moet maar voelen.

Rond jongens als Wil van Kempen hebben zich oudercomités gevormd. Deze comités deden hun best om de buitenwereld te informeren over het lot van deze Indië-deserteurs en hen met pakketten de moed erin te laten houden.

b. Piet van Staveren

Piet van Staveren, geboren in 1925, werd in juli 1946 opgeroepen voor militaire dienst. Hij was voor de oorlog al actief geweest in de socialistische jeugdbeweging AJC en na de oorlog in de communistische ANVJ. De 21-jarige instrumentmaker dook onder, maar werd na een maand door de militaire politie gearresteerd. Hij werd ondergebracht in het Depot Nazending Indië in Schoonhoven. Het was in de tijd van massale deserties ten tijde van de eerste verschepingen van dienstplichtigen van Indië. Van Staveren werd niet vervolgd wegens desertie, maar kreeg op 14 december 1946 voorwaardelijke amnestie: als hij zich in Indië voorbeeldig zou gedragen zou hij bij terugkeer in Nederland niet vervolgd worden. Op 28 december 1946 vertrok hij met het troepen transportschip MS Sloterdijk naar Indië. Aan boord ontmoette hij Poncke

2138 HR 25 juni 2013 (ECLI:NL:HR:2013:73) en HR 25 juni 2013 (ECLI:NL:HR:2013:74).

2139 Krijgsraad te Velde Chef CS, 2 januari 1948, NJ 1948, 495.

Princen. Volgens Poncke Princen had Piet van Staveren op zijn helm geschreven *kita datang sebagai teman, tidak sebagai moesoh* (we komen niet als vijanden, maar we komen als vrienden).

Van die boodschap kwam weinig terecht, omdat Piet van Staveren op West-Java werd ingezet als geweer-schutter. Nog geen half jaar na zijn aankomst in Indië besloot hij over te lopen. Dat geschiedde in de nacht van 13 op 14 juni 1947, ruim een maand voor de Eerste Politie Actie (22 juli 1947–5 augustus 1947); de voortekenen voor deze actie waren binnen het leger reeds merkbaar; het akkoord van Linggadjati van 12 november 1946, in aangeklede versie op 25 maart 1947 door Nederland geratificeerd, bleek te broos.

Piet van Staveren is werkzaam geweest als ziekenverzorger in het republikeinse leger. Piet van Staveren is niet gewapenderhand ingezet tegen Nederlandse militairen. Los van het feit of Piet dit zelf wilde, de Indonesische legerleiding gaf daar geen toestemming voor. Piet van Staveren was ook actief voor de vakbond *Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia* (SOBSI). Vanuit zijn communistische achtergrond raakte hij betrokken bij de opstand van Indonesische communisten, die op 18 september 1948 in Madiun begon en twee weken later door het republikeinse leger werd neergeslagen. Piet van Staveren vluchtte de bergen in, werd gearresteerd en later weer vrijgelaten. Onder de naam Pitojo Koesomo Widjojo werd Piet van Staveren radio-omroeper van een republikeinse propagandazender gericht op Nederlandse militairen.

Onder druk van de Verenigde Naties startten medio 1949 de onderhandelingen tussen Indonesië en Nederland. Piet van Staveren beging – in zijn eigen woorden – de stommeit in september 1949 met een jeep met de VN-vlag door de Nederlandse zone te rijden. Dat leidde op 24 september 1949 in Solo tot zijn aanhouding door Indonesische officieren en zijn overdracht aan de Nederlanders.

Piet van Staveren werd door de krijgsraad in Nederland tot zeven jaar gevangenisstraf veroordeeld. In augustus 1954 werd hij uit de strafgevangenis in Leeuwarden vrijgelaten²¹⁴⁰.

c. Poncke Princen

Op maandag 20 september 1948²¹⁴¹ nam korporaal Poncke²¹⁴² Princen (1925–2002)²¹⁴³ een lift met een legerjeep naar Batavia, zei tegen de chauffeur Geert Verbeek: ‘De groeten, mij zie je nooit weer terug’ en verdween in de straten van de stad op weg naar een adres van een vriendin met republikeinse contacten. De desertie van Poncke Princen was een feit. Princen was gelegerd in de stafcompagnie van de 2de Infanteriebrigade in Purwakarta. Hij vertrok zaterdag 25 september 1948 op verlof naar Sukabumi en verdween na het weekend naar Batavia. Een week later gaf zijn onderdeel een opsporingsbericht uit waarin werd vermeld dat Princen vlot in zijn optreden en verstandelijk goed ontwikkeld was en bovendien vloeiend Maleis en Sundanees sprak²¹⁴⁴. Princen had voor zijn desertie al een geschiedenis van problemen met de militaire justitie achter de rug.

Afkomstig uit een familie met antimilitaristische opvattingen²¹⁴⁵, seminarist in Weert, in de oorlog gearresteerd aan de grens op weg naar Engeland, vrijwilliger na de bevrijding en weer gedemobiliseerd, opgeroepen als dienstplichtige voor uitzending naar Indië, gedeserteerd naar Frankrijk, opgepakt aan de grens bij terugkeer naar Nederland, opgesloten in het Depot Nazending Nederlands-Indië in Schoonhoven was Poncke Princen met 800 andere dienstweigeraars en deserteurs per troepentransportschip in januari 1947 in de haven van Tandjong Priok gearriveerd. Hij ontmoette aan boord Piet van Staveren.

2140 mede gebaseerd op Blekendaal (2013); zie ook Bank (1984), p. 262.

2141 Princen noemt in zijn memoires de datum van (dinsdag) 28 september 1948 als de datum waarop hij zijn beslissing nam om te deserteren; hij zou die een paar dagen later op een maandag uitvoeren. Zijn onderdeel gaf hem op zaterdag 25 september 1948 als vermist op, zo blijkt uit archieven (zie Princen (1995), p. 98). Het lijkt dat zijn herinnering niet geheel correct is; waarschijnlijk nam Princen zijn beslissing op zaterdag 18 september 1948.

2142 Princen's officiële voornamen zijn Johannes Cornelis, roepnaam Jan. Hij werd Poncke genoemd naar de titel van een boek van de Zeeuws-Vlaamse schrijver Jan H. Eekhout uit 1941 over de achttiende-eeuwse pastoor Benedictus Poncke uit Damme (de stad van Tjil Uilenspiegel). Princen zat regelmatig in dat boek te lezen. Eekhout had in de Tweede Wereldoorlog duidelijk nationaal-socialistische sympathieën. Ook is Eekhout ervan beschuldigd plagiaat gepleegd te hebben, omdat hij gebruik gemaakt heeft van verhalen van Nasr-Eddin Hodja, een soort islamitische Tjil Uilenspiegel uit Anatolië uit de dertiende eeuw. Het is de vraag of Princen indertijd op de hoogte was van het feit dat de schrijver over pastoor Poncke politiek én literair omstreden was.

2143 Zie voor zijn levensverhaal: Princen (1995) en Van de Kamp (2009), deel 1, p. 131–138.

2144 De Moor (1999), p. 387.

2145 Princen zegt dat zijn grootvader van moederszijde de deserteur is die in het boek ‘Dorp aan de rivier’ uit 1934 van de Brabantse romanschrijver Antoon Coolen voorkomt. Maar er komt in het boek van Coolen geen deserteur voor. Coolen-biograaf dr. Cees Slegers kan ook geen andere publicatie aangegeven die door Princen bedoeld zou kunnen zijn. Dat door Princen aan een boek van Antoon Coolen wordt gerefereerd, zou ook verklaard kunnen worden uit de sympathie die Coolen in de jaren dertig van de vorige eeuw heeft gehad voor het pacifisme (Slegers, (2001), p. 291–296).

Poncke Princen werd in Indonesië voor de krijgsraad gedaagd vanwege zijn desertie naar Frankrijk in 1946 en hij werd op 22 oktober 1947 wegens desertie in tijd van oorlog tot 12 maanden gevangenisstraf waarvan vier voorwaardelijk veroordeeld. Hij zat zijn straf uit in de Tjipinang-gevangenis in de wijk Meester Cornelis aan de zuidelijke rand van Batavia tussen Japanners²¹⁴⁶, Chinezen, Arabieren, Indonesiërs en Hollanders en in de militaire gevangenis in Pontjol. Op 19 februari 1948 kwam Poncke Princen weer vrij en werd overgeplaatst naar Purwakarta (tussen Batavia en Bandung), waar hij een logistieke functie kreeg. Met lezen in filosofische werken bracht hij zijn vrije tijd door, voor zover die niet opging aan amoureuze avonturen.

De confrontatie met een neergeschoten en doodgebloed Indonesisch meisje dat hij had leren kennen legde voor Poncke de kiem voor zijn latere desertie of, anders gezegd, bevestigde zijn al eerder geuite bezwaren tegen deze oorlog.

Na zijn desertie werd Poncke niet met open armen ontvangen door het TNI; hij werd begrijpelijkerwijs gewantrouwd. Hij werd scherp ondervraagd en opgesloten. Het was een warrige periode aan Indonesische kant. Op 18 september 1948 was een communistische opstand in Madiun onder leiding van Musso begonnen, waarbij enige TNI-officieren werden vermoord. Door het Republikeinse leger kon de orde hersteld worden; op 30 september 1948 werd Madiun door de communisten ontruimd²¹⁴⁷. Princen vond dat de opstand van Indonesische communisten de Nederlanders alleen maar in de kaart speelde²¹⁴⁸. En een paar maanden later, op 19 december 1948 begon de korte, maar krachtige Tweede Politie Actie van de kant van Nederlanders.

Op 5 april 1949 ontving hij zijn legitimatiebewijs als militair van TNI. Hij kreeg zijn eigen gevechtstroep *Pasukan Istimewa*, 'de speciale troepen'. Princen raakte gewapenderhand betrokken bij de strijd van de Republiek. De Nederlandse Speciale Troepen kregen de opdracht jacht te maken op Princen. Henk Ulrici, een DST-er met 'een mengeling van daadkracht, bravoure en wreedheid'²¹⁴⁹, kreeg van generaal E. Engles, zeer gebeten op Princen, de opdracht – kracht bijgezet door *f* 50.000 op zijn hoofd te zetten²¹⁵⁰ – hem dood of levend in handen te krijgen. Dat is op een haar na gelukt. Bij die actie op 9 augustus 1949 – Actie Finale genoemd: het was de laatste kans omdat daags daarna de wapenstilstand in ging – werd Princen's echtgenote Odah gedood evenals een aantal Indonesische militairen; Princen kwam er af met een granaatscherf in zijn voet.

Princen was geen dienstweigeraar met principiële gewetensbezwaren tegen geweld, maar heeft om politieke redenen gekozen voor het andere front. Voor hem was het een kwestie van rechtvaardigheid, zoals ook zijn latere strijd voor de mensenrechten als Indonesisch staatsburger dat was²¹⁵¹.

Piet van Kempen en Poncke Princen zijn de twee Nederlandse deserteurs die vanwege de Politie Acties naar de vijand gedeserteerd zijn: overlopers dus. Desertie naar de vijand is strafbaar gesteld in artikel 100 sub 1 WMS (oud) met de dood als maximumstraf. Het is overigens geen uitgemaakte zaak dat de Indonesische troepen ook in formeel-juridische zin als een 'vijand' worden beschouwd, omdat er wel sprake was van gewapend conflict, maar niet formeel van oorlog, omdat de Nederlandse staat de Indonesische regering wel *de facto*, maar niet *de iure* erkende.

9.4.3. Hulp aan Indië-deserteurs

Wie dienstweigende (dus niet verscheen) en wie deserteerde (dus verdween), had hulp van anderen nodig om te overleven. In sommige milieus was ervaring met onderduikers in Tweede Wereldoorlog (bijvoorbeeld in communistische kringen). Wie in oorlogstijd 'desertie van een krijgsman in dienst van het rijk' bevordert of uitlokt is volgens artikel 104 Sr strafbaar (maximum zes jaar). Ook het niet melden van een voorgenomen desertie is strafbaar (artikel 136 Sr, maximum zes maanden of een geldboete navenant). Wie in vredestijd desertie uitlokt of bevordert kan gestraft worden met zes maanden (artikel 203 Sr). Artikel 104

2146 Het gaat hier om Japanse militairen die wegens oorlogsmisdrijven voor de Temporaine Krijgsraad in Batavia werden gebracht.

2147 De Jong (1969-1991), deel 12, p. 930-931.

2148 Princen (1995), p. 87.

2149 De Moor (1999), p. 384.

2150 Vanvugt (1996), p. 210.

2151 Na de Indonesische onafhankelijkheid verwierf Princen de Indonesische nationaliteit, later bekeerde hij zich tot de Islam. In 1956 werd hij lid van het parlement. In 1966 werd Princen voorzitter van een mensenrechteninstituut. Hij was niet welkom in Nederland: verzoeken om een visum werden afgewezen. Hij moest zijn familie ontmoeten op een plaats net over de Duitse grens. In 1994 verstrekte minister Hans van Mierlo van Buitenlandse Zaken hem een visum voor Nederland. Princen zag dat als een rehabilitatie. Zijn komst werd in veteranenkringen sterk afgekeurd.

Sr is een misdrijf tegen de veiligheid van de staat, artikel 136 Sr is een misdrijf tegen de openbare orde en artikel 203 Sr is een misdrijf tegen het openbaar gezag. Daarnaast is er nog het meer algemeen geformuleerd delict: hulp aan iemand die vervolgd wordt (artikel 189 Sr, maximum zes maanden).

Een kunstschilder uit Apeldoorn verborg rond de Eerste Politionele Actie een deserteur. De deserteur had inmiddels een beroep op gewetensbezwaren gedaan. De schilder werd toch vervolgd op grond van artikel 189 Sr. Hij beriep zich op zijn geweten: de deserteur was in nood en het was zijn plicht om hem te helpen. De deserteur zou niet meer vervolgd voor desertie en was dus geen deserteur meer. Daarom was dus de schilder ook niet strafbaar. Dat verweer werd door de Hoge Raad niet aanvaard²¹⁵². Gewetensbezwaren leveren geen noodtoestand op waardoor een door hem begaan niet meer strafbaar zou zijn. Het was een bevestiging van de staande rechtsdoctrine dat een beroep op het geweten geen strafuitsluitingsgrond oplevert.

9.5. TERUGBLIK OP EEN KOLONIALE OORLOG 1945-1950

9.5.1. Samenvatting

Aan de veelheid van de problemen waarmee Nederland uit de Tweede Oorlog kwam moest de kwestie-Indië nog worden toegevoegd. Dat het niet hetzelfde zou blijven in de overzeese koninkrijksdelen, lag al besloten in de toespraak van koningin Wilhelmina van 7 december 1942. Maar een Nederlandse suprematie was daarin wel voorzien. De zucht van verlichting bij de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 stokte in de onafhankelijkheidsverklaring van Sukarno en Hatta twee dagen later.

Het duurde nog een jaar voor Nederland de macht van de Britten kon overnemen. Maar daarvoor was eerst een *de facto* erkenning van de *Republik Indonesia* voorwaarde.

In november 1945 besloot de regering dat het moest komen tot grootschalige militaire inzet in Indië. Het landleger in Indië zou komen te bestaan uit drie componenten: Het KNIL, de Koninklijke Marine en de Koninklijke Landmacht.

De eerste twee krijgsmachtonderdelen hadden al een lange traditie in Indië; de landmacht werd een nieuwe speler, maar wel de grootste.

De Koninklijke Marine bracht de mariniersbrigade aan land. In het KNIL verenigden de uit de Japanse internering teruggekomen manschappen zich met de naar Australië gevluchte kameraden. De landmacht bestond naast het beroepskader uit de oorlogsvrijwilligers (geworven vanaf najaar 1944) en de dienstplichtigen (opgeroepen vanaf april 1946).

a. Dienstplicht

De belangrijkste juridische hobbel voor de inzet van dienstplichtigen voor overzeese gebiedsdelen was het grondwettelijk verbod tot uitzetting overzee (artikel 192 Grondwet versie 1938). De regering meende dat dit omzeild was met een wetsbesluit van 22 juni 1944 (E 45) dat de inzet van dienstplichtigen overal ter wereld mogelijk maakte. Toch werd hals over kop een voorstel geformuleerd om onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen overzee per wet mogelijk te maken. De eerste lezing van dit voorstel passeerde de Raad van State en de Tweede Kamer van het (nood)parlement binnen één dag.

Nog voor de afronding van de grondwetswijziging werden eind september 1946 de eerste dienstplichtigen op de boot naar Indië gezet. Onmiddellijk na de afkondiging van de aangepaste grondwet (januari 1947) werd een wetsontwerp ingediend om de verplichte uitzending van dienstplichtigen naar Indië te regelen. Deze wet trad in werking op het moment dat de Eerste Politionele Actie bijna ten einde liep (augustus 1947).

Deze machtigingswet was een wet in een hele reeks van formele wetten en AMvB's waarmee – cumulatief! – zowel de duur van de eerste oefening (twee jaar) als de duur van de uitzending overzee (twee jaar) geregeld werd: vier jaar Indië voor dienstplichtigen werd daardoor een mogelijkheid: voor veel dienstplichtigen werd het ruim drie-en-een-half jaar. Uiteindelijk werd in 1948 de hele dienstplichtwet (versie 1938) aangepast. Het kwam ook tot een definitieve regeling van de broederdienst.

Het KNIL was samengesteld uit vrijwilligers uit Nederland, beroepssoldaten uit Indië (de helft uit Java en verder onder meer uit Celebes en de Molukken) en dienstplichtigen uit Indië. De dienstplicht, ingesteld in 1917, was uitdrukkelijk voorbehouden aan inwoners afkomstig uit Europa. Men was om allerlei redenen bevreesd voor een dienstplicht voor inlanders.

2152 HR 20 juni 1950, NJ 1951, 349. In een ander arrest van dezelfde datum werd deze benadering bevestigd (HR 20 juni 1950, NJ 1951, 348, Alphense Boer).

b. Discipline

Op het KNIL was vanaf de oprichting in 1830 het militaire straf- en tuchtrecht uit 1815 van toepassing. Volgens de Indische bestuursregeling uit 1854 was het gouvernement bevoegd eigen regels te stellen, doch op basis van het concordantiebeginsel zo veel mogelijk in overeenstemming met de regels uit Nederland. Het militair strafrecht werd in 1890 aangepast, vooral om de lijfstraffen af te schaffen. In 1934 is het militair straf- en tuchtrecht opnieuw vastgesteld.

De marine had de eigen regels op het terrein van het militair straf- en tuchtrecht uit 1815. Bij de wetswijzigingen van 1903 (vaststelling) en 1923 (invoering) viel de marine onder het gemeenschappelijk Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht. Deze wetten waren ook van toepassing op de Koninklijke Landmacht, die vanaf 1946 in Indië arriveerde. Voor de landmacht gold dat het hoger beroep op krijgsraaduitspraken was opgeschort wegens de formele status 'tijd van oorlog' en dat voor het tuchtrecht sprake was van de situatie 'leger te velde', wat vooral implicaties had voor de tuchtstraffen en de uitvoering daarvan.

c. Dienstweigering

Het verzet tegen de uitzending naar Indië heeft twee verschillende achtergronden: er zijn politiek bewuste dienstweigeraars die uit pacifistische of antikolonialistische overwegingen niet mee wilden vechten tegen de *Republik Indonesia* en er zijn weigeraars die uit angst, lafheid of heimwee of een combinatie daarvan op emotioneel-psychologisch gebied niet naar Indië wilden of konden vertrekken. Deze laatsten waren volgens een onderzoek uit die tijd in de meerderheid. Het leger hanteerde het onderscheid tropengeschiedt-tropenongeschiedt.

De dienstweigeraars op principiële gronden konden gebruik maken van de procedures van de Dienstweigingswet 1923. Een absolute afwijzing van geweld was voorwaarde voor erkenning. Hoger beroep was niet mogelijk, maar de krijgsraden voor wie de afgewezen en volhardende dienstweigeraars dienden te verschijnen zagen het als hun plicht de motieven voor het gepleegde strafbare feit van het weigeren van een dienstbevel nader te onderzoeken en konden in een aantal gevallen akkoord gaan met een voorwaardelijke straf; de voorwaarde was dat de veroordeelde tewerkgesteld werd zoals een erkende principiële gewetensbezwaarde.

Bij volgehouden dienstweigering die niet leidde tot een vorm van erkenning volgde een gevangenisstraf die kon oplopen tot vier jaar.

d. Desertie

Wie na inlijving niet terugkwam van inschepingsverlof maakte zich schuldig aan desertie 'gepleegd in oorlogstijd' (immers de wapenstilstand met Duitsland en met Japan was nog niet omgezet in een vredesverdrag). De overwegingen van de Indië-deserteurs waren van dezelfde orde als van de Indië-weigeraars.

Bekende deserteurs, eigenlijk overlopers, waren Piet van Staveren en Poncke Princen. De legerleiding wilde deze 'verraders' graag arresteren, wat met Piet van Staveren wel en met Poncke Princen niet lukte.

9.5.2. Terugblik

a. De ontwikkeling en de legitimatie van de dienstplicht

Over de eerste twee vragen van de probleemstelling van de studie:

- Hoe is in de loop van de geschiedenis de dienstplicht en de reactie daarop in de vorm van discipline-handhaving, dienstweigering en desertie ontwikkeld?
  - Hoe is de dienstplicht in de loop van de tijd gelegitimeerd?
- kunnen de volgende opmerkingen geplaatst worden.

Een veronachtzaming van de constitutie

Silent enim leges inter arma (het recht zwijgt als de wapens spreken). Cicero krijgt gelijk wat betreft het dienstplichtrecht tijdens het Indië-conflict. De manier waarop de Nederlandse overheid is omgegaan met de grondwettelijke bepaling dat dienstplichtigen niet in de koloniën ingezet mogen worden toont een forse minachting voor het constitutionele recht. En zeker op een tijdstip, dat men net bevrijd was van een bezetter die op allerlei manieren inbreuk op de rechtsorde werd verweten. Toen in november 1945 werd besloten tot een grootschalige militaire inzet in Indië, is er met te groot gemak via een beroep op het staatsnoodrecht over de grondwettelijke beperkingen heen gestapt.

Men kan in retrospectief begrip hebben voor de reeks van problemen waarvoor Nederland en zijn regering geplaatst werden na de oorlog zoals de distributie van schaarse goederen, de aanpak van de forse woning-

nood, het herstel van de beschadigde infrastructuur, de zuivering van het geldstelsel, de organisatie van de bijzondere rechtspleging, de opvang van de gerefpatriceerde gedeporteerden. Maar de bevrijding gaat toch op de eerste plaats om het herstel van de democratie en de rechtsstaat.

Een legalistische benadering: herstel van het gezag

Hoe weinig legalistisch gedacht werd over de uitzending van dienstplichtigen, zo sterk was de nadruk op het recht van Nederland op het eilandenrijk in het verre oosten. Indië behoorde bij Nederland (Grondwet 1922) en hoorde onder het Nederlands gezag. Dat moest eerst hersteld worden en binnen die gezagsverhouding kon over verzelfstandiging worden gesproken, waarbij volledige onafhankelijkheid geen serieuze optie was. Er zouden eeuwig durende banden met Nederland blijven; men stelde zich een soort gemenebestconstructie voor. De Nederlandse regering in Den Haag bleek niet in staat adequaat te reageren op de stroomversnelling waarin de veranderingen in Indië door de onverwacht snelle capitulatie van Japan na twee atoombommen en het uitroepen van een Indonesische republiek was gekomen. Het juridisch referentiekader sloot dat niet in. Het beleid in Den Haag werd in essentie gedomineerd door katholieke juristen zonder Indische ervaring: Beel, Romme en Sassen.

Een moeizaam afscheid van een kolonie

De militaire inzet in de vorm van twee positionele acties was politiek gesproken een mislukking. De oorlog als voortzetting van de politiek met andere middelen (Clausewitz) leidde onder de tropenzon netto tot niets. Het leverde Nederland in haar onderhandelingen met de Indonesische republiek ten hoogste kortetermijn-winst op, maar wel ten koste van het verlies van veel internationaal prestige, dus uiteindelijk was de balans negatief. Want Nederland was feitelijk afhankelijk van zijn goodwill in het buitenland, in het bijzonder van de Verenigde Staten (Marshall-hulp!), die als ex-kolonie van Groot-Brittannië een zekere allergie tegen koloniën hadden ontwikkeld (en daarom bijvoorbeeld in 1945 de Indische archipel in het *South East Asian war theatre* afstootten naar de Britten).

Er is ook geen lering getrokken uit het ook niet gemakkelijke afscheid van de Britten van India. Toen India en Pakistan onafhankelijk werden (augustus 1947), was Nederland nog verwickeld in de Eerste Positionele Actie.

Waarvoor zijn de dienstplichtigen ingezet?

Hoe dan te oordelen over de inzet van dienstplichtigen? Los van de juridische onvolkomenheden van de uitzending overzee, was het gelegitimeerd om jonge dienstplichtigen overzee te sturen en daar 'positioneel' in te zetten?

Het aantal manschappen was gezien de enorme opdracht die men zichzelf stelde veel te laag. De in totaal ingezette 200.000 man (waarvan de helft dienstplichtigen) was natuurlijk veel te laag gezien de enorme omvang van de archipel. Zelfs het hoofdeiland Java is nooit volledig door de Nederlandse krijgsmacht beheerst geweest. Dus het kan formeel wel in de bedoeling gelegen hebben om het Nederlands gezag overal te herstellen, men beseftte in de burelen in Den Haag en Batavia ook wel dat dit een wensdroom was.

Wat was de bedoeling dan wel? Een sterke uitgangspositie verwerven in de onderhandelingen met Indonesische nationalisten? Een drukmiddel om het Nederlands concept van een federaal Indonesië (dat dan via een unie met Nederland in een gemenebestconstructie zou functioneren) te realiseren? En zat daar in essentie niet een ideaal van volksofvoeding achter of eigenlijk ordinaire economische belangen in het aan grondstoffen zo rijke Indonesië? Indië verloren, rampspoed geboren?

De dienstplicht tropenongeschied

Het Europese deel van het Koninkrijk lag er tijdens het Indië-conflict onverdedigd bij. Nu was de oude vijand verslagen, maar er doemde uit het oosten al een communistische beer op. Nederland had zijn neutralistische kledij in de Tweede Wereldoorlog uitgetrokken en was gestoken in het nieuwe westerse legeruniform. Dienstplichtigen die in Indië gelegerd waren, had Nederland in het moederland ook hard nodig. Een argument van dergelijke strekking zal door de leider van de westerse wereld, de Verenigde Staten, met kracht op tafel in Den Haag gelegd zijn.

Met de massale inzet van dienstplichtigen in Indië is een zeer grote wissel op het dienstplichtsysteem getrokken. Niet alleen vanwege het feit, dat de oorspronkelijke legitimatie van de dienstplicht 'verdediging van huis en haard' uit zijn voegen is getrokken, maar ook, omdat op dienstplicht een (te?) zware 'last van de oorlog' is gelegd: een uitputtend klimaat, een vreemde cultuur, een onzichtbare vijand, een onduidelijk politiek doel, een gebrekkige infrastructuur, een zwakke organisatie, een hoge tol aan gedode en ge-

wonde manschappen. De vraag moet gesteld worden: had de inzet van dienstplichtigen überhaupt kunnen leiden tot een zinnig resultaat? Onder welke omstandigheden zou de samenleving vrede kunnen hebben met een offer in de vorm van het leven van zo veel jonge burgers? Om te beginnen ontbrak een heldere (politieke) doelstelling compleet met uitgewerkte (militaire) strategie. In wezen was er geen visie op de toekomst van Indië. En voor zover er wel een idee was, liepen de opvattingen van liberalen, katholieken, anti-revolutionairen en sociaal-democraten fors uiteen. Het politiek compromis leverde aldus geen helderheid op.

De dienstplicht is niet ingevoerd voor de tropen. De dienstplicht is geen wapen in de strijd voor het behoud van een kolonie. De dienstplicht houdt de dienstplichtigen thuis. De dienstplicht is gemaakt voor de verdediging van het vaderland.

Dienstweigering en desertie: een opstandige jeugd

De eerste jaren van het Indië-conflict waren hoogtijdagen voor dienstweigering en desertie. Wellicht tot verbazing van de militaire autoriteiten. Althans uit niets blijkt dat men zoiets verwacht had en daarop was voorbereid.

Het onderscheid tussen de fenomenen dienstweigering en desertie was niet meer dan een juridisch verschil: weigerde men op te komen of nam men na inlijving de benen. Er waren twee bronnen voor dit verzet: emotioneel en principieel.

Het antwoord van de krijgsmacht was eenvoudig: straf. Er was weinig begrip. Dat kon men zich in de zoektocht naar voldoende tropengeschiedte soldaten niet permitteren. Die tamelijk grote weerstand onder de jonge burgers maakte ook weinig indruk op de politici. Zo was er het idee, dat veel jongeren in de oorlog maar een losgeslagen bestaan geleid hadden met (te) veel vrijheid door het hakkend functionerend schoolstelsel. En een kind of een jongere die in tijden van schaarste voedsel of kleding 'organiseerde' kon eerder op lof dan op straf rekenen. Er was kortom grote bezorgdheid over de jeugd in de eerste jaren na de oorlog²¹⁵³. Maar met dit aspect van het leven van veel dienstplichtigen kon men geen rekening houden.

Aandacht voor veteranen?

De dienstplichtigen, teruggekeerd uit Indië, kwamen thuis uit een wereld waarvan zij zelf bij hun vertrek nauwelijks een notie hadden en waarvan het thuisfront bij hun terugkeer nauwelijks begrip voor op konden brengen. Zij kwamen terug uit een mislukte en verloren oorlog. Zij kregen daardoor snel het gevoel zich ingezet en opgeofferd te hebben voor de verkeerde zaak. Zij deden er noodgedwongen het zwijgen toe, totdat in de loop van jaren negentig eindelijk enige aandacht ontstond voor de positie van de veteranen en de problematiek van onverwerkte ervaringen.

De berichten over excessen oorlogsmisdaden bracht de meesten van hen nog in verdere verwarring: of zij zwegen omdat zij op een of andere manier aan deelgenomen hadden, er getuige van geweest waren, er van gehoord hadden of er in ieder geval van geweten hebben.

Het heeft lang geduurd, voordat de Nederlandse samenleving en de Nederlandse overheid tot het besef kwam dat de veteranen recht hadden op enig basaal begrip²¹⁵⁴.

Noodzaak tot wetswijziging

Wel werd duidelijk dat de juridische voorzieningen zowel het militair straf- en tuchtrecht als de dienstweigeringswet op de schop moesten. Beide vormen regelgeving stamden uit 1923. De noodzaak tot aanpassing leidde niet tot wetswijzigingen op korte termijn. De ervaren noodzaak leidde niet tot een gevoel van urgentie. Het zou tot de jaren zestig duren eer de eerste aanpassingen werden gerealiseerd (militair strafrecht in 1965 en het dienstweigeringsrecht in 1964).

Geen rehabilitatie

Er zou ook reden kunnen zijn om de veroordeelde dienstweigeraars en deserteurs te rehabiliteren. Hun kan niet ontzegd worden, dat zij maatschappelijk gesproken gelijk hadden. Maar noch juridisch noch politiek hebben zij dat gelijk gekregen. Ook niet in het licht van 'de kennis van nu'. Deze dienstweigeraars en deserteurs waren niet laf. De regering die hen rehabilitatie onthoudt toont daarvoor weinig begrip.

2153 Zie hierover een nota van PvdA-minister Gerard van der Leeuw van Onderwijs (1890-1950), Kunsten en Wetenschappen van juli 1946.

2154 Zie verder de inleiding van hoofdstuk 12.

Een onderzoek op zijn plaats

Een vorm van waarheidsvinding in de vorm van een breed wetenschappelijk onderzoek waartoe drie instituten (het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) in Den Haag, het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden en het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) in Amsterdam) een voorstel hebben geformuleerd²¹⁵⁵ is door de regering uiteindelijk aanvaard²¹⁵⁶. Wanneer dit onderzoek tot stand komt, dient er ook aandacht besteed te worden aan het functioneren van de dienstplicht aan de Nederlandse zijde van het conflict. Dat het de moeite waard is om in deze problematiek dieper in te duiken, is in dit hoofdstuk van deze rechtshistorische studie wel duidelijk geworden.

b. Dienstplicht en democratie

Is er een relatie tussen het opleggen van de dienstplicht en het toekennen van stemrecht in het licht van de uitspraak: 'de dienstplicht is het legitieme kind van de democratie'?

Kort voor de verkiezingen van 1946 kwam de kiesgerechtigde leeftijd door een wijziging van de Kieswet op 23 jaar. Al in de tijd van het censuskiesrecht van de grondwet van 1848 stond de grondwet het kiesrecht vanaf 23 jaar toe (artikel 76 Grondwet 1848 sprak van 'meerderjarigen', en dat is volgens het BW van 1838 iedereen vanaf 23 jaar). In de Grondwet 1887 werd als minimumleeftijd 23 jaar genoemd in artikel 80. In 1901-1905 werd in de kindervetten de civielrechtelijke meerderjarigheidsleeftijd van 23 jaar verlaagd tot 21 jaar. Bij de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 en 1919 bleef de minimumleeftijd 23 jaar. De kieswet mocht een hogere leeftijd vaststellen: dat werd 25 jaar.

Door het noodparlement diende voor de eerste landelijke verkiezingen een aantal bepalingen van de kieswet aangepast te worden. Dat was ook aanleiding om in artikel 1 van de Kieswet de minimumleeftijd op het grondwettelijk minimum van 23 jaar te vast te stellen. Deze verlaging zou gezien kunnen worden als een beloning voor het moedige gedrag van jeugdige personen gedurende bezetting, getuige de uitleg van minister Beel van Binnenlandse Zaken in de Memorie van Toelichting²¹⁵⁷:

De omstandigheid, dat gedurende de bezetting is gebleken, dat velen van de hierbedoelde groep de eischen van het staatsburgerschap verstaan, versterkt den ondergeteekende in de opvatting, dat er geen aanleiding bestaat, de 23- tot 25-jarigen uitsluitend op grond van hun leeftijd, voor wat het actief kiesrecht betreft, bij de ouderen achter te stellen.

Deze ruimhartige opvatting van Beel over het begrip van jong volwassenen van het staatsburgerschap kromp later wat in, toen hij het grondwettelijk verbod om dienstplichtigen overzee te zenden weinig serieus nam. De kieswet is aangepast bij de wet van 1 maart 1946 (Stb. 1946, G41).

Het passief kiesrecht bleef op het grondwettelijk minimum van 30 jaar.

Er zijn in de periode van het Indië-conflict geen belangrijke ontwikkelingen te melden die bijdragen aan de beantwoording van de vraag hoe de verhouding tussen de dienstplicht en de democratie is. Het antwoord op de vraag of de dienstplicht het wettige kind van de democratie is wordt in deze periode niet gegeven.

Er zijn drie berichten die de moeite waard om naar voren te halen:

- In de paragraaf waarin de voorgeschiedenis van het KNIL aan de orde is, wordt vermeld, dat bij het debat over een Indische dienstplicht de Tweede Wereldoorlog in nationalistische kringen het invoeren van een militeplicht voor Indonesiërs steeds werd gekoppeld aan de eis van toekenning van politieke rechten. Zie § 9.1.5.e.
- In een strafvonnis tegen een dienstweigeraar in 1948 pakte de zeekeijzraad eens uitvoerig uit over de staatsrechtelijke grondslag van de erkenning van gewetensbezwaren. De zeekeijzraad stelde dat de dienstweigeringwet gezien kan worden als een hoge uitzondering op het rechtsbeginsel: wie de lusten van de staat geniet, behoort ook de lasten van de staat dragen. Welke lusten de zeekeijzraad bedoelde staat er niet bij. Als het over het stemrecht zou gaan, dan moet beseft worden, dat verreweg de meeste dienstplichtigen nog geen stemrecht hadden. Zie § 9.3.3.e.

2155 De Volkskrant, 19 juni 2012.

2156 Kamerstukken, 2016-2017, Bijlagen Handelingen, 26049, 82 (Brief van de regering)(2 december 2016).

2157 Kamerstukken, 1945-1946, II, Bijlagen Handelingen, 3 (Memorie van Toelichting)(21 december 1945).

- In de regeling uit 1976 waarin de positie van de Molukse ex-KNIL-militairen en hun familieleden wordt geregeld wordt hun positie gelijkgesteld met die van Nederlandse burgers met twee uitzonderingen: zij krijgen geen stemrecht, maar zij vallen niet onder de dienstplicht. Zie § 9.1.5.d.
- Het zijn een paar resultaten in de speurtocht naar enige samenhang tussen dienstplicht en stemrecht.

HOOFDSTUK 10

HET HEETST VAN DE STRIJD IN DE KOUDE OORLOG: KOREA EN NIEUW-GUINEA

De bewaking van het IJzeren Gordijn

De koloniale oorlog in Indonesië was een strijd geweest met echte gevechten, lijken, bommen en martelingen. Het moederland was militair gezien tussen 1945 en 1950 praktisch onverdedigd geweest²¹⁵⁸. Nu begon voor Nederland als bondgenoot van de in 1949 opgerichte NAVO de politieke oorlog, de koude oorlog. Het IJzeren Gordijn werd dwars door Europa dichtgetrokken²¹⁵⁹.

Vechten deden de soldaten niet in deze kille oorlog. Wel eindeloos wachtlopen en vlijug oefenen om paraat te staan tegen de Russen 'die op nog slechts 300 kilometer van Enschede gereed stonden om met hun horden ons lafhartig te overvallen!' (vrij naar mr. G.B.J. Hiltermann (1914-2000), politiek radiocommentator vanaf het midden van de jaren vijftig).

Er was grote angst voor communisme. Het feit, dat alle Oost-Europese landen onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie waren gevallen veroorzaakte veel ongerustheid. In de Verenigde Staten nam de communistenhaat de vorm aan van een inquisitie onder leiding van de gevreesde senator Joseph McCarthy (1908-1957). Iedere links denkende burger was een Sovjet-spion of -trawant. Het echtpaar Rosenberg²¹⁶⁰ heeft dit in 1953 met de dood op de elektrische stoel moeten bekopen.

Deze vrees werd mede gevoed door de eerste atoomproef van de Sovjet-Unie op 29 augustus 1949. De atoombommen waren – zo was de officiële lezing van de regeringen – niet bedoeld voor gebruik, maar voor afschrikking.

In Nederland was na de oorlog de verzuiling volledig hersteld. Het katholieke volksdeel maakte wel een fase van emancipatie door, maar die werd eerder bedreigd dan versterkt door het Mandement van de bisschoppen over 'de positie van de rooms-katholieken in het openbare leven' in 1954. Het bleek eerder een slotverklaring van het katholieke isolement te zijn dan een toekomstvisie. De dienstplichtigen merkten de verzuiling vooral aan de militaire huizen van verschillende snit, die in de buurt van de grotere kazernescomplexen waren gevestigd. Het succes van het ene tehuis boven het andere lag – zo luiden de berichten – meer aan de prijs van een pilsje dan aan de inhoud van de denominatie.

10.1. DIENSTPLICHT IN DE JAREN VIJFTIG 1950-1960

10.1.1. De dienstplicht na Indië

In het kabinet-Drees-I, met aantrad op 7 augustus 1948 werd de CHU'er W.F. Schokking (1900-1960) minister van Oorlog en na een interim-periode op 14 mei 1949 ook minister van Marine, één minister dus voor twee formeel afzonderlijke departementen. Hij kreeg op 1 mei 1949 de VVD'er Wim Fockema Andrea (1909-1996) toegevoegd als staatssecretaris van Oorlog en de KVP'er Harry Moorman (1899-1971) als staatssecretaris van Marine; deze laatste werd op 23 oktober 1950 ook formeel staatssecretaris van Oorlog. De benoeming van de staatssecretarissen²¹⁶¹ kan niet worden gezien als een teken van vertrouwen in de beleidskracht van Schokking.

Het kabinet-Drees-I met de 'brede-basis' van PvdA-KVP-CHU-VVD was verantwoordelijk voor de tweede positionele actie eind 1948 en de overdracht van de soevereiniteit aan Indonesië en werd in Europa geconfronteerd met de dreiging uit de Sovjet-Unie. Men moest een nieuw leger opbouwen. Maar de uit Indië terugkerende troepen wilde men liever direct ontheffen van militaire verplichtingen.

2158 De Geus (1998), p. 40.

2159 Het was Winston Churchill, inmiddels oppositieleider, die in een speech op 5 maart 1946, dus precies tien maanden na het einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa, de inmiddels beroemde woorden sprak: *From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an 'iron curtain' has descended across the Continent*. De term 'ijzeren gordijn' komt uit de theaterwereld; er wordt het brandscherm mee aangeduid dat tussen de zaal en het toneel neergelaten kan worden.

2160 Het echtpaar Julius Rosenberg (1918-1953) en Ethel Rosenberg-Greenglass (1915-1053) van joodse afkomst met communistische sympathieën werden in 1950 beschuldigd van spionage voor de Sovjet-Unie en werden op 19 juni 1953 geëxecuteerd. In Amerika wordt tot op de dag vandaag gediscussieerd over de vraag of beide Rosenbergs in even ernstige mate bij spionage betrokken waren en in welke mate atoomgeheimen zijn verraden.

2161 De benoeming van staatssecretarissen was mogelijk door de wijziging van artikel 79 Grondwet; de gewijzigde grondwet werd kort na het aantreden op 7 augustus 1948 van het kabinet-Drees-I afgekondigd op 20 september 1948.

De duur van de eerste oefening van de dienstplichtige militairen was met de herziene dienstplichtwet van 27 mei 1948 (Stb. (1948) I 221) op twaalf maanden gesteld. Dat was voor de eenvoudige functies in de laagste rangen. De periode kon tot 24 maanden verlengd worden. Voor wie overzee uitgezonden werd en aan wie een bijzondere functie of legeronderdeel was toebedeeld kon de totale duur van de eerste oefening oplopen tot meer dan twee jaar. In april 1949, dus nog tijdens het Indonesië-conflict, werd dit wettelijk minimum van twaalf maanden van toepassing verklaard, zij het dat bij koninklijk besluit het aantal maanden bij uitzending met maximum twaalf verhoogd kon worden²¹⁶².

Nog voor overeenstemming was bereikt over de soevereiniteitsoverdracht in de oost werd in Europa de druk op vergroting van de defensie-inspanning verhoogd, met name door de flamboyante Britse veldmaarschalk Bernard Montgomery (1887-1976) in zijn rol van militair bevelhebber van de Westerse Unie. De Westerse Unie was een militair samenwerkingsverband van Groot-Brittannië, Frankrijk²¹⁶³ en de Benelux, gebaseerd op het Verdrag van Brussel van 17 maart 1948, dat voorafging aan de NAVO (1949); de Westerse Unie werd in 1954 door toetreding van de oude vijanden Duitsland en Italië omgevormd tot de West-Europese Unie, die op zijn beurt in 2011 min of meer werd ingepast in het veiligheidsbeleid van de Europese Unie.

Montgomery pleitte vanaf het najaar 1948 voor een versterking van de Europese defensie-inspanningen, waaronder een dienstplicht van twee jaar. Tijdens een bezoek aan Nederland in november 1948 betoogde hij, dat de dienstplichtigen die uit Indië zouden terugkeren in Nederland paraat zouden moeten blijven. Minister Schokking van Oorlog zag daarvoor geen ruimte, omdat de Nederlandse oorlogsinspanning geheel op Indië geconcentreerd was. Bij een tweede bezoek in januari 1949 herhaalde Montgomery zijn wensen, die inmiddels tot eisen waren opgewaardeerd.

Op grond van het plan-Montgomery van 1949 stelde generaal Kruls, chef van de Generale Staf, het Legerplan 1950 op waarin werd voorzien in een dienstplicht van 24 of desnoods 18 maanden. Dat voorstel, met weinig politiek gevoel ingebracht door minister Schokking, was in eerste instantie voor de regering, met name voor minister van financiën Piet Liefinck, onaantvaardbaar. Dit was voor Kruls reden in april 1949 zijn ontslag in te dienen, maar hij liet zich overhalen om zijn ontslagaanvraag in te trekken. Later in oktober 1949 pleitte hij openlijk opnieuw voor uitbreiding van de dienstplicht.

De buitenlandse druk om vooral de landstrijdkrachten te versterken kwam tot uiting in het bezoek dat generaal Dwight Eisenhower, de *Supreme Allied Commander Europe (SACEUR)* van de NAVO begin 1951 aan Den Haag bracht²¹⁶⁴. Via de NAVO werden de Verenigde Staten direct en intensief betrokken bij de verdediging van Europa. De Amerikanen stelden ook financiële en materiële middelen ter beschikking, maar hadden daardoor door toepassing van het adagium 'wie betaalt bepaalt' een doorslaggevende stem bij de opbouw van de Nederlandse krijgsmacht, inclusief de verdeling van materieel en personeel van de krijgsmachtonderdelen. De militaire hulp van de VS liep parallel aan en was gerelateerd aan de economische hulp via het Marshall-plan (*European Recovery Program*, gebaseerd op de *European Cooperation Act* van 3 april 1948). Nederland wilde koste wat kost een eigen sterke marine behouden, hoewel dat in het kader van de Europese verdediging geen bittere noodzaak was. Een sterk veldleger met de nodige divisies was dat wel. En daarmee werd ook de verlenging van de duur van de eerste oefening van de Nederlandse dienstplichtigen tot een zaak van internationale politiek²¹⁶⁵.

2162 Zoals aangegeven in § 9.1.11 was de duur van de eerste oefening van de 'basisdienstplicht' wettelijk vastgesteld op twaalf maanden, althans voor de lage rangen en de niet-specialistische functies. In artikel 30 lid 2 Dienstplichtwet (1948) werd geregeld dat bij koninklijk besluit de totale duur van de eerste oefening tot maximaal 24 maanden verlengd kon worden, dat wil zeggen met twaalf maanden voor lage, niet-specialistische functies. Ook voor de hogere functies kon de totale duur van de eerste oefening tot 24 maanden verlengd worden; dat kon een verlenging tot zes maanden inhouden. Voor geen enkele dienstplichtig militair kon de dienstduur langer duren dan 24 maanden. De grondslag voor deze mogelijke verlenging werd niet wettelijk vastgelegd; er werd geen relatie gelegd met dreigend oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden. Er was aldus ruimte om beleidsmatig te reageren op veranderende politieke verhoudingen en internationale spanningen zonder van het mobilisatierecht gebruik te maken. Zie ook Campagne (1971), p. 17.

2163 Groot-Brittannië en Frankrijk hadden eerder met het Verdrag van Duinkerken van 4 maart 1947 een militair bondgenootschap gesloten. Officieel was het gericht op een reactie op een mogelijke Duitse wederopstanding, feitelijk speelde de dreiging van de Sovjet-Unie al een rol.

2164 Eisenhower zou het niveau van de defensie-inspanning van Nederland als *disgusting* (walgelijk) hebben gekwalificeerd (Stikker (1966), p. 207).

2165 Zie over deze politieke verwickelingen Brouwer (1992), Honig (1993) en De Geus (1998).

Kruls werd door de regering na een reeks van conflicten op 23 januari 1951 ontslagen als Nederlands hoogste militair²¹⁶⁶; twee dagen later op 25 januari 1951 bood het kabinet-Drees-Van Schaik zijn eigen ontslag aan vanwege een (overigens niet aangenomen) VVD-motie over het Nieuw-Guineabeleid.

Al eerder op 15 oktober 1950 was minister Schokking van Oorlog afgetreden wegens hevige parlementaire kritiek op zijn aarzelend beleid en opgevolgd door Hans s'Jacob (1906-1967)²¹⁶⁷. Na een jaar aarzelen en onder buitenlandse druk besloot de regering begin maart 1951 in demissionaire staat in principe de duur van de eerste oefening van twaalf maanden te verhogen tot achttien maanden.

Dit besluit werd bevestigd in de regeringsverklaring van het kabinet-Drees-II, dat op 15 maart 1951 aantrad zonder nieuwe verkiezingen, maar met de introductie van een nieuwe staatsrechtelijke figuur in de vorm van een informateur. Ir. Cees Staf (1905-197)(VVD)²¹⁶⁸ werd minister van Oorlog. Hij werd terzijde gestaan door de PvdA-staatssecretaris F.J. Kranenburg (1911-1994)²¹⁶⁹ en de KVP-staatssecretaris H. Moorman.

Werd in de regeringsverklaring van 17 maart 1951 meegedeeld dat de tijd van de eerste oefening op achttien maanden zou worden gesteld, in de Defensienota 1951, die op 6 mei 1951 door minister Staf werd uitgebracht, was er sprake van vooreerst zestien maanden (acht maanden opleiding en acht maanden parate), maar dat zou opgevoerd kunnen worden tot 20 maanden. Bepalend daarbij was over hoeveel parate divisies Nederland zou kunnen beschikken. De rekensom was dat er bij 20 maanden eerste oefening één parate divisie beschikbaar zou zijn, bij zestien maanden (vier maanden minder) 2/3 divisie en bij 24 maanden (vier maanden meer) 1 1/3 divisie²¹⁷⁰. Op 31 mei 1951 ging de Tweede Kamer akkoord met deze plannen. Bij die gelegenheid verklaarde minister Staf dat er onvoldoende uitrustingsstukken beschikbaar waren om meer dienstplichtigen tegelijk in dienst te hebben. Een CPN-motie om de duur van de dienstplicht te beperken tot twaalf maanden werd met grote meerderheid verworpen²¹⁷¹.

Maar op 19 juli 1951 deelde minister Staf mee, dat de duur van de eerste oefening met ingang van 1 januari 1952 op 20 maanden werd gebracht²¹⁷². De CPN schamperde: 'op bevel van Eisenhower'²¹⁷³.

De opbouw van het nieuwe dienstplichtleger kon een aanvang nemen. De rol van de dienstplichtigen in de Tweede Wereldoorlog kon formeel worden afgesloten met de intrekking besluit tot langer in dienst houden van dienstplichtigen (wet 29 december 1939, Stb. 1940, 5 en wetsbesluit van 15 januari 1942, Stb. C 3) met het KB van 30 mei 1952 (Stb 1952, 321).

10.1.2. Steun van rechts: de weerkorpsen

De krijgsmacht kende al langer het verschijnsel, dat er in de samenleving personen en organisaties bestonden die zichzelf de opdracht hadden gegeven de krijgsmacht in haar taak als verdediger van het vaderland te ondersteunen²¹⁷⁴. Die weerbaarheidsorganisaties kenden vele verschijningsvormen. De overheid heeft deze organisaties altijd met gemengde gevoelens gezien: steun voor het leger werd verwelkomd, maar hun

2166 Brouwer (1992), p. 70-86; zie over Kruls in de biografie van de hand van Hoogenboezem (2010).

2167 s'Jacob was voor zijn benoeming secretaris-generaal op het ministerie van Financiën en werd door Liefwinck graag afgestaan aan het ministerie van Oorlog, mede omdat in de krijgsmacht het beheer van de financiën niet op orde was. Bovendien was s'Jacob goed op de hoogte van de complexe onderhandelingen met de VS over hulpprogramma's op het terrein van economie (Marshallhulp) en defensie.

Over de achtergronden van het aftreden van minister Schokking zie Brand (2015), p. 187-202.

2168 Staf was landbouwkundig ingenieur en directeur-generaal op het ministerie van Landbouw. Hij was niet onomstreden, omdat hij als hoge ambtenaar in de Tweede Wereldoorlog medeverantwoordelijk zou zijn voor het sturen van Nederlandse boeren en landarbeiders naar landbouwgebieden die Duitsland in het oosten van Europa had bezet.

Staf zou tot 19 mei 1959 minister van Oorlog/Defensie blijven en daarmee de langst zittende minister van Oorlog/Defensie worden op een departement waar in de loop van tijd heel wat bewindslieden de deur in en uit waren gegaan. Staf was een goed bestuurder, maar geen raspoliticus, die daarom nogal eens met het parlement in conflict raakte.

2169 Kranenburg trad op 1 juni 1958 af vanwege de zogenaamde 'helmenaffaire', de aanschaf in 1951 van 400.000 helmen die van te licht materiaal vervaardigd bleken te zijn. Over de achtergronden van het aftreden van staatssecretaris Kranenburg zie Brand (2015), p. 207-218. Kranenburg was de eerste staatssecretaris die aftrad terwijl de minister bleef zitten. In zekere zin bevestigt dat de zelfstandige politieke positie van een staatssecretaris.

2170 Kamerstukken, 1950-1951, II, Bijlagen Handelingen, 1900 VIII A, 10 (Brief van de minister van Oorlog en Marine)(5 mei 1951).

2171 Kamerstukken, 1950-1951, II, Bijlagen Handelingen, VIII A, 17 (motie-Gortzak)(1 juni 1951);

2172 Kamerstukken, 1950-1951, I, Bijlagen Handelingen, 1900 VIII A (Eindverslag, waarin Memorie van Antwoord)(19 juli 1951).

2173 De Waarheid, 20 juli 1951.

2174 Deze paragraaf is gebaseerd op Boot (2015) en Hoffenaar en Schoenmakers (1998).

eigenzinnige, eigengereide en eigenmachtige positie wekte zorgen. Weerbaarheidsorganisaties konden het karakter krijgen van weerbaarheidskorpsen of anders gezegd particuliere legerijtjes. En zeker als dergelijke korpsen verbonden waren met politieke partijen dan was dat zeer zorgelijk. Zo had de NSB voor de oorlog de WA, de Weerbaarheidsafdeling, die zich ontwikkelde tot extremistische en onbeheersbare knokploegen. In 1936 werd met de wet op de weerkorpsen paal en perk gesteld aan dit verschijnsel door een organisatieverbod, nog los van een wapen-, en uniformverbod²¹⁷⁵.

De Vereniging Volkswaarheid, al opgericht in 1900, manifesteerde zich opnieuw na de oorlog. Ook de Bijzondere Vrijwillige Landstorm, die opgericht was bij KB van 4 augustus 1914, dook weer op. Wellicht gestimuleerd door de particuliere legervorming tijdens de bezetting in de vorm van de Ordedienst en de Landelijke Knokploegen (die opgingen in de Binnenlandse Strijdkrachten) werd gestreefd naar erkenning van overheidswege. De naoorlogse vijand was duidelijk: de communisten, aan de grenzen en in het binnenland. In mei 1946 kreeg de CPN 10% van de stemmen.

En door de inzet van grote aantallen militairen in het gewapend conflict in Indië lag het vaderland er onverdedigd bij. In kringen rond oud-premier Gerbrandy en Engelandvaarder en Soldaat van Oranje Eric Hazelhoff Roelfzema (1917-2007) werd in 1947 een staatsgreep gepland. De rooms-rode regering zou de Nederlandse belangen en het Nederlandse grondgebied onvoldoende verdedigen.

1948 was een oneilspellend jaar: de communistische coup in Praag in februari en de blokkade van Berlijn in juni.

De volkswaarheidsbeweging werd steeds sterker en kreeg steeds meer politieke steun. Gelukkig, althans gezien vanuit de regering, was er – naar goed Nederlands gebruik – een aantal aparte organisaties die onderling veel gekrakeel veroorzaakten. Een overheid is niet zo gesteld op bewapende burgers en zeker niet in georganiseerd verband. Op 15 april 1948 besloot de regering als reactie op deze paramilitaire burgerorganisaties tot de oprichting van de Nationale Reserve (Natres)²¹⁷⁶, ressorterend onder de militaire autoriteiten. Toen bleek in de praktijk echter hoe moeilijk het was geschikte burgers te vinden voor dit reservelager. Zondagssoldaten, militaire hobbyisten en amateurmilitairen genoeg, maar zij pasten niet in een serieuze militaire organisatie. In 1957 werd overwogen de Natres op te heffen, maar er werd gekozen voor een doorstart met een gereduceerd takenpakket, vooral gericht op bewakingstaken; door geoefende (ex)dienstplichtigen te werven kon de samenstelling van de Natres kwalitatief omhoog. De Natres bestaat nog steeds en omvat ongeveer 4.000 man²¹⁷⁷.

10.1.3. De civiele verdediging: de noodwachters van de Bescherming Burgerbevolking

De Bescherming Bevolking (BB) was een civiele beschermingsorganisatie die in 1952 naar Engels model werd opgericht om de Nederlandse bevolking in tijd van oorlog te kunnen beschermen. Het is toepassing van artikel 181, derde zin (Grondwet 1948):

Zij [De wet] regelt ook de verplichtingen van hen, die niet tot de zee- of landmacht behoren, ten aanzien van 's Lands verdediging opgelegd kunnen worden.

2175 Zie Kamerstukken, 1935-1936, II, Bijlagen Handelingen, 241, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(30 november 1935). Dit leidde tot de Wet op de Weerkorpsen van 11 september 1936 (Stb. 1936, 208), die uiteindelijk pas op 1 februari 1939 in werking is getreden op grond van KB van 2 december 1938 (Stb. 1938, 287). In artikel 1 wordt een weerkorps als volgt gedefinieerd:

Weerkorps is iedere organisatie van particulieren, welke gericht is op of voorbereid tot het in onderling verband verrichten van of deelnemen aan hetgeen tot de taak behoort van weermacht of politie in de handhaving van de uit- en inwendige veiligheid en van de openbare orde en rust.

In de loop van het wetgevingsproces is de spelling van 'weerkorps' gewijzigd in 'weerkorps'.

2176 In het NAVO-spellingsalfabet: November-Romeo (zie de titel van het boek van Hoffenaar en Schoenmakers (1998) over vijftig jaar Natres).

2177 Bij de verschuiving van taken, verandering in organisatie en wijziging van personeelswerving, zoals zich na de val van de Berlijnse Muur ging voltrekken, culminerend in de opschorting van de militaire dienstplicht (zie hoofdstuk 12) is ook aandacht besteed aan de positie van de reservisten, zie Kamerstukken, 1995-1996, II, Bijlagen Handelingen, 24400 X, 104 (Brief van de Staatssecretaris)(21 mei 1996). Dit beleid is geactualiseerd in 2005, zie Kamerstukken, 2004-2005, II, Bijlagen Handelingen, 29800 X (Brief van de Staatssecretaris)(20 april 2005). Daarin worden twee groepen reservisten onderscheiden: (1) Reservist Militaire Taken(RMT) en (2) Reservist Specifieke Deskundigheid (RSD). De eerste groep voor met name bewakings- en beveiligingstaken en ceremoniële taken bestaat vooral uit de Natres. Bij de tweede groep gaat het vooral om ondersteuning bij crisisoperaties en uitzendingen in internationaal kader in personen als medische specialisten en functionele specialisten (zoals weg- en waterbouwkundigen, landbouwkundigen, IT-ers).

De leden van beide groepen krijgen de status van militair ambtenaar; zij konden geworven onder (ex)dienstplichtigen, vooral voor de Natres, zolang er nog dienstplichtigen mobilisabel waren (tot 2010). Zie ook De Jong en Hoffenaar 2006).

De Wet Bescherming Bevolking legde ook verplichtingen aan burgers op, overigens niet alleen bij civiele verdediging, maar ook bij watersnood en andere rampen²¹⁷⁸. De wet had een ruimere werking dan de luchtbeschermingswet van 1936 (wet van 23 april 1936, Stb. 1936, 302). Het ging om hulpverlening aan de bevolking in bijzondere omstandigheden zoals de gevolgen van oorlogshandelingen, maar ook grootschalige rampenbestrijding. Er was een brandweerdienst, een eerste-hulpdienst- en een reddingsdienst. Ten gevolge van de watersnoodramp van 1 februari 1953 werd de werking van de wet BB in 1955 uitgebreid tot (dreigend gevaar voor) natuurrampen.

Ook voorlichting aan de bevolking over hoe te handelen bij oorlogsgevaar, in het bijzonder in verband met een aanval met atoomwapens ('schuilen onder de trap').

De civiele bescherming van de bevolking werd geregeld in vier wetten: de organisatorische wet Bescherming Bevolking, de wet op de noodwachten, een wet over de verplaatsing van de bevolking in tijden van oorlog(sgevaar) en een wet om zo nodig goederen te vorderen.

De BB had een kern van medewerkers in overheidsdienst en verder bestond de organisatie uit vrijwilligers. In 1956 telde de organisatie BB ruim 160.000 vrijwilligers van de 200.000 die men meende nodig te hebben.

Men ging uit van vrijwilligheid bij het werven van BB-ers. Wie zich vrijwillig meldde, kon zich daarna niet ongestraft aan zijn verplichtingen onttrekken²¹⁷⁹.

Wie werkzaam was bij de provinciale en gemeentelijke overheden kon voor een BB-functie worden aangewezen. In artikel 77 van de wet op de noodwachten werd de noodwachtplicht geregeld, toe te passen als de vrijwillige werving te kort zou schieten.

De noodwachtplicht rustte op iedere burger tussen 16 en 65 jaar. Een beperking tot mannen is niet vermeld in de wet. Een vrijstelling wegens gewetensbezwaren evenmin. Als noodwacht werden opgeroepen (sinds 1958) de voormalige dienstplichtigen zonder oorlogsbestemming, met uitzondering van de ex-dienstplichtigen die in Indië gediend hadden en (sinds 1967) buitengewoon dienstplichtigen. Door de inschakeling van buitengewone dienstplichtigen verdween uiteindelijk de vrijwillige BB-er²¹⁸⁰.

10.1.4. Geen dienstplichtigen, maar vrijwilligers naar Korea

Vechten deden de Nederlandse militairen in deze jaren alleen nog in de Koreaanse oorlog, die heel ver weg op een schiereiland bij China werd uitgevochten van 25 juni 1950 tot 27 juli 1953. Onder de vlag van de Verenigde Naties vochten daar ruim een miljoen soldaten uit 21 landen waaronder 480.000 Amerikanen, 63.000 Britten, 26.000 Canadezen, 17.000 Australiërs en ongeveer 5.000 Nederlanders.

Op 25 juni 1950 overschreden Noord-Koreaanse militairen de 38° breedtegraad en veroverden binnen zeer korte tijd 90% van het zuidelijk deel van schiereiland. Op 27 juni 1950 stelde de Veiligheidsraad van de VN een resolutie vast, waarin alle VN-leden opgeroepen werden Zuid-Korea te hulp te schieten bij het weerstaan van de aanval uit het Noorden. Deze resolutie en de daarop volgende werden door de Veiligheidsraad aanvaard in afwezigheid van permanent lid (met vetorecht dus) de Sovjet-Unie, die het werk van

2178 Zie ook de Nota Civiele Verdediging van minister Koos Rietkerk (1927-1986) van Binnenlandse Zaken (Kamerstukken, 1984-1985, II, Bijlagen Handelingen, 18646, 1 (Brief van de Minister) en 2 (Nota)(8 oktober 1984). De hoofddoelstelling van de civiele verdediging worden daarin als volgt geformuleerd: (1) rampenbestrijding en hulpverlening, (2) voortzetting van het bestuur, (3) instandhouding van het maatschappelijk leven, en (4) ondersteuning van de defensie-inspanning in bondgenootschappelijk verband.

2179 In april 1962 veroordeelde rechtbank van Breda een man die zich vrijwillig gemeld had tot twee maanden gevangenisstraf. Toen hij zich aansloot bij de Jehovah's Getuigen, weigerde hij een voorgeschreven EHBO-cursus te volgen. Hij zag het militaire apparaat en de BB als gelijkwaardige componenten. Hij wilde in tijd van nood mensen wel helpen, maar niet in georganiseerd verband (De Telegraaf, 10 april 1962).

2180 De intrekkingswet bescherming bevolking van 11 juni 1986 (Stb. 1986, 312) zorgde voor een liquidatie per 1 juli 1986. Het staatsrechtelijk belangrijkste probleem, dat uiteindelijk leidde tot de opheffing van de BB, was (het gebrek aan) afstemming met de gemeenten. Het kwam voor, dat de BB meer brandspuiten in het depot had dan de gemeente operationeel ter beschikking had in de brandweerkazernes. De centralistische BB stond op gespannen voet met de gemeentelijke autonomie. In feite werd de wet BB vervangen door de brandweervet 1985 en de rampenwet. Op 7 december 1981 deelde de Minister van Binnenlandse zaken Hans Wiegel (*1941) mee dat de BB geleidelijk en gefaseerd zou worden opgedoekt. 'De BB werd vernalen tussen ridiculisering en horrorisering', zoals cultureel-antropoloog Rieke Leenders, in 2005 gepromoveerd op de BB, dat noemde. De BB paarde kneuterigheid en amateurisme aan bureaucratie en hiërarchie. De opdracht aan de BB was dubbel: tegen een atoomaanval is niets te doen, maar wij doen er alles aan (geparafraseerd: 'de situatie is hopeloos, maar niet ernstig').

Het laatste herkenbare signaal van een vorm van civiele verdediging (de test van de 4.283 alarmsirenes, iedere eerste maand van de maand om 12.00 uur), ooit begonnen in jaren vijftig en stopgezet tussen 1989 en 1993, verdwijnt in 2017.

de Veiligheidsraad boycotte, omdat Nationalistisch China (Taiwan) in plaats van de Volksrepubliek China nog steeds een permanente zetel in de Veiligheidsraad bezette²¹⁸¹.

Na zware Amerikaanse druk – het Nederlandse voorstel om één militaire ambulance te sturen werd door de regering van de VS volstrekt onvoldoende geacht – besloot de Nederlandse regering op 2 augustus 1950 – acht maanden na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië – tot het uitzenden van grondtroepen. Er werd een bataljon infanterie toegezegd. In augustus 1950 werden in Nederland vrijwilligers opgeroepen voor de strijd tegen de Noord-Koreaanse agressie. Er meldden zich vrijwel onmiddellijk 2.000 vrijwilligers. Minimumeisen voor de vrijwillige uitzending waren: (1) tenminste 19 jaar, (2) tropengeschikt en (3) tenminste één jaar militaire ervaring²¹⁸². In totaal waren er 16.000 geïnteresseerden. Onder hen ex-KNIL-militairen en ex-dienstplichtigen van de Koninklijke Landmacht met Indië-ervaring. Ook ex-collaborateurs en Nederlandse ex-SS-ers meldden zich. Een bijzondere groep werd gevormd door 40 Poolse veteranen die in de Tweede Wereldoorlog met de westerse geallieerden hadden meegevochten en niet terug wilden of konden naar het communistisch geworden Polen. Ook kwamen uit Suriname 112 vrijwilligers voor training voor Korea, de meeste met ervaring in Indonesië; van hen vertrokken er 102 naar Korea²¹⁸³. Van al die aanmeldingen werden er 3.418 geaccepteerd. Onder hen Jon Bluming²¹⁸⁴ die nog zeventien was; zijn ware leeftijd moest verborgen blijven. Deze militairen werden in verschillende lichten uitgezonden naar Korea. 516 mannen gingen twee keer naar Korea terug en 38 man drie keer. Dat bracht het totaal op 3.972 manschappen; Nederland stond daarmee qua aantal manschappen op de achtste plaats op de lijst van VN-leger. Hiervan hebben 2.980 actief gevochten. Diegenen die na de wapenstilstand op 27 juli 1953 arriveerden hebben niet meer aan de gevechten deelgenomen. De Koninklijke Marine was met zes schepen met in totaal 1.360 man ook betrokken bij het Korea-conflict; er werd vooral veel gepatrouilleerd. Een marineman kwam bij de acties om het leven door *friendly fire* van Zuid-Koreaanse troepen²¹⁸⁵ en twee tijdens de dienst²¹⁸⁶.

Het Nederlands Detachement Verenigde Naties (NDVN) werd op 15 oktober 1950 officieel opgericht²¹⁸⁷. Het eerste detachement van 636 man onder bevel van luitenant-kolonel M.P.A. den Ouden (1909–1951) vertrok op 26 oktober 1950 met het transportschip Zuiderkruis. Het heette een bataljon, maar kwam ongeveer de omvang van één compagnie te kort om een volwaardig bataljon te zijn²¹⁸⁸. Het Nederlandse bataljon werd ondergebracht bij de *38th regiment* van de *2nd Infantry Division* van het Amerikaanse leger. Het laatste detachement vertrok in juli 1954. Eind 1954 waren alle manschappen van het Nederlandse detachement huiswaarts gekeerd. Van de in de periode 1950–1954 ingezette Nederlandse landmachtsoldaten lieten er 123 het leven en werden er 645 gewond. De zwaarste gevechten waarbij zij waren betrokken waren die te Hoengseong, Wonju en Inje. Bij Hoengseong (februari 1951) sneuvelden zeventien Nederlanders, waaronder de commandant, overste Den Ouden. Bij Inje (juni 1951) kwamen veertien Nederlandse soldaten om.

De Amerikaanse bevelhebber Douglas MacArthur (1880–1964) wilde de atoombom in Korea inzetten, zeker toen de Chinezen de Koreanen met troepen begonnen te steunen. President Harry Truman (1884–1972) verbood het feitelijk gebruik van de atoombom; hij wilde niet verder gaan dan dreigen. Het leidde tot het ontslag van MacArthur op 11 april 1951²¹⁸⁹.

10.1.5. 1952: naar een Europese dienstplicht?

Naast de NAVO, die in 1949 werd opgericht, werden plannen gemaakt voor een Europese Defensiegemeenschap (EDG). Het EDG-verdrag werd op 27 mei 1952 in Parijs ondertekend door de zes landen die ook op economisch terrein wilden samenwerken: Frankrijk, twee verliezers van de Tweede Wereldoorlog Duitsland en Italië en de drie kleintjes van de Benelux²¹⁹⁰. De EDG werd gezien als de militaire tegenhan-

2181 UN Document S/1501, 82 (25 June 1950), UN Document S/1511, 83 (27 June 1950), UN Document S/1588, 84 (7 July 1950) en UN Document S/1657, 85 (31 July 1950).

2182 Klep (1999), p. 33.

2183 Klinkers (2015), p. 96.

2184 Jon Bluming, geboren 6 februari 1933, werd later judo- en karatekampioen.

2185 Van Gils (1999), p. 173.

2186 Mark (1990).

2187 bij KB 27 september 1950, 27, Stb. 1950, 15.

2188 Stiphout (2009), p. 29.

2189 Zijn afscheid van het Amerikaanse leger was aanleiding voor een speech in het Amerikaanse congres op 19 april 1951, waarin hij de tekst van een oud soldatenlied citeerde: *Old soldiers never die, they just fade away*.

2190 Zie voor de Nederlandse goedkeuringsprocedure Kamerstukken, 1952–1953, II, Bijlagen Handelingen, 2911, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van toelichting) en 4 (Bijlagen) (31 januari 1953). Het betreft de wet tot

ger van EGKS²¹⁹¹. De toelating van (West-)Duitsland in de EDG betekende het begin van de omstrede herbewapening van Duitsland, dat (nog) geen lid was van de NAVO.

Het was de bedoeling om in het EDG-kader te komen tot één Europees leger van 40 divisies.

In de het *Protocole Militaire* werd in artikel 12 bepaald dat er door alle verdragspartijen een dienstplicht met een minimum van 18 maanden in stand werd gehouden:

Tout citoyen de sexe masculin des États membres est astreint au service militaire personnel.

Ieder burger van het mannelijk geslacht van de lidstaten is gehouden tot een persoonlijke militaire dienstplicht.

Er werd ook een harmonisatie van het militair straf- en tuchtrecht voorzien (zie § 10.2.1.b). Het EDG-plan ging niet door, omdat het Franse parlement de ratificatie van het EDG-verdrag op 30 augustus 1954 verwierp: Stalin was 23 maart 1953 overleden en de Russische dreiging was afgenomen, zo oordeelden de Franse volksvertegenwoordigers.

10.1.6. Dienstplicht in het Statuut van het Koninkrijk, 1954

In 1954 werd de verdediging van het Koninkrijk op basis van artikel 3 sub a van het Statuut een zaak van het hele rijk, te weten Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen verenigd in één staat. Voor Nieuw-Guinea als overblijfsel van het Nederlands-Indisch gebied was geen plaats in het Statuut. Volgens artikel 31 lid 2 van het Statuut kunnen dienstplichtigen van de landmacht (dit geldt dus niet voor de marine en de luchtmacht) alleen op grond van een landsregeling zonder hun toestemming naar een bestemming elders (inclusief dus naar een ander koninkrijksland) worden uitgezonden:

Aan de Landsregeling is voorbehouden te bepalen, dat de dienstplichtigen, dienende bij de landmacht, zonder hun toestemming niet dan krachtens een landsverordening naar elders kunnen worden gezonden.

Met 'landsregeling' wordt bedoeld op een wettelijke voorziening op het niveau van de grondwet, met 'landsverordening' wordt bedoeld op een wettelijke voorziening op het niveau van een gewone wet. Daarnaast is er de voorziening van een Rijkswet, die in het hele koninkrijk van toepassing is. Suriname en de Nederlandse Antillen kunnen dus zelf de dienstplicht invoeren. In de aan het Statuut toegevoegde officiële artikelsgewijze toelichting staat:

Wordt de dienstplicht bij landsverordening ingevoerd, dan hebben Suriname en de Nederlandse Antillen het nog in eigen hand, deze dienstplichtigen bij de landmacht in eigen gebied te houden. De Landsregeling kan – doch dit behoeft niet – bepalen, dat deze dienstplichtigen niet dan krachtens een landsverordening naar elders kunnen worden gezonden.

In 1961 kwam er een dienstplicht voor de Nederlandse Antillen tot stand²¹⁹². Met oog op de komende onafhankelijkheid van Suriname, die per 25 november 1976 werd gerealiseerd, is per 1 januari 1971 de dienstplicht in Suriname ingevoerd²¹⁹³.

---

goedkeuring van het op 27 mei 1952 in Parijs ondertekende Verdrag tot oprichting van de Europese Defensie Gemeenschap met de van dat Verdrag deel uitmakende Protocollen, alsmede van de Overeenkomst betreffende de rechtspositie van de Europese Defensiestrijdkrachten en het handelspolitieke en fiscale regiem der Europese Defensie Gemeenschap, het Verdrag tussen het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland en de aan de Europese Defensie Gemeenschap deelnemende Staten, en het Protocol bij het Noord-Atlantisch Verdrag nopens de bijstandsverplichtingen van de Staten die partij zijn bij het Noord-Atlantisch Verdrag, ten opzichte van de aan de Europese Defensie Gemeenschap deelnemende Staten. Het EDG-Verdrag en de daarmee samenhangende overeenkomsten en protocollen zijn geplaatst in Trb. 1952, 119-127.

2191 Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, opgericht bij een verdrag van 1951. De EGKS was de eerste vorm van Europese samenwerking waarbij een supranationaal orgaan werd geaccepteerd. De EGKS was de eerste uitvoering van het Schumanplan, het ambitieuze concept voor een Europese samenwerking van de hand van Robert Schuman (1883-1956), de Franse minister van Buitenlandse Zaken. De EGKS ging in 2002 formeel op in de Europese Unie.

2192 Landsverordening van 20 december 1961 tot regeling van de dienstplicht, Publicatieblad, 1961, 223. Deze verordening is op 1 januari 1986 van rechtswege van kracht geworden voor Aruba als zelfstandig deel van het Koninkrijk der Nederlanden.

Sinds per 10 oktober 2010 (10-10-2010) voor de Nederlandse Antillen de nieuwe rechtsorde geldt, is op Aruba, Curaçao en Sint-Maarten de op 7 juli 2010 gewijzigde rijkswet van 1955 van toepassing als de Defensiewet voor Aruba, Curaçao en Sint-Maarten (Stb. 2010, 339). Deze wet stelt alle dienenden bij de krijgsmacht in dienst van het Koninkrijk. Bovendien garandeert de wet alle militairen van de zelfstandige eilanden het recht op erkenning van hun gewetensbezwaren (artikel 2).

10.1.7. Aanpassing van de Grondwet en de Dienstplichtwet

In 1956 verdwenen artikel 198 (uitzending wereldwijd van dienstplichtigen bij de marine) en artikel 199 (speciale wettelijke toestemming bij uitzending van dienstplichtigen van de landmacht naar de overzeese gebiedsdelen), die bij de grondwetswijziging van 1953 redactioneel ongewijzigd waren vernummerd tot artikelen 191 en 192, uit de grondwet²¹⁹⁴. Zoals eerder vermeld (§ 9.1.7) was in 1947 artikel 192 (oud) op het nippertje (of over het randje) in deze versie in de grondwet ingevoerd om de uitzending naar Nederlands-Indië mogelijk te maken.

De staatscommissie-Van Schaik die de grondwetswijziging voorbereidde motiveerde het voorstel de artikelen 192 en 193 te schrappen door te wijzen op één krijgsmacht voor het hele Koninkrijk²¹⁹⁵:

In het systeem van één krijgsmacht voor het gehele Koninkrijk, tot wier taak onder meer behoort de medewerking aan collectieve rechtshandhaving, past evenmin de dienst van dienstplichtigen bij de landmacht aan de beperkende voorwaarde van artikel 199 – in 1946 belangrijk verzwakt – te binden²¹⁹⁶.

De regering wees ook op het feit dat de overzeese gebiedsdelen een eigen landmacht hadden, zoals het KNIL tot 1950 voor Nederlands-Indië. In het Statuut past niet dat er beperkingen zijn in het uitzenden van de landmacht naar de statuutlanden in de West. Aan de positie van Nieuw-Guinea is daarbij maar weinig aandacht geschenken. Ook is van de kant van de regering aangegeven, dat de inzet van de dienstplichtigen van de landmacht beperkt blijft tot het gebied dat door de NAVO wordt bestreken.

Hiermee waren er geen grondwettelijke beperkingen om dienstplichtigen waarheen dan ook uit te zenden, mits het maar zou betreffen ‘de bescherming der belangen van de staat’ (conform artikel 195 Grondwet 1956), een begrip dat ruimer is dan ‘handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk’ (artikel 194 Grondwet 1956). De organieke wet, ter uitvoering van artikel 195 Grondwet 1956, was de Dienstplichtwet. Als gevolg van de wetswijziging uit 1947 met het oog op de uitzending van dienstplichtige militairen van de landmacht naar Nederlands-Indië luidde lid 1 artikel 33 vanaf 4 augustus 1947 (Stb H 293) als volgt:

De dienstplichtigen van de landmacht worden zonder hun toestemming niet dan krachtens een afzonderlijke wet naar Nederlands-Indië, Suriname of Curaçao gezonden.

Dit is nagenoeg dezelfde tekst als de tekst van artikel 192 van de grondwet van 1946, dat, zoals gezegd, in 1956 geschrapt is. Op grond van deze voorschriften was de verdediging van Suriname, Nederlandse Antillen en Nederlands Nieuw-Guinea in beginsel een zaak van de vrijwilligers uit de landmacht en alle personeelsleden (beroeps én dienstplichtigen) van de marine. Artikel 33 Dienstplicht vond aldus vanaf 1956 geen basis meer in de grondwet; het is nu hoogstens een uitwerking en invulling van artikel 199 Grondwet 1956.

Men was medio 1958 op het Ministerie van Oorlog en in de landmachtkazernes reeds doende om een beperkt aantal dienstplichtigen voor te bereiden op uitzending naar Nieuw-Guinea, toen bleek dat er juridische problemen waren gelegen in artikel 33 van de Dienstplichtwet. De regering (het laatste rooms-rode kabinet-Drees-IV) wilde naast het schrappen van de grondwettelijke beperking van de inzet van dienstplichtigen, nu ook af van de wettelijke beperking. Nog voor Prinsjesdag 1958 was een wetsontwerp gereed. Op 5 september 1958 werd een voorstel tot wijziging van de Dienstplichtwet bij de Staten-Generaal ingediend door minister Staf van Defensie²¹⁹⁷. In de Memorie van Toelichting wordt uitsluitend de grondwetswijziging als reden opgegeven om artikel 33 Dienstplichtwet te schrappen²¹⁹⁸. Er werd geen

2193 Wet van 7 oktober 1970, Gouvernementsblad 1970, 98. Van 1868 tot 1975 functioneerde de Troepenmacht in Suriname (TRIS), vanaf 1957 als onderdeel van de Koninklijke Landmacht. Nederlandse dienstplichtigen hebben tussen 1957 en 1975 op vrijwillige basis in de TRIS gediend (zie § 11.1.4). De dienstplicht is in Suriname in 1992 afgeschaft. In 2015 is de discussie over een herinvoering gestart.

2194 Wet van 23 augustus 1956, Stb 1965, 441 betreffende de wijziging van de grondwet: het schrappen van de artikelen 198 en 199 (nummering 1953).

2195 Eindrapport van de Staatscommissie tot herziening van de Grondwet ingesteld bij Koninklijk Besluit van 17 april 1950 No. 25 (1954), p. 87.

2196 Een wat cryptische formulering, die kennelijk zo uitgelegd moet worden, dat bij de grondwetsherziening van 1946 de beperkende voorwaarde is afgezwakt met als gevolg dat de positie van dienstplichtigen is afgezwakt, omdat uitzending overzee tegen hun wil bij wet mogelijk wordt gemaakt. De positie van de staat is hiermee danig versterkt.

2197 Kamerstukken, 1957-1958, II, Bijlagen Handelingen 5279, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) (5 september 1958).

2198 Kamerstukken, 1957-1958, II, Bijlagen Handelingen 5279, 3 (Memorie van Toelichting) (5 september 1958).

enkele relatie gelegd met de situatie rond Nieuw-Guinea. Dat bevreemde ook de Vaste Commissie voor Oorlog en Marine in haar korte Voorlopig Verslag²¹⁹⁹. Kernvraag was hoe de minister zich voorstelde van zijn bevoegdheid om de landmachtssoldaten de hele wereld rond te sturen gebruik te maken. De minister antwoordde op 6 december 1958 dat het in de bedoeling ligt de volksvertegenwoordiging tijdig in te lichten over een voorgenomen uitzending van troepen buiten Nederland²²⁰⁰.

Een half jaar was het stil rond het wetsontwerp, terwijl toch het conflict over Nieuw-Guinea langzaam, maar zeker escaleerde. Op 11 december 1958 viel het vierde kabinet-Drees. Na een interim-kabinet Beel en verkiezingen op 12 maart 1959 trad op 19 mei 1959 een nieuw centrum-rechts kabinet onder leiding van Jan de Quay aan. Op 26 mei 1959 liet minister-president zich in het debat over de regeringsverklaring ontvallen, dat een spoedige behandeling van het wetsontwerp gewenst was gezien het 'verband met de door de Regering voorgestane politiek ten aanzien van Nederlands Nieuw-Guinea'²²⁰¹. De Vaste Commissie vroeg daarnaar in haar Verslag van 16 juni 1959²²⁰². De nieuwe minister Sydney van den Bergh (1898-1977)²²⁰³ ontkende in zijn nota naar aanleiding van het Verslag, dat de regering voornemens was, als artikel 33 was vervallen, gebruik te maken van de bevoegdheid van artikel 28 lid 3 van de Dienstplichtwet.

Namens de regeringspartijen (KVP, ARP, CHU en VVD) werd door KVP-kamerlid Karel van Rijkevorsel (1913-1999) een amendement ingediend²²⁰⁴ dat een specifieke invulling gaf van de overzeese inzet van dienstplichtige militairen:

1. De dienstplichtigen kunnen worden bestemd voor diensten buiten Europa:
  - In geval zij daartoe hun toestemming hebben gegeven;
  - In geval van oorlog en oorlogsgevaar;
  - In geval van andere buitengewone omstandigheden op door Ons te verlenen machtiging;
  - In gewone tijden, indien te verwachten is, dat voor de voor hen bepaalde oefeningstijd daardoor niet zal worden overschreden.
2. Ingeval het onvoorziene omstandigheden - niet begrepen de gevallen, bedoeld in het eerste lid onder *b* en *c* - verhinderen, dat dienstplichtigen, die in gewone tijden voor diensten buitenlands in Europa of krachtens het bepaalde in het eerste lid onder *d* voor diensten buiten Europa zijn bestemd, vóór het einde van de voor hen bepaalde oefeningstijd in Nederland terugkeren, kan het verblijf in werkelijke dienst, zonder hun toestemming, met niet meer dan vier maanden worden verlengd.
3. Zolang de dienstplichtigen tussen de keerkringen dienen, genieten zij verhoogde militaire inkomsten.

De PvdA, inmiddels in de oppositie, kwam in de persoon van Wiebe Wierda (1908-2003) met een eigen amendement, waarin de nadruk op de medewerking van de dienstplichtigen aan het vervullen van internationale verplichtingen; lid 1 van artikel 33 zou als volgt moeten luiden:

- De dienstplichtigen kunnen worden bestemd voor diensten buiten Europa:
- ter uitvoering van verplichtingen voortvloeiend uit een door de Staten-Generaal goedgekeurde overeenkomst,
  - ter uitvoering van verplichtingen voortvloeiend uit de eisen, welke het normale verkeer tussen bevriende mogendheden stelt.

Ook werd daarin de positie van de Staten-Generaal versterkt door de bepaling dat een besluit tot inzet van dienstplichtigen pas tot uitvoering mag komen drie weken na publicatie ervan (inclusief de overwegingen en de mate van de inzet) in het Staatsblad. Het parlement zou zo doende gelegenheid krijgen met de rege-

2199 Kamerstukken, 1958-1959, II, Bijlagen Handelingen 5279, 4 (Voorlopig Verslag)(13 oktober 1958).

2200 Kamerstukken, 1958-1959, II, Bijlagen Handelingen 5279, 5 (Memorie van Antwoord)(6 december 1958).

2201 Kamerstukken, 1959, II, Handelingen, 90 lk.

2202 Kamerstukken, 1959, II, Bijlagen Handelingen 5279, 8 (Eindverslag)(17 juni 1959).

2203 Sydney van den Bergh, afkomstig van Unilever, aangetreden als minister op 19 mei 1959, zou al op 1 augustus 1959 alweer aftreden, omdat het gevaar bestond dat hij in de Verenigde Staten zou worden gearresteerd omdat VVD-leider Oud (1886-1968) het ongepast vond dat Van den Bergh als weduwnaar zich regelmatig in het gezelschap van een nog niet gescheiden vrouw, Helga Lek-Bendix (1920-1971) bevond. Van den Bergh wilde met haar huwen (het zou zijn vierde huwelijk worden). Mevrouw Lek en haar echtgenoot waren in de Verenigde Staten in een juridische strijd nog verwikkeld over de zeggenschap over hun kinderen; haar echtgenoot beschuldigde Van den Bergh van ontvoering van één van de (minderjarige) kinderen naar Nederland. Dit alles speelde zich af ruim voordat het Haags Kinderontvoeringsverdrag 1980 een regeling bracht voor het rechtsvacuüm van het meenemen van een kind naar een ander land door één van de ouders.

Over de achtergronden van het aftreden van minister Van den Bergh zie ook Brand (2015), p. 218-228.

2204 Kamerstukken, 1959, II, Bijlagen Handelingen 5279, 7 (Amendement-Van Rijkevorsel)(16 juni 1959).

ring over de inzet van dienstplichtigen in debat te gaan²²⁰⁵. Het PvdA-amendement was in belangrijke mate gebaseerd op een artikel van oud-PvdA-kamerlid Schouwenaar in het Nederlands Juristenblad (waarover later meer). Wierda wees er in de toelichting op dat het schrappen van de artikelen 198 (over uitzending van marinedienstplichtigen naar overzeese gebiedsdelen) en 199 (over uitzending van landmachtdienstplichtigen naar overzeese gebiedsdelen alleen op basis van een wet) uit de grondwet in 1956 niet de verplichtingen in het kader van de NAVO bemoeilijkte. Lid b van zijn amendement had volgens de toelichting onder meer betrekking op vlagvertoonreizen en dergelijke.

In het plenaire debat in de Tweede Kamer op 17 en 18 juni 1959 (met deelname van de PSP die net sinds 20 maart 1959 voor het eerst in de Tweede Kamer met twee zetels vertegenwoordigd was) was de kern van de juridische discussie over de dienstplicht de verhouding tussen grondwet en gewone wet²²⁰⁶. Algemeen werd geconstateerd dat als het wetsontwerp door de regering aansluitend aan de grondwetswijziging van 1956 was ingediend, het zonder meer aanvaard zou zijn door de Staten-Generaal, maar dat de politieke en militaire omstandigheden van Nieuw-Guinea als een schaduw over dit debat vielen. Als het wetsontwerp zoals de regering stelde een zuiver juridisch-technische aanpassing is in verband met de grondwetswijziging, dan had het interim-kabinet Beel ook de afwikkeling kunnen bevorderen. Het PvdA-amendement werd afgewezen en het coalitieamendement, aangeduid met de eerste ondertekenaar Van Rijckevorsel werd aanvaard. Er werd nog een nota met louter technische verbeteringen van regeringszijde ingediend en aangenomen²²⁰⁷. De nog onervaren minister Van den Bergh had die eerder ter tafel gebracht, maar het was om procedurerechten formeel geen onderdeel van de beraadslagingen. Het geamendeerde en verbeterde wetsontwerp werd op 18 juni 1959 door de Tweede Kamer met 73 tegen 41 aangenomen²²⁰⁸.

In de Eerste Kamer werd het wetsontwerp gedegen voorbereid²²⁰⁹ en serieus besproken²²¹⁰. Er werd twijfel uitgesproken of dit wetsontwerp niet per rijkswet (in overeenstemming met artikelen 3 en 14 van het Koninkrijksstatuut) geregeld had moeten worden. Er waren ook senatoren, die twijfelden gezien het gebruik van het woord 'rijk' in artikel 194 Grondwet 1956 en 'staat' in artikel 195 Grondwet 1956 uitzending naar Nieuw-Guinea, duidelijk geen onderdeel van het rijk (in Europa) wel gelegitimeerd was. De Eerste Kamer nam het wetsontwerp op 28 juli 1959 aan en het nieuwe artikel 33 stond met de wet van 1 augustus 1959 in het Staatsblad (Stb. 1959, 258).

Een aantal juristen-politici van PvdA-huize zette de discussie in het Nederlands Juristenblad voort; kennelijk was het Militair-Rechtelijk Tijdschrift niet het juiste platform voor socialistische meesters in de rechten, te rechts en te gouvemementeel. Het MRT, toch de verzamelpaats van de militaire juristen, besteedde in het geheel geen aandacht aan de aanpassing van de Dienstplichtwet in 1959²²¹¹.

Schouwenaar²²¹² kritiseerde het regeringsvoorstel om artikel 33 Dienstplichtwet te schrappen²²¹³. Het ware beter geweest in artikel 33 van de Dienstplicht 'Indonesië' te vervangen door 'Nieuw-Guinea' en Suriname en de Nederlandse Antillen te schrappen. Schouwenaar wees in zijn beschouwing op (1) het koloniale element, (2) het territoriale element, en (3) de functie van een bijzondere wet. Bij de bespreking van de grondwetswijziging van 1887 was er een uitvoerige discussie over het onderscheid 'koloniën' en 'buiten Europa'. Minister J. Heemskerk (vader van de Th. Heemskerk, de opsteller van de Dienstplichtwet 1922 en de Dienstweigeringwet 1923) zei bij die gelegenheid, dat dienstplichtigen 'wel naar Caracas en niet naar Curaçao' gezonden mochten worden. Niet geheel ten onrechte, schreef Schouwenaar nu. Hij formuleerde een nieuwe versie voor artikel 33, dat met een aangepaste tekst in de vorm van het amendement-Wierda in de Tweede Kamer aan de orde kwam. Schouwenaar hield met zijn voorstel vast aan het oude beginsel, dat Nederlandse dienstplichtigen in beginsel niet gedwongen ingezet mogen worden in een koloniale strijd.

2205 Kamerstukken, 1959, II, Bijlagen Handelingen 5279, 9 (18 juni 1959).

2206 Kamerstukken, 1959, II, Handelingen, 131-161.

2207 Kamerstukken, 1959, II, Bijlagen Handelingen 5279, 10 (18 juni 1959).

2208 Zie ook Langemeijer (1981), 516.

2209 Kamerstukken, 1959, I, 25, 37 en 37a.

2210 Kamerstukken, 1959, I, Handelingen, 95-115.

2211 De dienstplichtdiscussie van 1959 komt twintig jaar later wel aan de orde in het MRT (Langemeijer (1981), 516).

2212 A.J. Schouwenaar was marineofficier, PvdA-kamerlid en advocaat; zijn vrouw J.F. Schouwenaar-Franssen werd na zijn dood voor de VVD in 1962 (de tweede vrouwelijke) minister voor maatschappelijk werk in het kabinet-Marijnen (1962-1965).

2213 Schouwenaar (1959).

Het betoog van Schouwenaar werd door Berkhout in zijn reactie in het NJB niet gedeeld²²¹⁴. Op grond van een historisch overzicht over de reikwijdte van de dienstplicht en de grondwet concludeerde hij dat de afschaffing van beperkende bepalingen over de inzet van dienstplichtigen een logisch sluitstuk vormt. Het is niet logisch in een organieke wet te behouden wat grondwettelijk geen bescherming krijgt.

PvdA-senator In 't Veld deed zijn in de Eerste Kamer gehouden betoog in het NJB nog eens uitvoerig over²²¹⁵.

10.1.8. De roep om diensttijdverkorting: de commissie Van Voorst tot Voorst, 1958-1959

Om de mogelijkheden van een verkorting van de eerste oefening te verkennen stelde minister Staf van het interim-kabinet-Beel-II op 31 maart 1958 een adviescommissie in. Voorzitter werd Herman F.M. baron van Voorst tot Voorst (1886-1971), luitenant-generaal bd en lid van de Raad van State²²¹⁶.

De koude oorlog was op zijn hoogtepunt: de oorlog in Korea was net uitgewoed. Er waren anticommu-nistische opstanden in de Duitse Democratische Republiek (DDR) (in juni-juli 1953), in Polen (in Poznan in juni 1956) en Hongarije (23 oktober-10 november 1956). Vooral deze laatste opstand, bloedig neerge-slagen met behulp van Russische tanks, veroorzaakte een stroom vluchtelingen, waarvan er ongeveer 2.500 in Nederland terecht kwamen. Dat was niet het ideale politieke klimaat voor een verkorting van de eerste oefening, die op dat moment 18 maanden (landmacht) duurde.

De commissie bestond uit ambtenaren, en vertegenwoordigers van belangenbehartigingsorganisaties (vak-bonden, werkgevers) en had een aantal hoge militairen als adviseurs in haar midden. Het rapport van de Commissie Werkelijke Diensttijd Dienstplichtigen werd op 5 oktober 1959 gepresenteerd aan VVD-minister Sim Visser (1908-1983) van Defensie van het kabinet-De Quay. De commissie achtte een verkort-ing van de diensttijd op dat moment niet mogelijk, maar wellicht wel per medio 1962. Voorwaarde was dat er voldoende vrijwilligers geworven waren in de vorm van contractanten (voor beperkte duur) of (vrijwillig) nadienenden.

Van deze voorstellen met betrekking tot de verkorting van de diensttijd is weinig terecht gekomen. Op 13 augustus 1961 werd de Berlijnse Muur gebouwd. Dat leidde tot het reduceren van het verlenen van klein verlof in afwachting van groot verlof met de helft. Dat kwam neer op een feitelijke verlenging van de diensttijd. Voor gewone manschappen in niet-specialistische functies werd de diensttijd van 22 maanden min 4 maanden = 18 maanden gewijzigd in 22 maanden min 2 maanden = 20 maanden²²¹⁷. In 1963 werd deze reductie van het klein verlof weer ongedaan gemaakt.

De aanbevelingen van de commissie-Van Voorst tot Voorst om meer vrijwilligers aan te trekken leidde per 1 januari 1961 tot twee nieuwe personeelscategorieën: de Kort Verband Vrijwilligers (KVV-ers) en de Vrijwillig Nadienenden (VND-ers). Maar zij werden in aantal in onvoldoende mate geworven om de diensttijd te kunnen verkorten, anders gezegd: veel dienstplichtigen bleven functies vervullen die eigenlijk aan beroepsmilitairen en vrijwilligers waren toegedacht.

10.1.9. Het Nieuw-Guinea-conflict

a. De naweeën van de dekolonisatie van Indië

Om allerlei prestigeredenen was het Nederlandse deel van het grote eiland in 1949 niet overgedragen aan de nieuwe Indonesische republiek²²¹⁸. Er was een heel palet van overwegingen en redenen om Nieuw-Guinea althans voor de komende tijd Nederlands te houden. Nederland wilde als maritieme natie op een of andere manier vertegenwoordigd blijven in de Indische Oceaan²²¹⁹. Nieuw-Guinea werd beschouwd als een goede uitvalsbasis voor de bescherming van de grote Nederlandse economische belangen. Nieuw-Guinea werd ook gezien als een mogelijke vestigingsplaats voor de 160.000 Indische Nederlanders. Het zou een verbeteroord voor NSB-ers en andere politieke delinquenten moeten worden. Er was een ver-

2214 Berkhout (1959).

2215 In 't Veld (1959).

2216 Hij wordt beschreven als een bekwame, rustige officier met een goed intellect. Hij was in de meidagen van 1940 de rechterhand van generaal Winkel, terwijl zijn broer Godfried commandant van het Veldleger was (zie § 8.4.2); beiden waren afkomstig uit een Gelders militair-adellijk katholiek geslacht.

2217 Juridisch is het als volgt opgebouwd: 12 maanden op grond van artikel 28 lid 1 Dienstplichtwet 1948 plus 10 maanden op grond van artikel 28 lid 2 Dienstplichtwet 1948 juncto artikel 50 Dienstplichtbesluit juncto artikel 2 Ministeriële Beschikking van 14 maart 1959 minus 4 maanden artikel 3 Ministeriële Beschikking van 14 maart 1959 plus 2 maanden (inkorting klein verlof). Zie Kamerstukken, 1961-1962, II, Bijlagen Handelingen, 6500 X, 7 (Memorie van Antwoord)(21 november 1961).

2218 over het Nieuw-Guinea-conflict en de afwikkeling daarvan zie uitvoerig Drooglever (2005).

2219 Jansen van Galen (1984), p. 26.

moeden van waardevolle delfstoffen. En de Papoea's behoorden niet tot het Maleise ras. Overeengekomen in de scheidingsakte was dat binnen één jaar de uitkomst van onderhandelingen de toekomstige status van Nieuw-Guinea zou bepalen. Indonesië was binnen de kortst mogelijke tijd geen federale staat meer, maar een eenheidsstaat. De Nederlandse bezittingen werden genationaliseerd, grote groepen spijtoptanten, (Indische) Nederlanders die voor de Indonesische nationaliteit gekozen hadden, maar daarvan terug kwamen, kwamen hals over kop naar Nederland. President Sukarno begon met kleine infiltraties op een paar eilanden voor de kust van Nieuw-Guinea.

Zonder veel realiteitsbesef, maar met een overdaad aan ideologie en emotie probeerde de Nederlandse regering met de charmante, maar koppige diplomaat Joseph Luns (1911-2002) als minister van Buitenlandse Zaken voorop dit dun bevolkte eiland vanuit het stenen tijdperk op te voeden tot onafhankelijkheid. Luns verdedigde zijn opstelling: 'Nieuw-Guinea lag aan de rand van onze belangen, maar het lag in het centrum van onze beginselen'²²²⁰.

Gekweld door interne problemen zette president Sukarno van Indonesië zijn aanzien op het spel om dit gebied aan zijn eilandenrijk toe te voegen. Amerika zag meer in het behoud van goede relaties met het aan allerlei grondstoffen zo rijke Indonesië en Robert Kennedy (1925-1968) riep in Djakarta op 14 februari 1962: *merdeka* (vrijheid).

Het politieke duo minister Luns en premier de Quay zetten door en Nieuw-Guinea werd bewapend tegen de Indonesische infiltraties. In totaal werden duizenden Nederlandse militairen naar dat verre eiland uitgezonden. Er sneuvelden enige tientallen Nederlandse dienstplichtige militairen: waarvoor eigenlijk?

In 1954 werd de hele verdediging van Nieuw-Guinea toevertrouwd aan de Koninklijke Marine²²²¹, dat met het Korps Mariniers ook beschikte over landstrijdkrachten. Daarvoor werd een bataljon van 950 man aangewezen, dat slechts voor ongeveer twee-derde op sterkte werd gebracht. De marine behield tot de overdracht aan Indonesië in 1962, ook toen grote aantallen landmachtpersoneel werden ingezet, het militair commando in Nederlands Nieuw-Guinea.

In de loop van 1958 bleek onomstotelijk de noodzaak de verdediging van Nieuw-Guinea fors te versterken. Daartoe behoorde ook het plan om dienstplichtigen van de Koninklijke Landmacht in te zetten. Dat vereiste een wijziging van dienstplichtwet (zie § 10.1.7). Voor de verdediging van Suriname, Nederlandse Antillen en Nederlands Nieuw-Guinea konden in beginsel alleen vrijwilligers uit de landmacht ingezet worden. Daarom werden slechts dienstplichtigen op basis van vrijwilligheid uitgezonden. Het aanbod overtrof ruim de vraag. Op 8 juli 1958 werd besloten 400 man van de landmacht en de luchtmacht te verschepen.

In 1960 bij de toenemende dreiging van infiltraties werden 5.000 man van de landmacht overgebracht, oplopend tot 10.000 man in 1962, plus nog versterking van de marine en de luchtmacht.

b. Vlagvertoon als illustratie van het Nederlands isolement

Het vliegkampschip *HM Karel Doorman* (de in 1948 van de Britse marine overgenomen *HMS Venerable*, in de vaart gebracht in 1945), met 214 meter lengte en 1.500 bemanningsleden het paradepaard van de Koninklijke Marine, vertrok op 30 mei 1960 voor een reis naar Nieuw-Guinea bedoeld als vlagvertoon; er werden ruim dertig vliegtuigen en een paar helikopters meegevoerd. De tocht ging niet door het Suezkanaal, omdat men vreesde geweigerd te worden, maar om Kaap de Goede Hoop. Madagaskar werd niet aangedaan, omdat men er niet welkom was. In Freemantle, aan de Australische westkust kreeg *HM Karel Doorman* geen sleepbootassistentie, omdat de havenarbeiders het Nederlandse marineschip boycotten. Deze staking, specifiek gericht op de Nederlandse oorlogsschepen, had duidelijk politieke achtergronden. Australië wees uitdrukkelijk de Nederlandse opstelling inzake Nieuw-Guinea af. Australië, een verzelfstandigd onderdeel van het Britse koloniale rijk, had meer belang in een goede verstandhouding met het nabij gelegen Indonesië. De Australische vakbonden boycotten het Nederlandse vliegkampschip, mede op aandringen van de Indonesische vakbonden. De kapitein van *HM Karel Doorman* slaagde erin op 12 juli 1960 zonder sleepboothulp aan te meren, onder meer door de op het dek vastgesjorde vliegtuigen met hun propellers de benodigde tegenwind te laten produceren. Na de aflevering van de meegenomen vliegtuigen in

²²²⁰ geciteerd door Kuitenbrouwer (2000), p. 190.

²²²¹ voor informatie over de militaire ontwikkeling rond Nieuw-Guinea zie Van Horst Pellekaan, de Regt en Bastiaans (1989) en Van Horst Pellekaan, de Regt en Bastiaans (1990).

Biak op Nederlands Nieuw-Guinea vertrok *HM Karel Doorman* richting Japan waar men uiteindelijk niet welkom was. Via Kaap Hoorn kwam het schip op 20 december 1960 weer terug in Rotterdam, het einde van een vlagvertoonreis die duidelijk gemaakt had dat de Nederlandse Nieuw-Guinea-politiek op veel plaatsen in de wereld niet begrepen en niet gewaardeerd werd. De Nederlandse regering stond met haar politiek inzake Nieuw-Guinea op internationaal niveau politiek en diplomatiek in een isolement; het effect van de vlagvertoonreis was eerder minder dan meer *goodwill*. Een geschutmaker omgekomen op een van de begeleidende fregatten, een vliegtuig van boord gevallen en een neergestort (beide zonder slachtoffers), een hijskraan op de wal vernield, een trieste personele en materiële balans van een politiek overbodige, om niet te zeggen schadelijke reis²²²². Het vliegkampschip *HM Karel Doorman* is nooit meer voor militaire operaties ingezet²²²³.

c. Per vliegtuig in burgerkleding

Voorjaar 1960 kwam er in Nieuw-Guinea een forse uitbreiding van het aantal militairen, in totaal 1.700 man. Uiteindelijk zou de totale persoonssterkte van alle krijgsmachtonderdelen samen in 1962 oplopen tot ruim tienduizend²²²⁴. In totaal hebben tussen 1950 en 1962 30.000 militairen in Nieuw-Guinea gediend²²²⁵.

Het vervoer van de Nederlandse militairen naar Nieuw-Guinea geschiedde eerst per troepenschip, zoals de *Zuiderkruis* en de *Grote Beer*, maar later per vliegtuig. Het ging in beginsel per KLM-lijnvlucht, die over de Noordpool via Tokio liep. Toen Japan voor een extra chartervlucht toestemming weigerde, werd de route verlegd via Anchorage in Alaska; de Amerikanen gaven toestemming voor een eerste vlucht, maar weigerden die voor de tweede vlucht. Om dit soort problemen te voorkomen werden vanaf begin 1962 de militairen in burgerkleding vervoerd via de normale lijnvluchten, een oplossing waarmee Japan kon instemmen²²²⁶. Tegen deze benadering kwam de ondernemer J. Lindemans namens zichzelf en in zijn kwaliteit van ouder van zijn minderjarige²²²⁷ zoon Guus, die als dienstplichtig militair naar Nieuw-Guinea zou worden gezonden, in protest; hij spande begin 1962 een kort geding tegen de Staat aan. Hij verweet de Staat onder meer dat er in het paspoort als beroep 'rijksambtenaar' was vermeld. Lindemans stelde dat zijn zoon zijnde een militair, maar zonder uniform vermoed als rijksambtenaar ingeval hij in handen van een Nederland vijandige staat zou vallen geen bescherming kon genieten van de Geneefse Rode-Kruisverdragen²²²⁸. Deze verdragen vereisen dat een militair in uniform opereert en van een militair identiteitsbewijs is voorzien²²²⁹. Hij vorderde uitgifte van een nieuw correct ingevuld paspoort en vervoer in uniform, een en ander met een dwangsom van 1 miljoen gulden. Lindemans & zoon betwistten niet dat de Nederlandse regering gerechtigd is om dienstplichtigen naar Nieuw-Guinea te zenden. De staat verweerde zich onder meer door te wijzen op het KB van 14 mei 1955 waarin ook geregeld is dat reizen zonder uniform naar het buitenland is toegestaan, in overeenstemming met het internationaal recht en internationale gebruiken.

2222 gebaseerd op Hellema (2005);

2223 Het vliegkampschip is van 1948 tot 1968 in Nederlandse handen geweest. In die twintig jaar is het schip een ruim aantal jaren in het dok geweest. In 1968 is het schip door de Argentijnse marine voor 9,5 miljoen gulden gekocht. Als *25 de Mayo* was de oude *Karel Doorman* het het vlaggenschip van de Argentijnse marine en is nog kort ingezet geweest bij de oorlog om de Falkland Eilanden/Malvinas in 1982. In 1998 is het schip door een Nederlandse sleepboot naar India gebracht waar het – onder de bekende vreselijke omstandigheden voor de arbeiders – op het strand van Alang is gesloopt.

2224 Drooglever (2005), p. 369.

2225 Elands en Willemsen (2003), p. 110.

2226 Het is goed zich te realiseren, dat (dienstplichtige) militairen toentertijd verplicht waren hun uniform altijd te dragen, ook na diensttijd, op weg naar huis en tijdens weekendverlof thuis.

2227 De civielrechtelijke minderjarigheid duurde tot 1 januari 1988 tot het 21e jaar; met ingang van die datum is de meerderjarigheidleeftijd verlaagd tot 18 jaar.

2228 Artikel 4 van de *Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War* (Genève, 12 Augustus 1949) geeft bescherming aan *members of the armed forces of a Party to the conflict* in geval zij in handen van de vijand vallen. Dat veronderstelt wel dat zij al zodanig herkenbaar moeten zijn. Deze eis wordt in andere bepalingen van het verdrag ook gesteld aan andere categorieën van deelnemers aan gewapende conflicten (*having a fixed distinctive sign recognizable at a distance*).

2229 Dat soldaten een uniform moeten dragen om in aanmerking te komen voor bescherming van het internationale verdrag, kan worden afgeleid uit artikel 1 Landoorlogreglement 1907, waarin leden van milities en vrijwilligerskorpsen onder de werking van dit reglement worden gebracht onder de voorwaarde dat (1) er een commandant is, (2) een op afstand herkenbaar vast embleem is, (3) de wapens openlijk gedragen worden en (4) de gevechtshandelingen uitgevoerd worden conform het oorlogsrecht.

De herkenbaarheid is ook van belang bij de positie van spionnen. Soldaten die niet vermoed zijn (*not wearing a disguise*) kunnen niet als spionnen beschouwd en berecht worden (artikel 29 Landoorlogreglement).

De (fungerend) president van de arrondissementsrechtbank in Den Haag²²³⁰ oordeelde de vermelding van 'rijksambtenaar' in het paspoort wellicht overbodig, maar 'geen onwaarheid, ... al zou men de betiteling minder juist kunnen achten'. Het vervoer van militairen zonder uniform door of over andere staten is aanvaardbaar, nu Nederland met geen enkele staat in een gewapend conflict is verwickeld dat als oorlogstoestand kan worden beschouwd. Kennelijk gold dit ook voor Indonesië. Mocht Lindemans junior onverhoopt in handen van een Nederland vijandige staat vallen, dan valt hij als burger (en rijksambtenaar) onder het Geneefse verdrag ter bescherming van burgers en valt hij als militair onder het (andere) Geneefse verdrag inzake de bescherming van krijgsgevangenen. De president achtte het optreden van de Staat niet onrechtmatig en verder binnen de beleidsvrijheid van de overheid, die de rechter niet vermag te beoordelen. Eind februari 1962 vertrok Guus Lindemans onder grote persbelangstelling via Schiphol alsnog naar Nieuw-Guinea. Bij die gelegenheid verloor een hoofdaalmoezenier zijn zelfbeheersing en wenste alle persmensen een kogel door hun kop toe. In de bagage van Guus werd het boek van de Nijmeegse hoogleraar staatsrecht Frans Duynstee (1914-1981)²²³¹ over het Nieuw-Guinea-conflict ontdekt, maar het werd niet in beslag genomen²²³². Het zijn onbetekenende incidenten, die wel laten zien hoe emotioneel in Nederland werd gereageerd op het Nieuw-Guinea-conflict.

d. Bestrijding van infiltraties

Inmiddels waren de infiltraties van Indonesische zijde fors toegenomen. In 1961 waren er nog maar twee kleinere infiltraties, een in het Boeroe-gebergte met 33 man en een bij Sorong met 32 infiltranten. Op 19 december 1961 volgde de officiële aankondiging door de Indonesische regering, dat Nieuw-Guinea gewapenderhand zal moeten worden bevrijd. Daartoe zou een speciaal commando in het leven worden geroepen onder leiding van de kolonel Muhammad Suharto (1921-2008)²²³³, de latere Indonesische president. In 1962 werden 25 infiltraties gemeld waarvan 10 over zee²²³⁴ en 15 door de lucht, waarbij ongeveer 1.850 Indonesische manschappen betrokken waren. In de confrontaties tussen Nederlandse militairen en Indonesische militairen sneuvelden 9 Nederlandse soldaten, 2 mariniers en 7 man van de Koninklijke Landmacht. Dit staat los van het aantal mensen dat overleed aan ongelukken, ziekten en zelfmoorden. Aan Indonesische zijde sneuvelden ongeveer 150 à 200 man²²³⁵.

e. Het verslag van Aad Nuis

Er werd besloten tot grotere troepeninzet. Op 19 april 1962 vertrok als troepentransportschip de Zuiderkruis naar Nieuw-Guinea met aan boord 851 militairen (voornamelijk dienstplichtige militairen). Dit schip had jaren daarvoor al veel soldaten naar Indonesië vervoerd en was de laatste jaren naar de behoefte van de tijd ingezet als emigrantenschip. Aan boord Aad Nuis²²³⁶, die zijn twijfel om te protesteren tegen zijn uitzending naar Nieuw-Guinea als volgt verwoordde:

Afgekeurd zou ik dus niet worden. Dienstweigeren dan? Daar voelde ik meer voor, maar het was een hele stap. Een beroep op de dienstweigeringwet kon ik moeilijk doen, want daarvoor moest je principieel bezwaar maken tegen het militaire bedrijf als zodanig, en ik wilde alleen maar niet meedoen aan een zelfverdedigingsexpeditie naar de stille zuidzee. Een dergelijk bezwaar achtte de wet onzinnig, en dus dreigde er de gevangenis. Een echte oorlog was het nog niet. Het VN-bemiddelingsplan van Bunker was niet aanvaard door de regering, maar toch ook niet verworpen, en alle ingewijden die ik sprak dachten dat het allemaal wel zou overwaaien. Je had de kans dat ik nog in de cel zou zitten als Soekarno in Den Haag op bezoek kwam.

Het kwam er dus op neer dat ik meeging. Gelukkig kon ik door een toeval toch iets doen, een gebaar dat op zichzelf weinig betekende, maar dat wel goed was voor mijn gedeukte zelfgevoel. Ik was vaandrig,

2230 Rb Den Haag, 14 februari 1962, NJ 1962, 114 en MRT 1962 (LV), 340-345.

2231 Duynstee toonde zich in zijn columns in het katholieke dagblad De Maasbode, later De Tijd, een geharnaste tegenstander van het beleid van minister Luns van Buitenlandse Zaken.

2232 Jansen van Galen (1984), p. 153-154 en 160-162.

2233 Glissenaar (2003), 79.

2234 Belangrijk was de Slag bij Vlakke Hoek op 15 januari 1962. Drie Indonesische motortorpedoboten trachtten infiltranten aan land te zetten. De Nederlandse marine boorde het Indonesisch schip Matjan Tul de grond in; aan boord was de bemanning en de infiltratiegroep, totaal 90 man, van wie er 52 werden gered. Het was de laatste maal dat de Nederlandse marine een schip tot zinken bracht. De Slag bij de Vlakke Hoek is een voorbeeld van de uitdrukking 'slag gewonnen, oorlog verloren'.

2235 Van Horst Pellekaan, de Regt en Bastiaans (1990), p. 96 en 154-155.

2236 Aad Nuis (1933-2007) was later niet alleen werkzaam als literator en journalist, maar ook actief als D66-politicus in functies van kamerlid (1981-1982 en 1986-1994) en staatssecretaris voor cultuur in het paarse kabinet Kok-I (1994-1998).

maar vanwege Nieuw Guinea moest ik luitenant worden en dus beëdigd als officier. Een eed kun je weigeren. Natuurlijk zou ik toch mee moeten, maar ze konden me hoogstens degraderen, en de pest in hebben. ...

Ik werd 'ontheven van mijn functie en belast met de tijdelijke waarneming ervan' en bleef mijn stippen dragen tot het einde van de mijn diensttijd: de enige vaandrig in heel Nieuw Guinea²²³⁷.

Aad Nuis is niet de enige die zijn herinneringen aan zijn tijd in Nieuw-Guinea te boek heeft gesteld²²³⁸. Maar hij geeft zich ook rekenschap van de politieke context van zijn verblijf.

f. Eindelijk een akkoord

Op 15 augustus 1962 bereikten Nederland en Indonesië het Akkoord van New York²²³⁹, waarmee het Plan-Bunker²²⁴⁰, dat een internationaal interim-bewind voor Nieuw-Guinea behelsde, werd aanvaard. Dit was het resultaat van een interventie van de president van de Verenigde Staten, John F. Kennedy (1917-1963): de Amerikaanse regering wilde *per se* voorkomen, dat tussen beide landen een gewapend conflict zou uitbreken waarbij ook de Sovjet-Unie betrokken zou kunnen raken. Volgens het Akkoord van New York werden de vijandelijkheden per 18 augustus 1962 gestaakt. Per 1 oktober 1962 droeg Nederland het bestuur van Nieuw-Guinea over aan de *United Nations Temporary Executive Authority (UNTEA)*, die vervolgens op 1 mei 1963 Nieuw-Guinea als Irian Jaya aan Indonesië overdroeg. Afgesproken werd dat na zeven jaar de Papoea's zich zouden mogen uitspreken over hun toekomstige staatsrechtelijke positie; die volksraadpleging geschiedde conform artikel XVII met toepassing van het *musjawarah*-systeem, een vorm van 'geleide democratie', bepaald geen *one man one vote*. (zie artikel XVIII van de overeenkomst)

g. Sterftecijfers

De verdediging van Nieuw-Guinea heeft sinds 1950 103 mensenlevens geëist²²⁴¹; negen militairen sneuvelden in gevechten. De cijfers voor de Marine bevatten ook de verliezen van het Korps Mariniers.

Omgekomen militairen Nieuw-Guinea 1950-1962							
	voor 1962			in 1962			1950-1962
	gesneuveld	anderszins omgekomen	totaal	gesneuveld	anderszins omgekomen	totaal	
marine	0	69	69	2	5	7	76
landmacht	0	10	10	7	5	12	22
luchtmacht	0	0	0	0	5	5	5
totaal krijgsmacht	0	79	79	9	15	24	103

10.2. DISCIPLINE 1950-1960

10.2.1. Het militaire straf- en tuchtrecht aangepast

a. Een dringende herziening?

Met de zin 'Het militair strafproces behoeft dringend algehele herziening' openden verantwoordelijk ministers Kees Staf (1905-1973)(VVD, Defensie), Ivo Samkalden (1912-1995) (PvdA, Justitie) en Gerard Helders (1905-2013)(CHU, Overzeese Zaken) van het kabinet-Drees-IV de Memorie van Toelichting van hun wetsontwerpen ingediend bij het parlement op 7 juni 1958²²⁴². De urgentie werd mede bepaald doordat na de Tweede Wereldoorlog en de uitzending van troepen naar Indonesië er overgegaan zou moeten worden gegaan naar vredesrechtspleging. Bovendien vereisten de nieuwe regelingen met Suriname en de Nederlandse Antillen aanpassing van de wetgeving. Ook diende het militair strafrecht aangepast te worden aan de organisatie van de krijgsmacht²²⁴³. In afwachting van de dringende algehele herziening werd voor-

2237 Nuis (1983), p. 15-17.

2238 Bijvoorbeeld Schelfhout (2014).

2239 Trb. 1962, 77 en Trb. 84.

2240 Ellsworth Bunker (1894-1984) was een Amerikaans diplomaat, die in opdracht van de Verenigde Naties als bemiddelaar de onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië leidde.

2241 op basis van Van Horst Pellekaan, de Regt en Bastiaans (1990), p. 161 en Elands en Staaman (2003), p. 205.

2242 Kamerstukken, II, 1957-1958, 5169 (R112), 1 (Koninklijk Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijkswet), 3 (Ontwerp van Rijkswet), 4 (Ontwerp van Wet) en 5 (Memorie van Toelichting)(7 juni 1958).

2243 Op 11 maart 1953 werd de Koninklijke Luchtmacht naast de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Marine een autonoom deel van de krijgsmacht; vanaf 1 juli 1913 was er een Luchtvaartafdeling van de Koninklijke Landmacht, in 1939 Luchtvaartbrigade genoemd en in 1944 omgevormd tot Nederlands Luchtvaart Directoraat.

eerst een aantal beperkte wijzigingen voorgesteld. Deze aanpassingen waren vooral van technische aard, die vooral betrekking hebben de organisatie van de militaire rechtspraak.

Er was reeds op 20 oktober 1945 een opdracht verstrekt aan een werkgroep onder voorzitterschap van mr. J.W.U. Doombos, president van het Hoog Militair Gerechtshof, om een algehele herziening van de militaire rechtspraak voor te bereiden. Deze commissie werd zes jaar later op 19 oktober 1951 ontbonden wegens gebrek aan voortgang. Doornbos werd een paar jaar later weer de voorzitter van een nieuwe commissie die vóór 1 juli 1953 een advies uit zou moeten brengen over de herziening van de militaire strafwetgeving in het licht van de naoorlogse omstandigheden en de internationale verplichtingen.

In 1958 werd ook een commissie ingesteld onder voorzitterschap van M.R. de Bruyne²²⁴⁴ om een nieuwe tekst van het Reglement op de Krijgstucht op te stellen; deze commissie werd in 1961 ontbonden zonder een rapport uitgebracht te hebben²²⁴⁵.

b. Naar een Europese harmonisatie van het militair straf- en tuchtrecht?

In het kader van de Europese Defensiegemeenschap (zie § 10.1.5) en de 40 divisies die men gezamenlijk op de been wilde houden werd ook een harmonisatie van het militair straf- en tuchtrecht nodig geacht. Voor het tuchtrecht werd in het *Protocole Militaire*²²⁴⁶ op basis van artikel 79 van het EDG-verdrag in artikel 15 een *Règlement unique de Discipline Générale* voorgeschreven. Er was ook een *Code de Justice Militaire* voorzien, waarvan de uitgangspunten werden vastgelegd in *Protocole relatif au droit pénal militaire*²²⁴⁷. Daarom werd de binnenlandse discussie over het militaire sanctiesysteem opgeschort. In Parijs kwamen de militaire juristen bijeen om een één militair strafrecht voor de hele EDG te ontwikkelen. Er waren talloze codificatie- en harmonisatieproblemen. Men werd eens dat het Europees militair strafrecht materieel betrekking zou moeten hebben op militaire delicten, militair gekwalificeerde commune delicten en de belangrijkste commune delicten²²⁴⁸.

Het EDG-plan ging niet door, zo bleek eind augustus 1954. De Nederlandse discussie over het militair straf- en tuchtrecht kon weer worden voortgezet.

c. De voorgestelde aanpassingen

De wetsvoorstellen van 7 juni 1958 waren mede het resultaat van de commissie-Doombos-II. Wat betreft het militair tuchtrecht werd voorgesteld om de opsomming van de strafbare feiten die voor tuchtrechtelijke afdoening in aanmerking komen te vervangen door een algemene aanduiding, dat deze feiten zich dienen te bewegen in de bandbreedte tussen 'onbestaanbaar met de militaire tucht' en 'van zo lichte aard dat de zaak buiten strafrechtelijke behandeling kan worden afgedaan'. Het 'verminderen van kost' bleef in het regeringsvoorstel als bijkomende tuchtstraf gehandhaafd.

Er werd geen versterking van de rechtspositie van de militaire justitiabelen voorgesteld. Wie van een strafbaar feit wordt verdacht, blijft in het militaire strafproces een 'beklaagde' genoemd worden.

d. Een kritisch parlement

De kamercommissie die de wetsontwerpen twee jaar later becommentarieerde toonde zich in het Voorlopig Verslag van 26 oktober 1960 teleurgesteld over het beperkte karakter van de voorstellen: 'tussen het militaire en commune strafrecht gaapt nog een kloof van meer dan honderd jaar'²²⁴⁹. Een algehele herziening van het militair strafprocesrecht werd reeds ter gelegenheid van een partiële herziening in 1912 aangekondigd. 47 jaar later werd opnieuw een algehele voorziening in het vooruitzicht gesteld. De kamercommissie miste een regeling van de controle op de duur van het voorlopig arrest, van de tijdige inschakeling van de raadsman, van de cassatie van HMG-arresten en van de mogelijkheid tot revisie.

2244 Mattheus de Bruyne (1985-1973) was luitenant-generaal der mariniers, die op 1 november 1943 met pensioen was gegaan. Hij was de commandant van het Nederlandse detachement van 217 mariniers (er dienden geen dienstplichtigen bij het Korps Mariniers) en 33 ondersteunende militairen, dat deel uitmaakte van het internationale corps, dat tussen 20 december 1934 en 16 februari 1935 de volksstemming in het Saargebied moest beveiligen.

In de Tweede Wereldoorlog was hij hoofd van de militaire inlichtingendienst en als zodanig verantwoordelijk voor het desastreuze Englandspeel. Zie Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2008), deel 2, p. 83-85.

2245 Langemeijer (1977), p. 51.

2246 Trb. 1952, 120.

2247 Trb. 1952, 122.

2248 Belinfante (1954). Belinfante was een belangrijk raadsadviseur op het ministerie van Justitie.

2249 Kamerstukken, 1960-1961, II, Bijlagen Handelingen, 5169 (R112), 12 (Voorlopig Verslag)(26 oktober 1960).

De ministers Albert Beerman (1901-1967) van Justitie en Sim Visser van Defensie van het kabinet-De Quay kwamen weer twee jaar later met een antwoord²²⁵⁰. Op tal van punten werd het wetsontwerp aangepast, vastgelegd in een Nota van Wijzigingen van ruim 100 bladzijden. Het waren vooral technisch-redactionele verbeteringen²²⁵¹. Het was en het bleef een partiële herziening van het militair straf- en tuchtrecht, die uiteindelijk gestalte krijgt in de (rijks)wetten van 4 juli 1963²²⁵².

e. Een ongebruikelijk overleg op de valreep

Op de valreep vond nog een tamelijk ongebruikelijk overleg tussen de commissie uit de Tweede Kamer en de bewindslieden plaats²²⁵³. Dit geschiedde naar aanleiding van brandbrieven van de Nederlandse Orde van Advocaten en de Vereniging voor Rechtspraak van 19 juni 1964 respectievelijk van 6 oktober 1964. Er vond op 25 januari 1965 (dus na publicatie in de Staatsblad, maar vóór het uitvoeren van het inwerking-tredingsbesluit) overleg plaats over de inhoud van de nieuwe wet. De zorg bij de advocaten en rechters was dat de partiële herziening van het militaire strafrecht een aantal verouderde bepalingen in stand hield en daarmee inhoudelijk uitdrukkelijk bevestigde, terwijl in de praktijk een meer flexibele interpretatie mogelijk was, juist op basis van artikel 249 RL. In artikel 249 RL werden de regelingen van de permanente krijgsraden van toepassing verklaard op de mobiele krijgsraden en daarmee was er ruimte voor een praktische aanpak:

Het bepaalde bij deze Wet .... zal, mede bij de Krijgsraden, worden naargekomen, zoo verre hieromtrent, bij deze Titel, niet anders is bepaald, en zulks van eenige toepassing kan gehouden worden.

De advocaten en rechters betreurden de intrekking van artikel 249 RL en vreesden een strikte opstelling van formeel ingestelde rechters.

De minister Y. Scholten van Justitie en P. de Jong van Defensie van het centrum-rechts kabinet-Marijnen konden met behulp van raadsadviseur prof. dr. L. Hulsman de ongerustheid, die de Kamercommissie had overgenomen van de advocaten en de rechters wegnemen. De ministers vertrouwden op een verstandige vrije wetshandeling van de militaire rechters en voorzagen geen heropleving van de archaïstische wetteksten, maar zij moesten ook erkennen, dat de huidige wetgeving – in afwachting van een algehele herziening – uit legislatief oogpunt geen bewondering afdwong. De noodzaak van spoedige algehele herziening van het militaire strafrecht werd zowel van de zijde van de regering als van de kamer bevestigd²²⁵⁴.

f. De partiële wijzigingen in samenvatting

Samengevat kwamen de aanpassingen van het militair strafrecht, zoals die op basis van KB van 26 februari 1965 (Stb. 1965, 80) op 1 juli 1965 in werking traden, op het volgende neer:

- aanpassing aan het Statuut van het Koninkrijk, dat voorziet in één krijgsmacht voor het hele koninkrijk inclusief militair strafrecht;
- aanpassing aan het NAVO-statusverdrag²²⁵⁵;
- verwerking van wijzigingen van de wegenverkeerswetgeving;
- een aangepaste omschrijving van het begrip 'tijd van oorlog', ter beperking van de ruime interpretatie van dit begrip door het Hoog Militair Gerechtshof;
- voorziening van een wettelijke status van het Depot van Discipline in Nieuwersluis als huis van bewaring;
- introductie van een boek III met militairrechtelijke overtredingen.

2250 Kamerstukken, 1962-1963, II, Bijlagen Handelingen, 5169 (R112), 13 (Memorie van Antwoord)(9 november 1962).

2251 Kamerstukken, 1962-1963, II, Bijlagen Handelingen, 5169 (R112), 14 (Nota van Wijzigingen)(9 november 1962).

2252 Wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 295) tot wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht, de wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 294) tot wijziging van de Rechtspleging bij de Landmacht en Luchtmacht, en de wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 296) tot wijziging van de Rechtspleging bij de Zeemacht.

2253 Kamerstukken, 1964-1965, II, Bijlagen Handelingen, 5169 (R112), 30 (Verslag van een overleg)(25 januari 1965).

2254 Op 16 augustus 1966 werd een nota over de herziening van het militaire strafprocesrecht gepresenteerd, op 27 januari 1972 een nota over de herziening van het tuchtrecht en op 21 mei 1981 en op 4 maart 1983 werden uiteindelijk de wetsvoorstellen aan het parlement voorgelegd, die leidden tot nieuwe wetgeving die op 1 januari 1991 in werking trad (zie § 11.2.8).

De starre houding van het HMG in tuchtrechtzaken in de jaren zestig was de aanleiding (niet de reden), dat de uitspraken van het HMG vanaf 15 maart 1979 in cassatie voor de Hoge Raad gebracht konden worden (zie voor de ontwikkeling van de wetgeving het volgende hoofdstuk, § 11.2.6).

2255 *NATO Status of Forces Agreement* (SOFA), gesloten in Londen op 19 juni 1951, Trb. 1953, 10, goedgekeurd bij de wet van 7 augustus 1953, Stb. 1953, 438.

Er werd in het Wetboek van Militair Strafrecht een derde boek opgenomen, waarin overtredingen strafbaar gesteld werden. Tot dan toe bestonden er alleen militaire misdrijven. Lichtere vergrijpen werden via het militair tuchtrecht afgestraft. In Boek III werden enige bijzondere delicten op het terrein van de verkeersveiligheid opgenomen. Er kwam ook een algemene mogelijkheid om overtredingen uit buitenlandse strafwetgeving (bedreigd met een straf van maximaal zes maanden detentie of maximaal f 1.000 boete) strafbaar te maken voor in het buitenland geleverde Nederlandse militairen. Een dergelijke bepaling vloede voort uit het NAVO-statusverdrag, dat de NAVO-landen opdroeg hun eigen militairen op het grondgebied van een andere NAVO-staat indien nodig strafrechtelijk tot de orde te roepen, omdat het NAVO-verdrag de ontvangende NAVO-staat geen rechtsmacht over de NAVO-militairen uit andere staten toestond.

De opsomming van de strafrechtelijke delicten die in aanmerking kwamen voor afdoening via het militaire tuchtrecht werd geschrapt en vervangen door de algemene formulering. Artikel 2 Wet op de Krijgstucht kwam te luiden:

Krijgstuchtelijke vergrijpen zijn:

- alle niet in enige strafwet omschreven feiten, strijdig met enig dienstbevel of dienstvoorschrift, of onbestaanbaar met de militaire orde of tucht;
- de strafbare feiten, waarvan de militaire rechter kennis kan nemen, voorzover zij onbestaanbaar zijn met de militaire orde of tucht, doch tevens van zo lichte aard dat de zaak buiten de strafrechtelijke behandeling kan worden afgedaan.

Met deze regeling werden het militair strafrecht en militair tuchtrecht nog meer met elkaar verbonden. Tuchtrecht werd nog meer een strafrecht *light*.

Een algemene herziening was dringend geboden, zo werd gesteld, maar zelfs de parlementaire behandeling van een partiële herziening – dus nog urgenter – nam ruim zeven jaar. Met deze wetswijzigingen werden de zwakke plekken, zoals die in de Tweede Wereldoorlog en tijdens de inzet van militairen in Nederlands-Indië waren gebleken gerepareerd. De vraag was of deze herstellwetgeving bestand was tegen de jaren zestig, die op het tijdstip van invoering al halverwege waren. Zo was in het wetgevingsproces geen enkele weerklink te horen van het Europees Verdrag inzake de Rechten van de Mens (Rome, 1950), dat op 31 augustus 1954 voor Nederland in werking was getreden.

10.2.2. De straf- en tuchtklasse in Nieuwersluis onderzocht

Het WMS kent in artikel 6 als bijkomende straf ‘plaatsing in een straffklasse’ en de Wet op de Krijgstucht kent in artikel 3 de ‘plaatsing in een tuchtklasse’ als hoofdstraf. Na de Tweede Wereldoorlog werd van deze mogelijkheden meer gebruik gemaakt in navolging van het gebruik van *detention barracks* in het Engelse leger. Tijdens de oorlog had het Nederlandse leger in ballingschap veel kunnen afkijken van de Engelsen. Het verschil in uitvoering van de tuchtklasse en de straffklasse was in de Nederlandse praktijk nihil²²⁵⁶.

Na de Tweede Wereldoorlog werd in 1947 het Depot voor Discipline, dat vanaf 1929 in Nieuwersluis was gevestigd en tijdens de oorlog opgeheven was geweest, opnieuw op deze plaats ingesteld.

De tuchtklasse werd onderverdeeld in drie klassen: de eerste klasse zeer streng, de tweede klasse wat minder streng en de derde klasse als overgangsfase naar terugzending naar het eigen onderdeel of ontslag uit dienst. In de periode 1956–1961 werden er 1.022 militairen naar de tuchtklasse verwezen; daarvan waren 202 matrozen en mariniers. 59 werden tijdens hun verblijf in de tuchtklasse afgekeurd. Van de landmacht werden 761 betrokken in een onderzoek naar de effectiviteit van de tuchtklasse.

Militairen in tuchtklasse in Nieuwersluis 1956–1961				
geen straf meer opgelopen	114			
één of twee lichte straffen	77			
totaal aangepast na tuchtklasse	>	191		
afgekeurd na verblijf	61			
contact met krijgsraad	35			
ontslagen uit dienst na vonnis krijgsraad	19			
uitsluiting van dienstplicht (artikel 42 sub b Dienstplichtwet)	5			
opnieuw naar tuchtklasse verwezen	10			

2256 Van Gils (1963), p. 29.

afgekeurd na terugkeer op basis van S5	53			
totaal onaangepast na verblijf in tuchtclass	>	183		
totaal betrokken bij dossieronderzoek		>	374	
niet betrokken bij dossieronderzoek			387	
Totaal			>	761
afgekeurd tijdens verblijf	59			
matrozen en mariniers (niet bij onderzoek betrokken)	202			
	>			261
totaal militairen in tuchtclass 1956-1961				1022

Ongeveer de helft van de militairen (191) die in de tuchtclass doorlopen hadden, pasten zich min of meer aan de militaire discipline aan; van de andere helft (183) werd een derde (61) na afloop van het verblijf in de tuchtclass alsnog afgekeurd.

10.2.3. Militaire justitie in het Verre Oosten

a. Korea

Voor de afdoening van militaire strafzaken voor delicten gepleegd door leden van het Nederlands Detachment Verenigde Naties in Korea was er een speciale krijgsraad te velde samengesteld die zetelde in het Holland House in Tokio.

In Korea was een speciale eenheid van de Koninklijke Marechaussee gelegerd. Voor arrestanten die door de Commandierend Officier naar de krijgsraad werden verwezen werd gebruik gemaakt van een detentie-voorziening van het Amerikaanse leger, de *stockade* van de *2nd Division*, waarbij het NDVN was ingedeeld. Voor het ondergaan van een tuchtrechtelijk opgelegd streng arrest was met prikkeldraad en een paar puppetjes²²⁵⁷ een eigen detentievoorziening gemaakt.

De rechtszaken die na terugkeer van het bataljon nog niet waren afgedaan werden na thuiskomst behandeld door de 'Korea-kamer' van de Haagse krijgsraad te velde.

b. Nieuw-Guinea

De verdediging van Nieuw-Guinea was vanaf 1954 opgedragen aan de Koninklijke Marine. Voor de bijna 1.000 militairen was er een Zeekrijgsraad ingericht. De versterkingen, die vanaf 1960 naar Nieuw-Guinea gezonden vanwege het gevaar van Indonesische infiltranten, werden door de Koninklijke Landmacht geleverd inclusief een krijgsraad te velde.

10.3. DIENSTWEIGEREN 1950-1960

Tussenjaren: dienstweigeren tussen het Indië-conflict en de dynamische jaren zestig

Er waren in de periode tussen het Indië-conflict (zie hoofdstuk 9) en de culturele revolutie van de jaren zestig (zie hoofdstuk 11) getalsmatig minder dienstweigeraars dan voorheen en daarna. Dries Brunia, wiens dienstweigerverhaal hierna aan de orde komt, is een uitstekende illustratie van het overgangsproces waarin het dienstweigeren zich in deze periode bevond. Zijn verhaal is ook een voorbode van de veranderingen die in de lucht bleken te hangen.

In het blad *Vrije Vaart* van de Nederlandse Jeugdgemeenschap (NJG), die na de oorlog was ontstaan als overkoepeling van nagenoeg alle landelijke jeugdorganisaties – van links tot rechts, verscheen in 1958 een artikel waarin de gang van zaken rond dienstweigeren op basis van de Dienstweigeringswet 1923 uiteen werd gezet. Het artikel werd aangeleverd door de Moderne Jeugdraad als vertegenwoordiger van de humanistische denominatie binnen de NJG²²⁵⁸.

Brunia weigerde dienst ten tijde van het conflict over Nieuw-Guinea. Ondanks het feit dat er dienstplichtigen²²⁵⁹ naar Nieuw-Guinea werden gezonden steeg het aantal dienstweigeraars niet noemenswaardig. Een

2257 Tentje voor twee personen bestaande uit twee aan elkaar geknoopte zeilen. Iedere soldaat had zijn eigen *Zeltbahn* die ook als poncho gebruikt konden worden.

2258 Opijnen (1958).

2259 Hans Uylenburg getuigde in het Historisch Nieuwsblad van mei 2005 over zijn ervaringen van het weigeren van militaire dienst rondom het Nieuw-Guinea-conflict. Er werd toen van verschillende kanten druk op hem uitgeoefend om ervan van te zien. Hij had contacten met andere dienstweigeraars via de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie. In retrospectief achtte hij zijn weigering tamelijk zinloos, ook omdat hij als leek weinig kon bijdragen aan de verpleging van de patiënten van de Rijkspsychiatrische Inrichting in Eindhoven waar hij te werk gesteld werd.

tweetal artikelen in het weekblad Vrij Nederland van 7 april 1962 waarin werd opgeroepen tot dienstweigeren in verband met het Nieuw-Guinea-conflict was aanleiding dit weekblad te weren van de leestafels en leesportefeuilles van kazernes. Het weekblad werd nog net niet opgenomen op de lijst van voor militairen verboden tijdschriften²²⁶⁰.

10.3.1. Cijfers over dienstweigeren 1950-1960

Er hebben in de jaren vijftig in totaal bijna 2.000 dienstplichtigen een verzoek om erkenning van gewetensbezwaren ingediend. De behandeling van hun verzoeken geeft het volgende cijfermatig beeld²²⁶¹.

Verzoeken voor erkenning gewetensbezwaren militaire dienst 1950-1960							
Jaar	verzoeken	erkend als dienstweigeraar	erkend als wapenweigeraar	niet-erkend	ingetrokken etc	(alsnog) afgekeurd	in behandeling
1950	171	86	12	54	12	7	
1951	204	121	20	37	8	18	
1952	232	138	18	35	20	21	
1953	232	133	21	21	17	40	
1954	230	142	15	30	17	26	
1955	197	116	15	22	16	28	
1956	171	89	6	28	23	25	
1957	164	87	13	15	25	24	
1958	154	49	13	32	49	10	1
1959	168	17	4	5	37	11	94
revisie	-	+7	-2	-5	-1	-	+1
totaal	1.923	985	135	274	223	210	96
	100%	51%	7%	14%	12%	11%	5%

In de periode van 1 januari 1950 tot 1 januari 1960 zijn 113 mannen door de krijgsraad veroordeeld wegens (volgehouden) dienstweigeren. Daarvan 22 in 1950 en 19 in 1951, een duidelijk uitloei van de Indië-desertie. Een kwart van de veroordeelde dienstweigeraars kreeg een straf van minder dan één jaar, ongeveer de helft tussen één en twee jaar en een kwart meer dan twee jaar; van deze laatste groep van de zwaarst gestraften kregen twee dienstweigeraars een straf van drie jaar en zes maanden kregen (beiden in 1950).

Van de ongeveer honderd tewerkstellingsplaatsen was de helft in de Rijkspsielrische Inrichting in Eindhoven en een kwart in het werkkamp Vledder in Drenthe.

10.3.2. De discussie over het dienstweigeren

a. Hazewinkel-Suringa en Franken

De thematiek van het dienstweigeren, in het bijzonder door de uitbarsting daarvan gedurende het Indonesië-conflict, was aanleiding voor een aantal academische beschouwingen. Op een vergadering van de Militair Rechdelijke Vereniging in november 1949 hielden hoogleraar strafrecht D. Hazewinkel-Suringa(1889-1970) en zeekrijggraadsvoorzitter D. B.A Franken uitvoerige inleidingen²²⁶². Er was behoefte aan duiding.

Hazewinkel

Hazewinkel hield een betoog waarin enig begrip voor de dienstweigeraar doorklonk. Zij had in de oorlog gepleit voor verzet tegen de bezetter na het ontslag van joodse hoogleraren en na de oorlog tegen de herinvoering (met terugwerkende kracht) van de doodstraf voor oorlogsmisdadigers.

²²⁶⁰ Op de voorpagina noemde journalist Jan Eykelboom onderduiken als mogelijkheid om uitzending naar Nieuw-Guinea te voorkomen. En verderop in het VN-nummer gaf Joris van den Berg aanwijzingen onder de titel 'Hoe wordt men erkend dienstweigeraar?'.
VVD-kamerlid en oud-generaal Jean Couzy (1902-1973)(vader van generaal Hans Couzy, zie § 12.1.3) stelde minister Visser kamervragen over dit weekbladnummer (Kamerstukken, 1961-1962, Aangangscl Handelingen (kamervraag 49, vraag 9 april 1962, antwoord 26 april 1962). Minister Visser had al besloten het VN-nummer te weren uit de kazernes en de legerplaatsen, in het bijzonder van de leestafels en leesportefeuilles van de militaire messes en kantines. Hij wilde niet zo ver gaan om Vrij Nederland te plaatsen op de Lijst van Verboden Geschriften (Ministeriële Beschikking van 11 juni 1960).

Er werden vanuit het leger 318 abonnementen op (oud-verzetskrant) Vrij Nederland opgezegd; een actie onder abonnees leidde tot ruim meer dan 318 cadeau-abonnementen voor militairen (Jansen van Galen (2016), p. 56-65).
²²⁶¹ Bron: Kamerstukken, 1959-1960, II, Bijlagen Handelingen, 5394, 5 (Bijlage bij het Voorlopig Verslag)(19 mei 1960).
²²⁶² Hazewinkel-Suringa (1950) en Franken (1950), beide beschouwingen zijn samen als overdruk uit het Militair Rechdelijk Tijdschrift uitgegeven onder de titel Principiële Dienstweigeren.

Hazewinkel plaatste de dienstweigering in een historisch perspectief. De wettelijke regeling van dienstweigering op grond van de opdracht van de grondwet had twee mogelijkheden: een algemene strafuitsluitingsgrond in het Wetboek van Strafrecht of een administratieve wet. De eerste oplossing zou ingehouden hebben, dat de strafrechter een oordeel over het gewetensbezwaar zou moeten vellen. Het bezwaar daartegen was dat de dienstweigeraar dienstplichtig bleef en in voorarrest zou worden genomen. De administratieve benadering heeft naar haar oordeel terecht de voorkeur gekregen.

Hazewinkel oordeelde dat de uitvoeringswet een beperktere omschrijving hanteert dan de grondwet: de 'ernstige gewetensbezwaren' uit de grondwet hoeven niet zo ver te reiken als de 'onoverkomelijke gewetensbezwaren' uit de dienstweigeringwet. De grondwettigheid van de Dienstweigeringwet 1923 is dan ook aan zeer serieuze twijfel onderhevig. Maar dat regardeert alleen de wetgever, zo stelde zij, alsof een ander dan de wetgever geen oordeel daarover mag hebben. Bovendien juichte zij de wettelijke beperking van de omschrijving toe: de overheid hoeft niet voor ieder bezwaar tegen militaire dienst te wijken.

Men kan respect hebben voor de motieven van de dienstweigeraars. Maar ook edele motieven ontnemen aan een nu nog strafbaar gesteld feit niet het karakter van een rechtsbreuk. Voor overtuigingsmisdadigers is een voorwaardelijke straf geen adequate sanctie: het opvoedend en preventief karakter daarvan zal op hen geen effect hebben. Op overtuigingsmisdadigers zou een vorm van *custodia honesta* moeten worden toegepast. Boven het Zweedse en Britse model waarbij om te voorkomen dat overtuigingsmisdadigers bij gewone criminelen opgesloten worden, alle gewetensbezwaren van welke aard dan ook voor erkenning in aanmerking komen, prefereerde Hazewinkel het Amerikaanse systeem waarin alleen een persoonlijke *religious training and belief* voor erkenning in aanmerking komt²²⁶³.

De Nederlandse wet, die enger is dan het grondwetsartikel, laat ruimte voor andere ethische bezwaren naast godsdienstige bezwaren. Hazewinkel betoogde dat wij hier in Nederland leven in een staat die de oorlog verfoeit, algemene ontwapening ziet als een ideaal en alle heersers ter wereld zou willen doordringen van oprecht pacifisme. Maar een staat die ook ziet dat het nodig is om weerkracht te bieden om nog groter kwaad dan oorlog te keren. De staat heeft daarbij de hulp nodig van alle weerbare mannen in wier bereidheid tot offer evenzeer een grote zedelijke waarde ligt.

Gewetensbezwaren moeten getoetst worden door een koninklijke commissie. Er is vooral in het begin veel kritiek geweest op de samenstelling en werkwijze van de adviescommissie. De afstand tussen commissieleden en verzoekers was te groot, er waren geen psychologische rapporten, de commissieleden vertrouwden te veel op hun intuïtie, het kort eenmalige verhoor werd veelal inquisitoriaal en scherp gevoerd, niet gespeend van strikvragen. Na 1946 is een en ander wat verbeterd. Maar de procedure is niet openbaar, een verdediger is niet toegestaan en hoger beroep is niet mogelijk.

Hazewinkel onderscheidde op grond van een bestudering van 300 dossiers vier groepen van verzoekers:

- de religieuze weigeraars: de Tolstoianen, Kerk en Vrede mensen, deze worden erkend;
- de ontduikers (de *slackers*): de lastige, luie en laffe dienstweigeraars, deze worden niet erkend;
- de communistische/anarchistische dienstweigeraars: zij willen alleen geweld toepassen voor hun eigen doeleinden, zij worden niet erkend;
- de vierde groep bestaat uit mensen die pacifist en antimilitarist zijn, de oorlog verfoeien, maar geweld billijken voor persoonlijke noodweer en voor hardhandig politieel optreden, zij worden niet erkend.

Voor deze laatste groep zag Hazewinkel een conflict tussen wet en geweten. Hun motieven zijn edel. Zij zijn niet beter dan de meerderheid maar anders. Er is voor deze groep geen oplossing. De krijgsraad in Rotterdam heeft in enkele gevallen niet erkende dienstweigeraars tot een voorwaardelijke straf veroordeeld met de conditie dat de veroordeelde civiel buitenwerk moest verrichten. Deze uitspraken bevatten een richtlijn voor de wetgever, aldus Hazewinkel.

Franken

Zeekrijgsraadpresident Franken was minder genuanceerd in zijn voordracht voor de Militair Rechterlijke Vereniging²²⁶⁴. Hij benaderde het dienstweigeren in het licht van de geschiedenis van het pacifisme. Hij

2263 De *Selective Service Act* (de Amerikaanse dienstplichtwet), zoals opnieuw geformuleerd in 1948, erkende bezwaren gebaseerd op *religious belief and training including a belief in a Supreme Being*. In 1970 verruimde het *Supreme Court* de erkenningsgronden tot a *deeply held and coherent ethical system*.

2264 Franken was als president van zeekrijgsraad ook verantwoordelijk voor enige uitspraken waarin in de overwegingen vergaande maatschappelijke en politieke opvattingen waren verweven, hetgeen aanleiding was voor het HMG om de vonnissen de overwegingen te vervangen, maar de straf te handhaven (zie §. 9.3.2. en § 9.3.3.d).

had voor het pacifisme weinig lovende woorden. Hier sprak geen genuanceerde jurist, maar een geharnaste militair. De oorlog is niet oorzaak van alle ellende, maar het gevolg van alle ellende. Hij kon maar weinig waardering opbrengen voor dienstweigeraars.

Zijn betoog was een weerspiegeling van opvattingen die zijn zeekrijgsraad eerder in vonnissen tegen dienstweigeraars en deserteurs naar voren had gebracht, zelfs op zodanige wijze dat het HMG corrigerend moest optreden door in ieder geval de straftoemingsmotiveringen te mitigeren²²⁶⁵.

Zijn verhaal mag ook verklaard worden door de frustratie binnen de Nederlandse krijgsmacht over het verlies van Indië. Vooral voor de marine betekende dit een forse reductie van het takenpakket. Indië-deserteurs en –dienstweigeraars waren een gemakkelijke zondebok.

b. Van den Bosch, 1950

Ook de nieuwe lector militair straf- en tuchtrecht in Groningen Th. van den Bosch besteedde in zijn openbare les op 21 november 1950 aandacht aan de thematiek van het dienstweigeren²²⁶⁶. Van den Bosch in 1949 bij hoogleraar Pompe gepromoveerd op een 'proeve voor ontwerp voor een wetboek militaire strafvordering', was door professor Bert Röling gevraagd als lector. Van den Bosch was auditeur-militair bij de Krijgsraad-Noord in Assen en officier van justitie bij de rechtbank Assen. Hij had zowel ervaring met volhardende dienstweigeraars die voor de krijgsraad kwamen als met werkweigerende erkende gewetensbezwaarden die voor de gewone rechtbank kwamen. Er waren in Drenthe drie tewerkstellingskampen²²⁶⁷. Hij beschouwde het weigeren van militaire dienst als een grondrecht, een species van het niet in de grondwet opgenomen recht van vrijheid van geweten. En zoals met andere grondrechten, het recht op dienstweigeren is niet absoluut, maar kan door de wet beperkt worden. Dat zou bijvoorbeeld kunnen, als er te veel dienstweigeraars zouden komen en de gevechtskracht van de krijgsmacht in het geding zou komen.

Van den Bosch herkende zich in het onderscheid dat Anema in 1923 in zijn betoog in de senaat maakte: (1) de godsdienstige ordening (tussen God en de mensen), (2) de zedewet²²⁶⁸ waarbinnen het onderscheid tussen het goede en het kwade gemaakt wordt en (3) de rechts- en de sociale ordening waarbinnen ook de staat functioneert.

Van den Bosch presenteerde in zijn openbare les ook een tekst voor een nieuwe dienstweigeringwet (zie § 10.3.4.c).

c. Bijdrage uit het strafrecht: Van Eck 1956 en 1960

De aandacht die de Nijmeegse hoogleraar strafrecht Van Eck besteedde aan het geweten en het strafrecht in zijn rede ter gelegenheid van de *dies natalis* van de Nijmeegse universiteit²²⁶⁹, was niet toegespitst op het weigeren van militaire dienst, maar het dienstweigeren was en bleef natuurlijk de belangrijkste vorm van een beroep op gewetensbezwaren, ook al was er een administratieve voorziening. De straffen waren relatief hoog, zeker in vergelijking met overtredingen van de leerplichtwet en de veevaccinatieplicht.

Met een uitbundig beroep op Thomas Aquinas gaf Van Eck als zijn opvatting dat de zedenorde en de rechtsorde in elkaars verlengde liggen en dat de wetgever de taak heeft deze stelsels met elkaar te verzoenen. Als die verzoening ontstaat, dan is er maar weinig reden om gewetensbezwaren in het geding te brengen en dan is er voor de strafrechter voor de weinige gevallen die zich voordoen ruimte om de gewetensbezwaren te verdisconteren: een vergeldingsstraf kan dan geen toepassing vinden. Er ontbreekt iedere zedelijke schuld.

10.3.3. De praktijk van het dienstweigeren

a. De dienstweigeren van Dries Brunia

Dries Brunia, met contacten in Rotterdamse anarchistische kringen, ging op 16 januari 1962 'gewoon' in dienst bij de Koninklijke Luchtmacht; huiselijke omstandigheden, zo formuleerde hij het zelf, weerhielden hem te weigeren op te komen.

De aankondiging van uitzending naar Nieuw Guinea was voor hem aanleiding alsnog een daad van dienstweigeren te stellen door op 12 april 1962 – drie dagen te laat – in burgerkleding van verlof terug te

2265 Zie Zeekrijgsraad, 25 november 1948, MRT, 1949 (XLII), 357-365, en HMG 22 februari 1949, MRT, 1949 (XLII), 365-366.

2266 Van den Bosch (1950), p. 84-93)

2267 Van de Bosch (1989), p. 59-60.

2268 Van den Bosch gebruikt het woord 'zedewet', dat een andere betekenis heeft dan het correcter gespelde 'zedewet'.

2269 Van Eck (1956). Van Eck heeft dezelfde benadering neergelegd in zijn preadvies voor de NJV in 1960.

komen²²⁷⁰. Opgesloten in het huis van bewaring in Den Bosch zette hij zijn standpunt over militair geweld op papier, 61 pagina's kwarto. Zijn betoog was gebaseerd op de erkenning van de persoonlijke vrijheid, die noch in een dictatuur noch in een democratie tot haar recht komt. Het militair gezag is onlosmakelijk verbonden met het machtsmonopolie van de staat. Brunia toonde zich wel bereid om burgerdienst te doen, maar niet als 'boete' voor het ontwijken van de militaire dienstplicht. Liever slaaf dan moordenaar, dat is het devies. Een dienstweigering is geen misdaad, waarop het strafrecht moet worden toegepast.

Op 25 juli 1962 verscheen Dries Brunia voor de Krijgsraad voor de Koninklijke Luchtmacht in Den Bosch. De auditeur-militair legde hem twee delicten ten laste: ongeoorloofde afwezigheid (artikel 97 WMS) en het weigeren van een dienstbevel (artikel 114 WMS). De aanklager meende dat wat Dries Brunia in zijn uitvoerige toelichting geschreven had een redelijke kans op erkenning inhield, wanneer hij een beroep op de Dienstweigeringswet zou doen. De aanklager had bijna zelf het stuk naar de minister willen sturen om zo erkenning van Dries Brunia als dienstweigeraar te verkrijgen. Niettemin vorderde hij twee jaar gevangenisstraf met aftrek.

In zijn pleidooi benadrukte advocaat Hein van Wijk²²⁷¹ dat Dries Brunia toen hij in dienst ging zichzelf kennelijk nog niet gevonden had. Daarna ontwikkelt zich een duidelijke lijn. Onder en achter zijn politieke betoog zit een emotioneel en zedelijk fundament over de onvervangbare waarde van het mensenleven en de menselijke waardigheid. De bezwaren van Dries Brunia richtten zich tegen de militaire dienst en de vervangende burgerdienst. Zijn bezwaren zijn echte, eerlijk verworven gewetensbezwaren. Deze gewetensbezwaren vallen volgens Van Wijk onder verschillende categorieën: (1) ten dele onder de grondwet, (2) ten dele onder de dienstweigeringswet 1923 en (3) ten dele onder de nieuwe Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst die in het parlement aan de orde is en (4) onder artikel 9 EVRM²²⁷², waarin voor eenieder het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst is vastgelegd.

De krijgsraad veroordeelde Dries Brunia tot 2 jaar met aftrek; de veroordeelde ging direct in hoger beroep bij het HMG.

Hangende het hoger beroep besloot Dries Brunia alsnog een beroep te doen op de Dienstweigeringswet. Het HMG wees op 9 oktober 1962 een verzoek om ontslag uit arrest af.

Dries Brunia verzocht de Commissie van Advies (zoals bedoeld in artikel 2 van de Dienstweigeringswet) een vertrouwensman te mogen meenemen naar het verhoor door de Commissie; hij verwees hierbij naar artikel 5 lid 6 van de nieuwe Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst. De tekst van deze wet was op 25 september 1962 door de Eerste Kamer met algemene stemmen aanvaard en 27 september 1962 in het Staatsblad²²⁷³ gepubliceerd, maar nog niet in werking getreden. De Commissie van Advies toonde weinig soepelheid en wees het verzoek een vertrouwensman toe te laten op 30 oktober 1962 af. Het verhoor door de Commissie vond plaats op 6 november 1962.

Op 16 november 1962 wees de minister van Defensie S. Visser het verzoek tot erkenning als dienstweigeraar van Dries Brunia af. Daarmee was hij weer terug bij het HMG.

Onder de dienstweigeringswet van 1923, waarin geen appelmogelijkheid in geval van afwijzing van de bezwaren door de adviescommissie en de minister was voorzien, fungeerde de militaire strafrechter *nolens volens* als de hoger-beroepsinstantie in dienstweigerzaken. Dat betekende dat de inhoud van de bezwaren uitdrukkelijk aan de orde kwam in het strafproces.

Op 18 december 1962 (een datum die ongeveer samenviel met de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië onder de paraplu van de Verenigde Naties) was de zitting van het HMG. De advocaat-fiscaal had na lezing van de stukken geen seconde getwijfeld aan de afwijzing op grond van de dienstweigeringswet. Dat was duidelijk een ander standpunt dan de militaire aanklager in eerste instantie, die niet getwijfeld aan een erkenning, mits Dries Brunia maar een beroep op de dienstweigeringswet had willen doen; de auditeur-militair had de stukken nog wel zelf naar de minister van Defensie willen sturen.

2270 Chronologisch gezien is het mogelijk, dat Dries Brunia werd aangesproken door de publicatie in Vrij Nederland van 7 april 1962, waarin aandacht besteed werd aan dienstweigering. Het is niet uitgesloten dat de publicatie de druppel was die de emmer liet overlopen.

2271 Mr. J.H. (Hein) van Wijk (1907-1981) was voor de Tweede Oorlog actief binnen de Jongeren Vredes Actie; hij raakte betrokken bij linkse politieke organisaties als Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) en Revolutionaire Socialistische Arbeiders Partij (RSAP). Na de oorlog wordt Van Wijk voorzitter van de Algemene Nederlandse Vredesactie (ANVA). Voor de PSP zat Van Wijk van 1966 tot 1974 in de Eerste Kamer.

2272 Nederland had het Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM) van 4 november 1950 per 31 augustus 1954 geratificeerd. De toepassing van het EVRM in de rechtspraak kwam daarna maar langzaam op gang.

2273 Wet van 27 september 1962, Stb. 1962, 370;

Advocaat Van Wijk richtte zijn pijlen op de Commissie van Advies; hij verweet de commissievoorzitter kwade trouw, omdat hij misbruik heeft gemaakt van de afwezigheid van een vertrouwensman. Door vragen te stellen over allerlei oorlogen nam de commissie inhoudelijk een voorschot op de nieuwe wet. Daarin is in artikel 2 sprake van deelname aan 'elk oorlogsgeweld' in plaats van 'het doden van de evenmens, ook niet op overheidsbevel' uit de dienstweigeringwet 1923.

De commissievoorzitter mat duidelijk met twee maten. Van Wijk:

Bij de oude wet waren de gebruikelijke vragen ontleend aan de situatie in de jungle, de enige vorm van samenleving die de commissie zich kon voorstellen. Wat doe je als je meisje, je moeder, je zusje wordt aangerand?...

De nieuwe wet bindt het gewetensbezwaar aan een opvatting over oorlogsgeweld. Dit is voor de commissie in de zaak Brunia aanleiding geworden om hem alle oorlogen uit de wereldgeschiedenis voor te zetten, die de commissie zich nog maar herinnerde. Maar deze vraagstellingen vallen ver buiten het gebied dat de nieuwe wet aanbiedt of toelaat voor een onderzoek naar gewetensbezwaren. Zij zijn niet alleen onrechtmatig, maar onbehoorlijk en ontoelaatbaar.

Het HMG wees op 8 januari 1963 zijn sententie, waarin het vonnis van de krijgsraad werd bevestigd: Dries Brunia en zijn raadsman zagen nu geen andere mogelijkheid dan om bij koningin Juliana een verzoek tot gratie in te dienen. Als reactie op het gratieverzoek werd Dries Brunia twee maanden en vijftien dagen gevangenisstraf kwijtgescholden, zij het voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar²²⁷⁴.

De gratieverlening van Dries Brunia was een paar weken later aanleiding tot het stellen van Kamervragen op basis van een bericht in de NRC van 11 oktober 1963. De ARP-ers Jan Meulink (1917-1999) en Willem Aanjens (1923-2015) benadrukten in hun vraagstelling dat 'de berichten, zoals die in de pers zijn verschenen, de indruk kunnen wekken, als zou door deze gratiëring een redressering van rechterlijke en administratieve beslissingen zijn tot stand gebracht, welke indruk in de ogen van het publiek een aanmoediging tot dienstweigeren zou kunnen inhouden'. Minister Scholten van Justitie antwoordde op 5 december 1963, dat 'met de *in casu* toegestane voorwaardelijke vermindering van de straftijd is beoogd de betrokkene wat betreft de mogelijke datum van voorwaardelijke invrijheidstelling ongeveer te brengen in dezelfde situatie, waarin hij zich zou hebben bevonden, indien hij niet door bijzondere omstandigheden een vrij langdurige voorlopige hechtenis had ondergaan'. Van enig andere strekking kan volgens de minister geen sprake zijn²²⁷⁵.

Het verhaal van Dries Brunia komt erop neer, dat hij heeft getracht om met behulp van advocaat H. van Wijk de Nederlandse staat te dwingen zijn beroep op gewetensbezwaren te behandelen volgens de opvatting, zoals die in het aanhangige wetsontwerp tot uiting kwam. Dries verloor zijn proces en kwam aldus in de gevangenis terecht, die hij met een beperkte gratie kort voor zijn officiële invrijheidstelling mocht verlaten.

Zijn verhaal wordt tamelijk uitvoerig verteld, omdat zijn opstelling vanuit juridisch oogpunt interessant is, maar ook omdat blijkt hoe in die jaren dienstweigeraars bejegend werden door de Commissie van Advies en de militair-justitiële autoriteiten.

b. Andere dienstweigeraars in de jaren vijftig

Veel van de dienstweigeraars uit de periode na 1950 betreft Jehovah's die oorspronkelijk wel een verzoek indiende tot erkenning als dienstweigeraar, maar later niet meer. En daarbij was een tussenfase dat men erkenning vroeg en kreeg, maar geen vervangende dienst wilde doen.

Het hof in Leeuwarden veroordeelde op 23 februari 1954²²⁷⁶ in hoger beroep tegen het vonnis van de rechtbank te Assen van 11 december 1953 een Jehovah's Getuige tot één jaar gevangenisstraf plus een jaar plaatsing een rijkswerkinrichting, omdat een Jehovah's Getuige die wel als gewetensbezwaarde erkend was weigerde aan de plicht van vervangende dienst in het kamp Vledder in Drenthe te voldoen. Er werd wel een beroep de Dienstweigeringwet 1923 gedaan, maar de tewerkstelling werd geweigerd.

In een andere zaak, waaruit het vonnis niet blijkt of het wel of niet om een Jehovah's Getuige gaat, weigerde een erkende dienstweigeraar na een jaar tewerkstelling bij 's Rijks Munt in Utrecht terug te komen van verlof, naar zijn zeggen, omdat hij zijn gewetensbezwaren zich ook uitstrekke tot de tewerkstelling. Hij

2274 KB 1 oktober 1963, no 137 (zie map Actie Dries Brunia, Archief ANVA, IISG).

2275 Kamerstukken, II, 1963-1964, Aangangs Handelingen, 83 (vraag 5 november 1963 en antwoord 5 december 1963).

2276 Hof Leeuwarden 23 februari 1954 (NJ 1955, 420).

werd door de rechtbank Utrecht op 16 november 1956 veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf plus plaatsing in een rijkswerkinrichting voor één jaar²²⁷⁷.

Onvrede met de tewerkstelling bleef steeds een factor. Dat kwam mede door het niveau van de wetgeving. Een tewerkgestelde dienstweigeraar kreeg de opdracht één dag eerder van verlof terug te keren dan de andere dienstweigeraars: 18 juli 1949 in plaats van 19 juli 1949. Hem was een dag verlof ontzegd als disciplinaire straf. Hij kwam terug samen met de andere bewoners van het dienstweigeraarskamp. De politierechter in Assen veroordeelde hem tot een maand gevangenisstraf voorwaardelijk. Het hof in Leeuwarden achtte op 27 maart 1952 de opgelegde disciplinaire straf niet geldig was, omdat er nooit een regeling voor disciplinaire straffen, zoals mogelijk was op grond van artikel 9 Dienstweigeringswet 1923, tot stand gekomen was: vrijspraak²²⁷⁸.

Een dienstplichtige was opgeroepen om op 3 april 1952 in Nieuwersluis ter inlijving te verschijnen. De betrokkene dienstplichtige had al eerder laten blijken afwijzend te staan tegenover de dienstplicht, maar zijn gewetensbezwaren waren in eerste instantie niet erkend; dat zou kunnen verklaren waarom hij in Nieuwersluis waar geen gewone kazerne, maar wel het Depot van Discipline was gevestigd. Hij verscheen niet, maar deed wel een (hernieuwd?) verzoek tot erkenning als dienstweigeraar. Die werd hem verleend op 29 juli 1952. Toch werd hij op 15 september 1952 door de politierechter in Utrecht veroordeeld tot f 20 boete subsidiair 10 dagen hechtenis wegens het niet voldoen aan een oproep om te verschijnen in Nieuwersluis. De betrokkene was op 25 april 1952 gearresteerd en formeel ingelijfd als militair. Maar de strafvervolgung op grond van artikel 114 WMS (weigeren van een dienstbevel) was gestaakt na zijn erkenning op 29 juli 1952 als dienstweigeraar op grond van artikel 2 Dienstweigeringswet door de Krijgsraad te Velde West op 30 juli 1952. Het hof in Amsterdam bevestigde op 6 januari 1953 het vonnis van de politierechter. In cassatie bij de Hoge Raad spitste de vraag zich toe of de oproep om op 3 april 1952 te verschijnen als een dienstbevel opgevat moest worden. En was de term 'dienst' in de dienstplichtwet en in de dienstweigeringswet dezelfde betekenis hebben. De PG adviseerde tot verwijzing naar een ander hof van de zaak, maar de Hoge Raad verwierp de cassatiemiddelen. Annotator Pompe kon in NJ niet anders dan constateren dat de regeling in beide wetten vaak ingewikkeld en duister is²²⁷⁹.

10.3.4. Van een dienstweigeringswet naar een Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst

a. Geen reparatie van een oude wet, maar een geheel nieuwe wet

Zolang er een wettelijke voorziening bestaat is er gepleit voor verbetering van de regeling, met name voor verruiming van de gronden die tot erkenning van gewetensbezwaren leiden. Ook bij invoering in de jaren twintig waren er al stemmen dat de dienstweigeringswet een te enge regeling was. Bovendien, iedere wet is aan slijtage onderhevig. Ter uitvoering van de wet werden over procedurele kwesties en over de tewerkstelling ongeveer 50 koninklijke besluiten en ministeriële beschikkingen uitgevaardigd, de meeste na 1949. Het geheel werd er bestuursrechtelijk gezien niet overzichtelijker door.

Het Indonesië-conflict had een hausse in het dienstweigeren opgeleverd met een reeks tamelijk strenge straffen ('vijftien eeuwen'). De procedure en de straffen waren gebaseerd op de Dienstweigeringswet 1923, dat een nagekomen product van de Eerste Wereldoorlog was, en het Wetboek van Militair Strafrecht uit 1923, dat een nagekomen product van de late negentiende eeuw was.

b. Voorstellen uit de samenleving: de vredesbeweging

Door een aantal vredesorganisaties werd herhaaldelijk aangedrongen op wijziging van de wet. Eind van de jaren veertig werd door de Nederlandse vredesbeweging een wetsontwerp voor een nieuwe dienstweigeringswet gepresenteerd²²⁸⁰. Daarin kwamen de volgende elementen aan de orde:

- de mogelijkheid van algehele vrijstelling;
- een centrum voor psychiatrisch, psychologisch en pedagogisch onderzoek van gewetensbezwaarden;
- een speciaal gerechtshof om over gewetensbezwaren te oordelen;
- de minister van Sociale Zaken als uitvoerder van de wet;
- een vervangende dienst even lang als de militaire dienst en in bijzondere gevallen zelfs korter.

2277 Rb Utrecht 16 november 1956, NJ 1957, 232.

2278 Hof Leeuwarden 27 maart 1952, NJ 1953, 264.

2279 Zie voor deze zaak Rb Utrecht (politierechter) 15 september 1952, NJ 1953, 605 en HR 2 juni 1953, NJ 1953, 597.

2280 Het wetsvoorstel van de vredesbeweging wordt genoemd door Van den Bosch in zijn openbare les van november 1950. (Van den Bosch (1950), p. 13). De oorspronkelijke tekst van het voorstel viel binnen de beperkingen van deze studie niet te achterhalen.

Van deze voorstellen is later alleen de verantwoordelijkheid van de minister van Sociale Zaken voor de tewerkstelling gerealiseerd (zie § 11.3.5).

c. Voorstellen uit de samenleving: Van den Bosch, 1950

In zijn openbare les als lector militair straf- en tuchtrecht in Groningen op 21 november 1950 presenteerde Van den Bosch een volledige tekst voor een nieuwe dienstweigeringswet²²⁸¹. Belangrijk punt daarin was vooral de toetsing die wordt opgedragen aan de militaire strafrechter, die dan ook de bevoegdheid krijgt de vrijstelling te verlenen. De krijgsraad wint daartoe advies in van een Commissie van Advies van vijf personen, bestaande uit een jurist (als voorzitter), een psychiater, een psycholoog, een theoloog en een jeugdleider. De verzoekers verblijven in een onderzoekscentrum onder beheer van de adviescommissie. De militaire strafrechter stelt een beschikking vast. Hoger beroep is mogelijk bij het HMG.

De vervangende dienst is (1) gelijk aan de militaire dienst bij extra gevaar of bezwaarlijke omstandigheden (denk aan werk in de mijnen), (2) 1¼ x zo lang bij wapenweigerings of (3) 1½ x bij gewone vervangende dienst.

De vervangende dienst wordt zo veel mogelijk verricht bij overheidsinstellingen die in oorlogstijd in het bijzonder van belang zijn: luchtbeschermingsdienst, brandweer, reparatie- en opruimingsploegen. De leefomstandigheden van de tewerkgestelde komt zo veel mogelijk overeen met die van de dienstplichtige militair (denk aan werkkampen).

En er is een tuchtregeling voor de tewerkgestelde met sancties: beperking van bewegingsvrijheid (maximaal 8 dagen, geldboete (maximum f 25), strafdienst (maximum drie uren per dag gedurende zes dagen) en overplaatsing.

Het voorstel verlegde de eindverantwoordelijkheid voor de toetsing van de gewetensbezwaren van de administratie naar de rechtspraak.

d. De voorstellen van de regering

Staatssecretaris Kranenburg van Oorlog zei op 16 november 1955 in de Tweede Kamer heel hoopvol:

De wijziging van de Dienstweigeringswet is inmiddels uitgegroeid tot een nieuwe wet. Wij hebben een ontwerp gereed en zitten midden in de gedachtewisseling met Justitie²²⁸².

Dat overleg nam nog enige tijd, ruim drie jaar. Op 12 december 1958 werd bij Koninklijke Boodschap niet een aantal wijzigingen van de oude Dienstweigeringswet voorgesteld, maar werd een ontwerp voor een geheel nieuwe wet 'de wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (GMD)' aan de Staten-Generaal gezonden²²⁸³. Voor het ontwerp waren verantwoordelijk de ministers Staf (Defensie) en Samkalden (Justitie) van het vierde en laatste kabinet-Drees. De datum van de indiening is opmerkelijk, omdat een dag eerder op 11 december 1958 het kabinet-Drees IV gestruikeld was over een financiële kwestie. De val van dit kabinet hield na 13 jaar het einde van de rooms-rode samenwerking in. Op 11 december 1958 werd het kabinet demissionair en op 22 december 1958 trad een interim-kabinet-Beel aan, waarvan de PvdA geen deel meer uitmaakte. Uit het feit, dat een demissionair kabinet nog een wetsontwerp naar het parlement stuurt, mag worden opgemaakt dat de dienstweigerwetgeving helemaal niet als een politieke kwestie werd gezien.

Het wordt niet duidelijk waarom voor een geheel nieuwe wet is gekozen plus een nieuwe naam: 'dienstweigeringswet' wordt 'gewetensbezwaren militaire dienst', en dat terwijl geen voorstel wordt ingediend om de inhoud van te erkennen bezwaren te veranderen of te verruimen. Het tijdstip van indiening, eind 1958, komt in retrospectief tamelijk willekeurig over: het had ook vijf jaar eerder of vijf jaar later kunnen zijn. De Indië-weigeringsen dateerden van ruim tien jaar eerder en de actuele Nieuw-Guinea-problematiek zou niet leiden tot massale weigeringsen. De ministers stelden dat het wetsontwerp wat later komt dan gehoopt, omdat er allerlei adviezen ingewacht moesten worden.

In de toelichting op het citeerartikel (artikel 61) stellen de ministers dat dit wetsontwerp niet betrekking heeft op dienstweigeringswet, maar op de mogelijkheid om langs legale weg gewetensbezwaren te erkennen.

2281 Van den Bosch (1950), p. 84-93

2282 Kamerstukken, II, 1955-1956, Handelingen, 293 (16 november 1955).

2283 Kamerstukken, II, 1958-1959, 5394, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting) (12 december 1958).

Dienstweigeraar was natuurlijk, met name rondom het Indonesisch conflict een soort geuzennaam geworden, terwijl 'gewetensbezwaarde militaire dienst', waarschijnlijk in de ogen van betrokkenen, een licht verullend karakter heeft: een persoonlijke ingrijpende beslissing wordt gevat in een formalistisch-bureaucratische formulering, niet onjuist, maar wel abstraherend.

e. De erkenningsgronden niet gewijzigd in het regeringsontwerp van 1958

Een wet van 10 artikelen wordt vervangen door een wet die volgens het voorstel 62 artikelen bevat. Veel artikelen zijn overgeschreven uit de Dienstplichtwet: over vrijstelling, vervullen van (vervangende) dienst, groot verlof, ontslag en dergelijke.

De voorgestelde wijzigingen betroffen voornamelijk (1) de rechtspositie van de erkende dienstweigeraar, (2) de invoering van een tuchtrecht en (3) – in vergelijking met de bestaande regeling – een verbetering van de strafbepalingen. Hierbij werd in belangrijke mate aangesloten op de Dienstplichtwet en de Wet op de Krijgstucht. In het wetsontwerp werd ook voorgesteld om de beroepsprocedure, zoals die toen in de praktijk was gegroeid (een nieuw onderzoek met als gevolg een nieuwe ministeriële beschikking ingeval een volgehouden dienstweigering tot de militaire strafrechter leidt) in de wet vast te leggen.

Het essentiële artikel van het wetsontwerp (artikel 2), waarin de gronden worden omschreven die voor erkenning in aanmerking komen, werd in het wetsontwerp onveranderd overgenomen uit de bestaande wet van 1923 op aanraden van (een meerderheid van) de Commissie van Advies die de gewetensbezwaren moest onderzoeken²²⁸⁴.

Er is wel een verschil in wetstechnische formulering tussen de oude Dienstweigeringswet uit 1923 en het wetsvoorstel uit 1958. In de oude wet wordt de omschrijving van de gewetensbezwaren volgens artikel 1 direct gekoppeld aan de verzoeker:

Hij, die voor inlijving als dienstplichtige is aangewezen of de militair die op grond van zijn overtuiging dat hij den evenmensch niet mag dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel geschiedt, gewetensbezwaren heeft tegen de vervulling van militairen dienst,
 – bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen,
 – van welken aard ook,
 kan zich, met een met redenen omkleed verzoekschrift ... wenden tot Onzen Minister van Oorlog enz.,

In het wetsvoorstel werd in hoofdstuk I met de begripsbepalingen na een aantal definities in artikel 1 in artikel 2 een definitie gegeven van gewetensbezwaren:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn gewetensbezwaren die tegen de vervulling van militaire dienst:
 hetzij bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen;
 hetzij van welke aard ook,
 welke hun grond vinden in de overtuiging van de bezwaarde, dat het hem niet geoorloofd is, ook niet ingevolge overheidsbevel, de evenmens te doden.

Dezelfde woorden als 'gewetensbezwaren', 'overtuiging', 'gericht op wapenen', 'overheidsbevel', 'doden' en 'evenmens' komen in beide teksten voor. De formulering 'dat hij den evenmensch niet mag dooden' uit 1923 werd in 1958 vervangen door 'dat het hem niet geoorloofd is ....de evenmens te doden: 'mag' is 'geoorloofd' geworden. Taalkundig klinkt de nieuwe formulering iets sterker, maar juridisch zal het geen verschil maken.

f. De introductie van een vertrouwensman

In de wet werd de mogelijkheid geopend dat de verzoeker vergezeld wordt van een meerderjarig persoon, die – volgens de Memorie van Toelichting – desgevraagd door de commissie iets te berde mocht brengen. Een dergelijk persoon mocht niet de functie van raadsman krijgen, omdat het in het gesprek met de commissie gaat om een onderzoek naar het geweten van de verzoeker zelf. De regering stelde verder voor om de commissie die de bezwaren onderzoekt van drie tot vijf personen uit te breiden om de mogelijkheid te hebben personen van verschillende levensovertuigingen in één kamer te hebben.

2284 Kamerstukken, II, 1958-1959, 5394, 6 (Memorie van Antwoord)(12 december 1961). p. 4.

g. Reactie uit de Tweede Kamer 1960

De Tweede Kamer nam ruim de tijd voor een reactie. Bijna anderhalf jaar na de indiening kwam de bijzondere commissie op 19 mei 1960 met het voorlopig verslag²²⁸⁵. Intussen is op 19 mei 1959 de regering-De Quay aangetreden met aanvankelijk Sydney van den Bergh en later minister Sim Visser, beiden VVD, op Oorlog en minister Albert Beeman van de CHU op Justitie.

De kamercommissie had intussen niet stilgezeten. Op 9 juli 1959 bracht de commissie een werkbezoek aan het kamp voor dienstweigeraars in Vledder in Drenthe, waar op dat moment 33 tewerkgestelde erkende dienstweigeraars waren ondergebracht. De kamercommissie sprak ook met de Commissie van Advies voor de Dienstweigeringswet, met een ambtelijke adviescommissie en met de Contactcommissie Dienstweigeringswet der Vredesorganisaties²²⁸⁶. Deze Contactcommissie was ook gesprekspartner voor het ministerie van Oorlog (vanaf 1956 Defensie).

In het Voorlopig Verslag vond de voorgestelde handhaving van het basisartikel van de oude wet weinig weerklank.

De grondwettelijke omschrijving 'ernstige gewetensbezwaren' werd naar de mening van veel kamerleden te eng uitgelegd:

Algemeen had men bezwaar tegen de omschrijving van de gewetensbezwaren, zoals deze in artikel 2 van het wetsontwerp wordt gegeven. Men achtte deze interpretatie van de woorden „ernstige gewetensbezwaren”, vermeld in artikel 196 van de Grondwet, te beperkend. Vrij algemeen was men van mening, dat een interpretatie van het genoemde grondwetsartikel niet noodzakelijk is.

In het Nederlandse staatsrechtelijke systeem waar niet de rechter, maar de gewone wetgever (het parlement en de regering samen) een wet(sontwerp) aan de grondwet dient te toetsen, is een parlementaire discussie over de uitleg van de grondwet van groot belang. Verder werden er door de kamercommissie verschillende groepen van bezwaardens genoemd die niet binnen de grenzen van deze oude bepaling vielen, zoals Jehovah's Getuigen, die wel willen doden op bevel van God, maar niet op bevel van de wereldlijke overheid. Ook konden bezwaardens die bezwaar hadden tegen persoonlijk deelname aan oorlogsgeweld, omdat zij dat een inadequaat middel achtten om conflicten op te lossen, nog steeds niet erkend worden. Er waren ook kamerleden die niet wilden uitsluiten dat iemand ernstige gewetensbezwaren kon hebben tegen militaire dienst, maar de toepassing van de doodstraf na een zorgvuldige procedure wel aanvaardbaar kon achten. Hetzelfde vroegen zich andere kamerleden zich af bij het aanvaarden van beperkt politiegeweld.

Een helder beeld van de bezwaren tegen de erkenningsgronden uit de Tweede Kamer levert dit niet op, maar men zou – met name in retrospectief – kunnen zeggen dat kamerbreed de afwijzing van alle geweld als te strikt werd ervaren en dat de toespitsing op afwijzing van oorlogsgeweld in de lucht hing. Maar zo helder werd dat in het Voorlopig Verslag niet geformuleerd.

Andere kritiekpunten uit het Voorlopig Verslag betroffen: de niet-automatische vrijstelling van dienst na indienen van een erkenningsverzoek, het oproepen tot buitengewone vervangende dienst (van vrijgestelden wegens buitengewone dienstplicht) in tijd van oorlogsgevaar, het besloten karakter van de commissiezittingen, de beperkte bevoegdheden van een vertrouwenspersoon, de duur van de tewerkstelling, de gebrekkige beroepsprocedure en onduidelijkheden in de tuchtregels. In de beroepsprocedure zou bij een voortgezette dienstweigering de militaire rechter de minister kunnen verzoeken de bezwaren opnieuw te beoordelen; daartoe zou de commissie van advies de gewetensbezwaren opnieuw moeten beoordelen.

Bij het verslag is een bijlage²²⁸⁷ gevoegd waarin interessante statistieken zijn opgenomen over de toepassing van de Dienstweigeringswet. Deze statistieken waren verstrekt door het Ministerie van Defensie en merkwaaardigerwijze opgenomen in een stuk van de Kamercommissie aan de minister en niet in een stuk van de minister gericht aan de Kamercommissie. Uit de statistieken blijkt onder meer dat er tussen 1950 en 1960

2285 Kamerstukken, II, 1959-1960, 5394, 4 (Voorlopig Verslag) en 5 (Bijlage bij het Voorlopig Verslag)(19 mei 1960).

2286 Deelnemers van de CCDW, officieel opgericht in september 1947, waren de Algemene Nederlandse Vredesactie (ANVA), Kerk en Vrede, de Doopsgezinde Vredesgroep; organisaties die aan de CCDW medewerkten waren: Genootschap van Vrienden (Quakers), Internationale Vrijwillige Hulpdienst (IVH), Stichting Bibliotheek en Documentatiedienst betreffende antimilitarisme en het vredeswerk (BEDA) en de Werkgroep Antimilitaristische studenten (WAS). Volgens het Handboek voor de Vredesbeweging uit 1954 bevonden zich onder de actieve personen Cor Inja (dienstweigeraar in 1925), Hein van Wijk (advocaat) en H.J. Lankhorst (vanaf 1959 PSP-kamerlid).

De CCDW gaf diverse publicaties uit, waaronder ook een lijst van vragen die een dienstweigeraar kon verwachten in het gesprek met de adviescommissie. Het (ongedateerde) stuk met ruim dertig mogelijke vragen was geclassificeerd als 'vertrouwelijk, niet bedoeld voor verspreiding'.

2287 Kamerstukken, II, 1959-1960, 5394, 5 (Bijlage bij het Voorlopig Verslag)(19 mei 1960).

1.923 verzoeken om erkenning zijn binnengekomen, een derde daarvan uit Noord-Holland, een vijfde uit Zuid-Holland en een tiende uit Friesland. 30% gaf op geen godsdienst te hebben, 23 % was Jehovah's Getuige, 17% Nederlands-Hervormd, 5% doopsgezind. Van de 1.490 zaken die tot een beslissing geleid hebben zijn er 1120 erkend, 75%. In 113 zaken is het na niet-erkenning tot een strafzaak gekomen, waarin straffen tussen één maand en drie jaar en zes maanden zijn opgelegd; 58 van deze zaken spelen in 1950-1952 als een vorm van naweeën van het Indonesië-conflict. Er waren per 1 januari 1960 109 tewerkstellingsplaatsen waarvan 34 in het kamp Vledder, 53 in de Rijkspsychiatrische Inrichting in Eindhoven, 18 bij internaten voor Bijzonder Jeugdwerk²²⁸⁸.

h. Alsnog een nieuwe formulering naar Duits voorbeeld van de erkenningsgronden 1961

In de Memorie van Antwoord van 12 december 1961²²⁸⁹, precies 3 jaar na het indienen van het wetsontwerp, kwam de regering (in de personen van minister Visser van Defensie en minister Beerman van Justitie) tegemoet aan de bezwaren van de kamercommissie. Voorgesteld werd artikel 2 als volgt te formuleren²²⁹⁰:

1. Ernstige gewetensbezwaren in de zin dezer wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de vervulling van militaire dienst van hem wiens godsdienstige of zedelijke overtuiging verbiedt dat hij aan enig wapengeweld tussen staten deelneemt.
2. De bezwaren kunnen zich richten hetzij tegen de vervulling van militaire dienst, bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen hetzij tegen de vervulling van militaire dienst van welke aard ook.

De regering nam hiermee de formulering over van artikel 25 van de Westduitse *Wehrpflichtgesetz*, dat luidt:

Wer sich aus Gewissengründen der Beteiligung an jeder Waffenanwendung zwischen den Staaten widersetzt und deshalb den Kriegsdienst mit der Waffe verweigert, hat statt des Wehrdienstes einen zivilen Ersatzdienst ausserhalb der Bundeswehr zu leisten. Er kann auf seinen Antrag zum waffenlosen Dienst in der Bundeswehr herangezogen werden.

Hij die op grond van zijn geweten deelnemen aan iedere vorm van wapengebruik tussen staten verwerpt en daarom de militaire dienstplicht met wapens weigert, moet in plaats van de krijgsmacht een burgerlijke vervangende dienst buiten de Bundeswehr vervullen. Hij kan op zijn verzoek in ongewapende dienst in de Bundeswehr tewerkgesteld worden.

Dit Duitse wetsartikel had in de formulering een ruime strekking (mag het ook in het naoorlogse Duitsland?)²²⁹¹. Maar wat niet werd verdisconteerd in de Nederlandse adaptie van de Duitse tekst was dat dit

2288 Het Bijzonder Jeugdwerk was een rijksinstelling. Kinderrechter G.T.J. de Jongh (1861-1949), in 1922 benoemd tot de eerste kinderrechter in Amsterdam en in die hoedanigheid zo sterk betrokken bij de kinderen, dat over hem op het ministerie van Justitie gesproken werd als 'die vreselijke man', ontdekte reeds voor de Tweede Wereldoorlog de mogelijkheid om 'sociaal-labiele jongens' te plaatsen in een vakkamp om deze jongeren daar, door een eenvoudige vakopleiding, meer toekomstperspectief aan te bieden. Na de oorlog werden in samenwerking met het ministerie van Justitie en het ministerie van Sociale Zaken door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen op verschillende plaatsen in Nederland kampen voor Bijzonder Jeugdwerk (BJ) opgericht. Probleemjongeren konden er een vak leren; orde, regelmaat en verantwoordelijkheid stonden hoog in het vaandel. De eerste jaren werden de jongens nogal militaristisch aangepakt. Op het middenterrein van veel kampen werd in de morgen de vlag gehesen en daarna marcheerde men, gewapend met een schop, naar de bossen in de omgeving. Er was in de houten barakken ook een werkplaats waar men de vakken metaal- en houtbewerking, maar ook schilderen en metselen kon leren. In de jaren zestig kwamen de BJ-internaten te vallen onder het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM). In de jaren zeventig werden ook veel houten barakken vervangen door meer comfortabele stenen gebouwen. Ook werden de doelstellingen aangepast. Het Bijzonder Jeugdwerk richtte zich op kinderen die in hun persoonlijke en of maatschappelijke ontplooiing werden belemmerd. Een orthopedagogische benadering diende hand in hand te gaan met het aanbieden van situaties en activiteiten gericht op de vorming van het kind. Het BJ werd geprofessionaliseerd. De bezetting van jongens en meisjes in de paviljoens werd kleiner en de groepsleiding werd uitgebreid. In 1988 kwam er één landelijke geprivatiseerde organisatie tot stand, die later werd opgesplitst in organisaties per provincie in het kader van de wet op de Jeugdhulpverlening (1992) en de Wet op de Jeugdzorg (2005); met de Jeugdwet (2015) verviel ook het provinciaal voor jeugdinrichtingen. Bijzonder Jeugdwerk was dus van oorsprong een rijksdienst, waar dienstweigeraars geplaatst konden worden; er werden nog geen erkende dienstweigeraars te werk gesteld bij particuliere instellingen.

2289 Kamerstukken, II, 1961-1962, 5394, 6 (Memorie van Antwoord) (12 december 1961).

2290 Kamerstukken, II, 1961-1962, 5394, 7 (Nota van Wijzigingen)(12 december 1961).

2291 Tot de vorming van de *Bondsepubliek* als federatieve staat is besloten op een zsmogendhedenconferentie in Londen van april tot juni 1948 waaraan naast de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk ook de drie Benelux-buurlanden deelnamen. In de *Grundgesetz* van 23 mei 1949 is het recht op dienstweigering vastgelegd in lid 3 van artikel 4: *Niemand darf gegen sein Gewissen zum Kriegsdienst mit der Waffe gezwungen werden. Das Nähere regelt ein Bundesgesetz*. Artikel 4 staat in de

kernartikel door het Duitse *Bundesverfassungsgericht*, dat – in tegenstelling tot de toenmalige mogelijkheden binnen het Nederlandse recht wetten wel aan de grondwet mocht toetsen – strikt werd uitgelegd, om te beginnen in een uitspraak van 20 december 1960²²⁹². De Nederlandse formulering ‘het doden van de evenmens’ uit de Dienstweigeringwet van 1923 duikt weer op in de Duitse jurisprudentie van 1960. Dit is des te opvallender, omdat het Duitse hof de uitspraak deed één jaar vóór de aanpassing van het wetsvoorstel door de Nederlandse regering.

Deze nieuwe voorgestelde tekst suggereerde naast een betere formulering ook een verruiming van de aard van de bezwaren. Het vereiste van bezwaren tegen ‘het doden van de evenmens’ werd vervangen door bezwaren tegen ‘deelneming aan wapengeweld tussen de staten’. Hieronder werd begrepen alle vormen van wapengeweld, zodat bezwaren tegen het gebruik van bepaalde wapens (bijvoorbeeld atoombom) of tegen bepaalde soorten oorlog (bijvoorbeeld alleen bezwaar tegen koloniale oorlogen of geen bezwaren tegen revolutionaire bevrijdingsoorlogen) niet voor erkenning in aanmerking zouden komen. De voorge-

---

grondwetsafdeling over de grondrechten en gaat over de godsdienst- en gewetensvrijheid. Op dat moment was er nog geen sprake van een (West-)Duitse krijgsmacht; er is dan ook niet een grondwettelijke bepaling over de krijgsmacht voorzien. De *Bundeswehr* is op 5 mei 1955 (voor Nederland precies één decennium na de bevrijding!) opgericht.

In Duitsland was de dienstplicht na de Eerste Wereldoorlog verboden door artikel 173 van het Verdrag van Versailles; er mocht een beroepsleger van 100.000 man over blijven. De Fransen waren voorstander van het handhaven van een dienstplichtleger, de Engelsen en Amerikanen voor een beroepsleger. De opvatting van de Fransen werd ingegeven door het feit, dat van een dienstplichtleger met korter geëfende militairen minder dreiging uit ging dan van een beroepsleger. De Engelsen en Amerikanen wilden met een beroepsleger de militarisering van de samenleving beperken (Wette (1994), p. 95-96).

Hitler voerde in 1935 – tegen het Verdrag van Versailles in – de dienstplicht weer in (*Wehrgesetz*, 21 Mai 1935, *Reichsgesetzblatt* 1935, Teil I, nr 52, 609-615). In de Tweede Wereldoorlog waren er ongeveer 20 miljoen Duitsers met deze dienstplichtwet ingelijfd, 50% van de totale mannelijke bevolking.

De *Bundeswehr* is ontstaan uit de op 16 maart 1951 gevormde *Bundesgrenzschutz* op basis van defensieplannen vastgelegd in het *Himmeroder Denkschrift* (naar de vergaderplaats in het klooster Himmerod in de Eiffel), in opdracht van Konrad Adenauer (1876-1967) in het geheim opgesteld in oktober 1950. Aanleiding was de dreiging die uitging van de Koreaanse oorlog, een *Stellvertreterkrieg* (proxy war), gevoerd door Noord-Korea namens de grootmachten Rusland en China enerzijds en door Zuid-Korea namens de Verenigde Staten anderzijds. Er was vrees dat het Oostduitse leger, net als de Noord-Koreanen een demarcatielijn, in dit geval de Oder-Neiße-grens, zou overschrijden. Bij de herbewapening van West-Duitsland trad de republiek onmiddellijk (per 9 mei 1955) toe tot de op 4 april 1949 opgerichte NAVO, wat op 15 mei 1955 aan de andere zijde van het IJzeren Gordijn leidde tot de oprichting van het Warschaupact. Het Duitse leger kreeg per 22 mei 1956 een plaats in de *Grundgesetz* in artikel 87a: (1) *Der Bund stellt Streitkräfte zur Verteidigung auf. Ihre zahlenmäßige Stärke und die Grundzüge ihrer Organisation müssen sich aus dem Haushaltsplan ergeben*. In artikel 12a werd de *Wehrpflicht* vastgelegd met gelijktijdig de grondslag voor de vervangende dienst voor dienstweigeraars:

(1) *Männer können vom vollendeten achtzehnten Lebensjahr an zum Dienst in den Streitkräften, im Bundesgrenzschutz oder in einem Zivilschutzverband verpflichtet werden.*

(2) *Wer aus Gewissensgründen den Kriegsdienst mit der Waffe verweigert, kann zu einem Ersatzdienst verpflichtet werden. Die Dauer des Ersatzdienstes darf die Dauer des Wehrdienstes nicht übersteigen.*

1. Mannen kunnen vanaf het volbrengen van het achttiende levensjaar tot dienst bij de strijdkrachten, bij de grensbewaking of bij de bescherming bevolking verplicht worden.

2. Wie op gewetensgrond de militaire dienst met wapens weigert kan tot een vervangende dienst verplicht worden. De duur van de vervangende dienst mag de duur van de militaire dienst niet overstijgen.

Deze verplichting werd uitgewerkt in de *Wehrpflichtgesetz* van 21 juli 1956. Eerder was op 19 maart 1956 de *Gesetz über die Rechtsstellung der Soldaten* (*Soldatengesetz*) vastgesteld. Op 13 januari 1960 werd de *Gesetz über den Zivilen Ersatzdienst* (*Ersatzdienstgesetz*, EDG) (BGBl 1960, I, 19-1-1969) vastgesteld, later vernoemd tot *Gesetz über den Zivildienst der Kriegsdienstverweigerer* (*Zivildienstgesetz*). Uit de *Wehrpflichtgesetz* werd per 1 januari 1984 de dienstweigerprocedure gelicht en vastgelegd in een aparte *Kriegsdienstverweigerungsgesetz*. Artikel 25 van de *Wehrpflichtgesetz* wordt artikel 1 van de *Kriegsdienstverweigerungsgesetz*. Per 1 juli 2011 is de dienstplicht in Duitsland afgeschaft, wat gezien het feit dat meer jongens civiel tewerkgesteld zijn dan aan de krijgsmacht deelnemen, enorme consequenties had voor de sociale sector. Zie over het Duitse dienstweigeringrecht uitvoerig Liepmann (1966), Swaborn (1973), Vermeulen (1988) en Brecht (2004).

Het Duitse constitutionele hof stelt in het vonnis van 20 december 1960 (BVerfGE, 20-12-1960, 12, 45) aan het geweten een absolute eis: *das Gewissen verbietet ein Tun, das unmittelbar darauf gerichtet ist, mit - den jeweils zur Verwendung kommenden - Waffen Menschen im Kriege zu töten*. Een relatieve (*situationsbedingte*) interpretatie wordt afgewezen:

Art. 4 Abs. 3 GG schützt nur die prinzipielle Verweigerung des Kriegsdienstes mit der Waffe auf Grund einer Gewissensentscheidung des Einzelnen, der für sich den Dienst mit der Waffe in Frieden und Krieg schlechthin und allgemein ablehnt. Er deckt nicht die "situationsbedingte" Kriegsdienstverweigerung, die darin besteht, daß jemand die Teilnahme an einem bestimmten Kriege, an einer bestimmten Art von Kriegen, oder die Führung bestimmter Waffen ablehnt

Artikel 4 lid 3 van de grondwet beschermt slechts de principiële weigering van militaire dienst met wapens op grond van een gewetensbeslissing van een individu die voor zichzelf de dienst met wapens in vredes- en oorlogstijd absoluut en volledig afwijst. De grondwet erkent niet de ‘situatie-afhankelijke’ dienstweigering, die daarin bestaat dat iemand deelname aan een bepaalde oorlog, aan een bepaald soort oorlog of de inzet van bepaalde wapenen afwijst.

²²⁹²

stelde wijziging betekende in feite echter geen grote verruiming, het was een bevestiging van een gegroeide erkenningspraktijk.

i. Een goed onthaal in de Tweede Kamer 1962

Het gewijzigde artikel 2 vond wellicht daarom in de Tweede Kamer bij de openbare behandeling op 3 en 10 april 1962 een goed onthaal: een ruimere formulering die niets anders inhoudt dan de bevestiging van de praktijk. Politiek georiënteerde bezwaren bleven buiten erkenning.

Oud-staatssecretaris PvdA-er Ferdinand Kranenburg kon niet nalaten om tegenover de opvatting dat de dienstweigeraars en hun adviseurs zich gezamenlijk de 'vredesactie' voelden, expliciet te laten blijken dat hij de NAVO als 'de ware vredesactie' beschouwde.

De KVP-er Harry Moorman, ook oud-staatssecretaris, vond de verhoging tot vijf van het aantal commissieleden dat over een erkenningsverzoek advies moest uitbrengen wel erg veel; het huidige aantal van drie voldeed. Hij diende daartoe een amendement in²²⁹³.

Het voorstel om als beroepsprocedure bij een voortgezette dienstweigering de militaire rechter de mogelijkheid te bieden de minister te verzoeken de bezwaren opnieuw te laten beoordelen door de adviescommissie viel in slechte politieke aarde in de Tweede Kamer.

De ARP-er Anton Roosjen (1894-1978) begon met het citeren van de Duitse bondspresident Theodor Heuss: *Der Allgemeine Wehrpflicht ist das legitime Kind der Demokratie*²²⁹⁴. Hij hield een uitvoerig historisch betoog over het ontstaan van de erkenning van gewetensbezwaren en de discussie, om niet te zeggen de worsteling, in anti-revolutionaire kring over het van overheidswege toestaan een uitzondering te maken op een cruciale burgerplicht. Hij concludeerde dat er geen aanleiding bestond om de redactie van het kernartikel van de Dienstweigeringswet van 1923 te veranderen. Roosjen baseerde zich onder meer op de redevoering van Anema in 1923 de Eerste Kamer (zie § 7.3.2.e). Het wijken van de overheid voor het individuele geweten dient tot een minimum beperkt te worden. Hij diende een amendement in om de oude formulering te herstellen²²⁹⁵.

De meest vergaande kritiek kwam – niet geheel onverwacht – van de PSP-er Lankhorst (1914-1976). Hij wees het idee van de hand dat het geweten een product is van een overtuiging. Hij zag het als een kip-ei-constructie, zeker waar het jonge mensen in de groei betreft. Een nadere invulling door de wetgever van het grondwetsartikel vond hij overbodig. De Commissie van Advies zou zonder een dergelijke wettelijke omschrijving wel kunnen uitmaken of er sprake was van ernstige gewetensbezwaren tegen de militaire dienst. Het begrip 'wapengeweld' heeft dezelfde inperkende functie als de omschrijving 'het doden van de evenmens' in de oude wet. Lankhorst bepleitte ook openbaarheid van het gesprek van de verzoeker met de commissie. Geen dienstweigeraar ervoer zo'n gesprek als intiem en vertrouwelijk, zoals ook bleek uit een brief die de tewerkgestelde dienstweigeraars uit de Rijkspsihiatrische Inrichting in Eindhoven-Woensel de kamerleden hadden gezonden. Het gesprek met de adviescommissie werd als een examen of een verhoor ervaren. En omdat de gang van zaken rond het erkenningsverzoek een procesgang is, pleitte Lankhorst voor een sterke positie van een vertrouwenspersoon; deze persoon zou spreekrecht moeten krijgen. Kranenburg sprak in dit verband niet van een rechtsgang, maar van een voorbereiding van een administratieve beslissing. Lankhorst merkte ook op dat, nu er geen procedure is voor erkenning van gewetensbezwaren tegen de noodwachtplicht (Bescherming Bevolking, BB) erkende dienstweigeraars daarvoor niet geschikt beoordeeld worden, terwijl afzwaaiende dienstplichtigen daarvoor wel geschikt worden beoordeeld. Het komt toch ook voor dat dienstplichtigen na afloop van de eerste oefening alsnog willen dienstweigeren? De woordvoerders van de VVD en de CHU Couzy en Tilanus voegden weinig nieuws toe. Voor hen hoefde die vergaande wetwijziging niet.

Een aantal kamerleden citeerde de NRC van 2 april 1962 waarin een betoog gehouden werd de oude wettelijke formulering van de inhoud van de gewetensbezwaren te handhaven. Hoofdredacteur van de NRC was op dat moment mr. A. Stempels (1912-1987), ook lid (en later voorzitter) van de Commissie van Advies.

2293 Kamerstukken, II, 1961-1962, 5394, 11 (Amendement-Moorman)(4 april 1962).

2294 Theodor Heuss sprak deze woorden op 18 januari 1949 in de vergadering van de *Parlementarische Rat*, die belast was met het formuleren van een nieuwe, naoorlogse grondwet (Sleeking (2010), p. 68). In deze grondwet werd niet het beginsel van de dienstplicht vastgelegd, maar wel van het principe van dienstweigeren. Heuss was er overigens geen voorstander van om het recht op dienstweigering grondwettelijk vast te leggen; hij vreesde *Massenverschleiß des Gewissens* (een reuzeslijtage van het geweten)(Wette (1994), p. 92).

2295 Kamerstukken, II, 1961-1962, 5394, 10 (Amendement-Roosjen)(3 april 1962).

Algemeen werd vanuit de Kamer aangedrongen op een wijziging van de uit de Duitse tekst overgenomen term ‘wapengeweld tussen staten’. Een dienstweigeringsprocedure zou kunnen ontaarden in een soort volkenrechtelijk debat of een bepaalde vorm van wapengeweld toegepast wordt in een statenoorlog of binnenlandse oorlog (bijvoorbeeld de Frans-Algerijnse oorlog).

De regering nam deze bezwaren over en stelde in een tijdens de openbare debatten ingezonden tweede nota van wijzigingen²²⁹⁶ voor de term ‘elk oorlogsgeweld’ in de wet vast te leggen. Ook werd het beroep van een strafrechtelijk traject ongebogen in een administratieve procedure in de vorm van een Kroonberoep, maar wel in beperkte zin, dat wil zeggen gericht op procedurele missers, niet een herbeoordeling van de inhoud van de gewetensbezwaren. Gronden om in beroep te gaan zijn:

1. verkeerde toepassing of schending van de wet,
2. gebrekkig onderzoek bij de commissie of verslaggeving daarvan,
3. onvoldoende motivering bij een afwijzende beschikking,
4. ten onrechte afwijking van het advies van de commissie door de minister.

Op grond van de nieuwe wet op de Raad van State (wet van 9 maart 1962, Stb. 1962, 88) wordt voor het kroonberoep zonder dat het uitdrukkelijk vermeld wordt de Raad van State ingeschakeld.

Met deze aanpassingen werd door de regering de angel uit het politieke debat gehaald. Minister Visser van Defensie en minister Beerman van Justitie hadden het niet te moeilijk. Alleen de kwestie van de beroepsmogelijkheden leverde een felle discussie op. De regering had de oorspronkelijke voorstellen aangepast, maar dat was niet genoeg voor de KVP-er van Rijckevorsel. Hij diende een amendement in om een ruime beroepsmogelijkheid in de wet vast te leggen²²⁹⁷. Zijn voorstel werd verworpen met 53 tegen 47 stemmen.

j. De tewerkstelling

Een ander discussiethema was de duur van de vervangende dienst. Volgens het wetsontwerp zou deze 26 maanden moeten gaan bedragen, terwijl de opvatting in de Kamer was dat de tewerkstellingsduur ‘niet meer dan 26 maanden’ zou moeten zijn. De maximale militaire dienstplicht is 24 maanden voor bepaalde technische functies; voor andere dienstplichtigen duurt de eerste oefening 18, 20 of 22 maanden, afhankelijk van de functie. Twee maanden extra werd door de Kamer als redelijke vervanging van de herhalings-oefeningen gezien. Minister Visser zag in de extra maanden ook een middel om een lichtvaardig beroep op gewetensbezwaren te voorkomen; hij beoordeelde het niet als een strafmaatregel, maar als een tegenprestatie voor de welwillendheid van de overheid rekening te houden met gewetensbezwaren.

k. Geen spreekrecht voor de vertrouwensman

Omdat het geweten niet vertegenwoordigd kan worden door derden, wees minister Visser een formeel spreekrecht van de vertrouwenspersoon af, maar hij zag wel de mogelijkheid dat de commissievoorzitter waar nuttig en nodig de vertrouwenspersoon vraagt zijn bijdrage te geven. Deze benadering was voor Lankhorst aanleiding zijn amendement in te trekken.

l. Het gewijzigde wetsontwerp aangenomen 1962

Het gewijzigde regeringsvoorstel werd op 11 april 1962 zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aanvaard, met alleen de ARP en de SGP tegen. Het amendement-Roosjen werd aldus niet aanvaard.

In de Eerste Kamer volhardde de ARP bij monde van senator Algra in haar verzet, wederom met een beroep op Anema. Op 25 september 1962 aanvaardde ook de Eerste Kamer de nieuwe wet. De Wetgewetensbezwaren Militaire Dienst van 27 september 1962 kwam in het Staatsblad (Stb. 1962, 370) en trad in werking op 1 december 1964 bij Koninklijk Besluit van 29 oktober 1964, Stb. 1964, 404, waar tevens een aantal uitvoeringsregels in opgenomen was.

Commentaar 6: de beperkingen van de nieuwe wetgeving voor gewetensbezwaarden

Het is duidelijk dat de regering de wetswijziging niet begonnen is om inhoudelijke redenen, maar om procedurele en administratieve redenen, te weten de rechtspositionele gelijkstelling van militaire dienstplichtigen en erkende gewetensbezwaarden, inclusief een tuchtrechtelijke voorziening. Vanuit de Kamer is

2296 Kamerstukken, II, 1961-1962, 5394, 12 (Tweede Nota van Wijzigingen) en 13 (Gewijzigd Ontwerp van Wet)(4 april 1962).

2297 Kamerstukken, II, 1961-1962, 5394, 16 (Amendement-Van Rijckevorsel)(10 april 1962).

de inhoudelijke discussie begonnen, vooral gericht op een verruiming van de te erkennen gewetensbezwaren. Dit had niet hoeven van de Commissie van Advies, die de praktijk van de erkenningsprocedure het beste kende.

Geconstateerd mag worden dat men zich heeft laten leiden door de (West-)Duitse wetsformulering, die overigens op dat moment al in de Duitse jurisprudentie geredresseerd was.

Voorts moet worden opgemerkt dat de open formulering van de grondwet 'ernstige gewetensbezwaren' die zouden moeten leiden tot vrijstelling van krijgsdienst door de wet wordt ingeperkt. De grondwet vraagt de wetgever de voorwaarden daartoe te formuleren. De inhoudelijke beperking van de gewetensbezwaren staat niet expliciet in de grondwet: er is geen grondwettelijk verbod om de bezwaren inhoudelijk te beperken, maar er is ook geen opdracht van de grondwet aan de wetgever om dat wel te doen. Men kan de term 'voorwaarden' ook opvatten als een grondslag voor de toetsingsprocedure en voor de vervangende dienst. De Nederlandse grondwet vanaf 1922 is in die zin opener dan de West-Duitse van 1949, omdat het woord 'wapen' in de tekst gebruikt wordt (*gegen sein Gewissen zum Kriegsdienst mit der Waffe*). In de Nederlandse context is impliciet dat het gaat om tegenstanders van wapengebruik. Met de nieuwe regeling is er een verschuiving te constateren van bezwaren tegen het doden van de tegenstander op overheidsbevel naar bezwaren tegen gebruik van wapens: van doel (de dood) naar middel (het wapen).

Vermeulen²²⁹⁸ legt in zijn beoordeling van de wetwijziging van 1962 terecht de nadruk op de secularisatie van gewetensbezwaren: Het gaat niet meer om de wettelijke toepassing van het bijbels gebod 'gij zult niet doden', maar om een niet-religieuze afwijzing van oorlogsgeweld.

De nieuwe wet, vastgesteld in 1962 en ingevoerd in 1964, was wellicht adequaat voor de afgesloten jaren vijftig, maar was deze regeling ook bestand tegen de protestbeweging, zoals die zich vanaf midden jaren zestig begon te ontwikkelen en een nieuw type van dienstweigeraars zou produceren? In de regeling is geen weerspiegeling van de kernwapendiscussie zoals die inmiddels in de samenleving gaande was. Het zijn niet alleen de generaals die zich voorbereiden op de vorige oorlog, het zijn ook de militaire juristen die een regeling ontwerpen die geschikt is voor de vorige generatie dienstweigeraars.

10.4. DESERTIE 1950-1960

10.4.1. De nasleep van de Indië-desertie

Na de afloop van het Indonesië-conflict kwamen gevallen van desertie nog slechts sporadisch voor. Er werden in de eerste jaren na het staakt-het-vuren in augustus 1949 en de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 nog wel deserteurs gearresteerd die al veel eerder waren ondergedoken of naar het buitenland waren gevlucht. De aan hen opgelegde gevangenisstraffen werden alsnog tot uitvoering gebracht. Later werd ook gratie verleend.

CPN-kamerlid Benno Stokvis stelde op 19 januari 1951 de gratieverlening voor Indië-deserteurs aan de orde, waarbij hij verwees naar de ruimhartige gratiëring van politieke delinquenten en van oorlogsmisdadigers van vreemde nationaliteit²²⁹⁹. In hun antwoord van 5 mei 1951 gaven minister Hendrik Mulderij (1896-1970) van Justitie en minister Staf van Oorlog (van het kabinet-Drees-II) als hun opvatting dat het gratiebeleid ten aanzien van de ene groep geen consequenties heeft voor een andere groep. Impliciet werd hiermee toegegeven dat de ruimhartigheid voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers niet van toepassing is op Indië-deserteurs. Voorts gaven de ministers aan, dat Indië-deserteurs die alsnog bereid waren aan hun militaire dienstverplichtingen te voldoen gratie konden verkrijgen. Een streng beleid ten aanzien van desertie bleef ook met het oog op de toekomst geboden: er zouden nog andere uitzendingen naar het buitenland aan de orde kunnen komen. Gratie voor Indië-deserteurs die niet bereid zijn alsnog aan hun militaire verplichtingen te voldoen zou onbillijk zijn tegenover de deserteurs die na gratie wél bereid zijn aan hun militaire verplichtingen te voldoen²³⁰⁰.

Later dat jaar, op 28 november 1951, werd een iets soepeler beleid aangekondigd: met name voor de zwaarst gestrafte deserteurs 'enig gunstbetoon' te betrachten²³⁰¹. Uit de gegevens van het ministerie van Justitie bleek dat per 1 januari 1952 80 Indië-deserteurs waren opgesloten, iets meer dan de helft in de strafgevangenis Nieuw Vosseveld in Vught. Twintig veroordeelde deserteurs waren ondergebracht in de

2298 Vermeulen (1989), p. 84-92.

2299 Kamerstukken, II, 1950-1951, Aanhangsel Handelingen, 89, vraag 58 (19 januari 1951).

2300 Kamerstukken, II, 1950-1951, Aanhangsel Handelingen, 135, antwoord 87 (5 mei 1951).

2301 Kamerstukken, II, 1951-1952, 2300 IV, 8 (Memorie van Antwoord)(28 november 1951).

Rijkswerkinrichting Julia in Eygelshoven; het kwam er op neer, dat deze deserteurs waren ingezet als ondergronds mijnwerker. De maximale straf die uitgezeten moest worden was vier jaar en zes maanden. De laatste Indië-deserteur zou in april 1953 in vrijheid gesteld worden²³⁰².

Op 31 oktober 1952 liet minister Staf van Oorlog aan de Tweede Kamer het volgende weten over de positie van Indië-deserteurs²³⁰³:

Deze groep van deserteurs, die als de zwaarst gestrafte moet worden aangemerkt, bevindt zich als gevolg van een in de loop van het jaar 1952 plaats gevonden hebbende ambtshalve gratieverlening, thans geheel in vrijheid. De momenteel nog in gevangenschap vertoevende Indië-deserteurs werden tot vrijheidsstraffen van aanmerkelijk kortere duur veroordeeld dan de bovengenoemde categorie, zodat er geen aanleiding bestaat met betrekking tot deze gestraften een algemene gratieverlening te bevorderen, ook omdat ten aanzien van hun voorwaardelijke invrijheidstelling de gewone normen gelden.

Daarmee waren de problemen niet opgelost. Nog op 11 februari 1958 bracht CPN-kamerlid Gerben Wagenaar de opsporing en aanhouding van Indië-deserteurs onder de aandacht van minister Staf van Defensie²³⁰⁴.

Is het op bevel van de Minister, dat de z.g. Indonesië-weigeraars, die omstreeks 1948 zijn ondergedoken om niet naar de koloniale oorlog in Indonesië te worden uitgezonden en sindsdien ondergedoken waren gebleven en wier straf na 12 jaar zou zijn verjaard, nu systematisch schijnen te worden opgespoord en na zo lange tijd van onderduiken toch nog worden gestraft? Volgens een rechercheur te Amsterdam worden momenteel al deze strafdossiers weer ter hand genomen. Deze jongens zouden dus na omstreeks 10 jaar te zijn ondergedoken, velen geen gezin te hebben kunnen vormen, moeilijk werk te kunnen krijgen, nu toch nog worden gestraft? De vier mij bekende gevallen hebben wel een korte straf tijd gekregen, de soldaten 3 maanden, de korporaal 4 maanden na aftrek van voorarrest, maar zal dit steeds zo zijn? Ook schijnt men deze onderduikers kort, vóórdat hun straf zou verjaren, dus binnen 12 jaar, weer een hernieuwde oproeping voor de militaire dienst te sturen.

Mijn vraag aan de Minister is, of er, mede gezien het feit, dat de toestand van oorlog nog steeds bestaat, maar er in wezen niet is, geen aanleiding bestaat om na zo'n lang aantal jaren met de nodige soepelheid en het nodige begrip op te treden en niet tot strafvervolgning en oproeping over te gaan. Ik herinner mij, dat wel mildheid, barmhartigheid en vergiffenis is bepleit voor SS-ers. Laat de Minister ten aanzien van deze ondergedoken gewezen dienstplichtigen een breed gebaar maken en een breed standpunt innemen en er kennis van geven, dat geen verdere strafvervolgning en oproep in militaire dienst noodzakelijk is.

Minister Staf maakte zich er gemakkelijk van af door te verwijzen naar zijn ambtgenoot van Justitie²³⁰⁵. Wagenaar doelde hier onder meer op de aanhouding in februari 1957 van Cor Vreeken in Amsterdam (zie ook § 9.3.3.h). Hij was in 1947 opgeroepen voor militaire dienst en was in 1948 ondergedoken toen zijn uitzending naar Indië was aangekondigd. Hij was gaan samenwonen met zijn vriendin (trouwen voor de wet was onmogelijk) en werd vader van een kind, dat hij niet als het zijne kon registreren bij de Burgerlijke Stand. Hij hield zich in leven door zwart te werken in de bouw dus zonder vakantiebonnen, ziektegeld en vorstverlet. Na zijn arrestatie mocht Cor Vreeken onder begeleiding van de marechaussee naar het stadshuis om in het huwelijk te treden. Cor Vreeken werd tot vier maanden gevangenisstraf veroordeeld²³⁰⁶.

10.4.2. Korea en desertie

Er zijn rond het Korea-conflict een aantal vormen van desertie binnen het Nederlands Detachement Verenigde Naties gerapporteerd. Dit heeft veel te maken met het feit dat de omstandigheden waaronder de Nederlandse militairen moesten functioneren als zeer zwaar kunnen worden gekwalificeerd, zowel door de vrieskou als door de bloedhitte²³⁰⁷. Er heeft zich geen geval van principiële dienstweigering rond het Koreaanse conflict voorgedaan, begrijpelijk omdat de uitzending op basis van vrijwilligheid was; het is overigens niet ondenkbaar dat zich principiële spijtoptanten hadden gemanifesteerd. De atmosfeer binnen het detachement was uitgesproken anticomunistisch en behoorlijk racistisch. Er waren enorme cultuurverschillen

2302 Kamerstukken, II, 1951-1952, 2300 IV, 9 (Bijlagen Memorie van Antwoord)(28 november 1951).

2303 Kamerstukken, II, 1952-1953, 2800 VIII A (Begroting 1953 Oorlog), 11 (Memorie van Antwoord)(31 oktober 1952).

2304 Kamerstukken, II, Handelingen, 777 (11 februari 1958).

2305 Kamerstukken, II, Handelingen, 795 (12 februari 1958).

2306 Zwart (1995), p. 171-173 (zie ook § 9.3.3.h).

2307 Dussel (1990).

tussen de ROKS (*Republic of (South) Korea Soldiers*) en de VN-militairen²³⁰⁸. Zuid-Koreaanse soldaten zijn massaal overgelopen naar het Noorden. Nederlandse overlopers zijn niet gerapporteerd²³⁰⁹. Wel hebben zich allerlei gehoorzaamheidsdelicten voorgedaan. Dat had te maken met de verwachtingen (het eerst uitgezonden detachement ging ervan uit dat het een kortlopende actie zou worden), de moeilijke omstandigheden van klimaat en terrein, het gebrek aan goede uitrustingsstukken en de ontwikkelingen van de strijd (Noord-Korea werd materieel krachtig ondersteund door de Sovjet-Unie en personeel door de Volksrepubliek China).

Er vluchtten in januari 1951 drie Nederlandse militairen uit een ijskoude ziekentent; zij gingen op zoek naar een Amerikaans veldhospitaal om behandeld te worden tegen de bevroeringsverschijnselen. Twee keerden terug; de derde bleef voorvluchtig. De twee teruggekeerde soldaten werden op 3 juli 1951 door de krijgsraad te velde veroordeeld tot vier en drie maanden detentie. Deze Korea-krijgsraad hield tussen 2 en 6 juli 1951 zijn eerste zittingen in Tokio²³¹⁰.

In de sessie van de krijgsraad in Tokio kwam ook de desertie van korporaal-chauffeur S. Heijndijk aan de orde. Hij verweerde zich door te stellen, dat hij als beroepsmilitair onder valse beloften zich aangemeld had voor Korea. De omstandigheden waaronder hij zijn plicht moest vervullen waren aanmerkelijker zwaarder dan was voorgesteld. Daarom werd hij tot een voorwaardelijke straf veroordeeld, zo deelde minister Staf mee op vragen van CPN-senator Fred Schoonenberg²³¹¹.

De veronderstelde veroordeling wegens desertie tot vijf, vijftien en zestien jaar gevangenisstraf door een Amerikaanse krijgsraad van drie deserteurs in Korea was voor CPN-er Wagenaar reden vragen te stellen aan minister Staf van Oorlog²³¹². Het betrof de soldaat P. A. Holthuyzen, de soldaat J. J. Kievit en de korporaal T. E. Kerkhoff. Het is niet juist, zo stelde de minister, de drie militairen wegens desertie door een Amerikaanse krijgsraad zijn veroordeeld. De eerstgenoemde is wegens desertie door een Nederlandse krijgsraad gestraft, ten aanzien van de twee laatstgenoemden is het onderzoek in februari 1952 door de Nederlandse justitie in zake door hen gepleegde strafbare feiten nog niet afgesloten.

10.4.3. Nieuw-Guinea-desertie?

Er zijn nauwelijks berichten, laat staan systematische gegevens, over dienstplichtige militairen die gedeserteerd zijn in verband met de uitzending naar Nieuw-Guinea, zoals dat tamelijk massaal voor kwam in de tijd van het Indië-conflict. Een dienstplichtig soldaat werd op 21 juni 1962 door de krijgsraad veroordeeld een gevangenisstraf van twee jaar, omdat hij op 2 april 1962 niet terugkeerde van inschepingsverlof: het vliegtuig vertrok op 3 april 1962²³¹³. Een andere dienstplichtig soldaat, die niet terugkeerde van inschepingsverlof voor de vliegreis op 21 juni 1962, werd door de krijgsraad op 26 september 1962 veroordeeld tot vijf maanden gevangenisstraf²³¹⁴. Eind oktober 1962 is een dienstplichtig soldaat tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld, omdat hij weigerde medio 1962 met zijn eenheid naar Nieuw-Guinea te vetrekken. Hij beriep zich op medische redenen, maar er zouden ook communistische sympathieën een rol gespeeld hebben²³¹⁵. Er was nogal variatie in de strafmaat.

Nuis schrijft er in zijn herinneringen over die tijd het volgende²³¹⁶:

Heel wat dienstplichtigen hadden radicaler dan ik gereageerd op het bericht van hun uitzending. Op de Zuiderkruis was een onderdeel waarvan tien percent – zeventien man – was weggebleven na het inschepingsverlof. Op drie na waren ze voor het schip vertrok al weer komen dagen of teruggevonden. Bij andere onderdelen was het niet veel minder, al werd er zelfs aan boord zorgvuldig over gezwegen. Echte,

2308 De aanwezigheid van bijna een half miljoen Amerikaanse mannen in Korea heeft ook sporen nagelaten in de vorm van een groot aantal gemengd-bloedige kinderen, die door de Koreaanse samenleving niet geaccepteerd konden worden; het leidde tot een hausse van interlandelijke adoptie.

2309 Uit het Belgische VN-bataljon liepen twee militairen, die net als in Nederland op basis van vrijwilligheid waren geworven, op 4 augustus 1953 over naar Noord-Koreaanse zijde.

2310 Stiphout (2009), p. 107.

2311 Kamerstukken, 1950-1951, I, Aanhangel Handelingen, vraag 32 (vraag 16 juli 1951, antwoord 24 augustus 1951).

2312 Kamerstukken, 1951-1952, II, Aanhangel Handelingen, vraag 70 (vraag 23 januari 1952, antwoord 22 februari 1952).

2313 KrtV-Zuid, 21 juni 1962, MRT 1962 (LV), 544-546.

2314 KrtV-West, 26 september 1962, MRT 1963 (LVI), 142-143). Als president van de krijgsraad trad op prof. mr. Ch. Enschedé, hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

2315 De Telegraaf, 31 oktober 1962. Het vonnis van de krijgsraad is niet gepubliceerd in de jurisprudentie-uitgaven.

2316 Nuis (1983), 15-16.

volgehouden dienstweigering kwam weinig voor. Bij de meesten was het een primaire reactie van paniek en weerzin, die geen stand hield tegen het nuchter afwegen van de gevolgen. Zelfs onder gewone omstandigheden komt het vrij vaak voor dat een soldaat een paar dagen 'onwettig afwezig' is, zo iemand loopt weg omdat hij de narigheid niet meer aan kan, in een soort bewustzijnsvernaauwing. Een plan heeft hij niet, en bijna altijd hebben de marechaussees hem binnen twee dagen te pakken.

Wellicht brengt nauwkeuriger onderzoek meer feiten boven tafel.

10.5. TERUGBLIK OP DE JAREN VIJFTIG

10.5.1. Samenvatting

a. Dienstplicht

Van een hete koloniale oorlog viel Nederland rond 1950 met zijn neus in de boter van een koude Europese oorlog. Nederland was na de oorlog eigenlijk een 'open stad' geweest: er was geen nationale verdediging meer: van de krijgsmacht zat alles in Indië.

De bondgenoten – Nederland had de traditie van anderhalve eeuw neutraliteit achter zich gelaten – oefenden forse druk uit op Nederland om de dienstplicht te verlengen. Montgomery (1948) en Eisenhower (1951) kwamen in Den Haag langs om die boodschap te brengen. Kruls, die na zijn functie van hoofd Militair Gezag chef van generale staf was geworden, confronteerde de politici met deze eisen. Hij werd in het voorjaar 1951 ontslagen.

De regering besloot in maart het aantal maanden van de eerste oefening van de dienstplicht van twaalf op zestien maanden te brengen, maar op 19 juli 1951 werd daar twintig maanden van gemaakt.

Nederland werd door de Amerikanen min of meer gedwongen een serieuze bijdrage te leveren aan het VN-leger in Korea. Het werden 5.000 man; onder hen alleen vrijwilligers, geen dienstplichtigen tegen hun zin. Er sneuvelden 123 Nederlandse militairen en er werden 645 gewond.

Een plan voor een Europese strijdmacht van 40 divisies in het kader van de Europese Defensiegemeenschap ging in 1953 uiteindelijk niet door.

In het Statuut van het Koninkrijk werd in 1954 vastgelegd dat elk van de drie landen (Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen) een dienstplicht kon invoeren.

Het vraagstuk Nieuw-Guinea, dat bij de soevereiniteitsoverdracht eind 1949 was geparkeerd, begon langzaam maar zeker op te spelen. Indonesië sloeg steeds dreigender taal uit en voegde een enkel maal de daad bij het woord.

Om bij KB dienstplichtigen te kunnen uitzenden naar Nieuw-Guinea werd in 1959 de dienstplichtwet aangepast.

De lange dienstplichttijd voor de eerste oefening van twintig maanden was onderwerp van een commissie uit 1958-1959. De regering nam het commissieadvies over en stelde een verkorting pas voor 1962 in het vooruitzicht, maar dat kon niet doorgaan, omdat in augustus 1961 de Berlijnse Muur gebouwd was en de koude oorlog weer in een nieuwe fase was gekomen.

Naar Nieuw-Guinea werden bij de toegenomen agressie van Indonesische zijde in de periode eerst in 1958 op vrijwillige basis 400 landmachtsoldaten gestuurd en in 1960 op grond van de aangepaste dienstplichtwet 5.000 man; in totaal werden er 10.000 man naar Nieuw-Guinea gestuurd. Er kwamen in de periode 1950-1962 103 militairen om in Nieuw-Guinea, van wie er 9 sneuvelden in gevecht met Indonesische infiltranten.

b. Discipline

Hoewel de hele militaire straf- en tuchtrechtwetgeving aan revisie toe was, kwam er in 1965 een partiële wijziging tot stand. Het betrof vooral de aanpassing aan het Statuut van het Koninkrijk en het NAVO-statusverdrag.

c. Dienstweigering

In 1958 werd een begin gemaakt met de vernieuwing van de Dienstweigeringswet. Na veel politiek overleg kwam in 1962 de nieuwe Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. De erkenningsgronden werden in navolging van de Duitse wetgeving verruimd. Het accent verschoof van bezwaren tegen het doden van de medemens op overheidsbevel naar bewaren tegen het gebruik van wapens: van doel van het geweld naar

het middel van geweld. Er werd ook de persoon van vertrouwensman geïntroduceerd. En er kwam ook een aantal nieuwe administratieve en straf- en tuchtrechtelijke bepalingen.

d. Desertie

Tot halverwege de jaren vijftig werden er nog Indië-deserteurs opgespoord en veroordeeld. In Korea pleegden een paar militairen desertie. Dat is rond het conflict over Nieuw-Guinea niet gerapporteerd.

10.5.2. Terugblik

a. De soberheid en de somberheid van de jaren vijftig

Is soberheid het trefwoord voor de jaren vijftig? Er was tekort aan van alles. Vooral de woningnood was hoog. Inwoning bij trouwen was eer regel dan uitzondering. In 1952 ging als laatste de koffie 'van de bon'. Drees met zijn uitstraling van soberheid en gedegenheid is de verpersoonlijking van de jaren vijftig geworden. Maar ook van de verdere stappen (na het kwartje van Romme uit 1937 als kinderbijslag) van de opbouw van de verzorgingsstaat. De AOW in 1956 was een dergelijke mijlpaal.

Bij de soberheid van de jaren vijftig kwam de somberheid. Er was de dreiging uit het oosten, die nog versterkt werd door het neerslaan van de anticommunistische opstanden in de DDR in 1953, in Polen en Hongarije 1956.

b. Dienstplicht in de koude oorlog

De sfeer van de koude oorlog zal zijn weerklink wel in de kazernes gevonden. Er zal in de instructielokalen menig maal uiteengezet zijn, dat wij ons te weer moesten tegen het communisme en dat we de democratie moesten verdedigen tegenover de dictatuur. Dat de jonge dienstplichtigen in het gehoor zelf nog geen stemrecht hadden zal door de sergeant-instructeur niet zijn opgevallen. En daarin stond hij niet alleen. Jonge mensen hadden nu eenmaal niets in de politieke melk te brokkelen.

Wie terugkijkt naar de jaren vijftig en het functioneren van de dienstplicht en de krijgsmacht, ziet maar weinig bijzondere ontwikkelingen. De soberheid van die tijd lijkt om te slaan in saaiheid van gebeurtenissen. In een groter perspectief klinkt het als stilte voor de storm. De storm die in de jaren zestig en daarna zou gaan woeden door de wereld en de samenleving en dus ook – met enige vertraging – door de krijgsmacht.

HOOFDSTUK 11

DRIE DYNAMISCHE DECENNIA: 13 AUGUSTUS 1961 – 9 NOVEMBER 1989, HET LEGER ACHTER DE BERLIJNSE MUUR

Drie dynamische decennia, maar de tijdgeest is geen juridische categorie

Is het mogelijk de tijdgeest van de jaren zestig, zeventig en tachtig in een juridische studie zo te schetsen, dat de wetgeving en jurisprudentie op het terrein van dienstplicht (en de negatieve reacties daarop) uit die tijd enigszins begrijpelijk is? Nauwelijks en dan helemaal niet door een tijdgenoot.

Maar wie zich geen rekenschap geeft van het bestaan van nozems²³¹⁷, provo's en kabouters, de oorlog in Vietnam²³¹⁸, de lengte van de haren, het verzet tegen autoriteiten (met als reactie de repressieve tolerantie), de bezetting van universiteiten en kweekscholen (Tilburg, Amsterdam en Beverwijk in 1969), de frequentie van de demonstraties, teach-ins en ludieke protestacties, de opkomst van de popmuziek, ook met politiek geïnspireerde songs, en de democratisering van het openbaar bestuur, van de politiek en van het onderwijs, ziet de in dit hoofdstuk beschreven veranderingen in de militair-juridische structuur alleen van de buitenkant.

Is het al door alle veranderingen bijna onmogelijk de tijdgeest zelf te beschrijven, het tempo ervan is nog moeilijker te vatten. Want niet alleen vormen de jaren 1960-1990 een periode van verandering en vernieuwing, het is ook een tijdvak waarin oude structuren een taai bestaan bleken te hebben: er was niet alleen een sterke vooruitstrevende beweging, er was ook een krachtige restauratief-behoudende stroming, die niet zo maar overstag ging voor een progressief windje. Het was een periode met een januskop, twee kanten van dezelfde medaille, vernieuwing en continuïteit, progressief en conservatief²³¹⁹. Het anticommunisme na de oprichting van de Berlijnse muur in 1961 was tenminste even sterk als de groei van marxistisch-leninistische stromingen binnen Europa, zeker door de aantrekkingskracht van deze ideologie voor jonge intellectuelen. De krijgsmacht die vanaf 18 oktober 1961, kort na de oprichting van de Muur, dienstplichtige soldaten naar de Lünerburgerheide stuurde om de Noord-Duitse laagvlakte te verdedigen tegen een inval van Russische tanks, kreeg te maken met de eerste naoorlogse generatie met een cultuur die haaks stond op de strikt hiërarchische structuur van de beroepskrachten met hun ervaringen in Indië, Korea en Nieuw-Guinea. Het anticommunisme werd in 1968, het jaar van de linkse mei-opstanden in Parijs, sterk gestimuleerd door de Russische reactie op de Praagse Lente, toen tanks van Warschaupact-landen op 20 augustus 1968 de communistische orde herstelden.

Mondiale problemen en ontwikkelingen als antikolonialisme, democratisering (in dictaturen in NAVO-landen als Portugal en Griekenland), anti-amerikanisme (Johnson Moordenaar!) liepen parallel aan culturele veranderingen op het terrein van seksualiteit (de introductie van de pil, de erkenning van homoseksualiteit), kunst en leefstijl (*flower power*, antiautoritaire opvoeding) onder de paraplu van de langzaam toeneemende welvaart en de doorbrekende verzorgingsstaat.

De maatschappelijke discussie over dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie was nauw verbonden met het politieke debat over kernwapens en over kruisraketten, over Cuba en Vietnam, over defensiebelasting en sabotage. De discussie werd gedragen door organisaties als Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), Pax Christi, Vrouwen voor Vrede en de PSP. Het woord werd gevoerd door voormannen van kerkelijke organisaties als Mient Jan Faber (*1940), Jan ter Laak (1938-2009), maar ook door kritische officieren als kapitein Meindert Stelling (*1948) en (rode) generaal Michiel von Meijenfeldt (1923-1990)²³²⁰.

2317 afkorting van 'nederlands onderdaan zonder enige manieren'?

2318 Zie over de oorlog in Vietnam in juridisch perspectief het themanummer van *Ars Aequi* van oktober 1968.

2319 Zie voor deze karakteristiek Blom (2004), p. 13-14.

2320 Hij was onder meer actief in de rond 1980 opgerichte organisatie *Generale für den Frieden*, die ook informele contacten had met de *Stasi* van de DDR.

Von Meijenfeldt publiceerde in 1982 een brochure over de militaire dienst voor aanstaande militairen, waarin hij opriep vooral in dienst te gaan en niet te weigeren, maar met een kritische houding binnen de krijgsmacht het debat over ethische en morele kwesties aan te gaan (Von Meijenfeldt (1982)).

Aan dit alles moet in deze juridische studie voorbijgegaan worden, maar wel in het besef dat al deze maatschappelijke en politieke factoren de achtergrond vormen van ontwikkelingen van wetgeving en rechtspraak.

11.1. IN DIENST IN DE ROERIGE JAREN ZESTIG, ZEVENTIG EN TACHTIG

De beschrijving van de ontwikkeling van de dienstplicht in de jaren 1960–1990 in deze studie heeft niet het karakter van nostalgische herinneringen van kameraden en veteranen, zoals die in een aantal publicaties, liefst met zwart-witfoto's, wordt gepresenteerd. Het soldatenjargon (zoals bol, blauwe en balk, zoals oude stomp, eerste grijs en kartonnen hoed en zoals PC, PSU en PMT) uit die tijd zal niet worden gebruikt. Deze boekjes over 'de goeie, ouwe tijd' zijn – bij ontbreken van serieuze academische studies – helaas vaak de enige publicaties over de militaire dienst over de laatste drie decennia van de dienstplicht²³²¹. Zoals gesteld in het inleidende hoofdstuk van deze studie, in juridische wetenschappelijke literatuur is er geen enkele rechtshistorische bron over dit onderwerp te vinden. Ook in de juridische tijdschriften uit die periode zijn maar met mondjesmaat artikelen over de dienstplicht te vinden.

De discussie over de dienstplicht vond vooral plaats op beleidsniveau in de vorm van een aantal rapporten van adviescommissies en commentaren van maatschappelijke organisaties, waaronder vanaf 1966 de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM), hoewel de VVDM zich meer uitliet over de toepassing van de dienstplichtwetgeving dan over de vraag of een militaire dienstplicht maatschappelijk, militair of politiek gewenst was of niet.

Homoseksualiteit is een probleem binnen de krijgsmacht, maar geen juridische kwestie

Dat in deze studie geen aandacht besteed wordt aan het thema homoseksualiteit en krijgsmacht is te verklaren uit het feit dat er geen juridische aspecten aan dit onderwerp verbonden zijn, althans niet binnen het domein van de dienstplicht.

Dat homoseksualiteit maatschappelijk lange tijd niet aanvaard werd, bleek uit het onthouden van koninklijke goedkeuring (voorwaarde voor het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid van een vereniging) aan de in 1946 opgerichte vereniging van homoseksuelen, versluiërend COC (Contact en Ontspanningscentrum) genoemd, later omgedoopt in de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit. De afwijzingen geschiedden in 1963 en in 1967. Tussen 1911 en 1971 was op grond van artikel 248bis Sr homoseksueel contact van personen tussen 16 en 21 jaar strafbaar. Het schrappen van dit verbod in 1971 maakte een koninklijke goedkeuring van het COC in 1973 mogelijk. In 1976 werd met het inwerkingtreden van boek 2 van het NBW het preventieve toezicht op verenigingen van overheidswege afgeschaft.

Wat de krijgsmacht betreft was de realiteit dat tot in het midden van de jaren zeventig homoseksualiteit als zodanig voldoende grond was voor een afkeuring (ref no 55b van de lijst van ziekten en gebreken behorende bij het Militair Keuringsreglement (MKR): 'abnormaal gerichte seksualiteit'). Door een andere interpretatie van wat als 'abnormaal' moet worden beschouwd kon zich later een keuringspraktijk ontwikkelen waardoor homoseksualiteit niet zonder meer reden voor afkeuring was, maar de problematische beleving daarvan door de dienstplichtige. Hiervoor was geen wijziging in de regelgeving nodig, maar alleen een andere toepassing van de bestaande regeling. Het kan niet anders dan dat hierbij zwaar heeft meegeteld dat een homoseksuele jongen sterk genoeg geacht moest worden om te weerstand en te verwachten pesterijen in de kazeme te weerstaan. Het probleem lag daarbij niet bij de dienstplichtige, maar bij de krijgsmacht. Deze benadering is te vinden in de brief die minister Vredeling van Defensie op 15 februari 1974 schreef aan de Vaste Commissie van Defensie²³²². Staatssecretaris van Lent drukte het in het mondeling overleg op 25 april 1974 zo uit: 'een homofiel, die zijn geardeheid nog niet op evenwichtige wijze heeft verwerkt moet men niet onderbrengen in een voor hem agressieve leefgemeenschap'. In de brief werd onderscheid gemaakt tussen 'lage zelf-aanvaarders' en 'hoge zelf-aanvaardvaarders', waarbij op basis van NISSO-onderzoek werd gesteld dat homoseksuelen beneden de leeftijd van 20 jaar overwegend tot de laatste categorie behoren. Dat zal dan bij de keuring voor de dienstplicht blijken. De krijgsmacht kent een lange ge-

2321 Met als titels 'Handboek voor de Dienstplichtig soldaat b.d.', 'Die goeie ouwe diensttijd, hoe ze van vader een man maakte' en 'Het beste leger, verplicht soldaat in de jaren 80' zie Hegener en Oosterboer (2012), Botermans en Van Grinsven (2011) en Van den Broek (2013).

2322 Kamerstukken, 1973–1974, II, Bijlagen Handelingen, 12600 X, 20 (Verslag van een Mondeling Overleg) (datum overleg 25 april 1974, datum verslag 13 juni 1974); de brief van de minister is een bijlage bij dit verslag.

schiedenis van geweld, vechtpartijen en mishandelingen, zowel tijdens de dienstuitoefening en op oefeningen als in de vrije tijd op de kamers en slaapzalen. Daar zat ook veel seksueel gericht geweld onder²³²³.

De positie van homoseksuelen in de krijgsmacht gedurende de drie decennia tussen 1960 en 1990 werd mede bepaald door de betrekkelijke homogeniteit van de groep dienstplichtigen: jong, mannelijk, blank, gezond, heteroseksueel. De grootste verschillen tussen de dienstplichtigen werden bepaald door de sociaal-economische en sociaal-culturele achtergrond. De diversiteit in de samenleving die zich vanaf 1960 begon te ontwikkelen door de komst van migranten (die afgezien van de mensen uit Suriname (vóór 1975) en de Antillen op grond van een andere nationaliteit niet dienstplichtig waren), door de positie van vrouwen (die op grond van de grondwet en de wet niet dienstplichtig waren), door het vergroten van de toegankelijkheid van voorzieningen voor mensen met een handicap en de erkenning van homoseksualiteit als een geaardheid en niet als een ziekte werd niet weerspiegeld in de samenstelling van de krijgsmacht.

Wie goedgekeurd is kan herkeuring aanvragen, maar ook wie afgekeurd is kan dat ook. Er zijn geen gevallen gerapporteerd, dat een dienstplichtige die op grond van homoseksualiteit was afgekeurd herkeuring vroeg, omdat hij van oordeel was dat homoseksualiteit als een normaal fenomeen moest worden gezien en dat een homoseksueel net als andere jongens ook het recht heeft militair te worden. Het is niet de jurisprudentie of de wetgeving die heeft kunnen bijdragen aan een langzaam veranderende opstelling ten opzichte van homoseksualiteit binnen de krijgsmacht²³²⁴.

11.1.1. Commissie Dienstplichtvoorzieningen, 1963

In december 1963 werd de ambtelijke interdepartementale Commissie Dienstplichtvoorzieningen ingesteld onder voorzitterschap van defensietopambtenaar Gerard Peijnenburg²³²⁵; toen deze (als partijloze) op 13 mei 1965 staatssecretaris werd in het kabinet-Cals (en later in het interim-kabinet-Zijlstra), nam plaatsvervangend secretaris-generaal J.L. Cusell het voorzitterschap over.

De commissie hield zich vooral bezig met het vrijstellingenbeleid en deed dat tegen achtergrond, dat er een surplus aan dienstplichtigen komende was. De geboortegolf van 1946²³²⁶ stond op het punt de dienstplichtige leeftijd te bereiken. Gelijktijdig waren er grote personeelstekorten in sectoren als het onderwijs, de mijnen en de bouwnijverheid.

In een interim-rapport van 22 december 1964 adviseerde de commissie de vrijstelling wegens broederdienst van 3 broers te verlagen naar 2 broers.

In een tweede interim-advies van 6 april 1965 adviseerde de commissie in verband met de personeelssituatie bij het Korps Rijkspolitie en de gemeentepolitiekorpsen²³²⁷ voor jeugdige politieambtenaren vrijstelling te verlenen van de militaire dienstplicht.

Op 28 april 1966 bracht de commissie haar eindrapport uit. De belangrijkste aanbevelingen waren:

- de vrijstelling voor ondergrondse mijnwerkers kan qua duur teruggebracht worden: een vrijstelling wordt verleend bij een mijncontract van 6 jaar in plaats van 9 jaar²³²⁸;
- de vrijstelling voor bouwvakkers zou verruimd moeten worden;

2323 Zie ook de publicatie van Bulling (1984) over homoseksualiteit, disciplineren en seksueel geweld met de sprekende titel 'Het leger maakt een man van je'.

2324 Homoseksualiteit in de krijgsmacht wordt nog steeds als niet onproblematisch ervaren. De Stichting Homoseksualiteit en krijgsmacht, die beoogt de integratie van homoseksuelen, en breder lhbt, in de krijgsmacht is in 1980 vanuit het COC opgericht en is nog steeds niet opgeheven. In de Nederlandse krijgsmacht geldt in ieder geval niet de benadering die formeel op grond van een wettelijke regeling van 1993 tot 2011 in het Amerikaanse leger van toepassing was: *don't ask, don't tell*: openlijke homoseksualiteit was verboden, verborgen homoseksualiteit was toegestaan. Het effect van de wet was dat er in de periode 1993-2011 13.000 LGBT's zijn ontslagen uit de Amerikaanse strijdkrachten.

2325 Gerard Peijnenburg (1919-2000) was Defensietopambtenaar en werd (partijloos) staatssecretaris van Defensie belast met landmachtzaken in het centrum-linkse kabinet-Cals (1965-1966) en het tussenkabinet-Zijlstra (1966-1967); op 1 januari 1969 werd hij secretaris-generaal van het ministerie van Defensie. In de jaren zeventig deed het volgende gezegde de ronde in politiek Den Haag: 'of de ministers nu Willem, Hans of Henk heten, hun achternaam is altijd Peijnenburg'. In de periode dat Peijnenburg secretaris-generaal van het ministerie van Defensie was waren onder meer W. den Toom in de jaren 1967-1971, H.J. de Koster in de jaren 1971-1973 en ir. H. Vredeling in de jaren 1973-1976 minister (www.defensie.nl/nimh).

2326 Het jaar 1946 had een niet meer geëvenaard record met de geboortegolf van 284.000 kinderen. In de jaren vijftig lag het aantal geboortes tussen 230.000 en 250.000 (ter vergelijking in 2014 ongeveer 175.000).

2327 Op basis van Politiebesluit van 8 november 1945, later bevestigd in de Politiewet 1957, was er in gemeenten met meer dan 25.000 inwoners gemeentepolitie. In 1993 werd de rijkspolitie en de gemeentepolitie samengevoegd tot 25 regionale politiekorpsen, die in 2013 opgingen in één Nationale Politie.

2328 Minister Joop den Uyl (1919-1987) had overigens op 17 december 1965 de geleidelijke sluiting van alle Nederlandse kolennijnen aangekondigd.

- de vrijstelling voor wetenschappelijke medewerkers van de universiteiten zou ook verruimd moeten worden, maar de vrijstelling ten behoeve van de medische en tandheelkundige faculteiten zou aan beperkingen onderhevig blijven (gezien het eigenbelang van de krijgsmacht);
- ook voor uitzending naar ontwikkelingslanden zou een vrijstelling van militaire dienstplicht moeten komen²³²⁹;
- of het personeel van Rijkswaterstaat voor een vrijstelling van militaire dienstplicht in aanmerking komt laat de commissie in het midden;
- een vrijstelling voor de visserij op dezelfde manier als voor de koopvaardij wordt door de commissie van de hand gewezen, maar soepelheid bij de toepassing van de dienstplichtregeling voor jonge vissers is wel gewenst.

Bij beschikking van de Minister van Defensie van 7 augustus 1968 werd de Commissie Dienstplichtvoorzieningen opgeheven en werd tegelijkertijd een nieuwe Commissie Dienstplichtbeleid ingesteld, de zogenaamde commissie-Peijnenburg (ook wel commissie-Peijnenburg-II genoemd).

11.1.2. Verruiming van de vrijstelling voor broederdienst 1965: van drie naar twee broers

In 1948 was het aantal broers nodig voor een vrijstelling op grond van broederdienst bij wet vastgesteld op drie. Daarvoor werd het aantal broers voor iedere lichting afzonderlijk vastgesteld, afhankelijk van de beschikbare en oproepbare dienstplichtigen; in feite ging het ook steeds om drie broers (zie § 9.1.11.c).

Vrijstelling wordt verleend aan degene die drie broers heeft die de dienst volledig vervuld hebben én de broers die uitstel voor eerste oefening hadden gekregen, meestal vanwege studie (zie artikel 19 van de Dienstplichtwet 1922, zoals gewijzigd bij de wet van 27 mei 1948 (Stb. 1948, H 293). De tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden telde ook mee als vorm van dienstplicht.

Op 4 februari 1965 werd door minister De Jong van Defensie een wetsontwerp ingediend, dat op eenvoudige wijze het aantal van drie broers wijzigde in twee²³³⁰. Hij baseerde zich op het interim-rapport van de Commissie Dienstplichtvoorzieningen (zie boven). Uit de bij de Memorie van Toelichting gevoegde cijfers bleek, dat na 1965 het tekort aan op te roepen dienstplichtigen van 12.300 man omgezet wordt in een overschot van 5.500 oplopend tot 12.000 man: de geboortegolf van direct na de Tweede Wereldoorlog bereikte de dienstplichtige leeftijd: de *babyboomers* arriveerden in de kazernes. Voorzien werd dat het aantal vrijstellingen op grond van broederdienst zou oplopen van 5.400 tot 9.500 in 1966 en van 4.400 tot 12.200 in 1970. Demografisch gezien zou de geboortegolf in de toekomst wat afvlakken en speelde de algemene tendens, dat de gemiddelde gezinsomvang zou gaan dalen²³³¹.

Het wetsontwerp rolde voorspoedig door de Tweede en Eerste Kamer en bereikte na zes maanden het Staatsblad (wet van 7 juli 1965, Stb. 1965, 303).

11.1.3. Het uitstelbeleid na de Tweede Wereldoorlog

Naast het vrijstellingenbeleid is het uitstelbeleid van groot belang voor de betrokken dienstplichtigen. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde het uitstelbeleid wegens studie zich op de volgende manier:

- 1946 (a) uitstel tot het eerstvolgend universitair examen bij aanvang van de studie op 19-jarige leeftijd en (b) voor studenten medicijnen die hun studie op 19-jarige leeftijd hebben aangevangen: eerst drie maanden dienen (in de academische vakanties) en daarna uitstel tot het einde van de studie,
- 1948 voor studenten medicijnen, tandheelkunde en farmacie die hun studie op 19-jarige leeftijd hebben aangevangen: eerst drie maanden dienen (in de academische vakanties) en daarna uitstel tot het einde van de studie,

²³²⁹ In 1961 had de Amerikaanse president Kennedy het *Peace Corps* als een vrijwilligersorganisatie ten behoeve van ontwikkelingslanden opgezet. Het was een mondiale vertaling van zijn slogan *ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country* (uitgesproken in zijn *inaugural address* op 20 januari 1961). De Amerikaanse vrijwilligers die aan het *Peace Corps* deelnamen kregen een vrijstelling voor de militaire dienstplicht, reden voor de Republikeinse oppositie het *Peace Corps* te bestempelen als een *haven for draft dodgers* (een toevluchtsoord voor dienstplichtontduikers).

In navolging van dit Amerikaanse initiatief was in Nederland in 1963 een Jongeren Vrijwilligers Programma opgezet, dat in 1965 werd omgevormd in de Stichting Nederlandse Vrijwilligers (SNV).

²³³⁰ Kamerstukken, 1964-1965, II, Bijlagen Handelingen, 7964, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Wetsontwerp), 3 (Memorie van Toelichting) en 4 (Bijlage bij de Memorie van Toelichting) (4 februari 1965).

²³³¹ Belangrijke factor was de introductie van de anticonceptiepil in Nederland in 1962, nog versterkt door de toelating daarvan door de katholieke kerk in de vorm van de televisietoespraak van bisschop Wilhelmus Bekkers (1908-1966) op 21 maart 1963. Volgens CBS-gegevens daalde de gemiddelde gezinsgrootte van 3,83 kinderen in 1947 tot 3,14 kinderen in 1971 (inmiddels 1,7 kinderen).

- 1949 studenten farmacie mogen hun studie op 20-jarige leeftijd (was 19-jarige leeftijd) aanvangen.
- 1950 uitstel tot het einde van de studie voor studenten die op 18-jarige leeftijd met studeren begonnen zijn,
- 1951 een beperkt aantal studenten van de lichting 1952 mag op 20-jarige leeftijd hun studie beginnen,
- 1952 een beperkt aantal studenten van de lichting 1953 mag op 20-jarige leeftijd hun studie beginnen,
- 1953 (a) intermitterende (gedeelten van de eerste oefening in de academische vakanties) dienstplicht voor studenten medicijnen, tandheelkunde en farmacie, die op 20-jarige leeftijd met hun studie beginnen en (b) beperkte mogelijkheden voor studenten in andere vakken die hun studie op 19-jarige leeftijd beginnen
- 1958 algemene regeling voor uitstel: na middelbare school met curriculum van vijf jaar (dus HBS) uitstel tot 18-jarige leeftijd en met curriculum van 6 jaar (dus gymnasium en lyceum) uitstel tot 19-jarige leeftijd,
- 1965 aanpassing van regeling voor medische opleidingen: de eerste dienstdtijd van drie maanden wordt beperkt tot twee maanden,
- 1967 (a) afschaffing van intermitterende dienstdtijd voor de medische opleidingen en gelijktrekking van de leeftijden met alle andere studies en (b) de leeftijden in de regeling van 1958 worden met één jaar verhoogd²³³².

Met deze laatste regeling konden alle VHMO-scholieren, die niet meer dan twee keer waren blijven zitten, eerst studeren en daarna pas in dienst.

De bedoeling van het uitstelbeleid in verband met een universitaire studie was tweeledig: de abiturienten die iets langer dan het curriculum over hun middelbare school hadden gedaan konden een vervolgstudie aanvangen en deze dienstplichtigen kwamen met een afgeronde studie het leger binnen en waren door opleiding en leeftijd beter geschikt voor de krijgsmacht, in het bijzonder voor (onder)officiersfuncties.

11.1.4. Dienstplichtigen vrijwillig naar Suriname, 1952-1975

Toen het KNIL op 26 juni 1950 opgeheven werd, verviel het leveren van troepen aan Suriname, zoals dat sinds 1908 aan het KNIL was toevertrouwd. Het Korps Mariniers werd in Suriname ingezet.

Het lag in de bedoeling dat de Landmacht Suriname waarin veel 'landskinderen' dienden de taken van het Korps Mariniers rond 1950 zouden over nemen²³³³. Het gouvernement van Suriname zag liever troepen uit Nederland komen. Maar de Koninklijke Landmacht kreeg na de terugtrekking de handen vol aan de opbouw van de krijgsmacht in NAVO-verband. Bovendien speelde het argument, dat men terughoudend was de KL-dienstplichtigen overzee in te zetten. Dat lag anders voor het Korps Mariniers. De Koninklijke Marine en het Korps Mariniers kregen na de onafhankelijkheid van Indonesië de volledige verantwoordelijkheid voor de verdediging van de Nederlands Nieuw-Guinea opgedragen en hadden geen man meer over voor Suriname. Daarom verbleef er van 1951 tot 1953 in Suriname alleen een klein kernbataljon mariniers in Suriname, *de facto* in Paramaribo²³³⁴.

Op 15 augustus 1952 werd de verdediging van Suriname opgedragen aan de Koninklijke Landmacht. Maar er konden daar niet zo maar dienstplichtigen voor worden aangewezen.

De Troepenmacht in Suriname (TRIS) werd gevormd door een compagnie van het Korps Commandotroepen met de donkergroene baretten (minstens net zo'n elitekorps als het Korps Mariniers met de donkerblauwe baretten). De frase was: 'de 103de commandocompagnie werd bereid gevonden', dat wil zeggen, dat de dienstplichtigen allemaal vrijwillig gingen of zeiden te gaan. In 1953 bestond de TRIS uit 720 man en in 1961 uit 875 man.

Er was een bijzondere Landmachtorder uit 1960 (no 60109), die bepaalde, dat alle beroepsmilitairen die in Suriname waren geboren of opgegroeid (of van wie de echtgenote met Suriname verbonden was) in aanmerking kwamen voor uitzending; zij moesten voor uitzending verklaren af te zien van het recht om op rijkskosten terug te reizen naar Nederland. Daarom heeft maar de helft van de daarvoor in aanmerking komende militairen zich aangemeld. Werving van beroepskader voor uitzending naar Suriname was over het algemeen verder geen probleem

Tot 1959 was het niet moeilijk het benodigde aantal dienstplichtigen te werven, op vrijwillige basis dus.

2332 zie Eindverslag Commissie Dienstplichtbeleid (1975), interim-rapport 4, bijlage I.

2333 Van der Spek (2007).

2334 Klinkers (2015), p. 83-85.

Maar de crisis rond Nieuw-Guinea veranderde dat. Er waren ook veel dienstplichtigen voor die andere kolonie nodig: medio 1962 bevonden zich 5.000 militairen, de meeste dienstplichtigen, in het oosten.

Een voorstel door de commandant van de TRIS om dienstplichtigen voortaan aan te wijzen werd door minister Sim Visser niet overgenomen: niet nog meer problemen met het parlement.

Na de terugtrekking van de Nederlandse krijgsmacht in 1962 uit Nieuw-Guinea verliep de werving voor Suriname onder de Nederlandse dienstplichtigen weer soepel.

De kern van de TRIS werd tussen 1972 en 1975 geleverd door het infanterieregiment Van Heutsz, dat om antikolonialistische gevoelens te sparen in het overzeese gebiedsdeel met de aloude naam Regiment Infanterie Oranje Gelderland werd aangeduid, immers het Regiment Van Heutsz had bij de oprichting op 1 juli 1950 bij formeel besluit in 1950 de traditie van het opgeheven KNIL overgenomen. Op 19 augustus 1963 werd de TRIS uitgebreid met een opleidingscompagnie met vrijwilligers uit het koninkrijksdeel zelf: een honderdtal Surinamers van vooral creoolse afkomst (tot verontrusting van de hindoestaanse en Javaanse bevolkingsgroepen).

In augustus 1969 vielen er enige schoten, maar geen gewonden bij schermutselingen in het zuidwesten van Suriname. Een gebied in de bovenloop van de Corantijnrivier werd betwist door het oorspronkelijk Britse Guyana. Er zou diamant gevonden zijn en later werd er een olievoorraad vermoed. Het conflict is nog steeds niet opgelost.

Bij de onafhankelijkheid van Suriname op 26 november 1975 werd de TRIS ontbonden. Militairen van Surinaamse afkomst kregen de keuze om toe te treden tot het Surinaamse Krijgsmacht. Dat deed onder meer een aantal onderofficieren onder wie Desi Bouterse.

11.1.5. Commissie-Peijnenburg adviseert over uitstel en vrijstelling, 1968-1973

a. Een zware commissie

Het rapport uit 1966, dat de Commissie Dienstplichtvoorzieningen, ingesteld in 1963, had uitgebracht, bleek weinig bruikbaar, omdat de omstandigheden zich gewijzigd hadden: maatschappelijk omdat de dienstplicht meer en meer omstreden werd en er alternatieven voor de dienstplicht in discussie kwamen, en logistiek, omdat er eigenlijk te veel dienstplichtigen ter beschikking kwamen. De mannelijke *babyboom* van na de Tweede Wereldoorlog had in 1963 de dienstplichtige leeftijd bereikt, maar de bevolking bleef, nadat de geboortegolf voorbij was, groeien en was groter dan de vooroorlogse omvang.

De commissie-Peijnenburg werd in 1968 ingesteld en bestond nagenoeg uitsluitend uit ambtenaren van het ministerie van Defensie en van bijna alle andere ministeries, onder voorzitterschap van G.H.J.M. Peijnenburg, secretaris-generaal van het ministerie van Defensie. Er was ook een vertegenwoordiger van de Stichting Volk en Verdediging in de commissie opgenomen. Als adviseur van de commissie werd de Leidse hoogleraar pedagogische wetenschappen Nicolaas Beets (1915-1986)²³³⁵ ingeschakeld. De commissie-Peijnenburg sprak met een delegatie van de op 4 augustus 1966 opgerichte VVDM.

De commissie produceerde zes interim-rapporten: (1) over het surplus van de lichte 1970 (10 juni 1969), (2) over de bezoldiging van dienstplichtige militairen (31 december 1969), (3) over het surplus van de lichte 1971 (5 juni 1970), (4) over de alternatieve dienstplicht en defensiebijdrage (28 april 1971), (5) over het uitstelbeleid (23 februari 1972) en (6) over het vrijstellingsbeleid (20 maart 1972). De zes interim-rapporten werden gebundeld in één eindverslag van 10 juli 1975; er zijn in de periode van drie jaar tussen het laatste interim-rapport en het eindverslag geen stukken door de commissie geproduceerd. De maatschappelijke discussie is vooral gehouden op basis van de interim-rapporten.

b. Over de gewone dienstplicht en de alternatieve dienstplicht

De adviezen over de toepassing van de bestaande dienstplichtwet, inclusief een aanpassing van het beleid ten aanzien van vrijstelling en uitstel, waren meer gericht op de praktijk, terwijl het interim-rapport over alternatieve dienstplicht en defensiebijdrage de dienstplicht zelf ter discussie stelde. Men kan een zekere weerstand voelen waarmee de commissie deze thema's behandelde. Ook omdat de regering (het centrum-rechte kabinet-De Jong met als minister Willem den Toom van Defensie (1911-1998)) pas een beslissing over een herziening van het bezoldigingssysteem van de dienstplichtige militairen wilde nemen na een advies over alternatieve dienstplicht en een defensiebelasting. De (ambtelijke) commissie-Peijnenburg liet daarover haar irritatie duidelijk merken²³³⁶. Het vraagt 'een grondige en kritische oriëntatie op de bestaande

2335 naamgenoot en achterkleinzoon van Nicolaas Beets (1814-1903), die in 1839 onder het pseudoniem Hildebrand de 'Camera Obscura' publiceerde, een jeugdwerk volgens de deftige dominee en hooggeleerde theoloog die hij was.

2336 Eindverslag van de Commissie Dienstplichtbeleid (1973), p. 6.

maatschappelijke verhoudingen en de plaats van de militaire dienstplicht daarin'. Daarbij speelt ook een (meer) billijke verdeling van de defensielast een rol.

Een algemene gemeenschapsplicht, waarbij iedere jonge staatsburger(es) een taak wordt opgedragen, werd door de commissie buiten beschouwing gelaten, maar een alternatieve dienstplicht werd bestudeerd naar drie invalshoeken: (1) alternatieve dienstplicht op billijkheidsgronden, (2) alternatieve dienstplicht op grond van voorkeur en (3) alternatieve dienstplicht op grond van bezwaren.

Bij de alternatieve dienstplicht op basis van billijkheid gaat het om het opleggen van verplichtingen aan die dienstplichtigen die voor de krijgsmacht niet nodig zijn. De commissie wees dit af om principiële redenen (het enkele feit dat op een bepaalde categorie staatsburgers een verplichting rust levert op zichzelf geen rechtsgrond op om alle overige burgers een nieuwe verplichting op te leggen) én om praktische redenen (organisatie, fluctuaties in het surplus).

Alternatieve dienstplicht op basis van de voorkeur van de dienstplichtigen wees de commissie ook af, onder meer omdat wanneer een jongere niet nodig is als militair en er geen andere werkkring voorhanden is, hem geen enkele taak kan worden opgelegd. Een kleine minderheid van deze ambtenarencommissie zou vanuit de personeelsbehoeften van de overheid en de sociale sector het niet bij voorbaat helemaal niet uitsluiten.

Over alternatieve dienstplicht op basis van bezwaren deed de commissie geen uitspraak: er was immers de wettelijke regeling voor gewetensbezwaren militaire dienst.

c. Defensiebijdrage?

Een van de onderwerpen waar de commissie zich desgevraagd over uitsprak was de defensiebijdrage: een defensiebijdrage werd unaniem afgewezen. Daarvoor golden de volgende overwegingen: (1) dezelfde redenering wordt gebruikt bij het afwijzen van alternatieve dienstplicht op basis van billijkheid (het enkele feit dat op een bepaalde categorie staatsburgers een verplichting rust levert op zichzelf geen rechtsgrond op om alle overige burgers een nieuwe verplichting op te leggen), (2) het is niet juist slechts een deel van de Nederlandse bevolking een extra financiële last op te leggen ten behoeve de krijgsmacht die er ten nutte van alle burgers is, (3) een geldelijke verplichting en de feitelijke militaire dienst zijn niet vergelijkbaar en (4) de positie van vrouwen moet hierbij betrokken worden. De commissie constateerde dat op dat moment er maar één land is dat een vorm van weergeld heeft: Zwitserland kende sinds 1878 een *Militärpflichtersatzsteuer*²³³⁷. De commissie achtte artikel 194 (eerste zin: alle Nederlanders daartoe in staat, zijn verplicht mede te werken tot de handhaving van het Rijk en tot de verdediging van zijn grondgebied) en 195 (eerste zin: tot bescherming der belangen van de staat is er een krijgsmacht, bestaande uit vrijwillig dienenden en dienstplichtigen) van de grondwet (editie 1963) wel voldoende grond voor een defensiebijdrage. Ook had de commissie wel oog voor de feitelijke en door de betrokken dienstplichtigen ervaren ongelijkheid, zoals lagere beloning tijdens diensttijd en inkomensachterstand bij de verdere loopbaan na de diensttijd. Ondanks het negatieve oordeel over een defensiebijdrage voerde de commissie toch een berekening uit naar de opbrengsten van een mogelijke toeslag op de loon- en inkomstenbelasting. Er werden twee modellen gepresenteerd: (1) een bedrag van f 780 of (2) 8 opcenten. Bij een belastbaar inkomen van f 20.000 maakt het niet uit of er een absoluut bedrag of een procentueel bedrag betaald moet worden; daar beneden komt de procentenregeling voordeliger uit, daarboven is het absolute bedrag voordeliger. Uitgaande van 14 jaarlichtingen werd de opbrengst geraamd op f 175 miljoen à f 200 miljoen bij toepassing op mannen en vrouwen en f 125 à 150 miljoen bij toepassing alleen op mannen.

d. Uitstelbeleid

Van meer nut waren de adviezen van de commissie-Peijnenburg over het uitstelbeleid en vrijstellingenbeleid.

2337 Uitgaande van een uitspraak van de Zwitserse *Bundesrat* 'Die Schweiz hat keine Amee, sie ist eine Amee' is deze bijzondere vorm van belasting tot op de dag van vandaag gehandhaafd: iedere Zwitser moet zijn bijdrage leveren.

Dat leverde een zaak op die tot voor het EHRM in Straatsburg werd gebracht. Sven Glor, een Zwitserse man, geboren in 1978, werd in 1997 afgekeurd voor militaire dienst wegens suikerziekte. Hij werd in 2001 voor een bedrag van 716 CHF (477 euro) voor de *Militärpflichtersatz*; hij moest dit bedrag gedurende acht jaar betalen, de jaren dat hij dienstplichtig zou zijn. Omdat zijn lichamelijke beperking lager was dan 40% kreeg hij door de dienstplichtbelasting geen vrijstelling. Hij kon ook geen vervangende dienst doen, zoals in geval van een gewetensbezwaarde. Het EHRM kwam tot de conclusie dat hier sprake was van schending van artikel 14 EVRM (non discriminatie) in samenhang met artikel 8 EVRM (bescherming privéleven)(EHRM, 30 april 2009, appl 13444/04).

Artikel 25 Dienstplichtwet stelt de opkomstleeftijd op 20 jaar, het lichtingsjaar van de dienstplichtige. Uitstel is mogelijk: dat wordt geregeld in artikel 51 Dienstplichtbesluit en verder uitgewerkt in de artikelen van de § 79-81 Dienstplichtbeschikking. Studieredenen en zakelijke redenen vormen de belangrijkste grond om uitstel aan te vragen. Wie voor zijn 20e jaar zijn middelbare school afrondt, kan dan aansluitend verder studeren. In de oorspronkelijke regeling van 1946 werd op grond daarvan uitstel tot het eerstvolgend examen verleend (bij universitaire studies over het algemeen het propedeutisch examen of het kandidaatsexamen). Op aandrang van de rectores magnifici is in 1950 besloten het uitstel te verlenen voor de gehele studie. Het uitstel was vooral een zaak voor studies op universitair en HBO-niveau: de regeling gaf de gelegenheid een studie te beginnen na gymnasium of HBS inclusief de mogelijkheid één keer te blijven zitten. Met vertraging de middelbare school afmaken wordt over het algemeen mogelijk gemaakt.

In 1971 wordt 24.500 keer uitstel van opkomst voor eerste oefening verleend:

zakelijke redenen:	3.500
studie:	
- universitair onderwijs	4.000
- middelbaar onderwijs	1.000
- HBO	9.500
- MBO	6.500
	-----+
	>> 21.000
	-----+
	24.500

Het probleem waar het ministerie van Defensie mee geconfronteerd werd was dat, hoewel er in jaren 1968 en 1969 een overschot aan dienstplichtigen was, er in 1970 een tekort ontstond, met name door de toepassing van het uitstelbeleid waarvan meer jongens dan verwacht gebruik gemaakt hadden. De commissie-Peijnenburg verwachtte door de verdere toename van de onderwijsparticipatie²³³⁸, ook door de verlenging van de leerplicht²³³⁹ een toenemend gebruik van de uitstelmogelijkheden. De commissie zag voor- en nadelen in het uitstelbeleid voor de betrokken partijen:

Overzicht voordelen en nadelen uitstelbeleid		
	voordeel	nadeel
voor de dienstplichtige	een ononderbroken studieritme	- dienstvervulling op hogere leeftijd - verschil tussen opleiding en militaire functie - verstoring van loopbaan - wetenschappelijke stilstand, vooral voor exacte vakken
voor de krijgsmacht	hogere opgeleide dienstplichtigen	- problemen met de voorziening in de benodigde mankracht - meer afkeuringen - geen optimale verdeling van functies - meer kostwinnersvergoedingen - moeilijker inpassing van de (oudere) dienstplichtigen
voor de samenleving	meer onderwijsrendement, ook door vrijstelling achteraf voor leraren en wetenschappers	- opschorting van de loopbaan van hoogopgeleiden met twee jaar - uitstel van rendement van onderwijsinvesteringen - meer kostwinnersvergoedingen.

2338 Ook wel de externe democratisering van het onderwijs genoemd.

2339 De leerplichtwet van 1900 was in 1969 qua opzet gemoderniseerd; daarna werd de duur van de leerplicht stapsgewijs aangepast:

- De leerplicht werd in 1971 gebracht op een volledige leerplicht (vijf dagen per week) van acht jaar plus één jaar partiële leerplicht (een dag per week), totaal negen jaar.
- De leerplicht werd in 1973 gebracht op een volledige leerplicht (vijf dagen per week) van acht jaar plus twee jaar partiële leerplicht (een dag per week), totaal tien jaar.
- De leerplicht werd in 1974 gebracht op een volledige leerplicht (vijf dagen per week) van negen jaar plus twee jaar partiële leerplicht (een dag per week), totaal elf jaar.
- De leerplicht werd in 1975 gebracht op een volledige leerplicht (vijf dagen per week) van tien jaar plus één jaar partiële leerplicht (een dag per week), totaal twaalf jaar.

Ten tijde van het opstellen van het interim-rapport over het uitstelbeleid van de commissie-Peijnenburg (verschenen 23 februari 1972) was Jos van Kemenade (*1937), die in zijn Contourennota van 28 juni 1975 zou voorstellen de leerplicht tot 18 jaar te verlengen nog niet aangetreden als minister van Onderwijs. Hij werd op 13 mei 1973 benoemd. Het eindrapport van de commissie-Peijnenburg verscheen op 10 juli 1975, kort na de publicatie van de Contourennota.

Het was voor de commissie duidelijk: voor ieder van de betrokkenen staat één voordeel tegenover verschillende nadelen. De commissie toonde geen twijfel: een (langdurig) studie-uitstel moet worden afgeschaft. Het alternatief in de vorm van een facultatieve opkomstleeftijd van 18, 19 of 20 jaar naar keuze van de dienstplichtige beviel de commissie ook niet. Daarom koos de commissie voor: algemene opkomstplicht met 18 jaar! Men zag geen juridische problemen, ook omdat de verlaging van de meerderjarigheidsleeftijd tot 18 jaar in de lucht zit²³⁴⁰, geen psychologisch-pedagogische problemen op grond van de adviezen van het Interservice Psychologen Comité en pedagogiehoogleraar Beets en geen medische problemen op grond van advies van de Militair Geneeskundige Raad. Beets legde de commissie uit dat jongeren rond hun vijftiende jaar een maatschappijkritische houding ontwikkelen. Daarom was het van het grootste belang, dat zij als dienstplichtige de diensttijd niet als een zinloze tijd zullen ervaren, maar als een zinvol stuk levenservaring. De commissie adviseerde dus voor een juiste presentatie van de krijgsmacht en de dienstplicht, een goede begeleiding binnen de krijgsmacht en een goede sociaal-pedagogische opvang van de dienstplichtigen.

Het voorstel-Peijnenburg had de aantrekkingskracht van het eenvoudige: de wirwar van uitstelregelingen maakt de situatie, vooral voor de planners van het ministerie van Defensie, ingewikkeld. De systematische verlaging van de opkomstleeftijd met twee jaar was een grote ingreep.

e. Vrijstellingsbeleid

Het zesde en laatste interim-rapport van de commissie-Peijnenburg betrof het vrijstellingsbeleid. Er waren de volgende vormen van vrijstelling:

- a. kostwinnerschap (artikel 16 Dienstplichtwet)
- b. persoonlijke onmisbaarheid (artikel 17 Dienstplichtwet)
- c. geestelijk ambt (artikel 18 Dienstplichtwet)
- d. broederdienst (artikel 19 Dienstplichtwet)
- e. bijzonder geval (artikel 15 sub e Dienstplichtwet).

Onder de noemer van 'aanwezigheid van een bijzonder geval' is na de Tweede Wereldoorlog een aantal categorale (tijdelijke) vrijstellingsregelingen vastgesteld in verband met de maatschappelijke behoeften voor bepaalde beroepen:

- ondergrondse mijnwerkers
- onderwijzers
- leraren
- wetenschappelijke assistenten
- politieagenten
- emigranten naar landen buiten Europa, waaronder ontwikkelingswerkers
- bouwvakarbeiders
- huisartsen (voor bepaalde regio's).

Daarnaast was een categorale regeling wegens gezinsomstandigheden: voor de oudste zoon van een weduwe met vier kinderen en voor de oudste zoon van een gesneuvelde militair.

Het werk van de commissie-Peijnenburg heeft geen doorslaggevende invloed gehad op de toepassing van de dienstplicht. Het tamelijk starre voorstel voor één algemene opkomstleeftijd van 18 jaar paste niet in de tijdgeest. Het gebrek aan aansluiting bij een nieuwe mentaliteit en aan flexibiliteit dat Peijnenburg en zijn commissieleden demonstreerden verhinderden de doorwerking van de commissievoorstellen in politiek en praktijk. Misschien had van een vooral ambtelijke commissie niet meer verwacht kunnen worden.

2340 De meerderjarigheidsleeftijd naar wordt (uiteindelijk) op 1 januari 1988 verlaagd van 21 jaar tot 18 jaar. Er moest eerst een nieuwe regeling van de studiefinanciering tot stand komen; bovendien werd en wordt de verantwoordelijkheid van de ouders voor kosten van studie en levensonderhoud tot 21 jaar gehandhaafd (artikel 1:395a BW)(zie de wet van 1 juli 1987, Stb. 1987, 333 (wijziging BW), de wet van 1 juli 1987, Stb. 1987, 334 (wijziging Sr) en de wet van 1 juli 1987, Stb. 1987, 335 (wijziging Beginselenwet Kinderbescherming).

11.1.6. Plan-Kikkert, 1969

In mei 1969 presenteerde het CHU-kamerlid Hendrik Kikkert (1912-1988) een plan het dienstplichtleger te vervangen door een leger met kortverbandvrijwilligers. Hij had reeds verscheidene malen de gedachten over de vervanging van dienstplichtigen door kortverbandvrijwilligers aan de orde gesteld²³⁴¹.

Het plan-Kikkert ging uit van het feit, dat de taak en het doel van de krijgsmacht niet voldoende kunnen worden gerealiseerd in de bestaande situatie. De dienstplicht is een weinig gewaardeerd instituut, vooral omdat slechts een klein deel van de Nederlandse jeugd die moet vervullen, hetgeen in toenemende mate als discriminerend wordt ervaren. Dienstplicht wordt gezien als dienstdwang. De meeste dienstplichtigen stellen zich negatief op: het ontbreekt hen aan motivatie. Bovendien is een dienstplichtsysteem niet efficiënt. Het in vele opzichten ingewikkelder geworden militair handwerk vereist langere en duurdere opleidingen dan vroeger, terwijl de dienstplichttijd de neiging heeft steeds korter te worden. Het rendement van een dienstplichtige is derhalve gering.

In de nota-Kikkert werd daarom voorgesteld de ongeveer 45.000 dienstplichtigen van onze krijgsmacht te vervangen door vrijwilligers, die een contract sluiten voor 5 jaar en na die periode nog 6 jaar als reservist ter beschikking blijven. De vrijwilliger moet worden opgeleid voor meer dan één functie (*multi-purpose* soldaat) en zal mede door langdurige praktijkervaring aanzienlijk beter getraind zijn dan de dienstplichtige. Verder moet hij zich naast zijn dienstvervulling voorbereiden op terugkeer in de burgermaatschappij door het ontvangen van 'aangepaste' opleidingen voor burgerberoepen. Deze civiele opleidingen kunnen slechts goed worden gerealiseerd als kazernering van de vrijwilligers is geconcentreerd in een beperkt aantal gebieden, zoals voorgesteld in een eerder plan-Kikkert over de militaire oefenterreinen.

De vrijwilliger moet een goed salaris krijgen (15% boven het loon van geschoolde metaalbewerker).

Jaarlijks dienen er 12.000 vrijwilligers beschikbaar te komen; dat vereist veel aandacht voor voorlichting en werving. In het plan is ook voorzien, dat ook de officiersrangen door vrijwilligers met een contract van acht tot tien jaar worden vervuld²³⁴². Hierdoor daalt de gemiddelde leeftijd in het leger.

Kikkert voorspelde, dat – net zoals in andere West-Europese landen – de militaire dienstplicht binnen afzienbare tijd toch tot het verleden zal behoren. Het aantal functies, waarin ongekwalificeerde dienstplichtige krachten kunnen worden gebruikt, wordt immers jaarlijks kleiner.

Kikkert was van oordeel dat een vrijwilligersleger meer waardering zal vinden dan het dienstplichtleger van nu. De band tussen militair en volk wordt volgens hem sterker, omdat de belastingbetaler weet dat hij betere waar voor zijn geld krijgt. Kikkert wilde voorlopig geen wijziging van de grondwet, waarin de Nederlandse dienstplicht is verankerd en evenmin van de daarop gebaseerde dienstplichtwet. Eerst zou het aan de hand van de praktijk duidelijk moeten worden of het nieuwe systeem functioneerde. Het dienstplichtprincipe in de wetgeving zou overigens volgens Kikkert niet geheel kunnen verdwijnen, met het oog op onvoorziene noodsituaties.

Het plan-Kikkert sloeg niet aan. Zelfs in zijn CHU-fractie kreeg hij geen steun²³⁴³. Ruim voor het vertrek op 7 december 1972 van Kikkert uit de Tweede Kamer, waarin hij vanaf 4 juni 1946 zonder onderbreking lid was geweest, werd het plan politiek volledig afgeserveerd.

11.1.7. De materiële rechtspositie van de dienstplichtige militairen

Bij het vormgeven van de rechtspositie van de dienstplichtige ziet men twee zielen op zoek naar één gedachte. Het is de benadering van de *soldat-citoyen* versus de *citoyen-soldat*. In welke mate moet de rechtspositie van de dienstplichtige overeenkomen met zijn *peers* buiten de krijgsmacht en in hoeverre blijft de dienstplichtige een persoon in afwijkende, bijzondere omstandigheden? Dienstplicht wordt naar de internationale normen niet als slavernij beschouwd, maar het is wel een vorm van *bonded labour*. Er is geen keus. Deze bijzondere positie zou voor de dienstplichtige een steviger rechtsbescherming met zich mee moeten brengen dan de jonge werknemer in het bedrijfsleven.

2341 Onder meer tijdens de vergadering van de Defensiecommissie van de Tweede Kamer op 24 oktober 1968. Minister Den Toom had onmiddellijk enige bedenkingen geuit, waaronder de veroudering van het krijgsmachtspersoneel en het gebrek aan doorstroming (Kamerstukken, 1968-1969, II, UCV, 24 oktober 1968).

2342 Interview van Joop van Tijn met Hendrik Kikkert in Vrij Nederland van 4 oktober 1969.

2343 In 1977 verscheen in het Christelijk-Historisch Tijdschrift een artikel waarin nog voordat de commissie-Mommersteeg haar rapport had uitgebracht (zie § 11.1.12) een vrijwilligersleger als een doodlopende weg werd gekwalificeerd (Van Gulyk, (1977)). Kikkert was als oud-kamerlid benoemd in de commissie-Mommersteeg.

a. Wet Rechtstoestand Dienstplichtige Militairen, 1971

De rechtspositie van dienstplichtigen was een wirwar van regelingen, besluiten en circulaire. Het betrof salaris, studiekosten, verlof, dienstdagen en wat dies meer zij. Er waren rechtspositionele verschillen tussen de drie krijgsmachtonderdelen, tussen beroepsmilitairen en dienstplichtigen en tussen ambtenaren en dienstplichtigen.

In 1952 werd door prins Bernhard, voorzitter van de Nationale Raad Welzijn Militairen²³⁴⁴, een commissie ingesteld ter advisering over de rechtsbasis van de sociale zorg voor de dienstplichtige; voorzitter werd prof. mr. E.H. s'Jacob (1905–1987), hoogleraar staatsrecht in Groningen. Het duurde even voordat de commissie gereed was met haar advieswerk. In het eindrapport van 1960 werd geconcludeerd, dat er een redelijk evenwicht was tussen de sociale rechtspositie van de dienstplichtige militair en die van de werknemer in de burgermaatschappij. Er ontbrak wel een adequate beroepsregeling.

Op aandrang van een aantal kamerleden werd op 9 november 1965 met steun van het ministerie van Defensie de Stichting Rechtsbijstand Dienstplichtigen opgericht. Dat was tien maanden eerder dan de VVDM (4 augustus 1966). Het bestaan van de Stichting Rechtsbijstand Dienstplichtigen is wel eens naar voren gebracht als een argument voor de overbodigheid van een belangenbehartiger voor dienstplichtigen. Later werd de VVDM-voorzitter *qualitate qua* lid van het stichtingsbestuur.

De stichting verzorgde de rechtshulp aan dienstplichtigen, in het begin vooral rond zaken van ziekte, invaliditeit en ongevallen. De kernvraag daarbij was: is er verband met de militaire dienst? Zijn er aanspraken op uitkeringen en pensioenen? Deze kosteloze rechtsbijstand voor dienstplichtigen omvatte ook de vertegenwoordiging van de dienstplichtige bij beroepszaken. Daarnaast adviseerde de stichting dienstplichtigen over mogelijkheden tot vrijstelling en uitstel en bracht zij een zaak zo nodig tot de Raad van State. Met zaken van militair straf- en tuchtrecht hield de Stichting zich niet bezig.

De voorzitter van de stichting was een kamerlid, de laatste twee voorzitters waren van VVD-huize: Wim Keja (1925–1995) van 1983 tot 1992 en Benk Korthals (*1944) van 1992 tot 1998.

Negen jaren na het rapport van s'Jacobs, op 19 juni 1969, was de regering in de persoon van minister Den Toom (kabinet-De Jong) zo ver om een wettelijke basis te verschaffen aan de rechtspositie van de dienstplichtigen²³⁴⁵. Het werd een korte raamwet van negen artikelen. De onderwerpen die per AMvB zouden worden ingevuld betroffen (artikel 2): opleiding, bevordering, degradatie, dienstdagen, verlof, gezondheidszorg, bezoldiging, andere materiële voorzieningen, andere rechten, overleg. Deze lijst met onderwerpen lijkt – *mutatis mutandis* – veel op de lijst van artikel 12 van de Militaire Ambtenarenwet van 19 december 1931 (Stb. 1931, 519), die als raamwet de basis van de rechtspositie van de beroepsmilitairen regelt.

2344 Naar aanleiding van de maatschappelijke problemen die gedemobiliseerde militairen uit het voormalig Nederlands-Indië ondervonden, werd in 1948 de Nationale Demobilisatierraad opgericht als coördinatie- en adviesorgaan op het gebied van de zorg voor deze (ex-)militairen. In de raad, voorgezeten door de Inspecteur-Generaal der Koninklijke Landmacht, Koninklijke Luchtmacht en Koninklijke Marine Prins Bernhard, hadden vertegenwoordigers van de ministers van Oorlog en Marine en van kerkelijke en maatschappelijke organisaties zitting. Vanaf 1952 werd het overleg tussen overheid en genoemde organisaties voortgezet in de Nationale Raad Welzijn Militairen (NRWM), eveneens onder voorzitterschap van Prins Bernhard. Adviseerde de NRWM aanvankelijk de minister op het gebied van de welzijnsverzorging en vorming van militairen, in de loop der tijd breidde haar werkterrein zich ook uit tot het militair onderwijs en de menselijke verhoudingen binnen de krijgsmacht in het algemeen.

In 1980 nam de voorlopige Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht (MRK) de taken van de NRWM over (Beschikking van de Minister van Defensie van 6 mei 1980, nr 459.558/S). Een permanent adviesorgaan was een van de aanbevelingen in het STUMIK-rapport (zie § 11.1.9). De voorlopigheid van de MRK was gelegenheid in het feit dat de grondwet vanaf 1922 voorschreef dat vaste colleges van advies en bijstand bij de wet moesten worden ingesteld (artikel 79 Grondwet 2008).

Voorzitter werd A.J. Lems (1928–2003), burgemeester van Zaanstad, met als curieuze bijzonderheid dat Zaanstad zich op 15 oktober 1982 als eerste van veel gemeenten tot 'kernwapenvrije gemeente' verklaarde.

De MRK bracht een reeks van rapporten uit over het personeelsbeleid bij defensie: over etnische minderheden in het leger, over krijgsmacht en homoseksualiteit, over de vrouwelijke militair, over carrièreperspectieven binnen de krijgsmacht, de geestelijke verzorging en uiteindelijk ook over de verwaarloosde groep van veteranen. Structurele veranderingen van de dienstplicht rekende de MRK niet tot zijn aandachtsgebied. De MRK werd per 1 januari 1997 opgeheven (Stcrt. 1997, nr. 8).

De Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht was nauw verbonden met de Stichting Volk en Verdediging: de secretaris van de MRK was directeur van de Stichting Volk en Verdediging.

2345 Kamerstukken, 1968–1969, II, Bijlagen Handelingen, 10179, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van toelichting) (19 juni 1969).

In de Tweede Kamer werd de beroepsregeling in artikel 4 nog verbreed, zodat beroep ook mogelijk was op basis van marginale toetsing en behoorlijk bestuur²³⁴⁶. De Wet Rechtstoestand Dienstplichtigen werd op 8 april 1971 (Stb. 1971, 231) gepubliceerd²³⁴⁷.

b. De soldij

Wedde

Een heel belangrijk strijdpunt voor de soldatenbonden was uiteraard de wedde. De discussie ging over de vraag of de soldij die meer het karakter van zakgeld had, niet beschouwd moest worden als een vorm van salaris.

Het minimumloon was in Nederland op 1 januari 1969 ingevoerd bij de wet van 27 november 1968 (Stb. 1968, 657) voor werknemers van 25 jaar en ouder. Er waren eerst regelingen in de CAO's, die algemeen verbindend werden verklaard, dat wil zeggen toegepast in de hele bedrijfstak. Er waren jarenlang uitzonderingen voor sectoren als de waterrijen, waar het CAO-minimumloon verschillend was voor mannen en vrouwen. Het minimumloon werd bij de invoering vastgesteld op 100 gulden in de week.

Op 1 januari 1974 werd door het kabinet-Den Uyl het minimumjeugdloon geïntroduceerd. Er was een staffelingsstelsel per leeftijdsgroep. De minimumleeftijd van 23 jaar voor toepassing van het minimumloon van volwassenen was afgeleid van de feitelijke omstandigheden in het bedrijfsleven en niet gebaseerd op een bepaalde juridische systematiek (stemrecht, (in 1974 21 jaar), civielrechtelijke meerderjarigheid (in 1974 21 jaar), strafrechtelijke meerderjarigheid (in 1974 18 jaar) of dienstplicht (in 1974 18 jaar).

De staffeling is onder druk van de jeugdwerkloosheid in 1981 en 1983 aangescherpt: de ladder werd steiler²³⁴⁸. De staffeling stond los van de hoogte van het minimumloon, dat steeds opnieuw werd vastgesteld, afhankelijk van de conjuncturele ontwikkeling. De basis werd in theorie gevormd door het idee, dat een person van het minimumloon een gezin met vrouw en twee kinderen kon onderhouden. De hoogte van het minimumloon is ook de rekenbasis voor uitkeringen.

Tegen deze achtergrond werd de discussie over een structurele aanpassing van de soldij besproken. De inzet van de dienstplichtigenbonden was een beloning van de soldaten op basis van het minimum(jeugd)loon.

Het kabinet-Den Uyl met minister Vredeling op het ministerie van Defensie besloot in 1975 deze lijn te gaan volgen. Er werd een geleidelijke invoering van het minimumjeugdloon als basis voor de wedde ingevoerd. Daar speelde de kwestie bij of er één bedrag moest worden vastgesteld voor alle dienstplichtigen, het minimumjeugdloon van de 18-jarige of dat er per dienstplichtige afhankelijk van zijn leeftijd de hoogte bepaald moest worden. Leeftijdsgeloon salariering kan op gespannen voet staan met het *equal pay*-principe. Daarbij speelde ook nog de kwestie of de vergelijking met het minimumjeugdloon uitging van de nettobedragen of de brutobedragen.

Inhouding huisvesting en voeding, IHV

Bij de acties over de Inhouding Huisvesting en Voeding ging het om een materiële zaak. Nadat in 1975 was besloten, dat de soldij gebaseerd zou worden op het minimumloon van de 20-jarige, werd, omdat de soldaten slapen in de kazernes en aten in de kantines, een bedrag ingehouden op hun loon. Nu er op herkenbare wijze betaald werd voor de geboden voorzieningen, werd het een punt van de discussie. De vraag was of het aanbod kwalitatief goed genoeg was gezien het bedrag dat werd ingehouden. De tweede vraag was of de dienstplichtigen verplicht konden blijven om van het aanbod gebruik te maken, anders gezegd of zij niet buiten de deur van de kazernes konden gaan eten en slapen.

2346 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 10179, 9 (Amendement-Wieldraaijer c.s.)(17 februari 1971).

2347 Bij opschorting van de dienstplicht, formeel per 1 mei 1997, werd de Wet Rechtstoestand Dienstplichtigen geïncorporeerd in de Kaderwet Dienstplicht.

2348 Het minimumjeugdloon werd ingevoerd door het kabinet-Den Uyl, de eerste wijziging in de staffeling is doorgevoerd door het kabinet-Van Agt-I en de tweede wijziging door het kabinet-Lubbers-I.

Ontwikkeling staffeling minimumjeugdloon in percentages									
	23 jaar	22 jaar	21 jaar	20 jaar	19 jaar	18 jaar	17 jaar	16 jaar	15 jaar
1 januari 1974	100	92,5	85	77,5	70	62,5	55	47,5	40
1 januari 1981	100	90	80	70	60	52,5	45	40	35
1 juli 1983	100	85	72,5	61,5	52,5	45,5	39,5	34,5	30

11.1.8. Dienstplichtvervulling naar keuze, 1972

Het kabinet-Biesheuvel (met de VVD-er De Koster op Defensie) had bij zijn aantreden op 6 juli 1971 de defensieproblematiek voor zich uitgeschoven naar een commissie van civiele en militaire deskundigen. Dat werd de commissie-Van Rijkevorsel. De opdracht van de commissie had betrekking op het hele defensiebeleid, dus inclusief het dienstplichtbeleid. Nog voor het werk van de commissie-Peijnenburg volledig was afgesloten was een andere commissie aan het werk gezet: een meer deskundig én politiek gezelschap dan de ambtelijk georiënteerde commissie-Peijnenburg. Na zes maanden in maart 1972 rapporteerde de commissie, vier maanden vóór de val van het kabinet-Biesheuvel.

Wat betreft de dienstplicht pleitte de commissie eensgezind voor een systeem van ‘dienstvervulling naar keuze’, waarbij in het begin aan de dienstplichtige de keuze werd gelaten voor een bepaalde functie inclusief de bijbehorende diensttijd en arbeidsvoorwaarden. Dus een eenvoudige functie met een korte diensttijd en magere beloning of een interessante functie met langere diensttijd en betere beloning. Dit voorstel was gebaseerd op een rapport van het door de commissie-Van Rijkevorsel ingeschakelde organisatiebureau Berenschot.

Zeven leden van de commissie (een minderheid) achtten op langere termijn een krijgsmacht, die geheel uit vrijwilligers bestaat niet alleen wenselijk, maar ook onvermijdelijk. Zij zagen in het voorgestelde systeem een eerste aanzet, die uiteindelijk zou kunnen leiden tot een krijgsmacht van vrijwilligers.

Verder beval de commissie-Van Rijkevorsel nog aan het verlenen van het uitsel van opkomst voor eerste oefening tot het uiterste te beperken. Ook werd de wedde eerste oefening door de commissie onder de loep genomen (de Nederlandse dienstplichtige was de best betaalde in Europa) en zij beval aan het niveau van de wedde op het huidige peil te handhaven en pas nadere beslissingen te nemen als de ‘dienstvervulling naar keuze’ vaste vorm zou krijgen.

11.1.9. STUMIK, 1972-1977

Om een betere aansluiting te bewerkstelligen tussen samenleving en krijgsmacht, in het bijzonder op het terrein van het personeelsbeleid werd door staatssecretaris Adri van Es (1913-1994), die in het kabinet-Biesheuvel personeelsbeleid van de krijgsmacht in zijn portefeuille had, in 1972 de Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht (STUMIK) ingesteld. Leden waren vooral hoge militairen en hoge defensieambtenaren aangevuld door een paar externe hoogleraren sociologie en psychologie (M.J.M. Daniëls (*1920), J.A.A. van Doorn (1925-2008) en J.A.P. van Hoof (*1924)). In september 1977 presenteerde deze adviescommissie haar eindrapport ‘Krijgsmacht in verandering’, vergezeld van vier deelrapporten over thema’s als loopbaanbeleid, het burgerpersoneel en leidinggeven.

De krijgsmacht had het moeilijk: met zichzelf (organisatiestructuur en personeelsbeleid) en met de samenleving. Dat betekende concreet betekende dat de krijgsmacht moeite had de beste mensen te vinden voor de functies die door beroepskrachten vervuld moesten worden. Vernaamatschappelijking, democratisering en professionalisering waren de trefwoorden. Een bijzonder probleem, dat de tijdgeest weerspiegelt, was het feit dat het kader ouder werd en de dienstplichtigen jong bleven: een generatiekloof die er altijd was geweest, maar in de jaren zestig en zeventig werd aangescherpt.

Dienstplichtigen werden door de STUMIK beschouwd als personeelsleden voor wie extra zorg nodig is, omdat met hen geen arbeidsovereenkomst wordt gesloten. De STUMIK achtte deze jongeren niet moeilijk te motiveren, maar de kwalitatieve en kwantitatieve onderbelasting vormde een serieus probleem.

In termen van personeelsbeleid is de groep dienstplichtigen als volgt te kwalificeren:

- een gedwongen tewerkstelling;
- een homogene groep qua leeftijd (althans in vredestand);
- een betrekkelijk korte verblijfsduur;
- een lage identificatie met het leger, eerder een noodgedwongen acceptatie (‘er dan maar het beste van maken’);
- een onvoldoend beroep op hun kwalificaties en aspiraties;
- een gevoel van oneerlijkheid ten opzichte van vrijgestelde leeftijdsgenoten;
- een rolconflict voor dienstplichtige (onder)officieren.

Concrete aanbevelingen over de positie van dienstplichtigen deed de STUMIK niet. De centrale aanbeveling was gericht op een algehele verbetering van het personeelsbeleid voor alle categorieën defensiemedewerkers, dus ook voor dienstplichtige militairen.

De verborgen roep om differentiatie binnen de toepassing van de dienstplicht werd door de STIMUK niet geadresseerd. Dat was de opdracht niet en bovendien voor een commissie voornamelijk bestaande uit ambtenaren politiek gesproken buiten beeld. Een echte oplossing voor de dieper liggende problematiek van de krijgsmacht had de STUMIK niet.

11.1.10. Een dienstplichtig militair in uniform geëxecuteerd, 1975

Bij de eerste treinkaping door Molukkers in Wijster in december 1975 is een dienstplichtig militair doodgeschoten.

De 22-jarige Leo Bulter uit Lonneker zat in uniform in de trein van Groningen naar Zwolle die op dinsdag 2 december 1975 ter hoogte van Wijster werd stilgezet door een groep jonge Molukkers die aandacht vroegen voor de positie van de Molukkers in Nederland en Indonesië. Gelijktijdig werd het Indonesische consulaat in Amsterdam bezet, waarbij ook een dodelijk slachtoffer viel.

De machinist Hans Braam werd direct bij aanvang van de kaping doodgeschoten. De eisen van de kapers werden door een aantal vrijgelaten gijzelaars overhandigd aan de autoriteiten. Toen het door de kapers gestelde ultimatum was verlopen wilden de kapers passagier Rob de Groot executeren. Hij sprong uit de trein en werd beschoten. De man hield zich voor dood en kon kort daarop ontsnappen. Daarop werd dienstplichtig militair Leo Bulter in de trein geëxecuteerd. Zijn lichaam werd naar buiten gegooid, waar het een paar dagen is blijven liggen. Twee dagen later is nog een tweede man Bert Bierling doodgeschoten en uit de trein gegooid.

De Molukse kapers beschouwden zich in oorlog met Nederland en oordeelden dat zij daarom zo nodig (ook dodelijke) slachtoffers mochten maken. Daarbij werd niet verdisconteerd dat het oorlogsrecht niet toestaat militairen in uniform die niet actief aan gevechtshandelingen deelnemen zonder meer dood te schieten, alleen omdat zij zichtbaar deel uitmaken van de krijgsmacht van de vijand²³⁴⁹.

Er komen ook in vreedstijd dienstplichtige militairen tijdens hun dienstplichtperiode om het leven. Het gaat om een beperkt aantal gevallen per jaar: verkeersongelukken, schietongevallen, extreme uitputting, zelfmoord. Maar Leo Bulter vond de dood als dienstplichtig militair in een gewelddadige actie. Hij reisde – verplicht – in uniform, maar was – verplicht – ongewapend.

Het feit, dat Leo Bulter als dienstplichtige is gefusilleerd, heeft beleidsmatig geen enkele consequentie gehad, ook niet voor het voorschrift dat (dienstplichtige) militairen in uniform dienden te reizen²³⁵⁰.

11.1.11. Het Vredeling-huwelijk, 1976

Per 1 juli 1976 werd door minister Henk Vredeling van Defensie (kabinet Den-Uyl) de regeling omtrent vrijstelling wegens kostwinnerschap zo gewijzigd, dat dienstplichtigen, die op het moment waarop zij daadwerkelijk in dienst moesten komen getrouwd waren en aantoonbaar kostwinner moesten zijn, vrijge-

2349 Zie het gemeenschappelijk artikel 3 van alle vier de Geneefse conventies, waarin minimumvoorzieningen worden vastgesteld voor gewapende conflicten van een niet-internationaal karakter. Daarin ook aandacht voor de positie van militairen die de wapens hebben neergelegd.

Kort na de gijzeling zei Etti Aponno, de 36-jarige voorzitter van de Vrije Zuid-Molukse Jongeren, in het VVDM-blad Twintig van 6 januari 1976:

Dat er een dienstplichtig militair is doodgeschoten vind ik enorm rot.

In het boek van Frank Westerman uit 2016 'Een woord, een woord' waarin vanuit het perspectief van de huidige terrorismebestrijding wordt teruggekeken naar de Molukse acties uit 1975 en 1977 wordt het doden van Leo Bulter vermeld, maar blijkt op geen enkele wijze een vorm spijt of excuses van Molukse zijde, ook niet over het feit dat Leo Bulter is doodgeschoten, omdat hij dienstplichtig militair in uniform was.

2350 Omdat militairen in uniform een mogelijk doelwit voor terroristische aanslagen vormen, werd op 29 september 2014 door de secretaris-generaal van het ministerie van Defensie opdracht aan de krijgsmachtonderdelen gegeven om in het kader van beveiligingsmaatregelen de militairen te verplichten geen militair uniform te dragen tijdens woon-werkverkeer of in de publieke ruimte als daar om dienstredenen geen noodzaak toe bestaat. Dit deelde minister Jeanine Hennis-Plasschaert (*1973) van Defensie begin oktober 2014 mee in antwoord op kamervragen (Kamerstukken, 2014-2015, II, Aanhangsel Handelingen, 181 (vraag 2 oktober 2014, antwoord 3 oktober 2014). Nog bij de dagorder van 9 januari 2014 (no 2014/01) ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Landmacht had de Commandant Landstrijdkrachten verklaard: 'U mag trots zijn op uw uniform'. De militaire vakbonden riepen op 2 mei 2016 de minister op het uniformverbod voor woon-werkverkeer in te trekken. De bonden waren oordeel: 'een zwaardmacht zonder uniform is een verkeerd signaal naar de samenleving' (NRC, 2 mei 2016).

Militairen zijn op grond van artikel 134 Algemeen Militair Ambtenarenreglement (AMAR) verplicht 'tijdens de voor hem vastgestelde werktijden het voor hem vastgestelde uniform te dragen'; tijdens woon-werkverkeer is het niet verplicht, wel toegestaan. Een persoon gaat in burgerkleren naar de kazernes en verkleedt zich daar als militair. De ware *citoyen-soldaat*?

steld werden van militaire dienst. Een reeds vele jaren bestaande regeling werd daarmee verruimd, vooral om geld te sparen; het zou een bezuiniging van uiteindelijk f 25.000.000 kunnen opleveren²³⁵¹.

Vóór 1 juli 1976 kregen dienstplichtige jongemannen die in dezelfde omstandigheden verkeerden op de dag waarop zij hun waarschuwingsoproep ontvingen, als regel drie tot vijf maanden vóór de dag van opkomst, vrijstelling van eerste oefening. Van de verruiming van die regeling met de genoemde drie tot vijf maanden zouden nu ineens een 'vlucht' in het huwelijk en allerlei zeer onwenselijke toestanden te verwachten zijn, zo vreesden vele critici. De minister erkende dat in de hele vrijstellingsregeling, die in de volksmond snel werd aangeduid als het 'Vredeling-huwelijk'²³⁵², elementen van ongelijke behandeling zaten, maar dat is al vanouds doelbewust aanvaard met het oog op de zeer hoge kosten die zijn verbonden aan het afschaffen van een dergelijke regeling. Maar hij ontkende wel dat met de verruiming per 1 juli 1976 ineens geheel nieuwe en ongewenste wegen werden ingeslagen. Ook voorheen konden dienstplichtigen, die als gehuwde kostwinner buiten de dienst wilden blijven vrij aardig bepalen wanneer zij dan het beste konden trouwen, want het was algemeen bekend dat men – als men goedgekeurd was, niet tot buitengewoon dienstplichtige was bestempeld en niet in een uitselregeling zat – op 20-jarige leeftijd werd opgeroepen en men daarvan enkele maanden van tevoren bericht kreeg. Wie ervoor zorgde vóór de komst van dat bericht getrouwd te zijn, kon vrijstelling krijgen. Onder de oude regeling trouwden ook al heel wat jeugdigen zowel na ontvangst van de waarschuwingsoproep als na opkomst in werkelijke dienst. Zij deden dat niet om vrijstelling te krijgen, maar om in het genot van een kostwinnersvergoeding te komen. Dit blijkt uit het feit dat van de f 35.000.000 die in 1976 aan kostwinnersvergoedingen moest worden uitbetaald bijna 70 % ging naar rond 2.600 gehuwden in de leeftijden van 19, 20 en 21 jaar. Vredeling verwachtte wel een forse toename van het aantal huwelijken, maar geen stormloop op de trouwzalen met alle gevolgen van dien.

Vrijstelling wegens kostwinnerschap werd al opgenomen in de militiewet van 1912, gehandhaafd in de dienstplichtwet van 1922 en in de praktijk toegepast tot 1940. In verband met de behoefte aan mankracht bij de opbouw van de krijgsmacht na 1945 werd de regeling tijdelijk buiten werking gesteld, vooral met het oog op de grote behoefte aan manschappen in verband met op het Indië-conflict. Kostwinnersvergoeding kreeg toen de voorkeur boven kostwinnersvrijstelling. Het kostenprobleem ging al snel weer een grote rol spelen en vanaf 1950 werd vrijstelling geleidelijk aan verleend, zij het dat tot 1 januari 1964 heeft gegolden dat de gehuwde kostwinner tenminste één kind tot zijn last moest hebben.

Vredeling wees nog wel op het verschijnsel, dat dienstplichtigen, die uitsel wegens studie hadden, tijdens dat uitsel zouden huwen en daarmee een vrijstelling wegens kostwinnerschap konden verwerven. Deze studenten zouden, wanneer zij als afgestudeerde hun dienstplicht gingen vervullen, in aanmerking kunnen komen voor hogere kaderfuncties. Vooralsnog zag de minister dat niet als een serieus probleem. De nieuwe regeling bevatte trouwens de bepaling dat vrijstelling niet werd verleend aan mensen die voor het vervullen van bepaalde functies onmisbaar waren.

Vredeling benadrukte voorts dat een element dat bij de discussie van dertien jaar geleden (toen de kostwinnersvrijstelling opnieuw werd ingevoerd) nog geen rol speelde, thans wel actueel was. Dat is de vraag waarom bij de vrijstellingsregeling alleen het huwelijk en niet andere samenlevingsvormen worden erkend. Hoewel Vredeling²³⁵³ zei, dat hij persoonlijk niet afwijzend (overigens ook niet juichend) stond tegenover andere samenlevingsvormen, verwees hij voor de gelijkstelling van de samenlevingsvorming naar een algemene maatschappelijke en politieke discussie over dat vraagstuk (zoals in de sociale zekerheid en de volkshuisvesting).

2351 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14336, 1 (13 januari 1977; in het desbetreffende kamerstuk abusievelijk aangeduid met '13 januari 1976').

2352 In de Verenigde Staten kwam vanaf 1962 de term de *Kennedy Fathers* in zwang. Het ging niet om een vrijstelling van de dienstplicht, maar bij het opstellen van militairen die vanaf 1962 eerst als 'adviseurs' door president Kennedy naar Vietnam werden gezonden werden vaders met kinderen op uitdrukkelijk bevel van Kennedy (*Executive Order 11098*, 14 March 1963) onderaan de lijst geplaatst (*III-A-dassification*). Ongeboren kinderen telden mee (*from the date of its conception*). Vlak daarboven stonden de *Kennedy Husbands*, de getrouwde dienstplichtigen zonder kinderen. Nixon trok de regeling op 23 april 1970 in.

2353 Vredeling was van 1981-1985 lid van de Emancipatieraad (1981-1997), een officieel op een wet gebaseerd adviesorgaan van de regering op het terrein van roldoorbreking, herverdeling, participatie, gelijkheid en zelfstandigheid van mannen en vrouwen.

11.1.12. De commissie-Mommersteeg over een kader-vrijwilligers-krijgsmacht (KVK), 1975-1977

a. Een brede commissie

Op 22 maart 1975 werd door minister Vredeling de 'Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening voor de krijgsmacht' onder voorzitterschap van oud-staatssecretaris Joep Mommersteeg ingesteld. Mommersteeg was voldoende hersteld van de ziekte die hem dwong per 1 maart 1974 als bewindspersoon af te treden.

De ongelijke verdeling van de dienstplichtlast én de afschaffing van de dienstplicht in de Verenigde Staten²³⁵⁴ en Canada vormden de aanleiding om eens te bestuderen of een vrijwilligersleger in Nederland mogelijk was. De commissie was samengesteld uit kamerleden, ambtenaren, militairen en (al dan niet onafhankelijke) deskundigen, onder wie oud-VVDM-voorzitter Kees Beemsterboer (die later nog carrière maakte in de diplomatieke dienst)²³⁵⁵ en oud-AVNM-voorzitter Ben Verwaayen (die later nog carrière maakte in de telecommunicatie). Ook oud-CHU-kamerlid Kikkert (van het plan-Kikkert zie § 11.1.6) trad tot de commissie toe.

De commissie kon niet tot een unaniem advies komen. Met veel moeite en na veel tijd (de oorspronkelijke rapportagedatum van 1 juli 1976) werd de tekst van het rapport door de commissie vastgesteld op 25 november 1977. Inmiddels was het kabinet-Den Uyl sinds 22 maart 1977 demissionair en zou op 19 december 1977 het kabinet-Van Agt-Wiegel aantreden. De commissie had in een brief van 10 juli 1977 met het oog op de kabinetsformatie (na de verkiezingen van 25 mei 1977) laten weten, dat volgens (de meerderheid van) de commissie in de periode 1977-1981 de tijd niet rijp zou zijn voor een politieke beslissing over een kadervrijwilligerskrijgsmacht en daarom een inhoudelijk interim-advies niet nodig was.

b. De zorg om de jeugdwerkloosheid

De maatschappelijke context van de commissie-Mommersteeg werd mede bepaald door de bezorgdheid in de politiek en de samenleving over de jeugdwerkloosheid en de snelle groei ervan in de tweede helft van de jaren zeventig. In 1974 waren er 40.000 mensen onder 25 jaar zonder werk, in 1976 was dit aantal gestegen tot 90.000. Er werden allerlei oorzaken genoemd. Een ervan was de invoering van het minimumjeugdloon in 1974, vier jaar na de invoering van het wettelijk minimumloon voor volwassenen. Alle werknemers onder 23 jaar vielen onder deze regeling: voor 15-jarigen was het minimumjeugdloon 40% van het minimumloon voor volwassenen en dat percentage liep op tot 92,5% voor 22-jarigen. Later zijn die percentages gewijzigd met nog steilere trappen²³⁵⁶.

De groep jongeren zonder werk was een divers samengesteld geheel: *the latest* (jongeren als nieuwkomers op de arbeidsmarkt), *the last* (jongeren die als laatste van hun generatie (jaarklasse) op de arbeidsmarkt komen), *the lost* (jongeren met probleemgedrag), *the least* (jongeren met geen of een geringe opleiding). Jongeren met voltooide opleiding op behoorlijk niveau hebben een grotere kans aan het werk te komen dan jongeren die zonder diploma de school verlaten. Schoolverlaters die geen werk konden vinden hadden vanaf 1976 aanspraak op een uitkering van de Rijksgroepsregeling werkloze werknemers (als onderdeel van de Algemene Bijstandswet); later is die uitkering omgezet in een kinderbijslageregeling voor de ouders van de schoolverlaters.

2354 In de VS kwam er na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe dienstplichtwet uit 1948 met het *Selective Service System* (SSS). Met deze wet waren de VS de Korea-oorlog en de Vietnam-oorlog ingegaan. Van de 8.744.000 Amerikaanse militairen in de periode 1964-1975 (de tijd van de Vietnamoorlog) werden er 3.403.00 in Zuidoost-Azië gestationeerd onder wie 2.215.000 dienstplichtigen. Er waren ook heel veel dienstplichtigen die ervoor kozen een 'vrijwillig' contract met de strijdkrachten aan te gaan in de hoop op een betere functie met meer persoonlijke veiligheid en een hogere beloning (zoals bij de Marine, de Kustwacht en de Luchtmacht) dan bij de infanterie waarvan het merendeel uit dienstplichtigen bestond.

Na het Tet-offensief, dat op 30 januari 1968 was ingezet, werd een begin gemaakt met de terugtrekking van de Amerikaanse grondtroepen (de vietnamisering van de oorlog). De Parijse akkoorden van 27 januari 1973 met Henri Kissinger (81923)(VS) en Le Duc Tho (1911-1990)(Noord-Vietnam) als hoofdonderhandelaars luidden het einde van de oorlog in; op 30 april 1975 eindigde met de val van Saigon de Vietnam-oorlog voor de Amerikanen. Op basis van een verkiezingsbelofte zette president Nixon (1913-1994) in 1969 een commissie (*Advisory Committee on an All-Volunteer Force*) onder leiding van oud-Defensie-minister Thomas Gates (1906-1983) aan het werk om te adviseren over de dienstplicht. Het voorstel van november 1969 om de dienstplicht af te schaffen zou worden ingevoerd per 1 juli 1971. Toch werd na een stevige parlementaire strijd (inclusief een *filibuster*) de dienstplicht nog met twee jaar verlengd tot 1 juli 1973.

2355 Zie ook over zijn lidmaatschap van de commissie-Mommersteeg het VVDM-blad Twintig van 2 en 16 november 1976. Beemsterboer is ook samen met Boudewijn Poelman de auteur van een boek over de dienstplicht (Beemsterboer & Poelman (1976)). In dat boek, dat eerder verscheen dan het eindrapport van de commissie-Mommersteeg, werd uit de school geklapt: de meerderheid was zonder al te veel discussie voorstander van een kadervrijwilligerskrijgsmacht.

2356 Zie noot bij § 11.1.7.b.

Er zijn talrijke plannen ontwikkeld om de jeugdwerkloosheid aan te pakken, waarbij steeds het opdoen van werkervaring en het volgen van verdere scholing de vaste componenten waren. De invoering van regelingen voor de vervroegde uittreding vanaf het midden van de jaren zeventig was vooral gemotiveerd om de baan van de oudere medewerker met prepensioen te laten vervullen door een jongere zonder werk.

c. De commissiemeerderheid voor een kadervrijwilligerskrijgsmacht

De meerderheid van de commissie-Mommersteeg had een voorkeur voor een kadervrijwilligerskrijgsmacht zonder dat door deze commissieleden de militaire dienstplicht principieel werd afgewezen; die voorkeur wordt mede ingegeven door het feit dat de dienstplicht – maatschappelijk en militair – feitelijk niet goed (genoeg) functioneerde. Een kadervrijwilligerskrijgsmacht, afgekort tot KVK (tegenover KMK, kadermilitiekrijgsmacht, de huidige structuur van de krijgsmacht), wordt in het begrippenapparaat van het eindrapport omschreven als: ‘een krijgsmacht opgebouwd uit een kern van beroepspersoneel, aangevuld met personeel dat vrijwillig gedurende een beperkte tijd dient’. Het komt neer op beroepsofficieren, – onderofficieren en –korporaals met vrijwilligers voor een periode van minimaal vier jaar als voetvolk, de *rank and file* van de strijdkrachten.

De wenselijkheid werd voortsnog beperkt door de mogelijkheid: men achtte de realiseerbaarheid op korte termijn uitgesloten vanwege de te verwachten problemen met de werving en de kosten.

Er waren nog twee minderheidsgroepen in de commissie met twee tegengestelde opvattingen: een principiële afwijzing van een kadervrijwilligerskrijgsmacht door de ene minderheidsgroep en een betoog voor de invoering op redelijk korte termijn van een kadervrijwilligerskrijgsmacht door de andere minderheidsgroep.

Oud-VVDM-voorzitter Beemsterboer hoorde bij de eerste minderheidsgroep: KVK is niet alleen praktisch onhaalbaar, maar vooral maatschappelijk ongewenst. Hij vreesde een krijgsmacht in een maatschappelijk isolement en als een poel van kansarmen (*the least dus*).

De voorstanders van een invoering van een KVK binnen afzienbare termijn waren vooral bezorgd over de kwaliteit en de inzetbaarheid van de krijgsmacht. De veertien maanden van de huidige dienstplicht oordeelden zij als net voldoende.

Het rapport-Mommersteeg is voorzien van interessante bijlagen, zoals een historisch schets van de het ontstaan van de dienstplicht in de negentiende eeuw (een van de weinige beschikbare samenvattende overzichten over de dienstplicht). Er zijn allerlei adviezen en reacties naar de commissie gestuurd, men is op studiereis naar de Verenigde Staten, Canada en Engeland geweest, de krijgsmachtonderdelen hebben presentaties voor de commissieleden gehouden. Op hoorzittingen in begin december 1975 verschenen 24 organisaties en instellingen: werkende-jongerenorganisaties (tegen KVK), studentenorganisaties (tegen KVK), officierenverenigingen (tegen KVK), totaalweigeraarscollectief (tegen KVK én KMK), organisaties uit het midden- en kleinbedrijf (onder voorwaarden voor KVK) en geestelijke verzorgers in de krijgsmacht (verdeeld standpunt).

De Raad voor de Jeugdvorming bracht vanuit de invalshoek van het jeugdbeleid in juni 1976 een schriftelijk advies uit over de personeelsvoorziening van de krijgsmacht als bijdrage aan het werk van de commissie-Mommersteeg²³⁵⁷. De Raad deed geen uitspraak over de wenselijkheid van een kadervrijwilligerskrijgsmacht, maar formuleerde voorwaarden waaraan een dergelijke krijgsmacht zou moeten voldoen vanuit het perspectief van de jongere. Dat is (1) in de fase vooraf (a) een goede voorlichting en (b) een eerlijke selectieprocedure, (2) tijdens de vrijwilligersperiode (c) intensieve begeleiding (d) een eigen plaats in de organisatie (e) zinvolle vorming en (f) een goede rechtspositie en (3) in de vervolgfase (g) opleidingen voor later en (h) zorg bij herplaatsing. Deze uitwerking kon alleen betekenis hebben als het tot invoering van een kadervrijwilligerskrijgsmacht zou komen.

2357 De Raad voor de Jeugdvorming, adviescollege inzake vorming van de jeugd buiten schoolverband, is opgericht in 1954. De Raad voor de Jeugdvorming is per 1 mei 1980 omgezet in de Raad voor het Jeugdbeleid (opgeheven in 1996).

Dit advies van de Raad voor de Jeugdvorming werd voorbereid door een werkgroep bestaande uit de raadsleden Maurits van Haalen (oud-AJC-voorzitter) en drs. Cees Slegers (oud-VVDM-bestuurslid) en uit de externe deskundigen drs. Harry Brentjens (docent sociale psychologie KMA) en drs. Ger Teitler (socioloog Erasmus Universiteit Rotterdam). De secretaris van de werkgroep en de Raad was mr. C.L.M. Meuwese.

d. Een snelle aftocht

Alle moeite van de commissie-Mommersteeg was tevergeefs. In september 1978 werd bij het indienen van de begroting 1979 het rapport-Mommersteeg formeel en definitief door minister Scholten van het kabinet-Van Agt-Wiegel afgeserveerd²³⁵⁸:

Een ander belangrijk advies dat zijn invloed op het te voeren beleid zal hebben, is het eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening van de krijgsmacht. Bestudering daarvan heeft het kabinet tot het inzicht gebracht dat niet binnen afzienbare tijd tot het vormen van een kader-vrijwilligerskrijgsmacht in ons land moet worden overgegaan.

Het effect van de commissie-Mommersteeg was niet dat het proces naar een vrijwilligerskrijgsmacht werd ingezet. Men zou kunnen zeggen integendeel. De dienstplicht kreeg ondanks alle bezwaren ruime maatschappelijke steun, niet in het minst van links georiënteerde organisaties als de VVDM en zelfs de (witte) BVD. Het accent van de discussie kwam niet te liggen bij de afschaffing van de dienstplicht, maar bij de humanisering van de dienstplicht in de vorm van toepassing van mensenrechten, in de vorm van een eigentijdse handhaving van de discipline en in de vorm van de toekenning van een passende beloning. Dat werd belangrijker geoordeeld dan de afschaffing van de dienstplicht: men gaf de voorkeur van de *citoyen-soldat* boven de *soldat-citoyen*.

11.1.13. Een eerste poging om de krijgsmachtartikelen in de grondwet aan te passen struikelt in de Eerste Kamer, 1979-1981

a. De Proeve, 1966

De discussie over de grondwettelijke positie van de krijgsmacht startte met het initiatief van de regering tot een aanpassing van de grondwet: een herziening uitgaande van continuïteit, 'restauratie van een monument' of een vernieuwing als breuk met het verleden, nieuwbouw onder eigentijdse architectuur?

Het eerste resultaat was de Proeve van een Grondwet, opgesteld door een ambtelijke commissie onder voorzitterschap van hoogleraar André Donner (1918-1992) en in april 1966 door de regering zonder eigen standpunt gepubliceerd. In deze Proeve stond ter reductie van de vijf artikelen van de bestaande grondwet (versie 1963) één uiterst eenvoudige bepaling over de krijgsmacht in artikel 72:

1. De wet regelt de verplichtingen die in verband met de verdediging kunnen worden opgelegd.
2. Zij regelt van welke verplichtingen wegens ernstige gewetensbezwaren vrijstelling wordt verleend en onder welke bepalingen dit geschiedt.

In de toelichting van de Proeve-commissie werd in 1966 de bijzondere positie van de dienstplicht ontkend²³⁵⁹:

Het noemen van de militaire dienstplicht in de grondwet heeft voornamelijk historische betekenis. Daarnaast heeft deze bepaling een bijzonder accent doordat dit de enige verplichting is ten aanzien waarvan de grondwet een beroep op gewetensbezwaren erkent. Onder de huidige verhoudingen lijkt het niet noodzakelijk deze verplichting te onderscheiden van andere verplichtingen die in verband met de verdediging kunnen worden opgelegd en die eveneens ingrijpend kunnen zijn, zoals de verplichtingen geregeld in de wet op de noodwachten.

De dienstplicht moet eigenlijk alleen vermeld worden, omdat anders de grondwettelijke positie van de erkenning van gewetensbezwaren juridisch in de lucht komt te hangen.

Het lijkt erop dat de opstellers van de Proeve de voorkeur gaven aan de functie 'verdediging' boven het instrument 'krijgsmacht'. Van Maarseveen²³⁶⁰ wees erop dat de term 'verdediging' de reactie op agressie inhoudt en eigenlijk een 'daad van eigener beweging ondernomen agressie' uitsluit. Dat achtte Van Maarseveen een juridische leugen, niet omdat de term defensie oneerlijk, verhullend of onhaalbaar zou zijn, maar omdat het niet mogelijk is de begrippen defensie en agressie op een sluitende manier juridisch te onderscheiden; dat lukt in ieder geval niet in het kader van de Verenigde Naties. Bovendien kon Nederland

2358 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 14800 X, 5 (Memorie van Toelichting) (19 september 1978).

2359 Proeve van een nieuwe grondwet (1966), p. 146.

2360 Van Maarseveen (1969), p. 197-198.

gezien de internationale verplichtingen (vooral in het bondgenootschappelijk verband van de NAVO) niet meer zelfstandig invulling geven aan deze begrippen, aldus Van Maarseveen.

b. Het rapport van de Staatscommissie Cals-Donner, 1971

Met de proeftekst van een nieuwe grondwet in de hand werd door het kabinet-De Jong in 1967 de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet ingesteld met twee voorzitters, oud-premier Jo Cals (1914-1971) en staatsrechtgeleerde André Donner. De Staatscommissie bracht op 29 maart 1971 haar eindrapport uit. Daarin stond de volgende tekst over de verdediging. Het is één artikel met vier leden ter vervanging van zeven artikelen met elf leden; artikel 75 luidt:

1. Het verdedigingsbeleid wordt gevoerd door de regering.
2. Alle Nederlanders, daartoe in staat, zijn, volgens de regels bij de wet te stellen, verplicht mede te werken aan de verdediging van het Rijk en aan de nakoming van zijn internationale verplichtingen ter zake.
3. De wet kan in verband hiermede ook aan anderen verplichtingen opleggen.
4. Zij regelt van welke verplichtingen wegens ernstige gewetensbezwaren vrijstelling wordt verleend en onder welke bepalingen dit geschiedt.

De Staatscommissie Cals-Donner sloot zich in 1971 aan bij de overwegingen van de Proeve (niet zo verwonderlijk gezien het voorzitterschap van beide commissies van Donner, zij het bij de tweede commissie gedeeld)²³⁶¹. De verdediging van het land vindt nu plaats in bondgenootschappelijk verband en defensie is niet zuiver een militaire aangelegenheid (daaronder wordt ook de civiele verdediging begrepen). De krijgsmacht is gewoon onderdeel van het staatsapparaat en behoeft geen afzonderlijke grondwettelijke vermelding²³⁶².

c. De voorstellen van het kabinet Van Agt-Wiegel, 1979

Door het kabinet Van Agt-Wiegel (1977-1981) werd de modernisering van de grondwet, zoals die door het kabinet-Den Uyl was aangevangen op het terrein van de grondrechten (zie ook § 11.3.2.e), voortgezet, want er werd niet één integraal wetsvoorstel ingediend, maar voorstellen per onderwerp.

Wat betreft de defensieparagraaf nam de regering de overwegingen van de Staatscommissie Cals-Donner over, maar presenteerde een iets andere tekst. Op 1 februari 1979 werd het voorstel voor een 'Verklaring dat er grond bestaat een voorstel in overweging te nemen tot verandering in de Grondwet van bepalingen inzake de verdediging'²³⁶³ ingediend. Er stonden in de grondwet van dat moment negen artikelen over de krijgsmacht in de grondwet:

1. artikel 68 over het oppergezag en het benoemingsrecht van de koning (een soortgelijk artikel stamt uit 1814),
2. artikel 194 over de algemene verdedigingsplicht (een soortgelijk artikel stamt uit 1814),
3. artikel 195 over de krijgsmacht bestaande uit vrijwilligers en dienstplichtigen (een soortgelijk artikel stamt uit 1814),
4. artikel 196 over de vrijstelling op grond van gewetensbezwaren (in de grondwet sinds 1922),
5. artikel 197 over het in dienst nemen van vreemde troepen (een soortgelijk artikel stamt uit 1815),
6. artikel 200 over dienstplicht tijdens buitengewone omstandigheden (een soortgelijk artikel stamt uit 1814),
7. artikel 201 over de kosten van de verdediging (tekst uit 1887),
8. artikel 202 over de staat van oorlog en van beleg (tekst uit 1887),
9. artikel 203 over de opschorting van bevoegdheden tijdens buitengewone omstandigheden (ingevoegd in 1948).

Twee artikelen uit Tiende Hoofdstuk (Van de Defensie) (1) artikel 198 over overzeese inzet van dienstplichtigen van de marine (regeling uit 1848) en (2) artikel 199 over de overzeese inzet van dienstplichtigen

2361 Volgens de Cals-biografie Van der Steen domineerde medevoorzitter gereformeerde Donner inhoudelijk de aangeslagen en vermoede katholieke Cals; 'Donner trapte op het orgel' in de woorden van politicoloog Hans Daudt. De oud-premier was eigenlijk nooit over de Nacht van Schmelzer, toen het kabinet Cals-Vondeling in de nacht van 13 op 14 oktober 1966 met een motie over een betrekkelijk gering begrotingsbedrag naar huis werd gestuurd, heen gekomen (Van der Steen (2004), p. 448-453). Cals overleed op 30 december 1971, negen maanden na de presentatie van het grondwetrapport.

2362 Eindrapport van de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet (1971), p. 188-193.

2363 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15467 (R1114), 1 (Koninklijke Boodschap)(1 februari 1979).

van de landmacht (laatstelijk gewijzigd in 1946) waren in 1956 reeds vervallen door de invoering van het statuut in 1954. In 1956 was de formulering 'een zee- en een landmacht' in artikel 195 vervangen door 'een krijgsmacht'.

Ter vervanging van de artikelen 68, eerste lid en van de artikelen 194-200 en 201, eerste, tweede en derde lid, werden door de ministers Van Agt (Algemene Zaken), Wiegel (Binnenlandse Zaken) en Scholten (Defensie) slechts twee grondwetsartikelen voorgesteld²³⁶⁴:

Artikel 5.2.4. Ten behoeve van de militaire verdediging van het Koninkrijk, van de nakoming van internationale verplichtingen tot gebruik van militaire middelen en van de hulpverlening door militairen, alsmede ten behoeve van de civiele verdediging, kunnen plichten worden opgelegd volgens regels bij de wet te stellen.

Artikel 5.2.5 De wet stelt regels omtrent vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige gewetensbezwaren.

Het hoofdstuk over de defensie kwam zodanig te vervallen en werd ondergebracht bij het hoofdstuk over wetgeving en bestuur. De regering achtte de bestaande grondwetsartikelen verouderd en te gedetailleerd.

Er kunnen verplichtingen worden opgelegd, zo luidde tekst van het wetsontwerp. Aan wie of wat zegt de ontwerp-tekst niet (burgers, ingezetenen, Nederlanders, mannen, vrouwen, ambtenaren, staatsorganen?). De commissie Cals-Donner had uitdrukkelijk de defensieplichtingen opgelegd aan Nederlanders, met de mogelijkheid deze ook aan anderen op te leggen. Die verplichtingen kunnen viervoudig zijn: (1) militaire verdediging van het Koninkrijk, (2) meewerken aan uitvoering van internationale militaire verplichtingen (3) hulpverlening van militairen en (4) civiele verdediging. De concrete militaire dienstplicht wordt niet genoemd. Wel indirect, door gewetensbezwaren tegen deze militaire dienst voor erkenning vatbaar te maken. Artikel 5.2.5 is een herformulering van artikel 196 uit 1922; deze nieuwe formulering is louter als een redactionele verbetering bedoeld. Het woord krijgsmacht zou volgens de regeringsvoorstellen uit de grondwet verdwijnen, een vorm van deconstitutionalisering.

De regering gaf als argumenten voor haar voorstellen: minder gedetailleerd, minder nationaal, meer internationaal²³⁶⁵. Oorlog overstijgt de militaire verdediging: 'De moderne oorlogvoering grijpt in het gehele maatschappelijke leven in en vormt een directe bedreiging voor de burgerbevolking. De militaire verdedigingsvoorbereiding gaat daarom gepaard met civiele voorzieningen'. Omdat burgers verplicht kunnen worden hiervoor hun leven in de waagschaal te stellen, is een grondwettelijke basis van die verdedigingsplicht noodzakelijk. De verdediging van Nederland is ondergebracht in de NAVO: een aanval op welk NAVO-land is dan ook een aanval op de NAVO als geheel met consequenties voor alle leden. Artikel 5 van het NAVO-verdrag van 4 april 1949 luidt:

De Partijen komen overeen, dat een gewapende aanval tegen een of meer van haar in Europa of Noord-Amerika als een aanval tegen haar allen zal worden beschouwd.

In het kader van de Verenigde Naties kunnen op grond van artikel 25 van het VN-Handvest de leden verplicht worden mee te werken aan de uitvoering van een besluit van de Veiligheidsraad gewapend in te grijpen bij een (dreigende) verstoring van de internationale vrede. Bij NAVO-verplichtingen gaat het in deze systematiek om een (uitgebreide) vorm van zelfverdediging, bij VN-verplichtingen niet²³⁶⁶. Voor de toepassing van deze internationale grondwetsverplichtingen dient gewone wetgeving de uitwerking te geven.

Hulpverlening door militairen werd ook grondwettelijk verankerd. Men kan hier denken aan de inzet van militairen bij de ondersteuning van de politie. Zoiets gebeurde regelmatig bij grote rellen (zoals bij de krooningsrellen in april-mei 1980). Ook andere vormen van hulp waren mogelijk (zoals de inzet van soldaten bij de bijna verdrinken aardappelooft in 1974)²³⁶⁷. Ook zijn militairen uitgezonden naar droogtegebieden

2364 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15467 (R1114), 2 (Ontwerp van Rijkswet)(1 februari 1979).

2365 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15467 (R1114), 3 (Memorie van Toelichting)(1 februari 1979).

2366 Kort voor het indienen van de voorstellen tot grondwetswijziging op 1 februari 1979 had de regering op 12 januari 1979 besloten positief te reageren op het verzoek van de VN om deel te nemen aan de VN-vredesmacht in Libanon (UNIFIL)(zie verderop in deze paragraaf).

2367 Er zijn talloze voorbeelden te geven van hulpverlening door de krijgsmacht, vooral op het terrein van logistiek of technische voorzieningen: Watersnoodramp 1953, drinkwatervoorziening in Florence 1966 (getroffen door overstromingen), waterwinning in Bihar (India) 1968-1969, herstel waterhuishouding in Tunesië 1969, transporthulp bij droogte in Soedan in

in Subsahara-landen om pompen te slaan. De civiele verdediging kreeg in de voorstellen een grondwettelijke basis, al achtte de regering dat niet *per se* noodzakelijk. De Wet Bescherming Bevolking (BB) legde nu ook verplichtingen aan burgers op, overigens niet alleen bij civiele verdediging, maar ook bij watersnood en andere rampen²³⁶⁸. De commissie-Cals-Donner stelde daarvoor geen voorziening voor. Maar door het vastleggen van deze hulpverleningstaak kunnen ook dienstplichtigen gedwongen worden daaraan mee te werken. Zonder de term civiele verdediging nader te definiëren werd meewerken aan civiele verdediging een grondwettelijke burgerplicht.

De krijgsmacht is volgens de regering een rijksdienst zoals andere onderdelen van het staatsapparaat: de politie, de belastingdienst, het waterschapsapparaat. De krijgsmacht is louter instrumenteel. Dat de koning volgens artikel 68 lid het oppergezag heeft over de krijgsmacht is niet zo bijzonder dat er een speciale grondwetsbepaling voor nodig is: het primaat van de politiek en de ministeriële verantwoordelijkheid waren vanzelfsprekend. En daarom kon de bepaling over het oppergezag van het staatshoofd ook vervallen. Dat geldt ook de regeling van de benoeming van officieren en de financiering van de krijgsmacht. De grondwetsbepalingen over de staat van beleg en oorlog en het gezag in buitengewone omstandigheden (artikelen 202 en 203) dienen wel – ongewijzigd – gehandhaafd te blijven.

Het voorstel inzake gewetensbezwaren wijkt af van het voorstel van de staatscommissie. De staatscommissie hield er rekening mee, dat dienstplichtigen die wel bezwaar hadden om gewapenderhand Nederland te verdedigen, maar mogelijk wel bereid waren om in het kader van de VN op te treden, zo nodig met de wapens.

Samengevat: de krijgsmacht verdwijnt uit de grondwet en de (mogelijke) verplichtingen van burgers worden vergroot.

De Raad van State verklaarde zich in zijn advies van ruim twee jaar eerder (nog gevraagd door het kabinet-Den Uyl) tegen het schrappen van de krijgsmacht uit de grondwet en zette vraagtekens bij het niet expliciet vermelden van de militaire dienstplicht²³⁶⁹. De Raad van State sloot zich aan bij het voorstel van de staatscommissie-Cals-Donner voor een nieuw artikel 75, lid 2, waarin de plicht van de burgers om mee te werken in aan de landsverdediging en aan de nakoming van internationale verplichtingen; de Raad van State prefereerde de formulering van de staatscommissie boven de tekst van het regeringsvoorstel.

Het voorstel voor een rijkswet dat op 1 februari 1979 bij de Tweede Kamer ter zake werd ingediend werd door de Tweede Kamer kritisch bejegend.

Er volgde een uitvoerig politiek debat. Er waren verschillende wijzigingsvoorstellen van regeringswege en amendementen van de zijde van de Tweede Kamer. De punten van discussie waren onder meer: de civiele verdediging als grondwettelijke plicht, de hulpverleningstaak van militairen als grondwettelijke taak, het beperken van de verdedigingsplichten tot 'persoonlijke diensten' (dus bijvoorbeeld: geen gedwongen in-kwartiering, geen verplichte levering van goederen), de formulering van de internationale dimensie van de verdediging.

d. Het parlement: de Tweede Kamer wel en de Eerste Kamer niet akkoord, 1980-1981

De Tweede Kamer aanvaardde het wetsvoorstel met inhoudelijke en redactionele wijzigingen op 18 september 1980. De belangrijkste aanpassing op basis van de parlementaire discussie was het schrappen van de civiele verdediging.

Zelfs het CDA en de VVD, op dat moment coalitiepartners, maar met een veronderstelde aanhang in officierskringen, gingen akkoord met het afschaffen van de bijzondere positie van de krijgsmacht en een gelijk-schakeling van de krijgsmacht aan de gewone overheidsdiensten.

1974. Er was binnen de krijgsmacht een speciale Rampenbrigade opgericht, gelegerd in Zuidlaren (Drenthe), waar ook het detachement dat voor VN-taken was bestemd was ondergebracht.

2368 Zie ook de Nota Civiele Verdediging van minister Koos Rietkerk van Binnenlandse Zaken (Kamerstukken, 1984-1985, II, Bijlagen Handelingen, 18646, 1 (Brief van de Minister) en 2 (Nota)(8 oktober 1984). De hoofddoelstellingen van de civiele verdediging worden daarin als volgt geformuleerd: (1) rampenbestrijding en hulpverlening, (2) voortzetting van het bestuur, (3) instandhouding van het maatschappelijk leven, en (4) ondersteuning van de defensie-inspanning in bondgenootschappelijk verband.

2369 Kamerstukken, 1978-1997, II, Bijlagen Handelingen, 15467 (R1114), 4 (Bijlage I, advies van de Raad van State, 5 januari 1977)(1 februari 1979).

De teksten zoals voorgelegd aan de Tweede Kamer (op 1 februari 1979) en de Eerste Kamer (29 september 1980) laten zich als volgt vergelijken:

Tekst voorgelegd aan Tweede Kamer
Artikel 5.2.4. Ten behoeve van de militaire verdediging van het Koninkrijk, van de nakoming van internationale verplichtingen tot gebruik van militaire middelen en van de hulpverlening door militairen, alsmede ten behoeve van de civiele verdediging, kunnen plichten worden opgelegd volgens regels bij de wet te stellen.

Artikel 5.2.5. De wet stelt regels omtrent vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige gewetensbezwaren.

Tekst voorgelegd aan Eerste Kamer
Artikel 5.2.4. Ten behoeve van de militaire verdediging van het Koninkrijk, het vervullen van internationale taken met gebruik van militaire middelen en de hulpverlening door militairen kunnen plichten worden opgelegd volgens bij de wet te stellen regels.

Artikel 5.2.5. De wet regelt vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige gewetensbezwaren.

In de Eerste Kamer bestonden geen bezwaren tegen de hoofdlijnen van dit wetsvoorstel, maar wel tegen het achterwege laten van de vermelding van de krijgsmacht in de grondwet. De krijgsmacht is impliciet aanwezig of wordt verondersteld te bestaan. Hoe kan men bepalen dat gewetensbezwaren tegen militaire dienst zullen worden gerespecteerd, als het orgaan waarvoor die militaire dienst bedoeld is niet wordt genoemd? De ombudsman wel in de grondwet vastleggen en de krijgsmacht niet, zo vroegen CDA-senatoren zich af. De PPR zag een grondwettelijke gelijkshakeling van de krijgsmacht met andere overheidsorganen als bijdrage tot de afschaffing van de standenmaatschappij. De PSP en de CPN waren sowieso tegen het leger en dus voor schrappen.

De afwijzende opstelling van CDA- en VVD-senatoren was mede ingegeven door reacties uit de krijgsmacht en er waren op 26 mei 1981 verkiezingen van de Tweede Kamer in het vooruitzicht. Die reactie van officieren was wel erg laat, werd geïrriteerd opgemerkt: doet de defensie-minister wel genoeg aan staatkundige vorming onder officieren? Niet ontkend werd dat de krijgsmacht een overheidsdienst en geen staatsorgaan is, maar dat in tijden waarop het staatsnoodrecht gaat functioneren een aantal vergaande bevoegdheden bij de krijgsmacht komt te liggen.

De regering handhaafde zijn opstelling en noemde een lijst van organen die geen bezwaar hadden tegen het schrappen van de krijgsmacht uit de grondwet: Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke vraagstukken, het Hoog Militair Gerechtshof, de Nederlandse Orde van Advocaten, Raad voor de Jeugdvorming²³⁷⁰ en de jhr. Mr. A.F. de Savomin Lohmanstichting (wetenschappelijk bureau van de CHU). De regering stelde in de Nota naar aanleiding van het Verslag, dat de krijgsmacht weliswaar niet vermeld staat in haar voorstel, maar de militaire verdediging van het land wel: de functie wel, het apparaat niet. De regeringscommissaris voor de Grondwetsherziening hoogleraar David Simons (1904-1998) betoogde dat in de twee voorgestelde grondwetsartikelen het bestaan van de krijgsmacht besloten ligt en dat daarom de krijgsmacht niet bij gewone wet opgeheven zou kunnen worden²³⁷¹.

Het wetsvoorstel werd op 14 april 1981 door de Eerste Kamer verworpen met 30 voorstemmers (PvdA, PPR (woordvoerder B. de Gaay Fortman (*1937)), PSP, CPN, W.F. de Gaay Fortman (1911-1997)(CDA) en F. Feij (VVD)(1926-2010) en 37 tegenstemmers (CDA minus W.F. de Gaay Fortman, VVD minus F. Feij, SGP en GPV). De regering likte zijn wonden; men voelde zich overvallen door de afwijzende houding van vooral coalitiepartner CDA.

2370 In het advies van 29 juni 1969 (gepubliceerd in de Staatscourant van 27 augustus 1969 en deel 3 van de Documentatiereeks 'Naar een nieuwe grondwet?' (p. 188-194)) sprak de Raad zich bij monde van voorzitter prof. dr. Jacques Stalpers (1922-2003) niet zo zeer uit voor het schrappen van de krijgsmacht, maar voor een verbreding van de militaire dienst, zodat ook jongeren zouden kunnen kiezen voor (1) de traditionele militaire dienst, (2) dienst in een politiemacht van de Verenigde Naties, (3) arbeid in een ontwikkelingsland en (4) burgerdienstplicht. Wat gewetensbezwaren betreft pleitte de Raad voor erkennen van politieke motieven.

2371 Dezelfde opvatting werd verwoord door staatsrechtgeleerde Kortmann. Hij verzette zich tegen het emotionele belang van een vermelding van de krijgsmacht in de grondwet. Hij stelde dat 'de functie van de Grondwet van staatsrechtelijke, niet van sociaal-psychologische aard' is (Kortmann (1981), p. 382). Het is hier niet de plaats om nader in te gaan op de verhouding tussen recht en psychologie, maar het is de moeite waard te onderzoeken hoe deze relatie in het staatsrecht is (bijvoorbeeld de positie van koning). Kortmann ging niet in op het feit dat men via de grondwettelijke dienstplicht verplicht wordt toe te treden tot een staatsinstelling die de grondwet niet kent. De titel van zijn commentaar 'De krijgsmacht en de Grondwet' symboliseert in het hoofdlettergebruik hoe zeer in zijn opvatting de krijgsmacht een gewone rijksdienst is en de grondwet een bijzondere wet.

Er kwam toch een kleine wijziging tot stand ten aanzien van de krijgsmacht. Door een herschikking van artikelen kwam de oude bepaling van artikel 68 (De koning heeft het oppergezag over de krijgsmacht) in enigszins gewijzigde vorm terug als artikel 98 lid (De regering heeft het oppergezag over de krijgsmacht)²³⁷².

11.1.14. Sleutelen aan de dienstplichtwet

a. *Verlagen van de opkomsteleeftijd*

Met de expliciete bedoeling om te besparen op de defensie-uitgaven stelden de bewindslieden Van Lent (Defensie) en Boersma (Sociale Zaken) op 3 december 1976 voor de opkomsteleeftijd van 20 jaar op 19 jaar te stellen. Was de soldij nog afgeleid van het minimumjeugdloon van 20 jaar, die grondslag kon dan navenant aangepast worden. Men voorzag een besparingen van f 40 miljoen in 1980²³⁷³. De regering greep hierbij terug op de voorstellen van de interdepartementale Commissie Dienstplichtbeleid (commissie-Peijnenburg-II, zie § 11.1.5) uit 1973. Om een vroegere opkomst mogelijk te maken diende om administratieve redenen ook de inschrijvingsleeftijd verlaagd te worden: van 18 naar 17 jaar. Tevens werd in dit wetsontwerp meegenomen om een halfbroer voor de broederdienst gelijk te stellen aan een volbroeder.

De Tweede Kamer ging voortvarend te werk. Er liep al een discussie over het dienstplichtbeleid. De kamercommissie had op 24 juni 1976 gevraagd om meer informatie over het vrijstellings- en uitstelbeleid²³⁷⁴. Die informatie was met het wetsontwerp onderwerp van een openbare commissievergadering op 31 januari 1977.

Het is opvallend, dat waar er wel een uitvoerig letterlijk verslag van de openbare commissievergadering van 31 januari 1977 ter beschikking is, er geen formeel voorlopig verslag en een eindverslag van de commissie ter beschikking is met het oog op de plenaire bespreking van het wetsontwerp.

Het wetsontwerp werd met enige amendementen²³⁷⁵ op 17 maart 1977 door de Tweede Kamer aanvaard, vijf dagen voor het struikelen van het kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek. Er werd ook een aantal moties van kamerlid De Vries aangenomen waarmee beoogd het werd het beleid ten aanzien van het dienstplichtbeleid op gang te brengen²³⁷⁶. De Tweede Kamer wilde wel, maar de regering kon zich verschuilen achter het te verwachten eindrapport van de commissie-Mommersteeg.

Voor de Eerste Kamer was het wetsontwerp een hamerstuk. De aanpassing van de dienstplichtwet werd gerealiseerd met de wet van 12 mei 1977 (Stb. 1977. 323).

b. *Discussie over de opleiding tot geestelijk ambt: uitstel of vrijstelling*

Wie 'een geestelijk of een godsdienstig-menslievend ambt' beoefent of daartoe wordt opgeleid, krijgt op grond van artikel 15 lid 1 sub c Dienstplichtwet vrijstelling van militaire dienst. Dat is een uitzondering van de militaire dienstplicht, die al terug gaat op Thomas Aquinas²³⁷⁷.

Deze tekstwijziging was aanleiding voor oud-lid van de Raad van State J.R. Stellinga vraagtekens te zetten bij de aanduiding 'koninklijk' bij Koninklijke Landmacht, Koninklijke Luchtmacht, Koninklijke Marechaussee en Koninklijke Marine, nu de koning in formele zin niet meer het oppergezag heeft (Stellinga (1983), p. 281).

2373 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14279, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(3 december 1976).

2374 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14336, 1 (Verslag van een schriftelijk Overleg)(13 januari 1977, in het gedrukte stuk abusievelijk aangeduid met 13 januari 1976).

2375 Het gaat met name om het amendement, ingediend door het PvdA-kamerlid Klaas de Vries waarin de dienstplichtige de keuze wordt gegeven om op het 18e jaar of het 20e jaar op te komen, zie Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14279, 18 (Gewijzigde Amendementen-De Vries)(14 maart 1977).

2376 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 7 (motie-De Vries over diensttijdverkortings), 8 (motie-De Vries over bezoldiging van dienstplichtigen), 9 (motie-De Vries over kostwinnerschap), 11 (motie-De Vries over broederdienst) en 13 (motie-Van Winkel en De Vries) over vrijstelling wegens kostwinnerschap(31 januari 1977, aangenomen 17 maart 1977).

2377 De Italiaanse filosoof en theoloog Thomas Aquinas (1225-1274) behandelt in zijn meesterwerk de *Summa Theologica* in het deel *Secunda Secundae* (het tweede gedeelte van het tweede deel) een aantal morele en theologische vraagstukken; in kwestie 40 onderzoekt Thomas in vier vragen betreffende de oorlog:

- (1) is een oorlog rechtvaardig?
- (2) mogen geestelijken meevechten?
- (3) mogen oorlogvoerende hinderlagen aanleggen?
- (4) mag er op heilige dagen gevochten worden?

Het antwoord op de tweede vraag is, dat geestelijken zich in alle rust moeten wijden aan gebed en contemplatie en dat accordeert niet met het strijdgevoel. Dezelfde overwegingen leiden ook tot een verbod voor geestelijken om zich met de handel beziggehouden. Bovendien zijn priesters soldaten van God: zij vergieten hun bloed in dienst van God en kunnen daarom niet deelnemen aan bloedvergieten op het slagveld.

In de jaren zestig was al een discussie ontstaan over het voortbestaan van de vrijstelling op grond van een geestelijk ambt. In 1966 had senator Algra de betekenis van deze vrijstelling al in twijfel getrokken, vooral vanuit het oogpunt om aanstaande en jonge predikanten in contact te brengen met de krijgsmacht, vooral om hen te interesseren in het beroep van veldprediker.²³⁷⁸ En op 17 mei 1968 meldden zich drie Groningse theologiestudenten zich bij het moderamen van de Nederlandse Hervormde Kerk met het verzoek te gaan ijveren voor de afschaffing van de vrijstelling wegens een geestelijk of godsdienstig-menslievend beroep (of een opleiding daartoe). Hun argumenten zijn dat er wel meer menslievende beroepen zijn, vooral in de gezondheidszorg. Bovendien worden theologen 'vrijgesteld' van een gewetensbeslissing of zij het al niet kunnen verantwoorden in dienst te gaan. Het moderamen nam de vlucht naar voren en bracht de kwestie in bij het Interkerkelijk Overleg in Overheidszaken, die het in 1972 doorverwees naar een adviescommissie. Ook in katholieke kring speelde het vraagstuk, maar ook daar kwam men niet tot een standpunt, hetgeen neerkwam op het handhaven van de *status quo*.²³⁷⁹

PvdA-kamerlid Klaas de Vries (*1943) had bij het dienstplichtdebat op 31 januari 1977 een motie ingediend om deze vrijstellingsmogelijkheid te doen vervallen.²³⁸⁰ Hij meende dat voor zover er sprake was van een inhoudelijke of maatschappelijke spanning tussen dienstplicht en geestelijk ambt, die spanning kon worden opgelost door een beroep op gewetensbezwaarden militaire dienst of door een vrijstelling wegens aanwezigheid van een bijzonder geval. De motie werd aangehouden om de regering (kabinet-Den Uyl) de gelegenheid te geven met de kerken te overleggen. Staatssecretaris van Lent (inmiddels bewindsman in het kabinet-Van Agt-I²³⁸¹) liet bijna twee jaar later weten²³⁸², dat de kerken over een afschaffing van een vrijstelling wegens geestelijk ambt verschillend dachten, maar dat afschaffing van een vrijstelling wegens opleiding tot een dergelijk ambt in het algemeen aanvaardbaar werd geacht. De bespreking van de defensiebegroting 1980 in het najaar van 1979 was voor kamerlid De Vries zijn motie van 31 januari 1977 in gewijzigde vorm van stal te halen²³⁸³. Het bleef zonder resultaat.

Weer twee jaar later was de regering toe aan het indienen van een wetsontwerp, dat zowel op de militaire dienst als op de vervangende dienst van erkende gewetensbezwaarden betrekking had. Het wetsontwerp werd met een koninklijke boodschap op 30 januari 1981 ingediend²³⁸⁴. Van het wetsontwerp is na indiening niets meer vernomen: het lijkt verdwenen in de parlementaire prullenmand. Er zijn ook geen cijfers beschikbaar over hoeveel priesterstudenten, dominees in opleiding, aspirant-ordebroeders en leerling-diaconen van deze regeling gebruik gemaakt hebben.

Nu de vrijstelling voor dienstplichtigen die in opleiding zijn voor een geestelijk of godsdienstig-menslievend ambt, niet werd ingetrokken, werden de wettelijke bepalingen vanuit een andere hoek onder druk gezet. Edwin Peters, een filosofiestudent, was op 15 mei 1990 erkend als gewetensbezwaarde militaire dienst. Met het oog op de vervangende dienst als gewetensbezwaarde verzocht hij op grond van artikel 15 WGMD vrijstelling van de vervangende dienst wegens een opleiding voor een geestelijk of godsdienstig-menslievend ambt. Hij betoogde dat theologiestudenten op grond hiervan vrijstelling kregen, waarom filosofiestudenten dan niet? De minister wees dit verzoek op 10 april 1991 af. Beroep bij de Afdeling Geschillen van Bestuur van de Raad van State had succes. Op 3 april 1992 vernietigde de Raad van de State de beslissing van de minister: hij diende zich ruimer op te stellen, omdat zich in de maatschappij allerlei ontwikkelingen voordeden op het terrein van religiebeleving en andere vormen van spiritualiteit. De Raad van State wees erop, dat in de krijgsmacht naast protestants-christelijke veldpredikers, katholieke aalmoezeniers en joodse legerrabbijnen ook humanistische raadsleden als geestelijk verzorgers werkzaam waren. De

---

De opvatting van Thomas Aquinas sluit aan bij de middeleeuwse verdeling van de samenleving in *oratores*, *bellatores*, *laboratores*, (bidders, strijders en werkers).

2378 Kamerstukken, 1965-1966, I, Handelingen, 413-414 (15 maart 1966), ook aangehaald in Beemsterboer en Poelmann (1976), p. 108.

2379 Beemsterboer en Poelmann (1976), p. 108-110.

2380 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14279 en 14336, 10 (motie-De Vries)(31 januari 1977).

2381 Cees van Lent (1922-2000) werd op 11 maart 1974 de opvolger van Joep Mommersteeg, die per 1 maart 1974 wegens ziekte moest aftreden. Er was nog verschil van mening tussen PvdA-minister Vredeling, die een voorkeur had voor de van buiten de krijgsmacht komende Brabantse KVP-gedeputeerde Gerrit Brokx (1933-2002), en KVP-leider Frans Andriessen, die twee katholieke militairen naar voren schoof: generaal mr. J.O. De Lange en brigadegeneraal Van Lent. De deskundigheid van Van Lent op het terrein van personeelsbeleid gaf de doorslag, ook omdat met PvdA-staatssecretaris Stemerding de juridische deskundigheid in de politieke leiding al vertegenwoordigd was.

2382 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15300 X, 30 (brief van de regering)(21 december 1978).

2383 Kamerstukken, 1979-1980, II, Bijlagen Handelingen, 14279/14336, 23 (Gewijzigde Motie-De Vries)(7 november 1979).

2384 Kamerstukken, 1980-1981, II, Bijlagen Handelingen, 16608, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting)(30 januari 1981).

minister hield in zijn beslissing van 17 juni 1992 vast aan zijn opstelling, omdat Edwin Peters een algemene filosofie-opleiding aan een openbare universiteit volgde en dus niet specifiek werd opgeleid voor geestelijk verzorger²³⁸⁵. Deze beter gemotiveerde beslissing van de minister kon op 6 april 1993 de goedkeuring wegdragen van de Raad van State. Edwin Peters wendde zich met behulp van zijn advocaat Joost Duinhof²³⁸⁶ tot de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens, maar hij werd niet toegelaten tot het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. De Commissie zag in de zaak noch een schending van de vrijheid van gedachten, geweten of godsdienst (artikel 9 EVRM) noch een vorm van discriminatie (artikel 14 EVRM)²³⁸⁷.

Het blijft merkwaardig, dat – zoals de Raad van State al aangaf – er verschillende vormen van geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht worden gefaciliteerd, maar dat voor vrijstelling wegens geestelijk of godsdienstdienstig ambt andere normen gelden. Overigens zijn voor de erkenning van gewetensbezwaren een zedelijke overtuiging en een godsdienstige overtuiging aan elkaar gelijkgesteld als het gaat om de gronden voor een erkenning van de gewetensbezwaren. Ook dit dilemma rond de dienstplicht verdween achter de horizon door de opschorting van de dienstplicht in 1996 (zie volgend hoofdstuk).

11.1.15. Een tweede poging om de krijgsmachtartikelen in de grondwet aan te passen struikelt in tweede lezing, 1985-1987

a. Een nieuw voorstel van het kabinet-Lubbers-I, 1985

Op 6 juni 1985 werd na de afwijzing van de eerste voorstellen op 14 april 1981 opnieuw een voorstel van rijkswet ingediend tot herziening van de grondwetsbepalingen inzake de verdediging²³⁸⁸. De regering had haar les geleerd en erkende in haar voorstel het bestaan van de krijgsmacht expliciet. De tekst voor de voorstellen van het kabinet-Lubbers-I luidde:

Artikel 97

1. Ten behoeve van de militaire verdediging van het Koninkrijk, het vervullen van internationale taken met gebruik van militaire middelen en hulpverlening door militairen is er een krijgsmacht. Terzake kunnen plichten worden opgelegd volgens bij de wet te stellen regels.
2. De regering heeft het oppergezag over de krijgsmacht.
3. Volgens bij de wet te stellen regels kunnen voorts plichten worden opgelegd ten behoeve van de civiele verdediging.

Artikel 98

De wet regelt vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige bezwaren.

De noodzaak om de defensiebepalingen in de grondwet te moderniseren was in de vorige parlementaire ronde wel gebleken, maar de Eerste Kamer kon uiteindelijk niet meegaan met het schrappen van de term 'krijgsmacht'. Vandaar dat er nu een nieuwe ronde met nieuwe kansen kwam. Voorstellen opnieuw van een christendemocratische-liberale coalitie, eerst kabinet Van Agt-I, nu Lubbers-I. Alle aanvaarde amendementen uit de vorige ronde van D66-CDA-huize waren verwerkt. Nog eens werd in de Memorie van Toelichting vermeld, dat onder de 'verdediging van het Koninkrijk' mede begrepen wordt de bondgenootschappelijke verdediging in het kader van de NAVO. De verplichting van dienstplichtige militairen om taken te verrichten in het kader van internationale taken dient bij wet te worden vastgelegd²³⁸⁹.

In het voorgestelde artikel 98 over dienstweigeraars werd gesproken van 'ernstige bezwaren' en niet van 'ernstige gewetensbezwaren'; dat gaf ruimte voor het erkennen van andere bezwaren dan gewetensbezwaren,

De Raad van State werd niet opnieuw om advies gevraagd. Dat is opmerkelijk, omdat in de vorige ronde van discussie over de grondwet over de uitleg van het advies nogal wat is afgestreden tussen regering en parlement.

2385 Zoals aan de in 1989 opgerichte Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.

2386 Joost Duinhof bracht als dienstweigeraar zijn zaak in 1982 voor het Europees Hof. Hij werd in het gelijk gesteld waar het de militair-strafprocesrechtelijke aspecten van zijn betrof, zie § 11.3.7.b)

2387 ECieRM, 30 november 1994, zaak 22793/93.

2388 Kamerstukken, 1984-1985, II, Bijlagen Handelingen, 19017 (R 1285), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting) (6 juni 1985).

2389 Dit is uiteindelijk gebeurd bij de wet van 17 november 1988 (Stb. 1988, 539) mede na uitspraak van de HR van 8 februari 1980 (zie § 11.1.16.e).

b. Het hele parlement in eerste lezing akkoord, 1986

Er was in de Tweede Kamer blijkens het Voorlopig Verslag²³⁹⁰ wel enige verwondering, dat de regering, die zo vasthoudend was geweest om de termen 'krijgsmacht' en 'oppergezag' te schrappen, nu overstag was gegaan en gelijktijdig naar de toelichting van de eerste ronde verwees.

Tot de aanpassing van de defensiebepalingen van de grondwet behoorde ook het schrappen van het verbod om vreemde troepen in dienst te nemen behoudens toestemming van de wetgever (artikel 197 Grondwet 1972), een grondwetsbepaling die al sinds 1815 in verschillende bewoordingen in de grondwet stond. Een dergelijk artikel werd nu als verouderd beschouwd.

Het was het schrappen van deze bepaling, die voor de PvdA aanleiding was om de plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied nog eens op te rakelen. De massale demonstraties in Amsterdam in 1981 en Den Haag in 1983²³⁹¹ lagen nog tamelijk vers in het geheugen. De Raad van State had in een advies van 23 december 1983 indertijd geoordeeld, dat de stationering van buitenlandse (Amerikaanse) militairen en hun atoomgeladen raketten niet strijdig was met het grondwetsartikel, dat het in dienst nemen van vreemde troepen alleen bij wet is toegestaan²³⁹²; dat advies werd later in een nieuw advies van 27 november 1985 bevestigd²³⁹³. Het was mogelijk gebleken, dat minister-president Lubbers via een korte notawisseling met de Amerikaanse ambassadeur de plaatsing van de kruisraketten kon regelen. Het parlement stond formeel buiten spel.

De PSP stelde alternatieve formuleringen van artikel 98 (De wet regelt vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige bezwaren) voor: 'ieder heeft recht op erkenning van (ernstige) gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst' of 'vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige gewetensbezwaren wordt verleend volgens de bij wet te stellen regels'.

De regering stelde in de Memorie van Antwoord²³⁹⁴, dat, zodra de krijgsmacht uitdrukkelijk in de grondwet wordt genoemd, het direct duidelijk moet zijn, dat de regering de baas van het leger. Aan een specifieke vermelding van de krijgsmacht kunnen geen bijzondere bevoegdheden van de leiding van de krijgsmacht ontleend worden: de regering heeft het oppergezag. De term 'oppergezag' heeft de betekenis van 'politieke leiding'.

De regering legde in de Memorie van Antwoord ook nog eens uit dat de plichten waarvan in artikel 97 lid 1 sprake is zich richten op alle burgers:

Wat betreft de mogelijkheid tot het opleggen van plichten werd in dat verband beoogd de bestaande situatie te continueren: plichten kunnen worden opgelegd aan de burgers, te weten Nederlanders en ingezetenen van een andere nationaliteit. Daarbij wordt geen onderscheid naar geslacht gemaakt.

Er werd hier van regeringszijde vastgesteld, dat de bestaande situatie werd gecontinueerd. Die situatie was, dat alleen verplichtingen opgelegd worden aan mannelijke Nederlanders en dat aan vrouwen en ingezetenen van andere nationaliteit geen verplichtingen worden opgelegd: het zou constitutioneel wel kunnen, maar het gebeurde niet (zie over meisjesdienstplicht ook § 12.1.11).

Wat betreft de mogelijke wettelijke plicht om mee te werken aan de civiele verdediging wilde de regering niet zo ver gaan om een sociale, burgerlijke of maatschappelijke dienst, samengevat andere persoonlijke verplichtingen dan de verdediging grondwettelijk mogelijk te maken.

De regering bleef van oordeel, dat de regeling omtrent vreemde troepen niet bij wet geregeld behoeft te worden, maar, omdat een stationering van buitenlandse troepen altijd zal geschieden op basis van een verdrag, de grondwetsbepalingen omtrent het sluiten van verdragen kunnen volstaan.

De PvdA deed in de vorm van een amendement-De Vries een poging de opzegbaarheid van stationeringsverdragen grondwettelijk vast te leggen²³⁹⁵. Dat amendement werd verworpen, reden voor de PvdA tegen het wetsontwerp als geheel te stemmen.

2390 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 19017 (R 1285), 4 (Voorlopig Verslag)(19 september 1985).

2391 Amsterdam, 21 november 1981, 400.000 deelnemers en Den Haag, 29 oktober 1983, 550.000 deelnemers.

2392 Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 17980 A (Advies van de Raad van State)(23 december 1983). Opvallend is dat W. Scholten vicepresident van de Raad van State was op het moment van het uitbrengen van advies over het NAVO-dubbelbesluit, aan de besluitvorming waarvan hij als minister van Defensie op 12 december 1979 had meegewerkt.

2393 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 19290, B (Advies van de Raad van State)(27 november 1985).

2394 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 19017 (R 1285), 5 (Memorie van Antwoord)(1 november 1985).

2395 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 19017 (R 1285), 8 (Amendement-De Vries)(30 januari 1986)

Het voorstel van rijkswet werd op 18 februari 1986 ongewijzigd aanvaard door de Tweede Kamer met de stemmen van de fracties van de PvdA, de CPN, de PSP, de GPV en van de kamerleden Van der Spek (ex-PSP) en J.N. Scholten (ex-CDA) tegen. Vervolgens nam de Eerste Kamer het voorstel op 26 maart 1986 zonder hoofdelijke stemming aan, waarbij de fracties van de CPN, de PSP de GPV en het lid Feij van de VVD werden geacht tegengestemd te hebben. Dat leidde tot de rijkswet van 27 maart 1986 (Stb. 1986, 121).

c. De voorstellen sneuvelen in tweede lezing in de Tweede Kamer, 1987

In tweede lezing werd – vrijwel onmiddellijk na de verkiezingen van 26 mei 1986 – het voorstel van rijkswet op 3 juni 1986 ingediend bij de Tweede Kamer²³⁹⁶, één jaar na het indienen van de voorstellen in eerste lezing. Het was het demissionaire kabinet-Lubbers-I, dat deze voorstellen opnieuw voorlegde. Minister Koos Rietkerk van Binnenlandse Zaken was op 20 februari 1986 in het harnas overleden en vervangen door Rudolf de Korte die naast zijn ministerie van Economische Zaken ook het ministerie van Binnenlandse Zaken onder zijn hoede had genomen.

In de Tweede Kamer bestonden nog steeds reserves ten aanzien van de voorgestelde schrapping van de bepaling over de vreemde troepen, met name van de zijde van de PvdA-fractie. Een stationeringsverdrag moet steeds uiteindelijk eenzijdig opgezegd kunnen worden. De PvdA wees erop, dat in de overeenkomst met de Amerikaanse regering over de stationering van de Amerikaanse troepen op de luchtmachtbasis Soesterberg uit 1954 geen eenzijdige opzegbepaling bevat²³⁹⁷. Dit standpunt van de PvdA had alles te maken met het definitieve stationeringsbesluit van Amerikaanse kruisraketten, dat het kabinet-Lubbers-I op 4 november 1985 had genomen.

De regering – in de vorm van het kabinet-Lubbers-II met minister Cees van Dijk (1931–2008) op Binnenlandse Zaken en minister Wim van Eekelen (*1931) op Defensie – zag in de Nota naar aanleiding van het Verslag²³⁹⁸ geen problemen: de stationering van kruisraketten en de legering van Amerikaanse soldaten konden niet opgevat worden als het in dienst nemen van buitenlandse troepen.

Een voorstel tot splitsing van het voorstel van rijkswet in een gedeelte met de schrapping van de bepaling over de vreemde troepen en een gedeelte met de overige bepalingen inzake de verdediging²³⁹⁹, behaalde niet de grondwettelijk vereiste meerderheid van twee-derde van de stemmen. Ook het voorstel van rijkswet zelf behaalde deze vereiste meerderheid van stemmen niet zodat het werd verworpen op 12 mei 1987. De tweede poging om de defensieartikelen van de grondwet aan te passen was mislukt.

11.1.16. De inzet van de dienstplichtigen in het kader van UNIFIL

a. De beperkingen van de uitzending van dienstplichtigen

Aan de oude grondslag van de dienstplicht ter verdediging van huis en haard is in de loop van de eeuwen steeds gesleuteld, eerst ten aanzien ten behoeve van de verdediging van de overzeese gebiedsdelen, later ten behoeve van de verdediging van het grondgebied van het bondgenootschap.

Op grond van de wetgeving, tot stand gekomen feitelijk ten tijde van, maar officieel niet gerelateerd aan het Nieuw-Guinea-conflict, luidde artikel 33 van de Dienstplichtwet sinds 4 augustus 1959:

1. De dienstplichtigen kunnen worden bestemd voor diensten buiten Europa:
  - a. In geval zij daartoe hun toestemming hebben gegeven;
  - b. In geval van oorlog en oorlogsgevaar;
  - c. In geval van andere buitengewone omstandigheden op door Ons te verlenen machtiging;
  - d. In gewone tijden, indien te verwachten is, dat voor de voor hen bepaalde oefeningstijd daardoor niet zal worden overschreden.

De twee andere leden van dit artikel betroffen een mogelijke verlenging van de dienstdienst met maximaal vier maanden en een hogere soldij tijdens verblijf 'tussen de keerkringen'. Deze regeling op basis van een amendement-Van Rijckevorsel was ingevoerd bij de wet van 1 augustus 1959 (Stb. 1959, 258). Deze regeling was van toepassing op de uitzending van Nederlandse dienstplichtigen in het kader van UNIFIL.

2396 Kamerstukken, 1985–1986, II, Bijlagen Handelingen, 19554 (R. 1308), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting) (3 juni 1986).

2397 Kamerstukken, 1986–1987, II, Bijlagen Handelingen, 19554 (R. 1308), 4 (Verslag) (30 september 1986).

2398 Kamerstukken, 1986–1987, II, Bijlagen Handelingen, 19554 (R. 1308), 5 (Nota naar aanleiding van het Verslag) (27 november 1986).

2399 Kamerstukken, 1986–1987, II, Bijlagen Handelingen, 19554 (R. 1308), 8 (Voorstel tot splitsing) (24 maart 1987).

b. De Nederlandse krijgsmacht en UNIFIL

Voor de uitzending naar Libanon in het kader van de operaties van UNIFIL (*United Nations Interim Force in Lebanon*)²⁴⁰⁰ van de VN werden in 1979 ook dienstplichtigen aangewezen. De Nederlandse regering – het kabinet-Van Agt-I met de diplomatiek gelouterde maar politiek onervaren Chris van der Klaauw als minister van Buitenlandse Zaken en de politiek gepokte en gemazelde Willem Scholten²⁴⁰¹ als minister van Defensie – had positief gereageerd op de oproep van de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties om ter uitvoering van de resolutie van de Veiligheidsraad²⁴⁰² van 19 maart 1978 troepen te leveren. Het was enigszins verrassend, dat Nederland gevraagd werd om militairen voor UNIFIL ter beschikking te stellen gezien het traditionele pro-Israël-standpunt van Nederland; een uitnodiging werd niet verwacht²⁴⁰³.

Maar Nederland had in de persoon van minister Luns van Buitenlandse Zaken op 24 september 1963 in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een *stand-by offer* gedaan van 300 mariniers; de VN-secretaris-generaal Oe Thant had, zoals ook met het aanbod van andere landen, het aanbod van Nederland verwelkomd, maar niet formeel kunnen aanvaarden, omdat hij daartoe niet gemachtigd was. Het aanbod van Nederland werd op 5 oktober 1965 vervuimd door een verdubbeling van het aantal mariniers en het toevoegen van een pantserinfanteriebataljon van 800 man. Het Nederlandse *stand-by offer* was niet zonder voorwaarden: iedere uitzending diende politiek, juridisch en operationeel getoetst te worden. In het '*Memorandum concerning the Netherlands stand-by forces for United Nations peace-keeping operations*' van 21 juni 1968 werd het aanbod nog eens gepreciseerd. Daarin werd door Nederland ook aangegeven dat de regering onder de dienstplichtigen vooral (*mainly*) diegenen wilde rekruteren, die er de voorkeur aan gaven in het desbetreffende infanteriebataljon te dienen dat voor het vervullen van VN-taken was aangewezen²⁴⁰⁴.

Het ging bij de gevraagde bijdrage om 'blauwe baretten' die in geval van zelfverdediging ook hun 'blauwe helmen' konden opzetten, om aan te duiden, dat de VN-operaties ook zeker risico's inhield en tamelijk hoog in het geweldsspectrum zat, ondanks het feit, dat men sprak van *peace keeping*²⁴⁰⁵ en niet van *peace enforcing*: militaire presentie is belangrijker dan militaire interventie. Op 12 januari 1979 laat de regering aan de Tweede Kamer weten, het 44e pantserinfanteriebataljon, gelegerd in Zuidlaren, ter beschikking te stellen; het gaat minimaal om 700 man. Dit infanteriebataljon was vanaf de jaren zestig door Nederland aangeboden aan de VN voor vredesoperaties. Die bijzondere bestemming kwam symbolisch tot uiting door een blauw koordje, dat de leden van dit bataljon op hun uniform droegen. De helft van de dienstplichtigen had bovendien een verklaring getekend, dat zij bereid waren aan VN-operaties deel te nemen. Bij het toezenden van de waarschuwingsoproeping (ongeveer 5 maanden voor opkomst) wordt door middel van een antwoordkaart, onder meer de vraag gesteld: 'Zou u ingedeeld willen worden bij een onderdeel dat ook ter beschikking van de Verenigde Naties kan worden gesteld? Standplaats te Zuidlaren'²⁴⁰⁶. Er waren ook veel dienstplichtigen uit het Noorden die voor het 44e pantserinfanteriebataljon hadden gekozen, omdat zij dan zeker waren van legering in het Drentse Zuidlaren.

2400 De UNIFIL-operaties vingen aan in 1978 en duren nog steeds voort; het huidige mandaat wordt tot nu toe ieder jaar verlengd (zie UN Document S/RES/2236 (2015) van 21 augustus 2015). Het huidige contingent is ongeveer 12.000 man sterk. Sinds 1978 zijn er 275 leden van de UNIFIL-vredesmacht om het leven gekomen.

2401 Scholten (1927-2005) was op 8 maart 1978 minister Roelof Kruisinga (1922-2012) opgevolgd. Kruisinga, een arts van doopsgezinde afkomst, trad na drie maanden op 4 maart 1978 af, omdat hij in het kabinet-Van Agt-I geen medestanders kon vinden voor zijn kernwapenstandpunt, met name over de neutronenbom. De neutronenbom is een waterstofbom en een tactisch kernwapen, bruikbaar op het slagveld, waarvan gezegd werd dat deze bom (door de hoge straling) mensen zou doden en (door de geringe explosiekracht) gebouwen zou laten staan; ook elektronica zou door de straling onbruikbaar worden.

Scholten wordt in het tijdschrift Twintig van de VVDM gekarakteriseerd als een aardige man zonder humor, met een vlotte presentatie en met de nodige standvastigheid, die het inbrengen van persoonlijke standpunten in discussies niet schuwte; als gehelelonthouder trachtte hij het gebruik van alcohol tijdens diensturen aan banden te leggen, als lidmaat van de Hervormde kerk neemt hij stelling tegen het kernwapenstandpunt van zijn kerk. Hij is 'onbewogen, onverzettelijk, koel maar altijd beleefd' (Twintig, 13 maart 1979).

2402 UN Document S/RES/425(1978) (19 maart 1978).

2403 Van Krieken (1978), p. 5.

2404 Sickmann (1988), p. 99-101 en 127.

2405 *Peace keeping* staat als term niet in het VN-handvest. Militair-socioloog Charles Moskos (1934-2008) zei in 1976 over deze vorm van vredeshandhaving: *Peace keeping is not a soldier's job, but only a soldier can do it*. De uitspraak wordt geciteerd als motto van de dissertatie uit 1978 van Sickmann; de uitdrukking wordt ook toegeschreven aan VN-secretaris-generaal Dag Hammarskjöld (1905-1961), (die in 1961 op een dienstreis in Congo verongelukte).

2406 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15441, 3, vraag 10 (Vragen en antwoorden ter voorbereiding van een mondeling overleg) (25 januari 1979).

Dienstplichtigen zullen voor een periode van zes maanden worden uitgezonden²⁴⁰⁷. De regering ging ervan uit, dat de uitzending van dienstplichtigen naadloos zou passen binnen de bepaling van artikel 33 onder d, Dienstplichtwet²⁴⁰⁸ waarin bepaald wordt dat bestemming van dienstplichtigen voor diensten buiten Europa mogelijk is 'in gewone tijden, indien te verwachten is, dat voor de voor hen bepaalde oefeningstijd daardoor niet zal worden overschreden'. Er is geen sprake van 'oorlog of oorlogsgevaar' (sub b) of 'andere buitengewone omstandigheden' (sub c), er sprake van 'gewone tijden'. Er behoeven dus geen bijzondere procedures doorlopen te worden²⁴⁰⁹.

c. Ouders in het geweer: de grondslag voor uitzending juridisch afgekeurd

Er was vrijwel onmiddellijk onrust onder de dienstplichtigen en onder de ouders van de dienstplichtigen (let wel, de verlaging van de meerderjarigheidsleeftijd van 21 jaar naar 18 jaar werd pas op 1 januari 1988 verwezenlijkt). Al op 15 januari 1979 manifesteerde zich het Comité van Verontruste Ouders²⁴¹⁰. De verontrusting van de ouders werd mede veroorzaakt door de summiere voorlichting, de gebrekkige voorbereiding en onwennige handelwijze van de zijde van de landmacht.

Door A.T. Toonen, in zijn hoedanigheid van wettelijk vertegenwoordiger van dienstplichtig soldaat Ad I.T. Toonen, werd samen met de VVDM op 9 februari 1979 een kort geding tegen de Staat aangespannen bij de president van de Haagse rechtbank²⁴¹¹. Kern van het geding was dat dienstplichtigen niet tegen hun wil uitgezonden mogen worden buiten Europa. De president wees de vordering af²⁴¹², zowel de collectieve vordering van de VVDM als de individuele vordering van Toonen senior ten behoeve van junior. In hoger beroep werd op 9 augustus 1979 door het Hof Den Haag de VVDM in zijn vordering niet-ontvankelijk verklaard en de vordering van zoon Toonen, die meerderjarig (destijds nog met 21 jaar) was geworden en zijn eigen proces kon voeren, afgewezen, omdat hij – inmiddels afgekeurd – geen belang bij de zaak meer heeft²⁴¹³. Het Hof oordeelde (met het oog op een beslissing over de verdeling van de proceskosten) echter, dat de grondslag voor de uitzending (artikel 33 onder d: in gewone tijden, maar niet langer dan de normale diensttijd) niet deugde²⁴¹⁴. Het begrip 'gewone tijden' moet niet beoordeeld worden naar de omstandigheden in Nederland, maar in de plaats waarheen uitgezonden wordt. En in Libanon heersten buitengewone

2407 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15441, 1 (brief van de regering)(12 januari 1979).

2408 Zie voor de ontstaansgeschiedenis van deze bepalingen § 10.1.7.

2409 Er speelde nog een ander juridisch probleem doorheen. Met het oog op een verscherpte toepassing van het militair strafrecht zou artikel 71 WMS in werking gesteld moeten worden. Dat wetsartikel hield in, dat tijdens een militaire expeditie, bij de bestrijding van een vijandelijke macht, bij het handhaven van de neutraliteit van de staat, bij het optreden tot collectieve of individuele zelfverdediging of bij de acties ter handhaving of herstel van de internationale orde en veiligheid 'de tijd van oorlog' geacht wordt aanwezig te zijn. En dat hield in, dat allerlei strafmaxima uit het WMS omhoog zouden gaan. Op dat moment zelfs nog tot aan de doodstraf toe. De militaire juristen op het departement adviseerden sterk artikel 71 WMS in werking te stellen. Minister Scholten aarzelde geruime tijd (zie onder meer Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15441, 3, vraag 13 (Vragen en Antwoorden ter voorbereiding van een Mondeling Overleg)(25 januari 1979)). Hij besloot op het nippertje op 9 maart 1979 (de dag vóór het vertrek van de militairen naar Libanon) daartoe niet over te gaan. Hij had in het kader van de dienstplichtwet volgehouden, dat het om 'gewone tijden' ging, dus kon hij in het kader van het militair strafrecht niet ineens beweren dat het om 'tijd van oorlog' ging. De militaire leiding kon dus niet verder gaan dan de uit te zenden troepen voor te houden dat het binnen deze context (geen verhoging van de sanctiemaxima) mogelijk was, dat door commandanten wat betreft het tuchtrecht en door krijgsraden wat betreft het strafrecht vergrijpen in Libanon strenger bestraft zouden worden dan in Nederland gebruikelijk was (Schoenmaker en Roozenbeek (red) (2004), p. 110-113).

Het militair strafrecht in Libanon is gehandhaafd door de Mobiele Krijgsraad Buitenland Landmacht, die op 24-25 juli 1979 een zitting hield in de Libanese plaats Haris. Daar werden de 19 strafzaken behandeld, voornamelijk wachtdelicten. Zie ook Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15441, 17 (3 september 1979). Siekmann zette kanttekeningen bij de rechtsmacht van deze mobiele krijgsraad. Nederland had het handhaven van de eigen jurisdictie als voorwaarde gesteld voor het deelnemen aan UNIFIL. De VN was daarmee akkoord, maar het op formeel niveau de vraag deze bevoegdheid door de regering van Libanon is overgedragen aan de VN. Zie Siekmann (1981).

2410 Schoenmaker en Roozenbeek (red) (2004), p. 90.

2411 Naast mr. C. Sjenitzer trad mr. Theo de Roos op als advocaat van de VVDM en de familie Toonen. De Roos was van 1975 tot 1976 voorzitter van de VVDM geweest. Hij werd later hoogleraar strafrecht.

2412 President Arrondissementsrechtbank 's-Gravenhage, 22 februari 1979, NJ 1979, 499, MRT, 1979 (LXXII), 192 en AB 1997, 162.

2413 Gerechtshof 's-Gravenhage, 9 augustus 1979, NJ 1979, 499, MRT, 1979 (LXXII), 562 en AB 1979, 423 (ECLI:NL:GHSGR:1979:AC6501).

2414 Administratiefrechtsspecialist Johannes Stellinga (1907-1989), die bijna zijn hele beroepsleven werkzaam was bij de Raad van State in verschillende functies, vroeg zich af of het hof zijn boekje niet te buiten is gegaan, door een oordeel te vellen over een besluit van de regering. Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen regeringsdaden en bestuursdaden, waarbij regeringsdaden niet en bestuursdaden wel onderhevig kunnen zijn aan administratiefrechtelijke toetsing (zie Dienstplichtwet, editie Schuurman & Jordens, no 11, (zevende druk, 1981, p. 189-190).

omstandigheden. De uitspraak van het hof kwam op het ministerie van Defensie aan als een donderslag bij heldere hemel²⁴¹⁵.

d. De gronden voor uitzending aangepast

Voor de zekerheid werd, vijf dagen na de uitspraak van het gerechtshof, bij KB van 13 augustus 1979 artikel 33 sub c toegepast en de daarin vermelde machtiging tot uitzending van dienstplichtigen in 'andere buitengewone omstandigheden' verleend (KB 13 augustus 1979, Stb. 1979, 450, zie ook MRT, 1979 (LXXII), 514). In een brief aan de Tweede Kamer van 15 augustus 1979 hield minister Scholten zijn juridisch gelijk vol door cassatie aan te kondigen. Maar, terwijl het knarsen van de tanden in de brief tussen de regels te horen is, koos hij ook eieren voor zijn geld door van uitzettingsgrond te wisselen²⁴¹⁶. De Hoge Raad bevestigde in zijn arrest van 8 februari 1980, vergezeld van een rechtshistorisch uitvoerige conclusie van advocaat-generaal Ten Kate, het oordeel van het hof²⁴¹⁷. Het arrest van het Hof inclusief de bevestiging ervan door de Hoge Raad was een politieke en juridische nederlaag voor minister Scholten, die de keuze voor de uitzending van dienstplichtigen op de rechtsgrond van artikel 33 sub d bij hoog en bij laag in de Tweede Kamer verdedigd had²⁴¹⁸. Dit juridisch echec van minister Scholten was echter geen beletsel om kort daarna op 1 oktober 1980 benoemd te worden tot vicepresident van het hoogste juridische adviescollege op wetgevingsgebied, de Raad van State²⁴¹⁹.

Scholten was niet bereid om aan het besluit van 13 augustus 1979, uitgevaardigd na de beslissing van het gerechtshof, terugwerkende kracht te verlenen, ook niet na de finale uitspraak van de Hoge Raad van 8 februari 1980. Hij bevestigde die opvatting in een kamerdebat op 20 februari 1980, kort na de uitspraak van de Hoge Raad²⁴²⁰. PvdA-kamerlid De Vries, mede namens D66-collega Brinkhorst, trachtten in een motie een wetwijziging uit te lokken, die de inzet van dienstplichtigen in vredesoperaties onderhevig zou maken aan instemming van de Tweede Kamer²⁴²¹. De minister kondigde wel aan met een wetsontwerp te komen, maar de motie over de instemming van de Tweede Kamer voor uitzending van dienstplichtigen werd verworpen.

De dienstplichtigen, ingedeeld bij het 44^e pantserinfanteriebataljon, hadden bij de aanvang van hun dienst bij het bataljon een verklaring getekend bereid te zijn in het kader van de VN te worden uitgezonden. Ongeveer 300 van de aangewezen 700 dienstplichtigen lieten begin 1979 weten bezwaar te hebben naar Libanon te vertrekken. Gelijktijdig meldden zich ruim 1.082 dienstplichtigen van andere onderdelen voor uitzending. De militaire commandanten en de politieke leiding voelden er niets voor een uitruil tussen weigeraars en vrijwilligers tot stand te brengen: de eenheid geoefend voor VN-taken moest bij elkaar blijven. De totale sterkte van de eerste groep bedroeg 810 man, van wie er 512 behoorden tot de categorie dienstplichtigen. Van het pantserinfanteriebataljon werd door ongeveer 300 man een verzoek tot vrijstelling van uitzending ingediend; 44% werd ingewilligd. Het kwam er op neer, dat bij de eerste uitzending ongeveer 170 dienstplichtigen tegen hun wil naar Libanon vertrokken. Het lijkt erop, dat de autoriteiten een principezaak wilden maken over de aanwijzing van dienstplichtigen voor UNIFIL. De aflossingsdetachementen daarna bestonden alle uit dienstplichtige vrijwilligers en aangewezen beroepsmilitairen²⁴²².

Twee dienstplichtige militairen Jan Harmen Baljet en Tjeerd de Jong zagen in de aanwijzing van het 44ste pantserinfanteriebataljon voor UNIFIL begin januari 1979 aanleiding om op 18 respectievelijk 19 januari 1979 een verzoek tot erkenning als gewetensbezwaarden in te dienen. Zij zetten hun militaire taken nog

2415 getuige de inleiding van Joris Demmink (*1947), hoofd van de afdeling publiekrecht en wetgeving van het ministerie van Defensie, op de vergadering van de Militair Rechtelijke Vereniging op 23 november 1979, zie MRT 1980 (LXXIII), p. 287-295.

2416 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15441, 16 (brief van de regering)(15 augustus 1979).

2417 HR, 8 februari 1980, NJ, 1980, 334, AB, 1980, 159 en MRT, 1980 (LXXIII), 259 (ECLI:NL:HR:1980AC0201).

2418 Klep en Van Gils spreken van een 'uiteindelijk weinig succesvolle' rechtszaak van de VVDM (Klep en Van Gils (2004), p. 407). Inderdaad zonder succes, als het gaat om een rechterlijk verbod tot uitzenden van dienstplichtigen naar Libanon af te dwingen. Succesvol, omdat het duidelijk werd, dat dienstplichtigen niet zo maar – bij wijze van normale dienstplichtvervulling – konden worden uitgezonden. De latere wetwijzigingen zijn ook direct gevolg van de rechtszaak door de VVDM en vader Toonen aangespannen. Om niet te spreken van het politieke besluit, dat dienstplichtigen in wezen niet bedoeld zijn voor vredesoperaties, die los staan van de verdediging van het vaderland.

2419 Scholten kon door het kabinet voor benoeming worden voorgedragen, omdat de Raad van State met een verdeeld advies kwam over de vacature-Ruppert van vicepresident: staatsrechtsoogleraar J. van der Hoeven (1916-2001) uit PvdA-kring en oud-minister Gerard Veringa (1924-1999) van de KVP (beiden waren reeds lid van de Raad van State).

2420 Kamerstukken, 1979-1980, II, Handelingen, 3163-3170.

2421 Kamerstukken, 1979-1980, II, Bijlagen Handelingen, 16067, 1 (motie-De Vries en –Brinkhorst)(20 februari 1980).

2422 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15441, 11(brief van de regering)(6 februari 1979).

voort, maar weigerden op 29 respectievelijk 30 januari 1979 ieder militair bevel. Daarop werden zij in opdracht van de auditeur-militair ingesloten. Zij werden op 5 februari 1970 weer vrijgelaten. Als op 7 februari 1979 verschenen zij voor de adviescommissie inzake gewetensbezwaarden. Op dezelfde dag erkende de minister hun gewetensbezwaren. De volgende dag dienden zij een klacht in tegen hun onterechte gevangenhouding bij de divisiecommandant, die de klacht afwees. Ook staatssecretaris Van Lent wees de klacht af. Uiteindelijk kwam de klacht terecht in Straatsburg. Daar werd hun klacht op 22 mei 1984 door het EHRM gegrond verklaard: de auditeur-militair is geen onafhankelijke rechter die een burger zijn vrijheid kan ontnemen²⁴²³.

Uiteindelijk hebben in totaal 9.000 Nederlandse militairen in het kader van *Dutchbatt* en *Dutchcoy* deel uitgemaakt van UNIFIL. Er zijn 9 militairen omgekomen bij verkeers- en vuurwapenongevallen; één militair is omgekomen door met zijn voertuig op een mijn te rijden.

UNIFIL was de eerste operatie van grotere omvang en langere duur van de Nederlandse krijgsmacht na Korea. De uitzending vond in de woorden van journalist Henk Hofland van november 1979 (ruim een half jaar na het vertrek van de eerste troepen) plaats 'in een sfeer van onzekerheid, vaagheid en slordigheid'²⁴²⁴. Er zijn veel fouten gemaakt of – zoals anderen zullen zeggen – er is veel geleerd. Een les is in ieder geval dat met dwang dienstplichtigen inzetten in vredesoperaties – hoewel juridisch mogelijk – politiek, beleidsmatig en maatschappelijk geen goede keuze is²⁴²⁵. De onzekerheid, vaagheid en slordigheid is in ieder geval van toepassing op de juridische gang van zaken rond de uitzending.

e. En verder na UNIFIL

De regering was niet tevreden met de uitspraak van de Hoge Raad van 8 februari 1980 en wenste de bevoegdheid om dienstplichtigen uit te zenden in eigen hand te houden. Daarom werd in hetzelfde jaar als het HR-arrest door de regering met inmiddels minister Pieter de Geus (1929-2004) op Defensie op 8 december 1980 een wetsvoorstel ingediend om door wijziging van artikel 33 Dienstplichtwet dienstplichtigen te kunnen uitzenden over de hele wereld²⁴²⁶. Dat kan geschieden zonder hun toestemming en zonder speciale machtiging en zonder nadere regelgeving. Deze regeling is niet van toepassing in geval van een vredesmissie in het kader van de VN. Dan is toestemming van de dienstplichtigen noodzakelijk; de eventuele onwil van dienstplichtigen kan in dat geval overstegen worden door een koninklijk besluit tot uitzending. De Tweede Kamer nam de tijd en reageerde met het Voorlopig Verslag op 30 september 1981. De discussie in de defensiecommissie spitste zich toe op de grondwettigheid van de voorgestelde regeling, gezien de artikelen 194 en 195 van de grondwet (in de nieuwe defensiebepalingen van de grondwet was ook 'het vervullen van internationale taken met gebruik van militaire middelen' opgenomen, maar deze voorstellen waren op 14 april 1981 in eerste lezing door de Eerste Kamer afgewezen). Ook kwam in de Tweede Kamer het voorstel naar voren om een speciaal legeronderdeel als VN-detachement af te zonderen en met de samenstelling daarvan rekening te houden; dienstplichtigen zouden voor dit onderdeel op vrijwillige basis kunnen opteren.

Langemeijer oordeelde in een MRT-bijdrage, die kort na het Voorlopig Verslag verscheen, hard over het nieuwe artikel 33²⁴²⁷. Hij stelde, dat het oogt als om een juridisch-technische wetswijziging, maar de schijn bedriegt. De vraag uit de wetshistorie voor welke vraag mogen dienstplichtigen ingezet worden een we-

2423 EHRM 22 mei 1984, zaak 9242/81. Zie ook over deze zaken en andere daarmee verbonden zaken § 11.3.7.a.

2424 geciteerd in Van de Vijver (red) (1980), p. 1.

2425 In een artikel in het Nederlands Juristenblad van 5 januari 1980 achtte R. Siekmann artikel 33 lid 2 sub c de juiste grond voor uitzending van dienstplichtige militairen. Hij vond daarvoor mede een grond in artikel 71 WMS, omdat daarin wordt rekening gehouden dat een gedeelte van de krijgsmacht buiten Nederland wordt ingezet (Siekmann (1980), p. 1-9). Een strafrechtelijke voorziening wordt aldus gepresenteerd als een legitimatie voor een administratiefrechtelijk besluit. In artikel 71 WMS wordt geen onderscheid gemaakt tussen dienstplichtigen en beroepsmilitairen of (tijdelijke) vrijwilligers. Minister Scholten koos er uitdrukkelijk voor artikel 71 WMS niet te activeren (zie een eerdere voetnoot in deze paragraaf). In de rubriek Opmerkingen en Mededelingen van het NJB reageerde jurist Ronald Battaes op de redenering van Siekmann; uit het feit dat op grond van artikel 71 WMS 'tijd van oorlog' aanwezig geacht wordt te zijn, kan niet worden afgeleid dat daarmee artikel 33 lid 2 sub c Dienstplichtwet van toepassing is. Battaes achtte het een vorm van *Begriffsjurisprudenz* (Battaes (1980), p. 207). Men zou het ook een vorm van *hineininterpretieren* kunnen noemen. Siekmann reageerde in een naschrift door te wijzen op het inmiddels verschenen arrest van de Hoge Raad, dat de grondslag van artikel 33 lid sub d ondergraaft (Siekmann (1980), p. 207-208).

2426 Kamerstukken, 1980-1981, II, Bijlagen Handelingen, 16521, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (8 december 1980).

2427 Langemeijer (1981). Zie over de uitzending van militairen en artikel 33 Dienstplichtwet ook Coolen (1986).

zenlijk politieke vraag. De verenigbaar met de grondwet achtte hij op zijn minst twijfelachtig. De oude versie van artikel 33 zoals de Hoge Raad dat interpreteerde gaf meer duidelijkheid dan de nieuwe versie.

Er trad een lange periode van politieke radiostilte in. Pas vijf jaar later op 17 juni 1986 kwam de Memorie van Antwoord. De haast die men in 1980 na de uitspraak van de Hoge Raad had was verdwenen. Als reden om het wetgevingsproces weer ter hand te nemen werd opgegeven, dat Nederland inmiddels was benaderd voor de *Multinational Force and Observers*, die gebaseerd was op de Camp David akkoorden van 26 maart 1979 tussen Israël en Egypte onder toezicht van president Jimmy Carter (*1924) van de Verenigde Staten, dus buiten het VN-kader. In maart 1982 ging Nederland daadwerkelijk deelnemen aan de Sinaï-vredesmacht²⁴²⁸; daarbij waren overigens geen dienstplichtigen betrokken. In september 1982 had minister van Defensie Hans van Mierlo (1931-2010) ook zijn criteria en mogelijkheden tot uitzending geformuleerd²⁴²⁹.

Deze belangrijke wijziging van de politieke realiteit was ook aanleiding om de Raad van State in 1985 nog eens in te schakelen. De Raad zag een verknoping tussen de betrokkenheid van de Tweede Kamer met de beslissing over de deelname aan een vredesmissie als zodanig en de inschakeling van dienstplichtigen bij een dergelijke missie.

De zeer verlate Memorie van Antwoord werd door minister Job de Ruiter (1930-2015) van Defensie ingezonden in de politieke windstilte van de demissionaire periode van het kabinet-Lubbers-I, een week voor zijn aftreden als minister van Defensie. Het maakt een beetje de indruk van het opruimen van de kast met onafgewerkte dossiers, tot zelfs de dossiers van zijn voorgangers De Geus en Van Mierlo aan toe.

Op grond van het wetsvoorstel en de in het kamerdebat vooral redactionele aanpassingen kwam artikel 33 van de Dienstplichtwet als volgt te luiden:

1. Dienstplichtigen kunnen worden bestemd voor het vervullen van werkelijke dienst buiten Nederland.
2. a. Een bestemming als bedoeld in het eerste lid ten behoeve van de deelname aan een vredesmacht geschiedt met instemming van de betrokken dienstplichtige dan wel krachtens een bij koninklijk besluit daartoe verleende machtiging. Het koninklijk besluit waarbij deze machtiging wordt verleend, wordt aan beide Kamers der Staten-Generaal overgelegd en treedt niet eerder in werking dan met ingang van de dag na die waarop 14 dagen na die overlegging zijn verstreken.
- b. Indien dwingende omstandigheden daartoe aanleiding geven, treedt het koninklijk besluit met onmiddellijke ingang in werking. In dat geval wordt het koninklijk besluit onverwijld ter kennis van beide Kamers der Staten-Generaal gebracht.

De regering had hierbij de regeling die men wenselijk achtte: een juridische mogelijkheid om dienstplichtigen uit te zenden, ook op vredesmissie van de VN of een andere internationale organisatie. Het wetsontwerp werd in het parlement verdedigd door minister Wim van Eekelen (VVD) van Defensie van het kabinet-Lubbers-II.

Het venijn zat echter in de staart. De Tweede Kamer aanvaardde samen met het wetsontwerp op 27 oktober 1987 ook met algemene stemmen de motie-Frinking²⁴³⁰. In deze motie wordt gesteld, dat er voor de

2428 Van 6 maart 1982 tot 1 mei 1995 leverde ook Nederland een bijdrage aan de *Multinational Force and Observers* (MFO), in de vorm van een verbindingscompagnie voor de *Force Signal Unit* en leden van de Koninklijke Marechaussee voor de *Force Military Police Unit*. Daarnaast leverde Nederland ook personeel voor het hoofdkwartier in het missiegebied en ook leverde Nederland van 11 april 1991 - 21 april 1994 in de persoon van luitenant-generaal J.W.C. van Ginkel de *force commander*. Er viel één Nederlands slachtoffer te betreuren: op 8 december 1994 kwam wachmeester J. Westendorp van de Koninklijke Marechaussee om het leven (zie over de Nederlandse bijdrage aan de MFO onder meer Kamerstukken, 1981-1982, II, Bijlagen Handelingen, 17197, 1 (Brief van de minister van Buitenlandse Zaken)(23 november 1981) en verdere stukken).

2429 In een brief aan de Tweede Kamer (Kamerstukken, 1981-1982, II, Bijlagen Handelingen, 17543, 1 (Brief van de regering)(3 september 1982)) gaf minister Van Mierlo aan dat wat betreft de personele component de Koninklijke Landmacht een pantserinfanteriebataljon en een geneeskundige compagnie, de Koninklijke Marine 600 mariniers en de Koninklijke Marechaussee een peloton militaire politie ter beschikking hadden voor internationale uitzending in het kader van de VN. In een notitie van dezelfde dag (Kamerstukken, 1981-1982, II, Bijlagen Handelingen, 17543, 2 (Brief van de Regering)(3 september 1982)) gaf Van Mierlo als reactie op een rapport van de Adviesraad Defensieaangelegenheden aan wat zijn criteria zijn bij uitzending. Deze brieven zijn door Van Mierlo nog geen week vóór de verkiezingen van 8 september 1982 naar de Tweede Kamer gestuurd. Deze stukken vormen dus eerder een politiek testament van een minister dan de beleidsvisie van het kabinet-Van Agt-III; de brieven zijn in de Tweede Kamer niet besproken en vier jaar later op 11 februari 1986 formeel van de agenda afgevoerd.

2430 Kamerstukken, 1978-1988, II, Bijlagen Handelingen, 16521, 13 (motie-Frinking)(21 oktober 1987).

uitzending van dienstplichtigen buiten Nederland 'waarbij Nederland geen verplichting heeft' bijzondere waarborgen gegeven moeten worden. Dit betekent, dat er in de Nederlandse politiek een duidelijk – zij het impliciet – onderscheid gemaakt wordt tussen de militaire taken gebaseerd op de grondwet en andere operaties in het internationaal kader. Tot de eerste taak zijn dienstplichtigen én beroepssoldaten verplicht, tot de tweede taak dienstplichtigen niet. De juridische mogelijkheid van de wetgever werd meteen ingeperkt door de politieke context. De motie-Frinking kreeg de feitelijke betekenis, dat dienstplichtigen niet tegen hun wil ingezet kunnen worden voor vredesoperaties²⁴³¹. Dat was inmiddels ook wel de praktijk geworden na de verplichte deelname van dienstplichtigen in het eerste detachement voor UNIFIL in het voorjaar van 1979. Die uitzending bleek de landmacht organisatorisch, juridisch en logistiek te overvallen, ondanks het feit dat al sinds de jaren zestig de regering internationaal beloofd had een bataljon voor VN-operaties gereed te houden. Het was nu definitief duidelijk, dat de politiek dienstplichtigen niet (langer) wilde dwingen aan (vredes)operaties in het buitenland deel te nemen. Voor inzet in het kader van de (bondgenootschappelijke) verplichtingen in NAVO-verband was er die keuze voor dienstplichtigen niet, omdat de NAVO-verplichting werd gezien als een *extended* (uitgebreide) verdediging van het vaderland. De Eerste Kamer, waar namens de regering het woord gevoerd werd door minister Frits Bolkestein (*1933) van Defensie die op 24 september 1988 minister Van Eekelen had opgevolgd (Van Eekelen was – met enige vertraging – gestruikeld over de paspoortaffaire), aanvaardde het wetsontwerp op 15 november 1988 met alleen de stemmen van klein-links en christelijk-rechts tegen. In het debat in de Eerste Kamer kwam nog wel naar voren, dat de regering het parlement niet hoeft te raadplegen over meedoen aan vredesoperaties, als er maar geen dienstplichtigen tot uitzending verplicht worden. Het nieuwe artikel 33 Dienstplichtwet werd bij de wet van 17 november 1988 (Stb. 1988, 539) ingevoerd. De motie-Frinking plaatste een politieke handrem op de uitzending van dienstplichtigen.

11.1.17. CODIS, weer een rapport van een adviescommissie: Dienen in de toekomst, 1980

Als een vorm van uitwerking van het rapport-Mommersteeg uit 1977 werd door staatssecretaris Van Lent in 1978 de Commissie Onderzoek Dienstplichtsystemen (CODIS) ingesteld; in de commissie geen externe deskundigen, maar vertegenwoordigers van de drie krijgsmachtonderdelen en het ministerie²⁴³². In het rapport 'Dienen in de toekomst' van eind 1980 deed deze commissie een voorstel, dat beschouwd zou kunnen worden als een vorm van dienstrecht binnen het kader van de dienstplicht. Dit zou volgens de één meer differentiatie volgens de ander meer ongelijkheid opleveren.

De commissie stelde voor om een categorie 'vrijwillig dienstplichtigen' in het leven te roepen. Dat zouden dienstplichtigen zijn die uitdrukkelijk te kennen geven geen bezwaren te hebben tegen het vervullen van militaire dienstplicht. Hun voorkeur voor een bepaalde functie zou de voorrang moeten krijgen. Ook stelde de commissie voor om de diensttijd niet voor iedereen dezelfde duur te geven, maar om die duur tussen 10 en 20 maanden te laten samenhangen met taak en functie. Volgens de commissie zou geïnventariseerd moeten worden hoe de behoefte aan beroeps- en dienstplichtig personeel in de verschillende onderdelen van de krijgsmacht in elkaar steekt. Daaruit zou kunnen worden opgemaakt welke functies, die nu zijn voorbehouden aan beroepsmilitairen, ook vervuld zouden kunnen worden door vrijwillig dienstplichtigen.

Minister De Geus en staatssecretaris Van Lent namen de aanbevelingen van de commissie niet over. De wiskundige berekeningen uit het rapport werden door de bewindspersonen als 'te ruw' gekwalificeerd. De ongelijkheid binnen de groep dienstplichtigen zou bevorderd worden. En bovendien zou het tot verwarring leiden, dat 'bevoorrechte' dienstplichtigen met een betere functie en een hogere wedde, maar een langere diensttijd uiteindelijk toch dienstplichtigen zijn en geen vrijwilligers.

Het debat over de dienstplicht sloot weer een fase af zonder dat er wezenlijk iets veranderde.

11.1.18. De concrete toepassing van de dienstplichtwet

a. De duur van de eerste oefening

Er is onderscheid tussen de duur van de dienstplicht als de periode van de eerste oefening en de termijn waarbinnen iemand oproepbaar en mobilisabel is.

2431 Bij de besluitvorming over de deelname van Nederland aan UNPROFOR in voormalig Joegoslavië in 1993 zat de motie-Frinking minister van Beek danig in de weg, omdat er nog geen eenheden met alleen vrijwilligers onmiddellijk ter beschikking waren (Blom en Romijn (red) (2002), p. 882-886).

2432 Over de CODIS zie Kamerstukken, 1978-1979, II, 15300 X, 44 (Brief van de minister en de staatssecretaris)(25 mei 1979), Kamerstukken, 1979-1980, II, 15800 X, 25 (Brief van de minister en de staatssecretaris)(22 januari 1980) en Kamerstukken, 1980-1981, II, 16562, 1 (Brief van de minister en de staatssecretaris)(6 januari 1981).

De feitelijke last van de militaire dienst wordt bepaald door het aantal maanden dat de eerste oefening duurt. De formele basis van de duur van de eerste oefening is artikel 30 lid 1 van de Dienstplichtwet, zoals dat in 1948 is gewijzigd (zie § 9.1.11.a): de basis was een eerste oefening van twaalf maanden, althans voor de gewone manschappen in niet-specialistische functies. Maar op grond van lid 2 van artikel 30 kon bij koninklijk besluit de totale duur van de eerste oefening tot maximaal 24 maanden verlengd worden, dat wil zeggen met twaalf maanden voor lage, niet-specialistische functies. Ook voor de hogere functies kon de totale duur van de eerste oefening tot 24 maanden verlengd worden; dat kon een verlenging van nul tot zes maanden inhouden.

Met dit systeem is op grond van politieke en strategische overwegingen de dienstplicht verlengd en bekort. Dat kon ook geschieden door van de extra maanden die bovenop de basis van twaalf maanden kwamen, er toch weer een paar 'terug te geven' aan de dienstplichtigen in de vorm van 'klein verlof in afwachting van groot verlof'. Dat instrument was met enige flexibiliteit te hanteren.

Was vanaf maart 1959 de duur van de eerste oefening twaalf maanden (basis, artikel 30 lid 1 Dienstplichtwet) plus tien maanden (extra, artikel 30 lid 2 Dienstplichtwet), in totaal dus 22 maanden, maar minus vier maanden (klein verlof in afwachting van groot verlof), dus feitelijk achttien maanden. Door de crisis in 1961 rond de bouw van de Berlijnse Muur werd twee maanden van dat 'klein verlof in afwachting van groot verlof' ingetrokken en was tot 1963 de feitelijke dienstplicht twintig maanden.

In 1964 werden er ter aanvulling van de bestaande personeelsformatie van een legeronderdeel twee systemen geïntroduceerd: 1. INDAS, individueel aanvullingssysteem en 2. ONDAS, onderdeelaanvullingssysteem. Bij het INDAS was er binnen een eenheid meer continuïteit, omdat ervaren en onervaren manschappen samen in één eenheid zaten, terwijl bij het ONDAS een eenheid als geheel opgeleid en getraind diende te worden. Of er INDAS of ONDAS werd toegepast, hing af van de aard en de taak van een eenheid.

In 1967 werd de feitelijke duur van de eerste oefening verlaagd van achttien maanden tot zestien maanden en in 1977 van zestien maanden tot veertien maanden. Toen de Berlijnse Muur in november 1989 viel, werd binnen één jaar de duur van de eerste oefening verlaagd van veertien tot twaalf maanden: het aantal maanden van de basisduur conform artikel 30 lid 1 van de Dienstplichtwet 1948. Bij het opschorten van de dienstplicht in 1996 was de duur van de eerste oefening negen maanden (twee maanden korter dan in 1938).

Voor de goede orde: de in deze paragraaf genoemde duur had alleen betrekking op de gewone manschappen van de landmacht, voor kaderfuncties, voor gespecialiseerde functies, voor de luchtmacht en de marine konden een ander aantal maanden gelden, al met al een tamelijk gecompliceerd systeem. Maar de maximale termijn van 24 maanden is na het Indië-conflict niet meer overschreden.

b. De jurisprudentie van het vrijstellingsbeleid

Tegen beslissingen van de minister inzake het al dan niet verlenen van vrijstellingen stond beroep op de Kroon open. Er heeft zich in de loop van de tijd een jurisprudentie ontwikkeld. Noch in kwantitatief opzicht noch in kwalitatief opzicht is die jurisprudentie indrukwekkend. De scherpste kantjes van het soms karige vrijstellingsbeleid werden er afgeslepen. Met name de categorie 'vrijstelling wegens bijzonder geval' gaf een mogelijkheid de in bepaalde gevallen onevenredig zware gevolgen van de dienstplicht te verzachten of weg te nemen. In welke gevallen de minister gebruikmakend van zijn discretionaire bevoegdheid een situatie, met name rond familie en werk, opgelost heeft via 'bijzonder geval' zou een afzonderlijk onderzoek vergen. Bij de Kroon kwam het topje van de ijsberg boven water.

Vrijstellingen werden verleend op grond van de artikelen 15-20 Dienstplichtwet. De gronden voor vrijstelling zijn: (a) kostwinnerschap, (b) persoonlijke onmisbaarheid, (c) geestelijk ambt, (d) broederdienst en e) bijzonder geval.

De in bijlage 7 weergegeven casuïstiek²⁴³³ is ten hoogste illustratief voor de kwesties waarmee dienstplichtigen zich tot de administratieve rechter gericht hebben.

Maar uit deze hele reeks van kleine persoonlijke omstandigheden, sommige met een dramatische context, valt nauwelijks een lijn te destilleren. Sommige uitspraken vertonen een zekere mildheid, andere een zeke-

2433 Dit overzicht is gebaseerd op de jurisprudentie zoals die is weergegeven in de verschillende edities van de Dienstplichtwet, uitgegeven in de reeks Schuurman & Jordens. Er is ook jurisprudentie vermeld die betrekking heeft op uitspraken van vóór 1960. Er is voor gekozen alle naoorlogse jurisprudentie in één overzicht bijeen te plaatsen en niet verdelen over de verschillende hoofdstukken van deze studie. De gronden voor vrijstelling van militaire dienst zijn altijd dezelfde gebleven.

re gestrengheid. De vroegste uitspraken uit de tijd van het Indonesiëconflict laten een geringe bereidheid zien om dienstplichtigen vrij te stellen: men had iedere man nodig. In de uitspraken in de jaren zestig en later wordt weerspiegeld, dat er toch wel genoeg dienstplichtigen zijn. In een aantal uitspraken wordt het culturele klimaat bevorderd (poppentheater, orkest). De problemen van dienstplichtigen werkzaam in het midden- en kleinbedrijf ontmoetten soms veel begrip en dan toch weer heel weinig. Al met al een wat diffuus beeld. Door de jurisprudentie over de vrijstellingen is in ieder geval geen doorbraak in het dienstplichtbeleid veroorzaakt.

11.2. DE HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE IN ANTI-AUTORITAIRE TIJDEN

11.2.1. De soldaten, hun vakbonden en hun acties

a. De vakbonden

Nadat in het verleden al dienstplichtigenbonden gefunctioneerd hadden (zoals de Bond van Miliciens (1903-1910, zie § 5.1.14.c) en de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen (1918, zie § 6.2.2)²⁴³⁴ breekt in de jaren zestig een nieuwe fase in de soldatenbeweging aan.

De moderne soldatenbeweging²⁴³⁵ volgde het spoor van de studenten, die op initiatief van Ton Regtien (1938-1989) op 30 juni 1963 de Studentenvakbond (SVB) oprichtten. De grondslagen van de SVB gingen terug op de Franse studentenbeweging die in 1946 als eerste artikel van het *Chartre de Grenoble* had gesteld: *L'étudiant est un jeune travailleur intellectuel* (de student is een jonge intellectuele arbeider). Studenten waren dus arbeider en de SVB was dus een vakbond. Voor dienstplichtigen zou kunnen gelden: *le conscrit est un jeune travailleur militaire*.

Vereniging van Dienstplichtige Militairen, 1966

De eerste naoorlogse Nederlandse soldatenvakbond werd op 4 augustus 1966 (om 21.25 uur) opgericht in de Elias Beeckmankazerne in Ede door Huub (Loebas) Oosterbeek (1946-2003).

Op 20 juli 1966 vond een incident plaats: op de appelpaats van de kazerne stond een van de soldaten van de Delta Compagnie bij het hijsen van de vlag niet goed in de houding, kneep zijn ogen dicht en bracht het militaire saluut niet op de gangbare manier uit. Hij drukte daarmee uit dat hij het hele militaire gebeuren maar een 'lachwekkende vertoning' vond. Zijn gedrag leverde hem nog dezelfde dag een straf van vijf dagen verzuimd arrest op, wat betekende dat hij gedurende drie avonden na de dienstdag en het gehele weekend de cel inging. De andere soldaten van de Delta Compagnie zetten hun protest tegen een dergelijke onredelijke beslissing om in de oprichting van een vakbond.

De VVDM stelde zich vanaf het begin op als echte een vakbond die zich inzette voor de verbetering van de omstandigheden van zijn leden. Niet de dienstplicht zelf werd ter discussie gesteld, maar de toepassing ervan in de praktijk. Thema's genoeg: soldij, vrijheid van meningsuiting, tuchtrecht, verlofregelingen, kwaliteit van eten, inhouding huisvesting en voeding. Haardracht en groetplicht hadden bij dit alles de grootste symbolische waarde, voor de legerleiding vanuit het oogpunt van normering, disciplineren en uniformering en voor de dienstplichtigen vanuit het oogpunt van vermaatschappelijking, persoonlijke vrijheid en individualiteit.

De primaire reactie van de plaatselijke commandanten in Ede was betrekkelijk welwillend. Dat werd ook de houding van de legerleiding en de politieke leiding. Het was een vorm van 'repressieve tolerantie'. Men hoopte ook door het vermijden van een frontale aanval van bovenaf dat het initiatief van een dienstplichtigenorganisatie vanzelf dood zou bloeden²⁴³⁶.

De VVDM, hoewel actief als vakbond, koos er veiligheidshalve voor dat de eerste V in de afkorting 'vereniging' betekende en niet 'vakbond', hoewel de VVDM in de wandeling wel de soldatenvakbond werd

2434 Zie uitvoerig over de soldatenbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog Blom en Stelling (2005).

2435 Zie onder meer Kok (1974).

2436 Boot (2015) p. 78-84.

De betekenis van de studie van Boot is dat zij de ontwikkelingen van de soldatenbewegingen in jaren zestig en zeventig mede baseert op archiefonderzoek, waardoor ook de interne discussies op het Ministerie van Defensie worden blootgelegd. Men was op het departement en in de legertop in zekere zin bang van de VVDM en de andere organisaties: de weerbaarheid van Nederland stond op het spel.

Zij brengt enigszins geforceerd de kritiek van rechts op de krijgsmacht in de jaren veertig en vijftig onder dezelfde noemer als de kritiek van links in de jaren zestig en zeventig.

genoemd. De VVDM sloot zich om principiële redenen niet aan bij een vakcentrale zoals het toenmalig NVV.

Voor de verkiezingen van 19 november 1972 (waaruit uiteindelijk uit kabinet-Den Uyl voortkwam) gaf de VVDM het advies aan zijn leden te stemmen op de politieke partijen die met een gezamenlijk politiek programma 'Keerpunt '72' de verkiezingen ingingen: PvdA, D66, PPR. De VVDM had vlijtig meegewerkt haar actiepunten in dit stuk opgenomen te krijgen²⁴³⁷.

De eerste grote demonstratie van de VVDM was op woensdag 29 oktober 1969. Het was de dag dat de Defensiebegroting in de Tweede Kamer besproken werd²⁴³⁸. Het was ook een paar dagen voor een eerste grote indrukwekkende demonstratie op zaterdag 1 november 1969 van werkende jongeren voor partiële leerplicht. Het was de tijd van de demonstratieve bezettingen van universiteiten: van 28 april 1969 tot 6 mei 1969 in Tilburg (de Katholieke Hogeschool heette een paar dagen de Karl Marx Universiteit) en van 16 mei 1969 tot 21 mei 1969 van het universitaire bestuurscentrum het Maagdenhuis van de Universiteit van Amsterdam.

De VVDM heeft altijd een efficiënt overleg en politieke lobby gecombineerd met demonstratieve, vaak ludieke acties. Daarbij moet beseft worden, dat de militaire autoriteiten het middel van het militair tuchtrecht zeer vaak hebben ingezet tegen VVDM-bestuurders, zeker de lokale bestuursleden van de afdelingen op de kazernes. Er zijn talloze VVDM-ers veroordeeld tot streng, zwaar en licht arrest vanwege ledenwerfacties op de kazernes, vanwege onacceptabel geachte affiches en afdelingsblaadjes en vanwege stakingen, protesten en demonstraties²⁴³⁹. De militaire justitiële autoriteiten hebben hun pijlen niet alleen gericht op de VVDM-ers, maar ook hun advocaten deelden in de gram²⁴⁴⁰.

2437 De tekst van paragraaf 9 over de rechtspositie van de militair in hoofdstuk 4 over vrede en veiligheid van Keerpunt '72 luidt:

De krijgsmacht wordt gedemocratiseerd en de rechtspositie van de militair versterkt door:

- betere waarborgen voor de vrijheden van meningsuiting, van verspreiding en van vergadering en vereniging in de krijgsmacht;
- onmiddellijke instelling van een experimentele proefeenheid waarin de dagelijkse gang van zaken op de kazerne wordt geregeld door middel van een minimumreglement en overleg;
- eigen 'huishoudelijke' bevoegdheden voor gekozen onderdeelsraden met een gekozen voorzitter;
- benoeming van een aan het parlement verantwoordelijke ombudsman;
- afschaffing van uiterlijk vertoon dat geen wezenlijke bijdrage levert tot de taakvervulling van de krijgsmacht zoals b.v. groetplicht, parades, tenudrachten;
- vervanging van het militaire tuchtrecht door een stelsel van bedrijfsdisciplinaire maatregelen;
- afschaffing van afzonderlijke militaire rechter in vrede en tijds;
- afschaffing van de doodstraf in oorlogstijd;
- een duidelijke regeling van werk- en rusttijden;
- een gelijke beloning voor beroeps- en dienstplichtige militairen in gelijke rang, waarbij rekening gehouden wordt met het aantal dienstjaren en met het wettelijk minimumloon;
- herziening van het stelsel waarbij de kosten van huisvesting van dienstplichtigen op de kazernes van hun wedde wordt ingehouden;
- erkenning van politieke gewetensbezwaren, in samenhang waarmee de mogelijkheden tot het verrichten van alternatieve dienst worden verruimd;
- vereenvoudiging en bekorting van de procedure voor de behandeling van bezwaarschriften.

De dienstplicht wordt verkort tot 12 maanden.

De studie van de mogelijkheden voor de toepassing van geweldloze weerbaarheid wordt bevorderd.

2438 Boot (2015), p. 98.

2439 Daarbij werden naar behoefte gebruik gemaakt van de een tuchtrechtelijke aanpak, zoals in de zaak van de redacteurs Dona en Schul van het kazernblad Alarm van de VVDM-afdeling in Ede (zie § 11.2.4), in andere zaken gekozen voor een strafrechtelijke aanpak met de inzet van artikel 147 WMS (ondermijning van de krijgsmacht):

- de zaak van twee redacteurs van het kazernblad Luctor van de VVDM-afdeling in Oirschot, zie Kr Den Bosch 10 juni 1970, MRT 1971 (LXIV), 74-77 en HMG 9 september 1970 MRT 1971 (LXIV), 77-79 en Kr Den Bosch 10 juni 1970, MRT 1971 (LXIV), 80-86 en HMG 9 september 1970 MRT 1971 (LXIV), 87-89;
- de zaak van redacteurs van kazernblad Emergo van de VVDM-afdeling in Amersfoort, zie Kr Den Bosch 11 augustus 1971, MRT 1972 (LXV), 99-104;
- de zaak van zes redacteurs van het kazernblad Kaats van de VVDM-afdeling Havelte (Steenwijkerwold) zie HMG 12 april 1972, MRT 1972 (LXV), 331-338;
- de zaak van vijf bestuursleden van de VVDM-afdeling in Amersfoort, zie HMG 12 april 1972, MRT 1972 (LXV), 338-346.

2440 VVDM-advocaat mr. Arnoud Willems werd in juli 1976 door de president van de Arnhemse krijgsraad mr. P. Kloots voor de rest van het jaar uitgesloten van het verlenen van rechtshulp: hij vond dat Willems met 23 toevoegingen genoeg strafzaken toegewezen had gekregen en dat ook andere advocaten *pro deo*-zaken moesten kunnen krijgen. *Pro deo* betekent niet voor niets, maar betreft de vergoeding van overheidswege voor de rechtsbijstand. Er zou door andere advocaten geklaagd

Het militaire straf- en tuchtrecht is in de jaren zeventig en tachtig uitbundig ingezet tegen vakbondsacties. Het ging vaak om de grenzen van de toepassing van mensenrechten binnen de krijgsmacht, in het bijzonder de vrijheid van meningsuiting al dan niet gecombineerd met de vrijheid van vereniging en vergadering. Ook het middel van de strafoverplaatsing is vaak gehanteerd tegen lastige soldaten, niet in het minst tegen activistische soldaten, onder wie ook VVDM-bestuurders²⁴⁴¹. Het is moeilijk te traceren fenomeen, omdat er ook altijd wel een andere reden geweest zal zijn die de overplaatsing rechtvaardigde.

De VVDM werd (om redenen van staatsveiligheid?) in de gaten gehouden door de Militaire Inlichtingendienst (MID). Rond het VVDM-kantoor op de Hojel-kazerne cirkelde regelmatig adjudant Den Dekker rond; de beroepssergeant onderwierp ook de prullenmanden aan een inspectie en de door hem verzamelde informatie kwam als het geheim moest blijven bij de MID terecht en als het openbaar moest worden bij De Telegraaf terecht²⁴⁴². Van VVDM-voorzitter Theo de Roos is een MID-dossier bijgehouden²⁴⁴³.

De VVDM was een van de *founding fathers* van de medio jaren zeventig opgerichte *European Council of Conscript Organisations* (ECCO).

Nadat de laatste lichting dienstplichtige militairen op 31 januari 1996 de kazernes binnenstapte en op 31 augustus 1996 het leger weer verliet, hief de VVDM zichzelf op 16 september 1996 op, tijdens een laatste congres in Artis met als thema 'het democratisch gehalte van het leger'.

Bond van Dienstplichtigen, BVD, 1970

De Bond van Dienstweigeraars (de Witte BVD in tegenstelling tot de Binnenlandse Veiligheidsdienst, nu AIVD) vormde zich op 23 mei 1970 om tot Bond van Dienstplichtigen. De BVD-nieuwe stijl zette de VVDM van links onder druk. De antimilitaristische strategie was om het leger van binnen uit 'om te turnen', het leger te democratiseren en uiteindelijk te demilitariseren.

Deze nieuwe strategie van de BVD leidde tot ophef, die mede veroorzaakt werd door een publicatie in De Telegraaf van 5 augustus 1970 op basis van interne BVD-stukken: 'extreem links vormt cellen in ons leger, doel: omverwerping van democratische maatschappij'. Dat luidde weer tot ontkenning van de zijde van de BVD: acties ja, sabotage nee²⁴⁴⁴.

In 1971 gaf de witte BVD het Rode Boekje voor Soldaten, een actieprogramma voor dienstplichtigen in zakformaat (in navolging van het beroemde Rode Boekje met citaten van de Chinese leider Mao Zedong, uitgegeven in 1964 en in vele talen vertaald en in een miljardenoplage verspreid).

---

zijn dat aan de VVDM gelieerde advocaten meer zaken toegevoegd werden dan aan andere advocaten. De collega van Willem nr. Cees Sjenitzer trof hetzelfde lot. Veel straf- en tuchtzaken behandelen betekent ook meer deskundigheid: wat wilde de krijgsraadpresident bereiken met de uitsluiting van de VVDM-advocaten? In ieder geval stond de vrije advocatenkeuze, ook bij toevoegingen, op het spel. Zie Twintig, 20 juli 1976 en De Volkskrant, 21 juli 1976 en 24 juli 1976.

- 2441 Een voorbeeld hiervan is de overplaatsing van Tom Linders. Hij was in 1976 opgekomen bij het onderdeel Garde Grenadiers in Arnhem, een onderdeel dat vaak betrokken werd ceremoniële vertoon. Daarom werden aan dit onderdeel hogere eisen gesteld. Linders werd actief binnen de VVDM. Zijn commandant vreesde dat hij bij een ceremoniële gelegenheid actie zou gaan voeren en plaatste hem over naar Regiment Van Heutsz, een legeronderdeel waarvan met name de infanteriebewakingscompagnieën (IBC's) een slechte reputatie hadden. Linders ging in beklaag tegen de beslissing die uiteindelijk de verantwoordelijk was van generaal J.E. van der Slikke, die op 1 januari 1974 na het beruchte generaalsconflict, waarbij vijf topgeneraals al dan niet vrijwillig vertrokken, Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS) was geworden. Linders maakte gebruik van artikel 9 lid 4 van het Reglement betreffende de Krijgstucht, dat een militair 'die vermeent eene krenkende of onbillijke behandeling van zijn meerdere te hebben ondervonden in beklaag te gaan bij de meerdere van de meerdere. Van der Slikke had als BLS geen meerdere en daarom wees minister Vredeling op 19 oktober 1976 generaal-majoor P.G.A. Coopmans, lid van het HMG, als 'beklagmeerdere' aan.

Coopmans achtte op 21 december 1976 het beklag ongegrond, maar merkte wel op, dat het 'wellicht verkieslijker ware geweest tot overplaatsing van klager over te gaan, nadat eventueel gebleken was dat klager niet-getrouwelijk was in de uitoefening van de functie' (Beklagmeerdere P.G.A. Coopmans, 21 december 1976, Recht en Kritiek 1977, 109-112). Toch liet daarmee Coopmans aan de BLS de ruimte voor 'politieke overplaatsingen', dit terwijl minister Stemerink op 9 februari 1977 in De Volkskrant zei, dat politieke gezindheid als criterium bij overplaatsingen irrelevant is. Stemerink bevestigde zijn opvatting op kamervragen van PPR-kamerlid en oud-vlootalmoezener en benedictijner pater Michel van Winkel (1923-2006) (Kamerstukken, 1976-1977, II, Aanhangel Handelingsvraag 734 en 735 (vraag 9 februari 1977 en 17 februari 1977, antwoord 2 maart 1977). Zie over de beschikking van Coopmans de aantekening van De Roos in Recht en Kritiek, 1977, p. 109-112.

Zie over overplaatsingen van VVDM-ers ook Twintig, 8 februari 1977.

2442 Burger (1976), p. 51-54.

2443 De Roos (2013).

2444 Trouw, 9 oktober 1970.

Ook verspreidde de BVD vanaf 1971 het blad 'De Soldatenkrant, spreekbuis van het verzet in het leger'. De meest bekende slagzin van de BVD die ook op soms verboden affiches stond was 'stomp niet af, stomp terug' met verwijzing naar de groep dienstplichtigen die de laatste twee maanden min of meer balend in dienst zaten en in het soldatenjargon werden aangeduid met 'oude stomp' (de paar maanden daarvoor was men 'semi-oude stomp').

De zwaardere vaak theoretische met veel Marx, Engels en Lenin kost kwam aan de orde in het BVD-bulletin. Het was vooral bedoeld voor het BVD-kader en de BVD-afdelingen²⁴⁴⁵.

Bond van Vrijwillig, Verplicht en Voormalig Dienende Militairen, BVVVDM, 1971

Meer als protestsignaal dan als belangenbehartiger werd in 1971 de Bond van Verplicht, Vrijwillig en Voormalig dienende Militairen (BVVVDM) opgericht. Het was eigenlijk niet meer dan een rechts antwoord op de VVDM, die in de ogen van reactionaire kringen als te links, om niet te zeggen als te revolutionair beschouwd werd. Er zullen, gezien de vermelding van 'voormalig dienende' wel verbindingen zijn geweest met veteranenkringen; gedacht zou kunnen worden aan het Oud-Strijders Legioen van Prosper Ego (1927-2015). Het is aan te nemen, dat er meer BVVVDM-leden buiten de krijgsmacht waren dan onder dienstplichtigen. Na korte tijd is er niets meer vernomen van de BVVVDM.

Algemene Vereniging van Nederlandse Militairen, AVNM, 1972

De AVNM kwam tot stand in de periode dat de VVDM steeds activistischer werd en ook politiek keuzes maakte. De AVNM (Algemene Vereniging van Nederlandse Militairen) werd op 18 augustus 1972 door Joop Pison, VVDM-bestuurder op een kazern in Ermelo, opgericht²⁴⁴⁶. Uit onvrede met de in zijn ogen te linkse koers van de VVDM zegde hij zijn lidmaatschap op. Krantenberichten over vermeende sabotage-activiteiten van militaire voertuigen speelden hierbij ook een rol.

De AVNM had binnen korte tijd al ongeveer 900 leden. In februari 1973 kwam Ben Verwaayen (later bestuursvoorzitter KPN en British Telecom en coryfee van de VVD) bij de organisatie als voorzitter in functie.

De AVNM werd een concurrerende vereniging van de VVDM en is later ook zelfs groter dan de VVDM. De AVNM was anders dan de VVDM, vermeed acties en wilde door middel van overleg met de dienstleiding verbeteringen voor militairen verkrijgen. De AVNM streefde naar het harmoniemodel. Ten aanzien van de faciliteiten voor de AVNM golden dezelfde regels als die voor de VVDM.

In november 1973 was er een eerste officieel ministerieel overleg met de AVNM. Vanaf april 1974 verscheen maandelijks het ledenblad *Appel*. In 1996 werd de AVNM opgeheven.

De VVDM, de AVNM en de BVD werkten samen in het Internationaal Jongerenjaar 1975 van de VN in de Stichting Voorlichting Dienstplicht, die subsidie kreeg voor informatieactiviteiten over allerlei aspecten van de dienstplicht, zoals in de voorlichtingskrant *De Dienstbode*; de BVD trok zich later terug, omdat de voorlichting naar opvatting van het BVD-bestuur te veel neer kwam op propaganda voor de dienstplicht. De VVDM en de AVNM hebben in jaren tachtig wel gesproken over een samengaan ('ruzie of fusie'), maar de plannen zijn nooit gerealiseerd.

b. De acties

Haardracht

Op 30 augustus 1967 werd een 20-jarige dienstplichtig militair door de krijgsraad veroordeeld tot achttien maanden gevangenisstraf wegens desertie (artikel 114 WMS) én het weigeren van een dienstbevel (artikel 98 WMS). Het weigeren van het dienstbevel betrof de opdracht om naar de kapper te gaan, een bevel dat hem gegeven werd toen hij terugkeerde van desertie. In hoger beroep gaf het HMG in zijn arrest van 21 september 1967²⁴⁴⁷ andere kwalificaties aan de feiten: het weigeren naar de kapper te gaan werd opgevat als een ernstig krijgstuchtelijk vergrijp. Voor de opzettelijke ongeoorloofde afwezigheid (geen desertie dus) werd de beklaagde veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf, zijnde de duur van het voorarrest. Voor

2445 In BVD-bulletin nummer 2 van augustus 1970, dus kort na de verandering van de Bond van Dienstweigeraars in de Bond van Dienstplichtigen, verscheen een onder de titel 'De politie is je beste vriend', geschreven door 'onze juridische medewerkers'. Het artikel bevatte een beschrijving van de bevoegdheden van de politie en de marechaussee bij acties, demonstraties en colportages.

2446 Adema en Janssen (1992).

2447 Arr Kr Den Haag, 30 augustus 1967, MRT, 1967 (LX), 586-590, en HMG 21 september 1967, MRT 1967 (LX), 590-594.

het krijgstuchtelijk vergrijp van weigeren naar de kapper te gaan werd hem drie maanden strafklasse opgelegd, zij het voorwaardelijk, want hij had inmiddels zijn haren laten knippen. Het incident was gesloten.

Met een *Erlaß* van *Bundesverteidigungsminister* Helmuth Schmidt (1918–2015) van 9 februari 1971 werd in Duitse Bondsrepubliek de haardracht van de soldaten van de *Bundeswehr* vrijgelaten. Dat was al het geval in Zweden en Denemarken. Dit was aanleiding voor een oproep van de VVDM om ook in Nederland de haardracht in het leger vrij te laten.

Dienstplichtige Rinus Wehrmann (*what's in a name?*) kwam op 15 maart 1971 op voor zijn nummer in de Cort Heijligerskazeme (artillerieopleidingscentrum) in Bergen op Zoom. Hij kreeg samen met vijftien andere jongens het dienstbevel zijn haren 'naar het gangbare model' bij de kazernekapper te laten knippen. Hij weigerde aan deze opdracht te voldoen en volhardde daarin. Wehrmann werd opgesloten en de volgende dag overgebracht naar de (niet-militaire) jeugdgevangenis De Sprang in Scheveningen, die bestemd was voor jeugdigen in de leeftijdscategorie van 18 tot 23 jaar. In De Sprang verbleven ook veel strafrechtelijk minderjarigen (dus jonger dan 18 jaar) in voorlopige hechtenis.

De arrondissementskrijgsraad in Den Haag veroordeelde Rinus Wehrmann op 26 mei 1971 wegens dienstweigering (artikel 114 (oud) WMS) tot een gevangenisstraf van twee jaar met aftrek met als bijkomende straf ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen²⁴⁴⁸. De normale maximumstraf voor het weigeren van een dienstbevel op te volgen is één jaar en negen maanden. Dat maximum wordt volgens de derde zin van artikel 114 WMS verdubbeld, indien een meerdere uitdrukkelijk de betrokkene gewezen heeft op de strafbaarheid van het weigeren van het dienstbevel. De krijgsraad had deze gekwalificeerde delictomschrijving nodig om aan twee jaar gevangenisstraf te kunnen komen. Wehrmann werd veroordeeld als was hij een totaalweigeraar. Deze straf was absurd hoog, ook in de ogen van de samenleving en politiek van 1971.

PvdA-kamerlid Ep Wieldraaijer (*1927) stelde op 28 mei 1971 een aantal vragen over de haardracht van militairen aan minister Den Toom van Defensie²⁴⁴⁹; in de kamervragen werd op geen enkele wijze gerefereerd aan het strenge vonnis van de krijgsraad. Het spel van de scheiding der machten werd keurig gespeeld.

Het proces tegen Rinus Wehrmann en de hoge straf was aanleiding voor allerlei demonstraties van de VVDM. Er zijn geen aanwijzingen, dat de weigering van Rinus Wehrmann om zijn haar te laten knippen een vooropgezette VVDM-actie was, maar zijn individuele daad viel in vruchtbare actiegroond. Het motto van de vele acties rond Rinus Wehrmann werd gevoerd onder de leuze uit die tijd: liever langharig dan kortzichtig. Er waren ook allerlei verwijzingen naar langharige zeehelden als Michiel de Ruyter en Maarten Tromp. Drie VVDM-ers wilden met grote pruiken handtekeningen aanbieden aan de minister, die daarop weigerde deze handtekeningen in ontvangst te nemen. Er was op 10 mei 1971 ook al een demonstratie bij zijn woonhuis geweest. Er was grote maatschappelijke steun voor Rinus Wehrmann: de familie Wehrmann had medio juni 1976 als 4.500 brieven en briefkaarten ontvangen²⁴⁵⁰.

Op 15 juni 1971 werd de kwestie van de haardracht in de krijgsmacht aan de orde gesteld in de Vaste Commissie voor Defensie van de Tweede Kamer. De dag erop stuurde minister Den Toom een zeer korte brief naar de Tweede Kamer waarin hij meedeelde dat hij na overleg met de bevelhebbers van de drie krijgsmachtonderdelen besloten had de haardracht vrij te laten²⁴⁵¹. Er werd een interdepartementale commissie opgetuigd om een regeling te ontwerpen met het oog op bedrijfsveiligheidseisen. Het was nu ook gemakkelijk om de vragen van Wieldraaijer te beantwoorden, wat de minister op 22 juni 1971 ook deed. Bij het Hoog Militair Gerechtshof²⁴⁵² werd in hoger beroep door de advocaat van Wehrmann gesteld dat er van een dienstbevel geen sprake was, omdat dit niet in een functionele relatie tot de dienst stond. Er zou geen dienstbelang zijn. Dat verweer werd door het HMG verworpen, omdat de doelmatige en veilige

2448 Arr Kr Den Haag, 26 mei 1971, MRT 1971 (LXIV), 467–469. Het is merkwaardig, dat de redactie van het MRT het twee jaren later nodig vond om een twee jaar oude 'lange haren'-zaak uit het sociale verzekeringsrecht in het militairrechtelijk blad af te drukken (CRvB 3 januari 1967, MRT 1969 (LXII), 483–486); een jonge werkloze werd een uitkering ontzegd omdat hij weigerde voor een baan zijn lange haren af te laten knippen. Was dat om te tonen, dat de militaire rechter toch eigenlijk wel gelijk had met het afstraffen van een langharige militair? Er is verder weinig aanleiding om het sociale-verzekeringsrecht op één lijn te stellen met het militaire straf- en tuchtrecht.

2449 Kamerstukken, 1970–1971, II, Aanhangsel Handelingen, 151 (vraag 28 mei 1971, antwoord 22 juni 1971).

2450 Blom en Van der Steen (2015), p. 238.

2451 Kamerstukken, 1970–1971, II, Bijlagen Handelingen, 10900 X, 24 (Brief van de Minister)(16 juni 1971).

2452 Generaal-majoor P. Coopmans, lid van het HMG, ontving op zijn huisadres in Breda een anonieme briefkaart, gedateerd 10 juni 1971, met de tekst: 'Rinus Wehrmann vrij Anders je huis de lucht in' (informatie ontvangen van zijn zoon Leo Coopmans).

uitvoering van de dienst in het gedrang kan komen, wanneer een militair zijn haren onbepaald zou laten groeien. Een algemene regeling omtrent de haardracht is dan ook een vereiste: dat was de regeling van de haardracht vervat in de brief van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten van 20 juli 1970 (no 70.1256./12/H.Ong). Naast een juridisch verweer probeerde raadsman Schutte een balletje over de jongerencultuur op te werpen door te stellen, ‘dat in de huidige tijd voor vele jongeren en ook voor beklagde het haar een integrerend deel van het lichaam en de persoonlijkheid is’. Het ego en het imago van de jongere was in het geding. Het mocht niet baten. Het HMG wees ook nog een beroep op het EVRM af. Dat minister Den Toom van Defensie naar aanleiding van het vonnis van de krijgsraad besloten had de haardrachtregeling aan te passen, maakte ook al geen indruk op het HMG, omdat er in dit geval een rechtsgeldig gegeven bevel niet was opgevolgd. Het HMG handhaafde aldus op 7 juli 1971 de kwalificaties van de uitspraak van de krijgsraad, maar verlaagde de hoge straf van de krijgsraad van twee jaar tot één week militaire detentie met aftrek, zonder al te veel argumenten overigens²⁴⁵³. De bijkomende straf van ontzetting uit het recht om bij de gewapende macht te dienen werd ook niet meer niet opgelegd. Rinus Wehrmann verliet als vrij man het gebouw van het HMG, maar bleef langharig én dienstplichtig. Een dag na het HMG-arrest op 8 juli 1971 werd de nieuwe Regeling Haardracht (Beschikking van de Minister van Defensie, nr. 232.131/10H) vastgesteld voor de hele krijgsmacht. Op 20 december 1971 (no 71.5144/2/E) werd door de Bevelhebber der Landstrijdkrachten een regeling vastgesteld, waarin haarmetjes werden voorgeschreven behalve als ‘het kapsel dicht aansluit aan het hoofd en niet over oren, ogen boord of kraag valt’. Bovendien moest het haar mét haarmetje passen binnen een gasmasker. Wie een baard wil, moet dit melden bij de compagniescommandant. En in het buitenland moet rekening gehouden met de daar geldende regelingen en normen.

In Duitsland werd de regeling van de vrije haardracht ruim een jaar later per 15 mei 1972 door minister Helmuth Schmidt van Defensie weer afgeschaft: er zou sprake zijn van *ein erhöhter Läusebefall sowie Dreck und Speck auf Soldatenkragen und Kopfkisse* (meer luizen en vieze soldatenkragen en hoofdkussens). Het imago van het Nederlandse leger binnen de NAVO werd *the shaggy army* (het harige leger)²⁴⁵⁴.

Commentaar 7: een absurd hoge straf voor lange haren

Wat bezield de krijgsraad om zo’n absurd hoge straf van twee jaar gevangenisstraf op te leggen voor te lange haren? Het weigeren naar de kapper te gaan is niet hetzelfde als een weigering een wapen aan te nemen. Maar de krijgsraad zag er een principiële kwestie in en geen min of meer gewoon disciplineprobleem. Niet het tuchtrecht, maar het strafrecht was door de militaire autoriteiten ingezet. Natuurlijk maakte ook Wehrmann en met hem de VVDM de lange haren tot een zaak van principes.

2453 HMG, 7 juli 1971, MRT, 1971 (LXIV), 470-473.

2454 Toen in 1996 tijdens het Joegoslavië-conflict een onderdeel van het Commando Tactische Luchtmacht gelegerd werd op de vliegbasis Villafranca in Italië vaardigde de commandant een order uit betreffende het uiterlijk voorkomen van de uit te zenden luchtmacht personeel (nummer C-TL A-001 van 9 januari 1996). Hierin werd ook de aanwijzing gegeven het haar kort te dragen. Een beroeps sergeant met lang haar (van Hongaarse zigeunerafkomst met de fraaie naam Attila Uncu) werd in juni 1996 uitgezonden en in juli 1996 weer naar huis gestuurd (zie ook Kamerstukken, 1995-1996, II, Aanhangel Handelingen, 1594 (vraag 1 augustus 1996, antwoord 21 augustus 1996). De Luchtmacht meende dat een militair met lang haar afbreuk zou doen aan de professionele uitstraling van de luchtmacht in de ogen van het personeel van de luchtmacht van andere NAVO-landen die ook op Villafranca gestationeerd waren. Toen hij voor de twee keer werd aangewezen voor uitzending werd uitdrukkelijk op order C-TL A-001 gewezen. De sergeant werd als niet-uitzendbaar gekwalificeerd omdat hij niet wilde voldoen aan de voorgeschreven haardracht. Tegen beide besluiten tekende de sergeant beroep aan. De bestuursrechter van de rechtbank Den Haag wees beide vorderingen af (Rb. Den Haag, 6 mei 1998 nrs AWB 97/9441 MAWKLU en 97/10592 MAWKLU en 6 oktober 1998 nr 98/AWB 98/1795 MAWKLU). In hoger beroep constateerde de Centrale Raad van Beroep, dat ten aanzien van de haardracht vanwege de NAVO geen specifieke eisen worden gesteld. Er is op geen enkele wijze aangetoond dat de slagkracht van de Koninklijke Luchtmacht in gevaar wordt gebracht door de haardracht van een sergeant belast met bewakingstaken. De Regeling Haardracht uit 1971, vastgesteld door de Minister van Defensie, laat een afwijking daarvan op krijgsmachtsonderdeel niet toe (CRvB, 25 april 2002, ECLI:NL:CRVB:2002:AE2857).

Los van het beroep van de sergeant over de haardracht speelde er ook nog de kwestie van het dragen van sieraden door mannelijke respectievelijk vrouwelijke militairen. De Commissie Gelijke Behandeling oordeelde dat een verbod om een oorknop te dragen alleen gericht op mannelijke marechaussees strijdig is met de gelijke behandeling van mannen en vrouwen (CGB, 9 juni 1998, no 1998-65); de Rechtbank Den Haag verklaarde vervolgens de kledingvoorschriften onverbindend (Rb Den Haag, 6 juli 1999, AB 2000, 360) (zie ook Kamerstukken, 2000-2001, II, Aanhangel Handelingen, kamer-vraag 1181 (vraag 8 maart 2011, antwoord 14 mei 2011).

Coolen en Walgemoed zijn van oordeel, dat de voorschriften omtrent de haardracht een wettelijk fundament nodig hebben (Coolen en Walgemoed (2011), p. 83).

In retrospectief kan deze straf als zo buitengemeen streng worden beoordeeld dat de strafmaat provocatief overkomt: wij handhaven consequent de regels en het is aan de politiek deze regels zo nodig te veranderen. Wat dan ook prompt gebeurde.

Maar het niet verdisconteren van de tijdgeest als hoogste militaire rechter heeft op termijn zeker bijgedragen aan het invoeren van een cassatiemogelijkheid van HMG-arresten (1979) en uiteindelijk van de omvorming van de krijgsraad tot een militaire kamer van een arrondissementsrechtbank en van het HMG tot een militaire kamer van een gerechtshof (1991). De weg naar een demilitarisering van de militaire rechtspraak is door de militaire rechters zelf ingeslagen.

Groetplicht

Voor de Tweede Wereldoorlog gold binnen de krijgsmacht een algemene groetplicht: iedere mindere moest iedere meerdere groeten binnen en buiten de kazerne²⁴⁵⁵. Die regeling werd niet gehandhaafd. In de editie van 1959 van het Handboek Soldaat staat het volgende:

De militaire groet vangt aan op 6 pas afstand vóór de meerdere en eindigt, nadat de meerdere is voorbijgegaan. De soldaat brengt de militaire groet:

1. binnen het kazernecomplex voor alle officieren;
2. buiten het kazernecomplex voor alle meerderen vanaf de rang van sergeant 1^e klasse (wat de Marine betreft vanaf de rang van bootsman), en bovendien voor korporaals, korporaals 1^e klasse en sergeanten van de eigen compagnie;
3. ridders in de Militaire Willensorde, ongeacht de rang of stand, wanneer deze het modelkruis zichtbaar op het militaire uniform dragen;
4. buitenlandse officieren.

Van een troep, welke onder commando staat van een meerdere, wordt alleen de commandant gegroet.

De militaire groet dient ook te worden gebracht aan de in burgerkleding zijnde meerderen, die men geacht wordt te kennen.

De militaire groet behoeft niet te worden gebracht:

1. aan vrouwelijke militairen (Milva en Marva);
2. aan meerderen, die zich bevinden in hotels, restaurants, cafés en in openbare inrichtingen voor publieke vermakelijkheden, zoals bioscoop, schouwburg en sportterrein;
3. aan meerderen in spoorwegstations en op daarbij behorende perrons.

Een enigszins ingewikkelde regeling. Een gewoon soldaat moet binnen de kazerne alle officieren groeten, buiten de kazerne alle officieren plus de onderofficieren van de eigen compagnie, maar dan weer niet in de horeca, op sportvelden en op spoorwegstations. Wat een erbewijs is voor de mannelijke officieren, is dat niet voor vrouwelijke militairen, integendeel? Minachting voor vrouwen? Preventie van flirtgedrag? Het

---

2455 Er was reeds eerder een politieke discussie geweest over de groetplicht. Tijdens de mobilisatie gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen ruim 200.000 militairen actief waren, werd de plicht van iedere mindere militair om iedere andere hogere militair te groeten als absurd ervaren, bijvoorbeeld in een stad als Amsterdam, waar duizenden militairen hun vertier en ontspanning zochten. Er was zelfs verordonneerd, dat militairen voor de auto van de opperbevelhebber dienden te salueren, ongeacht of generaal Snijders er nu wel of niet in zat. SDAP-kamerlid Jan Duys (1877-1941) stelde de zaak aan de orde in de Tweede Kamer op 20 en 21 februari 1917 (Kamerstukken, 1916-1917, II, Handelingen, 1613 en Kamerstukken, 1917-1918, II, Handelingen, 1661). Hij diende op 1 mei 1917 een motie in waarin hij de regering uitgenodigde om de groetplicht te herzien (Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 428, 1, later vernummers tot Kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 173):

De Kamer.

van oordeel dat een aanmerkelijke beperking in de verplichting tot het brengen van den militairen groet gewenscht is, noodigt den Minister van Oorlog uit zoo spoedig doenlijk een herziening van de voorschriften hieromtrent ter hand te nemen,

en gaat over tot de orde van den dag.

De zaak werd niet besproken, mede omdat minister van oorlog Bosboom nogal onhandig zei, dat hij zich niet op het onderwerp had voorbereid; het bleek een van de laatste optredens van deze minister te zijn, die op 15 mei 1917 aftrad, omdat hem in een motie-Marchant gevraagd werd niet de landstormklasse 1908 (geboren 1888), maar de landstormklasse 1918 (geboren 1898)(vervroegd) op te roepen (zie § 6.1.4).

De motie-Duys over de groetplicht kwam inhoudelijk pas aan de orde in de plenaire vergaderingen van 1 en 5 februari 1918. Van onverwachte zijde zoals van het kamerlid en oud-minister Eland (afschaffer van het remplaceinstelsel) en van buiten het parlement zoals van de Amsterdamse politiekommissaris en oud-artillerieofficier Theodoor Roest van Limburg (1865-1935) kreeg de motie steun, maar werd uiteindelijk wel verworpen (Kamerstukken, 1917-1918, II, Handelingen, 1219-1220, zie ook Blom en Stelling (2004), p. 320).

voorschrift dat de groetplicht op zes pas (4,5 meter) van de meerdere ingaat, betekent dat de militaire groet bij een normaal looptempo drie seconden moet worden volgehouden.

In de jaren vijftig is in de Tweede Kamer gediscussieerd over de vraag of de algemene groetplicht niet terug moest komen. Dat zou kunnen bijdragen aan het handhaven van de discipline en het gezag van onderofficieren kunnen versterken²⁴⁵⁶. VVD-kamerlid Henk Korthals (1911-1976) gaf het volgende voorbeeld: 'Het zal voor een soldaat naar mijn overtuiging bepaald niet duidelijk zijn waarom hij een oude sergeant-majoor van de marine niet behoeft te groeten en een jonge luitenant wel'²⁴⁵⁷. Het ging er vanaf de jaren zestig niet meer om de groetplicht uit te bereiden, maar af te schaffen.

De 20-jarige Henk van der Horst weigerde op 28 januari 1970 bij het inrukken na het middaggappel om de militaire groet te brengen. Hij volhardde in die weigering, ook toen hem het brengen van de groet bij formeel dienstbevel werd opgedragen. Hij werd in voorlopig arrest geplaatst en op 25 maart 1970 door de krijgsraad tot een gevangenisstraf van 1 jaar en acht maanden veroordeeld plus ontslag uit militaire dienst (maar zonder ontzetting uit het recht bij de gewapende macht te dienen). In hoger beroep verlaagde het HMG de duur van de straf van 20 maanden tot acht maanden. In de strafmotivatie werd verwezen naar het feit dat Henk van der Horst verklaard had zijn groetweigering te zullen voortzetten. Dat gaat niet aan: een militair die zijn persoonlijke opvattingen omtrent de noodzakelijkheid en doelmatigheid van dienstbevelen en dienstvoorschriften bepalend voor zijn gedrag laat zijn, ondergraaft de onontbeerlijke krijgstucht²⁴⁵⁸.

Afschaffing van de groetplicht werd een van de actiepunten van de VVDM onder de leuze: 'zeg maar dag met het handje'. Er werden drie nationale groetdagen georganiseerd: op 1 juli 1970 (de dag van de HMG-uitspraak in de zaak tegen Henk van der Horst (*1950), die na een eis van zestien maanden tot acht maanden gevangenisstraf werd veroordeeld²⁴⁵⁹), op 1 juli 1971 (dus nog voor de definitieve uitspraak van een andere disciplinezaak, de lange-haren-zaak van Rinus Wehrmann) en op 1 augustus 1972 (na de val van het kabinet-Biesheuvel op 21 juli 1972 en vóór de verkiezingen op 29 november 1972). Het gratieverzoek van Henk van der Horst werd afgewezen, aan te nemen valt omdat Van der Horst had aangekondigd door te gaan met het niet te groeten zoals was voorgeschreven²⁴⁶⁰.

Er kwam in de eerste helft van 1972 een ontwerp voor een nieuwe groetregeling ter tafel, die door de VVDM werd afgewezen en naar de pers gelekt. De derde groetdag viel later, omdat de VVDM een ultimatum had gesteld aan Defensie. Maar oud-generaal en VVD-minister Den Toom wenste de groetplicht niet af te schaffen. De dag na de groetdag verbrak hij het overleg met de VVDM.

Zeven VVDM-bestuurders werden voor de krijgsraad gebracht wegens ondermijning van de krijgstucht, zoals strafbaar gesteld in artikel 147 (oud) WMS. Zij werden op 3 oktober 1972 door de arrondissements-krijgsraad Arnhem tot twee respectievelijk drie maanden militaire detentie (waarvan één maand voorwaardelijk) veroordeeld²⁴⁶¹. Het HMG bevestigde dit vonnis (met dit verschil dat de enige VVDM-er die wegens recidive tot drie maanden was veroordeeld door het HMG tot dezelfde straf als zijn medebestuurders werd veroordeeld). Een beroep van de VVDM-advocaat Schutte op het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid werd afgewezen²⁴⁶². Staatssecretaris Hans Grosheide (* 1930) van Justitie weigerde samen met minister De Koster gratie aan de leden van de VVDM, die veroordeeld waren vanwege het weigeren van de groetplicht.

Het afschaffen van de groetplicht gebeurde uiteindelijk op 13 juni 1973²⁴⁶³ door KVP-staatssecretaris Mommersteeg tijdens de eerste maanden van het kabinet-Den Uyl (aangetreden op 11 mei 1973), nog

2456 Zie onder meer Kamerstukken, 1951-1952, II, Bijlagen Handelingen, 2300 VII, 11 (Memorie van Antwoord)(15 november 1951), Kamerstukken, 1955-1956, II, Handelingen, 245 (15 november 1955) en Kamerstukken, 1955-1956, II, Handelingen, 288 (16 november 1955).

2457 Een sergeant-majoor bij de marine wordt met 'schipper' aangesproken (behalve bij het Korps Mariniers).

2458 Kr Den Haag, 25 maart 1970 en HMG, 1 juli 1970, MRT 1970 (LXIII), 407-412. Het arrest van het HMG was aanleiding voor veel kritiek, onder meer een hoofdredactioneel commentaar in De Volkskrant van 2 juli 1970 en in de NRC van 6 juli 1970.

2459 Dat deze straf in de samenleving exceptioneel hoog werd gevonden moge blijk uit een ingezonden brief in Het Parool van 24 juni 1970 waarin de eis van zestien maanden van advocaat-fiscaal Van Voorst tot Voorst vergeleken werd met de eis van twaalf maanden die geëist werd tegen een inwoner van Den Haag die een pensionhouder had gewurgd.

2460 Kamerstukken, II, 1969-1970, Aanhangel Handelingen, 1472 (datum vraag 1 juli 1970 en antwoord 21 juli 1970) en Kamerstukken, II, 1969-1970, Aanhangel Handelingen, 1532 (datum vraag 30 juli 1970 en antwoord 10 augustus 1970).

2461 Kr Arnhem, 3 oktober 1972, MRT, 1973 (LXVI), 43-57.

2462 HMG, 22 november 1972, MRT, 1973 (LXVI), 58-59.

2463 Besluit van de Staatssecretaris van Defensie, (no 212.652/3N) van 13 juli 1973, afgedrukt in Kamerstukken, 1972-1973, II, Aanhangel Handelingen, vraag 1412 (vraag 17 juli 1973, antwoord 30 juli 1973) zie ook Kamerstukken, 1972-1973, II, Handelingen, 1844-1845 (14 juni 1973).

voor hij wegens gezondheidsredenen zijn ambt als staatssecretaris op 1 maart 1974 moest neerleggen. In het besluit van de Staatssecretaris wordt in artikel 1 eenvoudig weg geregeld dat ‘voor de individuele militair de verplichting tot het brengen van de militaire groet, alsmede het de verplichting tot het aannemen van de houding bij het melden’ vervalt; de regeling ging in op 1 augustus 1973, precies één jaar na de derde en laatste nationale groetdag.

VVD-kamerlid Ploeg (1927-1994)²⁴⁶⁴ stelde op 17 juli 1973 aan staatssecretaris Mommersteeg nog de vraag of het voor de tweede keer indienen van een gratieverzoek door de VVDM-bestuurders van invloed is geweest op de in zijn ogen snelle invoering van het afschaffen van de groetplicht; staatssecretaris Mommersteeg ontkende dat²⁴⁶⁵. Deze kamervraag lag een beetje op het randje van de scheiding der machten, omdat Ploeg als luitenant-kolonel militair lid van de arrondissementskrijgsraad in Arnhem was geweest, die de VVDM-bestuurders in eerste instantie veroordeeld had; Ploeg stond op de dag van de krijgsraaduitspraak 3 oktober 1972 al op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer met het oog op de verkiezingen van 19 november 1972.

11.2.2. De lange weg naar de gehele herziening van het militair straf- en tuchtrecht 1965-1990

De aanpassingen van het militair tuchtrecht vertonen in retrospectief het ritme van een danspas: *quick-quick-slow*: een aantal partiële wetswijzigingen in 1965 en 1974 en lange aanloop naar een grondige herziening in 1990. De noodzaak van een algehele modernisering werd keer op keer erkend, maar het tempo van de aanpassingen bleef tamelijk traag. Geen politieke prioriteit, geen parlementaire druk, geen juridische noodzaak, geen maatschappelijke lobby, geen inspraak van justitiabelen. Het vage besef dat er iets moest gebeuren met de wetgeving uit 1923 die toen al was gekwalificeerd als ‘oudbakken kost’, omdat de wetteksten al in 1903 waren vastgesteld, leidde maar heel langzaam tot enige wetgevingsactiviteit.

a. De eerste stappen

Minister Sim Visser van Defensie bracht in 1963 samen met minister Beerman een partiële herziening van het militair strafprocesrecht en van het militair tuchtrecht tot stand²⁴⁶⁶. Deze wetten vervingen de uit 1814 daterende (en sindsdien gewijzigde) regelgeving op het terrein van militair strafprocesrecht en de uit 1923 stammende wetgeving op het terrein van het militair tuchtrecht. De wetten werden aangepast aan de nieuwe structuur van het Koninkrijk en aan de gewijzigde organisatie van de krijgsmacht; ook werden enige modernisering van het strafprocesrecht doorgevoerd en werd onder meer het recht van hoger beroep uitgebreid. Het wetsvoorstel was in 1958 ingediend door de ministers Samkalden en Staf met de al geciteerde openingszin ‘Het militair strafproces behoeft dringend algehele herziening’ (zie § 10.2.1). Deze aanpassingen waren vooral van technische aard, die vooral betrekking hadden de organisatie van de militaire rechtspraak.

b. De Werkgroep-Lagerwerff, 1967-1970

De krijgstucht was geregeld op basis van de wet van 27 april 1903 (Stb. 1903, 112), zoals die van kracht was geworden in 1923. Er was in de loop van de tijd een klein aantal beperkte aanpassingen ingevoerd. Er was na de invoering van de partiële herziening van juli 1963 behoefte aan verdergaande verandering.

Het was de leiding van de krijgsmacht, verenigd in het Comité Verenigde Chefs van Staven (op dat moment onder voorzitterschap van luchtmachtgeneraal H.P. Zielstra, die op 18 januari 1967 een werkgroep onder leiding van generaal-majoor F.E. Lagerwerff aan het werk zette om het militair tuchtrecht tegen het licht te houden. Leden waren vertegenwoordigers van alle krijgsmachtonderdelen plus een topambtenaar van de ministeries van Defensie en Justitie, geen vertegenwoordigers van vakbonden en geen externe deskundigen (bijvoorbeeld uit de rechterlijke macht). De opdracht kwam niet van de politieke leiding: gebrek aan initiatief, gebrek aan interesse en angst zich te branden aan koud water. Een verklaring kan zijn, dat nog geen maand na de instelling van de werkgroep op 15 februari 1967 landelijke verkiezingen plaatsvonden als gevolg van de val van het kabinet-Cals-Vondeling in de Nacht van Schmelzer (13-14 oktober

2464 Ad Ploeg bracht het vanwege zijn rechtse opvattingen nooit tot bewindspersoon op Defensie. In het kabinet-Lubbers-I kreeg hij als troostprijs het staatssecretariaat van Landbouw.

2465 Kamerstukken, 1972-1973, II, Aanhangel Handelingen, vraag 1412 (vraag 17 juli 1973, antwoord 30 juli 1973).

2466 Wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 295) tot wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht, de wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 294) tot wijziging van de Rechtspleging bij de Landmacht en Luchtmacht, en de wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 296) tot wijziging van de Rechtspleging bij de Zeemacht.

1963). Minister Piet de Jong (1915-2016) van Defensie, die later minister-president zou worden, zal het op zijn beloop gelaten hebben.

In juni 1970 rapporteerde de werkgroep-Lagerwerff. De werkgroep verklaarde zelf in het inleidende hoofdstuk de reden om het militair tuchtrecht tegen het licht te houden. Het militair strafrecht bleef er buiten; dat zou ook de competentie van een krijgsmachtcommissie te boven gaan. Het had vooral te maken met het bij de tijd brengen van de inhoud, formulering en procedure, een vorm van *aggiornamento* van het Nederlandse militair tuchtrecht dus²⁴⁶⁷. Tijdens het instellen van de werkgroep-Lagerwerff waren op 10 maart 1966 ‘Het Huwelijk’ van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg (‘Klaas komt!’), op 14 juni 1966 het bouwvakkersoproer bij het gebouw De Telegraaf (die als enige – terecht naar later bleek – een hartfalen (en niet een gewelddadig politieoptreden) als doodsoorzaak van bouwvakker Jan Weggelaar had vermeld) en op 4 augustus 1966 de oprichting van de VVDM net achter de rug. Bij het uitbrengen van het rapport-Lagerwerff in juni 1970 kon teruggezien worden op bezettingen van universiteiten in april en mei 1969 en op een sterke positie van de VVDM. De werkgroep verwees in haar eindrapport wel naar de maatschappelijke veranderingen, maar men zou kunnen zeggen, dat de werkgroep de tijdgeest wel inademde, maar niet inhaleerde²⁴⁶⁸.

De werkgroep beoogde de positie van de puur ondergeschikte militair om te vormen tot een positie van medemens en medewerker. Voor de formuleringen als ‘de ondergeschiktheid is de ziel van den militairen dienst’ (artikel 2 lid 1 Reglement betreffende de Krijgstucht), ‘eerbiedig gedragen tegenover de meerdere, ook buiten dienst (artikel 2 lid 2 Reglement betreffende de Krijgstucht), handhaving van regelmaat en orde, zelfs in schijnbaar nietige zaken (artikel 1 lid 1 Reglement betreffende de Krijgstucht), ‘de godsdienst is de bron van alle geluk, deugd en waren moed’ (artikel 1 lid 1a Reglement betreffende de Krijgstucht) en ‘lafheid en vreesachtigheid stempelen den militair tot een onbruikbaar soldaat (artikel 24 lid 2 Reglement betreffende de Krijgstucht) was volgens de werkgroep geen plaats meer: het zijn geen concrete gedragsregels, maar hebben ‘het karakter van aansporing, vermaning, vingerwijzing’²⁴⁶⁹. Niet meer van deze tijd, zo oordeelde de werkgroep over de algemene omschrijving wat een tuchtrechtelijk vergrijp is. In artikel 2 van de Wet op de Krijgstucht worden krijgstuchtelijke vergrijpen gedefinieerd als ‘strijdig met enig dienstbevel of dienstvoorschrift, of onbestaanbaar met de militaire tucht of orde’. Daarnaast valt een strafbaar gesteld feit niet onder de krijgstucht (sub 1), behalve als het ‘lichte aard’ is (sub 2). De scheiding strafrecht-tuchtrecht splitste de werkgroep in de ‘kleinst mogelijke meerderheid’ en de ‘grootst mogelijke minderheid’, vijf tegen vier bij een commissie van negen leden dus. De meerderheid wilde, dat een tuchtrechtelijke afdoening van strafbare feiten mogelijk bleef en de minderheid wilde een scherpere scheiding en gelijktijdig het overbrengen van lichtere gehoorzaamheidsdelicten van het strafrecht naar het tuchtrecht. De definitie (met variatie) van een krijgstuchtelijk vergrijp luidde:

Een krijgstuchtelijk vergrijp is een feit, [toevoeging van de minderheid van de werkgroep: niet in enige strafwet omschreven], strijdig met een ter uitwerking van de grondbeginselen van de krijgstucht gestelde regel, of op die grondbeginselen gebaseerde norm.

Er was in de werkgroep wel eenheid van opvatting over de vraag of de tuchtrechtelijke vergrijpen specifiek geformuleerd moesten worden. Een algemene globale definitie van het krijgstuchtelijke vergrijp, waarvan de invulling aan de praktijk werd overgelaten werd afgewezen. Er blijft ruimte voor interpretatie en uitwerking, maar het kan niet zo zijn dat de commandant in zijn rol van tuchtrechter bepaalt welk gedrag wel of niet beschouwd kan worden als ‘onbestaanbaar met militaire tucht’: een commandant mag geen nieuwe tuchtdelicten introduceren.

De concrete gedragsregels, waarvan de overtreding een krijgstuchtelijk vergrijp oplevert, hadden betrekking op:

- geen politieke activiteiten in uniform, zoals demonstraties;
- geen uitingen met het karakter van ondermijning van de krijgstucht;
- geen vergaderingen binnen militaire locaties zonder toestemming;
- geheimhouding van diensangelegenheden;

2467 De term *aggiornamento* werd gebruikt door paus Johannes XXIII bij de opening op 11 oktober 1962 het Tweede Vaticaans Concilie van de katholieke kerk in Rome.

2468 naar de uitdrukking die de historicus Philipp Blom gebruikte om een geringe maatschappelijke verandering aan te duiden.

2469 Rapport Werkgroep-Lagerwerff (1970), p. 30-31.

- goede zorg voor kleding en goederen;
- zorg voor lichamelijke fitheid (bijvoorbeeld geen overmatig alcoholgebruik);
- geen onbetamelijke burgerkleding (binnen militaire locaties);
- verbod voor meerderen om geld en goederen aan te nemen of te lenen van minderen;
- verplichting om krijgstuuchtelijke vergrijpen van anderen te melden;
- verbod om ontevredenheid publiekelijk te uiten.

Wat betreft de sanctiemiddelen doet de werkgroep-Lagerwerff de volgende voorstellen

Voorstellen-Lagerwerff vergeleken met geldende tuchtrechtelijke sancties²⁴⁷⁰	
<i>bestaande tuchtsancties (artikel 5 WK)</i>	<i>voorstelwerkgroep-Lagerwerff</i>
Berisping	berisping
strafdienst 1-2 uren (maximaal 8 dagen)	strafdienst 1-2 uren (maximaal 8 dagen)
verplichting 2 uur voor het avondappel in de kazeme (maximaal 8 dagen)	op een vastgesteld tijdstip aanwezig in de kazeme (maximaal 14 dagen)
licht arrest (maximum 21 dagen)	licht arrest (tussen 1 en 14 dagen)
verzwaard arrest (maximum 14 dagen)	arrest (tussen 1 en 14 dagen)
streng arrest (maximum 14 dagen)	Afschaffen
verlaging in klasse	Afschaffen
plaatsing in tuchtklasse	Afschaffen
-	geldboete (f 2,50 – f 100,00)

In het werkgroeprapport werd geen rekenschap gegeven van het feit, dat het tuchtrecht functioneert binnen een kadernilitiekrijgsmacht. Er is geen verwijzing te vinden naar het feit dat de overgrote meerderheid van de militairen niet vrijwillig bij de krijgsmacht dient. Vanuit het oogpunt van gelijke behandeling van militairen op basis van dienstplicht en militairen op basis van een beroeps carrière of een vrijwilligerscontract is dat begrijpelijk. Militaire dienstplicht is wellicht in de ogen van de werkgroep zo vanzelfsprekend dat vermelding ervan niet noodzakelijk is. Maar juist het feit dat de meeste onder het tuchtrecht vallende militairen gedwongen én tijdelijk in de krijgsmacht aanwezig zijn, bepaalt de aard van de organisatie en daarmee het karakter van het handhaven van de interne orde via het tuchtrecht.

Het is opvallend, dat de werkgroep-Lagerwerff geen gebruik gemaakt heeft het voorstel, dat het voorlopig ontwerp 'wet gedragsregels militairen', dat Van Ee en Nijmeijer medio 1969 in het Militair Rechtelijk Tijdschrift publiceerde. In 100 artikelen werd een gehele nieuwe gepresenteerd, in zijn titel al een andere sfeer uitademde dan met de term 'krijgstucht' wordt omvat. Naast een opsomming van allerlei disciplinaire feiten werd in artikel 30 een vangnet gecreëerd door 'plichtverzuim' in algemene zin aan disciplinaire maatregelen onderhevig te maken²⁴⁷¹.

c. De discussienota over militair tuchtrecht van de VVDM, maart 1970

Een paar maanden voor de publicatie van het rapport van de werkgroep-Lagerwerff verscheen in maart 1970 de Diskussienota Militair Tuchtrecht van de VVDM²⁴⁷², voorbereid door een commissie van negen man, allen juristen en (ex-)dienstplichtigen onder voorzitterschap mr. Ruud Bergamin²⁴⁷³, die ook VVDM-voorzitter was.

De VVDM koos voor een radicale herziening van het tuchtrecht, dat beschouwd werd als een vorm van militair strafrecht voor geringere vergrijpen. Het zou een plaats moeten krijgen in de bepalingen over militaire overtredingen van het WMS. Een militaire kantonrechter zou met de afdoening ervan belast moeten worden. Basis van dit systeem is dat het handhaven van de discipline benaderd moet worden op de manier van iedere grote organisatie. Tuchtrecht veronderstelt, dat de leden van de groep zich identificeren met de doelstellingen van de organisatie. Dat kan men van dienstplichtigen die er niet voor gekozen hebben in een

2470 Deze straffen zijn voor de 'mindere militairen'. Op onderofficieren en officieren zijn niet alle straffen van toepassing; zo geld plaatsing in de tuchtklasse alleen voor de 'mindere militairen'. De werkgroep-Lagerwerff wenst het rangonderscheid bij de tuchtstraffen af te schaffen van een oogpunt van rechtsgelijkheid.

2471 Zie Van Ee en Nijmeijer (1969). Dit voorstel van Van Ee en Nijmeijer werd in 1971 van harte omarmd door Coolen (1971).

2472 Zie ook Ars Aequi, 1970, p. 327-329.

2473 Hij werd wetenschappelijk medewerker aan de juridische faculteiten in Rotterdam en Amsterdam (in 1995 bij hoogleraar Soeteman (voorzitter adviescommissie gewetensbezwaarden militaire dienst) gepromoveerd op de rechtsverhouding burger-overheid) en professioneel jazzsaxofonist.

militaire organisatie werkzaam te zijn, niet vergen. Als er dan sancties opgelegd moeten worden, dan dient dat in het kader van het strafrecht te geschieden. Daarbij dient het EVRM als toetsingskader.

In het rapport werd ook gepleit voor een betere definitie van het begrip dienstbevel en ook voor een beperking van de bevelsbevoegdheid tot de functionele bevelhebbers (dus niet iedere meerdere kan iedere mindere een dienstbevel geven).

De VVDM sprak in haar rapport uitdrukkelijk over een herziening van het militair tuchtrecht in vredetijd. Onduidelijk blijft echter hoe een sanctioneringssysteem in oorlogstijd zou moeten functioneren. Er werd in het VVDM-rapport wel de nadruk gelegd op inwendige discipline en informeel leiderschap in plaats van opgelegde discipline en formeel gezag²⁴⁷⁴.

11.2.3. De aanpassing van de tuchtstraffen: geen tuchtklasse en streng arrest, wel geldboete, 1971-1974

Op 6 oktober 1971 werd het wetsvoorstel tot wijziging van de tuchtstraffen ingediend door de ministers Van Agt van Justitie²⁴⁷⁵ en De Koster van Defensie van het kabinet-Biesheuvel²⁴⁷⁶. Het oorspronkelijk wetsontwerp betrof alleen de afschaffing van het streng arrest en van de plaatsing in de tuchtklasse. De timing van dit wetsontwerp is niet geheel verklaarbaar. Nog geen vijf jaar geleden had minister De Jong (kabinet-Cals) meegedeeld, dat hij op grond van een adviescommissie²⁴⁷⁷ geoordeeld had, dat het noodzakelijk was dat de tuchtstraf van streng arrest gehandhaafd bleef. Wel had hij de commandanten meegedeeld, dat het strikte cellulaire karakter gemitigeerd diende te worden door het vervullen van bepaalde diensten²⁴⁷⁸. Er lag sinds juni 1970 het advies van de werkgroep-Lagerwerff (zie § 11.2.2.b), maar daarin werden op het terrein van het militair tuchtrecht veel verdergaande voorstellen gedaan. Daarop werd kennelijk nog gestudeerd, maar nog geen vier maanden na het indienen van het wetsontwerp werd op 27 januari 1972 een discussienota over een gehele herziening van het tuchtrecht gepresenteerd²⁴⁷⁹. De vraag die zonder nader onderzoek niet te beantwoorden is luidt: was de opvatting dat streng arrest en plaatsing in de tuchtklasse te forse straffen waren voor de lichte vergrijpen van het tuchtrecht of was er het inzicht gerijpt, dat in de tuchtprocedure een onafhankelijke rechter ontbrak die bevoegd was vrijheidsbenemende straffen op te leggen? Was er al de schaduw van het EVRM? Het kon net geen snelle politieke reactie op de zware tuchtstraf op 8 oktober 1971 opgelegd aan Dona en Schul²⁴⁸⁰ zijn (zie § 11.2.4). Deze tuchtstraf en de handhaving ervan door het HMG heeft zeker wel het debat in het parlement mede bepaald.

Plaatsing in een tuchtklasse (vergelijkbaar met de strafklasse uit het militaire strafrecht als bijkomende straf volgens artikel 6 WMS) was mogelijk voor een periode van minimaal drie maanden en maximaal één jaar.

2474 In 1977, zeven jaar na het verschijnen van de Discussienota, bracht de jurkie (juridische commissie) van de VVDM een nieuwe notitie uit, waarin het ontbreken van voortgang van het wetgevingsproces werd gehekeld (Twintig, 18 oktober 1977). Staatssecretaris (later minister) Stermerdink, met in zijn portefeuille militair materieel én militair recht, had tegen het einde van zijn zittingsperiode 1973-1977 volgens de VVDM-juristen te weinig bereikt op het gebied van militair straf- en tuchtrecht.

2475 Dries van Agt (*1931) had als hoogleraar strafrecht in Nijmegen in 1971, kort voor zijn benoeming tot minister van Justitie op 6 juli 1971, een preadvies uitgebracht voor de Nederlandse Juristenvereniging over het tuchtrecht. Hij wees erop, dat het tuchtrecht een grote variëteit vertoont. Hij zag daarin het militair tuchtrecht niet als een vorm van groepsrecht (Van Agt (1971)):

Degenen die deel uitmaken van een ambtelijk of militair apparaat vormen evenmin een groep in de zin die ik aan die term wil geven.

Maar, zo constateerde Van Agt:

We treffen in de desbetreffende tuchtregelingen geen formuleringen aan die ertoe nopen in deze organisaties groepen te zien.

(Dit citaat van Van Agt is ook opgenomen in Langemeijer (1977), p. 83. Maar het wordt 'geen' is weggefallen, waardoor het citaat in zijn proefschrift onbegrijpelijk wordt).

Van Agt rekende in aansluiting op J.F. Taat in zijn proefschrift uit 1948 het militair tuchtrecht onder het hiërarchieke tuchtrecht. Hij ging niet verder in op het militair tuchtrecht, omdat dit buiten de opdracht voor een preadvies van de NJV viel.

2476 Kamerstukken, 1971-1972, 11564 (R823), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(6 oktober 1971).

2477 Er is niet veel duidelijk over deze adviescommissie. Minister De Jong:

De wenselijkheid van de handhaving van de straf van streng arrest is bezien door een commissie bestaande uit commandanten van eenheden, juristen en artsen waaronder twee psychiaters.

Het advies is voor zover bekend niet gepubliceerd.

2478 Kamerstukken, 1965-1966, II, Bijlagen Handelingen, 8300 X, 9 (Memorie van Antwoord)(22 november 1965).

2479 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11689, 1 (Brief van de minister) en 2 (Noti)(27 januari 1972).

2480 De precieze datum van het opleggen van de tuchtstraf staat niet vermeld in het HMG-arrest van 17 november 1971, maar wordt vermeld in de Kamerstukken, 1971-1972, II, kamervraag 295 (vraag 11 oktober 1971, antwoord 3 november 1971).

De tuchtklasse was ondergebracht in het Depot voor Discipline in Nieuwersluis en verschilde qua uitvoering nauwelijks met de uitvoering van de strafklasse.

Het wetsontwerp, gedateerd 6 oktober 1971, was geen reden voor het HMG om de plaatsing in tuchtklasse buiten toepassing te laten: op 17 november 1971 werd deze tuchtstraf voor Dona & Schul bevestigd. In deze beschikking verwierp het HMG het beroep dat de tuchtrechtelijke plaatsing in de tuchtklasse niet viel in de termen vrijheidsberoving, arrestatie of gevangenhouding in de zin van artikel 5 EVRM. Aan deze benadering lag de gedachte ten grondslag dat plaatsing in een tuchtklasse opgevat moest worden als het dienstdoen op een bijzondere wijze. Het is wel een sanctie, maar de beperkingen van de bewegingsvrijheid die inherent zijn aan de militaire dienst werden op een aangescherpte wijze toegepast. Het gaat om het bijbrengen van krijgstucht, de vorming van het karakter en het bevorderen van militaire vakkennis²⁴⁸¹. Het HMG ging voorbij aan het feit, dat in de praktische uitvoering in Nieuwersluis de tuchtrechtelijke sanctie de plaatsing in een tuchtklasse niet verschilde van de strafrechtelijke sanctie plaatsing in een strafklasse.

Deze bevestiging van de juridische gronden voor de sanctie plaatsing in een tuchtklasse heeft een merkwaardig kantje, omdat de minister De Koster van Defensie de commandanten verzocht vooruitlopend op de beoogde afschaffing van de tuchtklasse deze straf in beginsel niet meer op te leggen²⁴⁸². Op 6 oktober 1971 is er door de bevelhebbers van de krijgsmachtsonderdelen aan hun ondercommandanten op aange-drongen de tuchtrechtelijke straf van streng arrest niet meer op te leggen²⁴⁸³. Was een plaatselijke commandant op 8 oktober 1971 nog niet geïnformeerd over een wetsvoorstel van 6 oktober 1971 en de mededeling van de commandanten van de krijgsmachtsonderdelen inzake het opleggen van streng arrest, van het HMG mocht anders verwacht worden dat het hiervan wel op de hoogte was.

Was de presentatie van het wetsvoorstel over de afschaffing van de tuchtstraffen op 6 oktober 1971 aanleiding om te regelen, dat in de praktijk streng arrest niet meer opgelegd werd, de presentatie van de nota over de algehele herziening van het militair tuchtrecht op 27 januari 1972 was aanleiding om te regelen, dat ook de plaatsing in de tuchtklasse in de praktijk niet werd toegepast²⁴⁸⁴. Dat maakt een rommelige indruk: immers in het wetsontwerp van 6 oktober 1971 wordt ook naast de afschaffing van het streng arrest ook de afschaffing van de tuchtklasse geregeld. Een plaatselijke commandant mocht na 6 oktober 1971 geen streng arrest meer toepassen en na 27 januari 1972 ook geen plaatsing in de tuchtklasse meer toepassen.

Het is niet uitgesloten, dat het HMG van oordeel was geen boodschap te hebben aan opdrachten van de minister aan zijn commandanten. Juridisch is dat niet onjuist, maar maatschappelijk nogal onhandig. Het HMG had in ieder geval beter moeten weten.

De voorbereidingscommissie van de Tweede Kamer had geen vragen over het wetsontwerp²⁴⁸⁵. Uit de Nederlandse Antillen (het militair tuchtrecht is een koninkrijksaangelegenheid) kwam het bezwaar, dat in het militair tuchtrecht de bijkomende straf van inhouding van inkomen alleen buiten Nederland kan worden opgelegd.

De kamercommissie ging zich nog eens bezinnen en kwam een half jaar later op 27 juni 1972 tot de conclusie, dat de voorgestelde wetswijziging toch niet ver genoeg ging, zeker in het licht van de discussienota van januari 1972, waarover de kamercommissie overigens nog geen verslag uitgebracht had. De aanvullende voorstellen die de regering per brief van 19 juni 1972 had aangekondigd vielen in goede aarde: naast de reeds eerder voorgestelde afschaffing van het streng arrest en van de plaatsing in de tuchtklasse werd aangekondigd dat de verlaging in klasse geschrapt zou worden en de geldboete geïntroduceerd zou worden. Bovendien zou het rangenonderscheid in de tuchtstraffen dienen te vervallen. Er kwam één sanctiesysteem voor officieren, onderofficieren en manschappen.

Het duurde tot 7 december 1973 dat de bewindslieden Van Agt van Justitie en Stemerdink van Defensie van het kabinet-Den Uyl de voorstellen ook in de vorm van wetteksten indienden²⁴⁸⁶. De tuchtstraffen zouden nu bestaan uit: berisping, corvee, uitgaansverbod, geldboete (tussen f 2,50 en f 50,00) en (licht en verzwaard) arrest. In de toepassing van licht arrest en verzwaard arrest bleef er bij de concrete uitvoering

2481 Deze opvatting heeft het HMG al laten blijken in de beschikking van 13 mei 1970, MRT, 1970 (LXIII), 288.

2482 Zie Kamerstukken, 1971-1972, II, kamervraag 295 (vraag 11 oktober 1971, antwoord 3 november 1971), punt 4.

2483 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 8 (Verslag van een Schriftelijk Overleg)(27 juni 1972).

2484 Zie Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 8 (verslag van een Schriftelijk Overleg)(27 juni 1972).

2485 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 4 (Verslag)(4 november 1971).

2486 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 9 (Nota van Wijzigingen)(7 december 1973).

het verschil tussen officieren, onderofficieren en manschappen bestaan. Omdat bij licht arrest de tuchtrechtelijk gestrafte militair gewoon in zijn eigen bed slaapt, werd bij de parlementaire behandeling het rangenonderscheid gehandhaafd, terwijl bij verzwaard arrest waar de nacht in een cel wordt doorgebracht ('achter de wacht') het rangenonderscheid werd geschrapt²⁴⁸⁷. Amendementen om het minimumbedrag voor de geldboete in overeenstemming te brengen met het algemene minimumboetebedrag uit het strafrecht (f 0,50)²⁴⁸⁸ noch om het fors te verhogen (tot f 10,00)²⁴⁸⁹ haalden het niet: het beleeft f 2,50.

De vernieuwing van de tuchtrechtsancties werd ingevoerd bij de wet van 26 september 1974 (Stb. 1974, 537)²⁴⁹⁰.

Ten tijde van de uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens op 8 juni 1976, waarin de tuchtklasse strijdig met het EVRM werd beoordeeld, was de plaatsing in de tuchtklasse al afgeschaft (zie § 11.2.4.c).

11.2.4. De zaak Dona & Schul: van opruiend pamflet te Ermelo tot een vonnis in Straatsburg a. De commanderend officier: drie en vier maanden tuchtklasse

Hans Dona (actief in de PSP²⁴⁹¹) en Wim Schul (actief BVD-er binnen de VVDM²⁴⁹²) waren als dienstplichtig soldaat gelegerd in Ermelo en betrokken bij de lokale VVDM-afdeling. Het nummer van het afdelingsblad Alarm van september 1971 werd voorgelegd aan de commanderend officier, die oordeelde dat de inhoud als ondermijnd voor de krijgstuicht was²⁴⁹³. De omstreden passages in de tekst luidde²⁴⁹⁴:

Er is toch een generaal Smits, die aan zijn 'ondergeschikten' schrijft: 'Ik zal alles in het werk stellen U ervan te weerhouden de wet te overtreden', maar dezelfde generaal is verantwoordelijk voor de overplaatsingen van Daalhuizen en Duppen. Terwijl, zoals bekend maatregelen nooit het karakter van een verkapt straf mogen hebben. Wat is de generaal toch wetsetrouw – zolang dit in zijn straatje te pas komt.

en

Behalve gewone straffen beschikken de legerbazen over een hele serie andere middelen – waarvan overplaatsingen er slechts één is – om de soldaten er onder te houden. Dat eindigt alleen als deze mensen, die hun bewind alleen kunnen waarmaken met straffen en intimidatie, gedwongen worden eens naar een normale betrekking om te kijken.

2487 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 18 (Amendement De Vries cs)(5 maart 1974).

2488 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 16 (Amendement-Goudsmit)(27 februari 1974).

2489 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 16 (Amendement-Verburgh)(6 maart 1974).

2490 In de Eerste Kamer stelde PSP-senator en advocaat Van Wijk nog in de marge de kwestie van de toegankelijkheid van militairerechtelijke wetteksten aan de orde (Kamerstukken, 1973-1974, I, Bijlagen Handelingen, 11546 (R823), 90a (Voorlopig Verslag)((24 april 1974)). Hij had gelijk. Er was op dat moment alleen een losbladige uitgave van de wetteksten van het militair straf- en tuchtrecht beschikbaar, in 1964 gepubliceerd voor intern gebruik binnen de krijgsmacht door het ministerie van Defensie (deel 10 van de Verzameling van Gemeenschappelijke Verordeningen voor de Krijgsmacht). De beperkte beschikbaarheid van de militair-strafrechtelijke teksten werd begin 1972 impliciet door de ministers Van Agt en De Koster toegegeven door de relevante wetsartikelen uit het militair strafrecht en militair tuchtrecht ten behoeve van de kamerleden als een bijlage bij hun nota van 27 januari 1972 te voegen (Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11648,34 (bijlage)(27 januari 1972)). Pas in 1981 werd de eerste druk van deel 81 van de bekende reeks van Schuurmans & Jordens gepubliceerd met de teksten van de relevante wetteksten. Het was een illustratie van het relatief gesloten karakter van de militaire straf- en tuchtwetgeving.

2491 Hans Dona werd lid van het hoofdbestuur van de PSP. Later stapte hij over naar de PvdA en was van 1982 tot 1994 wethouder van Den Bosch.

2492 Wim Schul werd actief binnen de trotskistische georiënteerde Internationale Kommunistenbond (IKB), die in 1983 werd voortgezet als de Socialistische Arbeiderspartij (SAP). Schul was in 1981 landelijke lijsttrekker voor de IKB bij de Tweede Kamerverkiezingen, die 2.015 stemmen en geen zetel opleverde. Zie ook Blom en Van der Steen (2015).

2493 Het kost ruim veertig jaar na dato moeite deze teksten waarin geen onvertogen woord voorkomt in retrospectief te beschouwen als krijgstuicht ondermijnd. Minstens zo opmerkelijk is het deze teksten, die volgens de legerleiding gezagsondermijnd zijn, drie keer afgedrukt te zien in het arrest van het HMG zoals dat gepubliceerd is in het Militair Rechtelijk Tijdschrift. Dat kan generaal Smits toch nauwelijks op prijs gesteld hebben.

Het is juridisch onvermijdelijk, dat bij delicten die te maken hebben met gesproken of geschreven woorden, de omstreden teksten opnieuw gebruikt moeten worden. Het delict belediging wordt dus in zekere zin keer op keer opnieuw gepleegd. Een dergelijk effect hadden ook alle processen die gevoerd zijn over de leuze 'Johnson moordenaar' (een leus, die later om juridische redenen soms verbasterd werd tot 'Johnson molenaar'). Zie over 'Johnson Moordenaar' HR 7 november 1968, NJ 1968, 44 en AA, 1968, 362 en verder uitvoerig Nicolai (1969).

2494 Zie uitspraak HMG, 17 november 1971, MRT, 1972, (LXV), p. 39-47.

Deze procedure van goedkeuring vooraf van publicaties was vastgelegd in de het ministerieel besluit inzake de Verspreiding van Drukwerken van 21 december 1967. Dona en Schul werden eind september 1971 door de ‘commanderend officier’, de kazernecommandant E. O’Herne tuchtrechtelijk veroordeeld tot drie respectievelijk vier maanden tuchtklasse²⁴⁹⁵. Het betrof hier een tuchtrechtelijke afdoening van het strafbare feit van artikel 147 WMS, dat handelt over de ondermijning van de krijgstucht. Een tuchtrechtelijke afdoening van een strafbaar feit kan worden toegepast bij een lichte overtreding van het strafbare feit. De zware sanctie in deze zaak correspondeerde in ieder geval hier niet mee.

Het incident in Ermelo geschiedde kort nadat de VVDM op 15 september 1971 besloten had voor drie maanden geen acties te voeren, maar om zich te concentreren op de versterking van de interne organisatie. De haardrachtzaak was net succesvol afgesloten en de eerste groetdag was achter de rug (zie § 11.2.1.b).

Een actiecomité voor Dona en Schul werd dan ook niet opgericht door de VVDM, maar de BVD. VVDM-leden traden op persoonlijke titel wel toe tot dit actiecomité, dat vier eisen formuleerde: vrijspraak voor Dona en Schul, afschaffing van Depot voor Discipline in Nieuwersluis, geen censuur op tijdschriften en afschaffing van de strafbevoegdheid van de commandanten. Ter gelegenheid van een protestbijeenkomst op 8 november 1971 in Amersfoort doorbraak de VVDM de godsvrede en schaarde zich achter het actiecomité²⁴⁹⁶.

De maatschappelijke opwindung over de zaak Dona & Schul kwam vanuit een ander perspectief ook aan de orde in een artikel in De Telegraaf van 10 november 1971. Luitenant-generaal F.E. Meijnderts, commandant van het Eerste Legerkorps attendeerde op dezelfde dag per telegram aan zijn ondercommandanten op dit artikel, met een verwijzing naar de laatste alinea dat de veroordeling van deze militairen (Dona & Schul) gezien moest worden in het licht dat zij al voor de vierde keer de regels van de krijgstucht hebben overtreden en al herhaalde malen zijn gewaarschuwd wegens het willen verspreiden van opruiende pamfletten en/of aanzetten tot demonstraties. Minister De Koster van Defensie zei, desgevraagd door kamervragen van CPN-kamerlid Kremer, geen probleem te zien in deze actie van de generaal²⁴⁹⁷; hij antwoordde niet per kerende post, maar juridisch veilig na de uitspraak van het HMG in de beklagzaak.

b. Het Hoog Militair Gerechtshof: drie maanden tuchtklasse

Het HMG bevestigde op 17 november 1971 de tuchtstraffen, opgelegd door de commanderend officier, met dien verstande dat de plaatsing in de tuchtklasse van Wim Schul van vier maanden tot drie maanden werd teruggebracht²⁴⁹⁸. Het HMG deed niet wat het hof in de zaak Wehrmann wel deed, preluderen op een voorgenomen, maar nog niet vastgestelde wijziging in de regelgeving (zie vorige paragraaf).

De uitspraak van het HMG was aanleiding voor een interpellatie van PPR-kamerlid Bas de Gaay Fortman op 2 december 1971; aan dit debat werd door alle fracties fors aan meegedaan. De Gaay Fortman had de week ervoor Dona en Schul bezocht in Nieuwersluis.

De kern van het debat was de vrijheid van mening binnen de krijgsmacht, maar het functioneren van de tuchtklasse als tuchtrechtelijke straf. De Tweede Kamer had met instemming kennisgenomen met de brief die minister De Koster van Defensie op 6 oktober 1971 aan de legerleiding geschreven met dringend verzoek de tuchtklasse als tuchtstraf niet meer toe te passen. Niettemin was de straf voor Dona & door twee generaals bevestigd. Minister De Koster deelde ook mee op 19 november 1971 via de legerleiding aan de commandanten te laten weten dat in het algemeen in zaken waarin de vrijheid van meningsuiting in het geding die niet via het tuchtrecht zelf af te wikkelen, maar te melden aan de auditeur-militair voor een eventuele strafrechtelijke afdoening. En bovendien had de minister het eerder ingestelde verspreidingsverbod voor VVDM-bladen weer ingetrokken. De Koster zei ook nog dat hij de instelling van een militaire ombudsman overwoog; een adviescommissie was daarvoor aan het werk²⁴⁹⁹.

2495 Een paar dagen later, op 6 oktober 1971, diende regering een wetsontwerp in om de plaatsing in een tuchtklasse als tuchtrechtsanctie af te schaffen (zie vorige paragraaf).

2496 Boot (2015), p. 113-114.

2497 Kamerstukken, 1971-1972, II, Aanhangsel Handelingen, 437 (kamervraag 15 november 1971, antwoord 1 december 1971).

2498 HMG, 17 november 1971, MRT, 1972, (LXV), p. 39-47.

2499 Over een militaire ombudsman is daarna nooit meer iets vernomen. Het voorstel om tot een ombudsman voor militairen te komen was al geformuleerd door mr. A. Stemerding, kapitein van de Militair Juridische Dienst in het wetenschappelijk PvdA-blad *Socialisme en Democratie*. Stemerding liet zich inspireren door de West-Duitse *Wehrbeauftragte des Bundestages*. Zie Stemerding (1970). Minister den Toom liet in antwoord op kamervragen van Stemerding en Wieldraaijer weten, dat nu er nog studie gemaakt werd of er een nationale ombudsman moest komen, een speciale ombudsman voor militairen buiten

De preventieve censuur op tijdschriften verschoof naar een repressieve aanpak achteraf: mocht in een tijdschrift iets staan dat krijgstuichtondermijnd was, kon dat blad alsnog verboden worden²⁵⁰⁰, dat de e werd het De uitkomst van het politieke debat was dat de commandanten zaken waarbij de vrijheid van meningsuiting in het geding is en waarbij meer dan alleen licht arrest opgelegd dient worden, de strafrechtelijke weg moeten volgen. Een motie van deze strekking van De Gaay Fortman had geen enkel effect op het verblijf van Dona en Schul in Nieuwersluis²⁵⁰¹.

Een sinterklaascadeau?

Hoe kritische soldaten en autoritaire officieren in die tijd met elkaar omgingen kan in de zaak van Dona & Schul geïllustreerd worden aan het St-Nicolaaschoen-incident. Een delegatie van de VVDM plaatste op 3 december 1971 een schoen van 2 x 2 meter voor de poort van het Depot van Discipline in Nieuwersluis, waar Dona & Schul op dat moment opgesloten waren.

Een van de VVDM-bestuurders (een anonieme persoon in burgerkleding, volgens het krijgsmachtsverslag over dit incident) meldde zich bij de wacht, werd toegelaten tot een eerste luitenant die wachtcommandant was en maakte duidelijk dat het ging om het aanbieden van een sinterklaascadeau voor Dona & Schul. De luitenant legde uit de regels terzake uit: Alle ouders van zich in het Depot voor Discipline bevindende gestraften krijgen mededeling, dat gestraften Sint Nicolaas-presentjes mogen ontvangen, mits deze de waarde van f 10 niet te boven gaan en aan bepaalde voorwaarden – o.m. voor wat betreft bederf – voldoen. Deze regeling is getroffen om een ongelijke toezending van geschenken aan de gestraften te voorkomen en een zo gelijk mogelijke behandeling van de gestraften te bevorderen. Aan gestraften die niet van thuis een present ontvangen krijgen een cadeau van de dienst Welzijnzorg.

Dus een sinterklaascadeau van iemand anders dan van de ouders kon niet worden geaccepteerd. De VVDM-delegatie verliet daarop Nieuwersluis met achterlating van de reuzenschoen voor de kazemepoort. Deze 'schoen' werd even later aan de kant geschoven door een militair volkswagenbusje (in de prak gereden volgens de VVDM, enigszins beschadigd volgens de legerleiding). Een Total-tankauto, die de kazerne verliet, kon vanwege zijn draaicirkel niet anders dan over de restanten van de schoen heenrijden, althans volgens de legerleiding. Een aantal passerende jongens maakte zich meester van de inhoud van de schoen. Een luitenant gaf lucifers aan een van de jongens die de schoen in brand stak²⁵⁰². Incident gesloten: de VVDM zijn demonstratie, de landmacht zijn reactie gespeend van ieder gevoel van humor.

Al met al waren drie van vier eisen van het actiecomité min of meer ingewilligd. Maar Dona en Schul waren niet vrij. Dus werd de lange weg van Nieuwersluis naar Straatsburg ingeslagen.

c. Het Europees Hof: strenge discipline toegestaan, maar tuchtklasse niet

Vijf soldaten tegen Nederland

Aangezien het HMG de rechter in laatste ressort voor het militair straf- en tuchtrecht was²⁵⁰³ en de nationale rechtsmiddelen dus uitgeput waren, werd in 1971 de zaak naar het Europees niveau gebracht. Daarbij werd de zaak van Dona & Schul gevoegd bij drie andere militaire- tuchtrechtzaken:

- van Kees Engel: hij was tuchtrechtelijk gestraft met vier dagen licht arrest, drie dagen verzwaard arrest en drie dagen streng arrest en degradatie van sergeant tot gewoon soldaat wegens ongeoorloofde afwezigheid, omdat hij terwijl hij zich als 'ziek thuis' had gerapporteerd, een landelijke VVDM-vergadering bijwoonde, waar hij tot vicevoorzitter werd gekozen (deze straffen werden door de beklagmeerdere gereduceerd tot twee streng arrest, hetgeen door het HMG op 23 juni 1971 werd bevestigd);

---

beschouwing niet werd overwogen. Zie Kamerstukken, 1970-1971, II, Aanhangsel Bijlagen, kamervraag 196 (vraag 24 september 1970, antwoord 28 oktober 1970).

Stemerding werd op 25 augustus 1970 (tussentijds) lid van de Tweede Kamer; zijn artikel over de ombudsman voor militairen verscheen in oktober 1970. Hij stelde op 24 september 1970 vragen, toen een artikel dat hij geschreven had nog niet gepubliceerd was. Minister Den Toom beantwoordde de kamervragen van Stemerding, toen het artikel van Stemerding was verschenen.

In 1982 kwam het tot de instelling van de Nationale Ombudsman.

2500 Boot (2015), p. 114-115.

2501 Zie voor het debat Kamerstukken, 1971-1972, II, Handelingen, 1517-1542 (2 december 1971).

2502 Kamerstukken, 1971-1972, II, Aanhangsel Handelingen, 569 (vraag van 6 december 1971, antwoord 27 december 1971). Het enige wat minister De Koster besliste was, dat Dona en Schul de maanden doorgebracht in Nieuwersluis niet behoefde na te dienen.

2503 Cassatie van HMG-uitspraken bij de Hoge Raad was op dat moment niet voorzien, maar zou in 1979 (zie § 11.2.6) alleen voor de toepassing van het militaire strafrecht worden voorzien en niet voor het tuchtrecht, behalve (sinds 1991) cassatie in het belang van de wet op initiatief van de Procureur-Generaal bij de Hoge Raad op basis van artikel 100 WMT.

- van Peter van der Wiel: hij was op 30 november 1970 tuchtrechtelijk gestraft met vier dagen licht arrest, omdat hij vier uur te laat terug was van verlof (het HMG bevestigde deze tuchtstraf in hoger beroep op 17 maart 1971 met aanpassing van de strafgronden);
- van Gerrit-Jan de Wit: hij was tuchtrechtelijk gestraft met drie maanden tuchtklasse wegens onverantwoord rijden en wegens het niet direct uitvoeren van een opdracht (het HMG verlaagde in hoger beroep de tuchtstraf tot 12 dagen verzwaard arrest).

Conform de op dat moment geldende procedurevoorschriften werden de zaken eerst behandeld door de Europese Commissie voor de Rechten van het Mens, het voorportaal voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens²⁵⁰⁴.

De commissie verwijst door naar het hof

De verwachtingen waren hoog gespannen²⁵⁰⁵. De Commissie deed uitspraak op 19 juli 1974²⁵⁰⁶ en stuurde de zaken door naar het Hof. Dat was in ieder geval een indicatie dat het de moeite waard was serieus naar de zaak te kijken.

Voelt de regering nattigheid?

Was de doorverwijzing naar het EHRM een aanwijzing dat er de Nederlandse militaire wetgeving wellicht niet volledig in overeenstemming was met het EVRM? Kort na de uitspraak van ECieRM van 19 juli 1974 trad de wet van 26 september 1974 (Stb. 1974, 537) waarbij de plaatsing in de tuchtklasse en het streng arrest als tuchtstraffen werden afgeschaft (en de geldboete als tuchtstraf werd ingevoerd). Maar er was meer. In Defensienota 'Om de veiligheid van het bestaan', door het kabinet-Den Uyl uitgebracht op 9 juli 1974 (dus net vóór de commissie-uitspraak), was aangekondigd, dat in algemene zin aandacht besteed zou moeten worden aan de uitoefening van de grondrechten door militairen. Dat zou kunnen in de vorm van aanwijzingen aan de commandanten. Het ging vooral om de democratische rechten op het terrein van de vrijheid van meningsuiting en van vereniging en vergadering. Het waren twee grondrechten waarover de VVDM regelmatig in clinch lag met de legerleiding en militaire justitie-autoriteiten.

Op 10 juli 1975 (een jaar na de commissie-uitspraak) werden de 'Voorlopige Algemene Aanwijzingen inzake de uitoefening van bepaalde grondrechten door militairen' door minister Vredeling vastgesteld en aan de commandanten verstuurd; de aanwijzingen traden op 1 september 1975 in werking²⁵⁰⁷. Het betrof een toepassing van artikel 2 van de Wet op de Krijgstucht (definitie van krijgstuchtelijke vergrijpen) en de artikelen 17 (aansluiten bij verenigingen en deelnemen aan demonstraties) en 19 (uiten van externe kritiek op de krijgsmacht en in bezit hebben en verspreiden van geschriften) van het Reglement betreffende de Krijgstucht. De algemene tendens was de aansporing tot terughoudendheid van tuchtrechtelijk ingrijpen. Het ging erom tijdig de militaire justitie-autoriteiten in te schakelen. Het ging in de 'Voorlopige Aanwijzingen' niet om een volmondige erkenning van de grondrechten voor militairen, maar een matiging van tuchtrechtelijk ingrijpen.

De status van deze aanwijzingen is niet zonder problemen. De VVDM oordeelde deze regulering van de grondrechten in strijd met de grondwet. Bonden van beroepsonderofficieren meenden dat de toepassing van de grondrechten binnen de krijgsmacht een betere en meer principiële regulering verdienden dan

---

2504 Zie voor de documenten van deze zaken *Publications de la Cour Européenne des Droits de l'homme/Publications of the European Court of Human Rights*, A2 (1978) en B 20 (1978)(uitgegeven door Carl Heymans Verlag, Köln/Berlin/ Bern/München, 1987).

2505 Kamminga verwoorde deze in het NJB in november 1973, nog voor de Commissie een oordeel had gegeven. Viel het militair tuchtrecht onder de wetgeving genoemd in artikel 6 EVRM? Was verzwaard arrest een vorm van 'deprivation of liberty', waarbij een onverwijld beroep op een onafhankelijk rechter is geboden (artikel 5 lid 4 EVRM)? Was het HMG wel een onafhankelijke rechter (onder meer gezien artikel 2a Provisionele Instructie voor het HMG de mogelijkheid bood een HMG-rechter 'al dan niet op eigen verzoek' te ontslaan)?

Kamminga wees erop dat de minister van Defensie in antwoord op kamervragen had laten weten, dat er geen licht zat tussen de Europese mensenrechten en het Nederlands militair tuchtrecht, terwijl bij de Europese Commissie de Nederlandse regering (*in casu* het ministerie van Buitenlandse Zaken) daarover minder zeker was en het oordeel daarover aan de Commissie liet. Zie Kamminga (1973).

2506 European Commission on Human Rights, 19 juli 1974 (Publications ECHR Series B vol 20).

2507 De tekst van de Aanwijzingen is onder meer te vinden in de bijlage 1 van het verslag van het mondeling overleg van de Vaste Commissie voor Defensie met de bewindslieden van Defensie op 19 juni 1975, zie Kamerstukken, 1974-1975, II, Bijlagen Handelingen, 13100 X, 28 (Verslag van een Mondeling Overleg)(datum overleg 19 juni 1975 (in het kamerstuk abusievelijk aangeduid 19 juni 1974), datum verslag 11 september 1985). De tekst is ook afgedrukt in MRT LXVIII (1975), p. 588-602.

aanwijzingen aan commandanten. De officierenverenigingen konden zich daarentegen in grote lijnen met de aanwijzingen verenigen²⁵⁰⁸.

De Nationaal Territoriaal Commandant (NTC) heeft in een order van 31 oktober 1975 een model-kazerne-order gepresenteerd ter invulling van de 'Voorlopige Aanwijzingen'. Bijvoorbeeld: volgens aanwijzing 3 kunnen commandanten de verspreiding van drukwerken beperken naar tijd, plaats en wijze. Het NTC-model regelde, dat verspreiding tussen 08.00 uur en 17.00 uur en in manschappenkantines in het algemeen niet is toegestaan²⁵⁰⁹.

Het voorlopige karakter van de aanwijzingen wees op enige spoed bij de opstelling en de invoering. Men kon niet wachten tot het hele proces van de vernieuwing van het militair strafrecht (gestart met een vraagpuntennota op 16 augustus 1966) en het militair tuchtrecht (gestart met een uitgangspuntennota op 27 januari 1972) zou zijn afgerond. Men kon in 1974-1975 niet vermoeden, dat daar nog vijftien jaar mee gemoeid zou zijn²⁵¹⁰.

Den Hollander karakteriseerde de voorlopige aanwijzingen als een vorm van pseudowetgeving²⁵¹¹. Via een ministeriële beschikking wordt een op een wet gebaseerde AMvB aangepast, sterker wordt een interpretatie van de grondwet gegeven. De rechter, *in casu* de krijgsraad, is niet gebonden aan deze voorlopige aanwijzingen. Den Hollander zag overigens inhoudelijk geen strijd met de grondwet en het EVRM²⁵¹².

Aanwijzing 1 geeft richtlijnen hoe te handelen als het vermoeden bestaat dat een geschrift als krijgstucht-ondermijnend kan worden beoordeeld (artikel 147 WMS) en aanwijzing 2 gaat over de aanpak van geschriften die niet de krijgstucht ondermijnen, maar wel strijdig met de krijgstucht zelf. In dit laatste kan men niet het dienstbevel geven om een geschrift of een affiche te verwijderen, want bij niet voldoen van deze opdracht, komt het militair strafrecht om de hoek kijken via artikel 114 WMS (weigeren van dienstbevel).

De chronologische volgorde van Nederlandse regelgeving en Europese rechtspraak houdt in ieder geval de schijn van verstrengeling van verwikkelingen in. Chronologisch kan logisch zijn.

De uitspraak van het EHRM

Er werd een sterke Nederlandse regeringsdelegatie naar Straatsburg afgevaardigd met onder meer prof. mr. August D. Belinfante (1911-2000), hoogleraar staats- en administratief recht²⁵¹³. Het EHRM deed op 8 juni 1976 uitspraak²⁵¹⁴.

2508 Zie de bijlage 2 van het verslag van het mondeling overleg van de Vaste Commissie voor Defensie met de bewindslieden van Defensie op 19 juni 1975, zie Kamerstukken, 1974-1975, II, 13100 X, 28 (Verslag van een Mondeling Overleg)(datum overleg 19 juni 1975 (in de gedrukte stukken staat 1974), datum verslag 11 september 1975).

2509 Zie voor dit voorbeeld De Roos en Plessen (1977).

2510 De aanwijzingen kunnen met de invoering van het de wet op de krijgstucht op 1 januari 1991 als vervallen beschouwd worden. In de Kaderwet Dienstplicht van 13 maart 1977 (Stb. 1997, 139) zijn in hoofdstuk 2 (Rechtstoestand) paragraaf 2 (uitoefening grondrechten) bepalingen opgenomen over de vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging en vergadering, vrijheid van godsdienst en levensovertuiging; en bovendien over werkzaamheden in vertegenwoordigende functies, over het toestaan van visitaties aan lichaam en kleding en over een reisbeperking naar aan te wijzen landen.

2511 In de visie van de Hoge Raad kunnen aanwijzingen van de kant van de minister niet een strafrechtelijke regeling van artikel 147 WMS aan de kant schuiven. In de zaak waarin een meedere de opdracht had gegeven een affiche te verwijderen. De opdracht kon in strijd met de Voorlopige Aanwijzingen beoordeeld worden, maar daarom was het bevel niet onbevoegd gegeven, gezien het zwakke juridische niveau van de aanwijzingen. Het kan zijn dat de meerdere zich tegenover zijn meerdere moet verantwoorden, maar dat maakt de bevelsweigeraar niet straffeloos. De beslissing van de krijgsraad om die straffeloosheid aan te nemen werd in hoger beroep door het HMG op 13 februari 1980 vernietigd. Er werd een boete van f 250 opgelegd. Cassatie van advocaat Th. de Roos mocht niet baten (HR 28 oktober 1980, MRT 1981 (LXXVI), 180).

2512 Den Hollander (1976).

2513 Twintig, 28 oktober 1975.

2514 EHRM, 8 juni 1976, Case of Engel and others v. The Netherlands (application no. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5370/72). Zie ook AA 1977, 55-66 mn Alkema. Alkema wijst erop, dat de beperking van de grondrechten voor militairen door EHRM groter is dan wordt gehanteerd in de aanhangige voorstellen tot wijziging van de Nederlandse grondwet. De zaak staat in het jurisprudentiejargon bekend als *'five soldiers against The Netherlands'*.

De EHRM-uitspraak is afgedrukt in MRT 1976 (LXIX), 385-446, inclusief de zeven *separate opinions*. In MRT verschenen ook afzonderlijke commentaren van de hoogleraar Belinfante en defensiejurist Akkemans, beiden lid van regeringsdelegatie naar het EHRM (MRT 1976 (LXIX), 447-455 en MRT (LXIX), 469-474).

Er volgde nog een nieuwe procedure over de schadevergoeding op basis van artikel 50 EVRM. Het EHRM keurde de toekenning van een symbolisch bedrag van f 100 schadevergoeding aan Kees Engel goed en was verder van oordeel dat

Als feitelijke achtergrond van de zaak constateerde het EHRM in paragraaf 51 van de uitspraak, dat er enige tijd een aantal conflicten speelde tussen de VVDM en de regering, met name op het terrein van vrijheid van meningsuiting.

Om te beginnen legde het EHRM in overweging 59 vast, dat militaire dienst als zodanig geen *deprivation of liberty* is, omdat artikel 4 lid 3 EVRM militaire dienstplicht uitdrukkelijk uitzondert als vorm van dwangarbeid. En bovendien worden er betrekkelijk ruime beperkingen in bewegingsvrijheid van leden van de krijgsmacht toegepast die te maken hebben met de bijzondere vereisten van de militaire dienst; deze gewone beperkingen vallen niet binnen de reikwijdte van artikel 5 EVRM. Elke staat is bevoegd een eigen systeem van disciplinehandhaving in te voeren. De grenzen die de staat daarbij in acht moet nemen zijn niet gelijk voor militairen en burgers. Een disciplinaire straf die als een *deprivation of liberty* beschouwd zou worden in geval die zou worden toegepast op burgers heeft datzelfde karakter niet bij toepassing op militairen, zeker als het blijft binnen de normale voorwaarden van het leven binnen de krijgsmacht.

Het ging bij het Europese Hof in deze zaken om een aantal juridische vragen met betrekking tot het militaire tuchtrecht, vooral in relatie tot de mensenrechten in algemene zin. Het EHRM kwam tot de volgende oordelen:

- licht arrest wordt niet beschouwd als een *deprivation of liberty*²⁵¹⁵ in de zin van artikel 5 EVRM;
- verzaamd arrest wordt ook niet beschouwd als een *deprivation of liberty* in de zin van artikel 5 EVRM;
- streng arrest en plaatsing in de tuchtklasse vallen wel binnen de reikwijdte van artikel 5 EVRM; derhalve dienen de waarborgen van artikel 5 EVRM te worden toegepast;
- een van die waarborgen is de inschakeling van een onafhankelijke rechter. Dit geldt ook bij toepassing van streng arrest als vorm van voorlopige hechtenis. Daarom is het een schending van artikel 5 EVRM als een commanderend officier deze maatregel uitvaardigt in afwachting van een tuchtprocedure;
- het Hoog Militair Gerechtshof is te beschouwen als een onafhankelijk rechtsprekend orgaan, zoals bedoeld in artikel 6 EVRM, ondanks het feit dat de militaire leden als officier de eed van gehoorzaamheid hebben afgelegd; zij hebben bij hun entree in het HMG een eed afgelegd dat zij op onafhankelijke wijze recht zullen spreken;
- de behandeling van een zaak moet in openbaar plaatsvinden; het behandelen van een tuchtrechtberoep in een gesloten zitting (*in camera*) is een schending van artikel 6 EVRM;
- het verschil in uitvoering van streng arrest als vorm van voorlopige hechtenis geschiedt voor officieren op hun kamer en voor onderofficieren en manschappen in een cel; dit is een schending van het gelijkheidsbeginsel vastgelegd in artikel 14 EVRM;
- een tuchtrechtelijke beschuldiging kan vallen binnen de reikwijdte van *any criminal charge* in de zin van artikel 6 EVRM;
- een afzonderlijk militair rechtstelsel is geen schending van het gelijkheidsbeginsel zoals vastgelegd in artikel 14 EVRM;
- het verbieden van het VVDM-tijdschrift Alarm was geen schending van artikel 10 EVRM²⁵¹⁶;

---

geen schadevergoeding verplicht was aan Gerrit-Jan de Wit, Hans Dona en Wim Schul (EHRM 23 november 1976, MRT (LXX), 193-199, gevolgd door een commentaar van Akkerman).

2515 De term *deprived of his liberty* uit artikel 5 van het EVRM wordt officieel vertaald door 'zijn vrijheid ontnomen'. Zo ook in artikel 9 IVBPR. In de officiële vertaling van artikel 37 IVRK (van later datum) luidt de vertaling van *deprived of his liberty* 'van zijn (of haar) vrijheid beroofd'. 'Beroofd' heeft de klankkleur van onrechtmatig handelen.

2516 Het EHRM geeft in de Engel-uitspraak veel ruimte aan de krijgsmacht, zowel vanuit het oogpunt van handhaving van de discipline als vanuit het oogpunt van nationale vrijheid. Ruime inbreuken op de vrijheid van meningsuiting worden geaccepteerd, zoals in de zaak *Le Cour Grand-Maison en Fritz tegen Frankrijk*, die betrekking had op twee Franse dienstplichtigen die hun dienstplicht vervulden bij een Frans regiment dat gestationeerd was in de Bondsrepubliek Duitsland; zij werden schuldig bevonden en veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van twaalf maanden voor het publiceren en verspreiden van bulletins waarin andere soldaten werden opgeroepen tot het negeren van orders en ander tegen de militaire discipline indruisend gedrag. De Europese Commissie voor de Rechten van de Mens benadrukte onder verwijzing naar het Engel-arrest opnieuw het belang van militaire tucht voor *the proper functioning of an army* (ECieRM 6 juli 1987 application no. 11567/85 en 11568/85 (*O. Le Court Grand-Maison and L. Fritz/France*) D&R Vol. 53, p. 161 e.v).

Een andere zaak, het *Grigoriades*-arrest uit 1997, betrof een dienstplichtige die in een brief aan zijn commandant (niet verder verspreid) het militair apparaat onder meer als 'terroristisch' had bestempeld en vervolgens op grond van het Griekse militaire strafrecht veroordeeld was wegens belediging van de strijdkrachten. Het EHRM beschouwde dit als een inbreuk op de uitingsvrijheid van een dienstplichtig militair, niet in het licht van de *prevention of disorder*, maar in het kader van 'public safety' zowel als de 'national security'. De inbreuk op de uitingsvrijheid was echter disproportioneel omdat door deze brief de militaire tucht niet echt in gevaar werd gebracht (EHRM 25 november 1997, *RJE&D* 1997-VII, *Grigoriades v. Greece*)

De uitspraak van het EHRM bracht de vijf dienstplichtigen niet waarop zij gehoopt hadden. De dienstplichtige militairen en hun vakbond hadden maar weinig reden om te juichen; veel van wat zij als misstanden in het militair tuchtrecht aan de orde hadden gesteld, werd door het EHRM niet beoordeeld als een schending van het EVRM; slechts twee van de 22 EHRM-oordelen waren in hun voordeel. Een schadevergoeding werd niet toegekend omdat beide klagers niet inhoudelijk benadeeld waren door het feit dat de behandeling van hun zaak bij het HMG in een besloten zitting had plaatsgevonden, hetgeen door het EHRM in strijd met artikel 5 EVRM was beoordeeld²⁵¹⁷.

De Nederlandse regering kwam er met betrekkelijk weinig kleerscheuren vanaf. Het streng arrest en de plaatsing in een tuchtclassen waren inmiddels al uit het militaire recht geschrapt. Het plan om de militaire rechtspraak en het HMG onder te brengen binnen de reguliere rechtspraak was reeds in overweging.

Commentaar 8: de betekenis van de zaak Dona & Schul

- De rol van het Hoog Militair Gerechtshof

Het HMG liet in de zaak Dona en Schul zien de tekenen van de tijd niet te verstaan: een extreem hoge straf (in een tuchtrechtzaak!) voor relatief onschuldige opmerkingen. Bovendien handhaafde het HMG de straf van tuchtclassen op het moment, dat de regering al een voorstel had ingediend deze tuchtstraf af te willen afschaffen. Het kan het HMG sieren zich ongevoelig te tonen voor politieke stappen, maar dat laat onverlet, dat het mogelijk was geweest een inhoudelijke weging van het al dan niet toepassen van een tuchtclassen gezien het wetsvoorstel te verdisconteren in de uitspraak. De opgelegde duur van de tuchtclassen had ook fors gemitigeerd kunnen worden door het HMG.

Het HMG werkte op deze wijze mee aan de eigen opheffing. De discussie over de reorganisatie van de militaire rechtspraak was reeds aangevangen met de vraagpuntennota van de regering van 16 augustus 1966²⁵¹⁸. Op 22 juni 1972 – dus ruim een half jaar na de HMG-uitspraak inzake Dona & Schul – concludeerde de Tweede Kamer in antwoord op de vraag van regeringszijde dat de militaire rechtspraak zo veel mogelijk moest worden geïntegreerd in de commune rechtspraak: dit impliceerde ook de inpassing van het HMG, ook als beroepsinstantie voor tuchtrechtzaken in de gewone rechterlijke organisatie. Het was daarmee nog niet beslist of het HMG onder die naam zelf zou worden opgenomen in de gewone rechterlijke organisatie of dat het HMG zou worden opgeheven en dat binnen de reguliere rechterlijke macht een beroepsinstantie voor militaire zaken zou worden gecreëerd.

De HMG-uitspraak in de zaak Dona & Schul heeft – zo kan worden ingeschat – meegewerkt aan de opheffing van het HMG op termijn. Chronologisch is het in ieder geval waar. Of chronologisch ook logisch inhoudt valt formeel niet te bewijzen. Het openen van de cassatiemogelijkheid bij de Hoge Raad van HMG-uitspraken is door de wetgever wel uitdrukkelijk gemotiveerd als een reactie op de zaak van Dona & Schul (zie verderop). Maar dat het HMG niet meer bij de tijd was is uiteindelijk gebleken.

- Het (te) grote begrip van het EHRM voor de militaire organisatie

Het Europese Hof gaf de staten veel ruimte om hun militaire justitie in te richten naar eigen inzicht. Het handhaven van de discipline en het beschermen van de nationale veiligheid waren de belangrijkste factoren om de mensenrechten van (dienstplichtige) militairen fors te beperken. Men zou kunnen zeggen, dat op Europees niveau nog werd gereageerd als in Nederland in het pre-VVDM-tijdperk. De sfeer van de Koude Oorlog, de dreiging uit het Oosten, de hiërarchische manier van denken en doen lijken nog volledig bepa-

---

In de zaak *Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs (VDSÖ)* en Gubi tegen Oostenrijk (EHRM 19 december 1994, *Series A* Vol. 302 (VDSÖ en Gubi v. Oostenrijk) ging het om de weigering van de Oostenrijkse Minister van Defensie om toestemming te verlenen voor de verspreiding op de Oostenrijkse kazernes van het kritisch-satirische tijdschrift *Der Igel* van een vereniging van dienstplichtigen en de bestraffing van een dienstplichtige wegens het zonder toestemming verspreiden van een (kritische) petitie op zijn kasier. Omdat *Der Igel* niet aanzette tot ongehoorzaamheid of geweld en zelfs de nuttigheid van het leger ter discussie stelde en zelfs voorstellen deed voor hervormingen en de lezers aanmoedigde om klachten in te dienen, overschreed dit tijdschrift niet een grens van wat aanvaardbaar is binnen een democratische discussie binnen het leger. Het EHRM oordeelde dat het verbod van dit soldatentijdschrift een schending van artikel 10 EVRM was.

2517 Anders over de betekenis van deze EHRM-uitspraak juridisch commentator mr. Gerrit-Jan Wolffensperger in *De Volkskrant* van 9 juni 1976; hij raadde de VVDM aan om met andere Europese soldatenbonden meer zaken in Straatsburg aanhangig te maken.

Ook de VVDM laat in het blad *Twintig* van 15 juni 1976 blijken, dat de uitspraak door de VVDM met vreugde is ontvangen. De uitspraak van het ministerie van Defensie dat het vonnis geen feitelijke gevolgen heeft voor de Nederlandse staat achtte de VVDM niet geheel correct: de vijf militairen zullen een schadevergoeding van de staat eisen, al zal dat een symbolisch bedrag zijn. Dit werd uiteindelijk maar aan één procederende militair toegekend (zie eerdere voetnoot).

2518 Zie Kamerstukken, 1965–1966, II, Bijlagen Handelingen, 8706, 1 (Begeleidende Brief), 2 (Nota) en 3 (Vraagpunten)(16 augustus 1966).

lend te zijn voor de Europese mensenrechtenrechters. Het EVRM, ontstaan in reactie op de gruwelijke mensenrechtenschendingen van de Tweede Wereldoorlog en vormgegeven als de basis van democratische en liberale (non-communistische) staten, werd door het EHRM ingezet als middel van defensie tegen communistische en dictatoriale regimens. Een gedemocratiseerd leger met andere omgangsnormen en met moderne disciplinehandhaving op basis van redelijkheid werd door het EHRM niet erkend. Het EHRM verwees in het arrest naar de situatie die ten aanzien van het militaire straf- en tuchtrecht bij het onderteekenen van het EVRM in 1950 bestond²⁵¹⁹.

Het EHRM stelde niet, dat mensenrechten natuurlijk ook op militairen van toepassing zijn, maar dat er uitzonderingen denkbaar zijn. Die beperkingen en de mate ervan zouden per keer beargumenteerd kunnen worden. Integendeel, het EHRM ging er als vanzelfsprekend van uit dat de mensenrechtentoepassing voor militairen anders is. Een beroep op de disciplinehandhaving lijkt op zich al voldoende. Beperkingen van mensenrechten zijn in allerlei (overheids)organisaties denkbaar; de schaal van de organisatie kan al een rol spelen. Het wordt door het EHRM onvoldoende duidelijk gemaakt wat nu precies de aanvaardbare legitimatie is waar het de krijgsmacht betreft: wat betekent precies de eigen taak van de krijgsmacht bij de handhaving van staatsveiligheid met (in het uiterste geval) gewelddadige middelen?

Een leger aan het begin van de jaren zeventig bestaat voor het overgrote deel uit jonge, vaak civielrechtelijk minderjarige personen (20 jaar was de oproepingsleeftijd) en officieren en onderofficieren van middelbare leeftijd (55 jaar was de pensioenleeftijd). Dit leeftijdsverschil vormde overduidelijk de basis van een grote culturele kloof. Het EHRM leek zich op geen enkele wijze van dit verschil bewust en rekende het in het geheel niet tot zijn taak om via het recht, in het bijzonder de mensenrechten, de meest kwetsbare partij te beschermen. Risicovol gedrag, brutaal optreden, kritische benadering, onverbloemd taal gebruik mag dan wel aanleiding zijn voor een juridische reactie van hogerhand, maar daarin zou tenminste verdisconteerd kunnen worden dat er dienstplichtige militairen bijna allemaal in juridisch opzicht niet als handelingsbekwaam worden beschouwd.

De betekenis van zaak van Hans Dona en Wim Schul lag niet in de juridische procedures, maar in het politieke debat en de publieke discussie over het gebrek aan aansluiting van het militaire straf- en tuchtrecht bij de maatschappelijke ontwikkeling²⁵²⁰.

De kwaliteit van militaire rechtspraak, die los stond van de commune rechtspraak, moest in hoogste ressort bewaakt worden door het HMG. Gewone burgerlijke rechters zouden niet begrijpen wat de omstandigheden binnen de krijgsmacht waren. Het HMG toonde in de zaak van Dona & Schul niet te begrijpen wat de omstandigheden in de samenleving waren geworden. Bovendien toonde het HMG een vorm van formele starheid door ná het indienen van een wetsvoorstel dat de afschaffing van het tuchtrechtelijke straffen streng arrest en tuchtklasse beoogde, als beklagrecht deze omstreden straffen te handhaven.

11.2.5. Twee discussienota's van de regering over het militair recht

a. Over het militair strafprocesrecht

Op 16 augustus 1966 presenteerden de minister De Jong van Defensie en Samkalden van Justitie van het confessioneel-linkse kabinet-Cals een nota met vraagpunten over het militair strafprocesrecht²⁵²¹. Deze vraagpuntenlijst was een direct gevolg van het parlementaire debat over de partiële herziening van het militair straf- en tuchtrecht, zoals dat met de wet van 4 juli 1963 (Stb. 1963, 295) was verwezenlijkt (zie § 10.2.1).

2519 Bij de ratificatie van het EVRM door Frankrijk op 3 mei 1974 (de zaken van Engel en anderen waren reeds ingediend) heeft Frankrijk met het oog op het militair tuchtrecht een (nog bestaande) voorbehoud gemaakt: *Le Gouvernement de la République, conformément à l'article 64 de la Convention émet une réserve concernant les articles 5 et 6 de cette Convention en ce sens que ces articles ne sauraient faire obstacle à l'application des dispositions de l'article 27 de la loi no 72-662 du 13 juillet 1972 portant statut général des militaires, relatives au régime disciplinaire dans les armées, ainsi qu'à celles de l'article 375 du Code de justice militaire* (De regering van de [Franse] Republiek, in lijn met artikel 64 van de Conventie, maakt een voorbehoud op de artikelen 5 en 6 van deze Conventie in de zin, dat deze artikelen geen belemmering mogen vormen voor de toepassing van de voorzieningen van artikel 27 van wet no 72-662 van 13 juli 1972, bevattende een algemeen statuut voor militairen met betrekking tot de handhaving van de discipline in de krijgsmacht als ook van [de voorzieningen van] van artikel 375 van het Wetboek van Militair Strafrecht).

2520 Van Alkema beoordeelde de resultaten van jarenlang procederen ogenschijnlijk als mager. Maar hij wees er ook op, dat Nederland – om een confrontatie in Straatsburg te vermijden op voortvarende wijze de wet heeft aangepast. De winst vond hij zitten in de opvatting van het EHRM over de positie van de militair binnen de rechtsstaat (Ars Acqui, 1977, p. 64).

2521 Kamerstukken, 1965-1966, II, Bijlagen Handelingen, 8706, 1 (Begeleidende Brief), 2 (Nota) en 3 (Vraagpunten) (16 augustus 1966).

In de nota werd een aantal thema's van het militair strafvorderingsrecht beschreven en een aantal alternatieven vermeld; er werd aangeduid wat de voorlopige voorkeur van de regering was. Dit geschiedde op verzoek van het parlement in navolging van de procedure van parlementaire consultatie zoals die bij de discussies over het nieuw Burgerlijk Wetboek was gevolgd, zoals kamervoorzitter Anne Vondeling (1916-1979) bij het begin van debat vaststelde²⁵²².

De voorlopige antwoorden behelsden:

- het handhaven van een aparte militaire rechtspraak;
- het toepassen van militair strafrecht op militairen buiten werkelijke dienst, voorzover het ging om beledigingen van militairen, die in eerder stadium de militaire meerderen waren geweest;
- het toepassen van militair strafrecht op burgers die de krijgsmacht 'volgen' (bijvoorbeeld journalisten) en op burgers die een voor krijgsmacht vitale taak verrichten;
- het handhaven van de rechtsmacht van de militaire rechter voor commune delicten, met uitzondering van bepaalde delicten (waaronder fiscale delicten, sociaal-economische delicten en onder zekere beperking verkeersdelicten; verkeersdelicten begaan met militaire voertuigen vallen onder de militaire rechter;
- het bij het begaan van delicten door burgers samen met militairen overdragen van de zaak aan het niet-militaire rechtsforum, met uitzondering van militaire delicten, een en ander op basis van een wettelijke regeling;
- het niet toekennen aan de militaire rechter om civiele vorderingen jegens militairen te behandelen in een militaire strafprocedure;
- het schrappen van de rol van de militaire rechter in strafzaken jegens burgers in het kader van oorlogsstrafrecht;
- het samenstellen van de krijgsraad als volgt: als president een burger-jurist met ervaring in de zittende magistratuur en bekend met het militaire leven (te benoemen voor het leven, dat betekent tot 60 jaar in tegenstelling tot 70 jaar bij de commune rechtspraak), als vast lid een officier-jurist (te benoemen voor het leven, dat is 60 jaar) en als wisselend lid een officier van minstens 25 jaar boven de rang van tweede luitenant of luitenant-ter-zee derde klasse (te benoemen voor één jaar);
- het mogelijk maken een militaire politierechter in te stellen;
- het instellen van vervolging na overleg van de militaire aanklager met de bevoegde commandant: de zaak wordt aanhangig gemaakt als de aanklager of de commandant dat wenst;
- het tuchtrechtelijk afdoen van een strafbaar feit door de commandant, behalve als de militaire aanklager een strafproces wenst;
- het inschakelen van het afzonderlijk militair opsporingsapparaat door de militaire aanklager of de bevoegde commandant (deze laatste door tussenkomst van een hogere autoriteit);
- het instellen van algemene krijgsraden met een zekere concentratie van zaken per krijgsmachtonderdeel;
- het handhaven van het uitsluiten van verstek en verzet: de aanwezigheid van de verdachte is vereist;
- het invoeren van cassatie van HMG-uitspraken bij de Hoge Raad, ook in het belang der wet, onder feitelijke oorlogsomstandigheden kan de Kroon de cassatiemogelijkheid uitsluiten of beperken;
- het invoeren van het rechtsmiddel herziening in het militaire strafprocesrecht;
- het laten vervallen van het fiat executie door de commandant;
- het opschorten van de uitvoering van de doodstraf om het de Kroon mogelijk te maken van haar gratierecht ambtshalve gebruik te maken;
- het invoeren van een bijzonder beroep in geval gewoon beroep in bijzondere oorlogsomstandigheden was uitgesloten (in te stellen als de bijzondere oorlogsomstandigheden hebben opgehouden te bestaan);
- het samenstellen van het Hoog Militair Gerechtshof: een burger-jurist als president en als lid (afkomstig uit de zittende magistratuur) en drie hoge officieren met ervaring als commandant en afkomstig uit de drie krijgsmachtonderdelen, allen benoemd voor het leven, dat is tot 70 jaar.

De Tweede Kamer, die de nota procedureel als een soort wetsontwerp behandelde, reageerde ruim twee jaar later op 14 mei 1968 met een Voorlopig Verslag. Inmiddels was het confessioneel-liberaal kabinet-De Jong aan het bewind met de ministers Polak (Justitie) en Den Toom (Defensie).

2522 Kamerstukken, 1971-1972, II, Handelingen, 3560 (14 juli 1972).

Er was in de Tweede Kamer de indruk, althans bij sommige leden, dat de nota met de vraagpunten en voorlopige regeringsantwoorden, een zichtbaar en moeizaam compromis was van de departementen Justitie en Defensie. Het handhaven van een afzonderlijk militair strafrecht in vredetijd ontmoette veel kritiek. Een van de argumenten, dat de militaire rechter in vredetijd ervaring kon opdoen met het militaire strafrecht en zo grondig voorbereid werd op de rechtspraak in oorlogstijd, maakte weinig indruk.

Op basis van het parlementaire debat en met aanvaarding van een aantal amendementen werden op 22 juni 1972 de uitgangspunten voor een nieuw militair strafprocesrecht vastgesteld. De belangrijkste aanpassingen ten opzichte van de voorlopige regeringsantwoorden in de vraagpuntennota betroffen: met name een verdergaande integratie van de militaire rechtspraak in het commune strafstelsel, zoals twee burger-juristen (in plaats van één) in de krijgsraad, een burger-jurist als militaire openbare aanklager²⁵²³.

De Tweede Kamer had zes jaar nodig om tot deze conclusies te komen. Afschaffing van het militaire strafrecht in vredetijd ging naar het oordeel van de kamermeerderheid veel te ver. De militaire rechtspraak blijft een van de weinig overgebleven *fora privilegiata*.

b. Over het militair tuchtrecht

Op 27 januari 1972 presenteerde minister de Koster van Defensie van het kabinet-Biesheuvel een nota over de herziening van het militaire tuchtrecht²⁵²⁴. Hij had tot zijn beschikking het rapport-Lagerwerff (zie §11.2.2.b), twee adviezen van de Nationale Raad Welzijn Militairen²⁵²⁵ van 1966 en 1971 en de Discussienota Militair Tuchtrecht van de VVDM (zie § 11.2.2.c).

Als uitgangspunten formuleerde de minister de elementen:

- een scherpe scheiding tussen strafrecht en tuchtrecht;
- een competentiescheiding tussen strafrechter en tuchtrechter;
- decriminalisering van lichtere delicten;
- nieuwe formulering van tuchtrechtelijke gedragsregels;
- beperking van het tuchtrechtstelsel;
- herziening van het sanctiestelsel;
- versterking van de rechtswaarborgen in het tuchtproces (vertrouwensman, onderzoek, bewijsvoering);
- invoering van onmiddellijk hoger beroep.

De VVDM had in zijn discussienota gesteld, dat een tuchtrecht alleen kan bestaan binnen een groep die op vrijwillige deelneming berust. De minister noemde dit een *petitio principii* (cirkelredenering)²⁵²⁶.

Minister Koster stelde, dat er in de krijgsmacht voortdurend de spanning tussen doelmatigheid van de organisatie en de vrijheid van het individu aanwezig is. Hij was voorstander van het handhaven van een tuchtrecht naast het strafrecht.

De PvdA-woordvoerders refereerden bij hun inbreng aan het Voorlopig Verslag²⁵²⁷ aan een in 1971 door de PvdA uitgebracht voorontwerp voor een Wet Gedragsregels Militairen ter vervanging het militair tuchtrecht. De sancties uit dit voorontwerp zijn variaties op de bestaande tuchtrechtelijke straffen: berisping, extradienst (maximaal 2 uur gedurende 5 dagen), geldboete (tussen f 1,00 en f10,00), beperking bewegingsvrijheid (werkdagen: tussen 1 dag en 10 dagen), weekenden: tussen 1 dag en 5 dagen).

2523 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 8706, 28 (Lijst met Conclusies)(22 juni 1972).

2524 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11689, 1 (Brief van de minister) en 2 (Nota)(27 januari 1972).

2525 Zie noot bij § 11.1.7.

2526 Een merkwaardige opvatting van de minister. Waar tuchtrecht functioneert binnen beroepsgroepen, is de toetreding tot een dergelijke beroepsgroep (artsen, notarissen, advocaten, accountants) vrijwillig. Het aanvaarden van tuchtrecht waar het wettelijk is geregeld is dan weliswaar geen vrije keuze, maar een onvermijdelijk gevolg van de vrijwillige toetreding tot de beroepsgroep. Dat geldt dus in het geheel niet voor dienstplichtige militairen.

De kwalificatie cirkelredenering hanteren in een notitie over militair tuchtrecht is nogal opvallend, gedachtig artikel 2 Wet op de Krijgstucht, waar een krijgstuchtelijk vergrijp wordt gedefinieerd als 'onbestaanbaar met de militaire tucht of orde'. Het tuchtrecht is gebaseerd op deze cirkelredenering in de trant van de toenmalige reclame voor een rolletje zuurtjes: tucht is alleen tucht als er tucht op staat.

2527 Kamerstukken, 1972, II, Bijlagen Handelingen, 11689, 5 (voorlopig Verslag)(31 oktober 1972).

De politieke stilte bood ook ruimte voor commentaar. Het militaire recht kreeg uitvoerig aandacht in de Alternatieve Justitiebegroting 1974 die de Coornhert Liga in december 1973 presenteerde, betrekkelijk kort na het aantreden van het kabinet-Den Uyl in mei 1973²⁵²⁸.

Het eisenpakket was niet gering, maar de hoofdboodschap was de demilitarisering en de ‘civilisering’ van de militaire justitie: het opheffen van de juridische enclave, en dat niet alleen in oorlogstijd. Want juist in oorlogstijd is de handhaving van de burgerlijke justitie nodig²⁵²⁹. In het commentaar van de Coornhert Liga werd twijfel gezaaid over de onafhankelijkheid van de militaire rechters, werd de specialisatie van de militaire rechters gerelativeerd en werd een voorkeur voor strafrecht boven tuchtrecht uitgesproken. Juist rechters die ook anderen dan militairen voor zich krijgen in een strafproces kunnen in staat geacht worden militaire delicten in een brede maatschappelijke context te plaatsen. Nu vertegenwoordigen zij alleen de militaire cultuur.

Het commentaar van de Coornhert Liga lokte een reactie uit van de jurist en actief reserveofficier Maaldrink. Hij wees de bezwaren tegen de gespecialiseerde militaire rechtspraak van de hand. Als een ex-militair geen president van een militaire kamer mag worden, dan sluit de Coornhert Liga ook voormalige dienstplichtigen uit. Wil men dan alleen dienstweigeraars, afgekeurden en vrouwen in deze positie?²⁵³⁰

Het duurde tot 27 juni 1974 voor de regering antwoordde. De politieke wind was met het kabinet-Den Uyl inmiddels uit een andere hoek komen waaien. Toch werd door staatssecretaris Stemerding, ooit griffier van een krijgsraad, geen andere koers ingeslagen. In grote lijnen bleef de beleidslijn gehandhaafd.

De Tweede Kamer besloot op 10 juni 1975 de Nota Herziening Militair Tuchtrecht voor kennisgeving aan te nemen²⁵³¹. Inhoudelijke conclusies werden daarbij niet getrokken, ook niet in de vorm van kamer-moties. De wetgever kon aan de slag.

11.2.6. Cassatie van HMG-uitspraken (1972-1979)

a. Een gesloten stelsel van militair strafrecht

Er is een reeks van argumenten voor en tegen het toetsen door de hoogste commune rechter van militair-rechterlijke uitspraken. Het heeft alles te maken met de bijzondere positie van de krijgsmacht, een aparte wereld met eigen normen, waarden, regels en wetten. Begrijpelijk, dat een leger op veldtocht zijn eigen meereizende rechter heeft²⁵³². Begrijpelijk, dat er aan boord van een marineschip midden op de oceaan een vorm van aangepaste rechtspraak is.

In het kader van deze studie wordt de nadruk gelegd op de positie van dienstplichtigen. Het militaire strafrecht gaat uit van een volledige inlijving van de burger in het militair-rechtelijk systeem. De benadering is dus niet, dat een burger *slechts voor zover nodig* militair is. Bij dit alles moet ook gerealiseerd worden, dat het bij het militaire strafrecht niet alleen gaat om militaire delicten, zoals gehoorzaamheids- en aanwezigheidsdelicten, zoals strafbaar gesteld in het WMS, maar ook om commune delicten gepleegd door militairen,

2528 De werkgroep ‘alternatieve justitiebegroting’ van de Coornhert Liga bestond uit de juristen P.H. Bakker, H.F. Doeleman, Erica van Dijk, C.A. Groenendijk, L.H.C. Hulsman, N.D. Jörg, C. Molenaar, J. Nacyé en Jacqueline Soetenhorst. Het commentaar is gepubliceerd in *Ars Aequi* van december 1974. De passage over het militaire recht is afgedrukt in Kernvraag, augustus 1974 (no 46).

2529 Bij het onderschrijven van dit standpunt moet toch worden opgemerkt, dat drie gekwalificeerde civiele juristen die betrokken werden bij de militaire strafprocedure van sergeant Meijer in de meidagen van 1940 niet een doodvonnis hebben kunnen voorkomen, sterker nog, een kapitein die in het dagelijks leven rechter in een arrondissementsrechtbank was vorderde de doodstraf. Het is juist dat deze civiele juristen toen militaire functies hadden en dat de krijgsraad bestaande drie militairen die geen van allen jurist waren was verantwoordelijk voor het vonnis was (zie verder § 8.4.2).

2530 Maaldrink (1974).

2531 Kamerstukken, 1974-1975, II, Handelingen, 4955-4971 en 4978-4989.

2532 Dit komt fraai geformuleerd tot uiting in een uiting over de positie van het Franse leger uit de tijd van Napoleon: *L’année est un état qui voyage, là où est le drapeau, là est la France* (de krijgsmacht is een staat op reis; daar waar het vaandel is daar is Frankrijk (geciteerd door Bosch (1981), p. 7 en Vink (2009), p. 154). Deze uitdrukking is tijdens de Eerste Golfoorlog (1990-1991) nog gehanteerd door de Franse Marine; het was door de Franse president François Mitterrand (1916-1996) uitdrukkelijk verboden dienstplichtigen in te zetten bij deze expeditie overzee. De Franse admirals verdedigden hun besluit om de dienstplichtigen aan boord van Franse oorlogsschepen te laten: zij hadden Frankrijk niet verlaten, want hun schepen golden immers als Frans territorium: *là où est le drapeau...* (*Maatschappij en Krijgsmacht*, 1991, 4, p. 5).

Het laten samenvallen van een staat en een vlag komt vanzelfsprekend voort uit zeevaartkringen, waar een schip onder de vlag van een staat en daarmee onder het recht van een staat valt (zie *Geneva Convention on the High Seas* van 29 april 1958, Trb. 1959, 124).

niet alleen tijdens diensttijd, maar ook in de vrije tijd. Een dienstplichtige, die in het weekend op rechtmatig verlof een verkeersdelict begaat, in een caf  r  zie betrokken raakt of een televisietoestel steelt, valt onder de militaire strafrechter. In dit perspectief is er geen enkel onderscheid tussen militairen met een beroeps-carrière en vrijwilligers met een tijdelijke aanstelling enerzijds en dienstplichtige soldaten anderzijds. Het militaire strafrechtssysteem gaat uit van de *soldat-citoyen* en niet van de *citoyen-soldat*.

Aan die bijzondere positie van de krijgsmacht werd van oudsher de claim ontleend van een hoogste interne rechter die op geen enkele wijze ondergeschikt kon zijn aan de hoogste landelijke (commune) rechter. Er speelde binnen het militaire systeem nog de angst mee, dat wanneer de Hoge Raad de toepassing van het materiële en formele militaire strafrechtssysteem zou toetsen aan algemene normen, laat staan aan Europese mensenrechtennormen, zou blijken hoe gebrekkig, onevenwichtig en ouderwets het militaire strafsysteem eigenlijk was. Daarom was een van de ideeën, dat eerst het wetboek van militair strafrecht en de regelingen van de rechtspleging bij de tijd gebracht zouden moeten worden, alvorens een vorm van cassatie aanvaardbaar was.

Het bleek niet mogelijk met enige voortvarendheid dit gesloten systeem een nieuwe plaats te geven binnen het algemene systeem van rechtspraak. De dynamiek van het wetgevingsproces op het terrein van het militair straf- en tuchtrecht ontbrak. Er bleek geen belangstelling binnen het militaire systeem en er bleek ook nauwelijks belangstelling bij de politieke leiding. De uitspraak ‘Het militair strafproces behoeft dringend algehele herziening’ van de ministers Samkalden en Staf op 7 juni 1958 bleek een loze opmerking te zijn²⁵³³. Daarom was een kamerlid met het recht van initiatief nodig om een eerste stap te zetten.

b. Stap 1: het eerste voorstel van De Gaay Fortman uit 1972

Tempo maken

Op 21 juni 1972 presenteerde PPR-kamerlid Bas de Gaay Fortman een initiatiefwetsvoorstel om voor uitspraken van het Hoog Militair Gerechtshof cassatie bij de Hoge Raad mogelijk te maken²⁵³⁴. Hij had dat een week eerder op 14 juni 1972 bij de behandeling van de nota over straf- en tuchtrecht reeds aangekondigd²⁵³⁵.

Dit voorstel liep dwars door een discussie over aanpassingen van het militair straf- en tuchtrecht, maar dat debat vorderde in de ogen van De Gaay Fortman te traag. Zijn voorstel behoeftde ook niet strijdig te zijn met verdere vernieuwingen in het formele straf- en tuchtrecht.

Naast deze kwestie van tempo van wetgeving gaf dit wetsontwerp een stimulans aan het debat over een afzonderlijk militair strafrecht. De Gaay Fortman wilde dergelijke brede beschouwingen heel praktisch maken door – ter bevordering van de rechtseenheid en rechtsgelijkheid – een finale toetsing van HMG-uitspraken door de hoogste rechter. Concrete aanleiding was voor hem de wijze waarop het HMG de vrijheid van meningsuiting binnen de krijgsmacht in de toepassing van artikel 147 WMS (het ondermijnen van de tucht onder de krijgsmacht door verspreiding van drukwerk e.d.) in zijn arresten hanteert. De zaak Schul en Dona, twee dienstplichtige militairen die tuchtrechtelijk werden veroordeeld wegens het verspreiden van een VVDM-afdelingsblaadje in een kasernie te Ermelo gaf de doorslag²⁵³⁶. De Gaay Fortman stelde voor om een uitspraak van het HMG die een eindbeslissing in een tuchtrechtelijke procedure is ook voor cassatie in aanmerking te laten komen in de gevallen, dat strafbare feiten via het tuchtrecht worden afgedaan. Ook waren er in het initiatiefwetsvoorstel regelingen voor cassatie in het belang van de wet en voor een herzieningsprocedure in strafzaken.

Voor gewone tuchtrechtzaken (dus niet een tuchtrechtelijk afdoen van strafbare feiten), waarin het HMG de beroepsinstantie vormt, staat volgens het voorstel van De Gaay Fortman cassatie niet open.

Het voorstel van De Gaay Fortman week op het punt van cassatie in eindbeslissingen in tuchtrechtelijke afdoening van strafbare feiten en het opschorten van de cassatiemogelijkheid in oorlogsomstandigheden af van de voorstellen van de regering gedaan in de ‘Nota over een nieuw militair strafprocesrecht’ van 16 augustus 1966²⁵³⁷.

2533 Kamerstukken, 1957-1958, II, Bijlagen Handelingen, 5169 (R112), 5 (Memorie van Toelichting)(7 juni 1958).

2534 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11884 (R862), 1 (Begeleidende brief), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting)(21 juni 1972).

2535 Kamerstukken, 1971-1972, II, Handelingen, 3564.

2536 De zaak kwam eindelijk voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mensen, samen met de zaken van drie andere dienstplichtig militairen. Het leidde uiteindelijk tot de uitspraak van 8 juni 1976 (zie § 11.2.4).

2537 Kamerstukken, 1965-1966, II, Bijlagen Handelingen, 8706, 1 (Begeleidende brief), 2 (nota van de regering) en 3 (vraagpunten)(16 augustus 1966).

De Gaay Fortman paste zijn wetsontwerp nog aan door de regering de mogelijkheid te geven cassatie van strafvonnissen in oorlogsomstandigheden alsnog uit te sluiten of te beperken; dit in overeenstemming met de uitkomst van de discussie over de regeringsnota over militair strafprocesrecht²⁵³⁸. Hij deed deze voorstellen mede op aanraden van minister De Koster van Defensie die hem daartoe een tekstuele bijdrage toestuurde per brief van 1 maart 1973²⁵³⁹. De GPV-er Verburgh stelde nog voor om bij cassatie van militaire strafzaken de Hoge Raad uit te breiden met twee militaire leden, die minstens hoofdofficier en vijftig jaar oud dienden te zijn²⁵⁴⁰; Verburgh vond achteraf zelf, dat zijn voorstel te haastig geformuleerd was en trok zijn amendement in.

Een gepikeerde Piket

Op 12 april 1973 nam de Tweede Kamer het initiatiefwetsvoorstel zonder hoofdelijke stemming aan. De problemen begonnen in de Eerste Kamer, maar nog niet in het Voorlopig Verslag van 22 mei 1973. Op een of andere manier was pas na deze datum CHU-senator en advocaat Freek Piket (1927–2011) zich bewust geworden (of door deze of gene bewust gemaakt?) van enige constitutionele aspecten²⁵⁴¹. Dat leidde tot een Nader Eindverslag van 3 oktober 1973²⁵⁴². De kern van het bezwaar was gericht tegen het artikel waarmee beoogd werd het HMG opnieuw samen te stellen om te voorkomen, dat leden van Hoge Raad die juist met het oog op een soort ‘personele rechtseenheid’ ook HMG-lid waren, niet door de cassatiemogelijkheid in een ongewenste dubbelfunctie terecht zouden komen. Volgens artikel 2 van de Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof van 20 juli 1814 (!) is de president en één ander lid van het HMG geen militair, maar een jurist, die ook lid is van de Hoge Raad of het Gerechtshof in Den Haag; zij worden benoemd door de Vorst. Een ontslag per wet van leden van de rechterlijke macht werd strijdig geoordeeld met artikel 180 van de Grondwet (het in 1953 hernummerde artikel 173, dat in 1887 als artikel 166 in de grondwet was gekomen), ook al werd in de achtste zin van dit artikel deze regeling niet van toepassing verklaard op rechters die uitsluitend belast waren met militaire rechtspraak. De Gaay Fortman toonde zich blijkens zijn Nota naar aanleiding van het Nader Eindverslag van 11 oktober 1973 geheel verbaasd deze constitutionele beer op zijn weg aan te treffen²⁵⁴³. Het hele debat in de Eerste Kamer op 30 oktober 1973²⁵⁴⁴ was gewijd aan deze thematiek, waarbij de spits werd afgebeten door senator Piket, die om te beginnen gepikeerd was over de verwondering, die De Gaay Fortman had laten blijken²⁵⁴⁵. Er ontstond zich een heel debat over de rechtshistorische en grammaticale uitleg van artikel 180 Grondwet over het ontslagverbod van rechters, waaraan ook ARP-senator en hoogleraar staatsrecht Piet Boukema (1933–2007)²⁵⁴⁶ een fors steentje bijdroeg; hij stond lijnrecht tegenover Piket.

PSP-senator Van Wijk, bekend advocaat voor dienstweigeraars en deserteurs, had zo zijn twijfel aan het nut van de cassatiemogelijkheid. Die twijfel had alles te maken met zijn pacifistische visie op het militair recht, dat in zijn ogen per definitie tegenover het algemeen recht staat:

2538 Kamerstukken, 1972–1973, II, Bijlagen Handelingen, 11884 (R862), 8 (Nota van Wijziging)(2 april 1973).

2539 afgedrukt in De Gaay Fortman (1977), p. 934.

2540 Kamerstukken, 1972–1973, II, Bijlagen Handelingen, 11884 (R862), 10 (Amendement-Verburgh)(11 april 1973).

2541 Het is in ieder geval opmerkelijk, dat deze ‘last minute’-bezwaren worden geuit door een CHU-senator. De CHU was in tegenstelling tot de andere confessionele partijen KVP en ARP niet toegetreten tot het kabinet-Den Uyl, waarvan ook de partij van de initiatiefnemer De Gaay Fortman onderdeel was. Het federatieverband van de KVP, de ARP en de CHU werd in 1973 gevormd, het CDA nam onder één lijst deel aan de verkiezingen van 1977, in 1980 werd het CDA als politieke partij opgericht.

2542 Kamerstukken, 1973–1974, I, Bijlagen Handelingen, 11884 (R862), 10, (Nader Eindverslag)(3 oktober 1973).

2543 Kamerstukken, 1973–1974, I, Bijlagen Handelingen, 11884 (R862), 10a, (Nota naar aanleiding van Nader Eindverslag)(11 oktober 1973).

2544 Kamerstukken, 1973–1974, I, Handelingen, 36–58.

2545 Piket was ook niet te beroerd om in het plenaire debat in de Eerste Kamer De Gaay Fortman enige persoonlijke rancune jegens het HMG in de schoenen te schuiven; De Gaay Fortman had zich bij een proces over de vrijheid van mening in de krijgsmacht aangeboden als getuige-deskundige, maar werd door toedoen van de president van het HMG als gewoon getuige gehoord (Kamerstukken, 1973–1974, I, Handelingen, 38). Van den Bosch vond het nodig om deze aantijging vier jaar later in een artikel over de cassatie van HMG-uitspraken nog eens uitdrukkelijk te vermelden; hij citeerde Piket met kennelijke instemming (Van den Bosch (1977), p. 11). Het waren de tijden van polarisatie.

2546 Boukema had kort tevoren bij de aanvaarding van het hoogleraarschap staatsrecht aan de VU in zijn inaugurele rede ‘het geweten als staatsrechtelijk probleem’ aan de orde gesteld. Daarin had hij niet verstandig geoordeeld om de gewetensvrijheid in algemene zin in de grondwet vast te leggen. Zie Boukema (1972).

Voor zover de kreet opgaat: *military justice is to justice what military music is to music*²⁵⁴⁷ – geen Hoge Raad kan die tegenstelling aantasten. Militair recht is per natuur en per noodzaak barbarenrecht, recht dat moet dienen tot instandhouding van een organisatie, gericht op moord, doodslag, vernieling en alle andere vormen van geweldpleging die tezamen oorlog heten²⁵⁴⁸.

Met de stemmen van de KVP, de CHU en de VVD tegen werd het voorstel op 20 november 1973 met 34 tegen 28 verworpen.

De alternatieven van Reijntjes

Het verworpen wetsvoorstel was in 1974 aanleiding voor jurist Jan Reijntjes²⁵⁴⁹ om het venijn in de staart van de initiatiefprocedure nog eens kritisch tegen het licht te houden²⁵⁵⁰. Hij kritiseerde de aanhangers van de meest strikte uitleg van artikel 180 achtste zin, die stellen dat er geen enkele rechter is die uitsluitend oordeelt over leden van de krijgsmacht, omdat in oorlogsomstandigheden ook burgers voor de krijgsraad kunnen worden gedaagd. In die opvatting is die zin van het grondwetsartikel een dode letter. En daarom kan geen enkele rechter ontslagen worden. Reijntjes wees er ook op dat deze grondwetsbepaling in 1887 vanuit de Tweede Kamer door toedoen van het liberale kamerlid geniekapitein Willem Rooseboom is toegevoegd, vooral om een eigen militaire justitie te garanderen (zie § 5.2.4.a). De uitleg van Piket noemde Reijntjes onlogisch en onredelijk, maar in de Eerste Kamer was de twijfel over de grondwettelijke zuiverheid gezaaid. Volgens Reijntjes zijn er nu vier mogelijkheden om uit de wetgevingsimpasse te komen: (1) de Tweede Kamer stelt op voorstel van de initiatiefnemer dezelfde wettekst opnieuw vast en dan kan de Eerste Kamer eigenlijk niet anders dan deze tekst maar te aanvaarden; weinig elegant, (2) een overgangsmaatregel dat leden van de Hoge Raad die ook lid van het Hoog Militair Gerechtshof zijn in cassatie niet oordelen over HMG-zaken; deze constructie komt ook voor in de bepalingen over de rechter-commissaris in strafzaken, (3) bij benoemingen van leden van het HMG geen leden van de Hoge Raad benoemen en wachten tot deze dubbelbenoemingen zijn uitgestorven; een kwestie van geduld dus, en (4) de regeling van cassatie van militaire strafzaken opnemen in een verdergaande algehele herziening van het militair straf- en tuchtrecht die in voorbereiding is; maar dat gaat veel tijd vergen.

c. Stap 2: het voorstel van Jurgens uit 1975

De PPR zette door, nu met de persoon van staatsrechtgeleerde en kamerlid Erik Jurgens (*1935). Hij nam de fakkel van fractievoorzitter Bas de Gaay Fortman over; de PPR-fractie was bij de verkiezingen van 29 november 1972 van twee naar zeven kamerzetels gesprongen. Hij wachtte even of de regering (kabinet-Den Uyl) zelf met een voorstel zou komen in het kader van haar defensiebeleid, maar in de nota 'Om de veiligheid van het bestaan' van 9 juli 1974²⁵⁵¹ bleek niet van enige verdere activiteit met dit thema; andere onderwerpen uit het militaire recht werden in een bijlage bij de nota wel aangeduid. Op 26 februari 1975 diende Jurgens het voorstel om cassatie bij de Hoge Raad mogelijk te maken opnieuw in, met als enig verschil een overgangsbepaling, dat leden van de Hoge Raad die ook in Hoog Militair Gerechtshof zitting hebben, niet deelnemen aan behandeling van cassatie van HMG-zaken²⁵⁵². Jurgens koos dus voor model 2 van Reijntjes.

Er was blijkens het Verslag van 2 mei 1975 wat irritatie bij de Tweede Kamer, omdat door de nu gevolgde procedure aan de Eerste Kamer een 'verkapt recht van amendement' werd toegekend. Jurgens had bij een ander onderwerp de opstelling van de Eerste Kamer als 'niet constitutioneel, maar beuzelachtig' gekwalificeerd. Desgevraagd liet Jurgens weten dat etiket nu niet op het verwerpen door de Eerste Kamer van het voorstel-De Gaay Fortman te willen plakken. Jurgens had – zo liet hij achteraf weten – ook zelf wel enige moeite om via een nieuwe initiatiefwet de Eerste Kamer een soort van recht amendement toe te kennen²⁵⁵³.

2547 Deze uitspraak zou een compacte vertaling en bewerking kunnen zijn van een citaat, dat aan de Franse politicus Georges Clemenceau (1841-1929) wordt toegeschreven: *Il suffit d'ajouter 'militaire' à un mot pour lui faire perdre sa signification. Ainsi la justice militaire n'est pas la justice, la musique militaire n'est pas la musique* (Het bijvoeglijk naamwoord 'militair' is al genoeg om een woord zijn betekenis te laten verliezen. Zo is militair recht geen recht en militaire muziek geen muziek).

2548 Kamerstukken, 1973-1974, I, Handelingen, 40.

2549 Reijntjes was in de jaren 1971-1972 voorzitter van de VVDM. Hij eindigde zijn juridische loopbaan na een hoogleraar-schap strafrecht aan de Open Universiteit als raadshere van het Hof in Den Bosch.

2550 Reijntjes (1974), 257-268.

2551 Kamerstukken, 1974-1975, II, Bijlagen Handelingen, 12994, 1 (brief van de regering) en 2 (nota) (9 juli 1974).

2552 Kamerstukken, 1974-1975, II, Bijlagen Handelingen, 13331 (R.979), 1 (Begeleidende brief), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting) (26 februari 1975).

2553 Jurgens (1977), p. 149.

Het nieuwe initiatiefwetsontwerp kwam betrekkelijk soepel door beide kamers van de Staten-Generaal. Op 9 september 1975 ging de Eerste Kamer zonder beraadslaging en zonder stemming akkoord²⁵⁵⁴. Over het feit, dat de mogelijkheid om cassatie in militaire strafzaken aan te tekenen moest worden geregeld, waren de militaire juristen het wel eens. Dat werd begin 1977 nog eens bevestigd door Van den Bosch, maar hij vond dat dat beter kon geschieden bij de herziening van het militair strafprocesrecht²⁵⁵⁵. Hij gaf wel toe dat het HMG erg star was geweest met het hanteren van het begrip 'in tijd van oorlog'. In enige arresten uit 1952 en 1953 werd tijd van oorlog als bestaand aangenomen, terwijl eerder per 26 juli 1951 de staat van oorlog tussen Nederland en Duitsland eenzijdig beëindigd was (KB 23 juli 1951, Stb. 1951, 317) en de oorlog met Japan formeel door het vredesverdrag (San Francisco, 8 september 1951) beëindigd was; het HMG oordeelde dat er nog steeds dreiging van oorlog was. Een bijzonderheid bij het wijzen van deze arresten was, dat op dat moment slechts één burgerlid van het HMG bij de beslissing betrokken was (in plaats van de voorgeschreven twee: de president en één lid).

d. Stap 3: Correctie na correctie in 1977

Acht maanden na het besluit van de Eerste Kamer stelde CPN-kamerlid Joop Wolff (1927-2007) schriftelijke vragen over hoe het zat met het plaatsen van de rijkswet in het Staatsblad. Minister Dries van Agt van Justitie liet weten, dat er een juridisch-technisch probleem met de initiatiefwet was: er was geen artikel over de inwerkingtreding opgenomen in de wettekst, zoals voorgeschreven in artikel 22 lid 2 van het koninkrijksstatuut. Bovendien prefereerde de regering een meer omvattende herziening van het militair strafprocesrecht²⁵⁵⁶. Deze opmerkingen schoten bij staatsrechtgeleerde Van Maarseveen in het verkeerde keelgat: de regering kan zich als medewetgever niet afzijdig houden in het 'gemeen overleg' tussen parlement en regering en dan achteraf in *splendid isolation* tot een andere opvatting komen. Deze 'technocratische verwaandheden' van de regering mag het parlement niet rustig over zich heen laten komen²⁵⁵⁷. Ook initiatiefnemer Jurgens, inmiddels geen kamerlid meer, sprak van 'dédain voor een initiatiefwet' en kwalificeerde de opstelling van de regering als 'hooghartig', ook al omdat de regering haar bezwaren niet communiceerde met de kamer en ook niet uitdrukkelijk om parlementaire instemming vroeg met deze bezwaren²⁵⁵⁸. En voor zover er sprake mocht van juridisch-technische gebreken in de wet, de indiener van de eerste versie van de initiatiefwet De Gaay Fortman heeft in vroeg stadium overleg gevoerd met het ministerie van Justitie²⁵⁵⁹. Militair-jurist Van den Bosch, voorstander van een beperkte cassatiemogelijkheid in de vorm van cassatie in het belang van de wet ingesteld door de Procureur-Generaal bij de Hoge Raad, benadrukte in zijn bijdrage aan de discussie de eigen verantwoordelijkheid van de regering terzake van initiatiefwetten²⁵⁶⁰. De initiatiefwet liep in zijn bewoordingen eerst vast op de klip van de grondwet en daarna op de klip van het Statuut²⁵⁶¹. Van den Bosch accepteerde met moeite dat een volledig cassatierecht onvermijdelijk was en wilde geen betoog meer houden voor een onhaalbare kaart, al zou de cassatiemogelijkheid beter gerealiseerd kunnen worden in het kader van een algehele herziening van het militair strafprocesrecht. Op 10 maart 1977 voerde De Gaay Fortman overleg met minister Van Agt, waarbij bleek dat anderhalf jaar na het aanvaarden van de initiatiefwet van Jurgens (stap 2) nog geen advies was gevraagd aan de Raad van State. Dit is politiek meer dan onhoffelijk, het is ook ongrondwettig, omdat de grondwet in artikel 130

2554 Initiatiefnemer Jurgens was nog net lid van de Tweede Kamer; hij was per 1 september 1975 benoemd tot voorzitter van de NOS en nam op 22 september 1975 afscheid van de Tweede Kamer.

2555 Van den Bosch (1977).

2556 Kamerstukken, 1975-1976, II, Aanhangsel Handelingen, 1209 (vraag 7 mei 1976 en antwoord 9 juni 1976), zie ook MRT 1979 (LXXII), p. 470.

2557 Van Maarseveen (1976), p. 1293-1295.

2558 Jurgens kreeg steun van de voorzitter van de Tweede Kamer dr. Anne Vondeling (1916-1979), die in het PvdA-blad *Socialisme en Democratie* met instemming Jurgens citeerde waar hij oordeelde dat het kabinet zich onhoffelijk en hooghartig gedroeg. Vondeling kwam als kamervoorzitter op voor de positie van het parlement, met name in zijn boek uit 1976 met als titel 'Tweede Kamer: lam of leeuw?' Vondeling deed zijn uitspraken in een artikel, waarbij hij ook andere aangenomen initiatiefwetten (zoals over de kansspelen, de zondagswet, pensioenen van verzetsmilitairen, filmkeuring) noemde waarvan de invoering niet 'zo spoedig mogelijk' zoals de grondwet in artikel 130 vereist was gerealiseerd. Vondeling schreef ook, dat de kamervoorzitter (hij zelf dus) onderhands de onvrede over de gang van zaken aan de regering had laten weten. Zie Vondeling (1977).

In oktober 1978 herhaalde Vondeling zijn kritiek op het niet invoeren van de cassatiewet (Twintig, 3 oktober 1980).

Zie ook het VVDM-blad *Twintig* van 1 november 1977.

2559 Jurgens (1977), p. 148-149.

2560 Van den Bosch (1977b), p. 436-437.

2561 Van den Bosch (1977a), p. 12.

(versie 1972) voorschrijft dat de regering zo spoedig mogelijk moet laten weten of men een aangenomen initiatiefwet wil invoeren²⁵⁶².

Aldus werd het derde initiatiefwetsontwerp ingediend door de PPR, nu weer door Bas de Gaay Fortman, op 18 maart 1977²⁵⁶³. En passant werd Suriname, dat op 25 november 1975 onafhankelijk was geworden, uit de rijkswet geschrapt.

Geen enkele parlementaire commissie had nog enige op- of aanmerking, zodat op 10 mei 1977 (binnen twee maanden dus) het parlement zijn taak als medewetgever had afgerond²⁵⁶⁴.

Nu de regering nog. De Raad van State, die bij een initiatiefwetsontwerp als regeringsadviesorgaan achteraf advies gaf, stelde ook op prijs om de mening van het betrokken rechtscollege de Hoge Raad, zo berichtte minister Job de Ruiter van Justitie aan de Tweede Kamer²⁵⁶⁵.

e. De invoering van de ene wet met toepassing van een andere wetmatigheid

Uiteindelijk trad de rijkswet die cassatie van eindbeslissingen van het Hoog Militair Gerechtshof mogelijk maakte op 15 maart 1979 in werking (Wet van 22 februari 1979, Stb. 1979, 69). De invoering van de definitieve tekst verliep niet vlekkeloos. Als uitgiftedatum had het Staatsblad waarin de wet van 22 februari 1979 werd afgedrukt, de datum van 8 maart 1978 (moet zijn 8 maart 1979). Dat refereert aan een geheel andere wet, de Wet van Murphy²⁵⁶⁶; wat verkeerd kan gaan verkeerd. Voor een rijkswet is niet alleen afkondiging nodig in het Staatsblad, maar ook in het Publicatieblad van de Nederlandse Antillen (Pb-NA). De gouverneur van de Nederlandse heeft op 19 april 1979 de opdracht gegeven de eerste rijkswet, de tweede rijkswet en het invoeringsKB in het Publicatieblad van de Nederlandse Antillen te plaatsen²⁵⁶⁷. De uitvoering van dat plaatsingsbesluit heeft ruim twee maanden op zich laten wachten. Dat levert het volgende schema op:

	Eerste rijkswet			invoeringsKB			Tweede rijkswet			inwerkingtreding
	datum wet	datum	Nr.	datum KB	datum	Nr.	datum wet	datum	Nr.	
Nederland	22 februari 1979	Stb. 8 maart 1979	Stb. 69	13 maart 1979	Stb. 15 maart 1979	Stb. 97	22 februari 1979	Stb. 8 maart 1979	Stb. 70	15 maart 1979
Nederlandse Antillen	22 februari 1979	Pb-NA 29 juni 1979	Pb-NA 124	13 maart 1979	Pb-NA 29 juni 1979	Pb-NA 141	22 februari 1979	Pb-NA 29 juni 1979	Pb-NA 125	30 juni 1979

2562 De Gaay Fortman (1977), p. 934.

2563 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14412 (R1065), 1 (Begeleidende brief), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting)(18 maart 1977).

2564 Van den Bosch werd een half jaar na dit juridische debat op 1 september 1976 geïnstalleerd als president van het Hoog Militair Gerechtshof. Op zijn minst zou zijn benoeming ter discussie staan moeten hebben: een HMG-president die wenst dat tegen uitspraken van zijn HMG geen gewone cassatie bij de Hoge Raad mogelijk is lijkt niet benoembaar, mede gezien de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Defensie en Justitie voor deze aanstelling (artikel 2-2a Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof).

Kritiek op de benoeming van Van den Bosch tot HMG-president kwam ook uit de hoek van de VVDM. De VVDM had veel ervaring opgedaan met het militair en straf- en tuchtrecht in tal van processen. Er waren binnen de VVDM ook nogal dienstplichtige afgestudeerde juristen actief als bestuursleden, zoals Bergamin, De Roos, Reijntjes en Buruma. In het VVDM-blad Twintig wordt Van den Bosch gepresenteerd als 'een harde'. Dit is mede gebaseerd op uitingen van Van den Bosch in het studentenblad van de Amsterdamse juridische faculteit Alibi. Daarin sprak Van den Bosch over negatieve Nederlandse soldaat en de VVDM met een gevaarlijke mentaliteit (Twintig, 20 september 1977).

Ondanks zijn bezwaren tegen de cassatiemogelijkheid voor HMG-uitspraken werd Van den Bosch benoemd. Maar een paar jaar later betoogde hij dat het gezag van het HMG was versterkt door het verwerpen van een aantal cassatieberoepen door de Hoge Raad, in het bijzonder waar het aspecten van dienstweigering, totaalweigering en weigeren van *site-wacht* betrof (Van den Bosch (1982), p. 191).

2565 Kamerstukken, 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 14995, 1 (brief van de regering)(19 april 1978).

2566 Naar Edward Murphy (1918-1990): *if there's more than one way to do a job and one of those ways will end in disaster, then somebody will do it that way*. Of meer populair: *anything that can go wrong, will go wrong*. Over het hele proces van de wetgeving inzake de cassatie van HMG-arresten zou men ook Bismarck kunnen aanhalen: *Gesetze sind wie Würste, man sollte besser nicht dabei sein, wenn sie gemacht werden*, wat de Duitse vertaling zou kunnen zijn van de uitspraak uit 1869 van John Godfrey Saxe: *Laus like sausages, cease to inspire respect in proportion as we know how they are made*.

2567 Zie MRT 1979 (LXXII), 53-53.

Het heeft zijn tijd nodig gehad. De kamerleden waren juridisch onvoldoende geschoold (Jurgens?) of de beschikbare ambtelijke ondersteuning was niet deskundig genoeg. Toch was het principieel gezien een belangrijk stuk wetgeving: het absoluut gesloten karakter van de aparte militaire strafwetgeving werd hiermee doorbroken en legde daarmee de basis voor een nieuwe discussie over de organisatie van het militaire strafrecht.

f. De Hoge Raad laat de eerste kans onbenut

De Hoge Raad kreeg onmiddellijk de kans zijn betekenis als cassatierechter te bewijzen in de zaak van een totaalweigeraar Willem B., geboren 16 februari 1954, werd op 22 februari 1979 veroordeeld tot het op dat moment gebruikelijke tarief van 18 maanden op grond van artikel 114 WMS. Hij had een beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst gedaan, werd afgewezen, maar ging niet in hoger beroep. Op 23 november 1978 weigerde hij in Nieuwersluis een uniform aan te trekken en een wapen in ontvangst te nemen. De dag daarop 24 november 1978 verscheen de verruimde Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst in het Staatsblad om op 6 januari 1979 in werking te treden (zie § 11.3.2). Willem B. wilde geen nieuw verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren indienen. Het HMG veroordeelde hem op 9 mei 1979 in hoger beroep opnieuw tot 18 maanden. Het HMG wees een beroep op artikel 26 van het Internationaal Verdrag inzake de Burgerlijke en Politieke Rechten, dat voor Nederland op 11 december 1978 in werking was getreden (dus na het vonnis van de krijgsraad, maar voor het arrest van het HMG) af. Er was een beroep op artikel 26 IVBPR, waarin het gelijkheidsbeginsel was vastgelegd, gedaan, omdat Jehovah's Getuigen collectief uitstel gekregen hadden in afwachting van wijziging van de dienstplichtwet (zie § 11.3.7).

Cassatie stond nu open. Er was nog wel een juridische redenering voor nodig om gezien de rommelige invoering van de cassatiewet (zie boven) de wet een bruikbare terugwerkende kracht toe te kennen²⁵⁶⁸.

De Hoge Raad verwierp het beroep met het arrest van 4 december 1979²⁵⁶⁹. Door de advocaat van Willem B. was onder meer naar voren gebracht dat een gevangenisstraf van 18 maanden strijdig was met artikel 359 Sv (motivatie van de strafmaat), omdat het Hof het aantal maanden gevangenisstraf heeft gerelateerd aan de feitelijke duur van de dienstplicht (eerste oefening en herhalingsoefeningen). Het ondergaan van gevangenisstraf is zwaarder dan het uitdienen van de eerste oefening. De Hoge Raad ging niet mee met deze redenering en achtte de strafmaat voldoende gemotiveerd; het is aan de feitelijke rechter te oordelen over de feiten en omstandigheden die bij het bepalen van de strafmaat een rol spelen.

In een uitspraak van een half jaar later liet de Hoge Raad opnieuw de kritiek op het HMG over de strafmaat achterwege (HR 3 juni 1980, MRT 1983 LXXIII), 604-613).

Wat het militair procesrecht betreft kan in een beschikking van de Hoge Raad van 20 december 1979 (uitgesproken ruim twee weken na het HR-arrest van 4 december 1979) worden gelezen, dat de Hoge Raad de mogelijkheid tot schorsing van het voorlopig arrest in het militair strafproces heeft erkend. Het ging om een totaalweigeraar die verzocht – hangende de cassatie – het voorlopig arrest te schorsen zodra de duur van zijn straf van zeven maanden zou zijn verlopen. Hij was op 19 juni 1979 in arrest gesteld, op 1 augustus veroordeeld door de krijgsraad en op 10 oktober 1979 door het HMG. Hij zou dus medio januari 1980 vrijkomen. De uitspraak van de Hoge Raad van 20 december 1979 was dus een kerstcadeautje; jammer dat een tweede verzoek, een schorsing tussen 24 december 1979 17.00 uur en 27 december 1979 10.00 uur door de Hoge Raad niet werd ingewilligd²⁵⁷⁰.

In 1989, tien jaar na invoering van de cassatiemogelijkheid voor HMG-beslissingen, achtte Strijards (later hoogleraar internationaal strafrecht) het niet mogelijk te concluderen dat door de introductie van cassatie van deze beslissingen het HMG meer in de pas is gaan lopen met het commune strafrecht²⁵⁷¹.

Is er dan inhoudelijk geen aanpassing van de HMG-rechtspraak vast te stellen, de onbepaalde cassatie is cruciaal voor het inpassen van de afzonderlijke militaire strafrechtspraak in het algemene rechtspraakstelsel (van separate rechtspraak naar gespecialiseerde rechtspraak) vanwege de harmonisering van de rechtspraak op procedureel gebied.

2568 Zie de conclusie van advocaat-generaal Haak bij het arrest van de Hoge Raad van 4 december 1979, NJ 1981, 463 en MRT 1980 (LXXIII), p. 161-165.

2569 MRT 1980 (LXXIII), p. 153.

2570 HR 20 december 1979, MRT 1980 (LXXIII), 169-172.

2571 Strijards (1989), p. 327.

Commentaar 9: een effect van de cassatiemogelijkheid van HMG-sententies?

De Hoge Raad liet onmiddellijk na de inwerkingtreding van de militaire cassatiewet een grote kans liggen. Er is – voor zover valt na te gaan – in het commune strafrecht in geen enkel geval een straf uitgesproken waarbij de gevangenisstraf uitgedrukt in dagen, maanden of jaren gevangenisstraf gerelateerd is aan de periode die op het delict betrekking heeft²⁵⁷².

18 Maanden gevangenisstraf was rond 1980²⁵⁷³ een straf voor een tamelijk fors delict, zeker in de sfeer van geweldsdelicten en vermogensdelicten, ook al wordt door de normale vervroegde invrijheidsstelling (per 1 januari 1987 geformaliseerd bij de wet van 26 november 1986 (Stb. 1986, 593) en met de wet van 6 december 2007 (Stb. 2007, 500) omgedoopt in voorwaardelijke) de straf tijd na het ondergaan van twee-derde van de gevangenisstraf beëindigd.

De Hoge Raad staat het HMG dus toe de dienstplicht te vergelijken met gevangenisstraf²⁵⁷⁴. Het HMG hield vast aan deze opstelling, al was bij lagere militaire rechters al enige onvrede over deze benadering²⁵⁷⁵. Bij de strafmaat moet het gaan om de ernst van het feit, de maatschappelijke context en de persoon van de verdachte. De feitenrechter heeft terecht veel ruimte om de strafmaat te bepalen op basis van een gedegen motivatie. Als daarbij redeneringen wordt gebruikt die nergens anders in het strafrecht gebruikt worden, dan mogen aan de strafmotivering extra hoge eisen gesteld worden, voordat er sprake kan zijn van een toereikende en begrijpelijke motivering. De Hoge Raad dient grote terughoudendheid te betonen bij een oordeel over de straftoemeting en strafmotivering. Maar de strafmotivering was onder de maat. Binnen het militaire strafrecht was de gedachte dat het fair was om een willige dienstplichtige en een onwillige dienstplichtige evenveel maanden aan de burgermaatschappij te onttrekken. Maar de veronderstelling dat het vervullen van militaire dienst een even grote last is als het ondergaan van een gevangenisstraf is een grove misrekening: een overschatting van de beperkingen die de militaire dienst met zich brengt en een onderschatting van het gevangenisleven. Straf wordt gedefinieerd als toegebracht leed. Dienstplicht is een last, geen leed.

Die richting wees ook de conclusie van advocaat-generaal Leyten bij het HR-arrest van 8 juni 1982²⁵⁷⁶. Hij stelde:

2572 Men zou in de taakstraffen een dergelijke relatie kunnen zien. 240 uur vervangt zes maanden detentie. Een maand gevangenisstraf staat gelijk aan een volle week werk. De alternatieve sancties kwamen rond 1980 aarzeland van de grond.

2573 Op 12 juni 1947 werd een niet-erkende gewetensbezwaarde door de krijgsraad tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld, omdat 'de Krijgsraad het noodzakelijk oordeelt, dat in zaken van dienstweigering in het algemeen aan beklagde een straf wordt opgelegd van zodanige tijdsduur, dat beklagde niet eerder in de burgermaatschappij terugkeert dan het geval geweest zou zijn, wanneer hij, als zovele anderen, in overzeese gebiedsdelen zijn militaire dienstplicht jegens zijn land zou hebben vervuld (KrtV-West, 12 juni 1947, MRT 1947 (XL), 607 en NJ 1947, 567). Zie ook § 9.3.3.d.

2574 Van den Bosch geeft het volgende overzicht van de duur van de gevangenisstraf voor totaalweigerders in relatie tot de duur van de eerste oefening van de dienstplicht:

- Vóór 1983 18 maanden gevangenisstraf (12 maanden met voorwaardelijke invrijheidsstelling) versus 14 maanden dienstplicht
- 1983-1987 12 maanden gevangenisstraf (9 maanden met voorwaardelijke invrijheidsstelling) versus 14 maanden dienstplicht
- na 1987 12 maanden gevangenisstraf (8 maanden met vervroegde invrijheidsstelling) versus 14 maanden dienstplicht.

Zie Van den Bosch (1988), p. 117.

2575 Kr Arnhem 13 mei 1971 MRT 1971 (LXIV) 553. De krijgsraad overwoog in een zaak tegen een Jehovah's Getuige:

Dat de Krijgsraad – voor wat de duur van de op te leggen gevangenisstraf – rekening houdt enerzijds met de effectieve duur van de werkelijke dienst en anderzijds met de omstandigheid dat het ondergaan van een vrijheidsstraf in zijn gevolgen niet zonder meer mag worden gelijk gesteld met het vervullen van de dienstplicht.

De krijgsraad legde een gevangenisstraf op van 18 maanden, 5 maanden korter dan de duur van de tewerkstelling, op dat moment 23 maanden. De uitspraak leidde in hoger beroep tot HMG 21 juli 1971, MRT 1971 (LXIV), 556, waarbij het HMG de straf van 18 maanden gevangenisstraf verhoogde tot 21 maanden. Het HMG overwoog:

Dienaangaande dat dat zowel bij het bepalen van de duur van de gewone vervangende dienst voor hem die ingevolgde de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst van de krijgsmacht is vrijgesteld, als van de duur der vrijheidsstraf opgelegd aan hem, die zich aan dienstweigering heeft schuldig gemaakt zonder te zijn vrijgesteld, in het algemeen terecht rekening pleegt te worden gehouden met de duur van de werkelijke dienst der dienstplichtige militairen.

Het HMG telde er dus 5 maanden op (de tewerkstelling duurde 23 maanden), maar trok er weer 2 maanden af (omdat de duur van de tewerkstelling met 2 maanden bekort zou worden, aldus 21 maanden).

Deze benadering komt ook voor in eerdere zaak, echter zonder dat dit expliciet uit het vonnis van de krijgsraad of het HMG blijkt. De straf van 18 maanden, opgelegd in het vonnis van de krijgsraad Den Haag van 26 augustus 1970 voor een dienstweigerder (MRT 1971 (LXIV), 213-215), werd door het HMG op 18 november 1970 zonder nadere toelichting verhoogd tot 24 maanden (MRT 1971 (LXIV), 215-217).

2576 HR 8 juni 1982, MRT 1983 (LXXVI), 84-86.

...maar toch wil ik de vraag opwerpen of het nu echt juist en nodig is mensen, waarvan men moet aannemen, dat zij oprecht zijn in hun weigering dienst te nemen, zoveel gevangenisstraf te geven als ongeveer overeenkomt met de tijd die zij, hadden zij geen dienst geweigerd, in militaire dienst zouden moeten doorbrengen. Bezien vanuit het standpunt van een 'believer' in deze samenleving moet één dag militaire dienst, ook al is dat verplicht onvergelijkbaar zijn met één dag gevangenisstraf. Als men mensen alleen maar kan afschrikken van hun voornemen om dienst te weigeren door hen evenveel dagen gevangenisstraf te geven als zij, eventueel in militaire dienst zouden hebben moeten doorbrengen, acht men de tijd in militaire dienst doorgebracht gelijkwaardig met de tijd in gevangenschap doorgebracht. En dat is vanuit standpunt bezien vreemd.

In een ander proces tegen een totaalweigeraar liet de Hoge Raad de 18 maanden gevangenisstraf in stand, op uitdrukkelijk advies van advocaat Leyten:

Tot mijn verwondering wordt in de toelichting daartoe gesteld, dat nu verblijf in de gevangenis doorgaans 24 uur per dag is, de 18 maanden straf niet te vergelijken is met de duur van de militaire dienst waarmee het Hof verband heeft gezocht. Ik verwonder mij daarover omdat de visie dat achttien maanden gevangenisstraf niet te vergelijken valt met achttien maanden militaire dienst, maar veel 'erger' is, eigen zou moeten zijn aan hen die het leger een goed hart toedragen, maar verfoeilijk voor een totaalweigeraar. Bovendien, maar dat is van minder belang, ook een militaire dag duurt 24 uur.

Leyten concludeerde dat er geen sprake was van een vernederende straf in de zin van artikel 3 EVRM. Hij toonde zich overigens niet gelukkig met de aanpak van totaalweigeraars van regeringswege²⁵⁷⁷.

In een vonnis tegen totaalweigeraar van 25 mei 1983 deed het HMG, als was het hof gewaarschuwd door de twijfel van Leyten, nog eens moeite uiteen te zetten waarom achttien maanden gevangenisstraf voor een totaalweigeraar gelegitimeerd was. Het HMG stelde:

...als op te leggen hoofdstraf een vrijheidsstraf in aanmerking komt, waarbij tussen de duur van de tijd, dat een dienstplichtige in werkelijke dienst verblijft, en de duur van de tijd, welke beklagde verwacht mag worden van zijn vrijheid te zullen worden beroofd, een verband bestaat. Dat het bestaan van het verband als hierboven bedoeld niet rechtstreeks voortvloeit uit het Wetboek van Militair Strafrecht, maar dat het beginsel in de wetgeving niet onbekend is, aangezien in artikel 55, derde lid, van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst is bepaald, dat het de rechter is toegestaan ontslag van vervangende dienst te verlenen, qua termijn tenminste gelijk aan de duur van de gewone vervangende dienst.

In deze redenering van het HMG²⁵⁷⁸ werd op de eerste plaatst buiten het militaire strafrecht getreden en bovendien werden een gevangenisstraf (een hoofdstraf) en een plaatsing in een rijkswerkinrichting (een bijkomende straf) op één lijn geplaatst²⁵⁷⁹.

De regering (bij monde van het kabinet-Lubbers-I) stelde met betrekking tot de vergelijking van detentietewerkstelling (van erkende dienstweigeraars):

Het ondergaan van een bepaalde periode gevangenisstraf is niet op één lijn te stellen met het verrichten van vervangende dienst gedurende een zekere tijd.

Maar, zo voegde de regering daaraan toe:

Men kan een evenredigheidsnorm tussen beide wel als richtsnoer voor het vervolgingsbeleid aanleggen, doch het zou naar de mening van ondergetekenden onjuist zijn hiervoor in de wet criteria vast te stellen, omdat dit voorbij zou gaan aan het uitgangspunt dat individuele factoren, zoals de persoonlijkheid van de dader en de omstandigheden waaronder deze het feit waarvoor hij wordt veroordeeld, de hoogte van een op te leggen straf dienen te bepalen²⁵⁸⁰.

2577 HR 1 maart 1983, NJ, 1983, 529. Conclusie AG in ECLI:NL:PHR:1983:AB7543

2578 HMG, 25 mei 1983, MRT 1983 (LXXVI), 374-376.

2579 In gevangnissen wordt als regel het cellulaire systeem toegepast, in rijkswerkinrichtingen als regel het stelsel van de algehele gemeenschap (artikel 29 Beginselenwet Gevangeniswezen).

2580 Minister Korthals Altes van Justitie en minister De Koning van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Kamerstukken, 1982-1983, II, 18009, 3 (Memorie van Toelichting)(25 juli 1983).

De regering stelt, drie jaar na het arrest van de Hoge Raad, dat in ieder geval vervangende dienst van erkende gewetensbezwaren qua duur niet vergeleken mag worden met gevangenisstraf, maar kan zich vervolgens voorstellen, dat een dergelijke vergelijking in het vervolgingsbeleid een rol kan spelen, maar dat de persoon van de dader en de omstandigheden waaronder het feit is gepleegd moeten meewegen. Wat opgaat voor vervangende dienstplicht, mag ook opgaan voor de militaire dienstplicht.

De regering deed deze uitspraak bij de toelichting bij een herziening van het tucht- en strafrecht voor tewerkgestelde erkende gewetensbezwaarden²⁵⁸¹. In dit voorstel wordt de bijkomende straf van plaatsing in rijkswerkinrichting van minimaal drie maanden en maximaal drie jaar geschrapt²⁵⁸². Artikel 55 WGMD werd zo veranderd, dat de verrekening van een opgelegde gevangenisstraf met de duur van de tewerkstelling kwam te vervallen. Dat voorstel was aanleiding voor de advocaat-fiscaal bij het HMG om bij een zaak tegen een totaalweigeraar het uitgangspunt inzake de straffoemeting aan te passen. Hij stelde in plaats van 18 maanden 12 maanden op te leggen, zodat met toepassing van de voorwaardelijke invrijheidstelling een totaalweigeraar geen 12 maanden, maar 9 maanden zou moeten zitten. Hiermee werd de feitelijke duur van de gevangenisstraf korter dan de feitelijke duur van de gewone dienstplicht²⁵⁸³.

Totaalweigeraars beroepen zich op een politieke of maatschappelijke opvatting, die het karakter van een gewetensbezwaar kan krijgen, zelfs van een onoverkomelijk gewetensbezwaar. Er past terughoudendheid om delicten vanuit gewetensbezwaren zeer streng te straffen, ook al zijn het gewetensbezwaren waarvan de inhoud niet via de administratiefrechtelijke procedure erkend kan worden. Vermeulen pleit in zijn proefschrift niet voor een straf- of schulduitsluitingsgrond voor gewetensbezwaarden, maar erkenning van de bezwaren bij de bepaling van de strafmaat²⁵⁸⁴.

De totaalweigeraars zullen over het algemeen *first offenders* zijn; die mogen in het strafrecht op extra clementie rekenen. Politieke activisten zijn geen beroepscriminelen. Er worden geen andere burgers slachtoffer van hun misdrijf; alleen de staat kan zich benadeelde partij voelen. Er is geen materieel persoonlijk voordeel voor de totaalweigeraar.

Er is ook geen enkele aanwijzing, dat het vanuit generale preventie nodig is om de duur van de gevangenisstraf gelijk te stellen met de duur van de eerste oefening (plus de herhalingsoefeningen). Het is niet uit te sluiten, dat er eens een of andere dienstplichtige zal proberen als totaalweigeraar kortere tijd van huis te zijn dan hij onder de normale omstandigheden zou zijn. Maar de afschrikkende werking van gevangenisstraf is groot genoeg om dat te voorkomen. Het is te verwachten dat in een dergelijk geval men in de meeste gevallen op basis van de ervaring in voorlopige hechtenis snel op zijn schreden zal terugkeren.

En in zo verre de Hoge Raad geen mogelijkheden zag om het HMG-arrest te casseren, dan had hij toch over de strafmotivering als *obiter dictum* een kritische kanttekening kunnen maken. Een dergelijke wenk had het HMG zeker begrepen. De wijze van bestraffing van totaalweigeraars alleen was al reden genoeg om de normen van het commune strafrecht volmondig toe te passen op het militaire strafrecht en om de geïso-

2581 Zie § 11.3.5.g en verder Kamerstukken, 1982-1983, II, 18009, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(25 juli 1983); het wetsontwerp leidde tot de wet van 7 november 1985 (Stb. 1985, 647), in werking getreden op 1 juli 1986 (KB van 26 juni 1986), Stb. 1986, 356).

2582 De plaatsing in een rijkswerkinrichting is een bijkomende straf zoals vastgelegd in artikel 9 sub b sub 2 Sr. Deze bijkomende straf kon voor zes maanden worden opgelegd bij delicten als landloperij, bedelarij en souteneurschap (artikel 432-434 Sr). Daklozen 'lieten' zich naar verluid tot deze straf veroordelen om de winter door te komen. In 1978 vond de laatste veroordeling tot deze straf plaats. Reeds in 1973 was aangekondigd, dat deze bijkomende straf geschrapt zou worden. In een wetsvoorstel uit 1983 (Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 18202, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(20 december 1983)) werd gelijktijdig met de plaatsing in een rijkswerkinrichting de strafbaarheid van het souteneurschap opgeheven. Dat kwam neer op een opheffing van een bordeelverbod. Dit gecombineerde voorstel sneuvelde politiek in de Eerste Kamer en werd op 16 november 1993 formeel door minister Hirsch Ballin ingetrokken (zie Kamerstukken, 1993-1994, I, Bijlagen Handelingen, 18202, 127 (Brief van de minister)(16 november 1993)).

In de Memorie van Toelichting van wetsontwerp 18202 werd aangegeven, dat het voorstel van het schrappen van de bijkomende straf van plaatsing in een rijkswerkinrichting pas kon worden ingediend na het voorstel tot schrappen van die bijkomende straf in de wet gewetensbezwaarden militaire dienst (bij wetsontwerp Kamerstukken, 1982-1983, II, 18009, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(25 juli 1983)).

Bij de invoering van de Penitentiaire Beginselenwet van 18 juni 1998 (Stb. 1998, 430) werd *en passant* de plaatsing in een rijkswerkinrichting als bijkomende straf geschrapt (zie Kamerstukken, 1994-1995, II, Bijlagen Handelingen, 24263, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(1 augustus 1995)).

2583 Zie Krijgsraad Amhem, 24 juni 1983, MRT, 1984 (LXXVII), 44 en HMG, 12 oktober 1983, MRT, 1984 (LXXVII), 46). Door de omzetting van de voorwaardelijke invrijheidstelling als in de vervroegde invrijheidstelling als recht per 1 januari 1986 (wet van 26 november 1986, Stb. 1986, 593) kwam een veroordeling tot één jaar neer op 8 maanden.

2584 Vermeulen (1989), 285-290.

leerde positie van dit groepsstrafrecht te doorbreken. Een opgetrokken wenkbrauw van de Hoge Raad in 1979 zou een effectief signaal geweest zijn.

11.2.7. De doodstraf voor strafrechtelijk minderjarigen uit het Wetboek van Militair Strafrecht

In 1976 was de ratificatie van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (IVB-PR) en het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVRESCR) aan de orde; in deze twee verdragen uit 1966 werden de bepalingen van de Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948 tot verplichting gemaakt: één verdrag met de vrijheidsrechten (van liberale snit) en één verdrag met de sociale grondrechten (van socialistische snit).

Samen met de aanbieding van het ontwerp van de ratificatiewet werd ook het ontwerp van een rijkswet over de uitvoering van de doodstraf in het militaire strafrecht gepresenteerd²⁵⁸⁵. Artikel 6 lid 4 verplicht tot een gratiemogelijkheid bij een opgelegde doodstraf. De bestaande artikelen in het militaire strafvorderingsrecht waren hier niet mee in overeenstemming: artikel 257 lid 3 Rechtspleging van de Landmacht en de Luchtmacht en artikel 250a lid 3 Rechtspleging voor de Zeemacht. Het was mogelijk, dat de uitvoering van de doodstraf na het fiat executie doorgang kon vinden zonder dat er een beroep op de Kroon afgevoerd behoeft te worden, bijvoorbeeld in een omsingeld gebied²⁵⁸⁶. Artikel 6 lid 5 verbood het opleggen van de doodstraf aan personen die ten tijde van het strafbare feit jonger dan achttien jaar waren. Er werd voorgesteld een artikel 6a toe te voegen aan het Wetboek van Militair Strafrecht. Dit laatste is vooral een theoretisch probleem: er zijn maar heel weinig personen onder 18 jaar in de krijgsmacht: een zeer beperkt aantal vrijwillig diendenden (vooral bij de marine) en enkele dienstplichtigen die in het jaar dat zij opgeroepen werden wel achttien jaar zijn, maar op het moment van feitelijke oproeping nog niet.

Bij de behandeling van het wetsontwerp werd erop gewezen, dat een definitieve en volledige afschaffing van de doodstraf bij de wijzigingen van de militaire strafwetgeving geregeld zou worden.

Het WMS is bij de wet van 24 november 1978 (Stb. 1978, 610) aangepast. Artikel 6a is bij de volledige herziening weer geschrapt, omdat de doodstraf voor militaire justitiabelen van alle leeftijden werd geschrapt (bij de wet van 14 juni 1990, Stb. 1990, 368).

Wetenschappelijk intermezzo1: het militaire straf- en tuchtrecht in een academische discussie

Op het einde van de jaren zeventig verschenen er drie proefschriften over militair-rechtelijke thema's. Zij verschenen toen de discussie over de algehele herziening van het militair recht wel was geopend, maar nog niet de vorm van concrete wetsvoorstellen had bereikt. Keijzer, Langemeijer en Jörg kozen ieder een andere invalshoek.

Twee van de drie dissertaties verschenen niet onder hoede van de leerstoel militair straf- en tuchtrecht van de Universiteit van Amsterdam en stonden dus vanaf de start losser van de gevestigde traditie van het militair recht.

Keijzer

In de studie van Keijzer wordt de militaire gehoorzaamheid aan een internationaal vergelijkend onderzoek onderworpen, waarbij naast het Nederlandse militaire strafrecht ook de stelsels uit de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk, (West)Duitsland en Israël betrokken worden. Het militair bevel staat centraal in deze studie.

Keijzer tracht behulp van de psychologische theorie enige grip te krijgen op het handelen van mensen in opdracht van anderen: een bevel is een vorm van communicatie gericht op het bereiken van een doel. Keijzer baseert zich hierbij onder meer op de rechtsfilosoof Glastra van Loon (norm en handeling) en de psycholoog Buytendijk (relatie tussen denken en doen). Aan het handelen gaat een plan (ontwerp, project) vooraf. Keijzer gaat uit van het integrale begrip actie. Dat bevat de toepassing van een schema, waarbij een mededeling, uitgaande van een 'deontologische actor' (degene die een plicht of iets te doen of na te laten oplegt), waarvan de strekking is dat er een verplichting wordt opgelegd en uitgebracht door een herleidbare bron, bedoeld voor een bepaald persoon of groep van personen en gericht op de uitvoering binnen een bepaald tijdsbestek.

2585 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 13932(R1037), 1 (Koninklijke Boodschap), 5 (Ontwerp van Rijkswet) en 6 (Memorie van Toelichting)(24 mei 1976).

2586 De regeling van de krijgsraden te velde uit 1940 sloot hoger beroep en gratieverzoek uit. Dit kostte sergeant Meijer het leven (zie § 8.4).

In een ideaaltypisch situatie wordt een wettelijke bindend bevel gegeven door een wettelijk bevoegd persoon aan een ander persoon die verplicht is dat bevel op te volgen.

Om te beginnen moet een bevel duidelijk zijn: de mindere moet het gehoord hebben en wat het bevel inhoudt moet ook duidelijk zijn. De vorm van het bevel is daarbij niet bepalend, maar het moet wel duidelijk zijn, dat het om een bevel gaat, dat een *daim of obedience* inhoudt.

Een bevel moet ook uitvoerbaar zijn: *ad impossabilia nemo tenetur*. Een opgeblazen brug kan niet opgeblazen worden. Het kan ook zijn, dat de onmogelijkheid in de subjectieve omstandigheden van de ontvanger van het bevel is gelegen.

Een bevel moet ook betrekking hebben op de militaire dienst en tot de functionele bevoegdheid van de bevelgever behoren. Een bevel dat daaraan niet voldoet is ongeldig, althans in de VS en het VK.

Keijzer staat het standpunt dat dergelijke orders *ab initio* ongeldig zijn. Hij meent ook, dat aan een uitgevaardigd bevel dat de bevoegdheid van de bevelgever overstijgt geldingskracht kan worden toegeschreven, zolang dit bevel niet overruled worden door een bevel van hoger geplaatste.

Het bevel tot uitvoering van een handeling die wettelijk niet is gestaan is niet bindend. In Duitsland en Nederland moet het daarbij gaan om een strafbaar feit. Dat ligt in andere landen ruimer; het kan ook gaan om andere voorschriften. *The rule of law must be preferred above a rule of rank*.

Keijzer meent dat de algemene veronderstelling, dat een bevel gegeven is door een meerdere als wettig moet worden beschouwd tenzij het kennelijk niet wettig is moet worden aanvaard een basisregel. Men moet om te beginnen de bevelgevers kunnen vertrouwen.

Wanneer de uitvoering van een bevel andere grotere belangen zou schaden, dan wordt dat bevel als ingetrokken beschouwd. Maar bij twijfel mag de beveluitvoerder in zijn vertrouwen op de bevelgever het gegeven bevel uitvoeren.

Een bevel mag op grond van gewetensbezwaren alleen terzijde worden gelegd als de gewetensbezwaren tevoren formeel zijn erkend. Er zijn geen voorbeelden uit de rechtspraak dat de bezwaarde geëxcuseerd is.

Keijzer komt tot de volgende drie uitgangspunten:

1. Ongehoorzaamheid mag niet bestraft worden als het bevel onwettig was.
Alleen bevelen die noch gegeven zijn zonder bevoegdheid noch strijdig zijn met of schadelijk zijn voor andere belangen, maar alleen niet overeenstemmen met uitvoeringsvoorschriften zijn vormen een uitzondering van dit beginsel.
2. Tenzij een bevel overduidelijk onwettig is, wordt een bevel gegeven door een meerdere als wettig beschouwd; de bewijslast van het tegendeel rust op de mindere.
3. Het algemene strafrechtbeginsel *nulla poena nulla culpa* vereist dat niemand gestraft mag worden voor een handeling als in redelijkheid niet van de bevelontvanger verwachten mocht worden dat hij deze handeling niet uitgevoerd zou hebben. Dit houdt in dat een redelijke dwaling in feiten of rechten geëxcuseerd moet worden.

Keijzer rekent de gewetensbezwaren tegen militaire dienst onder de subjectieve beperkingen van de gehoorzaamheidsplicht. De Verenigde Staten, Frankrijk, Duitsland en Nederland kennen hier een voorziening voor. In Israël is er geen regeling voor gewetensbezwaren voor mannen, wel voor vrouwen.

Keijzer komt tot de volgende voorstellen voor een wettekst:

Lid 1

- a. Iedere militair die bewust of door onzorgvuldigheid een bevel van een meerdere in rang of functie niet uitvoert of naar willekeur afwijkt van een dergelijk bevel wordt gestraft met...
- b. In gevallen zoals genoemd lid a handelt een mindere niet onwettig als het bevel niet bindend is, in het bijzonder als het betreft het begaan van een onwettig daad, of het bevel niet in het belang van de dienst of anderszins niet behoort tot de taken en verantwoordelijkheden van degene die het bevel heeft gegeven.
- c. Een meerdere in rang is bevoegd onder buitengewone omstandigheden, taken en verantwoordelijkheden die hij in gewone omstandigheden niet heeft, uit te voeren, als dat nodig is voor het herstellen of handhaven van veiligheid en orde.
- d. Een bevel gegeven aan een mindere door een meerdere in rang of functie wordt verondersteld bindend te zijn, tenzij aangetoond kan worden, dat het niet bindend is, of als ieder redelijk persoon behoort te weten dat een dergelijk bevel niet bindend kan zijn.
- e. Niemand mag gestraft door toepassing van lid a. als het niet redelijk is dat van hem gevraagd wordt dat hij een dergelijk delict niet zou begaan.

Lid 2

Iedere militair die een delict heeft begaan door een bevel dat hem door een meerdere is gegeven uit te voeren zal geëxcuseerd zijn tenzij het hem bekend was of hij begrepen zou behoren te hebben dat hij dat delict niet had moeten begaan.

Een dergelijk wetsvoorstel zou bruikbaar kunnen in de zes landen die Keijzer in zijn rechtsvergelijkend onderzoek heeft betrokken.

Langemeijer

Langemeijer onderzoekt de aard en functie van het militair tuchtrecht. Het militair tuchtrecht werd pas rond de aanvang van de negentiende eeuw in de wetgeving onderscheiden van het militair strafrecht. Het was nog in één wettekst, dat in titel de beide elementen van het militair sanctie in zich droeg: Reglement op de Krijgstucht of Crimineel Wetboek voor de Militie van de Staat van 1799. Bij de nieuwe wetgeving onder koning Willem I kwamen er twee afzonderlijke wettelijke regelingen tot stand: een crimineel wetboek en een krijgstuchtreglement.

Langemeijer richt zich op de bestaande tuchtrechtwetgeving, die in 1923 is ingevoerd. In het geldende tuchtrecht wordt een open definitie van het tuchtrecht gehanteerd. Bovendien kan het tuchtrecht worden ingezet voor een tuchtrechtelijke afdoening van strafbare feiten van lichte aard. Deze open ruimte wordt enigszins beperkt door de opsomming van een aantal tuchtrechtvergrijpen in het RK en door de jurisprudentie en door de eis van een verband van het laakbaar gedrag met de militaire organisatie. Het ondernemen van de krijgstucht zelf is een militair strafbaar feit (147 WMS oud).

Langemeijer vermeldt uitvoerig de nog niet afgeronde discussie over het tuchtrecht met het rapport-Lagerwerff uit 1970 en de Nota Tuchtrecht uit 1971.

Langemeijer onderzoekt de vraag of tuchtrecht opvoedend recht is. Is de legitimatie van het militair tuchtrecht te vinden in de opvoedende taak van het leger? Het argument van de educatieve rol van het militaire tuchtrecht wordt vaak naar voren gehaald. Maar er is geen opvoedkundige taak aan de krijgsmacht opgedragen, dus daarin moet de legitimatie van het tuchtrecht niet gezocht worden.

Daarom kan de vraag zijn: is tuchtrecht een vorm van groepsrecht?²⁵⁸⁷ Daarbij gaat het belang van de groep boven het individu. Dat veronderstelt een hechte groep met een gemeenschappelijke doelstelling en bovendien een vrijwillige toetreding. Het tuchtrecht voor een groep wordt gelegitimeerd door de bijzondere positie van de groep. Voor Langemeijer vloeit het tuchtrecht voort uit het bestaan van de organisatie als zodanig ten opzichte van zijn leden, hetzij op grond van een regeling van staatswege hetzij door vrijwillige toetreding. Het gaat daarbij om het handhaven van normen die alleen de leden van de organisatie regaderen. Deze normen worden ook binnen de organisatie gehandhaafd zonder inmenging van buitenaf. Moeten het ook de groepsleden zijn die het tuchtrecht hanteren? Dat zou het gevaar kunnen inhouden, dat groepsleden ook een persoonlijk belang kunnen hebben bij een tuchtrechtelijke aanpak van een collega. Het militair tuchtrecht kan niet worden gekwalificeerd als een vorm van groepstuchtrecht. De krijgsmacht is geen groep, maar een staatsorgaan. Bovendien moet er binnen de krijgsmacht onderscheid gemaakt worden tussen de vrijwillig dienenden en de dienstplichtigen. Het militaire tuchtrecht wordt niet gehandhaafd door de groepsleden, maar door de militaire meerdere. Het is daarbij ook niet eenvoudig om binnen de krijgsmacht als geheel consensus te verkrijgen over de inhoud van de normen.

Een derde vorm van tuchtrecht is het zogenaamde technisch tuchtrecht. Daarin staat de vraag centraal of de betrokkene heeft gehandeld zoals van hem in zijn functie verwacht mocht worden, zoals in (para)medische beroepen. Professionele 'vergissingen', ook met ernstige gevolgen, kunnen niet via het strafrecht, maar wel via het technisch tuchtrecht gesanctioneerd worden, ook omdat binnen het tuchtrecht open normen inzake vakbekwaamheid gehanteerd kunnen worden. De krijgsmacht kent weliswaar een groot aantal functies waaraan terecht hoge eisen van professionaliteit gesteld kunnen (denk aan het vouwen van parachutes, het onderhoud aan vliegtuigen), maar de krijgsmacht kent ook vele functies met een geringe verantwoordelijkheid. Bovendien kan zo nodig het gespecialiseerde militaire strafrecht de nodige correcties opleveren, waar dat voor niet-militaire beroepsbeoefenaren via het commune strafrecht veel moeilijker en onbevredigender kan zijn.

Het militaire tuchtrecht kan naar het oordeel van Langemeijer een plaats vinden het rechtspositierecht, zoals dat voor onder meer voor ambtenaren geldt. De rechtspositie is daarbij een breder begrip dan ar-

2587 Dries van Agt oordeelde als hoogleraar in een NJV-advies, uitgebracht kort voor zijn benoeming tot justitieminister, dat het militair tuchtrecht geen groepsrecht is maar een hiërarchieke vorm van tuchtrecht (Van Agt (1971)). Hij diende samen met minister van Defensie in 1971 een wijzigingsvoorstel inzake tuchtstraffen (§ 11.2.3) en in 1972 de Discussienota Tuchtrecht in bij de Tweede Kamer (zie § 11.2.5.b).

beidsvoorwaarden. Er is binnen arbeidsverhoudingen behoefte om een meer gedifferentieerd systeem van reacties op gedrag dat binnen een arbeidscontract niet aanvaardbaar is dan alleen het ontslag: u doet niet wat afgesproken is: einde overeenkomst. De rechtspositie van beroepsmilitairen vindt zijn basis in de Militaire Ambtenarenwet van 1931. Deze MAW kent geen tuchtrechtbepalingen, maar de algemene Ambtenarenwet van 1929 wel. Voor dienstplichtigen kwam in 1971 de Wet Rechtsstoestand Dienstplichtigen tot stand.

Toch is de positie van de militair bijzonder: de krijgsmacht is naast een werkgemeenschap ook een leefgemeenschap (in het bijzonder bij de marine) en de status van militair heeft ook een volkenrechtelijke component, vastgelegd in de diverse Rode-Kruisverdragen.

Wanneer het militaire tuchtrecht als een invulling van de rechtspositie wordt gezien heeft dat consequenties voor de procedure en voor het sanctiepakket.

Binnen de krijgsmacht heerst de disciplinedoctrine, die het meest pregnant tot uiting komt in artikel 2 RK: 'de ondergeschiktheid is de ziel van de militaire dienst'. Of zoals geformuleerd bij de vernieuwing van het tuchtrecht aan het einde van de negentiende eeuw: 'de onmisbaarheid van de erkenning van de eigen inferioriteit'. De veronderstelling van de wetgever en de autoriteiten was dat uitwendige tucht zou leiden tot inwendige discipline. De disciplinedoctrine heeft ook bijgedragen aan de exclusiviteit van de krijgsmacht. Een proces van vermaatschappelijking was nodig om het isolement van de krijgsmacht te doorbreken. Was exerceren voor de linieregimenten een noodzakelijke oefening voor het slagveld, voor een verspreiding van kleine groepjes door het veld werd een andere vorm van bevelvoering en dus ook disciplinehandhaving nodig. De nadruk op de hiërarchie werd kleiner, de nadruk op de samenwerking groter. Met deze ontwikkeling wordt ook het domein van het tuchtrecht beperkt tot de huishoudelijke gang van zaken binnen een onderdeel. Daarin past ook dat niet iedere meerdere iedere mindere bevelen kan geven. Maar een functionele bevelsbevoegdheid levert niet in alle gevallen de oplossing.

De vermaatschappelijking van de krijgsmacht komt ook tot uiting in de vergroting van het aandeel van burgers in diverse functies binnen de krijgsmacht en de uitbesteding van werkzaamheden aan het bedrijfsleven. Hierbij kan wringen dat de burger-medewerkers die hierbij betrokken zijn niet vallen onder de krijgstucht. De militaire slagvaardigheid in oorlogssituaties geeft hier de grenzen aan van de inzet van burgers. De verschillen tussen deze burgers en de militairen zijn: (1) de oorlogstaak, (2) de krijgsmacht is voor vele leden niet alleen een werkgemeenschap, maar ook een leefgemeenschap, (3) het bestaan van hiërarchische bevelsstructuur en (4) de steeds wisselende groep van dienstplichtigen onder de militairen.

Hoe moet de krijgstucht in deze veranderde omstandigheden worden ingevuld? Langemeijer kiest voor een algemene beschrijving van een veel beperkter reikwijdte dan de geldende wetgeving, maar wijst een opsomming van krijgstuchtelijke vergrijpen af. Er zou een verbinding gezocht moeten zijn bij de taak van de krijgsmacht in de richting van een functionaliteitsvereiste.

Het tuchtrecht kan naar de opvatting van Langemeijer voor vreedstijd en oorlogstijd hetzelfde blijven.

Hoewel door invoering van de geldboete in 1974 het aantal vrijheidsstraffen is afgenomen en de tuchtclassen en het verzwaard arrest zijn afgeschaft, pleit Langemeijer niet voor de algehele afschaffing van vrijheidsstraffen als tuchtstraffen. Hij laat de tuchtbevoegdheid bij de commandant en niet bij een afzonderlijke tuchtrechter.

Langemeijer ziet het verschil tussen militair strafrecht en militair tuchtrecht eerder groeien dan afnemen.

Met een metafoor waarin hij het tuchtrecht vergelijkt met de kleding pleit Langemeijer voor een modernisering van het militaire tuchtrecht in plaats van een verdergaande juridisering: liever een eigentijdse *battle-dress* dan een toga. Een doctrinair tuchtrecht is niet te handhaven.

Hij ziet ontwikkeling eerder in de richting van de vormgeving van een administratieve procedure dan een versterking van het strafrechtelijk karakter. Oriëntatie op het strafrecht belemmert de noodzakelijke flexibiliteit, dus tuchtrecht ziet Langemeijer niet als een vorm van strafrecht *light*.

Jörg

Als de titel van een proefschrift al een statement is, dan suggereert de titel 'Recht voor militairen' dat er iets niet klopt met de rechtspositie van militairen. Jörg bestudeert de toepassing van het *nulla poena* beginsel

binnen de militaire organisatie²⁵⁸⁸, op zoek naar verschillen tussen het militair straf- en tuchtrecht en het commune strafrecht.

Hij plaatst deze vraagstelling tegen een rechtshistorische achtergrond, waarbij hij teruggaat naar de oorsprong van het Nederlands militair strafrecht ten tijde van de Nederlandse Opstand vanaf het midden van de zestiende eeuw.

Jörg constateert dat in het militaire recht tal van afwijkingen van het legaliteitsbeginsel kunnen worden geconstateerd, zoals dat ook in het commune strafrecht geconstateerd kan worden. Maar de kwantiteit van de afwijkingen is binnen het niet zo omvangrijke militaire strafrecht opvallend. Bovendien worden die afwijkingen gecompleteerd en versterkt door afwijkingen op het terrein van het formele militaire strafrecht en de militaire justitiële organisatie. Het komt neer op, dat het militaire strafrecht meer beheersing aan de militaire organisatie dan bescherming aan de militaire justitiabelen biedt. Met strafrecht worden de militairen onder de duim gehouden.

Kan de militaire organisatie een verklaring geven voor deze juridische situatie? Met behulp van de bureaucratische benadering van organisatie volgens de socioloog Max Weber (1864–1920) wordt de positie van de beroepsmilitair en van de dienstplichtige militair afzonderlijk getoetst.

Specifiek voor de krijgsmacht als bureaucratische militaire organisatie is niet dat dienstplichtigen onderworpen zijn aan een tuchtrecht (dat geldt ook voor gevangenen en psychiatrische inrichtingen), maar dat de krijgsmacht een eigen justitieel systeem heeft dat delicten in relatie tot de militaire organisatie mag berechten, maar ook delicten begaan buiten enig verband met de militaire organisatie mag afdoen.

De dienstplichtigen, zo kan men stellen, bezitten niet de competentie zoals Weber die als voorwaarde voor ideaaltypische organisatie beschrijft. Het wachten, de leegloop, de verveling versterken dat gebrek aan competentie nog. Discipline dat in oorlogstijd een middel is om een doel te bereiken is in vreedstijd doel geworden.

Met behulp van Amitai Etzioni (*1929) zijn de sancties van zowel het militair strafrecht als het militair tuchtrecht te verdelen naar drie te onderscheiden vormen van de uitoefening van de macht:

de normatieve macht:	berisping (tuchtrecht), verbod om bepaalde ambten te bekleden, ontzegging van actief en/of passief kiesrecht, verbod om bij de gewapende macht te dienen, ontzegging rij- of vliegbevoegdheid (strafrecht);
de materiële macht:	geldboete (tuchtrecht en strafrecht), ontslag, degradatie (strafrecht);
de fysieke macht:	strafdienst, intrekken uitgaansverbod, licht en verzaamd arrest (tuchtrecht), doodstraf, gevangenisstraf, militaire detentie, hechtenis, strafklasse (strafrecht).

Daarbij is voor militairen een extra dimensie voor deze drie vormen van machtstoepassing: oorlogstijd versus vreedstijd. Het sanctiesysteem combineert een harde variant en een zachte variant. Het tuchtrecht is er voor kleine bijsturingen en het strafrecht voor de aanpak van ernstige wetschendingen.

De krijgsmacht valt binnen de categorie van de totale instituties (zoals beschreven door Goffman), organisaties die verschillende zo niet alle menselijke functies (werk, vrije tijd, wonen) in zich verenigen en afgesloten zijn van de samenleving, fysiek met hekken, prikkeldraad en slagbomen. Een persoon ‘versterft’ binnen een totale institutie: men krijgt een nummer, men trekt een uniform aan, men volgt de gedragscodes, men moet gehoorzamen. Het ‘ik’ wordt afgebroken en het ‘wij’ wordt versterkt. Wat ‘versterving’ is wordt resocialisatie genoemd. Tegenover het sanctiesysteem staat een belonings- en privilegesysteem. Het hoort bij een totale institutie dat voorzien wordt in een eigen stelsel van wet en recht met een eigen justitie en een eigen politie, een vorm van juridische zelfverzorging. Er is dan ook continu toezicht en controle.

De veranderde militaire technologie dwingt de krijgsmacht tot meer openheid, tot een zekere vermaatschappelijking, zo duidt de Amerikaanse militair socioloog Janowitz. In Nederland zien we dat terug in het rapport van de STUMIK²⁵⁸⁹. De vermaatschappelijking van de krijgsmacht loopt parallel met de militarisering van (sommige takken van) de industrie: *business-military arrangement*, in de termen van Samuel Hun-

2588 *Nulla poena* niet een oud-romeins principe is, maar begin negentiende-eeuwse, dus post-revolutionaire benadering is. Het is opgesteld door de Duitse filosoof-jurist Paul von Feuerbach (1775–1833). Het een driehoek met als hoekpunten: *crimen*, *poena* en *lex*; *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* en *nullum crimen sine poena*, een soort *trias penalica*.

2589 Zie § 11.1.9.

tington (1927–2008). Deze Amerikaanse politicoloog ziet in het laatste kwart van de negentiende eeuw een vorm van *business pacifism* ontstaan met als bronnen (1) de protestantse ethiek waarin oorlog ook een vorm van welvaart bedreigende verkwisting werd gezien, (2) het liberale vooruitgangsgeloof waarin vrijhandel vanzelf de oorlog zou uitbannen en (3) het sociaal-darwinisme (niet in de variant waarin oorlog vanwege zijn zuiverende werking werd verdedigd, maar in de interpretatie dat de *survival of the fittest* economisch het beste zou renderen). Een van de manieren waarop een liberale samenleving en de veiligheid in evenwicht zouden kunnen komen is volgens Huntington een verdere vermaatschappelijking van de krijgsmacht, niet terug naar een isolement van de krijgsmacht én niet naar een verdere militarisering van de samenleving. Deze stroming noemt Huntington de ‘fusionisten’, verdedigers van een fusie van burgerlijk en militair beleid. Een andere vorm van samengaan van krijgsmacht en samenleving is wat Harold Lasewell (1902–1978) noemt de *garrison prison state*, een militarisering van de burgerlijke klasse: de heerschappij van de zakenman wordt overgenomen door de militair. Voor de Amerikaanse context ziet militair socioloog Charles Moskos (1934–2008) een tegenbeweging: het afschaffen van de dienstplicht na Vietnam kan leiden tot vergroting van het isolement van de krijgsmacht.

Wat het strafrecht betreft zijn er drie systemen: het liberale model van het klassieke strafrecht met als uitkomst de *beperking* van het individu, de sociale verzorgingsstaat met een ordeningsstrafrecht met als uitkomst een *besturing* van het individu en het totalitaire staat met een totalitair strafrecht met als uitkomst de *beheersing* van mens en maatschappij.

Bij dit al, uitgaande van de benadering dat het militair recht geen belangrijke motiverende factor vormt voor militairen in oorlogssituaties, ziet Jörg de functie van het militair straf- en tuchtrecht zijn belangrijkste bestaansreden heeft in vreedstijd, een beheersingsmechanisme dat moet gelden als een substituut voor de oorlog.

Jörg hanteert de analyse van Alvin Gouldner (1920–1980), die komt tot zes (elkaar niet uitsluitende) functies: (1) de instructieve functie: uit wat strafbaar is leert de justitiabele wat van hem wordt verwacht, (2) de strafvaardigende functie, (3) het maskeren van het gezag: de regel is onpersoonlijk, de meerdere kan daarachter verschuilen, (4) de functie van indirect toezicht: dat geldt in het bijzonder doordat een lager geplaatste militair met een regel in de hand onjuist gedrag van het middenkader aan het hogere gezag kan rapporteren; (5) de functie van ‘stok achter de deur’: er is soepelheid in het handhaven van een regel, maar de regel kan – indien nodig – altijd van stal gehaald worden, en (6) de functie van het bevorderen van desinteresse: een regel wordt minimaal uitgevoerd, men doet precies zijn plicht en ook niets meer. Vooral deze laatste functie speelt bij het militair tuchtrecht een grote rol. Orders moeten stipt worden uitgevoerd, de doelmatigheid mag niet in twijfel worden getrokken (artikel 11 RK). Dit wordt wel gemitigeerd door artikel 12 RL dat de gehoorzaamheid niet mag leiden tot onzelfstandigheid, besluiteloosheid, gebrek aan durf en werkeloos toezien. Het risico ligt echt geheel bij de mindere die durf toont.

In een bureaucratische organisatie dient het gezag, dat op zich wel geaccepteerd wordt, zich volgens Gouldner voortdurend te legitimeren. Dat kan door een patroon van representatieve bureaucratie, waarbij het doel van de regelgeving voorop staat en waarbij superieur en ondergeschikte beiden belang hebben (bijvoorbeeld veiligheidsvoorschriften). Het kan de gestalte aan nemen van een *punishment centred bureaucracy*: de uitvoering van de regels staat voorop, geabstraheerd van het doel.

In bureaucratieën verschijnt in de instrumentele betekenis van het woord: ordening, sturing, beheersing. Deze instrumentele werking van het recht (in handen van de machthebbers) wordt beperkt door een materiële invulling, gebaseerd op inhoudelijke normen van zorgvuldigheid en behoorlijk bestuur. Grondrechten vallen in deze categorie. De toepassing van de grondrechten binnen de krijgsmacht is echter aan een aantal extra beperking onderhevig.

De rol van de soldatenvakbond VVDM wordt als cruciaal gezien in het verbeteren van de rechtspositie van dienstplichtige militairen. Maar de VVDM bevindt zich in een zeshoekig spanningsveld met als vier polen: de VVDM-landelijk, de VVDM-afdelingen, de militaire en departementale top, het militaire middenkader: (1) tussen de militaire top enerzijds en het middenkader anderzijds, vooral in verband met technologische ontwikkelingen, (2) intern: tussen het landelijk niveau van de VVDM en de plaatselijke afdelingen, (3) tussen het VVDM-hoofdbestuur en de militaire en bestuurlijke top: de strijd om resultaat enerzijds en het bevorderen van arbeidsrust anderzijds, (4) tussen een VVDM-afdelingsbestuur en het militaire middenkader: over de praktische gang van zaken in een kazerne, (5) tussen de militaire en bestuurlijke top en de VVDM-afdelingen: de spanning ontstaat vooral als van (militaire) hogerhand ingegrepen wordt in de ver-

standhoudingen ter plaatse, bijvoorbeeld door het inzetten van de militaire justitie in een conflict, en (6) tussen de het VVDM-hoofdbestuur en het militaire middenkader, bijvoorbeeld door landelijke steun aan een kazernactie.

De positie van de dienstplichtige militairen kan verbeterd worden op twee domeinen. Op de eerste plaats de substantiële positie van militairen, zowel op het materiële vlak (wedde, leef – en werksituatie) en het immateriële vlak (groetplicht, haardracht, uniformplicht). Het tweede domein, waarop in deze studie het accent ligt, is de formele positie van de militairen in het sanctiesysteem. Daarbij zijn voor de hand liggende methoden beschikbaar: (1) het geven van juridische voorlichting, advies en bijstand, (2) het voeren van processen, (3) het voeren van overleg en het organiseren van lobby, (4) bijdragen aan het juridisch debat in de vorm van rapporten en onderzoeken.

Voor een effectieve aanwending van deze methoden moet er een aantal structurele voorwaarden vervuld worden: (1) er moet ruimte voor verbetering zijn, (2) er moet een adequate organisatie zijn, (3) het politieke systeem moeten open staan voor verbeteringen, (4) er moet toegang zijn tot de politieke beslissers, en (5) de belanghebbenden moeten bereid zijn het conflict aan te gaan.

Er zijn dus – onder voorwaarden – mogelijkheden om binnen een systeem van totale beheersing waarin het legaliteitsbeginsel geen bescherming biedt, door het uitoefenen van een zekere macht door de ondergeschikten, veranderingen in gang te zetten.

Een effectieve bijdrage aan de wetgeving?

De juristen Keijzer en Jörg spelen leentjebuurt bij de sociale wetenschappen. Zij gaan uit van concepten die in de psychologie en de sociologie zijn ontwikkeld. Het sociale mechanisme dat in werking treedt bij het (al dan niet) opvolgen van een bevel (Keijzer) en de plaats die tuchtrecht heeft binnen een gesloten militair systeem (Jörg) liggen buiten het domein van de rechtsgeleerdheid. Zij keren in de loop van hun onderzoek wel terug naar het juridische handwerk: Keijzer met zijn voorstel voor een wettekst dat een plaats zou kunnen vinden in het militaire strafrecht in alle zes door hem onderzochte landen en Jörg met zijn betoog van de versterking van de positie van de militairen zelf in de vorm van het tuchtrecht waaraan zij onderworpen zijn.

Langemeijer pleit in zijn benadering, dat het militaire tuchtrecht een plaats zou moeten vinden in de regeling van de rechtspositie van de militairen (voor dienstplichtigen en voor beroepsmilitairen)

Hebben deze academische betogen de politiek en de wetgever beïnvloed? De proefschriften kwamen in iedere geval op het juiste moment. De discussie over de vernieuwing van het militaire straf- en tuchtrecht was bepaald niet afgerond. Er werd immers ruim de tijd voor genomen. Er was geen politieke urgentie.

Bij een wijziging in het beleid en de wet is het niet mogelijk één actor aan te wijzen die solo verantwoordelijk voor een dergelijke aanpassing kan worden gehouden: waar een mislukking een wees is, heeft een succes vele vaders.

Er is geen zichtbare invloed van het betoog van Keijzer te constateren in de discussie bij de herziening van het militaire strafrecht in de loop van de jaren tachtig. Wel is zijn benadering terug te vinden de latere aanpassing van het militair strafrecht in reactie op het arrest inzake Eric O, dat uiteindelijk geresulteerd heeft in een uitbereiding van de bestaande strafuitsluitingsgrond voor de militair die geweld gebruikt in de rechtmatige uitoefening van zijn taak en in overeenstemming met de regels die voor de uitoefening van die taak zijn vastgesteld (artikel 38 lid 2, wet van 14 oktober 2010, Stb. 2010, 745)(zie § 12.2.4).

In het nieuwe tuchtrecht, zoals dat in 1991 is ingevoerd, is de keuze van Langemeijer niet gevolgd, al was dat bij een betere afstemming tussen de dienstplichtwetgeving en het militair sanctierecht zeer goed mogelijk. Zeker nu er in de krijgsmacht van 1996 alleen nog vrijwilligers werkzaam zijn, ligt een bestuursrechtelijke of arbeidsvoorwaardelijke benadering van het tuchtrecht voor de hand. Langemeijer heeft gelijk, maar krijgt het nog niet.

Het betoog van Jörg voor een grotere invloed van de militairen op de vormgeving van het tuchtrecht is helaas nog ver te zoeken.

Het is voor de verdere ontwikkeling van het militair straf- en tuchtrecht jammer geweest, dat deze drie juristen in hun loopbaan hun juridische vaardigheden van hoge kwaliteit vooral in dienst gesteld hebben van de toepassing van het commune strafrecht in de bovenste laag van de rechtspraak.

11.2.8. De uiteindelijke wetsvoorstellen voor een nieuw militair straf- en tuchtrecht

a. *Eindelijk op tafel, 1981 en 1983*

Het werd tijd om na de jarenlange discussie met hollen en stilstaan (weinig hollen, veel stilstaan) wetsvoorstellen op de tafel van het parlement te leggen. Op 22 juni 1972 was door de Tweede Kamer een lijst van conclusies vastgesteld over de vormgeving van een nieuw militair strafprocesrecht²⁵⁹⁰ (zie § 11.2.5.a) en op 10 juni 1975 werd door de Tweede Kamer de Nota Herziening Militair Tuchtrecht voor kennisgeving aangenomen²⁵⁹¹ (zie § 11.2.5.b). De opstellers van een wetsontwerp wisten nu in welke richting de route-pijlen stonden en konden aan de slag. Haast werd daarbij niet gemaakt.

Er werd een ambtelijke interdepartementale commissie ingesteld onder voorzitterschap van de directeur Juridische Zaken van het ministerie van Defensie, mr. Maurits baron van Harinxma thoe Slooten; van die commissie maakten ook deel uit lector militair recht Van den Bosch en krijgsraadpresident Paul Kloots als externe deskundigen deel en de hoofdjuristen van de drie krijgsmachtonderdelen²⁵⁹². Onder deze commissie ressorteerde een Stuurgroep Militair Straf- en tuchtrecht (zonder externe deskundigen) onder voorzitterschap van brigadegeneraal mr. J.O. de Lange, later kapitein ter zee mr. G.L. Lindner²⁵⁹³.

Het openbare wetgevingsproces werd geopend met de koninklijke boodschap van 21 mei 1981 wat betreft de wetsvoorstellen inzake het militair tuchtrecht en aanverwante wetten²⁵⁹⁴ en op 4 maart 1983 wat betreft de wetsvoorstellen inzake het militair strafprocesrecht en aanverwante wetten²⁵⁹⁵. Bovendien werd het materiële militaire strafrecht binnen het kader van het Wetboek van Militair Strafrecht structureel hervormd en aan de nieuwe wetten op het terrein van het militair strafprocesrecht en het militair tuchtrecht aangepast. De discussie zou ruim negen jaar duren. Voor het tuchtrecht werden in de Tweede Kamer 69 kamerstukken gewisseld en voor het strafprocesrecht 29 kamerstukken.

Het wetsontwerp inzake het militair tuchtrecht werd ingediend door staatssecretaris Van Eekelen van Defensie en minister De Ruiter van Justitie (van het kabinet Van Agt-I) en het wetsontwerp inzake het militair strafprocesrecht door minister Korthals van Justitie en De Ruiter van Defensie (van het kabinet-Lubbers-I). Job de Ruiter, een jurist op professoraal niveau, was twee maal de tweede ondertekenaar: het tuchtrecht was de primaire verantwoordelijkheid van Defensie, het strafproces de primaire verantwoordelijkheid van Justitie. Voor de indiening van de eerste reeks wetsontwerpen op 21 mei 1981 was in verband met de parlementsverkiezingen van 10 juni 1981 nog een ambtelijke eindsprint nodig. Als een wetsontwerp vlak voor de verkiezingen wordt ingediend, dan heeft dat voorstel eerder het karakter van een politiek testament dan een belangrijke stap in een nieuwe richting. Bovendien volgt er na de verkiezingen tijdens de kabinetsformatie een ruime periode met een politieke windstille. Het is nog maar de vraag of het nieuwe kabinet de ingediende voorstellen ongewijzigd overneemt. Niets van dat alles met het wetsontwerp voor het nieuwe militaire tuchtrecht. Het onderwerp militair tuchtrecht was politiek niet omstreden, stond niet op het politieke prioriteitenlijstje, een zekere politieke onverschilligheid kon niet worden ontkend.

Waarom beide wetsontwerpen niet tegelijk en in samenhang ingediend werden, werd verder niet uitgelegd in de gepubliceerde stukken. Het Wetboek van Militair Strafrecht, het materiële strafrecht, werd met name in Boek II (militaire misdrijven) fors gewijzigd; en het WMS moest op veel plaatsen aangepast worden aan het nieuwe militaire tuchtrecht en het militaire strafprocesrecht. Bovendien werd de doodstraf geschrapt in het WMS.

De uitgangspunten, die mede op grond van de eerdere discussies met de kamer (zie § 11.2.5) werden gepresenteerd, luiden:

2590 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 8706, 28 (Lijst van conclusies) (22 juni 1972).

2591 Kamerstukken, 1974-1975, II, Handelingen, p. 4955-4971 en p. 4978-4989 (10 juni 1975).

2592 Van den Bosch (1989), 95.

2593 Coolen (2004), p. 13.

2594 Kamerstukken, 1980-1981, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Ontwerp van Rijkswet), 4 (Ontwerp van Wet) en 5 (Memorie van Toelichting) (21 mei 1981).

2595 Kamerstukken, 1982-1983, II, Bijlagen Handelingen, 17804 (R1228), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijkswet), 3 (Ontwerp van Rijkswet), 4 (Ontwerp van Wet) en 5 (Memorie van Toelichting) (4 maart 1983). Een eerste bespreking van het wetsontwerp gaf Clarenbeek (1983) in MRT. Hij merkte op, dat een artikel dat luidde: 'De bevoegdheid van de meerdere tot het geven van een militair dienstbevel wordt aangenomen, tenzij het tegendeel aannemelijk wordt gemaakt'. Dit beoogde artikel 31 werd op advies van de Raad van State geschrapt. Het was volgens de Raad van State beter geweest een artikel met een dergelijke strekking niet procedurewetgeving, maar in materiële wetgeving (het WMS dus) op te nemen. Maar ook dat is niet geschieden.

- scherpe scheiding tussen militair strafrecht en militair tuchtrecht;
- scherp omlinnde competenties tussen strafrechter (krijgsraad) en tuchtrechter (commandant);
- decriminalisering van een aantal delicten (van WMS naar tuchtrecht), waaronder opzettelijke ongehoorzaamheid aan dienstbevelen;
- vaststellen per wet van de tuchtrechtelijke gedragsregels, die een beperking van de grondrechten inhouden;
- een beperking van de werking van het tuchtrecht;
- herziening van het sanctiestelsel;
- versterking van de rechtswaarborgen (vertrouwenspersoon, regels omtrent bewijsrecht);
- onmiddellijk beroep op de rechter.

Deze uitgangspunten waren politiek niet omstreden.

De nieuwe wettelijke regeling van het militair strafproces kwam in de plaats van de Rechtsplegingen voor de Landmacht (inclusief Luchtmacht) en de voor Zeemacht en de Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof uit 1814. De belangrijkste wijzigingen in het militair strafprocesrecht betroffen:

- de integratie van de militaire rechtspraak in de organisatie van het commune strafrecht door het instellen van een militaire strafkamer bij een van de rechtbanken (dat werd Arnhem) en een militaire strafkamer voor hoger beroep bij een van de gerechtshoven (dat werd ook Arnhem); dit impliceerde de opheffing van de krijgsraden en het HMG²⁵⁹⁶. Ook is voorzien in de mogelijkheid om mobiele militaire straffkamers in te stellen.
- procedurele aanpassingen in het licht van de scherpere scheiding van militair strafrecht en militair tuchtrecht.

En daarmee samenhangend betroffen de belangrijkste wijzigingen in het materiële militaire strafrecht:

- er komt een scherpere afbakening van militair strafrecht en militair tuchtrecht;
- de herformulering van de definitie van het dienstbevel en de dienstweigering; er komen opnieuw geformuleerde titels over het niet opvolgen van het dienstbevel, over het niet volgen van een dienstvoorschrift en over de (algemene) dienstweigering.
- de culpoze vorm van ongeoorloofde afwezigheid verhuist naar het tuchtrecht

Wat niet veranderd werd betrof de tuchtrechtbevoegdheid bij de commanderende officieren (dus geen onafhankelijke tuchtrechter), de behandeling voor een militaire kamer van commune strafbare feiten gepleegd door militairen, de opsporingstaak inzake het militaire strafrecht van de Koninklijke Marechaussee en een afzonderlijke militaire penitentiaire voorziening.

b. De eerste commentaren

Betrekkelijk kort na het verschijnen van de eerste wetsontwerpen (21 mei 1981) en vóór het verschijnen van de tweede reeks wetsontwerpen (4 maart 1983) en voor het uitbrengen van het Voorlopig Verslag (29 maart 1984) kwamen de juristen Jörg en De Roos in het Nederlands Juristenblad van 19/26 december 1981 met een even uitvoerig als scherp commentaar op de eerste reeks wetsvoorstellen.

Zij wezen erop, dat de slinger tussen het militair strafrecht en militair tuchtrecht weer terug was in de oude stand. Het begon met de Artikelbrief van 1590²⁵⁹⁷ en de uitleg die daar in 1687 aangegeven werd: de directe commandanten konden lichte strafbare feiten zelf afdoen. In 1815 echter werd de scheiding tussen militair strafrecht en militair tuchtrecht aangescherpt: de krijgsraden waren er voor de strafbare feiten en de

2596 Voor een pleidooi voor het behoud van het HMG zie Van den Bosch (1988).

2597 De Artikelbrief van 13 augustus 1590, opgesteld op last van Maurits van Nassau en vastgesteld door de Staten-Generaal, wordt gezien als de oorsprong van het Nederlandse militaire strafrecht. In 82 artikelen worden de plichten van de soldaten vastgelegd en met straffen gesanctioneerd. Deze artikelbrief gaat terug op eerdere regelingen uit de periode van de Nederlandse Opstand. In de loop van de zestiende eeuw was het karakter van eerdere artikelbrieven van een (privaatrechtelijk) contract verschoven naar een (bestuursrechtelijke) tuchtrechtregeling. De artikelbrief van 1590 is vastgesteld door de Staten-Generaal op voorstel van prins Maurits en na advies van de Raad van State. Het heeft daarom een veel sterkere publiekrechtelijke status.

Doodstraf, lijfstraf (ook wordt geselen apart genoemd), spitsroeden lopen, verbanning zijn de enige vormen van straf, die in het Staatse leger mogelijk waren met daarnaast mogelijkheden tot casseren (ontslaan). Detentie kwam als straf niet voor in de artikelbrief. De Artikelbrief van 1590 bleef met enige aanpassingen van toepassing tot aan de Bataafse Republiek.

commandanten voor het militair tuchtrecht. Het werden ook twee afzonderlijke documenten: een crimineel wetboek en een reglement van discipline (zie § 4.2.1). In de wet op de krijgstuicht van 1903 (maar ingevoerd in 1923) werd de commandant bevoegd lichte vormen van met name genoemde delicten (waaronder ook een aantal commune delicten) tuchtrechtelijk af te doen (zie § 5.2.2.e, § 5.2.3. en § 7.2.2). In 1963 kregen de commandanten de bevoegdheid alle strafbare feiten in lichte vorm (behalve fiscale) tuchtrechtelijk af te doen (zie § 10.2.1.f). De slinger gaat dus nu weer terug: de streep tussen strafrecht en tuchtrecht wordt weer getrokken: geen tuchtrechtelijke afdoening van strafbare feiten. En tuchtrechtelijke feiten waren in de nu te reviseren wet: feiten 'onbestaanbaar met de militaire tucht' én strafbare feiten in lichte vorm. In de wetsvoorstellen worden de tuchtrechtelijke feiten omschreven, maar wel voornamelijk als strafbare feiten met weglating van een of meer elementen uit de delictsomschrijving: van een lichte vorm van strafbare feiten naar een lichte omschrijving van de strafbare feiten. Bijvoorbeeld: 'gewelddadige aantasting van een meerdere persoon' (artikel 117 WMS).

Hoewel in verschillende functies betrokken bij de voorbereiding van de wetsontwerpen schreef militair jurist Van den Bosch in 1982 een zeer uitvoerige brief naar de Bijzonder Kamercommissie die het wetsontwerp over het militair strafrecht in behandeling had²⁵⁹⁸. Zijn verhaal werd integraal gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift. Hij verwees steeds naar het studiepocket 'Huidig en toekomstig militair straf- en tuchtrecht', dat hij in december 1981 had gepubliceerd.

Zijn betoog was gericht op het behoud van het eigen karakter van het militair strafrecht en het militair strafprocesrecht. Hij legde ook de nadruk op de continuïteit ervan, anders gezegd: we moeten het eigen militair strafrecht in vredetijd koesteren om het zonder problemen te kunnen gebruiken in oorlogstijd. Hij verwees daarbij naar het doodvonnis van sergeant Meijer in mei 1940, toen er acuut een krijgsraad opgericht moest worden²⁵⁹⁹. Zijn betoog hinkte op twee benen: er is veel aan te merken op de kwaliteit van het huidige militair strafrecht, mede door weinig deskundigheid en betrokkenheid van de wetgever, maar in de praktijk valt het allemaal wel mee. En dat was dan te danken aan de inzet en de creativiteit van de militaire rechters. Van den Bosch keerde zich tegen de scherpe scheiding van militair strafrecht en militair tuchtrecht. Verder gaf Van den Bosch uitvoerig artikelsgewijs commentaar op de tekst van de wetsvoorstellen. Hij bracht zijn reactie aan de kamercommissie uit, toen de voorstellen op het terrein van het militair strafproces (waaronder de opheffing van het HMG) nog ingediend moesten worden.

c. Het parlementaire debat

De Tweede Kamer: in de commissie

De wetsvoorstellen van 1981 en 1983 leidden tot Voorlopige Verslagen van 29 maart 1984 en 28 augustus 1984²⁶⁰⁰.

De bijzondere kamercommissie ontving kreeg van verschillende zijden commentaar. Invloedrijk was een groep militaire juristen bestaande uit jhr. mr. Th. van den Bosch, mr. G. Coolen, mr. F.F. Langemeijer en mr. W.H. Vermeer. Ook de VVDM en de AVNM meldten zich. In een later stadium namen deze personen en organisaties deel aan een hoorzitting op 13 mei 1987²⁶⁰¹.

Bij het wetsontwerp over het materiële tuchtrecht (16813) verwoordde de kamer haar kritiek op basis van de ontvangen reacties in de vorm van een zestal vraagpunten: (1) de scherpe scheiding tussen militair strafrecht en militair tuchtrecht, (2) de 'open' delictsomschrijvingen (bijvoorbeeld 'indien daardoor de operationele gereedheid ... de uitvoering van een operatie of oefening geschaad wordt'), (3) de positie van de commandant als tuchtrechter, (4) de (de)criminaliserende werking van de voorstellen, (5) het risico van ongelijke behandeling, en (6) de noodzaak en urgentie van vergaande wijzingen.

2598 Van den Bosch (1982).

2599 Van den Bosch zei daarover: 'Ik zeg uitdrukkelijk niet dat een meer geroutineerde krijgsraad tot een andere uitspraak zou zijn gekomen, maar de hele discussie na de oorlog over dat vonnis is ontstaan, zou vermoedelijk een ander karakter gekregen hebben'.

Dat is toch een tamelijk loze opmerking. Een vaste krijgsraad met ervaren militaire rechters had een onafhankelijker positie kunnen hebben dan een ter plaatse opgerichte krijgsraad, samengesteld door de commandant van het Tweede Legerkorps uit personeel van het Tweede Legerkorps. Als een ervaren krijgsraad met hetzelfde vonnis komt, dan maakt het niet of er sprake is van een vaste krijgsraad of niet. Zie over de zaak-Meijer § 8.4.

2600 Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 7 (Voorlopig Verslag)(29 maart 1984) en Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 17804 (R1228), 8 (Voorlopig Verslag)(28 augustus 1984).

2601 Kamerstukken, 1986-1987, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 23 (Verslag van een hoorzitting op 13 mei 1987)(7 september).

In verdere schriftelijke voorbereiding stelde de PvdA voor om het de procureur-generaal bij de Hoge Raad mogelijk te maken in cassatie in het belang van de wet te gaan tegen uitspraken van het gerechtshof rechtdoende als beroepsinstantie van tuchtrechtzaken²⁶⁰². Cassatie van deze uitspraken door de klager bleef niet mogelijk. De regering nam het PvdA-voorstel (, artikel 97 WMT, definitieve nummering artikel 100 WMT) over²⁶⁰³.

De Tweede Kamer: het plenaire debat

Uiteindelijk kwamen de wetsontwerpen op 22 en 23 februari 1989 aan de orde in de plenaire sessie van de Tweede Kamer. Belangrijkste woordvoerder was Maarten van Traa (PvdA). Voor de regering sprak minister Frits Bolkestein van Defensie.

Er klonk kamerbreed een verzuchting over de lange duur van het wetgevingsproces. Vertolkten de wetsvoorstellen nog steeds de tijdgeest? Er was in brede kring ook twijfel of de scheidslijn tussen militair straf en militair tuchtrecht nu wel goed getrokken was. Dat gevoel werd versterkt door de mogelijkheid die de regering wilde bieden om een aantal commune delicten ook tuchtrechtelijk te laten afdoen door de commandanten (artikel 77a). Het betreft delicten als belediging, mishandeling, diefstal, vernieling en beschadiging.

Voor minister Bolkestein, die net een dag ervoor voor de eerste keer sinds zijn aantreden op 24 september 1988 het woord had gevoerd in een plenair kamerdebat, waren de eisen van rechtszekerheid en rechtsgelijkheid van een dwingend karakter, meer dan de tijdgeest (want bij De Tijdgeest moest hij denken aan de naam van een matrassenwinkel in de Amsterdamse Bilderdijkstraat).

Hij memoreerde dat er in 1988 35.000 tuchtstraffen waren opgelegd: bij de marine 1 per 10 militairen, bij de luchtmacht 1 per 10 militairen en bij de landmacht 3 per 10 militairen. Hij legde hierbij geen verband met het feit, dat er bij de landmacht verreweg het meeste dienstplichtigen zijn ingelijfd.

Hij verdedigde de toepassing van het tuchtrecht voor de vijf aangewezen commune delicten met de opmerking, dat anders in veel gevallen de militair volledig vrijuit zou gaan, als het openbaar ministerie na een periode van zeven dagen denktijd niet tot vervolging overgaat. Bolkestein noemde het een vorm van 'een eigenlijk tuchtrechtelijk vergrijp dat het equivalent is van een strafbaar feit'. Op vragen uit de hoek van christelijk-rechts (SGP, GPV en RPF) liet de minister weten geen behoefte te hebben om majesteitsschennis en vloeken als tuchtrechtelijke vergrijpen in de wet op te nemen. Hij vond het wel laakbaar, maar niet tuchtwaardig.

Voor een vrolijke noot zorgde PvdA-kamerlid Maarten van Traa (1945-1997) nog. Hij diende een amendement in om in artikel 125 WMS het woord 'belhamel' voor een leider van een militair oproer te schrappen²⁶⁰⁴. Een belhamel is het schaap dat met een bel om vooraan in de kudde loopt. Hij vond de term belhamel een hoog Dik Trom-gehalte hebben.

De Tweede Kamer nam op 7 maart 1989 het wetsvoorstel met een aantal amendementen aan.

De Eerste Kamer: een evaluatie van de nieuwe wet afgedwongen

De Eerste Kamer vroeg en kreeg bij de behandeling van de beide groepen wetsvoorstellen op 12 juni 1990 een evaluatie van het militaire recht, zoals het gewijzigd zou worden. Een evaluatieprocedure is in een aantal gevallen een middel van de Eerste Kamer om kritiek op de voorgelegde wetsvoorstellen duidelijk te maken²⁶⁰⁵. Bij ontbreken van het recht van amendement is verwerping nog de enige mogelijkheid. Om dit zware staatsrechtelijke middel niet te hoeven gebruiken is een spoedige evaluatie een aanvaardbaar tussenmiddel. Er was in de Eerste Kamer met name twijfel over de vormgeving van de scheiding van strafrecht en tuchtrecht²⁶⁰⁶. Maar de wet werd op 12 juni 1990 zonder stemming aangenomen.

2602 Kamerstukken, 1987-1988, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 24 (Eindverslag)(17 november 1987).

2603 Kamerstukken, 1987-1988, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 25 (Nota naar aanleiding van het Eindverslag) en 26 (Derde Nota van Wijzigingen)(15 juli 1988).

2604 Kamerstukken, 1988-1989, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 47 (14 februari 1989). De voorman van de munitie op de Zeven Provinciën in 1933 (zie § 7.4.2) was als belhamel veroordeeld.

2605 Zoals bij de Wet op de Jeugdzorg in 2004, zie Kamerstukken, 2003-2004, I, Bijlagen Handelingen, 28168, F (Motie Stoutendijk-van Apeldoorn c.s.)(6 april 2004).

2606 Jofiet (2001), p. 1-2.

d. De resultaten van negen jaar wetgeving

Het nieuwe militaire straf- en tuchtrecht trad in werking op 1 januari 1991²⁶⁰⁷. Het was een geheel van zes (rijks)wetten:

1. (rijks)wet Militair tuchtrecht van 14 juni 1990 (Stb. 1990, 367), ingevoerd bij KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 583), per 1 januari 1991;
2. (rijks)wet van 14 juni 1990 (Stb. 1990, 368), ter wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht in verband met de herziening van het militair tuchtrecht en de afschaffing van de doodstraf, ingevoerd bij KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 583), per 1 januari 1991;
3. (rijks)wet Militaire Strafrechtspraak van 14 juni 1990 (Stb. 1990, 370), ingevoerd bij KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 583), per 1 januari 1991;
4. (rijks)wet van 14 juni 1990 (Stb. 1990, 371), ter wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht in verband met de herziening van de militaire rechtspraak, ingevoerd bij KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 583), per 1 januari 1991;
5. de wet van 14 juni 1990 (Stb. 1990, 369) tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht, de Dienstplichtwet, de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, de Militaire Ambtenarenwet 1931, het Besluit Buitengewoon Strafrecht, de Wet van 10 juli 1947 (Stb. H 233) en de Wet Oorlogsstrafrecht in verband met de herziening van het militair straf- en tuchtrecht en ter afschaffing van de doodstraf, ingevoerd bij KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 582), per 1 januari 1991;
6. de wet van 14 juni 1990 (Stb. 1990, 372) tot wijziging van de Wet op de rechterlijke organisatie, de Wet Oorlogsstrafrecht en de Noodwet rechtspleging, in verband met de nieuwe regels inzake de militaire strafrechtspraak, ingevoerd bij KB van 30 november 1990 (Stb. 1990, 582), per 1 januari 1991.

Ingetrokken werden:

1. de Wet op de Krijgstucht (Stb. 1903, Stb. 1903, 112);
2. de Rechtspleging bij de Land- en de Luchtmacht (uit 1814, laatste wijziging Stb. 1964, 9);
3. de Rechtspleging bij de Zeemacht (uit 1814, laatste wijziging Stb. 1964, 9);
4. de Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof (uit 1814, laatste wijziging Stb. 1964, 9);
5. de Invoeringswet Militair Straf- en Tuchtrecht (Stb. 1921, 841);
6. de wet, houdende enige maatregelen van bezuiniging betreffende de militair-rechterlijke macht (Stb. 1923, 6);
7. de wet, houdende regeling van de bezoldiging van de militair-rechterlijke ambtenaren (Stb. 1968, 180);
8. de Rijkswet tot invoering van de rechtsmiddelen van cassatie, cassatie in het belang der wet en herziening in het militair strafprocesrecht (Stb. 1979, 69).

Hiermee werden in totaal 700 bepalingen geschrapt.

In retrospectief ziet Lindner vijf redenen om het militair tuchtrecht te wijzigen, die als volgt zijn samen te vatten²⁶⁰⁸:

1. lijdzame gehoorzaamheid past niet in de veranderde technologische ontwikkeling, die commandanten afhankelijk maakt van kennis van ondergeschikten;
2. het accent komt meer te liggen op onderlinge samenwerking dan op de gezagsverhouding;
3. motivatie van de militairen is van het grootste belang;
4. de democratiseringstendenzen in de samenleving werken ook in de krijgsmacht door;
5. samenwerking in internationaal gemengde NAVO-eenheid vereist een modern tuchtrecht.

Wat hier gesteld wordt over het tuchtrecht geldt mutatis mutandis ook voor het militair strafrecht.

Commentaar 10: een late vernieuwing van het militair straf- en tuchtrecht

1 januari 1991 is ruim 400 dagen na de Val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989, die later zou blijken de inleiding te vormen van de afschaffing van de (opkomstplicht van de) militaire dienstplicht. Anders gezegd: de modernisering van het straf- en tuchtrecht dat gericht was op een kadernilitieleger, kwam tot uitvoering en toepassing op een krijgsmacht op basis van vrijwilligers. Men kan zeggen, dat een dergelijke essentiële herstructurering van de personeelsvorming formeel irrelevant is voor het toe te passen van straf-

²⁶⁰⁷ Voor een overzicht van de resultaten van het wetgevingsproces zie ook Schutte (1991).

²⁶⁰⁸ Lindner (1991).

en tuchtmaatregelen. Het is echter aannemelijk, dat zonder de sanctionering van de gehoorzaamheids- en aanwezigheidsverplichtingen de dienstplichtigen op veel grotere schaal – relatief of absoluut – zouden verzuimen. De aard van het nieuwe straf- en tuchtrecht is daarop afgestemd. Daarmee is niet gezegd, dat vrijwillige dienenden zich te allen tijde aan de verplichtingen zouden houden. Gechargeerd gezegd: het lijkt er weer op dat het militaire juridische systeem is voorbereid op de vorige oorlog.

11.3. DIENSTWEIGEREN ALS ONDERDEEL VAN DE PROTESTMAATSCHAPPIJ

11.3.1. De maatschappelijke discussie over dienstweigering

a. Het debat

Wie terugkijkt naar de ontwikkeling van het dienstweigeren in de drie dynamische decennia van 1960 tot 1990 ziet een grote en felle maatschappelijke discussie. Het lijkt een stoomketel vol acties en demonstraties. Dienstweigeren werd een soort toetssteen van allerlei protestbewegingen: tegen de NAVO, tegen kernwapens, tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam en voor protestdienst, voor vredesdienst, voor gelijkstelling van militaire dienstplicht en maatschappelijke (vervangende) dienstplicht.

Inspiratie voor het dienstweigeren kwam van verschillende kanten: uit religieuze hoek met de vredesbewegingen als het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) en Pax Christi en uit maatschappij-kritische en anarchistisch-politieke hoek zoals Provo²⁶⁰⁹ en de PSP.

In de drie decennia kwamen alle modellen van dienstweigeren voorbij: keuringsweigering, weigeren met en zonder erkenningprocedure (totaalweigeren), achteraf weigeren (in de vorm van herhalingsweigeren), gedeeltelijk weigeren (zoals het weigeren van de *site*-wacht). Aan de keuze van het soort weigeren konden inhoudelijke argumenten of strategische of politieke overwegingen ten grondslag liggen. Ook het dienstweigeren om praktische redenen: extra uistel door de langdurige procedures (weigeryuppen, zie het volgende hoofdstuk) kwam als fenomeen op. Er waren ook afgezwaaide militairen, die aankondigden dat zij in geval van mobilisatie serieus overwogen dan te gaan weigeren²⁶¹⁰. De wetgever bleek niet met al deze hele caleidoscoop rekening te houden. Met name voor Jehovah's Getuigen die zo zeer weigerden uit pacifistische motieven, maar omdat zij niet het gezag van de overheid, maar dat van God wilden erkennen, is het nooit tot een bevredigende oplossing gekomen.

Dienstweigeren werd langzaam, maar zeker maatschappelijk geaccepteerd. Hoe zeer dienstweigeren *salonfähig* werd moge blijken, uit het feit dat in de eerste Nederlandse glossy Avenue van november 1969 de 31-jarige dienstweigeraar drs. Wybe Zijlstra uitvoerig de gelegenheid kreeg zijn opvattingen en ervaringen naar buiten te brengen. Avenue kondigde zelfs een Avenue-brochure over dienstweigeren aan; die is overigens nooit verschenen²⁶¹¹.

Ook in het van oorsprong familieweekblad Nieuwe Revu, dat in de jaren zeventig met een wat linkse en rebelse koers onder het motto 'sex, socialisme en sensatie' op de enigszins populaire toer ging stond in 1969 een reportage over dienstweigerers, over hun motieven en over de tewerkstelling²⁶¹².

De bijdrage van deze studie aan de bestudering van dat rumoerige tijdvak is een systematische beschrijving en analyse van de ontwikkelingen op het terrein van wetgeving en jurisprudentie. En dat is al complex genoeg. De wetgever zat bepaald niet stil, maar had moeite de tijdgeest in wetsartikelen te vertalen.

2609 Zo stond er in Provo nummer 8 een poëtische oproep van Ton Schimmelpennink om het militaire uniform uit te trekken:

Toen de generaal opstond en zei
Wat moeten wij in concreto voor de vrede doen
Was er een enkele soldaat die luisterde en zei
Weledelgestrengte here, ik zou eens proberen met uw jasje uit te doen.

2610 Een voorbeeld van deze 'weigeraars' was W.G.J. Iemhoff, die eerst in dienst ging, later een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren indiende en dat daarna toch weer introk. Voor hem was de vraag niet: in dienst gaan of weigeren, maar dienstweigeren of (nog) niet. Het is een vraag die voor Iemhoff in het ethisch-religieuze vlak ligt. Van daaruit moet een standpunt genomen tegenover oorlog en geweldsgebruik, zoals die zich in de praktijk voordoen of gaan voordoen. Hij ziet een legervoor zich met potentiële dienstweigerers. Zie Iemhoff (1966) en Iemhoff (1968)..

2611 Wel verscheen in 1969 een Avenue-brochure over geweldloze weerbaarheid, een bundel met beschouwingen en ervaringen (Huisman, (1969)).

2612 Van Dijk (1969).

b. Organisaties op het terrein van dienstweigerings

Bond van Dienstweigeraars (BVD)

De tewerkgestelden in het arbeidskamp in Vledder, waar vanaf eind 1947 dienstweigeraars werden ingezet bij ontginningswerkzaamheden in het kader van de DUW (Dienst Uitvoering Werken), richtten op 26 juli 1967 de Bond van Dienstweigeraars op. Er was vanuit Vledder contact met de dienstweigeraars, tewerkgesteld in psychiatrische inrichtingen Endegeest in Oegstgeest en de RPI in Eindhoven en de staatsdrukkerij in Den Haag, vanaf begin 1966 via het gestencilde blaadje *Waarom*. Er was in mei 1966 actie gevoerd tegen de Franse en Chinese kernproeven. Het was onrustig in kamp Vledder.

In februari 1967 stuurden 21 dienstweigeraars uit Vledder een brandbrief aan de Tweede Kamer met acht eisen:

1. de afschaffing van de adviescommissie, het sociaal rapport en het psychiatrisch onderzoek;
2. een tewerkstelling van 20 maanden;
3. de aanpassing van het werk aan de verstandelijke vermogens;
4. een opheffing van de regeling 'verboden lectuur';
5. de opheffing van het verbod naar Oost-Europa te reizen;
6. de toekenning van 32 vakantiedagen bij een tewerkstelling van 26 maanden;
7. de uitvoering van de regeling voor gewetensbezwaarden niet door het ministerie van Defensie;
8. een verzoek in de vorm van een eenvoudige brief met een aanduiding van de gewetensbezwaren moet voldoende voor erkenning zijn.

Dit eisenpakket uit 1967 is een grote lijnen de basis gebleven voor vele acties van de dienstweigeraars. Dit eisenpakket met praktische punten van februari 1967 en de protestactie tegen de kernwapenproeven van mei 1966 zijn steeds de polen geweest waartussen de dienstweigeraarsorganisaties zich bewogen hebben: tussen praktische zaken en principiële kwesties.

In Vledder was er gedoe met de vlag die in de vlaggenmast werd gehesen ter gelegenheid van de geboorte van Willem-Alexander op 27 april 1967: de kampleiding wenste de driekleur met oranjewimpel in de top, de dienstweigeraars haalden het symbool van de monarchie weer omlaag; later verdween de vlaggenmast en nog later werd deze in stukken gezaagd.

Het werd tijd de belangen van de dienstweigeraars op landelijk niveau te verenigen: een vakbond van dienstweigeraars dus. Deze vakbond werd de witte BVD genoemd. Wit was de kleur van het alternatief, zie ook het witte-fietsenplan van Luud Schimmelpennink. BVD was natuurlijk ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de Nederlandse (contra)spionageorganisatie. Om de belangenorganisatie van dienstweigeraars de witte BVD te noemen zou een idee geweest zijn van de predikant Hendrik Diekerhof²⁶¹³.

De BVD zette zich niet alleen in voor de belangenbehartiging voor dienstweigeraars, maar ook voor het propageren van dienstweigerings.

De oprichting van de witte BVD wekte irritatie bij de CCDW, Contactcommissie inzake Dienstweigerings, het samenwerkingsverband van de 'gevestigde' vredesorganisaties. Uiteindelijk verdween de CCDW naar de achtergrond. De organisaties van de CCDW bleven nog wel een tijd actief met de individuele begeleiding van gewetensbezwaarden, maar onthielden zich van collectieve actie. Het blad *'Waarom'* werd door de BVD overgenomen en de naam gewijzigd in *'De Passieffist'*. In dit blad begon de discussie over de ethisch gewetensbezwaren versus de politieke dienstweigerings. Het ging daarbij om kwestie als: Is de BVD tegen iedere vorm van geweld of werd 'bevrijdend geweld' acceptabel geacht? Binnen de BVD spraken men van 'de grote leugen', de erkenning van ethische bezwaren tegen geweld, die eigenlijk politieke bezwaren tegen het gebruik van het leger zijn.

2613 Boot (2015), p. 90.

Diekerhof (1910-1981) was zendingspredikant in Indië en na de Tweede Wereldoorlog legerpredikant. Hij verdedigde het afwijzende standpunt van de Nederlands Hervormde Kerk over kernwapens van 1962. Hij kwam in conflict met de hoofdlegerpredikant. Diekerhof schreef in 1966 een boek waarvan de titel aangeeft hoe tegen hem in de krijgsmacht werd aangekeken: 'een vuile verrader' met als ondertitel 'krijgsmacht en kerk onderweg bekeken'. Met dat laatste bedoelde hij de veranderingen die zich aan het voltrekken waren. Gericht op jongeren die geconfronteerd werden met de dienstplicht schreef hij in 1968 het boekje 'jullie hebben gemakkelijk praten...over dienstplicht en navo'. Hij riep niet op tot dienstweigeren, maar tot protestdienst. Hij pleitte – actief in Nieuw Links binnen de PvdA – voor het uittreden uit de NAVO door Nederland.

In 1969 begon de discussie binnen de BVD of de nadruk van de actie niet verlegd moest van buiten het leger blijven naar binnen het leger actievoeren. In mei 1970 werd de discussie afgerond met het besluit tot naamswijziging.

Bond van Dienstplichtigen (BVD)

De Bond van Dienstweigeraars vormde zich op het landelijk congres van 23 mei 1970 in Utrecht om tot Bond van Dienstplichtigen: het ging niet om de belangenbehartiging van de tewerkgestelde gewetensbezwaarden, maar om het 'omturnen' van het leger van binnenuit. De optiek werd uitdrukkelijk antimilitaristisch, waar de dienstweigeraars die zich via de wettelijke procedure aan de dienstplicht en het leger wilden onttrekken als pacifistisch zijn te kwalificeren²⁶¹⁴.

De VVDM was daarvoor niet links genoeg, te veel belangenbehartiger op terreinen als wedde, voeding, verlof en thema's als groetplicht en haardracht. Maar 'de BVD gaat niet tegen de VVDM inwerken, maar haar aanvullen'²⁶¹⁵ (zie ook § 11.2.1.a).

De BVD gaf vanaf najaar 1970 zijn eigen bladen uit: de vierwekelijkse *De Soldatenkrant* met de veelzeggende ondertitel 'spreekbuis van het verzet in het leger' en het kaderblad *BVD-Bulletin*. Ook *Het Rode Boekje voor Soldaten* werd door de BVD uitgegeven.

Vereniging Dienstweigeraars (VD)

In december 1970 ontvreemde een groep dienstweigeraars het rapport-Fontein over de leef- en werkomstandigheden in Vledder (zie verder § 11.3.5.b). De tewerkgestelde dienstweigeraars hadden toch een nieuwe vorm van samenwerking gevonden. De leemte die ontstond door de koerswijziging van de BVD werd op 18 december 1971 opgevuld door de Vereniging Dienstweigeraars²⁶¹⁶. Jurjen Pen, die later als advocaat veel dienstweigeraars heeft bijgestaan, werd de eerste voorzitter. Dat niet alleen belangenbehartiging tot de rol van VD werd gerekend, bleek een week later toen door VD-ers in de kerstnacht een *Bande-Bom*-teken op de daklijst van het ministerie van Defensie geplaatst werd.

Er werden verschillende publicaties door VD uitgegeven: voorlichtingsmateriaal, rapporten en periodieken als het blad *Veedee* en het kaderblad *Wapenfeiten*.

VD was de tegenspeler van het Bureau Tewerkstelling Erkende Gewetensbezwaarden (TEG) van het ministerie van Defensie en vanaf 1975 het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

In de jaren 1980-1981 werden de doelstellingen van de VD opnieuw geformuleerd: naast de belangenbehartiging werden antimilitaristische activiteiten op de agenda gezet: naast vakbond ook vredesclub.

Binnen VD ontstond in 1978 het Politiek Dienstweiger Kollektief (PDK), dat trachtte een collectief verzoek om erkenning als gewetensbezwaarde op politieke gronden te verwezenlijken. Tevergeefs, omdat een collectieve aanvraag niet in behandeling werd genomen en omdat politieke bezwaren als zodanig niet voor erkenning in aanmerking kwamen²⁶¹⁷.

Uiteindelijk ging VD in 1992 een fusie aan met AMOK (Antimilitaristisch Onderzoekskollektief, dat vanaf 1983 vier verschillende antimilitaristische onderzoeksgroepen coördineerde), waarbij de focus meer op het antimilitaristische onderzoek en lobby dan op belangenbehartiging en actie kwam te liggen.

Op internationaal niveau nam VD deel aan *International Conscientious Objectors Meetings* (ICOM).

Vanuit de sfeer van de oude CCDW werd geïrriteerd en badinerend gereageerd op de discussie binnen de VD over de varianten keuringsweigeren, herhalingsweigeren, werkweigeren en totaalweigeren. De moderne dienstweigeraars werden als 'papjochies' gekwalificeerd, omdat de dienstweigeraars altijd wel pap zouden eten, als is het in plaats van de voorgeschreven papsoort een eigen variant, maar pap blijft.

Iets dergelijks speelde zich af waar de 'oude' advocaat Hein van Wijk de gewetensbezwaarden duidelijk maakte dat men toch blij met de huidige wet moest zijn, terwijl de nieuwe lichter advocaten als Jurjen

2614 Antimilitarisme als tegenhanger van pacifisme heeft vooral betrekking op de strijd tegen het militarisme als onderdeel van de arbeidersbeweging in de antikapitalistische strijd: de maatschappelijke orde is oorzaak en gevolg van de toepassing van geweld, in militaire zin, in politieke zin of anderszins. Antimilitarisme in deze zin opgevat werd ook wel radicaal-pacifisme genoemd. Waar aan het pacifisme een negatief vredesbegrip (afwezigheid van oorlog) kan worden toegeschreven, hanteert het antimilitarisme een positief vredesbegrip in de vorm van het streven naar een rechtvaardige samenleving. Daarom voegde de PSP in de eigen naam aan het pacifisme het socialisme toe. Het begrippenpaar antimilitarisme-pacifisme zijn de polen van een schaal die vele variaties en explicaties kent.

2615 Jan Halkes in *De Volkskrant* van 23 mei 1970.

2616 Boot vermeldt dat een aantal dienstweigeraars enige inspiratie voor het oprichten van een (nieuwe) vakbond voor dienstweigeraars op deed door een (verloren) voetbalwedstrijd tegen VVDM-hoofdbestuurders (Boot (2015, 135).

2617 Zie *Veedee*, augustus 1978 (no 31).

Pen, Erik Hummels en Theo de Roos voor hun cliënten meer de randen van de wettelijke voorziening van dienstweigering opzochten.

Onkruid

Onkruid (wat ze ook schoffelen, onkruid vergaat niet) werd als actiegroep opgericht in november 1974 als voortzetting van de werkgroep 'politieke gevangenen' van VD. Het was een actiegroep, waarin zich ook veel totaalweigeraars thuis voelden. De (ook financiële) banden tussen VD en Onkruid bleven bestaan tot 1979. Het blad van Onkruid, waarvan het eerste nummer in juni 1980 verscheen, heette heel toepasselijk 'De Schoffel'. De politiek dienstweigeraars die eerst getracht hadden collectief beroep te doen op de wet GMD verschoven in de richting van Onkruid²⁶¹⁸.

Totaalweigeraars werden door Onkruid als volgt omschreven: zij die het bestaansrecht ontkennen van (1) de WGMD (en om deze reden geen beroep doen op deze wet of de vastgelegde kanalen gebruiken om deze wet aan te vallen) en/of (2) van de dienstplichtwet (en zich bijvoorbeeld onttrekken aan de keuring voor de militaire dienst)²⁶¹⁹. Binnen Onkruid waren er tegenstellingen tussen activisten met een anarchistische benadering en activisten met een communistische opvatting. En ook speelde mee dat er mensen actief werkten binnen Onkruid die zelf niet in dienst hoefden, zoals jongens die buitengewoon dienstplichtig verklaard waren en vrouwen die helemaal niet in dienst hoefden.

De acties van Onkruid hadden een radicaal en militant karakter waarbij de grenzen van de bestaande wetten werden overschreden in de beste tradities van andere protestbewegingen zoals de krakers: de tijd van handtekeningen onder protestbrieven was voorbij²⁶²⁰. Het ging om het bezetten van het gebouw van de Rijks-

---

2618 Zie de brochure Politiek Dienstweigeren van het PDK van januari 1982, een uitgave van De Schoffel, het blad van Onkruid.

2619 Van Leemput (1985), p. 5.

2620 De sabotagegeden van Onkruid kwamen vanaf 1980 op gang. Ook tien jaar eerder was er een eerste golf van sabotageactiviteiten. Op 4 november 1969 begon Ruud Kater, biologieleeraar en dienstweigeraar, zijn propaganda voor een 'sabotageguerrilla' door op de publieke tribune van de Tweede Kamer zijn oproepkaart voor militaire dienst in brand te steken.

Roel van Duyn, Amsterdams gemeenteraadslid voor Provo, later voor de Kabouterpartij, bood op 22 december 1969 bij wijze van kerstboodschap zijn sabotagenota met als titel 'Democratie als afschrikkingswapen' aan de Amsterdamse gemeenteraad aan. Daarin werd gepleit voor lessen in sabotage aan de burgers. De BB moest worden omgevormd tot een instelling van publiek onderwijs in sabotage en andere niet-militaire verzetsvormen. In zijn visie moesten burgers 'geleerd worden hoe benzinetanks te vernietigen door er poedersuiker in te doen, zand in geweren en draaiende onderdelen van motoren te doen waardoor zij snel verslijten, hoe rubberoplosmiddelen zoals toluol en benzol in spuitbuisjes op druk te brengen en in banden van vijandelijke voertuigen te doen, hoe hoge drukketels verkeerd af te stellen, elektrische centrales te laten kortsluiten'. Belangrijk volgens zijn nota waren ook andere vormen van het ontregelen van de samenleving als verzet tegen een vijand, zoals door het scheppen van een administratieve chaos, door spionage, door het chanteren van de vijand door toepassing van pseudo-erotiek en door het toepassen van bedwelmingsmiddelen als LSD. Burgemeester Samkalden weigerde de sabotagenota van gemeenteraadslid Van Duyn in het officiële Gemeenteblad af te drukken. Het is maar de vraag of Roel van Duyn het eens was met de sabotagegeden binnen de krijgsmacht zoals door Onkruid vanaf 1980 werden toegepast. Hij was inmiddels aan de slag als biologische boer in Drenthe.

In de loop van 1970 volgde een hausse van publiciteit rond sabotage. De VPRO wijdde op 25 september 1970 een radio-uitzending aan soldaten die in de legerplaats Oirschot praktische voorbeelden van sabotage gaven. Dat kwam de VPRO op een berisping van minister Klompé van CRM te staan; een beroep daartegen werd door de Raad van State in mei 1972 afgewezen.

Het weekblad Elsevier meldde, dat er zich in de loop van 1970 102 gevallen van sabotage in de krijgsmacht met een totale schade van f 18 miljoen hadden voorgedaan. De Bond van Dienstplichtigen distancieerde zich van deze daden, vooral omdat ze nutteloos voor de antimilitaristische strijd waren (Elsevier, 17 oktober 1970). Het getal van 120 gevallen dat in Elsevier werd genoemd was hoger dan het cijfer, dat minister Den Toom in oktober 1970 gaf: vanaf januari 1970 zijn er 75 gevallen geregistreerd (Kamerstukken, 1970-1971, II, Aanhangsel Handelingen, 174 (datum vraag 7 oktober 1970, antwoord 23 oktober 1970)).

Later kwamen er sabotage-acties op gang uit andere hoek. Nederlandse geestverwanten van de Amerikaanse beweging *Plowshares Movement* van de twee katholieke priesters en broers Daniel en Philip Berrigan, zoals de priester-activist en oud-almoezenaar Kees Koning (1931-1996), verenigden zich onder de naam *North Atlantic De-Fence Movement* (NADFM, de Noord-Atlantische Ont-Hek Beweging). Op 29 mei 1988, de dag waarop de Amerikaanse senaat het IFN-verdrag besprak, knipten negen 'onthekkers' de omheining van de Johan Post Kazerne in Havelte open, ploegden een stukje grond om en plantten er bloemen (zie over Kees Koning uitvoerig Van Alkemade (2003)).

Op nieuwjaarsdag 1989 drongen priester Kees Koning en arts Co van Melle (*1938) de vliegbasis Woensdrecht binnen en beschadigden met bijlen de 22 Nederlandse NF-5 straaljagers die daar gereed stonden voor doorverkoop aan Turkije. Later dat jaar herhaalde Koning op zijn eenje deze actie en beukte opnieuw op een van de straaljagers; van dit feit werd hij vrijgesproken om dat het vernielen van een reeds beschadigde straaljager geen strafbaar feit opleverde. Koning werd voor al zijn acties in totaal tot ruim anderhalf jaar gevangenisstraf veroordeeld. Het beschadigen en vernielen van wapentuig is nadien niet meer als actiemiddel aangewend. Er was vanuit andere segmenten van de vredesbeweging ook kritiek op deze werkwijze.

verdedigingsorganisatie (RVO, onderdeel van TNO) in Den Haag²⁶²¹, het blokkeren van munitietreinen in Groningen, De Punt en Deventer²⁶²², het bezetten van een informaticacentrum van de Koninklijke Landmacht in Hengelo²⁶²³, het blokkeren van een gebouw voor militaire keuring in Deventer²⁶²⁴ en in Delft²⁶²⁵, het blokkeren van het Ministerie van Defensie aan het Plein in Den Haag²⁶²⁶, het inbreken in het gebouw van het Provinciaal Militair Commando in Amsterdam²⁶²⁷, het verstoren van de ontschepping in Rotterdam van militair materieel in verband met NAVO-oefening Reforger²⁶²⁸, het bezetten van het nieuwe gebouw van het Military Traffic Management Command (MTMC) in Capelle aan de IJssel²⁶²⁹, de diefstal van documenten uit het Utrechtse kantoor van de Contra Inlichtingendienst (waaruit zou blijken dat de CID infiltranten in Onkruid wilde 'runnen')²⁶³⁰, het vernielen van oorlogsspeelgoed bij V&D in Amsterdam in sinterklaastijd²⁶³¹, het demonstreren bij het Huis van Bewaring in Zutphen (waar totaalweigeraars opgesloten zaten)²⁶³², het verstoren (met verf- en rookbommen) van de aankomst van marineschepen in de haven van Amsterdam (ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Beatrix)²⁶³³, het dichtlijmen van het garageslot bij de privéwoning van de HMG-president in Gorsel (om te voorkomen dat mr. Th. van den Bosch kon vertrekken naar een HMG-zitting met drie totaalweigeraars)²⁶³⁴, het bezetten van het portaal van het Paleis van Justitie en het (trachten te) bezetten van het Huis van Bewaring in Den Bosch (waar de kriegsraad een zaak tegen een totaalweigeraar zou behandelen)²⁶³⁵, het bezetten van de toren van Sint-Walburgiskerk in Zutphen (de plaats waar een totaalweigeraar voor de rechter moet komen)²⁶³⁶, het binnendringen van een commandobunker van het Provinciaal Militair Commando in Kloetinge²⁶³⁷, het bezetten van het kantoor van de Rotterdamse Droogdokmaatschappij (RDM, onderdeel van de RSV, reparatiewerf van duikboten)²⁶³⁸ en het bezetten van de Generaal Bonskazerne in Grave²⁶³⁹.

Er is door Onkruid ook een poging gedaan om een totaaldienstweigeraar die in Nieuwersluis opgesloten zat te bevrijden. Op 6 oktober 1980 werden twee indringers gewapend met een grote schroevendraaier en een

2621 De Volkskrant, 12 september 1980. Elf bij deze actie tegen TNO-RVO gearresteerde van Onkruid-dienstweigeraars gingen collectief tien tot vijftien dagen in hongerstaking.

De advocaten van deze weigeraars, onder wie Th. de Roos, protesteerden bij de regering en het parlement over de behandeling van hun cliënten in Nieuwersluis (vier dagen geïsoleerd, ook geen contact met advocaten).

2622 De Volkskrant, 21 januari 1982.

2623 De Volkskrant, 8 januari 1981.

2624 Het Parool, 15 januari 1980.

2625 De Volkskrant, 22 januari 1981.

2626 De Volkskrant, 16 januari 1981.

2627 Bij deze en andere Onkruid-acties was Wijnand Duyvendak (*1957) betrokken; hij werd later milieuactivist en kamerlid voor GroenLinks. Toen zijn betrokkenheid bij dit soort acties in 2008 bekend werd (in het bijzonder het publiceren van het privéadres van een hoge ambtenaar), voelde hij zich gedwongen zijn kamerlidmaatschap per 3 september 2008 neer te leggen.

2628 De Volkskrant, 13 en 14 september 1983.

2629 De Volkskrant, 14 maart 1983.

2630 De Volkskrant, 29 november 1984.

2631 De Volkskrant, 23 november 1979.

2632 De Volkskrant, 30 november 1979.

2633 De Volkskrant, 30 april 1980.

2634 De Volkskrant, 17 april 1980. Van den Bosch memoreert dit binnendringen van een actiegroep binnen de privésfeer niet in zijn autobiografie. Wel betoogt hij dat de verstoring van rechtszittingen door Onkruid geen invloed zou hebben gehad op de inhoud van de uitspraak. Hij stelt dat in antwoord op een vraag van de redactie van het tijdschrift voor rechtspraak *Trema*, die de vraag opwierp, 'of menselijkerwijs van een rechter verwacht mag worden dat hij in of na het proces dat door de procespartij gezien wordt al een middel tot het voeren van een politieke actie of dat gepaard gaat met imponerende veiligheidsmaatregelen, in vrijheid tot een onbevooroordeelde uitspraak kan komen' (Van den Bosch (1989), p. 100-101).

Van den Bosch vermeldt wel, dat er op een gegeven moment bij de politie het vermoeden bestond dat Onkruid zijn eerste college van het studiejaar als hoogleraar militair recht wilde verstoren en Van den Bosch, immers als HMG-president verantwoordelijk voor de veroordeling van totaalweigeraars en lid van het militaire establishment, wilde vastketenen aan een blok beton. Politie mannen in burger zaten in de collegezaal om dat te verhinderen (Van den Bosch (1989), p. 96). Van den Bosch was natuurlijk in zijn functies van UVA-hoogleraar (1974-1984), HMG-president (1977-1983), MRT-medewerker (1974-1994) en GMD-adviescommissielid (1977-1983) in de jaren zeventig de verspersoonlijking van het militaire recht (zie ook NRC, 9 februari 1985 en De Volkskrant, 15 juni 1985; in deze afscheidsinterviews afficheerde Van den Bosch zichzelf als oerconservatieve (de VVD is te liberaal), hoogedelachtbare en standsbewuste jonkheer.

Volgens VVDM-oprichter Loebas Oosterbeek zou Van den Bosch gezegd hebben: 'de Nederlandse soldaat is de soldaat met de langste haren, de vuilste schoenen, het mildste strafrecht en de slapste discipline' (Trouw, 3 augustus 1996).

2635 NRC, 3 januari 1980.

2636 De Volkskrant, 31 december 1979.

2637 De Volkskrant, 7 juli 1982.

2638 NRC, 12 maart 1981.

2639 NRC, 9 juli 1984.

kniptang opgepakt, toen ze tot het terrein van het Depot van Discipline waren doorgedrongen. Zij werden tot twee maanden gevangenisstraf en een geldboete van f 750 veroordeeld. Als getuige-deskundige werd een totaalweigeraar ingezet, die verklaarde hoe vreselijk de leefomstandigheden ter plaatse waren. Cassatie bij de Hoge Raad mocht niet baten²⁶⁴⁰.

Onkruid werd als landelijke organisatie opgeheven in december 1982²⁶⁴¹; lokaal zetten groepen nog enige tijd een aantal activiteiten voort, soms onder andere namen.

De organisaties van dienstweigerars en dienstplichtigen als de (witte) BVD, VD en Onkruid, maar ook de VVDM werden in de gaten werden gehouden door de inlichtingen en veiligheidsdiensten als de BVD en de MID. Dat ging via rapportage en infiltratie. Bij Onkruid meldde zich een spijtoptant²⁶⁴².

c. jurisprudentie

De formulering van het kernartikel van de nieuwe Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst van 1962 (artikel 2) ‘onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de vervulling van militaire dienst van hem wiens godsdienstige of zedelijke overtuiging hem deelneming aan elk oorlogsgeweld verbiedt’, was, zoals uiteengezet in § 10.3.4.i), meer een codificatie van de sinds 1923 gegroeide praktijk dan een verruiming van de erkenningsgronden. De verdere ontwikkeling van de jurisprudentie na de wetwijziging van 1962 laat het volgende beeld zien (zie voor het zo volledig mogelijk overzicht Bijlage 8)²⁶⁴³.

De inhoud van de gewetensbezwaren

In de allereerste beroepszaak onder de vigeur van de nieuwe WGMD bleef de kroon binnen de grenzen van de wet door gewetensbezwaren die betrekking hebben op de doelmatigheid van het gebruik van wapenen, niet voor erkenning in aanmerking te laten komen. Het verzoek werd afgewezen²⁶⁴⁴.

In de eerste jaren na de invoering van de Wet GMD 1962 werd in de kroonjurisprudentie vastgehouden aan het beginsel, dat gewetensbezwaren moeten worden gebaseerd op een zedelijke of godsdienstige overtuiging, de ‘voedingsbron’ van het geweten, zoals Vermeulen dat noemt²⁶⁴⁵.

Gevoelsbezwaren werden in eerste instantie niet als gewetensbezwaren aangemerkt, omdat die niet tot een zedelijke of godsdienstige overtuiging te herleiden zijn²⁶⁴⁶. Dat een dienstweigeraar zijn bezwaren als ‘gevoelsmatig’ omschreef, wil niet zeggen, dat die gevoelsmatige bezwaren geen ‘onoverkomelijke gewetensbezwaren’ in de zin van de wet kunnen zijn²⁶⁴⁷.

Gewetensbezwaren tegen de NAVO, gebaseerd op een politiek inzicht kunnen niet aangemerkt als gewetensbezwaren tegen persoonlijke vervulling van de militaire dienstplicht, ook al moge hij gewetensbezwaren hebben²⁶⁴⁸. Hier kondigde zich aan, wat later genoemd is ‘het verdichten van politieke bezwaren tot

2640 HR 3 januari 1984, NJ 1984, 375.

2641 Van Leemput (1985), p. 9. Een aantal activisten betrokken bij Onkruid behoorde – zo wordt aangenomen – tot de oprichters van RaRa, de Revolutionaire Anti-Racistische Aktie, die om te beginnen met het platbranden van de gehele Makrovestiging in Duivendrecht op 17 september 1985 druk op de SHV uitoeffende om zich terug te trekken uit door het apartheidregiem bepaalde Zuid-Afrika, en met succes. Er worden enige tientallen aanslagen en sabotagedaden aan RaRa toegeschreven (zoals op Shell-tankstations), waarbij wel grote schade werd aangericht, maar geen persoonlijke slachtoffers vielen. Er werd één dader veroordeeld, René Roemersma, hij werd in hoger beroep tot achttien maanden veroordeeld (van een aantal andere feiten werd hij om formele redenen door het gerechtshof op 17 januari 1989 vrijgesproken, omdat bij huiszoeking de rechter-commissaris niet continu aanwezig en niet telefonisch bereikbaar was). Ook wordt aangenomen, dat het bij de actiegroep die onder de naam RaRa een aanslag pleegde op 13 november 1991 op het woonhuis van staatssecretaris Aad Kosto (*1938) van Justitie in Grootchemer, om andere (tot nu toe onbekende) personen ging dan de RaRa-activisten uit de tweede helft van de jaren tachtig.

2642 De Schoffel, januari 1982 (no 7). Over deze infiltratie wilde minister E. van Thijn van Binnenlandse Zaken niets zeggen in antwoord op kamervragen van PSP-kamerlid Andrée van Es; wel wilde hij in de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (commissie ‘stiekem’) informeren. Zie Kamerstukken, 1981-1982, II, Aanhangel Handelingen, 731 (vraag 12 februari 1982, antwoord 4 maart 1982).

2643 Zie voor de jurisprudentieontwikkeling over de wet GMD 1962 ook Vermeulen (1989), p. 86-88.

2644 KB 15 november 1965 no 18, AB 1966, 171 (mn Stellinga).

2645 Vermeulen (1989), p. 86.

2646 KB 30 december 1965, no 57, AB 1966, 173, genoemd door Hagen (1970), p. 221.

2647 KB 10 mei 1973 no 108, NJ/AB, 1973, 238. Hierbij kan aangetekend worden dat ‘gewetensbezwaren’ vroeger, zeker in de negentiende eeuw en tot aan het eerste ontwerp uit 1921 van Troelstra voor een grondwetsartikel, met ‘gemoedsbezwaren’ werden aangeduid (zie § 5.1.12.f en § 7.3.2).

2648 KB 23 november 1973 no NJ/AB, 1973, 98).

gewetensbezwaren²⁶⁴⁹.

Diende een dienstweigeraar van vóór 1962 elk oorlogsgeweld in alle omstandigheden te moeten afwijzen, er kwam ruimte voor de gewetensbezwaarde die de nadruk legde op zijn persoonlijke betrokkenheid bij de huidige omstandigheden en die voor zichzelf iedere deelname aan geweld afwees. Wat andere mensen in andere omstandigheden geoorloofd achten, is niet de verantwoordelijkheid van de gewetensbezwaarde. Hij behoefde hen niet te veroordelen.

Op 14 november 1968 verwierp de kroon een beroep van een gewetensbezwaarde, die betoogde, dat hij geen oordeel kon hebben over alle geweldssituaties in een ver of nabij verleden of toekomst. Dat zou een miskenning zijn van de werking van het menselijk geweten. Hij kan zich niet uitspreken over onkenbare zaken. Zijn gewetensbezwaren vloeien rechtstreeks uit zijn persoonlijk en direct reageren op een politieke situatie²⁶⁵⁰. Maar op 12 december 1968 besliste de kroon positief over de gewetensbezwaren van een dienstweigeraar, die geen bezwaar had tegen de militaire acties van Israël in 1967 (de Zesdaagse Oorlog). Zijn opvatting hierover verdraagt zich met gewetensbezwaren tegen persoonlijke deelname aan de militaire dienst²⁶⁵¹.

Maar bezwaren tegen specifieke wapens, zoals atoomwapens bleven buiten erkenning. Het kunnen wel gewetensbezwaren zijn, maar dan buiten de grenzen van de gewetensbezwaren die op grond van de wet voor erkenning in aanmerking kwamen. Om atoombezwaren te erkennen is een verruiming van de wettelijke criteria nodig.

Voor gewetensbezwaren tegen het NAVO-geweld, voor de acceptatie van 'bevrijdend geweld', geweld dat toegepast werd door bevrijdingsbewegingen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië, voor gewetensbezwaren tegen 'structureel geweld', de toepassing van de (bureaucratische) macht van de kapitalistische samenleving werd geen ruimte geboden.

Een zorgvuldige procedure

Een beroep tegen een afwijzing van erkenning betrof in de meeste gevallen de inhoud van de gewetensbezwaren, maar in een beperkt aantal andere beroepszaken kwam het optreden van de adviescommissie aan de orde. Het ging dan vooral om de communicatie met de adviescommissie of de neerslag van het gesprek in een verslag, dat te wensen overliet. Dat leidde meestal, maar niet altijd tot vernietiging van de beschikking van de minister. Anders gezegd: de Kroon hechtte aan een zorgvuldige omgang met de verzoeker.

Een dienstweigeraar stelde, dat door de omstandigheden van het gesprek, de manier van ondervraging en de wijze van verslaggeving zijn gewetensbezwaren niet correct zijn weergegeven in het verslag. Hij heeft het gevoel, dat hem daardoor dingen in de mond zijn gelegd en zijn gewetensbezwaren onvoldoende uit de verf zijn gekomen. Er staan opvattingen in het verslag vermeld, die de zijne niet zijn²⁶⁵².

In een ander geval was de adviescommissie van oordeel, dat de toelichting niet van de hand van de verzoeker kon zijn, omdat de stijl en schrijfwijze van de brief het ontwikkelingspeil van een jeugdig bankwerker verre te boven gingen. Bovendien had zijn moeder volgens het sociaal voorlichtingsrapport verklaard dat de betrokkene door het zien van kinderen in Biafra emotioneel was aangedaan en dat het begin was van het ontwikkelen van zijn gewetensbezwaren²⁶⁵³.

In weer een andere zaak lieten de minister en de commissie een latere brief van de verzoeker, waarin hij nog eens duidelijk weergaf dat er naast doelmatigheidsbezwaren (zoals oorlog en militarisme leiden tot een degeneratie van de mensheid) ook sprake is van gewetensbezwaren stoelend op een zedelijke overtuiging, buiten beschouwing en baseerden hun beslissing alleen op eerdere stukken²⁶⁵⁴.

De afstemming van bestuursrecht en strafrecht

Het (al dan niet) erkennen van gewetensbezwaren was een administratiefrechtelijk (bestuursrechtelijke) procedure, dienstweigeren door het weigeren van een dienstbevel leidde tot een strafrechtelijke procedure. Van belang was de volgorde: de meeste gewetensbezwaarden deden een beroep op de WGMD na de keuring en voor de oproep tot inlijving (vaak gedurende studie-uistel). Maar er waren er ook die eerst ingelijfd werden en dus onder het militair strafrecht vielen: hij weigerde eerst een dienstbevel en deed dan een beroep op gewetensbezwaarde. Het feit van het weigeren van het dienstbevel stond vast, de erkenning als

2649 Bijvoorbeeld zie Drosen (1972).

2650 KB 14 november 1968, AB 1969, 123 (mn Stellinga).

2651 KB 12 december 1968, AB 1969, 37.

2652 KB 21 februari 1968 no 133, AB 1968, 482.

2653 KB 25 mei 1970 no 45, NJ/AB, 1971, 76.

2654 KB 9 juni 1971 no 63, NJ/AB 1972, 32.

gewetensbezwaarde nog niet: dat kon tamelijk lang duren en de uitkomst van het verzoek stond ook niet vast.

Als een gewetensbezwaarde erkend wordt vervalt op grond van artikel 10 WGMD het recht van strafvervolgning. In een aantal gevallen was de dienstplichtige overgebracht naar het Depot voor Discipline in Nieuwersluis en in voorlopig arrest geplaatst. Hangende de behandeling van het administratiefrechtelijk verzoek werd het voorlopig arrest geschorst door interventie via het HMG.

Kwam het tot een vervolging dan kon het HMG ingeval van een erkende gewetensbezwaarde niets anders dan vrijspreken (de rechtsfiguur ontslag van rechtsvervolgning ontbrak in het militair strafprocesrecht). Zo ook in HMG 19 juni 1969, MRT 1969 (LXIII), 470–471. Het bleef zoeken naar de juridisch juiste, maar praktisch flexibele oplossing in dit soort gevallen.

Dit speelde zich ook af in de zaak van sergeant Gerard Roovers. Het was als bijzonder dat een dienstplichtig onderofficier, die eerst dus een kaderfunctie had geaccepteerd, in een later stadium van zijn eerste oefening alsnog bezwaren tegen de Nederlandse krijgsmacht liet blijken. Roovers was het leger ingegaan met de bedoeling het militaire bestel wezenlijk te veranderen en de krijgsmacht een cruciale rol te laten toedelen ten dienste van de wereldrechtssorde. Hij kwam tot het inzicht dat wat hij wilde binnen het leger niet mogelijk was. Zijn bezwaren tegen de militaire geweldsorganisatie zette Roovers eind 1971 in een open brief aan zijn commandant uiteen en later op 12 december 1971 nog eens in een korte brief gericht aan minister De Koster van Defensie. Roovers werd gearresteerd en ingesloten in Nieuwersluis²⁶⁵⁵.

Hij werd op 10 februari 1972 door de arrondissementskrijgsraad in Arnhem tot vijf maanden gevangenisstraf veroordeeld met bijkomende straf ontslag uit militaire dienst. Roovers ging daarvan onmiddellijk in hoger beroep. Hij deed ook alsnog een beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst en werd op 8 maart 1972 door het HMG uit voorarrest vrijgelaten. Hij werd op 23 juni 1972 gehoord door de adviescommissie: het was een formaliteit en duurde maar enige minuten. De gewetensbezwaren van Roovers werden op 8 juli 1972 erkend: zijn politiek georiënteerde bezwaren hadden zich, zo kan men aannemen, ‘verdicht’ tot gewetensbezwaren. En vrijwel onmiddellijk na de erkenning van zijn gewetensbezwaren volgde op 9 juli 1972 de vrijspraak van het HMG. Zijn erkenning en zijn vrijspraak kregen ook veel aandacht in de publiciteit²⁶⁵⁶. De advocaat van Gerard Roovers PSP-senator Van Wijk zei over de zaak in het Nederlands Juristenblad²⁶⁵⁷:

Nieuw was de aandacht. Nieuw was de start via een strafzaak. Niet nieuw was de erkenning het eigen recht en de eigen geldigheid van de politieke bezwaren, indien die de belichaming zijn van wat in Latijns-Amerika *consentisación* heet. Niet nieuw is de beperking van de bezwaren tot dat oorlogsgeweld dat iemand in zijn eigen leven voor een morele keus kan stellen. Aldus krijgen de woorden: ‘hem wiens godsdienstige of zedelijke overtuiging hem deelneming aan *elk* oorlogsgeweld verbiedt’ hun juiste en gekoppelde waarde en zin. Zo openlijk en zo duidelijk als bij Roovers is dit tot dusver bij mijn weten nog niet tot uitdrukking gekomen. Dat is dus nieuw.

Jörg sprak van een ‘gat’ in de huidige wet²⁶⁵⁸ en Wolffensperger zag in de zaak-Roovers het perspectief voor de verruiming van de wet²⁶⁵⁹.

Advocaat Van Wijk roerde achteraf de trom. Hij koos het op last van het ministerie van Defensie uitgegeven Militair Rechtelijk Tijdschrift als forum om een sneer te verkopen aan de juristen Nico Jörg en Theo Buiting²⁶⁶⁰. Zij hadden de rechtsgeldigheid van het voorarrest in twijfel getrokken in een artikel in Trouw. Wellicht voelde Van Wijk zich te kort gedaan in zijn rol van advocaat: hij had het voorarrest niet in de

2655 Over het voorarrest van Roovers zijn kamervragen gesteld, door PPR-kamerlid Bas de Gaay Fortman (2x) en PSP-kamerlid Fred van der Spek. Zie Kamerstukken, 1971–1972, II, Aanhangel Handelingen, 663 (datum vraag 20 december 1971, datum antwoord 17 januari 1972), Kamerstukken, 1971–1972, II, Aanhangel Handelingen, 987 (datum vraag 10 februari 1972, datum antwoord 10 maart 1972) en Kamerstukken, 1971–1972, II, Aanhangel Handelingen, 988 (datum vraag 10 februari 1972, datum antwoord 10 maart 1972).

2656 NRC, 10 juli 1972 en 11 juli 1972 (redactioneel commentaar), Trouw, 10 juli 1972 en De Volkskrant 20 juli 1972. Het weekblad Vrij Nederland zag in de vrijspraak in de zaak-Roovers aanleiding om de rede die Hein van Wijk op 25 april 1972 in de Eerste Kamer had gehouden integraal te publiceren in het VN-nummer van 29 juli 1972; ‘integraal’ is niet juist, want er gedeelten uit de senaatstoepspraak weggelaten en andere passages toegevoegd (zie Kamerstukken, 1971–1972, I, Handelingen, 719–721 (25 april 1972)).

2657 Van Wijk (1972a).

2658 Trouw, 20 juli 1972.

2659 Juridisch commentator Gerrit Jan Wolffensperger in De Volkskrant van 11 juli 1972.

2660 Van Wijk (1972b).

procedure aan de orde gesteld. Beiden hebben op een andere toonhoogte op inhoudelijk en wetenschappelijk niveau gereageerd met een artikel in NJB²⁶⁶¹ en MRT²⁶⁶² zonder de naam van Van Wijk te noemen. Zij stelden de juridische onafhankelijkheid van de auditeur-militair in het licht van artikel 5 EVRM aan de orde en dat had Van Wijk als advocaat niet gedaan.

Het feit, dat Van Wijk in zijn NJB-bijdrage had gesteld dat door het hoger beroep bij het HMG de positie van Roovers als militair weer herleefde, was aanleiding voor Van Hooft in een reactie te constateren, dat Roovers tot op dat moment nog niet ontslagen was uit militaire dienst. Dat zou pas volgen na en door zijn erkenning als gewetensbezwaarde²⁶⁶³. Van Hooft heeft gelijk: door het hoger beroep is de bijkomende straf – opgelegd door de krijgsraad – van ontslag uit militaire dienst nog niet tot uitvoering gekomen. De vraag is wel of in de schriftelijke erkenning van de gewetensbezwaren op 8 juli 1972 Roovers ook onmiddellijk en direct vrijstelling van militaire dienst heeft gekregen (artikel 9 WGMD 1962); stond er op 9 juli 1972 een militair of een burger voor het HMG? De HMG-oordeel ‘vrijpraak’ kwam op 19 juli 1972; de zaak-Roovers was gesloten.

d. cijfers

In 1965 kwamen er 242 verzoeken binnen en in 1970 werd de 1.000 gepasseerd en vijf jaar later in 1975 de 2.000.

In 1965 deed 0,25 % van de 97.000 ingeschreven dienstplichtigen een beroep de wet GMD, in 1971 1,2 % van de 115.000 ingeschreven dienstplichtigen.

In 1969 werd op de 711 ingekomen verzoeken er in 478 gevallen een beslissing genomen: de gewetensbezwaren van 398 dienstplichtigen werden erkend (83%).

Het aantal tewerkgestelde gewetensbezwaarden liep in de loop van het jaar 1971 op van 245 naar 313.

Deze cijfers bieden geen compleet overzicht, maar wel een indicatie²⁶⁶⁴.

11.3.2. De Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst aangepast 1969-1978

a. Het voorstel van het Interkerkelijk Vredesberaad, 1969

Na bijna tien jaar WGMD was het volgens de regering tijd voor een verbetering van de regeling. Het ging vooral om een procedurele aanpassing. Er was geen behoefte in de bestaande regeling de inhoud van de te erkennen gewetensbezwaren te verruimen. In de samenleving werd daar anders over gedacht. Dit kwam het duidelijkst tot uiting in het voorstel voor de formulering van artikel 2 WGMD, opgesteld door het Interkerkelijk Vredesberaad, het in 1966 opgerichte samenwerkingsverband van de Nederlandse kerken²⁶⁶⁵, gepubliceerd op 27 november 1969²⁶⁶⁶; de voorgestelde tekst voor artikel 2 luidde:

1. Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst.
2. De bezwaren kunnen zich richten:
hetzij tegen de vervulling van de militaire dienst in het algemeen;

2661 Jörg (1972).

2662 Buiting (1972).

2663 Van Hooft (1972).

2664 Zie Kamerstukken, 1971-1972, I, Aanhangsel Handelingen, 81 (vraag 24 januari 1972, antwoord 15 februari 1972). Vragen over de statistieken werden jarenlang gesteld door PSP-senator Hein van Wijk.

2665 In 1966 kwam het Interkerkelijk Vredesberaad tot stand op instigatie van het katholieke Pax Christi, als overkoepeling van alle christelijke vredesinitiatieven. Enige onderlinge concurrentie en competitie kunnen Pax Christi en het IKV niet ontzegd worden, al stond de samenwerking voorop. Er werden naast de rooms-katholieke kerk acht kerkgenootschappen lid van het IKV: de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Evangelisch Lutherse Kerk, de Oud-Katholieke Kerk, de Remonstrante Broederschap, de Doopsgezinde Broederschap, de Quakers en de Evangelische Broedergemeente.

Pax Christi secretaris Jan ter Laak werd in 1976 in zijn rol van IKV-secretaris opgevolgd door de gepromoveerde natuurkundige Mient Jan Faber, gedreven, vasthoudend en eigenzinnig. De grote Nederlandse Hervormde Kerk had in 1962 in een herderlijk schrijven over ‘Het vraagstuk van de kernwapens’ de maatschappelijke, politieke en religieuze discussie over dat thema sterk gestimuleerd. Het standpunt van de Nederlandse Hervormde Kerk, dat neerkwam op een afwijzing van het gebruik van kernwapens, ging al terug naar interne debatten die al vanaf 1952 gevoerd waren.

Het hoogtepunt van het IKV was het kruisrakettenprobleem in de jaren 1979-1985. Het IKV was met de CPN een van sterke krachten in het Komitee Kruisraketten Nee. Net als katholieke vredesorganisatie Pax Christi ging het IKV over van maatschappelijke beweging naar projectorganisatie, met bewustwordings- en verzoeningsactiviteiten in conflictgebieden, zoals in voormalig Joegoslavië en Irak. Een fusie van de koepel (IKV) met een van de leden (Pax Christi) was op den duur organisatorisch en financieel onvermijdelijk.

2666 Van der Laak (1973a), p. 13-14.

hetzij tegen persoonlijk gebruik van wapens in het algemeen;
hetzij tegen persoonlijk gebruik van bepaalde wapens;
hetzij tegen persoonlijke deelneming in een bepaald leger of tegen bepaald gebruik van dat leger.

Dit voorstel was inzet van een overleg van de Vaste Commissie voor Defensie van de Tweede Kamer met minister Van den Toom (kabinet-De Jong). Dit overleg vond plaats op 16 november 1970²⁶⁶⁷. De minister nam afstand van het IKV-voorstel, vooral omdat hij meende dat het IKV-voorstel ruimte gaf aan ieder individueel bezwaar tegen ieder beleidsaspect ten aanzien van de krijgsmacht en hij het niet toelaatbaar achtte dat de overheid daarvoor zou moeten wijken.

b. Het voorstel van Van Melle, 1970

In het juridisch studentenblad *Ars Aequi* deed VU-student Van Melle²⁶⁶⁸ in 1970 een ander voorstel om artikel 2 van de WGMD te herformuleren²⁶⁶⁹.

Hij maakte onderscheid tussen de 'abstracte dienstweigeraar', die bezwaar heeft tegen elk oorlogsgeweld en de 'concrete dienstweigeraar', die bezwaar heeft tegen een bepaald militair optreden (tegen een bepaalde vijand of met bepaalde middelen). Maar hij relativeerde dit verschil door op te merken, dat ook de 'abstracte dienstweigeraar' zijn bezwaar ontwikkelt in een concrete situatie.

Van Melle wees ook het onderscheid in te erkennen gewetensbezwaren af: het kan gaan om de godsdienstige, zedelijke, wijsgerige, ethische of soortgelijke overtuiging, maar het kan ook gaan om een doelmatigheidsbezwaar (het geld kan beter besteed worden), een staatkundig bezwaar (ik wil met het militaire apparaat deze staatsvorm niet in stand te houden), een economisch bezwaar (het kost te veel) of een emotioneel bezwaar (ikzelf, mijn gezin, mijn familie lopen gevaar gedood te worden).

Van Melle formuleerde een nieuwe versie voor artikel 2:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de vervulling van de militaire dienst van hem, wiens diepste overtuiging hem deelneming aan militair geweld verbiedt.

In zijn voorstel zijn noch de achtergrond van de bezwaren noch de aard van het militair geweld waartegen de bezwaren zijn gericht opgenomen. Er zijn dus geen beperkingen zolang het gaat om gewetensbezwaren tegen militair geweld. Er wordt in deze formulering – wellicht node! – een onderscheid gemaakt tussen 'onoverkomelijke gewetensbezwaren' en 'diepste overtuiging'.

Het voorstel van Van Melle heeft geen expliciete rol gespeeld in het politieke debat over de wijziging van de WGMD, al kwam wat hij aan de orde stelde, wel naar voren in de discussies.

c. De procedurele voorstellen van minister Den Toom, 1971

Het voorstel²⁶⁷⁰ dat de regering – in de personen van minister W. den Toom van Defensie en C. Polak van Justitie²⁶⁷¹, beiden VVD-minister in het kabinet-De Jong – op 17 februari 1971 bij het parlement indiende, strekte niet verder dan tot het vastleggen van de positie van een vertrouwensman bij het gesprek van de onderzoekscommissie (artikel 5 WGMD) en het verruimen van de beroepsgronden (artikel 7 WGMD)²⁶⁷². De kamercommissie toonde zich – na de verkiezingen van 28 april 1971 en de vorming van het kabinet-Biesheuvel op 6 juli 1971 (met Hans de Koster als Defensieminister) – in het Voorlopig Verslag van 9 de-

2667 Kamerstukken, 1970-1971, II, Handelingen, Vaste Commissie van Defensie, 16 november 1970, K1-K16.

2668 Van Melle was later werkzaam als directeur van Dienst over Grenzen (oecumenische organisatie op het terrein van ontwikkelingssamenwerking die in 2000 fuseerde met ICCO en de Stichting Oecumenische Hulp) en algemeen secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap (hernhutters).

2669 Van Melle (1970).

2670 Het hele proces van deze wetswijziging is vanuit moraaltheologische dimensie beschreven door Schumacher (1986) 115-170). Een juridisch overzicht verschaft Schutte (1979); zie ook Vermeulen (1989), p. 87-92.

2671 Carel Polak (1909-1981) was VVD-minister in het liberaal-confessionele kabinet-De Jong. In tegenstelling met het conservatieve imago van het kabinet-De Jong bracht Polak veel vernieuwingen tot stand, zoals de modernisering van de echtscheidingswetgeving, de opheffing van het verbod van verkoop van voorbehoedsmiddelen, de afschaffing van discriminerende strafwetgeving ten aanzien van homoseksuelen (maar ook een weigering aan het COC rechtspersoonlijkheid toe te kennen) en de volledige wettelijke gelijkstelling van eed en belofte. Als senator stemde hij vóór het initiatiefvoorstel voor een vrije abortuswetgeving en een wijziging van de Opiumwet.

2672 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(17 februari 1971).

cember 1971²⁶⁷³ teleurgesteld over de beperking van de wijzigingsvoorstellen; de term 'slap aftreksel' werd gebruikt bij de verwijzing naar een overleg met de minister op 16 november 1970. Als thema's die niet aan de orde komen werden genoemd: de reikwijdte van de erkenningsgronden (artikel 2 met begrippen als 'elk oorlogsgeweld', 'geweten' 'godsdienstige en zedelijke overtuiging'), de positie van de Jehovah's Getuigen, de regeling van de vervangende dienst (aard en duur van de tewerkstelling) en de positie van wapenweigeraars. Ook over de procedurele gang van zaken waren er vraagpunten: duur van de erkenningsprocedure, het sociaal en psychiatrisch rapport, de duur van de beroepsprocedure, al dan niet regionale spreiding van de adviescommissie, de openbaarheid van de zittingen.

Daarnaast waren in de kamercommissie ook nogal wat kanttekeningen bij de wijzigingsvoorstellen die wel waren ingediend. De aard van het onderzoek van de adviescommissie kwam daarbij aan de orde: wordt de procedure niet te juridisch door het toelaten van een vertrouwensman, die zich zou kunnen manifesteren als een handige advocaat? Sommige kamerleden wilden regelen, dat advocaten als vertrouwensman zouden worden uitgesloten.

Na het Voorlopig Verslag trad er een politieke radiostilte van vier jaar in²⁶⁷⁴. Inmiddels was het kabinet van 'sterke mannen' onder leiding van Barend Biesheuvel (met het rechts-socialistische DS70) op 27 november 1972 demissionair geworden en was op 13 mei 1973 het kabinet-Den Uyl met linkse ambities ('spreiding van kennis, macht en inkomen') aangetreden. Een deel van de vertraging kon verklaard worden door het aftreden na tien maanden wegens ziekte van staatssecretaris Mommersteeg; hij werd op 11 maart 1974 opgevolgd door Cees van Lent.

Wetenschappelijk intermezzo 2: het debat over dienstweigering onder de katholieke intelligentsia, 1972

Op 11 maart 1972 beleege de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap (vereniging van katholieke intellectuelen) een discussiebijeenkomst over gewetensbezwaren en dienstplicht. Aan het woord kwamen advocaat H. Drosen en pastoraalpsycholoog W. Berger.

Advocaat Drosen

Henk Drosen, vicevoorzitter van Pax Christi, oordeelde dat de beperkingen van de te erkennen gewetensbezwaren zoals geformuleerd in artikel 2 van de WGMD (versie 1962) principieel onjuist zijn. De streep die hij wilde trekken werd bepaald door de benadering: de gemeenschap mag mij niet dwingen zonde te doen, de dienstplichtwet moet halt houden voor ieder gewetensbezwaar. Bezwaren om deel te nemen aan een bepaalde oorlog (Vietnam) en een bepaalde actie (Hiroshima) moeten voor erkenning in aanmerking komen. Het gewetensbezwaar moet – in het bijzonder in het militair strafrecht – als strafuitsluitingsgrond erkend worden. Drosen zag dat het nog niet zo vlug zou gebeuren, dat er door een verruiming van de gewetensbezwaren niet genoeg dienstplichtigen zouden zijn. Een toetsing van de bezwaren wilde hij niet afschaffen. Zag men in het verleden vooral een geweten dat gevoed werd vanuit de bijbel in een religieus perspectief, nu gaat het vooral om gewetensvorming in actiegroepen, vredesbewegingen en wereldwinkels. In de jurisprudentie van de WGMD is inmiddels vastgesteld dat politieke bezwaren zich kunnen verdichten tot gewetensbezwaren. In de huidige toetsingspraktijk erkent men de ethiek van de heilige en niet de ethiek van de revolutionair. Drosen zei verder voorstander te zijn van een vrijwilligersleger: beroepsmilitairen samen met kortverbandvrijwilligers²⁶⁷⁵.

Pastoraalpsycholoog Berger

Van een pastoraalpsycholoog, zo stelt de katholieke Berger, mag verwacht worden dat hij laat zien: (1) de menselijke situatie en de doelstellingen van een gewetensbezwaarde, (2) verhouding van deze doelstellin-

2673 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 4 (Voorlopig Verslag) (9 december 1971).

2674 Twee maanden na het kritische Voorlopig Verslag op 9 december 1971 hield staatsrecht hoogleraar Piet Boukema op 11 februari 1972 zijn VU-oratie met als titel 'het geweten als staatsrechtelijk probleem'. Hij betoonde zich geen voorstander van het vastleggen van gewetensvrijheid in algemene zin in de grondwet. Hij pleitte wel voor een verruiming van de erkenningsgronden in het kader van de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst. Daaraan verbond hij niet het oordeel, dat de huidige interpretatie van de grondwet te eng zou zijn. Bezwaren tegen massavermietigingswapens zouden volgens Boukema voor erkenning in aanmerking moeten kunnen komen, ook al zou een degelijk gewetensbezwaar ook een politiek karakter kunnen hebben. Met zijn oratie droeg Boukema bij aan een staatsrechtelijk fundament voor de verruiming van de erkenningsgronden. Zie Boukema (1972).

2675 Drosen (1972), p. 5-23.

gen tot de doelstellingen van de heilsgemeenschap van christenen, en (3) de hulp die een gewetensbezwaarde van een pastoraalpsycholoog mag verwachten.

Christenen moeten God meer gehoorzamen dan de mensen en de humanisten moeten van Socrates leren de *daimon* (zijn innerlijke goddelijke gids) meer te volgen dan de democratische besluiten. Berger legde zes vragen op tafel: (1) kan men echte en geveinsde gewetensbezwaren onderscheiden? (2) kan de psychologie of psychiatrie hierbij behulpzaam zijn? (3) wie weet wat geweten eigenlijk is? (4) is het mogelijk dat het geweten van de één iets anders zegt dan het geweten van de ander? (5) is een politieke beslissing een gewetensbeslissing? (6) waarom zijn er nu (in tegenstelling tot vroeger) wel katholieke gewetensbezwaarden tegen militaire dienst? Berger probeerde deze zes vragen te beantwoorden mede aan de hand vijftien schriftelijke toelichtingen (van dienstweigeraars) en zes interviews met gewetensbezwaarden. Psychologen willen uitspraken en opvattingen van onderzochte personen reduceren tot iets anders. Noodzakelijk is precies te beschrijven wat de betekenis is van de (gewetens)norm en de daarop gebaseerde zedelijke beslissing.

Dienstweigeraars worden psychiatrisch onderzocht tijdens de procedure; dat vond Berger niet juist. Wie een geweten wil onderzoeken, moet de jongere vragen wat hij als zijn roeping en levenstaak ziet. Is militaire dienst dienstig aan deze roeping? De samenleving (en de politiek) in overgrote meerderheid zegt dat bewapenen tegen een onrechtmatige aanval terecht is. Een gewetensbezwaarde moet zijn opvatting tegen die meerderheidsstroming in handhaven.

Berger kwam tot de volgende bevindingen:

- dienstweigeraars kijken anders naar de geschiedenis (vol van oorlogen) en de actualiteit: hun persoonlijke begaafdheid is dat zij als 'oogopener' voor anderen functioneren;
- dienstweigeraars zijn tot de open waarneming gekomen in de context van positieve gezinsrelaties;
- zij moeten daarvoor heel veel denkwerk verrichten om te komen tot een opvatting over militaire dienst;
- een keuze om dienst te weigeren maakt voor betrokkenen hun algemene levensfilosofie expliciet en duidelijk;
- gewetensbezwaarden maken geen gemakzuchtige, eerder een sterke indruk,
- het dienstweigerproces vraagt veel van de betrokkenen; hulp daarbij wordt ten eerste op prijs gesteld.

Voor Berger zijn dienstweigeraars geen neurotische typen. Hij concludeerde:

- een onderscheid tussen echte en geveinsde gewetensbezwaren is niet te maken;
- de psychologie weet nog veel te weinig van gewetensontwikkeling;
- wie zich gewetensvol opstelt, zal ook steeds meer en beter zijn geweten kunnen ontwikkelen;
- wij kunnen van gewetensbezwaarden veel leren;
- onderscheid tussen politieke bezwaren en gewetensbezwaarden is onzinnig;
- bidden om vrede door katholieken moet leiden tot meer waakzaamheid²⁶⁷⁶.

Dit debat in de kring van het Thijmgenootschap gaf aan dat in veel maatschappelijke kringen de thematiek van dienstweigeren aan de orde werd gesteld. Het valt niet uit te maken op welke wijze de uitkomsten van deze discussie de politieke besluitvorming en het wetgevingsproces hebben beïnvloed. Voor de opvatting van Droesen over de afschaffing van de dienstplicht was in ieder geval geen enkele steun.

d. Het kabinet-Den Uyl met minister Vredeling aan zet, 1974-1977

Een eerste oriënterend politiek overleg, september 1974

Op 18 september 1974 vond een overleg tussen de kamercommissie en staatssecretaris Van Lent plaats. In deze commissie was als lid toetgetreden het nieuwe ARP-kamerlid Willem de Kwaadsteniet (1928-1989), die als staatsrecht deskundige de komende jaren een belangrijke rol bij het beleid en de wetgeving over dienstweigering zou vervullen. Ook werd Hans Kombrink, afkomstig van de jongerenorganisatie van de PvdA, lid van de Tweede Kamer en van deze bijzondere commissie. Staatssecretaris Van Lent constateerde, dat door de opmerkingen in het Voorlopig Verslag de regeling van een aantal juridische aanpassingen verschoven was naar een debat over principiële aangelegenheden. Een regeringsantwoord lag gereed op het ministerie van Defensie en zou naar verwachting in de herfst 1974 in de ministerraad besproken worden. De kamercommissie toonde veel begrip en zond op 11 oktober 1974 een nette aanmaningsbrief aan de ministerraad²⁶⁷⁷.

---

²⁶⁷⁶ Berger (1972), p. 27-38.

²⁶⁷⁷ Kamerstukken, 1974-1975, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 6 (verslag van een overleg) (28 januari 1975).

Een revolutionair voorstel op een persconferentie, maart 1975

Het duurde tot het voorjaar 1975 dat het kabinet-Den Uyl naar buiten trad met een nieuw voorstel. Op de persconferentie op 21 maart 1975 na de ministerraad werd een nieuwe benadering gepresenteerd voor de behandeling van verzoeken om erkenning van gewetensbezwaren militaire dienst: een 'nogal revolutionair' voorstel, in de bewoordingen van Den Uyl. De gewetensbezwaren die voor erkenning in aanmerking komen kunnen zich richten op het gebruik van geweld of wapens, op bepaalde wapens (atoombommen) en op een strijdmethode of een bepaald gebruik van een wapen (bijvoorbeeld een bombardement door een vliegtuig). De procedure wordt ook structureel aangepast: iedereen die aan de minister van Defensie schriftelijk laat weten gewetensbezwaren te hebben tegen de vervulling van de militaire dienst, zal zonder meer erkend worden: een eigen verklaring (ook zonder nadere opgave van redenen) wordt voldoende; de bezwaren worden inhoudelijk niet getoetst. Deze procedure is niet van toepassing wanneer iemand al als militair ingelijfd is of als er sprake is van tijden van oorlog of oorlogsgevaar. Als er op grote schaal van deze procedure voor dienstweigering gebruik gemaakt gaat worden en daarmee het goed functioneren van het leger gevaar loopt, zal een speciale commissie de echtheid van de gewetensbezwaren gaan controleren. Dit zal pas geschieden als er per jaar meer dan 8.000 aanvragen binnenkomen (nu 2.000 per jaar)²⁶⁷⁸. Van dit voorstel met verruimde erkenningsgronden en eenvoudige erkenningsprocedure is na de aankondiging niets meer gehoord; een voorstel met een dergelijke strekking werd niet bij de Tweede Kamer niet ingediend. Er is vanuit de Tweede Kamer door GPV-kamerlid Verburgh nog gevraagd of de publieke aankondiging van het voornemen tot wetwijziging niet de positie van de Raad van State in het geding gebracht²⁶⁷⁹: 'Indien later zou blijken, dat de Raad van State belangrijke voornemens van de Regering geheel of gedeeltelijk met zulke sterke argumenten ontraadt, dat de Regering haar voornemens weer wijzigt, bestaat er dan niet het gevaar, dat de Raad van State meer in politieke tegenstellingen wordt betrokken dan nodig is?' Premier Den Uyl zag het probleem niet. Blijkens berichten was er binnen de Raad van State, toen onder vicevoorzitterschap van Marinus Ruppert (1911-1992), wel irritatie: men vond Den Uyl 'veel te loslippig'²⁶⁸⁰.

De dienstweigering van Kees Vellekoop als politieke katalysator, 1973-1976

Kees Vellekoop (1952-2013), een student MO-geschiedenis uit Delft, was meer antimilitarist dan pacifist²⁶⁸¹. Hij was niet tegen alle geweld. Hij had met name begrip voor bevrijdend geweld, zoals naar zijn mening werd toegepast door de Vietcong en in Latijns-Amerika. Hij werd op 14 maart 1973 in aanwezigheid van zijn vader gehoord door de adviescommissie met als fungerend voorzitter pastoor H. Gall. Hij verklaarde volgens het gespreksverslag onder meer²⁶⁸²:

U vraagt mij of ik het ook verantwoord zou achten in het uiterste geval af te zien van deelname aan oorlogshandelingen ter verdediging van de medemens. Ik antwoord, dat ik niet zeg dat daaraan dan zou deelnemen, al weet ik niet waarom ik me zelf dan toch verantwoord zou achten. U vraagt hoe ik denk over het gebruik van geweld, als de rechtvaardigheid in het gedrang komt. Ik antwoord dat ik niet weet of ik bevrijdend geweld onder oorlogsgeweld zou rangschikken. Ik meen dat in de eerste drie gevallen van mijn toelichting ik het geweld zie als een middel om de onderdrukking te handhaven. In het geval van de vrijheidstrijd is mijn eerlijke overtuiging, dat ik wel zou mogen meedoen, als er geen alternatieven zouden te vinden zijn. Ik acht het geweld dan onvermijdelijk en noodzakelijk. Ik zou dan mogen deelnemen aan de bevrijding van de onderdrukte volkeren door mede te doen in het gebruik van geweld. U vraagt mij of ik zelf zou deelnemen aan dat geweld. Ik antwoord dat ik dat inderdaad zou doen als er in het geheel geen andere middelen zouden zijn dan het gebruik van geweld.

Het verzoek om erkenning van de gewetensbezwaren van Vellekoop werd bij beschikking van 2 april 1973, afgegeven namens minister Van den Toom van Defensie, afgewezen. Hij ging in hoger beroep bij de kroon.

Vellekoop kwam via Pax Christi-secretaris Jan ter Laak in contact met advocaat en Pax Christi-vicevoorzitter mr. H.W.J. Drosen. Henk Drosen trok op 14 mei 1973 het hoger beroep in, omdat de gewetensbezwaren van Vellekoop niet behoorde tot de beperkte groep van gewetensbezwaren die volgens de wet voor erkenning in aanmerking kunnen komen en dan was een hoger beroep zinloos. Of de politiek

2678 Reformatorisch Dagblad, 22 maart 1975.

2679 Kamerstukken, 1974-1975, II, Aanhangel Handelingen, 1005 (vraag 25 maart 1975 en antwoord 18 april 1975).

2680 NRC, 15 juni 1976.

2681 Zie over Vellekoop uitvoerig Termeer e.a. (1984), p. 206-213. Zie De Volkskrant, 9 december 2013.

2682 Van der Linde (1973), p. 120.

hierbij een rol gespeeld heeft is niet duidelijk. Een paar dagen eerder op 11 mei 1973 trad het kabinet-Den Uyl met linkse pretenties aan. Bovendien kondigde Droesen aan, dat Vellekoop niet zou verschijnen na een oproep tot inlijving.

Vellekoop kreeg de gelegenheid om in september en oktober 1973 een paar tentamens te doen. Hij moest zich op 6 november 1973 melden in Nieuwersluis. Dat deed hij op 15 november 1973 in gezelschap van PvdA-kamerlid Hans Kombrink. Op 6 december 1973 kwam hij voor de krijgsraad onder voorzitterschap van mr. P.E. Kloots. Als getuigen waren opgeroepen PPR-kamerlid Erik Jurgens, hoogleraar ethiek Ad Peperkamp²⁶⁸³ en strafrechtjurist Frits Rüter (*1938). Vellekoop zei bij die gelegenheid tegen de krijgsraad²⁶⁸⁴:

De meeste schrijvers [van adhesiebrieven] vragen zich met mij af hoe het mogelijk is, dat iemand veroordeeld kan worden op grond van het feit dat hij luistert naar, en ook handelt naar de stem van zijn geweten. Een klemmende vraag waarop ik het antwoord schuldig moet blijven. Dat er sprake is van gewetensbezwaren is duidelijk. Zelfs de commissie van advies inzake gewetensbezwaren heeft [dit] in haar advies aan de minister geconstateerd.

...

Werkelijk ik kan het voor mijn geweten niet verantwoorden om toe te treden tot het Nederlandse leger. Wat ik wel kan, en zelfs graag zou willen, is, op een andere manier een bijdrage aan de vrede en de samenleving te leveren.

Vellekoop werd op 20 december 1973 door de krijgsraad in Arnhem veroordeeld tot 21 maanden gevangenisstraf (met aftrek)²⁶⁸⁵. Diezelfde dag bezetten veertig VD-leden het Haagse gebouw aan de Kazernesstraat (!) waar de adviescommissie gewetensbezwaren kantoor hield. Een VD-delegatie sprak met de staatssecretarissen Stermerdink en Mommersteeg.

De volgende dag 21 december 1973 verleende staatsecretaris Mommersteeg Vellekoop uitstel van eerste oefening. Daardoor kon het HMG diezelfde dag besluiten om hem in afwachting van hoger beroep vrij te laten uit voorlopig arrest, want er was toch geen gevaar voor recidive²⁶⁸⁶. Een fraai staaltje samenwerking van administratie en rechtspraak, echter onder grote politieke druk.

In de zitting van het HMG op 20 maart 1973 verschenen als getuigen pastoor Gall van de adviescommissie, mensenrechtenskundige Theo van Boven en polemoloog Hylke Tromp²⁶⁸⁷. Gall kon in zijn verklaring niet anders doen bevestigen dat de gewetensbezwaren van Vellekoop van politieke aard waren en daarom niet erkend konden worden²⁶⁸⁸. Theo van Boven schetste de internationale ontwikkelingen inzake de erkenning van dienstweigeren als mensenrecht²⁶⁸⁹.

Op 3 april 1974 bevestigde het HMG de gevangenisstraf van 21 maanden die al door de krijgsraad op 20 december 1973 was opgelegd.

Op zaterdag 13 april 1974 vond een grote demonstratie plaats tegen de gevangenisstraf van Kees Vellekoop en voor vernieuwing van de erkenningsgronden. Dezelfde dag verscheen er in een aantal dagbladen een protestadvertentie van dezelfde strekking, een nieuw 'dienstweigeringsmanifest', bijna 60 jaar na het manifest van september 1915²⁶⁹⁰.

Een verzoek tot opschorting van de straf had maar beperkt resultaat. De kamerleden Klaas de Vries²⁶⁹¹ (PvdA), Erik Jurgens (PPR) en Bram van der Lek (1931-2013)(PSP) stelden op 26 november 1974 aan staatssecretaris Van Lent van Defensie vragen die het verzoek behelsden om Vellekoop bij de tenuitvoerlegging van het vonnis op dezelfde wijze te behandelen als Jehovah's Getuigen, van wie de gevangenisstraf op 19 juli 1974 werd ontbroken (zie § 11.3.7.b).

Vellekoop moest op 2 december 1974 terug naar de gevangenis. Hij werd vanuit het Londense hoofdkantoor van Amnesty International geadopteerd als gewetensgevangene.

2683 De verklaring van Peperzak voor de krijgsraad is afgedrukt in Veedee, juli 1975 (no 23).

2684 Veedee, januari 1974 (no 10).

2685 Kr Arnhem, 20 december 1973, MRT 1974 (LXVII), 269-272.

2686 HMG 21 december 1973, MRT 1974 (LXVII), 272

2687 De processen-verbaal van het verhoor van de drie getuigen-deskundigen zijn afgedrukt in Kernvraag 45 (1974), p. 144-146. Het nummer van het blad van de veldpredikers en de aalmoezeniers van juli 1974 is geheel gewijd aan gewetensbezwaren en dienstweigeraars.

2688 zie ook § 12.3.5.e.

2689 Van Krieken (1976), p. 41-46. Zie ook § 12.3.4.e.

2690 De Volkskrant, 13 april 1974.

2691 De Vries verklaarde over Vellekoop: 'Helaas heeft zijn geweten zich niet aangepast aan de wet' (geciteerd in Vrij Nederland, 14 december 1974), daarmee implicerend, dat de wet aan het geweten van Vellekoop aangepast zou moeten worden.

De opstelling van Kees Vellekoop en de reactie daarop van de militaire justitie-autoriteiten bracht het progressieve kabinet-Den Uyl in verlegenheid. Minister Vredeling zei: 'Er gaat geen dag voorbij of ik denk aan Kees Vellekoop'²⁶⁹².

Op 24 maart 1975 werd Kees Vellekoop vrijgelaten uit de strafgevangenis in Scheveningen. De uitvoering van zijn straf werd onderbroken²⁶⁹³. Dat was op de maandag na de vrijdag dat premier Den Uyl op zijn persconferentie het 'revolutionaire' voorstel voor wijziging van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst had gepresenteerd. Zijn gewetensbezwaren zouden wel erkend zouden (kunnen) worden volgens de normen van nieuwe voorstellen tot wetswijziging, die overigens nog niet bij de Tweede Kamer waren ingediend²⁶⁹⁴. De gewetensbezwaren zouden overigens niet passen binnen de normen van de wet zoals die uiteindelijk op 6 januari 1979 in werking trad.

Nu Vellekoop vrij was, was het voor staatssecretaris Van Lent op 25 april 1975 gemakkelijk de vijf maanden oude kamervragen van De Vries, Jurgens en Van der Lek te beantwoorden: de gevangenisstraf van de Jehovah's Getuigen was geschorst op grond van artikel 560a Sv (zoals dit artikel luidde van 1 mei 1973 tot 1 mei 1996: opschorting van gevangenisstraf bij een gratieverzoek) en de gevangenisstraf van Kees Vellekoop was onderbroken op grond van artikel 46 Beginselenwet Gevangeniswezen (opschorting van gevangenisstraf voor drie maanden in een bijzonder geval); beide vormen van opschorting vielen onder de discretionaire bevoegdheid van de minister van Justitie²⁶⁹⁵.

Vellekoop bleef op vrije voeten. Gemeld werd dat er ambtshalve een gratieverzoek werd voorbereid. Vellekoop zou dat zelf uiteraard niet indienen. In feite gebeurde er niets. Een klein decennium later bleek, dat er geen gratieverzoek was behandeld. Staatssecretaris Virginie Korte-van Hemel (1929-2014) van Justitie deelde mee, dat zij het openbaar ministerie in overweging had gegeven 'de zaak ter verjaring op te leggen'²⁶⁹⁶.

Kees Vellekoop bleef na zijn vrijlating politiek en maatschappelijk actief en werd onder meer raadslid voor de PSP-CPN-fractie van de gemeenteraad van Gouda²⁶⁹⁷.

Een complexe invulling van de gewetensbezwaren, januari 1976

Toch bleek later in januari 1976 dat de Raad van State grote bezwaren tegen de op de persconferentie van 21 maart 1975 gepresenteerde regeling had. De regering wilde het raadsadvies overigens niet openbaar maken²⁶⁹⁸. In de Memorie van Antwoord die met een Nota van Wijziging op 30 januari 1976 werd ingediend²⁶⁹⁹, bleek de regering wel een inhoudelijke en procedurele vernieuwing van de regeling voor gewetensbezwaren voor te stellen. Maar het 'revolutionaire' elan van de persconferentie van maart 1975 was in de voorstellen volledig verdwenen²⁷⁰⁰. Waarom deze principiële vernieuwing van tafel was, wordt in regeringsstukken nergens verklaard.

De nieuwe regeringsvoorstellen behelsden om te beginnen een nieuwe formulering voor het kernartikel 2:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen het vervullen van militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht van hem, die ervan overtuigd is:

- a. dat het gebruik van wapens, ongeacht door welke krijgsmacht en tot welk doel, onaanvaardbaar is; dan wel
- b. dat het gebruik van een bepaald wapen waarover de krijgsmacht van één der lidstaten van een militair bondgenootschap waarvan Nederland deel uitmaakt beschikt, ongeacht door welke krijgsmacht en tot welk doel, onaanvaardbaar is; dan wel

2692 Zie Twintig, 10 januari 1975. PvdA-fractievoorzitter Ed van Thijn zou gezegd hebben, dat iedere dag dat Vellekoop langer in de gevangenis moest staatssecretaris Stermerdink eerder uit het kabinet zou moeten opstappen (Twintig, 1 april 1975). Vellekoop heeft 118 dagen opgesloten gezeten.

2693 Kamerstukken, 1974-1975, II, Aanhangsel Handelingen kamervraag 1005 (vraag 25 maart 1974, antwoord 18 april 1975).

2694 Jörg (1978), p. 49).

2695 Kamerstukken, 1974-1975, II, Aanhangsel Handelingen, 1041 (vraag 26 november 1974, antwoord 25 april 1975).

2696 Kamerstukken, 1984-1985, II, Aanhangsel Handelingen, 242 (vraag 19 oktober 1984, antwoord 26 november 1984).

2697 Zijn grote passie was schaken: zijn speeltrant was tamelijk agressief.

2698 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 11 (Nadere Memorie van Toelichting)(11 juni 1976).

2699 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 7 (Memorie van Antwoord), 8 (Nota van Wijzigingen) en 9 (Gewijzigd Wetsontwerp)(30 januari 1976).

2700 Van Krieken oordeelde dat de regering op 30 januari 1976 met het voorstel van een vereenvoudigde erkenningsprocedure in plaats van een automatische erkenning in de lijn van het standpunt van 21 maart 1975 handelde (Van Krieken (1976), p. 24). Hij zag dus een consistente beleidsopvatting. In zijn in 1976 verschenen proefschrift over dienstweigeren, desertie en asielrecht kon hij de verdere voortgang van wetsontwerp 11155 niet verder volgen en beoordelen.

- c. dat een bepaald gebruik dat van een wapen wordt gemaakt door de krijgsmacht van een staat als onder b. bedoeld, ongeacht door welke krijgsmacht en tot welk doel, onaanvaardbaar is; dan wel
- d. dat het militair geweld, waarvoor een staat als onder b. bedoeld zijn krijgsmacht gebruikt, in strijd met beginselen van internationaal recht en daarom onaanvaardbaar is.

Een niet eenvoudige formulering, eerder een doolhof van gewetensbezwaren dan een helder raamwerk ter afbakening van gewetensbezwaren die voor erkenning in aanmerking kunnen komen:

- onder a. worden de aloude gewetensbezwaren aangeduid: tegen alle militair geweld van alle krijgsmacht.
- onder b. gaat het vooral om bezwaren tegen ABC-wapens (Atoom-, Biologisch en Chemische wapens); daarbij gaat het niet om als dienstplichtige deze wapens persoonlijk te gebruiken, maar gaat het om het lidmaatschap van een krijgsmacht die over dergelijke wapens bezit (om te kunnen gebruiken) en daarbij wordt de Nederlandse krijgsmacht gezien als onderdeel van een bondgenootschappelijke (NAVO dus) krijgsmacht.
- onder c. wordt begrepen een bepaald gebruik van een wapen. Hierbij wordt gedacht aan niet-selectieve luchtbombardementen of het leggen vanuit de lucht van mijnenvelden. Het geweten staat in deze context een luchtbombardement op militaire doelen wel toe, maar niet als daarmee ook de burgerbevolking wordt geraakt.
- onder d. gaat het om gewetensbezwaren tegen een interventie die de bezwaarde in strijd met het internationale recht (bijvoorbeeld resoluties van de Verenigde Naties) oordeelt. Het is een persoonlijke appreciatie van de inzetbaarheid van de krijgsmacht volgens het internationaal recht.

Volgens de regering was er met deze voorstellen geen behoefte meer aan een aparte regeling voor de wapenweigeraars (die wel in de krijgsmacht ingelijfd werden, maar bij het Korps Mobiele Colonnes dienst deden zonder persoonlijk bezit en gebruik van wapens). In tegenstelling tot de afhoudende benadering van zijn voorganger Den Toom kwam minister Vredeling naar eigen zeggen in de Memorie van Antwoord dicht bij het IKV-voorstel uit 1969.

Een bijzonder aspect van de voorstellen van minister Vredeling was dat naast drie erkenningsgronden die gericht waren op het gebruik van geweld en wapens er een vierde erkenningsgrond werd geïntroduceerd die ruimte bood aan bezwaren tegen de inzet van de krijgsmacht dat strijdig is met het internationale recht. Deze erkenningsgrond kwam dichtbij de opvattingen van Hugo de Groot, met name zijn afwijzing van het deelnemen aan een onrechtvaardige oorlog (zie § 2.2.2.d).

Wordt het stelsel van de te erkennen gewetensbezwaren meer complex, de procedure van de erkenning wordt vereenvoudigd. De aloude Commissie van Advies blijft weliswaar bestaan, maar volgens een nieuw artikel 6 kan de minister een eenvoudige procedure in werking zetten. De dienstplichtige (nog niet opgekomen voor eerste oefening) stuurt een (niet beargumenteerd) verzoek; hij kan dat verzoek mondeling toelichten bij een gedelegeerde van de minister, die op een aantal plaatsen in het land (bijvoorbeeld in de provinciehoofdsteden) zitting houdt. De gedelegeerde stuurt zijn advies naar de minister, die besluit tot erkenning of niet dan wel tot doorverwijzing naar de Commissie van Advies (waarna wel of niet erkenning kan volgen). De vereenvoudigde procedure (die wel de 'voortrein'-procedure is genoemd²⁷⁰¹) mag niet een te groot succes worden: wanneer de sterkte van de krijgsmacht in het geding komt of wanneer er te weinig tewerkstellingsplaatsen beschikbaar zijn, kan de vereenvoudigde procedure worden opgeschort. Het getal van 8.000 dat in maart 1975 werd genoemd is niet terug te vinden in het wetsvoorstel van januari 1976.

Het parlement beducht voor casuïstiek, mei 1976

Deze ingrijpende wijzigingsvoorstellen waren voor de Bijzondere Kamercommissie aanleiding via de Staatscourant van 10 februari 1976 organisaties en personen op te roepen hun opmerkingen over het wetsvoorstel bij de Kamercommissie in te sturen. Er zijn commentaren ontvangen van organisaties als het Humanistisch Verbond, de VVDM, Kerk en Vrede²⁷⁰² en de ANVA en van personen als advocaat Hein van Wijk, militair jurist Van den Bosch en PSP-er H.J. Lankhorst.

2701 Soeteman (1976), p. 237.

2702 Voor de opstelling van Kerk en Vrede over dienstplicht en dienstweigering zie Wentink [1968].

De militaire dienst is: (1) is in strijd met de 'rechten van de mens', (2) heeft een dictatoriaal karakter en is daarom ondemocratisch, (3) onttrekt minderjarigen aan het ouderlijk gezag, (4) verlaagt de menselijke persoonlijkheid tot een vechtinstrument, (5) roept agressiviteit op, (6) sanctioneert wettelijk wat abnormaal en onwettig, (7) baseert opleiding op

Deze externe commentaren werden door de verschillende kamerleden gebruikt bij hun inbreng voor het Nader Voorlopig Verslag van 13 mei 1976²⁷⁰³. Het centrale thema in de uitvoerige en diepgaande reactie van de Tweede Kamer was de erkenbaarheid van gewetensbezwaren en de erkenningsgronden: wellicht te ver klonk het uit confessionele kring, wellicht niet ver genoeg van de linkerzijde. De confessionelen misten een aanduiding van de overtuiging waarop de gewetensbezwaren gebaseerd diende te zijn, zoals was aan-gegeven in de wet van 1962: een godsdienstige of zedelijke overtuiging. Zij vroegen ook het oordeel over de wettekst voorgesteld door het Humanistisch Verbond:

Vrijstelling van militaire dienst kan worden verleend aan hem die blijk geeft van onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen elke of enige vorm van geweld van optreden van de Nederlandse Krijgsmacht in of buiten bondgenootschappelijk verband.

De woordvoerders van KVP, ARP en CHU toonden zich beducht voor de complexiteit – en daarmee onduidelijkheid – van de gekozen bewoordingen van artikel 2. Er is allerlei casuïstiek te bedenken die al dan niet binnen de reikwijdte van artikel 2 zou kunnen vallen: bezwaren tegen een tactiek van verschroei-aard, tegen hersenspoeling en marteling van krijgsgevangenen. Wat zijn de grenzen van de beginselen van het internationaal recht?

Dat soort interpretatieproblemen voorzag ook de PvdA-fractie: optreden van de krijgsmacht in een intern (binnenlands) gewapend conflict, in een onafhankelijkheidsstrijd, bij onderdrukking van bevolkingsgroepen, bij (gewelddadig) verzet tegen 'structureel geweld'. Vallen bezwaren tegen al deze vormen van geweld binnen de wet?

De regering houdt voet bij stuk, juni 1976

In de Nadere Memorie van Antwoord van 11 juni 1976²⁷⁰⁴ hield de regering vast aan de inhoudelijke ver-ruiming van de erkenningsgronden, maar wijzigde de procedure in die zin, dat de gedelegeerde van de minister die een eerste oordeel geeft over een verzoek de gestalte krijgt van één lid van de adviescommissie, in de wandeling later de éénmanscommissie genoemd.

De regering liet desgevraagd nog weten, dat zij dienstweigeren niet als grondrecht beschouwde. Zij ver-wees naar het wetsvoorstel om in de grondwet de formulering van de grondrechten opnieuw te formule-ren, dat een paar maanden eerder op 2 februari 1976 bij het parlement was ingediend²⁷⁰⁵.

De regering besteedde in een aparte nota van 17 augustus 1976²⁷⁰⁶ ruime aandacht aan de positie van Jeho-vah's Getuigen, die wel tegen iedere vorm van geweld zijn, maar weigeren een beroep op de wet te doen, vooral omdat zij ook iedere vorm van vervangende dienst weigeren. Zij zijn in dat laatste opzicht te verge-lijken met 'andere' totaalweigerers. Maar de regering gaf aan te denken in de richting van een bijzondere vrijstellingsgrond in artikel 15 van de Dienstplichtwet: 'het als gedoopt lid behoren tot het *Watch Tower and Tract Society of Pennsylvania*'.

Een nagenoeg kamerbreed 'oer'-amendement van De Kwaadsteniet-Kombrink, september 1976

De Kamercommissie was een week later toe aan haar Eindverslag²⁷⁰⁷. Er was wat bevreemding over het feit dat de leden van de Commissie van Advies in een gesprek met de kamercommissie – weliswaar formeel *à titre personel* – hadden gezegd het voorstel inzake de herformulering van de erkenningsgronden onwerkbaar te vinden, terwijl de minister in zijn nota van 17 juni 1976 stelde dat de Commissie van Advies zijn be-na-dering kon ondersteunen. Uit het eindverslag bleek de nagenoeg kamerbrede twijfel over de formulering van artikel 2. Het voorstel om de toetsing in eerste instantie in handen te stellen van een 'éénmanscommis-sie' (in plaats via een ministerieel gedelegeerde) leek wel op brede steun te kunnen rekenen, getuige de afwezigheid van opmerkingen daarover in het Eindverslag.

---

massale vernietiging, (8) stagneert de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, (9) is een verspillen van nationaal inkomen en (10) is een belemmering voor ontwapening.

2703 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 10 (Nader Voorlopig Verslag)(13 mei 1976).

2704 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 11 (Nader Memorie van Antwoord)(11 juni 1976).

2705 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 13872, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memo-rie van Toelichting), 4 (Bijlage: Advies van de Raad van State) en 5 (Vergelijkend overzicht)(2 april 1976).

2706 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 14 (Aanvulling op Nader Memorie van Antwoord)(17 augus-tus 1976).

2707 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 15 (Eindverslag)(26 augustus 1976).

De onvrede in het parlement over de erkenningsgronden kwam tot uiting in een amendement, dat de KVP-ARP-CHU (de partners van het toekomstig CDA, totaal 48 zetels), de PvdA, D66 en de PPR (de partners van verkiezingsprogramma Keerpunt 72, totaal 56 zetels) op 1 september 1976 op tafel legden²⁷⁰⁸:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht.

Deze formulering sloot nagenoeg naadloos aan bij de tekst van de eerste zin van het voorstel, dat het IKV zeven jaar eerder in 1969 had ingebracht. Het bezwaar dat de regering daar eerder tegen in had gebracht, was dat deze eerste zin geen vormen van geweld vermeldt waartegen de gewetensbezwaren gericht zijn. In het IKV-voorstel is dat in een tweede zin nader uitgewerkt. In het amendement van De Kwaadsteniet, Kombrink en anderen is die uitwerking niet opgenomen.

Nog voor de plenaire behandeling in november 1976 kwam de regering met een Nota naar aanleiding van het Eindverslag²⁷⁰⁹. De regering wilde niet reageren op het amendement van De Kwaadsteniet en anderen, omdat het parlementair ongebruikelijk is in de fase van de schriftelijke voorbereiding met tekstvoorstellen te komen. De ministers hielden vast aan hun voorstel voor artikel 2 (met de complexe formulering) en zeiden daarin gesterkt te zijn door de Commissie van Advies die de eerste drie erkenningsgronden zonder meer kon onderschrijven en alleen moeite had met de vierde (bezwaren tegen militair optreden in strijd met het internationale recht).

In de plenaire behandeling regende het amendementen: ruim twintig inclusief de gewijzigde versies van eerder ingediende tekstvoorstellen. Politiek het meest relevant waren de amendementen die vanuit een politieke meerderheid werden ingediend. Hoofdtrolspelers waren woordvoerder De Kwaadsteniet van de christen-democratische partijen KVP-ARP-CHU (die nog niet in het CDA verenigd waren, maar daarover wel in gesprek waren; de KVP en de ARP waren wel vertegenwoordigd in het kabinet-Den Uyl, de CHU niet) en PvdA-woordvoerder Kombrink, afkomstig uit de jongerenorganisatie van de PvdA.

De regering komt op de valreep met een nieuw compromis, november 1976

De beantwoording van minister Vredeling in eerste termijn op 25 november 1976 ving aan met het presenteren van een nieuw tekstvoorstel voor artikel 2²⁷¹⁰:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst van degene die militair geweld waarbij hij door zijn dienstvervulling direct of indirect²⁷¹¹ zou kunnen worden betrokken, dan wel elk of een bepaald gebruik van een wapen, voorhanden bij de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht, onaanvaardbaar acht.

De regering hield vast aan het criterium, dat de gewetensbezwaren gericht moesten blijven tegen 'militair geweld' in de concrete vorm van 'elk of een bepaald wapen'. Volgens de bewindslieden werden de erkenningsgronden op eenvoudiger wijze geformuleerd en daarmee ruimer. 'Een eenvoudige formulering kan onmogelijk aan de precisie van de uitgewerkte tekst voldoen', zo schreven zij in de toelichting.

Het debat opgeschort: Vredeling vertrekt naar Brussel, december 1976

Minister Vredeling benadrukte in het debat dat er drie elementen zijn waaraan een gewetensbezwaar dient te voldoen: de diepte of ernst van het gewetensbezwaar, de algemeenheid van het bezwaar en het verband tussen het gewetensbezwaar en de geweldstoepassing.

Na een uitvoerig debat werd het wetsontwerp op 22 december 1976 op voorstel van minister Vredeling voor onbepaalde tijd van de agenda afgevoerd. Hij zag, na overleg binnen het kabinet-Den Uyl, niet dat er op dit moment met het parlement over een aanvaardbare wettekst overeenstemming bereikt zou kunnen worden. Vredeling liet de zaak verder over aan zijn opvolger, omdat hij per 1 januari 1977 de post van

2708 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 16 (Amendement De Kwaadsteniet, Kombrink, Imkamp en van Winkel)(1 september 1976).

2709 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 17 (Nota naar aanleiding van het Eindverslag)(5 november 1976).

2710 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 32 (Derde Nota van Wijziging)(25 november 1976).

2711 De woorden 'direct of indirect' zijn later tussengevoegd, zie Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 32 (Vierde Nota van Wijziging)(20 december 1976)

minister van Defensie ging vervuilen met die van lid van de Europese Commissie, belast met sociale zaken en werkgelegenheid van de Europese Economische Gemeenschappen (EEG, 1957-1993).

Een eigen tekstvoorstel van Van Wijk

Tervrij het politieke debat voor de kerst 1976 was opgeschorst, kwam dienstweigeradvocaat Van Wijk begin januari 1977 in het Nederlands Juristenblad met een eigen tekstvoorstel, dat hij eenvoudiger van structuur achtte dan het laatste regeringsvoorstel van november 1976²⁷¹². Zijn formulering voor het kernartikel voor de wettelijke regeling van gewetensbezwaren militaire dienst luidde:

Ernstige gewetensbezwaren tegen het vervullen van militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht, in de zin van deze wet, zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren van de eigen deelname aan militair geweld.

In zijn tekstvoorstel geen vermelding van de oorsprong van de bezwaren zoals religie of levensovertuiging en geen uitwerking van te onderscheiden vormen van geweld. Naar de opvatting van Van Wijk werd met zijn voorstel recht aan de open omschrijving van te erkennen gewetensbezwaren in de grondwet.

Het debat opgeschort: het kabinet-Den Uyl valt, maart 1977

In het de eerste maanden van 1977 is door de indieners van het amendement-De Kwaadsteniet overleg gevoerd met Bram Stemerdink, de PvdA-staatssecretaris die Vredeling als minister van Defensie was opgevolgd, en staatssecretaris Cees van Lent. Voorgesteld werd een nieuwe toelichting aan het amendement toe te voegen in de bewoordingen van 'Aangezien de vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht niet los gezien kan worden van het aanwenden van of het dreigen met militair geweld en de voorbereidingen daartoe, zullen de te erkennen gewetensbezwaren in het kader van deze wet, gelet op artikel 196 van de Grondwet, een directe of indirecte betrekking hebben op deze essentiële functie van de krijgsmacht'²⁷¹³.

Deze handreiking uit de Tweede Kamer was bedoeld om tegemoet te komen aan de eis van de regering, dat het bij bezwaren tegen de militaire dienst moest gaan om bezwaren tegen geweld. Deze bezwaren tegen geweld worden in de Grondwet niet genoemd. De regering wilde in ieder geval vermijden, dat bezwaren tegen de functie en de inzet van het leger ('onderdrukkend') voor erkenning in aanmerking zouden komen: dat opende de weg naar erkenning van politieke bezwaren. De onderhandelingen achter de schermen leidden tot niets. En op 22 maart 1977 struikelde het kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek, een van de vier 'maatschappijhervormende voorstellen'²⁷¹⁴.

e. Gewetensvrijheid komt niet in de grondwet, dienstweigeren blijft wel in de grondwet

Ging in het begin van de jaren twintig de grondwettelijke basis voor het dienstweigeren aan de wettelijke regeling vooraf (zie § 7.3.1.d), de wijziging van de wettelijke regeling voor gewetensbezwaarden ging in de jaren zeventig samen op de wijziging van de grondwet. Zoals aangegeven in § 11.1.13.a werd in de Proeve van 1966 de militaire dienstplicht verbreed tot een soort algemene verdedigingsplicht en het recht op erkenning van gewetensbezwaren gehandhaafd (artikel 72). In het rapport van de Staatscommissie Cals-Donner uit 1971 werden gelijksoortige bepalingen opgenomen (§ 11.1.13.b). Maar de grondwettelijke basis van de krijgsmacht zou worden geschrapt.

In het tweede rapport van de Staatscommissie, dat werd uitgebracht op 19 september 1969 en handelde over de grondrechten, betoogde alleen commissielid Damiaan Meuwissen (*1939), dat de gewetensvrijheid expliciet in de grondwet moest worden vastgelegd²⁷¹⁵. Dat was in lijn met artikel 9 EVRM, waarin gedachte, geweten en godsdienst in één lijn worden vermeld. Hij stelde de volgende tekst voor een grondwetartikel voor:

2712 Van Wijk (1977a).

2713 Deze uitleg van het amendement-De Kwaadsteniet-Kombrink werd door de PvdA op tafel gelegd bij voorzetting van het debat in mei-juni 1978 (zie Kamerstukken, 1977-1978, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 44 (Nader Verslag)(6 juni 1978)).

2714 In een interview met het VVDM-blad Twintig, dat gehouden werd de dag na de val van het kabinet-Den Uyl, noemde minister Stemerdink de behandeling van het wetsontwerp inzake gewetensbezwaren als het enige Defensie-onderwerp dat over de verkiezingen heen getild zou gaan worden. Het onderwerp was politiek te geladen (Twintig, 5 april 1977).

2715 Tweede Rapport van de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet (1969), p. 63-66. Boukema, die bij de aanvaarding van het hoogleraarschap staatsecht aan de VU in zijn inaugurele rede 'het geweten als staatsrechtelijk probleem' aan de orde had gesteld, volgde Meuwissen niet in zijn opvatting, maar oordeelde het niet verstandig te vinden om de gewetensvrijheid in algemene zin in de grondwet vast te leggen. Zie Boukema (1972).

De vrijheid van geweten wordt erkend.

De wet regelt van welke verdedigings- en andere verplichtingen wegens ernstige gewetensbezwaren vrijstelling wordt verleend en onder welke bepalingen dit geschiedt.

Voor Meuwissen was het geweten de verwezenlijking van de autonomie van de mens. En die kern van het mens zijn dient de overheid te respecteren. Hij stond alleen in zijn opvatting. Alle andere leden van de staatscommissie waren bang voor verwarring. Men achtte een algemene vrijstellingsgrond voor verplichtingen opgelegd door de overheid niet gepast. Waar het noodzakelijk is kan op een specifiek terrein de erkenning van de gewetensvrijheid mogelijk worden gemaakt, zoals in artikel 196 Grondwet (erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienst).

Het kabinet-Den Uyl zond op 2 april 1976 twee wetsvoorstellen om de grondwet te wijzigen naar het parlement²⁷¹⁶, een over de klassieke grondrechten en een over de sociale grondrechten.

In de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp over de klassieke grondrechten sloot de regering zich bij de meerderheid van de staatscommissie aan en formuleerde dus geen voorstel over het grondwetsartikel over gewetensvrijheid in de afdeling van de grondrechten. De PvdA en de PSP deden in het Voorlopig Verslag nog een vergeefse poging een discussie over het minderstandpunt-Meuwissen uit te lokken²⁷¹⁷. Dienstweigeradvocaat en PSP-senator Hein van Wijk oordeelde in het Nederlands Juristenblad, dat de opstellers van de Proeve al steken hadden laten vallen: de proevers zijn geen fijnproevers; hij verwees naar de inbreng van de PSP bij de Staatscommissie. Hij refereerde aan de nieuwe Portugese grondwet (dus na de Anjerrevolutie van april 1974), waarin het recht op dienstweigeren (*direito à objeção de consciência*) onder de grondrechten zijn gerangschikt. Met zijn verwijzing naar de berechting van niet-erkende Indiëweigeraars suggereerde Van Wijk, dat een algemeen grondrecht van gewetensvrijheid ook consequenties zou moeten hebben voor het strafrecht²⁷¹⁸.

Het recht op het weigeren van militaire dienst stond op zich in het geheel niet ter discussie en bleef gewoon gehandhaafd in de afdeling over defensie.

De Nederlandse grondwet erkent aldus niet het recht op gewetensvrijheid, maar wel het recht van dienstweigeren. Het EVRM erkent expliciet de vrijheid van geweten, maar niet het recht op dienstweigeren.

Wetenschappelijk intermezzo 3: De discussie over dienstweigeren onder militaire juristen, 1975

Het Militair Rechtelijk Tijdschrift wilde tijdens het politieke debat over de wijziging van de WGMD met het uitschrijven van een essayprijsvraag over de 'gronden voor erkenning van gewetensbezwaren militaire dienst' in december 1973 vanuit het militaire recht bijdragen aan de discussie²⁷¹⁹. De redactie moest in 1975 tot de conclusie komen, dat geen enkele inzending goed genoeg was voor een eerste prijs.

Nico Keijzer, niet de eerste, maar de tweede prijs

Het essay van de latere hoogleraar en lid van Hoge Raad Nico Keijzer kreeg de tweede prijs; hij zou twee jaar later promoveren op een rechtsvergelijkend onderzoek naar militaire (on)gehoorzaamheid²⁷²⁰. Keijzer laat zien dat het begrip 'geweten' uit de Griekse-Romeinse traditie voort komt en in de Bijbel alleen door Paulus wordt genoemd (Paulus was de enige apostel in bezit van de Romeinse burgerrechten; hij was als Saulus voor zijn bekering onder meer tentenmaker voor het Romeinse leger en later een soort inquisiteur van christenen). Dit werpt de vraag op (niet overigens door Keijzer in zijn essay) of het gewetensidee niet vanzelfsprekend past in de joodse wortels van het christendom. Keijzer benadrukt de ontwikkeling van het begrip *suneidesis* (συνείδησις) in de Griekse cultuur en het begrip *conscientia* in de Romeinse cultuur. Geweten is in de opvatting van Keijzer 'de subjectieve faculteit van de individuele mens om zijn handelen te toetsen aan zijn zedelijke plicht'. Met toepassing van het volgende onderscheid: (1) wat is in een concreet

2716 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 13872, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting), 4 (Bijlage: Advies van de Raad van State) en 5 (Vergelijkend overzicht)(2 april 1976) en Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 13873, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet), 3 (Memorie van Toelichting), 4 (Bijlage: Advies van de Raad van State) en 5 (Vergelijkend overzicht)(2 april 1976).

2717 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 13872, 6 (Voorlopig Verslag)(17 augustus 1976).

2718 Van Wijk (1977b).

2719 Zie MRT 1983 (LXVI), p 620.

2720 Keijzer (1978).

geval de zedelijke plicht en (2) een oordeel of men conform die plicht gehandeld heeft. In het conflict tussen gemeenschapsbesluit en individueel gewetensoordeel ziet hij drie mogelijkheden:

1. de overheid prevaleert;
2. de burger prevaleert en
3. er is een compromis mogelijk: er wordt een balans gezocht.

Keijzer maakt de balans op voor de krijgsmacht: kwantitatief (alle gewetensbezwaarden vrijstellen impliceert een vrijwilligersleger) en kwalitatief (er zijn geen aanwijzingen van een mindere psychische geschiktheid van gewetensbezwaarden voor de militaire dienst). Keijzer ziet twee modaliteiten: alle gewetensbezwaarden erkennen, met uitzondering van de niet-echte bezwaren (niet gebaseerd op een overtuiging over goed en kwaad in relatie tot de militaire dienst): als gezegd, dat houdt de afschaffing van de dienstplicht in. De andere modaliteit is aan te sluiten bij het absolute karakter van de inhoud van de bezwaren: dat komt vooral neer op het erkennen van het moreel verbod zonder relativeringen of differentiaties. Keijzer maakt geen duidelijke keuze. Bij dit al blijft naar zijn opvatting de strafwet als vangnet nodig²⁷²¹. Wellicht heeft het open einde van zijn bijdrage hem de eerste prijs van deze essaywedstrijd gekost.

Generaal De Ruig, geen prijs, maar wel een publicatie

De bijdrage van generaal De Ruig was niet goed genoeg voor een prijs, wel voor publicatie. De Ruig omschrijft in vijf conditionele regels het geweten als: (1) subjectief en niet transferabel, (2) niet a priori onfeilbaar en soms – door gevoel of verstand – twijfelend en dwalend, (3) intuïtief en reflexief reagerend, (4) hetzelfde voor verschillende individuen zonder dat er sprake is van een groepsgeweten en (5) met duidelijke invloed op ieder individu.

Een nadere definitie luidt dan:

Het geweten is een autonoom orgaan waarin zetelt een besef van eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van zekere wetten die goed onderscheiden van kwaad zowel als een dwingend gezag om daarvan te getuigen; het komt niet primair voort uit het verstand noch uit het gevoel, hoewel door beide beïnvloedbaar.

De Ruig²⁷²² geeft met deze omschrijving in de hand een lijst van negen gewetensbezwaren tegen militaire dienst die hij alle van het predicaat aanvaardbaar of onaanvaardbaar voorziet:

- voorwaardelijke bezwaren: tegen het persoonlijk hanteren van wapens (vooral op grond van Zesde Gebod): aanvaardbaar
- volledige bezwaren: tegen persoonlijk deelnemen aan een geweldsorganisatie: aanvaardbaar
- atoombezwaren: tegen betrokkenheid bij gebruik van andere dan conventionele wapens: onaanvaardbaar
- NAVO-bezwaren: tegen bondgenootschappelijke verplichtingen: onaanvaardbaar
- selectieve bezwaren: tegen inzet tegen een bepaald (sympathiek) land: onaanvaardbaar
- delegatiebezwaren: tegen een krijgsmacht zonder eigen verantwoordelijkheid: onaanvaardbaar
- elitaire bezwaren: tegen de gezagsstructuur van de krijgsmacht: onaanvaardbaar
- politieke bezwaren: tegen gebruik van de krijgsmacht voor bepaalde politieke doelen: onaanvaardbaar
- pacifistische bezwaren: voor geweldloos: onaanvaardbaar.

De Ruig trekt de volgende conclusies:

- de grondwet maakt erkenning van gewetensbezwaren mogelijk;
- het geweten is een autonoom dwingend innerlijk gevoelen van goed en kwaad;
- voor dienstweigering is het geweten de enige toetssteen;
- motieven worden als volgt geordend:
  - afwijzing van doden van de medemens;
  - afwijzing van een geweldsorganisatie;
  - overwegingen van politieke aard;
  - situatieve, gevoelsmatige argumenten, vaak van sociale, alternatieve of opponerende aard;

---

²⁷²¹ Keijzer (1975).

²⁷²² De Ruig (1975).

- alleen bezwaren tegen het dragen van wapens of het dienen bij een gewapende macht komen voor erkenning in aanmerking.

Beide auteurs trachtten door het hanteren van onderscheidingen en verbijzonderingen een beter en hanterbaar systeem van te erkennen gewetensbezwaren te ontwerpen. In de politiek, zeker in het parlement, was behoefte aan een algemeen stelsel zonder te veel onderscheid, nuance en precisering.

Wetenschappelijk intermezzo 4: de academische benadering van dienstweigering in de anti-revolutionaire achterban, 1976

Rechtsfilosoof mr. Arend Soeteman, ook lid (en later voorzitter) van Commissie van Advies Gewetensbezwaren Militaire Dienst, gaf in 1976 – midden in het wetgevingsproces – in het wetenschappelijk georiënteerd tijdschrift van de ARP zijn visie op wetsontwerp 11155, en met name op de bij (Eerste) Nota van Wijziging aangepaste versie van artikel 2, het kernartikel van de WGMD (zie § 11.3.2.d). Hij poneert de stelling, dat het geweten een ‘ding’ in ons binnenste is: wij hebben geen geweten, wij zijn ons eigen geweten. Het geweten is een aspect van eigen subjectiviteit; wanneer ons geweten verandert dan veranderen wij zelf. Er ontstaat een probleem als een wettelijk voorschrift gebiedt wat onze eigen moraal verbiedt. In deze spanning manifesteert zich het gewetensfenomeen. Er zijn maar twee ‘oplossingen’: bij prevaleren van de eigen moraal het aanvaarden van de juridische of sociale sancties en bij prevaleren van het wettelijk voorschrift het aanvaarden van de psychische spanning.

Soeteman werkt zijn visie in een achttal punten uit:

1. ieder gewetensconflict veronderstelt een ethische overtuiging, inclusief een affectieve component: men weet wat men wil en men wil conform deze opvatting handelen,
2. niet relevant is of de opvatting objectief houdbaar is: Soeteman twijfelt of er eigenlijk wel een objectieve zedelijke orde bestaat; het is helemaal niet aan de orde of iemand anders de opvatting van een gewetensbezwaarde deelt,
3. ook is niet van belang of een gewetensbezwaarde zijn overtuiging kan funderen of verdedigen; dat verwijst naar een rationele argumentatie en daarmee zijn ook verbaal meer begaafden in het voordeel,
4. het is ook niet van belang in welke mate een overtuiging concreet of abstract is; een bepaalde oorlog kan afgewezen worden op basis van de overtuiging dat geen enkele oorlog te rechtvaardigen is,
5. het gaat om een morele categorie van bezwaren, niet over (on)nut van een oorlog of de hiërarchische structuur van het leger; toch bepaalt ieder individu zelf of iets tot een morele categorie gerekend moet worden,
6. het gewetensconflict dat zich voordoet in een concrete situatie moet te herleiden zijn naar een zekere universaliteit van de opvatting,
7. het geweten richt zich tot eigen handelen, maar impliceert dat de bezwaarde van mening behoort te zijn dat een ander voor dezelfde keuze geplaatst ook zou moeten handelen conform dezelfde norm,
8. het individuele karakter van het geweten als onderdeel van de eigen persoonlijkheid heeft bij overtredding van de eigen gewetensnorm consequenties in de vorm van angst-, schuld of schaamtegevoelens. Dat kan allerlei gevolgen hebben: aanpassing van de norm, vluchtgedrag, aantasting van de lichamelijke en/of geestelijke gezondheid. Het is mogelijk dat naast deze expressieve technieken er ook agressieve reacties kunnen komen tot suïcide aan toe.

Woorden en daden, dat zijn de manieren waarop een geweten – net als ieder ander kenmerk van de persoonlijkheid – kenbaar wordt aan een derde. In de praktijk rondom gewetensbezwaren tegen militaire dienst waar vervangende dienst ongeveer even zwaar is als militaire dienst is er niet een groot probleem. Er zijn voor de adviescommissie twee ondersteunende rapporten, het sociaal rapport en het psychiatrisch rapport. Bovendien is er niets op tegen om bij onzekerheid het voordeel van de twijfel bij de verzoeker te laten.

Er is geen bezwaar om ieder onoverkomelijk gewetensbezwaar te erkennen, tenzij er bijzondere en zwaarwegende omstandigheden zijn daarvan af te wijken. Dit geldt ook voor gewetensbezwaren tegen militaire dienst; een zwaarwegende contra-indicatie zou kunnen zijn dat de verdediging van het land in gevaar komt. De gevechtswaarde van een oprechte gewetensbezwaarde lijkt gering, wellicht contraproductief. Men moet het aantal vrijstellingen van militaire dienst op basis van gewetensbezwaren ook plaatsen tegenover de vrijstellingen wegens broederdienst en kostwinnerschap. De grondwettelijke plicht het land te verdedigen weegt zo zwaar, dat volgens de regering slechts bij uiterste noodzaak gewetensbezwaren tegen die plicht tot erkenning kunnen leiden. Soeteman onderschreef dat, maar vroeg zich af in welke gevallen

dan die uiterste noodzaak aanwezig is. Een morele attitude met enige consistentie moet daarvoor voldoende zijn. Het kan niet zo zijn, dat de bereidheid om gevangenisstraf als uiterste consequentie te ondergaan, als een uiting van 'onoverkomelijk' wordt opgevat. De Grondwet spreekt van ernstige bezwaren. Soeteman vond een wetswijziging niet nodig, maar riep de regering op bij verdere parlementaire behandeling duidelijkheid te verschaffen.

De tekst van de WGMD uit 1962 is toegespitst op bezwaren tegen 'elk oorlogsgeweld'. Dat sluit met name atoompacifisten, die wel bezwaren tegen massavernietingswapens, maar niet tegen conventionele wapens hebben, uit. Het regeringsvoorstel komt met een verruiming door vier vormen van geweldtoepassing te noemen: (a) ieder wapen door elke krijgsmacht voor ieder doel, (b) een bepaald wapen (beschikbaar binnen een bondgenootschap waarvan Nederland lid is) door elke krijgsmacht voor ieder doel, (c) een bepaald wapen (gebruikt binnen het bondgenootschap waarvan Nederland lid is) door iedere krijgsmacht voor ieder doel, (d) militair geweld (toegepast binnen het bondgenootschap waarvan Nederland lid is) dat in strijd is met internationaal recht en daarom onaanvaardbaar.

Het beginsel, dat 'erkend moeten kunnen worden de bezwaren die voortkomen uit de gewetensbeslissing van de enkeling, dat hij het niet voor zijn geweten kan verantwoorden deel uit te maken van de Nederlandse krijgsmacht', zoals geformuleerd in de toelichting van de Nota van Wijzigingen, vindt Soeteman niet terug in de voorgestelde wettekst. Buiten de wet zullen vallen bezwaren tegen oorlogsgeweld van een dienstplichtige die het geweld van bevrijdingsbewegingen wel aanvaardbaar acht (zoals Kees Vellekoop). Dat geldt ook voor de NAVO-bezwaarden. Vanuit de gedachte dat concrete bezwaren – even serieus als abstracte bezwaren – voor erkenning in aanmerking dienen te komen acht Soeteman politieke bezwaren aanvaardbaar, daaronder ook bezwaren tegen de NAVO. In vredetijd valt niet te voorspellen waarvoor het leger ingezet gaat worden.

Concreet betekent niet situationeel; concreet betekent niet dat een algemene strekking ontbreekt. Het regeringsvoorstel vereist terecht zo'n algemene strekking. Zoals in de Nadere Memorie van Toelichting staat: 'dat van een gewetensbezwaarde, die bijvoorbeeld een bepaald gebruik van een wapen door de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht afwijst, wil hij voor erkenning in aanmerking komen, gevergd mag worden dat hij een identiek wapengebruik door een andere krijgsmacht ook volstrekt afwijst'.

De regering onderscheidt naar het oordeel van Soeteman onvoldoende de algemene strekking van een gewetensbezwaar en de mate van abstractheid van een gewetensbezwaar. Een bezwaar is abstracter naarmate het zich meer in het algemeen richt tegen ieder oorlogsgeweld. Maar het meest concrete bezwaar – bijvoorbeeld tegen de politionele acties in Indonesië – kan de algemene strekking hebben, dat een leger niet ingezet mag worden in het kader van het handhaven van een koloniaal systeem. Zo acht de regering het onaanvaardbaar dat wie een bepaald wapen binnen de westerse samenleving afwijst, dit ook zou moeten doen in een andere samenleving. Soeteman zet daar vraagtekens bij: wie zich betrokken voelt bij de derde wereld kan daar anders over denken, ook op het niveau van onoverkomelijke gewetensbezwaren.

Bezwaren moeten zich volgens de regering richten tegen militair wapengeweld: bezwaren tegen de hiërarchische structuur of tegen de militaire doelmatigheid tellen niet. Soeteman kan zich voorstellen dat bezwaren tegen de militaire hiërarchie teruggaan naar een zedelijke opvatting.

Vanuit zijn visie dat alle onoverkomelijke gewetensbezwaren erkend dienen te worden tenzij bijzondere en zwaarwegende redenen zich daartegen verzetten, zet hij kanttekeningen bij de vrees van de regering, dat een ruime interpretatie van gewetensbezwaren een 'uitstralingseffect' naar andere rechtsdomeinen kan hebben. Wat betreft de hanteerbaarheid van het voorgestelde artikel 2 vindt Soeteman dat het voorstel niet voldoet aan de hanteerbaarheid in de zin dat ernstige gewetensbezwaren in voldoende mate voor erkenning in aanmerking kunnen komen: het wetsvoorstel heeft dus geen inhoudelijke hanteerbaarheid. Qua procedure – toetsing door de Commissie van Advies – vreest Soeteman geen onhanteerbaarheid. Door het onderscheid tussen doelen van het geweld en middelen van geweld wordt het niet eenvoudiger. Maar Soeteman erkent dat zijn benadering met een verbreding van erkenningsmogelijkheden de procedurele hanteerbaarheid niet eenvoudiger wordt. Maar de Commissie van Advies (waarvan Soeteman lid is) moet zoiets toch aan kunnen.

Hij is het wel eens met de intentie van het IKV-voorstel, maar vindt de formulering minder gelukkig. Soeteman stelt de volgende redactie voor artikel 2 van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst voor:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijk gewetensbezwaren tegen de vervulling van militaire dienst van hem, wiens zedelijke overtuiging hem deelneming aan de Nederlandse krijgsmacht verbiedt²⁷²³.

De wijziging in de erkenningsprocedure waarbij een enkel commissielid een advies voor erkenning of voor nader onderzoek kan doen aan de Minister van Defensie, wijst Soeteman af. Er ontbreekt iedere vorm van collegiale toetsing. Het commissielid beschikt niet over nadere informatie over de verzoeker (zoals het psychiatrisch rapport). Bij redelijke onzekerheid zou nader onderzoek mogelijk zijn. Soeteman denkt dat een commissielid op deze manier bij ieder verzoeker met redelijke onzekerheid blijft zitten. Of is het bedoeling over te gaan naar een soort marginale toetsing, dat wil zeggen ‘erkennen, tenzij’?. Toetsing afschaffen kan volgens Soeteman niet, dat zou in strijd komen met de Grondwet, in het bijzonder artikel 194 (defensieplicht van de overheid), 195 (dienstplicht voor burgers) en 196 (gewetensbezwaren van ernstig kaliber) in onderlinge samenhang. Soeteman vindt de voorgestelde toetsingsprocedure een soort wassen neus, nog erger dan helemaal geen toetsing²⁷²⁴.

f. Het resultaat van minister Scholten, 1978

Het duurde anderhalf jaar, voordat de parlementaire discussie hervat werd. Op 19 december 1977 kwam na een kabinetsformatie van 189 dagen het kabinet-Van Agt-Wiegel tot stand, met – na een korte periode minister Kruisinga, die aftrad na een verloren discussie over de neutronenbom²⁷²⁵ – minister Scholten en de staatssecretarissen Van Lent en Van Eekelen op Defensie.

Het plenaire debat werd op 28 juni 1978 hervat aan de hand van inmiddels de vijfde Nota van Wijzigingen²⁷²⁶ waarin als tekst voor artikel 2 wordt voorgesteld:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken.

Aldus werd dus van regeringswege voorgesteld om in de inhoud van de gewetensbezwaren in de tekst op te nemen, zulks als precisering van – zoals de regering stelt – in aanvulling op of – zo men wil – ter beperking van de formulering van de grondwettelijke grondslag. Dus bezwaren tegen functie, inzet, organisatie of andere aspecten van de krijgsmacht blijven aldus buiten erkenning.

De Kwaadsteniet kon het voorstel van de regering aanvaarden in het licht van het oer-amendement op subnummer 16 van 1 september 1976, ook omdat de regering in haar Vijfde Nota van Wijziging van 17 mei 1978 expliciet naar zijn tekstvoorstel verwees. De vraag was wel waarom het voorstel van minister Vredeling (in de Derde Nota van Wijzigingen van 25 november 1976) niet en het voorstel van minister Scholten (in de Vijfde Nota van wijzigingen van 17 mei 1978) wel aanvaardbaar was. Men zou kunnen stellen, dat de formulering van de Vijfde Nota minder specifiek is en daardoor nog iets ruimer is. Dat verklaarde nog niet, waarom de formulering van Vredeling niet en die van Scholten wel aanvaardbaar was voor de CDA-partijen.

De Kwaadsteniet ontleende enig steun voor zijn benadering aan de recente beslissingen in Duitsland, waar het afschaffen van de inhoudelijke toetsing in strijd met de grondwet was beoordeeld²⁷²⁷. Hij herhaalde zijn

---

2723 Soeteman komt hier dicht bij de formulering van het amendement-De Kwaadsteniet-Kombrink, dat op 1 september 1976 wordt gepresenteerd. Zijn artikel werd gepubliceerd in het nummer van juli-augustus 1976 van het orgaan van de Abraham Kuypersichting, het wetenschappelijk bureau van de ARP. Er zal – zo mag worden aangenomen – contact geweest zijn tussen Soeteman en De Kwaadsteniet.

2724 Soeteman (1976), p. 220-239.

2725 De neutronenbom is een waterstofbom en een tactisch kernwapen, bruikbaar op het slagveld, waarvan gezegd werd dat deze bom (door de hoge straling) mensen zou doden en (door de geringe explosiekracht) gebouwen zou laten staan. Ook elektronica zou door de straling onbruikbaar worden.

Kruisinga was van mening, dat de Nederlandse regering in afkeurende zin moest reageren op het besluit van de Amerikaanse regering de neutronenbom in productie te nemen.

2726 Kamerstukken, 1977-1978, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 43 (Vijfde Nota van Wijzigingen)(17 mei 1978).

2727 In Duitsland was door de regering-Brandt een poging gedaan om de dienstweigerprocedure drastisch te vereenvoudigen. Bij een wet van 13 juli 1977 (*Gesetz zur Änderung des Wehrpflichtgesetzes und des Zivildienstgesetzes*, BGBl I S 1229-1235) werd een wetswijziging (*Novelle*) vastgesteld waarbij de erkenning van de gewetensbezwaren afhankelijk gemaakt werd van het tot stand komen van een overeenkomst. Uit de bereidheid een vervangende dienst (*Zivildienst*) te vervullen die drie

kritiek op de oorspronkelijke vier erkenningsgronden, die zouden kunnen leiden tot groepscausistiek in plaats van persoonsgebonden beoordeling. Hij achtte het belangrijk, dat de voorgestelde wettekst geen beperking van de gewetensbezwaren inhoudt, maar een verduidelijking.

Hans Kombrink probeerde op 29 juni 1978 in twee amendementen, die hij samen met PPR-kamerlid Ria Beckers-de Bruijn indiende, in de laatste fase van het debat terug te gaan naar het oer-amendement van 1 september 1976. In het eerste komt de basistekst van artikel 1 uit het IKV-voorstel van 1969 terug met een toelichting: het gaat om bezwaren tegen de persoonlijke militaire dienst, die – volgens zijn toelichting bij deze wettekst – te maken hebben met de geweldstoepassing van de krijgsmacht. In een tweede – subsidiair bedoeld – amendement verwerkt hij deze toelichting in de wettekst²⁷²⁸. Het mocht niet meer baten. De voorstellen van minister Scholten werden op 29 juni 1978 door de Tweede Kamer aangenomen met alleen het GPV tegen. Uiteindelijk steunde Kombrink ook het wetsontwerp als geheel, omdat hij de wetswijziging ondanks kritiek als een verbetering zag.

De Eerste Kamer deed niet te moeilijk. De PvdA voerde nog een klein achterhoede-debat. En PSP-senator Joop Vogt (1927-2012) haalde nog enkele minder plezierige herinneringen op uit de periode dat hij in 1948 tijdens het Indië-conflict militaire dienst weigerde²⁷²⁹. Het wetsontwerp werd op 21 november 1978 met alleen de SGP tegen door de Eerste Kamer aangenomen.

Na zeven jaar debat met ruime tussenpozen kwam op basis van ruim vijftig kamerstukken de gewijzigde wet op 24 november 1978 in het Staatsblad (Stb. 1978, 694). Als overgangsrecht werd in artikel II lid 2 bepaald, dat alle aanhangige verzoeken (bij de adviescommissie) en beroepen (bij de Kroon) afgehandeld zouden worden in overeenstemming met de nieuwe inhoudelijke erkenningsgronden. De nieuwe wet trad in werking op 6 januari 1979, twee dagen na de datum van publicatie in het Staatsblad. Enige procedurele artikelen traden op 14 januari 1980 in werking bij KB van 20 december 1979. De gehele aangepast is op-nieuw in het Staatsblad geplaatst op 15 januari 1980, Stb. 1980, 6.

g. De wachtlijst

Inmiddels was in afwachting van de nieuwe wet het aantal in behandeling zijnde verzoeken om erkenning enorm opgelopen. Op vragen van PvdA-kamerlid Kombrink meldde staatssecretaris Van Lent, dat er op 1 januari 1979 3.551 verzoeken bij het ministerie van Defensie lagen²⁷³⁰. De staatssecretaris schatte dat ruim een derde onder de oude wet niet en onder de nieuwe wet wel erkend zou worden. De Commissie van Advies had ook grote moeite zaken af te werken. Er was een zekere onderbezetting in ledental vanwege de onzekerheid door de lopende wetswijziging. Maar nu werd dan de eenmanscommissie ingevoerd, waardoor er meer zaken afgewerkt zouden kunnen worden.

Op de suggestie van Kombrink om een generaal pardon af te kondigen gingen de bewindslieden in een aanvullende brief van 8 oktober 1979 niet in. Bij al te lange wachttijden zou voor een enkel geval door middel van een verklaring tot buitengewoon dienstplichtige een oplossing bereikt kunnen worden²⁷³¹.

Commentaar 11: een geringe opbrengst van een jarenlang wetgevingsproces

- Een langdurig proces

De wetswijziging op het terrein van het dienstweigerrecht van 1978 had een aantal zaken gemeen met die van 1962: de regering begon het wetgevingsproces met een aantal formele aspecten, maar het parlement zette in op een inhoudelijke modernisering van de wet. Beide keren had dat proces zijn tijd nodig: van de indiening in 1958 tot de inwerkingtreding in 1964 en van de indiening in 1970 tot de inwerkingtreding in 1978. Het feit dat het parlement als medewetgever iets meer en iets anders wilde dan de regering die de

---

maanden langer duurde dan de militaire dienstplicht kon van rechtswege de serieusheid van de gewetensbezwaren worden afgeleid: de *Bereitschaft zur Konsequenz*. Met een eenvoudige brief kon men erkenning verkrijgen. De nieuwe procedure leverde een hausse aan erkenningsverzoeken op: 30.000 alleen al in de periode 1 augustus 1977-15 december 1977; op 1 december waren 130.000 dienstweigeraars voor 11.000 tewerkstellingsplaatsen. Deze nieuwe wet, die daarom de *Postkartemovele* werd genoemd, werd bij het *Bundesverfassungsgericht* door de CSU-CDU-fractie in de *Bundestag* samen met drie door de CDU bestuurd *Länder* aan de orde gesteld. Het Duitse constitutionele hof oordeelde op 13 april 1978 (BVerfGE 13-4-1978, 48, 127) dat de grondwet geen vrije keuze tot militaire dienstplicht en sociale dienstplicht bevatte. De militaire dienst is de regel, de dienstweigerings de uitzondering. Bovendien kon de langere vervangende dienst in de praktijk niet meer functioneren als *Bereitschaft zur Konsequenz* (Vermeulen (1988), p. 238-239).

2728 Kamerstukken, 1977-1978, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 48 (Amendement van Kombrink en Beckers-de Bruijn) (29 juni 1978) en 49 (Amendement van Kombrink en Beckers-de Bruijn) (29 juni 1978).

2729 Vogt werd als dienstweigeraar tewerkgesteld in de Rijkspsihiatrische Inrichting in Eindhoven.

2730 Kamerstukken, 1978-1979, II, Aanhangsel Handelingen, 1127, (kamervraag 5 april 1979, antwoord 4 mei 1979).

2731 Kamerstukken, 1979-1980, II, Aanhangsel Handelingen, 83, (kamervraag 5 april 1979, brief 8 oktober 1979).

eerste stap zette, bleek heel veel tijd te kosten. In de bewoordingen van KVP-woordvoeder Ton Lückerb Bergmans op 24 november 1976: ‘Zelden zal er een wetsontwerp zijn ingediend, dat zo schiel van aanvang was en dat zo uitgedijd de eindstreep nadert’. En dat zei zij, helemaal het aan het begin van het pleenaire debat dat vervolgens weer anderhalf jaar geschorst werd²⁷³².

- *Naar nieuwe duidelijke erkenningsgronden*

Hoe is de inhoudelijke ontwikkeling te beoordelen? Als de vijf voorstellen, die het debat bepaald hebben, op een rijtje gezet worden, dan ontstaat het volgende beeld.

Voorstellen wet gewetensbezwaarden militaire dienst 1969-1978				
IKV-voorstel	(Eerste) Nota van Wijzigingen (minister Vredeling)	Amendement De Kwaadsteniet-Kombrink ('het oeramendement')	Derde Nota van Wijzigingen (minister Vredeling) (aangevuld door de Vierde Nota van Wijziging)	Vijfde Nota van Wijzigingen (minister Scholten)
27 november 1969	30 januari 1976	1 september 1976	25 november 1976/ 20 december 1976	17 mei 1978
1. Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst. 2. De bezwaren kunnen zich richten: a. hetzij tegen de vervulling van de militaire dienst in het algemeen; b. hetzij tegen persoonlijke gebruik van wapens in het algemeen; c. hetzij tegen persoonlijk gebruik van bepaalde wapens; d. hetzij tegen persoonlijke deelneming in een bepaald leger of tegen bepaald gebruik van dat leger.	Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen het vervullen van militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht van hem, die ervan overtuigd is: a. dat het gebruik van wapens, ongeacht door welke krijgsmacht en tot welk doel, onaanvaardbaar is; dan wel b. dat het gebruik van een bepaald wapen waarover de krijgsmacht van één der lidstaten van een militair bondgenootschap waarvan Nederland deel uitmaakt beschikt, ongeacht door welke krijgsmacht en tot welk doel, onaanvaardbaar is; dan wel c. dat een bepaald gebruik dat van een wapen wordt gemaakt door de krijgsmacht van een staat als onder b. bedoeld, ongeacht door welke krijgsmacht en tot welk doel, onaanvaardbaar is; dan wel d. dat het militair geweld, waarvoor een staat als onder b. bedoeld zijn krijgsmacht gebruikt, in strijd met beginselen van internationaal recht en daarom onaanvaardbaar is.	Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht.	Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst van degene die militair geweld waarbij hij door zijn dienstvervulling direct of indirect zou kunnen worden betrokken, dan wel elk of een bepaald gebruik van een wapen, voorhanden bij de Nederlandse krijgsmacht of een bondgenootschappelijke krijgsmacht, onaanvaardbaar acht.	Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken.

2732 Kamerstukken, 1976-1977, II, Handelingen, 1465.

De tekst van het amendement-De Kwaadsteniet-Kombrink wint alleen door er naar te kijken – zonder te lezen – in zijn beknoptheid en compactheid de prijs voor helderheid en duidelijkheid: kort maar krachtig. Deze visuele bondigheid zou ook gebrek aan nuance kunnen inhouden. De laatste plaats in deze wedstrijd in overzichtelijkheid wordt ingenomen door het eerste voorstel van Vredeling. Het eerste lid van het IKV-voorstel is terug te vinden in het amendement-De Kwaadsteniet, het tweede lid in het Vredeling-voorstel van januari 1976.

In retrospectief is het voorstel-Scholten, dat tevens de definitieve wettekst is zo slecht nog niet geworden. Het grote verschil tussen De Kwaadsteniet en Scholten is de geweldstoepassing waartegen het gewetensbezwaar gericht moet zijn.

De Kwaadsteniet en Kombrink, de twee indieners (samen met D66 en de PPR), hadden kennelijk verschillende bedoelingen. Beiden wilden zo dicht mogelijk bij de grondwet blijven. Voor De Kwaadsteniet, staand in de traditie van Kuypers en Anema met een principiële benadering van de verhouding tussen de staat en individuele burger, was het geweld waartegen het bezwaar gericht moest zijn impliciet, Kombrink wilde niet uitsluiten dat gewetensbezwaren ook gericht konden zijn tegen andere aspecten van het leger, dus ook tegen functie, inzet en organisatie van het leger; zijn achterban voelde zich betrokken bij bevrijdingsbewegingen. Voor Kombrink zou een niet geclausuleerde wetsbepaling de weg openen naar politiek georiënteerde bezwaren zoals wel gewetensbezwaar tegen ‘onderdrukkend geweld’, maar niet tegen ‘bevrijdend geweld’. In latere onderhandelingen in het voorjaar 1977 achter de schermen is Kombrink wel opgeschoven, maar later in de zomer 1978 in het laatste plenaire debat kwam hij daarop weer terug. De coalitie De Kwaadsteniet-Kombrink was uit elkaar gevallen.

- *De politieke situatie*

Dat leidt tot de vraag of de politieke constellatie van invloed is geweest op de besluitvorming van de wetgeving. Het was de tijd van polarisatie tussen progressief en conservatief. Het kabinet-Den Uyl, in 1973 tot stand gekomen door een ‘inbraak’ van formateur Jaap Burger in de ARP (in de personen van ministers Boersma en De Gaay Fortman), was daarvan het symbool: het motto was spreiding van kennis, macht en inkomen. Er was eind 1976 reeds een afnemend vertrouwen van de christen-democraten in het kabinet-Den Uyl, dat een paar maanden later tot uitbarsting zouden komen. Het desastreus verlopen kamerdebat over de vlucht van oorlogsmisdadiger Pierre Menten (1899-1978) met minister Van Agt op 18 november 1977 en de aanwijzing van diezelfde Van Agt op 10 december 1977 als lijsttrekker van het CDA voor de komende verkiezingen waren hierbij van invloed. Er stonden vier omstrede, zogenaamde maatschappijhervormende voorstellen op de agenda: (1) de omdememingsraden, (2) de vermogensaanwasmeling, (3) de wettelijke investeringsregeling en (4) de grondpolitiek. Over dit laatste punt zou het kabinet-Den Uyl op 22 maart 1977 (in het zicht van de verkiezingen) struikelen. Op 25 mei 1977 waren er verkiezingen (tj. de Molukse treinkaping in De Punt en de gijzeling op de school in Bovensmilde) met een monsterzege van 54 kamerzetels voor de PvdA, maar op 19 december 1977 kwam na een kabinetsformatie van 189 dagen het kabinet-Van Agt-Wiegel (met 76 kamerzetels) tot stand, met – na een korte periode minister Kruisinga – minister Scholten en de staatssecretarissen Van Lent en Van Eekelen op Defensie. Het politieke klimaat was vanuit christen-democratisch perspectief onder het kabinet-Van Agt I beter.

Het kan niet bewezen worden, maar het zou kunnen zijn, dat De Kwaadsteniet en zijn politieke geestverwanten aan minister Scholten in juni 1978 politiek wel gunden wat zij minister Vredeling in december 1976 niet toestonden.

- *De grondslag van de gewetensbezwaarden*

Zonder al te veel woorden verdween in 1978 de verwijzing van de gronden van de gewetensbezwaren gelegen in een godsdienstige of zedelijke overtuiging uit de wet. De grondwet had die eis ook nooit gesteld, maar bij de regeling van 1923 werd een verwijzing naar een overtuiging noodzakelijk geacht. Volgens minister Heemskerk was die overtuiging van godsdienstige aard, ook al was dat godsdienstig besef nog niet doorgedrongen bij alle gewetensbezwaarden. Uiteindelijk kwam het geweten van God, al kon dat tot verschillende conclusies leiden. In 1962 werd de aard van de overtuigingen expliciet opgenomen in de wet, maar de grondslag waarop het geweten gebaseerd zou kunnen zijn verdween in 1978 uit de wet. De regering erkende dat gewetensbezwaren ook hun grondslag kunnen vinden in een politieke of filosofische overtuiging. Met deze laatste opmerking is de poort geopend naar de benadering dat politieke bezwaren zich kunnen ‘verdichten’ tot gewetensbezwaren. Er blijft sprake van gewetensbezwaren, ernstig en onover-

komelijk van zwaarte, maar gebaseerd op een politieke opvatting. Het geweten heeft aldus een zelfstandige functie, los van de bron²⁷³³.

11.3.3. De toetsingsprocedure

a. Toetsing of niet

De minister moet beslissen of er bij een dienstweigeraar sprake is van 'ernstige gewetensbezwaren' tegen de militaire dienst tegen het licht van de erkenningsgronden zoals die in de wet geformuleerd zijn (zie het voorafgaande). De ministeriële beslissing wordt gebaseerd op inhoudelijke pijlers. Er worden geen formele criteria gesteld als bijdrage in de toetsing. Wel werd bij diverse gelegenheden naar voren gebracht, dat de langere duur van de vervangende dienst als een indicatie gezien kan worden voor de serieusheid van de bezwaren (zie § 11.3.5.d).

De toetsing van de gewetensbezwaren tegen militaire dienst is een vorm van overheidshandelen *sui generis*. Het is een bestuursrechtelijke beslissing die niet is uitbesteed aan een ander overheidsorgaan (de adviescommissie geeft advies, maar beslist niet, althans niet formeel). Dit in tegenstelling tot andere vormen van toetsing waarbij de overheid op een of andere manier betrokken is. Bij een medische keuring is de door medici zelf gevormde en (vaak wetenschappelijk) geëvalueerde praktijk bepalend en beslissend, bij een onderwijsexamen is de competentie van de docent-examinator bepalend en beslissend, bij een beoordeling van (iets ongrijpbaars als) een kunstwerk (bijvoorbeeld in het kader van een subsidieregeling) is het aan de kunstbroeders de kwaliteit van een kunstwerk te beoordelen²⁷³⁴. De overheid oordeelt dus niet zelfstandig of iemand ziek is, voor een examen geslaagd is of zich een kunstenaar mag noemen: de beroepsmatige toetsing is maatgevend.

Bij de toetsing van het geweten ontbreken de professionele instrumenten, los van de kwestie dat er tenauwernood wetenschappelijke consensus is wat een geweten is²⁷³⁵. Er zijn geen beroepsgewetenskenmers. Filosofen, psychologen en juristen hanteren eigen definities. Kan het geweten überhaupt getoetst worden? De wetgever vindt van wel, maar geeft geen enkele aanwijzing of houvast over de wijze van beoordelen. Het omgaan met en beoordelen van motieven, beweegredenen en argumenten op het publiekrechtelijk terrein behoort wel tot het domein van de strafrechter die bij doleuze delicten de opzet bewezen moet achten en voor de strafmaat de mate van verwijtbaarheid moet beoordelen. Dat impliceert dus een (strafrechtelijk) oordeel over zielenroerselen van een burger.

Op het domein van gewetensbezwaren tegen de vervulling van de militaire dienst maakt de wetgever het met de keuze voor een inhoudelijke toetsing niet gemakkelijk voor de uitvoerende macht. Een adviescommissie met een blanco volmacht wordt als de oplossing gezien.

Er is overwogen de toetsing te laten vallen. Op 21 maart 1975 presenteerde premier Den Uyl niet alleen een brede invulling van de te erkennen gewetensbezwaren, maar eraan gekoppeld werd het voorstel tot aanpassing van de procedure (zie § 11.3.2.d). Iedereen die aan de minister van Defensie schriftelijk laat weten gewetensbezwaren te hebben tegen de vervulling van de militaire dienst, zal zonder meer erkend worden: een eigen verklaring (ook zonder nadere opgave van redenen) is voldoende; de bezwaren worden inhoudelijk niet getoetst²⁷³⁶. Van deze gedachte is daarna van regeringswege niets meer vernomen.

2733 Vermeulen (1989), p. 88-89.

2734 Thorbecke zei op 22 september 1862 in Tweede Kamer: 'Maar het is geen zaak van de regering. De Regeering is geen beoordeelbaar van wetenschap en kunst'.

2735 Men kan nog verder gaan en ontkennen dat een geweten bestaat. Illustratief is de casus die Jurjen Pen rapporteert:

De wetgever heeft in normatieve zin vastgesteld, dat een geweten bestaat, maar of dat werkelijk zo is, is uiteraard de vraag. Uit mijn eigen praktijk herinner mij, dat ik als advocaat iemand bijstond die een beroep had gedaan op de Wet Gewetensbezwaren en wiens bezwaren niet erkend waren. Hij ging in beroep bij de Raad van State. Hij was natuurkundige en had een proefschrift geschreven over de Hilbert Space. Zijn standpunt was dat het geweten niet bestond, en dat alle discussies daarover de afgelopen 2000 jaar wat hem betreft van iedere wetenschappelijke grond gespeend waren. Hij wilde niet in dienst op grond van een aantal rationele overwegingen die in eerste instantie voor de Adviescommissie van de Minister van Defensie niet kwalificeerden als gewetensbezwaren. De Raad van State erkende de bezwaren wel. Ook de bezwaren van iemand die zegt geen geweten te hebben kunnen beschouwd worden als gewetensbezwaren.

Helaas bevat deze vermelding geen nadere aanduidingen zoals een datum van de uitspraak van de Raad van State (Pen (2013), p. 492).

2736 Het lijkt een beetje op de Duitse *Postkartennovelle* zoals die later op 13 juli 1976 is ingevoerd, maar door het constitutionele hoogerechtshof schielijk op 13 april 1978 weer is afgeschaft (zie § 11.3.2.f)

De Vereniging Dienstweigeraars belegde op 27 februari 1988 een discussiedag over de toetsing van de gewetensbezwaarden en koppelde daaraan de campagne 'Toetsing op de tocht'. Voorzitter van de adviescommissie Soeteman en CDA-kamerlid De Kwaadsteniet verdedigden de benadering, dat vanuit het perspectief, dat de (grond)wettelijk geregelde dienstplicht het uitgangspunt is en dat wie daarop een uitzondering wil maken de bewijslast draagt. Zonder een pasklare definitie van het geweten te hanteren gaven beiden aan, dat politieke bezwaren ook gewetensbezwaren zouden kunnen zijn²⁷³⁷.

Het ijveren van VD voor afschaffing van de toetsing was niet onomstreden: het kan een ontkoppeling tussen dienstweigeren en antimilitarisme tot gevolg hebben, want iedereen kan dan zonder meer de militaire dienst laten omzetten in de vervangende dienst. Het is vanuit een carrièreplanning beter al enige werkervaring op te doen in de *non profit* sector dan in militaire dienst met veel balen en niksen.

Vermeulen toonde zich in zijn proefschrift uit 1989 voorstander van de afschaffing van de gewetenstoets als zijnde overbodig²⁷³⁸. Omdat de Commissie van Advies slechts beschikte over een beperkt aantal marginale criteria, sprak hij van marginale toetsing²⁷³⁹; is er sprake van morele ernst, van serieus overdenken, van consistentie in motivering en van coherentie met het gedrag van de verzoeker? Voor hem deed de inhoud van de gewetensbezwaren er niet toe. Aan de bestaande toetsingsprocedure kende hij slechts een beperkt nut toe; het is niet meer dan een grove filter. Hij stelde de conditie dat alle gewetensbezwaren voor erkenning in aanmerking zouden moeten komen. Niet de inhoud van een gewetensbezwaar bepaalt of iets een gewetensbezwaar is, maar de 'zwaarte' van het bezwaar. De ernst van de bezwaren wordt geïndiceerd door de offerbereidheid de negatieve consequenties te dragen (*Bereitschaft zur Konsequenz*). Daartoe zou de duur van de vervangende dienst verlengd kunnen worden.

Schinkel, die een aantal dienstweigeringsdossiers van na 1986 kon inzien, stelde in zijn proefschrift, dat de adviescommissie zich ertoe beperkt te bezien of het afwijzen van geweld vermeld wordt in het verzoekschrift. Zo niet, dan is niet-erkenning waarschijnlijk. Door bezwaren tegen militaire dienst (in al zijn facetten dus) als enige criterium te nemen, hoeft de erkenningscommissie alleen nog na te gaan of er van gewetensbezwaren sprake is, met als centrale toetsstenen *ultimate concern* en *intimacy*. Daarbij gaat het om de uitdrukking van de persoon als zodanig en niet om de uitdrukkingen gedaan door een persoon (*expressions of his person vs expressions used by this person*). De (huidige) procedure geeft daartoe niet de mogelijkheid. Een echte inhoudelijke toetsing van de gewetensbezwaren vond dus niet plaats²⁷⁴⁰.

Men kan zich spiegelen aan de regeling van de bezwaren tegen de Kalkarheffing²⁷⁴¹. Ook voor de sociale zekerheid zijn er regelingen voor mensen die zich principieel niet willen verzekeren, meestal vanuit de optiek dat God voor hen zorgt, ook bij problemen als ziekte en ouderdom. Ook in deze gevallen wordt de belasting verhoogd met het bedrag van de verzekeringspremie. Men heeft dan ook geen aanspraak op een uitkering van de verzekering indien zich de situatie voordoet waarop de verzekering betrekking had. Geen inhoudelijke toetsing, eenvoudige procedure en geen financieel voordeel.

2737 Zie voor het verslag van 27 februari 1988 Veedee, april 1988 (no 89) en voor een interview met Soeteman over de toetsing Veedee, februari 1988 (no 88).

2738 Vermeulen (1989), p. 266-270.

2739 Vermeulen (1990), p. 151.

2740 Schinkel (2007), p. 551-567.

2741 Op 1 juli 1973 werd de zogenaamde Kalkarheffing ingevoerd, een toeslag van 3% op de elektriciteitsnota ter financiering van de ontwikkeling van een snelle kweekreactor in het Duitse Kalkar. Dit was geregeld in de Wet Financiering Snelle Kweekreactor (Stb. 1973, 246), waarvan artikel 10 de minister de mogelijkheid gaf ontheffing van de heffing te verlenen onder het stellen van voorwaarden. De heffing werd in een apart fonds gestort. Wie 'gemoedsbezwaren' tegen deze Kalkarheffing had vanwege de toepassing van atoomenergie kon om vrijstelling verzoeken (zie bijvoorbeeld de officiële overheidsadvertentie in De Volkskrant van 20 december 1974 voor het jaar 1975). Deze werd automatisch gegeven: het heffingsbedrag diende op een aparte rekening van het ministerie van Economische Zaken gestort te worden. De overheid had in die tijd een monopolie in de energievoorziening. Simpele procedure, geen toetsing, evenveel geld kwijt. Er waren ook burgers, die de heffing weigerden te betalen en geen ontheffing aanvroegen en er waren burgers, die ontheffing vroegen, maar weigerden de vervangende heffing te betalen. Bij hen werd uiteindelijk de elektriciteit afgesloten, een forse en maatschappelijk niet geaccepteerde sanctie die heeft bijgedragen aan de intrekking van de Kalkarheffing. In juridische procedures werden beide groepen weigerders niet in het gelijk gesteld, al heeft een lagere rechter de gewetensbezwaren van een weigerder van de toeslag erkend (Rb Zutphen, 28 maart 1983, KG 1983, 138 en Hof Arnhem, 9 januari 1984, NJ 1984, 476). De principiële gewetensbezwaren tegen het opleggen van de vervangende heffing zijn door de Hoge Raad afgewezen (HR 20 december 1984, NJ 1985, 221). De regeling is per 1 januari 1977 weer ingetrokken. Zie ook Vermeulen (1989), p. 238.

Commentaar 12: de handhaving van de toetsing van gewetensbezwaren

De kernvraag bij dit alles is niet of men er niet beter aan gedaan had de toetsing van gewetensbezwaren militaire dienst af te schaffen. Toetsing is helemaal niet nodig, toetsing is niet goed mogelijk, toetsing kost veel tijd en moeite. Veel dienstwegeers hebben naar voren gebracht dat zij wel moeten uitleggen waarom zij niet willen doden en gewone soldaten niet hoeven uit te leggen waarom zij wel willen doden: er zit een vernederend element jegens de dienstwegeers in.

b. De Commissie van Advies

De minister heeft de inhoudelijke toetsing van de gewetensbezwaren materieel uitbesteed aan een commissie; de minister blijft verantwoordelijk en beslist uiteindelijk over erkenning of niet.

De commissie is daarom niet te beschouwen als een ZBO (Zelfstandig Bestuursorgaan), dat eigenstandig beslissingen neemt. Het vaststellen van een advies is op zich wel te beschouwen als een administratiefrechtelijke handeling, zonder welke de minister niet kan en mag besluiten. Maar een verzoeker kan aan een advies geen rechten ontleen. Als regel zal de minister niet afwijken van het commissieadvies, maar formeel heeft een minister wel die mogelijkheid.

De wet stelt geen inhoudelijke of formele eisen aan de leden van de adviescommissie. In de jaren zeventig werd de commissie gedomineerd door juristen (A. Stempels, F. Duynstee, M.S. van Oosten, W.C. Has-soldt, Ph. Van der Ven, A. Soeteman, Th. van den Bosch), door paters en pastoors (H. Gall. W. Sangers, H.J.A. Schouten) en dominees en theologen (J.F. Kruij, H. Bremer. E. van Straten, P.F. Hovingh) en door artsen (L. Hanrath, H.J. Bekius). De vraag kan gesteld worden of er bij de samenstelling van de commissie de uiterste zorgvuldigheid met betrekking tot de onverenigbaarheid van functies of de belangenverstrengeling is toegepast. Van Oosten was procureur-generaal bij de Hoge Raad, Van den Bosch was president van het Hoog Militair Gerechtshof, Hanrath was commissielid en onderzocht gelijktijdig de verzoekers psychiatrisch.

In 1985 besloot staatsecretaris Hoekzema van Defensie dat de maximumleeftijd voor commissieleden op 70 jaar werd gesteld. Dat geschiedde met instemming van het presidium van de commissie, zo schreef hij in de nota van toelichting bij het KB van 31 juli 1985 (Stb. 1985, 458). Deze formulering geeft grond aan een vermoeden, dat de commissie als geheel daarbij niet betrokken was en dat er in de commissie bij een aantal leden verzet was tegen een leeftijdsgrens. Het presidium van de commissie is een gremium, dat geen wettelijke grondslag heeft.

De formele wet stelde ook geen eisen aan de commissie als geheel. In het Reglement van de Commissie van Advies inzake Gewetensbezwaren Militaire Dienst, vastgesteld bij Beschikking van de Minister van Defensie van 12 januari 1966 No. 232653/2A en gepubliceerd in Stct. 1966, 21) is op basis van artikel 5.1. sub b van het Besluit Gewetensbezwaren Militaire Dienst bepaald, dat in het jaarschema voor de commissiezittingen een zo groot mogelijke spreiding van levensbeschouwing onder de leden wordt nagestreefd en dat ook bij verhindering van een lid hiermee rekening wordt gehouden (artikel 3.1 en 4). Het is niet duidelijk hoe deze spreiding van levensbeschouwing per commissiezitting moet worden begrepen tegen de achtergrond van artikel 2.2 van hetzelfde reglement, waarin bepaald wordt dat bij het oproepen van een verzoeker rekening gehouden wordt met de levensbeschouwing van de verzoeker: gaat het om een commissiesamenstelling waarin de verzoeker zich herkent of gaat het om andere aspecten (welke dan? moslims niet op vrijdag, joden niet op zaterdag? De zittingen zijn volgens artikel 2.1 in beginsel op dinsdag en donderdag).

Er wordt verder nergens in een regeling bepaald om welke levensbeschouwelijke richtingen het gaat. Aan te nemen valt dat het gaat om de drie grote stromingen in de Nederlandse samenleving: rooms-katholiek, protestants-christelijk en humanistisch. In het militaire domein kwam men die tegen in de geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht (met de aalmoezenier, de veldprediker en de humanistisch raadsman) en de ontspannings- en bezinningscentra in de buurt van de grote kazernecomplexen (het KMT, Katholiek Militair Tehuis, PMT Protestants Militair Tehuis en HMT, Humanistisch Militair Tehuis).

Kan de protestants-christelijke levensbeschouwing in deze thematiek als één geheel worden opgevat? De Hervormde Kerk verschilt zeer van de gereformeerde stromingen en de posities van de doopsgezinden en de remonstranten wijken weer veel van deze hoofdstromingen af.

De samenstelling van de adviescommissie gaf in ieder geval veel aanleiding voor juridische en theologische disputen met de verzoekers.

Zaten er ook ex-dienstweigeraars in de adviescommissie? Dat is zonder nader onderzoek niet eenvoudig te bepalen. Volgens berichten zou een vijfde zelf eerder dienst geweigerd hebben²⁷⁴².

Het advies aan de minister over een erkenningsverzoek werd materieel vastgesteld door de zittingscommissie en niet door de commissie als geheel. De commissie komt slechts een keer per jaar plenair bijeen (artikel 1.1 Reglement). De (deel)commissie die een verzoek behandelt bestaat uit drie leden, een aantal dat bij de splitsing in een éénmanscommissie en een driemanscommissie in 1978 in de wet is vastgelegd (artikel 6 WGMD).

Het advies van een zittingscommissie wordt met meerderheid van stemmen vastgesteld (artikel 11.2 Besluit Gewetensbezwaren Militaire Dienst). Een lid mag een minderheidsnota aan het advies toevoegen²⁷⁴³.

De adviezen van de commissie doken op in de dossiers bij de militaire justitie ingeval volgehouden dienstweigering²⁷⁴⁴ en bij de Raad van State ingeval beroep tegen een afwijzende beslissing.

Over het intern functioneren van de adviescommissie kan in dezen zonder nader archiefonderzoek verder weinig naar voren gebracht worden.

c. De eerste schriftelijke stappen

Het verzoek

De eerste fase van de procedure die moet leiden tot erkenning van de gewetensbezwaren is schriftelijk. Aan het verzoek aan de minister worden geen formele eisen gesteld. Het verzoek wordt door de verzoeker zelf ingediend. Dat kan niet door anderen geschieden. Niet door de ouders, ook niet vóór 1 januari 1988 toen er nog civielrechtelijk minderjarigen voor de dienstplicht werden opgeroepen. En ook niet door advocaten-procureurs. Er zijn geen formele eisen: geen standaardformulier, geen aangetekende brief, geen door een deurwaarder uitgebracht exploot, geen betaling van leges.

De wet spreekt in artikel 3 WGMD van 'met redenen omkleed'. Dat wettelijk voorschrift werd in de praktijk niet uitgevoerd.

Het Ministerie van Defensie reageerde met het toesturen van een inlichtingenformulier met vragen over de formele positie van de verzoeker (zoals burgerlijke status, schoolopleiding). Het meest opvallende was de vraag naar lidmaatschappen: dit is een eerste peiling naar maatschappelijke achtergronden. Het antwoord

2742 Kabel (1973a), p. 181. Hij staft zijn bewering echter niet. Van den Bosch, in een van zeer vele functies ook lid van de adviescommissie, noemt, dat een lid die zelf een beroep op WGMD gedaan had, veel principiëler was dan hij zelf, die meer voor pragmatische oplossingen was; hij noemt geen naam (Van den Bosch (1989), p. 102-103).

2743 In de zaak van Louis van Elderen, die op 29 december 1970 voor de commissie verscheen, maakte commissielid Van Oosten van dat recht gebruik: hij was van oordeel dat betrokkene niet voor erkenning in aanmerking kwam. De minister liet in een brief van 22 juli 1971 weten, dat hij neigde het minderheidsadvies te volgen. Vier dagen later op 26 juli 1971 schreef commissievoorzitter mr. A.T. van Dijken, dat hij de minister adviseerde het minderheidsstandpunt te volgen. Deze brief was ondertekend 'namens de commissie van advies inzake gewetensbezwaren militaire dienst'. Een opmerkelijke zaak (zie Van der Linde (red.), (1973), p. 116-117).

De zaak Van Elderen ging verder: de minister wees het verzoek tot erkenning op 21 september 1971 af. Maar de Kroon vernietigde het besluit van de staatssecretaris op 21 juli 1973 (KB 21 juli 1973, no 165, MRT 1974 (LXVII), 297-302). Louis van Elderen baseerde zijn bezwaren tegen geweld op zijn levenshouding, ook ten aanzien van 'het systeem van samenleven' (Van Elderen is niet voor niets cultuursocioloog) dan op het geweten. Het feit dat een dienstweigeraar zijn bezwaren niet op het geweten baseert, wil niet zeggen, dat bij de beoordeling van de aard van de bezwaren er toch geconstateerd zou kunnen worden dat er sprake is van gewetensbezwaren in de zin van de wet.

De zaak van Louis van Elderen kwam ook aan de orde in de politiek. PSP-senator Hein van Wijk stelde er vragen over in het debat over de defensiebegroting 1972 in de Eerste Kamer op 25 april 1972 en stelde vervolgens nog twee keer vragen aan minister Koster van Defensie. Wat opvalt, is minister De Koster stelde dat hij met zijn verzoek van 22 juli 1971 vroeg om het persoonlijk oordeel van de mr. T.A. van Dijken. Dat is uiterst merkwaardig. Een interim-oordeel van wie dan ook is niet opgenomen in de strikt geregelde erkenningsprocedure. Bovendien was de heer van Dijken geen privépersoon, maar voorzitter van adviescommissie. Maar De Koster wilde er op 14 augustus 1972 verder niets over zeggen, omdat nu de zaak in handen was van de Raad van State en dus *sub judice* was. Van Wijk betwistte op zijn beurt of de Raad van State in het kroonberoep wel beschouwd kon worden als een rechter. Zie Kamerstukken, 1971-1972, I, Handelingen, 719-721, Kamerstukken, 1971-1972, I, Aanhangsel Handelingen, 179 (datum vraag 10 juli 1972, antwoord 14 augustus) en kamervraag 196 (datum vraag 18 augustus 1972, antwoord 15 september 1972). Minister Vredeling liet na de uitspraak van de Raad van State van 21 juli 1973, waarbij Louis van Elderen alsnog erkend werd als gewetensbezwaarde, aan de Eerste Kamer weten wat het oordeel van de Raad van State was en dat daarbij niet gebleken was dat er procedurefouten gemaakt waren (Kamerstukken, 1973-1974, I, Bijlagen Handelingen, 6 (Brief van de Minister)(24 september 1973).

2744 Opvallend was dat de vicevoorzitter van de adviescommissie pastoor Gall als getuige-deskundige à décharge was opgeroepen bij het HMG in de zaak van Kees Vellekoop. Hij kon in zijn verklaring niet anders doen bevestigen dat de gewetensbezwaren van Vellekoop van politieke aard waren en daarom niet erkend konden worden (Kemvraag 45 (1974), p. 144).

‘doopsgezinde jongelingenbond’ zal anders worden geïnterpreteerd dan ‘bond van antimilitaristische anarchisten’.

Ook wordt gevraagd een schriftelijke toelichting in te sturen. Voor de wetswijziging van 1978 was dat verplicht.

De toelichting

Het schrijven van de toelichting is een zware opgave voor de dienstweigeraar. Op de eerste plaats moeten de opvattingen voor hem zelf uitgekristalliseerd zijn. Een vaag ongearticuleerd bezwaar tegen het leger moet gepresenteerd worden als een onoverkomelijk gewetensbezwaar tegen (vormen van) geweld. En wat men opschrijft ligt vast: het is de basis voor het gesprek met de adviescommissie, die er vooral op gericht is inconsistenties op te speuren. De leidraad voor de commissie is vaak de vraag: hoort deze jongen bij deze toelichting?

Men zou op zich gebruik kunnen maken van ‘voorgedrukte’ toelichtingen van anderen. Het behoort erom te gaan, dat de inhoud van de toelichting de eigen opvattingen weergeeft, niet wie dat het duidelijkst op papier gezet heeft.

Het maken van een opstel is op school al een lastige opgave voor menig leerling, een stuk schrijven over de eigen opvattingen over geweld is nog moeilijker. Bovendien – ieder schrijvend persoon heeft die ervaring – worden tijdens het schrijven de ideeën duidelijker: er kunnen verschuivingen in de opvatting komen en er kunnen nuances toegevoegd worden. Algemeen werd aangeraden om de toelichting in conceptvorm te bespreken met begeleiders en mentoren van de CCDW, de BVD, de VD, Pax Christi of andere organisaties.

Er worden aan de toelichting geen formele eisen gesteld qua omvang en uitvoering (met de typemachine of met de hand: het dienstweigeren speelt zich af in het precomputertijdperk).

De voorlichtingsrapporten

Tot 1979 werd voor iedere dienstweigeraar een sociaal voorlichtingsrapport opgesteld. Het maken van dat stuk was de taak van de Sociale Dienst van het Ministerie van Defensie. Het behelsde de neerslag van gesprekken die een maatschappelijk werker voerde met ouders, leerkrachten of andere personen uit de omgeving van de dienstweigeraar. Dat rapport lag ter inzage voor de verzoeker.

Er behoorde tot 1979 standaard ook een gesprek met een psychater tot de procedure (zie § 11.3.4).

Het sociaal voorlichtingsrapport is in wezen een bewijs hoe moeilijk of onmogelijk de toetsing van gewetensbezwaren is: men speurt in de externe omgeving van de dienstweigeraar om zijn interne beweegredenen te kunnen beoordelen.

d. Het gesprek

Cruciaal is het gesprek van de verzoeker met de adviescommissie. Vóór 1979 een commissie van drie, daarna in eerste instantie een éénmanscommissie (en eventueel later een commissie van drie). Niet verschijnen voor het gesprek leidt tot een afwijzing van het verzoek²⁷⁴⁵.

Over de aard van dat gesprek is nooit sociaal-wetenschappelijk onderzoek gedaan. Er zijn allerlei impressies, er deden geruchten de ronde, er zijn serieuze verslagen van de dienstweigeraars zelf²⁷⁴⁶. De meeste berichten gaan – dat mag niet verwonderen – over gesprekken die niet goed verliepen of die leidden tot een afwijzing van een erkenningsverzoek.

De aard van het gesprek

Wat is de aard van het directe contact tussen de verzoeker en de Commissie van Advies: een gesprek, een verhoor, een interview, een ondervraging, een onderzoek, een keuring, een examen?

De wet zegt in artikel 6 WMD (zowel in de versie van 1962 als van 1978) dat de verzoeker gehoord wordt door de adviescommissie. Dat ‘horen’ zou impliceren, dat de verzoeker de adviescommissie iets wil vertellen, maar het is omgekeerd: de adviescommissie wil een verzoeker iets vragen.

2745 KB 10 oktober 1980, nr 77 (Hagen (1982), p. 38).

2746 Zie bijvoorbeeld de VD-brochure Geweten Gewogen uit 1987 (De Groot (1987)). Zie voor min of meer letterlijk verslag in de zaak Van K. het speciaalnummer van De Bazuin, 8 juni 1969, waarin het gesprek van Van K. met de adviescommissie op 17 juni 1968 (in het tijdschrift staat abusievelijk 17 juni 1969) volledig is weergegeven.

Het is zeker geen gesprek, want dat duidt op een zekere uitwisseling tussen de gespreksdeelnemers. In dit geval is er sprake van éénrichtingsverkeer²⁷⁴⁷.

Het soort vragen

Op de eerste plaats is het niet moeilijk vast te stellen, dat er een groot cultureel verschil bestond tussen de commissieleden en de dienstweigeraars: qua leeftijd, qua maatschappelijke positie en qua opvattingen. Rümke constateerde (zie hieronder) in 1949 dat er psychiaters waren die geïrriteerd waren door de dienstweigeraars: lastig, drammerig, koppig. Die spanning zal er zeker soms ook binnen de adviescommissie gehangen hebben in de gesprekken. Veel dienstweigeraars met principiële bezwaren zullen ook de randen van de wet opgezocht hebben en daarmee ook de grenzen van het tolerantievermogen van de commissieleden. Men kan wel als commissielid trachten de dienstweigeraar te begrijpen, maar het beginsel van de geweldloosheid van de ene gespreksdeelnemer ligt buiten het gezichtsveld van de andere deelnemer, die bovendien een andere, machtiger positie heeft.

De Dienstweigeringwet 1923 eiste een absolute geweldloosheid van de dienstweigeraar in alle omstandigheden en in alle tijden. Dat leidde tot absurde vragen als: 'wat zou u gedaan hebben bij de belegering van Wenen door de Moren in 1529?'. Los van het feit, dat het niet de Moren waren die voor Wenen opdoeken, maar de Turken, werd een oordeel geleverd over de hele geschiedenis van de mensheid en werd de dienstweigeraar in een hypothetische positie geplaatst²⁷⁴⁸.

Op de vraag 'mochten de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog de concentratiekampen bombarderen?' zou een verzoeker met het antwoord 'hadden ze dat maar gedaan' voor het examen gezakt zijn. Een dergelijke vraag laat zien, dat de historische kennis van de commissieleden in ieder geval op tamelijk gênante wijze te wensen over liet: de steengroeven van Mauthausen, de gaskamers van Auschwitz en de rails van Westerbork zijn nooit gebombardeerd²⁷⁴⁹.

Lastige vragen waren ook dilemma's waarbij geweld op persoonlijk niveau aan de orde werd gesteld: wat zou u doen als u met uw meisje 's-nachts in een park aangevallen wordt door een duister figuur? De vraag is dus of zelfverdediging is toegestaan.

Een vraag gesteld in 1969 luidde: Er zit een neger op een dak, die met een geweer op mensen schiet (ook op uw vader en uw moeder). Wat vindt u dat er gedaan moet worden?²⁷⁵⁰

2747 Jurjen Pen, VD-voorzitter en later advocaat, beschrijft zijn gesprek met de adviescommissie als uiterst moeizaam, ook omdat hij geen schriftelijke toelichting had ingestuurd:

Dat leverde bij de commissie een heel drama op. Eerst kregen we ruzie over waarom ik geen toelichting geschreven had. Ik zei: 'Alles wat ik had opgeschreven kun je uitleuizen en tegen mij gebruiken'. De commissie: 'U denkt toch niet dat tegen u zijn?'. Waarop ik: 'Eerlijk gezegd wel'.

Vervolgens stelden ze: 'Wetten zijn er om uitgevoerd te worden – wat vindt u daarvan?'. Toen begreep ik dat we over juridische dingen gingen praten. De hele zitting zat vol trucjes, zo van: 'Als u dat zegt, kunnen we de minister niet positief adviseren; u moet duidelijk zijn'. Een tobberige bijeenkomst. Volstrekt gemangeld kwam ik eruit.

Ik had het gevoel dat ze maar één principe hadden: mensen iets laten zeggen dat zij leuk vonden – dat ze niet luisterden wat jij te zeggen had. Zij wilden zwart-wit uitspraken en als je daar niet aan mee deed, presten ze je met allerlei ongeoorloofde middelen' (Termeer e.a. (1984), p. 201).

2748 Dit voorbeeld komt van PSP-senator en dienstweigeradvocaat Hein van Wijk, zie Kamerstukken, 1968-1989, I, Handelingen, 307 (16 februari 1969).

2749 Ook de Raad van State zijn in een beroepsprocedure vragen gesteld over de genocide op de joden in de Tweede Wereldoorlog. In een openbare zitting op 18 augustus 1967 in de zaak van gewetensbezwaarde H.B.M. Eliasar vroeg staatsraad Joris In 't Veld (1895-1981): 'Om dichter bij huis te blijven, in de oorlog zijn miljoenen joden eenvoudig vergast. Is het niet volkomen verantwoord hieraan een eind te maken?' (Van der Mijn (1967, p. 145). Het was beter geweest deze vraag niet aan geweldloze gewetensbezwaarde te stellen, maar de politieke en militaire autoriteiten van de geallieerden. Die vraag is nooit gesteld en een actie nooit ondernomen. Zij die in de Tweede Wereldoorlog beschikten over militaire middelen hebben deze nooit ingezet om te voorkomen, dat joden vergast werden. Het is ook nooit overwogen, zelfs niet het vernielen van aanvoerspoorwegen. Het morele ongemak dat deze constatering oplevert mag niet verhaald worden op een gewetensbezwaarde.

PSP-senator Van Wijk zei in de Eerste Kamer, waar hij de kwestie van de vragen uit de adviescommissie over de de geoorlooftheid van gewelddadige bevrijding van de joden uit de vernietigingskampen:

Hij [een verzoeker die een dergelijke vraag krijgt van een commissielid] weet helemaal niet, dat het geweld van de geallieerden vrijwel uitsluitend lijken uit de concentratiekampen met Joden heeft bevrijd, dat het [geallieerde geweld] in ieder opzicht te laat kwam, en wat de hoofdzaak is deze bevrijding slechts als nevengevolg [van de verovering van Duitsland] met zich bracht.

Voor dit cynische commentaar van Van Wijk zie Kamerstukken, 1968-1969, I, Handelingen, 306 (19 februari 1969).

2750 Zie KB 4 mei 1970 no 24, AB 1970 462.

Op een vraag ‘wat zou u doen als u op de Veluwe door een wilde indiaan bedreigd wordt?’ zou een dienstweigeraar geantwoord hebben: ‘In een touw klimmen’, waarop het commissielid gezegd hebben: ‘Maar er is toch zo maar een touw midden op de Veluwe!’. En de gewetensbezwaarde: Een wilde indiaan evenmin’. Deze anekdote zal wel niet waar zijn, maar is een illustratie hoe jonge dienstplichtigen aankeken tegen het verhoor van de adviescommissie²⁷⁵¹.

De commissieleden vatten – zo kan men oordelen – hun taak zo op, dat de schriftelijke toelichting inhoudelijk getoetst werd aan de erkenningsgronden en dat het gesprek de bedoeling had om te bezien of de persoon die in levende lijve voor hen stond inhoudelijk paste bij die toelichting. De gewetensbezwaren werden in feite schriftelijk getoetst, de onoverkomelijkheid ervan in het gesprek. Wie iets opschreef over zijn gewetensbezwaren dat niet paste binnen de wettelijke erkenningsgronden kon dat in het gesprek niet meer of slechts met de grootste moeite corrigeren.

Verslag van het gesprek met de commissie

Van het gesprek wordt een verslag in de vorm van een proces-verbaal opgemaakt. Dat wordt ter plaatse en *stante pede* door de commissievoorzitter gedicteerd aan de secretaris. Veel dienstweigeraars hadden soms moeite om hun betoog in de abstracte en formele bewoordingen te herkennen.

Met een KB van 31 juli 1985 (Stb. 1985, 458) werd geregeld, dat het korte verslag opgesteld van een gesprek met een éénmanscommissie ook ter beschikking komt van de meermanscommissie, die bij een afwijzing in eerste instantie van de gewetensbezwaren het erkenningsverzoek in tweede instantie beoordeelt.

De vertrouwensman

Bij de herziening van de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst is in 1978 de vertrouwensman ingesteld (artikel 6 lid 4). Deze persoon – het is uitdrukkelijk geen advocaat of gemachtigde – mag iets te berde brengen, daartoe uitgenodigd door de voorzitter van de adviescommissie. De vertrouwensfiguur mag de bezwaren van de verzoeker nader toelichten. In zekere zin is hij eerder een getuige dan een vertegenwoordiger.

De wetgever heeft er uitdrukkelijk voor gekozen, dat de dienstweigeraar zelf het woord moet doen.

Volgens artikel 12 Besluit Gewetensbezwaren Militaire Dienst kan de verzoeker bij de voorzitter een aanvraag doen om naast de vertrouwensman ook andere personen tot de zitting toe te laten.

Er werd in de praktijk voor gewaakt, dat die personen geen dienstweigeraars waren die nog een verzoek om erkenning hadden lopen. Men wilde niet, dat zij enig inzicht hadden in de werkwijze en vraagstelling van de commissie. De zittingen waren dus niet openbaar.

e. Hoger beroep

De Dienstweigeringswet van 1923 voorzag niet in een hoger beroep. Een vorm van heroverweging van de principiële bezwaren werd – zoals eerder vermeld – wel bij volharding in de dienstweigerings na afwijzing van door de minister door de krijgsraden betracht. De krijgsraden gingen er later toe over de minister te verzoeken een bepaalde zaak opnieuw te bekijken.

In het oorspronkelijk wetsontwerp uit 1958 van de WGMD was geen beroepsmogelijkheid voorzien. Die mogelijkheid werd op 4 april 1962 ook onder druk uit het parlement toegevoegd²⁷⁵². Het beroep kreeg de gestalte van een kroonberoep (waarbij de afdeling geschillen van bestuur werd ingeschakeld) op wel omschreven gronden. Het KVP-kamerlid Van Rijkevorsel heeft nog getracht bij amendement een ruimer beroep in de wet vast te leggen in lijn met de op dat moment in behandeling zijnde Wet Beroep Administratieve Beschikkingen (wet BAB)²⁷⁵³. Zijn amendement werd met 57 tegen 43 stemmen verworpen, waarbij de scheidslijn tussen voor- en tegenstemmers dwars door fracties van de PvdA en ARP liep. Minister Visser van Defensie had negatief gereageerd op het amendement, omdat een behandeling bij de Raad van State in de afdeling rechtspraak openbaar is en de behandeling bij de afdeling geschillen van bestuur niet. En de intimiteit van een onderzoek naar het geweten dient in de beslotenheid plaats te vinden (zie § 10.3.4.i).

2751 Veedee, september 1985 (no 85).

2752 Kamerstukken, 1961-1962, II, Bijlagen Handelingen, 5394, 12 (Tweede Nota van Wijzigingen)(4 april 1962).

2753 Kamerstukken, 1961-1962, II, Bijlagen Handelingen, 5394, 16 (Amendement –Van Rijkevorsel)(10 april 1962).

Men kon een beroep doen op de Kroon (1) bij verkeerde toepassing van de wet, (2) bij een gebrekkig onderzoek of rapport van de adviescommissie, (3) bij een onvoldoende gemotiveerde afwijzing en (4) bij een onterechte afwijking van het commissieadvies door de minister.

Bij de wijziging van de WGMD, die in 1978 tot stand kwam en begin 1979 werd ingevoerd, is in lijn met de ontwikkelingen op het administratief recht een volledig beroep bij de Raad van State mogelijk gemaakt (artikel 8); de AROB-wet had in 1976 de BAB-wet vervangen.

Het probleem van de beroepsregeling zat in de praktijk: de wachttijden voor de Raad van State waren ongelooflijk lang. Het kon wel meer dan een twee jaar duren voor een zaak in behandeling kwam.

Hagen constateerde in 1982, 3 jaar na de inwerkingtreding van de nieuwe wet dat van 207 zaken in hoger beroep er 141 leidden tot vernietiging van de beslissing van de minister en 66 tot bevestiging. Hij verklaarde het hoge percentage vernietigingen onder meer dat door de Raad van State geoordeeld werd op basis van een *ex nunc*-benadering, dat wil zeggen dat de gewetensbezwaren van de verzoeker wel als erkenbaar werden beoordeeld, terwijl ze het op het moment van beoordeling door de adviescommissie (nog) niet waren²⁷⁵⁴. In KB van 23 oktober 1979 (AB 1980, nr 132) overwoog de Raad van de State dat 'het aanneemelijk is geworden, dat de bezwaren van appellant zich inmiddels verder verdiept hebben en dat hij thans onoverkomelijke gewetensbezwaren heeft tegen het gebruik van geweld'. Anders gezegd: de gewetensbezwaren kunnen in de loop van de soms lange procedures zich nog verder ontwikkelen²⁷⁵⁵.

f. De duur van de procedure

De procedure ging steeds langer duren. Er kwamen meer verzoeken binnen. Dat leidde tot stagnatie bij de psychiater, bij de adviescommissie en bij de tewerkstelling. In 1978 verliepen er gemiddeld 660 dagen tussen de ontvangst van een verzoek en de beslissing van de minister. Voor een beroepsprocedure bij de Raad van State bij een afwijzende beslissing moest daar nog eens 496 dagen bij opgeteld worden. Ook kon er geruime tijd verlopen tussen de datum van erkenning als gewetensbezwaarde en het begin van de tewerkstelling²⁷⁵⁶. Het is zeker zo, dat de lange procedure een extra belemmering voor velen was om aan het proces van erkenning als gewetensbezwaarde te beginnen. Wie studie-uitstel had kon het beste die periode gebruiken om erkend te worden, maar het is begrijpelijk dat men meestal pas bij het eind van de opleiding in zicht ging nadenken over wat te doen met de militaire dienst.

Bij de wijziging van de WGMD 1962 met de wet van 24 november 1978 (Stb. 1978, 694) werd de enkelvoudige kamer ingevoerd, de éénmanscommissie. Een verzoek om erkenning van gewetensbezwaren werd om te beginnen behandeld door één lid van de Commissie van Advies (artikel 5). De Minister van Defensie kon op grond van dit advies besluiten tot een nader onderzoek door een driemanscommissie. De minister deed dat vooral als de gewetensbezwaren werden afgewezen. Het was ook formeel zo, dat de minister na ontvangst van het éénmansadvies de zaak terugverwees naar een commissie van drie: het was niet zo, dat de commissie van één een zaak verwees naar de commissie van drie.

Ter voorbereiding van het gesprek met de driemanscommissie werden als vanouds inlichtingen verzameld omtrent de verzoeker, onder meer in de vorm van een voorlichtingsrapport en in de vorm van een gesprek met een psychiater.

De invoering van de éénmanscommissie heeft de procedure fors bekort in tijd.

g. De begeleiding en de adviesbureaus

In de complexe procedure rond de erkenning van hun gewetensbezwaren stonden de dienstweigeraars niet alleen. Een gewetensbezwaar mag het karakter van 'de allerindividualistische expressie van de allerindividualistische emotie' (vrij naar de Tachtigers) hebben, de weg naar de erkenning daarvan kan beter niet alleen gegaan worden.

Vanaf 1947 bestond de Contactcommissie Dienstweigeren, een samenwerkingsverband van vredesorganisaties, die veel dienstweigeraars bijstond in de persoon van oud-dienstweigeraar Cor Inja (zie over hem § 7.3.3.c).

²⁷⁵⁴ Hagen (1982), p. 37. Zie ook § 11.3.5.a.

²⁷⁵⁵ Stellinga wees er als annotator van KB 10 oktober 1979, nr 74 (AB 1980, nr 132) op, dat tegenover de algemene bezwaren tegen lange administratiefrechtelijke procedure er voor appellanten in dergelijke zaken een voordeel kan schuilen.

²⁷⁵⁶ Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15300 X, 40 (Brief van de Staatssecretaris)(6 maart 1979).

De taak van CCDW werd in de loop van de jaren zeventig overgenomen door de vakbonden van dienstweigeraars, eerst de BVD en later de VD²⁷⁵⁷. In de kerkelijke hoek werd Pax Christi vanaf 1967 met Jan ter Laak actief. Ter Laak zag het begeleiden van dienstweigeraars als een vorm van pastoraal werk, vergelijkbaar met pastorale begeleiding van beroepskeuze of huwelijk²⁷⁵⁸.

Omdat de procedure voor erkenning vreselijk lang duurde door de groei van het aantal dienstweigeraars van een paar honderd naar een paar duizend per jaar werden de wachttijden voor het psychiatrisch onderzoek, het gesprek met de adviescommissie en de regeling van de tewerkstelling langer en langer. Er kon wel vijf jaar verlopen tussen de dag van de eerste brief en de laatste dag van de tewerkstelling.

Daarmee werkte de dienstweigerprocedure ook als een vorm van uitstel, ook voor hen die volgens de gewone uitstelregeling wegens studie of zakelijk belang geen recht meer op uitstel hadden. En van uitstel kan afstel komen: er konden nieuwe redenen voor vrijstelling ontstaan, zoals lichamelijke of geestelijke gebreken en op basis van een huwelijk. Hoe ouder hoe meer kans op vrijstelling. Bovendien werden in een tijd met een fors overschot oudere dienstplichtigen eerder 'buitengewoon' verklaard. Dat betekende vrijstelling voor de eerste oefening, alleen oproepbaar in oorlogstijd. En ook werd het steeds gemakkelijker om als universitair of HBO-afgestudeerde werk in de eigen sector te gaan doen; werkervaring was in tijden met hoge jeugdwerkloosheid nooit weg.

Kortom, dienstweigeren had zijn aantrekkelijke kanten, ook voor niet-gewetensbezwaarden, de zogenaamde weigeryuppen. In verschillende universiteitssteden ontstonden adviesbureaus, zoals het Leids Juristenkollectief, die tegen vergoeding behulpzaam waren om de dienstplicht, mede met behulp van de erkenningsprocedure voor gewetensbezwaarde, naar eigen hand te zetten (zie verder § 12.3.4.a).

11.3.4. Het psychiatrisch onderzoek als onderdeel van de erkenningsprocedure

a. De psychiater om de stabiliteit van de dienstweigeraar aan te tonen

Is de dienstweigeraar psychisch stabiel?

Een dienstweigeraar heeft een andere opvatting dan de meerderheid. Hij wijkt af van de hoofdstroom, hij is een uitzondering, hij verschilt van de anderen, hij heeft een divergerende mening, hij is een zonderling, hij is eigenaardig, alternatief, bijzonder, abnormaal. En dan is het nog maar een kleine stap naar: een dienstweigeraar is geschild, gestoord, getikt, maf, verknijpt, idioot, krankzinnig, om niet te zeggen labiel, onevenwichtig, gestoord, psychopathisch. Kortom, een dienstweigeraar is voer voor psychologen of erger nog voer voor psychiaters²⁷⁵⁹.

In de geschiedenis van het dienstweigeren is de psychiater om de omgekeerde reden ingevoerd. In mei 1947 introduceerde advocaat Hein van Wijk in de krijgsraadzaak tegen Erik Mispelblom Beyer, zoon van de remonstrantse dominee Hendrik Mispelblom Beyer (1896-1952), een psychiater om aan te tonen, dat deze dienstweigeraar niet gek was, maar een stabiele persoonlijkheid had (zie § 9.3.3.f).

Deze aanpak had succes en leidde ertoe dat meer dienstweigeraars psychiatrisch onderzocht werden.

Het werd een standaardpraktijk. In het Besluit Gewetensbezwaren Militaire Dienst van 29 oktober 1964 (Stb. 1964, 404)²⁷⁶⁰ werd in artikel 6.1 de inschakeling van de psychiater vastgelegd.

Omtrent iedere verzoeker worden door de zorg van onze Minister inlichtingen verzameld, die inzicht kunnen verschaffen in de aard van de bezwaren van de verzoeker. Tot deze inlichtingen wordt in elk geval gerekend een sociaal voorlichtingsrapport, alsmede – tenzij de verzoeker weigert om zijn medewerking te verlenen – een rapport van een psychiatrisch onderzoek.

Het psychiatrisch onderzoek heeft dus geen expliciete basis in de formele wet. Over het psychiatrisch rapport zegt artikel 7.2 van het besluit GMD:

2757 Zo verzorgde de afdeling Amsterdam jarenlang (tot 1990) wekelijks een spreekuur voor vragen over dienstplicht en dienstweigeren in het Jongerenadviescentrum (JAC). Met dienstweigeraars werden zowel procedurele als inhoudelijke vragen doorgenomen. Concepten van toelichtingen werd doorlezen en verbeteringen gesuggereerd.

2758 Ter Laak (1973b), p. 124. Priester Jan ter Laak was vanaf 1968 adjunct-secretaris van de katholieke vredesorganisatie Pax Christi en was nauw betrokken bij de koepelorganisatie IKV; hij werd in 1996 beschuldigd van seksueel misbruik en verdween door de zijdeur.

2759 Zie over de inschakeling van de psychiater in de dienstweigeringsprocedure onder meer Potasse (1973) en Brouwer en Kipp (1978).

2760 ter uitvoering van de (nieuwe) WGMD van 27 september 1962 (Stb 1962, 370), die door artikel 63 van dat besluit van 29 oktober 1964 per 1 december 1964 werd ingevoerd.

Het rapport van het psychiatrisch onderzoek wordt – tenzij de voorzitter in een bijzonder geval anders beslist – niet ter inzage ingelegd. Wel wordt een door de psychiater opgesteld en voor de verzoeker bestemde samenvatting van de conclusies van het rapport bij de in het vorige lid bedoelde bescheiden overgelegd. Deze overlegging blijft achterwege in de gevallen, waarin het belang van de verzoeker zich daartegen naar het oordeel van de psychiater bepaaldelijk verzet.

Is de dienstweigeraar gek?

Hoogleraar Rümke constateerde in 1949 – het Indië-conflict was nog in volle gang – in de vooral (vooroorlogse) Duitse en Zwitserse medische literatuur dat de dienstweigeraar als een psychiatrisch geval moest worden beschouwd²⁷⁶¹. Dienstweigeraars zijn fanatici, zijn ik-zuchtig, hebben een (te) grote geldingsdrang. Er zijn naar het oordeel van Rümke veel dienstweigeraars die ernstige psychische afwijkingen hebben. Er zijn ook dienstweigeraars die wel psychopatisch, maar niet geestesziek zijn. Onder een aantal ‘gezonde dienstweigeraars’ zou de religieuze overtuiging slechts ‘camouflage’ zijn. Er zijn ook dienstweigeraars met zuiver menselijke motieven.

Rümke wijst er ook op dat psychiaters geïrriteerd kunnen zijn door dienstweigeraars, hun verschijning, hun opvatting en hun gedrag. Dienstweigeraars zouden kunnen uitstralen dat zij op een moreel hoger niveau staan. De medicus van zijn kant zou kunnen denken, dat de dienstweigeraar dan ook in alle opzichten een goed en voortreffelijk mens moet zijn.

In ieder mens bestaat de bereidheid tot agressief reageren, maar agressie is geen primaire drift. Men mag bij een dienstweigeraar niet te gemakkelijk een verdrongen agressiviteit aannemen.

Is het dan angst die de dienstweigeraar drijft? Dat kan opgaan voor menig hysterische psychopaat, de echte dienstweigeraar is niet laf. Rümke noemt het voorbeeld van Amerikaanse dienstweigeraars die per parachute op onbereikbare plaatsen bosbranden gingen blussen. Nederlandse Indië-weigeraars hebben aangeboden om in Indonesië mee te helpen aan de bestrijding van infectieziekten.

Het blijft volgens Rümke nodig alle dienstweigeraars psychiatrisch en psychologisch te onderzoeken. Maar ook zou het interessant en nuttig zijn om de persoonlijkheidsstructuur van dienstplichtigen en vrijwilligers nader te onderzoeken. Hij meende ook dat dienstweigeraars geen vervangende dienst zouden moeten doen. Er wordt hen psychiatrisch en psychologisch schade berokkend door weinig nuttig werk in kampen. Maar simulerende gezonde dienstweigeraars moeten streng bestraft worden.

Het psychiatrisch onderzoek werd dus vast onderdeel van de erkenningsprocedure. Advocaat Drosen, die veel dienstweigeraars in procedures heeft bijgestaan, formuleerde in 1969 het nog eens pregnant in het Nederlands Juristenblad²⁷⁶²:

Het geweten heeft niet te maken met psychische ongezondheid of geestelijke gestoordheid... Andersdenkende minderheden zijn niet geestelijk gestoord.

Maar legerpsychiater Bieger zei in 1969²⁷⁶³:

Wat dienstweigeraars in het algemeen betreft: ik wil ze niet abnormaal noemen, maar het zijn duidelijk anders gestructureerde mensen dan normale mensen, al is dat natuurlijk een vaag begrip. Ze zijn labieler, hoewel dat ook alweer het minst voor de Jehova's getuigen geldt. Ze zijn praktisch allemaal neurotisch gestructureerd.

De opmerking van Bieger over de geestelijk stabiliteit van Jehovah's Getuigen werd niet ondersteund door eerder onderzoek. De Kinkelder onderzocht in de jaren 1962-1964 116 Jehovah's Getuigen ten behoeve van de krijgsraad²⁷⁶⁴. Hij constateerde dat 23% van deze groep alsnog afgekeurd moest worden op grond van S5. 10% viel in de categorie S3 en kwam dus in aanmerking om buitengewoon dienstplichtig verklaard te worden.

2761 Rümke (1949).

2762 Drosen (1969).

2763 in een interview met Joop van Tijn, Vrij Nederland, 6 december 1969.

2764 De Kinkelder (1966). Hij stelde – helaas zonder bronvermelding – ook, dat door de krijgsraad een S5-dienstweigeraar werd veroordeeld tot een gevangenisstraf voor de duur van het voorarrest, een S3- dienstweigeraar tot 1 jaar en 9 maanden en de overige volledig goedgekeurde dienstweigeraars (S1 en S2) tot 2 jaar en 3 maanden. Het kan zijn, dat hij verwijst naar het schema van de strafmaat, dat is opgesteld door de auditeurs-militair en de advocaat-fiscaal, dat door Weijzen wordt genoemd (Weijzen (2015), p. 135-137), zie ook § 9.3.3.e.

Uit de onderzoeken²⁷⁶⁵ die Kabela in 1973 publiceerde blijkt dat dienstweigeraars op een aantal punten een iets ander psychiatrisch beeld geven dan een controlegroep, maar dat er geen sprake is van een wetmatigheid, dat dienstweigeraars als zodanig psychiatrische zorg nodig zouden hebben. De inschakeling van een psychiater in het kader van de toetsingsprocedure kan nuttig zijn om in een aantal gevallen een afkeuring mogelijk te maken. Samengevat: dienstweigeraars zijn ‘echte kerels’ uit harmonische gezinnen, goed in staat beslissingen te nemen en wars van autoritair optreden²⁷⁶⁶.

b. De betekenis van psychiatrisch onderzoek in de procedure

Uitgaande het feit, dat slechts goedgekeurde dienstplichtigen een beroep op de WGMD kunnen doen, zou een psychiatrisch onderzoek in het kader van de toetsing van gewetensbezwaren overbodig moeten zijn. Er is in het kader van de ABOHZIS-keuringsnormen in ieder geval sprake van S3 (score 3 op stabiliteit). Het blijft mogelijk, dat een psychische storing niet opgemerkt is bij de keuring. Bovendien is er tijd verlopen tussen keuring voor militaire dienst en toetsing van gewetensbezwaren. Een rapport over iemands persoonlijkheid is in ieder geval gemakkelijk, zo niet nuttig, voor de Commissie van Advies. Maar het is de opdracht van de adviescommissie te toetsen of er sprake is van gewetensbezwaren in de zin der wet. De vraag wat precies het psychiatrisch rapport daaraan bijdraagt is nooit onderzocht of met enige diepgang geanalyseerd.

Martin Willems, de eerste landelijk BVD-voorzitter en psychiater in opleiding, constateerde in 1969²⁷⁶⁷:

Het is wel duidelijk, dat de psychiatrische keuring van dienstweigeraars niets meer te maken heeft in eerste instantie met een bedrijfstechnische keuring, maar inderdaad bedoeld is om na te gaan of in de persoonlijkheidsstructuur aanwijzingen zijn of de keurling al dan niet in staat was om als een normale volwassen tot een vrije besluitvorming te komen. Wat overigens ook weer niet inhoudt, dat de keurling van het begin af aan als een (mogelijke) patiënt beschouwd wordt.

Een dienstweigeraar was niet verplicht om deel te nemen aan het psychiatrisch onderzoek. Maar wanneer er geen psychiatrisch rapport beschikbaar was, kon de adviescommissie aan de minister laten weten, dat men bij gebrek aan voldoende informatie niet tot een oordeel kon komen en dit leidde dan vanzelf tot afwijzing van het erkenningsverzoek.

c. Het medisch beroepsgeheim jegens wie

Het medisch beroepsgeheim werd in de toetsingsprocedure op een opvallende manier gehanteerd. De commissie kreeg wel inzage in het rapport van de psychiater, maar de betrokken dienstweigeraar niet. Hij kon een samenvatting inzien en dat kon zelfs in zijn eigen belang uitgesloten worden. Bovendien werd het psychiatrisch rapport gestuurd naar de krijgsraad ingeval bij een afwijzing van het erkenningsverzoek door de minister en een volharding van de weigering door de dienstweigeraar het tot een strafrechtelijke procedure zou leiden.

In de standaardbrief die dienstweigeraars-in-procedure in de eerste helft van de jaren zeventig (en later?) van het ministerie van Defensie ontvingen ter uitnodiging van het gesprek met de psychiater stond het volgende over het verslag:

Van het verslag van de psychiater kan u geen afschrift ter beschikking worden gesteld. Het verslag immers houdt mede in een medische beschrijving over uw persoon en valt als zodanig onder het medisch beroepsgeheim. Het staat uitsluitend ter dienste van de functionarissen, die daarmee in verband met de behandeling van uw verzoek rechtstreeks bemoeienis hebben.

Staatssecretaris Van Lent van Defensie was echter van oordeel dat het verslag van de psychiater niet onder het medisch beroepsgeheim viel, zo liet hij op 22 april 1978 weten aan D66-kamerlid Anneke Goudsmit (*1933)²⁷⁶⁸. De staatssecretaris stelde dat het medisch beroepsgeheim betrekking heeft op wat de arts mag of

2765 Kabela (1973) en Kabela (1973-1974).

2766 De Volkskrant, 29 december 1973.

2767 Willems (1969), p. 300.

2768 Kamerstukken, 1973-1974, II, Aanhangsel Handelingen, 1290 (vraag 8 maart 1974, antwoord 22 april 1974): ‘Tot goed begrip diene, dat het beroepsgeheim van de medicus betrekking heeft op datgene wat de behandelende geneesheer door mededelingen van zijn patiënt – of door derden ten behoeve van zijn patiënt gedaan –, dan wel door eigen onderzoek van

moet verzwijgen of mag verzwijgen jegens derden. Dat is hier niet aan de orde. Wat de psychiater wel of niet aan de patiënt zelf wil laten weten, is een heel andere kwestie dan het beroepsgeheim. Maar wat bleek uit de vragen van kamerlid Goudsmit? Directeuren-geneesheren van ziekenhuizen en zorginstellingen waar een erkende gewetensbezwaarde te werk gesteld was of zou worden, kregen wel de (volledige) rapporten van de gesprekken met de psychiater toegestuurd, met toestemming van de betrokken dienstweigeraar dat wel. Maar directeuren van andere tewerkstellingsobjecten weer niet (want dat waren geen medici). Het geeft het beeld van één groot gesloten medisch circuit waarbinnen informatie vrijelijk wordt uitgewisseld²⁷⁶⁹.

De kwestie van het beroepsgeheim voor militaire artsen is nauw verbonden met de kwestie van de spanning tussen de artseneed (eet van Hippocrates) en de officierseed. De arts belooft de belangen van de patiënt voorop te stellen en geheimhouding te betrachten, de officier belooft gehoorzaam aan zijn meerdere te zijn²⁷⁷⁰. Nu speelde dat minder bij de psychiater in de dienstweigerprocedure, omdat aangenomen mag worden, dat de psychiaters die door het ministerie van Defensie werden ingeschakeld tot het burgerpersoneel gerekend kunnen worden of per consult betaald werden. Het gold in ieder geval wel voor (vaak dienstplichtige) artsen die bij de militaire keuring of herkeuring werden ingeschakeld.

d. Geen onderzoek, maar een gesprek

In 1973 werden door minister De Koster van Defensie de regels rondom de inlichtingen omtrent de verzoeker zo veranderd, dat het sociaal voorlichtingsrapport als automatisme verviel en alleen nog werd uitgevoerd op verzoek van de verzoeker zelf, de commissie of de psychiater. Want de psychiater bleef wel, maar het 'psychiatrisch onderzoek' werd veranderd in een 'gesprek met de psychiater'. Het 'rapport' werd gereduceerd tot een 'verslag van een gesprek'. Dat verslag was nog steeds niet in de volledige versie zonder meer beschikbaar voor de dienstweigeraar, maar er werd een samenvatting van het gespreksverslag ter inzage aan de verzoeker gegeven, waarin de gegevens over het milieu en de belangstelling van de betrokkene. Het een en ander werd vastgelegd in het Besluit van 8 mei 1973 (Stb. 1973, 222). Het bleef onduidelijk, welke inhoudelijke psychiatrische betekenis deze formeel juridische herformulering heeft: enerzijds is het psychiatrisch onderzoek in ieder geval sinds de nieuwe wet van 1962 nooit een serieus diepgaand onderzoek geweest, anderzijds wat is op professioneel psychiatrisch niveau nu de betekenis van een gesprek? Een gesprek dat in de meeste gevallen niet langer dan één uur duurde en vaak minder dan half uur²⁷⁷¹. Er zijn twee redenen aan te voeren voor het handhaven van deze gemankeerde psychiatrische interventie: het kan een aanwijzing opleveren dat een herkeuring van de verzoeker gewenst is en de commissie van advies steunt graag – uit gemakzucht of uit onzekerheid – op een dergelijke psychiatrische impressie, want meer dan een eerste indruk kan het niet zijn.

e. De psychiater niet meer nodig voor de éénmanscommissie

Als gevolg van de wetwijziging (wet van 24 november 1978, Stb. 1978, 694) werd de enkelvoudige kamer ingevoerd, de éénmanscommissie. Een verzoek om erkenning van gewetensbezwaren werd om te beginnen behandeld door één lid van de Commissie van Advies (artikel 5). De Minister van Defensie kan

---

hem te weten komt en dat hij tegenover derden, en in voorkomend geval tegenover de rechter, dient te verzwijgen onderscheidenlijk mag verzwijgen, opdat het in hem te stellen vertrouwen, waarvan de noodzaak evident is, niet worde geschonden'.

2769 De onderdelen patiëntenrecht en artsenrecht van het medisch recht stonden in deze jaren nog in de kinderschoenen. De geneeskundige behandelingsovereenkomst is per 1 januari 1992 in het BW (boek 7, titel 7, afdeling 5)(wet 22 november 1991, Stb. 1991, 600) gekomen en de wet Beroepen Individuele Gezondheidszorg (BIG) is op 1 januari 1994 ingevoerd (wet van 11 november 1993, Stb. 1993, 655).

2770 In de militairrechtelijke jurisprudentie is de spanning tussen de gehoorzaamheidsplicht van een officier en geheimhoudingsplicht van de arts goed terug te vinden in twee uitspraken van het HMG uit 1915: in het ene geval wordt een marinearts vrijgesproken, omdat hij ondanks een uitdrukkelijk verzoek van zijn patiënt (een hoge marineofficier) de aard van de ziekte (waarschijnlijk een venerische ziekte) aan de commandant heeft gemeld (HMG 26 november 1915, NJ 1916, 71), in het andere geval wordt een marinearts ook vrijgesproken, die geweigerd had een lijst met namen van zeeofficieren die wegens een venerische ziekte geen dienst konden doen, aan de commandant over te leggen (HMG 26 november 1915, NJ 1916, 72). Zie voor gelijksoortig conflict § 9.4.2.h.

Over de discussie over de spanning tussen artseneed en officierseed zie Sporken (1973), p. 91-114. Moraaltheoloog en medisch-ethicus Sporken (1927-1992) stelde voor ten behoeve van artsen-officieren een speciale clausule in de officierseed op te nemen. Er zijn ook dienstplichtige (tand)artsen geweest die geweigerd hebben de officierseed af te leggen.

2771 Uit een niet gedateerde enquête uit VD-kringen rond 1978 gaven 49 van de 60 geënquêteerde dienstweigeraars aan dat het gesprek korter dan één uur duurde en 21 van deze 49 dat het korter dan een half uur was.

op grond van dit advies besluiten tot een nader onderzoek door een driemanscommissie. Ter voorbereiding van dit gesprek worden inlichtingen verzameld omtrent de verzoeker, onder meer in de vorm van een gesprek met een psychiater.

In het merendeel van de gevallen bleef dus vanaf begin 1979 de psychiater buiten beeld.

In het uitvoeringsbesluit (KB 14 december 1979 Stb. 1979, 685) is over de regeling van de rol van de psychiater bij het nader onderzoek niets veranderd, of het zou moeten zijn dat de formulering inlichtingen 'die inzicht kunnen verschaffen in de aard van de bezwaren' (artikel 6 (oud)), geheel iets anders betekent dan inlichtingen 'ter verruiming van het inzicht in de aard van de bezwaren' (artikel 10 (nieuw)). Een kleine afzwakking van de betekenis van de psychiater?

In een onderzoek onder de dienstweigeraars in periode tussen april 1982 en maart 1983 onderzocht psycholoog R.A. Heller honderd gewetensbezwaarden ten behoeve van de adviescommissie; het betrof gewetensbezwaarden die van de eenmanscommissie doorgestuurd werden naar de driemanscommissie. De resultaten van het onderzoek waren weinig opzienbarend: deze gewetensbezwaarden waren gemiddeld (tegenover de rest van de mannelijke dienstplichtigen) hoger opgeleid, wat ouder, een stuk linkser en gewoon geschikt voor de militaire dienst²⁷⁷². Het zag er niet uit de noodzaak om deze psychiatrische tussenstap in de procedure te handhaven.

11.3.5. De tewerkstelling niet langer een kwestie van defensie

Een erkende gewetensbezwaarde wordt vrijgesteld van de militaire dienstplicht, maar is verplicht vervangende dienst te vervullen (artikel 9 WGMD 1962)²⁷⁷³. Op deze vervangende dienstplicht zijn dezelfde vrijstellingen van toepassing als op de militaire dienstplicht Artikel 15 WGMD is materieel gelijk aan artikel 15 Dienstplichtwet: het gaat om vrijstellingen wegens kostwinnerschap, persoonlijke onmisbaarheid, broederdienst, bekleden van een geestelijk of godsdienst-menslievend ambt (of opleiding daartoe) en bijzonder geval.

a. De 26 maanden uit de WGMD

In de nieuwe wet uit 1962 was in artikel 12 vastgelegd dat de vervangende dienst 26 maanden zou duren. In de Dienstweigeringwet van 1923 was in artikel 4 bepaald dat de werkelijke dienst voor wapenweigeraars acht maanden langer zou moeten duren en voor gewone dienstweigeraars twaalf maanden langer. Het fluctueren met de gewone dienstduur behoefde niet vastgelegd te worden, omdat een erkende dienstweigeraar niet uit de krijgsmacht werd ontslagen, alleen werk buiten de krijgsmacht moest verrichten.

Die twaalf maanden extra uit 1923 werden in het oorspronkelijke wetsontwerp teruggebracht tot zes maanden en in een nota van wijzigingen gecombineerd met de corresponderende termijn van de gewone dienstplicht van dat moment van 20 maanden, opgeteld dus 26 maanden. De argumentatie bestond onder meer uit de ervaring: 'in de praktijk is deze verlengde duur een uitnemende rem gebleken voor het te schielijk en ondoordacht in het geding brengen van gewetensbezwaren'²⁷⁷⁴. Mocht voor de meerderheid van de gewone dienstplichtigen de duur van de eerste oefening of van de herhalingsoefeningen verkort of verlengd worden, dan wordt de periode voor de vervangende dienst daaraan aangepast, zo werd vastgelegd in artikel 12 lid 2 WGMD.

b. De staking in Vledder en de commissie-Fonteyn 1969-1970

In februari 1967, nog voor de oprichting van de Bond van Dienstweigeraars (zie § 9.3.1.b) stuurden 21 dienstweigeraars uit Vledder een brandbrief aan de Tweede Kamer met acht eisen, waarvan een tewerkstelling van 20 maanden (in plaats van 26 maanden) er een was;

Medio augustus 1969 vond er in het dienstweigeraarskamp in Vledder een korte staking plaats als protest tegen de leef- en werkomstandigheden. Van de staking werd door de directeur van het kamp B. Ras aangifte gedaan bij de officier van justitie in Assen op grond van artikel 54 WGMD.

Aanleiding genoeg om voor minister Den Toom van Defensie om op 31 oktober 1969 een commissie in te stellen over het tewerkstellingsbeleid, het leefklimaat in Vledder en de positie van de tewerkgestelden. Commissievoorzitter werd justitieambtenaar Fonteyn. Er zaten alleen ambtenaren in de commissie en zelfs twee die te maken hadden gehad met de reactie van het ministerie op de staking in Vledder. Er is door de

²⁷⁷² Heller (1984). Heller heeft de thematiek ook nog eens behandeld in het Nederlands Militair Tijdschrift voor Geneeskunde (Heller (1990)).

²⁷⁷³ Zie over het tewerkstellingsbeleid Boon (1981).

²⁷⁷⁴ Kamerstukken, 1958-1959, II, Bijlagen Handelingen, 5394, 3 (Memorie van Toelichting)(12 december 1958) en Kamerstukken, 1961-1962, II, Bijlagen Handelingen, 5394, 6 (Memorie van Antwoord (12 december 1961)).

commissie gesproken met veel tewerkgestelde dienstweigeraars en de Contactcommissie Dienstweigeringswet (CCDW). Toen de commissie ruim een jaar later op 8 december 1970 haar rapport uitbracht, zaten er nog vier dienstweigeraars in Vledder samen met zes stafleden, weer minder dan de zeven dienstweigeraars er begin juni 1970 nog verbleven²⁷⁷⁵. Het kamp stond voor bijna f 200.000 op de begroting. Het was dus niet moeilijk te adviseren het kamp in Vledder op te heffen.

Naast het handjevol tewerkgestelden in kamp Vledder waren er op het moment van uitbrengen van het rapport-Fontein 254 tewerkgestelde dienstweigeraars:

- psychiatrische zorg	90
- onderwijs en opvoeding	41
- staatsdrukkerij	29
- CBS	30
- andere staats- en gemeentediensten	64

De commissie-Fontein bracht verder adviezen uit over het tewerkstellingsbeleid in het algemeen. De belangrijkste voorstellen betroffen:

- overhevelen van de uitvoering van de tewerkstelling naar een ander ministerie;
- inschakelen van de Rijkspsychologische dienst (RPD);
- invoeren van de mogelijkheid om een erkende gewetensbezwaarde die aanvankelijk voor de militaire dienst is goedgekeurd toch voor de vervangende dienst af te keuren;
- afschaffen van verplichte collectieve huisvesting;
- aanwijzen van enkele tewerkstellingsobjecten waar plaatsing ook zonder de RPD mogelijk is;
- terugvloeiën van een eventuele 'winst' uit een tewerkstelling niet naar het budget van Defensie, maar naar de rijksschatkist;
- verlaging van de duur van de tewerkstelling van 23 naar 21 maanden²⁷⁷⁶.

De tewerkgestelde dienstweigeraars die door de commissie gehoord waren kregen een uitnodiging om per (groter) object drie vertegenwoordigers te sturen naar een bijeenkomst waar de inhoud gepresenteerd zou worden. Uit de kringen van de tewerkgestelden kwam de eis dat iedereen een concept-rapport kreeg en dat er twee maanden beschikbaar waren om commentaar op het concept te leveren. Zo is het niet gegaan. 'Het kan me niets verdommen wat u vindt van wat wij vinden' zou commissievoorzitter Fontein de dienstweigeraars op de presentatiebijeenkomst hebben toegevoegd.

In februari 1971 kwam er uit kringen van dienstweigeraars een tegennota. De voorgestelde reductie van de tewerkstellingsperiode van 23 naar 21 maanden werd volstrekt onvoldoende geacht, omdat de gewone dienstplichtige feitelijk maar 16 maanden van huis was. Met het voorstel om enige werkobjecten in te richten waar dienstweigeraars zonder tussenkomst van de RPD geplaatst kunnen worden, creëerde de commissie-Fontein een soort 'pseudo-Vledder': de plek waar dienstweigeraars die zich niet willen of kunnen voegen op een normale werkplek, ondergebracht zouden kunnen worden.

De commissie-Fontein heeft in ieder geval de problemen rond de tewerkstelling in beeld gebracht. De ambtenaren hebben geconstateerd dat er veel niet in orde was. De oplossingen van de commissie vielen niet goed bij de doelgroep. Maar kon het anders? De adviezen zijn niet direct uitgevoerd. Een aantal ervan is in de loop van de tijd geleidelijk gerealiseerd.

c. De initiatiefwet van De Gaay Fortman en Jurgens, 1973-1974

Er waren dienstweigeraars, die – eenmaal erkend – geen bezwaren hadden tegen een tewerkstelling als zodanig, maar wel tegen het feit, dat ingevolge artikel 11 van de WGMD het de minister van Defensie was die de tewerkstelling regelde. Daarbij ging het ook om dat het verschil tussen wat een gewetensbezwaarde 'verdiende' (tussen aanhalingstekens, want het werd zakgeld genoemd) en wat een instelling aan vergoeding aan het ministerie betaalde: Defensie profiteerde in financieel opzicht van de tewerkgestelde gewetensbezwaarden. Er waren dienstweigeraars van wie deze bezwaren zo groot waren dat zij tewerkstelling weigerden en het aan lieten komen op een strafproces.

²⁷⁷⁵ Kamerstukken, 1969-1970, I, Aanhangel Handelingen, 30, (vraag 2 juni 1970, antwoord 3 juli 1970). In het antwoord op deze vragen van PSP-senator Van Wijk liet minister Den Toom ook weten, dat de kosten voor iedere in Vledder verblijvende tewerkgestelde f 9.182 waren.

²⁷⁷⁶ De duur van de tewerkstelling van 26 maanden was bij Besluit van 7 mei 1968 (Stb. 1968, 249) verlaagd tot 23 maanden.

De nieuwe wet uit 1962 regelde – in tegenstelling tot de wet uit 1923 – dat erkenning van gewetensbezwaren leidde tot ontslag uit militaire dienst (artikel 9 lid 3). Men was dus geen militair meer.

De erkende dienstweigeraars Ate de Jong²⁷⁷⁷ en Ale Toussaint werden op 3 januari 1973 door de rechtbank in Leeuwarden veroordeeld tot één maand gevangenisstraf en tot 21 maanden plaatsing in een rijkswerkinrichting; de politierechter vond de zaak zo ongewoon, dat hij de meervoudige strafkamer inschakelde²⁷⁷⁸. Bij het hoger beroep, dat leidde tot het arrest van het Hof Leeuwarden van 7 juni 1973, trad Tweede-Kamerlid Bas de Gaay Fortman van de PPR op als getuige-deskundige. Hij kondigde aan dat hij initiatief zou nemen voor een wetsontwerp om de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden onder te brengen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Het gerechtshof legde lagere straffen, die voor een groot deel voorwaardelijk waren, op: 8 weken waarvan 6 voorwaardelijk; de 21 maanden rijkswerkinrichting vervielen. De twee dienstweigeraars beriepen zich op overmacht, omdat zij gewetensbezwaren hadden tegen het feit, dat een gedeelte van het geld dat de psychiatrische inrichting in Franeker voor door hen verrichte werkzaamheden betaalde ten goede van het ministerie van Defensie (en daarmee voor militaire uitgaven) kwam. Het beroep op overmacht werd verworpen evenals een beroep op afwezigheid van alle schuld²⁷⁷⁹.

Drie weken na de uitspraak van het hof op 28 juni 1973 diende De Gaay Fortman samen PPR-collega Jurgens een wetsontwerp in om dit te realiseren²⁷⁸⁰. In artikel 1 en in een hele reeks andere artikelen wordt een deel van de taak van de minister van Defensie overgeheveld naar de minister van Binnenlandse Zaken. Op zich, zo stelden zij in de Memorie van Toelichting, zou deze materie geregeld kunnen worden bij de herziening van de WGMD, maar dat proces liep erg traag. Het is in juni 1973 nog steeds wachten op de Memorie van Antwoord, waarin de regering moest reageren op het Voorlopig Verslag van 9 december 1971²⁷⁸¹.

Het kabinet-Den Uyl (met de PPR als coalitiepartner) was kort tevoren op 11 mei 1973 aangetreden en had natuurlijk nog niets kunnen uitrichten.

Ook vermeldde de indieners het rapport-Fonteyn van 8 december 1970, waarin ook was geadviseerd de verantwoordelijkheid van de tewerkstelling niet langer onder Defensie te laten vallen, omdat 'de erkenning als gewetensbezwaarde de band met het militaire apparaat zoveel mogelijk behoort door te snijden'.

De keuze voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd ingegeven door het feit, dat de organisatie van de rijksdienst én het toezicht op gemeenten en provincies daar thuishoorden. Bovendien ressorteerde de Rijkspsychologische Dienst ook onder dit ministerie.

Van de meeste kamerleden had het niet gehoeven, zo bleek uit het Voorlopig Verslag van 20 december 1973²⁷⁸². Maar er waren ook nauwelijks bezwaren. Is het ministerie van Binnenlandse Zaken wel de beste optie, vroeg een aantal kamerleden zich af.

De indieners De Gaay Fortman en Jurgens reageerden met een Memorie van Antwoord op 19 juni 1974²⁷⁸³. Zij hadden wel getwijfeld of ze de zaak moesten doorzetten, omdat de regering op 31 mei 1974 had besloten de organisatie van de tewerkstelling bij het Ministerie van Sociale Zaken onder te brengen. Maar er viel nog steeds geen voortgang te constateren bij de wijziging van de WGMD. Het zou overigens nog tot begin 1976 duren voor er een Memorie van Antwoord kwam (zie § 11.3.2.d).

De voorkeur van de initiatiefnemers bleef het Ministerie van Binnenlandse Zaken, maar zij stonden open voor de aanwijzing van het Ministerie van Sociale Zaken. Op 9 september 1974, vlak voor de plenaire behandeling, gingen zij overstag en stelden voor de Minister van Sociale Zaken te belasten met de uitvoering van de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden²⁷⁸⁴.

In dat plenaire debat op 19 september 1974 stelde de GPV-fractie nog voor de erkende gewetensbezwaarde de keus te laten onder welk ministerie zij hun tewerkstelling wilden vervullen²⁷⁸⁵. In de loop van het debat werd het amendement weer ingetrokken. De Tweede Kamer nam het initiatiefwetsontwerp met algemene stemmen aan. In de Eerste Kamer was het wetsontwerp op 19 november 1974 een hamerstuk.

2777 Zie het interview met Ate de Jong in Ten Cate, Evenblij & Termeer (1992), p. 25-31.

2778 Rb Leeuwarden 3 januari 1973, MRT 1973 (LXVI), 577-580.

2779 Hof Leeuwarden 7 juni 1973, NJ 1973, 359 en MRT 1973 (LXVI), 580-584.

2780 Kamerstukken, 1972-1973, II, Bijlagen Handelingen, 12447, 1 (Begeleidende Brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (28 juni 1973).

2781 Kamerstukken, 1970-1971, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 4, Voorlopig Verslag (9 december 1971).

2782 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 12447, 4 (Voorlopig Verslag) (20 december 1973).

2783 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 12447, 5 (Memorie van Antwoord) en 6 (Bijlage bij de Memorie van Antwoord) (19 juni 1974).

2784 Kamerstukken, 1973-1974, II, Bijlagen Handelingen, 12447, 8 (Nota van Wijzigingen) (9 september 1974).

2785 Kamerstukken, 1974-1975, II, Bijlagen Handelingen, 12447, 9 (Amendement-Verburg en -Jongeling) (19 september 1974).

Het initiatief van De Gaay Fortman en Jurgens had, zoals zij zelf ook toegaven, een hoog symboliekgehalte. Het was bovendien een zaak die toch wel geregeld zou worden in het regeringswetsontwerp. En dan rijst de vraag of de wet staatsrechtelijk wel noodzakelijk was. Is het doorslaggevend welke minister een bepaalde taak uitvoert? Er is immers 'eenheid van regering'. Bij kabinetsformaties worden regelmatig verantwoordelijkheden, takenpakketten en naamsaanduidingen van ministeries gewijzigd. Dat leidt nooit tot wetswijzigingen, hoogstens tot koninklijke besluiten.

Het toewijzen van de tewerkstelling aan het ministerie van Sociale Zaken in plaats van aan het ministerie van Binnenlandse Zaken duidde erop dat tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden meer een kwestie van werkgelegenheid dan van binnenlands bestuur was. Het opende ook de mogelijkheid om dienstweigeraars te werk te stellen bij andere instellingen van algemeen nut dan alleen in de overheidsdienst.

Het is wel begrijpelijk, dat erkende dienstweigeraars niets meer met 'Defensie' te maken willen hebben, maar die bezwaren zijn toch van een ander niveau als gewetensbezwaren tegen het persoonlijk deelnemen aan oorlogsgeweld.

Bij de wet van 23 december 1974, Stb. 1974, 781, werd per 1 januari 1975 de uitvoering van de tewerkstelling van dienstweigeraars van het ministerie van minister Vredeling overgeheveld naar het ministerie van minister Jaap Broersma (1929-2012). Er gingen feitelijk twaalf ambtenaren over.

Bij de overdracht waren er ongeveer 550 dienstweigeraars tewerkgesteld en waren er ongeveer 370 zaken in behandeling. Men verwachtte dat na de wetswijziging (inclusief verruiming van de erkenningsgronden) 4.000 personen vervangende dienst zouden moeten verrichten. Dat zou een bureau van 84 ambtenaren vergen. Zover was het nog niet. Eind 1976 werkten 40 ambtenaren voor 940 dienstweigeraars²⁷⁸⁶.

d. De duur van de tewerkstelling een derde langer

In artikel 12 WGMD 1962 was de maximale duur van de vervangende dienst bepaald op 26 maanden. Aan deze duur lag de berekening ten grondslag de langste duur van de eerste oefening van dienstplichtigen (*in casu* van de reserveofficieren, in 1962 24 maanden) plus twee maanden als compensatie voor de herhalings-oefeningen. In artikel 12 lid 2 WGMD 1962 was bepaald, dat indien de duur van de eerste oefening en/of herhalingsoefeningen van het merendeel van de dienstplichtigen verkort of verlengd werd, de duur van de tewerkstelling voor erkende gewetensbezwaarden bij AMvB dienovereenkomstig kon aangepast.

Bij Besluit van 7 mei 1968 (Stb. 1968, 249) was de duur verlaagd tot 23 maanden en bij Besluit van 19 augustus 1971 (Stb. 1971, 547) tot 21 maanden.

Deze bepaling over de duur van de tewerkstelling werd bij de wet 24 november 1978 (Stb. 1978, 654) als volgt geherformuleerd:

De duur van de gewone vervangende dienst is een derde langer dan die van het verplichte verblijf onder de wapenen voor eerste oefening van het merendeel der dienstplichtigen, doch bedraagt tenminste achttien maanden.

Deze tekst werd ingediend bij de Memorie van Antwoord van 30 januari 1976 door de ministers Vredeling en Broersma²⁷⁸⁷ en is in de loop van het parlementaire debat niet meer aangepast. Het verschil in maanden tussen gewone dienst en vervangende werd – zoals eerder in discussies over dit thema – gelegitimeerd met het argument, dat militaire dienst zwaarder is dan vervangende dienst. De omstandigheden in de kazernes doen een groot beroep op het aanpassingsvermogen van de dienstplichtigen. Er zijn ook meerdaagse oefeningen. En er zijn ook nog herhalingsoefeningen. De factor 'een derde' werd in de Memorie van Antwoord niet nader onderbouwd.

De basistermijn van 26 maanden werd veranderd in een minimale termijn van achttien maanden. De binding met de duur van de gewone diensttijd werd gehandhaafd. Alleen als de duur van de eerste oefening onder de twaalf maanden zou zakken, dan komt de 'toeslag' voor dienstweigeraars boven de factor 'een derde'.

Een tewerkgestelde gewetensbezwaarde liet op 31 mei 1977 aan het Bureau TEG weten, dat hij de laatste zes weken van zijn tewerkstelling bij de Technische Hogeschool in Eindhoven niet zou afmaken, maar dat

2786 Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15544, 2 (Verslag van de Algemene Rekenkamer 1978)(30 maart 1979), p. 28-29.

2787 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 7 (Memorie van Antwoord) en 8 (Nota van Wijzigingen)(30 januari 1976).

hij bezwaar had tegen de plaats van tewerkstelling en dat hij elders vervangende dienst wilde doen, liefst in de vorm van vredeswerk. De rechtbank in Breda veroordeelde hem op 19 maart 1979 tot f 600 boete subsidiair 12 dagen hechtenis, omdat hij 'zich verwijderd heeft met het oogmerk zich voorgoed aan zijn dienstverplichtingen te onttrekken'²⁷⁸⁸. Het gerechtshof in Den Bosch heeft dit vonnis op 2 december 1980 bevestigd. In cassatie is met name aan de vraag aan de orde of hij zich voorgoed aan zijn verplichtingen als tewerkgestelde gewetensbezwaarde als zodanig heeft willen onttrekken of dat hij alleen niet bereid was op de aangewezen plaats tewerkgesteld te blijven. De Hoge Raad zag geen grond in de wet voor dit onderscheid en verwierp op 23 juni 1981 het beroep²⁷⁸⁹.

Op het bureau van de Vereniging Dienstweigeraars was ook een erkende gewetensbezwaarde tewerkgesteld. Het mag geen verbazing wekken, dat deze dienstweigeraar de actie van VD om de duur van de tewerkstelling even lang te laten duren als de militaire dienst kracht bij zette door aan het Bureau TEG aan te kondigen, dat hij vrijdag 3 oktober 1980 zou stoppen met zijn tewerkstelling, bijna vier maanden (18 maanden vervangende dienst minus 14 maanden militaire dienst) voor de afloop van zijn tewerkstelling. Maar hij zei erbij dat hij op maandag 6 oktober 1980 weer aan de slag zou gaan op het VD-bureau, maar nu als vrijwilliger. Feitelijk was er dus niets aan de hand, maar formeel wel.

Hij had 'zich verwijderd met oogmerk om zich voorgoed aan zijn dienstplichtigen te onttrekken' en zich daarmee schuldig gemaakt aan artikel 53 Wet GMD. Het bijzondere aan deze strafbepaling is dat de formulering is afgeleid van artikel 98 WMS, dat desertie strafbaar stelt. En het 'oogmerk' is in 1877 uitdrukkelijk in de formulering van het desertie-artikel toegevoegd (zie § 5.4.1.d).

Want normaal gesproken is de bedoeling van een wetsovertreder niet relevant; uitzonderingen zijn de strafbare poging (artikel 45 Sr) en de 'voorbedachten rade' bij moord (artikel 289 Sr). In dit geval had de politierechter er geen moeite mee om op 28 december 1981 een gevangenisstraf van acht weken uit te spreken. Maar het gerechtshof in Amsterdam zag het iets anders: de betrokkene was niet afwezig en had zich dus niet 'verwijderd' van zijn werkplek en sprak hem vrij²⁷⁹⁰.

e. Stakingen en protesten

Een eisenpakket als inzet van stakingen

De overheveling van de verantwoordelijkheid voor de tewerkstelling van het ministerie van Defensie naar het ministerie van Sociale Zaken per 1 januari 1975 moge principieel van enig belang zijn geweest, de kritiek van tewerkgestelde dienstweigeraars werd er niet minder om.

Op 20 februari 1979 riep de VD een demonstratieve staking van één dag uit onder de tewerkgestelde dienstweigeraars op basis van zes eisen:

1. afstemming van tewerkstelling op basis van motieven en capaciteiten van de dienstweigeraars;
2. de tewerkstelling volledig gefinancierd door de overheid (en niet op basis van vergoedingen van de tewerkstellingsobjecten);
3. de rechtspositie van de tewerkgestelden volledig losgekoppeld van de dienstplichtigen en op basis van een burgerlijke arbeidsovereenkomst;
4. afschaffing van de Mobiele Werkploeg, die functioneert als strafteewerkstelling²⁷⁹¹;
5. de duur van de vervangende dienst niet langer dan de militaire dienstplicht (14 maanden);
6. ruimte voor vorming en scholing tijdens de tewerkstelling, onder meer in sociale verdediging.

In antwoord op vragen van PvdA-kamerlid Kombrink liet staatssecretaris Van Lent begin 1979 weten dat er overwogen werd om ruim 3.000 dienstweigeraars (om precies te zijn 3.551) die op dat moment een

2788 Deze formulering van artikel 53 lid 1 sub b Wet GMD is terug te vinden in artikel 5 Dienstweigeringswet 1923 en is rechtstreeks afgeleid uit artikel 98 Wetboek van Militair Strafrecht, waarin desertie strafbaar wordt gesteld.

2789 HR 23 juni 1981, NJ 1981, 554.

2790 Rb Amsterdam (politierechter) 28 december 1981, MRT 1983 (LXXVI), 385-387 en Hof Amsterdam 3 november 1982, MRT 1983 (LXVI), 387-389.

2791 Bij de Mobiele Werkploeg in Den Haag werden gewetensbezwaarden geplaatst die niet op een reguliere tewerkstelling terecht konden. De Mobiele Werkploeg werd opgericht in 1977, zes jaar na de sluiting van het kamp Vledder op 1 juli 1971. Voor ministeries en andere rijksinstellingen in Den Haag was de Mobiele Werkploeg beschikbaar als een uitzendbureau. Tewerkgestelden die om wat voor reden dan ook niet gehandhaafd konden worden werden ook bij de Mobiele Werkploeg geplaatst. Dat werd veelal ervaren als een strafoverplaatsing.

verzoek om erkenning hadden ingediend collectief buitengewoon dienstplichtig te verklaren²⁷⁹². In feite een generaal pardon dus. De procedure was een probleem, de tewerkstelling zou nog een groter probleem kunnen worden. W. Rensch, het hoofd van het Bureau Tewerkstelling Erkende Gewetensbezwaarden (TEG), gaf in Het Vrije Volk van 13 mei 1979 aan dat die problemen oplosbaar zouden zijn. Maar er was ook nog een financieel probleem: de kosten van een jaar tewerkstelling waren f 20.000 terwijl het tewerkstellingsobject een vergoeding van f 13.000 per tewerkgestelde dienstweigeraar moest betalen. Blijft er een aanslag op de staatskas van $3.000 \times f 7.000 =$ minimaal f 21 miljoen. Het was de tijd van Bestek 81, het bezuinigingsplan van het kabinet-Van Agt-I.

De problemen met de tijdrovende erkenningsprocedure zouden opgelost kunnen worden door de toepassing van de vereenvoudigde procedure van de nieuwe wetgeving (de éénmanscommissie), die op 6 januari 1979 in werking getreden was.

Het eventuele generaal pardon viel niet in goede aarde bij de Vereniging Dienstweigeraars en Pax Christi²⁷⁹³. Zij pleitten begin april 1979 voor het intrekken van de f 13.000 jaarvergoeding, voor een ruimere mogelijkheid voor instellingen als tewerkstellingsobject te functioneren en voor het verlagen van de vervangende diensttijd tot 14 maanden.

VD kwam daarbij in een spagaat als belangenbehartiger van dienstweigeraars: het collectieve belang versus het individuele belang van een dienstweigeraar. Een generaal pardon zou goed uitkomen voor nog niet tewerkgestelde dienstweigeraars, maar zou oneerlijk zijn tegenover reeds tewerkgestelde dienstweigeraars²⁷⁹⁴. Deze vragen stonden op de agenda van een Landelijke Studiedag Tewerkstelling, die VD op 9 juni 1979 in Utrecht organiseerde.

Stakingsrecht voor dienstweigeraars?

Om de VD-eisen op het terrein van de tewerkstelling kracht bij te zetten was er op 5 juni 1980 eerst een staking van één dag (met 200 deelnemers)²⁷⁹⁵ en later die maand een staking van vijftien dagen (met 27 deelnemers die een demonstratieve fietstocht door Nederland maakten)²⁷⁹⁶, in 1981 van zestien dagen en in 1984 van tweeëndertig dagen. Het Bureau TEG in Rijswijk werd op 28 april 1980 bezet en ontruimd door de Mobiele Eenheid (wel te onderscheiden van de Mobiele Werkploeg).

Het kantoor van de Mobiele Werkploeg in Den Haag werd op 26 mei 1982 bezet naar aanleiding van een arrestatie van een dienstweigeraar. Dit was kort nadat de politierechter in Den Haag op 11 mei 1982 een weigering om aan het werk te gaan bij de Mobiele Werkploeg bestraft had met twee maanden gevangenisstraf op grond van artikel 53 WGMD. De dienstweigeraar voerde aan dat hij aan staking van tewerkgestelde gewetensbezwaarden deelnam²⁷⁹⁷.

De acties die de tewerkgestelde dienstweigeraars voor verbetering van hun rechtspositie of voor de reductie van de duur van de tewerkstelling voerden namen vaak de vorm aan van een werkstaking. De arbeid van tewerkgestelde dienstweigeraars was niet geregeld in een privaatrechtelijke arbeidsovereenkomst, maar was een door het publiekrecht opgelegde verplichting. Een tewerkgestelde erkende gewetensbezwaarde was echter ook geen ambtenaar in de zin van de ambtenarenwet. Niet voldoen aan de verplichting vervangen de dienst te doen was gesanctioneerd door de strafbepalingen uit de WGMD (artikel 53-56). Erkende tewerkgestelde gewetensbezwaarden werden niet voor de militaire strafrechter gedaagd, maar voor de commune strafrechter. Al met al, een bijzondere juridische positie voor iemand die die werkzaamheden verricht bij een overheidsinstantie of een particuliere instelling.

Al in augustus 1969 was in het kamp Vledder een aantal werkonderbrekingen geweest met een demonstratief karakter. De rechtbank in Assen legde op 31 oktober 1969 een stakende dienstweigeraar een gevangene-

2792 Kamerstukken, 1978-1979, II, Aanhangsel Handelingen, 1127 (vraag Kombrink 6 april 1979, antwoord staatssecretaris Van Lent 4 mei 1979).

2793 Veedee, juni 1979 (no 36).

2794 De Volkskrant, 6 juni 1979.

2795 De Volkskrant, 6 juni 1980.

2796 Zie ook De Volkskrant 6 juni 1980 en De Volkskrant 19 april 1982. Een aantal deelnemers aan de staking werd op 19 april 1982 door de Amsterdamse politierechter tot f 75 boete plus twee weken voorwaardelijk veroordeeld; de eis was f 250 boete (De Volkskrant 20 april 1982). De veroordeling geschiedde op grond van artikel 53 WGMD.

De fietstocht van dienstweigeraars in 1980 roept reminiscenties op aan de demonstratieve voettocht voor dienstweigering in de eerste maanden van 1938 (zie § 7.3.4.e).

2797 Zie HR 17 januari 1984, NJ 1984, 558.

nisstraf van één week op. Deze straf werd door het Hof Leeuwarden bevestigd bij arrest van 4 juni 1970. Een beroep op overmacht werd op 12 januari 1971 door de Hoge Raad verworpen²⁷⁹⁸.

Dat een tewerkgestelde dienstweigeraar niet mag staken, bleek ook uit een uitspraak van het Hof Den Haag van 3 december 1981. Het Hof Den Haag deed deze uitspraak als beroepsinstantie voor tucht-rechtsancties, opgelegd aan een tewerkgestelde gewetensbezwaarde²⁷⁹⁹. Een dag staking, formeel deelname aan een vormingsdag van VD, kostte de dienstweigeraar f 20 als tuchtrechtelijke sanctie.

Een tewerkgestelde bij de NOVIB had van 9 juni tot 23 juni 1980 deelgenomen aan een werkstaking in de vorm van een fietstocht. Hij was op 25 augustus 1981 door de Haagse politierechter veroordeeld tot f 500 boete of 10 dagen vervangende hechtenis. Het Haagse Hof halveerde de straf bij arrest van 4 mei 1982. Daarbij was door de staker een beroep gedaan op artikel 6 lid 2 van het Europees Sociaal Handvest en artikel 8 lid 1 IVESCR.

Het Europees Sociaal Handvest was op 22 mei 1980 voor Nederland in werking getreden (twintig dagen voor de aanvang van de fietstaking). Nederland had in de goedkeuringswet een voorbehoud gemaakt op het stakingsrecht van artikel 6 lid 2 ten behoeve van het overheidspersoneel. Het Hof schoof dit beroep op internationale verdragen terzijde, omdat deze verdragsartikelen niet van toepassing zijn op tewerkgestelde gewetensbezwaarden. De Hoge Raad zag geen aanleiding af te wijken van het arrest van het hof²⁸⁰⁰.

Een andere stakende tewerkgestelde (ook deelnemer aan de fietsstaking van 9 tot 23 juni 1980) werd – naast zijn strafrechtelijke veroordeling van een voorwaardelijke geldboete van f 250 – verplicht de periode van zijn staking van veertien dagen na te dienen. Hij weigerde dat en werd nu weer voor de politierechter gedaagd, die hem op 11 april 1983 opnieuw veroordeelde tot f 250, nu echter niet voorwaardelijk. Het Hof Amsterdam maakte er in hoger beroep op 6 april 1984 zes dagen voorwaardelijke gevangenisstraf van, met daarbij de bijzondere voorwaarde dat hij de gestaakte veertien dagen alsnog zou nadienen. In de procedure werd erop gewezen, dat een totaalweigeraar in zijn vonnis uit de militaire dienst als bijkomende straf wordt ontslagen en hem het recht ontzegd wordt bij de gewapende macht te dienen (artikel 6 sub b sub 1 WMS), dit om te voorkomen, dat een totaalweigeraar opnieuw zou weigeren en opnieuw veroordeeld zou kunnen worden. Een dergelijke procedure kent de Wet GMD niet. Een beroep op de Hoge Raad met een verwijzing naar het *ne bis in idem* principe mocht niet baten²⁸⁰¹.

Via het strafrecht was in 1971 en 1983 geen erkenning gevonden voor het stakingsrecht voor tewerkgestelde gewetensbezwaarden en via het tuchtrecht in 1981 ook niet. Via de bestuursrechtelijke weg dan?

De tewerkstelling van een dienstweigeraar zou aflopen op 21 juli 1984. Omdat hij uitzicht had op een baan per 1 juni 1984 werd hem per brief van 3 mei 1984 in het vooruitzicht gesteld, dat hem per 1 juni 1984 buitengewoon groot verlof (buitengewoon verlof in afwachting van groot verlof) zou worden verleend. Maar omdat hij vanaf 1 mei 1984 niet op zijn werk was verschenen, omdat hij deelnam aan een staking werd hem het uitzicht op buitengewoon groot verlof ontnomen en werd hem de verplichting opgelegd de niet gewerkte dagen na te dienen. Tegen die beslissingen kwam de betrokken dienstweigeraar in beroep bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State. Deze instantie zag op 30 september 1985 geen reden deze beslissing te vernietigen²⁸⁰².

Er was dus ook geen erkenning van het stakingsrecht in het administratief recht. De conclusie kan niet anders zijn, dan dat tewerkgestelde gewetensbezwaarden in het geheel geen stakingsrecht hebben.

Hoewel het stakingsrecht van tewerkgestelde gewetensbezwaarde door de rechter niet erkend werd, kondigde dienstweigeraar G. Ruijs aan de leiding van zijn werkplek Cultureel Centrum De Ijsbreker in Amsterdam enige tijd voordat zijn tewerkstelling op 15 juli 1987 zou eindigen aan, dat hij de laatste maand van zijn periode van 18 maanden zou staken. Als reden gaf hij op, dat gewetensbezwaarden 5 maanden langer

2798 HR 12 januari 1971, NJ 1971, 293. De positie van het Hof Den Haag in het kader van het tuchtrecht op basis van de WGMD is vergelijkbaar met de positie van het HMG in het kader van het militair tuchtrecht.

2799 Hof Den Haag 3 december 1981, NJ 1982, 91 en AB 1982, 173.

2800 HR 6 december 1983, NJ 1984, 557.

2801 HR 13 november 1983, NJ 1985, 255. AG Rummelink wees (overigens niet met instemming) in zijn conclusie op een uitspraak van het Duitse *Bundesverfassungsgericht* van 7 maart 1968, waarin een herhaalde vervolging inzake een *wiederholte Nichtbefolgung einer Einberufung zum zivilen Ersatzdienst* wanneer deze weigering gebaseerd is op *ein für allemal getroffene fürwirkende Gewissensentscheidung des Täters* wel degelijk een aantasting van het *ne bis in idem* principe kan zijn.

2802 ARRvS, 30 september 1985, AB 1986, 291.

dienst moeten doen dan gewone dienstplichtigen en dat 10% van de vergoeding die De Ijsbreker betaalde aan het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan defensie besteed zou worden. De directie van De Ijsbreker verwees Ruijs terug naar het ministerie, die hem overplaatste naar Dienstverleningscentrum ('Mobiele Werkploeg') in Den Haag. Ruijs verscheen daar niet en het is aannemelijk dat hij zich daarvoor bij de politierechter zou moeten verantwoorden. Met behulp van advocaat Jurjen Pen spande hij van zijn kant een kort geding aan tegen de directie van De Ijsbreker met de eis, dat hij daar zijn werkperiode zou kunnen afmaken. De rechtbankpresident constateerde, dat de werkverhouding tussen Ruijs en De Ijsbreker niet bepaald wordt door het normale arbeidsrecht. Dat wil niet zeggen, dat De Ijsbreker niet de nodige zorgvuldigheid in acht diende te nemen tegenover een tewerkgestelde. Omdat er uit niets bleek dat de De Ijsbreker dat niet zou hebben betracht werd de eis afgewezen²⁸⁰³.

Geen flexibeler beleid

Minister De Koning van Sociale Zaken weigerde in overleg met de Tweede Kamer op 20 april 1983 een soepeler beleid ten aanzien van de tewerkstelling van dienstweigeraars te voeren²⁸⁰⁴.

Hij had in een notitie van 25 februari 1983 de problemen rond de tewerkstelling nog eens op een rijtje gezet²⁸⁰⁵. In afgeronde cijfers:

Aantal erkende dienstweigeraars per 1 januari 1983	
tewerkgesteld	2.200
uitstel of vrijstelling	1.800
in sollicitatie	400
in afwachting	900
totaal	5.300

Het aantal tewerkgestelde dienstweigeraars was in drie jaar (1980-1983) meer dan verdubbeld: 1.032 per 1 januari 1980 tot 2.185 per 1 januari 1983.

De eisen van VD voor een mogelijkheid van een vervulling van de vervangende dienst 'in eigen functie en bij de eigen werkgever', ook als die werkgever een overheidsdienst of een instelling van algemeen nut was, bleef minister De Koning afwijzen. Ook een gratis tewerkstelling wilde hij niet toestaan. De duur van de tewerkstelling op dat moment 18 maanden en 20 dagen tegenover 14 maanden voor de militaire dienst wilde hij zo laten.

De Werkweigergroep van VD zette in een brochure van april 1984 de ontwikkelingen en de eisen nog eens op een rijtje. Daarin zijn twee aspecten te onderscheiden: de 'vakbondsachtige' eisen zoals de duur, de beloning en de rechtspositie bij de tewerkstelling en de ideologische aspecten: tewerkstelling moet positief bijdragen aan de vrede en mag ook indirect niet bijdragen aan het militarisme. Men sprak van 'het militarisme van de vervangende dienst'²⁸⁰⁶.

Het feit dat de tewerkstelling niet een positieve bijdrage had aan het bevorderen van de vrede was aanleiding voor een tewerkgestelde gewetensbezwaarde om in 1981 na veertien maanden zijn werk in een zwakzinnigeninstituut in Apeldoorn te beëindigen. De duur van tewerkstelling was op dat moment 18 maanden en 20 dagen (een derde langer dan de 14 maanden van de militaire dienst). Deze demonstratieve beëindiging van de tewerkstelling op ideologische gronden leidde tot een strafprocedure. De politierechter

2803 Rb Amsterdam (president), 18 juni 1987, KG 1987, 276.

2804 Kamerstukken, 1982-1983, II, Bijlagen Handelingen, 17600 XV, 97, (Verslag van een Mondeling Overleg op 20 april 1983)(18 mei 1983).

2805 Kamerstukken, 1982-1983, II, Bijlagen Handelingen, 17600 XV, 97 (Verslag van een Mondeling Overleg op 20 april 1983)(18 mei 1983). Zie voor de notitie van 25 februari 1983 de bijlage.

2806 [Gerritsen e.a.] (1984).

Prakke schreef in zijn bewerking van het Handboek van het Nederlands Staatsrecht (Van der Pot, 13e druk, 1995):

Zo moet ook aan het verlangen dat de vervangende dienst moet bestaan in arbeid waarvan de betrokkenen zelf het maatschappelijk nut kunnen inzien, niet te zwaar worden getild; ook de militaire dienst kent langdurige periodes van verveling, waarvan de dienstplichtige de zin maar moeilijk kan vatten.

Een opvallende uitspraak die impliceert dat er een zin te geven valt aan langdurige periodes van verveling, maar dat de dienstplichtigen niet kunnen bevatten. En wat legitimeert de overheid om dienstplichtigen op te roepen om zich vervolgens langdurig te vervelen? Deze uitspraak in een gezaghebbend staatsrechtshandboek is een voorbeeld van de oppervlakkige behandeling van de dienstplicht door het staatsrecht (Prakke, De Reede en Van Wissen (1995), p. 521).

Omdat dienstplichtigen zich soms vervelen, moeten erkende gewetensbezwaarde gedurende de hele periode van hun tewerkstelling maar nutteloos werk doen, is dat wat Prakke bedoeld?

in Zutphen veroordeelde hem op 13 april 1982 tot *f*2000 boete, niet tot een vrijheidsstraf. Dat deed het Hof Arnhem wel op 18 oktober 1982: één maand onvoorwaardelijk. Het hof meende dat generale preventie een onvoorwaardelijke gevangenisstraf vereiste. De Hoge Raad liet op 14 juni 1983 het arrest van het Hof Arnhem in stand²⁸⁰⁷ en verwierp ook het verweer dat deze werkweigering op ideologische motieven gebaseerd was; het cassatieverzoek leidde niet tot aanvaarding van afwezigheid van alle schuld en het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid. Hoe zwaar een maand gevangenisstraf ook moge zijn, in deze zaak is de samenhang tussen de duur van de militaire dienst (de basis van de duur van de vervangende dienst) en de duur van de straf bij weigering niet toegepast, zowel bij ingeval totaalweigeraars wel werd toegepast.

Op 15 augustus 1984 werd het Bureau TEG opnieuw bezet, omdat de erkenning van vier tewerkstellingsobjecten door minister De Koning werd ingetrokken 'vanwege antimilitaristische propaganda'. Het betrof Kerk en Vrede, X-Y-beweging, de oecumenische studentengemeente in Utrecht en de Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid. Bij de X-Y-beweging was er bezwaar tegen de detachering van twee gewetensbezwaarden bij het Anti-Militaristisch Bureau en bij Kerk en Vrede was een dienstweigeraar ter beschikking gesteld van de Beweging Weiger Defensiebelasting²⁸⁰⁸. Het werk van een dienstweigeraar is

---

2807 HR 14 juni 1986, NJ 1983, 716.

2808 In verre navolging van Kees Boeke (zie § 7.3.5) werd in 1980 de Beweging Weiger Defensiebelasting (BWD) opgericht. De Quakers, de groep waar Kees Boeke uit voortkwam, waren daarbij ook betrokken. Verder behoorden tot de initiatiefnemers de Doopsgezinde Vredesgroep, de Hervormde Stichting voor Jeugd- en Jongerenwerk Amsterdam, Kerk en Vrede en de Vereniging Dienstweigeraars afdeling Amsterdam. Adhesie werd betuigd door X-Y-beweging, het Centrum voor Geweldloze Weerbaarheid, 't Kan Anders, het Komitee voor de Rechtsstaat, Pax Christi Nederland, de (landelijke) Vereniging Dienstweigeraars en de Aktiegroep Zwaarden of Ploegscharen.

De BWD startte op 12 maart 1980 met het actiemiddel van een afrek ten bedrage van *f* 5,72 van de inkomstenbelasting, zijnde 1 cent voor iedere in Nederland te plaatsen kruisraket (Wolffram (1988), p. 54). Het was een naoorlogse vertaling van het tweede deel van de leuze uit het interbellum: 'geen man en geen cent'. Het weigeren van defensiebelasting is in zekere zin de tegenkeer van het opleggen van weergeld: het heffen van extra belasting voor wie geen militaire dienst hoeft of kan vervullen (zie § 6.1.5).

De aanpak van het militarisme door middel van belastingweigering werd door de BWD uitgewerkt in de brochure 'Doe iets' uit 1982 waarin allerlei modelbrieven werden gepresenteerd om aan de minister van Financiën, de belastingontvanger en andere autoriteiten te laten weten, dat men een gedeelte van de inkomens- en vermogensbelasting, de gasnota (vanwege de BTW) of de motorrijtuigenbelasting niet zou betalen.

Om duidelijk te maken, dat het ging om een principiële en niet om een financiële zaak, kon het uitgespaarde belasting bedrag gestort worden bij de Stichting Vredesfonds, die in 1982 werd opgericht. De doelstelling was:

het beheer van gelden in depot gegeven door personen die ernstige gewetensbezwaren hadden tegen het via belastingen mee betalen aan de militaire defensie, die in afwachting van het tot stand komen van een wettelijke regeling waarin wordt bepaald dat het voor de militaire defensie bestemde belastingdeel niet als zodanig wordt aangewend, maar aan werkelijke vredesdoeleinden kan worden besteed.

De schatting was 10% dat van de rijksbegroting aan militaire defensie werd besteed. Naar opgave van de BWD zouden rond 1982 ongeveer 5.000 mensen zich tot minister van Financiën gewend hebben met het verzoek om een regeling van belastingweigering mogelijk te maken.

Op een discussiebijeenkomst op 11 maart 1983, georganiseerd door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, plaatste politoloog Van Schendelen de BWD-oproep in de categorie van 'burgerlijke ongehoorzaamheid', een methode die hij niet afwees, omdat veel maatschappelijke veranderingen en politieke vernieuwingen op deze wijze begonnen zijn. Zonder een normatief oordeel te geven over het weigeren van defensiebelasting achtte hij een succesvol opereren op dit terrein niet uitgesloten; dat is mede afhankelijk of het BWD-middel verbonden wordt met andere thema's in hetzelfde domein (Van Schendelen (1983)).

De HR zag weinig heil in deze benadering, zo bleek uit het arrest van de belastingkamer van 1 mei 1985. Een belastingplichtige had een bedrag van de aanslag van de inkomstenbelasting afgetrokken, omdat de Nederlandse regering een bedrag van *f*800 per hoofd van de bevolking aan defensie-uitgaven besteedde. Hij had gewetensbezwaren mee te betalen aan een militaire defensie; het bedrag had hij gestort in het Vredesfonds (HR 1 mei 1985, WFR 1985, 1317 met een uitvoerige en interessante noot van P. Wattel).

Ondanks protesten en procedures bestond er een dergelijke regeling voor belastingweigering in geen van belangrijkste NAVO-landen, zoals de Verenigde Staten, Engeland en Duitsland en ook niet in Frankrijk, zo blijkt uit een onderzoek uit 1990 (Salet (1990)).

Op 6 april 1989 diende PPR-kamerlid Ria Beckers-de Bruijn (1931-2006) samen met PvdA-dwarsligger Piet de Visser ('paspoortenpiet')(1931-2012) een initiatiefwetsontwerp in om een erkenning van gewetensbezwaren tegen een militaire bestemming van belastingen mogelijk te maken in de sfeer van de inkomens-, loon- en vermogensbelasting (Kamerstukken, 1988-1989, II, 21099, 1 (Begeleidende Brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(6 april 1989)). Dit wetsontwerp was opgesteld met steun van de advocaten Jurjen Pen, Theo de Roos en Erik Hummels.

Het geld dat niet aan militaire defensie wordt besteed wordt gestort in een op te richten overheidsvredesfonds waaruit met behulp van een officiële adviesraad projecten en activiteiten op het terrein van niet-militaire defensie en geweldloze conflictoplossingen betaald konden worden. Het CDA had in een rapport 'gewetensbezwaren vragen de aandacht' in 1983 een

nooit antimilitaristisch, stelde woordvoerder dominee H.J. ter Bals; men overwoog een AROB-beroep bij de Raad van State²⁸⁰⁹.

Bij de bezetting door 30 dienstweigeraars van de hal van gebouw van het Bureau TEG doken ook de kamerleden André van Es (*1953)(PSP) en Jules de Waart (*1942)(PvdA) op. De Waarts' collega bij de PvdA Frans Moor (1940-2008) vond de VD-eisen te ver gaan²⁸¹⁰. De NOVIB, Pax Christi en het IKV boden aan te bemiddelen tussen het ministerie en de vier betrokken organisaties²⁸¹¹. Minister De Koning ging nog verder door ook VD de beschikking over twee dienstweigeraars voor werk op het VD-kantoor te ontzeggen²⁸¹². Maar de minister kreeg van de Raad van State het lid van de kan op zijn neus: voor drie van vier organisaties achtte de Raad van State bij wijze van voorlopige voorziening het besluit van 3 augustus 1984 om deze organisaties niet langer als tewerkstellingsobjecten te erkennen onvoldoende zorgvuldig²⁸¹³.

f. De rechtspositie van de tewerkgestelde dienstweigeraar, een interim-rapport van november 1979

De overheveling van de verantwoordelijkheid voor de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden van het ministerie van Defensie naar het ministerie van Sociale Zaken per 1 januari 1975 betekende dat als vanzelf de vraag naar voren kwam of de koppeling van de rechtspositie van de tewerkgestelden met de rechtspositie van dienstplichtige militairen gehandhaafd zou moeten worden. Dat door de dienstweigeraars de rechtspositie van de tewerkgestelden als ondermaats werd beoordeeld, moge blijken uit de titel van een brochure die de VD vanaf medio 1979 in verschillende drukken publiceerde 'onrecht als plicht'²⁸¹⁴. Eind november 1979 bracht een ambtelijke interdepartementale werkgroep advies uit over de rechtspositie van tewerkgestelden. De werkgroep adviseerde:

- tewerkgestelde gewetensbezwaarden hoeven niet dezelfde rechtspositie als dienstplichtige militairen te krijgen, maar wel een gelijkwaardige en evenwichtige situatie;

---

dergelijke regeling principieel aanvaardbaar, maar praktisch onuitvoerbaar beoordeeld. Er waren ook geluiden, dat ook voor andere beleidsterreinen dergelijke regelingen voor gewetensbezwaarden mogelijk zouden moeten (bijvoorbeeld op het terrein van ethisch omstreden onderwerpen als abortus en euthanasie, voor zover de overheid daar financieel bemoeienis heeft): 'aanslagbiljet als stembiljet'. Een dergelijk bezwaar tegen ontwikkelingshulp werd door de belastingrechter afgewezen (HR, 25 januari 1984, BNB 1984/114).

In het voorstel Beckers-de Bruijn & De Visser was geen inhoudelijke toets voorzien.

De Raad van State, via de ministers van Defensie en van Financiën om advies gevraagd, stelde in zijn advies van 1 november 1989 de vraag of er wel een voldoende direct verband was tussen het voldoen van ondeelbare belastingsschuld en de aanwending van belastinggelden voor een militaire defensie om in dat kader gewetensbezwaren te hebben: het gaat niet om een direct eigen handelen van een burger (Kamerstukken, 1991-1992, II, 21099, A (Advies van de Raad van State en reactie van de indiener)(1 november 1989 en 6 mei 1992)). Verder meende de Raad van State, dat het budgetrecht van het parlement met deze regeling aangetast werd en dat er geen reden meer kon zijn voor erkenning van bezwaren tegen andere begrotingsposten. Bovendien achtte de Raad een toetsingsprocedure van de gewetensbezwaren niet ondenkbaar. Voor het overige had de Raad een groot aantal kanttekeningen bij de administratieve uitvoering van deze regeling door de belastingdienst.

Beckers-de Bruijn reageerde ruim drie jaar later op 6 mei 1992 alleen (De Visser had inmiddels de Tweede Kamer verlaten) op de kritiek van de Raad van State met een aantal passingen in de tekst van het wetsontwerp en de Memorie van Toelichting. Beckers-de Bruijn verliet de Tweede Kamer in april 1993. Wilbert Willems (*1946) nam haar taak over (Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 9 (Brief)(16 juni 1993)).

In het Voorlopig Verslag van de kamercommissies van Defensie en van Financiën lieten kamerfracties afhankelijk van hun politieke opvattingen over dit wetsontwerp hun instemming, hun verbazing, hun reserve en hun afwijzing blijken. De bezwaren waren enerzijds principieel en anderzijds praktisch (Kamerstukken, 1993-1994, II, Bijlagen Handelingen, 10, (Voorlopig Verslag)(24 september 1993)). Ook was het politieke getij en daarmee de rol van de krijgsmacht sinds de indiening van het wetsvoorstel in het voorjaar van 1989 fors gewijzigd: van de val van de Berlijnse Muur in november 1989 tot de inzet van de Nederlandse krijgsmacht in VN-kader in voormalig Joegoslavië vanaf juli 1992.

Dat was het laatste wat van dit initiatiefwetsontwerp werd vernomen. Willems kwam niet tot verdere actie; het oordeel van de kamercommissies maakte het wetsontwerp volkomen kansloos. Het wetsontwerp werd in 1997 geruisloos van de agenda afgevoerd. De Hoge Raad wees op 26 april 2000, beslissende in hoogste ressort over een belastingaanslag voor het jaar 1993, waarop door de belastingplichtige een korting van 9% werd toegepast, het idee van een defensieweigering definitief af inclusief het beroep op de gewetensvrijheid zoals vastgelegd in artikel 9 EVRM en 18 IVBPR (HR 26 april 2000, ECLI:NL:PHR:2000:AA5619).

Zie verder ook De Volkskrant, 8 augustus 1984.

2809 De Volkskrant, 10 augustus 1984.

2810 De Volkskrant, 16 augustus 1984.

2811 De Volkskrant, 9 augustus 1984.

2812 De Volkskrant, 11 september 1984.

2813 ARRvS (vz), 10 september 1984, KG 1984, 327. Zie ook De Volkskrant, 12 september 1984.

2814 Gerritsen en Kooistra (1979).

- er moet een keuze gemaakt worden: óf één wettelijke regeling voor gewetensbezwaarden waarin zowel de erkenningsprocedure als de tewerkstelling worden geregeld óf twee wetten, één over de erkenningsprocedure (ressortierend onder het ministerie van Defensie) en één over de tewerkstelling (ressortierend onder het ministerie van Sociale Zaken);
- de overdracht van het dossier van een dienstweigeraar van Defensie naar Sociale Zaken moet een wettelijke basis krijgen;
- de huidige regels over vrijstelling en uitstel (dezelfde als voor dienstplichtigen) moeten gehandhaafd blijven;
- de herkeuring zou niet op basis van militaire normen (dus geschikt voor een gevechtsfunctie), maar op basis van burgerlijke functies moeten geschieden;
- de arbeids- en gezagsverhoudingen op de tewerkstellingsplek zou uit moeten gaan van de volgende criteria:
  - er komt geen (civielrechtelijke) arbeidsovereenkomst;
  - er zou een interdepartementale werkgroep moeten komen voor de werving van de werkobjecten;
  - de vergoeding (van het tewerkstellingsobject aan het ministerie) voor het werk van een gewetensbezwaarde moet gehandhaafd worden;
  - de inspraak van de gewetensbezwaarde over zijn tewerkstelling moet geen wettelijke basis krijgen;
  - de rechtspositie van alle tewerkgestelden moet gelijk blijven, na ontslag van een tewerkstellingsobject dient een afkoelingsperiode worden ingebouwd;
  - voor een arbeidsongeschikte tewerkgestelde moet een eigen regeling komen en de tewerkgestelde moet uit de pensioenregeling van het ABP gehaald worden;
  - de aparte controleregeling bij ziekte van een tewerkgestelde moet gehandhaafd worden;
- het verbod voor tewerkstelling bij de eigen werkgever moet in de wet worden vastgelegd;
- tewerkstelling in het buitenland blijft onmogelijk (vrijstelling ten behoeve van ontwikkelingssamenwerking blijft wel mogelijk);
- de minister moet wettelijk bevoegd zijn om een centraal tewerkstellingsobject op te richten;
- er moet een gedifferentieerd beloningssysteem komen (rekening houdend met leeftijd, opleiding of functie) is niet mogelijk;
- de IHV aanpassen aan de belastingwetgeving; voorzieningen als de kledingvergoeding en dienstbril afschaffen, andere voorzieningen aanpassen;
- het tuchtrecht aanpassen aan de burgerlijke status van de tewerkgestelde;
- de onderbreking van de tewerkstelling moet mogelijk blijven;
- de opkomstplicht in tijden van oorlog moet gehandhaafd worden evenals de buitengewone vervangen-de dienst;
- de instelling van een ombudsfunctie voor tewerkgestelden.

Minister Albada van Sociale Zaken en Werkgelegenheid liet op 29 januari 1979 aan de Tweede Kamer weten, dat hij de voorstellen nog in overweging had²⁸¹⁵. De Vaste Commissie van Sociale Zaken nam in haar vergadering op 29 augustus 1980 kennis van de voorstellen uit het interim-rapport van de interdepartementale werkgroep²⁸¹⁶ en maande de minister tot spoed bij de besluitvorming. Het CDA drong aan op splitsing van de WGMD in een erkenningswet en een tewerkstellingswet.

g. Het straf- en tuchtrecht voor tewerkgestelde gewetensbezwaarden aangepast, 1983-1985

Op 25 juli 1983 diende minister De Koning samen met minister Korthals Altes van Justitie (kabinet-Lubbers-I) een wetsontwerp inzake de rechtspositie van tewerkgestelde dienstweigeraars²⁸¹⁷. Het ging met name om de vernieuwing van het tuchtrecht en een aanpassing van het strafrecht. In de strafbepalingen van de wet GMD verviel de mogelijkheid om plaatsing in een rijkswerkinrichting als bijkomende straf op te leggen bij het niet voldoen van de verplichtingen voor de vervangende dienst²⁸¹⁸.

2815 Kamerstukken, 1979-1980, II, Bijlagen Handelingen, 16020, 1 (Brief van de Minister)(29 januari 1989).

2816 Kamerstukken, 1982-1983, II, Bijlagen Handelingen, 16020, 2 (Verslag van een Mondeling Overleg)(29 augustus 1980).

2817 Kamerstukken, 1982-1983, II, Bijlagen Handelingen, 18009, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(25 juli 1983).

2818 Er waren al plannen om de plaatsing in een rijkswerkinrichting als bijkomende straf voor het hele strafrecht af te schaffen. Er werd half jaar later op december 1983 daartoe een wetsontwerp ingediend, dat echter in de Eerste Kamer sneuvelde. Zie Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 18202, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(20 december 1983).

Het ging om de tuchtstraffen berisping, geldboete (maximaal f 2,50) en een verlenging van de tewerkstelling met maximaal veertien dagen. Een tuchtstraf is mogelijk als een tewerkgestelde gewetensbezwaarde zich niet houdt aan de opdrachten en voorschriften, gegeven door Bureau TEG (formeel dus de Minister van Sociale en Werkgelegenheid) of door de leiding van het tewerkstellingsobject. Een beroep is mogelijk bij een speciale kamer van de Haagse rechtbank waarbij één van de leden van buiten de rechterlijke macht komt en wordt benoemd op voordracht van de Minister van Sociale en Werkgelegenheid.

De scheidslijn tussen het tuchtrecht en het strafrecht voor deze groep is niet scherp getrokken. Er is geen sprake van nauwkeurig omschreven overtredingen van de regels, maar van een algemene formulering in artikel 14 (nieuw), dat min of meer spoort met de strafbepaling uit de WGMD (artikel 53).

Een koppeling met het militair straf- en tuchtrecht werd wel én niet gemaakt. De daar beoogde scheiding tussen strafrecht en tuchtrecht (zie § 11.2. 5) werd in deze voorstellen niet doorgevoerd, integendeel. Maar wel werd naar het militair tuchtrecht gekeken voor de herformulering van het tuchtrechtelijk sanctiearsenaal. Voor een beroep werd geen aansluiting gezocht bij het ambtenarenrecht: de Raden van Beroep worden niet ingeschakeld, maar er wordt wel een bijzondere kamer van de Haagse rechtbank ingesteld. Een lekenrechter in deze bijzondere kamer is dan wel weer afgekeken van het ambtenarenrecht.

In de Memorie van Toelichting is het volgende staatje over de toepassing van de reeds bestaande tuchtmogelijkheden:

Tuchtzaken jegens tewerkgestelde dienstweigeraars 1978-1982						
	1978	1979	1980	1981	1982	1978-1982
strafopleggingen	140	207	120	303	187	957
beklagzaken	11	8	12	94	23	148
beroep (bij het hof)	0	0	1	19	11	31
aantal tewerkgestelden	1.000	1.000	1.300	2.000	2.100	7.400

De orde van grootte in de verhouding tussen het aantal tuchtzaken en het aantal tewerkgestelden is gemiddeld over vier jaar ongeveer 1:14, van iedere zeven tewerkgestelden wordt er één (wel eens) tuchtrechtelijk gestraft.

In het parlementaire debat manifesteerde PSP-kamerlid Wilbert Willems zich het felst, overigens zonder zichtbaar resultaat. Met de aanvaarding van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer op 20 februari 1985 (met de stemmen van de CPN, PSP, PPR en SGP tegen) en in de Eerste Kamer op 5 november 1985 (met de stemmen van de PSP en de CPN tegen) werd bij de wet van 7 november 1985 (Stb. 1985, 647) in werking getreden op 1 juli 1986 (KB van 26 juni 1986, Stb. 1986, 356) het straf- en tuchtrecht voor tewerkgestelde dienstweigeraars aangepast.

Een motie van Wilbert Willems²⁸¹⁹, waarmee hij de afronding van het rapport van de ambtelijke werkgroep Rechtspositie Tewerkgestelden (zie § 11.3.5.f) onder druk wilde zetten werd een maand later op 26 maart 1985 verworpen.

h. Een mislukte poging de duur van tewerkstelling te beperken

De Hoge Raad besliste in 1979, dat er geen discriminatie in het spel was, nu de vervangende dienst voor erkende gewetensbezwaarden langer was dan de militaire dienst voor dienstplichtige militairen. De argumenten van de Hoge Raad waren vooral, dat de militaire dienst zwaarder was dan de vervangende dienst; daarom moest ook worden voorkomen, dat men op lichtvaardige gronden voor de lichtere vervangende dienst zou kiezen²⁸²⁰. Als het anders geregeld zou moeten worden, dan is dat een taak van de wetgever.

PSP-kamerlid Wilbert Willems deed in november 1983 een manhaftige poging om de duur van de tewerkstelling voor dienstweigeraars even lang te maken als de eerste oefening (plus herhalingsoefeningen) van de gewone dienstplichtigen. Hij diende op 30 november 1983 daartoe een initiatiefwetsvoorstel in²⁸²¹. Willems wilde ook de mogelijkheid openen om op vrijwillige basis met instemming van het tewerkstellingsobject vier maanden langer te werken. De achtergrond was dat afzwaaiende dienstplichtigen ook vier

2819 Kamerstukken, 1984-1985, II, Bijlagen Handelingen, 18009, 16 (motie-Willems)(19 februari 1985).

2820 HR 18 december 1979, NJ 1980, 205. Dit standpunt werd bevestigd in HR 2 februari 1982, NJ, 1982, 424 (gecorrigeerde conclusie van AG in NJ 1982).

2821 Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 18176, 1 (Begeleidende Brief), 2 (Ontwerp van Wet). 3 (Memorie van Toelichting) en 4 (Bijlagen)(30 november 1983).

maanden bij konden tekenen, iets wat in tijden van forse (jeugd)werkloosheid een prettige bijkomstigheid was.

Willems beriep zich onder meer op een resolutie van het Europees Parlement van 7 februari 1983²⁸²², waarin niet alleen het recht op dienstweigeren wegens bezwaren werd vastgelegd (dat stond en staat niet expliciet in een van de internationale mensenrechtendocumenten), maar ook dat de vervangende dienst (die wel gerechtvaardigd wordt geacht) niet langer dan de gewone dienstplicht mag duren. Het Europees Parlement verwees daarbij naar de resolutie 337 (1967) van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa van 26 januari 1967, waarin wordt gesteld dat de vervangende dienst niet als een strafsanctie mag worden beschouwd en dat bij de toepassing daarvan de waardigheid van de dienstweigeraar voorop moet staan; vervangende dienst zou moeten bijdragen van het sociaal welzijn van de gemeenschap, ook op het gebied van ontwikkelingsamenwerking. Zie over de internationale dimensie verder § 12.3.5.

Het voorstel van Willems was binnen de PSP niet onomstreden. Er was een radicale stroming die van oordeel was dat de PSP zich niet om de vervangende dienst moest bekommeren. De tegenstellingen werd voor de buitenwacht zichtbaar op het partijcongres van 1 juli 1985²⁸²³.

Politieke steun voor het voorstel de duur van de vervangende dienst te bekorten werd Willems op vriendelijke en beleefde wijze nagenoeg kamerbreed ontzegd, zo bleek uit het Voorlopig Verslag van 15 maart 1984²⁸²⁴.

In de Memorie van Toelichting van 30 augustus 1984 deed Willems nog een uitvoerige poging zijn collega-kamerleden achter zijn voorstel te krijgen²⁸²⁵.

Door bemiddeling van minister de Koning werd het initiatiefwetsvoorstel voor advies aan de Raad van State voorgelegd²⁸²⁶. De Raad van State gaf geen steun: (1) een min of gelijke last voor gewone dienstplichtigen én erkende gewetensbezwaarden is een eis van rechtsgelijkheid, waarbij de zwaardere omstandigheden van de militaire dienstplicht gecompenseerd wordt door de kortere duur van dienstplicht, (2) het is moeilijk de gemiddelde duur van de herhalingsoefeningen praktisch vast te stellen en juridisch vast te leggen en (3) het 'bijtekenen' van de tewerkstelling laat zich niet vergelijken met het nadien van dienstplichtige militairen.

Het plenaire debat vond plaats op 13 en 19 februari 1986²⁸²⁷. Initiatiefnemer Willems maakte van zijn recht gebruik om zich bij de verdediging achter de regeringstafel te laten bijstaan door deskundigen; het waren de VD-leden Hein van Holsteijn en Rob Snel²⁸²⁸. Het werd geen zegetocht. Cathy Ubels-Veen (EVP)(1928–2015) reikte nog de hand aan Willems door enige amendementen op tafel te leggen²⁸²⁹.

Willems zag zich gedwongen om zich na het debat op de kamerbrede kritiek te beraden. De algemene beraadslaging werd geschorst, voor onbepaalde tijd. Willems meende dat een aanhangig wetsontwerp een betere bijdrage aan de discussie over de duur van de tewerkstelling was dan een verworpen wetsvoorstel.

Niet alleen de Hoge Raad achtte het te rechtvaardigen dat de duur van de tewerkstelling van een dienstplichtige langer was dan de dienstduur van een dienstplicht²⁸³⁰, ook de hoogste administratieve rechter oordeelde in een uitspraak van 30 juni 1987 op dezelfde wijze. De Afdeling Rechtspraak van de Raad van

2822 Resolutie Europees Parlement 7 februari 1983, EU Document, OJ C 68, 14.3.1983, p. 14. Het gaat met name om lid 5 van de resolutie:

[Het Europees Parlement] is van mening dat de duur van deze alternatieve dienst, indien deze bij een civiele overheidsdienst of organisatie wordt verricht, de duur van de gewone militaire dienst, met inbegrip van de militaire oefeningen na de militaire basisopleiding, niet mag overschrijden;

Vermeulen wijst erop, dat dit een uitspraak is van een EEG-orgaan, waarin een interpretatie wordt gegeven van artikel 9 EVRM (Vermeulen (1989), p. 255).

Omdat door noch door de lidstaten noch door de Europese Commissie enig initiatief genomen is om de resolutie van 1983, die over meer aspecten van dienstweigering ging dan de duur van de tewerkstelling, uit te voeren werd er in 1989 een nieuwe resolutie aangenomen in het Europees Parlement met dezelfde strekking als die van 1983 (Resolutie van 13 oktober 1989, EU Document, OJ C 291, 20.11.1989, p. 122.). En in 1994 was weer nieuwe parlementaire resolutie nodig (Resolutie van 19 januari 1994, EU Document, OJ C 44, 14.02.1994, p. 103). Zie ook § 12.3.5.

2823 Zie het interview met Wilbert Willems in Veedee, september 1985 (no 73).

2824 Kamerstukken, 1983–1984, 18176, 5 (Voorlopig Verslag)(15 maart 1984).

2825 Kamerstukken, 1983–1984, Bijlagen Handelingen, 18176, 6 (Memorie van Antwoord)(30 augustus 1984).

2826 Kamerstukken, 1985–1986, II, 18176, A (Advies van de Raad van State)(12 februari 1985).

2827 Kamerstukken, 1985–1986, II, Handelingen, p. 3358–3370 en 3505–3524 (13 en 19 februari 1986). Zie ook voor het verslag in het VD-blad Gerritsen (1986).

2828 Rob Snel was als erkende gewetensbezwaarde te werk gesteld op het secretariaat van de PSP-fractie; hij was de persoonlijk assistent van Wilbert Willems (Ten Cate, Evenblij en Termeer (1992), p. 81–82).

2829 Kamerstukken, 1985–1986, II, 18176, 14 (Amendement Ubels-Veen) en 15 (Amendement Ubels-Veen)(13 februari 1985).

2830 HR 18 december 1979, NJ 1980, 205. Dit standpunt werd bevestigd in HR 2 februari 1982, NJ, 1982.

State kon in de extra drie maanden geen vorm van dwangarbeid in de zin van artikel 4 EVRM zien. De betrokken dienstweigeraar was door de politierechter in 19 maart 1985 wegens ongeoorloofde afwezigheid op grond van artikel 53 WGMD tot 52 dagen gevangenisstraf veroordeeld en hij had een oproep om de resttermijn af te maken genegeerd. De dienstweigeraar had gevorderd dat het besluit om hem op te roepen om de resterende tijd te vervullen ongegrond zou worden verklaard²⁸³¹. Hij had al eerder tevergeefs gevraagd om opschorting van het besluit²⁸³².

Het bleef even stil rond het initiatiefwetsontwerp van Willems, maar op 21 december 1994 liet Leonie Sipkes weten dat er niemand in de fractie van GroenLinks (waarin de PSP in 1990 was opgegaan) de verdediging van het initiatiefwetsontwerp op zich wilde nemen. Wetsontwerp 18176 werd in 1994 ingetrokken²⁸³³. Tot de opschorting van de dienstplicht was al in het najaar van 1992 besloten.

De conclusie mag zijn dat noch de rechter (de Hoge Raad in een strafprocedure én de Raad van State in een bestuursrechtelijke procedure) noch de wetgever de duur van de tewerkstelling voor gewetensbezwaarden even lang wilden maken als de duur van de eerste oefening van de militaire dienst.

i. De minister wil verder niets

Maar de rechtspositie van de tewerkgestelde dienstweigeraars bevat meer dan alleen sanctierecht. Het werk van een reeds langlopende commissie (vanaf 1977) werd in februari 1986 met een standpuntbepaling van minister De Koning van Sociale Zaken eindelijk afgerond. De minister zond die notitie aan de Tweede Kamer en vroeg ook commentaar aan VD en Pax Christi²⁸³⁴. De politieke opstelling van de minister was pas op de plaats: afwachten van ontwikkelingen, handhaven van bestaande regelingen, voortzetten van het ingezette beleid, geen behoefte aan een nieuwe adviesstructuur. De voorstellen van VD in de nota's 'pardon, da's geen werk' en 'Erkend, Lastig zeg' en van Pax Christi in de nota 'Te vrede tewerkgesteld' werden beleefd voor kennisgeving aangenomen.

In het overleg met de Vaste Commissie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kwam op 13 juni 1988, ruim twee jaar na dato, het standpunt van de minister ter sprake, samen met enige andere stukken die de minister had toegestuurd²⁸³⁵. De kamerdiscussie spitte zich toe op een gedifferentieerd vergoedingstelsel, waarbij een instelling meer moest betalen voor een academisch opgeleide dienstweigeraar dan voor een lager geschoolde. De tewerkgestelde dienstweigeraar had daar zelf geen voordeel bij, want het 'zakgeld' van de dienstweigeraar was gebaseerd op het minimumloon van zijn leeftijdsklasse en niet afhankelijk van zijn functie. Dat zou men toch merkwaardig kunnen noemen, waar dienstplichtige (onder)officieren meer soldij ontvangen dan de gewone dienstplichtigen in de laagste rangen. Men wilde de rechtspositie tussen dienstplichtige militairen en tewerkgestelde dienstweigeraars niet gelijk maken, maar wel gelijkwaardig. De minister kondigde in het overleg aan dat de Beschikking Gewetensbezwaarden Militaire Dienst begin 1989 zou vervangen worden door een Reglement Rechtstoestand Tewerkgestelde Erkende Gewetensbezwaarden. Inhoudelijk heeft dat weinig nieuws opgeleverd. Uiteindelijk is de nieuwe regeling vastgesteld op 27 april 1992 (Stct. 1992, 102) in werking getreden op 31 mei 1992, vier maanden voor het besluit de dienstplicht op te schorten. De wat denigrerende term 'zakgeld' voor de beloning van de verrichte werkzaamheden – vergelijkbaar met de wedde voor de dienstplichtigen – werd gehandhaafd. De term honorarium (eregeld dus) zou op zijn plaats zijn geweest.

j. Tewerkstelling van gewetensbezwaarden en gelijke behandeling

Er is steeds wel discussie geweest of tewerkgestelde dienstweigeraars niet bevoordeeld werden ten opzichte van andere werkzoekenden. Was de tewerkstelling een vorm van verdringing op de arbeidsmarkt? Die vraag kwam in tijden van grote werkloosheid scherper naar voren dan in tijden van hoogconjunctuur.

De vraag over de tewerkstelling van dienstweigeraars werd ook opgeworpen in het kader van het emancipatiedebat. Was er sprake van ongelijke behandeling van mannen en vrouwen, wanneer een bepaalde

2831 ARRvS 30 juni 1987, AB 1988, 207.

2832 ARRvS (vz) 12 augustus 1985, KG 1985, 340.

2833 Kamerstukken, 1994–1995, II, 18176 (Brief van Sipkens)(21 december 1994).

2834 Kamerstukken, 1985–1986, II, Bijlagen Handelingen, 18009, 20 (Brief van de Minister)(11 februari 1986). De datum van toezending zal ongetwijfeld verband houden met de plenaire behandeling van het initiatiefwetsontwerp-Willems op 13 februari 1986 (zie boven).

2835 Kamerstukken, 1985–1986, II, Bijlagen Handelingen, 18009, 20 (Brief van de Minister)(11 februari 1986), 21 (Brief van de Minister)(20 november 1987) en 22 (Brief van de Minister)(24 februari 1988).

functie alleen werd opengesteld voor een dienstweigeraar? In de loop van de jaren tachtig werd het steeds normaler, dat een instelling (van algemeen nut) een advertentie plaatste om dienstweigeraars op zoek naar een geschikte tewerkstelling op een dergelijke vacature te wijzen. Het gaf de instelling de mogelijkheid om uit het bestand van ongeveer 2.000 erkende dienstweigeraars de meest geschikte te selecteren.

Bij de Commissie Gelijke Behandeling van Mannen en Vrouwen bij de Arbeid werd geklaagd, dat een dergelijke advertentie discriminerend voor vrouwen zou zijn. De Commissie oordeelde op 2 april 1984, dat in het geval van een vacature voor een mensenrechtenjurist bij een non-gouvernementele organisatie het openstellen van de vacature alleen voor gewetensbezwaarden directe discriminatie van vrouwen inhield²⁸³⁶.

Staatssecretaris Annelien Kappeyne van de Coppello (1936–1990) reageerde op kamervragen over deze uitspraak met de opmerking dat de tewerkstellingsplaatsen als regel boven de personeelsformatie dienden te gaan en gewetensbezwaarden alleen als er geen andere kandidaten via de reguliere arbeidsmarkt konden worden gevonden mochten worden aangesteld; bovendien werd dan de instelling een vergoeding gevraagd ter hoogte van het salaris behorende bij de functie²⁸³⁷. Er was volgens haar geen beleidswijziging nodig, maar wel een scherper toezicht op de uitvoering daarvan. Zij sloot zich verder aan bij de antwoorden van minister de Koning op vragen uit de Eerste Kamer, waarin de minister bevestigde dat het mogelijk was gebleken ruim 2.150 tewerkstellingsplaatsen te vinden, bijna allemaal boven de reguliere formatieplaatsen²⁸³⁸. Dat het toezicht op de voorschriften in ieder geval niet op korte termijn veranderde, bleek uit het oordeel van de Commissie Gelijke Behandeling van Mannen en Vrouwen bij de Arbeid van 18 december 1984, toen over een vacature voor fysiotherapeut die alleen voor dienstweigeraars open stond, hetzelfde oordeel werd geveld: directe discriminatie voor vrouwen²⁸³⁹.

Deze zaken richtten zich op de aanstelling van gewetensbezwaarden op een vacature die alleen voor deze groep was opengesteld. Er zijn natuurlijk veel tewerkgestelden die naar alle tevredenheid hun werkzaamheden verricht hebben en daarna mede op grond van hun werkervaring bij de instelling of organisatie als gewoon werknemer in dienst kwamen. Dat werd wel gezien als een zekere bevoordeling van erkende gewetensbezwaarden boven gewone dienstplichtigen en boven vrouwen. Vanuit de werkgever gezien was het ook een bijkomend voordeel.

11.3.6. Dienstweigeren *by proxy*: een ouderlijk verbod tot dienstplicht

Een bijzondere casus was het verbod, dat een vader wegens principiële bezwaren met gebruikmaking van de ouderlijke macht²⁸⁴⁰ aan zijn zoon oplegde om gehoor te geven aan de oproep voor de dienstkeuring. Het betrof VU-hoogleraar H.R. Wijngaarden, een van de grondleggers van de psychologische wetenschap in Nederland, die zijn zoon Derk J. Wijngaarden opdroeg de oproep voor de dienstkeuring gedateerd 2 februari 1973 naast zich neer te leggen.

Niet de zoon, maar de vader werd voor de kantonrechter gedaagd. De niet verschenen zoon werd niet vervolgd wegens overtreding van artikel 12 juncto artikel 44 Dienstplichtwet, dat niet voldoen aan de oproep voor de keuring strafbaar stelt met een maximumstraf van veertien dagen hechtenis of een geldboete van f 150. Maar de vader werd vervolgd wegens uitlokking van dat delict, zoals strafbaar gesteld in artikel 47, lid 1 sub 2 Sr: 'Als daders van een strafbaar feit worden gestraft: ... 2. zij die door giften, beloften, misbruik van gezag, geweld, bedreiging, of misleiding of door het verschaffen van gelegenheid, middelen of inlichtingen het feit opzettelijk uitlokken'. De kantonrechter erkende het gewetensbezwaar van de vader en ontsloeg hem van rechtsvervolgning (geen vrijspraak, omdat de feiten wel bewezen werden geacht). In het vonnis van de kantonrechter werd ook verwezen naar de bevestiging van de ouderlijke macht in het arrest Sosjale Joenit-II²⁸⁴¹. Het OM stelde hoger beroep in²⁸⁴², wat leidde tot een vonnis van de arrondis-

2836 CGB-Arbeid, 2 april 1984, no 1984-59.

2837 Kamerstukken, 1983-1984, II, Aanhangel Handelingen, 1114 (kamervraag 18 april 1984, antwoord 3 september 1984).

2838 Kamerstukken, 1982-1983, I, Aanhangel Handelingen 36 (kamervraag 25 mei 1983, antwoord 24 juni 1983).

2839 CGB-Arbeid, 18 december 1984, no 1984-60.

2840 De term 'ouderlijke macht' is in 1995 vervangen door 'ouderlijk gezag'. Inmiddels is door de EU-verordening Brussel IIbis per 1 januari 2005 ook de term 'ouderlijke verantwoordelijkheid' in de Nederlandse wetgeving opgenomen.

2841 HR 16 oktober 1973, NJ 1974, 29. In dit arrest werd een beroep op het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid verworpen. Jeugdhulpverleners van de alternatieve hulpverlening wilden geen mededelingen doen over waar zij een weggelopen minderjarige hadden ondergebracht. Zij werden aldus veroordeeld wegens overtreding van artikel 280 Sr (aan de ouderlijke macht onttrekken van minderjarigen). De wet is naar aanleiding van het HR-arrest gewijzigd (wet van 24 maart 1983, Stb. 1983, 152), waarbij geregeld is dat een hulpverlener aan de Raad voor de Kinderbescherming dient te melden, ingeval aan een weggelopen minderjarige opvang is geboden.

sementsrechtbank Amsterdam van 3 oktober 1974²⁸⁴³. Hoogleraar Wijngaarden baseerde zijn verbod op artikel 1:245 en 1:246 BW dat hem verplichtte zijn kinderen te verzorgen en op te voeden' en te waken voor hun 'zedelijke en geestelijke belangen'. Hij zei het misdadig te vinden dat zijn zoon door militaire dienst in de omstandigheid kan komen, dat hij zou moeten beslissen over het leven en dood van een ander. Rechtbankpresident mr. R. J. C. Houben vond het bevreemdend dat een zoon van 19 jaar zo voetstoots het verbod van zijn vader had gevolgd. De hoogleraar bracht in zijn verweer het kinderoffer ter sprake. Indien hij zijn zoon naar de keuring had laten gaan, zou hij hebben meegewerkt aan een kinderoffer²⁸⁴⁴. 'Zolang mijn zoon minderjarig is, is het mijn plicht te voorkomen dat hij deel gaat uitmaken van het militaire systeem'. De president vroeg zich af of dit doel niet te bereiken was langs legale weg. Als de zoon was goedgekeurd, had hij op grond van gewetensbezwaren militaire dienst kunnen weigeren. Officier van justitie mr. J. Wolfs achtte uitlokking bewezen. Hij vond dit duidelijk een geval van misbruik van het gezag. Het bezwaar van de vrijspraak van de kantonrechter was, volgens hem, dat men aan de toetsing van het gewetensbezwaar niet meer toekwam.

De raadsman van de hoogleraar, mr. G. R. Rutgers, merkte op dat de wet gewetensbezwaren alleen geldt voor de zoon. Een vader mag volgens hem op grond van de wet zich inlaten in de levenssfeer van de zoon. Er was, zo dacht mr. Rutgers, duidelijk een leemte in de wet die de wetgever over het hoofd had gezien. Omdat de hoogleraar ontkende misbruik te hebben gemaakt van zijn ouderlijk gezag, concludeerde hij tot vrijspraak. Mocht de rechtbank dit verweer niet kunnen volgen, dan bepleitte hij subsidiair ontslag van de rechtsvervolgning wegens niet strafbaarheid van een gepleegd feit²⁸⁴⁵.

De rechtbank erkende dat de ouder een ruime bevoegdheid heeft bij het opvoeden van zijn kind, maar dat die bevoegdheid niet zo ruim is dat een kind in conflict kan komen met (straf)wetgeving. Er is geen sprake van een leemte in de wetgeving, omdat de wetgever beseft moet hebben, dat het de minderjarigen zelf zijn die voor de dienstplicht worden opgeroepen en desgewenst een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren kunnen indienen. Dat er in de wet geen ruimte is voor de gewetensbezwaren van de ouders is geen leemte, maar dat is door de wetgever bewust zo gewild. Er is ook geen sprake van een redelijk middel tot een redelijk doel, want ook zonder keuring kan een dienstplichtige worden ingelijfd (wat in dit geval ook inmiddels gebeurd was). Er kunnen tegen een oproep voor een keuring geen gewetensbezwaren ingebracht worden²⁸⁴⁶. De boete voor de Amsterdamse hoogleraar was f 50.

Wijngaarden ging nog wel in cassatie, maar heeft aan dat beroep geen tijd en geld besteed, want er werden geen cassatiemiddelen aangevoerd. De Hoge Raad zag er ambtshalve ook geen zaak in en verwierp het beroep. Minderjarigheid leidt niet vrijstelling van militaire dienstplicht²⁸⁴⁷.

11.3.7. Totaalweigeraars, alleen een informele regeling voor Jehovah's Getuigen

a. De totaalweigeraars voor de strafrechter

Wie weigerde zijn militaire dienst te vervullen en ook geen gebruik maakte van de erkenningsprocedure voor gewetensbezwaarden, kwam uiteindelijk bij de strafrechter terecht.

De volhardende weigeraars werden veroordeeld op grond van artikel 114 WMS (oud), dat een maximumstraf van één jaar en negen maanden kende voor dienstweigering in vredetijd.

Dit strafmaximum kon worden verdubbeld, als de betrokken militair door zijn meerdere uitdrukkelijk gewezen was op het strafbare karakter van zijn gedrag. Dat gaf ruimte aan een maximum van drie jaar en zes maanden²⁸⁴⁸.

2842 Zie De Volkskrant, 15 maart 1974.

2843 Rb Amsterdam, 3 oktober 1974, NJ 1977, 88 (LJN AB3643) met noot van T.W. van Veen. Het vonnis is pas drie jaar na dato in NJ opgenomen. Het vonnis van de kantonrechter is niet gepubliceerd, evenals als het cassatie-arrest van de HR van 14 januari 1975.

2844 Wijngaarden verklaarde later, dat hij zich aangesproken voelde door het bijbelverhaal over Abraham die zijn zoon Isaac moest offeren, maar op het laatste moment de opdracht kreeg dat niet te doen (De Volkskrant, 20 mei 1978).

2845 aldus het verslag van de zitting in het Reformatorisch Dagblad van 20 september 1974.

2846 Dat tegen een militaire-dienstkeuring geen gewetensbezwaren kunnen worden ingebracht was reeds eerder op 1 december 1959 vastgesteld door de arrondissementsrechtbank in Rotterdam. Het betoog van de dienstweigeraar, dat hij God meer moet gehoorzamen dan de mensen en dat de vorst 'regerende bij de gratie Gods' dus aan God onderschikt is en zijn wetten moet gehoorzamen, werd door de rechtbank verworpen. Zie Rb. Rotterdam, 1 december 1959, NJ 1960, 641.

2847 In Veezee van december 1983 (no 63) is het verhaal vermeld van een moeder die de brief met vermelding van een oproep voor militaire dienst van haar zeventien jaar oude zoon retourneerde aan het ministerie van Oorlog. Dit met een beroep op de minderjarigheid van haar zoon. En zo schreef zij: 'Er lag naast deze brief een stembiljet, voor hem, Nec, voor mij'. Het kan natuurlijk geen oproep voor militaire dienst van het ministerie zijn geweest, maar een bericht van de gemeente van de inschrijving in het dienstplichtregister. Die werden verzonden aan een iedere jongen in het jaar dat hij zeventien jaar werd. Deze leeftijd is met de wet van 12 mei 1977 (Stb. 1977, 323) van achttien jaar op zeventien jaar gebracht (zie § 11.1.14.a).

Voor totaalweigeraars die verschenen na een oproep voor militaire dienst werd geen gebruik gemaakt van artikel 45 van de Dienstplichtwet waarmee in het niet voldoen aan de oproep gestraft kan worden met een maximumstraf van 10 maanden; een dergelijke zaak tegen een burger, die (nog) geen militair was, werd gebracht voor de commune strafrechter. Men prefereerde een inlijving – soms buiten aanwezigheid – waardoor het militair strafrecht van toepassing was en de militaire strafrechter bevoegd was.

Wie als militair niet aan een oproep voor werkelijke dienst voldoet kan op basis van artikel 150 WMS gestraft worden met maximaal twee jaar (in oorlogstijd zeven jaar). Afhankelijk van de omstandigheden is voor de strafrechtelijke aanpak van totaalweigeraars artikel 114 (weigering van een dienstbevel) en artikel 150 (niet voldoen aan een oproep) beschikbaar en voor wie uit de krijgsmacht verdwijnt, is er nog artikel 98, dat desertie strafbaar stelt.

Een van de eerste totaalweigeraars de 22-jarige Ger Pouw voldeed niet aan zijn oproep en werd op 4 juni 1975 door de marechaussee van huis gehaald en opgesloten in Nieuwersluis. Omdat hij daar weg wilde en graag een wereldreis wilde maken, deed hij een beroep op de Wet GMD. Tot zijn teleurstelling werd hij niet vrijgelaten, maar versneld in de procedure gezet. Hij ging er op weg naar de psychiater van door. De wereldreis was geen succes: zes weken na zijn ontsnapping meldde hij zich weer. Hij kreeg contacten met VD, die hem aanmoedigde de gewetensbezwaardenprocedure te doorlopen en met Onkruid, die hem steunde op weg naar een totaalweigering.

Pouw werd op 10 september 1975 voor de krijgsraad gebracht. Daar weigerde hij de toegevoegde militair raadsman; de zitting werd uitgesteld. Mr. Henk Drosen nam de verdediging over. Ger Pouw werd op 8 oktober 1975 veroordeeld tot 51 dagen militaire detentie op grond van artikel 150 WMS. Het is goed mogelijk dat de 51 dagen corresponderen met het aantal dagen tussen de oproepdatum en de arrestatie. De dag na zijn veroordeling 9 oktober 1975 weigerde hij ieder bevel. Daarvoor werd hij opnieuw voor de krijgsraad gebracht en op grond van artikel 114 WMS op 29 december 1975 tot 1 jaar en zeven maanden veroordeeld. De krijgsraad verdisconteerde de straf van 51 dagen, alsof hier sprake was van één delict en één straf. Juridisch gesproken was dat niet het geval en militaire detentie kent een lichter regiem dan gevangenisstraf. Het krijgsraadvonnis werd door het HMG na een zitting op 22 januari 1976 in een uitspraak van 5 februari 1976 in stand gelaten²⁸⁴⁹.

Kees Vellekoop (zie § 11.3.2.d) deed wel een beroep Gewetensbezwaarden Militaire Dienst en Ger Pouw niet. Hij was de eerste totaalweigeraar die volgens de ideeën van Onkruid dienst weigerde²⁸⁵⁰. Een wijziging van de wet GMD zou voor Ger Pouw geen oplossing inhouden. Toch was er bij Ger Pouw geen vooropgezet plan om direct de militaire dienst 'totaal' te weigeren; hij werd eerst veroordeeld wegens het niet voldoen aan de oproep op te komen voor eerste oefening. Er zijn geen berichten, dat hij geweigerd heeft een uniform aan te trekken: het is niet goed voorstelbaar, dat hij in een burgerkloffie voor de krijgsraad is verschenen. Hij was in ieder geval ingelijfd.

2848 Totaalweigeraar Laurens Klappe beschrijft in zijn gevangenisdagboek de gang van zaken na zijn arrestatie, de overbrenging naar Nieuwersluis en zijn inlijving in de krijgsmacht op 28-29 januari 1981. (Klappe [1983], p. 14):

Mijn begeleider trok zijn gezicht in de plooi, zei dat ik onder de krijgstuich stond, stelde zich voor als mijn militaire meerdere en zei: 'Ik geef u opdracht dit uniform aan te trekken', waarop ik antwoordde: 'Dat weiger ik'. Hij: 'Ik geef u opdracht dit pistool aan te nemen'. Ik: 'Dat weiger ik'. Hierop kon ik mijn lachen niet meer bedwingen. Het in scene gezette toneelstuk moest nog verder gaan. De meerdere: 'Ik maak u er opmerkzaam op, dat u een ernstig strafbaar feit pleegt en voor de krijgsraad kan komen. Ik bied u nogmaals het uniform aan'. Ik: 'Ik weiger dit te aksepteren'. Hij: 'Ik bied u nogmaals dit pistool aan'. Ik: 'Ik weiger dit ook'. Hij: 'Ik zal van deze weigering verslag doen'. Hiermee was de daad van dienstweigering een feit.

De strafverzwarende omstandigheid 'indien de schuldige opzettelijk in zijn ongehoorzaamheid volhardt, nadat een meerdere hem uitdrukkelijk op zijn strafbaarheid heeft gewezen' (artikel 114 derde zin sub 1 WMS-oud) wordt hier procedureel keurig verwezenlijkt.

Klappe deed in 1974 een verzoek tot erkenning van zijn gewetensbezwaren militaire dienst. Op 19 september 1978 werd zijn verzoek afgewezen. Ook een hoger beroep bij de Raad van de State leidde niet tot erkenning. Op 6 januari 1981 moest hij opkomen, maar hij verscheen niet. Laurens Klappe nam op 7 januari 1981 deel aan een actie van Onkruid tegen een voorlichtingswinkel van het ministerie van Defensie in Hengelo (zie ook § 11.3.1.b). Hij werd gearresteerd en werd in voorarrest opgesloten in het Huis van Bewaring in Rotterdam. Op 28 januari 1981 werd hij vrijgelaten uit voorlopige hechtenis. Op de stoep bij het Huis van Bewaring werd hij door de marechaussee opgewacht.

Klappe bracht zijn zaak uiteindelijk naar het EHRM in Straatsburg: het Europees Hof constateerde een schending van artikel 5 lid 3 EVRM, omdat de auditeur-militair en officier-commissaris die betrokken zijn bij het in detentie nemen niet beschouwd kunnen worden als onafhankelijke rechtelijke autoriteiten (EHRM, 22 mei 1984, 9387/81). Hij ontving een schadevergoeding van f.300.

Zie ook het interview met Laurens Klappe in Ten Cate, Evenblij en Termeer (1992), p. 47-54.

2849 Kr Arnhem, 29 december 1975, MRT 1976 (LXIX), 229-231. Het HMG-arrest van 5 februari 1976 is niet gepubliceerd.

2850 Zie de brochure Ger Pouw moet vrij! (1976).

Een trio van totaalweigeraars die van het begin duidelijk hebben gemaakt, dat zij op geen enkele wijze in militaire dienst wilden en ook geen beroep zouden doen op de regeling voor gewetensbezwaarden bestond uit Willem de Haan, Willem Bosma en Theo Wolswijk²⁸⁵¹. Zij waren actief binnen Onkrut en hadden hun stappen goed voorbereid. Zij negeerden de oproep en werden uiteindelijk aangehouden. Wolswijk en Bosma werden opgepakt in 1978 bij een Onkrut-actie, toen zij zich vastgeketend hadden aan de hekken van het Ministerie van Defensie. Het was een methode voor totaalweigeraars zelf het beste (publicitaire) moment te kiezen voor hun arrestatie. Wolswijk kon weer ontsnappen en Bosma werd door de krijgsraad op 14 februari 1979 tot achttien maanden veroordeeld. Bij andere Onkrut-acties liet de politie en de marechaussee bewust arrestatie achterwege om niet mee te gaan in het scenario van Onkrut. De Haan en Wolswijk meldden zichzelf op 28 maart 1979.

Gedrieën deden zij toch in hun detentie op 23 mei 1979 formeel een beroep op de wet GMD, maar niet gericht op erkenning, maar op het stoppen van de strafvervolging: Bosma had hoger beroep aangetekend en De Haan en Wolswijk nog niet voor de krijgsraad gebracht. Uiteindelijk werden zij weer aangehouden en tot achttien maanden gevangenisstraf veroordeeld. Willem de Haan zat in de periode van maart 1979 tot juli 1980 twaalf maanden opgesloten. Het dichtlijmen van het garageslot van HMG-president Van den Bosch kon een veroordeling in hoger beroep niet voorkomen.

Hun proces en hun detentie werd breed in de publiciteit uitgemeten. Het maakte duidelijk, dat een strafrechtelijke benadering geen oplossing was voor serieuze totaalweigeraars en dat er wel degelijk sprake was van gewetensbezwaren. Maar men kwam politiek en juridisch in een spagaat terecht: straffen heeft geen zin, niet reageren is geen optie.

De Hoge Raad aanvaardde – vanaf de eerste militairrechtelijke zaak die sinds de introductie van de cassatiemogelijkheid bij het hoogste rechtscollège aanhangig was gemaakt – dat de duur van de dienstplicht de maat kon zijn voor de duur van de gevangenisstraf. De Hoge Raad beriep zich er steeds op dat de stafmaat mits met redenen omkleed de bevoegdheid van de feitenrechter is, ook als een beroep werd gedaan op het proportionaliteitsbeginsel, zoals in de zaak die leidde tot het arrest van Hoge Raad van 4 december 1979²⁸⁵². Deze benadering werd bevestigd in de HR-uitspraken van 3 juni 1980²⁸⁵³ en van 4 mei 1981²⁸⁵⁴.

De gang van zaken bij totaalweigeren was als volgt. Een totaalweigeraar werd na arrestatie (of bij uitzondering bij zelfmelding) naar de Koning Willem III Kazeme in Nieuwersluis overgebracht die als Depot voor Discipline zowel als gevangenis als huis van bewaring functioneerde onder de naam Militair Penitentiair Centrum. Daar werd, voor zover het niet al eerder gebeurd was, het toneelstukje van de herhaalde weigering van diensbevel opgevoerd. Het regiem van het MPC was gericht op het verrichten van militaire dienst, waaronder ook militaire oefeningen (stormbaan en zo). Juist militaire dienst als militaire oefeningen zijn de dingen die een totaalweigeraar niet wil doen. Daarom ondergaan totaalweigeraars hun detentie in afzondering: alleen op een cel. Onprettig en onaantvaardbaar voor de totaalweigeraars, maar ook voor de directie en het personeel van de inrichting. Hoe lastig, eigenwijs en koppig totaalweigeraars ook mogen zijn, het zijn geen criminelen, maar overtuigingsdaders. Vanuit een delegatie van Eerste-Kamerleden die in het voorjaar van 1981 Nieuwersluis bezocht werd gesteld²⁸⁵⁵:

Twee totaal verschillende werelden ontmoeten elkaar. Er ontstaan tegenwerking en wrijvingen, pesterijen en incidenten. Wellicht dreigen er ernstiger situaties.

Sinds medio 1981 is de procedure voor uitplaatsing van totaalweigeraars naar burger-huizen van bewaring versneld. Na formele verwijzing naar de krijgsraad en een medisch en psychologisch onderzoek kan de overbrenging naar elders generaliseerd worden, in het algemeen binnen één week²⁸⁵⁶.

2851 Zie ook Boot (2015) p. 197.

2852 HR 4 december 1979, NJ 1981, 463 en MRT 1980 (LXXIII), p. 161-165.

2853 HR 3 juni 1980, MRT 1983 LXXIII, 604-613.

2854 HR 4 mei 1981, NJ 1981, 463 en MRT 1981 (LXXIV), 584-592.

2855 Kamerstukken, 1980-1981. I, Handelingen, 677 (14 april 1981) (Jan Nagel, PvdA).

2856 Zie Kamerstukken, 1981-1982, I, Bijlagen Handelingen, 16400 X, 39a (Brief van Staatssecretaris Scheltema van Justitie) (4 februari 1982), naar aanleiding van een motie-Nagel (Kamerstukken, 1981-1982, I, Bijlagen Handelingen, 16400 X, 115 (14 april 1981)). De kamerbrede motie-Nagel is aangenomen op 21 april 1981.

Van Maarseveen vroeg zich in 1982 publiekelijk af of het vervolgen van totaalweigeraars op grond van het wetsartikel dat gaat over het weigeren van een dienstbevel niet geen vorm *détournement de pouvoir* is. Het artikel 114 WMS is niet voor het absoluut weigeren van participatie aan de krijgsmacht door een dienstplichtige geschreven. Hij had van de Hoge Raad de afschaffing van dit juridisch misbruik verwacht²⁸⁵⁷. Staatsrechtgeleerde Prakke ondersteunde zijn collega Van Maarseveen in zijn vertwijfeling en woede in een korte reactie in een volgende NJB-nummers. Er kwam geen reactie uit de strafrechthoek op deze publieke exclamatie.

Voor de strafmaat die de militaire aanklager en de militaire strafrechter gebruikte voor een totaalweigeren, werd als basis de duur van de feitelijke militaire dienstplicht aangehouden. Het aantal maanden gevangenisstraf fluctueerde met de duur van de dienstplicht: tussen 23 maanden gevangenisstraf tot 12 maanden gevangenisstraf.

Zoals gezegd stond de Hoge Raad het HMG toe de dienstplicht te vergelijken met gevangenisstraf²⁸⁵⁸. Advocaat-generaal Leyten was kritisch over deze benadering, maar bood geen juridische oplossing aan²⁸⁵⁹. Het HMG hield vast aan deze opstelling, al ontstond er bij lagere militaire rechters enige onvrede over deze benadering²⁸⁶⁰.

De veronderstelling dat het vervullen van militaire dienst een even grote last is als het ondergaan van een gevangenisstraf kan worden geschouwd als een grove misrekening, zowel een overschatting van de beperkingen die de militaire dienst met zich brengt en als een onderschatting van het gevangenisleven. Straf wordt gedefinieerd als toegebracht leed. Zoals gezegd: dienstplicht is een last, geen leed.

Bas Elfrink uit Zevenaar weigerde jaren na Ger Pouw niet alleen dienst, maar ook voedsel. Hij werd opgeroepen op 4 november 1981 te verschijnen in een kazerne in Breda. Hij negeerde de oproep en dook onder. Op 22 januari 1981 begon hij ostentatief en demonstratief een hongerstaking in de Andreaskerk in Zevenaar. Inzet: 'Uit protest tegen het militarisme ben ik in hongerstaking gegaan, die ik voortzet totdat ik definitief en zonder strafvervolgning uit al m'n militaire verplichtingen (zoals vervangende dienst) ontslagen ben'. Hij werd op 25 januari 1982 in de kerk gearresteerd. Hij belandde op 29 januari 1982 in het Huis van Bewaring in Haarlem, waar hij zijn hongerstaking doorzette. Hij werd op 5 februari 1982 overgebracht naar het penitentiair hospitaal in Den Haag. Staatssecretaris Jan van Houwelingen (1939–2013) van Defensie bracht hem daar op 12 februari 1982 een bezoek. De staatssecretaris legde uit, dat hij een wettelijke voorziening voor totaalweigeraars in voorbereiding had en dat deze voorstellen binnen een jaar in de Tweede Kamer zouden liggen²⁸⁶¹. De dag erop werd Elfrink afgekeurd voor de militaire dienst. Einde dienstplicht, einde hongerstaking²⁸⁶². Het kwam op deze manier ook niet tot een strafproces²⁸⁶³. De straf-

2857 Van Maarseveen (1982). In zekere zin geeft het verdere wetgevingsproces Van Maarseveen gelijk: artikel 114 WMS verdween in 1991 uit het wetboek: het incidenteel weigeren van een bevel werd een tuchtrechtelijk feit (artikel 15 WMT) en totaalweigeren werd een nieuw strafbaar feit (artikel 139 WMS). De vraag blijft wel of totaalweigeren door een niet-militair niet in het commune strafrecht thuis hoort.

2858 Zie daarover uitvoerig het commentaar bij de paragrafen over de cassatie van HMG-uitspraken door de HR (§ 11.2.6).

2859 HR 8 juni 1982, MRT 1983 (LXXVI), 84–86 en HR 1 maart 1983, NJ, 1983, 529. Conclusie AG in ECLI:NL:PHR:1983:AB7543.

2860 Zie

- Kr Arnhem 13 mei 1971 MRT 1971 (LXIV) 553 en HMG 21 juli 1971, MRT 1971 (LXIV), 556, waarbij het HMG de straf van 18 maanden gevangenisstraf verhoogde tot 21 maanden;
- Kr Den Haag van 26 augustus 1970 (MRT 1971 (LXIV), 213–215) en HMG 18 november 1970 MRT 1971 (LXIV), 215–217: 18 maanden werd zonder nadere toelichting verhoogd tot 24 maanden;
- HR 17 juni 1986, MRT 1987 (LXXX), 1–4.

2861 Staatssecretaris van Houwelingen was op 12 februari 1982 tamelijk optimistisch: pas drie jaar later op 11 april 1985 stuurde regering een stuk naar het parlement; het was een nota en geen wetsvoorstel (zie § 11.3.7.d).

2862 Zie over de hongerstaking het dagboek van Elfrink en de bundel van reacties uit de samenleving die hij in detentie ontving: Elfrink (1984) en Elfrink (red) (1986). Zie ook De Schoffel, april 1982 (no 8).

De publicatie van zijn dagboek zorgde in 1984 nog enige ophef binnen de kringen van dienstweigeraars, omdat Elfrink ingestemd had met de herkeuring of zelfs de keuring had aangevraagd. Zie Veedee, februari 1985 (no 70).

In antwoord op twee stel kamervragen gaf staatssecretaris Van Houwelingen aan, dat Elfrink in het gesprek op vrijdag 12 februari 1982 had ingestemd met een herkeuring (Kamerstukken, 1981–1982, II, Aanhangsel Handelingen 810, (vragen Ploeg en Nijpels (VVD) en Schutte (GPV) 17 februari 1982 en 16 februari 1982, antwoord 22 maart 1982). Elfrink, die tot dan toe zich onttrokken had aan de reguliere dienstplichtkeuring, heeft de (her)keuring toegelaten en/of toegestaan. De keuring is niet via de gewone weg verlopen via de Herkeuringsraad. Er is gebruik gemaakt van de procedure zoals vastgelegd in artikel 15 lid 2 sub c juncto artikel 17 Dienstplichtbesluit, waardoor te keuren dienstplichtigen die zich in een penitentiaire inrichting bevinden door een arts ter plaatse bezocht en gekeurd kunnen worden.

rechtelijke procedure werd beëindigd omdat de advocaat-fiscaal ervan uit ging, dat de gronden voor afkeuring al bestonden voordat het strafbare feit van het weigeren van het dienstbevel werd gepleegd. Een beetje een gelegenheidsredenering, omdat autoriteiten een hongerstaking nooit willen belonen²⁸⁶⁴.

Totaalweigeraars die voor de krijgsraad en het HMG werden gebracht makten heel wat theater in de rechtszaal. De terechtzitting was voor hen eerder een botsing met het militaristisch vertoon, tot uiting komend in de geïniformeerde leden van de rechtscolleges, dan een confrontatie met onafhankelijke rechters. Het omgekeerde kwam ook voor: een burgerlid van het HMG werd ook ter discussie gesteld, omdat dit HMG-lid een hoge militaire rang had bekleed en eerder militair lid van het HMG was geweest. Nu was hij raadsheer in het Haagse gerechtshof en in die hoedanigheid ook rechtsgeleerd lid van het HMG. Een totaalweigeraar stelde de positie van deze rechter aan de orde, maar zijn bezwaar werd gehonoreerd, noch door het HMG zelf noch door de HR²⁸⁶⁵.

Stephan Kraan zette zijn hele persoonlijke verdediging, die hij op 23 juni 1981 uitsprak voor de Arnhemse krijgsraad geheel op rijm²⁸⁶⁶.

Anderen voerden toneelstukjes op, zoals in het geval dat een totaalweigeraar zich op 5 januari 1983 presenteerde als een rechtse rakker. Over het optreden van zijn advocaat mr. J.G. van den Donk, die na een uur nog niet gereed met zijn pleidooi en dat doorspekte met allerlei cynische opmerkingen, werd door de HMG-president Van den Bosch beklag gedaan bij de Deken van de Orde van Advocaten in Amsterdam²⁸⁶⁷.

Tot medio 1983 was het 'tarief' voor een totaalweigeraar achttien maanden gevangenisstraf. Het HMG zette de toon en de krijgsraad volgde.

Zo ook in het vonnis van de krijgsraad van 24 juni 1983. Maar bij sententie van 12 oktober 1983 verlaagde het HMG de standaardstraf van achttien maanden tot twaalf maanden, dit op vordering van de advocaat-fiscaal²⁸⁶⁸. De advocaat-fiscaal had tot nu toe zijn strafmaat gebaseerd op het strafartikel uit de wet gewetensbezwaren militaire dienst (artikel 55) waarin bij niet voldoen aan de vervangende dienst kon worden bestraft (als bijkomende straf) met plaatsing in een rijkswerkinrichting. Nu er op 25 juli 1983 een wetsvoorstel was ingediend om de plaatsing in een rijkswerkinrichting als bijkomende straf uit de wet gewetensbezwaarden te schrappen²⁸⁶⁹, ontviel die grondslag voor vergelijking voor het bepalen van de strafmaat. De verlaging van de standaardstraf van achttien maanden tot twaalf maanden had nog een ander gevolg: wie (tot 1986) tot een gevangenisstraf van meer dan één jaar was veroordeeld werd op grond van artikel B3 van de Kieswet uitgesloten van het stemrecht. Een totaalweigeraar heeft deze extra sanctie tevergeefs aan de orde gesteld eerst bij de Hoge Raad²⁸⁷⁰ en later bij de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens: zijn appel werd niet ontvankelijk verklaard. Wel achtte de ECieRM de regeling in de Nederlandse kieswet

2863 Het is passend om in deze rechtshistorische studie op te merken, dat had Elfrink 150 jaar eerder zich via een hongerstaking ongeschikt gemaakt voor militaire dienst, dan had hem op grond van de militiewet van 1817 wegens zelfverminking een verplichte uitzending naar de koloniën boven het hoofd gehangen (artikel 168 Militiewet 1817). Nu kon de minister alleen ingeval van bedrog de afkeuring ongedaan maken (artikel 14 Dienstplichtwet). Er is geen strafsanctie voor degene die zich willens en weten voor de militaire dienst ongeschikt maakt.

2864 Zie ook Doombos (1982).

2865 Zie HR 9 februari 1988, NJ 1989, 109.

Het betreft hier mr. J.O. de Lange, brigadegeneraal van de Militair Juridische Dienst en sinds 1980 militair lid van het HMG en daarna – na zijn militaire pensionering – vanaf 1984 burgerlid van het HMG en ongetwijfeld een uitstekend jurist. Maar de reactie van het HMG en de HR is bijzonder formeel en doet geen recht aan de oorspronkelijke bedoelingen om kennis en ervaring uit het commune strafrecht in te brengen in de militaire rechtspraak. Het mag dan formeel niet in strijd zijn met artikel 6 lid 1 EVRM, maar toch is hier een vorm van strengeling in de sfeer van personen aan de hand, die De Roos eerder heeft gekarakteriseerd als 'het bolwerk van het militair recht' (De Roos (1984)).

Dezelfde route is begaan met de positie van mr. H. de Groot, een oud-schout bij nacht die in de jaren tachtig ook (fungerend) president van het HMG werd.

Deze uitspraak van 9 februari 1988 is ook gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift (MRT) (1988 (LXXXI), 224–226), maar daarin is alleen de achtste cassatiegrond (de duur van de gevangenisstraf opgelegd is hoger dan opgelegd door de krijgsraad) vermeld en wordt voorbijgegaan aan de kwestie van het burgerlid van het HMG.

2866 Kraan (1982), p. 41–43.

2867 Van den Bosch beklagde zich in het NJB (1983, 343–344) dat een NRC-persbericht van 6 januari 1983 over het incident was afgedrukt in het NJB van 22 januari 1983.

2868 Kr Arnhem 24 juni 1983, MRT 1984 (LXXVII), 44–45 en HMG 12 oktober 1983, MRT 1984 (LXXVII), 46–47.

2869 Kamerstukken, 1982–1983, II, 18009, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (25 juli 1983).

2870 HR 18 november 1981, AB 1982, 231.

op het eerste gezicht niet flexibel (*à première vue il puisse paraître rigide*)²⁸⁷¹. Deze opgetrokken wenkbrauw van de Europese rechters is in Nederland opgepikt. Het artikel B3 is gewijzigd bij de wet van 27 maart 1986, Stb. 138²⁸⁷². De mogelijkheid om de uitsluiting van het kiesrecht als bijkomende straf op te leggen is gehandhaafd in artikel 28 lid 3 Sr, dat ook van toepassing is op het militaire strafrecht.

Een ander gevolg betrof de regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling. Tot 1 januari 1987 was er sprake van een voorwaardelijke invrijheidsstelling, als tweederde van de straf was uitgezeten, met een minimum van 9 maanden, dat wil zeggen bij veroordeling tussen negen maanden en dertien-en-een-halve maand. In de regeling die van op 1 januari 1987 van kracht werd, was geregeld (art 15 Sr) dat er een minimumtermijn van uitgezeten detentie van zes maanden van toepassing was plus eenderde van de resttermijn. Bij een straf van twaalf maanden kwam dat neer op acht maanden. Samengevat: wie tot medio 1983 het normale tarief van achttien maanden opgelegd kreeg, moest twaalf maanden zitten. Wie na medio 1983 (maar vóór 1 januari 1987) het nieuwe normale tarief van twaalf maanden opgelegd kreeg, moest negen maanden zitten. Wie na 1 januari 1987 twaalf maanden opgelegd kreeg, moest acht maanden zitten²⁸⁷³.

In een vonnis van de krijgsraad 3 augustus 1984 ging de krijgsraad verder op de ingeslagen weg en verlaagde de gevangenisstraf van twaalf maanden tot zes maanden. In hoger beroep (van de auditeur-militair?) verhoogde het HMG de straf tot het nieuwe standaardtarief van twaalf maanden gevangenisstraf. De Hoge Raad liet dat zo, want hij is uiterst terughoudendheid met het beoordelen van de strafmaat²⁸⁷⁴.

De krijgsraad Arnhem volgde het directief van HMG en legde stevast twaalf maanden gevangenisstraf in zaken van totaalweigeraars²⁸⁷⁵. Ook in een vonnis van 2 mei 1985, maar deze twaalf maanden werd door het HMG op 23 oktober 1985 gewijzigd in 99 dagen (de duur van het voorarrest), omdat de betrokken totaalweigeraar inmiddels afgekeurd was²⁸⁷⁶.

Maar in een zaak van een totaalweigeraar legde de krijgsraad op 9 april 1985 zes maanden gevangenisstraf opgelegd, maar het HMG maakte daar op 25 september 1985, zonder al te veel argumenten, zo stelde advocaat in cassatie, twaalf maanden van. De redenen van het HMG reikte niet verder dan 'aard en omstandigheden', 'een oogpunt van generale preventie', weinig specifiek, maar bovendien voerde het HMG aan, dat in de strafmaat verdisconteerd werd, dat deze weigering zich in de toekomst zou uitstrekken tot de eerste oefening én de herhalingsoefeningen, nu in vreedstijd maar ook in oorlogstijd. Het cassatieberoep omvatte dan ook slechts één middel: het laten meewegen van veronderstelde toekomstige weigeringen. AG Leyten onderschreef deze redenering van de advocate van harte: men kan ook van inzicht veranderen²⁸⁷⁷. Het gaat niet aan bij de strafmaat eventuele toekomstige weigeringen alvast te bestraffen. De Hoge Raad vond het op 17 juni 1986 voldoende²⁸⁷⁸. Deze redenering over straf voor een toekomstige delict werd bevestigd in een arrest van de Hoge Raad uit 1989²⁸⁷⁹.

Dit schaakspel tussen de krijgsraad en het HMG herhaalde zich nog een paar keer: krijgsraad op 22 april 1986 zes maanden gevangenisstraf voor een totaalweigeraar en HMG op 18 juni 1986 twaalf maanden in het hoger beroep op verzoek van de advocaat-fiscaal en de Hoge Raad vond op 24 maart 1987 goed wat het HMG deed²⁸⁸⁰. Op diezelfde 22 april 1986 wees de krijgsraad een vonnis van zes maanden gevangenis-

2871 ECieRM, 4 juli 1983 (appl 9914/82)(33 DR 274).

2872 op basis van een wetsontwerp zie Kamerstukken, 1984-1985, II, 18973, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(7 mei 1985).

2873 Zie de wet van 26 november 1986, Stb. 1986, 593, waarbij het recht op de vervroegde invrijheidsstelling werd ingevoerd en de oude informele, maar in de praktijk algemeen geldende gunst van de voorwaardelijke invrijheidsstelling werd afgeschaft. De vervroegde invrijheidsstelling is per 1 juli 2007 met de wet van 6 december 2007 (Stb. 2007, 500) weer gewijzigd in een nieuwe voorwaardelijke invrijheidsstelling.

2874 HR 18 juni 1985, MRT 1986 (LXXIX), 8. Een nevenkwestie was de beslissing van het HMG om cabaretier Freek de Jonge niet toe te laten als getuige-deskundige, omdat hij volgens de HMG-president niet meer deskundigheid kon inbrengen dan de gemiddelde Nederlander. Vredesactiviste Sienie Strikwerda en psychiater Frank van Ree werden wel toegelaten.

2875 Kr Arnhem 7 september 1984, MRT 1985 (LXXVIII), 220 (bevestigd door HMG op 22 november 1984 en HR 19 februari 1985) en Kr Arnhem 15 januari 1985, MRT 1985 (LXXVIII), 325 (bevestigd door HMG 19 juni 1985, MRT 1985 (LXXVIII), 327).

2876 Kr Arnhem 2 mei 1985, MRT 1986 (LXXIX), 85-86 en HMG 23 oktober 1985, MRT 1986 (LXXIX), 86-88.

2877 Als voorbeeld noemde Leyten Alexander Cohen die zich blijkens zijn autobiografische geschriften ontwikkelde 'van anarchist tot monarchist' (zie over Alexander Cohen een noot in § 5.1.1.c).

2878 HR 17 juni 1986, MRT 1987 (LXXX), 93.

2879 HR 30 mei 1989, NJ 189, 774.

2880 HR 24 maart 1987, NJ 1988, 202.

straf voor een totaalweigeraar en HMG maakte daarvan op 2 juli 1986 twaalf maanden in het hoger beroep op verzoek van de advocaat-fiscaal. Opnieuw liet de Hoge Raad het op 16 juni 1987 gebeuren²⁸⁸¹.

En het vonnis van de krijgsraad van 21 november 1986 van zes maanden gevangenisstraf werd door het HMG op 4 maart 1987 verdubbeld tot twaalf maanden; en ook dit vonnis werd door de Hoge Raad op 9 februari 1988 getolereerd²⁸⁸².

Een erkende gewetensbezwaarde die voor een beroep op de wet ruim drie en een halve maand in voorlopige hechtenis had gezeten, daarna erkend was en vervolgens een halve maand dagen vervangende dienst had vervuld, werd op 15 februari 1985 door de rechtbank veroordeeld tot acht maanden gevangenisstraf, een straf die werd gehandhaafd door het gerechtshof op 21 april 1986 en door de Hoge Raad op 7 april 1987. Deze dienstweigeraar die eerst totaalweigeraar was, vervolgens erkend gewetensbezwaarde en uiteindelijk werkweigeraar werd veroordeeld op grond van artikel 53 WGMD door de commune strafrechter. Hij was immers als gevolg van de erkenning van zijn gewetensbezwaren op grond van artikel 9 WGMD vrijgesteld van de militaire dienstplicht en ressorteerde niet meer onder het militaire strafrecht²⁸⁸³.

Iets dergelijks speelde ook in de zaak waar een dienstplichtige zes maanden militaire dienst vervulde, vervolgens om erkenning voor gewetensbezwaarde verzocht. Hij werd erkend, maar weigerde vervolgens de tewerkstelling. Dat kostte hem zes maanden gevangenisstraf op grond van artikel 52 WGMD²⁸⁸⁴.

Iets dergelijks was aan de hand bij dienstplichtige Van Buitenen, die tussen 8 januari 1980 en 25 november 1980 tien-en-een-halve maand militaire dienstplicht (van de reguliere veertien maanden) vervulde en toen een beroep deed op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. Hij werd op 19 juni 1981 erkend en moest van 1 februari 1982 tot 2 oktober 1982 acht maanden vervangende dienst vervullen (van de reguliere achttien maanden). Hij deed drie maanden vervangende dienst bij de Mobiele Werkploeg in Den Haag en gaf er toen de brui aan. De politierechter veroordeelde hem tot 3 maanden gevangenisstraf (ter compensatie van de vijf maanden vervangende dienst die hij nog te gaan had), maar het hof maakte op 26 juni 1982 daar twee maanden van. De Hoge Raad bemoeide zich zoals gebruikelijk niet met de strafmaat (mits met redenen omkleed). De Europese Commissie van de Rechten van de Mens zag er als voorportaal voor het Europese Hof van de Rechten van de Mens, wees op 2 maart 1987 het beroep af en liet Van Buitenen niet toe tot het hof: men zag geen schending van het EVRM. Al met al een ingewikkelde rekensom: Van Buitenen was 10,5 maand (militaire dienst) + 3 maanden (vervangende dienst) + 2 maanden (gevangenisstraf) = 15,5 maand bezig met zijn dienstplicht. Een normale dienstplichtige veertien maanden, een normale gewetensbezwaarde achttien maanden en een totaalweigeraar twaalf maanden (met een voorwaardelijke invrijheidsstelling negen maanden, vanaf 1987 acht maanden).

Er is tijdens een proces tegen een totaalweigeraar nog eens de vraag opgeworpen of artikel 114 WMS wel het juiste artikel is om een totaalweigeraar aan te pakken. Het gaat bij artikel 114 WMS om het weigeren van een dienstbevel, eigenlijk een incidenteel weigeren van een specifiek bevel. Advocaat Erik Hummels wierp de vraag op of hier geen sprake was van het schenden van het *nulla poena*-beginsel. Het ging in dit geval om de opdracht om aan een ingelijfde dienstplichtige om zijn laarzen uit te trekken voor een keuring. Kennelijk had deze totaalweigeraar zich ook onttrokken aan de gewone keuring en was ongekeurd ingelijfd.

De dienstplichtige werd door de krijgsraad op 29 februari 1984 en door het HMG op 29 mei 1984 veroordeeld tot twaalf maanden, omdat hij geweigerd had zijn laarzen uit te trekken²⁸⁸⁵.

De geschiedenis gaf advocaat Hummels gelijk: een simpele bevelsweigerings werd van strafrechtelijk misdrijf omgezet in een tuchtrechtelijk feit (artikel 15 WMT) en voor totaalweigering kwam er een aparte strafbeoordeling (artikel 139 WMS). De voorstellen hiervoor lagen al vanaf 21 mei 1981 op tafel bij de Tweede Kamer (zie § 11.2.8.a).

2881 Voor deze zaak zie Kr Arnhem 22 april 1986, MRT 1987 (LXXX), 356, HMG 2 juli 1986, MRT 1987 (LXXX), 358 en HR 16 juni 1987, MRT 1987 (LXXX), 360.

2882 HR 9 februari 1989, NJ 1989, 109 en MRT 1988 (LXXXI), 224.

2883 HR 7 april 1987, NJ 1988, 265. In deze zaak speelde ook de kwestie dat het gerechtshof Den Haag geen rekening hield met de verplichting van de advocaat J.G. Donk ook nog bij de krijgsraad in Arnhem een totaalweigeraar bij te staan. Het hof bood de verdachte na een lunchpauze zijn laatste woord te doen in afwezigheid van zijn advocaat; noch de verdachte noch zijn advocaat daagden op na de heropening van de zaak.

2884 HR 30 mei 1989, NJ 189, 774

2885 Arr Kr Arnhem 29 februari 1984, MRT 1984 (LXXVII), 324-326 en HMG 29 mei 1984, MRT 1984 (LXXVII), 327-330 mn WHV.

In de vele strafprocessen die er gevoerd zijn tegen totaalweigeraars werd ter verdediging vaak een beroep gedaan op het volkenrecht als rechtvaardiging van het weigeren aan de krijgsmacht deel te nemen. Daarbij zijn onder meer naar voren gebracht de normen van de Neurenbergse processen en het Genocide-verdrag (waarbij de inzet van atoombomben als massavernietigingswapens in het gebruik niet anders dan een genocide inhoudt)²⁸⁸⁶. De stelling van de totaalweigeraar was, dat hij door deel te nemen aan de Nederlandse krijgsmacht via de NAVO-verbinding al feitelijk betrokken was bij de gebruik van deze genocidewapens, want van het bezit ervan gaat al een dreigende werking uit. Het HMG verwierp op 18 juni 1986 deze betogen, omdat een eventueel optreden van de Nederlandse krijgsmacht niet noodzakelijkerwijs zou hoeven leiden tot oorlogsmisdrijven en daarom ontstaat er niet een vorm van medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven van een dienstplichtige. De Hoge Raad oordeelde op 24 maart 1987 dat het HMG het internationale recht niet verkeerd had uitgelegd²⁸⁸⁷.

Een vorm van totaalweigeren is ook het weigeren van de militaire keuring. Aangezien de keuring plaats vond in het jaar met 18 jaar werd, vereiste een keuringsweigering een principiële opstelling op jonge leeftijd. Het gaat hier niet om allerlei trucjes om een zwakke gezondheid te suggereren, extreem veel cola drinken om zich als een lijder aan suikerziekte voor te doen. Gek doen om als S5 te worden gekwalificeerd: smeren pindakaas op je bil en neem af en toe likje. Zich voordoen als homoseksueel was tot medio jaren zeventig een methode met gegarandeerd succes.

Nee, bij keuringsweigering ging het om van het eerste moment een antimilitaristische opvatting laten blijken. Men kon dan de oproepkaart voor de keuring retourneren of in ieder geval de keuringsraad laten weten dat men niet wenste te verschijnen. Het formele probleem voor de krijgsmachtautoriteiten was niet groot: een keuringsweigeraar werd ongekeurd opgeroepen. Ook was vervolging op grond van artikel 12 juncto 44 Dienstplichtwet mogelijk: ingeval van opzet maximumstraf twee maanden hechtenis of *f* 600 boete. De politierechter legde meestal straffen van een hechtenis van 1 of 2 dagen of een boete van *f* 50 of *f* 100 boete. Volgens een Onkruid-brochure van februari 1979 was het een aantal gevallen in 1975 en 1976 mogelijk geweest een beroep te doen op de wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst zonder gekeurd te zijn; in een latere procedure zou dat door de Raad van State zijn aangemerkt als een vergissing²⁸⁸⁸.

In de zaak van Joost Duinhof had de politierechter het onttrekken aan de militaire keuring wel strafbaar geoordeeld, maar het rechterlijk pardon toegepast, omdat hij verwachtte dat Duinhof bij een voortgezette totaalweigering wel tegen hogere straffen zou aanlopen²⁸⁸⁹. In een andere zaak was er eerder sprake van culminatie, omdat de totaalweigeraar na een veroordeling door de krijgsraad op grond van artikel 114 WMS later alsnog voor het eerdere delict van het onttrekken van de keuring afzonderlijk werd veroordeeld. Het kostte de totaalweigeraar een maand gevangenisstraf voorwaardelijk en een geldboete van *f* 250 (subsidiar vijf dagen hechtenis)²⁸⁹⁰.

Eind 1980 zaten er tegelijk 18 totaalweigeraars in de Nederlanders gevangenis. Naar schatting zijn er ongeveer 200 totaalweigeraars tot gevangenisstraf veroordeeld.

b. De nieuwe wet laat de positie van totaalweigeraars onopgelost

Jehovah's Getuigen

De wijziging van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, moeizaam tot stand gekomen tussen 1971 en 1979, bood geen oplossing voor de totaalweigeraars: de dienstplichtigen die op grond van hun geweten geen gebruik konden en mochten maken van de wettelijke erkenningsprocedure, ook niet met de veruimde erkenningsgronden. Er was al de groep van Jehovah's Getuigen (de gedoopte leden van het *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania*, afdeling Nederland) die geen beroep op wettelijke voorziening deden²⁸⁹¹. Dat kwam met name door het standpunt van het internationale hoofdkwartier in 1955, dat ook

2886 Er werd door de totaalweigeraar verwezen naar de Uitvoeringswet Genocideverdrag (de wet van 2 juli 1964 (Stb. 1964, 243) ter uitvoering van het op 9 december 1948 in Parijs afgesloten verdrag; de wet is in werking getreden op 24 oktober 1970). De uitvoeringswet is op 1 oktober 2003 ingetrokken bij de invoering van de Wet Internationale Misdrijven (wet van 19 juni 2003, Stb. 2003, 270).

2887 HR 24 maart 1987, NJ 1988, 82.

2888 Anti-militarisme-brochure (1979), p. 23-24.

2889 Zie noot in § 11.3.7.b.

2890 HR 29 maart 1988, NJ 1989, 163.

2891 Jehovah's Getuigen beriepen zich op de bijzondere status van de stam van Levi (de derde zoon van Jacob en Lea) in het oude Israël. Zij hadden als leden van de priesterlijke stam volgens het bijbelboek Numeri de taak om het tabernakel te ver-

vervangende dienst een onaanvaardbare vorm van overheidsingrijpen in het leven van Jehovah's Getuigen was²⁸⁹².

Omdat het *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania* niet vermeld stond op het overzicht van kerkgenootschappen waarvan de geestelijke ambtsdragers (en zij die daartoe worden opgeleid) in aanmerking komen voor een vrijstelling (tabel I bij artikel 18 Dienstplichtwet en artikel 30 Dienstplichtbesluit), kregen Jehovah's Getuigen geen vrijstelling wegens geestelijk ambt, zo was in een kroonberoep in 1951 uitgemaakt²⁸⁹³. Er werden ook veel Jehovah's Getuigen afgekeurd op grond van geestelijke instabiliteit (23% met S5)²⁸⁹⁴. Er restte voor Jehovah's Getuigen dus alleen nog de strafrechtelijke reactie van de overheid. In de periode 1952 tot 1972 werden er 783 Jehovah's Getuigen voor de rechter gebracht. Van hen werden er 587 veroordeeld tot gevangenisstraf van minstens 18 maanden, afhankelijk van de duur van de dienstplicht (21 Jehovah's Getuigen tot 27 maanden, 174 Jehovah's Getuigen tot 24 maanden, 109 Jehovah's Getuigen tot 21 maanden en 43 tot 18 maanden)²⁸⁹⁵.

Vanaf het begin van de parlementaire behandeling van de wijziging van de WGMD is vanuit de Tweede Kamer gevraagd om aandacht voor de bijzondere positie van Jehovah's Getuigen. In augustus 1971, kort na het aantreden van het kabinet-Biesheuvel op 6 juli 1971, hebben de bewindslieden van Defensie en Justitie De Koster en Van Agt laten weten te broeden op een oplossing, zo staat vermeld in het Voorlopig Verslag van het voorstel tot wijziging van de Wet Gewetensbezwaren Dienst²⁸⁹⁶. De confessionele partijen pleitten voor het opnemen van een specifieke vrijstellingsgrond voor Jehovah's Getuigen in de Wet Gewe-

voeren en te bewaken. De levieten werden bij een bijbelse volkstelling niet meegeteld en waren om die reden vrijgesteld van de militaire verplichtingen (God zij waarachtig, (1953), p. 257-260).

2892 In Nederland was deze benadering min of meer al eerder in de praktijk gebracht. Het hof in Leeuwarden veroordeelde op 23 februari 1954 (NJ 1955, 420) in hoger beroep tegen het vonnis van de rechtbank te Assen van 11 december 1953 een Jehovah's Getuige tot één jaar gevangenisstraf plus een jaar plaatsing een rijkswerkinrichting, omdat een Jehovah's Getuige die wel als gewetensbezwaarde erkend was weigerde aan de plicht van vervangende dienst in het kamp Vledder in Drenthe te voldoen. Er werd wel een beroep de Dienstweigeringswet 1923 gedaan, maar de tewerkstelling werd geweigerd.

2893 KB 13 oktober 1951 no 37, AB 1951, p. 278. Deze opvatting werd op Europees niveau later bevestigd door de uitspraak van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens in de zaak van Grandrath tegen Duitsland (ECieRM, 12 december 1966, Raad van Ministers, 29 juni 1967, appl. No 2299/64, (Yb 10 (1967), 642); in deze zaak werd het weigeren van een vrijstelling wegens geestelijk ambt aan een Jehovah's Getuige niet gekwalificeerd als een vorm van discriminatie (artikel 14 EVRM). Daarnaast werd ook geen schending van artikel 9 EVRM (vrijheid van godsdienst, levensovertuiging en geweten) geconstateerd.

Het niet verkrijgen van een vrijstelling voor militaire dienst op grond van een godsdienstig-menslievend ambt gold ook voor de noodwachtplicht. De Hoge Raad had in een zaak van een Jehovah's Getuige bepaald, dat nu een magazijnbediende geen godsdienst-menslievend ambt bekleedde en daarom geen vrijstelling van de noodwachtplicht kon krijgen. Uit het feit, dat erkende gewetensbezwaarde militaire dienst zijn vrijgesteld van de noodwachtplicht, kan niet worden afgeleid, dat er een vrijstelling van noodwachtplicht op grond van gewetensbezwaren mogelijk is (HR 17 april 1962, NJ 1963, 15).

2894 De Kinkelder (1966), zie ook § 11.3.4.b.

2895 Cijfers genoemd door Van den Bosch (1983), 20. Een voorbeeld is de zaak van een Jehovah's Getuige die op 27 juni 1961 weigerde een uniform aan te trekken en op 9 augustus 1961 door de kriegsraad tot een gevangenisstraf van een jaar en negen maanden wordt veroordeeld (KrtV Koninklijke Luchtmacht 9 augustus 1961, MRT 1962 (LV), 15-16). Singelenberg noemt een aantal van 850 veroordeelde Jehovah's Getuigen voor de periode voor 1952-1974 (Trouw, 23 april 1996).

2896 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 4 (Voorlopig Verslag)(9 december 1971).

Andere voorbeelden uit de jurisprudentie zijn Kr Den Haag, 26 maart 1969, MRT 1970 (LXIII), 535 (16 maanden, ook rekening houdend met koopvaardijregeling), Kr Arnhem 3 december 1970, MRT 1971 (LXIV), 158-160 (straf 24 maanden) en Kr Arnhem 13 mei 1971 MRT 1971 (LXIV) 553 (18 maanden). Deze laatste uitspraak leidde in hoger beroep tot HMG 21 juli 1971, MRT 1971 (LXIV), 556, waarbij het HMG de straf van 18 maanden gevangenisstraf verhoogde tot 21 maanden. De kriegsraad wilde de duur van de gevangenisstraf niet gelijk stellen met de duur van de vervangende dienst, het HMG wel. Het HMG telde er dus 5 maanden op (de tewerkstelling duurde 23 maanden), maar trok er weer 2 maanden af (omdat de duur van de tewerkstelling met 2 maanden bekort zou worden).

In deze zaak had advocaat W. Spermon betoogd, dat Jehovah's Getuigen in aanmerking hadden moeten komen voor een vrijstelling wegens geestelijk ambt: 'De getuigen van Jehovah moeten niet langer gestraft worden en vervolgd wegens dienstweigeren. Zij worden gediscrimineerd ten opzichte van katholieke en protestantse geestelijken die wel vrijstelling van militaire dienst en vervangende dienst krijgen' (geciteerd uit De Volkskrant, 15 juli 1971). De opmerkingen van advocaat Spermon tijdens de terechtzitting waren aanleiding voor PvdA-kamerlid (en dominicaner pater) Van Ooijen (1939-2006) om op 16 juli 1971 (dus nog voor het vaststellen van de HMG-sententie) vragen te stellen aan de regering. Minister De Koster van Defensie en minister Van Agt van Justitie konden niets anders zeggen, dat zij de positie van de Jehovah's Getuigen in het kader van de toepassing van de dienstplicht en de wet gewetensbezwaarden onbevredigend vonden. Er was interdepartementaal overleg gaande. Zij verwezen ook naar hun ambtsvoorgangers Den Toom en Polak, die dat op 16 november 1970 (Kamerstukken, 1970-1971, II, Handelingen, Vaste Commissie van Defensie, K1-K38 (16 november 1970)) ook al hadden laten weten. Zie Kamerstukken, 1971, Aanhangsel Handelingen, 395 (vraag, 16 juli 1971, antwoord 9 augustus 1971).

tensbezwaren Militaire Dienst. Uiteindelijk werd op juli 1974 door de ministers Vredeling (Defensie) en Van Agt (Justitie) besloten tot de vrijlating van alle 29 gedetineerde Jehovah's Getuigen in afwachting van een wettelijke regeling²⁸⁹⁷. Er waren in 1972 59 Jehovah's Getuigen veroordeeld (van wie 52 tot 21 maanden), in 1973 47 (van wie 46 tot 21 maanden) en in 1974 nog zes, allen tot 21 maanden. Vanaf het jaar 1975 vinden op grond van de nieuwe regeling geen veroordelingen meer plaats²⁸⁹⁸.

De Jehovah's Getuigen kregen nu uitstel van eerste oefening voor twee jaar en werden daarna buitengewoon dienstplichtig verklaard. De wettelijke regeling werd op 17 augustus 1976 door de bewindslieden Vredeling (Defensie), Van Lent (Defensie), Van Agt (Justitie) en Broersma (Sociale Zaken) aangekondigd²⁸⁹⁹, niet in de vorm van een bijzondere erkenningsgrond in de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (zoals gesuggereerd door de confessionele partijen in 1971), maar in de vorm van een vrijstellingsgrond in de Dienstplichtwet. Er zou in artikel 15 van de Dienstplichtwet (dus naast vrijstellingsgronden broederdienst, bijzonder geval, kostwinner, geestelijk ambt, persoonlijke onmisbaarheid) een nieuwe vrijstellingsgrond opgenomen moeten worden, het als gedoopt lid behoren tot het *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania*, afdeling Nederland.

In het mondeling overleg op 26 april 1978, dat speciaal gewijd was aan de positie van Jehovah's Getuigen²⁹⁰⁰, kwam vanuit het CDA de suggestie om de voordelen en nadelen van 'erkenningsgrond gewetensbezwaren' en 'vrijstellingsgrond militaire dienstplicht' nog eens zorgvuldig op een rijtje te zetten.

Dat deed staatssecretaris Van Lent. In een brief aan de Tweede Kamer van 10 mei 1979²⁹⁰¹ meldde hij, dat door het kabinet-Van Agt-I het voorstel van het kabinet-Den Uyl om een bijzondere vrijstellingsgrond in de Dienstplichtwet op te nemen was verlaten. Er werd nu naar gestreefd om in de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst een regeling te treffen, precies zoals in 1971 reeds vanuit confessionele hoek werd voorgesteld.

De totaalweigeraars

Inmiddels was er rond 1974 een nieuwe vorm van totaalweigeren ontstaan, voortkomend uit Onkruid: de politieke totaalweigeraars (zie ook § 11.3.7.a). Ook zij deden geen beroep op de WGMD voor erkenning. Sommige totaalweigeraars kwamen om te beginnen niet naar de keuring. De Onkruid-activisten konden op minder sympathie in het parlement rekenen dan de bloedserieuze Jehovah's Getuigen, wier religieus fanatisme en sektetvorming soms grensden aan godsdienstwaanzin. Fanatisme, koppigheid en volharding zijn ook politieke totaalweigeraars niet vreemd. Jehovah's Getuigen zijn door de overheid nog eenvoudig te identificeren als dopelingen van *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania*, het ging bij Jehovah's Getuigen om een beperkte, nauw omschreven groep, *a dosely-knit social group with strict rules of behaviour*, zoals de regering later stelde in een procedure voor *Human Rights Committee* (zie § 11.3.7.e). Maar politieke totaalweigeraars hadden een minder strikte en lichtelijk anarchistische vorm van samenwerking, zoals in Onkruid. Een oplossing voor de positie van de politieke dienstweigeraars was vooralsnog politiek onhaalbaar, zo het überhaupt mogelijk was een geschikte juridische vorm te vinden.

Kon de oplossing niet van de wetgever komen, de rechtspraak moest maar zien tot een redelijke benadering van de serieuze totaalweigeraars te komen. In de meeste gevallen werd een straf van 18 maanden gevangenisstraf uitgesproken, ongeveer even lang als de gemiddelde diensttijd (zie ook § 11.3.7.a).

In twee gevallen was getracht met een complexe procedure tot een oplossing te komen, eenmaal met succes en eenmaal zonder²⁹⁰². In de zaak van Joost Duinhof²⁹⁰³ een schorsing van het voorlopig arrest gecom-

2897 Kamerstukken, 1974-1975, II, Aanhangsel Handelingen, 1041 (vraag 26 november 1974, antwoord 25 april 1975). De vrijlating geschiedde op grond van artikel 560a Sv.

2898 Voor deze cijfers zie Kamerstukken 1976-1977, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 39 (Brief van de staatssecretaris)(13 mei 1977).

2899 Kamerstukken, 1975-1976, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 14 (Aanvulling op de Nadere Memorie van Antwoord)(17 augustus 1976).

2900 Kamerstukken, 1971-1972, II, Bijlagen Handelingen, 11155, 45 (Verslag van een Mondeling Overleg 26 april 1978)(vastgesteld 16 juni 1978).

2901 Kamerstukken, 1978-1979, Bijlagen Handelingen, 15300 X, 46 (Brief van de Staatssecretaris)(10 mei 1979).

2902 Zaak Joost Duinhof zie HMG, 17 maart 1982, MRT 1983 (LXXV), 217 en NJ 1982, 434. MRT-annotator Vermeer constateerde dat wie door het HMG uit een voorlopig arrest ontslagen (of geschorst) wordt, zich volgens gewone regels zou moeten melden bij zijn krijgsmachtonderdeel. Dat was niet de bedoeling van de totaalweigeraar, dus was medewerking van de Directie Dienstplichtzaken nodig in de vorm van uitstel van eerste oefening. Vermeer wees er terecht op, dat een gelijksoortige constructie ook is toegepast bij Indië-weigeraars (zie ook § 9.3.3.d).

Duinhof had op 30 mei 1980, een week na zijn 18e verjaardag, geweigerd om op de keuring te verschijnen. Hij werd daarvoor op grond van artikel 45 Dienstplichtwet van de dienstplichtwet voor de politierechter gebracht. Daze verklaarde hem schuldig zonder strafoplegging, terwijl de maximumstraf een maand hechtenis of f 300 boete betrof. Dit rechtelijk pardon,

gebaseerd op artikel 9 Sr, werd door de politierechter toegelicht met bewoordingen als: 'als u bij uw huidige opvattingen over de dienstplicht blijft, hangt u nog een forse straf boven het hoofd'. Duinhof werd in oktober 1981 opgeroepen. Hij werd op 18 november 1981 gearresteerd, op 29 januari 1982 door de krijgsraad tot achttien maanden veroordeeld. Bij de krijgsraadzitting was socioloog Kees Schuyt als getuige-deskundige opgetreden; hij was in 1972 gepromoveerd op het onderwerp 'recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid'. Duinhof verzocht het HMG zijn voorarrest te beëindigen of subsidiair op te schorten. Zijn arrest werd op 17 maart 1982 (onder voorwaarden) door het HMG geschorst; hij had in totaal 101 dagen in voorarrest gezeten. Het verzoek van Duinhof om het voorarrest te beëindigen werd afgewezen. Hij werd door het HMG veroordeeld tot 101 dagen gevangenisstraf, precies de periode van het voorarrest. Over de gang van zaken zei hij:

Voor mij is belangrijk dat ik *niet* gekeurd ben, dat m'n geweten *niet* getoetst is en dat ik *wel* een soort vervangende dienst heb kunnen doen (Termeer e.a. (1984), p. 233).

Formeel verrichtte Duinhof de op een tewerkstelling lijkende bezigheden gedurende de schorsing van zijn voorarrest. Hij werd ingeschakeld bij diverse ondersteunende administratieve werkzaamheden op het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het ministerie waarvan het Bureau TEG aan dit bijzondere arrangement had meegewerkt; zijn rechtspositie in deze ongebruikelijke positie was gelijk aan die van een tewerkgestelde erkende gewetensbezwaarde. Na afloop van deze werkzaamheden, volgde de definitieve veroordeling door het HMG: 101 dagen gevangenisstraf zijnde de periode van zijn voorarrest.

Hoe tevreden Joost Duinhof ook kon zijn met het arrangement van een alternatieve vervangende dienst als voorwaarde voor schorsing, hij maakte het voorarrest en de veroordeling tot 101 dagen gevangenisstraf aanhangig bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. Zijn voornaamste grief was dat de auditeur-militair én de officier-commissaris niet beschouwd kunnen worden als een onafhankelijke *judge or other officer authorised by law to exercise judicial power*, zoals voorgeschreven in artikel 5 lid 3 EVRM. Hij kreeg samen met Rob Duijf, met wiens zaak de zijne was gecombineerd, gelijk van het Europese Hof in een uitspraak van 22 mei 1984 (zaaknummers 9626/81 en 9736/82). Zie voor de documenten van deze zaken *Publications de la Cour Européenne des Droits de l'homme/Publications of the European Court of Human Rights*, B 64 (1987) (uitgegeven door Carl Heymans Verlag, Köln/Berlin/ Bern/München, 1987).

In een uitspraak van dezelfde dag van het Europese Hof werd eenzelfde beslissing genomen in de zaken van twee Libanon-weigeraars Tjeerd de Jong en Harm Jan Baljet en een totaalweigeraar Gert van den Brink (zaaknummers 8805/79, 8806/79 en 9242/81) (zie ook § 11.1.16.d).

Gert van den Brink was een totaalweigeraar die op 20 november 1979 was gearresteerd, omdat hij niet gereageerd had op de oproep voor de militaire dienstplicht. Hij deed geen beroep op de wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. Op 22 november 1979 werd hij voorgeleid voor de auditeur-militair. Op 26 november 1979 verwees de 'commanderend officier' de zaak formeel door naar de krijgsraad. En op 28 november 1979 werd hij verhoord door de officier-commissaris. Op 6 december 1979 besloot de krijgsraad tot een voorlopig arrest van 30 dagen. Op 20 februari 1980 kreeg Van den Brink de vaste straf van achttien maanden gevangenis opgelegd door de krijgsraad. Een verzoek bij de handeling van de zaak ter terechtzitting op 6 februari 1980 tot invrijheidstelling werd door het HMG direct afgewezen. In hoger beroep werd het verzoek tot invrijheidstelling op 7 mei 1980 herhaald en opnieuw afgewezen. Op 19 mei 1980 werd de het vonnis van de krijgsraad door het HMG bevestigd.

Op 4 juli 1980 verzocht Van den Brink in derde instantie om invrijheidstelling, nu bij de Hoge Raad. Van den Brink stelde ook cassatie in tegen de veroordelende sententie van het HMG, maar dat verzoek werd later ingetrokken. In een beschikking van 15 augustus 1980 wees de HR het verzoek om invrijheidstelling af (MRT 1981 (LXXIV), 526-535 en NJ 1981, 225). Een beroep op artikel 5 EVRM werd niet gehonoreerd. De AG had met uitvoerige verwijzingen naar de jurisprudentie en de rechtsgeleerde literatuur betoogd, dat de wellichte te lange procedure tussen arrestatie op 20 november 1979 en de voorgeleiding voor de officier-commissaris niet voldoet aan de term 'onmiddellijk' van artikel 5 lid 3 EVRM (*promptly/ aussitôt*), maar hieruit nog geen grond gegeven wordt aan een invrijheidstelling.

Van deze HR-beschikking ging Van den Brink in beroep bij het EHRM in Straatsburg.

Het verweer van de Nederlandse regering, dat het praktisch allemaal op basis van gewoonterecht goed geregeld was werd door het Europese Hof en later door MRT-commentator Clarenbeek van de tafel geveegd (Clarenbeek (1982) en Clarenbeek in een noot onder twee uitspraken van 22 mei 1984 in MRT, 1984 (LXXVII), p. 301-304). Zie ook NJ 1986, 507 mn Alkema. Zie voor de documenten van deze zaken *Publications de la Cour Européenne des Droits de l'homme/Publications of the European Court of Human Rights*, A77 (1987) en B 62 (1987) (uitgegeven door Carl Heymans Verlag, Köln/Berlin/ Bern/München, 1987).

Ook in een derde zaak van drie totaalweigeraars (Jan Christiaan van der Sluijs, Harm Zuiderveld en Laurens Klappe) werd op dezelfde dag (22 mei 1984) de opvatting van het EHRM bevestigd, dat de auditeur-militair én de officier-commissaris niet beschouwd kunnen worden als een onafhankelijke rechterlijke autoriteiten in de zin van artikel 5 lid 3 EVRM (EHRM 22 mei 1984, appl 9362/81, 9363/81 en 9387/81. Van deze laatste drie is de zaak van Zuiderveld juridisch gezien de meest opmerkelijke. De klacht, die naar Straatsburg werd gezonden, betrof alleen het feit dat de auditeur-militair en officier-commissaris geen onafhankelijke rechters in de zin van het EVRM zijn. Bij de procedure voor de HR speelde ook nog de vraag of van het recuseren van het militair lid van de krijgsraad. De betrokken kapitein R.A. van den Heuvel was onderdeel van de krijgsraad in dezelfde samenstelling die over dit wrakingsverzoek moest beslissen, in de ogen van annotator Melai in strijd met de beginselen van *fair trial*. (zie HR 22 juni 1982, NJ 1983, 413).

Op grond van de uitspraak van het EHRM moest de Nederlandse overheid acht keer/300 schadevergoeding betalen. Deze EHRM-uitspraak ten gunste van acht dienstweigeraars was aanleiding voor PPR-kamerlid Ria Beckers-de Bruijn de dag na de uitspraak vragen te stellen aan minister Job de Ruiter van Defensie. De minister antwoordde dat hij de uitspraak zou respecteren; hij beschreef voorts de gebruikelijke procedure bij totaalweigeren (Kamerstukken, 1983-1984, II, Aanhangel Handelingen, 953 (datum vraag 23 mei 1984, datum antwoord 2 juli 1984, ook afgedrukt in MRT 1984 (LXX-VII), 313. In het zelfde MRT-nummer beschreef Clarenbeek, dat als gevolg van de ECieRM-uitspraken van 7 mei 1981 en 5 maart 1982 (zie MRT 1982 (LXXV), 243-246 en MRT 1982 (LXXV), 246-252), die zouden leiden tot de EHRM-

bineerd met een vrijstelling van eerste oefening vanwege het Ministerie van Defensie (onder de politieke leiding van D66-minister Hans van Mierlo en met CDA-staatssecretaris Jan van Houwelingen op de portefeuille personeel) en een tewerkstelling vanwege het ministerie van Sociale Zaken (onder de politieke leiding van PvdA-minister Joop den Uyl)²⁹⁰⁴. HMG-president Van den Bosch had persoonlijk met minister Den Uyl en staatssecretaris Van Houwelingen gebeld.

Maar in de zaak van de totaalweigeraar Berend Boer had het HMG op 19 januari 1983 het vonnis van de krijgsraad, dat een voorwaardelijke gevangenisstraf met tewerkstelling bij een instelling inhield, vernietigd, mede omdat er geen medewerking van de dienstplichtautoriteiten was verleend in de vorm van uitstel van eerste oefening en van de tewerkstellingsautoriteiten voor de vervangende dienst²⁹⁰⁵. Berend Boer werd onmiddellijk na het uitspreken van het HMG-vonniss gearresteerd²⁹⁰⁶. Een breekpunt kon zijn, dat Berend Boer de werkzaamheden wilde verrichten met behoud van uitkering; dat was een brug te ver: het ministerie van Sociale Zaken Werkgelegenheid, verantwoordelijk voor de tewerkstelling én de bijstand, kon niet meegaan met een regeling waarbij de sollicitatieplicht voor bijstandsgerechtigden onder druk kwam te staan. Ambtelijke medewerking met een flexibele regeling bleek onmogelijk. Een politieke beslissing was dus nodig, maar minister Louw de Graaf (*1930) stak zijn nek niet uit.

De mate van coöperatie van de ambtenaren op de ministeries hing ongetwijfeld samen met het feit dat de zaak van Joost Duinhof speelde in de periode van het kabinet-Van Agt-II (CDA-PvdA-D66) en de zaak van Berend Boer in de periode van het kabinet-Van Agt-III (CDA-D66); de PvdA was na een half jaar eind mei 1982 uit de regering gestapt.

De zaken Duinhof en Boer gaven aanleiding voor discussie binnen de beweging van de totaalweigerars²⁹⁰⁷.

Met de beslissing in de zaak Boer was het weer *business as usual* voor totaalweigerars: achttien maanden²⁹⁰⁸.

In 1983 beriep een totaalweigeraar zich rechtstreeks op het volkerenrecht zoals Hugo de Groot dat had geformuleerd (zij die onder een bevel van een ander staan en die menen dat de oorlog onrechtvaardig is behoren de krijgsdienst te weigeren); het verweer werd door het Hoog Militair Gerechtshof verworpen²⁹⁰⁹.

---

uitspraak van 22 mei 1984, de procedure van voorgeleiding naar de krijgsraad een versnelling van een versnelling had doorgeemaakt: binnen vier dagen wordt een verdachte aan de krijgsraad voorgeleid.

2903 Zie over Joost Duinhof uitvoerig Termeer e.a. (1984), p. 231-233. Joost Duinhof studeerde rechten, was advocaat in Utrecht en is rechter in Middelburg. Hij is ook schrijver onder het pseudoniem Noud Hovius.

2904 In antwoord op vragen van het GPV-kamerlid Gerit Schutte (*1939) deelde CDA-staatssecretaris Jan van Houwelingen van Defensie mee, dat op incidentele wijze op verzoek van het HMG was meegewerkt aan een oplossing in de zaak van Joost Duinhof, maar dat er een algemene aanpak van de positie van totaalweigerars diende te komen (Kamerstukken, 1981-1982, II, Aanhangel Handelingen, 975 (kamervraag 5 april 1982, antwoord 29 april 1982). Zie ook Kamerstukken, 1983-1984, II, Aanhangel Handelingen, 187 (kamervraag 14 oktober 1983 en antwoord 23 november 1983).

De oplossing in de zaak-Duinhof wekt reminiscenties op aan de zaak van 28 mei 1947, waarbij een Indië-weigeraar tot een voorwaardelijke straf werd veroordeeld waarbij als voorwaarde werd geformuleerd dat hij werkzaamheden moest verrichten zoals erkende gewetensbezwaarden (Krijgsraad te Velde West, 28 mei 1947, NJ, 1947, 556 en MRT, XL, 1947, 609; zie ook Dolman (2006), p. 214-216 en Vermeulen (1989), p. 275). Zie ook § 9.3.3.d).

2905 Zaak Berend Boer zie Kr 30 november 1982. Zie ook Kamerstukken, 1982-1983, II, Aanhangel Handelingen, 411 (kamervraag 17 december 1982 en antwoord 12 januari 1982). En verder MRT 1983 (LXXVI), 221 en HMG 19 januari 1983, MRT 1983 (LXXVI), 285 en HR 27 januari 1983 en 8 februari 1983, MRT 1983 (LXXVI), 220 en HR 31 mei 1983, MRT 1983 (LXXVI), 287. Zie ook Veedee, februari 1983 (no 58); het artikel over de zaak-Boer staat op naam van Ben Vrijman, een pseudoniem van Joost Duinhof die met recht kon zeggen: 'ik ben vrij man'. Dat kon Berend Boer helaas niet. Zie verder ook vraag 6 in Kamerstukken, 1983-1984, II, Aanhangel Handelingen, 187 (kamervraag 14 oktober 1983 en antwoord 23 november 1983).

2906 Over deze zaken kwamen op 3 februari 1983 drie ministers naar de Tweede Kamer om vragen van PPR-kamerlid Willems en PSP-kamerlid Lankhorst te beantwoorden. Minister van Defensie De Ruijter zegde toe om in de loop van 1983 met voorstellen te komen (Kamerstukken, 1982-1983, II, Handelingen, 1991-1992 en 2072 (3 februari 1983)). De oplossing van de zaak Joost Duinhof werd door de regering als éénmalig beschouwd. Deze eenmaligheid kan in politieke termen vertaald worden: het kabinet-Van Agt-III is niet van plan de door het kabinet-Van Agt-II ingezette beleidslijn voort te zetten; de ingreep van Den Uyl wordt gedesavouéerd.

2907 In kringen van dienstweigerars is een debat gevoerd in termen van Duinhof versus Boer. In kringen van Onkruid werd Duinhof niet beschouwd als een model-totaalweigeraar (zie Veedee, juni 1982 (no 54): 'beroering aan het dienstweigerfront'). Zie ook Veedee, december 1983 (no 63).

2908 De lijn-Boer werd voortgezet met de uitspraak HMG, 25 mei 1983, MRT 1983 (LXXVI), 374-376. In deze sententie werd met enige juridische precisie geconstateerd, dat een dienstplichtige die geweigerd had een uniform aan te trekken en een wapen in ontvangst te nemen wel voldoet aan de term 'weigeren' van artikel 114 WMS, maar niet aan de term 'opzettelijk nalaten' in hetzelfde artikel, dit ter correctie van het vonnis van de Kr Arnhem van 17 januari 1983..

2909 HMG 11 mei 1983, MRT (LXXVI), 283-285 (mn WHV), zie Vermeulen (1985), p. 17.

Op 14 februari 1985 weigerde totaalweigeraar G.M.A. te voldoen aan de opdracht om een binnengevechtspak aan te trekken, ook toen hem die opdracht voor de tweede keer werd gegeven. En bij de derde keer zei hij: Nou, dat jasje wil ik wel even aantrekken. En daarop weer uittrok. Het zal niet verbazen dat de krijgsraad in deze handelwijze een volgehouden weigering van een dienstbevel zag. De krijgsraad veroordeelde hem op 2 mei 1985 tot twaalf maanden²⁹¹⁰. Het HMG maakte daarvan op 23 oktober 1985 99 dagen van, omdat de totaalweigeraar inmiddels afgekeurd was²⁹¹¹.

Bij een strafproces tegen totaalweigeraars zat het probleem nooit in het bewijs: de feiten zijn wel duidelijk. Voor een totaalweigeraar is de rechtszaal een belangrijk forum van het uiteenzetten van motieven en overwegingen. Men zal soms duidelijk maken, dat men de militaire rechters niet kan accepteren en beschouwt als pionnen van het militarisme. Het strafproces kan ingezet voor propagandistische doeleinden. Getuigen-deskundigen, ingebracht door de totaalweigeraar, kunnen hieraan bijdragen. In een strafproces wilde totaalweigeraar P.V.R. een vertegenwoordiger van War Resisters International aan het woord laten op de terechtzitting op 8 mei 1985. En daarnaast een dienstweigeraar uit West-Duitsland en een uit Oost-Duitsland (de Muur was nog niet gevallen). En bovendien de dichteres C. van Vollenhoven²⁹¹². De gedetineerde totaalweigeraar M. Augustijn was ook als getuige voorgesteld, maar ook met het voorlezen van een brief van Augustijn zou de verdediging genoeg kunnen nemen. Het HMG liet deze getuigen niet toe tot de terechtzitting. Het juridisch debat spitte zich toe op vraag of de procedure voor het aandragen van getuigen, zoals recent opnieuw vastgesteld voor het commune strafproces analoog mocht worden toegepast op het militaire strafproces, waarvoor nog steeds de Rechtspleging Landmacht en Luchtmacht gold. De Hoge Raad gaf op 25 februari 1986 het HMG groen licht voor deze afwijzende benadering²⁹¹³.

c. De opvattingen van Van den Bosch, 1983

Van den Bosch toonde zich in zijn rede van 23 november 1983, waarmee hij afscheid nam als president van het HMG, redelijk tevreden met de strafrechtelijke oplossing van het probleem van de totaalweigeraars: een voorwaardelijke veroordeling met een tewerkstelling als invulling van die voorwaarde²⁹¹⁴. Het is een oplossing die zou kunnen werken voor de beide – totaal verschillende – totaalweigeraars: de Jehovah's Getuigen en de politieke totaalweigeraars.

Hij constateerde dat de Jehovah's Getuigen helemaal voldeden aan de door Van den Bosch aangehaalde publicatie van Rummelink over de overtuigingsdader:

Zij handelen uit een voor hen existentiële overtuiging. Zij moeten er met hun hele wezen bij betrokken zijn, zodat zij, wanneer zij de overheid moeten gehoorzamen het gevoel hebben dat zij zichzelf verloochend hebben en zodoende een groot en een in beginsel onverdraagbaar geestelijk leed ondervinden.

In afwachting van een nieuwe wetgeving zijn de gedetineerde Jehovah's Getuigen op grond van strafonderbreking in vrijheid gesteld en werd aan andere Jehovah's Getuigen uitstel van eerste oefening verleend. Voorlopig opgelost dus. Dit lag in de lijn met de ontwikkelingen van de zaak van Kees Vellekoop.

Van den Bosch zag voor de totaalweigeraar geen oplossing anders dan een creatieve toepassing van het strafrecht in samenhang met de soepele aanwending van het dienstplichtrecht: een totaalweigeraar voorwaardelijk veroordelen, waarbij de voorwaarde bestaat uit het verrichten van een vorm van alternatieve dienstplicht, te organiseren (net als bij normale tewerkstelling voor erkende gewetensbezwaarden) door de minister van Sociale Zaken. De staatssecretaris van Defensie dient dan met het oog daarop uitstel van eerste oefening te verlenen. De rechtspraak is daarbij afhankelijk van de administratie.

Een echte oplossing van het onopgeloste probleem vereiste aldus een vlekkeloze afstemming van administratie en rechtspraak.

2910 Kr Arnhem 2 mei 1985, MRT 1986 (LXXIX), 85–86.

2911 HMG 23 oktober 1985, MRT 1986 (LXXIX), 86–88. De advocaat-fiscaal had geen 99 dagen geëist, maar drie maanden en tien dagen.

2912 Bedoeld zal zijn de dichteres Corrie Vollenhoven-Op 't Land (geboren 1927), die een aantal religieus geïnspireerde dichtbundels op haar naam heeft staan.

2913 HR 25 februari 1986, MRT 1986 (LXXIX), 166–175.

2914 Van den Bosch (1983b).

d. De ideeën van de regering, 1985

In de nota van de ministers De Ruiter (Defensie) en Korthals Altes (Justitie) van het CDA-VVD-kabinet Lubbers-I van 11 april 1985²⁹¹⁵ werd als openingsstandpunt gesteld, dat een gewetensbezwaar als zodanig geen recht op erkenning heeft:

Een gewetensbezwaar kan en mag er niet toe leiden dat de betrokkene aan zijn geweten autonoom rechten en aanspraken ontleent. De Hoge Raad formuleerde dit in het arrest van 13 april 1960, NJ 436 inzake gewetensbezwaren AOW aldus 'dat onjuist is de stelling, dat de door het Verdrag gewaarborgde vrijheid om te geloven wat men verkiest, mee zou brengen de vrijheid om zijn godsdienstige overtuiging in de praktijk van het leven te beleven in deze zin, dat het een ieder zou vrijstaan aan een wettelijk voorschrift verbindende kracht te zijnen aanzien te ontzeggen op grond van een daartegen bij hem bestaand bezwaar ontleend aan zijn godsdienstige overtuiging'. Gewetensbezwaren die iemand er toe zou brengen de wet niet na te leven kunnen derhalve door de rechter niet als overmacht, als strafuitsluitingsgrond, worden gehonoreerd.

Toch moest er een oplossing komen voor gewetensbezwaarden, die geen beroep wensten te doen op wettelijke regelingen omtrent de erkenning van gewetensbezwaren, de zogenaamde totaalweigeraars, zo stelden de bewindslieden. Zij maakten daarbij onderscheid tussen Jehovah's Getuigen (150 per jaar in 1985) en andere totaalweigeraars (10 per jaar in 1985).

De regering vatte de positie van Jehovah's Getuigen tegenover (vervangende) dienstplicht als volgt samen:

Kort samengevat menen de Jehovah's getuigen dat zij als onderdanen van het Koninkrijk van God niet alleen onder alle omstandigheden militair geweld moeten afwijzen, maar zij achten zich ook gehouden zich te distantiëren van alle bezigheden en verplichtingen die zijn gericht op de handhaving van de instellingen van een wereldlijke overheid. Geen wereldlijke overheid achten zij bevoegd hen te beperken in de uitoefening van hun predikingsplicht, een plicht die, naar zij stellen, op alle gedoopte Jehovah's getuigen gelijkelijk rust. Alleen al hun opvattingen over het gebruik van geweld zouden hun bezwaren tegen militaire dienst voor erkenning vatbaar maken. ... De vervangende dienst is volgens hen doordrenkt van hetzelfde kwaad als datgene waarvoor dit een substituuut is, namelijk de militaire dienst en zij kunnen zich op grond van hun godsdienstige overtuiging niet inzetten voor de verdediging van een bepaalde staat²⁹¹⁶.

De bezwaren van de Jehovah's Getuigen richtten zich dus niet op de structuur van de Nederlandse samenleving, maar op de militaire dienst en de vervangende dienst²⁹¹⁷. Dat is wel het geval bij de andere totaalweigeraars, zoals de mening, dat de verdediging van ons land niet met militair geweld – dus niet met een krijgsmacht – mag geschieden alsmede de gedachte van geweldloze verdediging.

De regering zag een mogelijke oplossing in afzonderlijke toetsing van gewetensbezwaren die Jehovah's Getuigen en andere totaalweigeraars zouden kunnen hebben tegen een tewerkstelling als vorm van alternatieve dienstplicht.

De regering kwam in de nota van april 1985 tot een drietal mogelijke wettelijke voorzieningen: (1) wijziging van de dienstplichtwetgeving, (2) wijziging van de wetgeving inzake gewetensbezwaarden militaire dienst en (3) wijziging van het militair strafrecht. Wat betreft (1) de dienstplichtwetgeving kan gedacht

2915 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 18934, 1 (Begeleidende Brief) en 2 (nota)(11 april 1985). Zie voor een uitvoerige en kritische bespreking van deze nota en de verdere ontwikkelingen van het beleid ten opzichte van totaalweigeraars Holland (1989), p. 138-165.

2916 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 18934, 2 (nota), 6-7 (11 april 1985).

2917 In de uitspraak van 7 juli 2011 heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in de zaak van Vahan Bayatyan tegen Armenië (application no. 23459/03) het recht op dienstweigering erkend. Het betrof een Jehovah's Getuige, die in september 2002 was gearresteerd en in december 2002 tot twee en half jaar gevangenisstraf was veroordeeld, omdat hij niet voldaan had aan de oproep tot militaire dienst. Na tien en halve maand werd hij voorwaardelijk vrijgelaten. Armenië had op 26 april 2002 het EVRM geratificeerd. Op 22 november 2004 trad een wettelijke voorziening in werking, die het mogelijk maakt op grond van religieuze overtuiging om ongewapende dienst binnen het leger of om vervangende dienst buiten het leger te vervullen. Het EHRM oordeelt in deze principiële uitspraak van 7 juli 2011 dat het ontbreken van een voorziening voor militaire dienstweigering op grond van gewetensbezwaren een schending is van artikel 9 EVRM (vrijheid van godsdienst, levensovertuiging en geweten).

Op het moment van de uitspraak zaten er volgens de *Watch Tower Society* 69 Jehovah's Getuigen in Armeense gevangenissen, omdat zij weigerden de vervangende dienst te vervullen; zij hadden gebruik kunnen maken van de wettelijke voorzieningen van 2004, maar dan inclusief de vervangende dienst van liefst 42 maanden. Deze EHRM-uitspraak geeft – hoe belangrijk ook in algemene zin – geen oplossing voor de opstelling van de Jehovah's Getuigen tegenover militaire dienstplicht gezien hun weigering om gebruik te maken van een wettelijke regeling voor erkenning van hun gewetensbezwaren (zie § 12.3.5.c).

worden aan een nieuwe vrijstellingsgrond voor Jehovah's Getuigen, wat betreft (2) aanpassing van de WGMD kan gedacht worden aan de erkenning van gewetensbezwaren tegen vervangende dienst en wat betreft (3) aanpassing van de militaire strafwet kan gedacht worden aan een stelsel waarbij als bijzondere voorwaarde bij straftoekenning het vervullen van een vorm van tewerkstelling, te organiseren door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (zoals bij de vervangende dienst voor erkende gewetensbezwaarden); de Dienstplichtwet zou op dezelfde wijze aangepast kunnen worden voor dienstplichtigen die als totaalweigeraar ook de militaire keuring weigeren (te berechten door de commune strafrechter).

e. De rechtspraak geeft ruimte voor een regeling

De rechtspraak gaf met internationale verdragen in de hand aan, dat er ruimte was voor oplossingen speciaal voor Jehovah's Getuigen, zonder dat het gelijkheidsbeginsel in het geding kwam. De Hoge Raad wees op 4 december 1979 een verwijzing naar artikel 26 IVBPR²⁹¹⁸ voor de erkenning van een 'andere' totaalweigeraar van de hand²⁹¹⁹. Ook is van belang de beslissing van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens van 11 oktober 1984²⁹²⁰ (Norenus tegen Zweden). In haar uitspraak verklaarde de Commissie een op artikel 14 EVRM²⁹²¹ gebaseerde klacht niet ontvankelijk, waarin werd geklaagd over het feit dat in Zweden een wettelijke regeling die algehele vrijstelling van militaire dienstplicht voorziet voor personen, behorende tot een religieuze gemeenschap, uitsluitend op Jehovah's Getuigen wordt toegepast.

The Commission notes that members of Jehovah's Witnesses adhere to a comprehensive set of rules of behaviour which cover many aspects of everyday life. Compliance with these rules is the object of strict informal social control amongst members of the community. One of these rules requires the rejection of military and substitute service.

It follows that membership of Jehovah's Witnesses constitutes strong evidence that the objections to compulsory service are based on genuine religious convictions. No comparable evidence exists in regard to individuals who object to compulsory service without being members of a community with similar characteristics.

The Commission therefore finds that membership of such a religious sect as Jehovah's Witnesses is an objective fact which creates a high degree of probability that exemption is not granted to persons who simply wish to escape service since it is unlikely that a person would join such a sect only for the purpose of not having to perform military or substitute service. The same high probability would not exist if exemption was also granted to individuals claiming to have objections of conscience to such service or to members of various pacifist groups or organisations.

De Commissie stelt vast dat leden van Jehovah's Getuigen trouw zijn aan een samenhangend stelsel van gedragsregels die veel aspecten van het alledaagse leven betreffen. Handhaving van deze regels is onderwerp van strikte informele sociale controle onder de leden van de gemeenschap. Een van deze regels vereist de afwijzing van militaire en vervangende dienst.

Hieruit volgt dat een lidmaatschap van Jehovah's Getuigen een sterke aanwijzing oplevert dat de bezwaren tegen verplichte dienst zijn gebaseerd op een echte godsdienstige overtuiging. Er is geen vergelijkbaar bewijs is beschikbaar met betrekking tot individuen die bezwaar maken tegen verplichte dienst zonder lid te zijn van een gemeenschap met gelijksoortige karakteristieken.

De Commissie oordeelt daarom dat een lidmaatschap van een religieuze sekte als de Jehovah's Getuigen een objectief feit is dat een hoge mate van waarschijnlijkheid met zich brengt, dat een vrijstelling niet wordt toegestaan aan personen die eenvoudigweg aan de dienst wensen te ontsnappen, omdat het onwaarschijnlijk dat een persoon toe zou treden tot een dergelijke sekte alleen met de bedoeling om geen militaire of vervangende dienst te hoeven vervullen. Deze hoge waarschijnlijkheid zou niet bestaan als vrijstelling ook werd toegestaan

2918 Artikel 26 IVBPR luidt: Allen zijn gelijk voor de wet en hebben zonder discriminatie aanspraak op gelijke bescherming door de wet. In dit verband verbiedt de wet discriminatie van welke aard ook en garandeert eenieder gelijke en doelmatige bescherming tegen discriminatie op welke grond ook, zoals ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status (zie verder § 12.3.5).

2919 HR, 4 december 1979, NJ, 1980, 157. In een arrest van een half jaar later bevestigde de HR deze benadering (HR 3 juni 1980, MRT 1983 (LXXIII), 604-621) verwierp de HR een cassatiemiddel waarin gesteld werd dat er vrijstellingen voor een groot aantal groepen, van Jehovah's Getuigen tot SS-ers, van politieambtenaren tot kostwinners; de HR vond dat niet duidelijk was gemaakt op welke wijze de positie van een totaalweigeraar gelijk gesteld kon worden met de genoemde andere groepen (HR 3 juni 1980, MRT 1983 LXXIII), 604-613). De sententie van het HMG van 10 oktober 1979, waarin het vonnis van de krijgsraad Amhem van 1 augustus 1979), werd bevestigd, bleef in stand.

2920 ECieRM, 11 oktober 1984, nr. 10410/83 (Norenus vs Zweden).

2921 Artikel 14 EVRM inzake het verbod van discriminatie luidt: Het genot van de rechten en vrijheden die in dit Verdrag zijn vermeld, moet worden verzekerd zonder enig onderscheid op welke grond ook, zoals geslacht, ras, kleur, taal, godsdienst, politieke of andere mening, nationale of maatschappelijke afkomst, het behoren tot een nationale minderheid, vermogen, geboorte of andere status.

For these reasons, the Commission considers that there are reasonable grounds for the distinctions made in Swedish law and practice and that, therefore, there is no appearance of a violation of Article 14 of the Convention.

aan individuen die stellen gewetensbezwaren tegen een dergelijke dienst of aan leden van verscheidene pacifistische groepen en organisaties.

Op grond hiervan beschouwd de Commissie dat er redelijke gronden zijn voor het onderscheid dat in de Zweedse wetgeving gemaakt wordt en dat er daarom geen sprake is van schending van artikel 14 EVRM.

De motivering die de Commissie aan haar beslissing ten grondslag legde vertoonde veel gelijkenis met die van de hoogste Nederlandse rechterlijke instantie van vijf jaar daarvoor (HR 4 december 1979).

Deze rechtspraak legitimeerde een bijzondere behandeling van de positie van Jehovah's Getuigen als collectiviteit en van iedere individuele gedoopte Jehovah's Getuige in het bijzonder.

Het vonnis uit 1984 van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens, waarbij een afzonderlijke regeling voor Jehovah's Getuigen met betrekking tot de militaire dienst als niet discriminerend voor andere totaalweigerars werd beschouwd, werd in 1993 gevolgd door een uitspraak van de *Human Rights Committee* van de Verenigde Naties.

Henk Brinkhof was op 21 mei 1987 als totaalweigeraar veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf. Dat vonnis was bevestigd op 26 augustus 1987 door het HMG en op 17 mei 1988 door de Hoge Raad. Brinkhof stelde dat hij als totaalweigeraar gediscrimineerd werd in vergelijking met de Jehovah's Getuigen. Hij spande een procedure aan in Straatsburg. De Europese Commissie voor de Rechten van Mens wees zijn klacht van schending van artikel 9 EVRM af op 13 december 1989²⁹²². Na Straatsburg ging Brinkhof naar Genève. Op zijn klacht van 11 april 1990 oordeelde het *Human Rights Committee* op 30 juli 1993²⁹²³, dat de uitzondering voor Jehovah's Getuigen een vorm was van schending van artikel 26 IVBPR. Het verweer van de Nederlandse staat, dat het bij Jehovah's Getuigen ging om een beperkte, nauw omschreven groep (*a dosely-knit social group with strict rules of behaviour*) maakte geen indruk. Het *Human Rights Committee* verwees in zijn uitspraak (*communication*) naar het eigen recente *General Comment* op artikel 18 IVBPR (over de vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst), vastgesteld op 27 juli 1993 en gepubliceerd op 27 september 1993²⁹²⁴. Toch werd de klacht van Henk Brinkhof afgewezen, omdat de klager niet heeft aangetoond, dat zijn pacifistische gewetensbezwaren zo ver gaan, dat zij ook betrekking hebben op de vervangende dienst. Wel adviseerde het VN-Mensenrechtencomité de Nederlandse regering om de dienstweigeringswetgeving te herzien.

Deze VN-uitspraak maakte geen indruk op de Hoge Raad, toen een andere totaalweigeraar, die door het ministerie van Defensie wordt gekwalificeerd als een weigeryup, deze opvatting van het *Human Rights Committee* te berde bracht in zijn strafzaak. De militaire kamer van het Hof Arnhem had op 6 april 1994 een vonnis van de militaire kamer van de rechtbank Arnhem van 10 december 1993 vernietigd en de dienstweigeraar tot zeven maanden gevangenisstraf veroordeeld. De zaak was door de militaire kamer van de Arnhemse arrondissementsrechtbank ruim een jaar aangehouden in afwachting van het oordeel van het *Human Rights Committee*. De Hoge Raad schoof in zijn arrest van 18 april 1995²⁹²⁵ mede met behulp van annotator Heringa in het NCJM-Bulletin²⁹²⁶ en met behulp van de conclusie van AG Leyten, die verzuchtte dat hij dit commentaar liever niet geschreven had, maar wel achter zijn gevolgtrekking tot verwerping van cassatie stond, de Geneefse uitspraak terzijde: het argument blijft, dat een geprivilegieerde positie van de Jehovah's Getuigen de rechten van andere totaalweigerars niet aantast.

f. Een motie-De Kwaadsteniet met twee mogelijkheden voor één groep, 1986

In de Uitgebreide Commissievergadering (UCV) van 3 februari 1986 sprak de CDA-kamerlid De Kwaadsteniet op grond van een degelijk onderbouwd betoog zijn voorkeur uit voor een strafrechtelijk georiënteerde benadering van de positie van de Jehovah's Getuigen; daarbij diende er één regeling te komen voor Jehovah's Getuigen en 'andere totaalweigerars'. Hij legde dat vast in een motie²⁹²⁷, die door de Tweede

2922 ECieRM 13 december 1989, appl.no 14215/88 (Brinkhof v Nederland)(ongepubliceerd), genoemd door Alkema (2008) en door Noorloos (2014).

2923 UN Document CCPR/C/48/D/402/1990 (30 July 1993).

2924 UN Document CCPR/C/21/Rev.1/Add.4 (27 September 1993).

2925 HR 18 april 1995, NJ 1995, 611.

2926 VN-Mensenrechtencomité, 27 juli 1993, NJCM-Bulletin, 1993, 18-8, 2005-2011 mn A.W. Heringa.

2927 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 18934, 3 (motie-De Kwaadsteniet)(3 februari 1986).

Kamer in gewijzigde vorm²⁹²⁸ op 8 maart 1986 is aangenomen met alleen de VVD tegen. De kern van de motie was dat:

hetzij een aangepaste procedure wenselijk is, waarbij na tussenvonnis de gewetensbezwaarde alsnog in de gelegenheid wordt gesteld vervangende dienst te verrichten, bij de vervulling waarvan de rechter - bij het opleggen van de straf daarmede rekening houdende - er mede kan volstaan de gewetensbezwaarde uit militaire dienst te ontslaan, of bij de weigering daarvan de rechter gevangenisstraf oplegt, hetzij een procedure, waarbij de rechter de mogelijkheid wordt gegeven tot een voorwaardelijke veroordeling met nader geformuleerde bijzondere voorwaarden, die vergelijkbaar zijn met die van de vervangende dienst voor erkende gewetensbezwaarden;

Een motie van PSP-er Willems voor een milder sanctiebeleid jegens totaalweigeraars²⁹²⁹ werd verworpen. PvdA-kamerlid De Waart deed nog een merkwaardige suggestie om

af te tasten in hoeverre het mogelijk is om een langdurige prediking voor het Wachtorengenootschap zelfs als een vervangende verplichting te zien en de rechter de mogelijkheid te geven Jehova's dit als voorwaarde [op] te leggen. Die predikingsverplichting is zwaar. Als er geen strijdigheid is met het ILO-verdrag en als de verificatie van de opgelegde voorwaarden mogelijk is, dan kan dit een begaanbare weg zijn²⁹³⁰

Dit voorstel kan nauwelijks serieus bedoeld zijn.

In het debat op 3 februari 1986 gaf minister Korthals Altes van Justitie aan, dat hij een maximumgevangenisstraf van twee jaar voor dienstweigering in vredetijd geen zware sanctie vond²⁹³¹.

In de Memorie van Antwoord van 14 mei 1986 bij een ander wetsontwerp, te weten de herziening van het militair tuchtrecht, wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht (mede ter afschaffing van de doodstraf) en enige andere wetten, had de regering laten weten met afzonderlijke voorstellen te komen, vooral om een regeling voor de totaalweigeraars te bespoedigen²⁹³².

g. De wetsvoorstellen van de regering, 1987

Voortbouwend op de motie-De Kwaadsteniet kwam de regering met F. Korthals Altes als minister van Justitie en W.F. van Eekelen als minister van Defensie (kabinet Lubbers-II) op 27 november 1987 met wetsvoorstellen, één wijziging van de Dienstplichtwet via een reguliere wet²⁹³³ en één wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht via een rijkswet²⁹³⁴. De regering zag vier problemen rond de totaalweigeraars: (1) totaalweigeraars komen met strafrecht in aanraking, omdat zij geen gebruik wensen te maken van de procedure voor gewetensbezwaren, (2) de houding van de totaalweigeraars komt voort uit een diepe overtuiging, (3) de overheid heeft geen andere middelen om totaalweigeraars te benaderen dan via het strafrecht en (4) totaalweigeraars mogen niet in een gunstiger positie komen dan gewetensbezwaarden die wel van de wettelijke procedure gebruik maken.

Zoals boven aangegeven werd kon de totaalweigeraar die ook de keuring weigerde via de aangepaste dienstplichtwetgeving aangepakt en kon reeds ingelijfde totaalweigeraar via het aangepaste militair strafrecht aangepakt worden. De dienstplichtwetgeving kon per gewone wet veranderd worden, maar de militaire-strafwetgeving met een rijkswet. Daarom moesten ook de Staten van de Nederlandse Antillen en van Aruba geraadpleegd worden (de laatste ging er overigens zonder nadere opmerkingen mee akkoord²⁹³⁵).

2928 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 18934, 6 (gewijzigde motie-De Kwaadsteniet)(4 maart 1986).

2929 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 18934, 4 (motie-Willems)(3 februari 1986).

2930 Kamerstukken, II, Handelingen, UCV, 3 februari 1986.

2931 Holland wijst er terecht op, dat de minister de zaak niet juist voorstelde, met name omdat in artikel 114 WMS de straf verhoogd wordt tot drie jaar en zes maanden wanneer een militair op het strafbare karakter van zijn dienstweigering wordt gewezen (Holland (1989), p. 147). Bovendien legitimeerde de minister de duur van de gevangenisstraf met de duur van de dienstplicht en ging hij daarmee voorbij aan een vergelijking van dienstweigering met andere (commune of militaire) delicten.

2932 Kamerstukken, 1985-1986, II, Bijlagen Handelingen, 16813, 8 (Memorie van Antwoord), 65 (14 mei 1986).

2933 Kamerstukken, 1987-1988, II, Bijlagen Handelingen, 20334, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(17 november 1987).

2934 Kamerstukken, 1987-1988, II, Bijlagen Handelingen, 20336 (R1341), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijks-wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(17 november 1987).

2935 Kamerstukken, 1987-1988, II, Bijlagen Handelingen, 20336 (R1341), 4 (verslag van de Staten van Aruba)(9 maart 1988).

Het voorstel van de regering behelsde de mogelijkheid om totaalweigeraars via het strafrecht in de vorm van een voorwaardelijke veroordeling vervangende werkzaamheden te laten verrichten op overeenkomstige wijze als erkende gewetensbezwaarden, dit in de veronderstelling dat totaalweigeraars bereid zouden zijn deze juridische constructie te accepteren. Op Jehovah's Getuigen (de gedoopte leden van het Wachttorengenootschap) zou deze regeling niet van toepassing zijn; zij krijgen eerst enige jaren uitstel en worden daarna buitengewoon dienstplichtig verklaard; dat kwam er op neer, dat zij feitelijk vrijgesteld werden van militaire dienst, zodat gevangenisstraf hen bespaard bleef en zij beschikbaar bleven voor het zendingswerk van het Wachttorengenootschap in de vorm van langs de deuren trekken met hun goddelijke boodschap. Het strafrechtelijk wetsvoorstel luidde in hoofdlijnen:

Nieuw artikel 14a WMS

In geval van veroordeling wegens het misdrijf bedoeld in artikel 140²⁹³⁶ kan de rechter bij toepassing van artikel 14a, eerste lid, van het Wetboek van Strafrecht tevens als bijzondere voorwaarde stellen dat de veroordeelde zich binnen een bepaalde periode van ten minste dertig maanden zal laten te werk stellen bij een of meer door Onze Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan te wijzen instellingen, overeenkomstig het overigens bij en krachtens artikel 14b bepaalde.

...

Nieuw artikel 14b WMS

1. Met betrekking tot de tewerkstelling te ondergaan ingevolge artikel 14a, is hetgeen bij en krachtens de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en andere wetten is bepaald ter zake van het vervullen van gewone vervangende dienst van overeenkomstige toepassing, met uitzondering van...

In het wetsontwerp ziet men de vermenging van strafrecht met elementen van administratief recht. Het gaat om een soort taakstraf, maar dan weer anders, want die wordt geregeld door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het gaat om de erkenning van gewetensbezwaren van een dienstplichtige, die helemaal niets met het militaire systeem in brede zin van het woord te maken wil hebben, maar er is geen onderzoek naar de gewetensbezwaren. De Memorie van Toelichting spreekt van 'diepe overtuiging', wat iets anders is dan gewetensbezwaren.

De Raad van State was uiterst mild over dit wetsontwerp; hij stelde vooral een verbetering van de toelichting voor. Er zitten genoeg principiële juridische punten in het wetsontwerp, met name de rechtsongelijkheid tussen Jehovah's Getuigen en andere totaalweigeraars. Ook het voorstel om totaalweigeraars overeenkomstig erkende gewetensbezwaarden te werk te stellen zou niet zonder kanttekeningen behoeven te passeren. Het oordeel van een strafrechter wordt gelijkgesteld aan het advies van de toetsingscommissie. De Raad liet het liggen. Het zal nooit duidelijk worden of dit samenhangt met de invloed van vicepresident W. Scholten; hij was in zijn jaren als defensie-minister betrokken bij de discussies over de positie van Jehovah's Getuigen en uitvoerder van de soepele regelingen ten behoeve van deze groep²⁹³⁷. De rechtspraak liet ruimte voor een dergelijke groepsregeling, maar verplichtte er niet toe.

De Tweede Kamer bracht over beide wetsontwerpen, het bestuursrechtelijke én het strafrechtelijke, op 21 april 1988 één Voorlopig Verslag uit. Het CDA, met ongetwijfeld kamerlid De Kwaadsteniet als woordvoerder, zette de toon. Men was niet te spreken over het wetsontwerp. Past de mogelijkheid om een soort vervangende dienst op te leggen ook nu niet binnen het sanctiescala van het openbaar ministerie en de strafrechter door toepassing van het voorwaardelijke sepot en de voorwaardelijke straf? Is het niet een kwestie van creativiteit en inventiviteit van de staande en zittende magistratuur?

2936 Met artikel 140 wordt bedoeld op het ontwerp van een artikel voor de bestraffing van totaalweigeraars zoals dat was opgenomen in de wijzigingsvoorstellen voor een nieuw militair strafrecht. In de definitieve wettekst die in 1991 werd ingevoerd is dit artikel 139 WMS geworden.

2937 W. Scholten was vanaf 8 maart 1978 tot 1 oktober 1980 minister van Defensie. Als zodanig was Scholten (mede)verantwoordelijk voor de reactie op vragen over de positie van Jehovah's Getuigen in het mondeling overleg met de Bijzondere Commissie voor wetsontwerp 11155 op 26 april 1978 waarbij onder meer de positie van de Jehovah's getuigen ten opzichte van de militaire dienst is besproken. Tijdens zijn ministerschap zond staatssecretaris van Defensie Van Lent op 10 mei 1979 (Kamerstukken, 1978-1979, II, Bijlagen Handelingen, 15300 X, 46) een brief waarin werd uiteengezet, waarom het voornemen tot uitbreiding van de vrijstellingsgronden in de Dienstplichtwet was verlaten. Scholten was als minister verantwoordelijk voor de beleidsmatige verwerking van de uitspraak van de Hoge Raad van 4 december 1979 waarbij (onder meer) werd beslist over het beroep van een totaalweigeraar op artikel 26 IVPR dat een bijzondere regeling voor Jehovah's Getuigen geen schending was van het gelijkheidsbeginsel: anders gezegd, andere totaalweigeraars kunnen er geen gebruik van maken. Kortom, Scholten heeft de uitzonderingspositie van Jehovah's Getuigen als minister steeds erkend en toegepast.

Het feit, dat de voorgestelde regeling niet van toepassing was op (gedoopte) Jehovah's Getuigen, schoot het CDA in het verkeerde keelgat. Deze opvatting werd door de regering zonder veel argumenten als een feit gepresenteerd. Het CDA had moeite met het collectieve karakter van de regeling voor Jehovah's Getuigen; het geweten is immers een individuele zaak²⁹³⁸. Bovendien vormen de Jehovah's Getuigen een gesloten groep. Kennelijk was er bij het CDA ook veel irritatie over de gemakkelijke en onzorgvuldig geredigeerde redeneringen van de regering.

Na de uitvoerige en diepgaande kritiek van het CDA was het voor de andere partijen nauwelijks nodig nog met veel verbaal geschut uit te pakken in het Voorlopig Verslag. De PvdA vroeg zich af of de voorkeursbehandeling van de Jehovah's Getuigen in de toekomst nog wel te handhaven was; het is wel minder schrijnend als een totaalweigeraar op grond van dit wetsontwerp een soort vervangende dienst doet in plaats van opgesloten zit in Nieuwersluis, maar de Jehovah's Getuige wordt in feite vrijgesteld van zijn militaire verplichtingen. De VVD vroeg zich af of er wel een dergelijke wettelijke regeling moest komen: er waren maar een paar totaalweigerars en de Jehovah's Getuigen bleven er toch buiten.

Ook bij de kleinere partijen viel er om verschillende redenen weinig steun voor de wetsontwerpen te constateren.

Ook van buiten de Tweede Kamer kwam er kritiek op de oplossing van de regering van de problematiek van de totaalweigerars. Van den Bosch herhaalde zijn voorkeur voor het model-Duinhof (zie § 11.3.7.c)²⁹³⁹. Bovendien meende hij dat de bijkomende straf van ontzetting uit het kiesrecht een passende sanctie jegens totaalweigerars zou zijn. Hij legde hiermee een verband tussen kiesrecht en dienstplicht: niet voldoen aan de burgerplicht van medewerking aan de defensie, dan ook geen burgerrecht in de vorm van kiesrecht²⁹⁴⁰.

De Roos achtte de oplossing van 'een onoplosbaar probleem' aanvaardbaar, maar kritiseerde de regering die in de Memorie van Toelichting stelde, dat in zaken van totaalweigerars er geen sprake was van een gebruikelijke strafrechttoepassing²⁹⁴¹. Holland ondersteunde in zijn proefschrift van 1989 de regeringsvoorstellen, die naar hij veronderstelde slechts in enkele gevallen per jaar toepassing zou vinden²⁹⁴².

h. Het einde van de discussie door de val van de Berlijnse Muur

Het uiterst kritische Voorlopig Verslag van 21 april 1988 leidde in eerste instantie tot een lange periode van radiostilte van de kant van de regering. Bij het debat over het nieuwe militair straf- en tuchtrecht op 23 februari 1989 liet minister Korthals Altes van Justitie weten, dat de regering nog aan het broeden was op de Memorie van Antwoord²⁹⁴³.

Intussen viel op 9 november 1989 de Muur en begon de Sovjet-dreiging te slinken. De discussie over afschaffing van de dienstplicht kwam van de grond. De regering – inmiddels met Relus ter Beek op Defensie – had op 30 september 1991 de commissie-Meijer ingesteld om de dienstplicht bij de tijd te brengen (zie § 12.1.12). Op 11 maart 1992, bijna vier jaar na het Kamerverslag, liet Ter Beek weten, dat de wetsvoorstellen werden ingetrokken²⁹⁴⁴. Men had geconcludeerd dat er in de Tweede Kamer geen politieke steun was voor voorstellen zoals de regering die had geformuleerd had om de problematiek van de totaalweigerars op te lossen. Bovendien was in de praktijk gebleken, dat er inmiddels geen tien totaalweigerars per jaar waren, maar slechts één. De regering kon met een gerust geweten de handdoek in de ring werpen.

2938 De Raad van State wees bij KB van 27 juni 1979 no 37, AB 1980, nr 23 (zie ook Hagen (1982), p. 38) een collectief beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst af, aangezien gewetensbezwaren 'aan de persoonlijkheid van het individu gebonden zijn en dan ook slechts als zodanig erkend kunnen worden'. Annotator Stellinga merkte op dat het niet duidelijk was waarom de verzoekers niet één voor één onderzocht hadden kunnen worden. Hagen meende, dat aan een splitsing van het collectief beroep, als dat ambtshalve zou geschieden, procesrechtelijke bezwaren kleven. Hagen was overigens ten tijde van deze uitspraak lid van de Afdeling Geschillen van Bestuur van de Raad van State die dienstweigerzaken behandelde (zie Hagen (1982), p. 37, noot 5).

2939 Van den Bosch (1988b).

2940 Van den Bosch (1988a). Overigens was in artikel B3 van de Kieswet (tot 1986) bepaald dat wie tot een gevangenisstraf van meer dan één jaar veroordeeld zijn voor drie jaar van het kiesrecht gesloten zijn. De mogelijkheid om de uitsluiting van het kiesrecht als bijkomende straf op te leggen is gehandhaafd in artikel 28 lid 3 Sr, dat ook van toepassing is op het militaire strafrecht.

2941 De Roos (1988).

2942 Holland (1989), p. 162-163.

2943 Kamerstukken, 1988-1989, II, Handelingen, 53-5178 (23 februari 1989).

2944 Kamerstukken, 1991-1992, II, Bijlagen Handelingen, 20334, 5 (brief van de regering)(11 maart 1992) en Kamerstukken, 1991-1992, II, Bijlagen Handelingen, 20336 (R1341), 6 (brief van de regering)(11 maart 1992).

Er ontstond ook twijfel of een aparte regeling voor Jehovah's Getuigen wel te handhaven was. Want vormden de Jehovah's Getuigen wel een *dosely knit group*? Een beetje *too dose* en er kan sprake zijn van een sekte die macht en dwang uitoefent op zijn leden. Cultureel antropoloog Richard van Singenberg, werkzaam op de Utrechtse universiteit, uitte zijn kritiek in het Nederlands Juristenblad van 29 mei 1994. Op de eerste plaats maakte hij nog eens duidelijk, dat Jehovah's Getuigen geen pacifisten zijn die geen geweld willen gebruiken zijn, maar weigeren bevelen van de overheid terzake willen uitvoeren. Hij betwijfelde ook of hier van een gewetensbezwaar gesproken zou kunnen worden: het gaat om een gedragsregel die iemand bij de intreding van het genootschap vrijwillig aanvaardt²⁹⁴⁵. Het gaat bij het geweten om een individueel richtsnoer, een persoonlijk kompas van goed en kwaad.

Van de 30.000 Jehovah's Getuigen in Nederland zetten zich ruim 1.000 minstens 80 uur per maand in voor prediking, de overigen voor ongeveer 10 uur per maand. Indien een dienstplichtige Jehovah's Getuige tot de eerste groep behoorde, zou zijn geloofsverbreidingstaak onder druk komen staan door de vervangende dienstplicht. Singenberg maakte een berekende schatting dat in de periode 1974-1993 ongeveer 30 dienstplichtigen per jaar ten onrechte een vrijstelling als Jehovah's Getuige zouden hebben gekregen²⁹⁴⁶. De conclusie van Singenberg kwam te laat: er was al tot opschorting van de dienstplicht besloten. Maar zijn artikel was een van de stukken van een proces van een zich als totaalweigeraar presenterende weigeryup, dat leidde tot Hoge Raad 18 april 1995, maar maakte geen indruk²⁹⁴⁷.

Intussen was, omdat het weigeren van een dienstbevel van een strafrechtelijk delict (114 WMS oud) vervangen werd door een tuchtrechtelijk feit (artikel 15 WMT) bij de invoering van het vernieuwde Wetboek van Militair Strafrecht per 1 januari 1991 in het Tweede Boek misdrijven een afzonderlijke nieuwe titel VII Dienstweigeren opgenomen met één artikel, artikel 139 WMS, dat luidde:

1. De militair die weigert of opzettelijk nalaat iedere dienst, van welke soort ook, te verrichten wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Indien het feit is gepleegd in tijd van oorlog wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren of geldboete van de vierde categorie.

Dit werd wel het totaalweigeraarsartikel genoemd²⁹⁴⁸. Men hoefde de totaalweigeraar niet meer een reeks dienstbevelen te geven: één totale afwijzing was voldoende. De strafrechtelijke voorziening voor totaalweigeraars werd juridisch correct geregeld op het moment dat zich geen totaalweigeraars meer aandienden.

2945 Singenberg vermeldt dat in 1978 een besluit om de doctrine van het genootschap zo aan te passen, dat men de beslissing om al of niet in dienst te gaan te leggen bij het individu bij een stemming de vereiste twee-derde meerderheid op één stem niet haalde. Het geeft in ieder geval aan dat de opvatting hierover ter discussie kan staan. Een collectief besluit is niet hetzelfde als een individueel geweten.

In juni 1996 besloot het internationaal bestuur van het *Watch Tower and Tract Society of Pennsylvania* dat de Jehovah's Getuigen niet meer verplicht zijn om dienst te weigeren. Het woord aan het individuele geweten overgelaten (Trouw, 23 april 1996).

Op de officiële website wordt gesteld dat er vier redenen zijn waarom Jehovah's Getuigen niet ten oorlog trekken: (1) gehoorzaamheid aan God (met een beroep op Jesaja 2:4, (2) gehoorzaamheid aan Jesus (met een beroep op Mattheus 26:52 en Johannes 17:16), liefde voor de medemens (met een beroep op Johannes 13:34,35) en (4) het voorbeeld van de eerste christenen.

2946 Singenberg berekende dat in de twintig jaar van 1974 (de start van de informele vrijstellingsregeling) tot 1993 ongeveer 3.000 aanhangers zijn vrijgesteld, gemiddeld 150 per jaar. Het Wachtoren genootschap gaf in overzichten aan, dat 25% van haar leden tot de inactieve categorie gerekend moeten worden, een eufemisme voor uitreding. Als dit percentage wordt toegepast op de dienstplichtigen, dan zouden 750 van hen geen recht meer op vrijstelling hebben. Het Wachtoren genootschap meldde aan het ministerie per jaar ongeveer 5 à 10 dienstplichtige personen die niet meer in aanmerking zouden kunnen komen. 750 uitgetreden Getuigen minus 150 dienstplichtige die wel gemeld zijn levert 600 personen op die niet voor een vrijstelling als Jehovah's Getuige in aanmerking hadden mogen komen.

2947 NJ 1995, 611. Zie § 11.3.7.e.

2948 De totaalweigeraar Paul Westerman kreeg als eerste te maken met artikel 139 WMS. De gewetensbezwaren van Westerman waren achtereenvolgens afgewezen door de minister van Defensie en in hoger beroep door de Raad van State op 12 februari 1990. De inhoudelijke opstelling van Westerman (chemicus met achtereenvolgens grote belangstelling voor filosofie, antroposofie en zenboeddhisme) is te vinden in Veedee, februari 1991.

Vervolgens was Westerman door de militaire kamer van de arrondissementsrechtbank op 19 maart 1991, door de militaire kamer van het gerechtshof op 14 augustus 1991 en door de Hoge Raad op 24 november 1992 veroordeeld op grond van artikel 139 WMS (het 'totaalweigeraarsartikel'), dat op 1 januari 1991 in werking was getreden. Zijn initiële weigering vond plaats op 29 oktober 1990, dus voor de inwerkingtreding van artikel 139 WMS. Het gerechtshof stelde, dat er geen bezwaar was om de dienstweigering die voor 1 januari 1991 viel onder artikel 114 WMS, te veroordelen onder het nieuwe artikel 139 WMS.

Commentaar 13: een voorkeursbehandeling voor Jehovah's Getuigen

De bijzondere regeling voor Jehovah's Getuigen is – voorzover uit het onderzoek voor deze studie blijkt – nooit in het Staatsblad of de Staatscourant verschenen. Het is daarmee een sprekend voorbeeld van regelgeving, die door Van der Hoeven is getypeerd als 'pseudowetgeving'²⁹⁴⁹.

De principiële opstelling inzake de militaire dienst van de Jehovah's Getuigen dwong respect af, dat met name door de confessionele politici wel vertaald werd in een soepele regeling. De Jehovah's Getuigen werden niet beschouwd als een nieuwe sekte. Het is niet uit te sluiten, dat de berichten in de vorm van getuigenissen van ex-sekteleden die later – vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw – over het dwingend karakter van het geloofsgenootschap steeds meer naar voren kwamen, geleid zouden hebben tot een striktere bejegening, dat wil zeggen meer een straffrechtelijke reactie op hun dienstweigering dan een administratiefrechtelijk arrangement, te meer daar jonge mensen (en dat zijn dienstplichtigen) zeer gevoelig kunnen zijn voor de sfeer van pressie en beïnvloeding binnen een sekte.

De conclusie moet zijn dat vanaf 1974 een praktische oplossing werd gerealiseerd voor één specifieke groep van totaalweigeraars, de Jehovah's Getuigen. Door twee jaar uitstel en daarna een praktische vrijstelling in de vorm van de verklaring tot buitengewoon dienstplichtige werd een buitenwettelijke erkenningsregeling voor gewetensbezwaren gecreëerd, die ook niet met vervangende dienst gepaard ging. Dit in tegenstelling tot de achttien maanden gevangenisstraf voor andere, politiek georiënteerde totaalweigeraars.

De buitenwettelijke erkenningsprocedure voor Jehovah's Getuigen was ook bijzonder, omdat niet het geweten van een afzonderlijke Jehovah's Getuige werd getoetst, maar het lidmaatschap van een gesloten geloofsgemeenschap²⁹⁵⁰ voldoende was een 'erkenning' van overheidswege.

Deze benadering van de feitelijke erkenning van gewetensbezwaren van een groep als vorm van collectieve dienstweigering staat haaks op het strikt individuele karakter van de wettelijke regeling van het dienstweigeren in Nederland. Uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw was er in de meeste steden een collectieve regeling voor de oplossing van het gewetensconflict van de doopsgezinden in verband met de schutterijplicht. Dat werd collectief afgekocht met een geldbedrag of door een soort vervangende dienst: geen schutterijplicht, maar wel nacht- en brandwachtendienst.

Maar de regeling die in 1917 getroffen werd voor de erkenning van principiële bezwaren tegen de dienstplicht was gericht op het individu. Het kan niet ontkend worden dat men daarbij feitelijk de groep van doopsgezinden op het netvlies had. Volgens de wetgever is het geweten – vrij naar de dichter Willem Kloos – de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste overtuiging.

Daarin past volstrekt niet een groepsbenadering. Dit klemte des te meer, omdat er voor de totaalweigeraars uit de kring van Onkruid in het geheel geen collectieve voorziening werd overwogen. Integendeel: het valt niet uit te sluiten, dat de eenmalige regeling die getroffen werd voor totaalweigeraar Joost Duinhof tot stand gekomen is, omdat hij geen lid van Onkruid was.

11.3.8. De toepassing van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst 1978**a. Jurisprudentie**

De nieuwe formulering van het kernartikel van de herziene WGMD, artikel 2 over de erkenningsgronden, werd kort na de inwerkingtreding – zoals te verwachten viel – inzet van een interpretatiestrijd en leidde aldus tot nieuwe jurisprudentie. Het is daarbij de vraag of de gepubliceerde jurisprudentie een volledig beeld van de rechtspraak geeft. Hagen constateerde in 1982 dat van de tweehonderd uitspraken van de

---

Westerman heeft zonder succes zijn zaak voorgelegd aan de *Commission for Human Rights* van de Verenigde Naties. In een uitspraak van 13 december 1999, vastgesteld op de zitting was op 3 november 1999, werd bepaald, dat de Nederlandse wettelijke voorzieningen in overeenstemming zijn met artikel 18 IVBPR (communication no 682/1996). Zie ook § 12.3.5.e). Zie hierover online *A Conscientious Objector's Guide to the International Human Rights System* en de database van *War Resister's International*.

2949 Van der Hoeven (1965).

2950 In het onderzoek dat tussen 1980 en 1984 is uitgevoerd naar Nieuwe Religieuze Bewegingen onder de verantwoordelijkheid van de Subcommissie Sekten van de Vaste Commissie voor Volksgezondheid zijn de Jehovah's Getuigen niet betrokken, omdat zij al langer in Nederland actief waren, niettegenstaande dat de subcommissie ook een aantal aantijgingen tegen deze beweging had ontvangen, onder meer van een groep ex-Jehovah's Getuigen, verenigd in de Nederlandse Vereniging van Ontgoochelden. De griffier van de subcommissie mr. Tobias Witteveen is op 12 juni 1984 op het subcommissierapport gepromoveerd in de rechtsgeleerdheid. Zie Kamerstukken, 1983-1984, II, Bijlagen Handelingen, 16635, 4 (rapport)(17 mei 1984).

Raad van State er slechts acht in het bestuursrechtelijk jurisprudentieblad AB terecht waren gekomen. Hij geeft het volgende getalsmatig overzicht²⁹⁵¹:

	1.aantal beroepen	2.vermietigde beslissingen	3.afgewezen beroepen	percentage 2 van 1
1979	32	19	13	59%
1980	108	73	35	65%
1981	67	49	18	73%
1979-1981	207	141	66	67%

In deze samenvatting van de jurisprudentie sinds 6 januari 1979 (zie overzicht bijlage 9) komt in hoofdlijnen het volgende naar voren:

Onoverkomelijke bezwaren

Beslissend is dat gewetenbezwaren steun vinden in een zedelijke overtuiging.

Onoverkomelijkheid houdt dat de gewetenbezwaren voor de weigeraar zwaar wegen of als beklemmend worden ervaren.

Rationele en emotionele bezwaren

Rationele en emotionele bezwaren (ook niet in combinatie met elkaar) kunnen niet zonder meer tot erkenning leiden, maar kunnen er op duiden, dat er gewetensbezwaren aanwezig zijn.

Maar er is een verband mogelijk tussen rationele en emotionele bezwaren en gewetensbezwaren, indien en voor zover deze geworteld zijn in een zedelijk oordeel.

Hiërarchische bezwaren

Bezwaren tegen het opgeven van de eigen verantwoordelijkheid kunnen samenhangen met een zedelijk gefundeerde afwijzing van geweldsmiddelen. Maar deze bezwaren kunnen op zichzelf niet voor erkenning in aanmerking komen.

Middelen van geweld

Voor erkenning gaat het niet om de afwijzing van alle middelen van geweld onder alle omstandigheden. Het is voldoende, dat het georganiseerde geweld van het Nederlandse leger en het anonieme karakter daarvan wordt afgewezen. Individueel geweld, bijvoorbeeld in noodweersituaties, behoeft niet te worden afgewezen. Voldoende is dat de bezwaren verband houden met kernwapens.

Geweld in extreme situaties

Het aan de orde stellen van toepassing van geweld in extreme situaties kan duidelijkheid verschaffen over de opvatting van de verzoeker naar zijn visie op het gebruik van geweldsmiddelen.

Geweld als enige oplossing om erger te voorkomen

Bezwaren tegen het gebruik van geweldsmiddelen in situaties waarbij de enige oplossing is met geweld erger te voorkomen kunnen voor erkenning in aanmerking komen, mits deze bezwaren voortkomen uit een gewetensbeslissing.

Bezwaren tegen het (politieke) doel van het geweld

Bezwaren tegen het (politieke) doel van het gebruik van geweld kunnen voor erkenning in aanmerking komen, mits deze bezwaren tevens verband houden met gebruik van middelen van geweld voor dat doel. Maar bezwaren die uitsluitend verband houden met het doel van het geweld kunnen niet voor erkenning in aanmerking komen.

b. Cijfers

1980 is het topjaar in absolute en relatieve zin voor de toepassing van de wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst was 1980 met 3.485 verzoeken om erkenning; dat is 2,8% van alle dienstplichtigen. In het jaar van de val van de Berlijnse Muur 1989 lag het aantal op ruim 2.000. De groei van 1965 (242) naar 1980 (3.485) is als stormachtig te kwalificeren.

2951 Hagen (1982), p. 36-37.

In 1969 deed 0,6 % van de ingeschreven dienstplichtigen een beroep op de Wet GMD, in 1973 1,6%.

In 1969 werd op de 711 ingekomen verzoeken er in 478 gevallen een beslissing genomen: de gewetensbezwaren van 398 dienstplichtigen werden erkend (83%). In 1989 werd een beslissing genomen in 2.276 gevallen, waarvan er 1.987 erkend werden (87%)(1.783 in eerste instantie door de éénmanscommissie en nog eens 194 door de meervoudige kamer van de adviescommissie); er waren in 1989 dus 226 niet-erkenningen. In deze cijfers zijn niet de erkenningen op grond van beroep bij de Raad van State verdisconteerd.

De statistieken, die jaarlijks door de ministeries van Defensie (over de procedure) en Sociale Zaken en Werkgelegenheid (over de tewerkstelling) werden gepubliceerd geven wel een beeld, maar de cijfers zijn soms minder sprekend vanwege de afkeuringen, de herkeuringen, de vrijstellingen en door het intrekken van de ingediende verzoeken. Zo spoort het aantal erkenningen niet één op één net de tewerkstellingen vanwege de afkeuringen (vooraf of tijdens de tewerkstelling) en door het uitstel.

In 1983 kwamen er 2.705 verzoeken binnen en waren er aan het begin van het jaar 2.185 erkende gewetensbezwaarden tewerkgesteld.

In 1980 waren er 47 tuchtzaken tegen tewerkgestelde gewetensbezwaarden, een kwart bij de Mobiele Werkploeg, rechtstreeks ressorterend onder het Ministerie van Sociale Zaken.

In 1982 waren er 290 overplaatsingen van tewerkstelling naar tewerkstelling, maar in 1980 133.

Ook deze cijfers zijn dus enigszins indicatief en illustratief, maar ook niet meer.

Wetenschappelijk intermezzo 5: het debat over juridische aspecten van gewetensbezwaren in twee proefschriften van 1989

In het jaar 1989 werd binnen het tijdsbestek van een paar maanden vraag of een gewetensbezwaar als strafuitsluitingsgrond kan functioneren negatief én positief beantwoord. Vermeulen²⁹⁵² verdedigde op 22 juni 1989 in zijn dissertatie de opvatting dat een beroep op het geweten nimmer een strafuitsluitingsgrond kan zijn, maar ten hoogste invloed kan hebben op de strafmaat²⁹⁵³. Holland²⁹⁵⁴ verdedigde in zijn proefschrift op 30 oktober 1989 de conclusie dat een gewetensbezwaar een vorm van schuldsluitende noodtoestand kan zijn en daarmee een van de verschijningsvormen van strafuitsluiting kan vormen. Wat leverde een analyse van de argumenten pro en contra op?

Vermeulen

Vermeulen gaat ervan uit dat, als de wetgever geen vrijstellings- of erkenningsprocedure voor gewetensbezwaren heeft opgenomen bij de regeling van een bepaalde thematiek, de rechter geen ruimte heeft dit zelf via een schuldsluitingsgrond alsnog te introduceren. Vermeulen toont aan dat de Hoge Raad blijkens overdadige jurisprudentie zijn opvatting ondersteunt. Omdat het geweten in de opvatting van Vermeulen in het juridisch perspectief een subjectief fenomeen is, kan het geweten de objectieve onrechtmatigheid van het gepleegd delict niet opheffen. Vermeulen heeft de jurisprudentie achter zich. Vermeulen gaat verder en onderzoekt of het gewetensmotief dan een schuldsluitingsgrond kan zijn. In het 'dienstweigeringsmanifestarrest', ook genoemd 'Zijpese dominee'²⁹⁵⁵ (zie ook § 6.3.2.f) stelt de Hoge Raad vast dat een inwendige overtuiging geen uitwendige omstandigheid is die overmacht in de zin van artikel 40 Sr kan opleveren. Voor de Nijmeegse strafrechtgeleerde Van Eck horen juridische en morele schuld samen te vallen: wie te goeder trouw – op grond van onoverkomelijke gewetensdwaling – een strafbaar feit begaat, valt moreel en dus ook juridisch niets te verwijten. Omdat de rechter geen criteria heeft om uit te maken of er sprake is van een zo sterke gewetensdwaling, wijst Vermeulen dit af, ook omdat de balans tussen respect voor het geweten van de één en de belangen van anderen verstoord wordt. Het geweten kan ook in de ogen van de Hoge Raad als psychische overmacht gerekend worden²⁹⁵⁶. Dat kan niet zo maar.

2952 Vermeulen (1989).

2953 Zie voor een bespreking van dit proefschrift vanuit het perspectief van het militair pastoraal werk Van Iersel (1991). Pen noemt de dissertatie van Vermeulen 'het meest volledige overzicht over het onderwerp. Alle ontwikkelingen daarna zijn nog altijd te begrijpen aan de hand van de door hem beschreven kaders' (Pen (2013), p. 492). Vermeulen kondigt in zijn proefschrift de dissertatie van Holland aan (Vermeulen (1989), p. 276).

2954 Holland (1989).

2955 HR 26 juni 1916, NJ 1916, 703.

2956 HR 16 januari 1968, NJ 1969, 2 (Quakers-arrest). Een man die zich een belijdend Quaker betoonde organiseerde op 21 augustus 1966 een demonstratieve optocht tegen de Amerikaanse interventie in Noord-Vietnam vanaf het standbeeld van De Dokwerker op het Jonas Daniël Meijerplein. Hij had geen toestemming gevraagd zoals was voorgeschreven in artikel 101 van de APV van Amsterdam. Aan de optocht namen ongeveer 400 personen deel. Hij beriep zich op grond van zijn geweten op overmacht. zijn geweten.

De rechter kan slechts marginaal toetsen: is er consistentie in opvattingen en gedragingen, dan dient hij de betrokkene het voordeel van de twijfel te geven. Het is ook niet goed mogelijk om een onderscheid te maken tussen dwingende onoverkomelijke gewetensbezwaren en niet-dwingende overkomelijke gewetensbezwaren: een gewetensbezwaarde zou dan opgezadeld zijn met een onmogelijke bewijslast. Bij gewetensbezwaar als vorm van psychische overmacht moet in de gaten worden gehouden dat het bij overmacht niet gaat om omstandigheden waaraan de betrokkene geen weerstand kan bieden, maar geen weerstand behoeft te bieden. Er blijft ruimte voor de eigen verantwoordelijkheid van dader: wie verdacht wordt van rijden onder invloed, kan geen beroep op gewetensbezwaren tegen de bloedproef. Ook het subsidiariteitsbeginsel vindt toepassing: een steen door de ruit van een seksboetiek, een *sit down*-staking ten gunste van een gearresteerde maat, een werkstaking ten gunste van een rechtspositie van tewerkgestelde gewetensbezwaarden, de rechter oordeelde dat ook andere wegen open gestaan hadden en dat daarom gewetensbezwaren binnen de strafrechtelijke context niet mee konden wegen. Ook als de wet al alternatieven aanreikt is een beroep op gewetensbezwaren niet mogelijk, bijvoorbeeld als er een ontheffingsmogelijkheid in de wet is ingebouwd (zoals in de leerplichtwet). Een andere conditie is dat er een causaal verband ligt tussen de daad en het bezwaar: vanwege een gewetensbezwaar aan de noodrem trekken als een protestactie tegen kernwapens, dat is niet aanvaardbaar. Als de fundamentele beginselen van de Nederlandse rechtsorde aan de orde zijn dan kan een gewetensbezwaar in het strafrecht niet worden erkend: een racistische opvatting kan niet als gewetensbezwaar tellen²⁹⁵⁷.

De laatste afweging die Vermeulen presenteert betreft de onderlinge afweging van de belangen van de gewetensdader en andermans belangen, van de medeburgers of van de maatschappij als geheel. De overheid – en ook de rechter – kan niet toestaan dat rechten of fundamentele belangen van andere burgers geschaad worden. Dit geldt ook voor fundamentele belangen van de samenleving, zoals landsverdediging, openbare orde, volksgezondheid. Principieel wijst Vermeulen af om in gewetensbezwaren psychische overmacht als schulduitsluitingsgrond te zien. Omdat de gewetensdader in volle overtuiging, welbewust, weloverlegd, volkomen zelfstandig en vrij (termen uit de jurisprudentie) handelt is er van psychische overmacht geen sprake. Vermeulen ziet met instemming dat de rechter in de praktijk geen gebruik maakt van de mogelijkheid geboden door de Hoge Raad om in het gewetensmotief een vorm van psychische overmacht te zien. Op zich zou de rechtspraak zich verder kunnen ontwikkelen met toepassing van het raamwerk van de Hoge Raad, zoals aangeduid in het Alphense boer-arrest²⁹⁵⁸. Een landbouwer had wel maatregelen genomen ter bestrijding van veetuberculose, maar weigerde zich aan te sluiten bij een provinciale veterinaire dienst. Het geweten kan wel tot uiting komen in de straf: voorwaardelijkheid, rechterlijk pardon, lagere strafmaat.

Holland

Om te bezien of een gewetensbezwaar kan gelden als een strafuitsluitingsgrond gaat Holland²⁹⁵⁹ eerst terug naar het oorspronkelijke, uit 1881 stammende, strafrechtssysteem. Hierin is het leidend beginsel: geen strafrechtelijke verantwoordelijkheid zonder toerekenbaarheid. Voor ontoerekenbaarheid zijn er twee inwendige oorzaken (abnormale geestvermogens en jeugdige leeftijd) en vier uitwendige oorzaken (overmacht, noodweer, wettelijk voorschrift en amtsbevel). De verdeling van strafuitsluitingsgronden in rechtvaardigingsgronden en schulduitsluitingsgronden werd niet in 1881 gehanteerd, maar was wellicht impliciet aanwezig. Voor misdrijven (niet voor overtredingen) wordt opzet of schuld opgenomen in de delictsomschrijving. Het beginsel ‘afwezigheid van alle schuld (avas)’ wordt door de Hoge Raad in 1916 geïntroduceerd²⁹⁶⁰: wederrechtelijkheid en schuld zijn essentialia voor ieder strafbaar feit. Het kan gaan om de niet-strafbaarheid van een feit (rechtvaardigingsgrond) of om de niet-strafbaarheid van de dader (schulduitsluitingsgrond).

Er is een aantal vormen waaronder de afwezigheid van alle schuld zich manifesteert als ongeschreven

---

De Hoge Raad oordeelde dat gewetensbezwaren in beginsel overmacht in kunnen houden, maar stelde daaraan stevige voorwaarden. En daaraan voldeed de Quaker niet. Zo had hij een vergunning kunnen aanvragen en dan had zijn Anti-Amerikaanse demonstratie, waartoe zijn geweten hem dwong, toch kunnen plaatsvinden.

Het mag geen verbazing wekken, dat in de conclusie van de AG verwezen werd naar het HR-arrest van 1916 inzake het dienstweigeringmanifest (HR 26 juni 1916, NJ, 1916, 703 en W.9955)(zie § 6.3.2.f).

2957 Zie in dit verband HR 18 oktober 1988, NJ 1989, 476) waarbij een vrijspraak wegens belediging door het evangelistenechtpaar Lucas en Jenny Goeree van homoseksuelen, die volgens uitdagingen van het echtpaar aids als doodstraf aan zichzelf te wijten hadden, werd vernietigd.

2958 HR 20 juni 1950, NJ 1951, 348.

2959 Holland (1979) met name hoofdstuk 7, p. 241–330.

2960 HR 14 februari 1916, NJ 1916, 681) (Melk & Water arrest).

schulditsluitingsgrond: feitelijke dwaling, rechtsdwaling en anderszins afhankelijk van de gekozen strafrechttheoretische optiek. Er is terughoudendheid om ook ongeschreven rechtvaardigingsgronden te erkennen in de vorm ontbreken van materiële wederrechtelijkheid (omw). In de ruime interpretatie van dit begrip gaat het erom of het tenlastegelegde gedrag een redelijk middel tot een redelijk doel is, of het gedrag maatschappelijk adequaat is of dat het gedrag uit maatschappelijk oogpunt een zo tastbaar voordeel oplevert dat het opweegt tegen het nadeel van de wetsovertreding. Het gaat terug op het Vecartsarrest uit 1933²⁹⁶¹; er zijn (althans tot 1989) geen andere HR-arresten die in dezelfde richting wijzen. Er zijn ook uiteenlopende opvattingen over de betekenis van dit arrest uit 1933 en de betekenis van omw.

Kan een gewetensbezwaar onder een van de algemene strafuitsluitingsgronden worden begrepen, vraagt Holland zich af. De eerste strafuitsluitingsgrond die aan de orde komt is de ontoerekeningsvatbaarheid, zoals geformuleerd in artikel 39 Sr, dat straffeloosheid garandeert aan wie een delict wegens gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van zijn geestvermogens niet kan worden toegerekend. De strafrechter moet steeds drie vragen beantwoorden bij de toepassing van artikel 39 Sr: (1) is er sprake van gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis, (2) is er causaal verband met het delict en (3) is dat verband zo sterk dat van toerekening geen sprake kan zijn. Hoe past een gewetensbezwaar hierin? Holland verwijst naar strafrechtgeleerde Vrij die in een artikel in 1953 suggereert dat het bij artikel 39 Sr (nieuw) ook kan gaan over het ontbreken van het beschikken over geestvermogens, zoals bij slaapwandelen en onder hypnose. Vrij noemt daar ook het gewetensbezwaar. Een gewetensbezwaarde zou dan volgens Vrij – althans in de interpretatie van zijn bewoordingen door Rummelink bij zijn bespreking van gewetensbezwaren in het strafrecht²⁹⁶² – een persoon zijn die er niets aan kan doen, dat hij er een afwijkende geestelijke constellatie op na houdt. Deze interpretatie gaat Holland te ver: een gewetensbezwaarde weet in het algemeen heel goed wat hij wil en wat de consequenties zijn. Ontoerekeningsvatbaarheid is niet een bruikbaar kader voor de plaats van gewetensbezwaren in het strafrecht.

Overmacht als strafuitsluitingsgrond is een zeer complex leerstuk, dat de wetgever in artikel 40 Sr simpel heeft geformuleerd, uitleg en interpretatie overlatend aan wetenschap en jurisprudentie. Het voert te ver om hier alle juridische klippen en wettelijke zandbanken te beschrijven die het denkproces van Holland weergeven. Zijn keuze wordt mede bepaald door de reikwijdte die hij aan een bepaald begrip en aan een bepaalde term wil toekennen. Zo is een centraal discussiepunt of overmacht uitsluitend of tot op zekere hoogte bepaald wordt door uitwendige omstandigheden en hoe die externe omstandigheden zich verhouden tot interne gevoelens (emotioneel) en overwegingen (rationeel). De Hoge Raad is bij dit alles niet een helder baken: in het spreken van de Hoge Raad zit soms twijfel en in het zwijgen van de Hoge Raad soms ruimte. De overmachtdiscussie wordt daarom, zo lijkt het, meer gedomineerd door de wetenschap dan door de jurisprudentie. Het wetenschapsdebat is in belangrijke mate normatief (zo zou het moeten of kunnen zijn) en minder feitelijk. Opvallend is dat hier een Nederlandse discussie wordt beschreven zonder referentie aan overwegingen en beslissingen van buiten noch van internationale rechtsfora noch van aangrenzende buitenlandse landen.

De toelichting op de strafwet uit 1881 spreekt bij overmacht van ‘kracht, drang of dwang’, waardoor van een vrije wilsbepaling geen sprake meer kan zijn. Het opticiensarrest van 1923²⁹⁶³ erkent overmacht voor de opticiens die na (wettelijke) sluitingstijd een slechtziende cliënt met een kapotte (of verloren, dat vertellen de annalen niet) bril van dienst is. Nood breekt wet, zegt de Hoge Raad. Hier was formeel en feitelijk wel een keuze aan de opticiens, maar wat hij gekozen heeft wordt als overmacht aanvaard: het is een keuze tussen conflicterende belangen: wat het zwaarste is moet (en mag van de Hoge Raad) het zwaarste wegen. Hier sluipt dus een subjectief element het overmachtsbegrip binnen.

2961 HR 20 februari 1933, NJ 1933, 918).

2962 Rummelink (1960), p. 24–26. Rummelink noemde in zijn conclusie als AG bij HR 7 januari 1969 (NJ 1969, 259) ‘het geweten de krachtcentrale van het recht’. De rechtsorde is naar zijn mening niets anders dan de neerslag van de gezamenlijke gewetensovertuigingen. In deze zaak deed een Bameveldse landbouwer die bezwaar had tegen een verplichte veetelling een beroep op gewetensbezwaren. Dat werd door het gerechtshof wel onderzocht, maar men oordeelde dat de bezwaren niet als gewetensbezwaren konden gekwalificeerd, dit nog los van de kwestie dat de Landbouwwet geen voorziening had voor gewetensbezwaren.

Deze zaak speelde dat er in agrarische kringen veel verzet was tegen overheidsbemoeienis met de landbouw. Het was de voedingsbodem voor de Boerenpartij onder leiding van Hendrik Koekoek (1912–1987) die in 1963 met drie en in 1967 met zeven vertegenwoordigers in de Boerenpartij werd de reactie weerspiegeld tegen allerlei alternatieve, antimilitaristische en anarchistische bewegingen die in deze studie in bepaalde domeinen de discussie bepaalden en die ook in deze studie ruim aandacht krijgen.

2963 HR 15 oktober 1923, NJ 1923, 1329 en W 11113.

Overmacht vereist ook dat voldaan wordt aan proportionaliteit (het handelen is in verhouding met doel en middelen) en subsidiariteit (het handelen is redelijk in verhouding tot andere mogelijkheden en oplossingen). Er speelt ook nog het leerstuk van *culpa in causa*: heeft de dader op enigerlei wijze iets gedaan waardoor hij in een overmachtsituatie beland?

In het Zijpese dominee-arrest bevestigt de Hoge Raad dat een binnenkomende drang geen overmacht oplevert, het moet gaan om een ‘van buiten aangebrachte’ oorzaak. De Hoge Raad zegt:

Dat toch de woorden ‘innerlijke drang tot handelen zonder meer’ kennelijk moeten worden verstaan in dien zin, dat die drang niet veroorzaakt werd door rechtstreeks op de requirant inwerkende bijzondere uitwendige omstandigheden; dat derhalve requirants opgave dat zijn geweten hem tot zijn handelen heeft gedrongen, door het hof, in verband met den inhoud van het manifest, blijkbaar aldus is opgevat dat requirants innige overtuiging omtrent het zedelijk ongeoorloofde van den krijgsdienst en van hetgeen daarmee samenhangt, hem tot medewerking aan uitvaardiging en verspreiding van het manifest heeft gedrongen; dat echter een dergelijke, slechts uit eigen opvattingen omtrent de zedelijke en maatschappelijke waarde van wettelijke instellingen en voorschriften voortspuitende drang terecht door het Hof niet als overmacht in de zin van 40 Sr is aangemerkt’

[Het is altijd moeilijk een dergelijke uitspraak van de Hoge Raad goed te plaatsen in de tijd; dit arrest heeft grote invloed gehad op de uitleg van het overmacht begrip. Toch moet verdisconteerd worden dat de uitspraak wordt gedaan midden in Eerste Wereldoorlog, waarin Nederland weliswaar neutraal was, mede naar men meende door de troepenbewaking aan de grens, maar zich zo nu en dan bedreigd voelde door een van de belligerenten. Het is de vraag hoe vrij de Hoge Raad zich voelde om een dominee die opriep tot dienstweigering te laten gaan.]

Uiteindelijk kiest Holland voor een model dat een gaatje laat voor de erkenning van gewetensbezwaren binnen het strafrecht: onoverkomelijke gewetensbezwaren kunnen erkend worden als een van de strafuitsluitingsgronden: overmacht in de vorm van een schulditsluitende noodtoestand.

Commentaar 14: de wetenschappelijke intermezzi nader bezien

Een juridisch duel tussen Vermeulen en Holland heeft nooit plaatsgevonden. Hun debat lijkt een beetje op Koreaanse onderhandelingen: ieder steekt een lang en doorwrocht betoog af en gaat daarna zijns weegs. Voor een echte discussie geldt de Franse uitdrukking: *pour mieux disputer on doit être d'accord* (om beter te kunnen debatteren moet men het met elkaar eens zijn). Voor zover valt te overzien is ook de jurisprudentie na 1989 niet als scheidsrechter opgetreden²⁹⁶⁴. Het verschil in benadering kan ook liggen in het feit dat Holland een strafrechtman (ook later als advocaat) is en dat Vermeulen een staatsrechtman (als hoogleraar en lid van de Raad van State) is: het staatsrecht zoekt naar de juridische vormgeving van de staat in al zijn geledingen en het strafrecht tracht een balans te vinden tussen wat als onacceptabel gedrag gekwalificeerd moet worden en de burger die de eigen grenzen zoekt. Beiden dus onmiskenbaar in de sfeer van het publiek recht, maar met een heel andere insteek. Het staatsrecht staat voor de taak om binnen het democratisch concept van de ‘de helft plus één’ de samenleving een bruikbare structuur en een hanteerbaar bestuur te geven en daarbij *ruimte, respect en recht*²⁹⁶⁵ te garanderen voor minderheidsgroepen, deviante opvattingen en contraire belangen. Het strafrecht is niet meer dan de heggenschaar van de samenleving en probeert de ergste uitwassen onder controle te houden: het is geen verfijnd instrument om maatschappelijke verhou-

2964 Bij Dolman (2006) wordt geen nieuwe relevante jurisprudentie genoemd. Het arrest van de HR van 26 maart 1991 (NJ 1992, 196 en DD 91, 249) handelde over een bezitter van een (vracht?)auto die op grond van de Inkwartieringswet (wet van 18 juni 1953, Stb. 1953, 305) gekeurd moest worden. Dit voertuig zou in geval van nood gevorderd kunnen worden. De eigenaar stelde gewetensbezwaren tegen een dergelijke medewerking aan het in stand houden van de krijgsmacht. Het hof Den Bosch toonde op 15 februari 1989 daarvoor begrip en erkende de bezwaren als een vorm van overmacht, nu er geen regeling in de Inkwartieringswet was opgenomen. Er was wel een beklagregeling voorzien, maar die was niet gericht op het erkennen van gewetensbezwaren. Het openbaar ministerie ging in cassatie en kreeg gelijk van de HR. De auto-eigenaar werd strafbaar geacht, maar geen straf opgelegd. Een beroep op overmacht werd afgewezen, mede op basis van een overzicht van de bestaande jurisprudentie samengevat in de AG-conclusie.

Het is opvallend dat arresten over een beroep op overmacht op basis van gewetensbezwaren in een aantal zaken indirect gerelateerd is aan de thematiek van oorlog en vrede, indirect omdat het niet ging om dienstplicht, maar om propaganda voor dienstweigeren (HR 26 juni 1916, NJ 1916, 703, ‘Zijpese dominee’, HR 20 juni 1950, NJ 1951, 349, Apeldoornse kunstschilder, en dit arrest over het keuren van een auto met het oog op vordering in tijd van oorlog).

Eventuele latere jurisprudentie is in het kader van deze studie niet opgemerkt.

2965 De moderne 3 R's van de opvoeding ruimte, respect en recht zijn door pedagoog Misha de Winter op grond van de erkenning van de kinderrechten geformuleerd als alternatief voor de klassieke 3 R's: reinheid, rust en regelmaat.

dingen vorm te geven. Het strafrecht staat het laatste decennium onder druk van verscherpte aanpak van (georganiseerde) criminaliteit en (sinds 11 september 2001 en de beide politieke moorden in 2002 en 2004 in Nederland) van het (internationaal) terrorisme. Dat moge blijken uit een voortdurende stroom van over elkaar heen vallende wetswijzigingen, ontstaan vanuit de politieke overtuiging dat wetgeving het beste antwoord is op gevoelens van onveiligheid.

In het debat Vermeulen-Holland kies ik voor Holland, dat wil zeggen voor de erkenning van het gewetensbezwaar binnen het strafrecht dus. Dat doe ik, omdat ik hecht aan de mogelijkheid dat een erkenning van een gewetensbezwaar binnen het strafrecht zo nodig toch het vangnet kan zijn dat we – de samenleving dus – in bijzondere omstandigheden nodig kunnen hebben om de ruimte te bieden aan de individuele positie van de burger, van wie een daad weliswaar binnen een delictsomschrijving valt, maar die tot een daad (doen of nalaten) is gekomen op gewetensoverwegingen. Er zijn wat betreft lessen te trekken uit het Indië-conflict, zowel uit de casus van het Brandstichtingsarrest als uit de zaak van de dienstweigeraars Van Luyn en Maassen. De geschiedenis geeft hen gelijk, waarom het recht niet? Niet toen en niet nu. Excuses die nu van regeringswege gemaakt worden aan slachtoffers gaan aan de niet-daders voorbij. De opgelegde straffen van toen zijn uitgezet. Gewetensgevangenen horen vaak bij een voorhoede van nieuwe normstelling: de wegbereiders van nieuwe wetgeving. In deze studie worden de namen genoemd van J.K. van der Veer, Herman Groenendaal, Dries Brunia en Kees Vellekoop. Ze hadden gelijk, maar kregen het pas later, echter niet terugwerkende kracht.

Ik zou ook zorgvuldige wetgeving die ruimte geeft aan het individuele geweten prefereren, maar de maatschappelijke ontwikkelingen kunnen zo snel gaan en de legislatieve stappen zo langzaam, dat we de strafrechter nodig hebben om een concreet dilemma tussen individu en staat tot een (praktische) oplossing te brengen. Vanuit mijn opvatting dat gewetensbezwaren vooral te maken hebben met de essentialia van het leven (en de dood), zoals oorlogsgeweld, euthanasie, abortus – dan gaat het in de terminologie van Schinkel echt om *ultimate concern* – weeg ik gewetensbezwaren rond kernenergie (Kalkar), verzekeringen (vroeger AOW, nu ziektekosten) of sluiting van homohuwelijken minder zwaar. Voor ernstige gewetensbezwaren in essentiële kwesties zie ik een behoefte aan een vangnetconstructie in het strafrecht. Wat oorlogsgeweld betreft weten we helemaal niet waar we nog in terecht gaan komen na Irak en Uruzgan.

Het is opvallend dat twee van de richtinggevende arresten rond gewetensbezwaren op indirecte wijze betrekking hebben op dienstweigeren en desertie: de Zijpese dominee die propaganda maakte met het Dienstweigeringsmanifest (Hoge Raad, 1916) en de Apeldoornse schilder die een deserteur liet onderduiken (Hoge Raad, 1950), als was het een Droste-blikje: beide keren ging het om een weigering zich aan de regels te houden ten behoeve van burgers die weigerden zich aan de regel te houden. Beide keren besliste de Hoge Raad niet in hun voordeel en niet voor de erkenning van gewetensbezwaren. Die terughoudendheid kan ik tot op zekere hoogte wel begrijpen: erkenning van gewetensbezwaren in het strafrecht kan alleen op gaan bij hoge uitzondering. Het Hoog Militair Gerechtshof heeft al heel snel na de invoering van de dienstweigeringswet begrepen waar de rol van het strafrecht kan liggen: de procedure bij het HMG kreeg voor de periode 1923-1962 de rol van een soort hoger beroep tegen een afwijzende beslissing van de minister. Weliswaar was er geen sprake van een ontslag van rechtsvervolgning wegens een voor het HMG aanvaardbaar gewetensbezwaar, maar volgde een voorwaardelijke straf. In die zin heeft het HMG zich tamelijk praktisch getoond, zoals ook wordt bevestigd door HMG-president Van den Bosch in zijn memoires²⁹⁶⁶ en door dienstweigeradvocaat Van Wijk. Vermeulen zou het met deze benadering eens zijn, omdat hij ervoor pleit dat het gewetensbezwaar weliswaar geen strafuitsluitingsgrond kan zijn, maar wel mag doortikken bij de strafmodaliteit en strafmaat.

Erkend moet worden dat de opvatting over het gewetensbezwaar als strafuitsluitingsgrond nog te weinig steun vindt in de jurisprudentie. Dat maakt die opvatting niet minder juist.

11.3.9. Het weigeren van *site-wacht* en van herhalingsoefeningen

Er deden zich in de jaren zeventig en tachtig twee bijzondere vormen van dienstweigering voor die afzonderlijke bespreking vereisen: het weigeren van *site-wacht* en het weigeren van herhalingsoefeningen.

a. Het weigeren van *site-wacht*

In Havelte in Drenthe, om precies te zijn bij het esdorp Darp, en later ook in 't Harde in Gelderland was van 1961 tot 1992 een Amerikaanse basis waar – zoals werd aangenomen, maar nooit officieel bevestigd –

2966 Van de Bosch (1989), p. 101-102.

atoomwapens waren opgeslagen²⁹⁶⁷. De Amerikaanse militairen waren verantwoordelijk voor de binnenring van de *site*, Nederlandse militairen moesten de buitenring van de plek bewaken. De buitenring werd bewaakt door dienstplichtige militairen van de Infanterie Bewakings Compagnieën van het Regiment Van Heutsz. Dat leidde bij deze dienstplichtigen tot verveling, lamlendigheid en balsturing gedrag (soms in de vorm van schietincidenten)²⁹⁶⁸. Later werden de Nederlandse dienstplichtigen, meestal enkele weken voordat zij afzwaaiden van de eerste oefening, verplicht één week *site*-wacht te lopen. Maar er waren ook dienstplichtigen die principiële bezwaren hadden tegen (het bewaken van) atoomwapens.

De in 1978 gewijzigde WGMD had de mogelijkheid geopend van ‘deelgewetensbezwaren’, dat wil zeggen bezwaren tegen bepaalde vormen van geweld waarmee men in het Nederlandse leger in aanraking zou kunnen komen. Daarbij was vooral gedacht aan atoomweigeraars, dienstplichtigen die geen bezwaar hadden tegen conventionele wapens, maar wel op massadestructie gerichte atoomwapens. Gelijktijdig was de ‘deeldienstplicht’ voor wapenweigeraars afgeschaft, dat wil zeggen, dat er geen ruimte binnen de krijgsmacht meer was voor gewetensbezwaarden die wel ongewapende dienst wilden doen.

Gerard van Wingerde weigerde medio 1980 te voldoen aan het bevel om zich gereed te maken voor deelname aan een week *site*-wacht. Hij beriep zich daarbij op principiële bezwaren tegen atoomwapens.

Hij werd voor de krijgsraad gebracht; zijn laatste woord aan het slot van het proces op 13 augustus 1980 waren: ‘niet ik, maar de kernwapens moeten uit het leger’²⁹⁶⁹. Hij werd op 19 november 1980 door het HMG (onder vernietiging van het vonnis van de krijgsraad van 27 augustus 1980) veroordeeld tot zes weken voorwaardelijk militaire detentie op grond van artikel 114 WMS (maximumstraf bij ‘volharding’ drie jaar en zes maanden). De Hoge Raad wees op 4 mei 1981 alle verwijzingen naar internationale rechtsdocumenten (waaronder het Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide van 9 december 1948), naar voren gebracht door advocaat De Roos, en een beroep op overmacht resoluut af²⁹⁷⁰.

In de zaak tegen dienstplichtig soldaat J.A.C.B. werd bij een weigering van een *site*-wacht door advocaat De Roos nog de vraag opgeworpen of de simpele verklaring ‘ik weiger’ voldoende is voor het volledig begaan van het delict van weigering van een dienstbevel, conform artikel 114 WMS (oud). Er is dan nog geen sprake van nalaten. En als de weigeraar dan in arrest wordt gesteld, dan kan hij ook feitelijk het gegeven bevel niet meer uitvoeren. Het HMG zag niets in deze redenering en bevestigde op 3 juni 1981 het vonnis van de krijgsraad van 4 maart 1981²⁹⁷¹.

Toen er zich meer *site*-weigeraars meldden, werd de voorwaardelijke veroordeling tot zes weken omgezet in een standaard straf van drie weken onvoorwaardelijk.

Doornbos deed in het Nederlands Juristenblad een paar suggesties aan de hand hoe dienstplichtigen een *site*-wacht kunnen ontlopen²⁹⁷². De dienstplichtige doet op de dag voor zijn *site*-wacht een beroep op de WGMD en wordt dan vrijgesteld van militaire dienst. Wordt hij te zijner tijd erkend, dan moet hij nog een paar weken vervangende dienst doen, wat in de praktijk niet gerealiseerd zal worden. Wordt hij niet erkend, dan moet hij nog een paar weken gewone militaire dienst doen, maar geen *site*-wacht meer. Wordt hij tot de standaard drie weken militaire detentie veroordeeld en heeft hij nog niet in voorarrest gezeten, dan kan hij na de veroordeling alsnog een beroep op de WGMD doen, maar de strafvervolgning wordt dan geschorst op grond van artikel 4 lid 2 WGMD.

Het voorstel van Doornbos had natuurlijk enige praktische betekenis kunnen hebben, omdat de week *site*-wacht in de laatste maand van de eerste oefening, dus vlak voor het groot verlof, werd opgedragen.

Zijn suggestie kwam te laat voor *site*-wachtweigeraar B.E.J.R., die op 13 november 1981 de opdracht kreeg en op 21 januari 1982 voor de krijgsraad verscheen. Hij had inmiddels de dienst verlaten en de krijgsraad hield met de straf van twee weken gevangenisstraf daarmee rekening. Het HMG was minder soepel en

---

2967 Zie uitvoerig Oosterboer (2015).

2968 Een groep psychologiestudenten onder leiding van Groningse hoogleraar arbeidspsychologie Herman Hutte deed op verzoek van de VVDM onderzoek naar het (on)welbevinden van de Van Heutszcompagnie die belast was met de *site*-wacht (Vrij Nederland, 31 januari 1970, zie ook Beemsterboer & Poelmann (1976), p. 50).

2969 Twintig, 26 augustus 1980.

2970 HR 4 mei 1981, MRT 1981 (LXXIV), 567 en NJ 1981, 464. Dit arrest van de HR werd door luchtmachtkapitein mr. Meindert Stelling in een tv-uitzending van de VPRO van 24 augustus 1981 vergeleken met de rechtspraak in Duitsland tijdens het Nazi-bewind. Hij werd hiervoor op 8 september 1981 voor gekapitteld door de SG van het Ministerie van Defensie, zo bleek uit een uitspraak van de Centrale Raad van Beroep op 5 juni 1986 (MRT 1987 (LXXX), 10-15), aangespannen door Stelling, die inmiddels per 1 juni 1985 met ontslag (vrijwillig) met ontslag was gegaan (zie Vrij Nederland, 15 juni 1985).

2971 HMG 3 juni 1981, MRT 1981 (LXXIV), 592.

2972 Doornbos (1984).

maakte daar op 10 november 1982 drie weken militaire sententie van: wel een minder streng regiem, maar voor een langere periode. Formeel is het gezien artikel 6 juncto artikel 51 WMS een lichtere straf²⁹⁷³.

Op 27 februari 1986 weigerde de 22-jarige dienstplichtig militair M.H.S te voldoen aan het bevel om mee te gaan op *site*-wacht. Daarvoor werd hij op 5 augustus 1986 door de krijgsraad in Arnhem veroordeeld tot drie weken militaire detentie. In hoger beroep betoogde advocaat De Roos dat aan het bevel een dienstbelang ontbrak, omdat er al een groep van dertig manschappen was aangewezen. Het HMG oordeelde dat een militaire objectbewaking een dienstbelang impliceerde en dat een oordeel over de doelmatigheid van een bevel de wettigheid ervan niet aantastte. De straf bleef hetzelfde²⁹⁷⁴.

b. Het weigeren van herhalingsoefeningen

Een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaarden kan gedurende de militaire dienstplicht te allen tijde worden ingediend: voor de eerste oefening, tijdens de eerste oefening, na de eerste oefening, dus ook ter gelegenheid van een oproep tot herhalingsoefening²⁹⁷⁵.

In jaren zeventig en tachtig waren er verschillende dienstplichtige militairen met groot verlof die reden zagen om een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren in te dienen of die om principiële redenen weigerden te voldoen aan de oproep voor de herhalingsoefening. In hun rol van dienstplichtige bleven zijn onderworpen aan het militair straf- en tuchtrecht. Als zij niet verschenen, maakten zij schuldig aan het delict omschreven in artikel 150 WMS.

Juist omdat afgezwaaide militairen ouder waren en bovendien zich in hun eigen omgeving zich konden voorbereiden op een daad van dienstweigering, werden door herhalingsweigeraars soms principiële zaken aan de orde gesteld. Er heeft een tijd een Groep Herhalingsweigeraars gefunctioneerd, omdat er binnen de VVDM en de VD nog geen ervaring met deze materie was²⁹⁷⁶.

Gay van Malsen was tijdens zijn diensttijd onderofficier-instructeur bij de infanterie. In 1982, vier jaar na zijn afzwaaien, weigerde hij terug te keren naar de krijgsmacht voor de herhalingsoefeningen. De krijgsraad in Arnhem veroordeelde hem tot twee weken onvoorwaardelijke gevangenisstraf, terwijl de eis van de auditeur-militair twee maanden was²⁹⁷⁷.

Een andere dienstplichtige die tijdens zijn groot verlof tot totaalweigeraars ontwikkelde werd door de krijgsraad in Arnhem op 16 december 1982 tot zes weken veroordeeld, een straf die op 11 mei 1983 door het HMG werd bevestigd²⁹⁷⁸.

Een herhalingsweigeraar die ook medio 1983 werd veroordeeld tot zes weken gooide de kont tegen de krib door bij aankomst in de halfopen inrichting Ter Peel te weigeren aan de arbeidsactiviteiten deel te nemen. Hem was tevoren meegedeeld, dat medewerking aan het milde regiem noodzakelijk is voor de goede gang van zaken. Hij werd overgeplaatst naar een meer gesloten inrichting in Sevenum en vervolgens naar een gewone gevangenis in Breda. Daar kreeg hij de disciplinaire straf van afzondering op de eigen cel. Zijn weigering van herhalingsoefeningen verwerd tot een moeizame tocht door het gevangeniswezen²⁹⁷⁹. De indruk bestaat, dat de meeste weigeraars van herhalingsoefeningen op normale wijze de hen opgelegde detentie ondergingen.

Op 2 april 1986 werd een 31-jarige dienstplichtig militair met groot verlof die zich op 25 maart 1985 niet meldde voor herhalingsoefeningen van vier dagen door de krijgsraad veroordeeld tot twee weken militaire

2973 Kr Arnhem, 21 januari 1982, MRT 1983 (LXXVI), 329 en HMG, 10 november 1982, MRT 1983 (LXXVI), 330.

2974 HMG 17 december 1986, MRT 1987 (LXXX), 105-106.

2975 Al kort na de inwerkingtreding van de Dienstweigeringswet op 1 juni 1924 meldde zich een eerste herhalingsweigeraar, die niet erkend werd als dienstweigeraar en door het HMG tot 45 dagen gevangenisstraf werd veroordeeld (zie § 7.3.4.c)

2976 Zie de brochure 'Op herhaling?!, Herhalingsoefeningenweigeren' van Arie Beefink, Willem van der Craats, Gay Malsen en Hans Stukart uit begin 1983.

2977 De Volkskrant 10 augustus 1982 en 19 augustus 1982. Van Malsen ging in hoger beroep bij het HMG. De uitkomst hiervan is niet gepubliceerd; de eis van de advocaat-fiscaal was een gevangenisstraf van twee maanden (twee-derde van de totaal negen weken herhalingsoefeningen voor dienstplichtigen). Zie ook De Schoffel, november 1981 (no 6) en januari 1982 (no 7).

2978 Kr Arnhem 16 december 1982, MRT 1983 (LXXVI), 282-283, en HMG 11 mei 1983, 1983 (LXXVI), 283-285. De totaalweigeraar beriep zich bij het HMG tevergeefs op het volkenrecht, zoals dat door Hugo de Groot was geformuleerd (zie ook § 2.2.2.d, zie ook Vermeulen (1989), p. 17).

2979 Kamerstukken, 1983-1984, II, Aanhangel Handelingen, 407 (vraag 23 december 1983, antwoord 30 januari 1984).

detentie voorwaardelijk en tot een onvoorwaardelijke geldboete van $f\ 400^{290}$. Uit het vonnis blijkt geen principiële opstelling bij het weigeren aan de oproep te voldoen: gewoon geen zin.

11.4. DESERTIE IN DE JAREN ZESTIG, ZEVENTIG EN TACHTIG

Desertie was in tegenstelling tot dienstweigering in de jaren tussen 1960 en 1990 geen serieus probleem. Men probeerde uit het leger te blijven. Sommigen gingen er met een stevige kritische houding in. Maar wie er eenmaal was, deed geen moeite om er uit te blijven: men had geen zin om te moeten onderduiken of naar het buitenland te gaan.

Was desertie geen zaak van export, er kwamen in de loop van de tijd heel wat buitenlandse deserteurs naar Nederland: uit Portugal onder het bewind van dictator António de Oliveira Salazar (1899–1970), die ook nog een koloniale oorlog in Angola en Mozambique voerde, en vooral Amerikaanse soldaten die niet naar Vietnam wilde. De bekendste was Ralph Waver²⁹¹.

11.4.1. Hulp aan deserteurs veroordeeld

Otto Boetes, lid van de Eerste Kamer voor de PSP²⁹², (*1923) werd op 19 december 1967 door de rechtbank van Alkmaar veroordeeld wegens het onderdak bieden van 17 april 1967 tot 22 mei 1967 in zijn woning in Alkmaar aan een 20-jarige dienstplichtig militair uit Den Bosch, die gedeserteerd was en in de Provokelder in Amsterdam (onder het huis van componist Peter Schat (1935–2003) aan de Oudezijdsvoorburgwal) was ondergedoken. Deze soldaat, van wie de naam niet te achterhalen is, was op 6 maart 1967 vertrokken uit de infanteriekazerne in Den Bosch; hij werd later, op 10 augustus 1967, door de krijgsraad wegens ‘desertie, gepleegd in vredetijd’ veroordeeld. Boetes beriep zich (tevergeefs) op het bijbels gebod (Mattheus 25:35–36) om dorstigen te laven, de hongerigen te eten te geven en de vreemdelingen te huisvesten. Maar de rechtbank oordeelde, dat de deserteur geen honger en dorst leed. Voor zover de dienstplichtige psychisch in de knoop zat had een psychiater ingeschakeld kunnen worden. Er is dus van over-

290 Kr Arnhem 2 april 1986, MRT 1987 (LXXX), 274–276. Een paar eerder had een andere dienstplichtige die zei, dat hij zich vergist had in de oproepdatum (24 augustus 1981 en niet 24 september 1981) van de krijgsraad op 8 maart 1982 ook een onvoorwaardelijke geldboete van $f\ 400$, maar daar maakte het HMG op 22 december 1982 een voorwaardelijke geldboete van (Kr Arnhem 8 maart 1982, MRT 1983 (LXXVI), 255–256).

291 Ongeveer Amerikaanse 100.000 dienstweigeraars vluchtten naar Canada. Een aantal van hen kwam ook in Europa terecht, vooral in Zweden en Nederland. Dat bracht de vraag of Nederland deze deserteurs moest overleveren aan de VS (het gaat om een overlevering en geen uitlevering).

Ralph Waver was een van de bekende Vietnam-deserteurs die in Nederland terecht kwamen (zie over Waver Van Krieken (1976), Van Maarseveen (1972), Oostvogels (1973), De Maar (2007) en Walaardt (2013), p. 89–95). Hij (geboren 1948) was een Amerikaanse matroos die in 1967 als vrijwilliger bij de marine was gegaan, mede om uitzending als dienstplichtige naar Vietnam te ontlopen. Toen dreigde dat hij toch daarheen gezonden zou worden verliet hij op 26 juni 1970 zijn schip *USS Marias* dat in de haven bij Pernis lag. Hij reisde eerst door naar Zweden en keerde, omdat hij gehoord dat Zweden toch Vietnam-deserteurs aan de VS uitleverde, terug naar Nederland. Het kwam tot een onderhandse afspraak tussen het Ministerie van Justitie, mede dankzij bemiddeling van de PvdA-kamerleden Piet Dankert (1934–2003) en Nel Barendregt (*1936). Die afspraak werd onder Amerikaanse druk opgezegd. Er lag inmiddels een overleveringsverzoek op grond van artikel 5 van het NAVO Statusverdrag (*Status of Forces Agreement*, *SOFA*).

In een kort geding, dat advocaat Willem van Bennekom tegen de staat aanspande, gunde de president van de Haagse rechtbank Waver op 14 juni 1971 uitstel van een half jaar (President Arr Den Haag 14 juli 1971, NJ 1971, 273 e MRT 1972 (LXV), 109–117).

Een verzoek om erkenning als politiek vluchteling werd door het ministerie van Justitie afgewezen. Ook bezwaar bij de Adviescommissie Vreemdelingenzaken leverde niets op. De Raad van State gaf in hoger beroep als zijn oordeel, dat Waver als vluchteling erkend moest worden (30 november 1970, Stb. 1972, 427). Staatssecretaris Grosheide van Justitie legde de uitspraak van de Raad van State op 30 augustus 1971 naast zich neer (MRT. 19872 (LXV), 117–124). Het zou de laatste keer zijn geweest, dat de regering in een administratiefrechtelijk zaak ‘contrair ging’. Nederland wilde een Vietnam-deserteur niet erkennen als vluchteling, maar de regering wilde onder druk van de publieke opinie een Vietnam-deserteur ook niet uitleveren. De Amerikaanse regering kon ervan overtuigd worden om het overleveringsverzoek in te trekken. De uitspraak van de Raad van State gaf aan, dat Vietnam-deserteurs als vluchteling erkend konden worden, het was noch in het belang van Nederland noch van de VS als die juridische opvatting gevolgd zou moeten worden.

Waver werd niet als vluchteling erkend, werd niet als deserteur overgeleverd, maar kreeg een gewone verblijfsvergunning. Waver is in Nederland blijven wonen, heeft alle banden met familie en gezin (vrouw, twee dochters) verbroken en is nooit meer naar de VS gereisd (militaire delicten als desertie verjaren niet in de VS (zie artikel 43 paragraaf a van de *Uniform Code of Military Justice* (UCMJ)) luidt: *A person charged with absence without leave or missing movement in time of war, with murder, rape or sexual assault, or rape or sexual assault of a child, or with any other offense punishable by death, may be tried and punished at any time without limitation*. Op desertie gepleegd in tijd van oorlog (artikel 85 UCMJ) staat de doodstraf als maximumstraf).

292 Boetes was Quaker. Als senator heeft Boetes verschillende keren opzien gebaard: zijn beschuldiging aan president Lyndon Johnson van oorlogsmisdaden in Vietnam werd uit de Handelingen van de Eerste Kamer geschrapt. Bij de behandeling van een begrotingswijziging vanwege de aanschaf van de Leopardtanks bood hij, nadat hij een rede over vrede en Vietnam had gehouden, minister Den Toom van Defensie een plankje aan met daarop gemonteerd een tankje en kerstknibbetje. Zijn protest werd vanaf de publieke tribune ondersteund door een koortje, dat echter door de zaalwacht werd verwijderd.

macht geen sprake, de innerlijke drang van Boetes om de deserteur te helpen komt voor uit zijn eigen (negatieve en wantrouwige) opvattingen over de zedelijke en maatschappelijke waarde van een instituut als de militaire dienstplicht. Boetes werd op grond van artikel 203 Sr (uitlokken van desertie van een krijgsman in tijd van vrede) veroordeeld tot *f* 300²⁹⁸³. Het Hof Amsterdam oordeelde in hoger beroep op 20 mei 1968, dat het wantrouwen van Boetes in de militaire autoriteiten, zeker ten aanzien van de medische en psychiatrische hulp die de deserteur nodig zou kunnen hebben, niet terecht is. Boetes werd veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van vier weken²⁹⁸⁴. De Hoge Raad veranderde op 19 november 1968 niets aan deze veroordeling²⁹⁸⁵.

11.4.2. Desertie in het militair strafrecht opnieuw geformuleerd

Bij de herziening van het militair straf- en tuchtrecht, zoals op 21 mei 1981 is ingediend²⁹⁸⁶, is het artikel over desertie nauwelijks veranderd. De enige niet-redactionele wijziging is de termijn van de afwezigheid in tijden van oorlog, die in de oorspronkelijke wettekst vier dagen bedroeg, in de nieuwe versie op zeven dagen is gebracht. Dit hield verband met de aanpassing van de tekst van het artikel over de opzettelijke afwezigheid (artikel 99), die verondersteld wordt in te gaan na twee dagen. Wie dus in oorlogstijd na zeven dagen niet terug is bij zijn onderdeel, wordt verondersteld te willen deserteren. In de parlementaire behandeling is de oorspronkelijk voorgestelde tekst verder gewijzigd. De definitieve tekst van de desertie-artikelen luiden vanaf 1 januari 1990 als volgt:

Artikel 100

Als schuldig aan desertie wordt gestraft de militair:

1. die zich verwijderd met het oogmerk zich voorgoed aan zijn dienstverplichtingen, te onttrekken, het oorlogsgevaar te ontgaan, naar de vijand over te lopen of, zonder daartoe gemachtigd te zijn, bij een andere mogendheid in krijgsdienst te treden;
2. wiens ongeoorloofde afwezigheid in tijd van vrede langer dan dertig, in tijd van oorlog langer dan zeven dagen duurt;
3. die zich schuldig maakt aan opzettelijke ongeoorloofde afwezigheid en daardoor een bevolen reis, bedoeld in artikel 96, onder 3°, niet of niet geheel meemaakt.

Desertie, in tijd van vrede gepleegd, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren.

Desertie, in tijd van oorlog gepleegd, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zeven jaar en zes maanden.

Artikel 101

Het maximum der in de artikelen 98-100 gestelde straffen wordt verdubbeld:

1. indien twee of meer personen gezamenlijk of ten gevolge van samenspanning het misdrijf plegen;
2. indien de schuldige bevelvoerend militair is;
3. indien hij het misdrijf pleegt terwijl hij dienst doet;
4. indien hij zich naar of in het buitenland verwijderd;
5. indien hij, zich van een vaartuig van de krijgsmacht verwijderende, het misdrijf pleegt met behulp van een tot de krijgsmacht behorende sloep of ander licht vaartuig;
- 6°. indien hij het misdrijf pleegt met medeneming van een ten behoeve van de krijgsmacht gebruikt luchtvaartuig of motorvoertuig, wapen of munitie.

Artikel 102 Met levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste twintig jaren wordt gestraft:

1. desertie naar de vijand;
2. desertie met het oogmerk om in een door de schuldige aanstaand geachte oorlog van het Koninkrijk met een andere mogendheid of macht bij deze in krijgsdienst te treden.

Er hebben zich bij uitzendingen naar Irak en Uruzgan enige gevallen van desertie voorgedaan (zie volgend hoofdstuk).

2983 Rb. Alkmaar, 19 december 1967, MRT, 1969 (LXII), 293-298.

2984 Hof Amsterdam, 20 mei 1968, MRT, 1969 (LXII), 299-302.

2985 HR, 19 november 1968, MRT, 1969 (LXII), 303-309 m.m. WHV.

2986 Kamerstukken, 1980-1981, II, Bijlagen Handelingen, 16813 (R1165), 1 (Koninklijke Boodschap), 3 (Ontwerp van Rijkswet) en 5 (Memorie van Toelichting)(21 mei 1981).

11.5. Samenvatting en terugblik

Het is bijna onmogelijk om de ontwikkelingen op het terrein van de wetgeving en jurisprudentie op de vier domeinen van deze studie (dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie) in deze drie dynamische decennia op een evenwichtige wijze samen te vatten. Er is groot verschil in activiteit in de verschillende domeinen: desertie kwam nauwelijks voor, er is hevig gesleuteld aan de dienstplicht met tal van commissies en werkgroepen zonder opzienbarend resultaat, bij de handhaving van de discipline in het leger sijpelde langzaam maar zeker de tijdgeest het leger binnen en dienstweigering onderging een spectaculaire kwantitatieve groei en zorgde vooral dankzij de totaalweigeraars voor veel opwindning.

11.5.1. Samenvatting

a. Algemeen overzicht van wetgeving en beleid 1960-1990

In dit overzicht wordt op schematische wijze weergegeven welke initiatieven en activiteiten plaatsvonden op het terrein van beleid en wetgeving. Het schema is opgesteld aan de hand van kamerstukken die in de drie dynamische decennia (en enige jaren daarvoor en daarna) verschenen zijn. De inhoud is met trefwoorden aangeduid.

Overzicht wetsvoorstellen en beleidsnota's 1962-1989								
Datum	Kamerstuk	Onderwerpen					Resultaat	datum
		Defensie algemeen en grondwet	Dienstplicht	Discipline	Dienstweigering	Desertie		
7 juni 1958	5169 (R112)			Wijziging militair strafrecht, militair, strafprocesrecht en militair tuchtrecht			Wetswijzigingen, Sdb. 1963, 295	4 juli 1963
5 september 1958	5279		Wetsvoorstel oproeping in buitengewone omstandigheden				Wetswijziging, Sdb. 1959, 258	1 augustus 1959
12 december 1958	5394				wetsvoorstel gewetensbezwaren militaire dienst		Wetswijziging, Sdb 1962, 370	27 september 1962
4 februari 1965	7964		Wetsvoorstel broederdienst: twee ipv drie broers				Wetswijziging, Sdb. 1965, 303Tb	7 juli 1965
16 augustus 1966	8706			Nota met vraagpunten Militair strafprocesrecht			Lijst van conclusies	22 juni 1972
17 februari 1971	11155				wetsvoorstel nieuwe procedure gewetensbezwaarden		Wetswijziging Sdb. 1978, 594	24 november 1978
6 oktober 1971	11564 (R823)			Wijziging straffen militair tuchtrecht (afschaffing streng arrest en tuchtklasse en invoe-ring geldboete)			Wetswijziging Sdb. 1974, 537	26 september 1974
27 januari 1972	11689			Nota herziening militair tuchtrecht			voor kennisgeving aangenomen	10 juni 1975
21 juni 1972	11884 (R862)			Initiatiefwetsvoorstel De Gaay Fortman Cassatie HMG			verworpen Eerste Kamer	20 november 1973
28 juni 1973	12447				Initiatiefwetsvoorstel De Gaay Fortman & Jurgens Tewerksteling niet onder		Wetswijziging, Sdb. 1974, 781	23 december 1974

HOOFDSTUK 11

9 juli 1974	12994	Defensienota 'om de veiligheid van het bestaan'			Defensie			
26 februari 1975	13331 (R979)			Initiatiefwetsvoorstel Jurgens Cassatie HMG			aangenomen Staten Generaal (later ingevoerd)	9 september 1975
24 mei 1976	13932 (R1037)			Wetsvoorstel goedkeuring IVBPR inclusief afschaffing doodstraf minderjarigen in WMS			Wetswijziging, Stb. 1978, 610	24 november 1978
3 december 1976	14279		Wetsontwerp Vervroegde opkomst en Verandering broederdienst				Wetswijziging, Stb. 1977, 323	12 mei 1977
13 januari 1977 (in het kamerstuk vermeld als '1976')	14336		Vrijstellings- en uitselbeleid dienstplicht				Verdere ontwikkeling zie kamerstukken 14279	
18 maart 1977	14412 (R1065)			Initiatiefwetsvoorstel De Gaay Fortman Cassatie HMG			Wetswijziging, Stb. 1979, 97	13 maart 1979
19 april 1978	14995			Brief minister van justitie Cassatie HMG			Mededeling voortgang	19 april 1978
12 januari 1979	15441		Uitzending Libanon UNIFIL				Grondslag uitzending gewijzigd, Stb. 1979, 450	13 augustus 1979
1 februari 1979	15467 (R1114)	krijgsmacht uit de grondwet					verworpen in de Eerste Kamer	14 april 1981
29 januari 1980	16020				Brief minister Rechtspositie tewerkgestelden		Overleg met kamercommissie	26 maart 1980
8 december 1980	16521		Wetsvoorstel Uitzending dienstplichtigen naar vredesoperaties				Wetswijziging	Xxx 1988
30 januari 1981	16608		Wetsvoorstel intrekken vrijstelling opleiding geestelijk ambt				Nooit behandeld in de Tweede Kamer	?
21 mei 1981	16813 (R1065)			Wetswijziging Herziening militair tuchtrecht en afschaffing doodstraf militair strafrecht		Herziening formulering desertie	nieuwe wet Stb. 1990, 367	14 juni 1990
3 september 1982	17543	Nota nieuwe opzet deelname vredesoperaties					geen resultaat: afgevoerd van kameragenda	11 februari 1986

DRIE DYNAMISCHE DECENNIA: 13 AUGUSTUS 1961 – 9 NOVEMBER 1989,
HET LEGER ACHTER DE BERLIJNSE MUUR

4 maart 1983	17804 (R1228)			Herziening militair strafproces			Nieuwe wet Stb. 1990, 370	14 juni 1990
25 juli 1983	18009				Wetsvoorstel tucht- en strafrecht tewerkstelling		Wetswijziging	7 november 1985
30 november 1983	18176				initiatiefwetsvoorstel Willems duur tewerkstelling		Ingetrokken	21 december 1994
11 april 1985	18934				Nota over de positie van totaalweigeraars		Motie-De Kwaadsteniet	4 maart 1986
6 juni 1985	19017 (R1285)	Wijziging grondwet (eerste lezing)					Voorstellen aanvaard in eerste lezing; wet van 27 maart 1986	27 maart 1986
3 juni 1986	19554 (R1285)	Wijziging grondwet (tweede lezing)					Voorstellen in tweede lezing; verworpen door Tweede Kamer	12 mei 1987
6 juli 1987	20033	Regeling toepassing van grondrechten voor militairen					Wettelijke regeling e	Xxxxxx
27 november 1987	20334				Administratiefrechtelijk regeling totaalweigeraars		Ingetrokken	11 maart 1992
27 november 1987	20336 (R1341)				Strafrechtelijke regeling totaalweigeraars		Ingetrokken	11 maart 1992
9 december 1987	20391		Brief van staatssecretaris SZW over Turkse dienstplicht				Verslag van overleg van Kamercommissie met de regering laatste kamerstuk	14 april 1988
6 april 1989	21099	Gewetensbezwaren militaire bestemming belastinggelden Initiatiefwetsvoorstel Beckers-de Bruijn					Voorlopig verslag, laatste kamerstuk; ingetrokken?	24 september 1993
12 januari 1993	22975	Prioriteitennota						
7 juli 1995	24245		Kaderwet dienstplicht				Wet van 13 maart 1997, Stb. 1997, 139	13 maart 1997
26 mei 1997	25367 (R1593)	Wijziging Grondwet					Eerste lezing, wet 5 maart 1998, Stb. 1998, 138	5 maart 1998
19 juli 1997	25454 (R1595)			Evaluatie militair straf- en tucht-recht			Wetswijzigingen Stb. 1999, 343	2 juni 1999
10 april 1998					Wijziging WGMD in verband met Kaderwet Dienstplicht		Wetswijziging Stb. 2003, 255	22 mei 2003
10 oktober 1998	26243 (R1622)	Wijziging grondwet					Tweede lezing Wet 22 juni 2000, Stb. 2000, 294	22 juni 2000

Het is uiteraard niet mogelijk op basis van dit schema conclusies te trekken, ook omdat slechts het begin en het einde van een activiteit op beleidsniveau of wetgeving is weergegeven. Er is soms zeer veel tijd verlo-

pen tussen de indiening van een wetsvoorstel en de afronding ervan in de vorm van 'een wet in het staatsblad'. Dat is het geval bij de wijziging van het militair straf- en tuchtrecht (1981-1990) en de wijziging van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (1971-1978).

b. Samenvatting dienstplicht 1960-1990

In de roerige decennia tussen 1960 en 1990 is de militaire dienst structureel niet veranderd. Het systeem van eerste oefening en herhalingsoefeningen is niet gewijzigd. De vijf vrijstellingsgronden bleven dezelfde. Uitstel bleef mogelijk op basis van studie en werk.

Wat veranderde was de duur van de eerste oefening: van 24 maanden in 1961 tot 12 maanden in 1990 (en 9 maanden in 1996). Wat ook veranderde was de rechtspositie van de dienstplichtige: de wedde werd naar het niveau van het minimumloon gebracht. De rechtspositie van de dienstplichtige militairen werd steeds meer in overeenstemming gebracht met enerzijds de beroepsmatige militairen en anderszijds met de niet-militaire leeftijdsgenoten in loondienst.

Uitzending van dienstplichtigen in het kader van VN-missies werd formeel mogelijk gemaakt, maar in de praktijk niet toegepast (op het eerste UNIFIL-detachement na).

Ondanks het opkomende feminisme en de emancipatie werd de dienstplicht niet uitgebreid tot vrouwen; een serieuze discussie daarover kwam niet van de grond.

Stappen in de richting van een vrijwilligerskrijgsmacht werden niet gezet. De oneerlijkheid van de dienstplicht nam toe: een steeds groter deel van een jaarlichting werd buitengewoon dienstplicht verklaard. De dienstplichtlast werd niet fair over een jaarklasse verdeeld.

Er is in drie decennia heel wat gestudeerd op en vergaderd over de dienstplicht, zoals moge blijken uit het onderstaande commissie-overzicht²⁹⁸⁷:

Adviescommissies dienstplicht 1958-1992					
naam adviescommissie	Voorzitter	periode	Onderwerp	aanbevelingen	resultaat
Commissie Werkelijke Diensttijd Dienstplichtigen	Van Voorst tot Voorst	1958-1959	Duur dienstplicht	Kortere dienstplicht alleen als het vrijwillig deel kan worden vergroot	geen resultaat
Commissie Dienstplichtvoorzieningen	Peijnenburg-Cusell	1963-1965	Gevolgen geboortegolf	Interim-advies: Broederdienst van 3 naar 2 Aanpassing vrijstellingen (vermindering voor mijnwerkers, uitbreiding voor bouwvakkers en wetenschappers) Verkorting eerste oefening tot 16 maanden Buitengewoon dienstplichtigen	broederdienst van 3 naar 2 per gezin
Commissie Dienstplichtbeleid	Peijnenburg	1968-1976	Uitwerking Peijnenburg-I	Alternatieve dienstplicht Handhaving dienstplichtsysteem Nieuwe keuringseisen Oproepen van 18 naar 17 jaar	Flexibele opkomsteeltijd
Commissie van Civiele en Militaire Deskundigen	Van Rijkevorsel	1971-1972	Analyse Nederlands defensiebeleid als onderdeel van de NAVO	Unaniem: Meer vrijwilligers: door 'dienstplichtvervulling naar keuze': eenvoudige functies met korte diensttijd en magere beloning en omgekeerd. Minderheid: vrijwilligersleger op den duur onvermijdelijk	Niet gevolgd
Staatscommissie Personeelsvoorziening Krijgsmacht	Mommersteeg	1975-1978	Vrijwilligerskrijgsmacht?	Meerderheid: afschaffing dienstplicht en vorming van een kadervrijwilligerskrijgsmacht	Niet gevolgd

²⁹⁸⁷ samengesteld mede dankzij de studie van Noll (2005).

				Minderheid 1: afwijzing en kadervrijwilligerskrijgsmacht en handhaving van de dienstplicht Minderheid 2: op korte termijn invoering kader-vrijwilligerskrijgsmacht	
Commissie Onderzoek Dienstplichtsystemen	KL-opperofficier XXXX	1978-1980		Rapport Dienen in de toekomst De instelling van een categorie 'vrijwillig dienstplichtigen', van wie de voorkeur voor bepaalde functie de voorrang krijgt. De dienstduur heeft niet voor iedereen dezelfde duur; die varieert van 10 tot 20 maanden in samenhang van taak en functie.	Niet overgenomen door minister De Geus.
Commissie Dienstplicht	Meijer	1991-1992	Modernisering van de dienstplicht en de wenselijkheid van een beroepsleger	Handhaving dienstplicht Eerste oefening naar 9 maanden Verbetering arbeidsvoorwaarden van dienstplichtigen	Direct bij publicatie afgeschoten

Ondanks het vele werk van de talrijke commissies is de dienstplicht niet wezenlijk veranderd. De veranderingen die zijn voorgesteld zijn in de meeste gevallen niet doorgevoerd. En het laatste rapport dat voorstelde om de dienstplicht niet te veranderen (commissie-Meijer in 1992) werd ook niet gevolgd: de dienstplicht werd opgeschort (zie volgend hoofdstuk).

c. Samenvatting discipline 1960-1990

Er was enige tijd voor nodig, maar tegen het einde van de drie dynamische decennia is het militair strafrecht grondig aangepast. De krijgsraad werd omgevormd tot een militaire kamer van een arrondissementsrechtbank en het HMG tot een militaire van een gerechtshof.

Het materiële strafrecht werd in overeenstemming met het commune strafrecht en de doodstraf verdween uiteindelijk ook uit het militaire strafrecht en daarmee definitief en volledig uit het Nederlandse strafrechtstelsel. In schema:

Schema militaire straffen 1903-1991		
1903-1923	1978	1991
Hoofdstraffen		
Doodstraf	doodstraf	-
gevangenisstraf	gevangenisstraf	gevangenisstraf (Sr)
militaire detentie	militaire detentie	militaire detentie
	Hechtenis	hechtenis (Sr)
	geldboete	geldboete (Sr)
		taakstraf (Sr)
bijkomende straffen		
ontslag	ontslag	-
Verlaging	Verlaging	
plaatsing in strafklasse	plaatsing in strafklasse	
		verbeurdverklaring (Sr)
		ontzegging uit bepaalde rechten (ook Sr)
		openbaarmaking van het vonnis (Sr)

Straffen die te maken hadden met de rechtspositie van de militairen als ontslag uit militaire dienst en verlaging in rang werden als strafrechtelijke sancties geschrapt, maar bleven mogelijk in het militaire ambtenarenrecht.

d. Samenvatting dienstweigeren 1960-1990

Er is vanaf de omzetting van de Dienstweigeringswet 1923 in de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst 1962 discussie geweest over de grenzen van de erkenningsgronden. Uiteindelijk werd in 1978 een nieuwe formulering gevonden waarmee een meerderheid in het parlement bereikt kon worden. Maar een simpele

formulering als voorgesteld in een ARP-PvdA-amendement-De Kwaadsteniet-Kombrink haalde het in de lange parlementaire behandeling niet.

Schema wettelijke regelingen inzake dienstweigering					
	LO 1917	Grondwet 1923	DW 1923	WGMD 1962	WGMD 1978
aard van de bezwaren	Gewetensbezwaren	gewetensbezwaren	gewetensbezwaren	gewetensbezwaren	gewetensbezwaren
voortkomend uit	-niet aanvaarden van de uiterste consequentie: het doden van de medemens	-	overtuiging dat men de medemens niet mag doden, zelfs niet op overheidsbevel	godsdiensstige of zedelijke overtuiging	-
zwaarte van de bezwaren	oprecht, onoverkomelijk	ernstig		ernstig, onoverkomelijk	ernstig, onoverkomelijk
gericht op	-vervulling van de plicht mee te werken aan de verdediging van het vaderland	-militaire dienst	-strijd met de wapenen -militaire dienst van welke aard ook	-strijd met wapenen -militaire dienst van welke aard ook	gebruik van middelen van geweld van de Nederlandse krijgsmacht
erkenningprocedure	Commissie van Advies	-	Commissie van Advies	Commissie van Advies	eerst éénmanscommissie dan eventueel Commissie van Advies
beroepsmogelijkheden	-	-	-informeel via militair strafrecht	beperkt beroep op de kroon	vol beroep bij de Raad van State
vervangende dienst	- ongewapende dienst binnen de krijgsmacht	-	- ongewapende dienst binnen de krijgsmacht - vervangende dienst buiten de krijgsmacht bij de overheid	- ongewapende dienst binnen de krijgsmacht - vervangende dienst buiten de krijgsmacht bij de overheid en later ook buiten de overheid	- vervangende dienst buiten de krijgsmacht bij de overheid of maatschappelijke organisaties

Dit overzicht geeft weliswaar op schematische wijze aan hoe in hoofdlijnen de wetten in de loop van tijd zijn aangepast, maar geeft geen enkele indicatie over het langdurige debat in de politiek noch de strijd vanuit de organisaties van en voor dienstweigeraars. De praktijk van de wet bleek veel problemen te hebben: langdurige procedure, grote culturele verschillen tussen dienstweigeraars en de adviescommissie, de moeizame (re)organisatie van de tewerkstelling (inclusief de rechtspositie van de tewerkgestelden), de opkomst van de totaalweigeraars (met de bijzondere geprivilegieerde positie van de Jehovah's Getuigen).

e. Samenvatting desertie 1960-1990

Hoezeer de discipline aan veranderingen onderhevig was en hoezeer de dienstweigering in ontwikkeling was, het was op het front van de desertie, dat in andere perioden zo veel aandacht vergde rustig. Er zijn nauwelijks desertiegevallen uit deze periode gerapporteerd.

11.5.2. Terugblik op de jaren 1960-1990

a. Drie dynamische decennia: weinig dynamiek met de dienstplicht

Wie denkt dat het systeem van de dienstplicht in de drie decennia tussen 1960 en 1990 grondig veranderd is, heeft het mis. Er is veel veranderd in deze periode, in de politiek, in de het onderwijs, in de gezondheidszorg, maar niet met de dienstplicht.

Ja, het aanzicht van het leger is veranderd. De lange haren van de soldaten kwamen later in de mode, maar bleven dat ook langer in de mode, totdat de soldaten met kale koppen op uitzending naar verre bestemmingen vertrokken.

De regering wist niet hoe de dienstplicht rechtvaardig te maken. Afchaffen kon niet, de dreiging uit het oosten was nog reëel: het terugtrekken van de Russische SS-20 en het niet plaatsen van de NAVO-kruisraket was met moeite in 1985 in INF-verdrag uitgeruild.

De NAVO-bondgenoten met uitzondering van de VS, Canada en het Verenigd Koninkrijk handhaafden de dienstplicht.

Commissie op commissie kwam met voorstellen. Geen van de voorstellen was politiek haalbaar. In tijden van grote jeugdwerkloosheid gaven maatschappelijke opvattingen over een eerlijke verdeling van de militaire last de doorslag tegen een vrijwilligersleger, in tijden van aantrekkende economie was er vrees dat de krijgsmacht onvoldoende kon concurreren op de arbeidsmarkt.

Bij dat alles kwam dat het dienstplichtleger een vrijwilligersleger was geworden wat betreft de uitzending in het kader van een VN-vredesmacht: dienstplichtigen zijn met uitzondering van het eerste Unifil-detachement in 1979 alleen op basis van vrijwilligheid uitgezonden.

In de Luchtmobiele Brigade, gevormd in 1992 als een *rapid response force*, zijn nooit dienstplichtigen opgenomen. Bij het drama in Srebrenica in 1995 waren geen dienstplichtigen betrokken; de beslissing aan UNOPROFOR deel te nemen (begin 1993) kwam na de beslissing om de dienstplicht op te schorten (november 1992).

De dienstplicht was dus vanaf 1980 wel nodig (voor de verdediging van het land), maar niet bruikbaar (voor inzet bij internationale operaties).

Zoals de dienstplicht in 1811 door de buitenlandse interventie als externe factor is ingevoerd, zo was het wachten op een nieuwe externe factor om de dienstplicht af te schaffen. De val van de Berlijnse Muur in 1989 en later de ontbinding van de Sovjet-Unie in 1991 konden alleen in retrospectief verklaard worden: het was tevoren door geen enkele politiek analist voorspeld. Een echte crisis komt per definitie onverwacht.

Het onoplosbare dienstplichtprobleem kon eenvoudig worden opgelost: door afschaffing, maar daarover meer in hoofdstuk 12.

Een regering kan eigenlijk nooit zeggen, dat een maatschappelijk probleem onoplosbaar is. Er zijn twee manieren om een probleem politiek hanteerbaar te houden: ontkennen dat er een probleem is of melden dat aan het probleem gesleuteld wordt door een studie, een commissie of iets dergelijks.

Het bijzondere van de dienstplicht is, dat het de staat zelf is die de dienstplicht heeft ingesteld en in stand houdt. Er is geen natuurwet die zegt dat er een dienstplicht moet zijn, kijk maar in de westelijke richting, kijk maar naar de andere kant van de Noordzee of de Atlantische Oceaan.

Het zou een aparte studie binnen de bestuurskundige discipline vergen om te analyseren of en hoe de onrechtvaardige verdeling van de dienstplichtlast binnen het ministerie van Defensie en de krijgsmacht een rol speelde. Men kan vrezen van niet. Men accepteerde de jongemannen die opgeroepen werden, lijfde die in en ging over tot de orde van de dag. Er was weinig bekommernis over de effecten van het stelsel in de samenleving.

De krijgsmacht was niet populair, wellicht ook nooit geweest. De krijgsmacht lag onder vuur, vanuit rechtse kringen tussen 1945 en 1960 en vanuit linkse kringen tussen 1960 en 1990, zo concludeert Boot in haar proefschrift. En bovendien waren er intern binnen de krijgsmacht nog allerlei kritische officieren die zich ook buiten de krijgsmacht manifesteerden. De reactie van het Nederlandse militaire systeem was louter defensief en verwoordde niet een krachtige overtuiging. De bestuurders van de VVDM en de BVD zouden indertijd eens hebben moeten weten, hoe bang men eigenlijk van deze relatief kleine clubs op het ministerie van Defensie was (zoals blijkt uit de studie uit 2015 van Boot).

Maar wat voor deze rechtshistorische studie vooral van belang is, is dat er in de periode 1960-1990 in wets-technisch opzicht op het terrein van de dienstplicht alleen gesleuteld is aan de broederdienst (van 3 naar 2) en de opkomstdatum (flexibel tussen 18 en 20 jaar). Meer wetgeving is er niet.

Het enige dat de regering kon doen om de steeds meer als onrechtvaardig ervaren dienstplicht aanvaardbaar te houden was de dienstplichtverplichting qua duur en de dienstplichtlast qua leefomstandigheden te minimaliseren.

Was tot ongeveer 1980 de dienstplicht inzet van een maatschappelijke strijd voor democratisering en humanisering (met principiële kanten), vanaf 1980 ging het meer om te realiseren van een redelijk persoons-beleid (met praktische kanten).

In de loop van drie decennia is de dienstplichtige militair steeds meer een normale werknemer geworden: vrijheid van haardracht (1971), geen algemene groetplicht (1973), soldij op het niveau van het minimum-loon (1976) met een Inhouding Huisvesting en Voeding, geen verplichting op de kazerne te wonen (1978), compensatieregeling onregelmatige diensten (vooral bij meerdaagse oefeningen).

b. Drie dynamische decennia: een weinig dynamisch proces van wetgeving inzake de discipline

Er is meer dan dertig jaar gesleuteld aan het militair straf- en tuchtrecht. Het stelsel dateerde uit 1903 en werd bij de invoering in 1923 als 'oudbakken' beschouwd. De noodzaak tot aanpassing werd al direct na de Tweede Wereldoorlog geconstateerd, maar de eerste partiële wetswijzing werd in 1958 ingediend en in 1963 ingevoerd. Er werd een proces van verdere modernisering gestart met discussienota's. Men werd enigszins overvallen door de Europese jurisprudentie en schafte noodgedwongen het streng arrest en de tuchtklasse in het militair tuchtrecht versneld af.

Na een juridisch gestuntel werd met een initiatiefwet de cassatie van HMG-uitspraken door de Hoge Raad mogelijk. Maar materieel leverde die toetsing door de hoogste rechter weinig op.

Het separate militair strafrechtstelsel had zichzelf overleefd. In 1991 werd het militaire justitieapparaat volledig geïncorporeerd in het algemene stelsel, zij het met een *status aparte*. Op het moment, dat de krijgswaard werd omgezet in de militaire strafkamer, verdween het grootste aanbod voor dit rechtscollege, de dienstplichtige militairen. De overgebleven justitiabelen, de beroepsmilitairen met een levenslange loopbaan en de vrijwilligers met een kortlopend contract, begingen ternauwernood militaire delicten, maar net als andere burgers, commune delicten. Buiten oorlogstijd is de militaire strafkamer als gespecialiseerd rechtscollege niet meer nodig.

c. Drie dynamische decennia: dynamische dienstweigeraars en een weifelende wetgever

De dertig jaren tussen 1960 en 1990 waren de hoogtijdagen van het dienstweigeren. Van een paar honderd per jaar tot een paar duizend per jaar.

Deze kwantitatieve groei is nauw verbonden met de kwalitatieve verruiming van de erkenningsgronden. Stond in de Dienstweigeringswet van 1923 het doden van de medemens centraal, in de WGMD van 1962 ging het om het deelnemen aan oorlogsgeweld. Het deelnemen aan oorlogsgeweld werd in 1978 verruimd tot deelnemen aan bepaalde vormen van geweld, te weten die vormen van geweld waarmee men te maken zou kunnen krijgen binnen de Nederlandse krijgsmacht. Dat laatste opende de mogelijkheid om gewetensbezwaren tegen atoomwapens te erkennen.

Maar het was nooit genoeg: er waren ook dienstweigeraars die zich niet wilden onderwerpen aan de toetsingsprocedure of aan de tewerkstelling. Voor deze totaalweigeraars bleef alleen gevangenisstraf over of een tewerkstelling als conditie bij een voorwaardelijke gevangenisstraf.

In de thematiek van de totaalweigeraars verslikte de politiek zich. Men wilde clement zijn voor de totaalweigeraars in de gedaante van Jehovah's getuigen, maar niet in de persoon van politieke totaalweigeraars. Een religieuze overtuiging van welke aard dan ook heeft kennelijk meer recht op erkenning dan politiek georiënteerde gewetensbezwaren. De regering is te ver gegaan door een wettelijke regeling te ontwerpen voor de gedoopte leden van het Wachttorengenootschap, de geprivilegieerde regeling voor Jehovah's Getuigen. De grens tussen kerk en staat werd daarmee overschreden. De voorgestelde voorziening was bovendien bijzonder complex; het vereiste een nauwkeurig afstemming van de administratie en justitie. Maar de regeling in de praktijk voor Jehovah's Getuigen was een vorm van verregaande pseudowetgeving. Aan Jehovah's werd eerst twee jaar uitstel gegeven (waarvoor de formele gronden zakelijke redenen of studie zijn); die periode werd gebruikt om te zien of wie zich Jehovah's Getuige noemde ook in de werkelijkheid die rol had en daarna volgde de verklaring tot buitengewoon dienstplichtige, zodat men *de facto* vrijstelling had. Deze uitzonderingsregeling voor Jehovah's Getuigen is als zodanig niet gepubliceerd in de Staatscourant of het Staatsblad: het was een informele regeling in afwachting van een wettelijke regeling die nooit gekomen is. Er is weinig aarzeling deze regeling als vorm van discriminatie van andere totaalweigeraars te bestempelen, al dacht de Hoge Raad daar anders over.

De overheveling van de verantwoordelijkheid voor de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden van het ministerie van Defensie naar het ministerie van Sociale Zaken was vooral symbolisch: het leverde niet meer of betere tewerkstellingsplekken op. Ook de rechtspositie van de tewerkgestelde gewetensbezwaarden bleef inzet van conflicten, tot aan stakingen toe.

Wel begon het aantal tewerkgestelden een substantiële bijdrage aan de sociale sector te worden. Ook was de tewerkstelling voor menig gewetensbezwaarde een effectieve start in een beroepsloopbaan in de derde sector.

Het droeg allemaal bij tot de maatschappelijke acceptatie van het dienstweigeren. Van principiële zonderlingen werden dienstweigeraars maatschappelijk bewuste burgers die iets nuttigs van hun dienstplicht maakten.

d. Drie dynamische decennia: het gebrek aan dynamiek op het terrein van desertie

Desertie kwam nauwelijks voor tussen 1960 en 1990. Dienstplichtigen die niet terug kwamen van verlof deden dat in de meeste gevallen als eerste stap in de procedure voor gewetensbezwaarden. Desertie was wel een importartikel in de vorm van de komst van Portugese militairen tijdens de koloniale oorlogen in Mozambique en Angola en in de vorm van Amerikaanse Vietnamdeserteurs. Het NAVO-statusverdrag verplichtte Nederland tot overlevering van deze militairen, maar er werden vooral praktische oplossingen gezocht om de kool en de geit te sparen.

e. Drie dynamische decennia: eindelijk dezelfde leeftijd voor dienstplicht en kiesrecht

Inspraak is wel een van kernbegrippen voor de jaren zestig, zeventig en tachtig. Democratisering speelde in alle sectoren van de samenleving. Het was de inzet van de bezettingen van universiteiten en hogescholen. In het kader van deze studie wordt de democratie ingeperkt tot het formele aspect daarvan: het kiesrecht. In 1946 was de minimumleeftijd voor het actieve kiesrecht gebracht op het minimum, dat de grondwet sinds 1848 gehanteerd²⁹⁸⁸. De minimumleeftijd voor het passieve kiesrecht stond nog op 30 jaar. Bij de grondwetswijziging die werd ingezet met wetsontwerpen van 31 oktober 1951 op basis van het rapport van de staatscommissie-Van Schayk werd voorgesteld de minimumleeftijd van het passieve kiesrecht voor de Tweede Kamer te verlagen van 30 jaar tot 23 jaar en van Provinciale Staten te verlagen van 30 jaar naar 25 jaar²⁹⁸⁹. Deze voorstellen werden in eerste lezing door de Tweede Kamer op 19 maart 1952 wel, maar door de Eerste Kamer op 8 mei 1952 niet aanvaard²⁹⁹⁰. In 1963 werd in de grondwet de minimumleeftijd voor het actief kiesrecht voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten en de gemeenteraad op 21 jaar gebracht. En de minimumleeftijd van het passieve kiesrecht voor de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en Provinciale Staten van 30 jaar op 25 jaar gebracht; voor de gemeenteraad bleef die leeftijd 23 jaar. De laatste grondwettelijke stap werd in 1983 gezet: voor alle vertegenwoordigende organen kregen zowel het actief kiesrecht als het passief kiesrecht 18 jaar als minimumleeftijd²⁹⁹¹. Op het moment dat de staatsrechtelijke meerderjarigheidsleeftijd op 18 jaar is gebracht, is de civielrechtelijke meerderjarigheidsleeftijd nog steeds – tot 1 januari 1988 – 21 jaar.

Voorzover valt na te gaan speelde bij geen enkele van de politieke debatten over de verlaging van kiesleeftijd de dienstplicht een rol. Wel kan geconcludeerd worden, dat vanaf 1983 de kiesgerechtigde leeftijd samen viel met de dienstplichtleeftijd. Eindelijk.

2988 In grondwet van 1848 is er sprake van meerderjarigen en dat zijn volgens het BW van 1838 personen van 23 jaar en ouder. In de grondwet van 1887 werd expliciet de leeftijdsgrens van 23 jaar in de grondwet vastgelegd.

2989 Kamerstukken, 1951-1952, II, Bijlagen Handelingen, 2341, 1 (Koninklijke Boodschap), 9 (Ontwerp van Wet), 10 (Ontwerp van Wet) en 11 (Memorie van Toelichting)(31 oktober 1951).

2990 Daarbij maakte de Eerste Kamer de vergissing door een daarmee samenhangend (redactioneel) voorstel om de minimumleeftijd voor het lidmaatschap van de Eerste Kamer op 30 jaar te houden wel aan te nemen. Dit door de Staten-Generaal aanvaarde wetsvoorstel werd door de regering als medewetgever niet bekrachtigd.

2991 Intussen is een aarzelande discussie op gang gekomen over de vraag of de leeftijd van 18 jaar naar 16 jaar verlaagd zou kunnen worden, zie Van der Kolk en Aarts (2010).

HOOFDSTUK 12

HET EINDE VAN DE DIENSTPLICHT

Van schuttersputje tot cyberwar, van de Duitse Lünenburgerheide naar de Iraakse Al-Muthanna-woestijn

De Muur was gevallen, het symbool van de scheiding van twee werelden die politiek, sociaal, cultureel en economisch tegenover elkaar stonden, ook militair.

In een poging om de tijdgeest in het laatste decennium van de vorige eeuw en het eerste decennium van deze eeuw te karakteriseren, kan men de 3 I's noemen: internationalisering, informatisering en individualisering.

Die internationalisering betreft zeker de krijgsmacht. Door en na de Tweede Wereldoorlog werd het Nederlandse leger van louter nationaal meer Europees en Atlantisch, vooral door de NAVO. Vervolgens brak een globalisering van het werkterrein door. Het kader daarvoor werd meestal door de Verenigde Naties en de NAVO geboden.

Op 7 november 1989 beëdigde koningin Beatrix de ministers van het centrum-linkse kabinet Lubbers-Kok met minister PvdA-er Relus ter Beek (1944–2008) op Defensie, gesecondeerd door CDA-staatssecretaris Berend Jan Van Voorst tot Voorst²⁹⁹² (*1944).

Nog voor de regering zich met een regeringsverklaring kon presenteren, viel op 9 november 1989 de Muur in Berlijn. In de regeringsverklaring van 27 november 1989 werd dat als volgt verwoord²⁹⁹³:

Dit kabinet treedt aan in een periode van adembenemende, tegelijk hoopgevende ontwikkelingen op internationaal-politiek vlak.

De regering moest op defensiegebied een antwoord geven op de veranderde geopolitieke situatie. De val van De Muur op 9 november 1989 markeerde de overgang naar een nieuw tijdperk, waarvan de betekenis niet direct duidelijk was. Was het einde van het communistische tijdperk in Oost-Europa definitief? Zou er een orthodoxe reactie komen? Daarom was er nog enige tijd nodig om de gewijzigde wereldverhoudingen te vertalen naar de Nederlandse politiek.

12.1. DE DIENSTPLICHT IN DE JAREN NEGENTIG

Toen de Muur op 9 november 1989 viel, bedroeg de duur van de eerste oefening veertien maanden. Acht maanden later op 3 juli 1990 kondigde minister Ter Beek aan om voor de op te stellen Defensienota een verkorting van de militaire dienstplicht met twee maanden als uitgangspunt te nemen²⁹⁹⁴. In de Troonrede van 18 september 1990 werd aangekondigd, dat de duur van de eerste oefening verlaagd zou worden tot twaalf maanden. Dit voornemen werd bevestigd in een ministeriële brief van 21 september 1990²⁹⁹⁵. De verkorting ging gelden voor dienstplichtigen die na 29 oktober 1990 zouden moeten opkomen. In een brief van 2 april 1991 kon minister Ter Beek mededelen, dat van de dienstplichtigen die voor 29 oktober 1990 al waren ingelijfd 90% op hun verzoek ook kon profiteren van deze reductie²⁹⁹⁶. De krijgsmachtsonderdelen bleken in staat de gevolgen van de diensttijdverkorting redelijk en snel op te vangen²⁹⁹⁷.

Aandacht voor veteranen

Nederland heeft geen traditie in aandacht voor veteranen, dit in tegenstelling tot grote meer militaristische landen als Frankrijk, Engeland, Verenigde Staten en in mindere mate Duitsland; dat laatste kan samenhangen met het feit dat Duitsland de verliezer was in de twee grootste oorlogen waarvan het als de aanstichter beschouwd werd. Verliezers worden niet geëerd, ook niet in eigen land. Nederland behoorde ook in de Tweede Wereldoorlog wel tot de winnende partij, maar de eigen bijdrage in de overwinning was zeer beperkt. Het Indië-conflict is door de Nederlandse krijgsmacht ook afgesloten met een pijnlijke nederlaag.'

2992 Hij trad per 1 juni 1993 af om commissaris van de Koningin in Limburg te worden. Hij werd als staatssecretaris opgevolgd door CDA-kamerlid Ton Frinking (*1931).

2993 Kamerstukken, 1989–1990, II, Handelingen, 14–303.

2994 Kamerstukken, 1989–1990, II, Bijlagen Handelingen, 21629, 2 (Brief van de Minister)(3 juli 1990).

2995 Kamerstukken, 1990–1991, II, Bijlagen Handelingen, 21629, 3 (Brief van de Minister)(21 september 1990).

2996 Kamerstukken, 1990–1991, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 4 (Brief van de Minister)(2 april 1991).

2997 Kamerstukken, 1991–1992, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 28 (Brief van de Minister)(17 maart 1992).

Het is waarschijnlijk, dat de aandacht voor veteranen is ontstaan door het groeiende besef, dat soldaten vaak met allerlei problemen kunnen terugkomen van het oorlogsgebeuren. En dat traumatische ervaringen die eerst zijn weggedrukt later toch naar boven komen.

Er is berekend dat Nederland vanaf 1940 ongeveer 650.000 militairen heeft ingezet in gewapende conflicten en op militaire missies (waarvan 300.000 bij het beging van Tweede Wereldoorlog, 200.000 in het Indië-conflict). Het aantal veteranen wordt geschat op ongeveer 120.000.

De aandacht voor veteranen in Nederland is pas opgekomen in de periode dat de handhaving van de dienstplicht ter discussie stond. Minister Ter Beek van Defensie die ook de beslissing nam de dienstplicht op te schorten, bracht in maart 1990 de nota 'Zorg voor Veteranen in samenhang' uit²⁹⁹⁸. De politieke belangstelling voor veteranen leidde de oprichting in 2000 van het Veteraneninstituut in Doorn. Vanaf 2004 vond ieder jaar eind juni (rond de verjaardag van Prins Bernard die onder meer als inspecteur-generaal voor de krijgsmacht (tot 1975) veel aandacht aan de positie van veteranen heeft besteed en soms informeel als een veteranenombudsman kon functioneren) in Den Haag de Nederlandse Veteranendag plaats. De kamerleden Angelien Eijnsink (PvdA), Remy Poppe (SP), Alexander Pechtold (D66) en Mariëke Peters (Groenlinks) presenteerden op 15 juni 2010 een initiatiefwetsontwerp voor een veteranenwet²⁹⁹⁹. Daarin kreeg de bijzondere zorg voor veteranen een wettelijke basis. Elementen van de wet zijn revalidatie en re-integratie, zorgcoördinatie en veteranenloket, registratie en onderzoek. De Nationaal Ombudsman kreeg de wettelijke nevenfunctie van veteranenombudsman. De veteranenwet trad in werking op 28 juni 2014, de tiende Veteranendag³⁰⁰⁰.

Onder de veteranen zijn ook veel dienstplichtigen. In de Tweede Wereldoorlog (1939-1945), in het Indië-conflict (1945-1950), bij de verdediging van Nieuw-Guinea (1960-1962) en bij de uitzending naar Libanon in het UNIFIL-kader (eerste detachement) zijn dienstplichtigen onvrijwillig ingezet. Bij een aantal andere missies zijn dienstplichtigen ook betrokken, maar dan op vrijwillige basis.

12.1.1. Defensienota 1991: herstructurering en verkleining, op weg naar de afschaffing van de dienst?

Op 7 maart 1991 brachten de bewindslieden van Defensie samen met minister Hans van den Broek (*1936) van Buitenlandse Zaken de Defensienota 1991 uit³⁰⁰¹. Het ging het kabinet om een herstructurering en een verkleining van de krijgsmacht in onderlinge samenhang. De regering meldde dat de dienstplicht vooralsnog gehandhaafd zou worden: zij achtte een afschaffing de komende jaren niet wenselijk en evenmin mogelijk. Wel werd een commissie ingesteld die binnen een jaar advies diende uit te brengen over de toekomst van de dienstplicht, de inrichting van de dienstplicht en de duur van de eerste oefening. Over Nederlandse deelneming aan een vredesmacht zal, zo werd aangekondigd, steeds overlegd worden met het parlement. Dienstplichtigen kunnen ingezet worden op basis van vrijwilligheid worden voor een buitenlandse missie of op basis van een Koninklijk Besluit. Wanneer de regering het voornemen heeft om dienstplichtigen te verplichten tot een uitzending naar gevaarlijke situaties buiten NAVO-verband, zal de regering over dat voornemen tevoren altijd al met het parlement overleg plegen, zo werd in de defensienota beloofd.

Men voorzag een verkleining van de krijgsmacht in het jaar 2000 ten opzichte van 1990 tot ongeveer 40.000 personen. Het aantal dienstplichtigen zou dan dalen met 19.000, het aantal beroepsmilitairen met 14.500 en het aantal bij defensie werkzame burgers met 6.500.

Gerekend over een periode van ruim twintig jaar (periode 1986-2007) ging het aantal ingeschreven voor de dienstplicht dalen van 129.585 tot 93.269 (met 28%) en de behoefte aan in te lijven dienstplichtigen van 47.000 tot 28.300 (met 40 %) ³⁰⁰². Absoluut en relatief ging de ongelijkheid binnen één jaarklasse stijgen: van 36 per honderd jongens tot 31 per honderd jongens die daadwerkelijk in militaire dienst zouden moeten.

2998 Kamerstukken, 1989-1990, II, Bijlagen Handelingen, 21490, 1 (Begeleidende Brief) en 2 (Nota)(26 maart 1989).

2999 Kamerstukken, 2009-2010, II, Bijlagen Handelingen, 32414, 1 (Geleidelende Brief), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(15 juni 2010).

3000 Wet van 11 februari 2012, Stb. 2012, 133, in werking getreden op 28 juni 2014 op basis van KB van 19 juni 2014, Stb. 2014, 221.

3001 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 2 (Begeleidende Brief) en 3 (Nota)(7 maart 1991).

3002 Voor de basiscijfers zie Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 8 (Lijst met Antwoorden Defensienota)(3 juni 1991).

Behoeftte aan dienstplichtigen 1986-2007						
jaar \ dienstplichtigen	ingeschreven	afgekeurd en vrijgesteld	beschikbaar	buitengewoon dienstplichtig	in te lijven	percentage in te lijven dienstplichtigen ten opzichte van de ingeschrevenen
1986	129.585	57.910	71.675	24.675	47.000	36%
1990	102.451	38.688	63.763	21.220	42.543	41%
2007 (voorzien)	93.269	49.548	43.721	15.421	28.300	31%

Dat de regering – nog afgezien van de positie van jongens ten opzichte van meisjes – de ongelijkheid binnen één jaarklasse niet kon oplossen³⁰⁰³, was een extra aanleiding om (weer eens) een commissie in te stellen.

Volgens de regering was er grote onvrede onder de beroepsmilitairen, die naast vele andere oorzaken ook te maken zouden hebben met de disciplinaire problemen van uiteenlopende aard met dienstplichtige militairen.

De fundamentele wijzigingen in de verhoudingen tussen Oost en West hadden opnieuw geleid tot een discussie over de militaire dienstplicht. De voorstanders van afschaffing wezen onder meer op de met de uitvoering van de dienstplicht samenhangende problemen. Door afschaffing van de dienstplicht zouden die problemen uiteraard vanzelf verdwijnen.

De regering hechtte – zo werd in de Defensienota 1991 gesteld – om heel andere redenen aan de militaire dienstplicht:

Een krijgsmacht met dienstplichtigen verzekert echter de betrokkenheid van de samenleving bij haar verdediging. Ook leidt een permanente doorstroming van jonge Nederlanders tot een grotere ontvankelijkheid van de krijgsmacht voor maatschappelijke ontwikkelingen.

Daardoor is het eenvoudiger te verzekeren dat de krijgsmacht een afspiegeling blijft van de samenleving waarvan zij deel uitmaakt.

Deze kwalitatieve waardering van de dienstplichtig was tevens de inzet van een nieuwe discussie. De Vaste Commissie van de Tweede Kamer organiseerde op 6 mei 1991 een hoorzitting over de Defensienota 1991³⁰⁰⁴. Daar verschenen ook de soldatenbonden AVNM en VVDM (de eerste inmiddels groter dan de tweede). De AVNM kon geen argument verzinnen om de dienstplicht te handhaven: de toekomst van de dienstplicht is een politieke keuze. De VVDM bleef vanwege de verbinding van de krijgsmacht met de maatschappij een principiële voorstander van de dienstplicht, maar zag uiteraard vooral praktische bezwaren. Voor de VVDM kwam de grens wel in zicht: men wilde de dienstplicht niet in lengte van dagen verdedigen. De VVDM hield vol, dat dienstplichtigen alleen op basis van vrijwilligheid buiten het NAVO-gebied ingezet mogen worden.

Minister Ter Beek werd vanuit de Tweede Kamer nog ondersteund voor een nieuwe studie naar de dienstplicht door de motie van de kamerleden Gert Koffeman (*1948)(CDA) en Henk Vos (PvdA)(1943-1999), beiden van de coalitie, van 10 juni 1991. Daarin werd gevraagd om bij een nieuwe bestudering van de dienstplicht de mogelijkheden van afschaffen of opschorten uitdrukkelijk te betrekken³⁰⁰⁵.

12.1.2. Weer een dienstplichtcommissie: de commissie-Meijer

Op 30 september 1991 werd door minister Relus ter Beek van Defensie een commissie aan het werk gezet om tot een advies over de modernisering van de dienstplicht en de wenselijkheid van een beroepsleger te komen³⁰⁰⁶. Voorzitter werd Wim Meijer (*1939), oud-PvdA-staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en op dat moment Commissaris van de Koningin in Drenthe. De commissie bestond verder uit Govert Huyser, (generaal bd), mr. Michiel Jager (D66-burgemeester), mevrouw Willemina van Montfrans-Hartman (CDA-burgemeester), prof. dr. ir. Joris Voorhoeve (VVD-professor en di-

3003 De regelingen van inschrijving, vrijstelling, uitsel en kostwinnersvergoeding waren tamelijk complex geworden. In 1989 waren er 56 ministeriële circulaire van kracht, die de gemeenten bij de uitvoering dienden toe te passen (zie Kamerstukken, 1989-1990, II, Bijlagen Handelingen, 21300, 4 (Brief van de Minister)(20 september 1989).

3004 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 7 (Verslag van een Hoorzitting op 6 mei 1991)(verslag vastgesteld 31 mei 1991).

3005 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 12 (motie-Koffeman-Vos)(10 juni 1991).

3006 In zijn installatiespeech op 30 september 1991 zei minister Ter Beek dat er heel wat commissies zijn geweest die over de dienstplicht hebben geadviseerd: 'Natuurlijk hebben deze commissies niet voor niets gewerkt. Hun aanbevelingen zijn gebruikt om richting te geven aan het dienstplichtbeleid'. Het is begrijpelijk, dat een minister vooraf een nieuwe commissie niet ontmoedigt, maar zijn uitspraak is historisch niet te onderbouwen.

recteur Clingendael)), prof. dr. Percy Lehning (hoogleraar bestuurskunde): veel bestuur, weinig defensie. Er was geen vertegenwoordiger van de dienstplichtigen in de commissie benoemd, ook niet in de persoon van een oud-bestuurder van de VVDM of AVNM (zoals oud-VVDM-voorzitter Beemsterboer in de commissie-Mommersteeg in 1975-1977, zie § 11.1.12).

De commissie kwam met twee tussenrapporten (21 januari 1992 en 2 juni 1992). Precies binnen één jaar, op 28 september 1992, kwam de commissie-Meijer gelijktijdig met een achtergrondbundel met haar eindrapport 'Naar een dienstplicht nieuwe stijl'. De commissie durfde het niet aan de dienstplicht volledig af te schaffen en te vertrouwen op een vrijwilligersleger.

De commissie overwoog, dat een beroepsleger gepaard zou gaan met een ingrijpende vermindering van de parate sterkte en een halvering van het mobilisabel bestand. De veiligheidssituatie in Europa zou dat niet toestaan. Ook zou 'de intrinsieke waarde van de dienstplicht als weerspiegeling van een collectief maatschappelijk draagvlak' verloren gaan. De commissie stelde wel voor om de dienstplicht te bekorten tot negen maanden. Ook zou de diensttijd aantrekkelijker moeten worden in de vorm van een garantie voor een passende (krijgsmacht)functie, fiscale voordelen en eenvoudiger plaatsing op een universitaire opleiding. Ook zou dienstplichtigen bij opkomst gevraagd moeten om zich vrijwillig te verplichten om voor uitzending in crisisbeheersingsoperaties in aanmerking te komen. Voorts adviseerde de commissie om – zo het tot een besluit zou komen tot afschaffing van de dienstplicht – de Raad van State advies te vragen over de constitutionele aspecten.

Het rapport van de commissie-Meijer verdween op de dag van verschijnen in de politieke vuilnisbak. Defensiewoordvoerder van coalitiepartij CDA Hans Hillen liep daarbij voorop³⁰⁰⁷. Premier Ruud Lubbers en vooral minister Hans van den Broek schatten de veiligheidsrisico's in Oost-Europa zo hoog in, dat een min of meer omvangrijke krijgsmacht (in de vorm van de grondtroepen gevormd door de infanterie) nog een tijd nodig zou zijn.

12.1.3. Opschorten of afschaffen

Minister Ter Beek twijfelde nog een maand over de vraag wat te doen met het rapport-Meijer. Hij had zich tegen partijgenoot Meijer wellicht verplicht diens rapport als uitgangspunt voor het beleid te nemen. Maar een analyse van het rapport op het ministerie bracht aan het licht, dat de financiële en personele data in het rapport, afkomstig van de landmacht, verouderd en niet adequaat waren³⁰⁰⁸. De minister van Defensie hakte op 1 november 1992 de knoop door: hij nam zijn besluit de dienstplicht te gaan afschaffen. Dat het beperkt bleef tot het afschaffen van de opkomstplicht, was naar eigen zeggen een 'handreiking' aan de top van de krijgsmacht. Voor de minister was dat 'praktisch gezien ... geen verschil'. Deze opvatting werd – opnieuw volgens Ter Beek – bevestigd door de Raad van State en uiteindelijk op 9 december 1992³⁰⁰⁹ overgenomen door de (onderraad van de) Ministerraad³⁰¹⁰. Hans Couzy, sinds 11 september 1992 Bevelhebber der Landstrijdkrachten (dus de op één na hoogste militair), veroorzaakte nog een relletje door in de NRC van 10 november 1992, te waarschuwen voor een al haastige afschaffing van de dienstplicht en te pleiten voor een ruime overgangsfase; hij werd hiervoor op het matje geroepen door de ambtelijke top van het ministerie, die van nature een gespannen verhouding had met de legertop (en omgekeerd)³⁰¹¹.

De Defensienota met bijna 280 pagina's van 7 maart 1991 kon ook de prullenmand in. Uit een nieuwe koker kwamen op 12 januari 1993 de ruim 80 pagina's van de Prioriteitennota. In deze Prioriteitennota 1993 constateerde minister Ter Beek, mede namens de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, Peter Kooijmans (1933-2013), aangetreden op 1 januari 1993 wegens het vertrek van Van den Broek naar Brussel, dat een dienstplichtleger niet bruikbaar was voor de nieuwe doelstelling van de Nederlandse krijgs-

3007 De opvatting van Hillen kwam een half uur na de presentatie van het rapport door commissievoorzitter Meijer. Commissielid Govert Huyser, (chef van de Defensiestaf in de periode 1983-1988) constateerde: 'Het rapport verdient opname in het Guinness-recordboek. Nog nooit werd een rapport van een door de Nederlandse regering ingestelde commissie zo snel naar de prullenbak verwezen' (Couzy (1996), p. 12).

3008 mededeling van Hans Kombrink, destijds directeur-generaal financiën op het ministerie van Defensie (gedaan op 14 januari 2013).

3009 Ter Beek suggereert in zijn terugblik op zijn ministerschap, dat het advies van de Raad van State al beschikbaar was ten tijde van het besluit van de Algemene Verdedigingsraad (onderraad van de Ministerraad) (Ter Beek (1996), p. 164).

3010 Ter Beek (1996), p. 155 en 164.

3011 Couzy (1996), p. 9-11.

macht, nu een massale inval van het Sovjetleger erg onwaarschijnlijk was geworden. De krijgsmacht moest ingezet worden bij internationale crisisbeheersing. Dit kan niet met dienstplichtigen volgens Ter Beek:

Hoewel er strikt juridisch gesproken geen belemmeringen bestaan voor onvrijwillige uitzending van dienstplichtigen, maakt de in de loop der jaren gegroeide politieke praktijk dit onmogelijk³⁰¹².

Het is zo stellig geformuleerd, dat de minister met deze constatering zijn recht om dienstplichtigen uit te zenden verbruikt heeft; dienstplichtigen zouden grote kans gehad hebben bij eventuele gedwongen uitzending een beroep te doen op gewekte verwachtingen.

Er waren vier mogelijkheden:

- 1a. afschaffen van de dienstplicht,
- 1b. opschorten van de dienstplicht,
- 2a. afschaffen van de opkomstplicht en
- 2b. opschorten van de opkomstplicht.

De regering had een voorkeur voor de lichtste, minst definitieve variant (2b). Het verschil tussen afschaffen en opschorten heeft vooral te maken met de procedure die gevolgd moeten bij een eventuele wederinvoering: een totaal nieuwe wet of de aanpassing van een bestaande wet. De regering sluit vooreerst de afschaffing van de opkomstplicht niet uit. In de inleiding van de Prioriteitennota laat de regering de keuze tussen afschaffen en opschorten nog open, maar verderop in de nota wordt gesteld, dat de regering besloten heeft de opkomstplicht af te schaffen³⁰¹³.

In de Prioriteitennota (gedateerd 12 januari 1993) werd aangekondigd dat – zolang de dienstplicht nog zou bestaan – de duur van de eerste oefening van de militaire dienstplicht per 1 januari 1994 verkort zou worden van twaalf maanden tot negen maanden.

De 357 vragen die vanuit de Tweede Kamer gesteld werden over de Prioriteitennota en de 357 antwoorden van regeringswege mogen dienen als een bewijs voor de heroriëntatie en herijking, om niet te zeggen de worsteling, die zich voltrok binnen het defensiebeleid aan het begin van de jaren negentig: de oude vijand was weg (de Sovjet Unie uit elkaar gevallen), de NAVO versterkt (Duitsland herenigd en de toetreding van Oost-Europese landen een optie), de hoop op beheersing van conflicten met vredesoperaties in het kader van de VN³⁰¹⁴. In dat perspectief paste geen dienstplicht. Van die honderden vragen ging er slechts een paar over de dienstplicht waarin de zorg doorklonk hoe de vacatures die de dienstplichtigen achter lieten vervuld konden worden en hoe de huidige dienstplichtigen gemotiveerd gehouden konden worden, nu de dienstplicht binnenkort (de datum was in de Prioriteitennota 1 januari 1998, maar die zou later nog met een jaar vervroegd worden) opgeschort gaat worden.

12.1.4. Kindsoldaten in Nederland?

Het rapport-Meijer lag nog op tafel, want de minister had nog niet formeel beslist om het werkstuk met een armbeweging van de tafel te vegen, toen op 2 oktober 1992 de regering bij de Tweede Kamer de ratificatiewet van het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind indiende. Relevant voor deze studie is artikel 38 IVRK en de interpretatie die de Nederlandse regering daarbij wenst te hanteren.

De tekst van het IVRK is op 20 november 1989 vastgesteld door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties³⁰¹⁵. Nederland heeft het IVRK op 26 januari 1990 ondertekend. Een kind in de terminologie van het IVRK is ieder persoon onder achttien jaar. De tekst van artikel 38 IVRK waarin de positie van kinderen in gewapende conflicten wordt geregeld luidt:

1. De Staten die partij zijn, verbinden zich ertoe eerbied te hebben voor en de eerbiediging te waarborgen van tijdens gewapende conflicten op hen van toepassing zijnde regels van internationaal humanitair recht die betrekking hebben op kinderen.
2. De Staten die partij zijn nemen alle uitvoerbare maatregelen om te waarborgen dat personen jonger dan vijftien jaar niet rechtstreeks deelnemen aan vijandelikheden.

3012 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 22975, 2, (Regeringsnota)(12 januari 1993), p. 26.

3013 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 22975, 2, (Regeringsnota)(12 januari 1993), p. 3 en p. 25.

3014 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 22975, 7 (Lijst met vragen en antwoorden)(8 april 1993).

3015 UN Document A/RES/31/169. Zie voor een uitvoerige toelichting op het IVRK Blaak, Bruning, Eigenraam, Kaandorp en Meuwese (red), 2012. Over het Nederlandse beleid ten aanzien van de positie van kindsoldaten zie Meuwese (2010).

3. De Staten die partij zijn, onthouden zich ervan personen jonger dan vijftien jaar in hun strijdkrachten op te nemen of in te lijven. Bij het opnemen of inlijven van personen die de leeftijd van vijftien jaar hebben bereikt, maar niet de leeftijd van achttien jaar, streven de Staten die partij zijn ernaar voorrang te geven aan diegenen die het oudste zijn.
4. In overeenstemming met hun verplichtingen krachtens het internationale recht om de burgerbevolking te beschermen in gewapende conflicten, nemen de Staten die partij zijn alle uitvoerbare maatregelen ter waarborging van de bescherming en de verzorging van kinderen die worden getroffen door een gewapend conflict.

Het artikel komt er in grote lijnen op neer, dat kinderen vanaf vijftien jaar ingelijfd, opgeleid en ingezet mogen worden. Dat is een veel te lage standaard, zo luidde het standpunt van veel regeringen (met de Zweedse regering voorop) en van veel non-gouvernementele organisaties (met Defence for Children International voorop).

Bij de ratificatie van het IVRK door Nederland is door de regering de volgende interpretatieve verklaring bij artikel 38 opgenomen:

De regering van het Koninkrijk der Nederlanden verklaart met betrekking tot artikel 38 van het verdrag, dat zij van mening is dat het Staten niet toegestaan zou mogen zijn kinderen direct of indirect te betrekken bij vijandelijkheden, en dat de minimumleeftijd voor inlijving of opname in de strijdkrachten hoger dient te zijn dan vijftien jaar.

In tijden van gewapend conflict zal de meest verstreckende bescherming van kinderen, gewaarborgd door internationaal recht, prevaleren, zoals vastgelegd in artikel 41 van het verdrag³⁰¹⁶.

De regering doelde op de Eerste Aanvullende Protocol (artikel 77) en het Tweede Aanvullende Protocol (artikel 4 lid 3 sub c) bij de Verdragen van Genève, waarin een betere bescherming van kinderen in oorlogssituaties is geregeld; artikel 41 IVRK geeft aan dat steeds die verdragsregels verdragen moeten worden toegepast die kinderen de meeste bescherming biedt.

In de Memorie van Toelichting van de ratificatiewet kwam naar voren, dat Nederland jongeren vanaf zestien jaar kon inlijven, immers dan waren zij niet meer leerplichtig. De Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Luchtmacht wierven jongeren vanaf zeventien jaar, de Koninklijke Marine inclusief de initiële opleiding vanaf zestien jaar.

Vrijwel onmiddellijk na de vaststelling van de tekst van het IVRK in 1989 startten de onderhandelingen voor een optioneel protocol bij artikel 38 om de leeftijd van 15 jaar te verhogen. De inzet van regeringen en een aantal NGO's was *straight 18*: dat wil zeggen een verbod tot opleiden, inlijven en inzetten (in een gewapend conflict) voor iedereen onder achttien jaar. Nederland had dan wel verklaard dat vijftien jaar te laag was, maar wenste de mogelijkheid te behouden om jongeren onder achttien jaar te kunnen opleiden voor het militaire beroep. Oorspronkelijk hield Nederland vast aan de leeftijd van zestien jaar, maar door een landelijke lobby en internationale druk ging Nederland akkoord met zeventien jaar minimumleeftijd voor opleiden en inlijven, niet voor daadwerkelijk inzetten. Het feit dat Nederland niet voorop liep binnen de internationale gemeenschap, had alles te maken met de vrees niet genoeg jonge vrijwilligers te werven ter vervanging van de dienstplichtigen.

Vanuit de Tweede Kamer werd de regering onder druk gezet om op het internationale toneel een soepeler houding aan te nemen: (1) in september 1996, toen twee PvdA-kamerleden Verspaget en Van der Burg kamervragen stelden over de opstelling van Nederland aan het begin van de onderhandelingen over het Facultatief Protocol³⁰¹⁷ en (2) eind 1999 bij gelegenheid van de bespreking van de Defensiebegroting 2000 in de vorm van een door de Tweede Kamer aangenomen motie Zijlstra-Van 't Riet³⁰¹⁸. Maar de regering was bang, dat een te hoge leeftijdsgrens voor jonge militairen de werving op de arbeidsmarkt zou bemoeilijken; Defensie vreesde dat jongeren al op jonge leeftijd kozen voor beroepen in sectoren waarmee de krijgsmacht in concurrentie staat, zoals met de politie, brandweer en bewakingsfirma's en met de commerciële technische sector.

3016 Deze verklaring is afgedrukt in bijlage 1 van de Memorie van Toelichting bij het ontwerp van de goedkeuringswet voor het kinderrechtenverdrag, Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 22855 (R1451), no 3).

3017 Kamerstukken, 1996-1997, II, Aanhangsel Handelingen, 116 (vraag 16 september 1996, antwoord 14 oktober 1996).

3018 Kamerstukken, 1999-2000, II, Bijlagen Handelingen, 26800 X, no 22 (motie-Zijlstra en van 't Riet) (14 december 1999).

De tekst van het Facultatief Protocol bij het Verdrag inzake de Rechten van het Kind inzake de betrokkenheid van kinderen bij gewapende conflicten werd op 25 mei 2000 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties vastgesteld en aan de leden ter tekening en ratificering voorgelegd³⁰¹⁹. Het Facultatief Protocol verhoogde de minimumleeftijd waarop jongeren direct mogen deelnemen aan oorlogshandelingen en verplicht gerekruteerd mogen worden van vijftien jaar naar achttien jaar. Ook worden in het Facultatieve Protocol landen opgeroepen de minimumleeftijd waarop personen vrijwillig gerekruteerd worden te verhogen en strikte veiligheidsmaatregelen te nemen bij het vrijwillig werven van personen onder de achttien jaar. Uiteindelijk verbiedt het Protocol alle rekrutering (vrijwillig en gedwongen) van personen onder de achttien jaar door niet-gouvernementele gewapende groeperingen. Kort gezegd: opleiden en vrijwillig rekruteren vanaf vijftien jaar, via een dienstplicht inlijven en inzetten in de gewapende strijd vanaf 18 jaar.

Nederland was tevreden met het diplomatieke resultaat. Maar het Facultatief Protocol werd door Nederland op wat trage wijze geratificeerd. Uiteindelijk kwam de Rijkswet voor de ratificatie van het protocol van 18 december 2008 op 12 februari 2009 in het Staatsblad (Stb. 2009, 42) om per 1 mei 2009 in werking te treden.

In de ratificatiewet werd ook een wijziging van de Militaire Ambtenarenwet 1931 opgenomen, die de mogelijkheid opent om vanaf 17 jaar aspirant-militair ambtenaar te worden. Daarin werd tevens bepaald:

Zij worden niet ingezet in buitengewone omstandigheden, voor vredes- of humanitaire operaties of voor enige vorm van gewapende dienst.

Er is daarnaast in een later stadium een ontwikkeling ingezet om op ROC's in nauwe samenwerking met het ministerie van Defensie opleidingen op te zetten onder de titel 'Veiligheid en Vakmanschap' met als richting 'grondoptreden' met daarnaast technische richtingen als genie en verbindingen. Jongeren vanaf 16 jaar worden buiten de krijgsmacht opgeleid voor militaire beroepen. Dit fenomeen was volslagen onbekend in de tijd dat de dienstplicht nog voluit functioneerde.

Was de dienstplicht niet opgeschort, dan had Nederland zich voluit kunnen inzetten voor een wereldwijde standaard op het terrein van kindsoldaten en waren jongeren van zestien jaar niet in een trechter terecht gekomen die hun beroepskeuze beperkt tot de krijgsmacht.

Bij de discussies vanaf 1991-1992 over de afschaffing of opschorting van de dienstplicht speelde het kinderrechtenperspectief in het achterhoofd een rol. Binnen het ministerie van Defensie was er voortdurend zorg hoe op de jongerenarbeidsmarkt de krijgsmacht voldoende aantrekkelijk te maken en te houden.

12.1.5. De aanpassing van grondwet aan de opschorting van de dienstplicht

Een adviesaanvraag over de constitutionele aspecten van de opschorting van de dienstplicht bereikte de Raad van State op 14 januari 1993, twee dagen na het verschijnen van de Prioriteitennota, terwijl in de nota vermeld stond dat het desbetreffende advies reeds gevraagd was.

De Raad van State bracht op 29 april 1993 advies uit³⁰²⁰. Volgens het Hoge College van Staat was een aanpassing van de grondwet onvermijdelijk, vooral als door de wijziging van de opkomstplicht de samenstelling van de krijgsmacht structureel zou veranderen. Het bestaande artikel 98 lid 1 luidde op dat moment:

Tot bescherming der belangen van de staat is er een krijgsmacht, bestaande uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen.

Dit was de tekst zoals die in 1887 in de grondwet was gekomen, behoudens minieme redactionele wijzigingen. Er was dus één militaire organisatie voorzien van twee soorten medewerkers met ieder een eigen rechtspositioneel statuut. Dat moet als dwingend worden opgevat, in die zin dat de krijgsmacht uit vrijwilligers én dienstplichtigen *moet* bestaan. Als men dan één personeelscomponent (voorwaardelijk) schrapt, ontstaat er spanning met de grondwettelijke formulering. De Raad van State ging daarvoor terug naar de totstandkoming van het artikel 181 Grondwet 1887. Er is toen heel debat gevoerd met voorstellen en tegenvoorstellen, van regeringswege en uit het parlement.

3019 UN Document A/RES/54/263.

3020 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 22975, A (Advies van de Raad van State)(29 april 1993).

De conclusie van de Raad van State dat de grondwet voorschrijft dat het leger uit vrijwilligers én dienstplichtigen bestaat is rechtshistorisch niet onjuist, maar het is niet de enige conclusie die getrokken zou kunnen worden; er is ruimte voor andere interpretaties, omdat bij de discussies over de formulering van artikel 181 geheel andere aspecten een grote rol speelden (zie § 5.1.7). Het ging met name om een gelijkwaardige positie van dienstplichtigen ten opzichte van beroepsmilitairen: het leger was samengesteld uit de armee (van vrijwilligers) en de militie (van dienstplichtigen). De amalgamatie tussen die twee aparte legers in 1818 stond op gespannen voet met de grondwet van 1815. Door de formulering dat de krijgsmacht bestaat uit vrijwilligers én militieplichtigen werd voorkomen, dat de laatstgenoemden als een soort tweedegrangsmilitairen zouden worden beschouwd.

De Raad van State achtte het 'niet juist op papier geregistreerde dienstplichtigen – die niet zijn ingedeeld, opgekomen en evenmin zijn geoefend, te zien als dienstplichtigen' in de zin van de grondwetstekst.

Hoogleraar militair recht Coolen had naar aanleiding van het verschijnen van het rapport van de Commissie-Meijer in het Nederlands Juristenblad een andere conclusie getrokken: een grondwetswijziging is niet nodig voor het afschaffen van (de opkomstplicht van) de dienstplicht³⁰²¹.

Hierbij speelt ook een rol, dat er door de plannen om niet de dienstplicht zelf af te schaffen er altijd nog dienstplichtigen in het leger terecht kunnen komen.

Al was het om het zekere voor het onzekere te nemen volgde de regering het advies van de Raad van State en legde op 20 juli 1993 een concrete concept-wetstekst aan de Raad van State voor. Voorgesteld werd om artikel 98 als volgt te formuleren:

1. Tot bescherming van de belangen van de staat is er een krijgsmacht die kan bestaan uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen.

....

3. De wet regelt de verplichte krijgstdienst en de bevoegdheid tot opschorting van de oproeping in werkelijke dienst. Zij regelt ook de verplichtingen die aan hen, die niet tot de krijgsmacht behoren, ten aanzien van 's lands verdediging opgelegd kunnen worden.

De voorgestelde formulering van lid 1 leidde tot kritiek van de Raad van State, die op 18 augustus 1993 erop wees dat de voorgestelde tekst zo opgevat kan worden, dat de krijgsmacht zou kunnen bestaan uit louter vrijwilligers óf uit louter dienstplichtigen³⁰²².

Op 17 september 1993 zette de regering (kabinet-Lubbers-III) de eerste stap om de opschorting van de dienstplicht grondwettelijk mogelijk te maken³⁰²³. De kritiek van de Raad van State leidde alleen tot aanpassing van de toelichting, niet van de tekst. De regering kon er niet onderuit in de formulering van de grondwetstekst de krijgsmacht expliciet te vermelden; er was leergeld betaald (zie § 11.1.13 en § 11.1.15). De regering toonde zich niet dommer dan de spreekwoordelijke ezel. Maar de steun voor handhaving van de grondwettelijke positie van de krijgsmacht lag toen bij de liberalen en de christen-democraten. Toch waren het nu de sociaal-democratische ministers van Defensie (Ter Beek) en van Binnenlandse Zaken (Dales) onder hoede van een christen-democratische premier die dit voorstel bij het parlement op tafel legden.

In het parlement was er blijkens het Voorlopig Verslag³⁰²⁴ onder meer bij de coalitiepartners PvdA en CDA twijfel aan de noodzaak de grondwet te wijzigingen in verband met het opschorten van de dienstplicht. De PvdA, met ongetwijfeld staatsrechtjurist Erik Jurgens als aantrekker³⁰²⁵, stelde voor om de krijgsmacht als staatsinstelling uit de grondwet te schrappen; dat sloot aan bij eerdere discussie over de grondwetbepalingen inzake de defensie uit de jaren 1979-1981 en 1985-1987, die uiteindelijk tot niets geleid hadden.

De regering had wat haast met het oog op de naderende verkiezingen van 3 mei 1994 en antwoordde binnen twee weken de Tweede Kamer met een Nota naar aanleiding van het verslag³⁰²⁶. De rechtshistori-

3021 Coolen (1993), p. 1458-1460.

3022 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483), B (Advies van de Raad van State)(18 augustus 1993)

3023 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijks-wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(17 september 1993).

3024 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483), 4 (Voorlopig Verslag)(15 november 1993).

3025 Jurgens was na zijn kamerlidmaatschap voor de PPR (1972-1975) in het parlement teruggekeerd als Tweede-Kamerlid voor de PvdA (1990-1994). Hij werd later PvdA-senator (1995-2007).

3026 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483), 5 (Nota naar aanleiding van het Verslag)(26 november 1993).

sche discussie over de uitleg van grondwetsartikel 98 eerste lid ten tijde van de vaststelling in 1887 werd nog eens dunnetjes overgedaan, inclusief vermeldingen van oudere staatsrechtgeleerden als Thorbecke, Sybenga en Oud en hedendaagse militair-historici Amersfoort en Bevaart.

De VVD deed bij de plenaire behandeling nog een poging om de taakomschrijving van de krijgsmacht te moderniseren door de drie taken uit de vorige grondwetsdiscussie van stal te halen: (1) verdediging van het Koninkrijk, (2) vervullen van internationale taken met gebruik van militaire middelen en (3) hulpverlening³⁰²⁷.

Het regeringsvoorstel werd in het overleg enigszins aangepast:

Tekst voorgelegd aan de Tweede Kamer:

1. Tot bescherming van de belangen van de staat is er een krijgsmacht die kan bestaan uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen.

....

3. De wet regelt de verplichte krijgsdienst en de bevoegdheid tot opschorting van de oproeping in werkelijke dienst. Zij regelt ook de verplichtingen die aan hen, die niet tot de krijgsmacht behoren, ten aanzien van 's lands verdediging opgelegd kunnen worden.

Tekst voorgelegd aan de Eerste Kamer:

1. Tot bescherming van de belangen van de staat is er een krijgsmacht die bestaat uit vrijwillig dienenden en mede kan bestaan uit dienstplichtigen.

....

3. De wet regelt de verplichte krijgsdienst en de bevoegdheid tot opschorting van de oproeping in werkelijke dienst.

De Tweede Kamer aanvaardde de aangepaste grondwettekst in eerste lezing op 1 februari 1994 met alleen de stemmen van GroenLinks en Centrum-Democraten tegen. Er werd een week later met algemene stemmen een motie aanvaard, ingediend door Jurgens mede namens alle grote partijen, om – nu de dienstplichtaanpassing in eerste lezing is geregeld – onverwijld verder te gaan met de verdere modernisering van de (andere) krijgsmachtsartikelen in de grondwet³⁰²⁸. En de Eerste Kamer ging 8 maart 1994 unaniem akkoord. De wet verscheen op 9 maart 1994 in het Staatsblad (Stb 1994, 172).

Het was nog het demissionaire kabinet-Lubbers-III, dat op 3 augustus 1994 de grondwetswijziging in tweede lezing aan de Tweede Kamer aanbood³⁰²⁹. Opvallend was dat de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken (Aad Kosto en Dieuwke de Graaff-Nauta (1930-2008)) in deze demissionaire kabinetsstatus de feitelijke invallers waren voor de met onderlinge ruzie vertrokken ministers Ed van Thijn (*1934) van Binnenlandse Zaken en Ernst Hirsch Ballin van Justitie.

De tweede lezing ging met groot gemak door de beide kamers van het parlement. In de Tweede Kamer waren bij de stemming op 31 januari 1995 alleen de Centrum-Democraten (Hans Janmaat (1934-2002) en de Reformatorische Politieke Federatie (Leen van Dijke (*1955), Dick Stellingwerf (*1953) en André Rouvoet(*1962)) tegen. In de Eerste Kamer werd er op 4 juli 1995 geen woord aan vuil gemaakt.

De wijziging van artikel 98 verscheen op 10 juli 1995 in het Staatsblad (Stb. 1995, 401). In de nieuwe grondwet werd naast de hierboven uitvoerig besproken samenstelling van de krijgsmacht ook een overgangsartikel XXX opgenomen, dat betrekking had op de afschaffing van artikel 101 over de oproepbaarheid van buitengewoon dienstplichtigen:

Wanneer in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden de dienstplichtigen die niet in werkelijke dienst zijn, bij koninklijk besluit geheel of ten dele buitengewoon onder de wapenen worden geroepen, wordt onverwijld een voorstel van wet aan de Staten-Generaal gedaan, om het onder de wapenen blijven der dienstplichtigen zoveel nodig te bepalen.

Dit artikel gaat wat de kern van de inhoud betreft terug op artikel 124 (tweede zin) Grondwet 1814:

Ingevalle het, bij buitengewone omstandigheden of dreigend oorlogs gevaar, noodig zijn mogt de geheele Militie bijeen te roepen en te doen zamen blijven, zal zulks, indien de Staten-Generaal niet vergaderd zijn, gepaard gaan met eene buitengewone bijeenroeping van dezelve, ten einde van het verrigte opeening te geven en de verdere daartoe betrekkelijke maatregelen met de vergadering te beramen.

3027 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483),12 (Amendement-Wiebenga e.a.)(25 januari 1994).

3028 Kamerstukken, 1992-1993, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483),15 (Motie-Jurgens e.a.)(1 februari 1994).

3029 Kamerstukken, 1993-1994, II, Bijlagen Handelingen, 23802 (R1507), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijks-wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(3 augustus 1994).

Artikel 101 komt van rechtswege te vervallen, zodra een nieuwe wet inzake de (opschorting van de) dienstplicht is ingevoerd. Dit geschiedde in de Kaderwet Dienstplicht die op 1 mei 1997 in werking trad.

12.1.6. De Kaderwet Dienstplicht

De baan was vrij voor de wettelijke regeling van wat van de dienstplicht was overgebleven. Alsof de regering niet kon wachten: nog voor de nieuwe grondwetsartikelen in het Staatsblad stonden (10 juli 1995), laat staan officieel afgekondigd, werd een wetsontwerp bij de Tweede Kamer ingediend (7 juli 1995). Verantwoordelijk voor het wetsontwerp waren minister Joris Voorhoeve (*1945) van Defensie en zijn staatssecretaris Jan Gmelich Meijling (1936–2012) onder de hoede van de minister-president van het eerste paarse kabinet van Wim Kok³⁰³⁰.

De Kaderwet Dienstplicht is als volgt opgebouwd: de uitvoering van de dienstplicht wordt in hoofdstuk 1 beschreven in een chronologische volgorde:

1. inschrijving door de gemeente,
2. keuring en herkeuring,
3. uitsluiting, uitsstel, ontheffing en vrijstelling,
4. oproeping voor opleiding en oefening en voor herhalingsoefeningen, oproeping in buitengewone omstandigheden (mobilisatie) en
5. groot verlof.

a. Inschrijving

Ingeschreven wordt iedere mannelijke Nederlander in het jaar dat hij 17 jaar wordt. Het is voor de dienstplichtige een passieve aangelegenheid, die wordt verricht door de gemeente; hij krijgt hiervan wel officieel bericht. Tegen de inschrijving bezwaar maken kan niet, ook kan een (nog) niet-ingeschrevene geen gewetensbezwaren uiten tegen inschrijving en kan een reeds ingeschrevene geen gewetensbezwaren uiten tegen ingeschreven te zijn.

Wie later Nederlander wordt of zich later, uit het buitenland komend, bij een gemeente laat inschrijven wordt tot zijn 35^e jaar alsnog ingeschreven voor de dienstplicht.

Er is voor personen die regulier worden ingeschreven op hun 17^e geen einddatum voorzien voor inschrijving in het dienstplichtregister.

b. Keuring

Wie ingeschreven is wordt gekeurd, zowel om de lichamelijke en geestelijke geschiktheid voor het vervullen van de dienstplicht (in het algemeen) te beoordelen als ook om gegevens te verwerven voor geschiktheid voor bepaalde functies (in het bijzonder). Een keuring dus resulteren in een negatief of positief oordeel en in een voorlopig of definitief oordeel. Op verzoek van de dienstplichtige is herkeuring mogelijk. Over de uitslag van de keuring kan niet gecorrespondeerd worden, juridisch geformuleerd, kan geen bezwaar of beroep worden aangetekend. De keuringsnormen worden door de minister vastgesteld.

c. Uitgezonderd

Er zijn dienstplichtigen die niet worden niet opgeroepen. Dat kan geschieden door:

- a. uitsluiting: door een veroordeling tot een gevangenisstraf van zes maanden of tot de bijkomende straf van ontzetting uit het recht tot het dienen bij de gewapende macht. En daarbij telt ook – zonder dat daarbij de hoogte van de straf van belang is – een veroordeling tot onttrekking aan de dienstplicht (artikel 36 Kaderwet Dienstplicht) en 109 en 139 WMS (het niet voldoen aan oproep voor militaire dienst respectievelijk het weigeren dienst te verrichten³⁰³¹);
- b. ontheffing: wegens persoonlijke onmisbaarheid of wegens aanwezigheid van bijzondere omstandigheden; hierbij gaat het om niet omschreven gevallen waarbij de dienstplicht een persoon onevenredig treft, zulks ter beoordeling van de minister.
- c. vrijstelling: dit betreft de aloude gronden van broederdienst, kostwinnerschap en geestelijk ambt.

3030 Kamerstukken, 1994–1995, II, Bijlagen Handelingen, 24245, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(7 juli 1995).

3031 Artikel 139 WMS wordt wel het totaalweigeraarsartikel genoemd. Een totaalweigeraar wordt buiten zijn aanwezigheid ingelijfd en, eenmaal gepakt, begaat dan het militaire delict van categorische dienstweigering. Met uitsluiting van de dienstplicht voor een veroordeelde op basis van artikel 139 WMS wordt voorkomen, dat de totaalweigeraar na het uitzitten van zijn straf opnieuw geconfronteerd zou worden met de dienstplicht.

Tijdelijke vrijstelling in de vorm van uitstel in het belang van de militair of om andere redenen wordt verleend door de minister. De kaderwet voorziet niet een algemene regeling van uitstel wegens studie. Bij of krachtens AMvB kunnen de zaken rond uitstel, vrijstelling en ontheffing nader worden geregeld.

d. Feitelijke dienstvervulling

De feitelijke militaire dienst vangt aan met de oproeping tot vervulling van werkelijke militaire dienst voor opleiding en oefening (in oude terminologie 'eerste oefening'). De jongere dienstplichtigen worden eerder opgeroepen dan de oudere dienstplichtigen³⁰³². Een leeftijd voor de oproeping wordt niet vastgelegd in de wet. Dat jongere dienstplichtigen eerder opgeroepen worden dan oudere, is een regel die zo veel mogelijk zal worden toegepast, maar het is mede afhankelijk van de functies die vervuld moeten worden.

Voor opleiding en oefening worden geen dienstplichtigen ouder dan 35 jaar opgeroepen; deze dienstplichtigen kunnen wel opgeroepen voor herhalingsoefeningen en in tijden van 'buitengewone omstandigheden'. Dienstplichtigen ouder dan 45 jaar worden niet meer opgeroepen voor herhalingsoefeningen.

In 'buitengewone omstandigheden' kunnen de dienstplichtigen die hun periode van opleiding en oefening achter de rug hebben weer opgeroepen worden voor feitelijke dienstvervulling. Dat betreft dan een mobilisatie.

Er worden dan dienstplichtigen die allerlei functies vervullen in het openbaar bestuur en in andere sectoren van primair maatschappelijk belang vrijgesteld. Wie dat zijn is reeds vastgelegd in het Mobilisatievrijstellingsbesluit van 18 april 1939 (Stb. 1939, 543), zoals dat gewijzigd werd bij besluit van 25 juni 1997 (Stb. 1997, 339). Er wordt onderscheid gemaakt tussen de ambtsdragers die niet hoeven op te komen (zoals ministers, wethouders, rechters, kamerleden) en personen die voorlopig niet hoeven op te komen (zoals politiefunctionarissen, waterstaatingenieurs, havenmeesters, spoorwegpersoneel). Een dergelijk besluit is er ook voor ambtsdragers die lid zijn van de nationale reserve (Nates); zij hoeven op basis van het besluit van 30 augustus 1956 (Stb. 1956, 469), zoals gewijzigd bij besluit van 25 juni 1997 (Stb. 1997, 339) niet op te komen voor het reserveleger.

e. Groot verlof

Het groot verlof, verleend na de periode van opleiding en oefening, wordt verleend door de minister.

Aldus is de dienstplicht stap voor stap geregeld in hoofdstuk 1 van de Kaderwet Dienstplicht. Hoofdstuk 2 regelt de rechtspositie (overgenomen uit de ingetrokken Wet Rechtsstoestand Dienstplichtigen van 1971 (zie § 11.1.7.a), zowel van de personeelsmatige kant (zoals bezoldiging³⁰³³, verlof, medezeggenschap, diensttijden, arbeidsbescherming(paragraaf 1) als van fundamentele kant: de toepassing van mensenrechten (paragraaf 2). Het gaat bij dit laatste om de toepassing van vrijheidsrechten binnen de context van een militaire organisatie.

Hoofdstuk 3 bevat een aantal strafbepalingen om de dienstplichtigen onder sanctiedreiging te dwingen zich te melden voor de keuring en te voldoen aan de oproep tot feitelijke vervulling. Is de dienstplichtige eenmaal 'binnen', dan neemt het militaire straf- en tuchtrecht de sanctionering over.

Met deze drie hoofdstukken is de dienstplicht in Nederland goed geregeld: de hoofdzaken in de wet, de uitwerking in de AMvB's.

f. De opschorting van de dienstplicht in de vorm van een U-bocht

Maar dan komt hoofdstuk 4. Dat bevat de opschorting van de dienstplicht in de vorm van een U-bocht. Daarin wordt bepaald: dit alles wordt in de praktijk buiten werking gelaten, behalve de registratie in een

3032 Een dergelijke regel, maar dan in omgekeerde volgorde, komt men tegen in artikel 38 van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van Kind betreffende positie van kinderen in gewapende conflicten. In de laatste zin van lid 3 staat: 'Bij het opnemen of inlijven van personen die de leeftijd van vijftien jaar hebben bereikt, maar niet de leeftijd van achttien jaar, streven de Staten die partij zijn ernaar voorrang te geven aan diegenen die de oudste zijn'. Deze bepaling is overigens inhoudelijk overstegen door het Facultatief Protocol bij het kinderrechtenverdrag inzake de betrokkenheid van kinderen bij gewapende conflicten van 25 mei 2000 (Trb. 2001, 36 en 131).

3033 Misschien is het goed hier nog eens te vermelden dat het woord 'bezoldiging' afgeleid is van 'soldij'. De eerste vermelding in de Nederlandse taal van het woord 'soldaat' dateert van 1562. Het woord 'soldij' is etymologisch afkomstig van het Latijnse woord *solidus* dat stevig (solide) betekent en daarom ook de naam van een gouden munt was, die tijdens het bewind van keizer Diocletianus (284-305) ter bestrijding van de inflatie was geïntroduceerd. Het is via het Italiaans (*soldo*= munt) en het Frans (*solde* = (verkoop, ook uitverkoop) in het Nederlands opgenomen. Huursoldaten worden in het Nederlands 'soldeniers', 'soldenaers' of 'soldiers' genoemd.

dienstplichtregister bij de gemeenten. Al die andere bepalingen gaan in de mottenballen tot ze weer nodig zijn.

Formeel wordt de uitvoering van de dienstplicht opgeschort met een besluit. In de Kaderwet Dienstplicht wordt dit besluit al vast genomen in artikel 71: direct bij de invoering treedt de opschorting in werking.

Voor reactivering (de beëindiging van de opschorting) van de opkomst voor de dienstplicht is een besluit van de regering nodig, dat aan het parlement wordt overlegd. Als de Eerste Kamer en/of de Tweede Kamer daartegen 'overwegende bezwaren' hebben, wordt het besluit ingetrokken (artikel 40 KDp). Bij beëindiging van de activering (een nieuwe opschorting na een periode van activering) gaat het net zo (artikel 39 KDp).

Er kunnen (geo)politieke omstandigheden zijn die een reactivering van de dienstplicht nodig maakt. Deze omstandigheden zijn niet per definitie dezelfde 'buitengewone omstandigheden' waarvan in het staatsnoodrecht sprake is. Het is ook een ander begrip dan 'staat van oorlog' uit het volkenrecht of 'tijd van oorlog' uit het militair strafrecht. Een activering van de dienstplicht kan aan het uitroepen van 'buitengewone omstandigheden' vooraf gaan, mogelijk zelfs als vorm van dreiging jegens de partij van wie enige dreiging uit gaat. In de Kaderwet Dienstplicht wordt dat niet verder ingevuld en dus overgelaten aan het kabinet dat op dat moment de regering vormt.

g. De wetgever loopt achter de feiten aan

De laatste dienstplichtigen hadden eind augustus 1996 de kazerne reeds meer dan een half jaar verlaten en de reeds goedgekeurde dienstplichtigen waren allemaal voor een beperkte periode 'buitengewoon' verklaard, toen de Kaderwet Dienstplicht op 13 maart 1997 in het Staatsblad (Stb. 1997, 139) verscheen. Een deel van de Kaderwet Dienstplicht, waarin in een tiental andere wetten regels die refereerden aan de dienstplicht werden ingetrokken, trad op grond van artikel 71 in werking op 1 januari 1997 (met terugwerkende kracht dus) en een ander deel later per KB. Dat werd het KB van 14 april 1997 (Stb. 1997, 163), dat de wet volledig in werking deed treden per 1 mei 1997. En toen moest op 9 september 1997 worden geconstateerd, dat in het Staatsblad van 13 maart 1997 de naam van de koningin als ondertekenaar van de wet was weggelaten.

Staatssecretaris Gmelich Meijling verraste vriend en vijand toen hij op de opkomstdag van de laatste lichting het parlement meedeelde, dat dit echt de allerlaatste lichting was geweest en dat hij de jongens van de twee overige lichtingen die voor 1996 gepland stonden buitengewoon dienstplichtig had verklaard. De dienstplicht was nu dus feitelijk voorbij. De herstructurering van de krijgsmacht verliep voorspoediger dan eerder gedacht. Er werd in de politiek verbaasd en geïrriteerd gereageerd. 'Nijdig' zo was het gevoelen volgens woordvoerder bij het CDA (oppositie) in een spoeddebat in Tweede Kamer³⁰³⁴. De staatssecretaris had op 11 oktober 1995 in een brief laten weten dat er voor de landmacht in 1996 in vier lichtingen ongeveer 3.000 man nodig waren³⁰³⁵ en op 4 november 1995 nog beweerde, dat de dienstplicht na vier lichtingen voor 1996 (lichting 96-1 begin januari 1996, lichting 96-2 eind januari 1996, lichting 96-3 begin maart 1996 en lichting 96-4 eind maart 1996) per 1 april 1996 teneinde zou zijn³⁰³⁶. In het debat bleek overigens dat de bevelhebber van de landstrijdkrachten generaal Hans Couzy nog op 22 januari 1996 had laten weten voor het hele jaar 1996 dienstplichtigen nodig te hebben³⁰³⁷.

Werden in 1946 de dienstplichtigen naar Indië gestuurd, terwijl de grondwettelijke en wettelijke voorzieningen pas in 1947 formeel in werking traden (zie § 9.1.7), bij het einde van de dienstplicht was er niet zo zeer sprake van schending van een wettelijke regeling, maar de schoonheidsprijs voor zorgvuldige wetgeving kon weer niet worden uitgereikt: de wet was reeds in uitvoering genomen, voordat het wetgevingsproces was voltooid.

3034 Kamerstukken, 1995-1996, II, Handelingen, 51-3784 – 51-3803 (6 februari 1996).

3035 Kamerstukken, 1995-1996, II, Bijlagen Handelingen, 24400 X, 15 (Brief van de Staatssecretaris)(11 oktober 1995).

3036 Kamerstukken, 1995-1996, II, Bijlagen Handelingen, 23900 X, 8 (Brief van de Minister)(4 november 1996).

3037 Op 21 december 1995 was besloten om als opvolger van UNPROFOR in Bosnië een Implementation Force (IFOR) te stationeren ter uitvoering en bewaking van de Dayton Akkoorden van 14 december 1995 met aan de ene kant de strijdende partijen uit Bosnië en aan de andere kant de VS, Rusland, Groot-Brittannië en Frankrijk. Nederland zou daaraan ook troepen leveren. Er zouden uiteraard geen dienstplichtigen ingezet worden, maar die waren nodig om hier taken van de uit te zenden beroepsmilitairen over te nemen.

De senatoren lieten in hun Voorlopig Verslag van 20 september 1996 kamerbreed merken geïrriteerd te zijn door het feit dat de uitvoering reeds ter hand was genomen: 'zij konden deze handelwijze niet billijken vanuit de positie van de Eerste Kamer en vanuit het proces van wetgeving'³⁰³⁸. Het buitengewoon dienstplichtig verklaren van twee lichten van 1996, de lichten 96-3 en 96-4 van in totaal 1.250 man, past juridisch nog binnen de context van de op dat moment geldende (oude) dienstplichtwetgeving. De personen die in 1997 zeventien jaar zouden onder de Dienstplichtwet ingeschreven worden voor de dienstplicht, dat blijft onder de Kaderwet Dienstplicht ook zo. Normaal gesproken zouden zij opgeroepen worden voor de keuring en dat bleef nu achterwege. Strikt genomen is het juridisch niet fout, maar het is wel een heel andere toepassing van een bestaande wet.

Commentaar 15: de juridische kwetsbaarheid van de Kaderwet Dienstplicht

Verder een paar opmerkingen en constatering rondom de Kaderwet Dienstplicht:

- Met de Kaderwet Dienstplicht wordt de grondwet uitgewerkt die een soort voorwaardelijke dienstplicht oplegt aan de burgers. In zekere zin weet de (jonge, mannelijke) burger niet waar hij aan toe is. Ook de regering weet dat niet, want de toekomst is ongewis en niemand weet uit welke hoek (letterlijk) de klappen kunnen vallen. Op zichzelf is dat geen verschil met de situatie van de groot verlov gestuurde mobilisabele dienstplichtigen in de oude situatie. Echter de dienstplichtigen van toen wisten min of meer wat hen te wachten stond: zij waren er voor opgeleid tijdens de eerste oefening en hadden hun vaardigheden nog eens opgefrist tijdens herhalingsoefeningen. De dienstplichtigen nieuwe stijl hebben geen idee waartoe zij eventueel verplicht kunnen worden. Net zo als het tijdens de hoogtijdagen van de dienstplicht (bijvoorbeeld tijdens de Koude Oorlog) ondenkbaar was om het vaderland te verdedigen met vrijwilligers en zonder dienstplichtigen, net zo ondenkbaar is het nu dat dienstplichtigen hun opleiding of werkplek zouden moeten verlaten om zich te vervoezen bij een hen vreemde staatsinstelling.

Men kan zich te vraag stellen of in de verhouding van overheid en burger rechtvaardig of zelfs gelegitimeerd is om een dergelijke verplichting juridisch vast te leggen en later eventueel af te dwingen. De dienstplicht is zo zeer uit het maatschappelijk leven verdwenen, dat intrekken van de formele opschorting het effect van een herinvoering zal hebben. De overheid houdt dus willens en wetens een voorwaardelijke verplichting boven de markt en laat aldus onzekerheden voort zweven. De dienstplichtige-nieuwe stijl heeft geen juridische mogelijkheden om die onzekerheid te beperken of op te heffen. Nu reeds gewetensbezwaren op tafel leggen is juridisch niet mogelijk, een afkeuring regelen op grond van serieuze blijvende handicap is niet voorzien.

De staat houdt een fictie in stand en de burger is niet bij machte daaraan iets te doen. De jonge burgers van de komende decennia – om niet te zeggen de komende eeuwen – blijven dus opgescheept met een vaag idee.

Is er tot op zekere hoogte nog begrip op te brengen voor de (koudwater)vrees om de dienstplicht medio jaren negentig van de twintigste eeuw niet volledig af te schaffen, twee decennia na dato is het tijd om een nieuwe stap te zetten: maatschappelijk omdat het draagvlak voor de dienstplicht is weggeëbd, politiek-strategisch, omdat de organisatie van de krijgsmacht en de vormgeving van de militaire strategie niet meer op dienstplichtigen is gebaseerd, juridisch, omdat een dergelijke vage, voorwaardelijke verplichting niet past in de moderne staatkundige verhoudingen tussen overheid en burger.

Er is vanuit de juridische discipline weinig geschreven over de dienstplicht in zijn volle glorie. De legitimatie van de staat om zo diepgaand in te grijpen in het leven van burgers was kennelijk zo weinig omstreden dat de juridische thematiek niet boven het niveau van de interpretatie van de kostwinners-vrijstelling en de broederdienst uit ging. Het juridisch opschorten van de dienstplicht, zijnde het maatschappelijk afschaffen van de dienstplicht, heeft nauwelijks de rechtsgeleerde pennen in beweging gezet: heel weinig in descriptieve zin, in het geheel niet in analytische en kritische zin³⁰³⁹.

Rond 2010 is met het verlopen van de mobilisatieverplichting van de laatste lichten ook de dienstplicht voor de laatste groepen ingelijfde militairen beëindigd. Er zijn geen dienstplichtigen meer thuis, op school of aan het werk, die opgeroepen hadden kunnen worden in tijden van spanning. De dienst-

3038 Kamerstukken, 1996-1997, I, 3 (24245)(Voorlopig Verslag)(20 september 1996).

3039 Een van de weinige, zo niet de enige, juridische auteurs over het nieuwe kaderwet dienstplicht, is Soetendaal, die in zijn MRT-bijdrage de nieuwe wetgeving nauwkeurig beschrijft zonder de juridische constellatie te problematiseren. Hij oordeelt in zijn conclusie dat geen afbreuk gedaan wordt aan de rechtszekerheid van de ingeschrevenen in de dienstplicht, de toekomstige dienstplichtigen dus, omdat het parlement ingeschakeld wordt bij het intrekken van de opschorting van de dienstplicht (Soetendaal (1996), p. 353).

plicht is definitief voorbij. Een periode van twee eeuwen is afgesloten. De toekomst van de dienstplicht ligt achter ons. Het is nu tijd om die feitelijkheid te erkennen en de Kaderwet Dienstplicht in te trekken.

- Het onderscheid tussen gewoon dienstplichtige en buitengewoon dienstplichtige komt in de kaderwet niet voor. Buitengewoon dienstplichtigen waren onder de Dienstplichtwet die dienstplichtigen die niet werden opgeroepen voor eerste oefening, maar in tijden van 'buitengewone omstandigheden' opgeroepen zouden kunnen worden. Meestal werden dienstplichtigen die bij de keuring niet op alle keuringselementen de hoogste scores hadden buitengewoon dienstplichtig verklaard. Het is ook voorgekomen dat een hele lichting³⁰⁴⁰ buitengewoon dienstplichtig verklaard is, omdat er geen behoefte was aan nog meer soldaten. Men zou – met voorbijgaan aan juridische correctheid – kunnen zeggen dat alle dienstplichtigen door de opschorting van de opkomstplicht buitengewoon dienstplichtig zijn geworden.
- De mogelijkheid dienstplichtigen (na het intrekken van de opschorting dus) in te zetten voor vredesoperaties) in internationaal verband wordt in de kaderwet niet genoemd; hieruit mag men afleiden dat dienstplichtigen niet verplicht kunnen worden daaraan mee te werken. Het is allemaal nogal impliciet geregeld. Het is in ieder geval niet in de Kaderwet Dienstplicht geregeld, waar dienstplichtigen wel voor ingezet kunnen worden.
- Het is niet geheel duidelijk hoe op praktisch niveau de herinvoering van de opkomstplicht gaat uitwerken: liggen er 40.000 uniformen klaar in de mottenballen, liggen er 40.000 semi-automatische Colt-geweren in het vet te wachten, zijn duizenden instructeurs oppiepbaar, zijn er kazernes of tenten beschikbaar?
- Er zijn geen berichten gepubliceerd waaruit zou kunnen blijken dat er scenario's en draaiboeken klaar liggen over de herinvoering van de dienstplicht. Het minimale tijdspad is onbekend.
- De herinvoering van de dienstplicht gaat, zo mag men verwachten, jaren duren. Alle tijd voor de invoering van wetgeving, toegesneden op de dan bestaande maatschappelijke situatie en militaire behoefte.
- Het is juridisch bepaald niet fraai een grondwettelijke verplichting die is uitgewerkt is bij een gewone wet en vervolgens bij een gewone wet is opgeschort via een KB te activeren. Het gaat hierbij niet om KB ter uitwerking met veel details, verfijningen of elementen die aan een snelle verandering onderhevig kunnen zijn. Nee, het gaat om burgers een latente verplichting op te leggen. Bovendien wordt is dit KB op basis van artikel 40 Kdp formeel onderworpen aan de goedkeuring van het parlement, dit keer niet van beide kamers, maar van één van de twee kamers. Het is een soort namaakwet, een staatsrechtelijk wangedrocht. Deze krakemikkige procedure suggereert dat er niet genoeg tijd zou zijn om een ordentelijk wetgevingsproces af te lopen. Die tijd is gezien alle noodzakelijke en praktische voorzieningen ruimschoots voorhanden. Er zal toch ook een budget opgesteld en goedgekeurd moeten worden.

12.1.7. De laatste lichting, 29 januari 1996

Op maandag 29 januari 1996 kwam de laatste lichting (96-2) van 533 dienstplichtigen in Ede op. Op 22 augustus 1996 verlieten de laatste dienstplichtigen de kazernes van de landmacht. Voor de luchtmacht en de marine die altijd maar een beperkt aantal dienstplichtigen in de gelederen hadden geteld was het veertien dagen eerder respectievelijk veertien dagen later.

Met volle medewerking van het ministerie van Defensie is van het opkomen en het afzwaaien van de laatste lichting van dienstplichtige militairen een fotoreportage gemaakt³⁰⁴¹. De foto's zijn van uitstekende kwaliteit, maar het beeld van jongens bij de aankomst in hun burgerkloffie. Het passen van de uniformen, het uitreiken van de uitrusting, het nemen van de eerste stormbaan, het zwart maken van het gezicht, het rondhangen op de kamer, het lijkt allemaal erg veel op een fotoreportage over het Nederlandse leger, dat aan het begin van de jaren zestig als Bruna-pocketbook (Zwarte Beertjes 444-445) verscheen³⁰⁴². Anders gezegd, de laatste lichting was niets bijzonders.

3040 In het oude systeem waren zes lichtingen per jaar; men duidde een lichting aan met bijvoorbeeld 63-5, dat wil zeggen de vijfde lichting van 1963, opgekomen begin september 1963.

3041 Roemers (1996).

3042 Van Aerde en Keesman (zj).

In het gedenkboek over 200 jaar Landmacht uit 2014 wordt het opschorten van de militaire dienstplicht met drie woorden gememoreerd: 'De dienstplicht verdween'. Kennelijk werden er in militaire kringen niet veel woorden vuil gemaakt voor een zo structurele verandering in de organisatie.

Een maand, nadat de laatste lichte dienstplichtige militairen de kaserne hadden verlaten, hief de VVDM zichzelf op 16 september 1996 op met een kongres over 'het democratisch gehalte van het leger'.

De afgezwaaiide militairen bleven nog tot 2010 mobilisabel. Herhalingsoefeningen werden niet meer gehouden.

Vanaf 1 januari 1997 kregen jongens in het jaar waarin zij zeventien jaar werden een brief van het Ministerie van Defensie, dat zij ingeschreven waren voor de militaire dienstplicht. Dat veroorzaakte enige verwarring; er waren jongens die dachten dat zij opgeroepen zouden worden. In 2008 is de tekst van de brief wat aangepast met inschakeling van de projectgroep van formulierenmakers van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkszaken (project Begrijpelijke Formulieren van CDA-staatssecretaris Ank Bijleveld-Schouten).

12.1.8. De krijgsmacht en de internationale operaties

Speciaal met het oog op een snelle en flexibele inzet in internationale vredesoperaties werd in 1992 de Luchtmobiele Brigade opgericht. De geschiedenis van deze legereenheid gaat terug naar de 7 December Divisie, samengesteld uit oorlogsvrijwilligers, die in 1946 naar Indië werd gestuurd (zie § 9.1.9). In de militaire organisatie wordt groot belang gehecht in welke militaire traditie een onderdeel staat. Bij deze legereenheid met een formatieve sterkte van 4.000 militairen werden geen dienstplichtigen ondergebracht. De Luchtmobiele Brigade werd de eerste volledig geprofessionaliseerde eenheid van het Nederlandse landleger sinds 1818 (de amalgamatie van de armee met de militeie zie § 4.1.11.a).

a. Geen dienstplichtigen verplicht naar voormalig Joegoslavië

Toen na de dood van Joseph Broz (Tito) (1892-1980) de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië langzaam maar zeker uiteen begonnen te vallen, riepen de deelrepublieken Slovenië en Kroatië in juni 1991 de onafhankelijkheid uit. Dat was de aanleiding voor allerlei incidenten en conflicten, die ook gewelddadige vormen aannamen. Dat werd versterkt door het feit dat de etnische en religieuze grenzen niet samenvielen met de nieuwe staatkundige grenzen. Later vormden ook Bosnië-Herzegovina, Macedonië, Servië en Montenegro (de laatste twee verenigd in de nieuwe Federale Republiek Joegoslavië) zelfstandige staten.

De VN kreeg de taak de vrede te bewaren in het voormalig Joegoslavië. Op 21 februari 1992 werd door de VN-Veiligheidsraad met resolutie 743 UNPROFOR in het leven geroepen³⁰⁴³; het zwaartepunt lag op Kroatië als operatiegebied.

In Nederland was al in november 1991 gesproken over een deelname aan een VN-vredesoperatie op de Balkan, wat leidde tot een onderhands aanbod aan de VN van een eenheid met de sterkte van een bataljon (800 man). Dat was in de periode dat de dienstplicht juist tot twaalf maanden was teruggebracht en de commissie-Meijer net aan het werk was gezet om de dienstplicht te herzien.

Nederland besloot op 28 februari 1992 een bataljon van ongeveer 300 man in te zetten voor verbindingdiensten. Het lag in de bedoeling dat daaraan ongeveer 200 dienstplichtigen op vrijwillige basis zouden deelnemen, maar de animo onder de dienstplichtigen was niet groot. Hoeveel dienstplichtigen aan deze missie op vrijwillige basis hebben deelgenomen is niet gerapporteerd³⁰⁴⁴. Naast het verbindingsbataljon werd ook een Nederlandse transporteenheid naar de Balkan gezonden. De taken van deze eenheden, ook wel aangeduid met UNPROFOR-I, werden in 1994 afgesloten.

3043 UN Document S/RES/1992/743 (21 februari 1992).

3044 Twee beroepssergeanten Hans Hoppenbrouwers en Bert Hermens weigerden in augustus 1992 in Sarajevo het bevel uit te voeren om met hun manschappen terug te keren naar een kort te voren beschoten Maarschalk Tito-kaserne. Zij achtten het daar onvoldoende veilig om terug te keren. Zij wilden de aan hen toevertrouwde dienstplichtigen (die op vrijwillige basis naar Joegoslavië waren uitgezonden) hieraan niet blootstellen. De sergeanten werden veroordeeld wegens het weigeren van een bevel, dat bevoegd gegeven was. (Hof Amhem (militaire kamer) 2 juli 1993, MRT 1994 (LXXXVII), 189 en HR 11 januari 1994, MRT 1994 (LXXXVII), 182 mn De Roos).

Nico Keijzer, die lid was van de kamer van de HR die het Amhemse arrest bevestigde, sprak later van een dilemma in de trant van *between the devil and the deep blue sea*. Er is geen veilige weg (MRT, 2003 (XCVI), p 330). Het blijft dus een zaak van *suo periculo*. Het 'eigendunkelijk' weigeren van een dienstbevel behoort tot de onopgeloste problemen van het militair strafrecht.

Eind 1992 werd de staat Bosnië-Herzegovina gevormd, een brandhaard vol etnisch-religieuze tegenstellingen. De lont werd al in het voorjaar van 1993 in het kruisvat gestoken. In mei 1993 verliet het voormalige Joegoslavische leger Bosnië-Herzegovina, dat wil zeggen 14.000 man gingen naar Servië en 75.000 man onder leiding van Ratko Mladic bleven achter en vormde de strijdmacht van de opgerichte republiek Servisch-Bosnië (*Republika Srpska*) met Serven Karadzic als president.

De VN verlegden de activiteiten van UNPROFOR van Kroatië naar Bosnië en wezen op 16 april 1993 Srebrenica aan als een van *safe areas*³⁰⁴⁵. Dat vereiste een nieuwe inspanning van de landen die aan UNPROFOR deelnamen. De Tweede Kamer ging in een overleg met de regering op 16 november 1993 akkoord met de uitzending van de Luchtmobiele Brigade naar voormalig Joegoslavië in het kader van UNPROFOR-II.

In de Tweede Kamer heerste rond de deelname aan VN-missie in voormalig Joegoslavië een grote ambitie, om niet te zeggen een zekere gretigheid. De Luchtmobiele Brigade (met de wijnrode baretten) was gevormd. In de Prioriteitennota uit 1992 werd een flexibele inzet van een beroepsleger (dus zonder de dienstplichtigen) de nieuwe beleidslijn. Er was bij de leiding van de Koninklijke Landmacht weerstand om deel te nemen aan de UNPROFOR-missie, maar er was ook eerbij, al was het maar om aan het Korps Mariniers (met de zwarte baretten) te tonen dat de infanterie ook het een ander aankon.

Bij het formeren van het Nederlands detachement voor UNPROFOR-II waren dienstplichtigen niet meer in beeld. De beslissing om de dienstplicht op te schorten was inmiddels genomen (28 september 1992 de onmiddellijke politieke afwijzing van het rapport-Meijer, begin november 1992 het feitelijk besluit van minister Ter Beek, 12 januari 1993 de aankondiging van de opschorting in de Prioriteitennota). Dit nog los van de betekenis van de op 27 oktober 1987 aangenomen motie-Frinking³⁰⁴⁶, waarin werd bepaald, dat dienstplichtigen alleen uitgezonden mochten in gevallen dat er op Nederland een verplichting rustte (lees de NAVO-verdragsverplichtingen). Verplichtingen die de Nederlandse regering in ander verband op zich nam, mochten niet worden doorgeschoven naar de dienstplichtigen.

De Luchtmobiele Brigade, formeel van start gegaan in mei 1992, was medio 1993 operationeel.

De participatie van Nederlandse troepen aan UNPROFOR-II in de periode 1994-1995 eindigde met het drama van Srebrenica. Het NIOD-rapport³⁰⁴⁷, verschenen in 2002, is hard in het oordeel: de politiek te hebbertig, de krijgsmacht niet voorbereid, de internationale afspraken en garanties onvoldoende en dit alles los van, maar in context van de agressieve bedoelingen van Mladic en de context van het eigenzinnige optreden van andere UNPROFOR-landen.

b. Naar een toetsingskader bij uitzending van Nederlandse militairen

Kort voordat de enclave Srebrenica op 11 juli 1995 (in de handen van Bosnisch-Servische generaal Ratko Mladic) 'viel', hadden minister Hans van Mierlo van Buitenlandse Zaken en minister Joris Voorhoeve van Defensie op 28 juni 1995 aan de Tweede Kamer een toetsingskader voor de uitzending van Nederlandse militairen in het kader van militaire crisisbeheersingsoperaties aangeboden³⁰⁴⁸. Als een voorgevoel voor het drama dat volgen zou? De criteria, de risico's en de afspraken rond deze uitzending waren medio 1993 bij de besluitvorming toch niet goed in beeld waren gebracht. Het ging daarbij niet alleen om de opzet van de missie zelf, maar ook de vormgeving van de parlementaire betrokkenheid. Artikel 100, dat de regering verplicht het parlement te informeren over voorgenomen besluiten over uitzending van militairen, staat pas sinds 2000 in de grondwet.

3045 UN Document S/RES/1993/819 (16 april 1993).

3046 Kamerstukken, 1978-1988, II, Bijlagen Handelingen, 16521, 13 (motie-Frinking)/(ingediend 21 oktober 1987).

Blom en Romijn (2002). De opdracht voor dit rapport is door de regering gegeven in oktober 1996. De Tweede Kamer stelde in 1999 de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (commissie-Bakker) in; de commissie rapporteerde in september 2000 met een uitvoerig verslag. Daarin was ook een evaluatie van het toetsingskader opgenomen (Kamerstukken, 1999-2000, II, Bijlagen Handelingen, 26454, 7 (Aanbiedingsbrief van de Commissie) en 8 (rapport)/(4 september 2000)). Het kabinet-Kok-II trad op 16 april 2002 af naar aanleiding van het NIOD-rapport, (1) uniek omdat aan dit affrederen geen politiek conflict met het parlement ten grondslag lag, (2) symbolisch, omdat kort daarop op 15 mei 2002 Tweede-Kamerverkiezingen zouden worden gehouden (die niet in het perspectief van het Srebrenica-rapport, maar van de op 6 mei 2002 vermoorde Pim Fortuyn stonden) en (3) formeel, omdat de beslissing tot de uitzending naar Bosnië was genomen door het kabinet-Lubbers-III en het drama zich voltrokken had onder het kabinet-Kok-I. Er werd alsnog een parlementaire enquête (commissievoorzitter Bert Bakker) gehouden, dat leidde tot een rapport van 27 januari 2003. Zie Kamerstukken, 2002-2003, II, Bijlagen Handelingen, 28506, 2 (Brief van de Commissie) en 3 (Rapport)/(27 januari 2003).

3048 Kamerstukken, 1994-1995, II, Bijlagen Handelingen, 23591, 5 (Brief van de regering)/(28 juni 1995).

In de veertien criteria uit dit Toetsingskader 1995 handelde punt 11 over de risico's van het personeel. De risico's voor de militairen hadden in de besluitvormingsprocedure geen rol gespeeld, ook niet op strategisch niveau, toen *Dutchbat* door de VN-commandant naar Srebrenica werd gestuurd ter aflossing van de Canadezen; niemand anders wilde daar naar toe. De meeste criteria hadden betrekking op de internationale context van een missie.

Uitrusting, bewapening en vervoer waren de elementen die expliciet genoemd werden in het kader van een risicoanalyse.

Het toetsingskader is in de loop van de jaren steeds aangepast en verder ontwikkeld, mede op grond van de ervaring in Joegoslavië (rapport-NIOD), Irak (rapport-Davids³⁰⁴⁹), Afghanistan (Uruzgan en Kunduz) en Mali. Op 16 mei 2014 zond de regering het Toetsingskader 2014 naar het parlement³⁰⁵⁰. Daarin worden als risico's voor het personeel genoemd: de uitvoering van de operatie, de klimatologische, sanitaire en medische omstandigheden en de aanwezigheid van landmijnen en gevaarlijke stoffen. Ook wordt gewezen op de *contingency planning* in geval van calamiteiten en *extraction* om eenheden en individuele militairen zo nodig te onttrekken. Daarnaast spelen ook andere criteria van het Toetsingskader een belangrijke rol voor de positie van de militairen, zoals de *rules of engagement* (geweldsinstructie) en het *concept of operations*. Het risico dat de militairen lopen wordt niet ontkend, maar wel serieus geanalyseerd.

c. Met dienstplicht mag het niet, zonder dienstplicht kan het niet

Over de missie naar voormalig Joegoslavië overheerst een gevoel van mislukking en mismanagement. In wezen faalde een professioneel bedoeld krijgsmachtsonderdeel op essentiële punten in zijn taakuitoefening, ook als de agressieve en moorddadige bedoelingen van generaal Mladic en zijn Bosnisch-Servische troepen verdisconteerd worden. Een leger zonder dienstplichtigen (amateurs dus) is dus nog geen professionele krijgsmacht.

12.1.9. De opkomst van de *Private Military Companies*

Een van de onbedoelde gevolgen van de afschaffing van de dienstplicht was de stimulans van de discussie over het inschakelen van een soort *mercenaires* in de vorm van *private military companies* (PMC's). Met de letterlijke vertaling van *freelancer* als 'vrije lanskier' is de verbinding met de laat-middeleeuwse huurlingen met hun *condottieri* snel gelegd. Ook de term *soldiers of fortune* wordt gebruikt en dat is taalkundig een pleonasme, omdat *soldier* afgeleid is van de Romeinse munt *soldidus*. Op beleidsniveau spreekt men liever van *contractors*.³⁰⁵¹

Qua kwantiteit werd de *outsourcing* van eenvoudige functies: schoonmaken, koken, chaufferen (en vervoer in het algemeen, met uitzondering van gevechtsgebieden) en bewaken steeds belangrijker. Dat betreft functies die in een dienstplichtleger over het algemeen door dienstplichtigen worden vervuld, omdat die nu eenmaal voorhanden en ook vaak laagopgeleid zijn en bovendien vanwege de jonge leeftijd niet over ruime werkervaring beschikken³⁰⁵².

De inzet van PMC's kan een vorm van privatisering van de gewelddoefening vanwege de overheid inhouden. Maar het is in de Nederlandse context vooralsnog uitgesloten, dat ook soldaten met de taak en de bevoegdheid van toepassing van geweld worden ingehuurd. Maar die ontwikkeling moet worden niet uitgesloten. Dat kan geschieden, door het rechtstreeks of indirect contracteren van huursoldaten. Het kan ook gebeuren, dat een (arm) land troepen levert die door een ander (rijk) land worden betaald.³

De toepassing van PMC's door de Nederlandse krijgsmacht beperkt, maar de Amerikanen maakten en maken in Irak en Afghanistan veel gebruik van paramilitaire bedrijven als Blackwater (sinds 2011 Academi genoemd) en Carlyle; in Irak wellicht rond 100.000 man.

12.1.10. De civiele verdedigingsplicht gehandhaafd in de Grondwet, 2000

Bij de wijziging van de grondwet in 1995, waarbij het inlijven van dienstplichtigen in de krijgsmacht facultatief werd geregeld (zie § 12.1.5) werd via een motie-Jurgens de regering uitgenodigd de verdere modernisering van de grondwet op het terrein van defensie ter hand te nemen³⁰⁵³.

3049 Rapport Commissie van Onderzoek Besluitvorming Irak (2010).

3050 Kamerstukken, 2013-2014, I, Bijlagen Handelingen, 29531, D (Brief van de regering)(14 mei 2014).

3051 Zie uitvoerig het themanummer over *contractors* van het Militair Rechtelijk Tijdschrift van juli-augustus 2007.

3052 Zie daarover uitvoerig het rapport 'De inhuur van private militaire bedrijven: een kwestie van verantwoordelijkheid', van de Adviesraad Internationale Vraagstukken van 14 december 2007 (advies nr.59).

3053 Kamerstukken, 1993-1994, II, Bijlagen Handelingen, 23327 (R1483), 15 (motie-Jurgens)(1 februari 1994).

Vanaf 1887 kende de grondwet³⁰⁵⁴ een bepaling die de wetgever opdroeg de verplichtingen in het kader van de verdediging te regelen. Onder deze algemene verdedigingsplicht kan ook de civiele verdediging gerekend worden. Bij de grondwetsherziening van 1983 werd een dergelijke bepaling niet langer nodig geoordeeld. Die modernisering was mislukt, omdat de regering in eerste instantie had voorgesteld de krijgsmacht uit de grondwet te schrappen (zie § 11.1.13) en in tweede instantie het parlement in tweede lezing geen gekwalificeerde meerderheid wilde verlenen aan een nieuwe formulering, omdat de opzegging van een militair stationeringsverdrag niet goed was geregeld (zie § 11.1.15).

De voorstellen die werden ingediend³⁰⁵⁵ hadden met name betrekking op de betrokkenheid van het parlement bij de inzet van de krijgsmacht bij internationale operaties. Het ging hierbij om wat genoemd is de artikel-100-procedure. Centrale vraag hierbij was: informatie of instemming.

Dit paste in de aanpassing van de doelstelling van de krijgsmacht. In artikel 180 Grondwet 1887 werden alle Nederlanders verplicht mee te werken 'tot handhaving der onafhankelijkheid van Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied'. En in artikel 181 Grondwet 1887 werd de krijgsmacht in stand gehouden 'tot bescherming der belangen van den Staat'. Het lijkt erop dat het begrip 'belangen van den staat' uit artikel 181 ruimer is dan de begrippen 'onafhankelijkheid' en 'grondgebied' uit artikel 180. In de nieuwe formulering van de doelstelling van de krijgsmacht werd aan het nationale belang ook het internationale belang in de vorm van 'de bevordering van de internationale rechtsorde' toegevoegd in het voorstel van de regering. Er was in het parlement nog wel discussie over de vraag of ook hulpverlening door de krijgsmacht een grondwettelijke basis zou moeten krijgen.

In de loop van dit debat kwamen het VVD-kamerlid Jan te Veldhuis (*1947) en het CDA-kamerlid en staatsrechtdeskundige Allis Koekkoek (1945-2005) ieder met een eigen amendement³⁰⁵⁶ om de civiele verdediging grondwettelijk vast te leggen. Dat combineerden zij later tot een gezamenlijk amendement³⁰⁵⁷, dat daarna vlot door de beide kamers en in beide lezingen werd aanvaard. Dat leidde tot het nieuwe artikel 99a, dat sinds 2000 luidt:

Volgens bij de wet te stellen regels kunnen plichten worden opgelegd ten behoeve van de civiele verdediging

Aan dit artikel is tot nu toe geen uitwerking gegeven. De indieners meenden, dat de verplichtingen voor burgers om mee te werken aan de civiele verdediging zoals die in de Provinciewet, de Gemeentewet en de Oorlogswet mogelijk wordt gemaakt, grondwettelijk gelegitimeerd zou moeten zijn. De Raad van State had geadviseerd een dergelijke grondwetsbepaling in te voeren, maar de regering achtte dat niet nodig³⁰⁵⁸. Het is opvallend, dat na de formele opschorting van de dienstplicht, die een feitelijke opheffing inhoudt, de grondwetgever het nodig vond een algemene plicht om mee te werken aan de civiele verdediging vast te leggen. Is het, omdat men verwacht dat burgers in de toekomst meer nodig zullen zijn voor de civiele verdediging dan voor een militaire verdediging? De argumentatie van beide initiatiefnemers kan niet als diepgaand worden gekwalificeerd en het nieuwe artikel 99a heeft eerder een restauratief dan innovatief karakter.

12.1.11. Meisjes in dienst?

a. Geen dienstplicht voor meisjes

Bij het opstellen en vaststellen van de Kaderwet Dienstplicht is geen vrouwendienstplicht ingevoerd. Dat zou volgens de regering pas gebeuren als de maatschappelijke positie van mannen en vrouwen meer in evenwicht is³⁰⁵⁹. Wanneer die toestand bereikt is, geeft de regering niet aan. De algemene maatschappelijke

3054 zie artikel 180 Grondwet 1887 en 1917, artikel 181 Grondwet 1922, artikel 187 Grondwet 1938 en 1948, artikel 194 Grondwet 1953, 1956, 1963, 1972 en artikel 97 Grondwet 1983, 1987, 1995 en 1999.

3055 Kamerstukken, 1996-1997, II, Bijlagen Handelingen, 25367 (R1593), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting) (26 mei 1997).

3056 Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25367 (R1593), 9 (amendement-Koekkoek) (8 januari 1998) en Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25367 (R1593), 13 (amendement-Te Veldhuis) (13 januari 1998).

3057 Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25367 (R1593), 16 (amendement-Koekkoek-Te Veldhuis) (13 januari 1998).

3058 Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25367 (R1593), B (advies van de Raad van State (8 oktober 1996).

3059 Kamerstukken, 1994-1995, II, Bijlagen Handelingen, 24245, 3 (Memorie van Toelichting) (7 juli 1995):

In het kader van de opschorting van de oproeping van dienstplichtigen in werkelijke dienst achten wij het niet opportuun om op dit moment de dienstplicht voor vrouwen mogelijk te maken. Voorts zij opgemerkt dat destijds door de

ongelijkheid hoeft niet af te doen aan een gevoel van onrechtvaardigheid van een individuele dienstplichtige. Nu echter de reële belasting van de dienstplicht voor mannen nihil is, zou er geen bezwaar hoeven zijn ook vrouwen dienstplichtig te maken: $1 \times 0 = 0$ én $2 \times 0 = 0$.

Het feit dat de dienstplicht alleen voor jongens geldt, wordt niet gezien als een vorm van discriminatie van de jongens. Het Hof van Justitie van de Europese Unie heeft zich hier in 2003 over uitgelaten. De Duitse dienstplichtige Alexander Dory had de zaak aan de orde gesteld met de vraag of de dienstplicht voor mannen niet in strijd was met de Europese Richtlijn 76/207 van 9 februari 1976 inzake de gelijke toegang tot de arbeidsmarkt en tot opleidingen daartoe. Het Duitse *Venwaltungsgericht* in Stuttgart had aan het EU-hof de prejudiciële vraag gesteld: is, met betrekking tot de uitlegging van artikel 2 van richtlijn 76/209: is de enkel voor mannen geldende dienstplicht in Duitsland in strijd met het Gemeenschapsrecht? In de uitspraak van 11 maart 2003 (nummer C-186-1) wees het EU-hof simpel en direct af. Het is aan de lidstaten om zelf keuzes te maken over de militaire organisatie in het kader van openbare veiligheid³⁰⁶⁰.

Heringa en Zwart hebben de dienstplicht voor vrouwen aan de orde gesteld naar aanleiding van de uitspraak van het Amerikaanse *Supreme Court* in de zaak *Rostker versus Goldberg*³⁰⁶¹. Robert Goldberg, een medisch student die gewetensbezwaren had tegen de militaire dienst, weigerde zich te registreren voor de dienstplicht, omdat deze verplichting niet op vrouwen rustten. Een District Court gaf hem in juli 1980 gelijk. Bernard Rostker, de directeur van het bureau dat de *Military Selective Service Act* moest uitvoeren bracht de zaak voor het *Supreme Court*. In een uitspraak van 24 maart 1981 oordeelde het Hooggerechtshof met een stemverhouding 6-3 dat het genderonderscheid niet in strijd was het vijfde grondwetsamendement.

Voor Nederland maakten Heringa en Zwart in 1982³⁰⁶² onderscheid tussen het recht van vrouwen om in de krijgsmacht te dienen op vrijwillige basis en de plicht van vrouwen om militaire dienst te vervullen. Het eerste staat in theorie vast en wordt in de praktijk steeds meer mogelijk. Als geoordeeld zou moeten dat een dienstplicht de consequentie is van gelijke behandeling, dan is een van de juridische gevolgen dat zolang de verplichting van vrouwen niet is geregeld, de verplichting van mannen als opgeschort beschouwd moet worden. Het gaat erom of een rechter het verantwoord acht om een dergelijk oordeel op te leggen aan de administratie. Dat zou vergaande gevolgen kunnen hebben voor de verdediging van het land.

Maar wanneer is de tijd rijp om ook meisjes tot de militaire dienst te verplichten? Bij alle streven om de maatschappelijke en juridische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op te heffen, is er in essentie geen aanvaardbaar antwoord gegeven op de vraag waarop het onderscheid ten aanzien van de militaire dienst wordt gehandhaafd. Was de vrouwenvredesbeweging in de jaren zeventig en tachtig van oordeel, dat het niet het vraag moest zijn of meisjes onder de militaire dienstplicht moesten vallen, maar de kwestie was dat de dienstplicht voor jongens afgeschaft zou moeten worden³⁰⁶³. Nu de opkomstplicht voor de militaire dienstplicht niet is afgeschaft, maar opgeschort, blijf de vraag op tafel liggen.

D66-kamerlid Wassila Hachchi (*1980) wierp de vraag nog eens op in een Algemeen Overleg van de Vaste Commissie voor Defensie op 13 juni 2013. Zij wilde vooral de weg inslaan van de afschaffing voor mannen³⁰⁶⁴. Minister Jeanine Hennis-Plasschaert reageerde hierop in een brief aan de kamer op 5 juli 2013. Zij zei het van belang te vinden om onder onvoorziene omstandigheden de mogelijkheid te behouden de krijgsmacht met dienstplichtigen te kunnen versterken. Maar, zo voegde zij daaraan toe, heeft een aanpassing van de Kaderwet Dienstplicht zodat ook vrouwen onder de militaire dienstplicht zouden vallen, niet louter een symbolische betekenis?

---

regering het standpunt is ingenomen dat militaire dienstplicht voor vrouwen niet aan de orde is zolang de maatschappelijke positie van mannen en vrouwen niet gelijkwaardig is voor wat betreft inkomen, status en macht.

3060 Zie de annotatie van Mortelmans in *Ars Aequi*, 2003, 685-689.

3061 Heringa en Zwart (1982).

3062 Deze beschouwing is geschreven toen er nog wettelijke voorziening was voor de toetsing van gelijke behandeling en ook het verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen, waarvan de tekst in het kader van de Verenigde Naties was vastgelegd op 18 december 1979, door Nederland nog niet was geratificeerd (dat zou op 23 juli 1991 gebeuren).

3063 Bij de standpuntbepaling over de dienstplicht kwam de vrouwenbeweging in dezelfde spagaat terecht als bij het debat over het verbod van nacht arbeid voor vrouwen in fabrieken: de gelijkheid van vrouwen en mannen wordt niet bereikt door het arbeidsverbod voor vrouwen op te heffen, maar door nacht arbeid van mannen in fabrieken te verbieden.

3064 Kamerstukken, 2012-2013, II, Bijlagen Handelingen, 33400 X, 94 (Verslag van een Algemeen Overleg)(vergadering 13 juni 2013, verslag 25 juli 2013).

Deze redeneringen bevatten enige inhoudelijke tegenstrijdigheid. Is er sprake van een symboolwetgeving of van een vangnetwetgeving? Bovendien, juist een organisatie als de krijgsmacht heeft symbolen hoog in het vaandel! Om met de dichter Achterberg te bespreken: 'wanneer symbolen worden tot cimbalen', anders gezegd wanneer de symboliek helemaal hol geworden.

De minister zegde toe, als er een initiatief uit het parlement zou komen dit zoals gebruikelijk ambtelijk te ondersteunen³⁰⁶⁵.

b. Toch dienstplicht voor meisjes?

De meisjesdienstplicht is vanuit de Tweede Kamer opnieuw aan de orde gesteld in een overleg over het personeelsbeleid van de krijgsmacht op 2 november 2015³⁰⁶⁶.

Minister Jeanine Hennis-Plasschaert liet de Tweede Kamer in een brief van 2 februari 2016 weten toch de meisjes onder het bereik van de Kaderwet Dienstplicht te brengen³⁰⁶⁷. Minister Hennis stelde hierbij:

Tot op heden is het standpunt ingenomen dat vrouwen van de dienstplicht uitgesloten zijn in verband met hun achterstand op de arbeidsmarkt. Gelet op de wensen van uw Kamer weegt naar huidig inzicht de het beginsel van gelijke behandeling van mannen en vrouwen zwaarder dan een eventuele achterstand op de arbeidsmarkt. Daar komt bij, dat in vergelijking met twintig jaar geleden vrouwen overwegend even hoog opgeleid zijn als mannen en dat Defensie, gelet op de ontwikkeling in oorlogvoering, juist hoogopgeleide specialisten nodig heeft uit beroepsgroepen die nu heterogener zijn samengesteld dan voorheen.

Waarom nu wel en eerder niet blijft onduidelijk. Aangezien er feitelijk niets veranderd is, kan het niet zijn, dat de krijgsmacht, nu vrouwen ongeveer even hoog opgeleid zijn als mannen, om aan de behoefte aan goed opgeleide medewerkers te kunnen voldoen, ook uit het arsenaal van goed opgeleide vrouwen wil putten. Opvallend is dat gesteld wordt dat vrouwen zijn uitgesloten van dienstplicht, niet vrijgesteld van dienstplicht.

In 2013 sprak de minister van symboolwetgeving. En nu niet meer?

In de brief van 2 februari 2016 wordt gesuggereerd dat de wijziging van de Kaderwet Dienstplicht kan volstaan met het veranderen van 'hem' in 'hem en haar' en het schrappen van het adjectief 'mannelijk' en verbreden van de term 'broederdiens' tot 'andere gezinsleden'.

Op het moment van afsluiten van deze studie is er nog geen wetsontwerp ingediend³⁰⁶⁸.

Commentaar 16: de invoering van een dienstplicht voor meisjes

- Er doet zich hier een bijzonder staatsrechtelijk probleem voor, dat te maken heeft met de letter en de geest van de grondwet. Sinds 1995 luidt het dienstplichtartikel in de grondwet als volgt:

Artikel 98 lid 1.

De krijgsmacht bestaat uit vrijwillig dienenden en kan mede bestaan uit dienstplichtigen.

Een seksneutrale formulering dus. Maar vanaf het moment, dat in de Nederlandse grondwet de dienstplicht is vastgelegd, dus vanaf 1798, is er nooit een begripsverwarring geweest: de dienstplicht is gericht op mannelijke burgers. Het was overbodig om dat te zeggen. De grondwetgever is duidelijk in zijn zwijgen. *It goes without saying*. Het is letterlijk vanzelfsprekend.

Ook bij de grondwetwijziging die leidde tot deze laatste versie van het grondwetsartikel is het onderscheid jongens-meisjes nooit ter sprake geweest. Er zijn in de loop van de tijd wel eens balletjes opgeworpen over dienstplicht voor meisjes, maar voor zover het om serieuze ideeën ging, kwam naar voren dat er naast de militaire dienstplicht voor jongens een sociale dienstplicht voor meisjes ingevoerd zou moeten worden.

Kan de wetgever nu zo maar bij eenvoudige wetwijziging iets zo fundamenteels opleggen aan burgers, op wie die verplichting nooit gerust heeft? Feitelijk wordt nu geen nieuwe verplichting opgelegd, maar

3065 Kamerstukken, 2012-2013, II, Bijlagen Handelingen, 33400 X, 89 (Brief van de Minister)(5 juli 2013).

3066 Kamerstukken, 2015-2016, II, Bijlagen Handelingen, 34300 X, 67 (Verslag van een wetgevingsoverleg)(gehouden op 2 november 2015, vastgesteld op 9 december 2015).

3067 Kamerstukken, 2015-2016, II, Bijlagen Handelingen, 34300 X, 79 (brief van de minister)(2 februari 2016).

3068 In de Memorie van Toelichting bij de Defensiebegroting 2017 (Kamerstukken, 2016-2017, Bijlagen Handelingen, 34550 X, 3 (Memorie van Toelichting)(20 september 2016)) is het voornemen om de dienstplicht op meisjes toe te passen niet genoemd. Een tijdsad is dan ook onduidelijk.

formeel wel. Het fundamentele karakter van de dienstplicht heeft betrekking op leven en dood: de plicht in het uiterste geval andere mensen te doden en het ultieme risico zelf gedood te worden.

- Toen Aletta Jacobs in 1883 het recht claimde om een stem uit brengen bij verkiezingen, omdat zij voldeed aan de financiële eisen die het censuskiesrecht toen stelde, heeft de Hoge Raad in een arrest van 18 mei 1883³⁰⁶⁹ bepaald, dat de grondwetgever van 1848 nooit de bedoeling heeft gehad om vrouwen kiesrecht te geven. In de grondwet van 1887 werd het adjectief ‘mannelijk’ toegevoegd. In grondwet van 1917 is aan mannen het algemeen kiesrecht toegekend en aan de kieswet toevertrouwd dit voor vrouwen mogelijk te maken. In de grondwet van 1922 verdwenen de bijvoeglijke naamwoorden ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ uit de grondwet en was er sprake van een seksneutrale formulering³⁰⁷⁰.

- Grondwet	- Kiesrecht	- Dienstplicht
- 1848	- geen genderaanduiding; - mannen bedoeld	- geen genderaanduiding; - mannen bedoeld
- 1887	- mannelijk; - mannen bedoeld	- geen genderaanduiding; - mannen bedoeld
- 1917	- voor mannen en vrouwen aparte regeling; - mannen en vrouwen bedoeld	- geen genderaanduiding; - mannen bedoeld
- 1922	- geen genderaanduiding; - manen en vrouwen bedoeld	- geen genderaanduiding; - mannen bedoeld

Een uitspraak van de grondwetgever is nu gewenst. De grondwetgever dient zich uit te spreken en uitdrukkelijk aan te geven, dat de dienstplicht op mannen en vrouwen van toepassing is. Bij een volgende grondwetswijziging volstaat dan een seksneutrale bewoording. Maar nu nog niet.

- Een vergelijking met de wetgeving van het homohuwelijk dringt zich op. Het BW formuleerde nergens expliciet dat een huwelijk aangegaan moest worden door een man en vrouw. Toch is artikel 1:30 BW in 2001 aangevuld met de zin:

Een huwelijk kan worden aangegaan door twee personen van verschillend of gelijk geslacht.

3069 Weekblad voor het Recht, 7 augustus 1883, 4917.

3070 De Grondwetscommissie van 1910-1912 (commissie-Heemskerk) stelde in haar eindrapport:

De uitdrukking [in artikel 180 Grondwet 1887] ‘alle Nederlanders’ omvat taalkundig zoowel mannen als vrouwen. Toch wordt de verplichting van deze laatste met een beroep op de woorden ‘daartoe in staat’ ten onrechte veelal ontkend. Vrouwen immers zijn wel degelijk in staat tot sommige diensten ter verdediging van den vaderlandschen bodem – men denke b.v. aan verpleging van gewonden.

Uit deze opmerking kan wel worden geconcludeerd, dat de staatscommissie vrouwen in de krijgsmacht zou willen toelaten, maar niet dat vrouwen een dienstplicht opgelegd zou kunnen worden. De opmerkingen van de commissie betreffen de algemene verdedigingsplicht (artikel 180 Grondwet 1887), die te onderscheiden valt in een militaire dienstplicht (artikel 181 eerste zin en tweede zin Grondwet 1887) en de civiele verdedigingsplicht (artikel 181 derde zin Grondwet 1887). Het voorbeeld van de commissie over vrouwen in de verpleging kan in beginsel op beide soorten verdedigingsplichten betrekking hebben, maar het eventueel inschakelen van vrouwen in de civiele verdediging ligt het meest voor de hand.

De Grondwetscommissie van 1918-1920 (commissie-Ruijs den Beerenbrouck) stelde in haar eindverslag:

Als algemeene opmerking meent de Commissie nog te moeten aanstippen, dat, volgens het door haar ingenomen standpunt, waar eischen worden gesteld voor het bekleeden van ambten of het uitoefenen van bevoegdheden, dan wel verplichtingen aan ingezetenen worden opgelegd, de Grondwet steeds mannen en vrouwen gelijkelijk op het oog heeft.

De regering nam deze benadering over. In de Memorie van Toelichting bij de grondwetswijziging stelde de regering in 1920 (zie Kamerstukken, 1920-1921, II, Bijlagen Handelingen, 451, 13 (Memorie van Toelichting) (22 maart 1921):

Eindelijk zij te allen overvloede nog er op gewezen, dat de Regeering zich op hetzelfde standpunt plaatst als de Staatscommissie [van 1918-1920], bij de uitlegging van bepalingen, waar eischen worden gesteld voor het bekleeden van ambten of het uitoefenen van bevoegdheden dan wel verplichtingen aan ingezetenen worden opgelegd. Zij is met de Commissie van meening dat de Grondwet daarbij steeds mannen en vrouwen gelijkelijk op het oog heeft. Dit geldt in het bijzonder ook van de voorschriften in zake de Troonopvolging natuurlijk tenzij met zooveel woorden het tegendeel is vastgelegd.

Deze uitspraak zou kunnen impliceren, dat de dienstplicht, zoals opnieuw vastgelegd in de grondwet van 1922 ook aan vrouwen opgelegd kan of moet worden. Is gelijke behandeling een verplichting? Of is ongelijke behandeling een mogelijkheid?

Het is opvallend, dat bij de regeling van de landstorm voorzien werd in de mogelijkheid, dat vrouwen op vrijwillige basis dienst zouden kunnen doen. In artikel 2 sub 2 van het Landstormbesluit, zoals gewijzigd bij KB van 27 december 1919 (Stb. 1919, 988) worden vrouwen uitgezonderd van gewapende landstormdienst.

De gewone wetgever heeft in 1922 bij de vaststelling van de nieuwe dienstplichtwet geen woord gewijd aan een dienstplicht voor vrouwen.

Een kwestie van de letter en de geest van de wet? Het is alleszins begrijpelijk, dat de wet is aangepast. De wet is meer dan een verzameling woorden en letters. En dat geldt ook voor de grondwet. Overigens moet worden opgemerkt, dat de huidige formulering van artikel 98 lid 1 volledig neutraal is. En het behoeft geen betoog, dat onder de ‘vrijwillig dienenden’ zowel mannen als vrouwen begrepen worden. Dat sluit ook aan bij artikel 3 Grondwet:

Alle Nederlanders zijn op gelijke voet in openbare dienst benoembaar.

Het blijft daarbij toch de vraag of deze bepaling die uiteraard op de vrijwillig diendenden ook zonder meer van toepassing is op de dienstplichtigen. Dienstplichtigen worden niet benoemd, maar opgeroepen. Er is geen keuze, er is geen vrijheid, er is geen recht. De vraag is vervolgens of het beginsel van gelijke behandeling van artikel 1 Grondwet dan de doorslag zou kunnen geven. Het zou wel zo kunnen zijn, dat een jongen die klaagt over discriminatie op grond van geslacht eerder zijn gelijk zou kunnen krijgen dan een meisje die op dezelfde grond een klacht indient.

Vanaf 1887 stond de volgende tekst in de grondwet:

Alle Nederlanders daartoe in staat, zijn verplicht mede te werken tot handhaving van de onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van het grondgebied.

In 1887 was dit de tekst van het eerste lid van artikel 100, in 1983 van het eerste lid van artikel 97. De tekst is niet veranderd, de nummering wel.

In 1985 werd – naast andere nieuw geformuleerde grondwetteksten inzake de defensie, het voorstel in gediend om artikel 97 lid 1 als volgt te lezen:

Ten behoeve van de militaire verdediging van het Koninkrijk, het vervullen van internationale taken met gebruik van militaire middelen en hulpverlening door militairen is er een krijgsmacht. Terzake kunnen plichten worden opgelegd volgens bij de wet te stellen regels.

De regering legde in de Memorie van Antwoord³⁰⁷¹ uit dat de plichten waarvan in artikel 97 lid 1 sprake is zich richten op alle burgers:

Wat betreft de mogelijkheid tot het opleggen van plichten werd in dat verband beoogd de bestaande situatie te continueren: plichten kunnen worden opgelegd aan de burgers, te weten Nederlanders en ingezetenen van een andere nationaliteit. Daarbij wordt geen onderscheid naar geslacht gemaakt.

Men zou kunnen stellen, dat de grondwetgever hier in de voorbereidingsstukken uitdrukkelijk ook vrouwen een verdedigingsplicht toerekent. Tekstueel is er een seksloze formulering, de uitleg geeft een duidelijke invulling.

Dit voorstel is echter – samen met en vanwege andere artikelen over de grondwet in tweede lezing door de Tweede Kamer verworpen. De nieuwe tekst en de uitleg daarvan zijn verdwenen in de parlementaire prullenmand.

Zoals aangegeven in § 12.1.9 is bij de aanpassing van de grondwetsartikelen over defensie door de regering voorgesteld de algemene defensieplicht, zoals vastgelegd in 1887 in artikel 180 van de grondwet en sinds ongewijzigd gehandhaafd, te schrappen. Dat gold ook voor de civiele verdedigingsplicht (zie artikel 181 derde zin Grondwet 1887), maar de wettelijke grondslag voor een civiele verdedigingsplicht is via een amendement alsnog gehandhaafd (artikel 99a Grondwet 2000). Aan die civiele verdedigingsplicht is overigens geen uitwerking of invulling gegeven; er is geen wettelijke regeling hiervoor op tafel gelegd. Het is overigens denkbaar, dat bij een dergelijke wettelijke regeling geen onderscheid gemaakt wordt tussen mannen en vrouwen.

- Het lijkt verstandig de Raad van State niet een concept-wetsvoorstel voor te leggen, maar eerst de vraag of de grondwet niet moeten aangepast, alvorens de Kaderwet Dienstplicht wordt aangepast aan de komst van meisjes én jongens.
- Er klinkt in deze studie de klacht door dat het staatsrecht het verschijnsel dienstplicht juridisch gesproken ernstig heeft verwaarloosd³⁰⁷². Hier is een kans voor revanche. Wil men de dienstplicht voor meis-

3071 Kamerstukken, 1985–1986, II, Bijlagen Handelingen, 19017 (R 1285), 5 (Memorie van Antwoord)(1 november 1985).

jes invoeren, dan dient dat juridisch vlekkeloos te verlopen. Er zijn twee stappen te zetten: eerst moet de grondwet de ruimte scheppen en dan moet de gewone wet de invulling geven. Stap 1 kan nu worden gezet, stap 2 komt wel als de dienstplicht echt nodig mocht blijken.

12.2. DE HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE IN DE JAREN NEGENTIG

12.2.1. Het militaire straf- en tuchtrecht geëvalueerd en aangepast

Na een wetgevingsproces van dertig jaar was op 1 januari 1991 de modernisering van het militair straf- en tuchtrecht in werking getreden. De evaluatie van het militaire recht, afgedwongen door de Eerste Kamer op 12 juni 1990, werd uitgevoerd door een commissie onder voorzitterschap van oud-minister van Justitie én Defensie Job de Ruiter met onder meer als leden advocaat-generaal Winnie Sorgdrager (advocaat-generaal in Arnhem waar de militaire rechtspraak bij de rechtbank en het gerechtshof is ondergebracht) en oud-VVDM-voorzitter en hoogleraar strafrecht Theo de Roos. De commissie werd op 2 juni 1992 geïnstalleerd. Een eerste inventarisatie onder de krijgsmachtsonderdelen leverde een overzicht van een honderdtal bladzijden opmerkingen van inhoudelijke of procedurele aard of van redactionele en tekstuele aard op.

Het rapport van de commissie-De Ruiter kwam op 7 juni 1993 gereed en werd op 16 juni 1993 ter kennisneming naar de Tweede Kamer gezonden. Er stonden tientallen aanbevelingen in het rapport-De Ruiter, terwijl gelijktijdig werd vastgesteld, dat het nieuwe militair straf- en tuchtrecht in de praktijk goed functioneerde. Een inhoudelijke reactie van regeringswege volgde op 10 december 1993³⁰⁷³. Staatssecretaris Frinking gaf – mede namens de minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin (*1950) – daarin aan, dat de regering de voorstellen van de commissie-De Ruiter wilde omzetten in wetgeving. De Tweede Kamer werd gevraagd die voorstellen af te wachten.

Was tijdens het instellen van de commissie-De Ruiter op 2 juni 1992 de Muur al een paar jaar geleden gevallen, maar de dienstplicht nog gehandhaafd, op het moment van de brief van staatssecretaris Frinking van 10 december 1993 was het besluit om de dienstplicht op te schorten wel gevallen. En op het moment van het indienen van de wetsvoorstellen had de laatste dienstplichtige de kazerne al bijna een jaar geleden verlaten. Het straf- en tuchtrecht was nog alleen op beroepsmilitairen van toepassing, burgers die ervoor gekozen hadden tijdelijk of langdurig een militaire loopbaan te vervullen. De wetsvoorstellen werden op 19 juni 1997 aan het parlement aangeboden³⁰⁷⁴. Het was het werk van het eerste paarse kabinet-Kok-I met VVD-minister Joris Voorhoeve en VVD-staatssecretaris Jan Gmelich Meijling op Defensie.

De belangrijkste wijzigingen waren:

- het militaire tuchtrecht wordt van toepassing op een militair die buiten de diensttijd en buiten de militaire plaatsen in uniform gekleed gaat: een militair buiten werktijd op straat in een burgertenuue valt niet onder het militair tuchtrecht, dezelfde militair op dezelfde plaats in uniform wel (artikel 3 WMT);
- bij recidive mag de geldboete als tuchtsanctie verdubbeld worden;
- de sanctie ‘uitgaansverbod’, met een maximum van vier dagen ingeval artikel 7 WMT (ongeeoorloofde afwezigheid) en 15 WMT (weigeren dienstbevel) mag bij recidive verhoogd worden tot acht dagen; het maandmaximum wordt van acht naar twaalf dagen verhoogd;
- de verjaring in het tuchtrecht wordt zo gewijzigd, dat bij een niet strafrechtelijk vervolgen, toch een tuchtrechtelijk afdoening mogelijk blijft (maar de strikte scheiding militair strafrecht en militair tuchtrecht blijft gehandhaafd);
- het aantal strafdelicten dat via het tuchtrecht kan worden afgedaan wordt uitgebreid met onder meer ongeoorloofde afwezigheid en militaire joyriding;
- de beklagprocedure met een beklag bij de beklagmeerdere wordt hersteld; het beroep op de onafhankelijke militaire rechter blijft gehandhaafd. Juist bij internationale operaties is een beklag bij de meerdere van de een tuchtstraf opleggende officier een concrete en praktische mogelijkheid, maar het laat het beroep op de rechter onverlet;

De aanpassingen van het militair strafrecht zijn vooral van redactionele aard.

3072 Verwezen wordt naar de amalgamatie tussen armee en militie in 1819 (zie § 4.1.11.a) en het zenden van dienstplichtigen overzee (zie § 9.1.7). Beide interventies waren in strijd met de grondwet. Bij de opschorting van de dienstplicht is de grondwet wel eerst aangepast (§ 12.1.5).

3073 Kamerstukken, 1993–1994, II, Bijlagen Handelingen, 23400 X, 29 (Brief van de Staatssecretaris)(10 december 1993).

3074 Kamerstukken, 1996–1997, II, Bijlagen Handelingen, 25454 (R 1595), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijkswet) en 3 (Memorie van Toelichting)(19 juli 1997).

De wetswijziging werd door de Tweede Kamer afgedaan op 1 december 1998 met algemene stemmen. Ondanks het feit dat de Eerste Kamer op 12 juni 1990 de initiator van de evaluatie van het vernieuwde militair straf- en tuchtrecht was, werd de wet waarin de correcties werden doorgevoerd op 31 mei 1999 door de Eerste Kamer afgedaan als een hamerstuk. Het wetsvoorstel leidde tot de wet van 2 juni 1999 (Stb. 1999, 343), die bij KB 26 november 1999 (Stb. 1999, 496) in werking trad op 1 januari 2000, bij het ingaan wat niet het derde millennium of de derde eeuw van de dienstplicht zou worden.

Bij de verzwarende van de sanctie 'uitgaansverbod' bij recidive wegens ongeoorloofde afwezigheid en bij het weigeren van dienstbevel tot acht dagen heeft de wetgever toch meer de dienstplichtige dan de beroepsmilitair op het netvlies. Theoretisch is het uiteraard mogelijk, dat een beroepsmilitair wel eens ongeoorloofd afwezig is, maar juist dienstplichtigen kwamen nogal eens wat te laat van verlof terug in de kazerne. De tuchtrechtwetgever verdisconteerde niet wat de dienstplichtwetgever had veranderd.

12.2.2. Nieuwersluis gesloten

Het Militair Penitentiair Centrum, gevestigd in de Willem III Kazerne te Nieuwersluis, zoals het Depot van Discipline, sinds 1981 werd genoemd, werd op 16 maart 1999 verplaatst naar de Majoor Mulderkazerne aan de Nootweg in Stroe (Gemeente Bameveld)³⁰⁷⁵. De capaciteit werd beperkt tot slechts tien cellen. Deze verhuizing en inkrimping staan symbool voor de afschaffing van een kaderniliteleger en de handhaving van de discipline daarbinnen. Een krijgsmacht van louter professionals heeft een ander soort handhaving van de discipline nodig. Het MPC wordt vooral gebruikt voor de preventieve hechtenis en afstraffing van commune delicten gepleegd door militairen.

12.2.3. Kan na de dienstplicht ook het militair straf- en tuchtrecht worden afgeschaft?

a. Het militair strafrecht is zonder dienstplichtigen een krimpsector

De cijfers laten zien, dat de betekenis van het militair strafrecht in ieder geval in kwantitatief opzicht een teruglopend zaak is.

Aantal veroordelingen 2005-2010-2012			
	2005	2010	2012
totaal aantal veroordeelden	132.595	109.516	95.903
waarvan niet-militairen	132.293	109.304	95.720
waarvan militairen	302	214	183
militairen veroordeeld voor commune delicten	256	194	165
militairen veroordeeld voor militaire delicten	46	20	18

Zaken behandeld bij de rechtbank Arnhem sectie militair strafrecht			
	2005	2010	2012
meervoudige militaire strafkamer	89	51	50
militaire politierechter	360	306	275
militaire kantonrechter	257	175	142
totaal	706	532	467

Uit deze statistieken blijkt, dat militairen voor slechts 10% van de zaken veroordeeld worden voor militaire delicten³⁰⁷⁶. Ook blijkt dat de militaire rechters in Arnhem ongeveer 500 zaken per jaar ter behandelen krijgen. De cijfers voor deze studie verstrekt door het CBS en door de rechtbank Arnhem zijn niet congruent. Alle militairen komen voor deze rechtbank.

Het CBS noteert voor 2005 302 veroordeelde militairen, de rechtbank telt er 706. Voor 2010 ziet het CBS 214 militairen.

De verstrekte gegevens uit Arnhem geven geen indicatie over het aantal militaire delicten (die vallen onder een ongespecificeerde groep 'overige delicten').

³⁰⁷⁵ Beschikking van de Minister van Justitie van 12 maart 1999 zie Walgemoed (2008) p. 228.

³⁰⁷⁶ Ter vergelijking: in 1991 (het eerste jaar van het nieuwe militair strafrecht werden 7.558 zaken ingeschreven bij het militaire kantonrecht (2.953 commune delicten en 4.605 militaire delicten) en 6.846 bij de militaire rechtbank (3.501 commune delicten en 3.345 militaire delicten). Zie MRT 1993 (LXXXVI), 299-300. De omvang van de krijgsmacht was in 1991 ongeveer drie maal zo groot als in 2010.

b. Een tuchtrecht alleen voor beroepsmilitairen?

Vanaf het moment, dat de dienstplichtigen uit de krijgsmacht verdwenen, werd de betekenis van een strafrechtelijk georiënteerd tuchtrecht minder. Cijfermatig is het nooit goed uitgezocht³⁰⁷⁷. Maar er zijn berichten, dat het aantal militaire tuchtrechtzaken enorm gereduceerd is. Een daling die zich nog steeds lijkt voort te zetten.

Zo waren er bij de landmacht in 2012 nog 873 tuchtzaken waarbij 755 sancties werden uitgesproken, in 2014 waren er 522 zaken waarbij in 425 sancties werden uitgesproken. Dit betrof in 2012 twaalf sancties wegens diefstal en in 2014 acht.

Bij de marechaussee waren in 2012 37 tuchtzaken en in 2014 30 tuchtzaken³⁰⁷⁸.

Het militair tuchtrecht is niet te vergelijken met het tuchtrecht dat voor verschillende beroepen van een vrij beroep op wettelijke basis is ingesteld, zoals voor notarissen, artsen, accountants, advocaten. Daarbij gaat er om, dat vanuit een publiek belang en vanuit eerlijke concurrentie de standaard van het beroep wordt gehandhaafd. Er is voor een tuchtrechtregeling een wettelijke grondslag nodig³⁰⁷⁹. Dat geschiedt dat door een vorm van *peer group justice* onder voorzitterschap van een externe jurist.

Het militair tuchtrecht is een vorm van eenvoudige disciplinehandhaving door de leidinggevende. Dat is meer vergelijkbaar met soortgelijke procedures in grotere arbeidsorganisaties hetzij in het bedrijfsleven³⁰⁸⁰ hetzij in de overheidsadministratie.

Het arbeidsrecht staat toe, dat de werkgever bij misdragingen van de werknemer binnen de werksfeer disciplinaire maatregelen oplegt. In het onderstaande overzicht worden de disciplinaire maatregelen van licht tot zwaar weergegeven:

1. maatregelen die de werkgever in beginsel altijd kan toepassen;
  - a. het niet langer ter beschikking stellen van voorzieningen waar volgens de arbeidsovereenkomst geen recht op bestaat, zoals vervoersmogelijkheden, parkeerplaats;
  - b. het niet geven van een promotie of loonsverhoging waar de medewerker geen formeel recht op heeft;
  - c. het inhouden van loon over het door de medewerker(feitelijk) niet gewerkte aantal uren.
  - d. het inhouden van het loon wanneer de werknemer een (schade)vergoeding verschuldigd is aan de werkgever.
  - e. het veranderen van een arbeidsplaats, functie en werkzaamheden;
2. berisping (openbaar of niet-openbaar).
3. opleggen van een geldboete (mits de CAO dat toestaat);
4. schorsing, met of zonder behoud van loon (afhankelijk van de CAO);
5. ontslag, al niet op staande voet.

Voor rijksambtenaren zijn bij plichtsverzuim de volgende disciplinaire maatregelen mogelijk:

- schriftelijke berisping;
- buitengewone dienst (op andere dagen dan zondag en de voor de ambtenaar geldende kerkelijke feestdagen), zonder beloning of met een lagere dan de normale beloning, voor ten hoogste 6 uren met een maximum van 3 uren per dag;
- vermindering van het recht op jaarlijkse vakantie met ten hoogste een-derde;
- geldboete van maximaal € 22,00;
- gehele of gedeeltelijke inhouding van salaris (maximum half maandsalaris);
- vaststelling van het salaris op een bedrag twee periodieken lager dan normaal;

3077 Ter vergelijking: er zijn cijfers gepubliceerd over het jaar 1991, het eerste jaar van het nieuwe militaire tuchtrecht.

Tuchtrechttoepassing 1991				
tuchtzaken→ krijgsmachtonderdeel ↓	Processen	sanctie	vijspraak	percentage
Landmacht	21.502	20.095	1.407	6,5
Luchtmacht	1.050	978	72	6,9
Marine	1.524	1.167	357	23,4
Totaal	24.076	22.240	1.836	7,8

Zie Jofriet (1993).

3078 ANP 25 april 2015.

3079 Sinds 1983 schrijft de grondwet in artikel 113 lid 2 voor: 'Tuchtrechtspraak door ingesteld wordt bij de wet geregeld'.

3080 Zie hierover Verwer (1971), die een vergelijkend overzicht van disciplinaire regelingen van de krijgsmacht en van enige grote Nederlandse ondernemingen publiceerde.

- het niet toekennen van periodieke salarisverhogingen gedurende ten hoogste vier jaren;
- uitsluiting voor de tijd van ten hoogste vier jaren van indeling in een hogere salarisschaal dan normaal;
- indeling in een salarisschaal met een lager maximumsalaris dan normaal;
- overplaatsing, al dan niet met verlening van een tegemoetkoming in mogelijke verplaatsingskosten;
- schorsing voor een bepaalde tijd met gehele of gedeeltelijke inhouding van bezoldiging;
- ontslag.

Een korte vergelijking van het militaire ambtenarenrecht met het commune ambtenarenrecht³⁰⁸¹ op het gebied van rechtspositionele maatregelen en disciplinaire straffen levert het volgende beeld op. In het Algemeen Militair Ambtenaren Reglement (AMAR) zijn geen disciplinaire straffen opgenomen, omdat die in het militaire tuchtrecht te vinden zijn. Het militaire ambtenarenrecht biedt het bevoegd gezag als belangrijkste rechtspositionele maatregelen: de vaststelling van een ambtsbericht (artikel 28c AMAR), het niet toekennen van een periodiek, de ontheffing uit de functie of opleiding en het verlenen van (eervol of on-eervol) ontslag.

Het militair tuchtrecht heeft echter maar een beperkt toepassingsbereik. Deze gedragsregels zijn van toepassing gedurende de tijd waarin de militair dienst doet of behoort te doen, op een militaire plaats en in een aantal andere gevallen waarin de wet de toepassing voorschrijft. Het tuchtrecht vereist een verband tussen de dienst en het gedrag, dit terwijl juist een groot deel van de laakbare gedragingen buiten de dienst plaats vindt. Het militaire tuchtrecht en het (militair) strafrecht staan naast elkaar en overlappen elkaar in beginsel niet. Dit heeft als gevolg dat er bij een strafbaar feit in beginsel geen gebruik (meer) gemaakt kan worden van het militaire tuchtrecht. De commandant moet in dat geval voor het bestraffen van het laakbare gedrag terugvallen op de rechtspositionele maatregelen van het militaire ambtenarenrecht.

Volgens advocaat Diekstra biedt het huidige militaire ambtenarenrecht biedt onvoldoende mogelijkheden om recht te doen aan de betrokken militair, de bijzonderheden van het geval en dwingt in voorkomend geval een onevenredige maatregel te nemen. Dit leidt onmiskenbaar tot de conclusie dat er in het militaire ambtenarenrecht sprake is van een gebrek aan een afgewogen regeling voor het bestraffen van laakbaar gedrag. Hij kwalificeert dat als de armoede van het militaire ambtenarenrecht, immers het ‘gebrek aan iets’ is een typerend kenmerk van armoede³⁰⁸².

Cijfermatig gezien is er in ieder geval alle reden voor een bezinning op de toekomst van het militair straf- en tuchtrecht. En daarbij komt dat de professionalisering van de krijgsmacht een andere visie op het sanctierecht noodzakelijk maakt. De discussie daarover is in Nederland nog steeds niet echt begonnen³⁰⁸³.

12.2.4. Rechtmatig gebruik van geweld door militairen

Marinier Eric O., ingedeeld bij de *Stabilisation Force (SFOR)* in Irak, schoot op 27 december 2003 op de weg tussen Al Khidr en As Samawah een Iraakse burger dood. Hij was met een groepje andere Irakezen aan het plunderen. Sergeant O. werd op 31 december 2003 in Irak aangehouden, naar Nederland overgebracht en in verzekering gesteld.

Er ontstond na het incident vrijwel onmiddellijk discussie: was Eric O. *triggerhappy*? Waren er waarschuwingsschoten afgevuurd? Was de Iraakse burger op de vlucht neergeschoten? Was er sprake van disproportioneel geweld? Waren de *rules of engagement* goed gevolgd?

Het OM sprak in eerste instantie van moord. Eric O. werd uiteindelijk gedagvaard voor het niet volgen van een dienstvoorschrift (artikel 136 WMS) en subsidiair voor dood door schuld (artikel 307 en 308 Sr).

3081 In artikel 125 lid 1 sub o Ambtenarenwet staat dat disciplinaire straffen als een van de rechtspositiezaken bij of krachtens AMvB geregeld moeten worden. Wel een heel summier toepassing van het grondwetsvoorschrift (artikel 113 lid 2) van een wettelijke garantie van het ambtenarentuchtrecht (zie Van der Steeg (2004), p. 39).

3082 Diekstra (2011).

3083 In België is de militaire rechtspraak in vredetijd afgeschaft. In de Belgische grondwet is in artikel 157 eerste zin vastgelegd:

Er zijn militaire rechtbanken wanneer de staat van oorlog bepaald artikel 167, § 1, tweede lid, is vastgesteld.

Dit artikel is bij de grondwetwijziging van 17 december 2002 (BS, 30 januari 2003) in deze vorm ingevoerd.

Er was een overgangsbepaling aan deze grondwetbepaling gevoegd: de inwerkingtreding was gekoppeld aan het intrekken van de titel I en II van het Wetboek van strafrechtspleging voor het leger van 15 juni 1899. Deze wet is per 1 januari 2004 ingetrokken door het KB van 10 april 2003.

De militaire kamer van de arrondissementsrechtbank sprak hem op 18 oktober 2004 vrij³⁰⁸⁴. De militaire kamer van het gerechtshof sprak de verdachte op 4 mei 2005 opnieuw vrij³⁰⁸⁵.

De minister Piet Hein Donner van Justitie en minister Henk Kamp van Defensie stelden op 20 december 2005 een evaluatiecommissie over de toepassing van het militair strafprocesrecht in. Voorzitter werd Harry Borghouts, oud-secretaris-generaal van het ministerie van Justitie en commissaris van de Koningin in Noord-Holland.

De nadruk van de commissieopdracht lag op het functioneren van het Openbaar Ministerie (gevestigd te Arnhem) in relatie tot een uitgezonden krijgsmachtonderdeel (ergens ter wereld). Aan het werk van de commissie lag een motie-Van Balen-Eijsink ten grondslag³⁰⁸⁶. Er was vooral grote onvrede hoe het openbaar ministerie geopereerd had in deze zaak.

Het merendeel van de aanbevelingen van de commissie-Borghouts in haar eindrapport van 31 augustus 2006 betroffen procedurele en communicatieve zaken. De commissie beval ook aan om een strafuitsluitingsgrond in het WMS op te nemen ter aanvulling op artikel 38 WMS; expliciet zou moeten vermeld, dat een militair die in het kader van vredesoperaties (dus niet in oorlogstijd) geweld gebruikt en handelt binnen de voorschriften niet strafbaar is. De commissie een concept-tekst voor een wetsartikel in haar rapport op:

Niet strafbaar is de militair die geweld gebruikt in de rechtmatige uitoefening van zijn taak tot handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde en in overeenstemming met de regels die voor de uitvoering van deze taak zijn vastgesteld waarmee het daarmee beoogde doel dit, mede gelet op de aan het gebruik van geweld verbonden gevaren, rechtvaardigt en dat doel niet op een andere wijze kan worden gebruikt.

De regering nam het voorstel van de commissie-Borghouts over, maar niet met de complexe bewoordingen die daarin gebruikt worden. De regering koos voor een bredere formulering waarbij in alle gevallen van geweldsuitoefening mits er sprake is van een rechtmatige taakuitoefening en er gehandeld is binnen de voorschriften, een strafuitsluitingsgrond aanwezig is. Minister Ernst Hirsch Ballin van Justitie diende op 2 juni 2008 daartoe een wetsvoorstel in³⁰⁸⁷. Opvallend daarbij is dat de handtekening van minister Eimert van Middelkoop van Defensie onder het wetsontwerp ontbrak (althans in de gedrukte stukken). Dat was te meer opvallend, daar in de Memorie van Toelichting ook de grondwettelijke taak van de krijgsmacht bij het bevorderen van de internationale rechtsorde wordt genoemd als reden om een strafuitsluitingsgrond voor militairen betrokken bij vredesoperaties in het militaire strafrecht op te nemen.

Het voorstel, ingediend door de minister van Justitie, werd in de Tweede Kamer behandeld door de Vaste Commissie van Defensie. In de kamercommissie werd onder meer opgemerkt, dat maar een van de 21 aanbevelingen van de commissie-Borghouts leidde tot een wetswijziging. Er moet meer gebeuren om de contacten tussen de militairen in het veld en de justitiële autoriteiten op het parket te verbeteren. Ook in de Eerste Kamer werd dit geconstateerd³⁰⁸⁸.

Gelukkig dook als ondertekenaar van de Memorie van Antwoord minister Van Middelkoop weer op: hij is dus wel degelijk betrokken, al voerde minister Hirsch Ballin in de plenaire debatten in het parlement als enige het woord.

De voorgestelde tekst voor een aanvulling op artikel 38 WMS kwam ongeschonden door het parlement:

Lid 1 (bestaand). Niet strafbaar is hij die in tijd van oorlog binnen de grenzen zijner bevoegdheid een naar de regelen van het oorlogsrecht geoorloofd feit begaat, of wiens bestraffing strijdig zou zijn met een verdrag, geldende tussen Nederland en de mogendheid waarmee Nederland in oorlog is, of met enig voorschrift, ingevolge zodanig verdrag vastgesteld.

3084 MRT 2004 (XC VII), 443. Zie het commentaar van Coolen(2005) op de gang van zaken.

3085 MRT 2005 (XC VIII), 213.

3086 Kamerstukken, 2004-2005, II, Bijlagen Handelingen, 29800 X, 51 (motie-Van Balen-Eijsink)(7 december 2005).

3087 Kamerstukken, 2007-2008, II, Bijlagen Handelingen, 31487 (R1862), 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Rijks-wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(2 juni 2008).

3088 In de bewoordingen van PvdA-senator Cathrjn Haubrich-Gooskens: 'Voor een Openbaar Ministerie dat letterlijk en psychologisch ver weg in Arnhem zit, wordt het hondsmeilijk om die relatief subjectieve toets van de open norm van artikel 38 van het Wetboek van Militair Strafrecht met voldoende inlevingsvermogen maar ook met praktische terrein- en situatiekennis uit te voeren, zelfs met een expertisecentrum of een bureau verbindingsofficieren achter de hand'. Zie Kamerstukken, 2010-2011, I, Handelingen, 3-19 (12 oktober 2010).

Lid 2 (toegevoegd). Niet strafbaar is de militair die geweld gebruikt in de rechtmatige uitoefening van zijn taak en in overeenstemming met de regels die voor de uitoefening van die taak zijn vastgesteld.

De aanvulling van artikel 38 trad op 6 november 2010 in werking op grond van de wet van 14 oktober 2010 (Stb. 2010, 745).

Deze aanvulling op het WMS kwam ongeveer twintig jaar na de modernisering van het militair strafrecht in de periode 1958-1991. Het WMS van 1991 was geschreven voor een dienstplichtleger, dat nauwelijks op vredesmissie ging. Deze aanvulling is geschikt voor een beroepsleger, dat ver van huis in het kader van een internationale macht opereert.

De onrust die ontstaan was rondom het publieke optreden van het Openbaar Ministerie, waaruit weinig begrip doorklonk voor de moeilijke situatie in het veld, zal zeker bij een aantal opperofficieren en bij militaire juristen een gevoel van nostalgie over het eigen separate strafrechtstelsel hebben bevorderd: hadden we ‘onze’ auditeur-militair nog maar!

12.3. DIENSTWEIGEREN IN DE JAREN NEGENTIG

Dienstweigeren en vluchtelingenrecht buiten beschouwing

Terwijl de belangstelling voor het dienstweigeren aan het afnemen was, werden de Nederlandse juristen in toenemende mate geconfronteerd met dienstplichtige en dienstweigerende vreemdelingen, hetzij als vluchteling en asielzoekers hetzij in andere vormen van migratie.

De thematiek speelde al langer³⁰⁸⁹. In verder verleden had Nederland te maken met Amerikaanse Vietnamweigeraars en -deserteurs, van wie Ralph Waver de bekendste was (zie § 11.4). Maar tijdens de recente Irak-oorlogen meldde zich een Amerikaanse deserteur in Duitsland, een zaak die aanleiding was voor de Duitse rechter om het Europese Hof van Justitie om een prejudiciële vraag voor te leggen over de desertiemotieven (Amerikaanse schendingen van het oorlogsrecht in Irak); het hof oordeelde onder meer in 2015³⁰⁹⁰ dat het Europese asielrecht op basis de Definitie richtlijn³⁰⁹¹ van 13 december 2011 alleen dienstweigeraars als vluchteling kan erkennen als er sprake is van een dienstplichtige en dat geen gebruik kon worden van een procedure voor erkenning van gewetensbezwaren. Voor de Nederlandse beoordeling van dienstweigerende asielzoekers wordt in de Vreemdelingencirculaire de eis gesteld dat er geen voorziening is voor gewetensbezwaren in absolute zin, niet voor gewetensbezwaren tegen een bepaald gebruik van geweld (zoals *in casu* bezwaren tegen deelnemen aan oorlogsmisdaden)³⁰⁹².

In deze paragraaf komt ook uitvoerig de ontwikkelingen van de internationale standaarden op het terrein van dienstweigeren aan de orde op het niveau van Europa en de VN. Deze normen zijn ook van toepassing op de landen waar deze asielzoekende dienstweigeraars vandaan komen; daarbij is Turkije een belangrijk land, ook omdat Turkije lid van de Raad van Europa en onderworpen is aan het EVRM (zie § 12.3.5). Maar voor het overige blijft de thematiek van dienstweigeren in het kader van het vreemdelingenrecht buiten beschouwing.

3089 Spijkerboer (1988).

3090 HvJ 26 februari 2015, C-472/13 (André Lawrence Shepherd/Bundesrepublik Deutschland)(ECLI:EU:C:2015:117). Zie over deze uitspraak Den Heijer (2015).

3091 Richtlijn 2011/95 EU van het Europees Parlement en de Raad (Pb L 337/9, 20 december 2011).

3092 In de Vreemdelingencirculaire, zoals laatstelijk vastgesteld door de staatssecretaris van Justitie op 23 september 2013, wordt het volgende bepaald over de erkenning van dienstweigerende of deserterende asielzoekers:

Vervolgung wegens dienstweigeren of desertie

De IND verleent, onder toepassing van artikel 3.36 VV, een verblijfsvergunning asiel voor bepaalde tijd aan de vreemdeling die zich beroept op dienstweigeren of desertie, als de vreemdeling voldoet aan tenminste één van de volgende voorwaarden:

- de vreemdeling heeft een gegronde vrees voor een onevenredige of discriminatoire bestraffing, tenuitvoerlegging van de straf, of een andere discriminatoire behandeling vanwege zijn dienstweigeren of desertie op basis van een van de gronden van artikel 1A van het Vluchtelingenverdrag;
- de vreemdeling heeft ernstige, onoverkomelijke gewetensbezwaren vanwege zijn godsdienstige of andere diepgewortelde overtuiging, die geleid hebben tot zijn dienstweigeren of desertie, terwijl er voor de vreemdeling geen mogelijkheid bestond om ter vervanging van zijn militaire dienst een niet-militaire dienstplicht te vervullen;
- de vreemdeling heeft geweigerd deel te nemen aan een militaire actie die is veroordeeld door de internationale gemeenschap als strijdig met de grondbeginselen van humaan gedrag of die in strijd is met fundamentele normen die gelden tijdens een gewapend conflict. Dit geldt ook als de vreemdeling gegronde vrees heeft in een conflict te worden ingezet tegen zijn eigen volk of familie.

12.3.1. Een nieuw artikel over dienstweigering in het Wetboek van Militair Strafrecht.

Bij de herziening van het militair strafrecht, zoals die in 1991 was ingevoerd, werd een nieuw artikel vastgesteld over de algemene dienstweigering:

Artikel 139

1. De militair die weigert of opzettelijk nalaat iedere dienst, van welke soort ook, te verrichten wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Indien het feit is gepleegd in tijd van oorlog wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren of geldboete van de vierde categorie.

Met dit artikel kon een volhardende dienstweigering worden gestraft³⁰⁹³. Wie zei geen militair te willen worden en ook geen beroep wilde doen op de wettelijke regeling voor gewetensbezwaarden militaire dienst, kreeg tot nu toe een specifiek dienstbevel, meestal in de trant van: trek dit uniform aan, pak dit wapen aan. Dat was een strafbaar feit volgens artikel 114 WMS (oud), dat vooral gericht op een incidentele weigering een bepaald bevel uit te voeren en niet op systematisch alle bevelen. Het weigeren van een eenmalig dienstbevel is tot een tuchtrechtelijk feit geworden (artikel 15 WMT).

Het blijft natuurlijk wel de vraag waarom een systematische dienstweigering, gepleegd door een totaalweigeraar niet tot een communu delict is gemaakt. Nu moet een dienstplichtige, die niet is ingelijfd, eerst formeel tot militair gemaakt worden om onder het militaire strafrecht te vallen. Dan wordt hij als militair veroordeeld tot een niet geringe gevangenisstraf en vervolgens, meestal als bijkomende straf, uit de militaire dienst ontslagen. Men komt als het ware even (vaak gedwongen door een arrestatie) op bezoek om de straf te ontvangen en men wordt weer buiten de deur gezet.

12.3.2. De verkorting van de duur van de tewerkstelling

Toen minister Ter Beek op 3 juli 1990 aankondigde de duur van de eerste oefening van de militaire dienstplicht met twee maanden te gaan verkorten, gingen er niet meteen bellen rinkelen bij de Directie Tewerkstelling Erkende Gewetensbezwaarden van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De duur van de tewerkstelling is een derde langer dan de eerste oefening van het merendeel van de dienstplichtige militairen met een minimum van achttien maanden, zo was het in 1978 vastgelegd in artikel 12 lid 1 van de Wet GMD. $1\frac{1}{3} \times 14 = \pm 18\frac{1}{2}$ viel binnen de wettelijke normen, maar $1\frac{1}{3} \times 12 = 16$ viel niet meer binnen de wettelijke normen. Terwijl minister Ter Beek op 29 oktober 1990 zijn voornemen realiseerde, moest minister Bert de Vries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid nog in actie komen. Hij moest er een half jaar over nadenken.

Op 8 februari 1991 diende hij samen met minister Ter Beek een wetsvoorstel om het minimum van achttien maanden voor een tewerkstelling van gewetensbezwaarden uit de wet te schrappen³⁰⁹⁴. Zes maanden denken over het schrappen van zes woorden.

Minister De Vries sprak in de Memorie van Toelichting de hoop uit, dat de reductie van de tewerkstellingsperiode gunstig zou werken voor het inlopen van de achterstand in de plaatsing van dienstweigeraars.

De periode van 1986 tot 1990 was het aantal verzoeken om erkenning van 3.017 opgelopen tot 4.050, van 4% van het aantal goedgekeurde dienstplichtigen tot 5%. Bij de tewerkstelling waren op dat moment ongeveer 1.100 instellingen betrokken. De minister zegde in de Memorie van Antwoord toe tewerkgestelden die na 1 januari 1990 met hun vervangende dienst zijn begonnen en die hun zestien maanden per 1 mei 1991 vervuld zouden hebben, per die datum buitengewoon verlof te verlenen³⁰⁹⁵. Dit zou moeten geschieden op basis van artikel 43 van de Beschikking Gewetensbezwaren Militaire Dienst: deze regeling

3093 Zoals aangeven in § 11.3.7.h kreeg totaalweigeraar Paul Westerman eerste te maken met artikel 139 WMS. Nadat zijn gewetensbezwaren op advies van de Commissie van Advies inzake Gewetensbezwaarden Militaire Dienst door de minister van Defensie waren afgewezen, welk besluit in hoger beroep door de Raad van State op 12 februari 1990 in stand was gelaten. Vervolgens was Westerman door de militaire kamer van de arrondissementsrechtbank op 19 maart 1991, door de militaire kamer van het gerechtshof op 14 augustus 1991 en door de Hoge Raad op 24 november 1992 veroordeeld op grond van artikel 139 WMS (het 'totaalweigerarsartikel'), dat op 1 januari 1991 in werking was getreden. Zijn initiële weigering vond plaats op 29 oktober 1990, dus voor de inwerkingtreding van artikel 139 WMS. Het gerechtshof stelde, dat er geen bezwaar was om de dienstweigering die voor 1 januari 1991 viel onder artikel 114 WMS, te veroordelen onder het nieuwe artikel 139 WMS.

3094 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 22007, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(8 februari 1991).

3095 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 22007, 5 (Memorie van Antwoord)(4 april 1991).

geeft de minister de bevoegdheid in bijzondere gevallen de vervangende dienst te bekorten, als tenminste vijftien maanden tewerkstelling zijn volbracht.

Er waren in de Tweede Kamer steeds meer partijen die hun twijfel uitten over de rechtvaardiging van het verschil in duur tussen de militaire dienstplicht en de vervangende dienstplicht. Stond GroenLinks bij het initiatiefvoorstel Willems in 1983 nog vrijwel alleen (zie § 11.3.5.h), in 1991 waren ook PvdA en D66 voorstander van de gelijkstelling in duur. Een van de argumenten was dat de dienstplicht steeds minder zwaar op het persoonlijk leven was gaan drukken, zeker nu het niet meer verplicht was in de kasernie te slapen.

In een overleg tussen de kamer en de minister waren er wel kritische geluiden over de vraag of een interim-regeling op basis van artikel 43 van de Beschikking GMD wel mogelijk was: deze regeling is immers bedoeld voor individuele bijzondere gevallen en niet voor een collectieve regeling³⁰⁹⁶. De kamer kon er wel meer leven.

De wet waarbij in artikel 12 lid 1 van de Wet GMD de minimumtermijn voor tewerkstelling van achttien maanden werd geschrapt, stond op 14 november 1991 in het Staatsblad (Stb. 1991, 665) en trad op 1 januari 1992 in werking.

De Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst is na deze wetwijziging inhoudelijk en procedureel verder niet meer aangepast 'op eigen kracht'. Er werden nog wel aanpassingen aangebracht in de Wet GMD, maar dat was het gevolg van wijzigingen in andere wetten. Dat behelsde onder meer in 1994 de wijziging 'gemeentewet' in artikel 26 WGMD in 'Gemeentewet', alvorens artikel 26 in 2003 in zijn geheel geschrapt werd³⁰⁹⁷.

Belangrijker wijzigingen betreffen herziening van de regeling van het beroep tegen een afwijzing van de gewetensbezwaren in het kader van de herziening van het bestuursrecht (zoals de eerste tranche van de AWB in 1993³⁰⁹⁸).

Bij het scheiden van de markt is nog een juridische strijd uitgevochten over een administratief akkefietje: een oproep voor de tewerkstelling, door de burgemeester gericht aan een erkende dienstweigeraar, werd een maand na dagtekening verstuurd door de afdeling TEG van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: de gewetensbezwaarde beweerde die oproep niet ontvangen te hebben. Het werd tot bij de Hoge Raad gebracht, die de gewetensbezwaarde op 21 november 1995 op formele gronden het voordeel van de twijfel gunde³⁰⁹⁹.

12.3.3. De doorwerking van de Kaderwet Dienstplicht

Ook de invoering van de Kaderwet Dienstplicht had uiteraard directe gevolgen voor de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. In wezen werd ook de Wet GMD opgeschort, maar dat diende wel met enige precisie te geschieden, omdat na de invoering van de Kaderwet Dienstplicht de afgezwaaide militairen tot hun 35^e dienstplichtig bleven in de zin van mobilisabel. Bovendien liepen er op 1 januari 1997 nog dienstweigeringsprocedures en waren er ook nog erkende gewetensbezwaarden doende hun vervangende dienst te vervullen.

In artikel 46 Kaderwet Dienstplicht voegde werd aan Wet GMD een artikel 60a toegevoegd, waarin de artikelen 11-13 en 22-26 Wet GMD werden opgeschort; deze artikelen bevatten de regeling van de vervangende dienst. Deze opschorting trad in werking, toen de Kaderwet Dienstplicht op 13 maart 1997 in het Staatsblad (Stb. 1997, 139) verscheen en bij KB van 14 april 1997 (Stb 1997, 163) per 1 mei 1997 volledig in werking trad. De artikelen betreffende de erkenningsprocedure bleven van kracht.

Nadat de Kaderwet Dienstplicht in werking is getreden per 1 mei 1997, werd er door de VVD-staatssecretaris Gmelich Meijling van Defensie en PvdA-minister Ad Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (van het paarse kabinet-Kok-I) per 10 april 1998 een wetsontwerp ingediend om de Wet GMD aan de nieuwe situatie aan te passen³¹⁰⁰. Er moesten twee zaken geregeld worden: de erkenningsregeling moest aangepast worden aan de Kaderwet Dienstplicht en de opschorting van de vervangende

3096 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 22007, 7 (Verslag van een Overleg)(overleg 11 april 1991 en verslag 23 april 1991).

3097 Zie de wet van 11 november 1993, Stb. 1993, 610 (Invoeringswet Gemeentewet).

3098 Zie voor de invoering op het terrein van defensie KB 12 november 1993, Stb. 1993, 642.

3099 HR 21 november 1995, MRT 1996 (LXXXIX), 133-138.

3100 Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25990, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)(10 april 1998).

dienstplicht moest overeenkomstige de opschorting van de opkomstplicht van militaire dienst geregeld worden.

In de Wet GMD (artikel 1) wordt een dienstplichtige gedefinieerd als iemand die ingevolge de Kaderwet Dienstplicht goedgekeurd verklaard is voor het vervullen van werkelijke dienst. Door deze definitie worden dienstplichtigen, die als zodanig zijn geregistreerd in het Dienstplichtregister uitgesloten van de categorie die een beroep kan doen op de Wet Gewetensbezwaren Dienstplicht. Weigeren van de inschrijving, overigens een ambtelijke handeling van rechtswege (en dus passief van de zijde van de dienstplichtige) was en blijft onmogelijk. Het is niet mogelijk nu al bezwaar aan te tekenen tegen de militaire dienst, een dienstweigering letterlijk *avant la lettre* is procedureel uitgesloten³¹⁰¹.

Ingeval de dienstplicht door 'de afschaffing van de opschorting' weer gereactiveerd wordt, moet ook de uitvoeringsorganisatie voor tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden gereactiveerd worden. Maar, zo oordeelde de minister van Sociale Zaken, daar is te zijner tijd gelegenheid genoeg voor.

De Wet GMD wordt, in tegenstelling tot de dienstplichtwetgeving, niet opgeschort, omdat – opmerkelijk en nog nooit toegepast – een beroep op gewetensbezwaren is opengesteld voor de (goedgekeurde) 'dienstplichtige en de militair'. Dus ook niet dienstplichtige militairen kunnen hun gewetensbezwaren kenbaar maken. De wetgever houdt dus rekening, dat een beroepsmilitair gewetensbezwaren ontwikkelt tegen het gebruik van (bepaalde) wapens. Dat is overigens wel het geval geweest tijdens het hoogtepunt van nucleaire wapenwedloop tussen 1960 en 1990. Overigens is deze formulering opvallend, omdat dienstplichtigen ook militair zijn, dat wil zeggen zodra zij zijn ingelijfd. Een jongeman, wel goedgekeurd, maar niet ingelijfd, is wel dienstplichtig. En een vrijwilliger in het leger is wel militair, maar niet dienstplichtig.

De Tweede Kamer bracht op 22 juni 1988 het Voorlopig Verslag uit, een paar maanden na de indiening van het wetsontwerp. Het duurde vier en een half jaar voor de Nota van Antwoord werd ingediend. Staatssecretaris Gmelich Meijling van Defensie en minister Melkert waren vervangen door staatssecretaris Cees van der Knaap van Defensie en minister Arend-Jan de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Zij zaten in de demissionaire periode van het CDA-VVD-LPF-kabinet-Balkenende-I (inmiddels waren ook staatssecretaris Hans Van Hoof van Defensie en de ministers Klaas de Vries en Willem Vermeend van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van het kabinet-Kok-II gepasseerd). Op 23 december 2002 kwam eindelijk de Nota van Antwoord met summiere verontschuldigheden over het tijdsverloop (zoals andere prioriteiten en personeelsmutaties). Er waren geen inhoudelijke redenen voor de vertraging van een betrekkelijk technisch wetsontwerp. Inmiddels waren alle overgangsproblemen rondom het dienstweigeren wel opgelost: geen totaalweigerers en geen weigeryuppen meer, alle tewerkstellingen in het kader van de vervangende dienst waren vervuld.

In de Nota van Antwoord werd ook voorgesteld om met toepassing van Aanwijzing 125 van de Aanwijzingen voor Regelgeving te spreken van 'onthefing' in plaats van 'vrijstelling' waar het gaat om. In de Kaderwet Dienstplicht worden de eerste twee gronden (persoonlijke onmisbaarheid en aanwezigheid van bijzondere omstandigheden) als vrijstelling (artikel 13 KDp) en de laatste drie (kostwinnerschap, bekleeden van geestelijk ambt (of het volgen van een opleiding daartoe) en broederdienst) als onthefing (artikel 14 KDp) in de wet opgenomen.

De aanpassing van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst verscheen als de wet van 22 mei 2003 in het Staatsblad 2003, 255, om op 1 september 2003 in werking te treden.

12.3.4. Wat te doen met de laatste dienstweigerers?

a. Weigeryuppen

In de Defensienota 1991 wordt inzake gewetensbezwaarden gemeld³¹⁰²:

De procedure om te worden erkend als gewetensbezwaarde wordt de laatste jaren, mede onder invloed van commerciële adviesbureaus en juristencollectieven, steeds vaker oneigenlijk gebruikt. Een toenemend aantal dienstplichtigen beoogt met het gebruik van deze procedure niet zozeer erkenning als gewetensbezwaarde, als wel langdurig uitstel en daardoor op den duur vrijstelling van militaire dienst. De stijging van

3101 De Algemene Doopsgezinde Sociëteit maakt het mogelijk om via een registratie op www.gewetensbezwaren.nl nu al te weten dat men militaire dienst zal weigeren zodra men opgeroepen wordt.

3102 Kamerstukken, 1990-1991, II, Bijlagen Handelingen, 21991, 2 (Begeleidende Brief) en 3 (Nota)(7 maart 1991).

het aantal beroepen op de Wet Gewetensbezwaren militaire dienst en in samenhang daarmee het toenemend aantal niet-erkenningen als gewetensbezwaarde zijn voor een belangrijk deel hieruit te verklaren. Het oneigenlijk gebruik van de Wet gewetensbezwaren moet worden tegengegaan. Dat mag echter niet ten koste gaan van degenen die te goeder trouw een beroep op deze wet doen. Vandaar dat wordt onderzocht hoe de huidige ingewikkelde en langdurige procedure – met toetsingsmogelijkheden in eerste en tweede aanleg en een verslag van het gesprek van een psychiater met de verzoeker – aanzienlijk kan worden vereenvoudigd en bekort.

Er was dus een toenemend probleem met oneigenlijke dienstweigeraars, de zogenaamde weigeryuppen. Het ging deze jongens vooral om via de dienstweigerprocedure net zo lang uitstel te krijgen dat het afstel werd.

Dat was al vanaf de jaren zeventig een bruikbare procedure. En effectiever naarmate de procedure langer ging duren. En die liep door het standaard psychiatrisch onderzoek en het functioneren van alleen een driemanscommissie aardig op. Het was geen probleem om de procedure twee tot vier jaar te rekken. Door de afschaffing van het psychiatrisch onderzoek als vast punt in de procedure en de introductie van de éénmanscommissie werd de termijn fors teruggebracht, maar door een verlengd onderzoek door de driemanscommissie (inclusief een bezoek aan de psychiater) kon het nog aardig oplopen. En dan was er nog de mogelijkheid om in beroep te gaan bij de Raad van State, meestal ook goed voor verlenging van één tot anderhalf jaar. En vervolgens bleek het mogelijk om opnieuw een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren in te dienen en dan begon de hele procedure weer helemaal van voren af aan.

Er manifesteerden zich vanaf 1980 in sommige universiteitssteden met een juridische faculteit zogenaamde Juristencollectieven, die soms tegen een vergoeding die tot een paar duizend gulden kon oplopen diensten aanboden om met name studenten met een studieachterstand, van wie het studie-uitstel verlopen dreigde te raken, te helpen in ieder geval tijdelijk uit militaire dienst te blijven³¹⁰³. Tegen misbruik van de weigerprocedure was niets te doen³¹⁰⁴. Dat het lange verloop ervan oneigenlijk gebruik in de hand werkte, had van overheidsweges natuurlijk wel voorkomen kunnen worden door inzet van meer mankracht en middelen.

Het was overigens mogelijk, dat een student vanwege uitstel of vrijstelling om procedurele redenen geconfronteerd met de thematiek van gewetensbezwaren, alsnog ging nadenken over krijgsmacht, dienstplicht en geweldstoepassing een serieus verzoek op inhoudelijke gronden voor erkenning van gewetensbezwaren indiende. Zo was het ook dat wie met het oog om tijd te winnen om procedurele redenen een (schijn)verzoek om erkenning van gewetensbezwaren opstart, in de loop van de procedure toch zich meer bewust wordt van het feit dat hij toch inhoudelijke bezwaren tegen militaire dienst heeft. Het schijnverzoek wordt dan een echt verzoek.

Toch was deze praktijk van de weigeryuppen een doorn in het oog van het Ministerie van Defensie en ook van de leden van de Commissie van Advies. En tot op zekere hoogte ook in kringen van de Vereniging Dienstweigeraars, omdat jongens met geld zich wel deze juridische adviezen kunnen permitteren en anderen niet³¹⁰⁵. Bovendien liepen door het grote aantal weigeryuppen de termijnen van de erkenningsprocedure van drie maanden op tot zes maanden, ten voordele van de weigeryuppen en ten nadele van de principiële dienstweigeraars. Er werd door het Ministerie van Defensie in oktober 1991 een werkgroep ingesteld om deze praktijken aan te pakken.

Tussen september 1992 (aankondiging van de opschorting van de dienstplicht) en februari 1996 (opkomst van laatste dienstplichtigen) probeerden ongeveer 900 dienstplichtigen op deze wijze de dienstplicht te ontlopen.

Er werd een lik-op-stuk-beleid ingevoerd op basis van het advies van de departementale werkgroep. Wie de procedure had doorlopen en niet was erkend, werd opgeroepen op te komen voor eerste oefening in de Kolonel Palmkazerne in Bussum³¹⁰⁶. Wie weer een beroep op Wet GMD deed, werd ter plaatse getoetst en beoordeeld. Was het besluit afwijzend, dan volgde onmiddellijk de formele inlijving. Deze gang van

3103 Zie ook Algemeen Dagblad, 7 december 1988.

3104 Op vragen van CDA-kamerlid Fred Borgman (1946–1996) antwoordde staatssecretaris Hoekzema van Defensie, dat hij deze bemiddeling in strijd met de geest van de wet achtte, maar dat hij verder niet veel kon doen. Zie Kamerstukken, 1984–1985, II, vraag 354 (datum vraag 23 november 1984, antwoord 28 december 1984).

3105 NRC 19 oktober 1991.

3106 Zie Kamerstukken, 1994–1995, II, Aanhangsel Handelingen, 196 (vraag 7 november 1984 en antwoord 22 november 1994). Zie ook Kamerstukken, 1995–1996, II, Aanhangsel Handelingen, 826 (vraag 9 februari 1996, het antwoord zou volgens de gedrukte stukken op 25 januari 1996 binnengekomen zijn).

zaken werd bekend als de Bussum-procedure. Wie volhield werd vervolgd en berecht door de militaire strafkamer in Arnhem: het tarief voor totaalweigeraars was zeven maanden gevangenisstraf, meestal in de vorm van één maand detentie en een omzetting van zes maanden in 240 uur taakstraf³¹⁰⁷.

De Hoge Raad heeft in 1996 de Bussum-procedure gebillijkt³¹⁰⁸. Er werd op een door de Hoge Raad acceptabel geachte wijze gelaveerd tussen een (hemieuwd) verzoek om erkenning van gewetensbezwaren, inlijving in militaire dienst (inclusief de toepasselijkheid van het militair strafrecht) en een dienstbevel (gegeven door de een en geweigerd door de ander). De rechtsvragen betroffen de kwestie: is de betrokkene militair in de zin van de strafwet? Had de minister de plicht de betrokkene te ontslaan van dienstverplichtingen, hangende het verzoek?

De weigeryup die zijn zaak tot aan de Hoge Raad bracht betoogde dat hij op 4 januari 1993 alleen naar Bussum was gekomen om opnieuw een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren in te dienen.

In een andere zaak stelde een totaalweigeraar dat – in het zicht van de afschaffing van de opkomstplicht – het begrip ‘militair’ in de tekst van artikel 139 WMS (het totaalweigeraarsartikel) alleen nog maar betrekking kan hebben op een beroepsmilitair, dit gezien de grondwetswijziging waardoor de deelname van dienstplichtigen aan de krijgsmacht alleen nog een mogelijkheid is. Bovendien is door het afschaffen van de opkomstplicht de strafwaardigheid van artikel 139 WMS ontvallen. De Hoge Raad oordeelde dat het overgangsrecht met zich mee brengt, dat een voor een wetswijziging begaan strafbaar feit door een (grond)wetswijziging niet zijn karakter van strafbaarheid verliest, ook niet door een generaal pardon voor de laatste groepen dienstplichtigen³¹⁰⁹.

In weer een andere zaak had een dienstplichtige op 6 december 1990 een verzoek om erkenning als gewetensbezwaarde ingediend. Dat verzoek werd op basis van de adviescommissie op 27 maart 1992 op inhoudelijke gronden afgewezen. De betrokkene deed op 13 juni 1994 een nieuw verzoek om erkenning, dat op 24 juni 1994 werd afgewezen door de minister van Defensie. Tegen deze afwijzing heeft de betrokkene een bezwaarschrift ingediend bij de minister, die dit bezwaar op 22 december 1994 niet ontvankelijk verklaarde. Van deze niet-ontvankelijkheidsverklaring werd op 19 januari 1995 hoger beroep aangetekend bij de Raad van State, afdeling bestuursrechtspraak. De minister wijzigde op 11 juli 1995 de formele grondslag van zijn negatief uitvallend besluit: wel ontvankelijk, maar ongegrond.

De dienstplichtige voerde aan, dat de minister zijn tweede verzoek om erkenning niet had voorgelegd aan de adviescommissie. De Raad van State zag geen procedurele ongerechtigdheden en wees het beroep op 14 september 1995 af³¹¹⁰. Het was bijna vijf jaar na het eerste verzoek om erkenning. Vier maanden later op 29 januari 1996 stapte de laatste lichter dienstplichtigen de kazeme binnen. Het is niet erg waarschijnlijk dat deze querulerende weigeryup daarbij zat.

Van september 1992 tot begin 1996 zijn 1.510 weigeryuppen opgeroepen in Bussum te verschijnen. 150 van hen zijn alsnog erkend als gewetensbezwaarde, 130 van hen zijn afgekeurd, 80 van hen kregen vrijstelling op andere gronden (die hen door de juristencollectieven was verteld), 1.150 van hen werd ingelijfd. Van deze 1150 schikten 300 zich in hun lot en 850 bleven weigeren en kwamen in een strafrechtelijke procedure terecht³¹¹¹.

3107 Er is was bij de eerste toepassingen van de Bussum-procedure verwarring over de precieze juridische gang van zaken, het ging met name om dat na een snelle procedure volgens de Wet GMD met inschakeling van de adviescommissie en de minister er onduidelijkheid over het hoger beroep bij de Raad van State in relatie tot de vrijstelling van eerste oefening respectievelijk van alle dienstverplichtingen. Op de dag van de opkomst in Bussum werd de toelichting van de betrokkene op wen neer gefaxt naar de adviescommissie en volgende een afwijzing. Vervolgens werd het toneelstukje opgevoerd om een strafbaar feit conform artikel 139 WMS te realiseren. En meteen volgde de aanhouding en het voorarrest in Nieuwersluis, nog geen 20 km verderop. Dit speelde zich in dit geval op 9 november 1992. Op 10 december 1993 veroordeelde de krijgsraad de totaalweigeraar tot zeven maanden gevangenisstraf. Maar wat bleek? De betrokkene was op 17 december 1990 door het ministerie de betrokkene vrijstelling verleend in verband met een eerdere beroepsprocedure van een eerdere afwijzing van een erkenningsverzoek. De Raad van State wees het hoger beroep af 16 november 1992, zeven dagen na 9 november 1992, de dag van zijn tweede erkenningsverzoek, van de tweede afwijzing, van zijn weigering om bevelen op te volgen en van zijn aanhouding. Maar hij genoot achteraf gezien nog gewoon van zijn vrijstelling, hoewel hij noch zijn advocaat in de gaten hadden. De militaire kamer van het hof in Arnhem kon niets anders dan hem op 6 april 1994 ontslaan van rechtsvervolg, omdat de officier van justitie niet ontvankelijk was (Rb Arnhem, 10 december 1993, MRT 1994 (LXXXVII), 291-295 en Hof Arnhem 6 april 1994, MRT 1994 (LXXXVII), 295-297). Het verhaal vertelt niet of deze weigeraar (weigeryup?) uiteindelijk iedere dienstverplichting is ontdopen.

3108 HR 19 maart 1996, MRT 1996 (LXXXIX), 277, mn Dolman.

3109 HR 19 november 1996, NJ 1996, 167.

3110 RvS-Afd Bestuursrechtspraak, 14 september 1995, MRT 1996 (LXXXIX), 193-197.

3111 NRC 31 januari 1996.

In oktober 1996 constateerde minister Winnie Sorgdrager van Justitie, dat er op dat moment bij het arrondissementsparket in Arnhem 171 zaken van weigeryuppen in behandeling waren; daarvan werden er in 1996 nog 41 op de zitting gebracht³¹¹². De overige 130 zaken zijn geschorst in verband met het feit dat er een (hernieuwd) verzoek tot erkenning als gewetensbezwaarde door betrokkenen is ingediend, waarvan de uitkomst moet worden afgewacht. Bij het ressortsparket (gerechtshof) zijn 131 zaken in behandeling waarvan er 65 nog op de zitting moeten komen en 66 zaken zijn geschorst in verband met een beroep op de Wet GMD.

De minister meldde voorts, dat er nog twaalf onherroepelijke vonnissen waren (vijf vonnissen van de rechtbank en zeven arresten van het gerechtshof), waarbij een weigeryup tot zeven maanden gevangenisstraf is veroordeeld, die vatbaar zijn voor executie. De minister van Justitie – het ministerie van Defensie speelde bij dit vraagstuk geen rol meer – zat met deze veroordelingen in haar maag. En er zaten nog veel veroordelingen in de pijplijn.

De minister zette haar beleidslijn uiteen in twee brieven aan de Tweede Kamer, een van 27 juni 1997 (nummer J 97-583) en een van 3 oktober 1997 (J 97-866). Zij overwoog de richting op te gaan van een collectieve gratie. Daarbij speelde dat het ministerie van Justitie op dat moment een groot cellentekort had; er moesten aangehouden wetsovertreders die veel meer op hun kerfstok hadden en in aanmerking kwamen voor detentie naar huis gezonden worden. Tegen een collectieve gratieverlening had de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak, de beroepsvereniging van rechters, grote bezwaren, zo bleek uit een brief van NVVR van 22 juli 1997. Gratie is een individuele zaak, collectieve gratie dient bij wet geregeld te worden³¹¹³. In haar tweede brief nam de minister gas terug wat betreft de collectieve gratieverlening.

De zaak werd op 8 oktober 1997 besproken met de Vaste Commissie van Justitie³¹¹⁴. Er bleek een merkwaardig probleem in de rechtsbedeling te zijn ontstaan: wie dienst weigert – al is het als weigeryup of als totaalweigeraar – wordt op basis van het militair strafrecht door de militaire kamer in Arnhem veroordeeld tot zeven maanden en wie na erkenning vervangende dienst weigert, wordt door de (commune) strafrechter in Den Haag tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld, die wordt omgezet in 240 uur dienstverlening. Er was, zo zei de minister in het overleg met de Tweede Kamer, in aantal gevallen gratie verleend, soms voor de gehele straf, soms gedeeltelijk, soms omzetting in een geldboete; daarbij is wel maatwerk geleverd. Er wordt dus geen collectieve gratie verleend, maar er is wel enige eenheid van beleid met het oog op de rechtsgelijkheid. Het probleem is dat waar de toepassing van het strafrecht inzake volhardende dienstweigeraars ook de betekenis had van het handhaven van de dienstverplichting zelf, die grond is ontvallen door de opschorting van de dienstplicht.

Op 22 juni 1998, de feitelijke dienstplicht is dan twee jaar afgeschaft, verschoof de militaire kamer van de rechtbank de standaard straf van 7 maanden gevangenisstraf, waarvan zes maanden in de vorm van een taakstraf (240 uur) verricht kon worden, naar een taakstraf van 240 uur plus een geldboete. Dus geen detentie meer voor de laagste weigeryuppen en andere totaalweigeraars. Het OM zag geen reden voor een nieuw strafbeleid en ging in hoger beroep. De militaire kamer van het gerechtshof bevestigde op 21 oktober 1998 het vonnis van de rechtbank. Het OM legde zich daarbij neer, omdat cassatie over de strafmaat meestal vruchteloos is³¹¹⁵. Dit was opmerkelijk, omdat het hof op 26 augustus 1998 een veroordeling van april 1996 tot zeven maanden wel in stand had gehouden³¹¹⁶.

Werden in 1831 drie dienstweigerende Zwijndrechtse Nieuwlichters door toedoen van de koning aan het werk gezet in militaire hospitalen, in 1998 werd een aantal weigeryuppen via een taakstraf aan het werk gezet. De gevangenisstraf voor dienstweigeraars was afschaft. Of is de uitdrukking opgeschort beter?

b. Totaalweigeraars

In het spoeddebat op 6 februari 1996 over de ‘versnelde afschaffing van de dienstplicht’ (zijnde het buitengewoon dienstplichtig verklaren van de twee allerlaatste lichten) diende GroenLinks-kamerlid Leonie Sipkes een motie in met het verzoek om af te zien van celstraf voor totaalweigeraars. Zij vond een gevangenisstraf van zeven maanden een buitenproportioneel³¹¹⁷. Zij vroeg de regering met zinvolle alternatieven

3112 Kamerstukken, 1996-1997, II, Bijlagen Handelingen, 25000 VI, 6 (Lijst met vragen en antwoorden)(28 oktober 1996).

3113 NRC 24 juli 1997.

3114 Kamerstukken, 1997-1998, II, Bijlagen Handelingen, 25600 VI, 31 (Verslag van een Overleg (overleg 8 oktober 1997, verslag 7 november 1997).

3115 De Volkskrant, 22 oktober 1998.

3116 Trouw, 27 augustus 1998.

3117 Kamerstukken, 1995-1996, II, Bijlagen Handelingen, 24400 X, 64 (motie-Sipkes)(6 februari 1996).

te komen. Maar de Tweede Kamer verwierp de motie op 22 februari 1966 met alleen de linkse partijen als voorstander.

De politiek georiënteerde totaalweigeraars namen vanaf de val van De Muur in 1989 in aantal af. Bovendien werden zij cijfermatig in de dezelfde overzichten opgenomen, waar ook de weigeryuppen geteld werden. Van een goed georganiseerde politieke actie, waarmee de totaalweigeraars als Kees Vellekoop in 1975 (§ 11.3.2.d) de voorpagina's van de kranten haalden, was geen sprake meer.

c. De laatste tewerkgestelden

De duur van de tewerkstelling was in 1991 verkort van achttien tot zestien maanden (zie § 12.3.1). Per 1 januari 1994 werd in aansluiting op de verkorting van de duur van de eerste oefening voor dienstplichtige soldaten van twaalf tot negen maanden de duur van de gewone vervangende dienst teruggebracht van zestien tot twaalf maanden (1/3 langer dan de duur van de eerste oefening voor het merendeel der dienstplichtige militairen, conform artikel 12 lid 1 van de Wet GMD, zoals aangepast per 1 januari 1992)³¹¹⁸.

Op 31 augustus 1996, wanneer de laatste dienstplichtigen de kazerne verlaten hebben en met groot verlof gaan, eindigde met een generaal pardon de tewerkstelling van de erkende gewetensbezwaarden. Zij mogen echter op eigen verzoek tot 31 december 1996 blijven doorwerken. Het Bureau Tewerkstelling Erkende Gewetensbezwaarden bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid werd per ultimo december 1996 opgeheven.

12.3.5. De internationale erkenning van dienstweigering als mensenrecht

Dienstweigeren op grond van gewetensbezwaren wordt vanaf 1922 in de Nederlandse grondwet genoemd. Op internationaal niveau was meer tijd nodig. Dienstweigeren als grondrecht (in de grondwet) en als mensenrecht (opgenomen in de internationale mensenrechtencatalogus)?

a. Nederland: Grondwet

In 1922 werd het dienstweigeringsrecht grondwettelijk vastgelegd en 1923 in een wettelijke regeling uitgewerkt. Met de constitutionele bescherming kan het recht op dienstweigering als een grondrecht worden beschouwd. De beperkingen die de gewone wetgever heeft toegepast doen aan het grondrecht niet af. Men kan zeggen dat het dilemma dat de dienstweigering op principiële gronden voor de democratische staat inhoudt betrekkelijk bevredigend is opgelost. De hoge procedurele en inhoudelijke eisen die de staat stelt beperkt het aantal dienstweigeraars. Zo lang dit aantal marginaal is, kan de democratische rechtsstaat zich dat veroorloven. Bij massale toestroom die een cruciale verzwakking van de krijgsmacht kan inhouden, kan het niet anders dan dat de staat het grondrecht tot principiële dienstweigering substantieel gaat inperken. Het grondrecht dienstweigering is de uiting van de benadering dat bij een democratische rechtsstaat niet alleen gaat om met meerderheid van stemmen te besluiten, maar ook hoeveel ruimte de van de *mainstream* afwijkende groepen wordt gegund. Democratie gaat niet over het waarderen van eenvormigheid, maar het bevorderen van heterogeniteit.

Het dienstweigerrecht is geen vrijheidsrecht zoals de vrijheid van meningsuiting. De vrijheidsrechten gaan uit van zelfstandig handelen in woord en gedrag van de burgers waar de overheid zolang die uitingen binnen het kader van de wet blijven zich niet mee bemoeit. Er is een ongeclausuleerd basisrecht, dat in de tweede zin wordt beperkt: de ruimte eerst, dan de beperking. En niet andersom: wanneer de overheid het goed vindt, mag de burger spreken.

Maar bij dienstweigeren gaat het om een reactie op een overheidsactie: de oproep voor militaire dienst. De overheid is de eerste actor, de gewetensbezwaarde is reactief. Anders gezegd: geen dienstplicht, dan ook geen dienstweigering.

In de Nederlandse grondwet is recht op gewetensvrijheid niet vastgelegd. Het is in de Staatscommissie-Cals-Donner voorgesteld door de staatsrechtgeleerde Damiaan Meuwissen, maar hij vond geen weerklank³¹¹⁹.

Een dergelijk recht zou ook op andere terreinen een rol kunnen spelen (vergelijk het debat over de gewetensbezwaren van ambtenaren van de Burgerlijke Stand tegen het homohuwelijk).

Vermeulen stelt in zijn dissertatie uit 1989 onomwonden:

3118 Kamerstukken, 1996-1997, II, Bijlagen Handelingen, 25000 X, 2 (Memorie van Toelichting)(17 september 1996).

3119 Tweede Rapport van de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet (1969), p. 63-66. Zie § 11.3.2.e.

De Nederlandse grondwet bevat geen dienstweigeringsrecht³¹²⁰.

Er wordt in de grondwet in artikel 99 een vrijstellingsgrond van de militaire dienst wegens gewetensbezwaren vastgelegd. De bepaling in de grondwet strekt er niet toe alle gewetenbezwaren te erkennen. Maar de wetgever kan zich niet permitteren om *geen* regeling voor erkenning van gewetensbezwaren vast te stellen. De inhoud kan beperkt, de toetsing moeilijk, de alternatieve dienst zwaar zijn. Maar er dient een voorziening te zijn.

Er is dus geen absoluut recht op dienstweigering, maar de grondwet garandeert enigerlei vorm van dienstweigering.

De dienstplichtwetgeving kent ook vrijstellingen wegens geestelijk ambt, broederdienst en kostwinner-schap. Die vrijstellingen hebben geen grondwettelijke basis en kunnen dus uit de wet geschrapt worden.

De dienstweigerwetgeving is sinds 1923 binnen het grondwettelijk kader veranderd: de inhoud van de te erkennen gewetensbezwaren anders geformuleerd (ruimer), de toetsingsmethode aangepast (eerst complexer, toen weer wat eenvoudiger), de vervangende dienst opnieuw geregeld (eerst wel en toen geen ongewapende dienst, duidelijker rechtspositie voor tewerkgestelden).

De discussie is sinds dienstweigeren in de grondwet staat gegaan over de vraag of de beperkingen van de wet zich aan het grondwettelijk kader hebben gehouden. De discussie ging met name over de grondwettelijke termen 'ernstige gewetensbezwaren'. Dat zou volgens sommigen geen nadere wettelijke uitwerking behoeven, volgens anderen juist wel. Minister Heemskerk noemde in 1923 het bijvoeglijk naamwoord 'ernstig' een *epitheton omans*, louter versierend zonder nadere inhoudelijk betekenis. In de wetgeving van 1962 dook het woord 'onoverkomelijk' op.

De grondwet kent geen ongelimiteerd dienstweigeringsrecht: er moet een voorziening zijn waarop een dienstplichtige een beroep kan doen. Dat die bezwaren gebaseerd dienen te zijn op een godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging is een beperking die binnen het grondwettelijk kader valt. Als dienstweigering geen grondrecht zou zijn, waartoe dient dan de grondwetsbepaling?

b. Europa: de Raad van Europa

De parlementaire assemblee van de Raad van Europa heeft op 26 januari 1967 als het eerste internationale orgaan met resolutie 337 (1967) een verklaring over het recht op dienstweigeren aangenomen:

1. Persons liable to conscription for military service who, for reasons of conscience or profound conviction arising from religious, ethical, moral, humanitarian, philosophical or similar motives, refuse to perform armed service shall enjoy a personal right to be released from the obligation to perform such service.

2. This right shall be regarded as deriving logically from the fundamental rights of the individual in democratic Rule of Law States which are guaranteed in Article 9 of the European Convention on Human Rights.

Personen op wie de militaire dienstplicht van toepassing is en die op grond van geweten of een diepe overtuiging voortkomend uit godsdienstige, ethische, morele, humanitaire, wijsgerige of gelijksoortige overwegingen, weigeren om hun militaire dienstplicht te vervullen, moeten genieten van een persoonlijk recht om vrijgesteld te worden van de verplichting om een dergelijke dienstplicht te vervullen.

Dit recht moet worden beschouwd als logischerwijs afgeleid van het fundamentele recht van het individu in rechtsstaten die gewaarborgd zijn in artikel 9 EVRM.

Bij deze resolutie behoorde aanbeveling 478 (1967), waarin het Comité van Ministers van de Raad van Europa om de wetgeving van hun land in overeenstemming te brengen met deze uitgangspunten. Uit deze benadering mag worden afgeleid, dat de Raad van Europa ervan uitging, dat het EVRM niet het recht op dienstweigering behelsde³¹²¹.

3120 Vermeulen (1989), p. 244.

3121 Ook Vermeulen oordeelt in zijn proefschrift uit 1989 (p. 248-249), dat het EVRM in artikel 9 lid 1 geen recht op dienstweigering bevat. Hij baseert zijn interpretatie mede op de uitleg van artikel 4 lid 3 sub b EVRM, waarin tewerkstelling van erkende dienstweigeraars niet als dwangarbeid beschouwd kan worden, waarbij het aan de staten wordt overgelaten om een dienstweigeringsregeling vast te stellen. Dienstweigering kan naar zijn oordeel ook niet beschouwd als een 'belijdenshandel' van godsdienstige overtuiging of levensovertuiging.

Nederland bleef met zijn Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst binnen de grenzen van deze niet bindende resolutie, zo kwam naar voren in een uitspraak van de kroon van 1968³¹²².

Het bleek nodig deze aanbevelingen nog eens te herhalen en te versterken. Dat gebeurde in Recommendation 816 (1977) en de daarbij behorende Order 366 (1977) van 7 oktober 1977. In de aanbeveling van 1977 werd het ministerscomité aanbevolen *to introduce the right of conscientious objection to military service into the European Convention on Human Rights*, daarmee uitgaand van het feit dat een dienstweigerrecht nu niet in het EVRM is opgenomen. Die introductie zou kunnen geschieden door een additioneel protocol (waarvan er inmiddels veertien zijn).

De aandacht vanuit de Raad van Europa voor de dienstweigeringsproblematiek was aanhoudend en volhardend.

In 1986 bracht de Nederlandse vertegenwoordiger Willem de Kwaadsteniet, die ook een hoofdrol gespeeld had in de wijziging van de Nederlandse wet (zie § 11.3.2.b), een rapport uit aan de Juridische Commissie van de Raadgevende Vergadering (Doc 5663, AS/Jur (38) 3 van 9 december 1986).

De Raad van Ministers nam met enige vertraging in zijn Recommendation van 9 april 1987 (no R (87) 8) de uitgangspunten van de parlementaire resolutie uit 1967 over, zij het niet zonder enige aanpassing. Zo verdween de frase (in de resolutie van 1967) *as deriving logically from the fundamental rights of the individual in democratic Rule of Law States which are guaranteed in Article 9 of the European Convention on Human Rights*. Daarmee gaven de regeringen aan, dat het dienstweigerrecht niet in het EVRM vermeld staat.

In 1993 werd door de Italiaanse rechtsgeleerde Stefano Rodotà een nieuw rapport over de dienstweigerproblematiek opgesteld (Doc 6752, 1403-28/1/93-1-E van 29 januari 1993). Het was inmiddels meer dan 25 jaar na de eerste resolutie over dienstweiger van de Raad van Europa van 1967.

In 2001 kwam het tot een nieuwe resolutie. In deze Recommendation 1518 (2001) van 23 mei 2001, opgesteld op basis van het rapport van de Zwitser Dick Marty (Doc 8809, 4 mei 2001) ging het erom om druk uit te oefenen op landen die nog geen wettelijke voorziening voor dienstweiger hadden, met name een aantal Oost-Europese landen en Turkije. In 2001 waren er vijf landen van de Raad voor Europa zonder voorziening voor dienstweigeraars.

Bij de aandacht die de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa besteedde aan de toepassing van de mensenrechten binnen de krijgsmacht, dook ook het betoog voor een erkenning van het dienstweigerrecht op. Zo bleek in 2006 uit een nieuwe Recommendation (1742 (2006) van 11 april 2006). De Raad van Ministers nam deze aanbeveling over in zijn *Recommendation over human rights of members of armed forces* van 24 februari 2010 (CM/Rec(2010)4)³¹²³. In bepaling 41 wordt dit recht toegekend aan dienstplichtigen, dus niet aan beroepsmilitairen.

In het kader van de Raad van Europa is sinds 1967 ondanks vele politieke uitspraken op het niveau van parlementariërs en ministers het recht op dienstweigeren door de verdragswetgever niet erkend. Het dienstweigerrecht van de Raad van Europa komt niet verder dan het niveau van *soft law*.

c. Europa: het Europees Hof voor de Rechten van de Mens

In de zaak-Grandrath tegen Duitsland (appl. No 2299/64, (Yb 10 (1967), 642)) hadden de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens (rapport van 12 december 1966) en de Raad van Ministers (resolutie DH 1, 9 juni 1967) geen recht op dienstweiger afgeleid uit artikel 9 EVRM (vrijheid van godsdienst, levensovertuiging en geweten) in relatie tot artikel 4 lid 3 EVRM (vervangende dienst geen vorm van dwangarbeid).

Binnen de Nederlandse context werd geoordeeld dat de bestaande regeling voor erkenning van gewetensbezwaren binnen de grenzen van artikel 9 EVRM viel³¹²⁴.

3122 Een verwijzing naar een expliciete resolutie van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa (26 januari 1967, resolutie 337), die een niet bindend karakter had, mocht niet baten in een beroep bij de kroon tegen een afwijzende beschikking van de minister van Defensie op een verzoek om erkenning van gewetensbezwaren. Zie KB 14 november 1968, AB 1969, 123 (mn Stellinga).

3123 Van belang voor de ontwikkeling en toepassing van mensenrechten binnen de krijgsmacht vanuit internationaal niveau is het *Handbook on Human rights and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel*, in 2008 gepubliceerd door de *Office for Democratic Institutions and Human Rights* (ODIHR) van de OVSE en het *Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces*. Zie Uhl (2010). Het project werd financieel onder meer gesteund door de Nederlandse regering.

3124 In de eerste maal, dat de kroon artikel 9 EVRM (vrijheid van godsdienst, levensovertuiging en geweten) moest toepassen, was het oordeel, dat de regeling van de WGMD – marginaal getoetst – een redelijke invulling van dit recht inhield. Zie (KB 14 november 1968, AB 1969, 123 (mn Stellinga)).

Deze ECieRM-uitspraak van 12 december 1966 was maatgevend voor tal van andere EHRM-uitspraken. In verschillende latere uitspraken is deze lijn bevestigd in het perspectief van gewetensvrijheid, discriminatie en vervangende dienst en vrijstelling voor geestelijk ambt³¹²⁵.

In 2011 gaat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens om. In de uitspraak van 7 juli 2011 werd in de zaak van Bayatyan tegen Armenië³¹²⁶ het recht op dienstweigering erkend. Het betrof Vahan Bayatyan, een Armeense Jehovah's Getuige, die in september 2002 was gearresteerd en in december 2002 tot twee en half jaar gevangenisstraf was veroordeeld, omdat hij niet voldaan had aan de oproep tot militaire dienst. Na tien en halve maand werd hij voorwaardelijk vrijgelaten. Armenië had op 26 april 2002 het EVRM geratificeerd. Op 22 november 2004 trad een wettelijke voorziening in werking, die het mogelijk maakt op grond van religieuze overtuiging om ongewapende dienst binnen het leger of om vervangende dienst buiten het leger te vervullen.

De behandeling bij het Europees Hof had op het niveau van een kamer met vijf rechters nog geen succes: op 27 oktober 2009 werd er geen schending van artikel 9 EVRM vastgesteld. Een panel uit de Grand Chamber besloot op 25 januari 2010 tot herbeoordeling.

Het EHRM oordeelde in deze principiële uitspraak van 7 juli 2011 dat het ontbreken van een voorziening voor militaire dienstweigering op grond van gewetensbezwaren een schending is van artikel 9 EVRM. In deze uitspraak werd niet verdisconteerd, dat Armenië betrekkelijk snel na de ratificatie van het EVRM een wettelijke dienstweigeringregeling tot stand bracht³¹²⁷.

Het hof baseerde zijn koerswijziging met name op het feit dat inmiddels 45 van 47 EVRM-landen een voorziening voor dienstweigering hadden³¹²⁸. Op het moment van de dienstweigering ontbrak een dergelijke voorziening in Armenië en Turkije (in dit land tot op de dag van vandaag³¹²⁹). Het EHRM benadrukte, dat het EVRM *a living instrument which must be interpreted in the light of present-day conditions* is. Daarbij werd ook verwezen naar resoluties en uitspraken in het kader van de Raad van Europa, de Europese Unie en de Verenigde Naties.

De uitspraak kwam terwijl er in de meeste West- en Oost-Europese landen de dienstplicht was afgeschaft of opgeschort en er nog maar één RvE-land (Turkije) geen dienstweigeringswet had. Er kan geconstateerd worden dat er voor een dienstweigeringsvoorziening een *common ground* is. Het politieke klimaat was voor het EHRM dan ook gunstig voor een omslag. En bij die politieke en maatschappelijke verandering sloot het EHRM graag aan, een vorm van codificatie en een vorm van *jurisprudence by consent*. Het EHRM is trendvolger, geen trendsetter.

3125 ECieRM:

- G.Z. v. Austria (no. 5591/72, Commission decision of 2 April 1973, Collection 43, p. 161);
- X v. Germany (no. 7705/76, Commission decision of 5 July 1977, DR 9, p. 201);
- Conscientious Objectors v. Denmark (no. 7565/76, Commission decision of 7 March 1977, DR 9, p. 117);
- A. v. Switzerland (no. 10640/83, Commission decision of 9 May 1984, DR 38, p. 222);
- Norenus v. Sweden (no. 10410/83, Commission decision of 11 October 1984, DR 40, p. 203);
- Autio v. Finland (no. 17086/90, Commission decision of 6 December 1991, DR 72, p. 246);
- Peters v. the Netherlands (no. 22793/93, Commission decision of 30 November 1994 (zie § 11.1.14));
- Heudens v. Belgium (no. 24630/94, Commission decision of 22 May 1995, unreported); EHRM:
- Thlimmenos v. Greece (no. 34369/97, EHRM 2000-IV), 6 April 2000;
- Ülke v. Turkey (no. 39437/98, EHRM, 24 January 2006).

3126 EHRM, 7 juli 2011, application no. 23459/03. Zie ook het commentaar van Loof (2014).

3127 Het mag geen verbazing wekken, dat de Armeense rechter Alvina Gyulumyan een minderheidsstandpunt aan de uitspraak van de Grand Chamber toevoegde; zij erkende wel het recht op dienstweigering, maar meende dat artikel 9 EVRM dit recht niet bevatte. Turkije het andere land dat geen voorziening voor dienstweigeraars had, was niet in deze kamer vertegenwoordigd.

Het argument van Gyulumyan snijdt echter wel hout: zij wijst erop dat de Raad van Europa in eerdere resoluties had aangedrongen op de erkenning van het recht op dienstweigeren in de vorm van een additioneel protocol. En daaruit zou *a contrario* kunnen worden afgeleid, dat het EVRM geen voorziening voor dienstweigering kent en dat het aan de verdragswetgever is dit te veranderen en niet aan een rechtsprekende instantie. Dat is een zaak van scheiding der machten.

3128 In het lijstje, opgenomen in punt 46 staat ook 'the Netherlands (1920-23)'. Het jaartal 1920 is ten onrechte genoemd. Men had wel de legerorder uit 1917 kunnen noemen. De dienstweigeringswet is uit 1923, in werking getreden 1924.

3129 Na het Bayatyan-arrest van juli 2011 is Turkije nog een aantal malen in dienstweigerzaken veroordeeld wegens schending van artikel 9 EVRM: Ercep v Turkije (appl. 43965/04, 22 november 2011) (dienstweigering van een Jehovah's Getuige), Feti Demirtas v Turkije (appl. 5260/07, 17 januari 2012) en Savda v Turkije (appl. 42730/05, 12 juni 2012).

Overigens geeft de EHRM-uitspraak van juli 2011 niets over de invulling van het dienstweigerrecht, noch over de inhoud van de te erkennen gewetensbezwaren noch over de toetsingsprocedure – en methode noch over de aard en de zwaarte van de alternatieve dienst.

Vermeulen en Woltjer³¹³⁰ wijzen er in hun uitvoerige en kritische noot onder het arrest erop, dat Armenië bij toetreding tot het EVRM heeft toegezegd om binnen drie jaar de wetgeving op het terrein van dienstweigeren aan de Europese mensenrechtenstandaard aan te passen. Dat is ook binnen de toegezegde termijn geschied, maar in de ogen van het EHRM toch niet vlug genoeg. Daaraan zou men kunnen toevoegen, dat Armenië in de zaak van Bayatyan ook had kunnen handelen in het licht van voorgenomen en toekomstige wetgeving.

Vermeulen en Woltjer vragen zich af of het EHRM over het hoofd van Armenië zich richt tot Turkije, het enige RvE-land zonder wettelijke voorziening voor gewetensbezwaren ten militaire dienst. Loof beveelt in zijn commentaar bij het Bayatyan-arrest onder verwijzing naar Vermeulen (zie § 11.3.3.a) de in Nederland als marginaal beoordeelde toetsing van gewetensbezwaren als Europees model aan³¹³¹. Hij noemt het *a Dutch treat*. Maar dat is een model waarbij ieder bij een uitstapje of activiteit voor de eigen kosten opdraait. Gaat die vorm van toetsing ten koste van dienstweigeraar en van de overheid? Of bedoelt Loof, dat een marginale toetsing goedkoop en gemakkelijk is voor beide partijen?

d. Europa: de Europese Unie

Het Europees Parlement (van de Europese Gemeenschappen en vanaf 1 november 1993 van de Europese Unie) heeft in viertal resoluties het recht op dienstweigeren erkend, maar dat werd vastgelegd in uitspraken, die niet bindend waren voor de lid-staten en waar de burgers geen rechten aan konden ontleenen.

Het betreft:

- resolutie van 7 februari 1983 (Pb. C 68/13, 14 maart 1983), waarin onder verwijzing naar artikel 9 EVRM en naar resolutie 337 (1967) en aanbeveling 816 (1977) de lid-staten worden opgeroepen om in wetgeving voorzieningen voor dienstweigeren te treffen;
- resolutie van 13 oktober 1989 (Pb C 291/122, 20 november 1989), waarin na zes jaar wordt geconstateerd, dat er met de parlamentsresolutie van 1983 niets is gebeurd en waarin opnieuw tot actie wordt gemaand;
- resolutie van 11 maart 1993 (Pb C 115/178, 26 april 1993), waarin in een breed kader van mensenrechten in de paragrafen 46–53 Griekenland wordt veroordeeld wegens het ontbreken van een wettelijke regeling voor de erkenning van gewetensbezwaarden tegen militaire dienst;
- resolutie van 19 januari 1994 (Pb C 44/103, 14 februari 1994), waarin opnieuw het ontbreken van een dienstweigernet in Griekenland aan de kaak wordt gesteld³¹³².

Vermeulen zette kanttekeningen bij de resolutie van 1983³¹³³. Hij vroeg zich of een dergelijke uitspraak wel paste binnen het kader van de toenmalige Europese Economische Gemeenschap.

In het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, opgesteld op 7 december 2000 en in werking getreden 1 december 2009, wordt in artikel 10 lid 2 bepaald:

Het recht op dienstweigeren op grond van gewetensbezwaren wordt erkend volgens de nationale wetten die de uitoefening van dit recht beheersen.

Deze bepaling is op te vatten als een uitwerking van de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst zoals vastgelegd in artikel 10 lid 1 van het handvest. Er wordt niet expliciet gesproken van gewetensbezwaren tegen militaire dienst. De bepaling kan aldus een ruimere werking hebben.

e. Verenigde Naties

De Commission on Human Rights startte de betrokkenheid van de Verenigde Naties in 1971, toen op 19 maart 1971 aan de Secretaris-Generaal gevraagd werd om een wereldwijd overzicht samen te stellen van de

3130 MTM/NJCM-Bull, 2012, 35–58.

3131 Loof (2014).

3132 Griekenland heeft in 1997 een regeling voor dienstweigeraars getroffen.

3133 Vermeulen (1989), p. 255.

ationale regelingen op het terrein van dienstweigeren op grond van gewetensbezwaren. Dat verzoek lag in de lijn met van een *Study of Discrimination in the matter of Religious Rights and Practises* van rapporteur Arcot Krishnaswami uit 1960, waarin ook de aandacht gevestigd werd op de problematiek van het dienstweigeren. Een inventaris van de nationale wetgeving is een gebruikelijk middel om binnen internationale organisaties een begin te maken de thematiek op de agenda te zetten. De secretaris-generaal presenteerde het overzicht van de dienstweigerwetgeving op 15 december 1972 (UN Document E/CN.1/1118). Dat leidde voorsnog niet tot een uitspraak van de mensenrechtencommissie.

Het basisdocument van de opstelling van de Verenigde Naties over het recht op dienstweigeren is de resolutie van de UN Commission on Human Rights van 10 maart 1987 (Resolutie 1987/46)³¹³⁴.

Daaraan voorafgaande was er een overzichtsrapport samengesteld in opdracht van Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities door de commissieleden Asbjørn Eide (Noorwegen) en Chama Mubanga-Chipoya (Zambia)³¹³⁵. Met deze nieuwe studie verschoof de dienstweigert-hematiek binnen de Verenigde Naties van de vrijheid van godsdienst naar de aandacht voor minderheden. Het initiatief voor resolutie over gewetensbezwaarden kwam van Nederland. Er waren vanaf 1973 door Nederland in de persoon van Theo van Boven en door Oostenrijk in de persoon van Felix Ermacora bij de VN-mensenrechtencommissie voorstellen in circulatie gebracht³¹³⁶. Het voorstel werd op 14 maart 1985 in het VN-Jongerenjaar door Nederland formeel bij de VN-mensenrechtencommissie ingediend³¹³⁷. De eerste stappen van Nederland waren nog niet gelukkig.

Men moet de weerstand niet onderschatten, die er in landen met een dienstplicht leeft tegen erkenning van dienstweigeraars. Sommige landen voelen zich militair bedreigd, andere landen zijn verwikkeld in een binnenlandse strijd of in een oorlog aan de landsgrenzen. Er zijn landen die het onaanvaardbaar vinden om een godsdienstige overtuiging die afwijkt van de staatsgodsdienst te erkennen en er zijn andere landen die een godsdienstige overtuiging die indruist tegen de atheïstische politiek te erkennen.

Oostenrijk nam de fakkel van Nederland over en slaagde erin de resolutie door de VN-Mensenrechtencommissie te loodsen. Dat leidde tot de resolutie van 10 maart 1987 (1987/46). De oorsprong van de motie, het jongerenjaar, zorgde er mede voor dat de aandacht voor dienstweigeren op VN-niveau steeds in het teken van *the role of youth in the promotion and protection of human rights, including the question of conscientious objection to military service* heeft gestaan. Er is nog een aantal vervolgrapportages uitgebracht³¹³⁸. Daarin werd er onder meer ook op gewezen, dat artikel 18 IVBPR over vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst geen expliciet recht op dienstweigering impliceerde, maar er wel ingelezen zou kunnen worden³¹³⁹. Een uitdrukkelijk recht op dienstweigering op mondiaal niveau is niet tot stand gekomen.

In 1995 werd door de Nederlandse totaalweigeraar Paul Westerman zijn zaak voorgelegd aan de *Commission for Human Rights* (ingediend op 22 november 1995 met behulp van advocaat Erik Hummels). De gewetensbezwaren van Westerman waren achtereenvolgens afgewezen door de minister van Defensie en in hoger beroep door de Raad van State op 12 februari 1990. Vervolgens was Westerman door de militaire kamer van de arrondissementsrechtbank op 19 maart 1991, door de militaire kamer van het gerechtshof op 14 augustus 1991 en door de Hoge Raad op 24 november 1992 veroordeeld op grond van artikel 139

3134 Voor de betrokkenheid van de Verenigde Naties bij dienstweigeren zie uitvoerig Takemura (2010), p. 19-82 en over resolutie 1987/46 Weissbrodt (1988).

3135 UN Document E/CN.4/Sub.2/1983/30/Rev.1.

3136 Van Krieken (1976), p. 41-46. Theo van Boven heeft daarover mededelingen gedaan als getuige-deskundige in het proces tegen dienstweigeraar Kees Vellekoop (§ 11.3.2.d).

3137 Het idee is ongetwijfeld sterk ondersteund door de Nationale Werkgroep VN-Jongerenjaar onder voorzitterschap van Ad Melkert. De VVDM, de AVNM en de BVD werkten in het kader van VN-Jongerenjaar in de Stichting Voorlichting Dienstplicht (zie § 11.2.1.a).

3138 Zie bijvoorbeeld UN Document E/CN.4/1419/ van 20 november 1980, UN Document E/CN.4/2004/55 van 16 februari 2004 en UN Document E/CN.4/2006/51 van 27 februari 2006.

3139 Zie ook het General Comment 22 van de *Human Rights Committee* over artikel 18 IVBPR (UN Document HRI/GEN/1/Rev.1, p. 35 (1994), para 11):

The Covenant does not explicitly refer to a right to conscientious objection, but the Committee believes that such a right can be derived from article 18, inasmuch as the obligation to use lethal force may seriously conflict with the freedom of conscience and the right to manifest one's religion or belief. When this right is recognized by law or practice, there shall be no differentiation among conscientious objectors on the basis of the nature of their particular beliefs; likewise, there shall be no discrimination against conscientious objectors because they have failed to perform military service.

Zie ook de resolutie van de *Human Rights Council* van 5 juli 2012 (UN Document A/HRC/RES/20/2).s

WMS (het 'totaalweigeraarsartikel'), dat op 1 januari 1991 in werking was getreden. Zijn initiële weigering vond plaats op 29 oktober 1990, dus voor de inwerkingtreding van artikel 139 WMS. Het gerechtshof stelde, dat er geen bezwaar was om de dienstweigering die voor 1 januari 1991 viel onder artikel 114 WMS, te veroordelen onder het nieuwe artikel 139 WMS.

De *Commission for Human Rights* heeft in een uitspraak van 13 december 1999, vastgesteld op de zitting van 3 november 1999 op de klacht van Westerman, bepaald, dat de Nederlandse wettelijke voorzieningen in overeenstemming zijn met artikel 18 IVBPR (communication no 682/1996). Er werden tegen dit commissieoordeel ook nog twee minderheidsstandpunten ingebracht, één van vijf commissieleden en één van een afzonderlijk commissielid. Zij achtten een schending van artikel 18 IVBPR aan de orde: de aard van de gewetensbezwaren mag niet doorslaggevend zijn.

De Verenigde Naties kwamen niet verder dan een vorm van *soft law* in de vorm van resoluties op het niveau van de mensenrechtencommissie. De thematiek van het dienstweigeren heeft binnen het VN-circuit het niveau van de Algemene Vergadering nooit bereikt.

De conclusie mag zijn, dat nadat de Nederlandse grondwet al vanaf 1922 de basis voor het recht op dienstweigering vastlegt, dit op internationaal niveau pas door de uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in 2001 is geschied: op dienstweigering op grond van gewetensbezwaren is artikel 9 EVRM van toepassing.

12.4. DESERTIE IN DE JAREN NEGENTIG

Er zijn in de periode na de val van De Muur geen bijzondere ontwikkelingen op het terrein van desertie te melden. De wet zoals die in 1991 is ingevoerd is niet meer veranderd en ook in afnemende mate toegepast.

Er waren enige gevallen van militairen die weigerden naar Uruzgan te vertrekken. Een militair van twintig jaar deserteerde in maart 2006 door zich gedurende elf dagen aan de dienst te onttrekken. Hij werd door zijn vader naar de kazernie teruggebracht. De militaire kamer van de arrondissementsrechtbank in Arnhem verklaarde bewezen, dat de betrokken militair zich aan iedere dienst had willen onttrekken (zoals strafbaar gesteld in artikel 139 WMS), maar legde hem geen straf op, omdat hij leed aan een posttraumatische stressstoornis, opgelopen bij een uitzending naar Irak³¹⁴⁰. In een andere zaak van een militair die verklaarde niet naar Afghanistan uitgezonden te willen worden werd een veroordeling tot twee maanden gevangenisstraf uitgesproken³¹⁴¹. De militaire kamer van het Gerechtshof in Arnhem achtte overtreding van artikel 139 WMS niet bewezen, omdat de militair niet iedere dienst, maar alleen uitzending naar Afghanistan had geweigerd. Het 'totaalweigeraarsartikel' was op hem niet van toepassing³¹⁴². Er was in deze zaak formeel geen sprake van desertie, al werd de militair in de pers wel een 'Afghanistan-deserteur' genoemd³¹⁴³.

De onbruikbaarheid van artikel 139 WMS, ooi bedoeld om totaalweigeraars te kunnen aanpakken zonder al te veel ingewikkeldheden, was voor Gonzales aanleiding te pleiten voor een wetsaanpassing, waaruit zou blijken dat het weigeren van een vredesmissie een bijzonder onderdeel van de delictsomschrijving zou kunnen zijn³¹⁴⁴.

12.5. SAMENVATTING EN NABESCHOUWING

12.5.1. Samenvatting

a. De finale van de dienstplicht

Binnen één jaar na de val van de Berlijnse Muur was het besluit genomen om de duur van de eerste oefening met twee maanden te verkorten. En direct werd ook eigenlijk de discussie gestart over een structurele wijziging van de dienstplicht. Naar goed Nederlands gebruik werd het vraagstuk voor de periode van één jaar geparkeerd bij een adviescommissie. De commissie-Meijer stelde niet voor de dienstplicht af te schaffen

3140 Rb Arnhem, 6 november 2006, MRT 2007, 20.

3141 Rb Arnhem, 29 december 2006, MRT, 2007, 114.

3142 Hof Arnhem, 12 april 2007, MRT 2007, 305.

3143 Vrij Nederland, 20 april 2006. In dit artikel kwalificeerde de militair aan wie geen straf werd opgelegd zijn peloton als een kippenhok, een kindercreche, een groepje hangjongeren. Hij laakte de slechte voorbereiding op de uitzending.

3144 Gonzales (2008).

of op te schorten, maar te handhaven en op tal van punten te herzien. Minister Ter Beek kon niet anders dan het rapport terzijde leggen en besluiten de dienstplicht op te schorten. De dienstplicht was niet meer nodig (gezien de behoefte aan de manschappen in kwantitatieve zin en niet meer bruikbaar (gezien de taken bij de vredesoperaties, die politiek en maatschappelijk niet aan dienstplichtigen opgedragen konden worden)).

De grondwet diende herzien te worden, naar het oordeel van de commissie-Meijer en naar het oordeel van de Raad van State. Er werd ook anders over gedacht, onder meer de militair jurist Guido Coolen.

De Kaderwet Dienstplicht waarin de dienstplicht opnieuw geformuleerd werd en vervolgens direct opgeschorst, redde het niet in de race tegen de klok van de laatste lichtingen. Eind januari 1996 kwam de lichter 96-2 op, die de laatste bleek te zijn. Andere lichtingen van 1996 werden buitengewoon dienstplichtig verklaard, een en ander tot verbazing van het parlement. De Kaderwet Dienstplicht trad volledig in werking, toen de laatste dienstplichtigen al maanden geleden de kazerne had verlaten.

b. Het militaire straf- en tuchtrecht gemarginaliseerd

Het langdurige proces van modernisering van het militaire straf- en tuchtrecht kreeg onder meer door de opheffing van de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof het karakter van een 'verburgerlijking' van het militair recht.

Hoe lang men ook doende geweest is met het wetgevingsproces, de eerste evaluatie door de commissie-De Ruiter leverde het beeld op van een redelijk functionerend stelsel op basis van een tamelijk slordig samengestelde wet, waarin ruim honderd onnauwkeurige passage te ontdekken bleken.

Maar bij de toepassing van het militair strafrecht bij vredesoperaties bleek de spanning tussen de bureaus in Arnhem en de barakken in de woestijn. De commissie-Borghouts adviseerde naar aanleiding van de zaak van Eric O. een specifieke strafuitsluitingsgrond in de wet op te nemen, hetgeen geschiedde.

In kwantitatief opzicht was er een forse daling te zien van strafzaken jegens militairen, in het bijzonder terzake van militaire delicten. Het militair tuchtrecht toonde hetzelfde beeld.

De tijd is daarom het militair straf- en tuchtrecht af te schaffen. Na de incorporatie van de militaire rechtspraak is het tijd om een volgende stap te nemen. Er zijn in allerlei tijden voorstellen in die richting gedaan: Van Engen in 1903, Van Krimpen ruim 60 jaar later in 1969³¹⁴⁵ en nu hier bijna 50 jaar daarna.

c. De laatste dienstweigeraars

Dienstplicht opgeschort, dan ook dienstweigering opgeschort. De verlaging van de militaire dienst met twee maanden tot twaalf maanden veroorzaakte het probleem, dat met toepassing van de wettelijke formule volgens welke de duur van de vervangende dienst een derde langer moet zijn dan de militaire dienst het wettelijk minimum van achttien maanden niet toegepast kon worden. Een wetswijziging, die laat op gang kwam, haalde het minimum uit de wet, maar weer zo laat dat er met oneigenlijk gebruik van een uitzonderingsregeling een en ander gerepareerd moest worden voor een groep tewerkgestelden die voordat de wet in het staatsblad stond zestien maanden hadden volgemaakt.

In de jaren negentig kwam de positie van de weigeryuppen steeds duidelijker in beeld. Het ging om dienstplichtigen die met behulp van slimme juristencollectieven een oneigenlijk gebruik maakten van de dienstweigerprocedure, vooral om eindeloos tijd te winnen.

Er werd vanaf 1992 de Bussum-procedure ontwikkeld, waarbij deze groep bij wijze van snelrecht al dan niet erkend werd en bij niet erkenning onmiddellijk ingelijfd werd en bij volharding in het circuit van het militaire strafrecht terecht kwam. In 1996 ging de Hoge Raad akkoord met de Bussum-procedure.

De straf voor dienstweigering was 7 maanden gevangenisstraf, waarvan zes maanden in de vorm van een taakstraf van 240 uur werden omgezet. In 1998 bij het sluiten van de markt werd de ene maand gevangenisstraf vervangen door een geldboete.

In 2011 erkende het Europese Hof van de Rechten van de Mens in de Bayatyan-zaak, dat dienstweigering wegens bezwaarden opgevat moet worden als een mensenrecht (artikel 9 EVRM).

d. Desertie, een uitstervend fenomeen?

Het enige, dat op het terrein van desertie uit de periode na de val van de Muur te melden is, is de weigering van enige (beroeps)militairen naar Afghanistan te vertrekken.

3145 Van Krimpen (1969). Hij citeert strafrechtgeleerde Hulsman: 'de krijgsmacht is tenslotte geen folkloristisch reservaat'.

12.5.2. Nabeschouwing: een terugblik op het verdwijnen van de dienstplicht

Geschiedde de invoering van de dienstplicht in Nederland in 1811 in tijden van voortdurende oorlogen en veldslagen, het verdwijnen van de dienstplicht geschiedde in een tijd van politieke ontspanning, wellicht een vorm van euforie. Het fundament van de dienstplicht in de vorm van een breed maatschappelijk draagvlak smolt weg als sneeuw voor de zon. Dat draagvlak was al aan het barsten, vooral vanwege het feit, dat de overheid er niet in slaagde de dienstplicht eerlijk en rechtvaardig toe te passen. Niet wie S5 krijgt is gek, maar wie in dienst gaat, zo werd vaak gedacht. De minste of geringste aanleiding was dus al voldoende geweest om de dienstplicht te ondermijnen. En omdat de dienstplichtigen formeel wel, maar praktisch niet gedwongen konden worden aan vredesoperaties deel te nemen, hadden de dienstplichtigen zich als het ware overbodig gemaakt.

De oneerlijkheid van de dienstplicht strekte zich ook uit tot de onderlinge positie van jongens en meisjes. Een voortzetting van de dienstplicht zou zeker een obstakel hebben kunnen worden in het emancipatieproces: gelijke rechten, dan ook gelijke plichten. Het zou een te gemakkelijk argument hebben kunnen worden in handen van de tegenbeweging tegenover de vrouwenbeweging.

De militaire technologie heeft ook bijgedragen in de erosie van de dienstplicht. Het wapentuig was te duur en te complex geworden om zo maar in handen te geven van de groep passanten in de krijgsmacht.

De Kaderwet Dienstplicht maakt het juridisch dan wel mogelijk om binnen een paar weken de militaire dienstplicht te reactiveren. Juridisch simpel, maar organisatorisch behoorlijk complex, vreselijk tijdrovend en uiterst kostbaar. Eigenlijk is de Kaderwet Dienstplicht daarmee een naïef stukje wetgeving. Er is een soort wanverhouding tussen de geformuleerde plichten en de feitelijke uitvoeringspraktijk. Daarmee is de Kaderwet Dienstplicht eerder het resultaat van de politieke besluitvorming, ook in relatie tot de legertop, maar geen serieuze en toekomstbestendige wetgeving. Eerder geschreven met de blik naar het verleden dan met oog op de toekomst.

Wie in het jaar dat hij 17 jaar oud wordt, een brief van de minister van Defensie krijgt, dat hij is ingeschreven is voor de dienstplicht, krijgt van de overheid wel een juridisch kloppend bericht, maar hij krijgt eigenlijk een niet transparante boodschap. Wat verwacht de overheid, wat een jongere van een dergelijke melding zal denken? Het is wellicht de eerste brief die hij in zijn leven van overheidswege krijgt. Hij hoeft de brief in het geheel niet serieus te nemen: hij kan er geen rechten aan ontleen en hem worden geen plichten opgelegd. Het lijkt niet de beste start te zijn voor een relatie van een jongen die binnenkort meerderjarig wordt en de overheid. Wat voor boodschap geeft de overheid bijvoorbeeld door aan een jongen, terwijl op andere momenten de gelijkheid van mannen vrouwen wordt gepredikt.

Het wordt tijd de Kaderwet Dienstplicht in te trekken. De tijd is er rijp voor.

13.1. OVERZICHT: DE ONTWIKKELINGEN VAN DE DIENSTPLICHT, DISCIPLINE, DIENSTWEIGERING EN DESERTIE IN VOGELVLUCHT

In deze paragrafen wordt op basis van het materiaal gepresenteerd in de voorafgaande hoofdstukken de ontwikkeling van de dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie in zeer grote lijnen en in grove contouren samengevat. Veel nuance gaat daarbij verloren. Deze samenvatting geeft ook aan dat de ontwikkelingsgang niet altijd een geleidelijke verandering is geweest, maar soms met horten en stoten verliep, soms een uiterst traag wetgevingsproces liet zien en soms het karakter van een revolutionair proces aannam. Dit laatste vooral, omdat het ontstaan van de moderne dienstplicht niet voor niets samenviel met de Franse Revolutie aan de vooravond van de negentiende eeuw.

In bijlage 16 is de ontwikkeling van de samenhang tussen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie wat betreft de wetgeving schematisch weergegeven voor drie perioden: (1) voor 1917-1923, (2) van 1917-1923 tot 1991-1997 en (3) na 1991-1997.

13.1.1. De ontwikkeling van de dienstplicht in vogelvlucht

a. De eerste eeuw van de dienstplicht 1789-1914

De Franse revolutie, Napoleon, de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland

De Nederlandse dienstplicht is van Franse origine. Bij de verdediging van de Franse Revolutie tegen het oude Europa was de invoering van de dienstplicht eerder een noodzaak dan een ideële keuze. Rousseau leverde de ideologische basis voor deze op strategische gronden onvermijdelijke burgerplicht met zijn visie op de staat als een lichaam en de burgers als de ledematen.

De behoefte aan enorme aantallen soldaten, nodig bij de verdediging van de revolutie tegen de Europese monarchieën, kon worden bevredigd, omdat de maatschappelijke betrokkenheid – het revolutionaire elan – als bijna vanzelf tot indiensttreding in het leger leidde. Een *levée en masse* als een eenmalige gedwongen inlijving was in 1793 noodzakelijk geworden, tot twee keer toe, in februari 1793 en in augustus 1793. In 1798 was een reguliere wet nodig om de dienstplicht van een eenmalig besluit tot een structurele regeling te maken en van een collectieve verplichting tot een individuele verplichting.

De wettelijke regeling van de dienstplicht vond oorspronkelijk zijn steun in de grondwet (de versies van 1791, 1793 en 1795), maar de dienstplichtartikelen verdwenen uit de Napoleontische grondwetten van 1799 en 1804. Met de (gewone) wet-Jourdan-Delbrel uit 1798 in de hand hield Napoleon honderdduizenden Franse *conscripts* soms wel meer dan tien jaar in dienst: zij waren in feite beroepssoldaten geworden.

De dienstplicht kwam naar Nederland als een importproduct en was een bijverschijnsel – zo niet een van de aanleidingen – van de inlijving bij Frankrijk. Dienstplicht – zo werd wel geoordeeld – zou tegen de Nederlandse volksaard zijn. Het vrij hevige volksverzet tegen de dienstplicht van Napoleon zou te verklaren zijn uit een weinig krijgshaftige houding van Nederlanders, het ontbreken van een Nederlands belang bij de oorlogen van Frankrijk, de samenloop van twee aan de burgers opgelegde plichten: invoering van de dienstplicht en van nieuwe belastingen, dit laatste vanwege de tiërcering van de (Franse) staatschuld.

In 1811 voerde Napoleon de dienstplicht in de departementen aan de monding van de Rijn, de Maas en de Schelde in. Hij nam 25.000 soldaten uit deze gebieden mee op zijn desastreuze tocht naar Moskou in 1812. Van hen keerde ongeveer de helft terug. De elitezonen die Napoleon in 1813 opriep voor zijn *Garde d'honneur* waren mede bedoeld om de gegoede burgers aan zijn bewind te binden. Er zijn ondanks het nodige verzet enkele honderden Nederlandse jongemannen naar Frankrijk vertrokken. Effectief op het slagveld zijn de elitezonen niet geweest.

De (korte) negentiende eeuw (1815-1890)

De gehate Franse conscriptie werd in de loop van de negentiende eeuw omgevormd tot een in Nederland maatschappelijk geaccepteerde militieplicht. De beide vormen van dienstvervanging (plaatsvervanging en nummervervisseling) kregen vanaf 1815 een wettelijke basis zodat de hogere standen zich konden vrijwaren van militaire verplichtingen.

De militieplicht werd grondwettelijk verankerd in de grondwetten van 1814, 1815, 1840 en 1848 en in het dienstplichtbesluit van 1813, de militiewet van 1815, de militiewet van 1817 en de militiewet van 1861.

Een functionerende militie was nodig ook, omdat de tijd van de huurlegers voorbij was. Willem I huurde tussen 1814 en 1829 de laatste 8.000 Zwitsers in.

Ook voor de koloniën, vooral de Oost, waren soldaten nodig: tussen 1815 en 1909 ruim 176.000 man, van wie ongeveer 28% in het buitenland werd geworven. Dit Nederlands-Indisch leger stond los van de krijgsmacht in Nederland, maar was wel actief op dezelfde soldatenmarkt. De grondwet verbood dienstplichtigen overzee te zenden. In Indië werd gevochten (en stevig ook, vooral in de Atjeh-oorlog vanaf 1873), in Nederland werd alleen geoefend en wacht gelopen.

De dieldeling uit de grondwet van de gewapende macht (armee, militie en schutterij) bleek in de praktijk niet te functioneren. Wilde Willem I ongeveer 30.000 beroepssoldaten naast 20.000 miliciens, hij kon in 1819 niet anders dan de armee en de militie in één organisatie onder te brengen. Dat deze amalgamatie in strijd met de grondwet was, bleek geen overwegend bezwaar.

Het leger weerstond in 1830 militair gesproken de Belgische afscheidsbeweging, totdat de Fransen hun hulptroepen stuurden. De afscheiding bleek echter politiek en maatschappelijk onvermijdelijk. De schutterij, vooral op grond van de schutterijwetten van 1817 en 1827 bedoeld om plaatselijke orde te bewaren en de vestigingen te bemannen, werd in 1830 mobiel verklaard en naar de zuidelijke grens gedirigeerd. Dat was de laatste feitelijke inzet van de schutterij als reserveleger.

Het landleger was inmiddels georganiseerd als een kadermilitieleger: beroepsofficieren en dienstplichtige manschappen. Deze ontwikkeling maakte uiteindelijk ook een einde aan de competentiestrijd tussen de koning als bevelhebber van de armee en het parlement als wetgever voor de militie. De Thorbeckiaanse revolutie van 1848 hield een doorbraak in dit dispuut in: de ministers zijn verantwoordelijk, ook voor de krijgsmacht.

Het breukvlak van twee eeuwen (1890-1914)

De militieplicht, ingevoerd aan het begin van de negentiende eeuw, werd tegen het einde van die eeuw tot een persoonlijke dienstplicht, die voor de zonen van de hogere klasse niet langer met geld af te kopen was.

Militairen waren eerder voorstander van de persoonlijke dienstplicht dan de burgers. Het feit dat (kinderen van) burgers uit de hogere klassen zich niet verwaardigden om tijdelijk tot de krijgsmacht toe te treden, deed afbreuk aan het maatschappelijk aanzien van het leger en daarmee de status van beroepsofficieren. Aan de andere kant werd het aantrekken van een vervanger gezien als een eigen keus van een burger over de manier waarop hij aan de militieplicht wilde voldoen. De militieplicht zelf stond niet ter discussie, maar de overheid moest de burger vrijlaten in de manier van invulling van die plicht. Bij dat alles bleef de grondwet zwijgen over dienstvervanging: er was geen grondwettelijke voorziening, maar er was ook geen grondwettelijk verbod. Er zijn vanaf 1861 voorstellen voor de persoonlijke dienstvervulling ingediend in 1871, 1872, 1875, 1881, 1890, 1893 en uiteindelijk in 1898.

Intussen was in 1887 de grondwet gewijzigd. In het defensiehoofdstuk werden de gedetailleerde militiebepalingen uit 1815 vervangen door een beperkt aantal artikelen op hoofdzaken. In 1893 werd het dienstplichtigen mogelijk gemaakt (onder)officier te worden; deze regeling loste het tekort aan (onder)officieren op en stelde jongemannen uit hogere kringen vrij van het zedeloze kazemeleven te midden van de werkende klasse.

Op 1 september 1898 verdween het remplaçantenstelsel eindelijk uit de Nederlandse samenleving. Er was nog een achterhoedegevecht in de vorm van het plan-Coolen; het lek in de militiewet werd snel gedicht.

De afschaffing van de dienstvervanging diende de kwaliteit van de krijgsmacht te bevorderen. De discussie over de militiewetgeving werd nu gericht op de kwantiteit van de jaarlichtingen. In 1901 werd die van 11.000 op 17.500 gebracht, en in 1912 op 23.000 man. De schutterij werd in 1901 formeel opgeheven en als reserveleger vervangen door de Landweer in 1901, aangevuld door de Landstorm in 1913.

b. De tweede eeuw van de dienstplicht (1914-1990)

De Eerste Wereldoorlog

De vier jaar van de Eerste Wereldoorlog geven het beeld van een voortdurende verlenging en uitbreiding van de verplichtingen voor de militie, de landweer en de landstorm te zien. De behoefte aan veel militairen aan de grens om de andere, oorlogvoerende landen te laten weten dat het Nederland ernst was met de

neutraliteit legde een zware claim op de mannelijke (beroeps)bevolking. Daarom was er ook voortdurend strijd om vrijstellingen en verlofregelingen.

Daarbij bleef de groep mannen die ooit uitgeloofd waren buiten beschouwing. De uitgelote militieplichtigen van de jongste jaarklassen bleven gevrijwaard van mobilisatie ten laste van de oudere ingelote militieplichtigen, die hun eerste oefening achter de rug hadden.

Het Interbellum

Het functioneren van de dienstplicht in de Eerste Wereldoorlog leidde tot twee ontwikkelingen: (1) het fors verminderen van het jaarcontingent van 23.000 man tot 19.500 en (2) de harmonisatie van de militiewet (1912), de landweerwet (1901) en de landstormwet (1913) tot één dienstplichtwet. Het systeem van de dienstplicht onderging bij de invoering van de wet in 1922 weinig wijzigingen: de loting bleef bestaan, de vrijstellingsgronden bleven ongewijzigd. De oefentijd werd gereduceerd tot vijf-en-een-halve maand. Die periode kon met vier maanden worden bekort door deelname aan de zogenaamde 'vooroefening', 300 uur exerceren en marcheren op zaterdagmiddag. De landmacht werd op basis van deze wet een nagenoeg volledig kadmilitieleger. Bij de marine bleef de inzet van dienstplichtigen beperkt tot 1.000 matrozen, die traditiegetrouw uit de visserij en koopvaardij kwamen.

In 1928 werd de affrekperiode op basis van de vooroefening van vier maanden beperkt tot drie-en-een-halve maand. Er kwam in 1928 een centrale loting in plaats van een loting per gemeente. Maar in 1938 werd de loting als selectiemiddel uit de wet geschrapt. Dat was in verband met de voorbereiding van het jaarcontingent van 19.500 man tot 32.000 noodzakelijk. De vrijstelling voor broederdienst werd voorwaardelijk, dat wil zeggen afhankelijk van het aantal geschikte dienstplichtigen. De vooroefening werd afgeschaft in 1936: de 'voorgeoefende' dienstplichtigen hadden daardoor een te korte echte militaire training. In 1938 werd de dienstdtijd voor de eerste oefening verdubbeld: van vijf-en-een-halve maand tot elf maanden.

De Tweede Wereldoorlog

Nederland ging de Tweede Wereldoorlog in met een onvoldoende getraind en ondermaats uitgerust kadmilitieleger. Nederland koos niet voor het Deense model met een snelle overgave in plaats van een kansloos verzet. Men waande zich veilig achter de waterlinie, die echter geen hindernis vormde voor vliegtuigen die bommen en parachutisten uitwierpen.

De Nederlandse regering, die schielijk de neutraliteit had afgezworen, kon vanuit Engeland, Nederlands nieuwbakken bondgenoot, weinig doen. Men trachtte een eigen bijdrage te leveren aan de geallieerde oorlogsvoering door Nederlanders overall ter wereld via de dienstplicht in te lijven. Er werd van grote aantallen gedroomd, minstens een brigade (3.000 tot 5.000 man). Wetsbesluiten, vastgesteld door een regering in ballingschap, konden niet als vanzelfsprekend in landen waarheen veel Nederlanders waren geëmigreerd uitgevoerd worden. In Engeland werd in het proces-Amand de Nederlandse wetgeving inzake de dienstplicht door de Engelse rechter aanvaard. Geen duizenden, maar slechts honderden emigranten met de Nederlandse nationaliteit konden ingelijfd worden.

Het Indonesië-conflict

Niet de bevrijding van de Japanners, maar de onderdrukking van de nationalistische onafhankelijkheidsstrijd vereiste in Indië de inzet van rond de 100.000 Nederlandse dienstplichtigen. Het grondwettelijk verbod om dienstplichtigen zonder hun toestemming overzee te zenden werd met een beroep op staatsnoodrecht overstegen en daarna schielijk aangepast. De eerste dienstplichtigen zaten al op de boot toen de gewijzigde grondwet formeel werd afgekondigd.

De wijze waarop de duur van de dienstdtijd wetstechnisch werd geregeld kreeg niet de juridische schoonheidsprijs: het was een wirwar van wetten en AMvB's die op cumulatieve wijze ervoor kon zorgen dat dienstplichtigen in de praktijk drieënhalve jaar weg konden blijven. Nederland was in oorlog in Indië (maar dat was formeel nog vanwege de oorlog met Duitsland en Japan), maar niet gemobiliseerd (want het gemobiliseerde leger was door de Duitsers in juni 1940 ontmanteld). In 1948 kwam een nieuwe dienstplichtwet tot stand; deze wet loste het probleem van een langdurige dienstdtijd zonder mobilisatie niet op.

De jaren van de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea

Door de oorlog overzee lag het moederland er onverdedigd bij. In 1950 moest de krijgsmacht opnieuw opgebouwd worden. Er werd forse druk uitgeoefend door de commandant van de 1949 opgerichte NAVO, generaal Eisenhower.

De gewone dienstdienst werd in 1951 verhoogd van 12 maanden tot 20 maanden.

Aan het Nederlands Detachement voor Korea namen geen dienstplichtigen deel. Om bij KB dienstplichtigen te kunnen uitzenden naar Nieuw-Guinea werd in 1959 de dienstplichtwet aangepast. Naar Nieuw-Guinea werden in 1960 5.000 dienstplichtigen uitgezonden, een aantal in burgerkleding met in hun paspoort als beroep 'rijksambtenaar' met een KLM-vliegtuig om problemen bij tussenlandingen te voorkomen.

De Koude Oorlog hield een groot deel van de dienstplichtigen in staat van paraatheid in de kazernes. De spanning steeg na de opstanden in de DDR in 1953 en in Polen en Hongarije in 1956.

Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig

De bouw van De Muur in 1961 in Berlijn was het hoogtepunt van de Koude Oorlog. In de eerste jaren van het decennium manifesteerde zich de voorhoede van de eerste naoorlogse generatie op een dynamische wijze: het waren de eerste signalen van een protestgeneratie: in kringen van studenten en later bij werkende jongeren en dienstplichtige militairen.

De babyboom bereikte de kazernes. Er ontstond een overschot aan dienstplichtigen. De broederdienst ging van drie broers terug naar twee broers. Uitstel voor studie werd soepeler. Commissie op commissie trachtte een oplossing te vinden voor de steeds grotere mate van onrechtvaardigheid van de verdeling van de dienstplichtlast. Er kwam geen oplossing. De duur van de eerste oefening werd in de loop van deze jaren van 24 maanden in 1961 verlaagd tot 9 maanden in 1992.

De rechtspositie van de dienstplichtige militairen werd steeds meer in overeenstemming gebracht met enerzijds de beroepsmatige militairen en anderzijds met de niet-militaire leeftijdsgenoten in loondienst.

In het eerste detachement van Nederlandse militairen voor inzet in Libanon in het kader van de VN-operatie UNIFIL waren ook dienstplichtigen die niet vrijwillig werden uitgezonden; daarna zijn alleen dienstplichtigen op vrijwillige basis uitgezonden. De rechter dwong de minister de formele uitzendingsgrond aan te passen. Later werd de wet gewijzigd. Verplichte uitzending van dienstplichtigen voor VN-missies bleef een wettelijke mogelijkheid, maar werd politiek nagenoeg uitgesloten.

c. Geen derde eeuw voor de dienstplicht

De afschaffing

Nog geen drie jaar na de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 was het besluit genomen de dienstplicht feitelijk af te schaffen door de dienstplicht formeel op te schorten. In 1990 werd de duur van de duur van de eerste oefening verlaagd met twee maanden en in 1992 nog eens met drie maanden. De commissie-Meijer stelde niet voor de dienstplicht af te schaffen of op te schorten, maar te handhaven en tal van punten te herzien. Dat rapport verdween in de prullenmand op de dag van verschijnen. De dienstplicht was niet meer nodig (gezien de behoefte aan de manschappen in kwantitatieve zin en de technologische veranderingen in kwalitatieve zin) en niet meer bruikbaar (gezien de taken bij de vredesoperaties, die politiek en maatschappelijk niet aan dienstplichtigen opgedragen konden worden). Niet nodig en niet bruikbaar.

De grondwet diende herzien te worden, naar het oordeel van de commissie-Meijer en naar het oordeel van de Raad van State.

De Kaderwet Dienstplicht waarin de dienstplicht opnieuw geformuleerd werd en vervolgens direct opgeschort, redde het niet in de race tegen de klok van de laatste lichten. Eind januari 1996 kwam de lichten 96-2 op, die de laatste bleek te zijn. De Kaderwet Dienstplicht trad volledig in werking, toen de laatste dienstplichtigen al maanden geleden de kazerne had verlaten. In 2010 verliep de mobilisatieplicht van de laatste dienstplichtigen.

13.1.2. De ontwikkeling van het de discipline in de krijgsmacht op basis van militair straf- en tuchtrecht in vogelvlucht

a. De discipline in eerste eeuw van de moderne dienstplicht (1789-1914)

De tijd van de Franse revolutie en Napoleon

De Revolutie zocht naar een meer democratisch systeem voor het handhaven van de dienstplicht. In de eerste jaren handhaafde men de militaire strafwetten van het royalistische leger. Later werd de discipline meer op een bijna revolutionaire wijze georganiseerd met gewone soldaten in de krijgsraden. De lijfstraffen in het Franse leger werden afgeschaft.

Tegen de tijd dat Napoleon aan de macht kwam, werd de disciplinehandhaving weer aangetrokken.

In 1799 voerde de Bataafse Republiek met twee Criminele Wetboeken uit, één voor het Krijgsvolk te Lande en één voor het Krijgsvolk te Water, een nieuw militair straf- en tuchtrecht in, ter vervanging van de Artikelbrief uit 1590 van prins Maurits.

De (korte) negentiende eeuw 1815-1890

De militaire wetgeving uit 1799, uit de tijd van de Bataafse Republiek dus, bleef de hele negentiende eeuw gehandhaafd. Deze wetgeving, opgesteld voor en toegepast op beroepssoldaten, vormde de juridische basis voor een leger waarvan de gewone manschappen op den duur nagenoeg geheel uit militieplichtigen bestond. Dat militair strafrecht werd op een juridisch krakkemikkige manier van toepassing werd verklaard op de leden van de nationale militie. Er werd geen haast gemaakt met aanpassing. Bovendien wachtte men eerst op het nieuwe commune strafrecht dat uiteindelijk in 1881 werd vastgesteld en in 1886 werd ingevoerd.

De enige maatregel was de afschaffing van de lijfstraffen, min of gelijktijdig met het afschaffen van de lijfstraffen van het commune strafrecht in 1854. Toen in 1870 de doodstraf definitief verdween uit het commune strafrecht, was dat overigens geen aanleiding om dit voorbeeld te volgen. Toepassingen van de doodstraf binnen het militaire strafrecht in Nederland zijn uit de negentiende eeuw niet gerapporteerd (wel in Indië).

Gedurende het breukvlak van twee eeuwen

Het nieuwe militaire straf- en tuchtrecht zoals dat in 1903 ter vervanging van de regelingen van 1814-1815 werd vastgesteld was eerder een stroomlijning dan een vernieuwing. De algemene beginselen en leerstukken van het gewone strafrecht werden verankerd in het militaire strafrecht. De nieuwe wet werd pas in 1923 ingevoerd.

Het militair strafprocesrecht bleef gebaseerd op de wetgeving uit 1814 en 1815.

b. De discipline in de tweede eeuw van de moderne dienstplicht

De Eerste Wereldoorlog

De onvrede die in brede lagen van de krijgsmacht in de loop van de oorlog steeds maar groeide werd niet volledig beteugeld door het geldende militaire strafrecht. De nieuwe wetgeving, vastgesteld in 1903 werd gedurende de Eerste Wereldoorlog niet ingevoerd. Men moest het doen met een militair straf- en tuchtrecht, dat inmiddels een eeuw oud was.

Relletjes, onrust, met de muiterij op De Harskamp in oktober 1918 als dieptepunt, vonden hun oorzaak in de ledigheid en nutteloosheid van het bestaan gecombineerd met onvoldoende en slechte voorzieningen op het terrein van huisvesting en verzorging en met weinig ruimte voor verlof en vrijstelling.

De soldaten hebben zich georganiseerd, vooral vanuit het sociaal-democratisch perspectief. Maar die solidariteit, vergelijkbaar met de vakbondsorganisatie, heeft weinig resultaat geboekt, meer een onderlinge herkenning van de betrekkelijk beroerde omstandigheden dan een effectieve verbetering ervan.

Het Interbellum

In 1923 is uiteindelijk de nieuwe regeling van het militair strafrecht van kracht geworden, de toepassing van de algemene beginselen van het commune strafrecht.

Er werd in 1931 een extra bepaling in het Reglement op de Krijgstucht opgenomen, waarmee het hooghouden van de godsdienst aan iedere militair werd voorgeschreven; dit naast het al bestaande verbod op vloeken in artikel 22 RK.

De Tweede Wereldoorlog

Op de dag van de inval van de Duitsers werden bij Koninklijk Besluit de commandanten van legerkorpsen gemachtigd om een eigen krijgsraad te velde in te stellen. Dat geschiedde alleen bij het IIde Legerkorps, dat onder meer aan de Grebbelinie lag.

Aan de Nederlandse troepen in Engeland werd bij de *Allied Forces Act* van 22 augustus 1940 een eigen militair justitiesysteem toegestaan.

Het Indië-conflict

De drie verschillende legeronderdelen die in Indië actief waren hadden ieder hun justitiesysteem: het KNIL, de Koninklijke Marine en de Koninklijke Landmacht; in deze laatste legereenheid zaten verreweg de meeste dienstplichtigen. Bij de wetwijzigingen van 1903 (vaststelling) en 1923 (invoering) viel de mari-

ne en de landmacht onder het gemeenschappelijk Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht. Voor de landmacht gold dat het hoger beroep op krijgsraadsuitspraken was opgeschort wegens de formele status 'tijd van oorlog' en dat voor het tuchtrecht sprake was van de situatie 'leger te velde', wat vooral implicaties had voor de tuchtstraffen en de uitvoering daarvan.

De koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea

Hoewel de hele militaire straf- en tuchtrechtwetgeving aan revisie toe was, kwam er in 1965 slechts een partiële wijziging tot stand. Het betrof vooral de aanpassing aan het Statuut van het Koninkrijk van 1954 en het NAVO-statusverdrag van 1951.

Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig

Het militair straf- en tuchtrecht bleek niet toegesneden te zijn op culturele veranderingen van de jaren zestig, zeventig en tachtig. Er waren problemen met haardracht en groetplicht en ook de vrijheid van meningsuiting van dienstplichtige soldaten stond onder druk. De advocaten hadden de weg naar Straatsburg ontdekt en die werd met wisselend succes begaan. Met name het streng arrest als tuchtstraf bleek niet door de beugel te kunnen.

Er was ruim dertig jaar tijd voor nodig, maar tegen het einde van de drie dynamische decennia is het militair strafrecht uiteindelijk grondig aangepast. De krijgsraad werd omgevormd tot een militaire kamer van een arrondissementsrechtbank en het HMG tot een militaire van een gerechtshof. Omdat het wetgevingsproces bijzonder traag verliep, werd in 1979 door een initiatiefwet uit de Tweede Kamer cassatie van HMG-uitspraken door de Hoge Raad mogelijk gemaakt.

Het materiële strafrecht werd in overeenstemming gebracht met het commune strafrecht en de doodstraf verdween uiteindelijk ook uit het militaire strafrecht en daarmee definitief en volledig uit het Nederlandse strafrechtssysteem.

c. De discipline aan het einde van de dienstplicht

De afschaffing van de dienstplicht

Hoe lang men ook doende geweest is met het wetgevingsproces, de eerste evaluatie door de commissie-De Ruiter leverde het beeld op van een redelijk functionerend stelsel op basis van een tamelijk slordig samengestelde wet, waarin de commissie ruim honderd onnauwkeurige passages aanwees.

Maar bij de toepassing van het militair strafrecht bij vredesoperaties bleek de spanning tussen de bureaus in Arnhem en de barakken in de woestijn. De commissie-Borghouts adviseerde naar aanleiding van de zaak van Eric O. een specifieke strafuitsluitingsgrond in de wet op te nemen, hetgeen geschiedde.

In kwantitatief opzicht was er een forse daling te zien van strafzaken jegens militairen, in het bijzonder terzake van militaire delicten. Het militair tuchtrecht toonde hetzelfde beeld. Kwantitatief was er geen reden meer een afzonderlijk militair strafrecht in stand te houden (zeker niet in vredetijd) en kwantitatief én kwalitatief was er ook geen reden meer beroepsmilitairen voor een gemeenschappelijk delict voor een militaire strafrechter te brengen.

In bijlage 10 is de ontwikkeling van het militaire strafrecht van 1814 tot 1991 en in bijlage 11 de ontwikkeling van het militair tucht in dezelfde periode schematisch weergegeven.

13.1.3. De ontwikkeling van de dienstweigering in het kader van de moderne dienstplicht in vogelvlucht

a. Dienstweigeren in de eerste eeuw van de moderne dienstplicht

De Franse revolutie, Napoleon, de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland

Principiële vormen van dienstweigeren kwamen niet tot uiting in de 25 jaar tussen 1789 en 1815, maar dienstplichtontduiking op andere grondslagen was een frequent verschijnsel. Verzet tegen de dienstplicht liep in een aantal streken van Frankrijk, met name in de Vendée, samen met verzet tegen het antireligieuze karakter van de Revolutie en het dogmatisch centralisme van het revolutionaire bewind. Het verzet manifesteerde zich gewapenderhand en bepaald niet pacifistisch. Het werd bloedig de kop ingedrukt. Napoleon kreeg in de loop van zijn bewindsperiode steeds beter grip op de dienstplichtontduiking.

De in 1811 opgelegde dienstplicht leidde in de Hollandse departementen van het Franse keizerrijk tot allerlei vormen van onrust en oproer, in totaal meer dan dertig incidenten. Naar schatting waren er een paar duizend jonge dienstplichtontduikers.

Dienstweigeren in de korte negentiende eeuw

De negentiende eeuw toonde weinig militie- of schutterijplichtigen die niet aan de oproep tot inlijving willen voldoen. Uitzondering is de periode rond 1830 met de Belgische opstand.

Aan de ene kant waren er voornamelijk katholieke militieplichtigen in Twente, Gelderland en Noord-Brabant die voornamelijk uit solidariteit met de Belgische opstandelingen en uit afkeer van de Hollandse dominantie de oproep tot inlijven negeerden, soms heel demonstratief. Een generaal pardon had nauwelijks effect. Er kwamen serieuze tegenmaatregelen in de vorm van expedities van een legeronderdeel naar de weigerachtige streken. Inkwartiering van militairen werd daarbij als sanctiewapen ingezet.

Aan de andere kant was er het principiële verzet van de beweging van de Zwijndrechtse Nieuwlichters. Het ging maar om enkele sekteleiden die op religieuze gronden weigerden aan de militieplicht te voldoen. Er werd een oplossing gezocht door ongewapende kazemedienst, maar een aantal anderen werd tot dwangarbeid met de kruiwagens veroordeeld.

De doopsgezinden hadden tot 1795 hun schutterijplicht kunnen afkopen. Dat kon vanaf 1815 ook voor de militieplicht in de vorm van dienstvervanging. Een kleine groep doopsgezinden vond dat wat zij zelf ongeoorloofd achtten niet aan anderen in hun plaats gevraagd kon worden. Zij zagen geen andere mogelijkheid dan naar de Verenigde Staten te emigreren.

Gedurende het breukvlak van twee eeuwen

De nieuwe sociale bewegingen vormden de grondslag voor de eerste moderne dienstweigeren in de persoon van Van der Veer, die in 1896 in Middelburg om principiële redenen weigerde op te komen voor de schutterij. Tot de Eerste Wereldoorlog werd er door een twintigtal jongemannen de dienst van militie en schutterij geweigerd. Zij kregen gevangenisstraf variërend van enige maanden tot enige jaren (dit laatste vooral bij herhaling). De invloed van Tolstoj deed zich gevoelen. Advocaat Laurillard pleitte in een brochure als eerste voor een wettelijke voorziening voor dienstweigeraars.

Met name de doopsgezinden kwamen in de knel. Omdat er sinds 1898 een persoonlijke dienstplicht gold hadden de doopsgezinden met hun pacifistische opvattingen en met de reputatie van oppassende en hard werkende burgers geen mogelijkheid meer de dienstdienst af te kopen.

b. Dienstweigeren in de tweede eeuw van de moderne dienstplicht*De Eerste Wereldoorlog*

De eerste burgerminister van Oorlog zorgde met de Legerorder van 9 november 1917 voor de eerste regeling voor principiële dienstweigeraars. De erkenning van vooral religieuze bezwaren met een tewerkstelling in de vorm van ongewapende dienst binnen de krijgsmacht: een principiële doorbraak, maar vooral een praktische oplossing voor een binnen de organisatie van de krijgsmacht onhanteerbaar probleem.

Tijdens het Interbellum

Naast de dienstplichtwet 1922 is de Dienstweigeringswet 1923 de belangrijkste verworvenheid van de periode van het Interbellum. Na de grondwettelijke erkenning in artikel 183 van de grondwet van 1922 is in de Dienstweigeringswet de uitwerking en uitvoering van een erkenningsprocedure voor gewetensbezwaarden militaire dienst gegeven. Een algemene omschrijving van de te erkennen bezwaren, een toetsingscommissie en een tewerkstelling in de publieke sector zijn de belangrijkste elementen van deze regeling. Wie alleen bezwaar heeft tegen gewapende dienst, wordt binnen de krijgsmacht in een niet-gevechtscategorie tewerkgesteld.

De toepassing van de wet kwam moeizaam op gang, vooral omdat het ministerie van Oorlog slechts met de grootste moeite tewerkstelling bij andere staatsdiensten geregeld kon krijgen. Deze vertragingen leidden er ook toe, dat het Hoog Militair Gerechtshof in de positie van een inhoudelijke beroepsinstantie terechtkwam. Het aantal dienstweigeraars bedroeg maar enige tientallen per jaar en het erkenningspercentage was hoog, gemiddeld 80% in de tussenoorlogse jaren.

De Tweede Wereldoorlog

De dienstweigeraars die in Drenthe aan het werk waren verdwenen snel uit beeld. Van hen is tijdens de Tweede Wereldoorlog niets meer vernomen.

Onwillige Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika en Engeland werden behulp van de lokale autoriteiten gedwongen aan de Nederlandse dienstplicht te voldoen, maar in Verenigde Staten verleenden de autoriteiten geen medewerking.

Het Indië-conflict

De gewelddadige reactie van Nederland op het dekolonisatieproces van Indië veroorzaakte de grootste hausse van weigeraars en deserteurs ooit. Bij het eerste troepentransport van de dienstplichtigen in september 1946 keerde 15% niet terug van inschepingsverlof.

Het verzet tegen de uitzending naar Indië heeft twee verschillende achtergronden: er zijn politiek bewuste dienstweigeraars die uit pacifistische of antikolonialistische overwegingen niet mee wilden vechten tegen de *Republiek Indonesia* en er zijn weigeraars die uit angst, lafheid of heimwee of een combinatie daarvan op emotioneel-psychologisch gronden niet naar Indië wilden of konden vertrekken. Deze laatsten waren volgens een onderzoek uit die tijd in de meerderheid. Het leger hanteerde het onderscheid tropenvoldoende-tropenonvoldoende en Indië-bereid-Indië-weigering.

De dienstweigeraars op principiële gronden konden gebruik maken van de procedures van de Dienstweigeringswet 1923. Een absolute afwijzing van geweld was voorwaarde voor erkenning. Hoger beroep was niet mogelijk, maar de krijgsraden voor wie de afgewezen en volhardende dienstweigeraars dienden te verschijnen zagen het als hun plicht de motieven voor het gepleegde strafbare feit van het weigeren van een dienstbevel nader te onderzoeken en konden in een aantal gevallen akkoord gaan met een voorwaardelijke straf. De voorwaarde bestond hierin, dat de veroordeelde tewerkgesteld werd als een erkende principiële gewetensbezwaarde.

Bij volgehouden dienstweigering die niet leidde tot een vorm van erkenning volgde een gevangenisstraf die kon oplopen tot vier jaar. Er werd volgens een berekening voor vijftien eeuwen gevangenisstraf opgelegd.

Tijdens de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea

In 1958 werd een begin gemaakt met de vernieuwing van de Dienstweigeringswet. Na veel politiek overleg kwam in 1962 de nieuwe Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst. De erkenningsgronden werden in navolging van de Duitse wetgeving verruimd. Het accent verschoof van niet willen doden van de medemens op overheidsbevel naar bezwaren tegen het gebruik van wapens. Er werd ook de persoon van vertrouwensman geïntroduceerd. En er kwam verder een aantal nieuwe administratieve en straf- en tucht-rechtelijke bepalingen.

Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig

Er is vanaf de omzetting van de Dienstweigeringswet 1923 in de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst 1962 voortdurend discussie geweest over de grenzen van de erkenningsgronden. Van een voorstel van het kabinet-Den Uyl om de procedure voor erkenning te reduceren tot een simpele brief werd na de aankondiging in maart 1976 niets meer vernomen. Uiteindelijk werd in 1978 een nieuwe wat ingewikkelde formulering voor de erkenningsgronden gevonden die voor de meerderheid van het parlement aanvaardbaar was. Maar een simpele formulering als voorgesteld in een ARP-PvdA-amendement-De Kwaadsteniet-Kombrink haalde het in de lange parlementaire behandeling niet.

Belangrijkste inhoudelijke vernieuwing betrof de erkenningsmogelijkheid voor atoomweigeraars.

c. Dienstweigeren bij het einde van de moderne dienstplicht*De afschaffing*

Werd de dienstplicht opgeschort, dan moest ook de dienstweigering opgeschort worden. De verlaging van de duur van de militaire dienst - eerst met twee maanden tot twaalf maanden en later met drie maanden - veroorzaakte het probleem, dat met hantering van de wettelijke formule volgens welke de duur van de vervangende dienst een derde langer moet zijn dan de militaire dienst, het wettelijk minimum van achttien maanden niet toegepast kon worden. Een wetwijziging, die laat op gang kwam, haalde het minimum uit de wet, maar weer zo laat dat er met oneigenlijk gebruik van een uitzonderingsregeling een en ander gerepareerd moest worden voor een groep tewerkgestelden die voordat de wet in het staatsblad stond hun zestien maanden vervangende dienst al volgemaakt had.

In de jaren negentig kwam de positie van de weigeryuppen steeds duidelijker in beeld. Het ging om dienstplichtigen die met behulp van slimme juristencollectieven een oneigenlijk gebruik maakten van de dienstweigerprocedure, vooral om eindeloos tijd te winnen. Er werd vanaf 1992 de Bussum-procedure ontwikkeld, waarbij deze groep bij wijze van snelrecht al dan niet erkend werden en bij niet erkenning onmiddellijk ingelijfd werden en bij volharding in het circuit van het militaire strafrecht terecht kwam. In 1996 ging de Hoge Raad akkoord met de Bussum-procedure.

De straf voor dienstweigerings was 7 maanden gevangenisstraf, waarvan zes maanden in de vorm van een taakstraf van 240 uur werden omgezet. In 1998 bij het sluiten van de markt werd de ene maand gevangenisstraf vervangen door een geldboete.

In bijlage 12 is de ontwikkeling van de wetgeving op terrein van het dienstweigeren schematisch weergegeven.

13.1.4. De ontwikkeling van de desertie in het kader van de moderne dienstplicht in vogelvlucht

a. Desertie tijdens de eerste eeuw van de moderne dienstplicht

Tijdens de Franse revolutie en de inlijving van Nederland bij Frankrijk

In de eerste jaren van de Revolutie was bijzondere aandacht voor desertie niet nodig vanwege de grote toevloed van vrijwilligers naar het leger. Met de introductie van de dienstplicht was een meer systematisch beleid en een betere wetgeving inzake desertie nodig. Toch laat de geschiedenis zien dat strenge aanpak en ruime amnestie elkaar afwisselden.

De korte negentiende eeuw

Beroepssoldaten of miliciens, desertie blijft een probleem, ook dus in het vaderlandse leger onder drie koningen Willem. Regelt Willem I nog een aanbrengpremie voor deserteurs en maakt hij hulp aan deserteurs strafbaar, Willem II schaft de aanbrengpremie voor deserteurs uit het landleger in 1847 geheel af.

Tijdens het breukvlak van twee eeuwen

Er werden in de tweede helft van de negentiende eeuw jaarlijks ongeveer 300 soldaten wegens desertie veroordeeld, niet omdat zij het leger voorgoed de rug hadden toegekeerd, maar omdat ze te laat terugkwamen van verlof en dergelijke. Er was een felle brochure van een kritische officier en een initiatiefwet van drie kamerleden voor nodig alvorens in 1887 in de tekst van het desertieartikel de opzet om de krijgsmacht voorgoed te willen verlaten onderdeel van de delictsomschrijving werd.

b. Desertie tijdens de tweede eeuw van de moderne dienstplicht

De Eerste Wereldoorlog

Desertie uit het leger kwam tijdens de mobilisatie van de Eerste Wereldoorlog wel voor, maar waar kon men naartoe? De grenzen waren gesloten, zelfs aan de Belgische kant door de Duitsers onder stroom gezet. Onderduiken was de enige, niet zo gemakkelijke oplossing.

Toch nam de desertie van Nederlandse militairen in de loop van de oorlog toe: 700 in 1915, 1.200 in 1916, 1.400 in 1917 en 1.800 in 1918, een zeer ruime verdubbeling dus.

De munitie in De Harskamp tegen het einde van de oorlog was formeel geen desertie, maar wel een ernstig gehoorzaamheidsconflict in het leger dat aan het einde van zijn latijn was; de opstand was effectief, want de demobilisatie werd vervroegd ingezet, zeker toen de Troelstra-revolutie van begin november 1918 een papieren tijger bleek.

Tijdens het Interbellum

Desertie was geen groot probleem in de jaren twintig en dertig, mede door de betrekkelijk geringe last van de dienstplicht. Munitie, een strafbaar verschijnsel dat parallel aan desertie loopt, brak in begin 1933 uit op het pantserschip Zeven Provinciën in de Oost-Indische wateren. Het was eerder een uit de hand gelopen vakbondsactie dan een klassieke munitie. De overheidsreactie liep ook uit de hand, toen een schot voor de boeg een voltreffer bleek op te leveren, met grote aantallen doden en gewonden als gevolg. Niet alleen de munitie werden zwaar bestraft, in het bijzonder een Nederlandse matroos die leiding zou hebben gegeven aan de inlandse schepelingen, maar ook de kapitein en zijn officieren werden wegens plichtsverzuim streng aangepakt. Gehoorzaamheidsdelicten van enige betekenis en omvang bleven een uitzondering.

De Tweede Wereldoorlog

Een sergeant in een stoplijn aan de Grebbelinie nam zelf de beslissing zich met zijn sectie en zijn kanon terug te trekken in de richting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Sergeant Meijer werd aangehouden en voor de krijgsraad gebracht wegens het eigendunkelijk verlaten van zijn post. De krijgsraad, speciaal ingesteld door de commandant van het IIde legerkorps, sprak op zondag 12 mei 1940 de doodstraf uit, die twee uur later voltrokken werd. Het was de eerste doodstraf in Nederland sinds 1860 en de eerste dood-

straf wegens een militair delict sinds 1815. Op de procedure, de overwegingen en de strafuitvoering is veel kritiek te leveren. Van die kritiek wil de Nederlandse regering tot op de dag van vandaag niets weten. De generaal die de procedure die tot de doodstraf leidde in gang zette, werd zelf twee dagen later wegens overspannenheid uit zijn functie ontheven.

Het Indië-conflict

Wie na inlijving niet terugkwam van inschepingsverlof maakte zich schuldig aan desertie 'gepleegd in oorlogstijd' (immers de wapenstilstand met Duitsland en met Japan was nog niet omgezet in een vredesverdrag). De overwegingen van de Indië-deserteurs waren van dezelfde orde als van de Indië-weigeraars.

Bekende deserteurs, eigenlijk overlopers, waren Piet van Staveren en Poncke Princen. De legerleiding wilde deze 'verraders' graag arresteren, wat met Piet van Staveren wel en met Poncke Princen niet lukte.

Tijdens de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea

Tot halverwege de jaren vijftig werden er nog Indië-deserteurs opgespoord en veroordeeld. In Korea pleegden een paar militairen desertie. Dat is rond het conflict over Nieuw-Guinea niet gerapporteerd.

Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig

Hoezeer de discipline aan veranderingen onderhevig was en hoezeer de dienstweigering in ontwikkeling was, het was op het front van de desertie rustig. Er zijn nauwelijks desertiegevallen uit deze periode gerapporteerd.

c. Desertie bij het einde van de moderne dienstplicht

De afschaffing

Het enige dat op het terrein van desertie te melden na de opschorting van de dienstplicht is, betreft de weigering van enige beroepsmilitairen om op missie naar Afghanistan te vertrekken.

13.1.5. De relatie van de dienstplicht en de democratie in vogelvucht

a. In de eerste eeuw van de moderne dienstplicht

In de tijd van de Franse Revolutie en Napoleon

In de Franse grondwet van 3 september 1791 werd bepaald dat het recht om bij de *Garde Nationale* te dienen was voorbehouden aan personen die voldeden aan de eisen van de *citoyennité active*. Het actieve burgerschap werd vooral afgeleid van iemands economische positie en leidde tot een censuskiesrecht (met een minimumbelastingbijdrage ter waarde van drie dagen werk). Het begrip *citoyennité active* werd in de nieuwe (jacobijnse) grondwet van 24 juni 1793 geschrapt.

In de grondwet van 22 augustus 1795 werden zowel de verdedigingsplicht als het stemrecht vastgelegd, als naast elkaar bestaande elementen van de staatsrechtelijke positie van de Franse burgers, eerder een relatie van broer en zuster dan kind en vader.

Bij de discussie over de Bataafse Staatsregeling van 1798 werd op 29 maart 1798 bepaald dat burgers die zich onwillig toonden tot het dragen van wapenen uitgesloten zouden worden van deelname aan de vergaderingen waar over de ontwerp-staatsregeling gesproken en gestemd zou worden; het opvallende is dat dit decreet werd vastgesteld op een moment dat er nog niet sprake was van een (grondwettelijke) dienstplicht. Van een formele relatie tussen kiesrecht en dienstplicht was dus geen sprake.

De korte negentiende eeuw

In de samenhang tussen dienstplicht en democratie werd in de negentiende eeuw in het geheel geen evenwicht bereikt. Er was geen sprake van een parallelle ontwikkeling. De militie- en schutterijplicht drukte zwaar op de (lagere segmenten van de) bevolking tijdens de Belgische Afscheiding. De democratie kwam aarzelend op gang na de revolutie van Thorbecke. De invoering en de verdere uitbereiding van de dienstplicht gingen eerder van start en geschieden in een hogere versnelling dan de introductie van de democratie in de vorm van stemrecht.

Op het breukvlak van twee eeuwen

Gelijke plichten, zoals tot uiting komend in de afschaffing van de dienstvervanging in 1898 leidde niet onmiddellijk tot gelijke rechten: het algemene stemrecht kwam pas een kleine twintig jaar na de persoonlijke dienstplicht tot stand. En er was maar in beperkte mate sprake van gelijke plichten: het lot besliste wie

in militaire dienst moest en wie niet. Er was dus geen sprake van een algemene dienstplicht, zelfs niet toen na de Eerste Wereldoorlog het algemene kiesrecht gerealiseerd werd.

Men zou kunnen stellen, dat 'huismanskiesrecht', zoals dat in deze periode door Kuyper is verdedigd (als reactie op het klassegebonden censuskiesrecht) een weerspiegeling had kunnen vinden in het een soort van 'huismansdienstplicht': de vader gaat als gezinshoofd namens het gezin stemmen (en de vrouwen hebben geen stemrecht), de oudste zoon gaat namens het gezin in dienst (en de andere zonen zijn vrijgesteld wegens broederdienst).

Van een theoretisch te veronderstellen samenhang tussen burgerrechten en burgerplichten was geen sprake, laat staan van een evenwicht. Men zou ten hoogste kunnen zeggen, dat de uit het lood geslagen verhouding tussen dienstplicht en stemrecht iets minder scheef is geworden. Het stemrecht werd aan meer burgers (van meer klassen, om te beginnen de middenklasse) toegestaan en de dienstplicht werd aan meer burgers (van alle klassen, dus ook de hoogste klasse) opgelegd.

b. In de tweede eeuw van de moderne dienstplicht

De Eerste Wereldoorlog

De relatie tussen plichten (*in casu* dienstplicht) en rechten (*in casu* stemrecht) van de burger is niet gelegd, bij de discussie over het algemeen kiesrecht. De godsvrede aan het begin van de oorlog kreeg de vorm van een uitruil van het algemeen kiesrecht (kroonjuweel voor de sociaal-democraten) en de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs (kroonjuweel van de confessionelen). De dienstplicht als tegehanger van het stemrecht kwam daarbij niet aan de orde. Het toekennen van het algemeen kiesrecht wordt ook wel gezien als een beloning voor de arbeidsvrede gedurende de Eerste Wereldoorlog.

In het Interbellum

Het zou goed mogelijk geweest kunnen zijn, dat in de periode van het Interbellum, waarin het algemeen kiesrecht als burgerrecht geregeld werd, er door de beleidsmakers en de wetgevers een relatie gelegd zou zijn met de dienstplicht als burgerplicht. Maar komt er dan geen kiesrecht voor wie vrijgesteld is van de dienstplicht, op grond van sekse, loting, lichamelijke gesteldheid, broederdienst, gewetensbezwaren of geestelijk ambt?

Het kiesrecht en de dienstplicht zijn niet met elkaar in balans gebracht. Dat is ook weer begrijpelijk, omdat wat een positieve argumentatie zou kunnen zijn voor het algemeen mannenkiesrecht, dan een negatieve argumentatie voor het vrouwenkiesrecht oplevert. Wie het kiesrecht voor mannen als een soort beloning voor de dienstplicht ziet, ontzegt vrouwen dus het kiesrecht of legt hen ook de dienstplicht op. Dat laatste is aan het begin van de twintigste eeuw ondenkbaar. En zouden dan uitgelote mannen het kiesrecht niet krijgen? Bovendien zou dan de kiesgerechtigde leeftijd, die de grondwet van 1917 en van 1922 op 23 jaar en de kieswet van 1918 en 1919 op 25 jaar leggen, aangepast moeten worden aan de dienstplichtleeftijd, die in de militiewet van 1912 op 20 jaar en in de dienstplichtwet van 1922 ook op 20 jaar wordt gelegd. Van enige relatie, waarbij de dienstplicht als het wettige kind van de democratie wordt beschouwd, is dus geen sprake.

De Tweede Wereldoorlog

De vraag naar de samenhang tussen dienstplicht en democratie is voor deze periode van de Tweede Wereldoorlog een zinloze. De regering heeft vanuit Londen getracht de dienstplicht extraterritoriaal en wereldwijd toegepast te krijgen. Men meende van regeringswege een legitieme aanspraak op de inzet van jonge, geëmigreerde landgenoten te hebben. De Nederlandse gemeenschappen overal ter wereld werd wel gevraagd dienstplichtigen te leveren, maar van enige invloed op de besluitvorming was geen sprake. De mogelijke politieke betrokkenheid bij het land van herkomst kreeg in het geheel geen gestalte. Bij het ontbreken van een regulier parlement werd geen structuur voor commentaar en controle op poten gezet. In Londen heeft meer bij wijze van surrogaat voor de Raad van State wel een Buitengewone Raad van Advies, die wel enige trekjes van een semiparlement had, gefunctioneerd.

Was de dienstplicht in de Tweede Wereldoorlog het legitieme kind van de democratie? De dienstplicht was mislukt, de democratie vertrapt door de Duitsers en op sterk water gezet door de Londense regering. Er was dus van een balans tussen dienstplicht en democratie totaal geen sprake; een dergelijk balans laat zich helemaal niet opmaken.

Tijdens het Indië-conflict

Het is wel opvallend, dat in de vooroorlogse discussie in Indië over de vraag of er een dienstplicht voor 'inlanders' ingevoerd moest worden, door de nationalistische groeperingen de eis van het stemrecht is geformuleerd. De dienstplicht voor inlanders is niet ingevoerd, omdat men liever geen wapens in handen van de bevolking zag.

Door het Nederlandse noodparlement is in 1946 de kiesgerechtigde leeftijd van 25 jaar tot 23 jaar verlaagd. Dat was de minimumleeftijd zoals op dat moment vastgelegd in de grondwet. Het argument voor die verlaging was dat veel jonge mensen in de oorlog door hun daden bewezen hadden het burgerschap te begrijpen. Dat weerhield de regering niet dezelfde generatie zonder grondwettelijke basis als dienstplichtigen overzee te zenden.

In de jaren van de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea

Bij de grondwetswijziging van 1953 is wel de minimumleeftijd van het passief kiesrecht aan de orde geweest, zonder succes overigens, maar over een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd van 23 jaar is niet gesproken.

Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig

Inspraak is een van kernbegrippen voor de jaren zestig, zeventig en tachtig. Democratisering speelde in alle sectoren van de samenleving. Het was de inzet van de bezettingen van universiteiten en hogescholen. In het kader van deze studie wordt de democratie ingeperkt tot het formele aspect daarvan: het kiesrecht.

In 1963 werd in de grondwet de minimumleeftijd voor het actief kiesrecht voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten en de gemeenteraad op 21 jaar gebracht. En de minimumleeftijd van het passieve kiesrecht voor de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en Provinciale Staten van 30 jaar op 25 jaar. Voor de gemeenteraad bleef die leeftijd 23 jaar. De laatste grondwettelijke stap werd in 1983 gezet: voor alle vertegenwoordigende organen werd 18 jaar zowel voor het actief kiesrecht als voor het passief kiesrecht de minimumleeftijd. Op het moment dat de staatsrechtelijke meerderjarigheidsleeftijd op 18 jaar is gebracht, is de civielrechtelijke meerderjarigheidsleeftijd nog steeds – tot 1 januari 1988 – 21 jaar.

Vanaf 1983 viel de kiesgerechtigde leeftijd samen met de dienstplichtleeftijd. Eindelijk.

c. Bij het einde van de dienstplicht*De afschaffing*

De grondwetswijziging was de laatste waarop de kiesgerechtigde leeftijd aan de orde is geweest. Intussen is een aarzelende discussie op gang gekomen over de vraag of de leeftijd van 18 jaar naar 16 jaar verlaagd zou kunnen worden³¹⁴⁶. De dienstplicht speelt in deze discussie inhoudelijk geen rol, enigszins begrijpelijk omdat de dienstplicht feitelijk is afgeschaft en formeel is opgeschort.

In bijlage 15 is de samenhang van dienstplicht en dienstplicht met stemrecht schematisch weergegeven.

13.1.6. De inhoud van het dienstplichtrecht bij het opschorten van de dienstplicht**a. Het plaatje van de dienstplicht tot 1997**

Voordat op 1 mei 1997 de Kaderwet Dienstplicht in werking trad en de dienstplicht werd opgeschort, was er het volgende beeld te zien van de dienstplicht in Nederland als een resultante van bijna twee honderd wetgeving en beleid:

Er was een grondwettelijke basis voor de dienstplicht. De krijgsmacht diende te bestaan uit vrijwilligers en dienstplichtigen.

De inschrijving voor de dienstplicht geschiedde voor alle mannelijke Nederlanders tussen 17 en 35 jaar: dus vrouwen werden niet ingeschreven voor de dienstplicht. Ook ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit vielen niet onder de dienstplicht. Homoseksuele mannen werden op grond van hun seksuele geaardheid op grond van keuringseisen niet meer uitgesloten. Allochtonen met de Nederlandse nationaliteit vielen onder de dienstplicht. Wie genaturaliseerd werd op een leeftijd jonger dan 35 jaar werd ingeschreven voor de dienstplicht.

De inlijving geschiedde voor de leeftijdsfase 18–35 jaar (manschappen), 18–40 jaar (onderofficieren) 18–45 jaar (officieren). De duur van de eerste oefening was sinds 1990 twaalf maanden en sinds 1992 negen maanden.

---

³¹⁴⁶ Van der Kolk en Aarts (2010).

Er was uitstel van eerste oefening mogelijk wegens studie en zakelijke redenen. Vrijstelling werd verleend wegens kostwinnerschap, persoonlijke onmisbaarheid, geestelijk of godsdienstig-menslievend ambt, broederdienst (twee broers, sinds 1965) en bijzonder geval.

Op basis van de ABOHZIS-keuringsnormen (met scores 1-5) werden de dienstplichtigen met de beste scores opgeroepen tot het vereiste contingent compleet was. De overige wel goed gekeurde dienstplichtigen werden buitengewoon dienstplichtig verklaard (nu niet ingelijfd, allen in buitengewone omstandigheden). Dat kwam erop neer, dat tussen 30 en 40% van de dienstplichtigen feitelijk hun militaire dienst vervulden. Een dienstplichtige kon worden ingezet in en buiten Nederland; voor een vredesmacht buiten Nederland alleen met toestemming van dienstplichtige of op grond van KB (sinds 1988).

De dienstplichtige viel als militair onder het militair straf- en tucht. Voor het militair strafrecht kwam hij (sinds 1991) voor de militaire kamer van de rechtbank Arnhem, kon hij in hoger beroep gaan bij de militaire kamer van het hof in Arnhem en kon hij (sinds 1979) in cassatie gaan bij de Hoge Raad. Hij kon gestraft worden met gevangenisstraf, militaire detentie, hechtenis, taakstraf, geldboete en met als bijkomende straffen verbeurdverklaring, ontzetting uit bepaalde rechten en openbaarmaking van het vonnis. Afgeschaft waren lijfstraffen (sinds 1879) en de doodstraf (sinds 1983-1991).

Tuchtrechtelijk kon hij gestraft worden met berisping, strafdienst, uitgaansverbod en geldboete, straffen die behalve het uitgaansverbod parallel lopen met de disciplinaire maatregelen uit het militair ambtenarenrecht. Afgeschaft als tuchtstraffen waren lijfstraffen (sinds 1879), arrest (streng arrest sinds 1974, zwaar en licht arrest sinds 1991) en ingevoerd als tuchtstraf was de geldboete (sinds 1974).

De rechtspositie van de dienstplichtige, voornamelijk betrekking hebben op de primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden, was geregeld in een aparte raamwet (sinds 1971). Er was een regeling voor de erkenning voor gewetensbezwaren, eerst op basis van een legerorder (sinds 1917) en later op grond van een wet (sinds 1923). De erkenningsgronden werden verruimd (in 1962 en in 1978).

Desertie werd in vredetijd gestraft met maximum twee jaar gevangenisstraf en in oorlogstijd met maximum zeven jaar en zes maanden (sinds 1923).

b. En vanaf 1997?

Er blijft een grondwettelijke basis voor de dienstplicht: dienstplichtigen kunnen opgeroepen voor de krijgsmacht, die als organisatie in het bezit van een grondwettelijk fundament blijft. Maar de grondwet staat toe dat de dienstplicht wordt opgeschort.

De dienstplicht is samengevat als volgt geregeld: de grondwet maakt dienstplicht mogelijk, de kaderwet voert de dienstplicht in, maar schort die - bij wijze van juridische U-bocht - meteen weer op. Bij KB kan de dienstplicht geactiveerd worden; het parlement wordt geïnformeerd, maar het parlement beslist niet. De dienstplicht blijft beperkt tot de mannelijke Nederlanders tussen 17 en 35 jaar: dus vrouwen worden niet ingeschreven voor de dienstplicht. Ook ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit vallen niet onder de dienstplicht.

De Kaderwet Dienstplicht geeft behalve de grondslagen voor de dienstplicht, ook de basis voor een rechtspositionele regeling, uit te werken in lagere wetgeving. Uitgewerkt is de regeling over de toepassing van de grondrechten binnen de krijgsmacht, een thema dat op wettelijk niveau tot dan toe niet geregeld was. Vrijstellingsbeleid en uitselbeleid moeten bij AMvB geregeld worden. Dat geldt ook voor de rechtspositie van de dienstplichtige. Beter gezegd: de dienstplicht is inhoudelijk niet meer geregeld.

Feitelijk moet de dienstplicht in zijn geheel opnieuw ingevoerd worden. Het is een halfbakken situatie: de wet is gemaakt, maar deze wet moet nog 'afgebakken' worden. Een jonge mannelijke burger die in het jaar dat hij 17 jaar wordt bericht van de gemeente krijgt dat hij voor de dienstplicht is ingeschreven weet in het geheel niet wat deze mededeling betekent: sterker nog: hij kan het ook niet weten, want het is nog niet bepaald. Dat lijkt een merkwaardige introductie voor een nog niet meerderjarige burger. Wie nu 17 jaar wordt, was niet geboren toen de dienstplicht werd opgeschort. Bezwaar maken kan niet. Dienstweigeren in de vorm van een verzoek om erkenning van gewetensbezwaren kan ook niet.

Politiek gesproken was het twee decennia geleden nog wel begrijpelijk, dat de dienstplicht niet formeel is afgeschaft. Juridisch-technisch gesproken is de huidige dienstplichtwetgeving een wangedrocht. Het is juridisch-maatschappelijk niet aanvaardbaar, dat de zwaarste plicht die de overheid een burger (de plicht te doden én het risico gedood te worden) kan opleggen, per KB kan worden geactiveerd. De grondwet behoeft niet gewijzigd te worden, de Kaderwet Dienstplicht moet worden ingetrokken. Als te zijner tijd om redenen van staatsveiligheid met de dienstplicht militairen ingelijfd zouden moeten, dan duurt de bestelprocedure voor de uniformen even lang als het wetgevingsproces.

13.2. TERUGBLIK: OBSERVATIES EN CONCLUSIES

13.2.1. Inleiding

Als leidraad voor deze studie geldt de probleemstelling, zoals geformuleerd in hoofdstuk 1:

Als primaire vraag:

1. hoe is in de loop van de laatste tweehonderd jaar in Nederland de dienstplicht en de reactie daarop in de vorm van disciplinehandhaving, dienstweigering en desertie ontwikkeld?

Als secundaire vragen:

- 2a. hoe is de dienstplicht in de loop van de tijd juridisch gelegitimeerd?
- 2b. Is er in het kader van de juridische legitimatie een relatie te leggen tussen het opleggen van de dienstplicht en het toekennen van stemrecht: mag een dienstplichtige meebeslissen over het bestuur van het land dat hij moet verdedigen?

Uit de beperkte theoretische exercitie met betrekking tot de afbakening van de begrippen, op het terrein van de politieke filosofie en over de ontwikkeling van de eenheids- en natiestaat komt een aantal elementen naar voren, die een basis kunnen vormen voor de benadering voor de dienstplicht:

- de burger is verplicht mee te werken aan de verdediging van het eigen land;
- de massaliteit van de oorlog vereist een volksbewapening;
- er is een weerstand tegen huursoldaten,
- een burger die soldaat wordt houdt zijn eigen verantwoordelijkheid.

Het leidt tot een keuze voor *citoyens-soldats* boven de *soldats-citoyens*. Daarbij is het de natiestaat die met de dienstplicht in de hand van zijn inwoners burgers maakt. Dat is een andere benadering dan Von Schamhorst rond 1805 presenteerde: *Alle Bewohner des Staates sind geborene Verteidiger desselben*. In deze benadering wordt men als soldaat geboren. Dus niet *Bürger in Uniform* (de nadering van de Duitse Bundeswehr tussen 1955 en 2010), maar *Soldaten in Zivilkleidung*.

Het verdient alle aandacht om de polaire benadering *citoyen-soldat* tegenover *soldat-citoyen* diepgaander te onderzoeken dan in deze studie mogelijk was, waarbij een rechtsvergelijkende benadering een aantrekkelijke uitdaging is.

De rechtsrelatie tussen burger en staat op het terrein van de dienstplicht is uniek, *sui generis*. De militaire dienstplicht kan niet worden beschouwd als een vorm van belasting. De wezenskenmerken van het vervullen van de dienstplicht en het betalen van belasting zijn geheel verschillend, al betreft het in beide gevallen verplichtingen die van staatswege aan de burgers opgelegd worden. Dienstplicht als belasting *in natura* is ten hoogste als een metafoor te kwalificeren.

13.2.2. Het geweld als fundament van de staat

Dat een staat het recht heeft zich zo nodig met toepassing van geweld zich te verdedigen tegen over anderen behoeft geen betoog. Het wordt niet bestreden, maar het wordt vanuit het Nederlandse staatsrecht ook nauwelijks inhoudelijk verantwoord. De grondslag is te vinden in artikel 51 van het VN-Handvest van 1945.

Het verdedigingsrecht is meer dan een recht. Het raakt de existentie van de staat. Het is ook verbonden met de ontstaansgeschiedenis van een staat als resultante van een gewapende strijd. Veroveringen, bezettingen, afscheidingen, revoluties, het zijn gewelddadige processen. Zonder geweld geen staat. Staatkundige geschiedenis is krijgsgeschiedenis³¹⁴⁷. Het is een wisselwerking in de bewoordingen van Amerikaanse socioloog Charles Tilly (1929-2008) *The state made war and the war made the state*³¹⁴⁸.

De drievoudige (her)geboorte van de Nederlandse staat was van gewelddadige aard: in 1579 tijdens de opstand tegen Philips II, in 1813 bij de bevrijding van Napoleon en in 1945 bij bevrijding van Hitler. De Unie van Utrecht van 1579, die beschouwd wordt als de eerste Nederlandse grondwet, was een militair bondgenootschappelijk verdrag (tussen de provincies).

3147 Bij het proefschrift over het natuurrecht volgens Hugo de Groot uit 1989 voegt Besslink twee stellingen, die in samenhang in dezelfde richting wijzen:

1. De politieke wetenschappen zijn naar hun aard historische wetenschappen.

2. Het staatsrecht is een politieke wetenschap.

Het staatsrecht is aldus een historische wetenschap. Krijgsgeschiedenis vormt een cruciaal onderdeel van de historische wetenschappen. Krijgsgeschiedenis is een essentieel onderdeel van het staatsrecht.

3148 Tilly (1985).

De staatkunde van nu is vooral gericht op de interne organisatie van de staat in de vorm van instituties en instellingen en laat zich aan de gewelddadige grondslag weinig gelegen liggen. Het onderdeel defensie wordt stiefmoederlijk behandeld in staatsrechtelijke handboeken.

Men kan een relatieve ontkenning van gewelddadige basis van een staat constateren. Ruim een halve eeuw zonder gevechtshandelingen op het eigen grondgebied hebben dat bewustzijn fors doen verminderen, in Nederland en andere West-Europese staten. De krijgsmacht wordt niet beschouwd als een cruciaal onderdeel van het staatsapparaat. In Nederland heeft de regering in 1979 nog (tevergeefs overigens) voorgesteld de grondwettelijke status van de krijgsmacht te schrappen. Een fraai bewijs van de ontkenningsideologie inzake het militaire fundament van de rechtsstaat.

De oorsprong van de staat ligt in het gewelddadige optreden van soldaten en de continuïteit van de staat is gebaseerd op het vredelievende leven van burgers.

Wat betreft de handhaving van de binnenlandse rechtsorde gaat de strijd van de overheid met de burger over het geweldmonopolie nog steeds door, maar voor de externe veiligheid wordt steeds minder gedacht in militaire termen. Dit ondanks het feit dat de krijgsmacht wordt ingezet voor vredesoperaties ver van huis, formeel ter bescherming van de internationale rechtsorde. Het eigen defensiebelang wordt ingekaderd in bondgenootschappelijke verbanden binnen een mondiale context.

13.2.3. Observaties over dienstplicht

a. *Waarom is of was er eigenlijk dienstplicht?*

De bijdrage van de dienstplicht aan de vermaatschappelijking van de krijgsmacht

Als Clausewitz stelt dat oorlog de voortzetting van de politiek met andere middelen is, dan is de dienstplicht een voortzetting van de sociale politiek met andere middelen. In het kader van de natiestaat maakt de dienstplicht van inwoners burgers. Met name de leden van bezitloze klassen in de stad en op het platteland worden volgens deze analyse tot echte onderdanen van hun land, bouwers van nationale eenheid en dragers van de nationale eendracht. Zij zijn een onmisbaar instrument in de vorming van de natiestaat. Daarmee wordt de dienstplicht geplaatst niet zo zeer in het kader van de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, maar van de vermaatschappelijking van de staat zelf.

De dienstplicht functioneert in deze visie als een belangrijk instrument ter bevordering van de sociale gelijkstelling van alle mensen van een land. Het gaat hier meer om bijkomende effecten van de dienstplicht dan om argumenten om een dienstplicht in te voeren. En indien deze argumenten al waarde zouden hebben, zouden bij een afschaffing desintegrerende effecten in de samenleving zichtbaar moeten zijn.

Er is niet één argument, maar er zijn verschillende argumenten voor een staat om een vorm van dienstplicht in te voeren:

a. de principiële argumenten:

- burgers moeten bijdragen aan de verdediging van hun samenleving, niet allen in geld via belastingen, maar ook in natura in de vorm van dienstplicht;
- burgers hebben zo'n plicht als de tegenkeer van hun rechten als burger: geen rechten zonder plichten, geen lusten zonder lasten.

b. de praktische argumenten:

- de samenleving kan zich geen huursoldaten permitteren en daarom worden de goedkopere burgers opgeroepen;
- dienstplichtige militairen zijn beter te disciplineren; ze zijn daarvoor jong genoeg.
- zonder dienstplicht kunnen geen enorm grote aantallen soldaten ingelijfd worden. Het is de eis van de massa-oorlog;
- voor oorlogvoeren zijn geen bijzondere beroepskwalificaties nodig. Eenieder kan binnen redelijke termijn opgeleid worden om de basisfuncties van een militair te vervullen.

In een van de weinige juridische beschouwingen die aan het fenomeen dienstplicht zijn gewijd noemt Eiting drie soorten argumenten die gegolden hebben voor de invoering en continuering van de dienstplicht:

1. politieke controle en vermaatschappelijking (tegenaan van maatschappelijke vervreemding van de krijgsmacht, inclusief het risico van militaire avonturen);
2. burgerschap en burgerschapsvorming (*nation in arms*: de verdediging van het land is een zaak van het hele volk);

3. militaire noodzaak (vooral gezien de gewenste omvang van de krijgsmacht).

Eiting laat twijfel blijken of die argumenten in de jaren negentig van de twintigste eeuw nog opgeld doen.

De vraag is of de dienstplicht vooral functioneert in de defensieve doelstellingen van de staat en minder geschikt is voor offensief geweldsgebruik. Die vraag verwijst naar het eigen belang (of familie-, clan- of stambelang) dat een dienstplichtige kan hebben: 'voor outer en heerd', zoals het tijdens de Belgische boerenkrijg op het einde van de achttiende eeuw heette.

Deze redenering komt ook in omgekeerde vorm voor als tegenargument voor een dienstplicht. Zo werd in Nederlands-Indië in het begin van de twintigste eeuw een dienstplicht voor inlanders afgewezen, omdat men vreesde dat een grote groep gewapende en geoefende inlanders zich zouden kunnen keren tegen het blanke koloniale bestuur.

Van leeuwen en schapen

Voor de militaire strategie is van belang het antwoord op de vraag of dienstplichtigen betere soldaten zijn dan beroepssoldaten. De uitspraak toegeschreven aan Alexander de Grote 'Ik vrees geen leger van leeuwen aangevoerd door een schaap, maar wel een leger van schapen aangevoerd door een leeuw' is in de discussie over dienstplicht wel omgedraaid. Alexander de Grote legt in zijn uitspraak grote nadruk op heldhaftig leiderschap als beslissende factor op een slagveld. Maar in de (omgekeerde) uitspraak 'ik vrees een leger van leeuwen aangevoerd door een schaap meer dan een leger van schapen aangevoerd door een leeuw', toegeschreven aan de Franse generaal Thomas Burgeaud (1784-1849), ligt de nadruk op de gevechtskracht van de individuele militair. Kortom, is een beroepsleeuw beter dan een dienstplichtig schaap?

Niet een juridische, maar een maatschappelijke legitimatie van de oorlog

De vraag is of er voor de inzet van dienstplichtigen een hogere, betere legitimatie van de oorlog nodig is dan voor de inzet van beroepssoldaten. Die vraag is in de Europese geschiedenis niet positief beantwoord waar het de juridische legitimatie betreft. Maar wat betreft de maatschappelijke legitimatie is meestal de rechtvaardiging gezocht in een angstaanjagend imago van de vijand: *Untermenschen*, moordenaars, bandieten, terroristen, barbaren, heidenen, uitbuiters en wat dies meer zij. In ieder geval in moreel opzicht van een lagere categorie dan de soldaten, dienstplichtig of niet, die vanuit idealisme, wereldverbetering, morele dominantie, menslievendheid, karakterkracht met deze moffen, roden, zwarten, spleetogen of peloppers de strijd aangingen. De dienstplicht lijkt meer dan een beroepsleger de propaganda van het goede doel nodig te hebben. Maar niet een knap rechtsgeleerd betoog over een *bellum iustum*.

Administratieve logistiek

Op praktisch niveau vormt een uitstekend functionerende bevolkingsadministratie op lokaal niveau een logistieke basisvoorwaarde voor de dienstplicht. Voor de centrale autoriteiten en militaire bevelhebbers is de medewerking van lokale autoriteiten aan een landelijke dienstplicht cruciaal. Zonder burgerlijke stand geen dienstplicht.

b. Minderjarige dienstplichtigen en de ouderlijke macht

Het waren de minderjarigen zonder stemrecht en zonder handelingsbekwaamheid die de dienstplicht moesten vervullen.

Er is lange tijd een grote discrepantie geweest tussen de leeftijd waarop jongeren in dienst moesten en waarop zij stemrecht kregen: oud genoeg om ingelijfd te worden, maar te jong om te stemmen, een soort staatsrechtelijke gespleten meerderjarigheid. De dienstplichtigen waren in ieder geval wel strafrechtelijk meerderjarig, voor het commune én het militaire strafrecht (zie voor een overzicht bijlage 13).

Tot 1988 waren de dienstplichtigen tot hun 21e jaar civielrechtelijk minderjarig. Dat beperkte ook hun juridische mogelijkheden voor hun eigen positie in rechte op te komen.

Daarom heeft een aantal ouders processen tegen de staat aangespannen met het oog op de positie van hun minderjarige kinderen. Zij kunnen daarbij optreden uit eigen verantwoordelijkheid als ouders en/of als wettelijk vertegenwoordigers van hun kinderen. Dit was het geval van een procedure tegen de staat over het vervoer van dienstplichtige militairen in burgerkleding naar Nieuw-Guinea in 1962 en over de uitzending van dienstplichtige militairen in het kader van UNIFIL in 1978.

In 1972 trad een vader uitdrukkelijk in zijn eigen positie op, toen hij zijn zoon verbood naar de dienstkeuring te gaan omdat hij (de vader dus) gewetensbezwaren tegen militaire dienst had. De gewetensbezwaarde vader werd tot een geldboete van f 50 veroordeeld.

Protesterende vaders kregen in de zaak van Nieuw-Guinea geen en in de zaak van Libanon wel gelijk. Deze rechtszaken zijn eigenlijk de uitzondering op de regel, dat de (civielrechtelijke) minderjarigheid van de dienstplichtigen juridisch gesproken geen probleem bleek. Ouders werden vanaf de jaren zestig uitgenodigd op de ouderdag op de kazerne en dat was het wel.

c. Dienstplicht als burgerplicht in de grondwet en internationale verdragen

De dienstplicht is een van de burgerplichten die zijn verankering vindt in de grondwet en internationale verdragen: de grondwet legt de verplichting op en de internationale verdragen bieden daarvoor de ruimte (zie voor een overzicht bijlage 14).

Dienstplicht in de grondwet

Napoleon meende een dienstplicht te kunnen opleggen zonder grondwettelijke basis, maar in Nederland is vanaf de eerste grondwet van 1814 de dienstplicht steeds grondwettelijk gelegitimeerd geweest. De eerste grondwetten waren zeer gedetailleerd. Zelfs toen van regeringswege in 1979 werd voorgesteld de krijgsmacht uit de grondwet te schrappen, werd de dienstplicht gehandhaafd. Het bestaan van de krijgsmacht werd in die voorstellen stilzwijgend verondersteld. Het parlement heeft de regering niet gevolgd met als een van de argumenten dat men burgers grondwettelijk geen plicht op kan leggen deel te nemen aan een orgaan dat grondwettelijk niet bestaat.

De internationale legitimatie van de krijgsmacht

Het recht heeft geen moeite te erkennen, dat ieder land bevoegd is zich gewapenderhand te verdedigen tegen invallen van buiten. Het is het meest duidelijk vastgelegd in artikel 51 van het Handvest van de Verenigde Naties:

Article 51: Nothing in the present Charter shall impair the inherent right of collective or individual self-defence if an armed attack occurs against a member of the United Nations...

Strikt formeel staat er niet, dat de zelfverdediging met wapengeweld mag geschieden; het zou ook een vorm van civiele verdediging, geweldloze verdediging of anderszins kunnen zijn. Er staat wel dat zelfverdediging is toegestaan ingeval van 'een gewapende aanval'.

Een land mag dus een leger hebben. Er staat niet bij hoe een dergelijke krijgsmacht moet of mag worden samengesteld. In de Geneefse verdragen zijn tal van bepalingen over aspecten van de oorlogvoering, die ook de organisatie van de krijgsmacht raken. Alleen als soldaten in uniform opereren vallen zij onder de bijzondere bescherming van het humanitaire oorlogsrecht. Maar ook in de Geneefse verdragen is er geen onderscheid tussen beroepsmilitairen en dienstplichtigen.

Geen internationale bepalingen over de dienstplicht

Er zijn geen internationale bepalingen die een verplichting tot militaire dienstplicht inhouden, maar er zijn ook geen internationale bepalingen die een verbod op militaire dienstplicht inhouden. Het is volledig een zaak van de soevereine staten zelf. Dat geldt ook binnen de NAVO. Volgens het internationale recht wordt dienstplicht niet beschouwd als een vorm van gedwongen arbeid of slavernij. Voor de legitimatie van de dienstplicht kan niet teruggevallen worden op een internationaal rechtsdocument.

d. Afschaffing van de dienstplicht en de privatisering van de krijgsmacht

Het is opmerkelijk dat het nieuwe millennium de finish van de dienstplicht en de startlijn van de herintreding van de huursoldaten symboliseert.

Het valt samen met een tendens tot privatisering en vermarketing van de rol van de overheid. Belangrijke functies zijn inmiddels geschrapt zijn uit het takenpakket van de overheid en overgelaten aan de markt: de telefonie, het spoor, de post, de energie. Het mag geen verbazing wekken dat een dergelijke tendens ook de defensie gaat raken. De krijgsmacht is minstens ten dele een gewone marktpartij geworden op de arbeidsmarkt en moet wat arbeidsvoorwaarden concurreren met beveiligingsdiensten. Ook de Nederlandse overheid ontkomt niet aan de trend die door de Amerikanen is ingezet in Irak en Afghanistan: het inzetten

van *Public Security Companies (PSCs)* of *Public Military Companies (PMCs)*. Een ander model dat onderwerp van studie is betreft het tegen vergoeding inzetten van krijgsmachten van ontwikkelingslanden voor taken in het kader van vredesoperaties van de VN en andere internationale organisaties, bijvoorbeeld: Nederland zou het leger van Kameroen kunnen inhuren om in te zetten in Syrië. Het is dan vraag of een dergelijke afspraak in een rechtstreeks contract tussen twee landen wordt vormgegeven of dat er indirecte arrangementen in internationale verbanden via VN, NAVO of EU worden geregeld.

e. De prestaties van de dienstplicht uit het verleden zijn geen garantie voor de toekomst

De filosofen in de tweede helft van de achttiende eeuw, de intellectuele en ideologische wegbereiders van de Franse Revolutie, hebben de basis gelegd voor de invoering van de dienstplicht.

Rousseau, afkomstig van het land dat de meeste huursoldaten levert, is ten principale voorstander van een militieleger, al heeft hij ook oog voor de besparingen in de kosten van een militieleger in vergelijking met een huurleger. Kern van het pleidooi is echter de opvatting dat de leden van de Staat – zo noemt Rousseau de burgers – zelf verantwoordelijk zijn voor de verdediging van de staat.

L'État ne doit pas rester sans défenseurs, je le sais; mais ses vrais défenseurs sont ses membres. Tout citoyen doit être soldat par devoir, nul ne doit l'être par métier. ... Une bonne milice, une véritable milice bien exercée, est seule capable de remplir cet objet. Cette milice coûtera peu de chose à la République, sera toujours prête à la servir, et la servira bien parce qu'enfin l'on défend toujours mieux son propre bien que celui d'autrui.

Ik weet dat de Staat niet zonder verdedigers kan; maar de ware verdedigers ervan zijn de leden. Iedere burger moet soldaat zijn, uit plicht en niet als beroep. ... Een goede militia, een echte goed getrainde militia, is de enige mogelijkheid deze doelstelling te verwezenlijken. Een dergelijke militia zal de Republiek niet veel kosten, zal altijd klaar staan om te dienen en zal dat uitstekend doen, omdat men zijn eigen goed altijd beter verdedigt dan dat van een ander.

De opvattingen van Rousseau vormen de grondslag van de dienstplicht van de Franse Revolutie. Het is de keus voor de *citoyen-soldat* boven de *soldat-citoyen*. Naar de mening van Rousseau was een dienstplichtleger bedoeld voor een defensieve oorlog, de verdediging van het vaderland. Of zoals het in geformuleerd werd ten tijde van de Boerenkrijg in de Zuidelijke Nederlanden rond 1798: *pro aris et focis*, voor 'outer en heerd', voor altaar en huis, voor god en vaderland dus.

Deze gedachte is in Nederland oorspronkelijk ook grondwettelijk vastgelegd in de bepalingen, dat dienstplichtigen niet zonder instemming mochten worden ingezet voor de overzeese bezittingen van het land. Deze grondwettelijke bepaling is met voeten getreden toen Nederland zich na het einde van de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd zag met een vrijheidsoorlog in Indonesië. De grondwet is schielijk, maar te laat aangepast: de eerste dienstplichtigen waren al met de boot naar Indië vertrokken.

Maar men kan grondwettelijk en wettelijk wel vastleggen, dat dienstplichtigen overzee gezonden kunnen worden of ingezet kunnen worden bij internationale operaties, het is maar de vraag of het politiek en maatschappelijk nog ooit zal lukken dienstplichtigen hiervoor op te roepen en in te zetten.

De verdediging van het vaderland als legitimatie voor de gewapende inzet van dienstplichtigen is met enig gemak ruim geïnterpreteerd. En wel op twee manieren: territoriaal en strategisch. Territoriaal door gebiedsdelen overzee tot het vaderland te rekenen (zoals Frankrijk met Algerije heeft gedaan) en strategisch door de slogan 'de aanval is de beste verdediging' toe te passen (zoals Hitler deed toen hij in 1939 Polen binnenviel). Rousseau zou zich omdraaien in zijn graf.

Dienstplicht functioneert alleen voor de verdediging van het eigen grondgebied, niet voor de handhaving van de internationale rechtsorde (internationalisme, uitzending overzee). En daarbij moet geconstateerd worden, dat de verdediging van het eigen grondgebied met een dienstplichtigenleger in mei 1940 geen succes was. De Nederlandse burgersoldaten waren onvoldoende uitgerust en onvoldoende getraind.

Na twee eeuwen van de *citoyen-soldat* zijn we terug bij de *soldat-citoyen*. Er is geen ideologische basis voor een burger-soldaat meer overgebleven.

13.2.4. Observaties over discipline

a. Discipline en mensenrechten

'De discipline is de ziel van de militaire dienst', zo luidde jarenlang een van de artikelen uit het Nederlandse reglement op de krijgstucht. Gehoorzaamheid en het opvolgen van bevelen zijn van oudsher de basis

van de militaire organisatie. Eigen initiatief en eigen keuzes passen daar moeilijk in. Doe wat er gezegd wordt, is de basis van alle organisaties; daarin verschilt de krijgsmacht niet van het bedrijfsleven en de ambtenarij. De krijgsmacht kan op twee manieren verschillen van gewone civiele organisaties:

1. participatie is niet vrijwillig, indien er dienstplicht is
2. het ultieme middel van de krijgsmacht is toepassen van geweld met als mogelijkheid
  - a. te moeten doden of verwonden en
  - b. gedood of gewond te worden.

Het organisatiesysteem van de krijgsmacht moet dus zijn werknemers binnenboord houden en ze ertoe te krijgen de beide uiterste consequenties van de *core business* – de toepassing van massaal geweld – te aanvaarden en daarnaar te handelen.

Deze benadering van het personeel door de leiding raakt rechtstreeks aan de (mensen)rechtspositie van de leden van de krijgsmacht.

De algemene opvatting is dat een strenge discipline nodig is om de doelstellingen van de krijgsmacht te bereiken. De krijgsmacht volgt uiteindelijk wel ontwikkelingen op het terrein van de mensenrechtenbenadering, maar met de nodige vertraging:

- de lijfstraffen worden in het militaire strafrecht later afgeschaft dan in het civiele strafrecht (1879 tegenover 1854);
- de doodstraf wordt in het militaire strafrecht later afgeschaft dan in het civiele strafrecht (1990 tegenover 1870);
- de strafrechtmodernisering volgt in het militaire strafrecht later dan in het civiele strafrecht (1923 tegenover 1886);
- de cassatiemogelijkheid in strafzaken werd in het militaire strafrecht (veel) later ingevoerd dan in het commune strafrecht (1979 tegenover 1838).

Ook op Europees niveau er aandacht voor de rechtspositie van de militair in het perspectief van de mensenrechten. Het Europees Hof voor de Rechten voor Mens gaf in een aantal uitspraken nog ruim baan aan de beperkingen van de mensenrechten binnen de krijgsmacht. In de uitspraak tegen vijf Nederlandse militairen van het EHRM op 8 juni 1976 uitspraak werden de meeste grieven niet gevolgd (zie § 11.2.4).

In een later stadium droeg de Raad van Europa bij aan de toepassing van de mensen, doordat op 24 februari 2010 de Raad van Ministers een Recommendation over *human rights of members of armed forces* van 24 februari 2010 (CM/Rec(2010)4) uitgevaardigd. In dit document wordt uitvoerig ingegaan op de rechtspositie van de militair en toepassing van de mensen. De toonzetting van het document staat wel heel ver af van de frase 'de ondergeschiktheid is de ziel van de militaire dienst', niet dat het stuk van de Raad van Europa een verborgen oproep tot ongehoorzaamheid bevat, maar omdat de mensenrechten centraal stelt binnen organisatie gericht geweldstoepassing.

b. Kritiek op de kwaliteit van de wetgeving van het militair recht

Deze uitvoerige rechtshistorische studie levert geen vrolijk beeld van de kwaliteit van de militaire strafwetgeving op. Dat geldt ook voor de dienstplichtwetgeving (het juridisch gerommel met de dienstplicht met name rond het Indië-conflict (zie § 9.1.7 en § 9.1.10) en de UNIFIL-uitzending (zie § 11.1.16.d). Dit gebrek aan kwaliteit heeft allerlei oorzaken. De militaire strafrechtjuristen kunnen het algemene strafrecht niet bijhouden en de algemene strafrechtjuristen tonen geen belangstelling voor het militair strafrecht. De commune strafrecht beseft zelden de consequenties voor het militaire strafrecht.

Het gebrek aan kwaliteit heeft in ieder geval twee aspecten: de militaire strafwetgeving is traag en loopt onnodig achter op het algemene strafrecht en er sprake van slordigheden en onnauwkeurigheden.

Enige voorbeelden:

- het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water en het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Land zijn in 1814-1815 niet te traag, maar integendeel overhaastig, dus slordig opgesteld en ingevoerd;
- de aanpassing van het militair strafrecht aan het nieuwe commune strafrecht (1881-1886) is pas definitief vastgesteld in 1903 en pas ingevoerd in 1923 (men sprak van 'oudbakken kost');
- hierbij werd over het hoofd gezien, dat in 1901 een nieuw kinderstrafrecht was vastgesteld en in 1905 ingevoerd);

- in 1915 werd vergeten (hoewel gewaarschuwd) het militair strafrecht aan te passen aan de invoering van de voorwaardelijke veroordeling³¹⁴⁹;
- Het strafvorderingsrecht, zoals vastgesteld en ingevoerd in 1926 werd niet verwerkt in het militair strafvorderingsrecht;
- bij de mobilisatie van augustus 1939 bleek het nodig acuut de militaire strafrechtspraak aan te passen³¹⁵⁰;
- in 1958 werd geconstateerd, dat het militair strafproces dringend een algehele herziening behoeft; dit werd per 1 januari 1991 gerealiseerd;
- Er waren in de periode 1972-1979 drie initiatiefwetten nodig om de cassatie van HMG-uitspraken te verwezenlijken;
- In het nieuwe militaire strafrecht dat op 1 januari 1991 werd ingevoerd (op basis van wetsontwerpen die op 21 mei 1981 en 4 maart 1983 waren ingediend; deze wetsontwerpen waren het gevolg van discussienota's van 22 juni 1972 en 10 juni 1975) werden in een evaluatie (afgedwongen door de Eerste Kamer) een honderd fouten, vergissingen en slordigheden ontdekt. Dertig jaar wetgeving had dit niet kunnen voorkomen. Of is het dat zo'n langdurig proces, waaraan steeds nieuwe juristen meewerken, de reden van al die slordigheden? Reparatiewetgeving was noodzakelijk.
- De zaak van sergeant O. (2004) maakte duidelijk dat het militaire strafrecht geen rekening had gehouden met de geweldsinstructies (*rules of engagement*) bij VN-operaties en daarmee geen goede basis had, zoals de commissie-Borghouts moest constateren. In de wet werd een nieuwe strafuitsluitingsgrond opgenomen (2010).

+

Wetgeving is mensenwerk en dat is maar goed ook. Een gefundeerd oordeel over de kwaliteit van de militaire wetgeving kan alleen gegeven worden als deze loot van de wetgevingsfamilies (term van Van Poelje) serieus wordt vergeleken met andere sectoren. Dat gaat het bestek van deze rechtshistorische te buiten.

Maar wel kan geconstateerd worden, dat wetgeving op militair terrein geen politieke prioriteit was en leed aan verwaarlozing door de algemene wetgevingsjuristen.

Het is niet uitgesloten dat de lange tijd relatief geïsoleerde positie van de krijgsmacht en van het ondersteunend departementaal apparaat debet is aan deze verwaarlozing.

Het gaat te ver om op grond van deze redenen te pleiten voor een opschorten of afschaffen van het militair straf- en tuchtrecht, maar het is uit zorg voor de toekomst wel een bijkomende overweging.

c. De overbodigheid van het militair strafrecht

Een militair straf- en tuchtrecht, dat van toepassing is op een krijgsmacht dat in overgrote meerderheid bestaat uit dienstplichtigen, moge formeel gelijk zijn aan een straf- en tuchtrecht voor een beroepsleger.

Dienstplichtigen zullen om verschillende redenen de grenzen van aanvaardbaar gedrag opzoeken:

- omdat zij onvrijwillig, gedwongen door de dienstplicht, aan de krijgsmacht deelnemen,
- omdat zij als jongeren (een zeer grote groep jonge militairen rond 18 jaar) bij wijze van experimenteer-gedag die grenzen zullen opzoeken,
- omdat zij meestal de laagste en de lagere functies vervullen en minder verantwoordelijkheid dragen en
- omdat zij niets te verliezen hebben, omdat hun toekomst en hun loopbaan niet bij de krijgsmacht liggen.

De kwantitatieve dominantie van dienstplichtigen zouden mede gezien de bovenstaande overwegingen een afzonderlijk militair straf- en tuchtrecht kunnen legitimeren, inclusief de potentiële operationele mobiliteit van de krijgsmacht.

Maar is voor leger bestaande uit beroepsmilitairen met een levenslange loopbaan en vrijwilligers verbonden met de krijgsmacht voor een beperkt aantal jaren een afzonderlijk militair strafrecht nodig?

Kwalitatief

Waarom zou een militair voor commune delicten voor een aparte strafkamer moeten verschijnen? Waarom zou een militair voor aparte militaire delicten voor een (al dan niet militaire) strafkamer moeten verschijnen? Is er onderscheid te maken voor oorlogstijd en vreedstijd (zoals in België)?

3149 Van den Bosch (1989), p.153.

3150 Van den Bosch (1989), p.155

Kwantitatief

Uit cijfers over het jaar 2014 blijkt, dat er 183 militairen door de militaire strafkamer zijn veroordeeld, waarvan in 18 gevallen voor een militair delict en in 165 voor commune delicten. Het beperkt aantal militaire wetsovertreders noch het aantal militaire delicten geven op kwantitatieve basis een grond voor het handhaven een aparte rechtsgang voor militairen.

Ter vergelijking: in 1969 werden er door de krijgsraad 1.947 veroordelingen uitgesproken, waarvan 696 voor militaire delicten en daarnaast werden er in 2.797 gevallen strafrechtelijke delicten tuchtrechtelijk afgedaan; van deze 2.797 tuchtzaken betrof het in 2.017 gevallen militaire delicten.

d. De overbodigheid van het militaire tuchtrecht

Het sanctioneren van ongewenst gedrag (buiten de sfeer van het strafrecht) kan een plaats krijgen in het (militaire) ambtenarenrecht, waarin ook disciplinaire straffen zijn geregeld.

Een vergelijking met andere wettelijk tuchtrecht gaat niet op, omdat het gaat om meestal zelfstandige beroepsbeoefenaren met een functie waarbij ook een groot publiek belang aan verbonden is, ook al betreft geen ambtenaren: medische beroepsbeoefenaren, accountants, notarissen, advocaten.

Er is ook tuchtrecht voor werknemers zowel in het bedrijfsleven als in de publieke sector. Dat tuchtrecht kan gezien worden als een verlengstuk van de (al dan niet collectieve) arbeidsovereenkomst. Zo is voor de politie een uitvoerige tuchtrechtregeling op basis van het Besluit Algemene Rechtspositie Politie (BARP).

In de rechtspositieregeling voor beroepsmilitairen (Algemeen militair ambtenarenreglement, AMAR) zijn geen disciplinaire straffen opgenomen, omdat die in het militaire tuchtrecht te vinden. Het militaire ambtenarenrecht biedt het bevoegd gezag als belangrijkste rechtspositionele maatregelen: de vaststelling van een ambtsbericht (artikel 28c AMAR), het niet toekennen van een periodiek, de ontheffing van de functie of opleiding en het verlenen van (eervol of oneervol) ontslag.

Militair tuchtrecht is qua historie en structuur een vorm van strafrecht in een lichte en snelle vorm. Zo dient beroep tegen een opgelegde tuchtmaatregel bij de militaire kamer van de arrondissementsrechtbank Gelderland ingesteld te worden en niet bij de bestuursrechter. Het militaire tuchtrecht voor beroepsmilitairen kan zonder al te veel problemen uit de strafrechtssfeer gehaald worden en overgebracht worden naar het militair ambtenarenrecht.

Het aantal militaire tuchtzaken is de afgelopen jaren fors teruggelopen, ook nog verder sinds de afschaffing van de dienstplicht. Waren er in 2012 873 tuchtrechtzaken, in 2014 waren er 522 zaken. De opgelegde tuchtstraffen liep navenant terug van 755 naar 425 (meestal berisping of geldboete). De verklaring zou kunnen zijn, dat de commandanten van een misdraging van een beroepsmilitair eerder een aantekening maken in het personeelsdossier dan een tuchtzak tegen de betrokkene aanvangen.

Kortom, de conclusie mag zijn, dat na de afschaffing van de dienstplicht ook het militair straf- en tuchtrecht afgeschaft kan worden. De dienstplicht is echter formeel niet afgeschaft, maar opgeschort. Welnu, dan kan diezelfde figuur van opschorting in vredetijd ook worden toegepast op het militair straf- en tuchtrecht.

13.2.5. Observaties over dienstweigering**a. Hoe God's gebod uit de dienstweigering verdween**

Vermeulen karakteriseert de drie versies van de wettelijke regeling voor gewetensbezwaarden als volgt:

- het theologisch gewetensbegrip in de Dienstweigeringswet van 1923,
- het geseculariseerde gewetensbegrip in de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst van 1962 en
- het formele gewetensbegrip in de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst van 1978.

Naar het oordeel van de regering van 1923 ging het bij het dienstweigeren om een verkeerde uitleg van Gods woord, met name het bijbelse vijfde gebod 'gij zult niet doden': een objectieve onjuistheid en een subjectieve interpretatie. De koppeling met een al dan niet verkeerde duiding van de bijbel verviel in het wetgevingsproces van 1962. Ook het afwijzen van een bevel van de overheid (die in 1923 uitdrukkelijk werd gezien als de dienaar van God) was geen element van grondslag van de bezwaren. In 1978 werd de verenging tot elk oorlogsgeweld (dus acceptatie van politiegeweld) uit 1962 nog verder toegespitst tot een van de vormen van oorlogsgeweld; dat maakte erkenning van atoombezwaarden mogelijk.

De religieuze achtergronden, ooit de basis voor de erkenningsregelingen van gewetensbezwaarden, zijn in de loop van de jaren verbleekt en langzamerhand naar de achtergrond verdwenen zonder geheel te verdwijnen.

b. Individueel of collectief?

Het uitgangspunt van de dienstweigerprocedure is, dat er een dienstplichtige gewetensbezwaren heeft tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst. Het bijvoeglijk naamwoord 'persoonlijk' is in 1978 in de wet gekomen: het gaat om 'de persoonlijke vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht'.

Het is daarmee mogelijk, dat een gewetensbezwaarde accepteert, dat een andere dienstplichtige wel in dienst gaat, maar het voor zichzelf een onbegaanbare weg acht.

Hiermee wordt de nadruk gelegd op het individuele karakter van de dienstweigeringsprocedure. Volgens de wetgever is het geweten – vrij naar de dichter Willem Kloos – de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste overtuiging.

Het was ondenkbaar, dat een verzoek om erkenning van twee geestverwante dienstweigeraars in één zitting van de adviescommissie behandeld zou worden. Integendeel, de commissie was er alert op, dat de schriftelijke toelichting een persoonlijk document was en niet een overgeschreven standaardtekst.

Toch speelde het milieu waar de verzoeker uit voortkwam een grote rol. Er werd niet voor niets een sociaal voorlichtingsrapport opgemaakt, waarin in ieder geval aandacht voor het gezin waarin de dienstweigeraar was opgegroeid.

De commissie toonde ook altijd belangstelling voor verenigingen waarvan de verzoeker lid was. Daarbij ging om een zekere mate van consistentie vast te stellen. Een dienstweigeraar die lid van een schietvereniging zou zijn of die een vechtsport zou beoefenen zou tenminste zeer opvallend zijn en had iets meer uit te leggen.

Voor de erkenning van een verzoek was het van belang, dat de dienstweigeraar op eigen wijze de normen en waarden uit zijn opvoedingsmilieu – voorzover van belang als bron van een godsdienstige of zedelijke overtuiging – accepteerde. Of, in het tegenovergestelde geval, zich afzette tegen niet pacifistische overtuigingen van zijn ouders.

Het kwam er op neer, dat een dienstweigeraar uit doopsgezinde kring het bij de commissie een stuk gemakkelijker had dan dienstweigeraars uit andere kringen. Deze observatie is niet zonder speculatie: het is niet goed mogelijk dit objectief aan te tonen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd in Nederland in 1917 de eerste regeling voor dienstweigeraars vastgesteld. Dat was negentien jaar nadat in 1898 de dienstplicht persoonlijk werd en de plaatsvervanging werd afgeschaft. Dit bracht met name de doopsgezinden in het nauw, omdat zij in het algemeen in staat waren een remplaçant te betalen. De doopsgezinden werden vanaf het einde van de zestiende eeuw in hun geloofsovertuiging getolereerd door de calvinistische regenten. Tegenover een collectieve vrijstelling van doopsgezinden van de schutterijplicht stonden financiële vergoedingen. Dat werd per stad geregeld.

Het blijkt nergens uit de stukken, maar de sterke indruk bestaat, dat de regering de doopsgezinden op het oog met de eerste erkenningsregeling. Het zicht hierop werd wel wat vertroebeld, omdat zich in die tijd ook de volgelingen van Tolstoi manifesteerde: hun opvattingen hadden wel een religieuze dimensie, maar zij vormden geen kerkgenootschap. In kringen van tolstoianen kwam een ambtsdrager niet voor, al is binnen de Tolstoi-beweging overwogen zich als officieel kerkgenootschap te manifesteren.

Was de erkenning van collectieve gewetensbezwaren in geval van de doopsgezinden impliciet, bij de benadering van de Jehovah's Getuigen werd expliciet gezocht naar mogelijkheden om aan hun opvattingen tegemoet te komen. Het extra probleem was, dat de Jehovah's Getuigen ook de vervangende dienst niet accepteerden: zij waren de eerste totaalweigeraars. Daarom werd gezocht naar een regeling niet exclusief zou zijn voor de gedoopte leden van de *Watch Tower and Tract Society of Pennsylvania*. De feitelijke vrijstelling voor Jehovah's Getuigen die vanaf 1974 kregen was een vorm van pseudowetgeving. Dat het eindelijk niet gelukt is om een aanvaardbare wettelijke voorziening te ontwerpen, doet niet af aan het feit dat het ging om de erkenning van een collectief geweten, een groepsidee, een sektarische opvatting, een gemeenschappelijke overtuiging. Deze aanpak is gebaseerd op de perceptie, dat het ging om een sterk en strak georganiseerde groep, *a closely-knit social group with strict rules of behaviour*.

Deze benadering is niet toegepast op leden van het totaalweigeraarscollectief Onkruid. Voor de leden van Onkruid werd in het geheel geen collectieve voorziening overwogen. De perceptie zag wel geweest zijn, dat Onkruid geen straffe organisatie was, maar los zand met een anarchistisch inslag.

Dat voor bepaalde leden van een goedgeorganiseerde beweging op religieuze grondslag vrijstelling van militaire dienst op collectieve grondslag mogelijk is, bewijst de regeling voor vrijstelling op grond van uitoefening van of opleiding tot een geestelijk ambt. Er is een limitatieve lijst van kerkgenootschappen opgenomen in de bijlagen van de dienstplichtwet. Deze regeling gaat terug naar de opvattingen van Thomas Aquinas die het priesterschap en het soldatenberoep onverenigbaar achtte. Het paste in de middeleeuwse scheiding der standen: *oratores*, *bellatores*³¹⁵¹, *laboratores* (bidders, strijders en werkers).

Maar de Jehovah's Getuigen kregen geen vrijstelling wegens geestelijk ambt, zo was in een kroonberoep in 1951 uitgemaakt.

De concluderende observatie mag zijn dat de strikte individuele benadering van de dienstweigeraar in zekere mate is vermengd met collectieve elementen.

c. Toetsing of langere tewerkstelling?

Vanaf de eerste regeling voor dienstweigering in 1917 tot aan de feitelijke afschaffing van het dienstweigeren in 1997 is een inhoudelijke toetsing van de gewetensbezwaren toegepast. Van verschillende zijden is voorgesteld de inhoudelijke toetsing van de gewetensbezwaren te laten vervallen. Maar de regering heeft het niet aangedurfd om de gewetensbezwaren zonder meer te accepteren. Wellicht is de gedachte geweest: 'wij willen zeker weten, dat we met de juiste bezwaren te maken hebben en dan zijn we bereid daar rekening mee te houden'. Er was de vrees voor 'de grote leugen' of een oncontroleerbare toestroom naar een vrijstelling.

Gelijktijdig is er aan erkende dienstweigeraars een verhoogde tegenprestatie in de vorm van een tewerkstelling die langer was dan de normale militaire dienstplicht. Het is het idee van de opoffering: men moet er iets extra's voor over hebben.

Het is onmogelijk achteraf te voorspellen hoe het aantal verzoeken om erkenning van gewetensbezwaren zich zou hebben ontwikkeld als of de toetsing zou zijn vervallen of de tewerkstelling niet langer dan de militaire dienst zou zijn geweest. De wetgever heeft steeds de toetsing van de gewetensbezwaren dubbelop geregeld: een toetsingscommissie én een langere tijd voor de tewerkstelling.

Zo er een keus gemaakt zou moeten of kunnen worden tussen inhoudelijke toetsing of verlengde tewerkstelling als middel om uit te maken of er sprake is van 'echte' dienstweigering, gaat de voorkeur uit naar het afschaffen van de inhoudelijke toetsing. De staat als administratiefrechtelijk orgaan overschrijdt zijn bevoegdheid met de suggestie dat gewetensbezwaren van een burger in objectieve zin toetsbaar zouden zijn. In die zin is het jammer dat het regeringsvoorstel uit maart 1976 niet verder is gekomen dan een presentatie op een persconferentie.

Bovendien kan worden opgemerkt dat het niet inhoudelijk toetsen van gewetensbezwaren het ook mogelijk gemaakt zou hebben om te voldoen aan de eisen die Hugo de Groot in 1625 stelde aan de militair: een eigen oordeel over de (al dan niet) rechtvaardigheid van de oorlog. Dan had de Nederlandse procedure over de lat die de Nederlandse jurist Hugo de Groot hoog gelegd had heen kunnen reiken.

13.2.5. Observaties over desertie

Als afwezigheids- en gehoorzaamheidsdelict is desertie een typisch militair delict. Desertie ondergraaft de discipline die een krijgsmacht nodig zegt te hebben om haar taak als geweldtoepasser te kunnen uitvoeren. In frontsituaties is desertie van een of meer militairen een forse aantasting van de moraal van de niet deserterende militairen. Daarom is desertie in oorlogstijd (in het aanschijn van de vijand) een gekwalificeerd delict met forse hogere straffen dan hetzelfde misdrijf in vreedetijd. In oorlogsomstandigheden zullen angst en paniek vaak de reden voor het deserteren zijn, maar in wezen zijn het ook angst en paniek die de reactie van de commandanten bepaald. Daarom worden deserterende militairen zeer streng gestraft, in veel gevallen met de doodstraf: executies om een voorbeeld te stellen (*fusiller pour encourager les autres*). In die omstandigheden staan de verworvenheden van de democratische rechtsstaat onder grote druk en worden wettelijke garanties niet toegepast (zie de executie van sergeant Meijer op 12 mei 1940). Dat geldt bij individuele gevallen van desertie; bij massale desertie gaat het er ook om de gedeserteerde militairen opnieuw beschikbaar te krijgen voor het front en dan is amnestie vaak de enige oplossing.

3151 In plaats van *bellatores* worden ook de termen *pugnatores* (Lesaffier (2008), p. 153) en *agonistae* (Contamine (1986), p. 238) gebruikt.

De democratische rechtsstaat moet met democratische middelen verdedigd worden. De krijgsmacht staat voortdurend voor de soms paradoxale opgave

- effectiviteit met rechtszekerheid,
- hiërarchie met inspraak,
- slagvaardig optreden met zorgvuldige procedures,
- geweldtoepassing met mensenrechten

te combineren. De entree van steeds nieuwe dienstplichtigen, in beginsel onvrijwillig, introduceert op basis van continuïteit de stand van zaken van de mensenrechtendiscussie in de samenleving in de krijgsmacht.

13.2.6. Observaties over dienstplicht en democratie

a. Een kind van de democratie

Theodor Heuss, de latere Duitse Bondspresident, formuleerde het in 1949 bij de discussies over de nieuwe Duitse grondwet zo: *Die Allgemeine Wehrpflicht ist das legitime Kind der Demokratie*.

Deze familierechtelijke beeldspraak legt het vaderschap van de dienstplicht bij de democratie. Een democratische staat verwekt, veroorzaakt, schept de dienstplicht. Of ligt het iets anders: een democratische staat heeft voor zijn voortbestaan de dienstplicht nodig; het is een kwestie van overleven en reproductie.

Kan men zeggen, dat dienstplicht alleen mogelijk is in een democratische staat? Er zijn voorbeelden zoals nationaal-socialistisch Duitsland en communistisch Rusland om dat te logenstraffen, dit los de vraag of deze landen hun staatsvorm democratisch gelegitimeerd achtten. Of zijn dat de uitzonderingen op een brede trend binnen de West-Europese geschiedenis?

Voor de invoering van de dienstplicht moet de staat in zekere mate een eenheidsstaat zijn, waar op het centrale niveau van de staat voldoende macht geconcentreerd is om een dienstplicht aan de burgers op te leggen en in de praktijk te handhaven. De centrale overheid heeft de decentrale overheid op regionaal en lokaal niveau nodig om een dergelijke dienstplicht te realiseren, onder meer in de vorm van een accurate bevolkingsadministratie.

In het ideale model zou de eenheidsstaat tevens de vorm van een natiestaat moet zijn, waarbinnen territorium, volk en cultuur (waaronder taal en godsdienst) één geheel vormen. Dat blijkt in de praktijk geen *conditio sine qua non* te zijn (vergelijk bijvoorbeeld Zwitserland). Een eenheidsstaat kan ook een minder dwingende vorm van een federatiestaat hebben; defensie kan daarbij niet anders de verantwoordelijkheid van de bondsstaat zijn.

b. Burgers als verdedigers van het grondgebied

De uitvoerige beschrijving van de ontwikkeling van de dienstplicht gedurende twee eeuwen laat zien dat het startpunt van de dienstplicht – met voorbijgaan van een zekere voorgeschiedenis – in de tijd samenvalt met het beginpunt van de gelijkberechtiging van de burgers en de participatie van de burgers in de maatschappelijke besluitvorming, kortom met het beginpunt van de rechtstaat en de democratie.

De Franse revolutie introduceert gelijke rechten van alle burgers én gelijke plichten van alle burgers, mensenrechten en mensenplichten (De Franse grondwettelijke tekst uit 1795 kende dan ook een afdeling *devoirs*). En onder die plichten dan in het bijzonder de dienstplicht.

Is deze chronologische ontwikkeling ook een logische? Anders gezegd: zijn democratie en dienstplicht onlosmakelijk met elkaar verbonden?

Een internationalisering van de defensie kan niet anders dan directe gevolgen hebben voor de directe inzet van burgers voor de verdediging van het eigen grondgebied. Rousseau meende dat burgersoldaten met meer toewijding eigen huis en haard zouden verdedigen dan huursoldaten. De verdedigingslinie van het eigen territorium is tegenwoordig ver buiten de landsgrenzen komen te liggen, zo wordt het van overheidswegen voorgesteld. Daarbij gaat het niet om de verdediging van grond en gebied, maar om de defensie van de culturele, maatschappelijke, economische en politieke waarden van het West-Europese systeem inclusief rechtsstaat en mensenrechten.

c. Naar een algemeen kiesrecht en een algemene dienstplicht

Wat betreft het Koninkrijk der Nederlanden laat de negentiende eeuw een ontwikkeling in de richting van algemeen kiesrecht zien (voltooid in 1922) en in de richting van een persoonlijke dienstplicht (voltooid in 1898). Met enige goede wil ziet men een parallelle ontwikkelingsgang, die weliswaar met horten en stoten verloopt. De restauratieve poging van Willem I om buiten het parlement om te regeren (gesymboliseerd in

de Blanketwet van 1818) én om het land te verdedigen met een koninklijk huurleger (mislukt in 1819 door de amalgamatie van armee en milite) geeft die schoksgewijze ontwikkeling weer.

Gelijktijdig ziet men dat de hogere standen zich inspannen om via het censuskiesrecht medezeggenschap in het staatsbestuur te verwerven. Maar de dienstplicht wordt ontlopen met plaatsvervangers. Rijke burgers hebben aldus wel stemrecht, maar geen dienstplicht en arme burgers hebben geen stemrecht, maar wel dienstplicht. Kort samengevat: de subjecten van de democratie vallen niet samen met de objecten van de dienstplicht. Dat geldt voor de maatschappelijke verschillen in standen en klassen, het geldt ook voor de generaties. De volwassenen met stemrecht kiezen voor de minderjarige dienstplichtigen zonder stemrecht en zonder met handelingsbekwaamheid. Dit verschil is pas in de tweede helft van de twintigste eeuw opgelost: kiesrecht vanaf 18 jaar in 1972 (actief) en 1983 (passief) en juridische meerderjarigheid vanaf 18 jaar in 1988.

Wat betreft de sekse is het nooit tot een harmonische balans tussen kiesrecht en dienstplicht gekomen. Zonder de hele discussie over vrouwen in de krijgsmacht te willen overdoen kan wel als verwachting worden uitgesproken dat men aan het einde van het tweede millennium onvermijdelijk voor de keuze gesteld zou worden tussen afschaffing van de dienstplicht voor jongens en de invoering van een dienstplicht voor meisjes. Het is vooralsnog de afschaffing van de dienstplicht geworden. De toepassing van de dienstplicht op meisjes is inmiddels aangekondigd.

De samenhang tussen kiesrecht en dienstplicht wordt in formele zin pas voltooid aan de vooravond van de afschaffing (formeel opschorting) van de dienstplicht in 1997. Is de democratie na de val van de Berlijnse Muur en het daarmee samenhangend verdwijnen van de dienstplicht kinderloos geworden?

d. Samenhang tussen democratie en dienstplicht?

Er zijn een paar voorbeelden uit de Nederlandse geschiedenis waarin – al is het rudimentair – in het politieke debat een relatie tussen dienstplicht en democratie is gelegd.

Meestemmen over de Staatsregeling, 1798

Zoals aangegeven wilde Constituerende Vergadering van de Bataafse Republiek burgers die geen wapens wilden dragen niet toelaten tot de raadpleging over de tekst van de nieuwe staatsregeling. Een vorm dienstplicht bestond op dat moment echter niet. Er zijn geen berichten dat dat dienstweigerende burgers uitgesloten zijn van de lokale consultaties. De intentie is duidelijk: wie niet wil vechten voor het vaderland, mag niet meestemmen. Het principiële punt is gemaakt. (zie § 3.8.1.c).

Geen dienstplicht voor de inheemse bevolking van Indië, 1935

Bij discussies over de dienstplicht in Indië voor de inheemse bevolking waren er onder de Nederlanders ter plaatse allerlei bezwaren tegen het oefenen van de inlanders in wapengebruik. Maar in nationalistische kringen werd het invoeren van een militieplicht voor Indonesiërs steeds gekoppeld aan de eis van toekenning van politieke rechten. Zo werd in 1936 in de Volksraad nog eens uitdrukkelijk gesteld, dat alleen onder die voorwaarden de Indonesische jeugd bereid was te sterven voor het vaderland (zie § 9.1.5.b).

De afschaffing van de verdedigingsplicht van ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit, 1948

Bij de herziening van de dienstplicht in 1948 werd door de regering voorgesteld om de mogelijkheid om ingezetenen van Nederland van niet-Nederlandse nationaliteit onder de dienstplicht te laten vallen te schrappen. De regering onderbouwde het voorstel tot afschaffing met een redenering die in het kader van deze studie de moeite waard is om te citeren:

Ook valt er veel voor te zeggen om hen, die van de voornaamste rechten van de staatsburger verstoken zijn, ook niet aan de zwaarste plicht, de dienstplicht te onderwerpen.

Van de wettelijke mogelijkheid om niet-Nederlandse inwoners onder de dienstplicht te laten vallen is overigens nooit gebruik gemaakt, al was het maar omdat dan in het kader van reciprociteitsbeginsel ook in hun emigratieland dienstplichtig verklaard zouden worden (zie § 9.1.11.b).

Geen stemrecht en geen dienstplicht voor Molukkers, 1976

Na de treinkaping in Wijster en de bezetting van het Indonesische consulaat in Amsterdam tussen 2 en 14 december 1975 werd in de Wet betreffende de positie van Molukkers van 9 september 1976 (Stb. 1976, 468) geregeld. Zij waren vanaf hun komst in Nederland als staatloos beschouwd. In de Wet positie Mo-

lukkens worden de Molukkers die in 1951 en 1952 op bevel van de regering naar Nederland zijn gekomen behandeld als Nederlanders; zij zijn echter formeel staatloos en worden ook formeel geen Nederlander. Zij worden uitgesloten van het actieve en passieve stemrecht én van de dienstplicht. Niet uitgesloten wordt dat zij als vrijwilliger tot de Nederlandse krijgsmacht worden toegelaten en dan op gelijke wijze als dienstplichtige behandeld worden.

Totaalweigeraar, dan ook geen stemrecht

Militair jurist Van den Bosch meende dat de bijkomende straf van ontzetting uit het kiesrecht een passende sanctie jegens totaalweigerars zou zijn. Hij legde hiermee een verband tussen kiesrecht en dienstplicht: niet voldoen aan de burgerplicht van medewerking aan de defensie, dan ook geen burgerrecht in de vorm van kiesrecht.

Het zijn al met al sporadische voorbeelden. Misschien zijn er met stevig zoeken nog enige andere te vinden. Eerder uitzonderingen die de regel (te weten de regel uit de praktijk, dat dienstplicht en kiesrecht niet met elkaar verbonden zijn) bevestigen.

e. Kan de democratie zonder dienstplicht?

Een antwoord op deze vraag raakt de nieuwe verhoudingen tussen burger en overheid. De burger is ook klant, cliënt en consument van overheidsdiensten. De overheid laat zich voor allerlei concrete diensten betalen, soms ruim boven kostprijsniveau. De burger is ook een calculerende burger geworden.

Hoezeer de stelling van Heuss betekenis heeft als men kijkt naar de introductie van de moderne dienstplicht rond 1800, zo weinig waarde heeft deze stelling bij de slotakkoorden van de dienstplicht rond 2000. Hoezeer de democratie van de Franse revolutie de conscriptie nodig had om zich te handhaven tegen de anti-revolutionaire en monarchale krachten, zo weinig is de dienstplicht een levensvoorwaarde voor de hedendaagse staat. De staat heeft de dienstplichtigen niet meer nodig. Voor de verdediging van het land zijn geen grote aantallen militair beperkt opgeleide burgers meer noodzakelijk; er behoefte aan een klein slagvaardige krijgsmacht bestaande uit professioneel hoog opgeleide vakmensen. De staat heeft kennelijk financieel genoeg middelen (opgebracht door alle burgers) om militairen in te huren, hetzij voor een korte periode hetzij voor een hele loopbaan.

f. Kan de dienstplicht zonder democratie?

Bij deze vraag naar verwantschap tussen democratie en dienstplicht speelt ook de kwestie dat de dienstplicht onderdeel is van de georganiseerde geweldsmacht die in competitie is met de bestuursmacht die al dan niet democratisch wordt aangestuurd.

In non-democratische systemen zoals dictaturen is er vaak (altijd?) een samenvallen van de bestuursmacht en geweldsmacht en ontbreekt een systeem van *checks and balances*. Veel dictators komen voort uit het leger, zoals generalissimo Franco, kolonel Kadhafi, sergeant Bouterse. Andere alleenheersers komen voort uit de (partij)bureaucratie: voorzitter Mao, secretaris-generaal Stalin. Anders ligt het wanneer eenhoofdige machthebbers voortkomen uit een dynastie van absolute vorsten: keizers, tsaren, koningen, prinses. Een autocratisch bewind heeft niet samenvallen met tirannie; de geschiedenis kent ook zijn verlichte despoten. In het Spaanse taal kent men de *dictablanda* tegenover de *dictadura* (*blanda* zacht en *dura* hard). Een dictatorschap heeft niet alleen een alleenheerschappij te betreffen, het kan een collectief zijn in de vorm van een junta of andere vormen van oligarchie.

Deze regeringen van eenlingen of van weinigen heeft kennelijk voldoende bestuursmacht om de geweldsmacht aan zich te binden. De organisatie van de geweldsmacht is zo ingericht dat ook burgers gedwongen kunnen worden tot deelname. Die participatie van burgersoldaten geschiedt zonder uitwisseling tussen bestuursmacht en geweldsmacht. De leden van de geweldsmacht krijgen niets terug; er wordt niet geruild. De alleenheersers hebben de beschikking over voldoende geweldsmacht om de reproductie van de geweldsmacht te garanderen. Meer concreet uitgedrukt: er zijn genoeg (beroeps)militairen om de dienstplichtigen te dwingen tot de geweldsmacht toe te treden en er binnen te blijven.

Dus ja, het is in omstandigheden van dictatuur mogelijk om er een dienstplichtleger op te na te houden. Napoleon maakte gewoon gebruik van de bestaande dienstplichtwet uit 1798 om zijn *Grande Armée* samenstellen waarmee hij zijn Europese machtsdroom kon najagen. Hitler trok met een dienstplichtigenleger op basis van de *Wehrgesetz* van 1935 de Duitse grenzen over op zoek naar *Lebensraum*. Stalin lijfde miljoen-

nen dienstplichtigen in zijn Rode Leger in. De dictatuur staat per definitie geen democratische invloed toe. De burger is monddood, dus ook de dienstplichtige burger. Verzet is dodelijk.

Maar ook het afwijzen van de dienstplicht in de vorm van dienstweigering en desertie kon binnen een democratisch staat tot de doodstraf leiden. De dienstplicht is dus de zoon van vele vaders: de democratie is er een van, de dictatuur de andere. De democratie heeft het niet monopolie op de dienstplicht.

g. Mogen militairen wel stemmen?

In Nederland is tussen 1887 en 1983 in de grondwet de mogelijkheid geopend om militairen uit te sluiten van het kiesrecht. In de grondwet van 1887 werd dat in artikel 80 tweede zin als volgt verwoord;

De wet bepaalt, in hoeverre de uitoefening van het kiesrecht wordt geschorst voor de militairen beneden den rang van officier bij de zee- en de landmacht voor den tijd, gedurende welken zij zich onder de wapenen bevinden.

Dat alleen onderofficieren en manschappen onder het verbod gebracht kon worden, past in de benadering van de grondwet, dat burgers, die 'tekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand' vertoonden in aanmerking moesten kunnen voor kiesrecht. Dat zouden officieren wel kunnen laten zien, maar de onderofficieren en manschappen zeker niet.

In 1922 werd in artikel 81 (later vernummerd tot 90) de uitsluitingsgrond opnieuw vastgelegd:

De wet bepaalt, in hoeverre de uitoefening van het kiesrecht wordt geschorst voor de militairen bij de zee- en de landmacht voor den tijd, gedurende welken zij zich onder de wapenen bevinden.

In vergelijking met de grondwet van 1887 was de grondwet van 1922 democratischer, omdat nu ook officieren uitgesloten konden worden van kiesrecht, maar ondemocratischer, omdat de groep van uit te sluiten personen werd vergroot.

De gedachte achter dit grondwetsartikel, dat militairen geen invloed, ook niet indirect, mochten hebben op beslissingen over de inzet van de krijgsmacht. Het past artikel 114 van de Franse grondwet van 1793:

Nul corps armé ne peut délibérer.

Geen enkel gewapend korps mag [zaken] ter discussie stellen.

Het gaat eerder om het primaat van de politiek te bevestigen en de gewapende macht op zijn plaats in het staatsbestel te wijzen³¹⁵².

Deze grondwetsregels betreffen alle militairen, dus vrijwilligers én soldaten. De beroepsmilitairen zouden dus hun leven lang uitgesloten zijn en de dienstplichtigen slechts een beperkte tijd in hun jeugd.

Overigens van de grondwettelijke mogelijkheid om militairen van stemrecht uit te sluiten nooit gebruik gemaakt. Bij de grondwetswijziging in 1983 is de uitsluitingsgrond geschrapt.

Het antwoord op de vraag of jonge burgers die aan de dienstplicht onderworpen zijn mogen beslissen over het bestuur van het land dat zij moeten verdedigen is dan in de loop van de jaren zestig gegeven. De kiesgerechtigde leeftijd werd verlaagd tot 18 jaar.

13.2.7. Een conclusie, niet zonder teleurstelling over het staatsrecht

a. Het ontbreken van een legitimatie van de dienstplicht

Een expliciete staatsrechtelijke legitimatie van de dienstplicht ontbreekt. Verbazingwekkend. De afwezigheid van het staatsrecht op het punt van de dienstplicht in de afgelopen twee eeuwen staat in schril contrast met – bijvoorbeeld – het debat in het parlement en de wetenschap over de uitzending van de Nederlandse krijgsmacht in internationale operaties. Men zou bijna denken, dat de staatsrechtwetenschap zwijgt, omdat zij niets te zeggen heeft. Wellicht is er geen juridische legitimatie te leveren. Er is verlegenheid met een staat die zich aanmatigt om zijn mannelijke jeugd te dwingen zo nodig het leven te geven voor het vaderland: de staat is alles en de burger is niets, om het in het niet zo populaire nationalistisch en nationaal-socialistisch jargon te zeggen. Het belang van de staat gaat boven het belang van de burger, het belang van het collectief boven dat van het individu. Een paar duizend gesneuvelde dienstplichtigen in Indonesië: wie

³¹⁵² In Frankrijk is aan militairen bij de wet van 27 juli 1872 het stemrecht ontnomen. Het leger werd *la grande muette* (de grote stomme) genoemd. Dit is weer ingetrokken bij de ordonnantie 45-1839 van 17 augustus 1945.

kan dat achteraf nog verantwoord? Volgens de staatsrechtgeleerde Kranenburg heeft de staat geen geweten

In de juridische analyse van de complexe relatie tussen de burger en de staat met rechten en plichten, met vrijheden en beperkingen, met bevoegdheden en procedures zou de militaire dienstplicht een eigen plaats hebben moeten krijgen. Een burger heeft eigen vrijheden en verplichten: binnen de lijnen, getrokken door het strafrecht blijven, belasting betalen én bijdragen aan de verdediging van de staat. Wie het rechtsbeginsel van de gelijke behandeling toepast op de dienstplicht, komt bedrogen uit. In een rechtsstaat is er een gecoördineerd en gecontroleerd stelsel van *habeas corpus*: wie mag gearresteerd worden, onder welke voorwaarden, door wie, hoe lang. Het is uitgewogen systeem geworden met *checks and balances*, met privacybescherming, rechtshulp en beroepsprocedures. Wie dat stelsel vergelijkt met de dienstplicht komt ook bedrogen uit. Maar de dienstplicht is ook een grote inbreuk op het persoonlijk leven. Men mag het strafrecht en de dienstplicht niet vergelijken, hoewel de Hoge Raad er geen moeite mee had om de duur van gevangenisstraf bij totaalweigering te baseren op de duur van de dienstplicht. Maar dat wil niet zeggen, dat de dienstplichtigen geen aanspraak hadden mogen hebben op een juridisch onderbouwde omlijnning van de plaats die zij in het staatsbestel innamen.

De dienstplicht zelf is vanuit juridisch perspectief nooit onderwerp van gedegen onderzoek geweest. Er is nooit een afzonderlijke studie over gepubliceerd, behoudens een beperkt aantal artikelen in juridische tijdschriften. De enige dissertatie over dienstplicht is van economische aard (Duindam). In historische perspectief is wel aandacht voor de dienstplicht in brede studies over het defensiebeleid (Bevaart, Klinkert). De rechtsgeleerde academici hebben zich nooit bekommerd om de dienstplicht en de dienstplichtigen.

b. Het ontbreken tussen samenhang van dienstplicht en democratie

De samenhang tussen democratie en dienstplicht moge op theoretisch niveau te verdedigen zijn al een evenwicht tussen burgerrechten en burgerplichten, dit principe is alleen bij de invoering van de moderne dienstplicht toegepast. Het is in latere fasen wel op abstract niveau verdedigd, maar in de loop van twee eeuwen niet in praktijk gebracht. Het kiesrecht werd algemeen, de dienstplicht werd zwaarder. De balans is nooit helemaal gevonden. Bij de afschaffing van de dienstplicht bleek dat de democratie de dienstplicht niet meer nodig had.

c. Tot slot

De dienstplicht wordt juridisch gesproken niet gelegitimeerd en de samenhang met de democratie in het kader van een balans tussen rechten en plichten is ten hoogste in bepaalde fasen van de Franse Revolutie met enige moeite aan te tonen.

Al met al een schrale oogst na veel spoorwerk. Dat kan met teleurstelling én verwondering gezien worden. En met onbegrip voor de wetenschappelijke verwaarlozing van een cruciaal maatschappelijk thema. In plaats van de uitspraak van Heuss dat de dienstplicht het kind van de democratie is, dan kan men beter zeggen: de dienstplicht is het weeskind van de rechtsgeleerdheid.

Maar het is nu te laat. De toekomst van de dienstplicht ligt achter ons. Het is mooi geweest met de dienstplicht.

EEN PERSOONLIJK NAWOORD: HET BOEK EN DE ANDEREN

Een rechtshistorische benadering van een maatschappelijk fenomeen als de opkomst en aftocht van de dienstplicht is als het schrijven van een levensverhaal. Deze studie is als het ware een juridische biografie van de dienstplicht. Geboorte en overlijden vormen het begin- en eindpunt, ook al kan gezien de opschorting van de opkomstplicht slechts sprake zijn van een schijndood. Het voorgeslacht van de dienstplicht komt aan de orde: is de dienstplicht inderdaad, zoals Heuss beweerde, het wettelijk kind van de democratie? De dienstplicht komt onder moeilijke omstandigheden ter wereld, raakt in puberale perikelen met zijn omgeving, komt tot wasdom en wordt maatschappelijk aanvaard en gewaardeerd zoals een normale volwassene. En dan raakt het verschijnsel verouderd, niet meer *up to date*, past niet meer in de tijdgeest, de uiterste houdbaarheidsdatum komt in zicht. De dienstplicht gaat na 200 jaar met pensioen en raakt onmiddellijk in coma.

Een biograaf is al opgelucht als hij een punt achter het levensverhaal van zijn hoofdpersoon kan zetten. De biografie van een hoofdpersoon is het tweede leven van die persoon. De biograaf heeft met zijn object meestal een haat-liefdeverhouding ontwikkeld, bij al te veel liefde dreigt het gevaar van een hagiografie. Als het leven van de persoon is beschreven is, mag dan van de biograaf verwacht worden, dat hij de betekenis van zijn hoofdpersoon kan duiden? Mag van de biograaf van Machiavelli verwacht worden, dat hij ook de betekenis van Machiavelli voor de ontwikkeling van de politicologie beschrijft en verklaart?

Ik heb het boek geschreven, dat ik zelf had willen lezen. Het geeft de antwoorden op vragen die mijzelf had gesteld. Als schrijver ben ik de eerste lezer. Of er meer lezers zouden volgen was niet de drijfveer voor al het werk. Het was mijn eigen nieuwsgierigheid en betrokkenheid die de motor vormden voor mijn inzet.

Het is eerder een onderzoekboek dan een leesboek geworden, alhoewel ik mijn best gedaan heb leesbaar te schrijven.

Details

Uitweidingen in de vorm van bijzonderheden en details, anekdoten en wetenswaardigheden, soms te vinden in voetnoten, zijn vooral mijn eigen aantekeningen bij de tekst. Ik wilde weten waar in Amsterdam het Aalmoezeniershuis was gelegen vanwaaruit in de Franse tijd weeskinderen naar het leger van Napoleon werd afgevoerd, ik wilde weten wat er geworden van de eerste moderne dienstweigeraar J.K. van der Veer uit Middelburg, wat het lot was van Jan de Hoog, die in Indië weigerde een kampong in brand te steken. Ik zou eigenlijk wel willen weten of Rinus Wehrmann nog lang haar heeft.

Overigens ben ik van mening, dat in een klein detail het geheel volledig weerspiegeld kan zijn, zoals de microkosmos de essentie van de makrokosmos kan bevatten. Wie één wetsartikel volkomen begrijpt, doorgrondt het rechtssysteem.

Taal

Ik heb naast rechten ook Nederlandse taal en letteren gestudeerd (op hbo-niveau). Mijn taalkundige belangstelling is terug te vinden in toelichting en uitleg van Nederlandse termen en begrippen zoals soldij, zielverkoper, gendarme, zijdgeweer, goedendag, malefijt, maar ook in de etymologische verklaringen van woorden in andere talen als *sautage*, *exercitus*, *bellum*, *miles*, *connétable*, *levée en masse*. Kennis van de afkomst van een woord draagt bij aan het begrip van de betekenis.

Sporen

Ik heb de vrijheid genomen om zo hier en daar mijn eigen levensgeschiedenis impliciet in de tekst te verbergen.

In Druten, gelegen in het land van Maas en Waal, waarheen in 1831 een militaire expeditie vertrok om dienstweigeraars op te sporen ten tijde van de afscheiding van België, ben ik in 1945 geboren. Als jongen bracht ik het tot assistent-patrouilleleider in de katholieke tak van de padvindsters, zonder te beseffen dat de Baden Powell de *Boy Scouts* had opgericht als militaire vooroefening voor het leger. Mijn middelbare-schoolopleiding heb ik genoten op het Gymnasium Augustinianum in Eindhoven, genoemd naar Aurelius Augustinus die met zijn theologische theorie van de rechtvaardige oorlog de toetreding

van christenen tot de Romeinse legioenen moreel mogelijk maakte. Op dit gymnasium heb ik Franse les gehad van Karel de Schaeppdrijver, die – zoals mij pas veel later bleek – in 1918 als een van de flammingante ‘sublieme deserteurs’ door de linies naar het door de Duitsers bezette Vlaanderen brak.

Als rechtenstudent van de Universiteit van Amsterdam werd ik in 1964 lid van de katholieke studentenvereniging Sanctus Thomas Aquinas, genoemd naar de schrijver van de Summa, waarin de theorie van Augustinus over de rechtvaardige oorlog nader werd uitgewerkt. In 1965 kreeg ik uitstel van militaire dienst, omdat ik gelukkig maar één keer was blijven zitten; ik kon gewoon doorgaan met de rechtenstudie. Aan het eind van de jaren zestig heb ik serieus overwogen op principiële gronden dienst te weigeren. In de Bond van Dienstweigeraars werd ik een tijdje actief, juist op het moment dat in mei 1970 besloten werd de strategie te veranderen en als Bond van Dienstplichtigen (de ‘witte BVD’) het leger van binnenuit ‘om te turnen’; de Vereniging van Dienstweigeraars (VD) werd daarna opgericht als belangenbehartiger van de (tewerkgestelde) dienstweigeraars. De weg van de dienstweigeren op principiële gronden ben ik niet verder ingegaan, maar ik heb op praktische gronden aangestuurd op afkeuring op grond van S5. Ik wilde definitief van de militaire dienst af, omdat de komst van onze oudste zoon zich aankondigde.

In Tilburg waar in de jaren dertig van de negentiende eeuw Willem II, de Nederlandse held van Waterloo en van de Tiendaagse Veldtocht resideerde om niet in de buurt van zijn vader koning Willem I te hoeven verkeren heb ik een aantal jaren gewoond; ik heb in jaren zeventig vijf jaar gewerkt voor de organisatie van de sociologische faculteit van de wetenschappelijke instelling waar ik dit juridische proefschrift heb verdedigd.

Van de Raad voor de Jeugdvorming die in 1969 reageerde op wijzigingen in de grondwet ten aanzien van de landsverdediging werd ik per 1 maart 1976 secretaris. In de tijd dat ik professioneel werkzaam was op het terrein van jeugdbeleid en kinderrechten heb ik altijd bijzondere aandacht gehad voor vraagstukken rond dienstplicht en rond kindsoldaten. In mijn functie van algemeen secretaris van de Raad voor het Jeugdbeleid en als directeur van Defence for Children International Nederland heb ik erkende gewetensbezwaarden te werk kunnen stellen, drs. Bart Ooijen en drs. Ron Pouwels. Beiden zijn na afloop van de tewerkstelling als gewoon werknemers in dienst gebleven. Hun loopbaan is bepaald door hun tewerkstelling als dienstweigeraar. Jarenlang (tot 1990) ben ik actief geweest van een groep die op het Jongerenadviescentrum (JAC) in Amsterdam een spreekuur over dienstplicht en dienstweigeren verzorgde. Toen mijn oudste zoon de dienstplichtige leeftijd bereikte, werd het hoog tijd om te stoppen.

Het zijn kleine onzichtbare voetafdrukken in de tekst die alleen voor mij een betekenis hebben en waarmee ik de lezer verder niet wil lastigvallen. Maar ik vond het leuk genoeg om vermelding niet achterwege te laten.

Dank

Mijn dank gaat uit aan talrijke personen met wie ik in de negen jaar dat ik aan deze studie heb gewerkt van gedachten hebben gewisseld. Het advies en commentaar van prof. mr. Guido Coolen, mr. Vincent Laumans, drs. Hennie van den Nieuwenhof, dr. Henk Hofman, dr. Cees Slegers, prof. dr. Albert Rijksbaron, dr. Tobias van Gent, dr. Jan Willem Stutje, mr. drs. Pieter Hogenraad, dr. Joost Welten, mr. Arthur Elias, prof. dr. Hans Amersfoort, mr. Bram Stermerdink, Hans Kombrink, mr. Jurjen Pen, mr. Joost Duinhof, prof. dr. Gert Oostindie, Christiaan Harinck MA en mr. Erik Hummels was welkom, hard nodi, en terzake kundig: het gaf nieuwe inspiratie.

Extra veel dank ben ik verschuldigd aan mijn vriend drs. Pieter van den Boogaart, die met uiterst nauwgezetheid en milde gestrengheid met een rode pen door alle teksten is gegaan en met grote toewijding en ruim begrip aanzienlijke aantallen schrijf-, spel- en typefouten heeft opgespeurd. Bovendien heeft hij gebruikmakend van zijn deskundigheid en ervaring als docent Engelse taal- en letterkunde en schrijver van diverse publicaties in het Engels (waaronder een vele malen herdrukte gids (*an ode to a road*) over de weg A272 in Zuid-Engeland) mijn steenkolenengels van de *summary* naar een aanvaardbaar niveau gebracht. Dat hij bereid was teksten over een onderwerp, dat hij alleen kende uit de tijd van zijn eigen diensttijd, heeft willen corrigeren, kan te maken met de voorliefde die hij en zijn vrouw Rita hebben voor *follies*, merkwaardige en zinloze bouwsels, die toch interessant zijn. In die zin kan mijn werkstuk ook wel een beetje als een *folly* beschouwd worden.

Op praktisch vlak heb ik veel hulp gehad van Ernst van Leeuwen met wie ik op grafisch gebied jaren heb samengewerkt en van uitgever René van der Wolf.

En veel dank aan de anonieme, maar altijd vriendelijke medewerkers van archieven in Maastricht (Regionaal Historisch Centrum Limburg), Amsterdam (NIOD), Den Haag (Nationaal Archief), Middelburg (Zeeuws Archief) van de universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit en de Zeeuwse bibliotheek. En niet te vergeten de bibliotheekmedewerkers van het Juridisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, mijn *alma mater* in juridisch opzicht, aan de Oudemanhuispoort (waar de oude Bregsteinzaal uit mijn studietijd tot een informatie-eldorado is uitgegroeid); ik kon mijn werkstuk afronden voordat het Juridisch Instituut de vertrouwde Oudemanhuispoort ging verlaten.

Bijzonder dankbaar ben ik mijn promotoren prof. mr. drs. B.P. Vermeulen, prof. dr. R.C.H. Lesaffer en prof. mr. Th. A. de Roos. Toen ik overwoog om een serieus werkstuk te maken over dienstplicht en dienstweigering, lag het voor de hand om contact te zoeken met Ben Vermeulen, die op dat moment doende was de universiteit te verwisselen voor een hoog college van staat, al bleef hij met één voet in de academische wereld. Op het terrein van twee heel verschillende juridische domeinen, het vreemdelingenrecht en het onderwijsrecht, waren wij elkaar al eens tegengekomen, Ben vanuit de staatrechtelijke dimensie en ik vanuit het perspectief van kinderrechten. Zijn proefschrift over gewetensbezwaren als juridisch probleem vormde een derde gemeenschappelijke grond, al bleek gedurende mijn onderzoek dat hoofdaccents van dienstweigering naar dienstplicht moest verschuiven. Ben heeft met persoonlijke mildheid en intellectuele scherpte mij op het rechte spoor gehouden met zijn dringende advies de focus op de kern van de zaak te houden. Randall Lesaffer was bereid een werkstuk dat in een vergevorderd stadium aan de toets van de geschiedkundige kritiek te onderwerpen; zijn invloed is zichtbaar in de eindtekst en onzichtbaar in de teksten die gesneuveld zijn. Zijn rechtshistorische belangstelling richt zich op het publiekrechtelijk domein met een bijzondere oriëntatie op de thematiek van oorlog en vrede, een belendend perceel van mijn studie. Theo de Roos was niet alleen een academisch criticus vanuit de strafrechtelijke dimensie, maar ook zelf een actor in het domein in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, als VVDM-voorzitter en als advocaat. De gesprekken met de promotoren waren in hun onderlinge combinatie van deskundigheid voor een eenzame buitenpromovendus steeds bijzonder inspirerend.

Ik ben de leden van de leescommissie prof. mr. L.F.M. Besselink, prof. dr. W. Klinkert, mr. dr. N. Jörg en mr. dr. R. Kubben dankbaar dat zij bereid waren om een zo omvangrijk werkstuk zeer kritisch door te nemen. Leonard Besselink, hoogleraar constitutioneel recht aan de Universiteit van Amsterdam, heeft mijn werkstuk vanuit de staatrechtelijke dimensie beoordeeld, mede vanuit zijn kennis van het militair recht opgedaan in een Europees vergelijkend onderzoek en vanuit zijn inzicht in de constitutionele aspecten van de krijgsmacht. Wim Klinkert, hoogleraar militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en de Koninklijke Militaire Academie, heeft als militair historicus met zijn proefschrift over het defensiebeleid op het grensvlak van de negentiende en twintigste eeuw een belangrijk historisch kader geschapen waarin ook de ontwikkeling van de dienstplicht past; dit nog los tal van andere belangrijke en interessante publicaties op het terrein van de krijgsgeschiedenis van zijn hand. Nico Jörg, laatstelijk werkzaam als lid van de Hoge Raad, heeft met zijn kritische visie op het militair straf- en tuchtrecht, zoals vastgelegd in zijn proefschrift, aangewend bij de beoordeling van mijn studie vanuit het strafrechtelijk perspectief. Raymond Kubben, jarenlang docent rechtsgeschiedenis en nu verbonden aan de Onderwijsraad, heeft zijn kennis van de rechtsgeschiedenis, in het bijzonder van de ontstaansgeschiedenis van de moderne Nederlandse rechtsstaat, toegepast bij de beoordeling van deze studie.

Ik ben vereerd met de belangstelling voor mijn werkstuk van zoveel deskundigheid. Het spreekt vanzelf, dat ik als enige verantwoordelijk ben en blijf voor de tekst.

Een kloek boek

Het boek is wat dikker geworden dan voorzien. Dat bleek onvermijdelijk. De opdracht die ik mij in de probleemstelling had gesteld bracht meer materiaal aan de oppervlakte dan tevoren was te berekenen. Ik wist ook, dat aangezien de dienstplicht juridisch in het geheel niet en historisch maar beperkt in kaart gebracht was, er veel spijterwerk verricht moest worden. Ik heb getracht in de studie de focus gericht te houden op de kern van de dienstplicht in juridisch opzicht en heb daartoe een strakke indeling per hoofdstuk gehanteerd. Het toegankelijk maken van de rechtshistorische bronnen, in het bijzonder met betrekking tot de dienstplichtwetgeving, is dan ook een van de producten van deze studie. Ik had zelf dat overzicht met een encyclopedisch karakter nodig om de vraag naar de legitimatie van de dienstplicht en de samenhang van de dienstplicht en de democratie te kunnen beantwoorden. Dat die vragen onbeantwoord zijn gebleven of – beter gezegd – dat de juridische legitimatie in staatrechtelijke zin niet te vinden is dat de balans tussen de plichten en rechten, tussen dienstplicht en kiesrecht niet kan worden vastgesteld, moge inhoudelijk teleur-

stellend zijn, maar doet niet af, dat het materiaal dat voor het antwoord op deze vragen verzameld is een eigen betekenis heeft.

Laat ik het zo zeggen: de dienstplichtigen over wie in juridisch opzicht nog niet veel geschreven is verdienen een vorm van erkenning in een vorm van een boek van een zekere omvang. Er zijn voldoende boeken in de nostalgische sfeer over de dienstplicht, maar nauwelijks publicaties op academisch niveau.

Het is nu aan anderen de juridische bestudering van de dienstplicht, de discipline, de dienstweigering en de desertie voort te zetten met een terugblik op het verleden of in het perspectief van de toekomst.

De dienstplicht en mijn familie

Ik heb vijf broers. Mijn oudste broer Pieter ging in 1961 in dienst (lichting 61-4). Zijn oudste broer – dat ben ik – kreeg in 1965 studie-uitstel. Vervolgens kregen mijn broers Joost, Maarten en Luc een definitieve vrijstelling, omdat van hun twee oudste broers de een dienstplicht vervuld had en de ander studie-uitstel had. Toen ik begin 1971 werd afgekeurd op S5, ontviel mijn vijfde broer Paul toen hij 18 jaar werd de grond voor vrijstelling: hij had één broer in dienst, één broer afgekeurd en drie met vrijstelling. Mijn broer Maarten heeft toen besloten met een gevoel van rechtvaardigheid (hij is later advocaat geworden) zijn vrijstelling ongedaan te maken en is in dienst gedaan, zodat mijn jongste broer toch vrijstelling wegens broerdienst kreeg. Mijn drie zussen Anneke, Hetty en Sies hebben niet in dienst gezeten. Ons gezin heeft zijn bijdrage aan de dienstplicht gegeven: twee door in dienst te gaan en de derde er door een rechtshistorische studie over te schrijven.

Er is alle reden dit boek op te dragen aan de dienstplichtige leden van de familie Meuwese: mijn vader, die als dienstplichtig vaandrig-arts de meidagen van 1940 heeft meegemaakt, mijn broers Pieter, Joost, Maarten, Luc en Paul, mijn twee zonen Igor en Jochem en mijn kleinzonen Morris en Justus. Als het aan de minister van Defensie ligt, komen daar mijn drie kleindochters Isabel, Iris en Indy nog bij.

Wie buiten schot blijft is Yvonne, al een leven lang mijn partner. Zij bood mij alle ruimte bood mij terug te trekken achter de boeken. Toen het werkstuk bijna klaar was, heeft zij het concept met grote belangstelling heel scherpzinnig en zeer kritisch, helemaal doorgelezen. Maar zij liet mij jarenlang mijn gang gaan zonder zich er mee te bemoeien, een zeer gewaardeerde vorm van *commitment by neglect*.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

DE WETGEVING INZAKE STAAT VAN OORLOG EN STAAT VAN BELEG 1914-1918

Op grond van de Oorlogswet van 1899 werd in eerste instantie in Nederland met KB van 5 augustus 1914 (Stb. 1914, 375) de staat van oorlog uitgeroepen op en rond een aantal militaire objecten zoals forten en kustbatterijen. Met een KB van 10 augustus 1914 (Stb. 1914, 406) werd voor de drie zuidelijke provincies en Gelderland bezuiden de Waal de staat van oorlog uitgeroepen, later bestendigd met de wet van 16 oktober 1914 (Stb. 1914, 491), op basis van het wetsontwerp van 22 augustus 1914 (Kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 371, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)). De (verdergaande) staat van beleg werd uitgeroepen met een reeks KB's waardoor steeds meer gemeenten en streken in staat van beleg werden verklaard. Het betreft:

- KB van 29 augustus 1914 (Stb. 1914, 435) en later bestendigd met de wet van 21 december 1914 (Stb. 1914, 573) op basis van een wetsontwerp van 15 oktober 1914 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 198, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 8 september 1914 (Stb. 1914, 448) en later bestendigd met de wet van 21 december 1914 (Stb. 1914, 574) op basis van een wetsontwerp van 15 oktober 1914 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 199, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 25 september 1914 (Stb. 1914, 463) en later bestendigd met de wet van 21 december 1914 (Stb. 1914, 575) op basis van een wetsontwerp van 28 oktober 1914 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 208, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 10 november 1914 (Stb. 1914, 527), aangepast bij KB van 21 november 1914 (Stb. 1914, 542) en later bestendigd met de wet van 30 januari 1915 (Stb. 1915, 42) op basis van een wetsontwerp van 15 december 1914 (Kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 258, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 19 januari 1915 (Stb. 1915, 18) en later bestendigd met de wet van 11 juni 1915 (Stb. 1915, 245) op basis van een wetsontwerp van 11 februari 1915 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 299, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 11 februari 1915 (Stb. 1915, 81) en later bestendigd met de wet van 31 juli 1915 (Stb. 1915, 344) op basis van een wetsontwerp van 13 maart 1915 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 325, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 8 juli 1915 (Stb. 1915, 308) en later bestendigd met de wet van 27 mei 1916 (Stb. 1916, 199) op basis van een wetsontwerp van 1 september 1915 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 416, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)); de verdere stukken onder Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 101);
- KB van 31 juli 1915 (Stb. 1915, 361) en later bestendigd met de wet van 27 mei 1916 (Stb. 1916, 200) op basis van een wetsontwerp van 6 september 1915 (Kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 420, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)); de verdere stukken onder Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 99);
- KB van 20 augustus 1915 (Stb. 1915, 375) en later bestendigd met de wet van 27 mei 1916 (Stb. 1916, 201) op basis van een wetsontwerp van 30 september 1915 (Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 177, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 13 september 1915 (Stb. 1915, 393) en later bestendigd met de wet van 27 mei 1916 (Stb. 1916, 202) op basis van een wetsontwerp van 6 november 1915 (Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 235, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 23 oktober 1915 (Stb. 1915, 437) en later bestendigd met de wet van 27 mei 1916 (Stb. 1916, 203) op basis van een wetsontwerp van 7 december 1915 (Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 262, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 11 november 1915 (Stb. 1915, 466) en later bestendigd met de wet van 24 juni 1916 (Stb. 1916, 306) op basis van een wetsontwerp van 6 januari 1916 (Kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 299, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 16 november 1915 (Stb. 1915, 473) en later bestendigd met de wet van 24 juni 1916 (Stb. 1916, 307) op basis van een wetsontwerp van 6 januari 1916 (Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 300, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 3 december 1915 (Stb. 1915, 487) en later bestendigd met de wet van 24 juni 1916 (Stb. 1916, 308) op basis van een wetsontwerp van 25 januari 1916 (Kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 306, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 22 januari 1916 (Stb. 1916, 56) en later bestendigd met de wet van 24 juni 1916 (Stb. 1916, 309) op basis van een wetsontwerp van 28 februari 1916 (Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 321, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 13 december 1916 (Stb. 1916, 527) en later bestendigd met de wet van 26 april 1917 (Stb. 1917, 305) op basis van een wetsontwerp van 1 februari 1917 (Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 361, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));

BIJLAGEN

- KB van 26 februari 1917 (Stb. 1917, 228) en later bestendigd met de wet van 23 februari 1918 (Stb. 1918, 142) op basis van een wetsontwerp van 17 april 1917 (Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 420, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 22 maart 1917 (Stb. 1917, 242) en later bestendigd met de wet van 23 februari 1918 (Stb. 1918, 140) op basis van een wetsontwerp van 23 mei 1917 (Kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 445, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting));
- KB van 30 mei 1917 (Stb. 1917, 448) en later bestendigd met de wet van 23 februari 1918 (Stb. 1918, 141) op basis van een wetsontwerp van 3 juli 1917 (Kamerstukken, 1917, II, Bijlagen Handelingen, 169, 1 (Koninklijke Boodschap), 2 (Ontwerp van Wet) en 3 (Memorie van Toelichting)).

**BIJLAGE 2   OVERZICHT VAN DE WETGEVEING INZAKE MILITIE, LANDWEER
EN LANDSTORM 1914-1918**

Wetgeving gedurende Eerste Wereldoorlog inzake militie, landweer en landstorm			
krijgsmachtonderdeel→ wetgeving]	Militie	landweer	landstorm
KB van 27 juli 1914 (Stb. 1914, 329)	ingelijfd militeplichtigen ontslag opgeschorst		
KB van 27 juli 1914 (Stb. 1914, 330)		in dienst zijnde landweerplichtigen ontslag per 1 augustus 1914 geschorst	
wet van 3 augustus 1914, Stb. 1914, 346 (kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 348)	ingelijfd militeplichtigen in dienst tot uiterlijk 31 december 1914		
wet van 3 augustus 1914, Stb. 1914, 347 (kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 349)		In dienst zijnde landweerplichtigen in dienst tot uiterlijk 31 december 1914	
wet van 3 augustus 1914, Stb. 1914, 348 (kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 352)	mogelijkheid tot vroegere inlijving van lotelingen van de militie		
wet van 3 augustus 1914, Stb. 1914, 350) (kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 353)	allen die onder de wapenen geroepen zijn en alle andere dienstplichtigen blijven, omdat het land in oorlogsgevaar is zoals aangeduid in artikel 185 van de Grondwet, onder de wapenen zolang dat nodig wordt geoordeeld.		
wet van 3 augustus 1914, Stb. 1914, 349 (kamerstukken, 1913-1914, II, Bijlagen Handelingen, 356)	Voor de lichte 1915 vindt geen loting plaats: alle militeplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd.		
wet van 31 december 1914 (Stb. 1914, 650) (kamerstukken, 1914-1915, Bijlagen Handelingen, II, 261),		De landweerplichtigen worden in dienst gehouden tot het oorlogsgevaar niet meer aanwezig is. De dagvergoeding gaat van f1,50 naar f 2,00	
wet van 31 december 1914 (Stb. 1914, 664) (kamerstukken, 1914-1915, Bijlagen Handelingen, II, 262)	De militeplichtigen voor wie de militeplicht geëindigd voor 31 juli 1915 is worden in dienst gehouden tot het oorlogsgevaar niet meer aanwezig is.		
wet van 30 januari 1915 (Stb. 1915, 35) (kamerstukken, 1914-1915, II, 284)		Langer in dienst houden van landweerplichtigen tot 31 juli 1915 (correctie van de wet 31 december 1914, Stb. 650).	
wet van 30 januari 1915 (Stb. 1915, 36) (kamerstukken, 1914-1915, II, 283)	De militeplichtigen voor wie de militeplicht geëindigd voor 31 januari 1915 is, worden in dienst gehouden tot het oorlogsgevaar niet meer aanwezig is (correctie wet van 31 december 1914, Stb. 1914, 664).		
wet van 11 juni 1915 (Stb. 1915, 241) (kamerstukken, 1914-1915, Bijlagen Handelingen, II, 321.	Voor de lichte 1916 vindt geen loting plaats: alle militeplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd.		
wet van 11 juni 1915 (Stb. 1915, 242) (kamerstukken, 1914-			Uitbereiding landstormplichtigen met voormalige mariniers, marine-reserve- personeel en

BIJLAGEN

1915, II, Bijlagen Handelingen, 322)			ex-personeel Indische marine.
wet van 29 juli 1915, (Stb. 1915, 342) (kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 375)	De militieplichtigen, die ontslagen zouden worden en over zouden gaan naar de landweer, blijven in dienst tot 31 december 1915.		
wet van 29 juli 1915, (Stb. 1915, 343) (kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 376)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1915	
wet van 31 juli 1915, (Stb. 1915, 345) (kamerstukken, 1914-1915, II, Bijlagen Handelingen, 373)			Uitbreiding van de landstormplichtigen
wet van 31 december 1915 (Stb. 1915, 562) (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 276)	De militieplichtigen, die ontslagen zouden worden en over zouden gaan naar de landweer, blijven in dienst tot 31 juli 1916		
wet van 31 december 1915 (Stb. 1915, 563) (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 277)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1916	
KB van 8 januari 1916, Stb. 1916, 98			Uitbreiding landstorm
wet van 15 januari 1916, Stb. 1916, 36 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 263)	Artikel 100 militiewet (vrijstelling van militieplicht voor matrozen die op vrijwillige basis hun kort dienstverband (KD) van vijf jaar hebben uitgediend.		
KB van 10 mei 1916, Stb. 1916, 186			Uitbreiding landstorm
wet van 27 mei 1916, Stb. 1916, 205 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 317)		Beperking categorieën landweerplichtigen (vrijwillig dienenden)	
wet van 27 mei 1916, Stb. 1916, 206 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 354)	Voor de lichte 1917 vindt geen loting plaats: alle militieplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd		
wet van 27 mei 1916, Stb. 1916, 207 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 355)			Niet voldoen aan oproep voor landstorm strafbaar met CWKtL of CWKtZ
wet van 29 juli 1916, Stb. 1916, 349 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 366)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot in dienst tot 31 december 1916	
wet van 29 juli 1916, Stb. 1916, 359 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 363)	De militieplichtigen van de bereden korpsen en de zeemilitie blijven in dienst tot 31 december 1916		
wet van 29 juli 1916, Stb. 1916, 360 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 367)			De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1916
wet van 29 juli 1916, Stb.			Correctie van de wet van 31

BIJLAGEN

1916, 361 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 368)			juli 1915 (Stb. 1915, 345)
wet van 29 juli 1916, Stb. 1916, 369 (kamerstukken, 1915-1916, II, Bijlagen Handelingen, 368)		Samenhang aflossing landweerplichtigen en landstormplichtigen	Samenhang aflossing landweerplichtigen en landstormplichtigen
KB van 16 oktober 1916, Stb. 1916, 476			Uitbreiding landstorm
wet van 30 december 1916, Stb. 1916, 562 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 261)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot in dienst tot 31 juli 1917	
wet van 30 december 1916, Stb. 1916, 563 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 260)	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1917		
wet van 30 december 1916, Stb. 1916, 564 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 262)			De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1917
wet van 22 februari 1917, Stb. 1917, 224 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 337)	Voor de lichting 1918 vindt geen loting plaats: alle militieplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd en enige andere administratieve voorzieningen		
KB van 12 april 1917, Stb. 1917, 285			Regeling inschrijving en keuring van de landstorm
wet van 23 mei 1917, Stb. 1917, 411 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 367)	Het volgen van een opleiding tot korporaal, onderofficier en officier kan verplicht gesteld worden voor militieplichtigen.		
wet van 23 mei 1917, Stb. 1917, 412 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 411)	Nadere regeling van de vrijstellingen voor de lichting 1918		
wet van 23 mei 1917, Stb. 1917, 409 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 416)	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1917		
wet van 23 mei 1917, Stb. 1917, 408 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 417)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1917	
wet van 23 mei 1917, Stb. 1917, 413 (kamerstukken, 1916-1917, II, Bijlagen Handelingen, 418)			De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1917
wet van 15 december 1917, Stb. 1917, 697 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 255)			De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1918
wet van 15 december 1917, Stb. 1917, 698 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 256)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1918	

BIJLAGEN

lingen, 256)			
wet van 15 december 1917, Stb. 1917, 699 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 257)	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1918		
wet van 20 april 1918, Stb. 1918, 256 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 295)	Nadere regeling van de vrijstellingen voor de lichte 1919		
wet van 20 april 1918, Stb. 1918, 257 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 221)			Herkeuring van landstormplichtigen vanaf geboortjaar 1885
wet van 18 juni 1918, Stb. 1918, 412 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 381)			De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1918
wet van 18 juni 1918, Stb. 1918, 413 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 382)		De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1918	
wet van 18 juni 1918, Stb. 1918, 416 (kamerstukken, 1917-1918, II, Bijlagen Handelingen, 383)	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1918		

BIJLAGE 3

LEGERORDER VAN 9 NOVEMBER 1917 INZAKE GEWETENSBEZWAREN

Gewetensbezwaren.

Het komt voor, dat gewetensbezwaren bestaan tegen de vervulling van den op iedere Nederlander rustenden plicht om mede te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied. Ontheffing van dien plicht uit hoofde van gewetensbezwaren kan niet worden verleend, Niettemin behoeft erkenning van een oprecht gewetensbezwaa tegen de uiterste consequentie van dien plicht, te weten het dooden van den evenmensch, niet uitgesloten te zijn. Zoodanige erkenning kan leiden tot tegemoetkoming, voor zoover daartoe in het leger gelegenheid bestaat.

Het voorgaande heeft geleid tot de volgende regeling. Wanneer een dienstplichtige onoverkomelijke gewetensbezwaren heeft tegen de opleiding voor den militairen dienst, kan hij daarvan mededeeling doen aan zijn Compagnies-, Eskadrons-, Batterij-, Fort- of Detachements-Commandant.

De Commandant wijst den dienstplichtige op de verplichtingen, die volgens deze regeling op hem zullen rusten, wanneer aan zijn gewetensbezwaren tegemoet mocht worden gekomen.

Wanneer de dienstplichtige, na deze mededeeling, bij zijn bezwaren volhardt, dan wordt, mits hij zijn dienst blijft vervullen, totdat omtrent zijn bezwaren zal zijn beslist, door den Compagnies-, Eskadrons-, Batterij-, Fort- of Detachements-Commandant een spoedrapport opgemaakt, ingericht overeenkomstig het bij deze beschikking behorende model, dat na mede-onderteekening door den betrokkene rechtstreeks aan den Minister van Oorlog wordt gezonden. De Minister van Oorlog stelt de zaak in handen van een commissie van advies.

Is de Minister van Oorlog, de commissie van advies gehoord, van oordeel, dat er aanleiding is om aan de gewetensbezwaren tegemoet te komen, dan zal de dienstplichtige, wanneer plaats voor hem beschikbaar is, in de gelegenheid worden gesteld, om, ter vervanging van zijn verplichten dienst, eene vrijwillige verbintenis aan te gaan voor dienst, welke niet bepaaldelijk gericht is op strijd met de wapenen, bij welke verbintenis hij de verplichting op zich neemt een jaar langer onder de wapenen te blijven dan de werkelijke dienst duurt, waartoe hij zonder de verbintenis gehouden zou zijn.

BIJLAGE 4 DIENSTWEIGERINGSWET VAN 23 JULI 1923 (Stb. 1923, 357)

Wet van den 23den Juli 1923, betreffende dienstweigerig

Wij Wilhelmina, bij de Gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz.

Allen, die deze zullen zien of hooren, salut! Doen te weten:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat een regeling noodig is voor hen, die op grond van hunne overtuiging, dat zij den evenmensch niet mogen dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel geschiedt, gewetensbezwaren hebben tegen den militairen dienst;

Zo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Artikel 1. Hij, die voor inlijving als dienstplichtige is aangewezen of de militair die op grond van zijn overtuiging dat hij den evenmensch niet mag dooden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel geschiedt, gewetensbezwaren heeft tegen de vervulling van militairen dienst,

bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen,

van welken aard ook,

kan zich, met een met redenen omkleed verzoekschrift, tot het verkrijgen van toepassing van artikel 3, wenden tot Onzen Minister van Oorlog, wanneer hij voor de landmacht bestemd is of daartoe behoort; tot Onzen Minister van Marine, wanneer hij voor de zeemacht bestemd is of daartoe behoort.

Voor de toepassing van deze wet wordt onder militair verstaan hij die, hetzij als vrijwilliger, hetzij als dienstplichtige, tot de land- of tot de zeemacht behoort, ook gedurende den tijd dat hij met groot verlof is.

Artikel 2. De Betrokken Minister beslist dit verzoek, na advies van een door Ons ingestelde commissie. Deze commissie is verplicht den verzoeker op te roepen en hem, bij verschijning, te hooren. Vanaf den dag, waarop het verzoekschrift is ingediend, tot dien, waarop de beslissing door den betrokken Minister is genomen, kan de verzoeker van dienstverplichtingen vrijgesteld worden en kan, indien tegen hem wegens ongehoorzaamheid aan eenig dienstbevel of dienstvoorschrift een strafvervolg ingaanshangig is, deze geschorst worden.

Bij gunstige beschikking op het verzoekschrift wordt de strafvervolg ingestaakt.

Artikel 3. Bij erkenning van de gewetensbezwaren door de betrokken Minister wordt:

hij, die een beroep heeft gedaan op het gestelde bij artikel 1 sub *a*, belast met militairen dienst, die niet gericht is op de strijd met wapenen,

hij, die een beroep heeft gedaan op artikel 1 sub *b*, onder vrijstelling van den militairen dienst of onder opheffing van het militair verband, te werk gesteld bij een anderen tak van de Staatsdienst.

Onder takken van Staatsdienst zijn voor de toepassing van deze wet begrepen de bedrijven onder beheer van den Staat, wapen- en munitiefabrieken uitgezonderd.

Artikel 4. Voor de onder artikel 3 sub *a* genoemden duurt de in het geheel te vervullen werkelijke dienst acht maanden langer dan deze dienst zonder toepassing van artikel 3 zou duren.

De onder artikel 3 sub *b* bedoelde tewerkstelling duurt twaalf maanden langer dan de werkelijke dienst van den betrokkene zonder toepassing van artikel 3 zou duren.

Op den duur van den krachtens dit artikel te volbrengen dienst wordt de verkorting, bedoeld in artikel 32, 2de lid, der Dienstplichtwet, niet toegepast.

De betrokken Minister bepaalt wanneer de krachtens dit artikel te volbrengen dienst zal worden vervuld.

Artikel 5. Hij die, ingevolge deze wet bij een tak van Staatsdienst te werk gesteld, opzettelijk niet voldoet aan eene wettige oproeping om bij dien dienst zijn tewerkstelling te vervullen, of zich verwijderd met het oogmerk zich voorgoed aan de tewerkstelling te onttrekken, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste één jaar.

Blijkt niet, dat het feit opzettelijk of met het aangeven oogmerk is gepleegd, dan wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden.

Artikel 6. Hij die, ingevolge deze wet bij een tak van Staatsdienst te werk gesteld, zijn dienst bij voortduring of in ernstige mate veronachtzaamt, of zich daarin bij voortduring misdraagt, wordt gestraft met een gevangenisstraf of hechtenis van ten hoogste één jaar.

Artikel 7. De schuldige aan een der beide in de beide voorafgaande artikelen omschreven strafbare feiten kan bovendien tot plaatsing in een rijkswerkinrichting worden veroordeeld voor ten hoogste één jaar.

Artikel 8. De strafbare feiten, in de artikelen 5 en 6 omschreven, worden als misdrijven aangemerkt. Wat betreft de voorloopige hechtenis, worden zij gelijkgesteld met misdrijven, waarop als maximum een gevangenisstraf van vier jaar of meer is gesteld.

Artikel 9. De voor de uitvoering van deze wet noodige maatregelen worden door Ons vastgesteld.

Artikel 10. Deze wet treedt in werking op een nader door Ons te bepalen tijdstip.

Lasten en bevelen, dat deze in het Staatsblad zal worden geplaatst, en dat alle Ministeriële Departementen, Autoriteiten, Colleges en Ambtenaren, wie zulks aangaat, aan de nauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

Gegeven te Rydal Hall, Amblesyde, den 13den Juli 1923

WILHELMINA

De minister van Oorlog, Van Dijk.

De Minister van Marine, E.P. Westerveld.

De Minister van Justitie, Heemskerk

Uitgegeven, den dertigsten Juli 1923 De Minister van Justitie, Heemskerk

BIJLAGE 5 VONNIS VAN DE KRIJGSRAAD TE VELDE IIde LEGERKORPS VAN 12 MEI 1940

In naam der Koningin

De Krijgsraad te velde bij het IIde Legerkorps heeft het navolgende vonnis gewezen in de zaak van den Auditeur-Militair bij dien krijgsraad, Eischer, tegen Johan Christiaan Meijer, geboren te Dieren den 21sten Juli 1917, dienende als sergeant-capitulant bij 19 R.I., beklagde en gearresteerde.

De krijgsraad voornoemd

Gezien de schriftuur van eisch, door den Auditeur-Militair overgelegd op de terechtzitting van den Krijgsraad van 12 Mei 1940, en gehoord de voorlezing van deze schriftuur, daartoe strekkende, dat beklagde worde veroordeeld tot de doodstraf;

Gezien de overige stukken van het proces en gelet op het ter terechtzitting gehouden onderzoek;

Gelet op de door en voor de beklagde gevoerde verdediging;

Dat den beklagde is ten laste gelegd;

Dat hij als militair op of omstreeks 11 Mei 1940 te Rhenen, althans in de omgeving daarvan, in tijd van oorlog, opzettelijk als commandant van een sectie P.A.G. een onder zijn bevelen staande plaats of post eigendunkelijk heeft verlaten en ontruimd met de onder zijn bevelen staande manschappen, zonder dat daartoe noodzaak was;

Dat beklagde zakelijk heeft verklaard:

Dat hij op 11 Mei 1940, terwijl hij als sergeant-capitulant feitelijk bij R.I. diende, een stelling op den Grebbeberg, waarin hij op 10 Mei 1940 was gekomen, en die hij onder zijn bevelen had, als commandant van een sectie P.A.G. heeft verlaten, en met het stuk en den trekker, dien hij in zijn stelling had, heeft ontruimd zonder toestemming van zijn commandant, Kapitein Labots, en zonder dat het stuk was getroffen of een der manschappen van zijn sectie was gedood of gewond;

Dat na te noemen getuigen zakelijk hebben verklaard en met eede bevestigd:

H.J. Knopers, oud 21 jaar, gewoon dienstplichtig-sergeant bij 19 R.I.:

Dat hij op 10 Mei 1940 in stelling is gekomen op den Grebbeberg met de sectie, waarvan beklagde commandant was; dat beklagde op 11 Mei 1940 bevel heeft gegeven terug te trekken een de sectie toen naar een boschrand is getrokken en van daar naar Loenen a/d Vecht is gereden en aldaar aangehouden is.

J. Bult, gewoon dienstplichtig korporaal bij 19 R.I., oud 21 jaar:

Dat op 10 Mei 1940 de sectie waartoe hij behoort, en waarvan beklagde commandant was, op den Grebbeberg in stelling is gekomen; dat op 11 Mei 1940 bij een artillerievuur, waarbij geen menschen werden gewond of gedood, beklagde opdracht heeft gegeven met het stuk achteruit te gaan naar een boschrand; dat de sectie toen naar dien boschrand is gegaan en van daar naar Loenen a/d Vecht is gereden en aldaar aangehouden is;

Dat de Krijgsraad op grond van de inhoud van vorenstaande bewijsmiddelen bewezen acht en de overtuiging heeft verkregen, dat beklagde het hem tenlastegelegde heeft begaan, alsmede de schuld van beklagde daaraan, met dien verstande, dat hij het feit op 11 Mei 1940 te Rhenen pleegde, en dat hij een onder zijn bevelen staanden post eigendunkelijk heeft verlaten en ontruimd;

Dat de Krijgsraad niet bewezen acht, hetgeen beklagde meer of anders is ten laste gelegd dan hierboven als bewezen is aangenomen;

Dat het aldus bewezene moet worden gequalificeerd als: 'als militair in tijd van oorlog opzettelijk den onder zijne bevelen staanden post buiten noodzaak eigendunkelijk ontruimen of verlaten', voorzien en strafbaar gesteld bij artikel 84 Wetboek van Militair Strafrecht juncto artikel 87 Wetboek van Strafrecht;

Dat de Krijgsraad, gelet op den ernst van het feit en van oordeel, dat de veiligheid van den Staat de toepassing van de doodstraf in dit geval vereischt, van meening is, dat de doodstraf aan beklagde moet worden opgelegd;

Gezien, behoudens voormelde artikelen, de artikelen 1, 6, 7, 9, 60 en 62 Wetboek van Militair Strafrecht,

Recht doende:

Verklaart beklagde schuldig aan het hierboven als bewezen aangenomen en gequalificeerde strafbare feit en hem deswege strafbaar;

Veroordeelt beklagde deswege tot de doodstraf;

Bepaalt, dat hij in verzekerde bewaring blijft;

Verklaart niet bewezen, het geen beklagde meer of anders is ten laste gelegd, dan hierboven uitdrukkelijk bewezen is verklaard;

Spreekt hem daarvan vrij.

Aldus gewezen te Doorn den 12 Mei 1940 door de Heeren Majoor Geel, President, Kapitein J. Greter en Eerste-Luitenant Ir. H. Witte, in tegenwoordigheid van den Secretaris, Eerste-Luitenant C.H. Beekhuis, en geresumeerd en gearresteerd op denzelfden dag

De President,	De Leden,	De Secretaris,
(get)...	(get)...	(get)...

BIJLAGE 6 OVERZICHT VAN RELEVANTE WETSBESLUITEN 1940-1945

Overzicht Londense wetgeving inzake de dienstplicht (gebaseerd op Winkel (1945), p. 43-44)				
Sth.	datum	betrokken landen	jaarklasse	Opmerkingen
A 10	8 augustus 1940	Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada, USA	1904-1920 (19-36-jarigen)	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping
B 3	9 januari 1941	Schrappen USA uit A10	-	
B 4	9 januari 1941	USA	1904-1920 (19-36-jarigen)	inlijving buiten tegenwoordigheid
B 26	28 februari 1941	overal elders ter wereld (buiten GB, Canada, USA en Nederlands-Indië, Curaçao en Suriname)	1904-1921 (19-37-jarigen)	inlijving buiten tegenwoordigheid
B 34a	17 april 1941	Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada	1921 (19-jarigen)	systeem als A10
B 92	23 oktober 1941	Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada	1921 (19-jarigen)	nieuwe vaststelling in verband met de splitsing van het ministerie van Defensie in een ministerie van Oorlog en een ministerie van Marine
B 93	20 november 1941	USA	1921 (19-jarigen)	inlijving buiten tegenwoordigheid
C 3	15 januari 1942	Nederland	Dienstplichtigen in dienst op 1 oktober 1939	In dienst houden van dienstplichtigen die sinds 1 oktober 1939 ontslagen zouden worden
C 4	15 januari 1942	Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada	1900-1904 en 1922-1924 (18-42-jarigen)	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping
C 5	15 januari 1942	USA	1900-1904 en 1922-1924 (18-42-jarigen)	inlijving buiten tegenwoordigheid
C 6	29 januari 1942	Australië, Brits-Indië, China, Indo-China, Nieuw-Zeeland, Filippijnen, en de Straits Settlements	1904-1922 (20-38-jarigen)	het vervullen van Indische dienstplicht door detachering bij het KNIL en Koninklijke Marine
C 13	19 februari 1942	Australië, Brits-Indië, China, Indo-China, Nieuw-Zeeland, Filippijnen, en de Straits Settlements	1900-1904 en 1922-1924 (18-42-jarigen)	het vervullen van Indische dienstplicht door detachering bij het KNIL en Koninklijke Marine
C 70	17 december 1942	Australië, Brits-Indië, China, Indo-China, Nieuw-Zeeland, Filippijnen, en de Straits Settlements	1904-1924 (18-42-jarigen)	aanpassing van de regeling van de Indische dienstplicht door de overheveling van het bestuur over Nederlands-Indië naar het ministerie van Koloniën in Londen (zie KB van 9 mei 1942, Sth. C.39).
D 1	22 januari 1943	USA	1925 (18-jarigen)	inlijving buiten tegenwoordigheid
D 2	22 januari 1945	Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada	1925 (18-jarigen)	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping
D 12	15 april 1942	Australië, Indisch Keizerrijk, Birma, Ceylon en Nieuw-Zeeland	1925 (18-jarigen)	mogelijkheid detachering in het KNIL of bij de Koninklijke Marine
D 25	5 augustus 1943	Overal buiten het grondgebied van het koninkrijk	niet-Nederlandse onderdanen, geboren in Nederlands-Indië	toepassing van dienstplicht (Dienstplichtordonnantie voor onderdanen-niet-Nederlanders in Nederlands-Indië)
D 52	2 december 1943	Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada	1926 (18-jarigen)	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping
D 53	2 december 1943	USA	1926 (18-jarigen)	inlijving buiten tegenwoordigheid
E 26	4 mei 1944	Australië, Indisch Keizerrijk, Birma, Ceylon en Nieuw-Zeeland	1926 (18-jarigen)	mogelijkheid detachering in het KNIL of bij de Koninklijke Marine
E 45	22 juni 1944	alle Nederlandse dienstplichtigen	alle leeftijden	In afwijking met de Dienstplichtwet mogen dienstplichtigen van de Landmacht ingezet worden op elke plaats ter wereld.

BIJLAGE 7 JURISPRUDENTIE DIENSTPLICHTWET 1950-1990

op basis van de edities Schuurmans & Jordens van de Dienstplichtwet

Bijzonder geval: werk

- De oprichter van een timmerbedrijf wist dat hij nog in dienst moest. Dat hij nu geen geschikte opvolger kan vinden is geen grond voor vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 10 maart 1947 no 64, TvO 1947, p. 260);
- De familie van de dienstplichtige is omgekomen in de oorlog en zijn bedrijf verwoest. Bijzonder geval (KB 25 juni 1947 no 8, TvO 1948, p. 46);
- Bij het tegenwoordig gebrek aan arbeidskrachten zijn er talloze dienstplichtigen die in het partiële bedrijfsleven en in de overheidsdienst niet gemist kunnen worden; met hun afwezigheid zou het algemeen belang min of meer geschaad zijn. Door het verlenen van vrijstelling zou de opbouw van het leger op onverantwoorde wijze worden belemmerd. Geen vrijstelling wegens bijzonder (KB 7 april 1948, Stb. I 564, AB 1948, p. 639).
- Een hoornist van het Concertgebouworkest kan niet gemist worden, maar dat is onvoldoende reddend voor een vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 22 december 1948, Stb. I 753, AB 1949, p. 127);
- Een dienstplichtige, opgeleid voor de fabricage van microscopen, heeft al eerder uitstel gekregen, mede omdat de fabrikant de grootste moeite had de productie na de bevrijding weer op gang te brengen. Nu is er onvoldoende grond voor een vrijstelling wegens bijzonder geval. Het feit dat het de vraag is of de dienstplichtige na zijn diensttijd van twee jaar nog voldoet aan de hoge eisen die aan vaklieden in die sector gesteld worden is daarbij geen factor (KB 2 augustus 1949, Stb. J408, AB 1950, p. 171);
- Als de oprichter van een Utrechts operagezelschap in dienst moet, schaaft dat de belangen van de aan het gezelschap verbonden artiesten en bovendien het algemeen cultureel belang. Reden tot vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 8 augustus 1952 no 30, AB 1953, p. 11);
- Een radioastronoom moet gewoon kunnen blijven doorwerken om de vooraanstaande plaats van Nederland op dit terrein niet ernstig in gevaar te brengen (KB 21 december 1954 no 37, AB 1955, p. 227);
- Omdat er in de naaste omgeving voor hem geen vervanger beschikbaar is als een opstapper/motordrijver van een reddingsboot van de Noord-Zuid-Hollandse Reddingsmaatschappij krijgt, wordt er vrijstelling verleend wegens bijzonder geval (KB 23 september 1958 no 52, AB 1959, p. 185);
- Een dierenarts in IJzendijke, die ook hoofd van de Vleeskeuringsdienst was, wist bij het aanvaarden van de functies, dat hij nog in militaire dienst moest; daarom geen aanleiding voor vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 6 juni 1959 no 54, AB 1959, p. 739);
- Omdat een bedrijf niet de hoofdbetrekking van de vader van de dienstplichtige is er geen sprake van persoonlijke onmisbaarheid, maar omdat de dienstplichtige persoonlijk belang heeft bij het voortbestaan van het bedrijf is er sprake van een bijzonder geval (KB 18 augustus 1959 no 47, AB 1959, 79 en Gemeentestem 5567);
- De dienstplichtige is monteur in een bedrijf waarvan de baas een kunstbeen en een voor 90-100% invalide zoon heeft; hij is dus onmisbaar voor inkomsten van zijn werkgever. Er is sprake van een bijzonder geval (KB 16 april 1960 no 31, AB 1960, p. 31 en TvO 1960, p. 228);
- Het café met vergaderruimte voor het lokale verenigingsleven kan zonder de dienstplichtige niet worden voortgezet. Een bijzonder geval (KB 9 juli 1960 no 49, AB 1961, p. 115);
- De dienstplichtige heeft een unieke kans een schippersbedrijf op te zetten; hij heeft gehandeld met de opzet zich aan de dienstplicht te onttrekken. Een bijzonder geval (KB 3 november 1959 no 55, AB 1960, p. 91 en TvO 1960, p. 30);
- Voortzetting van een landbouw- en veeteeltbedrijf komt in gevaar, als de dienstplichtige daar geen bedrijfsleider kan blijven door zijn militaire dienst, bovendien heeft hij kans binnen korte tijd zelf pachter te worden. Dus een bijzonder geval (KB 19 maart 1960 no 42, Gemeentestem 5582);
- De werkgever van de dienstplichtige kan wegens ziekte alleen lichte werkzaamheden verrichten. De continuïteit is in gevaar. Vervanging is niet mogelijk. De dienstplichtige heeft een persoonlijk belang bij de instandhouding van het bedrijf van zijn werkgever (KB 22 september 1964 no 53, AB 1965, p. 174);
- Een schip moet door twee personen bemand worden. Vervanging van de dienstplichtige is niet mogelijk gebleken. De dienstplichtige heeft een persoonlijk belang bij het in stand houden van de vennootschap. Bijzonder geval dus (KB 4 december 1964 no 50, AB 1965, p. 364);
- Een dienstplichtige is al vier jaar bakkersknecht werkzaam bij een bakker, die als weduwnaar sinds kort ook de zorg voor zijn twee kinderen heeft. Een vervanger is niet te vinden. Het is niet aan te nemen, dat de bakkersknecht snel van werkring zal veranderen. Dus een bijzonder geval (KB 18 maart 1965 no 63, AB 1965, p. 670); r het voortbestaan van het bedrijf; hij gaat binnenkort trouwen met de dochter van de baas. Als dat geen bijzonder geval is (KB 5 juli 1965 no 29, AB 1966, p. 4);
- De dienstplichtige heeft in het bedrijf een langdurige opleiding in precisiewerkzaamheden gevolgd. Zijn afwezigheid zou tot ernstige stagnatie leiden en een vervanger zou eerst die langdurige opleiding moeten volgen. Een bijzonder geval dus (KB 17 september 1965 no 54, AB 1966, p. 256);
- Een dienstplichtige timmerman werkzaam in de nieuwbouw van woningen heeft gelet op de regeling vrijstelling bouwvakkers recht op erkenning als bijzonder geval (KB 22 juni 1967 no 43, AB 1967, p. 624);
- Een medewerker op een gemeentesecretarie blijkt niet te vervangen. Hij is van belang voor het functioneren van de gemeente. Bijzonder geval (KB 21 maart 1968 no 63, AB 1968, p. 523);
- De aankoop van een bedrijf voor een aantrekkelijke koopsom is een unieke kans voor een dienstplichtige. Twee broers zijn al in dienst geweest. Bijzonder geval (KB 28 maart 1968 no 46, AB 1969, p. 571);
- De dienstplichtige begon een bedrijf, maar dat deed hij niet om de dienstplicht te ontlopen. Bijzonder geval (KB 6 augustus 1968 no 60, AB 1969, p. 93);
- De overname van een poppentheater is een unieke kans voor een dienstplichtige, maar dat kan niet in stand blijven als een van de spelers in dienst moet. Dat is dus een bijzonder geval (KB 18 december 1969 no 67, AB 1970, p. 341);

- Een orkest wordt ernstig benadeeld indien een van muzikanten in dienst moet. Bovendien is hij leraar aan een conservatorium. Dat is een bijzonder geval (KB 18 augustus 1971 no 85, AB 1972, p. 31 en MRT, 1972 (LXV) p. 499);
- Een lid van gerontologisch team krijgt vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 16 juli 1971 no 68, AB 1972, p. 30 en MRT 1972 (LXV), p. 498);
- Het feit, dat door een vrijstelling voor beperkte tijd het moeilijker is om een vaste aanstelling te verwerven, is nog geen grond voor een definitieve vrijstelling. Dus geen bijzonder geval (KB 8 juni 1973 no 74, MRT, 1974 (LXVII), p. 117);
- Een EO-cameraman mag zijn functie blijven uitoefenen. Vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 11 juni 1975, AB 1975, p. 297);
- Hoewel de dienstplichtige toen hij een melkbedrijf begon wist dat hij nog in dienst moest krijgt hij toch vrijstelling wegens bijzonder geval, omdat de melkbezorging ter plaatse in gevaar komt (KB 3 mei 1978 no 139, AB 1978, p. 885);

Bijzonder geval: familieomstandigheden

- Een dienstplichtige krijgt vrijstelling als bijzonder geval, omdat zijn vader, weduwnaar en invalide anders aangewezen zou zijn op hulp van vreemden (KB 10 januari 1949 no 11, AB 1949, p. 369);
- De gezondheidstoestand van de moeder van de dienstplichtige vereist dat deze 's nachts thuis is. Een bijzonder geval (KB 18 februari 1956 no 13, AB 1956, p. 463);
- De psychische toestand van de moeder van de dienstplichtige vereist zijn aanwezigheid thuis. Een bijzonder geval (KB 28 juni 1957 no 57, AB 1957, p. 832);
- Een dienstplichtige, die wegens de toestand van zijn echtgenote teruggekeerd was Nieuw-Zeeland waarheen hij was gemigreerd, kan uit moreel en financieel niet gemist worden, ook niet als door de militaire dienst zij baan zou verliezen. Toch geen vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 9 januari 1949 no 80, AB 1959, p. 366);
- Vier invalide gezinsleden in één gezin zijn voldoende aanleiding om een dienstplichtige vrijstelling wegens bijzonder geval te verlenen (KB 15 september 1959, AB 1960, p. 85);
- De vader van een dienstplichtige was in de oorlog lid van de OD, verspreidde illegale bladen, werd gearresteerd als represaillemaatregel tegen de bevolking van Putten, werd naar Duitsland weggevoerd en is daar overleden. De weduwe is niet hertrouwd en de dienstplichtige is haar enige zoon. De dienstplichtige valt buiten de collectieve vrijstellingsregeling in verband met een gesneuveld familielid³¹⁵³. Toch vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 25 januari 1961 no 43, AB 1961, p. 594);
- De aanwezigheid thuis is vereist wegens de gezondheidstoestand van de moeder van de dienstplichtige; bijzonder geval (KB 29 oktober 1964 no 52, AB 1965, p. 267);
- De grootvader van de dienstplichtige heeft voortdurend verzorging nodig en de moeder van de dienstplichtige is niet alleen in staat die zorg te verlenen. Uit ingesteld onderzoek blijkt dat de dienstplichtige niet gemist kan worden (KB 29 december 1964 no 92, AB, 1965, p. 475);
- De eenheid van het gezin waartoe de dienstplichtige behoort kan bij zijn afwezigheid wegens militaire dienst niet in stand blijven; dat is niet aanvaardbaar met het oog op de toekomst van zijn jongere zusjes. Dat levert een bijzonder geval op (KB 3 mei 1965 no 19, AB 1965, p. 762);
- Een dienstplichtige die als onderwijzer vrijstelling heeft neemt ontslag als onderwijzer om als huisman voor de kinderen te zorgen van een beeldhouwster met wie hij is gaan samenwonen en van wie de artistieke carrière benadeeld zou worden, krijgt vrijstelling wegens bijzonder geval op grond van de huiselijke omstandigheden van de dienstplichtige, met name met het oog op zijn kinderen (KB 4 januari 1978 no 50, MRT 1978 (LXXI), p. 360);

Bijzonder geval: studie

- Een dienstplichtige is psychisch geschokt door het sneuvelen van zijn broer, meent dat door zijn medische studie te onderbreken dat zijn leven mislukt is; hij is gehuwd en heeft een kind. Samen genoeg voor erkenning als bijzonder geval (KB 5 september 1952 no 20, AB 1953, p. 10);
- HSB-B in vijf jaar met goede cijfers is niet genoeg om met een vrijstelling wegens bijzonder geval een universitaire studie te kunnen beginnen (KB 13 maart 1957, AB 1958, p. 619);
- De overschrijding van het studieschema kan deze student klassieke talen niet worden aangerekend. Bovendien is hij niet vervangen als leraar klassieke talen aan een lyceum. Een vrijstelling wegens bijzonder geval dus (KB 15 juli 1958 no 33, AB 1958, p. 782);
- Zijn vader was gefusilleerd in Indonesië, zijn moeder overleden in een concentratiekamp, toch geen bijzonder geval, gelet op andere dienstplichtige in gelijksoortige omstandigheden. Vrijstelling niet, maar uitstel wegens studie wel (KB 11 november 1959 no 65, AB 1960, p. 93);
- Aan een dienstplichtige is in de jaren 1946-1959 vele malen uitstel verleend wegens studie. Nu hij is op 34-jarige leeftijd zijn studien heeft afgerond, heeft hij toch niet recht op een vrijstelling wegens bijzonder geval. Uitstel leidt niet tot afstel (KB 18 februari 1960 no 39, AB 1960, p. 834);
- Het verleende uitstel en de verlenging daarvan en het leraarschap aan een MAVO-school leiden niet tot het verlenen van vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 12 februari 1973 no 38, MRT 1973 (LXVI), p. 298);

Bijzonder geval: verblijf buitenslands

- De dienstplichtige heeft klaarblijkelijk niet permanent in Zweden willen vestigen. Daarom geen bijzonder geval (KB 23 januari 1952 no 34, AB 1952, p. 523);

³¹⁵³ De Ministeriële Beschikking van 2 april 1960 gaf vrijstelling van dienstplicht aan de enige of oudste in leven zijnde zoon wegens het sneuvelen van de vader in Nederlandse krijgsmacht, mits de weduwe niet hertrouwd is. Het Dienstplichtbesluit gaf in artikel 39 de mogelijkheid voor een zoon om wegens het sneuvelen bestemd te worden tot buitengewoon dienstplichtige.

- Een dienstplichtige heeft een vaste betrekking in Zweden, een verblijfs- en werkvergunning, is verloofd met een Zweedse en wil zich tot Zweed laten naturaliseren. Hij krijgt een vrijstelling voor de duur van de verplichte verblijfstermijn met het oog op de naturalisatie. Trouwt hij met de Zweedse, dan krijgt hij een definitieve vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 25 januari 1952 no 20, AB 1952, p. 524);

Bijzonder geval: ondervijzer

- De dienstplichtige is onderwijzer en waarnemend hoofd van een lagere school. Mede gelet op zijn persoonlijke omstandigheden is er aanleiding voor erkenning als bijzonder geval (KB 27 oktober 1966 no 36, AB 1967, p. 269);
- De dienstplichtige verzorgt als onderwijs aan een openbare lagere school ook het onderwijs in de Friese taal. Daarvoor is geen vervanger te vinden; bijzonder geval dus (KB 4 november 1969 no 37, AB 1970, p. 272);
- De voortgang van het onderwijs aan een bijzondere lagere school wordt ernstig verstoord, als de dienstplichtige onderwijzer zijn dienstplicht zou moeten gaan vervullen. Bijzonder geval (KB 21 mei 1969 no 38, AB 1970, p. 27);

Bijzonder geval: diverse omstandigheden

- Alle omstandigheden in aanmerking genomen wordt aan een dienstplichtige met uitzonderlijke muzikale gaven een vrijstelling wegens bijzonder geval verleend (KB 28 april 1952 no 118, AB 1952, p. 584);
- Het verkrijgen van de Nederlandse nationaliteit op 25-jarige leeftijd en het daardoor dienstplichtig worden is geen omstandigheid die leidt tot de erkenning als bijzonder geval (KB 21 september 1954 no 89, AB 1954, p. 757);
- Het feit, dat beide ouders van de dienstplichtige in interneringskampen in Indonesië zijn overleden en hij zelf tot december 1946 in zo'n kamp moest verblijven en daarom een studie pas in april 1947 kon aanvangen, maakt hem, nu hij op 29-jarige leeftijd in dienst zou moeten, tot een bijzonder geval (KB 15 juli 1952 no 27, AB 1952, p. 789);
- Drie keer uitsel voor studie en vervolgens vrijstelling voor de duur van een verblijf in Indonesië vormen voor de 29-jarige dienstplichtige onvoldoende grond voor vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 20 juni 1957 no 40, AB 1957, p. 827);
- Een dienstplichtige die vanaf zijn 15e jaar bij de koopvaardij heeft gevaren moest ontslag nemen, kon geen andere baan bij de koopvaardij vinden en ging een opleiding tot programmeur volgen. Mede wegens zijn gevorderde leeftijd (25 jaar) krijgt hij vrijstelling wegens bijzonder geval (KB 12 juni 1970 no 48, NJ 1971, 75 en MRT 1971 (LXIV), p. 379);

Kostwinnerschap

- Het gezin van de dienstplichtige krijgt kostwinnersvergoeding; de dienstplichtige dus nu geen vrijstelling wegens kostwinnerschap (KB 18 februari 1958 no 54, Gemeentestem 5476);

Persoonlijke onmisbaarheid

- De vader van de dienstplichtige is schipper op de Benedenrijn en op het Rijn-Hernekanaal, op welke waterwegen een binnenvaartschip een schipper en twee matrozen aan boord moet hebben. Een matroos moet minstens 17 jaar oud en twee jaar vaarervaring. De dienstplichtige, een van de matrozen, krijgt vrijstelling wegens persoonlijke onmisbaarheid, omdat vervanging door een ervaren matroos niet mogelijk is (KB 9 februari 1950 no 27, AB 1954, p. 584);
- Een eerder verzoek om vrijstelling wegens persoonlijke onmisbaarheid op grond van de gezondheidstoestand van de vader, tevens eigenaar van een bakkerij, is afgewezen. Nu de gezondheid van de vader verder is achteruitgegaan wordt het verzoek alsnog toegewezen (KB 30 mei 1950 no 29, AB 1950, p. 788);
- De vader van de dienstplichtige kan wegens slechte gezondheid zijn bedrijf niet meer zonder hulp leiden; vervanging is niet mogelijk. De zoon wordt persoonlijk onmisbaar verklaard (KB 9 september 1952 no 19, AB 1952, p. 111);
- Aan een zoon, werkzaam in het transportbedrijf van zijn vader, is vrijstelling voor een jaar op grond van een bijzonder geval verleend. Hij krijgt nu geen (definitieve) vrijstelling wegens persoonlijke onmisbaarheid (KB 21 februari 1973 no 42, MRT 1973 (LXVI), p. 370);
- Een beroep van een verpleegkundige van een psychiatrisch ziekenhuis wegens persoonlijke onmisbaarheid wordt afgewezen. En de gezondheidstoestand van de moeder van de dienstplichtige is onvoldoende aanleiding voor een erkenning als bijzonder geval. En op het verzoek om uitsel wordt niet beslist door de Kroon, omdat uitsel een zaak van de minister is. (KB 14 mei 1973 no 66, MRT 1973 (LXVI), p. 508);

Geestelijk ambt

- De functie van godsdienstonderwijzer van de Nederlands Hervormde Kerk is geen geestelijk ambt in de zin van de Dienstplichtwet (KB 4 oktober 1937 no 64, AB 1937, p. 1064);
- Het kerkelijk ambt van de dienstplichtige in de Vrij-Katholieke Kerk³¹⁵⁴ is geen hoofdbetrekking van de dienstplichtige die werkzaam is als technische ambtenaar bij een gemeente is. Dus geen vrijstelling wegens geestelijk ambt (KB 18 september 1946, AB 1946, p. 333);
- Het *Watch Tower Bible and Tract Society* (Jehovah's Getuigen) staat niet vermeld op het overzicht van kerkgenootschappen waarvan de geestelijke ambtsdragers (en zij die daartoe worden opgeleid) in aanmerking komen voor een vrijstelling (Tabel I bij artikel 18 Dienstplichtwet en artikel 30 Dienstplichtbesluit); daarom geen vrijstelling wegens geestelijk ambt (KB 13 oktober 1951 no 37, AB 1951, p. 278);
- Een evangelist in opleiding van de Fiadelfiagemeente in Leeuwarden komt niet in aanmerking voor een vrijstelling wegens geestelijk ambt, omdat die gemeente niet vermeld staat in de tabel behorende bij het Dienstplichtwet (Besluit van 9 november 1956, Sdb 1956, 542)(KB 17 april 1959, Sdb. 1959, 166 en MRT 1959 (LII), p. 406);

3154 De Vrij-Katholieke Kerk (in 1916 ontstaan in Engeland (*the liberal Catholic Church*) met als geloofspraktijk de oudkatholieke traditie gelieerd met de theosofie) kent de wijdingen tot klerk, deurwachter, lezer, exorcist en de ambten subdiaaken, diaken en priester.

- De voorganger-evangelist van de Nederlandse Christelijke Gemeenschapsbond krijgt geen vrijstelling wegens geestelijk ambt (KB 19 mei 1960 no 47, AB 1960, p. 932);
- Een stafmedewerker van de Stichting Campus Crusade for Christ Nederland komt terecht niet in aanmerking voor een vrijstelling wegens geestelijk ambt (KB 16 april 1973 no 44, AB 1973, p. 182);

Broederdienst

- Een broer die reserve-aalmoezenier is telt niet mee voor broederdienst; er is ook geen aanleiding voor bijzonder geval (KB 8 maart 1948, Stb. 1193, AB 1948, p. 627);
- Een broer, die eerst uitstel had en daarna bestemd werd voor buitengewoon dienstplichtige telt niet mee voor broederdienst (KB 28 april 1951 no 119, AB 1952, p. 585);
- De dienst van een broer op een koopvaardij-vliegdekschip kan niet worden beschouwd als militaire dienst, zodat deze broer niet meetelt voor broederdienst (KB 28 april 1952 no 121, AB 1952, p. 586);
- Een broer heeft de dienst vervuld en een andere broer heeft vijf jaar bij het Franse Vreemdelingenlegioen gezeten, terwijl hij aan hem vrijstelling was verleend. Deze laatste broer telt mee (11 juli 1966 no 37, AB 1967, 135);
- Broederdienst is in deze casus niet aan de orde, wel bijzonder geval (KB 1 oktober 1969 no 21, AB 1970 p. 121);
- Als een niet-wettige broer met wie de dienstplichtige samen is opgegroeid in dienst heeft gezeten, dan kan naar analogie van de broederdienstregeling vrijstelling wegens bijzonder geval verleend worden (KB 16 februari 1973 no 18, MRT 1973 (LXVI), p. 611);
- Hulpverlening in ontwikkelingslanden kan geschieden op basis van dienstplichtfaciliteiten, maar is niet te beschouwen als een vorm van dienstplichtvervulling die meetelt voor broederdienst (KB 16 februari 1973 no 18, MRT 1973 (LXVI), p. 301);
- Door korte tijd vrijwillig bij de marine te dienen verkrijgt zijn broer het recht op broederdienst, maar die maakt daar geen gebruik van. Een jongere broer kan van dat recht geen gebruik maken, omdat zijn oudere broer inmiddels niet meer bij de marine dient (KB 20 juni 1973 no 72, MRT 1973 (LXVI), p. 609);
- Een derde broer kon verwijzen naar twee broers met uitstel, maar dat was niet meer het geval, toen de vierde broer vrijstelling wegens broederdienst vroeg. De aanvraag is dus terecht afgewezen (KB 4 juli 1973 no 60, MRT 1973 (LXVI), p. 607);
- Een broer, die vrijstelling heeft wegens aanstelling als politieambtenaar telt niet mee voor broederdienst, ook niet voor vervangende dienstplicht. (KB 15 januari 1975, no 29 (MRT 1976 (LXIX), 491);

Procedure

- Omdat het te laat dienen van het beroep niet aan de dienstplichtige is te wijzen is zijn beroepschrift toch ontvankelijk (KB 29 oktober 1936 no 46, AB 1937, p. 27);
- Een dienstplichtige, die kennelijk liever in dienst gaat, is het niet eens met de aan hem verleende vrijstelling wegens persoonlijke onmisbaarheid. Het verzoekschrift de vrijstellingsbeschikking te wijzigen of te vernietiging is niet ontvankelijk, omdat het niet met redenen omkleed is (KB 10 januari 1951 no 56, AB 1951, p. 397);
- De *rel ne bis in idem* gaat niet op, omdat sinds de afwijzing voor vrijstelling persoonlijke onmisbaarheid de omstandigheden gewijzigd zijn. Toch geen vrijstelling om die reden (KB 14 maart 1952 no 58, AB 1952, p. 579);
- Een moeder van een minderjarige zoon mag in beroep gaan tegen een beslissing over een vrijstelling die aan een andere dienstplichtige is verleend. Zij is te beschouwen als belanghebbende (KB 13 oktober 1951 no 33, AB 1952, p. 280);
- Het beroep tegen een beschikking kan niet in behandeling worden genomen, omdat het beroepschrift niet ondertekend is noch door de appellant noch een representant van de appellant (KB 7 december 1954 no 76, Gemeentestem 5315);
- Om in beroep te komen tegen een beslissing inzake vrijstelling van militaire dienst moet men een persoonlijk belang bij deze beslissing hebben (KB 3 november 1955 no 199, AB 1956, p. 269);
- Na een eerdere beslissing van de Kroon zijn de omstandigheden zo gewijzigd dat een nieuwe behandeling van de bezwaren gerechtvaardigd is, maar ook nu is er geen grond voor vrijstelling (KB 5 oktober 1959 no 33, AB 1960, p. 86 en Gemeentestem 5578);
- Een beslissing van de Kroon kan later worden ingetrokken of gewijzigd als uit nadere gegevens blijkt dat de feiten anders liggen dan op grond van ambtsberichten werd aangenomen (KB 29 januari 1960 no 55, TvO 1960, p. 151 en Gemeentestem 5578);
- Een belanghebbende die in beroep kan gaan moet een persoonlijk belang hebben, dus niet een college van B&W (KB 3 november 1955 no 199, AB 1956, p. 269);
- Een belanghebbende die in beroep kan gaan moet een persoonlijk belang hebben, dus niet een landbouwconsulent (KB 17 augustus 1950 no 35);
- Een belanghebbende die in beroep kan gaan moet een persoonlijk belang hebben, dus niet een burgemeester (KB 19 maart 1962 no 56, TvO 1962, p. 864);

BIJLAGE 8 JURISPRUDENTIE GEWETENSBEZWAARDEN MILITAIRE DIENST 1962-1978

De formulering van het kernartikel van de nieuwe WGMD van 1978 (artikel 2) luidt:

Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken.

Deze nieuwe formulering kan worden beschouwd als de codificatie van de jurisprudentie zoals die zich vanaf 1962 heeft ontwikkeld. Het gaat daarbij om de interpretatie van artikel 2 van de wet van 1962:

- 1. Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de vervulling van militaire dienst van hem wiens godsdienstige of zedelijke overtuiging verbiedt dat hij aan enig wapengevecht tussen staten deelneemt.*
- 2. De bezwaren kunnen zich richten hetzij tegen de vervulling van militaire dienst, bepaaldelijk gericht op strijd met de wapenen hetzij tegen de vervulling van militaire dienst van welke aard ook.*

De ontwikkeling van de jurisprudentie sinds 1962 laat het volgende beeld zien.

Aard en inhoud van gewetensbezwaren

- In de allereerste beroepszaak onder de vigore van de nieuwe WGMD blijft de kroon binnen de grenzen van de wet door gewetensbezwaren die betrekking hebben op de doelmatigheid van het gebruik van wapenen, niet voor erkenning in aanmerking te laten komen. Het verzoek wordt afgewezen (KB 15 november 1965 no 18, AB 1966, 171 (mn Stellinga)).
- De bezwaren van de verzoeker werden door de minister terecht gekwalificeerd als gevoelsbezwaren. Gevoelsbezwaren zijn geen gewetensbezwaren, ook al zijn gericht tegen het gebruik van wapens tegen broeders, ongeacht kleur en natie (KB 30 december 1965 no 57, AB 1966, 173, genoemd door Hagen (1970), p. 221).
- Het geweten kan functioneren in een concrete situatie, waarin de mens geplaatst wordt. Het gewetensvol handelen kan gelegen zijn in het besef van een gerichtheid op humaniteit. Maar voor erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienst eist de een achterliggende godsdienstige of zedelijke overtuiging. Deze overtuiging kan ook blijken uit opvattingen over ander geweldsgebruik dan dat waarmee de verzoeker geconfronteerd wordt bij het vervullen van zijn dienstplicht. Daarvan is niet gebleken en daarom wordt de beslissing van de minister om de verzoeker niet te erkennen afgewezen (KB 4 augustus 1969 no 68, Hagen (1970), p. 221).
- Een dienstweigeraar wiens verzoek is afgewezen stelt, dat hij nooit en te nimmer in dienst van een militaire organisatie zal treden, dat geen wet hem kan verplichten een mens te doden of zelfs maar dat te leren en dat de militaire dienst door de eeuwen heen nog nooit iets positiefs of opbouwends heeft voortgebracht. Het leger noemt hij een 'moordenaarsbende'. De verzoeker heeft naar het oordeel van de kroon geen blijk gegeven over de gewetensvraag nagedacht te hebben. De afwijzende beslissing van de minister blijft in stand (KB 11 oktober 1966 no 46, AB 1967, 193).
- Er was naar de opvatting van de adviescommissie geen sprake van een godsdienstige of zedelijke overtuiging wanneer gewetensbezwaren gebaseerd zijn op een bepaalde opvatting omtrent de mens als persoonlijkheid, dat wil zeggen omtrent de mens als persoonlijkheid, aan wie als persoonlijkheid eerbied verschuldigd is. De kroon oordeelde daarentegen, dat aan deze opvatting een godsdienstige of zedelijke overtuiging ten grondslag kan liggen, te meer omdat de verzoeker heeft verklaard, dat 'het vernietigen van de mens tot een enorme zonde' gemaakt wordt (KB 2 november 1966, no 60, AB 1967, 342 en Hagen (1970), p. 221).
- De 'ondeelbaarheid' van de bezwaren, zoals vastgelegd in de wet, werd door de kroon gehandhaafd door de afwijzing van de erkenning van gewetensbezwaren die wel tegen atoomwapens, maar niet tegen conventionele wapens waren gericht (KB 30 oktober 1967 no 84, AB 1968, 164 en Hagen (1970), p. 220).
- Een verzoeker verzette zich tegen de voorbereiding van een totale oorlog als een totalitair systeem. Daartoe wordt men gedwongen te oefenen in het gebruik van gewelddadige middelen. Het is gericht op de vernietiging van de mens. De ene mens wordt gedwongen zich aan de andere mens vergrijpen. De adviescommissie en met haar de minister vonden in het bezwaar tegen de totale voorbereiding op een eventuele oorlogvoering geen gewetensbezwaar in de zin van de wet. De kroon oordeelt anders, ook omdat de verzoeker zich in zijn schriftelijke toelichting beroept op Gods woord (KB 5 juli 1967 no 105, AB 1967, 623).
- De opvatting dat geweld niets oplost kan de indruk wekken dat het gaat om een doelmatigheidsbezwaar tegen geweldstoepassing, maar de verzoeker betoogt dat dit wel degelijk een gewetensbezwaar is, omdat zijn bezwaar stoelt op het onmenselijke karakter van het geweld. Er is ook bij hem geen sprake van een 'protesthouding', zoals de commissie vermeldt. Zijn bezwaren vormen daarentegen een protest tegen wat genoemd kan worden een collectieve zelfmoord. De beschikbare procedurestukken geven geen juist beeld van de gewetensbezwaren van de verzoeker, zo oordeelde de kroon (KB 16 augustus 1967 no 104, AB 1967, 659).
- Op een vraag of Nederland zich in 1940 had mogen verdedigen verwees de verzoeker naar de politieke houding van de Nederlandse regering. Hij heeft daarnaast verklaard, dat een christen niet mag doden, maar dat er voor hem geen onderscheid is tussen humane en christelijke overwegingen. Wie naast politieke bezwaren ook andere bezwaren, die wel binnen de erkenningsgronden van de wet zouden kunnen vallen, mag niet worden afgewezen (KB 7 februari 1967 no 40, AB 1968, 470).
- Het gesprek tussen de verzoeker en de adviescommissie begon met de vraag of hij een verband zag tussen het bestaan van een wettelijke regeling voor gewetensbezwaren en de overwinning van de geallieerden. De verzoeker had opgemerkt, dat er voor 1940 al een dienstweigeringwet was, dus dat het hoogstens zou kunnen gaan om een voortbestaan. De vader van deze dienstweigeraar had in 1938 ook al een beroep op gewetensbezwaren gedaan, voelde zich verkeerd begrepen door de toenmalige adviescommissie en werd bij zijn voortgezette dienstweigering door de krijgsraad mild afgestraft, omdat de krijgsraad vond dat zijn bezwaren niet grondig genoeg waren onderzocht. De adviescommissie vond de zoon, de verzoeker in deze procedure, agressief, de dienstweigeraar zei waar nodig scherp gegerageerd te hebben. De commissie vond dat er sprake was doelmatigheids- en agressieve bezwaren. De inhoud van het

gespreksverslag (dat ter plaatse wordt gedictéerd door de commissievoorzitter en stenografisch wordt genoteerd) was naar het oordeel van de verzoeker niet correct, maar hij kon het verslag niet meer achteraf corrigeren.

De kroon achtte al met al dat de afwijzende beslissing van de minister onvoldoende gemotiveerd was (KB 11 januari 1968 no 27, AB 1968, 380).

- Het verzoek tot erkenning van ernstige gewetensbezwaren wordt door de minister afgewezen, zulks in afwijking van het advies van de minderheid van de commissie. De kroon overweegt in hoger beroep, dat de verklaring van appellant omtrent het 'geweten' niet beslissend is en dat diens op zijn 'levenshouding' gebaseerde bezwaren wel degelijk de ernstige gewetensbezwaren kunnen opleveren als door de wetgever bedoeld. Het feit dat een dienstweigeraar zijn bezwaren niet op het geweten baseert, wil niet zeggen, dat bij de beoordeling van de aard van de bezwaren er toch geconstateerd zou kunnen worden dat er sprake is van gewetensbezwaren in de zin van de wet (KB 21 juli 1973 no 165, MRT 1974 (LX-VII), 297-302)(zaak Louis van Elderen (zie ook § 11.3.3.c).

Gewetensbezwaren gebaseerd op een godsdienstige opvatting impliceren niet dat er van grondige theologische kennis sprake zou moeten zijn.

- In de eerste maal, dat de kroon artikel 9 EVRM (vrijheid van godsdienst, levensovertuiging en geweten) moest toepassen, was het oordeel, dat de regeling van de WGMD – marginaal getoetst – een redelijke invulling van dit recht inhield. De afwijzing door de minister van de gewetensbezwaren wordt door de Kroon niet terzijde geschoven. Een verwijzing naar een expliciete resolutie van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa (26 januari 1967, resolutie 337), die niet bindend karakter had, mocht niet baten. Daarmee werd de inhoud van de gewetensbezwaren van de verzoeker afgewezen: hij betoogde, dat hij geen oordeel kon hebben over alle geweldssituaties in een ver of nabij verleden of toekomst. Dat zou een miskenning zijn van de werking van het menselijk geweten. Hij kan zich niet uitspreken over onkenbare zaken. Zijn gewetensbezwaren vloeien rechtstreeks uit zijn persoonlijk en direct reageren op een politieke situatie (KB 14 november 1968, AB 1969, 123 (mn Stellinga) en Hagen (1970), p. 220).
- Een nog niet gedoopte Jehovah's Getuige, die naar eigen zeggen door de kriegsraad gedwongen werd een beroep op de WGMD te doen, wordt niet erkend, omdat hij ten onrechte een gedeelte van Mattheus 24 aanhaalt. De kroon stelde, dat een nog niet volleurde Jehovah's Getuige niet verweten mag worden, dat hij niet in staat de geijkte bezwaren van de Jehovah's Getuige naar voren te brengen (KB 3 maart 1969 no 56, AB 1969, 413)³¹⁵⁵.
- De dienstweigeraar beriep zich op het gebod 'gij zult niet doden', maar was niet in staat de plaats in de bijbel te noemen waar dit gebod genoemd werd noch kon hij een van andere Tien Geboden noemen. Maar dat mag geen reden zijn om een beroep op een godsdienstige overtuiging gebaseerde gewetensbezwaren af te wijzen, zo oordeelde de kroon (KB 23 april 1969, no 64, AB 1969, 626 en Hagen (1970), p. 222).
- Uit het feit, dat de verzoeker de bijbelplaats van het gebod 'gij zult niet doden' niet weet, mag niet worden afgeleid, dat hij geen godsdienstige overtuiging zou hebben. Dat gebod kan voor hem toch wezenlijke betekenis hebben (KB 4 juli 1969 no 60, AB 1970, 3 en Hagen (1970), p. 222).
- Er wordt op 9 juni 1968 een verzoek tot erkenning van gewetensbezwaren ingediend. Daarin wordt verwezen naar de moorden op Martin Luther King (4 april 1968) en Robert Kennedy (6 juni 1968). De verzoeker geeft in het gesprek met de commissie toe dat hij over deze gebeurtenissen zeer emotioneel was. In een nadere toelichting van 6 juli 1968 zet hij zijn bezwaren tegen het doden van een medemens uiteen. Hij ontwijkt in de ogen van de commissie een vraag over 'de bevrijding van de joden uit de concentratiekampen'. Geweld roept in zijn ogen nieuw geweld op, maar dat levert geen volgens de commissie geen gewetensbezwaar in de zin van de wet. De verzoeker beroept zich op de bijbel, maar weet daar maar weinig van, zo constateert de commissie. De commissie oordeelt dat zijn bezwaren van emotionele aard zijn. De kroon oordeelt, dat de kennis van de bijbel geen criterium is bij een erkenning van godsdienstige bezwaren (KB 5 februari 1970 no 55, AB 1970, 419).

Al spoedig bleek, dat er nogal wat dienstweigeraars waren die gewetensbezwaren hadden die niet pasten binnen de rigide uitleg van de wet. Zo kwam de vraag of tafel of een dienstweigeraar begrip zou mogen opbrengen voor anderen die een andere visie op het gebruik van wapengeweld hadden.

- De kroon besliste positief over de gewetensbezwaren van een dienstweigeraar, die geen bezwaar had tegen de militaire acties van Israël in 1967 (de Zesdaagse Oorlog). Zijn opvatting hierover verdraagt zich met gewetensbezwaren tegen persoonlijke deelname aan de militaire dienst (KB 12 december 1968, AB 1969, 37).
- In gelijksoortige zaak een maand later ging de kroon mee met een dienstweigeraar, die joden het recht niet ontzegde zich te verdedigen tegen een dreiging hun ondergang, maar die voor zichzelf op gewetensgronden geen ruimte zag daaraan deel te nemen (KB 10 januari 1969, no 52, AB 1969, 333)³¹⁵⁶.

Gewetensbezwaren kunnen ook aanwezig zijn, als er tevens sprake is van bezwaren van een andere aard.

- Dat een dienstweigeraar zijn bezwaren als 'gevoelsmatig' omschreef, wil niet zeggen, dat die gevoelsmatige bezwaren geen 'onoverkomelijke gewetensbezwaren' in de zin van de wet kunnen zijn. Voor deze dienstweigeraar zijn het de 'wet-ten van Christus' die hem verbieden andere jongens te doden (KB 10 mei 1973 no 108, NJ/AB, 1973, 238).

³¹⁵⁵ Mattheus 24 bevat onder de meer de voorspelling van Christus over de verwoesting van Jerusalem.

³¹⁵⁶ Het te berde brengen door de adviescommissie van de kwestie van vernietiging van de joden in de Tweede Wereldoorlog, gekoppeld aan de vraag of zij zich hadden mogen verdedigen, berust op de veronderstelling dat een dergelijk verzet tot de reële mogelijkheden had behoord. De commissie had er beter aan gedaan deze kwestie niet aan te roeren, omdat mensen die geen gewetensbezwaren tegen het toepassen van wapengeweld hebben, verondersteld worden te menen, dat de joden zich gewapenderhand hadden mogen verdedigen. Hoe dan? Een commissie van volwassen hoog opgeleide mannen legde een jonge dienstweigeraar een dilemma voor, waarvoor zij zelf geen oplossing hadden: de joden hadden het recht zich met geweld verdedigen, maar van dat recht hebben ze geen gebruik gemaakt. Daarom, zo moet met terugwerkende kracht worden geconstateerd, is een dergelijke commissievraag naïef, pijnlijk en eigenlijk vals. Overigens zou er bij gewapend joods verzet tegen hun vernietigers geen sprake zijn van wapengeweld tussen staten.

- Mede omdat een verzoeker zijn gewetensbezwaren niet kon of wilde vergelijken met een bepaalde stroom of leer anders dan 'misschien uit humane overwegingen', werden deze bezwaren niet erkend. Het gesprek met de adviescommissie verliep een duidelijk onprettige sfeer. Dit alles mag volgens de Kroon niet leiden tot afwijzing van het erkenningsverzoek (KB 18 februari 1972 no 47, AB 1972, 137).
- Een verzoeker kreeg vragen voor geleid in de trant van: wat zou u doen als er een neger op een dak met een geweer op mensen schiet, ook op uw vader en moeder? Ook werden hem gevraagd naar zijn oordeel over de situatie in Israël en Biafra. Hij gaf aan niet gemakkelijk over dit soort situaties te praten. Hij moest de zitting zeer emotioneel verlaten. Uit deze gang van zaken mag niet de conclusie worden getrokken dat er van onoverkomelijke gewetensbezwaren geen sprake is, zo oordeelde de Kroon (KB 4 mei 1970 no 24, AB 1970, 462)³¹⁵⁷.
- Dat een verzoeker stelt dat zijn bezwaren van persoonlijke aard zijn, hoeft niet te betekenen, dat zijn bezwaren geen onoverkomelijke gewetensbezwaren in de zin van de wet zouden zijn, te meer omdat hij aangeeft dat zijn persoonlijke bezwaren zijn gevormd door het lezen van de Heilige Schrift, maar dat hij er niet veel met andere mensen over gesproken heeft (KB 24 april 1968 no 67, AB 1968, 584).
- De adviescommissie kwalificeert de bezwaren van een verzoeker eerder sociologische bezwaren dan godsdienstige gewetensbezwaren. De verzoeker erkent dat de overheid de plicht en het recht tot het handhaven van de orde en recht heeft. Hij ziet ook het verschil tussen het aanwenden van geweld onrecht en het keren van onrecht. Maar, zo oordeelt de kroon, acht de verzoeker het toepassen van geweld in strijd met de praktische boodschap van het Evangelie. En dat heeft hij aan het slot van het gesprek nog eens bevestigd. Er kunnen dus wel degelijk godsdienstige gewetensbezwaren aan de orde zijn (KB 30 januari 1968 no 66, AB 1968, 322.).
- Een verzoeker heeft er geen bezwaren tegen, dat de VN als een soort wereldpolitie zouden functioneren. Deelnemen aan dergelijke politie- en ordetroepen verdraagt naar het oordeel van de kroon zich wel met het bezwaren tegen 'elk oorlogsgeweld' (KB 26 juni 1968 no 34, AB 1968, 105, MRT 1971 (LXIV), 294-296 en Hagen (1970, p. 220)(zaak van de arts Henk Prins, zie ook Vredesactie, november 1968, zie ook Kamerstukken, 1968-1969, I, Handelingen, 304 (19 februari 1969)).
- Gewetensbezwaren tegen de NAVO, gebaseerd op een politiek inzicht kunnen niet aangemerkt als gewetensbezwaren tegen persoonlijke vervulling van de militaire dienstplicht (KB 23 november 1973, NJ/AB, 1973, 98).
- Het feit, dat de verzoeker niet reageert op vragen over de inval van Hitler in Noorwegen en Nederland en over de oorlog in Vietnam, mag worden afgeleid dat hij onvoldoende heeft nagedacht over (defensief) geweld en dat er derhalve geen sprake kan zijn van gewetensbezwaren. Het afwijzende besluit van de minister blijft in stand (KB 9 november 1973, no 67, NJ/AB, 1974, 63).

In de kroonberoepen kwam in een aantal gevallen naar dat de communicatie met de adviescommissie of de neerslag van het gesprek in een verslag te wensen overliet. Dat leidde meestal, maar niet altijd tot vernietiging van de beschikking, van de minister.

- Een gebrekkige weergave van het commissiegesprek in het verslag dat daarvan gemaakt wordt betekent op zich zelf niet dat een afwijzende beslissing onvoldoende gemotiveerd is (KB 16 februari 1966 no 44, AB 1966, 561).
- Een dienstweigeraar stelt, dat door de omstandigheden van het gesprek, de manier van ondervraging en de wijze van verslaggeving zijn gewetensbezwaren zijn weergegeven in het verslag. Hij heeft het gevoel, dat hem daardoor dingen in de mond zijn gelegd en zijn gewetensbezwaren onvoldoende uit de verf zijn gekomen. Er staan opvattingen in het verslag vermeld, die de zijne niet zijn. Wat deze verzoeker in de openbare vergadering van de Afdeling van de Raad van State voor Geschillen van Bestuur naar voren heeft gebracht concludeert de kroon, dat er wel degelijk gewetensbezwaren in de zit der wet aanwezig zijn (KB 21 februari 1968 no 133, AB 1968, 482).
- De adviescommissie was van oordeel, dat de toelichting niet van de hand van de verzoeker kon zijn, omdat de stijl en schrijfwijze van de brief het ontwikkelingspeil van een jeugdig bankwerker verre te boven gingen. Bovendien had zijn moeder volgens het sociaal voorlichtingsrapport verklaard dat de betrokkene door het zien van kinderen in Biafra emotioneel was aangedaan en het begin was van het ontwikkelen van gewetensbezwaren. Zijn gewetensbezwaren acht de commissie dus van emotionele aard. De kroon oordeelde, dat de aard van zijn gewetensbezwaren zoals geformuleerd in zijn toelichting niet buiten beschouwing mogen blijven (KB 25 mei 1970 no 45, NJ/AB, 1971,76).
- De minister en de commissie laten een latere brief van de verzoeker, waarin hij nog eens duidelijk weergeeft dat er naast doelmatigheidsbezwaren (zoals oorlog en militarisme leiden tot een degeneratie van de mensheid) ook sprake is van gewetensbezwaren stoelend op een zedelijke overtuiging, buiten beschouwing en baseren hun beslissing alleen op eerdere stukken. Dat leidt tot vernietiging van de afwijzende beslissing van de minister (KB 9 juni 1971 no 63, NJ/AB 1972, 32).
- In het proces-verbaal van de zitting van de adviescommissie staat vermeld, dat de commissie besloten heeft positief te adviseren inzake het verzoek om erkenning van de gewetensbezwaren van de verzoeker. Maar het uiteindelijk uitgebrachte advies is negatief. De discrepantie hiertussen wordt op geen enkele wijze uitgelegd. Reden tot een vernietiging van het afwijzende besluit van de minister (KB 12 januari 1972, NJ/AB 1972, 92).

---

³¹⁵⁷ Biafra was een deel van Nigeria, dat zich in 1967 had afgescheiden van Nigeria. Er woedde een vreselijke burgeroorlog en er was een extreme hongersnood. In 1970 verdween Biafra weer van de voorpagina's.

BIJLAGE 9 JURISPRUDENTIE GEWETENSBEZWAREN MILITAIRE DIENST 1978-1990

Artikel 2 WGMD (1978)

Emstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken.

De vindplaats van deze bestuursrechtelijke uitspraken (in samenvatting) wordt gevormd door de diverse edities van de uitgave in de Schuunnans en Jurgens-reeks van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (no 11a), aangevuld door uitspraken vernield in Hagen (1982).

Beslissend is dat gewetenbezwaren steun vinden in een zedelijke overtuiging. Onoverkomelijkheid houdt dat de gewetenbezwaren voor de weigeraar zwaar wegen of als beklemmend worden ervaren.

- Kernwapens behoren tot de middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling bij de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken. De betrokken verzoeker heeft aannemelijk gemaakt, dat zijn gewetensbezwaren tegen kernwapens zo klemmend zijn, dat er van onoverkomelijke gewetensbezwaren sprake is (KB 10 januari 1983, no 68).
- Hoewel de appellant heeft benadrukt dat op grond van zijn geweten niet mee mag doen aan het leger, heeft hij niet aannemelijk kunnen maken, dat de gewetensbezwaren voor hem zwaar wegen en ook steun vinden in een zedelijk oordeel over gebruik van wapens. De bezwaren zijn niet onoverkomelijk (KB 11 mei 1983, no 71).
- De appellant vreesde, dat het onderzoek naar zijn gewetensbezwaren bedoeld was of zijn oordeel in objectieve zin juist. Het gaat erom, dat de bezwaren subjectief onoverkomelijk zijn (KB 25 oktober 1983, no 26).

Rationele en emotionele bezwaren: rationele en emotionele bezwaren (ook niet in combinatie met elkaar) kunnen niet zonder meer tot erkenning leiden, maar kunnen er op duiden, dat er gewetensbezwaren aanwezig zijn. Maar er is een verband mogelijk tussen rationele en emotionele bezwaren en gewetensbezwaren, indien en voor zover deze gevorteld zijn in een zedelijk oordeel.

- Er is een verband mogelijk tussen rationele en emotionele bezwaren en gewetensbezwaren, indien en voor zover deze geworteld zijn in een zedelijk oordeel. Dat is mogelijk. In casu wordt deze appellant niet erkend (KB 27 oktober 1982, no 47).
- Rationele overwegingen van afschuw van geweld kunnen leiden tot te erkennen gewetensbezwaren. Bij de appellant zijn de bezwaren echter nog niet zo verdiept, dat er sprake is van te erkennen gewetensbezwaren (KB 28 februari 1983, no 64).
- Bezwaren tegen de discipline in de krijgsmacht en tegen het dragen van een uniform komen niet voor erkenning in aanmerking. Bezwaren tegen het gebruik van kernwapens wel, maar bij de appellant heeft aannemelijk kunnen maken dat deze bezwaren zo klemmend zijn, dat ze onoverkomelijk moeten worden gekwalificeerd (KB 22 augustus 1983, no 130).

Hierarchische bezwaren: bezwaren tegen het opgeven van de eigen verantwoordelijkheid kunnen samenhangen met een zedelijk gefundeerde afwijzing van geweldsmiddelen. Maar deze bezwaren kunnen op zichzelf niet voor erkenning in aanmerking komen.

- Bezwaren tegen het opgeven van de eigen verantwoordelijkheid kunnen samenhangen met een zedelijk gefundeerde afwijzing van geweldsmiddelen. Maar deze bezwaren kunnen op zichzelf niet voor erkenning in aanmerking komen. De appellant slaagt er niet duidelijk te maken dat hij ook bezwaren heeft het gebruik van geweldsmiddelen (KB 29 november 1979, no 79).
- Bezwaren tegen het opgeven van de eigen beslissingsmacht. Maar appellant heeft ook bezwaren tegen het gebruik van middelen van geweld, dus erkenning na afwijzing door minister (KB 5 juni 1981 no 118, AB 1982, 101).
- De opvatting van betrokkene, dat hij zelf wil beslissen over het toepassen van geweld leidt niet tot erkenning, omdat niet duidelijk wordt gemaakt ten welke middelen van geweld hij afwijst (KB 20 maart 1980, no 74).
- De verzoeker heeft niet alleen bezwaren tegen het aanvaarden van gezag binnen de krijgsmacht, maar eveneens tegen het gebruik van middelen van geweld. Tussen deze bezwaren bestaat een verband: hij kan op grond van zijn geweten zijn persoonlijke verantwoordelijkheid niet opgeven bij een bevel geweld te gebruiken. Hij wordt erkend (KB 19 december 1981, no 79).
- Bezwaren tegen het dragen van een uniform en tegen uitgaven ten behoeve van het leger komen niet voor erkenning in aanmerking (KB 22 augustus 1983, no 130).
- De appellant wil de verantwoordelijkheid voor geweldstoepassing voor zich houden. Dit houdt rechtstreeks verband met zijn zedelijk gefundeerde afwijzing van geweld. Hij wordt erkend (KB 30 augustus 1983, no 53).

Middelen van geweld: voor erkenning gaat het niet om de afwijzing van alle middelen van geweld onder alle omstandigheden. Het is voldoende, dat het georganiseerde geweld van het Nederlandse leger en het anonieme karakter daarvan wordt afgewezen. Individueel geweld, bijvoorbeeld in noodweersituaties, behoeft niet te worden afgewezen. Voldoende is dat de bezwaren verband houden met kernwapens.

- Het is voldoende, dat het georganiseerde geweld van het Nederlandse leger en het anonieme karakter daarvan wordt afgewezen. Individueel geweld, bijvoorbeeld in noodweersituaties, behoeft niet te worden afgewezen. Voldoende is dat de bezwaren verband houden met kernwapens. Tegen andere vormen van geweld heeft de appellant geen bezwaren (KB 16 augustus 1979, no 137, AB 1979, no 555 mn Stellinga, die oordeelt, dat deze uitspraak aantoon, dat de verruiming van de te erkennen gewetensbezwaren door de wetwijziging van 1978 niet zo gelukkig is; hij beroept zich hierbij ook Van der Pot-Donner (10e druk, 1977): 'De staat die in welke aangelegenheid dan ook, gedooft, dat zijn burgers zich naar eigen inzicht, oordeel of geweten aan algemene ernstige burgerplichten onttrekken, ontbindt zichzelf'³¹⁵⁸.

3158 Hagen kan wel enig begrip voor Stellinga opbrengen, maar meent dat de verruiming van de erkenningsmogelijkheid politiek zorgvuldig is voorbereid en bovendien aan een behoefte in de praktijk voorziet (Hagen (1982), p. 41).

- Op een verzoek om erkenning en een beroep tegen een afwijzende beslissing, ingediend vóór de inwerkingtreding van wijziging van de wet (per 6 januari 1979) worden de nieuwe verruimde normen toegepast. De bezwaren van een atoomweigeraar worden nu wel erkend (KB 25 augustus 1979, no 108, AB 1979, no 554 mn Stellinga (over het overgangsrecht).
- De appellant maakt onderscheid tussen geweld in een oorlogssituatie en geweld in een concrete te overziene situatie. Het geweld in een oorlogssituatie is massaal en anoniem, het onderscheid tussen goed en kwaad valt weg. Geweld in een concrete te overziene situatie keurt hij niet af, maar hij zou er zelf niet aan meewerken. Hij wordt erkend (KB 25 augustus 1982, no 81).
- De bezwaren van de appellant zijn gericht tegen gebruik van geweld tegen onschuldigen; het moderne oorlogsgeweld met haar massale karakter maakt altijd mede onschuldige slachtoffers. Dit wijst hij in geweten af. Hij wordt erkend (KB 23 september 1982, no 46).
- Direct persoonlijk geweld, dat een impulsief en instinctief karakter heeft, staat niet onder invloed van het geweten. Men kan nooit met zekerheid aangeven, wat men zou doen in een plotselinge confrontatie met geweld. Dit persoonlijk geweld moet goed onderscheiden worden van doelgericht geprogrammeerd geweld (militair geweld, terrorisme, bevrijdingsgeweld, martelingen om politieke doeleinden, politieel en strafrechtelijk geweld). Voor dit geweld ziet hij nimmer een rechtvaardiging. Hij acht bij geweld ter bescherming van mensenlevens in een noodsituatie niet uitgesloten, maar dat is heel anders dan tevoren geprogrammeerd geweld. Hij wordt erkend (KB 6 oktober 1982, no 49).
- De appellant zegt desgevraagd, dat hij uit zelfverdediging of om iemand te redden geweld zou gebruiken. Maar het leger geeft de mogelijkheid om talrijke onschuldigen te doden. Hij zou een massale slachting niet voor zijn rekening nemen. Hij mag van zijn geweten mensen geen schade berokkenen. Omdat zijn bezwaren, die op zich voor erkenning in aanmerking zouden kunnen komen, niet als onoverkomelijk kunnen worden gekwalificeerd, wordt deze appellant niet erkend (KB 10 juni 1983, no 61).
- Een geringere vorm van geweld ter voorkoming van het meerdere leed acht de appellant gerechtvaardigd. Maar in veel gevallen is toepassing geweld voor hem onaanvaardbaar. Aan de door hem gestelde voorwaarde wordt in de Nederlandse krijgsmacht niet voldaan. Hij wordt erkend (KB 16 juni 1983, no 42).
- Uit het feit dat een verzoeker geen bezwaar heeft tegen bepaalde vormen van geweld volgt nog niet, dat er geen bezwaren tegen andere vormen van geweld zijn (KB 20 december 1983, no 99).
- De appellant benadrukt, dat in de strategie van het westen massaal vernietigende nucleaire wapens gebruikt zullen worden. Hij wil daar niet aan meedoen, omdat hij de consequenties van zijn daden niet kan overzien. Hij wil en kan daar niet aan meedoen vanwege de gevolgen: het vernielen van levens van onschuldigen en zelfs het treffen van het nageslacht. Hij keurt tevens het gebruik van conventionele, op grote schaal vernietigende wapens af. Hij wordt erkend (KB 20 december 1983, no 100).

Het Geweld in extreme situaties: het aan de orde stellen van toepassing van geweld in extreme situaties kan duidelijkheid verschaffen over de opvatting van de verzoeker naar zijn visie op het gebruik van geweldsmiddelen.

- De adviescommissie heeft terecht gevraagd naar de opvatting van de verzoeker naar de toepassing van geweld in extreme situaties waarin overleg niet mogelijk is gevraagd. Een dergelijke vraag is niet zonder meer als oneigenlijk te beschouwen. De verzoeker werd overigens erkend (KB 16 juni 1983, no 44).
- De appellant heeft verklaard geen mening te hebben over de vraag of het gebruik van geweld in extreme situaties is toegestaan. Voor hem zelf is het antwoord duidelijk: hij kan daar niet aan deelnemen. Hij wordt erkend (KB 22 augustus 1983, no 128).

Geweld als enige oplossing om erger te voorkomen: bezwaren tegen het gebruik van geweldsmiddelen in situaties waarbij de enige oplossing is met geweld erger te voorkomen kunnen voor erkenning in aanmerking komen, mits deze bezwaren voortkomen uit een gewetensbeslissing.

- Bezwaren tegen het gebruik van geweldsmiddelen in situaties waarbij de enige oplossing is met geweld erger te voorkomen kunnen voor erkenning in aanmerking komen, mits deze bezwaren voortkomen uit een gewetensbeslissing. Appellant wijst deze benadering voor zichzelf af. Maar een ander kan een andere keuze maken. Uit het feit, dat hij verkeerd vindt een agressor in het been te schieten ook als daarmee andere slachtoffers gered kunnen worden, hoeft niet te blijken, dat hij de geweldsproblematiek onvoldoende doordacht heeft. Hij wordt erkend (KB 3 november 1982, no 102).
- Wanneer in een onderdrukt land gruwelijk onrecht gaande, grijpt de appellant niet in. Het zou een gewelddadige streep over zijn hele lichaam geven. En het zou zijn hele leven in zijn geheugen blijven. Ook als hij aan de kant van de rechtvaardigen zou staan, acht hij het doden van een tegenstander niet overeenstemming te brengen met zijn geweten. Hij wordt erkend (KB 11 mei 1983, no 68).
- De appellant benadrukt dat hij in zijn leven steeds de geweldloze weg bewandeld. Hij zet zich voor die benadering ook daadwerkelijk in. Het enige middel dat hij aanvaardbaar acht is de geweldloze manier, daargelaten of dit een effectief middel is. Hij wil niet uitgaan van een situatie waarin een geweldloze oplossing niet mogelijk is. Deze opvatting komt voort uit een zedelijk gefundeerde afwijzing van geweld. Hij wordt erkend (KB 16 juni 1983, no 44).

Bezwaren tegen het (politieke) doel van het gebruik van geweld kunnen voor erkenning in aanmerking komen, mits deze bezwaren tevens verband houden met gebruik van middelen van geweld voor dat doel. Maar bezwaren die uitsluitend verband houden met het doel van het geweld kunnen niet voor erkenning in aanmerking komen.

- In dit geval heeft de appellant zijn uitlatingen over de onoverkomelijkheid van zijn bezwaren ter discussie gesteld. Hij heeft bovendien zijn bezwaren tegen hoedanigheden van de maatschappij en de uitgangspunten van het leger vooropgesteld. Daarom is er geen sprake van gewetensbezwaren in de zin van de wet. (KB 15 oktober 1979, no 48, AB 1980, no 121 mn Stellinga, die stelt dat enig verband kan bestaan tussen iemands politieke overtuiging en zijn gewetensbezwaren, maar dat het iets anders is of een politieke overtuiging tot gewetensbezwaren zou kunnen leiden. Daarvoor is naar zijn mening een andere bron nodig).

- Op zichzelf kunnen politieke bezwaren – of bezwaren ontleend aan de bestaande maatschappelijke situatie – leiden tot onoverkomelijke gewetensbezwaren, maar, zo blijkt uit de wetsgeschiedenis, ook in dat geval moeten blijken, dat er tussen de bezwaren en het gebruik van geweld een verband bestaat. De bezwaren moeten niet zo zeer gericht zijn tegen het doel van het geweld, maar tegen het gebruik van geweld als zodanig (KB 29 november 1979, no 78 en KB 20 februari 1980, no 150).
- De huidige wettekst sluit niet dat bezwaren die betrekking hebben op het (bondgenootschappelijk) verband waarin het Nederlandse leger is geplaatst voor erkenning in aanmerking komen. Maar bezwaren die uitsluitend op het Nederlands lidmaatschap van de NAVO betrekking hebben blijven daarbuiten (KB 20 maart 1980, no 75).
- De bezwaren tegen deelneming aan het Nederlandse leger van de appellant zijn geen bezwaren het gebruik van geweld, maar vloeien voort uit een visie, naar de opvatting van de appellant ten onrechte niet door de Nederlandse regering gedeeld worden. Deze bezwaren kunnen niet erkend worden (KB 18 april 1983, no 57).
- De bezwaren van de appellant richten zich tegen het leger als zodanig en niet tegen het gebruik van geweld. Hij wordt niet erkend (KB 21 april 1983, no 79).
- Vanuit zijn geweten heeft de appellant een maatschappijvisie opgebouwd, die onlosmakelijk verbonden is met sociale en politieke bezwaren. De omstandigheid, dat het leger een geweldsinstituut is voor hem reden om erkenning van zijn gewetensbezwaren te verzoeken, dit in het besef, dat hij tegen zijn medemensen geen geweld mag gebruiken. Deze gewetensbezwaren worden als onoverkomelijk beschouwd. Hij wordt erkend (KB 10 juni 1983, no 65).
- Het feit dat de visie van de appellant samenhangen met zijn visie op de maatschappij, maar ook gericht zijn tegen persoonlijk vervulling van militaire dienst in verband van gebruik van middelen van geweld (KB 8 december 1983, no 30).

Over de procedurele aspecten

- Een collectief beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst wordt afgewezen, aangezien gewetensbezwaren ‘aan de persoonlijkheid van het individu gebonden zijn en dan ook slechts als zodanig erkend kunnen worden’. Annotator Stellinga merkte op dat het niet duidelijk was waarom de verzoekers niet één voor één onderzocht hadden kunnen worden. Hagen meende, dat aan een splitsing van het collectief beroep, als dat ambtshalve zou geschieden, procesrechtelijke bezwaren kleven (KB 27 juni 1979 no 37, AB 1980, nr 23 (zie Hagen (1982), p. 38).
- Het niet verschijnen op de zitting met de Commissie van Advies maakt onmogelijk en leidt daarom tot afwijzing (KB 10 oktober 1989, no 7, zie Hagen (1982), p. 38).
- De bezwaren tegen gebruik van geweld kan zich in de loop van de procedure ontwikkelen. De beslissing moet genomen *ex nunc*, niet *ex tunc* (KB 23 oktober 1979, no 14, zie Hagen (1982), p. 38).
- Zo kunnen aanvankelijke emotionele bezwaren zich verdiepen. De afwijzing van de minister was terecht, maar de gewetensbezwaren van de verzoeker komen nu wel voor erkenning in aanmerking (KB 10 oktober 1980, no 76) zie Hagen (1982), p. 38).

BIJLAGE 10 DE ONTWIKKELING VAN HET MILITAIR STRAFRECHT 1590-1991

Schema militaire straffen						
wetsdocument→	Artikelbrief	Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek van de Militie van den Staat	Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water	Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande	Wetboek van Militair Strafrecht	Wetboek van Militair Strafrecht
jaar→ soort straf↓	13 augustus 1590	26 juni 1799	20 juni 1814	15 maart 1815	27 april 1903, ingevoerd 1 januari 1923	1 januari 1991
doodstraf	doodstraf	doodstraf (kogel)	doodstraf (kogel)(als regel)	doodstraf (kogel) (als regel)	doodstraf (kogel) (ingetrokken voor minder-jarigen 1978)	
	doodstraf (ophangen)	doodstraf (strop)	doodstraf (strop)	doodstraf (strop)		
	doodstraf (ophangen en wurgen)					
lijfstraffen	Geselen	slagen (alleen voor korporaals en manschappen)	slagen met handaggen	slagen (met stok, riet of kling) (ingetrokken 1831)		
			kielhalen (ingetrokken 1854)			
			laarzen			
			van de ra vallen (ingetrokken 1854)			
	afhouwen van de hand (als bijkomende straf)					
vrijheidsstraffen	op water en brood stellen	gevangenis (voor onderofficieren en wachmeesters, korporaals en manschappen)	Arrest	Arrest	gevangenisstraf	gevangenisstraf (Sr)
		kamer (voor officieren) -met of zonder acces -met of zonder schildwacht	Detentie	detentie	militaire detentie	militaire detentie
					hechtenis (vanaf 1978)	hechtenis (Sr)
					plaatsing in een strafklasse (als bijkomende straf)	
ontslag en de-gradatie	cassatie (voor officieren)	cassatie (voor officieren) met of zonder infamie en inhabilititeit	Cassatie	cassatie	ontslag met of zonder ontzegging bevoegdheid bij de gewapende macht te dienen (als bijkomende straf)	

Bijlagen

	degradatie (voor officieren)	cassatie (voor onderofficieren en manschappen) met infamie en inhabilitéit of als schelm wegjagen)	degradatie	degradatie	verlaging (als bijkomende straf)	
	tot schelm verklaren		als een schelm aan wal zetten	wegjagen uit de dienst als eerloze schelm (als bijko- mende straf)		
	uit de compagnie verbannen					
Arbeid				kruiwagen		
						taakstraf (Sr)
financiële sanctie		schadevergoeding ingeval van aangebrachte schade				
					geldboete (vanaf 1978)	geldboete (Sr)
						verbeurdverklaring (als bijkomende straf)(Sr)
andere straffen					ontzetting uit bepaalde rechten (als bijkomende straf)	ontzetting uit bepaalde rechten (als bijkomende straf)(ook Sr)(aangepast 2012)
		reprimande				
				afnemen van kokarde (als bijkomende straf)		
	verbanning		bannissement	bannissement (als bijkomende straf)		
						openbaarmaking van het vonnis (als bijkomende straf (Sr)

BIJLAGE 11 DE ONTWIKKELING VAN HET MILITAIR TUCHTRECHT 1814-1991

Overzicht tuchtstraffen 1814/1815-1923-1978-1991										
Reglement van krijgstucht of Discipline voor het Krijgsvolk te Water, 20 juli 1814			Reglement van krijgstucht of discipline voor het Krijgsvolk te Land, 15 maart 1815			Wet op de Krijgstucht, vastgesteld 1903 ingevoerd 1923			herziening 1974	Wet Militair Tuchtrecht 1 januari 1991
voor officieren	voor onder-officieren	voor mindere schepelingen	voor officieren	voor onder-officieren	voor soldaten	voor officieren	voor onder-officieren	voor mindere militairen	voor alle militairen	voor alle militairen
berisping (vanaf 1879)	berisping (vanaf 1879)					berisping	berisping	berisping	berisping	berisping
	strafdienst (vanaf 1879)	het vuilste werk doen (tot 1879) strafdienst (vanaf 1879)			werktoeren		strafdienst	strafdienst	strafdienst	strafdienst
							2 uur eerder terug in kazerne etc	2 uur eerder terug in kazerne etc	uitgaansverbod	uitgaansverbod
									geldboete	geldboete
					Strafexerctie					
				stadsarrest	stadsarrest					
				kwartierarrest	Kwartierarrest					
arrest in de hut, met of zonder acces, met of zonder dienst	arrest in de hut, met of zonder dienst		Kamerarrest	kamerarrest		licht arrest (max 14 dagen)	licht arrest (max 21 dagen)	licht arrest (max 21 dagen)	licht arrest (max 14 dagen)	
	scheepsarrest (vanaf 1879)	scheeparrest (vanaf 1879)		politiekamer	Politiekamer		verzwaard arrest (max 14 dagen)	verzwaard arrest (max 14 dagen)	verzwaard arrest (max 14 dagen)	
	sluiten in boeien op gewone scheepskost of op water en brood (tot 1879) provoostarrest (vanaf 1879)	sluiten in boeien op gewone scheepskost of op water en brood (tot 1879) provoostarrest (vanaf 1879)	provoost	provoost	cachot of gat, op water en brood, al dan niet in de boeien (tot 1879)	streng arrest (max 14 dagen)	streng arrest (max 14 dagen)	streng arrest (max 14 dagen)		
	degradatie (vanaf 1879)	vermindering in klasse (vanaf 1879)		degradatie			verlaging	verlaging		
		plaatsing in strafklasse (vanaf 1879)			plaatsing in strafklasse			plaatsing in een tucht-klasse		
							inhouding van soldij	inhouding van soldij		
							vermindering van kost	vermindering van kost		
								verbod		

Bijlagen

								buiten dienst wapenen te dragen		
		slagen met handdaggen (tot 1879)			rietslagen (max 50) of klinklagen (max 15), al dan niet met wegzending (tot 1831)					
		schaffen aan de bak NO nul (= alleen eten) (tot 1879)								

BIJLAGE 12 DE ONTWIKKELING VAN HET DIENSTWEIGEREN 1917-1978

Schema wettelijke regelingen inzake dienstweigering					
onderwerp ↓ wet →	LO 1917	Grondwet 1923	DW 1923	WGMD 1962	WGMD 1978
aard van de bezwaren	Gewetensbezwaren	gewetensbezwaren	gewetensbezwaren	Gewetensbezwaren	gewetensbezwaren
voortkomend uit	-niet aanvaarden van de uiterste consequentie: het doden van de medemens	-	overtuiging dat men de medemens niet mag doden, zelfs niet op overheidsbevel	godsdienstige of zedelijke overtuiging	-
zwaarte van de bezwaren	oprecht, onoverkomelijk	Ernstig		ernstig, onoverkomelijk	ernstig, onoverkomelijk
gericht op	-vervulling van de plicht mee te werken aan de verdediging van het vaderland	-militaire dienst	-strijd met de wapenen -militaire dienst van welke aard ook	-strijd met wapenen -militaire dienst van welke aard ook	gebruik van middelen van geweld van de Nederlandse krijgsmacht
erkenningprocedure	Commissie van Advies	-	Commissie van Advies	Commissie van Advies	eerst éénmanscommissie dan eventueel Commissie van Advies
Beroepsmogelijkheden	-	-	-informeel via militair strafrecht	beperkt beroep op de kroon	vol beroep bij de Raad van State
vervangende dienst	- ongewapende dienst binnen de krijgsmacht	-	- ongewapende dienst binnen de krijgsmacht - vervangende dienst buiten de krijgsmacht bij de overheid	- ongewapende dienst binnen de krijgsmacht - vervangende dienst buiten de krijgsmacht bij de overheid en later ook buiten de overheid	- vervangende dienst buiten de krijgsmacht bij de overheid of maatschappelijke organisaties

BIJLAGE 13 SAMENHANG VAN DIENSTPLICHT, DIENSTWEIGERING EN MINDERJARIGHEID

Schema dienstplicht-dienstweigering-kiesrecht-minderjarigheid				
wetgeving→ decennium↓	dienstplicht	dienstweigeren	kiesrecht: grondwet en kieswet	minderjarigheid
1840-1880	militiewet 1817 schutterijwet 1827 militiewet 1861	geen voorziening	1848 grondwet censuskiesrecht voor meerderjarigen, zie →	1838 BW: civielrechtelijk 23 jaar
1880			1887 grondwet: - actief kiesrecht 23 jaar, caoutchouc-artikel: tekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand - passief 30 jaar	1886 ondergrens (volwassenen)strafrecht 10 jaar
1890	1898 persoonlijke dienstplicht		1896 kieswet - kieswet van Houten: kiesgerechtigde leeftijd van 23 jaar naar 25 jaar	
1900	1901 nieuwe militiewet, landweervet en intrekking schutterijwet			1901: - civielrechtelijk verlaging van 23 jaar tot 21 jaar - strafrechtelijk introductie minimumleeftijd 18 jaar - geen ondergrens kinderstrafrecht
1910	1913 nieuwe militiewet en landstormwet (Colijn)	1917 legerorder	1917 grondwet: - algemeen actief kiesrecht voor mannen van 23 jaar en -het delegatie-artikel voor vrouwen vanaf 23 jaar - passief kiesrecht voor mannen én vrouwen vanaf 30 jaar 1918 kieswet: - actief kiesrecht voor mannen vanaf 25 jaar 1919 kieswet: - actief kiesrecht voor vrouwen vanaf 25 jaar	
1920	1922 dienstplichtwet	1922 dienstweigering in de grondwet 1923 dienstweigeringswet	1922 grondwet: - actief kiesrecht 23 jaar - passief kiesrecht 30 jaar	
1930	1938 loting afgeschaft			
1940			1946 Kieswet: actief kiesrecht van 25 jaar naar 23 jaar	
1950				
1960		1962 Wet GMD	* 1963 actief kiesrecht van 23 jaar naar 21 jaar en passief kiesrecht van 30 jaar naar 25 jaar	1965 ondergrens kinderstrafrecht 12 jaar
1970		1978 wijziging Wet GMD	1972 actief kiesrecht van 21 jaar naar 18 jaar	
1980			1983 grondwet 1983 - passief kiesrecht van 25 jaar naar 18 jaar - kiesrecht voor niet-nederlandse ingezetenen voor gemeenteraad	1988 civielrechtelijk 18 jaar
1990	1996 kaderwet dienstplicht			
2000				
2010				2014 adolescentenstrafrecht 16-23 jaar

BIJLAGE 14 DIENSTPLICHT EN DIENSTWEIGEREN IN DE GRONDWET EN VERDRAGEN

Schema dienstplicht en dienstweigeren in de Nederlandse grondwet en in internationale verdragen									
rechtsbron → onderwerp ↓	Nederlandse grondwet					Internationale verdragen			
	Grond- wet 1815	Grond- wet 1887	Grond- wet 1922	Grond- wet 1963	Grondwet 2010	VN IVBPR 1966	ILO Verdrag dwangar- beid 1930	EVRM 1950	ESH (herzien) 1996
Meewerken landsverdedi- ging	artikel 203: verplicht	artikel 180: verplicht	artikel 181: verplicht	artikel 194: verplicht	artikel 99a: alleen me- dewerking civiele verdediging verplicht	artikel 3 lid c sub iv: elke dienst die deel uitmaakt van de nor- male burger- plichten is geen dwang- arbeid	artikel 2 lid 2 sub a: geen dwangar- beid is ieder werk of dienst vereist krachtens militaire dienst- plicht- wetgeving voor werk met een zuiver militair karakter	artikel 4 lid 3 sub d: normale burgerlijke plicht is geen dwangar- beid	Deel V artikel G: beperkin- gen aanvaard- baar 'beper- kingen ... voorgeschre- ven en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn voor de bescherming van de ...nationale veiligheid
Bestaan Krijgsmacht	artikel 204: verplicht	artikel 181: verplicht	artikel 182: verplicht	artikel 195: verplicht	artikel 97: verplicht	-	-	-	artikel 5: beperking vrijheid van organisatie van personeel van strijd- krachten mogelijk
Dienstplicht	artikel 205: verplicht	artikel 181: verplicht	artikel 182: verplicht	artikel 195: verplicht	artikel 98: mogelijk- heid en opschorting	artikel 3 lid c sub ii: dienstplicht geen dwang- arbeid	artikel 2 lid 2 sub a: geen dwangar- beid is ieder werk of dienst vereist krachtens militaire dienst- plicht- wetgeving voor werk met een zuiver militair karakter	artikel 4, lid 3, sub b: dienstplicht geen dwangarbeid	zie boven
Dienstweige- ren	Nee	nec	artikel 183 mogelijk	artikel 196: mogelijk	artikel 99: mogelijk	niet geregeld	-	recht op gewetensbezwaren later erkend in de rechtspraak van het EHRM	-
Dienstweige- ren -vervangende dienst	Nee	nec	niet vermeld	niet vermeld	niet vermeld	-	-	artikel 4, lid 3, sub b: vervangende dienst is geen dwangarbeid	geen voorzie- ning

BIJLAGE 15 OVERZICHT DIENSTPLICHT-DIENSTWEIGEREN-STEMRECHT

wetgeving→ decennium↓	dienstplicht	dienstweigeren	kiesrecht
1840-1880	militiewet 1817 militiewet 1861	geen voorziening	1848: censuskiesrecht
1880			1887 grondwet: actief kiesrecht 23 jaar, caoutchouc-artikel: tekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand passief 30 jaar
1890	1898 persoonlijke dienstplicht		1896: kieswet van Houten
1900	1901 nieuwe militiewet		
1910	1913 Militiewet (Colijn)	1917 legerorder	1917 Grondwet: algemeen actief kiesrecht voor mannen van 23 jaar en het blanco-artikel voor vrouwen vanaf 23 jaar Passief kiesrecht voor mannen én vrouwen vanaf 30 jaar 1919 Kieswet: actief kiesrecht
1920	1922 dienstplichtwet	1923 dienstweigeringswet	1922 grondwet actief kiesrecht 23, passief 30 jaar
1930	1938 loting afgeschaft		
1940			* 1946 kieswet: actief kiesrecht van 25 jaar naar 23 jaar
1950			
1960		1962 Wet Gewetens-bezwaren Militaire Dienst	* 1963 grondwet actief kiesrecht van 23 jaar naar 21 jaar en passief kiesrecht van 30 jaar naar 25 jaar
1970		1978 wijziging Wet GMD	*1971 passief kiesrecht van 25 jaar naar 21 jaar *1972 actief kiesrecht van 21 jaar naar 18 jaar
1980			1983 passief kiesrecht van 21 jaar naar 18 jaar
1990	1996 kaderdienstplicht		
2000			
2010			

BIJLAGE 16 SAMENHANG DIENSTPLICHT-DISCIPLINE-DIENSTWEIGERING EN DE-SERTIE

Naar een dienstplichtrecht			
tijdvak → onderwerp↓	voór 1917/1923	1917/1923 – 1991/1997	na 1991/1997
grondwet	diensplicht voor landmacht en zee- macht, 1814 uitzending overzee voor zeemacht, 1848 schutterijplicht, 1814	diensplicht voor landmacht en zeemacht, 1814 uitzending overzee voor zee- macht, 1848 erkenning van gewetensbezwaren, 1922	krijgsmacht kan uit dienstplich- tigen bestaan, 1995 erkenning van gewetensbezwa- ren, 1923
diensplicht	Militiewet 1815, 1817, 1861 Schutterijwet, 1815, 1827 (tot 1901) Landweerwet, 1903 Landstormwet, 1913	Dienstplichtwet, 1922	Kaderwet Dienstplicht, 1997
militair strafrecht	Crimineel Wetboek voor het Krijgs- volk te Lande, 1815 Crimineel Wetboek voor het Krijgs- volk te Water, 1814	Wetboek van Militair Strafrecht, 1923	Wetboek van Militair Straf- recht, 1991
militair strafpro- cesrecht	Rechtspleging bij de Landmacht, 1814 Rechtspleging bij de Zeemacht, 1814 Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof, 1814	Rechtspleging bij Land- macht, 1814 en bij Luchtmacht, 1954 Rechtspleging bij de Zeemacht, 1814 Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof, 1814	Wet Militaire rechtspraak, 1991
militair tucht- recht	Reglement van Krijgstucht of Disci- pline voor het Krijgsvolk te Lande, 1815 Reglement van Krijgstucht of Disci- pline voor het Krijgsvolk te Water, 1814	Wet op de Krijgstucht, 1923	Wet Militair Tuchtrecht, 1991
diensweigeren	Dienstweigeringswet, 1922	Legerorder, 1917 Dienstweigeringswet, 1923, Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst, 1962 (gewijzigd 1978)	Wet Gewetensbezwaren Mil- itaire Dienst, 1978 (opgeschort)
rechtspositie		Wet Rechtstoestand Dienstplich- tigen, 1971	Kaderwet Dienstplicht, 1997

REGISTERS

REGISTER 1 WETGEVING

WETGEVINGSREGISTER

In dit overzicht zijn alleen wetten in materiële zin opgenomen en enige andere documenten in de vorm van verdragen en proclamaties van een min of meer dwingend karakter. Wettelijke regelingen van vóór 1813 die daarna nog een rol gespeeld hebben zijn niet opgenomen. Dat geldt ook voor wetten van en uit andere landen: de Franse wetgeving die in Nederland van kracht was tussen 1810 en 1813 is niet opgenomen. Dit overzicht is beperkt tot in Nederland uitgebrachte wetgeving.

wettelijke regeling	vindplaats	onderwerp	paragraaf
Proclamatie van 6 december 1813	Stb. 1813, 6	Oproep tot toetreding tot de krijgsmacht	4.1.1.a
Soeverein Besluit van 11 december 1813 (Worg- en Geselbesluit)	Stb. 1813, 10	Herinvoering van lijfstraffen in het commune strafrecht ('lijfstrafelijke regts oefening')	4.2.10 4.2.11
Reglement van algemeene Volksbewapening, Landstorm en Landmilitie, 20 december 1813, no 3	Stb. 1813, 14.	Regeling van de landmilitie	4.1.1.c
Besluit van 30 december 1813	Stb. 1813, 19	Handhaving van het militair strafrecht op voorlopige basis geregeld van de militaire strafwet van de Bataafse Republiek van 26 juni 1799	4.2.1.a
Besluit van 10 januari 1814	De Graaff (1957), p. 141, Pols(1867), p. 46	Voorlopige voorziening voor de militaire strafrechtspleging	4.2.1.a
Besluit van 16 januari 1814	Stb. 1814, 12	Strafbaar stellen niet voldoen aan conscriptie en loting	4.1.1.c
Souverein Besluit van 26 februari 1814	Stb. 1814, 30	Opheffing van het Opperconsistorie (van het Israëlitisch Kerkbestuur).	3.9.1.c
Grondwet van het Verenigde Nederlanden, 30 maart 1814	Stb. 1814, 45	grondwet	4.1.2 passim
Besluit van 25 juni 1814, no 59a	Stb. 1814, 71	een generaal pardon voor deserteurs	4.4.2
Wet van 25 juni 1814, no 59b	Stb. 1814, 72.	Hulp aan deserteurs	4.4.2
Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water van 20 juli 1814	Stb. 1814, 85	Invoering van nieuw militair strafrecht voor de marine	4.2.1.b
Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Water van 20 juli 1814	Stb. 1814, 85	Invoering van nieuw militair tuchtrecht voor de marine	4.2.1.b
Regtspleging voor het Krijgsvolk te Water	Stb. 1814, 85	Strafprocesrecht voor de marine	4.2.1.b
Regtspleging voor het Krijgsvolk te Lande	Stb. 1814, 85	Strafprocesrecht voor het landleger	4.2.1.b
Provisioneele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof	Stb. 1814, 85	Regeling van de hoogste beroepsinstantie voor marine en landleger	4.2.1.b.
Convention entre le Prince Souverain des Provinces-Unies et Les Duc et Prince de Nassau Souverains pour pendre au service de la Hollande un régiment de troupes Nassoviennes, conclue le 18 Julliet 1814	genoemd bij Van Krieken (1986), p. 317	Werving troepen uit Nassau	4.1.5.b
Capitulaties werden tussen september 1814 en februari 1816 gesloten met de autoriteiten van de kantons Bern, Zürich, Graubünden en Schwyz	Amersfoort (1988), p. 312-321	Werving van huursoldaten in Zwitserland	4.1.5.c
Wet van 19 november 1814, no 9	Stb. 1814, 107	Hulp aan deserteurs	4.4.2
Besluit van 18 februari 1815, no 109	Stb. 1815, 17	Hulp aan deserteurs	4.4.2
Wet tot het in werking brengen van art. 123, 124 en 126 der Grondwet, met opzigt tot de Nationale Militie. Gearresteerd den 27 Februarij 1815, no 190.	Stb. 1815, 19	Militie	4.1.3 passim
Wet tot het in werking brengen van art 125 en 126 der grondwet omtrent de oprigting der schutterijen. Gearresteerd den 27 Februarij 1815, no 191	Stb. 1815. 20	Schutterij	4.1.4 passim
Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande, opnieuw vastgesteld op	Stb. 1815, 102	Nieuw militair strafrecht	4.2.1.b 4.2.2

REGISTER 1 WETGEVING

15 maart 1815, Stb. 1815, 102			
Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Lande, opnieuw vastgesteld op 15 maart 1815	Stb. 1815, 102	Nieuwe militair tuchtrecht	4.2.1.b
Wet van 27 mei 1815, no 24	Stb. 1815, 30	Ingzet van de militie buiten de landsgrenzen	4.1.3
Verdrag van 9 juni 1815	-	Samenvoeging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden	4.1.6
Wet van 24 augustus 1815	Stb. 815, 45	Grondwet (tweetalig)	4.1.6
Wet van 6 januari 1816	Stb. 1816, 3	Bijeenblijven van de hele militie tot 1 april 1816 en de helft tot 1 juli 1816	4.1.3
Wet van 7 februari 1816	Stb. 1816, 12	Opschrijving van alle manspersonen van 19 tot 35 jaar	4.1.3
Plaatselijke Wet op de heffing der regten en accijnsen	-	Inkwartiering als dwangmiddel	4.1.8
Wet van 8 januari 1817	Stb. 1817, 1	Militie voor het hele koninkrijk (Noord en Zuid)	4.1.10 passim
Wet van 12 december 1817	Stb. 1817, 33	Hulp aan deserteurs	4.4.5
Besluit van Commissarissen-Generaal over Nederlands-Indië van 10 januari 1819 (no 70)	-	Militair strafprocesrecht voor Indië	9.2.1.a
Wet van 28 november 1818	Stb. 1818, 41	de organisatie der infanterie van de Nationale Militie	4.1.11.a
Wet van 27 april 1820,	Stb. 1820, 11	wijzigingen in de wet van 8 januari 1817	4.1.10.a
Koninklijk Besluit van 25 januari 1821	-	Werving van gestrafte militairen voor het leger in Oost-Indië	4.1.9.b 4.4.2
KB van 11 februari 1821	Van der Hoeven (1864), p. 51-52	Toepassing van militair strafrecht op een miliciens met verlof	4.2.2.b
KB van 20 juli 1821	Stb. 1821, 12	Toepassing van militair strafrecht op een miliciens met verlof	4.2.2.b
KB van 27 oktober 1821	Stb. 1821, 19	Verlofgangers vallen gedurende inspecties onder het militair strafrecht	4.2.2.b
Besluit van 16 november 1821	Stb. 1821, 22	Verdrag met Pruisen en met Frankrijk tot uitlevering van deserteurs	4.4.4
Koninklijk Besluit van 28 februari 1822 (no 21)	-	Oprichting van het 'Algemeen Depôt der Landmagt te Harderwijk	4.1.9.b
Besluit van de gouverneur-generaal van 8 oktober 1822	Ind. Stb. 1822, 40	Rol van de provoost-geweldige	9.2.1.a
Besluit van 26 juni 1823	Stb. 1823, 24	Afschaffing premies voor opsporing van deserteurs	4.4.2
Besluit van 30 augustus 1823	Stb. 1823, 38.	Afschaffing premies voor opsporing van deserteurs (marine)	4.4.2
Wet van 21 december 1824	Stb. 1824, 69	Vrijstelling van de militie voor wie vijf jaar als vrijwilliger gediend heeft	4.1.10.a
Koninklijk Besluit van 26 oktober 1826 nr 138	-	Oprichting van een expeditionaire macht van ruim 3.000 man voor Oost-Indië	4.1.9.a
Wet van 11 april 1827	Stb. 1827, 17.	Nieuwe schutterijwet	4.1.12 passim
Besluit van 16 november 1828	Stb. 1828, 65	Overeenkomst met Nassau over uitlevering van deserteurs	4.4.4
Koninklijk Besluit van 31 december 1828, no 102	-	Ontbinding van vier Zwitserse regimenten per 31 december 1928	4.1.13
Wet van 28 april 1829	Stb. 1829, 34	(beperkingen van) drukpersvrijheid	4.3.2
Koninklijk Besluit van 7 juli 1829, no 104	Bruijn en Wels (2003), p. 288.	Oprichting van een aantal eenheden grenadiers en jagers	4.1.13
Koninklijk Besluit van 4 oktober 1830	Stb. 1830, 61	Mobilisatie van de schutterijen	4.1.14.b 4.1.14.e
Proclamatie van 5 oktober 1830	Stb. 1830, 62	Oproep zich tot het Nederlandse volk om vrijwillig dienst te nemen.	4.1.14.b
Koninklijk Besluit van 11 oktober 1830	Stb. 1830, 69	Uitwerking van de mobilisatie van de schutterijen	4.1.14.b 4.1.14.e
Besluit van de gouverneur-generaal van Oost-Indië van 4 december 1830	Algemeene Orders voor het Nederlandsch-Oost-Indisch Leger	Oprichting van het (K)NIL, los van de Nederlandse landmacht	4.1.15.a
Koninklijk Besluit van 27 januari 1831, no 17	-	Afschaffing slagen bij leger te velde	4.2.4 4.2.6.a
Cartellconvention van de Duitse	-	Uitlevering van deserteurs	2.1.4

REGISTER 1 WETGEVING

bond van 10 februari 1831			4.1.15.c 4.4.4
Koninklijk Besluiten van 10 maart 1832 (no 93 en no 94)	-	(bevestiging van) oprichting Nederlands Oost-Indisch Leger	4.1.15.a
Besluit van 14 september 1832	Stb. 1832, 45	Cartellconvention van de Duitse bond	2.1.4.a 4.4.4
Koninklijk Besluit van 17 november 1832	Stb. 1832, 49 en 50	Mobilisatie van jaarlichting schutterij	4.1.14.e
Koninklijk Besluit van 23 november 1832	Stb. 1832, 55	Mobilisatie van jaarlichting schutterij	4.1.14.e
Wet van 19 december 1832	Stb. 1832, 58	Dienst bij den Landstorm	4.1.14.d
Koninklijk Besluit van 30 december 1832	Stb. 1832, 64	Uitvoering van de dienstmening bij de landstorm	4.1.14.d
KB van 10 juli 1834	-	militair op verlof onderworpen aan de militaire straffechter	4.2.2.b
Koninklijk Besluit van 11 mei 1836 (no 1)		Werving soldaten voor Indië in Goudkust	4.1.5.b
Wetboek van Strafvordering (ingevoerd 1838)	Stb. 1836, 18-40	Artikel 11 en 26 inzake hulp van het leger aan de politie	4.1.8
Koninklijk Besluit van 4 augustus 1839	Stb. 1832, 34	Ontbinding van de schutterij en landstorm	4.1.14.e
KB van 21 augustus 1840	Officieel Blad voor Limburg, no 16	Toepassing van de Cartellconvention van de Duitse bond van 10 februari 1831 op het Hertogdom Limburg	4.4.4
Wet van 4 september 1840	Stb. 1840, 48-59	Wijziging grondwet	4.1.16.b 4.1.17.d
Koninklijk Besluit van 24 september 1840	Stb. 1840, 61	De nieuwe grondwet van 1840 van toepassing het Hertogdom Limburg als onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden	4.1.17.d
Besluit van 28 november 1840	Stb. 1840, 74	het verlenen van een generaal pardon voor deserteurs	4.4.3
Wet van 26 mei 1841	Stb. 1941, 15	opheffing van de exceptionele rechtstoestand van Limburg	4.1.17.d
Koninklijk Besluit van 1 augustus 1841	-	Positie regimentskinderen	4.1.11.b
Koninklijk Besluit van 2 oktober 1841	Stb. 1841, 39	Instelling van een commissie ter herziening van het militair strafrecht	4.2.5.a
Koninklijk Besluit van 17 december 1841, no 75		Staken van de werving van soldaten in West-Afrika te staken	4.1.15.b
Besluit van 18 juni 1842	Stb. 1842, 14	bepaling, dat de thans in Limburg geldende wetten en verordeningen, voorlopig in stand zullen worden gehouden	4.1.17.d
KB van 4 september 1842		Aanwijzing een contingent voor de Duitse Bond	4.1.23
Wet van den 31 mei 1843	Stb. 1843, 20	voorziening van wettelijke verordening omtrent Limburg	4.1.17.d
Besluit van 31 mei 1843	Stb 1843, 21.	bepaling, dat de daarbij bedoelde thans in Limburg geldende Wetten en Verordeningen, alsnog voorlopig in stand zullen worden gehouden	4.1.17.d
Wet van 22 mei 1845	Stb. 1845, 20.	tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen	4.1.17.d
Wet van 22 mei 1845, op de invordering van 's Rijks directe belastingen	Stb. 1845, 22.	invordering van 's Rijks directe belastingen	4.1.18.b
Wet van 31 maart 1847	Stb. 1847, 14	de tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen	4.1.17.d
Besluit van 9 april 1847	Stb. 1847, 18	de tijdelijke instandhouding in het hertogdom Limburg, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen	4.1.17.d
Besluit van 5 augustus 1847	Stb. 1847, 37	intrekking omtrent het uitdoven van een premie wegens het ontdekken van deserteurs	4.4.2
Besluit van 5 augustus 1847	Stb. 1847, 38	vaststelling van een premie voor het aanhouden en opbrengen van deserteurs voor de marine	4.4.2
Wet van 18 mei 1848	Stb. 1848, 20	de tijdelijke instandhouding in het hertogdom	4.1.17.d

REGISTER 1 WETGEVING

		Limburg, met uitzondering van Maastricht en St Pieter, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen	
Besluit van 19 mei 1848	Stb. 1848, 25	de tijdelijke instandhouding in het Hertogdom Limburg, met uitzondering van Maastricht en St. Pieter, van de daarbij bedoelde wetten en verordeningen	4.1.17.d
Wet van 1 juni 1850	Stb. 1850, 27	tijdelijke instandhouding van enige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg	4.1.17.d
Besluit van 1 juni 1850	Stb. 1850, 28	tijdelijke instandhouding van enige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg	4.1.17.d
de wet van 28 juli 1850	Stb. 1850, 44	Regeling van de nationaliteit	
Wet van den 16 juni 1851	Stb. 1851, 60	tijdelijke instandhouding van eenige wetten en verordeningen in het hertogdom Limburg	4.1.17.d
Besluit van den 16 juni 1851	Stb. 1851, 61	tijdelijke instandhouding van enige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg	4.1.17.d
Wet van 29 juni 1851	Stb. 1851, 85	Gemeentewet	2.1.1.b
Wetten van 28 augustus 1851	Stb. 1851, 126, 127, 128 en 129	benoemingen en pensioenen bij de landmacht en bij de zeemacht	
Wet van 29 mei 1952	Stb. 1952, 106	tijdelijke instandhouding van enige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg	4.1.17.d
Besluit van den 1 juni 1852	Stb. 1852, 121	tijdelijke instandhouding van enige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg	4.1.17.d
Wet van 7 september 1853	Stb. 1853, 95	tijdelijke instandhouding van enige wetten en verordeningen in het Hertogdom Limburg	4.1.17.d
Besluit van 19 september 1853	Stb. 1853, 105	tijdelijk van kracht verklaring van enige Belgische wetten en besluiten aangaande de schutterijen en burgerwachten (garde civique) in het hertogdom Limburg	4.1.17.d
Wet van 21 december 1853	Stb. 1853, 128	Vestingbouw (kringenwet)	4.1.7.b
Wet van 28 juni 1854	Stb. 1854, 96	Afschaffen kielhalen van de ra vallen bij de marine	4.2.10.a
Wet van 29 juni 1854	Stb. 1854, 102	Afschaffen van lijfstraffen in het commune strafrecht	4.2.10.a
Wet van 2 september 1854	Stb. 1854, 129 en Ind. Stb. 1855, 2	Regeringsreglement voor Indië (ter vervanging van een regeling uit 1836)	9.2.1.a
Koninklijk Besluit van 15 oktober 1855	-	Hervatting van de werving van soldaten aan de Guineese kust	4.1.15.b
Wet van 21 juni 1859	Stb. 1859, 72	het onder de wapenen houden van de lichten 1855, 1856, 1857 en 1858 afkomstig uit het Hertogdom Limburg	4.1.23
Wet van 22 juni 1859	Stb. 1859, 73	Het onder de wapenen roepen en houden van de (hele) lichten 1856 en 1857 onder de wapenen te roepen of - voorzover nog in dienst - te houden	4.1.23
Wet van 19 augustus 1861	1861, Stb. 1861, 72	Regeling van de militie	4.1.24 passim
Koninklijk Besluit van 17 december 1861	Stb. 1861, 127	Uitwerking regeling van de militie	4.1.24.d
Wet van 14 september 1866	Stb. 1866, 138	Inkwartiering	4.1.18.b
Strafwetboek voor Europeanen (KB van 19 februari 1866)	Ind. Stb. 1866, 55	Strafwetboek voor Europeanen in Indië	9.2.1.a
Besluit van 12 mei 1867	Stb. 1867, 40	Regeling weerbaarheidskorpsen	5.1.1.b
Besluit van 19 september 1867	Stb. 1967, 99	Heroprichting van de schutterijen in de gemeenten Maastricht en St.Pieter	4.1.1y.d
Besluit van 19 september 1867	Stb.1867, 105	Intrekking toepassing Belgische burgerwachtwetgeving sinds 1853	4.1.17.d
Besluit van 4 januari 1868	Stb. 1868, 6	Bepaling van de sterkte van de schutterijen in het hertogdom Limburg	4.1.17.d
Verdrag van 13 oktober 1868	-	Uitlevering van misdadigers tussen Nederland en België	4.4.4
Wet van 17 september 1870	Stb. 1870, 162	Afschaffen van de doodstraf in het commune strafrecht	4.2.10.b 8.4.3.c
Strafwetboek voor Inlanders	Ind. Stb. 1872, 85	Strafwetboek voor Inlanders	9.2.1.a
Algemeen Politiestrafreglement voor Europeanen	Ind. Stb. 1872, 110	Algemeen Politiestrafreglement voor Europeanen	9.2.1.a
Algemeen Politiestrafreglement voor	Ind. Stb. 1872, 111	Algemeen Politiestrafreglement voor Inlan-	9.2.1.a

REGISTER 1 WETGEVING

Inlanders		ders	
Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel, 18 april 1874	Stb. 1874, 64	Nieuwe Hollandse Waterlinie	4.1.7.b
Wet van 14 november 1879	Stb. 1879, 191	Volledige afschaffing van lijfstraffen in het strafrecht van de landmacht	5.2.3
Wet van 14 november 1879	Stb. 1879, 192	Volledige afschaffing van lijfstraffen in het tuchtrecht van de landmacht	5.2.3
Wet van 14 november 1879	Stb. 1879, 193	Volledige afschaffing van lijfstraffen in het strafrecht van de marine	5.2.3
Wet van 14 november 1879	Stb. 1879, 194	Volledige afschaffing van lijfstraffen in het tuchtrecht van de marine	5.2.3
Wet van 3 maart 1881	Stb. 1881, 35	Wetboek van Strafrecht	4.4.5 5.2.4.a passim
Wet van 15 april 1886	Stb. 1886, 64	Invoering van het Wetboek van Strafrecht	4.4.5 5.2.1
Wet van 14 februari 1887	Stb. 1887, 35	Nieuwe delictsomschrijving desertie	5.4.1
Wet van 6 november 1887	Stb. 1887, 183-193	Wijziging grondwet	5.1.7 passim
Wet van 31 mei 1887	Stb. 1887, 100	De mogelijkheid om de lichte voor de landmilitie van 1882 en de zeemilitie van 1883 voor één jaar extra in dienst te houden	5.1.8
KB van 10 juni 1888 (no 26)	-	Instelling van een Staatscommissie tot voorbereiding der wettelijke regeling van den militairen dienstplicht	5.1.9
Wet van 7 augustus 1888	Stb. 1888, 124	De mogelijkheid om de lichte voor de landmilitie van 1883 en de zeemilitie van 1884 voor één jaar extra in dienst te houden	5.1.8
Wet van 26 juli 1889	Stb. 1889, 101	De mogelijkheid om de lichte voor de landmilitie van 1884 en de zeemilitie van 1885 voor één jaar extra in dienst te houden	5.1.8
KB van 19 december 1889 no 85	Ind. Stb. 1890, 58	Het militair strafrecht van het C'W'KtL uit 1815 werd voor toepassing in Indië op een aantal punten herzien	9.2.1.a
Wet van 19 juli 1890	Stb. 1890, 117	De mogelijkheid om de lichte voor de landmilitie van 1885 en de zeemilitie van 1886 voor één jaar extra in dienst te houden	5.1.8
Wet van 22 juni 1891	Stb. 1891, 122	De mogelijkheid om de lichte voor de landmilitie van 1886 en de zeemilitie van 1887 voor één jaar extra in dienst te houden	5.1.8
Wet van 12 december 1892	Stb. 1892, 268	Nederlandschap en Ingezetenschap	4.1.25 5.1.11 8.1.4.c
Wet van 4 april 1892	Stb. 1892, 56	Verlening van de dienstplicht tot zeven jaar	5.1.11
Wet van 2 juli 1898	Stb. 1898, 170.	Afschaffing van de dienstvervanging	5.1.12 Passim
KB's van 14 februari 1899	Stb. 1899, 71 en 72	Vernietiging van de goedkeuringsbesluiten van GS van Noord-Brabant (gemeentelijke financiering van vrijwilligers in plaats van milieplichtigen)	5.1.13
Wet van 23 mei 1899	Stb. 1899, 128	Oorlogswet 1899 ter uitvoering van artikel 187 Grondwet	6.1.1 6.3.2.a
Wet van 22 juni 1899	Stb. 1899, 174	Het dichten van een lek in de wet van 2 juli 1898 (plan-Coolen)	5.1.13
Wet van 24 juni 1901	Stb. 1901, 159	Aanpassing van de militiewet	5.1.14.a
Wet van 24 juni 1901	Stb. 1901, 160	Opheffing van de schutterij en oprichting van de landweer (landweertwet)	5.1.14.a
KB van 4 februari 1903	Stct. 5 februari 1903	Oproepen van de lichte 1901 en zo nodig die van 1900 (met het oog op spoorwegstaking)	5.1.4.b
Wet van 27 april 1903	Stb. 1903, 111	Nieuw militair strafrecht	5.2.2 passim
Wet van 27 april 1903	Stb. 1903, 112	Nieuw militair tuchtrecht	5.2.3 passim
Wet van 5 december 1908	Stb. 1908, 347	Tweeploegenstelsel bij de milite	5.1.16.b
Wet van 17 juli 1911	Stb. 1911, 215	de regeling van de eed	6.3.2
Wet van 2 februari 1912	Stb. 1912, 21	Wijziging van de militiewet	5.1.16

REGISTER 1 WETGEVING

Wet van 31 oktober 1912	Stb. 1912, 337	De aanpassingen in de regelingen voor de rechtspleging bij de marine en de landmacht	5.2.2.h 5.2.4.b 7.2.2.a
Wet van 28 april 1913	Stb. 1913, 148.	Aanpassing van de landweeerwet	5.1.16.c.
Wet van 28 april 1913	Stb. 1913, 149	Invoering van de landstorm	4.1.1.c 5.1.16.c 6.1.4
Wet van 20 juni 1913	Stb. 1913, 292	Aanpassing van beloningssysteem van de militaire rechterlijke macht	5.2.4.b
Wet van 15 mei 1914	Stb. 1914, 206	Hoger beroep van zeekrijgsraden in Indië bij het HMG-NI	9.2.3.a
KB van 27 juli 1914	Stb. 1914, 329	Opschorting van het ontslag van ingelijfde militieplichtigen	bijlage 2
KB van 27 juli 1914	Stb. 1914, 330	Opschorting van ontslag van in dienst zijnde landweerplichtigen per 1 augustus 1914	bijlage 2
KB van 30 juli 1914	Stct. 1914, 177	Vaststellen, dat oorlogsgevaar in de zin van de Oorlogswet 1899 bestaat	6.1.1
Proclamatie van 30 juli 1914	Stb. 1914, 128	neutraliteitsverklaring	6.1.1
KB van 30 juli 1914	Stb. 1914, 331	mobilisatie van de landweer	6.1.1
Wet van 3 augustus 1914	Stb. 1914, 346	ingelijfde militieplichtigen in dienst tot uiterlijk 31 december 1914	bijlage 2
Wet van 3 augustus 1914	Stb. 1914, 347	In dienst zijnde landweerplichtigen in dienst tot uiterlijk 31 december 1914	bijlage 2
Wet van 3 augustus 1914	Stb. 1914, 348	mogelijkheid tot vroegere inlijving van lotelingen van de militie	bijlage 2
Wet van 3 augustus 1914	Stb. 1914, 349	Voor de lichte 1915 vindt geen loting plaats: alle militieplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd.	bijlage 2
Wet van 3 augustus 1914	Stb. 1914, 350	allen die onder de wapenen geroepen zijn en alle andere dienstplichtigen blijven, omdat het land in oorlogsgevaar is zoals aangeduid in artikel 185 van de Grondwet, onder de wapenen zolang dat nodig wordt gecoördineerd.	bijlage 2
KB van 4 augustus 1914 (no 49)	LO 1916-deel A, no 68	Openstellen van de landstorm voor vrijwillige toetreding	6.1.1
KB van 5 augustus 1914	Stb. 1914, 375	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 6 augustus 1914	Stb. 1914, 376	Amnestiewet	6.4.1
KB van 10 augustus 1914	Stb. 1914, 406	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 29 augustus 1914	Stb. 1914, 435	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 8 september 1914	Stb. 1914, 448	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 25 september 1914	Stb. 1914, 463	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 16 oktober 1914	Stb. 1914, 491	Staat van oorlog (bevestiging van KB van 5 augustus 1914 (Stb. 1914, 375) en KB van 10 augustus 1914 (Stb. 1914, 406)	bijlage 1
KB van 10 november 1914	Stb. 1914, 527	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 21 november 1914	Stb. 1914, 542	Staat van oorlog in aangewezen gebieden (aanpassing van KB 10 november 1914, Stb. 1914, 527)	bijlage 1
Wet van 21 december 1914	Stb. 1914, 573	Staat van oorlog (bevestiging KB 29 augustus 1914)	bijlage 1
Wet van 21 december 1914	Stb. 1914, 574	Staat van oorlog (bevestiging KB 8 september 1914)	bijlage 1
Wet van 21 december 1914	Stb. 1914, 575	Staat van oorlog (bevestiging KB 25 september 1915)	bijlage 1
Wet van 31 december 1914	Stb. 1914, 650	De landweerplichtigen worden in dienst gehouden tot het oorlogsgevaar niet meer aanwezig is. De dagvergoeding gaat van f 1,50 naar f 2,00	bijlage 2
Wet van 31 december 1914	Stb. 1914, 664	De militieplichtigen voor wie de militieplicht geëindigd voor 31 juli 1915 is worden in dienst gehouden tot het oorlogsgevaar niet meer aanwezig is.	bijlage 2
Wet van 31 december 1914	Stb. 1914, 666	Toepassing van Nederlands militair strafrecht op geïnterneerde buitenlandse militairen	6 (inleiding)
KB van 19 januari 1915	Stb. 1915, 18	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 30 januari 1915	Stb. 1915, 35	Langer in dienst houden van landweerplichtigen tot 31 juli 1915 (correctie van de wet 31	bijlage 2

REGISTER 1 WETGEVING

		december 1914, Stb. 650).	
Wet van 30 januari 1915	Stb. 1915, 36	De militieplichtigen voor wie de militieplicht geëindigd voor 31 januari 1915 is, worden in dienst gehouden tot het oorlogsgevaar niet meer aanwezig is (correctie wet van 31 december 1914, Stb. 1914, 664).	bijlage 2
Wet van 30 januari 1915	Stb. 1915, 42	Staat van oorlog (bevestiging van KB van 10 november 1914)	bijlage 1
KB van 11 februari 1915	Stb. 1915, 81	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 11 juni 1915	Stb. 1915, 245	Staat van beleg (bevestiging van het KB van 19 januari 1915)	bijlage 1
Wet van 11 juni 1915	Stb. 1915, 241	Voor de lichte 1916 vindt geen loting plaats: alle militieplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd.	bijlage 2
Wet van 11 juni 1915	Stb. 1915, 242	Uitbreiding landstormplichtigen met voormalige mariniers, marine-reserve-personeel en ex-personeel Indische marine.	bijlage 2
KB van 8 juli 1915	Stb. 1915, 308	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 29 juli 1915	Stb. 1915, 342	De militieplichtigen, die ontslagen zouden worden en over zouden gaan naar de landweer, blijven in dienst tot 31 december 1915.	bijlage 2
Wet van 29 juli 1915	Stb. 1915, 343	De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1915	bijlage 2
KB van 31 juli 1915	Stb. 1915, 361	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 31 juli 1915	Stb. 1915, 344	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 11 februari 1915)	bijlage 1
Wet van 31 juli 1915	Stb. 1915, 345	Uitbreiding van de landstormplichtigen	bijlage 2
KB van 20 augustus 1915	Stb. 1915, 375	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 13 september 1915	Stb. 1915, 393	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 15 oktober 1915, no 33	Ind. Stb. 1915, 732	Aanpassing van Indisch strafrecht aan Wetboek van Strafrecht 1881-1886	9.2.1.a
KB van 23 oktober 1915	Stb. 1915, 437	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 11 november 1915	Stb. 1915, 466	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 16 november 1915	Stb. 1915, 473	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 3 december 1915	Stb. 1915, 487	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 31 december 1915	Stb. 1915, 562	De militieplichtigen, die ontslagen zouden worden en over zouden gaan naar de landweer, blijven in dienst tot 31 juli 1916	bijlage 2
Wet van 31 december 1915	(Stb. 1915, 563	De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1916	bijlage 2
KB van 8 januari 1916	Stb. 1916, 98	Uitbreiding landstorm	bijlage 2
Wet van 15 januari 1916	Stb. 1916, 36	Artikel 100 militiewet (vrijstelling van militieplicht voor matrozen die op vrijwillige basis hun kort dienstverband (KD) van vijf jaar hebben uitgediend.	bijlage 2
KB van 22 januari 1916	Stb. 1916, 56	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
Wet van 28 april 1916	Stb. 1916, 174	gelijkstelling van de eed en de belofte	6.3.2.b
KB van 10 mei 1916	Stb. 1916, 186	Uitbreiding landstorm	bijlage 2
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 199	Staat van Oorlog (bevestiging van het KB van 8 juli 1915)	bijlage 1
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 200	Staat van oorlog (bevestiging van KB van 31 juli 1915)	bijlage 1
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 201	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 20 augustus 1915)	bijlage 1
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 202	Staat van oorlog (bevestiging van KB van 13 september 1915)	bijlage 1
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 203	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 23 oktober 1915)	bijlage 1
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 205	Beperking categorieën landweerplichtigen (vrijwillig dienenden)	bijlage 2
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 206	Voor de lichte 1917 vindt geen loting plaats: alle militieplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd	bijlage 2
Wet van 27 mei 1916	Stb. 1916, 207	Niet voldoen aan oproep voor landstorm strafbaar met CWKdL of CWKtZ	bijlage 2
Wet van 24 juni 1916	Stb. 1916, 306	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van	bijlage 1

REGISTER 1 WETGEVING

		11 november 1915)	
Wet van 24 juni 1916	Stb. 1916, 307	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 16 november 1915)	bijlage 1
Wet van 24 juni 1916	Stb. 1916, 308	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 3 december 1915)	bijlage 1
Wet van 24 juni 1916	Stb. 1916, 309	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 22 januari 1916)	bijlage 1
Wet van 29 juli 1916	Stb. 1916, 349	De landweerplichtigen blijven in dienst tot in dienst tot 31 december 1916	bijlage 2
Wet van 29 juli 1916	Stb. 1916, 359	De militieplichtigen van de bereden korpsen en de zeemilitie blijven in dienst tot 31 december 1916	bijlage 2
Wet van 29 juli mei 1916	Stb. 1916, 360	De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1916	bijlage 2
Wet van 29 juli 1916	Stb. 1916, 361	Correctie wet van 31 juli 1915, Stb. 1915, 345	bijlage 2
Wet van 29 juli 1916	Stb. 1916, 369	Samenhang aflossing landweerplichtigen en landstormplichtigen	bijlage 2
KB van 16 oktober 1916	Stb. 1916, 476	Uitbreiding landstorm	bijlage 2
KB van 13 december 1916	Stb. 1916, 527	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	
Wet van 16 december 1916	Stb. 1916, 535	Oprichting Volksraad in Indië	9.1.5.b
Wet van 30 december 1916	Stb. 1916, 562	De landweerplichtigen blijven in dienst tot in dienst tot 31 juli 1917	bijlage 2
Wet van 30 december 1916	Stb. 1916, 563	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1917	bijlage 2
Wet van 30 december 1916	Stb. 1916, 564	De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1917	bijlage 2
Wet van 22 februari 1917	Stb. 1917, 224	Voor de lichte 1918 vindt geen loting plaats: alle militieplichtigen zijn oproepbaar voor zover niet vrijgesteld of afgekeurd en enige andere administratieve voorzieningen	bijlage 2
KB van 26 februari 1917	Stb. 1917, 228	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 22 maart 1917	Stb. 1917, 242	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 12 april 1917	Stb. 1917, 285	Regeling inschrijving en keuring van de landstorm	bijlage 2
Wet van 26 april 1917	Stb. 1917, 305	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 13 december 1916)	bijlage 1
KB van 4 mei 1917, no 46	Ind. Stb. 1917, 497	Aanpassing Indisch strafrecht aan Wetboek van Strafrecht 1881-1886	9.2.1.a
Wet van 23 mei 1917	Stb. 1917, 411	Het volgen van een opleiding tot korporaal, onderofficier en officier kan verplicht gesteld worden voor militieplichtigen.	bijlage 2
Wet van 23 mei 1917	Stb. 1917, 412	Nadere regeling van de vrijstellingen voor de lichte 1918	bijlage 2
Wet van 23 mei 1917	Stb. 1917, 409	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1917	bijlage 2
Wet van 23 mei 1917	Stb. 1917, 408	De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1917	bijlage 2
Wet van 23 mei 1917	Stb. 1917, 413	De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1917	bijlage 2
KB van 30 mei 1917	Stb. 1917, 448	Staat van oorlog in aangewezen gebieden	bijlage 1
KB van 26 oktober 1917	Stb. 1917, 610 en Ind. Stb. 1918, 70	Indische dienstplicht	9.1.5.b
Ordonnantie van 31 oktober 1917, no 62	Ind. Stb. 1917, 645	Invoering op 1 januari 1918 van het gewijzigde Indisch strafrecht	9.2.1.a
Besluit van de minister van Oorlog van 9 november 1917	LO 1917 A no. 99	Regeling om gewetensbezwaarden vrij te stellen van gewapende dienst	6.3.4 bijlage 3
Wetten van 29 november 1917	Stb. 1917, 660, 661 en 662	Wijziging van de grondwet	6 (inleiding)
Wet van 15 december 1917	Stb. 1917, 697	De landstormplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1918	bijlage 2
Wet van 15 december 1917	Stb. 1917, 698	De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1918	bijlage 2
Wet van 15 december 1917	Stb. 1917, 699	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 juli 1918	bijlage 2
Wet van 23 februari 1918	Stb. 1918, 142	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 26 februari 1917)	bijlage 1

REGISTER 1 WETGEVING

Wet van 23 februari 1918	Stb. 1918, 140	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 22 maart 1917)	bijlage 1
Wet van 23 februari 1918	Stb. 1918, 141	Staat van oorlog (bevestiging van het KB van 30 mei 1917)	bijlage 1
Wet van 20 april 1918	Stb. 1918, 256	Nadere regeling van de vrijstellingen voor de lichte 1919	bijlage 2
Wet van 20 april 1918	Stb. 1918, 257	Herkeuring van landstomplichtigen vanaf geboortjaar 1885	bijlage 2
Besluit van 8 mei 1918	Stb. 1918, 287	Regeling voor het reserve-personeel van het leger in Nederlands-Indië	9.1.5.b
Wet van 18 juni 1918	Stb. 1918, 412	De landstomplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1918	bijlage 2
Wet van 18 juni 1918	Stb. 1918, 413	De landweerplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1918	bijlage 2
Wet van 18 juni 1918	Stb. 1918, 416	De militieplichtigen blijven in dienst tot 31 december 1918	bijlage 2
Besluit van 15 november 1918	LO B no 366	Sanctionering van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm	6.2.5.e
Legerorders van 1918	LO 1918 deel A no. 34 en no. 56.	Uitwerking van regeling voor gewetensbezwaaarden	6.3.4
Wet van 9 augustus 1919	Stb. 1919, 536	Wijziging van de kieswet	6 (inleiding)
KB van 14 oktober 1919	Stb. 1919, 602	Opheffing van de staat van beleg in een groot deel van Nederland	6.1.1
KB van 4 november 1919	Stb. 1919, 649	collectief gratie voor alle veroordeelden voor militaire delicten, begaan in de periode van 31 juli 1914 tot 1 juli 1919	6.2.6 9.3.2.b
KB van 16 april 1920	Stb. 1920, 187	Opheffing van de staat van beleg in heel Nederland	6.1.1.
KB van 9 november 1920	-	Opheffing van de mobilisatie per 1 december 1920	6.1.7
Wet van 15 januari 1921	Stb. 1921, 14	Wetboek van Strafvordering, ingevoerd in 1926	7.2.2.a
Wet van 5 juli 1921	Stb. 1921, 841	Invoering van het Wetboek van Militair Strafrecht en de wet op de krijgstuclit	7.2.2.a passim
Wet van 5 juli 1921	Stb. 1921, 834	Wijziging van de kinderscliermingswetten	7.2.2.a
Wet van 4 februari 1922	Stb. 1922, 43	Dienstplclitwet ter vervanging van de militiewet van 1912, de landweewet van 1901 en de landstommwet van 1913	7.1.1.b passim
KB van 27 februari 1922	Stb. 91	organisatie van de Vrijwillige Landstorm	7.1.1.b
KB van 28 februari 1922	Stb. 1922, 92	de eisen voor de verklaring van voorgeoefendheid	7.1.1.b
Besluit van 26 april 1922	Stb. 1922, 228	de regeling van voltrekking van de doodstraf	7.2.2.a 8.4.2
Wet van 19 mei 1922	Stb. 1922, 325.	Verbetering van de wet van 5 juli 1921 inzake kinderscliermingsrecht	7.2.2.a
KB van 31 juli 1922	Stb. 1922, 476	Vaststelling van het Reglement betreffende Krijgstuclit	7.2.2.a
Wetten van 30 november 1922	Stb. 1922, 642-651	Wijziging van de grondwet	7.3.2
Wet van 17 maart 1923	Stb. 1923, 91.	Invordering belastingen	4.1.8.b
Besluit van 23 mei	Stb. 1923, 223	Indische dienstplclit	9/1/5.b
Besluit van 2 juli 1923	Stb. 1923, 340	Regeling voor het reserve-personeel van het leger in Nederlands-Indië	9.1.5.b
Wet van 23 juli 1923	Stb. 1923, 357	Dienstweigeringswet	7.3.3 passim
KB van 3 mei 1924	Stb. 1924, 230	Uitvoering van de dienstweigeringswet	7.3.3.f
KB van 20 mei 1924 no. 71	Stct. 2 juni 1924, no. 106.	Inwerkingtreding van de dienstweigeringswet	7.3.3.f
Wet van 23 juni 1925	Stb. 1925, 234 en Stb. 1925, 327	Wet op de Staatsinrichting van Nederlands-Indië	9.1.5.b
KB van 3 december 1926	Stb. 1926, 395	mogelijkheid om in de adviescommissie van de dienstweigeringswet plaatsvervangende leden en secretaris te benoemen	7.3.3.f
Wet van 21 juli 1928	Stb. 1928, 255	Wijziging van de dienstplclitwet	7.1.2.b
KB van 2 februari 1929	Stb. 1929, 21	Dienstplclitbesluit	7.1.1.b
Wet van 31 januari 1931	Stb. 1931, 41	Wijziging van de Gemeentewet met onder meer de vrijstelling van de burgemeester van de militaire dienst	8.1.1.d

REGISTER 1 WETGEVING

KB van 27 april 1931	Stb. 1931, 174	Wijziging van het Reglement betreffende de Krijgstucht (artikel 1a: godsdienst als bron van alle geluk etc)	7.2.3
wet van 19 december 1931	Stb. 1931, 519	Militaire Ambtenarenwet	11.1.7.a 11.3.5.e 12.1.4
ordonnantie van de Gouverneur-Generaal van 28 maart 1934	Ind. Stb. 1934, 167	Het Indisch militair strafrecht werd vastgesteld	9.2.1.a
Ordonnantie van de gouverneur-generaal van 28 maart 1934	Ind. Stb. 1934, 173	regeling van het militair strafprocesrecht in Nederlands-Indië	9.2.1.a
Ordonnantie van de gouverneur-generaal van 28 maart 1934	Ind. Stb. 1934, 168	Wetboek van Krijgstucht voor Nederlands-Indië (WK-NI)	9.2.1.a
Besluit van de gouverneur-generaal van 5 mei 1934	Ind. Stb. 1934, 293	Reglement betreffende Krijgstucht voor Nederlands-Indië	9.2.1.a
Ordonnantie van de Gouverneur-Generaal van 25 mei 1934	Ind. Stb. 1934, 337	Het Indisch militair strafrecht treedt in werking op 1 oktober 1934	9.2.1.a
Beschikking van de Minister van Defensie van 30 augustus 1935	-	Dienstplichtbeschikking	7.1.1.b
Wet van 29 november 1935	Stb. 1935, 685	Bezuinigingsmaatregelen inclusief wijzigingen in de dienstplichtwet	7.1.2.c
MB van 7 december 1935, nr. 27	LO 1935 nr. 298.	Afschaffing van de vooroefening	7.1.2.d
Wet van 23 april 1936	Stb. 1936, 902 en 909	Staatsregeling van Suriname	8.1.3.f
Wet van 23 april 1936	Stb. 1936, 903 en 910, Publicatieblad 1936, no 105	Staatsregeling voor Curaçao	8.1.3.f
Wet van 11 september 1936	Stb. 1936, 208	Wet op de Weerkorpsen	10.1.2
Wet van 23 april 1936	Stb. 1936, 302	luchtbeschermingswet	10.1.3
Wet van 22 april 1937	Stb. 1937, 500	Ondergeschikte wijzigingen van de dienstplichtwet	7.1.2.c
Wet van 21 februari 1938	Stb. 1938, 500	Afschaffing van de loting, de uitbreiding van de jaarlijkse lichting, de uitbreiding van duur van de eerste oefening en de voorwaardelijke regeling van de broederdienst	7.1.2.g 9.1.1.c 9.1.10.a
Wet van 28 maart 1938	Stb. 1938, 502	Intrekking Vestingwet van 1874	4.1.7.b
KB van 27 september 1938	Stb. 1938, 182	vaststelling dat er 'oorlogsgevaar' was in de zin van artikel 194 (laatste zin) Grondwet 1938	8.1.1.c
KB van 27 september 1938	Stb. 1938, 181	Oproepen van 20.000 man	
KB van 28 september 1938	Stb. 1938, 587	Het in dienst houden van de dienstplichtigen die per 1 oktober 1938 met ontslag zouden gaan	8.1.1.c
KB van 21 oktober 1938	Stb. 1938, 588.	Ingetrekking van de opschorting van het ontslag, zoals vastgelegd bij KB van 28 september 1938 (Stb. 1938, 587)	8.1.1.c
KB van 26 oktober 1938	Stb. 1938, 184	Het land verkeert niet langer in oorlogsgevaar: intrekking van het KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 182)	8.1.1.c
KB van 26 oktober 1938	Stb. 1938, 183	De intrekking van de oproeping van de extra troepen, zoals vastgelegd in het KB van 27 september 1938 (Stb. 1938, 181)	8.1.1.c
KB van 2 december 1938	Stb. 1938, 287	Inwerkingtreding van de Wet op de Weerkorpsen op 1 februari 1939	8.1.1.c
Wet van 22 december 1938	Stb. 1938, 506	Nadere regeling van het oproepen van dienstplichtigen	8.1.1.c
Wet van 22 december 1938	Stb. 1938, 507	Nadere regeling van het opschorten van ontslag.	8.1.1.c
KB van 10 april 1939	Stb. 1939, 181	Verklaring dat het land in staat van oorlogsgevaar verkeert; dit maakt ook mogelijk de staat van beleg uit te roepen	8.1.1.d
KB van 10 april 1939	Stb. 1939, 182	Ingelijfde dienstplichtigen werden in dienst gehouden 'zolang de buitengewone omstandigheden voortduren'	8.1.1.d
Besluit van 18 april 1939	Stb. 1939, 543	Mobilisatie-vrijstellingsbesluit	8.1.1.d
Legerorder van 24 juli 1939	LO 1939, nr 307	Leger te velde	8.1.1.d
Wet van 12 augustus 1939	Stb. 1939, 500	In dienst houden van dienstplichtigen	8.1.1.d
Wet van 12 augustus 1939	Stb. 1939, 501	In dienst houden van dienstplichtigen	8.1.1.d
Wet van 12 augustus 1939	Stb. 1939, 503	de duur van de eerste oefening werd van elf op 21 maanden werd gebracht; dat zou nog	8.1.1.d 9.1.8

REGISTER 1 WETGEVING

		tot 24 maanden verlengd kunnen worden	
KB van 24 augustus 1939	Stb. 1939, 183	Verzenden van B-telegram: de oproeping van 50.000 militairen	8.1.1.d
KB van 28 augustus 1939	Stb. 1939, 186	algehele mobilisatie	8.1.2.a
KB van 1 september 1939	Stb. 1939, 187	Uitvaardigen voor 'het geheele grondgebied des Rijks' van de staat van oorlog	8.1.2.a
Legerorder van 2 september 1939	LO 1939 nr 369	Leger te velde	8.2.1
Proclamatie van 3 september 1939	Stb. 1939, 188	Neutraliteitsverklaring	8.1.2.a
Wet van 6 september 1939	Stb. 1939, 505	Het bevestigen van het besluit van 1 september 1939	8.1.2.a
Wet van 6 september 1939	Stb. 1939, 504	Bevestiging van de voormobilisatie van 24 augustus 1939 en de algehele mobilisatie van 28 augustus 1939 (onder de wapenen blijven van dienstplichtigen)	8.1.2.a
KB van september 1939	Stb. 1939	Oproeping 700 buitengewoon dienstplichtigen	8.1.2.a
KB van 14 september 1939	Stb. 1939, 589A	Het in dienst houden van de gemobiliseerde dienstplichtigen, die op grond van hun leeftijd (40 jaar voor de manschappen en 45 jaar voor reserve-officieren en -onderofficieren) per 1 oktober 1939 ontslag zouden hebben gekregen	8.1.2.a
Wet van 14 september 1939	Stb. 1939, 506	Mobilisatie regelingen	8.1.2.a
KB van 1 november 1939	Stb. 1939, 189	het uitroepen van de staat van beleg voor een groot aantal gemeenten	8.1.2.a
KB van 6 november 1939	Stb. 1939, 189A	het uitroepen van beleg voor nog drie gemeenten extra	8.1.2.a
wet van 30 november 1939	Stb. 1939, 206	nadere voorzieningen betreffende militaire justitie	8.2.1
KB van 21 december 1939	Stb. 1939, 286	Instelling van drie krijgsraden (Den Haag, Utrecht en Den Bosch)	8.2.1
Wet van 29 december 1939	Stb. 1939, 509	Bevestiging van het KB van 14 september 1939 (Stb. 1939, 589A)	8.1.2.a 10.1.1
KB van 17 januari 1940	Stb. 1940, 180	Het uitvaardigen van de staat van beleg voor een aantal gemeenten in watergebieden	8.1.2.a
KB van 13 april 1940	Stb. 1940, 182.	Het uitvaardigen van de staat van beleg tot alle gemeenten langs de oostgrens én de zuidgrens	8.1.2.a
KB van 19 april 1940	Stb. 1940, 183	Het uitroepen van de staat van beleg voor het hele koninkrijk	8.1.2.a
Koninklijk Besluit van 10 mei 1940	Stb. 1940, 283	Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde 1940	8.2.1 8.4.2
Koninklijk Besluit van 11 mei 1940	Stb. 1940, 285	Wijziging van het Organisationsbesluit Rechtspleging te Velde 1940	8.2.1 8.4.2
Besluit van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 25 mei 1940 (kab nr 44B)	Stb. 1940, O 202	berechting van delicten gepleegd door militairen door de krijgsraden van de twee arrondissementen (Den Haag en Utrecht)	8.2.2
Wetsbesluit van 6 juni 1940	Stb. A 5	Militarisering van de handelsvloot	bijlage 6
Verordening van de gouverneur van Curaçao van 17 juli 1940	-	invoering van een dienstplicht voor alle weerbare inwoners van Curaçao	8.1.3.f
KB van 31 juli 1940, no 1	-	Instelling van een krijgsraad voor de Nederlandse troepen in Engeland	8.2.3
Ministerieel uitvoeringsbesluit van 2 augustus 1940, no 157	-	Sanctieregeling van de vaarplicht	2.1.1.c
Wetsbesluit van 8 augustus 1940	Stb. A 10	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping(Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada, USA)	bijlage 6
Verordening van het Militair Gezag in Nederlands-Indië van 4 oktober 1940, no 43	MRT 1946 (IXL), 477-481	Tijdelijke wijziging van de militaire strafwetgeving voor de militairen van de zeemacht	9.2.3.a
Wetsbesluit 9 januari 1941	Stb. B 3	Schrappen USA in wetbesluit A 10	bijlage 6
Wetsbesluit 9 januari 1941	Stb. B 4	Inlijven buiten tegenwoordigheid (USA)	bijlage 6
Wetsbesluit van 20 januari 1941	Stb. B 5	Militarisering van het loodswezen	bijlage 6
Wetsbesluit van 28 januari 1941	Stb. B 26	Inlijven buiten tegenwoordigheid elders ter wereld (niet Groot-Brittannië, Canada, USA, Curaçao en Nederlands-Indië)	bijlage 6
Wetsbesluit van 17 april 1941	Stb. B 34a	Inlijven van 19-jarigen in Groot-Brittannië,	bijlage 6

REGISTER 1 WETGEVING

		Noord-Ierland en Canada	
Wetsbesluit van 21 april 1941	Stb. B 43	Militarisering van de particuliere luchtvaart	bijlage 6
Wetsbesluit van 23 oktober 1941	Stb. B 92	nieuwe vaststelling in verband met de splitsing van het ministerie van Defensie in een ministerie van Oorlog en een ministerie van Marine	bijlage 6
Wetsbesluit van 20 november 1941	Stb. B 92	Inlijving buiten tegenwoordigheid van 19-jarigen in USA	bijlage 6
Wetsbesluit van 18 december 1941	Stb. C 10	Samenvoeging van de KB's van 31 juli 1940, 11 oktober 1941, 18 september 1941 over de militaire justitie	bijlage 6
Wetsbesluit van 15 januari 1942	Stb. C 3	In dienst houden van dienstplichtigen die sinds 1 oktober 1939 uit de dienst ontslagen zouden zijn.	bijlage 6
Wetsbesluit van 15 januari 1942	Stb. C 4	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping, 18-42-jarigen (Groot-Brittannië, Noord-Ierland en Canada)	bijlage 6
Wetsbesluit van 15 januari 1942	Stb. C 5	Inlijving buiten tegenwoordigheid, 18-42-jarigen (USA)	bijlage 6
Wetsbesluit van 29 januari 1942	Stb. C 6	het vervullen van Indische dienstplicht door detachering bij het KNIL en Koninklijke Marine, 20-38-jarigen	bijlage 6
Wetsbesluit van 19 februari 1942	Stb. C 13	het vervullen van Indische dienstplicht door detachering bij het KNIL en Koninklijke Marine, 18-42-jarigen	bijlage 6
Wetsbesluit van 11 maart 1942	Stb. C 19	Aanpassing van de vaarplicht zoals vastgelegd in het wetsbesluit van 6 juni 1940 (Stb. A 5)	bijlage 6
Wetsbesluit van 17 december 1942	Stb. C 70	aanpassing van de regeling van de Indische dienstplicht door de overheveling van het bestuur over Nederlands-Indië naar het ministerie van Koloniën in Londen (zie KB van 9 mei 1942, Stb. C39)	bijlage 6
Wetsbesluit van 22 januari 1943	Stb. D 1	Inlijving buiten tegenwoordigheid van de lichting 1925 in de USA	bijlage 6
Wetsbesluit van 22 januari 1943	Stb. D 2	Inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping van de lichting 1925 (Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada)	bijlage 6
Wetsbesluit van 15 april 1943	Stb. D 12	mogelijkheid detachering in het KNIL of bij de Koninklijke Marine voor de lichting 1925 (Australië, Indisch Keizerrijk, Birma, Ceylon en Nieuw-Zeeland)	bijlage 6
Wetsbesluit van 5 augustus 1943	Stb. D 25	toepassing van dienstplicht voor niet-Nederlandse onderdanen, geboren in Nederlands-Indië (overal buiten het grondgebied van het koninkrijk)	bijlage 6
Wetsbesluit van 2 december 1943	Stb. D 52	inschrijving, bestemming gewoon dienstplichtige, oproeping van de lichting 1926 (Groot-Brittannië en Noord-Ierland, Canada)	bijlage 6
Wetsbesluit van 2 december 1943	Stb. D 53	Inlijving buiten tegenwoordigheid van de lichting 1926 in de USA	bijlage 6
Wetsbesluit van 22 december 1943	Stb. D 61	Besluit Buitengewoon Strafrecht	8.1.4.d 8.4.3.c
KB van 10 januari 1944	Stb. E 5	Gratieverlening	bijlage 6
Wetsbesluit van 4 mei 1944	Stb. E 26	detachering in het KNIL of bij de Koninklijke Marine voor de lichting 1926	bijlage 6
Wetsbesluit van 22 juni 1944	Stb. E 45	In afwijking met de Dienstplichtwet mogen alle dienstplichtigen van de Landmacht ingezet worden op elke plaats ter wereld.	8.1.3.h 9.1.6.b 9.1.7.a 9.1.7.b bijlage 6
Wetsbesluit van 13 juli 1944	Stb. E 50	Instellen van een krijgsraad voor de Prinses Irene Brigade	8.2.3
Wetsbesluit van 23 augustus 1944	Stb. E 67	Organisatiebesluit Rechtspleging te Velde	8.2.3 8.4.4.a
KB van 5 september 1944	Stb. E 62	leden van de BS moet beschouwd worden als militair van de Koninklijke Landmacht	9.1.2.b 9.3.5
Wetsbesluit van 1 oktober 1944	Stb. E 129	Oorlogsvrijwilligersbesluit waarin oorlogs-	9.1.4

REGISTER 1 WETGEVING

		vrijwilligers rechtspositioneel gelijkgesteld worden met dienstplichtigen	
Regeling van 29 augustus 1945	Ind. Stb. 1945, 112	Herziening Rechtspleging voor de Landmacht	9.2.1.a
Legerorder van de Minister van Oorlog van 2 januari 1946, no 2	-	Vaststelling, dat het leger niet langer een 'leger te velde' is (in verband met militair straf- en tuchtrecht.	9.2.2.b
wet van 1 maart 1946	Stb. 1946, G 41	Aanpassing van de kieswet: de minimumleeftijd voor stemrecht van 25 naar 23 jaar	9.5.2b
Besluit van 2 maart 1946	-	Opheffing van de vaarplicht	2.2.1.c
Besluit van de legercommandant van 25 maart 1946	Excessennota, bijlage 8	een krijgsraad te velde voor het KNIL opgericht in Makassar.	9.2.2.a
KB van 28 mei 1946	Stb. G 134.	Commissie van Advies van de Dienstweigeringwet wordt opnieuw geregeld	9.3.3.b
Besluit legercommandant NI van 31 mei 1946	Excessennota, bijlage 8	een krijgsraad te velde voor de landmacht in Batavia	9.2.2.a
Ordonnantie van de luitenant-generaal van 3 december 1946	Ind. Stb. 1946, 133	Het HMG-NI wordt opnieuw opgericht	9.2.1.a
Wet 27 december 1946	Stb. G 398	Wijziging van de grondwet	9.1.7.c
Wet van 10 januari 1947	Stb. H 14	Bij AMvB kunnen artikelen van de dienstplichtwet buiten werking gesteld worden	9.1.10.b
KB van 24 maart 1947	Stb. H 104	Toepassing van de wet van 10 januari 1947	9.1.10.b
Wet van 26 juni 1947	Stb. H 190	Verlenging van de wet van 10 januari 1947	9.1.10.b
KB van 28 juni 1947	Stb. H 210	Toepassing van de wet van 10 januari 1947	9.1.10.b
Wet van 3 juli 1947	Stb. H 221	Hoger beroep in het militaire strafrecht voor militairen in Nederland	9.2.2.a
KB van 11 juli 1947	Stb. H 243	Invoering van de wet van 3 juli 1947	
Wet van 18 juli 1947	Stb. H 248	Bevestiging van KB van 24 maart 1947	9.1.10.b
Wet van 4 augustus 1947	Stb. H 293	alle dienstplichtigen van de landmacht kunnen naar de overzeese gebiedsdelen worden uitgezonden	9.1.8
Ministeriële Beschikking van 8 oktober 1946 (Mil. Kab. Nr 923)	-	Verbod NMB-blad Geeft Acht en het blad De Vredestichter	9.3.1.b
Wet van 22 november 1947	Stb. H 384	Bevestiging van KB van 28 juni 1947	9.1.10.b
Wet van 24 december 1947	Stb. H 451	Verlenging van de wet van 10 januari 1947	9.1.10.b
KB van 30 december 1947	Stb. H 461	Toepassing van de wet van 10 januari 1947	9.1.10.b
KB van 30 december 1947	Stb. H 466	de duur van de eerste oefening van de dienstplichtigen van de lichte 1941 en latere jaren	9.1.10.b
Wet van 12 februari 1948	Stb. I 53	Bevestiging van KB van 30 december 1947	9.1.10.b
Wet van 27 mei 1948	Stb. I 221	Wijziging van de Dienstplichtwet	9.1.11 passim
Legerorder van 7 juli 1949 van de Minister van Oorlog	Legerorder (KI) 1949, 156 L-LM (MRT 1949 (XLII), 526-530)	Instelling van een aparte (kamer van de) adviescommissie voor dienstweigering in Indonesië	9.3.3.
Besluit van de Minister van Oorlog van 24 augustus 1949	Stb. J 404	Tijdelijk Militair Keuringsreglement 1946	9.1.9
Wet van 21 december 1949	Stb. J 570	soevereiniteitsoverdracht	9.1.5.d
Wet van 30 december 1949	Stb J 601	de uitzendbevoegdheid naar Indië verlengd tot eind 1950 (verlenging van de wet van 4 augustus 1947)	9.1.8
Wet van 29 december 1950	Stb, K 654	de uitzendbevoegdheid naar Indië verlengd tot 1 april 1951 (verlenging van de wet van 4 augustus 1947)	9.1.8
KB van 30 mei 1952	Stb. 1952, 321	Intrekking besluit tot langer in dienst houden van dienstplichtigen (wet 29 december 1939, Stb. 1940, 5 en wetsbesluit van 15 januari 1942, Stb. C. 3).	10.1.1
Wet van 10 juli 1952	Stb. 1952, 404	Wet Bescherming Bevolking	2.2.1.c 10.1.3
Wet van 10 juli 1952	Stb. 1952, 405	Wet op de Noodwachten	2.2.1.c 10.1.3
Wet van 10 juli 1952	Stb. 1952, 406	wet verplaatsing bevolking	2.2.1.c
Wet van 10 juli 1952	Stb. 1952, 407	wet over het beschikbaar blijven van goederen in buitengewone omstandigheden	2.2.1.c
Wet van 10 juli 1952	Stb. 1952, 408	wet oorlogsftraf recht	2.2.1.c

REGISTER 1 WETGEVING

Wet van 18 juni 1953	Stb. 1953, 305	Afschaffing van inkwartiering sanctie	4.1.8.b
Wet van 30 juli 1953	Stb. 1953, 363	Teruggave van de Nederlandse nationaliteit	8.5.1.c
Wet van 28 oktober 1954	Stb. 1954, 503	Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden	10.1.6
KB van 18 februari 1956	Stb. 1956, 542	Geheel opnieuw vaststellen van het Dienstplichtbesluit	7.1.1.b
Wet van 23 augustus 1956	Stb. 1956, 441	Wijziging van de grondwet: schrappen van artikelen 198 en 199 betreffende uitzending van dienstplichtigen overzee	10.1.7
Besluit van 30 augustus 1956	Stb. 1956, 469	Vrijstelling van ambtsdragers voor de nationale reserve (Natres)	12.1.6.d
Besluit van 9 november 1956	Stb. 1956, 542	Nieuw Dienstplichtbesluit	7.1.1.b
Wet van 1 augustus 1959	Stb. 1959, 258	Wijziging van de Dienstplichtwet	10.1.7 11.1.16.a
Landmachtorder uit 1960 (no 60109)	-	beroepsmilitairen die in Suriname waren geboren of opgegroeid (of van wie de echtgenote met Suriname verbonden was) komen in aanmerking voor uitzending	11.1.4
Landsverordening van 20 december 1961	Publicatieblad (Nederlandse Antillen), 1961, 223	Dienstplicht op de Antillen	10.1.6
Wet van 27 september 1962	Stb. 1962, 370	Wet gewetensbezwaren militaire dienst	10.3.3. 10.3.4.1 passim
Wet van 4 juli 1963	Stb. 1963, 295	wijziging van het Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht, de wet van 4 juli 1963	10.2.1.d 11.2.2.a
Wet van 4 juli 1963	Stb. 1963, 294	wijziging van de Rechtspleging bij de Landmacht en Luchtmacht	10.2.1.d 11.2.2.a
Wet van 4 juli 1963	Stb. 1963, 296	wijziging van de Rechtspleging bij de Zee-macht	10.2.1.d 11.2.2.a
Wet van 2 juli 1964	Stb. 1964, 243	Uitvoeringswet Genocideverdrag	11.3.7.a
Koninklijk Besluit van 29 oktober 1964	Stb 1964, 404	Besluit Gewetensbezwaren Militaire Dienst (onder meer inwerkingtreding van de wet van 27 september 1962 per 1 december 1964)	11.3.4.a
Wet van 7 juli 1965	Stb. 1965, 303	Regeling broederdienst: van drie naar twee broers	11.1.2
Beschikking van de Minister van Defensie van 12 januari 1966 No. 232653/2A	Stct. 1966, 21	Reglement van de Commissie van Advies inzake Gewetensbezwaren Militaire Dienst	11.3.3.b
Besluit van 7 mei 1968	Stb. 1968, 249	Verlaging van de duur van de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden militaire dienst van 26 tot 23 maanden	11.3.5.d
Wet van 27 november 1968	Stb. 1968, 657	Wet op het minimumloon	11.1.17.b
Wet van 7 oktober 1970	Gouvernementsblad 1970, 98.	Dienstplicht in Suriname	10.1.6
Wet van 8 april 1971	Stb. 1971, 231	Wet Rechtstoestand Dienstplichtigen	10.1.7 11.1.7.a
Beschikking van de Minister van Defensie van 8 juli 1971 (232.131/10H)	-	Regeling Haardracht (voor de hele krijgsmacht)(weer ingetrokken op 15 mei 1972)	11.2.1.b
Besluit van 19 augustus 1971	Stb. 1971, 547	Verlaging van de duur van de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden militaire dienst van 23 tot 21 maanden	11.3.5.d
Besluit van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten van 20 december 1971 (no 71.5144/2/E)	-	een voorschrift inzake haarnetjes	11.2.1.b
Rijkswet van 23 juni 1972	Stb. 1972, 415	De wettelijke basis van de vaarplicht	2.1.1.c
Wet van 23 juni 1972	Stb. 1972, 445	De wettelijke basis van de vaarplicht	2.1.1.c
Besluit van 8 mei 1973	Stb. 1973, 222	Aanpassing van het Besluit Gewetensbezwaren Militaire Dienst	11.34.d
Besluit van de Staatssecretaris van Defensie, (no 212.652/3N) van 13 juli 1973	Zie ook Kamerstukken, 1972-1973, II, Aanhangsel Handelingen, vraag 1412 (vraag 17 juli 1973, antwoord 30 juli 1973)	Afschaffing van de groetplicht	11.2.1.b
Wet van 26 september 1974	Stb. 1974, 537	vernieuwing van de tuchtstrafsancties: afschaffing van plaatsing in de tuchtclassen en	11.2.3 11.2.4.c

REGISTER 1 WETGEVING

		van streng arrest en introductie van de geldboete	
Wet van 23 december 1974	Stb. 1974, 781	Overheveling van de uitvoering van de tewerkstelling van erkende gewetensbezwaarden militaire dienst van het ministerie van Defensie naar het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	11.3.5.c
Wet van 24 november 1978	Stb. 1978, 610	Afschaffing van de doodstraf voor minderjarigen in het militair strafrecht	8.4.3.c 11.2.7
Wet van 24 november 1978	Stb. 1978, 694	Wijziging van de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst	11.3.2.h passim
Rijkswet van 22 februari 1979	Stb. 1979, 69	Cassatie HMG-uitspraken door de HR	11.2.6.f
Rijkswet van 22 februari 1979	Stb. 1979, 70	Cassatie HMG-uitspraken door de HR (correctie)	11.2.6.f
KB van 13 maart 1979	Stb. 1979, 97	Invoering van de rijkswet van 22 februari 1979	11.2.6.f
KB van 14 december 1979	Stb. 1979, 685	Wijziging van het Besluit Gewetensbezwaarden Militaire Dienst (over de regeling van de rol van de psychiater)	11.3.4.e
Besluit van 15 februari 1982	Stb. 1982, 182	Algemeen Militair Ambtenaren Reglement (AMAR)	12.2.3 13.2.4.d
Wet van 24 maart 1983	Stb. 1983, 152	Nieuw artikel 280 Sr over positie van hulpverleners en het onttrekken van minderjarigen aan de ouderlijke macht	11.3.6
KB van 31 juli 1985	Stb. 1985, 458	Wijziging van het Besluit Gewetensbezwaarden Militaire Dienst	11.3.3.b
Wet van 7 november 1985	Stb. 1985, 647	Aanpassing van het straf- en tuchtrecht voor tewerkgestelde gewetensbezwaarden	11.3.5.i
Wet van 11 juni 1986	Stb. 1986, 312	Intrekking van de wet bescherming bevolking	10.1.3
Wet van 26 november 1986	Stb. 1986, 593	vervroegde invrijheidstelling	11.2.6 (commentaar) 11.3.7.a
wet van 1 juli 1987	Stb. 1987, 333	Meerderjarigheid: wijziging BW	11.1.5.d
Wet van 1 juli 1987	Stb. 1987, 334	Meerderjarigheid: wijziging Sr	1.1.5.d
Wet van 1 juli 1987	Stb. 1987, 335	Meerderjarigheid: wijziging Beginselenwet Kinderbescherming	11.1.5.d
Wet van 17 november 1988	Stb. 1988, 539	nieuw artikel 33 Dienstplichtwet	11.1.16.e
Wet van 30 mei 1990, invorderingswet 1990	Stb. 1990, 220	Afschaffing inkwartiering	4.1.8.b
Wet van 6 december 1986	Stb. 2007, 500	voorwaardelijke invrijheidstelling	11.2.6 (commentaar)
Rijkswet van 14 juni 1990	Stb. 1990, 367	Wet militair tuchtrecht	12.2.8.d
Rijkswet van 14 juni 1990	Stb. 1990, 368	wijziging van het WMS in verband met de herziening van het militair tuchtrecht en de afschaffing van de doodstraf, ingevoerd	12.2.8.d
Rijkswet van 14 juni 1990	Stb. 1990, 370	Wet Militaire Strafrechtspraak	12.2.8.d
Rijkswet van 14 juni 1990	Stb. 1990, 371	Wijziging WMS in verband met Wet Militaire Strafrechtspraak	12.2.8.d
Wet van 14 juni 1990	Stb. 1990, 369	Wijziging van diverse militaire wetten	12.2.8.d
Wet van 14 juli 1990	Stb. 1990, 372	wijziging van de Wet op de rechterlijke organisatie, de Wet Oorlogsftrafrecht en de Noodwet rechtspleging, in verband met de Wet Militaire Strafrechtspraak	12.2.8.d
KB van 30 november 1990	Stb. 1990, 583	Invoering van vier rijkswetten van 14 juni 1990 per 1 januari 1991	12.2.8.d
KB van 30 november 1990	Stb. 1990, 582	Invoering van twee wetten van 14 juni 1990 per 1 januari 1990	12.2.8.d
Wet van 14 november 1991	Stb. 1991, 665	Schrappen van de minimumtermijn voor tewerkstelling van achttien maanden in de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst	12.3.2
Ministeriële Beschikking van 27 april 1992	Stct. 1992, 102	Reglement Rechtsstand Tewerkgestelde Erkende Gewetensbezwaarden	12.3.5.i
KB van 12 november 1993	Stb. 1993, 642	invoering op het terrein van defensie van de eerste tranche van de Algemene Bestuurswet	12.3.2
Wet van 10 juli 1995	Stb. 1995, 401	wijziging van artikel 98 van de grondwet	12.1.5
Wet van 13 maart 1997	Stb. 1997, 139	Kaderwet Dienstplicht	11.2.4.c

REGISTER 1 WETGEVING

			12.1.6 passim
KB van 14 april 1997	Stb 1997, 163	Inwerkingtreding van de Kaderwet Dienst- plicht per 1 mei 1997	12.1.6g
Besluit van 25 juni 1997	Stb.1997, 339	Wijziging van het Mobilisatie- vrijstellingsbesluit van 18 april 1939 en van het besluit van 30 augustus 1956 inzake de Nationale Reserve	12.1.6.d
Beschikking van de Minister van Justitie van 12 maart 1999	-	Sluiting van Depot voor Discipline in Nieu- wersluis	12.2.2
Wet van 2 juni 1999	Stb. 1999, 343	Correctiewetgeving militair strafrecht	12.2.1
Wet van 19 juni 2003	Stb. 2003, 270	Wet Internationale Misdrijven	11.3.7.a
Wet van 22 mei 2003	Stb. 2003, 255	De aanpassing van de Wet Gewetensbezwa- ren Militaire Dienst aan de Kaderwet Dienst- plicht	12.3.3
Wet van 22 december 2005	Stb. 2006, 11	Onder meer het schrappen van het duel uit het Wetboek van Strafrecht; daarnaast intro- ductie van een gevangenisstraf van 30 jaar	5.2.2.f
Wet van 6 december 2007	Stb. 2007, 500	De vervroegde invrijheidstelling is gewijzigd in een nieuwe voorwaardelijke invrijheidsstel- ling.	11.3.7.a
Rijkswet 18 december 2008	Stb. 2009, 42	Ratificatie van het protocol bij het Internati- onale Verdrag inzake de Rechten voor het Kind betreffende kinderen in gewapende conflicten en de wijziging van de Militaire Ambtenarenwet (aspirant-militairen vanaf 17 jaar)	12.1.4
Wet van 10 oktober 2010 (10-10-10)	Stb. 2010, 339	Aanpassing van de Defensiewet voor Aruba, Curaçao en Sint Maarten	10.1.6
Wet van 14 oktober 2010	Stb. 2010, 745	aanvulling van artikel 38 WMS (strafuitslui- tingsgrond voor militair die handelt binnen de regels)	12.2.4
Wet van 11 februari 2012	Stb. 2012, 133	Veteranenwet	12 (inleiding)
Wet van 12 juli 2012	Stb. 2012,,315	Politiewet (hoofdstuk 5 bijstand)	4.1.8.a

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

De jurisprudentie inzake vrijstellingen van militaire dienst sinds 1945 is opgenomen in bijlage 8, de jurisprudentie inzake gewetensbezwaren militaire dienst 1961-1979 is opgenomen in bijlage 8 en de jurisprudentie inzake gewetensbezwaren militaire dienst sinds 1980 is opgenomen in bijlage 9. Het gaat in deze uitspraken niet om procedurele zaken, maar vooral om de inhoud en reikwijdte van de gewetensbezwaren; deze uitspraken zijn niet opgenomen in dit jurisprudentieregister.

instantie	datum	vindplaats	wetsartikelen	inhoud	paragraaf	bijzonderheden
HR	6 maart 1849	W 1030, 2 juli 1849	CWKtL	Geldigheid van het CWKtL vanwege publicatie als bijlage en niet in het staatsblad	4.2.1.b	
HR	19 juni 1849	W1048, 3 september 1849	CWKtL	Geldigheid van het CWKtL vanwege publicatie als bijlage en niet in het staatsblad	4.2.1.b	
Schutterijraad Middelburg	11 september 1896	W 6917, 10 februari 1896	Wet op de Schutterijen, 1827, 42, 57, 61, 69, 71	Niet opkomen voor de schutterij	5.3.1	Het betreft de eerste 'moderne' dienstweigeraar J.K. van der Veer
HMG	30 maart 1915	MRT 1915 (XI), 269-273	Reglement tuchtrecht xx	Geen toelating van advocaat bij HMG-zitting van tuchtrechtprocedure	8.4.4.a	Advocaat J. Barbas
HMG	26 november 1915	NJ, 1916, 71	272 Sr	Marinearts weigert namen marinepersoneel met geslachtsziekten door te geven: vrijspraak	7.4.2.h 11.3.4.c	Conflict officiersseed en artseneed
HMG	26 november 1915	NJ 1916, 72	97 CWKtW	Marinearts geeft namen marinemensen met geslachtsziekten door: vrijspraak	7.4.2.h 11.3.4.c	Conflict officiersseed en artseneed
HR	14 februari 1916	NJ 1916, 681		Introductie van het beginsel 'afwezigheid van alle schuld (avas)'	11.3.5	Melk & Water arrest
Hof Amsterdam	5 april 1916	NJ 1916, 692.	40 Sr en 131 Sr	Ondertekenaar dienstweigeringsmanifest	6.3.1	Arrest Zijpese dominee
HR	26 juni 1916	NJ, 1916, 703 en W.9955 (mn D.S)	131 Sr	Gewetensbezwaren bij opruien voor dienstweigeren niet erkend	6.3.1 7.3.5.a 9.3.3.f 11.3.5	Arrest Zijpese dominee
HR	9 november 1917	W 10197	1401 BW (oud)	aansprakelijkheid van de overheid wanneer deze optreedt in een rol die ook door anderen vervuld kan worden	6.2.2	Arrest Dienstplichtige Van Bommel:
Rb Almelo	15 mei 1919	NJ 1919, 657	eedswet	Eedaflegging voor joodse gelovige	6.3.2.b	
HR	31 januari 1919	NJ 1919, 61	1401 BW	Zorgvuldigheid die in het maatschappelijk verkeer betaamt	8.52	Cohen/Lindenbaum
HR	15 oktober 1923	NJ 1923, 1329 en W 11113	Lokale winkelsluitingsregeling	Beroep op overmacht	7.3.5	Opticien-arrest
Kr-Landmacht, 's-Hertogenbosch	21 april 1925	MRT, 1925-1926 (XXI), 58-60	114 WMS	dienstweigering	1.8.6	Zaak Cor Inja
HMG	12 juni	MRT, 1925-1926 (XXI),	114 WMS	Strafvermindering	1.8.6	Zaak Cor Inja

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

	1925	60-62		vanwege ontbreken van tewerkstelling van dienstweigeraar	9.3.3.d	
Kr Den Bosch	10 november 1925	MRT 1925-1926 (XXI), 363-366		Eerste herhalingsweigeraar	7.3.4.c	
HMG	20 november 1925	MRT 1925-1926 (XXI), 37		Eerste herhalingsweigeraar	7.3.4.c	
HMG	22 januari 1926	MRT 1925-1926 (XXI), 368		Eerste herhalingsweigeraar	7.3.4.c	
HR	20 februari 1933	NJ 1933, 918).		Afwezigheid van alle schuld	11.3.5	Vecarts-arrest
HMG	9 maart 1934	NJ 1934, 409	95 WMS	Veroordeling van de commandant van de Zeven Provinciën tot 4 maanden en ontslag	7.4.2.h	De opstandelingen aan boord van het schip zijn als vijand te beschouwen
HMG-NI	12 (25) juli 1934	MRT, 1934-1935 (XXX), 477-500	143 WMS	De officieren van de Zeven Provinciën hadden moeten begrijpen dat het bevel van de oudste officier niet in te grijpen strijdig is met 143 WMS. De officier van gezondheid kan zich niet beroepen op Geneefse verdragen.	7.4.2.h	Hoger beroep van Zeekrijgsraad Soerabaja, 25 april 1934, MRT 1934-1935 (XXX), 375-403
HR	13 november 1936	NJ 1937, 2	1401 BW (oud)	geen aansprakelijkheid van de overheid voor slechte voorzieningen tijdens de mobilisatie van de Eerste Wereldoorlog	6.2.2	Dienstplichtige De Boer
HR	21 mei 1937	NJ 1937, 638	1403 BW (oud)	Aansprakelijkheid van de staat voor gedrag van baldadige landstormer	7.1.1.b	
Krijgsraad te Velde Ite Le-gerkorp	12 mei 1940	MRT, 1940-1941 (XXX-VI), 139	84, lid 2 WMS en 87 Sr	Doodvonnis voor wegens het verlaten van de post in xxx op de Grebbe-linie	8.4	Sergeant J.C. Meijer Zie Boer (1970)
King's Bench Divisional Court	23 mei 1941	MRT 1947 (XL), 3-10	Wetsbesluit van 8 augustus 1940, Stb. 10	geldigheid van het wetsbesluit A 10 over de toepassing van de Nederlandse dienstplicht in Engeland	8.1.3.b	Proces-Amand
King's Bench Divisional Court	30 januari 1942	MRT 1947 (XL), 11-17	Wetsbesluit van 8 augustus 1940, Stb. 10	geldigheid van het wetsbesluit A 10 over de toepassing van de Nederlandse dienstplicht in Engeland	8.1.3.b	Proces-Amand
Court of Appeal	19 maart 1942		Wetsbesluit van 8 augustus 1940, Stb. 10	geldigheid van het wetsbesluit A 10 over de toepassing van de Nederlandse dienstplicht in Engeland	8.1.3.b	Proces-Amand

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

House of Lords	6 augustus 1942		Wetsbesluit van 8 augustus 1940, Stb. 10	geldigheid van het wetsbesluit A 10 over de toepassing van de Nederlandse dienstplicht in Engeland	8.1.3.b	Proces-Amand
HR	10 mei 1943	NJ 1943, 500	114 WMS	HR laat veroordeling van deserteur door Haagse gerechtshof in stand	8.2.2.	
HR	28 juni 1943	NJ 1943, 622	98 WMS	Luitenant onttrekt zich aan gevecht.	8.4.5.a	
Zeekrijgsraad in het Oosten	20 oktober 1944	MRT 1947, (XL), 65-74	Wetsbesluit B26	Desertie van een buiten aanwezigheid ingelijfde Nederlandse inwoner van Zuid-Afrika	8.1.3.d	
Rb Den Haag	11 oktober 1946	MRT, 1947 (XL), 424-428	2 Dienstweigeringwet	In kort geding tegen de staat wordt een beroep om de gewetensbezwaren in Nederland te doen onderzoeken en niet in Nederlands-Indië afgewezen	9.3.3.b	Dienstweigeraars Ferdinand Hoogveen, Bauke Planting, Pieter Cornelis Smit en Jan Velders
KrtV-Noord	3 december 1946	MRT, 1947 (XL), 520-527	60 WMS, 27, 56, 57 en 87 Sr	ActiefNBM-lid: belediging van een meerdere en colporteren met verboden blad	9.3.1.b	
HR	9 mei 1947	NJ 1947, 384	Dienstplichtwet 1922, 32 lid 1 en lid 2	De staat mag ook individuele dienstplichtigen op zonder de hele jaarlichting op te roepen	9.1.6.b	Zie Schuurmans Stekhoven, (1948)
KrtV-West	28 mei 1947	NJ, 1947, 556 en MRT, 1947 (XL), 609	114 WMS	Een niet erkende gewetensbezwaaarde heeft één rechtsplicht. Geen beroep op overmacht (40 Sr). 'De stem van het geweten' dient invloed te hebben op de strafmaat. Voorwaardelijke veroordeling: de aanwijzingen van de auditeur-militair moet volgen: drie jaar kamp voor erkende dienstweigeraars. In deze zaak werd een psychiater ingeschakeld om de stabiliteit van de dienstweigeraar te bevestigen.	9.3.3.d 9.3.3.f 11.3.7.b	Zie ook Dolman (2006) en Vermeulen (1989), Informeel hoger beroep bij afwijzing van verzoek voor erkenning van gewetensbezwaarde
KrtV-KL Batavia	29 mei 1947	MRT 1948 (XLI), 311-320		Vrijspraak voor een KL-luitenant die bij een munitierij gedood had en een ander verwond	8.1.3.f	
KrtV-Zuid	datum	NJ 1947, 567 en MRT,	114 WMS	Niet-erkende	9.3.3.d	

	vonnis 12 juni 1947, uitgesproken op 12 juli 1947	1947 (XL), 607		gewetensbezwaaarde ook door de krijgsraad niet erken. 3 jaar gevangenisstraf (niet korter dan militaire dienst)		
KrtV-West	9 september 1947 (uitgesproken 23 september 1947)	MRT 1947 (XL), 613 en NJ 1948, 177	114 WMS	Strafrechter toetst gewetensbezwaren niet opnieuw	9.3.3.d	
KrtV Chef GS	2 januari 1948	NJ 1948, 495	98 WMS	Sergeant-majoor die een dienstplichtige met ongeoorloofd verlof niet controlelijsten plaatst is schuldig aan medeplichtigheid aan desertie	9.4.1	
Kr-Zeemacht Oost-Indië	5 januari 1948	MRT, 1948, (XLI), 326-335 en NJ, 1949, 168 (mn Röling)	89 WMS	Drie mariniers voeren het bevel om een kampong plat te branden niet uit om principiële redenen	9.3.5	Brandstichtings-sententie; Pakisadji-affaire Zie Excessennota (1997), 76-77
KrtV-Noord	12 januari 1948	MRT 1948 (XLI), 198-200	114 WMS	Onderwijzer wordt mede op grond van het psychiatrisch rapport waarin geconcludeerd wordt dat 'egoïstische motieven' tot dienstweigering hebben geleid tot 3 jaar veroordeeld plus acht jaar geen recht om als onderwijzer te werken.	9.3.3.f	opvallende bijkomende straf
KrtV Zuid	13 januari 1948	MRT 1948 (XLI), 320-322, NJ 1948, 496	40 Sr	Erkenning van overmacht bij het weigeren van een dienstbevel van een bij nader inzien toch erkende dienstweigeraar	9.3.3.d	
HMG-NI	24 maart 1948 (uitgesproken 2 april 1948)o	MRT, 1948, (XLI), 335-340 en NJ, 1949, 147 (mn Röling)	114 WMS	Drie mariniers voeren het bevel om een kampong plat te branden niet uit om principiële redenen	9.3.5	Brandstichtings-sententie, Pakisadji-affaire Zie Excessennota (1997), 76-77
KrtV-West	24 maart 1948	MRT 1949 (XLII), 34-36	98 WMS	Vervolgung wegens desertie voor later erkende dienstweigeraar	9.3.3.d	
Kr-Zeemacht in Oost-Indië	23 april 1948	MRT, 1948 (XLI), 430-432.	98 WMS	Marinier, afkomstig uit antimilitarisch milieu veroordeeld tot twee maanden wegens desertie	9.3.3.e	Milde straf
Zeekrijgsraad Den Haag	17 juni 1948	MRT, XLI, 1948, 647-648	Voortzetting arrest na desertie in tijd van oorlog	De zeekrijgsraad constateert dat 'een opvallend groot	9.3.3.e	De zeekrijgsraad ergert zich aan dienstplichtigen die

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

				aantal militairen aangewezen om naar Indië te worden uitgezonden, op grond van religieuze, ethische, politieke, medische of andere bezwaren het recht in hand neemt en deser-teert		zelf wensen te bepalen of ze wel of niet uitgezonden worden.
KrtV-Oost	22 juli 1948	MRT 1949 (XLII), 382-383	150 WMS	Geen geldige oproep	9.1.6.a	
Kr-Zeemacht Oost-Indië	3 augustus 1948	Excessennota (1995), 143	307 Sr dood door schuld	1 van de 14 gedagde mariniers (13 x vrijpraak) wordt verantwoordelijk gehouden voor de dood van 46 gevangen Indoneziërs op treintransport (Bondowoso-affaire): een maand met aftrek.		Zie Van Liempt (1997)
KrtV-Zuid	17 augustus 1948	NJ 1948, 813 (zie ook Vermeulen (1989), p. 82 en 282).		dienstweigering gedrongen door overmacht, als bedoeld in artikel 40 Sr	9.3.3.d	Zie ook Vermeulen (1989), p. 82 en 282).
KrtV-Zuid	17 augustus 1948	MRT 1950 (XLIII), 92-96		Niet-erkende dienstweigeraar vrijgesproken: het geweten is drang die niet weerstaan hoeft te worden	9.3.3.d	
HMG	1 oktober 1948	MRT 1949 (XLII), 36-38,	2 Dienstweigeringwet	Geen desertie van later erkende dienstweigeraar	9.3.3.d	Hoger beroep van de zaak van 24 maart 1948
HMG-NI	20 november 1948	MRT 1949 (XLII), 108-121; Excessennota (1995), 143	307 Sr dood door schuld	kapitein van de mariniers veroordeeld wegens dood door schuld in de Bondowoso-affaire		Zie Van Liempt (1997)
HMG	23 november 1948	MRT 1949 (XLII), 383-385.		Dienstplichtig sergeant (met groot verslag sinds 14 juni 1940) voldoet niet aan oproep van 9 januari 1946. HMG: zes maanden voorwaardelijk	9.1.6.a	Hoger beroep tegen vrijpraak 22 juli 1948
Zeekrijgsraad	25 november 1948	MRT, 1949 (XLII), 357-365	98 WMS	In een zaak tegen een Indië-deserteur wiens gewetensbezwaren niet erkend zijn, pakt de Zeekrijgsraad uit over marginale positie het dienstweigeren; er volgt een veroordeling	9.3.3.f	
KrtV-West	2 december 1948	MRT 1949 (XLII), 422-423.	2 Dienstweigeringwet, 114 WMS	Vrijpraak voor een erkende dienstweigeraar voor weigeren van dienstbevel	9.3.3.b	
Zeekrijgsraad Den Haag	9 december 1948	MRT 1959 (XLII), 307-313	98 WMS	De krijgsraad veroorlooft zich	9.3.2	Voor hoger beroep zie HMG 22 februari

				allerlei morele oordelen over dienstweigering		1949
Zeekrijgsraad Den Haag	9 december 1948	MRT, XLIII, 1950, 366-369	114 WMS	De krijgsraad wil de gewetensbezwaren van een door de minister afgewezen dienstweigeraar niet onderzoeken	9.3.3.d	Voor hoger beroep zie HMG 22 november 1949
HMG	22 februari 1949	MRT, 1949 (XLII), 365-366.	98 WMS	Het HMG bevestigt de veroordeling, maar neemt afstand van de overwegingen de zeekrijgsraad (hoger beroep van Zeekrijgsraad, 25 november 1948, MRT, 194-9 (XLII), 357-365)	9.3.2.a 9.3.3.e 10.3.2.a	
HMG	8 maart 1949	MRT, 1949 (XLII), 424-425	2 Dienstweigeringwet, 114 WMS, 193 RL	een militair strafproces eindigt weliswaar met óf een veroordeling óf een vrijspraak, maar dat deze regel niet zo absoluut opgevat moest worden (hoger beroep van Kr te Velde West, 2 december 1948, MRT 1949 (XLII), 422-423)	9.3.3.c	
HMG	5 april 1949	Niet gepubliceerd		Vrijspraak generaal Harberts inzake plichtsverzuim in mei 1940	8.4.4.a	
HMG	17 mei 1949	Niet gepubliceerd		Hoger beroep Kr van 17 augustus 1948: toch een veroordeling	9.3.3.d	genoemd in Handelingen NJV (1960), p 147-1948, preadvies Van Eck). Ook genoemd door Vermeulen (1989), p. 282) en Dolman (1989), p. 261 (noot 61)
KrtV-West	29 juni 1949	MRT, 1950 (XLIII), 88-89	2 Dienstweigeringwet, 98 WMS	De krijgsraad, gedachtig de HMG-sententie van 8 maart 1949 verklaarde de auditeur-militair op 29 juni 1949 niet-ontvankelijk vanwege het bepaalde in artikel 2 van de Dienstweigeringwet 1923	9.3.3.a	
HMG	28 september 1949	MRT 1950 (XLIII), 96-98		Toch een veroordeling	9.3.3.d	Hoger beroep van 17 augustus 1948
HMG	22 november 1949	MRT, 1950 (XLIII), 89-91	2 Dienstweigeringwet, 98 WMS	Omdat bij een dienstweigeraar op het moment van de desertie de gewetensbezwaren	9.3.3.e	

				nog niet aanwezig waren, volgt een veroordeling (hoger beroep van Krte Velde West, 29 juni 1949, MRT, 1950 (XLIII), 88-89)		
HMG	22 november 1949	MRT, 1950 (XLIII), 369-370	114 WMS	De strafrechter heeft de plicht ingeval van afgewezen gewetensbezwaren zelf de gewetensbezwaren te onderzoeken	9.3.3.d	Zie Zeekrijgsraad 9 december 1948. De strafrechter fungeert als een soort hoger beroep tegen een administratief-rechtelijke beslissing.
HMG (president)	9 januari 1950	MRT 1950 (XLIII), 273-274		De zeekrijgsraad blijft de bevoegde strafrechter, ook voor dienstweigeraars van de marine, ondergebracht in het Algemeen Depot van de KL	9.3.3.e	
HR	21 maart 1950	MRT, 1950 (XLIII), 480-484 en NJ 1950, 644	3 Dienstweigeringwet en 2 Dienstweigeringbesluit	Een individueel advies van de Commissie van Advies inzake de tewerkstelling van een afzonderlijke dienstweigeraar is niet nodig; een collectief advies volstaat.	9.3.3.g	Waarschijnlijke achtergrond: verzet van een assistent-accountant om ontginningswerkzaamheden te verrichten.
HR	20 juni 1950	NJ 1951, 348.		Niet aansluiten bij een provinciale veterinaire dienst. Het geweten kan wel tot uiting komen in de straftoemeting	11.3.5	Arrest Alphense Boer
HR	20 juni 1950	NJ 1951, 349	189 Sr	Het verbergen van een deserteur is een gewetenszaak	11.3.5	Arrest Apeldoornse schilder Zie Rummelink 15 ^e druk, 1992
HMG	2 januari 1951	NJ 1952, 247 en MRT 1951 (XLIV), 385	289 Sr	Straffeloosheid opdrachtgever en uitvoerder liquidatie	9.3.5	
Hof Den Haag	22 januari 1951	NJ 1951, 70	1401 BW onrechtmatige daad	Positie van Zuid-Molukse militairen van het KNIL	9.1.5.d	
HR	2 februari 1951	NJ 1951, 427	5 en DW	Veronachtzamen van een werkzaamheid of van de tewerkstelling als zodanig?	9.3.3.g	
HR	2 maart 1951	NJ 1951, 217	1401 BW	Positie van Zuid-Molukse militairen van het KNIL	9.1.5.d	
KB (Kroon)	13 oktober 1951 no 37	AB 1951, 278.	15 Dienstplichtwet	Een Jehovah's Getuige krijgt geen vrijstelling wegens geestelijk ambt	7.3.3.b	
Hof Leeuwarden	27 maart 1952	NJ 1953, 264	9 Dienstweigeringwet	Werkonderbreking in kamp Vledder	9.3.3.b	
Hof Leeuwarden	19 juni 1952	NJ 1954, 156	5 Dienstweigeringwet	Werkonderbreking in kamp Vledder:	9.3.3.b	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

Rb Utrecht (politierechter)	15 september 1952	NJ 1953, 604		vrijpraak Samenloop dienst- plichtwet en dienstweigerings- wet	10.3.3.b	
HR	5 november 1952	NJ 1952, 782	7 lid 4 Wei op het Nederlandschap en Ingezetens- schap, 1892	Verlies van Neder- landse nationaliteit van rechtswege bij indiensttreding in vreemde krijgs- dienst	8.1.4.c	
HR	20 januari 1953	NJ 1953, 374	6 Dienstweige- ringswet	Ernstige veron- achtzaming van de werkplicht	9.3.3.g	
HR	20 januari 1953	NJ 1953, 375	6 Dienstweige- ringswet	Ernstige veron- achtzaming van de werkplicht	9.3.3.g	
HR	2 juni 1953	NJ 1963, 597		Samenloop dienst- plichtwet en dienstweigerings- wet	10.3.3.b	
Hof Leeuwar- den	23 februari 1954	NJ 1955, 420	5 Dienstweige- ringswet	Jehovah's Getuige is wel erkend dienstweigeraar, maar weigert vervangende dienst	10.3.3 11.3.7.b	
Rb Utrecht	16 november 1956	NJ 1957, 232	5 Dienstweige- ringswet	Na een jaar te- werkstelling wei- gert de dienstwei- geraar op grond van gewetensbe- zwaren zijn te- werkstelling te uit te dienen	10.3.3.	
HR	13 april 1960	NJ 1960, 436		Gewetensbezwaren tegen AOW		
KrtV-KLu	9 augustus 1961	MRT 1962 (LV), 15-16)		Jehovah's Getuige weigert een uni- form aan te trek- ken	11.3.7.b	
Rb Den Haag	14 februari 1962	NJ 1962, 114	Geneefse Rode- Kruisverdragen, 231 Sr	De staat handelt niet onrechtmatig door dienstplichti- ge militairen naar Nieuw-Guinea te vervoeren niet in uniform en met als beroep 'rijksamb- tenaar' in hun paspoort en in civiele vliegtuigen.	10.1.9.c	Kort Geding aange- spannen door de vader van zijn min- derjarige dienstplich- tige zoon.
HR	17 april 1962	NJ 1963, 15	Wet op de noodwachten	Geen vrijstelling voor Jehovah's Getuige van de noodwachtplicht op grond van gewetensbezwaren	2.1.1.c 11.3.7.b	
KrtV-Zuid	21 juni 1962	MRT 1962 (LV), 544-546.	98 WMS	Nieuw-Guinea desertie	10.4.3	
KrtV-West	26 september 1962	MRT 1963 (LVI), 142-143	98 WMS	Nieuw-Guinea desertie	10.4.3	
HMG	8 januari 1963		Dienstweige- ringswet 114 WMS	Geen erkenning gewetensbezwaren	10.3.3	Casus-Brunia
ECieRM	12 december	Yb 10 (1967), 642 (bevesti- ging door de Raad van	14 EVRM en 9 EVRM	het weigeren van een vrijstelling van	12.3.5.c	Grandrath tegen Duitsland

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

	1966	Ministers van 29 juni 1967)		militaire dienst wegens geestelijk ambt aan een Jehovah's Getuige		
CRvB	3 januari 1967	MRT 1969 (LXII), 483- 486		Haardracht in verband met uitke- ring	11.2.1.b	
HR	30 mei 1967	NJ 1969, 64	31 WW	Afwijzing van een beroep op gewe- tensbezwaren tegen de noodwacht- plicht	2.1.1.c	
Kr Den Haag	30 augustus 1967	MRT, 1967 (LX), 586-590	97 WMS en 114 WMS	haardracht	11.2.1.b	
HMG	21 september 1967	MRT 1967 (LX), 590-594.	97 WMS en 114 WMS	Haardracht (hoger beroep 30 augustus 1967)	11.2.1.b	
Rb Alkmaar	19 december 1967	MRT, 1969 (LXII), 293- 298	203 Sr	Hulp aan een deserteur door PSP-senator	11.4.1	Otto Boetes
HR	16 januari 1968	NJ 1969, 2.		In de casus van een demonstrerende Quaker werd bepaald, dat het geweten ook als psychische over- macht gerekend kan worden	11.3.8	
Hof Amsterdam	20 mei 1968	MRT, 1969 (LXII), 299- 302	203 Sr	Hulp aan deserteur door PSP-senator (hoger beroep Rb Alkmaar van 19 december 1967)	11.4.1	Otto Boetes
HR	7 november 1968	HR 7 november 1968, NJ 1968, 44 en AA, 1968, 362	117 Sr	'Johnson Moorde- naar'	11.2.4.a	
HR	19 november 1968	MRT, 1969 (LXII), 303- 309 mn WHV.	203 Sr	Hulp aan een deserteur door PSP-senator (cassa- tie van Hof Am- sterdam 20 mei 1968)	11.4.1	Otto Boetes
HR	7 januari 1969	NJ 1969, 259	Landbouwer	Landbouwer heeft gewetensbezwaren tegen veetelling	11.3.8 (intermez- zo)	
Kr Den Haag	26 maart 1969	MRT 1970 (LXIII), 535	114 WMS	Jehovah's Getuige	11.3.7.b	
Rb Assen	31 oktober 1969			Werkontbrekingen in augustus 1969 waren in het kamp Vledder: een week gevangenisstraf	11.3.5.e	
Kr Den Haag	25 maart 1970	MRT 1970 (LXIII), 407- 412.	114 WMS	Groetplicht	11.2.1.b	
Hof Leeuwar- den	4 juni 1970			Bevestiging vonnis van Rb Assen van 31 oktober 1969	11.3.5.e	
Kr Den Bosch	10 juni 1970	MRT 1971 (LXIV), 74-77	146 en 147 WMS	VVDM-blad Luctor krijgstucht- ondermijnend	11.2.1.a	
Kr Den Bosch	10 juni 1970	MRT 1971 (LXIV), 80-86	147 WMS	VVDM-blad Luctor krijgstucht- ondermijnend	11.2.1.a	
HMG	1 juli 1970	MRT 1970 (LXIII), 407- 412.	114 WMS	Groetplicht	11.2.1.b	
Kr Den Haag	26 augustus 1970	MRT 1971 (LXIV), 213- 215	114 WMS	18 maanden voor dienstweigering	11.2.6 (commen- taar)	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

					11.3.7.a	
HMG	9 september 1970	MRT 1971 (LXIV), 77-79	147 WMS	VVDM-blad Luctor krijgstucht-ondermijnend	11.2.1.a	Hoger beroep Kr Den Bosch 10 juni 1970
HMG	9 september 1970	MRT 1971 (LXIV), 87-89	147 WMS	VVDM-blad Luctor krijgstucht-ondermijnend	11.2.1.a	Hoger beroep Kr Den Bosch 10 juni 1970
HMG	18 november 1970	MRT 1971 (LXIV), 215-217	114 WMS	24 maanden voor dienstweigering (hoger beroep van het vonnis van de krijgsraad van 26 augustus 1970)	11.2.6 (commentaar 11.3.7.a)	
RvS	30 november 1970	Stb. 1970, 427		Asielverzoek Amerikaanse deserteur	11.4	Zaak Ralph Waver
Kr Arnhem	3 december 1970	MRT 1971 (LXIV), 158	114 WMS	24 maanden gevangenisstraf voor Jehovah's Getuige	11.3.7.b	
HR	12 januari 1971	NJ 1971, 293	37-44 Sr, 54 WGMD	Werkonderbrekingen in augustus 1969 waren in het kamp Vledder: geen overmacht in verband met een staking van een gewetensbezwaarde	11.3.5.3	
Kr Arnhem	13 mei 1971	MRT 1971 (LXIV) 553	114 WMS	Jehovah's Getuige veroordeeld tot 18 maanden	11.2.6 (Commentaar) 11.3.7.a 11.3.7.b	
Kr Den Haag	26 mei 1971	MRT 1971 (LXIV), 467-469.	114 WMS	haardracht	11.2.1.b	Zaak Rinus Wehrmann
HMG	7 juli 1971	MRT, 1971 (LXIV), 470-473	114 WMS	haardracht	11.2.1.b	Zaak Rinus Wehrmann
Rb Den Haag (president)	14 juli 1971	NJ 1971, 273		Deserteur uit USA	11.4	Zaak Ralph Waver
HMG	21 juli 1971	MRT 1971 (LXIV), 556	114 WMS	Jehovah's Getuige veroordeeld tot 21 maanden (hoger beroep van 13 mei 1971)	11.2.6 (Commentaar) 11.3.7.a. 11.3.7.b	Hoger beroep van Kr Arnhem 13 mei 1971
Kr Den Bosch	11 augustus 1971	MRT 1972 (LXV), 99-104	147 WMS	VVDM-afdelingsblad Alarm krijgstucht ondermijnend	11.2.1.a	
HMG	17 november 1971	MRT, 1972, (LXV), 39-47.	WK	vrijheid van meningsuiting	11.2.4	Zaak Dona en Schul
HMG	12 april 1972	MRT 1972 (LXV), 331-338	147 WMS	VVDM-blad Kaats krijgstucht-ondermijnend	11.2.1.a	Zes redacteuren
HMG	12 april 1972	MRT 1972 (LXV), 338-346	147 WMS	VVDM-geschrift: ondermijning van de krijgstucht	11.2.1.a	Vijf VVDM-afdelingsbestuurders
Kr Arnhem	3 oktober 1972	MRT, 1973 (LXVI), 43-57	147 WMS (ondermijning van de krijgstucht)	Zeven VVDM-bestuurders	11.2.1.b	
HMG	22 november 1972	MRT, 1973 (LXVI), 58-59	147 WMS (ondermijning van de krijgstucht)	Zeven VVDM-bestuurders	11.2.b.1	Hoger beroep van Kr Arnhem 3 oktober 1972
ECieRM	2 april 1973	No 5591/72, Collection 43, p. 161	4 EVRM, 9 EVRM.9	Dienstweigering, vervangende dienst	12.3.5.c	GZ vs Oostenrijk
Rb Leeuwarden	3 januari 1973	MRT 1973 (LXVI), 577-580	53 en 55 Wet GMD	één maand gevangenisstraf en tot 21	11.3.5.c	Zaak Ate de Jong en Ale Toussaint

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

				maanden plaatsing in een rijkswerkinrichting; straf voor staking van tewerkgestelde gewetensbezwaard		
Hof Leeuwarden	7 juni 1973	NJ 1973, 359 en MRT 1973 (LXVI), 580-584	37-44 Sr	straf voor staking van tewerkgestelde gewetensbezwaarden. gewetensbezwaren tegen tewerkstelling onder auspiciën van het ministerie van Defensie Beroep op overmacht	11.3.5.c	Zaak Ate de Jong (idem Ale Toussaint); zie ook De Volkskrant, 5 maart 1973.
HR	16 oktober 1973	NJ 1974, 29 en MRT 1973 (LXVI), 580-584	53 en 55 Wet GMD	Arrest-Sosjale Joenit-II	11.3.6	
Kr Arnhem	1973	MRT 1974 (LXVII), 269-272	114 WMS	Zaak Kees Vellekoop: veroordeeld tot 21 maanden gevangenisstraf (met aftrek)	11.3.2.d	
HMG	21 december 1973	MRT 1974 (LXVII), 272	114 WMS	Vrijlating van Kees Vellekoop uit voorarrest	11.3.2.d	
HMG	3 april 1974	MRT, 1947 (XLVII), 280	114 WMS	Zaak Kees Vellekoop: bevestiging van het krijgsraadvonnis van 20 december 1973	11.3.2.d	
ECieRM	19 juli 1974	Publications ECHR Series B vol 20	4 lid 3 EVRM, 5 EVRM, 6 EVRM, 10 EVRM en 14 EVRM	Vijf Nederlandse soldaten (onder wie Dona & Schul)	11.2.4.c	
Rb Amsterdam	3 oktober 1974	NJ 1977, 88 (LJN AB3643)		Hoger beroep van een vonnis van de kantonrechter (ontslag van rechtsvervolg van een vader die zijn zoon verbood zich te melden voor de dienstplicht). Rb: 50 gulden boete	11.3.7.a	
KR Arnhem	29 december 1975	MRT 1976 (LXIX), 229-231	150 WMS en 114 WMS	Straf voor niet reageren op een oproep wordt verdisconteerd in straf voor totaalweigering	11.3.7.a	
EHRM	8 juni 1976	Case of Engel and others v. The Netherlands (application no. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5370/72). Zie ook AA 1977, 55-66 mn Alkema.	4 lid 3 EVRM, 5 EVRM, 6 EVRM, 10 EVRM en 14 EVRM	Vijf Nederlandse soldaten (onder wie Dona & Schul)	11.2.4.c 11.3.7.a	
EHRM	23 november 1976	MRT (LXX), 193-199	50 EVRM	f 100 schadevergoeding aan Kees Engel en niets aan Gerrit-Jan de Wit, Hans Dona en Wim Schul	11.2.4.c	Vervolg op EHRM-uitspraak van 8 juni 1976
Beklagmeerdere P.G.A. Coopersmans	21 december 1976	Recht en Critiek 1977, 109-112	9 lid 4 RK	Beklag tegen overplaatsing door actieve VVDM-er	11.2.1.a	Zaak Tom Linders

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

ECieRM	7 maart 1977	No 7565/76, DR 9, p. 117	4 EVRM, 9 EVRM	Dienstweigeringsvervangende dienst	12.3.5.c	Conscientious Objectors v. Denmark
ECieRM	5 juli 1977	No 770576, DR 9, p 201	4 EVRM, 9 EVRM	Dienstweigeringsvervangende dienst	12.3.5.c	X vs Duitsland
Rb Den Haag (president)	22 februari 1979	NJ, 1979, 499, MRT, 1979 (LXXII), 192 en AB 1997, 162	33 Dienstplichtwet	Uitzending van dienstplichtigen in het kader van UNIFIL	11.1.16.c	
Hof Den Haag	9 augustus 1979	NJ, 1979, 499, MRT, 1979 (LXXII), 562 en AB 1979, 423 (ECLI:NL:GHSGR:1979:AC6501).	33 Dienstplichtwet	Uitzending van dienstplichtigen in het kader van UNIFIL	11.1.16.c	
HR	4 december 1979	NJ 1981, 463 en MRT 1980 (LXXIII), 157	114 WMS 26 IVBPR 40 Sr 55 WGMD	Duur gevangenisstraf voor totaalweigerers	11.2.xxx 11.3.7.a 11.3.7.e 11.3.7.f	Eerste cassatiezaak
HR	18 december 1979	NJ 1980, 205	26 IVBPR	Geen discriminatie door een langere tewerkstelling voor erkende dienstweigerers dan de duur van de militaire dienst	11.3.5.h	
HR	20 december 1979	MRT 1980 (LXXIII), 169-172.	Militaire cassatiewet	Schorsing voorlopig arrest	11.2.6.f	
HR	8 februari 1980	NJ, 1980, 334, AB, 1980, 159 en MRT, 1980 (LXXII), 259 (ECLI:NL:HR1980AC0201).	33 Dienstplichtwet	Uitzending van dienstplichtigen in het kader van UNIFIL		
HR	3 juni 1980	MRT 1980 (LXXIII), 604-621		Totaalweigeraar: Regeling voor Jehovah's Getuigen is niet discriminerend voor andere totaalweigerers	11.2.6.f. 11.3.7.a 11.3.7.e	
HR	28 oktober 1980	MRT 191 (LXXVI), 180	114 WMS, 147 WMS, Voorlopige Algemene Aanwijzingen inzake de uitoefening van bepaalde grondrechten door militairen	bevel strijdig met de Voorlopige Algemene Aanwijzingen is daarom niet onbevoegd.		
HR	4 mei 1981	NJ 1981, 576 en MRT, 1981, 567	114 WMS Genocide-verdrag	Site-wachtweigeren	11.3.9.a	Zie ook Doombos (1984)
HR	4 mei 1981	NJ 1981, 463	114 WMS	Onder meer: proportionaliteitsbeginsel bij de strafmaat	11.3.7.a	
HMG	3 juni 1981	MRT 1981 (LXXIV), 592.	114 WMS	Site-wachtweigeraar: de woorden 'ik weiger' zijn voldoende voor het delict van weigeren van een dienstbevel	11.3.9.a	
HR	23 juni 1981	NJ 1981, 554	53 WGMD	Tewerkgestelde gewetensbezwaarde verzuimt de laatste zes weken van zijn tewerkstelling	11.3.5.d	
HR	18 n	AB 192, 231	B3 Kieswet	Uitsluiting van	11.3.7.a	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

	ovember 1981		25 IVBPR	kiesrecht van een veroordeelde totaalweigeraar		
Hof Den Haag	3 december 1981	AB 1982, 173 NJ 1982, 91	45 WGMD	Geen stakingsrecht voor een tewerkgestelde gewetensbezwaarde	11.3.5.e	
Rb Amsterdam (politierechter)	28 december 1981	MRT 1983 (LXXVI), 385-387	53 WGMD	Tewerkgestelde zegt tewerkstelling na 14 maanden te beëindigen, maar komt als vrijwilliger op de plek van zijn tewerkstelling	113.5.d	
Kr Arnhem	30 november 1982	MRT 1983 (LXXVI), 91		totaalweigering	11.3.7.a	Boer
Kr Arnhem	21 januari 1982	MRT 1983 (LXXVI), 329	114 WMS	Sitewachtweigeraar	11.3.9.a	
HR	2 februari 1982	NJ 1982, 424, gecorrigeerde conclusie van AG in NJ 1982, 475	26 IVBPR	Geen discriminatie door een langere tewerkstelling voor erkende dienstweigeraars dan de duur van de militaire dienst	11.3.5.h	
Kr Arnhem	8 maart 1982	MRT 1983 (LXXVI), 255-256		Vergissing van dienstplichtige in de oproepdatum (24 augustus 1981 en niet 24 september 1981) van herhalingsoefening	11.3.9.b	Hof wijzigde onvoorwaardelijke geldboete in een voorwaardelijke geldboete (22 december 1982)
HMG	17 maart 1982	MRT 1983 (LXXV), 217 en NJ 1982, 434).	7 RLU	Regeling voor tewerkstelling als voorwaardelijke veroordeling	9.3.3.d 11.3.7.b	Zaak Joost Duinhof
HR	8 juni 1982	MRT 1983 (LXXVI), 84-86		strafmaat dienstweigeraar	11.2.6 (commentaar)	Interessante conclusie AG Leyten
HR	22 juni 1982	NJ 1983, 413	5 EVRM	- onafhankelijkheid van militair lid van de krijgsraad - vrijheidsbenoeming door niet-onafhankelijke rechterlijke autoriteiten	11.3.7.b	Zaak Harm Zuiderveld
HMG	10 november 1982	MRT 1983 (LXXVI), 330.	Artikel 114 WMS	Sitewachtweigeraar (hoger beroep van Kr Arnhem van 21 januari 1982)		
Kr Arnhem	16 december 1982	MRT 1983 (LXXVI), 282-283	150 WMS	herhalingsweigeraars	11.3.9.b	
HMG	19 januari 1983	MRT 1983 (LXXVI), 215XXXX,		totaalweigering	11.3.7.ba	Boer
HR	27 januari 1983 en 8 februari 1983	MRT 1983 (LXXVI), 285		Totaalweigering	11.3.7.b	Boer
HR	1 maart 1983	NJ, 1983, 529. Conclusie AG in ECLI:NL:PHR:1983:AB7543		18 maanden gevangenisstraf voor een totaalweigeraar	11.2.6.f 11.3.7.a	Zie vooral conclusie van AG Leyten
Rb Zutphen	28 maart 1983	KG 1983, 138		Kalkarheffing	11.3.3.a	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

HMG	11 mei 1983	MRT LXXVI, 282	150 WMS	Totaalweigeraar (herhalingsocfeningen): 1. Verzoek aanhouden vanwege voorgenomen beslissing 2. rechtstreek beroep op volkerenrecht zoals geformuleerd door Hugo de Groot. Beide verweren verworpen	2.2.2.d 11.3.9.bxx	Zie Vermeulen (1985), 17
HR	31 mei 1983	MRT 1983 (LXVI), 287		totaalweigering	11.3.7.b	Boer
HR	14 juni 1983	NJ 1983, 716	53 WGMD	Beëindiging van tewerkstelling op grond van ideologische motieven	11.3.5.e	
Kr Arnhem	24 juni 1983	MRT 1984 (LXXVII), 44-45	114 WMS	Totaalweigering: Standaardstraf 18 maanden	9.3.7.a	
ECieRM	4 juli 1983	App 9914/82 (33DR 274)	B3 Kieswet 3 Protocol 1 EVRM	H (totaalweigeraar) vs Nederland: uitsluiting van het kiesrecht voor veroordeelden tot gevangenisstraf van meer dan één jaar	11.3.7.a	Zie ook HR 18 november 1981
HMG	12 oktober 1983	MRT 1984 (LXXVII), 46-47	114 WMS	Totaalweigering: nieuwe standaardstraf 12 maanden	9.3.7.a	Hoger beroep van Kr 24 juni 1983
Hof Amsterdam	3 november 1982	MRT 1983 (LXVI), 387-389.	53 WGMD	Tewerkgestelde zegt tewerkstelling na 14 maanden te beëindigen, maar komt als vrijwilliger op de plek van zijn tewerkstelling	11.3.5.d	Hoger beroep 28 december 1981
HR	13 november 1983	NJ 1985, 255	53 WGMD	Stakende tewerkgestelde weigert na te dienen	11.3.5.e	
HR	6 december 1983	NJ 1984, 557.	53 WGMD, 6 ESH, 8 IVESCR	Stakingsrecht voor tewerkgestelde gewetensbezwaarden	11.3.5.e	
HR	3 januari 1984	NJ 1984, 375	191 Sr	Veroordeling van leden van Onkruid: Binnendringen op het terrein van Nieuwersluis	11.3.1.b	
Hof Arnhem	9 januari 1984	NJ 1984, 476		Kalkarheffing	11.3.3.a	
HR	17 januari 1984	NJ 1984, 558.	53 WGMD	Werkstaking Mobile Werkploeg	11.3.5.d	
HR	25 januari 1984	BNB 1984/114		Belastingweigering wegens defensie-uitgaven	11.3.5.e	
HR	28 februari 1984	NJ 1984, 267	3 lid 1 Benelux-uitleveringsverdrag	Belgische totaalweigeraar: geen politiek misdrijf	9.3.1.d	
Kr Arnhem	29 februari 1984	MRT 1984 (LXXVII), 324-326	114 WMS	Past totaalweigering als delict binnen de omschrijving van de eenvoudige be-	11.3.7.a	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

				velsweigerig?		
ECieRM	9 mei 1984	no 10540/83, DR 38, p. 222	9 EVRM	dienstweigerig	12.3.5.c	A. versus Zwitserland
CGB	2 april 1984	no 1984-59.		Openstellen van een baan alleen voor erkende gewetensbezwaarden is een vorm van directe discriminatie van vrouwen	11.3.5.j	
EHRM	22 mei 1984	zaaknummers 9626/81 en 9736/82) MRT, 1984 (LXXVII), 301-304 en NJ 1986, 507	5 EVRM	Geen onafhankelijkheid van de auditeur-militair en de officier-commissaris	11.3.7.b	Duinhof en Duijf vs Nederland Zie MRT mn Claarenbeek en NJ mn Alkema
EHRM	22 mei 1984	zaaknummers 8805/79, 8806/79 en 9242/81	5 lid 3 en lid 4 EVRM	Geen onafhankelijkheid van de auditeur-militair en de officier-commissaris	11.1.16.d 11.3.7.b	twee Libanon-weigeraars Tjeerd de Jong en Harm Jan Baljet en een totaalweigeraar Gert van den Brink vs Nederland
EHRM	22 mei 1984	appl 9362/81, 9363/81 en 9387/81.	5 lid 3 EVRM	Geen onafhankelijkheid van de auditeur-militair en de officier-commissaris	11.3.7.b	Jan Christiaan van der Sluijs, Harm Zuiderveld en Laurens Klappe
HMG	29 mei 1984	MRT 1984 (LXXVII), 327-330	114 WMS	Past totaalweigerig als delict binnen de omschrijving van de eenvoudige bevelsweigerig	11.3.7.a	
Kr Arnhem	7 september 1984	MRT 1985 (LXXVIII), 220	114 WMS	Twaalf maanden gevangenisstraf voor totaalweigerig	11.3.7.a	bevestigd door HMG op 22 november 1984 en HR 19 februari 1985
ARRvS (voorzitter)	10 september 1984	KG 1984, 327; LJN AH0488.		Schorsing van het besluit van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de erkenning van een tewerkstellingsproject in te trekken	11.3.5.e	
ECieRM	11 oktober 1984	nr. 10410/83 DR 40, p. 203	14 EVRM en 9 EVRM	Zweden past een wettelijke regeling die algehele vrijstelling van militaire dienstplicht voorziet voor personen, behorende tot een religieuze gemeenschap, uitsluitend toe op Jehovah's Getuigen	12.3.5.c	Norenus vs Zweden
CGB	18 december 1984	no 1984-60.		Openstellen van een baan alleen voor erkende gewetensbezwaarden is een vorm van directe discriminatie van vrouwen	11.3.5.j	
HR	20 december	NJ 1985, 221		Kalkarheffing	11.3.3.a	

	1984					
Kr Arnhem	15 januari 1985	MRT 1985 (LXXVIII), 325	114 WMS	Twaalf maanden gevangenisstraf voor totaalweiger- ing	11.3.7.a	
Raad van State	KB 4 maart 1985 no 65	MRT (LXXIX), 96-99	Artikel 9 WGMD	Beroepsofficier wordt erkend als gewetensbe- zwaarde	7.3.3.a.	
HR	1 mei 1985	WFR 1985, 1317	Wet Inkomsten- belasting 1964	Aftrek van het bedrag van defen- sie-uitgaven per hoofd van de bevolking van de inkomstenbelasting 10% van belader	11.3.5.e	
Kr Arnhem	2 mei 1985	MRT 1986 (LXXIX), 85- 86	114 WMS	totaalweiger- ing	11.3.7.a	
HR	18 juni 1985	MRT 1986 (LXXIX), 8	114 WMS	HR laat strafmaat van 12 maanden voor totaalweige- ring in stand (Kr 6 maanden, HMG, 12 maanden)	11.3.7.a	
HMG	19 juni 1985	MRT 1985 (LXXVIII), 327)	114 WMS	Twaalf maanden gevangenisstraf voor totaalweige- raar	11.3.7.a	Hoger beroep van Kr Arnhem 15 januari 1985
ARRvS (voor- zitter)	12 augustus 1985	KG 1985, 340.	4, 9 en 14 EVRM	Nadien van niet gewerkte tijd van de vervangende dienst (gelijk aan verschil tussen militaire dienst en vervangende dienst); ook ver- oordeeld door politierechter. Opschorting van besluit afgewezen	11.3.5.h	
ARRvS	30 sep- tember 1985	AB 1986, 291.	25 WGMD	Geen stakingsrecht voor een tewerk- gestelde gewetens- bezwaarden	11.3.5.e	
HMG	23 okto- ber 1985	MRT 1986 (LXXIX), 86- 88.		totaalweiger- ing	11.3.9.a	Hoger beroep van Kr Arnhem 2 mei 1985
CRvB	5 juni 1986	MRT 1987 (LXXX), 101- 15		Beroep van gewe- zen luchtmachtka- pitein tegen Minis- ter van Defensie	11.3.9.a	Zaak van kapitein Meindert Stelling
HR	25 februa- ri 1986	MRT 1986 (LXXIX), 166- 175	RLLu versus Sv	Afwijzing van getuigen- deskundigen door het HMG.	11.3.7.a	
Kr Arnhem	2 april 1986	MRT 1987 (LXXX), 274- 276		Herhalingsweige- raar f 400 boete	11.3.9.b	
Kr Arnhem	22 april 1986	MRT 1987 (LXXX), 356	114 WMS	Strafmaat totaal- weiger- ing	9.3.7.a	
HMG	2 juli 1986	MRT 1987 (LXXX), 358	114 WMS	strafmaat totaalwei- gering	9.3.7.a	Hoger beroep Kr Arnhem 22 april 1986
HR	17 juni 1986	MRT 1987 (LXXX), 1-4	150 WMS	Niet voldoen aan oproep tot werke- lijke dienst	11.3.7.a	
HR	17 juni 1986	MRT 1987 (LXXX), 93	114 WMS	Hof wijzigt de straf van zes maanden	9.3.7.a	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

				door de krijgsraad in twaalf maande; de HR vindt dit voldoende beargumenteerd		
HR	9 september 1986	NJ 1987, 259	6 EVRM	Onafhankelijkheid van het HMG	11.3.7.a	
HMG	17 december 1986	MRT 1987 (LXXX), 105-106		site-weigeraar	11.3.9.a	
HR	24 maart 1987	NJ 1988, 82	Uitvoeringswet Genocideverdrag	Totaalweigeraar doet beroep op internationaal recht	11.3.7.a	
HR	24 maart 1987	NJ 1988, 202	114 WMS	Kr zes maanden en HMG (en de HR op de achtergrond) 12 maanden voor totaalweigeraar	11.3.7.a	
HR	7 april 1987	NJ 1988, 265	53 WGMD	Een totaalweigeraar wiens gewetensbezwaren erkend werden weigert vervolgens de vervangende dienst	11.3.7.a,	
HR	HR 16 juni 1987	MRT 1987 (LXXX), 360	114 WMS		9.3.7.a	Cassatie HMG 22 juli 1986
Rb Amsterdam (president)	18 juni 1987	KG 1987, 276		Tewerkgestelde (met stakingsvoornemen) eist terugplaatsing	11.3.5.e	
ARRvS	30 juni 1987	AB 1988, 207.	12 WGMD, 9 EVRM, 14 EVRM,	Nadien van niet gewerkte tijd van de vervangende dienst (gelijk aan verschil tussen militaire dienst en vervangende dienst)	11.3.5.h	
ECieRM	6 juli 1987	application no. 11567/85 en 11568/85; D&R Vol. 53, p. 161 e.v	9 EVRM	O. Le Court Grand-Maison and L. Fritz vs Frankrijk	11.2.4.c	
HR	9 februari 1988	NJ 1989, 109	PI 114 WMS	- Positie van burgerlid HMG - verhoging straf door het HMG	11.3.7.a	Totaalweigeraar Martinus G.
HR	29 maart 1988	NJ 1989, 163.	12 Dpl	Weigering van keuring	11.3.7.a	
HR	29 april 1988	NJ 1989, 140	Eedswet	Eedsaflegging door hindoeïst	6.3.2.b	
HR	17 mei 1988	NJ 1989, 230		Zaak-Brinkhof		
HR	18 oktober 1988	NJ 1989, 476	137e Sr	Discriminatie van homoseksuelen op bijbelse gronden	11.3.5	Zaak Goeree
HR	30 mei 1989	NJ 189, 774	114 WMS	Strafmaat mede gebaseerd op te verwachten toekomstige delicten van een totaalweigeraar	11.3.7.a	
ECieRM	13 december 1989	14215/88 (genoemd door Alkema (2008) en Noorloos (2014))		wel vrijstelling voor Jehovah's Getuigen niet voor andere totaalweigeraars	11.3.7.c	Zaak-Brinkhof
Rb Arnhem	19 maart	HCR No 682/1996	139 WMS	totaalweigering	12.3.5.e	Zaak van Paul Wes-

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

(militaire kamer)	1991					terman
HR	26 maart 1991	NJ 1992, 196 en DD 91, 249	inkwartieringswet	Gewetensbezwaren tegen keuring van een auto	11.3.8	11.3.8
Hof Arnhem (militaire kamer)f	14 augustus 1991	HCR No 682/1996	139 WMS	totaalweigering	12.3.5.e	Zaak van Paul Westerman
ECieRM	6 december 1991	No 17086/90, DR 72, p. 246	9 EVRM, 14 EVRM	dienstweigering	12.3.5.c	Autio vs Finland
HR	24 november 1992	HCR No 682/1996	139 WMS	totaalweigering	12.3.5.e	Zaak van Paul Westerman
Human Rights Committee	30 juli 1993	UN Document CCPR/C/48/D/402/1990 (30 July 1993).	26 IVBPR	De uitzondering voor Jehovah's Getuigen een vorm is van schending van artikel 26 IVBPR	11.3.7.e	Zaak-Brinkhof
Rb Arnhem (militaire kamer)	10 december 1993	MRT 1994 (LXXXVII), 291-295	139 WMS	Procedure hoger beroep wet GMD en totaalweigering lopen door elkaar	12.3.4.a	
ECieRM	30 november 1994	zaak 22793/93.	15 Dienstplichtwet, 9 EVRM, 14 EVRM	student filosofie krijgt geen vrijstelling op grond van opleiding voor geestelijk ambt	11.1.14.b	Peters vs Nederland
Hof Arnhem (militaire kamer)	6 april 1994	MRT 1994 (LXXXVII), 295-297	139 WMS	Procedure hoger beroep wet GMD en totaalweigering lopen door elkaar	12.3.4.a	
EHRM	19 december 1994	Appl 15153/89 Series A Vol. 302	10 EVRM, 13 EVRM	Vrijheid van meningsuiting van dienstplichtige militairen	11.2.4.c	Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs (VDSÖ) en Gubi tegen Oostenrijk
HR	18 april 1995	NJ 1995, 611	26 IVBPR	HR ziet geen discriminatie in bijzondere positie van Jehovah's Getuigen	11.3.7.e 11.3.7.h	Weigeryup als totaalweigeraar
ECieRM	22 mei 1995	No 24630/94, unreported	9 EVRM, 14 EVRM	dienstweigering	12.3.5.e	Heudens v. Belgium
RvS (bestuursrechtspraak)	14 september 1995	MRT 1996 (LXXXIX), 193-197	WGMD	Beroep tegen afwijzing van hernieuwd erkenningsverzoek	12.3.4.a	Een querulerende weigeryup?
HR	21 november 1995	MRT 1996 (LXXXIX), 133-138	52 WGMD	Het versturen van een oproep voor tewerkstelling	12.3.2	
HR	19 maart 1996	MRT 1996 (LXXXIX), 277, mn Dolman		Billijken van de Bussum-procedure (snelle procedure voor weigeryuppen)		
HR	19 november 1996	NJ 1996, 167	139 WMS	Totaalweigeraar doet beroep op overgangsrecht op a	12.3.4.a	
EHRM	25 november 1997	RJ&D 1997-VII	9 EVRM	Vrijheid van meningsuiting van dienstplichtig militair		Grigoriades vs Griekenland
Rb Den Haag	6 mei 1998	No AWB 97/9441 MAW-KLU	MAW	Haardracht beroepssergeant bij uitzending	11.2.1.b	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

CGB	9 juni 1998	CGB 1998, no 1998-65	Wet Gelijke Behandeling	Verbod oorknop alleen mannelijke marechaussees	11.2.1.b	
Rb Arnhem (militaire kamer)	22 juni 1998	De Volkskrant 22 oktober 1998	139 WMS	de standaard straf voor totaalweigerars van 7 maanden gevangenisstraf, waarvan zes maanden in de vorm van een taakstraf (240 uur) verricht kon worden, naar een taakstraf van 240 uur plus een geldboete		
Rb Den Haag	6 juli 1999	AB 2000, 360	MAW, Wet Gelijke Behandeling	Verbod oorknop alleen voor mannelijke marechaussees	11.2.1.b	
Rb Den Haag	6 oktober 1998	AWB 98/10592 MWAK-LU	MAW	Haardracht be-roepssergeant bij uitzending	12.2.1.b	
Hof Arnhem (militaire kamer)	21 oktober 1998	De Volkskrant 22 oktober 1998		Bevestiging van het vonnis van de Rb Arnhem (militaire kamer) van 22 juni 1998	12.4.a	
Human Rights Committee	13 december 1999 (zitting 3 november 1999)	No 682/1996	18 IVBPR	De Nederlandse voorzieningen voor gewetensbe-zwaarden militaire dienst zijn in overeenstemming met IVBPR	12.3.5.e	Zaak van Paul Westerman
EHRM	6 april 2000	Appl 34369/97	6 EVRM, 9 EVRM en 14 EVRM	dienstweigering	12.3.5.c	Thlimmenos v Griekenland
HR	26 april 2000	ECLI:NL:PHR:2000:AA5619	9 EVRM en 18 IVBPR	Aftrek 9% van inkomstenbelasting wegens defensie-uitgaven afgewezen	11.3.5.d	
HR	10 oktober 2000	NJ 2000, 656	BW	Ouderlijk tucht-recht	2.1.2	
CRvB	25 april 2002	ECLI:NL:CRVB:2002:AE2857	MAW	Haardracht be-roepssergeant bij uitzending	11.2.1.b	
EU Hof van Justitie	3 maart 2003	Zaak C-186/01, AA, 2003, 685-689	Richtlijn 76/207	Prejudiciële van Verwaltingshof: Is dienstplicht alleen voor mannen strijdig met Gemeenschapsrecht?	12.1.11.a	Zie noot Mortelsmans in AA 2003, 685-689
CRvB	3 april 2003 (uitspraak 12 mei 2003)	ECLI:NL:CRVB:2003:AF8425	MAW	Oorlogsvrijwilliger geen militair in de zin van de militaire-ambtenarenwet	9.1.4	
Rb Arnhem (militaire kamer)	18 oktober 2004	MRT 2004 (XCVII), 443; ECLI:NL:RBARN:2004:AR4029	136 WMS en 307 en 308 Sr	Op VN-missie doden van Iraki burger	12.2.4	Zaak Eric O
Hof Arnhem (militaire kamer)	4 mei 2005	MRT 2005 (XCVIII), 213; ECLI:NL:GHARN:2005:AT4988	136 WMS en 307 en 308 Sr	Op VN-missie doden van Iraki burger	12.2.4A	Zaak Eric O (hoger beroep vonnis van de RB Arnhem van 18 oktober 2004)
HR	4 oktober	LJN AU 1657	BW	Proportioneel	2.1.2	

REGISTER 2 JURISPRUDENTIE

	2005			ouderlijk tucht-recht		
EHRM	24 januari 2006	39437/98	3 EVRM	dienstweigering	12.3.5.c	Ülke vs Turkije
Rb Arnhem (militaire kamer)	6 november 2006	MRT 2007, 20	139 WMS	Weigering naar Afghanistan te vertrekken	12.4	
Rb Arnhem (militaire kamer)	29 december 2006	MRT, 2007, 114	139 WMS	Weigering naar Afghanistan te vertrekken	12.4	
Hof Arnhem (militaire kamer)	12 april 2007	MRT 2007, 305.	139 WMS	Weigering naar Afghanistan te vertrekken (hoger beroep van Rb Arnhem van 29 december 2006)	12.4	
EHRM	30 april 2009	Appl 13444/04	14 EVRM, 8 EVRM	Militärpflichtersatz	11.1.5.c	Sven Glor vs Zwitserland
EHRM	7 juli 2011	Zaak van (application no. 23459/03)		recht op dienstweigeren	11.3.7.d 12.3.5.c	Vahan Bayatyan tegen Armenië
EHRM	22 november 2011	43985/04	6 EVRM, 9 EVRM	Dienstweigering van een Jehovah's Getuige.	12.3.5.c	Erçep vs Turkije
EHRM	17 januari 2012	5260/07	3 EVRM, 6 EVRM, 9 EVRM	Dienstweigering van een Jehovah's Getuige	12.3.5.c	Demitras vs Turkije
EHRM	12 juni 2012	42730/05	3 EVRM, 9 EVRM	dienstweigering van een Turkse Koerd	12.3.5.c	Savda vs Turkije
HR	25 juni 2013	ECLI:NL:HR:2013:73	457 Sv	veroordeelde dienstweigeraars vragen herziening xxx	9.3.4.b 9.3.6	Zaak Jan Maassen
HR	HR 25 juni 2013	ECLI:NL:HR:2013:74	457 Sv	veroordeelde dienstweigeraars vragen herziening	9.3.4.c 9.3.6	Zaak Jan Van Luyn

LITERATUURLIJST

58 miljoen Nederlanders en hun krijgsmacht, Amsterdam, Amsterdam Boek, [1977] (in samenwerking met de NOS, aflevering 1);

- Abrahamse, Karin, 'En ik zei de gek', Dagboek van een jongeman bij de Landstorm, in: Joris Cammelbeeck, Frits van Duin, Jacqueline Lamers en Jan Vollers, 'Uw Verlossing is daar', *Rond de bevrijding van Stad en Lande van Gooiland 1813-1814, Naanden, Stichting tussen Vecht en Eem*, 2014;
- Adema, Wineke F.C. en Stephanie A.A.M.J. Janssen, (red), *Geel tussen het groen, twintig jaar actieve belangenbehartiging voor dienstplichtigen*, Amersfoort, Algemene Vereniging van Nederlandse Militairen, 1992 (ter gelegenheid van het vierde lustrum van de AVNM);
- Advies inzake de Personeelsvoorziening van de Krijgsmacht*, Amsterdam, Raad voor de Jeugdvorming, 1976;
- Aerde, Rogier van, *Dienst, een boek over de Nederlandse strijdkrachten*, Utrecht, Bruna, zj (Zwarte Beertjes 444-445, met foto's van Simon Keesman);
- Agt, A.A.M van, Zijn nadere wetgevende voorzieningen op het gebied van tucht- en tuchtprocesrecht wenselijk?, in: *Handelingen 1971 van de Nederlandse Juristenvereniging*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1971 (preadvies voor de Nederlandse Juristenvereniging);
- Ahammar, Andreas, en Stephan Nachtigall (eds), *Wehrpflicht – Legitimes Kind der Demokratie*, Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2010 (Wissenschaft & Sicherheit, Band 7);
- Albarda, J.W., *Dienstweigering, Dienstplicht en Sociaaldemocratie*, Amsterdam, Ontwikkeling, 1927 (overdruk Socialistische Gids, Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, jaargang XII, juni 1927, 465-477);
- Albarda, J.W., *Een ander licht – een ander oordeel over de gebeurtenissen met de Zeven Provinciën*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1933;
- Aldamraz, Orhan, *Wehrdienstverweigen als Menschenrecht*, Regensburg, S. Roderer Verlag, 2006 (Dissertation);
- Alkemade, Gerard van, *Al ga je eraan kapot! Het leven van vredesactivist Kees Koning*, Breda, Papieren Tijger 2003;
- Alkemade, Evert, Gewetensbezwaren in het Nederlandse en internationale recht – met speciale aandacht voor gewetensbezwaren van militairen, in: J.P. Loof (red), *Juridische ruimte voor gewetensbezwaren*, Leiden, NJCM-boekerij, 2008 (verslag symposium op 1 februari 2008);
- Alston, Charlotte, Britain and the International Tolstoyan Movement 1890-1910, in: Rebecca Beasley & Philip Ross Bullock (eds), *Russia in Britain 1880-1940, From Melodrama tot Modernism*, Oxford, Oxford University Press, 2013, 53-70;
- Altena, Bert, *Een broeinest der anarchie, arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling, Vliissingen 1875-1929 (1940)*, Amsterdam, Thesis, 1989 (twee banden)(dissertatie);
- Amersfoort, H., Guibert en het militaire denken in het Frankrijk van de achttiende eeuw, in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 6, 1983, 39-73;
- Amersfoort, H., Voor Vaderland en Oranje, in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 7, 1984, 5-35;
- Amersfoort, H., *Koning of kanton, De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829*, Den Haag, Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, 1988 (dissertatie);
- Amersfoort, H., De strijd om het leger, in: C.A. Tamse en E. Witte (red), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel-Baarn, Vubpress-Bosch en Keuning, 1992;
- Amersfoort, Herman, Der Untergang der Berufsarmee, Die Wehrpflicht in den Niederlanden im Spannungsfeld von Verfassung und Landesverteidigung 1813-1829, in: Roland G. Foester (hrsg), *Die Wehrpflicht, Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*, München, Oldenbourg, 1994;
- Amersfoort, Herman, *Dienstplicht, draagvlak en democratie, visies op de gewapende burgerdienst in Nederland en Europa sinds de achttiende eeuw*, [Den Haag], Stichting Maatschappij en Krijgsmacht – Sectie Militaire Geschiedenis, 1996 (inaugurale rede);
- Amersfoort, Herman, 'Ik had mijn Roode-Knui band afgedaan', *Oorlogsrecht en gedragingen van Nederlandse en Duitse militairen in gevecht, mei 1940*, Den Haag, SDU, 2005;
- Amersfoort, H., en P.H. Kamphuis (red), *Mei 1940, De strijd op Nederlands Grondgebied*, Den Haag, SDU, 1990;
- Amersfoort, H., The Nineteenth Century, in: H. Amersfoort, H., en P.H. Kamphuis (eds), *Je Maintiendrai, A concise history of the Dutch Army, 1568-1940*, The Hague, Sectie Militaire Geschiedenis, 1995;
- Amersfoort, H., en P.H. Kamphuis (eds), *Je Maintiendrai, A concise history of the Dutch Army, 1568-1940*, The Hague, Sectie Militaire Geschiedenis, 1995;
- Amersfoort, Herman, Hans Blom, Dennis Bos en Gijsbert van Es (red), *Belaagd en belegerd*, Amsterdam, Balans, 2011;
- Amersfoort, H., Dienstplicht en de modernisering van Nederland, 1810-1813, in: A.M.J.A. Berkvens, J. Hallebeek en A.J.B. Sirks, *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813, De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*, Hilversum, Verloren, 2012 (Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden, 13.2 (2011)), 83-106;
- Anti-militarisme-brosjüre, pas op, het leger waakt over jou*, Onkruit, Groningen, 19789 (tweede, totaal geveigede, druk);9
- Archer, Christon I., John R. Ferris, Holger H. Herwig en Timothy H.E. Travers, *World History of Warfare*, Lincoln, University of Nebraska, 2002;
- Aron, Jean Paul, Paul Dumont en Emmanuel Le Roy Ladurie, *Anthropologie du conscrit français d'après les comptes numériques et sommaires du recensement de l'année (1819-1826), Présentation cartographique*, Paris-La Haye, Mouton, 1972 (École pratique des hautes études – Sorbonne, VIe section: Sciences économiques et sociales, Centre de Recherches Historiques: Civilisations et Sociétés 28);
- Baartmans, Jacques J.M., *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen, Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792*, Nijmegen, Vantilt, 2001 (dissertatie);
- Bach, André (general), *Fusillés pour l'exemple 1914-1915*, Paris, Tallandier, 2003;
- Bakker, H., De Zeekrijgsraad bij de Zeestrijdkrachten in het Verenigd Koninkrijk, in: J. Eggens, P.Th. Six, H. Winkel en J.A. Swaab (red), *Nederlandsch Recht in Oorlogstijd in Engeland ontstaan en toegepast*, London/Amsterdam, The Netherlands Publishing Company/Scheffer en Sikkema, 1945, 197-2220;

- Bakker, H. Militair Straf- en Tuchtrecht bij onze Zeemacht in het Vereenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1946 (XXXIX), 55-134;
- Bals, Kees en Martin Gerritsen, *De Indonesië-weigenaars*, Amsterdam, Antimilitaristische Uitgeverij, 1993 (derde gewijzigde druk);
- Bamber, Martin, *For Free India, Indian soldiers in Germany and Italy during the Second World War*, Oosthuizen, Oskam-Neeven, 2011;
- Bangam, Kees, 'Wie naar het zwaar grijpt, zal door het zwaard vergaan', *De Friese predikant Leender de Baan, regisseur van het dienstweigeringmanifest*, gepubliceerd op de website www.wereldoorlog1418.nl in 20123;
- Bank, Jan, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1984 (tweede druk);
- Baraguey d'Hilliers, Louis, Rapport d'Inspection de l'an XI dans les 9e, 10e, 11e et 20e divisions militaires, de 1 Fructidor an XI (19 augustus 1803), in: *Soldats Napoleoniens*, no 5, april 2012, 49-59 (introdutrice Ronald Pawly en Jérôme Croyet);
- Barbusse, Henri, *Het vuur, Dagboek van een escouade*, Amsterdam-Antwerpen, Arbeiderspers, 2004 (Reeks Oorlogsdomein 4, oorspronkelijk Le Feu (1916), vertaald door Mechtild Classens);
- Barré, A.V.L., *Het Militair Strafrecht in Nederlandsch-Indië*, Handleiding ten gebruike bij de uitoefening van de militaire strafrechtspleging en van het militair strafrecht, Samarang, Van Dorp, 1890-1991 (twee delen);
- Barrow, R.H., *De Romeinen en de westerse beschaving*, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1960 (Prismaboek 508);
- Barten, Alex, en Frans Kraan, *Stelligen Onwil, Dienstweigenen tijdens de Belgische Opstand*, Amsterdam, Ravijn, 1996;
- Barthas, Louis, *De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas, tonnenmaker, 1914-1918*, Amsterdam, Lubberhuizen, 1998 (vertaling van *Les carnets de guerre de Louis Barthas, tonnelier, 1914-1918*);
- Barthélemy, Dominique, *La chevalerie, de la Germanie antihique à la France du XIIe siècle*, Paris, Perrin, 2012 Tempus, no 446);
- Bas, F. de, *Memo David Graaf van Limburg Stirum, oud-minister van Oorlog, oprichter van den Anti-Dienstvervangingsbond*, Den Haag, Van Langenhuysen, 1891;
- Bas Backer, D., Krijgsraad te Velde bij de Nederlandsche Troepen in Groot-Brittannië, Noord-Ierland en Canada, in: J. Eggens, P.Th. Six, H. Winkel en J.A. Swaab (red), *Nederlandsch Recht in Oorlogstijd in Engeland ontstaan en toegepast*, London/Amsterdam, The Netherlands Publishing Company/Scheffer en Sikkema, 1945, 173-196;
- Battes, Ronald, Rechtsgrondslag, in: *Nederlands Juristenblad*, 1980, 207 (rubriek O&M);
- Batjes, H., en B.P. Vermeulen (red), *Constitutionele Klassiekers*, Nijmegen, Ars Aequi, 2007;
- Baumann, Reinhard, Protest und Verweigerung in der Zeit der klassischen Söldnerheer, in: Ulrich Bröckling en Michael Sikora, *Armeen und ihre Deserteure, Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998, 16-48;
- Bauwens, A.R. en L.F. van Driel, *Koninnenvoer en Erewacht, Onder de vaandels van het Franse volk*, Aardenburg, Heemkundige Kring West Zeeuws-Vlaanderen, 2007 (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen);
- Beaufort, Henriëtte L.T. de, *Cornelis van Vollenhoven 1874-1933*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1954;
- Beaufort, Henriëtte L.T. de, *Gijsbert Karel van Hoogendop, grondlegger van het Koninkrijk*, Den Haag, Leopold, 1963 (derde druk);
- Beaujon, J.J., *Proeve van een Wetboek van Militair Strafrecht*, Utrecht, Beijers, 1883;
- Beaujon, J.J., Eenige vragen omtrent desertie naar aanleiding der wet van 14 Februari 1887 (Staatsblad N° 35), in: *Tijdschrift voor Strafrecht*, 1888, 39-67;
- Becker, A. de, G. Laenen, M. van Damme en E. Vandenbossche (red), *De Grondwet en het inzetten van strijdkrachten*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2005;
- Becke, Johan Op de, *Het verlies van België, De strijd tussen de Nederlandse koning en de Belgische revolutionairen in 1830*, Schoten-Amsterdam, Horizon, 2015;
- Beefink, Arie, Willem van der Craats, Gay Malsen en Hans Stukart, *Op herhaling?!, Herhalingsoefeningenweigeren*, Amsterdam, zu, [1983];
- Beck, Relus ter, *Manoeuvren, Herinneringen aan Plein 4*, zp, Balans 1996;
- Beekhuis, C.H., Beïnvloeding van leden van een krijgsraad?, in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 822-824;
- Beekhuis, C.H. Naschrift (bij H.J. Marinus Gerlings, De Generaal en de Krijgsraad te velde), in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 1067-1069;
- Beemsterboer, Kees en Boudewijn Poelmann, *Nieuw Handboek Soldaat, een reportage over de dienstplicht*, Bussum, Agathon, 1976;
- Beer Poortugael, D.J.H.N den, *De Bijdrage van Nederland aan de codificatie van het modern humanitaire recht 1800-1914*, [in eigen beheer], 2009;
- Belinfante A.D., Strafrechtelijke problemen van de Europese Defensie Gemeenschap, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1954 (XLVII), 1-32 (preadvies voor de Militair Rechtelijke Vereniging);
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag, De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Assen Van Gorcum, 1978;
- Bell, David A., *The First Total war, Napoleon's Europe and the Birth of modern Warfare*, London, Bloomsbury, 2008 (hardcover 2007);
- Berbouche, Alain, *Marine et Justice, La justice criminelle de la Marine française sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2010;
- Berg, Harry van den, Stef Scagliola en Fred Wester, *Wat veteranen vertellen, verschillende perspectieven op biografische interviews over ervaringen tijdens militaire operaties*, Amsterdam, Pallas- Amsterdam University Press, 2010;
- Berg, Henk van den, en Ton Coppes, *Dominies in het geweer, Het Christen-Antimilitarisme van Kerk en Vrede 1924-1950*, Nijmegen, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1982 (cahier 22-23, tweede druk, doctoraalscriptie);
- Berg, J.Th.J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar, parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946*, Amsterdam, Bert Bakker, 2013;
- Bergen, Leo van, *Zacht en cervol, Lijden en sterven in een Grote Oorlog*, Den Haag, SDU, 2008;
- Bergen, Leo van, *Een menslievende en Nationale taak, Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlands-Indië*, Soesterberg, Aspekt, 2004;
- Berger, W.J., Een pastoraalpsycholoog ontmoet gewetensbezwaarden, in: H.W.J. Drosen en W.J. Berger, *Gewetensbezwaarden en dienstplicht*, Deventer, Kluwer, 1972 (preadviezen uitgebracht aan de Vergadering van de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap);
- Bergh, F.J.C.S. van den, Het proces-Krayenhof, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1989, 288-291;

- Berghs, Harry, Dienstweigeren, Ethische kanttekeningen, in: *Streven*, 26, februari 1973, 419-427;
- Berkhout, A., Defensie en Dienstplicht, in: *Nederlands Juristenblad*, 1959, 692-698;
- Berkhout, A., *Eén voorbeeld*, in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 503;
- Berkvens, A.M.J.A., Staatkundige geschiedenis van 'Limburg' 1794-1867, in: *Ars Aequi*, 2008, 886-894;
- Berkvens, A. M. J. A., J. Hallebeek en A.J.B. Sirks, *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813, De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*, Hilversum, Verloren, 2012 (Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden, 132 (2011));
- Berriat, Hughes, *Législation militaire, ou recueil méthodique et raisonné des lois, décrets, arrêtés, règlements et instructions, actuellement en vigueur sur toutes les branches de l'état militaire*, Alexandrie, Louis Capriolo, 1812 (5 tomes);
- Bertaud, Jean-Paul, *La Révolution armée, Les soldats-citoyens et la Révolution française*, Paris, Robert Laffont, 1979 (collection Les Hommes et l'histoire);
- Bertaud, Jean-Paul, *Valmy, La démocratie en armes*, [Paris], Gallimard, 2013, (édition revue et augmentée)(folio histoire 215);
- Bervoets, Jan, Een bericht uit andere tijden, in: *Vredesactie*, 2011, 4, 15-16;
- Besselink, Leonard F.M., Military Law in the Netherlands, in: George Nolte (ed), *European Military Law Systems*, Berlin, De Gruyter Recht, 2003;
- Beunders, Henri J.G., *Weg met de Vlootwet, De maritieme bevoeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923*, Bergen, Octavo, 1984 (dissertatie);
- Bevaart, W., *De Nederlandse Defensie 1839-1874*, Den Haag, Sectie Militaire Geschiedenis, 1993 (Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis no 22) (dissertatie);
- Bevaart, W., Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger, Koning, leger en Grondwet na 1848, in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, *De eeuw van de Grondwet, Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 1998;
- Bevaart, W., Vomende jaren (1815-1870), in: Jaap R. Bruijn en Cees. B. Wels (red), *Met man en macht, de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, [Amsterdam], Balans, 2003;
- Bezemer, C.H., Van de twaalfde eeuw tot circa 1450, in: A.C.G.M. Eyffinger (red), *Compendium Volkenrechtsgeschiedenis*, Deventer, Kluwer, 1991 (2e druk);
- Bianchi, Serge en Roger Dupuy (red), *La Garde nationale entre nation et peuple en armes, Mythes et Réalités, 1789-1871*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006;
- Biard, Michel, Les pouvoirs des représentants en mission sous la Convention, 1793-1795, in: *Annales historiques de la Révolution française*, 1998, volume 133, 1-24;
- Biard, Michel, Philippe Bourdin en Silvia Marzagalli, *Révolution, Consulat, Empire, 1789-1815*, [zp], Belin, 2009 (Histoire de France, sous la direction Joël Cornette);
- Biesen, Jacob Willem van den, *Beschouwingen over de het Ontwerp van Wet regelende De Nationale Militie*, Breda, Van Wees, 1882;
- Biesen, A.H.J. van der en P. Ingelse, *Dagvaarding namens de Stichting Verbiedt de Knisketten te Amsterdam en de overige eisers tegen de Staat der Nederlanden gevestigd in 's-Gravenhage*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1985;
- Bijvoet, H.J.F., Defensie in de nieuwe grondwet, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1969 (LXII), 228-258 (preambules voor de Militair Rechtelijk Vereniging);
- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, Amsterdam, Stichting Beheer IISG/Aksant, 1986-2003, (9 delen, redactie P.J. Meertens, Mies Campfens, Ger Harmsen, e.a.);
- Biografisch Woordenboek van Nederland*, Den Haag, Martinus Nijhoff/Instituut voor Geschiedenis, 1979-2008, (zes delen, redactie K. van Berkel e.a.);
- Blaak, Mirjam, Mariëlle Bruning, Manon Eigenraam, Majorie Kaandorp en Stan Meuwese (red), *Handboek Internationaal Jeugdrecht, een toelichting voor rechtspraak en jeugdbeleid op het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind en andere internationale regelgeving over de rechtspositie van jeugdigen*, Leiden, Defence for Children, 2012 (tweede druk);
- Black, Jeremy, *War: A short history*, London-New York, Continuum, 2009;
- Blekendaal, Martijn, Indiëgang in gewetensnood in: *Histoisch Nieuwsblad*, 2013, 5, 66-73 (over Piet van Staveren);
- Bloebaum, H., Reactie op 'De betekenis van artikel 9 derde lid van de 'Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst', in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1981 (LXXIV), 91-94;
- Blom, J.C.H., *De munitie op de Zeven Provinciën*, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1975 (dissertatie);
- Blom, J.C.H., 'Durch kamen sie doch', het Nederlands defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd, in: G. Teitler (red), *Tussen Crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*, Dieren, De Bataafse Leeuw, 1984;
- Blom, J.C.H., en P. Romijn, *Srebrenica: een 'veilig' gebied, Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*, Amsterdam, Boom, 2002 (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie);
- Blom, J.C.H., Prolog, Jaren van 'contestatie en continuïteit', in Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, *Confrontatie en ontspanning, Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog, 1966-1989*, Den Haag, SDU, 2004 (in samenwerking met de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht en het Instituut voor Militaire Geschiedenis);
- Blom, Ron en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland, Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties van '14-'18*, Soesterberg, Aspekt, 2004 (dubbeldissertatie);
- Blom, Ron, De Socialistische Partij, 'libertair-socialistische' partijvorming tijdens de Eerste Wereldoorlog, in Martin Kraaijenstein en Paul Schulten, *Wankel evenwicht, Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg, Aspekt, 2007a, 310-343;
- Blom, Ron, *De oude Socialistische Partij van Hann Kolthek, Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)*, Delft, Eburon, 2007b;
- Blom, Ron en Bart van der Steen, 'Een Banier waar geen smet op rust', *De geschiedenis van het trotskisme in Nederland, 1938-heden*, Soesterberg, Aspekt 2015;
- Blond, Georges, *La Légion Étrangère*, Paris, Stock, 1964;
- Blond, Georges, *Het grote leger achter de zwarte vlag, geschiedenis van het anarchisme*, Hoom, Westfriesland, 1973 (vertaald uit het Frans);
- Blond, Georges, *La Grande Année, 1804-1815*, Paris, Robert Laffont, 1979;

- Bodenier, Gilbert, L'armée de la Révolution et ses transformations, in: André Corvisier, *Histoire militaire de la France*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997 (tome 2, De 1715 à 1871, sous la direction de Jean Delmas, Quadriga 252), Chapitre X, 235-260;
- Bocke-Cadbury, Beatrice, *Het leven van Kees Bocke*, Purmerend, Muusses, 1970;
- Boer, C. de, en J.W. Sap (red), *Constitutionele bronnen van Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2007 (reeks Ars Aequi Wetseditie);
- Boer, J.F.A., *De Zaak van Sergeant Meijer*, Amsterdam, Het Parool, 1970 (Serie Tekst en Uitleg, actuele Parool-pockets no 8);
- Bolkestein, G. e.a., (red), *Kees Bocke*, Purmerend, Muusses, 1956;
- Bologne, Maurice, *De proletarische opstand van 1830 in België*, Leuven, Kritak, 1979 (met een naschrift van Gerard Gale en Guido Vanzieleghem)(oorspronkelijke uitgave *L'Insurrection prolétarienne de 1830 en Belgique*, 1929);
- Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851*, Groningen-Djakarta, Wolters, 1955 (twee delen);
- Boomen, Gerard van der, *Honderd Jaar Vredesbeweging in Nederland, Van Socialisten tegen de oorlog tot vrouwen voor vrede*, Amstelveen, Luyten, 1983;
- Boomhouer, Johan, *Miles Desertor, met noodige aanmerkingen en rechtsgronden verklaart en opgeheldert tot dienst der militairen*, Den Haag, Bouquet, 1731;
- Boon, J.F., Het tewerkstellingsbeleid ten aanzien van hen, wier gewetensbezwaren tegen de militaire dienst zijn erkend in het kader van de wet gewetensbezwaren militaire dienst, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1981 (LXXIV), 129-164;
- Boos, Carla, Surinaamse socialistenvreter, in: *Historisch Nieuwsblad*, 2012, 12, 68-75;
- Boos, Carla, Bertha's oorlog voor de vrede, in: *Historisch Nieuwsblad*, 2013, 12, 38-45;
- Boot, Coreline, *Het leger onder vuur, De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*, Amsterdam, Boom, 2015 (publicatie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie)(dissertatie);
- Boot, Max, *War made new, technology, warfare and the course of history*, New York, Gotham Books, 2006;
- Bornebroek, Arno, *Een heer in een volkspartij, Theodoor Heemskerke (1852-1932), minister-president en minister van Justitie*, Amsterdam, Aksant, 2006;
- Bos, Emo, *Souvereiniteit en Religie, Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten*, Hilversum, Verloren, 2009 (dissertatie);
- Bos, Menno, Onze jongens in het Saarland, in: *Historisch Nieuwsblad*, 2011, 10, 41-47;
- Bos, Maarten van den, *Mensen van goede wil, Pax Christi 1948-2013*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2015;
- Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden, Augustus 1914 – Mei 1917*, Gorinchem, Noorduijn, 1933;
- Bosch, A.G., *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden*, Nijmegen, Ars Aequi, 2008 (vijfde druk);
- Bosch, Mineke, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid, Aletta Jacobs, 1854-1929*, [Amsterdam], Balans, 2005;
- Bosch, Th.W. van den, *De bestraffing van principiële dienstweigeraars*, Groningen-Djakarta, Wolters, 1950 (openbare les);
- Bosch, Th.W. van den, *Beschouwingen over het militaire dienstbevel*, Zutphen, Walburg Pers, 1976 (inaugurele rede);
- Bosch, Th.W. van den, Cassatie in militaire strafzaken, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1977a, 1-23;
- Bosch, Th. W. van den Bosch, Dedain voor een initiatiefwet, in *Nederlands Juristenblad*, 1977b, 436-437;
- Bosch, Th.W. van den, *Huidig en toekomstig Militair Straf- en Tuchtrecht*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1981;
- Bosch, Th. W. van den, Herziening Militair straf- en tuchtrecht, in *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1982 (LXXV), 187-209 (brief aan de bijzondere kamercommissie);
- Bosch, Th.W. van den, *Huidig en toekomstig Militair Strafprocesrecht*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1983a;
- Bosch, Th.W. van den, *Principiële gewetensbezwaren tegen het verrichten van militaire dienst*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1983b (afscheids-toespraak HMG);
- Bosch, Th.W. van den, Is ontzetting uit het actieve en passieve kiesrecht een passende straf voor z.g. totaalweigeraars, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1988a, 117-120;
- Bosch, Th.W. van den, De voorgestelde wijziging in de berechting van totaalweigeraars, in: *Nederlands Juristenblad*, 1988b, p. 862-869;
- Bosch, Th. W. van den, De opheffing van het Hoog Militair Gerechtshof (HMG), in: *Ars Aequi*, 1988, 17-24;
- Bosch, Th.W. van den, *Posteris, aan hen die na ons komen, belevenissen van een rechterlijk ambtenaar, die tevens hoogleraar en reserve-officier was*, Arnhem, Gouda Quint, 1989;
- Bosch, Th.W. van den, en A.E.L.M Fontijn e.a., *Uitspraken Militair Strafrecht, 1923-1979, gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1981;
- Boschma, Hilbrandt, *Gewetensvrijheid voor den Dienstweigenaar?, gevolgd door een briefwisseling met een aspirant-dienstweigenaar*, Ruurlo, Licht en Liefde, [1923];
- Boshart Maud, *Muiterij in de Tropen, de eensgezinde strijd van blank en bruin op de 'Zeven Provinciën'*, Amsterdam, CPN, 1949 (tweede druk);
- Boshart, Maud, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, Amsterdam, Bert Bakker, 1978 (oorspronkelijk verhaal uit 1937, met een inleiding van H.J.A. Hofland, serie Contact-Tijdsdocumenten);
- Boscher, Doeko, en Berteke Waaldijk, *Ambon, Eer & Schuld, Politiek en pressie rond de Republiek Zuid-Molukken*, Weesp, Van Holkema en Warendorf, 1985;
- Bossenbroek, M.,P., *Van Holland naar Indië, Het transport van koloniale tropen voor het Oost-Indische leger*, Amsterdam/Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1986;
- Bossenbroek, Martin, *Volk voor Indië, De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909*, Amsterdam, Van Soeren, 1992;
- Botermans, Jack, en Wim van Grunsven, *Die goeie ouwe diensttijd, Hoe ze van vader een man maakten*, Arnhem, Terra Lannoo, 2011;
- Boukema, P.J., *Het geweten als staatsrechtelijk probleem*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1972 (inaugurele rede);
- Bovend'Eert, P.P.T., L.F.M. Besselink en J. van Schoten-van der Meer, *Grondwet, krijgsmacht en oorlog*, Nijmegen, Wolf, 2008 (met een inleiding van R. de Lange, Publicaties van de Staatsrechtkring no 26)
- Brand, Twan van den, *De Strafkolonie, Een Nederlands concentratiekamp in Suriname 1942-1946*, Amsterdam, Balans, 2006;
- Brand, Charlotte, *Gevalen op het Binnenhof, Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966*, Amsterdam, Boom, 2015;
- Brants, Chrisje, *Een plasje bloed in het zand, Literaire getuigenissen van de Grote Oorlog*, [Amsterdam], Balans, 1995 (bloemlezing);
- Broek, Caspar van den, *Het Beste Leger, Verplicht soldaat in de jaren 80*, Soesterberg, Aspekt, 2013;

- Brome, Vincent, *The International Brigades, Spain 1936-1937*, London, Mayflower-Dell, 1967;
- Brongers, E.H., *Grebbeleinie 1940, verslag van een wanhopige strijd*, Baarn, Hollandia, 1985 (achtste druk, eerste druk 1971);
- Brouwer, J., *De Spaansche Burgeroorlog, zijn oorzaken en mogelijke gevolgen*, Hilversum, Paul Brand, 1936;
- Brouwer, J.W.L., Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951, in: J. Hoffenaar en G. Teitler, *De Koude oorlog, Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50*, Den Haag, SDU, 1992 (onder auspiciën van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht);
- Brouwer, Jan, en Roel Kipp, *De rol van de psychiater in de dienstweigeringprocedur*, zp, Werkgroep Artsen Gewetensbezwaarden, 1978;
- Brugman, I., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw, 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1975 (Aula pocket no 13) (eerste uitgave 1958);
- Brugmans, Anthony, *Dissertatio juridica inauguralis de morte civile*, Leiden, Hazenberg, 1824;
- Bruijn, Jaap. R. en Ceas. B. Wels (red), *Met man en macht, de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, [Amsterdam], Balans, 2003;
- Bruijn, Jan de, *Wilhelmina regeert, De kabinetscrisis van 1907-1908*, Amsterdam, Boom, 2011;
- Bruin, R. de, Met klewang en karabijn, Het Koninklijk-Indisch Leger 1816-1950, in: *Intermediair*, 1 juni 1979, 9-15.
- Bruin, R. de, Indo-Europeaan in het KNIL (1816-1942), in: Wim Willems (red), *Sporen van een Indisch Verleden, 1600-1942*, Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, 1992 (uitgave no 44);
- Bruyère-Ostells, Walter, *Histoire des Merenaires, de 1789 à nos jours*, Paris, Tallandier, 2011;
- Bruyne, A. de, *De Boerenkrijg, 1798, 'Voor Outer en Heerd'*, Leuven, Davidsfonds, 1948 (Volksreeks van het Davidsfonds, no 358, 1948-I);
- Buijs, J.T., *De Grondwet, Toelichting en Kritiek*, Arnhem, Gouda Quint, 1883-1887, 3 delen;
- Buiskool, H.A., Uit de geschiedenis van het leger in Nederlandsch-Indië, in: *Militaire Spectator*, 1941, 13-39;
- Buiting, Th. J.B., Het voorlopig arrest, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1972 (LXV), 513-519;
- Burger, J., Keeren wij tot het vrijwilligersleger terug?, in *De Gids* (1922), 418-444;
- Burger, Fons, *Soldaten in het geweer, De roerige geschiedenis van de tien-jarige VVDM*, Baarn, Het Wereldvenster, 1976;
- Bymholt, B., *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, Amsterdam, Van Gennep, 1976 (twee delen) (fotografische herdruk van de uitgaven van 1891 en 1894).
- Cammelbeeck, Joris, Frits van Duin, Jacqueline Lamers en Jan Vollers, *'Uw Verlossing is daar', Rond de bevrijding van Stad en Lande van Gooiland 1813-1814, Naarden, Stichting tussen Vecht en Eem*, 2014;
- Campagne, G.T., Over het ontstaan en de ontwikkeling van het instituut van de militaire dienstplicht, in: *Militaire dienstplicht, vrijstelling, gewetensbezwaarden, alternatieve dienstplicht, vredesbeweging, pacifisme*, Haarlem, Gottmer, 1971 (Kernvraagbundel 1 in samenwerking met de Werkgroep Oorlog en Vrede van de gemeenschappelijke dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht);
- Candela, Gilles, *L'Armée d'Italie, Des missionnaires armés à la naissance de la guerre napoléonienne*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2011 (Collection Histoire);
- Capellen tot den Pol, Joan Derk van der, *Aan het Volk van Nederland*, Weesp, Heureka, 1981 (oorspronkelijk anoniem gepubliceerd in 1781; ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weemink);
- Capellen tot den Pol, Joan Derk van der, *Aan het Volk van Nederland, Het patriottisch pamflet uit 1781*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1987 (ingeleid door H.L. Zwitser, met de tekst uit 1781 in facsimile);
- Carasso-Kok, M., en J. Levy-van Halm (red), *Schutters in Holland, kracht en zenuwen van de stad*, Zwolle, Waanders, 1988 (in samenwerking met het Frans Hals Museum in Haarlem);
- Casutto, Is., *Het Strafrecht in Nederlandsch Indië, zoals dat hier te lande geldt sedert de invoering van het nieuwe strafwetboek op 1 Januari 1918, Eerste deel De Algemene Leerstukken*, Semarang-Soerabaja-Bandoeng, Van Dorp, 1927 (vierde druk);
- Cate, C.L. ten, *Tot glorie der gerechtigheid, De Geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland*, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1975 (reeks Unofficial History);
- Cate, Flip ten, Maarten Evenblij en Guus Termeer, *Papjochies, Bonzen en Stenengooiers, Twee decennia dienstweigeren*, Amsterdam, Antimilitaristische Uitgeverij, 1992;
- Catherine. Lucas, *Loopgraven in Afrika (1914-1918), De vergeten oorlog van de Congolezen tegen de Duitsers*, Berchem, EPO, 1914 (tweede druk);
- Catros, Philippe, Les militaires patriotes, la nation en amnes et la question des milices nationales (1789-1792), in Serge Bianchi en Roger Dupuy (red), *La Garde nationale entre nation et peuple en amnes, Mythes et Réalités, 1789-1871*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006, 267-280;
- Catros, Philippe, 'Tout français est soldat et se doit à la défense de la patrie', (Retour sur la la conscription militaire), in: *Annales historiques de la Révolution française*, 2007, 7-23;
- Chagniot, Jean, Les progrès de l'administration militaire, in: André Corvisier, *Histoire militaire de la France*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997 (tome 2, De 1715 à 1871, sous la direction de Jean Delmas, Quadriga 252), Chapitre II, 29-54;
- Chapkis, Wendy (red), *In Wapenok, Vrouwen in Militaire Dienst*, Amsterdam, Transnational Institute, 1982;
- Chielens, Piet, De normen van de tijd, in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918*, Soesterberg, Aspekt, 2003 (Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 2).
- Clarenbeek, Th.J., Twee beslissingen van de Europese Commissie voor de rechten van de Mens, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1982 (LXXV), 252-260;
- Clarenbeek, Th. J., Nieuwe regels inzake de militaire rechtspraak, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1983 (LXXVI), 242-250. n
- Clarenbeek, Th.J. (samenstelling), *Cumulatief register Militair Rechtelijk Tijdschrift 1905-2002* [zp.zu.zj];
- Clausewitz, Carl von, Over de oorlog, 's-Hertogenbosch, Voltaire, 2000 (oorspronkelijk Vom Kriege, 1832);
- Claveriau, P.J.A., Mobilisatie-aantekeningen, in *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1939-1940 (XXXV), 233-239 en 561-570 en 1940-1941 (XXXVI), 21-30 en 125-126;
- Clercq, B.J. de, Denken over oorlog: Kant, Hegel, Clausewitz, in: *Tijdschrift voor Filosofie*, 1986, 21-48;
- Cleutier, P.B., *Nederlands Recht*, Deventer, Kluwer, 2005 (tweede druk).
- Code de la Conscription*, Paris, Rondonneau, 1805 (fotografische herdruk Lexington, Elibron Classics, 2005);

- Cohen, Alexander, *In Opstand*, Amsterdam, Van Oorschot, 1960 (Stoa-reeks);
- Code Penal, Edition officielle – Wetboek van Strafrecht, Officiële Uitgave*, Amsterdam-Rotterdam, Joh. Allart en Immerzeel, 1811 [vertaling Willem Bilderdijk];
- Cohen, Alexander, *Van Anarchist tot Monarchist*, Amsterdam, Van Oorschot, 1961 (2 delen, Stoa-reeks);
- Colenbrander, H.T., *De Patriottentijd*, Hoofdzakelijk naar buitenlandse bescheiden, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1897-1899 (drie delen: deel 1 1776-1784, deel 2 1784-1786, deel 3 1786-1787);
- Colenbrander, H.T., *Ontstaan der Grondwet: bronnenverzameling*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1908-1909 (Rijksgeschiedkundige publicatiën, kleine serie, no 1 en no 9) (twee delen, eerste deel, 1814 en tweede deel, 1815));
- Colette, P.P.C., en W. Verheij, *De Wetten betreffende het Indisch militair strafrecht voor de landmacht*, Breda, Broese, 1898 (in opdracht van de Koninklijke Militaire Academie);
- Comte, Charles & Horace Raison, *Histoire Complète de la Garde Nationale*, Paris, Chez Philippe, 1831 (reprint Kessinger);
- Constande, A.L., *De S.D.A.P. en de dienstweigering*, antwoord aan ir. J.W. Albarda, in: *Alam*, [1927], 11;
- Constande, Anton (red), *De Alannisten, 1918-1933, Politieke teksten, gedichten, essays en tekeningen uit de anarchistische tijdschriften Alam en Opstand*, Amsterdam, Meulenhoff, 1975 (E 378);
- Constande, A.L., *De Autobandieten*, Groningen, Pamflet, zj (fotografische herdruk uit 1935 met nieuwe voorrede);
- Contamine, Philippe, *War in the Middle Ages*, Oxford, Blackwell, 1984 (*La Guerre au Moyen âge*, translated by Michael Jones);
- Contamine, Philippe, *La Guerre de Cent Ans: Le XVe Siècle. Du 'roi de Bourges' aux 'Très victorieux Roi de France'* in: André Corvisier (ed), *Histoire militaire de la France*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997 (4 tomes, Quadriges 251-254), tome 1, 171-208;
- Convent ten Oever, Hendrik Jan Jacob, van, en Johan Versfelt, *Flugtige bedenkingen op het Nederlandsch Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande*, 's-Gravenhage, Belinfante, 1842;
- Coolen, G.L., *Het eigenlijke krijgsoverheid vergrijp*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1971 (LXIV), 577-589;
- Coolen, G.L., *De betekenis van artikel 9 derde lid van de 'Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst'*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1980 (LXXIII), 565 e.v.;
- Coolen, G.L., *Nogmaals de stelling: De gewetensbezwaarde vrijwilliger, die niet tevens de hoedanigheid bezit van dienstplichtige, kan geen beroep doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1981 (LXXIV), 291-295;
- Coolen, G.L., *Uitzending van militairen*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1986 (LXXIX), 318-322;
- Coolen, G.L., *De voorgeschiedenis van de Dienstplichtwet*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1989 (LXXXII), 193-196;
- Coolen, G.L. *Is de afschaffing van de opkomstplicht mogelijk zonder voorafgaande grondwetwijziging?*, in: *Nederlands Juristenblad*, 1992, 1548-1460;
- Coolen, G.L., *Militair en recht*, Deventer, Tjeenk Willink, 1996 (studiepockets staats- en bestuursrecht no 17);
- Coolen, G.L., *De inzetbaarheid van dienstplichtigen*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1999 (XCII), 69-84 (voordracht voor de Militair Rechtelijke Vereniging op 27 november 1998);
- Coolen, G.L., *Militair Straf- en Straffproceesrecht*, Deventer, Kluwer, 2004 (vierde druk) (studiepockets strafrecht no 8);
- Coolen, G.L., *Militair Tudtrecht*, Deventer, Kluwer, 2004 (vierde druk) (studiepockets strafrecht no 28);
- Coolen, G.L., *Het OM en de krijgsmacht*, in: *Ans Aequi*, 2005, 358-360;
- Coolen, G.L., *De dood van overste Mussert*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 2006 (XCIX), 41-46; (2006a);
- Coolen, G.L., *De overal op het waterfort*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 2006 (XCIX), 234-238 (2006b);
- Coolen, C.L., *De scheeparts en de muitende schepelingen*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 2006 (XCIX), 275-279 (2006c);
- Coolen, G.L. en G.F. Walgemoed, *Hoofdzaken van het militaire ambtenarenrecht*, Deventer, Kluwer, 2011 (zesde druk, bewerkt door G.F. Walgemoed);
- Coolhaas, W. Ph., *De Overgave van Amboina in 1810 en de executie van kolonel Filz*, in: N. Japikse (red), *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidskunde*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1942 (8e reeks, 3e deel), 55-94;
- Corpus Juris Civilis*, tekst en vertaling, Digesten 43-50 = Digesta XLIII-L, vertaald door J.E. Spruit e.a., Zutphen/'s-Gravenhage, Walburg/SDU, 2002;
- Corvisier, André, *L'année française de la fin de XVIIIe siècle au ministère de Choiseul, Le soldat*, Paris, Presses Universitaires de France, 1964 (2 tomes);
- Corvisier, André, *Histoire militaire de la France*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997 (4 tomes, Quadriges 251-254);
- Corvisier, André en John Child, *A dictionary of military history*, Oxford, Blackwell, 1994 (vertaalde, herziene en aangevulde versie van de oorspronkelijke Franse uitgave);
- Couvée, D.H., *De Meidagen van '40*, Den Haag, Bakker-Daamen, 1960 (reeks Ooievaar 52-53);
- Couvée, D.H. en G. Pikkemaat, *1813-1815, Ons Koninkrijk Geboren*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1963;
- Couzy, H.A., *Mijn jaren als bevelhebber*, Amsterdam-Antwerpen, Veen, 1996;
- Creeveld, Martin van, *Oorlogscultuur*, Houten, Spectrum, 2009 (oorspronkelijk *The Culture of War*);
- Crépin, Annie, *La Conscription en débat ou La triple apprentissage de la nation, de la citoyenneté, de la République (1788-1889)*, Artois, Artois Presses Université, 1998;
- Crépin, Annie, Jean-Pierre Jessene en Hervé Leuwers, *Civils, citoyens-soldats et militaires dans l'État-Nation (1789-1815)*, Paris, Société des études robespierristes, 2006 (Collection études révolutionnaires 8);
- Crépin, Annie, *Histoire de la Conscription*, [Paris], Gallimard, 2009 (Folio Histoire Inédit, 169);
- Crinice de Roy, R. e.a. (red), *Een stellig annotator, opstellen aangeboden aan Dr. J.R. Stellinga ter gelegenheid van zijn afscheid als voorzitter van de redactie van het tijdschrift Nederlandse Jurisprudentie/Administratiefrechtelijke Beslissingen*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1982 (Stellingabundel);
- Crucé, Émeric, *Le Nouveau Cynée, ou discours d'État représentant les occasions et moyens d'établir une paix générale et liberté du commerce par tout le monde*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2004 (1623, présenté par Alain Fenet et Astris Guillaume, serie textes rares);
- Daalder, Hans, *Vier jaar nachtmerrie, Willem Drees 1886-1988, De Indonesische kwestie 1945-1949*, [Amsterdam], Balans, 2004;
- Dalhuisen, Leo, Frans Steegh en Joop Walhain, *Ten Oorlog!, Europese oorlogen 1789-1919*, Baarn, NijghVersluys, 2007 (eindexamenkatern VWO, thema examenjaar 2008 en 2009);

- Damme, Marnix van, e.a., *De Grondwet en het inzetten van strijdkrachten*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2005;
- Dankbaar, Ben, Dienstweigering en desertie tijdens de oorlog met Indonesië 1945-1950, Achtergrond van het dokument van Wil van Kempen, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1977*, Nijmegen, Socialistische Uitgeverij, 1977, 341-380;
- Dankaart, Hans, Jaap-Jan Flinterman, Frans de Groot en Rik Vuurmans, *De oorlog begon in Spanje, Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939*, Amsterdam, Van Gennep, 1986;
- Dassen, Patrick, en Petra Groen, *Van de barricaden naar de loopgraven, oorlog en samenleving 1789-1918*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008;
- Debacke, Siegfried, *De dood met de kogel, Elf arme drommels ten onrechte gefusilleerd?*, Brugge, De Klaproos, (2008);
- De toekomst van de Nederlandse defensie, bevindingen en aanbevelingen van de Commissie van Civiele en Militaire Deskundigen*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1972 (commissie-Van Rijkevorsel);
- De Wapens Neder 1, de ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland*, Nijmegen, De Haktol, [1985] (vertaling en bewerking van Jochheim, Gernot, *Antimilitaristische Aktionstheorie, Soziale Revolution und Soziale Verteidigung Zur Entwicklung der Gewaltfreiheitsstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderer Berücksichtigung der Niederlande*, Assen-Amsterdam, Van Gorcum en Frankfurt, Haag und Herchen, 1977);
- De Wapens Neder 2, Mobilisatie tegen den oorlog, Pacifistische Volksverdediging*, Nijmegen, De Haktol, 1985 (herdruk van twee manifesten uit de jaren dertig);
- Dekker, Rudolf en Lotte van der Pol, *Daar was laatst een meisje loos, Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten – een historisch onderzoek*, Baarn, Ambo, 1981;
- Desinat, Jean Baptist, *Collections de décisions nouvelles et des notions relatives à la jurisprudence actuelle*, Paris, Desaint, 1771 (via google archive);
- Diekerhof, H.J., *Een vuile verneder, krijgsmacht en kerk onderwijs bekeken*, Utrecht, Ambo, 1966;
- Diekerhof, H.J., *Julie hebben gemakkelijk praten... over dienstplicht en navo*, Baarn, Bosch & Keuning, 1968 (Anthos-boek);
- Dijkstra, S.M., De armoede van het militaire ambtenarenrecht, in *Militair Redelijk Tijdschrift*, 2011, 343-345;
- Dienstplicht, dienstweigering en dienstverlening*, Interkerkelijk Vredesberaad, Cahiers voor Vredesvraagstukken, no 3, 1969;
- Dienstplicht, Weigerplicht, feiten en motieven rond dienstweigering* Amersfoort, De Horstink, 1980 (DIC-map 80);
- Dienstweigering, voorstel tot Wijziging Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst*, Interkerkelijk Vredesberaad, 1970 (Cahiers voor Vredesvraagstukken, no 5);
- Dijk, J.J.C., P.P.C. Colette en J.V. van Dijk, *Wetboek van Militair Strafrecht en de Wet op de Krijgstucht*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1922 (herzien en aangevuld, tweede druk);
- Dijk, Ton van, Het geweten wikt, maar defensie beschikt, in: *Nieuwe Revue*, 1969, 22 november 1969;
- Discussienota Militair Tuchtrect, Utrecht*, Vereniging van Dienstplichtige Militairen, 1970 (rapport werkgroep-Bergamin);
- Dissel, Anita van, en Petra Groen, *In de West, De Nederlandse krijgsmacht in het Caribische gebied*, Franeker, Van Wijnen, 2010 (in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Militaire Historie);
- Doe iets, Defensiebelasting aktiemogelijkheden*, Amersfoort, Beweging Weigering Defensiebelasting, 1982;
- Doel, H.W. van den, Het Veldleger bezwijkt, in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red), *Mei 1940, De strijd op Nederlands Grondgebied*, Den Haag, SDU, 1990;
- Does, J.C. van der Does, *Als 't moet, November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm*, 's-Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1959;
- Dolman, M.M., *Overmacht in het stelsel van strafuitsluitingsgronden*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2006 (dissertatie);
- Domela Nieuwenhuis, F., *Rede over de regeling van de krijgsdienst*, Wolvega, Volksdrukkerij [1891] (ook wel aangeduid [1888], ten onrechte)(rede uitgesproken in de Tweede Kamer op 6 mei 1891);
- Domela Nieuwenhuis, F., *Tweede rede over de regeling van de krijgsdienst*, Wolvega, Volksdrukkerij [1891] (ook wel aangeduid [1889], ten onrechte)(rede uitgesproken in de Tweede Kamer op 22 april 1891);
- Domela Nieuwenhuis, F., *De Militaire dienstweigering, verdedigd op het Internationaal Socialistische Kongres in Zürich*, Amsterdam, Stoomdrukkerij Exceelsior, 1893 (overdruk uit De Sociale Gids, 1893, 407-421);
- Domela Nieuwenhuis, F., *De geschiedenis van het socialisme*, 3 delen, Amsterdam, Van Looy, 1901-1902;
- Donner, A.M. (bewerker), *Van der Pot Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1968 (8e druk);
- Donner, A.M. (bewerker), *Van der Pot Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1977 (10e druk);
- Doom, J.A.A. van, en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld, over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*, Rotterdam, Universitaire Pers, 1970 (later met een nieuw inleidend hoofdstuk verschenen onder de titel *Het Nederlands/Indonesisch Conflict, Ontsporing van geweld*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, tweede druk, 1983, derde druk, 1985);
- Doombos, M.G., Het instellen van keuring op verklaring van totaalweigeraars, in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 1982 (LXXV), 361-364;
- Doombos, M.G., Geen site, geen straf, in: *Nederlands Juristenblad*, 1984, 1397;
- Dorrebom, M.L., *'Gelijk hij gecondemneert word mits deezes', Militaire Strafrechtspleging bij het Krijgsvolk te Lande, 1700-1795*, Amsterdam, Cabeljauwipers, 2000 (dissertatie);
- Dorsman, Leen, *1600:Slag bij Nieuwpoort*, Hilversum, Verloren 2000 (reeks Verloren Verleden);
- Dossier Van K., *De Bazuin*, 52, 37-38, 8 juni 1969 (speciaal nummer);
- Droesen, H.W.J., Het geweten en de psychiater, in: *Nederlands Juristenblad*, 1969, 896-897;
- Droesen, H.W.J., Geweten en dienstplicht, in: H.W.J. Droesen en W.J. Berger, *Gewetensbezwaren en dienstplicht*, Deventer, Kluwer, 1972 (preadviezen uitgebracht aan de Vergadering van de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap);
- Dröge, Philip, *Moresnet, opkomst en ondergang van een vergeten buurlandje*, Houten-Antwerpen, Spectrum, 2016;
- Drooglever, P.J., Het Indisch defensiedebat in de jaren dertig, in: G. Teitler (red), *De val van Nederlands-Indië*, Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1982;
- Drooglever, P.J., *Een daad van vrije keuze, de Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*, Amsterdam, Boom, 2005 (publicatie van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis);

- Duindam, Simon, *Militaire dienstplicht, een economische analyse van de personeelscomponent in de krijgsmacht*, Maastricht, Universitaire Pers Maastricht, 1995 (dissertatie);
- Duby, Georges, *De drie orden, het zelfbeeld van de feodale maatschappij, 1015-1225*, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1985 (oorspronkelijke Franse editie 1978);
- Dupuy, Roger, *La Garde Nationale, 1789-1872*, [Paris], Gallimard, 2010 (Folia, Histoire, 181);
- Dussel, Wim, *Tjot, Nederlanders in Korea*, Hoogeveen, Stubbeg, 1990 (oorspronkelijke uitgave 1952);
- Duverger, J.B., *Collection Complète des Lois, Décrets, Ordonnances et Règlements Avis du Conseil - d'Etat*, Paris, Guyot et Scribe, 1834 (diverse banden) (via google-books);
- Duyntsee, F.J.F.M. (red.), *Staatsrechtelijke beslissingen, arresten over staatsrecht*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1965;
- Duyntsee, F.J.F.M., en J. Bosmans, *Het kabinet-Schermhorst-Drees, 24 juni 1945-3 juli 1946*, Assen-Amsterdam, Van Gorcum, 1977 (reeks Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen);
- Dyserinck, Johs., De Weerloosheid volgens de Doopsgezinden, in: *De Gids*, 1890, 104-161 en 303-342;
- Eck, D. van, *De Strafrechter tegenover het gewetensbezuur*, Nijmegen-Utrecht, Dekker & van de Vegt, 1956 (diësecrede);
- Ee, H.A. van, en C.M.P. Nijmeijer, Toekomstig disciplinair recht voor de krijgsmacht, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1969 (LXII), 259-279;
- Eeckhoff, Wopke, *Geschiedenis van den oorsprong en het voortdurend bestaan van het Old Burger Weeshuis te Leeuwarden, 1534-1870*, Leeuwarden, Old Burger Weeshuis, 2004 (uitgave – in samenwerking van het Historisch Centrum Leeuwarden – van een manuscript uit 1835 en 1870);
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Van mensenjacht en overheidsmacht, Criminogene groepsvorming en afweer in de Meijerij van 's-Hertogenbosch 1795-1810*, Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact, 1970 (bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XVII);
- Engen, F.A. van, *Militaire Rechtspleging*, Utrecht, Van Druuten, 1903 (dissertatie);
- Eimers, Piet, *Anarchisten en marxisten in de Spaanse burgeroorlog*, Driebergen, De Spuw, 1973 (tweede druk);
- Eindrapport van de Staatscommissie tot herziening van de Grondwet ingesteld bij Koninklijk Besluit van 17 april 1950 No. 25*; 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij en -Uitgeverijbedrijf, 1954 (Staatscommissie-Van Schaik);
- Eindrapport van de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet*, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1971 (Staatscommissie Cals-Donner);
- Eindverslag van de Commissie Dienstplichtbeleid, 1975 (Commissie-Peijnenburg);
- Eiting, R.M., Aantekeningen bij de rechtmatigheid van de verplichte militaire dienst, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1992, 169-181;
- Eggers, J., P.Th. Six, H. Winkel en J.A. Swaab (red), *Nederlandsch Recht in Oorlogstijd in Engeland ontstaan en toegepast*, London/Amsterdam, The Netherlands Publishing Company/Scheffer en Sikkema, 1945;
- Elands, Martin (red), *Van strijd tot veteranenbeleid, Het Koninkrijk Nederlands-Indisch Leger en zijn veteranen, 1941-2001*, Amsterdam, Boom, 2001;
- Elands Martin, Strijd, opheffing en erfenis van het KNIL, in: Martin Elands, *Van strijd tot veteranenbeleid, Het Koninkrijk Nederlands-Indisch Leger en zijn veteranen, 1941-2001*, Amsterdam, Boom, 2001, 9-54;
- Elands, Martin, Richard van Gils en Ben Schoenmaker, *De geschiedenis van de 1 Divisie '7 December' 1946-1996*, Den Haag, SDU Uitgevers, 1996 (Sectie Militaire Geschiedenis);
- Elands, Martin, en Alfred Staarmans (red), *Afscheid van Nieuw-Guinea, Het Nederlands-Indonesisch conflict, 1950-1962*, Bussum, Thoth, 2003 (in samenwerking met het Veteraneninstituut Doorn en het Legermuseum Delft);
- Elands, Martin, en Mathieu Willemsen, Meer dan bijna oorlog, het Nederlandse militaire optreden in Nieuw-Guinea, in: Elands, Martin, en Alfred Staarmans (red), *Afscheid van Nieuw-Guinea, Het Nederlands-Indonesisch conflict, 1950-1962*, Bussum, Thoth, 2003 (in samenwerking met het Veteraneninstituut Doorn en het Legermuseum Delft), 108-145;
- Elfrink, Bas, *Idealist of Fanatikus, memoires van een jong wereldverbeteraar*, Amsterdam, zu, 1984;
- Elfrink, Bas (red), *Brieven aan een dienstveigenaar-hongerstaking*, Amsterdam, zu, 1986;
- Elting, John R., *Swords around the throne, Napoleon's Grande Armée*, 1988, New York-London, The Free Press-Collier Macmillan;
- Elzinga, D.J., en R. de Lange (bewerkers), *Van der Pot Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, Deventer, Kluwer, 2006 (15e druk, met medewerking van H.G. Hoogers);
- Engels, Friedrich, *De rol van het geweld in de geschiedenis*, Amsterdam, Pegasus, 1973 (Duitse tekst uit 1887);
- Engels, Friedrich, *Anti-Dühring, De heer Eugen Dührings Omwenteling in de Wetenschap*, Moskou, Progress, 1978 (Duitse tekst uit 1887);
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, Den Haag, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, 1949;
- Enthoven, Victor (red), *Een haven te ver, De Britse expeditie naar de Schelde van 1809*, Nijmegen, Vantilt, 2009;
- Erades, L., *Waar volkenrecht en Nederlands staatsrecht elkaar raken, een historisch-juridische studie*, Haarlem, Bohn, 1949;
- Escher, R.Th., Ph.G. de Lange en S.A. Lapré, 'Orde en Vrede', *de humanitaire/militaire missie in Nederlands-Oost-Indië 1945-1950*, [zp], Comité Orde en Vrede, 1997;
- Esquiron de Saint-Agnon, A.T. d', *Traité de la mort civile en France*, Paris, Guien et Compagnie, 1822;
- Etty, Elsbeth, *Henriëtte Roland Holst 1869-1952, Liefde is heel het leven niet*, [Amsterdam], Olympus, 2000 (zevende druk, eerste druk 1996);
- Excessennota*, Den Haag, SDU, 1995 (herdruk van kamerstuk II, 1968-1969, 10008, 2 juni 1969, met een inleiding van Jan Bank);
- Extrait pour les Consrits de l'Instruction Générale sur la Conscription: Droits et Devoirs des Consrits et de leur Famille*, Paris, Firmin Didot, [1811] (fotografische herdruk);
- Eyffinger, A.C.G.M. (red), *Compendium Volkenrechtsgeschiedenis*, Deventer, Kluwer, 1991 (2e druk);
- Eyffinger, A.C., en B.P. Vermeulen, *Hugo de Groot, Denken over oorlog en vrede*, Baarn, Ambo, 1991 (serie Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland no 8);
- Faassen, Marieke van, 'Venu trop tard dans un siècle trop vieux?', Willem Hendrik de Beaufort (1897-1901), in: Duco Hellema, Bert Zeeman en Bart van der Zwan, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw*, Den Haag, SDU, 1999 (vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw);

- Faber, W., Procedurele nasleep van het besluit tot militair ingrijpen in Nederlands-Indië, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 2014, 61-69;
- Fabricius, Johan, *Toontje Poland, een Alkmaarse jongen in de dagen van Napoleon*, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, [2008] (kinderboek, herdruk in de reeks vantoen.nu, eerste uitgave 1977);
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina, de jonge koningin*, [Amsterdam], Balans, 1998;
- Fasseur, Cees, *Eigen meester, niemands knecht, Het leven van Pieter Sjoerd Gerbrandy, minister-president van Nederland in de Tweede Oorlog*, Amsterdam, Balans, 2014;
- Fasseur, Cees, *Dubbelspoor, herinneringen*, Amsterdam, Balans, 2016;
- Feuilletau de Bruyn, W.K.H., *Het politieke en militaire beleid van de Nederlandsche Regeering ten aanzien van Nederlandsch-Indië*, [Den Haag], Haagsche Drukkerij en Uitg. Mij, 1945;
- Fiedeldij Dop, Jan Maarten, en Yvonne Simons, *Alweer iets groots vernicht, hoe Nederland zijn Indië-deserteurs tot de laatste man berechtte*, Amsterdam, 1983 (doctoraalscriptie politicologie en geschiedenis);
- Fijnaut, Cyrille, *De Geschiedenis van de Nederlandse Politie*, Amsterdam, Boom, 2007;
- Finn, James (ed), *Conscience and Command, Justice and Discipline in the Military*, New York, Vintage, 1971;
- Flori, Jean, *La Chevalerie*, zp, Gisserot, 1998;
- Foester, Roland G. (hrsg), *Die Wehrpflicht, Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*, München, Oldenbourg, 1994;
- Forrest, Alan, *Déserteurs et Insoumis sous la Révolution et l'Empire*, Paris, Perrin, 1988 (oorspronkelijk *Conscripts and Deserters, The army and the French society during the Revolution and Empire*);
- Forrest, Alan, L'Armée de l'an II: la levée en masse et la création d'un mythe républicain, in: *Annales historiques de la Révolution française*, 335, 2004, 111-130;
- Fortuijn, C.J., *Verzameling van Wetten en Besluiten en andere Regtbronnen van Franschen Oorsprong, in zooverre, ook sedert de invoering der Nieuwe Wetgeving, in Nederland van Toepassing zijn*, Amsterdam, Johannes Müller, 1840, delen I-III;
- Fortuin, Arjen, *Geert van Oorschoot, uitgever*, Amsterdam, Van Oorschot, 2015;
- Fortuin, H., *Hugo de Groot's houding ten opzichte van oorlog en Christendom*, Amsterdam, Ploegsma, 1946;
- Fraenen, Jan van der, *Voor den kop geschoten, Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918)*, Roeselare, Roularta Books, 2009;
- Franke, Herman, *Twee eeuwen gevangen, Misdad en straf in Nederland*, Utrecht, Spectrum-Aula, 1990;
- Franken, D.B.A., en R.J. Brunner, *Het Wetboek van Militair Strafrecht*, Den Haag, Mouton, 1948;
- Franken, D.B.A. Principiële Dienstweigering, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1950 (XLII), 291 e.v (samen met de beschouwing van D. Hazewinkel-Suringa met als titel 'Enige beschouwingen over dienstweigeraars en hun behandeling' als overdruk uitgegeven onder de titel Principiële Dienstweigering);
- François, Luc, *De Boerenkrijg, twee eeuwen feiten en fictie*, Leuven, Davidsfonds, 1998;
- Funnekotter, Bart, *De militaire geschiedenis in een notedop*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008) (reeks (bijna) Alles wat je altijd wilde weten);
- Furet, François, *La Révolution française*, [Paris], Gallimard, 2007 (ce volume contient *Penser la Révolution française* (1978) et autres)(Quarto);
- Gaay Forman, B. de, De Verrassing van Willemstad I en II (Rondom het proces-Borren), in: *[Nieuwe] West Indische Gids*, 1931, 85-106 en 510-521;
- Gaay Fortman, B. de, De trage gang van een initiatiefwet, in: *Nederlands Juristenblad*, 1977, 932-935;
- Gabriëls, Jos, Tussen Groot-Brittannië en Frankrijk, De landstrijdkrachten van een onmachtige mogendheid, in: Jaap R. Bruijn en Cees. B. Wels (red), *Met man en macht, de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, [Amsterdam], Balans, 2003, 143-178;
- Gabriëls, A.J.C.M., Betrouwbaar of bekwaam, Ideologie en professionalisme bij de keuze van generaals voor het nieuwe Nederlandse leger, 1814-1815 in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2013, 35-55;
- Galen Last, Dick van, *De Zware Schande, Afrikaanse soldaten in Europa 1914-1922*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas Contact, 2012 (handelseditie van een dissertatie);
- Gasenbeek, Bert, Rudolf de Jong en Pieter Edelman, *Anton Constandse, leven tegen de stroom in*, Breda-Utrecht, Papieren Tijger-Humanistisch Archief, 1999;
- Gasenbeek, B., J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs (red), *God noch autoriteit, Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland*, [zp], Boom, 2006;
- Gasenbeek, Bert en Chris Hietland, *Van jeugdig pacifisme naar geestelijke weerbaarheid, de Jongeren Vredesactie (1924-1940)*, [Utrecht], Humanistisch Historisch Centrum, 2012 (Humanistisch Erfgoed no 16);
- Gebnik van kleurlingentrepen, in strijd met het volkenrecht, op het oorlogsveld in Europa door Engeland en Frankrijk*, Het, Berlin, Auswärtiges Amt, 1915;
- Geerts, Gérard A., Samenwerking en Confrontatie, De Frans-Nederlandse militaire betrekkingen, voornamelijk in de Franse Tijd, Amsterdam, De Bataafse Leeuw, 2002;
- Gelder, C.C.de, Dienstweigering, in: *Militaire Spectator*, 1917, 175-195;
- Gent, Tobias van, Napoleon beschouwde Vlissingen als onneembaar, Verdediging en verovering van Walcheren, in: Victor Enthoven (red), *Een haven te ver, De Britse expeditie naar de Schelde van 1809*, Nijmegen, Vantilt, 2009, 83-109;
- Gent, Tobias van, Beleggen als krijgskunst, in: Herman Amersfoort, Hans Blom, Dennis Bos en Gijsbert van Es (red), *Belaagd en beleegd*, Amsterdam, Balans, 2011;
- Genugten, Willem van, en Nicola Jigers, Private militaire ondernemingen en staatsansprakelijkheid: een uitdagende combinatie, in: *Arx Aequi*, 2009, 482-489 (bijzonder nummer Oorlog en Recht);
- Ger Pont moet vrij*, Amsterdam, Anarchistische Uitgaven, 1976 (publicatie van VD-Onkruid).
- Gerbenzon, P., en N.E. Algra, *Voortgang des rechtens, De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*, Groningen, Tjeenk Willink, 1972 (derde druk);
- Gerlings, [H.Th.], Principiële dienstweigering, in *Weekblad voor het Recht*, 10338, 20 december 1918;

- Gerlings, H.Th., Principiele Dienstweigering, in *Weekblad voor het Recht*, 11484, 16 april 1926, 7-8;
- Gerlings, H.Th., Principiele Dienstweigering, in *Weekblad voor het Recht*, 11896, 4 december 1928, 4;
- Gerlings, H.J. Marinus, De Generaal en de Krijgsraad te velde, in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 1062-1067;
- Germani, Ian, Military Justice under the Directory: The armies of Italy and of The Sambre and Meuse, in: *French History*, 2009, 47-68;
- [Gerritsen], Martin e.a., *Weiger dienst weiger werk, het militarisme van de vervangende dienst*, Amsterdam, Vereniging Dienstweigeraars, 1984 (opgesteld door de VD-Werkweigergroep);
- Gerritsen, Martin, en Wim Kooistra, *Onrecht als plicht, De rechtspositie van de tewerkgestelde dienstweigeraar*, Amsterdam, Vereniging Dienstweigeraars, 1979 (vijfde druk 1986);
- Gerritsen, Martin, De strijd om het kortste eind, in: *VeeDee*, no 77, april 1986, 10-11;
- Gerritsen, Martin (red), *Handboek voor dienstweigeraars*, Amsterdam, Antimilitaristische Uitgeverij 1991;
- Gerritsen, Martin, *Net niet volwassen, 21 jaar Vereniging Dienstweigeraars*, Amsterdam, Antimilitaristische Uitgeverij, 1992;
- Geus, P.B.R de, *Staatsbelang en krijgsmacht, De Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog*, Den Haag, SDU, 1998 (dissertatie);
- Gavetensbezuwaarden/Dienstweigeraars*, Kernvraag, juli 1974, no 45;
- Giebel, Lambert J., *Beel, van vazal tot onderkoning, biografie 1902-1977*, Den Haag/Nijmegen, SDU/Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, 1995;
- Giesen, J., *Nieuwe Geschiedenis, het antimilitarisme van de daad in Nederland*, Rotterdam, De Tijdstroom, [1923] (met een inleiding van B. de Lig);
- Giesen, Peter, Niet opgewassen tegen de oorlog, in: *De Week van de Geschiedenis Krant*, 3 oktober 2008 (uitgave De Volkskrant en Historisch Nieuwsblad), 6-8;
- Gilst, Aat van, Een Nederlandse minister in oorlogstijd, dr. F. E. Postuma (1874-1943), in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Perik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918*, deel 4, Soesterberg, Aspekt, 2004, 105-114;
- Glass, Charles, *Deserteurs, Een verborgen geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, Amersfoort, BBNC, 2014;
- Glissenaar, Frans, *Indië verloren, rampspoed geboren*, Hilversum, Verloren, 2003 (reeks Verloren Verleden no 10);
- God zij waachtig*, Brooklyn, Watch Tower Bible and Tract Society (Jehova's Getuigen), 1953 (vertaling van 'Let God be true');
- Gonzales, I.E.W., Is het tijd voor wijziging van artikel 139 Wetboek van Militair Strafrecht, de dienstweigering?, in *Militair Rechtelijke Tijdschrift*, 2008, 225-229.
- Gooren, R.H.E., *Krijgsdienst en krijgsmacht in de Nederlandse politiek 1866-1914*, Utrecht, Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht, 1987 (Utrechtse Historische Cahiers jrg 8 (1987), no 1);
- Gooren, R.H.E., C. Nepveu (1791-1871), in: G. Teitler en W. Klinkert (red), *Kopstukken uit de krijgsmacht, Nederlandse vlag- en openofficiëren 1815-1955*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1997;
- Gooren, Robert, *Politicians, Soldiers and National Defence in Britain and the Netherlands 1870-1914*, zp, zu, 2002 (dissertatie);
- Gortzak, Henk, *Hoop zonder illusies, memoires van een communist*, Amsterdam, Bert Bakker, 1985;
- Gosses, I.H., *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis der Nederlanden, deel 1, De Middeleeuwen*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1959 (geheel omgewerkt door R.R. Post);
- Graaf, J. de, J.B.Th. Hugenholz, P.J. Meertens en W.J. Simons, *Handboek voor de Vredesbeweging*, Den Haag, Nijgh en Van Ditmar, 1954;
- Graaf, J.H. de, *Leerplicht en Recht op onderwijs, een onderzoek naar de legitimatie van de leerplicht- en aanverwante onderwijswetgeving*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1999 (dissertatie);
- Graaff, H.H.A. de, *De Militair-Rechtelijke Organisatie en haar verband met de bevelsverhoudingen bij de Landmacht 1795-1955*, Den Haag, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, 1957 (dissertatie);
- Graaff, H.H.A. de, Generaal en Krijgsraad te velde in 1940, Een noodzakelijke verduidelijking, in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 814-822;
- Graafland, J.A.I.H. (red), *Gedenboek van het Eerste Tienjarig Tijdperk van het Landstormkorps Limburgsche Jagers en de Geschiedenis der Limburgsche Jagers als bondscontingent 1842-1866*, Maastricht, Van Aelst, 1925;
- Grijzenhout, F., W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red), *Voor Vaderland en Vrijheid, De revolutie van de patriotten*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1987;
- Groen, Jorge, *Nederlanders in de Grote Oorlog*, Amsterdam, Boom, 2004;
- Groen van Prinsterer, G., *De Maatregelen tegen de Afscheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden, Luchtmans, 1837 (derde druk);
- Groenhuijsen, Marc, Tijs Kooijmans, Jannemieke Ouwerkerk, *Roosachtig strafrecht, Liber Americanum Theo de Roos*, Deventer, Kluwer, 2013;
- Groenveld, S., en H.L.Ph. Leeuwenberg (red), *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1979 (reeks Geschiedenis in veelvoud no 6);
- Groenveld, S., *Unie – Bestand- Vrede, Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum, Verloren, 2009;
- Groot, Aart de, *Geweten gevogen, De toelichting en het commissiegesprek in de dienstweigeringprocedure*, Amsterdam, Vereniging Dienstweigeraars, 1987;
- Groot, Hugo de, *Het recht van oorlog en vrede, Prolegomena en Boek 1*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Jan Frans Lindemans, Baarn, Ambo, 1993;
- Groot, J.R. de, *Hitler Erlaas van 19 mei 1943 betreffende de verlening van het Duitse staatsburgerschap*, Amsterdam, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1952 (Notities voor het Geschiedwerk 53, NIOD archief 785);
- Groot, L.F. de, *Berechting Japanse Oorlogsmisdadigers in Nederlands-Indië 1946-1949 Temporair Krijgsraad Batavia*. 's-Hertogenbosch, Art & Research, 1990 (twee banden).
- Gulyk, Chr.L. van, Vrijwilligersleger: een doodlopend spoor, in *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 1977 (november), 111-119;
- Haastert, W.K.S., *Europeesche Militie in Nederl. Indië*, Leiden, Futura, 1918 (reeks Koloniale Vraagstukken no II);
- Habermehl, Nico, De zeestrijdkrachten in de nadagen van de Republiek en in de Bataaf-Franse periode (1763-1815), in: Jaap R. Bruijn en Cees. B. Wels (red), *Met man en macht, de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, [Amsterdam], Balans, 2003, 179-196;

- Haeghe, Carolus van der, *De avonturen van een VOC-soldaat, Het dagboek van Carolus van der Haeghe 1699-1705*, Zutphen, Walburg 2009 (ingeleid door Jan Parmentier en Ruurdje Laarhaven);
- Hagen, A.J., Nederlands recht inzake gewetensbezwaren tegen militaire dienst, in: *Tijdschrift voor Publiekrecht en Bestuurswetenschappen*, 1970, 25, juli-augustus, 219-223;
- Hagen, A.J., Kroonberoep en gewetensbezwaren, in: R. Crinice le Roy e.a. (red), *Een stellig annotator, opstellen aangeboden aan Dr. J.R. Stellingma ter gelegenheid van zijn afscheid als voorzitter van de redactie van het tijdschrift Nederlandse Jurisprudentie/Administratiefrechtelijke Bestissingen*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1982 (Stellingma-bundel), 35-44;
- Hagen, Edwina, *President van Nederland, Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825)*, Amsterdam, Balans, 2012;
- Hagen, Piet, *Politica uit hartstocht, biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam/Antwerpen, Arbeiderspers, 2010 (reeks Open Domein no 46);
- Hallema, A., Weg met kielhalen en van de ra vallen, Een bijzonder Wetje van 1854 tot mitigatie van straffen van lager Marinepersoneel, nu een eeuw geleden afgekondigd, in: *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 1954 (XLVII), 577-590;
- Handelingen van het Algemeen Congres voor Dienstweigering, 18 en 19 april 1925*, Blaricum, De Oost, 1925;
- Haggenmacher, Peter, *Grotius et la doctrine de la guerre juste*, Paris, Presses Universitaires de France, 1983 (Publications de l'institut universitaire de hautes études internationales, Genève);
- Hardenberg, H., *Handleiding tot kennis van de bestaande krijgsregeling der Landmacht*, Den Haag, Doorman, 1869;
- Hardenberg, L., Jaar en Dag, in: *Pro memorie*, 2001, 141-143;
- Hardy-Hémery, Odette, *Fusillé vivant*, zp, Gallimard, 2012;
- Hartog, H. den, Paus Benedictus XV en de Grote Oorlog, in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Perik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918*, Soesterberg, Aspekt 2002 (Essays over de Eerste Wereldoorlog deel 1).
- Hartog, L.J.C. den, *Staat van Oorlog en Beleg*, Leiden, Sijthoff, 1940;
- Harmen, Bas, *Dienstweigeren?*, Oldebroek, Bureau van de Jongeren Vredes Actie, [1932].
- Harmen, Ger, *Blauwe en rode jeugd, een bijdrage tot de geschiedenis van de nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen, Van Gorcum, Prakken & Prakken, 1973 (SUN reprint 4, oorspronkelijke uitgave 1961);
- Harmen, Ger, *De Geschiedenis van de Jongelieden Geheelonthoudersbond van oprichting tot opheffing, 1912-1950*, [Amsterdam], Comité van oud-J.G.O.B.-ers, 1962 (vijftig jaar na de op richting van J.G.O.B. in 1912);
- Hart, Marjolien 't, en Manon van der Heyden, 'Stadslucht maakt vrij', Autonomie en rivaliteit in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden, in: Leo Lucassen en Wim Willems (red), *Waarom mensen in de stad willen wonen*, Amsterdam, Bert Bakker, 2009, 79-102;
- Hartogh, S.L.F., Politiek in het Nederlands Juristenblad, in: *Nederlands Juristenblad*, 1962, 435;
- Haslam, Oliver, *Refusing to kill, Conscientious Objection and Human Rights in the First World War*, London, Peace Pledge Union, 2006;
- Haspels, G.F., *De Weerloosheid, Een hoofdstuk van Levensleer*, Amsterdam, Van Kampen, 1901;
- Hasselt, P.W.M., *De wisseling van het opperbevel in februari 1940 getoetst aan de praktijk van de Oorlogswet in de periode 1887-1940*, Venlo, Van Spijk, 1995 (dissertatie);
- Hattem, Mark van, Mariska Pool en Mathieu Willemsen, *Voor Napoleon, Hollanders in oorlogstijd 1792-1815*, Bussum, Thoth, 2005 (in samenwerking met het Legemuseum, Delft);
- Hattem, Mark van, *Voor een nieuw Oostenrijk, Aartshertog Johann als legerhervormer en generaal 1805-1809*, [Zwaag], Pumbo, 2011;
- Hazewinkel-Suringa, D. Enige beschouwingen over dienstweigerers en hun behandeling, in: *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 1950 (XLII), 225 e.v.; (samen de beschouwing van D.B.A. Franken met als titel 'Principiële Dienstweigering' als overdruk uitgegeven onder de titel Principiële Dienstweigering);
- Heederik, G.J., *Van kasboekregister tot burgerlijke stand, Medisch-demografische aspecten van registratie van huwelijken, geboorte en sterfte*, Leiden-[Meppel], NIPG-TNO-Boom, 1973;
- Heemskerck, J., *De Praktijk onzer Grondwet*, Utrecht, Beijers, 1881 (twee delen);
- Heering, G.J., *Dienstplicht en Gewetensbezwaren*, Den Haag, Leopold, [1925] (overdruk uit Haagsch Maandblad, december [1925]);
- Heering, G.J., *De zondeval van het Christendom*, Amhem, Van Loghem Slaterus, 1928
- Hees van Berkel, J.I. van, *Proeve van een Nieuw Nederlandsch Wetboek van Strafrecht voor het Krijgsvolk te Lande, met korte Aanteekeningen tot toelichting; benevens eenige beschouwingen omtrent een nieuw in te voeren Militair Wetboek van Regtspleging voor gezegd Krijgsvolk*, 's-Gravenhage, Van 't Haaff, 1845;
- Hees van Berkel, J.I., *Enige beschouwingen over een nieuw in te voeren wetboek van regtspleging voor het krijgsvolk te lande*, Haarlem. Kruseman, 1848;
- Hegener, Michel, en Frank Oosterboer, *Handboek voor de dienstplichtig soldaat B.D.*, Bussum, Thoth, 2012;
- Heijer, M. den, Een Amerikaanse deserteur in Europa, in: *Nederlands Tijdschrift voor Europees Recht*, 2015, 184-187;
- Hellema, Duco, *De Karel Doorman naar Nieuw-Guinea, Nederlands madtsvertoom in de Oost*, Amsterdam, Boom, 2005;
- Hellema, Duco, Bert Zeeman en Bart van der Zwan, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw*, Den Haag, SDU, 1999 (vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw);
- Heller, R.A., Psychiatrisch onderzoek gewetensbezwaren militaire dienst, in: *De Psycholoog*, 1984, 203-210;
- Heller, R.A., Een profielbeschrijving van gewetensbezwaarden militaire dienst, in: *Nederlands Militair Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1990, 43 jrg, no 4;
- Henrichs, Hendrik, *Johan Brouwer, zoeker, ziener en bezieler, een biografie*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1989 (Reeks Open Domein nummer 19, dissertatie);
- Heringa, A.W., en T.zwart, Dienstplicht alleen voor mannen toelaatbaar? De zaak Rostker versus Goldberg, in: *Nederlands Juristenblad*, 1982, 1029-1038;
- Heshusius, C.A., De Wording van het KNIL, in: *Gedenkschrift Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, 1830-1950*, Dordrecht, Stabelan, 1990 (uitgave van de Stichting Herdenking KNIL), 14-20;
- Heuvel, Cor van den, *Mensen van Druiten, een geschiedenis*, Wijchen, Historische Vereniging Tweestromenland, 2002;
- Heyting, Lien, *De wereld in een dop, schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum, 1880-1920*, Amsterdam, Meulenhoff, 2002 (eerste druk 1994);
- Hidskes, Maarten, *Thuis gelooft niemand mij, Cdebes 1946-1947*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas, 2016;

- Hippler, Thomas, *Conscription, Citizenship and Identity Politics in 19th Century France*, Helsinki, 2001 (presentation at seminar Writing History, Helsinki, 2001);
- Hippler, Thomas, *Soldats et citoyens, Naissance du service militaire en France et en Prusse*, Paris, Presses Universitaires de France, 2006a (série Pratiques Théoriques);
- Hippler, Thomas, L'État, l'armée, le volontariat et contrôle social, in: Annie Crépin, Jean-Pierre Jessene en Hervé Leuwers, *Civils, citoyens-soldats et militaires dans l'État-Nation (1789-1815)*, Paris, Société des études robespierristes, 2006b (Collection études révolutionnaires 8);
- Hoek, Klaas van der, Adriaan Plak, Piet Visser en Anna Voolstra, *Gedoopt, vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland*, Amsterdam, Doopsgezinde Historische Kring, 2011 (catalogus van een tentoonstelling bij Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam);
- Hoek, W. van den, *De Koninklijke Marechaussee in de Nederlandse samenleving*, [Buren], Stichting Museum der Koninklijke Marechaussee, 1975;
- Hoek, W. van den, *De geschiedenis van het Wapen der Koninklijke Marechaussee*, Den Haag, Stichting Ons Wapen, 1963;
- [Hoëvell, W.R., van], De Toestand van den Europeschen soldaat in Indië, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 1856, 29-439-443;
- Hoeven, H. van der, *Opmerkingen over de Nederlandsche strafwetgeving voor het Krijgsvolk te Lande*, Breda, Croese, 1864 (dissertatie);
- Hoeven, H. van der, *Onze militaire strafwetgeving geschiedenis harer wording met toestemming van Zijne Majesteit den Koning uit de op Zijner Majesteits Kabinet benistende bescheiden en uit andere onuitgegeven officiële en niet-officiële stukken geput*, Leiden, Brill, 1884;
- Hoeven, H. van der (red), *Militair Straf- en Tuchtrecht, geschiedenis van het Wetboek van Militair Strafrecht*, 's-Gravenhage/Leiden, Belinfante/Brill, 1903-1904, drie delen (het derde deel handelt over de Wet op Krijgstucht, een vierde deel is onder redactie van P.A. Kempen in 1922 verschenen over de Invoeringswet Militair Straf- en Tuchtrecht);
- Hoeven, Hans van der, *De Belgische Beroerte, De tiendaagse Veldtocht en de scheuring der Nederlanden 1830-39*, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1973 (reeks Unofficial History);
- Hoeven, J. van der, *Pseudo-wetgeving*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1965 (diërede);
- Hoffenaar, J., De militairen die niet naar Indië gingen, Dienstweigering en desertie in de periode 1940-1945, in: *Maatschappij en Krijgsmacht*, 1991, 4, 29-33;
- Hoffenaar, J. en G. Teidler, *De Koude oorlog, Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50*, Den Haag, SDU, 1992 (onder auspiciën van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht);
- Hoffenaar, J. en J.P.M. Schoenmakers, *November, Romeo, Tweed Nader, De Nationale Reserve, 1948-1998*, Den Haag, SDU, 1998;
- Hoffenaar, Jan, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, *Confrontatie en ontspanning, Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog, 1966-1989*, Den Haag, SDU, 2004 (in samenwerking met de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht en het Instituut voor Militaire Geschiedenis);
- Hoff, M.C., en D.L. Roitero, *Militaire misstappen van de Nederlandse Leeuw, 1825-1950*, zp, zu, 1995 (dubbeldissertatie);
- Hoffman, E.R.M., *Noord-Brabant en de opstand van 1830*, Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact, 1974 (bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXXI);
- Hofman, H.A., *Gij zult niet doden, Beschouwingen over het probleem van oorlog en vrede*, Houten, Den Hertog, 1989;
- Hofstra, H.J., en R.E.C.M. Niessen, *Inleiding tot het Nederlands belastingrecht*, Deventer, Kluwer, 2002 (achtste druk)(reeks Fiscale Hand- en Studieboeken, no 1);
- Holland, W.A., *Gewetensbezuaren en strafuitsluitingsgronden*, Arnhem, Gouda Quint, 1989 (dissertatie);
- Hollander, Leo de, Voorlopige aanwijzingen betreffende de grondrechten voor militairen, in: *Ans Aequi*, 1976, 235-248;
- Holmes, Richard (ed), *The Oxford Companion to Military History*, Oxford, Oxford University Press, 2001;
- Holterman, Thom, Een anarchistes syndroom, in *Ans Aequi*, 1973, 12-24;
- Holthe tot Echten, Sophia van, Lodewijk Napoleon bezocht Zeeland in mei 1809, in: *Zeeuwse Tijdschrift*, 1983, no 2, 45-52;
- Homan, Gerlof D., Recruitment of Dutch nationals in the United States for the Netherlands Armed Forces in the Second World War, in: *Mededelingen van de Setie Militaire Geschiedenis Landmacht*, 1986, 31-42;
- Homan, Gerlof D., *American Mennonites and the Great War 1914-1918*, Waterloo/Scottsdale, Herald Press, 1994 (Studies in Anabaptist and Mennonite History no 34);
- Honig, Jan Willem, *Defence Policy in the North Atlantic Allianc, the case of the Netherlands*, Westport, Praeger, 1993 (dissertatie);
- Hoof, P.C. *Nederlandse Historiën in het kort*, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1978 (in de reeks Bibliotheek der Nederlandse Letteren, herdruk van een oorspronkelijke uitgave uit 1947, selectie, inleiding en annotatie van M. Nijhoff);
- Hoof, C.J.A., De Dienstweigering van Gerard Roovers, in: *Nederlands Juristenblad*, 1972, 913;
- Hoogenboezem, Jaap, *H.J. Knuls, een politieke generaal*, Amsterdam, Boom, 2010;
- Hoogenraad, P.D., *Bloedbelasting, de conscriptie in het departement Zuyderzee (1810-1813)*, Hiversum, 2012 (doctoraalscriptie militaire geschiedenis Universiteit van Amsterdam);
- Hooghiemstra, Daniela, *De Geest in dit huis is liefderijk, Het leven en De Werkplaats van Kees Boeke (1884-1966)*, Utrecht-Amsterdam, Antwerpen, De Arbeiderspers, 2013 (reeks Open Domein 48)(dissertatie);
- Hoogterp, S.H., *De geschiedenis van Fort Spijkerboor*, Berkel en Rodenrijs, Nederlandse Historiën, 1995 (eveneens verschenen als nummer 4/5 van 29- jaargang van het tijdschrift Nederlandse Historiën)(tweede herziene druk);
- Hopkin, David M., *Soldier and peasant in French popular culture 1766-1870*, Rochester-Woodbridge, Boydell and Brewer, 2003 (Royal History Society Studies in History New Series);
- Hoppenbrouwers, B.P., De Nederlandse Mobilisatie van 1870, in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten, en Luc De Vos (red), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1991, 7-16;
- Hornstra, L. (samenstelling), *P.A. Kooyman, Neem en eet*, Den Haag, Boucher, [1968] (reeks manifesten);
- Horst, Liesbeth, *Wereldoorlog in de West, Suriname en de Nederlandse Antillen en Aruba 1940-1945*, Hilversum, Verloren, 2004;
- Horst, Pieter van der, Eén God, één keizer, één rijk, in *Trouw*, 20 oktober 2012 (bijlage Letter&Geest);
- Horst Pellekaan, R.E., J.C. de Regt en J. Bastiaans, *Patrouilleren voor de Papoea's, De Koninklijke Marine in Nederlands Nieuw-Guinea, 1945-1960*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1989 (bijdragen tot de Nederlandse Marinegeschiedenis, deel 5a);
- Horst Pellekaan, R.E., J.C. de Regt en J. Bastiaans, *Patrouilleren voor de Papoea's, De Koninklijke Marine in Nederlands Nieuw-Guinea, 1960-1962*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1990 (bijdragen tot de Nederlandse Marinegeschiedenis, deel 5b);

- Horvat, Stanislas, De Vervolg van de militairrechtelijke delicten tijdens Wereldoorlog I, De Werking van het Belgisch krijgsrecht, Brussel, VUpress, 2011 (tweede herziene uitgave);
- Housset, Georges, *La Garde d'honneur de 1813-1814, Histoire du corps et de ses soldats*, Paris, Bernard Giovanangel, 2009;
- Howard, Michael, *War in European History*, London/Oxford/New York, Oxford University Press, 1976 (Opus 79);
- Howard, Michael, *War and the Liberal Conscience*, London, Hurst, 2008 (herdruk van eerste uitgave uit 1977);
- Hugenholtz, J.B.Th., *Jaarboek voor de Vredesbeweging in Nederland*, Gouda, Johan Mulder, 1930;
- Huijs, G.E., *Voor R.K. Dienstplichtigen*, 's-Hertogenbosch, Geert-Groote-Genootschap, 1922 (met een voorwoord van F.J.H. Evers, kolonel-hoofdaalmoezenier);
- Huisman, E.A. e.a., *Afscheid van het geweld*, Amsterdam, Avenue, 1969;
- Hullu, de J., De handhaving der orde en tucht op de schepen van der Oost-Indische Compagnie, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde van N.L.*, deel 67, 1914, 516-540;
- Hulst, Wim van de, en Koen Koch, *Ooggetuigen van de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, Anthos, 2004;
- Hummels, E. Th., Dienstplicht is van alle tijden, dienstweigeren ook, ontwikkeling van het recht op dienstweigeren tegen de militaire dienst tot mensenrecht, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1993, 44-51;
- Iemhoff, W.G.J., *Oorlog, dienstplicht, dienstweigeren*, Baarn, Wereldvenster, 1966 (serie anatomie van de toekomst);
- Iemhoff, W.G.J., Over dienstplicht en Dienstweigeren, in *Dux*, 1968 (juni-juli), 301-310 (in het themanummer van Dux (maandblad gewijd aan jeugd en wereld) over 'Het leger');
- Iersel, A.H.M. van, Grenzen aan gewetensvrijheid, in: *Maatschappij en Krijgsmacht*, 1991, 1, 19-24;
- Imbens, Guido en Wilbert van der Klaauw, *Evaluating the Cost of Conscription in the Netherlands*, Amsterdam-Rotterdam, Tinbergen Institute, 1994 (discussion paper);
- Inja, Cor, *Geen al ketent deze dommen*, Hilversum, Verloren, 2001 (dagboek 25 maart – 19 november 1925) (ingeleid en van aantekeningen voorzien door Alle G. Hoekema, Gabe Hoekema en Piet Visser);
- Jacobs, Pszisko, *Henk Eikeboom, anarchist, een biografie*, Haarlem, In de Knipscheer, 1986;
- Jacobs, Stef, *De biografie van Mart Stam, dichter van staal en glas*, Amsterdam, zu, 2016 (dissertatie);
- Jager, J.L. de, Het R.C. Jongensweeshuis tussen 1780 en 1820, in: *Het vijftienjarige jaarboek van het Genootschap Amstelodanum*, Amsterdam, Amstelodanum, 1983);
- Jans, Rudolf, *Tolstoi in Nederland*, Bussum, Paul Brand, 1952 (dissertatie);
- Janse, Maartje, *De Afschaffers, Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2007 (dissertatie);
- Jansen van Galen, John, *Ons laatste oorlogje, Nieuw-Guinea, de Pax Neerlandica, de diplomatieke kruistocht en de vervolgen droom van een Papua-Natie*, Weesp, Van Holkema en Warendorf, 1984;
- Jansen van Galen, John, *De gouden jaren van het linkse gevoel, Het verhaal van Vrij Nederland*, Amsterdam, Balans, 2016;
- Janssen, H., *Overheid en Dienstplicht*, Rotterdam, Geloof en Vrijheid, 1923;
- Janssen, J.A.M.M., Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum, in: G. Teider, (red), *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*, Dieren, De Bataafse Leeuw, 1984 (42-62);
- Jensen, Lotte, *Verzet tegen Napoleon*, Nijmegen, Vantilt, 2012;
- Jochheim, Gernot, Nederland als centrum van de internationale anti-militaristische beweging, 1900-1940, in: *Transaktie, tijdschrift over de wetenschap van oorlog en vrede*, 1977, 88-105 (1977a);
- Jochheim, Gernot, *Antimilitaristische Aktiontheorie, Soziale Revolution und Soziale Verteidigung Zur Entwicklung der Gewaltfreiheits-theorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderer Berücksichtigung der Niederlande*, Assen-Amsterdam, Van Gorcum en Frankfurt, Haag und Herchen, 1977 (1977b);
- Jofriet, J.R.G., De Wet militair tuchtrecht, Het eerste jaar (1991) tuchtappellaken in cijfers, in *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1993, 151-161;
- Jofriet, J.R.G., *De evaluatiewetgeving van het militair straf- en tuchtrecht*, Deventer, Gouda Quint, 2010;
- Jones, Rufus, *Quakers, Triomf en tragedie van het gavenet*, Amsterdam, Abraxas, 2005;
- Jong, Andries de, *Minderen, meerderen, mensen, leven en geleefd worden in militaire dienst*, Baarn, Bosch en Keuning/In den Toren, 1969;
- Jong, A.M. de, *Notities van een Landstomman*, Amsterdam, Querido, 1975 (oorspronkelijke uitgave 1917);
- Jong, J.J.P. de, *Diplomatie of strijd, Het Nederlands beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947*, Amsterdam, Boom, 1988;
- Jong, K.H.E. de, *Dienstweigeren bij de Oude Christenen*, Leiden, Brill, 1905;
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, Staatsuitgeverij/SDU, 1969-1991 (veertien delen);
- Jong, Mels de, *A.M. de Jong, schrijver*, Amsterdam, Querido, 2001 (documentatie Johan van der Pol);
- Jong, Rudolf de, *De Spaanse Burgeroorlog*, Bijvoegsel Vrij Nederland, 26 juli 1986;
- Jonkers, J.E., *Handboek van het Nederlandsch-Indische Strafrecht*, Leiden, Brill, 1946;
- Joor, Johan, *De Adelaar en het Lam, Onrust, opruiming en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)*, Amsterdam, De Bataafse Leeuw, 2000 (dissertatie);
- Jörg, N.D., Gewetensbezwaren tegen militaire dienst, de wet in wankel evenwicht, in: *Maandblad voor Beredting en Redassering*, 1970, 49, 51-62;
- Jörg, N.D., De Rechtspleging bij de Land- en Luchtmacht en het Europees Verdrag, in: *Nederlands Juristenblad*, 1972, 875-879;
- Jörg, N., *Redt voor militairen*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1979 (dissertatie);
- Jörg, N., en Th. de Roos, De herziening van het militair straf- en tuchtrecht, in: *Nederlands Juristenblad*, 1982, 1193-1209;
- Junius, Hadrianus, *Holland is een eilandrijk, de Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)*, Hilversum, Verloren, 2011 (inleiding, vertaling en annotatie Nico de Glas);
- Jurgens, Erik, Dédaïn voor een initiatief-wet, in *Nederlands Juristenblad*, 1977, 148-149;
- Kaaij, Meindert van der, *Een eenzaam staatsman, Dirk de Geer (1870-1960)*, Hilversum, Verloren, 2012;

- Kabela, M. De dienstweigering, een medische aangelegenheid, in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, 26, 1973, no 3, 164-187 en no 4, 199-215, (1973a);
- Kabela, M. Verslag van een onderzoek naar enkele psychologische aspecten van dienstweigeraars, in: *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 15, november-december 1973, 360-371 en 16, juni 1974, 506-520, (1973b);
- Kammelar, Rob, Jacques Sicking en Menno Wielinga (samenstelling), *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen, getuigenissen – verhalen – betogen*, Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 2007;
- Kamminga, Menno T., Militair tuchtrecht en de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens, in: *Nederlands Juristenblad*, 1973, 1193-1199;
- Kanter-Van Hettinga Tromp, B.J.A. de, en A. Eyffinger, *Cornelis van Vollenhoven, 1874-1933*, Den Haag, T.M.C. Asser Instituut, 1992;
- Keijzer, N., Gronden voor erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienst, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1975, 1-14;
- Keijzer, Nico, *Military Obedience*, Alphen aan den Rijn, Sijthoff en Noordhoff, 1978 (dissertatie)(eerder verschenen onder de titel *The duty to obey*);
- Kemp, François Adriaan van der Kemp, *Magazyn van stukken tot de militaire jurisdictie betreffende*, Utrecht, Wild, 1783 (8 delen);
- Kempf, Beatrix, *Woman for peace, the life of Bertha von Suttner*, Park Ridge, Noyes Press, 1973 (translated from the German);
- Kessel, Ineke van, Dapper, maar zeer brutaal, de Afrikaanse soldaten in het Nederlands-Indisch leger, in: *Annamentaria*, 2002, 128-153;
- Kessel, Ineke van, *Zwarte Hollanders, Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië*, Amsterdam, KIT, 2005 (dissertatie);
- Ketting, Herman, *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)*, Amsterdam, Het Spinhuis, 2005;
- Kiës, P.Ch.J., *Dienstweigering*, Amsterdam, Ontwikkeling, 1926;
- Kinkelder, H.J., Psychiatrische Aspecten van principiële dienstweigeraars, in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, mei 1966, 19:5, 158-168 en juni 1966, 19:6, 181-190 en juli 1966, 19:7, 213-234;
- Kisch, I., Vreemde Krijgdiens, in: *Nederlands Juristenblad*, 1937, 719-730;
- Klappe, Laurens, *Wat heet vrijheid?*, *Dagboek van een dienstweigeraar*, Den Haag, Pax Christi, [1983] (Pax Christi boek 5);
- Kleingeld, Pauline, Kant's Cosmopolitan Law: World Citizenship for a Global Order, in: *Kantian Review*, 1998, 72-90;
- Klep, C.P.M., en R.J.A. van Gils, Internationale vredesoperaties, in: E.R. Muller e.a. (red), *Krijgsmacht, Studies over de organisatie en het optreden*, Alphen aan den Rijn, Kluwer, 2004 (in samenwerking met E.M. Meijers Instituut voor Rechtswetenschappelijk Onderzoek Universiteit Leiden en de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap), 397-416;
- Klinkers, Ellen, *De Troepenmacht in Suriname, De Nederlandse Defensie in een veranderende koloniale wereld, 1940-1975*, Amsterdam, Boom, 2015 (in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Militaire Historie);
- Klinkert, W., J.W.M. Schulten, en Luc De Vos (red), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1991;
- Klinkert, W., De Nederlandse Mobilisatie van 1914, in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten, en Luc De Vos (red), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1991, 24-33;
- Klinkert, W., *Het Vaderland verdedigd, Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland, 1874-1914*, Den Haag, Sectie Militaire Geschiedenis, 1992 (Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis no 21) (dissertatie);
- Klinkert, W., Van *Kesselschlacht tot Volkskrieg*, De Frans-Duitse oorlog, 1870-1871, in: Patrick Dassen en Petra Groen, *Van de barrièren naar de loopgraven, Oorlog en samenleving, 1789-1918*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008;
- Kloek, Els, (red), *1001 vrouwen in de Nederlandse Geschiedenis*, Nijmegen, Vantilt, 2013;
- Kloosterman, Elly, *De Nederlandse anarchisten en de Spaanse burgeroorlog, Hoe de Nederlandse anarchistische beweging uiteenviel door de gewelddadige strijd in Spanje tussen 1936 en 1939*, 1979 (doctoraalscriptie);
- Knevel, P., De kracht en zenuwen van de Republiek, de Schutterijen in Holland, 1580-1650, in: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm (red), *Schutters in Holland, kracht en zenuwen van de stad*, Zwolle, Waanders, 1988 (in samenwerking met het Frans Hals Museum in Haarlem);
- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer, De Schutterijen in Holland, 1550-1700*, Hilversum, Verloren, 1994 (Historische Vereniging Holland, Hollandse Studiën 32)(dissertatie);
- Koch, Jeroen, *Koning Willem I, 1772-1841*, Boom, Amsterdam, 2013;
- Koejemans, A.J., *Van Ja tot Amen*, Amsterdam, De Brug-Djamantan, 1961 (reeks Van Gisteren tot Morgen 5);
- Kok, A., *Wet gewetensbezwaren Militaire dienst*, Den Haag, Mouton en Co, 1965;
- Kok, Walther, Balen in gemeenschap, in: *Jeugd en Samenleving*, 1974 (juni), 519-532;
- Kolk, Henk van der, en Kees Aarts, *Het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar, debatten, argumenten en consequenties*, Enschede, Universiteit Twente, 2010 (met medewerking van Loraine Busetto, Xandra Maan en Jusynna Rakowska)(in opdracht van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksangelegenheden);
- Koning, D., *De Geschiedenis van een dienstweigeraar*, Amsterdam, De Roode Bibliotheek, [±1911];
- Koninklijke Woorden over Nederland-Indonesië van Hare Majesteiten Koningin Wilhelmina en Koningin Juliana*, Amsterdam-Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1950;
- Koolen, Ben, De Zoeaven, God wil het!, in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2014, 50-59;
- Koolemans Beijnen, G.J.W., *De kenmerken van desertie, een militairrechtelijke studie, opgedragen aan allen, die rechtsmacht bezitten over militairen*, Breda, Broese en Co, 1882;
- Kop, Peter C., *Mens en burger, een geschiedenis van de grondrechten*, Zutphen, Walburg Pers, 2009;
- Kors, Arjan, *'t is pligt dat ied' re jongen, geschiedenis van de dienstplicht in Nederland*, Utrecht, Kwadraat, 1996 (met medewerking van Steven Derrix);
- Kortmann, C.A.J.M., De krijgsmacht en de Grondwet, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1981 (LXXIV), 381-383.
- Kortmann, C.A.J.M., *Constitutioneel recht*, Deventer, Kluwer, 2012 (zevende druk, bewerkt door P.P.T. Bovend'Eert, J.L.W. Broeksteeg, B.P. Vermeulen en C.N.J. Kortmann);
- Körver, P.H.J., *De Besluitvorming van de Nederlandse regering in Londen in internationaalrechtelijk en staatsrechtelijk perspectief*, zp, Kluwer/Sanders Instituut, 2004 (dissertatie);
- Kouwenhoven, Arlette, *De Fehrs, Kroniek van een Nederlandse memmoriëtenfamilie*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas, 2011;

- Kraaijenstein, Martin en Paul Schulten, Onder de vaandels van de Entente, in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918*, Soesterberg, Aspekt, 2003 (Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 2).
- Kraaijenstein, Martin en Paul Schulten (red), *Wankel evenwicht, Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg, Aspekt, 2007;
- Kraaijenstein, Martin en Paul Schulten, Frans-Nederlandse betrekkingen 1914-1922, in: Martin Kraaijenstein en Paul Schulten (red), *Wankel evenwicht, Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg, Aspekt, 2007, 232-270;
- Kraan, Stephan, *De Muesli boer, uit het dagboek van een totaalweigeraar*, Amsterdam, Impuls Boek, 1982 (onder redactie van Almar Tjepkema en Bob van Opzeeland en met een voorwoord van Anton Constandse);
- Kraker, Adriaan M.J. de, De Westerschelde, Bevaarbaarheid en verdedigbaarheid, in: Victor Enthoven (red), Victor, *Een haven te ver, De Britse expeditie naar de Schelde van 1809*, Nijmegen, Vantilt, 2009, 23-53;
- Kramer, H.L.M., Het krijgsraadvonnis van 12 mei 1940, *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1968, 579-586;
- Krämer, R.E., Raden van Krijgstucht, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1925-1926 (XXI), 450-467 en 1926-1927 (XXII), 145;
- Kranenburg, R., *Het Nederlandsch staatsrecht*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1924-1925 (twee delen);
- Kranenburg, R., *Het Nederlandsch staatsrecht*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1947 (twee delen)(zesde druk);
- Krieken, Peter van, *Deserteurs, dienstweigeraars en asielrecht*, Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1976 (dissertatie);
- Krieken, Peter J. van, Blauwe helmen en baretten, in: *Internediar*, 28 april 1978, 1-5;
- Krijgsmacht in verandering, situatieschets, beleidscontouren en aanbevelingen, Algemeen Eindrapport van de Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht*, 's-Gravenhage, Ministerie van Defensie, 1977;
- Krimpen, Chr. Van, Enige beschouwingen rond de militaire justitie, in: *Ans Aequi*, 1969, 331-339;
- Kritic, Anamarija, Besluitvorming over de inzet van de krijgsmacht in internationale operaties: monoloog of dialoog? In: Annemarija Kristic, Anne Meuwese en Gerhard van der Schyff (red), *Functie en betekenis van de Grondwet: een dialogisch perspectief*, Nijmegen, WolfLegal Publishers, 2011 (publikaties van de Staatsrechtkring – Staatsrechtconferenties no 15);
- Kroef, R.H., *Dienstplichtwet, Wet van den 4den Februari 1922 (Staatsblad No. 43), Nieuwe regeling van den dienstplicht, met Algemeen Overzicht, Aanteekeningen, Tabellarische Opgaven en Alphabetisch Register*, Den Haag, Van Cleef, 1922;
- Krop, H.A., De leer van de rechtvaardige oorlog in de late middeleeuwen. Hendrik van Gorkums tractaat 'De justo bello', in: A.J. Brand (red), *Oorlog in de Middeleeuwen*, Hilversum, Verloren, 1989;
- Kropotkin, Peter, *Memoires van een revolutionair*, Baarn, Wereldvenster, 1978 (oorspronkelijke uitgave 1889, inleiding en annotatie van Nicolaas Walter).
- Kruls, H.J., *Generaal in Nederland, memoires*, Bussum, Fibula-van Dishoeck, 1975;
- Krumeich, Gert, Zur Entwicklung der 'nation armée' in Frankreich bis zum Ersten Weltkrieg, in: Roland G. Foerster (hrsg), *Die Wehrpflicht, Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*, München, Oldenbourg, 1994, 133-145;
- Kruyt, C.A. (red), *Weigeren Defensiebelasting*, Den Haag, Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1983;
- Kuiper, Fred., Het weeshuis der Doopsgezinde Collegianten 'De Oranje-Appel', in *Adttiende Jaarboek van het Genootschap Amstelodanum*, Amsterdam, Ten Brink & De Vries, 1920;
- Kuitenbrouwer, M. en M. Leenders (red), *Geschiedenis van de mensenrechten, bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering*, Hilversum, Verloren, 2000;
- Kuitenbrouwer, M., Nederland en de mensenrechten, 1795-1995, in: M. Kuitenbrouwer, en M. Leenders (red), *Geschiedenis van de mensenrechten, bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering*, Hilversum, Verloren, 2000, 156-201;
- Kuyper, A, *Ons Program*, Hilversum-Pretoria, Hóveker en Wormser, 1907 (vijfde herziene druk);
- Laak, Jan van der Laak, Van privilege tot grondrecht, ontwikkelingen rond de Wet Gewetensbezwaarden Militaire Dienst, in: Robert van der Linde (red), *Waarom ik dienstweiger, persoonlijke notities, documenten en beschouwingen van en over dienstweigeraars van militaire dienst*, Bilthoven, Ambo, 1973a, 11-26;
- Laak, Jan van der Laak, Vijf jaar begeleiding van dienstweigeraars, in: Robert van der Linde (red), *Waarom ik dienstweiger, persoonlijke notities, documenten en beschouwingen van en over dienstweigeraars van militaire dienst*, Bilthoven, Ambo, 1973b, 123-133;
- Lamb, Dave, *Mutinies: 1917-1920*, Oxford/London, Solidarity, [1975];
- Langemeijer, F.F., *Aard en Functie van het Militair Tuchtrecht*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1977 (dissertatie);
- Langemeijer, F.F., De voorgestelde wijziging van artikel 33 van de Dienstplichtwet, *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1981 (LXXIV), 513-521;
- Landolt, H.M.F., *Militair Woordenboek*, Leiden, Sijthoff, 1861 (2 delen);
- Laurillard, I.J.M., *Iets over dienstweigeren wegens gemoedsbezwaren*, Amsterdam, Versluys, 1904;
- Lebrun, François, en Roger Dupuy (red), *Les résistances à la Révolution*, Paris, Imago, 1987 (Actes du Colloque de Rennes, 17-21 Septembre 1985);
- Leemput, Guido van, Tien jaar totaalweigeren, in: *AMOK Antimilitaristies Tijdschrift*, 1985 (maart), 4-11;
- Leeuw, A.J. van der, *Der Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch Einstellung in die Deutsche Wehrmacht, die Waffen-SS, die Deutsche Polizei usw. nach dem Führer-Erlass von 19. Mai 1943 (R.G.B.L. 1943 I, 315), insbesondere im Falle Siert Bruins*, Amsterdam, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1979 (zweite, erweiterte Fassung)(typoscript, NIOD, archief 281, 76 en 77)
- Lesaffer, Randall, *Inleiding tot de Europese Rechtsgeschiedenis*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2008;
- Lesaffer, Randall, Kellogg-Briand Pact (1928), in: R. Wolfrum (ed), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011;
- Lesaffer, Randall, Het gewicht van de geschiedenis. Van *ius ad bellum* naar *ius contra bellum*, in: Lukas van Berge, Marishka Neekilappillai, Ros Kindt en Johan Valk (red), *Historische wortels van het recht*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2014.
- Lesaffer, Randall, The Temple of Peace, The Hague Peace Conference, Andrew Carnegie and the building of the Peace Palace (1898-1913), in *Once Century Peace Palace, Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Internationaal Recht*, 2013, 140, 1-38.
- Leson, Pia, Die Schweizer Milizarmee – ein Auflaufmodell?, in: Andreas Ahammar en Stephan Nachtigall (eds), *Wehrpflicht – Legitimes Kind der Demokratie*, Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2010 (Wissenschaft & Sicherheit, Band 7), 408-417;
- Leyten, J., Een voorbeeld, in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 385-386;
- Leyten, J.C.M., De ter dood veroordeelde sergeant, in: *Nederlands Juristenblad*, 1967, 925-926;

- Lichtenauer, W.F., *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, Rotterdam-Den Haag, Nijgh & Van Ditmar, 1971 (deel 9 van de historische werken onder auspiciën van het Historisch Genootschap Rotterdam);
- Lidth de Jeude, O.C.A. van, *Londense Dagboeken, januari 1940 - mei 1945*, Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2001 (bewerkt door A.E. Kersten met medewerking van Eric Th. Mos)(Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Reeks no 95).
- Liebknacht, Karl, *Militarismus und Antimilitarismus, under besonderer Berücksichtigung der internationalen Jugendbewegung*, Dortmund, Weltkreis, 1971 (Nachdruck, Leipzig, 1907);
- Liempt, Ad van, *De lijkeentrein, waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden*, Den Haag, SDU, 1997;
- Liempt, Ad van, *Na de bevrijding, De loodzware jaren 1945-1950*, Amsterdam, Balans, 2014;
- Liepmann, Heinz, *Kriegsdienstverweigerung, oder Gilt noch das Grundgesetz?*, Hamburg, Rowohlt, 1966 (RoRoRo Taschenbuch 885);
- Ligt. B. de, *Dienstweigeren en dienstdoen*, Rotterdam, Honnef, 1916 (overdruk Opwaarts, 421-424);
- Ligt. B. de, *Vrede als Daad, beginselen, geschiedenis en strijdmethoden van de directe actie tegen de oorlog*, Arnhem, Van Loghum Salaterus, 1933 (twee banden),
- Lignereux, Aurélien, *Les Européens face à la conscription napoléonienne (1800-1814)*, in: Natalie Petiteau, Jean-Marc Oliver en Sylvie Caucanas (eds), *Les Européens dans les Guerres Napoléoniennes*, Toulouse, Privat, 2012, 173-188;
- Limpach, Rémy, *De brandende kampongs van generaal Spoor*, Amsterdam, Boom, 2016;
- Linde, Robert van der (red), *Waarom ik dienstweigert, persoonlijke notities, documenten en beschouwingen over weigeraars van militaire dienst*, Bilthoven, Ambo, 1973;
- Lindner, G.L., *Arrest of geldboete, een onderzoek naar de effectiviteit van de arreststraf en de geldboete in het militair tuchtrecht*, gp, ga, [1985] (dissertatie);
- Lindner, G.L., *De Krijgstucht van 1978 tot en met 1990, feiten en achtergronden*, in: *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 1991, 325-368;
- Lindner, G.L., *Parlementaire geschiedenis van het militaire straf-, strafproces- en tuchtrecht*, Amhem, Gouda Quint, 1992 (deel I Militair tuchtrecht, deel II Militair strafrecht, deel III Militair Strafprocesrecht);
- Lith, H. van, Amerongen, Enkele reis, Keizer Wilhelm II vlucht naar Nederland, in H. Andriessen, Leo Dorrestein en Perry Pierik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1819, Essays over de Eerste Wereldoorlog*, no 17, Soesterberg, Aspekt, 2008, 225-248;
- Lodewijk Napoleon, *Gedenkschriften*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1983 (redactie Wim Zaal) (Privé Domein, 95);
- Loof, J.P. (red), *Juridische ruimte voor gewetensbezwaren*, Leiden, NJCM-boekerij, 2008 (verslag symposium op 1 februari 2008);
- Loof, J.P. *Dienstplicht en gewetensbezwaren, Een 'Dutch Treat' voor de rest van Europa?*, in: *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 2014, 136-148;
- Louis Bonaparte, *Documents Historiques et Réflexions sur le Gouvernement de la Hollande*, Paris/Amsterdam, Aillaud/Fantin/Delachaux, 1820 (3 tomes);
- Lucassen, Leo, en Wim Willems (red), *Waarom mensen in de stad willen wonen*, Amsterdam, Bert Bakker, 2009;
- Maaldrink, G.L., *Kanttekeningen op het vorig artikel (Militair straf(proces)recht uit de Alternatieve Justitiebegroting 1974 van de Coomhert-Liga*, in: *Kemuraag*, augustus 1974 (no 46);
- Maanen, G.E., *De wonderbaarlijke geschiedenis van de onrechtmatige overheidsdaad in de 19e en 20e eeuw*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1996 (Ars Aequi Cahiers Rechtsvergelijking en rechtsgeschiedenis, deel 5);
- Maarseveen, H.Th.J.F. van, *De Defensie in een nieuwe Grondwet*, in: *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 1969 (LXII), 193-227 (preadvis voor de Militair Redtelijke Vereniging);
- Maarseveen, H.Th.J.F. van, Ralph Waver, *vreemdeling of vluchteling?*, in: *Nederlands Juristenblad*, 1972, 929-934;
- Maarseveen, H.Th.J.F. van, *Initiatief-wet en regering*, in: *Nederlands Juristenblad*, 1976, 1293-1295;
- Maarseveen Henc van, *Wie helpt?* in: *Nederlands Juristenblad*, 1982, 943-944;
- Maassen, A.M.A., *Conscription Militaire, 1798-1814, Militaire dienstplicht van 1798 tot 1814 en de uitwerking daarvan in de gemeente Geulle*, Geulle, Drukkerscollectief, 1985;
- Maes, Jacques, *Het Belgisch Militair Gerecht tijdens de Eerste Wereldoorlog, een portret van de geëxecuteerden*, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2005, 197-235;
- Mak, Geert, *Reportages uit Nederland, de geschiedenis in meer dan honderd ooggetuigenverslagen*, Amsterdam, Prometheus, 1991 (later ook verschenen onder de titel *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis in meer dan honderd verslagen*);
- Mak, Geert, *In Europa, Reizen door de twintigste eeuw*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas, 2004;
- Mak, Geert, *De levens van Jan Six, een familiegeschiedenis*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas-Contact, 2016;
- Makdoembaks, Nizaar, *Goelag in de Indische Archipel, Joden en Stakers in 1942 Staatsvijanden van bezet Koninkrijk der Nederlanden*, zp, Het Tribunaal Mission 6, 2008;
- Mandere, H.Ch.G.J. van der, *De Vredesbeweging en hare geschiedenis*, Leiden, Sijthoff, [1928];
- Marang, G.P., *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, Utrecht, Hes, 1980 (ongewijzigde herdruk van 1909, dissertatie);
- Maris, C.W. en F.C.L.M. Jacobs, *Recht, orde en veiligheid, een historische inleiding in de rechtsfilosofie*, Deventer, Kluwer, 2011 (derde druk);
- Mark, Chris, *Boeggolf voor Korea, De Koninklijke Marine in de Koreaanse wateren 1950-1955*, Abcoude, Uniepers, 1990;
- Martínage, R., *Geschiedenis van het strafrecht in Europa*, Nijmegen, Ars Aequi, 2002;
- Matthey, Ignaz, *Het duel in de Nederlandse geschiedenis, eer verloren, al verloren*, Zutphen, Walburg, 2012;
- May, Larry, *War Crimes and Just War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007;
- Maurin, Jules, *Sur les drapeau*, in: André Corvisier, *Histoire militaire de la France*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997 (tome 3, De 1871 à 14071, sous la direction de Guy Pedroncini, Quadriges 252), Chapitre V, 99-118;
- Mayer, Peter (ed), *The Pacifist Conscience*, Hammondsworth, Penguin, 1966 (Pelican book A763);
- McMillan, Richard, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946, Britain, The Netherlands and the Indonesian Revolution*, London/New York, Routledge, 2005;
- Meerkerk, Edwin van, *De Gebroeders Van Hogendorp, Botsende idealen in de kraamkamer van het Koninkrijk*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas Contact, 2013;
- Meertens, Piet, *In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst, Radicalen en Religieuze Socialisten in Nederland*, Alphen aan den Rijn, Sijthoff, [1971];

- Meeuwse, Karina (red), *Lodewijk Napoleon, De Hollandse Jaren, Een reis door het leven van onze eerste koning*, Uithoorn, Karakter, 2008 (met DVD);
- Meijenfeldt, M.H. von, *In Dienst – Wat nu? Actuele informatie voor aanstaande militairen*, Ede, Zomer & Keuning, 1982;
- Meijer, Fik, *Macht zonder grenzen, Rome en zijn imperium*, Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2008 (zesde druk);
- Meijer, Maaike, *M. Vasalis, een biografie*, Amsterdam, Van Oorschot, 2011;
- Melle, J.L.A. van, Naar een nieuw dienstweigeringsrecht? in: *Arx Aequi*, XIX, 4, april 1970, 139-152;
- Mellink, Albert, *Amsterdam en de Wederlopers in de zestiende eeuw*, Nijmegen, SUN, 1978;
- Messing, M.W.J., *Toen had je de politionele acties*, Franeker, Van Wijnen, 2008;
- Meulen, Dik van der, *Koning Willem III, 1817-1890*, Amsterdam, Boom, 2013;
- Meulen, J.S. van der (red), *Openbare Mening en Krijgsmacht, Een vervolg op het Analyserapport 'Knelpunten in de verhouding volk-krijgsmacht'*, 's-Gravenhage, Stichting Volk en Verdediging, 1979;
- Meulen, Jan van der, *De verbedding van de soldaat, moderne oorlog en de klassieke militaire cultuur*, zu, zp, 1990 (dissertatie);
- Meurs, J.H. van, *Persoonlijke dienst en belasting in natura (art. 192 en 239 Gemeentewet)*, Leiden, Van Doesburgh, 1881 (dissertatie);
- Meeuwse, Stan, Kindsoldaten als internationaal rechtsprobleem, in: *Arx Aequi*, juli/augustus 1998;
- Meeuwse, Stan, Aspirant-militairen als kindsoldaten, Nederland en het protocol bij het kinderrechtenverdrag, in: *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 2010, 231-242 en 261-268;
- Meyer, M., Het Vaarplichtbesluit 1942, in: J. Eggens, P.Th. Six, H. Winkel en J.A. Swaab (red), *Nederlandsch Recht in Oorlogstijd in Engeland ontstaan en toegepast*, London, The Netherlands Publishing Company, 1945, 99-112;
- Meyers, Jan, Mussert, een politiek leven, Amsterdam, Arbeiderspers, 1984 (Reeks Open Domein no 10);
- Michels, A.W., Het militair straf- en tuchtrecht, in: *De Socialistische Gids*, 1918, 272-291;
- Mijn, Aad van der, *Te land, ter zee en in de lucht, een documentaire over de Nederlandse strijdkrachten*, Amsterdam, Polak & Van Genneep, 1967;
- Militaire dienstplicht, vrijstelling, gevechtsbezuïchtingen, alternatieve dienstplicht, vredesbeweging, pacifisme*, Haarlem, Gottmer, 1971 (Kernvraagbundel 1 in samenwerking met de Werkgroep Oorlog en Vrede van de gemeenschappelijke dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht);
- Militair recht in discussie*, Kernvraag, augustus 1974, no 46;
- Moeyes, Paul, *Buiten schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, Amsterdam, Arbeiderspers, 2001;
- Moeyes, Paul, *De sterke arm, de zachte hand, Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939*, Amsterdam-Antwerpen, Arbeiderspers, 2006;
- Mol, Eric, *Vrijheid voor Piet van Staveren*, Amsterdam, Amnestie-comité voor Dienstweigeraars Indonesië, 1951;
- Moll, L.O.A., De Ambonezenprocessen, in: *Rechtsgeleend Magazijn Themis*, 1977, 237-266;
- Monballyu, Jos, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, Brugge, De Klaproos, 2012;
- Monté ver Loren, J.P.H. de, en J.E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden*, Deventer, Kluwer, 1972 (vijfde druk);
- Moor, J.A., en H.Ph. Vogel, *Duizend miljoen maal vervloekt land, De Hollandse Brigade in Spanje 1808-1813*, Amsterdam, Meulenhoff, 1991;
- Moor, J.A. de, *Westerling's oorlog, Indonesië 1945-1950, de geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950*, [Amsterdam], Balans, 1999;
- Moor, J.A. de, Met klewang en karabijn: een militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1815-1949), in: Jaap R. de Bruijn en Cees B. Wels (red), *Met man en macht, de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, [Amsterdam], Balans, 2003, 199-244;
- Mooman van Kappen, O., Bijdrage tot de codificatiegeschiedenis van ons strafrecht rond het begin van de negentiende eeuw: het ontwerp-lijststrafwetboek van 1804, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1978, 299-323;
- Moulinas, René, *Histoire de la Révolution d'Avignon*, [Avignon], Aubanel, 1986;
- Muller, E.R., e.a. (red), *Krijgsmacht, Studies over de organisatie en het optreden*, Alphen aan den Rijn, Kluwer, 2004 (in samenwerking met E.M. Meijers Instituut voor Rechtswetenschappelijk Onderzoek Universiteit Leiden en de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap);
- Naar een nieuwe grondwet?*, Documentatiereeks, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken (diverse delen vanaf 1967).
- Naber, Johanna, W.A., *Overheersching en Vrijwording, geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk Juli 1810-November 1813*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1913 (derde herziene druk);
- Nabrink, Gé, *Dienstweigeraar door de Nederl. Regering vermoord! Aan alle denkenden menschen; een oproep tot protest*, Amsterdam, Brochurendepot van de IAMV, 1929 (vlugschrift);
- Neelissen, Ton, *Het toedozende leven van Johannes Esser, Grondlegger van de plastische chirurgie*, [Amsterdam], Balans, 2002;
- Neff, Stephen C., *War and the Law of Nations, A general History*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007;
- Nellen, Henk, *Hugo de Groot, een leven in strijd om de vrede 1583-1645*, Amsterdam, Balans, 2007;
- Neut, R. van der, Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage in: H.F. Fabri, J. van den Berg en C. de Zeeuw, *Mars en Historia, 25 jaar*, zp, Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie, 1990, 119-149;
- Nicolăi, Peter, De Hoge Raad en zijn oorlogsmisdadiger, in: *Arx Aequi*, 1969, 233-251;
- Nimwegen, Olaf van, *'Deser landen krijchsvolk', Het Staatse Leger en de militaire revoluties 1588-1688*, Amsterdam, Bert Bakker, 2006;
- Nimwegen, O. van, Van oude naar nieuwe armee: de totstandkoming van het Bataafse leger, in: A.M.J.A. Berkvens, J. Hallebeek en A.J.B. Sirkis, *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813, De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*, Hilversum, Verloren, 2012 (Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden, 13.2 (2011)), 49-82;
- Noll, Jörg Erik, *Leadership and Institutional Reform in Consensual Democracies, Dutch and Swedish Defence Organizations after the Cold War*, zp, zu, 2005 (dissertatie);
- Nolte, George (ed), *European Military Law Systems*, Berlin, De Gruyter Recht, 2003;

- Noordegraaf, Herman, *Niet met de wapenen der barbaren, het christen-socialisme van Bart de Ligt, Baarn*, Ten Have, 1994 (serie Passage, onder verantwoordelijkheid van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam);
- Noordegraaf, Herman, Geen man en geen cent, vrijdenkers over het antimilitarisme, in: B. Gasenbeek, J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs (red), *God noch autoriteit, Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland*, [zp], Boom, 2006;
- Noorloos, Marloes, Artikel 9 EVRM in het Nederlands Strafrecht, in: H. Post en G. van der Schyff (eds), *Godsdienstvrijheid in de Nederlandse rechtsorde: Nationale en Europese perspectieven*, Oisterwijk, Wolf Legal Publishers, 2014, p. 205-235.
- Nortier, J.J., Oorlogsdreiging en oorlog, in: *Gedenkschrift Koninklijke Nederlands-Indisch Leger, 1830-1950*, Dordrecht, Stabelan, 1990 (uitgave van de Stichting Herdenking KNIL), 35-38;
- Noyon, T.J., en G.E. Langemeijer, *Het Wetboek van Strafrecht*, Amhem, Gouda Quint en Brouwer en Zoon, 1954 (zesde druk) (twee delen);
- Nuis, Aad, De balenkrui, *Kroniek over het einde van Nederlands Nieuw-Guinea*, Amsterdam, Meulenhoff, 1983 (tweede, uitgebreide druk; eerste druk 1967);
- Nuytens, Michel, *Krijgers voor God, De orde van de tempeliers in de Lage Landen, 1120-1312*, Leuven-Zutphen, Davidsfonds-Walburg, 2007;
- Offenstadt, Nicolas, *Les Fusillés de la Grande Guerre et la mémoire collective (1914-1999)*, Paris, Odile Jacob, 2002;
- Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950*, Den Haag, Nijhoff, 1991-1996 (redactie S.L. van der Wal, P.J. Droogelever. M.J.B. Schouten, 20 delen, Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie 41, ook online via www.inghist.nl);
- Olink, Hans, *Een siberische tragedie*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas, 2007;
- Oordt, H.L. van, *Dienstplicht en legenvorming bij de voornaamste volken der oudheid*, Leiden, Brill, 1888;
- Oordt, H.L. van, *De persoonlijke dienstplicht, een nationaal belang bij uitzondering*, Leiden, Brill, 1889;
- Oosterboer, Frank, *Kennuapenopslag in Darp en 't Harde, Het geheim in de adtertun, Soesterberg, Aspekt*, 2015;
- Oosterhoff, P.W., De Dienstplicht, in: *Militair Rechtelijke Tijdschrift*, 1948 (XLI), 110-136 (voordracht voor de Militair Rechtelijke Vereniging op 29 en 30 augustus 1947, ook als brochure verschenen: Alphen aan den Rijn, Samsom, 1948);
- Oostindie, Geert, *Sdaalt in Indonesië, 1945-1950, Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis*, Amsterdam, Prometheus, 2015;
- Oostvogels, S.A.M., Foreign deserters and asylum in the Netherlands, the case of Ralph. J. Waver, in: *Netherlands Yearbook of International Law*, 1973 (IV), 143-192;
- Opijnen, W.A. van, Hoe zit het nu met dienstweigering, in: *Vrije Vaart*, 1958, 93-95;
- Oram, Gerard, *Death sentences passes by military courts of the British Army 1914-1921*, London, Francis Boutle, 1998;
- Oram, Gerard, 'The administration of discipline by the English is very rigid', *British Military Law and the Death Penalty (1868-1918)*, in: *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies*, 2001, 93-110 (via internet);
- Osch, Henk van, *Jonkheer D.J. de Geer, de teloegang van een minister-president*, Amsterdam, Boom, 2007;
- Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg*, [Den Haag], [Staatsdrukkerij en Uitgeverij], [1947]
- Oud, P.J., *Honderd Jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, Assen, Van Gorcum/Prakke en Prakke, 1967 (vierde druk);
- Oud, P.J., *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederland (deel II)*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1970 (tweede druk);
- Oudegeest, J., *De Geschiedenis der zelfstandige Vakbeweging in Nederland*, Amsterdam, NVV, 1926-1932, delen I-II;
- Ours, J.C. van, Verzoening met een vrijwilligersleger, in: *Economisch-Statistische Berichten*, 1996, 817 (recensie proefschrift Duindam);
- Pakenham, Thomas, *The Boer War*, London/Sydney, MacDonald & Co, 1982;
- Panhuysen, Luc, *De Beloofde Stad, Opkomst en ondergang van het Koninkrijk der wederlopers*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas, 2000;
- Panhuysen, Luc, *Jantje van Leiden*, Hilversum, Verloren, 2003 (reeks Verloren Verleden no 20);
- Panhuysen, Luc, *Rampjaar 1672, Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*, Amsterdam-Antwerpen, Atlas, 2009;
- Parker, Geoffrey en Anna, *Europese soldaten 1550-1650*, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978;
- Parker, Geoffrey, *The military revolution, Military innovation and the rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008 (twelfth printing, first published 1988, second edition 1996);
- Parker, Geoffrey (ed), *The Cambridge illustrated history of warfare, the triumph of the West*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009 (first published 1995, updated 2008);
- Pauli, Herta E., *Alfred Nobel, dynamietkoning – bouwmeester van de vrede*, 's-Gravenhage, Mouton, 1949 (oorspronkelijk *Alfred Nobel, Dynamite King - Architect of Peace*).
- Peeters, Ronald, *Koning Willem II, Opperbevelhebber van het leger, ondernemer en grootgrondbezitter in Tilburg*, Tilburg, Gemeente Tilburg, 1999;
- Pen, Jurjen, Het geweten, blijvend actueel, in: Marc Groenhuijsen, Tijs Kooijmans, Jannemieke Ouwerkerk, *Roosachtig strafrecht, Liber Americanum Theo de Roos*, Deventer, Kluwer, 2013;
- Perrier, M.J.B., *Le Guide de Juges Militaires, Recueil des Lois, Arrêtés, et Avis du Conseil d'État sur la législation criminelle-militaire, et maritième*, Paris, Magimel, Librairie pour l'Art Militaire, 1811;
- Petteau, Natalie, Jean-Marc Oliver en Sylvie Caucanas (eds), *Les Européens dans les Guerres Napoléoniennes*, Toulouse, Privat, 2012;
- Pfeil, Th., *Op gelijke voet, de geschiedenis van de belastingdienst*, [Deventer], Kluwer, 2009;
- Pigeard, Alain, La conscription sous le Premier Empire, in: *Revue du Souvenir Napoléonien*, 1998, 3-20 (via www.napoleon.org);
- Pigeard, Alain, *L'Armée de Napoléon 1800-1815, Organisation et vie quotidienne*, Paris, Tallandier, 2000;
- Pigeard, Alain, *La conscription au temps de Napoléon, 1798-1814*, Paris, Bernard Giovanangeli, 2003;
- Pigeard, Alain, *La Garde impériale 1804-1815*, Paris, Tallandier, 2005 (Bibliothèque Napoléonienne);
- Pirenne, Henri, *De geschiedenis van Europa, deel 1, Van de invallen tot de XVde eeuw*, Brussel, La Renaissance du Livre, [1960];

- Phang, Sara Elise, *Roman Military Service, Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, New York, Cambridge University Press, 2008;
- Plantenga, M.P., 'Tijd van oorlog' in Indonesië, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1949 (XLII), 391-391 (met naschrift van V.H. Vermeer);
- Ploeger, J., Nederlandse militaire gedenktekens in Zuid-Afrika, in: *Mars et Historia*, 1981, 1, 6-14;
- Politiek Dienstweigeren, motieven en werkwijze van het Politiek Dienstweiger Kollektief*, Nijmegen, De Schoffel, 1982;
- Pols, M.S., *Kort overzicht van de geschiedenis van het Strafrecht voor het Krijgsvolk te lande in Nederland*, in: Themis, 1963, 518-547;
- Pols, M.S., *Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te lande, met eene toelichting*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1867;
- Polvliet, G., *Alle Hens aan dek! Algemeene oefenplicht met beperkte herhalingsoefeningen en diensttijd, Plaatselijke en Gewestelijke Oefening en Organisatie*, Amsterdam, Propaganda-Comité voor Algemeene Oefenplicht der Vereniging Volksweerbareid, 1915;
- Pos, Hugo, *In triplo, autobiografie*, Amsterdam, In de Knipscheer, 1995;
- Postma, A., *De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-van Houten*, Deventer, Kluwer, 1977 (dissertatie);
- Pot, C.W. van der, Gemeentelijke Bestuursorganisatie 1822-1825, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Revue d'Histoire du Droit*, 1934 (deel XIII), 261-305;
- Potasse, J.W., *De gang van zaken rond het psychiatrisch onderzoek en rapport in de dienstweigeringsprocedure*, Utrecht, zu, 1975 (scriptie);
- Povée, Henk, *Beste ouders, lieve lne, ik schrijf dit uit La Courtine, Het Nederlandse leger in Frankrijk 1959-1971*, Bussum, Thoth, 2009;
- Pootjes, Joh. Will., *De Ramp in Indië*, Hilversum, De Vredesrichters, 1947;
- Prakke, L., J.L. de Reede en G.J.M. Wissen (bewerkers), *Van der Pot-Dommer Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1995 (13^e druk);
- Preston, Paul, *Een kleine geschiedenis van de Spaanse Burgeroorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas, 2006 (reeks Olympus) (oorspronkelijke Engelse versie 2006);
- Princen, Poncke, *Een kwestie van kiezen*, Den Haag, BZZT6H, 1995 (zijn levensverhaal opgetekend door Joyce Fenema);
- Proeve van een nieuwe grondwet*, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1966 (rapport van een commissie onder voorzitterschap van A.M. Donner);
- Putkowski, Julian, *British Army mutineers 1914-1922*, London, Francis Boutle, 1998;
- Putkowski, Julian & Julian Sykes, *Shot at dawn, Executions in World War One by Authority of the British Army Act*, Barnsley, Leo Cooper/Pen & Sword Books, 2007 (11th impression);
- Quack, H.P.G., *De Socialisten*, Baarn, Het Wereldvenster, 1980 (6 delen, fotografische herdruk van de vijfde (deel 1-2) en vierde (deel 3-6) druk uit 1921-1923; de eerste druk dateert van 1875-1897);
- Raa, F.J.G. ten, *De Geschiedenis der Limburgsche Jagers als bondscontingent 1842-1866*, in J.A.I.H. Graafland (red), *Gedenkbboek van het Eerste Tienjarig Tijdperk van het Landstomkorps Limburgsche Jagers en de Geschiedenis der Limburgsche Jagers als bondscontingent 1842-1866*, Maastricht, Van Aelst, 1925;
- Rabus, W.G., Bezettingsrecht versus nationaal recht: Het verlies van het nederlandschap als gevolg van indiensttreding in de Duitse strijdkrachten gedurende de Tweede Wereldoorlog, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1988 (LXXXI), 37-53;
- Raedt, Sylvie, de, Geef de keizer wat de keizer toekomt, belastingweerstand in België, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2003.
- Rademaker-Helfferich, B., *Ga je mee naar de brand... De Brandweer van Deventer en Omstreken*, Amsterdam, Van Soeren & Co, 1990;
- Rapport van de Commissie werkelijke diensttijd dienstplichtigen: advies inzake de noodzakelijk geachte duur van de werkelijke dienst der dienstplichtigen van de Koninklijke Marine, de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Luchtmacht, 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 1959 (Rapport Werkelijke Diensttijd, 1959)(Commissie-Van Voorst tot Voorst);
- Rapport van de Werkgroep betreffende Herziening Militair Tuchtrect, [Den Haag], [Ministerie van Defensie], 1970 (werkgroep-Lagerwerff);
- Rapport Commissie van Onderzoek Besluitvorming Irak, Amsterdam, Boom, 2010 (commissie-Davids);
- Reedijk, Is.J., *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, Zwijndrecht, Plancken, 1938;
- Rees, J. van, *Open brief aan den Wed. Hoogel. Heer Dr. A. Kuypen, oud-hoogleraar van de Vrije Universiteit, naar aanleiding van de dienstweigering van Jan P. Tenvey*, Amersfoort, Vrede, 1903;
- Reglement en Generale Ordres voor de Regimenten Infanterie van den Staat*, 's-Gravenhage, Scheltus, 1772;
- Regtien, Ton en Maarten van Dulleman, *Het Vietnam-tribunaal Stockholm-Roskilde 1967*, Amsterdam, Polak & Van Gennep, 1969 (Kritiese Bibliotheek);
- Reijntjes, J.M., Kassatie in militaire strafzaken, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1974, 257-268;
- Remmelink, J., Behoort de wetgever nadere regels van algemene of bijzondere aard te stellen betreffende het beroep op gewetensbezwaren tegen de naleving van door strafrecht gesanctioneerde normen?, in: *Handelingen Nederlandse Juristen Vereniging*, XC deel 1, Zwolle, Tjeenk Willink, 1960 (Preadvies Nederlandse Juristen Vereniging);
- Reybrouck, David van, *Congo, een geschiedenis*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2010;
- Reybrouck, David van, Zink, zp, *Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek*, 2016 (boekenweekessay 2016);
- Rewijk, Daniël, *Captain van Jong Holland, een biografie van Pim Mulier, 1865-1954*, [Gorredijk], Bornmeer, 2015 (dissertatie);
- Riemens, Michael, *De Passie voor vrede, de evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940, en de reapiëren door Nederland*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 2005 (dissertatie);
- Rijk, P. de, *Tour d'horizon van het militaire straf- en tuchtrect*, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1971, 257-277;
- Rijnders, G., *Wat willen toch die Dienstweigenaars?*, Amsterdam, Roode Bibliotheek, [1918];
- Ringoir, H., *De Zwitserse Regimenten in Koninklijk Nederlandse dienst (1814-1829)*, in *Annamentaria*, 1976, 67-69;
- Robertson, Geoffrey, *Crimes against humanity, the struggle for Global Justice*, London, Penguin, 200 (third edition);
- Rode Boekje voor Soldaten*, Het, Amsterdam, Van Gennep, 1971 (uitgave van de Bond van Dienstplichtigen);
- Rode, Olivier van, *De conscripties in het 'Département de l'Escaut', Organische groei van een reuteringsysteem, zijn conceptueel kader en zijn praktische uitvoering. Casus: de 19 gemeenten van het 'canton d'Oosterzele'*, Gent, 1996 (scriptie)(via www.thesis.net);

- Roemers, Martin, *De laatste lichting, Afscheid van de dienstplicht*, Eindhoven, Het Apollohuis, 1996 (fotoboek met een voorwoord van minister Joris Voorhoeve);
- Roland Holst-Van der Schalk, Henriëtte, *Het vuur brandde voort, levensherinneringen*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1979 (vierde druk, reeks Privé-domein 52);
- Roland Holst, Henriëtte, Een dienstweigeraar sprak tot zijn rechters, in: *Fundament*, 1940, nummer 4, 30-32 (gedicht);
- Rollin Couquerue, L.M., Interregionale Militaire Strafwetgeving in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 1949 (XLII), 88-98);
- Rolland, Denis, *La Grève des Tranchées, Les mutineries de 1917*, Paris, Imago, 2005;
- Romeijn, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen, de westerse wereld rond 1900*, Amsterdam, Querido, 1976 (eerste druk 1967);
- Romein, Jan en Annie, *De lage landen bij de zee, een geschiedenis van het Nederlandse volk*, Amsterdam, Querido, 1973a (vijfde druk, eerste druk 1934);
- Romein, Jan en Annie, *Egflaters van onze beschaving, Nederlandse gestalten in zes eeuwen*, Amsterdam, Querido, 1973b (tiende druk, eerste druk 1938-1940);
- Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, Het achtste hoofdstuk der Grondwet, in: *De Gids*, 1865, 452-462;
- Roodt, Evelyn de, Duitse deserteurs in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, in: Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918*, Soesterberg, Aspekt, 2002 (Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 1).
- Roon, E.W.R., De recruitering voor de nationale militia in Zuid-Holland 1880-1900, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 1994a, 151-170;
- Roon, E.W.R van, De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis van Nederland*, 1994b (109), 613-637;
- Roon, Eddie van, Dienstplicht en nationale identiteit in de negentiende eeuw: de praktijk in Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)*, 2010 (deel 55), 73-101;
- Roon, Eddie van, *Lotgevallen, De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*, zp, zu, 2013 (dissertatie);
- Roos, Theo de, en Willem Plessen, Vrijheid in uniform: meningsuiting in het leger, in: *Recht en Kritiek*, 1977, 290-307;
- Roos, Th. de, Het militair strafrecht als bolwerk, in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 1984, 193-199;
- Roos, Th. de, Vervangende dienst voor totaalweigerders, in: *Nederlands Junstenblad*, 1988, 869-874;
- Roos, Th. de, Ervaringen met de MID in de jaren zeventig, in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 2013, 206-210;
- Rooze-Stouthamer, C., *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*, Goes, De Koperen Tuin, 1996 (dissertatie);
- Roozen, Herman, *Tilburg als militaire stad*, Den Haag, Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, 1993;
- Roseboek van de Muijen*, Den Haag, Nationaal Jongerenverbond, 1934;
- Rosendaal, Joost, *Bataven!*, Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795, Nijmegen, Vantilt, 2003 (dissertatie);
- Rosendaal Joost, *De Nederlandse Revolutie, Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799*, Nijmegen, Vantilt, 2005;
- Rossem, Maarten van, *Drie Oorlogen, een kleine geschiedenis van de 20^e Eeuw*, zp, Nieuw Amsterdam, 2012 (twaalfde druk);
- Rouville, A.M. de, *Gedachten over een Nieuwe Wetgeving van Militair Strafrecht voor de Nederlandsche Land- en zeemacht en de Schutterijen, met een proeve van een eerste boek van een militair strafwetboek*, 's-Gravenhage, Belinfante, 1851;
- Rovers, Frits, *'Dan liever de lucht in'*, Jan van Speijk en de Belgische Opstand, Hilversum, Verloren, 2007 (Verloren Verleden no 12);
- Ruig, T. de, Gronden voor erkenning van gewetensbezwaren militaire dienst, in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 1975, 14-26;
- Ruis, Edwin, *Vechtmissie, Nederlandse militairen in Albanië, 1913-1914*, zp, Just Publishers, 2013;
- Ruiter, Jan de, *Gedoot voor Napoleon, Bevelenders in het leger van Napoleon 1811-1814*, Goes, Het Paard van Troje, 2013;
- Ruiter, Job de, *Jan Donner, jurist, een biografie*, Amsterdam, Boom, 2003;
- Ruller, Sibo van, *Genade voor Recht, Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1808-1870*, Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1987;
- Rümke, H.C., De psychiatrische beoordeling van dienstweigerders, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunst*, 17 september 1949, 93.III.38, 3243-3246 (Clinische Lessen);
- Russell, Frederick H., *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge-London-New York-Melbourne, 1977;
- Rüter, C.F., De Bijzondere Rechtspleging – symbool of alibi, in: *Ars Aequi*, 1972, 346-374;
- Rüter, C.F., *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid*, Amsterdam, Associated Publishers Amsterdam, 1973 (dissertatie);
- Rüter, A.J.C., *De Spoonwegstakingen van 1903, een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen, Sun, 1978 (Sun reprint 4 van oorspronkelijke uitgave uit 1935);
- Salet, Carla, *Meebetalen aan defensie?, Een rechtsvergelijkend onderzoek naar de mogelijkheden om defensiebelasting te weigeren in de loon- en inkomstenbelasting in Nederland, West-Duitsland, Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten*, Utrecht, Rijksuniversiteit Wetenschapswinkel Rechten, 1990;
- Salim, L.F.M., *Vijftien jaar Boven-Digoel, Concentratiekamp in Nieuw-Guinea, Bakermat van de Indonesische onafhankelijkheid*, Hengelo, Uitgeverij Smit van 1986, 1980 (tweede, vermeerdeerde druk);
- Sas, G.J. en C.F.J. Caljé, Is wijziging van de wet op den staat van oorlog en van beleg noodzakelijk? Zoo ja, in welken zin?, in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 1938-1939 (XXXIV), 338-398;
- Sas, Niek van, *Bataafse Terreur, De Betekenis van 1798*, Nijmegen, Vantilt, 2011 (in samenwerking met de Stichting Daendels)(Daendelslezing 2011);
- Sassoon, Siegfried, *Memoires van een infanterieofficier*, Utrecht, IJzer, 2003 (oorspronkelijke Engelse uitgave 1937);
- Scagliola, Stef, *Last van de oorlog, De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking*, [Amsterdam], Balans, 2002 (dissertatie);
- Scagliola, Stef, Interviews met veteranen als historische bron, De meerwaarde van *oral history* in de context van de krijgsmacht, in: Harry van den Berg, Stef Scagliola en Fred Wester, *Wat veteranen vertellen, verschillende perspectieven op biografische interviews over ervaringen tijdens militaire operaties*, Amsterdam, Pallas- Amsterdam University Press, 2010, 253-296;
- Schaepdrijver, Karel de, en Jules Charpentier, *Vlaanderen Weezang aan den IJzer*, Kortrijk, zu, 1918 (IJzerreeks no 3);

- Schacprijver, Sophie de, *De Groot Oorlog, Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, [Amsterdam], Olympus-Contact, 1999 (vijfde druk);
- Schacpman, H.J.A.M., *De rechterzijde én de persoonlijke dienstplicht*, Utrecht, Van Rossum, 1890;
- Schema, Simon, *Patriotten en Berijders, Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*, Agon, 1989 (oorspronkelijke Engelse uitgave 1977);
- Schema, Simon, *Kroniek van de Franse Revolutie*, Amsterdam, Contact-Olympus, 2000 (eerder verschenen onder de titel *Burgers*);
- Scheffer, H.J., *November 1918, journaal van een revolutie die niet doorging*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1971 (2^e druk);
- Scheffer, H.J., *Henry Tindal, Een ongevoon heer met ongewone besognes*, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976;
- Schelfhout, Andreas, *De zomer van 1962, De laatste gevechten om Nederlands Nieuw-Guinea, in het eenvoud en aan de conferentietafel*, Voorburg, Uitgeverij U2pi, 2014 (9^e verbeterde druk);
- Schendelen, M.P.C.M. van, Politieke achtergronden en dilemma's van burgerlijke ongehoorzaamheid, in: C.A. Kruyt (red), *Weigeren Defensiebelasting*, Den Haag, Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1983;
- Schermers, H.G., Dienstplicht, sociale dienstplicht en arbeid, in: *Nederlands Juristenblad*, 1993, 138-139;
- Schinkel, Anders, *Conscience and Conscience Objections*, Amsterdam, Pallas Productions, 2007 (dissertatie);
- Schmitz, J.P.G., *Redsthistonische Bijdragen tot de kennis van het materiele en formele strafrecht van toepassing op Dienaren van de Ver Oost-Ind. Compagnie, voornamelijk betrekking hebbende op het delict van desertie*, Utrecht, De Vroede, 1939;
- Schneider, Maarten, *De Nederlandse krant 1618-1778, van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn, Het Wereldvenster, 1979 (vierde druk, in samenwerking met Joan Hemels);
- Schnitter, Helmut, Die überlieferte Defensionspflicht. Vorformen der allgemeinen Wehrpflicht in Deutschland, in: Roland G. Foerster, *Die Wehrpflicht, Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*, München, Oldenbourg, 1994, 29-37;
- Schoenmaker, Ben, *Burgerzin en soldatengeest, De relatie tussen volk, leger en vloot, 1832-1914*, Amsterdam, Boom, 2009 (dissertatie);
- Schoenmaker, Ben (red), *200 jaar Koninklijke Landmacht, 1814-2014*, Amsterdam, Boom, 2014;
- Schoenmaker, Ben en Herman Roozenbeek, *Vredesnacht in Libanon, De Nederlandse deelname aan UNIFIL 1979-1985*, Amsterdam, Boom 2004 (in samenwerking met het Instituut voor Militaire Geschiedenis);
- Scholte, H.P., *Het Straftrecht in verband beschouwd met de vrijheid van godsdienst en geweten*, Amsterdam, Hoogkamer, 1842;
- Scholten, Paul, *De Gewetensvrijheid tegenover den Militairen Dienstplicht*, in: Verzamelde Geschriften, Tweede deel, Zwolle, Tjeenk Willink, 1950, 22-30 (inleiding tot een bespreking gehouden voor de Vereniging voor Staatskunde op 29 november 1917, oorspronkelijk gepubliceerd De Schakel, 1917, no 12);
- Scholten, Paul, *De Toepassing der Dienstweigeringswet (1928-1929)*, in: Verzamelde Geschriften, Tweede deel, Zwolle, Tjeenk Willink, 1950 (oorspronkelijk gepubliceerd in Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur, jrg 1928-1929, no 16);
- Schouwenaar, A.J., De Wijziging van de Dienstplichtwet, in: *Nederlands Juristenblad*, 1959, 329-335 en 358-364;
- Schouwer, Marlou & Deirdre Moloney (eds), *Gender, Migration and Categorisation, Making Distinctions between Migrants in Western Countries, 1945-2000*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2013 (IMISCOE Research);
- Schulten, C.M., en J.W.M. Schulten, *Het leger in de zeventiende eeuw*, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1969 (Fibulareeks 43);
- Schulten, J.W.M. Met toestemming van den opperbevelhebber: van 'mobilisatieclubs' tot 'Algemeene Vereniging voor Gemobiliseerden', in: G. Teider (red), *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*, Dieren, De Bataafse Leeuw, 1984, 88-101;
- Schulten, C.M., en F.J.H.Th Prins, *Grenadiers en Jagers in Nederland, 1599-1829-1979*, s-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1980;
- Schulten, C.M., en P.M.J. de Koster, Tussen hoop en vrees, de Nederlandse krijgsmacht in het Interbellum, in: Amersfoort, H., en P.H. Kamphuis (red), *Mei 1940, De strijd op Nederlands Grondgebied*, Den Haag, SDU, 1990, 51-84;
- Schulten, C.M., *The Netherlands and its Army (1900-1940)* in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (eds), *Je Maintiendrai, A concise history of the Dutch Army, 1568-1940*, The Hague, Sectie Militaire Geschiedenis, 1995;
- Schulten, P., Nederlandse vrijwilligers in de Boerenoorlog, in: *Ammanentaria*, 1998, 110-124;
- Schulten, J.W.M., De Nederlandse Mobilisatie van 1939, in: Klinkert, W., J.W.M. Schulten, en Luc De Vos (red), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939*, Amsterdam, De Bataafse Leeuw, 1991, 45-54;
- Schulten, Jan, *De Nederlandse krijgsmacht in een notendop*, Amsterdam, Bert Bakker, 2006;
- Schulten, Jan, Fusillés pour l'exemple, de Franse en Engelse Militaire Rechtspraak tijdens de Eerste Wereldoorlog, in: Hans Andriessen en Perry Penik, *De Grote Oorlog, Kroniek 1914-1918*, deel 15, Soesterberg, Aspekt, 2007;
- Schultze, H., *Wetgeving op de Nationale Militie, volgens De wetten van 8 Jan. 1817, 28 Nov. 1818 en 27 April 1820; en Aanteekeningen, inhoudende de disiclen en inlichtingen, tot rogt verstand en ter behoorlijke executie dier wetten, genomen en gegeven, met de Modellen der Registers, Lijsten en Certificaten, bij de Wetten gearsteend of voorgeschreven, benevens Alphabetisch Register*, Leeuwarden, Brouwer, 1825;
- Schumacher, Bert, *Militaire dienstweigering en vredesmonaal*, Tilburg, Tilburg University Press, 1986 (dissertatie);
- Schumacher, Peter, *Voor het vaderland weg, Nederlandse dienstweigeraars in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, Van Gennep, 2007;
- Schutte, J.J.E., Wet gewetensbezwaren militaire dienst, in: *Arx Aequi*, 1979, 194-200;
- Schutte, J.J.E., Herziening van het militaire straf- en tuchtrecht en van de militaire rechtspraak, in: *Arx Aequi*, 1991, 237-244;
- Schuurma, Rolf, De beste van het interbellum, Herman Adriaan van Karnebeck (1918-1927), in: Duco Hellema, Bert Zeeman en Bart van der Zwan, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw*, Den Haag, SDU, 1999 (vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw);
- Schuurma, Rolf, *Vergeefs onzijdig, Nederlandse neutraliteit 1919-1940*, Utrecht, Matij, 2005;
- Schuurmans Stekhoven, W., *Nota inzake de berechtiging der Indië-deserteurs*, Rotterdam, 1948;
- Schuurmans Stekhoven, W., *2e Nota betreffende de berechtiging van de (resterende) Indië-deserteurs*, Rotterdam, 1949;
- Schuyt, C.J.M., *Recht orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, Rotterdam, Universitaire Pers Rotterdam, 1973 (dissertatie, 2^e druk);
- Schuyt, Kees, 'Wetten veranderen, het geweten blijft', in: J.P. Loof (red), *Juridische ninnte voor gewetensbezwaren*, Leiden, NJCM-boeken, 2008 (verslag symposium op 1 februari 2008);
- Schwaborn, Winfried, *Handbuch für Kriegsdienstverweigerer*, Köln, Pahl-Rugenstein, 1973 (Kleine Bibliothek 18);
- Schwitters, R.J.S., De Ongevalenwet in: *Arx Aequi*, 2009, 683-686 (Canon van het Recht 16);
- Secher, Reynald, *La Vendée-Vengé, Le génocide franco-français*, Paris, Presses Universitaires de France, 1986.

- Seventer, J. L. de Baan en J.F. Dobben, *Pro Justitia, zes verdedigingsreden, gehouden voor de Rechtbank en het Gerechtshof te Leeuwarden op 12 januari en 2 maart 1916*, Rotterdam, Ons Manifest, [1916];
- Seyffardt, A.L.W., *Onze Volkssoevereïnteit, een nationaal belang van uitzondering*, 's-Gravenhage, Van Cleef, 1889;
- Siekman, R., Nog enkele volkenrechtelijke kanttekeningen naar aanleiding van het UNIFIL-vonnis, in: *Nederlands Juristenblad*, 1979, 532-535;
- Siekman, R., UNIFIL: op zoek naar een rechtsgrond voor onvrijwillige uitzending van dienstplichtige militairen, in: *Nederlands Juristenblad* (1980) 1-9;
- Siekman, R. Naschrift, in: *Nederlands Juristenblad*, 1980, 207-208 (rubriek O&M);
- Siekman, R., De berechting van wachtdelicten in Libanon, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1981 (LXXIV), 201-205;
- Siekman, R.C.R., *Juridische aspecten van de deelname met nationale contingents aan VN-vredesmacht (Nederland en UNIFIL)*, 's-Gravenhage, T.M.C. Asser Instituut voor Europees en Internationaal Recht, 1988 (dissertatie);
- Sijn, J.A. van, *Een pleidooi voor gewetensvrijheid*, Rotterdam, Van Sijn, 1916;
- Sikora, Michael, Das 18. Jahrhundert: Die Zeit der Deserteure, in: Ulrich Bröckling en Michael Sikora, *Amnen und ihre Deserteure, Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998, 86-111;
- [Simons, D.], *Opruiming, Weekblad van het Recht*, W 9900, 3 maart 1916.
- Simons, C.H.F., *Marine Justitie, Ontwikkelingen in de strafrechtspleging bij de Nederlandse Zeemacht, in het bijzonder gedurende de tweede helft van de 18e en het begin van de 19e eeuw*, Assen, Van Gorcum, 1974 (dissertatie).
- Singelenberg, Richard, Totaalweigering en Jehovah's Getuigen, in: *Nederlands Juristenblad*, 1994, 678-682;
- Sleeking, Vera, Wehrpflicht als legitimes Kind der Demokratie?, in: Andreas Ahammar en Stephan Nachtigall (eds), *Wehrpflicht – Legitimes Kind der Demokratie*, Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2010 (Wissenschaft & Sicherheit, Band 7), 68-82;
- Slegers, Cees, Antoon Coolen, 1897-1961, biografie van een schrijver, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg, 2001;
- Sloos, Louis Ph., 'Ik ga niet om doodschoten te worden, maar om Napoleon dood te schieten', Kinderen in het Nederlandse leger, 1579-1924, in: *Ammanentaria (Jaarboek Legenmuseum)*, 2011-2012, aflevering 46, p. 32-67;
- Smets, J.P.E.G., *De politietroepen 1919-1940, De Politie-Militair als steunpilaar van het wettig gezag*, zp, zu [1997] (dissertatie);
- Smit, C., *Het verdrag tussen Nederland en België van 19 april 1939*, Leiden, Sijthoff, 1946 (uitgegeven voor het Nederlandsch Genootschap voor Interne Zaken);
- Smit, C., (red), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1848-1919, Derde periode 1899-1919, zesde deel*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1969 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, no 128);
- Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, Groningen, Wolters Noordhoff, 1971 (eerste deel), 1972 (tweede deel) en 1973 (derde deel);
- Snapper, F., De Schutterijen 1813-1907, in: H.F. Fabri, J. van den Berg en C. de Zeeuw, *Mars en Historia*, 25 jaar, zp, Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie, 1990, 230-261;
- Soeteman, A., Gewetensbezwaren en militaire dienst, in: *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, jrg 46, no 7/8, juli/augustus 1976;
- Soetendal, E., Van Dienstplichtwet naar Kaderwet Dienstplicht: Afscheid van een dienstplichtsysteem, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1996 (LXXXIX), 345-353;
- Sociale wetenschappen nu, gedrag mens-dier, geweten, dienstplicht België en Frankrijk-Zwitserland, beroepslezer?*, Haarlem, Gottmer, 1972, (Kernvraagbundel 2 in samenwerking met de Werkgroep Oorlog en Vrede van de gemeenschappelijke dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht);
- Somers, Jan A., *Nederlands-Indië, Staatskundige ontwikkelingen binnen een koloniale relatie*, Zutphen, Walburg, 2005;
- Spek, Evert, Het leger in Suriname, in *Soldaat in Suriname 1947-1975*, Zwijndrecht, TRIS-Kontakten, 2007;
- Spek, Christiaan van der, *Sois les ames, Het Hollandse leger in de Franse tijd, 1806-1814*, Amsterdam, Boom 2016 (in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Militaire Historie)(dissertatie);
- Spijkerboer, Thomas, Dienstweigeren en Vluchtelingenstatus, in: *Ars Aequi*, 1988, 842-851;
- Spits, F.C., *De metamorfose van de oorlog in de 18e en 19e eeuw*, Assen, Van Gorcum, Prakke & Prakke, 1971 (Polemologische Studiën no 13) (dissertatie);
- Spits, F.C., Unie en milite, in: S. Groenvelde en H.L.Ph. Leeuwenberg (red), *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondssate*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1979a (reeks Geschiedenis in veelvoud no 6), 184-198;
- Spits, F.C., De afschaffing van de plaatsvervang, in: *De krijgsmacht in de samenleving, een serie opstellen, aangeboden aan Drs. J.M.M. Homic ter gelegenheid van zijn afscheid als Directeur van de Stichting Volk en Verdediging*, Den Haag, Stichting Volk en Verdediging, 1979b;
- Spork, R. *De discussie over het Remplaçanten-stelsel in de Nederland*, Den Haag, Haagse Leergangen, 1981 (scriptie);
- Spork, René, De Discussie over het remplaçantenstelsel in Nederland 1873-1898, in: *De Negentiende Eeuw*, 1985, 49-64;
- Sporken, Paul, *De arts in dienst, van patiënt en/of van bedrijf, sport, justitie, leger*, Bilthoven, Ambo, 1973;
- Sprang, Alfred van, *Wij werden geneepen, De geschiedenis van de 7 December Divisie*, 's-Gravenhage, Van Hoeve, 1949;
- Spruyt, C.B., *De Persoonlijke dienstplicht voor de vierschaar van de oud-Hollandse deftigheid*, Amsterdam, De Bussy, 1890;
- Stadhouders, Michiel, *Nederland en de Volkenbond 1919-1922, De Vilniuskwestie en de rol van de minister van Buitenlandse Zaken*, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, zj (scriptie Geschiedenis van Internationale Betrekkingen);
- Stam, Mart, *Brieven uit de cel*, Amsterdam, Propaganda Commissie van de Afdeling Amsterdam van de IAMV, [1920] (Anti-Militaristische Bibliotheek);
- Steege, Margrete van der, *Politietuchtrecht, een studie naar de juridische aspecten en de praktijk*, Alphen aan den Rijn, Kluwer, 2004 (dissertatie);
- Steen, Jan van der, *Padvindes, 100 jaar Scouting in Nederland*, Zutphen, Walburg, 2010;
- Steinkamm, Armin, *Die Streitkräfte im Kriegsvölkerrecht*, Würzburg, Holzner, 1967 (Würzburger Wehrwissenschaftliche Abhandlungen, Schriftreihe des Instituts für Wehrrecht des Universität Würzburg, Band 1);
- Stellinga, J.R., Enige opmerkingen bij de jongste Grondwetwijziging, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1983 (LXXVI), 281;
- Stemerdink, A., De ombudsman voor militairen, in: *Socialisme en Democratie*, 1970, 414-424;
- Stevens, Th., Mouterij op Java. Achtergronden en verloop van het soldatenoproer van 1860. In het bijzonder Semarang, in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 8, 1985, 5-13;

- Stevens, L.G.M. Stevens, *Elementair Belastingrecht voor Economen en Bedrijfsjuristen*, Deventer, Kluwer, 2006 (22^e druk)(serie Belastingrecht voor WO/HBO);
- Stigter, P.J., *Wetten en andere Wettelijke Voorschriften ten dienste van het ondenvijs in Militair Straf-en Tucht recht aan Cadetten bestemd voor het Leger in Nederl-Indië*, Breda, Koninklijke Academie, 1919;
- Stigter, P., en J.H. van Wermeskerken, *Straf- en Tucht recht voor het Leger in Nederlandsch-Indië/Koninklijke Nederlandsch-Indisch Leger*, Breda, Koninklijke Militaire Academie, 1935-1936 (twee delen);
- Stikker, Dirk U., *Memoirs, Herinneringen aan de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/'s-Gravenhage, Van Nijgh & Van Ditmar, 1966;
- Stiphout, Robert, *De Bloedigste Oorlog, Het vergeten bataljon Nederlandse militairen in Korea*, Amsterdam/Antwerpen, Veen, 2009;
- Stoelinga, Th.H.J., *Russische Revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse Pers maart 1917 – maart 1918*, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1967 (dissertatie);
- Strijards, G., De Hoge Raad als cassatierechter in militaire zaken, in: *Militair Rechtelijke Tijdschrift*, 1989, 320-327.
- Stübig, Heinz, Die Wehrverfassung Preußens in der Reformzeit. Wehrpflicht im Spannungsfeld von Restauration und Revolution 1815-1860, in: Roland G. Foerster, *Die Wehrpflicht, Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*, München, Oldenbourg, 1994, 39-53;
- Stuivenga, Marcel, *Iers Niemandsland, Ierse vrijwilligers in het Britse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog* Soesterberg, Aspekt, 2004;
- Stutje, Jan Willem, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een romantische revolutionair*, Antwerpen/Gent/Amsterdam, Houtekiet/Amsab/Atlas, 2012;
- Suttner, Bertha von, *Die Waffen Nieder, eine Lebensgeschichte*, Dresden-Leipzig-Wien, Pierson, 1897 (roman, oorspronkelijke uitgave 1889);
- Sybenga, T., *De Grondwet van 1887 toegelicht, ook in verband met de praktijk*, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1921 (zesde druk);
- Swart, Erik, *Krijgsvolk, Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1569-1590*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006 (Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks) (dissertatie);
- Swart, Erik, Van malefijtsrecht naar gamizoensknijgraden. De transformatie van de militaire rechtspraak in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, in: *Militair Rechtelijke Tijdschrift*, 2007, 317-327;
- Takemura, Hitomi, *International Human Rights to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders*, Berlin-Heidelberg, Springer, 2010;
- Tames, Ismeec, *Oorlog voor onze gedachten, Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918*, Hilversum, Verloren, 2006 (dissertatie);
- Tamse, C.A., en E. Witte (red), *Staats- en Natievorming in Willen I's Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel-Baarn, Vubpress-Bosch en Keuning, 1992;
- Tardi, *C'était la guerre des tranchées 1914-1918*, [Paris], Casterman, 1993 (stripverhaal);
- Teding van Berkhout, N.G., *Proeve tot een wet voor burgerlijken dienstplicht voor mannen*, Rotterdam, zu, 1917;
- Teitler, G., *De wording van het professionele officierscorps*, Rotterdam, Universitaire Pers Rotterdam, 1974 (dissertatie);
- Teitler, G., Het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht, 1890-1910, in: J.S. van der Meulen (red), *Openbare Mening en Krijgsmacht, Een vervolg op het Analyse rapport 'Knelpunten in de verhouding volk-krijgsmacht'*, 's-Gravenhage, Stichting Volk en Verdediging, 1979;
- Teitler, G., The Dutch Colonial Army in transition, The militia debate 1900-1921, in: *Militaire Spectator*, 1980, 5-20 en 70-87;
- Teitler, G. (red), *De val van Nederlands-Indië*, Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1982;
- Teitler, G. (red), *Tussen crisis en oorlog, maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*, Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1984;
- Teitler, G. en P.M.H. Groen (red), *De politieke acties*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1987;
- Teitler, G., An outline of the Military History of the Dutch East Indies, in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (eds), *Je Maintiendrai, A concise history of the Dutch Army, 1568-1940*, The Hague, Sectie Militaire Geschiedenis, 1995;
- Teitler, G., en W. Klinkert (red), *Kopsnukken uit de krijgsmacht, Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1997;
- Termeer, Guus, e.a., *Dienstweigeraars, over dienstweigeringen en verzet tegen het militarisme van de eeuwwisseling tot nu*, Amsterdam, Link, 1984;
- Teunisse, Ingeborg (red), *Onderdaan in Oranje's oorlog, Dagboek van een Amsterdamse schutter ten tijde van de Belgische onafhankelijkheids-oorlog (1830-1832)*, Zutphen, Walburgpers, 2002;
- Teylingen, Hendrik van, *Depot voor Disipline*, Amsterdam, Bezige Bij, 1990 (roman);
- Thewissen, Henk, *De gezworen schuttersrijen in Maastricht, 1374-1579*, Valkenburg aan de Geul, Pons Mosae, [2008];
- Thorbecke, J.R., *Aanteekening op de Grondwet*, Amsterdam, Johannes Müller, 1841 (deel I) en 1843 (deel II);
- Tilly, Charles, War making and State making as Organized, in: Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer & Theda Skocpol (eds) *Bringing the State back in*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985;
- Tolstoj, Leo, *Het einde is nabij (Middelburgsche Schuttersgastie)*, Delft, Segboer, [1897];
- Touwen-Bouwisma, Elly, Muters of vrijheidsstrijders, Indonesische reacties op de mouterij op De Zeven Provinciën, in: Evelien Gans e.a.(red), *Met man en macht, botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, [Amsterdam], Balans, 2003, 78-93 (in samenwerking met de Stichting Democratie en Media, aangeboden aan J.C.H. Blom ter gelegenheid van zestigste verjaardag);
- Troelstra, Jelle, *Mijn vader Pieter Jelles*, Amsterdam, Arbeiderspers 1943;
- Tromp, Bart, *Het sociaal-democratisch programma, De beginselprogramma's van de SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002 (dissertatie);
- Tuchman, Barbara W., *The March of Folly, from Troy to Vietnam*, London, Abacus, 1985;
- Tuinstra, J., Het strafproces tegen den kapitein Boren, in: *Militair Rechtelijke Tijdschrift*, (1931-1932 (XXVII), 103-114;
- Turksma, Leo, *Wisselend lot in een Woelige tijd, Van Hogendorp, Krayenhoff, Chassé en Janssens, generaals in Bataafs-Franse dienst*, Westervoort, Van Gruting, 2005;
- Turksma, Leo, *De eerste Nederlandse vredesmissie, Albanië 1914, Prins Wilhelm zu Wied, Overste Lodewijk Thompson, Essad Pasja Toptani*, Soest, Boeckenscout, 2011;

Tweede Rapport van de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1969 (Staatscommissie Cals-Donner);

Uhl, Robert-Jan, De 'Burger in Uniform,' en zijn mensenrechten, over de mensenrechten van leden van de krijgsmacht, in: *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten* (NJCM-Bulletin), 2010, 595-611;

Uitterhoeve, Wilfried, Cornelis Krajenhoff 1758-1840, een loopbaan onder vijf regeervormen, Nijmegen, Uitgeverij Van Tilt, 2009;

Uitterhoeve, Wilfried, Koning, keizer, admiraal, 1810, De ondergang van het Koninkrijk Holland, Nijmegen, Vantilt, 2010;

Uittekzel ten behoeve van de conscripts uit de Algemeene Instructie betreklyk de Conscriptie - Regten en Pligten van de Conscripts en van hunne Familie, Parijs, Firmin Didot, 1812;

Vaartjes, G , *Herman de Man, de biografie*, Soesterberg, Aspekt, 2000 (tweede druk);

Vaders, Ger, *De Verliezers, Indonesië op het tweede gezicht*, Amsterdam, Jan Mets, 1993;

Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus, Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940*, Nijmegen, Valkhof Pers, 1998;

Vanacker, Daniël, *Het 14-18 boek, De kleine Belgen in de Grote Oorlog*, Zwolle, Waanders, 2006;

Vandebeek, Th., en J. Grauwels, *De Boerenkrijg in het Departement van de Nedermaas*, Maastricht, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1961;

Vanvugt, Ewald, *Nieuw Zavarboek van Nederland Overzee, wat iedere Nederlander moet weten*, Soesterberg, Aspekt, 2012 (tweede geheel herziene editie);

Vanvugt, Ewald, *Roofstaat, wat iedere Nederlander moet weten*, Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar/Top Notch, 2016;

Veer, Paul van 't, *Daendels, Maarschalk van Holland*, Zeist-Antwerpen, De Haan, 1963 (Grote Phoenix Pocket 69);

Vegetius, *Het Romeinse leger, Handboek voor de generaal*, Amsterdam, Atheneum-Polak & Van Gennep, 2002 (vertaling door Fik Meijer van *Epitoma rei militaris*);

Veld, J. in 't, Wijziging van de Dienstplichtwet, in: *Nederlands Juristenblad*, 1959, 805-810 en 831-840;

Venner, Dominique, *Westerling, de Eenling*, Amsterdam, Spoor, 1982 (Nederlandse bewerking van Westerling, Gu rilla-story, 1977);

Verdoorn, J.A., *Arts en oorlog, medische en sociale zorg voor oorlogsslachtoffers in de geschiedenis van Europa, inleiding in de medische polemologie*, Amsterdam, Lynx, 1972 (twee delen);

Vereinigde Naties, kerkelijk denken over oorlog en vrede, officierseed, theologie van de revolutie, Haarlem, Gottmer, 1971 (Kernvraagbundel 2 in samenwerking met de Werkgroep Oorlog en Vrede van de gemeenschappelijke dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht);

Verhagen, Jules A.H., *De totstandkoming van het eerste kabinet-Ruijs de Beerenbrouck*, Den Bosch, Malmberg, 1952 (dissertatie)

Verhagen, Frans, *Toen de katholieken Nederland veroverden, Charles Ruijs de Beerenbrouck, 1873-1936*, Amsterdam, Boom, 2015 (dissertatie);

Verhoeven, Clemens, *Het vergeten korps, De geschiedenis van de Koloniale Reserve*, Nijmegen, Vantilt-Fragma, 2012;

Verkuyll, J., *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk*, 's-Gravenhage, Daamen, 1946;

Vermeer, W.H., Gewetensbezwaren tegen inlijving, in: *Nederlands Juristenblad*, 1953, 896-901 (met naschrift van W. Pompe);

Vermeer, W.H., Oorlogsmisdrijven en beroep op ambtelijk bevel, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1972 (LXV), 1-5;

Vermeulen, B.P., Grotius on Conscience and Military Orders, in: *Grotiana*, 1985 (vol 6), 3-19;

Vermeulen, B.P., Dienstweigering op grond van gewetensbezwaren in de Bondsrepubliek Duitsland, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1988, 2246;

Vermeulen, B.P., *De vrijheid van geweten, een fundamenteel rechtsprobleem*, Arnhem, Gouda Quint, 1989 (dissertatie);

Vermeulen, B.P., Geweten, toetsing, gewetensvrijheid, de rol van de Commissie van advies inzake gewetensbezwaren militaire dienst, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1190 (LXXXVIII), 149-153 (lezing voor de Commissie van advies inzake gewetensbezwaren militaire dienst);

Verheus, S.L., Beleden vrede – omstreden vrede, het dopers vredesgetuigenis, in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland, 1530-1980*, Zutphen, Walburg, 1993 (derde druk);

Verplicht of vrijwillig dienen, een onderzoek naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een vrijwilligerskrijgsmacht, Eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake de personeelsvoorziening voor de krijgsmacht, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1977 (commissie-Mommersteeg);

Verrips, Ger, *Zorg dat je een gekkenbriefje krijgt*, Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1978 (nouvelle);

Verrips, Ger, *Duivels en Dromend, De geschiedenis van de CPN 1938-1991*, Amsterdam, Balans 1995;

Verslag van de commissie ingesteld door SDAP en NVV tot onderzoek van het Militaire Vraagstuk, Amsterdam, Solidariteit, 1926;

Verstraete, Pieter Jan, *Joris van Severen, een biografisch portret*, Soesterberg, Aspekt, 2010 (reeks aspektsbiografie);

Vertier, Jean, *Histoire de Nancy*, Paris, Mazarine, 1980;

Vervoort, H., en G. Heymenberg, *Klein Nederlands Soldatenboek*, Amsterdam, Thomas Rap, [1970] (met medewerking van R. Kennedy, eerder aangekondigd als Groot Nederlands Soldatenboek);

Verwer, L.G.M., Een vergelijking tussen disciplinaire regelingen van de krijgsmacht en die in enige ondernemingen, in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 1971 (LXIV), 449-462;

Vijver, J.G. van de, (red), *Unifil, Nederland en VN-vredesmachten*, 's-Gravenhage, Stichting Volk en Verdediging, 1980;

Vijver, J.G. van de, The Netherlands, in: Charles Moskos & John Whiteclay Chambers II, *The New Conscientious Objection, from sacred to secular resistance*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1993, 221-225;

Vink, A.F., Keer de bewijslast om: van 'niet opvolgen dienstbevel' naar 'disobeying a lawful order', in: *Militair Rechtelijk Tijdschrift*, 2011, 136-143;

Viollet, Paul, *Les établissements de Saint Louis, accompagnés des textes primitifs et de textes dérivés*, Paris, Renouard, 1881 (vier banden);

Vinuly, A., *Antwoord op de sympathiebetuigingen, ontvangen op zijn ontslagaanvraag als reserve-officier-vlieger*, Amsterdam, De Lantaarn, 1936;

Vlis, Inge van der, *Van wezen tot zijn, Vier eeuwen zorg voor jongeren*, Zutphen, Walburg, 2005;

- Voetelink, H.M., Pleidooi voor een sergeant, in: *Nederlands Juristenblad*, 1968, 317-323;
- Vondeling, A., Het bekrachtigen van een initiatiefontwerp (in het bijzonder de abortus betreffende), in *Socialisme en Democratie*, 1977, 449-465;
- Vos, Luc, de, *Het effectief van de Belgische Krijgsmacht en de militiewetgeving, 1830-1914*, Brussel, Koninklijk Legermuseum, 1985 (Centrum voor Militaire Geschiedenis, no 20);
- Vollenhoven, C. van, *De eendracht van het land, 's-Gravenhage*, Martinus Nijhoff, 1913;
- Vries, Theun de, *Rutger Jan Schimmelpenninck, Republiek en zonder republiek*, Amsterdam/Den Haag, Bert Bakker/ Daamen, 1965 (eerste uitgave 1941);
- Vrijheid van geweten ook voor den krijgsveld*, Den Haag, Comité [voor voorbereiding], [1915];
- Waarom ik dienstweigert, persoonlijke notities, documenten en beschouwingen van en over dienstweigeraars van militaire dienst*, Balthoven, Ambo, 1973;
- Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt, Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920*, Hilversum, Verloren 2003 (dissertatie);
- Wal, S.L. van der (red), *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge, met brieven uit zijn nalatenschap*, Utrecht, Historisch Genootschap, 1968 (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Vijfde Serie, no 1);
- Walaardt, Tycho, New Refugees, Manly war resisters prevent an alysum crisis in the Netherlands, 1968-1973, in: Marlou Schrover & Deirdre Moloney (eds), *Gender, Migration and Categorisation, Making Distinctions between Migrants in Western Countries, 1945-2000*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2013 (IMISCOE Research);
- Walgenmoed, G.F., De bevoegdheid van de militaire strafrechter, Het einde van 't Gedrocht der ongelimiteerde militaire jurisdictie', in M.M. Dolman, P.D. Duyx en H.G. van der Wildt (red), *Geleende lessen, Liber amicorum Simon Stolwijk*, Nijmegen Wolf Legal Publishers, 2007;
- Wartena, Bert, *H. Goeman Borgesius (1847-1917), Vader van de verzorgingsstaat, Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland*, Amsterdam, Aksant, 2003;
- Weeren, Jan van, *Stuk terug, De afocht van Sergeant Meijer*, Soesterberg, Aspekt, 2011;
- Weijzen, Antoine, *De Indië-weigeraars, Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog*, Utrecht, Omniboek, 2015;
- Weissbrodt, D., The United Nations Commission on Human Rights confirms conscientious objection to military service as a human right, in: *Netherlands International Law Review*, 1978, 53-72;
- Weitzel, A.W.P., *Maar Majesteit, Koning Willem en zijn tijd, de Geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel*, Amsterdam, Sijthoff, 1985, (inleiding en bewerking Paul van 't Veer);
- Welten, Joost, *In dienst van Napoleons droom, de versterking van de plattelandssamenleving in Weert*, Leuven, Davidsfonds, 2007;
- Wentink, J.J., *Rondom de militaire dienstplicht*, Driebergen, Kerk en Vrede (samen met Doopsgezinde Vredesgroep), [1968];
- Werkgroep Informatie Dienstplicht Tilburg, *School, Kazeme, Fabriek, Informatie over de plannen voor de Dienstplichtvervorming van de Commissie Peijnenburg*, Tilburg, Werkgroep Informatie Dienstplicht Tilburg, 1974;
- Wesseling, H.L., *Soldaat en krijger, Franse opvattingen over leger en oorlog, 1905-1914*, Assen, Van Gorcum, Prakke en Prakke, 1969;
- Wesseling, H.L., *De man die nee zei, Charles de Gaulle 1890-1970*, Amsterdam, Bert Bakker, 2012;
- Westerman, Frank, *Een woord en woord*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2016;
- Wetter, Ernst, Veiligheid zonder dienstplicht? Het militariesysteem van het Zwitserse leger, vorm van defensie, wil tot defensie, in: *Sociale Wetenschappen nú, gedrag mens-dier, geweten, dienstplicht België, Frankrijk, Zwitserland, Beroepsleer?*, Haarlem, Gottmer, 1972 (Kernvraagbundel 3 in samenwerking met de Werkgroep Oorlog en Vrede van de gemeenschappelijke dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht);
- Wiel, Kees van der, *Dit kint het Willem, De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg*, Leiden, Primavera, 2010;
- Wiersma, Eric, De Tewerkstelling van 1923 tot 1953, in: *Dienstplicht, Weigerplicht, feiten en motieven rond dienstweigeren*, Amersfoort, De Horstink, 1980 (DIC-map 80), 69-71;
- Wiersma, Erik, *Pathologisch!, Nederlandse psychiaters en hun beeldvorming van militaire dienstweigeraars rond de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, Vereniging Dienstweigeraars, 1986 (doctoraalscriptie Historische Opvoedkunde en Sociale Pedagogiek);
- Wiersma, Eric, *Pathologisch, Nederlandse Psychiaters en hun beeldvorming van militaire dienstweigeraars rond de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, Vereniging Dienstweigeraars, 1987 (doctoraalscriptie Historische Opvoedkunde en Sociale Pedagogiek);
- Wijk, Hein van, *De dienstweigeren van Dries Bunnia*, Amsterdam, Algemene Nederlandse Vredesactie, 1963;
- Wijk, Hein van, *Dienstweigeren en vredesdienst*, Amsterdam, ANVA, [1967];
- Wijk, J.H. van, Bezwaren tegen de noodwachtdienst en noodwachtdienst, in: *Nederlands Juristenblad*, 1959, 845-853.
- Wijk, J.H. van, De Nieuwe Dienstweigeringswet, in: *Nederlands Juristenblad*, 1962, 339-347 en 363-368;
- Wijk, J.H. van, De Dienstweigeren van Gerard Roovers, in: *Nederlands Juristenblad*, 1972, 768-789 (1972a);
- Wijk, J.H. van, Is voorarrest van militaire dienstweigeraars onrecht?, in: *Militair Redelijk Tijdschrift*, 1972 (LXV), 321-325 (1972b);
- Wijk, J.H. van, In en uit de doolhof van gewetensbezwaren, in: *Nederlands Juristenblad*, 1977, 36-39 (1977a);
- Wijk, J.H. van, Dienstweigeren en grondrechten, over het grondwet van gewetensvrijheid in zaken van gewelddadige landsverdediging en oorlog en wetontwerp 13872, in: *Nederlands Juristenblad*, 1977, 39-40 (1977b);
- Wijne, Johan S., *Stuif Wiardi Beckman, patriër en sociaal-democraat*, Amsterdam, Rap, 1987;
- Wijne, Johan S., *De 'vergissing' van Troelstra*, Hilversum, Verloren, 1999 (Verloren Verleden no 8);
- Wilhelmina, *Eenzaam, maar niet alleen*, Baarn, Ten Have, 1980 (10^e druk, 1^e druk 1959);
- Willems, Martin, De psychiater en het dienstweigeren, in: *Proces*, 1969, 294-301;
- Willemsen, A.C., *Het Vlaams-Nationalisme, de geschiedenis van de jaren 1914-1940*, Utrecht, Ambo, 1969 (bewerking en aanvulling van de 1958 gepubliceerde dissertatie);
- Willemsen, Mathieu, Wapentechnologie en militair optreden in Europa 1789-1918, in: Patrick Dassen en Petra Groen, *Van de barricaden naar de loopgraven, oorlog en samenleving 1789-1918*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008;

- Winkel, H., *Nederlandsch Militair Recht in Engeland ontstaan en toegepast*, in: J. Eggens, P.Th. Six, H. Winkel en J.A. Swaab (red), *Nederlandsch Recht in Oorlogstijd in Engeland ontstaan en toegepast*, London/Amsterdam, The Netherlands Publishing Company/Scheffer en Sikkema, 1945, 23-44;
- Winkel, L.C., *Volkenrechtsgeschiedenis in de oudheid*, in: A.C.G.M. Eyffinger (red), *Compendium Volkenrechtsgeschiedenis*, Deventer, Kluwer, 1991 (2^e druk);
- Winter, Denis, *Death's men, soldiers of the Great War*, Harmondsworth, Penguin, 1979;
- Witlox, J.H.J.M., Schaepman en de persoonlijke dienstplicht, in: *Handelingen van het Negentiende Nederlandsche Philologen-congres*, Groningen, Wolters, 1946, 73-75 (rede gehouden in Amsterdam, 26 april 1946);
- Witt Huberts, Fr. de, Zoals het vroeger was XIII, in: *Militaire Spectator*, 1941, 269-278;
- Wolffram, Dirk Jan, *Uit mijn beurs geen bommen, De Beweging Weigering Defensiebelasting en haar voorgeschiedenis*, Nijmegen, Studiecencentrum voor Vredesvraagstukken, 1988 (Dosschrift 21);
- Wüppeman, [W.E.A.], *Nederland onder de Franche Heerschappij 1795-1813*, Amsterdam, Graauw, [1913];
- IJzerdreef, Willem, *De Zuid-Celebes Affaire, Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*, Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1984;
- Zaal, Wim, *De vuist van de paus, De Nederlandse zouaven*, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980 (reels Unofficial history);
- Zanten, Jeroen, van, *Koning Willem II, 1792-1849*, Amsterdam, Boom, 2013;
- Zamoyski, Adam, *1812, Napoleons fatale veldtocht naar Moskou*, Amsterdam, Balans, 2005 (oorspronkelijk 1812 Napoleon Fatal March to Moscow, 2004);
- Zijl, Annejet van der Zijl, *Gerard Heineken, de man, de stad en het bier*, Amsterdam-Antwerpen, Querido-Lubberhuizen, 2014;
- Zijlmans, G.C., *De Indische bestuursdienst 1940-1942*, in: G. Teider(red), *De val van Nederlands-Indië*, Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1982;
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, Hilversum/Leeuwarden, Verloren/Fryske Akademy, 2000;
- Zijpp, N. van der, *De vroegere doopsgezinden en de krijgsmacht*, Wolvega, Taconis, 1930;
- Zijpp, N. van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1952;
- Zuring, J., *De achtergrond van het Desertieprobleem*, in *Militair Redtelijk Tijdschrift*, 1951 (XLIV), 674-683;
- Zwart, Henny, *Er waren er die niet gingen, vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars*, Amsterdam, Solidariteit, 1995;
- Zwitzer, H.L., *De militaire dimensie van de patriottenbeweging*, in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhart en N.C.F. van Sas (red), *Voor Vaderland en Vrijheid, De revolutie van de patriotten*, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1987;
- Zwitzer, H.L., *De milizie van de staat, Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam, Van Soeren & Co, 1991;
- Zwitzer, H.L., en C.A. Heshusius, *Het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger 1830-1950, een terugblik*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1977;

LIJST VAN AFKORTINGEN

AB	Administratiefrechtelijke Beslissingen
ABOHZIS	Algemeen, Bovenste Iedematen, Onderste ledenmaten, Horen, Zien, Intelligentie, Stabiliteit
AFNEI	Allied Forces Netherlands East Indies
AG	Advocaat-Generaal
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
AJC	Arbeidersjeugdcentrale
AMAR	Algemeen Militair Ambtenarenreglement
ANJV	Algemeen Nederlands Jeugd Verbond
ANVA	Algemene Nederlandse Vredesactie
APRI	Angkatan Perang Republik Indonesia (de strijdkrachten van de Republiek Indonesië)
APRMS	Angkatan Perang Republik Maluku Selatan (het Molukse leger)
APV	Algemene Politieverordening/Algemene Plaatselijke Verordening
ARRvS	Afdeling Rechtspraak van de Raad van State
AROB	Administratieve Rechtspraak Overheidsbeschikkingen
avas	afwezigheid van alle schuld
ANMVM	Algemene Nederlandsche Militieverzekering Maatschappij
AVNM	Algemene Vereniging Nederlandse Militairen
AWB	Algemene Wet Bestuursrecht
AWOL	Absence without Leave (afwezigheid zonder verlof)
BAB	Beroep Administratieve Beschikkingen
BB	Bescherming Burgerbevolking
bd	buiten dienst
BEDA	Stichting Bibliotheek en Documentatiedienst betreffende antimilitarisme en het vredeswerk
BGBI	Bundesgesetzblatt
BLS	Bevelhebber der Landstrijdkrachten
BOUV	Buitengewone Oproeping Uitwendige Veiligheid
brt	brutoregister-ton
BS	- Binnenlandse Strijdkrachten - Belgisch Staatsblad
BvCS	Bond van Christen-Socialisten
BVD	- Bond van Dienstweigeraars/Bond van Dienstplichtigen - Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVL	Bijzondere Vrijwillige Landstorm
BVVVDM	Bond van Vrijwillig, Verplicht en Voormalig Dienende Militairen
BW	Burgerlijk Wetboek
BWD	Beweging Weiger Defensiebelasting
C3I	command, control, communication and information
CC	Code Civil
CCDW	Contactcommissie Dienstweigeringswet
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CGB-Arbeid	Commissie Gelijke Behandeling van mannen en vrouwen bij de arbeid
CJM	Code Justice militaire (pour l'armée de terre) (France)
CNT	Confederación Nacional del Trabajo
CODIS	Commissie Onderzoek Dienstplichtsystemen
CP	Code Pénal
CPN	Communistische Partij van Nederland
CRvB	Centrale Raad van Beroep
CTBT	Comprehensive Test Ban Treaty
CU	Christen Unie
CWKtL	Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande
CWKtW	Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Water
D66	Democraten 1966
DDR	Duitse Democratische Republiek (Oost-Duitsland)
DR	Decisions and Reports (ECieERM-EHRM)
DST	Depot Speciale Troepen
ECieRM	Europese Commissie voor de Rechten van de Mens
ECCO	European Council of Conscript Organisations
EDG	Europese Defensiegemeenschap
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
EU	Europese Unie
EVC	Eenheidsvakcentrale

LIJST VAN AFKORTINGEN

EVRM	(Europees) Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden
F	<i>faussaires</i> (brandmerk voor vervalsers)
GAPI	Gabungan Politik Indonesia (Indonesische Politieke Federatie)
GBM	Gedragbeïnvloedende Maatregel
GMD	Gewetensbezwaren Militaire Dienst
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
GSoA	Gruppe für ein Schweiz ohne Armee
GS	Generale Staf
HBS	Hogere Burgerschool
HMG	Hoog Militair Gerechtshof
HMG-NI	Hoog Militair Gerechtshof voor Nederlands-Indië
HMT	Humanistisch Militair Tehuis
HRL	Herziening Rechtspleging voor de Landmacht (in Indië)
Hd	hier ten lande
IB	Indië-bereid
IBC	infanteriebewakingscompagnie
ICJ	International Court of Justice
ICOM	International Conscientious Objectors Meetings
IHV	Inhouding Huisvesting en Voeding
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
ILO	International Labour Office
Ind. Stb.	Staatsblad van Nederlandsch-Indië
INDAS	individueel aanvullingssysteem
INF-verdrag	Intermediate Nuclear Forces Treaty
IVBPR	Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten
IVESCR	Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten
IVH	Internationale Vrijwillige Hulpdienst
IVRK	Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind
IVV	International Verbond van Vakverenigingen
IW	Indië-weigeraar
IWMS	Invoeringswet Militair Strafrecht
JAC	Jongerenadviescentrum
KB	Koninklijk Besluit
KD	kort dienstverband
KDp	Kaderwet Dienstplicht
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
KL	Koninklijke Landmacht
KLu	Koninklijke Luchtmacht
KM	Koninklijke Marine
Kmar	Koninklijke Marechaussee
KMK	Kadernilitiekrijgsmacht
KMT	Katholiek Militair Tehuis
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
Kr	Krijgsraad
KrtV	Krijgsraad te Velde
KVK	Kadervrijwilligerskrijgsmacht
KVP	Katholieke Volkspartij
LGBT	Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender
lhbt	Lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender
LIB	Lichte Infanterie Brigade
lk	linkerkolom
LO	legerorder
MAW	Militaire Ambtenarenwet
MB	Ministeriële Beschikking
MG	Militair Gezag
MID	Militaire Inlichtingen Dienst
MKR	Militair Keuringsreglement
mn	met noot
MRT	Militair Rechtelijk Tijdschrift
MPC	Militair Penitentiair Centrum
NA	Nationaal Archief
Natres	Nationale Reserve
NBM	Nederlandse Bond van Militairen
NDVN	Nederlands Detachement Verenigde Naties (in Korea)
NICA	Netherlands Indies Civil Affairs
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies)

LIJST VAN AFKORTINGEN

NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NJ	Nederlandse Jurisprudentie
NJB	Nederlandse Juristenblad
NJG	Nederlandse Jeugd Gemeenschap
NJV	Nederlandse Juristen Vereniging
NKRI	Negara Kesatuan Republik Indonesia (de Indonesische eenheidsstaat)
NMOF	Nooit-Meer-Oorlog-Federatie
NPT	Treaty on non proliferation on nuclear weapons
NSHC	Nederlandse Scheepvaart – en Handelscommissie
NTC	Nationaal Territoriaal Commandant
NTM/NJCM-Bull	Nederlands Tijdschrift voor Mensenrechten/Nederlands Juristen Comité voor Mensenrechten Bulletin
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NVVR	Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak
OD	Ordedienst (verzetorganisatie)
omw	ontbreken van materiële wederrechtelijkheid
ONDAS	onderdeelsaanvullingssysteem
OW-er	Oorlogswinstmaker
PAG	pantserafweergeschut
PIA	Praktisch-Idealisten Associatie
PC	Peletoncommandant
PDK	Politiek Dienstweiger Kollektief
PMCs	Public Military Companies
PMT	Protestants Militair Tehuis
PPBB	Perhimpunan Pegawai Bestuur Bumiputra (Indische bestuurderspartij)
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSCs	Public Security Companies.
PSP	Pacifistisch-Socialistisch Partij
PSU	Persoonlijke Standaard Uitrusting
PvdA	Partij van de Arbeid
PULHEMS	Physique, Upper, Locomotion, Hearing, Eyesight, Mental status, emotional Stability
RAPWI	Repatriation of Allied Prisoners of War and Internees
RIS	Republik Indonesia Serikat (de Verenigde Staten van Indonesië)
rk	rechterkolom
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RL	Rechtspleging voor de Landmagt
RLlu	Rechtspleging voor de Landmacht en de Luchtmacht
RMS	Republik Maluku Selatan
RMT	Reservist Militaire Taken
RPD	Rijkspsiologische Dienst
RPI	Rijkspsihiatrische Inrichting
RSD	Reservist Specifieke Deskundigheid
RvE	Raad van Europa
SAJO	Sociaal-Anarchistische Jeugd-Organisatie
SD	Sicherheidsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SFOR	Stabilisation Force (Iraq)
SHAEF	Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force
SOBSI	Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia (Indonesisch vakverbond)
SOFA	Status of Forces Agreement (NATO-Statusverdrag)
SP	Socialistische Partij
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
Sr	Wetboek van Strafvordering
SS	Schutz Staffel
SSS	Selective Service System (Amerikaanse dienstplichtwet).
Stb.	Staatsblad
Stct.	Staatscourant
STUMIK	Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht
Sv	Wetboek van Strafrecht
SVB	Studentenvakbond
SVK	Stichting Verbiedt de Kruisraketten
TEG	(Bureau) Tewerkstelling Erkende Gewetensbezwaarden
TNI	Tentara Nasional Indonesia
TO	Tropenonvoldoende
Trb.	Tractatenblad
TRI	Tentara Republik Indonesia
TRIS	-Troepenmacht in Suriname
	-Tentara Republik Indonesia Sulawesi (het Indonesische republikeinse leger op Celebes)

LIJST VAN AFKORTINGEN

TF	<i>travaux forcés</i> (brandmerk voor dwangarbeiders)
TFP	<i>travaux forcés à perpétuité</i> (brandmerk voor levenslange dwangarbeiders)
TV	Tropenvoldoende
TvO	Tijdschrift voor Overheidsadministratie
UCMJ	Uniform Code of Military Justice (USA)
UCV	Uitgebreide Commissievergadering (van de Tweede Kamer)
UNPROFOR	United Nations Protection Force (voor voormalig Joegoslavië)
VD	Vereniging Dienstweigeraars
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VDSÖ	Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs
VDW	Verbond tot Democratisering der Weermacht
VJV	Vereniging van Juristen voor de Vrede
VND	Vrijwillig Nadienenden
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie
VPTL	Voorschrift voor de uitoefening van de Politiek-politionele taak van het leger (Indië)
VSTP	Vereeniging van Spoorweg- en Tramwegpersoneel
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVDM	Vereniging van Dienstplichtige Militairen
VVSDMC	Vereeniging van Sociaal-Democratische Mobilisatieclubs
W	Weekblad van het Recht
WAG	Werkgroep Artsen Gewetensbezwaarden
WAS	Werkgroep Anti-militaristische studenten
WFR	Weekblad Fiscaal Recht
WGMD	Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst
WIC	West-Indische Compagnie
WK	Wet op de Krijgstucht
WK-NI	Wetboek van Krijgstucht voor Nederlandsch-Indië
WMS	Wetboek van Militair Strafrecht
WMT	Wet Militair Tuchtrecht
ZBO	Zelfstandig Bestuursorgaan
zj	zonder jaartal
zp	zonder plaats
zu	zonder uitgever

SUMMARY

INTRODUCTION

The subject matter of this study is the development of compulsory recruitment for military service in The Netherlands during the period 1800–2000 in a legal-historical perspective, including on the one hand the enforcement of discipline by means of military penal law and on the other hand non-compliance, either by conscientious objection or by desertion.

The material collected in this study about how conscription is realised, how conscription is formulated within the juridical framework of public law (administrative law and penal law), how conscription is maintained and sanctioned and how the formal and legal reaction to acts of non-participation of the armed forces in the form of refusal, evasion or avoidance of military service or desertion forms the basis for and the answers to the main research questions of this study.

Primary question:

1. How did conscription and the reaction to it in the form of maintaining discipline, evading military service (staying away) or deserting (going away) develop during the two hundred years?

Secondary questions:

- 2a. How was conscription juridically legitimated during these two hundred years?
- 2b. Is there any relation on the legal level between imposing compulsory recruitment for military service and granting voting rights? Is a conscript entitled to have a voice on the policy matters of the homeland that he is obliged to defend?

The emphasis in the study is more on description than on analysis. Although the juridical material is not easily available, the collection of the legal material from juridical literature, case law and parliamentary documents forms the basis of the study.

One question is if and how young men who are forced to defend their homeland are entitled to voting rights, i.e. is there a balance between duties and rights?

Based on the sometimes contradictory contributions of political philosophers like Grotius (Hugo de Groot), Charles de Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, Adam Smith, Immanuel Kant, Georg Friedrich Hegel, Carl von Clausewitz and the Dutch political activist Joan Derk Van der Capellen tot den Pol, some aspects can be significant for an assessment of conscription:

- a citizen is obliged to contribute to the defence of his homeland;
- a mass army requires a nation at arms;
- the rejection of an army consisting of mercenaries;
- a citizen who becomes a soldier keeps his own moral responsibility.

The political thinkers around 1800 prefer the *citoyen-soldat* (a citizen who becomes a soldier) to the *soldat-citoyen* (a soldier with civil rights).

THE FIRST CENTURY OF MODERN CONSCRIPTION

The French origin of Dutch conscription 1798–1815

Compulsory recruitment for military service in The Netherlands is of French origin. When the French Revolutionaries had to defend themselves against the old European monarchies, an immense amount of military manpower was needed, which was financially unaffordable and for which revolutionary volunteers were not available in the *Garde Nationale*. Conscription was inevitable. Rousseau in particular supplied an ideological basis for conscription.

A *levée en masse* was organised twice, in February and August 1793. A law, named after general Jourdan and lawyer Delbrel, came into force in 1798 in order to make a one-off obligation into a structural obligation for the French masculine population. Replacement – another person fulfilling the military obligation for a person who paid the *remplaçant* – was regulated in 1799. Napoleon used the Jourdan-Delbrel law to keep hundred thousands of citizens in the army for many years.

The incorporation of The Netherlands into the French empire in 1810 entailed the introduction of conscription in The Netherlands in 1811. Conscription was not well received, especially not after Napoleon's debacle in Russia in 1812: only half the number of the Dutch soldiers in French service returned home.

Napoleon introduced the *Garde d'Honneur* in 1813, for whose regiments he recruited the sons of the elite without the possibility of replacement.

The Revolution was looking for a more democratic system to maintain discipline among the soldiers. In the early years of the Revolution the military law of the royal army of the *Ancien Régime* was not changed. Later the disciplinary rules were adapted to the revolutionary approach. Ordinary soldiers were appointed in the court martials. Corporal punishment was forbidden within the French armed forces.

But the disciplinary system became more strict in the Napoleonic era.

In the Batavian Republic, as The Netherlands had been called since 1795, two new laws were introduced, a criminal law for the army and a criminal law for the navy. Before 1799 the regulations made by Prince Maurits in 1590 still applied.

There is no mention of conscientious objection in the twenty-five years between 1789 and 1815. But avoidance or evasion of military service was a frequent phenomenon. Resistance to conscription went hand in hand with resistance to the anti-religious character of the French Revolution and the dogmatic centralism of the revolutionary regime, as in the region Vendée.

This regional opposition was not of a pacifistic nature and soon turned violent. The reaction of the regime was very bloody too. It was Napoleon who succeeded in securing a better and stronger grip on people who wanted to evade or avoid military service. Distinction was made between *retardataires* (reacting to the call-up too late), *réfractaires* (refractories), and *déserteurs* (deserters, recruited but runaways), together called *insoumis*.

When imposed on the Dutch departments of the French empire in 1811, conscription led to all kinds of unrest and uproar, more than 30 incidents all told. It is estimated that in these departments there were a few thousand avoiders of military service.

There was no need for special attention for deserters in the first years of the French Revolution because of the great influx of volunteers into the revolutionary army (*Garde Nationale*). But the introduction of conscription (twice a one-off in 1793 and subsequently

based on the new law of 1798) made a more systematic approach and a better penal law for deserters unavoidable. History shows an interchange between a strict policy and a generous amnesty.

The short nineteenth century 1815-1890

In the course of the nineteenth century the resented French conscription gradually became a socially accepted phenomenon in the Netherlands. Willem I, the new king of The Netherlands, warmly welcomed the heritage of Napoleon. Conscription got a constitutional basis in 1814. Laws to regulate the militia were enacted in 1815, 1817 and 1861. An army based on compulsion was needed, when the time of mercenary armies was over: between 1814 and 1829 Willem I hired the last 8,000 Swiss soldiers for the Dutch army. Replacement was still allowed to prevent rich people's sons from being recruited into the army. The drawing of lots was part of the procedure.

The constitution forbade deploying conscripts in the colonial army in the Dutch East Indies. During the nineteenth century some 175,000 men were recruited on a voluntary basis, 28 per cent of whom came from other European countries.

Three forms of military power were foreseen by the constitution: a standing army consisting of volunteers and mercenaries, a militia consisting of conscripts and a civic guard as an auxiliary army, consisting of former conscripts and ordinary citizens, organised by the municipalities.

Willem's plan envisaged a standing army of 30,000 volunteers and a militia of 20,000 conscripts. The reality on the soldiers' market was that it was not possible to recruit the 30,000 men for the standing army, mainly because the volunteers had to be recruited from the same soldiers' market as the *remplaçants*. An amalgamation of the standing army and the militia appeared to be inevitable: it was realised from 1819 onwards, although it was not in accordance with the constitution of 1815.

The army proved capable of containing the Belgian uprising in 1830 from a military point of view, until the moment the French army invaded the southern provinces to assist the new Belgian army. Even the civic guards were sent south to support the Dutch army (from which the Belgian conscripts had deserted).

The army from that time on was organised as a 'cadre militia army', with professional (un)commissioned officers and with conscripts as the rank and file.

Whereas the king perceived the standing army (with volunteers and mercenaries) as his royal prerogative, the militia was based on a law to be enacted by parliament. Both these forms of military power were at the root of the power struggle between the king and parliament (even in the period (till 1848) that it was the king who appointed the members of parliament).

The military penal law of 1799 from the era of the Batavian Republic remained in force during the whole nineteenth century. This piece of military legislation was issued for an army of professional soldiers and volunteers, not for conscripts. It was made applicable for conscripts in a juridically rather grating manner. There was no sense of urgency to adapt the legislation to the reality of armed forces mainly consisting of conscripts. First the common penal code, which was based on the French *Code Pénal*, was to be adjusted to the Dutch legal system. It was not until 1881-1886 that a new Dutch penal law was introduced.

The only change was the abolition of corporal punishment in 1879, more or less at the same time as the abolishment of corporal punishment in common penal law in 1854.

When in 1870 the death penalty was abolished in common penal law, it was not considered necessary to extend this measure to military penal law. But the death penalty was never imposed on military personnel in the nineteenth century in The Netherlands (contrary to the Dutch East Indies).

During the nineteenth century there were only a few persons who did not want to fulfil their obligation as a conscript for the army or the civic guard. The exception was the period of the Belgian uprising around 1830-1831. On the one hand there were the mainly Roman Catholic conscripts in Catholic regions such as Twente, some parts of the province of Gelderland and the province of Brabant in the south of the country. They felt a kind of solidarity with the Belgian rebels and an aversion to the supremacy of the western provinces of Holland. Only a few of them responded to the call-up. A general amnesty did not have any effect. There were serious countermeasures by the government in the form of punitive expeditions by certain detachments of the army. Billeting of soldiers in the homes of the families of

of reluctant conscripts was one of the more effective measures.

On the other hand there were those who resisted on principle, notably in a Christian radical sect consisting of people who wanted to go back to the foundation of Christian belief and who detested the values of the French Revolution. It was the sect of the *Zwijndrechtse Nieuwlichters* (the Bearers of the New Light from the village of Zwijndrecht). There were a few members of this sect who refused to respond to the call-up on religious grounds. The authorities sought an informal solution by offering them non-armed service in military hospitals. Those who persevered in their objections were convicted to six to ten years of hard labour.

From the middle of the sixteenth century the Dutch Mennonites had been given the possibility to redeem their obligation to join the civic guard by paying a yearly contribution to the municipality. The introduction of freedom of religion in 1795 brought problems to the Mennonites, especially when in 1811 conscription began to be implemented. The only way out for them was to make use of the replacement procedure. A small group of Mennonites made a more radical choice and emigrated to the United States, the country of real freedom of religion. Dutch Mennonites were among the founders of the Amish community in America.

Desertion remained a problem, whether it concerned professional soldiers or conscripts. King Willem I issued the regulation of a reward for bringing in deserters. He also made aiding and abetting deserters a criminal offence. King Willem II abrogated this provision in 1847.

The watershed of two eras, 1890-1914

The replacement procedure was abolished in 1898 after a long-lasting political discussion in parliament that started after 1870, when a short mobilisation of the Dutch army during the Prussian-French war of 1870 revealed a number of deficiencies of the armed forces, e.g. a shortage of commissioned officers (and horses). The quality of Dutch troops was below acceptable standards, as an evaluation report pointed out. The general opinion was that well-educated young men should not be exempt from military service. The reputation of the army was very poor, reason for many rich youngsters to give it a wide berth and look for a *remplaçant*.

The vast majority of military publicists were in favour of the abolition of replacement, but public opinion leaders were reluctant to accept personal conscription. Proposals were submitted to parliament in 1871, 1872, 1875, 1881, 1890, 1893 and finally in 1898.

The strongest opposition came from conservative Catholic politicians who wanted to protect vulnerable well-off youngsters from the immorality of the army barracks.

Once the quality of conscripts had been improved, the time had come to extend the army. The yearly quota of conscripts was raised in 1901 from 11,000 to 17,500 and in 1912 to 23,000 men. The civic guard as a form of local military power was reformed to a national auxiliary force (*landweer*) in 1901, to be supplemented in 1913 with a reserve force (*landstom*).

After years of discussion the new military penal law and disciplinary rules were finally laid down in new laws in 1903, to replace the law of 1814-1815. They amounted to streamlining rather than an innovation of the military justice system. The general principles of Dutch common penal law, as newly formulated in 1881-1886, were applied to Dutch military justice laws. The new military law was passed only in 1923. The laws of 1814 and 1815 concerning military penal proceedings were not yet changed.

The new social movements supplied the framework for the first modern conscientious objector J.K. van der Veer in 1896. He refused to fulfil his service as a member of civic guard in the town of Middelburg, capital of the province of Zeeland. About twenty people followed his example until the start of the First World War. They were sent to prison for the duration of a few months to a few years (especially in cases of recidivism). The pacifist ideas of the Russian writer and activist Tolstoy were a great influence. Lawyer Launillard formulated the first draft law on conscientious objection.

The Dutch Mennonites got into great trouble. The abolition of the replacement regulation in 1898 no longer afforded them an alternative to military service.

About 300 soldiers were convicted for desertion in the latter half of the nineteenth century, not because they wanted to leave the army permanently, but because they returned to barracks too late.

A reformulation of the definition of desertion in military penal law became mandatory. It was on the basis of a proposal of three professional soldiers in parliament that the law was finally changed in 1887.

THE SECOND CENTURY OF MODERN CONSCRIPTION 1914-1990

The First World War 1914-1818

The Netherlands was not involved in the First World War as one of the belligerents. Its neutral position required a continuously active army at the southern borders with Belgium, which was occupied by German troops. This implied four years of vigilance not only to prevent a military invasion but also to prevent the influx of refugees and deserters into the country and the smuggling of goods and horses out of the country. The Dutch government had to keep a precarious political and economic balance between the Allied countries and the Central Powers.

The Dutch army was kept in a state of mobilisation of all conscripts for four years. Conscription laid a heavy burden on the population. There was a continuous quarrel about exemptions and about leave regulations. The War Minister was forced to step down when he tried to recruit older men of the reserve corps (*landstom*) instead of younger men of the newer annual intakes.

Discontent of all layers within the armed forces increased in the course of the war. Military penal law did not provide an appropriate answer to all these problems. The new military law of 1903 had not yet come into effect. The military penal law of one century ago was the only available legal instrument.

Disturbances, unruly behaviour and even riots were caused by idleness and uselessness combined with low quality of housing, food and health care and with very limited and very short leaves. The mutiny at the Harskamp barracks in October 1918 marked the nadir of all the feelings of discontent.

Soldiers, in particular those from the socialistic movement, organised themselves into so-called mobilisation clubs. These organisations were not very successful in their role as military trade union. They were only allowed to provide educational and recreational activities.

In November 1917 the first War Minister without a military background issued the first army order for conscientious objectors. Their objections against the use of violence were to be examined by an advisory committee. When their objections were accepted as prohibitive, they had to perform unarmed duties within the army.

The number of desertions from the army during the First World War was not high. It was very difficult for deserters to hide from the military police. Where could they go? The borders with Germany and with occupied Belgium were closed. Nevertheless the number of deserters increased over the years: 700 in 1915, 1,200 in 1916, 1,400 in 1917 and 1,800 in 1918 (which is less than 1 per cent).

The Interbellum, 1918-1939

The demobilisation of soldiers at the end of the First World War led to two new developments: the reduction of the annual quota of conscripts from 23,000 to 19,500 men and the harmonisation of three laws (compulsory recruitment for the army, for the reserve forces and for the auxiliary forces) to one conscription law in 1922. The lottery system was maintained and the period of initial training was reduced to five-and-a-half months. This period could be further reduced by four months by participating in 300 hours of military pre-training on Saturday afternoons. The army became a full 'cadre militia army'. Only one thousand conscripts were assigned to the navy.

The lottery system, initially organised by the municipalities, became national in 1928, only to disappear completely in 1938.

The new military threat in Europe forced the government to propose a raise of the number of conscripts from 19,500 to 32,000 men a year. The system of pre-training was abolished. The duration of initial training was doubled from five-and-a-half months to eleven months.

The new military penal law of which the text was laid down in 1903 was finally passed in 1923. A new article was added to the disciplinary law to forbid blasphemy by soldiers, where cursing was already forbidden.

The right to conscientious objection was laid down in the constitution of 1922. And a new conscientious objection law was enacted in 1923. Only conscientious objections against the killing of fellow men, even on orders of the government, could be recognised. There was a formal advisory committee to examine the objection. A conscientious objector was offered employment in government service, a year longer than normal military service. Other conscientious objectors were employed in unarmed functions within the army. The implementation of the new law was rather slow. It was not easy to find suitable employment outside the army in other departments of government service. The Military High Court had to fulfil the role of informal appeal court in cases where

conscientious objectors refused to wait any longer for employment with civil service agencies. There were only a few conscientious objectors a year. 80 per cent of the requests for recognition of conscientious objections were accepted. Desertion from the army was not a big problem in the twenties and thirties because of the light burden of conscription (no more than five-and-a-half months).

A mutiny on one of the navy vessels in the Dutch East Indies occurred in 1933. This mutiny at the armoured cruiser *Zeven Provinciën* was crushed by dropping a bomb on the ship from an aircraft: a failed warning or a direct hit? Even if there were no conscripts involved, the mutiny did have an enormous impact on discipline within the army and the navy. Not only the mutineers, mostly indigenous sailors and one Dutch corporal engine driver, were severely punished. The officers who could not prevent the mutiny were also punished and fired. The mutiny, no more than a failed trade union action, weakened the role of the unions within the armed forces.

The Second World War 1939-1940

The army was mobilised at the beginning of the Second World War by the end of August 1939. The Netherlands entered the Second World War with an inadequately trained and equipped army. The Dutch government did not follow the Danish example with a quick surrender and consequently a few lives were lost on the day that the Germans invaded The Netherlands, 10th May 1940.

The military strategy was based on a defence line in the form of the New Water Line, half a circle of fortresses and inundations of the land to protect the central parts of the Netherlands. The enemy was supposed to be stopped at the outer defence line for a period of two weeks. After that foreign help was supposed to come in. But because of its neutral position in the First World War there were no military commitments between the Allied countries and The Netherlands. The New Water Line proved to be no obstacle at all for German planes, loaded with bombs and paratroopers.

After a few days of military battle at the cost of 2,500 casualties the Dutch had to surrender.

The government including the queen fled to England. From London the government tried to rebuild an army, by recruiting Dutch emigrants in Britain, Canada, South Africa and the US, on the basis of new Dutch legislation on conscription, hastily issued by the government without parliamentary consent. Cooperation of the immigrant countries varied greatly. Dutch emigrants in South Africa and England were forced to fulfil their military service imposed by the Dutch government in exile, with the help of local authorities. In England a verdict of the House of Lords in the case of a Dutch deserter supported the legislation of the Dutch government in exile. But only a few hundred men were recruited, nowhere near the 3,000 to 5,000 that had been hoped for.

The Princess Irene Brigade was formed with conscripts, volunteers, former Dutch (communist) members of the Spanish International Brigade and men who managed to escape from the occupied homeland (*Engelandvaarders*). This Brigade became part of the Allied Forces under the supreme command of general Eisenhower, but did not participate in the landings on D-Day, 6th June 1944. On the day of the German invasion in The Netherlands a Royal Decree was issued on the War Minister's responsibility to permit the higher army commander to establish a field court martial for their army corps or units. Only the commander of the Second Army Corps, encamped at the Grebbe-line, made use of this order.

When a new Dutch army was built up in England, the Allied Forces Act of 22 August 1940 allowed the Dutch government to establish its own military justice system.

The conscientious objectors, at the time of the German invasion at work in forest cultivation in the province of Drenthe, were sent home on the first day of the German occupation.

A sergeant, encamped at the Grebbe-line, made the decision on his own to withdraw from that line and moved his section, including a Pantzer gun and six soldiers, in the direction of Fortress Holland behind the New Water Line.

He was arrested and brought before the field court martial of the Second Army Corps. On Sunday 12th May 1940 he was sentenced to death, which verdict was promptly carried out two hours later.

It was the first death penalty in Netherlands since 1860 and the first penalty for a soldier for a military crime since 1815. The general who commanded the Second Army Corps, was dismissed two days later on 14 May 1940, for unprofessional behaviour.

After the war there was intense discussion about the case, and especially on the death penalty, because of the fact that the commander of the Second Army Corps had influenced the field court martial by requiring the death penalty. To this day the Dutch government is not willing to reconsider this case.

The Indonesia Conflict 1945-1950

Not the liberation of the Dutch East Indies from the Japanese occupation, but the suppression of a nationalistic uprising in the Dutch colony after August 1945 required a large-scale deployment of Dutch troops in Indonesia. 200,000 soldiers were involved, half of them Dutch conscripts. The constitution had been changed overnight, for the deployment of conscripts in colonial troops was forbidden by the constitution. The conscripts recruited in May 1946 were already aboard ship bound for Indonesia when the new article of the constitution was issued.

The conscription legislation had to be altered time and time again, because the duration of the period of service had to be adjusted to the military demands of that moment. Officially The Netherlands was not waging war on the East Indian Islands but was only policing, maintaining law and order, which was why these interventions were called Police Actions. Formally the army was not in a state of mobilisation.

A new conscription law was issued in 1948, but this did not solve all the legal problems concerning a long deployment of conscripts without mobilisation.

The Dutch presence in Indonesia ended on 27 December 1949, when Indonesia became an independent state.

The three components of the armed forces in Indonesia (Royal Dutch East Indian Army, the Royal Army and the Royal Navy) had their own military justice system. Most conscripts were part of the Royal Army. There was one military penal law (laid down in 1903, enacted in 1923) for the Royal Army and the Royal Navy. In terms of the military penal law there was a 'state of war', which entailed a limitation of appeal and more severe punishment for some military crimes.

The violent reaction of the Dutch government to the Indonesian uprising caused a sharp increase of conscientious objectors and deserters. 15 per cent of the soldiers did not return from embarkation leave in September 1946.

The resistance against the deployment of Dutch soldiers in Indonesia came from two sources. There was political awareness of objectors based on pacifistic or anti-colonial considerations. And there was fear, cowardice or homesickness or a combination of these, all based on emotional and psychological grounds; the latter group was the majority. The army used the classification: 'fit for the tropics' or 'unfit for the tropics' and the classification: 'willing to go to Indonesia' and 'refusing to go to Indonesia'.

Conscientious objectors could make use of the Conscientious Objection Law of 1923. An absolute rejection of violence was a condition for recognition. An appeal procedure was not in place. But the court martials and the High Military Court considered it their remit to examine the motives for the refusal of a military order and take that into account in their verdict.

A persistent refusal could lead to a sentence of up to four years in prison. It is said that the total amount of prison years imposed during the Indonesian conflict was fifteen centuries.

A soldier who did not come back in time from embarkation leave was considered to be a deserter, formally a 'deserter in times of war', because the war with Germany and Japan was not formally ended. But also equally formally there was no war in Indonesia, only a disturbance of public order.

There were a few Dutch soldiers who defected to the enemy for political reasons. Most renowned is Poncke Princen, who stayed his whole life in Indonesia and became a human rights activist, even in the difficult years during the regime of president Suharto.

The Cold War: Dutch soldiers in Korea and in New Guinea, 1950-1960

During the conflict in Indonesia the homeland in Europe was without any defence. And there were no troops available to contribute to the occupation of Germany. In 1950 –after the return of the soldiers from a stay of two or three years in Indonesia– the Dutch army had to be built up from scratch.

There were heavy duties to fulfil, based on the obligations of the NATO treaty of 4 April 1949. There was a lot of pressure on the Dutch government from general Montgomery and general Eisenhower to increase the training period of conscripts from 12 to 20 months.

The Dutch government was very reluctant at first to participate in the UN forces for Korea. A Dutch detachment of 800 soldiers was sent to Korea and brought under American command. It was an all volunteers unit, no conscripts were involved.

The question of the position of New Guinea had been left out of the sovereignty agreement with Indonesia in 1949. It was to be solved later. When Indonesian infiltration on the island started, the Dutch forces in New Guinea had to be strengthened. The conscription law of 1948 had to be changed to allow transport of conscripts to New Guinea. These recruits were sent to New Guinea by KLM-flight, but they did not wear their uniforms, only civvies, because of the risk that KLM would not be allowed to make a stopover in Alaska. About 5,000 conscripts were deployed in New Guinea between 1960 and 1962.

The Cold War held the majority of conscripts confined to the barracks in a state of alert during the crises in East Germany (1953) and Poland and Hungary (1956).

Although all military penal legislation needed total revision, only a partial modification was realised in 1956. That modification was based on the new Statute for the Kingdom of The Netherlands of 1954 and on the NATO Status of Forces Agreement of 1951.

A start to revise the Conscientious Objection Law was made in 1958. It cost a lot of political discussion to change not only some administrative procedures, but also the formulation of the grounds for recognition of conscientious objection. The formulation was based on the German law for conscientious objectors. The focus shifted from 'killing at the government's command' to 'objection to the use of violence'.

In the first half of the 1950s deserters from the time of the Indonesian conflict who had managed to stay below the radar all that time, kept being arrested and convicted.

Three dynamic decades, 1960-1990

The construction of the Berlin wall in 1961 was the zenith of the Cold War. The forefront of the post-war generation showed a new vision on society and politics in a dynamic way. It was a protest generation, starting with students. After some delay the new social climate also reached the army.

The baby-boom generation created an increasing surplus of conscripts. The exemption based on other conscripted brothers was reduced from three to two brothers in 1965. Suspension of conscription based on education or other reasons became more and more flexible. And the burden of military service became more and more unfair. Three out of ten young men were actually fulfilling military service. The government established committee after committee to find solutions for a more balanced conscription system. But at the end of the day nothing changed.

The duration of first training was reduced from 24 months in 1961 to 9 months in 1992.

The legal status of the conscripts was gradually brought into line with professional soldiers on the one hand and with peer groups outside the army on the other.

When the Dutch government agreed to participate in the UN forces in the Lebanon (UNIFIL) in 1979, the first detachment also contained conscripts who were forced to join UNIFIL. The Defence Minister had used the wrong article of the conscription law and was forced by a judgement of the Court of Appeal and the Supreme Court to make a better legal arrangement. Using conscripts for UN operations remained a legal possibility, but it was no longer acceptable on political grounds.

The military penal and discipline laws, which became effective in 1923, were not suited to the great cultural changes of the sixties and the seventies. A new union of soldiers was established in 1967 (VVDM, Association of Conscripts). Within the army there were continuously problems with the soldiers' long hair and with the obligation to salute. And the freedom of expression of the soldiers was a serious issue too.

Lawyers found the way to the European Court of Human Rights in Strasbourg. That route was sometimes very successful. Severe detention as a form of disciplinary sanction was not in accordance with the European Convention on Human Rights.

It took more than 30 years to fully renew military penal law, including military penal procedure. Court martials were transformed into a military chambers of the common regional court in Arnhem.

Because of the slow discussion and legislation process a legal provision was created on the initiative of parliament in 1979 to submit a verdict of the High Military Court to the Supreme Court for final judgement.

The new law on conscientious objection of 1962 was revised in 1978. An idea of the (left wing) government in 1976 to limit the recognition procedure to a simple letter was not materialised in a legislation proposal. Finally a new formulation of the recognition

grounds was accepted in 1978. The main difference was that an objection against atomic weapons was enough ground for recognition.

The three dynamic decades showed an enormous increase of conscientious objectors, from a few hundred to a few thousand, but there was hardly any case of desertion from the armed forces.

NO THIRD CENTURY FOR CONSCRIPTION

The abolition of conscription

Within three years after the fall of the Berlin Wall the political decision to formally suspend (but actually abolish) compulsory military service was taken in November 1992. The duration of the first training period was reduced from 14 months to 12 months in 1990 and from 12 months to 9 months in 1992. A committee set up by the Defence Minister could not come to the conclusion that conscription should be abolished. Their report was binned on the day of publication. The last conscripts entered the barracks in early 1996.

For the new tasks of the Dutch armed forces, especially within the framework of the UN, a conscription army was neither tactically and strategically effective nor politically and socially acceptable (but still legally possible). The Dutch constitution had to be adapted: the regulation that the armed forces must consist of volunteers and conscripts was changed into a regulation that the armed forces should consist of volunteers, but could also consist of volunteers and conscripts.

A new Conscription Framework Law was issued, which regulated compulsory military service, but suspended the conscription obligation for the time being. A Royal Decree could withdraw the suspension. In 2016 the Defence Minister announced that she was planning to introduce such a suspended conscription obligation also for women.

The new military penal law became operative in 1991. The very long period of discussion was no guarantee for quality. Some years later an evaluation committee found about one hundred faults and inaccuracies in the text of the law. A few months after the new law came into effect the decision was taken to abolish (formally suspend) conscription.

The application of the new military penal legislation did not solve the complex position of Dutch (professional) soldiers involved in UN operations. The case of a Dutch soldier in Iraq who killed an Iraqi citizen led to a new article in military penal law. A soldier who acts in conformity with the standards of international humanitarian law does not have any criminal liability.

The number of cases of military penal law and of disciplinary law decreased enormously after the suspension of conscription, as did the number of soldiers brought before a court martial (now the military chamber of a common regional court) for common criminal offences.

The regulation of conscientious objection was changed as an indirect effect of the suspension of conscription. There was still a problem with a group of so-called 'objection yuppies', mostly well-educated conscripts who had made use of the long conscientious objection procedure, hoping that delay of the call-up could lead to exemption. They were assisted by smart groups of lawyers. A special double-quick procedure (Bussum procedure) was developed to solve this problem.

CONSCRIPTION AND DEMOCRACY (VOTING RIGHTS)

One could imagine an equilibrium between citizen's duties and rights. But this study shows that there is no balance at all between the conscription obligation and voting rights.

The French constitution of 1791 limited the right to serve in the *Garde Nationale* to persons who met the standards of the *citoyennité active*. The (Jacobin) constitution of 1795 contained the duty to defend the country as well as the right to vote.

There was no balance between military service and voting rights in the Netherlands in the nineteenth century. On the contrary: rich people paid off conscription by hiring *remplaçants* and got voting rights based on a census voting system; poor people had no voting rights and had to fulfil military service themselves.

The abolishment of the replacement system in 1898 did not run fully parallel with the introduction of universal suffrage in 1917.

The introduction of voting rights for women in 1919 did not lead to military duties for women.

The age for military service in the Conscription law of 1922 was 20 years. The age for voting rights for men and women became 25 years in 1919.

The minimum age for voting rights was lowered from 25 to 23 years in 1946, because of the brave conduct of many youngsters during the German occupation, it was said.

The minimum age for active voting rights was lowered from 23 years to 21 years in 1963 and for passive voting rights (the right to be chosen in parliament and in provincial and local councils) from 30 years to 25 years. The last step was taken 1983: active and passive voting rights at the age of 18 years.

And in 1996 conscription was suspended: the army does not need democracy and democracy does not need conscription.

SOME CONCLUDING OBSERVATIONS

Concluding observations on conscription

Compulsory recruitment for the army was legitimated by the principle: states have the right to defend themselves. The existence of the state is based on violence. In the words of the American sociologist Charles Tilly (1929-2008): *The state made war and the war made the state*.

There was little interest among Dutch public law scholars in matters of military affairs. There is no academic publication on conscription. In 1979 the government even proposed to delete the articles on armed forces from the constitution.

From the beginning of the nineteenth century the development of conscription ran parallel to the development of the nation state. Conscription makes the inhabitants of a territory citizens of the state. Conscription is not only a contribution to the socialisation of the armed forces, but also to the socialisation of the state itself.

Conscription in the vision of Rousseau is based on the concept that citizens of a state are the real defenders of that state. Conscription is therefore theoretically more suitable for a defensive military policy than for an aggressive military policy. Conscription is focused on the defence of 'hearth and home'. But history shows that conscripts have participated in conquest wars as well as in colonial wars.

Rousseau preferred the *citoyen-soldat* to the *soldat-citoyen*. A *citoyen-soldat* is a citizen committed to his country, the *soldat-citoyen* is only focused on making money and earning a living.

But is the commitment of the *citoyen-soldat* stronger and better than the professionalism of the *soldat-citoyen*? The answer cannot be found within the juridical domain, but is mainly to do with the development of military technology and strategy: how easy is it to handle a firearm?

The motivation of a conscript army is probably more important than of a volunteer or mercenary army. If there is a stronger need for an ideological base to fight, a negative image of the enemy in the forms of swearwords can help (as jerrics, gooks, huns, barbarians, reds, commies).

For an effective application of a conscription system an accurate population register is an absolute condition. The national military authorities need the full cooperation of local administration.

Most of the conscripts of the last two hundred years were still legally minors and subject to parental authority. There are a few examples of parents who took legal action against measures taken by the military regarding their minor sons.

Conscription finds its base in the Dutch Constitution from 1814 on. Where the right of the state to defend its own sovereignty and independence is laid down in international documents (codified in article 51 of the UN Charter), there is no reference in international treaties and conventions to conscription, with the exception of articles on labour protection: military service is not seen as a form of forced labour.

It can be noticed that the abolition of compulsory military service goes together with the rise of *Public Military Companies (PMCs)*. Military conscription is not the right model of organising an army meant to be used in international peace-keeping and peace-enforcing operations.

Concluding observations on military law

'Discipline (subordination) is the soul of the army', was for many years the text of one of the paragraphs of the Dutch regulation of discipline. Obedience is the basis of any military organisation. Initiative, responsibility and choice are not part of that.

Harsh discipline is needed to make conscripts do as soldiers what they normally don't do as citizens killing other people.

Military penal law followed the introduction of human rights in common penal law at a considerable distance. For instance: the death penalty was abolished in Dutch common penal law in 1870, in military penal law in 1990.

The judgement of the European Court of Human Rights in the case of 'five soldiers against The Netherlands' of 8 June 1976 and other case law contributed to an important promotion of human rights for soldiers, particularly of freedom of speech and of fair trial. But it must be noted that the quality of military law is low: after a legislation process of thirty years a new military statute book was introduced in 1991, but after a few years a reparation law was needed to mend approximately one hundred faults, mistakes and unclear formulations.

The court case of a sergeant killing an Iraqi civilian while participating in a UN operation in Iraq in 2003 led to the introduction of a new legal base for penalty exclusion.

Since conscription was abolished the question is: have military law and the regulation of military discipline become superfluous in quality as well as in quantity? At the moment there are very few cases at the military chamber of the district court in Arnhem (that replaced the court martials in 1991). The common court procedures are well equipped to handle cases against professional soldiers, especially in times of peace. Matters of discipline can be regulated in military labour law.

Concluding observations on conscientious objection

At the introduction of the first regulation for conscientious objectors (by army order in 1917 and by law in 1923) the main concern was directed to religious objectors, although on a formal level all kinds of non-religious convictions were eligible for recognition. It was a translation of the biblical command 'Thou shalt not kill', with the crucial addition: *not even on orders of the government*.

The development of the legislation on conscientious objection showed a shift from objections against killing other people (1923) to objections against the personal use of violence (1962) or the use of specific weapons (including atomic weapons) (1978).

But where conscientious objection is 'the most individual expression of the most individual conviction', members of certain religious groups (like the Dutch Mennonites) have fewer problems to be recognised as conscientious objectors than individuals who base their objections against military service on humanistic conviction. Formally the legal system used a strict personal procedure and there was formally no collective arrangement for conscientious objection for certain religious groups.

The position of Jehovah's Witnesses constitutes a special problem. They accept neither the legal procedure for conscientious objectors nor alternative service in the form of community work.

From the mid-seventies another group of more politically oriented 'total objectors' refused military service as well as the conscientious objection procedure. They did not want to participate in the militaristic system at all. Both groups (Jehovah's Witnesses and the 'total objectors') were brought to court and sent to prison for the duration of the time of military service. The government tried to make a special law for the group of Jehovah's Witnesses without any result. To solve the practical problems a very informal regulation for dispensation of military service for Jehovah's Witnesses was introduced, but not for the political 'total objectors'.

Part of the conscientious objection procedure was the examination of conscience by a committee that advised the Defence Minister whether or not to grant recognition.

From the beginning the activity of this committee was under scrutiny, for many reasons. A major question was: is it in theory possible to examine someone's conscience? And there was always a rather big cultural distance between the committee members and the conscientious objectors. Not only because these committee members accepted military service and conscientious objectors didn't, but also because of the difference in age between them.

There have been several proposals to abolish the examination of conscience, but not by the government. The duration of alternative community service for conscientious objectors has always been a third longer than military service. This served as a test of the objector's sincerity.

Concluding observations on desertion

Desertion, a problem initially related to mercenaries before 1800 and after the introduction of conscription related to conscripts, cannot be considered a serious problem associated with professional soldiers of today.

Concluding observations on conscription and democracy

The conclusion of this study is that there is no balance between conscription and democracy. It is not as Theodor Heuss formulated in 1949: Conscription is the legitimate child of democracy (*Die Allgemeine Wehrpflicht ist das legitime Kind der Demokratie*).

Closing remarks

Instead of what Heuss said about conscription being the legitimate child of democracy, it can be noted that conscription is the orphan of the juridical academic world. A serious effort to examine profoundly the juridical legitimation of the right of the government's right to call to arms minor male citizens for the defence of the country has never been made, neither from the perspective of human rights, nor from the perspective of constitutional and administrative law, nor even from the perspective of family law. But it is too late now. The future of conscription lies behind us. After two hundred years: goodbye to all that.

UITGEBREIDE INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1	
DE PROBLEEMSTELLING: OP ZOEK NAAR EEN DIENSTPLICHTRECHT	1
Twee eeuwen dienstplicht	1
1.1. Aanleiding	1
1.2. De dienstplicht als onderwerp van het publiek recht	1
1.3. Een rechtshistorisch perspectief	2
1.4. Beperkt tot Nederland	3
1.5. Deze studie en de wetenschappelijke omgeving	3
1.6. De dienstplicht als stiefkind van het publiekrecht	5
1.6.1. De verwaarlozing van de dienstplicht door het staatsrecht	5
1.6.2. De dienstplichtigen en de militaire strafrechter: het separate karakter van het militaire strafrecht	7
1.6.3. Dienstplicht en democratie	8
1.7. De probleemstelling	8
1.8. De historische indeling	9
1.9. Methode en rapportage	10
HOOFDSTUK 2 EEN NADERE VERKENNING:	11
DE AFBAKENING VAN BEGRIPPEN, DE INBRENG VAN DE POLITIEKE FILOSOFEN	
EN DE ROL VAN DE NATIESTAAT	11
2.1. DE AFBAKENING VAN DE BEGRIPPEN	11
2.1.1. Wat is dienstplicht?	11
a. Inhoud en definitie van de dienstplicht	11
De terminologie	11
De rol van de overheid essentieel	12
De krijgsmacht	12
De grondwettelijke dienstplicht	13
b. Dienstplicht is geen belasting in natura	13
Dienstplicht een vorm van belasting in natura?	14
De economische dimensie van de dienstplicht onderzocht	14
Militaire dienstplicht als een belasting in natura is slechts een metafoor	16
c. Wat is geen (militaire) dienstplicht?	17
Vaerplicht: de militarisering van de koopvaardij.	17
De noodwachtplicht in het kader van de Bescherming Burgerbevolking	18
Sociale dienstplicht	19
d. Is er naast dienstplicht ook een dienstrecht?	20
Als straf niet meer in de krijgsmacht	20
En vrouwen dan?	21
2.1.2. Wat is discipline?	21
2.1.3. Wat is dienstweigeren?	24
a. De bestuursrechtelijke dienstweigeraars	24
b. De strafrechtelijke dienstweigeraars	25
2.1.4. Wat is desertie?	26
a. Variaties van desertie	26
Bij de oude Romeinen	26
Tijdens de Nederlandse Opstand	26
In de achttiende eeuw	27
Onder Napoleon	28
Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande, 1814	28
Bij de Duitse Bond in de negentiende eeuw	29
Tekst uit 1887 op basis van een initiatiefwet van drie kamerleden	
met een militaire achtergrond	29
Tekst van het Wetboek van Militair Strafrecht, vastgesteld in 1903,	
ingevoerd in 1923 en gewijzigd in 1991	29
b. De kernelementen van desertie	30
2.2. DE BIJDRAGEN VAN DE POLITIEKE FILOSOFEN AAN DE DIENSTPLICHTDISCUSSIE	30
2.2.1. Het idealisme van realist Machiavelli	30
2.2.2. Hugo de Groot: meedoen aan een rechtvaardige oorlog	33
a. De eigen verantwoordelijkheid voorop	33
b. Zijn baanbrekend werk: De iure belli ac pacis, 1625	34
c. Augustinus versus Hugo de Groot	35
d. Hugo de Groot legt de lat hoog	37

2.2.3.	De politieke vernieuwing volgens Spinoza	37
2.2.4.	Het leger te midden van de scheiding der machten volgens Montesquieu	39
2.2.5.	De beroepssoldaten van Adam Smith	40
2.2.6.	De Citoyens-soldats meer toegewijd dan huurlingen: de staatsopvoeding van Rousseau	41
2.2.7.	Het empirisme van de encyclopedist Diderot	43
2.2.8.	Een Nederlandse voorbode van de Nieuwe Tijd: Joan Derk van der Capellen tot den Poll	43
	a. Geïnspireerd door Andrew Fletcher	43
	b. Geïnspireerd door de Unie van Utrecht	44
2.2.9.	De eeuwige vrede van Kant en de onvermijdelijke oorlog van Hegel	45
	a. Kant	46
	b. Hegel	47
2.2.10.	De volksoorlog als het verlengde van de politiek volgens Clausewitz	48
2.2.11.	De les van de politieke filosofen	49
2.3.	OP WEG NAAR DE EENHEIDSTAAT, NAAR DE NATIESTAAT EN NAAR DE RECHTSSTAAT	50
2.3.1.	De vorming van de eenheidsstaat	50
2.3.2.	Het ontstaan van de natiestaat	51
	a. Terminologie: natie en volk	51
	b. De vorming van de natiestaat	51
2.2.3.	Dienstplicht maakt inwoners tot burgers	52
2.2.4.	Op weg naar de rechtsstaat: de soldat-citoyen en de citoyen-soldat	53
	HOOFDSTUK 3 DE FRANSE OORSPRONG VAN DE NEDERLANDSE MILITIEPLICHT, 1789-1815	55
	De revolutionaire context	55
	Frankrijk	55
	Nederland	56
3.1.	VOORGESCHIEDENIS: DIENSTPLICHT ONDER HET ANCIEN RÉGIME	56
3.1.1.	Legervorming: een geronseld leger en een stedelijke militie	56
3.1.2.	Handhaving van de discipline tijdens het Ancien Régime: het volgen van het Pruisische voorbeeld	58
3.1.3.	Dienstweigeren tijdens het Ancien Régime: de oneerlijke last van de militieplicht	59
3.1.4.	Desertie tijdens het Ancien Régime: de doodstraf of niet	59
3.1.5.	Samenvatting: het vermolmd leger van het Ancien Régime	61
3.2.	NAAR EEN EIGEN LEGER VAN DE REVOLUTIE (1789-1792)	61
3.2.1.	Legervorming: het revolutionaire elan van de Garde Nationale (1789-1792)	61
	a. De vooravond van de bestorming van de Bastille	61
	b. Droits des hommes	62
	c. Dienstplicht nog geen burgerplicht	63
	d. Vertrouwen op vrijwilligers	65
	e. De Constitution van 1791	66
	f. Het optreden van de sans-culottes	66
3.2.2.	Discipline: de democratisering van de krijgstucht (1789-1792)	67
3.2.3.	Dienstweigeren staat haaks op het revolutionaire elan (1789-1792)	70
3.2.4.	Desertie: L'affaire de Nancy en de vlucht van de oude huurlingen (1789-1792)	70
3.2.5.	1789-1792: de moeizame vorming van een revolutieleger	71
3.3.	EEN VOLK SINLIJVING ALS HET REVOLUTIONAIRE ANTWOORD OP HET MONARCHISTISCHE EUROPA (1792-1795)	72
3.3.1.	Legervorming: de amalgamatie en twee keer een levée en masse (1792-1795)	72
	a. De versmelting van het oude en het nieuwe leger	72
	b. De eerste levée en masse - februari 1793	73
	c. De grondwet van 1793	75
	d. De tweede levée en masse - augustus 1793	76
3.3.2.	Discipline: een herstel van de krijgstucht (1792-1795)	77
3.3.3.	Dienstweigeren: de ontduijing van de verplichte inlijving (1792-1795)	78
	a. Weerzin tegen de inlijving	78
	b. Guerre de Vendée	79
	c. Chouannerie	79
	d. Ongewapende dienst voor doopsgezinden?	80
3.3.4.	Desertie: het begin van een strenge aanpak (1792-1795)	80
3.3.5.	Samenvatting 1792-1795: de onvermijdelijkheid van de conscriptie	81
3.4.	EEN WETTELIJKE GRONDSLAG VOOR DE CONSCRIPTIE (1795-1799)	82
3.4.1.	Legervorming (1795-1799): de wet Jourdan-Delbrel van 1798	82
	a. De grondwet van 1795	82
	b. Het einde van de Garde Nationale als lokale krijgsmacht	83
	c. De eerste dienstplichtwet	84

d.	Op zoek naar de grenzen van de nieuwe wet	85
e.	Garde Nationale sédentaire	86
3.4.2.	Discipline: verschillen in straffen (1795-1799)	86
a.	De krijgsraad streng genoeg?	86
b.	Grote verschillen in handhaving van discipline binnen het landleger	87
3.4.3.	Dienstweigeren: De wet Jourdan-Delbrel voor twee-derde effectief (1795-1799)	88
3.4.4.	Op zoek naar deserteurs (1795-1799)	88
3.4.5.	Samenvatting 1795-1799: de eerste wet lost niet alles op	89
3.5.	NAPOLEON BEGINT ZIJN ZEGETOCHT (1799-1804)	89
3.5.1.	Legervorming: de nadruk op de recrutement locale (1799-1804)	89
a.	Napoleon neemt de wet Jourdan-Delbrel over	89
b.	Plaatsvervanging	91
3.5.2.	De handhaving van de discipline met een ongewijzigd militair strafrecht (1799-1804)	91
3.5.3.	Bestrijding van dienstplichtontduiking geregeld (1799-1804)	92
3.5.4.	Steverige aanpak van deserteurs (1799-1804)	92
3.5.5.	Samenvatting 1799-1804: Napoleon past de bestaande wetten enigszins aan	94
3.6.	HET KEIZERRIJK (1804-1813)	94
3.6.1.	Legervorming: de grote aantallen van het Grande Armée (1804-1813)	94
a.	La Grande Armée	94
b.	Garde Nationale sédentaire	95
3.6.2.	Discipline: lijfstraffen opnieuw ingevoerd (1804-1813)	96
3.6.3.	Dienstweigeren: de oprichting van strafdepots voor dienstweigeraars (1804-1813)	96
3.6.4.	Desertie: de straffen verhoogd (1804-1813)	97
3.6.5.	Samenvatting 1804-1813: de grondslag voor Napoleon's grote leger	98
3.7.	DE PATRIOTTISCHE REVOLUTIE IN DE NEDERLANDEN VAN 1787	98
3.7.1.	De patriottische vrijkorpsen en vliegende legertjes als vorm van volksbewapening	100
a.	Het beroepsleger van de stadhouder	100
b.	De volksbewapening van de patriotten	101
Friesland		101
Groningen		102
Holland		102
Overijssel		103
Utrecht		103
Gelderland		103
Weesjongens		103
Krijgsgevangen patriottische strijders		103
3.7.2.	Disciplinehandhaving op het einde van de Republiek van de Zeven Provinciën	103
a.	Discipline onder de Staatse troepen	103
b.	Discipline onder de patriottische troepen	104
3.7.3.	Dienstweigeren onder de patriotten en orangisten	104
3.7.4.	Desertie uit de militie van de Staat en uit de vrijkorpsen	105
a.	Generaal pardon voor deserteurs in 1784	105
b.	Trouw aan een eed: desertie in 1787	105
3.7.5.	Samenvatting: de patriottische revolutie kwam te vroeg	105
3.8.	De BATAAFSE REPUBLIEK (1795-1806)	105
3.8.1.	Legervorming: de modernisering van het huurleger (1795-1806)	105
a.	De omvorming van het Staatse leger tot het Bataafse leger	105
b.	De burgerwacht als opvolger van de schutterij	107
c.	De Staatsregeling van 1798	108
Commentaar 1:	conscriptie niet in de Bataafse grondwetten	109
d.	De Staatsregeling van 1801	110
e.	De Staatsregeling van 1805	110
f.	Naar de Oost	111
g.	Naar de West	112
3.8.2.	Discipline: een nieuw crimineel wetboek voor het krijgsvolk (1795-1806)	112
3.8.3.	Dienstweigeren geen probleem (1795-1806)	114
3.8.4.	Desertie: matrozen vluchten naar Oranje (1795-1806)	115
a.	De Bataafse Republiek doet een poging de desertie aan te pakken	115
b.	Veel matrozen drossen	115
3.8.5.	Samenvatting 1795-1806: de Bataafse Republiek moderniseert zijn huurleger (1795-1806)	116
3.9.	HET KONINKRIJK HOLLAND (1806-1810)	116
3.9.1.	Legervorming: de conscriptie vermeden (1806-1810)	116
a.	Geen dienstplicht in de Constitutie van 1806	116
b.	Gewapende Burgerwacht	116

c.	De Hollandse bijdrage aan het leger van Napoleon	117
d.	Weeskinderen	117
e.	Een kortstondig bestaan van het Korps Israëlieten	121
f.	Burgerwacht wordt schutterij	122
g.	Vlissingen: de koninklijke Gewapende Burgerwacht wordt in 1807 de keizerlijke Garde National sédentaire	123
h.	Troepen voor Indië, maarschalk Daendels als toean besar goentoer	123
3.9.2.	Geen nieuwe regels voor de handhaving van de discipline (1806-1810)	125
3.9.3.	Dienstweigeren in het Koninkrijk Holland (1806-1810)	125
3.9.4.	Desertie onder het Koninkrijk Holland (1806-1810)	126
a.	Pogingen om deserteurs op te sporen	126
b.	Amnestie voor deserteurs in Oost-Friesland	127
c.	Desertie onder de Hollandse brigade in Spanje	127
3.9.5.	Samenvatting 1806-1810: de poging van Lodewijk Napoleon de soldatenhonger van zijn broer te stillen	127
3.10.	NEDERLAND INGELIJFD BIJ FRANKRIJK (1810-1813)	128
3.10.1.	Legervorming: de invoering van de conscriptie (1810-1813)	128
a.	De Hollandse bijdrage aan het Franse leger: het restant	128
b.	De invoering van het Franse conscriptiesysteem in 1811	129
c.	Gardes d'honneur	132
d.	Weeskinderen: het Hollandse model voor het hele keizerrijk	134
e.	De Garde Nationale en de Garde Soldée in de Hollandse departementen	135
3.10.2.	Discipline: weinig tucht bij de erwacht (1810-1813)	136
a.	Garde d'Honneur	136
3.10.3.	Dienstweigeren: protest tegen de Franse onderdrukking (1810-1813)	136
a.	Het verzet tegen de conscriptie in beeld gebracht	136
b.	Dienstplichtontduikers	138
c.	De pogingen om de inlijving bij de Garde d'honneur te ontlopen	140
3.10.4.	Weinig animo om deserteurs op te sporen (1810-1813)	143
3.10.5.	Samenvatting 1810-1813: Nederland als provincie van Frankrijk	144
3.11.	TERUGBLIK OP DE PERIODE 1789-1813	144
3.11.1.	Samenvatting	144
a.	De ontwikkeling van de Franse krijgsmacht 1789-1815	144
De dienstplicht		146
De dienstplichtontduiking		146
De desertie		146
b.	De bijdrage van Nederland aan het Franse leger	146
De conscriptie		146
De weeskinderen		146
Gardes d'honneur		147
3.11.2.	Slotbeschouwing over de periode 1789-1815	147
a.	Een nieuwe organisatie voor het leger	147
b.	Het afdanken van de huurlegers	147
c.	De invoering van de conscriptie	147
d.	De protesten tegen de dienstplicht	148
e.	De juridische vormgeving van de dienstplicht	148
De juridische formulering van de dienstplicht		148
Is er een relatie tussen dienstplicht en kiesrecht?		149
De Franse erfenis voor Nederland		149
HOOFDSTUK 4	DE NATIONALE MILITIEPLICHT VAN DE NEGENTIENDE EEUW	151
	De eeuw van de dienstplicht	151
4.1	VAN DE NAPOLEONTISCHE CONSCRIPTIE NAAR DE PRUISISCHE MILITIE-PLICHT 1815-1890	152
4.1.1.	Willem I handhaaft in 1813 de zo gehate conscriptie	152
a.	Te Wapen!	152
b.	Adviezen aan de vorst	153
c.	De regeling van 20 december 1813	153
d.	De militie tussen staand leger en schutterij	154
4.1.2.	De Grondwet van 1814	155
a.	Een grondwettelijke basis voor de militieplicht	155
b.	Militieplicht als punt voor de rondvraag	155
c.	Gedetailleerde bepalingen in de grondwet	156
d.	De rol van de grondwet	156

4.1.3. De Militiewet van 1815	157
4.1.4. De Schutterijwet van 1815	158
4.1.5. Op zoek naar vreemde troepen	159
a. De armee op de eerste plaats	159
b. Nassau	160
c. Zwitserland	161
4.1.6. De Grondwet van 1815	161
a. Gedetailleerde bepalingen in de grondwet	162
b. Dienstplichtigen niet naar de koloniën	162
c. Schutterijen	163
4.1.7. Het prevaleren van de dode weermiddelen: de vernieuwing van het vestingstelsel	163
a. De Zuidelijke Frontier	163
b. Vestingwet van 1874	164
4.1.8. De ondersteunende rol van het leger bij de ordehandhaving en de belastinginning	165
a. Ondersteuning van de politie bij de ordehandhaving	165
b. Inkwartiering ter invordering van belastingen	166
4.1.9. Militairen naar de Oost	167
a. De noodzaak van een eigen leger voor Indië	168
b. Soldaten voor Indië: buitenlanders, veroordeelden, bedelaars en andere randfiguren	169
4.1.10. De Militiewet van 1817	170
a. Een steeds verfijnder wetgeving	170
b. Vermaak bij loting als paradoxaal bewijs van acceptatie	171
4.1.11. De positie van de staande armee	171
a. De amalgamatie van armee en militie per 1 januari 1819	171
b. De positie van de regimentskinderen	173
4.1.12. De Schutterijwet van 1827	174
a. De Maastrichtse schutterijkwestie van 1821	174
Een wet van een paar maanden eerder	174
Strafvervolging van een burgemeester	174
De afschaffing van het driemanschap van burgemeesters	175
b. Een nieuwe schutterijwet voor Noord en Zuid in 1827	175
4.1.13. De afdanking van de buitenlandse huurlingen in 1828	176
4.1.14. De afscheiding van België in 1830	176
a. De eenheid van het grote koninkrijk niet te handhaven	176
b. Mobilisatie van de militie en de schutterij	177
c. Een snelle terugtrekking en een korte veldtocht	178
d. De oprichting van de landstorm als reserveleger in 1832	179
e. En een lange wapenstilstand	180
4.1.15. De oprichting van het KNIL in 1830	180
a. Het KNIL los van de Nederlandse krijgsmacht	180
b. Zwarte soldaten uit de Goudkust	181
c. Beperkingen en mogelijkheden voor KNIL-werving in Europa	183
4.1.16. De Grondwet van 1840	184
a. Minimaliseren of maximeren van de militeplicht?	184
b. Ook het laatste regeringsvoorstel afgewezen	185
4.1.17. De bijzondere positie van Limburg	186
a. Bijna heel Limburg in handen van de Belgen 1830-1839	186
b. De Belgische schutterijen eerst op basis van Nederlandse wetgeving	187
c. Limburg als lid van Duitse bond 1839-1866	187
d. De Belgische schutterijwetgeving gehandhaafd 1839-1867	188
4.1.18. Thorbecke en zijn Negenmannen in 1840	189
4.1.19. Twee pogingen de schutterijwet te wijzigen in 1845	190
4.1.20. De Grondwet van 1848	190
a. De commissie-Thorbecke	190
b. Het aan- en aftreden van Nepveu	191
c. De voorstellen van de regering	191
d. De introductie van de zeemilitie	193
e. De schutterij grondwettelijk verplicht in alle gemeenten	193
f. Het gezag over de krijgsmacht in democratisch perspectief: de koning of de minister ondergeschikt?	194
g. Kritiek op de toepassing van de Grondwet van 1848	195
4.1.21. Het militiedebat: het Franse, het Pruisische of het Zwitserse model?	195
a. Pruisen	196
b. Frankrijk	196

c.	Zwitserland	196
d.	Het Nederlandse debat: militairen kiezen voor het Pruisische model, burgers aarzelen	197
e.	Het Britse model: geen dienstplicht	198
4.1.22.	Het voorstel voor een militiewet van Forstner van Dambenoy in 1856	198
4.1.23.	De Limburgse kwestie van 1859	199
4.1.24.	De militiewet van De Casembroot van 1861	200
a.	De militie ondergebracht bij de armee	200
b.	De zeemilitie	200
c.	Het Limburgse bondscontingent	201
d.	De dienstvervanging gehandhaafd	201
e.	Sanctiebepalingen	202
4.1.25.	De zouaven, de Nederlandse rooms-katholieke vrijwilligers voor het pauselijk leger 1864-1870	202
4.1.26.	De voorstellen voor een nieuwe schutterijwet van het kabinet-Thorbecke-II	204
4.1.27.	Een poging tot wijziging van de schutterij- en militiewetgeving in 1867	204
a.	Een voorstel voor een nieuwe schutterijwet in 1867	204
b.	Een voorstel voor een nieuwe militiewet in 1867	205
4.1.28.	Toch weer een poging voor een nieuwe schutterijwet in 1869	206
4.1.29.	De mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870	207
4.2.	HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE DOOR TOEPASSING VAN HET MILITAIRE STRAFRECHT	208
4.2.1.	Het nieuwe militair straf- en tuchtrecht, 1814 en 1815	208
a.	Haastwerk van de Commissie-Moorrees?	208
b.	Zeven nieuwe wettelijke regelingen ingevoerd, 1814 en 1815	209
4.2.2.	De toepassing van het militaire strafrecht op de verschillende onderdelen van de krijgsmacht	211
a.	Het strafrecht van de armee	211
b.	Het strafrecht van de militie	212
c.	Het strafrecht van de schutterij	215
4.2.3.	Een eigen regiem voor buitenlandse troepen	215
a.	Troepen uit de Nassause landen	215
b.	Troepen uit Zwitserland	215
4.2.4.	De afschaffing van de stok-, riet- en klingslagen in 1831	216
4.2.5.	Een poging tot renovatie: een adviescommissie en tuchtraden voor onderofficieren	216
a.	Een commissie zonder resultaat uit 1841-1848	216
b.	Tuchtraden voor onderofficieren, 1841-1849	217
4.2.6.	De harde kritiek uit de juridische wereld	217
a.	De kritische aantekeningen van Van Convent ten Oever en Versfelt van 1842	217
b.	De proeve voor een nieuwe wet van Hees van Berkel in 1845	218
c.	De proeve voor een nieuwe wet van De Rouville in 1851	218
d.	Het proefschrift van Van der Hoeven uit 1864	218
e.	Het commentaar van Pols uit 1867	219
4.2.7.	Drie pogingen van de regering voor de aanpassing van het militair strafrecht 1868-1869	220
a.	Ministers Wintgens en Van den Bosch in 1868	220
b.	Ministers Van Lilaar en Van Mulken in 1868	220
c.	Ministers Van Lilaar en Van Mulken in 1869	220
4.2.8.	De voorstellen van Van der Hoeven	221
4.2.9.	Militaire justitie in de grondwet van 1814, 1815, 1840 en 1848	221
4.2.10.	De afschaffing van de lijfstraffen voor militairen en de reductie van de doodstrafdelicten	222
a.	De gedeeltelijke afschaffing van de lijfstraffen bij de zeemacht in 1854	222
b.	De reductie van het aantal delicten voor de doodstraf in 1870	222
c.	De volledige afschaffing van de lijfstraffen in 1879	223
4.3.	DIENSTWEIGERING ROND DE AFSCHEIDING VAN BELGIË IN 1830-1831	223
4.3.1.	De militiewet van 1817 in de praktijk	223
4.3.2.	Verzet in het Noorden ten tijde van de Belgische Afscheiding	224
a.	Noord-Brabant	224
b.	Overijssel	225
c.	Gelderland	226
4.3.3.	Zwijndrechtse Nieuwlichters	227
a.	Een nieuw licht	227
b.	Naar Zwijndrecht	227
c.	Geen geboorteaangifte, geen militieplicht	228
d.	Dienstweigering van Zwijndrechtse Nieuwlichters bij het begin van de Belgische Opstand	229
e.	Verder gaan met dienstweigeren	229
4.3.4.	De doopsgezinden in het nauw	230
4.4.	AANPAK VAN DESERTIE IN DE NEGENTIENDE EEUW	232

4.4.1.	Desertie in vele varianten	232
4.4.2.	Uitloven van premies en verbieden van hulp	232
4.4.3.	Desertie tijdens de Belgische Opstand	234
4.4.4.	Uitlevering van deserteurs aan en door buurlanden	234
4.4.5.	Hulp aan deserteurs in het nieuwe Wetboek van Strafrecht	237
4.4.6.	Desertie van KNIL-soldaten	237
a.	Desertie uit Harderwijk	237
b.	Desertie tijdens de reis naar Indië	237
c.	Muiterij van Zwitserse KNIL-soldaten in 1860	238
d.	Muiterij en desertie van zwarte soldaten in Indië	238
4.5.	EEN TERUGBLIK OP DE MILITIEPLICHT IN DE NEGENTIENDE EEUW	240
4.5.1.	De ontwikkeling van dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie in de negentiende eeuw samengevat	240
a.	De (grond)wettelijke verankering en de maatschappelijke aanvaarding van de militieplicht	240
b.	Geen vernieuwing van het militair strafrecht	240
c.	Dienstweigering een uitzondering	240
d.	Desertie verdwijnt niet met een militieleger	241
4.5.2.	De militieplicht van de negentiende eeuw nader beschouwd	241
a.	De militaire noodzaak van de dienstplicht	241
b.	Dienstweigeren als marginaal verschijnsel	242
c.	De modernisering van het militaire strafrecht geen prioriteit	242
d.	De relatie tussen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie?	242
e.	De acceptatie van een importproduct	242
f.	De legitimatie van de dienstplicht ligt buiten het juridisch domein	243
g.	De relatie tussen democratie en dienstplicht?	243
HOOFDSTUK 5 PERSOONLIJKE DIENSTPLICHT EN INDIVIDUELE DIENSTWEIGERING OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN		245
	Van nachtwakersstaat naar verzorgingsstaat	245
5.1.	DE LANGE WEG VAN DE AFSCHAFFING VAN HET REMPLAÇANTENSTELSEL	245
5.1.1.	Maatschappelijke en politieke discussies over de dienstplicht	246
a.	De afschaffing van de dienstvervanging 1870-1898	246
	Militieverzekering	246
	Anti-dienstvervangingsbond	247
b.	De volksweerbaarheid 1870-1914	248
	Weerbaarheidsorganisaties	249
	Boy Scouts	249
	Gymnastiek	250
	Schietverenigingen	250
	Leerplicht & weerplicht	251
c.	Politieke, maatschappelijke en religieuze maatsopvattingen over dienstplicht	252
	Socialistisch antimilitarisme: de sociaal-democraten	252
	Socialistisch antimilitarisme: de communisten	252
	Socialistisch antimilitarisme: de anarchisten	254
	Christelijk pacifisme: Tolstoi en de christen-socialisten	257
	Christelijk pacifisme: de Doopsgezinden	258
	De confessionelen van de antithese: Kuyper en de gereformeerde anti-revolutionairen	259
	De confessionelen van de antithese: Schaepman en de rooms-katholieken	259
5.1.2.	Dienstvervanging voorstel 1: Thorbecke en Engeltaart in 1871	260
5.1.3.	Dienstvervanging voorstel 2: Van Limburg Stirum en Geertsema in 1873	261
5.1.4.	Dienstvervanging voorstel 3: Weitzel in 1875 (de handhaving van dienstvervanging)	262
5.1.5.	De Roo van Alderwelt kan zijn werk niet afmaken	263
5.1.6.	Dienstvervanging voorstel 4: Reuther in 1881	263
5.1.7.	De grondwet van 1887	265
a.	Geen gedetailleerde bepalingen over de militieplicht in de grondwet	265
b.	Onderwijs en kiesrecht belangrijker dan dienstplicht	265
c.	De algemene defensieplicht	266
d.	De term militie uit de grondwet	267
e.	Er is één krijgsmacht bestaande uit militieplichtigen én vrijwilligers	268
f.	De militieplicht en het stemrecht vergeleken	269
g.	Niet in de grondwet: noch persoonlijke dienstplicht noch recht op dienstvervanging	270
h.	Dienstplichtigen niet naar de koloniën	270
i.	De nieuwe grondwet als basis voor een kadernilitieleger	271
5.1.8.	De ruimte van de grondwet van 1887 direct in gebruik genomen	271

5.1.9. Dienstvervangings voorstel 5: Bergansius in 1890	272
5.1.10. De introductie van het reservekader door Seyffardt in 1893	274
5.1.11. Verdere wetgeving van Seyffardt loopt spaak	275
5.1.12. Dienstvervangings voorstel 6: de afschaffing in 1898	277
a. Weer een nieuw regeringsvoorstel: het laatste?	277
b. Een gebaar naar de katholieken: vrijstelling voor ordebroeders	278
c. Tweede Kamer: alle argumenten pro en contra passeren weer de revue	278
d. Dienstvervangings schommelt rond 25%	279
e. Een emotioneel plenair debat met dodelijke afloop	280
f. Een vonk van erkenning van gewetensbezwaren	280
g. Doopsgezinden in de Eerste Kamer verdeeld	281
5.1.13. Plan-Coolen	282
5.1.14. Militiewet 1901	284
a. Na meer kwantiteit meer kwaliteit	284
De neutraliteit vraagt om meer manschappen	284
Een wettelijke organisatiestructuur van het leger gesneuveld	284
De aanpassing van de militiewet	284
Schutterij wordt landweer	285
Een minister gestruikeld en de militiewet aanvaard	285
b. Spoorwegstakingen van 1903	286
c. De Bond van Miliciens 1903-1910	287
5.1.15. KNIL: van werfdepot in Harderwijk naar koloniale reserve in Nijmegen	288
5.1.16. De militiewet 1912, de landweerwet 1913 en de landstormwet 1913	288
a. De Nacht van Staal in 1907	288
b. Het tweeploegenstelsel van 1908	290
c. Het aantreden en het optreden van Colijn in 1911	290
5.2. DE EERSTE STAP TOT STROOMLIJNING VAN HET MILITAIRE STRAFRECHT 1881-1903	291
5.2.1. De gevolgen van de invoering van het nieuwe commune strafrecht	291
5.2.2. Een nieuw militair strafrecht	292
a. Van der Hoeven aan het werk	292
b. Een eerste wetsontwerp in 1892	293
c. Een tweede wetsontwerp in 1897	293
d. Een derde en laatste wetsontwerp in 1898	293
e. De belangrijkste wijzigingen	294
f. Een voorbeeld van de inhoudelijke samenhang met het commune strafrecht: het duelverbod	295
h. De eerste stappen van de invoering	295
5.2.3. Gelijktijdige vernieuwing van het tuchtrecht	296
5.2.4. Naar een nieuw militair strafvorderingsrecht	297
a. Discussies onder juristen	297
1881	297
De Grondwet op de achtergrond	298
1900	298
1903: het proefschrift van Van Engen	299
b. Aanpassing van de regeling uit 1815 in 1912	299
5.3. DIENSTWEIGEREN OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN	300
5.3.1. De eerste moderne dienstweigeraar Van der Veer	300
5.3.2. Meer dienstweigeraars	301
a. De eerste generatie moderne dienstweigeraars	301
b. Jan Terwey	303
c. Arie Tazelaar	304
5.3.3. Het eerste betoog voor een wettelijke regeling voor principiële dienstweigeraars van Laurillard in 1904	304
5.4. DESERTIE: MEER DAN EEN UURTJE WANDELEN	305
5.4.1. De noodzaak van een initiatiefwet om een draconische uitleg van desertie te normaliseren	305
a. De invulling van het delict door het Hoog Militair Gerechtshof	305
b. Publicaties van een niet-jurist	305
c. Een initiatief uit de Tweede Kamer	305
d. Met opzet of oogmerk	306
e. De nieuwe wetgeving in de praktijk	308
5.4.2. Desertie in het nieuwe Wetboek van Militair Strafrecht	309
5.5. SAMENVATTING EN TERUGBLIK	310
5.5.1. Samenvatting	310
a. De lange weg van de afschaffing van de plaatsvervangers en nummerwisselaars	310
b. De nieuwe wetgeving voor het militaire straf- en tuchtrecht	310

c.	Het begin van het moderne dienstweigeren	311
d.	De wetgeving inzake desertie aangepast	311
5.5.2.	Slotbeschouwing over dienstplicht in relatie tot democratie van het 'breukvlak' (1890-1914)	311
a.	De vermaatschappelijking van de krijgsmacht?	311
b.	Militiewet: citizen-soldat en militaire strafwet: soldat-citizen	312
c.	De verhouding tussen stemrecht en dienstplicht minder scheef	312
HOOFDSTUK 6 WACHTLOPEN EN WEIGEREN TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG		313
	Nederland neutraal	313
	Godsvrede: algemeen kiesrecht én bijzonder onderwijs	314
6.1.	HET NEDERLANDSE LEGER OP WACHT	315
6.1.1.	Mobilisatie	315
6.1.2.	De steeds weer verlengde dienstplicht voor de milite, de landweer en de landstorm	317
6.1.3.	Discussie in Nederland over algemene dienstplicht	317
6.1.4.	Een nieuwe landstormwet	319
6.1.5.	Een poging om weergeld te heffen voor wie geen militieplicht vervult	321
6.1.6.	Naar een burgerlijke dienstplicht?	321
6.1.7.	Het einde van de mobilisatie	322
6.2.	DE HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE TIJDENS VIER JAAR WACHTLOPEN	322
6.2.1.	De nieuwe militaire strafwet lag klaar	322
a.	Tijd van oorlog als militair-strafrechtelijk begrip	322
b.	Geen tijd voor de invoering?	323
c.	Een socialistisch alternatief	324
6.2.2.	De mobilisatieclubs en de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen	325
6.2.3.	Soldaten weigeren te schieten tijdens het Aardappeloproer juli 1917	326
6.2.4.	Onvrede en onrust	327
6.2.5.	Muiterij op de Harskamp oktober 1918	328
a.	Geen demobilisatie leidt tot demoralisatie	328
b.	Ook in andere legerplaatsen	329
c.	Twee onderzoeken	329
d.	De oorlog nu echt afgelopen	329
e.	De revolutie van Troelstra	330
6.2.6.	Een collectieve gratieregeling voor militaire delicten in 1919	331
6.3.	DE EERSTE REGELING VOOR DIENSTWEIGERAARS	331
6.3.1.	Dienstweigeren in de praktijk	331
a.	Henk Eikeboom	331
b.	Herman de Man (Sal Hamburger)	332
c.	Wim de Wit	332
6.3.2.	Het Dienstweigeringsmanifest 1915	333
a.	Dominee De Jong verbannen september 1914	333
b.	Dominee De Ligt verbannen juni 1915	333
c.	Het voortouw in handen van de Bond van Christen-Socialisten	334
d.	De publicatie van het Dienstweigeringsmanifest in september 1915	335
e.	De rol van Henriëtte Roland Holst	336
f.	De ondertekenaars vervolgd	336
g.	De bedenkingen van de socialist tegen de ondertekening én tegen de vervolging	338
6.3.2.	Een wettelijke regeling noodzakelijk	339
a.	De jurisprudentie biedt geen oplossing	339
b.	Het juridisch debat voortgezet	339
Teding van Berkhout		339
Paul Scholten		339
De Vrijzinnig-Democratische Bond		340
De gewetensbezwaren tegen het afleggen van de eed wel erkend,		
tegen dienstplicht niet erkend		340
6.3.3.	De vervolgingen wegens dienstweigeren voortgezet	341
6.3.4.	De legerorder van 1917	341
6.4.	DESERTIE TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG	342
6.4.1.	Amnestie voor deserteurs bij het begin van de mobilisatie	342
6.4.2.	Desertie uit een wachtlopend leger	343
6.5.	EEN TERUGBLIK	344
6.5.1.	Samenvatting: De Nederlandse krijgsmacht in de oorlog waaraan het niet deelnam	344
a.	Legervorming: milite, landweer en landstorm	344
b.	Het militaire strafrecht uit de tijd van Napoleon	344
c.	De allereerste erkenning van gewetensbezwaren	344

d. Desertie, maar waar na toe?	344
e. De samenhang	344
6.5.2. Terugblik: De lessen van de Eerste Wereldoorlog voor de Nederlandse krijgsmacht	345
a. Heeft Nederland iets geleerd van de oorlog bij de burens?	345
b. De centrale vragen van de studie	346
De ontwikkeling van de dienstplicht	346
De juridische legitimatie	346
De relatie tussen het opleggen van de dienstplicht en het toekennen van stemrecht	347
 HOOFDSTUK 7 DIENSTPLICHT EN DIENSTWEIGEREN TIJDENS HET INTERBELLUM	349
Interbellum of interpacem?	349
7.1. ONTWIKKELINGEN ROND DIENSTPLICHT IN HET INTERBELLUM	349
7.1.1. Van militeiwet, landweernet en landstormwet naar één dienstplichtwet	349
a. De demobilisatie en de verkleining van de jaarlichtingen 1919-1921	349
b. De nieuwe dienstplichtwet 1922	350
7.1.2. De verdere ontwikkeling van de dienstplichtwetgeving na 1922	352
a. Een poging om dienstplichtige (onder)officieren als capitulant te binden 1926-1928	352
b. De aanpassingen van 1928	353
Vooroefening	353
15 km regeling	353
Afkeuring op psychische gronden mogelijk	353
Gewetensbezwaarde telt mee voor broederdienst	353
Indische studenten vrijgesteld	354
Centrale loting	354
c. De bezuinigingen en de dienstplichtwet: verlaging van de inschrijvingsleeftijd	354
De dienstplicht en de bezuinigingen van Colijn	354
De wet van 22 april 1937	355
d. De afschaffing van de vooroefening in 1936	355
e. Afschaffing van de loting en inlijving van meer dienstplichtigen voor een	
langere eerste oefening in 1938	355
f. De moderne infanterist?	356
g. Voorwaardelijke regeling van de broederdienst	356
7.2. HET MILITAIR STRAF- EN TUCHTRECHT TIJDENS HET INTERBELLUM	357
7.2.1. Meer democratie in het leger?	357
7.2.2. De invoering van een nieuw militair strafrecht en tuchtrecht	357
a. Oudbakken kost?	358
b. De proef op de som	35
Commentaar 2: het ontbreken van urgentie bij de wijziging van het militair straf- en tucht	360
7.2.3. Het tuchtrecht ter handhaving van het geloof als bron van geluk	360
7.3. DIENSTWEIGEREN IN HET INTERBELLUM	362
7.3.1. Naar een wettelijke regeling	362
a. Nog geen wettelijke regeling	362
b. Motie-Drion, 1921	362
c. De zaak-Groenendaal, 1921	363
7.3.2. Een grondwettelijke erkenning van gewetensbezwaren	366
7.3.3. Een wettelijke regeling van dienstweigeren	366
a. Het regeringsontwerp	366
b. opvattingen in de Tweede Kamer	368
c. Het antwoord van de regering	369
d. Het debat in de plenaire sessie van de Tweede Kamer	370
e. De Eerste Kamer	371
f. Eindelijk in het Staatsblad	371
7.3.4. De toepassing van de Dienstweigeringswet 1923	372
a. Meningen over de Dienstweigeringswet van 1923	372
Kranenburg	373
Scholten	374
Gerlings	374
Albarda	375
Van Heuven	375
b. Cijfers over dienstweigeren	375
c. De praktijk van de Dienstweigeringswet 1923	376
De eerste herhalingsweigeraar	376
Schaper	376

Vinkenborg	377
Inja	377
Brouwer	378
d. Het debat in het parlement	379
De commissie ter discussie	379
De tewerkstelling ter discussie	381
Dienstweigeraars op herhaling en bij de mobilisatie	381
e. Dienstweigeraars met een naam	381
Jan Tinbergen	381
Garrit Stuiveling	381
Anton Hendrik Heering	382
7.3.5. Dienstweigeren zonder wet	382
a. Gewetensbezwaren geen strafuitsluitingsgrond	382
b. Congresseren over dienstweigering, 1925 en 1926	383
c. Dienstweigeraars Jan Roos en Johan Jurriaans in gevangenschap overleden, 1929	384
d. Geert van Oorschot, de dichtende dienstweigeraar in detentie	384
e. Een protestmars door Nederland tegen de behandeling van dienstweigeraars, 1938	385
7.3.6. Belastingweigering, een zijpad van militaire dienstweigering	385
7.4. DESERTIE EN MUITERIJ IN HET INTERBELLUM	387
7.4.1. Een nieuwe delictsomschrijving van desertie	387
7.4.2. Mouterij op de Zeven Provinciën 1933	387
a. Onvrede bij de Indische marine	388
b. Een oefentocht van een oude pantserkruiser	388
c. Een broeierige sfeer aan boord	388
d. Kota Radja: een feestje aan de wal en een opstand aan boord	389
e. Een bom op het schip: waarschuwingschot of een voltreffer?	389
f. Strengere straffen voor de muiters	389
g. Verboden solidariteit aan de wal in Nederland	390
h. Ook de officieren gestraft	390
i. Nasleep	391
7.5. SAMENVATTING EN TERUGBLIK	392
7.5.1. Samenvatting van de ontwikkelingen tijdens het Interbellum	392
a. Dienstplicht	392
b. Discipline	392
c. Dienstweigeren	392
d. Desertie	392
7.5.2. Slotbeschouwing over de ontwikkelingen in het interbellum	393
a. De dienstplicht opnieuw vormgegeven	393
b. De dienstweigering religieus beschouwd en wettelijk geregeld	393
c. Het einde van het antimilitarisme: op weg naar een nieuwe wereldoorlog	393
d. De centrale vragen van de studie	394
De ontwikkeling van de dienstplicht	394
De legitimatie van de dienstplicht	395
Dienstplicht en stemrecht	395
HOOFDSTUK 8 NEDERLANDSE SOLDATEN TEGENOVER DE DUITSE WEERMACHT	397
Nederland in oorlog, voor het eerst in meer dan honderd jaar.	397
8.1. DIENSTPLICHTIGEN TIJDENS MOBILISATIE EN OORLOG	397
8.1.1. Op weg naar de mobilisatie	397
a. De Duitse bezetting van het Rijnland, maart 1936	398
b. De Anschluss van Oostenrijk, maart 1938	398
c. De inlijving van Sudetenland, september 1938	398
d. De Duitse bezetting van Tsjecho-Slowakije, maart 1939 en de Italiaanse verovering van Albanië, april 1939	399
e. De Duitse inval in Polen, september 1939	400
8.1.2. De mobilisatie van augustus en de Duitse inval van mei 1940	401
a. De mobilisatie van augustus 1939	401
b. Gemobiliseerd augustus 1939–mei 1940	403
Meer stellingbouw dan schietoefening	403
Mobilisatieclubs	403
c. Mei 1940: de citizen-soldaat te midden van het oorlogsgeweld	404
d. Het Nederlandse leger krijgsgevangen	405
8.1.3. Nederlandse soldaten overal ter wereld: in dienst van de bevrijding	406
a. Een wereldwijde dienstplicht: exterritoriale rekrutering	406

Naar een Nederlands legioen	406
Bevoegdheid, status en zetel van de Nederlandse regering	407
Het ongeschreven staatsnoodrecht	407
De dienstplichtwet van toepassing?	408
Het wetsbesluit inzake de dienstplicht augustus 1940	408
Spanje-vrijwilligers dienstplichtig?	409
b. Nederlandse werving in Groot-Brittannië	410
De Britse Allied Forces Act 1940	410
Het proces-Amand	410
c. Nederlandse werving in Canada	413
d. Nederlandse werving in Zuid-Afrika	414
e. Nederlandse werving in de Verenigde Staten	416
f. Werving in de West	417
Suriname	417
Nederlandse Antillen	419
Het einde van de Tweede Wereldoorlog in het Caribisch gebied	420
g. Ter zee: vaarplicht voor de koopvaardij	421
De militarisering van de koopvaardij.	421
Onttrekken aan de vaarplicht	421
h. Dienstplichtigen naar de koloniën?	422
8.1.4. Nederlandse soldaten overal ter wereld: in dienst van de vijand	422
a. Geen dienstplichtigen voor de Wehrmacht, maar vrijwilligers voor de SS	422
b. Het Vrijwilligerslegioen Nederland als onderdeel van de SS-Standarte Westland	423
c. Het recht op de Duitse nationaliteit?	423
d. Nederlandse SS-ers: krijgsgevangenen of politiek delinquenten?	425
e. Het herstel van het Nederlanderschap	425
8.2. MILITAIRE JUSTITIE TIJDENS DE OORLOG	426
8.2.1. De militaire justitie te velde	426
8.2.2. Afwikkeling van militaire strafzaken na de capitulatie	427
8.2.3. Militaire justitie bij de Nederlandse troepen in Engeland	428
8.3. DIENSTWEIGERAARS TIJDENS DE OORLOG	429
8.3.1. Dienstweigeren tijdens de mobilisatie van 1939	429
8.3.2. Dienstweigerers voor de rechter in de oorlog	429
8.4. DESERTIE AAN HET FRONT: DE EXECUTIE VAN SERGEANT MEIJER	430
8.4.1. De feiten	430
8.4.2. De juridische context	431
8.4.3. 12 mei 1940: het proces, het vonnis en de executie	433
a. Het proces	433
b. Het vonnis	433
c. De executie	433
8.4.4. De nasleep van de zaak-Meijer	434
a. Generaal Harberts beoordeeld, maar niet veroordeeld 1940 en 1949	434
b. De strijd om een monument voor sergeant Meijer in 1948 en 2001	436
c. De discussie onder juristen 1967-1968	436
d. Een debat in de media in 1970 en 1997	439
e. Het debat in de politiek 1970, 1997-1998 en 2010	439
Commentaar 3: de juridische onzorgvuldigheid in de zaak-Meijer	440
8.4.5. Niet alleen sergeant Meijer	443
a. Andere gevallen van onheldhaftig gedrag en van standrecht	443
b. Afwikkeling van desertiezaken na de capitulatie	444
8.4.6. Desertie bij de Nederlandse troepen in Engeland	445
8.5. SAMENVATTING EN TERUGBLIK	445
8.5.1. Samenvatting van de ontwikkelingen in de Tweede Wereldoorlog	445
a. De opmaat naar de oorlog	445
b. De meidagen van 1940	446
c. Van mei 1940 tot mei 1945	446
8.5.2. Terugblik op de Tweede Wereldoorlog vanuit het perspectief van de dienstplicht	447
a. Gehoorzame dienstplichtigen zonder oorlogservaring	447
De Nederlandse soldaat slecht voorbereid	447
Neutraliteit zonder fundament	447
Dienstplicht	448
Discipline	448
Dienstweigering	448
Desertie	448

d.	Neutraliteit en zorgvuldigheid	448
	Nederland niet te verdedigen?	448
	De verdediging tegen de Duitse inval tegen het licht gehouden	449
	Zorgvuldig? Aansprakelijk?	451
e.	Tot slot: dienstplicht en democratie	452
HOOFDSTUK 9 EEN KOLONIALE OORLOG OM DE GORDEL VAN SMARAGD, 1945-1950		455
	Het einde van de Tweede Wereldoorlog als een nieuw begin	455
	Excessen gepleegd door dienstplichtigen?	455
9.1.	DIENSTPLICHTIGEN IN DE OOST	456
9.1.1.	De onvermijdelijke, maar niet begrepen dekolonisatie	456
a.	Afscheid van een kolonie	456
b.	Eerst de Britten	458
9.1.2.	De opbouw van een nieuw leger	459
a.	Uit Engeland	459
b.	En uit het verzet	459
9.1.3.	En direct naar de Oost	460
a.	Een verdeelde krijgsmacht en een complex samengesteld leger	460
b.	Nederlandse troepen in de Oost	460
9.1.4.	Oorlogsvrijwilligers?	461
9.1.5.	Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL)	462
a.	Taak en samenstelling van het KNIL	462
b.	De KNIL-dienstplicht	463
c.	Het KNIL, de harde kern van de Nederlandse militairen in Indië	467
d.	De opheffing van het KNIL en de positie van de Ambonese soldaten, 1950-1951	467
9.1.6.	Inzet van dienstplichtigen op grond van de dienstplichtwet	469
a.	De dienstplichtwet: lichting 1939	469
b.	De dienstplichtwet: lichting 1945	470
9.1.7.	De uitzending van dienstplichtigen overzee en de Grondwet	471
a.	Uitzending overzee in de grondwet verboden	471
b.	'Met of zonder grondwet, ze gaan toch': een overhaaste grondwetswijziging	471
c.	De tweede lezing: met alleen tien CPN-stemmen tegen	473
Commentaar 4:	de ongrondwettelijkheid van de uitzending van dienstplichtigen naar Indië	474
9.1.8.	De dienstplichtwet onmiddellijk aangepast aan de gewijzigde grondwet	475
9.1.9.	De dienstplichtigen opgeroepen	476
9.1.10.	Aanpassingen van de Dienstplichtwet	477
a.	De wet aan de kant gezet met een koninklijk besluit	477
b.	Verlenging op verlenging	478
Commentaar 5:	de rommelige wetgeving van de uitzending van dienstplichtigen naar Indië	480
9.1.11.	De definitieve wijziging van de Dienstplichtwet	480
a.	De dienstplichtwetgeving op orde?	480
b.	Formele afschaffing van de dienstplicht voor ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit	481
c.	Een onvoorwaardelijke regeling van de broederdienst	481
d.	Overige aanpassingen	482
9.2.	DISCIPLINEHANDHAVING ONDER DE TROPENZON	482
9.2.1.	Het KNIL	482
a.	Het strafrecht van het KNIL	482
b.	Het tuchtrecht van het KNIL	484
9.2.2.	De Koninklijke Landmacht	484
a.	Het strafrecht van de Koninklijke Landmacht in Indië	484
b.	Het tuchtrecht van de Koninklijke Landmacht in Indië	485
9.2.3.	De Koninklijke Marine	486
a.	Het strafrecht van de Koninklijke Marine in Indië	486
b.	Het tuchtrecht van de Koninklijke Marine in Indië	486
9.3.	DE INDIË-WEIGERAARS	486
9.3.1.	Niet aan boord gaan	487
a.	Massadesertie	487
b.	De rol van de CPN	487
c.	Pootjes	489
d.	Naar België	490
9.3.2.	Een onderzoek over Indië-dienstweigeraars	491
a.	Schuurmans Stekhoven, 1948	491
b.	Schuurmans Stekhoven, 1949	493
c.	Zuring, 1951	493

9.3.3.	Een beroep op de Dienstweigeringswet	494
a.	Een toename van de erkenningsverzoeken	494
b.	Toetsing hier of daar?	494
c.	Strafvervolgning als militair na erkenning als dienstweigeraar	495
d.	Beroep op de Dienstweigeringswet afgewezen: de strafrechter als hoger beroep	496
e.	Geen beroep op de Dienstweigeringswet	499
f.	Een psychiater voor de dienstweigeraars	501
g.	De tewerkstelling	502
9.3.4.	Verhalen van Indië-weigeraars	504
a.	Joost van der Grijp	504
b.	Jan Maassen	504
c.	Jan van Luyn	504
d.	Fred Bergfeld (1925-2006)	505
e.	Cor Vreeken	505
9.3.5	Een bijzondere dienstweigerig: de Pakisadji-affaire (Brandstichtingsarrest)	505
9.3.6	De Indische dienstweigerig tegen het licht gehouden	509
9.4.	DE INDIË-DESERTEURS	510
9.4.1.	Vormen van desertie	510
9.4.2.	Deserteurs: hun verhaal	510
a.	Wil van Kempen	510
b.	Piet van Staveren	510
c.	Poncke Princen	511
9.4.3.	Hulp aan Indië-deserteurs	512
9.5.	TERUGBLIK OP EEN KOLONIALE OORLOG 1945-1950	513
9.5.1.	Samenvatting	513
a.	Dienstplicht	513
b.	Discipline	514
c.	Dienstweigerig	514
d.	Desertie	514
9.5.2.	Terugblik	514
a.	De ontwikkeling en de legitimatie van de dienstplicht	514
	Een veronachtzaming van de constitutie	514
	Een legalistische benadering: herstel van het gezag	515
	Een moeizaam afscheid van een kolonie	515
	Waarvoor zijn de dienstplichtigen ingezet?	515
	De dienstplicht tropenongeschied	515
	Dienstweigerig en desertie: een opstandige jeugd	516
	Aandacht voor veteranen?	516
	Noodzaak tot wetwijziging	516
	Geen rehabilitatie	516
	Een onderzoek op zijn plaats	517
b.	Dienstplicht en democratie	517
HOOFDSTUK 10 HET HEETST VAN DE STRIJD IN DE KOUDE OORLOG: KOREA EN NIEUW-GUINEA		519
	De bewaking van het IJzeren Gordijn	519
10.1.	DIENSTPLICHT IN DE JAREN VIJFTIG 1950-1960	519
10.1.1.	De dienstplicht na Indië	519
10.1.2.	Steun van rechts: de weerkorpsen	521
10.1.3.	De civiele verdediging: de noodwachters van de Bescherming Burgerbevolking	522
10.1.4.	Geen dienstplichtigen, maar vrijwilligers naar Korea	523
10.1.5.	1952: naar een Europese dienstplicht?	524
10.1.6.	Dienstplicht in het Statuut van het Koninkrijk, 1954	525
10.1.7.	Aanpassing van de Grondwet en de Dienstplichtwet	526
10.1.8.	De roep om dienstitjdverkorting: de commissie Van Voorst tot Voorst, 1958-1959	529
10.1.9.	Het Nieuw-Guinea-conflict	529
a.	De naweeën van de dekolonisatie van Indië	529
b.	Vlagvertoon als illustratie van het Nederlands isolement	530
c.	Per vliegtuig in burgerkleding	531
d.	Bestrijding van infiltraties	532
e.	Het verslag van Aad Nuis	532
f.	Eindelijk een akkoord	533
g.	Sterftecijfers	533
10.2.	DISCIPLINE 1950-1960	533

10.2.1. Het militaire straf- en tuchtrecht aangepast	533
a. Een dringende herziening?	533
b. Naar een Europese harmonisatie van het militair straf- en tuchtrecht?	534
c. De voorgestelde aanpassingen	534
d. Een kritisch parlement	534
e. Een ongebruikelijk overleg op de valreep	535
f. De partiële wijzigingen in samenvatting	535
10.2.2. De straf- en tuchtklasse in Nieuwersluis onderzocht	536
10.2.3. Militaire justitie in het Verre Oosten	537
a. Korea	537
b. Nieuw-Guinea	537
10.3. DIENSTWEIGEREN 1950-1960	537
Tussenjaren: dienstweigeren tussen het Indië-conflict en de dynamische jaren zestig	537
10.3.1. Cijfers over dienstweigeren 1950-1960	538
10.3.2. De discussie over het dienstweigeren	538
a. Hazewinkel-Suringa en Franken	538
Hazewinkel	538
Franken	539
b. Van den Bosch, 1950	540
c. Bijdrage uit het strafrecht: Van Eck 1956 en 1960	540
10.3.3. De praktijk van het dienstweigeren	540
a. De dienstweigeren van Dries Brunia	540
b. Andere dienstweigeraars in de jaren vijftig	542
10.3.4. Van een dienstweigeringswet naar een Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst	543
a. Geen reparatie van een oude wet, maar een geheel nieuwe wet	543
b. Voorstellen uit de samenleving: de vredesbeweging	543
c. Voorstellen uit de samenleving: Van den Bosch, 1950	544
d. De voorstellen van de regering	544
e. De erkenningsgronden niet gewijzigd in het regeringsontwerp van 1958	545
f. De introductie van een vertrouwensman	545
g. Reactie uit de Tweede Kamer 1960	546
h. Alsnog een nieuwe formulering naar Duits voorbeeld van de erkenningsgronden 1961	547
i. Een goed onthaal in de Tweede Kamer 1962	549
j. De tewerkstelling	550
k. Geen spreekrecht voor de vertrouwensman	550
l. Het gewijzigde wetsontwerp aangenomen 1962	550
Commentaar 6: de beperkingen van de nieuwe wet gewetensbezwaren	550
10.4. Desertie 1950-1960	551
10.4.1. De nasleep van de Indië-desertie	551
10.4.2. Korea en desertie	552
10.4.3. Nieuw-Guinea-desertie?	553
10.5. TERUGBLIK OP DE JAREN VIJFTIG	554
10.5.1. Samenvatting	554
a. Dienstplicht	554
b. Discipline	554
c. Dienstweigeren	554
d. Desertie	555
10.5.2. Terugblik	555
a. De soberheid en de somberheid van de jaren vijftig	555
b. Dienstplicht in de koude oorlog	555
HOOFDSTUK 11 DRIE DYNAMISCHE DECENNIA: 13 AUGUSTUS 1961 – 9 NOVEMBER 1989, HET LEGER ACHTER DE BERLIJNSE MUUR	557
Drie dynamische decennia, maar de tijdgeest is geen juridische categorie	557
11.1. IN DIENST IN DE ROERIGE JAREN ZESTIG, ZEVENTIG EN TACHTIG	558
Homoseksualiteit is een probleem binnen de krijgsmacht, maar geen juridische kwestie	558
11.1.1. Commissie Dienstplichtvoorzieningen, 1963	559
11.1.2. Verruiming van de vrijstelling voor broederdienst 1965: van drie naar twee broers	560
11.1.3. Het uitselbeleid na de Tweede Wereldoorlog	560
11.1.4. Dienstplichtigen vrijwillig naar Suriname, 1952-1975	561
11.1.5. Commissie-Peijnenburg adviseert over uitstel en vrijstelling, 1968-1973	562
a. Een zware commissie	562
b. Over de gewone dienstplicht en de alternatieve dienstplicht	562
c. Defensiebijdrage?	563

d. Uitselbeleid	563
e. Vrijstellingsbeleid	565
11.1.6. Plan-Kikkert, 1969	566
11.1.7. De materiële rechtspositie van de dienstplichtige militairen	566
a. Wet Rechtstoestand Dienstplichtige Militairen, 1971	567
b. De soldij	568
Wedde	568
Inhouding huisvesting en voeding, IHV	568
11.1.8. Dienstplichtvervulling naar keuze, 1972	569
11.1.9. STUMIK, 1972-1977	569
11.1.10. Een dienstplichtig militair in uniform geëxecuteerd, 1975	570
11.1.11. Het Vredeling-huwelijk, 1976	570
11.1.12. De commissie-Mommersteeg over een kader-vrijwilligers-krijgsmacht (KVK), 1975-1977	572
a. Een brede commissie	572
b. De zorg om de jeugdwerkloosheid	572
c. De commissiemeerderheid voor een kadervrijwilligerskrijgsmacht	573
d. Een snelle aftocht	574
11.1.13. Een eerste poging om de krijgsmachtartikelen in de grondwet aan te passen	574
struikelt in de Eerste Kamer, 1979-1981	574
a. De Proeve, 1966	575
b. Het rapport van de Staatscommissie Cals-Donner, 1971	575
c. De voorstellen van het kabinet Van Agt-Wiegel, 1979	577
d. Het parlement: de Tweede Kamer wel en de Eerste Kamer niet akkoord, 1980-1981	579
11.1.14. Sleutelen aan de dienstplichtwet	579
a. Verlagen van de opkomstleeftijd	579
b. Discussie over de opleiding tot geestelijk ambt: uitsel of vrijstelling	581
11.1.15. Een tweede poging om de krijgsmachtartikelen in de grondwet aan te passen	581
struikelt in tweede lezing, 1985-1987	582
a. Een nieuw voorstel van het kabinet-Lubbers-I, 1985	583
b. Het hele parlement in eerste lezing akkoord, 1986	583
c. De voorstellen sneuvelen in tweede lezing in de Tweede Kamer, 1987	583
11.1.16. De inzet van de dienstplichtigen in het kader van UNIFIL	583
a. De beperkingen van de uitzending van dienstplichtigen	584
b. De Nederlandse krijgsmacht en UNIFIL	585
c. Ouders in het geweer: de grondslag voor uitzending juridisch afgekeurd	586
d. De gronden voor uitzending aangepast	587
e. En verder na UNIFIL	589
11.1.17. CODIS, weer een rapport van een adviescommissie: Dienen in de toekomst, 1980	589
11.1.18. De concrete toepassing van de dienstplichtwet	589
a. De duur van de eerste oefening	590
b. De jurisprudentie van het vrijstellingsbeleid	591
11.2. DE HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE IN ANTI-AUTORITAIRE TIJDEN	591
11.2.1. De soldaten, hun vakbonden en hun acties	591
a. De vakbonden	591
Vereniging van Dienstplichtige Militairen, 1966	593
Bond van Dienstplichtigen, BVD, 1970	594
Bond van Vrijwillig, Verplicht en Voormalig Dienende Militairen, BVVVD, 1971	594
Algemene Vereniging van Nederlandse Militairen, AVNM, 1972	594
b. De acties	594
Haardracht	596
Commentaar 7: een absurd hoge straf voor lange haren	597
Groetplicht	599
11.2.2. De lange weg naar de gehele herziening van het militair straf- en tuchtrecht 1965-1990	599
a. De eerste stappen	599
b. De Werkgroep-Lagerwerff, 1967-1970	601
c. De discussienota over militair tuchtrecht van de VVD, maart 1970	602
11.2.3. De aanpassing van de tuchtraffen: geen tuchtklasse en streng arrest,	604
wel geldboete, 1971-1974	604
11.2.4. De zaak Dona & Schul: van opruiend pamflet te Ermelo tot een vonnis in Straatsburg	605
a. De commanderend officier: drie en vier maanden tuchtklasse	606
b. Het Hoog Militair Gerechtshof: drie maanden tuchtklasse	606
c. Het Europees Hof: strenge discipline toegestaan, maar tuchtklasse niet	607
Vijf soldaten tegen Nederland	
De commissie verwijst door naar het hof	

Voelt de regering nattigheid?	607
De uitspraak van het EHRM	608
Commentaar 8: de betekenis van de zaak Dona & Schul	610
11.2.5. Twee discussienota's van de regering over het militair recht	611
a. Over het militair strafprocesrecht	611
b. Over het militair tuchtrecht	613
11.2.6. Cassatie van HMG-uitspraken (1972-1979)	614
a. Een gesloten stelsel van militair strafrecht	614
b. Stap 1: het eerste voorstel van De Gaay Fortman uit 1972	615
Tempo maken	615
Een gepikeerde Piket	616
De alternatieven van Reijnjes	617
c. Stap 2: het voorstel van Jurgens uit 1975	617
d. Stap 3: Correctie na correctie in 1977	618
e. De invoering van de ene wet met toepassing van een andere wetmatigheid	619
f. De Hoge Raad laat de eerste kans onbenut	620
Commentaar 9: een effect van de cassatiemogelijkheid van HMG-sententies?	621
11.2.7. De doodstraf voor strafrechtelijk minderjarigen uit het Wetboek van Militair Strafrecht	624
Wetenschappelijk intermezzo 1: het militaire straf- en tuchtrecht in een academische discussie	624
11.2.8. De uiteindelijke wetsvoorstellen voor een nieuw militair straf- en tuchtrecht	631
a. Eindelijk op tafel, 1981 en 1983	631
b. De eerste commentaren	632
c. Het parlementaire debat	633
De Tweede Kamer: in de commissie	633
De Tweede Kamer: het plenaire debat	634
De Eerste Kamer: een evaluatie van de nieuwe wet afgedwongen	634
d. De resultaten van negen jaar wetgeving	635
Commentaar 10: een late vernieuwing van het militair straf- en tuchtrecht	635
11.3. DIENSTWEIGEREN ALS ONDERDEEL VAN DE PROTESTMAATSCHAPPIJ	636
11.3.1. De maatschappelijke discussie over dienstweigering	636
a. Het debat	636
b. Organisaties op het terrein van dienstweigering	637
Bond van Dienstweigeraars (BVD)	637
Bond van Dienstplichtigen (BVD)	638
Vereniging Dienstweigeraars (VD)	638
Onkruid	639
c. jurisprudentie	641
De inhoud van de gewetensbezwaren	641
Een zorgvuldige procedure	642
De afstemming van bestuursrecht en strafrecht	642
d. cijfers	644
11.3.2. De Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst aangepast 1969-1978	644
a. Het voorstel van het Interkerkelijk Vredesberaad, 1969	644
b. Het voorstel van Van Melle, 1970	645
c. De procedurele voorstellen van minister Den Toom, 1971	645
Wetenschappelijk intermezzo 2: het debat over dienstweigering onder de katholieke intelligentsia, 1972	646
d. Het kabinet-Den Uyl met minister Vredeling aan zet, 1974-1977	647
Een eerste oriënterend politiek overleg, september 1974	647
Een revolutionair voorstel op een persconferentie, maart 1975	648
De dienstweigering van Kees Vellekoop als politieke katalysator, 1973-1976	648
Een complexe invulling van de gewetensbezwaren, januari 1976	650
Het parlement beducht voor casuïstiek, mei 1976	651
De regering houdt voet bij stuk, juni 1976	652
Een nagenoeg kamerbreed 'oer'-amendement van De Kwaadsteniet-Kombrink, september 1976	652
De regering komt op de valreep met een nieuw compromis, november 1976	653
Het debat opgeschort: Vredeling vertrekt naar Brussel, december 1976	653
Een eigen tekstvoorstel van Van Wijk	654
Het debat opgeschort: het kabinet-Den Uyl valt, maart 1977	654
e. Gewetensvrijheid komt niet in de grondwet, dienstweigeren blijft wel in de grondwet	654
Wetenschappelijk intermezzo 3: de discussie over dienstweigering onder militaire juristen, 1975	655
Wetenschappelijk intermezzo 4: de academische benadering van dienstweigering in de anti-revolutionaire achterban, 1976	657
f. Het resultaat van minister Scholten, 1978	659

g. De wachtdijst	660
Commentaar 11: een geringe opbrengst van een jarenlang wetgevingsproces	660
11.3.3. De toetsingsprocedure	663
a. Toetsing of niet	663
Commentaar 12: de handhaving van de toetsing van gewetensbezwaren	665
b. De Commissie van Advies	665
c. De eerste schriftelijke stappen	666
Het verzoek	666
De toelichting	667
De voorlichtingsrapporten	667
d. Het gesprek	667
De aard van het gesprek	667
Het soort vragen	668
Verslag van het gesprek met de commissie	669
De vertrouwensman	669
e. Hoger beroep	669
f. De duur van de procedure	670
g. De begeleiding en de adviesbureaus	670
11.3.4. Het psychiatrisch onderzoek als onderdeel van de erkenningsprocedure	671
a. De psychiater om de stabiliteit van de dienstweigeraar aan te tonen	671
Is de dienstweigeraar psychisch stabiel?	671
Is de dienstweigeraar gek?	672
b. De betekenis van psychiatrisch onderzoek in de procedure	673
c. Het medisch beroepsgeheim jegens wie	673
d. Geen onderzoek, maar een gesprek	674
e. De psychiater niet meer nodig voor de éénmanscommissie	674
11.3.5. De tewerkstelling niet langer een kwestie van defensie	675
a. De 26 maanden uit de WGMD	675
b. De staking in Vledder en de commissie-Fontein 1969-1970	675
c. De initiatiefwet van De Gaay Fortman en Jurgens, 1973-1974	676
d. De duur van de tewerkstelling een derde langer	678
e. Stakingen en protesten	679
Een eisenpakket als inzet van stakingen	679
Stakingsrecht voor dienstweigeraars?	680
Geen flexibeler beleid	682
f. De rechtspositie van de tewerkgestelde dienstweigeraar, een interim-rapport van november 1979	684
g. Het straf- en tuchtrecht voor tewerkgestelde gewetensbezwaarden aangepast, 1983-1985	685
h. Een mislukte poging de duur van tewerkstelling te beperken	686
i. De minister wil verder niets	688
j. Tewerkstelling van gewetensbezwaarden en gelijke behandeling	688
11.3.6. Dienstweigeren by proxy: een ouderlijk verbod tot dienstplicht	689
11.3.7. Totaalweigerers, alleen een informele regeling voor Jehovah's Getuigen	690
a. De totaalweigerers voor de strafrechter	690
b. De nieuwe wet laat de positie van totaalweigerers onopgelost	697
Jehovah's Getuigen	697
De totaalweigerers	699
c. De opvattingen van Van den Bosch, 1983	702
d. De ideeën van de regering, 1985	703
e. De rechtspraak geeft ruimte voor een regeling	704
f. Een motie-De Kwaadsteniet met twee mogelijkheden voor één groep, 1986	705
g. De wetsvoorstellen van de regering, 1987	706
h. Het einde van de discussie door de val van de Berlijnse Muur	708
Commentaar 13: een voorkeursbehandeling voor Jehovah's Geruigen	710
11.3.8. De toepassing van de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst 1978	710
a. Jurisprudentie	710
Onoverkomelijke bezwaren	711
Rationele en emotionele bezwaren	711
Hiërarchische bezwaren	711
Middelen van geweld	711
Geweld in extreme situaties	711
Geweld als enige oplossing om erger te voorkomen	711
b. Cijfers	711
Wetenschappelijk intermezzo 5: het debat over juridische aspecten van gewetensbezwaren	

in twee proefschriften van 1989	712
Commentaar 14: de wetenschappelijke intermezzi nader bezien	715
11.3.9. Het weigeren van site-wacht en van herhalingsoefeningen	716
a. Het weigeren van site-wacht	716
b. Het weigeren van herhalingsoefeningen	718
11.4. DESERTIE IN DE JAREN ZESTIG, ZEVENTIG EN TACHTIG	719
11.4.1. Hulp aan deserteurs veroordeeld	719
11.4.2. Desertie in het militair strafrecht opnieuw geformuleerd	720
11.5. SAMENVATTING EN TERUGBLIK	721
11.5.1. Samenvatting	721
a. Algemeen overzicht van wetgeving en beleid 1960-1990	721
b. Samenvatting dienstplicht 1960-1990	724
c. Samenvatting discipline 1960-1990	725
d. Samenvatting dienstweigeren 1960-1990	725
e. Samenvatting desertie 1960-1990	726
11.5.2. Terugblik op de jaren 1960-1990	726
a. Drie dynamische decennia: weinig dynamiek met de dienstplicht	726
b. Drie dynamische decennia: een weinig dynamisch proces van wetgeving inzake de discipline	728
c. Drie dynamische decennia: dynamische dienstweigeraars en een weifelende wetgever	728
d. Drie dynamische decennia: het gebrek aan dynamiek op het terrein van desertie	729
 HOOFDSTUK 12 HET EINDE VAN DE DIENSTPLICHT	 731
Van schuttersputje tot cyberwar, van de Duitse Lünenburgerheide naar de Iraakse Al-Muthanna-woestijn	731
12.1. DE DIENSTPLICHT IN DE JAREN NEGENTIG	731
Aandacht voor veteranen	731
12.1.1. Defensienota 1991: herstructurering en verkleining, op weg naar de afschaffing van de dienst?	732
12.1.2. Weer een dienstplichtcommissie: de commissie-Meijer	733
12.1.3. Opschorten of afschaffen	734
12.1.4. Kindsoldaten in Nederland?	735
12.1.5. De aanpassing van grondwet aan de opschorting van de dienstplicht	737
12.1.6. De Kaderwet Dienstplicht	740
a. Inschrijving	740
b. Keuring	740
c. Uitgezonderd	740
d. Feitelijke dienstvervulling	741
e. Groot verlof	741
f. De opschorting van de dienstplicht in de vorm van een U-bocht	741
g. De wetgever loopt achter de feiten aan	742
Commentaar 15: de juridische kwetsbaarheid van de Kaderwet Dienstplicht	743
12.1.7. De laatste lichting, 29 januari 1996	744
12.1.8. De krijgsmacht en de internationale operaties	745
a. Geen dienstplichtigen verplicht naar voormalig Joegoslavië	745
b. Naar een toetsingskader bij uitzending van Nederlandse militairen	746
c. Met dienstplicht mag het niet, zonder dienstplicht kan het niet	747
12.1.9. De opkomst van de Private Military Companies	747
12.1.10. De civiele verdedigingsplicht gehandhaafd in de Grondwet, 2000	747
12.1.11. Meisjes in dienst?	748
a. Geen dienstplicht voor meisjes	748
b. Toch dienstplicht voor meisjes?	750
Commentaar 16: de invoering van een dienstplicht voor meisjes	750
12.2. DE HANDHAVING VAN DE DISCIPLINE IN DE JAREN NEGENTIG	753
12.2.1. Het militaire straf- en tuchtrecht geëvalueerd en aangepast	753
12.2.2. Nieuwersluis gesloten	754
12.2.3. Kan na de dienstplicht ook het militair straf- en tuchtrecht worden afgeschaft?	754
a. Het militair strafrecht is zonder dienstplichtigen een krimpsector	754
b. Een tuchtrecht alleen voor beroepsmilitairen?	755
12.2.4. Rechtmatig gebruik van geweld door militairen	756
12.3. DIENSTWEIGEREN IN DE JAREN NEGENTIG	758
Dienstweigeren en vluchtelingenrecht buiten beschouwing	758
12.3.1. Een nieuw artikel over dienstweigering in het Wetboek van Militair Strafrecht.	759
12.3.2. De verkorting van de duur van de tewerkstelling	759
12.3.3. De doorwerking van de Kaderwet Dienstplicht	760
12.3.4. Wat te doen met de laatste dienstweigeraars?	761

a. Weigeryuppen	761
b. Totaalweigeraars	764
c. De laatste tewerkgestelden	765
12.3.5. De internationale erkenning van dienstweigering als mensenrecht	765
a. Nederland: Grondwet	765
b. Europa: de Raad van Europa	766
c. Europa: het Europees Hof voor de Rechten van de Mens	767
d. Europa: de Europese Unie	769
e. Verenigde Naties	769
12.4. DESERTIE IN DE JAREN NEGENTIG	771
12.5. SAMENVATTING EN NABESCHOUWING	771
12.5.1. Samenvatting	771
a. De finale van de dienstplicht	771
b. Het militaire straf- en tuchtrecht gemarginaliseerd	772
c. De laatste dienstweigeraars	772
d. Desertie, een uitstervend fenomeen?	772
12.5.2. Nabeschouwing: een terugblik op het verdwijnen van de dienstplicht	773
HOOFDSTUK 13 VOGELVLUCHT EN TERUGBLIK	775
13.1. OVERZICHT: DE ONTWIKKELINGEN VAN DE DIENSTPLICHT, DISCIPLINE, DIENSTWEIGERING EN DESERTIE IN VOGELVLUCHT	775
13.1.1. De ontwikkeling van de dienstplicht in vogelvlucht	775
a. De eerste eeuw van de dienstplicht 1789-1914	775
De Franse revolutie, Napoleon, de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland	775
De (korte) negentiende eeuw (1815-1890)	775
Het breukvlak van twee eeuwen (1890-1914)	776
b. De tweede eeuw van de dienstplicht (1914-1990)	776
De Eerste Wereldoorlog	776
Het Interbellum	777
De Tweede Wereldoorlog	777
Het Indonesië-conflict	777
De jaren van de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea	777
Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig	778
c. Geen derde eeuw voor de dienstplicht	778
De afschaffing	778
13.1.2. De ontwikkeling van het de discipline in de krijgsmacht op basis van militair straf- en tuchtrecht in vogelvlucht	778
a. De discipline in eerste eeuw van de moderne dienstplicht (1789-1914)	778
De tijd van de Franse revolutie en Napoleon	778
De (korte) negentiende eeuw 1815-1890	779
Gedurende het breukvlak van twee eeuwen	779
b. De discipline in de tweede eeuw van de moderne dienstplicht	779
De Eerste Wereldoorlog	779
Het Interbellum	779
De Tweede Wereldoorlog	779
Het Indië-conflict	779
De koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea	780
Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig	780
c. De discipline aan het einde van de dienstplicht	780
De afschaffing van de dienstplicht	780
13.1.3. De ontwikkeling van de dienstweigering in het kader van de moderne dienstplicht in vogelvlucht	780
a. Dienstweigeren in de eerste eeuw van de moderne dienstplicht	780
De Franse revolutie, Napoleon, de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland	780
Dienstweigeren in de korte negentiende eeuw	781
Gedurende het breukvlak van twee eeuwen	781
b. Dienstweigeren in de tweede eeuw van de moderne dienstplicht	781
De Eerste Wereldoorlog	781
Tijdens het Interbellum	781
De Tweede Wereldoorlog	781
Het Indië-conflict	782
Tijdens de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea	782
Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig	782
c. Dienstweigeren bij het einde van de moderne dienstplicht	782
De afschaffing	782

13.1.4. De ontwikkeling van de desertie in het kader van de moderne dienstplicht in vogelvlucht	783
a. Desertie tijdens de eerste eeuw van de moderne dienstplicht	783
Tijdens de Franse revolutie en de inlijving van Nederland bij Frankrijk	783
De korte negentiende eeuw	783
Tijdens het breukvlak van twee eeuwen	783
b. Desertie tijdens de tweede eeuw van de moderne dienstplicht	783
De Eerste Wereldoorlog	783
Tijdens het Interbellum	783
De Tweede Wereldoorlog	783
Het Indië-conflict	784
Tijdens de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea	784
Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig	784
c. Desertie bij het einde van de moderne dienstplicht	784
De afschaffing	784
13.1.5. De relatie van de dienstplicht en de democratie in vogelvlucht	784
a. In de eerste eeuw van de moderne dienstplicht	784
De korte negentiende eeuw	784
Op het breukvlak van twee eeuwen	784
b. In de tweede eeuw van de moderne dienstplicht	785
De Eerste Wereldoorlog	785
In het Interbellum	785
De Tweede Wereldoorlog	785
Tijdens het Indië-conflict	786
In de jaren van de koude oorlog: Korea en Nieuw-Guinea	786
Drie dynamische decennia: de jaren zestig, zeventig en tachtig	786
c. Bij het einde van de dienstplicht	786
De afschaffing	786
13.1.6. De inhoud van het dienstplichtrecht bij het opschorten van de dienstplicht	786
a. Het plaatje van de dienstplicht tot 1997	786
b. En vanaf 1997?	787
13.2. TERUGBLIK: OBSERVATIES EN CONCLUSIES	788
13.2.1. Inleiding	788
13.2.2. Het geweld als fundament van de staat	788
13.2.3. Observaties over dienstplicht	789
a. Waarom is of was er eigenlijk dienstplicht?	789
De bijdrage van de dienstplicht aan de vermaatschappelijking van de krijgsmacht	789
Van leeuwen en schapen	790
Niet een juridische, maar een maatschappelijke legitimatie van de oorlog	790
Administratieve logistiek	790
b. Minderjarige dienstplichtigen en de ouderlijke macht	790
c. Dienstplicht als burgerplicht in de grondwet en internationale verdragen	791
Dienstplicht in de grondwet	791
De internationale legitimatie van de krijgsmacht	791
Geen internationale bepalingen over de dienstplicht	791
d. Afschaffing van de dienstplicht en de privatisering van de krijgsmacht	791
e. De prestaties van de dienstplicht uit het verleden zijn geen garantie voor de toekomst	792
13.2.4. Observaties over discipline	792
a. Discipline en mensenrechten	792
b. Critiek op de kwaliteit van de wetgeving van het militair recht	793
c. De overbodigheid van het militair strafrecht	794
Kwalitatief	794
Kwantitatief	795
d. De overbodigheid van het militaire tuchtrecht	795
13.2.5. Observaties over dienstweigering	795
a. Hoe God's gebod uit de dienstweigering verdween	795
b. Individueel of collectief?	796
c. Toetsing of langere tewerkstelling?	797
13.2.5. Observaties over desertie	797
13.2.6. Observaties over dienstplicht en democratie	798
a. Een kind van de democratie	798
b. Burgers als verdedigers van het grondgebied	798
c. Naar een algemeen kiesrecht en een algemene dienstplicht	798
d. Samenhang tussen democratie en dienstplicht?	799
Meestemmen over de Staatsregeling, 1798	799

Geen dienstplicht voor de inheemse bevolking van Indië, 1935	799
De afschaffing van de verdedigingsplicht van ingezetenen van niet-Nederlandse nationaliteit, 1948	799
Geen stemrecht en geen dienstplicht voor Molukkers, 1976	799
Totaalweigeraar, dan ook geen stemrecht	800
e. Kan de democratie zonder dienstplicht?	800
f. Kan de dienstplicht zonder democratie?	800
g. Mogen militairen wel stemmen?	801
13.2.7. Een conclusie, niet zonder teleurstelling over het staatsrecht	801
a. Het ontbreken van een legitimatie van de dienstplicht	801
b. Het ontbreken tussen samenhang van dienstplicht en democratie	802
c. Tot slot	802
NAWOORD	803
BIJLAGEN	807
Bijlage 1 de wetgeving inzake staat van oorlog en staat van beleg 1914-1918	807
Bijlage 2 overzicht van de wetgeving inzake militie, landweer en landstorm 1914-1918	809
Bijlage 3 legerorder van 9 november 1917 inzake gewetensbezwaren	813
Bijlage 4 dienstweigeringswet van 23 juli 1923 (stb. 1923, 357)	814
Bijlage 5 vonnis van de krijgsraad te velde iide legerkorps van 12 mei 1940	815
Bijlage 6 overzicht van relevante wetsbesluiten 1940-1945	816
Bijlage 7 jurisprudentie dienstplichtwet 1950-1990	817
Bijlage 8 jurisprudentie gewetensbezwaarden militaire dienst 1962-1978	821
Bijlage 9 jurisprudentie gewetensbezwaren militaire dienst 1978-1990	824
Bijlage 10 de ontwikkeling van het militair strafrecht 1590-1991	827
Bijlage 11 de ontwikkeling van het militair tuchtrecht 1814-1991	829
Bijlage 12 de ontwikkeling van het dienstweigeren 1917-1978	831
Bijlage 13 samenhang van dienstplicht, dienstweigeren en minderjarigheid	832
Bijlage 14 dienstplicht en dienstweigeren in de grondwet en verdragen	833
Bijlage 15 overzicht dienstplicht-dienstweigeren-stemrecht	834
Bijlage 16 samenhang dienstplicht-discipline-dienstweigeren en desertie	835
REGISTERS	837
Register 1 wetgeving	837
Register 2 jurisprudentie	853
LITERATUURLIJST	873
LIJST VAN AFKORTINGEN	899
SUMMARY	903
UITGEBREIDE INHOUDSOPGAVE	911